

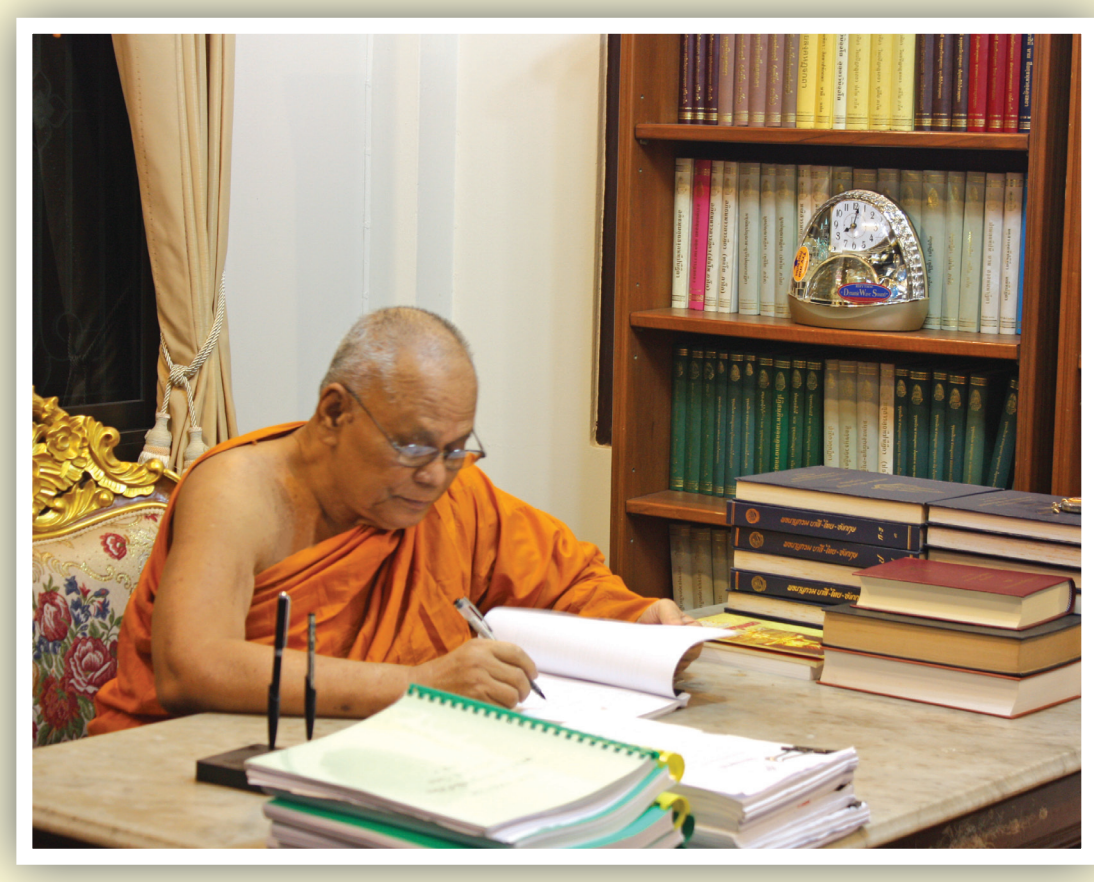
สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย

ฉบับบาลี - ไทย

เล่ม ๒

(อจกฺกพนฺธ - อฏฺหาส)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร)

ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ (สาขาภาษาบาลี)
กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, ประธานกรรมการเผยแผ่
พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร
รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ประธานคณะกรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ
โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย ฯ

สมเด็จพระธีรญาณมุนี

(สมชาย วรชาโย)

กรรมการมหาเถรสมาคม
เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)
เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

อุปถัมภ์จัดทำต้นฉบับ

ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน)

อุปถัมภ์จัดพิมพ์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เล่ม ๒

วัดพิชยญาติการาม

ไทยพาณิชย์ SCB

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย
ฉบับบาลี – ไทย

เล่ม ๒

(อจกฺกพนฺธ - อฏฺหาส)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย
ฉบับบาลี - ไทย เล่ม ๒
(อจกฺกพนฺธ - อฏฺหาส)

พิมพ์ครั้งแรก : พฤษภาคม ๒๕๕๗
จำนวนพิมพ์ : ๕,๐๐๐ เล่ม

ISBN : 978-616-7682-06-8

ดำเนินการจัดพิมพ์ :
โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี –ไทย
เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

เจ้าภาพทำต้นฉบับและจัดพิมพ์ :

๑. **สมเด็จพระธีรญาณมุนี** (สมชาย วรชาโย)
กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)
เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส
๒. **ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน)**

พิมพ์ที่ : หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ ซอยกำนันแม้น ๓๖ ถนนกำนันแม้น
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพฯ ๑๐๑๕๐
โทร.๐-๒๘๐๒-๐๓๗๙ แฟกซ์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๘ มือถือ ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐

คำปรารภ

พระพุทธพจน์ เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สทฺทคมฺภีร) ความหมาย (อตฺถคมฺภีร) ศัพท์และความหมาย (สทฺทตฺถคมฺภีร) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มีนัยที่วิจิตรพิสดาร (นานานยวิจิตฺร-ปาฬิ) ตรัสไว้ทั้งโดยตรง (นีตตฺถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตฺถนย) ยากยิ่งที่จะเข้าใจได้ตามสภาวะ (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต) สมจริงดังพุทธดำรัสว่า

> อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. (วิ.มหา. ๔/๗/๗)
>
> ธรรม (อริยสัจ ๔) ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด ผู้มีปัญญา (ที่ปฏิบัติโดยชอบเท่านั้น) จึงจะรู้ได้.

พระพุทธพจน์ ซึ่งคันถรจนาจารย์ ได้จดจารึกลงเป็นลายลักษณ์ เริ่มต้นที่ประเทศลังกา โดยยึดถือเอาแบบฉบับที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้ในครั้งปฐมสังคายนาเป็นหลัก รวมเรียกว่า **"พระไตรปิฎก"** นั้นเป็นภาษาบาลี เนื่องจากเหตุนี้ คัมภีร์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายหลังอันเป็นขั้นเป็นตอน ตั้งต้นแต่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์สัททาวิเสส เป็นลำดับลงมา ล้วนมีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายความในพระไตรปิฎกให้กระจ่างแจ้งให้กว้างขวาง หรือให้เห็นความลุ่มลึกยิ่งขึ้น ทั้งในทางหลักภาษาสภาวธรรมและในทางวรรณคดี ต้องนับว่าคัมภีร์ดังกล่าวมีประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ผู้ใคร่การศึกษาภาษาบาลี เพราะผู้ที่เรียนรู้ภาษาบาลีเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจบทพยัญชนะในพระไตรปิฎกได้ถูกต้อง อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจอรรถของบทพยัญชนะเหล่านั้นได้ถูกต้องตรงตามหลักการใช้ภาษา จัดได้ว่าเป็นผู้ธำรงรักษ์พระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ต้องการศึกษาพระไตรปิฎก จึงควรเรียนรู้ภาษาบาลี (ไวยากรณ์บาลี) ให้แตกฉานก่อน เพราะเป็นระเบียบภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความในพระไตรปิฎกได้ชัดเจน มิฉะนั้นแล้ว ย่อมเกิดความสงสัยในข้อความทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ดังข้อความที่กล่าวไว้ในโมคคัลลานปัญจิกาฎีกา หน้า ๑๖ ว่า

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺธคโช ยถา.
บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ (ภาษาบาลี) เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า (ไพรสณฑ์) ฉะนั้น.

บุรพาจารย์ทั้งหลายได้เห็นคุณูปการของภาษาบาลีเช่นนี้ จึงตั้งใจสืบทอดการศึกษาภาษาบาลี และมีการตรวจชำระบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา สืบทอดกันมาเป็นช่วงๆ โดยไม่ขาดสาย และมีการแต่งตำราไวยากรณ์ภาษาบาลี เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาบาลีพุทธพจน์หลายคัมภีร์ หลายยุค นับตั้งแต่ยุคพุทธกาล เช่น พระมหากัจจายนะ มหาสาวก แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อมหานิรุตติและนิรุตติปิฎก พระอาจารย์กัจจายนะ แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อกัจจายนะ พระอาจารย์โมคคัลลานะแต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ พระอาจารย์อัคควังสะแต่งคัมภีร์สัททนีติเป็นต้น กลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสสที่มีอิทธิพลและมีประโยชน์เกื้อกูลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเหล่านี้ เรียกว่า **ปิฏกตฺตยางฺค** (ปิฏกตฺตย + องฺค) คัมภีร์ที่เป็นเสมือนอวัยวะส่วนต่างๆ ของพระไตรปิฎก

ในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เช่น ประเทศไทย พม่า ลังกา คณะสงฆ์ต่างส่งเสริมพระภิกษุและสามเณรให้ศึกษาภาษาบาลีอย่างจริงจัง เพื่อให้พระภิกษุและสามเณรมีความรู้ความแตกฉานในภาษาบาลีก่อน จากนั้นจะได้ศึกษาพระพุทธวจนะอันเป็นตัวพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้อง เมื่อศึกษาพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดสุปฏิบัติ อุชุปฏิบัติ ญายปฏิบัติ สามีจิปฏิบัติ อันเป็นตัวปฏิบัติศาสนา ซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับผลคือปฏิเวธศาสนาตามมา จัดเข้าในหลักที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เย สนฺธินามาทิปเภททกฺขา
หุตฺวา วิสิฏเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
กุพฺพนฺติ โยคํ ปรมานุภาวา
วินฺทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสารํ. (นีติ.สุตฺต. ๑)

ชนเหล่าใดแตกฉาน[ภาษาบาลี] ในประเภทแห่งสนธิและนาม เป็นต้นแล้ว ทำความเพียรในพระไตรปิฎก อัน

ประเสริฐ ด้วยกำลังความรู้อันดีเลิศ ชนเหล่านั้น ย่อม
ได้รับอรรถอันเป็นแก่นสารต่าง ๆ.

สุตฺตนฺเต รกฺขิเต สนฺเต ปฏิปตฺติ โหติ รกฺขิตา
ปฏิปตฺติยำ จิโต ธีโร โยคกฺเขมา น ธำสติ.

(นีติ.สุตฺต.นิคมนคาถา)

เมื่อพระสูตรและพระอภิธรรม (ปริยัติ) ที่ได้รับการรักษา
ไว้ยังมีอยู่ การปฏิบัติก็เป็นอันได้รับการรักษาไว้ด้วย
บัณฑิตผู้ดำรงมั่นในการปฏิบัติแล้ว ย่อมไม่คลาดจาก
ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ (พระนิพพาน).

เนื่องจากพระพุทธพจน์ (พระไตรปิฎก) มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์ และความหมาย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงมีความปรารถนาอยู่เสมอว่า "เมื่อไรหนอ จึงจะมีคัมภีร์ที่เป็นสื่อศึกษาวิเคราะห์วิจัยหลักพระพุทธวจนะตามหลักศัพทศาสตร์ และอัตถศาสตร์ที่บุรพาจารย์ได้รจนาไว้เป็นแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎกในรูปของภาษาไทยอย่างกระจ่างแจ้ง ให้สมกับคำสวดสรรเสริญกันอยู่ทุกเมื่อเชื่อวันว่า **สาตฺถำ สพฺยญฺชนำ เกวลปริปุณฺณำ ปริสุทฺธำ พฺรหฺมจริยำ ฯเปฯ** "พระพุทธองค์ทรงประกาศ พรหมจรรย์ (คำสอน) บริสุทธิ์ (ไม่มีมลทิน) บริบูรณ์ (ครบถ้วนไม่ยิ่งหย่อน) สิ้นเชิง (เป็นโลกุตตรธรรม ไม่เจือปนด้วยโลกียธรรม) พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ" ซึ่งจะก่อให้เกิดศรัทธาและความเคารพเทิดทูนบูชาว่า พระพุทธดำรัสที่ตรัสเป็นภาษาบาลีนั้น ช่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทั้งอรรถะและพยัญชนะสมเป็นภาษาพระสัพพัญญุตญาณ" อย่างแท้จริง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ข้าพเจ้า[๑] ได้มีโอกาสจัดทำ**โครงการปทานุกรมพระไตรปิฎกฉบับ บาลี - ไทย** เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งได้รับการพิจารณาเห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๒ ในการจัดทำครั้งนั้นได้อาศัย ติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธานฉบับตีพิมพ์

---

[๑] ขณะดำรงสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นราช ที่ พระราชปริยัติโมลี ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม

ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ เป็นหลัก โดยคงรูปแบบตามต้นฉบับเดิม แต่ดำเนินการเพียง ๓ เล่ม ก็ได้ยุติลงด้วยข้อจำกัดบางประการ

ในปี ๒๕๕๔ เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบปีนักษัตร ๘๔ พระชันษา จึงเห็นสมควรทบทวนโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทยขึ้นใหม่ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา โดยมี**พระพรหมโมลี** [๑] ร่วมกับศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ และได้รับการพิจารณาเห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคมในการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งที่ ๓/๒๕๕๓ เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม ๒๕๕๓ โดยเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น **"โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔"**[๒]

ในการจัดทำครั้งนี้ ทางคณะผู้จัดทำได้เล็งเห็นว่า เนื่องจากพระพุทธพจน์นั้น มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์และอรรถดังที่กล่าวแล้วข้างต้น หากจะดำเนินการเพียงคำนิยามสั้นๆ พร้อมตัวอย่างพอเป็นแนวทางในการสืบค้นดังที่ได้จัดทำมาแล้วนั้น ก็จะไม่สำเร็จผลประโยชน์อย่างแท้จริง ดังนั้น ทางคณะผู้จัดทำจึงได้เพิ่มการวิจัยในแต่ละบทที่เห็นว่ามีความจำเป็นทั้งในเชิงศัพทศาสตร์และอัตถศาสตร์ เพื่อเป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายความพระพุทธพจน์บทนั้นๆ โดยวางหลักขั้นตอนดำเนินการ ดังนี้

๑. นำศัพท์บาลีจากพระไตรปิฎกอันไม่ซ้ำกันมาตั้งเป็นประธาน

๒. บอกประเภท หรือชนิดของศัพท์ เช่น ลิงค์ อัพยยศัพท์ กิริยา เป็นต้น

---

[๑] ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลี เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม , ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

[๒] ดูเหตุผลการเปลี่ยนชื่อจากปทานุกรมฯ เป็นสัททานุกรมฯ คำชี้แจง (๑) หน้า ๗๐

๓. วิเคราะห์สัททนัย (ธาตุปัจจยวิภาค) ตามหลักไวยากรณ์ชั้นสูง
๔. รวบรวมความหมายของศัพท์นั้นๆ (อัตถุทธาระ) มาไว้ในที่เดียวกัน
๕. รวบรวมอุทาหรณ์ของศัพท์นั้นๆ มาครบใจความทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ
๖. อ้างประโยคบาลีที่มาของศัพท์นั้นๆ จากบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ ที่อธิบายความบาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธาน
๗. แปลอุทาหรณ์บาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธานให้มีความหมายสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา
๘. แสดงการสังเคราะห์เชิงวิจัยบทที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ ตามนัยคัมภีร์สัททาวิเสส (คัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูง คัมภีร์ฉันท์ คัมภีร์อลังการะ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คัมภีร์เนตติ เป็นต้น) อุปจาระ นยะ เป็นต้น
๙. ตรวจชำระคำศัพท์บาลีและสำนวนคำแปลภาษาไทย ที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์

โดยมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ ดังนี้

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปในรูปของภาษาบาลี
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาตฺถ์) พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพฺยญฺชนำ)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา
๕. เพื่อเป็นคู่มือศึกษาค้นคว้าบาลีพระไตรปิฎกของนิสิตนักศึกษา และบัณฑิตชนทั่วไป โดยสะดวกและรวดเร็ว

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** ชุดนี้ หากจัดทำได้สำเร็จ จะเป็นเครื่องเชิดชูคัมภีร์พระไตรปิฎกให้สูงค่ายิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังจะเป็นศักดิ์ศรีและวิทยาภรณ์อันล้ำค่าใช้เป็นเครื่องประดับชาติ ประดับพระศาสนา ประดับวัดวาอาราม ประดับท่านเจ้าอาวาส เจ้าคณะพระสังฆาธิการ และพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป ประดับสถาบันการศึกษาทั้งฝ่ายธรรม ฝ่ายโลก ประดับบุคคลผู้สนใจใคร่หาความรู้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ส่วนวัดวาอารามใดมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับบาลี และหรือมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยอยู่แล้ว สมควร

อย่างยิ่งที่จะต้องมีคัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ไว้เคียงคู่ เช่นเดียวกับพจานุกรมไทยเคียงคู่กับภาษาไทย ฉะนั้น

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ เป็นหนังสือชุดใหญ่ ประมาณว่าหากจัดแปลและพิมพ์เป็นรูปเล่มทั้งหมด จะเป็นหนังสือถึง ๖๙ เล่ม ฉะนั้น การแปลและจัดพิมพ์ให้แล้วเสร็จคราวเดียว จึงเป็นการทำได้ยากยิ่ง เพราะต้องใช้เวลานาน ต้องใช้บุคลากรและทุนทรัพย์ในการจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์เป็นจำนวนมาก ดังนั้น เมื่อแปลเสร็จแต่ละเล่ม จะจัดพิมพ์เป็นคราวๆ ไป จนกว่าจะครบจำนวนของหนังสือ

ในปี ๒๕๕๖ ทางคณะผู้จัดทำโครงการฯ ได้พิจารณาเห็นว่า ต้นฉบับเล่ม ๑ มีความสมบูรณ์ได้ผ่านการตรวจแก้ไขจากคณะกรรมการตรวจสำนวนแปลแล้ว พร้อมที่จะดำเนินการจัดพิมพ์เป็นฉบับปฐมฤกษ์ได้ โดยมีวัตุประสงค์ ดังนี้

- เพื่อเป็นแนวทางในการประมวลสาระ ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคัมภีร์ของคณะกรรมการที่จะจัดทำต้นฉบับเล่มต่อๆ ไป
- เพื่อเผยแผ่สาระสัททานุกรมพระไตรปิฎกสู่วงการนักศึกษาภาษาบาลีตลอดถึงพุทธศาสนิกชนผู้สนใจใคร่ต่อการศึกษาบทพยัญชนะในบาลีพระไตรปิฎก
- เพื่อนำข้อเสนอแนะจากท่านผู้รู้มาดำเนินการปรับปรุงแก้ไขให้มีความถูกต้องสมบูรณ์ในการจัดทำเล่มต่อไป

ดังนั้น ทางโครงการฯ จึงได้จัดพิมพ์เป็นจำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อมอบให้วัด สถาบันการศึกษา และองค์กรทางพระพุทธศาสนาทั่วประเทศ

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ เป็นหนังสือใหญ่คัมภีร์หนึ่งดังกล่าวแล้ว ซึ่งยังไม่เคยมีมาในประเทศไทยในรัชกาลใดๆ ในอดีต ไม่มีผู้ใดเคยคาดฝันมาก่อนว่า ในประเทศไทยของเรานี้ จะมีคัมภีร์ดังกล่าวเกิดขึ้น และแล้วก็ไม่มีผู้ใดคาดฝันอีกเหมือนกันว่าจะมีสิ่งดลบันดาลให้คัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ เกิดมีขึ้นในประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๙ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ดังนั้น จึงควรกล่าวได้อย่างเต็มภาคภูมิว่า สิ่งที่ดลบันดาลดังกล่าวนั้น คือ พระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม ของสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า รัชกาลที่ ๙ องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ดลบันดาลให้เกิดมีคัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ ขึ้นในประเทศไทย เพื่อเป็นอาภรณ์ประดับ

ประเทศชาติ และพระศาสนา เป็นเครื่องเชิดชูเกียรติของประเทศไทยให้เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไป สิ่งนี้จัดเข้าในภาวการณ์ที่เป็นส่วนเอกมหัจฉริยภาพได้อยู่ คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม ขอถวายเป็นส่วนเสริมพระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม และขอถวายเป็นส่วนเฉลิมพระเกียรติแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในวโรกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

ความบังเกิดขึ้นแห่งคัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ ในประเทศไทยนั้น นอกจากจะมีสิ่งดลบันดาลดังกล่าวมาแล้ว ยังมีภาวการณ์เฉพาะหน้าเข้าช่วยส่งเสริมอีก กล่าวคือ ความตั้งใจแน่วแน่ที่จะปฏิบัติภารกิจอันเป็นหน้าที่ของกองการจัดแปลฯ ทั้งของฝ่ายผู้อำนวยการ ทั้งของฝ่ายคณะกรรมการจัดแปล และยังได้อาศัยความร่วมมือด้วยดีจากพระภิกษุสงฆ์ เจ้าอาวาส เจ้าคณะทุกระดับ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ตลอดไปถึงพุทธศาสนิกชน ขออนุโมทนาสาธุการคณะผู้ดำเนินงานดังกล่าวทุกท่าน

หวังว่า คัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ นี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป และขออุทิศน้ำพักน้ำแรงบูชาท่านบุรพาจารย์ผู้รักษาพระพุทธศาสนาสืบๆ กันมา เพื่อความวัฒนสถาพรแห่งพระบวรพุทธศาสนา ชั่วกาลนิรันดร

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม
ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ
เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

สจฺจํ สตฺโต ปฏิสนฺธิ ปจฺจยาการเมว จ
ทุทฺทสา จตุโร ธมฺมา เทเสตุ จ สุทุกฺกรา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๗๒)

ธรรม ๔ ประการ คือ อริยสัจ เหล่าสัตว์ ปฏิสนธิ และปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจ.

บทนำ

ความหมายและความสำคัญของภาษาบาลี

ศาสนาทั้งหลายในโลกนี้ ต่างมีภาษาสำหรับจารึกศาสนธรรมคำสอนของพระศาสดาผู้ก่อตั้งศาสนานั้นๆ ภาษาสันสกฤตผู้นับถือศาสนาพราหมณ์นับถือว่าเป็นภาษาอันศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกคำสอนของพระเวทฉันใด แม้ภาษาบาลีก็เป็นเช่นเดียวกัน ชาวพุทธทั้งหลายฝ่ายเถรวาทก็นับถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกพระธรรมอันเป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่อนุพุทธยุคหลังได้เรียนรู้ ได้ศึกษาพระพุทธธรรมได้โดยง่าย พระมหาเถระทั้งหลายผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา และฎีกา เป็นต้น ต่างใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์เหล่านั้น

ฉะนั้น การที่จะมีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทโดยถูกต้องและสมบูรณ์แบบที่สุดนั้น ขึ้นอยู่กับภูมิความรู้ความแตกฉานภาษาบาลีเป็นสำคัญ เพราะพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และคัมภีร์อธิบายความพระธรรมทั้งหลาย ล้วนอยู่ในรูปของภาษาบาลีทั้งสิ้น

ชื่อต่าง ๆ ของภาษาบาลี

ชื่อของภาษาบาลี (หรือภาษามคธ) ที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ยุคต้นๆ นั้น ได้พบหลักฐานแสดงไว้ต่างๆ กัน ดังนี้ :-

ในบทภาชนีย์แห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์ ท่านแสดงไว้ว่า ภิกษุบอกลาสิกขาในสำนักของชนชาวมิลักขะด้วยอริยภาษา หากชนชาวมิลักขะไม่เข้าใจ สิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกลา[๑] คำว่า **อริยภาษา** ในบทภาชนีย์แห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์นั้น ไม่ใช่ภาษาอื่นที่ไหน พระอรรถกถาจารย์กล่าวรับรองว่า เป็นภาษามคธที่ชาวอริยะทั้งหลายใช้กันอยู่ในแคว้นมคธนั่นเอง[๒] เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษาบาลีที่เรารู้จักกันในปัจจุบันนี้ คือ

---

[๑] อริยเกน มิลกฺขสฺส สนฺติเก สิกฺขํ ปจฺจกฺขาติ.
โส จ น ปฏิวิชานาติ. อปจฺจกฺขาตา โหติ สิกฺขา. (วิ. ๑/๓๓)

[๒] อริยกํ นาม อริยกโวหาโร มาคธภาสา. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๐)

อริยกภาษา = ภาษาของชนชาวอริยะ หรือชนผู้ประเสริฐ ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค สัมโมหวิโนทนีอรรถกถาและมูลฎีกานั้นได้พบการเรียกภาษาบาลีว่า**ธัมมนิรุตติ**บ้าง **สภาวนิรุตติ**บ้าง[๑] ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอื่นๆ กลับได้พบการเรียกชื่อภาษาบาลีต่างๆ เช่น **มคธภาษา**บ้าง **ตันติภาษา**บ้าง แต่ที่พบใช้มากที่สุดคือ **มคธภาษา**

ในอรรถกถาธรรมบทได้พบว่าท่านใช้ชื่อบาลีเป็นตันติภาษา, ที่ใช้ชื่อว่า มูลภาษา พบในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ที่ใช้ชื่อว่า **ปกติภาษา** พบในวชิรพุทธิฎีกา[๒] ฉะนั้น เมื่อรวมชื่อที่ได้พบทั้งหมดแล้ว จะปรากฏตามหลักฐานดังนี้ ในบาลี อรรถกถา และฎีกา พบการใช้ภาษาบาลีโดยชื่อว่า อริยภาษา ธัมมนิรุตติ สภาวนิรุตติ มาคธภาษา ตันติภาษา มูลภาษา และปกติภาษาเท่านั้น ส่วนที่ชื่อว่า บาลี ไม่พบที่ใช้[๓]

---

[๑] ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาเณ (อภิ.วิ. ๓๐๗) นฺติ ตสฺมึ อตฺเถ จ ธมฺเม จ สภาวนิรุตฺติ. ตสฺสา อภิลาเป ตำ สภาวนิรุตฺตึ สทฺทำ อารมฺมณำ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตำ ญาณำ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๐-๑) สภาวนิรุตฺตีติ มาคธภาสา อธิปฺเปตา. (มูลฎี. ๑/๕)

[๒] อาโรปยิตฺวาน ตนฺติภาสำ มโนรมำ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒)
เอวำ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสญฺญิตาย สภาวนิรุตฺติยา มาคธิกาย สพฺพสตฺตานำ มูลภาสาย ปเภทคตำ ญาณำ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. (ปฏิสำ.อฏ. ๑/๕)
ในมหาวังสคาถา ๓๗/๒๔๔ เรียกภาษาบาลีว่า ปกติภาษา เช่นกัน.
อฏฺฐกถานิสฺสิโตติ อฏฺฐกถานิสฺสิตวเสน จิโต.
ปุพฺเพ ปกติภาสาย วุตฺตำ อฏฺฐกถำ สนฺธาย. (วชิร. ๒๙๑, สารตฺถ. ๓/๖)

[๓] แม้พระโมคคัลลานเถระผู้แต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ ก็ไม่เรียกคัมภีร์ที่ท่านแต่งว่า "ปาพิเวยฺยากรณ" แต่กลับตั้งชื่อว่า "มาคธสทฺทลกฺขณ (สูตรไวยากรณ์ภาษามคธ) ในสีลขันธวรรคฎีกาเก่า (๑๖), มูลปัณณาสฎีกา (๑๑๗) ได้พบข้อที่ท่านพรรณาอรรถแห่งบทว่า "ตนฺติยานุจฺฉวิกำ" ว่า "ปาพิคติยา อนุโลมิกำ, ปาพิภาสายานุวิธายินินฺติ อตฺโถ". แต่ในสีลขันธวรรคฎีกาเก่าที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ, สังยุตฎีกา (๑/๑๗) และอังคุตตรฎีกา (๑/๑๙) พบปาฐะว่า ปาพิจฺฉายานุวิธายินินฺติ อตฺโถ เท่านั้น ปาฐะดังกล่าวเป็นปาฐะโบราณ เพราะในสีลขันธวรรคฎีกาใหม่ (๑/๓๐) หากอ้างถึงบทวรรณนานี้ว่า "ตสฺสา (ตนฺติยา) นยสงฺขาตาย คติยา ฉวึ ฉายำ อนุคตาติ ตนฺตินยานุจฺฉวิกา. คำว่า ฉายา ใน ปาพิจฺฉายา นั้น เป็นบทวรรณนาของคำว่า ฉวิ ในบทว่า อนุจฺฉวิกำ.

รากฐานเดิมของ ปาฬิ (บาฬี)

คำว่า **ปาฬิ** มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า **ปาฬิยํ** (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลีได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่า **ภาษาบาลี** คือ ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ดังนี้

พุทฺธวจนํ ปาเลตีติ ปาฬิ (ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า บาฬี) ปา ธาตุ = รักษา+ ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลงด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘) ว่า ปาโต ฬิ (ลง ฬิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ), อตฺถํ ปาเลตีติ ปาฬิ, ลสฺส ฬตฺตํ (พระพุทธพจน์ที่รักษาเนื้อความชื่อว่า บาฬี แปลง ล เป็น ฬ) ปา ธาตุ = รักษา + ลิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๒) แม้คำว่า **ปาฬิ** จะมีรูปเป็น **ฬ** ตามคำอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองนั้น แต่มีความหมายต่างกัน โดยโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า*เป็นภาษา* แต่คัมภีร์สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า *เป็นพระพุทธพจน์*

อนึ่ง ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) กล่าวว่า คำว่า **ปาฬิ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ พระพุทธพจน์, ปริยัติธรรม (ปาฬิธมฺม) เช่น ปาฬิยา อตฺถมุปปริกฺขนฺติ (ย่อมใคร่ครวญเนื้อความของพระบาลี) ขอบสระ, เขื่อน (ตฬากปาฬิ) เช่น มหโต ตฬากสฺส ปาฬิ (ขอบของสระน้ำใหญ่) ลำดับ, แถว, แนว (ปนฺติ) เช่น ปาฬิยา นิสีทึสุ (นั่งตามลำดับ), ปาฬิการโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้จัดลำดับ) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๙๖) ก็กล่าวถึง **ปาฬิ** ศัพท์ว่า เสตุมฺหิ ตนฺติปนฺตีสุ นาริยํ ปาฬิ กถฺยเต. (ปาฬิ ศัพท์กล่าวไว้ในอิตถีลิงค์ในความหมายว่า เขื่อน, พระพุทธพจน์ และลำดับ)

จะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์ และอภิธานัปปทีปิกา กล่าวไว้เหมือนกันว่า **ปาฬิ** ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธพจน์ หรือภาษาบาลี มีรูปเป็น **ฬ** อย่างเดียว แต่ความหมายสุดท้ายว่า ลำดับ พบเป็นรูปว่า **ปาลิ** และ **ปาลี** ในคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (สูตร ๑๙๘) ว่า **อลฺลฺยาทโย** (อลฺลิ ศัพท์เป็นต้นย่อมสำเร็จ[ด้วย ลิ ปัจจัย]) ดังข้อความว่า ปาเลติ รกฺขตีติ ปาลิ, งีมฺหิ ปาลี, ปนฺติ (สิ่งที่รักษาไว้ ชื่อว่า ปาลิ เมื่อลง งี ปัจจัย [อี อิตถีปัจจัย] ได้รูปว่า **ปาลี** หมายถึง ลำดับ)

นอกจากนั้น คำว่า **ปาฬิ** ที่แปลว่า พระบาลี, พระพุทธพจน์ ยังมีความหมายอีก ๒ ประการตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

สิ่งที่เหมือนขอบสระ = ปาฬิ วิยาติ ปาฬิ (ปาฬิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต), ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด = ปกฏฺฐานำ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬีติ ปาฬิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ปกฏฺฐ ศัพท์ + อาฬิ ศัพท์ แปลง ปกฏฺฐ เป็น ป)

ความหมายสุดท้ายว่า “ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด” กล่าวไว้ตามข้อความในฎีกาของมูลปัณณาสก์และอังคุตตรนิกายว่า

ปกฏฺฐานำ อุกฺกฏฺฐานำ สีลาทิอตฺถานำ โพธนโต สภาวนิรุตฺติวเสน พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา จ ปกฏฺฐานำ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬีติ ปาฬิ, ปริยตฺติธมฺโม. (ม.ฏี. ๒/๒๓๒)

ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด เพราะแสดงเนื้อความมีศีลเป็นต้น อันยิ่งยวดคือยอดเยี่ยม และเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นตรัสไว้ด้วยความเป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตามธรรมชาติตั้งแต่ต้นกัปเป็นต้นมา) ชื่อว่า ปาฬิ คือ ปริยัติธรรม.

ปกฏฺฐานำ หิ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬิเยว ปาฬีติ วุจฺจติ. (อำ. ฏี. ๒/๓๓)

โดยแท้จริงแล้ว ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวดนั่นแหละ ชื่อว่า บาฬี.

แม้ศัพท์เดิมจะมีรูปว่า **ปาฬิ** แต่อักษร ฬ และ ล อาจใช้แทนกันได้ ปัจจุบันจึงใช้เป็น **บาลี**หรือ**ภาษาบาลี**นั้นเอง อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาดูจากข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ และอภิธานัปปทีปิกาที่แต่ง ณ ประเทศลังกาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ที่แต่งในสมัยพุกามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเข้าใจว่าโบราณาจารย์สมัยก่อนนิยมเขียนเป็นรูปว่า **ปาฬ** ปราชญ์ตะวันตกนิยมใช้เป็นรูปว่า **บาลิ** โดยมีความเห็นหลากหลาย กล่าวโดยสรุปมีรากศัพท์ ๓ อย่าง คือ

- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปาฏลิ** = ปาลิ (ลบ ฏ อักษร)
  หมายถึง ภาษาของชาวปาฏลีบุตร
- มาจากศัพท์สันสกฤตว่า **ปงฺกฺติ** = ปกฺติ = ปงฺกิ = ปณฺฑิ = ปลิ = ปาลิ หรือ ปงฺกฺติ = ปตฺติ = ปฏฺฏิ = ปลฺลิ = ปาลิ
  หมายถึง ลำดับของพระพุทธพจน์
- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปริยาย** = ปลิยาย = ปาลิยาย = ปาลิ [ตัดอักษรของ -ยาย]
  หมายถึง เทศนาอันเป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง ผู้ที่กล่าวว่าคำว่า **ปาลิ** มาจาก **ธมฺมปริยาย** ยังอ้างคำที่คล้ายคลึงกันในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า **ธมฺปลิยาย** อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม คำบาลีบางศัพท์มักนิยมใช้เป็นมุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษร เป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทันตชอักษรก็ตาม เช่น คำว่า **โจฬ** (ผ้า) ในภาษาบาลีใช้เป็นมุทธชอักษร แต่สันสกฤตใช้เป็นทันตชอักษรว่า **โจล** ในวรรณกรรมบาลีจึงมีรูปว่า **ปริกฺขารโจฬ** (ผ้าบริขาร) ไม่พบเป็นรูปว่า **ปริกฺขารโจล** ดังนั้น คำว่า **ปาฬิ** จึงควรมีรูปเป็น ฬ มุทธชอักษร ตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น

ขอเปรียบเทียบตัวอย่างอื่นดังต่อไปนี้

บาลี	**สันสกฤต**
อฑฺฒ	อรฺทฺธ
วฑฺฒ	วฤทฺธ
วุฑฺฒ	วฤทฺธ
วฑฺฒิ	วฤทฺธิ
ปฏิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ
ปฐม	ปฺรถม
อฏฺฐกถา	อรฺถกถา
สงฺขตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ
อุฏฺฐาน	อุตฺถาน
วุฏฺฐาน	อุตฺถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน
คณฺฐ	คฺรนฺถ
คณฺฐิ	คฺรนฺถิ
นิคณฺฐ	นิคฺรนฺถ
มาณว	มานว

ภาษามคธ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสาด้วยภาษามคธ เพราะเหตุที่พระองค์ทรงตรัสรู้อริยสัจ ๔ ณ แคว้นมคธ และพระองค์ทรงเสด็จเที่ยวจาริกแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ในแคว้นต่างๆ นั้น ส่วนมากจะเสด็จจาริกอยู่ในสองแคว้น คือ โกศล และ มคธ ในสมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองแคว้นมคธ ก็มีพระเดชานุภาพยิ่งใหญ่ ทั้งชาวมคธต้องมีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจภาษามคธเป็นอย่างดีด้วย จึงสามารถเข้าใจภาษามคธที่พระองค์ทรงแสดงธรรมอันเป็นภาษาที่เข้าใจและใช้กันอยู่ ฉะนั้น ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา และปฏิสัมภิทาวิภังค์ จึงได้บัญญัติไว้ว่า "แม้พระพุทธองค์ เมื่อทรงตรัสพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกตามระเบียบแห่งพระบาลี พระองค์ก็ทรงแสดงด้วยภาษามคธ"[๑]

ภาษามคธเป็นภาษาที่ไม่เสื่อม

ภาษามคธนับว่าเป็นภาษาที่สูงกว่าภาษาทั้งหลาย เพราะสมบูรณ์ด้วยคุณวิเศษ และสภาวนิรุตติ คำว่า สภาวนิรุตตินั้น หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงความหมายและอธิบายไปตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ มีอำนาจในการแสดงอรรถและอธิบายได้แน่นอน เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงใช้อยู่[๒] กล่าวอีกนัยหนึ่ง สภาวนิรุตติ หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่เสื่อม ตั้งอยู่โดยปกติ

ส่วนภาษาอื่นๆ เมื่อถึงกาลหนึ่ง ย่อมเปลี่ยนแปลง และเสื่อมได้ สำหรับภาษามคธแล้ว จะไม่มีการเปลี่ยนแปลง และเสื่อมเลย ไม่ว่าจะเป็นที่ไหนๆ ในกาลไหนๆ หากจะมีการเปลี่ยนแปลง หรือเสื่อมสลายก็เป็นเพราะผู้ศึกษา ผู้แสดง ผู้สอน เรียนผิด แสดงผิด

---

[๑] สมฺมาสมฺพุทฺโธปิ เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ ตนฺตึ อาโรเปนฺโต มาคธภาสายเอว อาโรเปติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑)

[๒] ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเปติ เอตฺถ ธมฺมสทฺโท สภาววาจโกติ กตฺวา อาห "ยา สภาวนิรุตฺตีติ อวิปรีตนิรุตฺตีติ อตฺโถ.(มูลฏี. ๒/๑๙๑). อวิปรีตนิรุตฺตีติ พุทฺธาทีหิ อาจิณฺณา ตสฺส อตฺถสฺส วาจกภาเว นิรุฬฺหา ยาถาวนิรุตฺติ (อนุฏี. ๒/๑๙๒)

และสอนผิด แม้ถึงกระนั้น ก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงโดยตลอดกาล[๑] เพราะท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนี (หน้า ๓๗๑) ว่า สถานที่พูดภาษามคธมากที่สุดคือ นรก ดิรัจฉาน เปรต โลกมนุษย์ สวรรค์ และพรหมโลก กล่าวอธิบายว่า เมื่อโลกแตกสลายด้วยไฟ น้ำ หรือลม บรรลัยกัลป์ พรหมโลกมิได้ เข้าข่ายการแตกสลายด้วย ฉะนั้น ภาษามคธนี้ก็จะไม่เสื่อมไป แต่จะยังคงอยู่ในพรหมโลก ดังข้อความที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย อัคคัญญสูตร

ภาษามคธเป็นมูลภาษา

ภาษามคธจัดเป็นภาษาของมนุษย์ในยุคแรกของโลก เพราะเมื่อโลกถึงการแตกสลาย พรหมโลกมิได้ถึงการแตกสลายไปด้วย ฉะนั้น พรหมโลกจึงตั้งอยู่ในสภาพเดิม โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีอธิบายเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยว่า มนุษย์ในยุคแรกของโลกนั้น เป็นผู้จุติมาจากพรหมโลกด้วยอุปปาตปฏิสนธิ มนุษย์ดังกล่าวนั้นพูดภาษามคธซึ่งเป็นภาษาที่ใช้กันในพรหมโลก ฉะนั้น นักไวยากรณ์จึงมีความเชื่อว่า ภาษามคธ เป็นมูลภาษา[๒] คือเป็นภาษาที่มนุษย์ในยุคแรกใช้สื่อสาร (พูด) กัน ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ ได้กล่าวว่า

> **สา มาคธี มูลภาสา นรา ยายาทิกปฺปิกา**
> **พฺรหฺมาโน จสฺสุตาลาปา สมฺพุทฺธา จาปิ ภาสเร.**[๓]
>
> ภาษามาคธี เป็นภาษาดั้งเดิมที่ใช้พูดกัน โดยมนุษย์ต้นกัปป์ พวกพรหม พระพุทธเจ้า และบุคคลผู้ที่ยังไม่เคยได้ยินคำพูดจากบุคคลอื่น.

---

[๑] เสสา...อฏฺฐารส ภาสา ปริวตฺตนฺติ. อยเมเวกา ยถาภุจฺจพฺรหฺมโวหารอริยโวหารสงฺขาตา มาคธภาสา น ปริวตฺตนฺติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑-๒) เสสา ปริวตฺตนฺติ เอกนฺเตน กาลนฺตเร อญฺญถา โหนฺติ วินสฺสนฺติ จ. มาคธา ปน กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ น สพฺพตฺถ สพฺพทา จ ปริวตฺตติ. กปฺปวินาเสปิ ติฏฺฐติเยว (มูลฏี. ๒/๑๙๒) มนุสฺสานำ ทุรคฺคหณาทินา กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ พฺรหฺมโลกาทีสุ ยถาสภาเวเนว อวฏฺฐานโต น สพฺพตฺถ สพฺพทา จ ปริวตฺตติ. (อนุฏี. ๒/๑๙๔)

[๒] ปริวตฺเตสิ สพฺพาปิ สีหพฬฺหกถา ตถา, สพฺเพสำ มูลภาสาย, มคธาย นิรุตฺติยา. (มหาวำส. ๓๗/๒๔๔)

[๓] ตอนต้นของคัมภีร์ปทรูปสิทธิว่าด้วยนาม.

ภาษามคธเป็นสภาวนิรุตติ

ท่านแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีว่า ภาษามคธเป็นสภาวนิรุตติ หมายความว่าเป็นภาษาธรรมชาติ อธิบายว่า แม้ผู้ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังภาษาอื่นมาก่อน หากมีความสามารถในการคิดและพูดได้เอง เขาคงจักพูดภาษามคธอันเป็นภาษาที่เขาสนใจเท่านั้น[๑] หมายความว่า ในหนทางอันยืดยาวแห่งสังสารวัฏอันกำหนดนับไม่ได้นั้น มีการกำหนดเมล็ดพืชของภาษามคธอยู่ ผู้ที่เดินทางไกลในสังสารวัฏ ล้วนเคยพูด เคยท่องบ่นภาษามคธมาแล้วโดยนับไม่ถ้วน ฉะนั้น เมื่อถึงเวลาพูดจริง แม้จะไม่เคยพูดภาษามคธมาก่อน ก็สามารถพูดภาษามคธได้เอง ทั้งนี้ปรากฏขึ้นมาเพราะพืชพันธ์แห่งสภาวนิรุตตินั่นเอง แต่ท่านอาจารย์อภยารามกล่าวว่า ถึงจะพูดได้จริง แต่ยังไม่ใช่ภาษามคธที่สมบูรณ์ มีความผิดเพี้ยนไปบ้าง เพราะผู้ที่เรียนภาษามคธจนแตกฉาน หาได้ยากยิ่งอยู่แล้ว ไฉนเลยจะสามารถรู้ได้เอง[๒].

ภาษามคธเป็นปัจจัยแก่นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

ภาษามคธหรือที่เรียกกันว่าภาษาบาลีนั้น นอกจากจะได้ชื่อว่าสภาวนิรุตติแล้ว ยังชื่อว่าเป็นเหตุแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณอีกด้วย ผู้ที่ได้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ แล้วจะสามารถรู้ภาษามคธได้เอง[๓] เช่นเดียวกัน ความแตกฉานในภาษามคธก็เป็นปัจจัยส่วนหนึ่งแห่งการได้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ[๔]

---

๑ โยปิ อคามเก มหารญฺเญ นิพฺพตฺติ ตตฺถ อญฺโญ กเถนฺโต นาม นตฺถิ. โสปิ อตฺตโน ธมฺมตาย วจนํ สมุฏฺจาเปนฺโต มาคธภาสเมว ภาสิสฺสติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑)

๒ คำนำหน้า ฉ ของโมคคัลลานนิสสยะ

๓ ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ เทสภาสา จ อาคโม ฯเปฯ ปฏิสมฺภิทปฺปจฺจยา ฯเปฯ เทสภาสา นาม เอกสต-โวหารกุสลตา วิเสเสน ปน มาคธิเก โกสลฺลํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๗) นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาญาณลาภี ปุคฺคโล อสิกฺขนฺโตปิ มาคธภาสํ ชานาติ. อญฺญํ ภาสํ สิกฺขนฺโต ว ชานาติ นาสิกฺขนฺโต. (เภทจินฺตาปุราณฎีกา ๕) ดู อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑

๔ สาสนสฺสุปการตฺตา มาคโธวิธ คยฺหเต
โส หานุสาวนํ ปฏิ- สมฺภิทาย จ ปจฺจโย. (เภทจินฺตา คาถา ๕)
โส หิ มาคโธ สทฺโท กมฺมวาจานุสาวนญฺจ โหติ ปฏิสมฺภิทาย ปจฺจโย จ. (เภทจินฺตาทีปนี)

ภาษามคธเป็นภาษารักษาพระศาสนา

ภาษามคธมิใช่จะสมบูรณ์ด้วยคุณดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น ยังได้ชื่อว่าเป็นภาษารักษาพระพุทธศาสนาอีกด้วย "การดำรงไว้ซึ่งวินัยกรรมที่รู้กันว่าเป็นอายุของพระศาสนา" นั้น จัดเป็นคำพูดที่ถูกทีเดียวเพราะในการทำสังฆกรรมมีอุโบสถ ปวารณา อุปสมบท และสมมติสีมาเป็นต้น จะสำเร็จได้ด้วยดีและถูกต้องตามแบบแผนพุทธบัญญัติ ถ้าไม่มีวินัยกรรมเกี่ยวเนื่องด้วยการสวดกรรมวาจาแล้ว ถือว่ากรรมไม่สำเร็จ แต่สังฆกรรมนั้นๆ จะสำเร็จได้ด้วยดี ก็ด้วยผู้สวดกรรมวาจา สามารถสวดกรรมวาจา ออกเสียงสิถิล ธนิต วิมุตติ และนิคคหิตให้ถูกต้องชัดเจน และผู้ที่สวดได้ถูกต้องชัดเจน จะต้องมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการ คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ นิคคหิต สัมพันธ์ ววัตถิตะ วิมุตตะ ซึ่งแสดงถึงวิธีสวดภาษามคธ หรือภาษาบาลี เมื่อมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการแล้ว จึงจะสวดกรรมวาจาได้ถูกต้องชัดเจน และสังฆกรรมย่อมสำเร็จสมบูรณ์ตามพุทธประสงค์ หากไม่เรียนรู้ภาษามคธ ก็ไม่สามารถสวดกรรมวาจาให้สำเร็จได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า ภาษามคธเป็นภาษาที่มีความสำคัญอันสูงสุดต่อความดำรงมั่นสิ้นกาลนานแห่งพระพุทธศาสนา

ภาษามคธเป็นภาษาอจินไตย[๑]

กล่าวกันว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามคธ เมื่อเป็นเช่นนั้น น่าจะมีปัญหาว่า ผู้ที่ฟังพระธรรมเทศนาทั้งหลาย หากไม่รู้ภาษามคธแล้ว จะเข้าใจพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงได้อย่างไร ? ตอบได้ว่า ข้อที่กล่าวว่า พระองค์ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามคธนั้นเป็นความจริงทีเดียว ถึงแม้ว่าปฏิคคาหกบุคคลผู้รับฟังธรรมทั้งหลาย จะรู้เฉพาะภาษาของตนอย่างเดียวก็จริง ขอยกตัวอย่างเช่น ชนชาวทมิฬก็นึกว่า (พระพุทธองค์) แสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาทมิฬ ชนชาวอันธกะทั้งหลาย

---

[๑] เอโก เอว ภควโต ธมฺมเทสนาโฆโส เอกสฺมึ ขเณ ปวตฺตมาโน นานาภาสานำ สตฺตานำ อตฺตโน ภาสาวเสน อปุพฺพำ อจริมำ คหณูปโค หุตฺวา อตฺถาธิคมาย โหติ. อจินฺเตยฺโย หิ พุทฺธานำ พุทฺธานุภาโวติ สพฺพสตฺตานำ สกสกภาสานุรูปโต โสตปถมาคจฺฉตีติ เวทิตพฺพำ.

(อิติวุตฺ.อฏ. ๑๙/๒๐ ดู ที.อฏ. ๑/๒๘, ม.อฏ. ๑/๕, สำ.อฏ. ๑/๔, อำ.อฏ. ๑/๔)

ก็นึกว่า (พระพุทธองค์) ทรงแสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาอันธกะเช่นเดียวกัน การที่ผู้ฟังทั้งหลายนึกเช่นนั้น เป็นเพราะอานุภาพแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เรียกว่า วาจาอจินไตย อันมีอยู่ในอจินไตยสี่ประการนั่นเอง

ภาษามคธกับภาษามาคธี

ในสมัยพุทธกาลยังมีอีกภาษาหนึ่งที่คล้ายคลึงกับภาษามคธ ชื่อว่า มาคธี เป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีไวยากรณ์กำกับ ไม่มีแบบแผนอย่างถูกต้อง จะเห็นได้ว่า คำสอนของศาสดา ๖ คนในสมัยพุทธกาล คือ ปูรณกัสสปะ มักขลิโคสาล อชิตเกสกัมพล ปกุธกัจจายนะ นิครนถ์นาฏบุตร และสญชัยเพลัฏฐบุตร เป็นภาษามาคธีที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า **ทฺวาสฏฺฐิ ปฏิปทา** (ปฏิปทา ๖๒) ถูกใช้เป็น **ทฺวฏฺฐิ ปฏิปทา** หรือคำว่า **สุขํ ทุกฺขํ** ถูกใช้เป็นสัตตมีวิภัตติว่า **สุเข ทุกฺเข** เป็นต้น

ต่อมาภายหลังพุทธปรินิพพาน ภาษามาคธีเป็นที่นิยมใช้อย่างแพร่หลายมากกว่าเดิม จะเห็นได้ว่า ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่พบทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์ได้ใช้ภาษามาคธีเป็นหลัก

ภาษามาคธีนี้ นับอยู่ในภาษาปรากฤต ซึ่งบาลีใช้เป็น **ปากต** มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติยา ภวํ ปากตํ (ภาษาที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ชื่อว่า ปากตะ) คือ เป็นภาษาที่วิวัฒน์ขึ้นตามธรรมชาติโดยเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวบ้าน แยกประเภทออกไปตามท้องถิ่นนั้นๆ มีอยู่ด้วยกันหลายชนิด แต่ที่สำคัญมี ๔ อย่าง คือ

๑. **มาคธี** (Magadhi prakrit)
เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมคธ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีป

๒. **อรรธมาคธี** (Ardha Magadhi prakrit)
เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นเหมือนมาคธี ใช้บันทึกคำสอนของศาสนาเชนซึ่งเป็นศาสนาร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนา

๓. **เศารเสนี** (Sauraseni prakrit)
เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นสุรเสนะหรือแคว้นมถุรา ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป

๔. **มหาราษฏรี** (Maharashatri prakrit)

เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมหาราษฏร์ ค่อนไปทางทิศตะวันตกของชมพูทวีป

ภาษาปรากฤตหลายรูปแบบเหล่านี้ อุบัติขึ้นจากภาษาพระเวทในเวลาอันใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤต ที่จริงแล้วภาษาปรากฤตก็คือภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (VEDIC SANSKRIT หรือ OLD INDO-ARYAN) ที่ได้วิวัฒน์พัฒนาเป็นภาษาใหม่ มีชื่อเรียกรวมๆ ว่า ภาษาปรากฤต ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดังนั้น พราหมณาจารย์ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์รักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทจึงเล็งเห็นว่า จะเกิดการสับสนและปะปนกันขึ้นระหว่างภาษาสันสกฤตแบบพระเวทและภาษาสันสกฤตที่ได้แปรรูปไปเป็นภาษาปรากฤต จึงได้จัดการวางรูปแบบของภาษาสันสกฤตเดิมให้รัดกุมและเป็นแบบฉบับยิ่งขึ้น ผลที่ได้รับก็คือได้เกิดภาษาสันสกฤตแบบฉบับ (CLASSICAL SANSKRIT) ขึ้น ซึ่งมีอายุสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ภาษาปรากฤตนี้ตรงข้ามกับคำ สันสกฤต ซึ่งแปลว่า ภาษาที่ตกแต่งดีแล้ว งดงาม มีหลักมีเกณฑ์ บาลีใช้เป็น สกฺกต หรือ สงฺขต แบ่งออกเป็น ๗ อย่าง คือ ภาษาปรากฤตล้วนๆ เศารเสนี มาคธี อรรธมาคธี ไปศาจี จูลิกาไปศาจี และอัปภรังศะ. คัมภีร์สรัสวดีกัณฐาภรณะ กล่าวยกย่องภาษาสันสกฤตและดูหมิ่นภาษาอื่นว่า

เทวาที สกฺกตๆ ปาหุ ปากตๆ กินฺนราทโย
เปสาจาที ปิสาจาที มาคธๆ หีนชาตโย.

(สารสฺวตีกณฺฐาภรณ. ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๙)

เทวดาเป็นต้นพูดภาษาสันสกฤต กินนรเป็นต้น พูดภาษาปรากฤต ปีสาจเป็นต้นพูดภาษาไปศาจี ส่วนชนชั้นต่ำพูดภาษามคธ".

ในยุคที่กวีเฟื่องฟูในประเทศอินเดีย ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีมี ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อัปภรังศะ ไปศาจี มาคธี และเศารเสนี บุคคลผู้สามารถแต่งกวีด้วยภาษาทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้เรียกว่า กวิราชะ (จอมกวี), ฉัพภาสาปรมิสสระ (ผู้เชี่ยวชาญ ๖ ภาษามีสันสกฤตเป็นต้น) หรือวาจิสสระ (ผู้ยิ่งใหญ่ในถ้อยคำ)

ส่วนอัปภรังศะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป เกิดขึ้นในคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ภาษานี้มีหลายรูปแบบตามถิ่นที่ใช้ และเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เตลุคู ละมะละยาลัม)

ทรงห้ามแสดงธรรมเป็นภาษาพระเวท

ศาสนาพราหมณ์เกิดก่อนศาสนาพุทธ มีคัมภีร์ประจำศาสนา คือ คัมภีร์พระเวท หรือที่นิยมเรียกว่า ไตรเพท ซึ่งประกอบด้วยฤคเวท (เรียกในภาษาบาลีว่า อิรุเวท) ยชุรเวท, และสามเวท. สำหรับภาษาที่ใช้รจนาคัมภีร์พระเวทดังกล่าว เรียกว่า "เวทภาสา" (สันสกฤตโบราณ) คิดค้นโดยพรามหณ์ ๘ ท่านมีอัฏฐกะพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น[๑]

ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท เป็นภาษาเก่าแก่ชาวบ้านทั่วไปไม่สามารถเข้าใจ จึงไม่นิยมใช้เป็นภาษาสำหรับสื่อสารในชีวิตประจำวัน

สมัยพุทธกาล ภิกษุชื่อยเมฬะ และภิกษุชื่อเกกุฬะ ทูลขออนุญาตพระพุทธองค์ เพื่อจะใช้ภาษาพระเวทในการแสดงธรรมหรือประกาศคำสอน แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาต มิหนำซ้ำยังทรงคาดโทษไว้สำหรับลงโทษพระภิกษุผู้กระทำการดังกล่าว

---

[๑] ในยุคแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ **ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท** คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมี อัฏฐกพราหมณ์ วามกพราหมณ์ และอังคีรสพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญา ได้บรรลุทิพยจักษุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชายัญเป็นต้นที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่าอาถัพพณะ ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟ แล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น. ฤษีท่านนั้น ชื่อว่า อถัพพะ คัมภีร์พระเวทที่ฤษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่าอาถรรพณ์เวท **อาถรรพณ์เวท** มีรูปภาษาบาลีว่า **อาถพฺพณ** สันสกฤตใช้เป็น **อถรฺวเวท** เขียนเป็นไทยตามสันสกฤตว่า **อาถรรพเวท** จัดเป็นคัมภีร์สุดท้ายในคัมภีร์พระเวท หรือชุมนุมบทสวดอ้อนวอนเทพเจ้ามีอยู่ ๔ หมวด คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท. ฤคเวทเป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมากที่สุด ยชุรเวท และสามเวท บรรจุไว้ซึ่งศโลกจากฤคเวทและสูตรสำหรับประกอบพิธีพลีกรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้นถือกันว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระเวททั้งสามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อหาส่วนมากของอาถรรพณ์เวทล้วนเป็นมนต์ และคาถาอาคมขลังต่าง ๆ]

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้า ทรงยอมรับเฉพาะภาษาบาลีเท่านั้น เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา ข้อนี้เป็นเหตุให้นักปราชญ์ยุคหลัง เช่น พระพุทธโฆสเถระ, พระมหานามเถระ และพระอานันทเถระ พยายามยกย่องภาษาบาลีในฐานะที่เป็นปัจจัยให้ได้คุณวิเศษต่างๆ เช่น ปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ในพระพุทธศาสนานั้น มิอาจที่จะเรียนพระพุทธพจน์โดยไม่มีภาษาบาลี ไม่ว่าจะแปลไปเป็นภาษาอื่นใดแล้วก็ตาม ก็ไม่อาจที่จะแปลพระพุทธพจน์ได้ร้อยเปอร์เซ็นต์ เพราะเป็นธรรมของธรรมชาติในแต่ละภาษาที่ไม่อาจจะนำไปแปลเป็นภาษาอื่นให้ได้เนื้อหาที่สมบูรณ์แบบเหมือนกับภาษาต้นฉบับได้ ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกันมีโวหารธรรมะที่ลึกซึ้งจำนวนมากที่ไม่อาจใช้ภาษาอื่นแปลให้ได้ความหมายตามพุทธประสงค์ทุกประการได้ไม่ว่าจะเป็นภาษาไทย ภาษาพม่า ภาษาอังกฤษ หรือภาษาอื่นใดในโลกก็ตาม ด้วยเหตุนี้ผู้ปรารถนาที่จะเข้าใจพุทธธรรมอย่างถูกต้องตามพุทธประสงค์ จำเป็นต้องศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างถ่องแท้

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ **ภาษามคธหรือภาษาบาลี** จึงนับได้ว่า เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา เป็นภาษาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นภาษาที่จะทำให้เข้าใจคำสอนในพระพุทธศาสนา เป็นภาษาที่มีคุณูปการต่อการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแท้จริง

วรรณคดีบาลี

ปัจจุบันพุทธศาสนิกชนผู้มีศรัทธา ต้องการศึกษานวังคสัตถุสาสน์ให้เข้าใจแจ่มแจ้งกว้างขวางและลึกซึ้งจำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ต่างๆ ที่พระเถระผู้ประเสริฐ ได้รวบรวมปกิณณกเทศนาบ้าง ปาจริยวาทะบ้าง อาจริยวาทะบ้าง ตลอดจนเกจิวาทะที่ควรรู้ ควรทราบ แล้วรจนาเป็นคัมภีร์อธิบายสุคตเทสนาไว้เป็นจำนวนมากมาย คัมภีร์เหล่านั้น นักปราชญ์ท่านจัดลำดับชั้นไว้ต่างๆ กัน ตามความสำคัญของแต่ละคัมภีร์ คือ

๑. **พระไตรปิฎก** หมายถึง พระไตรปิฎกฉบับบาลี
๒. **อรรถกถา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายพระไตรปิฎก
๓. **มูลฎีกา, ฎีกา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถา
๔. **อนุฎีกา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายมูลฎีกา
๕. **คันถันตระ** หมายถึง คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา มูลฎีกา ฎีกา และอนุฎีกา

๖. **คัณฐี** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายข้อความที่ยากๆ ที่พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์มิได้อธิบายไว้

๗. **โยชนา** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงความหมายของคำศัพท์และบอกวิธีการสัมพันธ์คำศัพท์ไว้

๘. **สัททาวิเสส** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงถึงความเป็นมาของคำศัพท์ไว้ตามแนวแห่งนิรุกติศาสตร์

๙. **คัมภีร์แปล** หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎกแปลเป็นต้น

บรรดาคัมภีร์ที่อธิบายสัตถุศาสตร์นั้น มีอยู่ด้วยกันหลายชั้น คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอีกเป็นจำนวนมาก

คัมภีร์อรรถกกถา

อรรถกกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า **กถามรรค** ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์ เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาลเถระแห่งอินเดียใต้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ กล่าวไว้ว่า

> ปจมสงฺคีติยํ ยา อฏฺฐกถา สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรมาน-กาเลปิ อฏฺฐกถา สวิชฺชติ. (อนุฎี. ๑/๑๓)
> อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คือ อรรถกถาที่มีมาแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาค ทรงพระชนม์อยู่.

อรรถกถานั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภท

๑. พุทธสังวัณณิตอรรถกถา

คือ อรรถกถาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง นิยมเรียกว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลัง พระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นกถามรรค คือแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อๆ กันมาในรูปของการสังคายนาเป็นต้น (ที.ฏี.๑/๑๘)

๒. อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือ **สาวกสังวัณณิตอรรถกถา**

คือ อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้ตาม จนได้นามว่า “อนุพุทธะ” อธิบายไว้ (ที.อฏ. ๑/๑)

อรรถกถาทั้ง ๒ ประเภทนั้น จำแนกตามยุคและภาษา ได้ดังนี้
แบ่งตามยุคได้ ๒ ประเภท คือ

๑. โปราณอรรถกถา อรรถกถาเก่า

๒. อภินวอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา อรรถกถาใหม่

๑.๑ โปราณอรรถกถา

ก. หมายถึง พุทธสังวัณณิตอรรถกถา กับอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ที่พระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำการสังคายนนาถึง ๓ ครั้ง ซึ่งต่อมาพระมหามหินทเถระผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้นำอรรถกถาดังกล่าวจากชมพูทวีปมาเผยแผ่ที่เกาะสิงหล หรือประเทศศรีลังกา ภายหลังพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลอรรถกถานั้นเป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น (สารตฺถ. ๑/๒๔)

ข. หมายถึง มหาอรรถกถาหรือมูลอรรถกถา หรือที่นิยมเรียกันว่า สีหลอรรถกถา ซึ่งได้รับการแปลไว้เป็นภาษาสิงหลในภายหลัง

๒.๑ อภินวอรรถกถา

หมายถึง อรรถกถาที่พระพุทธโฆสเถระแต่งไว้ และที่แปลจากมหาอรรถกถาและมูลอรรถกถา ซึ่งบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล

แบ่งตามภาษาได้ ดังนี้

๑. **มคธอรรถกถา** คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษามคธ ได้แก่

๑.๑ อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ และอรรถกถาที่พระมหามหินทเถระ นำมาสู่ประเทศศรีลังกา ภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓

(วิชร.๓๗๔, สารตฺถ ๓/๗)

๒.๑ อรรถกถาที่พระพุทธโฆสะ, พระพุทธทัตตะ, พระธรรมปาละ, พระอุปเสนะ, พระมหานามะเป็นต้น แปลจากภาษาสิงหลสู่ภาษามคธอีกครั้งหนึ่ง

(มหาวํส. ปริจฺเฉท ๓๗ คาถา ๒๔๔)

๒. สีหลอรรถกถา (วิ.อฏ. ๑/๓, ที.อฏ. ๑/๑, วชิร. ๒๓, สารตฺถ ๑/๒๕)

คือ อรรถกถาภาษาสิงหล ได้แก่

๒.๑ มูลอรรถกถา ซึ่งนำมาจากชมพูทวีป โดยพระมหามหินทเถระ แล้วพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น และเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชนชาวสิงหล (ที.อฏ. ๑/๑)

๒.๒ มหาอรรถกถา หมายถึง อรรถกถาเก่า ที่พระพุทธโฆสเถระ ถือเป็นต้นแบบในการแต่งอภินวอรรถกถา

๒.๓ มหาปัจจรีอรรถกถา คือ อรรถกถาที่รจนาบนแพ

๒.๔ กุรุนทีอรรถกถา อรรถกถาที่รจนาที่กุรุนทีวัลลีวิหาร

๒.๕ อันธกอรรถกถา อรรกถาที่รจนาด้วยอันธกภาษา

๒.๖ สังเขปอรรถกถา อรรถกถาที่สังเขปมหาปัจจรีอรรถกถา

๒.๗ จูฬปัจจรีอรรถกถา คือสังเขปอรรถกถานั่นเอง

๒.๘ อริยอรรถกถา อรรถกถาที่รจนาด้วยภาษาอริยะ

๒.๙ ปันนวาระ(อรรถกถา) อรรถกถาที่ประมวลข้อวินิจฉัยจากมหาอรรถกถา

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงข้อความสังเขป ที่พระโบราณาจารย์ท่านได้แสดงไว้ ตามคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งพอที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการค้นหาข้อมูลได้บ้างตามสมควร

ลำดับต่อแต่นี้ไปจะขอกล่าวถึงเฉพาะความเป็นมาของอรรถกถา ที่มีปรากฏอยู่ในยุคปัจจุบัน แม้ว่าจะเป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วว่าใครเป็นผู้แต่ง แต่ก็จะขอกล่าว เพื่อเป็นข้อมูลในการศึกษาเปรียบเทียบต่อไป

ความเป็นมาของอภินวอรรถกถา

ในคัมภีร์มหาวงค์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕ - ๔๖) กล่าวว่า ประมาณปี พ.ศ. ๙๐๐ เศษ ณ ตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย มีพราหมณ์หนุ่มผู้หนึ่ง ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมดพร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนเข้าใจแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวโต้วาทะไปในชมพูทวีป

ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปตัญชลิอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้น พระเรวตะผู้พำนักอยู่ใน

วัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่า พราหมณ์ผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนา

พระเรวตะได้แกล้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่า รู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยวกับลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มนั้นอีกด้วย ต่อมาพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่า เป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า โปรดสอนพุทธมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเถระกล่าวว่า เธอต้องบวชก่อนจึงค่อยเรียนพุทธมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจว่าพุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่า ชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า **พุทธโฆสะ** เพราะว่าท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้น ได้รจนาคัมภีร์ไว้ ๓ คัมภีร์ คือ

๑. **ญาโณทยะ** (ญาโณทัย) คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง[๑]

---

[๑] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ญาโณทยะ** (ญาโณทัย) ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั้นเอง โดยญาโณทยะ (ญาโณทัย) แปลตามศัพท์ว่า คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น ท่านอ้างคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับสิงหลซึ่งพระอานันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกาเป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของท่านพระพุทธโฆสาจารย์ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาฏีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อติปิฎกจูฬาภยะ ซึ่งกล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้จารึกถ้อยคำของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินปัญหา

๒. **อัฏฐสาลินีอรรถกถา** อรรถาธิบายอภิธรรมปิฎกธรรมสังคณี[๑]

๓. **ปริตตอรรถกถา** (ปริตตัฏฐกถา) [๒]

พระเรวตะทราบเรื่องนั้นแล้ว จึงชักชวนว่า "ในชมพูทวีปนี้ มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ธำรงไว้สืบต่อกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน แต่ในคราวสังคายนาครั้งที่สาม พระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล เธอจงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าว แล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง"

---

๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า อิมา ปญฺจ คาถา เกน กตาติ โจทนา. ภทนฺตพุทฺธโฆสาจริเยน กตาติ ปริหาโร. น เกวลํ ปญฺจ คาถาว, เถรราชวจเนปิ อญฺญํ ปุพฺพปรวจนมฺปิ เตน วุตฺตํ (ถามว่า ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้. ตอบว่า ท่านพระพุทธโฆสาจารย์แต่งไว้. ไม่เพียง คาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่น ในคำของพระเถระ และพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้" (อัฏฐสาลินี แปล พระคันธสาราภิวงศ์ หน้า [๑๙])

[๑] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์อัฏฐสาลินีในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์อัฏฐสาลินี**ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) นั้น คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัฏฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่พบในปัจจุบัน เป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว (อัฏฐสาลินี แปล หน้า [๒๐]

[๒] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์ปริตตอรรถกถา (ปริตตัฏฐกถา) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ปริตตอรรถกถา** (ปริตตัฏฐกถา) ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั่นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่า พระอานันทเมตเตยยะได้เคย กล่าวกับท่านผู้แต่งในขณะไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่ประเทศ

ครั้นเมื่อพระเรวตะกล่าวดังนี้ ท่านมีใจเลื่อมใสแล้ว จึงเดินทางออกจากชมพูทวีป มาสู่เกาะลังกานี้ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานามะ[๑] (พ.ศ. ๙๕๓ - ๗๕) และได้ศึกษาอรรถกถาตลอดถึงอาจริยวาทะต่างๆ จนหมดสิ้น หลังจากนั้น จึงได้รจนาอรรถกถาใหม่ (อภินวอรรถกถา) เริ่มต้นที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น โดยยึดอรรถกถาเก่า (โปราณอรรถกถา) เป็นต้นแบบ แล้วตั้งชื่อขึ้นใหม่ว่า "**อภินวอรรถกถา**" ส่วนอรรถกถาที่มีข้อความพิสดารยืดยาวมาก ท่านก็จะรจนาในเชิงเรียบเรียงตามของเดิม แต่ตัดข้อความอธิบายที่ซ้ำๆ กันออก เหลือไว้เพียงคำอธิบายและข้อวินิจฉัยที่เห็นว่า มีประโยชน์จริงๆ โดยให้ชื่ออรรถกถาประเภทนี้ว่า "**สังคหอรรถกถา**"

แม้อรรถกถาทั้งหลายที่ท่านอาจารย์รูปอื่น เช่น พระธรรมปาลเถระพระอุปเสนเถระ เป็นต้น รจนาไว้ ก็จัดว่าเป็น "**อภินวอรรถกถา**" เช่นกัน

ประวัติที่กล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุทธคยานี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา กล่าวว่า

ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไข่นกยูง (โมรัณฑะ) เวลาต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปะวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟัง

ลังกาว่า คัมภีร์ปริตตอรรถกถาก็คือขุททกปาฐอรรถกถา หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceyon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า เป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ซึ่งความเห็นนี้น่าจะ ไม่ถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี (อัฏฐสาลินี แปล หน้า [๒๐]

[๑] พระราชประวัติของพระเจ้ามหานามะปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๐๙ - ๑๑) กล่าวว่า มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสน่หาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ทางฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมาครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชฏฐาเป็นมเหสี พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓ - ๗๕ โดยนับลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหล ดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceyon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่า พระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑ - ๖๕

พระพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุ มีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่า ท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า **พระพุทธโฆสะ**

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบัน คือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจฬะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคนชีเวอรัม หรือโคญจีวรัม อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล จึงได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุนิกายอภยคิรี

หากกล่าวตามวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้น ก็แสดงว่า พระพุทธโฆสาจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไข่นกยูงทางอินเดียใต้ (ดูอัฏฐสาลินี แปล พระคันธสาราภิวงศ์ หน้า [๑๖])

การอธิบายของอรรถกถา

การอธิบายของอรรถกถา แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ

๒. อธิบายพระบาลีโดยย่อ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ คือ อธิบายพระบาลีที่พระธรรมสังคาหกาจารย์สังคายนาไว้ตามลำดับปาฐะ เช่น อธิบายปาฐะในพระวินัยตามลำดับกัณฑ์ ตามลำดับวรรค ตามลำดับสิกขาบท ตั้งแต่ต้นจนจบ (อา. ปา. ม. จุ. ป.) อธิบายปาฐะในพระสูตรตามลำดับสูตร ตามลำดับนิกาย ตั้งแต่ต้นจนจบ (ที.ม.สํ.อ.ขุ.) อธิบายปาฐะในพระอภิธรรม ก็อธิบายตามลำดับบทมาติกา ตามลำดับบทนิทเทส (สं.วิ.ธา.ปุ.ก.ย.ป.) ตั้นแต่ต้นจนจบ อธิบายอย่างกว้างขวางพิสดาร

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (อธิบายพระวินัย) คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี (อธิบายทีฆนิกาย) ฯลฯ คัมภีร์ปัญจปกรณ์ (อธิบายพระอภิธรรม ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัฏฐาน)

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อนั้น เป็นอรรถกถาคัมภีร์เล่มน้อย อธิบายพระบาลีโดยย่อเฉพาะที่สำคัญ รวบรวมไว้ในคัมภีร์เดียวกัน อธิบายประมวลข้อความที่เป็นเนื้อหาสาระทั้ง ๓ ปิฎกบ้าง เฉพาะเรื่องบ้าง

ที่อธิบายประมวลทั้ง ๓ ปิฎก เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งย่อส่วนอรรถกถาของปิฎกทั้ง ๓ ไว้ในคัมภีร์เดียวกัน โดยอาศัยโบราณอรรถกถามารจนาไว้ในวิสุทธิมรรค แม้บทขยาย บทวินิจฉัย หรือสาธกหลักฐานต่างๆ ล้วนนำมาจากโบราณอรรถกถาที่บันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล และท่านผู้รจนาก็ยืนยันว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพระไตรปิฎก ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคำนิคมแห่งอรรถกถาแต่ละนิกายว่า

> คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นอรรถกถาที่ข้าพเจ้าเรียบเรียง เพื่ออธิบายพระบาลีในนิกายทั้ง ๔ มีความยาว ๕๙ ภาณวาร ดังนั้น เมื่อจะรวมภาณวารของอรรถกถา... จะต้องรวมภาณวารของวิสุทธิมรรคเข้าด้วย
>
> (ที.อฏ. ๓/๒๖๗, ม.อฏ. ๔/๒๕๙, สำ.อฏ.๓/๓๙๓, อำ.อฏ. ๓/๓๙๗)

สังเขปอรรถกถา อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อนี้ ที่อธิบายเฉพาะเรื่อง เช่น คัมภีร์กังขาวิตรณีอรรถกถา อธิบายพระวินัยเฉพาะศีลของภิกษุและภิกษุณี ดูรายละเอียดการอธิบายในคำแนะนำคัมภีร์วินยสังคหอรรถกถา

สังเขปอรรถกถานี้ แบ่งเป็น ๓ สาย ดังนี้

๑. สังเขปอรรถกถาสายพระวินัย คือ

- กังขาวิตรณีอรรถกถา อธิบายพระปาติโมกข์โดยย่อ
- วินยสังคหอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ
- ขุททสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง (คาถา)
- มูลสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

- วินยวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง
- อุตตรวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง

๒. **สังเขปอรรถกถาสายพระสูตร คือ**

- วิสุทธิมรรค อธิบายปิฎกทั้ง ๓

๓. **สังเขปอรรถกถาสายพระอภิธรรม คือ**

- อภิธัมมาวตาร อธิบายพระอภิธรรมปิฎกเป็นร้อยกรอง
- อภิธัมมัตถสังคหะ อธิบายพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ ปกรณ์โดยย่อ

สำหรับรายชื่อคัมภีร์อภินวอรรถกถาทั้งที่ท่านพุทธโฆสเถระ และพระธรรมปาลเถระ พระพุทธัตตเถระ เป็นต้น ได้รจนาไว้นั้น มีดังนี้:-

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสเถระรจนา

๑. วิสุทธิมรรค อธิบายพระไตรปิฎกโดยย่อ
๒. สมันตปาสาทิกา แก้พระวินัยปิฎก
๓. กังขาวิตรณีอรรถกถา แก้พระปาติโมกข์
๔. สุมังคลวิลาสินี แก้พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๕. ปปัญจสูทนี แก้พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๖. สารัตถปกาสินี แก้พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๗. มโนรถปูรณี แก้พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๘. ขุททกปาฐอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ขุททกปาฐะ
๙. ธัมมบทอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ธรรมบท
๑๐. สุตตนิบาตอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก สุตตนิบาต
๑๑. ชาดกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ชาดก
๑๒. อปทานอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อปทาน
๑๓. อัฏฐสาลินี แก้อภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี
๑๔. สัมโมหวิโนทนี แก้พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๑๕. ปัญจปกรณ์ แก้พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

๑๖. ญาโณทยะ คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง

๑๗. ปริตตอรรถกถา อธิบายพระไตรปิฎกฉบับกะทัดรัด

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธทัตตเถระรจนา

๑. วินยวินิจฉัย ประมวลข้อวินิจฉัยจากอุภโตวิภังค์และขันธกะ

๒. อุตตรวินิจฉัย ประมวลข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับพระวินัยจากปริวารอรรถกถา

๓. อภิธัมมาวตาร อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ

๔. พุทธวังสอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก พุทธวงศ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระธรรมปาลเถระรจนา

๑. อุทานอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อุทาน

๒. อิติวุตตกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อิติวุตตกะ

๓. วิมานวัตถุอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก วิมานวัตถุ

๔. เปตวัตถุอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เปตวัตถุ

๕. เถรคาถาอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เถรคาถา

๖. เถรีคาถาอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เถรีคาถา

๗. จริยาปิฎกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก จริยาปิฎก

๘. เนตติอรรถกถา แก้เนตติปกรณ์

คัมภีร์อรรถกาที่พระเถระรูปอื่น ๆ รจนา

๑. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก ปฏิสัมภิทามรรค รจนาโดยพระมหานามเถระ

๒. มหานิทเทสอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก มหานิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๓. จูฬนิทเทสอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก จูฬนิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๔. วินยสังคหอรรถกถา
อธิบายพระวินัยปิฎกโดยประมวล รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ชาวลังกา

๕. มูลสิกขาอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ

๖. ขุททสิกขาอรรถกถา

อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระสัทธัมมสิริเถระ ชาวลังกา

๗. อภิธัมมัตถสังคหะ

อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระอนุรุทธเถระ ชาวลังกา

คัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์ฎีกา คือ คัมภีร์ที่อธิบายขยายข้อความในอรรถกถาและข้อความบางแห่งในพระไตรปิฎกที่ยังไม่กระจ่างและเข้าใจได้ยาก ทำให้กระจ่างชัดเจน โบราณาจารย์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า **ฏิกียติ ชานียติ สำวณฺณนาย อตฺโถ เอตายาติ ฎีกา** (ชื่อว่า ฎีกา เพราะเป็นข้อความที่ใช้อธิบายเพื่อทำความเข้าใจเนื้อความอรรถกถา) (นีติ ธาตุมาลา)

การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกให้เข้าใจได้ตลอด จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถา และการที่จะสามารถเข้าใจอรรถธรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ดีนั้น จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา เป็นเครื่องมืออธิบายขยายข้อความ

การศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา จึงต้องอิงอาศัยกลุ่มคัมภีร์หลัก ๓ กลุ่ม คือ

๑. **พระไตรปิฎก** (Pali Taxts)

๒. **อรรถกถา**(Commentaries)

๓. **ฎีกา** (Subcommentaries)

ตัวอย่างการอธิบายศัพท์ของคัมภีร์ฎีกา

๑. อธิบายข้อความจากพระไตรปิฎก

เอกทฺธานมคฺคนฺติ เอกำ อทฺธานสงฺขาตำ มคฺคำ, เอกโต วา อทฺธานมคฺคำ. **หิยฺโย**ติ สุเว. **ปเร**ติ ตติยทิวเส. (สารตฺถ. ๓/๑๘๑)

คำว่า **เอกทฺธานมคฺคำ** หมายถึง เส้นทางไกลสายหนึ่ง หรือ ร่วมเดินทางไกลด้วยกัน

คำว่า **หิยฺโย** (ซึ่งโดยปกติแปลว่า เมื่อวาน) หมายถึง วันพุ่งนี้

คำว่า **ปเร** (วันอื่น) หมายถึง วันที่ ๓ (วันมะรืน)

นี้เป็นข้อความที่สารัตถทีปนีฎีกา นำเอาปาฐะจากพระบาลีวินัยปิฎกสังวิทหนสิกขาบท ข้อ ๑๘๓ มาอธิบาย ทั้งนี้เพราะพระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบายไว้

๒. อธิบายข้อความจากอรรถกถา

ในอรรถกถาธัมมสังคณี ได้กล่าวโทษที่บุคคลปฏิเสธพระอภิธรรมไว้ว่า **อภิธมฺมํ ปฏิพาเหนฺโต อิมสฺมึ ชินจกฺเก ปหารํ เทติ** (ผู้ที่ปฏิเสธพระอภิธรรม ถือว่าโจมตีชินจักร) ในประโยคนี้มีคำว่า **"ชินจกฺก"** ที่มีความหมายไม่ชัดเจน ซึ่งอาจทำให้สงสัยได้ว่า จักรของพระพุทธเจ้านั้นหมายถึงอะไร (จักรมีหลายประเภท เช่น จักรที่ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า เป็นต้น) ดังนั้น พระอานันทเถระผู้รจนาคัมภีร์ธัมมสังคณีมูลฎีกา จึงอธิบายว่า **ชินจกฺเก**ติ ชินสาสเน (ชินจักร หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้าหรือศาสนจักร)

ตามตัวอย่างที่ยกมานี้ จะเห็นว่า คัมภีร์ฎีกา มีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจคัมภีร์ชั้นพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างมาก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาแห่งพระบาลีวินัยไปตามลำดับบทพยัญชนะ มี ๖ คัมภีร์

๑. **วชิรพุทธิ**

รจนาโดยพระวชิรพุทธิเถระ (บางแห่งว่า พระวิมลพุทธิเถระ) พระเถระชาวลังกา ไม่ปรากฏยุคกาลที่แต่ง เป็นคัมภีร์ฎีกาเล่มแรกของวินัยปิฎก

๒. สารัตถทีปนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎกที่มีความเก่าแก่รองจากวชิรพุทธิ มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระมหาเถระชาวลังกานามว่าสารีบุตรแห่งเชตวันมหาวิหาร ปุลัตถินคร ประเทศ ศรีลังกา ในรัชสมัยพระเจ้ามหาปรักกมพาหุ พุทธศักราช ๑๖๙๖

๓. วิมติวิโนทนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎก มี ๒ ภาค

รจนาโดยพระกัสสปเถระที่รัฐโจฬะภาคใต้ของอินเดีย เป็นคัมภีร์ที่รจนาภายหลังสารัตถทีปนี

ฎีกาทั้ง ๓ นี้ บางแห่งเรียกว่า **วินยมหาฎีกา**

๔. **กังขาวิตรณี** (กังขาวิตรณีฎีกาเก่า)
อธิบายกังขาวิตรณีอรรถกถาสิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์ (ทเวมาติกา)
รจนาโดยพระเถระชาวศรีลังการูปหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏนาม

๕. วินยัตถมัญชูสา (กังขาวิตรณีฎีกาใหม่)
รจนาโดยพระพุทธนาคเถระศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี

๖. กังขาโยชนามหาฎีกา
อธิบายกังขาวิตรณีในรูปแบบของอัตถโยชนา
รจนาโดย เต๊ดชิ่น สยาดอ วัดมหา เขมิการาม เมืองมัณฑเล สหภาพพม่า

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอิสระ (หมายถึง อรรถกถาที่ไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา) มีดังนี้

๑. **วินยสังคหฎีกา** (ฎีกาเก่า)
อธิบายวินยสังคหอรรถกถา
คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนี

๒. **วินยาลังการะ** (วินยสังคหฎีกาใหม่)
อธิบายวินยสังคหอรรถกถา รจนาโดยพระติเปฏกาลังการเถระ

๓. **ขุททสิกขาฎีกา** (ฎีกาใหม่)
อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา
คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ส่วนในคัมภีร์สาสนวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระมหายสเถระ

๔. **สุมังคลัปปสาทนี** (ขุททสิกขาฎีกาใหม่)
อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา
รจนาโดยพระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ ศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถทีปนี

๕. มูลสิกขาฎีกา
อธิบายคัมภีร์มูลสิกขา

คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ ส่วนในปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า รจนาโดยพระวิมลสารเถระแห่งเมืองอนุราธปุระ

๖. **วินยัตถสารสันทีปนี**

อธิบายคัมภีร์วินยวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ
แต่ในคันถารัมภะคัมภีร์วินยัตถสารสันทีปนี ระบุว่า รจนาโดยพระเถระรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถทีปนี

๗. **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายคัมภีร์อุตตรวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ส่วนปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก แบ่งตามนิกาย ได้ดังนี้

๑. **ทีฆนิกาย**

หมายถึงฎีกาที่อธิบายอรรถกถาทีฆนิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี (ฎีกาของ ๔ นิกาย ที่รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ทั้งหมดเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี) มีอยู่ ๓ ภาค คือ สีลักขันธวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา ปาถิกวรรคฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ชาวชมพูทวีป (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖)

นอกจากนี้ ยังมีฎีกาที่แต่งขึ้นในยุคหลังอีกหนึ่งฉบับ คือ สีลักขันธวรรคอภินวฎีกา หรือที่เรียกชื่อว่า สาธุวิลาสินี รจนาโดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดีแห่งเมืองอมรปุระ ประเทศสหภาพพม่า (พ.ศ. ๒๓๒๔) มี ๒ ภาค

๒. **มัชฌิมนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกถามัชฌิมนิกาย (ปปัญจสูทนี) มีชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี มีอยู่ ๓ ภาค คือมูลปัณณาสฎีกา มัชฌิมปัณณาสฎีกา อุปริปัณณาสฎีกา
รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๓. **สังยุตตนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถัปปกาสินี) มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี มีอยู่ ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๔. **อังคุตตรนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกาอังคุตตรนิกาย (มโนรถปูรณี) มีทั้งฎีกาเก่าและฎีกาใหม่

ในคัมภีร์คันถวงศ์และปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า อังคุตตรนิกายฎีกาเก่า มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

อนึ่ง ฎีกาเก่าที่ว่านี้ยังไม่มีผู้ใดจัดพิมพ์มาก่อน ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า เฉพาะที่มีอยู่ในใบลานอักษรพม่านั้น มีเพียงส่วนที่อธิบายอรรถกถาเอกกนิบาต ทุกนิบาตและติกนิบาตเท่านั้น ส่วนนิบาตที่เหลืออีก ๘ นิบาต น่าจะยังมาไม่ถึงประเทศ พม่า" (สำหรับในประเทศไทย ยังไม่เคยมีใครสำรวจหรือระบุว่ามีอยู่ในฉบับใบลาน ณ ที่ใด)

สำหรับอังคุตตรนิกายฎีกา ที่มีพิมพ์ให้เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ เป็นฎีกาใหม่ มีชื่อเรียกว่า **สารัตถมัญชูสา** รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนีฎีกานี้ มีทั้งหมด ๓ ภาค

๕. **วิสุทธิมรรคฎีกา**

อธิบายวิสุทธิมรรคอรรถกถา (ซึ่งเป็นอรรถกถารวมของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย) มี ๒ สำนวน

สำนวนแรกเป็นสำนวนพิสดาร เรียกว่า มหาฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า ปรมัตถมัญชูสา มี ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

ส่วนสำนวนที่ ๒ เป็นสำนวนสังเขป เรียกว่า จูฬฎีกา หรือ สังเขปฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า สังเขปัตถโชตนี เชื่อกันว่า รจนาโดยพระเถระชาวสิงหล ผู้ที่รจนาคัมภีร์มหาถูปวงศ์

๖. **ขุททกนิกายฎีกา** มี ๑๙ เล่ม คือ

(๑) **ปรมัตถสูทนี**

อธิบายอรรถกาขุททกปาฐะ (ปรมัตถโชติกา) มีชื่อเรียกว่า ปรมัตถสูทนี

รจนาโดยพระอาทิจจวังสเถระ สมัยพระเจ้าบะจีต่อที่ ๔ ครองรัตนาปุระ พม่า แต่คัมภีร์ยังอยู่ในใบลานอักษรพม่า ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๒) **ธัมมปทัตถทีปนี**

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

หนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระเถระชาวสิงหล ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๓) **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

รจนาโดยพระวรสัมโพธิเถระ จุลศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๙) มีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระวิสุทธาธิบดี อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ

(๔) **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายชาดกอรรถกถาฯ

ในคัมภีร์คันถวงศ์และในหนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า คัมภีร์นี้รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

แต่ท่านอาจารย์แลดีแห่งสหภาพพม่าได้วิจารณ์ไว้ในหนังสือปารมีทีปนี ว่าไม่น่าจะเป็นงานเขียนของพระธัมมปาละ เพราะสำนวนไม่คมคายเหมือนกับคัมภีร์ฎีกาอื่นๆ ที่พระธัมมปาลเถระรจนาไว้

(๕) **ชาดกฎีกา (ฎีกาใหม่)**

รจนาโดยพระปัญญาสามิเถระ (มองถ่องสยาดอ) สมัยมัณฑเล สหภาพพม่า

(๖) **เนตติฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

คัมภีร์นี้ยังไม่เป็นที่ทราบชัดว่าผู้ใดรจนา

แต่ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า พระธัมมปาลเถระเป็นผู้รจนา

(๗) **เนตติวิภาวินี**

อธิบายพระบาลีเนตติอรรถกถาเนตติและฎีกาเนตติ

รจนาโดยพระสัทธัมมปาลสิริมหาธัมมราชคุรุ สหภาพพม่า จุลศักราช ๙๒๖ (พ.ศ. ๒๑๐๗)

(๘) **เฏกาลังการะ (เนตติมหาฎีกา)**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

รจนาขึ้นหลังสุดของบรรดาเนตติฎีกาที่มีอยู่ โดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดี พระสังฆราชพม่า จุลศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔) ซึ่งเป็นองค์เดียวกันกับที่รจนาสีลักขันธวัคคอภินวฎีกา

อนึ่ง ยังมีฎีกาสายขุททกนิกายอีกหลายคัมภีร์ที่ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่ามีอยู่ในศรีลังกา (แต่มาไม่ถึงเมืองไทยและสหภาพพม่า) เช่น

(๙) **อุทานฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอุทาน

(๑๐) **อิติวุตตกฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอิติวุตตกะ

(๑๑) **สุตตนิบาตฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีสุตตนิบาต

(๑๒) **วิมานวัตถุฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีวิมานวัตถุ

(๑๓) **เปตวัตถุฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเปตวัตถุ

(๑๔) **เถรคาถาฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรคาถา

(๑๕) **เถรีคาถาฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรีคาถา

(๑๖) **เถราปทานฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรอปาทาน

(๑๗) **พุทธวังสฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีพุทธวงศ์

(๑๘) **จริยาปิฎกฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีจริยาปิฎก

(๑๙) **มหานิทเทสฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีมหานิทเทส

คัมภีร์ฎีกาสายพระอภิธรรมปิฎก

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก แบ่งตามกลุ่มได้ ๒ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาอธิบายอรรถกถาพระบาลีอภิธรรม ตามลำดับบทพยัญชนะ มีดังนี้

๑. **มูลฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีมูลฎีกา (อธิบายอัฏฐสาลินี) วิภังคมูลฎีกา (อธิบายสัมโมหวิโนทนี) ปัญจปกรณมูลฎีกา (อธิบายปัญจปกรณ์)

รจนาโดยพระอานันทเถระ สาเหตุที่เรียกว่า มูลฎีกา เพราะเป็นฎีกาฉบับแรกของบรรดาฎีกาทั้งปวง

๒. **อนุฎีกา**

อธิบายมูลฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีอนุฎีกา (อธิบายธัมมสังคณีมูลฎีกา) วิภังคอนุฎีกา (อธิบายวิภังคมูลฎีกา) ปัญจปกรณ์อนุฎีกา (อธิบายปัญจปกรณ์มูลฎีกา)

๓. **มณีทีปะ**

อธิบายมูลฎีกา (ธัมมสังคณีมูลฎีกา ตั้งแต่ต้นจนจบทวารกถา)

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (อริยวังสธัมมเสนาบดี) แห่งเมืองวิชัยบุรี ศรีปินยะ ประเทศพม่า พ.ศ. ๑๙๘๕ ในรัชสมัยพระเจ้านรบดี ยังไม่ได้จัดพิมพ์

๔. **มธุสารัตถทีปนี**

อธิบายมูลฎีกา

รจนาโดยพระมหานันทเถระ พระเถระชาวมอญ สมัยพระเจ้า บุเรงนอง (พระเจ้าช้างเผือก) ครองกรุงหงสาวดี ระหว่างจุลศักราช ๙๒๔-๙๓๒(พ.ศ. ๒๑๐๕-๒๑๑๓) โดยทั่วไปนิยมเรียกคัมภีร์นี้ว่า มธุฎีกา

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอิสระ (อรรถกถาอิสสระ ซึ่งไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ) มีดังนี้

๑. **อภิธัมมาวตารฎีกา (ปุราณฎีกา)** อธิบายอภิธัมมาวตาร
รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ สมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ พุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. **อภิธัมมัตถวิกาสินี (อภินวฎีกา)** อธิบายอภิธัมมาวตาร
รจนาโดยพระสุมังคลมหาสามิเถระ ที่ปุลัตถินคร ประเทศ ศรีลังกา มี ๒ ภาค

๓. **โมหวิจเฉทนีฎีกา**
อธิบายคัมภีร์โมหวิจเฉทนี รจนาโดยพระกัสสปเถระชาวชมพูทวีป

๔. **ปรมัตถวินิจฉยฎีกา**
อธิบายคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉยะ มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกาและอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระเถระชื่อว่า มหาโพธิ

๕. **นามรูปปริจเฉทฎีกา**
อธิบายคัมภีร์นามรูปปริจเฉท มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา และอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ

๖. **สัจจสังเขปฎีกา**
อธิบายคัมภีร์สัจจสังเขป มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ และอภินวฎีกา รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ

๗. **ฎีกาอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ**
กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ มีมากมายหลายคัมภีร์ เรียงตามลำดับความเก่าก่อนหลังดังนี้

(๑) **อภิธัมมัตถสังคหฎีกา(ฎีกาเก่า)**
รจนาโดยพระนววิมลเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๒) **อภิธัมมัตถวิภาวินี**
รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๓) **สังเขปวัณณนา**

รจนาโดยพระสัทธัมมโชติปาลเถระ สมัยพุกาม รูปเดียวกันกับที่รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์สุตตนิทเทส (พ.ศ.๑๙๙๐)

(๔) **อภิธัมมัตถสังคหทีปนี**

รจนาโดยพระสีลาจารเถระ ที่เมืองสะเลง ประเทศพม่า

(๕) **ปรมัตถทีปนี (สังคหมหาฏีกา)**

รจนาโดยพระญาณธชเถระ (อาจารย์แลดี) พ.ศ. ๒๔๓๐

คัมภีร์นี้นอกจากจะอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะแล้ว ยังได้วิจารณ์ข้อความของอภิธัมมัตถวิภาวินีไว้ถึง ๒๔๕ แห่ง

(๘) **ฏีกาอธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี** (อนุฏีกาอภิธัมมัตถสังคหะ)

กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี หรืออนุฏีกาของอภิธัมมัตถสังคหะ มีหลายคัมภีร์ โดยเรียงลำดับตามความเก่าก่อน - หลัง ดังนี้

(๑) **มณิสารมัญชูสา**

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (มหาอริยวังสธัมมเสนาบดี) (พุทธศักราช ๑๙๘๕) รูปเดียวกับที่รจนามณิทีปะ มี ๒ ภาค

(๒) **ปัญจิกา**

เป็นคัมภีร์อัตถโยชนาอภิธัมมัตถวิภาวินี มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระญาณกิตติพระเถระชาวเชียงใหม่ (ในคำนำติปิฏกะปาฬิเมียนมา อภิธานวิจารณ์ไว้ว่า พระญาณกิตติเป็นชาวพม่าในสมัยพระเจ้าสีหสูระ ครองนครปินยะ พ.ศ. ๑๘๙๓ - ๑๙๐๒)

(๓) **อเผคคุสารทีปนี (จูฬฏีกา)**

รจนาโดยพระติปิฏกธรเถระ สมัยพระเจ้าบุเรงนองแห่งหงสาวดี

(๔) **ปรมัตถวิโสธนี**

รจนาโดยพระทีปมาลาเถระ แห่งวัดธัมมาราม เมืองชองอู สหภาพพม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๕) **อังกุระ (สังคหมหาฏีกา)**

รจนาโดยพระวิมลวังสาลังการเถระ เมืองปะขันจี พม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๖) **อภิธัมมัตถอนุวิภาวนี**

รจนาโดยพระสาคราภิธชเถระ แห่งวัดบุพพาราม เมืองคยัน พม่า พ.ศ. ๒๔๕๐

(๗) **มหาอตุล**

รจนาโดยพระนาคินทสามิเถระ เวชยันตาราม เมืองโมโญ พม่า พ.ศ. ๒๔๕๔

(๘) **วิภาวนีอัตถโยชนา**

รจนาโดยพระญาณินทาสภะ (หมั่นจองสยาดอ แห่งวัดจองต่อหย่าเชวเจงไต้ เมืองย่างกุ้ง)

คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา แต่เป็นคัมภีร์ที่อาศัยข้อความจากพระไตรปิฎกบ้าง อรรถกถาบ้าง ฎีกาบ้าง แล้วรจนาขึ้นเป็นเอกเทส คัมภีร์คันถันตระประเภทนี้ มีอยู่ไม่น้อย และถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เช่น

๑. **คัมภีร์ที่แสดงถึงพุทธจริยาของพระพุทธเจ้า**

คัมภีร์ประเภทนี้มีอยู่ไม่น้อย เช่น

๑.๑ คัมภีร์ชินาลังการ ชินาลังการฎีกา

๑.๒ คัมภีร์ชินจริต

๑.๓ คัมภีร์ชินมหานิทาน

๑.๔ คัมภีร์พุทธจริต

๑.๕ คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา

๒. **คัมภีร์ที่แสดงถึงนิยตโพธิสัตว์** เช่น

๒.๑ อนาคตวัส

๒.๒ อนาคตวัสอฏฐกถา

๒.๓ โสตตฺตกีนิทาน

๓. **คัมภีร์ที่แสดงถึงการบังเกิดขึ้นของจักรวาล ทวีป มนุษย์ เป็นต้น** เช่น

๓.๑ โลกปญฺญตฺติ

๓.๒ จกฺกวาฬทีปนี

๓.๓ โลกทีปนี

คัณฐี

ได้แก่ คัมภีร์ที่รจนาขึ้นเพื่ออธิบายบทที่เข้าใจยากทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ ให้เข้าใจง่ายขึ้น คัมภีร์คัณฐีนี้มีผู้รจนาไว้ทั้งในภาษาสิงหฬและภาษาบาลี ดังมีปรากฏข้อความเกี่ยวกับคัมภีร์คัณฐีอยู่ในสารัตถทีปนีเนืองๆ เช่น ท่านกล่าวไว้ว่า ในเวลาใดที่อ้างถึงคัมภีร์มหาคัณฐี มัชฌิมคัณฐี และจูฬคัณฐีแล้ว นั่นหมายถึงคัมภีร์คัณฐีที่รจนาไว้ ในภาษาสิงหฬ แต่ถ้าคราวใดอ้างว่า **คณฺฐิ** เพียงอย่างเดียว นั่นหมายถึงคัมภีร์คัณฐี ที่รจนาไว้ในภาษาบาลี คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีประโยชน์ต่อศาสนทายาทในการศึกษา พระพุทธพจน์เป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์คัณฐีรุ่นใหม่ๆ ซึ่งรจนาขึ้น เพื่ออธิบาย คัมภีร์คันถันตระเป็นเอกเทสอีกด้วย

โยชนา

คัมภีร์โยชนานับเป็นคัมภีร์คันถันตระอีกชนิดหนึ่ง คัมภีร์ประเภทนี้บางกลุ่ม มุ่งแสดงความรู้ทางศัพทศาสตร์ โดยบอกกำหนดกฎเกณฑ์บ้าง โดยการวิเคราะห์วิจัยคำศัพท์ และเนื้อความของคัมภีร์ที่เป็นสังวัณเณตัพพะของตน บอกแนวการเชื่อมความกันของบทต่างๆ ในวากยะหนึ่งๆ บ้าง บอกความหมายของคำศัพท์ต่างๆ บ้าง บอกถึงวัฒนธรรมของยุคสมัยบ้าง ซึ่งเป็นความรู้ที่ขาดหายไปจากคัมภีร์วรรณนาระดับฏีกา และ ในเวลาเดียวกัน คัมภีร์นี้ก็สร้างเสริมความเข้าใจปาฐะต่างๆ ในอรรถกถาและฏีกายิ่งขึ้น จึงนับว่าเป็นคัมภีร์ที่มีประโยชน์มากในระดับหนึ่ง

สัททาวิเสส - นิรุกติศาสตร์

คันถันตระ อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า สัททาวิเสส หรือที่เรียกว่า นิรุกติศาสตร์ คัมภีร์ประเภทนี้มีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรม หรือต่อการเลือนหายไปแห่งพระสัทธรรม เพราะพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ระดับรองๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ถูกบันทึกด้วยภาษาบาลีหรือภาษามคธ ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา จำเป็นจะต้องศึกษาหลักภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังเพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์วิจัยได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ "สัททาวิเสส" คือ

๑. **กลุ่มคัมภีร์สัททศาสตร์** (กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์)
คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลัก ไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ เป็นต้น

๒. **กลุ่มคัมภีร์นิคัณฑุศาสตร์**
คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เป็นต้น

๓. **กลุ่มคัมภีร์ฉันทศาสตร์**
คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท์/คาถา เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น

๔. **กลุ่มคัมภีร์เกฏุภศาสตร์**
คือ คัมภีร์แสดงกลวิธีตกแต่งเสียงและความหมาย (แต่งคำและประโยค) ให้ภาษามีความไพเราะเพราะพริ้ง โดยแสดงโทษและวิธีการใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษประกอบพร้อมด้วยอรรถรสของภาษา เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการะ เป็นต้น

คัมภีร์สัททาวิเสสทั้ง ๔ กลุ่มเหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความเชี่ยวชาญแตกฉานพระไตรปิกฏ จากนั้นท่านได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นหลักภาษาหรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

อนึ่ง คัมภีร์ทั้ง ๔ กลุ่มนี้ เปรียบเสมือนกุญแจดอกสำคัญสำหรับไขเข้าไปสู่ห้องแห่งพระไตรปิฎก ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ขั้นพื้นฐานที่กุลบุตรผู้มีความต้องการเข้าใจในพระสัทธรรมอย่างถ่องแท้ ต้องศึกษาเป็นเบื้องต้นก่อน ดังคำปริภาสาว่า

> อนึ่ง คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีคัมภีร์วรรณนามากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควรแก่คัมภีร์ และคัมภีร์วรรณาเหล่านั้น ท่านเรียกว่า **ฏีกา** บ้าง **คัณฐี** บ้าง จะอย่างไรก็ตาม คัมภีร์เหล่านี้ล้วนรจนาขึ้นด้วยกำลังแห่งความวิริยะอุตสาหะของพุทธบุตรผู้มีปัญญาอย่างประเสริฐ และรจนาขึ้นเพื่อเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อนุชนผู้ปรารถนาจะเข้าถึงพระพุทธวจนะอย่างถ่องแท้ และเพื่อความดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรมโดยแท้

เมื่อกุลบุตรผู้ใคร่การศึกษา ได้ศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสแตกฉานดีแล้ว ไปศึกษาภาษาบาลีพระไตรปิฎก จะไม่มีความอึดอัดสงสัยในบทพระบาลี จะมีแต่ความปลอดโปร่งโล่งใจ เกิดความเพลิดเพลินดื่มด่ำใจในรสของพระสัทธรรม เหมือนท่องเที่ยวไปในอุทยาน

ที่ดารดาษด้วยไม้ดอกนานาพรรณ ฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า คัมภีร์สัททาวิเสส เป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์กัจจายนะว่า **ชินวจน-ยุตฺตํ หิ** (สูตรที่จะแสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมาร ๕ เท่านั้น) และในคำลงท้ายของคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๑๓) ก็กล่าวว่า

โย สทฺทตฺถกุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โส'ยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-
โมคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺต'มมนฺทรูป.

ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในคัมภีร์นิฆัณฑุ ศาสตร์ ฉันทศาสตร์ และอลังการศาตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องความเป็นกวี ก็หยั่งลงสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาน้อยไม่.

พจนานุกรมบาลีและสันสกฤตในอดีต

ในยุคก่อนปฐมโพธิกาล มีภาษาที่เก่าแก่และคล้ายคลึงกันที่สุด ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อปัพภังสะ ปิสาจิกี มาคธี และโสรเสนี แต่ภาษาที่ใช้กันอย่างแพร่หลายมีเพียง ๓ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต และมาคธี หรือบาลี

บรรดาภาษาทั้ง ๓ นั้น ภาษาสันสกฤตมีใช้แพร่หลายมากที่สุด เป็นภาษาที่มากไปด้วยสำนวนโวหารและปริยาย นักปราชญ์จึงเลือกจารึกศาสตร์ ๑๘ ศาสตร์ (อฏฺฐารส วิชฺชา) และศาสตร์ย่อยอีก ๖๔ แขนง (จตุสฏฺฐิ กลา) นอกจากนั้นยังเป็นภาษาที่ใช้จารึกหลักคำสอนในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธฝ่ายเหนือ คือ มหาสังฆิกนิกายที่แยกตัวออกจากเถรวาทเมื่อครั้งการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๒

ในอดีต มีคัมภีร์อภิธานที่รวบรวมคำศัพท์ที่จารึกอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท และคัมภีร์เวทางค์เป็นภาษาสันสกฤต เช่น คัมภีร์นิฆัณฏุ คัมภีร์อมรโกสะ ต่อมามีการรจนาคัมภีร์อภิธานเป็นภาษาบาลีขึ้น คือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา รวบรวมคำศัพท์ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาไว้อย่างสมบูรณ์ และมีคัมภีร์อธิบายอีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา คัมภีร์อภิธานสูจิ และคัมภีร์อภิธานนิสสยะ เป็นต้น

คัมภีร์นิฆัณฏุ

คัมภีร์นิฆัณฏุ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตฉบับย่อที่มีใช้อยู่ในสมัยแรก ได้รวบรวมคำศัพท์ต่างๆ ที่มีอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท ได้แก่ คัมภีร์อิรุเวทหรือฤคเวท คัมภีร์ยชุเวทหรือยชุรเวท และคัมภีร์สามเวท คัมภีร์นิฆัณฏุนี้มีเนื้อหาน้อย รวมได้ประมาณ ๑๘ หน้ากระดาษพิมพ์เท่านั้น แบ่งเป็น ๕ อัธยายะ (๕ปริจเฉท)

อัธยายะแรก ว่าด้วยศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของแผ่นดิน ๑๒ ศัพท์ ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของทองคำ ๑๕ ศัพท์ ศัพท์ที่มีความหมายว่าท้องฟ้า ๑๖ ศัพท์เป็นต้น อัธยายะที่เหลือก็แสดงไวพจน์ของศัพท์คล้ายกันนี้ และยังได้รวบรวมกริยาอาขยาตที่มีความหมายเหมือนกันมาไว้ด้วยกัน เช่น กิริยาอาขยาตที่มีความหมายว่า “สว่างไสว” (ชลติ) คือ ภฺราชเต ภฺราศเต ภฺราศฺยติ ทีทยติ โศจติ มนฺทเต ภนฺทเต โรจเต โชฺยตเต โทฺยตเต ทฺยุมตฺ อิติ เอกาทศ ชวฺรติ กรมาณะ (นิฆัณฏุ ๑/๑๖)

ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสคุณสมบัติของพราหมณ์ผู้เป็นปราชญ์ มีความรู้ถึงฝั่งไตรเพทว่า

นิรุตฺติยา จ กุสโล นิฆณฺฏุมฺหิ วิสารโท
ปทโก เกฏุภวิทู ฉนฺโทวิจิตฺตโกวิโท.

(ขุ. อปทาน. ๓๓/๒๐๑/๒๔๖)

เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ รอบรู้ในคัมภีร์อภิธาน
ชำนาญในการจำแนกบท ช่ำชองในคัมภีร์อลังการะ
และเก่งกาจในคัมภีร์ฉันท์ กาพย์กลอน.

คำว่า “**นิฆัณฏุ**” ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสนั้น หมายถึง คัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตของคัมภีร์ไตรเพทนั่นเอง ไม่ได้หมายถึงคัมภีร์ราชนิฆัณฏุเป็นต้นที่เป็นคัมภีร์สาขาของคัมภีร์อายุรเวท แสดงให้เห็นว่าพระไตรปิฎกแสดงคัมภีร์นิฆัณฏุไว้ในฐานะคัมภีร์บริวารของคัมภีร์ไตรเพท แม้จะมีเนื้อหาความเกื้อกูลต่อผู้ศึกษาไตรเพทเป็นอย่างมากก็ตาม แต่เมื่อภาษาสันสกฤตแพร่หลายออกไป และเป็นภาษาที่ยอมรับให้ใช้จารึกวรรณคดีต่างๆ เช่น อิติหาสะ (ประวัติศาสตร์) กาวฺยะ (กาพย์) นาฏกะ (นาฏศิลป์) เป็นต้น คำศัพท์ที่มีอยู่ในคัมภีร์นิฆัณฏุไม่เพียงพอต่อการนำไปใช้ นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์อภิธานสันสกฤตขึ้นใหม่อีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อมรโกสะเป็นต้น ซึ่งมีคำ

ศัพท์มาก ครอบคลุมวรรณคดีต่าง ๆ อย่างทั่วถึง ในการรจนาคัมภีร์อภิธานต่าง ๆ เหล่านั้น โบราณาจารย์ได้ใช้คัมภีร์นิฆัณฏุนี้เองเป็นต้นแบบ

คัมภีร์อมรโกสะ

คัมภีร์อมรโกสะ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตที่มีชื่อเสียงในยุคต่อมา เป็นที่ยอมรับในหมู่นักปราชญ์มากที่สุด รวบรวมคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต มีคัมภีร์ปาณินิเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วน รจนาโดยพระอมรสีหเถระ ในการรจนานั้น ท่านใช้คำศัพท์ที่รัดกุมครอบคลุมเนื้อความได้มาก แสดงนามและลิงค์ไว้อย่างเป็นระเบียบ จึงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย

ศัพท์สำนวนโวหารที่มีอยู่ในคัมภีร์นิฆัณฏุและอมรโกสะนั้น เนื้อความบางส่วนมีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎก แต่บางส่วนไม่สอดคล้อง โบราณาจารย์ฝ่ายภาษาบาลีสมัยนั้น จึงอาศัยคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎก

อภิธานัปปทีปิกา (พจนานุกรมเล่มแรก)

ต่อมา ราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ ๑ ผู้ทรงกอปรด้วยทานคุณและศีลคุณเป็นต้น ทรงประสานพระสงฆ์ ๓ วัดใหญ่ที่แตกแยกกัน คือ พระสงฆ์ในวัดมหาวิหาร วัดอภยคิริ และวัดมหาเชตวัน ให้สมัครสมานสามัคคีกันดีแล้ว พระองค์ใส่พระทัยทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างดียิ่ง ทรงรับศาสนากิจในวัดทั้ง ๓ แห่งไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์เป็นกรณีพิเศษ ตลอดพระชนมายุของพระองค์

พระโมคคัลลานเถระ ราชบัณฑิต ผู้มีข้อวัตรปฏิบัติดีงาม มีสติปัญญาเฉียบแหลม เป็นพระคันถรจนาจารย์ผู้ทรงความรู้ความสามารถ จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาเชตวัน เขตเมืองปุลัตถิ ปัจจุบันเรียกว่าเมืองโปโลนนรุวะ อยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกา เมื่อได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ ๑ เป็นอย่างดี จึงได้รจนาคัมภีร์ขึ้นหลายคัมภีร์ ในบรรดาคัมภีร์ที่ท่านรจนานั้นที่ได้รับความนิยมมากที่สุด คือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ในการรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานั้น พระโมคคัลลานเถระ ได้อาศัยคัมภีร์อภิธานอมรโกสะภาษาสันสกฤตเป็นแบบอย่าง แต่ได้อาศัยนัยต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาเป็นหลักสำคัญ ดังจะเห็นวิธีการรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ที่ถือนัยคล้อยตามพระไตรปิฎก เช่น

พระอภิธรรมธัมมสังคณีได้ขยายอรรถของบทว่า “**ผสฺโส**” ไว้อย่างครบถ้วนว่า “ผสฺโส ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺตํ” อธิบายอรรถของบทว่า “**จิตฺตํ**” ไว้ว่า “จิตฺตํ มโน มานสํ หทยํ ปณฺฑรํ มโน มนายตนํ มนินฺทฺริยํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุ” (อภิ.ธ. ๓๔/๖/๒๒) อธิบายอรรถของบทว่า “**วิตกฺโก**” ไว้ว่า “ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตโส อภินิโรปนา สมฺมาสงฺกปฺโป” (อภิ.ธ. ๓๔/๖/๒๒)

และอธิบายอรรถของบทว่า “**ปญฺญา**” ไว้ว่า “ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลฺลกฺขณา อุปลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺลํ เนปุญฺญํ เวภพฺยา จินฺตา อุปปริกฺขา ภูรี เมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมฺปชญฺญํ ปโตโท ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสตฺถํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญาปชฺโชโต ปญฺญารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ. (อภิ.ธ. ๓๔/๑๖/๒๔)

จึงเห็นได้ว่า แม้ในพระบาลีก็มีการแสดงบทไวพจน์ไว้ตามสมควร ในบาลีเนตติก็ได้แสดงบทเกี่ยวกับไวพจน์ไว้ในมหาวิภังค์ มหานิทเทส และจูฬนิทเทส โดยเฉพาะบทที่ลงกิตปัจจัย และบทกริยาอาขยาตเป็นต้น เช่น

กามยมานสฺสาติ กามยมานสฺส อิจฺฉมานสฺส สาทิยมานสฺส ปตฺถยมานสฺส ปิหยมานสฺส อภิชปฺปมานสฺส.(ขุ.มหา.๒๙/๑/๒)

สมิชฺฌตีติ อิจฺฉติ สมิชฺฌติ ลภติ ปฏิลภติ อธิคจฺฉติ วินฺทติ. (ขุ.มหา.๒๙/๑/๒)

แม้ในอรรถกถาและฎีกาก็มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ ทำให้ทราบได้ว่า อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ได้อาศัยถ้อยคำจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา อย่างแน่นอน เพราะคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาท่านรจนาโดยอาศัยคัมภีร์อมรโกสะ จึงมีเนื้อความบางส่วนใกล้เคียงกัน เช่น

คัมภีร์อมรโกสะกล่าวปริภาสาว่า

ปฺรายโศ รูปเภเทน สาหจรฺยาจฺจ กุตฺรจิตฺ
สฺตฺรีปุนปุสกำ เชฺญยฺยำ ตทฺวิเศษวิเธะ กฺวจิตฺ.

ปริวรรตเป็นบาลีว่า

ปายส รูปเภเทน สาหจริยา จ กุตฺรจิ
ถีปุนปุสกำ เญยฺยำ ตพฺพิเสสวิธิ กฺวจิ.

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวปริภาสาที่มีเนื้อความเหมือนกันว่า

ภิยฺโย รูปนฺตราสาห- จริเยน จ กตฺถจิ
กฺวจาหจฺจวิธาเนน เฌยยฺ ถีปุนฺนปุสกำ.

(อภิธาน.คาถา (จ))

นักศึกษาพึงทราบความเป็นไปของอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ของแต่ละนามศัพท์ โดยนัย ๓ อย่าง คือ รูปันตรนัย ซึ่งมีใช้มากที่สุด สาหจริยนัย และอาหัจจวิธานนัย ซึ่งมีใช้บ้างไม่มากนัก

คัมภีร์อมรโกสะ กล่าวว่า

สรีรสาธนาเปกฺขำ นิจฺจำ ยำ กมฺม ตำ ยโม
นิยโม ตุ สยำ กมฺมา- นิจฺจมาคนฺตุสาธนำ.

(อมรโกส.๒/๗/๔๙)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กล่าวว่า

ยำ เทหสาธนาเปกฺขำ นิจฺจำ กมฺมมยำ ยโม
อาคนฺตุสาธนำ กมฺมำ อนิจฺจำ นิยโม ภเว.

(อภิธาน. ๒/๔/๔๔๔)

กรรม คือ การเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอันมองหา ซึ่งการสำเร็จด้วยกายเป็นนิตย์มีอยู่ กรรมนี้ ชื่อว่า ยมศีล (ศีล ๕) กรรมมีการรับอุโบสถศีลเป็นต้นอันท่านให้สำเร็จ โดยชั่วขณะ บางครั้งบางคราว ชื่อว่า เป็นนิยมศีล (อุโบสถศีล)

จะเห็นได้ว่า พระโมคคัลลานเถระรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาขึ้น ได้รวบรวมศัพท์ที่มีเนื้อความคล้อยตามพระพุทธพจน์ จากคัมภีร์อมรโกสะมาเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ด้วย ท่านจึงกล่าวไว้ในปริภาสาว่า

ภิยฺโย ปโยคมาคมฺม โสคเต อาคเม กฺวจิ
นิฆณฺฑุยุตฺติญฺจานีย นามลิงฺคำ กถียติ.

(อภิธาน. คาถา (ฆ))

นามและลิงค์ที่ข้าพเจ้านำอุทาหรณ์มา มีอยู่ในพระไตรปิฎก อันเป็นพระดำรัสของพระสุคตเป็นส่วนมาก ในบางทีก็นำอุทาหรณ์อันสมควรจากคัมภีร์นิฆัณฑุมากล่าวไว้ด้วย

คัมภีร์อมรโกสะแบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์ คือ ปฐมกัณฑ์ ทุติยกัณฑ์ และตติยกัณฑ์ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ก็แบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์เช่นกันเดียวกัน คือ

สัคคกัณฑ์ที่ ๑ แสดงคำศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธเจ้า นิพพาน พระอรหันต์ สวรรค์ เทวดา และอสูรเป็นต้น โดยจัดคำศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกันไว้ด้วยกัน และได้รวบรวมคำศัพท์ที่มีใช้เฉพาะในพระพุทธศาสนาไว้ด้วย คือคำศัพท์ที่มีเนื้อความว่า กุศล อกุศล ผัสสะ ปัญญา วิตก และวิริยะเป็นต้น

ภูกัณฑ์ที่ ๒ แบ่งออกเป็น ๗ วรรคย่อย คือ **ภูมิวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับแผ่นดิน **ปุรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับเมืองและประเทศ **นรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับมนุษย์ **จตุพพรรณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับวรรณะ ๔ **อรัญญวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับป่าไม้ **เสลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับภูเขา **ปาตาลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับโลกบาดาล

สามัญญกัณฑ์ที่ ๓ แบ่งออกเป็น ๔ วรรคย่อย คือ **วิเสสยาธีนวรรค** แสดงศัพท์โวหารที่เป็นบทวิเสสนะอันเกี่ยวข้องกับลิงค์ทั้ง ๓ **สังกิณณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเบ็ดเตล็ดทั่วไป อเนกัตถวรรค แสดงศัพท์ที่มีเนื้อความหลายอย่าง **อัพยยวรรค** แสดงอรรถของศัพท์อุปสัคและศัพท์นิบาต

การจัดแบ่งเป็นกัณฑ์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ หากจะสงเคราะห์ศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกันเข้าด้วยกัน ก็จะแบ่งได้เพียง ๒ กัณฑ์ คือ **กัณฑ์ที่ ๑** สงเคราะห์กลุ่มศัพท์ที่แสดงโวหารเหมือนกันเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วยสัคคกัณฑ์ ภูกัณฑ์ และสามัญญกัณฑ์บางส่วน **กัณฑ์ที่ ๒** สงเคราะห์กลุ่มศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่างไว้ด้วยกัน ประกอบด้วยอเนกัตถวรรคและอัพยยวรรคในสามัญญกัณฑ์ที่เหลือ

พระคันถรจนาจารย์ผู้มีชื่อว่า “โมคคัลลานะ” มีด้วยกันหลายรูป จึงทำให้นักปราชญ์สายบาลีมีความสงสัยว่า พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ต่างๆ นั้นเป็นรูปเดียวกัน หรือ

คนละรูป เพราะว่าพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ ก็มีชื่อว่าโมคคัลลานะเช่นกัน นักปราชญ์บางท่าน จึงสำคัญผิดคิดว่าพระโมคคัลลานะผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กับพระโมคคัลลานะคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะเป็นพระเถระรูปเดียวกัน แต่ก็เห็นตรงกันว่าเป็นคนละรูปกับพระโมคคัลลานมหาสามิ ผู้รจนาคัมภีร์สัททลักขณะอันเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีน้อย

แต่โบราณาจารย์ส่วนมากลงความเห็นว่าเป็นคนละรูปกัน เพราะสถานที่อยู่ และมติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ รูปนั้นแตกต่างกัน ดังนี้

พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา พำนักอยู่วัดมหาเชตวัน เมืองปุลัตถิ สังกัดสโรคามนิกาย ส่วนพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ พำนักอยู่วัดถูปาราม เมืองอนุราธปุระ สังกัดอุตตรมูลนิกาย ซึ่งทั้ง ๒ วัด ก็ตั้งอยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกาเหมือนกัน

มติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ ท่าน ก็มีความแตกต่างกัน คือ พระเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา จะถือนัยคล้อยตามพระกัจจายนเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์กัจจายนะ ส่วนพระพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ จะถือนัยต่างออกไป ซึ่งมีข้อวินัจฉัยให้เห็นดังนี้

คัมภีร์กัจจายะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท โดยมี **นิ นี อว** แต่ไม่มี **โอ** คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท คือมี **นิ นี อว** ไม่มี **โอ** ตามนัยของคัมภีร์กัจจายนะ ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บทเหมือนกัน มี **นิ อว โอ** แต่ไม่มี **นี**

ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงสามารถวินิจฉัยได้ว่า พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากับพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ เป็นคนละรูปกันอย่างแน่นอน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา

ในรัชสมัยของพระเจ้าสีหตู (พระยาสี่ช้างเผือก) มีเมืองปินยะ(วิชยปุระ) เป็นราชธานีแห่งประเทศพม่า ราว พ.ศ. ๑๘๔๙ มหาอำมาตย์ชื่อว่าสิริมหาจตุรังคพละ เป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ฝ่ายภาษาบาลีและสันสกฤต ได้อาศัยคัมภีร์ต่างๆ ทั้งฝ่ายภาษาบาลี

และสันสกฤต รจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้นเพื่ออธิบายศัพท์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา โดยแสดงการวิเคราะห์อรรถของศัพท์ แยกธาตุปัจจัย และแสดงวิธีสำเร็จรูปของบทตามนิรุตตินัย ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**อภิธานัปปทีปิกาฎีกา**" ซึ่งได้รับความนิยมใช้เป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ภาษาบาลีมาจนถึงปัจจุบัน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาสูจิ

เนื่องจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาได้อธิบายขยายความ แสดงรูปวิเคราะห์ และแยกธาตุปัจจัยไปตามลำดับบทที่มีอยู่ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา จึงยากต่อการค้นหาศัพท์ตามลำดับอักษร ครั้นในราว พ.ศ. ๒๔๒๖ พระสุภูติเถระชาวสีหฬได้เรียบเรียงคัมภีร์ขึ้นใหม่ ใช้ชื่อว่า "**อภิธานัปปทีปิกาสูจิ**" โดยเรียงบทไปตามลำดับอักษร เพื่อให้สะดวกต่อการค้นหาศัพท์ แต่ยังมีวิธีการแสดงรูปวิเคราะห์ การแยกธาตุ ปัจจัย ตามคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา และได้เพิ่มเติมข้อความที่นำมาจากคัมภีร์สัททนีติและคัมภีร์สันสกฤตที่ควรรู้ควรเข้าใจไว้ด้วย จึงถือว่าเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมศัพท์อภิธานไว้อย่างสมบูรณ์อีกคัมภีร์หนึ่ง

คัมภีร์อภิธานนิสสยะ

มีการค้นพบศิลาจารึกที่แสดงหลักฐานการจารึกเมื่อ จ.ศ. ๘๐๔ ตรงกับ พ.ศ. ๑๙๘๖ ที่วัดแต๊กหน่วย แว๊กจีเอง เมืองพุกาม ประเทศสหภาพพม่า กล่าวถึงคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะ รวมไว้ในบัญชีรายชื่อพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ที่สร้างถวายไว้พร้อมกับวัด จึงทราบได้ว่ามีคัมภีร์นิสสยะของคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเกิดขึ้นก่อนแล้ว แต่ไม่สามารถระบุได้ชัดว่าเกิดขึ้นในสมัยใด แต่เชื่อกันว่าเกิดขึ้นในสมัยเมืองปินยะ เป็นราชธานีนั่นเอง เพราะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน

ต่อมา ในพ.ศ.๒๔๖๙ พระอัคคธัมมาภิวังสเถระ วัดอภยาราม เมืองมัณฑเล ประเทศสหภาพพม่า ได้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่ ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**อภิธานนิสสยะ**" และในพ.ศ.๒๕๒๓ พระเกลาสเถระ วัดมหาวิสุตาราม เมืองปขุกกู ประเทศสหภาพพม่าเช่นกัน ได้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่ง ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**ปขุกกูอภิธานนิสสยะ**" เนื่องจากคัมภีร์อภิธานนิสสยะทั้ง ๒ ฉบับนั้น เป็นคัมภีร์อภิธานที่ท่านแปลสู่ภาษาพม่า จึงเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้รู้ภาษาพม่าเท่านั้น.

พระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ เป็นคำสอนอันเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ ประกอบด้วยองค์คุณ คือ สาตถะ (เพียบพร้อมด้วยอรรถ) และสพัญชนะ (เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ) มีความลึกซึ้งโดยศัพท์และความหมาย อีกทั้งมีนัยวิจิตรพิสดารตรัสไว้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม จึงอาจทำให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน และยังผลให้มีการตีความตามความที่เห็นต่างกัน ดังนั้น โบราณาจารย์ จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายศัพท์และความหมายในพระพุทธพจน์ และประพันธ์คัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถาอีกทอดหนึ่ง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง

ด้วยเหตุดังกล่าว อนุชนรุ่นหลังจึงควรอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น อีกทั้งควรอาศัยไวยากรณ์ใหญ่ที่เรียกว่า สัททาวิเสส เป็นแนวทางในการวินิจฉัย เพื่อให้การตีความเป็นไปในทิศทางเดียวกัน แม้ในการจัดทำ**สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย** ก็ได้อิงอาศัยคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น เป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายเช่นกัน

คณะกรรมการฝ่ายวิชาการโครงการฯ

๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖

ชื่อคัมภีร์อ้างอิง

วิ.	วินยปิฏกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕)
ที.	ทีฆนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๖, ๗, ๘)
ม.	มชฺฌิมนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๙, ๑๐, ๑๑)
สํ.	สํยุตฺตนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อํ.	องฺคุตฺตรนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุทฺทก.	ขุทฺทกปาฐปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
ธมฺม.	ธมฺมปทปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อุทาน.	อุทานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
สุตฺตนิ.	สุตฺตนิปาตปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
วิมาน.	วิมานวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เปต.	เปตวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถร.	เถรคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถรี.	เถรีคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
ชา.	ชาตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๖, ๓๗)
มหานิ.	มหานิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๔)
จูฬนิ.	จูฬนิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๕)
ปฏิสํ.	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๘)
อป.	อปทานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๒, ๓๓)
พุทฺธวํ.	พุทฺธวํสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
จริยา.	จริยาปิฏกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
อภิ.ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๘)
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๙)
ธาตุกถา	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)

ยมก.	ยมกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๒, ๒๓, ๒๔)
ปฏฺจาน.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺจานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๕ - ๒๙)
เนตฺติ.	เนตฺติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๙)
วิ.อฏฺ.	วินยอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑, ๒, ๓, ๔)
ที.อฏฺ.	ทีฆนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕, ๖, ๗)
ม.อฏฺ.	มชฺฌิมนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๘, ๙, ๑๐, ๑๑)
สํ.อฏฺ.	สํยุตฺตนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อํ.อฏฺ.	องฺคุตฺตรนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุทฺทก.อฏฺ.	ขุทฺทกปาฐอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๑)
ธมฺม.อฏฺ.	ธมฺมปทอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๒, ๒๓)
อุทาน.อฏฺ.	อุทานอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๔)
อิติวุต.อฏฺ.	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๕)
สุตฺตนิ.อฏฺ.	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๖, ๒๗)
วิมาน.อฏฺ.	วิมานวตฺถุอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๘)
เปต.อฏฺ.	เปตวตฺถุอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
เถร.อฏฺ.	เถรคาถาอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๐, ๓๑)
เถรี.อฏฺ.	เถรีคาถาอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๒)
ชา.อฏฺ.	ชาตกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๗ - ๔๓)
มหานิ.อฏฺ.	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๔)
จูฬนิ.อฏฺ.	จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
ปฏิสํ.อฏฺ.	ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๖)
อป.อฏฺ.	อปทานอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๓, ๓๔)
พุทฺธวํ.อฏฺ.	พุทฺธวํสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
จริยา.อฏฺ.	จริยาปิฎกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๖)
อภิ.อฏฺ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถาปาฬิ, สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถาปาฬิ, ปญฺจปกรณอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๘, ๑๙, ๒๐)
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหปาฬิ
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมาวตารปาฬิ

กงฺขา.	กงฺขาวิตรณีอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๑)
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๘, ๔๙)
เนตฺติ.อฏฺ.	เนตฺติอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
วิ.สงฺคห.	วินยสงฺคหอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๐)
อุตฺตร.	อุตฺตรวินิจฺฉยปาฬิ
มิลินฺท.อฏฺ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺฐกถาปาฬิ
วชิร.	วชิรพุทฺธิฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑)
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนีฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒, ๓, ๔)
วิมติ.	วิมติวิโนทนีฏีกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๕, ๖)
ที.ฏี.	ทีฆนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๗, ๘, ๙)
สี.นวฏี.	สีลขนฺธวคฺคอภินวฏีกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๐, ๑๑)
ม.ฏี.	มชฺฌิมนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
สํ.ฏี.	สํยุตฺตนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๕, ๑๖)
อํ.ฏี.	องฺคุตฺตรนิกายฏีกาปาฬิ (ค. ๑๗, ๑๘, ๑๙)
มูลฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีมูลฏีกาปาฬิ, วิภงฺคมูลฏีกาปาฬิ, ปญฺจปกรณ-มูลฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
อนุฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีอนุฏีกาปาฬิ, วิภงฺคอนุฏีกาปาฬิ, ปญฺจปกรณ-อนุฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหวิภาวินีฏีกา
กงฺขา.ฏี.	กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
กงฺขา.นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
วิสุทฺธิ.ฏี.	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๓, ๒๔)
เนตฺติ.ฏี.	เนตฺติฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๖)
อุตฺตร.ฏี.	อุตฺตรวินิจฺฉยฏีกาปาฬิ
ทีปวํ.	บาลีทีปวังสะ (ปริจเฉท คาถา)
มหาวํ.	บาลีมหาวังสะ ปริจเฉท คาถา
ปฏฺฐานสงฺเขป.	บาลีปัฏฐานย่อ

ยมกสงฺเขป.	ยมกย่อ
มหาวํ.ฏี.	บาลีฎีกามหาวังสะ ปริจเฉท คาถา
มณิมญฺชู.	มณิสารมัญชูสาฎีกา
อฏฺฐสา.โย.	บาลีอัฏฐสาลินีโยชนา
กงฺขา.โย.	กังขาวิตรณีโยชนามหาฎีกา
ปาจิตฺ.โย.	บาลีปาจิตยาทิโยชนา เล่มที่ ๑, ๒
กงฺขา.มหาฏี.	กังขาวิตรณีโยชนามหาฎีกา
อฏฺฐสา.นิสฺสย.	บาลีอัฏฐสาลินี นิสสยะ สำนักสุธัมมวดี
อมร.นิสฺสย.	อมรโกส สักกตอภิธานนิสสยะ สำนักอภยาราม
ชา.นิสฺสย.	บาลีชาดก นิสสยะ เล่มที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕
ปารา.คณฺจิ.ใหม่.	อัฏฐกถาปราชิกคัณฐิใหม่
อมร.	อมรโกส สักกตอภิธาน (ฉ. ๑๓) กัณฑ์ วรรค คาถา
โถม.	สัททัตโถม มหานิธิสักกตอภิธาน
ปา.	ปาณินิ สักกตพญากรุณ ปาท, อธยาน, สุตต
วาจฺจปฺปติ.	วาจัปปติ สักกตอภิธาน
สูจิ.	อภิธานัปปทีปิกาสูจิ
ธาน.	อภิธานัปปทีปิกา
ธาน.นิสฺสย.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา นิสสยะ
ธาน.ฏี.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา
ธาน.ฏี.นิสฺสย.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา นิสสยะ เล่มที่ ๑, ๒,
นีติ.ปท.	สัททนีติ ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สัททนีติ ธาตุมาลา
นีติ.สุตฺต.	สัททนีติ สุตตมาลา
กจฺ.	คัมภีร์กัจจายนสูตร
โมคฺ.	คัมภีร์โมคคัลลานะ กัณฑ์ สูตร
รูปสิทฺธิ.	คัมภีร์ปทรูปสิทธิ
รูปสิทฺธิ.ฏี.	คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา

หนังสืออ้างอิงประเภท ก.

(พระไตรปิฎก)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	บาลีพระวินัยปิฎก		
๑.	วินยปิฎก มหาวิภงฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	วิ.๑
๒.	วินยปิฎก ภิกฺขุนีวิภงฺคปาฬิ	"	วิ.๒
๓.	วินยปิฎก มหาวคฺคปาฬิ	"	วิ.๓
๔.	วินยปิฎก จูฬวคฺคปาฬิ	"	วิ.๔
๕.	วินยปิฎก ปริวารวคฺคปาฬิ	"	วิ.๕
	บาลีทีฆนิกาย		
๖.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	ที.๑
๗.	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาฬิ	"	ที.๒
๘.	ทีฆนิกาย ปาถิกวคฺคปาฬิ	"	ที.๓
	บาลีมัชฌิมนิกาย		
๙.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสปาฬิ	พุทธวจนะ	ม.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๓
	บาลีสังยุตตนิกาย		
๑๒.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค - นิทานวคฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	สํ.๑
๑๓.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค - สฬายตนวคฺคปาฬิ	"	สํ.๒
๑๔.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺคปาฬิ	"	สํ.๓
	บาลีอังคุตตรนิกาย		
๑๕.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกก - จตุกฺกนิปาตปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
๑๖.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจก - สตฺตกนิปาตปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.ปญฺ.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐก - เอกาทสนิปาตปาฬิ	"	อ.ปญฺ.๓
	บาลีอภิธรรมปิฎก		
๑๘.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีปาฬิ	พุทธวจนะ	อภิ.ธ.
๑๙.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคปาฬิ	"	อภิ.วิ.
๒๐.	(ก) อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถาปาฬิ	"	ธาตุกถา
	(ข) อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาฬิ	"	อภิ.ปุ.
๒๑.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุปาฬิ	"	อภิ.ก.
๒๒.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ปฐม)	"	ยมก.๑
๒๓.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ทุติย)	"	ยมก.๒
๒๔.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ตติย)	"	ยมก.๓
๒๕.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปฐม)	"	ปฏฺฐาน.๑
๒๖.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ทุติย)	"	ปฏฺฐาน.๒
๒๗.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ตติย)	"	ปฏฺฐาน.๓
๒๘.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (จตุตฺถ)	"	ปฏฺฐาน.๔
๒๙.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปญฺจม)	"	ปฏฺฐาน.๕
	บาลีขุททกนิกาย		
๓๐.	(ก) ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐปาฬิ	พุทธวจนะ	ขุทฺทก.
	(ข) ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาฬิ	"	ธมฺม.
	(ค) ขุทฺทกนิกาย อุทานปาฬิ	"	อุทาน.
	(ฆ) ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาฬิ	"	อิติวุตฺ.
	(ง) ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาฬิ	"	สุตฺตนิ.
๓๑.	(ก) ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาฬิ	"	วิมาน.
	(ข) ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาฬิ	"	เปต.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	(ค) ขุทฺทกนิกาย เถรคาถาปาฬิ	พุทธวจนะ	เถร.
	(ฆ) ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถาปาฬิ	"	เถรี.
๓๒.	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ (ปฐม)	"	อป.๑
๓๓.	(ก) ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ (ทุติย)	"	อป.๒
	(ข) ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํสปาฬิ	"	พุทฺธวํ.
	(ค) ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏกปาฬิ	"	จริยา.
๓๔.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทสปาฬิ	พระสารีบุตร	มหานิ.
๓๕.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทสปาฬิ	"	จูฬนิ.
๓๖.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ (ปฐม)	พุทธวจนะ	ชา.๑
๓๗.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ (ทุติย)	"	ชา.๒
๓๘.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ	พระสารีบุตร	ปฏิสํ.
๓๙.	(ก) เนตฺติปาฬิ	พระมหากัจจายน	เนตฺติ.
	(ข) เปฏโกปเทสปาฬิ	พระมหากัจจายน	เปฏโก.
๔๐.	ขุทฺทกนิกาย มิลินฺทปญฺหาปาฬิ	พระนาคเสน	มิลินฺท.

หนังสืออ้างอิงประเภท ข.

(อรรถกถา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๑
๒.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๒
๓.	วินยปิฎก ปาจิตฺยาทิ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๓
๔.	วินยปิฎก จูฬวคฺคาทิ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๔
๕.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๑
๖.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๒
๗.	ทีฆนิกาย ปาถิกวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๓
๘.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี (มูลปริยาย สีหนาทวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๑
๙.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี (มหายก, จูฬยมกวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๓

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑๒.	สัยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๑
๑๓.	สัยุตฺตนิกาย นิทาน-ขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๒
๑๔.	สัยุตฺตนิกาย สฬายตน-มหาวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๓
๑๕.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๑
๑๖.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุก-ติก-จตุกฺกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจก-เอกาทสกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๓
๑๘.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐสาลินี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๑
๑๙.	อภิธมฺมปิฎก สมฺโมหวิโนทนี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๒
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ อฏฺฐกถา (อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์ คือ ธาตุกถา, ปุคฺคลปญฺญตฺติ, กถาวตฺถุ, ยมก, ปฏฺฐาน)	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๓
๒๑.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ อฏฺฐกถา ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	ขุทฺทก.อฏฺ.
๒๒.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	ธมฺม.อฏฺ.๑
๒๓.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท อฏฺฐกถา (ทุ)	พุทธโฆสะ	ธมฺม.อฏฺ.๒
๒๔.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อุทาน.อฏฺ.
๒๕.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อิติวุต.อฏฺ.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๖.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ป) ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏ.๑
๒๗.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ทุ) ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏ.๒
๒๘.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	วิมาน.อฏ.๒
๒๙.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เปต.อฏ.
๓๐.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ป) ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏ.๑
๓๑.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ทุ) ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏ.๒
๓๒.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถรี.อฏ.
๓๓.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ป) วิสุทฺธชนวิลาสินี (พุทฺธาปทาน ฯเปฯ)	เชมเถระ	อป.อฏ.๑
๓๔.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ทุ) วิสุทฺธชนวิลาสินี (เถร-เถรีอปทาน)	เชมเถระ	อป.อฏ.๒
๓๕.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส อฏฺฐกถา มธุรตฺถวิลาสินี	พุทธัตตเถระ	พุทฺธวํ.อฏ.
๓๖.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	จริยา.อฏ.
๓๗.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ป) ชาตกปาฬิ (เอกกนิปาต)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๑
๓๘.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ทุ) ชาตกปาฬิ (ทุก-ติก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๒

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๓๙.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ต) ชาตกปาฬิ (จตุกฺก-นวก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๓
๔๐.	ชาตฏฺฐกถา (จ) ชาตกปาฬิ (ปญฺจก-วีสติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๔
๔๑.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ปญฺจ) ชาตกปาฬิ (ตึส-อสีติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๕
๔๒.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ฉ) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, มูคปกฺข, สุวณฺณสาม, นิมิ, อุมงฺคชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๖
๔๓.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ส) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, ภูริทตฺต, จนฺทกุมาร, มหานารท, วิธุร, เวสฺสนฺตรชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๗
๔๔.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	มหานิ.อฏ.
๔๕.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	จูฬนิ.อฏ.
	เนตฺติ อฏฺฐกถา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.อฏ.
๔๖.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ญาณกถา, ๑ - ๖๗)	มหานามะ	ปฏิสํ.อฏ.๑
๔๗.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ญาณกถา, ๖๘-๗๓, ทิฏฺฐิ, อานาปานสติ, อินฺทฺริย, วิโมกฺขกถา, ยุคนทฺธ, ปญฺญาวคฺค)	มหานามะ	ปฏิสํ.อฏ.๒

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๔๘.	วิสุทฺธิมคฺค อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	วิสุทฺธิ.๑
๔๙.	วิสุทฺธิมคฺค อฏฺฐกถา (ทุ)	พุทธโฆสะ	วิสุทฺธิ.๒
๕๐.	วินยสงฺคห อฏฺฐกถา	สารีบุตร	วิ.สงฺคห.
๕๑.	กงฺขาวิตรณี (ปาติโมกฺข) อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	กงฺขา.อฏฺ.

หนังสืออ้างอิงประเภท ค.

(ฎีกา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วชิรพุทธิฎีกา	วชิรพุทธิเถระ	วชิร.
๒.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๑
๓.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ทุ)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๒
๔.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๓
๕.	วิมติวิโนทนีฎีกา (ป)	โจฬิยกัสสปะ	วิมติ.๑
๖.	วิมติวิโนทนีฎีกา (ทุ)	โจฬิยกัสสปะ	วิมติ.๒
๗.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๑
๘.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มหาวคฺคฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๒
๙.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา ปาถิกวคฺคฎีกา (ต)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๓
๑๐.	ทีฆนิกาย สาธุชนวิลาสินา สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา (ป)	ญาณาภิวังสะ	สีนวฎี.๑
๑๑.	ทีฆนิกาย สาธุชนวิลาสินา สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา (ทุ)	ญาณาภิวังสะ	สีนวฎี.๒
๑๒.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มูลปณฺณาสฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๑
๑๓.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มูลปณฺณาสฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๒
๑๔.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มชฺฌิม-อุปริปณฺณาส-ฎีกา	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๓
๑๕.	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สํยุตฺตฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	สํ.ฎี.๑
๑๖.	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สํยุตฺตฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	สํ.ฎี.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๑
๑๘.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ทุ)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๒
๑๙.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๓
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีมูลฎีกา (ป)	อานันทเถระ	มูลฎี.๑
	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีอนุฎีกา	ธัมมปาละ	อนุฎี.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๑.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคมูลฏีกา (ทุ)	อานันทเถระ	มูลฏี.๒
	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคอนุฏีกา	ธัมมปาละ	อนุฏี.๒
๒๒.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณมูลฏีกา (๓)	อานันทเถระ	มูลฏี.๓
	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณอนุฏีกา	ธรรมปาละ	อนุฏี.๓
๒๓.	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา (ป)	ธรรมปาละ	วิสุทฺธิ.ฏี.๑
๒๔.	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	วิสุทฺธิ.ฏี.๒
๒๕.	(ก) กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกา	เชมเถระ	กงฺขา.ฏี.
	(ข) วินยตฺถมญฺชูสากงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา	พุทธนาคเถระ	กงฺขานวฏี.
๒๖.	(ก) ลีนตฺถวณฺณนา เนตฺติฏีกา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.ฏี.
	(ข) เนตฺติวิภาวินี	ธรรมปาละ	เนตฺติวิภา.

คำชี้แจง (๑)

เหตุผลที่เปลี่ยนชื่อโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎกฯ เป็น โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกฯ

โดยทั่วไป คำพูดทุกถ้อยคำในภาษาบาลี (หรือทุกภาษา) ล้วนได้ชื่อว่าเป็น **"สทฺท"** ในฐานะที่เป็น **"เสียง"** ดังวจนัตถะว่า **สทฺทยตีติ วา สทฺทียติ อุจฺจารียตีติ สทฺโท** (เสียง คือ สิ่งที่ถูกเปล่งออกมา) แต่สำหรับในคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤตนั้น ท่านใช้เรียกเฉพาะคำที่มีความหมายเท่านั้น หมายความว่า คำใดสามารถสื่อสารได้ คำนั้นท่านเรียกว่า **"สทฺท"** ดังนั้น ถ้อยคำทั้งหลายที่เกิดจากการรวมตัวกันแห่งอักษร เช่น ปุริส, ปุริโส ปุริสำ เป็นต้น จึงล้วนแต่ได้ชื่อว่า **"สทฺท"** ทั้งสิ้น **ไม่ว่าจะประกอบวิภัตติ (ลงวิภัตติ) แล้วหรือยังไม่ประกอบวิภัตติ** (ยังไม่ลงวิภัตติ) ก็ตาม

[คำทั้ง ๔ คือ ลิงฺค = นาม = ปาฏิปทิก = สทฺท มีความหมายเหมือนกัน]

อนึ่ง **สทฺท** (สัททะ) ที่สามารถสื่อความหมายได้อย่างสมบูรณ์ในประโยค **สทฺท** (สัททะ) นั้น เช่น ปุริโส ปสฺสติ (บุรุษย่อมเห็น), ปุริสำ ปสฺสติ (ย่อมเห็นบุรุษ) ท่านก็เรียกว่า **"ปท** (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ) เช่นกัน ดังวจนัตถะ (รูปวิเคราะห์) ว่า **ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทำ** (ศัพท์ (สัททรูป) ใด แสดงให้รู้เนื้อความ[คือสามารถสื่อความหมายได้] ศัพท์ (สัททรูป) นั้น เรียกว่า ปท (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ)

จากมุมมองข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า **สทฺท** (สัททะ) กับ **ปท** (ปทะ) นั้นเป็นคำไวพจน์กัน ดังที่คัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกา (คาถา ๘๑๙) กล่าวว่า

ปทำ ฐาเน ปริตฺตาเณ
นิพฺพานญฺหิ จ การเณ
สทฺเท วตฺถุมฺหิ โกฏฺฐาเส
ปาเท ตลฺลญฺฉเน มตำ.

> **ปท** ศัพท์มีอรรถ ๙ อย่าง คือ ฐานะ (ที่ตั้ง) ปริตตาณะ (การคุ้มครอง) นิพพานะ (นิพพาน) การณะ (เหตุ) **สัททะ** (เสียง, ศัพท์) วัตถุ (พัสดุ) โกฏฐาสะ (ส่วน) ปาทะ (เท้า) ตัลลัญฉนะ (รอยเท้า)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ นักไวยากรณ์บาลีหลายสำนัก ก็ได้อธิบายคำว่า **"ปท** (บท)" ในความหมายว่า "ถ้อยคำหรือหน่วยย่อยของประโยคที่เกิดจากการรวมตัวกัน หรือการประชุมกันของอักษรหลายๆ ตัว เป็นหน่วยย่อยที่สามารถสื่อความหมายได้ [อกฺขรสมุทาโย ปทำ = ประชุมแห่งอักษร เรียกว่า **ปท** (บท)] ซึ่งก็มิได้ระบุว่าจะต้องลงวิภัตติแต่อย่างใด

แต่ก็ยังมีนักไวยากรณ์ เช่น พระพุทธัปปิยเถระ ผู้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิ เป็นต้น ได้ให้คำจำกัดความของ **"ปท** (บท" ไว้อย่างชัดเจนว่า **วิภตฺยนฺตำ ปทำ** (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย (ถ้อยคำที่ประกอบวิภัตติแล้ว) ชื่อว่า **ปท** (บท)

ส่วนในคัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๒๘) ก็ได้ให้ความหมายไว้เช่นกัน ว่า **วิภตฺยนฺตำ วา อวิภตฺยนฺตำ วา อตฺถโชตกำ ปทำ** (ศัพท์หรือถ้อยคำไม่ว่าจะประกอบวิภัตติ หรือไม่ประกอบวิภัตติ หากสามารถสื่อความหมายได้ ก็ชื่อว่า **ปท** (บท)) ทั้งสิ้น

มีข้อสังเกตว่า ในกรณีของคัมภีร์สัททนีติสุตตมาลานั้น คำว่า **อวิภตฺยนฺตำ** (ไม่ประกอบวิภัตติ) หมายถึงถ้อยคำที่ถูกนำมาใช้ในประโยคคำพูดในรูปแบบของ "อวิภตฺติกนิทฺเทส" (คำที่ไม่แสดงวิภัตติแต่มีอรรถพิเศษของวิภัตติประกอบอยู่) ซึ่งความจริงแล้ว ก็ถือว่าได้ผ่านกระบวนการประกอบวิภัตติแล้ว (ถือว่าลงวิภัตติแล้ว) เพียงแต่ว่าเมื่อท่านลงแล้วได้ลบวิภัตตินั้นทิ้งไป เช่น **กกุสนฺธ** โกนาคมโน จ กสฺสโป (กกุสนฺธ = กกุสนฺโธ)

สรุปแล้ว **สทฺท** (สัททะ) มีขอบเขตการใช้กว้างกว่า **ปท** (ปทะ) เพราะครอบคลุมได้ทั้งถ้อยคำที่ประกอบวิภัตติแล้ว และถ้อยคำที่ยังไม่ประกอบวิภัตติ ไม่ว่าจะประกอบใช้ในประโยคคำพูด หรือเป็นคำเดี่ยวๆ ก็ตาม ด้วยเหตุดังกล่าว ทางคณะผู้จัดทำโครงการ **ปทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย** มีความเห็นว่า เนื่องจากคำที่จะนำมาใช้ในโครงการฯ มีทั้งที่ประกอบวิภัตติ เช่นบทอาขยาต (อกฺโกสติ คจฺฉติ) เป็นต้น และคำที่ไม่ประกอบวิภัตติ เช่น คำนามที่ตัดวิภัตติออก เช่น อกาล, อกาลปุปฺผ เป็นต้น ดังนั้น คณะผู้จัดทำโครงการฯ จึงเห็นว่า **"สทฺท"** มีความเหมาะสมกว่า **"ปท"** จึงเปลี่ยนชื่อจาก **ปทานุกรมฯ** เป็น **สทฺทานุกรมฯ** ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมา

คำว่า **ปทานุกรม** มาจาก **ปท + อนุกรม** (ลำดับบท) ส่วนคำว่า **สัททานุกรม** มาจาก **สัทท + อนุกรม** คำว่า สัทท มาจากคำบาลีว่า สทฺท ส่วน อนุกรม มาจากคำสันสกฤตว่า อนุกฺรม การใช้คำที่ยืมมาจากบาลี สันสกฤต มาผสมกันเอง หรือผสมกับคำภาษาไทยนั้น ถือว่าใช้ได้ เพราะเมื่อยืมคำเหล่านั้นมาแล้ว ก็ถือว่าเป็นคำภาษาไทย สามารถนำมาผสมเข้าด้วยกันอย่างคำสมาสได้ เช่น ราชรถ (บาลี + บาลี) ราชวัง (บาลี + ไทย เพราะวังเป็นคำไทยแท้) ราชดำเนิน (บาลี + เขมร เพราะดำเนินมาจากภาษาเขมร) เป็นต้น.

คำชี้แจง (๒)

๑. การเรียงบทปทานุกรมพระไตรปิฎก เชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษา ได้รวบรวมคำศัพท์และบท โดยใช้ติปิฏกะ - ปาพิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทย โรงพิมพ์การศาสนา เล่ม ๑, เป็นแนวทาง และได้เพิ่มเติมบางคำศัพท์และบท เพื่อความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๒. การแยกบท กระจายรากศัพท์ ตั้งรูปวิเคราะห์ (สัททนัย, อัตถนัย) ได้อาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์ มีคัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติเป็นต้น โดยตรวจสอบให้สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ส่วนการบอกอรรถของธาตุใช้คัมภีร์ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ (พระวิสุทธาจารมหาเถระ) ซึ่งปริวรรตและแปลโดย พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) วัดชนะสงคราม

๓. ประโยคพระบาลีที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฏกำ ๒๕๐๐. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒. อุทาหรณ์อรรถกถาบาลี ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอฏฐกถา โรงพิมพ์วิญญาณ. ๒๕๓๒. อุทาหรณ์ฎีกาบาลี ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙. สำหรับขั้นตอนดำเนินการจัดหาแต่ละอุทาหรณ์นั้น ได้อาศัยติปิฏกะ - ปาพิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรมการศาสนาเป็นแนวทาง บางบทได้เพิ่มเติมอุทาหรณ์เข้ามา บางบทได้ตัดอุทาหรณ์ที่มีความซ้ำซ้อนออกไป ทั้งนี้เพื่อให้อุทาหรณ์นั้นมีความสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน

๔. คำแปลอุทาหรณ์พระบาลี ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙ เป็นหลัก โดยได้มีการปรับเปลี่ยนคำแปล และสำนวนบ้าง เพื่อให้สอดคล้องกับคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

คำแปลอุทาหรณ์อรรถกถา ใช้อรรถกถาแปลโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๔๑

คำแปลอุทาหรณ์ฎีกา (แปลเพิ่มเข้ามาใหม่)

คำแปลอุทาหรณ์มิลินทปัญหา ใช้สำนวนการแปลมิลินทปัญหา เล่ม ๑, ๒ ๓ มูลนิธิปราณีสำเริงราชย์ โรงพิมพ์ ชวนพิมพ์ ๒๕๔๕

๕. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำแปลบาลี อรรถกถา ฎีกาต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรม และเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

๖. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๗. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษา และหลักธรรมในเชิงสัททศาสตร์ และอัตถศาสตร์ ได้อธิบายบทตั้งโดยตรงบ้าง บทในอุทาหรณ์บ้าง ความรวมของแต่ละอุทาหรณ์บ้าง ซึ่งในการอธิบายแต่ละบทนั้น อาจจะอธิบายในแง่มุมทางไวยากรณ์ อุปจาระ นยะ อลังการะ ฉันท์ อภิธาน เนตติ หรือสภาวธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับแนวทางที่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ได้แนะแนวไว้ (ปทสังวรรณนา อัตถสังวรรณนา ปทัตถสังวรรณนา) โดยคำอธิบายนั้น จะอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม [...]

๘. อักษรย่อที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎก เชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ขอให้เข้าใจตามนี้

อิ.	=	พระไตรปิฎกฉบับยุโรป
ส.	=	พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ
สี.	=	พระไตรปิฎกฉบับสีหล
ก	=	พระไตรปิฎกฉบับบาลีอักษรพม่าบางฉบับ
สำ.	=	สำสกฤต
ปุ.	=	ปุงลิงค์
ถี.	=	อิตถีลิงค์
น.	=	นปุงสกลิงค์
ติ.	=	ไตรลิงค์ (ปุงลิงค์, อิตถีลิงค์, นปุงสกลิงค์)
ภู.	=	ภูวาทิคณิกธาตุ (หมวด ภู ธาตุ)
ทิ.	=	ทิวาทิคณิกธาตุ (หมวด ทิว ธาตุ)
จุ.	=	จุราทิคณิกธาตุ (หมวด จุร ธาตุ)
กฺริ/อา.	=	บทกิริยาอาขยาต
กา/กฺริ.	=	บทกิริยาอาขยาตที่เป็นการิตะ (เหตุกัตตุวาจก)
กฺริ/วิ.	=	บทกิริยาวิเสสะ (พวก ตฺวา ตุ๎ ปัจจัย)
พฺย	=	อัพยยศัพท์

๑๑. ที่มาในคัมภีร์ต่างๆ ที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ใช้ตามติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗

โรงพิมพ์กรมการศาสนา (ใช้ฉบับฉัฏฐสังคายนา) ด้วยพิจารณาเห็นว่า มีความสมบูรณ์ไม่ลักลั่นและเทียบเคียงได้ตลอดสายทั้งบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์สัททาวิเสส

ขอให้เข้าใจตามนี้ เช่น

วิ. ๔/๒๙๔	=	วินัยปิฎก เล่มที่ ๔ หน้า ๒๙๕
ม. ๑/๙๒	=	มัชฌิมนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๙๒
สำ. ๑/๑๘๒	=	สังยุตตนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๑๘๒
วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๓	=	วิสุทธิมรรค เล่มที่ ๑ หน้า ๒๐๓
วิ.อฏ. ๑/๕๙	=	วินัยอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๕๙
ม.อฏ. ๑/๗๔	=	มัชฌิมนิกายอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๗๔
ม.ฏี. ๒/๑๖๗	=	มัชฌิมนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๖๗
สารตฺถ. ๒/๑๔	=	สารัตถทีปนีฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๔
สำ.ฏี. ๒/๘๐	=	สังยุตตนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๘๐
กจฺ. ๖๒๗	=	คัมภีร์กัจจายนะ สูตร ๖๒๗
นีติ.สุตฺต. ๕๓๓	=	สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๕๓๓
โมคฺ. ๑/๕๖	=	โมคคัลลานสูตรปริจเฉทที่ ๑ สูตรที่ ๕๖

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส จิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. สุนิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนำ อตฺโถ จ สุนีโต. สุนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ สุนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส จิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ. (อ.ทุก. ๒๐/๒๐/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่าง คืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี และอรรถที่นำมาดี แม้เนื้อความจากบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือน เลือนหายแห่งพระสัทธรรม.

สัททานุกรม

พระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี – ไทย

(เล่ม ๒)

อจกฺกพนฺธ (ปุ)

[น + จกฺก + พนฺธ]

ไม่ถูกใส่ไว้ในเครื่องจักร, ไม่ได้ติดเครื่องจักร.

เภริตลํ วิย จกฺขุธาตุ สทฺทสฺส วิย วิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวโต. อาทาสตลาทีสุปิ เอเสว นโย. ยนฺตํ นาม อุจฺฉุยนฺตํ. จกฺกยฏฺฐีติ ติลมนฺถํ อาห. โส หิ **อจกฺกพนฺโธ**ปิ ตัสทิสตาย จกฺกยฏฺฐีตฺเวว วุจฺจติ, จกฺกพนฺธเมว วา สนฺธาย ตถา วุตฺตํ. อิมาหิ จ อุปมาหิ นิชฺชีวานํ. เภริตลทณฺฑาทีนํ สมาโยเค, นิชฺชีวานํ สทฺทาทีนํ วิย นิชฺชีวานํ จกฺขุรูปาทีนํ สมาโยเค นิชฺชีวานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปวตฺตีติ การณผลานํ ธาตุมตฺตตฺ, การกเวทกวิรหญฺจ ทสฺเสติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๘๑)

จักขุธาตุเปรียบเหมือนพื้นกลอง เพราะเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณซึ่งเปรียบเหมือนเสียงกลอง. แม้ในคันฉ่อง (กระจกเงา) เป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ. เครื่องหีบอ้อย ชื่อว่า ยันตะ. ด้วยคำว่า จักกยัฏฐิ ท่านกล่าวหมายถึงไม้บดงา. จริงอยู่ ไม้บดงานั้น แม้จะ**ไม่ถูกใส่ไว้ในเครื่องจักร** (ไม่ได้ติดเครื่องจักร) ท่านก็เรียกว่าจักกยัฏฐิ เพราะเป็นเหมือนกับเครื่องจักรนั้น. อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น หมายเอาไม้บดงานั้นนั่นแหละ. ก็ด้วยอุปมาเหล่านี้ ท่านอาจารย์ แสดงความที่ผลเกิดจากเหตุว่าเป็นสักว่าธาตุ และเว้นจากผู้สร้างและผู้เสวย เพราะเมื่อจักขุและรูปเป็นต้นซึ่งไม่มีชีวะกระทบกัน ก็เกิดจักขุวิญญาณเป็นต้นซึ่งไม่มีชีวะได้ เหมือนกับเมื่อพื้นกลองกับไม้ตีกลองเป็นต้นซึ่งไม่มีชีวะกระทบกันก็เกิดเสียงเป็นต้นซึ่งไม่มีชีวะได้.

[จักขุธาตุเปรียบเหมือนพื้นกลอง, คันฉ่อง, ท่อน (อ้อย) เมล็ดงา, ไม้สีไฟอันล่าง.

รูปธาตุเปรียบเหมือนไม้ตีกลอง, ใบหน้า, เครื่องหีบอ้อย ไม้บดงา, ไม้สีไฟอันบน.

จักขุวิญญาณธาตุ เปรียบเหมือนเสียงกลอง, เงาหน้า, น้ำอ้อย น้ำมันงา, ไฟ]

[จกฺก ศัพท์มีอรรถ ๑๔ ดู ฐาน.คาถา ๗๘๑]

อจกฺขุก (ติ)

[น + จกฺขุ + ก]

การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์ในสูตร (กจ.๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต. ลง ก ปัจจัยในตัพภาวะ (เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมนั้น) การใช้ศัพท์ตัพภาวะนี้ มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำนั้นๆ สละสลวย เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา หรือเพื่อเปลี่ยนลิงค์ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทตามสมควร.

(ก) จักขุเกิดไม่ได้, ไม่มีจักขุ, ไม่มีจักษุปสาท.

ยสฺส จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชติ ตสฺส ฆานายตนํ อุปฺปชฺชตีติ? สจกฺขุกานํ อฆานกานํ อุปปชฺชนฺตานํ เตสํ จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชติ โน จ เตสํ ฆานายตนํ อุปฺปชฺชติ, สจกฺขุกานํ สฆานกานํ อุปปชฺชนฺตานํ เตสํ จกฺขายตนญฺจ อุปฺปชฺชติ ฆานายตนญฺจ อุปฺปชฺชติ. ยสฺส วา ปน ฆานายตนํ อุปฺปชฺชติ ตสฺส จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชตีติ? สฆานกานำ **อจกฺขุกานำ** อุปปชฺชนฺตานำ เตสำ ฆานายตนำ อุปฺปชฺชติ โน จ เตสำ จกฺขายตนำ อุปฺปชฺชติ, สฆานกานำ สจกฺขุกานำ อุปปชฺชนฺตานำ เตสำ ฆานายตนญฺจ อุปฺปชฺชติ จกฺขายตนญฺจ อุปฺปชฺชติ.

(ยมก. ๑/๘๒)

(อนุโลมปุจฉา) จักขายตนะของบุคคลใดกำลังเกิด ฆานายตนะของบุคคลนั้นก็กำลังเกิด ใช่ไหม?

(วิสัชชนา) บุคคลผู้มีจักขุ ไม่มีฆานะกำลังอุบัติ จักขายตนะของบุคคลเหล่านั้น กำลังเกิด แต่ฆานายตนะไม่ใช่กำลังเกิด บุคคลผู้มีจักขุและมีฆานะกำลังอุบัติ จักขายตนะของบุคคลเหล่านั้นกำลังเกิด และฆานายตนะ ก็กำลังเกิด.

(ปฏิโลมปุจฉา) ฆานายตนะของบุคคลใดกำลังเกิด จักขายตนะของบุคคลนั้น ก็กำลังเกิดใช่ไหม?

(วิสัชชนา) บุคคลผู้มีฆานะ **ไม่มีจักขุ**กำลังอุบัติ ฆานายตนะของบุคคลเหล่านั้น กำลังเกิด แต่จักขายตนะไม่ใช่กำลังเกิด บุคคลผู้มีฆานะและมีจักขุกำลังอุบัติ ฆานายตนะของบุคคลเหล่านั้นกำลังเกิด และจักขายตนะก็กำลังเกิด.

[พระบาลีว่า สจกฺขุกานำ อฆานกานำ หมายถึง พรหมปาริสัชชา

พระบาลีว่า สจกฺขุกานำ สฆานกานำ หมายถึง โอปปาติกสัตว์ผู้หูหนวกโดยกำเนิด และมีอายตนะบริบูรณ์

พระบาลีว่า สฆานกานำ อจกฺขุกานำ หมายถึง โอปปาติกสัตว์ผู้บอด และหนวกมาแต่กำเนิด

พระบาลีว่า สฆานกานำ สจกฺขุกานำ หมายถึง โอปปาติกสัตว์ผู้มีอายตนะบริบูรณ์

จกฺขายตน พระไตรปิฎกฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า จกฺขฺวายตน (จกฺขุ + อายตน แปลงสระ อุ ที่ ขุ เป็น ว) ส่วนฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า จกฺขายตน (ลบสระ อุ ที่ ขุ)

รูปว่า **จกฺขายตน** ควรเป็นปาฐะเดิมในภาษาบาลี เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์ที่แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ กล่าวถึงการลบสระ อุ ที่ ขุ ไว้ในสูตรที่ ๑๕ ว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังจากสระ[หน้า]อันมีเสียงไม่เสมอกัน ย่อมถึงการลบตามอุทาหรณ์)

คัมภีร์ยมก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยวิธีการยมกคือทรงแสดงเป็นคู่ ๆ หมายความว่า ทรงแสดงแบบอนุโลม (ตามลำดับ, คล้อยตาม) และแบบปฏิโลม (ทวนลำดับ, ย้อนกลับ) สลับกันเป็นคู่ ๆ แต่ละคู่ประกอบด้วย (๑) อนุโลมปุจฉา (คำถามอนุโลม) และวิสัชนา (คำตอบ) (๒) ปฏิโลมปุจฉา (คำถามปฏิโลม) และวิสัชนา (คำตอบ)]

(ข) ไม่มีจักษุ, เว้นปัญญาจักษุ, ไม่มีปัญญาคือญาณจักษุ.

สพฺเพว โข เอเต โปฏฺฐปาท ปริพฺพาชกา อนฺธา **อจกฺขุกา**, ตฺวญฺเยว เนสํ เอโก จกฺขุมา. เอกสิกาปิ หิ โข โปฏฺฐปาท มยา ธมฺมา เทสิตา ปญฺญตฺตา, อเนกสิกาปิ หิ โข โปฏฺฐปาท มยา ธมฺมา เทสิตา ปญฺญตฺตา. (ที. ๑/๑๗๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนโปฏฐปาทะ ปริพาชกทั้งหมดเหล่านี้เป็นคนบอด **ไม่มีจักษุ** ในชุมนุมชนนั้นมีแต่ท่านเท่านั้นที่มีจักษุ ดูก่อนโปฏฐปาทะ ธรรมที่เป็นเอกังสิกธรรม เราได้แสดงและบัญญัติไว้แล้ว โปฏฐปาทะ ธรรมที่เป็นอเนกังสิกธรรม เราก็ได้แสดง และบัญญัติไว้แล้ว.

อจกฺขุกาติ ปญฺญาจกฺขุรหิตา. (อ.อฏ. ๒/๓๑๕)

บทว่า **อจกฺขุกา** คือ เว้นปัญญาจักษุ.

[ในพระดำรัสว่า **อจกฺขุกา** (ไม่มีจักษุ) คือ เว้นปัญญาจักษุ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อจกฺขุกาติ ปญฺญาจกฺขุรหิตา อ ศัพท์ใน อจกฺขุกา มีอรรถ วิรหิต (เว้น)

ตามหลักภาษา คำว่า จกฺขุ (จักษุ) ใน อจกฺขุกา เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนคำว่า สีโห คายติ (นายสีหะขับร้องอยู่) คำว่า สีโห (นายสีหะ) เป็นชื่อเรียกคนที่มีความแกล้วกล้าเหมือนราชสีห์ ซึ่งในที่นี้เป็นการเปรียบปัญญาที่ไม่รู้เห็นอริยสัจ ๔ ว่า เหมือนจักษุที่ไม่สามารถเห็นประจักษ์สิ่งต่าง ๆ

เอกังสิกธรรม คือ ธรรมที่เป็นได้อย่างเดียว ได้แก่ ธรรมที่มีความชัดเจนแน่นอน สามารถบอกได้ว่าเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น เช่น เหตุของทุกข์คือตัณหาเท่านั้น (ที.อฏ. ๔๒๓/๓๑๔) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า โปฏฐปาทะ เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่าไหนว่า เป็นเอกังสิกธรรมคือธรรมที่ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข-สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เราแสดง และบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นเอกังสิกธรรม เพราะธรรมเหล่านี้มีประโยชน์ มีสาระ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย

เพื่อคลายกำหนัดยินดี เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

อเนกังสิกธรรม คือ ธรรมที่เป็นได้หลายอย่าง ได้แก่ สิ่งที่ไม่อาจตอบได้ว่า ใช่หรือไม่ใช่เพียงอย่างเดียว เช่น ไม่อาจตอบว่าโลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง (ที.อฏ. ๔๒๓/๓๑๔) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า โปฏฐปาทะ เรา แสดงและบัญญัติธรรมเหล่าไหนว่าเป็น อเนกังสิกธรรม คือธรรมที่ว่าโลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือโลกไม่มีที่สุดชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน หรือชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก หรือหลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก หรือหลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มิใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มิใช่ เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นอเนกังสิกธรรม เพราะธรรมเหล่านี้ ไม่มีประโยชน์ ไม่มีสาระ ไม่ใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคายความกำหนัดยินดี ไม่เป็นไปเพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อความสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน]

อจกฺขุกตฺต (น)

[อจกฺขุก + ตฺต]

ความที่จิตไม่มีจักษุ, ความไม่มีจักษุปสาท.

อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตานิทฺเทเส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ การณวเสน จกฺขูติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสนสมตฺเถน จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวา. โปราณา ปนาหุ “จกฺขุ รูปํ น ปสฺสติ, อจิตฺตกตฺตา, จิตฺตํ น ปสฺสติ **อจกฺขุกตฺตา**, ทฺวารารมฺมณสงฺฆฏฺฏเนน ปน ปสาทวตฺถุเกน จิตฺเตน ปสฺสติ. อีทิสี ปเนสา ‘ธนุนา วิชฺชตีติอาทีสุ วิย สสมฺภารกถา นาม โหติ. ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวาติ อยเมเวตฺถ อตฺโถติ.

(มหานิ.อฏ. ๓๔๓)

ในนิเทศของ **อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตา** (ความเป็นผู้มีทวารไม่คุ้มครองในอินทรีย์) คำว่า **จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา** (เห็นรูปด้วยจักษุ) หมายความว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ อันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้คำเรียกว่า จักษุ โดยเนื่องด้วยเหตุ. ส่วนโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า จักษุย่อมไม่เห็นรูป เพราะจักษุไม่ใช่จิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะ**จิตไม่มีจักษุ** แต่บุคคลย่อมเห็นได้ด้วยจิตที่มีจักษุปสาท เป็นที่ตั้ง เพราะการกระทบกันแห่งทวาร[คือจักษุ] และอารมณ์[คือรูป]

อนึ่ง ถ้อยคำเช่นนี้ ชื่อว่าสสัมภารกถา ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) ดังนั้น จึงมีคำอธิบายในปาฐะข้างต้นนั้นว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ.

[สสัมภารกถา = คำที่ประกอบด้วยเหตุ

ในประโยคว่า **จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา** (เห็นรูปด้วยจักษุ) ตามรูปศัพท์บาลี คำว่า **จกฺขุนา** แปลว่า จักษุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ ก็คือเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้

จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึงผล (เหตุ = ดวงตา, ผล = จักขุวิญญาณ)

อีกอย่างหนึ่งจัดเป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่จักษุ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ในคัมภีร์ฎีกามักยกอุทาหรณ์มาประกอบว่า มญฺจา โฆสนฺติ (เตียงโห่ร้องอยู่) หรือ มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงโห่ร้องหรือทำเสียงโห่ร้องอยู่

คำอธิบายเกี่ยวกับการณูปจาระและฐานูปจาระทั้งสองนี้ พบในวิสุทธิ.ฎี. (๑/๕๖) ว่า

การณวเสนาติ อสาธารณการณสฺส วเสน. อสาธารณการณวเสน หิ ผลํ อปทิสียติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสทฺโทติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสิตวจนํ, ยถา มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺตีติ.

คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมแสดงถึงผล โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะที่ไม่ทั่วไป เหมือนคำว่า ยวงฺกุโร (หน่อข้าวบาเล่ย์) เภริสทฺโท (เสียงกลอง) อีกอย่างหนึ่ง คำนี้กล่าวถึงสิ่งที่อาศัยโดยระบุถึงที่อาศัย ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่)

คำว่า **สสมฺภารกถา** (คำที่ประกอบด้วยเหตุ) หมายความว่า คำที่กล่าวถึงเหตุเป็นหลัก แต่มุ่งให้หมายถึงผล ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล คำว่า สมฺภาร แปลว่า เหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภรียเต ผลํ เอเตนาติ สมฺภาโร (เหตุที่สั่งสมผล) คำว่า สสมฺภารกถา พบรูปวิเคราะห์ในวิสุทธิ.ฎี. (๑/๕๖) ว่า สมฺภาเรน สห ยา วตฺตตีติ สสมฺภารา, สสมฺภารา กถา สสมฺภารกถา (คำที่เป็นไปกับด้วยเหตุ).

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภาเรน สห ยํ วตฺตตีติ สสมฺภารํ ทสฺสนํ, สสมฺภารสฺส กถา สสมฺภากถา (คำแสดงการเห็นที่เป็นไปกับด้วยเหตุ)]

อจกฺขุกรณ (ติ)

[น + จกฺขุกรณ]

ไม่ทำให้มีจักษุ, ไม่ทำให้มีปัญญาจักษุ.

ถินมิทฺธนีวรณํ ภิกฺขเว อนฺธกรณํ **อจกฺขุกรณํ** อญฺญาณกรณํ ปญฺญานิโรธิกํ วิฆาตปกฺขิกํ อนิพฺพานสวตฺตนิกํ. (มหานิ. ๓๖๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถีนมิทธะเป็นนิวรณ์ ทำให้มืด **ไม่ทำให้มีจักษุ** ไม่ทำให้มีญาณ ดับปัญญา ตกอยู่ในฝักฝ่ายสังสารทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

อจกฺขุกรณนฺติ ปญฺญาจกฺขุโน อกรณํ.

(มหานิ.อฏ. ๓๘๙)

บทว่า **อจกฺขุกรณํ** คือ ไม่ทำให้มีปัญญาจักษุ (ไม่ก่อให้เกิดปัญญาจักษุ).

กึ ปน ตุมฺเห อาวุโส ราเค อาทีนวํ ทิสฺวา ราคสฺส ปหานํ ปญฺญาเปถ, กึ โทเส อาทีนวํ ทิสฺวา โทสสฺส ปหานํ ปญฺญาเปถ, กึ โมเห อาทีนวํ ทิสฺวา โมหสฺส ปหานํ ปญฺญาเปถาติ? ฯเปฯ

รตฺโต โข อาวุโส ราเคน อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต อตฺตตฺถมฺปิ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, ปรตฺถมฺปิ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, อุภยตฺถมฺปิ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, ราเค ปหีเน อตฺตตฺถมฺปิ ยถาภูตํ ปชานาติ, ปรตฺถมฺปิ ยถาภูตํ ปชานาติ, อุภยตฺถมฺปิ ยถาภูตํ ปชานาติ.

ราโค โข อาวุโส อนฺธกรโณ **อจกฺขุกรโณ** อญฺญาณกรโณ ปญฺญานิโรธิโก วิฆาตปกฺขิโก อนิพฺพานสංวตฺตนิโก ฯเปฯ

อิทํ โข มยํ อาวุโส ราเค อาทีนวํ ทิสฺวา ราคสฺส ปหานํ ปญฺญาเปม. อิทํ โทเส อาทีนวํ ทิสฺวา โทสสฺส ปหานํ ปญฺญาเปม. อิทํ โมเห อาทีนวํ ทิสฺวา โมหสฺส ปหานํ ปญฺญาเปม.

(อ. ๑/๒๑๗)

ฉันนปริพาชกเรียนถามว่า ดูก่อนผู้มีอายุ ก็พวกท่านเห็นโทษในราคะอย่างไร จึงบัญญัติการละราคะ เห็นโทษในโทสะอย่างไร จึงบัญญัติการละโทสะ และเห็นโทษในโมหะอย่างไรจึงบัญญัติการละโมหะ...

พระอานนท์ตอบว่า ผู้มีอายุ บุคคลผู้ถูกราคะย้อมใจ ถูกราคะครอบงำ มีจิตถูกราคะกลุ้มรุม ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงถึงประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เมื่อละราคะได้แล้ว เขาย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงถึงประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย

ผู้มีอายุ ราคะนั่นเองทำให้มืด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) **ทำให้ไม่มีจักษุ** (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) ทำให้ไม่มีญาณ (ทำให้ไม่รู้อะไร) ดับปัญญา (มีปัญญามืดบอด) ตกอยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝักฝ่ายความคับแค้น) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน...

ผู้มีอายุ พวกเราเห็นโทษในราคะเช่นนี้แล จึงบัญญัติการละราคะ เห็นโทษในโทสะเช่นนี้ จึงบัญญัติการละโทสะ และเห็นโทษในโมหะเช่นนี้ จึงบัญญัติการละโมหะ.

ปญฺญาจกฺขุ น กโรตีติ **อจกฺขุกรโณ**.

(อ.อฏ. ๒/๒๐๑)

ชื่อว่า **อจักขุกรณะ** เพราะอรรถว่า ไม่ทำให้มีปัญญาจักษุ (ไม่ก่อให้เกิดปัญญาจักษุ).

[คำว่า **จกฺขุ** (จักษุ) ใน **อจกฺขุกา** เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งในที่นี้เป็นการเปรียบปัญญาที่ไม่รู้เห็นสัจจะ ๔ ว่าเหมือนจักษุที่ไม่สามารถเห็นประจักษ์สิ่งต่าง ๆ]

อจกฺขุสฺส (ติ)

[น + จกฺขุ + สฺส]

จกฺขฺวาทิโต สฺโส (โมคฺ. ๔/๗๑). ฉฏฺฐิยนฺเตหิ จกฺขุอาทีหิ หิเต สฺโส โหติ.

ลง สฺส ปัจจัยหลัง จกฺขุ ศัพท์เป็นต้น แทนเนื้อความเกื้อกูล (หรือเป็นประโยชน์แก่สิ่งนั้น).

(๑) นัยน์ตาฝ้าฟาง, ไม่เป็นประโยชน์แก่นัยน์ตา, อันให้เกิดความเสื่อมแห่งนัยน์ตา.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู ทนฺตกฏฺฐํ น ขาทนฺติ. มุขํ ทุคฺคนฺธํ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. “ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาทีนวา ทนฺตกฏฺฐสฺส อขาทเน. **อจกฺขุสฺสํ,** มุขํ ทุคฺคนฺธํ โหติ, รสหรณิโย น วิสุชฺฌนฺติ, ปิตฺตํ เสมฺหํ ภตฺตํ ปริโยนทฺธติ, ภตฺตมสฺส นจฺฉาเทติ อิเม โข ภิกฺขเว ปญฺจ อาทีนวา ทนฺตกฏฺฐสฺส อขาทเน. (วิ. ๔/๒๘๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายไม่เคี้ยวไม้ชำระฟัน ปากจึงมีกลิ่นเหม็น ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การไม่เคี้ยวไม้ชำระฟันมีโทษ ๕ ประการ คือ **นัยน์ตาฝ้าฟาง** ปากมีกลิ่นเหม็น ประสาทลิ้นรับรสได้ไม่ดี น้ำดีและเสมหะหุ้มห่ออาหาร เบื่ออาหาร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การไม่เคี้ยวไม้ชำระฟันมีโทษ ๕ ประการนี้แล.

อจกฺขุสฺสนฺติ จกฺขูนํ หิตํ น โหติ. ปริหานึ ชเนติ. (วิ.อฏ. ๔/๕๖)

บทว่า **อจกฺขุสฺสํ** (นัยน์ตาฝ้าฟาง) ความว่า ไม่เป็นประโยชน์แก่นัยน์ตา คือ ก่อให้เกิดความเสื่อมแห่งนัยน์ตา.

อจกฺขุสฺสนฺติ น จกฺขูนํ หิตํ วิสุทฺธึ น กโรติ. (อ.อฏ. ๓/๗๘)

บทว่า **อจกฺขุสฺสํ** (นัยน์ตาฝ้าฟาง) ความว่า ไม่เป็นประโยชนแก่นัยน์ตา คือ ไม่ทำนัยน์ตาให้แจ่มใส.

(๒) ทำให้เสียสายตา, ทำให้ตาเสีย, ตามืด, มองไม่เห็น.

เตน โข ปน สมเยน วิหารา อวาตปานกา โหนฺติ **อจกฺขุสฺสา** ทุคฺคนฺธา. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. “อนุชานามิ ภิกฺขเว ตีณิ วาตปานานิ เวทิกาวาตปานํ, ชาลวาตปานํ, สลากวาตปานนฺติ. (วิ. ๔/๔๒๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล วิหารทั้งหลายยังไม่มีหน้าต่าง **ทำให้เสียสายตา** มีกลิ่นอับ ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตหน้าต่าง ๓ ชนิด คือ หน้าต่างมีลวดลายทำเป็นกะบังหน้าต่างมีตาข่าย หน้าต่างมีลูกกรง.

อจงฺกมนฺต (ติ)

[น + จงฺกมนฺต]

ไม่เดินจงกรมอยู่, ไม่ก้าวไปอยู่, ไม่เดิน.

จงฺกมนฺต = กมุ (ปทวิกฺเขเป=ย่างเท้า) + อ + อนฺต ในเพราะ อ ปัจจัย ซ้อนธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๔๘) ว่า กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานาเทฺวภาโว (=กกม) ให้พยางค์หน้าที่ซ้อนเข้ามาชื่อว่า อัพภาส ด้วยสูตร (กจ.๔๕๙) ว่า ปุพฺโพพฺภาโส ลงนิคคหิตอาคมท้ายอัพภาสด้วยสูตร (กจ.๔๖๖) ว่า นิคฺคหีตญฺจ (=กึกม) แปลง ก วรรคเป็น จ วรรคด้วยสูตร (กจ.๖๔๒) ว่า กวคฺคสฺส จวคฺโค (=จึกม) แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตร (กจ.๓๑) ว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค (=จงฺกมนฺต).

จตุอิริยาปถวิรหิตํ เถรสฺส อรหตฺตํ.

เตน อิมสฺมึ สาสเน อนิปนฺโน อนิสินฺโน อฏฺฐิโต **อจงฺกมนฺโต** โก ภิกฺขุ อรหตฺตํ ปตฺโตติ วุตฺเต อานนฺทตฺเถโรติ วตฺตุ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๐, ที.อฏ. ๑/๑๑)

พระอรหันต์ของพระอานนทเถระ เว้นจากอิริยาบถ ๔ ฉะนั้น เมื่อมีการกล่าวถามกันขึ้นว่า ในศาสนานี้ ภิกษุรูปไหนไม่นอน ไม่นั่ง ไม่ยืน **ไม่เดินจงกรม** แต่ได้บรรลุพระอรหันต์ ควรตอบว่า พระอานนทเถระ.

[ในภาษาบาลี การทำเทฺวภาวะ (ซ้อนคำ) มี ๓ คือ พยัญชนเทฺวภาวะ (การซ้อนพยัญชนะ) เช่น อิธ ปมาโท = อิธปฺปมาโท, ปทเทฺวภาวะ (การซ้อนบท) เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ (ต้นไม้ทุกๆ ต้น), อตฺตโน อตฺตโน (ของตนๆ) พบในคำซ้ำที่เรียกว่า วิจฉา, ธาตุเทฺวภาวะ (การซ้อนธาตุ) เช่น จงฺกมติ พบในกรณีที่ต้องการย้ำความ เช่น จงฺกมติ เดินกลับไปมา, เดินจงกรม]

คำว่า จงฺกมนฺต มีความหมายต่างจาก กมนฺต กล่าวคือ จงฺกมนฺต (จงกรมอยู่) หมายถึง การเดินกลับไปกลับมาในสถานที่แห่งเดียว เพราะ จงฺกมนฺต มีการซ้อนพยัญชนะหน้าธาตุ จึงทำให้มีความหมายยิ่งกว่าความหมายปกติ (อัตถาติสยัตถะ)

การเดินจงกรม เป็นอิริยาบถหนึ่งในอิริยาปถปัพพะในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการเดินแบบมีสติกำหนดรู้อาการยก - ย่าง - เหยียบเป็นต้น ไม่ใช่เดินกลับไป กลับมาเฉยๆ ส่วน กมนฺต (ก้าวไปอยู่) หมายถึง การก้าวเดินตามปกติ เหมือนคำว่า อคฺคึ ชุโหติ (ย่อมบูชาไฟ) หมายถึง การบูชาไฟตั้งแต่เกิด จนถึงตาย พึงทราบนัยนี้ในบทอาขยาตที่มีการซ้อนพยัญชนะหน้าธาตุ]

อจชนฺต (ติ)

[น + จชนฺต] จช (จาเค) + อ + อนฺต.

(ก) ไม่สละ, ไม่แบ่งปัน.

สุจฺจชํ วต นจฺจชิ
วาจาย อททำ คิรึ
กึ หิ ตสฺส'**จชนฺตสฺส**
วาจาย อทท ปพฺพตํ. (ชา. ๑/๑๐๓)

[อททำ = อททมาโน]

(พระราชเทวีตรัสกับอำมาตย์ว่า)

พระราชาเมื่อไม่พระราชทานภูเขาด้วยเพียงพระวาจา ชื่อว่าไม่ทรงสละสิ่งที่ควรสละได้ง่ายหนอ ก็เมื่อพระองค์[แม้เราทูลขอแล้ว] **ไม่ทรงสละ**สิ่งนั้น[ชื่อว่าได้ทรงสละอะไรบ้าง] พระองค์ไม่พระราชทานภูเขา[แม้]ด้วยพระวาจา.

[(พระราชาตรัสว่า)

งานใดควรทำ พึงพูดถึงแต่งานนั้นเถิด งานใดไม่ควรทำ ก็อย่าพูดถึงงานนั้นเลย คนไม่ทำ เอาแต่พูด บัณฑิตย่อมรู้ทัน]

กึ หิ ตสฺส'จชนฺตสฺสาติ ตสฺส นาเมตสฺส มยา ยาจิตสฺส น จชนฺตสฺส กึ หิ จเชยฺย.

(ชา.อฏ. ๓/๖๓)

บาทคาถาว่า **กึ หิ ตสฺส'จชนฺตสฺส** ความว่า เมื่อพระราชานั้นผู้อันเราทูลขอแล้ว ไม่ทรงสละภูเขานั้น ชื่อว่าได้ทรงสละอะไรบ้าง.

[บาทคาถา เป็นความหมายของ ปท ศัพท์ พบในฏีกามัชฌิมนิกาย (๑/๒๕) ว่า ปทโตติ เอตฺถ อฏฺฐกฺขโร คาถาปาโท ปทนฺติ อธิปฺเปโต (บาทคาถาที่มี ๘ พยางค์ พึงทราบว่าเป็น ปท ในคำว่า ปทโต (โดยบาทคาถา) นี้]

(ข) ไม่ละ, มิได้ละ.

พุทฺเธน ธมฺโม วินโย จ วุตฺโต
โย ตสฺส ปุตฺเตหิ ตเถว ญาโต
โส เยหิ เตสํ มติ**มจฺจชนฺตา**
ยสฺมา ปุเร อฏฺฐกถา อกํสุ. (วิ.อฏ. ๑/๓)

พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหล **มิได้ละ**มติ (คำอธิบาย) ของท่านพุทธบุตรทั้งหลาย ผู้รู้ธรรมวินัย เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ได้แต่งอรรถกถาในปางก่อน.

มติมจฺจชนฺตาติ เตสํ พุทฺธปุตฺตานํ อธิปฺปายํ อปริจฺจชนฺตา. (สารตฺถ. ๑/๑๒)

ปาฐะว่า **มติมจฺจชนฺตา** (มิได้ละมติ) ความว่า [พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหล]ไม่ละคำอธิบายของพุทธบุตร[มีพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเป็นต้น]เหล่านั้น.

โย ธมฺมวินโย ยถา พุทฺเธน วุตฺโต, โส ตเถว พุทฺธปุตฺเตหิ สาวเกหิ ญาโต อวพุทฺโธ เยหิ เตสํ พุทฺธปุตฺตานํ มตึ อธิปฺปายํ อจฺจชนฺตา นิรวเสสํ คณฺหนฺตา. (วชิร. ๑๙)

พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหล มิได้ละ ได้แก่ ถือเอาไม่ให้เหลือซึ่งมติคือคำอธิบายของท่านเหล่าพุทธบุตรผู้รู้คือหยั่งรู้ธรรมวินัย เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ [ได้แต่งอรรถกถาในปางก่อน].

[คำว่า **ธมฺโม** (ธรรม) ในพระคาถานี้ หมายเอาพระสูตรและพระอภิธรรม
ที่จริงแล้ว ศัพท์แต่ละศัพท์สามารถแสดงเพียงความหมายเดียวเท่านั้น ไม่อาจแสดงความหมายหลายอย่างได้ในขณะเดียวกัน เพราะผู้ฟังได้ยินเสียงเพียงครั้งเดียว แต่บางศัพท์ก็อาจแสดงความหมายหลายอย่างได้ โดยสามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หรือเป็นตันตินัย (นัยที่เหมือนเส้นด้าย) คือ มีความหมายหลายอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์เดียว เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่าเอกเสสนัย (นัยที่ลบศัพท์หนึ่ง) โดยตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า ธมฺโม จ ธมฺโม จ ธมฺโม. ธมฺม ศัพท์หน้า หมายถึงพระสูตร ส่วน ธมฺม ศัพท์หลังหมายถึงพระอภิธรรม ลบ ธมฺโม ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) ในคัมภีร์สีลขันธวรรคภาสาฏีกา (๑/๑๒๘) มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ยํ ปทํ สุติสามญฺญํ
อเนกอตฺถทีปกํ
ตํ สามญฺญนิทฺเทโสติ
เอกเสสนโยติ วา.

บทใดมีเสียงเหมือนกัน (และ) แสดงข้อความหลายอย่าง บทนั้น ชื่อว่า สามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนัย]

อจณฺฑิกต (ติ)

[น + จณฺฑ + อิ + กต]

ทำให้เป็นผู้ไม่ดุร้าย - ไม่ดุดัน.

สงฺเฆน อนุมเตน ปุคฺคเลน อนุวิชฺชเกน อนุวิชฺชิตุกาเมน สงฺฆครุเกน ภวิตพฺพำ โน ปุคฺคลครุเกน, สทฺธมฺมครุเกน ภวิตพฺพำ โน อามิสครุเกน, อตฺถวสิเกน ภวิตพฺพำ โน ปริสกปฺปิเกน, กาเลน อนุวิชฺชิตพฺพำ โน อกาเลน, ภูเตน อนุวิชฺชิตพฺพำ โน อภูเตน, สณฺเหน อนุวิชฺชิตพฺพำ โน ผรุเสน, อตฺถสำหิเตน อนุวิชฺชิตพฺพำ โน อนตฺถสำหิเตน, เมตฺตาจิตฺเตน อนุวิชฺชิตพฺพำ โน โทสนฺตเรน ฯเปฯ **อจณฺฑิกเตน** ภวิตพฺพำ วจนกฺขเมน...น ฉนฺทาคตึ คนฺตพฺพำ, น โทสาคตึ คนฺตพฺพำ, น โมหาคตึ คนฺตพฺพำ, น ภยาคตึ คนฺตพฺพำ, มชฺฌตฺเตน ภวิตพฺพำ ธมฺเมสุ จ ปุคฺคเลสุ จ. เอวญฺจ ปน อนุวิชฺชโก อนุวิชฺชมาโน สตฺถุ เจว สาสนกโร โหติ, วิญฺญูนญฺจ สพฺรหฺมจารีนำ ปิโย จ โหติ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จ. (วิ. ๕/๒๘๘)

อันภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์ที่สงฆ์อนุมัติแล้ว มีประสงค์จะวินิจฉัยอธิกรณ์ พึงเป็นผู้หนักในสงฆ์ ไม่พึงเป็นผู้หนักในบุคคล พึงเป็นผู้หนักในพระสัทธรรม ไม่พึงเป็นผู้หนักในอามิส พึงเป็นผู้ไปตามอำนาจแห่งคดี ไม่พึงเป็นผู้เห็นแก่บริษัท พึงวินิจฉัยโดยกาลอันควร ไม่พึงวินิจฉัยโดยกาลไม่ควร พึงวินิจฉัยด้วยคำจริง ไม่พึงวินิจฉัยด้วยคำไม่จริง พึงวินิจฉัยด้วยคำสุภาพ ไม่พึงวินิจฉัยด้วยคำหยาบ พึงวินิจฉัยด้วยคำประกอบด้วยประโยชน์ [เป็นประโยชน์] ไม่พึงวินิจฉัยด้วยคำไม่ประกอบด้วยประโยชน์ พึงเป็นผู้มีเมตตาจิตวินิจฉัย ไม่พึงเป็นผู้มุ่งร้ายวินิจฉัย...**ไม่ดุดัน** เป็นผู้อดทนได้ต่อถ้อยคำ...ไม่พึงลำเอียงเพราะชอบ ไม่พึงลำเอียงเพราะชัง ไม่พึงลำเอียงเพราะหลง ไม่พึงลำเอียงเพราะกลัว พึงวางตนเป็นกลาง ทั้งในธรรม ทั้งในบุคคล. ก็แล ภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์ เมื่อวินิจฉัยอธิกรณ์ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสอนของพระศาสดา เป็นที่รัก ที่ชอบใจ ที่เคารพ ที่สรรเสริญแห่งสพรหมจารีทั้งหลาย ผู้เป็นวิญญูชน.

[มีข้อสังเกตว่า บทกิริยาว่า **ภวิตพฺพำ** นี้ จะกระจายรูปศัพท์ ด้วยการลงวิภัตตินามต่าง ๆ ไม่ได้ ท่านอนุญาตให้ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น บทนี้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ และประกอบใช้ร่วมกับอนภิหิตกัตตาคือนามศัพท์ที่ลง ตติยาวิภัตติ หรือร่วมกับ เอวำ, สทา ศัพท์เป็นต้น ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา ๔๒๓) กล่าวว่า

ภวิตพฺพปทำ นิจฺจำ สพฺพญฺญุวรสาสเน
ปจเมกวโจ ภาว- วาจกญฺจ นปุสกำ.
ตติยนฺตปเทเหวำ สทฺทาทีหิ จ ธีมตา
โยเชตพฺพำ สมฺโภติ อิติ วิทฺวา วิภาวเย.

ผู้มีปัญญาพึงแสดงว่า บทว่า ภวิตพฺพำ ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ และเป็นนปุงสก-

ลิงค์ภาววาจกแน่นอน ในศาสนาอันประเสริฐของพระสัพพัญญู บัณฑิตพึงประกอบกับบท [อนภิหิตกัตตา]ที่มีตติยาวิภัตติอยู่ท้าย และศัพท์ว่า เอวํ เป็นต้น]

อจณฺฑิกฺก (น)

[น + จณฺฑิกฺก] ความไม่ดุร้าย.

อจณฺฑิกฺก = อจณฺฑิก + กณฺ. อจณฺฑิกสฺส ภาโว อจณฺฑิกฺกํ (ภาวะแห่งความไม่ดุร้าย ชื่อว่า อจัณฑิกกะ (ความไม่ดุร้าย)

กตมา ขนฺติ? ยา ขนฺติ ขมนตา อธิวาสนตา **อจณฺฑิกฺกํ** อนสุโรโป อตฺตมนตา จิตฺตสฺส อยํ วุจฺจติ ขนฺติ. (อภิ.ธ. ๒๖๐)
ขันติ เป็นไฉน? ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น **ความไม่ดุร้าย** ความไม่เกรี้ยวกราด ความมีใจเป็นของตน นี้เรียกว่า ขันติ.

[อธิวาสนตา คำนี้แปลตามศัพท์ว่า สภาวะทำให้อยู่เหนือตน โดย อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุปริ (เหนือตน) คือ อดกลั้นให้กายกรรมหรือวจีกรรมที่หยาบช้าของผู้อื่นอยู่เหนือตน โดยไม่คัดค้าน หรือทำอากัปกิริยาที่ต่อต้าน

อนสุโรป แปลตามศัพท์ว่า คำที่ยกขึ้นพูดไม่ดีหามิได้ (วาจาที่เปล่งออกมาดี) แม้คำนี้จะเป็นชื่อของวาจาโดยตรงก็เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวาจาอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงความอดทนอันเป็นเหตุ

อตฺตมนตา จิตฺตสฺส แปลตามศัพท์ว่า ความมีใจเป็นของตน, ความมีใจปลาบปลื้ม โดยถือว่า อตฺตมน เป็นพหุพพีหิสมาส ดังอุทาหรณ์ว่า อตฺตมนา ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุ์ (ภิกษุปัญจวัคคีย์ปลาบปลื้มยินดีภาษิตของพระผู้มีพระภาค), สา เทวตา อตฺตมนา โมคฺคลฺลาเนน ปุจฺฉิตา (เทวดานั้นอันท่านพระโมคคัลลานะถามได้ปลาบปลื้มใจแล้ว) และลง ตา ปัจจัยท้ายศัพท์พหุพพีหิสมาส แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฏีกา (คำอธิบายคาถา ๘๗) ก็อธิบายคำนี้ว่า

อตฺตา มโน ยสฺส อตฺตมโน. ทุฏฺจสฺส หิ มโน อตฺตา นาม น โหติ, ตสฺส ภาโว อตฺตมนตา, ปาโมชฺชํ.
คำว่า อัตตมนะ คือ ผู้มีใจเป็นของตน เพราะใจของผู้โกรธแล้วไม่ชื่อว่าเป็นของตน คำว่า อัตตมนตา คือ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน หมายถึง ความปลาบปลื้ม.

คำแปลข้างต้นว่า "ความมีใจเป็นของตน ความมีใจปลาบปลื้ม" เป็นคำแปลที่เข้าใจง่ายตามภาษาไทย และสอดคล้องกับหลักฐานข้างต้น แต่ในอัฏฐสาลินี (หน้า ๑๙๔) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺตมน เป็นสองนัย ตามนัยแรกท่านเชื่อม มน ศัพท์เข้ากับ ตา ปัจจัยที่ลงในภาวตัทธิต แล้วจึงวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสต่อมาว่า มนสฺส ภาโว มนตา, อตฺตโน มนตา อตฺตมนตา ส่วนนัยที่สอง ท่านเชื่อมสมาส อตฺต และ มน เป็นตัปปุริสสมาสก่อน แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นภาวตัทธิต

ต่อมาว่า อตฺตโน มโน อตฺตมโน, อตฺตมนสฺส ภาโว อตฺตมนตา ตามมตินี้ต้องแปล อตฺตมนตา จิตฺตสฺส ว่า "ความเป็นใจของตนแห่งจิต" รูปวิเคราะห์ทั้งสองอย่างตามมติคัมภีร์นี้มีสำนวนคำแปลในภาษาไทยเหมือนกัน แต่มีรูปวิเคราะห์ได้สองอย่างตามหลักภาษา]

อจณฺฑิกฺกลกฺขณ (ติ)

[อจณฺฑิกฺก + ลกฺขณ]

มีสภาพไม่ดุร้าย,

มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ.

อโทโส **อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ,** อวิโรธลกฺขโณ วา อนุกูลมิตฺโต วิย. อาฆาตวินยรโส ปริฬาหวินยรโส วา จนฺทนํ วิย. โสมฺมภาวปจฺจุปฏฺฐาโน ปุณฺณจนฺโท วิย. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๑)

อโทสะ**มีสภาพไม่ดุร้าย** หรือมีสภาพไม่ขัดแย้ง เหมือนมิตรผู้เกื้อกูล มีหน้าที่กำจัดความอาฆาต หรือมีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อน เหมือนไม้จันทน์ มีความสงบเย็นเป็นเครื่องปรากฏเหมือนจันทร์เพ็ญ.

อจตฺต (ติ)

[น + จตฺต]

ไม่สละแล้ว, ยังมิได้สละแล้ว.

จตฺต = จช (จาเค) + ต. ลบพยัญชนะที่สุดธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร (กจ.๕๗๘) ว่า ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ (พยัญชนะที่สุดแห่งภุช ธาตุเป็นต้น ไม่มี[คือลบไป]และเอา ต ต้นปัจจัยเป็นสองตัว[ตฺต])

อจตฺตตณฺห (ติ)

[น + จตฺตตณฺห. อจตฺต + ตณฺหา]

มีตัณหายังมิได้สละแล้ว, ไม่สละตัณหา.

อวีตตณฺหา เสติ อวีตตณฺหา อวิคตตณฺหา **อจตฺตตณฺหา** อวนฺตตณฺหา. อมุตฺตตณฺหา อปฺปหีนตณฺหา อปฺปฏินิสฺสฏฺฐตณฺหาติ อวีตตณฺหา เส ภวาภเวสุ. เตนาห ภควา

ปสฺสามิ โลเก ปริผนฺทมานํ

ปชํ อิมํ ตณฺหคตํ ภเวสุ

หีนา นรา มจฺจุมุเข ลปนฺติ

อวีตตณฺหา เส ภวาภเวสูติ. (มหานิ. ๓๗)

บทว่า **อวีตตณฺหา เส** ความว่า ผู้ยังไม่ปราศจากตัณหา คือ ยังไม่หมดตัณหา **ไม่สละตัณหา** ไม่คายตัณหา ไม่เปลื้องตัณหา ไม่ละตัณหา ไม่สลัดทิ้งตัณหา รวมความว่า ผู้ยังไม่ปราศจากตัณหาในภพน้อยภพใหญ่ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เราเห็นหมู่สัตว์นี้ ผู้ตกไปในอำนาจตัณหาในภพทั้งหลาย กำลังดิ้นรนอยู่ในโลก นรชนผู้เลว ยังไม่ปราศจากตัณหาในภพน้อย ภพใหญ่ ย่อมพร่ำเพ้ออยู่ใกล้ปากมัจจุราช.

อจตฺตตณฺหาติ ตทงฺคปฺปหานาภาเวน อปริจฺจตฺตตณฺหา. (มหานิ.อฏ. ๑๓๗)

บทว่า **อจฺจตฺตตณหา** (ไม่สละตัณหา) คือ ชื่อว่ายังสละตัณหาไม่ได้ เพราะไม่มี[แม้]ตทังคปหานะ (ละชั่วขณะ, ละชั่วคราว).

[ปหาน (การละ) มี ๕ คือ ตทังคปหานะ (ละชั่วขณะ) วิกขัมภนปหานะ (ละโดยข่มไว้) สมุจ-

เฉทปหานะ (ละด้วยการตัดขาด) ปฏิปัสสัทธิปหานะ (ละด้วยความสงบ) นิสสรณปหานะ (ละด้วยการออกไป) ใช้คู่กับวิมุตติ ๕ คือ ตทังควิมุตติ (พ้นชั่วขณะ[พ้นจากกิเลส ด้วยเหตุนั้นๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน คือ ทาน ศีล และวิปัสสนา]) วิกขัมภนวิมุตติ (พ้นโดยข่มไว้[พ้นโดยข่มนิวรณ์ไว้ด้วยกำลังของอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ]) สมุจเฉทวิมุตติ (พ้นด้วยการตัดขาด[พ้นโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค]) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (พ้นด้วยความสงบ[พ้นโดยสงบระงับด้วยโลกุตตรผล]) นิสสรณวิมุตติ (พ้นด้วยการออกไป[พ้นโดยสลัดออกจากสังขาร หมายถึง พระนิพพาน]

อจปล (ติ)

[น + จปล]

ไม่กลับกลอก, ไม่ตลบตะแลง.

จปล = จป ธาตุ (กกฺกรเณ, สนฺตาเน) + อล. จปตีติ จปโล. (อีกนัยหนึ่ง) จุปิ + อล. จุปติ เอกตฺถ น ติฏฺจตีติ จปโล=อนวฏฺจิโต. จุปิสฺส อุสฺส อตฺตํ (แปลง อุ เป็น อ).

กตโม จ ปุคฺคโล ทุปฺปเมยฺโย?

อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล อนุทฺธโต โหติ อนุนฺนโฬ **อจปโล** อมุขโร อวิกิณฺณวาโจ อุปฏฺจิตสฺสติ สมฺปชาโน สมาหิโต เอกคฺคจิตฺโต สำวุตินฺทฺริโย อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล “ทุปฺปเมยฺโยติ.

(อภิ.ปุ. ๑๓๙)

บุคคลผู้ประมาณได้ยากเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นคนไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว **ไม่ตลบตะแลง** ไม่เป็นคนปากกล้า ไม่พูดพร่ำเพรื่อ มีสติมั่นคง มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น มีจิตแน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ บุคคลนี้เรียกว่าผู้ประมาณได้ยาก.

(ก) ไม่คลอนแคลน, ไม่เหลาะแหละ.

อกกฺกสํ อคฺคฬิตฺตํ มุหุ์ มุทุ์

อุชุ์ อนุทฺธตํ **อจปล**มสฺส ภาสิตํ

รุทำ มนุ์ กรวีกสฺสฺสรำ

หทยงฺคมำ รฺชยเตว เม มโน. (ชา. ๒/๓๖)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)

คำพูดของเธอไม่หยาบคาย ไม่คลาดเคลื่อน นุ่มนวล อ่อนหวาน ซื่อตรง ไม่ทำให้ฟุ้งซ่าน **ไม่คลอนแคลน** เมื่อเปล่งออกมา น้ำเสียงของเธอทำให้ฟูใจ ไพเราะจับใจ ดุจเสียงนกการเวก ทำให้ใจของลูกกำหนัดยิ่งนัก.

ปติฏฺจิตตาย **อจปลำ**. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๗)

ชื่อว่า อจปละ เพราะเป็นคำพูดที่หนักแน่น (มั่นคง, ไม่หวั่นไหว)

[กรวีก (นกการเวก) (ส.กรวีก, กลวิงฺก). ชื่อนกในเรื่องปรัมปรา เชื่อกันว่า มีอยู่ในป่าหิมพานต์ บินสูงเหนือเมฆ มีเสียงไพเราะเสนาะโสต เหล่าสัตว์ได้ยินก็หยุดชะงักไป. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

(ข) ไม่โลเล, ไม่ชักช้า.

อนุทฺธโต **อจปโล**

นิปโก สำวุตินฺทฺริโย

มโนปณิธิสมฺปนฺโน

ส ราชวสตึ วเส. (ชา. ๒/๒๙๑)

(วิธุรบัณฑิตนั้น มีความดำริในใจที่ไม่หดหู่ ได้กล่าวกับบุตร ธิดา อำมาตย์ ญาติ และเพื่อนสนิทว่า)

ราชเสวกไม่พึงเป็นคนฟุ้งซ่าน **ไม่พึงเป็นคนโลเล** (ชักช้า) พึงมีปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน สำรวมอินทรีย์ ถึงพร้อมด้วยความเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น ราชเสวกนั้นพึงอยู่ในราชสำนักได้ (อย่างแน่นอน).

อจปโลติ อมณฺฑนสีโล. (ชา.อฏ. ๗/๑๙๗)

บทว่า **อจปโล** (ไม่พึงเป็นคนโลเล) ได้แก่ ไม่เป็นผู้ตบแต่งประดับเป็นปกติ.

[ส ราชวสตินฺติ โส เอวรูโป เสวโก ราชกุเล วาสํ วเสยฺย ราชานํ ปริจเรยฺย เอวํ ปริจรนฺโต ปน ยสํ ลเภยฺยาติ อตฺโถ]

อจรึ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + จร ธาตุ (คตฺยาจารภกฺเข = ไป - ถึง - บรรลุ, ประพฤติ, กิน) + อึ]

ได้เที่ยวไปแล้ว, ได้ประพฤติแล้ว.

ดู จรติ

อจรึสุ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + จร ธาตุ (คตฺยาจารภกฺเข) + อุ อัชชตนีวิภัตติ] ลง อุ อัชชตนีวิภัตติด้วยสูตร (กจ.๔๑๙) ว่า สมีเปชฺชตนี (ลงอัชชตนีวิภัตติในอดีตกาลอันใกล้ คือ อดีตกิริยาที่ผ่านมาตั้งแต่วันนี้ไปทั้งที่ประจักษ์และมิได้ประจักษ์) แปลง อุ เป็น อึสุ ด้วยสูตร (กจ.๕๐๔) ว่า สพฺพโต อุ อึสุ.

สมีเปชฺชตนี = สมีเป + อชฺชตนี

คำว่า **อชฺชตนี** ไวยากรณ์บางเล่ม ใช้เป็นรูปว่า อชฺชตฺตนี รูปนี้ไม่พบในคัมภีร์สัททาวิเสสที่แต่งเป็นภาษาบาลี ความจริงควรมีรูปว่า อชฺชตนี จึงจะถูกต้อง กล่าวคือ ตน ปัจจัย ไม่มีอิทธิพลให้ซ้อนพยัญชนะ ตฺ เป็น ตฺต ได้เหมือน สี ปัจจัย เช่น ตปสฺสี แม้สันสกฤตก็มีรูปที่ไม่ซ้อนพยัญชนะว่า อทฺยตนี.

ในพระไตรปิฎกพบการใช้อัชชตนีวิภัตติมากที่สุด และพบปโรกขาวิภัตติในกรณีที่ได้ยินสืบทอดกันมา ดังนั้น โมคคัลลานปัญจิกา (๖.๔) จึงกล่าวถึงการลงวิภัตติอาขยาตได้ตามความปรารถนาของผู้กล่าวว่า วิวิจฺฉานิพนฺธนา หิ อาขฺยาติกปฺปจฺจยานํ ปวตฺติ (ความเป็นไปแห่งวิภัตติอาขยาตมีความปรารถนาของผู้กล่าวเป็นเหตุ)

ข้อนี้หมายความว่า ผู้กล่าวสามารถประกอบใช้วิภัตติอาขยาตฝ่ายอดีตกล่าว คือปโรกขา หิยยัตตนีและอัชชตนีวิภัตติ ตามความต้องการของตน โดยคล้อยตามบริบทและโอกาสนั้นๆ ไม่จำเป็นต้องใช้ตามกฎไวยากรณ์ที่ระบุวิธีใช้ไว้ต่างกัน.

อจรึสุตฺต (น)

[อจรึ + สุตฺต]

อจริงสูตร บาลีนิทานวรรคสังยุต สังยุตที่ ๓ วรรคที่ ๔ สูตรที่ ๓. สำ. ๑/๓๐๘ - ๓๘๑.

[จตุตถวรรค แปลว่า หมวดที่ ๔ ชื่อวรรค ตั้งตามลำดับอันเป็นสาระสำคัญของพระสูตรทุกสูตรในวรรคนี้ซึ่งกล่าวถึงธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีพระสูตรทั้งหมด ๑๐ สูตร คือ จตุธาตุสูตร ปุพเพสัมโพธสูตร อจริงสูตร โนเจทังคสูตร เอกันตทุกขสูตร อภินันทสูตร อุปปาทสูตร สมณพราหมณสูตร ทุติยสมณพราหมณสูตร ตติยสมณพราหมณสูตร

อจริงสูตร สูตรว่าด้วยการเที่ยวแสวงหาคุณโทษ และเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ คือ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงว่า ก่อนตรัสรู้ พระองค์ทรงเที่ยวแสวงหาคุณโทษ และเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ประการนั้น และทรงทราบคุณโทษ และเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ เมื่อทรงทราบแล้วจึงกล้ายืนยันการตรัสรู้ของพระองค์]

อจรึสุตฺตวณฺณนา (ถี)

[อจรึสุตฺต + วณฺณนา]

พรรณาความในอจริงสูตร, อรรถกถาแห่งอจริงสูตร. อจริงสุตตวรรณนา.

สำ.อฏ. ๒/๑๔๓

อจริ (กฺริ/อา)

[อ + จร (คตฺยำ) + อี] รัสสะ อี เป็น อิ.

ได้เที่ยวไปแล้ว, ได้ประพฤติแล้ว.

โก นุ วฑฺฒิตภตฺโตว
ปูรหตฺโถว พฺราหฺมโณ
กหนฺนุ ภิกฺขุ **อจริ**
กำ สทฺธำ อุปสงฺกมิ. (ชา. ๑/๖๗)

(พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤาษีเมื่อจะล้อเล่นกับลิงทุศีล จึงกล่าวว่า)

ใครหนอ เดินมาเหมือนคนถือภัตตาหารมาเต็มถาด เหมือนพราหมณ์ได้ลาภเต็มมือ เจ้า**ได้เที่ยวไป**ภิกขาจารที่ไหนหนอ (ไปรวยภิกษามาแต่ที่ไหนหนอ) ไปหาผู้มีศรัทธาคนใดมาหรือ?.

[คาถานี้จัดเป็นหัสสรส (รสขบขัน) เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤษีบำเพ็ญอุเบกขาบารมีที่ป่าหิมพานต์ มีลิงตัวหนึ่งอยู่ใกล้ๆ อาศรมมักมาล้อเลียนพระโพธิสัตว์เสมอๆ วันหนึ่งลิงตัวนั้นเอาองคชาติไปแหย่ใส่ปากเต่าที่นอนผึ่งแดดอยู่ เต่าก็กัดองคชาติของลิงไว้ไม่ยอมปล่อย ฝ่ายลิงดึงออกไม่ได้เลยอุ้มเต่ามาหาฤาษีเหมือนอุ้มภาชนะอาหารมา แล้วขอร้องให้ช่วยดึงออก ฤาษี พอเห็นลิง จึงกล่าวคาถานี้ล้อเลียนลิงสัปดนนั้น ซึ่งจำแนกตามรสีอลังการ (อลังการมีอรรถรส) ดังนี้

๑. **หาสฐายีภาวะ** (อาการทางใจที่ขบขัน) คือ ความขบขันของพระโพธิสัตว์ที่เห็นลิงถูกเต่ากัดองคชาติไว้ไม่ปล่อย กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๒. **อารัมมณวิภาวะ** (อารมณ์ของความขบขัน) คือ ลิง กล่าวไว้ด้วยคำว่า โก (ใครหนอ)

๓. **อุทฑีปนวิภาวะ** (สภาพแวดล้อม) คือ การที่เต่ากัดองคชาติของลิงไว้ไม่ย่อมปล่อย อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. **พยภิจารีภาวะ** (อาการที่ปรากฏนั้นๆ ในบางขณะ) คือ ความเหน็ดเหนื่อย (สม) ความเกียจคร้าน (อาลสฺย) และความพอใจ (สนฺโตส) เป็นต้น ที่เกิดแก่พระโพธิสัตว์ในขณะหัวเราะอย่างขบขัน อนุมานรู้โดยอ้อม

๕. **สาตติกภาวะ** (อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา) คือ น้ำตา (อสฺสุ) และความสั่นระรัว (เวปถุ) ที่เกิดในเมื่อพระโพธิสัตว์เห็นลิง แล้วหัวเราะจนงอหาย อนุมานรู้โดยอ้อม

๖. **อนุภาวะ** (ผลของความขบขัน) คือ การกล่าวคาถานี้ล้อเลียนลิง กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๗. **หัสสรส** (รสขำ) คือ ความขบขันที่เกิดขึ้นในใจของท่าน ผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า หัสสรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรสขบขัน]

อจริตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + จริตฺวา] ไม่ประพฤติแล้ว.

จริตฺวา = จร (อาจาเร) + อิ + ตฺวา.

อจริตฺวา พฺรหฺมจริยํ
อลทฺธา โยพฺพเน ธนํ
ชิณฺณโกญฺจาว ฌายนฺติ
ขีณมจฺเฉว ปลฺลเล. (ธมฺม. ๓๖)

เมื่ออยู่ในวัยหนุ่มสาว **ไม่ประพฤติ**พรหมจรรย์ และหาทรัพย์ไว้ พอถึงวัยแก่เฒ่า พวกเขาย่อมนั่งซบเซา เหมือนนกกะเรียนแก่ จับเจ่าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา ฉะนั้น.

อจริตฺวาติ พฺรหฺมจริยวาสํ อวสิตฺวา.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๘๓)

บทว่า **อจริตฺวา** ได้แก่ ไม่ประพฤติตามข้อประพฤติอันประเสริฐ (คือไม่ประพฤติตามคำสอน).

[พฺรหฺมจริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ ข้อประพฤติอันประเสริฐ[คือคำสอน ที่นับเข้าในไตรสิกขา] มีวิเคราะห์ พฺรหฺมํ จริยํ พฺรหฺมจริยํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ข้อประพฤติของท่านผู้ประเสริฐ [คือพระอริยเจ้าทั้งหลาย]= พฺรหฺมานํ จริยํ พฺรหฺมจริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า พฺรหฺมจริย ในบางแห่งหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า บางแห่งหมายถึงมรรค ที่ละกิเลสโดยเด็ดขาด ดังคำว่า กตํ พฺรหฺมจริยํ (ได้ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว)

ในที่นี้หมายถึงข้อประพฤติอันประเสริฐ. ในสัททนีติธาตุมาลา (หน้า ๑๙๗) แสดงอรรถของพรหมจริย ไว้ดังนี้ คือ การให้, การขวนขวาย, สิกขาบท, พรหมวิหาร, การแสดงธรรม, เมถุนวิรัติ, ความยินดีภรรยาของตน, อุโบสถ, อริยมรรค อัธยาศัย และคำสอน

คาถานี้จัดเป็นกรุณารส (รสโศก) ซึ่งจำแนกตามรสีอลังการ (อลังการมีอรรถรส) ดังนี้

๑. **โสกฐายีภาวะ** (อาการทางใจที่ โศกเศร้า) คือ ความโศกที่เกิดขึ้น แก่ผู้ไม่ประพฤติดีและหาทรัพย์ไว้ ย่อมนั่งซบเซาเมื่อแก่เฒ่าเข้าวัยชรา กล่าวไว้ด้วยคำว่า ชิณฺณโกญฺจาวฺมายนฺติ ขีณมจฺเฉว ปลฺลเล (พอถึงวัยแก่เฒ่าชรา พวกเขาย่อมนั่งซบเซาเหมือนนกกะเรียนแก่ จับเจ่าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา)

๒. **อารัมมณวิภาวะ** (อารมณ์ความเศร้าโศก) คือ กรรมชั่วทางกาย วาจา และใจที่เป็นกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต อันได้แก่การดื่มสุราเมรัยและเที่ยวดูการละเล่น เป็นต้น กล่าวไว้โดยปริยายด้วยคำว่า ชิณฺณโกญฺจาวฺมายนฺติ ขีณมจฺเฉว ปลฺลเล (พอถึงวัยแก่เฒ่า พวกเขาย่อมนั่งซบเซาเหมือนนกกะเรียนแก่จับเจ่าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา)

๓. **อุทฺทีปนวิภาวะ** (สภาพแวดล้อม) คือ การไม่ประพฤติดีและหาทรัพย์ไว้ กล่าวไว้ด้วยคำว่า อจริตฺวา พฺรหฺมจริยํ อลทฺธา โยพฺพเน ธนํ (เมื่อยังอยู่ในวัยหนุ่มสาว ไม่ประพฤติดีและหาทรัพย์ไว้)

๔. **อนุภาวะ** (ผลอาการทางใจที่เศร้าโศก) คือ การร้องไห้ (รุทิตะ) และตัวแข็ง (ถัมภะ) เป็นต้นของผู้นั่งซบเซาอยู่ กล่าวไว้โดยปริยายด้วยคำว่า ชิณฺณโกญฺจาวฺมายนฺติ ขีณมจฺเฉว ปลฺลเล (พอถึงวัยแก่เฒ่า พวกเขาย่อมนั่งซบเซา เหมือนนกกะเรียนแก่จับเจ่าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา)

๕. **พยภิจารีภาวะ** (อาการทางใจที่เกิดขึ้นในบางขณะ) คือ ความลำบากใจ (วิสาท), ความเกียจคร้าน (อาลสฺย) และความวิตกกังวล (จินตา) เป็นต้น กล่าวไว้ โดยปริยายด้วยคำว่า ชิณฺณโกญฺจาวฺมายนฺติ ขีณมจฺเฉว ปลฺลเล (พอถึงวัยแก่เฒ่า พวกเขา นั่งซบเซาเหมือนนกกะเรียนแก่จับเจ่าอยู่ที่โคลนตมอันไร้ปลา)

๖. **กรุณารส** (รสโศก) คือ ความเศร้าโศกที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ก็ได้ชื่อว่า กรุณารส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรสความสงสาร]

อจริม (ติ)

[น + จริม]

ไม่หลัง, ไม่ใช่น้อยสุด, ไม่ใช่สิ่งสุดท้าย.

จริม = จร (คมเน) + อิม. จรติ หีนตฺตํ ยาตีติ จริมํ, ปจฺฉิมํ (ณฺวาที. ๑๓๓). จรติสฺมา อิโม. จริมํ, จรสทฺทา วา อิโม. (ธาน.ฏี. คาถา ๗๑๕)

สมฺมุขา เมตํ อาวุโส ภควโต สุตํ สมฺมุขา ปฏิคฺคหิตํ “อฏฺจานเมตํ อนวกาโส ยํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา เทฺว อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา อปุพฺพํ **อจริมํ** อุปฺปชฺเชยฺยุ, เนตํ ฐานํ วิชฺชตีติ.

(ที. ๓/๙๕)

(พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า)

ดูก่อนผู้มีอายุ ข้อนี้ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระสัมมาสัม-

พุทธเจ้าผู้ควรแก่การบูชา) ๒ พระองค์ จะเสด็จอุบัติขึ้นไม่ก่อน**ไม่หลังกัน** (พร้อมกัน) ในโลกธาตุเดียวกันนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่โอกาสที่จะมีได้.

อปุพฺพ์ อจริมานนฺติ อปุเร อปจฺฉา.

(ที.อฏ. ๓/๘๑)

สองบทว่า **อปุพฺพ์ อจริมานนฺ** คือ ไม่ก่อน ไม่หลัง.

[บทว่า **ยฺ** ในตัวอย่างนี้ เป็นกิริยาปรามาส คือ ศัพท์ระบุกิริยา โดยแปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์ กล่าวคือ บทสรรพนามส่วนใหญ่มักใช้เป็นวิเสสนะ (คำขยาย) ของคำนาม เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด), ยา อิตฺถี (สตรีใด), ยํ กุลํ (ตระกูลใด) คำว่า โย, ยา และ ยฺ ใช้ขยาย ปุริโส, อิตฺถี และ กุลํ เพื่อแสดงความไม่แน่นอน แต่ในบางแห่ง บทสรรพนามนปุงสกลิงค์ว่า ยฺ ก็แปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์ได้ บทว่า ยฺ ในลักษณะนี้ชื่อว่า กิริยาปรามาส (กิริยาปรามาโส) หรือกิริยาปรามสนะ (กิริยาปรามสนฺ) บทนิยมะของ ยฺ เช่นนี้ มักใช้เป็น อิม, ต หรือ เอต ศัพท์ โดยเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนามที่เป็นวิเสสยะของสรรพนามข้างต้น ในที่นี้คือ เอตํ...อุปฺปชฺชนฺ ดังนั้น ประโยคว่า อฏฺฐานเมตํ อนวกาโส, เนตํ ฐานฺ วิชฺชติ จึงแปลว่า การอุบัติของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์พร้อมกันในโลกธาตุเดียวกันนี้ มิใช่เหตุ (ฐานะ) มิใช่โอกาส ที่จะมีได้

ในโลกธาตุเดียวกันพระพุทธเจ้าจะไม่เกิดพร้อมกันสองพระองค์ ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ ประการแรก เพราะเป็นบุคคลผู้น่าอัศจรรย์ ถ้าเกิดพร้อมกันสองพระองค์ ก็จะไม่ใช่บุคคลน่าอัศจรรย์แต่อย่างใด ประการที่สอง เพราะพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์จะต้องเหมือนกัน เป็นไปในแนวทางเดียวกัน ฉะนั้น เมื่อพระองค์มาเกิดพร้อมกัน และมีพระธรรมเทศนาเหมือนๆ กัน ชาวโลกก็จะไม่เห็นความวิเศษแห่งพระธรรมเทศนานั้น ประการที่สาม เพราะพุทธบริษัทของแต่ละฝ่ายจะวิวาททุ่มเถียงกันว่า พระพุทธเจ้าของเราน่าเลื่อมใสกว่า มีพระสุรเสียงไพเราะกว่าพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งเป็นต้น]

ตตฺถ เอเกกํ อารมฺมณํ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อาปาถมาคจฺฉติ. รูปารมฺมณญฺหิ จกฺขุปสาทํ ฆฏฺเฏตฺวา ตงฺขณญฺเญว มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติ; ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจโย โหตีติ อตฺโถ. สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพารมฺมเณสุปิ เอเสว นโย. ยถา หิ สกุโณ อากาเสนาคนฺตฺวา รุกฺขคฺเค นิลียมาโนว รุกฺขสาขญฺจ ฆฏฺเฏติ ฉายา จสฺส ปถวิยํ ปฏิหญฺญติ สาขาฆฏฺฏนฉายาผรณานิ อปุพฺพ์ **อจริมฺ** เอกกฺขเณเยว ภวนฺติ เอวํ ปจฺจุปฺปนฺนรูปาทีนํ จกฺขุปสาทาทิฆฏฺฏนญฺจ ภวงฺคจลนสมตฺถตาย มโนทฺวาเร อาปาถคมนญฺจ อปุพฺพ์ **อจริมฺ** เอกกฺขเณเยว โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๑๙)

ในการมาปรากฏของอารมณ์นั้น อารมณ์แต่ละอย่างย่อมมาปรากฏทางทวารทั้ง ๒ ดังจะเห็นได้ว่า รูปารมณ์กระทบจักขุประสาทแล้วมาปรากฏทางมโนทวารในขณะนั้นทันที

ความหมายคือ เป็นปัจจัยให้ภวังค์ไหว (ภวังคจลนะ) [คือภวังคจิตย่อมไหวเพราะรูปารมณ์มาปรากฏในภวังค์คือมโนทวาร] แม้สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ก็มีนัยเดียวกันนี้

อุปมาเหมือนนกบินมาทางอากาศ จับที่ยอดไม้ ย่อมกระทบกิ่งไม้ และเงาของมัน ก็กระทบแผ่นดิน การกระทบกิ่งไม้และการแผ่ไปแห่งเงาย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อน**ไม่หลัง** ฉันใด การที่รูปซึ่งเป็นปัจจุบัน เป็นต้น กระทบจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏทางมโนทวาร เพราะสามารถทำให้ภวังค์ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อน**ไม่หลัง** ฉันนั้น.

อจรุ๋ (กฺริ/อา)

[อ + จร ธาตุ (คตฺยาจารภกฺเข = ไป - ถึง - บรรลุ, ประพฤติ, กิน) + อุ๋]

ได้เที่ยวไปแล้ว, ได้ประพฤติแล้ว.

ดู จรติ

อจล (ติ)

[น + จล]

จล = จล (กมฺปเน) + อ. จลตีติ จลํ.

(๑) ไม่หวั่นไหว.

ยสฺส สทฺธา ตถาคเต **อจลา** สุปฺปติฏฺฐิตา
สีลญฺจ ยสฺส กลฺยาณํ อริยกนฺตํ ปสฺสิตํ
สงฺเฆ ปสาโท ยสฺสตฺถิ
อุชุภูตญฺจ ทสฺสนํ
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ
อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ. (อ. ๑/๓๖๘)

ผู้ใดมีศรัทธาในตถาคต ตั้งมั่น **ไม่หวั่นไหว** มีศีลงาม เป็นศีลที่พระอริยะชอบใจ (และ) สรรเสริญ มีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และมีความเห็นตรง บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมเรียกผู้นั้นว่า เป็นคนไม่ขัดสน ชีวิตของเขา ก็ไม่สูญเปล่า.

[โดยทั่วไปคำว่า **อาหุ** สำเร็จรูปมาจาก พฺรู ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ=กล่าวให้ชัดเจน) + อุ ปโรกฺขา วิภัตติ แต่ในคาถานี้เป็นปัจจุบันกาล (อาหุ=วทนฺติ) สำเร็จรูปมาจาก พฺรู ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ แปลง อนฺติ เป็น อุ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (กจ. ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตฺวาทีนมาทีนมิตฺตมนฺตานญฺจ ยถาโยคมาเทสโลปาคมา จ (การทีฆะ, การทำวิปรีตะ, การอาเทศ, การลบและการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง) ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (อธิบายสูตร ๔๘๘) กล่าวว่า

ตถา พฺรูโต ติอนฺตีนํ
ออุ วาห จ ธาตุยา

นอกจากนั้น แปลง ติ และ อนฺติ วิภัตติท้าย พฺรู ธาตุเป็น อ หรือ อุ, แปลง [พฺรู] ธาตุเป็น อาห ได้บ้าง]

สมาธิชนฺติ ปจมชฺฌานสมาธิโต สมฺปยุตฺตสมาธิโต วา ชาตนฺติ อตฺโถ. ตตฺถ กิญฺจาปิ ปจมมฺปิ สมฺปยุตฺตสมาธิโต ชาตํ อถ โข อยเมว สมาธิ ‘สมาธีติ วตฺตพฺพตํ อรหติ

วิตกฺกวิจารกฺโขภวิรเหน อติวิย **อจล**ตฺตา สุปฺปสนฺนตฺตา จ. ตสฺมา อิมสฺส วณฺณภณนตฺถํ อิทเมว สมาธิชนฺติ วุตฺตํ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๒๓)

บทว่า **สมาธิชํ** (เกิดจากสมาธิ) ความว่า เกิดจากสมาธิในปฐมฌาน หรือเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน ในคำว่า สมาธิชํ นั้น แม้ปฐมฌานจะเกิดจากสมาธิ ที่ประกอบร่วมกัน แต่สมาธินี้เท่านั้นควรเรียกว่าเป็นสมาธิ เพราะ**ไม่หวั่นไหว**ยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจากปราศจากการกระเพื่อมของวิตกและวิจาร ดังนั้น จึงตรัสคำว่า สมาธิชํ (เกิดจากสมาธิ) นั้น เพื่อยกย่องทุติยฌานนี้

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย กิญฺจาปิ (แม้ก็จริง) มักตามมาด้วยประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถโข (ถึงอย่างนั้น) ถ้าประโยคหน้าแสดงการตำหนิ ประโยคหลังก็แสดงการยกย่อง หรือถ้าประโยคหน้าแสดงการยกย่อง ประโยคหลัง ก็แสดงการตำหนิ ดังตัวอย่างในเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่า ประโยคหน้าแสดงการตำหนิปฐมฌานว่าเกิดจากสมาธิ ที่ประกอบร่วมกัน แต่ไม่ได้คุณบทว่า สมาธิชํ เหมือนทุติยฌาน ประโยคหลังแสดงการยกย่องว่า สมาธิในทุติยฌาน จึงควรเรียกว่าสมาธิที่แท้จริง เพราะไม่หวั่นไหวยิ่งนักและผ่องใสดี เนื่องจากปราศจากการกระเพื่อมของวิตกและวิจาร]

(๒) ไม่หวั่นไหว (ภูเขา).

ยถาปิ ปพฺพโต เสโล
อจโล สุปฺปติฏฺฐิโต
เอวํ โมหกฺขยา ภิกฺขุ
ปพฺพโตว น เวธติ. (อุทาน. ๑๐๘)

ภูเขาศิลาล้วน ตั้งมั่น **ไม่หวั่นไหว** ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น เพราะสิ้นโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวดุจภูเขา.

อจโล อกมฺปนิโย. (อุทาน.อฏ. ๑๗๐)
อจละ คือ ไม่หวั่นไหว.

(๓) ไม่หวั่นไหว (นิพพาน).

อสงฺขตํ คเวสนฺโต
นิพฺพานํ **อจลํ** ปทํ
วิจินํ ติตฺถิเย สพฺเพ
เอสาหํ สัสรึ ภเว. (อป. ๑/๒๖)

ข้าพเจ้านั้น เมื่อเที่ยวแสวงหานิพพาน ที่**ไม่หวั่นไหว** อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ มั่นคง เลือกเฟ้นเจ้าลัทธิทั้งปวง จึงเร่รอนไปในภพ.

ตํ อสงฺขตํ นิพฺพานํ กิเลสกาลุสฺสิยาภาเวน **อจลํ** กตสมฺภารานํ ปติฏฺฐฏฺฐเจน ปทํ คเวสนฺโต ปริเยสนฺโต สพฺเพ ติตฺถิเย สกเล ติตฺถกเร ทิฏฺฐุปฺปาทเก ปุคฺคเล วิจินํ อุปปริกฺขนฺโต เอสาหํ เอโส อหํ ภเว กามภวาทิเก ภเว สัสรึ ปริพฺภมินฺติ สมฺพนฺโธ. (อป.อฏ. ๑/๒๕๕)

เชื่อมความว่า เรานั้น เมื่อแสวงหานิพพานที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้นั้น ชื่อว่า**ไม่หวั่นไหว** เพราะความไม่มีกิเลสฟุ้งขึ้น ชื่อว่าบท (มั่นคง) เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งบุญสมภารที่ทำไว้แล้ว จึงค้นหา คือ เข้าไปพิจารณาพวกเดียรถีย์ทั้งปวงคือเจ้าลัทธิทั้งสิ้น ได้แก่บุคคล

ผู้ก่อให้เกิดทิฏฐิ จึงท่องเที่ยว คือ วนเวียนไปในภพมีกามภพเป็นต้น.

[พระดำรัสเหล่านี้ คือ **อสงฺขตำ อจลำ ปทำ** เป็นคำไวพจน์ของพระนิพพานโดยองค์ธรรม ตรัสไว้เพื่อแสดงคำพ้องที่ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายตามภาษาท้องถิ่นของตน. ในพระพุทธพจน์ นิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่นสามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน เช่น ในบางแห่งใช้คำว่า ตณฺหา (ความอยาก) บ้าง อาสา (ความต้องการ) บ้าง ปิหา (ความยินดี) บ้าง คำเหล่านี้ แม้เหมือนกันโดยองค์ธรรมคือตัณหา แต่มีความหมายตามรากศัพท์ต่างกัน จึงมีคำแปลที่ต่างกันออกไป จะอย่างไรก็ตาม คำเหล่านี้ มุ่งให้หมายถึงสภาวธรรมอย่างเดียวกัน ผู้ที่เข้าใจการใช้คำไวพจน์ตามหลักของเววจนหาร (แนวทางในการแสดงคำไวพจน์) ย่อมถือเอาองค์ธรรมอย่างเดียวกัน ไม่แยกองค์ธรรมต่างกันในแต่ละศัพท์. การใช้คำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ตามนัยอลังการะเรียกว่า อาวุตติอลังการ คือ การกล่าวซ้ำ จัดเป็นความไพเราะทางภาษาอย่างหนึ่ง]

อจลเจติยฏฺฐาน (น)

[อจล + เจติยฏฺฐาน]

อจลเจดีย์สถาน,

สถานที่เป็นที่ประดิษฐานอจลเจดีย์, คือ สถานที่ใกล้ประตูเมืองสังกัสสะนคร.

จตฺตาริ หิ **อจลเจติยฏฺฐานานิ** นาม มหาโพธิปลฺลงฺกฏฺฐานำ อิสิปตเน ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนฏฺฐานำ สงฺกสฺสนครทฺวาเร เทโวโรหณกาเล โสปานสฺส ปติฏฺฐจฏฺฐานำ มณฺจปาทฏฺฐานนฺติ. (ม.อฏ. ๒/๗๒)

แท้จริง ชื่อว่า **อจลเจดีย์สถาน** (เจดีย์สถานที่ติดแน่นสนิท) มี ๔ แห่ง คือ

สถานที่ตั้งมหาโพธิบัลลังก์ สถานที่ประกาศพระธรรมจักร ณ ป่าอิสิปตนะ สถานที่ประดิษฐ์บันได สมัยเสด็จลงจากเทวโลก ณ ประตูเมืองสังกัสสนคร สถานที่ประดิษฐ์เท้าพระแท่นบรรทม (สมัยปรินิพพาน)

[**เจติย** (เจดีย์) ใช้ในความหมายว่า สิ่งที่ควรกระทำให้วิจิตรคือควรเคารพบูชา และเป็นชื่อของเทวสถานที่ควรแก่การบูชา ดังคำอธิบายในกังขาอภินวฏีกา (หน้า ๒๕๗) ว่า จิตฺตีกตฏฺเจน เจติยำ, ปูชารหานำ เทวฏฺฐานานเมตำ อธิวจนำ (ชื่อว่า เจดีย์ โดยความหมายว่า กระทำให้วิจิตร คำนี้เป็นชื่อของเทวสถานที่ควรแก่การบูชา)]

อจลฏฺฐ (ปุ)

[อจล + อตฺถ] สภาวะไม่หวั่นไหว.

กถำ อปฺปมาโณ อิติ เม โหตีติ โพชฺฌงฺโค ? ปมาณวนฺตา กิเลสา สพฺเพว ปริยุฏฺฐานา เยว สงฺขารา โปโนพฺภวิกา, อปฺปมาโณ นิโรโธ **อจลฏฺเจน** อสงฺขตฏฺเจน ยาวตา นิโรธูปฏฺจาติ, ตาวตา อปฺปมาโณ อิติ เจ เม โหตีติ โพชฺฌงฺโค. (ปฏิสำ. ๓๑๑)

โพชฌงค์ในข้อว่า สติสัมโพชฌงค์ของผมก็ชื่อว่าหาประมาณมิได้ มีอยู่อย่างไร คือ กิเลสทั้งหลาย ได้แก่ กิเลสที่กลุ้มรุมจิตทั้งปวงเทียว สังขารที่ให้เกิดในภพใหม่มีประมาณนิโรธชื่อว่าหาประมาณมิได้ เพราะมี**สภาวะไม่หวั่นไหว** เพราะมีสภาวะเป็นอสังขตธรรม นิโรธปรากฏเพียงใด โพชฌงค์ในข้อว่า สติสัมโพชฌงค์ของผมก็ชื่อว่าหาประมาณมิได้ ดังนี้ ก็มีอยู่เพียงนั้น.

[คำว่า **อจลฏฺเฐน** มาจาก อจล + อตฺเถน เมื่อเชื่อมคำเป็นรูปว่า อจลตฺเถน แล้ว แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานำ ฏฺฐยุคำ (แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ คู่หนึ่ง) เหมือนคำว่า อฏฺฐกถา = อตฺถกถา, ปีฬนฏฺโฐ=ปีฬนตฺโถ, สงฺขตฏฺโฐ=สงฺขตตฺโถ อนึ่ง อตฺถ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า สภาว (สภาวะ, สภาพ, ความเป็น) ดังมีข้อความที่พระฎีกาจารย์ได้อธิบายบทว่า เกนฏฺเฐน ไว้ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายว่า

เกนฏฺเฐนาติ เกน สภาเวน. สภาโว หิ ญาเณน ยาถาวโต อรณียโต ญาตพฺพโต อตฺโถติ วุจฺจติ. โส เอว ตฺถ-การสฺส ฏฺฐ-การำ กตฺวา อฏฺโฐติ วุตฺโต. (ที.ฏี. ๒/๑๔๕)

คำว่า เกนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นสภาพอะไร โดยแท้จริงแล้ว สภาพเรียกว่า อตฺถ เพราะเป็นสิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญา ตามความเป็นจริง อตฺโถ ศัพท์นั้นนั่นแหละกล่าวว่า อฏฺโฐ โดยแปลง ตฺถ อักษรเป็น ฏฺฐ อักษร]

อจลฏฺฐาน (น)

[อจล + ฐาน]

(๑) การดำรงอยู่โดยไม่หวั่นไหว, การยืนอย่างไม่ไหวติง, ยืนอย่างมั่นคง.

อิสินิสโภติ ควสตเชฏฺฐโก อุสโภ ควสหสฺสเชฏฺฐโก วสโภ วชสตเชฏฺฐโก วา อุสโภ วชสหสฺสเชฏฺฐโก วสโภ สพฺพควเสฏฺโฐ สพฺพปริสฺสยสโห เสโต ปาสาทิโก มหาภารวโห อสนิสตสทฺเทหิปิ อสมฺปกมฺปิโย นิสโภ.

โส อตฺตโน นิสภพเลน สมนฺนาคโต จตูหิ ปาเทหิ ปถวึ อุปฺปีเฬตฺวา เกนจิ ปริสฺสเยน อกมฺปิโย **อจลฏฺฐาเนน** ติฏฺฐติ เอวำ ภควา ทสหิ ตถาคตพเลหิ สมนฺนาคโต จตูหิ เวสารชฺชปาเทหิ อฏฺฐปริสปถวึ อุปฺปีเฬตฺวา สเทวเก โลเก เกนจิ ปจฺจตฺถิเกน ปจฺจามิตฺเตน อกมฺปิโย **อจลฏฺฐาเนน** ติฏฺฐติ ตสฺมา นิสโภ วิยาติ นิสโภ. (วิมาน.อฏ. ๗๕)

บทว่า **อิสินิสโภ** ได้แก่ จ่าฝูงโค ๑๐๐ ตัว ชื่อว่า อุสภะ. จ่าฝูงโค ๑,๐๐๐ ตัว ชื่อว่าวสภะ. อีกนัยหนึ่ง จ่าฝูงโค ๑๐๐ คอก ชื่อว่าอุสภะ จ่าฝูงโค ๑,๐๐๐ คอก ชื่อว่าวสภะ โคที่ประเสริฐสุดกว่าโคทุกตัว ทนต่ออันตรายทุกอย่าง สีขาว น่าเลื่อมใส บรรทุกภาระหนักได้มาก แม้เสียงฟ้าผ่า ๑๐๐ ครั้งก็ไม่ทำให้หวั่นไหว ชื่อว่านิสภะ. โคนิสภะนั้น ประกอบด้วยกำลังโคนิสภะของตน ๔ เท้าเหยียบแผ่นดิน อันตรายไรๆ ก็ทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ยืนมั่น**ด้วยการยืนไม่ไหวติง** ฉันใด

พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงประกอบด้วยกำลังของพระตถาคต ทรงใช้พระบาท คือ เวสารัชชญาณทั้ง ๔ เหยียบแผ่นดินคือบริษัท ๘ อันปัจจามิตร ผู้เป็นข้าศึกไรๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ทำให้ทรงหวั่นไหว ไม่ได้ ทรงยืนหยัดด้วย**การยืนอย่างไม่ไหวติง**. เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่านิสภะ เพราะทรงเป็นเหมือนโคนิสภะ.

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป คำทุกคำอาจเพิ่ม เอว ศัพท์ได้ตามหลักฐานในคัมภีร์ไวยากรณ์ (ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. ๑/๑๒) ว่า สพฺพวากฺยํ สาวธารณํ (ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ) ในเรื่องนี้ถ้าเพิ่ม เอว ศัพท์ท้าย ภควา เป็น ภควา เอว (พระผู้มีพระภาคเท่านั้น) ก็สื่อความหมายได้ชัดเจนว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์เดียวทรงทำเช่นนั้นได้ บุคคลอื่นๆ มีพระสาวกเป็นต้นไม่สามารถทำได้

บริษัท ๘ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ มาร และพรหม ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๖) กล่าวว่า

ตาวตึสทฺวิชกฺขตฺต-
มารคหปติสฺส จ
สมณานำ วสา จาตุ-
มหาราชิกพฺรหฺมุนำ.

บริษัท ๘ ย่อมมีโดยประเภทแห่งเทวดาชั้นดาวดึงส์ พราหมณ์ กษัตริย์ มาร คหบดี สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช และพรหม.

ข้อความข้างต้นกล่าวตามพระพุทธดำรัสในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาตว่า

อฏฺจิมา ภิกฺขเว ปริสา. กตมา อฏฺจ. ขตฺติย-ปริสา พฺราหฺมณปริสา คหปติปริสา สมณปริสา จาตุมหาราชิกปริสา ตาวตึสปริสา มารปริสา พฺรหฺมปริสา. (อำ.อฏ. ๒๓/๖๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บริษัทมี ๘ อย่างเหล่านี้ บริษัท ๘ อย่างคืออะไร คือ บริษัทกษัตริย์ บริษัทพราหมณ์ บริษัทคหบดี บริษัทสมณะ บริษัทเทวดาชั้นจาตุมหาราช บริษัทเทวดาชั้นดาวดึงส์ บริษัทมาร และบริษัทพรหม.

(๒) ฐานะอันไม่หวั่นไหว = นิพพาน.

เย จ เต ทีฆมทฺธานำ
ธมฺมำ อสฺโสสุ โคตม
ปตฺตา เต **อจลฏฺฐานำ**
ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร. (วิมาน. ๗๓)

(มัณฑูกเทพบุตรกราบทูลว่า)
ข้าแต่พระโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า เหล่าชนผู้ได้ฟังธรรมของพระองค์ ตลอดกาลยาวนาน ย่อมบรรลุ**ฐานะที่ไม่หวั่นไหว** ซึ่งเป็นฐานะที่เหล่าสัตว์ถึงแล้วไม่เศร้าโศก.

อจลฏฺฐานนฺติ นิพฺพานำ. (วิมาน.อฏ. ๒๐๓)
บทว่า **อจลฏฺฐานำ** ได้แก่ พระนิพพาน.

อจลปลฺลงฺก (ปุ)

[อจล + ปลฺลงฺก]
บัลลังก์อันไม่หวั่นไหว.

ปลฺลงฺก = ปริ + อกิ (ลกขเณ) + ณ ปริสมนฺตโต อกติ เอตฺถาติ ปลฺลงฺโก. แปลง ร เป็น ล, ซ้อน ล, ลงนิคคหิตอาคม, แปลงนิคคหิตเป็น ง, ลบ ณ, ลบ อิ.

สีหนาทกาโล วิย ตถาคตสฺส อฏฺจารสโยชนมคฺคํ คนฺตฺวา ปญฺจวคฺคิเย สญฺญาเปตฺวา **อจลปลฺลงฺเก** นิสินฺนสฺส ทสหิ จกฺกวาฬสหสฺเสหิ สนฺนิปติเตน เทวคเณน ปริวุตสฺส เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพาติอาทินา นเยน ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนกาโล เวทิตพฺโพ.

(สํ.อฏ. ๒/๒๖๔)

เวลาที่พระตถาคตเจ้าเสด็จพุทธดำเนินไปเป็นระยะทาง ๑๘ โยชน์แล้ว ประทับนั่งบน **บัลลังก์อันไม่หวั่นไหว** เกลี้ยกล่อมพระปัญจวัคคีย์ อันหมู่เทวดาที่ (มา) ประชุมกันจากหมื่นจักรวาลห้อมล้อม ทรงหมุนล้อธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย การปฏิบัติที่สุดโต่ง ๒ อย่างนี้ บรรพชิต ไม่ควรเสพ (ไม่ควรเกี่ยวข้อง) พึงทราบว่า เหมือนเวลาที่ราชสีห์บันลือสีหนาท ฉะนั้น.

[คำว่า **อนฺตา** ในคัมภีร์อรรถกถา (สํ.อฏ. ๓/๓๗๙) แสดงคำแปลว่า โกฏฺจาส (ส่วน) ดังมีข้อความว่า เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตาติ เทฺว อิเม ภิกฺขเว โกฏฺจาสา ปาฐะว่า เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา แปลว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนทั้ง ๒ อย่างนี้) แต่เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า มัชฌิมา ปฏิปทา (ทางสายกลาง) ก็ควรแปลว่า "ที่สุดโต่ง) จะชัดเจนมากกว่า มิฉะนั้น คำว่า "ส่วน" ก็ควรหมายถึง ส่วนที่อยู่ปลายสุดทั้งสองข้าง ไม่ใช่ส่วนทั่วไป ก็ชัดเจนเหมือนกัน]

อจลฏฺฐิติ (ถี)

[อจล + ฐิติ] ดำรงมั่นไม่หวั่นไหว.

อจลฏฺฐิติถิร (ติ)

[อจลฏฺฐิติ + ถิร]

มั่นคงเพราะดำรงมั่นไม่หวั่นไหว.

นนฺโท ราหุลภทฺโท จ
วีตโสกา นิราสวา
จิต**าจลฏฺฐิติถิรา**
ธมฺมตมนุจินฺตยุ. (อป. ๒/๒๑๑)
(พระมหาปชาบดีโคตมีกล่าวว่า)
พระนันทเถระ และพระภัททราหุล เป็นผู้ปราศจากความเศร้าโศก หมดอาสวะ ตั้งมั่น **มั่นคงเพราะดำรงมั่นไม่หวั่นไหว** (มีปัญญา มีความเพียร) ได้ดำริตามธรรมดา.

อจลปฺปตฺต (ติ)

[อจล + ปตฺต]

ผู้ถึงความไม่หวั่นไหว - ไม่คลอนแคลน.

กตโม จ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อาสโว? อิธ ภิกฺขเว รญฺโญ ขตฺติยสฺส มุทฺธาวสิตฺตสฺส เชฏฺโฐ ปุตฺโต โหติ อาภิเสโก อนภิสิตฺโต **อจลปฺปตฺโต** (มจลปฺปตฺโต). โส สุณาติ ‘อิตฺถนฺนาโม กิร ขตฺติโย ขตฺติเยหิ ขตฺติยาภิเสเกน อภิสิตฺโตติ. ตสฺส เอวํ โหติ ‘กุทาสฺสุ นาม มมฺปิ

ขตฺติยา ขตฺติยาภิเสเกน อภิสิญฺจิสฺสนฺตีติ อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อาสโส. (อ. ๑/๑๐๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ยังมีความหวัง เป็นอย่างไร? คือ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระราชามหากษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้วในโลกนี้ ผู้ยังไม่ได้รับการแต่งตั้งโดยการอภิเษก (ผู้สมควรได้รับการอภิเษก (แต่) ยังมิได้รับการอภิเษก) **ถึงความไม่หวั่นไหว** พระองค์สดับว่า กษัตริย์ผู้มีพระนามอย่างนี้ อันกษัตริย์ทั้งหลายอภิเษกแล้ว โดยความอภิเษกให้เป็นกษัตริย์ พระองค์ทรงดำริอย่างนี้ว่า เมื่อไรหนอ พวกกษัตริย์จักอภิเษกเราโดยการอภิเษกให้เป็นกษัตริย์บ้าง. ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า บุคคลที่ยังมีความหวัง.

ดู อ.อฏ. ๒/๗๗, ๓๒๓

อจลปฺปสาท (ปุ)

[อจล + ปสาท]

ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว.

ปสาท = ป + สท (นิมฺมเล) + ณ. ลง ณ ปัจจัยท้าย สท ธาตุในอรรถภาวะด้วยสูตร (กจ. ๕๒๙) ว่า ภาเว จ, ลบ ณ ด้วยสูตร (กจ. ๕๒๓) ว่า การิตานำ โณ โลปำ, ในเพราะการิตปัจจัย พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต. ป อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อนาวิละ (ไม่ขุ่นมัว).

อเวจฺจปฺปสนฺนาติ **อจลปฺปสาเทน** สมฺปนฺนา.

(อ.อฏ. ๓/๓๑๗)

บทว่า อเวจฺจปฺปสนฺนา (เลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว) คือ ผู้ถึงพร้อมอยู่ด้วย**ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว**.

[อเวจฺจ (ไม่หวั่นไหว, แน่วแน่) = อว บทหน้า อิ ธาตุ (ปาปุณเน=ถึง) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น รจฺจ. อีกนัยหนึ่ง คำนี้อาจแปลว่า "รู้จริง" โดย อว อุปสรรคมีความหมายว่า ยาถาวโต (ตามที่มีจริง) ส่วน อิ ธาตุมีความหมายว่า ญตฺวา (รู้) ดังคำอธิบายในฎีกาว่า

อเวจฺจ รตนตฺตยคุเณ ยาถาวโต ญตฺวา ปสาโท อเวจฺจปฺปสาโท. (ม.ฏี. ๑/๗๔)

การรู้คุณของพระรัตนตรัยตามที่มีจริง ชื่อว่า อเวจจปสาทะ]

สมฺปนฺนา = สํ บทหน้า + ปท ธาตุ + ต ปัจจัย บทว่า สมฺปนฺน โดยทั่วไปจะพบในอรรถอดีตกาล แต่ในที่นี้มีอรรถปัจจุบันกาลลง ต ปัจจัยในอรรถปัจจุบันกาล ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ (เมื่ออรรถของ พุธ ธาตุและ คมุ ธาตุเป็นต้น ปรากฏอยู่ ให้ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เหมือน อุปฺปนฺน ศัพท์ในคำนี้ว่า อุปฺปนฺนา ธมฺมา (อภิ.ธ. ๓๔/๑๗) (สภาวธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นอยู่ [คือกำลังถึงขณะทั้ง ๓]) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๔๕) กล่าวว่า สมฺปนฺน มีอรรถ ๓ อย่าง คือ บริบูรณ์, หวาน และถึงพร้อม ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า สมฺปนฺโน ตีสุ สมฺปุณฺเณ มธุเร จ สมงฺคินิ (สมฺปนฺน ศัพท์ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า บริบูรณ์, หวานและถึงพร้อม)]

อจลพุทฺธิ (ติ)

[อจล + พุทฺธิ]

ผู้มีปัญญาอันไม่หวั่นไหว, ผู้มีความรู้อันไม่หวั่นไหว.

พุทฺธิ = พุธ (อวคมเน) + ติ. แปลง ตฺ ของ ติ ปัจจัยท้าย พุธฺ ธาตุเป็น ธ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๖) ว่า ธฒภเหหิ ธฒา จ, ในเพราะ ธ แปลง ธฺ เป็น ทฺ ด้วยสูตร (กจ.๖๑๑) ว่า หจตุตฺถาน-มนฺตานำ โท เธ.

ภนฺเต นาคเสน มิทฺธสฺส ติวิธา อตฺถีติ. อาม มหาราช มิทฺธสฺส ติวิธา อตฺถิ อาทิ อตฺถิ มชฺฌ อตฺถิ ปริโยสา อตฺถีติ. กตมำ อาทิ กตมำ มชฺฌ กตมำ ปริโยสานนฺติ. โย มหาราช กายสฺส อุนาโห ปริโยนาโห ทุพฺพลมนฺทตา อกมฺมญฺญตา กายสฺส อิทำ มิทฺธสฺส อาทิ. โย กปินิทฺทาปเรโต วิกณฺณกำ ชคฺคติ อิทำ มิทฺธสฺส มชฺฌ. ภวงฺคคติ ปริโยสานำ. มชฺฌุปคโต มหาราช กปินิทฺทา-ปเรโต สุปินกำ ปสฺสติ. ยถา มหาราช โย โกจิ สตฺโต ปาริตสมาหิโต (ยตจารี) จิตธมฺโม **อจลพุทฺธิ** ปหีนโกตุหลสทฺทำ สุญฺญำ ปวิวิตฺตำ วนมชฺโฌคาหติ สุขุมำ อตฺถำ จินฺตยิตุ เนว โส นิทฺทำ โอกฺกมติ โส ตตฺถ สมาหิโต เอกคฺคจิตฺโต สุขุมำ ธมฺมำ ปฏิพุชฺฌติ เอวำ มิทฺธำ วิวชฺเชตฺวา มชฺฌตฺตภูโต สุขุมำ อตฺถำ ปฏิพุชฺฌติ เอวเมว โข มหาราช อชาคโร น มิทฺธสมฺมาปนฺโน มชฺฌุปคโต กปินิทฺทาปเรโต สุปินกำ ปสฺสติ.

(มิลินฺท. ๒๘๙)

พระคุณเจ้านาคเสน มิทธะ (ความโงกง่วง) มี ๓ ใช่ไหม ?. ขอถวายพระพร ใช่ มิทธะมี ๓ คือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด. พระคุณเจ้านาคเสน อะไรเป็นเบื้องต้น อะไรเป็นท่ามกลาง อะไรเป็นที่สุดของมิทธะ

ขอถวายพระพร ความสยบ ซบเซาแห่งกาย ภาวะที่กายทรามกำลัง อ่อนแอ ไม่ควรแก่การงาน จัดว่าเป็นเบื้องต้นแห่งมิทธะ ภาวะที่หลับๆ ตื่นๆ ปะปนกัน เหมือนอย่างลิงนอนหลับจัดว่าเป็นท่ามกลางแห่งมิทธะ การถึงภวังค์จัดว่าเป็นที่สุด ขอถวายพระพร คนที่เข้าถึงท่ามกลางแห่งมิทธะ นอนหลับ เหมือนอย่างลิงนอนหลับ ย่อมฝันได้

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนผู้ประพฤติสำรวม มีจิตตั้งมั่น ตั้งอยู่ในธรรม **มีความรู้ไม่หวั่นไหว** (มีความรู้ไม่ว่อกแว่ก) อยู่กลางป่า อันละเสียซึ่งเสียงโกลาหลแล้ว เงียบสงัด ก็ย่อมคิดถึงอรรถที่สุขุมได้ และ ณ ที่นั้น เขาย่อมไม่ก้าวลงสู่ความโงกง่วง ณ ที่นั้น เขาผู้มีจิตตั้งมั่นโดยชอบ ถึงความเป็นหนึ่ง ย่อมรู้ทะลุปรุโปร่งอรรถที่สุขุมได้ ฉันใด

ขอถวายพระพร บุคคลผู้ตื่นอยู่ก็มิใช่ ถึงมิทธะก็มิใช่ ถึงครึ่งๆ กลางๆ นอนหลับเหมือนอย่างลิงนอนหลับย่อมฝันได้ ฉันนั้น.

อจลสภาว (ติ)

[อจล + สภาว]

มีความไม่หวั่นไหวเป็นสภาวะ, มีสภาวะไม่หวั่นไหว.

สภาว=ส + ภู + อ. ภวนำ ภาโว, สสฺส อตฺตโน, สนฺโต วา สำวิชฺชมาโน ภาโว สภาโว.

นิยโตติ ยสาทีนิ นิสฺสาย **อจลสภาโว**.

(ชา.อฏ. ๗/๒๐๐)

บทว่า นิยโต ได้แก่ **ผู้มีสภาวะไม่หวั่นไหว** เพราะอาศัยยศเป็นต้น.

อจลิต (ติ)

[น + จลิต]

จลิต = จล (กมฺปเน) + เณ + อิ + ต.

ไม่หวั่นไหวแล้ว, อัน...ให้หวั่นไหวไม่ได้.

สพฺพทุกฺขสมติกฺกมํ สิวํ

อจฺจนฺต**มจลิตํ** อสงฺขตํ

นิพฺพุเตหิ สุจิหี น ทุลฺลภํ

เย จรนฺติ ปมทาหนตฺถิกา. (ชา. ๒/๑๓๑)

(ครั้งนั้น พญานกกุณาละรู้แจ้งชัดซึ่งคาถาทั้งเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของนารท-เทวพราหมณ์ จึงได้กล่าวคาถานี้ในเวลานั้นว่า)

พระนิพพานอันปลอดโปร่ง พ้นทุกข์ทั้งปวง ล่วงส่วน **ไม่หวั่นไหว** ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง อันชายผู้ไม่มีความต้องการหญิง ประพฤติพรหม-จรรย์อยู่ ดับกิเลสได้แล้ว เป็นผู้สะอาด หาได้ไม่ยากเลย.

อจลิตนฺติ กิเลเสหิ อกมฺปิตํ. (ชา.อฏ. ๕/๔๙๔)

บทว่า **อจลิตํ** (ไม่หวั่นไหว) คือ อันกิเลสทั้งหลายให้หวั่นไหวไม่ได้.

ดู จูฬนิ. ๓๗, มหานิ. ๒๗๔, มหานิ.อฏ. ๓๓๐.

[หญิง มี ๑๕ ศัพท์ คือ อิตถี, สีมนตินี, นารี, ถี, วธู, วนิตา, องคณา, ปมทา, สุนทรา (สุนทรี), กนตา, รมณี, ทยิตา, อพลา, มาตุคาม, มหิลา (มเหลา) ธาน.คาถา ๒๓๐-๑]

อจวน (น)

[น + จวน]

การไม่เคลื่อน – ไม่จุติ - ไม่ตาย.

จวน = จุ (คตฺยตฺถา) + ยุ. พฤทธิ์ อุ ของ จุ เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๔๘๕) ว่า อญฺเญสุ จ แปลง โอ ที่พฤทธิ์มานั้น] เป็น อว ด้วยสูตร (กจ.๕๑๓) ว่า โอ อว สเร แปลง ยุ เป็น อน ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนํ.

ดู อจวนกิจฺจ

อจวนกิจฺจ (ติ)

[อจวน + กิจฺจ]

มีการไม่เคลื่อนเป็นกิจ, มีการไม่จุติเป็นกิจ.

กิจฺจ = กร (กรเณ) + ริจฺจ. กตฺตพฺพํ กิจฺจํ. ลง ริจฺจ ปัจจัยท้าย กรฺ ธาตุในกรรมวาจกด้วยสูตร (กจ.๕๔๒) ว่า กรมฺหา ริจฺจ ในเพราะ ริจฺจ ปัจจัย ลบ รฺ พยัญชนะที่สุดธาตุกับ รฺ (ของ ริจฺจ) ด้วยสูตร (กจ.๕๓๙) ว่า รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน.

ดู อจฺจุติรส

อจวนธมฺม (ติ)

[อจวน + ธมฺม]

มีความไม่เคลื่อนเป็นสภาวะ, มีการไม่จุติเป็นสภาวะ.

เตน โข ปน ภิกฺขเว สมเยน พกสฺส พฺรหฺมุโน เอวรูป ปาปกำ ทิฏฺจิคตำ อุปฺปนฺนำ โหติ 'อิทำ นิจฺจำ, อิทำ ธุวำ, อิทำ สสฺสตำ, อิทำ เกวลำ, อิทำ **อจวนธมฺมำ,** อิทญฺหิ น ชายติ น ชียติ น มียติ น จวติ น อุปปชฺชติ, อิโต จ ปนญฺญำ อุตฺตริ นิสฺสรณำ นตฺถีติ. (ม. ๑/๔๐๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นแล พกพรหมมีความเห็นผิดชั่วช้าเช่นนี้เกิดขึ้นว่า พรหมสถานนี้ เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง **มีความไม่เคลื่อนเป็นสภาวะ** พรหมสถานนี้ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ ก็แล เหตุเครื่องสลัดออกจากทุกข์อย่างยิ่ง นอกจาก พรหมสถานนี้ไม่มี.

อจวนธมฺมนฺติ อจวนสภาวำ. (ม.อฏ. ๒/๓๐๒)

บทว่า **อจวนธมฺมำ** (มีความ ไม่เคลื่อนไปเป็นธรรมดา) คือ มีความไม่เคลื่อนเป็นสภาพ.

อจวนธมฺมตฺต (น)

[อจวนธมฺม + ตฺต]

ภาวะที่ไม่มีการจุติเป็นธรรมดา, ภาวะที่ไม่มีการเคลื่อนไปเป็นธรรมดา (นิพพาน).

อจฺจุตำ ปทนฺติ นิพฺพานำ.

ตญฺหิ สยำ **อจวนธมฺมตฺตา** อธิคตานำ อจฺจุติเหตุภาวโต จ นตฺถิ เอตฺถ จุตีติ อจฺจุตำ. สงฺขตธมฺเมหิ อสมฺมิสฺสภาวตาย ตทตฺถิเกหิ ปฏิปชฺชิตพฺพตาย จ ปทนฺติ จ วุจฺจติ.

(เถร.อฏ. ๑/๑๘)

สองบทว่า **อจฺจุตำ ปทำ** ได้แก่ พระนิพพาน อธิบายว่า ก็พระนิพพานนั้นแล ท่านเรียกว่า อัจจุตะ เพราะเป็นที่ๆ ไม่มีการจุติ เพราะพระนิพพานนั้นมี**ภาวะที่ไม่มีการจุติเองเป็นธรรมดา** (มีการไม่ต้องจุติเองเป็นธรรมดา) และเพราะผู้บรรลุพระนิพพานแล้ว ไม่มีเหตุอันทำให้ต้องจุติ และเรียกว่า ปทะ เพราะความที่พระนิพพานนั้นไม่เจือด้วยสังขตธรรม และเพราะเป็นแดน อันผู้มุ่งพระนิพพานนั้นพึงดำเนินไป.

อจวนสภาว (ติ)

[อจวน + สภาว]

มีความไม่เคลื่อนเป็นสภาพ.

ดู อจวนธมฺม

อจาริ (กฺริ/อา)

[อ + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อี]

ดู จรติ

อจารุ (กฺริ/อา)

[อ + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อุ]

ดู จรติ

อจาริสำ (กฺริ/อา)

[อ + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อิ + สฺสำ]

เพื่อรักษาคาถา. ลบ สฺ ของ สฺสำ.

ดู จรติ

อจาริสุ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + จร (คตฺยาจาร) + เณ + อุ]

แปลง อุ เป็น อึสุ เพื่อรักษาคณะฉันท์ ในบาทที่ ๔ (ช คณะ ๑ ๒ ๑) จึงย้ายตำแหน่งนิคคหิต

ที่ รึ ไปไว้ที่ สุ (=อจาริสุ๋) ดังที่คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๘) กล่าวว่า จานนฺตรคติ นิคฺคหีตสฺส (ในที่รักษากฎบังคับของคาถา การเปลี่ยนตำแหน่งนิคคหิตย่อมมี) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น ยถาภูตๆ **วิปสฺสิสุ๋** (ได้เห็น แจ้งตามความเป็นจริง) เต ตๆ อสฺเส **อยาจิสุ๋** (พราหมณ์เหล่านั้นได้ทูลขอม้ากะพระเวสสันดรนั้น)

ดู จรติ

อจาลนีย (ติ)

[น + จาลนีย]

อันใครๆ ให้หวั่นไหวมิได้, ให้สั่นคลอนมิได้.

จาลนีย = จล (กมฺปเน) + เณ + อนีย. บทว่า จาลนีย เป็นการิตันโตคธบท คือ เป็นบทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน.

อวฏฺจิตาเปมาติ ทพฺหภตฺตี รตนตฺตเย นิจฺจลปสาทสิเนหา. กสฺมา? ยสฺมา ทสฺสเน อวิกมฺปินี, สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภควา, สฺวากฺขาโต ธมฺโม, สุปฺปฏิปนฺโน สงฺโฆติ เอตสฺมึ สมฺมาทสฺสเน อจลา เกนจิ **อจาลนียา.** เกน ปเนตๆ อวิกมฺปนนฺติ อาห มูลชาตาย สทฺธายาติ.

(วิมาน.อฏ. ๑๙๙)

สองบทว่า **อวฏฺจิตาเปมา** คือ มีความภักดีมั่นคง ได้แก่ มีความเยื่อใยด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย. เพราะเหตุไร? เพราะนาง (เทพธิดา) เป็นผู้มีความไม่หวั่นไหวในการเห็น คือ ไม่คลอนแคลน ได้แก่ **อันใครๆ ให้หวั่นไหวมิได้** ในความเห็นชอบนี้ว่าพระผู้มีพระภาคเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า [ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง] พระธรรม[มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ และปริยัติธรรม] อันพระองค์ตรัสดีแล้ว พระสงฆ์ปฏิบัติดี[ตามพระพุทธพจน์]แล้วดังนี้. เพื่อจะหลีกเลี่ยงคำถามว่า ก็การไม่หวั่นไหวนั้นมีได้ เพราะอะไร นางจึงกล่าวว่า ด้วยศรัทธาที่หยั่งรากลงแล้ว.

อจาเลตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + จาเลตฺวา] ไม่ให้ไหวแล้ว.

จาเลตฺวา = จล ธาตุ (กมฺปเน) + เณ การิต-ปัจจัย + ตวา ปัจจัย. พฤทธิ์ อ เป็น อา.

กายๆ **อจาเลตฺวา** วาจาย เทเสนฺตสฺส วาจาย วุฏฺจาติ. วจีสมฺปยุตฺตๆ กายกิริยๆ กตฺวา เทเสนฺตสฺส กาเยน วาจาย วุฏฺจาติ นาม.

(วิ.อฏ. ๔/๑๖๕)

เมื่อภิกษุยังกาย**ไม่ให้ไหวแล้ว** (ไม่ให้กายไหว) แสดงด้วยวาจา อาบัติชื่อว่าออกด้วยวาจา. เมื่อทำกิริยาทางกายประกอบกับวาจา แสดงอาบัติชื่อว่าออกด้วยกายด้วยวาจา.

อจาวยิ (กฺริ/อา)

[อ + จุ (คตฺยๆ) ภู. + ณฺย + อี]

ลง ณฺย ปัจจัย และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๔๓๘) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ, ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ.๕๒๓) ว่า การิตานๆ โณ โลปๆ, ในเพราะการิตปัจจัย พฤทธิ์ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต,

ในเพราะการิตปัจจัย แปลง โอ เป็น อาว ด้วยสูตร (กจฺ.๕๑๕) ว่า เต อาวายา การิเต.

ให้เคลื่อนแล้ว.

สมนฺตา ธชินึ ทิสฺวา
ยุตฺตํ มารํ สวาหนํ
ยุทฺธาย ปจฺจุคจฺฉามิ
มา มํ ฐานา **อจาวยิ**. (สุตฺตนิ. ๔๔๕)

(พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบมารว่า)
เราเห็นพญามารและกองทัพรอบด้านพร้อมทั้งพาหนะ ยกพลออกมาแล้ว จึงมุ่งหน้าไป (เผชิญหน้า) เพื่อรบ มารอย่าได้ยังเรา**ให้เคลื่อน**จากที่.

สวาหนนฺติ คิริเมขลนาคราชสหิตํ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๑๓)

บทว่า **สวาหนํ** (พร้อมทั้งพาหนะ) คือ พร้อมทั้งพญาช้างคิริเมขละ.

[ในคาถานี้ การกล่าวว่า เราเห็นพญามาร และกองทัพรอบด้าน พร้อมทั้งพาหนะ ยกพลออกมาแล้ว เป็นความเหมาะสมทั้งรูปศัพท์และความหมาย เพราะ คำว่า ธชินึ (กองทัพ) กล่าวถึงกองทัพของพญามาร ดังนั้น การกล่าวว่า พญามารมีพาหนะ ด้วยคำว่า สวาหนำ (ส พร้อม, วาหนำ = พาหนะ) จึงเหมาะสมในที่นี้ (สัททยุตติ) เพราะมีคำว่า ธชินึ (กองทัพ) ประกอบร่วมอยู่ด้วย

การกล่าวว่า "เผชิญหน้าเพื่อรบ" เป็นความเหมาะสมโดยแท้ (อัตถยุตติ) เพราะพระองค์ใกล้จะชนะศัตรูภายในคือกิเลสที่ติดตามมาจากสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้น

การกล่าวว่า มารอย่าได้ยังเราให้เคลื่อนจากที่ เป็นความเหมาะสมโดยแท้ เพราะเป็นการแสดงให้เห็นว่า พระองค์ใกล้จะประสบชัยชนะแล้ว และต่อมาก็ทรงประสบชัยชนะกองทัพมารในยามอาทิตย์อัสดงคตก่อน เมื่ออาทิตย์อุทัยขึ้นในวันต่อมา จึงชนะกิเลสมาร ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์

สรุปว่า พระคาถานี้ มีความเหมาะสมทั้งโดยศัพท์และความหมาย จึงไม่เป็นโอจิตยหีนโทษ (โทษที่ไม่เหมาะสม) เพราะเป็นการแสดงความสามารถของพุทธองค์อย่างองอาจ จัดเป็นรูพหาลังการที่แสดงความอหังการ และเป็นวีรรส (รสกล้าหาญ) ตามรสีอลังการ คืออลังการมีอรรถรส

อนึ่ง พระคาถานี้จัดเป็นสมาสอัตถโอชคุณ คือ โอชคุณโดยอรรถย่อความ เพราะเป็นการกล่าวย่อความ เริ่มตั้งแต่พระพุทธองค์เข้าผจญกับกองทัพมาร และประสบชัยชนะในยามอาทิตย์อัสดงคตก่อน เมื่ออาทิตย์อุทัยขึ้นในวันต่อมา จึงทรงชนะกิเลสมาร ทรงบรรลุโลกุตตรมรรค ๔ ตามลำดับ (อาสวักขยญาณ) และตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในยามสุดท้ายของคืนวันเพ็ญเดือน ๖ นั่นเอง]

อจิตฺตก (ติ)

[น + จิตฺต + ก]

นตฺถิ จิตฺตํ เอตสฺสาติ **อจิตฺตกำ**.

การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์ในสูตร (กจ.๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตาน-มการนฺโต.

ลง ก ปัจจัยในตัพภาวะ (เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมนั้น) การใช้ศัพท์ตัพภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา หรือเพื่อเปลี่ยนลิงค์ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทตามสมควร.

(ก) ไม่มีจิต (ปราศจากความคิด หรือความตั้งใจ), ไม่มีความจงใจ (ไม่มีเจตนา).

ตทา ราชา โพธิสตฺเต ปสีทิตฺวา ธนุ๋ ฉฑฺเฑตฺวา อิมํ **อจิตฺตกํ** กลิงฺครกณฺฑมฺปิ ตาว ตว คุณ๋ ชานาติ อหํ สจิตฺตโก มนุสฺสภูโตปิ ตว คุณ๋ น ชานามิ มิคราช มยฺหํ ขม อภยํ เต ทมฺมีติ อาห. (ชา.อฏ. ๓/๒๓๘)

ครั้งนั้น พระราชาทรงเลื่อมใสพระโพธิสัตว์ ทรงทิ้งธนูแล้วตรัสว่า แม้ท่อนไม้ท่อนนี้ **ไม่มีจิต** ก็ยังรู้คุณธรรม[แม้]ของท่านก่อน ฝ่ายข้าพเจ้าเป็นมนุษย์มีจิตใจหารู้ไม่ ข้าแต่พญาเนื้อขอจงให้อภัยฉัน (ส่วน) ฉันให้อภัยเจ้า.

ดู อภิ.วิ. ๔๓๔

(ข) มีจิตกระด้าง, มีจิตร้าย, มีปากกับใจไม่ตรงกัน.

อเจตสาติ **อจิตฺตเกน**. วจนเมว หิ เนสํ มฏฺจ๋ จิตฺตํ ปน ถทฺธ๋ ผรุส๋. (ชา.อฏ. ๔/๕๘)

บทว่า อเจตสา แปลว่า **มีจิตกระด้าง**. จริงอยู่ คำพูดของบุคคลเหล่านั้นเท่านั้น กลมกล่อม (ไพเราะ) ส่วนจิตกระด้างหยาบคาย.

(ค) ไม่มีความจงใจ (ไม่มีเจตน), ไม่ตั้งใจ.

อจิตฺตโก อาปชฺชตีติอาทีสุ สหเสยฺยาทิ-ปณฺณตฺติวชฺช๋ อสญฺจิจฺจ อาปชฺชนฺโต **อจิตฺตโก** อาปชฺชติ, เทเสนฺโต สจิตฺตโก วุฏฺฐาติ.

(วิ.อฏ. ๔/๒๒๕)

วินิจฉัยในคำว่า **อจิตฺตโก อาปชฺชติ** เป็นอาทิ พึงทราบดังนี้:-

ภิกษุผู้ไม่แกล้ง แต่ต้องโทษตามพระบัญญัติ มีสหไสย (การนอนร่วม) เป็นต้น ชื่อว่า **ไม่มีความจงใจต้อง**, เมื่อแสดงเสีย ชื่อว่า มีความจงใจออก[จากอาบัติ].

[คำว่า อสญฺจิจฺจ (น + สญฺจิจฺจ) สญฺจิจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + จิต ธาตุ (สญฺเจตเน = ตั้งใจ, จงใจ) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น รจฺจ ลบ จฺ พยัญชนะที่สุดธาตุกับ รฺ อนุพันธ์ในเพราะ ริจฺจ ปัจจัย แปลงนิคคหิต เป็น ญ. อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า สทฺธึ (พร้อม) คือ ไม่มีความจงใจพร้อม[กับความสำคัญ]

(ฆ) อจิตตกะ, ไม่มีเจตนา, หมายถึงสิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ อันภิกษุล่วงละเมิดโดยไม่มีเจตนา, หมายถึงสิกขาบทที่ล่วงละเมิด บางทีมีจิตเป็นสมุฏฐานบ้าง ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานบ้าง.

ปุน อตฺถิ สจิตฺตกำ, อตฺถิ **อจิตฺตกำ**. ยำ สเหว จิตฺเตน อาปชฺชติ, ตำ สจิตฺตกำ, ยำ วินาปิ จิตฺเตน อาปชฺชติ, ตำ **อจิตฺตกำ** ตำ สพฺพมฺปิ โลกวชฺชำ ปณฺณตฺติวชฺชนฺติ ทุวิธำ. (วิ.อฏ. ๑/๒๓๕)

สิกขาบทที่เป็นสจิตตกะ (มีเจตนา) ก็มี ที่เป็น **อจิตตกะ** (ไม่มีเจตนา) ก็มี. สิกขาบทใด ต้องพร้อมกับจิตเท่านั้น สิกขาบทนั้นเป็น สจิตตกะ. สิกขาบทใด แม้เว้นจากจิตก็ต้อง, สิกขาบท นั้นเป็น**อจิตตกะ**. สิกขาบทนั้น แม้ทั้งหมด มี ๒ อย่างคือ โลกวัชชะและ ปัณณัตติวัชชะ.

ปุน สพฺพสิกฺขาปทานิ จิตฺตวเสน ทุวิธา ทสฺเสนฺโต “ปุน อตฺถิ สจิตฺตกนฺติอาทิมาห. ยำ สเหว จิตฺเตน อาปชฺชตีติ ยำ สจิตฺตเกเนว สมุฏฺจาเนน อาปชฺชติ, โน อจิตฺตเกน.วินาปีติ อปิสทฺเทน สหาปิ จิตฺเตน อาปชฺชตีติ ทสฺเสติ. ยญฺหิ กทาจิ **อจิตฺตเกน**,กทาจิ สจิตฺตเกน สมุฏฺจาเนน สมุฏฺจาติ, ตำ **อจิตฺตก**นฺติ วุจฺจติ. เอตฺถ จ สญฺญาทุกำ อนาปตฺติมุเขน, สจิตฺตกทุกำ อาปตฺติมุเขน วุตฺตนฺติ อิทเมเตสำ นานากรณนฺติ เวทิตพฺพำ. (สารตฺถ. ๒/๙๗)

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงสิกขาบททั้งปวง เป็น สองอย่างเกี่ยวกับจิตต่อไป จึงกล่าวคำมีอาทิ ว่า อตฺถิ อจิตฺตกำ (สิกขาบทที่เป็นอจิตตกะ ก็มี). คำว่า ยำ สเหว จิตฺเตน อาปชฺชติ (สิกขาบท ใด ต้องพร้อมกับจิตเท่านั้น) หมายความว่า สิกขาบทใดต้องด้วยสมุฏฐานที่มีจิตเท่านั้น หาต้องด้วยสมุฏฐานที่ไม่มีจิตไม่. ด้วย อปิ ศัพท์ว่า วินาปิ ท่านอาจารย์แสดงว่า แม้เว้น จากจิตก็ต้อง. จริงอยู่ สิกขาบทใด ย่อมตั้งขึ้น ด้วยสมุฏฐานที่**ไม่มีเจตนา** ในกาลบางคราว ด้วยสมุฏฐานที่มีจิตในกาลบางคราว สิกขา-บทนั้น เรียกว่า **อจิตตกะ** (ไม่มีเจตนา). ก็ ในอธิการนี้ พึงทราบว่า สิกขาบทเหล่านี้มีข้อ กระทำที่แตกต่างกัน ดังนี้ คือ สัญญาทุกะ (หมวดสองที่กำหนดด้วยสัญญา) ท่านกล่าว แสดงด้วยหัวข้อคืออนาบัติ (สำหรับ) สจิตตก ทุกะ (หมวดสองที่กำหนดด้วยสจิตตกะ) ท่านกล่าวแสดงด้วยหัวข้อคืออาบัติ.

ดู สารตฺถ. ๓/๑๒๘, วชิร. ๓๘๘

[สจิตตกะ อาบัติที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วย สมุฏฐานที่มีจิต[ต้องการล่วงละเมิด]เท่านั้น

อจิตตกะ อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มี จิตบ้าง ด้วยสมุฏฐาน[คือกายหรือวาจา]ที่ ระคนกับสมุฏฐานที่มีจิตบ้าง

สจิตฺตก มีวิเคราะห์ว่า สห จิตฺเตน ยา วตฺตตีติ สจิตฺตกา (อาบัติที่เป็นไปกับด้วยจิต ชื่อว่า สจิตตกะ) จิตในที่นี้เป็นจิตที่ประกอบด้วย ฉันทะและวิริยะที่ต้องการล่วงละเมิดสิกขาบท ที่เรียกว่า วตฺถุวีติกฺกมจิตฺต

อจิตฺตก มีวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จิตฺตำ ยสฺสาติ อจิตฺตกา (อาบัติที่ไม่มีจิต ชื่อว่า อจิตตกะ)

อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีจิต เช่น เมื่อภิกษุหลับสนิทอยู่ มีมาตุคามมานอนในที่ มุงบังเดียวกับภิกษุโดยที่ภิกษุไม่รู้สึกตัว ทำให้ ต้องอาบัติสหเสยยะ เป็นต้น อาบัติที่ต้องใน ลักษณะนี้แม้ไม่มีจิตที่ต้องการล่วงละเมิด

ก็ยังต้องอาบัติ ถ้ามีจิตดังกล่าว ต้องเป็นอาบัติอย่างแน่นอน]

อจิตฺตกกาล (ปุ)

[อจิตฺตก + กาล]

เวลาของผู้ไม่มีจิต,

กาลแห่งการเข้านิโรธสมาบัติ.

วุฏฺฐิโตติ ปเทน ผลสมาปตฺติกาโล. ตถา ปุริเมหิ ทฺวีหิ ปเทหิ **อจิตฺตกกาโล** กถิโต, ปจฺฉิเมน สจิตฺตกกาโล. (ม.อฏ. ๒/๒๖๔, สํ.อฏ. ๓/๑๓๔)

ท่านกล่าวเวลาแห่งผลสมาบัติ ด้วยบทว่า วุฏฺฐิโต (ออกแล้ว) กล่าว**เวลาของผู้ไม่มีจิต** ด้วยบททั้ง ๒ ที่มีมาก่อนเหมือนกันนั้น กล่าวเวลาของผู้มีจิตไว้ด้วยบทที่มีภายหลัง.

อจิตฺตกจตุกฺก (น)

[อจิตฺตก + จตุกฺก]

วาระที่สี่ที่กล่าวด้วยการยกอจิตตกะเป็นมูล, หมวดสี่แห่งสิกขาบทที่เป็นอจิตตกะ.

อจิตฺตกจตุกฺกํ. (วิ. ๕/๒๒๕)

หมวดสี่แห่งสิกขาบทที่เป็นอจิตตกะ.

อจิตฺตกจตุกฺกสทิส (ติ)

[อจิตฺตกจตุกฺก + สทิส]

เหมือนกับหมวดสี่แห่งอจิตตกสิกขาบท.

อชานนฺตจตุกฺกํ **อจิตฺตกจตุกฺกสทิสํ**.

(วิ.อฏ. ๔/๑๖๘)

อชานันตจตุกกะ **เหมือนกับหมวดสี่แห่งอจิตตกสิกขาบท**.

อจิตฺตกตฺต (น)

[อจิตฺตก + ตฺต]

ความที่[จักษุ]ไม่มีจิต, จักษุไม่มีจิต.

ความไม่มีจิต.

อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตานิทฺเทเส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ การณวเสน จกฺขูติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสนสมตฺเถน จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวา. โปราณา ปนาหุ:-

จกฺขุ รูปํ น ปสฺสติ **อจิตฺตกตฺตา** จิตฺตํ น ปสฺสติ อจกฺขุกตฺตา, ทฺวารารมฺมณสงฺฆฏฺฏเนน ปน ปสาทวตฺถุเกน จิตฺเตน ปสฺสติ.

อีทิสี ปเนสา ธนุนา วิชฺชตีติอาทีสุ วิย สสมฺภารกถา นาม โหติ. ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวาติ อยเมเวตฺถ อตฺโถติ.

(มหานิ.อฏ. ๓๔๓)

ในนิเทศของ **อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตา** คำว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักษุ) ความว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ อันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้คำเรียกว่าจักษุ โดยเนื่องด้วยเหตุ.

ส่วนพระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า:-

จักษุ ย่อมไม่เห็นรูป เพราะ**จักษุไม่มีจิต** จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักษุ แต่บุคคลย่อมเห็นได้ด้วยจิต ที่มีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง เพราะการกระทบกันแห่งทวาร[คือจักษุ] และอารมณ์[คือรูป]

อนึ่ง ถ้อยคำเช่นนี้ชื่อว่า สสัมภารกถา (คำที่ประกอบด้วยเหตุ) ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง

[เป้า]ด้วยธนู) ดังนั้น จึงมีคำอธิบายในปาฐะข้างต้นนั้นว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ.

ดูคำอธิบาย อจกฺขุกตฺต [...]

อจิตฺตกปกฺข (ปุ)

[อจิตฺตก + ปกฺข]

ฝักฝ่ายแห่งอจิตตกสิกขาบท, ฝักฝ่ายแห่งสิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ.

อจิตฺตกปกฺขิก (ติ)

[อจิตฺตกปกฺข + อิก]

อันมีในฝักฝ่ายแห่งอจิตตกสิกขาบท, อันมีในฝักฝ่ายแห่งสิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ.

อจิตฺตกปกฺขิกปกฺข (ปุ)

[อจิตฺตกปกฺขิก + ปกฺข]

ฝักฝ่ายอันมีในฝ่ายแห่งอจิตตกสิกขาบท, ฝักฝ่ายอันมีในฝ่ายแห่งสิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ.

อจิตฺตกสมุฏฺฐาน (น)

[อจิตฺตก + สมุฏฺฐาน]

ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (เหตุ), เหตุเกิดอันปราศจากจิตที่รู้วัตถุ.

สมุฏฐาน = สํ + อุ + ฐา + ยุ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุฏฺฐาติ เอเตนาติ สมุฏฺฐานํ (อาบัติย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า สมุฏฐาน.

โดยทั่วไปคำว่า ฐาน แปลว่า ที่ตั้ง แต่ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ดังกังขาอภินวฏีกา (หน้า ๑๘๘) อธิบายว่า ติฏฺฐติ เอตฺถ ผลํ ตทายตฺต-วุตฺติตายาติ ฐานํ, การณํ (ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้ โดยดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ฐาน หมายถึง เหตุ)

ฉสมุฏฐานานิ. ปณฺณตฺตึ วา อลวจนียภาวํ วา อชานนฺตสฺส กายวิกาเรน สาสนํ คเหตฺวา ตเถว วีมสิตฺวา ตเถว ปจฺจาหรนฺตสฺส กายโต สมุฏฐาติ ฯเปฯ อิมานิ ตีณิ **อจิตฺตกสมุฏฺฐานานิ**. (กงฺขา. ๑๖๑)

[สิกขาบทนี้ (การชักสื่อ)] มีสมุฏฐาน ๖ คือ **ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน** ๓ เหล่านี้คือ ... เมื่อภิกษุไม่รู้ข้อบัญญัติ หรือความเป็นผู้ควรชักสื่อ รับข่าวสาสน์มาด้วยลักษณะพิเศษทางกาย[มีการผงกศีรษะเป็นต้น] สอบถามเหมือนอย่างนั้น แล้วกลับมาบอกเหมือนอย่างนั้นเช่นกัน อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางกาย.

อจิตฺตกสรณคมน (น)

[อจิตฺตก + สรณคมน]

การถึงสรณะโดยไม่ตั้งใจ, สรณคมน์อันปราศจากเจตนา.

โย เม อยํ ภนฺเต กุจฺฉิคโตติ กึ ปเนวํ สรณํ คหิตํ โหตีติ. น โหติ. **อจิตฺตกสรณคมนํ** นาม นตฺถิ, อารกฺโข ปนสฺส ปจฺจุปฏฺฐิโตว โหติ. อถ นํ ยทา มหลฺลกกาเล มาตาปิตโร ตาต กุจฺฉิคตเมว ตํ สรณํ คณฺหาปยิมฺหาติ สาเรนฺติ, โส จ สลฺลกฺเขตฺวา อหํ สรณํ คโต อุปาสโกติ สตึ อุปฺปาเทติ, ตทา สรณํ คหิตํ นาม โหติ. (ม.อฏ. ๓/๒๒๖)

ในปาฐะว่า โย เม อยํ ภนฺเต กุจฺฉิคโต (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ลูกคนที่อยู่ในครรภ์ของหม่อมฉันนี้) ความว่า ถามว่า ก็สรณะเป็นอันบุคคลถือเอาแล้วด้วยอาการอย่างนี้หรือ ตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะธรรมดา**การถึงสรณะโดยไม่ตั้งใจ** ย่อมไม่มี ส่วนการรักษาปรากฏชัดแล้วภายหลัง. ต่อมาในกาลใด มารดาบิดาเตือนให้กุมารนั้นระลึกในเวลาเขาเป็นผู้ใหญ่ว่า ลูกเอ๋ย ขณะที่ลูกอยู่ในครรภ์ แม่และพ่อให้ยึดถือสรณะนั้นแล้ว และกุมารนั้นกำหนดได้ให้สติเกิดขึ้นว่า เราเป็นอุบาสกถึงสรณะแล้ว ในกาลนั้น สรณะชื่อว่าเป็นอันบุคคลถือแล้ว.

อจิตฺตกสิกฺขาปท (น)

[อจิตฺตก + สิกฺขาปท]

สิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ, อจิตตกสิกขาบท.

สจิตฺตกปกฺเขติ อิทํ กิญฺจาปิ **อจิตฺตกสิกฺขาปทํ** สนฺธาเยว วตฺตุ ยุตฺตํ. (กงฺขา.โย. ๑/๓๕๖)

คำว่า สจิตฺตกปกฺเข นี้ ควรเพื่อกล่าวหมายถึง**อจิตตกสิกขาบท** (สิกขาบทอันเป็นอจิตตกะ) แน่นอน.

[สิกขาบท คือ ส่วนที่ควรศึกษา หมายความว่า ส่วนหนึ่งที่ควรศึกษา อีกนัยหนึ่ง สิกขาบท คือเหตุแห่งสิกขา หมายถึงเหตุให้บรรลุอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา โดยองค์ธรรมคือวิรตีเจตสิกที่เกิดร่วมกับกามาวจรกุศลจิตและสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกับวิรตีเจตสิกนั้น

คำว่า สิกฺขาปท มีความหมาย ๒ ประการ คือ ส่วนที่ควรศึกษา = สิกฺขิตพฺพานิ สิกฺขา, สิกฺขาภูตานิ ปทานิ สิกฺขาปทานิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส) เหตุแห่งสิกขา = สิกฺขายปทานิ สิกฺขาปทานิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

อจิตฺตกาปตฺติ (ถี)

[อจิตฺตก + อาปตฺติ]

อาบัติที่เป็นอจิตตกะ, อาบัติที่ไม่มีเจตนา.

อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีเจตนา มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จิตฺตํ ยสฺสาติ อจิตฺตกา (อาบัติใดไม่มีเจตนา อาบัตินั้น ชื่อว่า อจิตตกะ)

อจิตฺตกาปตฺตึ อจิตฺตโก อาปชฺชติ นาม. ปจฺฉา เทเสนฺโต สจิตฺตโก วุฏฺฐาติ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๖๘)

ภิกษุผู้ไม่มีความตั้งใจ (ไม่มีเจตนา) ชื่อว่าย่อมต้อง**อาบัติที่เป็นอจิตตกะ**. เมื่อแสดงเสียในภายหลัง (ภายหลังปลงอาบัติ) ชื่อว่า มีความตั้งใจออก.

อจิตฺตกาย (ปุ,ติ)

[อจิตฺต + กาย]

รูปไม่มีใจครอง,

รูปอันไม่มีจิต, หมู่ธรรมอันไม่มีเจตนา.

อสญฺญกายนฺติ อนินฺทฺริยพทฺธํ **อจิตฺตกายญฺจ** สมาหิตานํ เอตฺถ อเจตนา ปชานนฺตานญฺจ ปจนาทิกมฺมกรเวสฺสานรฺ อคฺคึ ปริจริตฺวา ปาปานิ กมฺมานิ กโรนฺโต โลโก กถํ สุคตึ คมิสฺสติ.

(ชา.อฏ. ๗/๕๘.)

[อนินฺทฺริยพทฺธมสญฺญกายํ, เวสฺสานรํ กมฺมกรํ ปชานํ. ชา. ๒/๒๓๕]

บทว่า **อสญฺญกายํ** ความว่า ชาวโลกบำเรอไฟอันได้ชื่อว่าเวสสานระ ซึ่งไม่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ (อนินทริยพัทธรูป) เป็น**รูปไม่มีใจครอง** (ไม่มีจิตจะรู้สึกได้) ไม่มีความจงใจกระทำกรรมมีการหุงต้มเป็นต้นแก่ประชาชน แล้วกระทำกรรมชั่ว จักไปสุคติได้อย่างไร.

[กาย=ร่างกาย หรือ หมู่, กอง หมายถึงหมู่ หรือกองแห่งรูปธรรม หรือนามธรรมแล้วแต่กรณี คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๘๔) กล่าวว่า กาย ศัพท์มีความหมาย ๒ นัยที่กล่าวมานี้ ส่วนพจนานุกรมพระไตรปิฎกบาลีพม่า (เล่ม ๕ หน้า ๕๖๗) กล่าวว่า กาย ศัพท์ มีความหมาย ๑๖ นัย. ดู กาย.

คำว่า **อจิตฺตกายํ** (รูปไม่มีใจครอง) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ กล่าวถึงหมู่แต่หมายเอาส่วน ตามปกติ กาย (รูป) หมายถึงรูปทั้งหมด คือ อินทริยพัทธรูป (รูปของสัตว์ที่มีใจครองอันเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์) และอนินทริยพัทธรูป (รูปของสิ่งที่ไม่มีใจครอง เช่น ภูเขา ต้นไม้ ดิน น้ำ อันไม่เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์) แต่ในที่นี้ หมายถึงอนินทริยพัทธรูปเท่านั้น]

อจิตฺตวสิก (ติ)

[น + จิตฺตวสิก]

จิตฺตวส ศัพท์ + อิก ปัจจัย.

ไม่เป็นไปในอำนาจแห่งจิต, ผู้สำรวมจิต.

อายสฺมา สาริปุตฺโต ปญฺญาปารมิยา มตฺถกํ ปตฺโต, ปญฺญวาเยว จ จิตฺตํ อตฺตโน วเส วตฺเตตุ สกฺโกติ, น ทุปฺปญฺโญ. ทุปฺปญฺโญ หิ อุปฺปนฺนสฺส จิตฺตสฺส วเส วตฺเตตฺวา อิโต จิโต จ วิปฺผนฺทิตฺวาปิ กติปาเหเนว คิหิภาวํ ปตฺวา อนยพฺยสนํ ปาปุณาติ. ตสฺมา เถรสฺส เอวํ โหติ อโห วต สพฺรหฺมจารี **อจิตฺตวสิกา** หุตฺวา จิตฺตํ อตฺตโน วเส วตฺเตตฺวา สพฺพานสฺส วิเสวิตวิปฺผนฺทิตานิ ภญฺชิตฺวา อีสกมฺปิ พหิ นิกฺขมิตุํ อเทนฺตา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา โลกุตฺตรธมฺมํ สจฺฉิกเรยฺยุนฺติ. (ม.อฏ. ๒/๑๕๘)

ท่านพระสารีบุตรถึงที่สุดแห่งปัญญาบารมี ผู้มีปัญญาเท่านั้น สามารถให้จิตเป็นไปในอำนาจของตนได้ ผู้มีปัญญาทรามไม่สามารถให้จิตเป็นไปในอำนาจของตนได้ จริงแท้ผู้มีปัญญาทราม เป็นไปในอำนาจแห่งจิตที่เกิดขึ้นดิ้นรนไปทุกด้าน เพียง ๒-๓ วัน ก็จะถึงความเป็นคฤหัสถ์ ประสบความฉิบหาย เพราะฉะนั้น พระเถระ จึงมีอัธยาศัยอย่างนี้ว่า ไฉนหนอเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายของเรา **จะไม่เป็นไปในอำนาจแห่งจิต** ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจของตน ปราบความเสพคุ้น (ข้าศึก) และความดิ้นรนทั้งหมดของจิตนั้น ไม่ให้(จิต)ออกไปภายนอกแม้เล็กน้อย เจริญวิปัสสนา ทำให้แจ้งโลกุตตรธรรม.

อจิตฺตวิกฺขิตฺตก (ติ)

[น + จิตฺตวิกฺขิตฺตก]

วิวิธา ขิตฺตํ วิกฺขิตฺตํ วิกฺขิตฺตเมว วิกฺขิตฺตกํ.

ไม่มีจิตฟุ้งซ่าน.

อจฺฉริยํ ภนฺเต นาคเสน อพฺภุตํ ภนฺเต นาคเสน สุทสฺสิตํ การณํ สุทสฺสิตํ โอปมฺมํ อกาเล มรณสฺส ปริทีปนาย, ‘อตฺถิ อกาเล มรณนฺติ อุตฺตานีกตํ ปากฏํ กตํ วิภูตํ, **อจิตฺตวิกฺขิตฺตโกปิ**, ภนฺเต นาคเสน มนุโช เอกเมเกนปิ ตาว โอปมฺเมน นิฏฺฐํ คจฺเฉยฺย ‘อตฺถิ อกาเล มรณนฺติ กึ ปน มนุโช สเจตโน? ปจฺโมปมฺเมเนวาหํ ภนฺเต สญฺญตฺโต ‘อตฺถิ อกาเล มรณนฺติ, อปิ จ อปราปรํ นิพฺพาหนํ โสตุกาโม น สมฺปฏิจฺฉินฺติ.

(มิลินฺท. ๒๙๗)

(พระเจ้ามิลินท์)

น่าอัศจรรย์จริง น่าแปลกจริง พระคุณเจ้านาคเสน ในการแสดงถึงความตายในเวลาที่ไม่สมควร ท่านแสดงเหตุผลได้ดี แสดงอุปมาได้ดี เป็นอันว่า ท่านทำให้เข้าใจง่ายแล้ว ทำให้ปรากฏแล้ว ทำให้ชัดเจนแล้วว่า ความตายในเวลาที่ไม่สมควรก็มีอยู่ พระคุณเจ้านาคเสน คนผู้แม้เพียง**ไม่มีจิตฟุ้งซ่าน** ก็ถึงความยอมรับว่า ความตายในเวลาที่ไม่สมควรก็มีอยู่ เพราะอุปมาแต่ละอุปมานั่นเทียว จะกล่าวไปไยถึงคนผู้จงใจจะรู้เล่า พระคุณเจ้าด้วยอุปมาแรกเท่านั้น ข้าพเจ้าก็เข้าใจแล้วว่าความตายในเวลาที่ไม่สมควรก็มีอยู่ แต่ว่าข้าพเจ้าต้องการจะฟังคำแก้อย่างอื่นๆ อีก จึงยังไม่ยอมรับ.

อจิตฺตสมุฏฺฐาน (ติ)

[น + จิตฺตสมุฏฺฐาน]

สมุฏฺฐาน = สํ + อุ + ฐา + ยุ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุฏฺฐาติ เอเตนาติ สมุฏฺฐานํ.

ไม่ใช่จิตตชรูป, ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, มีเหตุเกิดเพราะไม่มีเจตนา, รูปอันมิใช่จิตตชะ, รูปอันเกิดเพราะกรรม อุตุ อาหาร.

อติลหุปริวตฺตญฺจ จิตฺตนฺติ เยน สหุปฺปชฺชติ ตํ จิตฺตกฺขเณ รูปํ อุปฺปชฺชมานเมวาติ สกฺกา วตฺตุํ. เตเนว หิ ตํ ปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ **อจิตฺต-สมุฏฺฐานานำ** อตฺตนา สห อุปฺปชฺชมานานำ น เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ ตทนนฺตรญฺจ ตำ จิติปฺปตฺตนฺติ ตทนนฺตรำ จิตฺตำ ตสฺส ปจฺฉาชาต-ปจฺจโย โหติ น สหชาตปจฺจโยติ.

(มูลฏี. ๒/๒๔)

อนึ่ง จิตมีความเป็นไปเร็วยิ่งนัก จึงอาจกล่าวได้ว่า รูปย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับจิตใด รูปจัดว่าเกิดขึ้นอยู่ในขณะจิต[ที่เป็นอุปปาทขณะ และภังคขณะ]นั้น. ด้วยเหตุนี้ จิตนั้นจึงไม่เป็นอุปการะด้วยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแก่รูป[สามอย่าง]**ที่ไม่ใช่จิตตชรูป** อันเกิดร่วมกับตนในภายหลังจากปฏิสนธิกาล. นอกจากนี้ รูปนั้นได้ถึงฐิติขณะในเวลาถัดจากปฏิสนธิจิตแล้ว ดังนั้น ภวังคจิตดวงแรกถัดจากปฏิสนธิจิตจึงเป็นปัจฉาชาตปัจจัยแก่รูปที่ถึงฐิติขณะ ไม่เป็นสหชาตปัจจัย.

อจิตฺตีกต (ติ)

[น + จิตฺตีกต]

จิตฺตำ อจิตฺตำ กตนฺติ **อจิตฺตีกตำ**.

อจิตฺตีกต = อจิตฺต + อี + กต ลง อี ปัจจัย ในที่ประกอบด้วย กร ธาตุในอรรถอภูตตัพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคย

มีมาก่อน ด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺจา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จ ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) คัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) กล่าวว่า ให้ลง จี ปัจจัย (อี ปัจจัยที่มี จฺ เป็นอนุพันธ์) ในที่ประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุในอรรถอภูตตัพภาวะด้วยสูตรว่า อภูตตพฺภาเว กราส-ภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และภูธาตุ ให้ลง จี ปัจจัย ท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง)

การลง อี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะนั้น เป็นได้ทั้งอาขยาตและกิตก์ เช่น ธวลีกโรติ (ย่อมทำให้เป็นสีขาว) ธวลีสิยา (พึงเป็นสีขาว) ธวลี-ภวติ (ย่อมเป็นสีขาว) ธวลีกาโร (การทำให้เป็นสีขาว) ธวลีภูโต (เป็นสีขาวแล้ว), พหุลีกโรติ (ย่อมทำให้มาก) พหุลีสิยา (พึงเป็นของมาก) พหุลีภวติ (ย่อมเป็นของมาก) พหุลีกตฺ (การทำให้มาก) พหุลีภูโต (เป็นของมากแล้ว)

อภูตตัพภาวะ (อภูตตพฺภาว) (ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน) มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์พาลาวตารคัณฐิปทัตถวินิจฉยสาระ (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) ว่า ภวนํ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ), เตน อวตฺถนฺตเรน ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริส-สมาส), อภูตสฺส ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส). อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า ความมีอยู่ด้วยสภาพนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์มุคธโพธ-ฏีกา (คำอธิบายสูตร ๔๙๕) ว่า ภวนํ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) เตน รูเปน ภาโว ตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริสสมาส) อภูตสฺส ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส) ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า อภูตสฺย อชาตสฺย ตทฺรูเปน ภาว อุตฺปตฺติรภูตตทฺ-ภาวะ ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีว่า อภูตสฺส อชาตสฺส ตทฺรูเปน ภาโว อุปฺปตฺติ อภูตตพฺภาโว (ความมีอยู่ คือ ความเกิดขึ้นด้วยสภาพนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน คือ ที่ยังมิได้เกิดขึ้น). อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า ความมีอยู่ของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนนั้น ด้วยสภาพที่ไม่เคยมีมาก่อน มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (คำอธิบายสูตร ๑๑๙) ซึ่งอธิบายตามไวยากรณ์สันสกฤตชื่อสิทธานฏิปปนีว่า ภวนํ ภาโว (ภู + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) อภูตสฺส ภาโว ตพฺภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส) อภูเตน ตพฺภาโว อภูตตพฺภาโว (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

(๑) ไม่นับถือ, ไม่เคารพ, ไม่ยำเกรง.

นามํ นาม เทฺว นามานิ หีนญฺจ นามํ อุกฺกฏฺฐญฺจ นามํ. หีนํ นาม นามํ อวกณฺณกํ, ชวกณฺณกํ, ธนิฏฺจกํ สวิฏฺจกํ กุลวฑฺฒกํ เตสุ เตสุ วา ปน ชนปเทสุ โอญฺญาตํ อวญฺญาตํ หีฬิตํ ปริภูตํ **อจิตฺตีกตํ** เอตํ หีนํ นาม นามํ. อุกฺกฏฺฐํ นาม นามํ พุทฺธปฺปฏิสํยุตฺตํ ธมฺมปฺปฏิสํยุตฺตํ สงฺฆปฺปฏิสํยุตฺตํ เตสุ เตสุ วา ปน ชนปเทสุ อโนญฺญาตํ อนวญฺญาตํ อหีฬิตํ อปริภูตํ จิตฺตี-กตํ เอตํ อุกฺกฏฺฐํ นาม นามํ. (วิ. ๒/๘)

ที่ชื่อว่า ชื่อ ได้แก่ ชื่อ ๒ อย่าง คือ ชื่อเลว ชื่อดี. ที่ชื่อว่า ชื่อเลว ได้แก่ ชื่ออวกัณณกะ ชื่อชวกัณณกะ ชื่อธนิฏฐกะ ชื่อสวิฏฐกะ ชื่อกุลวัฑฒกะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อที่เขาเย้ยหยัน เหยียดหยาม เกลียดชัง ดูหมิ่น **ไม่นับถือกัน** ในท้องถิ่นนั้นๆ นี้จัดเป็นชื่อเลว. ที่ชื่อว่า ชื่อดี ได้แก่ ชื่อที่เกี่ยวกับพระพุทธ ที่เกี่ยวกับพระธรรม ที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อที่เขาไม่เย้ยหยัน ไม่เหยียดหยาม ไม่เกลียดชัง ไม่ดูหมิ่น นับถือกันในท้องถิ่นนั้นๆ นี้จัดเป็นชื่อดี.

อจิตฺตีกตนฺติ น ครุกตํ. (วิ.อฏ. ๓/๕)

บทว่า **อจิตฺตีกตํ** (ไม่นับถือ) ได้แก่ ไม่ทำความเคารพ.

(๒) ไม่ทำความเคารพ, ไม่ทำความยำเกรง, ไม่นอบน้อม - ไม่อ่อนน้อม.

อถ โข ปายาสิ ราชญฺโญ อสกฺกจฺจํ ทานํ ทตฺวา อสหตฺถา ทานํ ทตฺวา **อจิตฺตีกตํ** ทานํ ทตฺวา อปวิทฺธํ ทานํ ทตฺวา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา จาตุมหาราชิกานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปปชฺชิ สุญฺญํ เสรีสกํ วิมานํ. (ที. ๒/๒๘๒)

ต่อมา เพราะเหตุที่พระเจ้าปายาสิทรงให้ทานโดยไม่เคารพ ไม่ทรงให้ทานด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ ทรงให้ทาน**ไม่ทำความยำเกรง** แต่ทรงให้ทานอย่างโยนทิ้ง หลังจากถึงชีพตักษัยแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นจาตุมหาราช คือ ได้วิมานว่างเปล่าชื่อเสรีสกวิมาน.

อจิตฺตีกตนฺติ จิตฺตีการวิรหิตํ, น จิตฺตีการมฺปิ ปจฺจุปฏฺฐาเปตฺวา น ปณีตจิตฺตํ กตฺวา อทาสิ. (ที.อฏ. ๒/๔๐๒)

บทว่า **อจิตฺตีกตํ** (ไม่ทำความยำเกรง) คือ เว้นการกระทำความยำเกรงให้ทาน. ไม่เข้าไปตั้งแม้การกระทำความยำเกรง ไม่กระทำจิตให้ประณีตให้ทาน.

อจิตฺตีกตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + จิตฺตีกตฺวา]

ไม่ทำความอ่อนน้อม, ไม่ทำความเคารพแล้ว, ไม่ยำเกรงแล้ว.

ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว อสปฺปุริสทานานิ. กตมานิ ปญฺจ? อสกฺกจฺจํ เทติ **อจิตฺตีกตฺวา** เทติ อสหตฺถา เทติ อปวิทฺธํ เทติ อนาคมนทิฏฺฐิโก เทติ. (อ. ๒/๑๕๑, ๓/๑๙๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสัปปุริสทาน (ทานของอสัตบุรุษ) ๕ ประการนี้ ๕ ประการอะไรบ้าง คือให้โดยไม่เคารพ ให้โดย**ไม่ทำความอ่อนน้อม** ไม่ให้ด้วยมือตนเอง ให้ของที่เป็นเดน ไม่เห็นผลทานที่จะพึงมาถึงก็ให้

อจิตฺตีกตฺวา เทตีติ อจิตฺตีกาเรน อคารวเสน เทติ. (อ.อฏ. ๓/๕๓)

สองบทว่า **อจิตฺตีกตฺวา เทติ** (ให้โดยไม่ทำความอ่อนน้อม) ได้แก่ ให้โดยไม่ทำความยำเกรง คือ โดยอำนาจความไม่เคารพ.

อจิตฺตีกตฺวา เทตีติ อจิตฺตีกาเรน ทกฺขิเณยฺเย อคารเวน เทติ. (อ.อฏ. ๓/๒๕๗)

สองบทว่า **อจิตฺตีกตฺวา เทติ** (ให้โดยไม่ทำความอ่อนน้อม) คือ ให้โดยไม่ทำความยำเกรง คือ โดยไม่เคารพทักขิไณยบุคคล.

[ทกฺขิเณยฺย=ทกฺขิณา + เณยฺย ลง เณยฺย ปัจจัยในความหมาย ควรแก่สิ่งนั้น เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์[ในสูตรว่า ณ ราคา เตนรตฺตํ ตสฺเสท-มญฺญตฺเถสุ จ] ทกฺขิณมรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย (ผู้ควรแก่ทักษิณา ชื่อว่า ทักขิเณยยะ ได้แก่ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก)]

อจิตฺตีการ (ปุ)

[น + จิตฺตีการ]

ความไม่ยำเกรง, ไม่ทำความเคารพยำเกรง, ความไม่นอบน้อม - ไม่อ่อนน้อม.

กตมํ อนาทริยํ?

ยํ อนาทริยํ อนาทรตา อคารวตา อปฺปติสฺ-สวตา อนทฺทา อนทฺทายนา อนทฺทายิตตฺตํ อสีลฺยํ **อจิตฺตีกาโร** อิทํ วุจฺจติ อนาทริยํ.

(อภิ.วิ. ๓๘๕)

อนาทริยะ เป็นไฉน ความไม่เอื้อเฟื้อ กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ความไม่เชื่อถือ กิริยาที่ไม่เชื่อถือ ภาวะที่ไม่เชื่อถือ ความไม่มีศีล **ความไม่ยำเกรง** นี้เรียกว่า อนาทริยะ.

อจิตฺตีกาโรติ ครุจิตฺตีการสฺส อกรณํ.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๘๑)

บทว่า **อจิตฺติกาโร** (ความไม่ยำเกรง) ได้แก่ การไม่ทำความเคารพยำเกรง.

[โอวาทำ อนาทิยนวเสน อนาทรสฺส ภาโว อนาทริยํ (คำว่า อนาทริยะ (ความไม่เคารพ) คือ ภาวะของบุคคลผู้ไม่เคารพ โดยเนื่องด้วยการไม่รับเอาโอวาท]

อจิตฺตีการกต (ติ)

[น + จิตฺตีการกต]

ไม่ทำความยำเกรง, ไม่ทำความเคารพ, ไม่ทำความอ่อนน้อม - ไม่ทำความนอบน้อม, ปราศจากการนับถือ.

กถํ สงฺฆคโต กายิกํ ปาคพฺภิยํ ทสฺเสติ? อิเธกจฺโจ สงฺฆคโต **อจิตฺตีการกโต** เถเร ภิกฺขู ฆฏฺฏยนฺโตปิ ติฏฺฐติ ฆฏฺฏยนฺโตปิ นิสีทติ ปุรโตปิ ติฏฺฐติ ปุรโตปิ นิสีทติ อุจฺเจปิ อาสเน นิสีทติ สสีสํ ปารุปิตฺวาปิ นิสีทติ จิตโกปิ ภณติ พาหาวิกฺเขปโกปิ ภณติ. เอวํ สงฺฆคโต กายิกํ ปาคพฺภิยํ ทสฺเสติ.

(มหานิ. ๑๗๕)

ภิกษุอยู่ในหมู่สงฆ์ แสดงความคะนองทางกายเป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ อยู่ในหมู่สงฆ์ **ไม่ทำความยำเกรง** ยืนเบียดเสียดภิกษุเถระบ้าง นั่งเบียดเสียดบ้าง ยืนบังหน้าบ้าง นั่งบังหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพูดบ้าง แกว่งแขนพูดบ้าง ภิกษุอยู่ในหมู่สงฆ์แสดงความคะนองทางกาย เป็นอย่างนี้.

อจิตฺตีการกโตติ พหุมานกิริยรหิโต.

(มหานิ.อฏ. ๒๙๔)

บทว่า **อจิตฺติการกโต** (ไม่ทำความยำเกรง) คือ เว้นจากการทำความนับถือมาก.

อจินฺตก (ติ)

[น + จินฺตก]

ผู้ไม่คิด, ผู้ไม่มีห่วง.

ดู สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๗๓ (สี. ต่างกัน)

อจินฺตนีย (ติ)

[น + จินฺตนีย]

จินฺต ธาตุ (จินฺตเน) + อนีย.

อันใครๆ ไม่ควรคิด, อันใครๆ ไม่พึงคิด, คาดไม่ถึง, อจินไตย.

โส โอพาริเก สุขุโมชาปกฺขิปินโต เทวานำ น ปริณมติ. เทวา หิ สุขุมสรีรา เตสำ โอพาริโก มนุสฺสาหาโร น สมฺมา ปริณมติ. มนุสฺสานมฺปิ น ปริณมติ. มนุสฺสา หิ โอพาริกสรีรา เตสำ สุขุมา ทิพฺโพชา น สมฺมา ปริณมติ. ตถาคตสฺส ปน ปกติอคฺคินาว ปริณมติ สมฺมา ชีรติ. กายพล-ญาณพลปฺปภาเวนาติ เอเก ตถาคตสาวกสฺส ขีณาสวสฺเสตำ สมาธิพเลน มตฺตญฺญุตาย จ ปริณมติ อิตเรสำ อิทฺธิมนฺตานมฺปิ น ปริณมติ. **อจินฺตนียำ** วา เอตฺถ การณำ พุทฺธวิสโย เอโสติ

(สุตฺตนิ.อฏ.๑/๑๓๘)

ข้าวปายาสนั้น ย่อมไม่ย่อยสำหรับพวกเทวดา เพราะใส่โอชะอันละเอียดในของที่หยาบ เพราะเหล่าเทวดามีร่างกายสุขุม อาหารของมนุษย์ที่หยาบ ย่อมไม่ย่อยโดยชอบแก่เทวดาเหล่านั้น. ย่อมไม่ย่อยแม้แก่มนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหล่ามนุษย์มีร่างกายหยาบ ทิพโพชะอันละเอียด ย่อมไม่ย่อยโดยชอบแก่มนุษย์เหล่านั้น. แต่สำหรับพระตถาคต ย่อมย่อยตามไฟธาตุปกติ ย่อมย่อยโดยชอบ. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ตามอำนาจแห่งกำลังกายและกำลังญาณ และย่อมย่อยสำหรับพระขีณาสพผู้เป็นสาวกของพระตถาคต ด้วยกำลังสมาธิและด้วยความเป็นผู้รู้จักประมาณ ย่อมไม่ย่อยสำหรับบุคคลนอกนี้แม้จะมีฤทธิ์ อีกนัยหนึ่ง เหตุในเรื่องนี้เป็น**อจินไตย** (สิ่งที่ไม่ควรคิด) นั่นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า.

อจินฺตยนฺต (ติ)

[น + จินฺตยนฺต]

จินฺตยนฺต = จินฺต (จินฺตเน) + ณฺย + อนฺต.

ไม่คิดอยู่, เมื่อไม่คิด.

นาจินฺตยนฺโต ปุริโส

วิเสสมธิคจฺฉติ

จินฺติตสฺส ผลำ ปสฺส

มุตฺโตสฺมิ วธพนฺธนา. (ชา. ๑/๒๗)

(นกกระจาบโพธิสัตว์บอกอุบายที่รอดชีวิตมาได้ว่า)

คน**เมื่อไม่คิด** ก็ไม่ได้บรรลุคุณธรรมวิเศษ ท่านจงดูผลกรรมที่เราคิดแล้ว เราพ้นแล้วจากการถูกฆ่าและการจองจำ[ด้วยอุบายนั้น].

อจินฺตยุ์ (กฺริ/อา)

[อ + จินฺต ธาตุ (จินฺตายำ) + ณฺย + อุ์]

ได้คิดแล้ว. ดู จินฺเตติ

ลง อ อาคมด้วยสูตร (กจฺ.๕๑๙) ว่า อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ (ลง อ อักษร เป็นอาคมหน้าธาตุ ในเพราะหิยยัตตนีวิภัตติ อัชชตนีวิภัตติ หรือกาลาติปัตติวิภัตติ ในบางแห่ง), ลง ณฺย วิกรณปัจจัยท้ายธาตุและให้ชื่อว่า การิตะ ด้วยสูตร (กจฺ.๔๕๒) ว่า จุราทิโต เณณฺยา, ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจฺ.๕๒๓) ว่า การิตานำ โณ โลปำ.

ความจริงการลง อ อาคมด้วยสูตรนี้ควรจะลงท้ายธาตุ ไม่ใช่ลงหน้าธาตุเนื่องด้วยสูตรนี้มีนิมิตตะคือวิภัตติ จึงควรลง อ อาคมท้ายธาตุที่อยู่ติดกับนิมิตตะ (วิภัตติ) แต่ในที่นี้ ลงหน้าธาตุห่างจากวิภัตติซึ่งเป็นนิมิตตะ ทั้งนี้เพราะถือตามตัวอย่างที่ปรากฏในพระบาลีเป็นหลัก และที่สุดธาตุนั้นก็มีสระอยู่แล้ว (สระของวิกรณปัจจัย) หากลงไปก็จะถูกลบซึ่งไม่มีประโยชน์แต่อย่างใด ดังที่โบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

สติสฺสเรปิ ธาตฺวนฺเต
ปุนาการาคมสฺสิธ
นิรตฺถตฺตา ปโยคานุ-
โรธา ธาตฺวาทิโต อยำ.

เมื่อมีสระที่สุดธาตุอยู่ การลง อ อาคมนี้ ย่อมลงข้างหน้าธาตุโดยคล้อยตามตัวอย่าง[ในพระบาลี] เพราะการลง อ อาคมอีกในที่สุดแห่งธาตุนี้ไม่มีประโยชน์[แต่อย่างใด]

อจินฺติต (ติ)

[น + จินฺติต]

อันใครๆ ไม่คิดแล้ว, ไม่ได้คิดแล้ว.

อจินฺติตมฺปิ ภวติ
จินฺติตมฺปิ วินสฺสติ
น หิ จินฺตามยา โภคา
อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา. (ชา. ๒/๑๖๐)

(ต่อมาพระโพธิสัตว์ ได้ครองราชสมบัติในเมืองมิถิลาแล้ว ทรงระลึกถึงผลแห่งความเพียรชอบของพระองค์ทรงเปล่งอุทานด้วยกำลังปีติว่า)

แม้สิ่ง**อันเราไม่คิดไว้** (สิ่งที่ไม่ได้คิด) กลับเป็นไปได้ แม้สิ่งอันเราคิดแล้ว (สิ่งที่คิดแล้ว) กลับพินาศไป ทรัพย์สมบัติทั้งหลายของหญิงหรือชาย หาได้สำเร็จด้วยความคิดไม่.

อจินฺติตปุพฺพ (ติ)

[อจินฺติต + ปุพฺพ]

ไม่เคยคิดแล้ว.

จินฺติตปุพฺพ = จินฺติตำ ปุพฺพนฺติ จินฺติตปุพฺพำ (อันตนคิดแล้วในกาลก่อน ชื่อว่า จินตปุพพะ).

น จินฺตปุพฺพ = อจินฺตปุพฺพ.

อพฺภกฺขานนฺติ อทิฏฺฐอสุต**อจินฺติตปุพฺพำ** อิทำ สนฺธิจฺเฉทาทิกมฺมำ, อิทำ วา ราชาปราธิต-กมฺมำ ตยา กตนฺติ เอวรูปำ ทารุณำ อพฺภกฺขานำ วา. (ธมฺม.อฏ. ๒/๔๕)

บทว่า **อพฺภกฺขานำ** (กล่าวตู่) ความว่า การถูกกล่าวตู่อย่างร้ายแรงเห็นปานนี้ว่า กรรมมีการตัดที่ต่อเป็นต้นนี้ก็ดี กรรมคือการประพฤติผิดในพระราชานี้ก็ดี อันเจ้าทำแล้ว ซึ่งตนไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน และ**ไม่เคยคิดแล้ว**.

[คำว่า **เอวรูป์** (เห็นปานนี้) แปลโดยศัพท์ได้ ๒ นัย คือ อันมีอย่างนี้เป็นรูป และอันมีสภาพอย่างนี้, อันมีอย่างนี้เป็นสภาพ (การถูกกล่าวตู่อย่างร้ายแรงอันมีสภาพอย่างนี้) แท้จริงแล้ว รูป ศัพท์มีอรรถ ๑๐ อย่าง ตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๒๕) ว่า

ขนฺเธ ภเว นิมิตฺตมฺหิ
รูปํ วณฺเณ จ ปจฺจเย
สภาวสทฺทสณฺฐาน-
รูปชฺฌานวปูสุ จ.

รูป ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ขันธ์ (รูปขันธ์), ภพ (รูปภพ), เครื่องหมาย, สี, เหตุ, สภาพ (สภาวะ), รูปศัพท์, รูปร่าง, รูปฌาน, และร่างกาย]

อจินฺติตุ (ปุ)

[น + จินฺติตุ] ไม่คิด.

จินฺติตุ = จินฺต (จินฺตายํ) + อิ + ตุ. ลง ตุ ปัจจัยท้าย จินฺต ธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๒๗) ว่า สพฺพโต ณวุตฺวาวี วา.

อวิตกฺกิตาติ อวิตกฺกิตาโร **อจินฺติตาโร**.

(ชา.อฏ. ๖/๕๓)

บทว่า **อวิตกฺกิตา** ได้แก่ ไม่ตรึก คือ ไม่คิด.

อจินฺติย (ติ)

[น + จินฺติย]

อัน...ไม่พึงคิด - ไม่สามารถคิด - ไม่ควรคิด, ที่พ้นความคิด, คาดคะเนไม่ได้, อจินไตย.

จินฺติย = จินฺต ธาตุ (จินตายํ) + อิ อาคม + ณฺย ปัจจัย. จินฺเตตพฺพนฺติ จินฺติยํ. ลง ณฺย ปัจจัยท้าย จินฺต ธาตุในกรรมวาจกด้วยสูตร (กจ.๕๔๑) ว่า ณฺโย จ, ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ.๕๒๓) ว่า การิตานํ โณ โลปฺ, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร (กจ.๖๐๕) ว่า ยถาคมมิกาโร.

เอวํ **อจินฺติยา** พุทฺธา
พุทฺธธมฺมา **อจินฺติยา**
อจินฺติเย ปสนฺนานํ
วิปาโก โหติ **อจินฺติโย**. (อป. ๑/๗)

ตามที่กล่าวมานี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็น **อจินไตย** ธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็เป็นอจินไตย สำหรับผู้ที่เลื่อมใสในอจินไตย ย่อมมีวิบากเป็นอจินไตย.

อจินฺติยา จินฺเตตุํ อสกฺกุเณยฺยา.

(อป.อฏ. ๑/๑๒๗)

อจินไตย คือ อันใครๆ ไม่สามารถคิด.

[คัมภีร์กัจจายนะแสดงกิจจปัจจัยไว้ ๕ คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย, ริจฺจ. ตพฺพ, อนีย ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา, ณฺย ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า ณฺโย จ, เตยฺย ปัจจัยลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ณฺโย จ, ริจฺจ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า กรมฺหา ริจฺจ. เตยฺย ปัจจัย เช่น ญาเตยฺยํ (สิ่งที่บุคคลพึงรู้) ริจฺจ ปัจจัย เช่น ภจฺจ (สิ่งที่บุคคลพึงเลี้ยงดู)

บทว่า **อจินฺติยา** (อจินไตย) ในอรรถกถาได้อธิบายว่า **อสกฺกุเณยฺยา** (ไม่สามารถ) เพื่อแสดงว่า ณฺย ปัจจัยในบทนี้มีอรรถวิธิ

(สามารถ) มิใช่มีอรรถอรหะ (สมควร) เป็นต้น เกี่ยวกับเรื่องนี้มีข้อสังเกตว่า กิจจปัจจัย นอกจากจะใช้ลงในอรรถกรรมวาจก และภาววาจกแล้ว ยังมีความหมายพิเศษอีก คือ มีอรรถสมควร (อรหะ) แปลว่า พึง หรือ ควร, สามารถ (สักกะ) แปลว่า ได้, บอกให้ทำ (เปสะ) แปลว่า จง, อนุญาต (อติสัคคะ) แปลว่า ได้, บอกเวลาที่มาถึง (ปัตตกาละ) แปลว่า จำต้อง, แน่นอน (อวัสสกะ) แปลว่า ต้อง, หนี้สินค้างชำระ (อธมิณะ) แปลว่า ต้อง.

ความหมายพิเศษนี้ มิใช่สาธนะโดยตรง แต่เป็นความหมาย เพิ่มเติมซึ่งปรากฏในสาธนะเหล่านั้น ข้อความข้างต้นกล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤตดังข้อความว่า

เย เอเต ภาวกมฺเมสุ
วิหิตา ตพฺพาทโย
เต อรหวิธีสุ จ วตฺตพฺพา.

ปัจจัยเหล่าใดมี ตพฺพ เป็นต้นลงในภาววาจก และกรรมวาจก ปัจจัยเหล่านั้นพึงกล่าวไว้ในอรรถว่า สมควร และสามารถเป็นต้น]

(ก) อจินไตย, ฐานะอันพ้นวิสัยแห่งการคิด, ฐานะอันพ้นวิสัยแห่งการคาดคะเน.

พุทฺธานำ วา สภาวา **อจินฺติยา** จินฺเตตุำ อสกฺกุเณยฺยา, **อจินฺติเย** จินฺตาวิสยาติกฺกนฺเต ปสนฺนานำ เทวมนุสฺสานำ วิปาโก เทวมนุสฺส-สมฺปตฺตินิพฺพานสมฺปตฺติสงฺขาโต จินฺเตตุำ อสกฺกุเณยฺโย สงฺขฺยาติกฺกนฺโต โหติ ภวติ.

(อป. ๑/๑๒๘)

อีกนัยหนึ่ง สภาวะแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็น**อจินไตย** คือใครๆ ไม่สามารถเพื่อจะคิด วิบากกล่าวคือเทวสมบัติ มนุษย์สมบัติ และนิพพานสมบัติของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เป็น**อจินไตย** คือในฐานะอันพ้นวิสัยแห่งการคิด เป็นสิ่งที่อันใครๆ ไม่สามารถคิด คือล่วงพ้นจากการที่จะนับได้.

ดู อจินฺเตยฺย

(ข) อจินไตย, ฐานะอันพ้นวิสัยที่จะนับได้.

อจินฺติเย จินฺตาวิสยาติกฺกนฺเต ปสนฺนานำ เทวมนุสฺสานำ วิปาโก เทวมนุสฺสสมฺปตฺติ-นิพฺพานสมฺปตฺติสงฺขาโต จินฺเตตุำ อสกฺกุเณยฺโย สงฺขฺยาติกฺกนฺโต โหติ ภวติ. (อป. ๑/๑๒๘)

วิบากกล่าวคือเทวสมบัติ มนุษย์สมบัติ และนิพพานสมบัติของเหล่าเทวดาและมนุษย์ ผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เป็น**อจินไตย** คือ ในฐานะอันพ้นวิสัยแห่งการคิด ย่อมเป็นอันใครๆ ไม่สามารถคิด คือ ล่วงพ้นจากการที่จะนับได้ (ไม่สามารถคำนวณนับได้).

ดู อจินฺเตยฺย

(ค) อันใครๆ ไม่พึงคิด - ไม่พึงคาดคะเน, ฐานะที่พ้นความคิด - ประมาณไม่ได้.

ปชาปตี ตสฺส สุนิมฺมิตสฺส
อจินฺติโย กมฺมวิปาก ตสฺสา
ยเมตำ ปุจฺฉสิ กุหึ อุปฺปนฺนา สาติ
ตำ เต วิยากาสึ อนญฺญถา อหำ. (วิมาน. ๖๒)

(เทพธิดานั้นตอบว่า)

(นางวิสาขามหาอุบาสิกา) เป็นปชาบดีของท้าวสุนิมิตเทวราชนั้น วิบากแห่งกรรม (ผลกรรม) ของนาง **อันใคร ๆ ไม่พึงคิด** ดิฉันได้ชี้แจงคำถามที่พระคุณเจ้าถามถึงสถานที่ที่นางเกิดแต่พระคุณเจ้าแล้ว ตามความเป็นจริง.

อจินฺติโย กมฺมวิปาก ตสฺสาติ วิภตฺติโลปं กตฺวา นิทฺเทโส, ตสฺสา มม สขิยา นิมฺมานรตีสุ นิพฺพตฺตาย กมฺมวิปาโก ปุญฺญกมฺมสฺส วิปาก-ภูตา ทิพฺพสมฺปตฺติ **อจินฺติยา** อปฺปเมยฺยาติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๑๗ - ๕๖)

บาทคาถาว่า **อจินฺติโย กมฺมวิปาก ตสฺสา** เป็นนิทเทสชี้แจงถึงการลบวิภัตติ. ความว่า วิบากแห่งกรรม (ผลกรรม) ของเพื่อนหญิงของดิฉันผู้เกิดในสวรรค์ชั้นนิมมานรดีนั้น เป็นวิบากแห่งบุญกรรม (ผลกรรม) คือ เป็นทิพยสมบัติ อันใครๆ ไม่พึงคิด คือ ไม่พึงประมาณ (ประมาณไม่ได้).

[กมฺมวิปาก (ผลกรรม) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = กรรม, ผล = จิต อุตุ หรืออาหารซึ่งมีกรรมเป็นเหตุ)

กมฺมวิปาก = (กมฺมวิปากํ) ลบนิคคหิต เพื่อรักษาฉันทลักษณ์ กล่าวคือ บาทคาถาที่ ๒ นี้เป็นอุเปนทรวิเชียรคาถา ที่มี ช ต ช คณะและครุ ๒ พยางค์ (๑๒๑, ๒๒๑, ๑๒๑, ๒ ๒) ดังนั้น จึงลบนิคคหิตที่ กํ (๒) เป็น ก (๑) ดังที่คัมภีร์กัจจายนะ (กจ.๓๙) ว่า พฺยญฺชเน จ (นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง). ในคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๔๗) กล่าวว่า โลปํ (เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง ลบนิคคหิตได้บ้าง) ในวุตติ (คำอธิบายสูตร ๕๔) ของรูปสิทธิปกรณ์ ได้แสดงถึงเหตุแห่งการลบนิคคหิตไว้อย่างชัดเจนว่า นิคฺคหีตํ โข พฺยญฺชเน จ ปเร โลปํ ปปฺโปติ กฺวจิ ฉนฺทานุรกฺขณาทิมฺหิ (นิคคหิตแล ย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่งคือในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น อริยสจฺจาน ทสฺสนํ (การเห็นอริยสัจจ์) ลบนิคคหิต เพื่อเป็น ช คณะ (๑๒๑), สนฺตา วาจา จ กมฺม จ ลบนิคคหิต เพื่อเป็น ช คณะ (๑๒๑)

อาทิ ศัพท์ใน ฉนฺทานุรกฺขณาทิมฺหิ (ในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น) หมายเอา ตำแหน่งที่ออกเสียงง่ายในร้อยแก้ว (วาจาสิลิฏฐะ)

วิยากาสึ (ชี้แจง=ตอบ) = วิอากาสึ แปลง อิ ที่ วิ เป็น ย=พฺย แปลง พฺย เป็น วิย ด้วยหลักนิรุตตินัย ที่เรียกว่า ปสารณนัย (การยืดคำ หมายถึงการเพิ่มพยางค์ในบท) ส่วนในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๙) กล่าวว่า ให้แปลง อิ ที่ วิ เป็น อิย = วิย + อากาสึ = วิยากาสึ.

การยืดคำ (ปสารณนัย) คือการเพิ่มพยางค์ในบาทคาถา เพื่อต้องตามฉันทลักษณ์ เพราะในบาทคาถาที่ ๔ นี้เป็นอินทรวงศ์คาถา ๑๒ พยางค์ ประกอบด้วย ต ต ช ร คณะ (๒๒๑, ๒๒๑, ๑๒๑, ๒๑๒) ดังนั้น บทว่า วิอากาสิ จึงต้องแปลง อิ ที่ วิ เป็น ย เพื่อเพิ่มพยางค์ให้เป็น ต คณะ (๒๒๑) ส่วนในคาถา รูปว่า วิยากาสึ คำว่า สึ (๒) ให้ถือว่าเป็นลหุ (๑)

ก็จะตรงตามคณะฉันท์ ดังที่คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๕๙, ๑๖๑, ๑๖๒) กล่าวว่า

วุตฺตานุรกฺขณตฺถํ วิปรีตตา (๑๕๙)
(ในที่ต้องการรักษากฎบังคับของคาถา) ตามมติของอาจารย์ มีการเปลี่ยนครุเป็นลหุ, ลหุเป็นครุ เพื่อรักษาคาถา.

อปฺปกฺขรานำ พหุตฺตมณฺณถตฺตญฺจ (๑๖๑)
(ในที่ต้องการรักษากฎบังคับของคาถา) คำที่มีพยางค์น้อย ให้มีพยางค์เพิ่มขึ้น หรือเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้.

พหุกฺขรานำ อปฺปตฺตมณฺณถตฺตญฺจ (๑๖๒)
(ในที่ต้องการรักษากฎบังคับของคาถา) คำที่มีพยางค์มาก ให้ลดพยางค์ลง หรือเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้.

หมายเหตุ:- อุเปนทรวิเชียร (๑๑ พยางค์) อินทรวิเชียร (๑๑ พยางค์) อินทรวงศ์ (๑๒ พยางค์) วังสัฏฐะ (๑๒ พยางค์) วสันตดิลก (๑๔ พยางค์) สัททูลวิกีฬิตะ (๑๙ พยางค์) สัทธรา (๒๑ พยางค์) เป็นที่นิยมแต่งของกวีในวรรณกรรมบาลีสันสกฤต ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์หรือวรรณคดี ส่วนคาถาง่ายๆ ที่นิยมเขียน คือ ปัฐยาวัตรคาถา (๘ พยางค์)]

(ฆ) การไม่คิดพิจารณาให้ดี, ไม่สามารถให้เป็นไปด้วยเหตุสักว่าความคิด.

อภิภูตสฺส ทุกฺเขน
สลฺลวิทฺธสฺส รุปฺปโต
ปฏิสงฺขา มหาโฆรา
นาคสฺสาสิ **อจินฺติยา**. (เถร. ๓๔๒)

(พระปุสสเถระได้กล่าวภาษิตว่า)

การไม่คิดพิจารณาให้ดี ได้เป็นความเลวร้ายอย่างใหญ่หลวงของพญาช้างที่ถูกลูกศรเสียบแทง ถูกทุกขเวทนาครอบงำทุรนทุรายอยู่.

มหาโฆราติ สรีรชีวิเตสุ นิรเปกฺขตาย ภิมฺมา ครุตรา ปฏิสงฺขา อญฺเญหิ **อจินฺติยา** จินฺตามตฺเตน ปวตฺเตตุ อสกฺกุเณยฺยา ฉทฺทนฺตมหานาคสฺส อาสิ อโหสิ. (เถร.อฏ. ๒/๓๓๖)

บทว่า **มหาโฆรา** ความว่า ความกลัว การพิจารณามากไปด้วยความเคารพ จนไม่ห่วงใยในร่างกายและชีวิต คือ ไม่อาจจะให้สักว่าความคิดเป็นไปโดยประการอื่นได้ มี คือ ได้มีแล้วแก่พระยาช้างฉัททันต์.

(ง) อานุภาพอันใคร ๆ ไม่ควรคิด, อานุภาพสุดที่จะคิด (สุดที่จะคาดคิด).

โส โมทสิ นาริคณปฺปโพธโน
วิมานปาสาทวเร มโนรเม
อจินฺติโย สพฺพคุณูปปนฺโน
ราชา ยถา เวสฺสวโณ นพินฺยา.

(วิมาน. ๑๑๘)

(พวกพ่อค้าตอบว่า)

ตัวท่านนั้น**มีอานุภาพอันใคร ๆ ไม่ควรคิด** ประกอบด้วยคุณทุกอย่าง ผู้อันหมู่เทพนารีปลุกเร้า บันเทิงอยู่ในวิมานปราสาทที่ประเสริฐน่ารื่นรมย์ใจ เหมือนท้าวเวสวัณบันเทิงอยู่ในนพินีสถาน (สระบัว).

อจินฺติโยติ อจินฺเตยฺยานุภาโว.

(วิมาน.อฏ. ๓๑๙)

บทว่า **อจินฺเตยฺโย** (มีอานุภาพอันใครๆ ไม่ควรคิด) คือ มีอานุภาพสุดที่จะคาดคิด.

[สระบัว ๒ ศัพท์ คือ ภิสินี, อมฺพุชินี, สระบัวยังมีอีกหลายศัพท์ เช่น นฬินี, ปงฺกชินี, วิสินี, สโรชินี, ปทฺมินี เป็นต้น. ธาน.๖๘๙]

อจินฺเตตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + จินฺเตตฺวา] ไม่คิดแล้ว.

จินฺต (จินฺตเน) + เณ + อิ + ตฺวา.

สุมุโข จ **อจินฺเตตฺวา**

วิสชฺชิ ผรุสํ คิรํ

ภาวโทสมนญฺญาย

อสฺมากายํ วิหงฺคโม. (ชา. ๒/๙๘)

(พระราชาตรัสตอบว่า)

ส่วนหงส์สุมุขะนี้ **ไม่คิดแล้ว** (ไม่ทันคิด) ไม่ทราบความประทุษร้ายแห่งจิตต่อข้าพระองค์ จึงได้เปล่งวาจาอันหยาบคายออกมา.

อจินฺเตยฺย (ติ) (ส - อจินฺตฺย)

[น + จินฺเตยฺย]

อจินไตย, สิ่งที่ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด, พ้นความคิด, คาดคะเนไม่ได้.

จินฺเตยฺย = จินฺต (จินฺตเน) + ณฺย. ลง ณฺย ปัจจัยท้าย จินฺต ธาตุในกรรมวาจกด้วยสูตร (กจ. ๕๔๑) ว่า ณฺโย จ, ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ. ๕๒๓) ว่า การิตานํ โณ โลปฺ, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร (กจ.๖๐๕) ว่า ยถาคมมิกาโร, พฤทธิ์ อิ เป็น เอ (อิการสฺเสกาโร วุทฺธิ), ซ้อน ยฺ (ยการสฺส ทฺวิตฺตํ).

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว **อจินฺเตยฺยานิ** น จินฺเตตพฺพานิ ยานิ จินฺเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺส. (อ. ๑/๓๙๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **อจินไตย** (เรื่องไม่ควรคิด) ๔ ประการนี้ อันใครๆ ไม่ควรคิด (หาก) ใครคิด พึงมีส่วนแห่งความเป็นบ้า (จะเกิด) ความเดือดร้อน.

อจินฺเตยฺยานีติ จินฺเตตุํ อยุตฺตานิ.

(อ.อฏ. ๒/๓๑๙)

บทว่า **อจินฺเตยฺยานิ** คือ ไม่ควรคิด.

ชานามิ อาวุโสติ มตสรีรํ อุฏฺจหิตฺวา กเถตุํ สมตฺถํ นาม นตฺถิ, อิทํ กถํ กเถสีติ. พุทฺธานุภาเวน. ภควา กิร โกรกฺขตฺติยํ อสุรโยนิโต อาเนตฺวา สรีเร อธิโมเจตฺวา กถาเปสิ. ตเมว วา สรีรํ กถาเปสิ, **อจินฺเตยฺโย** หิ พุทฺธวิสโย.

(ที.อฏ. ๓/๗)

ถามว่า:ขึ้นชื่อว่าซากศพที่สามารถลุกขึ้นมาพูดว่า "ผู้มีอายุ เรารู้" หามีไม่ แต่ซากศพนี้พูดได้อย่างไร ตอบว่า:ซากศพพูดได้ด้วยพุทธานุภาพ ดังสดับมาว่า พระผู้มีพระภาคนำโกรขัตติยะมาจากกำเนิดอสุรกาย แล้วให้สิงในสรีระ จึงให้พูดได้ หรือทรงยังสรีระนั้นนั่นแหละให้พูดได้ เพราะพุทธวิสัยเป็น**สิ่งที่บุคคลไม่พึงคิด** (คาดคะเนไม่ได้).

[ในอังคุตตรนิกาย อจินเตยยสูตร พระพุทธองค์ได้ตรัสสิ่งที่บุคคลไม่พึงคิดไว้ ๔ ประเภท คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย ผลกรรม (กรรมวิบาก) และความคิดเรื่องโลก (โลกจินดา) สิ่งเหล่านี้นอกเหนือจากความเข้าใจของบุคคลทั่วไป เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น ทั้งนี้เพราะความคิดของคนเป็นเพียงจิตที่ประกอบด้วยวิตก บางขณะก็มีปัญญาประกอบร่วมด้วย บางขณะก็ไม่มี ทั้งจิตของเราก็เศร้าหมองด้วยอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกมลสันดาน เหมือนมีความมืดปกคลุมอยู่ การจะรู้สิ่งที่ละเอียดสุขุมทั้ง ๔ อย่างนี้ ย่อมเป็นไปไม่ได้ ในบรรดาอจินไตยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทรงมีพระญาณไม่มีที่สุด (อนันตะ) ในการรับรู้และมีอานุภาพพิเศษอื่นๆ เช่น การสำแดงฤทธิ์เป็นต้น ผลเหล่านี้เกิดจากบารมีที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาตินับไม่ถ้วน แต่ภาวะนี้อยู่เหนือวิสัยที่ปุถุชนผู้มีกิเลสหนา ปัญญาหยาบจะคาดคิดได้ ส่วนฌานทำให้จิตผุดผ่อง และมีอำนาจ ในการแสดงอิทธิฤทธิ์ได้เมื่อบรรลุอภิญญา เพราะจิตที่ฝึกฝนดีแล้ว ย่อมมีอานุภาพเหนือธรรมดา ปัจจุบันนักวิทยาศาสตร์ก็พิสูจน์อำนาจจิตที่มีพลังได้ แต่คนทั่วไป มักไม่เชื่อเรื่องนี้ โดยคิดว่าเป็นเรื่องงมงาย แม้ผลกรรม (กรรมวิบาก) ที่ทำมาในภพก่อนๆ หรือความคิดเรื่องโลก (โลกจินดา) ว่าใครเป็นคนเนรมิตและเนรมิตตอนไหนก็เป็นภาวะล่วงพ้นวิสัยของคนธรรมดา ด้วยเหตุดังกล่าวพระพุทธองค์จึงตรัสว่าสิ่งที่เป็นอจินไตย (ไม่ควรคิด) มี ๔ ประเภท]

อจินฺเตยฺยฏฺฐาน (น)

[อจินฺเตยฺย + ฐาน]

ฐานะอันใครๆ ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด. ฐานะที่พ้นความคิด - คาดคะเนไม่ได้.

อจินฺเตยฺยฏฺฐานตา (ถี)

[อจินฺเตยฺยฏฺฐาน + ตา]

ความเป็นฐานะอันใครๆ ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด. ความเป็นฐานะที่พ้นความคิด.

มหาภูตสามญฺญโตติ เอตานิ หิ ยถา มายากาโร อมณิเยว อุทกํ มณิ กตฺวา ทสฺเสติ อสุวณฺณเยว เลฑฺฑุ สุวณฺณํ กตฺวา ทสฺเสติ ยถา จ สยํ เนว ยกฺโข น ปกฺขี สมาโน ยกฺขภาวมฺปิ ปกฺขิภาวมฺปิ ทสฺเสติ เอวเมว สยํ อนีลาเนว หุตฺวา นีลํ อุปาทารูปํ ทสฺเสนฺติ อปีตานิ... อโลหิตานิ...อโนทาตาเนว หุตฺวา โอทาตํ อุปาทารูปํ ทสฺเสนฺตีติ มายาการมหาภูตสามญฺญโต มหาภูตานิ. ยถา จ ยกฺขาทีนิ มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ เนว เตสํ ตสฺส อนฺโต น พหิจานํ อุปลพฺภติ น จ ตํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติ เอวเมว เอตานิปิ เนว อญฺญมญฺญสฺส อนฺโต น พหิ จิตานิ หุตฺวา อุปลพฺภนฺติ น จ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺตีติ. **อจินฺเตยฺยฏฺฐานตาย** ยกฺขาทิมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๘)

คำว่า **มหาภูตสามญฺญโต** (เพราะเหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น) ความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้เปรียบเหมือนนักเล่นกล ย่อมทำน้ำ อันมิใช่แก้วมณีให้เป็นแก้วมณี ย่อมแสดงก้อน

ดินอันมิใช่ทองคำให้เป็นทองคำได้ ฉันใด อนึ่ง ตัวเอง[คือนักเล่นกล]มิใช่เป็นยักษ์ มิใช่เป็นนก ย่อมแสดงความเป็นยักษ์บ้าง เป็นนกบ้าง ฉันใด รูปเหล่านี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นสีเขียว ก็แสดงอุปาทายรูป (รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น) ให้เป็นสีเขียว ตัวเองมิใช่เป็นสีเหลือง ก็แสดงอุปาทายรูปให้เป็นสีเหลือง มิใช่เป็นสีแดงหรือสีขาวก็แสดงอุปาทายรูป ให้เป็นสีแดงหรือสีขาวได้

ดังนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อว่ามหาภูต เพราะเป็น เหมือนมหาภูตคือนักเล่นกล

อนึ่ง มหาภูตคือยักษ์เป็นต้น ย่อมสิงบุคคลใด ก็หามันไม่ได้ในภายในหรือภายนอกของผู้ที่ถูกสิงนั้น และมันจะไม่อาศัยบุคคลนั้นอยู่ ก็หาไม่ ข้อนี้ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ฉันนั้น จะค้นหาภายในหรือภายนอก ของกันและกันก็หาไม่ได้ และจะไม่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ ก็หาไม่ ดังนั้น รูปเหล่านั้นจึงชื่อมหาภูต เพราะเหมือนมหาภูตคือยักษ์เป็นต้น โดยความเป็น**ฐานะที่ใคร ๆ ไม่พึงคิด**.

[มหาภูต หมายถึง นักเล่นกล มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต ภูโต มหาภูโต (บุคคลผู้ยิ่งใหญ่) โดย ภูต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สตฺต, (สัตว์, บุคคล) หรือหมายถึง ภูตมียักษ์เป็นต้น โดย ภูต ศัพท์สามารถแปลทับศัพท์ว่า ภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตา ภูตา มหาภูตา (ภูตผู้ยิ่งใหญ่) หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตว่า มหาภูตา วิยาติ มหาภูตา (รูปที่เหมือนนักเล่นกลและยักษ์เป็นต้น) โดยลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต.

มหาภูต ที่หมายถึงนักเล่นกลและยักษ์ เป็นต้น ท่านประกอบใช้เป็นปุงลิงค์ ในคัมภีร์มูลฎีกา แต่ในกรณีที่หมายถึงนางยักษิณี อรรถกถาประกอบใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า มหาภูตานิ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๒) จึงอนุญาตลิงค์ทั้งสองไว้ว่า ภูตสทฺทสฺส อุภยลิงฺคตฺตา นปุสกตา กตา (ท่านทำความเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะ ภูต ศัพท์มีลิงค์ทั้งสองได้)]

อจินฺเตยฺยตฺต (น)

[อจินฺเตยฺย + ตฺต]

ความเป็นฐานะที่ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด.

น จินฺเตตพฺพานีติ อจินฺเตยฺยตฺตาเยว น จินฺเตตพฺพานิ. (อ.อฏ. ๒/๓๑๙)

สองบทว่า น จินฺเตตพฺพานิ คืออันบุคคล ไม่ควรคิด เพราะ**เป็นฐานะที่ไม่พึงคิด**.

อจินฺเตยฺยานุภาว (ปุ)

[อจินฺเตยฺย + อานุภาว]

อานุภาพที่ใครๆ ไม่พึงคิด - ไม่ควรคิด.

(ติ) ผู้มีอานุภาพที่ใครๆ ไม่พึงคิด.

ดู อจินฺติย อรรถ (ง)

อจิรํ (พฺย)

[น + จิรํ]

ไม่นาน, ไม่ช้า, ไม่ยั่งยืน, ชั่วครู่นี้.

อจิรํ วต'ยํ กาโย
ปถวึ อธิเสสฺสติ
ฉุทฺโธ อเปตวิญฺญาโณ
นิรตฺถํว กลิงฺครํ. (ธมฺม. ๑๙)
อีก**ไม่นาน**หนอ ร่างกายนี้ พอปราศจากวิญญาณ ก็จักถูกทอดทิ้งนอนทับถมแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้อันหาประโยชน์มิได้.

อจิรํ วตาติ ภิกฺขุ น จิรสฺเสว อยํ กาโย ปถวึ อธิเสสฺสติ, อิมิสฺสา ปกติสยเนน สยิตาย ปถวิยา อุปริ สยิสฺสติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๐๓)
บทว่า **อจิรํ วต** เป็นต้น ความว่า ภิกษุ ต่อกาลไม่นานเลย กายนี้จักนอนถมแผ่นดิน คือ จักนอนเบื้องบนแห่งแผ่นดิน ที่สัตว์นอนแล้วด้วยการนอนปกตินี้.

[คำว่า **ปถวึ** ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึงอธิบายว่า กติปาเหเนว ปถวิยํ เสสฺสติ (จักนอนบนแผ่นดินโดยวันเล็กน้อย) ดังที่กัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่า ตติยาสตฺตมีนญฺจ (ลงทุติยาวิภัตติในอรรถแห่งตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ) ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์ มีความเห็นว่าควรลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม ตามมตินี้ คำว่า ปถวึ อธิเสสฺสติ แปลตามศัพท์ว่า "จักนอนถมซึ่งแผ่นดิน" มติดังกล่าวนี้คล้อยตามความเห็นในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๔ สูตร ๔๖)

คำว่า **ฉุทฺโธ** มีพบในฉบับลังกา, โรมัน, พม่า คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ฉุภ ธาตุ (นิจฺฉุภเน = ถ่ม, บ้วนทิ้ง (ภู) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉุพฺภิตฺถาติ ฉุทฺโธ (ถูกทอดทิ้งแล้ว) ส่วนฉบับไทยบางฉบับมีรูป ว่า ฉุฑฺโฑ สำเร็จรูปมาจาก ฉฑฺฑ ธาตุ ฉฏฺฏเน=ละ - ทิ้ง (จุ) + อ ปัจจัย แปลง อ ที่ ฉ เป็น อุ ตามกฎไวยากรณ์ คำว่า ฉุทฺโธ เหมาะสมกว่าคำว่า ฉุฑฺโฑ ทั้งนี้เพราะไม่มีคัมภีร์ไวยากรณ์ใดอนุญาตการแปลง อ เป็น อุ ในรูปว่า ฉุฑฺโฑ แม้ อ ปัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะ และอดีตกาลดังเช่นในรูปนี้ก็มีพบน้อย นอกจากนี้ อรรถกถาธรรมบทก็ได้อธิบายว่า คำนี้ประกอบด้วย ต ปัจจัย โดยไขด้วยคำว่า อปวิทฺโธ ที่มาจาก อป บทหน้า วิธ ธาตุ (ภาเค=แบ่ง) + ต ปัจจัย ดังนั้น คำว่า ฉุทฺธ จึงสมควรกว่า ฉุฑฺฑ]

อจิรํคต (ติ)

[อจิรํ + คต] ไปไม่นาน.

อจิรํคต เป็นพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาสที่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเสสนะของอัญญบท) มีรูปวิเคราะห์ว่า อจิรํ คตสฺส ยสฺส โสยํ อจิรํคโต (กาลอันไม่นาน มีอยู่ แก่ผู้ใด ผู้ไปแล้ว เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อจิรังคตะ (ผู้ไปแล้วไม่นาน).

อจิรํคเต ปูคเณ
ถมฺภํ อทาสหํ ตทา
หฏฺโจ หฏฺเจน จิตฺเตน
ปจมํ อุสฺสเปสหํ. (อป. ๑/๖๑)

(พระเอกถัมภิกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)

เมื่อคณะอุบาสก**ไปไม่นาน** ครั้งนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ถวายเสา มีจิตร่าเริง เบิกบาน ได้ยกเสานั้น เป็นต้นที่หนึ่ง.

อจิรำคตมตฺต (ติ)

[อจิรำคต + มตฺต]

สักว่าไปแล้วไม่นาน, พอไปได้ไม่นาน.

อจิรำคตมตฺตำ มำ
มิคราชา อโปถยิ
สีเหน โปถิโต สนฺโต
ตตฺถ กาลงฺกโต อหำ. (อป. ๑/๓๒๓)

(พระติณมุฏฐิทายกเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ราชสีห์ได้เบียดเบียนข้าพเจ้า **ผู้สักว่าไปแล้วไม่นาน** (พอไปได้ไม่นาน) ข้าพเจ้าถูกราชสีห์ทำให้ล้มลงได้สิ้นชีวิตลงในที่นั้น.

[คำว่า สนฺต มักแปลว่า สัตบุรุษ เป็นนามศัพท์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมุ ธาตุ (อุปสเม= สงบ + ต ปัจจัย) แปลตามศัพท์ว่า ผู้สงบแล้ว แต่ในที่นี้แปลว่า มีอยู่ เป็นกริยาศัพท์ มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย]

อจิร (ติ)

[น + จิร]

ไม่นานนัก, ไม่ยั่งยืน, ใหม่.

นิชฺฌตฺตา สิวโย สพฺเพ
ปิตา นำ ทฏฺฐุมิจฺฉติ
มาตา จ ทุพฺพลา ตสฺส

อจิรา จกฺขูนิ ชียเร. (ชา. ๒/๓๓๘)

(ชูชกโกหกว่า)

ชาวกรุงสีพีทุกคน ตกลงยินยอมแล้ว พระบิดาก็ทรงพระประสงค์จะพบพระราชบุตรนั้น และพระมารดาของพระราชบุตรนั้น ก็ทรงทุพพลภาพ **ไม่นานนัก** พระเนตรทั้ง ๒ ของพระองค์ก็จักขุ่นมัว.

[ชียเร = ชร (วโยหานิมฺหิ) + อ + อนฺติ แปลง ชร เป็น ชียฺย ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕) ว่า ชรมรานำ ชีรชียฺยมียฺยา วา, ลบ ย อักษรตัวหนึ่ง และแปลง อนฺติ วิภัตติเป็น เร ด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานำ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ]

อจิรอรหตฺตปฺปตฺต (ติ)

[อจิร + อรหตฺต + ปตฺต]

ผู้บรรลุอรหัตตผลแล้วไม่นาน.

เอกำ สมยำ อายสฺมา วงฺคีโส สาวตฺถิยำ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม. เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา วงฺคีโส **อจิรอรหตฺตปฺปตฺโต** หุตฺวา วิมุตฺติสุขำ ปฏิสำเวที ตายำ เวลายำ อิมา คาถาโย อภาสิ. (สำ. ๑/๑๙๗)

สมัยหนึ่ง ท่านพระวังคีสะอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ก็โดยสมัยนั้นแล ท่านพระวังคีสะ **เป็นผู้บรรลุอรหัตตผลแล้วไม่นาน** เสวยวิมุตติสุขอยู่ ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ในเวลานั้น.

อจิรการิต (ติ)

[อจิร + การิต]

การิต = กร (กรเณ) + เณ + อิ + ต.

ให้ทำแล้วโดยกาลไม่นาน, ให้สร้างเสร็จได้ไม่นาน.

เอกํ สมยํ ภควา สกฺเกสุ วิหรติ กปิลวตฺถุสฺมึ นิคฺโรธาราเม. เตน โข ปน สมเยน กาปิลวตฺถวานํ สกฺยานํ นวํ สนฺถาคารํ **อจิรการิตํ** โหติ อนชฺฌาวุฏฺฐํ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เกนจิ วา มนุสฺสภูเตน. (ม. ๒/๑๖)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ก็โดยสมัยนั้นแล ท้องพระโรงหลังใหม่ที่พวกเจ้าศากยะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ทรง**ให้สร้างเสร็จได้ไม่นาน** ยังไม่มีสมณะพราหมณ์หรือใครๆ ที่เป็นมนุษย์ เข้าพักอาศัย.

อจิรการิตํ โหตีติ กฏฺฐกมฺมสิลากมฺมจิตฺตกมฺมาทิวเสน สุสชฺชิตํ เทววิมานํ วิย อฏฺนานิฏฺฐาปิตํ. (ม.อฏ. ๓/๑๒)

สองบทว่า **อจิรการิตํ โหติ** (ให้สร้างเสร็จได้ไม่นาน) ความว่า ที่จัดแจงดีแล้วด้วยอำนาจงานไม้ งานหินและงานจิตรกรรมเป็นต้น ให้สำเร็จได้ไม่นาน ดุจเทพวิมาน.

[คำว่า เอกํ สมยํ แปลตามศัพท์ว่า "ตลอดสมัยหนึ่ง" โดยลงทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยค คือ การประกอบต่อเนื่อง ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา แต่อาจแปลตามศัพท์ว่า "ในสมัยหนึ่ง" ก็ได้ โดยลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติตามมติของพระโบราณาจารย์ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา อย่างไรก็ตาม ในที่นี้แปลว่า "สมัยหนึ่ง" เพื่อย่อคำ]

อจิรกาล (ปุ)

[อจิร + กาล]

เวลาไม่นาน, ชั่วครู่.

กถญฺหิ นาม อยฺโย อุทายี ตีขณิกนฺติ เอตฺถ ตีขโณติ **อจิรกาโล** วุจฺจติ. ตงฺขณิกนฺติ อจิรกาลาธิการิกํ. (วิ.อฏ. ๒/๑๔๐)

เวลาไม่นาน เรียกว่า ตังขณะ (ขณะนั้น) ในคำว่า กถํ หิ นาม อยฺโย อุทายิ ตีขณิกํ นี้.

บทว่า **ตงฺขณิกํ** ได้แก่ การชักสื่อมีการทำหน้าที่ชั่วเวลาไม่นาน.

ดู อจิรกาลาธิการิก

อจิรกาลาจาริก (ติ)

[อจิรกาล + อาจาร + อิก]

มีการประพฤติล่วงละเมิดโดยกาลไม่นาน - ชั่วครู่หนึ่ง.

ดู อจิรกาลาธิการิก

อจิรกาลาธิการิก (ติ)

[อจิรกาล + อธิการ + อิก]

มีการทำหน้าที่ชั่วเวลาไม่นาน.

ตีขณิกนฺติ **อจิรกาลาธิการิกํ**. (วิ.อฏ. ๒/๑๔๐)

บทว่า ตีขณิกํ ได้แก่ การชักสื่อมี**การทำหน้าที่ชั่วเวลาไม่นาน**.

อจิรกาเล อธิกาโร เอตสฺส อตฺถีติ **อจิรกาลาธิการิกํ**, สญฺจริตฺตํ. “อจิรกาลาจาริกนฺติ วา ปาโจ, อจิรกาเล อาจาโร อชฺฌาจาโร เอตสฺสาติ **อจิรกาลาจาริกํ**. (สารตฺถ. ๒/๓๒๖)

การทำหน้าที่ในกาลไม่นาน มีอยู่แก่การชักสื่อนี้ เหตุนั้น การชักสื่อนี้ ชื่อว่า **อจิรกาลาธิการิกะ** (มีการทำหน้าที่ชั่วกาลไม่นาน).

อีกนัยหนึ่ง ปาฐะว่า อจิรกาลาจาริกํ ดังนี้ ก็มี มีรูปวิเคราะห์ว่า ความประพฤติ คือ การล่วงละเมิดในกาลไม่นาน มีอยู่แก่การชักสื่อนี้ เหตุนั้น การชักสื่อนี้ ชื่อว่า อจิรกาลาจาริกะ (มีการล่วงละเมิดชั่วกาลไม่นาน)

ดู วิมติ. ๑/๒๖๘

[อธิการ กล่าวความเป็นเจ้าของ ดู โถม.]

อจิรปกฺกนฺต (ติ)

[อจิร + ปกฺกนฺต]

หลีกไปไม่นาน, เพิ่งจะจากไป,

หลีกไปโดยกาลไม่นาน.

อปกฺกมีติ ปกฺกนฺโต, ปุริโส, อจิรํ ปกฺกนฺตสฺส ยสฺส โสยํ **อจิรปกฺกนฺโต** (บุรุษใดหลีกไปแล้วเหตุนั้น บุรุษนั้น ชื่อว่า ปกฺกนฺต, กาลอันไม่นาน มีอยู่แก่บุรุษใดผู้หลีกไปแล้ว บุรุษนั้น ชื่อว่า อจิรปกฺกนฺต (หลีกไปไม่นาน, กัตตุสาธนะ)

อถวา “อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ, นาคานมิว ปพฺพเตติ เอตฺถ ปน “ปทกฺกมนํ ปทกฺกนฺตนฺติ ภาวตฺเถ ปวตฺตปทกฺกนฺตปทาทิ วิย “ปกฺกมนํ ปกฺกนฺตนฺติ ภาวตฺถํ หทเย กตฺวา อจิรํ ปกฺกนฺตํ ยสฺส โสยํ **อจิรปกฺกนฺโต**ติปิ สมาโส กาตพฺโพ. เอวํ อจิรปกฺกนฺตสทฺโท พาหิรตฺถสมาโสปิ โหติ อพาหิรตฺถสมาโสปิ.

อีกอย่างหนึ่ง หากคิดว่า บทว่า ปกฺกนฺตํ เป็นภาวสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า ปกฺกมนํ ปกฺกนฺตํ (การหลีกออก ชื่อว่า ปกฺกนฺต) เหมือนบทว่า **ปทกฺกนฺต** ที่เป็นไปในอรรถภาวสาธนะว่า ปทกฺกมนํ ปทกฺกนฺตํ (การก้าวเท้า ชื่อว่า ปทกฺกนฺต) เช่น อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ, นาคานมิว ปพฺพเต (สถานที่นี้เป็นที่ย่างพระบาทของกัณหาและชาลีเหล่านั้น ดุจที่ย่ำเท้าของช้างทั้งหลายบนภูเขา) พึงทำเป็นบทสมาส โดยวิเคราะห์ได้อีกนัยหนึ่งว่า อจิรํ ปกฺกนฺตํ ยสฺส โสยํ **อจิรปกฺกนฺโต** (การหลีกออกสิ้นกาลไม่นาน มีอยู่แก่บุรุษใด บุรุษนั้น ชื่อว่า อจิรปกฺกนฺต (ผู้มีการหลีกออกไม่นาน)

เมื่อเป็นเช่นนี้ ศัพท์ว่า อจิรปกฺกนฺต จึงเป็นได้ทั้งพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาสที่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเสสนะของอัญญบท) และอพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาส ที่ไม่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเสสนะของอัญญบท)

พหุพพีหิสมาสทั้งหมด ชื่อว่าพาหิรัตถสมาส เพราะเป็นสมาสที่มีอรรถของอัญญบทเป็นประธาน, ทวันทสมาสเป็นต้น ชื่อว่าอพาหิรัตถสมาส เพราะไม่ได้อรรถของอัญญบท.

ตตฺร โข อายสฺมา สาริปุตฺโต **อจิรปกฺกนฺตสฺส** ภควโต ภิกฺขู อามนฺเตสิ “อาวุโส ภิกฺขเวติ.

(ม. ๑/๑๗)

เมื่อพระผู้มีพระภาค เสด็จ**หลีกไปไม่นาน** ท่านพระสารีบุตร ได้เรียกภิกษุทั้งหลาย ในวิหารนั้นมากล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย.

อจิรปกฺกนฺตสฺสาติ ปกฺกนฺตสฺส สโต น จิเรน.

(ม.อฏ. ๑/๑๐๓)

บทว่า **อจิรปกฺกนฺตสฺส** (เสด็จหลีกไปไม่นาน) ได้แก่ เสด็จหลีกไปโดยกาลไม่นาน.

ดู อ. ๑/๑๔๘, ๓/๓๙๔ อ.อฏ. ๒/๑๗๓, ๓/๓๒๗

อจิรปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อจิร + ปฏิจฺฉนฺน]

(อาบัติ) ที่ปิดไว้ไม่นาน.

ปฏิจฺฉนฺน = ปฏิ + ฉิท (ฉาทเน) + ต. แปลง ต ปัจจัยท้าย ฉิท ธาตุเป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา.

อจิรปฏิจฺฉนฺนนฺ จิรปฏิจฺฉนฺนาติ กโรนฺตสฺสาปิ วุฏฺจาติ. จิรปฏิจฺฉนฺนนฺ **อจิรปฏิจฺฉนฺนาติ** กโรนฺตสฺส น วุฏฺจาติ. (วิ.อฏ. ๔/๒๖)

ภิกษุใดทำวินัยกรรมว่า ปิดไว้นาน สำหรับอาบัติที่**ปิดไว้ไม่นาน** อาบัติของภิกษุแม้นั้นย่อมออก. ภิกษุใดทำวินัยกรรมว่า **ปิดไว้ไม่นาน** สำหรับอาบัติที่ปิดไว้นาน อาบัติของภิกษุแม้นั้น ย่อมไม่ออก.

อจิรปพฺพชิต (ติ)

[อจิร + ปพฺพชิต = ป + วช + อิ + ต]

บวชได้ไม่นาน, เพิ่งบวช.

อจิรนฺ ปพฺพชิตสฺส ยสฺส โสยนฺ **อจิรปพฺพชิโต** กาลอันไม่นานมีอยู่แก่ผู้ใดผู้บวชแล้ว เหตุนั้นชื่อว่าอจิรปัพพชิตะ (ผู้บวชแล้วไม่นาน).

อถวา ยถา "จิตวาติ เอตฺถ จานนฺ "จิตนฺติ วุจฺจติ, ตถา อิธาปิ ปพฺพชนนฺ "ปพฺพชิตนฺติ วุจฺจติ. ตสฺมา อจิรนฺ ปพฺพชิตนฺ ยสฺส โสยนฺ **อจิรปพฺพชิโตติ** วิคฺคเหตพฺพนฺ.

อีกนัยหนึ่ง ในคำว่า จิตวา นี้ "การยืน" เรียกว่า จิตนฺ ได้ฉันใด แม้ในคำว่า อจิรปพฺพชิโต นี้ "การบรรพชา" ก็เรียกว่า ปพฺพชิตนฺ ได้ฉันนั้น. เหตุนั้น บทว่า อจิรปพฺพชิโต นี้ จึงสามารถวิเคราะห์ได้อีกนัยหนึ่งว่า อจิรนฺ ปพฺพชิตนฺ ยสฺส โสยนฺ อจิรปพฺพชิโต (การบรรพชาสิ้นกาลไม่นานมีอยู่แก่ภิกษุใด เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า อจิร-ปพฺพชิต[ผู้มีการบรรพชาสิ้นกาลไม่นาน])

กึวาที ปนายสฺมโต สตฺถา กิมกฺขายีติ? "อหนฺโข อาวุโส นโว **อจิรปพฺพชิโต** อธุนาคโต อิมนฺ ธมฺมวินยนฺ น ตาหนฺ สกฺโกมิ วิตฺถาเรน ธมฺมนฺ เทเสตุนฺ อปิจ เต สงฺขิตฺเตน อตฺถนฺ วกฺขามีติ ฯเปฯ อถ โข สาริปุตฺตสฺส ปริพฺพาชกสฺส อิมนฺ ธมฺม-ปริยายนฺ สุตฺวา วิรชนฺ วีตมลนฺ ธมฺมจกฺขุนฺ อุทปาทิ "ยนฺ กิญฺจิ สมุทยธมฺมนฺ สพฺพนฺ ตนฺ นิโรธธมฺมนฺติ.

(วิ. ๓/๕๒)

(สารีบุตรปริพาชกถามว่า) ก็พระศาสดาของท่านตรัสอย่างไร สอนอย่างไร

(พระอัสสชิตอบว่า) ท่าน เราเป็นผู้ใหม่ **บวชได้ไม่นาน** เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้ ไม่สามารถแสดงธรรมโดยพิสดารแก่ท่านได้ แต่จักกล่าวแต่ใจความโดยย่อแก่ท่าน... เพราะได้

ฟังธรรมปริยายนี้ ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลีและมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่สารีบุตรปริพาชกว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้น เป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา”

[คัมภีร์สารัตถทีปนี (๑/๖๐) กล่าวว่า บทว่า นิโรธ เป็นเอกเทสสรูเปกเสสนัย (นัยแสดงการลบศัพท์ที่เหมือนกันบางส่วน) เพื่อแสดงว่า ความดับทุกข์และเหตุแห่งความดับทุกข์ชื่อว่า นิโรธ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิโรโธ จ นิโรธุปาโย จ นิโรโธ ลบ นิโรธุปาย ศัพท์]

อจิรปรินิพฺพุต (ติ)

[อจิร + ปรินิพฺพุต]

ปรินิพพานแล้วไม่นาน.

อจิรปรินิพฺพุต เป็นพาหิรัตถพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาสที่มีบทส่วนหนึ่งเป็นวิเสสนะของอัญญบท) = อจิรํ ปรินิพฺพุตสฺส ยสฺส โสยํ **อจิรปรินิพฺพุโต** (กาลอันไม่นาน มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ผู้ทรงปรินิพพานแล้ว พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า **อจิรปรินิพฺพุต** (ผู้ทรงปรินิพพานแล้วไม่นาน).

เอกํ สมยํ อายสฺมา อานนฺโท สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม **อจิรปรินิพฺพุเต** ภควติ. (ที. ๑/๑๘๘)

สมัยหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาค**ปรินิพพานแล้วไม่นาน** ท่านพระอานนท์พำนักอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี.

อจิรปรินิพฺพุเต ภควตีติ อจิรํ ปรินิพฺพุเต ภควติ, ปรินิพฺพานโต อุทฺธํ มาสมตฺเต กาเล. (ที.อฏ. ๑/๔๔๔)

สองบทว่า **อจิรปรินิพฺพุเต ภควติ** (เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานแล้วไม่นาน) อธิบายว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วไม่นาน คือประมาณ ๑ เดือน ถัดจากวันปรินิพพาน.

อจิรปฺปภา (ถี)

[อจิรํ + ปภา. อจิรํ ปภา ยสฺส. ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๔๘ (สำ. อจิรปรฺภา)]

สว่างไม่นาน, สายฟ้า, ฟ้าแลบ, อสนีบาต.

สเตรตากฺขณา วิชฺชุ

วิชฺชุตา จา**จิรปฺปภา**. (ธาน. คาถา ๔๘)

สายฟ้า, ฟ้าแลบ ๕ ศัพท์ คือ สเตรตา, อกฺขตา, วิชฺชุ, วิชฺชุตา, **อจิรปฺปภา**.

อจิรวต (ปุ)

[อจิร + วต]

สามเณรชื่อ อจิรวตะ.

เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรติ เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเป. เตน โข ปน สมเยน **อจิรวโต** สมณุทฺเทโส อรญฺญกุฏิกายํ วิหรติ. (ม. ๓/๑๖๙)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น สมณุทเทส (สามเณร) **ชื่ออจิรวตะ** อยู่ในกระท่อมใกล้ป่า.

[คำว่า ราชคเห (กรุงราชคฤห์) เป็นสมีปูปจาระ สำนวนกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ เพราะพระเวฬุวันมิได้อยู่ในกรุงราชคฤห์ แต่อยู่บริเวณรอบนอก [ใกล้ๆ]กรุงราชคฤห์ เหมือนคำว่า คงฺคายํ สสฺสํ (ข้าวกล้าที่แม่น้ำคงคา) หมายถึง ข้าวกล้าที่อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา ไม่ใช่อยู่ในแม่น้ำคงคา]

อจิรวตี (ถี)

[อจิร + วนฺตุ + อี. อจิรํ สีฆคมนํ เอติสฺสมตฺถิ. ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๖๘๒]

แม่น้ำอจิรวดีในประเทศอินเดีย,

แม่น้ำไหลเร็ว เป็นแม่น้ำสายหนึ่งในจำนวนปัญจมหานที ซึ่งไหลมาจากเทือกเขาหิมาลัย ไปทางทิศตะวันออก ผ่านแคว้นโกศล และผ่านกรุงสาวัตถีที่อุทุมพรวัน.

เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสา อุพฺพุฬฺหา พนฺธิตฺวา **อจิรวติยา** นทิยา โอสาเรนฺติ. พนฺธเน ฉินฺเน, กฏฺฐานิ วิปฺปกิณฺณานิ อคมํสุ. ภิกฺขู ปสุกูลสญฺญิโน อุตฺตาเรสุํ. สามิกา เต ภิกฺขู โจเทสุํ “อสฺสมณาตฺถ ตุมฺเหติ. เตสํ กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ “อนาปตฺติ ภิกฺขเว ปสุกูลสญฺญิสฺสาติ.

(วิ. ๑/๗๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกชาวบ้านผูกแพ แล้วเข็นลง**แม่น้ำอจิรวดี** เมื่อเชือกขาด ไม้ทั้งหลายได้กระจายไป พวกภิกษุสำคัญว่า เป็นของบังสุกุล จึงช่วยกันขนไม้ขึ้นฝั่ง พวกเจ้าของกล่าวหาภิกษุเหล่านั้นว่า “พวกท่านไม่เป็นพระ” พวกภิกษุเกิดความกังวลใจว่า พวกเราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญว่าเป็นของบังสุกุล ไม่ต้องอาบัติ”.

อจิรวตีติตฺถ (น)

[อจิรวตี + ติตฺถ]

ท่าแม่น้ำอจิรวดี.

อเถโก ชานปโท ภิกฺขุ พุทฺธุปฏฺฐานํ กริสฺสามีติ อาคจฺฉนฺโต สายํ **อจิรวตีติตฺถํ** ปตฺวา ตํ เอวมาห อุปาสก ปรตีรํ คมิสฺสามิ นาวํ เม เทหีติ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๑๔)

ภายหลังภิกษุชาวชนบทรูปหนึ่ง มาด้วยความตั้งใจว่า เราจักทำการอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า ถึง**ท่าแม่น้ำอจิรวดี** ได้พูด (กับนายติตถวานิก) อย่างนี้ว่า ดูก่อนอุบาสก อาตมาจักข้ามฟาก ขอโยม จงให้เรืออาตมภาพเถิด.

อจิรวตีนที (ถี) (อจริวตีนที)

[อจิรวตี + นที]

แม่น้ำอจิรวดี.

เอกทิวสํ สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา วนฺทิตฺวา โถกํ นิสีทิตฺวา คตา **อจิรวตีนทิยา** ตีเร ฐตฺวา ธีตรํ อารพฺภ ปริเทวติ. ตํ ทิสฺวา สตฺถา คนฺธกุฏิยํ ยถานิสินฺโนว อตฺตานํ ทสฺเสตฺวา “กสฺมา วิปฺปลปสีติ ปุจฺฉิ. “มม ธีตรํ อารพฺภ วิปฺปลปามิ ภควาติ. “อิมสฺมึ สุสาเน ฌาปิตา ตว ธีตโร จตุราสีติสหสฺสมตฺตา ตาสํ กตรํ สนฺธาย วิปฺปลปสีติ. (เถรี.อฏ. ๕๖)

วันหนึ่ง นาง (อุพพิริ) ไปเฝ้าพระศาสดาถวายบังคม แล้วนั่งอยู่หน่อยหนึ่ง ก็ไปยืนที่ฝั่ง**แม่น้ำอจิรวดี**คร่ำครวญถึงลูก พระศาสดาทรงเห็นดังนั้น ประทับนั่งในพระคันธกุฏิอย่างเดิมนั่นเอง แสดงพระองค์ตรัสถามว่า เธอบ่นเพ้อเพราะเหตุไร. นางกราบทูลว่า บ่นเพ้อถึงลูกสาวของข้าพระองค์พระเจ้าข้า พระศาสดาตรัสว่า ที่ป่าช้านี้เขาเผาลูกสาวของเธอประมาณ ๘๔,๐๐๐ คน บรรดาลูกสาวเหล่านั้น เธอบ่นเพ้อถึงคนไหน.

อจิรวโตทก (น)

[อจิรวตี + อุทก]

น้ำในแม่น้ำอจิรวดี, แม่น้ำอจิรวดี.

พหู โวหารูปชีวิโนปิสฺส หตฺถโต ปณฺเณ อาโรเปตฺวา อฏฺฐารสโกฏิสงฺขฺยํ ธนํ อิณํ คณฺหิสุ, เต มหาเสฏฺฐี น อาหราเปติ. อญฺญา ปนสฺส กุลสนฺตกา อฏฺฐารส โกฏิโย นทีตีเร นิทหิตฺวา จปิตา **อจิรวโตทเกน** นทีกูเล ภินฺเน มหาสมุทฺทํ ปวิฏฺฐา, ตา ยถาปิหิต-ลญฺฉิตาว โลหจาฏิโย อณฺฑกุจฺฉิยํ ปวฏฺฏนฺตา วิจรนฺติ. (ชา.อฏ. ๑/๒๔๓)

ฝ่ายคนผู้อาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพเป็นอันมาก ทำหนังสือ (สัญญา) ให้ไว้กับมือของท่านมหาเศรษฐี กู้เอาทรัพย์ไปนับได้ ๑๘ โกฏิ. ท่านมหาเศรษฐี มิได้ทวงให้คนเหล่านั้นนำทรัพย์เหล่านั้นคืนมา. อนึ่ง ทรัพย์ ๑๘ โกฏิ จำนวนอื่นซึ่งเป็นของประจำตระกูลของท่านมหาเศรษฐีนั้นฝังเก็บไว้ที่ฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝั่งแม่น้ำ ถูก**น้ำในแม่น้ำอจิรวดี**เซาะพังทลายก็จมลงสู่มหาสมุทร. ตุ่มโลหะ (ที่บรรจุทรัพย์) ตามที่ปิดตราไว้นั้นก็กลิ้งไปในท้องทะเล.

อจิรวิพฺภนฺต (ติ)

[อจิร + วิพฺภนฺต]

สึกไม่นาน, เพิ่งสึก, ลาสิกขาไปไม่นาน.

เตน โข ปน สมเยน สุนฺทรีนนฺทา ภิกฺขุนี สาพฺเหน มิคารนตฺตุนา คพฺภินี โหติ ยาว คพฺโภ ตรุโณ อโหสิ ตาว ฉาเทสิ. ปริปกฺเก คพฺเภ วิพฺภมิตฺวา วิชายิ. ภิกฺขุนิโย ถุลฺลนนฺทํ ภิกฺขุนึ เอตทโวจุ “สุนฺทรีนนฺทา โข อยฺเย **อจิรวิพฺภนฺตา** วิชาตา. กจฺจิ โน สา ภิกฺขุนีเยว สมานา คพฺภินีติ. (วิ. ๒/๒๗๙)

ครั้งนั้น ภิกษุณีสุนทรีนันทา มีครรภ์กับนายสาพหะหลานชายของนางวิสาขามิคารมาตา แต่ปกปิดเรื่องไว้ในขณะที่ครรภ์ยังอ่อนๆ เมื่อครรภ์แก่จึงสึกไปคลอดบุตร ภิกษุณีทั้งหลายได้กล่าวกับภิกษุณีถุลลนันทาดังนี้ว่า แม่เจ้าสุนทรีนันทา**สึกไม่นาน**ก็คลอดบุตร เธอคงจะมีครรภ์ขณะเป็นภิกษุณีกระมัง.

อจิรวุฏฺฐิต (ติ)

[อจิร + วุฏฺฐิต, อจิร + อุฏฺฐิต]

ลง วฺ อาคมด้วยมหาสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิ โลปามควิการ เป็นต้น. การลง ว อาคม เป็นวิธีที่ไม่แน่นอน จึงมีรูปได้ ๒ รูปว่า วุฏฺฐิต, อุฏฺฐิต. คัมภีร์นยาสะกล่าวว่า ให้ลง ว อาคมด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น เพราะ

มิได้อยู่ท้าย ติ อักษรเป็นต้นดังอุทาหรณ์ว่า ติวงฺคํ ในสูตร (กจ.๓๕) ว่า ยวมทนตรลา จาคมา.

(๑) ลุกไปไม่นาน, เพิ่งจะลุกไป.

อถ โข สุทินฺโน กลนฺทปุตฺโต **อจิรวุฏฺฐิตาย** ปริสาย เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ.

(วิ. ๑/๑๓)

ครั้งนั้นแล (ลำดับนั้น) เมื่อบริษัท **ลุกไปไม่นาน** สุทินกลันทบุตร เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถึงที่ประทับ ถวายบังคมนั่งลง ณ ที่สมควร.

(๒) หายได้ไม่นาน, เพิ่งหาย.

อถ โข ภควา ตํ อาพาธํ วีริเยน ปฏิปณาเมตฺวา ชีวิตสงฺขารํ อธิฏฺฐาย วิหาสิ. อถ โข ภควโต โส อาพาโธ ปฏิปสฺสมฺภิ. อถ โข ภควา คิลานา วุฏฺฐิโต **อจิรวุฏฺฐิโต** เคลญฺญา วิหารา นิกฺขมฺม วิหารปจฺฉายายํ ปญฺญตฺเต อาสเน นิสีทิ.

(ที. ๒/๑๑)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงใช้ความเพียรขับไล่อาการพระประชวรนั้น ทรงดำรงชีวิตสังขารอยู่ ลำดับนั้น อาการพระประชวรของพระผู้มีพระภาคจึงสงบแล้ว เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงหายจากพระอาการประชวร **หายจากพระอาการประชวรได้ไม่นาน** (เพิ่งหายจากพระอาการประชวรได้ไม่นาน) ได้เสด็จออกจากพระวิหารไปประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้วในร่มเงาพระวิหาร.

อจิราคต (ติ)

[อจิร + อาคต]

มาแล้วไม่นาน, เพิ่งมาถึง.

อหมฺปิ หิมวนฺตมฺหิ
วสามิ อสฺสเม ตทา
อจิราคตํ มหาวีรํ
อุเปสึ โลกนายกํ. (อป. ๑/๖๓)

(พระจูฬปันถกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)
ครั้งนั้น แม้ข้าพเจ้า ก็อยู่ในอาศรมใกล้ภูเขาหิมพานต์ ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ผู้มีความเพียรมาก ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ซึ่ง **เสด็จมาแล้วไม่นาน**.

อจิราคตํ อจิรํ อาคตํ. (อป.อฏ. ๒/๑๑)

อจิราคตะ คือ เสด็จมาแล้วไม่นาน.

อจิรูปสมฺปนฺน (ติ)

[อจิร + อุปสมฺปนฺน]

อุปสมบทแล้วไม่นาน, เพิ่งอุปสมบท.

อุปสมฺปนฺน = อุป + สํ + ปท (คตฺยตฺโถ) + ต แปลง ต ปัจจัยเป็น อนฺน ลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺน-อีณา วา. แปลงนิคคหิตเป็น ม.

(อถโข) อลตฺถ โข สุทินฺโน กลนฺทปุตฺโต ภควโต สนฺติเก ปพฺพชฺชํ, อลตฺถ อุปสมฺปทำ. **อจิรูปสมฺปนฺโน** จ ปนายสฺมา สุทินฺโน เอวรูเป ธุตคุเณ สมาทาย วตฺตติ, อารญฺญิโก โหติ

ปิณฺฑปาติโก ปงฺสุกูลิโก สปทานจาริโก, อญฺญตรํ วชฺชิคามํ อุปนิสฺสาย วิหรติ.

(วิ. ๑/๑๗)

(ครั้งนั้น) สุทินกลันทบุตร ได้รับการบรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค เมื่อ**อุปสมบทแล้วไม่นาน** ท่านพระสุทินได้ถือธุดงควัตรดังนี้ คือ อยู่ป่าเป็นวัตร เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร พักอาศัยอยู่ใกล้หมู่บ้านชาววัชชีตำบลหนึ่ง.

อจิรูปสมฺปนฺโนติ อจิรํ อุปสมฺปนฺโน หุตฺวา, อุปสมฺปทโต นจิรกาเลเยวาติ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๗๒)

บทว่า **อจิรูปสมฺปนฺโน** คือ ท่านสุทินน์นั้นเป็นผู้อุปสมบทแล้วไม่นาน มีคำอธิบายว่ากาลไม่นานนักแต่อุปสมบทมานั่นเอง.

[อุปสมฺปนฺน = อุป + สํ + ปท + ต (อุปสมบทแล้ว) อุปสรรคคือ อุป ใช้ในความหมายว่าอุปริ (สูงส่ง) เพราะประพฤติสมาทานสังวรวินัยหลายพันข้อซึ่งพระอรรถกถาจารย์แสดงประเภทไว้ในวิสุทธิมรรค (๑/๔๘) และอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค (๑/๒๑๘) ว่า

นว โกฏิสหสฺสานิ อสีติ สตโกฏิโย
ปญฺญาส สตสหสฺสานิ ฉตฺตึส จ ปุนาปเร.
เอเต สำวรวินยา
สมฺพุทฺเธน ปกาสิตา
เปยฺยาลมุเขน นิทฺทิฏฺฐา
สิกฺขา วินยสำเร.

สังวรวินัยมีสิกขาบท[ทั้งหมด]เก้าพันหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ ห้าล้าน และสามหมื่นหกพันข้อ พระสัมพุทธเจ้าทรงประกาศ[อธิศีล] สิกขา คือ สังวรวินัยเหล่านี้ไว้โดยพิสดาร [ในสิกขาบทนั้น ๆ][พระสังคีติกาจารย์] แสดงไว้โดยย่อด้วยเปยยาลนัยในพระวินัยปิฎก]

อจีวรก (ติ)

[น + จีวร + ก]

ผู้ปราศจากจีวร, ผู้ไม่มีจีวร.

การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ

ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์ในสูตร (กจ.๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต. ลง ก ปัจจัยในตัพภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู **อจีวรกำ** อุปสมฺปาเทนฺติ นคฺคา ปิณฺฑาย จรนฺติ. มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ เสยฺยถาปิ ติตฺถิยาติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. น ภิกฺขเว **อจีวรโก** อุปสมฺปาเทตพฺโพ. โย อุปสมฺปาเทยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๓/๑๒๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุให้กุลบุตร **ผู้ไม่มีจีวร**อุปสมบท พวกเธออุปสมบทแล้วก็เปลือยกาย เที่ยวบิณฑบาต พวกมนุษย์พากันตำหนิประณามโพนทะนาว่า เที่ยวบิณฑบาตเหมือนพวกเดียรถีย์.

ภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลเรื่องนี้ ให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุลบุตร**ผู้ไม่มีจีวร** ไม่พึงให้อุปสมบท รูปใดให้อุปสมบท ต้องอาบัติทุกกฏ".

อเจจฺจ (กฺริ/วิ)

[น + เจจฺจ]

ไม่เข้าใจ, ไม่จงใจ, ไม่พยายาม.

เจจฺจ = จิต (อุสฺสาเห) จุ. + เณ + ตฺวา.

แปลง ตฺวา ปัจจัย เป็น รจฺจ ด้วยการแบ่งสูตร (จนนฺเตหิ รจฺจ์. (กจ.๕๙๘) ให้เหลือว่า รจฺจ์ ลบ จฺ พยัญชนะที่สุดธาตุกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ.๕๓๙) ว่า รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน, ลบ ณ อนุพันธ์.

อาปตฺตาธิกรณ์ อกุสลํ อพฺยากตํ?

อาปตฺตาธิกรณ์ สิยา อกุสลํ สิยา อพฺยากตํ, นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณ์ กุสลํ.

ตตฺถ กตมํ อาปตฺตาธิกรณ์ อกุสลํ ? ยํ ชานนฺโต สญฺชานนฺโต เจจฺจ อภิวิตริตฺวา วีติกฺกโม, อิทํ วุจฺจติ อาปตฺตาธิกรณ์ อกุสลํ.

ตตฺถ กตมํ อาปตฺตาธิกรณ์ อพฺยากตํ ? ยํ อชานนฺโต อสญฺชานนฺโต **อเจจฺจ** อนภิวิตริตฺวา วีติกฺกโม, อิทํ วุจฺจติ อาปตฺตาธิกรณ์ อพฺยากตํ.

(วิ. ๔/๒๑๗)

(ฉ.ม.กุสลํ, อกุสลํ)

อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศล หรือเป็นอัพยากฤต อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี อาปัตตาธิกรณ์เป็นกุศลไม่มี

บรรดาอาปัตตาธิกรณ์นั้น อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอกุศล เป็นไฉน ภิกษุรู้อยู่ เข้าใจอยู่ จงใจ ฝ่าฝืน ล่วงละเมิดอาบัติใด นี้เรียกว่า อาปัตตาธิกรณ์ เป็นอกุศล

บรรดาอาปัตตาธิกรณ์นั้น อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ภิกษุไม่รู้ ไม่เข้าใจ **ไม่จงใจ** ไม่ฝ่าฝืน ล่วงละเมิดอาบัติใด นี้เรียกว่า อาปัตตาธิกรณ์ เป็นอัพยากฤต.

[ข้อความว่า อาปตฺตาธิกรณ์ สิยา อกุสลํ สิยา อพฺยากตํ (อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี) หมายถึง อาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะ มิใช่อาบัติที่เป็นโลกวัชชะ ถ้าเป็นอาบัติประเภทโลกวัชชะ ก็ต้องเป็นอกุศลแน่นอน ไม่ต้องประกอบ สิยา (ก็มี) เพื่อแสดงความไม่แน่นอน

คำว่า อธิกรณ์ มีความหมายในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๙๑๒) ว่า เหตุ, โทษ, คดี, เรื่องราว ในที่นี้หมายถึงความหมายว่า คดี คือ คดีความของเหล่าภิกษุ. อาปัตตาธิกรณ์ คดีคือการโจทอาบัติ ๕ กอง หรือ ๗ กองอย่างใดอย่างหนึ่ง]

อเจต = อเจตส (ติ)

[น + เจต. น + เจตส]

นตฺถิ เจโต ยสฺสาติ **อเจโต** (ไม่ลง ส อาคม) คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา (หน้า ๔๐๓) ได้แสดงตัวอย่างว่า พฺยาสตฺโต มโน ยสฺส โสยํ พฺยาสตฺต-มโน (ผู้มีใจซัดซ่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ) และกล่าวว่า รูปศัพท์นี้มีแบบแจก ตาม ปุริส ศัพท์

ทุกวิภัตติ และไม่มีการลง ส อาคมทุกวิภัตติ นตฺถิ เจโต ยสฺสาติ อเจตโส (ลง ส อาคม) ด้วยสูตร (กจ.๑๘๔) ว่า สเร วา คโม, คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา (หน้า ๔๐๓) กล่าวว่า สำหรับบทที่ลง ส อาคม ในกรณีที่เป็นพหุพพีหิสมาส และทำหน้าที่ขยายคำอื่น (คุณศัพท์) ให้แจกบท (ปทมาลา) ตามแบบ ปุริส และแจกตามแบบ มน ศัพท์ซึ่งเป็นมโนคณะได้ตามสมควร.

ส่วนในคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๑๘๒) ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

จคฺคหเณน อพฺยคฺคมนโส นโรตฺยาทีสุ มนสทฺทโต สิวจนสฺโสการาเทโส โหติ. เอวํ ยสฺมึ ยสฺมึ กเต ยํ ยํ สิชฺฌติ, ตํ ตํ อิธ จคฺคหเณน กตฺตพฺพํ.

การแปลง สิ วิภัตติเป็น โอ ท้าย มน ศัพท์ ย่อมมีด้วย จ ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า อพฺยคฺคมนโส นโร โดยประการดังนี้ เมื่อกระทำวิธีการใดๆ แล้ว รูปใดๆ ย่อมสำเร็จ พึงกระทำวิธีนั้นๆ ด้วย จ ศัพท์ในกัจจายนไวยากรณ์นี้.

จิต ใจ ๖ ศัพท์ คือ จิตฺต, เจต, มน, วิญฺญาณ, หทย, มานส. ธาน. คาถา ๑๕๒)

เจต (ใจ) เป็นศัพท์มโนคณะ ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๙๗) ได้ประพันธ์ไว้เป็นคาถาท่องจำว่า

เอวํ วโจ วโย เตโช
ตโป **เจโต** มโน ยโส
อโย ปโย สิโร ฉนฺโท
สโร อุโร รโห อโห.

ศัพท์เป็นต้นว่า วโย (ถ้อยคำ), วโย (วัย), เตโช (ไฟ), ตโป (ตบะ), เจโต (จิต), ตโม (ความมืด), ยโส (ชื่อเสียง, บริวาร), อโย (เหล็ก), ปโย (น้ำนม), สิโร (ศีรษะ), ฉนฺโท (ฉันท์, พระเวท), สโร (สระน้ำ), อุโร (อก), รโห (ที่ลับ), อโห (วัน) ชื่อว่ามโนคณะ พึงทราบเหมือนอย่างนี้.

(๑) ผู้ไม่มีจิตเป็นเหตุรู้ (ไม่รู้เหตุผล).

คิริทุคฺคจรํ เฉตฺ
อปฺปปญฺญํ **อเจตสํ**
อกาเล โอวทึ ภิกฺขุ
มนฺโทว ปฏิภาติ มํ. (สํ. ๑/๒๐๐)

(เทวดาได้กล่าวกับท่านพระกัสสปโคตรว่า) ภิกษุผู้กล่าวสอนนายพรานเนื้อ ซึ่งเที่ยวไปตามซอกเขา ผู้มีปัญญาน้อย **ไม่มีจิตเป็นเหตุรู้** (ไม่รู้เหตุผล) ในเวลาไม่ควร ย่อมปรากฏแก่เราประดุจคนเขลา.

อเจตสนฺติ การณชานนสมตฺเถน จิตฺเตน รหิตํ. (สํ.อฏ. ๑/๓๒๐)

บทว่า **อเจตสํ** (ไม่มีจิตเป็นเหตุรู้) คือ ปราศจากจิตที่สามารถรู้เหตุ (ผล).

[เฉตนฺติ มิคานํ ชีวิตํ เฉตํ เตนาห “เฉตนฺติ เอกํ มิคลุทฺทกํ]

[ปฏิภาติ มํ บทว่า มํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัมปทานในที่ประกอบด้วย ปฏิ บทหน้า ภา ธาตุ. คำว่า ปฏิภาติ มาจาก ปติ บทหน้า + ภา ธาตุ + ติ วิภัตติ ตัวอย่างอื่นๆ เช่น ปฏิภนฺตุ ตํ จุนฺท โพชฺฌงฺคา (ดูกรจุนทะ โพชฌงค์จง

ปรากฏ [แก่ญาณ]ของเธอ) อุปมา มํ ปฏิภาติ (การเปรียบเทียบย่อมปรากฏ[แก่ญาณ]ของข้าพเจ้า) ความหมายคือการเปรียบเทียบ ย่อมปรากฏ[แก่ญาณ]ของข้าพระองค์

ในคำว่า **อุปมา มํ ปฏิภาติ** คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา อธิบายคำนี้ในลักษณะของกัมมัปปวจนียะ[คืออุปสรรคและนิบาตที่อยู่โดด ๆ ไม่เชื่อมสมาสกับบทนามหรืออาขยาต มี ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ โดยทำหน้าที่กิริยาคือการแผ่ไปเป็นต้น]โดยลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัมปทาน ตามนัยนี้แปลว่า การเปรียบเทียบ ย่อมปรากฏแก่ข้าพเจ้า ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

อุปมา มํ อาวุโส สาริปุตฺต ปฏิภาตีติ มยฺหํ อาวุโส สาริปุตฺต อุปมา อุปฏฺฐาติ. เอกํ อุปมํ วตฺตุกาโม อหนฺติ อธิปฺปาโย. ปฏิภาตุ ตนฺติ ตุยฺหํ ปฏิภาตุ อุปฏฺฐาตุ. วท ตฺวนฺติ อธิปฺปาโย

(ม.อฏ. ๑.๑๖๓)

ข้อความว่า อุปมา มํ อาวุโส สาริปุตฺต ปฏิภาติ แปลว่า ดูกรสารีบุตรผู้มีอายุ การเปรียบเทียบย่อมปรากฏแก่ข้าพเจ้า ความหมายก็คือ ข้าพเจ้าต้องการจะกล่าวการเปรียบเทียบ. คำว่า ปฏิภาตุ ตํ แปลว่า จงปรากฏแก่ท่าน ความหมายก็คือ ท่านจงกล่าวเถิด

มํ ตนฺติ จ อุปโยควจนํ ปฏิสทฺทโยเคน. อตฺโถ ปน สมฺปทานเมวาติ อาห มยฺหํ ตุยฺหนฺติ จ.

(ม.ฏี. ๑/๓๑๗)

สองบทว่า **มํ ตํ** (แก่เรา, แก่ท่าน) ลงทุติยาวิภัตติ เพราะประกอบด้วย ปฏิ ศัพท์ แต่มีความหมายเป็นสัมปทานเท่านั้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มยฺหํ (แก่เรา) ตุยฺหํ (แก่ท่าน)

หมายเหตุ:- การลงทุติยาวิภัตติในอรรถฉัฏฐี[หรือสัมปทาน]ในที่ประกอบด้วย อนฺตรา, ปติ, อภิโต, ปริโต และ ปติ บทหน้า ภา ธาตุ เป็นต้น และลงทุติยาวิภัตติในอรรถอปาทาน จัดว่าเป็นการลงในอรรถพิเศษ คือ อรรถที่ปรากฏใช้ในบางกรณีโดยคล้อยตามบริบท เพื่อให้คำสละสลวยหรือเพื่อรักษาคณะฉันท์]

(๒) ไม่มีจิต, มีจิตชั่ว, มีใจชั่ว, ไร้น้ำใจ.

มิตฺตรูเปนิเธกจฺเจ
สาขลฺเยน **อเจตสา**
วิวิเธหิ อุปายนฺติ
ตาทิสมฺปิ จ นาสฺมเส. (ชา. ๑/๒๑๖)

(พญาไก่กล่าวว่า)
คนบางพวกในโลกนี้ เป็นคนเทียมมิตร มีวาจาคมคาย **ไม่มีจิต** เข้าไปหาด้วยอุบายต่าง ๆ แม้คนเช่นนั้นก็ไม่ควรวางใจ.

อเจตสาติ อจิตฺตเกน. (ชา.อฏ. ๔/๕๘)
บทว่า **อเจตสา** (ไม่มีจิต) ได้แก่ ไร้น้ำใจ.

(๓) เหมือนไม่มีจิต, ไม่มีชีวิตจิตใจ.

รญฺโญ มูโค จ ปกฺโข จ
ปุตฺโต ชาโต **อเจตโส**
โสมฺหิ รญฺญา สมชฺฌิฏฺโ
ปุตฺตํ เม นิขณ วเน. (ชา. ๒/๑๔๙)

(สุนันทสารถีได้ฟังคำนั้น ขุดหลุมมิได้เงยหน้าดู จึงกราบทูลว่า)

พระโอรสของพระราชาเป็นใบ้ และเป็นง่อย เปลี้ย **เหมือนไม่มีจิต** พระราชาตรัสสั่งข้าพเจ้าว่า ควรฝังลูกเราไว้ในป่าช้า.

อเจตโสติ อจิตฺตโก วิย ชาโต. โสพฺพส วสฺสานิ อกถิตตฺตา เอวมาห. (ชา.อฏ. ๖/๑๔)

บทว่า **อเจตโส** (เหมือนไม่มีจิต) ความว่า เหมือนไม่มีจิตใจ (ไม่มีชีวิตจิตใจ) นายสารถีกล่าวแล้วอย่างนี้ เพราะเตมิยกุมารไม่พูดถึง ๑๖ ปี.

[**อเจตโส** (เหมือนไม่มีจิต) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ เจโต ยสฺสาติ อเจตโส (ผู้ไม่มีจิต) อเจเตโส วิยาติ อเจตโส (ชื่อว่า อเจตสะ เพราะเป็นเหมือนไม่มีจิต) อเจต ศัพท์ + อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต. ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร (กจ. ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า อเจตโสติ อจิตฺตโก วิย ชาโต บทว่า อเจตโส ความว่า เหมือนไม่มีจิตใจ (ไม่มีชีวิตจิตใจ)

บทว่า **อเจตโส** ในคาถานี้ตามหลักอลังการะเรียกว่า **ปัจจัยสัททคัมมา** คือ อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์จำพวกปัจจัย. สำหรับปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายของอุปมามี ๒ ประเภท คือ

๑. ตัทธิตปัจจัยมี ๓ ตัว คือ อ, อายิตฺตฺต, และ ก ปัจจัย
๒. อาขยาตปัจจัยมี ๒ ตัว คือ อาย และอีย ปัจจัย ปัจจัยเหล่านี้มีค่าเท่ากับ อิว อาจรติ (ประพฤติดั่ง)]

อเจตน (ติ)

[น + เจตนา]

ไม่มีเจตนา, ไม่มีจิต, ไม่ได้ตั้งใจ.

ตถา หิ วิสาขปุณฺณมายํ อภิสมฺโพธตฺถํ โพธิรุกฺขมูเล นิสินฺนสฺส โลกนาถสฺส อนฺตรายกรณตฺถํ อุปฏฺฐิตํ มารพลํ วิธมิตุํ

อเจตนายํ ปถวี

อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ
สาปิ ทานพลา มยฺหํ
สตฺตกฺขตฺตุํ ปกมฺปถาติ
วจนสมนนฺตรํ มหาปถวึ ภิชฺชิตฺวา สปริสํ มารํ ปริวตฺเตสิ. (จริยา. ๑๒๔)

แท้จริงแล้ว มหาปฐพีแยกออกแล้วม้วนกลับ (ท่วมทับ) พระยามารพร้อมทั้งบริษัท เพื่อกำราบกองทัพมารที่เข้ามาใกล้ เพื่อทำอันตรายแก่พระโลกนาถ ผู้ประทับนั่ง ณ ควงไม้โพธิ์ เพื่อการบรรลุธรรมในวันเพ็ญเดือน ๖ ในลำดับถัดจากพระดำรัส[ของพระโพธิสัตว์]ว่า

ปฐพีนี้**ไม่มีเจตนา** ไม่รู้สุขทุกข์ แม้ปฐพีนั้นได้หวั่นไหวแล้ว ๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา (ด้วยอานุภาพแห่งทานบารมีของเรา)

[ความหมายของคาถานี้ เป็นคำปรารภในเชิงปฏิเสธว่าพระชินเจ้าพระองค์เดียว ไม่น่าจะปราบมารที่มีกองทัพมากได้เลย ต่อมามีข้อความที่แสดงความพิเศษว่า ด้วยอานุภาพแห่งทานบารมี (ทานานุภาพ) คือ มีอานุภาพอันใหญ่หลวง สามารถปราบมารพร้อมทั้งกองทัพได้ คาถานี้จึงเรียกว่า อักเขปาลังการ

(กล่าวในเชิงปฏิเสธแต่มีความหมายสดุดี) ประเภทอดีตักเขปะ (ปฏิเสธอดีต) คือ ปฏิเสธเรื่องที่ผ่านมาแล้วโดยประสงค์จะแสดงความพิเศษ คืออานุภาพแห่งพระบารมีของพระโพธิสัตว์ในส่วนของทานบารมี

อนึ่ง พระคาถานี้เป็นอนุฏฐุภาฉันท์ประเภทปฐมภการวิปุลาคาถามี ภ ช ย ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์ในแต่ละบาท คือ คำว่า ยำปถ (๒๑๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า สุขำทุ (๑๒๑) เป็น ช คณะ, คำว่า พลามยุ (๑๒๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ปกมฺป (๑๒๑) เป็น ช คณะ ดังนั้น เพื่อตรงต้องตามคณะฉันท์ กล่าวคือ ช คณะในบาทที่ ๒ (๑๒๑) จึงลบพยัญชนะสังโยค คือ กฺ ที่ ทุกฺข ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จ) ดังอุทาหรณ์ว่า ปุตฺตานญฺหิ วโธ ทุโข (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้), มาติโฆ ลภเต ทุขำ (ผู้ทำร้ายมารดาย่อมได้รับทุกข์), อปฺปสฺสาทา กามา ทุขา (กามมีความเพลิดเพลินน้อยเป็นทุกข์), นตฺถิ กามปรำ ทุขำ (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่ากามไม่มี)]

อเจตนำว โกฏฺเฐนฺเต
ติณฺเหน ผรสุนา มมำ
กาสิราเช น กุปฺปามิ
เอสา เม ขนฺติปารมี. (อภิ.อฏ. ๑/๗๙)

[ขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้อดกลั้นทุกข์อันใหญ่หลวงเหมือนดั่งไม่มีจิตใจ ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความในขันติวาทีชาดกอย่างนี้ว่า]

เราไม่โกรธพระเจ้ากาสิราชผู้ใช้ขวานอันคมฟันเราเหมือนฟันท่อนไม้ที่**ไม่มีจิต** ความไม่โกรธนี้เป็นขันติบารมีของเรา.

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป เมื่อประกอบใช้ธาตุที่มีความหมายว่าโกรธ บุคคลที่ถูกทำให้โกรธต้องลงจตุตถีวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๗๗) ว่า สิลาฆ เป็นต้น ดังตัวอย่างเช่น ตสฺส กุชฺฌ มหาวีร (ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรอันยิ่งใหญ่ ท่านจงโกรธพระราชานั้นเถิด), ยทิหำ ตสฺส กุปฺเปยฺยำ (ถ้าเราโกรธพระราชานั้น), ทุหยติ ทิสานำ เมโฆ (เมฆฝนทำร้ายทิศทั้งหลาย), โย มิตฺตานำ น ทุพฺภติ (บุคคลใดไม่ประทุษร้ายมิตร), ติตฺถิยา อิสฺสนฺติ สมณานำ (เดียรถีย์ริษยาสมณะ)

อย่างไรก็ตาม บทว่า **กาสิราเช** ในคาถานี้ลงสัตตมีวิภัตติ เพราะ วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตรอื่น ทำให้หน้าที่ของสูตรไม่แน่นอน จึงลงสัตตมีวิภัตติแทนจตุตถีวิภัตติได้]

โส เวสาลิยำ ปริสติ เอวำ วาจำ ภาสติ “นาหำ ตำ ปสฺสามิ สมณำ วา พฺราหฺมณำ วา สงฺฆี คณี คณาจริยำ อปิ อรหนฺตำ สมฺมาสมฺพุทฺธำ ปฏิชานมานำ โย มยา วาเทน วาทำ สมารทฺโธ น สงฺกมฺเปยฺย น สมฺปกมฺเปยฺย น สมฺปเวเธยฺย, ยสฺส น กจฺเฉหิ เสทา มุจฺเจยฺยุำ. ถูณำ เจปาหำ **อเจตนำ** วาเทน วาทำ สมารเภยฺยำ, สาปิ มยา วาเทน วาทำ สมารทฺธาตสงฺกมฺเปยฺย สมฺปกมฺเปยฺย สมฺปเวเธยฺย. โก ปน วาโท มนุสฺสภูตสฺสาติ. (ม. ๑/๒๘๙)

สัจจกะนิครนถบุตรนั้น กล่าวปราศรัยในบริษัทในกรุงเวสาลีอย่างนี้ว่า สมณะ หรือพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าหมู่ เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ ผู้ปฏิญญาตนว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อโต้ตอบวาทะกับเรา แล้วจะไม่พึงประหม่า ไม่สะทกสะท้าน ไม่หวั่นไหว ไม่มีเหงื่อไหลจากรักแร้ เราไม่เห็นเลยแม้แต่คนเดียว หากเราโต้ตอบวาทะกับต้นเสา**ที่ไม่มีจิต** แม้ต้นเสานั้นโต้ตอบวาทะกับเรา ก็ต้องประหม่า สะทกสะท้าน หวั่นไหว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงมนุษย์เลย.

[**ปริสติ** (ในบริษัท) เป็นรูปสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ คล้ายคลึงกับสันสกฤตว่า ปริสทิ แปลว่า "ในบริษัท" มาจาก สภา ศัพท์ เป็นอาการันต์ อิตถีลิงค์ เมื่อลงสัตตมีวิภัตติก็ควรมีรูปว่า ปริสาย ปริสายํ แต่สันสกฤตมีรูปว่า ปริษทฺ เมื่อลงสัตตมีวิภัตติ คือ งิ ท้าย ปริษทฺ พึงมีรูปว่า ปริษทิ และเมื่อเปลี่ยน ษ เป็น ส ให้คล้อยตามบาลี พร้อมทั้งแปลง ทฺ เป็น ตฺ ก็มีรูปเป็น **ปริสติ** โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๒ สูตร ๑๐๔) กล่าวว่าให้แปลง สฺมึ วิภัตติเป็น ตึ สำเร็จเป็นรูปว่า ปริสตึ ตามมติของคัมภีร์นี้ควรมีรูปว่า ปริสตึ แม้พระไตรปิฎกฉบับลังกาก็มีรูปว่า ปริสตึ ตามไวยากรณ์ แต่พระไตรปิฎกฉบับพม่าพบเห็นรูปว่า ปริสติ มากกว่า อย่างไรก็ตาม รูปว่า ปริสตึ พบในฉบับพม่าบ้างคือในโคตมีเถรีอปทาน (ขุ. อป. ๓๓/๒๐๐) มีรูปว่า มหาปริสตึ (ในบริษัทใหญ่) ปาฐะนี้สอดคล้องกับมติของโมคคัลลานไวยากรณ์]

พาลา เต ทุปฺปญฺญา
อเจตนา ทุกฺขสมุทโยรุทฺธา
เทเสนฺเต อชานนฺตา
น พุชฺฌเร อริยสจฺจานิ. (เถรี. ๔๒๓)
(ปัฐยาอริยาคาถา)

(พระสุเมธาเถรีได้กล่าวภาษิตนี้ว่า)
พวกคนเขลาเหล่านั้น มีปัญญาทราม **ไม่มีจิต** ยินดีแล้วในทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้สัจธรรม ๔ ที่พระอริยเจ้าแสดงอยู่ จึงรู้อริยสัจไม่ได้.

อเจตนาติ อตฺตหิตเจตนาย อภาเวน อเจตนา. (เถรี.อฏ. ๒๘๗)
บทว่า **อเจตนา** ได้แก่ ชื่อว่า ไม่มีจิต เพราะไม่มีความคิด อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน.

[คาถาในตัวอย่างนี้ ตรงต้องตามปัฐยาอริยาคาถา เพราะครึ่งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุท้ายคณะที่ ๖ คือ ขสมุท (๑๑๑๑) เป็น น คณะ (หรือสัพพลหุคณะ) ส่วนครึ่งหลังก็มี ๗ คณะและมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ ย เป็นลหุ ทั้งนี้โดยถือว่า คำว่า **ชา ในบาทที่ ๓ ให้ถือว่าเป็นลหุ** ส่วนคำว่า นิ ท้ายบาทถือว่าเป็นปาทันตครุ (๒ มาตรา) ก็จะตรงต้องตามลักษณะของปัฐยาอริยาคาถา

การอนุญาตให้รวม ๒ หรือ ๓ พยางค์ เป็นครุหรือลหุพยางค์เดียว หรือการอนุญาตครุให้เป็นลหุหรือลหุให้เป็นครุนี้ ถือว่าเป็นข้ออนุญาตพิเศษ ถ้าไม่นับเช่นนี้ พระคาถาจำนวนมากในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ก็

จะเป็นคาถาสามัญ ที่ไม่มีชื่อเฉพาะ เพราะบางคาถามีลักษณะต่างจากกฎทั่วไป กล่าวคือมีพยางค์เกินมาจากที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ทำให้มีพยางค์หรือมาตราเพิ่มขึ้น คาถาชนิดนี้ต้องรวม ๒ หรือ ๓ พยางค์ให้เป็น ๑ พยางค์ จึงจะตรวจคาถาตามฉันทลักษณ์ได้ เรื่องนี้มีกล่าวไว้ในฉันท์สันสกฤตและปรากฤตว่า ถ้าออกเสียงเร็ว ทีฆสระก็จัดว่าเป็นลหุได้ หรือพยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์ ก็ถือว่าเป็นพยางค์เดียวได้ คัมภีร์ฉันโทมัญชรีฏีกาภาษาสันสกฤต (อธิบายปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๘) ได้นำสาธกมาจากปิงคลฉันท์ ภาษาปรากฤตมาแสดงไว้ ซึ่งปริวรรตเป็นภาษาบาลีได้ว่า

เตน วุตฺตำ ปากตปิงฺคเล.

ยทิ ทีฆมปิ ลหุ ชิวฺหาย ปจติ, โสปิ ลหุ. วณฺณา อปิ ตุริตปจิตา เทฺว ตโย วา เอกำ ชานาหิอิติ.

สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในปิงคลฉันท์ปรากฤตว่า

ถ้าออกเสียงทีฆสระด้วยลิ้นเร็ว ทีฆสระนั้นก็เป็นลหุได้ แม้พยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์ พึงทราบว่าเป็นพยางค์หนึ่งได้

อนึ่ง วุตฺตรัตนากรฏีกาชื่อภัฏฏนารายณภัฏฏียะก็กล่าวว่า

ตถา ปากตาทีสุ ทีฆสฺสาปิ ตุริตปาเจ ลหุตา. ตถา ทฺวินฺนำ ติณฺณำ วา วณฺณานำ ตุริตปาเจ เอกวณฺณตา ภวติ. เตน วุตฺตำ "ทีฆกฺขรมปิ ชิวฺหาย รสฺสำ เจ ปจติ, ตทปิ ภวติ ลหุ. เทฺว วา ตโย วา วณฺเณ เอกำ ชานาหิ สีฆปจนโต จ"

นอกจากนั้น ในฉันท์ปรากฤตเป็นต้น ความเป็นลหุแม้แห่งทีฆสระย่อมมี เพราะการออกเสียงเร็ว. อนึ่งการรวมสองหรือสามพยางค์เป็นพยางค์หนึ่ง ย่อมมีได้เพราะการออกเสียงเร็ว สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ว่า "ถ้าออกเสียงทีฆสระด้วยลิ้นเร็ว ทีฆสระนั้น ก็เป็นลหุ และพึงทราบการรวมสองหรือสามพยางค์ว่าเป็นพยางค์หนึ่งเพราะการออกเสียงเร็ว"

เทเสนฺเต = ทิส ธาตุ + ย ปจจัย + มาน ปัจจัย เมื่อลบ ย ปัจจัยแล้ว แปลง มาน เป็น อนฺต ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิกล่าวว่า ตสฺส จ อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตนฺติ กฺวจิ อนฺตปฺปจฺจยาเทโส จ (แปลง มาน ปัจจัยเป็น อนฺต ปัจจัยในบางแห่งด้วยสูตร (กจ.๕๑๘) ว่า อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตำ (อัตโนบทย่อมถึงความเป็นปรัสสบทในบางแห่ง) [ในบางแห่งที่เป็นกรรมวาจก อาจแปลง มาน เป็น อนฺต ได้บ้าง เหมือนแปลงอัตตโนบทเป็นปรัสสบท ดังนั้นในอรรถกถา พระอรรถาจารย์ จึงอธิบายว่า เทเสนฺเตติ จตุสจฺจธมฺเม เทสิยมาเน

พุชฺฌเร = พุธ + ย + อนฺติ แปลง อนฺติ เป็น เร เพื่อให้ต้องตรงตามปัฐยาอริยาคาถา ซึ่งกำหนดไว้ว่า บาทที่ ๔ ของปัฐยาอริยาคาถามี ๑๕ มาตรา ดังนี้ น พุชฺฌ (๔ มาตรา), เรอริ (๔ มาตรา) ย (๑ มาตรา), สจฺจา (๔ มาตรา) นิ (๒ มาตรา=ปาทันตครุ)

การแปลงเป็น เร นี้ มีจำกัดเฉพาะ นฺติ และ นฺเต ของ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺติ, สฺสนฺเต รวม

๔ วิภัตติเท่านั้น ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๖ สูตร ๗๔) กล่าวว่า ครุปุพฺพา รสฺสา เร นฺเต-นตีนำ (แปลง นฺเต และ นฺติ ท้ายรัสสะที่มีครุอยู่หน้าเป็น เร. คัมภีร์ฉันท์นิสสัยใหม่ (อธิบายคาถา ๑๖) ประพันธ์เป็นคาถา สำหรับท่องจำว่า

อนฺตนฺเต-สฺสนฺติ-สฺสนฺเตติ
จตสฺสนฺนำ ตุ นฺเตนฺติโย
ยนฺติ เรการตำ'มฺหากำ
อิจฺเจวำ มติ จินฺติตำ.

นฺเต และ นฺติ ของวิภัตติ ๔ ตัว คือ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺติ และ สฺสนฺเต ย่อมถึงความเป็น เร อักษร ข้าพเจ้ามีมติเช่นนี้ บัณฑิตพึงใคร่ครวญเถิด]

อเจตนก (ติ)

[น + เจตนา + ก]

การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การศัพท์ ในสูตร (กจ.๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสนฺต-คตานมการนฺโต. รัสสะ อา เป็น อ, ลง ก ปัจจัยในตัพภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์.

(ก) ไม่มีจิต, ไม่มีเจตนา.

อสญฺญสตฺตานำ เทวานำ อุปปตฺติกฺขเณ กติ ขนฺธา ปาตุภวนฺติ ฯเปฯ กติ จิตฺตานิ ปาตุ-ภวนฺติ ? อสญฺญสตฺตานำ เทวานำ อุปปตฺติกฺ-ขเณ เอโก ขนฺโธ ปาตุภวติ, รูปกฺขนฺโธ. เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺติ, รูปายตนำ ธมฺมายตนำ. เทฺว ธาตุโย ปาตุภวนฺติ, รูปธาตุ ธมฺมธาตุ. เอกำ สจฺจำ ปาตุภวติ, ทุกฺขสจฺจำ. เอกินฺทฺริยำ ปาตุภวติ: รูปชีวิตินฺทฺริยำ. อสญฺญสตฺตา เทวา อเหตุกา อนาหารา อผสฺสกา อเวทนกา อสญฺญกา **อเจตนกา** อจิตฺตกา ปาตุภวนฺติ.

(อภิ.วิ. ๔๓๔)

ในขณะเกิด ขันธ์เท่าไรปรากฏ...จิตเท่าไรปรากฏแก่อสัญญสัตตพรหม

ในขณะเกิด ขันธ์ ๑ คือ รูปขันธ์ อายตนะ ๒ คือ รูปายตนะ และธัมมายตนะ ธาตุ ๒ คือ รูปธาตุ และธัมมธาตุ สัจจะ ๑ คือ ทุกขสัจ อินทรีย์ ๑ คือรูปชีวิตินทรีย์ ปรากฏแก่อสัญญ-สัตตพรหม อสัญญสัตตพรหม ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา **ไม่มีเจตนา** ไม่มีจิตปรากฏ.

(ข) ไม่มีเจตนา (ที่ให้ผู้อื่นลำบาก).

อถ นำ ทูตา ตุมฺหากำ เทว เอเต กิลมนฺตูติ จิตฺตำ นตฺถิ, **อเจตนกำ** กมฺมำ น โหติ, เอตฺตเกนปิ กุกฺกุจฺจำ กโรนฺตานำ กถำ ตุมฺหากำ วีติกฺกโม ภวิสฺสตีติ วตฺวา ตสฺสปิ สนฺติเก สีลำ คเหตฺวา สุวณฺณปฏฺเฏ ลิขึสุ. (ชา.อฏ. ๒/๓๓๗)

ลำดับนั้น ทูตทั้งหลายจึงทูลพระมหาอุปราชนั้นว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์มิได้มีความคิดว่า ชนเหล่านี้จงลำบาก, กรรมที่ทำโดย**ไม่มีเจตนา** ไม่จัดว่าเป็นกรรม เมื่อพระองค์ทรงทำ ความรังเกียจแม้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ ความล่วงละเมิดจักมีได้อย่างไร ดังนี้ แล้วรับเอาศีลในสำนักของพระมหาอุปราชแม้นั้น จดจารึกลงในแผ่นสุพรรณบัฏ.

อเจตนตา (ถี)

[อเจตน + ตา]

ความไม่มีเจตนา - ไม่มีจิต.

เอตฺถาห:-

ขเณ ขเณ นิรุชฺฌนสภาเวสุ สงฺขาเรสุ, โก หนฺตา, โก วา หญฺญติ?

ยทิ จิตฺตเจตสิกสนฺตาโน, โส อรูปิตาย น เฉทนเภทนาทิวเสน วิโกปนสมตฺโถ, นาปิ วิโกปนีโย, อถ รูปสนฺตาโน, โส **อเจตนตาย** กฏฺฐกลิงฺครูปโมติ น ตตฺถ เฉทนาทินา ปาณาติปาโต ลพฺภติ. (อิติวุต.อฏ. ๒๑๘)

ในข้อนี้มีผู้กล่าวท้วงว่า

ในเมื่อสังขารทั้งหลายมีการดับอยู่ทุกๆ ขณะ เป็นสภาพ ใครเล่าเป็นผู้ฆ่า หรือใครถูกฆ่า ถ้าความสืบต่อแห่งจิตและเจตสิกมีอยู่ ความสืบต่อแห่งจิตและเจตสิกนั้น เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะหวั่นไหวได้ ทั้งใครๆ ก็ให้หวั่นไหวไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งการสับและการทุบเป็นต้นเพราะไม่มีรูปร่างไซร้ เมื่อเป็นเช่นนั้น การสืบต่อแห่งรูปอันใดมีอยู่ การสืบต่อแห่งรูปนั้น อุปมาได้เหมือนดุ้นฟืนและท่อนไม้ เพราะ**ความไม่มีเจตนา** (เพราะหาเจตนามิได้) เพราะฉะนั้น จะหาปาณาติบาตไม่ได้ในการสืบต่อแห่งรูปนั้นด้วยการสับเป็นต้น.

[ขเณ ขเณ (ทุกๆ ขณะ) ตามหลักภาษาเรียกว่า วิจฉา คือ คำซ้ำ ที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ มีศัพท์เดิมมาจาก ขเณ ซ้อน ขเณ อีกศัพท์หนึ่งเป็น ขเณ ขเณ ซึ่งเรียกว่า ปททวิตตะ คือ การซ้อนบท พึงทำการซ้อนด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๑๐๖) ว่า

ยทาทินา วิจฺฉายํ รุกฺขมิจฺจสฺส สวิภตฺติสฺส ทฺวิตฺตํ. เอวํ สพฺพตฺถ วิจฺฉายํ ทฺวิตฺตํ

ซ้อนบทว่า รุกฺขํ พร้อมทั้งวิภัตตินั้นในวิจฉาด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น โดยประการดังนี้ การซ้อนในวิจฉาย่อมมีในบททั้งหมด)]

อเจตนภาว (ปุ)

[อเจตน + ภาว]

ความไม่มีจิต, ความไม่มีเจตนา, ไม่มีจิตใจ.

อเจตนำ โกฏฺเฏนฺเต

ติณฺเหน ผรสุนา มมำ

กาสิราเช น กุปฺปามิ

เอสา เม ขนฺติปารมีติ.

อเจตนภาเวน วิย มหาทุกฺขำ อธิวาเสนฺตสฺส ขนฺติปารมิตา ปรมตฺถปารมี นาม ชาตา.

(ชา.อฏ. ๑/๕๔, อภิ.อฏ. ๑/๗๔)

ขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ผู้อดกลั้นทุกข์อันใหญ่หลวงเหมือนเป็น**ผู้ไม่มีจิตใจ** ชื่อว่าปรมัตถบารมี ดังข้อความ[ในขันติวาทีชาดกอย่างนี้ว่า]

เราไม่โกรธพระเจ้ากาสิราชผู้ใช้ขวานอันคมฟันเราเหมือนฟันท่อนไม้ที่ไม่มีจิต ความไม่โกรธนี้เป็นขันติบารมีของเรา.

อเจตยนฺต (ติ)

[น + เจตยนฺต]

ไม่คิดอยู่, ไม่จงใจอยู่.

(ไม่เข้าอากิญจัญญายตนฌานอีก)

ยถา โข โปฏฺฐปาท ภิกฺขุ อิธ สกสญฺญี โหติ, โส ตโต อมุตฺร ตโต อมุตฺร อนุปุพฺเพน สญฺญคฺคํ ผุสติ, ตสฺส สญฺญคฺเค จิตสฺส เอวํ โหติ เจตยมานสฺส เม ปาปิโย, อเจตยมานสฺส เม เสยฺโย. อหญฺเจว โข ปน เจเตยฺยํ, อภิสงฺขเรยฺยํ, อิมา จ เม สญฺญา นิรุชฺเฌยฺยุ, อญฺญา จ โอฬาริกา สญฺญา อุปฺปชฺเชยฺยุ, ยนฺนูนาหํ น เจว เจเตยฺยํ, น จ อภิสงฺขเรยฺยนฺติ. โส น เจว เจเตติ, น จ อภิสงฺขโรติ. ตสฺส **อเจตยโต** อนภิสงฺขโรโต ตา เจว สญฺญา นิรุชฺฌนฺติ, อญฺญา จ โอฬาริกา สญฺญา น อุปฺปชฺชนฺติ. โส นิโรธํ ผุสติ.

เอวํ โข โปฏฺฐปาท, อนุปุพฺพาภิสญฺญานิโรธสมฺปชานสมาปตฺติ โหติ. (ที. ๑/๑๗๒)

ดูก่อนโปฏฐปาทะ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ที่ยังมีสกสัญญา เธอออกจากปฐมฌานเข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานเข้าตติยฌาน จนถึงอากิญจัญญายตนฌาน อันเป็นที่สุดแห่งสัญญาโดยลำดับ เมื่อเธออยู่ในอากิญจัญญายตนฌานอันเป็นที่สุดแห่งสัญญา เกิดความคิดขึ้นมาอย่างนี้ว่า

เมื่อเรายังคิดอยู่ไม่ดีเลย ไม่คิดเสียจะดีกว่า หากเรายังคิดยังคำนึง สัญญาเหล่านี้ (ที่เราได้มาแล้ว) จะพึงดับ สัญญาอื่นที่หยาบจะเกิดขึ้นแทน ทางที่ดีเราไม่ควรคิดและไม่ควรคำนึง,เธอจึงไม่คิด ไม่คำนึง เมื่อเธอ**ไม่คิด**ไม่คำนึง สัญญานั้นจึงดับไป สัญญาอื่นที่หยาบก็ไม่เกิดขึ้น เธอจึงบรรลุนิโรธ ฉันใด ดูก่อนโปฏฐปาทะ การเข้าถึงความดับสัญญาของภิกษุผู้มีความรู้ตัวโดยลำดับ ย่อมมีได้ฉันนั้น.

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่โปฏฐปาทปริพาชก ณ มัลลิการาม (ซึ่งเป็นที่พักของนักบวชรูปนี้กับคณะประมาณ ๓,๐๐๐ รูป) เขตกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล ขณะที่พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปนั้น โปฏฐปาทปริพาชกและคณะกำลังสนทนากันอย่างอึกทึก พอเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา โปฏฐปาทปริพาชกจึงสั่งให้คณะหยุดสนทนา เมื่อได้ทักทายต้อนรับพระผู้มีพระภาคแล้ว ได้ทูลถามปัญหาที่ตนและคณะสงสัยมานาน คือ ปัญหาเรื่องอภิสัญญานิโรธ

โปฏฐปาทปริพาชก ทูลถามว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ได้เคยโต้เถียงเรื่องอภิสัญญานิโรธกันอย่างกว้างขวาง แต่หาข้อยุติมิได้ ข้อโต้เถียงนั้นอาจแบ่งออกเป็น ๔ ประเด็น คือ

๑. สมณพราหมณ์พวกหนึ่งเห็นว่า สัญญา (ความจำได้หมายรู้)ของคน เกิดและดับไปเอง โดยไม่มีเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้น คนก็มีสัญญา เมื่อดับไปคนก็ไม่มีสัญญา

๒. สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน เข้าๆ ออกๆ ในคน เมื่อเข้ามา คนก็มีสัญญา เมื่อออกไป คนก็ไม่มีสัญญา

๓. สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า สัญญาของคนเข้ามาและออกไป เพราะสมณพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก บันดาลให้เป็นไป...

๔. สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า สัญญาของคนเข้ามาและออกไป เพราะเทวดาผู้มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากบันดาลให้เป็นไป...

โปฏฐปาทปริพาชกทูลต่อไปว่า ขณะฟังเขาโต้เถียงกัน ตนนึกถึงพระผู้มีพระภาค แล้วทูลขอให้ทรงอธิบาย

พุทธองค์ ทรงอธิบายว่า สมณพราหมณ์ พวกที่ ๑ เห็นผิด ที่ถูกคือสัญญาเกิด-ดับ เพราะการศึกษา เช่น ภิกษุในศาสนาของพระองค์ศึกษาเรื่องศีลจนมีศีลสมบูรณ์ แล้วเจริญสมาธิ จนได้ปฐมฌาน กามสัญญา(ความจำได้ หมายรู้ในเรื่องกาม) ของภิกษุนั้นดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวกจะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้ทุติยฌาน สัจสัญญาที่มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกนั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่มีปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิจะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้ตติยฌาน สัจสัญญาที่มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธินั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่มีแต่สุขอันเกิด จากอุเบกขาจะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้จตุตถฌาน สัจสัญญาที่มีแต่สุขอันเกิดจากอุเบกขานั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดที่ไม่มีทั้งสุขและทุกข์จะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้อรูปฌานที่ ๑ สัจสัญญาที่ไม่มีทั้งสุขและทุกข์นั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดในอากาสานัญจายตนะ (กำหนดรู้อากาศอันหาประมาณไม่ได้) จะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้อรูปฌานที่ ๒ สัจสัญญาในอากาสานัญจายตนะนั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดในวิญญาณัญจายตนะ (กำหนดรู้วิญญาณอันหาประมาณไม่ได้) จะเกิดขึ้นมาแทนที่ เมื่อเธอได้อรูปฌานที่ ๓ สัจสัญญาในวิญญาณัญจายตนะนั้นก็ดับไป สัจสัญญาอันละเอียดในอากิญจัญญายตนะ (กำหนดรู้ว่าไม่มีอะไรเลย) จะเกิดขึ้นมาแทนที่ และเมื่อเธอได้อรูปฌานที่ ๔ สัจสัญญาในอากิญจัญญายตนะก็ดับไป สัญญาใหม่ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะเธอไม่คิดอะไร จึงไม่เกิดการปรุงแต่ง สัญญาต่างๆ จึงดับไป นี้คืออภิสัญญานิโรธ (การดับสัญญาที่ยิ่งใหญ่)]

อเจตยมาน (ติ)

[น + เจตยมาน]

ไม่คิดอยู่, ไม่จงใจอยู่.

จิต (สญฺเจตเน) จุ. + ณฺย + มาน.

ดู อเจตยนฺต

อเจตยิ (กฺริ/อา)

อเจตยิ = อ อาคม + จิติ ธาตุ (สญฺเจตเน) + ณฺย ปัจจัย + อี อัชชัตนีวิภัตติ]

ดู เจเตติ

อเจตสิก (ติ)

[น + เจตสิก]

(ธรรม) อันไม่ประกอบกับจิต, อันมิใช่เจตสิก, ที่ไม่เป็นเจตสิก.

เจตสิกา ธมฺมา.

อเจตสิกา ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๙)

กตเม ธมฺมา **อเจตสิกา**?

จิตฺตญฺจ สพฺพญฺจ รูปํ อสงฺขตา จ ธาตุ; อิเม ธมฺมา **อเจตสิกา**. (อภิ.ธ. ๒๓๘)

กตเม ธมฺมา **อเจตสิกา**?

จิตฺตญฺจ รูปญฺจ นิพฺพานญฺจ; อิเม ธมฺมา **อเจตสิกา** (อภิ.ธ. ๒๘๗)

สภาวธรรมที่เป็นเจตสิก สภาวธรรม**ที่ไม่เป็นเจตสิก**

สภาวธรรม**ที่ไม่เป็นเจตสิก** เป็นไฉน?

จิต รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ไม่เป็นเจตสิก**

สภาวธรรม**ที่ไม่เป็นเจตสิก** เป็นไฉน?

จิต รูป และนิพพาน สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ไม่เป็นเจตสิก**

สีลํ **อเจตสิก**นฺติ? อามนฺตา. รูปํ ฯเปฯ นิพฺพานํ ฯเปฯ จกฺขายตนํ ฯเปฯ กายายตนํ ฯเปฯ รูปายตนํ ฯเปฯ โผฏฺฐพฺพายตนนฺติ? น เหวํ วตฺตพฺเพ ฯเปฯ (อภิ.ก. ๓๑๗)

สก. ศีล**ไม่เป็นเจตสิก**ใช่ไหม?

ปร. ใช่

สก. ศีลเป็นรูป... เป็นนิพพาน... เป็นจักขายตนะ...เป็นกายายตนะ... เป็นรูปายตนะ...เป็นโผฏฐัพพายตนะ ใช่ไหม?

ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น...

[ปร. หมายถึงภิกษุในนิกายมหาสังฆิกะ]

(อภิ.ปญฺจ.อ. (บาลี) ๕๙๐/๒๕๓)

[เพราะมีความเห็นว่า ศีลไม่เกิดดับ ตามกระแส จิต ซึ่งต่างกับความเห็นของสกวาทีที่เห็นว่า ศีลเป็นวิรติเจตสิกมีการเกิดดับตามกระแสจิต (อภิ.ปญฺจ.อ. (บาลี) ๕๙๐/๒๕๓)]

อิทานิ สีลํ อเจตสิกนฺติ กถา นาม โหติ. ตตฺถ ยสฺมา สีเล อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธปิ สมาทาน-เหตุโก สีโลปจโย นาม อตฺถิ เยน โส สีลวา-เยว นาม โหติ ตสฺมา “สีลํ **อเจตสิก**นฺติ เยสं ลทฺธิ เสยฺยถาปิ มหาสํฆิกานํ เต สนฺธาย ปุจฺฉา สกวาทิสฺส ปฏิญฺญา อิตรสฺส.

(อภิ.อฏ. ๓/๒๒๓)

บัดนี้ ชื่อว่าการกล่าวศีลไม่เป็นเจตสิกย่อมมี. ในเรื่องนั้น ชนเหล่าใดมีความเห็นดุจลัทธิของนิกายมหาสังฆิกะทั้งหลายว่า เมื่อศีลเกิดขึ้น แม้ดับไปแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่า มีการสั่งสมศีลอันมีสมาทานเป็นเหตุ เขาชื่อว่าเป็นผู้มีศีล เหตุใด เพราะเหตุนั้น ศีลจึง**มิใช่เจตสิก** ดังนี้ คำถามของสกวาทีหมายถึงชนเหล่านั้น คำตอบรับรองเป็นของปรวาที.

อนิฏฺฐผลนฺติอาทิ อเจตสิกสฺส ธมฺมสฺส ทาน-ภาวทีปนตฺถํ วุตฺตํ. น หิ **อเจตสิโก** อนฺนาทิ-

ธมฺโม อายตึ วิปากํ เทติ, อิฏฺฐผลภาวนิยมนตฺถํ ปเนตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. (อภิ.อฏ. ๓/๑๙๗)

บทว่า **อนิฏฺฐผลํ** (ทานมีผลไม่น่าปรารถนา) เป็นต้น ท่านกล่าวแล้ว เพื่อแสดงซึ่งความที่ธรรม**อันมิใช่เจตสิก**เป็นทานมีอยู่. จริงอยู่ อเจตสิกทาน คือ การให้ข้าวน้ำเป็นต้น ย่อมไม่ให้วิบากอันน่าปรารถนาต่อไป แต่คำนี้บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวแล้ว เพื่อนิยามในความเป็นอิฏฐผล (ผลอันน่าปรารถนา).

อเจล (ปุ)

[น + เจล]

ไม่นุ่งผ้า (ไม่สวมใส่ผ้า), ไม่มีผ้า, ชีเปลือย, ชีเปลือย, นักบวชไม่นุ่งผ้า (เป็นศัพท์เฉพาะพวกโยคีเปลือยกาย ซึ่งเป็นนักบวชพวกนอกพุทธศาสนา). นักบวชในศาสนาเชน?

ชื่อชีเปลือยคนหนึ่ง กล่าวไว้ในทีฆนิกาย เขาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อุชัญญา ใกล้กัณณกัตถมิคทายวัน และทูลถามปัญหาว่าเป็นความจริงหรือไม่ที่พระพุทธองค์ทรงตำหนิการทรมานตนเอง (อัตตกิลมถานุโยค) และทรงรุกรานนักพรตอื่นๆ พุทธองค์ตรัสว่ามิได้ว่าอย่างนั้น เพราะทรงเห็นอยู่ว่าบุคคลผู้ประพฤติตบะ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรกก็มี ที่ถึงสุคติโลกสวรรค์ก็มี ทรงตรัสธรรมของพระองค์เป็นลำดับเทียบกับลัทธิอื่น ในที่สุดท่านได้อุปสมบทในพระธรรมวินัย และสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในเวลาไม่ช้า (ดูความพิสดารเกี่ยวกับเรื่องนี้ในกัสสปมหาสีหนาทสูตร)

ชื่อชีเปลือยคนหนึ่งกล่าวไว้ในอเจลสูตร สังยุตตนิกาย สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นคนเดียวกับอเจลกัสสปะ ตามนัยที่หนึ่ง.

เรื่องชีเปลือยคนหนึ่ง ในสังยุตตนิกาย เป็นสหายเก่าแก่ของจิตตคหบดีสมัยที่ท่านยังเป็นคฤหัสถ์ ท่านคฤหบดี พอทราบว่า ท่าน (อเจลกัสสปะ) มาถึงราวป่ามัจฉิกาสณฑ์ ก็เข้าไปหาและได้สนทนากันถึงเรื่องอริยมนุสสธรรม ท่าน (อเจลกัสสปะ) มีความเลื่อมใส ขอบวช เมื่อบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์.

อถ โข **อเจโล** กสฺสโป เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ.

(ที. ๑/๑๕๓)

ครั้งนั้น **นักบวชไม่นุ่งผ้า** ชื่อว่า กัสสปะ (อเจลกัสสปะ) เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค สนทนากับพระองค์พอคุ้นเคยแล้ว (เบิกบานใจ).

อเจโลติ นคฺคปริพฺพาชโก. (ที.อฏ. ๑/๒๘๗)

บทว่า **อเจโล** ได้แก่ นักบวชชีเปลือย.

อถ โข ภควา ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา ปตฺต-จีวรมาทาย ราชคหํ ปิณฺฑาย ปาวิสิ. อทฺทสา โข **อเจโล** กสฺสโป ภควนฺตํ ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ. ทิสฺวาน เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ.

(สํ. ๑/๒๕๙)

ครั้งนั้นแล เวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสกถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไป

บิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ **นักบวชไม่นุ่งผ้า** ชื่อว่า กัสสปะ (อเจลกัสสปะ) ได้เห็นพระผู้มีพระภาค กำลังเสด็จมาแต่ไกล ครั้นแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ให้ระลึกถึงกัน แล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร.

อเจโล กสฺสโปติ ลิงฺเคน อเจโล นิจฺเจโล, นาเมน กสฺสโป. (สำ.อฏ. ๒/๓๓)

สองบทว่า **อเจโล กสฺสโป** (นักบวชไม่นุ่งผ้าชื่อว่ากัสสปะ) ได้แก่ นักบวชอเจละคือไม่นุ่งผ้าโดยเพศ ชื่อกัสสปะโดยชื่อ.

อเจลก (ปุ)

[น + เจล + ก]

อเจลก, ไม่นุ่งผ้า, นักบวชไม่นุ่งผ้า, (ชีเปลือย) คือ นักบวชนิกายหนึ่งของศาสนาเชน (นิกายทิฆัมพร?).

นตฺถิ เจลํ วตฺถเมตสฺสาติ **อเจลโก**.

แปลง น เป็น อ. ลง ก ปัจจัย ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (กจ. ๓๓๗) การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ (ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร ๓๕๐) ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์) ลง ก ปัจจัยในตัพภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์.

อเจลโก เจปิ กสฺสป โหติ, มุตฺตาจาโร, หตฺถาวเลขโน...อิติ เอวรูปํ อทฺธมาสิกมฺปิ ปริยายภตฺตโภชนานุโยคมนุยุตฺโต วิหรติ. ตสฺส จายํ สีลสมฺปทา จิตฺตสมฺปทา ปญฺญาสมฺปทา อภาวิตา โหติ อสจฺฉิกตา. อถ โข โส อารกาว สามญฺญา อารกาว พฺรหฺมญฺญา. ยโต โข กสฺสป ภิกฺขุ อเวรํ อพฺยาปชฺฌํ เมตฺตจิตฺตํ ภาเวติ, อาสวานญฺจ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเจ ว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อยํ วุจฺจติ กสฺสป ภิกฺขุ สมโณ อิติปิ พฺราหฺมโณ อิติปิ. (ที. ๑/๑๕๘)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนกัสสปะ แม้ถ้าสมณพราหมณ์เป็น**อเจลกะ** ไม่มีมารยาทเลียมือ...ถือการบริโภคอาหาร ๑๕ วันต่อ ๑ มื้อเช่นนี้ สีลสัมปทา จิตตสัมปทา หรือปัญญาสัมปทา ก็ยังไม่เป็นอันสมณพราหมณ์นั้นอบรมทำให้แจ้ง โดยที่แท้ เขายังห่างไกลจากสามัญคุณ และพรหมัญคุณ ต่อเมื่อภิกษุเจริญเมตตาจิต อันไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้ เราเรียกว่าสมณะบ้าง ว่าพราหมณ์บ้าง.

อเจลโกติ นิจฺโจโล, นคฺโคติ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๑/๒๙๑)

บทว่า **อเจลโก** (ไม่นุ่งผ้า) ได้แก่ นักบวชไม่นุ่งผ้า คือ นักบวชเปลือย.

อเจลกตฺต (น)

[อเจลก + ตฺต]

ความเป็นนักบวชไม่นุ่งผ้า - ชีเปลือย.

ดู สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๓๐๗

อเจลกปาลิ (ถี)

[อเจลก + ปาลิ]

ลัทธิของนักบวชไม่นุ่งผ้า - เปลือย.

อญฺญตรํ วา ปน ตโปคุณนฺติ **อเจลกปาลึ** สนฺธายาห, สุราปานวิรตีติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๓/๑๘๙)

ปาฐะว่า อญฺญตรํ วา ปน ตโปคุณํ (คุณคือตบะอย่างใดอย่างหนึ่ง) ความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึง**ลัทธิของนักบวชไม่นุ่งผ้า** อธิบายว่า การเว้นจากการดื่มสุรา.

[อญฺญตรํ วา ปน ตโปคุณนฺติ อเจลกลทฺธึ สนฺธายาห สุราปานวิรตีติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๓/๑๘๙, สี. สฺยา ต่างกัน)]

ดู ที.อฏ. ๓/๒๕

อเจลกมตฺต (น)

[อเจลก + มตฺต]

คุณเพียงการเปลือยกาย - การไม่นุ่งผ้า.

นาหํ ภิกฺขเว อเจลกสฺส **อเจลกมตฺเตน** สามญฺญํ วทามิ. (ม. ๑/๓๔๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่าบุคคลผู้ถือเพศเปลือยกายมีความเป็นสมณะ ด้วย**คุณเพียงการเปลือยกาย**.

อเจลกลทฺธิ (ถี)

[อเจลก + ลทฺธิ]

ลัทธิของนักบวชไม่นุ่งผ้า - เปลือย.

ลทฺธิ = ลภ (ลาเภ) + ติ. ลภิตพฺพาติ ลทฺธิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิ. ต เป็น ธ แปลง ภ เป็น ท.

อญฺญตรํ วา ปน ตโปคุณนฺติ **อเจลกลทฺธึ** สนฺธายาห, สุราปานวิรตีติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๓/๑๘๙)

ปาฐะว่า อญฺญตรํ วา ปน ตโปคุณํ (คุณคือตบะอย่างใดอย่างหนึ่ง) ความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึง**ลัทธิของนักบวชไม่นุ่งผ้า** อธิบายว่า การเว้นจากการดื่มสุรา.

อเจลกวคฺค (ปุ)

[อเจลก + วคฺค]

ก. สิกขาบทที่จัดเป็นวรรคมีอเจลกสิกขาบทเป็นต้น คือ วรรคที่ ๕ ของปาจิตติยกัณฑ์ในวินัยปิฎก. (วิ. ๒/๑๒๒ - ๑๔๔).

ที่ชื่อว่า “อเจลกวรรค” เพราะตั้งตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ ในวรรคนี้ คำว่า อเจลก แปลว่า ผู้เปลือย ในที่นี้หมายถึงนักบวชเปลือยที่อยู่ในพวกปริพาชก ปริพาชิกา พวกอาชีวก พวกอัญญเดียรถีย์

ข. พระสูตรที่กล่าวเกี่ยวกับลัทธิของนักบวชไม่นุ่งผ้า. บาลีอังคุตตรนิกาย นิบาตที่ ๓ ปัณณาสกะที่ ๓ วรรคที่ ๖ อ. ๑/๓๐๐ - ๓๑๒.

อเจลกวรรค มี ๗ สูตร คือ สติปัฏฐานสูตร สัมมัปปธานสูตร อิทธิปาทสูตร อินทริย-สูตร พลสูตร สัมโพชฌังคสูตร มัคคสูตร

อเจลกวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยอเจลก (ประพฤติเปลือยกาย) หมายถึงนักบวช

นอกพระพุทธศาสนา ในหมวดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิปทา ๓ ประการ คือ (๑) อาคาฬหปฏิปทา (๒) นิชฌามปฏิปทา (๓) มัชฌิมาปฏิปทา

ปฏิปทา ๒ ประการแรก เป็นปฏิปทาของพวกอเจลกะส่วนปฏิปทาที่ ๓ เป็นปฏิปทาในพระพุทธศาสนา

มีข้อน่าสังเกตว่า หมวดนี้มีลักษณะเหมือนเปยยาละ กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงหมวดธรรม ๗ หมวด แต่ละหมวดทรงเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เปรียบเทียบกับปฏิปทานอกพุทธศาสนา ๒ ประการ แต่ทรงแสดงข้อความเต็มในสูตรแรกเท่านั้น ในสูตรต่อๆ ไป ทรงละข้อความที่ซ้ำกันเสีย คงไว้แต่ข้อความที่ต่างกัน คือ ทรงแสดงความหมายของมัชฌิมาปฏิปทาแต่ละข้อ ดังนี้ มัชฌิมาปฏิปทา คือ สติปัฏฐาน ๔, มัชฌิมาปฏิปทา คือ สัมมัปปธาน ๔, มัชฌิมาปฏิปทา คือ อิทธิบาท ๔ มัชฌิมาปฏิปทา คือ อินทรีย์ ๕ มัชฌิมาปฏิปทา คือ พละ ๕ มัชฌิมาปฏิปทา คือ โพชฌงค์ ๗ มัชฌิมาปฏิปทา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘]

อเจลกวาท (ปุ)

[อเจลก + วาท]

วาทะของนักบวชไม่นุ่งผ้า, วาทะนักบวชเปลือยกาย, อเจลกวาทะ.

อเถเก สสฺสตวาทา อาคมฺสุ. เต เตสํ วจนํ สุตฺวา เถรสฺส วาทํ วิสฺสชฺเชตฺวา สสฺสตวาทํ คเหตฺวา เตสญฺเญว สกฺการํ กรึสุ. ตโต อุจฺเฉทวาทา อาคมฺสุ เต สสฺสตวาทํ วิสฺสชฺเชตฺวา อุจฺเฉทวาทเมว คณฺหึสุ. อถญฺเญ อเจลกา อาคมึสุ. เต อุจฺเฉทวาทํ วิสฺสชฺเชตฺวา **อเจลกวาทํ** คณฺหึสุ. (ชา.อฏ. ๓/๒๓๒)

ครั้งนั้น ภิกษุอื่นซึ่งเป็นพวกสัตตวาทะได้มาณ ที่นั้น. คนเหล่านั้นได้ฟังคำของภิกษุเหล่านั้นแล้ว พากันสละเถรวาทะทิ้ง เชื่อถือสัสสตวาทะ ถวายสักการะท่านเหล่านั้นเท่านั้น. ต่อมา พวกอุจเฉทวาทะมา. พวกเขาก็พากันสละสัสสตวาทะทิ้งเชื่อถืออุจเฉทวาทะ. ต่อมา พวกอื่นที่เป็นอเจลกวาทะมา. พวกเขาก็ พากันสละอุจเฉทวาทะ ถือเอา**อเจลกวาทะ**.

อเจลกสาวก (ปุ)

[อเจลก + สาวก]

สาวกของนักบวชไม่นุ่งผ้า-เปลือยกาย, สาวกของอเจลกะ.

เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรติ คิชฺฌกูเฏ ปพฺพเต. อถ โข อายสฺมา อานนฺโท เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ.

เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข อายสฺมา อานนฺโท ภควนฺตํ เอตทโวจ “ปูรเณน ภนฺเต กสฺสเปน ฉพฺภิชาติโย ปญฺญตฺตา กณฺหาภิชาติ ปญฺญตฺตา นีลาภิชาติ ปญฺญตฺตา โลหิตาภิชาติ ปญฺญตฺตา หลิทฺทาภิชาติ ปญฺญตฺตา สุกฺกาภิชาติ ปญฺญตฺตา ปรมสุกฺกาภิชาติ ปญฺญตฺตา…“ตตฺริทํ ภนฺเต ปูรเณน กสฺสเปน

หลิทฺทาภิชาติ ปญฺญตฺตา คิหี โอทาตวสนา **อเจลกสาวกา**. (อ. ๒/๓๓๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุง ราชคฤห์ ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปูรณะ กัสสปะ บัญญัติอภิชาติ ๖ จำพวก คือ บัญญัติกัณหาภิชาติ (ชาติดำ) บัญญัตินีลาภิชาติ (ชาติเขียว) บัญญัติโลหิตาภิชาติ (ชาติแดง) บัญญัติหลิททาภิชาติ (ชาติเหลือง) บัญญัติสุกกาภิชาติ (ชาติขาว) บัญญัติปรมสุกกาภิชาติ (ชาติขาวยิ่ง)...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ปูรณะกัสสปะบัญญัติคฤหัสถ์ผู้นุ่งผ้าขาว หรือ **สาวกของอเจลก**ะว่าเป็นหลิททาภิชาติ เช่นนี้แล...

[ฉพภิชาติสูตรว่าด้วยอภิชาติ ๖ จำพวก คำว่า อภิชาติ หมายถึงการกำหนดหมาย หรือการจัดแบ่งบุคคลออกเป็นพวก ๆ ตามลักษณะและพฤติกรรมนั้น ๆ คือ ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า ปูรณะกัสสปะบัญญัติอภิชาติ ๖ จำพวก คือ

๑. กัณหาภิชาติ (ชาติดำ) หมายถึง คนผู้ฆ่าสัตว์ต่าง ๆ

๒. นีลาภิชาติ (ชาติเขียว) หมายถึงภิกษุผู้โน้มเอียงไปในฝ่ายดำ หรือพวกกัมมวาทะ กิริยวาทะ

๓. โลหิตาภิชาติ (ชาติแดง) หมายถึงนิครนถ์ผู้ใช้ผ้าผืนเดียว

[นิครนถ์ หมายถึง ปริพาชกผู้นุ่งผ้าปกปิดเฉพาะอวัยวะส่วนหน้า]

๔. หลิททาภิชาติ (ชาติเหลือง) หมายถึงคฤหัสถ์ผู้นุ่งผ้าขาว หรือสาวกของอเจลก

๕. สุกกาภิชาติ (ชาติขาว)หมายถึงอาชีวก หรืออาชีวิกา

๖. ปรมสุกกาภิชาติ (ชาติขาวยิ่ง) หมายถึงเจ้าลัทธิชื่อนันทวัจฉโคตร เจ้าลัทธิชื่อกิสสังกิจจโคตร เจ้าลัทธิชื่อมักขลิโคสาล

พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิปูรณะกัสสปะว่าไม่ฉลาดในการบัญญัติ บัญญัติแบบบังคับคนส่วนมากไม่ยอมรับ ทรงแสดงอภิชาติ ๖ ประการเช่นกัน โดยทรงนำคำว่า กัณหาภิชาติและสุกกาภิชาติมาขยายด้วยการประพฤติธรรม คำละ ๓ ประการ คือ ประพฤติธรรมดำ ประพฤติธรรมขาว และบรรลุนิพพาน ดังนี้ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติประพฤติธรรมดำ, บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ ประพฤติธรรมขาว, บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ บรรลุนิพพานที่ไม่ดำไม่ขาว, บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกาภิชาติประพฤติธรรมดำ, บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นสุกกาภิชาติ ประพฤติธรรมขาว บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกาภิชาติ บรรลุนิพพานที่ไม่ดำไม่ขาว

อภิชาติ ในที่นี้หมายถึงการกำหนดหมายชนเป็นชั้น เป็นกลุ่ม เช่นหมู่คนที่ประพฤติอย่างนี้ๆ กำหนดเรียกอย่างนี้ ๆ

(ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๖๘/๑๔๗) หรือหมายถึงชาติกำเนิด (องฺ.ฉกฺก.อ. (บาลี) ๓/๕๗/๑๓๙, องฺ.ฉกฺก.ฏีกา (บาลี) ๓/๕๗/๑๕๐) และดู ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕)

สาวกของอเจลก คือ สาวกของอาชีวก (นักบวชเปลือย) ซึ่งถือตัวว่าตนมีจิตขาวสะอาดบริสุทธิ์กว่าพวกนิครนถ์ และยกย่องผู้ที่ให้ปัจจัยแก่ตนว่าประเสริฐกว่าพวกนิครนถ์เช่นกัน (องฺ.ฉกฺก.ฏีกา (บาลี) ๓/๕๗/๑๕๐)]

อเจลกสิกฺขาปท (น)

[อเจลก + สิกฺขาปท]

อเจลกสิกขาบท. บาลีปาจิตตีย์กัณฑ์ วรรคที่ ๕ สิกขาบทที่ ๑. วิ. ๒/๑๒๒-๑๒๔.

อเจลก (ผู้เปลือย) ในที่นี้หมายถึงนักบวชเปลือยที่อยู่ในพวกปริพาชก ปริพาชิกา พวกอาชีวก พวกอัญญเดียรถีย์ การให้ของเคี้ยวของฉันแก่อเจลก ปริพาชก หรือปริพาชิกาที่นับว่าล่วงละเมิดบทบัญญัติ ตามความแห่งสิกขาบทที่ ๑ นั้น มุ่งเอาการให้ของเคี้ยวของฉันด้วย (มือของ) ตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการให้ด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือด้วยการโยนให้ ถ้าบอกให้คนอื่นให้ ฝากคนอื่นไปให้หรือวางไว้ให้ ณ ที่ใดที่หนึ่ง ไม่นับว่าล่วงละเมิดบทบัญญัติ (วิ.อ. ๒/๒๗๓/๓๙๘)]

อเจลกสฺสป (ปุ)

[อเจล + กสฺสป]

ปริพพาชกชื่ออเจลกัสสปะ.

เอกํ สมยํ อายสฺมา พากุโล ราชคเห วิหรติ เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเป.

อถ โข **อเจลกสฺสโป** อายสฺมโต พากุลสฺส ปุราณคิหิสหาโย เยนายสฺมา พากุโล เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา อายสฺมตา พากุเลน สทฺธึ สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ. (ม. ๓/๑๖๕-๖)

สมัยหนึ่ง ท่านพากุลพักอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์. ครั้งนั้นแล **ปริพาชกชื่ออเจลกัสสปะ** ผู้เป็นสหายเก่าของท่านพระพากุละเมื่อครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ เข้าไปหาท่านพระพากุละถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจพอเป็นที่ระลึกถึงกัน แล้วนั่ง ณ ที่สมควร.

[เรื่องมีอยู่ว่า ปริพพาชกชื่ออเจลกัสสปะ ได้เข้าไปหาท่านพระพักกุละ ถามว่า ท่านบวชมานานเท่าไรแล้ว พระพักกุละตอบว่า ๘๐ พรรษา ปริพพาชกถามต่อว่า ตลอด ๘๐ พรรษานั้น ได้เสพเมถุนกี่ครั้ง ท่านตอบว่าตั้งแต่บวชมา ไม่รู้สึกว่ากามสัญญาเกิดขึ้นเลย ปริพพาชกกล่าวว่า นี้เป็นธรรมน่าอัศจรรย์ประการหนึ่ง จากนั้น พระเถระได้แสดงธรรมที่น่าอัศจรรย์อื่น ๆ อีก ๓๒ ประการ ปริพพาชกเกิดความเลื่อมใส ได้ขออุปสมบทในพระธรรมวินัย และได้บรรลุพระอรหันต์ในที่สุด]

อเจลกสฺสปวตฺถุ (น)

[อเจลกสฺสป + วตฺถุ]

เรื่องปริพพาชกชื่อกัสสปะผู้ไม่นุ่งผ้า.

อเจลกกัสสปวัตถุ.

ที. ๑/๑๕๓-๑๖๖ มหาสีหนาทสูตร (พระสูตรว่าด้วยการบันลือสีหนาท)

การบันลือสีหนาท คือการกล่าวอย่างองอาจกล้าหาญดังพญาราชสีห์คำราม

เนื้อความในพระสูตรนี้ เป็นพระพุทธดำรัสที่ประกาศท้าทาย ให้ผู้รู้สอบสวนดูได้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อเจลกัสสปะ (นักบวชเปลือย) ขณะประทับอยู่ ณ กัณณกถลมฤคทายวัน เขตเมืองอุชุญญา แคว้นโกศล ที่ตรัสพระสูตรนี้ เพราะอเจลกัสสปะทูลถามว่าจริงหรือไม่ ที่มีผู้กล่าวว่า พระสมณโคดมทรงตำหนิตบะทุกชนิด ทรงคัดค้านและชี้โทษของผู้บำเพ็ญตบะทุกคนว่า เป็นผู้มีอาชีวะเศร้าหมองโดยส่วนเดียว.

อเจลกสฺสปสุตฺต (น)

[อเจลกสฺสป + สุตฺต]

อเจลกัสสปสูตร.

พระสูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ว่าด้วยปัญหาที่ปริพพาชกชื่ออเจลกัสสปะ ได้ทูลถามพระพุทธเจ้า.

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ว่าด้วยอเจลกัสสปะได้เปลี่ยนใจมานับถือพระพุทธศาสนา.

นิทานวรรคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๗. สำ. ๑/๒๕๙.

สพายตนสังยุตบาลี สังยุตที่ ๗ สูตรที่ ๙. สำ. ๒/๔๘๙ - ๔๙๐.

อเจลวิหาร (ปุ)

[อเจล + วิหาร]

วัดของนักบวชอเจลกะ, อเจลวิหาร.

โสณคิริปาเท กิร **อเจลวิหาเร** โสณตฺเถโร นาม เอโก ธมฺมกถิโก. ตสฺส ปิตา สุนขวาชิโก นาม ลุทฺทโก อโหสิ. เถโร ตำ ปฏิพาหนฺโตปิ สำเร ฐเปตุ๋ อสกฺโกนฺโต ‘มา นสฺสิ วราโกติ มหลฺลกกาเล อกามกำ ปพฺพาเชสิ. ตสฺส คิลานเสยฺยาย นิปนฺนสฺส นิรโย อุปฏฺฐาสิ. โสณคิริปาทโต มหนฺตา มหนฺตา สุนขา อาคนฺตฺวา ขาทิตุกามา วิย สมฺปริวาเรสุ๋. โส มหาภยภีโต “วาเรหิ ตาต โสณ, วาเรหิ ตาต โสณาติ อาห. (อภิ.อฏ. ๒/๔๒๐)

(ปิปฺผลิวิหาเร. สี, ส. ก.)

ได้ยินว่า ที่เชิงเขาโสณะ มีพระธรรมกถึกองค์หนึ่ง ชื่อว่า โสณเถระอยู่ที่**อเจลวิหาร** บิดาของท่านเป็นนายพราน ชื่อว่า สุนักขวาชิกะ พระเถระ แม้ห้ามบิดาอยู่อย่างไรๆ ก็ไม่อาจเพื่อให้ตั้งอยู่ในความสังวร จึงคิดว่า บิดา ผู้น่าสงสาร จงอย่าฉิบหายเสียเลย ดังนี้ จึงให้บิดาผู้ไม่ประสงค์จะบวช ได้บวชแล้วในเวลาเป็นคนแก่ เมื่อบิดานอนในที่นอนของคนป่วย (หมายถึงกำลังป่วย) นรกได้ปรากฏแล้ว คือ มีพวกสุนัขใหญ่ๆ มาแต่เชิงเขาโสณะแล้วรุมล้อม ราวกะต้องการจะเคี้ยวกิน บิดาของพระเถระกลัวต่อภัยอันใหญ่ จึงเรียกพระเถระมากล่าวว่า พ่อโสณะ จงห้าม พ่อโสณะจงห้าม ดังนี้.

[ในคัมภีร์อรรถกถา (วิสุทธิ.๒/๑๔๙) กล่าวว่า คนชั่วที่ทำบาปไว้มาก เวลาใกล้สิ้นชีวิต จะเห็นภาพกรรมชั่วที่ได้ทำไว้ในอดีต (กรรมอารมณ์) หรือนิมิตของกรรมชั่ว (กรรมนิมิต) หรือนิมิตของอบายภูมิที่จะไปอุบัติขึ้นในชาติหน้า (คตินิมิต) การพบเห็นดังกล่าวนี้ทำให้เกิดความทุกข์แก่ผู้ที่ใกล้ตายมาก]

อโจกฺขชาติก (ติ)

[น + โจกฺขชาติก]

ผู้มีชาติไม่บริสุทธิ์, ผู้มีชาติต่ำ.

หุ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรตีติ สพฺพ **อโจกฺขชาติกํ** ปสฺสิตฺวา ชิคุจฺฉนฺโต หุ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ.

(สารตฺถ. ๓/๑๔๗)

ปาฐะว่า **หุ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ** (เที่ยวพูดว่าเฮ้ยๆ) หมายความว่า เขาพบทุกคน**ที่มีชาติต่ำ**แล้ว รังเกียจอยู่เที่ยวพูดว่า เฮ้ยๆ.

[คำว่า อโจกฺขชาติกํ ที่พบในคัมภีร์นี้แปลว่า คนที่มีชาติไม่บริสุทธิ์, คนที่มีชาติต่ำ เพราะ โจกฺข ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก จูส ธาตุ (ดื่ม) + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น กฺข และลบ สฺ โดยสันสกฤตมีรูปว่า โจกฺษ (บริสุทธิ์, น่ารัก) เป็นบทปุงลิงค์ พบในคัมภีร์วาจัสปัตยะ (เล่ม ๔/๒๖๘) แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (๑/๑๙๐) ก็อธิบาย โจกฺขภาวํ ศัพท์ว่า วิสุทฺธิภาวํ (ความบริสุทธิ์)]

อโจทยิ (กฺริ/อา)

ท้วงติง, โจท, กล่าวหา.

อโจทยิ = อ อาคม + จุท ธาตุ (โจทเน = ท้วงติง) จุ. + ณฺย + อี. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ.

รูปศัพท์นี้เหมือนกับคำว่า โจทก (ผู้ท้วงติง, ผู้โจท), ซึ่งประกอบรูปศัพท์มาจาก จุท + ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีวิเคราะห์ว่า โจเทตีติ โจทโก (ผู้ท้วงติง ชื่อว่า โจทกะ)

ดู โจเทติ

อโจทยิตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + โจทยิตฺวา] ไม่โจท.

โจทยิตฺวา = จุท ธาตุ (โจทเน) จุ. + ณฺย + อิ อาคม + ตฺวา. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ.

อโจทยิตฺวา อสฺสารยิตฺวา

อสมฺมุขีภูตสฺส กเรยฺย กมฺมํ

กตญฺจ กมฺมํ สุกตํ ภเวยฺย

การโก จ สงฺโฆ อนาปตฺติโก สิยา

ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา.

(วิ. ๕/๓๗๖)

ภิกษุ**ไม่โจท** ไม่สอบสวน แล้วทำกรรมแก่บุคคลผู้อยู่ลับหลัง และกรรมที่ทำแล้ว เป็นอันทำชอบแล้ว ทั้งการกสงฆ์ก็ไม่ต้องอาบัติ ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว

คาถานี้จัดเป็นเอกัจฉันนาปเหพี คือ ปเหพีปกปิดฝ่ายเดียว หมายความว่า ปกปิดที่ตั้งไว้ โดยกล่าวถึงวัตถุอาศัยอย่างเดียว คำเฉลยของคาถานี้ คือ ทูเตนูปสัมปทา (การอุปสมบทด้วยทูต) ดังที่พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์กล่าวว่า

อโจทยิตฺวาติ คาถา ทูเตนูปสมฺปทำ สนฺธาย วุตฺตา (วิ.อฏ. ๔/๔๘๐)

คาถาว่า อโจทยิตฺวา เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงการอุปสมบทด้วยทูต.

ทูเตน อุปสมฺปทา ปน สมฺมุขา กาตุ๎ น สกฺกา กมฺมวาจานานตฺตสมฺภวโต. (สารตฺถ. ๓/๔๘๓)

อนึ่ง การอุปสมบทด้วยทูต จะทำเฉพาะหน้าไม่ได้ เพราะเป็นกรรมพิเศษที่แตกต่างจากกรรมวาจาทั่วไป.

คาถานี้เรียกว่า เสทโมจนคาถา คือ คาถาที่ทำให้เหงื่อไหล จัดเป็นคำถามที่ทำให้คนตอบต้องคิดจนเหงื่อไหล มีรูปวิเคราะห์ว่า เสทำ โมเจนฺตีติ เสทโมจนา (เสท บทหน้า + มุจ โมจเน=ปล่อย + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เสทโมจนา จ ตา คาถา จาติ เสทโมจนคาถา (วิเสสนบุรพบท กรรมธารย-สมาส)]

อโจทิต (ติ)

[น + โจทิต]

ไม่ถูกโจทท้วงแล้ว, ไม่ถูกโจทแล้ว, ไม่ถูกกล่าวหาแล้ว, ไม่ถูกไต่สวนแล้ว.

โจทิต = จุท ธาตุ (โจทเน) จุ. + เณ + อิ + ต. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ.

รูปศัพท์นี้เหมือนคำว่า จุทิตก (ผู้ถูกท้วงติง, ถูกโจท) มาจาก จุทิต + ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ โจทียเตติ จุทิโต (ผู้ถูกท้วงติง ชื่อว่า จุทิตะ), จุทิโตเยว จุทิตโก (ผู้ถูกท้วงติงนั่นแหละ ชื่อว่า จุทิตกะ)

กถญฺจานนฺท ปฏิญฺญาตกรณำ โหติ ? อิธานนฺท ภิกฺขุ โจทิโต วา **อโจทิโต** วา อาปตฺตึ สรติ, วิวรติ อุตฺตานีกโรติ. เตน อานนฺท ภิกฺขุนา วุฑฺฒตรำ ภิกฺขุ๎ อุปสงฺกมิตฺวา เอกำสำ จีวรำ กตฺวา ปาเท วนฺทิตฺวา อุกฺกุฏิกำ นิสีทิตฺวา อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา เอวมสฺส วจนีโย ‘อหำ ภนฺเต อิตฺถนฺนามำ อาปตฺตึ อาปนฺโน, ตำ ปฏิเทเสมีติ. โส เอวมาห ‘ปสฺสสีติ? ‘อาม ปสฺสามีติ. ‘อายตึ สำวเรยฺยาสีติ. (ม. ๓/๓๖)

ดูก่อนอานนท์ ปฏิญญาตกรณะ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ถูกกล่าวหาก็ตาม **ไม่ถูกกล่าวหา**ก็ตาม ย่อมระลึก เปิดเผย ทำอาบัตินั้นให้ชัดเจนได้ ภิกษุนั้นจึงเข้าไปหาภิกษุผู้แก่กว่า ห่มจีวรเฉวียงบ่า กราบเท้า นั่งกระโหย่ง ประคองอัญชลีแล้ว กล่าวอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าต้องอาบัติชื่อนี้แล้ว ขอแสดงคืนอาบัตินั้น ภิกษุผู้แก่กว่านั้นกล่าวว่า ท่านเห็นหรือ เธอกล่าวว่า ขอรับ ข้าพเจ้าเห็น, ภิกษุผู้แก่กว่านั้นจึงกล่าวว่า ท่านพึงสำรวมต่อไป เธอกล่าวว่า ข้าพเจ้าจักสำรวม[ต่อไป].

[ปฏิญญาตกรณะ คือ การทำโดยปฏิญาณ หมายถึง วิธีระงับอธิกรณ์โดยปรับอาบัติตามคำรับสารภาพของภิกษุผู้ต้องอาบัติ]

อยำ ปน อาโรจิตกฺขเณเยว อาปตฺตึ อาปชฺชติ. อาปตฺตึ ปน ยสฺมา ปเรน โจทิโต วา **อโจทิโต** วา ปฏิชานาติ. ตสฺมา สมนุคฺคาหิยโมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วาติ วุตฺตำ.

(วิ.อฏ.๑/๕๐)

ก็ภิกษุนี้ต้องอาบัติในขณะอวดแล้วทีเดียว ก็ภิกษุต้องอาบัติแล้ว ถูกผู้อื่นโจทก็ตาม **ไม่ถูกผู้อื่นโจท**ก็ตาม ยังปฏิญญาอยู่ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สมนุคฺคาหิยมาโน (ถูกผู้อื่นถือเอาก็ตาม) อสมนุคฺคาหิยมาโน (ไม่ถูกผู้อื่นถือเอาก็ตาม)

[สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา ในอรรถกถาท่านพรรณนาว่า โจทิโต วา อโจทิโต วา ตามนัยอรรถกถาควรแปลว่า สมนุคฺคาหิยมาโน วา (ถูกผู้อื่นโจทก็ตาม) อสมนุคฺคาหิยมาโน (ไม่ถูกผู้อื่นโจทก็ตาม)]

อโจทิยมาน (ติ)

[น + โจทิยมาน]

เมื่อไม่ได้ทวง, ไม่ทวงอยู่, ไม่โจทอยู่.

โจทิยมาน = จุท ธาตุ (โจทเน) จุ. + อิ อาคม + ย ปัจจัย มาน ปัจจัย. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ.

อนาปตฺติ ติกฺขตฺตุ โจทนาย, ฉกฺขตฺตุ จาเนน, อูนกติกฺขตฺตุ โจทนาย, อูนกฉกฺขตฺตุ จาเนน, **อโจทิยมาโน** เทติ, สามิกา โจเทตฺวา เทนฺติ, อุมฺมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺสาติ. (วิ.๑/๓๒๘)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ

ภิกษุทวง ๓ ครั้ง ยืน ๖ ครั้ง ภิกษุทวงหย่อนกว่า ๓ ครั้ง ยืนหย่อนกว่า ๖ ครั้ง เมื่อภิกษุ**ไม่ได้ทวง** ไวยาวัจกรจัดถวายเอง ภิกษุรับจีวรที่เจ้าของทวงมาถวาย ภิกษุวิกลจริต (และ) ภิกษุต้นบัญญัติ.

[คำว่า **อโจทิยมาโน** (เมื่อไม่ได้ทวง) ลง มาน ปัจจัยในอรรถลักขณะ กล่าวคือ โดยทั่วไป อนฺต ปัจจัยมักเป็นไปในกัตตุสาธนะ (กัตตุวาจก) ส่วน มาน ปัจจัยเป็นไปในกัตตุสาธนะ (กัตตุวาจก) กรรมสาธนะ (กรรมวาจก) และภาวสาธนะ (ภาววาจก) แต่ในที่บางแห่งยังแสดงอรรถลักขณะ คือ เครื่องหมายรู้กิริยาอื่น (แปลว่า เมื่อ) และเหตุ (แปลว่า เพราะ) ซึ่งจัดเป็นโชตกัตถะ คือ อรรถที่แสดงโดยอ้อม เหมือนอรรถอรหะ (สมควร) และสักกะ (สามารถ) ของกิจจปัจจัย ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๔๒๙) ว่า

อนฺโต กตฺตริ มาโน ตุ
ภาเว กมฺมนิ กตฺตริ
ปจฺจุปฺปนฺเน ลกฺขเณ จ
เหตฺวตฺเถ จ ภวนฺติ เต.

อนฺต ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ ปัจจัยเหล่านั้น ย่อมมีในปัจจุบันกาล อรรถลักขณะ และอรรถเหตุ]

อโจเทตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + โจเทตฺวา]

ไม่ได้ทวงแล้ว, ไม่โจทแล้ว.

โจเทตฺวา = จุท ธาตุ (โจทเน) จุ. + เณ + ตฺวา. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ.

อปเรหิปิ ภิกฺขเว ตีหงฺเคหิ สมนฺนาคตํ ตชฺชนียกมฺมํ อธมฺมกมฺมญฺจ โหติ, อวินยกมฺมญฺจ ทุวูปสนฺตญฺจ. **อโจเทตฺวา** กตํ โหติ, อสาเรตฺวา กตํ โหติ, อาปตฺตึ อนาโรเปตฺวา กตํ โหติ อิเมหิ โข ภิกฺขเว ตีหงฺเคหิ สมนฺนาคตํ ตชฺชนียกมฺมํ

อธมฺมกมฺมญฺจ โหติ อวินยกมฺมญฺจ ทุวูปสนฺตญฺจ. (วิ. ๓/๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตัชชนียกรรม ประกอบด้วยองค์ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง จัดว่าเป็นกรรมไม่ชอบด้วยธรรม เป็นกรรมไม่ชอบด้วยวินัย และระงับให้สงบได้ยาก คือ **ไม่โจทก่อน**แล้วจึงลงโทษ ไม่ให้จำเลยให้การก่อนแล้วจึงลงโทษ ไม่ปรับอาบัติก่อนแล้วจึงลงโทษ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตัชชนียกรรมที่ประกอบด้วยองค์ ๓ เหล่านี้แล จัดว่าเป็นกรรมไม่ชอบด้วยธรรม เป็นกรรมไม่ชอบด้วยวินัย และระงับให้สงบได้ยาก.

[ตัชชนียกรรม คือ กรรมที่บังคับคุกคามผู้ก่อความบาดหมางเป็นต้น หมายความว่า กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุผู้ควรขู่ สงฆ์ลงตัชชนียกรรมแก่ภิกษุผู้ก่อความบาดหมาง ก่อความทะเลาะ - วิวาท ก่อเรื่องอื้อฉาว ก่ออธิกรณ์ในสงฆ์ เป็นผู้มีอาบัติมาก และคลุกคลีกับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร มีรูปวิเคราะห์ว่า ตชฺชียติ เอเตนาติ ตชฺชนียํ, (ตชฺช ธาตุ ภสฺสเน= คุกคาม + อนีย ปัจจัย) ตชฺชนียเมว กมฺมํ ตชฺชนียกมฺมํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

อโจร (ปุ)

[น + โจร. ถึ. อโจรี]

ไม่ใช่โจร, ไม่ใช่ขโมย, ซื่อสัตย์.

โจร = จุร (เถยฺเย) + ณ. โจเรตีติ โจโร. ลบ ณ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ.

โส ตํ อาทาย รญฺโญ ทสฺเสตฺวา อิทํ เต เทว ปิพนฺธนํ, เต ปญฺจปิ **อโจรา**, อิทํ ปน อุยฺยาเน มกุฏิยา อาภตนฺติ อาห. (ชา.อฏ. ๑/๑๔๐)

พระโพธิสัตว์นั้น นำเครื่องทรงนั้นไปถวายแก่พระราชา กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ นี้เครื่องทรงของพระองค์ คนแม้ทั้ง ๕ นั้น **ไม่ใช่โจร** แต่เครื่องทรงนี้ได้มาจากนางลิงในอุทยาน พระเจ้าข้า.

อโจรภาว (ปุ)

[อโจร + ภาว]

ความเป็นผู้ไม่ใช่โจร - ไม่ใช่ขโมย.

ความเป็นผู้ซื่อสัตย์.

โพธิสตฺโต ปโยชิตมนุสฺสานํ สนฺติกา ตํ กถํ สุตฺวา เตสํ ตถโต **อโจรภาวํ** ญตฺวา มกุฏิยา คหิตปิพนฺธนํ อุปาเยเนว ปาเตสฺสามีติ เคณฺหนฺตานิ พหูนิ ปิพนฺธนานิ กาเรตฺวา อุยฺยาเน มกุฏิโย คาหาเปตฺวา หตฺถปาทคีวาสุ เคณฺหนฺตานิ ปิพนฺธาเปตฺวา วิสฺสชฺเชสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๐๙)

พระโพธิสัตว์ฟังถ้อยคำนั้น จากสำนักของคนที่จัดไว้ ทราบ**ความที่พวกนั้นไม่ใช่โจร**โดยแน่นอน คิดว่า เราจักออกอุบายทำเครื่องประดับที่นางลิงถือเอาไปให้ตกลง จึงสั่งให้ทำเครื่องประดับจำนวนมาก สำเร็จด้วยยางไม้ ให้จับเหล่านางลิงในอุทยาน แล้วให้แต่งเครื่องประดับยางไม้ ที่มือที่เท้าและที่คอ แล้วปล่อยไป.

อโจราหรณ (ติ)

[น + โจร + อาหรณ]

โจรนำไปไม่ได้, โจรลักไปไม่ได้.

อสาธารณมญฺเญสำ

อโจราหรโณ นิธิ

กยิราถ ธีโร ปุญฺญานิ

โย นิธิ อนุคามิโก. (ขุทฺทก. ๑๐)

ขุมทรัพย์นี้ไม่ทั่วไปแก่คนเหล่าอื่น ทั้ง**โจร**ก็**ลักไปไม่ได้** ผู้มีปัญญาควรทำแต่บุญที่จะเป็นขุมทรัพย์ติดตามตนไปได้.

น โจเรหิ อาหรโณ อโจราหรโณ, โจเรหิ อาทาตพฺโพ น โหตีติ อตฺโถ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๙๑)

นิธิ (ขุมทรัพย์) อันโจรทั้งหลายลักไปไม่ได้ ชื่อว่า อโจราหรณะ. อธิบายว่า ย่อมเป็นนิธิ (ขุมทรัพย์) อันเหล่าโจรพึงถือเอาไปไม่ได้.

[ขุมทรัพย์ในที่นี้หมายถึงขุมทรัพย์ชนิดอนุคามิกะ คือ ขุมทรัพย์ติดตามตัวทางคุณธรรม ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา เป็นต้น]

อโจริก (ติ)

[น + โจริกา]

ความไม่ใช่โจร, เว้นจากความเป็นโจร, เว้นจากการลักทรัพย์, เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ให้, ไม่ลักทรัพย์.

อโจริกา=น โจริกา, โจริกา=โจร ศัพท์ + กณฺ ปัจจัย ลง กณฺ ปัจจัยในภาวตัทธิตด้วยสูตรว่า รมณียาทิโต กณฺ (กจฺ. ๓๖๒) มีวิเคราะห์ว่า โจรสฺส ภาโว โจริกา, โจรกำ ลบ ณฺ (โจร + ก + อาอิตถีลิงค์) แปลงสระ อ ที่ ร เป็น อิ (=โจริกา) ดังปทรูปสิทธิฏีกา กล่าวว่า มชฺเฌ อิการาเทโส (แปลงเป็น อิ อักษรในท่ามกลาง) แม้พยาขยาของสิงหลก็ยังกล่าวว่า โจริกาติ เอตฺถ มหาวุตฺตินา อิการาเทโส (ในอุทาหรณ์ว่า โจริกา นี้แปลงเป็น อิ อักษรด้วยมหาสูตร) อย่างไรก็ตาม ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า มชฺเฌ อิการาคโม (ลง อิ อักษรเป็นอาคมในท่ามกลาง) ในที่นี้ใช้ตามฉบับสิงหล เพราะควรแปลง สระ อ เป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัย (กณฺ ปัจจัยเมื่อลบ ณฺ คงเหลือ ก จึงเรียกว่า ก ปัจจัย) แต่ปทรูปสิทธิฏีกานิสสัยใหม่กล่าวว่าควรมีรูปว่า อิการาคโม เพราะในคำอธิบายสูตรว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้นของรูปสิทธิฏีกา ท่านได้กล่าวถึงการลงอาคมในท่ามกลาง ดังคำว่า อิสฺสริยำ, อาลสิยำ เป็นต้น ในเรื่องนี้ผู้แปลคิดว่าข้อความที่พบในฉบับสิงหลสมควรกว่า เพราะการแปลง อ เป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัย หรือ ก อาคมที่มี อา อิตถีปัจจัยอยู่ท้ายนั้นเป็นธรรมเนียมของไวยากรณ์บาลีและสันสกต

เช่น พาลิกา (เด็กสาว) = พาลา ศัพท์ + ก ปัจจัย + อาอิตถีปัจจัย. กุมฺภการิกา (หญิงผู้ทำหม้อ) = กุมฺภำ กโรตีติ กุมฺภการิกา = กุมฺภ บทหน้า กร ธาตุ (กระทำ) + ณฺวุ ปัจจัย + อาอิตถีปัจจัย

คำว่า พาลิกา ลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต คำว่า กุมฺภการิกา ลง ณก ปัจจัย (ตามมติคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ ลง ณฺวุ ปัจจัย แปลง ณฺวุ

เป็น อก) เมื่อสำเร็จรูปว่า พาลก, กุมฺภการกา แล้ว ให้แปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก เป็น อิ.

ปาณาติปาตา วิรตา **อโจริกา**
สทฺธาทฺธกายา สุจิพฺรหฺมจารินี
อมชฺชปา โน จ มุสา อภาณึ
สิกฺขาปเทสุ ปริปูรการินี. (วิมาน. ๓๗)

(เทพธิดาตอบว่า)

ดิฉัน ได้บำเพ็ญสิกขาบทอย่างครบถ้วน คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ **ไม่ลักทรัพย์** มีการงานทางกายบริสุทธิ์ ประพฤติพรหมจรรย์ได้บริสุทธิ์ ไม่ดื่มของมึนเมา และไม่พูดเท็จ.

อโจริกาติ โจริยรหิตา, อทินฺนาทานา ปฏิวิรตาติ อตฺโถ. วิรตา จ โจริยาติปิ ปาโฐ, เถยฺยโต จ วิรตาติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๑๑๘)

บทว่า **อโจริกา** (ไม่ลักทรัพย์) คือ เว้นจากการลักทรัพย์. อธิบายว่า เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ให้. ปาฐะว่า วิรตา จ โจริยา ดังนี้บ้าง อธิบายว่า เว้นจากความเป็นขโมย.

อโจริสญฺญ (ติ)

[อโจรี + สญฺญา]

มีความสำคัญว่าไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร.

โจริยา โจริสญฺญา อญฺญตฺร กปฺปา วุฏฺฐาเปติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส.

โจริยา เวมติกา อญฺญตฺร กปฺปา วุฏฺฐาเปติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. โจริยา **อโจริสญฺญา** อญฺญตฺร กปฺปา วุฏฺฐาเปติ, อนาปตฺติ. อโจริยา โจริสญฺญา, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อโจริยา เวมติกา, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อโจริยา **อโจริสญฺญา**, อนาปตฺติ. (วิ. ๒/๒๙๓)

สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีสำคัญว่าเป็นสตรีผู้เป็นโจร บวชให้ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เว้นไว้แต่สตรีที่สมควร

สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีไม่แน่ใจ บวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ เว้นไว้แต่สตรีที่สมควร

สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณี**สำคัญว่าไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร**บวชให้ ไม่ต้องอาบัติ เว้นไว้แต่สตรีที่สมควร

ไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีสำคัญว่าเป็นสตรีผู้เป็นโจร บวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ

ไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณีไม่แน่ใจ บวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ

ไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร ภิกษุณี**สำคัญว่าไม่ใช่สตรีผู้เป็นโจร**บวชให้ ไม่ต้องอาบัติ.

อจฺจ (พฺย) (กฺริ/วิ)

นอกจาก, อีกส่วน, เลยไป, พ้นไป.

อจฺจ = อปิจ (อปิ + จ) ลบ อิ แปลง ป เป็น จ ด้วยนีติสุตตมาลา (๑๖๖) ว่า อปิจสฺสิโลโป ปสฺส จตฺตํ. วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน อปิจสทฺทสฺส อิการสฺส โลโป โหติ, ปการสฺส จ จการตฺตํ.

[อีกนัยหนึ่ง]

อจฺจ = อติ + อิ + ตฺวา. แปลง ตฺวา เป็น จฺจ ด้วยโมคคัลลานสูตร (๕/๑๖๗) ว่า อิโตจฺโจ (หลัง อิ ธาตุแปลง ตฺวา เป็น จฺจ) = อติจฺจ. ลบ ติ ด้วยนีติสูตร (๑๖๗) ว่า อติจฺจสฺส วา

ติโลโป. อถวา วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน อติจฺจสทฺทสฺส ติการโลโป โหติ (อีกนัยหนึ่ง ในกรณีที่ต้องการจะรักษากฎบังคับคาถา ลบ ติ ของ อติจฺจ ได้)

อนุตีรจารี นงฺคุฏฺฐํ
สีสํ คมฺภีรจาริโน
อจฺจายํ มชฺฌิโม ขณฺโฑ
ธมฺมฏฺฐสฺส ภวิสฺสติ. (ชา. ๑/๑๕๙)

(สุนัขจิ้งจอกกล่าวว่า)
นากตัวที่เที่ยวไปตามริมฝั่งจงเอาหางไป ตัวที่เที่ยวไปในน้ำลึก จงเอาหัวไป **นอกจาก** (ส่วน)ท่อนกลางนี้ ตกเป็นของเราผู้ตั้งอยู่ในธรรม (ดำรงอยู่ในธรรม).

อจฺจายํ มชฺฌิโม ขณฺโฑติ อปิจ อยํ มชฺฌิโม โกฏฺฐาโส. อถ วา อจฺจาติ อติจฺจ อิเม เทฺว โกฏฺฐาเส อติกฺกมิตฺวา ฐิโต อยํ มชฺฌิโม ขณฺโฑ ธมฺมฏฺฐสฺส วินิจฺฉยสามิกสฺส มยฺหํ ภวิสฺสตีติ.

(ชา.อฏ. ๓/๓๑๕)

บาทคาถาว่า **อจฺจายํ มชฺฌิโม ขณฺโฑ** (นอกจากท่อนกลางนี้) ความว่า นอกจากส่วนท่อนกลางนี้. อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อจฺจ** ความว่า เลยไป คือ ท่อนที่อยู่เลยส่วนทั้ง ๒ นี้ไป ได้แก่ ท่อนกลางนี้ จักเป็นของเราผู้ดำรงอยู่ในธรรม คือ นายผู้วินิจฉัยคดี (เจ้าของคดี).

อจฺจคมา (กฺริ/อา)

[อติ บทหน้า + อ อาคม + คม ธาตุ (คติมฺหิ) + อา หิยยัตตนีวิภัตติ]

ลง อ อาคมด้วยสูตร (กจ.๕๑๙) ว่า อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ, ลง อา วิภัตติด้วยสูตร (กจ.๔๑๘) ว่า หิยฺโยปภุติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี (ลงหิยยัตตนี ในอดีตกิริยา นับแต่วานนี้ไป ทั้งที่ประจักษ์และมิได้ประจักษ์) แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ ติ (ติ ศัพท์ทั้งหมดย่อมถึงความเป็น จฺ ในเพราะสระบ้าง), ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน.

การแปลง ติ อักษรเป็น จฺ ตามนัยแห่งสูตรนี้ มีขอบเขตจำกัดเพียง ติ อักษรของ อติ, ปติ และ อิติ เท่านั้น ไม่ใช่ ติ ของวิภัตติอาขยาต เช่น ภวติ เป็นต้น โดยคล้อยตามปริภาสาสูตรว่า ตทนุปโรเธน (โดยคล้อยตามพระชินพจน์นั้น)

ดู อติคจฺฉติ

อจฺจคา (กฺริ/อา)

[อติ + อ อาคม + คม (คติมฺหิ) + อา]

ถึงทับแล้ว, บรรลุแล้ว.

แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ ติ (ติ ศัพท์ทั้งหมดย่อมถึงความเป็น จฺ ในเพราะสระในบางแห่ง), ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, แปลง คม เป็น ค (นีติ.สุตฺต. ๑๐๙๕) คมิสฺส คตฺตํ ยถาตนฺติ (มีการเอา คม เป็น ค ได้ตามพระบาลี) โมคฺ (๖.๒๙) มีสูตรว่า คมิสฺส (เมื่อลง อา วิภัตติเป็นต้น (คือหิยยัตตนีวิภัตติ) และ อี วิภัตติเป็นต้น (คืออัชชตนีวิภัตติ) เอาตัวท้ายแห่ง คม ธาตุเป็น อา)

คม ธาตุ นอกจากมีอรรถว่า **ไป** แล้ว ยังมีอรรถว่า รู้, เป็นไป และถึง - บรรลุ ได้อีกด้วย ดังที่สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๑) กล่าวว่า เยสํ ธาตูนํ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ ปวตฺติปาปุณานิปิ (ความหมายว่า ไป มีอยู่แก่ธาตุเหล่าใด แม้ความรู้, ความเป็นไป และการถึง - บรรลุ ก็เป็นความหมายของธาตุเหล่านั้น)

คม ธาตุนี้ ถ้ามี อา เป็นบทหน้า และเป็นจุราทิคณะ ใช้ในความหมายว่า อธิวาสน = ความอดกลั้น, ถ้ามี อา เป็นบทหน้าและเป็นภูวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า คตฺยํ = ไป.

ดู อติคจฺฉติ

อจฺจคุ๎ (กฺริ/อา)

[อติ + อ อาคม + คม (คติมฺหิ) + อุ๎]

ดู อติคจฺฉติ

อจฺจคู (กฺริ/อา)

[อติ + อ อาคม + คม (คติมฺหิ) + อู]

ดู อติคจฺฉติ

อจฺจงฺกุส (ติ)

[อติ + องฺกุส]

ล่วงพ้นปฏัก, ไม่เป็นไปในอำนาจปฏัก, บังคับไม่ได้, ชนะขอ, เหลือขอ (ตาขอหรือปฏักสับไม่ถึง), ดื้อขอ.

อจฺจงฺกุโสว นาโคว

ชิตํ เม ตุตฺตโตมรํ

การณํ นปฺปชานามิ

สมฺมตฺโต ลกฺขณูรุยา. (ที. ๒/๒๑๓)

(ปัญจสิขคันธรรพเทพบุตรกล่าวว่า)

ฉันมึนงงเพราะ (เห็น) ช่วงขาที่งามสมส่วน ไม่รับรู้เหตุการณ์ (อะไรๆ) เหมือนช้าง**เหลือขอ** เพราะถือว่าเราชนะขอและหอกได้แล้ว.

โย จ นาโค ปภินฺนมตฺโต **อจฺจงฺกุโส** โหติ, องฺกุสํ อตีโต องฺกุเสน วิชฺฌิยมาโนปิ วสํ น คจฺฉติ, โส ชิตํ มยา ตุตฺตโตมรํ, โย อหํ องฺกุสสฺสปิ วสํ น คจฺฉามีติ มททปฺเปน กิญฺจิ การณํ น พุชฺฌติ. (ที.อฏ. ๒/๒๙๔)

ก็ช้างที่ตกมันเต็มที่ เป็นช้างที่**เหลือขอ** ดื้อขอ ต่อให้เอาขอสับก็เอาไว้ไม่อยู่ และมันเข้าใจว่า ข้าเอาชนะขอและหอกได้แล้ว เพราะแม้แต่ขอก็ยังเอาข้าไว้ไม่อยู่ มันไม่ยอมรับรู้เหตุการณ์อะไรๆ เพราะแรงเมามัน.

อจฺจชนฺต (ติ)

[น + จชนฺต] ไม่สละอยู่.

จชนฺต = จช (จาเค) + อ + อนฺต.

ดู อจชนฺต

อจฺจตริ (กฺริ/อา)

[อติ + บทหน้า + ตร (ตรเณ) + อี]

ข้ามแล้ว, ข้ามพ้นแล้ว.

โย อิมํ สมุทฺทํ สคหํ สรกฺขสํ

สอูมึ สาวฏฺฏํ สภยํ ทุตฺตรํ **อจฺจตริ**

ส เวทนฺตคู วุสิตพฺรหฺมจริโย

โลกนฺตคู ปารคโตติ วุจฺจติ.

อยํ อเสกฺโข. อิทํ สกิเลสภาคิยญฺจ อเสกฺขภาคิยญฺจ สุตฺตํ. (เนตฺติ. ๑๐๘)

บุคคลใด**ข้าม**สมุทรนี้ ซึ่งมีทั้งคลื่น มีทั้งน้ำวน มีทั้งสัตว์ร้าย มีทั้งผีเสื้อน้ำ อันน่ากลัว ซึ่งข้ามได้แสนยากแล้ว เราเรียกบุคคลนั้นว่า ผู้จบเวท อยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลก ข้ามถึงฝั่งแล้ว.

พระดำรัสนี้เป็นอเสกขะ.

สูตรนี้ชื่อว่าสังกิเลสภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง[แสดงธรรมอันเศร้าหมอง มีตัณหาเป็นต้น]) และอเสกขภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายอเสกขธรรม[แสดงกองศีลเป็นต้นของพระอเสกขะ])

อจฺจตาริ (กฺริ/อา)

[อติ + ตร ธาตุ (ตรเณ) + อี]

ดู อติตรติ

อจฺจนา (ถี)

[อจฺจ (ปูชายํ) + ยุ. (สํ. อรจนา)] ยุ. แปลง ยุ เป็น อน (อนกา ยุณวูนํ).

การแสวงหา – บูชา - นับถือ.

การเซ่นสรวง – บูชา - นับถือ.

อปจิตฺย**จฺจนา** ปูโช-

ปหาโร พลิ มานนา. (ธาน. คาถา ๔๒๕)

การบูชา, เซ่นสรวง ๖ ศัพท์ อปจิติ, อจฺจนา, ปูชา, อุปหาร, พลิ, มานนา.

อจฺจนารห (ติ)

[อจฺจนา + อรห]

ควรแก่การสั่งสม - แสวงหา.

อจฺเจยฺโยติปิ ปาโฐ ตสฺส อจฺจิตพฺโพ **อจฺจนารโห** หิตสุขตฺถิเกน อุปจิตพฺโพติ อตฺโถ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๙)

มีปาฐะว่า อจฺเจยฺโย ได้บ้าง. หมายความว่า เป็นสิ่งที่ผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล ควรสั่งสม คือ **ควรแก่การสั่งสม** ได้แก่ ควรทำให้เพิ่มพูน (ยิ่งขึ้น).

ดู อจฺเจยฺย

อจฺจนีย (ติ)

[อา + จิ (จเย) + อนีย]

สิ่งที่ควรสั่งสม.

[ซ้อน จฺ หน้าธาตุด้วยสูตร (กจ.๒๗) ว่า ปรเทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา อักษรเป็น อ ในเพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตร (กจ.๓๖) ว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง)

อา อุปสรรคในบทนี้ใช้ในความหมายว่า คหเณ (การถือเอา)

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺสํ ปปฺโปนฺตีติ ฉนฺทานุรกฺขเณ อาคเม สโยเค จ รสฺสตฺตํ.

(ปทรูปสิทฺธิ.อธิบายสูตร ๓๘)

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะ

ย่อมมีในที่รักษาฉันทลักษณ์ ในที่ลงอาคม และในที่มีพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้]

เอตสฺมิญฺจ ปาเฐ เอโส นิธิ อจฺเจยฺโยติ สมฺพนฺธิตฺวา ปุน "กสฺมาติ อนุโยคํ ทสฺเสตฺวา "ยสฺมา สุนิหิโต อนุคามิโกติ สมฺพนฺธิตพฺพํ. อิตรถา หิ สุนิหิตสฺส อจฺเจยฺยตฺตํ วุตฺตํ ภเวยฺย น จ สุนิหิโต **อจฺจนีโย**. อจฺจิโต เอว หิ โส. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๙)

อนึ่ง ในปาฐะนี้ พึงสัมพันธ์[บทที่ถูกคั่นไว้]ว่า เอโส นิธิ อจฺเจยฺโย (ขุมทรัพย์นี้ควรสั่งสมไว้) แล้วสัมพันธ์อีกว่า เพราะเป็นทรัพย์ติดตามตัวที่ฝังไว้ดีแล้ว โดยหมายถึงคำถามว่า เพราะเหตุไร[ขุมทรัพย์นี้ควรสั่งสมไว้]

มิฉะนั้นแล้ว ก็ควรจะกล่าวว่า ขุมทรัพย์ที่ฝังไว้ดีแล้วเป็นสิ่งที่ควรสั่งสม และขุมทรัพย์ที่ฝังดีแล้วก็ไม่ใช่**สิ่งที่ควรสั่งสม** เพราะขุมทรัพย์ดังกล่าวเป็นสิ่งที่บุคคลสั่งสมไว้แล้ว.

อจฺจนฺต (ติ)

[อติ + อนฺต]

อจฺจนฺต = อติ + อนฺต. อนฺตํ อติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ (ล่วงแล้วซึ่งที่สุด ชื่อว่า อัจจันตะ). แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจ.๑๙) ว่า สพฺโพ จ ติ (อจฺ+อนฺตํ) ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว ฆาเน (อจฺจฺ + อนฺตํ)

ความจริง คำว่า **อจฺจนฺตํ** ประกอบรูปศัพท์มาจาก อติ กับ อนฺต แต่ในคัมภีร์ไวยากรณ์ได้ตั้งวิเคราะห์โดยวาง อนฺต ไว้เป็นบทหน้า และวาง อติ อุปสรรคเป็นบทหลัง บทสำเร็จเป็น อจฺจนฺต นี้จึงเท่ากับมีการสลับที่กัน (บางแห่งเรียกว่าปทวิปัลลาส=บทวิปัลลาส) การที่ในคัมภีร์ไวยากรณ์ตั้งรูปวิเคราะห์อย่างนี้ เพื่อเลี่ยงว่าศัพท์นี้มิใช่อัพยยีภาวสมาส แต่เป็นตัปปุริสสมาส (อมาทิปรตัปปุริสสมาส คือ ตัปปุริสสมาสที่มีบทหน้าลง อํ วิภัตติ เป็นต้น) เพราะมีบทหลังเป็นประธาน

นอกจากนั้น ท่านใช้ อติกฺกนฺต ศัพท์แทน อติ อุปสรรคเพื่อแสดงว่าศัพท์นี้ เป็นนิจจสมาสที่ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยบทอื่นแน่นอน]

(๑) โดยส่วนเดียว, แท้จริง, อย่างแท้จริง, สิ้นเชิง, ล่วงส่วน, สูงสุด, ยิ่งนัก, โดยแท้.

มุหุตฺตํ ตณฺหาสมนํ
ขีรํ ตฺวํ ปายิโต มยา
ตยาหํ สนฺต’**มจฺจนฺตํ**
ธมฺมขีร’มฺหิ ปายิตา. (อป. ๒/๑๓๒)

(พระนางโคตมีเถระกล่าวว่า)

หม่อมฉัน ให้พระองค์ดื่มน้ำนมอันระงับความกระหายได้เพียงชั่วครู่ แต่พระองค์ให้หม่อมฉันดื่มน้ำนม คือพระธรรมอันสงบระงับได้อย่าง**แท้จริง**.

[คาถานี้ ยกเอาสภาพแห่งของเหลวคือน้ำนมมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่ของเหลวคือธรรมอันสงบยิ่ง จึงประดับด้วยทุรวธัมมสมาธิคุณ (การยกเอาสภาพของสิ่งที่เหลวมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่ของเหลว)

สมาธิคุณ คือ การยกเอาสภาพปกติของสิ่งที่มีจริงไปใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีจริง แต่การยกเอา

ไปนั้น เป็นไปโดยชอบ คือ ไม่ผิดไปจากที่ชาวโลกเข้าใจกัน ความหมายก็คือพูดถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่น พูดถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต หรือพูดถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป ในคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๑๕๐) จำแนกไว้ ๖ ประเภท คือ

๑. ปาณิธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีชีวิตขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต

๒. รูปธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีรูปขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป คือ กล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรูปให้เหมือนมีรูป

๓. รสธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีรสขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรส คือ กล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรสให้เหมือนมีรส

๔. ทฺรวธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีความเหลวขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่เหลว คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เป็นเหมือนของเหลว

๕. กัตตุธัมมสมาธิ การยกสภาพของกัตตาที่ทำกิริยาได้ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่กัตตา คือ กล่าวถึง สิ่งที่ไม่ใช่กัตตาให้เป็นเหมือนกัตตา

๖. กฐินธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่แข็งซึ่งเนื่องด้วยกิริยาการทำลาย เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีสรีระ คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีสรีระให้เหมือนสิ่งที่แข็ง

มีข้อสังเกตว่า แม้คัมภีร์สุโพธาลังการะ จะกล่าวถึงสมาธิคุณ ๖ อย่างนี้ แต่ในพระบาลีมีพบสมาธิคุณอีกประการหนึ่ง คือ คันธธัมมสมาธิคุณ หมายถึง การยกสภาพของสิ่งที่มีกลิ่น เช่น ความหอม เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีกลิ่นมีศีลเป็นต้น]

อปารเนยฺย**มจฺจนฺตํ**
โย วิทิตฺวาน เทวเต
น รกฺเข อตฺตโน ปาณํ
ชญฺญา โส ยทิ หาปเย. (ชา. ๒/๑๕๙)

(พระโพธิสัตว์ตอบว่า)
ดูก่อนเทพธิดา ผู้ใดรู้ว่างานสุดวิสัย**ยิ่งนัก** (เกินตัว) แล้วไม่รักษาชีวิตของตน ถ้าผู้นั้นคลายความเพียรเสีย ก็จะพึงรู้[ผลของงานนั้น].

อจฺจนฺตนฺติ โย อิทำ กมฺมำ วีริยำ กตฺวา นิปฺผาเทตุำ น สกฺกา, **อจฺจนฺต**เมว อปารเนยฺยนฺติ วิทิตฺวา จณฺฑหตฺถิอาทโย อปริหรนฺโต อตฺตโน ปาณำ น รกฺขติ. (ชา.อฏ. ๖/๔๖)

บทว่า **อจฺจนฺตํ** (ยิ่งนัก) ความว่า ผู้ใดรู้แจ้งการงานนี้ว่า ถึงทำความเพียรก็ไม่อาจให้สำเร็จได้ ไม่ลุล่วงไปได้**จริง ๆ** ทีเดียว ดังนี้ ไม่นำช้างดุร้ายเป็นต้นออกไปเสีย ชื่อว่า ไม่รักษาชีวิตของตน.

ดู อจฺจนฺตนิยต อจฺจนฺตปาปกมฺมนฺต

[ชญฺญา = วิ บทหน้า ญา ธาตุ (อวโพธเน=รู้) + นา ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ. แปลง เอยฺย วิภัตติ เป็น ญา ด้วยสูตร (กจ.๕๐๘) ว่า เอยฺยสฺส ญาโต อิยาญา, ในเพราะ ญา อาเทศ แปลง ญา ธาตุ เป็น ชำ ด้วยสูตร (กจ.๔๗๐) ว่า ญาสฺส ชาชนา,

ในเพราะ ณา ลบ นา ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๕๐๙) ว่า นาสฺส โลโป ยการตฺตํ, แปลงนิคคหิต เป็น พยัญชนะที่สุดวรรคด้วยสูตร (กจ.๓๑) ว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค]

จิตฺตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจาติ เอตฺถ อารมฺมเณ อธิมุจฺจนฏฺเฐน ปจฺจนีกธมฺเมหิ จ สุฏฺฐุมุตฺตฏฺเฐน อฏฺจ สมาปตฺติโย จิตฺตสฺส อธิมุตฺติ นาม. อิตรํ ปน 'นตฺถิ เอตฺถ ตณฺหาสงฺขาตํ วานํ 'นิคฺคตํ วา ตสฺมา วานาติ นิพฺพานํ. ตตฺถ อฏฺจ สมาปตฺติโย สยํ วิกฺขมฺภิตกิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺตีติ วุตฺตา นิพฺพานํ ปน สพฺพกิเลเสหิ **อจฺจนฺตํ** วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺตีติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๖๕)

ในคำว่า **จิตฺตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจ** นี้ สมาบัติ ๘ ชื่อว่า ความ[หยั่งลงและ]หลุดพ้นแห่งจิต เพราะเป็นสภาพหยั่งลงในอารมณ์ [คือความเป็นไปในอารมณ์อย่างผ่อนคลาย เพราะไม่ต้องกดทับไว้ เหมือนทารกปล่อยอวัยวะน้อยใหญ่ นอนบนตักของบิดา] และเพราะเป็นสภาพหลุดพ้นด้วยดีจากธรรมฝ่ายตรงข้าม[มีนิวรณ์เป็นต้น]

ส่วนนิพพานนอกนี้ได้ชื่อว่านิพพาน เพราะเป็นสภาพที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด กล่าวคือตัณหา หรือเป็นแดนพ้นไปจากตัณหา

บรรดาสมาบัติและนิพพานเหล่านั้น สมาบัติ ๘ ได้ชื่อว่าวิมุตติ เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง ส่วนนิพพานได้ชื่อว่าวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากสรรพกิเลสโดย **สิ้นเชิง**.

[**อธิมุตฺติ** มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ หยั่งลง (คือสภาวะหยั่งลงในอารมณ์) และหลุดพ้น (คือสภาวะหลุดพ้นจากปฏิปักษ์) ดังนั้น ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายเป็น ๒ นัย คือ อารมฺมเณ อธิมุจฺจนฏฺเฐน และ ปจฺจนีกธมฺเมหิ สุฏฺฐุมุตฺตฏฺเฐน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า อธิมุตฺติ จะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

(๒) ถาวร, มั่นคง, นาน, กาลทุกเมื่อ, ไม่เสีย, เสมอ, สม่ำเสมอ.

นาจฺจนฺตํ นิกติปฺปญฺโญ
นิกตฺยา สุขเมธติ
อาราเธติ นิกติปฺปญฺโญ
พโก กกฺกฏกามิว. (ชา. ๑/๙)

(รุกขเทวดาโพธิสัตว์สถิตอยู่ที่ต้นกุ่ม ได้เห็นเหตุอัศจรรย์ที่นกยางถูกปูหนีบคอ จมน้ำตาย เมื่อจะให้สาธุการ จึงกล่าวว่า)

ผู้ใช้เล่ห์เหลี่ยมหลอกลวงผู้อื่น จะพบความสุขอยู่ได้ไม่**นาน** ผู้ใช้เล่ห์เหลี่ยมหลอกลวงผู้อื่นนั้น ต้องประสบบาปกรรมที่ตนทำไว้ เหมือนนกยางที่ถูกปูหนีบตาย ฉะนั้น.

นาจฺจนฺตํ นิกติปฺปญฺโญ, นิกตฺยา สุขเมธตีติ นิกติ วุจฺจติ วญฺจนา, นิกติปฺปญฺโญ วญฺจน-ปญฺโญ ปุคฺคโล ตาย นิกตฺยา นิกติยา วญฺจนาย น **อจฺจนฺตํ** สุขเมธติ, นิจฺจกาเล สุขสฺมีเยว ปติฏฺฐาตุํ น สกฺโกติ, เอกํเสน ปน วินาสํ ปาปุณาติเยวาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๑/๒๔๐)

กึ่งคาถาว่า นาจฺจนฺตํ นิกติปฺปญฺโญ นิกตฺยา สุขเมธติ ความว่า การหลอกลวง เรียกว่า นิกติ บุคคลผู้มีปัญญาชื่อว่านิกติ คือ ผู้มีปัญญาหลอกลวง จะไม่พบความสุข **โดยส่วนเดียว** คือ ไม่อาจดำรงอยู่ในความสุขนั้นแล ตลอดกาลเป็นนิตย์ เพราะการลวง คือ การหลอกลวงนั้น แต่ย่อมถึงความพินาศโดยส่วนเดียวเท่านั้น.

ดู อจฺจนฺตสโยค, อจฺจนฺตสุขุมาล, อจฺจนฺตนิฏฺจ.

(๓) ยั่งยืน, นิรันดร์ (ไม่ชะงักลง, ติดต่อกัน).

น ปาปชนสํเสวี
อจฺจนฺตํ สุขเมธติ
โคธากุลํ กกณฺฏาว
กลึ ปาเปติ อตฺตนํ. (ชา. ๑/๑๔๖)

(พญาเหี้ยโพธิสัตว์ เมื่อจะหนีไปทางปล่องลม จึงกล่าวว่า)

บุคคลคบหาคนชั่ว จะไม่พบความสุข**ยั่งยืน** เหมือนตระกูลเหี้ยทำตนเอง ให้ประสบความวอดวาย เพราะกิ้งก่า ฉะนั้น.

อจฺจนฺตํ สุขเมธตีติ น จิรํ สุขํ ลภติ.

(ชา.อฏ. ๓/๓๐๔)

บาทคาถาว่า **อจฺจนฺตํ สุขเมธติ** (จะไม่พบความสุขยั่งยืน) ความว่า จะไม่ได้รับความสุขตลอดกาลนาน (ชั่วนิรันด์).

[เรื่องมีอยู่ว่า ครั้งพระเจ้าพรหมทัต เสวยราชสมบัติอยู่ในพระนครพาราณสี พระโพธิสัตว์ ถือปฏิสนธิในกำเนิดเหี้ย ครั้นเติบใหญ่แล้วมีเหี้ยหลายร้อยเป็นบริวาร บุตรของพระโพธิสัตว์นั้นชื่อว่าโคธปิลลิกะ ได้เป็นเพื่อนเกลอกันกับกิ้งก่า (ป่อมข่าง) ตัวหนึ่ง เวลานึกอยากกอดก็ขึ้นทับ ฝูงเหี้ยได้บอกความสนิทสนม ระหว่างโคธปิลลิกะกับกิ้งก่านั้น ให้พญาเหี้ยทราบ พญาเหี้ยจึงเรียกบุตรมาหากล่าวตักเตือนว่า ลูกเอ๋ย เจ้าทำความสนิทสนมกันในที่ไม่บังควรเลย ธรรมดากิ้งก่าทั้งหลายมีกำเนิดต่ำ ไม่ควรทำความสนิทสนมกับมัน ถ้าเจ้าขืนทำความสนิทสนมกับมัน สกุลเหี้ยจักต้องพินาศ เพราะอาศัยมันแน่นอน แม้ถึงพระโพธิสัตว์จะพูดอยู่บ่อยๆ โคธปิลลิกะก็คงยังทำอยู่เช่นนั้น พญาเหี้ย จึงดำริว่า อาศัยกิ้งก่าตัวหนึ่ง ภัยต้องบังเกิดแก่พวกเราเป็นแน่ จึงให้ทำปล่องลมไว้ข้างหนึ่ง ฝ่ายบุตรของพญาเหี้ยนั้นก็มีร่างกายใหญ่โตขึ้นโดยลำดับ ส่วนกิ้งก่าคงตัวเท่าเดิม ยามที่โคธปิลลิกะนึกอยากสวมกอดก็กระโดดขึ้นทับ เจ้ากิ้งก่าคิดว่า ถ้าเหี้ยตัวนี้กอดเราอย่างนี้สักสองสามวันติดต่อกัน เราตายแน่ จึงคิดหาวิธีที่จะทำลายล้างตระกูลเหี้ย.

ต่อมาวันหนึ่ง ได้พบกับพรานเหี้ยผู้หนึ่ง จึงได้เข้าไปทำความคุ้นเคย และได้บอก

โพรงที่อยู่ของเหี้ย พร้อมกับแนะนำวิธีจุดไฟทำให้เป็นควัน และวิธีดักรูเหี้ยเป็นที่เรียบร้อย ส่วนตนเองก็ไปนอนผงกหัว รอดูผลงาน ฝ่ายนายพรานก็จัดการสุมไฟฟางควันเข้าไปในโพรง ฝูงเหี้ยพากันสำลักควันถูกมรณภัยคุกคาม ต่างพากันวิ่งหนีรนรานออกมาทางรู พรานก็จ้องตีตัวที่ออกมาๆ ให้ตาย ที่รอดพ้นมือพรานไปได้ก็ถูกฝูงหมากัด ความพินาศอย่างใหญ่หลวงเกิดแก่ฝูงเหี้ย พระโพธิสัตว์รู้ว่า เพราะอาศัยกิ้งก่าภัยจึงบังเกิดขึ้นแล้วกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่าการคลุกคลีกับคนชั่วไม่พึงกระทำ ขึ้นชื่อว่าประโยชน์ ย่อมไม่มีเพราะอาศัยคนชั่ว ด้วยอำนาจของกิ้งก่าชั่วตัวเดียว ความพินาศจึงเกิดแก่ฝูงเหี้ยมีประมาณเท่านี้ เมื่อจะหนีไปทางปล่องลม จึงได้กล่าวคาถาข้างต้น]

(๔) มากมาย, **ใหญ่โต**.

ดู อจฺจนฺตคามานุคต, อจฺจนฺตเปมานุคต, อจฺจนฺตวณฺณ.

(๕) ล่วงละเมิด. ดู อจฺจนฺตสีล.

(๖) สุดท้าย, **ที่สุด**, **สมบูรณ์**.

อจฺจนฺตं มตปุตฺตามฺหิ
ปุริสา เอตทนฺติกา
น โสจามิ น โรทามิ
น ตं ภายามิ อาวุโส. (สำ. ๑/๑๓๑)

(กีสาโคตมีภิกษุณีกล่าวกับมารว่า)
ผู้มีอายุ บุตรเรามีการตายเป็น**ที่สุด** (ตายมานานแล้ว) บุรุษทั้งหลายก็มีความตายนี้ เป็นที่สุดเหมือนกัน เราไม่เศร้าโศก ไม่ร้องไห้ ไม่กลัวความตายนั้นหรอก.

[บทกิริยาว่า น โสจามิ (ไม่เศร้าโศก) น โรทามิ (ไม่ร้องไห้) มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ตามนัยอลังการ เรียกว่า อัตถาวุตติ (กล่าวซ้ำความ) ซึ่งเป็นการใช้รูปศัพท์โดยปริยายอื่น หรือเป็นการใช้คำไวพจน์เพื่อกล่าวถึงข้อความอีกลักษณะหนึ่ง จัดว่าเป็นความสละสลวยความไพเราะในเชิงภาษา]

อจฺจนฺตं มตปุตฺตามฺหีติ เอตฺถ อนฺตं อตีตं **อจฺจนฺตं**, ภาวนปุสกเมตं. อิทं วุตฺตं โหติ ยถา ปุตฺตมรณํ อนฺตं อตีตं โหติ, เอวํ มตปุตฺตา อหํ อิทานิ มม ปุน ปุตฺตมรณํ นาม นตฺถิ.

(สำ.อฏ. ๑/๑๗๕)

ในบาทคาถาว่า อจฺจนฺตं มตปุตฺตามฺหิ นี้ (บทว่า อจฺจนฺตं) มีวิเคราะห์ว่า ล่วงแล้วซึ่งที่สุด ชื่อว่า **อัจจันตะ**. บทว่า อจฺจนฺตं นั้นเป็นภาวนปุงสกลิงค์. มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า การตายของบุตรนั้นเป็นสิ่งล่วงที่สุดแล้ว ฉันใด บุตรที่ตายแล้วก็ฉันนั้น บัดนี้เราไม่มีลูกที่จะตายอีก.

[ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกบทกริยาวิเศษณ์ (กิริยาวิเสสน) ว่า ภาวนปุงสกะ (บทนปุงสกลิงค์ที่ใช้ขยายกิริยา) ดังที่คัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๓๑๒) กล่าวว่า

กฺริยาวิเสสนํ สตฺเต
วุตฺตं ฐาตุวิเสสนํ
ภาวนปุสกนฺเตฺยว
สาสเน สมุทีรีตं.

บทกริยาวิเศษณ์ได้ชื่อว่า ธาตุวิเสสนะ (บทขยายธาตุ) ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] ในพระศาสนาเรียกว่า ภาวนปุงสกะ]

(๗) ธรรมอันล่วงส่วน - ไม่พินาศ, ธรรมที่เที่ยง (นิพพาน).

สพฺพทุกฺขสมติกฺกมํ สิวํ
อจฺจนฺตมจลิตํ อสงฺขตํ
นิพฺพุเตหิ สุจิหี น ทุลฺลภํ
เย จรนฺติ ปมทาหนตฺถิกา. (ชา. ๒/๑๓๑)

(ครั้งนั้น พญานกกุณาละรู้แจ้งชัดซึ่งคาถาทั้งเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดของนารทเทวพราหมณ์ จึงได้กล่าวคาถานี้ว่า)

นิพพานอันปลอดโปร่งพ้นทุกข์ทั้งปวง **ล่วงส่วน** ไม่หวั่นไหว (อย่างแท้จริง) ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง อันชายผู้ไม่มีความต้องการหญิงประพฤติพรหมจรรย์อยู่ มีกิเลสอันตนดับได้แล้ว เป็นผู้สะอาด หาได้ไม่ยากเลย.

อจฺจนฺตนฺติ อนฺตาตีตํ อวินาสธมฺมํ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๙๕)

บทว่า **อจฺจนฺตํ** (ล่วงส่วน) ได้แก่ ล่วงพ้นส่วน [แรก=ความเกิด และส่วนหลัง=ความดับ] คือเป็นธรรมที่ไม่ถึงความพินาศ (นิพพาน).

[อจฺจนฺต = ที่สุดแห่งสงสาร เป็นชื่อหนึ่งในบรรดาชื่อของพระนิพพาน.

หญิง มี ๑๕ ศัพท์ คือ อิตฺถี, สีมนฺตินี, นารี, ถี, วธู, วนิตา, องฺคณา, **ปมทา**, สุนฺทรา (สุนทรี), กนฺตา, รมณี, ทยิตา, อพลา, มาตุคาม, มหิลา (มเหลา) ธาน. คาถา ๒๓๐-๑]

อจฺจนฺตอนุปาทาวิโมกฺข (ปุ)

[อจฺจนฺต + อนุปาทาวิโมกฺข]

วิโมกฺข = วิ บทหน้า + โมกฺข, มุจ (โมจเน) + ณ ปัจจัย (ราคโทสโมเหหิ) วิโมกฺขติ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข (ชื่อว่า วิโมกขะ เพราะหลุดพ้นจากราคะโทสะและโมหะ=นิพพาน)

ความหลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นโดยส่วนเดียว [อย่างแท้จริง=นิพพาน]

วิมุตฺโตติ มุตฺโต วิมุตฺโต ปริมุตฺโต สุวิมุตฺโต **อจฺจนฺตอนุปาทาวิโมกฺเขน**.

(มหานิ. ๒๑๙, จูฬนิ.๑๐๙)

บทว่า **วิมุตฺโต** (หลุดพ้น) ได้แก่ หลุดไปแล้ว พ้นไปแล้ว หลุดพ้นไปแล้ว หลุดพ้นไปด้วยดีแล้ว โดย**ความหลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นโดยส่วนเดียว** [อย่างแท้จริง=นิพพาน].

[วิโมกฺข มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาพหลุดพ้นจากธรรมฝ่ายตรงกันข้าม = ปจฺจนีก-ธมฺเมหิ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข. (มุจ ธาตุมีความหมายว่าหลุดพ้น) สภาพหยั่งลงในอารมณ์ = อารมฺมเณ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข. (มุจ ธาตุมีความหมายว่าหยั่งลง) อนุปาทาย วิโมกฺโข อนุปาทาวิโมกฺโข (ความหลุดพ้น[จากกิเลส] เพราะไม่ยึดมั่น]

อจฺจนฺตอปฺปวตฺติ (ถี)

[อจฺจนฺต + อปฺปวตฺติ]

ความไม่เป็นไปโดยส่วนเดียว (แท้จริง).

อจฺจนฺตอปฺปวตฺติภาว (ปุ)

[อจฺจนฺตอปฺปวตฺติ + ภาว]

ความเป็นแห่งความไม่เป็นไปโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง), ภาวะคือความไม่เป็นไปโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง), ภาวะคือการไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง (ไม่ให้เป็นไปได้อีกตลอดไป).

ยํ จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ ภาวิตตฺตา ตสฺมิงฺคควโต อตฺตโน อตฺตโน สนฺตาเน ทิฏฺฐิคตานํ ปหานายาติอาทินา นเยน วุตฺตสฺส สมุทยปกฺขิยสฺส กิเลสคณสฺส **อจฺจนฺตอปฺปวตฺติภาเวน** ปหานํ, อิทํ สมุจฺเฉทปฺปหานํ นาม. (จูฬนิ.อฏ. ๗๒)

การละหมู่กิเลสอันเป็นฝ่ายสมุทัยโดย **ภาวะคือการไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง** ดังที่ตรัสไว้ตามนัยว่าเพื่อละทิฏฐิในกระแสจิตของตนๆ ของผู้บรรลุมรรคนั้นๆ เพราะเป็นผู้อบรมมรรคญาณ ๔ อันประเสริฐแล้ว นี้ชื่อว่าสมุจเฉทปหาน.

[บรรดาวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละธรรม[คือสักกายทิฏฐิเป็นต้น]ด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ ย่อมมีได้เพราะเป็นปฏิปักษ์กัน เหมือนการขจัดความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีป ซึ่งมีลำดับการละ (ปหานะ) ดังนี้

ตทังคปหาน (การละด้วยเหตุคือวิปัสสนาญาณนั้นๆ มีนามรูปปริเฉทญาณเป็นต้น)

วิกขัมภนปหาน คือ การละธรรมมีนิวรณ์เป็นต้นนั้นๆ โดยห้ามความเป็นไปแห่งธรรมมีนิวรณ์เป็นต้นนั้น ด้วยสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เหมือนการที่สาหร่ายบนผิวน้ำกระจายออก ด้วยการกระทบของหม้อ

สมุจเฉทปหาน คือ การละหมู่กิเลสอันเป็นฝ่ายสมุทัยโดยไม่ให้เป็นไปอย่างยิ่ง

ปฏิปัสสัทธิปหาน คือ ภาวะที่กิเลสทั้งหลายสงบลงอีกในขณะแห่งผล

นิสสรณปหาน คือ พระนิพพานที่ละสังขตธรรมทั้งปวงได้แล้ว เพราะเป็นธรรมพ้นไปจากสังขตธรรมทั้งปวง]

อจฺจนฺตอุปสม (ปุ)

[อจฺจนฺต + อุปสม]

ความสงบล่วงส่วน, ความเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

อุปสม = อุป + สมุ (อุปสเม=เข้าไปสงบ) + อ. อุปสมฺมติ เอตฺถ ทุกฺขนฺติ อุปสโม, นิพฺพานํ. อจฺจนฺตเมว เอตฺถ อุปสมฺมติ วฏฺฏตฺตยนฺติ อจฺจนฺตูปสโม นิพฺพานเมว.

ชื่อว่า อุปสมะ เพราะอรรถว่าเป็นที่เข้าไปสงบแห่งทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน. ชื่อว่า อัจจันตอุปสมะ เพราะอรรถว่าเป็นที่เข้าไปสงบวัฏฏะ ๓ อย่างแท้จริง ได้แก่ พระนิพพานเช่นกัน.

อจฺจนฺตอุปสมเหตุ (ปุ)

[อจฺจนฺตอุปสม + เหตุ]

เหตุแห่งความสงบล่วงส่วน, เหตุแห่งความเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

อจฺจนฺตอุปสมเหตุภูต (ติ)

[อจฺจนฺตอุปสมเหตุ + ภูต]

ที่เป็นเหตุแห่งความสงบล่วงส่วน, ที่เป็นเหตุแห่งความเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

วิราคูปสเมติ วิราเค อุปสเม จ, สพฺพสฺส ราคสฺส สพฺเพสํ กิเลสานํ อจฺจนฺตวิราคเหตุภูเต **อจฺจนฺตอุปสมเหตุภูเต** จาติ อตฺโถ.

(อิติวุตฺ.อฏ. ๒๗๕)

บทว่า **วิราคูปสเม** ความว่า ที่ปราศจากความกำหนัดและที่สงบ (จากกิเลส). อธิบายว่าที่เป็นเหตุปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิงแห่งราคะทั้งมวล และ**ที่เป็นเหตุเข้าไปสงบอย่างแท้จริง**แห่งกิเลสทั้งมวล.

อจฺจนฺตกามานุคต (ติ)

[อจฺจนฺต + กาม + อนุคต]

หมกมุ่นในกามจนเกินไป, เป็นไปตามกามโดยส่วนเดียว (หลงไหลติดอยู่ในกาม).

พกสฺส จ พาวริกสฺส รญฺโญ
อจฺจนฺตกามานุคตสฺส ภริยา
อวาจรี ปฏฺจวสานุคสฺส
กึ วาปิ อิตฺถี นาติจเร ตทญฺญํ.

(ชา. ๒/๑๒๓)

(นกกุณาละกล่าวว่า)

พระมเหสีของพระเจ้าพกะและพาวริกะผู้ทรง**หมกมุ่นในกามจนเกินไป** ได้ทรงประพฤติอนาจารกับคนใช้ใกล้ชิด ผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนา ชายคนอื่นนั้นใครหรือหญิงจะไม่พึงประพฤตินอกใจด้วย.

อจฺจนฺตกามานุคตสฺสาติ อจฺจนฺตํ กามํ อนุคตสฺส. (ชา.อฏ. ๕/๔๗๙)

บาทคาถาว่า **อจฺจนฺตกามานุคตสฺส** (หมกมุ่นในกามจนเกินไป) คือ เป็นไปตาม[หลงไหลติดอยู่ใน]กามโดยส่วนเดียว.

อจฺจนฺตกาฬก (ติ)

[อจฺจนฺต + กาฬก]

ผู้มีธรรมฝ่ายดำอย่างแท้จริง.

น ครหิตพฺพํ นปฺปฏิกฺโกสิตพฺพํ อมญฺญึสูติ เอตฺถ ยเทตํ อตีตํ นาม, นยิทํ อตีตํ, อิทมสฺส อนาคตํ วา ปจฺจุปฺปนฺนํ วาติ วทนฺโต ครหติ นาม. ตตฺถ โทสํ ทสฺเสตฺวา กึ อิมินา ครหิเตนาติ? วทนฺโต ปฏิกฺโกสติ นาม.

อิเม ปน นิรุตฺติปเถ เตปิ **อจฺจนฺตกาฬกา** ทิฏฺจิคติกา น ครหิตพฺเพ น ปฏิกฺโกสิตพฺเพ มญฺญึสุ. อตีตํ ปน อตีตเมว, อนาคตํ อนาคตเมว, ปจฺจุปฺปนฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนเมว กถยึสุ.

(สํ.อฏ. ๒/๒๕๘)

ในปาฐะว่า **น ครหิตพฺพํ นปฺปฏิกฺโกสิตพฺพํ อมญฺญึสุ** นี้ มีวินิจฉัย ดังต่อไปนี้

เมื่อบุคคลกล่าวว่า สิ่งที่ชื่อว่าอดีตก็คงเป็นอดีต สิ่งที่เป็นอดีตนี้เป็นอนาคตก็ได้ เป็นปัจจุบันก็ได้ ชื่อว่าย่อมติเตียน. ครั้นเห็นโทษในทิฏฐินั้นแล้ว เมื่อจะกล่าวว่า ประโยชน์อะไรด้วยสิ่งที่เราติเตียนนี้ ชื่อว่าย่อมคัดค้าน.

ก็พวกยึดถือทิฏฐิผู้ถูกเรียกว่าเป็น **ผู้มีธรรมฝ่ายดำอย่างแท้จริง**แม้เหล่านั้น สำคัญทางภาษาเหล่านี้ว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน คงกล่าวสิ่งที่เป็นอดีตว่า คงเป็นอดีต สิ่งที่เป็นอนาคตว่าคงเป็นอนาคต สิ่งที่เป็นปัจจุบันว่าคงเป็นปัจจุบันอยู่นั่นเอง.

อจฺจนฺตกุสล (น)

[อจฺจนฺต + กุสล]

กุศลโดยส่วนเดียว, กุศลอย่างแท้จริง.

ปุถุชฺชนสฺส สีลํ ปญฺจหิ การเณหิ ภิชฺชติ ปาราชิกาปชฺชเนน สิกฺขาปจฺจกฺขาเนน ติตฺถิยปกฺขนฺทเนน อรหตฺเตน มรเณนาติ.

ตตฺถ ปุริมา ตโย ภาวนาปริหานาย สํวตฺตนฺติ จตุตฺโถ วฑฺฒิยา ปญฺจโม เนว หานาย น วฑฺฒิยา. กถํ ปเนตํ อรหตฺเตน สีลํ ภิชฺชตีติ? ปุถุชฺชนสฺส หิ สีลํ **อจฺจนฺตกุสล**เมว โหติ อรหตฺตมคฺโค จ กุสลากุสลกมฺมกฺขยาย สํวตฺตตีติ เอวํ เตน ตํ ภิชฺชติ.

(อ.อฏ. ๓/๓๒๓)

ศีลของปุถุชนย่อมขาดด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ ต้องอาบัติปาราชิก ลาสิกขา เข้ารีดเดียรถีย์ เป็นพระอรหันต์ และตาย.

บรรดาเหตุ ๕ ประการนั้น เหตุ ๓ ประการแรก ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมจากภาวนา เหตุประการที่ ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญ เหตุประการที่ ๕ ไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อม ไม่เป็นไปเพื่อความเจริญ.

ถามว่า ก็ศีลนี้ขาด เพราะเป็นพระอรหันต์ได้อย่างไร?

ตอบว่า เพราะศีลของปุถุชน **เป็นกุศลโดยส่วนเดียว**เท่านั้น แต่อรหัตตมรรค ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกุศลกรรมและอกุศลกรรม เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นจึงขาดเพราะเป็นพระอรหันต์อย่างนี้.

[ประโยคว่า กถํ ปเนตํ อรหตฺเตน สีลํ ภิชฺชตีติ? เป็นประโยคปุจฉา เรียกว่า กเถตุกัมยตา คือ ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง ในคำถาม ๕ ประเภทที่พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๑๐๒-๓) คือ อทิฏฐโชตนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้) ทิฏฐสังสันทนา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว) วิมติจเฉทนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย) อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง) กเถตุกัมยตา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)]

อจฺจนฺตโกธน (ติ)

[อจฺจนฺต + โกธน]

ผู้มีปกติโกรธโดยส่วนเดียว, ผู้มีความโกรธเป็นนิสัยโดยส่วนเดียว, โกรธจริง ๆ, โกรธมาก, โกรธจัด, ดุร้าย, โหดเหี้ยม, มีโทสะมาก (รุนแรง). (สำ. อตฺยนฺโกปน)

อจฺจนฺตํ อติเรกํ กุชฺฌติ สีเลนาติ วา กุชฺฌิตุํ สีลมสฺสาติ วา กุชฺฌนสีโลติ วา อจฺจนฺตโกธโน (อจฺจนฺต + กุธ (โกเป) + ยุ) แปลง ยุ เป็น อน (อนกา ยุณฺวูนำ. กจ.๖๒๒) พฤทธิ์ อุ เป็น โอ.

จณฺโฑ ตว**จฺจนฺตโกธโน**. (ธาน. คาถา ๗๓๒)

ดุร้าย, โหดเหี้ยม, มีโทสะมาก ๒ ศัพท์ คือ จณฺฑ, อจฺจนฺตโกธน (อจฺจนฺตโกปน).

อจฺจนฺตกฺขย (ปุ)

[อจฺจนฺต + ขย]

ความสิ้นไปอย่างสิ้นเชิง, ธรรมเป็นที่สิ้นไปโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง) (นิพพาน).

ชานโต อหํ ภิกฺขเว ปสฺสโต อาสวานํ ขยํ วทามีติ เอตฺถ อาสวปฺปหานํ อาสวานํ **อจฺจนฺตกฺขโย** อสมุปฺปาโท ขีณากาโร นตฺถิภาโว อาสวกฺขโยติ วุตฺโต. (อ.อฏ. ๒/๘๓)

การละอาสวะ **ความสิ้นไปอย่างสิ้นเชิง** แห่งอาสวะ การไม่เกิดขึ้นแห่งอาสวะ อาการที่อาสวะสิ้นไป ความที่อาสวะไม่มี พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อาสวักขยะ ดังในประโยคนี้ว่า ชานโต อหํ ภิกฺขเว ปสฺสโต อาสวานํ ขยํ วทามิ (ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต กล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายไว้สำหรับภิกษุผู้รู้อยู่ เห็นอยู่).

[พระนิพพาน เป็นเหตุให้เกิดผลคือความสิ้นไปแห่งอาสวะ เนื่องจากพระอริยบุคคลผู้หยั่งเห็น พระนิพพานอยู่ ย่อมขจัดกิเลสในขณะนั้น ดังนั้น คำว่า อาสวปฺปหานํ เป็นต้น จึงเป็นสำนวนภาษาที่กล่าวโดยอ้อม ด้วยการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโพ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึงไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของ**ผล]**

อจฺจนฺตขาร (ติ)

[อจฺจนฺต + ขาร] เค็มจัด (น้ำด่าง ?).

มาตาปิตูนํ ธมฺมิกสมณพฺราหฺมณานญฺจ อุปริ อปราธํ อณฺณญฺจ ทิวเส ทิวเส ปาณวธาทิสาหสิกกมฺมํ กตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ ตมฺพปณฺณิทีเป อภยโจรนาคโจราทโย วิย. เตสํ อตฺตภาโว ติคาวุติโก โหติ วคฺคุลีนํ วิย ทีฆนขา โหนฺติ. เต รุกฺเข วคฺคุลิโย วิย นเขหิ จกฺกวาฬปพฺพเต ลคฺคนฺติ. ยทา สํสปฺปนฺตา อณฺณมณฺณสฺส หตฺถปาสํ คตา โหนฺติ อถ “ภกฺโข โน ลทฺโธติ มญฺญมานา ตตฺถ อาวฏฺฏา วิปริวตฺติตฺวา โลกสนฺธารกอุทเก ปตนฺติ วาเต ปหรนฺเตปิ มธุกผลานิ วิย ฉิชฺชิตฺวา อุทเก ปตนฺติ ปติตมตฺตาว **อจฺจนฺตขาเร** อุทเก ปิฏฺฐจปิณฺฑิ วิย วิลียนฺติ. (ที.อฏ. ๒/๒๖)

สัตว์เหล่านั้น กระทำความผิดต่อมารดาบิดาและสมณพราหมณ์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมและกรรมร้ายกาจมีฆ่าสัตว์เป็นต้นทุกวันๆ อื่นย่อมเกิดในโลกันตรนรกนั้น ดุจอภยโจรและนาคโจรเป็นต้นในตามพปัณณิทวีป ร่างกายของสัตว์เหล่านั้นสูง ๓ คาวุต มีเล็บยาวเหมือนเล็บค้างคาว สัตว์เหล่านั้น เกาะอยู่บนจักรวาลบรรพตด้วยเล็บ เหมือนค้างคาวเกาะอยู่บนต้นไม้ฉะนั้น เมื่อใดสัตว์เหล่านั้น คลานไปถูกฝ่ามือของกันและกันเข้า เมื่อนั้นก็สำคัญว่าเราพบอาหารแล้ว จึงวิ่งหมุนไปรอบๆ แล้วก็ตกไปบนน้ำหนุนโลก เมื่อลมปะทะ ก็ขาดตกลงไปในน้ำเหมือนผลมะทราง พอตกลงไปแล้วก็ละลาย เหมือนก้อนแป้ง ตกลงไปในน้ำที่**เค็มจัด**.

อจฺจนฺตขารตา (ถี)

[อจฺจนฺตขาร + ตา]

ความเป็นของเค็มจัด. ดู อจฺจนฺตขาร

อจฺจนฺตตฺถ (ปุ)

[อจฺจนฺต + อตฺถ]

อรรถอัจจันตะ (ล่วงส่วน, ไม่มีที่สิ้นสุด).

อถ วา ปอิติ ปกาเร อตีติ **อจฺจนฺตตฺเถ** นิปาโต ตสฺมา ปกาเรหิ อจฺจนฺตํ โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขํ. อิทญฺหิ สีลํ สยํ ตทงฺควเสน สมาธิสหิตํ ปญฺญาสหิตญฺจ วิกฺขมฺภนวเสน สมุจฺเฉทวเสน จ อจฺจนฺตํ โมกฺเขติ โมเจตีติ ปาติโมกฺขํ.

(อุทาน.อฏ. ๒๐๓)

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า ป ใช้ในอรรถว่า ปการะ ศัพท์ว่า อติ เป็นนิบาต ใช้ใน**อรรถอัจจันตะ**. เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปาฏิโมกข์ เพราะพ้นล่วงส่วน โดยทุกประการ. จริงอยู่ ศีลนี้ ชื่อว่าปาฏิโมกข์ เพราะตัวศีลทำให้หลุดพ้นได้จริงด้วยตทังควิมุตติที่ประกอบด้วยสมาธิ และปัญญา ทำให้หลุดพ้นได้จริงด้วยอำนาจวิกขัมภนวิมุตติ และสมุจเฉทวิมุตติ.

อจฺจนฺตตฺถงฺคม (ปุ)

[อจฺจนฺต + อตฺถงฺคม]

ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้โดยส่วนเดียว, ถึงความดับสนิท, ถึงความดับสูญ (นิพพาน).

อตฺถงฺคโมปิ **อจฺจนฺตตฺถงฺคโม** เภทตฺถงฺคโมติ ทุวิโธ. อจฺจนฺตตฺถงฺคมํ ปสฺสนฺโตปิ เภทตฺถงฺคมํ ปสฺสติ, เภทตฺถงฺคมํ ปสฺสนฺโตปิ อจฺจนฺตตฺถงฺคมํ ปสฺสติ. (สํ.อฏ. ๒/๖๙)

แม้ความดับ (ในบทว่า อฏฺฐงฺคโม) มี ๒ อย่าง คือ**ความดับสนิท** และความดับคือการแตกสลาย. ภิกษุแม้เห็นความดับสนิท ก็ชื่อว่าเห็นความดับคือการแตกสลาย ถึงเห็นความดับคือการแตกสลาย ก็ชื่อว่าเห็นความดับสนิท[เช่นกัน].

[อจฺจนฺตตฺถงฺคโมติ อปฺปวตฺติ นิโรโธ นิพฺพานนฺติ. (สํ.ฏี. ๑/๒๑๒)]

อจฺจนฺตทาลิทฺทิย (น)

[อจฺจนฺต + ทาลิทฺทิย]

ความยากจนอย่างที่สุด - โดยส่วนเดียว, ความจนจริง ๆ, ความขัดสนจริง ๆ.

ทาลิทฺทิย = ทลิทฺท + ณฺย = ทลิทฺทสฺส ภาโว ทาลิทฺทิยํ.ลบ ณฺ อนุพันธ์ ด้วยสูตร (กจ.๓๙๖)ว่า เตสํ โณ โลปฺ ลบ อ ท้าย ทลิทฺท ศัพท์ ด้วยสูตร (กจ.๒๖๑) ว่า อวณฺโณ เย โลปญฺจ, ในเพราะ ณฺ อนุพันธ์ที่ลบแล้ว พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๔๐๐) ว่า วุทฺธาทิสรสฺส วาสโยคนฺตสฺส สเณ จ. ลง อิ อาคมในเพราะ ย ปัจจัยด้วยมหาสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ ฯเปฯ

ตเมวาติ ตญฺเญว ชิฆจฺฉาปิปาสาสงฺขาตํ ภยเมตํ พาลํ นิพฺพตฺตนิพฺพตฺตฏฺฐาเน อิธโลเก ปรโลเก จ ผุสติ ปีเฬติ **อจฺจนฺตทาลิทฺทิยํ** ปาปุณาติ. (ชา.อฏ. ๔/๖๕)

บทว่า **ตเมว** เป็นต้น ความว่า ความกลัว กล่าวคือ ความอยากข้าวอยากน้ำนั่นแหละ จะ

กลับมาถูกต้อง คือ เบียดเบียนคนพาลนั้นทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ในที่ที่เขาเกิดแล้วๆ เขาจะถึง**ความยากจนอย่างที่สุด**.

อจฺจนฺตทิฏฺฐ (ติ)

[อจฺจนฺต + ทิฏฺจิ]

อันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน.

อตฺถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ **อจฺจนฺตทิฏฺฐ์** นิพฺพานํ อาราเธติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหํ อสุกฺกวิปากํ **อจฺจนฺตทิฏฺฐ์** นิพฺพานํ อาราเธติ.

(เนตฺติ. ๑๑๐)

บุคคลดำมีชาติดำ [สกุลต่ำ] ประพฤติธรรมดำ [อกุศลกรรมบถ ๑๐]มีอยู่ บุคคลดำ มีชาติดำ ประพฤติธรรมขาว [กุศลกรรมบถ ๑๐] มีอยู่ บุคคลดำมีชาติดำ ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผล**อันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน** ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาวมีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาว[สกุลสูง] ประพฤติธรรมดำ มีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาว ประพฤติธรรมขาวมีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผล**อันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน** ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาวมีอยู่

[สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง) วาสนาภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายการบำเพ็ญบุญ) และนิพเพธภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายการทำลายกิเลส)]

[คำว่า นิพฺพานํ (นิพพาน) ตามปกติหมายถึงสภาวะดับรูปนามทั้งหมดอันเป็นอารมณ์ของมรรคจิตและผลจิต แต่คำว่า นิพพาน ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผลจิต เพราะเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการดับกิเลส การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังคำว่า สีโห คายติ (นายสีหะขับร้องอยู่) คำว่า สีโห (นายสีหะ) เป็นชื่อเรียกคนที่มีความแกล้วกล้าเหมือนราชสีห์

บรรดาบุคคล ๖ เหล่านั้น:-

บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ประพฤติธรรมดำ และบุคคลขาวมีชาติขาว ประพฤติธรรมดำ อยู่ในฝ่ายสังกิเลส (สังกิเลสภาคิย)

บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ประพฤติธรรมขาว และบุคคลขาวมีชาติขาว ประพฤติธรรมขาว อยู่ในฝ่ายการบำเพ็ญบุญ (วาสนาภาคิย)

บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผล อันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาว บุคคลขาวมีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จอรหัตตผลอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว ไม่มีผลดำและขาว อยู่ในฝ่ายทำลายกิเลส (นิพเพธภาคิย)]

อจฺจนฺตทุกฺข (ติ)

[อจฺจนฺต + ทุกฺข]

ทุกข์มาก, ทุกข์จริง ๆ, ทุกข์อย่างแท้จริง.

เหตูติ อติทุกฺกรานิ ตึสปารมิตาสงฺขาตานิ ปุญฺญกมฺมานิ. ตานิ หิ **อจฺจนฺตทุกฺเขน** กสิเรน วจนปถาตีตานุภาเวน มหตา อุสฺสาเหน กรียนฺตีติ อติทุกฺกรานิ นาม. (วชิร. ๕)

การบำเพ็ญบุญกล่าวคือบารมี ๓๐ ทัศ อันทำได้ยากยิ่ง ชื่อว่า เหตุ. ความจริง การบำเพ็ญบุญเหล่านั้น ชื่อว่ากระทำได้ยากยิ่ง เพราะอรรถว่า ต้องกระทำด้วยความพยายามอย่างใหญ่หลวง อันเป็นความทุกข์อย่างแท้จริง คือเป็นความลำบาก ได้แก่มีอานุภาพล่วงคลองแห่งคำพูด (ไม่สามารถพรรณาเป็นคำพูดได้)

อจฺจนฺตทุสฺสีลฺย (น)

[อจฺจนฺต + ทุสฺสีลฺย]

ความเป็นผู้ทุศีลล่วงส่วน - อย่างยิ่ง - แท้จริง โดยส่วนเดียว, ผู้ต้องครุกาบัติเสมอ. ผู้ล่วงละเมิดอกุศลเสมอ.

ทุสฺสีลฺยํ = ทุสฺสีล + ณฺย. ทุสฺสีลสฺส ภาโว ทุสฺสีลฺยํ. ลบ ณฺ ด้วยสูตร (กจ. ๓๙๖) ว่า เตสํ โณ โลปฺ, ลบ อ ท้าย ทุสฺสีล ศัพท์ ด้วยสูตร (กจ.๒๖๑) ว่า อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

ยสฺส อจฺจนฺตทุสฺสีลฺยํ
มาลุวา สาลมิโวตฺถตํ
กโรติ โส ตถตฺตานํ
ยถา นํ อิจฺฉตี ทิโส. (ธมฺม. ๓๗)

ความเป็นผู้ทุศีลล่วงส่วน รัดรึง (อัตภาพ) ของบุคคลใด ดุจเถาย่านทราย รัดรึงต้นสาละ (รัง), บุคคลนั้น ย่อมทำตนอย่างเดียวกันกับที่โจรหัวโจก ปรารถนาทำให้ตนฉะนั้น.

อจฺจนฺตทุสฺสีลฺยนฺติ เอกนฺตทุสฺสีลภาโว. (ธมฺม.อฏ. ๒/๙๗)

ความเป็นผู้ทุศีลโดยส่วนเดียว (แท้จริง) ชื่อว่า อจฺจนฺตทุสฺสีลฺยํ (ในพระคาถานั้น).

อจฺจนฺตนมสฺสเนยฺย (ติ)

[อจฺจนฺต + นมสฺสเนยฺย]

อันควรนมัสการโดยส่วนเดียว - อย่างแท้จริง (อันควรนอบน้อมยิ่งนัก).

นมสฺสเนยฺย = นมสฺสยเต นมสฺสนํ (นมสฺส ธาตุ = วนฺทนานตฺยํ น้อมไหว้ + ยุ) แปลง ยุ เป็น อน. นมสฺสนํ อรหตีติ นมสฺสเนยฺยํ (นมสฺสน + เณยฺย อรหตัทธิต) ลง เณยฺย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์[ในสูตรว่า ณ ราคา เตนรตฺตํ ตสฺเสท-มญฺญตฺเถสุ จ (กจ.๓๔๒)]

นโม สิยา นเต รเว
นมสฺโส วนฺทนานตฺยํ (ธาตฺวตฺถสงฺคห.คาถา ๒๑๐)

นม ธาตุใช้ในอรรถว่า นตรเว (นอบน้อม) นมสฺส ธาตุ ใช้ในอรรถว่า วนฺทนานตฺยํ (น้อมไหว้ กราบด้วยความนอบน้อม).

คัมภีร์โมคคัลลานะ (๕.๑๑) กล่าวว่า ลง อสฺส ปัจจัย ในความหมายว่า ย่อมทำ ดังข้อความในสูตรนั้นว่า นโมตฺวสฺโส (ลง อสฺส ปัจจัย ท้ายศัพท์ว่า นโม ในความหมายว่า ย่อมทำ)

เช่น นมสฺสติ ตถาคตํ (ย่อมนมัสการพระตถาคต) (อสฺส ปัจจัย เรียกว่า ธาตุปฺปจฺจย = ปัจจัยที่แสดงในความหมายของธาตุ)

อิจฺเจว**มจฺจนฺตนมสฺสเนยฺยํ**
นมสฺสมาโน รตนตฺตยํ ยํ
ปุญฺญาภิสนฺทํ วิปุลํ อลตฺถํ
ตสฺสานุภาเวน หตนฺตราโย. (วิ.อฏ. ๑/๑)

ข้าพเจ้า ขอนมัสการพระรัตนตรัย**อันควรนมัสการโดยส่วนเดียว** (ควรนอบน้อมยิ่งนัก) ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ได้แล้วซึ่งกุศลผลบุญอันใหญ่หลวง หลั่งไหลไม่ขาดสายอันใด ขอให้ข้าพเจ้าจงกำจัดอุปสรรคได้ ด้วยบุญญานุภาพ[อานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนมัสการ]พระรัตนตรัยนั้น.

อิจฺเจวํ:-
ยถาวุตฺตนเยน อจฺจนฺตํ เอกนฺเตน นมสฺสเนยฺยํ นมสฺสิตพฺพํ รตนตฺตยํ นมสฺสมาโน กายวาจาจิตฺเตหิ วนฺทมาโน อหํ วิปุลํ ยํ ปุญฺญาภิสนฺทํ อลตฺถนฺติ สมฺพนฺโธ. (สารตฺถ. ๑/๑๔)
เชื่อมความว่า ข้าพเจ้านมัสการ[นอบน้อม]อยู่ คือนบไหว้พระรัตนตรัยอันควรนมัสการ คือควรนอบน้อมอย่างแท้จริง ด้วยกายวาจาใจ ตามนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ได้ๆ แล้วซึ่งห้วงแห่งบุญอันใหญ่หลวง.

[คาถานี้กล่าวเปรียบเทียบโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เหมือนรัตนะ ตามนัยอลังการะเรียกว่า สมานรูปาปเหฬี (ปเหฬีมีรูปเหมือนกัน)]

ปาฐะว่า **นมสฺสมาโน รตนตฺตยํ** (นมัสการพระรัตนตรัย) เป็นปริวัตตนหาระ คือ แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม ในปาฐะนี้ โดยองค์ธรรมคือมหากุศลจิตตุปบาท มีเหตุใกล้คือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เมื่อมหากุศลจิตตุปบาท และเหตุใกล้เหล่านั้น บังเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้นอบน้อมพระรัตนตรัย อกุศลธรรมที่ตรงกันข้ามกันคือ ความไม่ศรัทธา ความประมาท ความเกียจคร้าน ความริษยา และความตระหนี่ เป็นต้น พร้อมทั้งเหตุของอกุศลดังกล่าวคืออโยนิโสมนสิการเป็นต้น และผลของอกุศลเหล่านั้น กล่าวคือภัยในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมอันตรธานไป ส่วนผลของกุศลที่นำสุขมาให้ในปัจจุบันและสังสารวัฏ ย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์ตามลำดับ ดังนั้น การนอบน้อมพระรัตนตรัย จึงเป็นกระแสห้วงบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ เป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏิครั้ง กระแสบุญนั้น เป็นบุญไพศาล มีอานุภาพมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

คาถานี้แสดงเรื่องอาสีอลังการ คือ การแสดงความปรารถนา อลังการประเภทนี้นิยมใช้ในการเริ่มคัมภีร์ ที่ผู้แต่งปรารถนาขจัดอุปสรรคอันตรายที่อาจเกิดขึ้น โดยน้อมนำอานุภาพของพระรัตนตรัยมาคุ้มครองตน. สำหรับคาถานี้จัดเป็นปณามปุพพกคันถารัมภะ (คำเริ่มต้นคัมภีร์อันมีการนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นเบื้องแรก)]

อจฺจนฺตนิฏฺฐ (ติ)

[อจฺจนฺต + นิฏฺฐ]

ผู้มีความสำเร็จสูงสุด, มีความสำเร็จล่วงส่วน – อย่างยิ่ง (บรรลุนิพพาน), มีนิพพานล่วงพ้นความเสื่อมเสีย (พ้นความพินาศคือกิเลส), มีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว, ถึงที่สุดโดยส่วนเดียว (ล่วงพ้นความสิ้นไปและความเสื่อมไปไม่ใช่ที่เกิดแห่งสังขาร), มีนิพพานเป็นที่สุด, มีนิพพานอันประเสริฐ, ทำให้แจ้งนิพพาน, การสรุปขั้นสุดท้าย.

(๑) มีความสำเร็จสูงสุด, มีความสำเร็จล่วงส่วน – อย่างยิ่ง (บรรลุนิพพาน)

เอกำ สมยำ ภควา สาวตฺถิยำ วิหรติ ปุพฺพารามे มิคารมาตุปาสาเท. อถ โข สกฺโก เทวานมินฺโท เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตำ อฏฺฐาสิ. เอกมนฺตำ ฐิโต โข สกฺโก เทวานมินฺโท ภควนฺตำ เอตทโวจ “กิตฺตาวตา นุ โข ภนฺเต ภิกฺขุ สำขิตฺเตน ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺโต โหติ **อจฺจนฺตนิฏฺโฐ** อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺต-ปริโยสาโน เสฏฺโฐ เทวมนุสฺสานนฺติ.

อิธ เทวานมินฺท ภิกฺขุโน สุตำ โหติ “สพฺเพ ธมฺมา นาลำ อภินิเวสายาติ, เอวญฺเจ ตำ เทวาน-มินฺท ภิกฺขุโน สุตำ โหติ “สพฺเพ ธมฺมา นาลำ อภินิเวสายาติ. โส สพฺพำ ธมฺมำ อภิชานาติ, สพฺพำ ธมฺมำ อภิญฺญาย สพฺพำ ธมฺมำ ปริชานาติ, สพฺพำ ธมฺมำ ปริญฺญาย ยงฺกิญฺจิ เวทนำ เวเทติ สุขำ วา ทุกฺขำ วา อทุกฺขมสุขำ วา. โส ตาสุ เวทนาสุ อนิจฺจานุปสฺสี วิหรติ, วิราคานุปสฺสี วิหรติ, นิโรธานุปสฺสี วิหรติ, ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี วิหรติ. โส ตาสุ เวทนาสุ อนิจฺจานุปสฺสี วิหรนฺโต วิราคานุปสฺสี วิหรนฺโต นิโรธานุปสฺสี วิหรนฺโต ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี วิหรนฺโต น กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ, อนุปาทิยำ น ปริตสฺสติ, อปริตสฺสำ ปจฺจตฺตญฺเญว ปรินิพฺพายติ, “ขีณา ชาติ, วุสิตำ พฺรหฺมจริยำ, กตำ กรณียำ, นาปรำ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาติ. เอตฺตาวตา โข เทวานมินฺท ภิกฺขุ สำขิตฺเตน ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺโต โหติ **อจฺจนฺต-นิฏฺโฐ** อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสาโน เสฏฺโฐ เทวมนุสฺสานนฺติ.

(ม. ๑/๓๑๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปราสาทของมิคารมาตา ณ บุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ท้าวสักกะจอมเทพเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายอภิวาทแล้ว ได้ประทับยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กล่าวโดยย่อ ด้วยข้อปฏิบัติเพียงไร ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหา **เป็นผู้มีความสำเร็จสูงสุด** (มีความสำเร็จอย่างยิ่ง) เป็นผู้มีความเกษมจากโยคะสูงสุด (มีความเกษมจากเครื่องร้อยรัดได้ดี) เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด (มีพรหมจรรย์ถึงที่สุด) เป็นผู้มีที่สุดอันสูงสุด (มีที่สุดบริบูรณ์) เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทพ และมนุษย์ทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนจอมเทพ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้สดับว่า ธรรมทั้งปวง ไม่ควรที่จะยึดมั่น[ด้วยตัณหาทิฏฐิว่าเที่ยง เป็นสุข

เป็นอัตตา] ดูก่อนจอมเทพ ถ้าข้อนี้ภิกษุได้สดับอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรที่จะยึดมั่น [ด้วยตัณหาทิฏฐิว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา] ภิกษุนั้น ย่อมรู้เฉพาะสภาวธรรมทั้งปวง เมื่อรู้เฉพาะสภาวธรรมทั้งปวงแล้ว ย่อมรู้แจ้งสภาวธรรมทั้งปวง ครั้นกำหนดรู้แจ้งสภาวธรรมทั้งปวงแล้ว เธอได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม เธอพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พิจารณาเห็นความปราศจากความกำหนัด พิจารณาเห็นความดับ และพิจารณาเห็นความสลัดทิ้งในเวทนาทั้งหลายนั้นอยู่ เมื่อพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พิจารณาเห็นความปราศจากความกำหนัด พิจารณาเห็นความดับ และพิจารณาเห็นความสลัดทิ้งในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้นอยู่ ย่อมไม่ยึดมั่นอะไรๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดมั่น ย่อมไม่สะดุ้งหวาดหวั่น เมื่อไม่สะดุ้งหวาดหวั่น ย่อมดับกิเลสได้เฉพาะตน และรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”

ดูก่อนจอมเทพ กล่าวโดยย่อ ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหา **เป็นผู้มีความสำเร็จสูงสุด** (มีความสำเร็จอย่างยิ่ง) เป็นผู้มีความเกษมจากโยคะสูงสุด (มีความเกษมจากเครื่องร้อยรัดได้ดี) เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด (มีพรหมจรรย์ถึงที่สุด) เป็นผู้มีที่สุดอันสูงสุด (มีที่สุดบริบูรณ์) เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

อจฺจนฺตนิฏฺโจติ ขยวยสงฺขาตํ อนฺตํ อตีตาติ อจฺจนฺตา. อจฺจนฺตา นิฏฺจา อสฺสาติ อจฺจนฺต-นิฏฺโจ, เอกนฺตนิฏฺโจ สตตนิฏฺโจติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๒/๑๙๘)

บทว่า **อจฺจนฺตนิฏฺโจ** (มีความสำเร็จสูงสุด) ความว่า ชื่อว่าสูงสุด เพราะอรรถว่าเป็นไปล่วงที่สุดกล่าวคือความสิ้นไป และความเสื่อมไป ชื่อว่า ผู้มีความสำเร็จสูงสุดเพราะอรรถว่ามีความสำเร็จล่วงส่วน อธิบายว่า มีความสำเร็จโดยส่วนเดียว คือ มีความสำเร็จแน่นอน.

[มีความสำเร็จสูงสุด หมายถึงผ่านที่สุดกล่าวคือความสิ้นไปและเสื่อมไป เพราะไม่มีธรรมเครื่องกำเริบอีก ได้แก่ ถึงพระนิพพาน (ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๐๕, องฺ.เอกาทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๐/๓๘๓, ม.มู.ฏีกา (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๖๖)

มีความเกษมจากโยคะสูงสุด หมายถึงบรรลุธรรมที่สูงสุดอันปราศจากโยคะ (เครื่องร้อยรัด) ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา หมายถึงบรรลุพระนิพพาน ชื่อว่าผู้มีความปลอดโปร่งจากกิเลสเครื่องร้อยรัด (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๒, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๐/๑๗, องฺ.จตุกฺก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘-๒๘๙)

ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด หมายถึงอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีสภาวะที่ไม่เสื่อมอีก (นิพพาน) (ม.มู.อ. (บาลี) ๒ /๓๙๐/๒๐๕, ม.มู.ฏีกา (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๖๖)

มีที่สุดอันสูงสุด หมายถึงมีที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่อยู่จบแล้ว (นิพพาน) (ม.มู.อ. (บาลี)

๒/๓๙๐/๒๐๕, ม.มู.ฏีกา (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๖๖) และดู องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐/๔๑๕

ธรรมทั้งปวง หมายถึงขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ เป็นธรรมที่ไม่ควรยึดมั่น ด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ เพราะเป็นภาวะไม่ดำรงอยู่ โดยอาการที่บุคคลจะยึดถือได้ (ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๓๙๐/๒๐๕-๒๐๖)

พระดำรัสว่า **ธรรมทั้งปวงไม่ควรที่จะยึดมั่น** เป็นคำสอนที่แนะนำให้เข้าใจว่า สังขารทุกอย่างไม่ใช่สิ่งที่ควรจะยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา เมื่อเข้าใจความเป็นไตรลักษณ์ของสภาวธรรมแล้ว ก็จะพากเพียรปฏิบัติเพื่อความรู้แจ้งแทงตลอด แต่ถ้ายังเห็นผิดคิดว่ามีอัตตาตัวตนที่เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ ก็จะไม่พากเพียรปฏิบัติธรรม เพราะเห็นว่าหาประโยชน์มิได้ แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคก็กล่าวว่า ความเข้าใจว่าสังขารที่เกิดขึ้นทุกอย่างมีสภาพดับไป เป็นแนวทางประการแรกในการอบรมอินทรีย์

จากพระพุทธดำรัสข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนั้น มีความลึกซึ้งยิ่งนัก เพราะควรยกขึ้นแสดงสภาวธรรม คือ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และสติปัฏฐาน เป็นต้น และควรแก่การพิจารณ์ด้วยหาระ ๑๖ นัย ๕ และสาสน-ปัฏฐาน ๑๖ หรือ ๑๘ โดยสภาวะ เป็นเหมือนฝั่งน้ำที่หยั่งลงไม่ได้ เป็นวิสัยแห่งญาณอันประณีตสุขุมโดยแท้ สมดังพระพุทธดำรัสว่า

ปญฺญวนฺตสฺสายํ ธมฺโม
นายํ ธมฺโม ทุปฺปญฺญสฺส.

ธรรมนี้เป็นของผู้มีปัญญา มิใช่เป็นของผู้มีปัญญาทราม.

สรุปว่า คำสอนของพระผู้มีพระภาคมิใช่วิสัยแม้โดยความฝันของคนไร้ปัญญา เพราะเป็นสิ่งที่พึงหยั่งลง ด้วยแนวทางมีสุญญตวิโมกข์เป็นต้น โดยการปฏิบัติที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ตามลำดับวิปัสสนาญาณ]

อกุปฺปธมฺมตาย ขยวยสงฺขาตํ อนฺตํ อตีตาติ อจฺจนฺตา, โส เอว อปริหานสภาวตฺตา อจฺจนฺตา นิฏฺฐา เอตสฺสาติ **อจฺจนฺตนิฏฺโฐ**. เตนาห เอกนฺต-นิฏฺโฐ สตตนิฏฺโจติ อตฺโถติ. น หิ ปฏิวิทฺธสฺส โลกุตฺตรธมฺมสฺส ทสฺสนํ กุปฺปนฺ นาม อตฺถิ.

(ม.ฏี. ๒/๒๒๓)

ชื่อว่าสูงสุด เพราะอรรถว่า เป็นไปล่วงที่สุด กล่าวคือความสิ้นไปและความเสื่อมไป เพราะไม่มีธรรมเครื่องกำเริบอีก (ถึงพระนิพพาน). ก็บุคคลนั้นแล ชื่อว่า**ผู้มีความสำเร็จสูงสุด** เพราะอรรถว่า มีความสำเร็จล่วงส่วน เนื่องจากมีความไม่เสื่อมไปเป็นสภาพ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า มีความสำเร็จโดยส่วนเดียว คือ มีความสำเร็จอย่างแน่นอน (มีความสำเร็จอย่างแท้จริง). จริงอยู่ สภาวะเห็นโลกุตตรธรรมของผู้ได้บรรลุแล้ว ชื่อว่าไม่มีการหวนกลับมากำเริบอีก (อย่างแน่นอน).

[อกุปฺป แปลตามศัพท์ว่า สภาวะไม่กำเริบ, สภาวะไม่วิบัติ คือ อรหัตตผล]

(๒) มีความสำเร็จสูงสุด (ล่วงพ้นความเสื่อมเสีย - ความพินาศคือกิเลส = นิพพาน)

สพฺเพว นุ โข มาริส สมณพฺราหฺมณา **อจฺจนฺต-นิฏฺฐา** อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ? น โข เทวานมินฺท สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ. กสฺมา ปน มาริส น สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺต-พฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ? “เย โข เทวานมินฺท ภิกฺขู ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺตา เต **อจฺจนฺตนิฏฺฐา** อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺต-พฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานา. ตสฺมา น สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺ-เขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ.

(ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ สมณพราหมณ์ทั้งหมด **มีความสำเร็จสูงสุด** (พ้นความพินาศคือกิเลสแล้ว) มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด หรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด

ท้าวเธอทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ เพราะเหตุไรเล่า สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ ภิกษุทั้งหลายผู้หลุดพ้นด้วยธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาเท่านั้น จึงจะมี**ความสำเร็จสูงสุด** (พ้นความพินาศคือกิเลส) มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด เพราะเหตุนั้น สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด.

อจฺจนฺตนิฏฺฐาติ อนฺโต วุจฺจติ วินาโส, อนฺตํ อตีตา นิฏฺฐา เอเตสนฺติ **อจฺจนฺตนิฏฺฐา**. ยา เอเตสํ นิฏฺฐา, โย ปรมสฺสาโส นิพฺพานํ, ตํ สพฺเพสํ วินาสาติกฺกนฺตํ นิจฺจนฺติ วุจฺจติ.

(ที.อฏ. ๒/๓๓๐)

ความพินาศ เรียกว่า อันตะ ในบทว่า อจฺจนฺต-นิฏฺฐา ชื่อว่า อจฺจนฺตนิฏฺฐา เพราะอรรถว่า ความสำเร็จของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ล่วงเลย (ความพินาศคือกิเลส). ความสำเร็จ (ความดับ) ของสมณพราหมณ์เหล่านั้นใด ความหวังอย่างยิ่งคือพระนิพพานใด สภาวะนั้น ท่านเรียกว่า เที่ยงแท้ ล่วงเลยความพินาศ (กิเลส) ของสมณพราหมณ์ทั้งหมด.

[คำว่า มีความสำเร็จสูงสุดในที่นี้ หมายถึง พ้นความพินาศคือกิเลส = นิพพาน
คำว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ในที่นี้ หมายถึงพระนิพพาน

คำว่า ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด หมายถึง อริยมรรค

คำว่า ที่สุดอันสูงสุด หมายถึงพระนิพพาน]

(๓) มีความสำเร็จสูงสุด (โดยก้าวล่วงที่สุดแห่งทุกข์ - ไม่มีธรรมเครื่องกำเริบ)

ตีหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ **อจฺจนฺตนิฏฺโฐ** โหติ อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสาโน เสฏฺโฐ เทวมนุสฺสานำ. กตเมหิ ตีหิ? อเสกฺเขน สีลกฺขนฺเธน อเสกฺเขน สมาธิกฺขนฺเธน อเสกฺเขน ปญฺญากฺขนฺเธน. อิเมหิ โข ภิกฺขเว ตีหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ **อจฺจนฺตนิฏฺโฐ** โหติ อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสาโน เสฏฺโฐ เทวมนุสฺสานนฺติ.

(อำ. ๑/๒๙๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อม**มีความสำเร็จสูงสุด** (ก้าวล่วงที่สุดทุกข์) มีความเกษมสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ลุล่วงถึงที่สุด และถึงที่สุดแห่งที่สุด ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการ คือ ภิกษุประกอบด้วยกองศีลอันเป็นอเสขะ กองสมาธิอันเป็นอเสขะ กองปัญญาอันเป็นอเสขะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้แล ย่อม**มีความสำเร็จสูงสุด** (ก้าวล่วงที่สุดทุกข์) มีความเกษมสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ลุล่วงถึงที่สุด และถึงที่สุดแห่งที่สุด ประเสริฐกว่าเหล่าเทวดาและมนุษย์.

อจฺจนฺตนิฏฺโฐติ อนฺตำ อติกฺกนฺตนิฏฺโฐ, อกุปฺปนิฏฺโฐ, ธุวนิฏฺโฐติ อตฺโถ.

(อำ.อฏ. ๒/๒๔๓)

บทว่า **อจฺจนฺตนิฏฺโฐ** (มีความสำเร็จอันสูงสุด) ความว่า มีความสำเร็จโดยก้าวล่วงที่สุด (แห่งทุกข์) อธิบายว่า มีความสำเร็จโดยไม่มีธรรมเครื่องกำเริบ ได้แก่ มีความสำเร็จอย่างแท้จริง = นิพพาน.

(๔) มีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว, ถึงที่สุดโดยส่วนเดียว, ล่วงพ้นความสิ้นไปและความเสื่อมไป, ไม่ใช่ที่เกิดแห่งสังขารทั้งปวง = นิพพาน.

วุตฺตำ เหตำ ภควตา เอวเมว โข พฺราหฺมณ ติฏฺจเตว นิพฺพานำ, ติฏฺจติ นิพฺพานคามิมคฺโค, ติฏฺฐามหำ สมาทเปตา. อถ จ ปน มม สาวกา มยา เอวำ โอวทิยมานา เอวำ อนุสาสิยมานา อปฺเปกจฺเจ **อจฺจนฺตนิฏฺฐำ** นิพฺพานำ อาราเธนฺติ, เอกจฺเจ นาราเธนฺติ. เอตฺถ กฺยาหำ พฺราหฺมณ กโรมิ? มคฺคกฺขายี พฺราหฺมณ ตถาคโต. มคฺคำ พุทฺโธ อาจิกฺขติ อตฺตนา ปฏิปชฺชมานา มุญฺเจยฺยุนฺติ. (มหานิ. ๒๕)

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ฉันนั้นเหมือนกันแหละพราหมณ์ นิพพานมีอยู่ ทางไปนิพพานมีอยู่ เรา (ตถาคต) ผู้ชักชวนก็มีอยู่. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ สาวกที่เราสั่งสอนอยู่อย่างนี้ พร่ำสอนอยู่อย่างนี้ บางพวก**สำเร็จนิพพานอันมีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว** (ถึงที่สุดโดยส่วนเดียว) บางพวกก็ไม่สำเร็จ ในเรื่องนี้เราจะทำอย่างไรได้เล่าพราหมณ์

ตถาคตเป็นแต่เพียงผู้บอกทาง พระพุทธเจ้าย่อมบอกทางให้ (แต่) ผู้ที่(ลงมือ)ปฏิบัติด้วยตนเองเท่านั้น จึงจะพึงหลุดพ้นได้.

อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธนฺตีติ ขยวยสงฺขาตํ อนฺตํ อตีตนฺติ อจฺจนฺตํ, อจฺจนฺตญฺจ ตํ สพฺพสงฺขารานํ อปฺปวตฺติฏฺฐานตฺตา นิฏฺฐญฺจาติ อจฺจนฺตนิฏฺฐํ เอกนฺตนิฏฺฐํ สตตนิฏฺฐนฺติ อตฺโถ. ตํ อจฺจนฺตนิพฺพานํ อาราเธนฺติ สมฺปาเทนฺติ.

(มหานิ.อฏ. ๙๒)

ปาฐะว่า **อจฺจนฺตนิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธนฺติ** (สำเร็จนิพพานอันมีส่วนสุดล่วงแล้ว จบสิ้นแล้ว) ความว่า ชื่อว่า อัจจันตะ เพราะอรรถว่าส่วนสุดกล่าวคือ ความสิ้นไปและความเสื่อมไปล่วงแล้ว, ส่วนสุดล่วงแล้วนั้นด้วย จบสิ้นแล้ว เพราะไม่ใช่ที่เกิดแห่งสังขารทั้งปวงด้วยเหตุนั้น ชื่อว่า มีส่วนสุดล่วงแล้วจบสิ้นแล้ว หมายความว่า จบสิ้นแล้วโดยส่วนเดียว คือ จบสิ้นแล้วแน่นอน (จบสิ้นแล้วอย่างแท้จริง). บางพวกสำเร็จ คือ บรรลุนิพพานอันมีส่วนสุดล่วงแล้ว จบสิ้นแล้ว.

ดู อจฺจนฺต, นิฏฺฐนิฏฺฐา

[พระพุทธดำรัสที่ว่า มคฺคกฺขายี พฺราหฺมณ ตถาคโต. มคฺคํ พุทฺโธ อาจิกฺขติ อตฺตนา ปฏิปชฺชมานา มุญฺเจยฺยุ (ตถาคตเป็นแต่เพียงผู้บอกทาง พระพุทธเจ้าย่อมบอกทางให้(แต่)ผู้ที่(ลงมือ)ปฏิบัติด้วยตนเองเท่านั้น จึงจะพึงหลุดพ้นได้) จัดเป็นอัตถาลังการนัย (รสความ) กล่าวคือสภาววุตติ (ตรัสโดยตรง) คือ ตรัสตรงๆ ตามสภาวะของอรรถอันได้แก่ชาติ (กลุ่มเดียวกัน), คุณะ (สภาพ), กิริยา และทัพพะ (รูปธรรม) ในที่นี้จัดเป็นทัพพสภาววุตติ (กล่าวรูปธรรมโดยตรง) หมายความว่า กล่าวถึงหนทางคืออริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น โดยประดับคำไว้อย่างไพเราะว่า เมื่อเดินตามทางสายนี้ พวกเธอจักหมดทุกข์ ทางสายนี้ เราชี้บอกไว้เพื่อรู้วิธีถอนลูกศรคือกิเลส]

อจฺจนฺตนิยต (ติ)

[อจฺจนฺต + นิยต]

เที่ยงแท้โดยส่วนเดียว, เที่ยงแท้แน่นอน.

อตฺถิ ปุถุชฺชนสฺส อจฺจนฺตนิยามตาติ?

อามนฺตา. มาตุฆาตโก **อจฺจนฺตนิยโต**, ปิตุฆาตโก ฯเปฯ อรหนฺตฆาตโก ฯเปฯ รุหิรุปฺปาทโก ฯเปฯ สงฺฆเภทโก **อจฺจนฺตนิยโต**ติ? น เหวํ วตฺตพฺเพ. (อภิ.ก. ๔๒๓)

สก. ความเป็นสภาวธรรมที่เที่ยงแท้ของปุถุชนมีอยู่ใช่ไหม.

ปร. ใช่.

สก.บุคคลผู้ฆ่ามารดาเป็น**ผู้เที่ยงแท้แน่นอน** ผู้ฆ่าบิดา...ผู้ฆ่าพระอรหันต์... ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อ ผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน เป็น**ผู้เที่ยงแท้แน่นอน** ใช่ไหม.

ปร.ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

[คำว่า สก. หมายถึง สกวาที ซึ่งในคัมภีร์นี้หมายถึงภิกษุฝ่ายวิภัชชวาทหรือเถรวา**ท**

ส่วน คำว่า ปร. หมายถึง ปรวาที ซึ่งในปุคคลกถา ได้แก่ ภิกษุในนิกายวัชชีปุตตกะ นิกายสมิติยะเป็นฝ่ายอาจริยวาท และพวกเดียรถีย์ผู้นับถือลัทธิสัสสตวาทะบางพวก]

อจฺจนฺตนิยามกถา (ถี)

[อจฺจนฺตนิยาม + กถา]

กถาที่แสดงสภาวธรรมที่เที่ยงแท้.

กถาวัตถุบาลี วรรคที่ ๑๙ (๑๙๒) กถาที่ ๗, อภิ.ก. ๔๒๓-๔๒๕.

[วรรคที่ ๑๙ มี ๘ กถา คือ (๑) กิเลสชหนกถา (๒) สุญญตากถา (๓) สามัญญผลกถา (๔) ปัตติกถา (๕) ตถตากถา (๖) กุสลกถา (๗) **อัจจันตนิยามกถา** (๘) อินทริยกถา]

อจฺจนฺตนิยามตา (ถี)

[อจฺจนฺตนิยาม + ตา]

ความเป็นสภาวธรรมที่เที่ยงแท้.

อตฺถิ ปุถุชฺชนสฺส **อจฺจนฺตนิยามตา**ติ?

อามนฺตา. (อภิ.ก. ๔๒๓)

สก. **ความเป็นสภาวธรรมที่เที่ยงแท้**ของปุถุชน มีอยู่ใช่ไหม.

ปร. ใช่.

อจฺจนฺตนิโรธ (ปุ)

[อจฺจนฺต + นิโรธ]

ความดับโดยสิ้นเชิง - ดับสนิท, ธรรมเป็นที่ดับโดยส่วนเดียว (นิพพาน).

นิโรธ = นิ + รุธ + ณ. ความดับ = นิรุชฺฌนํ นิโรโธ (ภาวสาธนะ)

ตามหลักภาษาทั่วไป บทที่กล่าวถึงปรมัตถธรรม นอกจากจะตั้งรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะแล้ว อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ อธิกรณสาธนะ กรณสาธนะ หรืออปาทานสาธนะได้อีกด้วย ดังนั้น บทว่า **นิโรธ** จึงสามารถตั้งรูปวิเคราะห์ได้ดังนี้ ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ = นิรุชฺฌติ เอตสฺมินฺติ นิโรโธ, นิรุชฺฌติ กิเลสวฏฺฏเมตฺถาติ นิโรโธ (อธิกรณสาธนะ) เหตุดับทุกข์ = นิรุชฺฌติ เอเตนาติ นิโรโธ (กรณสาธนะ) แดนดับทุกข์ = นิรุชฺฌติ เอตสฺมาติ นิโรโธ (อปาทานสาธนะ)

ความจริง **นิโรธ** เป็นเพียงสภาวธรรม ไม่อาจเป็นสถานที่ดับทุกข์ หรือเป็นเครื่องมือในการดับทุกข์ได้ ความหมายที่เป็นอธิกรณสาธนะ กรณสาธนะ อปาทานสาธนะ จึงเป็นคำกล่าวโดยอ้อม ตามหลักภาษาเรียกว่า อเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน กล่าวคือ นิโรธ เป็นสถานที่ดับทุกข์ และเป็นเครื่องมือในการดับทุกข์ของผู้ได้บรรลุ

สรุปว่า คำว่า **นิโรธ** ในพระบาลีนั้น หมายเอาการดับไปของทุกข์เท่านั้น มิใช่หมายถึงสถานที่ แม้ในคัมภีร์อรรถกถา และฎีกาจะกล่าวถึง นิโรธว่าเป็นเหตุดับทุกข์หรือที่ดับทุกข์ แต่ความจริงนิโรธหรือนิพพานเป็นสภาวะดับไปของรูปนามที่เป็นเหตุเป็นผลกันซึ่งก่อให้เกิดทุกข์เท่านั้น คำอธิบายของคัมภีร์

อรรถกถานั้น เป็นเพียงสำนวนทางภาษาเท่านั้น เพราะสภาวธรรมทุกอย่างต้องหมายถึงปรมัตถ์โดยตรง]

นิโรธานุปสฺสิมฺหิปิ เอเสว นโย นิโรโธปิ หิ ขย-นิโรโธ จ **อจฺจนฺตนิโรโธ** จาติ ทุวิโธเยว.

(ม.อฏ. ๒/๑๙๙)

แม้ในคำว่า **นิโรธานุปัสสี** (ผู้เจริญปัญญารู้เห็นความดับ)[หรือนิโรธานุปัสสนา ปัญญารู้เห็นความดับ]ก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ. แท้จริงแม้นิโรธ (ความดับ) ก็มี ๒ เท่านั้น คือ ความดับเพราะสิ้นไป และ**ความดับโดยสิ้นเชิง** (นิพพาน).

นิโรธานุปสฺสนายาติ สงฺขารานำ นิโรธสฺส อนุปสฺสนาย. ยถา สงฺขารา นิรุชฺฌนฺติเยว, อายตึ ปุนพฺภวเสน น อุปฺปชฺชนฺติ, เอวำ วา อนุปสฺสนา นิโรธานุปสฺสนา. มุญฺจิตุกมฺยตา หิ อยำ พลปฺปตฺตา. (วิสุทฺธิ. ฏี. ๑/๔๑๐)

บทว่า **นิโรธานุปสฺสนาย** (ปัญญารู้เห็นความดับไป) คือ ปัญญารู้เห็นความดับไปของสังขารทั้งหลาย (ขยนิโรธ)

อีกนัยหนึ่ง คือ ปัญญารู้เห็นโดยลักษณะที่สังขารดับไปไม่เกิดขึ้นอีก โดยความเป็นภพใหม่ (อจฺจนฺตนิโรธ) แท้จริง อนุปัสสนานี้ก็คือมุญจิตุกัมยตาญาณที่บรรลุความ แก่กล้า.

ยำ อาคมฺม สพฺพโส สงฺขาเรหิ วิรชฺชนา โหติ ตำ นิพฺพานำ อจฺจนฺตวิราโค. นิโรธานุปสฺสิมฺหิปีติ นิโรธานุปสฺสิปเทปิ. “เอเสว นโยติ อติทิสิตฺวา ตำ เอกเทเสน วิวรนฺโต “นิโรโธปิ หิ ฯเปฯ ทุวิโธเยวาติ อาห. (ม.ฏี. ๒/๒๒๔)

ความปราศจากความกำหนัดจากสังขาร โดยประการทั้งปวง เพราะอาศัยพระนิพพานใด พระนิพพานนั้น ชื่อว่า อัจจันตวิราคะ (ความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง).

บทว่า **นิโรธานุปสฺสิมฺหิปิ** คือ แม้ในบทว่า นิโรธานุปสฺสี. ด้วยคำว่า เอเสว นโย พระอรรถกถาจารย์ ต้องการจะชี้แจงแล้วอธิบายบทว่า นิโรธานุปสฺสี ด้วยการเปลี่ยนบทเพียงบางส่วน จึงกล่าวว่า นิโรโธปิ หิ ฯเปฯ ทุวิโธเยว เป็นต้น.

[ประโยคว่า นิโรธานุปสฺสิมฺหิปิ เอเสว นโย… (แม้ในคำว่า นิโรธานุปัสสี ก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ) ชื่อว่าอติเทสสังวัณณนา คือ ประโยคชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว ประโยคอติเทสสังวัณณนานี้ นับเข้าในประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดความสงสัยว่า นิโรธานุปัสสี มีสภาวธรรมอย่างเดียวกับวิราคานุปัสสีหรือไม่ ท่านจะชี้แจงข้อความนี้ว่า แม้ผู้เจริญปัญญารู้เห็นความดับ กับผู้เจริญปัญญารู้เห็นความปราศจากความกำหนัดมีลักษณะสภาวธรรมเหมือนกัน จึงกล่าวว่า นิโรธานุปสฺสิมฺหิปิ เอเสว นโย…(แม้ในคำว่า นิโรธานุปัสสีก็มีนัยเดียวกันนั่นแล). โบราณาจารย์อ้างคำว่า อติทิสิตฺวา (ชี้แจง) ในคัมภีร์ฎีกาดังกล่าวข้างต้น จึงกล่าวว่า ประโยคที่ประกอบด้วย เอเสว นโย ชื่อว่า ประโยคอติเทสสังวัณณนา.

คำว่า **เอกเทเสน** (ด้วยการเปลี่ยนแปลงบทเพียงบางส่วน) ในวรรณกรรมบาลี การเปลี่ยนบทเพียงบางส่วนเช่นนี้ ตามหลักภาษา ไม่นับว่าเป็นคนละบทกัน แต่ถือว่าเป็นบทเดียวกัน เพราะบทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ไม่ถือว่าเป็นบทอื่น มีปริภาสา (กฎทั่วไป) ในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ข้อ ๓๗) ว่า เอกเทสวิกตํ อนญฺญ์ว. (เอกเทสวิกฺฤตมนนฺยวตฺ) (บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น) หมายความว่า ตามลำดับแล้ววิราคานุปัสสีมีมาก่อนนิโรธานุปัสสี ดังนั้นท่าน จึงกล่าวว่า บทใดๆ ที่มีลักษณะคล้ายกัน ก็จะไม่กล่าวถึง จะกล่าวเฉพาะที่ต่างกันเท่านั้น แต่ได้ใช้สำนวนทางภาษาว่า **เอกเทเสน** (ด้วยการเปลี่ยนบทเพียงบางส่วน). ประโยคเช่นนี้มีลักษณะเหมือนประโยคว่า

อุทฺทิฏฺจ์ โข อายสฺมนฺโต นิทานำ ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตำ ธารยามีติ.

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ท่านทั้งหลาย เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้ ดังนั้น จึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้[คือด้วยการนิ่ง]

คำว่า เอตำ ใน เอวเมตำ เพิ่มคำว่า ปริสุทฺธภาวำ โดยให้บทว่า ปริสุทฺธา ใน ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต ติดตามมาจากประโยคหน้า อีกทั้งเพิ่ม ภาว ศัพท์เข้ามาประกอบร่วมด้วย]

อจฺจนฺตนิโรธสงฺขาต (ติ)

[อจฺจนฺตนิโรธ + สงฺขาต]

กล่าวคือความดับโดยสิ้นเชิง, กล่าวคือธรรมเป็นที่ดับโดยส่วนเดียว - อย่างแท้จริง.

สมุทยปญฺเหนาติ มหาสติปฏฺจาเน สมุทยสจฺจนิโรธปญฺเหน. นนุ สพฺพโส กิเลสปริฬาหวิคเม สีติภาโว นาม เวทนานิโรธมตฺเตน อธิปฺเปโต. เตน อิธ เวทยิตานิ วุตฺตานิ, น กิเลสาติ เวทยิตานำ **อจฺจนฺตนิโรธสงฺขาโต** สีติภาโวปิ กิเลสสมุจฺเฉเทเนวาติ อาห เวทยิตานิปีติอาทิ. (ม.ฏี. ๓/๔๐๕)

บทว่า **สมุทยปญฺเหน** ความว่า ด้วยการถามความดับของสมุทยสัจในมหาสติปัฏฐานสูตร. ถามว่า ชื่อว่าความสงบเย็นสิ้นเชิง (นิพพาน) ในเพราะปราศจากความเร่าร้อนคือกิเลส ท่านประสงค์ด้วยการดับเวทนาเท่านั้น. เพราะฉะนั้น ในบทนี้ ท่านจึงกล่าวเวทนา มิได้กล่าวถึงกิเลส ฉะนั้น แม้ความสงบเย็น **กล่าวคือความดับอย่างแท้จริง**แห่งเวทนา ย่อมมีด้วยการตัดกิเลสได้เด็ดขาดเท่านั้น ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เวทยิตานิปิ เป็นต้น.

[เวทยิต = วิท (อนุภวเน) + ณฺย + อิ + ต. การเสวยอารมณ์, ความรู้สึก, เวทนา]

อจฺจนฺตปริโยสาน (ติ)

[อจฺจนฺต + ปริโยสาน]

ปริโยสาน = ปริ + โอสาน ลง ย อาคม. รูปนี้ต้องลง ย อาคมแน่นอน.

มีที่สุดอันสูงสุด - บริบูรณ์, มีที่สุดล่วงส่วน (นิพพาน). ธรรมมีนิพพานเป็นที่สุด, มีนิพพานเป็นที่สุดรอบ, มีนิพพานเป็นที่จบสิ้น, ทำให้แจ้งนิพพานโดยส่วนเดียว.

สพฺเพว นุ โข มาริส สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺต-นิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี **อจฺจนฺตปริโยสานา**ติ? “น โข เทวานมินฺท สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺต-โยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺต-ปริโยสานาติ. กสฺมา ปน มาริส น สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺ-เขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ? เย โข เทวานมินฺท ภิกฺขู ตณฺหาสงฺขยวิมุตฺตา เต อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺต-พฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานา. ตสฺมา น สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺ-เขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ.

(ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพ ทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ สมณพราหมณ์ทั้งหมด มีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด **มีที่สุดอันสูงสุด** (มีที่สุดอันบริบูรณ์) หรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด

ท้าวเธอทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ เพราะเหตุไรเล่า สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ ภิกษุทั้งหลายผู้หลุดพ้นด้วยธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาเท่านั้น จึงจะมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด เพราะเหตุนั้น สมณพราหมณ์ทั้งหมด จึงไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด

ปริโยสานนฺติปิ นิพฺพานสฺส นามํ. อจฺจนฺตํ ปริโยสานํ เอเตสนฺติ **อจฺจนฺตปริโยสานา**.

(ที.อฏ. ๒/๓๓๐)

แม้คำว่า ปริโยสาน (ที่สุด) ก็เป็นชื่อของพระนิพพาน. ชื่อว่า **ผู้มีที่สุดอันสูงสุด** เพราะอรรถว่า มีที่สุดถึงที่สุด (นิพพาน).

อจฺจนฺตํ ปริโยสานมสฺสาติ ปุริมนเยเนว อจฺจนฺตปริโยสาโน. (ม.อฏ. ๒/๑๙๘)

ชื่อว่า มีที่สุดอันสูงสุด โดยนัยก่อนนั่นเอง เพราะอรรถว่า มีที่สุดถึงที่สุด (นิพพาน).

ปริโยสานนฺติ พฺรหฺมจริยสฺส ปริโยสานํ.

(ม.ฏี. ๒/๒๒๓)

บทว่า **ปริโยสานํ** (ที่สุด) ได้แก่ ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ (นิพพาน).

[คำว่า มีความสำเร็จสูงสุดในที่นี้ หมายถึงพ้นความพินาศคือกิเลส.
คำว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน.
คำว่า ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ในที่นี้หมายถึงอริยมรรค.
คำว่า ที่สุดอันสูงสุด หมายถึงพระนิพพาน]

อจฺจนฺตปริสุทฺธ (ติ)

[อจฺจนฺต + ปริสุทฺธ]

บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง, บริสุทธิ์อย่างแท้จริง, บริสุทธิ์เป็นพิเศษ, บริสุทธิ์ที่สุด, บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว, หมดจดอย่างแท้จริง (นิพพาน).

ปริสุทฺธ=ปริ + สุธ (สุทฺธยฺ = หมดจด) + ต. แปลง ต เป็น ธ แปลง ธ ที่สุดธาตุเป็น ท.

ตตฺถ:-

วิสุทฺธีติ สพฺพมลวิรหิตํ **อจฺจนฺตปริสุทฺธํ** นิพฺพานํ เวทิตพฺพํ. ตสฺสา วิสุทฺธิยา มคฺโคติ วิสุทฺธิมคฺโค. มคฺโคติ อธิคมูปาโย วุจฺจติ. ตํ วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสามีติ อตฺโถ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒)

นิพพานที่**บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง** ปราศจากมลทินทั้งปวง พึงทราบว่าวิสุทธิในคำว่าวิสุทฺธิมคฺคํ นั้น ทางแห่งวิสุทธิ (ความหมดจด=นิพพาน) นั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิมรรค อุบายเป็นเหตุให้บรรลุ (ทางให้ถึง) ท่านเรียกว่า มรรค อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักกล่าววิสุทธิมรรค (ทางแห่งความหมดจด) นั้น.

สพฺพมลวิรหิตนฺติ สพฺเพหิ ราคาทิมเลหิ, สพฺเพหิ สกิเลสมเลหิ จ วิรหิตํ วิวิตฺตํ. ตโต เอว **อจฺจนฺตปริสุทฺธนฺ**, สพฺพทา สพฺพถา จ วิสุทฺธนฺติ อตฺโถ. ยถาวุตฺตํ วิสุทฺธึ มคฺคติ คเวสติ อธิคจฺฉติ เอเตนาติ วิสุทฺธิมคฺโค. เตนาห “มคฺโคติ อธิคมูปาโย วุจฺจตีติ.
วิสุทฺธิมคฺโคติ จ นิปฺปริยาเยน โลกุตฺตรมคฺโค เวทิตพฺโพ, ตทุปายตฺตา ปน ปุพฺพภาคมคฺโค, ตนฺนิสฺสโย กถาปพนฺโธ จ ตถา วุจฺจติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๐)

บทว่า **สพฺพมลวิรหิตํ** (ปราศจากมลทินทั้งปวง) ความว่า เว้น คือ สงัดจากมลทินมีราคะเป็นต้น ทั้งปวงและเว้นจากมลทินคือสังกิเลสทั้งปวง. เพราะเว้นจากมลทินทั้งปวงนั่นแล จึง**บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง** (บริสุทธิ์อย่างแท้จริง) คือ บริสุทธิ์ทุกเมื่อทุกประการ. ชื่อว่าวิสุทธิมรรค เพราะอรรถว่า เป็นเหตุแสวงหา คือ ค้นหา ได้แก่บรรลุวิสุทธิตามที่กล่าวแล้ว เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อุบายเป็นเหตุให้บรรลุ เรียกว่า มรรค.
อนึ่ง โดยตรง โลกุตตรมรรค พึงทราบว่า ชื่อว่าวิสุทธิมรรค. ส่วนมรรคาอันเป็นบุพภาค (ข้อปฏิบัติส่วนเบื้องต้น) เพราะเป็นอุบายให้บรรลุโลกุตตรมรรคนั้น และกถาประพันธ์อันมีโลกุตตรมรรคนั้นเป็นที่อาศัย ท่านก็เรียกว่าวิสุทธิมรรคเหมือนกัน.

[คำศัพท์บางศัพท์ในภาษาบาลี มีเนื้อความหลายอย่าง บางแห่งแม้มีเนื้อความอย่างเดียว แต่มีองค์ธรรมต่างกัน เหมือนคำว่า มคฺค ในที่นี้ซึ่งแปลว่า มรรค, ทาง แต่หมายถึงเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนา (กรณสาธนะ) คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มักแสดงเนื้อความที่ต่างกันของศัพท์ หรือแสดงองค์ธรรมต่างกันก่อน แล้วจึงระบุถึงเนื้อความ หรือองค์ธรรมที่ทรงหมายถึงในเรื่องนั้นๆ ตามสมควรแก่ฐานะ

อธิคมูปาโย =อธิคม + อุปาย (อุบายเป็นเหตุให้บรรลุ) หมายถึงวิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความดับทุกข์, ปฏิปทาเบื้องต้น อันเป็นปทัฏฐานแก่อริยมรรคอันได้แก่ศีล สมาธิ ปัญญา เพราะปฏิปทาเบื้องต้นนั้น เป็นเหตุให้บรรลุปฏิปทาขั้นสูง และเป็นเหตุให้บรรลุมรรคและพระนิพพานต่อมา พร้อมทั้งหมายถึงปฏิปทาที่เป็นเหตุให้บรรลุจุดมุ่งหมายตามที่ได้กล่าวมาแล้ว]

ขีณาสวภาเวปิ น เอเต สุกฺขวิปสฺสกา, อถ โข เอวรูเปหิปิ อานุภาเวหิ สมนฺนาคตาติ ทสฺเสนฺโต อาห “วิสุทฺธวิชฺชาปฏิสมฺภิเทหีติ. วิสุทฺธา **อจฺจนฺตปริสุทฺธา** วิชฺชา จตสฺโส จ ปฏิสมฺภิทา เยสํ เต วิสุทฺธวิชฺชาปฏิสมฺภิทา, เตหิ. (สารตฺถ. ๑/๑๗)

ท่านอาจารย์ (พระพุทธโฆสะ) เมื่อจะแสดงว่า แม้ในความเป็นพระขีณาสพ ท่านอาจารย์เหล่านั้น (มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น) ก็หาใช่เป็นพระสุกขวิปัสสกไม่ (พระผู้เจริญวิปัสสนาล้วนสำเร็จพระอรหันต์ มิได้ทรงคุณวิเศษอย่างอื่นอีก เช่นไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญาเป็นต้น) โดยที่แท้เป็นผู้ประกอบด้วยอานุภาพแม้เห็นปานนี้ จึงกล่าวว่า ผู้มีวิชชาและปฏิสัมภิทาอันบริสุทธิ์. วิชชา (มีวิชชา ๓ เป็นต้น) และปฏิสัมภิทา ๔ ของบุรพาจารย์เหล่าใดบริสุทธิ์แล้ว คือ **หมดจดอย่างแท้จริง** บุรพาจารย์เหล่านั้น ชื่อว่า มีวิชชาและปฏิสัมภิทาบริสุทธิ์. อันบุรพาจารย์ผู้มีวิชชาและปฏิสัมภิทาบริสุทธิ์เหล่านั้น.

อจฺจนฺตวิวิตฺต (ติ)

[อจฺจนฺต + วิวิตฺต]

วิวิตฺต = ป + วิ บทหน้า + วิจ ธาตุ+ต ปัจจัย ลบที่สุดธาตุ ซ้อน ต.

สงัดโดยส่วนเดียว, สงัดอย่างแท้จริง.

สตฺถุ วิวิตฺตสฺสาติ สตฺถุโน ตีหิ วิเวเกหิ **อจฺจนฺตวิวิตฺตสฺส**. (ม.อฏ. ๑/๑๐๕)

สองบทว่า สตฺถุ วิวิตฺตสฺส (เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างมีวิเวก) คือ เมื่อพระศาสดา (ประทับอยู่) **สงัดอย่างแท้จริง** ด้วยวิเวก ๓

[กายวิเวกทรงได้รับเพราะไม่คลุกคลีกับผู้อื่น ส่วนวิเวกที่เหลือ [จิตตวิเวกและอุปธิวิเวก] มีอยู่ทุกเมื่อแก่พระผู้มีพระภาค]

อจฺจนฺตปาปกมฺมนฺต (ติ)

[อจฺจนฺต + ปาป + กมฺมนฺต]

มีกรรมชั่วแท้จริง, มีกรรมชั่วจริงๆ.

กมฺมนฺต = กมฺม + อนฺต. กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั่นแหละ) ลง อนฺต ปัจจัยในอรรถตัพภาวะ (เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใด ๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์ เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺจตฺถ อนฺต-คตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้น ย่อมตกไปท้ายบท เพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ)

ตตฺถ สตฺตา มหาลุทฺทา
มหากิพฺพิสการิโน
อจฺจนฺตปาปกมฺมนฺตา
ปจฺจนฺติ น จ มิยฺยเร. (มหานิ. ๓๑๘, จูฬนิ. ๒๓๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
เหล่าสัตว์ที่หยาบช้ามาก ทำกรรมร้ายแรงมากเสมอ เป็นผู้**มีกรรมชั่วแท้จริง** มอดไหม้อยู่ ในอเวจีมหานรกนั้น แต่ก็ยังไม่ตาย.

อจฺจนฺตปาปกมฺมนฺตาติ เอกนฺเสน ปาปกมฺมิโน. (มหานิ.อฏ. ๓๗๖)

บาทคาถาว่า **อจฺจนฺตปาปกมฺมนฺตา** (เป็นผู้มีกรรมชั่วแท้จริง) คือ เป็นผู้มีบาปกรรม โดยส่วนเดียว.

[มิยฺยเร = มร ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ แปลง มร เป็น มียฺย ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕) ว่า ชรมรานำ ชีรชียฺยมียฺยา วา (แปลง ชร และ มร ธาตุเป็น ชีร หรือ ชียฺย และ มียฺย[ตามลำดับ]ได้บ้าง) แปลง อนฺติ เป็น เร ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร (๔๘๒) กล่าวว่า กฺวจิ ธาตูติอาทินา ครุปุพฺพรสฺสโต ปรสฺส ปจม-ปุริสพหุวจนสฺส กฺวจิ เร โหติ (แปลงวิภัตติปฐมบุรุษ พหุวจนะซึ่งอยู่ท้ายรัสสระที่มีครุอยู่ข้างหน้าเป็น เร ในบางแห่งด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (กจ.๕๑๗)]

อจฺจนฺตปาริสุทฺธิ (ถี)

[อจฺจนฺต + ปาริสุทฺธิ]

ความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง, ความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง, ความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว.

ปาริสุทฺธิ = ปริ บทหน้า + สุธ ธาตุ (สุทฺธยํ = หมดจด) + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ. ปริสุชฺฌนํ ปาริสุทฺธิ (ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า ปาริสุทธิ) ทำทีฆสระ อ ที่ ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานำ วจนำ ปาวจนำ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์)] แปลง ต ที่ ติ เป็น ธ แปลง ธ (สุธ) เป็น ท.

โส เนวาจินติ, นาปจินติ อปจินิตฺวา จิโต เนว ปชหติ, น อุปาทิยติ ปชหิตฺวา จิโต... เมตฺตาย ปาริสุทฺธิยา จิโต, กรุณาย ปาริสุทฺธิยา จิโต, มุทิตาย ปาริสุทฺธิยา จิโต, อุเปกฺขาย ปาริสุทฺธิยา จิโต, **อจฺจนฺตปาริสุทฺธิยา** จิโต...อนฺติมภเว จิโต, อนฺติมสมุสฺสเย จิโต, อนฺติมเทหธโร อรหา. (มหานิ. ๑๗)

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น มิได้ทรงก่อผลกรรม มิได้ทรงกำจัด ทรงกำจัดได้แล้วดำรงอยู่ มิได้ทรงละกิเลส มิได้ทรงถือมั่น ทรงละได้แล้วดำรงอยู่... ทรงดำรงอยู่ด้วยเมตตา

อันบริสุทธิ์ กรุณาอันบริสุทธิ์ มุทิตาอันบริสุทธิ์ อุเบกขาอันบริสุทธิ์ ทรงดำรงอยู่ด้วย**ความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง**...ทรงดำรงอยู่ ในภพสุดท้าย ทรงดำรงอยู่ในประชุมแห่งขันธ์สุดท้าย ทรงไว้ซึ่งร่างกายขั้นสุดท้าย ทรงเป็นผู้ไกลจากข้าศึก.

อจฺจนฺตปาริสุทฺธิยาติ อติกฺกนฺตปริสุทฺธภาเวน ปริสุทฺธิยา อนฺตํ ปาปุณิตฺวา จิโต.

(มหานิ.อฏ. ๗๗)

บทว่า **อจฺจนฺตปาริสุทฺธิยา** ได้แก่ ถึงที่สุดแห่งความบริสุทธิ์ดำรงอยู่ โดยความเป็นผู้บริสุทธิ์ล่วงส่วน (อย่างยิ่ง).

อจฺจนฺตปิยวาที (ติ)

[อจฺจนฺต + ปิยวาที. ถี. อจฺจนฺตปิยวาทินี]

ผู้มีปกติกล่าวคำพูดอันไพเราะโดยส่วนเดียว, ผู้ปกติกล่าวคำพูดอันนำความรักมาให้โดยส่วนเดียว, เจรจาไพเราะจริงๆ, มีพระเสาวนีย์น่ารัก.

อิติฺถิคุมฺพสฺส ปวรา

อจฺจนฺตปิยวาทินี

อนุคฺคตา สีลวตี

ฉายาว อนปายินี. (ชา. ๑/๓๘๕)

[สฺยา. อจฺจนฺตํ ปิยภาณินี, สฺยา อนุพฺพตา) ม. อนุปุพฺพตา]

(เภรีปริพาชิกากล่าวว่า)

พระนางนันทาเทวีผู้ประเสริฐกว่าหมู่สนมนารี **มีปกติกล่าวคำพูดอันไพเราะโดยส่วนเดียว** (มีพระเสาวนีย์น่ารัก) ทรงอนุวัตรตามมหาบพิตร เป็นผู้ทรงศีล มิได้ทรงเหินห่างมหาบพิตร เหมือนเงาติดตาม (ตน).

[การแสดงการเปรียบเทียบว่า เหมือนเงาติดตามเรียกว่า **ฉายาว อนปายินี** เพราะดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุ และไม่ย้ายจากกระแสจิตนั้น. อนึ่งการที่แสดงการเปรียบเทียบว่า พระนางนันทาเทวี...ทรงอนุวัตรตามมหาบพิตร มิได้ทรงเหินห่างมหาบพิตร เหมือนเงาติดตาม จัดว่าข้อความในคาถานี้มีความเหมาะสมอย่างยิ่ง (ยุตติหาระ)

คำว่า **อนปายินี** สำเร็จรูปมาจาก อป บทหน้า อิ ธาตุ + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อปอยนํ อปาโย (อปายะคือการหลีกไป), อปาโย เอติสฺสา อตฺถีติ อปายินี (อปายินีคือเงาที่มีการหลีกไป), น อปายินี อนปายินี (อนปายินี คือ เงาที่ไม่มีการหลีกไป)

บางฉบับมีรูปว่า **อนุปายินี** โดยสำคัญว่าคำนี้สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + ป บทหน้า อิ ธาตุ + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย (ปัจจัยแสดงความเป็นอิตถีลิงค์) มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุปยนํ อนุปาโย (อนุปายะ คือ การติดตาม), อนุปาโย เอติสฺสา อตฺถีติ อนุปายินี (อนุปายินี คือ เงาที่มีการติดตาม)

รูปปุงลิงค์ของ อนปายินี คือ อนปายี ส่วนรูปปุงลิงค์ของ อนุปายินี คือ อนุปายี รูปเหล่านี้ ลง ณี ปัจจัย มีรูปปุงลิงค์อีกนัยหนึ่งที่ลง ณ ปัจจัยนั่นคือ อนปาย และ อนุปาย

คำว่า อนปาย, อนุปาย พบในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (๑๔/๙๔/๑๗๗) ว่า

โส เตสุ เตสุ ธมฺเมสุ อนุปาโย อนปาโย อนิสฺสิโต...วิมริยาทีกเตน เจตสา วิหรติ.

พระสารีบุตรนั้นย่อมไม่เข้าใกล้ [ด้วยราคะ] ไม่หลีกออก[ด้วยโทสะ] ไม่อาศัย... อยู่ด้วยจิตอันปราศจากขอบเขต.

ปาฐะว่า อนุปาย ในที่นี้ ตัดบทเป็น น + อุปาย (อุป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย) จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า "ไม่เข้าใกล้" คำนี้หาใช่มาจาก อนุ บทหน้า + ป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย ส่วนรูปว่า อนปาย = น + อปาย สำเร็จรูปมาจาก อป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย สมจริงดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อนุปาโยติ ราควเสน อนุปคมโน หุตฺวา. อนปาโยติ ปฏิฆวเสน อนปคโต. (ม.อ.๔/๖๐)

บทว่า **อนุปาย** มีความหมายว่า ไม่เข้าใกล้ด้วยอำนาจของราคะ.

บทว่า **อนปาย** มีความหมายว่า ไม่สละออกด้วยอำนาจของโทสะ.

ด้วยเหตุนี้ ปาฐะว่า **อนปายินี** จึงสอดคล้องกับอุทาหรณ์ในพระบาลีมากกว่า

อจฺจนฺตปีฬิต (ติ)

[อจฺจนฺต + ปีฬิต]

อันถูกเบียดเบียนโดยส่วนเดียว, ถูกบีบคั้นอย่างแท้จริง.

ปีฬิต = ปีฬ ธาตุ (โลฬเน) + อิ + ต.

โลกหิตายาติ อนมตคฺเค สํสาเร วฏฺฏทุกฺเขน **อจฺจนฺตปีฬิตํ** สตฺตโลกํ ตมฺหา ทุกฺขโต โมเจตฺวา นิพฺพานสุขภาคิยํ กริสฺสามีติ เอวํ สตฺตโลกสฺส หิตกรณตฺถายาติ อตฺโถ.

(สารตฺถ. ๑/๗)

บทว่า **โลกหิตาย** (เพื่อเกื้อกูลแก่โลก) ความว่า เพื่อประโยชน์แก่การกระทำความเกื้อกูลแก่โลกคือหมู่สัตว์อย่างนี้ว่า เราจักเปลื้องโลกคือหมู่สัตว์ **ซึ่งถูก**วัฏฏทุกข์นี้**บีบคั้นแล้วอย่างแท้จริง** ในสงสารอันมีเบื้องต้นที่ไม่มีใครรู้ได้ (หรือมีเบื้องต้นที่ไม่มีใครตามรู้ได้) ให้พ้นจากทุกข์นั้น แล้วกระทำให้มีส่วนแห่งความสุขคือพระนิพพาน.

อจฺจนฺตเปมานุคต (ติ)

[อจฺจนฺต + เปม + อนุคต]

ผู้ไปตามความรักโดยส่วนเดียว, ผู้มีความรักอย่างแน่นแฟ้น, มีความรักอันฝังแน่น.

น วิสฺสเส รามกราสุ นาริสุ
อจฺจนฺตสีลาสุ อสญฺญตาสุ
อจฺจนฺตเปมานุคตสฺส ภริยา
น วิสฺสเส ติตฺถสมา หิ นาริโย. (ชา. ๒/๑๒๖)

(พญานกแร้งชื่ออานนท์ กล่าวว่า)

(บุคคล) ไม่พึงวางใจในนารีทั้งหลาย ผู้สร้างความรื่นรมย์ยินดีให้ ผู้ล่วงละเมิดศีล ไม่มีความสำรวม ถึงภรรยาจะพึง**มีความรักอย่างแน่นแฟ้น** ก็ไม่พึงวางใจ เพราะว่าเหล่านารีเสมอเหมือนกับท่าน้ำ.

อจฺจนฺตเปมานุคตสฺสาติ สเจปิ อจฺจนฺตํ อนุคตเปมา อสฺส ตถาปิ ตํ น วิสฺสเส.

(ชา.อฏ. ๕/๔๘๖)

บทว่า **อจฺจนฺตเปมานุคตสฺส** (มีความรักอย่างแน่นแฟ้น) อธิบายว่า ถึงแม้ว่า หญิงจะมีความรักฝังแน่น แม้เป็นเช่นนั้น บุคคลก็ไม่พึงวางใจหญิงนั้น.

อจฺจนฺตปฺปหาน (น)

[อจฺจนฺต + ปหาน]

การละได้อย่างเด็ดขาด - แท้จริง.

อาสวปฺปหานํ อาสวานํ **อจฺจนฺตปฺปหานนฺ**. โส ปน เนสํ อนุปฺปาโท สพฺเพนสพฺพํ ขีณตา อภาโว เอวาติ อาห "อาสวานํ อจฺจนฺตขยมสมุปฺปาทํ ขีณาการํ นตฺถิภาวนฺติ.

(ม.ฏี. ๑/๑๔๗)

การละอาสวะทั้งหลาย**ได้อย่างเด็ดขาด** ชื่อว่า อาสวัปปหานะ. ก็อาสวะทั้งหลายเหล่านั้น ไม่เกิดขึ้น คือ หมดสิ้น ได้แก่ ไม่มีโดยสิ้นเชิง เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อาสวานํ อจฺจนฺตขยมสมุปฺปาทํ ขีณาการํ นตฺถิภาวํ (อาสวะทั้งหลายสิ้นไป ไม่เกิดขึ้น สูญสิ้นไป ถึงความไม่มีอย่างแท้จริง).

[คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็นกลุ่มนิบาต ๕ พยางค์ ใช้ในความหมายว่า โดยประการทั้งปวง, โดยสิ้นเชิง เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สพฺพปฺปกาเรน ดังคัมภีร์มณิสารมัญชูสา (๑/๓๖๑) กล่าวว่า สพฺเพนสพฺพนฺติ นิปาตสมุทาโย, สพฺพปฺปกาเรนาติ อตฺโถ (คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็นกลุ่มนิบาต มีความหมายว่า โดยประการทั้งปวง)]

อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี (ติ)

[อจฺจนฺต + พฺรหฺมจารี. ถี. อจฺจนฺตพฺรหฺมจารินี]

พฺรหฺมจารี = พฺรหฺมํ จรติ สีเลนาติ พฺรหฺมจารี = พฺรหฺม บทหน้า + จร ธาตุ + ณี ปัจจัย ในกัตตุสาธนะอรรถตัสสีละ.

พฺรหฺม ศัพท์ ปุงลิงค์ มีความหมายว่า พรหม, พระชินเจ้า, ประเสริฐ, พราหมณ์ และบิดา. พฺรหม ศัพท์ นปุงสกลิงค์ มีความหมายว่า พระเวทและตบะ.

(๑) มีปกติประพฤติพรหมจรรย์อันสูงสุด - อันประเสริฐ[เพื่อนิพพาน], มีพรหมจรรย์ถึงที่สุด, มีปกติประพฤติอริยมรรค[เพื่อพระนิพพาน].

สพฺเพว นุ โข มาริส สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺเขมี **อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี** อจฺจนฺตปริโยสานาติ? "น โข เทวานมินฺท สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺฐา อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ ฯเปฯ (ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพ ทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ สมณพราหมณ์ทั้งหมด มีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด **ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด** มีที่สุดอันสูงสุด หรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอัน สูงสุด...

เสฏฺฐจฏเจน พฺรหฺมํ อริยมคฺคํ จรนฺตีติ พฺรหฺมจารี. อจฺจนฺตฺถาย พฺรหฺมจารี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี. (ที.อฏ. ๒/๓๓๐)

ชื่อว่า อัจจันตพรหมจารี (ผู้มีปกติประพฤติพรหมจรรย์อันสูงสุด) เพราะประพฤติ[มรรคปฏิบัติ] อันประเสริฐสูงสุดกล่าวคืออริยมรรคเพื่อพระนิพพาน.

[คำว่า มีความสำเร็จสูงสุดในที่นี้ หมายถึง พ้นความพินาศคือกิเลส (นิพพาน), คำว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ในที่นี้หมายถึง นิพพาน, คำว่า ประพฤติพรหมจรรย์อันสูงสุด หมายถึง อริยมรรค, คำว่า ที่สุดอันสูงสุด หมายถึง นิพพาน]

(๒) ผู้มีปกติประพฤติอริยมรรคถึงที่สุด, ผู้มีปกติประพฤติอริยมรรคอันเที่ยง.

อจฺจนฺตํ พฺรหฺมจารีติ อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี, นิจฺจพฺรหฺมจารีติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๑๙๘)

ชื่อว่า อัจจันตพรหมจารี เพราะอรรถว่ามีปกติประพฤติอริยมรรคถึงที่สุด อธิบายว่า มีปกติประพฤติอริยมรรคอันเที่ยง.

มคฺคพฺรหฺมจริยสฺส วุสิตตฺตา ตสฺส จ อปริหานสภาวตฺตา อจฺจนฺตํ พฺรหฺมจารีติ อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี. เตนาห นิจฺจพฺรหฺมจารีติ อตฺโถติ. (ม.ฏี. ๒/๒๒๓)

ชื่อว่า อัจจันตพรหมจารี เพราะประพฤติพรหมจรรย์ (อริยมรรค) ถึงที่สุด เนื่องจากอยู่จบมรรคพรหมจรรย์แล้ว [ประพฤติถึงที่สุดแห่งมรรคพรหมจรรย์แล้ว] และมรรคพรหมจรรย์[พรหมจรรย์คือมรรค๔]นั้น มีสภาวะไม่เสื่อมสิ้นไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า นิจฺจพฺรหฺมจารี (มีปกติประพฤติอริยมรรคอันเที่ยง[มั่นคงตลอดกาล]).

[พรหมจรรย์ มีความหมาย ๑๑ ประการ คือ การให้, การขวนขวาย, สิกขาบท, พรหมวิหาร, การแสดงธรรม, เมถุนวิรัติ, ความยินดีภรรยาของตน (สทารสันโดษ), อุโบสถ, อริยมรรค อัธยาศัย และคำสอน]

อจฺจนฺตภคฺค (ติ)

[อจฺจนฺต + ภคฺค]

ดับแล้วอย่างแท้จริง, ดับสนิท.

ภคฺค = ภนฺช (อวมทฺทเน) + ต แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น คฺค ด้วยสูตร (กจ.๕๗๗) ว่า ภนฺชโต คฺโค จ. แปลง นฺ เป็นนิคคหิตด้วยสูตร (กจ.๖๐๗) ว่า นิคฺคหีต สโยคาทิ โน. ในเพราะพยัญชนะหลัง ลบนิคคหิตด้วยสูตร (กจ.๓๙) ว่า พฺยญฺชเน จ.

น วตฺตพฺพํ “เทฺว นิโรธาติ? อามนฺตา. ननु อปฺปฏิสงฺขานิรุทฺธาปิ สงฺขารา **อจฺจนฺตภคฺคา**, ปฏิสงฺขานิรุทฺธาปิ สงฺขารา **อจฺจนฺตภคฺคา**ติ? อามนฺตา. หญฺจิ อปฺปฏิสงฺขานิรุทฺธาปิ สงฺขารา **อจฺจนฺตภคฺคา**, ปฏิสงฺขานิรุทฺธาปิ สงฺขารา **อจฺจนฺตภคฺคา**, เตน วต เร วตฺตพฺเพ “เทฺว นิโรธาติ. (อภิ.ก. ๑๗๔)

ปร. ท่านไม่ยอมรับว่า นิโรธ (ความดับ) มี ๒ อย่างใช่ไหม. สก. ใช่

ปร. สังขารที่ดับโดยไม่ต้องพิจารณาก็ดี ที่ดับโดยพิจารณาก็ดี ต่างก็**ดับสนิท**แล้วมิใช่หรือ. สก. ใช่

ปร. หากสังขารที่ดับโดยไม่ต้องพิจารณาก็ดี ที่ดับโดยพิจารณาก็ดี ต่างก็ดับสนิท ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า "นิโรธมี ๒"

[ปร.= ภิกษุในนิกายมหิสาสกะและนิกายอันธกะ (อภิ.ปญฺจ.อ. (บาลี) ๓๕๓/๑๘๘)]

อจฺจนฺตโยคกฺเขม (ปุ)

[อจฺจนฺต + โยคกฺเขม]

ความเกษมจากโยคะสูงสุด (ปลอดจากธรรมที่รึงรัดล่วงส่วน), (ธรรม) อันปราศจากโยคะ ๔ โดยส่วนเดียว (นิพพาน),

[อรหัตตผลและนิพพานได้ชื่อว่า โยคักเขมะ (แดนเกษมจากโยคะ) เพราะไม่ถูกโยคะทั้ง ๔ เบียดเบียน]

(ติ) ผู้มีธรรมอันเกษมจากโยคะ ๔, ผู้ทำให้แจ้งพระนิพพาน.

ดู อจฺจนฺตโยคกฺเขมี

อจฺจนฺตโยคกฺเขมี (ติ)

[อจฺจนฺต + โยคกฺเขม + อี. อจฺจนฺตโยคกฺเขม + อี ปัจจัย]

มีความเกษมจากโยคะสูงสุด (มีความเกษมจาก เครื่องร้อยรัดได้ดี), มีความเกษมจากโยคะถึงที่สุด=นิพพาน, มีนิพพานอันปราศจากโยคะ ๔ อย่างสิ้นเชิง, มีนิพพานอันเกษมจากโยคะ ๔ อันพ้นจากความเสื่อมเสีย.

สพฺเพว นุ โข มาริส สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺจา **อจฺจนฺตโยคกฺเขมี** อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ? "น โข เทวานมินฺท สพฺเพ สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตนิฏฺจา อจฺจนฺตโยคกฺเขมี อจฺจนฺตพฺรหฺมจารี อจฺจนฺตปริโยสานาติ ฯเปฯ (ที. ๒/๒๒๕)

ท้าวสักกะจอมเทพ ทูลถามว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ สมณพราหมณ์ทั้งหมดมีความสำเร็จสูงสุด **มีความเกษมจากโยคะสูงสุด** ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุดหรือหนอ?

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ดูก่อนจอมเทพ สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด...

โยคกฺเขโมติ นิพฺพานสฺเสว นามํ, อจฺจนฺโต โยคกฺเขโม เอเตสนฺติ อจฺจนฺตโยคกฺเขมี.

(ที.อฏ. ๒/๓๓๐)

คำว่า **โยคกฺเขโม** (มีความเกษมจากโยคะ) เป็นชื่อของนิพพาน. ชื่อว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด เพราะอรรถว่า มีความเกษมจากโยคะอย่างสิ้นเชิง (มีความเกษมจากโยคะถึงที่สุด=นิพพาน)

อจฺจนฺตโยคกฺเขมีติ อจฺจนฺตโยคกฺเขมี, นิจฺจโยคกฺเขมีติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๑๙๘)

ชื่อว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด เพราะมีความเกษมจากโยคะอย่างสิ้นเชิง อธิบายว่า มีความเกษมจากโยคะถึงที่สุด (มีความเกษมจากโยคะอันเที่ยง=นิพพาน).

อจฺจนฺตเมว จตูหิ โยเคหิ เขโม เอตสฺส อตฺถีติ อจฺจนฺตโยคกฺเขมี. (ม.ฏี. ๒/๒๒๓)
ชื่อว่า มีความเกษมจากโยคะสูงสุด เพราะมีความเกษมจากโยคะ ๔ อย่างแท้จริง.

[โยคะ ๔ คือ กามโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก ที่ประกอบในโลภมูลจิต ๘, ภวโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ให้ติดใจในอัตภาพแห่งตนและในรูปภพ, อรูปภพ หรือรูปฌาน, อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิกที่ประกอบในทิฏฐิคตวิปปยุตจิต ๔, ทิฏฐิโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในความเห็นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกที่มีในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔, อวิชชาโยคะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องประกอบสัตว์ให้ติดอยู่ในความโง่ ความหลง ไม่รู้ธรรมตามเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิกที่มีในอกุศลจิต ๑๒ (รวมโยคะมี ๔ แต่องค์ธรรมมีเพียง ๓ คือ โลภเจตสิก, ทิฏฐิเจตสิก, โมหเจตสิก)
สำหรับธรรมที่ละโยคะ ๔ ได้แก่ ปัญญาในโสตาปัตติมัคคจิต ละทิฏฐิโยคะ, ปัญญา ในอนาคามิมัคคจิต ละกามโยคะ, ปัญญาในอรหัตตมัคคจิต ละภวโยคะหรืออวิชชาโยคะ]

อจฺจนฺตราคุปฺปตฺติ (ถี)

[อจฺจนฺต + ราค + อุปฺปตฺติ]
การเกิดขึ้นแห่งราคะโดยส่วนเดียว - แท้จริง.

สพฺพปาปสฺส อกรณนฺติอาทินยปฺปวตฺตํ ภควโต สาสนํ **อจฺจนฺตราคุปฺปตฺติยา** นจฺจาทิทสฺสนํ น อนุโลเมตีติ อาห สาสนสฺส อนนุโลมตฺตาติ.
อตฺตนา ปโยชิยมานํ ปเรหิ ปโยชาปิยมานญฺจ นจฺจํ นจฺจภาวสามญฺเญน ปาพิยํ เอเกเนว นจฺจสทฺเทน คหิตํ ตถา คีตวาทิตสทฺเทน จาติ อาห “นจฺจนนจฺจาปนาทิวเสนาติ.

(ม.ฏี. ๒/๑๖๑)

การชมดูการฟ้อนรำเป็นต้น เพื่อ**การเกิดขึ้นแห่งราคะโดยส่วนเดียว** (อย่างแท้จริง) ไม่คล้อยตามคำสั่งสอน ของพระผู้มีพระภาคที่เป็นไปโดยนัยว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ เป็นต้น (ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด) เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เพราะไม่คล้อยตามคำสั่งสอน. การฟ้อนรำในพระบาลี คือ การฟ้อนรำเองหรือใช้ให้ผู้อื่นฟ้อนรำ โดยใช้ศัพท์เดียวว่า นจฺจ เพราะ[การฟ้อนรำเองหรือใช้ให้ฟ้อนรำ]ก็นับเป็นการฟ้อนรำเช่นกัน. ศัพท์ว่า คีต, วาทิต [ก็คือการขับร้องเองและใช้ให้ผู้อื่นขับร้อง รวมทั้งการประโคมดนตรีเอง และใช้ให้ผู้อื่นประโคมดนตรี] เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า[งดเว้น]ด้วยสามารถมีการฟ้อนรำเอง หรือใช้ให้ผู้อื่นฟ้อนรำเป็นต้น[การขับร้องเอง และใช้ให้ผู้อื่นขับร้อง การประโคมดนตรีเองและใช้ให้ผู้อื่นประโคม]

[คำว่า **ทสฺสน** นอกจากจะเป็นการชมดูแล้ว ยังหมายรวมถึงการฟังอีกด้วย ดังนั้น คำว่า ทสฺสน จึงเป็นวิรูเปกเสสนัย คือ นัยลบศัพท์ซึ่งมีรูปต่างกัน ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ทสฺสนญฺจ สวนญฺจ ทสฺสนำ (ทัสสนะ คือ การชมดูและการฟัง) ลบ สวน ศัพท์เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) วิรูเปกเสสนัยในสมาส มี ๒ ประเภท คือ ปุพพวิรูเปกเสส คือ วิรูเปกเสสของศัพท์หน้า เช่น มาตา จ ปิตา จ = มาตโร (มาตุ คือ มารดาและบิดา) ปรวิรูเปกเสส คือ วิรูเปกเสสของศัพท์หลัง เช่น มาตา จ ปิตา จ = ปิตโร (ปิตุ คือ มารดาและบิดา)

อีกนัยหนึ่ง กิริยาการฟังก็นับเนื่องในกิริยาการดู เพราะทวิปัญจวิญญาณจิต ๕ มีสภาพดูอารมณ์ตามหน้าที่ของตน สมจริงดังพระพุทธดำรัส (อภิ. วิ. ๓๕.๑๔.๒๗๘) ว่า ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กญฺจิ ธมฺมำ ปฏิวิชานาติ อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา (บุคคลไม่รับรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง[ที่เป็นกุศล หรืออกุศล]ด้วยทวิปัญจวิญญาณ ๕ ยกเว้นอารมณ์มาปรากฏเท่านั้น) หมายความว่า วิญญาณจิต ๕ ทำหน้าที่เพียงแต่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และกระทบสัมผัสเท่านั้น ไม่อาจรับรู้กุศลหรืออกุศลได้ เพราะการรับรู้ดังกล่าว เป็นหน้าที่ของชวนจิต ดังนั้น จึงรวมกิริยาการดูเข้าในการฟังได้]

อจฺจนฺตวณฺณ (ติ)

[อจฺจนฺต + วณฺณ]

มีวรรณงาม, มีรูปงาม.

วณฺณ ศัพท์มีอรรถ ๑๐ คือ สัณฐานะ (รูปร่างสัณฐาน), รูปะ (รูปร่าง ผิวพรรณ), ชาติ (ตระกูล), ฉวิ (สีสรร), การณะ (เหตุ), ปมาณะ (ขนาด), ปสังสา (สรรเสริญ), อักขระ (อักษร), ยสะ (บริวาร, ชื่อเสียง), คุณะ (คุณธรรมมีศีลเป็นต้น) (ธาน. คาถา๗๗๙)

น'**จฺจนฺตวณฺณา** น พหูนำ กนฺตา
น ทกฺขิณา ปมทา เสวิตพฺพา
น ปรสฺส ภริยา น ธนสฺส เหตุ
เอติตฺถิโย ปญฺจ น เสวิตพฺพา. (ชา. ๑/๒๔๒)

(พระโพธิสัตว์ได้กล่าวว่า)

หญิงที่มีรูปงาม หญิงที่ชายจำนวนมากพอใจ หญิงผู้ชำนาญในการฟ้อนรำขับร้อง หญิงผู้เป็นภรรยาของชายอื่น หญิงที่เห็นแก่ทรัพย์ หญิงทั้ง ๕ จำพวกเหล่านี้ ชายไม่ควรคบหาเลย.

น'จฺจนฺตวณฺณาติ อภิรูปวตี. (ชา.อฏ. ๕/๔๘๓)

บทว่า น'จฺจนฺตวณฺณา คือ มีรูปงาม.

อจฺจนฺตวิคม (ปุ)

[อจฺจนฺต + วิคม]

ไปปราศจากอย่างเด็ดขาด (ปราศจากความหลับ คือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาได้อย่างเด็ดขาด)

วิคม=วิ บทหน้า + คม ธาตุ (คติยำ) + อ ปัจจัย. วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิคต (ปราศจาก) ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ ได้แสดงอรรถของ วิ อุปสรรคไว้ว่า วิอิติ วิเสสวิวิธวิรุทฺธวิคต-

วิโยควิรูปตาทีสุ (อุปสรรคว่า วิ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า วิเสส (พิเศษ) วิวิธ (ต่างๆ) วิรุทฺธ (ขัดแย้ง) วิคต (ปราศจาก) วิโยค (ไม่ประกอบ) วิรูปตา (ไม่งาม).

อถวา สวาสนาย อญฺญาณนิทฺทาย **อจฺจนฺต-วิคมโต**, พุทฺธิยา วา วิกสิตภาวโต พุทฺธวาติ พุทฺโธ, ชาครณวิกสนตฺถวเสน. (ที.ฏี. ๑/๑๐)

อีกนัยหนึ่ง[เพราะ พุธ ธาตุใช้ในอรรถว่า] ตื่นและเบิกบาน ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงพระนามว่า พุทธะ (ผู้ตื่นแล้วโดยชอบและด้วยพระองค์เอง) เพราะทรง**ไปปราศจาก**ความหลับไหล คือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาได้**อย่างเด็ดขาด**, ทรงพระนามว่าพุทธะ (ผู้เบิกบานแล้ว) เพราะทรงเบิกบานแล้ว [ตามลำดับโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง] ด้วยการตรัสรู้ [กล่าวคือการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ อันประดับด้วยคุณอันประมาณมิได้ซึ่งมาพร้อมกับอรหัตตมรรคญาณ เหมือนดอกปทุมที่เบ่งบานดีแล้ว ด้วยการถึงความเป็นเลิศแห่งความงาม ด้วยรัศมีอันงดงามอย่างยิ่งซึ่งมาพร้อมกับลำแสงทินกร (รัศมีพระอาทิตย์]

อจฺจนฺตวิธุรตา (ถี)

[อจฺจนฺต + วิธุรตา]

ความที่...ตรงกันข้ามโดยแท้.

รูปารูปธมฺมานำ **อจฺจนฺตวิธุรตาย** เอกชฺฌำ อสมฺมสิตพฺพตฺตา ตถา สมฺมสนสฺส จ อิธ อนธิปฺเปตตฺตา กาเลน รูปำ สมฺมสิตพฺพำ. กาเลน อรูปนฺติ วุตฺตำ. (วิสุทธิ.ฏี. ๒/๔๔๑)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ควรหยั่งเห็นรูปในบางคราว ควรหยั่งเห็นนามในบางคราว เพราะไม่อาจหยั่งเห็นพร้อมกัน เนื่องจากรูปธรรม**ตรงกันข้ามกับนามธรรมโดยแท้** และไม่ประสงค์การหยั่งเห็นในเรื่องที่ต่างกัน.

[ผู้ปฏิบัติธรรม ไม่อาจตามรู้รูปธรรม และนามธรรมพร้อมกันได้ เพราะทั้งสองมีลักษณะต่างกัน กล่าวคือรูปมีลักษณะไม่รับรู้อารมณ์ ส่วนนามมีลักษณะรับรู้อารมณ์ และจิตก็รับอารมณ์อย่างเดียวในแต่ละขณะ ไม่อาจรับรู้อารมณ์สองอารมณ์ในขณะเดียวกันได้]

อจฺจนฺตวิปฺปวาส (ปุ)

[อจฺจนฺต + วิปฺปวาส]

การพลัดพรากอย่างแท้จริง - จากไปจริงๆ,

ปวาสนฺติ ปุน อนาคมนาย **อจฺจนฺตวิปฺปวาสำ** คจฺฉามิ. (ชา.อฏ. ๗/๙๖)

บทว่า **ปวาสำ** ความว่า เรา (จันทกุมาร) ถึง **การพลัดพรากอย่างแท้จริง** โดยมิได้หวนกลับมาอีก.

(สฺยา. อจฺจนฺตำ วิปฺปวาสำ)

อจฺจนฺตวิมุตฺต (ติ)

[อจฺจนฺต + วิมุตฺต]

หลุดพ้นแล้วอย่างยิ่ง - อย่างเด็ดขาด, หลุดพ้นโดยสิ้นเชิง. (มรรค ๔ ผล ๔)

วิมุตฺต = วิ + มุจ (โมจเน) + ต ลบพยัญชนะที่สุดธาตุและซ้อน ตฺ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๘) ว่า ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ.

ดู อสามายิก (ม.อฏ. ๔/๑๑๓)

อจฺจนฺตวิมุตฺติ (ถี)

[อจฺจนฺต + วิมุตฺติ]

ความหลุดพ้นอย่างยิ่ง - สิ้นเชิง, ความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด (นิพพาน).

วิมุตฺติ = วิ บทหน้า + มุจ ธาตุ (โมจเน) + ติ ปัจจัย. วิมุจฺจนํ วิมุจฺจติ เอตายาติ วา วิมุตฺติ ความหลุดพ้น หรือว่าบุคคลย่อมหลุดพ้นด้วยผลปัญญานี้ เหตุนั้น ผลปัญญานี้ชื่อว่าวิมุตฺติ (พระนิพพาน/ปัญญาในอรหัตตผล) ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะและกรณสาธนะ

อีกนัยหนึ่ง:-

ปฏิกฺปกฺขโต วิมุจฺจตีติ วิมุตฺติ (สภาวะหลุดพ้นจากปฏิปักขธรรม) ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ปัจจุบันกาล

ปฏิปกฺขโต วิมุตฺโตติ วิมุตฺติ (สภาวะหลุดพ้นแล้วจากปฏิปักขธรรม) ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อดีตกาล

ลบพยัญชนะที่สุดธาตุและซ้อน [ต] ในเพราะ ติ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๕๗๘) ว่า ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ.

อจฺจนฺตวิมุตฺติสมฺปาทน (น)

[อจฺจนฺตวิมุตฺติ + สมฺปาทน]

การให้สำเร็จการพ้นไปอย่างยิ่ง - สิ้นเชิง, การให้สำเร็จความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด.

วิมุตฺติรสนฺติ อรหตฺตผลสฺสาทึ, วิมุตฺติสมฺปตฺติกึ วา อคฺคผลนิปฺผาทนโต, วิมุตฺติกิจฺจํ วา กิเลสานํ **อจฺจนฺตวิมุตฺติสมฺปาทนโต**.

(วิมติ. ๑/๑๗)

บทว่า **วิมุตฺติรสํ** (วิมุตฺติรส) ความว่า มีอรหัตตผลเป็นที่น่ายินดี หรือมีวิมุตติ (อรหัตตผล) เป็นสมบัติ เพราะให้สำเร็จผลอันเลิศ หรือมีวิมุตติ (อรหัตตผล) เป็นหน้าที่ เพราะ**ให้สำเร็จความพ้นไป**จากกิเลส**อย่างสิ้นเชิง**.

[วิมุตฺติ (ความหลุดพ้น) หมายถึง อรหัตตผล ส่วน รส ศัพท์ใน วิมุตฺติรส มีความหมาย ๓ ประการ คือ สิ่งที่น่ายินดี (อสฺสาทน), สมบัติ (สมฺปตฺติ) และหน้าที่ (กิจฺจ) ดังนั้น คำว่า วิมุตฺติรส จึงมีความหมาย ๓ ประการ คือ มีอรหัตตผลเป็นสิ่งที่น่ายินดี (รส=สิ่งที่น่ายินดี), มีอรหัตตผลเป็นสมบัติ (รส=สมบัติ), มีอรหัตตผลเป็นหน้าที่ (รส=หน้าที่)]

อจฺจนฺตวิยุตฺต (ติ)

[อจฺจนฺต + วิยุตฺต]

แยกกันแล้วอย่างแท้จริง (หย่าร้างกันแล้ว).

อจฺจนฺตวิยุตฺตตฺต (น)

[อจฺจนฺตวิยุตฺต + ตฺต]

ความเป็นผู้แยกกันอย่างแท้จริง.

ความเป็นผู้หย่าร้างกันแล้วอย่างแท้จริง.

[ปณฺณตฺตึ อชานนฺตสฺส ปน ขีณาสวสฺสาปิ กายวาจโต สมุฏฺฐาติ. กถํ? สเจ หิสฺส มาตาปิตโร กุชฺฌิตฺวา **อลัวจนียา** โหนฺติ ตญฺจ ภิกฺขุ ฆรํ อุปคตํ เถรปิตา วทติ “มาตา เต ตาต มํ มหลฺลกํ ฉฑฺเฑตฺวา ญาติกุลํ คตา คจฺฉ ตํ มํ อุปฏฺฐาตุ เปเสหีติ. โส เจ คนฺตฺวา ตํ วตฺวา ปุน ปิตุโน ตสฺสา อาคมนํ วา อนาคมนํ วา อาโรเจติ สงฺฆาทิเสโส.

แต่อาบัติย่อมเกิดโดยทางกายและวาจา แม้แก่พระขีณาสพผู้ไม่รู้พระบัญญัติ.เป็นอย่างไร? ก็ถ้าว่า มารดากับบิดาของภิกษุนั้น โกรธกัน เป็นผู้ควรเพื่อการกล่าว[โดยเนื่องด้วยการชักสื่อ]. ก็บิดาของพระเถระนั้น พูดกะภิกษุนั้นผู้มายังเรือนว่า แน่ะลูก โยมมารดาของท่าน ทิ้งโยมบิดาผู้แก่เฒ่าไปสู่ตระกูลญาติเสียแล้ว, ขอท่านไปส่งข่าวให้โยมมารดานั้น (กลับมา) เพื่อปรนนิบัติโยมเถิด. ถ้าภิกษุนั้นไปพูดกะโยมมารดานั้น แล้วกลับมาบอกข่าวการมาหรือไม่มาแห่งโยมมารดานั้นแก่โยมบิดา เป็นสังฆาทิเสส]

อลัวจนียา โหนฺตีติ อิตฺถี วา ปุริโส วา อุโภปิ วา ชายาภาเว สามิกภาเว จ นิกฺขิตฺตฉนฺทตาย **อจฺจนฺตวิยุตฺตตฺตา** ปุน อญฺญมญฺญํ สมาคมตฺถํ มา เอวํ อกริตฺถาติอาทินา วจนียตาย วตฺตพฺพตาย อลํ อรหาติ อลัวจนียา.

(วิมติ. ๑/๒๗๑)

สองบทว่า **อลัวจนียา โหนฺติ** (เป็นผู้ควรเพื่อการกล่าว[โดยเนื่องด้วยการชักสื่อ] ความว่า สตรี บุรุษ หรือทั้งสองฝ่าย เป็นผู้สมควรเพื่อการกล่าว เพราะเป็นผู้ที่ควรกล่าวโดยนัยว่า "พวกท่านอย่าทำอย่างนี้" เป็นต้น เพื่อให้ปรองดองกันอีก เพราะ**เป็นผู้แยกกันอย่างแท้จริง** (หย่าร้างกันแล้วอย่างแท้จริง) เนื่องจากปล่อยวางฉันทะในความเป็นสามีและภรรยากันแล้ว.

[อลัวจนียา = วจนียาย อลํ อลัวจนียา (อมาทิปรตัปปุริสสมาส). วจนีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + อนีย ปัจจัยในภาวสาธนะ

คำว่า "หญิง" ในที่นี้หมายถึงภรรยาที่หย่าร้างกับสามีโดยถูกต้องตามกฎหมายแล้ว เมื่อภิกษุไปบอกให้คืนดีกัน เป็นอาบัติสังฆาทิเสส แต่ถ้าเป็นหญิงที่ยังคงสภาพของภรรยาไว้โดยยังไม่ได้แยกจากกันอย่างถูกกฎหมาย เพียงแต่อยู่แยกกับสามีเท่านั้น หญิงดังกล่าว แม้ภิกษุไปบอกให้คืนดีกับสามี ก็ไม่ถือว่าเป็นการชักสื่อ เพราะภรรยาเป็นสมบัติของสามีตามกฎหมาย จึงไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแต่อย่างใด ดังคำอธิบายในกังขาวฏีกา (หน้า ๒๕๐) กล่าวว่า

อญฺญตฺร นาลัวจนียาติ เทสจาริตฺตวเสน ปณฺณทานาทินา อปริจฺจตฺตํ ฐเปตฺวา.

ปาฐะว่า อญฺญตฺร นาลัวจนียา (ยกเว้นหญิงผู้ไม่ควรเพื่อการกล่าว[โดยเนื่องด้วยการชักสื่อ/หญิงที่ไม่ควรถูกชักสื่อ]) ความว่า ยกเว้นหญิงที่ยังไม่ได้ถูกสละไปด้วยการให้ใบหย่าเป็นต้นตามธรรมเนียมของสถานที่.

พระอรหันต์ เป็นผู้มีจิตหมดจดจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว แต่อาจไม่รู้ข้อบัญญัติบางประการ ทำให้ต้องอาบัติบางข้อได้ เช่นการชักสื่อให้มารดาบิดา ที่แยกกันทางกฎหมายแล้วมาคืนดีกัน หรืออาจต้องอาบัติโดยไม่มีเจตนาล่วงละเมิดได้ในบางครั้ง เช่น เมื่อท่านจำวัดแล้วมีมาตุคามมานอนในกุฏิ ที่มีเครื่องมุงบังอย่างเดียวกัน ก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เป็นต้น

ดู ที.อฏ.๓/๑๘๗, ที.ฏี.๓/๒๔๖]

อจฺจนฺตวิราค (ปุ)

[อจฺจนฺต + วิราค]

ความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง, ธรรมเป็นที่สำรอกราคะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง, ธรรมเป็นเหตุปราศจากราคะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง (นิพพาน), อัจจันตวิราคะ.

วิราค = วิ + รนฺช ธาตุ (ราเค) + ณ. ลบสระที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๒๑) ว่า ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส [รนฺช], แปลง [นฺช ของ] รนฺช เป็น ช ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๐) ว่า ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ, แปลง ช เป็น ค ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๓) ว่า กคา จชานำ [รคฺ อ] พฤทธิ์ อ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.

วิราคานุปสฺสีติ เอตฺถ เทฺว วิราคา ขยวิราโค จ **อจฺจนฺตวิราโค** จ. ตตฺถ สงฺขารานำ ขยวยโต อนุปสฺสนาปิ อจฺจนฺตวิราคำ นิพฺพานำ วิราคโต ทสฺสนมคฺคญาณมฺปิ วิราคานุปสฺสนา. ตทุภยสมงฺคีปุคฺคโล วิราคานุปสฺสี นาม ตำ สนฺธาย วุตฺตำ “วิราคานุปสฺสีติ วิราคโต อนุปสฺสนฺโตติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๑๙๙)

ในคำนี้ว่า **ผู้เจริญปัญญารู้เห็นความปราศจากความกำหนัด** มีคำอธิบายว่า วิราคะมี ๒ อย่าง คือ ขยวิราคะ (ความปราศจากความกำหนัดเพราะสิ้นไป, **อัจจันตวิราคะ** (ความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง)

บรรดาวิราคะ ๒ นั้น แม้ปัญญาพิจารณาเห็นโดยความสิ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลายก็ดี แม้มรรคญาณเป็นเครื่องเห็นความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือนิพพาน โดยความปราศจากความกำหนัดก็ดี ชื่อว่าวิราคานุปัสสนา (ปัญญาพิจารณาเห็นความปราศจากความกำหนัด)

บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยวิราคธรรมทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่าวิราคานุปัสสี ท่านหมายถึงบุคคลนั้น จึงกล่าวว่า ผู้เจริญปัญญาพิจารณาเห็นความปราศจากความกำหนัด อธิบายว่า ผู้ตามพิจารณาเห็น โดยความปราศจากความกำหนัด.

ขยวิราโคติ สงฺขารานำ ขณภงฺโค. **อจฺจนฺตวิราโค**ติ นิพฺพานำ. วิราคานุปสฺสนาติ ตทุภยทสฺสนวเสน ปวตฺตา วิปสฺสนา จ มคฺโค จ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๖)

บทว่า **ขยวิราโค** (ความปราศจากความกำหนัดเพราะสิ้นไป) อธิบายว่า ความดับไปในทุกขณะของสังขารทั้งหลาย.

บทว่า **อจฺจนฺตวิราโค** (ความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง) คือ พระนิพพาน.

บทว่า **วิราคานุปสฺสนา** คือ วิปัสสนาและมรรคที่เป็นไปด้วยการเห็นวิราคะทั้งสองนั้น.

ยํ อาคมฺม สพฺพโส สงฺขาเรหิ วิรชฺชนา โหติ ตํ นิพฺพานํ **อจฺจนฺตวิราโค**. (ม.ฏี. ๒/๒๒๔)

ความปราศจากความกำหนัดจากสังขาร โดยประการทั้งปวง เพราะอาศัยนิพพานใด นิพพานนั้น ชื่อว่าอัจจันตวิราคะ (ความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง).

[ข้อความข้างต้นหมายความว่า ความเสื่อมสิ้นไปของกองสังขารที่กำหนดรู้ ชื่อว่าขย-วิราคะ, วิปัสสนาที่กำหนดรู้ชื่อว่ารับเอาความเสื่อมสิ้นไปเป็นอารมณ์ ส่วนนิพพานที่ดับสังขารทั้งหมดชื่อว่า อัจจันตวิราคะ (ความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง)]

อจฺจนฺตวิราคเหตุ (ปุ)

[อจฺจนฺตวิราค + เหตุ]

เหตุแห่งความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง, เหตุแห่งธรรมอันปราศจากราคะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง.

อจฺจนฺตวิราคเหตุภูต (ติ)

[อจฺจนฺตวิราคเหตุ + ภูต]

ที่เป็นเหตุแห่งความปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง, ที่เป็นเหตุแห่งธรรมอันปราศจากราคะอย่างสิ้นเชิง - แท้จริง.

วิราคูปสเมติ วิราเค อุปสเม จ, สพฺพสฺส ราคสฺส สพฺเพสํ กิเลสานํ **อจฺจนฺตวิราคเหตุภูเต** อจฺจนฺตอุปสมเหตุภูเต จาติ อตฺโถ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๗๕)

บทว่า **วิราคูปสเม** ความว่า ที่ปราศจากความกำหนัดและที่สงบ (จากกิเลส). อธิบายว่า **ที่เป็นเหตุปราศจากความกำหนัดอย่างสิ้นเชิง**แห่งราคะทั้งมวล และที่เป็นเหตุเข้าไปสงบอย่างแท้จริงแห่งกิเลสทั้งมวล.

อจฺจนฺตวิรุทฺธ (ติ)

[อจฺจนฺต + วิรุทฺธ]

อันขัดแย้งกันโดยส่วนเดียว (ขัดแย้งกันจริง ๆ) , ผิดพลาดจริง ๆ.

วิรุทฺธ = วิ + รุธ ธาตุ (อาวเร) + ต. แปลง ต เป็น ธ แปลง ธ ที่สุดธาตุเป็น ท.

เอตฺตาวตา เจตฺถ อมฺเหหิ สารตฺโถ ปกาสิโต. ยํ ปเนตฺถ เกนจิ ปปญฺจิตํ อมฺเหหิ จ อิธ น ทสฺสิตํ น ตํ สารโต ปจฺเจตพฺพํ. อิโต ปเรสุปิ-เอวเมว ทฏฺฐพฺพํ. ตสฺมา อิโต ปฏฺฐาย เอตฺตกมฺปิ อวตฺวา สารตฺถเมว ทสฺสยิสฺสาม. ยตฺถ ปน เกนจิ **อจฺจนฺตวิรุทฺธํ** ลิขิตํ ตมฺปิ กตฺถจิ ทสฺสยิสฺสาม. (สารตฺถ. ๑/๑๒)

ก็โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้ประกาศเนื้อความ อันเป็นสาระไว้ในอธิการนี้แล้ว ส่วนคำใดที่อาจารย์บางท่านพรรณาไว้ในอธิการนี้ แต่ข้าพเจ้ามิได้แสดงไว้ในที่นี้ คำนั้นบัณฑิตไม่พึงเชื่อถือโดยเป็นสาระ แม้ในคำอื่นจากนี้ไป ก็พึงเห็นอย่างนี้เหมือนกัน

เพราะฉะนั้น ตั้งแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่กล่าวคำแม้เพียงเท่านี้ จักแสดงเนื้อความที่เป็นสาระเท่านั้น แต่ในคำใดอาจารย์บางท่านได้เขียนไว้**ผิดพลาดจริง ๆ** แม้คำนั้น ข้าพเจ้าก็จักแสดงในที่บางแห่ง.

อจฺจนฺตวิสุทฺธิ (ถี)

[อจฺจนฺต + วิสุทฺธิ]

ความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง, หมดจดอย่างแท้จริง.

เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ ยา วุตฺตลกฺขณา นิพฺพิทานุปสฺสนา สพฺพกิเลสวิสุชฺฌนโต วิสุทฺธิสงฺขาตสฺส อริยมคฺคสฺส **อจฺจนฺต-วิสุทฺธิยา** วา อมตธาตุยา มคฺโค อุปาโย. อยํ อุปาโยติ ยทิทํ อนตฺตานุปสฺสนามุเขน สพฺพสฺมึ วฏฺฏสฺมึ นิพฺพินฺทนํ วุตฺตํ ตํ วิสุทฺธิยา อธิคม-เหตุภาวโต อุปาโย. (เนตฺติ. ๕)

บาทคาถาว่า **เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา** (ความเบื่อหน่าย ในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด) ความว่า ปัญญาหยั่งเห็นความเบื่อหน่ายมีลักษณะกล่าวไว้แล้ว เป็นทาง คือ เป็นอุบายแห่งมรรคญาณอันประเสริฐที่เรียกว่าวิสุทธิ (ความหมดจด) เพราะหมดจดจากกิเลสทั้งปวง หรือเป็นทางแห่งอมตธาตุ[อันเป็น] **ความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง**

สองบทว่า **อยํ อุปาโย** (อุปายะ คือ ข้อความนี้) ความว่า ความเบื่อหน่ายในวัฏฏะทั้งปวงที่กล่าวไว้โดยมุ่งถึงอนัตตานุปัสสนา (ปัญญาพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน) ชื่อว่าเป็นอุบายเพราะเป็นเหตุให้บรรลุความหมดจด).

อจฺจนฺตวุสิต (ติ)

[อจฺจนฺต + วุสิต]

มีพรหมจรรย์ (มรรคพรหมจรรย์) อยู่จบแล้วอย่างแท้จริง (อยู่จบพรหมจรรย์คือมรรค ๔ แล้วอย่างแท้จริง).

วุสิต = วส (นิวาเส = อยู่อาศัย) อิ + ต. ลง ต ปัจจัยท้าย วสฺ ธาตุในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ. ๕๕๕) ว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี, ในเพราะ ต ปัจจัย แปลง วฺ เป็น อุ และลง วฺ อาคม ด้วยสูตร (กจ.๕๗๕) ว่า วสฺส วา วุ ลบสระ อ ด้วยสูตร (กจ. ๑๓) ว่า วา ปโร อสรูปา, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร (กจ.๖๐๕) ว่า ยถาคมมิกาโร.

[คำว่า อยู่จบแล้ว ความหมายก็คือ ทำแล้ว ประพฤติแล้ว, ให้สำเร็จแล้ว]

อจฺจนฺตวุสิตพฺราหฺมณ (ปุ)

[อจฺจนฺตวุสิต + พฺราหฺมณ]

พราหมณ์ผู้มีพรหมจรรย์ (มรรคพรหมจรรย์) อยู่จบแล้วอย่างแท้จริง, พราหมณ์ผู้อยู่จบพรหมจรรย์คือมรรค ๔ แล้วอย่างแท้จริง.

อจฺจนฺตวุสิตพฺราหฺมณภาว (ปุ)

[อจฺจนฺตวุสิต + พฺราหฺมณ + ภาว]

ความเป็นพราหมณ์ผู้มีพรหมจรรย์ (มรรค-พรหมจรรย์) อยู่จบแล้วอย่างแท้จริง, ความเป็นพราหมณ์ผู้อยู่จบพรหมจรรย์คือมรรค ๔ แล้วอย่างแท้จริง.

อนฺติมเทหธโรติ พฺรหฺมจริยวเสน พฺราหฺมณกรณานํ ธมฺมานํ ปาริปูริยา ปจฺฉิมตฺตภาวธารี. อวุสิตวโต หิ วสลกรณานํ ธมฺมานํ อปฺปหาเนน วสลาทิสมญฺญา คติ อายตึ คพฺภเสยฺยา สิยา. เตน ภควา อตฺตโน **อจฺจนฺตวุสิตพฺราหฺมณภาวํ** ทสฺเสติ. (อิติวุต. ๓๐๕)

บทว่า **อนฺติมเทหธโร** ความว่า (พระผู้มีพระภาค) ชื่อว่าทรงไว้ซึ่งอัตภาพสุดท้าย เพราะธรรมที่ทำให้เป็นพราหมณ์บริบูรณ์ ด้วยอำนาจการประพฤติพรหมจรรย์. อธิบายว่า สำหรับบุคคลผู้ยังมิได้อยู่จบพรหมจรรย์ ยังจะพึงมีคติที่มีสมัญญาว่าต่ำต้อยเป็นต้น เพราะละธรรมที่ทำให้เป็นคนต่ำต้อย ยังไม่ได้ คือ ยังจะพึงมีการนอนในครรภ์ต่อไป. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงว่าพระองค์ทรง**เป็นพราหมณ์ผู้อยู่จบพรหมจรรย์[มรรคพรหมจรรย์]อย่างแท้จริง**.

[คำว่า พฺราหฺมณกรณานํ ธมฺมานํ (ธรรมที่ทำให้เป็นพราหมณ์ (พฺราหฺมณการกา) หมายถึง ศีล ๕ ศีล ๑๐ และกุศลกรรมบถ ๑๐ (ที.สี.อ. ๕๔๔-๕๔๕/๓๓๕)]

อจฺจนฺตวูปสมน (น)

[อจฺจนฺต + วูปสมน]

ความเข้าไปสงบได้สิ้นเชิง - เด็ดขาด.

วูปสมน=วิ + อุปสมน. ลบสระหน้า (อิ ที่ วิ) ด้วยสูตร (กจ.๑๒) สรา สเร โลปฺ. ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตร (กจ.๑๕) ว่า ทีฆ.

เจโตสมถสามีจินฺติ จิตฺตสงฺกิเลสานํ **อจฺจนฺตวูปสมน**โต เจโตสมถสงฺขาตสฺส อริยมคฺคสฺส อนุจฺฉวิกปฏิปทำ ญาณทสฺสนวิสุทฺธึ.

(อิติวุต.อฏ. ๓๔๕)

บทว่า **เจโตสมถสามีจึ** ได้แก่ ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็น) อันเป็นปฏิปทาสมควรแก่อริยมรรค กล่าวคือ เจโตสมถะ (สมถะที่สงบจิต, ความสงบใจ) เพราะ **เข้าไปสงบความเศร้าหมองแห่งจิตได้อย่างสิ้นเชิง**.

[ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็นพระนิพพาน เป็นปัญญาในอริยมรรคอันหมดจด เพราะบริสุทธิ์จากมลทินคือกิเลสตัณหาทั้งมวล ด้วยวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น อาศัยกำลังที่ได้รับจากปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งการรู้เห็นปฏิปทาอันเป็นทางบรรลุอริยมรรค) เป็นปัจจัยให้เกิดมรรควิถีขึ้น ทำหน้าที่ประหาณกิเลสและรู้เห็นพระนิพพาน อันเป็นความรู้เห็นที่บริสุทธิ์หมดจด]

อจฺจนฺตโวทาน (น)

[อจฺจนฺต + โวทาน]

ความผ่องแผ้วโดยส่วนเดียว - สิ้นเชิง.

สุจินฺติ กิเลสมลสมุจฺเฉทกรณโต **อจฺจนฺตโวทานำ**. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๕๑)

บทว่า **สุจึ** (สะอาด) ได้แก่ **ผ่องแผ้วโดยสิ้นเชิง** เพราะทำการตัดมลทินคือกิเลสได้อย่างเด็ดขาด (สิ้นเชิง).

อจฺจนฺตโวทานปฺปตฺต (ติ)

[อจฺจนฺตโวทาน + ปตฺต]

อันถึงความผ่องแผ้วยิ่งนัก - สิ้นเชิง.

น ลิมฺปตี ทิฏฺฐสุเตสุ ธีโรติ โส เอวรูโป ธิติ-สมฺปนฺโน ธีโร ทิฏฺเฐสุ จ สุเตสุ จ ธมฺเมสุ ทฺวินฺนํ เลปานํ เอเกนาปิ เลเปน น ลิมฺปติ, อากาสมิว นิรุปลิตฺโต **อจฺจนฺตโวทานปฺ-ปตฺโต** โหติ. (มหานิ.อฏ. ๑๔๑)

ปาฐะว่า **น ลิมฺปตี ทิฏฺฐสุเตสุ ธีโร** ความว่า ธีรชนผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาเห็นปานนี้นั้น ย่อมไม่แปดเปื้อนด้วยความแปดเปื้อนแม้สักอย่างหนึ่งแห่งการแปดเปื้อนทั้งสอง ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เห็นแล้วและฟังแล้ว คือ ไม่แปดเปื้อนอะไรๆ เหมือนอากาศ ย่อมเป็นผู้**ถึงความผ่องแผ้วยิ่งนัก**.

อจฺจนฺตสมฺมิก (ติ)

[อจฺจนฺต + สมฺมิก]

เป็นของสงฆ์โดยส่วนเดียว - แน่นอน,

เป็นของเฉพาะสงฆ์, .

สมฺมิก = สมฺม + ณิก ปัจจัย.

สมฺมสฺส สนฺตโก สมฺมิโก, วิหาโร.

อถ นํ เถโร “อิมสฺมึ วิหาเร นฺหานอุทกํ ทุลฺลภํ, มํ คเหตฺวา จิตฺตลปพฺพตํ คจฺฉาหีติ อาห. โส ตถา อกาสิ. ตตฺถ นํ เถโร อาห “อยํ วิหาโร **อจฺจนฺตสงฺฆิโก**, เอกํ ปุคฺคลิกฏฺฐานนฺ กโรหีติ.

(ม.อฏ. ๑/๓๙๕)

ลำดับนั้น พระเถระกล่าวกับสามเณรว่า ในวิหารนี้ หาน้ำสรงได้ยาก เธอจงพาเราไปยังวิหารจิตตลดาบรรพตเถิด สามเณรได้ทำอย่างนั้น ในที่นั้น พระเถระได้กล่าวกับสามเณรว่า วิหารนี้**เป็นของเฉพาะสงฆ์** เธอจงทำวิหารหลังหนึ่ง ให้เป็นที่อาศัยเฉพาะบุคคลเถิด.

อจฺจนฺตสโยค (ปุ)

[อจฺจนฺต + สโยค]

อัจจันตสังโยค,

การประกอบอย่างต่อเนื่อง - ไม่ขาดช่วง.

จาตุทฺทสึ ปญฺจทสินฺติ ปกฺขสฺสาติ สมฺพนฺโธ, **อจฺจนฺตสโยเค** เจตํ อุปโยควจนํ.

(ม.อฏ. ๑/๑๔๖)

สองบทว่า **จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ** สัมพันธ์กับคำว่า ปกฺขสฺส แปลว่า ตลอดจาตุทสีแห่งปักษ์ ปัญจทสีแห่งปักษ์.

บทนี้ลงทุติยาวิภัตติใช้ใน**อัจจันตสังโยค** (การประกอบอย่างต่อเนื่อง)

ดู วิ.อฏ. ๑/๑๔๕, เปฺ.อฏ. ๑๒๖

สตฺต อหานิ สตฺตาหํ.

อจฺจนฺตสโยเค เจตํ อุปโยควจนํ.ยสฺมา ภควา ตํ สตฺตาหํ นิรนฺตรตาย อจฺจนฺตเมว ผลสมาปตฺติสุเขน วิหาสิ ตสฺมา สตฺตาหนฺติ อจฺจนฺตสโยควเสน อุปโยควจนํ วุตฺตํ.

(สารตฺถ. ๓/๒๕๖)

เจ็ดวัน เรียกว่า สัตตาหะ.

อนึ่ง บทนี้เป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติ ใช้ใน **อัจจันตสังโยค** พระสังคีติกาจารย์กล่าวบทที่ลงทุติยาวิภัตติ โดยความเป็นอัจจันตสังโยคว่า สตฺตาหํ (ตลอดเจ็ดวัน) เพราะพระผู้มีพระภาคได้ประทับอยู่ ด้วยสุขอันเกิดจากผลสมาบัติอย่างยิ่ง โดยต่อเนื่องตลอด ๗ วันนั้น.

[โดยทั่วไปคันถรจนาจารย์ มักอธิบายอรรถของวิภัตติก่อนแสดงรูปวิเคราะห์ เพราะอรรถของวิภัตติเป็นอรรถภายนอก (พาหิยตฺถ) ส่วนอรรถของรูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต หรือกิตก์เป็นอรรถภายใน (อนฺตตฺถ) ท่านระบุว่าลงทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยค เพราะทุติยาวิภัตติใน สตตาหํ ในประโยคข้างต้นอาจลงในอรรถสัมปาปุณิยกรรมเป็นต้น ก็ได้ จึงระบุอรรถอัจจันตสังโยคโดยตรง

คำว่า อุปโยควจน ในที่บางแห่งแปลว่า ทุติยาวิภัตติ แต่ในที่นี้แปลว่า บทที่ลงทุติยาวิภัตติ เพราะหมายถึงบท ไม่ใช่วิภัตติ คำนี้มีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือบทที่มีทุติยาวิภัตติ = อุปโยควจนํ อสฺส อตฺถีติ อุปโยควจนํ (อุปโยควจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต), บทที่ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ= อุปโยควจเนน ยุตฺตํ อุปโยควจนํ (อุปโยควจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ยุตฺตตัทธิต)

อจฺจนฺตํ นิรนฺตรํ สโยโค อจฺจนฺตสโยโค.

การทำอย่างต่อเนื่อง คือไม่ขาดระยะ ชื่อว่าอัจจันตสังโยค.

บทว่า **สตฺตาหํ** (ตลอด ๗ วัน) จัดเป็นกาลทัพพอัจจันตสังโยคะ ในบรรดากาลอัจจันตสังโยคะ ๓ ประเภท คือ กาลทัพพอัจจันตสังโยคะ, กาลคุณอัจจันตสังโยคะ, กาลกิริยาอัจจันตสังโยคะ]

อจฺจนฺตสโยคตฺถ (ปุ)

[อจฺจนฺตสโยค + อตฺถ]

อรรถแห่งอัจจันตสังโยคะ,

ความหมายว่าอัจจันตสังโยค, อรรถแห่งการประกอบอย่างต่อเนื่อง - ไม่ขาดช่วง.

สุตฺตนฺเต ตาว **อจฺจนฺตสโยคตฺโถ** สมฺภวติ. ยญฺหิ สมยํ ภควา พฺรหฺมชาลาทีนิ สุตฺตนฺตานิ เทเสสิ อจฺจนฺตเมว ตํ สมยํ กรุณาวิหาเรน วิหาสิ ตสฺมา ตทตฺถโชตนตฺถํ ตตฺถ อุปโยคนิทฺเทโส กโต. (วิ.อฏ. ๑/๙)

อรรถแห่งอัจจันตสังโยค ย่อมสำเร็จในพระสูตรก่อน. จริงทีเดียว พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงสูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ตลอดสมัยใด พระองค์ทรงประทับอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่คือพระกรุณาโดยส่วนเดียว ตลอดสมัยนั้น. เพราะฉะนั้น เพื่อส่องอรรถนั้นให้กระจ่าง ท่านจึงทำนิเทศด้วยทุติยาวิภัตติในพระสูตรนั้น

ดู ที.อฏ. ๑/๓๔, ม.อฏ. ๑/๑๑

[คำว่า **กรุณา** มีองค์ธรรมโดยตรง ได้แก่ พระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้าที่ตรัสพระสูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ความสัมพันธ์

ระหว่างพระสูตรนั้นกับการประทับอยู่ หรือความประพฤติประโยชน์แก่บุคคลอื่น (ปรหิต-ปฏิบัติ) โดยความเป็นเหตุและผล เป็นเนื้อความที่ได้รับโดยฐานูปจาระ, สมาสบททั้งหมดมีองค์ธรรมได้แก่การอยู่อันเป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งพระมหากรุณาธิคุณ หรือความประพฤติประโยชน์แก่บุคคลอื่น ด้วยอำนาจแห่งพระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสพรหมชาลสูตรเป็นต้น อันท่านกำหนดด้วยมุขยะ และฐานูปจารัตถะเหล่านั้น

คำว่า **กรุณวิหาร** เป็นการณูปจาระ คือ กล่าวถึงเหตุ อันได้แก่การอยู่ด้วยพระมหากรุณา แต่หมายถึงผลคือปรหิตปฏิบัติ (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น) บทนี้เป็นนานันตริก-นัย เพราะหมายเอาปรหิตปฏิบัติอันเป็นผลโดยกล่าวถึงเหตุคือการอยู่ด้วยกรุณา]

อจฺจนฺตสญฺญต (ติ)

[อจฺจนฺต + สญฺญต]

สำรวมแล้วอย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

อจฺจนฺตสญฺญตปฺปตฺต (ติ)

[อจฺจนฺตสญฺญต + ปตฺต]

ผู้ถึงความเป็นผู้สำรวมแล้วอย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

เตเนว หิ **อจฺจนฺตสญฺญตปฺปตฺตา** พุทฺธาปิ สาวกาปิ ธมฺมกถิกานำ ธมฺมตาทสฺสนตฺถเมว จิตฺตพีชนึ คณฺหนฺติ. (วิมติ. ๑/๑๖)

เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ดี พระสาวกทั้งหลายก็ดี **ผู้ถึงความเป็นผู้สำรวมแล้วอย่างแท้จริง** ย่อมจับพัดอันวิจิตร เพื่อแสดงความเป็นธรรมดา[ปกติ]ของเหล่าพระธรรมกถึกนั่นเทียว.

อจฺจนฺตสนฺต (ติ)

[อจฺจนฺต + สนฺต]

สงบโดยส่วนเดียว, สงบอย่างหาที่สุดมิได้, สงบอย่างแท้จริง.

สนฺต = สมุ ธาตุ (อุปสเม = สงบ) + ต ปัจจัย. แปลง ต ท้าย สมุ ธาตุเป็น นฺต และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๔) ว่า ปกฺกมาทีหินฺโต จ.

อจฺจนฺตสนฺตา ปน ยา

อยำ นิพฺพานสมฺปทา

มโน สมฺปนฺนสีลสฺส

ตเมว อนุธาวติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๕๕)

อนึ่ง นิพพานสมบัติอัน**สงบอย่างหาที่สุดมิได้**นี้ใด ใจของผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ย่อมแล่นตรงแน่วไปสู่นิพพานสมบัตินั้นนั่นเทียว.

อนฺตมติกฺกนฺตำ อจฺจนฺตำ, อจฺจนฺตำ สนฺตา อจฺจนฺตสนฺตา กิเลสปริฬาหสงฺขาตทรถานำ อภาเวน สพฺพทา สนฺตา. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๘๗)

ล่วงเลยที่สุด ชื่อว่าอัจจันตะ สงบล่วงเลยที่สุด ชื่อว่าอัจจันตสันตะ (สงบอย่างหาที่สุดมิได้, สงบอย่างแท้จริง) คือ นิพพานสมบัติ สงบ

ในกาลทั้งปวง เพราะไม่มีความกระวนกระวาย กล่าวคือความเร่าร้อนเพราะกิเลส.

อจฺจนฺตสนฺตภาว (ปุ)

[อจฺจนฺตสนฺต + ภาว]

ความสงบได้อย่างสิ้นเชิง, ความที่อริยธรรมเป็นธรรมสงบโดยส่วนเดียว.

สมาปตฺติยา วิกฺขมฺภเนน หิ อุปสนฺตกิเลสตฺตา อุปสนฺตจิตฺตํ น สพฺพถา อุปสนฺตสนฺตนฺติ วุจฺจติ ตสฺส อุปสมสฺส อนจฺจนฺติกภาวโต, น ตถา อคฺคมคฺเคน. เตน ปน อจฺจนฺตเมว กิเลสานํ สมุจฺฉินฺนตฺตา อรหโต จิตฺตํ ปุน กิเลสานํ อนุปฺปสเมตพฺพตาย สมถวิปสฺสนาเหฏฺฐิมมคฺเคหิ อุปสนฺตกิเลสํ หุตฺวา **อจฺจนฺตสนฺตภาวโต**ว อุปสนฺตสนฺตนฺติ วุจฺจติ.

(อุทาน.อฏ. ๒๔๖-๗)

จริงอยู่ จิตชื่อว่าเข้าไปสงบ เพราะกิเลสเข้าไปสงบ โดยข่มไว้ด้วยสมาบัติ ท่านจึงไม่กล่าวว่า อุปสนฺตสนฺตํ (เข้าไปสงบระงับ) โดยประการทั้งปวง เพราะความสงบนั้น ยังสงบไม่สิ้นเชิง, ไม่เหมือนจิตที่เข้าไปสงบด้วยอรหัตตมรรค. ส่วนจิตของท่านผู้ได้ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะตัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรคนั้น (และ)เป็นจิตมีกิเลสที่สงบด้วยมรรคเบื้องต่ำอันสัมปยุตด้วยสมถะและวิปัสสนา โดยภาวะไม่จำต้องทำให้กิเลสสงบอีก ท่านจึงเรียกว่า ชื่อว่าเข้าไปสงบระงับ (สงบแสนสงบ) เพราะเป็นความ**สงบได้อย่างสิ้นเชิง**.

อจฺจนฺตสนฺติ (ถี)

[อจฺจนฺต + สนฺติ]

อัจจันตสันติ, ความสงบอย่างแท้จริง, ความสงบโดยส่วนเดียว, ความสงบอันพ้นจากความเสื่อม (นิพพาน).

สนฺติ = สมุ ธาตุ (อุปสเม = สงบ) + ติ. แปลง ติ ปัจจัยท้าย สมุ ธาตุเป็น นฺติ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ.๕๘๔) ว่า ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ (แปลง ต ปัจจัยท้าย กมุ ธาตุที่มี ป อยู่หน้าเป็นต้น เป็น นฺต และแปลง ติ เป็น นฺติ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ).

กตมา **อจฺจนฺตสนฺติ** อจฺจนฺตสนฺติ วุจฺจติ อมตํ นิพฺพานํ. โย โส สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ. อยํ อจฺจนฺตสนฺติ. (มหานิ. ๕๗)

อัจจันตสันติเป็นอย่างไร คือ อมตนิพพาน เรียกว่าอัจจันตสันติ (ความสงบอย่างแท้จริง) คือ ธรรมเป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ปราศจากความกำหนัด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท นี้ชื่อว่า **อัจจันตสันติ**.

อจฺจนฺตสนฺตีติ อติอนฺตนิสฺสรณสนฺติ.

(มหานิ.อฏ. ๑๗๖)

บทว่า **อจฺจนฺตสนฺติ** (ความสงบอย่างแท้จริง) ได้แก่ ความสงบคือการสลัดออกไปได้อย่างเด็ดขาด (นิพพาน).

[คำว่า **อุปธิ** แปลตามศัพท์ว่า ที่ตั้ง หมายถึงที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม

คือกามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ กามูปธิ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุข และโสมนัส, ขันธูปธิ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธ์เป็นเหตุ, กิเลสูปธิ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย, อภิสังขารูปธิ กรรมที่เป็นโลกิยกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ ในพระนิพพาน อุปธิทั้ง ๔ อย่างได้ดับหมดสิ้นไม่มีเหลือ กล่าวคือเมื่อหยั่งเห็นพระนิพพานด้วยอรหัตตมรรคแล้ว กิเลสทั้งหมดย่อมถูกขจัดไป เมื่อไม่มีกิเลส กรรมก็ให้ผลไม่ได้ เมื่อไม่มีกรรมให้ผล ขันธ์ ๕ ก็ไม่เกิดขึ้น และเมื่อไม่มีขันธ์ ๕ กามคุณ ๕ ก็เกิดขึ้นไม่ได้

พระดำรัสว่า สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ เป็นคำไวพจน์ของพระนิพพานโดยองค์ธรรม พระพุทธองค์ตรัสไว้เพื่อแสดงคำพ้องที่ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายตามภาษาท้องถิ่นของตน. ในพระพุทธพจน์นิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่น สามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน

การใช้คำไวพจน์ในลักษณะเช่นนี้ ตามนัยอลังการะ เรียกว่าอาวุตติอลังการ คือ การกล่าวซ้ำ จัดเป็นความไพเราะทางภาษาอย่างหนึ่ง มี ๓ ประเภท คือ อัตถาวุตติ (กล่าวซ้ำความ) ปทาวุตติ (กล่าวซ้ำบท) อุภยาวุตติ (กล่าวซ้ำความและบททั้งสอง) สำหรับในพระดำรัสดังกล่าวข้างต้นนี้ จัดเป็นอัตถาวุตติ (กล่าวซ้ำความ)]

อจฺจนฺตสนฺติลกฺขณ (ติ)

[อจฺจนฺตสนฺติ + ลกฺขณ]

อัจจันตสันติลักษณะ, มีความสงบโดยสิ้นเชิงเป็นลักษณะ, มีความสงบโดยส่วนเดียวเป็นลักษณะ, มีลักษณะสงบโดยสิ้นเชิง (อมตมหานิพพานธาตุ).

สา สพฺเพสมฺปิ อุปาทานกฺขนฺธานํ อตฺถงฺคโม สพฺพสงฺขารานํ สมโถ, สพฺพูปธีนํ ปฏินิสฺสคฺโค, สพฺพทุกฺขานํ วูปสโม, สพฺพาลยานํ สมุคฺฆาโต, สพฺพวฏฺฏานํ อุปจฺเฉโท, **อจฺจนฺตสนฺติลกฺขณาติ** ยถาวุตฺตสภาวสฺส กทาจิปิ อวิสฺวาทนโต ตถา อวิตถา อนญฺญถา.

(อิติวุตฺ. อฏ. ๑๓๐)

การดับอุปาทานขันธ์ทั้งหลายทั้งปวง การสงบสังขารทั้งปวง การสละกิเลสทั้งปวง การสงบทุกข์ทั้งปวง การถอนอาลัยทั้งปวง การตัดขาดวัฏฏะทั้งปวง, อมตมหานิพพานธาตุนั้น **มีลักษณะสงบโดยสิ้นเชิง** เหตุนั้น จึงชื่อว่า จริงแท้แน่นอน ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ไม่ว่าในกาลไหนๆ เพราะไม่ผิด (คลาดเคลื่อน) จากสภาวะตามที่กล่าวมาแล้ว.

อจฺจนฺตสมุจฺเฉท (ปุ)

[อจฺจนฺต + สมุจฺเฉท]

สมุจฺเฉท = สมุ + เฉโท. สํ + อุ บทหน้า + ฉิท ธาตุ (เทฺวธากรเณ) + ณ. ซ้อน จ.

ธาตุคือ ฉิท และ ฉท สันสกฤตก็เป็น ฉิทฺ และ ฉทฺ เช่นเดียวกัน ท่านแสดงถึงการซ้อนอักษรในธาตุเหล่านั้น เพราะเป็นฐานะที่ควร

ซ้อนพยัญชนะตามอุทาหรณ์ในพระบาลี คือ เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรคและอยู่หลังรัสสสระหรือสระ อา ข้อนี้เป็นกรณีเฉพาะของบาลีซึ่งแตกต่างจาก กม ธาตุเป็นต้นที่ซ้อนให้มีรูปสังโยคเหมือนสันสกฤต.

(ก) การตัดขาดอย่างสิ้นเชิง.

สมุจฺเฉทวิเวกวเสนาติ เอตฺถ อปายคมนียานำ **อจฺจนฺตสมุจฺเฉโท** อิตเรสญฺจ วิชฺชุโตภาเสน วิย ตมสฺส สมุจฺเฉโท ทฏฺฐพฺโพ.

(มูลฏี. ๑/๑๑๑)

ในคำว่า **สมุจเฉทวิเวกวเสน** (ด้วยสามารถแห่งความสงัดด้วยการตัดขาด) นี้ **การตัดขาดอย่างสิ้นเชิง** แห่งกิเลสทั้งหลายที่เป็นเหตุนำไปสู่อบาย พึงเห็นเหมือนการกำจัดความมืดด้วยแสงสว่างของสายฟ้า (แสงฟ้าแลบ) ของบุคคลนอกนี้.

[สมุจเฉทวิเวก (สงัดด้วยการตัดขาด) คือ ความสงัดจากกิเลสโดยเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค]

(ข) นิพพานกล่าวคือการตัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง - ได้อย่างเด็ดขาด.

กิเลสนิพฺพาเนนาติ กิเลสานำ **อจฺจนฺตสมุจฺเฉท**สงฺขาเตน นิพฺพาเนน นิพฺพุตำ สมฺมเทว วูปสนฺตสพฺพกิเลสทรถปริฬาหำ.

(สำ.ฏี. ๑/๔๙)

บทว่า **กิเลสนิพฺพาเนน** (ด้วยการดับกิเลส) ความว่า ดับแล้วด้วยการดับกล่าวคือ**การตัด**กิเลสทั้งหลาย**ได้อย่างสิ้นเชิง** คือ เข้าไปสงบระงับความกระวนกระวาย และความเร่าร้อน แห่งสรรพกิเลส โดยชอบนั่นเทียว.

อจฺจนฺตสมุจฺเฉทปฺปหาน (น)

[อจฺจนฺต + สมุจฺเฉท + ปหาน]

การละด้วยการตัดขาดอย่างสิ้นเชิง.

- อย่างเด็ดขาด.

อจฺจนฺตสมุจฺเฉทปฺปหานาภาว (ปุ)

[อจฺจนฺต + สมุจฺเฉทปฺปหาน + อภาว]

ความไม่มีการละด้วยการตัดขาดอย่างสิ้นเชิง

- อย่างเด็ดขาด.

ดู อมุตฺตตณฺห (มหานิ.อฏ. ๑๓๗)

อจฺจนฺตสมุคฺฆาต (ปุ)

[อจฺจนฺต + สมุคฺฆาต]

การเพิกถอนได้อย่างเด็ดขาด, การเพิกถอนได้อย่างสิ้นเชิง.

สมุคฺฆาต = สมุคฺฆาตนำ สมุคฺฆาโต. สำ + อุ + หน ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ แปลง หน ธาตุ เป็น ฆาต ด้วยสูตร (กจ.๕๙๑) ว่า หนสฺส ฆาโต (แปลง หน ธาตุเป็น ฆาต ในเพราะ ณ อนุพันธ์).

อจฺจนฺตเมว สงฺขาเรหิ วิรชฺชติ เอเตนาติ วิราโค อริยมคฺโคติ อาห วิราคสงฺขาเตน มคฺเคนาติ. อเสสำ นิโรธา อเสสนิโรธา อเสเสตฺวา นิสฺเสเสตฺวา นิโรธา สมุจฺฉินฺทนา อนุสยปฺปหานวเสน อคฺคมคฺเคน อวิชฺชาย **อจฺจนฺตสมุคฺฆาต**โตติ อตฺโถ. (สารตถ. ๓/๑๑๒)

(ธรรม) ชื่อว่า วิราคะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องปราศจากความกำหนัดจากสังขารโดยแท้ ได้แก่มรรคญาณอันประเสริฐ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิราคสงฺขาเตน มคฺเคน (ด้วยมรรคคือวิราคะ) ชื่อว่าอเสสนิโรธะ เพราะดับไม่เหลือ อธิบายว่า เพราะดับ คือ ขจัด ได้แก่ **เพิกถอน**อวิชชา**ได้อย่างสิ้นเชิง** ด้วยอรหัตตมรรค ด้วยอำนาจการกำจัดอนุสัยกิเลส อย่างสิ้นเชิง คือ ไม่มีเหลือ.

อจฺจนฺตสพฺพภย (ติ)

[อจฺจนฺต + สพฺพภย]

ผู้ล่วงภัยทุกอย่าง – โดยส่วนเดียว.

อปิจ อภยโท วิย วีรปุริโส พุทฺโธ, อภยมิว ธมฺโม, สมฺปตฺตาภโย วิย ชโน **อจฺจนฺตสพฺพภโย** สงฺโฆ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๒)

อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้เป็นวีรบุรุษ เปรียบเหมือนผู้ประทานความไม่มีภัย พระธรรมเปรียบเหมือนความไม่มีภัย พระสงฆ์**ผู้ล่วงภัยทุกอย่าง** เปรียบเหมือนชนผู้ถึงความไม่มีภัย.

(ฉ. อจฺจนฺตสมฺปตฺตาภย=ผู้ถึงความไม่มีภัยอย่างแท้จริง, หมดภัย, บรรลุนิพพาน)

อจฺจนฺตสีตล (ติ)

[อจฺจนฺต + สีตล]

มีความเย็นโดยส่วนเดียว, มีความเย็นอย่างที่สุด, เย็นดีแท้, เย็นจัด, เย็นสนิท.

สมยนฺตีธ สตฺตานำ
ปริฬาหำ สุรกฺขิตำ
ยำ สเมติ อิทำ อริยำ
สีลำ **อจฺจนฺตสีตลำ**. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๐)

ศีลที่รักษาดีแล้ว เป็นศีลห่างไกลจากกิเลส (บริสุทธิ์) **มีความเย็นอย่างที่สุด**นี้ ย่อมบันดาลความร้อนรุ่ม ของเหล่าสัตว์ให้สงบลงได้.

[อริย = ไกลจากกิเลส = อารกา กิเลเสหีติ อริยำ แปลง อารกา เป็น อริย ด้วยนิรุตตินัย (คือนัยที่สำเร็จรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับแต่อย่างใด]

อจฺจนฺตสีล (ติ)

[อจฺจนฺต + สีล]

ผู้ล่วงละเมิดศีล, ผู้มีศีลล่วงที่สุดแล้ว.

น วิสฺสเส รามกราสุ นาริสุ
อจฺจนฺตสีลาสุ อสญฺญตาสุ
อจฺจนฺตเปมานุคตสฺส ภริยา
น วิสฺสเส ติตฺถสมา หิ นารโิ ย. (ชา. ๑/๑๒๖)

(พญานกแร้งชื่ออานนท์กล่าวว่า)

(บุรุษ) ไม่พึงวางใจในเหล่านารี ผู้สร้างความรื่นรมย์ยินดีให้ **ผู้ล่วงละเมิดศีล** ไม่มีความสำรวม ถึงชายจะพึงมีความรักอย่างแน่นแฟ้น ก็ไม่พึงวางใจหญิงผู้เป็นภรรยา เพราะว่านารีทั้งหลายเสมอเหมือนกับท่าน้ำ.

อจฺจนฺตสีลาสูติ อติกฺกนฺตสีลาสุ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๘๖)

บทว่า **อจฺจนฺตสีลาสุ** (ผู้ล่วงละเมิดศีล) คือ ผู้มีศีลอันก้าวล่วง (ล่วงละเมิด) แล้ว.

อจฺจนฺตสุข (น)

[อจฺจนฺต + สุข]

ความสุขอันยั่งยืน, ความสุขอย่างแท้จริง, ความสุขชั่วนิรันด์.

น ปาปชนสํเสวี

อจฺจนฺตสุขเมธติ

โคธากุลํ กกณฺฏาว

กลึ ปาเปติ อตฺตนํ. (ชา. ๑/๓๓)

(พญาเหี้ยโพธิสัตว์กล่าวว่า)

บุคคลคบหาคนชั่ว ย่อมไม่บรรลุ**ความสุขอันยั่งยืน** เหมือนตระกูลเหี้ยทำตนเองให้ประสบความวอดวายเพราะกิ้งก่า.

ปาปชนสํเสวี ปุคฺคโล อจฺจนฺตสุขํ เอกนฺตสุขํ นิรนฺตรสุขํ นาม น เอธติ น วินฺทติ น ปฏิลภติ.

(ชา.อฏ. ๑/๕๑๔)

บุคคลผู้คบหา (สร้องเสพ) กับคนชั่ว ย่อมไม่บรรลุ คือ ไม่ประสบ ไม่ได้รับความสุขที่ยั่งยืน คือ ความสุขแท้จริง ได้แก่ ความสุขที่ชื่อว่าสุขชั่วนิรันดร.

ดู อจฺจนฺต (๓)

อจฺจนฺตสุขปฏิลาภ (ปุ)

[อจฺจนฺตสุข + ปฏิลาภ]

การได้รับความสุขอย่างแท้จริง, ให้ได้รับความสุขอย่างแท้จริง (ผลตอบสนองอันเป็นความสุขอย่างแท้จริง).

อจฺจนฺตสุขปฏิลาภสංวตฺตนิย (ติ)

[อจฺจนฺตสุข + ปฏิลาภ + สංวตฺตนิย]

ธรรมอันเป็นไปเพื่อให้ได้รับความสุขอย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

อิทานิ อภิธมฺมสංวณฺณนาย อตฺถํ สංวณฺเณตุกาโม ฯเปฯ **อจฺจนฺตสุขปฺปฏิลาภสංวตฺตนิย-**สทฺธารตนุปฺปาทนตฺถตาปิ สิยาติ ทสฺเสตุ “ธมฺมสංวณฺณนายนฺติอาทิมาห. (อนุฏี. ๑/๑)

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะอธิบายความในการสังวรรณนาพระอภิธรรม... จึงกล่าวคำว่า ธมฺมสංวณฺณนายं เป็นต้น เพื่อแสดงว่าแม้ความเป็นประโยชน์ด้วยการยังศรัทธาให้เกิดขึ้นในพระรัตนตรัย**อันเป็นไปเพื่อให้ได้รับความสุขอย่างแท้จริง** พึงมี...

[ประโยคว่า อิทานิ...อาห นี้ในทางเชิงสัมพันธ์ประโยค ชื่อว่าประโยคอนุสนธิ (ประโยคเชื่อมความ) หมายถึงการเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน โดยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ

ปุพพานุสนธิ (การเชื่อมความประโยคหน้า เช่น คำว่า เอวं ฯเปฯ ทสฺเสตฺวา หรือ วตฺวา, ปกาเสตฺวา เป็นต้น โดยมี เอวं อยู่หน้า และปุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยค)

ปรานุสนธิ (การเชื่อมความประโยคหลัง คือ คำว่า อิทานิ ฯเปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยค หรือมีกรรมและกรณะอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ฯเปฯ อาทิ หรือ อาห ฯเปฯ อาทินา)

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้ นิยมใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้แต่งเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง ความเข้าใจเรื่องการเชื่อมความตามลักษณะของประโยคอนุสนธิ จะทำให้ผู้อ่านเข้าใจข้อความในประโยคได้ชัดเจนขึ้น]

อจฺจนฺตสุขภาคี (ติ)

[อจฺจนฺตสุข + ภาค + อี]

ผู้มีส่วนแห่งความสุขอย่างแท้จริง.

อุปาสิกา ทสมาสจฺจเยน ปุตฺตํ วิชายิตฺวา สานุติสฺส นามํ อกาสิ. ตสฺมึ อนุกฺกเมน วฑฺฒนฺเต สตฺตวสฺสิกเยว นํ ภิกฺขูนํ สนฺติเก ปพฺพาเชสิ, เอวมยํ อนนฺตราโย วฑฺฒิตฺวา **อจฺจนฺตสุขภาคี** ภวิสฺสตีติ. (เถร.อฏ. ๑/๑๔๒)

พอครบ ๑๐ เดือน อุบาสิกาก็คลอดบุตร ตั้งชื่อเขาว่า สานุ. เมื่อสานุกุมารเติบโตขึ้นโดยลำดับ อุบาสิกาก็จัดให้สานุกุมารผู้มีอายุได้ ๗ ขวบเท่านั้น บรรพชาในสำนักของพวกภิกษุ ด้วยคิดว่า สานุกุมารนี้จักเป็นผู้ไม่มีอันตรายเจริญเติบโต จักเป็น**ผู้มีส่วนแห่งความสุขอย่างแท้จริง** (มีความสุขโดยส่วนเดียว) ด้วยอุบายอย่างนี้.

อจฺจนฺตสุขุมภาว (น)

[อจฺจนฺต + สุขุมภาว]

ความละเอียดยิ่งนัก. อรูปสมาบัติที่ ๔ คือ สังขารที่ถึงความละเอียดยิ่งนัก.

สงฺขาราวเสสสมาปตฺตินฺติ **อจฺจนฺตสุขุมภาว**ปฺปตฺตสงฺขารํ จตุตฺถารุปฺปสมาปตฺตึ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๒๔)

บทว่า **สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ** (สมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ) หมายถึงอรูปสมาบัติที่ ๔ มีสังขารที่ถึง**ความละเอียดยิ่งนัก**.

[ภาวนาที่เจริญให้ก้าวหน้ายิ่งๆ ขึ้นไปตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปเหมือนการเดินทาง ภาวนานั้น เมื่อบรรลุถึงอรูปสมาบัติที่ ๔ ย่อมชื่อว่าทำให้สังขารถึงที่สุด ถ้าเจริญภาวนายิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็มีเพียงนิโรธสมาบัติที่ดับสังขารทุกอย่าง ไม่มีความเกิดขึ้นของสังขารใดๆ ดังนั้น อรูปสมาบัติที่ ๔ นั้น จึงเรียกว่าสมาบัติที่มีสังขารละเอียดยิ่ง ซึ่งเหลืออยู่โดยความเป็นสังขารสุดท้ายจากสังขารหยาบก่อนๆ]

อจฺจนฺตสุขสํหิต (ติ)

[อจฺจนฺตสุข + สํหิต]

อันประกอบด้วยความสุขอย่างแท้จริง, อันประกอบด้วยความสุขอย่างเลอเลิศ.

วิมานํ อุปปนฺโนสิ
ทิพฺยํ ปุญฺเญหิ อตฺตโน
อสมฺพาธํ สิวํ รมฺมํ
อจฺจนฺตสุขสํหิตํ. (ชา. ๒/๒๒๓)

(พราหมณ์เนสาทพรรณนาสมบัติของพระโพธิสัตว์ว่า)

พระองค์เป็นผู้เข้าถึงทิพยวิมาน อันกว้างขวาง เกษมสำราญ รื่นรมย์ **ประกอบไปด้วยความสุขอย่างแท้จริง** (เลอเลิศ) ด้วยบุญของตน.

อจฺจนฺตสุขาวหน (ติ)

[อจฺจนฺตสุข + อาวหน]

อันนำมาซึ่งความสุขอย่างแท้จริง, อันนำความสุขมาให้อย่างแท้จริง - โดยส่วนเดียว.

นรกาทีสุ (อปาเยสุ) อปตมานำ ธาเรติ สุคติยญ อุปฺปาทเนนาติ ธมฺโม ฯเปฯ โส ปน กามรูปารูปเภทโต ติวิโธ **อจฺจนฺตสุขาวหนโต**, ตโตปิ อุตฺตมตฺตา ธมฺมวโร. (วชิร. ๑๑)

ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ทรงเหล่าสัตว์ไม่ให้ตกไปใน (อบาย) มีนรกเป็นต้น โดยให้บังเกิดในสุคติ. ก็ธรรมนั้นจำแนกเป็น ๓ คือ กามธรรม รูปธรรม และอรูปธรรม เพราะ**นำความสุขมาให้**[ทั้งในภพนี้และภพหน้า]**อย่างแท้จริง**. (โลกุตตรธรรม) ชื่อว่า ธัมมวร เพราะสูงสูดกว่าธรรม ๓ ประเภทแม้นั้น.

[คำว่า โส (ธมโม)...อจฺจนฺตสุขาวหนโต (ก็ธรรมนั้น... เพราะนำความสุขมาให้[ทั้งในภพปัจจุบันและภพหน้า]อย่างแท้จริง) เป็นผลูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงผล โดยกล่าวถึงผลแต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสุขที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงธรรมที่เป็นเหตุ เพราะเป็นสภาวะปรากฏชัดแก่บุคคลผู้มีกายและจิตระงับความเร่าร้อนได้ เมื่อมีสุขปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน]

อจฺจนฺตสุขุมาล (ติ)

[อจฺจนฺต + สุขุมาล]

ผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่งยวด (ผู้ละเอียดอ่อนอย่างยิ่งยวด), ผู้มีความสุขเสมอ, ผู้ไม่มีทุกข์ตลอดกาล.

สุขุมาล = สุกุมาร (สุข + กุมาร) ลบ ข แปลง ร เป็น ล สำเร็จเป็น สุกุมาล แปลง ก เป็น ข (สุขุมาล) ดังนั้น รูปว่า สุกุมาร, สุกุมาล, สุขุมาล จึงเป็นคำไวพจน์กัน ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ในอภิธานัปปทีปิกาฏีกา (คำอธิบายคาถา ๒๕๓) ว่า สุโข กุมาโร สุกุมาโร (ผู้ละเอียดอ่อนเป็นสุข ชื่อว่า สุกุมาระ) แม้คำว่า สุกุมาโล, สุขุมาโล ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า สุโข กุมาโร สุกุมาโล หรือ สุโข กุมาโร สุขุมาโล เช่นเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฏีกา (คำอธิบาย คาถา ๗๑๖) ว่า โสภนำ กุมารำ กนฺติยสฺสาติ สุกุมาโร (สุกุมาโล, สุขุมาโล) (ผู้มีความรุ่งโรจน์งดงาม) ตามนัยนี้เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสที่มาจาก สุ + กุมาร ศัพท์.

สุขุมาโล อหำ ภิกฺขเว ปรมสุขุมาโล **อจฺจนฺตสุขุมาโล**. มม สุทำ ภิกฺขเว ปิตุ นิเวสเน โปกฺขรณิโย การิตา โหนฺติ. เอกตฺถ สุทำ ภิกฺขเว อุปฺปลำ วปฺปติ เอกตฺถ ปทุมำ เอกตฺถ ปุณฺฑรีกำ ยาวเทว มมตฺถาย. (อำ. ๑/๑๔๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นผู้สุขุมาลชาติเป็นผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่ง เป็น**ผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่งยวด** ได้ทราบว่า พระราชบิดารับสั่งให้ขุดสระโบกขรณีไว้เพื่อเราในพระ

ราชนิเวศน์ ได้ทราบว่า พระราชบิดานั้นรับสั่งให้ปลูกอุบล (บัวสาย) ไว้ในสระหนึ่ง ปลูกปทุม (บัวหลวง) ไว้ในสระหนึ่ง ปลูกปุณฑริก (บัวขาว) ไว้ในสระหนึ่ง เพียงเพื่อประโยชน์แก่เรา.

อจฺจนฺตสุขุมาโลติ สตตนิทฺทุกฺโข.

(อ.อฏ. ๒/๑๒๔)

บทว่า **อจฺจนฺตสุขุมาโล** (ผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่งยวด) คือ ไม่มีความทุกข์ตลอดกาล.

อนฺตมตีตํ อจฺจนฺตํ. สพฺพทา สุขุมาโลติ อาห สตตนิทฺทุกฺโขติ. (อ.ฏี. ๒/๑๑๘)

ล่วงเลยที่สุด ชื่อว่า อัจจันตะ (ยิ่งยวด) เป็นผู้สุขุมาลชาติในกาลทั้งปวง เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ไม่มีความทุกข์ตลอดกาล[คือมีแต่ความสุขอย่างเดียว].

อจฺจนฺตสุญฺญต (ติ)

[อจฺจนฺต + สุญฺญต]

สุญฺญต = สุญฺญ + ตา, สุญฺญ (สุน คติยํ + ย) = ตุจฺฉภาวํ สุนติ คจฺฉตีติ สุญฺญํ (ลบ อ ที่ น แปลง นฺย เป็น ญ ซ้อน ญ), สุญฺญสฺส ภาโว สุญฺญตา.

อันมีสุญญตะเป็นที่สุด, ว่างโดยส่วนเดียว, ว่างจากอัตตาที่เที่ยง, อัจจันตสุญญตา.

(ก) อันมีสุญญตะเป็นที่สุด (วิปัสสนาอันเป็นปทัฏฐานแห่งอรหัตตผล).

ฉธาตุโร อยนฺติ ภควา กุลปุตฺตสฺส ปุพฺพภาคปฏิปทำ อกเถตฺวา อาทิโตว อรหตฺตสฺส ปทฏฺฐานภูตำ **อจฺจนฺตสุญฺญตำ** วิปสฺสนาลกฺขณเมว อาจิกฺขิตุำ อารทฺโธ. ยสฺส หิ ปุพฺพภาคปฏิปทา อปริสุทฺธา โหติ ตสฺส ปจฺจมเมว สีลสำวรำ อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตำ โภชเน มตฺตญฺญุตำ ชาคริยานุโยคำ สตฺต สทฺธมฺเม จตฺตาริ ฌานานีติ อิมำ ปุพฺพภาคปฏิปทำ อาจิกฺขติ. ยสฺส ปเนสา ปริสุทฺธา ตสฺส ตำ อกเถตฺวา อรหตฺตสฺส ปทฏฺฐานภูตำ วิปสฺสนเมว อาจิกฺขติ. กุลปุตฺตสฺส จ ปุพฺพภาคปฏิปทา ปริสุทฺธา. ตถา หิ อเนน สาสนำ วาเจตฺวา ปาสาทวรคเตเนว อานาปานจตุตฺถชฺฌานำ นิพฺพตฺติตำ ยทสฺส ทฺวานวุติโยชนสตำ อาคจฺฉนฺตสฺส ยานกิจฺจำ สาเธสิ สามเณรสีลมฺปิสฺส ปริปุณฺณำ. ตสฺมา ปุพฺพภาคปฏิปทำ อกเถตฺวา อรหตฺตสฺส ปทฏฺฐานภูตำ **อจฺจนฺตสุญฺญตำ** วิปสฺสนาลกฺขณเมวสฺส อาจิกฺขิตุำ อารทฺโธ. (ม.อฏ. ๔/๒๐๗)

ปาฐะว่า **ฉธาตุโร อยำ** (บุรุษนี้มีธาตุ ๖) ความว่า พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นแก่กุลบุตร ทรงเริ่มตรัสลักษณะแห่งวิปัสสนา**อันมีสุญญตะเป็นที่สุด**ซึ่งเป็นปทัฏฐานแห่งพระอรหัตเท่านั้นตั้งแต่ต้นทีเดียว เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นของผู้ใดไม่บริสุทธิ์ พระองค์จะตรัสบอกข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นนี้ คือศีลสังวร ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ การประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ สัทธรรม ๗ ฌาน ๔ แก่ผู้นั้นก่อนทีเดียว แต่ข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นของผู้ใดบริสุทธิ์ พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสข้อ

ปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นแก่ผู้นั้น (แต่) ตรัสวิปัสสนาอันเป็นปทัฏฐานแห่งพระอรหัตเท่านั้น และปฏิปทาอันเป็นส่วนเบื้องต้นของกุลบุตรก็บริสุทธิ์แล้ว จริงอย่างนั้น กุลบุตรนั้นครั้นอ่านข่าวสาส์นแล้วก็ขึ้นสู่ปราสาทอันประเสริฐทันที ทำจตุตถฌานที่มีอานาปานสติเป็นอารมณ์ให้บังเกิดแล้ว เมื่อใดจตุตถฌานยังกิจคืออยานให้สำเร็จแก่เขา ผู้เดินทางมาสิ้น ๑๙๒ โยชน์ เมื่อนั้น แม้ศีลของสามเณรก็บริบูรณ์แก่เขา เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงมิได้ตรัสข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น ทรงเริ่มตรัสลักษณะแห่งวิปัสสนา **อันมีสุญญตะเป็นที่สุด** ซึ่งเป็นปทัฏฐานแห่งอรหัตตผลเท่านั้นแก่กุลบุตรนั้น.

(ข) อัจจันตสุญญตา (อรหัตตผล).

อมนสิกริตฺวา มนุสฺสสญฺญนฺติ อิธ คามสญฺญํ น คณฺหาติ. กสฺมา? เอวํ กิรสฺส อโหสิ

“มนุสฺสสญฺญาย คามสญฺญํ นิวตฺเตตฺวา อรญฺญสญฺญาย มนุสฺสสญฺญํ ปถวีสญฺญาย อรญฺญสญฺญํ อากาสานญฺจายตนสญฺญาย ปถวีสญฺญํ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาย อากิญฺจญฺญายตนสญฺญํ วิปสฺสนาย เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญํ มคฺเคน วิปสฺสนํ นิวตฺเตตฺวา อนุปุพฺเพน **อจฺจนฺตสุญฺญตํ** นาม ทสฺเสสฺสามีติ. ตสฺมา เอวํ เทสนํ อารภิ. (ม.อฏ. ๔/๑๐๙)

คำว่า **อมนสิกริตฺวา มนุสฺสสญฺญ** (ไม่ใส่ใจความสำคัญว่ามนุษย์) ได้แก่ ไม่ยึดถือความสำคัญว่าบ้านในที่นี้ ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะทราบว่า ภิกษุนั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่า

เราจะเปลี่ยนความสำคัญว่าบ้าน ด้วยความสำคัญว่ามนุษย์ จะเปลี่ยนความสำคัญว่ามนุษย์ ด้วยความสำคัญว่าป่า จะเปลี่ยนความสำคัญว่าป่า ด้วยความสำคัญว่าแผ่นดิน จะเปลี่ยนความสำคัญว่าแผ่นดิน ด้วยความสำคัญว่าอากาสานัญจายตนะ...จะเปลี่ยนความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ ด้วยความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ จะเปลี่ยนความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ด้วยวิปัสสนา จะเปลี่ยนวิปัสสนา ด้วยมรรค แล้วแสดง**อัจจันตสุญญตา** (อรหัตตผล) โดยลำดับ (แห่งมรรค) เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเริ่มเทศนาอย่างนี้.

อจฺจนฺตสุญฺญตนฺติ “ปรมานุตฺตรนฺติ วุตฺตํ **อรหตฺตํ** เทเสสฺสามีติ. (ม.ฏี. ๓/๓๒๔)

บทว่า **อจฺจนฺตสุญฺญตํ** (อัจจันตสุญญตะ) คือ เราจักแสดงอรหัตต ผลที่กล่าวว่าเป็นธรรมอันยอดเยี่ยมสูงสุด.

อิมเมว กายนฺติ อิมํ อุปาทิเสสทรถทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. อิติ มนุสฺสสญฺญาย คามสญฺญํ นิวตฺเตตฺวา ฯเปฯ มคฺเคน วิปสฺสนํ นิวตฺเตตฺวา อนุปุพฺเพน **อจฺจนฺตสุญฺญตา** นาม ทสฺสิตา โหติ.

(ม.อฏ. ๔/๑๑๐)

คำว่า **อิมเมว กายํ** (กายนี้เท่านั้น) นี้ พระพุทธองค์ ตรัสเพื่อทรงแสดงความกระวนกระวายแห่งขันธ์ที่ยังเหลืออยู่ ดังนั้น พระพุทธองค์

จึงทรงเปลี่ยนความสำคัญว่าบ้าน ด้วยความสำคัญว่ามนุษย์…ทรงเปลี่ยนวิปัสสนา ด้วยมรรค แล้วทรงแสดงชื่อ**อัจจันตสุญญตา** (อรหัตตผล) โดยลำดับ (แห่งมรรค).

อนุปุพฺเพนาติ มคฺคปฺปฏิปาฏิยา.
นิจฺจสาราทีนํ สพฺพโส อวตฺถุตาย อจฺจนฺตเมว สุญฺญตฺตา อจฺจนฺตสุญฺญตา. (ม.ฏี. ๓/๓๒๕)

บทว่า **อนุปุพฺเพน** คือ โดยลำดับแห่งมรรค. ชื่อว่า อัจจันตสุญญตา เพราะว่างโดยส่วนเดียว เนื่องจากไม่เป็นเหตุแห่งสภาพธรรมมีสาระว่าเที่ยงเป็นต้นโดยประการทั้งปวง.

[คำว่า "เป็นต้น" หมายเอา สาระว่ายั่งยืน (ธุวสาระ), สาระว่าเป็นสุข (สุขสาระ), สาระว่าเป็นอัตตา (อัตตสาระ) โดยความเที่ยง, ยั่งยืน, คงทน, ไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา]

คำว่า **สุญฺญตา** หมายถึง ความว่าง หรือความว่างเปล่า มีความหมายหลายนัย เช่น

๑. หมายถึง สภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือกล่าวสั้นๆ ว่า สภาวะที่ขันธ์ ๕ เป็นอนัตตา

๒. หมายถึง สภาวะที่ว่างจากกิเลสมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลาย ตามนัยนี้ สุญญตา ได้แก่ นิพพาน

๓. หมายถึงโลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือเพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขันธ์ ๕ ว่าเป็นอัตตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์

๔. หมายถึง ความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมาย หรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่จนว่างจากสิ่งอื่น เช่น สำคัญว่าป่า (อรญฺญสญฺญา)เป็นอารมณ์ ไม่สำคัญถึงบ้าน หรือมนุษย์ก็ว่างจากความสำคัญว่าบ้าน (คามสญฺญา) และความสำคัญว่ามนุษย์ (มนุสฺสสญฺญา) ในที่นี้หมายถึงสุญญตานัยที่ ๔ และหมายถึงสุญญตาวิหารธรรมคือธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยความว่างเปล่าของพระขีณาสพทั้งหลาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุญญตผลสมาบัติ

ข้อความในอรรถกถาฎีกาดังกล่าวซึ่งเกี่ยวกับอัจจันตสุญญตานี้ มาในสุญญตวรรค (หมวดว่าด้วยสุญญตา) จูฬสุญญตสูตร (พระสูตรว่าด้วยสุญญตาสูตรเล็ก) ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระอานนท์ว่า ถ้าภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าบ้าน ความสำคัญว่ามนุษย์ ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าป่าอยู่ จิตของภิกษุนั้นก็แล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าป่าอย่างเดียวเท่านั้น จากนั้นทรงแสดงสุญญตาวิหารธรรมที่สูงๆ ขึ้นไปตามลำดับอีก ๗ ขั้น เพื่อระงับความกระวนกระวายที่มีอยู่ในแต่ละความสำคัญ (สัญญา) ดังนี้
ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่าแผ่นดิน แทนความสำคัญว่าป่า, ให้ใส่ใจแต่ความสำคัญว่า ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะ แทนความสำคัญว่าอากิญจัญญายตนะ, ให้ใส่ใจแต่เจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต แทนความสำคัญว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ, ให้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งเจโตสมาธิ จนจิตหลุดพ้นจาก

กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ก็จะหลุดพ้นจากความกระวนกระวาย ที่มีอยู่ในเจโตสมาธิ คงมีแต่ความกระวนกระวายที่เนื่องด้วยอายตนะ ๖ ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยกาย เพราะมีชีวิตเป็นปัจจัย ชั่วชีวิตนี้เท่านั้น

ทรงสรุปว่า การที่จิตหลุดพ้นจากอาสวะ เป็นการก้าวเข้าสู่ความว่าง (สุญญตา) อย่างแท้จริง ไม่คลาดเคลื่อน บริสุทธิ์ ยอดเยี่ยมยิ่งนัก ทรงประกาศไว้ในตอนท้ายพระสูตรว่า

ในอดีต ปัจจุบัน และแม้ในอนาคต สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด เข้าสุญญตา(สุญญตผลสมาบัติ) อันบริสุทธิ์ยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเข้าสุญญตาอันบริสุทธิ์ ยอดเยี่ยมนี้เท่านั้น]

(ค) มีสุญญตะเป็นที่สุด (อันแสดงถึงอรหัตตผลเป็นที่สุด).

ภควา อตฺตโน พุทฺธวิสเย ฐตฺวา เทสนาย อรหตฺตนิกูฏํ คณฺหิ. กุลปุตฺโต ปน อตฺตโน ยโถปนิสฺสเยน ตีณิ สามญฺญผลานิ ปฏิวิชฺฌิ ฯเปฯ อิโต ปุพฺเพ ปนสฺส ขนฺธา ธาตุโย อายตนานีติ เอวรูปํ **อจฺจนฺตสุญฺญตํ** ติลกฺขณาหตํ กถํ กเถนฺตสฺส เนว กงฺขา น วิมติ ฯเปฯ (ม.อฏ. ๔/๒๑๒)

พระผู้มีพระภาค ทรงดำรงอยู่ในพุทธวิสัยของพระองค์ ทรงถือเอาธรรมชั้นยอดคือพระอรหัตด้วยเทศนา ส่วนกุลบุตรแทงตลอดสามัญญผลทั้ง ๓ ตามอุปนิสัยของตน... ก็ในกาลก่อนแต่นี้ กุลบุตรนั้นเมื่อกล่าวกถาอันประกอบด้วยไตรลักษณ์**มีสุญญตะเป็นที่สุด**เห็นปานนี้ว่า ขันธ์ ธาตุ อายตนะ จึงไม่มีความเคลือบแคลง ไม่มีความสงสัย...

อจฺจนฺตสุทฺธิ (ถี)

[อจฺจนฺต + สุทฺธิ]

ความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว, ความบริสุทธิ์ล่วงส่วน, ความบริสุทธิ์อันประเสริฐ.

น กปฺปยนฺติ น ปุเรกฺขโรนฺติ
อจฺจนฺตสุทฺธีติ น เต วทนฺติ
อาทานคนฺถํ คถิตํ วิสชฺช
อาสํ น กุพฺพนฺติ กุหิญฺจิ โลเก. (สุตฺตนิ. ๔๐๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
สัตบุรุษทั้งหลายย่อมไม่กำหนด ไม่เชิดชู สัตบุรุษเหล่านั้น ย่อมไม่กล่าวว่าเป็น**ความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว** สลัดกิเลสเครื่องร้อยรัดอันเป็นเหตุยึดมั่น ที่ร้อยรัดไว้แล้ว ไม่ก่อความหวังในที่ไหนๆ ในโลก.

อจฺจนฺตสุทฺธีติ น เต วทนฺตีติ อจฺจนฺตสุทฺธึ สสารสุทฺธึ อกิริยทิฏฺจึ สสฺสตวาทํ น วทนฺติ น กเถนฺติ น ภณนฺติ น ทีปยนฺติ น โวหรนฺตีติ อจฺจนฺตสุทฺธีติ น เต วทนฺติ. (มหานิ. ๗๕)

บาทคาถาว่า **อจฺจนฺตสุทฺธีติ น เต วทนฺติ** (สัตบุรุษเหล่านั้นไม่กล่าวว่าเป็นความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว) อธิบายว่า สัตบุรุษทั้งหลายไม่กล่าว คือ ไม่พูด ไม่บอก ไม่แสดง ไม่ชี้แจง **ความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว** (ความหมดจดสุดโต่ง) คือ ความบริสุทธิ์ในสังสารวัฏ ความเห็นว่าการทำไม่มีผล ความเห็นว่าเที่ยง รวม

ความว่าสัตบุรุษเหล่านั้น ไม่กล่าวว่าเป็นความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว (แท้จริง).

อจฺจนฺตสุทฺธินฺติ อจฺจนฺตํ ปรมตฺถํ สุทฺธึ.

(มหานิ.อฏ.๒๐๓)

บทว่า **อจฺจนฺตสุทฺธึ** (ความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว) คือ ความบริสุทธิ์ล่วงส่วน ได้แก่ มีสภาวะอย่างยิ่ง (สภาวะอันประเสริฐ).

[การกำหนดมี ๒ คือ กำหนดด้วยอำนาจตัณหา และกำหนดด้วยอำนาจทิฏฐิ สัตบุรุษเหล่านั้น ละการกำหนดด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งการกำหนดด้วยอำนาจทิฏฐิได้แล้ว จึงไม่กำหนดด้วยอำนาจตัณหา หรือด้วยอำนาจทิฏฐิ

การเชิดชู มี ๒ คือ เชิดชูด้วยอำนาจตัณหา และเชิดชูด้วยอำนาจทิฏฐิ สัตบุรุษเหล่านั้น ละการเชิดชูด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งการเชิดชูด้วยอำนาจทิฏฐิได้แล้ว จึงไม่เที่ยวเชิดชูตัณหาหรือทิฏฐิไว้ คือ ไม่มีตัณหาเป็นธงชัย ไม่มีตัณหาเป็นยอดธง ไม่มีตัณหาเป็นใหญ่ ไม่มีทิฏฐิเป็นธงชัย ไม่มีทิฏฐิเป็นยอดธง ไม่มีทิฏฐิเป็นใหญ่ สรุปว่า ไม่ได้ถูกตัณหาหรือทิฏฐิครอบงำเที่ยวไปอยู่

กิเลสเครื่องร้อยรัด ได้แก่ กิเลสเครื่องร้อยรัด ๔ อย่างอันได้แก่กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคืออภิชฌา กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือพยาบาท กิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือสีลัพพตปรามาส และกิเลสเครื่องร้อยรัดกายคือความถือมั่นว่านี้เท่านั้นจริง]

อจฺจนฺตสุทฺธิก (ติ)

[อจฺจนฺตสุทฺธิ + อิก]

ผู้ถือความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว - ล่วงส่วน - ไม่เปลี่ยนแปลง - แท้จริง - ประเสริฐ.

อุทฺธสฺรา สุทฺธิมนุตฺถุนนฺตีติ สนฺเตเก สมณพฺราหฺมณา อุทฺธสฺราวาทา.

กตเม เต สมณพฺราหฺมณา อุทฺธสฺราวาทา? เย เต สมณพฺราหฺมณา **อจฺจนฺตสุทฺธิกา**, สสารสุทฺธิกา, อกิริยทิฏฐิกา, สสฺสตวาทา อิเม เต สมณพฺราหฺมณา อุทฺธสฺราวาทา. เต สสาเร สุทฺธึ วิสุทฺธึ ปริสุทฺธึ, มุตฺตึ วิมุตฺตึ ปริมุตฺตึ ถุนนฺติ วทนฺติ กเถนฺติ ภณนฺติ ทีปยนฺติ โวหรนฺตีติ อุทฺธสฺรา สุทฺธิมนุตฺถุนนฺติ.

(มหานิ. ๒๔๔)

บาทคาถาว่า **อุทฺธสฺรา สุทฺธิมนุตฺถุนนฺติ** (กล่าวความบริสุทธิ์ในสงสารข้างหน้า จึงยังพร่ำพูดถึงความบริสุทธิ์อยู่) อธิบายว่า สมณพราหมณ์บางพวก เป็นผู้กล่าวความบริสุทธิ์ (ความหมดจด) ในสงสารข้างหน้า มีอยู่ สมณพราหมณ์พวกไหน เป็นผู้กล่าวความบริสุทธิ์ในสงสารข้างหน้า

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **เป็นผู้ถือความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว** คือ ถือความบริสุทธิ์ในสังสารวัฏ (การเวียนว่ายตายเกิด) มีความเห็นว่าทำแล้วไม่เป็นอันทำ มีวาทะว่าเที่ยง สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้กล่าวความบริสุทธิ์ (ความหมดจด) ในสังสารวัฏข้างหน้า สมณพราหมณ์เหล่านั้นพร่ำพูด คือ กล่าว บอก แสดง ชี้แจงความ

บริสุทธิ์คือ ความสะอาด ความหมดจด ความหลุดพ้น ความพ้นไป ความหลุดพ้นไป ในสงสาร เพราะเหตุนั้น สมณพราหมณ์เหล่านั้นกล่าวความบริสุทธิ์ในสงสารข้างหน้า จึงยังพร่ำพูดถึงความบริสุทธิ์อยู่.

อจฺจนฺตสุวิทิต (ติ)

[อจฺจนฺต + สุวิทิต]

อันถูกรู้โดยส่วนเดียว, ปรากฏดีแล้วโดยส่วนเดียว - แท้จริง.

อจฺจนฺตสุวิทิตฏฺฐ (ติ)

[อจฺจนฺตสุวิทิต + อตฺถ]

มีสภาพอันถูกรู้โดยส่วนเดียว, มีสภาพปรากฏดีแล้วโดยส่วนเดียว - แท้จริง.

วิทิตฏฺเฐน จ อวิทิตฏฺเฐน จาติ เอตฺถ ปุถุชฺชนเสกฺขานํ สุวิทิตฏฺโฐปิ วีตราคสฺส **อจฺจนฺตสุวิทิตฏฺโฐ**ปิ วิทิตฏฺโฐว โหติ ทฺวินฺนมฺปิ น สุวิทิตฏฺโฐ อวิทิตฏฺโฐว. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๕๑)

ในบทนี้ว่า วิทิตฏฺเฐน จ อวิทิตฏฺเฐน จ (โดยสภาพที่ปรากฏและโดยสภาพที่ไม่ปรากฏ) นี้ความว่า พระเสกขะที่เป็นปุถุชนมีสภาพปรากฏดีแล้วก็ดี พระเสกขะปราศจากราคะ **มีสภาพปรากฏดีโดยส่วนเดียว**ก็ดี ชื่อว่าเป็นผู้ปรากฏแล้วเทียว, แม้ทั้งสองมีสภาพปรากฏไม่ดี ก็ชื่อว่ามีสภาพปรากฏไม่ดี.

อจฺจนฺตหิตสุขาวห (ติ)

[อจฺจนฺต + หิต + สุข + อา + วห + อ]

อันนำมาซึ่งประโยชน์สุขอย่างแท้จริง, อันนำประโยชน์สุขมาให้โดยส่วนเดียว.

ยเทว ยสฺมา นิปฺปริยายธมฺโมปิ ปริยายธมฺโมปิ นิปฺปริยายามิสมฺปิ ปริยายามิสมฺปิ ภควโตเยว สนฺตกํ, ตสฺมา ตตฺถ อตฺตโน สามิภาวํ ทสฺเสนฺโต ตตฺถ จ ยํ เสฏฺฐตรํ **อจฺจนฺตหิตสุขาวหํ** ตตฺเถว เน นิโยเชนฺโต เอวมาห ตสฺส เม ตุมฺเห ปุตฺตา โอรสา ฯเปฯ โน อามิสทายาทาติ. (อิติวุต.อฏ. ๓๐๗)

เพราะเหตุที่ทั้งนิปปริยายธรรม (ธรรมที่ตรัสไว้โดยตรง) ทั้งปริยายธรรม (ธรรมที่ตรัสไว้โดยอ้อม) ทั้งนิปปริยายอามิส (อามิสที่ตรัสไว้โดยตรง) ทั้งปริยายอามิส (อามิสที่ตรัสไว้โดยอ้อม) เป็นของพระผู้มีพระภาคทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงว่า พระองค์ทรงเป็นเจ้าของในธรรมนั้น และในธรรมและอามิสนั้น เมื่อจะทรงประกอบ (ชักชวน) สาวกเหล่านั้นไว้เฉพาะในธรรมและอามิสที่ประเสริฐกว่า **อันนำประโยชน์สุขมาให้โดยส่วนเดียว** จึงตรัสอย่างนี้ว่า ขอเธอทั้งหลายจงเป็นบุตร เป็นโอรสของเราตถาคตอย่างนั้นเถิด… อย่าเป็นอามิสทายาทเลย.

อจฺจนฺตหีนภาว (ปุ)

[อจฺจนฺตหีน + ภาว]

ความเป็นธรรมอันเลว - ต่ำช้าโดยส่วนเดียว (อย่างแท้จริง).

นิพฺพินฺทถาติ ตสฺมึ ปาปธมฺเม **อจฺจนฺตหีนภาวโต** ลามกฏฺเฐน ปาปํ ฯเปฯ อปริมาณมฺปิ

กาลํ อนาคเต ชาติชรามรณนิพฺพตฺตนโต อายตึ ชาติชรามรณิยํ สพฺพหิตสุขวิทฺธํสน-สมตฺถนฺติอาทินา นเยน นานาวิเธ อาทีนเว ตสฺส จ ปหาเน อานิสํเส สมฺมปญฺญาย ปสฺสนฺตา นิพฺพินฺทถ นิพฺเพทำ อาปชฺชถ. นิพฺพินฺทนฺตา จ วิปสฺสนำ วฑฺเฒตฺวา อริยมคฺคาธิคเมน ปาปโต วิรชฺชถ เจว วิมุจฺจถ จ. มคฺเคน วา สมุจฺเฉท-วิราควเสน วิรชฺชถ ตโต ผเลน ปฏิปฺปสฺสทฺธิ-วิมุตฺติวเสน วิมุจฺจถ. (อิติวุต.อฏ. ๑๔๖)

บทว่า **นิพฺพินฺทถ** ความว่า พวกเธอเห็นโทษมีอย่างต่าง ๆ กัน โดยนัยมีอาทิว่า บาปชื่อว่าเป็นบาป เพราะเป็นของต่ำช้า โดย**ความเป็นธรรมอันเลวส่วนเดียว**...ชื่อว่าเป็นเหตุให้มีชาติ ชรา และมรณะต่อไป เพราะทำให้มีชาติ ชรา และมรณะในอนาคตตลอดกาลนานไม่มีกำหนด ชื่อว่าสามารถกำจัดประโยชน์สุขทั้งหมดได้ และเห็นอานิสงส์ในการละบาปนั้นด้วยปัญญาชอบ จะเบื่อหน่าย คือ ถึงความเบื่อหน่ายในธรรมอันลามกนั้น.

เมื่อเบื่อหน่าย จึงเจริญวิปัสสนา ย่อมหมดกำหนัดและพ้นไปจากบาป ด้วยการบรรลุอริยมรรค หรือหมดกำหนัดด้วยสามารถแห่งความปราศจากความกำหนัดโดยการตัดขาดด้วยมรรค (สมุจเฉทวิมุตติ) แต่นั้น ย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (พ้นด้วยความสงบ) ด้วยผล (ผลวิมุตติ).

อจฺจนฺตาภาว (ปุ)

[อจฺจนฺต + อภาว]

ความไม่มีโดยส่วนเดียว - อย่างแท้จริง.

สพฺพกมฺมกฺขยำ ปตฺโตติ สพฺเพสำ กมฺมานำ ขยำ ปริโยสานำ **อจฺจนฺตาภาวำ** ปตฺโต.

(อิติวุต.อฏ. ๓๕๒)

สองบทว่า **สพฺพกมฺมกฺขยำ ปตฺโต** (ถึงความสิ้นกรรมทั้งปวง) ความว่า ถึงความสิ้นไป คือ ความสิ้นสุด ได้แก่ **ความไม่มีโดยส่วนเดียว** (สิ้นเชิง) แห่งกรรมทั้งมวล.

อจฺจนฺติกตา (ถี)

[อจฺจนฺติก + ตา]

ความเป็นธรรมอันเที่ยงที่สุด - อันมีที่สุด.

ดู สุมุตฺติก (เถร.อฏ. ๑/๑๔๐)

อจฺจนฺตุ (นฺตู) ปการิตา (ถี)

[อจฺจนฺต + อุปการิตา]

ความเป็นผู้มีอุปการะโดยส่วนเดียว – มาก, ความเป็นผู้มีอุปการะอย่างแท้จริง.

นาโถติ โลกปฏิสรโณ โลกสามี โลกนายโกติ วุตฺตำ โหติ. ตถา หิ สพฺพานตฺถปริหาร-ปุพฺพงฺคมาย นิรวเสสหิตสุขวิธานตปฺปราย นิรติสยาย ปโยคสมฺปตฺติยา สเทวมนุสฺสาย ปชาย **อจฺจนฺตุปการิตาย** อปริมิตนิรุปมป-ปภาวคุณวิเสสสมงฺคิตาย จ สพฺพสตฺตุตฺตโม ภควา อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อปริมาณานำ สตฺตานำ เอกปฏิสรโณ ปติฏฺจา.

(สารตฺถ. ๑/๘)

บทว่า **นาโถ** (พระผู้เป็นนาถะ) คือ พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก มีคำอธิบายว่า พระผู้เป็นเจ้าแห่งโลก คือ ผู้นำแห่งโลก.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคชื่อว่าผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง เพราะ**ความที่**พระองค์**ทรงมีอุปการะอย่างแท้จริง**แก่หมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ด้วยปโยคสมบัติอันล้ำเลิศ ซึ่งมีการทรงเลี่ยงเสียซึ่งความฉิบหายทั้งปวงเป็นเบื้องต้น มีการอำนวยประโยชน์สุข มิได้มีส่วนเหลือเป็นเบื้องปลาย และเพราะความที่พระองค์ทรงมีความพรั่งพร้อมด้วยพระคุณวิเศษอันมีอานุภาพ จะนับประมาณมิได้ อันหาสิ่งเปรียบเทียบมิได้ ทรงเป็นที่พึ่งอันเอก คือเป็นที่ตั้งอาศัยของหมู่สัตว์อันหาประมาณมิได้ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้.

อจฺจนฺตูปรต (ติ)

[อจฺจนฺต + อุปรต]

เข้าไปยินดีแล้วโดยส่วนเดียว, ผู้งดเว้นโดยเด็ดขาด (พระอรหันต์).

อุปรต = อุป บทหน้า + รมุ ธาตุ (กีฬายํ) + ต ปัจจัย. ลบ ม ที่สุดธาตุ.

อภยูปรโตติ อภโย หุตฺวา อุปรโต, **อจฺจนฺตูปรโต** สตตูปรโตติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๒๓๘)

บทว่า **อภยูปรโต** (ไม่มีภัย) ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีภัย เข้าไปยินดีแล้ว อธิบายว่า เข้าไปยินดีแล้วโดยส่วนเดียว คือ เข้าไปยินดีแล้วอย่างมั่นคง[ต่อเนื่อง] (พระอรหันต์).

อจฺจนฺตูปสม (ปุ)

[อจฺจนฺต + อุปสม]

ความสงบโดยส่วนเดียว, การเข้าไปสงบอย่างแท้จริง (นิพพาน).

อุปสนฺตนฺติ วา อุปสโม วุจฺจติ, ตสฺมา อุปสนฺตสนฺตจิตฺตสฺสาติ **อจฺจนฺตูปสเมน** สนฺตจิตฺตสฺสาติ อตฺโถ. (อุทาน.อฏ. ๒๔๗)

อีกอย่างหนึ่ง อุปสมะ ท่านเรียกว่า อุปสันตะ เพราะฉะนั้น บทว่า อุปสนฺตสนฺตจิตฺตสฺส (ผู้มีจิตเข้าไปสงบระงับ) จึงหมายถึง ผู้มีจิตสงบ ด้วย**การเข้าไปสงบอย่างแท้จริง**.

อจฺจภมุ (ติ)

[อติ + ภมุ]

แปลง ติ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วย สพฺโพ จ์ ติ วินาธิการโยควิภาคะ คือการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร (กจ.๑๙) ว่า สพฺโพ จ์ ติ โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลปฺ ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปรเทฺวภาโว จาเน.

เลิกคิ้ว, มีคิ้วสูง (มีคิ้วสูงผิดธรรมดา).

ปริสายมฺปิ เม อยฺเย
อุมฺมีลิตฺวา อุทิกฺขติ
ตสฺมา **อจฺจภมุ**ํ ลุทฺทกํ
ทชฺชาหํ ทกรกฺขิโน. (ชา. ๑/๓๘๖)

(พระราชาตรัสโทษของปุโรหิตพราหมณ์ว่า) ดูกรพระแม่เจ้า แม้ท่ามกลางบริษัท ปุโรหิตพราหมณ์ ก็ลืมตาจ้องมองโยม เหตุนั้น โยมจะให้ปุโรหิตผู้หยาบช้า คล้ายกับ**เลิกคิ้ว**มองดูโยมแก่ผีเสื้อน้ำเสีย.

อยฺเย เอส มํ ปริสมชฺเฌ โอโลเกนฺโตปิ อกฺขีนิ อุมฺมีเลตฺวา กุทฺโธ วิย อุทิกฺขติ, ตสฺมา เอวํ

อติกฺกมิตฺวา จิตภามุ๎ อมนาเปน อุกฺขิตฺตภามุกำ วิย ลุทฺทำ ภยานกำ ตำ อหำ ทกรกฺขสสฺส ทสฺสามิ.

(ชา.อฏ. ๖/๓๒๙)

พระแม่เจ้า ปุโรหิตเกวัฏนี้ เมื่อแลดูข้าพเจ้าในท่ามกลางบริษัท ก็ลืมตาแลดูเหมือนคนโกรธ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงให้นายพราน คือนักล่าสัตว์ผู้ทำเป็นเลิกคิ้ว คือยกคิ้วขึ้นด้วยความไม่พอใจนั้น แก่ผีเสื้อน้ำ.

อจฺจมญฺญิสุ๎ (กฺริ/อา)

[อติ + มน (ถมฺเภ, คพฺเพ) จุ. + ณฺย + อุ๎]

ดูหมิ่น - ดูถูก – ดูแคลน, เหยียดหยาม.

ลบ ณฺ ด้วยสูตร (กจ.๕๒๓) ว่า การิตานำ โณโลปำ (ณฺย=ย) แปลง ย กับพยัญชนะที่สุดธาตุ [นฺย]เป็น ญ ด้วยสูตร (กจ.๔๔๔) ว่า ตถา กตฺตริ จ, ซ้อน ญฺ (=ญฺญ) ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, แปลง ติ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วย สพฺโพ จำ ติ วินาธิ-การโยควิภาคะ คือ การแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร (กจ.๑๙) ว่า สพฺโพ จำ ติ โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลปำ ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน. แปลง อุ๎ เป็น อึสุ ด้วยสูตร (กจ.๕๐๔) ว่า สพฺพโต อุ๎ อึสุ. สำเร็จรูปเป็น อจฺจมญฺญึสุ เพื่อรักษากฎของคาถา ช คณะ (๑๒๑) จึงย้ายตำแหน่งนิคคหิตไปไว้ที่ สุ เป็นรูปว่า อจฺจมญฺญิสุ๎.

การยนฺตา นครานิ
อคาเร จ ทิสมฺปติ
วิวิเธ จาปิ ปาสาเท น มำ เต **อจฺจมญฺญิสุ๎**.
ยเถว มำ เต ปูเชสุ๎ ตเถว ตฺวมฺปิ ปูชย.

(ชา.๑/๒๔๓)

(ภัททสาละจอมเทพตรัสว่า)

ขอเดชะพระองค์ผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ พระราชาพระองค์ก่อนๆ เมื่อจะทรงสร้างพระนครก็ดี อาคารและปราสาทชนิดต่างๆ ก็ดี ก็มิได้ทรง**ดูหมิ่น**ข้าพระองค์เลย พระราชาเหล่านั้นบูชาข้าพระองค์แล้วฉันใด แม้พระองค์ก็จงบูชาข้าพระองค์ฉันนั้นเถิด.

[คาถานี้เป็นวิปุลาวัตตคาถา ประเภทปฐม-สการปัญจมมการวิปุลา คือ วิปุลาคาถาที่มี ส คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ และมี ม คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๕, บาทที่ ๓ เป็น ย คณะ ส่วนบาทที่ ๒, ๔, ๖ เป็น ช คณะ กล่าวคือนายกคณะ ในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ส, ช, ย, ช, ม, ช ด้วยเหตุดังกล่าว เพื่อรักษาคณะฉันท์ ในบาทที่ ๔ (ช คณะ ๑ ๒ ๑) จึงย้ายตำแหน่งนิคคหิตที่ ญึ ไปไว้ที่ สุ (=อจฺจมญฺญิสุ๎) ดังที่สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๘) กล่าวว่า **ฐานนฺตรคติ นิคฺคหีตสฺส** (ในกรณีต้องการจะรักษากฎบังคับของคาถาให้ย้ายตำแหน่งของนิคคหิตได้ คือ ย้ายตำแหน่งนิคคหิตจากฐานเดิม ไปอยู่ตำแหน่งอื่น) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น เต ตำ อสฺเส **อยาจิสุ๎** (พวกพราหมณ์เหล่านั้นได้ทูลขอม้ากะพระเวสสันดรนั้น) ยถาภูตำ **วิปสฺสิสุ๎** (ได้เห็นแจ้งตามความเป็นจริง)]

อจฺจย (ปุ)

[อติ + อิ + อ (สํ.อตฺยย)]

อจฺจย = อติ + อิ (คติมฺหิ) + อ = อติ + อโย แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตรว่า สพฺโพ จ์ ติ (กจ.๑๙) ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, พฤทธิ์ อิ ธาตุเป็น เอ ด้วยสูตร (กจ.๔๘๕) ว่า อญฺเญสุ จ, แปลง [เอ ที่พฤทธิ์มานั้น]เป็น อย.

(๑) ล่วงไป, ผ่านพ้นไป, ดำเนินไป.

(ก) ล่วงไป (เกี่ยวกับเวลา) ล่วงเวลา.

เตน โข ปน สมเยน ภควา สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสินฺโน โหติ วิมุตฺติสุขปฏิสํเวที. อถ โข ภควา ตสฺส สตฺตาหสฺส **อจฺจเยน** ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺหิตฺวา รตฺติยา ปฐมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมํ สาธุกํ มนสากาสิ. รตฺติยา มชฺฌิมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปฏิโลมํ สาธุกํ มนสากาสิ. รตฺติยา ปจฺฉิมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมปฏิโลมํ สาธุกํ มนสากาสิ.

(วิ. ๓/๓, อุทาน. ๗๘)

ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ประทับโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขตลอด ๗ วัน ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้น โดย**กาลล่วงไป**แห่งสัตตาหะ (๗ วัน) นั้น ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท โดยอนุโลมนัย ตลอดปฐมยามแห่งราตรี โดยปฏิโลมนัย ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี โดยอนุโลมนัย และปฏิโลมนัยตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี.

ตสฺส สตฺตาหสฺส อจฺจเยนาติ ปลฺลงฺกสตฺตาหสฺส อปคมเนน. (สารตฺถ. ๓/๑๔๓)

ปาฐะว่า **ตสฺส สตฺตาหสฺส อจฺจเยน** (โดยกาลล่วงไปแห่งสัตตาหะนั้น) ความว่า โดยกาลสิ้นสุดแห่งสัตตาหะ (๗ วัน) คือ การประทับนั่งโดยบัลลังก์.

[บทว่า **สตฺตาหํ** (ตลอด ๗ วัน) เป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยค (การประกอบอย่างต่อเนื่อง) เพราะพระผู้มีพระภาค ได้ประทับอยู่ด้วยสุขอันเกิดจากผลสมาบัติโดยต่อเนื่อง (ติดต่อกัน) ตลอด ๗ วัน

ปาฐะว่า **เอกปลฺลงฺเกน** (ด้วยบัลลังก์เดียว) คือพระผู้มีพระภาคประทับนั่งด้วยบัลลังก์เดียวตามที่คู้ไว้ (นั่งขัดสมาธิ) ไม่เสด็จลุกขึ้นแม้ครั้งเดียว ตั้งแต่ประทับนั่ง ณ วชิรอาสน์ (อาสนะที่มั่นคงดั่งเพชร) ก่อนตรัสรู้

เอกปลฺลงฺเกน นิสินฺโน โดยมากนิยมแปลว่า "นั่งคู้บัลลังก์" ซึ่งหมายถึงการนั่งพับขาเข้าหากันทั้ง ๒ ข้าง เรียกว่าท่านั่งแบบคู้บัลลังก์ หรือนั่งขัดสมาธิ (full lotus position) คือวิธีนั่งคู้เข่าทั้งสองข้างให้แนบลงที่พื้น แล้วเอาขาไขว้กันทับฝ่าเท้า ท่านั่งแบบนี้นิยมมากในอินเดีย แต่คนในท้องถิ่นอื่นมักนั่งท่านี้ได้ไม่นาน เพราะสภาวะปวดส่งผลให้มีเวทนากล้า (คำว่า นั่งขัดสมาธิ อ่านว่า นั่งขัดสะหฺมาด ตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ หน้า ๕๗๐ ไม่อ่านว่า นั่งขัดสมา-ทิ ซึ่งหมายถึงนั่งเพื่อให้เกิดสมาธิ)

ในปาฐะว่า **วิมุตฺติสุขปฏิสํเวที** (เสวยวิมุตติสุข) นี้ หมายเอาผลวิมุตติกล่าวคือปฏิปัสสัทธิวิมุตติของพระผู้มีพระภาคในวิมุตติ ๕ คือ ตทังควิมุตติ (พ้นชั่วขณะ) วิกขัมภนวิมุตติ (พ้นโดยข่มนิวรณ์ไว้) สมุจเฉทวิมุตติ (พ้นด้วยการตัดขาดด้วยโลกุตตรมรรค) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (พ้นด้วยความสงบด้วยโลกุตตรผล) นิสสรณวิมุตติ (พ้นด้วยการสลัดออกจากสังขารหมายถึงพระนิพพาน)

วิมุตติสุข มีความหมาย ๒ ประการ คือสุขที่เกิดจากความหลุดพ้น = วิมุตฺติยา ชาตํ สุขํ วิมุตฺติสุขํ (มัชเฌโลปีปัญจมีตัปปุริสสมาส ลบ ชาต ศัพท์กลางสมาส), สุขที่ประกอบกับจิตที่หลุดพ้นแล้ว=วิมุตฺติยา สมฺปยุตฺตํ สุขํ วิมุตฺติสุขํ (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส ลบ สมฺปยุตฺต ศัพท์กลางสมาส)

คำว่า **รตฺติยา** ตามหลักภาษาสัมพันธ์เป็นอวยวสัมพันธ์ คือ เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วนหนึ่ง เพราะราตรีหนึ่งมี ๓ ยาม

ปฐมยามคือเวลาตั้งแต่ ๑๘.๐๐-๒๒.๐๐ น., มัชฌิมยามคือเวลาตั้งแต่ ๒๒.๐๐-๒.๐๐ น., ปัจฉิมยามคือเวลาตั้งแต่ ๒.๐๐-๖.๐๐ น]

โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย ยํ กทาจิ กรหจิ ทีฆสฺส อทฺธุโน **อจฺจเยน** อยํ โลโก สංวฏฺฏติ, สංวฏฺฏมาเน โลเก, เยภุยฺเยน สตฺตา อาภสฺสร-สංวตฺตนิกา โหนฺติ, เต ตตฺถ โหนฺติ มโนมยา ปีติภกฺขา สยංปภา อนฺตลิกฺขจรา สุภฏฺฐายิโน, จิรं ทีฆมทฺธานं ติฏฺฐนฺติ. (ที. ๑/๑๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยหนึ่งเมื่อ**กาลเวลาล่วงไป** (ล่วงไปนานๆ) โลก (โอกาสโลก) นี้พินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศ เหล่าสัตว์ส่วนมากไปเกิดที่อาภัสสรพรหมโลก (เกิดเป็นพรหมชั้น อาภัสสรภูมิ[ภูมิหนึ่งในชั้นทุติยฌานภูมิ]) สัตว์ (พรหม) เหล่านั้น ในอาภัสสรภูมินั้น นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา (เพราะเป็นผู้เกิดด้วยอำนาจแห่งทุติยฌานจิต) มีปีติเป็นอาหาร มีรัศมีซ่านออกจากร่างกาย (มีแสงสว่างออกจากร่างกาย) เที่ยวสัญจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงามสถิตอยู่นานแสนนาน.

อจฺจเยนาติ อติกฺกเมน. (ที.อฏ. ๑/๑๐๑)

บทว่า **อจฺจเยน** คือ ล่วงไป (ผ่านพ้นไป).

ทีฆสฺส กาลสฺส อติกฺกเมนาติ วิวฏฺฏ-วิวฏฺฏฏฺฐายีนํ อปคเมน. (ที.ฏี. ๑/๑๕๔)

ปาฐะว่า **ทีฆสฺส กาลสฺส อติกฺกเมน** (โดยกาลเวลาอันยาวไกลผ่านไป) คือ โดยกาลล่วงไป (สิ้นสุด) แห่งวิวัฏฏกัป (กาลเวลาที่โลกกำลังก่อตัวขึ้น) และวิวัฏฏฐายีกัป (กาลเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว).

[สีลขันธวรรคอภินวฎีกา (๑/๕๐๖) อธิบายว่า สัตว์ในที่นี้มีความหมายว่า ชน โดยหมายเอาบุคคลในสุคติภูมิเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับสัตว์ในอบายภูมิ

เยภุยฺเยน เป็นเยภุยยนัย (นัยที่กล่าวถึงส่วนมาก) เพราะแสดงให้ทราบว่า โดยส่วนมากจะเกิดในชั้นอาภัสสรภูมิ แต่ก็ยังมีบ้างที่เกิด

ในชั้นรูปาวจรภูมิ ที่สูงกว่าอาภัสสรภูมินั้น หรือในอรูปาวจรภูมิอันเป็นโลกธาตุอื่นจากอาภัสสรภูมินั้น ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบายว่า เยภุยฺเยนาติ เย อุปริพฺรหฺมโลเกสุ วา อรูเปสุ วา นิพฺพตฺตนฺติ ตทวเสเส สนฺธาย วุตฺตํ. การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เหมือนกับคำว่า วนจรโก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) คำนี้มักใช้เรียกพรานที่อยู่ในป่าเสมอ.

จิรํ ทีฆํ (นานแสนนาน) หมายถึง การดำรงชีวิตอยู่ตลอด ๘ มหากัปเป็นอย่างสูง

[๑ มหากัป = ๔ อสงไขย] คำว่า เป็นอย่างสูง คือในชั้นอาภัสสรภูมิเท่านั้นที่สามารถดำรงอยู่ตลอด ๘ มหากัป ส่วนชั้นปริตตาภาภูมิดำรงอยู่ได้ ๒ มหากัป, อัปปมาณาภูมิดำรงอยู่ได้ ๔ มหากัป (พระไตรปิฎกนิสสยะ ๑/๙๗)]

(ข) ล่วงลับไป (เกี่ยวกับความตาย).

ยถา โข ปนานนฺท เอตรหิ ภิกฺขู อญฺญมญฺญํ อาวุโสวาเทน สมุทาจรนฺติ, น โข **มมจฺจเยน** เอวํ สมุทาจริตพฺพํ. เถรตเรน อานนฺท ภิกฺขุนา นวกตโร ภิกฺขุ นาเมน วา โคตฺเตน วา อาวุโสวาเทน วา สมุทาจริตพฺโพ. นวกตเรน ภิกฺขุนา เถรตโร ภิกฺขุ ภนฺเตติ วา อายสฺมาติ วา สมุทาจริตพฺโพ. (ที. ๒/๒๑๖)

ดูก่อนอานนท์ เมื่อเรา**ล่วงลับไป** พวกภิกษุไม่ควรเรียกกันเหมือนที่ยังเรียกกันและกันด้วยคำว่า อาวุโส ในบัดนี้ ดูก่อนอานนท์ ภิกษุผู้แก่กว่า พึงเรียกภิกษุผู้อ่อนกว่า โดยชื่อหรือโคตร หรือโดยคำว่า อาวุโส ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) หรือ อายสฺมา (ผู้มีอายุ).

[ภาษาบาลีเป็นภาษาเก่าที่มีไวยากรณ์กำกับและมีแบบแผนตามกฎไวยากรณ์เหมือนสันสกฤต คำบาลีโดยทั่วไปจึงมีความหมายและวิธีใช้คำ (usage) คงเดิมเป็นส่วนใหญ่ แต่มีข้อยกเว้นในบางที่ เช่นคำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ, สหาย) เป็นคำทักทายทั่วไปของผู้ที่แก่กว่าและอ่อนกว่าใช้ทักทายกันและกันเพื่อแสดงความเป็นกันเอง ในก่อนสมัยพุทธกาล แต่เมื่อถึงสมัยพุทธกาล พุทธองค์ได้ตรัสห้ามปัญจวัคคีย์ ไม่ให้ทักทายพระองค์อย่างผู้เสมอกันด้วยคำนี้ ต่อมาก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงบัญญัติห้ามภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่าทักทายภิกษุผู้แก่กว่า ด้วยคำนี้ ภายหลังพุทธกาลเป็นต้นมา คำนี้จึงเปลี่ยนเป็นคำทักทายของภิกษุผู้แก่กว่าใช้ทักทายภิกษุผู้อ่อนกว่า.
อนึ่ง คำว่า อายสฺมา (ผู้มีอายุ) จัดว่าเป็นคำสุภาพที่ภิกษุใช้สื่อสารกัน ในบางแห่งภิกษุณีก็ใช้ อายสฺมา ในเวลาพูดกับฆราวาสได้เช่นเดียวกัน แต่ฆราวาสมักเรียกภิกษุว่า อยฺย (พระคุณเจ้า) ไม่ใช้เป็น อายสฺมา]

โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มม**จฺจเยน** สตฺถา.

(ที. ๒/๑๒๗)

ดูก่อนอานนท์ ธรรมและวินัยใดที่เรา (ตถาคต) แสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ ธรรมและวินัยนั้น เมื่อเรา**ล่วงลับไป** จะเป็นศาสดาของ

พวกเธอ[ธรรมและวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอเมื่อเรา**ล่วงลับไป**)

[พระพุทธดำรัสนี้ แสดงความสำคัญแห่งคำสอนของพุทธองค์ไว้เทียบเท่าพระองค์เอง จึงทำให้ชาวพุทธตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงปัจจุบันเคารพนับถือพระไตรปิฎก ไม่กล้ากล่าวจ้วงจาบพระไตรปิฎกด้วยประการใดใด ถ้าสงสัยข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในพระไตรปิฎก ก็ไม่ด่วนสรุปความเห็นของตนเป็นหลัก เพราะความเห็นส่วนตัวอาจผิดพลาดได้ แต่มักค้นคว้าหาคำตอบ ไต่ถามผู้รู้จนเข้าใจกระจ่าง หรือพากเพียรปฏิบัติธรรมจนเกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง ข้อนี้จัดเป็นศรัทธาที่เกิดร่วมกับปัญญา ไม่ใช่ความเชื่ออย่างงมงาย]

(๒) การล่วงละเมิดพระบัญญัติ (การออกนอกแบบอย่าง), ความผิด (โทษ).

(ก) ความผิด (โทษ).

อถ โข สา อิตฺถี “อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ พหู เม มนุสฺสา สเตนปิ สหสฺเสนปิ ปหิณนฺติ. อยํ ปน สมโณ มยา สามํ ยาจิยมาโน น อิจฺฉติ มญฺเจว ปฏิจฺฉิตุํ สพฺพญฺจ สาปเตยฺยนฺติ สาฏกํ นิวาเสตฺวา อายสฺมโต อนุรุทฺธสฺส ปาเทสุ สิรสา นิปติตฺวา อายสฺมนฺตํ อนุรุทฺธํ เอตทโวจ “**อจฺจโย** มं (โน) ภนฺเต อจฺจคมา ยถาพาลํ ยถามูฬฺหํ ยถาอกุสลํ ยาหํ เอวมกาสึ. ตสฺสา เม ภนฺเต อยฺโย อจฺจยं อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหาตุ อายตึ สำวรายาติ. (วิ. ๒/๓๐, ที. ๑/๘๐)

ลำดับนั้นแล หญิงนั้นคิดว่า น่าอัศจรรย์หนอ ไม่เคยมี คนเป็นมาก ส่งทรัพย์มาให้เรา ๑๐๐ กหาปณะบ้าง ๑,๐๐๐ กหาปณะบ้าง แต่พระสมณะรูปนี้ เราอ้อนวอนเอง ก็ยังไม่ปรารถนาที่จะรับตัวเรา และสมบัติทั้งปวง จึงนุ่งผ้าแล้วน้อมศีรษะลง แทบเท้าท่านพระอนุรุทธะ ขอขมาว่า ท่านผู้เจริญ ดิฉันได้ทำ**ความผิด** (โทษ) เพราะความโง่เขลาเบาปัญญาที่ได้ทำอย่างนี้ ขอพระคุณเจ้าจงรับความผิด โดยความเป็นความผิด (จงให้อภัยโทษ) แก่ดิฉัน เพื่อความสำรวมต่อไปเถิด.

อจฺจโยติ อปราโธ. (วิ.อฏ. ๓/๑๖, ที.อฏ. ๑/๒๑๑) บทว่า **อจฺจโย** คือ ความผิด (โทษ).

[**อจฺจโย** แปลตามรูปศัพท์ว่า การล่วงละเมิด หรือการล่วงเกิน ซึ่งมีความหมายกว้าง แต่ในที่นี้พระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำจำกัดความว่า **อปราโธ** ซึ่งหมายถึงการล่วงละเมิดวัฒนธรรมที่สัตบุรุษบัญญัติไว้ หรือธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความล่วงละเมิด] ดังที่คัมภีร์ฎีกาได้อธิบายว่า

อจฺจยนฺ สาธุมริยาทำ มทฺทิตฺวา วีติกฺกมนำ **อจฺจโย**ติ อาห อปราโธติ. อจฺเจติ อติกฺกมติ เอเตนาติ วา **อจฺจโย**, วีติกฺกมสฺส ปวตฺตนโก อกุสลธมฺโม. (ที.ฏี. ๑/๒๘๔)

การล่วงละเมิด คือ ย่ำยีล่วงเกินวัฒนธรรมของคนดี เรียกว่า อัจจยะ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อปราโธ, อีกนัยหนึ่ง ธรรมเป็นเหตุให้เกิดการล่วงละเมิด เรียกว่า อัจจยะ (หมายถึงโทษหรือความผิด โดยองค์ธรรมได้แก่) อกุศลธรรมที่ก่อให้เกิดการล่วงละเมิด)]

ปสาเทสฺสามาติ อายาจิสฺสาม. เอตทโวจาติ อปฺปติรูปํ มยา กตํ, ภควา ปน มหนฺเตปิ อคุเณ อจินฺเตตฺวา มยฺหํ **อจฺจยํ** ปฏิคฺคณฺหิสฺสตีติ มญฺญมาโน เอตํ อจฺจโย มํ ภนฺเตติอาทิวจนํ อโวจ. ตตฺถ ฌายปฏิปตฺตึ อติจฺจเอติ ปวตฺตตีติ **อจฺจโย**, อปราโธ. (สารตฺถ. ๓/๓๘๙)

บทว่า **ปสาเทสฺสาม** แปลว่า จักทูลขอ.

ปาฐะว่า **เอตทโวจ** (ได้กราบทูลคำนี้) ความว่า เจ้าวัฑฒะลิจฉวีดำริว่า เราทำกรรมอันไม่เหมาะสม ถึงพระผู้มีพระภาคไม่ทรงคำนึงโทษแม้จะใหญ่หลวง จักทรงรับ**โทษ**ของเรา จึงได้กราบทูลว่า อจฺจโย มํ ภนฺเต (พระพุทธเจ้าข้า ความผิด ได้ครอบงำหม่อมฉันแล้ว) เป็นต้นนี้.

ในพระบาลีนั้น ชื่อว่า **อัจจยะ** เพราะอรรถว่าล่วงข้อประพฤติเพื่อบรรลุพระนิพพาน คือความผิด (โทษ) (แสดงรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุ-สาธนะ).

(ข) ความผิด, ความละเมิด, โทษ (อาบัติ).

ถุลฺลจฺจยนฺติ ยํ วุตฺตํ ตํ สุโณหิ ยถาตถํ
เอกสฺส มูเล โย เทเสติ โย จ ตํ ปฏิคณฺหติ
อจฺจโย เตน สโม นตฺถิ เตเนตํ อิติ วุจฺจติ.
(วิ. ๕/๒๖๑)

เธอจงฟังอาบัติที่เราเรียกว่าถุลลัจจัย ตามลำดับ ภิกษุใดแสดงในที่ใกล้ภิกษุรูปเดียว และภิกษุรูปใดรับโทษนั้น **โทษ** (ความละเมิด) เสมอด้วยโทษถุลลัจจัยนั้นไม่มี เหตุนั้นเราจึงเรียกความละเมิดนั้นว่าถุลลัจจัย.

[พระคาถานี้อยู่ในปาราชิกาทิอาปัตติ (ว่าด้วยอาบัติปาราชิกเป็นต้น) แสดงเรื่องที่พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายคำว่าปาราชิก สังฆาทิเสส อนิยต ถุลลัจจัย นิสสัคคีย์ ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต เสขิยะ อาบัติและอนาบัติให้ท่านพระอุบาลีฟัง

มูล ศัพท์มีอรรถ ๕ อย่าง คือ ภะ (ดาวมูละ) สันติกะ (ที่ใกล้), มูลมูละ (โคนต้นไม้เป็นต้น), เหตุ (เหตุมีโลภะเป็นต้น), ปาภตะ (ทรัพย์ต้นทุน) ธาน.๘๔๑)]

(๓) กรรมคือการล่วงเกิน = โทษ, การทำโดยผลุนผลันมิได้พิจารณา.

อจฺจโย เจ น วิชฺเชถ
โน จิธาปคตํ สิยา
เวรานิ น จ สมฺเมยฺยุ
เกนีธ กุสโล สิยา. (สํ. ๑/๒๓)

(เทวดากล่าวในสำนักพระผู้มีพระภาคว่า) หากในโลกนี้ **โทษ**ไม่พึงมี ความผิดไม่พึงมีและเวรทั้งหลายไม่พึงสงบ บุคคลในโลกนี้จะพึงเป็นผู้ฉลาดได้อย่างไร.

อจฺจโย เจ น วิชฺเชถาติ สเจ อจฺจายิกกมฺมํ น ภเวยฺย. (สํ.อฏ. ๑/๖๓)

บาทคาถาว่า **อจฺจโย เจ น วิชฺเชถ** (หากโทษไม่พึงมี) ความว่า ถ้ากรรมคือการล่วงเกิน (ล่วงละเมิด) ไม่พึงมีไซร้.

อจฺจายิกกมฺมนฺติ สหสา อนุปธาเรตฺวา กิริยา. (สํ.ฏี. ๑/๑๐๘)

บทว่า **อจฺจายิกกมฺมํ** (กรรมคือการล่วงเกิน) ได้แก่ การกระทำโดยผลุนผลันมิได้พิจารณา (ให้รอบคอบ).

[บทกิริยาว่า **สิยา** ในคาถานี้ เป็นบทอาขยาต ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ ลบ อ ของ อส ธาตุ และแปลง เอยฺย เป็น อิยา ไม่ใช่บทนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อตฺถิ (มีอยู่) ดังนั้น อรรถกถาจึงอธิบายว่า น ภเวยฺย (ไม่พึงมี)]

อจฺจยทาน (น)

[อจฺจย + ทาน]

การให้โดยกาลที่ล่วงไป (แห่งตน), การให้ที่ผู้ตายสั่งไว้ (มอบมรดก), อัจจยทาน.

ภิกฺขุนี เจ ภิกฺขเว กาลํ กโรนฺตีติอาทีสุ อยํ ปาฬิมุตฺตกวินิจฺฉโย สเจ หิ ปญฺจสุ สหธมฺมิเกสุ โย โกจิ กาลํ กโรนฺโต มมจฺจเยน มยฺหํ ปริกฺขาโร อุปชฺฌายสฺส โหตุ, อาจริยสฺส โหตุ, สทฺธิวิหาริกสฺส โหตุ, อนฺเตวาสิกสฺส โหตุ, มาตุ โหตุ, ปิตุ โหตุ, อญฺญสฺส วา ยสฺส กสฺสจิ โหตูติ วทติ เตสํ น โหติ, สงฺฆสฺเสว โหติ. น หิ ปญฺจนฺนํ สหธมฺมิกานํ **อจฺจยทานํ** รุหติ, คิหีนํ ปน รุหติ. ภิกฺขุ หิ ภิกฺขุนิวิหาเร กาลํ กโรติ, ตสฺส ปริกฺขาโร ภิกฺขูนเยว โหติ. ภิกฺขุนี ภิกฺขุวิหาเร กาลํ กโรติ, ตสฺสา ปริกฺขาโร ภิกฺขุนีนเยว โหติ. (วิ.อฏ. ๔/๑๓๐)

ในปาฐะว่า **ภิกฺขุนี เจ ภิกฺขเว กาลํ กโรนฺติ** เป็นอาทิ มีวินิจฉัยนอกพระบาลี ดังนี้:-

ก็ถ้าในสหธรรมิก ๕ ผู้ใดผู้หนึ่ง เมื่อจะตาย สั่งว่า โดยสมัยที่ข้าพเจ้าตายไป บริขารของข้าพเจ้าจงเป็นของพระอุปัชฌาย์ก็ดี จงเป็นของพระอาจารย์ก็ดี จงเป็นของสัทธิวิหาริกก็ดี จงเป็นของอันเตวาสิกก็ดี จงเป็นของโยมมารดาก็ดี จงเป็นของโยมบิดาก็ดี จงเป็นของใครๆ อื่นก็ดี บริขารนั้นไม่เป็นของชนเหล่านั้น คงเป็นของสงฆ์เท่านั้น เพราะ **การให้โดยกาลที่ล่วงไป** (แห่งตน) ของสหธรรมิกทั้ง ๕ ย่อมใช้อ้างไม่ได้ แต่ของพวกคฤหัสถ์ใช้อ้างได้. ก็ภิกษุมรณภาพในสำนักของภิกษุณี บริขารของเธอย่อมเป็นของภิกษุทั้งหลายเท่านั้น. ภิกษุณีมรณภาพในสำนักของภิกษุ บริขารของเธอ ย่อมเป็นของภิกษุณีทั้งหลายเท่านั้น.

[สหธมฺมิก ในที่นี้ หมายถึง สหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร สามเณรี และสิกขมานา มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ธมฺมํ จรนฺตีติ สหธมฺมิกา (ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน ชื่อว่า สหธรรมิก) ลง อิก ปัจจัยท้าย สหธมฺม ในอรรถว่า ประพฤติ สหธรรมิก ๕ เหล่านี้จัดเป็นนักบวชในพระพุทธศาสนา ส่วนอุบาสกและอุบาสิกา จัดเป็นคฤหัสถ์คือผู้ครองเรือน เป็นผู้บริโภคกาม โดยปกติ ไม่ใช่ผู้มุ่งประพฤติธรรม เพื่อความพ้นทุกข์เป็นหลัก

บางแห่ง สหธมฺมิก หมายถึงสิกขาบท ดังปาฐะว่า ปญฺจหิ สหธมฺมิเกหิ สิกฺขิตพฺพตฺตา, เตสํ วา สนฺตกตฺตา สหธมฺมิกนฺติ ลทฺธนาเมน พุทฺธปญฺญตฺเตน สิกฺขาปเทน วุจฺจมาโนติ อตฺโถ

(ความหมายคือ เมื่อถูกตักเตือนด้วยสิกขาบทอันพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ซึ่งได้ชื่อว่าสหธรรมิก เพราะเป็นสิ่งที่สหธรรมิก ๕ พึงประพฤติ หรือเพราะเป็นของสหธรรมิก ๕ เหล่านั้น)]

คำว่า กาลํ กโรนฺโต, กาลํ กโรติ, กาล ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "ความตาย" คำนี้ จึงแปลตามศัพท์ว่า "เมื่อจะตาย, มรณภาพ" คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๐๔) ได้แสดงคำไวพจน์ของความตายไว้ดังนี้ว่า

มรณํ กาลกิริยา
ปลโย มจฺจุ อจฺจโย
นิธโนนิตฺถิยํ นาโส
กาโลนฺโต จวนํ ภเว.

ความตาย ๑๐ ศัพท์ = มรณ, กาลกิริยา, ปลย, มจฺจุ, อจฺจย, นิธน เป็นไปในลิงค์ที่มิใช่อิตถีลิงค์ [ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์] นาส, กาล, อนฺต, จวน]

อจฺจยนฺติ (กฺริ/อา)

[อติ + อิ (คติมฺหิ) + อ + อนฺติ]

ย่อมผ่านพ้นไป - ล่วงเลยไป.

แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจฺ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ์ ติ, ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจฺ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, พฤทธิ์ อิ ธาตุเป็น เอ ด้วยสูตร (กจฺ.๔๔๕) ว่า อฌเญสุ จ. พฤทธิ์ เอ เป็น อย ด้วยสูตร (กจฺ.๕๑๔) ว่า เอ อย.

อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา
ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ
อายุ ขียติ มจฺจานํ
กุนฺนทีนว โอทกํ. (เถร. ๒๕๐)

(พระเหรัญญิกานิเถระเมื่อจะเตือนน้องชายได้กล่าวว่า)

วันคืน**ย่อมผ่านพ้นไป** ชีวิตย่อมดับไป อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นไป เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยสิ้นไป ฉะนั้น.

อจฺจยนฺตีติ อติกฺกมนฺติ, ลหุ ลหุ อปคจฺฉนฺตีติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๑/๓๓๘)

บทว่า **อจฺจยนฺติ** (ผ่านพ้นไป) คือ ก้าวล่วงไป อธิบายว่า ผ่านไปอย่างรวดเร็ว.

[อโหรตฺตา = อหญฺจ รตฺติ จ อโหรตฺตํ, อโหรตฺตา วา (กลางวันและกลางคืน มีรูปว่า อโหรตฺตํ หรือ อโหรตฺตา) อห ศัพท์จัดเข้าในมโนคณะ จึงแปลง อ ของ ห เป็น โอ ด้วยสูตร (กจฺ.๑๘๓) ว่า เอเตสโม โลเป, แปลง อิ ของ รตฺติ เป็น อ ด้วยสูตร (กจฺ.๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนโต. หรือลง อ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๔๕) ว่า ทีฆาโหวสฺเสกเทเสหิ จ รตฺยา]

อจฺจยปฏิคฺคหณ (น)

[อจฺจย + ปฏิคฺคหณ]

การรับขมาโทษ, การรับอภัยโทษ.

อจฺจโยติกฺกเม โทเส. (ธาน. คาถา ๑๑๑๗)

อจฺจย ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ อติกกมะ (การละเมิด) โทสะ (โทษ)

อาจริโยติ ตฺวํ อมฺเหหิ พฺยตฺตตโร ตสฺมา โน อาจริโย โหติ อปิจ ทสนฺนํ ราชธมฺมานํ กถิตตฺตา สุมุขสฺส โทสํ ทสฺเสตฺวา **อจฺจยปฏิคฺคหณสฺส** กตตฺตาปิ ตฺวํ อมฺหากํ อาจริโย ตสฺมา อิทานิปิ โน อาจารสิกฺขาปเนน อาจริโย ภวาติ อาห.

(ชา.อฏ. ๕/๔๐๕)

บทว่า **อาจริโย** ความว่า พระองค์เป็นผู้ฉลาดกว่าข้าพระองค์ทั้งสอง ฉะนั้น ขอพระองค์ จงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสองเถิด.

อีกนัยหนึ่ง พระมหาสัตว์ทูลว่า อนึ่งพระองค์ขอจงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสองเถิด เพราะพระองค์ตรัสราชธรรม ๑๐ ประการ และเพราะพระองค์ทรงแสดงโทษแก่สุมุขหงส์แล้ว ทรงทำ**การรับขมาโทษ** (งดโทษ) เพราะฉะนั้น ขอพระองค์ จงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสอง ด้วยเหตุที่ให้ศึกษาความประพฤติ (ฝึกหัดมารยาททั่วไป) แม้ในวันนี้.

อจฺจยาสิ (กฺริ/อา)

[อติ + อิ (คติมฺหิ) + ส + อี]

แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ ติ, ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, พฤทธิ์ อิ ธาตุเป็น เอ ด้วยสูตร (กจ. ๔๔๕) ว่า อญเญสุ จ. พฤทธิ์ เอ เป็น อย ด้วยสูตร (กจ.๕๑๔) ว่า เอ อย, ลง สฺ อาคมด้วยภาวนิเทศว่า กาสตฺตํ ในสูตร (กจ. ๔๙๑) ว่า กรสฺส กาสตฺตมชฺชตนิมฺหิ, หรือด้วยการแบ่งสูตรว่า สตฺตมชฺชตฺตนิมฺหิ ในสูตรว่า กรสฺส กาสตฺตมชฺชตนิมฺหิ, ลง อา อาคมท้าย ย พยัญชนะด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น, รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น.

มีข้อสังเกตว่า:- การลง ส อาคม ย่อมมีท้ายสระธาตุที่เป็นทีฆะเท่านั้นโดยมาก เพราะมีปริภาสาว่า โยควิภาคโต อิฏฺฐปฺปสิทฺธิ (การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้ทำได้ด้วยการแบ่งสูตร) ปริภาสานี้นำมาจากคัมภีร์ปริภาเษนทุเศขระ (ข้อ ๑๒๓) มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า โยควิภาคาทิษฺฏสิทฺธิะ (การประกอบรูปศัพท์ที่ต้องการ ให้ทำได้ด้วยการแบ่งสูตร)

อจฺจเยยฺย (กฺริ/อา)

[อติ + อิ (คติมฺหิ) + อ + เอยฺย]

พึงก้าวล่วง.

สกญฺหิ ทิฏฺฐึ กถ**มจฺจเยยฺย**
ฉนฺทานุนีโต รุจิยา นิวิฏฺโฐ
สยํ สมตฺตานิ ปกุพฺพมาโน
ยถา หิ ชาเนยฺย ตถา วเทยฺย. (สุตฺตนิ. ๔๐๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า) ความจริงผู้ไปตามความพอใจ ตั้งอยู่ในความชอบใจ จะ**พึงก้าวล่วง**ทิฏฐิของตนได้อย่างไรเล่า แต่เมื่อทำตนให้เพียบพร้อม (เสมอต้นเสมอปลาย) รู้อย่างไรก็พึงพูดอย่างนั้น.

อจฺจรุจิ (กฺริ/อา)

[อติ + รุจ (ทิตฺติยํ, รุจิยํ) ภู. + อี]

รุ่งเรืองยิ่ง - ล่วงเลย, รุ่งโรจน์ล่วง (พ้น).

แปลง ติ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วย สพฺโพ จ์ ติ วินาธิการโยควิภาคะ คือการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร (กจฺ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ์ ติ โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลปฺ ซ้อน จฺ เป็น จฺจฺ, รัสสะ อี เป็น อิ.

[รุจ ธาตุในบทนี้มีอรรถ ทิตฺติ, รุจิ (รุ่งเรือง, ชอบใจ) เป็นภูวาทิคณะ ส่วน รุจ ธาตุที่มีอรรถ รุจิ (ชอบใจ) อย่างเดียว เป็นได้ทั้งทิวาทิคณะ (รุจฺจติ) และจุราทิคณะ (โรเจติ) หากมี อา อุปสรรคเป็นบทหน้ามีอรรถว่า อาจิกฺขน (การบอก) เช่น อาโรเจติ (ย่อมบอก)]

ส เว **อจฺจรุจิ** นาโค
หิมวาวฌฺเญ สิลุจฺจเย
สพฺเพสํ นาคนามานํ
สจฺจนาโม อนุตฺตโร. (เถร.๓๑๘)

(พระอุทายีเถระเมื่อจะชมเชยพระศาสดาได้กล่าวภาษิตว่า)

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นแล เป็นดุจช้างตัวประเสริฐ ทรง**รุ่งเรืองล่วงเลย**[โลกพร้อมทั้งเทวโลก] ดุจภูเขาหิมวันต์สูงกว่าภูเขาศิลาเหล่าอื่น ทรงมีพระนามว่านาคแท้จริง ทรงยอดเยี่ยมกว่าผู้ที่มีนามว่านาคทั้งหมด.

อจฺจรุจีติ อตฺตโน กายรุจิยา ญาณรุจิยา จ สเทวกํ โลกํ อติกฺกมิตฺวา รุจิ โสภิ.

(เถร.อฏ.๒/๒๖๑)

บทว่า **อจฺจรุจิ** ความว่า พระองค์รุ่งเรือง คืองดงามล่วงเลย (พ้น) โลกนี้พร้อมทั้งเทวโลกด้วยความรุ่งเรืองแห่งพระกาย (ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒) และพระญาณของพระองค์ (พุทธญาณ ๑๔, ทสพลญาณ ๑๐, เวสารัชชญาณ ๔ และอสาธารณญาณ ๖ เป็นต้น).

[**นาค** ในคำว่า **นาโค** ศัพท์แรกมีความหมายเดียวว่า "ผู้ไม่มีความชั่ว" มาจาก น (ไม่) + อาคุ (ความชั่ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ เอตสฺสาติ นาโค (นาคะ = ผู้ไม่มีความชั่ว) ดังนั้นในอรรถกถาจึงอธิบายว่า ส เว อจฺจรุจิ นาโคติ โส เอกสฺโต อาคุ์ น กโรติ ปุนพฺภวํ น คจฺฉติ, นาโค วิย พลวาติ "นาโคติ ลทฺธนาโม สมฺมาสมฺพุทฺโธ (ปาฐะว่า ส เว อจฺจรุจิ นาโค ความว่าพระองค์ไม่กระทำบาปโดยส่วนเดียว ไม่ไปสู่ภพใหม่เป็นผู้มีกำลังเหมือนช้าง ฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้พระนามว่านาค)

ส่วน **นาค** ศัพท์หลังในบทว่า **นาคนามานำ** เป็นสิเลสาลังการ (อลังการซ้อนความ) หรือตันตนัย (นัยเหมือนเส้นด้าย) เพราะ นาค ศัพท์นี้มีความหมาย ๒ นัย คือ หมายเอานาคที่เป็นสัตว์มีนาคคืองูเป็นต้น และหมายเอาเสขนาค (ผู้ไม่มีความชั่ว) เป็นต้น ดังนั้นอรรถกถาจึงอธิบายว่า สพฺเพสำ นาคนามานนฺติ อหินาคหตฺถินาคปุริสนาคานำ เสฆาเสขปจฺเจกพุทฺธนาคานำ วา (บทว่า สพฺเพสำ นาคนามานำ

ได้แก่ อหินาค นาคคืองู, หัตถินาค นาคคือช้าง, ปุริสนาค นาคคือคน. อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ เสขนาค นาคคือพระเสขะ, อเสขนาค นาคคือพระอเสขะ, ปัจเจกพุทธนาค นาคคือพระปัจเจกพุทธ, พุทธนาค นาคคือพระพุทธเจ้า)

อติ อุปสรรคในบทว่า **อจฺจรุจิ** มีอรรถ **อติกกมนะ** ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบายอติ อุปสรรคว่า อติกฺกมิตฺวา (อติกฺกมิตฺวา รุจิ) คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (หน้า ๑๕๘) ได้กล่าวถึงอรรถของ อติ อุปสรรคไว้ดังนี้ว่า

อติอิติ อติกฺกมนาติกฺกนฺตาติสยภุสตฺถาทีสุ อุปสรรคว่า อติ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า อติกฺกมน (ล่วง) อติกฺกนฺต (ล่วงเลย) อติสย (ยิ่งนัก, ดียิ่ง) ภุสตฺถ (อรรถว่ายิ่ง, จัด)]

อจฺจรุจี (ติ)

[อติจฺจ + รุจี]

ผู้มีความรุ่งเรืองล่วงเลย (สรรพสัตว์), ผู้มีความงดงามเกิน (สรรพสัตว์), ผู้มีธรรมอันน่าชอบใจหมายถึงพระอริยบุคคล ๘, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้า.

อจฺจ=อติ + อิ + ตฺวา. แปลง ตฺวา เป็น จฺจ ด้วยโมคคัลลานสูตร (๕/๑๖๗) ว่า อิโตจฺโจ หลัง อิ ธาตุแปลง ตฺวา เป็น จฺจ) = อติจฺจ, ลบ ติ อักษรด้วยสัททนีติสูตร (๑๖๗) ว่า อติจฺจสฺส วา ติโลโป.

ในวุตติ (คำอธิบายสูตร) ของสัททนีติกล่าวว่า อถวา วุตฺติรกฺขณฏฺฐาเน **อติจฺจ**สทฺทสฺส **ติ-**การโลโป โหติ (อีกนัยหนึ่ง ในกรณีที่ต้องการจะรักษากฎบังคับคาถา ให้ลบ ติ อักษรของ อติจฺจ ได้)

สพฺเพ **อจฺจรุจี** นาโค
หิมวาวฺเณ สิลุจฺจเย
สพฺเพสํ นาคนามานํ
สจฺจนาโม อนุตฺตโร. (อ. ๒/๓๐๔)

(ท่านพระอุทายีได้กราบทูลต่อไปว่า) พระองค์ผู้ไม่มีความชั่ว **ผู้มีความรุ่งเรืองล่วงเลย**สรรพสัตว์ดุจภูเขาหิมวันต์สูงกว่าภูเขาศิลาเหล่าอื่น ทรงมีพระนามว่านาคอย่างแท้จริง ทรงยอดเยี่ยมกว่าผู้ที่มีนามว่านาคทั้งหมด.

[พระคาถานี้เป็นอนุฏฐุภาฉันท์ ๘ พยางค์ ประเภทปัฐยาวัตรคาถามี ย ช ย ช คณะ ดังนั้น เพื่อให้ต้องตามคณะฉันท์ บทว่า **อติจฺจรุจี** จึงลบ ติ อักษรเป็น **อจฺจรุจี** ก็จะเหลือ ๘ พยางค์ตามที่คัมภีร์ฉันท์กำหนดไว้ ดังที่คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๗) กล่าวว่า **อติจฺจสฺส วา ติโลโป** (อีกนัยหนึ่งในที่รักษากฎบังคับของคาถา ลบ ติ อักษรของ อติจฺจ ได้)

จะอย่างไรก็ตาม คำที่ว่า ๘ พยางค์หมายเอาเฉพาะส่วนมาก แม้ฉันทลักษณ์สันสกฤต ก็อนุญาตให้มีพยางค์เกิน หรือน้อยกว่าพยางค์ที่ฉันทลักษณ์กำหนดได้]

สพฺเพ อจฺจรุจีติ สพฺพสตฺเต อติกฺกมิตฺวา ปวตฺตรุจิ. อฏฺฐมกณฺหิ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺต-รุจิตาย โสตาปนฺโน อจฺจรุจิ นาม, โสตาปนฺนํ

อติกฺกมิตฺวา ปวตฺตรุจิตาย สกทาคามี ฯเปฯ ขีณาสวํ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺตรุจิตาย ปจฺเจก-สมฺพุทฺโธ, ปจฺเจกสมฺพุทฺธํ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺต-รุจิตาย สมฺมาสมฺพุทฺโธ อจฺจรุจิ นาม.

(อ.อฏ. ๓/๑๑๒)

สองบทว่า **สพฺเพ อจฺจรุจี** (รุ่งเรืองล่วงเลยสรรพสัตว์) ได้แก่ ผู้มีความงดงามเป็นไปล่วงเลยสรรพสัตว์ อธิบายว่า แท้จริง พระโสดาบัน ชื่อว่ามีความงดงามเหลือเกิน เพราะมีความงดงามเป็นไปล่วงเลยผู้เกิดในภพที่ ๘ [เพราะพระโสดาบันจะท่องเที่ยวเกิดอยู่อย่างนานไม่เกิน ๗ ชาติ] พระสกทาคามีชื่อว่ามีความงดงามเหลือเกิน เพราะมีความงดงามเป็นไปล่วงเลยพระโสดาบัน ... พระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่ามีความงดงามเหลือเกิน เพราะมีความงดงามเป็นไปล่วงเลยพระขีณาสพ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่ามีความงดงามเหลือเกิน เพราะทรงมีความงดงามเป็นไปล่วงเลยพระปัจเจกพุทธเจ้า.

[บทว่า **สกทาคามี** ตัดบทเป็น สกิ + อาคามี นิบาตคือ สกิ มีอรรถเหมือน สกึ ที่แปลว่า ครั้งเดียว เมื่อลง ท อาคมและแปลง อิ ที่ กิ เป็น อ ก็มีรูปว่า สกทาคามี บางอาจารย์ถือว่ามาจาก สกึ + อาคามี เมื่อแปลงนิคคหิตเป็น ท ก็ควรมีรูปว่า สกิทาคามี ทำให้ใช้กันเป็นสองรูปว่า สกทาคามี และ สกิทาคามี]

อจฺจวตฺตถ (กฺริ/อา)

[อติ + วตฺถุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ตฺถ]

บินเลยไป, เป็นไปล่วง.

วตฺถุ ธาตุสันสกฤตใช้เป็น วฤตฺ ธาตุ บาลีจึงซ้อน ตฺ เป็นรูปว่า วตฺต.

แปลง ติ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วย สพฺโพ จ์ ติ วินาธิการโยควิภาคะ คือการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ที่ตามมาในสูตร (กจ.๑๙) ว่า สพฺโพ จ์ ติ โดยเว้นบทว่า สเร (ในเพราะสระ) ที่ตามมาจากสูตร สรา สเร โลป์ ซ้อน จฺ เป็น จฺจ แปลง ตฺถ วิภัตติเป็น ถ ด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น.

ตัวอย่างการแปลง ตฺถ เป็น ถ เช่น อิมา คาถา อภาสถ = อภาสิตฺถ, เมทนี สมฺปกมฺปถ = สมฺปกมฺปิตฺถ]

ตญฺจ โส สมติกฺกมฺม

ปรเมว**จฺจวตฺตถ**

ตญฺจ วาตสิขา ติกฺขา

อจฺจหาสิ พลี ทิชํ. (ชา.๑/๑๘๗)

นกแร้งสุปัตตะนั้น (ไม่เชื่อฟังคำของบิดา) ได้**บินเลย**สถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป สายลมอันแรงกล้า ได้พัดกระหน่ำนกแร้งตัวแข็งแรงนั้น (ให้พบความพินาศแล้ว).

[เรื่องนี้มาในนวกนิบาต คิชฌชาดก พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนเรื่องบุคคลผู้ไม่ทำตามคำสอนของผู้ใหญ่ได้ถึงความพินาศ โดยทรงตรัสเล่าเรื่องของลูกนกแร้งสุปัตตะ เป็นตัวอย่างว่า

มีนกแร้งชื่อสุปัตตะ แข็งแรง กล้าหาญ บินได้ไกล เลี้ยงพ่อแม่ผู้แก่เฒ่าอยู่ที่คิชฌบรรพต ชื่อปริสังกุปถะ ทุกวันจะนำเอามันข้นของงูเหลือมมาให้พ่อแม่ แต่พ่อของนกแร้งรู้อยู่ว่า

ลูกมักชอบบินสูงเกินไป จึงคอยสอนอยู่เป็นประจำว่า ลูกเอ๋ย เมื่อใดเจ้ารู้ว่า แผ่นดินที่ทะเลล้อมรอบ กลมเหมือนวงล้อลอยอยู่ในน้ำ จงกลับแค่นั้น อย่าบินไปเกินกว่านั้น.

อยู่มาวันหนึ่ง ลูกนกแร้งนั้นได้บินออกไปหาอาหารตามปกติ และได้เห็นแผ่นดินที่มีทะเลล้อมรอบ กลมเหมือนวงล้อ ดังที่ได้ฟังมาจากพ่อ แต่ก็ไม่สนใจบินเลยสถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป ทันใดนั้นสายลมเวรัมภาอันแรงกล้าได้พัดกระหน่ำ ให้ลูกนกแร้งถึงความพินาศ และไม่อาจบินกลับได้อีกเลย ส่วนลูกเมียและนกแร้งเหล่าอื่นที่อาศัยมันเลี้ยงชีวิต ทั้งหมดพลอยถึงความพินาศไปด้วย พระพุทธองค์ได้สรุปพระธรรมเทศนาว่า ผู้ใดไม่เชื่อฟังคำของผู้ใหญ่ ประพฤติเกินขอบเขตย่อมเดือดร้อน เหมือนนกแร้งที่ละเมิดคำสอน ผู้นั้นแลย่อมถึงความพินาศ เพราะไม่ทำตามคำสอนของผู้ใหญ่

อติ อุปสรรคในบทว่า **อจฺจวตฺตถ** มีอรรถอติกฺกนฺต (ล่วงเลย) ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบายบทนี้ว่า ปรเมวจฺจวตฺตถาติ ปิตรา อกฺขาตฏฺฐานโต ปรํ อติวตฺโตว (บาทคาถา ว่า ปรเมวจฺจวตฺตถ ความว่า บินเลยสถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป)]

อจฺจสรา๑ (ถี)

[อติ + สร ธาตุ (คตฺยำ) ภู. + อ + อา]

แล่นเกินไป, การล่วงไป, เกินไป, เกินวิสัย. (เลยเถิด, เกินขอบเขต[ของความประพฤติที่ถูกต้อง], ยกตน, ยะโสโอหัง, หยิ่งผยอง, เกินขอบเขตของความเข้าใจ, สุดวิสัยที่จะจับความได้ หรือเข้าใจ[ปัญหา]

แปลง ติ เป็น จ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วย สพฺโพ จ์ ติ วินาธิการโยควิภาคะ. ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ลง อา ปัจจัยในอิตถีลิงค์ด้วยสูตร (กจ.๒๓๗) ว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์)

อติ อุปสรรคในบทว่า อจฺจวตฺตถ มีอรรถอติกฺกนฺต (ล่วงเลย, ล่วงเกินขอบเขต)

สร ธาตุ เป็นธาตุที่นิยมใช้ในบาลี หากเป็นภูวาทิคณะ (หมวดภูธาตุ) ใช้ในความหมายว่า สติอุกฺกณฺฐหีสาสทฺเทสุ (ระลึกได้, เกียจคร้าน, กระสัน-ฟุ้งซ่าน, เบียดเบียน, ออกเสียง) หากเป็นจุราทิคณะ (หมวดจุรธาตุ) ใช้ในความหมายว่า อกฺเขปวิตฺถาเร (ซัดไป – ละทิ้ง, ขยาย – พิสดาร) หากเป็นทั้งภูวาทิ-คณะและจุราทิคณะ ใช้ในความหมายว่า คตฺยำ (ไป – ถึง – บรรลุ – เป็นไป)

เมื่อมีอุปสรรคเป็นบทหน้า ก็มีความหมายแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปริบทตามความเหมาะสม ด้วยเหตุดังกล่าว อรรถของธาตุที่คัมภีร์ธาตุกล่าวไว้นั้น มุ่งแสดงว่า ธาตุเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยาเป็นหลัก แต่ยังมีอรรถของธาตุอีกมากที่ท่านมิได้แสดงไว้ อรรถดังกล่าว พึงทราบตามอุทาหรณ์ในพระบาลี ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๕๑๗-๑๘) กล่าวว่า

กฺริยาวาจิตฺตมาขฺยาตุ-
เมเกกตฺโถ นิทสฺสิโต
ปโยคโตญฺเญ วิญฺเญยฺยา
อเนกตฺถา หิ ธาตโว.
เนื้อความของธาตุหนึ่งๆ แสดงไว้ เพื่อกล่าวว่าธาตุเป็นศัพท์แสดงกิริยา บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอื่นตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก

เยเนกตฺถธรา จรนฺติ วิวิธา
นาถสฺส ปาเจ วเร
เตเนกตฺถธราว โหนฺติ
สหิตา นานูปสคฺเคหิ เว
ธาตูนำ ปน เตสมตฺถปรมำ ขีณาสเว ปณฺฑิเต
วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามติยุเต โก สพฺพโส ภาสติ.
ธาตุต่างๆ เหล่าใดทรงเนื้อความอันมาก ย่อมปรากฏในพระบาลีอันประเสริฐของพระนาถะ ธาตุเหล่านั้น เมื่อประกอบด้วยอุปสรรคต่างๆ ย่อมทรงเนื้อความอันมากโดยแท้
ยกเว้นบัณฑิตผู้กอปรด้วยปฏิสัมภิทาญาณ สิ้นอาสวะแล้ว ใครเล่าจะกล่าวเนื้อความอันยิ่งของธาตุเหล่านั้นได้]
ดู อจฺจาสรา

อจฺจสรา[๒] (กฺริ/อา)

[อติ + อ + สร (คตฺยำ) + อา]

ลง อ อาคมหน้าธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๑๙) ว่า อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ, แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจฺ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จำ ติ, ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจฺ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน. ลง อา อัชชตนีวิภัตติ ด้วยสูตร (กจฺ.๔๑๙) ว่า สมีเปชฺชตนี.
อติ อุปสรรค มีอรรถ อติกฺกนฺต (การล่วงเลย) คือ การล่วงขอบเขต.

แล่นเกินไป, ล่วงเกินแล้ว, ล่วงไปแล้ว, เกินวิสัย. เกินขอบเขตของความเข้าใจ, สุดวิสัยที่จะจับความได้หรือเข้าใจ.

สาวตฺถิยำ ฯเปฯ อาราเม. เตน โข ปน สมเยน เทฺว ภิกฺขู สมฺปโยเชสุ.
ตตฺเรโก ภิกฺขุ **อจฺจสรา**. อถ โข โส ภิกฺขุ ตสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก อจฺจยำ อจฺจยโต เทเสติ โส ภิกฺขุ นปฺปฏิคฺคณฺหาติ. อถ โข สมฺพหุลา ภิกฺขู เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสุ อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตำ นิสีทึสุ. เอกมนฺตำ นิสินฺนา โข เต ภิกฺขู ภควนฺตำ เอตทโวจุำ “อิธ ภนฺเต เทฺว ภิกฺขู สมฺปโยเชสุำ ตตฺเรโก ภิกฺขุ **อจฺจสรา** อถ โข โส ภนฺเต ภิกฺขุ ตสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก อจฺจยำ อจฺจยโต เทเสติ โส ภิกฺขุ นปฺปฏิคฺคณฺหาตีติ. (สำ.๑/๒๔๑)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของ อนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น ภิกษุ ๒ รูปได้โต้เถียงกัน
ในการโต้เถียงกันนั้น ภิกษุรูปหนึ่งพูด**ล่วงเกินแล้ว** ครั้งนั้น ภิกษุผู้พูดล่วงเกินนั้นขอโทษในที่อยู่ของภิกษุนั้น แต่ภิกษุนั้นไม่ยกโทษให้ ลำดับนั้น ภิกษุจำนวนมาก พากันเข้า

ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาท แล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ภิกษุ ๒ รูปโต้เถียงกัน ในการโต้เถียงกันนั้น ภิกษุรูปหนึ่งพูด**ล่วงเกินแล้ว** ลำดับนั้น ภิกษุผู้พูดล่วงเกินขอโทษในที่อยู่ของภิกษุนั้น แต่ภิกษุนั้นไม่ยกโทษให้ พระพุทธเจ้าข้า.

อจฺจสราติ อติกฺกมิ, เอโก ภิกฺขุ เอกำ ภิกฺขุ๋ อติกฺกมฺม วจนำ อโวจาติ อตฺโถ.

(สำ.อฏ.๑/๓๒๔)

บทว่า **อจฺจสรา** ได้แก่ ล่วงเกิน.

อธิบายว่า ภิกษุรูปหนึ่ง ได้กล่าวคำล่วงเกินภิกษุรูปหนึ่ง.

อุปาสโก ธมฺมทินฺนาเถริยา ญาณสฺส สูรภาวำ ญตฺวา อตฺตโน อธิคตฏฺฐาเน ปฏิปาฏิยา ตีสุ มคฺเคสุ สพฺพากาเรน ปญฺเห ปุจฺฉิตฺวา อุคฺคหวเสน อรหตฺตมคฺเคปิ ปุจฺฉิ. ธมฺมทินฺนาเถรีปิ อุปาสกสฺส ยาว อนาคามิผลาว วิสยภาวำ ญตฺวา “อิทานิ อตฺตโน วิสยำ อติกฺกมิตฺวา ฐาตีติ ตำ นิวตฺเตนฺตี “**อจฺจสรา** อาวุโส วิสาข ปญฺเห นาสกฺขิ ปญฺหานำ ปริยนฺตำ คเหตุ๋ นิพฺพาโนคธญฺหิ อาวุโส วิสาข พฺรหฺมจริยำ นิพฺพานปรายณำ นิพฺพานปริโยสานำ. อากงฺขมาโน จ ตฺวำ อาวุโส วิสาข ภควนฺตำ อุปสงฺกมิตฺวา เอตมตฺถำ ปุจฺเฉยฺยาสิ. ยถา จ เต ภควา พฺยากโรติ ตถา นำ ธาเรยฺยาสีติ อาห. (อำ.อฏ.๑/๒๗๙)

วิสาขอุบาสกทราบว่า พระธรรมทินนาเถรีมีญาณแก่กล้า จึงถามปัญหาโดยอาการทุกอย่างในมรรค ๓ ตามลำดับ ในฐานะที่ตนบรรลุแล้ว ทั้งยังถามปัญหาแม้ในอรหัตตมรรค ด้วยอำนาจการเล่าเรียน แม้พระธรรมทินนาเถรีก็รู้ว่า อุบาสกมีวิสัยเพียงอนาคามิผลเท่านั้น คิดว่า บัดนี้ อุบาสกจะแล่นเกินวิสัยของตนไป เมื่อจะทำให้อุบาสกนั้นกลับ จึงกล่าวว่า “ท่านวิสาขะ ท่าน**แล่นเกิน**ปัญหาไปแล้ว ท่านไม่อาจกำหนดที่สุดแห่งปัญหาได้ เพราะพรหมจรรย์มีนิพพานเป็นที่หยั่งลง มีนิพพานเป็นจุดหมาย มีนิพพานเป็นที่สุด ถ้าท่านยังหวังอยู่ก็ควรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามเนื้อความนี้เถิด พระผู้มีพระภาคทรงตอบแก่ท่านอย่างไร ท่านควรทรงจำคำตอบไว้อย่างนั้นเถิด”[1]

อจฺจสราติ อปุจฺฉิตพฺพำ ปุจฺฉนฺโต ปญฺหำ อติกฺกมิตา อโหสีติ อตฺโถ. (อำ.ฏี. ๑/๑๙๖)

บทว่า **อจฺจสรา** ความว่า ท่านถามปัญหาที่ไม่ควรถาม ได้เป็นผู้แล่นเกิน[ขอบเขต]ปัญหาไปแล้ว.

[บทว่า อจฺจสรา ลงอัชชัตตนีวิภัตติ อัตตโนบท ปฐมบุรุษ เอกพจน์ ด้วยเหตุผลดังนี้

๑. เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น (วันนี้)

๒. พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายด้วย อี วิภัตติ (อติกฺกมิ) และบทว่า อโวจ (อ + วจ + อา) การที่จะแปลง อ ของ วจ ธาตุ เป็น โอ ได้นั้น จะต้องอาศัยนิมิตตะ เป็นอัชชัตตนีวิภัตติ ตามข้อกำหนดทางไวยากรณ์ จากนั้น รัสสะ อา วิภัตติเป็น อ

๓. พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายด้วยบทที่ ลง อี วิภัตติ และ ส อาคม (อติกฺกมิตา อโหสิ[อ + หุ + ส + อี])

อนึ่ง ตัวอย่างที่ ๒ ตามหลักภาษาแล้ว ควรขึ้น ภวำ (ท่าน) มาเป็นประธาน แต่ก็จะไม่สอดคล้องกับประโยคข้อความต่อมาว่า อากงฺขมาโน จ ตฺวำ...ปุจฺเฉยฺยาสิ...ธาเรยฺยาสิ ดังนั้น บทนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นวิภัตติวิปัลลาส

อีกนัยหนึ่ง ตัวอย่างที่ ๒ นั้น อาจกล่าวได้ว่า บทว่า **อจฺจสรา** เป็นการลง โอ วิภัตติฝ่ายปรัสสบท มัธยมบุรุษ เอกพจน์ก็ได้ จากนั้นแปลง โอ เป็น อา ด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น เหมือนการแปลง โอ เป็น อิ, แปลง อา เป็น ตฺถ และแปลง อ เป็น อำ เป็นต้น]

อจฺจสริ (กฺริ/อา)

[อติ + อ + สร ธาตุ (คตฺยำ) + อี]

แล่นเลยไป, ล่วงเลย, ไปเกินขอบเขต, เกินธง.

อติ อุปสรรค มีอรรถ อติกฺกนฺต (การล่วงเลย) คือ การล่วงเลยขอบเขต, เขตแดน

ลง อ อาคมหน้าธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๑๙) ว่า อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ, แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ ลง อี อัชชตนีวิภัตติด้วยสูตร (กจ.๔๑๙) ว่า สมีเปชฺชตนี, รัสสะ อี เป็น อิ.

เอโก จรำ โคคเวโส
มูฬฺโห **อจฺจสรี** วเน
อรญฺเญ อิริเณ วิวเน
นานากุญฺชรเสวิเต. (ชา.๑/๓๘๑)

(ต่อแต่นั้นไป พราหมณ์จึงกล่าวว่า)
เมื่อข้าพระพุทธเจ้าผู้เดียวเที่ยวแสวงหาโค ได้หลง**ล่วงเลย**เข้าไปในป่าเปลี่ยวที่แห้งแล้ง กันดาร เงียบสงัด ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยแห่งช้างนานาชนิด.

อจฺจสรินฺติ มนุสฺสปถำ อติกฺกมิตฺวา หิมวนฺตำ ปาวิสึ. (ชา.อฏ. ๕/๗๕)

บทว่า **อจฺจสรึ** ความว่า หลงทางล่วงเลยเขตแดนมนุษย์เข้าไปสู่ป่าหิมพานต์.

อจฺจสารี (กฺริ/อา)

[อติ + อ + สร ธาตุ (คตฺยำ) + อี]

แล่นเลยไป, ก้าวหน้า - ล้ำหน้าเกินไป.

ลง อ อาคมหน้าธาตุ แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ ลง อี อัชชตนีวิภัตติด้วยสูตร (กจ. ๔๑๙) ว่า สมีเปชฺชตนี. ทีฆะ อ ที่ ส เป็น อา เพื่อให้ออกเสียงสะดวก (สุขุจฺจารณ). อติ อุปสรรค มีอรรถ อติกฺกนฺต (การล่วงเลย) คือ การล่วงเลยขอบเขต - เขตแดน.

โย **นาจฺจสารี** น ปจฺจสารี
สพฺพำ อจฺจคมา อิมำ ปปญฺจำ
โส ภิกฺขุ ชหาติ โอรปารำ
อุรโค ชิณฺณมิวตฺตจำ ปุราณำ. (สุตฺตนิ.๒๘๐-๑)

ภิกษุใดไม่**แล่นเลยไป** (ไม่ทำความเพียรให้ตึงเกินไป) ไม่ให้หย่อนเกินไป ล่วงพ้นปปัญจ-

ธรรมได้ทั้งหมด ภิกษุนั้นชื่อว่าละฝั่งในได้ ดุจงูลอกคราบทิ้งไป ฉะนั้น.

โย นาจฺจสารีติ เอตฺถ โย นาจฺจสารีติ โย นาติธาวิ. น ปจฺจสารีติ น โอหียิ. กึ วุตฺตํ โหติ? อจฺจารทฺธวีริเยน หิ อุทฺธจฺเจ ปตนฺโต อจฺจาสรติ อติสิถิเลน โกสชฺเช ปตนฺโต ปจฺจาสรติ.

(สุตฺตนิ.อฏ.๑/๑๙)

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคาถานี้ว่า **โย นาจฺจสารี** เป็นต้นดังต่อไปนี้:-

สองบทว่า **โย นาจฺจสารี** ได้แก่ ภิกษุใด ไม่แล่นเลยไป. บทว่า น ปจฺจสารี คือ ไม่ล้าอยู่. มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ก็ภิกษุใดตกไปอยู่ในอุทธัจจะ ด้วยปรารภความเพียรเกินไป ชื่อว่าแล่นเลยไป เมื่อตกไปในโกสัชชะ ด้วยความเพียรที่หย่อนเกินไป ชื่อว่าล้าอยู่...

[ตัวอย่างในคาถานี้ชื่อว่า เวตาลียคาถา จัดเข้าอยู่ในคาถามาตราพฤติ (คาถาที่นับมาตรา) ประเภทโอปัจฉันทสกคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร ย คณะ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร ย คณะ จะเห็นได้ว่า ในคาถานี้ บาทแรกมี ร ย คณะ คือ คำว่า รี น ปจฺ (๑ ๒ ๑), จสารี (๑ ๒ ๒) ท้าย ๖ มาตรา คือ โย นาจฺจสา (๒ ๒ ๑ ๑) โดยคำว่า สา ให้ถือว่าเป็นลหุ (๑) บาทที่ ๓ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า หาติ โอ (๑ ๒ ๑), รปารํ (๑ ๒ ๒) อยู่ท้าย ๖ มาตรา คือ โส ภิกฺขุ ช (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๒ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า มา อิมํ (๒ ๑ ๒), ปปญฺจํ (๑ ๒ ๒) ท้าย ๘ มาตรา คือ สพฺพํ อจฺจค (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร ย คณะ คือ คำว่า วตฺตจฺ (๒ ๑ ๒), ปุราณํ (๑ ๒ ๒) ท้าย ๘ มาตรา คือ อุรโค ชิณฺณมิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นโอปัจฉันทสกะ.

ในคาถานี้ บาทแรกได้ทีฆะ อ ที่ ส เป็น อา นาจฺจสารี เพื่อให้ออกเสียงได้สะดวก แต่ให้ถือว่าเป็นลหุ (๑ มาตรา) เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ และเพื่อให้สอดคล้องกับคำว่า ปจฺจสารี ตามนัยอลังการะ.

เวตาลียะ คือ คาถาที่คล้ายกับต้นตาลพิเศษ กล่าวคือ ต้นตาลเป็นต้นไม้พิเศษกว่าต้นไม้ทั่วไปเพราะไม่มีแก่น ดังนั้น จึงจัดเข้าในพวกต้นหญ้า (ติณชาติ) เวตาลียคาถานี้เป็นคาถามาตราพิเศษ คือมีลักษณะผสมกับคณะในคาถาวรรณพฤติอันได้แก่ ร คณะ (๒ ๑ ๒) ที่เกิน ๔ มาตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสโส ตาโล วิตาโล (ต้นตาลพิเศษ ชื่อว่า วิตาละ) วิตาโล วิยาติ วิตาลํ คาถาที่เหมือนต้นตาลพิเศษ ชื่อว่า วิตาละ) วิตาลํ เอว เวตาลียํ (คาถาที่เหมือนต้นตาลนั่นแหละ ชื่อว่า เวตาลียะ) สำเร็จรูปมาจาก วิตาล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ ลง อี อาคม

โอปัจฉันทสกะ คือ คาถาที่ใกล้กับเวตาลียะ คาถา มีวิเคราะห์ว่า ฉนฺทโส ภวํ โอปจฺฉนฺทสํ (คาถาอันมีในที่ใกล้[เวตาลียะ]คาถา ชื่อว่า โอปัจฉันทสะ) โอปจฺฉนฺทสเมว โอปจฺฉนฺทสกํ (โอปัจฉันทสกคาถานั่นแหละ ชื่อว่า โอปัจ-ฉันทสกะ) ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์]

อจฺจหาสิ (กฺริ/อา)

[อติ + อ + หร (หรเณ) + ส + อี]

นำไปยิ่งแล้ว, พัดกระหน่ำ.

ลง อ อาคมหน้าธาตุ แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ แปลง ร ที่สุดธาตุเป็น อา ด้วยโมคคัลลานสูตร (๖/๒๘) ว่า อาทีอาทีสุ หรสฺสา (แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุของ หร เป็น อา ในเพราะ อา และ อี วิภัตติเป็นต้น) ตามมติคัมภีร์กัจจายนะและปทรูปสิทธิให้แปลง ร ที่สุดธาตุเป็น อา ด้วยมหาสูตร. ลง ส อาคมด้วยการแบ่งสูตรว่า สตฺตมฺชฺชตนิมฺหิ ในสูตร (กจ.๔๙๑) ว่า กรสฺส กาสตฺตมฺชฺชตนิมฺหิ. รัสสะ อี เป็น อิ.

ตญฺจ โส สมติกฺกมฺม

ปรเมวจฺจวตฺตถ

ตญฺจ วาตสิขา ติกฺขา

อจฺจหาสิ พลึ ทิชำ. (ชา.๑/๑๘๗)

นกแร้งสุปัตตะนั้น (ไม่เชื่อฟังคำของบิดา) ได้**บินเลย**สถานที่ที่บิดาบอกนั้นไป สายลมอันแรงกล้า **ได้พัดกระหน่ำ**นกแร้งตัวแข็งแรงนั้น (ให้พบความพินาศแล้ว).

อจฺจาจรติ (กฺริ/อา)

[อติ + อา + จรติ]

ย่อมประพฤติล่วงละเมิด, ยั่วยวน.

จรติ=จร ธาตุ (อาจาเร) + อ + ติ. แปลง ติ เป็น จฺ, ซ้อน จฺ. จร ธาตุมี อา เป็น บทหน้ามีอรรถ อาจาระ (ประพฤติ)

จตฺตาลีสาย ขลุ สมฺม ปุณฺณมุข ราเนหิ อิตฺถี ปุริสำ **อจฺจาจรติ** วิชมฺภติ,วินมติ, วิลสติ, วิลชฺชติ, นเขน นขำ ฆฏเฏติ, ปาเทน ปาทำ อกฺกมติ, กฏเฐน ปถวึ วิเลขติ, ฯเปฯ สิรสำ มุญฺจติ, สิรสำ พนฺธติ. อิเมหิ ขลุ สมฺม ปุณฺณมุข จตฺตาลีสาย ราเนหิ อิตฺถี ปุริสำ อจฺจาวทติ.

(ชา. ๒/๑๒๑)

(นกกุณาละกล่าวว่า)

ปุณณมุขะเพื่อนเอ๋ย นัยว่า หญิงย่อม**ยั่วยวน**ชาย ด้วยเหตุ ๔๐ คือ บิดกาย ก้มลง เยื้องกราย ทำละอาย เอาเล็บถูกัน เอาเท้าเหยียบกัน เอาไม้ขีดแผ่นดิน ...สยายผม เกล้าผม ปุณณมุขะเพื่อนเอ๋ย นัยว่า หญิงย่อมยั่วยวนชายด้วยเหตุ ๔๐ เหล่านี้

อจฺจาจรตีติ อติกฺกมฺม จรติ สามิกสฺส สนฺติเก ตาว อญฺญสฺส นิมิตฺตำ ทสฺเสตีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๗๐)

บทว่า **อจฺจาจรติ** (ยั่วยวน) คือ ประพฤติล่วงละเมิด (สามี) อธิบายว่า หญิงถึงอยู่ในสำนักของสามีก็ยังแสดงนิมิตแก่ชายอื่น.

อจฺจาทร (ปุ)

[อติ + อาทร]

ความเคารพยิ่ง, ความเอื้อเฟื้ออย่างยิ่ง, ความให้เกียรติอย่างสูง.

สจฺจนฺติ ภควโต พฺรหฺมสมตฺตำ อารพฺภ **อจฺจาทเรน** สปถำ กโรติ. กถำ อุปปชฺชตีติ **อจฺจาทเรเนว** ปุนปิ ปุจฺฉติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๔๓)

บทว่า **สจฺจํ** ได้แก่ พราหมณ์ปรารภความที่พระผู้มีพระภาคเป็นผู้เสมอด้วยพรหม จึงตั้งคำถาม ด้วย**ความเคารพยิ่ง**.

สองบทว่า **กถํ อุปปชฺชติ** (บุคคลเข้าถึงพรหมได้อย่างไร) พราหมณ์ถามซ้ำอีกด้วย**ความเคารพยิ่ง**.

อจฺจาทาน (น)

[อติ + อา + ทา (อาทาเน) + ยุ]

การยึดถืออย่างยิ่ง, การบั่น - ตัด.

แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ แปลง ยุ เป็น อน ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนํ.

ดู อจฺจาธาน

อจฺจาทานฏฺฐาน (น)

[อจฺจาทาน + ฐาน]

ที่ยึดถืออย่างยิ่ง,

ที่รองรับการบั่น – ตัด = เขียง.

[สตฺติสูลูปมา กามา ขนฺธานํ อธิกุฏฺฏนา ยํ ตฺวํ กามรตึ พฺรูสิ อรตี ทานิ สา มมํ.

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

กามทั้งหลายเปรียบด้วยหอกและหลาว เป็นเขียงรองสับขันธ์ทั้งหลาย บัดนี้เรา ไม่มีความยินดีในกามที่ท่านพูดถึง]

อธิกุฏฏนาติ ฉินฺทนาธิฏฺฐานา **อจฺจาทานฏฺฐานนฺติ** อตฺโถ. ยโต ขนฺเธ อจฺจาทาย สตฺตา กาเมหิ เฉชฺชเภชฺชํ ปาปุณนฺติ.

(เถรี.อฏ. ๖๗)

บทว่า **อธิกุฏฺฏนา** (เป็นเขียงรองสับ) ได้แก่ เป็นที่ตั้งมั่นเพื่อการตัด ความว่า **เป็นที่ยึดถืออย่างยิ่ง** เพราะสัตว์ทั้งหลาย ยึดถืออย่างยิ่งซึ่งขันธ์ทั้งหลายแล้ว ย่อมถึงการถูกประหาร ถูกทำลายด้วยกามทั้งหลาย.

อจฺจาทาย (กฺริ/วิ)

[อติ + อา + ทา (อาทาเน) + ตฺวา]

ยึดถืออย่างยิ่ง, บั่น - ตัดแล้ว.

แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย (แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุทั้งปวงเป็น ย ได้บ้าง)

อธิกุฏฺฏนาติ ฉินฺทนาธิฏฺฐานา อจฺจาทานฏฺฐานนฺติ อตฺโถ. ยโต ขนฺเธ **อจฺจาทาย** สตฺตา กาเมหิ เฉชฺชเภชฺชํ ปาปุณนฺติ.

(เถรี.อฏ. ๖๗)

บทว่า **อธิกุฏฺฏนา** (เป็นเขียงรองสับ) ได้แก่ เป็นที่ตั้งมั่นเพื่อการตัด ความว่า เป็นที่ยึดถืออย่างยิ่ง เพราะสัตว์ทั้ง**หลายยึดถืออย่างยิ่ง** ซึ่งขันธ์ทั้งหลายแล้ว ย่อมถึงการถูกประหาร ถูกทำลายด้วยกามทั้งหลาย.

อจฺจาธาน (น)

[อติ + อาธาน] เขียง.

อาธาน = อติ + อา + ธา + ยุ.

อาฆาตนภณฺฑิกา อธิกุฏฺฏนกพิงฺครํ, ยํ **อจฺจาธาน**นฺติปิ วุจฺจติ. (ที.ฏี. ๒/๗๓)

คำว่า อาฆาตนภณฺฑิกา เป็นท่อนไม้สำหรับตัด ซึ่งเรียกว่า อัจจาธานะ (เขียง).

อจฺจาธานฏฺฐาน (น)

[อจฺจาธาน + ฐาน]

ที่รองรับการตัด = เขียง.

ดู อจฺจาทานฏฺฐาน

อจฺจาธาย (กฺริ/วิ)

[อติ + อา + ธา + ตฺวา]

แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนำ โย.

ซ้อน (ซ้อนพระบาทเหลื่อมกัน), ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า.

อถ โข ภควา ทกฺขิเณน ปสฺเสน สีหเสยฺยำ กปฺเปสิ ปาเท ปาทำ อจฺจาธาย สโต สมฺปชาโน อุฏฺฐานสญฺญำ มนสิกริตฺวา. อายสฺมา ปน จุนฺทโก ตตฺเถว ภควโต ปุรโต นิสีทิ. (ที. ๒/๑๑๑)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสีหไสยาสโดยพระปรัศว์เบื้องขวา **ทรงซ้อน**พระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดพระทัยพร้อมจะเสด็จลุกขึ้น ส่วนท่านพระจุนทกะนั่งเฝ้าอยู่เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคในที่นั้น.

อจฺจาธายาติ อติอาธาย, อีสกำ อติกฺกมฺม ฐเปตฺวา. (ที.อฏ. ๒/๑๖๖)

บทว่า **อจฺจาธาย** (ซ้อน) ได้แก่ เหลื่อมกัน คือ วางเลยกันไปเล็กน้อย.

[สีหไสยา=นอนอย่างราชสีห์ นอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติ สัมปชัญญะ กำหนดใจถึงการลุกขึ้น]

ชาคริยำ อนุยุตฺตา ภวิสฺสาม. ทิวสำ จงฺกเมน นิสชฺชาย อาวรณีเยหิ ธมฺเมหิ จิตฺตำ ปริโสเธสฺสาม. รตฺติยา ปฐมำ ยามำ จงฺกเมน นิสชฺชาย อาวรณีเยหิ ธมฺเมหิ จิตฺตำ ปริโสเธสฺสาม. รตฺติยา มชฺฌิมำ ยามำ ทกฺขิเณน ปสฺเสน สีหเสยฺยำ กปฺเปสฺสาม ปาเท ปาทำ **อจฺจาธาย** สโต สมฺปชาโน อุฏฺฐานสญฺญำ มนสิ กริตฺวา. รตฺติยา ปจฺฉิมำ ยามำ ปจฺจุฏฺฐาย จงฺกเมน นิสชฺชาย อาวรณีเยหิ ธมฺเมหิ จิตฺตำ ปริโสเธสฺสามาติ เอวญฺหิ โว ภิกฺขเว สิกฺขิตพฺพำ. (ม.๑/๔๒๓)

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอควรศึกษาอย่างนี้ว่า พวกเรา จักเป็นผู้ประกอบความเป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ จักชำระจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้น[จิต]ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ตลอดยามต้นแห่งราตรี จักชำระจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้น[จิต] ด้วยการจงกรมและการนั่ง สำเร็จสีหไสยาส โดยข้างเบื้องขวา **ซ้อน**เท้าเหลื่อมเท้า มีสติ มีปัญญา หยั่งเห็นทำความหมายในอันลุกขึ้นไว้ในใจตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นแล้ว ทำจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้น[จิต] (นิวรณ์ ๕) ด้วยการจงกรม การนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี.

[คำว่า **สโต** (มีสติ[ทุกเมื่อ])หมายความว่า พึงเป็นผู้มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง โดยประกอบด้วยความเป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ ตลอดยามต้น ยามท่ามกลาง และยามปลาย

คำว่า **สมฺปชาโน** (มีปัญญาหยั่งเห็น) คือ หยั่งเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง อันได้แก่ สภาวลักษณะ (ลักษณะพิเศษของรูปนาม) ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี และสามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไปของรูปนาม) คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) และไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)

คำว่า **จงกรม** มาจากคำสันสกฤตว่า **จงฺกฺรม** หมายถึง การเดินไปมาในสถานที่แห่งเดียว เพื่อผ่อนคลายความเมื่อยจากการนั่ง หรือเพื่อเจริญสติระลึกรู้ปัจจุบัน. การเดินจงกรมก่อนจะนั่งกรรมฐาน ในการเจริญวิปัสสนานั้น เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ ทรงเน้นเป็นเบื้องแรก เพราะการเดินจงกรมนั้นก่อให้เกิดสมาธิได้เร็วกว่าการนั่งกรรมฐาน ในสมัยพุทธกาลมีภิกษุบางรูปบรรลุธรรม ด้วยการเดินจงกรมอย่างเดียว เช่น พระสุภัททะผู้เป็นสาวกรูปสุดท้าย ผู้บรรลุธรรมด้วยการสั่งสอนของพระพุทธองค์ ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตร (ที.อฏ.๒/๑๙๗-๘) กล่าวว่า ท่านฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้วไปเดินจงกรมในป่าสาละ และได้บรรลุธรรมในขณะเดินจงกรมนั่นเอง

บทกริยาว่า **สิกฺขิตพฺพํ, สิกฺขติ** ที่พบในพระไตรปิฎกมักใช้ในความหมายว่า **ศึกษา** อันเป็นการเรียนรู้ด้วยตัวเอง จากประสบการณ์ตรง หมายถึง การเรียนปฏิบัติ ดังคำว่า ศีล-สิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขา แต่บทกริยาที่ใช้ในความหมายว่า ศึกษา อันเป็นการเรียนรู้ด้วยสัญญา มักประกอบใช้เป็น อุคฺคณฺหาติ, ปริยาปุณาติ หมายถึง การเรียนด้วยการจดจำ (สัญญา)]

อจฺจาภิกฺขณสํสคฺค (ปุ)

[อติ + อภิกฺขณ + สํสคฺค]

การคลุกคลีกันมากเกินไป - พร่ำเพรื่อเกินไป, การคลุกคลีกันเนืองๆ - เป็นประจำ.

อจฺจาภิกฺขณสํสคฺคา

อสโมสรเณน จ

เอเตน มิตฺตา ชีรนฺติ

อกาเล ยาจนาย จ. (ชา. ๒/๔๘)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

หมู่มิตรย่อมแหนงหน่ายกัน เพราะเหตุ ๓ ประการนี้ คือ เพราะ**คลุกคลีพร่ำเพรื่อเกินไป** เพราะไม่ร่วมสโมสรกัน (ห่างเหินกัน) และเพราะขอในเวลาไม่ควร[ขอ].

อจฺจาภิกฺขณสํสคฺคาติ

อติวิย อภิณฺหสํสคฺเคน. (ชา.อฏ. ๕/๒๔๗)

บาทคาถาว่า **อจฺจาภิกฺขณสํสคฺคา** คือ ด้วยความคลุกคลีกันมากเกินไป.

อจฺจายต (ติ)

[อติ + อายต=อา + ยต (ยตเน) + อ]

แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจฺ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ ติ, ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจฺ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน.

ขึงตึงเกินไป (คือมีระดับเสียงสูงต่ำไม่ละเอียดเท่ากัน[เสียงแข็ง]).

ตํ กึ มญฺญสิ โสณ กุสโล ตฺวํ ปุพฺเพ อคาริกภูโต วีณาย ตนฺติสฺสเรติ? “เอวํ ภนฺเตติ.

ตํ กึ มญฺญสิ โสณ ยทา เต วีณาย ตนฺติโย **อจฺจายตา** โหนฺติ อปิ นุ เต วีณา ตสฺมึ สมเย สรวตี วา โหติ กมฺมญฺญา วาติ? “โน เหตํ ภนฺเตติ. ตํ กึ มญฺญสิ โสณ ยทา เต วีณาย ตนฺติโย อติสิถิลา ฯเปฯ ยทา เต วีณาย ตนฺติโย เนว อจฺจายตา โหนฺติ นาติสิถิลา สเม คุเณ ปติฏฺฐิตา อปิ นุ เต วีณา ตสฺมึ สมเย สรวตี วา โหติ กมฺมญฺญา วาติ? “เอวํ ภนฺเตติ. เอวเมว โข โสณ อจฺจารทฺธวีริยํ อุทฺธจฺจาย สංวตฺตติ อติลีนวีริยํ โกสชฺชาย สංวตฺตติ. ตสฺมาติห ตฺวं โสณ วีริยสมตं อธิฏฺฐหห อินฺทฺริยานญฺจ สมตं ปฏิวิชฺฌ ตตฺถ จ นิมิตฺตं คณฺหาหีติ ฯเปฯ (วิ. ๓/๒๖๙, อ. ๒/๓๓๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “โสณะ เธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร เมื่อครั้งที่เธออยู่ครองเรือนนั้น เธอเป็นผู้ชำนาญในเสียงแห่งสายพิณ (เชี่ยวชาญในการดีดพิณ) มิใช่หรือ” ท่านพระโสณะกราบทูลว่า “เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” โสณะ เธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร เวลาสายพิณของเธอ**ขึงตึงเกินไป** พิณของเธอมีเสียงใช้การได้หรือ” “ใช้การไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า” โสณะ เธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร เวลาสายพิณของเธอขึงหย่อนเกินไป (มีเสียงสูงต่ำหย่อนเกินไป)…เวลาสายพิณของเธอไม่ตึงไม่หย่อนเกินไป ขึงอยู่ในระดับที่พอเหมาะ (ดำรงอยู่ในเสียงปานกลางไพเราะจับใจ) พิณของเธอมีเสียงใช้การได้หรือ” “ได้พระพุทธเจ้าข้า” โสณะ เช่นเดียวกัน ความเพียรที่พยายามเกินไป[ความเพียรที่แก่กล้ายิ่ง] ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน[ก่อให้เกิดความความฟุ้งซ่าน] ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ฉะนั้น เธอจงตั้งความเพียรให้ พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เมื่อมีความสม่ำเสมอเช่นนั้น เธอจงถือเอานิมิต [คือก่อให้เกิดนิมิตซึ่งเหมือนใบหน้าในกระจก อันได้แก่สมถนิมิต วิปัสสนานิมิต มรรคนิมิต และผลนิมิต]

[ต่อมา ท่านพระโสณะได้ตั้งความเพียรให้พอดี ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน และเมื่อมีความสม่ำเสมอเช่นนั้นได้ถือเอานิมิต (สมถนิมิต และวิปัสสนานิมิต) หลีกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ ไม่นานนัก ก็ได้ทำให้แจ้งประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันแท้ รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป]

อจฺจายตาติ อติอายตา ขรมุจฺฉิตา.

(วิ.อฏ. ๓/๓๖๕, อ.อฏ. ๓/๑๒๔)

(สฺยา.ขรมุจฺฉนา)

บทว่า **อจฺจายตา** (ตึงเกินไป) ได้แก่ สายพิณตึงเกินไป คือ เสียงแข็ง [มีระดับเสียงสูงต่ำไม่ละเอียดเท่ากัน]

[วิริยสมตํ อธิฏฺจห บางฉบับมีรูปว่า วิริยสมถํ อธิฏฺจาหิ แปลว่า จงอบรมสมาธิที่ประกอบด้วยวิริยะ หมายความว่า จงประกอบความเพียรกับสมาธิ[ให้สม่ำเสมอกัน]

พระศาสดาตรัสว่า **ตํ กึ มญฺญสิ** เพื่อแสดงอุปมาประดุจพิณว่า ภิกษุนี้ไม่จำเป็นจะต้องเจริญกรรมฐานชนิดอื่น เขาเป็นผู้เชี่ยวชาญศิลปะการดีดพิณ เมื่อตถาคตแสดงสิ่งที่ตนถนัด จักเข้าใจได้โดยพลัน(ตามนัยเทสนาหาระ จัดเป็นอุบาย[วิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความดับทุกข์])

พระเถระเป็นผู้เชี่ยวชาญชำนาญในเสียงแห่งสายพิณทั้งหมดอันมีอาทิว่า

สตฺต สรา ตโย คามา
มุจฺฉนา เอกวีสติ
ตานา เอกูนปญฺญาส
อิจฺเจเต สรมณฺฑลา. (อ.อฏ. ๓/๑๓๖)

เสียงพิณมี ๗ เสียง กลุ่มเสียงหลักมี ๓ เสียง เสียงสูงต่ำมี ๒๑ เสียง เสียงผสมมี ๔๙ เสียง เสียงทั้งหมดนี้ชื่อว่า **สรมณฑล** (กลุ่มเสียงดนตรี)

ระดับเสียงดนตรีของชาวอินเดียในสมัยพุทธกาลเรียกว่า **สรมณฑล** แบ่งออกเป็น ๔ ประเภทดังนี้

๑. เสียงพิณ (สระ) มี ๗ เสียง คือ เสียงโค (อุสภะ) เสียงม้า (เธวตะ) เสียงนกยูง (ฉัชชะ) เสียงแพะ(คันธาระ) เสียงนกกระเรียน (มัชฌิมะ) เสียงนกดุเหว่า (ปัญจมะ) และเสียงช้าง (นิสาทะ)

๒. กลุ่มเสียงหลัก (คามะ) มี ๓ เสียง คือ
มีเสียงนกยูงเป็นหลัก (ฉัชชคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนกยูง เสียงแพะ ฯลฯ
มีเสียงนกกระเรียนเป็นหลัก (มัชฌิมคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนกกระเรียน เสียงนกดุเหว่า ฯลฯ
มีเสียงแพะเป็นหลัก (คันธารคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงแพะ เสียงนกกระเรียน ฯลฯ

๓. เสียงสูงต่ำ (มุจฉนา) มี ๒๑ เสียง คือ เสียงสูงต่ำของเสียง ๗ เสียงในกลุ่มเสียงหลัก ๓ เสียง

๔. เสียงผสม (ตานา) มี ๔๙ เสียง โดยผสมเสียง ๗ เสียงเข้าด้วยกัน (๗ X ๗ = ๔๙)]

อจฺจายิก (ติ)

[อจฺจย + ณิก. สํ - อาตยฺยิก)]

พฤทธิ์ อ ที่ จ ท่ามกลางบทเป็น อา ด้วยมหาสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

(ก) เร่งรีบ, รีบทำ, รีบด่วน, เร่งด่วน, รีบร้อน, เป็นไปอย่างรีบด่วน (ประกอบด้วยความรีบเร่ง).

ตีณิมานิ ภิกฺขเว กสฺสกสฺส คหปติสฺส **อจฺจายิกานิ** กรณียานิ. กตมานิ ตีณิ?
อิธ ภิกฺขเว กสฺสโก คหปติ สีฆํ สีฆํ เขตฺตํ สุกฏฺจํ กโรติ สุมติกตํ. สีฆํ สีฆํ เขตฺตํ สุกฏฺจํ กริตฺวา สุมติกตํ สีฆํ สีฆํ พีชานิ ปติฏฺจาเปติ.

สีฆ์ สีฆ์ พีชานิ ปติฏฺฐาเปตฺวา สีฆ์ สีฆ์ อุทกํ อภิเนติปิ อปเนติปิ ฯเปฯ เอวเมวํ โข ภิกฺขเว ตีณิมานิ ภิกฺขุสฺส **อจฺจายิกานิ** กรณียานิ. กตมานิ ตีณิ? อธิสีลสิกฺขาสมาทานํ อธิจิตฺตสิกฺขาสมาทานํ อธิปญฺญาสิกฺขาสมาทานํ อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ ภิกฺขุสฺส **อจฺจายิกานิ** กรณียานิ. (อ. ๑/๒๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กิจที่คหบดีชาวนา ต้องรีบทำ ๓ ประการนี้ คือ

คหบดีชาวนาในโลกนี้ ต้อง**เร่งรีบ**ไถคราดนาให้เรียบร้อย ต้องเร่งรีบเพาะพืชลงไปตามกาลที่ควร ต้องเร่งรีบไขน้ำเข้าบ้าง ระบายน้ำออกบ้าง…

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กิจที่ภิกษุ**ต้องรีบทำ** ๓ ประการนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล กิจที่ภิกษุต้องรีบทำ ๓ ประการ คือ การสมาทานอธิสีลสิกขา (สิกขาคือศีลอันยิ่ง) การสมาทานอธิจิตตสิกขา (สิกขาคือจิตอันยิ่ง) การสมาทานอธิปัญญาสิกขา (สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กิจที่ภิกษุต้อง**รีบทำ** ๓ ประการนี้แล

อจฺจายิกานีติ อติปาติกานิ.

(อ.อฏ. ๒/๒๒๑)

บทว่า **อจฺจายิกานิ** (เร่งรีบ) คือ ให้รีบทำ.

อติปาติกานีติ สีฆ์ ปวตฺเตตพฺพานิ.

(อ.ฏี. ๒/๑๙๒)

บทว่า **อติปาติกานิ** (รีบทำ) คือ พึงให้เป็นไปอย่างรีบเร่ง (เร่งรัด).

(ข) เหลือเกิน, เกินกำหนด, เกินประมาณ, ผิดปกติ, มีการทำอันมิได้พิจารณา.

โย โน พหฺเช น ชานาสิ

พฺราหฺมเณน ธเนสินา

อจฺจายิเกน ลุทฺเทน

โย โน คาโวว สุมฺภติ. (ชา. ๒/๓๕๒)

(กัณหาชาลีกล่าวว่า)

พระองค์ไม่ทรงรู้สึกว่า หม่อมฉันทั้ง ๒ ถูกพราหมณ์ผู้แสวงหาทรัพย์ ซึ่งเป็นคนหยาบช้า**เหลือเกิน** ผูกมัด แกเฆี่ยนตีหม่อมฉันทั้ง ๒ เหมือนนายโคบาลเฆี่ยนตีโค.

อจฺจายิเกน ลุทฺเทนาติ อติวิย ลุทฺเทน ปมาณาติกฺกนฺเตน. (ชา.อฏ. ๗/๓๒๙)

บาทคาถาว่า **อจฺจายิเกน ลุทฺเทน** ได้แก่ ร้ายกาจเหลือเกิน คือ เกินประมาณ.

ดู อจฺเจก

อจฺจายิกกมฺม (น)

[อจฺจายิก + กมฺม]

กรรมรีบด่วน, การกระทำโดยผลุนผลันมิได้พิจารณา. ดู อจฺจย อรรถที่ (๓)

อจฺจายิกจีวร (น)

[อจฺจายิก + จีวร]

จีวรที่ทายกถวายโดยรีบด่วน - พิเศษ, จีวรที่ทายกถวายล่วงหน้า.

ดู อจฺเจกจีวร

อจฺจายิกภาว (ปุ)

[อจฺจายิก + ภาว]

ความเป็นจีวรที่ทายกถวายโดยรีบด่วน - พิเศษ, ล่วงหน้า. ดู อจฺเจกจีวร

อจฺจายิกสุตฺต (น)

[อจฺจายิก + สุตฺต]

อัจจายิกสูตร, สูตรอันแสดงถึงกิจรีบด่วนของชาวนา เปรียบเทียบกับกิจรีบด่วนของภิกษุ. อังคุตตรบาลี นิบาตที่ ๓ ปัณณาสก์ที่ ๒ (๑๐) วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๑. อ. ๑/๒๔๑ - ๒.

ดู อจฺจายิก

อจฺจารทฺธ (ติ)

[อติ + อารทฺธ]

ปรารภยิ่งแล้ว, พยายามเกินไป (ใช้ความพยายามมากหรือมากเกินไป, มีความเพียรพยายามอย่างใหญ่หลวง).

อารทฺธ=อา บทหน้า + รภ ธาตุ (ราภสฺเส) + ต ปัจจัย. แปลง ต ปัจจัยท้าย รภ ธาตุเป็น ธ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๖) ว่า ธฆภเหหิ ธฆา จ (แปลง ต ที่อยู่ท้ายธาตุที่มี ธ, ฆ; ภ และ ห เป็นที่สุดเป็น ธ หรือ ฆ [ตามลำดับ]), ในเพราะ ธ อักษรแปลง ภ เป็น ท ด้วยสูตร (กจ. ๖๑๑) ว่า หจตุตฺถานมนฺตานำ โท เธ (แปลง ห และพยัญชนะตัวที่สี่ ซึ่งเป็นที่สุดธาตุเป็น ท ในเพราะ ธ).

อจฺจารทฺธมฺหิ วีริยมฺหิ
สตฺถา โลเก อนุตฺตโร
วีโณปมำ กริตฺวา เม ธมฺมำ เทเสสิ จกฺขุมา
ตสฺสาหำ วจนำ สุตฺวา วิหาสึ สาสเน รโต.

(เถร. ๓๑๒)

(พระโสณโกฬิวิสเถระกล่าวว่า)

เมื่อความเพียรอันเรา**ปรารภยิ่งแล้ว** (เมื่อเราบำเพ็ญเพียรอย่างหนัก) พระศาสดาซึ่งมีพระจักษุยอดเยี่ยมในโลก ได้ทรงแสดงธรรมอุปมาด้วยสายพิณสอนเรา เราฟังพระดำรัสของพระองค์แล้วยินดีอยู่ในคำสอน.

อจฺจารทฺธมฺหิ วีริยมฺหีติ วิปสฺสนำ ภาเวนฺเตน มยา สมาธินา วีริยำ สมรสำ อกตฺวา อติวิย วีริเย ปคฺคหิเต. (เถร.อฏ. ๒/๒๓๖)

บาทคาถาว่า **อจฺจารทฺธมฺหิ วีริยมฺหิ** (เมื่อความเพียรอันเราปรารภยิ่งแล้ว) ความว่า เมื่อเราเจริญวิปัสสนา ไม่ปรับความเพียรให้สมดุลกับสมาธิประคองความเพียรเกินไป[คือไม่ปรับความเพียรกับสมาธิให้สม่ำเสมอกัน].

ดู ชา.อฏ. ๔/๑๓๔

[พระอริยบุคคลผู้บรรลุมรรคนั้นต้องมีอินทรีย์ ๕ สมดุลกัน กล่าวคือ ศรัทธาเสมอกับปัญญา และวิริยะเสมอกับสมาธิ ส่วนสติเป็นธรรมที่ปรับวิริยะกับสมาธิให้สมดุลกัน เพื่อมิให้เกิดความฟุ้งซ่าน เพราะวิริยะมากกว่าสมาธิ หรือเกิดความง่วงเหงาซึมเซาเพราะสมาธิมาก กว่าวิริยะ อย่างไรก็ตาม อินทรีย์ ๕ เหล่านี้มีกำลังมากในวิสัยของตนในแต่ละขณะ กล่าวคือ

ศรัทธินทรีย์ มีกำลังมากในขณะบรรลุมรรคทั้ง ๔ กล่าวคือผู้ที่บรรลุธรรมเป็นพระอริย

บุคคลในแต่ละมรรคนั้น เป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างแท้จริง เหมือนเสาเขื่อนที่ฝังลงดินอย่างมั่นคง พระอริยบุคคลเหล่านั้นมีพระพุทธเจ้าผู้แนะนำตนเป็นศาสดา มีพระธรรมเป็นที่พึ่ง และมีพระอริยสงฆ์เป็นเพื่อนผู้ประพฤติธรรม แม้ท่านจะไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหม ก็รู้ตัวว่าตนเป็นพระอริยบุคคล และไม่นับถือบุคคลอื่นเป็นศาสดา

วิริยินทรีย์ มีกำลังมากในสัมมัปปธาน ๔ เพราะเป็นความเพียรที่มุ่งมั่น เพื่อละอกุศลและสั่งสมกุศลในกระแสจิตของตน

สตินทรีย์ มีกำลังมากในสติปัฏฐาน ๔ เพราะทำให้จิตรับรู้สภาวธรรมปัจจุบัน โดยไม่มีสมมุติบัญญัติ ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี

สมาธินทรีย์ มีกำลังมากในรูปฌาน ๔ เพราะบรรลุอัปปนาสมาธิ ความจริงแล้ว รูปฌาน ๔ ที่เป็นบาทของวิปัสสนา จัดเป็นสมาธินทรีย์และสัมมาสมาธิ นอกจากนั้น แม้มรรคจิตของบุคคลผู้ออกจากปาทกฌาน คือ ฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนาก็มีองค์ฌานในรูปฌานนั้นๆ ประกอบร่วมกับมรรคจิต

อย่างไรก็ตาม ข้อความนี้กล่าวไว้โดยอุกกัฏฐนัย คือ นัยที่แสดงความสูงสุด แม้อุปจารสมาธิที่เป็นบาทของวิปัสสนา และวิปัสสนาขณิกสมาธิที่มีกำลังเสมอกับอุปจารสมาธิ ซึ่งเรียกโดยอ้อมว่าเป็นอุปจารสมาธิ โดยสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ก็นับว่าเป็นสมาธินทรีย์และสัมมาสมาธิ เพราะทำให้จิตหมดจดปราศจากนิวรณ์และอยู่ใกล้อัปปนาคือมรรคผล

ปัญญินทรีย์ มีกำลังมากในอริยสัจ ๔ เพราะอริยสัจ ๔ เป็นปรมัตถธรรมอย่างสูงสุด ผู้ที่บรรลุธรรม ในพระศาสนานี้ก็คือผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ นั่นเอง]

อจฺจารทฺธวิริย (น)

[อจฺจารทฺธ (อติ + อารทฺธ) + วิริย]

วิริย=วีรานำ ภาโว วิริยำ (วีร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต), วีรานำ กมฺมำ วิริยำ (วีร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)

วิริย=วิธินา อีรยิตพฺพำ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วิริยำ. (วิ = วิธิ (วิธิ) + อีร ธาตุ = เป็นไป + ณ การิต-ปัจจัย + ณฺย ปัจจัย)

ภาษาบาลีมีทั้งสองรูปว่า วีริย, วิริย นัยแรกแสดงรูปสำเร็จของ วีริย เพราะมาจาก วีร ศัพท์เป็นหลัก ส่วนนัยหลังแสดงรูปสำเร็จของ วิริย เพราะเริ่มด้วย วิ อุปสรรค

อย่างไรก็ตาม นัยแรกก็อาจมีรูปเป็น วิริย ก็ได้ โดยรัสสะสระ อี ที่ วี เป็น อิ ดังสัททนีติ-ปกรณ์สุตตมาลา (สูตร ๗๖๒) กล่าวว่า วีรสฺส ภาโว วีริยำ, รสฺสตฺเต กเต วิริยำ (ความเป็นผู้กล้าหาญ ชื่อว่า วีริยะ เมื่อทำรัสสะแล้วย่อมได้รูปว่า วิริย) และนัยหลังก็อาจมีรูปเป็น วีริย ได้ โดยทีฆะ อิ เป็น อี ฉบับฉัฏฐสังคีติ พบรูปว่า วีริย ส่วนฉบับไทยมักพบรูปว่า วิริย.

(๑) ความเพียรที่พยายามเกินไป, ความเพียรที่มากเกินไป - ตึงเกินไป.

เอวเมว โข โสณ **อจฺจารทฺธวิริย** อุทฺธจฺจาย สำวตฺตติ อติลีนวิริยำ โกสชฺชาย สำวตฺตติ.

ตสฺมาติห ตฺวํ โสณ วีริยสมตํ อธิฏฺฐห อินฺทฺริยานญฺจ สมตํ ปฏิวิชฺฌ ตตฺถ จ นิมิตฺตํ คณฺหาหีติ ฯเปฯ (วิ. ๓/๒๖๙, อ. ๒/๓๓๐)

โสณะ ฉันนั้นนั่นเทียวแล **ความเพียรที่พยายามเกินไป**[ความเพียรที่แก่กล้ายิ่ง] ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน[ก่อให้เกิดความฟุ้งซ่าน]ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ฉะนั้น เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน[เท่าเทียมกัน] เมื่อมีความสม่ำเสมอกันเช่นนั้น เธอจงถือเอานิมิต[คือก่อให้เกิดนิมิต ซึ่งเหมือนใบหน้าในกระจก อันได้แก่สมถนิมิต วิปัสสนานิมิต มรรคนิมิต และผลนิมิต]

(๒) (ติ) ปรารภความเพียรอย่างยิ่ง, มีความเพียรที่พยายามเกินไป, มีความเพียรที่มากเกินไป - ตึงเกินไป.

อจิรุปสมฺปนฺโน จ ปนายสฺมา โสโณ สีตวเน วิหรติ. ตสฺส **อจฺจารทฺธวีริยสฺส** จงฺกมโต ปาทา ภิชฺชึสุ. จงฺกโม โลหิเตน ผุโฏ โหติ เสยฺยถาปิ ควาฆาตนํ ฯเปฯ

อถ โข ภควา อายสฺมโต โสณสฺส เจตสา เจโตปริวิตกฺกมญฺญาย เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส สมิญฺชิตํ วา พาหํ ปสาเรยฺย ปสาริตํ วา พาหํ สมิญฺเชยฺย เอวเมว คิชฺฌกูเฏ ปพฺพเต อนฺตรหิโต สีตวเน ปาตุรโหสิ ฯเปฯ

เยนายสฺมโต โสณสฺส วิหาโร เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ปญฺญตฺเต อาสเน นิสีทิ.

(วิ. ๓/๒๖๘)

เมื่อท่าน (โสณโกฬิวิสะ) อุปสมบทได้ไม่นาน พำนักอยู่ ณ ป่าสีตวัน ท่าน**ปรารภความเพียรอย่างยิ่ง** (ความเพียรในสัมมัปปธาน) เดินจงกรมจนเท้าทั้งสองแตก สถานที่เดินจงกรมเปรอะไปด้วยเลือดดุจที่ฆ่าโค...

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ด้วยพระทัยถึงความคิดคำนึงในจิตของท่านพระโสณโกฬิวิสะ จึงทรงหายไปจากภูเขาคิชฌกูฏ มาปรากฏพระองค์ที่ป่าสีตวันเหมือนคนมีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า... เสด็จเข้าไปถึงที่อยู่ของท่านพระโสณโกฬิวิสะ ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่จัดไว้...

อจฺจารทฺธนฺติ อติคาฬฺหํ. (อ.อฏ. ๓/๑๒๔)

บทว่า **อจฺจารทฺธํ** ได้แก่ ทำความเพียรอย่างหนัก (ระดมความเพียรอย่างเต็มที่).

[องค์ ๕ ประการของผู้ปรารภความเพียร เรียกว่าปธานิยังคะ มีดังนี้ คือ เป็นคนเชื่อมั่นการตรัสรู้ของพระตถาคต, มีสุขภาพดี, เที่ยงตรงต่อพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูชน, ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศล และยังกุศลให้ถึงพร้อม, มีปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับ (อุทยัพพยญาณ)

สมัยพุทธกาล เหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร มักจะปูลาดอาสนะตามที่หาได้ เพื่อเป็นที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระภาค ที่เสด็จมาประทานโอวาทในที่พำนักของตน แล้วจึงจะบำเพ็ญเพียร ถ้าหาอาสนะอื่นไม่ได้ ก็จะกองใบไม้เก่าแล้วปูผ้าสังฆาฏิทับไว้]

อจฺจารทฺธวีริยตา (ถี)

[อจฺจารทฺธวีริย + ตา]

มีความเพียรพยายามเกินไป - มากเกินไป - ตึงเกินไป.

กถํ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ? ยทาสฺส **อจฺจารทฺธ-วีริยตา**ทีหิ อุทฺธตํ จิตฺตํ โหติ, ตทา ธมฺมวิจย-สมฺโพชฺฌงฺคาทโย ตโย อภาเวตฺวา ปสฺสทฺธิ-สมฺโพชฺฌงฺคาทโย ภาเวติ. (ม.อฏ. ๑/๓๐๒)

ถามว่า โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่มนั้นทำอย่างไร? ตอบว่า กาลใดโยคีบุคคลนั้นมีจิตฟุ้งซ่านด้วยเหตุ**มีความเพียรพยายามเกินไป**เป็นต้น กาลนั้น ห้ามเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์เป็นต้น.

ดู ม.อฏ. ๑/๓๐๒, อ.อฏ. ๑/๔๐๑

[วิริยะหรือความเพียร ตรงกับสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นความเพียรทางกาย (กายิกวิริยะ) และความเพียรทางใจ (เจตสิก-วิริยะ) เหมือนเกวียนที่แล่นไปต้องอาศัยล้อทั้งคู่ ความเพียรในที่นี้เป็นความอุตสาหะที่มีกำลังซึ่งเรียกว่า **อาตาปี** คือ ความเพียรเผากิเลส ไม่ใช่ความเพียรที่ย่อหย่อน เพราะมีความเกียจคร้านเข้าครอบงำ วิริยะนี้มีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะโดยตรง

สำหรับสมัยที่ควรเจริญและไม่ควรเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ มีดังนี้

สมัยที่ภาวนามีจิตฟุ้งซ่าน โยคีบุคคลไม่ควรเจริญธัมมวิจย - วิริย - ปีติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ ไม่สามารถเกิดได้สมบูรณ์ในสมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ส่วนโพชฌงค์ที่ควรเจริญในสมัยเช่นนี้ ได้แก่ ปัสสัทธิ - สมาธิ - อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ จะเกิดได้สมบูรณ์ในจิตที่ฟุ้งซ่าน

สมัยที่ภาวนาจิตถดถอย (ท้อแท้) โยคีบุคคลไม่ควรเจริญปัสสัทธิ - สมาธิ - อุเบกขาสัม-โพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ ๓ นี้ จะเกิดได้ไม่สมบูรณ์ในจิตที่ถดถอย (ท้อแท้) ส่วนโพชฌงค์ที่ควรเจริญในสมัยเช่นนี้ ได้แก่ ธัมมวิจย - วิริย-ปีติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ ๓ นี้ สามารถเกิดได้สมบูรณ์ ในสมัยที่จิตถดถอย (ท้อแท้)

สำหรับสติสัมโพชฌงค์ โยคีบุคคลสามารถเจริญได้ทั้งในสมัยที่ฟุ้งซ่านและถดถอย เพราะสติสามารถจะข่มทั้งจิตฟุ้งซ่าน และสามารถประคับประคองจิตที่ถดถอยได้

สรุปว่า ในโพชฌงค์ ๗ ประการนั้น สติเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุด ตรงกับสัมมาสติในอริยมรรคมีองค์ ๘ ถ้าปราศจากสติเสียแล้ว โยคีบุคคลจะไม่อาจก้าวหน้าบนหนทางแห่งการปฏิบัติได้ การเจริญสติระลึกรู้สภาวธรรมปัจจุบันเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เมื่อสติปรากฏอยู่ นิวรณ์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แม้โพชฌงค์อื่นก็ปรากฏโดยความเป็นผลของสติ ดังนั้น สติจึงเป็นพื้นฐานของโพชฌงค์อื่นๆ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ในทุกเวลาทุกโอกาส ข้อนี้สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า

อยํ ปน ยสฺมา สติยา อารมฺมณํ ปริคฺคเหตฺวา ปญฺญาย อนุปสฺสติ, น หิ สติวิรหิตา อนุปสฺสนา อตฺถิ. เตเนวาห สตึ จ ขฺวาหํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามีติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๐๕)

อนึ่ง ภิกษุนี้กำหนดรู้อารมณ์ด้วยสติแล้วย่อมหยั่งเห็นด้วยปัญญา เพราะไม่มีการหยั่งเห็นที่ปราศจากสติ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง.

ข้อสังเกต:-

ในกรณีของสมัยที่ควรเจริญและไม่ควรเจริญโพชฌงค์ พึงทราบว่า มีความเกี่ยวข้องกับปุพพภาควิปัสสนาโพชฌงค์ (โพชฌงค์ที่เกิดในขณะกำลังเจริญวิปัสสนา อันเป็นประตูเข้าสู่อริยมรรค) เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับมัคคโพชฌงค์ (โพชฌงค์ที่เกิดในขณะที่มัคคจิตเกิด) (สำ.๓/๙๙-๑๐๐, สำ.อฏ.๓/๒๐๗) แม้ว่าในพระไตรปิฎกจะแสดงวิธีการเจริญโพชฌงค์ เป็นลำดับแรกก็ตาม แต่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านอธิบายว่า โยคี บุคคลผู้หวังพระนิพพาน ในเบื้องต้น พึงรักษาอินทรียสังวรศีลให้บริบูรณ์ แล้วสมาทานธุดงค์ให้เคร่งครัดเสียก่อน จากนั้นจึงค่อยเจริญวิปัสสนาและโพชฌงค์ จึงจะเข้าสู่ประตูอมตมหานิพพานได้]

อจฺจารทฺธวีริยาธิกรณ (น)

[อจฺจารทฺธวีริย + อธิกรณ]

เหตุแห่งความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป - มากเกินไป, มีความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป - มากเกินไปเป็นเหตุ (ตึงเกินไป).

ตสฺส มยฺหํ อนุรุทฺธ เอตทโหสิ:-

อจฺจารทฺธวีริยํ โข เม อุทปาทิ, **อจฺจารทฺธวีริยาธิกรณ**ญฺจ ปน เม สมาธิ จวิ. สมาธิมฺหิ จุเต โอภาโส อนฺตรธายติ ทสฺสนญฺจ รูปานํ. เสยฺยถาปิ อนุรุทฺธ ปุริโส อุโภหิ หตฺเถหิ วฏฺฏกํ คาฬฺหํ คณฺเหยฺย, โส ตตฺเถว ปตเมยฺย, เอวเมว โข เม อนุรุทฺธ อจฺจารทฺธวีริยํ อุทปาทิ, **อจฺจารทฺธวีริยาธิกรณ**ญฺจ ปน เม สมาธิ จวิ. สมาธิมฺหิ จุเต โอภาโส อนฺตรธายติ ทสฺสนญฺจ รูปานํ. โสหํ ตถา กริสฺสามิ ยถา เม ปุน น วิจิกิจฺฉา อุปฺปชฺชิสฺสติ, น อมนสิกาโร, น ถินมิทฺธํ, น ฉมฺภิตตฺตํ, น อุปฺปิลํ, น ทุฏฺฐุลฺลํ, น อจฺจารทฺธวีริยนฺติ. (ม. ๓/๑๙๗)

ดูก่อนอนุรุทธะ เรานั้นได้คิดว่า:-

ความเพียรที่บำเพ็ญเกินไปเกิดขึ้นแล้วแก่เรา เพราะ**ความเพียรที่บำเพ็ญเกินไปเป็นเหตุ** สมาธิของเราจึงเคลื่อน เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป เหมือนบุรุษเอามือทั้งสองจับนกคุ่มไว้แน่น นกคุ่มนั้นต้องถึงความตายในมือของบุรุษนั้นนั่นเอง แม้ฉันใด อนุรุทธะ ความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ฉันนั้นเหมือนกัน ก็เพราะ**ความเพียรที่บำเพ็ญเกินไปเป็นเหตุ** สมาธิของเราจึงเคลื่อน เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป เราจักทำโดยวิธีที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ความสะดุ้งกลัว ความปลาบปลื้ม ความชั่วหยาบ และความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป จะไม่เกิดขึ้นแก่เราอีก.

[**อธิกรณ** ในที่นี้ แปลว่า "เหตุ" ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๖๘) กล่าวว่า

อธิกรณศัพท์มีอรรถ ๓ อย่าง คือ วิวาทาทิ (คดีอธิกรณ์มีวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น) อธิกรณะ (ที่ตั้งและอรรถของสัตตมีวิภัตติ) การณะ (เหตุ) ดังนั้น จึงไม่ควรแปลทับศัพท์ว่า อธิกรณ์ ซึ่งอาจหมายถึง "คดี หรือสถานที่ตั้ง" มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน ผลํ กโรตีติ กรณํ, ยํ กิญฺจิ การณํ (เหตุที่ทำผลของตนชื่อว่ากรณะ หมายถึง เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) อธิกำ กรณำ อธิกรณำ, วิเสสการณำ (เหตุอันยิ่ง ชื่อว่า อธิกรณะ หมายถึงเหตุเฉพาะ).

หากหมายถึงคดีหรือสถานที่ตั้ง มีวิเคราะห์ว่า อธิกรียนฺติ เอตฺถาติ อธิกรณำ (วิธีระงับอธิกรณ์ย่อมถูกอาศัยจัดการในคดีนี้ เหตุนั้นคดีนั้น ชื่อว่าอธิกรณ์) อธิกรียติ เอตฺถาติ อธิกรณำ (อธิ บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ (สถานที่ตั้ง))]

อจฺจารทฺธาติลีนภาว (ปุ)

[อจฺจารทฺธ + อติลีน + ภาว]

ความปรารภความเพียรเกินไปและย่อหย่อนเกินไป, ความเป็นผู้มีความเพียรที่ปรารภเกิน ไปและย่อหย่อนเกินไป.

กุสลานำ ธมฺมานำ ปุพฺพงฺคมฏฺเฐน ปุรโต จ โหติ. ยถาห “สีลำ หิรี จาปิ สตญฺจ ธมฺโม, อนฺวายิกา ปญฺญวโต ภวนฺตีติ. หิริวิปฺปโยเคน อนุปฺปตฺติโต อีสาพทฺธา โหติ, มโนสงฺขาตสฺส สมาธิโยตฺตสฺส นิสฺสยปจฺจยโต โยตฺตานำ นิสฺสโย โหติ, **อจฺจารทฺธาติลีนภาว**ปฏิเสธนโต วีริยพลิพทฺธานำ เอกโต คมนำ ธาเรติ. ยถา จ นงฺคลำ ผาลยุตฺตำ กสนกาเล ปถวิฆนำ ภินฺทติ, มูลสนฺตานกานิ ปทาเลติ, เอวำ สติยุตฺตา ปญฺญา วิปสฺสนากาเล ธมฺมานำ สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณฆนำ ภินฺทติ, สพฺพกิเลสมูลสนฺตานกานิ ปทาเลติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๓๒)

ปัญญานำหน้าของกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะอรรถว่าเป็นหัวหน้า เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า ศีล แม้หิริและธรรมของสัตบุรุษ ก็คล้อยตามคนมีปัญญา ปัญญาชื่อว่าเนื่องกับงอนไถ เพราะไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากหิริ เป็นนิสัยของเชือกทั้งหลาย โดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งเชือกคือสมาธิกล่าวคือจิต ย่อมทรงไว้ซึ่งการไปโดยร่วมกันแห่งโคพลิพัทคือความเพียร เพราะปฏิเสธ**ภาวะคือการปรารภความเพียรเกินไปและความย่อหย่อนเกินไป** เปรียบเหมือนไถประกอบด้วยผาล ย่อมทำลายก้อนดิน ในเวลาไถย่อมชำแรกวัชพืชที่มีรากฉันใด ปัญญาที่ประกอบด้วยสติก็ฉันนั้น ในเวลาเจริญวิปัสสนา ย่อมทำลายความเป็นกลุ่มโดยความต่อเนื่อง (สันตติฆนะ) ความเป็นกลุ่มโดยหมู่[กองรูปนาม] (สมูหฆนะ) ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ (กิจจฆนะ) และความเป็นกลุ่มโดยอารมณ์ (อารัมมณฆนะ) แห่งธรรม(มีผัสสะ เวทนาเป็นต้น) ย่อมชำแรกการสืบต่อแห่งกิเลสมูลทั้งหมด.

[ผู้เจริญวิปัสสนา กำหนดรู้สภาวธรรมที่ปรากฏทางทวาร ๖ สามารถแยกแยะสภาวธรรมนั้น

โดยขณะ สภาพ หน้าที่ และอารมณ์ในขณะที่สติ สมาธิ และปัญญามีกำลังแก่กล้าขึ้น จะไม่รู้เห็นในลักษณะที่เป็นกลุ่มก้อน เช่น ในขณะเห็นรูปย่อมรู้เห็นว่ามีเพียงสภาวะเห็นปรากฏแล้วดับไปโดยไม่อยู่ในอำนาจของตน ขณะนั้นจัดว่าสามารถทำลายฆนบัญญัติ (บัญญัติโดยอาศัยความเป็นกลุ่ม) ที่ปิดบังสภาวธรรมได้. ผู้ที่กำหนดรู้อย่างนี้จะเข้าใจอนัตตลักษณะและอนัตตานุปัสสนา (ปัญญาพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน) ก็จะปรากฏ. สำหรับความเป็นกลุ่มที่ปิดบังอนัตตลักษณะ มี ๔ คือ

๑. **สันตติฆนะ** ความเป็นกลุ่มโดยความต่อเนื่อง หมายความว่า รูปนามเป็นสภาพเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ผู้ไม่ได้เจริญวิปัสสนา จึงไม่สามารถแยกรูปแยกนามในแต่ละขณะออกจากกัน ทำให้ยึดมั่นผิดว่าเป็นตัวตนที่เป็นไปตามที่ตนต้องการ เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังสภาวธรรมไว้ ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวธรรม ย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่าอากัปกิริยาทางกาย วาจาและใจ ล้วนเป็นสภาวธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนแต่อย่างใด เช่น ความอยากดูเป็นสภาวะอย่างหนึ่ง การดูเป็นอีกอย่างหนึ่งดังนี้เป็นต้น ความเข้าใจดังนี้ เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่ปราศจากความต่อเนื่อง

๒. **สมูหฆนะ** ความเป็นกลุ่มโดยกองรูปนาม หมายความว่า ผู้ที่ไม่ได้เจริญวิปัสสนา มักสำคัญว่ารูปนามเป็นกลุ่มเดียวกัน ไม่สามารถแยกแยะรูปนามออกจากกันได้ เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตน ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวธรรม ย่อมเข้าใจว่ารูปและนามเกิดคนละขณะกันโดยเป็นคนละส่วน ย่อมเข้าใจว่าอากัปกิริยาทางกาย วาจา และใจ ล้วนเป็นสภาวธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนแต่อย่างใด ความเข้าใจดังนี้ เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่ปราศจากความเป็นกอง

๓. **กิจจฆนะ** ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ หมายความว่า รูปนามแต่ละอย่างมีหน้าที่ต่างกันตามสภาวะนั้นๆ ผู้ไม่ได้เจริญวิปัสสนา มักสำคัญว่ารูปนาม เป็นอย่างเดียวกัน มีหน้าที่เหมือนกัน เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตน ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวธรรม ย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่า รูปนามแต่ละอย่างมีหน้าที่ต่างกัน ความเข้าใจดังนี้เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่เป็นคนละอย่างกันโดยหน้าที่ว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่งไม่อาจทำหน้าที่อีกอย่างหนึ่งได้

๔. **อารัมมณฆนะ** ความเป็นกลุ่มโดยอารมณ์ หมายความว่า นามธรรมแต่ละอย่างมีอารมณ์ต่างกันตามสภาวะนั้นๆ ผู้ไม่ได้เจริญวิปัสสนา มักสำคัญว่านามธรรมมีอารมณ์เหมือนกัน เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตนที่มีอารมณ์เหมือนกัน เป็นเราคนเดียวกันที่เห็น ได้ยิน ฯลฯ ส่วนผู้ที่เกิดปัญญารู้เห็นสภาวธรรม

ย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่า รูปนามแต่ละอย่างมีอารมณ์ต่างกัน ความเข้าใจดังนี้ เป็นการรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามว่ามีอารมณ์ต่างกัน. ดู วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๒๘]

อจฺจาวทติ (กฺริ/อา)

[อติ + อา + วท (วากฺเย) + อ + ติ]

แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่าอติสยะ (ยิ่งนัก, มากมาย, เกิน) หมายถึงความมาก ด้วยคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง.

(ก) พูดมากไป, พูดจู้จี้ พูดเพ้อเจ้อ (เกี่ยวกับเรื่องครอบครัว ละเมิดมารยาทของบรรพชิต), พูดหรือคำพูดให้อีกฝ่ายยินยอม (ชักจูง).

เตน โข ป น สมเยน โส ภิกฺขุ ตสฺสา ภิกฺขุนิยา สนฺติเก ภตฺตวิสฺสคฺคํ กโรติ. อถ โข สา ภิกฺขุนี ตสฺส ภิกฺขุโน ภุญฺชนฺตสฺส ปานีเยน จ วิธูปเนน จ อุปติฏฺฐิตฺวา **อจฺจาวทติ**. อถ โข โส ภิกฺขุ ตํ ภิกฺขุนึ อปสาเทติ “มา ภคินิ เอวรูปํ อกาสิ. เนตํ กปฺปตีติ. (วิ. ๒/๓๔๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล อาโรหันตภิกษุนั้น ทำความเกี่ยวข้องด้วยภัตร (ร่วมฉันภัตตาหาร) ในสำนักของภิกษุณี (ภรรยาเก่า) นั้น. ขณะที่ท่านกำลังฉัน ภิกษุณีนั้น เข้าไปยืนปรนนิบัติอยู่ใกล้ๆ ด้วยน้ำฉันและการพัดวี **พูดมากไป**. (พูดจู้จี้) ลำดับนั้น ภิกษุนั้น จึงต่อว่าภิกษุณีนั้นว่า ดูก่อนน้องหญิง เธออย่าได้ทำอย่างนี้ เรื่องนี้ไม่สมควร.

อจฺจาวทตีติ ปุพฺเพปิ ตุมฺเห เอวํ ภุญฺชถ, อหํ เอวํ อุปฏฺฐานํ กโรมีติ ปพฺพชิตจาริตฺตํ อติกฺกมิตฺวา เคหสฺสิตกถํ กเถตีติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๘๙)

บทว่า **อจฺจาวทติ** (พูดมากไป) คือ พูดเกี่ยวกับเรื่องครอบครัว[มากไป] ละเมิดมารยาทของบรรพชิตว่า แม้เมื่อก่อน ท่านก็บริโภคอยู่อย่างนี้ ดิฉันก็ได้ทำการปรนนิบัติท่านอย่างนี้.

[เรื่องนี้มาในลสุณวรรค (ว่าด้วยกระเทียม) สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในเมื่อเกิดเรื่องที่ไม่ดีงามขึ้นในสงฆ์ ปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุณีผู้ทำการล่วงละเมิด]

(ข) ด่า.

ถุลฺลนนฺทา ภิกฺขุนี มหามตฺตานํ เอตมตฺถํ อาโรเจสิ. มหามตฺตา ตํ ปุริสํ ทณฺฑาเปสุ. อถโข โส ปุริโส ทณฺฑิโต ภิกฺขุนูปสฺสยสฺส อวิทูเร อาชีวกเสยฺยํ การาเปตฺวา อาชีวเก อุยฺโยเชสิ “เอตา ภิกฺขุนิโย **อจฺจาวทถา**ติ.

(วิ. ๒/๒๘๙)

ภิกษุณีถุลลนันทา บอกเรื่องนั้นให้พวกมหาอมาตย์ทราบ. พวกมหาอมาตย์ได้ปรับสินไหม เขา. บุรุษนั้นถูกปรับ (สินไหม) จึงให้สร้างที่พักอาชีวกไว้ใกล้ที่อยู่ภิกษุณี แล้วสั่งพวกอาชีวกว่า พวกท่านจงช่วย**กันด่า** (ตะโกนด่า) ภิกษุณีเหล่านี้.

อจฺจาวทถาติ อติกฺกมิตฺวา วทถ, อกฺโกสถาติ วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๘๐)

บทว่า **อจฺจาวทถ** (ด่า) ความว่า พวกท่าน จงกล่าวล่วงเกิน มีคำอธิบายว่า จงด่า.

(ค) พูดล่วงเกิน, พูดล่อลวง (ชักชวน, ชักจูง), ตำหนิ - ติเตียน.

อถโข เต ภิกฺขู ภควโต ปาเทสุ สิรสา นิปติตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจุ

อจฺจโย โน ภนฺเต อจฺจคมา ยถาพาเล ยถามูฬฺเห ยถาอกุสเล, เย มยํ เอวํ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย ปพฺพชิตา สมานา อญฺญมญฺญํ สุเตน **อจฺจาวทิมฺห** 'เอหิ ภิกฺขุ โก พหุตรํ ภาสิสฺสติ โก สุนฺทรตรํ ภาสิสฺสติ, โก จิรตรํ ภาสิสฺสตีติ. เตสํ โน ภนฺเต ภควา อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหาตุ อายตึ สำวรายาติ.

(สำ. ๑/๔๐๗)

ลำดับนั้น ภิกษุทั้ง ๒ รูปได้น้อมศีรษะลงแทบพระบาทของพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งหลายบวชในพระธรรมวินัย ที่พระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้วอย่างนี้ ได้**พูดล่วงเกิน**กันและกัน ด้วยสุตะ เพราะความโง่เขลา เบาปัญญาว่า มาเถิด ภิกษุ ใครจักกล่าวได้มากกว่ากัน ใครจักกล่าวได้ดีกว่ากัน ใครจักกล่าวได้นานกว่ากัน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงให้อภัยโทษแก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย เพื่อสำรวมต่อไปด้วยเถิด.

อจฺจาวทนฺต (ติ)

[อติ + อา + วท (วากฺเย) + อนฺต]

แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อติกฺกมน (ล่วงพ้น) หมายถึง การล่วงพ้นคนอื่น หรือ อติกกันตะ (การล่วงเลย) คือ การล่วงเลยขอบเขต

พูดล่วงเกิน, พูดล่อลวง, พูดท้าทาย, พูดให้อีกฝ่ายหนึ่งยินยอม (ชักชวน, ชักจูง), ติเตียน.

เอกมนฺตํ นิสินฺนํ โข อายสฺมนฺตํ มหากสฺสปํ ภควา เอตทโวจ "โอวท กสฺสป ภิกฺขู, กโรหิ กสฺสป ภิกฺขูนํ ธมฺมึ กถํ, อหํ วา กสฺสป ภิกฺขู โอวเทยฺยํ ตฺวํ วา, อหํ วา ภิกฺขูนํ ธมฺมึ กถํ กเรยฺยํ ตฺวํ วาติ. ทุพฺพจา โข ภนฺเต เอตรหิ ภิกฺขู โทวจสฺสกรเณหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตา อกฺขมา อปฺปทกฺขิณคฺคาหิโน อนุสาสนึ. อิธาหํ ภนฺเต อทฺทสํ ภณฺฑญฺจ นาม ภิกฺขุ อานนฺทสฺส สทฺธิวิหารึ อภิชกญฺจ นาม ภิกฺขุ อนุรุทฺธสฺส สทฺธิวิหารึ อญฺญมญฺญํ สุเตน **อจฺจาวทนฺเต** 'เอหิ ภิกฺขุ โก พหุตรํ ภาสิสฺสติ, โก สุนฺทรตรํ ภาสิสฺสติ, โก จิรตรํ ภาสิสฺสตีติ.

(สำ. ๑/๔๐๖)

พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสกับท่านพระมหากัสสปะว่า กัสสปะ เธอจงกล่าวสอนภิกษุ จงแสดงธรรมีกถาแก่ภิกษุทั้งหลายเถิด เราหรือเธอพึงกล่าวสอน พึงแสดงธรรมีกถาแก่ภิกษุทั้งหลาย

พระมหากัสสปะกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้พวกภิกษุเป็นผู้ว่ายาก ประกอบด้วยธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก ไม่อดทน ไม่รับคำพร่ำสอนโดยเคารพ ข้าพระองค์ได้เห็น

ภิกษุชื่อภัณฑะสัทธิวิหาริกของพระอานนท์ และภิกษุชื่ออาภิชชิกะสัทธิวิหาริกของพระอนุรุทธะในพระธรรมวินัยนี้ **พูดล่วงเกินกันอยู่**ด้วยสุตะว่า มาเถิดภิกษุ ใครจักกล่าวได้มากกว่ากัน ใครจักกล่าวได้ดีกว่ากัน และใครจักกล่าวได้นานกว่ากัน.

อจฺจาวทนฺเตติ อติกฺกมฺม วทนฺเต, สุตปริยตฺตึ นิสฺสาย อติวิย วาทำ กโรนฺเตติ อตฺโถ.

(สำ.อฏ. ๒/๑๖๑)

บทว่า **อจฺจาวทนฺเต** (พูดล่วงเกิน) ความว่า กล่าวล่วงเกิน (กันและกัน) คือ พูดมากเกินไป เพราะอาศัยการเรียนพระสูตรมาก.

[คำว่า อปฺปทกฺขิณคฺคาหิโน อนุสาสนึ (ไม่รับคำพร่ำสอนโดยเคารพ) มาจากรากศัพท์ว่า น (ไม่) + ปทกฺขิณ (เบื้องขวา) + คห ธาตุ (ถือเอา) + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ไม่รับโดยเบื้องขวา" คือ "รับโดยเบื้องซ้าย" หมายถึงรับโดยไม่เคารพ เพราะชาวโลกถือว่าเบื้องขวาสูงส่งกว่าเบื้องซ้าย. ในคัมภีร์ฎีกา (ม.มู.ฎีกา ๒/๑๘๑/๘๐, สารตฺถ.ฎีกา ๒/๔๒๖/๔๔๗) แสดงความหมายว่า "ไม่รับด้วยการนำมาโดยประการต่าง ๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรหิ อาวหนำ ปทกฺขิณำ, ปทกฺขิณโต คหณสีโล ปทกฺขิณคาหี]

อจฺจาสน (ติ)

[อติ + อสน]

อสน = อสิตพฺพนฺติ อสนำ. อส (ภกฺขเน) + ยุ. แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒) ว่า อนกา ยุณวูนำ. อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ภุสะ (ยิ่ง, จัด, มาก) หมายถึง ความมีมากจนเกินไป. คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๐๔) กล่าวว่า อสน ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ภักขนะ (การกิน) และขิปนะ (การทิ้ง).

(๑) บริโภคบ่อย ๆ - ประจำ, บริโภคมาก.

อญฺญมญฺเญหิ ติตฺเถหิ
อสฺสำ ปาเยหิ สารถิ
อจฺจาสนสฺส ปุริโส
ปายาสสฺสาปิ ตปฺปติ. (ชา. ๑/๗, ติตถชาดก)

(อำมาตย์โพธิสัตว์กล่าวกับคนเลี้ยงม้าว่า) นายสารถี ท่านจงให้ม้าดื่มน้ำที่ท่าอื่น ๆ บ้าง แม้ข้าวปายาส**ที่บริโภคบ่อย ๆ** (กินเป็นประจำ) คนก็ยังเบื่อได้.

อจฺจาสนสฺสาติ กรณตฺเถ สามิวจนำ, อติสเนน อติภุตฺเตนาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๑/๒๐๐-๑)

บทว่า **อจฺจาสนสฺส** นี้ เป็นฉัฏฐีวิภัตติใช้ในอรรถตติยาวิภัติ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ) อธิบายว่า ด้วยข้าวปายาส (อันตน) กินมาก คือ กินเป็นประจำ (บ่อย ๆ).

[คำว่า **ปายาส** มีอีกศัพท์หนึ่ง คือ **ปายส** คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๘) และอภิธานัปปทีปิกานิสสัย (คำอธิบายคาถา ๔๑๘) กล่าวว่ารูป **ปายาส** ควรมีรูปเป็นรัสสะว่า **ปายส** มติดังกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับสันสกฤตอีกด้วย เพราะสันสกฤตมีรูปว่า **ปายส** เช่นกัน ดังหลักฐานในคัมภีร์อมรโกษ

(กัณฑ์ ๒ วรรค ๗ คาถา ๒๔, อมรโกษ. กัณฑ์ ๑ วรรค ๔ คาถา ๒๐) ว่า

ปถฺษทาชฺยํ สทฺธฺยาชฺเย
ปรมานฺนํ ตุ ปายสมฺ
หวฺยกวฺเย ไทวปิตฺรฺเย
อนฺเน ปาตฺรํ สฺรุวาทิกมฺ.

ศัพท์ว่า ปถฺษทาชฺย ย่อมเป็นไปในเนยใสที่ผสมกับนมส้ม, ข้าวหุงจากนม = ปรมานฺน, ปายส, หวฺย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยเทวดา, กวฺย ศัพท์ย่อมเป็นไปในข้าวที่เนื่องด้วยบิดามารดาผู้เสียชีวิตแล้ว, ทัพพียัญ (ทัพพีที่ใช้สาดเนยใสใส่ไฟยัญ) ชื่อว่า ปาตฺร (ยัญภาชน์, ภาชนะอันใช้ในยัญการบูชา มีถ้วย ชาม จาน ช้อน และทัพพีรูปต่าง ๆ เป็นต้น.

สรุปว่า **ปายาส**, **ปายส** มีใช้ทั้งสองรูป เหมือนคำว่า คุรุ และ ครุ ที่มีใช้ทั้งสองรูปเช่นกัน]

(๒) การกินมาก (กินจุ).

จสทฺเทน อญฺญมฺปิ สรีรสฺส ปีฬาวหํ **อจฺจาสนา**ทึ สงฺคณฺหาติ. (อ.ฏี. ๑/๒๕๒)

ด้วย จ ศัพท์รวบรวมเอาการ**กินมาก**เป็นต้นอันเป็นเหตุนำมา ซึ่งการเบียดเบียนร่างกาย (เกิดความอึดอัด) แม้อีกนัยหนึ่ง.

อจฺจาสนฺน (ติ)

[อติ + อาสนฺน]

ใกล้เกินไป, ใกล้มาก, ใกล้ชิด (นั่งกระแซะ).

แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ภุสะ (ยิ่ง, จัด, ชิด)

อาสนฺน = อา + สท ธาตุ (นิกเฏ=ใกล้ชิด) + ต ปัจจัย. อาปจฺจ สีทตีติ อาสนฺโน, อาสทีติ วา อาสนฺโน. แปลง ต ปัจจัยท้าย สทฺ ธาตุเป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุภิทาทิคณะเป็น อินฺน, อนฺน และ อีณ ตามอุทาหรณ์ และพยัญชนะท้ายธาตุย่อมไม่ปรากฏรูป[ลบ])

(ก) ใกล้ชิด.

อิธ ภิกฺขเว เสนาสนํ นาติทูรํ โหติ **นาจฺจาสนฺนํ** คมนาคมนสมฺปนฺนํ ทิวา อปฺปากิณฺณํ รตฺตึ อปฺปสทฺทํ อปฺปนิคฺโฆสํ อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺสํ. (อ. ๓/๒๖๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในธรรมวินัยนี้ อยู่ไม่ไกลนัก ไม่**ใกล้นัก** (ไม่ใกล้ไม่ไกลเกินไป, ระยะพอดี ๆ) มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย ไม่อึกทึก มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกระทบน้อย.

[นาติทูรํ (น + อติทูร) นาจฺจาสนฺนํ (น + อจฺจาสนฺน) บทว่า **อติทูร** และ **อจฺจาสนฺน** เป็นฐานูปจาระ (นานันตริกนัย) คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะแต่หมายถึงฐานี ในที่นี้กล่าวถึงเสนาสนะที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก แต่หมายถึงกิริยาการอยู่ในเสนาสนะที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก]

(ข) สถานที่ใกล้ชิด.

อฏฺฐหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคโต มหาโจโร ขิปฺปํ ปริยาปชฺชติ, น จิรฏฺฐิติโก โหติ.

กตเมหิ อฏฺฐหิ? อปฺปหรนฺตสฺส ปหรติ, อนวเสสํ อาทิยติ, อิตฺถึ หนติ, กุมารึ ทูเสติ, ปพฺพชิตํ วิลุมฺปติ, ราชโกสํ วิลุมฺปติ, **อจฺจาสนฺเน** กมฺมํ กโรติ, น จ นิธานกุสโล โหติ.

(อ. ๓/๑๕๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาโจรประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมเสื่อมอย่างเร็วพลัน ดำรงอยู่ได้ไม่นาน คือ

ทำร้ายคนที่ไม่โต้ตอบ ปล้นสิ่งของจนไม่เหลือ ฆ่าผู้หญิง ข่มขืนเด็กหญิง ปล้นนักบวช ปล้นท้องพระคลัง (คลังหลวง) ปล้น**สถานที่ใกล้ชิด** (ปล้นใกล้ถิ่นเกินไป) และไม่ฉลาดในการเก็บ (ทรัพย์สิน).

อจฺจาสนฺเน กมฺมํ กโรตีติ คามนิคมราชธานีนํ อาสนฺนฏฺฐาเน โจริกกมฺมํ กโรติ.

(อ.อฏ. ๓/๒๕๓)

ปาฐะว่า **อจฺจาสนฺเน กมฺมํ กโรติ** (ปล้นสถานที่ใกล้ชิด) ได้แก่ ย่อมทำโจรกรรมในที่ใกล้คาม (หมู่บ้าน) นิคม (ตำบล) และราชธานี (เมืองหลวง) เป็นต้น.

ดู วิ. ๓/๕๘, ๔/๓๐๖, ชา. ๒/๒๙๑

อจฺจาสรติ (กฺริ/อา)

[อติ + อา + สร (คตฺยํ) + อ + ติ]

แล่นเลยไป, ล่วงไป, เกินไป, เกินวิสัย. (เลยเถิด, เกินขอบเขต[ของความประพฤติ)

โย นาจฺจสารีติ โย นาติธาวิ. น ปจฺจสารีติ น โอหียิ. กึ วุตฺตํ โหติ? อจฺจารทฺธวีริเยน หิ อุทฺธจฺเจ ปตนฺโต **อจฺจาสรติ**, อติสิถิเลน โกสชฺเช ปตนฺโต ปจฺจาสรติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๙)

สองบทว่า **โย นาจฺจสารี** ได้แก่ ภิกษุใดไม่แล่นเลยไป. สองบทว่า **น ปจฺจสารี** คือ ไม่ล้าอยู่. ถามว่า ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร? ตอบว่า ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ก็ภิกษุใดตกไปอยู่ในอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ด้วยการปรารภความเพียรเกินไป ชื่อว่า**ย่อมแล่นเลยไป** เมื่อตกไปในโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ด้วยความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ชื่อว่าย่อมล้าอยู่.

อจฺจาสรา (ถี)

[อติ + อา + สร (คตฺยํ) + อ + อา]

ธรรมที่ประพฤติล่วงเกิน, การหลอกลวง, ความถือตัว, การเย่อหยิ่ง.

แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ ลง อา อิตถิปัจจัย ด้วยสูตร (กจ.๒๓๗) ว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ อ การันต์ที่เป็นไปในอิตถีลิงค์)

ยา เอวรูปา มายา มายาวิตา **อจฺจาสรา** วญฺจนา นิกติ วิกิรณา ปริหรณา คูหนา ปริคูหนา ฉาทนา ปฏิจฺฉาทนา อนุตฺตานีกมฺมํ อนาวิกมฺมํ โวจฺฉาทนา ปาปกิริยา อยํ วุจฺจติ “มายา”.

(อภิ.วิ. ๓๗๒, อภิ.ปุ. ๑๒๒-๑๒๖)

(มหานิ. ๖๑ เป็น อจฺจสรา)

ความเจ้าเล่ห์ (เล่ห์กล) ความเป็นคนเจ้าเล่ห์ (ความมีเล่ห์กล) **การหลอกลวง** ความลวง ความโกง ความกลบเกลื่อน ความหลีกเลี่ยง

ความซ่อน ความซ่อนบัง ความปกปิด ความปิดบัง การกระทำไม่ชัดเจน การไม่ทำให้แจ้ง การปกปิดมิดชิด การกระทำชั่ว ลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า มายา.

กตฺวา ปาปํ ปุน ปฏิจฺฉาทนโต อติจฺจ อาสรนฺติ เอตาย สตฺตาติ **อจฺจาสรา**. (อภิ.อฏ. ๒/๔๕๗)

ชื่อว่า **อัจจาสรา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์กลับมาล่วงเกิน โดยการทำบาปแล้วปกปิด (บาปนั้น) ไว้อีก.

อติจฺจาติ อจฺจยํ กตฺวา. อาสรนฺตีติ อาคจฺฉนฺติ, ปุน ปฏิจฺฉาทเน ปวตฺตนฺตีติ อตฺโถ.

(มูลฏี. ๒/๒๒๒)

บทว่า **อติจฺจ** คือ ทำการล่วงเกิน.

บทว่า **อาสรนฺติ** คือ กลับมา อธิบายว่า ย่อมเป็นไปในเพราะการปกปิด (บาป) ไว้อีก.

อจฺจยํ กตฺวาติ วีติกฺกมํ กตฺวา.

(อนุฏี. ๒/๒๑๙)

สองบทว่า **อจฺจยํ กตฺวา** (ทำการล่วงเกิน) คือ ทำการล่วงละเมิด.

ดู มหานิ.อฏ. ๑๗๙ กล่าวว่า อติจฺจ อสฺสรติ เอตาย สตฺโตติ อจฺจสรา

อจฺจาหิต (ติ)

[อติ + อหิต]

แปลง ติ เป็น จฺ ซ้อน จฺ. อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อติกฺกนฺต (ล่วงแล้ว), อ อักษรในบท ว่า อหิต มีอรรถตัพภาวะ.

ไร้ประโยชน์, ล่วงเลยประโยชน์, ไม่มีประโยชน์อย่างยิ่ง, ร้ายมาก, ทารุณ, โหดร้าย, ไม่เกื้อกูลกันและกัน, ไม่เป็นมิตร.

สงฺกปฺปเมตํ ปฏิลทฺธ ปาปกํ
อจฺจาหิตํ กมฺม กโรสิ ลุทฺทกํ
มยาปิ ตาต ปฏิลจฺฉเส ตุวํ
เอตาทิสํ กมฺม ชรูปนีโต
ตํ กุลฺลวตฺตํ อนุวตฺตมาโน
อหมฺปิ ตํ นิขณิสฺสามิ โสพฺเภ. (ชา. ๑/๒๑๒)

(ลูกชายกล่าวว่า)
คุณพ่อได้รับความคิดอันชั่วช้านี้มา แล้วทำกรรมอันหยาบช้า**ไร้ประโยชน์** คุณพ่อ เมื่อคุณพ่อแก่ชรา ก็จักได้รับการกระทำเช่นนี้แม้จากลูก ถึงลูกก็จะประพฤติตามประเพณีของตระกูลนั้น จะขุดหลุมฝังคุณพ่อเหมือนกัน.

ตาต ตุวํ ปิตรํ ทุกฺขา ปโมเจสฺสามีติ มรณทุกฺเขน โยเชนฺโต เอตํ ปาปกํ สงฺกปฺปํ ปฏิลทฺธา ตสฺส จ สงฺกปฺปวเสน หิตํ อติกฺกมฺม จิตฺตา **อจฺจาหิตํ** กมฺมํ กโรสิ ลุทฺทนฺติ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๖)

(พึงทราบความแห่งคำอันเป็นคาถานั้นว่า)
ข้าแต่พ่อ ท่านคิดว่า เราจักเปลื้องบิดาออกจากทุกข์ จึงผูกไว้ด้วยมรณทุกข์ ชื่อว่าทำกรรมอันหยาบช้าอัน**ล่วงเลยประโยชน์** เพราะได้ความดำริอันลามกนี้ และเพราะก้าวล่วงประโยชน์ด้วยอำนาจความดำรินั้นตั้งอยู่.

[**อจฺจาหิตํ** ตัดบทเป็น อติ + อหิต. อ อักษรในบทนี้มีอรรถตัพภาวะ (มีอรรถเหมือนบทที่

ประกอบร่วมนั้น) ไม่มีอรรถพิเศษแต่อย่างใด ลงมาเพื่อรักษาคณะฉันท์ (อินทรวิเชียร) แปลว่า **"ไร้ประโยชน์"**

อีกนัยหนึ่ง ในสกตอภิธาน **อจฺจาหิต** ตัดบทเป็น อติ + อา + ธา แปลว่า **"มีประโยชน์มาก"** เพราะฉะนั้น ในพระบาลีคาถานี้ บทว่า **อจฺจาหิต** จึงสามารถแปลได้อีกนัยหนึ่งว่า "มีประโยชน์อย่างยิ่ง"

บทว่า **ปฏิลทฺธ** ในบาทที่หนึ่ง และบทว่า **กมฺม** ในบาทที่สองและบาทที่สี่ ลบนิคคหิต เพื่อรักษาคณะฉันท์ เพื่อให้มีครุลหุตรงตามฉันทลักษณ์ (คือรักษาคาถาให้ถูกต้อง) ดังที่ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๔ (พฺยญฺชเน จ) กล่าวว่า นิคฺคหีตํ โข พฺยญฺชเน จ ปเร โลปํ ปปฺโปนฺติ กฺวจิ ฉนฺทานุรกฺขณาทิมฺหิ (นิคคหิตแล ถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังบางแห่ง คือในที่รักษาฉันทลักษณ์เป็นต้น)

คาถานี้เป็น**อุปชาติคาถา**โดยผสมระหว่างอินทรวงศ์ อินทรวิเชียร วังสัฏฐะ อินทรวิเชียร อินทรวิเชียร อุเปนทรวิเชียร กล่าวคือ บาทแรกเป็นอินทรวงศ์มี ต ต ช ร คณะ, บาทที่สองเป็นอินทรวิเชียรมี ต ต ช และครุ ๒ พยางค์, บาทที่สามเป็นวังสัฏฐะมี ช ต ช ร คณะโดยถือว่า ต ใน ตาต เป็นครุ, บาทที่สี่เป็นอินทรวิเชียรมี ต ต ช และครุ ๒ พยางค์, บาทที่ห้าเป็นอินทรวิเชียรมี ต ต ช และครุ ๒ พยางค์, บาทที่หกเป็นอุเปนทรวิเชียรมี ช ต ช และครุ ๒ พยางค์

อุปชาติคาถา คือ คาถาที่คล้ายคลึงกับคาถาใกล้กันกล่าวคือเกี่ยวเนื่องกับคาถาใกล้กันสองประเภทอันได้แก่อินทรวิเชียรและอุเปนทรวิเชียร. อีกนัยหนึ่ง อุปชาติ คือ คาถาที่ผสมคาถาหลายชนิดซึ่งมีพยางค์ไม่เท่ากันในแต่ละฉันท์ เช่น กลุ่มคาถาอนุฏฐุภาฉันท์ ๘ พยางค์, กลุ่มคาถาปันติฉันท์ ๑๐ พยางค์, กลุ่มคาถาติฏฐุภาฉันท์ ๑๑ พยางค์, กลุ่มคาถาอติชคตีฉันท์ ๑๓ พยางค์, กลุ่มคาถาสักกรีฉันท์ ๑๔ พยางค์ เป็นต้น ดังนั้น อุปชาติคาถานี้ จึงมีประเภทเป็นจำนวนมาก คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๒๖๘) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทจิหนพยาขยานมากล่าวไว้ดังนี้ว่า

ฉนฺทโส วิตฺถตา ฉนฺโท
ปชาติยา สุปากฏา.
ความพิสดารของคัมภีร์ฉันท์ ย่อมประจักษ์ด้วยอุปชาติคาถา]

คมฺภีรปญฺหํ มนสาภิจินฺตยํ
นาจฺจาหิตํ กมฺม กโรติ ลุทฺทกํ
กาลาคตํ อตฺถปทํ น ริญฺจติ
ตถาวิธํ ปณฺฑวนฺตํ วทนฺติ. (ชา. ๒/๙)

(พระมหาสัตว์สรภังคดาบสตอบปัญหาของท้าวสักกะว่า)

บุคคลใดคิดปัญหาที่ลึกซึ้งได้ด้วยใจ ไม่ทำกรรมอันหยาบช้า**ไร้ประโยชน์** ไม่ตัดรอนประโยชน์ที่มาถึงตามกาลให้เสียไป บัณฑิตเรียกคนเช่นนั้นว่า ผู้มีปัญญา.

นาจฺจาหิตนฺติ น อติอหิตํ หิตาติกฺกนฺตํ ลุทฺทํ ผรุสํ สาหสิกกมฺมญฺจ โย น กโรตีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๕/๑๕๕)

บทว่า **นาจฺจาหิตํ** (ไร้ประโยชน์) ความว่า ผู้ใดไม่ทำกรรมหยาบช้า เผ็ดร้อน สาหัส อันไม่เป็นประโยชน์ คือ ล่วงเลยประโยชน์.

[คาถานี้เป็นอุปชาติคาถาโดยผสมระหว่างอินทรวงศ์, อินทรวิเชียร, อินทรวงศ์ และอุเปนทรวิเชียร โดย ถือว่า วนฺ ในบทว่า ปญฺญวนฺตํ เป็นลหุ]

อริยาวกาโสสิ อนริยรูโป
อสญฺญโต สญฺญตสนฺนิกาโส
อจฺจาหิตํ กมฺมํ กโรสิ ลุทฺรํ
ภาเว จ เต กุสลํ นตฺถิ กิญฺจิ. (ชา. ๒/๒๙๘)

(วิธุรบัณฑิตได้กล่าวกับปุณณกยักษ์ว่า) ท่านมีรูปร่างดังผู้ประเสริฐ แต่หาเป็นคนประเสริฐไม่ คล้ายจะเป็นคนสำรวม แต่ก็ไม่สำรวม ทำกรรมหยาบช้าไม่มีประโยชน์อย่างยิ่ง กุศลแม้แต่น้อยหนึ่งก็ไม่มีในใจของท่าน.

อจฺจาหิตนฺติ หิตาติกฺกนฺตํ, อติอหิตํ วา.

บทว่า **อจฺจาหิตํ** คือ ซึ่งกรรมอันล่วงเสียซึ่งประโยชน์ หรือกรรมอันไม่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง.

[คาถานี้เป็นอุปชาติคาถาโดยผสมระหว่างกุสุมวิจิตตา, อุเปนทรวิเชียร, อินทรวิเชียร และสาลินี กล่าวคือ บาทแรกเป็นกุสุมวิจิตตา มี น ย น ย โดยถือว่า ยา เป็นลหุ และ ริย รวมเป็นลหุพยางค์เดียว, บาทที่สองเป็นอุเปนทรวิเชียรมี ช ต ช และครุ ๒ พยางค์, บาทที่สามเป็นอินทรวิเชียรมี ต ต ช และครุ ๒ พยางค์ โดยถือว่า มํ เป็นลหุ, บาทที่สี่เป็นสาลินีคาถามี ม ต ต และครุ ๒ พยางค์ โดยถือว่า จ เป็นครุ]

อจฺจิ (น,ถี)

[อจฺจ + อิ. (สํ - อรฺจิส)]

อจฺจ = อจฺจ (ปูชายํ) + อิ อจฺจียติ ปูชียตีติ อจฺจิ = สิ่งที่ถูกบูชา. ลง อิ ปัจจัยท้าย อจฺจ ธาตุด้วยสูตร (กจฺ. ๖๖๙) ว่า มุนาทีหิ จิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายธาตุมี มุน ธาตุเป็นต้นและท้ายปาฏิปาทิกศัพท์)

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ณวาทิ.๗) กล่าวว่า อิ (ลง อิ ปัจจัยหลังธาตุโดยมาก) และแสดงตัวอย่างว่า อจฺจ (อญฺจ) = ปูชายํ, อจฺจียติ ปูชียตีติ อจฺจิ=ชาลา (สิ่งที่ถูกบูชา ชื่อว่า อัจจิ ได้แก่ เปลวไฟ)

อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๔) กล่าวว่า อจฺจิ วุจฺจติ ชาลา, ตาย โยคโต อจฺจิมา (อัจจิ คือ เปลวไฟ ชื่อว่า อัจจิมา เพราะประกอบด้วยเปลวไฟนั้น)

อจฺจิ ศัพท์มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสอง คือ อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ แต่มีรูปเหมือนกันในปฐมา-วิภัตติ จึงต้องประกอบบทสรรพนามที่เป็นวิเสสนะของ อจฺจิ ศัพท์เป็นลิงค์ทั้งสอง เช่น ตํ อจฺจิ, สา อจฺจิ. แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๔,๑๑๐๒) ก็กล่าวว่า สิขา ชาลจฺจิ

จาปุเม (เปลวไฟ ๓ ศัพท์ คือ สิขา, ชาลา และ อจฺจิ อันเป็นไปในลิงค์ที่ไม่ใช่ปุงลิงค์ คือ อิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์), ชาลำวสูสฺวจฺจิ โน ปุเม (อจฺจิ ศัพท์ไม่เป็นไปในปุงลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เปลวไฟ และรัศมี)

(๑) เปลวไฟ, แสง, ลำแสง, แสงพวยพลุ่ง.

ยถา กถํ ปนาวุโส อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพติ? เตน หาวุโส อุปมํ เต กริสฺสามิ, อุปมายปิเธกจฺเจ วิญฺญู ปุริสา ภาสิตสฺส อตฺถํ อาชานนฺติ. เสยฺยถาปิ อาวุโส เตลปฺปทีปสฺส ฌายโต **อจฺจี** ปฏิจฺจ อาภา ปญฺญายติ, อาภํ ปฏิจฺจ **อจฺจิ** ปญฺญายติ, เอวเมว โข อาวุโส อายุ อุสฺมํ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ, อุสฺมา อายุ ปฏิจฺจ ติฏฺฐตีติ. (ม. ๑/๓๖๙)

(ผมรู้ทั่วถึงภาษิตของท่านพระสารีบุตรในบัดนี้เองอย่างนี้ว่า อายุอาศัยไออุ่นดำรงอยู่ และไออุ่นอาศัยอายุดำรงอยู่) ดูก่อนผู้มีอายุ แต่ผมจะพึงเข้าใจความแห่งภาษิตนี้ได้อย่างไร ?

ดูก่อนผู้มีอายุ ถ้าเช่นนั้น ผมจักอุปมาให้ท่านฟัง เพราะวิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมทราบความแห่งภาษิตได้ด้วยอุปมา

ดูก่อนผู้มีอายุ เมื่อประทีปน้ำมันกำลังติดไฟอยู่ แสงสว่างอาศัย**เปลวไฟ**จึงปรากฏ **เปลวไฟ** ก็อาศัยแสงสว่างจึงปรากฏอยู่แม้ฉันใด

ดูก่อนผู้มีอายุ อายุอาศัยไออุ่น ดำรงอยู่ ไออุ่นก็อาศัยอายุดำรงอยู่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

อจฺจี ปฏิจฺจาติ ชาลสิขํ ปฏิจฺจ.

(ม.อฏ. ๒/๒๔๙)

สองบทว่า **อจฺจี ปฏิจฺจ** คือ อาศัยเปลวไฟ.

ยสฺมึ โภ โคตม สมเย **อจฺจิ** วาเตน ขิตฺตา ทูรัปิ คจฺฉติ, อิมสฺส ปน ภวํ โคตโม กึ อุปาทานสฺมึ ปญฺญาเปตีติ. ยสฺมึ โข วจฺฉ สมเย **อจฺจิ** วาเตน ขิตฺตา ทูรัปิ คจฺฉติ, ตมหํ วาตูปาทานํ ปญฺญาเปมิ. วาโต หิสฺส วจฺฉ ตสฺมึ สมเย อุปาทานํ โหตีติ ฯเปฯ (สํ. ๒/๕๖๕)

ท่านพระโคดม เวลาที่**เปลวไฟ**ถูกลมพัดไปได้ไกล ท่านพระโคดมจะทรงบัญญัติอะไรแก่เปลวไฟนี้ในเพราะเชื้อเล่า. วัจฉะเวลาที่**เปลวไฟ**ถูกลมพัดไปได้ไกล เราบัญญัติเชื้อคือลมนั้น เพราะลมเป็นเชื้อของเปลวไฟนั้น. [ท่านพระโคดม เวลาที่สัตว์ทอดทิ้งกายนี้และไม่เข้าถึงกายอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านพระโคดมจะทรงบัญญัติอะไรแก่สัตว์เหล่านี้ในเพราะอุปาทานเล่า. ดูก่อนวัจฉะ เวลาที่สัตว์ทอดทิ้งกายนี้และ ไม่เข้าถึงกายอย่างใดอย่างหนึ่ง เราบัญญัติอุปาทานคือตัณหานั้น เพราะตัณหาเป็นเชื้อของสัตว์เหล่านั้น]

นิเวสนํ กสฺส นุทํ สุนนฺท
ปากาเรน ปณฺฑุมเยน คุตฺตํ
กา ทิสฺสติ อคฺคิสิขาว ทูเร
เวหายสํ ปพฺพตคฺเคว **อจฺจิ**. (ชา. ๒/๓๙)

(พระเจ้ากรุงสีพีตรัสว่า)
สุนันทะ นี้เป็นนิเวศน์ของใครหนอ ล้อมด้วยกำแพงสีเหลือง ใครหนอปรากฏอยู่ในที่ไกล ประดุจเปลวไฟในอากาศ และประดุจ**เปลวไฟ**บนยอดภูเขา.

อจฺจีติ อนลชาลกฺขนฺโธ. (ชา.อฏ. ๕/๑๑๔)

บทว่า **อจฺจิ** ได้แก่ กองไฟที่ลุกโพลง.

ดู อ. ๓/๒๔๖, สำ.๒/๔๘๑, ม.๑/๓๖๙, ม.๓/๒๒๒

[คำว่า **ทิสฺสติ** แปลโดยศัพท์ว่า อันเขาย่อมเห็น ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทิส ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติในกรรมวาจก อย่างไรก็ตาม คำนี้เป็นกัตตุวาจกในที่บางแห่ง แปลว่า ย่อมปรากฏโดยลง ติ วิภัตติในกัตตุวาจก คัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักอธิบายคำนี้เป็นรูปกัตตุวาจกว่า ปญฺญายติ (ย่อมปรากฏ)

อนล + ชาลา + ขนฺธ, อนล (อน ปาลเน + อล) = ไฟ อนนฺติ ปาเลนฺติ อเนนาติ อนโล, ชาลา (ชล ทิตฺติยำ + ณ + อา) = เปลวไฟ ชลตีติ ชาลา ลบ ณ พฤทธิ์ อ เป็น อา ลบสระหน้า. คัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกา (๓๔) กล่าวว่า เปลวไฟ มี ๓ ศัพท์ คือ สิขา, ชาลา, อจฺจิ]

รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติ อิเธกจฺโจ รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ ‘ยำ รูปำ โส อหำ โย อหำ ตำ รูปนฺติ รูปญฺจ อตฺตานญฺจ อทฺวยำ สมนุปสฺสติ. “เสยฺยถาปิ นาม เตลปฺปทีปสฺส ฌายโต ยา **อจฺจิ** โส วณฺโณ โย วณฺโณ สา อจฺจีติ **อจฺจิ**ญฺจ วณฺณญฺจ อทฺวยำ สมนุปสฺสติ” เอวเมว อิเธกจฺโจ รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติ เอวำ รูปำ อตฺตาติ ทิฏฺจิปสฺสนาย ปสฺสติ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๙๒)

ปาฐะว่า **รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ** (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) ความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปเป็นตน คือ ย่อมเห็นรูปและตนไม่ใช่เป็นภาวะสองอย่างว่า รูปอันใดเราก็อันนั้น เราอันใดรูปก็อันนั้น เปรียบเสมือนเมื่อประทีปน้ำมันลุกโพลงอยู่ บุคคลย่อมเห็น**เปลวไฟ** และสีไฟนั้นไม่ใช่เป็นสองอย่างว่า **เปลวไฟ** อันใดสีก็อันนั้น สีไฟอันใดเปลวก็อันนั้น ฉันใด บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเห็นรูปเป็นตน ฉันนั้น บุคคลย่อมเห็นรูปเป็นตนด้วยทิฏฐิที่รู้เห็นโดยประการฉะนี้.

(๒) ไอตัว (เปลวไฟที่เกิดจากร่างกาย)

อถ ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน. หตา นาคสฺส **อจฺจิโย** โหนฺติ. อิทฺธิมโต ปน จิตฺตา. อเนกวณฺณา **อจฺจิโย** โหนฺติ. (วิ. ๓/๓๔)

ครั้นราตรีนั้นผ่านไป **เปลวไฟ**ของพญานาคถูกทำลาย ส่วน**เปลวไฟ**หลากสีของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงฤทธิ์ยังคงอยู่.

อจฺจิกฺขนฺธ (ปุ)

[อจฺจิ + ขนฺธ]

กลุ่มเปลวไฟ, กองไฟ.

ขนฺธ = ขนฺธ (ราสิกรเณ) + อ. ราสิโต ขนฺโธ นาม (ชื่อว่าขันธ์ เพราะเป็นกอง).

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๕๑) กล่าวว่า ขนฺธ ศัพท์มีอรรถ ๕ อย่าง คือ รูปาทิ (ขันธ์ ๕ มี รูปขันธ์เป็นต้น), อังสะ (ไหล่), ปกัณฑะ (ลำต้น), ราสิ (กอง), และคุณะ (ความดี). สำหรับ ขนฺธ ในศัพท์นี้มีความหมายว่า ราสิ (กอง).

ปุรตฺถิมาย จ ภิตฺติยา
อจฺจิกฺขนฺโธ สมุฏฺจิโต

๎หนฺโต ปาปกมฺมนฺเต
ปจฺฉิมาย ปฏิหญฺญติ. (จูพนิ. ๒๓๗)

กองไฟ ก่อตัวขึ้นจากฝ่าด้านทิศตะวันออก แผดเผาเหล่าสัตว์ผู้ทำกรรมชั่ว พุ่งไปกระทบฝ่าด้านทิศตะวันตก.

อจฺจิชาลา (ถี)

[อจฺจิ + ชาลา] เปลวไฟ.

ชาลา = ชล (ทิตฺติยํ) + ณ + อา. ชลตีติ ชาลา. ลบ ณ พฤทธิ์ อ เป็น อา ลบสระหน้า.

โย โข มหาราช ปุคฺคโล ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต ฯเปฯ ธุตงฺคคุณํ สมาทิยติ. โส ทิคุณํ ทณฺฑมาปชฺชติ สพฺพคุณฆาตมาปชฺชติ ฯเปฯ ทิฏฺฐธมฺมิกมฺปิ หีฬนํ ขีลนํ ฯเปฯ สมฺปราเยปิ สตโยชนิเก อวีจิมหานิรเย อุณฺหกจิตตตฺตสนฺตตฺต-**อจฺจิชาลา**มาลเก อเนกวสฺสสตสหสฺสานิ อุทฺธมโธ ติริยํ เผณุทฺเทหกํ สมฺปริวตฺตกํ ปจฺจติ ตโต มุจฺจิตฺวา ฯเปฯ การุญฺญํ ปริเทวมาโน มหาเปโต นิชฺฌามตณฺหิโก หุตฺวา อาหิณฺฑมาโน มหิยา อฏฺฏสรํ กโรติ. (มิลินฺท. ๓๓๘)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร บุคคลใดเป็นคนปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ หลอกลวง ... สมาทานธุดงค์ บุคคลนั้น จะได้รับโทษทัณฑ์ถึง ๒ เท่า จะถึงความหายนะแห่งคุณทั้งปวง คือจะได้รับการดูหมิ่น การรังเกียจอันมีได้ในอัตภาพนี้...แม้ในภพต่อไป ก็จะหมกไหม้อยู่ในอเวจีมหานรก หมุนคว้างไปในเบื้องบน เบื้องขวาง เดือดเป็นฟองอยู่เบื้องบน ในกลุ่ม**เปลวไฟ**ที่ร้อนที่แผดเผารุนแรง ซึ่งสูงถึง ๑๐๐ โยชน์ ตลอดเวลาหลายแสนโกฏิปี พ้นจากอเวจีมหานรกนั้น...ก็มาเกิดเป็นมหาเปรต ประเภทนิชฌามตัณหิกเปรต ส่งเสียงคร่ำครวญ น่ากรุณาสงสาร เที่ยวส่งเสียงโอดโอยไปบนแผ่นดิน.

อจฺจิต๎ (ติ)

[อจฺจ (ปูชายํ) + อิ + ต]

อันเขาบูชาแล้ว - นับถือแล้ว - เคารพแล้ว (ได้รับเกียรติหรือความยกย่อง, สรรเสริญ).

สูปจิณฺโณ อยํ เสโล
อจฺจิโต มหิโต สทา
สุธาริโต สุนิกฺขิตฺโต
สพฺพตฺถมภิสาธเย. (ชา. ๒/๒๒๔)

(พราหมณ์เนสาทกล่าวว่า)

แก้วมณีอันเกิดแต่หินนี้ที่หามาได้ด้วยดี ที่บุคคล**บูชา** นับถือ วางไว้ เก็บไว้เป็นอย่างดี ทุกเมื่อ พึงทำประโยชน์ (บันดาล) ทุกอย่างให้สำเร็จได้.

สพฺพตฺถนฺติ โย อิมํ เสลํ สุฏฺฐุ อุปจริตุํ อจฺจิตุํ อตฺตโน ชีวิตํ วิย มมายิตุํ สุฏฺฐุ ธาเรตุํ สุฏฺฐุ นิกฺขิปิตุํ ชานาติ ตสฺเสว สูปจิณฺโณ อจฺจิโต มานิโต สุธาริโต สุนิกฺขิตฺโต อยํ เสโล สพฺพํ อตฺถํ สาเธตีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๗/๒๕)

บทว่า **สพฺพตฺถ** ความว่า ผู้ใดรู้จักเพื่อเก็บสั่งสมแก้วมณีอันเกิดแต่หินนี้ คือ ทรงไว้ เก็บไว้ด้วยดี โดยยึดถือว่าของๆ เราเหมือนชีวิต

ของตน อันผู้นั้นนั่นเทียวเก็บสั่งสมด้วยดี บูชา นับถือ เก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี ย่อมยังประโยชน์ (บันดาล) ทุกอย่างให้สำเร็จ.

อจฺจิต๒ (ติ)

[อา + จิ ธาตุ (จเย) อิ + ต]
สั่งสมแล้ว.

[ซ้อน จฺ หน้าธาตุด้วยสูตร (กจฺ.๒๗) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา อักษรเป็น อ ในเพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตร (กจฺ.๓๖) ว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง)

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺสํ ปปฺโปนฺตีติ ฉนฺทานุรกฺขเณ อาคเม สโยเค จ รสฺสตฺตํ.

(ปทรูปสิทฺธิ.อธิบายสูตร ๓๘)

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะย่อมมีในที่รักษาฉันทลักษณ์ ในที่ลงอาคม และในที่มีพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้]

อา อุปสรรคในบทนี้ใช้ในความหมายว่า คหณ (การถือเอา)

อิตรถา หิ สุนิหิตสฺส อจฺเจยฺยตฺตํ วุตฺตํ ภเวยฺย น จ สุนิหิโต อจฺจนีโย. **อจฺจิโต** เอว หิ โส.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๙)

ก็เมื่อถือเอาความโดยประการนอกนี้ พึงกล่าวความที่ขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้ว ควรสั่งสมไว้ และขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้ว (นอกนี้) ไม่ใช่สิ่งที่ควรสั่งสม เพราะขุมทรัพย์นั้นบุคคล**สั่งสมแล้ว**นั่นเทียว.

อจฺจิตพฺพ (ติ)

[อา + จิ ธาตุ (จเย) + อิ + ตพฺพ]
ควรสั่งสม.

อจฺเจยฺโยติปิ ปาโจ ตสฺส **อจฺจิตพฺโพ** อจฺจนารโห หิตสุขตฺถิเกน อุปจิตพฺโพติ อตฺโถ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๙)

(พระบาลีว่า อเชยฺย) มีปาฐะว่า อจฺเจยฺโย ดังนี้บ้าง. อธิบายว่า (ขุมทรัพย์นั้น[อนุคามิกะ]) อันบุคคลควรสั่งสม คือ ควรแก่การสั่งสม ได้แก่ ผู้ต้องการประโยชน์สุขควรสั่งสมไว้.

[อนุคามิกะ คือ ขุมทรัพย์ติดตามตัวทางคุณธรรม ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนาเป็นต้น]

อจฺจิตุ๎ (กฺริ/วิ)

[อา + จิ ธาตุ (จเย) อิ + ตุ๎]
เพื่อสั่งสม.

สพฺพตฺถนฺติ โย อิมํ เสลํ สุฏฺจุ อุปจริตุ๎ **อจฺจิตุ๎** อตฺตโน ชีวิตํ วิย มมายิตุ๎ สุฏฺจุ ธาเรตุ๎ สุฏฺจุ นิกฺขิปิตุ๎ ชานาติ ตสฺเสว สูปจิณฺโณ อจฺจิโต มานิโต สุธาริโต สุนิกฺขิตฺโต อยํ เสโล สพฺพ์ อตฺถ์ สาเธตีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๗/๒๕)

บทว่า **สพฺพตฺถ์** ความว่า ผู้ใดรู้จักเพื่อเก็บ**สั่งสม**แก้วมณีอันเกิดแต่หินนี้ คือ ทรงไว้ เก็บไว้ด้วยดี โดยยึดถือว่าของ ๆ เราเหมือนชีวิตของตน อันผู้นั้นนั่นเทียวเก็บสั่งสมด้วยดี

บูชา นับถือ เก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี ย่อมยังประโยชน์ (บันดาล) ทุกอย่างให้สำเร็จ.

อจฺจินานตฺต (น)

[อจฺจิ + นานตฺต]

ความเป็นต่าง ๆ กันแห่งเปลวไฟ, ความที่เปลวไฟต่างกัน, มีเปลวไฟไม่เหมือนกัน.

โหติ โข โส คหปติ สมโย ยา ตา เทวตา เอกชฺฌํ สนฺนิปตนฺติ, ตาสํ เอกชฺฌํ สนฺนิปติตานํ วณฺณนานตฺตญฺหิ โข ปญฺญายติ โน จ อาภานานตฺตํ เสยฺยถาปิ คหปติ ปุริโส สมฺพหุลานิ เตลปฺปทีปานิ เอกํ ฆรํ ปเวเสยฺย. เตสํ เอกํ ฆรํ ปเวสิตานํ **อจฺจินานตฺต**ญฺหิ โข ปญฺญายเยถ, โน จ อาภานานตฺตํ เอวเมว โข คหปติ, โหติ โข โส สมโย ยา ตา เทวตา เอกชฺฌํ สนฺนิปตนฺติ ตาสํ เอกชฺฌํ สนฺนิปติตานํ วณฺณนานตฺตญฺหิ โข ปญฺญายติ โน จ อาภานานตฺตํ. (ม. ๓/๑๘๗)

(พระอนุรุทธะกล่าวว่า)

ดูก่อนคฤหบดี มีสมัยที่พวกเทพประชุมร่วมกัน เทพเหล่านั้น ย่อมปรากฏมีสีกายต่างกัน แต่มีรัศมีไม่ต่างกัน เปรียบเหมือนบุรุษตามประทีปน้ำมัน หลายดวงเข้าไปยังเรือนหลังหนึ่ง ประทีปน้ำมันเหล่านั้นปรากฏ **มีเปลวไฟ ต่างกัน** แต่มีแสงสว่างไม่ต่างกัน แม้ฉันใด สมัยที่พวกเทพประชุมร่วมกัน ก็ฉันนั้น เหมือนกัน เทพเหล่านั้น ย่อมปรากฏมีสีกายต่างกัน แต่มีรัศมีไม่ต่างกัน.

อจฺจินานตฺตนฺติ ทีฆรสฺสอณุถูลวเสน อจฺจิยานานตฺตํ. (ม.อฏ. ๔/๑๔๔)

บทว่า **อจฺจินานตฺตํ** (มีเปลวไฟต่างกัน) ได้แก่ มีเปลวไฟต่างกัน คือยาว สั้น บาง และหนา.

อจฺจิพฺหฺธ (ติ)

[อจฺจิ + พฺหฺธ]

ก่อไว้โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม, ก่อเป็นคันนาสี่เหลี่ยม.

อจฺจิพฺหฺธ = อจฺจิภาว + พฺหฺธ ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ (สัมปสารณนัย) เรียกว่า ภาวโลป (ศัพท์ที่ลบ ภาว ศัพท์) หรือภาวปธาน (ศัพท์ที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน). คำศัพท์นี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จรูปด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิต จัดเป็นรูพหีศัพท์ คือศัพท์ที่นิยมใช้กันทางโลก ซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป ดังนั้น ในอรรถกถาจึงได้อธิบายคำนี้ว่า จตุรสฺสเกทารกพฺหฺธํ (ก่อไว้โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม) คำเช่นนี้มีลักษณะเหมือนคำว่า อสฺสกณฺณ โดยรูปศัพท์แปลว่า หูม้า แต่ถือเอาความว่า ต้นหูกวาง.

อถ โข ภควา ราชคเห ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา เยน ทกฺขิณาคิริ เตน จาริกํ ปกฺกามิ. อทฺทสา โข ภควา มคธเขตฺตํ **อจฺจิพฺหฺธ**ํ ปาพิพฺหฺธ มริยาทพฺหฺธ สิงฺฆาฏกพฺหฺธ ทิสฺวาน อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ “ปสฺสสิ โน ตฺวํ อานนฺท มคธเขตฺตํ **อจฺจิพฺหฺธ**ํ ปาพิพฺหฺธ มริยาทพฺหฺธ สิงฺฆาฏกพฺหฺธนฺติ? เอวํ ภนฺเตติ.

อุสฺสหสิ ตฺวํ อานนฺท ภิกฺขูนํ เอวรูปานิ จีวรานิ สีวิทหิตุนฺติ? อุสฺสหามิ ภควาติ. (วิ. ๓/๔๐๐)

(สี. สฺยา. อจฺฉิพฺหฺธ)

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ตามพระอัธยาศัยแล้ว เสด็จจาริกไปทางทักขิณาคิรีชนบท ทอดพระเนตรเห็นนาของชาวมคธที่**ก่อไว้โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม** ก่อคันนา[ยาวทั้งด้านยาวและด้านกว้าง] คั่น[ระหว่าง]ด้วยคันนา[สั้นๆ] เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่ง รับสั่งกับท่านพระอานนท์ว่า “อานนท์ เธอเห็นนาของชาวมคธที่**ก่อไว้โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม** ก่อคันนา[ยาวทั้งด้านยาวและด้านกว้าง] คั่น[ระหว่าง]ด้วยคันนา [สั้นๆ] เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่งหรือ” “เห็นพระพุทธเจ้าข้า” “เธอสามารถทำจีวรของภิกษุให้มีรูปอย่างนั้นได้หรือ” “สามารถทำได้ พระพุทธเจ้าข้า”

อจฺจิพทฺธนฺติ จตุรสฺสเกทารกพทฺธํ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๐๘)

บทว่า **อจฺจิพทฺธํ** แปลว่า ก่อไว้ (เนื่อง) โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม[คือมีท้องนาที่ทดน้ำแบ่งเป็นรูป ๔ เหลี่ยม].

[เกทารก (นา) กิลท ธาตุ (อลฺลภาเว) + อร ปัจจัย. เกฺลทียตีติ เกทารํ ลบ ล ทีฆะ อ เป็น อา ลง ก ปัจจัยในอรรถขุททกะ (เล็กน้อย)]

อจฺจิมตี (ถี)

[อจฺจิมนฺตุ + อี]

เทพธิดาชื่ออัจจิมตี, อัจจิมดีเทพธิดา.

อจฺจิมตี (อิตถีลิงค์ ปฐมา เอกพจน์) ศัพท์เดิมเป็น อจฺจิมนฺตุ=ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อจฺจิ ศัพท์ด้วยสูตร (กจ.๓๖๙) ว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ (ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย สติ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) ลง อี ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๒๓๙) ว่า ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่มี ณว, ณิก, เณยฺย, ณ และ นฺตุ ปัจจัยเป็นที่สุดอันเป็นไปในอิตถีลิงค์),ในเพราะ อี ปัจจัย แปลง นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตร (กจ.๒๔๑) ว่า นฺตุสฺส ตมีกาเร (แปลง นฺตุ เป็น ต ในเพราะ อี ปัจจัยได้บ้าง)

ลตา จ สชฺชา ปวรา จ เทวตา
อจฺจิมตี ราชวรสฺส สิรีมโต
สุตา จ รญฺโญ เวสฺสวณสฺส ธีตา
ราชีมตี ธมฺมคุเณหิ โสภถ. (วิมาน. ๓๗)

ลดาเทพธิดา สัชชาเทพธิดา ปวราเทพธิดา อัจจิมดีเทพธิดาและสุดาเทพธิดา ผู้มีความรุ่งเรือง เป็นธิดาของท้าวเวสสวัณมหาราช ต่างเป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทวราช ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ทรงสิริ งดงามอยู่ด้วยคุณธรรม.

อจฺจิมนฺตุ (ติ)

[อจฺจิ ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัย]

ลง มนฺตุ ปัจจัยท้าย อจฺจิ ศัพท์ด้วยสูตร (กจ.๓๖๙) ว่า สตฺยาทีหิ มนฺตุ.

(๑) มีรัศมีโชติช่วง, สว่างไสว.

มชฺเฌ สรสฺส ติฏฺฐนฺติ
วิมานา กปฺปฏฺฐายิโน
เวฬุริยวณฺณา รุจิรา
อจฺจิมนฺโต ปภสฺสรา.

อจฺฉรา ตตฺถ นจฺจนฺติ
ปุถุ นานตฺตวณฺณิโย. (ม. ๑/๔๑๓)

วิมานทั้งหลายตั้งอยู่ในท่ามกลางมหาสมุทร ตลอดกัป มีสีเหมือนแก้วไพฑูรย์ มีความรุ่งเรือง **มีรัศมีโชติช่วง** เป็นประภัสสร.

[อจฺจิมนฺโต = ศัพท์เดิมเป็น อจฺจิมนฺตุ. ลง โย ปฐมาวิภัตติ พหูพจน์ด้วยสูตร (กจ.๒๘๔) ว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา. ในเพราะ โย ปฐมาวิภัตติ แปลง นฺตุ กับ โย เป็น นฺโต ด้วยสูตร (กจ. ๑๒๒) ว่า นฺตุสฺส นฺโต]

(๒) มีเปลวไฟ (ส่องแสง, ลุกเป็นเพลิง).

ตํ กึ มญฺญสิ อสฺสลายน ?
โย เอวํ นุ โข โส ขตฺติยกุลา พฺราหฺมณกุลา ราชญฺญกุลา อุปฺปนฺเนหิ สากสฺส วา สาลสฺส วา สลฬสฺส วา จนฺทนสฺส วา ปทุมกสฺส วา อุตฺตรารณึ อาทาย อคฺคิ อภินิพฺพตฺโต เตโช ปาตุกโต, โส เอว นุ ขฺวาสฺส อคฺคิ **อจฺจิมา** เจว วณฺณวา จ ปภสฺสโร จ, เตน จ สกฺกา อคฺคินา อคฺคิกรณียํ กาตุํ. (ม. ๒/๓๙๔)
(สฺยา. โย จ นุ โข. สฺยา. วณฺณิมา)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
อัสสลายนะ ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ไฟที่พวกบุรุษผู้เกิดจากตระกูลกษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์ ราชตระกูล ถือเอาไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้สีไฟ แล้วสีให้เป็นไฟลุกโพลงขึ้นเท่านั้นหรือ เป็นไฟ**มีเปลวไฟ** มีสี มีแสงสว่าง และสามารถทำหน้าที่ที่ต้องทำด้วยไฟนั้นให้สำเร็จได้.

[อจฺจิมา=ศัพท์เดิมเป็น อจฺจิมนฺตุ. ลง สิ ปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ด้วยสูตร (กจ.๒๘๔) ว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา. ในเพราะ สิ ปฐมาวิภัตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๑๒๔) ว่า อา สิมฺหิ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ)]

เต **อจฺจิมนฺโต** ติฏฺฐนฺติ
อคฺคิกฺขนฺธาว อารกา
อาทิตฺตา ชาตเวเทน
อุทฺธํ โยชนมุคฺคตา. (ชา. ๒/๖๓)

สัตว์นรกเหล่านั้น **มีเปลวไฟ**ลุกโชนขึ้นไปเบื้องบนหนึ่งโยชน์ มีกายเร่าร้อนด้วยไฟที่เกิดเอง ยืนอยู่เหมือนกองไฟที่ตั้งอยู่ในที่ไกล.

ดู มหานิ. ๓๑๗, มหานิ.อฏฺ. ๓๗๕. ชา.๒/๖๓, ชา.อฏฺ. ๕/๒๙๓

(๓) ไฟ (เพลิง).

ภูมิโต วุฏฺฐิตา ยาว
พฺรหฺมโลกา วิธาวติ
อจฺจิ **อจฺจิมโต** โลเก
ทยฺหมานมฺหิ เตชสา. (อภิ.อฏฺ. ๑/๓๓๘)

ในคราวใด เมื่อโลก**อันไฟ**[ไฟบรรลัยกัลป์=ไฟล้างโลก]เผาผลาญอยู่อย่างใหญ่หลวง (โลกพินาศด้วยไฟบรรลัยกัลป์) ในคราวนั้น ไฟย่อมโพลงขึ้นตั้งแต่พื้นดินไปถึงพรหมโลก [จักรวาลหนึ่ง ย่อมพินาศด้วยเตโชธาตุที่เปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง]

อจฺจิมโตติ อคฺคิสฺส. (มูลฏี.๑/๑๔๑)

บทว่า **อจฺจิมโต** แปลว่า อันไฟ.

ดู เถร.๓๐๐, เถร.อฏ. ๒/๑๖๙

อจฺจิมาลี (ถี)

[อจฺจิ + มาลา ศัพท์ + อี ปัจจัย]

มีเปลวไฟเป็นช่อ, ช่อไฟ, พวงไฟ, มีรัศมี, ประกอบด้วยเปลวไฟ.

ยถาปิ ปาวโก พฺรหฺเม

อจฺจิมาลี ยสสฺสิมา

ชลมาโน วเน คจฺเฉ

อนโล กณฺหวตฺตนี. (ชา. ๑/๓๗๙)

(สัญชัยกุมารได้ฟังดังนั้น จึงสรรเสริญสัมภวกุมารว่า)

ดูก่อนท่านพราหมณ์ ไฟป่า **มีเปลวไฟเป็นช่อ** เรืองโรจน์ ลุกโพลงอยู่ที่กอไม้ในป่า ไม่อิ่มต่อเชื้อเพลิง มีทางดำ[กินเปรียงเป็นอาหาร มีควันเป็นธง ไหม้ลามจนถึงยอดไพรสณฑ์ มีเชื้อไฟเพียงพอ โชติช่วงอยู่บนยอดภูเขา ในเวลากลางคืน ฉันใด สัมภวกุมารถึงยังเป็นเด็กก็ฉันนั้น เพราะประกอบด้วยปัญญา ท่านยังไม่ได้ถามสัมภวกุมารก่อน แล้วอย่าเพิ่งเข้าใจเธอว่าเป็นเด็ก พราหมณ์ ท่านถามสัมภวกุมารแล้วพึงรู้อรรถและธรรมได้]

อจฺจิมาลีติ อจฺจีหิ ยุตฺโต. (ชา.อฏ. ๕/๖๕)

บทว่า **อจฺจิมาลี** (มีเปลวไฟเป็นช่อ) คือ ประกอบแล้วด้วยเปลวไฟ.

อจฺจิมุขี (ถี)

[อจฺจิ + มุข ศัพท์ + อี ปัจจัย]

ผู้มีใบหน้าแดงเหมือนเปลวไฟ, น้องสาวของภูริทัตต์ต่างมารดากันชื่ออัจจิมุขี.

อยํ **อจฺจิมุขี** นาม

ปุณฺณา อุคฺคสฺส เตชสา

ตาย ตํ ฑหิสฺสามิ

สา ตํ ภสฺมํ กริสฺสติ. (ชา. ๒/๒๒๙)

(สุทัศนกุมารกล่าวว่า)

ลูกเขียดชื่ออัจจิมุขีนี้ เต็มไปด้วยเดช [พิษ] ร้ายแรง เราจะให้ลูกเขียดนั้นกัดท่าน มันจักทำให้ท่านเป็นเถ้าได้.

โพธิสตฺตสฺส ปน **อจฺจิมุขี** นาม เวมาติกภคินี อตฺถิ. ตสฺสา โพธิสตฺเต อธิมตฺโต สิเนโห. สา สุทสฺสนํ คจฺฉนฺตํ ทิสฺวา ฯเปฯ มณฺฑูกโปติกา หุตฺวา ตสฺส ชฏนฺตเร นิปชฺชิ. (ชา.อฏ. ๗/๓๖)

(สฺยา. อชมุขี)

พระโพธิสัตว์ (ภูริทัตต์) มีน้องสาวต่างมารดาชื่อว่า**อัจจิมุขี**. นางอัจจิมุขีนั้นรักพระโพธิสัตว์เหลือเกิน. นางเห็นสุทัศนกุมารจะไป ... จึงแปลงเป็นลูกเขียดน้อย นอนไปในชฎาของสุทัศนกุมารนั้น. (ดู อชมุขี)

อจฺจิเวค (ปุ)

[อจฺจิ + เวค]

กำลังแห่งเปลวไฟ.

(ติ) มีกำลังแห่งเปลวไฟ.

โหตุ ภนฺเต นาคเสน ตถา ตำ สมฺปฏิจฺฉามิ. จปิโต โหตุ อรหา ตสฺมึ วตฺถุสฺมึ, ตสนฺตุ อวเสสา สตฺตา, นิรเย ปน เนรยิกา สตฺตา ทุกฺขา ติพฺพา กฏุกา เวทนา เวทยมานา ฯเปฯ สมนฺตา สต-โยชนานุผรณ**จฺจิเวคา** กทริยา ตปนา มหา-นิรยา จวมานา มจฺจุโน ภายนฺตีติ.

(มิลินฺท. ๑๕๐)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน ข้อที่สัตว์ทั้งหลายที่เหลือสะดุ้งกลัวในเรื่องนั้น ต้องยกเว้นพระอรหันต์นั้น ข้าพเจ้าก็ยอมรับตามอย่างที่ท่านกล่าวนั้น ก็แต่ว่า พวกสัตว์นรกทั้งหลายผู้เสวยทุกขเวทนากล้าแข็ง เผ็ดร้อนอยู่ในนรก...**มีกำลังแห่งเปลวไฟ** ร้อนกล้าแผ่ไปตลอดที่ ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ เมื่อเคลื่อนจากมหานรก ร้อนทารุณ ก็ยังกลัวความตายอีกหรือ.

[พระนาคเสน ตอบว่า ใช่ยังกลัวอยู่ เพราะพวกสัตว์นรกเหล่านั้นหารื่นรมย์ในนรกไม่ พวกสัตว์นรกเหล่านั้น มีแต่ความต้องการจะพ้นจากนรก. ขอถวายพระพร ความตายนี้มีอานุภาพ อันเป็นเหตุให้สัตว์เหล่านั้นเกิดความหวั่นกลัว ขอถวายพระพร ชื่อว่าความตายนี้ เป็นฐานะที่น่ากลัวสำหรับเหล่าสัตว์ที่ยังไม่เห็นสัจจะ สัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลส จึงยังหวาดหวั่น ยังกลัวต่อความตาย]

อจฺจิสงฺฆปเรต (ติ)

[อจฺจิสงฺฆ + ปเรต]

อันกลุ่มเปลวไฟห้อมล้อมแล้ว.

ปเรต = ปร + อิ ธาตุ (คตฺยตฺถ) + อิ อาคม + ต ปัจจัย. พฤทธิ์ อิ เป็น เอ.

โส จ วสฺสสหสฺสานิ

สตำ ทิพฺพานิ ปจฺจติ

อจฺจิสงฺฆปเรโต โส

ทุกฺขำ เวเทติ เวทนำ. (ชา. ๒/๖๒)

(ฤาษีโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาต่อไปว่า) และท้าวเธอ จะต้องหมกไหม้อยู่ตลอดแสนปีทิพย์ **อันกลุ่มเปลวไฟห้อมล้อมแล้ว** เสวยทุกขเวทนา.

อจฺจิสงฺฆปเรโตติ อจฺจิสมูหปริกฺขิตฺโต.

(ชา.อฏ. ๕/๒๙๑)

บทว่า **อจฺจิสงฺฆปเรโต** (อันกลุ่มเปลวไฟห้อมล้อม) คือ อันกลุ่มเปลวไฟแวดล้อมแล้ว.

อจฺจุกฺกฏฺฐ (ติ)

[อติ + อุ + กสฺส (กฑฺฒยำ) + ต]

(จีวรที่ห่ม) สูงเกินไป.

โส ตำ ปริสำ ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺเสตฺวา สมาทเปตฺวา สมุตฺเตเชตฺวา สมฺปหำเสตฺวา อุฏฺจายาสนา ปกฺกมติ. โส นาติสีฆำ คจฺฉติ, นาติสณิกำ คจฺฉติ, น จ มุจฺจิตุกาโม คจฺฉติ, น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส กาเย จีวรำ **อจฺจุกฺกฏฺฐำ** โหติ น จ อจฺโจกฺกฏฺจำ, น จ กายสฺมึ อลฺลีนำ น จ กายสฺมา อปกฏฺจำ, น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส กายมฺหา วาโต จีวรำ อปวหติ, น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส กาเย รโชชลฺลำ อุปลิมฺปติ.

(ม. ๒/๓๔๐)

พระองค์ ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกล้วกล้า ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาแล้ว เสด็จลุกจากพุทธอาสน์เสด็จไป. พระองค์ไม่เสด็จเร็วนัก ไม่เสด็จช้านัก ไม่ผลุนผลันเสด็จไป ไม่ทรงจีวร**สูงเกินไป** ไม่ทรงจีวรต่ำเกินไป ไม่ทรงจีวรแน่นติดพระวรกายเกินไป และไม่ทรงจีวรหลุดลุ่ยจากพระวรกาย ทรงจีวรไม่ให้ลมพัดแหวกได้ ทั้งฝุ่นละอองไม่ติดพระวรกาย.

อจฺจุกฺกฏฺฐนฺติ โย หิ ยาว หนุกฏฺฐิโต อุกฺขิปิตฺวา ปารุปติ ตสฺส **อจฺจุกฺกฏฺฐํ** นาม โหติ. โย ยาว โคปฺผกา โอตาเรตฺวาว ปารุปติ ตสฺส อจฺจุกฺกฏฺฐํ โหติ. โยปิ อุภโต อุกฺขิปิตฺวา อุทรํ วิวริตฺวา ยาติ ตสฺสปิ **อจฺจุกฺกฏฺฐํ** โหติ. โย เอกํสํ กตฺวา ถนํ วิวริตฺวา ยาติ ตสฺสปิ **อจฺจุกฺกฏฺฐํ**. สตฺถา ตํ สพฺพํ น กโรติ.

(ม.อฏ. ๓/๒๖๙)

บทว่า **อจฺจุกฺกฏฺฐํ** (สูงเกินไป) ความว่า ก็ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง ภิกษุรูปนั้นชื่อว่า**ห่มสูงเกินไป** ภิกษุใด ห่มจีวรคลุมลงถึงข้อเท้า ภิกษุนั้น ชื่อว่าห่มต่ำเกินไป แม้ภิกษุใดห่มยกขึ้นทั้ง ๒ ชายเปิดท้องไป ภิกษุนั้นก็ชื่อว่า**ห่มสูงเกินไป** (ห่มรุ่มร่าม) ภิกษุใด ห่มเฉวียงบ่าเปิดอกไป แม้ภิกษุนั้น ก็ชื่อว่า **ห่มสูงเกินไป** (ห่มรุ่มร่าม) พระศาสดาไม่ทรงทำอาการอย่างนั้นทั้งหมด.

อจฺจุกฺกฏฺฐนฺติ อติวิย อุทฺธํ กตฺวา กฑฺฒิตปารุตํ. เตนาห “โย หิ ยาว หนุกฏฺฐิโต ฯเปฯ โหตีติ. อจฺโจกฺกฏฺฐนฺติ อติวิย เหฏฺฐา กตฺวา กฑฺฒิตปารุตํ. เตนาห “ยาว โคปฺผกา โอตาเรตฺวาติ. อุภโต อุกฺขิปิตฺวาติ ทกฺขิณโต วามโตติ อุโภสุ ปสฺเสสุ อุตฺตราสงฺคํ อุกฺขิปิตฺวา.

(ม.ฏี. ๓/๑๗๙)

บทว่า **อจฺจุกฺกฏฺฐํ** คือ ห่มโดยดึงให้สูงจนเกินไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง ชื่อว่าห่มสูงเกินไป.

บทว่า **อจฺโจกฺกฏฺฐํ** คือ ห่มโดยดึงให้ต่ำลงจนเกินไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ภิกษุใดห่มจีวรคลุมลงถึงข้อเท้า ชื่อว่า ห่มต่ำเกินไป.

สองบทว่า **อุภโต อุกฺขิปิตฺวา** คือ ยก (ชาย) จีวรทั้งสองด้านคือด้านขวาและด้านซ้าย.

อจฺจุคฺคต (ติ)

[อติ + อุคฺคต]

เกินไป, สูง, สูงมาก, ไปสูง,
ขึ้นสูง, ยอดสูง.

อุคฺคต = อุ + คม ธาตุ (คติมฺหิ) + ต. ในเพราะ ต ปัจจัย ลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๖) ว่า คมขนหนรมาทีนมนฺโต. ในเพราะ อุ อุปสรรค ซ้อน ค [อุ ทุ นิ อุปสรรค สันสกฤตใช้เป็น อุตฺ, ทุร, นิร์, นิสฺ ในภาษาบาลีจึงต้องซ้อนพยัญชนะเพื่อให้มีสองมาตราเท่ากัน] อุ อุปสรรคในบทนี้มีอรรถธาตวัตถวิเสสกะ (อุปสรรคที่ขยายเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไป)

(ก) ดังเกินไป, สูงเกินไป (มานะจัด).

อจฺจุคฺคตา'ติพลตา
อติเวลํ ปภาสิตา
วาจา หนติ ทุมฺเมธํ
ติตฺติรึวาติวสฺสิตึ. (ชา.๑/๒๗)
(สฺยา. อติพลตา)

(พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ออกบวชเป็นดาบสสอนลูกศิษย์ปากร้ายโดยเปรียบเทียบกับนกกระทาตายเพราะปาก เพราะเหตุ ๒ ประการว่า)

คำพูด**ที่ดังเกินไป** รุนแรงเกินไป และพูดเกินเวลา ย่อมฆ่าคนมีปัญญาทราม เหมือนเสียงฆ่านกกระทาที่ขันดังเกินไป.

อจฺจุคฺคตาติ อติ อุคฺคตา. (ชา.อฏ. ๑/๔๕๗)

บทว่า **อจฺจุคฺคตา** (ดังเกินไป) คือ คำพูดที่สูงเกินไป (เสียงดังมากหรือแหลมมาก).

[เรื่องมีอยู่ว่าที่ใกล้ๆ อาศรมของพวกดาบสมีนกระทาตัวหนึ่งขันอยู่ทุกวัน ต่อมาเงียบเสียงไป พระโพธิสัตว์จึงถามพวกศิษย์ว่า นกกระทาที่เคยขันอยู่ทุกวันไปไหน ฟังว่าถูกนายพรานนกมาดักจับไปกินแล้ว เพราะขันดังเกินไป]

(ข) สูงพ้น (พื้นน้ำ), สูงมากหรือสูงตระหง่าน (ขุนเขา), โผล่ขึ้น.

สิเนรุ ภิกฺขเว ปพฺพตราชา จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ อายาเมน, จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ วิตฺถาเรน, จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ มหาสมุทฺเท อโฺคคาฬฺโห, จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ มหาสมุทฺทา **อจฺจุคฺคโต**. โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย ยํ กทาจิ กรหจิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน พหูนิ วสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตานิ พหูนิ วสฺสสหสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ เทโว น วสฺสติ. เทเว โข ปน ภิกฺขเว อวสฺสนฺเต เย เกจิเม พีชคาม-ภูตคามา โอสธิติณวนปฺปตโย เต อุสฺสุสฺสนฺติ วิสุสฺสนฺติ, น ภวนฺติ. เอวํ อนิจฺจา ภิกฺขเว สงฺขารา อทฺธุวา ภิกฺขเว สงฺขารา อนสฺสาสิกา ภิกฺขเว สงฺขารา. ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อลเมว สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทิตุ์ อลํ วิรชฺชิตุ์ อลํ วิมุจฺจิตุ์.

(อ. ๒/๔๗๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขุนเขาสิเนรุ ยาว ๘๔,๐๐๐ โยชน์ กว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ **สูงพ้น**จากมหาสมุทรขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีสมัยที่เวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราวฝนไม่ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อฝนไม่ตก พืชคามภูตคาม และติณชาติที่ใช้ปรุงยา ป่าไม้ใหญ่ ย่อมเฉา เหี่ยวแห้ง เป็นอยู่ไม่ได้ฉันใด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายก็ฉันนั้น เป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี้เป็นข้อกำหนดควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนัด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง.

อจฺจุคฺคโตติ อุทกปิฏฺฐิโต อุคฺคโต.

(อ.อฏ. ๓/๑๘๐)

บทว่า **อจฺจุคฺคโต** (สูงพ้น) คือ สูงพ้นจากพื้นน้ำ (เหนือพื้นน้ำ).

(ค) (เสียง) อื้ออึง, ส่งเสียงดังมาก. (สูงเกินไป คือเสียงดังมากหรือแหลมมาก).

ตํ สุตฺวา อนฺเตปุเร
กุมารา มเหสิโย จ หญฺญนฺตุ
เอโก อโหสิ นิคฺโฆโส
ภิสฺมา **อจฺจุคฺคโต** สทฺโท. (ชา.๒/๒๔๒)

(ขัณฑหาลปุโรหิตกราบทูลว่า)
ในพระราชวัง มีเสียงน่ากลัวกึกก้อง**อื้ออึง** เป็นอันเดียวกัน (มีเสียงระเบ็งเซ็งแซ่) เพราะได้ยินคำว่า พระกุมาร พระกุมารี และพระมเหสี จะถูกประหาร.

อจฺจุคฺคโตติ อติอุคฺคโต อโหสิ, สกลราชกุลํ ยุคนฺตวาตปฺปหฏฺ วิย สาลวนํ อโหสิ.
(ชา.อฏ. ๗/๗๕)

บทว่า **อจฺจุคฺคโต** (อื้ออึง) คือ ส่งเสียงดังมาก. (ในกาลนั้น) ราชตระกูลทั้งสิ้น ได้เป็นดังป่าไม้รัง อันลมยุคันตวาตพัดต้องหักโค่นลงแล้ว.

[ยุคันต-, ยุคันต์ น. ที่สุดแห่งยุค. (ป). ยุคันต-วาต [ยุคันตะ -] น.ลมในที่สุดยุค] หมายความว่า ลมที่มาทำลายโลกเมื่อสิ้นยุค. (ป). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

(ฆ) ขึ้นมาใหม่ ๆ, ลอยเด่น.

อุปสงฺกมิตฺวา ปสฺสนฺติ
สยมฺภุ โลกนายกํ
นเภ **อจฺจุคฺคตํ** ธีรํ
จนฺทว คคเน ยถา. (พุทฺธวํส. ๓๐๔)
(พระสารีบุตรและภิกษุเหล่านั้น พากันเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า)
ครั้นเข้าเฝ้าแล้ว เห็นพระสยัมภูวีรเจ้า ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก **ลอยเด่น**อยู่ในนภากาศ เหมือนดวงจันทร์ลอยเด่นบนฟากฟ้า.

อจฺจุคฺคตนฺติ อภินโวทิตํ. (พุทฺธวํส.อฏ. ๖๗)
บทว่า **อจฺจุคฺคตํ** ได้แก่ ขึ้นมาใหม่ ๆ.

(ง) โกรธยิ่งแล้ว, โกรธมาก, โกรธจัด.

อจฺจุคฺคตา หิ สิวโย
พลคฺคา เนคมา จ เย
เต วิธํเสตุมิจฺฉนฺติ
ราชานํ มม การณา. (ชา. ๒/๓๓๑)

(พระเวสสันดรตรัสว่า)
เพราะถ้าชาวกรุงสีพีพร้อมทั้งพลนิกาย และชาวนิคม**โกรธยิ่งแล้ว** ก็ปรารถนาจะกำจัดพระราชาเสีย เพราะสาเหตุแห่งเรา.

อจฺจุคฺคตาติ อติกุทฺธา. (ชา.อฏ. ๗/๒๘๗)
บทว่า **อจฺจุคฺคตา** (โกรธยิ่งแล้ว) คือ โกรธจัด.

อจฺจุคฺคตจนฺท (ปุ)

[อจฺจุคฺคต + จนฺท]
พระจันทร์ลอยขึ้นไปแล้ว - ลอยเด่น.

อจฺจุคฺคตจนฺทมณฺฑล (น)

[อจฺจุคฺคต + จนฺท + มณฺฑล]
มณฑลแห่งพระจันทร์ที่ลอยขึ้นไปแล้ว, ดวงจันทร์ลอยเด่น.

สเทวคนฺธพฺพมนุสฺสรกฺขสา
นาคา สุปณฺณา อถ วาปิ กินฺนรา
ปสฺสนฺติ ตํ โลกหิตานุกมฺปกํ
นเภว **อจฺจุคฺคตจนฺทมณฺฑลํ**.

(พุทฺธวํส.อฏ. ๕๔)

เหล่านาค สุบรรณและเหล่ากินนร พร้อมทั้งเทพ คนธรรพ์มนุษย์และรากษส พากันชมพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเกื้อกูลและอนุเคราะห์โลกพระองค์นั้น เหมือนชม**ดวงจันทร์ลอยเด่น** ณ ท้องนภากาศ ฉะนั้น.

อจฺจุคฺคตฏฺฐ (ปุ)

[อจฺจุคฺคต + อตฺถ]

ความหมายว่ายกขึ้นไว้สูง.

เกตุ วุจฺจติ พหูสุ ธเชสุ อจฺจุคฺคตธโช. มาโนปิ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชมาโน อปราปเร อุปาทาย **อจฺจุคฺคตฏฺเฐน** เกตุ วิยาติ 'เกตุ'. เกตุํ อิจฺฉตีติ เกตุกมฺยํ ตสฺส ภาโว เกตุกมฺยตา. สา ปน จิตฺตสฺส น อตฺตโน. เตน วุตฺตํ 'เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺสาติ. มานสมฺปยุตฺตญฺหิ จิตฺตํ เกตุ อิจฺฉติ. ตสฺส จ ภาโว เกตุกมฺยตา, เกตุสงฺขาโต มาโนติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๐๔)

ธงที่ยกขึ้นสูงในธงจำนวนมาก เรียกว่า เกตุ (ธงชัย) แม้มานะที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ เพราะอาศัยมานะต่อ ๆ มาก็เป็นเหมือนธงชัย โดย**ความหมายว่ายกขึ้นไว้สูง** จึงเรียกว่า เกตุ. คำว่า เกตุกัมยะ คือ จิตที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธง. คำว่า เกตุกัมยตา คือ ภาวะของจิตที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธง. อนึ่ง ภาวะที่ต้องการขึ้นสูงเหมือนธงนั้นเป็นของจิต มิใช่เป็นของอัตตา ฉะนั้น จึงตรัสว่า เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺส (ความที่จิตต้องการเหมือนธง) ที่จริงแล้ว จิตที่ประกอบด้วยมานะย่อมต้องการขึ้นสูงเหมือนธง และภาวะแห่งจิตนั้นชื่อว่า เกตุกัมยตา คือ มานะที่เรียกว่าเป็นธง.

[เกตุกมฺยตา มีรูปวิเคราะห์ว่า เกตุ กาเมตีติ เกตุกาโม (เกตุ บทหน้า + กมุ ธาตุ + ณ ปัจจัย) เกตุกามสฺส ภาโว เกตุกมฺยํ (เกตุกาม ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต) เกตุกมฺยสฺส ภาโว เกตุกมฺยตา (เกตุกมฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

อจฺจุคฺคตธช (ปุ)

[อจฺจุคฺคต + ธช]

ธงอันสูงที่สุด, ธงที่ยกขึ้นสูง.

เกตุ วุจฺจติ พหูสุ ธเชสุ **อจฺจุคฺคตธโช**. มาโนปิ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชมาโน อปราปเร อุปาทาย อจฺจุคฺคตฏฺเฐน. (อภิ.อฏ. ๑/๔๐๔)

ธงที่ยกขึ้นสูงในธงจำนวนมาก เรียกว่า เกตุ (ธงชัย) แม้มานะที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ เพราะอาศัยมานะต่อ ๆ มาก็เป็นเหมือนธงชัย โดยความหมายว่ายกขึ้นไว้สูง จึงเรียกว่า เกตุ.

อจฺจุคฺคตสรีร (ติ)

[อจฺจุคฺคต + สรีร]

มีร่างกายสง่างาม - สมส่วน.

ยถา มาตาปิตโร ปุตฺตเก อนุสาสนฺติ ตถา มํ อนุสาสสิ. อุฬารวณฺณ โสภคฺคปฺปตฺตรูปธารก โก นุ อสิ ตฺวํ เอวํ **อจฺจุคฺคตสรีโร**.

(ชา.อฏ. ๔/๑๑๒)

มารดาบิดาพร่ำสอนลูกน้อย ฉันใด ท่านก็พร่ำสอนข้าพเจ้า ฉันนั้น. ข้าแต่ท่านผู้มีผิวพรรณงดงามยิ่งนัก คือทรงรูปโฉมอันถึงความเป็นผู้งดงาม ท่านเป็นใครกันเล่าหนอ จึงมี**ร่างกายสง่างาม**อย่างนี้.

อจฺจุคฺคมฺม (กฺริ/วิ)

[อติ + อุคฺคมฺม]

พ้น, สูงพ้นแล้ว, อยู่เหนือ, เลยไป.

อุคฺคมฺม = อุ + คม ธาตุ (คติมฺหิ) + ตฺวา. แปลง ตฺวา ปัจจัยท้าย คมฺ ธาตุเป็น มฺม และลบ มฺ ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร (กจ.๖๐๐) ว่า มหทเภหิ มฺมยฺหชฺชพฺภทฺธา จ (แปลงปัจจัยมี ตุน ปัจจัยเป็นต้นที่อยู่ท้ายธาตุที่มี ม, ห, ท และภ เป็นที่สุดอย่างนี้เป็นรูปเหล่านี้ว่า มฺม, ยฺห, ชฺช, พฺภ, ทฺธา ตามลำดับได้บ้าง และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ) ซ้อน ค.

เสยฺยถาปิ นาม อุปฺปลินิยํ วา ปทุมินิยํ วา ปุณฺฑรีกินิยํ วา อปฺเปกจฺจานิ อุปฺปลานิ วา ปทุมานิ วา ปุณฺฑรีกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สวฑฺฒานิ อุทกานุคฺคตานิ อนฺโต นิมุคฺคโปสีนิ. อปฺเปกจฺจานิ อุปฺปลานิ วา ปทุมานิ วา ปุณฺฑรีกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สวฑฺฒานิ สโมทกํ ฐิตานิ. อปฺเปกจฺจานิ อุปฺปลานิ วา ปทุมานิ วา ปุณฺฑรีกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สวฑฺฒานิ อุทกา **อจฺจุคฺคมฺม** ฐิตานิ อนุปลิตฺตานิ อุทเกน.

เอวเมว โข ภิกฺขเว วิปสฺสี ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต อทฺทส สตฺเต อปฺปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย สฺวากาเร ทฺวากาเร สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย อปฺเปกจฺเจ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิเน วิหรนฺเต อปฺเปกจฺเจ น ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิเน วิหรนฺเต. (วิ. ๓/๑๐, ที. ๒/๓๓)

ในกออุบล (บัวสาย) ในกอปทุม (บัวหลวง) หรือในกอบุณฑริก (บัวขาว) ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ และน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ อยู่เสมอน้ำ ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริกบางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ **อยู่พ้น**น้ำ ไม่แตะน้ำ ฉันใด พระวิปัสสีพุทธเจ้า ได้ทรงตรวจดูโลกด้วยพระพุทธจักษุ ครั้นทรงตรวจโลกด้วยพระพุทธจักษุได้ทรงเห็นเหล่าสัตว์ ผู้มีธุลีในดวงตาเบาบาง (มีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อย) ผู้มีธุลีในดวงตามาก (มีธุลีคือกิเลสในจักษุมาก) ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า (มีศรัทธาเป็นต้นแก่กล้า) มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี (มีศรัทธาเป็นต้นดี) มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก (ควรสั่งสอน ไม่ควรสั่งสอน) บางพวกเห็นปรโลกและโทษ (กิเลส ทุจริต อภิสังขาร และกรรมนำไปเกิดในภพ) ว่าน่ากลัว บางพวกไม่เห็นปรโลกและโทษว่า น่ากลัว ฉันนั้น

[พุทธจักษุ หมายถึง อินทริยปโรปริยัตติญาณ คือปรีชาหยั่งรู้ความยิ่ง และความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์นั้น ๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แค่ไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่ และอาสยานุสยญาณ (ญาณที่รู้อัธยาศัยและอนุสัย)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ หากพิจารณาตามนัยแห่งการแสดงพระธรรมเทศนา และจำแนกตามนัยแห่งเทสนาหาระ (แนวทางในการแสดงธรรมมีอัสสาทะเป็นต้น) สามารถจำแนกได้ดังนี้

คือ ทรงรู้เห็นความมีอินทรีย์อ่อน ปานกลาง หรือแก่กล้าว่า ผู้นี้มีอินทรีย์อ่อน มีอินทรีย์ปานกลาง มีอินทรีย์แก่กล้า อาศัยพระญาณนั้น ย่อมตรัสสอนบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้าด้วยโอวาทย่อ[อุเทศ] ตรัสสอนผู้มีอินทรีย์ปานกลางด้วยโอวาทย่อและพิสดาร[อุเทศและนิเทศ]ตรัสสอนผู้มีอินทรีย์อ่อนด้วยโอวาทพิสดาร [อุเทศ นิเทศ ปฏินิเทศ]

ทรงแสดงธรรมเทศนาอันอ่อนโยน แก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า[โดยคุกคามด้วยภัยในอบายและภัยในวัฏฏะเป็นต้น] แสดงธรรมเทศนาอันไม่แก่กล้า แก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง [โดยก่อให้เกิดความสังเวชด้วยสังเวควัตถุ ๘ คือ ความเกิด ความแก่ ความ เจ็บ ความตาย ทุกข์ในอบาย ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต และทุกข์ที่มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน] แสดงเทศนาอันแก่กล้าแก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน ทรงแนะนำสมถะแก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า [คือทรงแนะนำสมถะและวิปัสสนาโดยมีสมถะเป็นหลัก เพราะบุคคลไม่อาจแทงตลอดสัจจะ ๔ ได้ด้วยสมถะอย่างเดียว] ทรงแนะนำสมถะและวิปัสสนาแก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง ทรงแนะนำวิปัสสนาแก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน

ทรงแสดงอธิปัญญาสิกขาแก่ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ทรงแสดงอธิจิตตสิกขาแก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง ทรงแสดงอธิสีลสิกขาแก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน

ทรงแสดงนิสสรณะ (เหตุแห่งการออกจากทุกข์หรือความดับทุกข์) แก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า[เพราะผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ก็คืออุคฆฏิตัญญูเป็นต้นนั่นเอง]

ทรงแสดงโทษ (โทษของอัสสาทะกล่าวคือความยินดีพอใจ หรือความหลงติดซึ่งเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ โดยองค์ธรรมได้แก่ทุกข์ทั้งหมด) และนิสสรณะ (เหตุแห่งการออกจากทุกข์หรือความดับทุกข์) แก่ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง

ทรงแสดงอัสสาทะ (ความยินดีพอใจ หรือความหลงติดซึ่งเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ) โทษ (โทษของอัสสาทะโดยองค์ธรรมคือทุกข์ทั้งหมด) และนิสสรณะ(เหตุแห่งการออกจากทุกข์หรือความดับทุกข์) แก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน]

อุทกำ อจฺจุคฺคมฺม จิตานีติ อุทกำ อติกฺกมิตฺวา จิตานิ. ตตฺถ ยานิ **อจฺจุคฺคมฺม** จิตานิ ตานิ สูริยรสฺมิสมฺผสฺสำ อาคมยมานานิ จิตานิ อชฺช ปุปฺผนกานิ. ยานิ สโมทกำ จิตานิ ตานิ เสฺว

ปุปฺผนกานิ. ยานิ อุทกานุคฺคตานิ อนฺโต-อุทกโปสีนิ ตานิ ตติยทิวเส ปุปฺผนกานิ. อุทกา ปน อนุคฺคตานิ อณฺฑานิปิ สโรช-อุปฺปลาทีนิ นาม อตฺถิ ยานิ เนว ปุปฺผิสฺสนฺติ มจฺฉกจฺฉปภกฺขาเนว ภวิสฺสนฺติ, ตานิ ปาฬึ นารูฬฺหานิ. อาหริตฺวา ปน ทีเปตพฺพานีติ ทีปิตานิ. ยเถว หิ ตานิ จตูหิปิ ธาเนหิ ปุปฺผานิ เอวเมว อุคฺฆฏิตญฺญู วิปญฺจิตญฺญู เนยฺโย ปทปรโมติ จตฺตาโร ปุคฺคลา.

(วิ.อฏ. ๓/๒๔๔, ที.อฏ. ๒/๕๙)

ปาฐะว่า **อุทกำ อจฺจุคฺคมฺม ติฏฺฐนฺติ** แปลว่า ตั้งอยู่พ้นน้ำ

ในเรื่องนั้น ดอกบัวเหล่าใดตั้ง**อยู่เหนือ**น้ำ รอการสัมผัสกับแสงอาทิตย์ ดอกบัวเหล่านั้นเป็นบัวที่จะบานในวันนี้ ดอกบัวเหล่าใดตั้งอยู่เสมอน้ำ ดอกบัวเหล่านั้นจะบานในวันพรุ่ง ดอกบัวเหล่าใด ยังไม่พ้นน้ำจมลงในน้ำ แล้วจะเจริญงอกงาม ดอกบัวเหล่านั้นจะบานในวันที่ ๓ ส่วนดอกอุบลเป็นต้นแม้อื่นที่มีโรค ยังไม่พ้นน้ำมีอยู่ จักไม่บานและเป็นภักษาของปลาและเต่า

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงว่า ดอกบัวเหล่านั้นมิได้นำขึ้นสู่พระบาลี แต่พึงนำมาแสดงด้วย ดอกบัวเหล่านั้นมี ๔ ประเภท ฉันใด บุคคลก็มี ๔ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู เนยยะ และปทปรมะ ฉันนั้น.

[บุคคลที่พอจะสอนให้บรรลุธรรมได้เรียกว่า เวไนยชน แบ่งออกเป็น ๓ จำพวกตามนัยแห่งเทสนาหาระ ดังนี้ คือ

๑. **อุคฆฏิตัญญู** ผู้บรรลุธรรมเร็วด้วยการฟังอุเทศคือหัวข้อ และสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังนิสสรณะ (คือเหตุแห่งการออกจากทุกข์ หรือความดับทุกข์)

๒. **วิปจิตัญญู** ผู้บรรลุธรรมช้าด้วยการฟังนิเทศ คือคำอธิบายโดยสังเขป และสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังโทษ (คือโทษของอัสสาทะได้แก่ทุกข์ทั้งหมด) และนิสสรณะ (คือเหตุแห่งการออกจากทุกข์หรือความดับทุกข์)

๓. **เนยยะ** ผู้อาจบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังปฏินิเทศ คือคำอธิบายโดยพิสดาร และมีโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นการเจริญภาวนาพร้อมด้วยการ คบหากัลยาณมิตรที่แนะนำการปฏิบัติธรรม และสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังอัสสาทะ (คือความยินดี พอใจ หรือความหลงติดซึ่งเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ) โทษ (โทษของอัสสาทะได้แก่ ทุกข์ทั้งหมด) และนิสสรณะ (คือเหตุแห่งการออกจากทุกข์หรือความดับทุกข์)]

อจฺจุณฺณติ (ถี)

[อติ + อุณฺณติ]

การพองตัวอย่างยิ่ง, มานะจัด, ถือตัวจัด (ร้อนจัด, เดือดพล่าน).

อจฺจุณฺณติวเสน อติมาโน. (ม.อฏ. ๑/๑๗๕)

อติมานะอันเป็นธรรมที่เป็นไป ด้วยอำนาจ**การถือตัวจัด** (การพองตัวอย่างยิ่ง[แห่งจิต]). ดู อจฺจุณฺณติมาน

[อุณฺณติ ยกขึ้นไว้ (สภาวะยกตน) = (สภาวะเชิดชูตน) คือยังบุคคลผู้เกิดมานะให้เกิดอาการลำพอง องค์ธรรมของมานะมีดังนี้คือ มีสภาพเย่อหยิ่งลำพอง มีหน้าที่ยกตน มีความต้องการโดดเด่นเป็นเครื่องปรากฏ มีโลภะที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิเป็นเหตุใกล้]

อจฺจุณฺณติมาน (น)

[อจฺจุณฺณติ + มาน]

มานะจัด, ถือตัวจัด.

อติมานนฺติ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺตํ **อจฺจุณฺณติมานํ**. (อ.อฏ. ๓/๑๓๙)

บทว่า **อติมานนฺ** ได้แก่ ความ**ถือตัวจัด**ที่เป็นไปล่วงเกิน (คนอื่น).

อจฺจุณฺณติวส (ปุ)

[อจฺจุณฺณติ + วส]

อำนาจการถือตัวจัด.

ดู อจฺจุณฺณติ

อจฺจุณฺห (ติ)

[อติ + อุณฺห]

ร้อนนัก, ร้อนจัด, ร้อนมาก, ร้อนเกินไป.

ปุน จปรํ อานนฺท ราชา มหาสุทสฺสโน อปฺปาพาโธ อโหสิ อปฺปาตงฺโก สมเวปากินิยา คหณิยา สมนฺนาคโต นาติสีตาย นา**จฺจุณฺหาย** อติวิย อญฺเญหิ มนุสฺเสหิ. ราชา อานนฺท มหาสุทสฺสโน อิมาย ตติยาย อิทฺธิยา สมนฺนาคโต อโหสิ. (ที. ๒/๑๔๕)

ดูก่อนอานนท์ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก พระเจ้ามหาสุทัสสนะ มีพระโรคาพาธน้อย มีความทุกข์น้อย ทรงมีไฟธาตุทำงานสม่ำเสมอยิ่งกว่าคนอื่น คือ ไม่เย็นนักและไม่**ร้อนนัก** ท้าวเธอทรงสมบูรณ์ด้วยฤทธิ์ประการที่ ๓ นี้.

ดู ชา.อฏ. ๓/๔๐๑, ๔/๔๓

อจฺจุณฺหาติสีต (ติ)

[อจฺจุณฺห + อติสีต]

ร้อนเกินไปหนาวเกินไป, ร้อนจัดหนาวจัด.

อุตุปริณามชาติ อุตุปริณาเมน. **อจฺจุณฺหาติสีเตน** อุปฺปชฺชนกโรคา.

(มหานิ.อฏ. ๕๒)

บทว่า อุตุปริณามชา ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้น เพราะฤดูแปรปรวน คือ **ร้อนเกินไปหนาวเกินไป**.

อจฺจุต (ติ)

[น + จุต. (สํ. อจยุต)]

นตฺถิ เอตสฺมึ อธิคเต อริยานํ จุตํ จวนนฺติ **อจฺจุตํ**, นตฺถิ วา จุตํ เอตฺถาติ **อจฺจุตํ**.

อจฺจุต = น + จุ ธาตุ (จวเน) + ต ปัจจัย. แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตัปปุริสสมาส) ซ้อน จฺ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน.

(๑) บทอันไม่มีการจุติ, ไม่เคลื่อน, สุขนิรันดร์, ถาวร, มั่นคง (เป็นคำแสดงลักษณะของพระนิพพาน).

(ก) **บทอันไม่มีการจุติ, อัจจุตปบท, นิพพาน**.

ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสิตฺวา
ผุสิตฺวา **อจฺจุตํ** ปทํ
กตนฺตํ ปจฺจเวกฺขนฺตา
อิมมตฺถมภาสิสุ. (เถร. ๒๑๙)

(ท่าน)เห็นแจ่มแจ้งแตะต้อง**บทอันไม่มีการจุติ**ในเสนาสนะอันสงัดนั้นๆ เมื่อเล็งเห็นผลอันเลิศแห่งหน้าที่ที่ได้ทำเสร็จแล้ว จึงได้กล่าวข้อความนี้ไว้.

อจฺจุตํ ปทนฺติ นิพฺพานํ. ตญฺหิ สยं อจวนธมฺมตฺตา อธิคตานํ อจฺจุติเหตุภาวโต จ นตฺถิ เอตฺถ จุตีติ **อจฺจุตํ**. สงฺขตธมฺเมหิ อสมฺมิสฺสภาวตาย ตทตฺถิเกหิ ปฏิปชฺชิตพฺพตาย จ ปทนฺติ จ วุจฺจติ. (เถร.อฏ. ๑/๑๘)

สองบทว่า **อจฺจุตํ ปทํ** หมายถึง พระนิพพาน อธิบายว่า แท้จริงพระนิพพานนั้น ท่านเรียกว่า **อัจจุตะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ๆ ไม่มีจุติ โดยที่พระนิพพานนั้นมีภาวะที่ไม่มีการจุติเองเป็นธรรมดา (มีการไม่ต้องจุติเองเป็นธรรมดา) และโดยที่ผู้บรรลุพระนิพพานแล้วไม่มีเหตุที่ต้องจุติ. และเรียกว่า ปทะ เพราะความที่พระนิพพานนั้น ไม่เจือด้วยสังขตธรรมทั้งหลาย และเพราะเป็นแดนอันผู้มุ่งพระนิพพานนั้นพึงดำเนินไป[คือเป็นสภาวะที่พระอริยะ พึงดำเนินไป (ปฏิบัติ - พึงถึง, บรรลุ) ด้วยมรรคญาณและผลญาณ].

ดู สุตฺตนิ. ๓๐๘, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๔๓

[คำว่า **อจฺจุตํ** และ **ปทำ** เป็นคำไวพจน์กัน การใช้คำไวพจน์ซ้ำกันนี้มีประโยชน์ เพื่อแสดงความหมายที่ ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมของศัพท์ที่เรียกว่าอติสยัตถะ ซึ่งในที่นี้มีความหมายว่าพระนิพพานอย่างแท้จริง เหมือนคำว่า อชฺฌตฺตชฺฌตฺตं (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อจฺจุตํ ปทนฺติ นิพฺพานํ (สองบทว่า อจฺจุตํ ปทำ หมายถึง พระนิพพาน)

ในพระพุทธพจน์นิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่น สามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน เช่น กรณีทรงแสดงเรื่องพระนิพพาน บางแห่งพระพุทธองค์ก็ใช้ศัพท์ว่า ทุกฺขนิโรธ ความดับทุกข์ บางแห่งก็ใช้ศัพท์ว่า มุตฺติ (ความหลุดพ้น) บางแห่งก็ใช้ศัพท์ว่า อจฺจุต (ไม่มีจุติ) เป็นต้น คำศัพท์เหล่านี้แม้เหมือนกันโดยองค์ธรรมคือพระนิพพาน แต่มีความหมายตามรากศัพท์ต่างกัน จึงมีคำแปลที่ต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม คำศัพท์เหล่านี้มุ่งให้หมายถึงสภาวธรรมอย่างเดียวกัน ผู้ที่เข้าใจการใช้คำไวพจน์ (เววจนหาระ) ย่อมถือเอาองค์ธรรมอย่างเดียวกัน ไม่แยกองค์ธรรมต่างกันในแต่ละศัพท์ ดังมีข้อความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

อตฺถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจ
น พฺยญฺชนํ โลกหิโต มเหสี
ตสฺมา อกตฺวา รติมกฺขเรสุ
อตฺเถ นิเวเสยฺย มตึ มุตีมา.

พระนาถผู้เกื้อกูลโลก ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้ตรัสเนื้อความเป็นหลักโดยแท้ มิได้ตรัสศัพท์เป็นหลัก ฉะนั้น บัณฑิตไม่พึงทำความพอใจในอักษร พึงยังปัญญาให้ดำรงอยู่ในเนื้อความ.

(ข) สถานที่อันไม่จุติ, ฐานะอันเที่ยง, ถิ่นนิรันดร, นิพพาน.

หึสกา เย มุนโย
นิจฺจํ กาเยน สำวุตา
เต ยนฺติ **อจฺจุตํ** ฐานำ
ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร. (ธมฺม. ๔๖)

มุนีเหล่านั้น ผู้ไม่เบียดเบียน สำรวมกายอยู่เป็นนิตย์ ย่อมไปสู่**สถานที่อันไม่จุติ** (ถิ่นนิรันดร=พระนิพพาน) ซึ่งเป็นฐานะที่พระอเสขมุนีทั้งหลาย ไปแล้วไม่เศร้าโศก.

อจฺจุตนฺติ สสฺสตำ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐๖)

บทว่า **อจฺจุตำ** ได้แก่ เที่ยง[เพราะนิพพานเป็นภาวะที่เที่ยง เนื่องจากไม่มีการเปลี่ยนแปรดับสลาย จึงเป็นสุขถาวร]

[อจฺจุตำ ฐานำ เป็นอภูโตปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง หมายความว่า พระนิพพานเป็นสภาวะดับกิเลสและขันธ์ ๕ ทั้งหมด ไม่มีทั้งการปรากฏและการอันตรธานไป อีกทั้งไม่ใช่สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งที่เป็นรูปธรรม เหมือนเปลวไฟที่ดับไปแล้วไม่มีอยู่ ในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง การกล่าวพระนิพพานว่า ฐานะอันเที่ยง (ถิ่นที่นิรันดร) จึงเป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง

ชาวโลกมักเปรียบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นรูปธรรม เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจความได้ชัดเจน เหมือนคำที่กล่าวว่า ปุณฺณจนฺโทว เต มุขำ (พระพักตร์ของพระองค์เหมือนหนึ่งพระจันทร์เพ็ญ) ข้อความนี้แสดงความผุดผ่องแห่งพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าโดยใช้พระจันทร์เพ็ญที่เด่นชัดเป็นเครื่องเปรียบเทียบ การใช้ภาษาในลักษณะนี้ จัดเป็นภาษากวีเรียกว่าอุปมาอลังการ แม้ปาฐะว่า เต ยนฺติ อจฺจุตำ ฐานำ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร (มุนีเหล่านั้นย่อมไปสู่สถานที่อันไม่จุติ ซึ่งเป็นฐานะที่พระอเสขมุนีไปแล้วไม่เศร้าโศก) ก็เช่นเดียวกัน เพราะนิพพานนั้นละเอียดลึกซึ้ง หากไม่มีการแสดงอุปมา ก็เหมือนดั่งชี้แจงวัตถุสิ่งของแก่คนตาบอดที่ไม่เคยเห็นสิ่งนั้นมาก่อน ดังนั้น ในพระไตรปิฎก จึงมีการเปรียบพระนิพพานไว้หลายลักษณะ หนึ่งในลักษณะเหล่านั้นคือการเปรียบพระนิพพานว่าเป็นสถานที่หรือนคร เช่นคำว่า อชรามรณำ ปุรำ คมิสฺสามิ อสงฺขตำ (หม่อมฉันจักไปสู่นครที่ไม่แก่ไม่ตาย ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ผู้กล่าวที่เป็นพระพุทธเจ้า หรือพระอริยสาวก มิได้หมายความว่า พระนิพพานเป็นสถานที่จริง ๆ เป็นแต่เพียงกล่าวไว้โดยอ้อมด้วยการยกสถานที่ขึ้นมาเปรียบเทียบเท่านั้น ทั้งนี้เพราะมีพระพุทธวจนะ ที่ว่าด้วยลักษณะของพระนิพพานโดยตรงในพระสูตรแล้ว

คาถานี้ประดับด้วย **อุทารตาคุณ** หมายถึงคุณอันสูงส่ง ซึ่งในที่นี้มีบทวิเสสนะยกย่องพระมุนี ผู้ไปยังถิ่นที่นิรันดรที่สัญจรไปแล้วไม่เศร้าโศกว่า ไม่เบียดเบียนใคร และควบคุม

กายอยู่เป็นนิตย์ (อหึสกา เย มุนโย นิจฺจํ กาเยน สำวุตา)

คาถานี้ประดับด้วย **สมาธิคุณ** หมายถึง การกล่าวยกส ภาวะสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริงโดยปริยาย (อ้อม) ด้วยคำว่า **อจฺจุตํ ฐานํ**. ความจริง พระนิพพานเป็นนามธรรมที่ไม่มีรูปร่าง แต่ถูกยกขึ้นกล่าวให้เหมือนมีรูปร่างกล่าวคือเป็นสถานที่นิรันดร ไม่เศร้าโศก สมาธิคุณประเภทนี้ เรียกว่า รูปธัมมสมาธิคุณ (การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีรูปร่างให้เหมือนมีรูปร่าง)]

(ค) จับนิ่ง, ไม่ไหวติง.

โกยํ พินฺทุสฺสโร วคฺคุ
สรวนฺตาน'มุตฺตโม
อจฺจุโต ชมฺพุสาขาย
โมรจฺฉาโปว กูชติ. (ชา. ๑/๘๙)

(สุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งต้องการจะลวงกากินลูกหว้า จึงแสร้งสรรเสริญกาว่า)

ใครนั่นมีเสียงไพเราะหยดย้อยยอดเยี่ยม **จับนิ่ง**อยู่ที่กิ่งต้นหว้า เจรจาด้วยสำเนียงอันน่าพอใจ คล้ายลูกนกยูง.

อจฺจุโตติ น จุโต สนฺนิสินฺโน.

(ชา.อฏ. ๒/๓๙๖)

บทว่า **อจฺจุโต** (จับนิ่ง) คือ ไม่ขยับไปมา (ไม่เคลื่อนที่) ได้แก่ ไม่ไหวติง.

[คาถานี้ บทวิเสสนะคือ พินฺทุสฺสโร (มีเสียงไพเราะ) วคฺคุ (หยดย้อย) และสรวนฺตานมุตฺตโม (ยอดเยี่ยม) โมรจฺฉาโปว (เหมือนลูกนกยูง) เป็นอัธยัตถโทษ โทษมีอรรถเกิน คือ มีอรรถของบทวิเสสนะเกินความเป็นจริง ส่งผลให้บทวิเสสนะไม่เหมาะสมกับบทวิเสสยะ เหมือนตัวอย่างว่า โอภาสิตาเสสทิโส ขชฺโชโต'ยํ วิราชเต (หิ่งห้อยนี้ส่องสว่างทั่วทิศมิได้เหลือ) (สุโพธาลังการ. ๒๒)

บทวิเสสนะว่า โอภาสิตาเสสทิโส (สว่างทั่วทิศมิได้เหลือ) เหมาะสมกับการขยายดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ ไม่เหมาะกับหิ่งห้อยที่มีแสงเล็กน้อย ดังนั้น บทวิเสสนะดังกล่าวจึงเป็นอัธยัตถโทษ]

(ฆ) ไม่ร่วงหล่น.

ยถา มหาราช ปุริสสฺส อมฺพํ วา ชมฺพุ วา มธุกํ วา จาลยมานสฺส ยานิ ตตฺถ ผลานิ สารานิ ทฬฺหพนฺธนานิ, ตานิ ตตฺเถว **อจฺจุตานิ** ติฏฺฐนฺติ, ยานิ ตตฺถ ผลานิ ปูติวณฺฏมูลานิ ทุพฺพลพนฺธนานิ, ตานิ ปตนฺติ.

เอวเมว โข มหาราช ตถาคโต ธมฺมํ เทสยมาโน อนุนยปฺปฏิฆํ น กโรติ, อนุนยปฺปฏิฆวิปฺปมุตฺโต ธมฺมํ เทเสติ, เอวํ ธมฺเม เทสียมาเน เย ตตฺถ สมฺมาปฏิปนฺนา, เต พุชฺฌนฺติ. เย ปน มิจฺฉาปฏิปนฺนา, เต ปตนฺติ.

(มิลินฺท. ๑๖๖)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร เมื่อบุรุษคนหนึ่ง เขย่าต้นมะม่วงก็ดี ต้นหว้าก็ดี ต้นมะขามก็ดี บรรดาผลไม้เหล่านั้น ผลเหล่าใดมั่นคง มีขั้วแข็งแรง ผลไม้เหล่านั้นก็ยังคงติดอยู่ที่ต้นนั้น **ไม่ร่วง**

หล่น บรรดาผลไม้เหล่านั้น ผลเหล่าใด มีโคนก้านเน่า มีขั้วอ่อนแอ ผลไม้เหล่านั้น ย่อมร่วงหล่น ฉันใด

ขอถวายพระพร พระตถาคตเมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมไม่ทรงทำความยินดียินร้าย ทรงเป็นผู้พ้นจากความยินดียินร้ายแสดงธรรม เมื่อทรงแสดงธรรมอยู่โดยอาการอย่างนี้ ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ปฏิบัติชอบ ภิกษุเหล่านั้นย่อมบรรลุ ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ปฏิบัติมิชอบ ภิกษุเหล่านั้นย่อมพลาดตกไป ฉันนั้น.

(๒) พระปัจเจกพุทธเจ้าทรงพระนามว่า อัจจุตะ, อัจจุตพุทธะ.

เกตุมฺภราโค จ มาตงฺโค อริโย
อถ**จฺจุโต** อจฺจุตคามพฺยามโก
สุมงฺคโล ทพฺพิโล สุปติฏฺจิโต
อสยฺโห เขมาภิรโต จ โสรโต.

(ม. ๓/๑๑๕)

(พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ)

เกตุมภราคพุทธะ มาตังคพุทธะ อริยพุทธะ **อัจจุตพุทธะ** อัจจุตคามพุทธะ พยามกพุทธะ สุมังคลพุทธะ ทัพพิลพุทธะ สุปติฏฐิตพุทธะ อสัยหพุทธะ เขมาภิรตพุทธะ และโสรตพุทธะ.

(๓) ฤาษีชื่ออัจจุตะ, อัจจุตฤาษี.

อยํ เอกปที เอติ อุชุ คจฺฉติ อสฺสมํ
อิสีปิ **อจฺจุโต** ตตฺถ ปงฺกทนฺโต รชสฺสิโร
ธาเรนฺโต พฺราหฺมณวณฺณํ
อาสทญฺจ มสํ ชฏึ. (ชา. ๒/๓๔๑)

(พรานเจตบุตรกล่าวว่า)

ทางนี้เป็นทางเดินไปได้คนเดียว ตรงไปยังอาศรม แม้**อัจจุตฤาษี**ผู้อยู่ในอาศรมนั้น เป็นผู้มีขี้ฟันเขรอะ มีศีรษะเปื้อนด้วยธุลี ทรงเพศเป็นนักบวชอันประเสริฐ ถือขอสอย ผลไม้ เครื่องบูชาไฟและชฎาอยู่.

อจฺจุโตติ เอวนามโก อิสิ. (ชา.อฏ. ๗/๓๐๗)
ฤาษีผู้มีชื่ออย่างนี้ คือ อัจจุตะ (อัจจุตฤษี) (ตตฺถ วสติ อยู่ในอาศรมนั้น).

[อาสทญฺจ มสํ ชฏนฺติ อากฑฺฒิตฺวา ผลานิ คหณตฺถํ องฺกุสญฺจ อคฺคิชุหนกฏจฺฉุญฺจ ชฏามณฺฑลญฺจ ธาเรนฺโต. (ชา.อฏ. ๗/๓๐๗)]

(๔) เศรษฐีชื่ออัจจุตะ, อัจจุตเศรษฐี.

กกุสนฺธสฺส ภควโต กาเล **อจฺจุโต** นาม เสฏฐิ สุวณฺณิฏฐกาสนฺถาเรน กิณิตฺวา ตสฺมึเยว จาเน คาวุตปฺปมาณํ สงฺฆารามํ กาเรสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๑๐)

ในสมัยแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้ากกุสันธะ **เศรษฐีชื่ออัจจุตะ** ซื้อที่โดยการปูลาดอิฐทองคำเหมือนกัน แล้วให้สร้างสังฆาราม ประมาณหนึ่งคาวุต ลงในที่นั้นนั่นแหละ.

[คาวุต (แบบ) น. มาตราโบราณ สำหรับวัดความยาว (=๔,๐๐๐ ทัณฑะ หรือ ๒ โกรศ หรือ ๑ ใน ๔ ของโยชน์ = ๑๐๐ เส้น), คาพยุต ก็ว่า. (ป.) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

(๔) เทพชื่ออัจจุตะ, อัจจุตเทพ.

วรุณา สหธมฺมา จ
อจฺจุตา จ อเนชกา
สูเลยฺยรุจิรา อาคุ
อาคุ วาสวเนสิโน. (ที. ๒/๒๐๘)

(เทพเหล่านี้ คือ) วรุณะ สหธรรม **อัจจุตะ** อเนชกะ สุเลยยะ รุจิระ และวาสวเนสี ก็มา.

(๕) ช้างชื่ออัจจุตะ, ช้างอัจจุตะ.

อภยงฺกรมฺปิ เม หตฺถึ
นาฬาคิรึ อจฺจุตวรุณทนฺตํ
อาเนถ โข เน ขิปฺปํ
ยญฺญตฺถาย ภวิสฺสนฺติ. (ชา. ๒/๒๔๓)
(สฺยา. อจฺจุคฺคตํ วรุณทนฺตํ)

(พระราชาตรัสว่า)
พวกท่านจงรีบนำช้างทั้งหลายของเรามา คือ ช้างอภยังกระ ช้างนาฬาคีรี **ช้างอัจจุตะ** ช้างวรุณทันตะ ช้างเหล่านั้น จักเป็นประโยชน์แก่การบูชายัญ.

อจฺจุตคต (ติ)

[อจฺจุต + คต]
ที่ไม่จุติ, บรรลุนิพพาน.

โส ปารํ คโต ปารปฺปตฺโต อนฺตคโต อนฺตปฺปตฺโต โกฏิคโต โกฏิปฺปตฺโต ปริยนฺตคโต ปริยนฺตปฺปตฺโต โวสานคโต โวสานปฺปตฺโต ตาณคโต ตาณปฺปตฺโต เลณคโต เลณปฺปตฺโต สรณคโต สรณปฺปตฺโต อภยคโต อภยปฺปตฺโต **อจฺจุตคโต** อจฺจุตปฺปตฺโต อมตคโต อมตปฺปตฺโต นิพฺพานคโต นิพฺพานปฺปตฺโต.

(มหานิ. ๑๖)

พระอรหันต์นั้นถึงฝั่ง (ตรงข้ามของวัฏฏะ) บรรลุฝั่ง (ตรงข้ามของวัฏฏะ) ถึงส่วนสุด บรรลุส่วนสุด ถึงปลายสุด บรรลุปลายสุด ถึงท้ายสุด บรรลุท้ายสุด ถึงความสำเร็จ บรรลุความสำเร็จ ถึงที่ปกป้อง บรรลุที่ปกป้อง ถึงที่หลีกเร้น บรรลุที่หลีกเร้น ถึงที่พึ่ง บรรลุที่พึ่ง ถึงที่ไม่มีภัย บรรลุที่ไม่มีภัย **ถึงที่ไม่จุติ** บรรลุที่ไม่จุติ ถึงที่ไม่ตาย บรรลุที่ไม่ตาย ถึงที่ดับ บรรลุที่ดับ (พระนิพพาน).

อจฺจุตคโตติ จุติวิรหิตํ นิพฺพานํ มคฺเคน คโต.

(มหานิ.อฏ. ๗๒)

บทว่า **อจฺจุตคโต** (ถึงที่ไม่จุติ) ได้แก่ บรรลุพระนิพพานอันปราศจากการจุติด้วยอริยมรรค (มรรคญาณ).

อจฺจุตคามพฺยามก (ปุ)

[อจฺจุต + คาม + พฺยามก]
พระปัจเจกพุทธเจ้าชื่ออัจจุตคามะ - พยามกะ, อัจจุตคามพุทธะ พยามกพุทธะ.

เกตุมฺภราโค จ มาตงฺโค อริโย
อถจฺจุโต **อจฺจุตคามพฺยามโก**
สุมงฺคโล ทพฺพิโล สุปติฏฺฐิโต
อสยฺโห เขมาภิรโต จ โสรโต.

(ม. ๓/๑๑๕)

(พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ)

เกตุมพราคพุทธะ มาตังคพุทธะ อริยพุทธะ อัจจุตพุทธะ **อัจจุตคามพุทธะ พยามกพุทธะ** สุมังคลพุทธะ ทัพพิลพุทธะ สุปติฏฐิตพุทธะ อสัยหพุทธะ เขมาภิรตพุทธะ และโสรตพุทธะ.

อจฺจุตทสฺสี (ติ)

[อจฺจุต + ทิส (เปกฺขเณ) + ณี]

ผู้มีปกติเห็นพระนิพพานอันไม่จุติ, เห็นที่ไม่จุติ (นิพพาน).

เขมทสฺสิโนติ เขมทสฺสิโน ตาณทสฺสิโน เลณทสฺสิโน สรณทสฺสิโน อภยทสฺสิโน **อจฺจุตทสฺสิโน** อมตทสฺสิโน นิพฺพานทสฺสิโนติ ตสฺมา มุนโย ปริคฺคหำ หิตฺวา อจรึสุ เขมทสฺสิโน.

(มหานิ. ๑๐๐)

บทว่า **เขมทสฺสิโน** (ผู้เห็นแดนเกษม) ได้แก่ ผู้เห็นแดนเกษม คือ เห็นที่ปกป้อง เห็นที่หลีกเร้น เห็นที่พึ่ง เห็นที่ไม่มีภัย **เห็นที่ไม่จุติ** เห็นอมตธรรม เห็นนิพพาน รวมความว่า เหตุนั้น มุนีทั้งหลายผู้มีปกติเห็นแดนเกษม ละความยึดถือได้ เที่ยวไป.

อจฺจุตปท (น)

[อจฺจุต + ปท]

อัจจุตบท (ทางไม่จุติ), ทางอันเป็นเหตุบรรลุพระนิพพาน (โพธิปักขิยธรรม ๓๗)

ปท = ตทตฺถิเกหิ ปฏิปชฺชิตพฺพตาย ปทำ (ชื่อว่า ปทะ เพราะเป็นทางอันผู้มีความต้องการ (มุ่ง) พระนิพพานนั้นพึงดำเนินไป). ปท ศัพท์มีอรรถ ๑๐ อย่าง ดู ธาน.คาถา ๘๑๙

อถ อปเรน อากาเรน เย ธมฺมา สนฺตาธิคมาย สนฺติผุสนาย สนฺติสจฺฉิกิริยาย สำวตฺตนฺติ, เสยฺยถิทำ จตฺตาโร สติปฏฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, ปญฺจ พลานิ, สตฺต โพชฺฌงฺคา, อริโย อฏฐงฺคิโก มคฺโค อิเม วุจฺจนฺติ สนฺติปทำ ตาณปทำ เลณปทำ สรณปทำ อภยปทำ **อจฺจุตปทำ** อมตปทำ นิพฺพานปทำ. (มหานิ. ๒๖๖)

อีกอย่างหนึ่ง โดยประการอื่น (ความหมายต่างกัน) ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อบรรลุความสงบ ถูกต้องความ สงบ ทำให้แจ้งความสงบ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ธรรมเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า สันติบท (ทางสงบ) ตาณบท (ทางปกป้อง) เลณบท (ทางหลีกเร้น) สรณบท (ทางเป็นที่พึ่ง) อภยบท (ทางไม่มีภัย) **อัจจุตบท** (ทางไม่จุติ) อมตบท (ทางไม่ตาย) นิพพานบท (ทางนิพพาน).

อจฺจุตปตฺต (ติ)

[อจฺจุต + ปตฺต]

(ก) บรรลุที่ไม่จุติ (นิพพาน).

โส ปารำ คโต ปารปฺปตฺโต อนฺตคโต อนฺตปฺปตฺโต ฯเปฯ **อจฺจุตปฺปตฺโต** อมตคโต อมตปฺปตฺโต นิพฺพานคโต นิพฺพานปฺปตฺโต.

(มหานิ. ๑๖)

พระอรหันต์นั้นถึงฝั่ง บรรลุฝั่ง ถึงส่วนสุด บรรลุส่วนสุด...**บรรลุที่ไม่จุติ** ถึงที่ไม่ตาย บรรลุที่ไม่ตาย ถึงที่ดับ บรรลุที่ดับ.

อจฺจุตปฺปตฺโตติ ตํ ผเลน ปตฺโต.

(มหานิ.อฏ. ๗๒)

บทว่า **อจฺจุตปฺปตฺโต** (บรรลุที่ไม่จุติ) ได้แก่ บรรลุพระนิพพานนั้นด้วยอริยผล.

(ข) ถึงธรรมที่ไม่จุติ, ถึงความไม่หวั่นไหว.

ปรมํ อโรคนฺติ ปรมํ อาโรคฺยปฺปตฺตํ ตาณปฺปตฺตํ เลณปฺปตฺตํ สรณปฺปตฺตํ อภยปฺปตฺตํ **อจฺจุตปฺปตฺตํ** อมตปฺปตฺตํ นิพฺพานปฺปตฺตนฺติ ปสฺสามิ สุทฺธํ ปรมํ อโรคํ. (มหานิ. ๖๔)

สองบทว่า **ปรมํ อโรคํ** (เป็นผู้ไม่มีโรคอย่างยิ่ง) ได้แก่ ถึงความปลอดโรค ถึงธรรมเครื่องป้องกัน ถึงธรรมเป็นที่หลีกเร้น ถึงธรรมเป็นที่พึ่ง ถึงความไม่มีภัย **ถึงธรรมที่ไม่จุติ** ถึงธรรมที่ไม่ตาย ถึงธรรมเป็นที่ดับเย็น อันยอดเยี่ยม รวมความว่า เราเห็นนรชนผู้หมดจดว่า เป็นผู้ไม่มีโรคอย่างยิ่ง.

อจฺจุตปฺปตฺตนฺติ นิจฺจลภาวํ ปตฺตํ.

(มหานิ.อฏ. ๑๘๕)

บทว่า **อจฺจุตปฺปตฺตํ** (ถึงธรรมที่ไม่จุติ) คือ ถึงความไม่หวั่นไหว (นิพพาน).

อจฺจุตวาท (ติ)

[อจฺจุต + วท (วากฺเย) + ณ]

กล่าวเรื่องที่ไม่จุติ (นิพพาน). อัจจุตวาทะ.

สนฺติวาโทติ สนฺติวาโท มุนิ ตาณวาโท เลณวาโท สรณวาโท อภยวาโท **อจฺจุตวาโท** อมตวาโท นิพฺพานวาโทติ เอวํ มุนิ สนฺติวาโท.

(มหานิ. ๑๕๖)

บทว่า **สนฺติวาโท** (ผู้กล่าวเรื่องความสงบ) ได้แก่ มุนีผู้กล่าวเรื่องความสงบ คือ กล่าวเรื่องที่ป้องกัน กล่าวเรื่องที่หลีกเร้น กล่าวเรื่องที่พึ่ง กล่าวเรื่องที่ไม่มีภัย **กล่าวเรื่องที่ไม่จุติ** กล่าวเรื่องที่ไม่ตาย กล่าวเรื่องธรรมเป็นที่ดับ รวมความว่า มุนีผู้กล่าวเรื่องความสงบ ฉันนั้น.

อจฺจุติ (ถี)

[น + จุติ. (สํ - อจฺยุติ)]

การไม่จุติ – ไม่เคลื่อน - ไม่เกิด.

อจฺจุติรส (ติ)

[อจฺจุติ + รส]

มีความไม่เคลื่อน (ไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นรส, มีหน้าที่ไม่เคลื่อน.

เอตฺถ หิ พาธนลกฺขณํ ทุกฺขสจฺจํ สนฺตาปนรสํ ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐานํ. ปภวลกฺขณํ สมุทยสจฺจํ อนุปจฺเฉทกรณรสํ ปลิโพธปจฺจุปฏฺฐานํ. สนฺติลกฺขณํ นิโรธสจฺจํ **อจฺจุติรสํ** อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ. นิยฺยานลกฺขณํ มคฺคสจฺจํ กิเลสปฺปหานรสํ วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๒๖)

ก็ในสัจจะ ๔ นี้:-

ทุกขสัจ มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความทำให้เร่าร้อนเป็นรส มีปวัตติ (ความไม่คงที่แปรปรวนอยู่เสมอ) เป็นปัจจุปัฏฐาน (เป็นผล)

สมุทัยสัจมีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ มีอันทำไม่ให้ขาดสายเป็นรส มีความพัวพันเป็นปัจจุปัฏฐาน (เป็นผล)

นิโรธสัจ มีความสงบเป็นลักษณะ **มีความไม่เคลื่อน(ไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นรส** มีความไม่มีนิมิตเป็นปัจจุปัฏฐาน (เป็นผล)

มรรคสัจมีความนำออก (จากสังสารวัฏ) เป็นลักษณะ มีการทำความละกิเลสเป็นรส มีความออก (จากนิมิตและปวัตติ) เป็นปัจจุปัฏฐาน (เป็นผล).

อจฺจุติรสนฺติ อจฺจุติสมฺปตฺติกํ อจวนกิจฺจํ วา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๙๓)

บทว่า **อจฺจุติรสํ** แปลว่า มีความไม่เคลื่อนเป็นสมบัติ หรือมีความไม่เคลื่อนเป็นหน้าที่.

[รส ศัพท์มีอรรถ ๙ ดู ธาน. คาถา ๘๐๔]

เอตํ จ นิพฺพานํ นาม ตยิทํ สนฺติลกฺขณนฺ, **อจฺจุติรสนฺ** อสฺสาสกรณรสนฺ วา, อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานนฺ นิสฺสรณปจฺจุปฏฺฐานนฺ วาติ เวทิตพฺพนฺ.

(อภิ.วตาร. ๗๗๐)

อนึ่ง พระนิพพานมีความสงบเป็นลักษณะ, **มีหน้าที่ไม่เคลื่อน** หรือมีหน้าที่ทำให้สบายใจ, มีความไม่มีนิมิตเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความหลุดพ้น[จากสังขตธรรม]เป็นผล[พระนิพพานไม่มีเหตุใกล้ เพราะพ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวงที่ปรุงแต่ง]

ดู อภิ. ๒/๗๙, มูลฏี. ๒/๕๒

อจฺจุติสมฺปตฺติก (ติ)

[อจฺจุติ + สมฺปตฺติ + ก]

มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนแปรสภาพ) เป็นสมบัติ. ดู อจฺจุติรส

อจฺจุติเหตุ (ปุ)

[อจฺจุติ + เหตุ]

เหตุแห่งการไม่จุติ - ไม่เคลื่อน – ไม่เกิด, ไม่มีเหตุอันทำให้ต้องจุติ.

ดู อจฺจุติเหตุตา

อจฺจุติเหตุตา (ถี)

[อจฺจุติเหตุ + ตา]

ความเป็นเหตุแห่งการไม่จุติ, ความไม่มีเหตุอันทำให้ต้องจุติ.

อทฺทสนฺ วิรชนฺ ธมฺมนฺ นิพฺพานนฺ ปทมจฺจุตนฺติ ราครชาทีนนฺ อภาเวน วิรชนฺ วานโต นิกฺขนฺตตฺตา นิพฺพานนฺ จวนาภาวโต อธิคตานนฺ **อจฺจุติเหตุตายนฺ** จ นิพฺพานนฺ อจฺจุตนฺ ปทนฺติ จ ลทฺธนามนฺ อสงฺขตธมฺมนฺ สหสฺสนยปฏิมณฺฑิเตน ทสฺสนสงฺขาเตน ธมฺมจกฺขุนา อทฺทสนฺ ปสฺสึ.

(เถรี.อฏ. ๙๗)

ปาฐะว่า อทฺทสนฺ วิรชนฺ ธมฺมนฺ นิพฺพานนฺ ปทมจฺจุตนฺ ความว่า ได้เห็นคือเห็นแล้วซึ่งอสังขตธรรมที่ได้ชื่อว่าปราศจากกิเลสดุจธุลี (วิรชะ) เพราะไม่มีธุลีคือราคะเป็นต้น ชื่อว่าไม่มีกิเลสเครื่องร้อยรัด เพราะเป็นธรรมออกจากวานะคือกิเลสเครื่องร้อยรัด และชื่อว่าเป็นเครื่องถึงนิพพานอันไม่จุติ เพราะไม่มีการจุติ (เองเป็นธรรมดา) และเพราะผู้บรรลุพระนิพพานแล้ว **ไม่มีเหตุอันทำให้ต้องจุติ** ด้วยธรรมจักษุกล่าวคือทัสสนะที่ประดับด้วยนัยตั้งพัน.

ดู อจฺจุตปท

อจฺจุติเหตุภาว (ปุ)

[อจฺจุติเหตุ + ภาว]

ความ...ไม่มีเหตุอันทำให้ต้องจุติ.

อจฺจุตๆ ปทนฺติ นิพฺพานนฺ. ตญฺหิ สยๆ อจวนธมฺมตฺตา อธิคตานๆ **อจฺจุติเหตุภาว**โต จ นตฺถิ เอตฺถ จุตีติ อจฺจุตๆ. สงฺขตธมฺเมหิ อสมฺมิสฺสภาวตาย ตทตฺถิเกหิ ปฏิปชฺชิตพฺพตาย จ ปทนฺติ จ วุจฺจติ. (เถร.อฏ. ๑/๑๘)

สองบทว่า **อจฺจุตๆ ปทๆ** หมายถึง พระนิพพาน อธิบายว่า ก็พระนิพพานนั้น ท่านเรียกว่า อัจจุตะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ๆ ไม่มีจุติ โดยที่พระนิพพานนั้นไม่มีการจุติเองเป็นธรรมดา (มีการไม่ต้องจุติเองเป็นธรรมดา) และโดยที่ผู้บรรลุพระนิพพานแล้ว**ไม่มีเหตุที่ต้องจุติ**. และเรียกว่า ปทะ เพราะความที่พระนิพพานนั้น ไม่เจือด้วยสังขตธรรมทั้งหลาย และเพราะเป็นแดนอันผู้มุ่งพระนิพพานนั้น พึงดำเนินไป[คือเป็นสภาวะที่พระอริยะ พึงบรรลุด้วยมรรคญาณและผลญาณ].

อจฺจุทฺธุมาต (ติ)

[อติ + อุทฺธุมาต]

พองขึ้นอย่างยิ่ง, หยิ่งจองหอง,

ต้องการโดดเด่น, มานะจัด.

อุทฺธุมาต = อุ + ธุมา + ต. สันสกฤตใช้เป็น ธฺมา ธาตุ บาลีจึงมีรูปเป็น ธุมา

ธุมายตีติ ธุมาตา.

อจฺจุทฺธุมาตภาว (ปุ)

[อจฺจุทฺธุมาต + ภาว]

ความหยิ่งจองหอง, ความต้องการโดดเด่น, ความเป็นผู้มีมานะจัด.

อจฺจุทฺธมาตภาวปจฺจุปฏฺฐาน (ติ)

[อจฺจุทฺธมาตภาว + ปจฺจุปฏฺฐาน]

มีความหยิ่งจองหอง - ต้องการโดดเด่น - มีมานะจัดเป็นเครื่องปรากฏ.

อพฺภุณฺณติลกฺขโณ อติมาโน, อติวิย อหงฺการรโส. **อจฺจุทฺธุมาตภาวปจฺจุปฏฺฐาโน**.

(ม.อฏ. ๑/๑๑๑)

อติมานะ มีความหยิ่งลำพองเป็นลักษณะ มีความถือตัวจัด (ยกตน) เป็นกิจ (หน้าที่) **มีความหยิ่งจองหอง** (ต้องการโดดเด่น) **เป็นเครื่องปรากฏ**.

อจฺจุปฺปตี (กฺริ/อา)

[อติ + อุ + ปต (คตฺยำ) + อี]

บินเข้าไป (อย่างรวดเร็ว). แซงขึ้นไป, แทรกแซง, (ตกไปในระหว่าง, เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับสองฝ่ายที่กำลังทะเลาะกัน).

โย ยุชฺฌมานานมยุชฺฌมาโน

เมณฺฑนฺตรๆ **อจฺจุปตี** กุลิงฺโค

โส ปีสิโต เมณฺฑสิเรหิ ตตฺถ

อยมฺปิ อตฺโถ พหุตาทิโสว. (ชา. ๑/๒๖๙)

(ลบ ป เพื่อรักษาคณะฉันท์)

(พระโพธิสัตว์แสดงเหตุอื่นอีกว่า)

นกกุลิงคะตัวเองไม่ได้ต่อสู้กับใครเลย แต่**บินเข้าไป**ระหว่างหัวแกะ จึงถูกหัวแกะทั้ง ๒ บดขยี้ท่ามกลางอากาศนั้น แม้เรื่องนี้ก็เหมือนเรื่องของท่านอาจารย์มาก.

อจฺจุปตีติ อติคนฺตฺวา อุปฺปติ อากาเส สีสานเวมชฺเฌ อฏฺฐาสีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๔/๒๕๐)

บทว่า **อจฺจุปตี** ความว่า บินเข้าไป (แทรกอยู่) คือ หยุดอยู่บนอากาศท่ามกลางแห่งหัวแกะทั้งสอง (ที่กำลังขวิดกัน).

[คาถานี้เป็นอุปชาติคาถาโดยผสมระหว่างอินทรวิเชียร, อินทรวิเชียร, อินทรวิเชียร, และอุเปนทรวิเชียร กล่าวคือบาทที่หนึ่งเป็น ต ต ช คณะและครุ ๒ พยางค์, บาทที่สองเป็น ต ต ช และครุสองพยางค์ (ลบ ปฺ ในบทว่า อจฺจุปฺปตี เพื่อรักษาคณะฉันท์), บาทที่สามเป็น ต ต ช และครุสองพยางค์, บาทที่สี่เป็น ช ต ช และครุสองพยางค์. หากเทียบตามลำดับการแผ่ปัตถาระจัดอยู่ในลำดับที่ ๘ มีชื่อว่า ชาลา]

อจฺจุปเสวนฺต (ติ)

[อติ + อุป + เสวนฺต]

เข้าไปคบหาเกินไป, สนิทสนมมากไป.

อุปเสวนฺต = อุป + เสว (อาสเย) + อ + อนฺต. อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ภุสัตถะ (มากเกินไป) ส่วน อุป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุปคมนะ (เข้าใกล้) เป็นธาตวัตถวิเสสกะ คือ อุปสรรคที่ขยายเนื้อความของธาตุให้ต่างออกไป.

อนตฺถา ตาต วฑฺฒนฺติ

พาลํ **อจฺจุปเสวโต**

มาสุสุ พาเลน สํคจฺฉิ

อมิตฺเตเนว สพฺพทา. (ชา. ๑/๙๖)

(ดาบสผู้เป็นบิดาตอบว่า)

ลูกรัก เมื่อเข้าไป**คบหา**คนพาล**เกินไป** ก็จะเพิ่มพูนแต่ความฉิบหาย ลูกอย่าสมาคมกับคนพาลเลย ขึ้นชื่อว่าการอยู่ร่วมกับคนพาลเป็นเหมือนการอยู่ร่วมกับศัตรูทุกเมื่อ.

พาลํ อจฺจุปเสวโตติ

พาลํ อปฺปญฺญํ อติเสวนฺตสฺส. (ชา.อฏ. ๓/๕๐๐)

บทคาถาว่า **พาลํ อจฺจุปเสวโต** ความว่า เมื่อเสพอย่างสนิทซึ่งคนพาล คือ ไร้ปัญญา.

[อจฺจุปเสวโต = อจฺจุปเสวนฺต + ส วิภัตติ (แปลง นฺต เป็น นฺตุ) แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น โต ด้วยสูตร (กจ.๑๒๗) ว่า โตติตา สสฺมึนาสุ (แปลง นฺตุ กับวิภัตติเป็น โต, ติ และ ตา ในเพราะ ส, สฺมึ และ นา วิภัตติ ได้บ้าง)

สํคจฺฉิ บางแห่งพบเป็นรูปว่า **สงฺคญฺฉิ** โดยแปลง จฺฉ ท้าย คมุ ธาตุ นั้น เป็น ญฺฉ ด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๑๗ ได้ประพันธ์เป็นคาถาสรุปสูตรนี้ว่า

คมิโต จฺฉสฺส ญฺโฉ วาสฺส

คมิสฺสชฺชตนิมฺหิ คา

อุ จาคโม วา ตฺถมฺเหสุ
ธาตูนํ ยมฺหิ ทีฆตา.
แปลง จฺฉ ท้าย คมุ ธาตุ นั้น เป็น ญฺฉ ได้บ้าง, แปลง คมุ ธาตุเป็น คา ในเพราะอัชชัตตนี-วิภัตติได้บ้าง, ลง อุ อาคมในเพราะ ตฺถ และ มฺห วิภัตติได้บ้าง และทีฆะ[สระของ]ธาตุในเพราะ ย ปัจจัยได้บ้าง]

อจฺจุสฺสนฺน (ติ)

[อติ + อุสฺสนฺน]

หนาเกินไป, หนาแน่น, หนามาก, เต็มเปี่ยม, เต็มเกินไป.

เตน โข ปน สมเยน ผรุสาย ภิตฺติยา เครุกา น นิปตติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ.
อนุชานามิ ภิกฺขเว ถุสปิณฺฑึ ทตฺวา ปาณิกาย ปฏิพาเหตฺวา เครุกํ นิปาเตตุนฺติ.
เครุกา อนิพนฺธนียา โหติ ฯเปฯ ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ อนุชานามิ ภิกฺขเว สาสปกุฏฺฏึ สิตฺถเตลกนฺติ. **อจฺจุสฺสนฺนํ** โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว โจฬเกน ปจฺจุทฺธริตุนฺติ. (วิ. ๔/๒๙๗)
(สฺยา สาสปกุกึ)

ก็โดยสมัยนั้นแล ฝาเนื้อหยาบ สีเหลือง จึงไม่เกาะติด ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ.
พระผู้มีพระภาคครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใส่ดินปนแกลบ แล้วใช้เกรียงฉาบให้สีเหลืองเกาะติด. สีเหลืองก็ยังไม่เกาะติด (ไม่แนบติดอยู่)...พระผู้มีพระภาคครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใส่แป้งเมล็ดพันธุ์ผักกาด ขี้ผึ้งเหลว แป้ง**หนาเกินไป**... พระผู้มีพระภาคครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใช้ผ้าเช็ดออก.

อจฺจุสฺสนฺนํ โหตีติ พินฺทุ พินฺทุ หุตฺวา ติฏฺฐติ. (วิ.อฏ. ๔/๖๑)

สองบทว่า **อจฺจุสฺสนฺนํ โหติ** (หนาเกินไป) คือ ติดเป็นหยดๆ.

อจฺเจก (ติ)

[อจฺเจก = อจฺจายิก]

รีบด่วน, ล่วงหน้า, เฉพาะ, (จีวร) ที่ทายกถวายโดยรีบด่วน – รีบร้อน - พิเศษ.

[อจฺเจก มาจาก อจฺจายิก. แท้จริง ศัพท์เดิมของ อจฺเจก คือ อจฺจายิก (อจฺจย + ณิก) แต่ศัพท์ว่า อจฺเจก (๓ พยางค์) เป็นศัพท์ที่นิยมใช้ ไม่นิยมใช้ศัพท์เดิมคือ อจฺจายิก (๔ พยางค์) ดังนั้น เพื่อย่อคำให้สั้นลง (สังโกจนนัย) จึงแปลง อายิ เป็น เอ ด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ). คำเช่นนี้เหมือนกับคำว่า วิอากโรติ พฺยากโรติ (ย่อมพยากรณ์) ศัพท์ว่า วิอากโรติ (๕ พยางค์) เป็นศัพท์เดิมของ พฺยากโรติ (๔ พยางค์) แต่เป็นศัพท์ที่ไม่นิยมใช้ ดังนั้น เพื่อย่อคำให้สั้นลง (สังโกจนนัย) จึงแปลง อิ ที่ วิ เป็น ยฺ แปลง วฺ เป็น พฺ ด้วยนิรุตตินัย
ในที่นี้ถือว่า อาเทศ (อักษรตัวใหม่ที่เข้ามาแทนที่) คือ การแปลง อายิ เป็น เอ (อจฺจายิก

เป็น อจฺเจก) ก็ดี, การแปลง อิ เป็น ยฺ (วิอากโรติ เป็น พฺยากโรติ) ก็ดี เป็นเหมือนอาเทสี (อักษรเดิมที่ถูกเปลี่ยนแปลง) คือให้ถือว่าเป็น อายิ และ อิ อักษรโดยปริยาย (อ้อม) ดังปริภาสาในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ตทาเทสา ตทิว ภวนฺติ.

อาเทศของศัพท์เดิมนั้น ย่อมเป็นเหมือนศัพท์เดิมนั้น.

ข้อความข้างต้นนั้น พบในคัมภีร์โมคคัลลาน-นิสสัย (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๔) คาดว่า คงจะนำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต แต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระที่กล่าวถึงปริภาสาโดยตรง แต่อย่างไรก็ตาม ในบทเพิ่มเติมของคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระนั้น มีปริภาสาสูตรจากคัมภีร์สากฏายนะ (ข้อ ๖๖) ว่า ตทาเทโส ตคฺคหเณน คยฺหเต (อาเทศของศัพท์เดิมนั้น ย่อมถูกเอาด้วยศัพท์เดิมนั้น) โดยสันสกฤตมีรูปว่า ตทาเทศสฺ ตทฺคหเณน คฤหฺยเต

การใช้คำในลักษณะนี้ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **ภูตปุพฺพคติกนัย** (สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน) ดังคำว่า สตฺต (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปาทีสุ สญฺชนฺตีติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใด ย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าสัตว์) หมายความว่า ผู้มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งก็คือมโนสัมผัสนั่นเอง ชื่อว่า สัตว์ ดังนั้นคำนี้จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม รวมไปถึงพระอรหันต์ เพราะพระอรหันต์นั้นถึงแม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้วยังนับเรียกว่าสัตว์ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังถือกำเนิด โดยทำนองเดียวกัน สระ เอ ใน อจฺเจก ที่แปลงมาจาก อายิ (อจฺจายิก) ก็ดี พยัญชนะคือ ยฺ ใน พฺยากโรติ ที่แปลงมาจากสระ อิ (วิอากโรติ) ก็ดี ก็ยังถือว่าเป็น อายิ และ อิ ได้ เนื่องจากเป็นรูปที่แปลงมาจาก อายิ และ อิ ที่เป็นรูปศัพท์เดิมนั่นเอง

สังโกจนนัย นัยคือการย่อคำให้สั้นลง ด้วยการแปลงอักษร เช่น สุวณฺณ = โสณฺณ, อวกาส โอกาส, นวนีต = โนนีต, ลวณ = โลณ, อุปวสถ อุโปสถ หรือด้วยการลบอักษร เช่น กิเลส = เกฺลส, ปทุม = ปทฺม, รตน = รตฺน, กาติยาน กจฺจาน, อาจริย = อาเจร ดังที่สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๒) กล่าวว่า พฺหวกฺขรานํ อปฺปตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมีพยางค์น้อยและการเปลี่ยน[อาเทศ]แห่งพยางค์จำนวนมากย่อมมี)]

ทสาหานาคตํ กตฺติกเตมาสิกปุณฺณมึ ภิกฺขุโน ปเนว อจฺเจกจีวรํ อุปฺปชฺเชยฺย, **อจฺเจกํ** มญฺญมาเนน ภิกฺขุนา ปฏิคฺคเหตพฺพํ, ปฏิคฺคเหตฺวา ยาวจีวรกาลสมยํ นิกฺขิปิตพฺพํ, ตโต เจ อุตฺตรึ นิกฺขิเปยฺย, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยนฺติ.

(วิ. ๑/๓๗๕)

ก็เมื่อยังเหลืออีก ๑๐ วันจึงจะถึงวันเพ็ญเดือน ๑๑ (เดือนกัตติกะต้น) ซึ่งเป็นวันครบ

ไตรมาส[หมายถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันที่ครบ ๓ เดือนนับแต่วันเข้าพรรษา] อัจเจกจีวรเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ภิกษุรู้อยู่ว่าเป็นจีวร**รีบด่วน**พึงรับไว้ ครั้นรับไว้แล้วควรเก็บไว้ได้ชั่วสมัยที่เป็นจีวรกาล ถ้าเก็บไว้เกินกำหนดนั้น ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อจฺเจกจีวร (น)

[อจฺเจก + จีวร]

อัจเจกจีวร, จีวรที่ทายกถวายโดยรีบด่วน (ก่อนถึงจีวรกาล), จีวรที่ทายกถวายล่วงหน้า (ก่อนถึงจีวรกาล), จีวรที่ทายกถวายโดยรีบร้อน - พิเศษ.

อัจเจกจีวร จีวรรีบร้อน จีวรรีบด่วน หมายถึง ผ้าจำนำพรรษาที่ทายกผู้มีเหตุรีบร้อนขอถวายก่อนกำหนดเวลาปกติ (กำหนดเวลาปกติสำหรับถวายผ้าจำนำพรรษา คือ จีวรกาลนั่นเอง กล่าวคือต้องผ่านวันปวารณาไปแล้ว เริ่มแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และถ้ากรานกฐินแล้ว นับต่อไปอีกถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) เหตุรีบร้อนนั้น เช่น เขาจะไปทัพ หรือเจ็บไข้ไม่ไว้ใจชีวิต หรือมีศรัทธาเกิดขึ้นใหม่ อัจเจกจีวรเช่นนี้ มีพุทธานุญาติพิเศษให้ภิกษุรับเก็บไว้ได้ แต่ต้องรับก่อนวันปวารณาไม่เกิน ๑๐ วัน (คือตั้งแต่ขึ้น ๖ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) (สิกขาบทที่ ๘ แห่งปัตตวรรค นิสสัคคิยปาจิตตีย์) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ๕๒๘

อถ โข ภควา เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ ธมฺมึ กถึ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ อนุชานามิ ภิกฺขเว **อจฺเจกจีวรึ** ปฏิคฺคเหตฺวา นิกฺขิปิตุนฺติ. (วิ. ๑/๓๗๔)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถา เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุรับ**จีวร**ที่ทายกถวายโดย**รีบด่วน** (ก่อนถึงจีวรกาล) แล้วเก็บไว้ได้.

อจฺเจกจีวรนฺติ อจฺจายิกจีวรึ วุจฺจติ, ตสฺส ปน อจฺจายิกภาวึ ทสฺเสตุ เสนาย วา คนฺตุกาโม โหตีติอาทิ วุตฺตึ.

(วิ.อฏ. ๒/๓๐๖)

จีวรที่ทายกถวายโดยรีบด่วน ตรัสเรียกว่า อัจเจกจีวร. ก็เพื่อแสดงจีวรนั้นเป็นผ้ารีบด่วน จึงตรัสคำว่า บุคคลประสงค์จะไปในกองทัพ (ไปรบ) ก็ดี เป็นต้น.

[การถวายอัจเจกจีวรนี้ มีอานิสงส์ดุจเดียวกับการถวายกฐิน เพราะถวายพระสงฆ์เหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างกันเกี่ยวกับการถวาย คือ กฐินนั้นไม่จำกัดบุคคลผู้ถวาย จะเป็นภิกษุ สามเณร หรือเทวดาเป็นต้นก็ถวายได้ ส่วนอัจเจกจีวรมีบุคคล ๔ จำพวกเท่านั้นที่ถวายได้ คือ บุคคลประสงค์จะไปในกองทัพ (ไปรบ) บุคคลเจ็บไข้ไม่ไว้ใจในชีวิต, สตรีมีครรภ์ และบุคคลยังไม่มีศรัทธาแต่มามีศรัทธาเกิดขึ้นในภายหลัง (มีศรัทธาเกิดขึ้นใหม่)] สำหรับการถวายอัจเจกจีวรมี ๒ นัย คือ อัจเจกจีวรที่ถวายสงฆ์ และอัจเจกจีวรที่ถวายบุคคล]

อจฺเจกจีวรสญฺญา (ถี)

[อจฺเจกจีวร + สญฺญา]

ความเข้าใจว่าเป็นอัจเจกจีวร.

อจฺเจกจีวรสทิเส อญฺญสฺมินฺติ ฯเปฯ อจฺเจกจีวรสทิเส อญฺญสฺมึ จีวเร **อจฺเจกจีวรสญฺญาย** จีวรกาลํ อติกฺกเมตีติ อตฺโถ.

(วิมติ. ๑/๓๗๖)

ปาฐะว่า อจฺเจกจีวรสทิเส อญฺญสฺมึ ได้แก่ ... ล่วงจีวรกาล ด้วยความเข้าใจว่าเป็นอัจเจกจีวร ในจีวรอื่นซึ่งคล้ายกับอัจเจกจีวร.

อจฺเจกจีวรสญฺญี (ถี)

[อจฺเจกจีวร + สญฺญี]

มีความสำคัญว่าเป็นอัจเจกจีวร.

อจฺเจกจีวเร **อจฺเจกจีวรสญฺญี** จีวรกาลสมยํ อติกฺกาเมติ นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. อจฺเจกจีวเร เวมติโก จีวรกาลสมยํ อติกฺกาเมติ นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. อจฺเจกจีวเร อนจฺเจกจีวรสญฺญี จีวรกาลสมยํ อติกฺกาเมติ นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ.

(วิ. ๑/๓๗๖)

อัจเจกจีวร ภิกษุ**มีความสำคัญว่าเป็นอัจเจกจีวร** (เก็บไว้) ให้เกินสมัยที่เป็นจีวรกาล ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. อัจเจกจีวร ภิกษุไม่แน่ใจ (เก็บไว้) ให้เกินสมัยที่เป็นจีวรกาลต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. อัจเจกจีวร ภิกษุมีความสำคัญว่าไม่ใช่อัจเจกจีวร (เก็บไว้) ให้เกินสมัยที่เป็นจีวรกาล ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อจฺเจกจีวรสทิส (ติ)

[อจฺเจกจีวร + สทิส]

คล้ายกับ - เหมือนกับอัจเจกจีวร

อนจฺเจกจีวเรติ **อจฺเจกจีวรสทิเส** อญฺญสฺมึ.

(วิ.อฏ. ๒/๓๐๗)

บทว่า **อนจฺเจกจีวเร** ได้แก่ ในจีวรอื่นที่คล้ายกับอัจเจกจีวร.

อจฺเจกจีวรสิกฺขาปท (น)

[อจฺเจกจีวร + สิกฺขาปท]

อัจเจกจีวรสิกขาบท, สิกขาบทที่ทรงบัญญัติเกี่ยวกับจีวรที่ทายกถวายโดยรีบด่วน.

ปาราชิกบาลี กัณฑ์ที่ ๔ (นิสสัคคีย์ปาจิตตีย์) วรรคที่ ๓ สิกขาบทที่ ๘. วิ. ๓๗๔-๖.

อจฺเจติ (กฺริ/อา)

[อติ + อิ ธาตุ (คตฺยํ) + อ + ติ]

ย่อมล่วงไป, ย่อมผ่านไป.

แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจฺ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ ติ. ซ้อน จฺ ด้วยสูตร (กจฺ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน. พฤทธิ์ อิ ธาตุเป็น เอ ด้วยสูตร (กจฺ. ๔๔๕) ว่า อญเญสุ จ.

(ก) ตาย.

มจฺโจ เอโกว **อจฺเจติ**
เอโกว ชายเต กุเล
สโยคปรมาตฺเวว
สมฺโภคา สพฺพปาณินํ. (ชา. ๑/๑๒๗)

(พระรามบัณฑิตประกาศความไม่เที่ยงว่า)
สัตว์ย่อมตายคนเดียว เกิดก็คนเดียวในสกุล ส่วนการคบหากันของสรรพสัตว์มีความเกี่ยวข้องกันเป็นอย่างยิ่ง.

มจฺโจ เอโกว อจฺเจตีติ เอตฺถ ตาต ภรต อิเม สตฺตา กมฺมสฺสกา นาม ตถา หิ อิโต ปรโลกํ คจฺฉนฺโต สตฺโต เอโกว **อจฺเจติ** อติกฺกมติ ขตฺติยาทิกุเล ชายมาโนปิ เอโกว คนฺตฺวา ชายติ. ตตฺถ ตตฺถ ปน ญาติมิตฺตสโยเคน อยํ เม ปิตา อยํ เม มาตา อยํ เม มิตฺโตติ สโยค-ปรมาตฺเวว สมฺโภคา สพฺพปาณีนํ ปรมตฺเถน ปน ตีสุปิ ภเวสุ กมฺมสฺสกาเวเต สตฺตาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๔/๑๓๑)

ในบาทคาถาว่า **มจฺโจ เอโกว อจฺเจติ** (สัตว์ย่อมตายคนเดียว) มีอธิบายดังต่อไปนี้ พ่อภรตะเอ๋ย ฝูงสัตว์เหล่านี้ ชื่อว่ามีกรรมเป็นของของตน จริงอย่างนั้น สัตว์ผู้ไปสู่ปรโลกจากโลกนี้ ผู้เดียวจากฝูงสัตว์เหล่านั้น **ย่อมตายไป** คือ ย่อมล่วงไป แม้เมื่อเกิดในตระกูลมีกษัตริย์เป็นต้น ผู้เดียวเท่านั้นไปเกิด. ส่วนความร่วมคบหากันของสัตว์ทั้งปวง ในที่นั้นๆ มีการเกี่ยวข้องกันนั้นว่า ผู้นี้เป็นบิดาของเรา ผู้นี้เป็นมารดาของเรา ผู้นี้เป็นญาติมิตรของเรา ดังนี้ ด้วยอำนาจที่เกี่ยวข้องกันทางญาติ ทางมิตรเท่านั้นเป็นอย่างยิ่ง แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ ฝูงสัตว์เหล่านี้ในภพทั้ง ๓ มีกรรมเป็นของของตนทั้งนั้น.

(ข) ล่วงไป, ผ่านไป, ล่วงเลยไป = เสื่อม (พูดถึงเวลา).

ยถาปิ เต สาครวาริมชฺเฌ
สกมฺมุนา โสตฺถิ วหึสุ วาณิชา
อนาคตตฺถํ ปฏิวิชฺฌิยาน
อปฺปมฺปิ นา**จฺเจติ** ส ภูริปญฺโญ.

(ชา. ๑/๒๔๕)

(พระศาสดาตรัสว่า)
กุลบุตรผู้มีปัญญาดุจแผ่นดินนั้น รู้แจ้งชัดถึงประโยชน์ในอนาคตแล้ว ย่อมไม่ให้ประโยชน์แม้น้อย**ล่วงเลยไป** (เสื่อมไป) เหมือนพวกพ่อค้าเหล่านั้น ได้ไปโดยความสวัสดี กลางน้ำทะเล ตามการกระทำของตน.

ปฏิวิชฺฌิยานาติ เอวํ ภิกฺขเว ปรมตรํ กตฺตพฺพํ อนาคตํ อตฺถํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา อิธโลเก ภูริปญฺโญ กุลปุตฺโต อปฺปมตฺตกมฺปิ อตฺตโน อตฺถํ น **อจฺเจติ** นาติวตฺตติ น หาเปตีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๔/๑๖๗)

บทว่า **ปฏิวิชฺฌิยาน** ความว่า ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้มีปัญญาดุจแผ่นดินในโลกนี้ รู้แจ้งชัดถึงประโยชน์ในอนาคต (ภายหน้า) อันจะพึงทำไว้ก่อน ย่อมไม่ให้ประโยชน์ของตนแม้มีประมาณน้อย**ล่วงเลยไป** คือ ผ่านไป ได้แก่ เสื่อมไป.

(ค) ล่วงเลย, ล่วงเลยไป, ผ่านไป, ผ่านพ้นไป (พูดถึงเวลา).

อติสีตํ อติอุณฺหํ
อติสายมิทํ อหุ
อิติ วิสฺสฏฺจกมฺมนฺเต
อตฺถา **อจฺเจนฺติ** มาณเว. (ที. ๓/๑๕๐)

ประโยชน์**ย่อมล่วงเลย**มาณพ (หนุ่มสาว) ที่ละทิ้งการงาน โดยอ้างว่า เวลานี้หนาวนัก เวลานี้ร้อนนัก เวลานี้เย็นนัก เป็นต้น.

อตฺถา อจฺเจนฺติ มาณเวติ เอวรูเป ปุคฺคเล อตฺถา อติกฺกมนฺติ, เตสุ น ติฏฺฐนฺติ.

(ที.อฏ. ๓/๑๓๑)

บาทคาถาว่า **อตฺถา อจฺเจนฺติ มาณเว** (ประโยชน์ย่อมล่วงเลยมาณพ) ความว่า ประโยชน์ทั้งหลาย ย่อมล่วงเลยบุคคลเห็นปานนี้ คือ ไม่ดำรงอยู่ในบุคคลเหล่านั้น.

ดู ชา. ๑/๓๒๑, สำ. ๑/๓, ๒๑๗, สำ. ๒/๑๔๕, สำ.อฏ. ๑/๒๒, ๓๐๘, สุตฺตนิ. ๔๐๑.

อจฺเจตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อติ + อิ ธาตุ (คตฺยตฺถ) + ตุ๋]

เพื่อล่วงพ้น, การล่วงพ้น.

ยายํ ทิฏฺฐิ ติตฺถิยชนสฺส “สุนฺทรึ มาเรตฺวา สมณานํ สกฺยปุตฺติยานํ อวณฺณํ ปกาเสตฺวา เอเตนุปาเยน ลทฺธํ สกฺการํ สาทิยิสฺสามาติ, โส ตํ ทิฏฺฐึ กถํ อติกฺกเมยฺย, อถ โข โส อยโส ตเมว ติตฺถิยชนํ ปจฺจาคโต ตํ ทิฏฺฐึ **อจฺเจตุ๋** อสกฺโกนฺตํ... (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๓๖)

ทิฏฐิของชนเดียรถีย์ว่า เราจักฆ่านางสุนทรีปริพาชิกา แล้วประกาศโทษของสมณศากยบุตร ก็จักได้รับสักการะโดยอุบายนี้ บุคคลจะพึงล่วงทิฏฐินั้นได้อย่างไร ที่แท้โทษนั้นจะกลับมาถึงชนเดียรถีย์นั้นผู้ไม่สามารถ **เพื่อล่วงพ้น**ทิฏฐินั้นได้...

อจฺเจนฺติสุตฺต (น)

[อจฺเจนฺติ + สุตฺต]

อัจเจนติสูตร.

พระสูตรในสังยุตตนิกายว่าด้วยวันและคืนล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่. สคาถวรรค สังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ สูตรที่ ๔ วรรคที่ ๑. สำ. ๑/๓).

อจฺเจยฺย (ติ)

[อา + จิ (จเย) + ณฺย]

สิ่งที่ควรสะสม (พูดถึงขุมทรัพย์).

[ซ้อน จฺ หน้าธาตุด้วยสูตร (กจ.๒๗) ว่า ปรเทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา อักษรเป็น อ ในเพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง), ลบ ณ, พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ซ้อน ยฺ (อิการสฺเสกาโร วุทฺธิ. ยการสฺส ทฺวิตฺตํ)

สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺสํ ปปฺโปนฺตีติ ฉนฺทานุรกฺขเณ อาคเม สํโยเค จ รสฺสตฺตํ.

(ปทรูปสิทฺธิ.อธิบายสูตร ๓๘)

สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะย่อมมีในที่รักษาฉันทลักษณ์ ในที่ลงอาคม และในที่มีพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรนี้]

อจฺเจยฺโยติปิ ปาโฐ ตสฺส อจฺจิตพฺโพ อจฺจนารโห หิตสุขตฺถิเกน อุปจิตพฺโพติ อตฺโถ. เอตสฺมิญฺจ ปาเฐ เอโส นิธิ **อจฺเจยฺโย**ติ สมฺ-

พนฺธิตฺวา ปุน "กสฺมาติ อนุโยคํ ทสฺเสตฺวา ยสฺมา สุนิหิโต อนุคามิโกติ สมฺพนฺธิตพฺพํ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๙)

(ปาฐะว่า อเชยฺย) มีปาฐะว่า **อจฺเจยฺโย** ดังนี้บ้าง. อธิบายว่า ขุมทรัพย์นั้น[อนุคามิกะ]) อันบุคคลควรสั่งสม คือ ควรแก่การสั่งสม ได้แก่ อันบุคคลผู้ต้องการประโยชน์สุขควรสั่งสมไว้. อนึ่งในปาฐะนี้ พึงสัมพันธ์ว่า ขุมทรัพย์นั้น อันบุคคลพึงสั่งสม แล้วแสดงคำถามอีกว่า เพราะเหตุไร ? จึงสัมพันธ์ความว่า เพราะขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้ว ติดตามไปได้.

[ปาฐะว่า สุนิหิโต อนุคามิโก แปลอีกนัยหนึ่งได้ว่า "เพราะเป็นทรัพย์ติดตามตัวที่ฝังไว้ดีแล้ว" โดย สุนิหิโต เป็นคำขยาย อนุคามิโก ส่วน อนุคามิโก ไม่ใช่บทวิเสสนะตามปกติ แต่เป็นเหตุมันตวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มีอรรถเหตุ โดยลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุ (แปลว่า เพราะเป็นทรัพย์ติดตามตัว)

ขุมทรัพย์ มี ๔ ชนิด คือ (๑) ถาวระ คือขุมทรัพย์ถาวร เช่น ที่ดิน ที่นา ที่สวน เงินและทอง (๒) ชังคมะ คือขุมทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ เช่น ทาสชาย ทาสหญิง ช้าง ม้า โค กระบือ แกะ ไก่ สุกร เป็นต้น (๓) อังคสมะ คือขุมทรัพย์ติดตัว เช่น วิชาความรู้ ศิลปวิทยาเป็นต้น (๔) อนุคามิกะ คือขุมทรัพย์ติดตัวทางคุณธรรม ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา เป็นต้น. ในพระคาถานี้หมายถึงขุมทรัพย์ชนิดอนุคามิกะ]

อจฺเจยฺยตฺต (น)

[อจฺเจยฺย + ตฺต]

ความเป็นสิ่งที่ควรสั่งสม.

เอตสฺมิญฺจ ปาเฐ เอโส นิธิ อจฺเจยฺโยติ สมฺพนฺธิตฺวา ปุน "กสฺมาติ อนุโยคํ ทสฺเสตฺวา "ยสฺมา สุนิหิโต อนุคามิโกติ สมฺพนฺธิตพฺพํ. อิตรถา หิ สุนิหิตสฺส **อจฺเจยฺยตฺตํ** วุตฺตํ ภเวยฺย. น จ สุนิหิโต อจฺจนีโย. อจฺจิโต เอว หิ โส.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๙)

อนึ่งในปาฐะนี้ พึงสัมพันธ์ว่า ขุมทรัพย์นั้น อันบุคคลพึงสั่งสม แล้วแสดงคำถามอีกว่า เพราะเหตุไร ? จึงสัมพันธ์ความว่า เพราะขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้ว ติดตามไปได้. ก็เมื่อถือเอาความโดยประการนอกนี้ พึงกล่าวความที่ขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้วควรสั่งสมไว้ และขุมทรัพย์ที่บุคคลฝังไว้ดีแล้ว (นอกนี้) ไม่ใช่สิ่งที่ควรสั่งสม เพราะขุมทรัพย์นั้นบุคคลสั่งสมไว้[ก่อน]แล้วนั่นเทียว.

อจฺโจกฺกฏฺฐ (น)

[อติ + อว + กสฺส + ต. อันตรงกันข้ามกับ อจฺจุกฺกฏฺฐ]

(จีวรที่ห่ม) ต่ำเกินไป, ห่มรุ่มล่าม.

โส ตํ ปริสํ ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺเสตฺวา สมาทเปตฺวา สมุตฺเตเชตฺวา สมฺปหํเสตฺวา อุฏฺฐายาสนา ปกฺกมติ. โส นาติสีฆํ คจฺฉติ, นาติสณิกํ คจฺฉติ, น จ มุจฺจิตุกาโม คจฺฉติ, น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส กาเย จีวรํ อจฺจุกฺ-

กฏฺฐํ โหติ น จ **อจฺโจกฺกฏฺฐํ** น จ กายสฺมึ อลฺลีนํ น จ กายสฺมา อปกฏฺฐํ, น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส กายมฺหา วาโต จีวรํ อปวหติ, น จ ตสฺส โภโต โคตมสฺส กาเย รโชชลฺลํ อุปลิมฺปติ.

(ม. ๒/๓๔๐)

พระองค์ ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกล้วกล้า ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาแล้ว เสด็จลุกจากพุทธอาสน์เสด็จไป. พระองค์ไม่เสด็จเร็วนัก ไม่เสด็จช้านัก ไม่ผลุนผลันเสด็จไป ไม่ทรงจีวรสูงเกินไป ไม่ทรงจีวร**ต่ำเกินไป** ไม่ทรงจีวรแนบติดพระวรกายเกินไป และไม่ทรงจีวรหลุดลุ่ยจากพระวรกาย ทรงจีวรไม่ให้ลมพัดเวิกได้ ทั้งฝุ่นละอองไม่ติดพระวรกาย.

อจฺจุกฺกฏฺฐนฺติ โย หิ ยาว หนุกฏฺฐิโต อุกฺขิปิตฺวา ปารุปติ ตสฺส อจฺจุกฺกฏฺฐํ นาม โหติ. โย ยาว โคปฺผกา โอตาเรตฺวาว ปารุปติ ตสฺส อจฺจุกฺกฏฺฐํ โหติ. โยปิ อุภโต อุกฺขิปิตฺวา อุทรํ วิวริตฺวา ยาติ ตสฺสปิ อจฺจุกฺกฏฺฐํ โหติ. โย เอกํสํ กตฺวา ถนํ วิวริตฺวา ยาติ ตสฺสปิ อจฺจุกฺกฏฺฐํ. สตฺถา ตํ สพฺพํ น กโรติ. (ม.อฏ. ๓/๒๖๙)

บทว่า **อจฺจุกฺกฏฺฐํ** (สูงเกินไป) ความว่า ก็ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง ภิกษุรูปนั้นชื่อว่าห่มสูงเกินไป ภิกษุใด ห่มจีวรคลุมลงถึงข้อเท้า ภิกษุนั้นชื่อว่าห่มต่ำเกินไป แม้ภิกษุใดห่มยกขึ้นทั้ง ๒ ชายเปิดท้องไป ภิกษุนั้น ชื่อว่าห่มสูงเกินไป (ห่มรุ่มร่าม) ภิกษุใดห่มเฉวียงบ่าเปิดอกไป แม้ภิกษุนั้น ก็ชื่อว่าห่มสูงเกินไป (ห่มรุ่มร่าม) พระศาสดาไม่ทรงทำอาการอย่างนั้นทั้งหมด.

อจฺจุกฺกฏฺฐนฺติ อติวิย อุทฺธํ กตฺวา กฑฺฒิตปารุตํ. เตนาห “โย หิ ยาว หนุกฏฺฐิโต ฯเปฯ โหตีติ. อจฺโจกฺกฏฺฐนฺติ อติวิย เหฏฺฐา กตฺวา กฑฺฒิตปารุตํ. เตนาห “ยาว โคปฺผกา โอตาเรตฺวาติ. อุภโต อุกฺขิปิตฺวาติ ทกฺขิณโต วามโตติ อุโภสุ ปสฺเสสุ อุตฺตราสงฺคํ อุกฺขิปิตฺวา.

(ม.ฏี. ๓/๑๗๙)

บทว่า **อจฺจุกฺกฏฺฐํ** (ห่มสูงเกินไป) คือห่มดึงให้สูงจนเกินไป เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ภิกษุใด ห่มจีวรยกขึ้นจนติดคาง ชื่อว่าห่มสูงเกินไป.

บทว่า **อจฺโจกฺกฏฺฐํ** (ห่มต่ำเกินไป) คือ ห่มดึงให้ต่ำลงจนเกินไป. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ภิกษุใด ห่มจีวรคลุมลงถึงข้อเท้า ชื่อว่าห่มต่ำเกินไป.

สองบทว่า **อุภโต อุกฺขิปิตฺวา** (ห่มยกขึ้นทั้ง ๒ ชาย) คือ ยก (แหวก) ชายจีวรทั้งสองด้าน คือด้านขวาและด้านซ้าย.

อจฺโจคาฬฺห (ติ)

[อติ + โอคาฬฺห]

ฟุ่มเฟือยนัก, (จมลึกลงไป, เต็มมาก), (อุดมสมบูรณ์เกินไป, มากมายเหลือเกิน (พูดถึงความมั่งคั่ง).

กตมา จ พฺยคฺฆปชฺช สมชีวิตา?

อิธ พฺยคฺฆปชฺช กุลปุตฺโต อายญฺจ โภคานํ วิทิตฺวา วยญฺจ โภคานํ วิทิตฺวา สมํ ชีวิกํ กปฺเปติ

นาจฺโจคาฬฺหํ นาติหีนํ ‘เอวํ เม อาโย วยํ ปริยาทาย จสฺสติ, น จ เม วโย อายํ ปริยาทาย จสฺสตีติ. (อ. ๓/๑๐๘-๙)

พยัคฆปัชชะ สมชีวิตา เป็นอย่างไร ?
คือกุลบุตรในโลกนี้รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้ว เลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ ไม่ให้**ฟุ่มเฟือยนัก** ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ด้วยคิดว่า ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ.

นาจฺโจคาฬฺหนฺติ นาติมหนฺตํ. (อ.อฏ. ๓/๒๓๙)
บทว่า **นาจฺโจคาฬฺหํ** คือ ไม่ให้มากเกินไป.

อจฺโจทก (น)

[อติ + อุทก] น้ำมาก, น้ำล้น.

อถ นํ เสสชนา "อมฺม ตยา กตสสฺสํ เนว **อจฺโจทเกน**, น อนุทเกน นสฺสติ, สุพฺพุฏฺฐิทุพฺพุฏฺฐิภาวํ ญตฺวา กมฺมํ กโรสิ, กึ นุ โข เอตนฺติ ปุจฺฉึสุ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๔)

ครั้งนั้น พวกชนที่เหลือเหล่านั้น พากันถามนางว่า แม่ ข้าวกล้าที่หล่อนทำแล้ว ย่อมไม่เสียหายด้วย**น้ำมาก**เกินไป ไม่เสียหายด้วยน้ำน้อย, หล่อนรู้ความที่ฝนดีและฝนแล้ง แล้วทำการงานหรือ ข้อนี้เป็นอย่างไรหนอแล.

อจฺโจทร (น)

[อติ + อุทร]
เกินท้อง, มากเกินไป, ตะกละ.

อุทรํ นูน อญฺเญสํ
สุว **อจฺโจทรํ** ตว
ภุตฺวา สาลึ ยถากามํ
ตุณฺเฑนาทาย คจฺฉสิ. (ชา. ๑/๒๗๖)

(พราหมณ์กล่าวกับพญานกแขกเต้านั้นว่า)
แน่ะเจ้านกแขกเต้า นกตัวอื่นกินเฉพาะท้อง (พออิ่มท้อง) เท่านั้น แต่เจ้ากิน**เกินท้อง** เจ้ากินข้าวสาลีตามความพอใจ แล้วยังคาบบินไปอีก.

(ชา.อฏ. ๔/๒๗๙ อติอุทรํ)

อจฺโจทาต (ติ)

[อติ + โอทาต]
ขาวเกินไป, ขาวนัก, ขาวจัด.

ปุน จปรํ อานนฺท,
รญฺโญ มหาสุทสฺสนสฺส อิตฺถิรตนํ ปาตุรโหสิ อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคตา นาติทีฆา นาติรสฺสา นาติกิสา นาติถูลา นาติกาฬิกา นา**จฺโจทาตา** อติกฺกนฺตา มานุสิวณฺณํ อปฺปตฺตา ทิพฺพวณฺณสฺส. ฯเปฯ อิตฺถิรตนสฺส เอวรูโป กายสมฺผสฺโส โหติ เสยฺยถาปิ นาม ตูลปิจุโน วา กปฺปาสปิจุโน วา. ฯเปฯ สีเต อุณฺหานิ คตฺตานิ โหนฺติ อุณฺเห สีตานิ. ฯเปฯ กายโต จนฺทนคนฺโธ วายติ มุขโต อุปฺปลคนฺโธ ฯเปฯ ปุพฺพุฏฺฐายินี อโหสิ ปจฺฉานิปาตินี กิงฺการปฏิสฺสาวินี มนาปจารินี ปิยวาทินี ฯเปฯ มนสาปิ โน อติจริ กุโต ปน กาเยน. (ที. ๒/๑๔๓, ม. ๓/๒๑๓)

ดู วิ. ๒/๙

ดูก่อนอานนท์ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก นางแก้วได้ปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทัสสนะ เป็นสตรีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนัก ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ผอมนัก ไม่อ้วนนัก ไม่ดำนัก ไม่**ขาวนัก** งดงามเกินผิวพรรณหญิงมนุษย์ แต่ไม่ถึงผิวพรรณทิพย์ กายของนางแก้วนั้นสัมผัสอ่อนนุ่มดุจปุยนุ่นหรือปุยฝ้าย มีร่างกายอบอุ่นในฤดูหนาว เย็นในฤดูร้อน กลิ่นจันทน์หอมฟุ้งออกจากกาย กลิ่นอุบลหอมฟุ้งออกจากปากของนาง นางตื่นก่อนนอนทีหลัง คอยฟังว่าจะรับสั่งให้ทำอะไร ประพฤติต้องพระทัย ทูลแต่คำอันชวนให้รัก ไม่เคยประพฤตินอกพระทัยแม้ทางใจ ไหนเลยจะประพฤตินอกพระทัยทางกาย.

[พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระอานนท์ ขณะประทับสีหไสยาส เพื่อทรงอธิบายให้พระอานนท์เข้าใจว่า ทำไม พระองค์เสด็จมาปรินิพพานที่กรุงกุสินารา ที่พระเถระเรียกว่าเมืองเล็ก เมืองดอนและเมืองกิ่ง พระสูตรนี้เป็นส่วนขยายของตอนที่ว่าด้วยพระเจ้ามหาสุทัสสนะในมหาปรินิพพานสูตร]

อจฺฉ[๑] (ปุ)

[อสุ (=เขปเน) + อ. ณฺวาทิ. ๔๓ ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๗๑๒]

หมี.

สารมฺภ นาม กิปิลฺลิกานำ วา อาสโย โหติ, อุปจิกานำ วา อาสโย โหติ, อุนฺทูรานำ วา อาสโย โหติ, อหีนำ วา อาสโย โหติ, วิจฺฉิกานำ วา อาสโย โหติ, สตปทีนำ วา อาสโย โหติ, หตฺถีนำ วา อาสโย โหติ, อสฺสานำ วา อาสโย โหติ, สีหานำ วา อาสโย โหติ, พฺยคฺฆานำ วา อาสโย โหติ, ทีปินำ วา อาสโย โหติ, **อจฺฉานำ** วา อาสโย โหติ...วิ. ๑/๒๒๖)

ที่ชื่อว่าเป็นพื้นที่มีอันตราย คือ เป็นที่อยู่ของมด เป็นที่อยู่ของปลวก เป็นที่อยู่ของหนู เป็นที่อยู่ของงู เป็นที่อยู่ของแมลงป่อง เป็นที่อยู่ของตะขาบ เป็นที่อยู่ของช้าง เป็นที่อยู่ของม้า เป็นที่อยู่ของราชสีห์ เป็นที่อยู่ของเสือโคร่ง เป็นที่อยู่ของเสือเหลือง เป็นที่อยู่ของ**หมี**...

สฺยา. อุนฺทุรานำ

อจฺฉ[๒] (ติ)

[น + โฉ (=เฉทเน) + ณ. น ฉินฺทติ ทสฺสนนฺติ อจฺโฉ. โณ. ธาน.ฏี คำอธิบายคาถา ๖๗๐]

(ก) สุกใส, แวววาว, แจ่มใส, บริสุทธิ์, สะอาด.

เสยฺยถาปิ มหาราช มณิ เวพุริโย สุโภ ชาติมา อฏฺฐโส สุปริกมฺมกโต **อจฺโฉ** วิปฺปสนฺโน อนาวิโล สพฺพาการสมฺปนฺโน. ตตฺราสฺส สุตฺตำ อาวุตำ นีลำ วา ปีตำ วา โลหิตำ วา โอทาตำ วา ปณฺฑุสุตฺตำ วา. ตเมนำ จกฺขุมา ปุริโส หตฺเถ กริตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย อยำ โข มณิ เวพุริโย สุโภ ชาติมา...ปณฺฑุสุตฺตำ วาติ. เอวเมว โข มหาราช ภิกฺขุ เอวำ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย จิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต ญาณทสฺสนาย จิตฺตำ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ.

โส เอวํ ปชานาติ อยํ โข เม กาโย รูปี จาตุมหา-ภูติโก มาตาเปตฺติกสมฺภโว โอทนกุมฺมาสูปจโย อนิจฺจุจฺฉาทนปริมทฺทนเภทนวิทฺธํสนธมฺโม, อิทญฺจ ปน เม วิญฺญาณํ เอตฺถ สิตํ เอตฺถ ปฏิ-พทฺธนฺติ. (ที. ๑/๗๒)

ดูก่อนมหาบพิตร เปรียบเหมือนแก้วไพฑูรย์อันงาม[มีเนื้อดี]เกิดเองอย่างบริสุทธิ์ แปดเหลี่ยม นายช่างเจียระไนดีแล้ว **สุกใส** แวววาว ไร้ความหม่นมัว สมส่วนทุกอย่าง มีเส้นด้ายเขียว เหลือง แดง ขาวหรือนวลร้อยอยู่ในนั้น บุรุษมีจักษุ (ตาถึง) จะพึงหยิบแก้วไพฑูรย์นั้นวางไว้ในมือแล้วพิจารณาเห็นว่า แก้วไพฑูรย์นี้งาม[มีเนื้อดี]เกิดเอง...มีเส้นด้าย...ฉันใด มหาบพิตร ภิกษุก็ฉันนั้น เมื่อจิต[รูปาวจรจิต]เป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน (ไม่มีกิเลส=ไม่มีมลทิน) ปราศจากอุปกิเลส อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มน้าวจิตไป เพื่อญาณทัสนะ

เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรานี้มีรูป ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ เกิดจากน้ำอสุจิของบิดาและระดูของมารดา เติบโตขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสด มีสภาพไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวดฟั้น แตกสลายไปเป็นธรรมดา และวิญญาณของเรานี้ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนื่องอยู่ในกายนี้

อจฺโฉติ ตนุจฺฉวิ. (ที.อฏ. ๑/๑๙๗)

บทว่า **อจฺโฉ** (สุกใส) คือ มีผิวบาง (โปร่ง).

(ข) ใส, สะอาด.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อุทกรหโท **อจฺโฉ** วิปฺ-ปสนฺโน อนาวิโล ตตฺถ จกฺขุมา ปุริโส ตีเร ิโต ปสฺเสยฺย สิปฺปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ. ตํ กิสฺส เหตุ? อนาวิลตฺตา ภิกฺขเว อุทกสฺส. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว โส วต ภิกฺขุ อนาวิเลน จิตฺเตน อตฺตตฺถํ วา ฌสฺสติ ปรตฺถํ วา ฌสฺสติ อุภยตฺถํ วา ฌสฺสติ อุตฺตริ วา มนุสฺสธมฺมา อลมริย-ญาณทสฺสนวิเสสํ สจฺฉิกริสฺสตีติ ฐานเมตं วิชฺชติ. ตํ กิสฺส เหตุ? อนาวิลตฺตา ภิกฺขเว จิตฺตสฺสาติ.

(อ. ๑/๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ห้วงน้ำที่**ใส**สะอาด ไม่ขุ่นมัว บุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่บนขอบสระนั้น จะพึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบต่าง ๆ บ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องบ้าง ฝูงปลาบ้าง กำลังว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้างในห้วงน้ำนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะน้ำไม่ขุ่นมัว แม้ฉันใด. ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุนั้น จักรู้ประโยชน์ตน รู้ประโยชน์ผู้อื่น รู้ประโยชน์ทั้งสอง หรือจักทำให้แจ้งซึ่งอลมริยญาณทัศนวิเศษ (ปัญญาพิเศษที่รู้เห็นอันสามารถทำให้เป็นพระอริยะ) ด้วยจิตที่ไม่ขุ่นมัว นั่นเป็นฐานะที่มีได้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตไม่ขุ่นมัว.

อจฺโฉติ อพหโล, ปสนฺโนติปิ วฏฺฏติ.

(สำ.อฏ. ๑/๔๔)

บทว่า **อจฺโฉ** (ใส) คือ (มีน้ำ) ไม่ขุ่นมัว จะแปลว่า สะอาด ก็ได้.

อจฺฉกญฺชิย (น)

[อจฺฉ + กญฺชิย]

น้ำซาวข้าว, น้ำข้าวใส.

กญฺชิย (กญฺชิก) = ก + อญฺชิย.

เกน ชเลน อญฺชิยมภิพฺยตฺตํ อสฺสาติ กญฺชิยํ.

ดู อจฺฉกญฺชี

อจฺฉกญฺชี (ถี)

[อจฺฉ + กญฺชี]

น้ำซาวข้าว. (น้ำข้าวใส)

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ อภิสนฺนกาโย โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว วิเรจนํ ปาตุนฺติ. **อจฺฉกญฺชิยา** อตฺโถ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว **อจฺฉกญฺชิ**นฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธมีผดผื่นขึ้นตามตัว ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ดื่มยาถ่าย ภิกษุนั้นต้องการ**น้ำซาวข้าว** ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**น้ำซาวข้าว**.

อจฺฉกญฺชิยาติ ตณฺฑุลโธวนมณฺโฑ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗๔)

บทว่า **อจฺฉกญฺชิยา** (น้ำซาวข้าว) ได้แก่ น้ำข้าวใส.

อจฺฉโกกตรจฺฉก (ปุ)

[อจฺฉ + โกก + ตรจฺฉ + ก]

หมี, หมาป่า และเสือดาว.

สีหพฺยคฺฆา จ ทีปี จ

อจฺฉโกกตรจฺฉกา

ติธา ปภินฺนมาตงฺคา

อุปชีวนฺติ ตํ สรํ. (อป. ๑/๑๘)

(พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า)

ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง **หมี หมาป่า และเสือดาว** ช้างตระกูลมาตังคะตกมัน ๓ แห่ง (ไม่ทำอันตราย) อาศัยสระนั้นหากิน.

อจฺฉโกกตรจฺฉิ (ปุ)

[อจฺฉ + โกก + ตรจฺฉิ]

หมี, หมาป่า และเสือดาว.

สีหา พฺยคฺฆา จ ทีปี จ

อจฺฉโกกตรจฺฉโย

เต มํ ปมตฺตํ หึเสยฺยุ

เต ตฺวํ ทิสฺวา นิวารย. (ชา. ๑/๓๘๒)

(พญาวานรกล่าวว่า)

ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง **หมี หมาป่า และเสือดาว** พึงเบียดเบียนข้าพเจ้าผู้หลับไป ท่านเห็นพวกมันจงห้ามกันไว้ด้วย.

ดู ชา. ๒/๑๐๙, ๑๖๐

อจฺฉจมฺม (น)

[อจฺฉ + จมฺม] หนังหมี.

เตน โข ปน สมเยน สงฺฆสฺส **อจฺฉจมฺมํ** อุปฺปนฺนํ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว ปาทปุญฺฉนึ กาตุนฺติ.

(วิ. ๔/๓๒๘)

ก็โดยสมัยนั้นแล **หนังหมี** เกิดขึ้นแก่สงฆ์ ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต ให้ทำเป็นเครื่องเช็ดเท้า.

อจฺฉติ (กฺริ/อา)

[อาส ธาตุ (อุปเวสเน) + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ. แปลง สฺ เป็น จฺฉ ด้วยการแบ่งสูตร (ทฺวิธากรณโยควิภาคว่า จฺโฉ วา ในสูตรว่า อิสฺยมูนมนฺโต จฺโฉ วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสสํ.

ย่อมอยู่ (ด้วยอิริยาบถ ๔), นั่ง, พัก.

เตสเยว โข วาเสฏฺฐ สตฺตานํ เอกจฺเจ สตฺตา อรญฺญายตเน ปณฺณกุฏีสุ ตํ ฌานํ อนภิสมฺภุณมานา คามสามนฺตํ นิคมสามนฺตํ โอสริตฺวา คนฺเถ กโรนฺตา **อจฺฉนฺติ**.

(ที. ๓/๗๘)

ดูก่อนวาเสฏฐะ บรรดาสัตว์เหล่านั้นแล สัตว์บางพวก เมื่อไม่บรรลุฌานนั้นในกระท่อมที่มุงด้วยใบไม้ในราวป่า จึงเที่ยวไปยังหมู่บ้านที่ใกล้เคียงกันและนิคมที่ใกล้เคียงกัน ทำอยู่ ซึ่งคัมภีร์ **ย่อมอยู่** (พากันทำคัมภีร์อยู่).

อจฺฉนฺตีติ วสนฺติ.

อจฺเจนฺตีติ ปาโจ. เอเสวตฺโถ. (ที.อฏ. ๓/๕๔)

บทว่า **อจฺฉนฺติ** แปลว่า ย่อมอยู่. ปาฐะว่า อจฺเจนฺติ ก็มี. ความหมายเหมือนกัน.

ยา เทวราชสฺส สภา สุธมฺมา
ยตฺถ**จฺฉติ** เทวสงฺโฆ สมคฺโค
ตถูปมํ ตุยฺหมิทำ วิมานำ
โอภาสยำ ติฏฺฐติ อนฺตลิกฺเข. (วิมาน. ๑๐๒)

(พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรว่า) วิมานของท่านนี้เปรียบเสมือนสุธัมมสภาของท้าวสักกเทวราช อันเป็นสภาที่หมู่เทพ**นั่ง**ประชุมกันอย่างพร้อมเพรียง ส่องแสงสว่างไสวอยู่ในอากาศ

อจฺฉตีติ นิสีทติ. (วิมาน.อฏ. ๒๗๙)

บทว่า **อจฺฉติ** คือ ย่อมนั่ง (นั่งประชุม).

[อจฺฉนฺติ ดู วิ. ๓/๒๒๓. อจฺฉเร ดู ชา. ๒/๓๕๗, เถร. ๓๘๕. อจฺฉสิ ดู ที ๑/๙๖, อจฺฉามิ ดู มิลินฺท. ๙๕. อจฺฉาม ดู ชา.อฏ. ๓/๓๖๙. อจฺฉสฺสุ ดู ชา. ๒/๑๕๓. อจฺฉถ ดู ชา.อฏ. ๔/๓๐๕. อจฺฉตำ ดู ชา. ๒/๓๒๕. อจฺเฉ ดู อำ. ๑/๓๒๒, (อจฺเฉ=นิสีเทยฺย) อำ.อฏ. ๒/๒๕๙. อจฺฉิ ดู วิ. ๑/๔๓. อจฺฉึ (อจฺฉาหำ=อจฺฉึ อหำ) ดู ชา. ๒/๑๕๒, (อจฺฉึ=อวสึ) ชา.อฏ. ๖/๒๑. อจฺฉสิ (=วสิสฺสสิ) ดู ชา. ๒/๓๓๒. อจฺฉิสำ ดู เถร. ๒๙๓]

อจฺฉทน (ติ)

[น + ฉทน] ไม่มีหลังคา.

ฉทน = ฉท ธาตุ (สำเณ) + ยุ. ฉาเทติ เอเตนาติ ฉทนำ. แปลง ยุ เป็น อน ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนำ..

ธาตุคือ ฉท และ ฉิท สันสกฤตก็เป็น ฉทฺ และ ฉิทฺ เช่นกัน คัมภีร์ไวยากรณ์แสดงถึงการซ้อนอักษรในธาตุเหล่านั้น เพราะเป็นฐานะที่ควรซ้อนพยัญชนะตามอุทาหรณ์ในพระบาลี คือ เป็นพยัญชนะที่ ๒ ในวรรคและอยู่หลังรัสสสระ (อ) หรือสระ อา ข้อนี้เป็นกรณีเฉพาะของบาลี.

ปุราณเสนาสนํ โหติ **อจฺฉทนํ** วา วินฏฺฐจฺฉทนํ วา, อติเรกจาตุมาสํ โอวฏฺฐํ ชาตปถวีสงฺขยเมว คจฺฉติ. ตโต อวเสสํ ฉทนิฏฺฐกํ วา โคปานสีอาทิกํ อุปกรณํ วา “อิฏฺฐกํ คณฺหามิ โคปนสึ ภิตฺติปาทํ ปทรตฺถรณํ ปาสาณตฺถมฺภํ คณฺหามีติ สญฺญาย คณฺหิตุ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๒๒)

เสนาสนะเก่า **ไม่มีหลังคา** หรือมีหลังคาพังก็ตาม ถูกฝนตกรดเกิน ๔ เดือน ย่อมถึงซึ่งอันนับว่าปฐพีแท้เหมือนกัน. ภิกษุจะถือเอากระเบื้องมุงหลังคา หรือเครื่องอุปกรณ์มีกลอนเป็นต้น ที่เหลือจากเสนาสนะเก่านั้นด้วยสำคัญว่า เราจะเอาอิฐ จะเอากลอน จะเอาเชิงฝา จะเอากระดานปูพื้นจะเอาเสาหิน ดังนี้ควรอยู่.

[โอวฏฺฐ = อุ + วุสฺส (เสเก) + ต]

อจฺฉินฺทิก (ติ)

[น + ฉนฺท + อิก] ไม่มีฉันทะ.

(ก) ไม่มีฉันทะ (ในการทำกุศล).

กตเม เต สตฺตา อภพฺพา?

เย เต สตฺตา กมฺมาวรเณน สมนฺนาคตา กิเลสาวรเณน สมนฺนาคตา วิปากาวรเณน สมนฺนาคตา อสฺสทฺธา **อจฺฉนฺทิกา** ทุปฺปญฺญา อภพฺพา นิยามํ โอกฺกมิตุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ สมฺมตฺตํ, อิเม เต สตฺตา อภพฺพา.

(อภิ.วิ. ๓๕๕)

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรบรรลุธรรม เหล่านั้นเป็นไฉน?

สัตว์เหล่านั้นใดประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม (อนันตริยกรรม) ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส (นิยตมิจฉาทิฏฐิ) ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก (ปฏิสนธิด้วยอเหตุกะและทวิเหตุกจิต) เป็นผู้ไม่มีศรัทธา(เว้นจากความเชื่อในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์) **ไม่มีฉันทะ** มีปัญญาทราม (เว้นจากภวังคปัญญา) ไม่ควร (ไม่ได้อุปนิสัยแห่งมรรคและผล) ที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยามในสภาวธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้นั้นชื่อว่าผู้ไม่ควรบรรลุธรรม.

อจฺฉนฺทิกาติ กตฺตุกมฺมญฺญตากุสลจฺฉนฺทรหิตา. (อภิ.อฏ. ๒/๔๔๓)

บทว่า **อจฺฉนฺทิกา** (ไม่มีฉันทะ) ได้แก่ ผู้เว้นจากความพอใจในกัตตุกัมยตากุศล.

(ข) ไม่มีฉันทะ, ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม, ไม่มีฉันทะในการเจริญวิปัสสนาอันไม่เป็นข้าศึกต่อมรรคญาณ.

เย จ เต สตฺตา กมฺมาวรเณน วา สมนฺนาคตา กิเลสาวรเณน วา สมนฺนาคตา วิปากาวรเณน วา สมนฺนาคตา อสฺสทฺธา **อจฺฉนฺทิกา** ทุปฺปญฺญา อภพฺพา นิยามํ โอกฺกมิตุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ

สมฺมตฺตนฺติ วุตฺตา, เตสเมกสฺสาเปกกสิเณปิ ภาวนา น อิชฺฌติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๑)

สัตว์เหล่านั้นใดประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา **ไม่มีฉันทะ** มีปัญญาทราม ไม่ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยาม ในสภาวธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย การเจริญภาวนาย่อมไม่สำเร็จผลแก่สัตว์เหล่านั้นสักคนเดียว แม้ในกสิณภาวนาข้อหนึ่ง.

อจฺฉนฺทิกาติ อปจฺจนีกปฏิปทายํ ฉนฺทวิรหิตา. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๑)

บทว่า **อจฺฉนฺทิกา** (ไม่มีฉันทะ) ความว่า เป็นผู้เว้นจากกัตตุกัมยตาฉันทะในข้อปฏิบัติอันไม่เป็นข้าศึก (คือในข้อปฏิบัติอันสมควรแก่มรรค)

(ค) ไม่มีฉันทะ, ไม่มีฉันทะเพื่อมรรคผล.

อถวา น อีหามิ น สมีหามิ น อุสฺสหามิ น วายมามิ น อุสฺสาหํ กโรมิ น อุสฺโสฬฺหึ กโรมิ น ถามํ กโรมิ น ธิตึ กโรมิ น วีริยํ กโรมิ น ฉนฺทํ ชเนมิ น สญฺชเนมิ น นิพฺพตฺเตมิ น อภินิพฺพตฺเตมิ อสฺสทฺเธ ปุคฺคเล **อจฺฉนฺทิเก** กุสีเต หีนวีริเย อปฺปฏิปชฺชมาเน ธมฺมเทสนายาติ. เอวมฺปิ นาหํ สหิสฺสามิ ปโมจนาย.

(จูฬนิ. ๙๔)

อีกนัยหนึ่ง เราไม่อาจ คือไม่สามารถ ไม่อุตสาหะ ไม่พยายาม ไม่ทำความอุตสาหะ ไม่ทำความหมั่นเพียร ไม่ทำความพยายาม ไม่ทำความทรงจำ ไม่ทำความเป็นผู้กล้า ได้แก่ ไม่ให้ฉันทะเกิด คือ ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้น เพื่อแสดงธรรม (ปลดเปลื้อง) บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา **ไม่มีฉันทะ** เกียจคร้าน ละความเพียร ไม่ปฏิบัติ รวมความว่า เราไม่สามารถปลดเปลื้อง อย่างนี้บ้าง.

อจฺฉนฺทิเกติ มคฺคผลตฺถํ รุจิวิรหิเต.

(จูฬนิ.อฏ. ๒๖)

บทว่า **อจฺฉนฺทิเก** (ไม่มีฉันทะ) คือ เว้นจากความพอใจเพื่อมรรคผล.

อจฺฉินฺทิกภาว (ปุ)

[อจฺฉินฺทิก + ภาว]

ความเป็นผู้ไม่มีฉันทะ - ความพอใจ

(ก) ความเป็นผู้ไม่มีฉันทะในการทำกุศล.

อจฺฉนฺทิกาติ กตฺตุกมฺยตากุสลจฺฉนฺทรหิตา. เต จเปตฺวา ชมฺพุทีปํ อิตรทีปตฺตยวาสิโน เวทิตพฺพา. เตสุ หิ มนุสฺสา **อจฺฉนฺทิกภาวํ** ปวิฏฺจา นาม. (อภิ.อฏ. ๓/๓๖)

บทว่า **อจฺฉนฺทิกา** แปลว่า ผู้ไม่มีฉันทะ ได้แก่ ผู้เว้นจากความพอใจในกัตตุกัมยตากุศล. เว้นชาวชมพูทวีปเสียแล้ว บุคคลเหล่านั้น พึงทราบว่า ผู้อยู่ในทวีปทั้ง ๓ นอกจากนี้ (ปุพพวิเทห, อปรโคยาน, อุตตรกุรุ). บรรดาบุคคลเหล่านั้น มนุษย์ทั้งหลายชื่อว่า เข้าถึง**ความเป็นผู้ไม่มีฉันทะ** (ในการทำกุศล).

[ตามคำสอนทางพระศาสนาพุทธ โลกของเรานั้นมีภูเขาสิเนรุอยู่ตรงกลาง แวดล้อมด้วยทวีปใหญ่ทั้ง ๔ คือ ปุพพวิเทหทวีปอยู่ทาง

ทิศตะวันออกของภูเขาสิเนรุ อปรโคยาน-ทวีป อยู่ทางทิศตะวันตก ชมพูทวีปอยู่ทางทิศใต้ อุตตรกุรุทวีปอยู่ทางทิศเหนือ (แต่สมัยนี้วิทยาศาสตร์หาไม่พบ คงจะเป็นอีกมิติหนึ่งที่มองด้วยตาไม่เห็น)

เวลาพระอาทิตย์อยู่กึ่งกลางท้องฟ้าของชมพูทวีปจะเป็นเวลาเช้าของปุพพวิเทหะ และเป็นเวลาเย็นของอปรโคยาน ส่วนอุตตรกุรุจะเป็นเวลากลางคืน]

(ข) ความเป็นผู้มีจิตไม่เป็นชาย, กะเทย (บัณเฑาะก์).

อจฺฉนฺน๎ (ติ)

[อา + ฉท ธาตุ (เทฺวธากเร) + ต]

ซ้อน จ ด้วยสูตร (กจ. ๒๗) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ. แปลง ต ปัจจัยท้าย ฉิท ธาตุเป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา.

(๑) ปกปิด, ครอง, สวมใส่ - ห่อหุ้ม.

อถ โข อายสฺมา อุปนนฺโท สกฺยปุตฺโต เยน โส ปุริโส เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ตํ ปุริสํ เอตทโวจ “สจฺจํ กิร มํ ตฺวํ อาวุโส จีวเรน อจฺฉาเทตุกาโมสีติ? “อปิ เอยฺย เอวํ โหติ ‘อยฺยํ อุปนนฺทํ จีวเรน อจฺฉาเทสฺสามีติ. “สเจ โข มํ ตฺวํ อาวุโส จีวเรน อจฺฉาเทตุกาโมสิ, เอวรูเปน จีวเรน อจฺฉาเทหิ. กฺยาหํ เตน **อจฺฉนฺโน**ปิ กริสฺสามิ ยาหํ น ปริภุญฺชิสฺสามีติ. (วิ. ๑/๓๑๗)

[ยาหํ = ยํ อหํ ลบนิคคหิต]

ครั้งนั้นแล ท่านพระอุปนันทศากยบุตร ได้เข้าไปหาบุรุษนั้นถึงที่อยู่ ครั้นเข้าไปหาแล้วได้กล่าวว่า ดูก่อนผู้มีอายุ ทราบว่า โยมต้องการจะนิมนต์อาตมาให้ครองจีวรจริงหรือ เขาตอบว่า จริงครับท่าน กระผมมีความคิดว่าจะนิมนต์พระคุณเจ้าอุปนันทะให้ครองจีวร ท่านพระอุปนันทะกล่าวว่า ดูก่อนผู้มีอายุ หากท่านต้องการจะนิมนต์อาตมาให้ครองจีวร ก็จงให้ครองจีวรชนิดนี้ จีวรที่อาตมาไม่ใช้แม้**ปกปิดแล้ว**ด้วยจีวรนั้น (แม้นิมนต์อาตมาให้ครอง) จะมีประโยชน์อะไร.

(๒) จมแล้ว.

น ปาปสมฺปวงฺเกน
มาตา ปุตฺเตน นนฺทติ
มโนชํ ปสฺส เสมานํ
อจฺฉนฺนํ สมฺหิโลหิเต. (ชา. ๑/๑๔๖)

(แม่ราชสีห์มโนชะกล่าวว่า)

แม่ไม่ยินดีเลยกับลูกที่คบคนชั่ว จงดูเถิดเจ้ามโนชะ (เป็นตัวอย่าง) นอนตาย**จม**กองเลือดของตนเอง**แล้ว**.

อจฺฉนฺนนฺติ นิมุคฺคํ. (ชา.อฏ. ๓/๓๐๔)

บทว่า **อจฺฉนฺนํ** แปลว่า จมแล้ว.

[คาถานี้มาใน มโนชชาดกกล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาราชสีห์ สอนราชสีห์มโนชะผู้เป็นบุตรไม่ให้คบกับสุนัขจิ้งจอก ซึ่งเป็นสัตว์เลวทราม แต่ราชสีห์มโนชะ ไม่เชื่อฟังพากันไปขโมยม้าพระราชากิน จึงถูกนายขมังธนูยิงตาย]

อจฺฉนฺน[๒] (ติ)

[น + ฉนฺน]

ไม่ปกปิดไว้, ไม่ห่อหุ้มไว้.

(ก) ไม่มุง, ไม่มีเครื่องมุง.

อนาปตฺติ เทฺว ติสฺโส รตฺติโย วสติ, อูนกเทฺว-ติสฺโส รตฺติโย วสติ, เทฺว รตฺติโย วสิตฺวา ตติยาย รตฺติยา ปุรารุณา นิกฺขมิตฺวา ปุน วสติ, สพฺพจฺฉนฺเน, สพฺพอปริจฺฉนฺเน, สพฺพปริจ-ฉนฺเน สพฺพอจฺฉนฺเน, เยภุยฺเยน **อจฺฉนฺเน**, เยภุยฺเยน อปริจฺฉนฺเน, อนุปสมฺปนฺเน นิปนฺเน ภิกฺขุ นิสีทติ, ภิกฺขุ นิปนฺเน อนุปสมฺปนฺโน นิสีทติ, อุโภ วา นิสีทนฺติ, อุมฺมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺสาติ. (วิ. ๒/๒๘)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ

ภิกษุนอนพัก ๒-๓ คืน ภิกษุพักต่ำกว่า ๒-๓ คืน ภิกษุพัก ๒ คืน พอคืนที่ ๓ ออกไปก่อนอรุณขึ้นแล้วกลับเข้ามา ภิกษุนอนร่วมกันในที่นอนมีเครื่องมุงทั้งหมด แต่ไม่มีเครื่องบังทั้งหมด ภิกษุนอนร่วมกันในที่นอนมีเครื่องบังทั้งหมด แต่ไม่มีเครื่องมุงทั้งหมด ภิกษุนอนร่วมกันในที่นอน**ไม่มีเครื่องมุง**ส่วนมาก ไม่มีเครื่องบังส่วนมาก ภิกษุนั่งในเมื่ออนุปสัมบันนอน ภิกษุนอนอนุปสัมบันนั่ง ภิกษุนั่งและอนุปสัมบันก็นั่ง ภิกษุวิกลจริต ภิกษุต้นบัญญัติ.

(ข) ไม่มีหลังคา.

ดู อพฺโภกาส (ม.อฏ. ๒/๑๑๙)

อจฺฉนฺนตล (ติ)

[อจฺฉนฺน + ตล]

มีพื้นที่ยังไม่ถูกปู, ไม่ได้ปูพื้นไว้.

อุปริเวหาสกุฏิยาติ อุปริ **อจฺฉนฺนตลาย** ทฺวิ-ภูมิกกุฏิยา วา ติภูมิกาทิกุฏิยา วา.

(วิ.อฏ. ๓/๔๘)

บทว่า **อุปริเวหาสกุฏิยา** (กุฏิชั้นลอย) ได้แก่ บนกุฏี ๒ ชั้นก็ดี บนกุฏี ๓ ชั้นก็ดี ที่ข้างบนไม่ได้ปูพื้นไว้.

อุปริมตเล ปทรานำ อสนฺถริตตฺตา อุปริอจฺฉนฺน-ตลายาติ วุตฺตำ. (สารตฺถ. ๓/๓๑)

ท่านกล่าวว่า **อุปริอจฺฉนฺนตลาย** (บนกุฏีที่ข้างบนไม่ได้ปูพื้นไว้) ดังนี้ เพราะไม่ได้ปูกระดานไว้บนพื้นชั้นบน. ดู เวหาสกุฏิ

อจฺฉนฺนมริยาท (ติ)

[อจฺฉนฺน[๒] + มริยาท. น + ฉนฺนมริยาท]

มีขอบเขตมิได้มุงบัง, มีเขตแดนยังมิได้กั้น, ไม่มีเขตแดนอันปิดกั้นไว้.

มริยาท = ปริ + อา + ทา (ทาเน) + อ. ปริจ-ฉินฺทิตวา อาทียเตติ มริยาโท. แปลง ป เป็น ม ลง ย อาคม.

ปเภทโต ปน อยมฺปิ ติวิโธ โหติ.

ตตฺถ อุกฺกฏฺฐสฺส รุกฺขำ วา ปพฺพตำ วา เคหำ วา อุปนิสฺสาย วสิตุ๋ น วฏฺฏติ. อพฺโภกาเสเยว จีวรกุฏึ กตฺวา วสิตพฺพำ. มชฺฌิมสฺส รุกฺขปพฺพต-เคหานิ อุปนิสฺสาย อนฺโต อปฺปวิสิตฺวา วสิตุ๋

วฏฺฏติ. มุทุกสฺส **อจฺฉนฺนมริยาทำ** ปพฺภารมฺปิ สาขามณฺฑปปิ ปีฐปโฏปิ เขตฺตรกฺขกาทีหิ ฉฑฺฑิตา ตตฺรฏฺฐกกุฏิกาปิ วฏฺฏตีติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๗)

ก็แลเมื่อว่าโดยประเภท แม้อัพโภกาสิกภิกษุนี้ (ผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร) ก็มี ๓ ใน ๓ ประเภทนั้น สำหรับอัพโภกาสิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ จะเข้าไปพิงอิงต้นไม้หรือภูเขาหรือเรือนอยู่ไม่ได้ ต้องทำกระท่อมผ้า (กางกลด) อยู่ ณ ที่กลางแจ้งเท่านั้น แต่สำหรับอัพโภกาสิกภิกษุชั้นกลาง จะเข้าไปพิงอิงต้นไม้ภูเขาและบ้าน แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่ สำหรับอัพโภกาสิกภิกษุชั้นต่ำ เงื้อมเขาซึ่ง**มีขอบเขตมิได้มุงบัง**ก็ดี ปะรำที่มุงบังด้วยกิ่งไม้ก็ดี ผ้ากลดหยาบๆ ก็ดี กระต๊อบซึ่งอยู่ตามที่นั้นๆ ที่พวกคนเฝ้านาเป็นต้นทอดทิ้งแล้วก็ดี ใช้ได้ทั้งนั้น.

อจฺฉนฺนมริยาทนฺติ ยถา วสฺโสทกำ อนฺโต น ปวิสติ, เอวำ ฉทนสงฺเขเปน อุปริ อกตมริยาทำ. อนฺโต ปน ปพฺภารสฺส วสฺโสทกำ ปวิสติ เจ, อพฺโภกาสสงฺเขปเมวาติ ตตฺถ ปวิสิตุำ วฏฺฏติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๐๐)

บทว่า **อจฺฉนฺนมริยาทำ** (มีขอบเขตมิได้มุงบัง) คือ มีขอบเขตที่ข้างบนไม่ได้ทำเป็นแบบเครื่องมุงบัง โดยที่น้ำฝนจะไม่สาดเข้าไปข้างใน. แต่หากน้ำฝน (สาด) เข้าไปข้างในเงื้อมได้ ก็จัดเข้าเป็นที่แจ้งนั่นเอง ฉะนั้น จะเข้าไปในเงื้อมนั้นก็ควร.

อจฺฉผนฺทน (ปุ)

[อจฺฉ + ผนฺทน]

หมีกับไม้สะครอ.

สตฺถา เอตุ, มา สทฺทมกาสีติ วตฺวา ตำ อาคนฺตฺวา จิตำ “กสฺมา เอวำ กโรสิ, สเจ ตุมฺเห มาทิสสฺส พุทฺธสฺส สมฺมุขีภาวำ นาคมิสฺสถ, อหินกุลานำ วิย **อจฺฉผนฺทนานำ** วิย กาโกลูกานำ วิย จ กปฺปฏฺฐิติกำ โว เวรำ อภวิสฺส กสฺมา เวรำ ปฏิเวรำ กโรถ. เวรญฺหิ อเวเรน อุปสมฺมติ, โน เวเรนาติ วตฺวา อิมำ คาถมาห.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๒)

พระศาสดาตรัสว่า นางยักษิณีจงมาเถิด, เจ้าอย่าได้ร้องไปเลยดังนี้ ได้ตรัสกะนางยักษิณีผู้มายืนอยู่ว่า เหตุไร? เจ้าจึงทำอย่างนั้น ก็ถ้าพวกเจ้าไม่มาสู่เฉพาะหน้าพระพุทธเจ้าผู้ เช่นเราแล้ว เวรของพวกเจ้าจักได้เป็นเวรตั้งอยู่ชั่วกัลป์ เหมือนเวรของงูกับพังพอน ของ**หมีกับไม้สะครอ**และของกากับนกเค้า, เหตุไฉนพวกเจ้าจึงทำเวรและเวรตอบแก่กัน? เพราะเวรย่อมระงับได้ด้วยความไม่มีเวร หาระงับได้ด้วยเวรไม่ ดังนี้แล้ว ได้ตรัสพระคาถานี้.

[หมี = อจฺฉ, อภิก. ธาน. ๖๑๒]

อจฺฉภาว (ปุ)

[อจฺฉ + ภาว]

ความสว่างไสว, ใส, สะอาด.

อจฺฉ=น + โฉ (เฉทเน) + อ=น ทสฺสนำ ฉินฺทตีติ อจฺโฉ. แปลง น เป็น อ, ซ้อน จ ลบสระหน้า (น ศัพท์มีอรรถตัพภาวะ).

เทโวติ เมโฆ. ตสฺส หิ **อจฺฉภาเวน** อากาสวณฺณสฺส เทวสฺสาภาเวน สุกฺขคชฺชิตสญฺญิเต สทฺเท นิจฺฉรนฺเต เทวทุนฺทุภีติ สมญฺญา, ตสฺมา เทวทุนฺทุภิโย ผลึสูติ เทโว สุกฺขคชฺชิตํ คชฺชีติ วุตฺตํ โหติ. (สารตฺถ. ๑/๑๗๙)

ก็เมฆ ชื่อว่า เทโว. จริงอยู่ เมื่อเสียงที่หมายรู้กันว่าเป็นเสียงคำรามที่แห้งแล้ง เพราะไม่มีเมฆฝน ซึ่งเป็นสีของอากาศ โดย**เป็นความสว่างไสว**ของอากาศนั้นแปล่งออกมา เขาเรียกว่า เทวทุนฺทุภี (เภรีของทวยเทพ) ฉะนั้น คำว่า เหล่าเภรีของทวยเทพบรรลือลั่น ก็มีอรรถาธิบายว่า เมฆคำรามอย่างแห้งแล้ง.

[กลองใหญ่ = ทุนฺทุภิ, เภริ. ธาน.๑๔๓.
สว่างไสว = อจฺฉ, ปสนน, วิมล. ธาน. ๖๗๐]

อจฺฉมํส (น)

[อจฺฉ + มํส] เนื้อหมี.

อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตาติอาทีนิ มูลโต กุกฺกุจฺจทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิ. เอวํสญฺญิตาย หิ กเต วีติกมฺเม นิฏฺฐิเต วตฺถุชฺฌาจาเร ปุน สญฺชาตสติโนปิ ‘ทุฏฺฐุ มยา กตนฺติ เอวํ อนุตปฺปมานสฺส ปจฺฉานุตาปวเสเนตํ อุปฺปชฺชติ. เตน ตํ มูลโต ทสฺเสตุ ‘อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตาติอาทิ วุตฺตं. ตตฺถ ฯเปฯ อกปฺปิยมํสํ กปฺปิยมํสสญฺญี หุตฺวา **อจฺฉมํสํ** สูกรมํสนฺติ ทีปิมํสํ วา มิคมํสนฺติ ขาทติ ฯเปฯ เอวํ ‘อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญาย วีติกฺกมํ กโรติ นาม.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๑๓)

สองบทว่า **อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา** (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงกุกกุจจะโดยมูลเหตุ[แห่งการเกิดขึ้น] กล่าวคือเมื่อภิกษุกระทำการล่วงละเมิดโดยสำคัญอย่างนี้ คือ เมื่อการล่วงละเมิดวัตถุเสร็จสิ้นแล้ว ครั้นเธอมีสติระลึกถึงอีกก็เดือดร้อนอยู่เนือง ๆ อย่างนี้ว่า เราทำกรรมชั่วแล้ว กุกกุจจะนี้ย่อมเกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยการเดือดร้อนในภายหลัง ดังนั้น จึงตรัสว่า อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา (ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงกุกกุจจะนั้น โดยมูลเหตุ ในพากย์นั้นพึงทราบข้อวินิจฉัย ดังนี้...

ภิกษุมีความสำคัญว่าเนื้อที่ควร ย่อมฉันเนื้ออันไม่ควร คือ ย่อมฉัน**เนื้อหมี**โดยสำคัญว่าเป็นเนื้อสุกร หรือย่อมฉันเนื้อเสือเหลือง โดยสำคัญว่าเป็นเนื้อกวาง...โดยประการดังนี้ ภิกษุชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร.

ดู วิ.อฏ. ๒/๑๙๑, ม.อฏ. ๓/๓๔, วินยสงฺคห. ๒๗, กงฺขา. ๑๐๐.

อจฺฉมํสสญฺญา (ถี)

[อจฺฉมํส + สญฺญา]
สำคัญว่าเป็นเนื้อหมี.

สูกรมํสํ ปน **อจฺฉมํสสญฺญาย** ขาทมาโน, กาเล จ วิกาลสญฺญาย ภุญฺชมาโน ‘กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตาย’ วีติกฺกมํ กโรติ นาม.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๑๓)

ภิกษุผู้ฉันเนื้อสุกรโดย**สำคัญว่าเป็นเนื้อหมี** และฉันอาหารในเวลาโดยสำคัญว่า นอกเวลา ชื่อว่าทำการล่วงละเมิดด้วยความสำคัญ ในของที่ควรว่าไม่ควร.

อจฺฉมฺภิต (ติ)

[น + ฉมฺภิต]

ไม่สะดุ้ง, ไม่กลัว, อย่าหวาดกลัว.

ฉมฺภิต = ถภิ ธาตุ + อิ + ต ลงนิคคหิตอาคม (=ฉ์ภิ) แปลงนิคคหิตเป็น ม, แปลง ถ เป็น ฉ ด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ) ถมฺภติ ถทฺธภาวํ อาปชฺชตีติ ถมฺภิตํ,ถภิ ภเยติ ธาตุ, ต, นิรุตฺติ-นเยน ถการสฺส ฉการํ กตฺวา ฉมฺภิตํ วุจฺจติ. (มณิสารมญฺชูสาฏีกาปาจ)

ถภิ เป็นธาตุที่มีสระ อิ อยู่ท้าย จึงต้องลงนิคคหิตอาคมท้ายธาตุ ดังปทรูปสิทธิ (สูตร ๕๙๑) กล่าวว่า อิการานุพนฺธิธาตุสรโต กฺวจิ ธาตูติอาทินา นิคฺคหีตญฺจาติ วา นิคฺคหีตาคโม (ลงนิคคหิตอาคมท้ายสระธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ]

ติฏฺจตุ ภนฺเต เอโก มิลินฺโท ราชา, สเจ ภนฺเต สกลชมฺพุทีเป ราชาโน อาคนฺตฺวา มํ ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺยุ, สพฺพํ ตํ วิสชฺเชตฺวา สมฺปทาเลสฺสามิ, คจฺฉถ โว ภนฺเต **อจฺฉมฺภิตา** สาคลนครนฺติ.

(มิลินฺท. ๑๘)

ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระเจ้ามิลินท์พระองค์เดียวจงยกไว้เถิด ถ้าพระราชาทั้งหลายในชมพูทวีปทั้งสิ้น จะพึงเสด็จมาถามปัญหากับอาตมา อาตมาจักแก้ปัญหานั้น ทำลายเสียให้หมด, ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอท่านจงไปสู่เมืองสาคละ **อย่าได้หวาดกลัว**ไปเลย.

ดู อฉมฺภิต

อจฺฉมฺภิตฏฺจ (ปุ)

[อจฺฉมฺภิต + อตฺถ]

อรรถว่าไม่สะดุ้ง - หวาดกลัว - หวาดเสียว. อรรถว่าเป็นผู้ไม่หวาดเสียว.

อจฺฉมฺภิตฏฺเจน อุสภสทิสตาย อุสภ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๔๕๓)

(เราเรียกบุคคลนั้นคือเห็นปานนั้น) ผู้ชื่อว่าองอาจ เพราะความเป็นผู้เช่นกับโคอุสภะ ด้วย**อรรถว่าเป็นผู้ไม่หวาดกลัว**.

อจฺฉมฺภิตา (ถี)

[อจฺฉมฺภี + ตา]

ความเป็นผู้ไม่สะดุ้ง - ไม่หวาดกลัว, มีความองอาจ.

อจฺฉมฺภิตา = ถมฺภติ ถทฺธภาวํ อาปชฺชตีติ ถมฺภิตํ, ฉมฺภิตสฺส ภาโว ฉมฺภิตา, น ฉมฺภิตา อจฺฉมฺภิตา. (กิริยาภาวะ)

ปาณาติปาตา เวรมณิยา เจตฺถ องฺคปจฺจงฺค-สมฺปนฺนตา อาโรหปริณาหสมฺปตฺติตา ชว-สมฺปตฺติตา สุปฺปติฏฺจิตปาทตา จารุตา มุทุตา สุจิตา สูรตา มหพฺพลตา วิสฺสตฺถวจนตา โลก-ปิยตา เนลตา อเภชฺชปริสตา **อจฺฉมฺภิตา**

ทุปฺปธสิตา ปรูปกฺกเมน อมรณตา อนนฺต-ปริวารตา สุรูปตา สุสณฺฐานตา อปฺปาพาธตา อโสกิตา ปิเยหิ มนาเปหิ สทฺธึ อวิปฺปโยคตา ทีฆายุกตาติ เอวมาทีนิ ผลานิ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๒๓)

ปาณาติปาตาเวรมณีมีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ มีอวัยวะใหญ่น้อยสมบูรณ์ มีสมบัติคือความสูงใหญ่ มีสมบัติคือเชาว์ว่องไว มีเท้าตั้งอยู่เรียบดี ความงาม นุ่มนวล สะอาด กล้า มีกำลังมาก มีวาจาสละสลวย เป็นที่รักของชาวโลก มีวาจาไม่มีโทษ มีบริษัทไม่แตกกัน **มีความองอาจ** มีรูปไม่บกพร่อง ไม่ตายเพราะศัตรู มีบริวารมาก มีรูปงาม มีทรวดทรงดี มีโรคน้อย ไม่เศร้าโศก ไม่พลัดพรากกับสัตว์สังขารที่รักที่พอใจ มีอายุยืน.

อจฺฉมฺภี (ปุ)

[น + ฉมฺภี]

ไม่สะดุ้ง, ไม่หวาดกลัว.

ฉมฺภี = ฉมฺภ + อี ฉมฺภนำ เอตสฺส อตฺถีติ ฉมฺภี, น ฉมฺภี อจฺฉมฺภี.

ตถาคโต หิ ภิกฺขเว อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วีตราโค วีตโทโส วีตโมโห อภีรุ **อจฺฉมฺภี** อนุตฺราสี อปลายีติ. (สำ. ๑/๒๒๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จริงอยู่ ตถาคตเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ไม่กลัว **ไม่สะดุ้ง** ไม่หวั่นเกรง ไม่หนี.

อจฺฉยาคุ (ถี)

[อจฺฉ + ยาคุ]

ข้าวยาคูใส, ข้าวยาคูไม่ข้น.

มนุสฺสานญฺหิ กมฺมชเตโช มนฺโท, กรชกาโย พลวา. เตสำ เตชสฺส มนฺทตาย กรชกายสฺส พลวตาย สตฺตาหมฺปิ อติกฺกมิตฺวา อุณฺโหทก-**อจฺฉยาคุ**อาทีหิ สกฺกา วตฺถุ อุปตฺถมฺเภตุ.

(ที.อฏ. ๑/๑๐๔)

ก็มนุษย์ทั้งหลาย มีเตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมอ่อน มีกรัชกายแข็งแรง และเมื่อเตโชธาตุของมนุษย์เหล่านั้นอ่อน กรัชกายแข็งแรง แม้เลยเวลาอาหารไปถึง ๗ วัน ก็อาจใช้น้ำร้อนและ**ข้าวยาคูใส** (ข้าวต้มใส) เป็นต้น บำรุงร่างกายได้.

อจฺฉร (น)

[อา + จร + กฺวิ]

ความอัศจรรย์, ประหลาดใจ.

อจฺฉร=อา + จร (คติภกฺขเนสุ) + กฺวิ ภุโส จรณำ อจฺฉรำ (ความอัศจรรย์) แปลง จร เป็น จฺฉร ด้วยสูตรว่า อาปุพฺพจรสฺส จ (กจ. ๖๓๑) รัสสะ อา เป็น อ. คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๖๔๕) กล่าวว่า อาปุพฺพสฺส จรอิจฺเจตสฺส ธาตุสฺส จฺฉรจฺเฉราเทสา โหนฺติ (แปลง จร ธาตุ ซึ่งมี อา อุปสรรคเป็นบทหน้านี้เป็นรูปว่า จฺฉร หรือ จฺเฉร)

ภเย โกเธ ปสำสายำ

ตุริเต โกตูหล**จฺฉเร**

หาเส โสเก ปสาเท จ
กเร อาเมฑิตๆ พุโธ. (วิ. อฏ. ๑/๑๓๔)

ผู้รู้พึงกระทำคำซ้ำ (อาเมฑิตะ) ในความกลัว ความโกรธ ความชมเชย ความรีบด่วน ความโกลาหล **ความอัศจรรย์** ความร่าเริง ความเศร้าโศก และความเลื่อมใส.

พุทฺโธ พุทฺโธติ จินฺเตนฺโตติอาทีสุ **อจฺฉเร**.
(สารตฺถ. ๑/๔๑๑)

ใน**ความอัศจรรย์** เช่น เมื่อระลึกว่า พุทฺโธ พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าๆ)

อจฺฉรคฺคหณมตฺต (น)

[อจฺฉรา + คหณ + มตฺต]

ประมาณหยิบมือหนึ่ง (ถือเอาด้วยนิ้วมือ).

ดู อจฺฉรา (๒)

อจฺฉรส (ปุ)

[อจฺฉ + รส]

รสใส, น้ำใส.

ทธิโน วิสฺสนฺทน**อจฺฉรโส** ทธิมุตฺตๆ.
(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๓๐๙)

น้ำใสที่ไหลออกของนมส้ม ชื่อว่าหยาดนมส้มใส.

[รส ศัพท์ในคำว่า อจฺฉรส ใช้ในความหมายว่า น้ำ เหมือนกับคำว่า อมตรส (น้ำอมฤต), นาฬิเกรรส (น้ำมะพร้าว), อมฺพรส (น้ำมะม่วง) เป็นต้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๐๔) แสดงความหมายของคำนี้ว่า

ทฺรวาจาเรสุ วีริเย
มธุราทีสุ ปารเท
สิงฺคาราโท ธาตุเภเท
กิจฺเจ สมฺปตฺติยๆ รโส.

รส ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า น้ำ ความประพฤติ ความเพียร รสหวานเป็นต้น ปรอท รสรักเป็นต้น ธาตุชนิดหนึ่ง (รสธาตุ) หน้าที่ และความถึงพร้อม]

อจฺฉรสทฺท (ปุ)

[อจฺฉรา + สทฺท] เสียงดีดนิ้วมือ.

ยสฺส เจสา มนฺทา โหติ, ตสฺส อุฏฺฐหนฺตสฺส นิสีทนฺตสฺส อภิกฺกมนฺตสฺส ปฏิกฺกมนฺตสฺส สมิญฺชนฺตสฺส ปสาเรนฺตสฺส อฏฺจิกานิ กฏกฏายนฺติ, **อจฺฉราสทฺทๆ** กโรนฺโต วิย สญฺจรติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๖)

ก็แลไขข้อนั้นสำหรับผู้ที่มีไขข้อน้อย เมื่อผู้นั้นลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยหลังกลับ คู้ เหยียด กระดูกย่อมลั่นดังเผาะแผะ ทำเสียงดุจ**เสียงดีดนิ้วมือ**.

อจฺฉรา๑ (ถี)

[อจฺฉ + ร + อา] (สๆ อปฺสรา, อปฺสรส).

อจฺโฉ นิมฺมลวณฺโณ เอตาสมตฺถีติ อจฺฉราโย (เทพธิดาผู้มีผิวพรรณสะอาดบริสุทธิ์ ชื่อว่า อัจฉรา).(ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๒๔)

อีกนัยหนึ่ง ร อักษรในคำว่า อจฺฉรา แปลว่า หน้า = อจฺฉๆ ปสนฺนตรๆ รๆ มุขๆ ยาย สา อจฺฉรา (เทพธิดาผู้มีหน้าผ่องใสยิ่ง ชื่อว่า อัจฉรา)

(ก) นางอัปสร, นางฟ้า, เทพธิดา.

อถ โข อายสฺมโต สุทินฺนสฺส ปุราณทุติยิกา อายสฺมโต สุทินฺนสฺส ปาเทสุ คเหตฺวา อายสฺมนฺตํ สุทินฺนํ เอตทโวจ “กีทิสา นาม ตา อยฺยปุตฺต, **อจฺฉราโย** ยาสํ ตฺวํ เหตุ พฺรหฺมจริยํ จรสีติ? “น โข อหํ ภคินิ **อจฺฉรานํ** เหตุ พฺรหฺมจริยํ จรามีติ. (วิ. ๑/๒๐)

ครั้งนั้นแล ภรรยาของท่านสุทิน จึงจับเท้าทั้ง ๒ ของพระสุทิน พลางถามว่า ท่านพี่ **นางอัปสร** พวกไหนเล่า ผู้เป็นต้นเหตุให้หลวงพี่ประพฤติพรหมจรรย์ ท่านพระสุทินตอบว่า น้องหญิง อาตมาไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์เพราะเหตุแห่ง**นางอัปสร**.

ดู ชา. ๑/๓๓๖, ชา. ๒/๑๓, ชา.อฏ. ๔/๑๖๕, วิมาน.อฏ. ๘๐.

(ข) นาคตัวเมีย, นางนาค.

สงฺคณิยํ คณํ หิตฺวา
ตูริยํ ปฏฺจเปสหํ
สมฺพุทฺธํ ปริวาเรตฺวา
วาเทสุ **อจฺฉรา** ตทา. (อป. ๑/๓๔)

(พระมหาโมคคัลลานเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติจึงกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าละหมู่นางนาคซึ่งเป็นบริวารประจำ ให้เริ่มบรรเลงดนตรี ในครั้งนั้น **หมู่นางนาค** แวดล้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พากันประโคมดนตรี.

สมฺพุทฺธํ ปริวาเรตฺวาติ อโนมทสฺสิสมฺพุทฺธํ สมนฺตโต เสวมานา อจฺฉรา นาคมาณวิกา วาเทสุ ทิพฺพวาเทหิ คีตา วากฺยาทีหิ วาเทสุ ลทฺธานุรูปโต วชฺเชสุ ตทาติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๑/๒๖๗)

บาทคาถาว่า **สมฺพุทฺธํ ปริวาเรตฺวา** (แวดล้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ความว่า ในกาลนั้น หมู่นางนาค คือ หมู่นางนาคมาณวิกา แวดล้อมพระอโนมทัสสีสัมพุทธเจ้า บรรเลงแล้ว คือ ขับร้องด้วยคำอันไพเราะ บรรเลงด้วยคำพากย์ เป็นต้น ได้แก่ บรรเลงตามความเหมาะสมที่ตนได้แล้ว (มีอยู่).

อจฺฉรา[๒] (ถี)

[อจฺฉ + รา + อ. อจฺฉ อภิมุขีภาวํ ราณ คหณ]

(๑) ดีดนิ้วมือ.

อจฺฉราโยคฺคนฺติ อจฺฉริยํ.

อจฺฉรํ ปหริตุ ยุตฺตนฺติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๔๔)

ชื่อว่า น่าอัศจรรย์ เพราะอรรถว่า ควรต่อการ **ดีดนิ้วมือ** อธิบายว่า สมควรเพื่อดีดนิ้วมือให้ (ด้วยความประหลาดใจ) (สำนวนไทยว่า ยกนิ้วให้, ปัจจุบันนิยมแปลว่า ปรบมือ)

(๒) นิ้วมือ.

โพธิสตฺโต **อจฺฉรํ** ปหริตฺวา สุสิกฺขิตปพฺพชิตานํ สนฺติเก วสนฺเตน นาม อาจารสมฺปนฺเนน กายาทีหิ สุสญฺญเตน ฌาเนสุ ยุตฺเตน ภวิตุ วฏฺฏตีติ ตสฺส โอวาทํ อทาสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๔๐๕)

พระโพธิสัตว์ จึงดีด**นิ้วมือ** แล้วให้โอวาทแก่ลิงนั้นว่า ธรรมดาผู้อยู่ในสำนักของบรรพชิต

ผู้มีการศึกษาดีแล้ว ควรถึงพร้อมด้วยอาจาร มารยาท สำรวมระวังกายและวาจา ขวนขวายในฌาน.

ดู ชา.อฏ. ๔/๔๔๐, ธมฺม.อฏ. ๒/๑๓

ดู อจฺฉราสงฺฆาตมตฺต

(๓) (ประมาณ) หยิบมือ.

สตฺถา "ลทฺธา เต เอก**จฺฉร**มตฺตา สิทฺธตฺถกาติ อาห. “น ลทฺธา ภนฺเต สกลคาเม ชีวนฺเตหิ มตกาว พหุตราติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๔๔๕)

พระศาสดาตรัสว่า (กิสาโคตมี) เมล็ดพันธุ์ผักกาดประมาณ**หยิบมือ**หนึ่ง เธอได้แล้วหรือ ? ไม่ได้ เจ้าค่ะ, (เพราะ) ในทุกๆ บ้านมีแต่คนตายเท่านั้นมากกว่าคนเป็น.

ดู ชา.อฏ. ๕/๔๑๐

(๔) มือ, ฝ่ามือ.

อถ โข ตา เทวตา เอกา จ คายิ เอกา จ นจฺจิ เอกา จ **อจฺฉรำ** วาเทสิ. เสยฺยถาปิ นาม ปญฺจงฺคิกสฺส ตูริยสฺส สุวินีตสฺส สุปฺปฏิปาทิตสฺส กุสเลหิ สุสมนฺนาหตสฺส สทฺโท โหติ วคฺคุ จ รชนีโย จ กมนีโย จ เปมนีโย จ มทนีโย จ, เอวเมวำ ตาสำ เทวตานำ อลงฺการานำ สทฺโท โหติ วคฺคุ จ รชนีโย จ กมนีโย จ เปมนีโย จ มทนีโย จ. (อำ. ๓/๙๑)

ครั้งนั้นแล เทวดาเหล่านั้น บางองค์ขับร้อง บางองค์ฟ้อนรำ บางองค์ปรบ**มือ** เครื่องประดับของเทวดาเหล่านั้น มีเสียงไพเราะ จับใจ เร้าใจ ชวนให้เคลิบเคลิ้ม และหลงใหล เปรียบเหมือนดนตรีมีองค์ ๕ ที่นักดนตรีผู้เชี่ยวชาญปรับดีแล้ว ประโคมดีแล้ว บรรเลงดีแล้ว มีเสียงไพเราะ จับใจ เร้าใจ ชวนให้เคลิบเคลิ้ม และหลงใหล ฉะนั้น.

อจฺฉรำ วาเทสีติ ปาณิตลำ วาเทสิ.

(อำ.อฏ. ๓/๒๓๓)

สองบทว่า **อจฺฉรำ วาเทสิ** (ปรบมือ) ได้แก่ ปรบฝ่ามือ.

อจฺฉรากฺขณ (ปุ)

[อจฺฉรา + ขณ]

ขณะแห่งการดีดนิ้วมือ.

ดู เอกจฺฉรากฺขณ (มิลินฺท. ๑๐๙)

อจฺฉราคณ (ปุ)

[อจฺฉรา + คณ]

หมู่นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

คณิกา ลาสิกา เจว
นจฺจนฺตุ **อจฺฉราคณา**
นานารงฺคา ปทิสฺสนฺตุ
ปาสาทสฺส สมนฺตโต. (อป. ๑/๕)

(พระเจ้าติโลกวิชัยทรงดำริว่า)
หญิงนักฟ้อนก็จงฟ้อน หญิงนักร้องก็จงขับร้อง **หมู่นางอัปสร**ก็จงร่ายรำ สนามเต้นรำต่างๆ จงปรากฏอยู่รอบๆ ปราสาท.

นจฺจคีเตสุ เฉกา คณิกา นจฺจิตฺถิโย จ ลาสิกา มุเขน สทฺทการิกา จ ปาสาทสฺส สมนฺตโต นจฺจนฺตุ, **อจฺฉราคณา** เทวิตฺถิสมูหา นจฺจนฺตุ,

นานารงฺคา อเนกวณฺณา นานารงฺคมณฺฑลา ปาสาทสฺส สมนฺตโต นจฺจนฺตุ, ปทิสฺสนฺตุ ปากฏา โหนฺตูติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๑/๑๒๓)

หญิงคณิกา คือ หญิงฟ้อนผู้ฉลาดในการฟ้อนและการขับ หญิงขับร้อง คือ ผู้ทำเสียงด้วยปาก จงฟ้อนไปรอบๆ ปราสาท. **หมู่นางอัปสร** คือ หมู่หญิงเทวดา จงฟ้อนรำ. สนามเต้นรำต่างๆ คือมณฑลสนามเต้นรำต่างๆ มีสีหลากหลาย จงฟ้อนรำรอบๆ ปราสาท ชื่อว่าเขาเห็นกันทั่วไป อธิบายว่า จงปรากฏ.

อจฺฉราคณโฆสิต (ติ)

[อจฺฉราคณ + โฆสิต]

โฆสิต = ฆุส (สทฺเท) + อิ + ต.

หมู่อัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดาขับร้องแล้ว.

นานาตูริยสงฺฆุฏฺฐํ
อจฺฉราคณโฆสิตํ
โยปิ มํ สุปิเน ปสฺเส
โสปิ วิตฺโต สิยา นโร. (วิมาน. ๖๑)

(เทพธิดานั้นตอบว่า)

วิมานนี้ก็กึกก้องไปด้วยดนตรีชนิดต่างๆ อัน**หมู่นางอัปสรขับร้องแล้ว** (ส่งเสียงเจื้อยแจ้ว) แม้นรชนที่ฝันเห็นดิฉันแล้วต้องปลื้มใจ.

ทิพฺพํ เต อมฺพวนํ รมฺมํ
ปาสาเทตฺถ มหลฺลโก
นานาตุริยสงฺฆุฏฺโฐ
อจฺฉราคณโฆสิโต. (วิมาน. ๖๔)

(พระมหาโมคคัลลานะถามเทพธิดาว่า)

สวนมะม่วงทิพย์ของเธอ น่ารื่นรมย์ในสวนนี้มีปราสาทกว้างใหญ่ กึกก้องด้วยเสียงดนตรีต่างๆ **อันหมู่นางอัปสรขับร้องแล้ว** (ส่งเสียงเจื้อยแจ้ว).

อจฺฉราคณโฆสิโตติ ตํ ปโมทิตุํ สงฺคีติวเสน เจว ปิยสลฺลาปวเสน จ อจฺฉราสงฺเฆน สมุคฺโฆสิโต. (วิมาน.อฏ. ๑๘๓)

บาทคาถาว่า **อจฺฉราคณโฆสิโต** (อันหมู่นางอัปสรขับร้องแล้ว) ความว่า สนุกสนาน ครื้นเครงด้วยหมู่นางอัปสรขับร้องบ้าง เจรจาน่ารักบ้าง ทำเทพธิดานั้นให้บันเทิงใจ.

อจฺฉราคณสงฺฆุฏฺฐ (ติ)

[อจฺฉราคณ + สงฺฆุฏฺฐ]

อันหมู่นางอัปสรประโคมขับร้อง.

สงฺฆุฏฺฐ=สํ + ฆุส (สทฺเท) + ต. แปลงนิคคหิตเป็น ง ด้วยสูตร (กจ.๓๑) ว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ฏฐ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๓) ว่า สาทิ สนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ ฏฺโจ.

อจฺฉราคณสงฺฆุฏฺฐํ
ปิสาจคณเสวิตํ
วนนฺตํ โมหนํ นาม
กถํ ยาตฺรา ภวิสฺสติ. (สํ. ๑/๓๐)

(เทวดาทูลถามว่า)

อุทยานชวนหลงอัน**หมู่นางอัปสรประโคมขับร้อง** มีหมู่ปีศาจสิงอยู่แล้ว ทำไฉนจึงจะหนีไปให้พ้นได้.

อจฺฉราคณสงฺฆฏฺฐนฺติ อจฺฉราคเณน คีตวาทิตสทฺเทหิ สงฺโฆสิตํ. (สํ.อฏ. ๑/๘๑)

บาทคาถาว่า **อจฺฉราคณสงฺฆฏฺฐํ** (อันหมู่นางอัปสรประโคมขับร้อง) ความว่า อันหมู่แห่งนางอัปสรให้กึกก้องแล้ว ด้วยเสียงขับร้อง และ[บรรเลง]ดนตรี.

อจฺฉราฆฏิต (น)

[อจฺฉรา + ฆฏิต]

ดีดนิ้วมือ, ลัดนิ้วมือ.

อจฺฉราฆฏิตมตฺต (น)

[อจฺฉราฆฏิต + มตฺต]

ชั่ว (สักว่า) ดีดนิ้วมือ, ชั่วลัดนิ้วมือ.

ดู อจฺฉราสงฺฆาตมตฺต

อจฺฉราปหรณ (น)

[อจฺฉรา + ปหรณ]

การดีดนิ้วมือ, การชี้นิ้ว.

อจฺฉราปหรณมตฺต (น)

[อจฺฉราปหรณ + มตฺต]

ชั่ว (สักว่า) ดีดนิ้วมือ, พอชี้นิ้ว.

ดู อจฺฉราสงฺฆาตมตฺต

อจฺฉราปหรณโยคฺค (ติ)

[อจฺฉราปหรณ + โยคฺค]

อันสมควรแก่การดีดนิ้วมือ - ชี้นิ้ว.

ดู อจฺเฉรก

อจฺฉรามตฺต (ติ)

[อจฺฉรา + มตฺต]

ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือ, ชั่วลัดนิ้วมือ, ชั่วดีดนิ้วมือ.

อจฺฉรามตฺตํ วา ทสจฺฉรามตฺตํ วา ขณํ จเปตุ สมตฺถตา อธิฏฺฐานวสี นาม. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๕๐)

ความสามารถเพื่อที่จะทำให้ฌานดำรงอยู่ได้ **ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือ** หรือชั่วขณะประมาณ ๑๐ ลัดนิ้วมือ ชื่อ อธิฏฐานวสี[ความเป็นผู้เชี่ยวชาญในการสงบนิ่งอยู่ในฌาน]

อจฺฉราโยคฺค (ปุ)

[อจฺฉรา + โยคฺค]

สมควรดีดนิ้วมือ (สมควรยกนิ้วให้).

ดู อจฺฉริย (ข)

อจฺฉารูป (น)

[อจฺฉรา + รูป]

รูปแห่งนางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

อจฺฉารูปสทิส (ติ)

[อจฺฉารูป + สทิส]

เหมือนรูปนางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

ติสฺสิตฺถิโย นิทสฺเสสิ

อิทฺธิยา มคฺคโกวิโท

อจฺฉารูปสทิสํ

ตรุณึ ชริกํ มตํ. (อป. ๒/๒๙๑)

(พระรูปนันทาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)

พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงฉลาดในมรรค (หนทาง) ทรงเนรมิตหญิง ๓ คน ด้วยฤทธิ์ คือ หญิงสาวที่สวย**เหมือนเทพอัปสร** หญิงชรา และหญิงที่ตายแล้ว.

อจฺฉราสงฺฆ (ปุ)

[อจฺฉรา + สงฺฆ]

หมู่นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

ตสฺส นาคสฺส ขนฺธมฺหิ
สุจิวตฺถา อลงฺกตา
มหนฺตํ **อจฺฉราสงฺฆ**ं
วณฺเณน อติโรจสิ. (วิมาน. ๕)

(พระมหาโมคคัลลานเถระถามว่า)

เธอทรงภูษาสะอาดสะอ้าน ประดับองค์อยู่บนคอช้าง มีผิวพรรณงามล้ำ**หมู่นางอัปสร**จำนวนมาก.

อจฺฉราสงฺฆนฺติ เทวกญฺญาสมูหं.

(วิมาน.อฏ. ๓๒)

บทว่า **อจฺฉราสงฺฆ**ं (หมู่นางอัปสร) ได้แก่ หมู่เทพกัญญา.

อจฺฉราสงฺฆปริวุต (ติ)

[อจฺฉราสงฺฆ + ปริวุต]

อันหมู่นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดาแวดล้อมแล้ว.

ภูตปุพฺพं ภิกฺขเว อญฺญตรา ตาวตึสกายิกา เทวตา นนฺทเน วเน **อจฺฉราสงฺฆปริวุตา** ทิพฺเพหิ ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิตา สมงฺคีภูตา ปริจาริยมานา ตายं เวลายं อิมं คาถं อภาสิ.

(สं. ๑/๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว เทวดาชั้นดาวดึงส์องค์หนึ่ง **อันหมู่นางอัปสรแวดล้อมแล้ว** เอิบอิ่มพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ ได้รับการบำรุงบำเรออยู่ในสวนนันทนวัน ในเวลานั้น ได้กล่าวคาถานี้.

อจฺฉราสงฺฆปริวุตาติ อจฺฉราติ เทวธีตานำ นามं, ตาสं สมูเหน ปริวุตา. (สं.อฏ. ๑/๒๘)

บทว่า **อจฺฉรา** ในบทว่า **อจฺฉราสงฺฆปริวุตา** (อันหมู่นางอัปสรแวดล้อมแล้ว) นี้ เป็นชื่อของเทพธิดา เป็นผู้อันเทพธิดาเหล่านั้นแวดล้อมแล้ว.

ดู ม.๒/๑๗๒

อจฺฉราสงฺคณ (ปุ)

[อจฺฉรา + สงฺคณ]

หมู่นางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

สสี อธิคฺคยฺห ยถา วิโรจติ
นกฺขตฺตราชาริว ตารกาคณं
ตเถว ตฺวं **อจฺฉราสงฺคณं** อิมं
ทฺทลมานา ยสสา วิโรจสิ. (วิมาน. ๒๐)

(ท้าวสักกะตรัสถามเทพธิดาว่า)

เธอผู้ทรงบริวารยศ เปล่งรัศมีรุ่งเรืองข่ม**หมู่เทพอัปสร**นี้อยู่ ประหนึ่งพระจันทร์ผู้เป็น

ราชาแห่งดาวนักษัตรส่องแสงสกาวข่มหมู่ดาวอยู่ ฉะนั้นเทียว.

ดู วิมาน.อฏ. ๘๐, เปต. ๑๙๖

อจฺฉราสงฺฆาต (ปุ)

[อจฺฉรา + สงฺฆาต]

ลัดนิ้วมือ, ดีดนิ้วมือ, ขณะดีดนิ้ว.

สงฺฆาต = สํ + หน + ณ. แปลงนิคคหิตเป็น ง ด้วยสูตร (กจ.๓๑) ว่า วคฺคนฺตํ วา วคฺเค, ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ แปลง หนฺ เป็น ฆาต ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๑) ว่า หนสฺส ฆาโต (แปลง หน เป็น ฆาต ในเพราะ ณ อนุพันธ์).

ดู อจฺฉราสงฺฆาตมตฺต

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺต (ติ)

[อจฺฉราสงฺฆาต + มตฺต]

ชั่วลัดนิ้วมือ, ชั่วขณะดีดนิ้วมือ (เพียงชั่วขณะ, เพียงประเดี๋ยวเดียว).

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เมตฺตาจิตฺตํ อาเสวติ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ‘ภิกฺขุ อริตฺตชฺฌาโน วิหรติ สตฺถุสาสนกโร โอวาทปติกโร, อโมฆํ รฏฺฐปิณฺฑํ ภุญฺชติ. โก ปน วาโท เย นํ พหุลีกโรนฺติ. (อ. ๑/๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุ เสพเมตตาจิต แม้**ชั่วลัดนิ้วมือ**เดียว ภิกษุนี้เราเรียกว่าอยู่ไม่ห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ฉันก้อนข้าวของชาวบ้านอย่างไม่สูญเปล่า ไม่จำเป็นต้องพูดถึงภิกษุผู้ทำเมตตาจิตนั้นให้มาก.

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตนฺติ อจฺฉราปหรณมตฺตํ, เทฺว องฺคุลิโย ปหริตฺวา สทฺทกรณมตฺตนฺติ อตฺโถ. (อ.อฏ. ๑/๕๓)

บทว่า **อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตํ** (ชั่วลัดนิ้วมือเดียว) ได้แก่ เพียงการดีดนิ้วมือ อธิบายว่าเพียงใช้ ๒ นิ้วดีดให้มีเสียง.

ดู อ.อฏ. ๓๗๖. เถร. ๒๘๕, เถร.อฏ. ๒/๙๘,เถรี. ๓๘๘, เถรี.อฏ.๗๙

[คำว่า เมตฺตา ในพระสูตรนั้น พึงทราบว่า ยังมิใช่เมตตาขั้นอุปจารฌานหรืออัปปนาฌาน แต่อย่างใด แต่หมายถึงเมตตาที่คนทั้งหลายทั่วไปสามารถนำมากำหนดใส่ใจได้ ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ว่า

เมตฺตาย สพฺพปุพฺพภาโค นาม เนว อปฺปนา น อุปจาโร, สตฺตานํ หิตผรณมตฺตเมว...อิธ ปน เมตฺตาปุพฺพภาเคน หิตผรณปฺปวตฺตนมตฺเตเนว อาเสวตีติ เวทิตพฺโพ.

(อ.อฏ.๑/๖๑)

ขึ้นชื่อว่าส่วนเบื้องแรกทั้งหมดของเมตตา เป็นการแผ่ความปรารถนาดีแก่เหล่าสัตว์เท่านั้น ยังไม่ใช่อุปจาระหรืออัปปนา...ส่วนคำว่า อาเสวติ (ซ่องเสพ) ในที่นี้หมายถึงเป็นการซ่องเสพด้วยการภาวนาจิต ให้แผ่ประโยชน์สุขไปสู่เหล่าสัตว์ด้วยเมตตาขั้นพื้นฐาน.

พระสูตรดังกล่าวข้างต้นแสดงว่า ภิกษุใดเจริญเมตตาภาวนา สมถภาวนา[หรือวิปัสสนามีกายานุปัสสนาเป็นต้น]เพียงชั่วลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนั้นเป็นผู้ปฏิบัติตามคำสอนของ

พระบรมศาสดา นับว่าเป็นพระเสกขะโดยปริยาย การบริโภคก้อนข้าวของภิกษุนั้น มีประโยชน์แก่ชาวบ้าน เป็นการบริโภคอย่างคนไม่มีหนี้ (อาณัณยปริโภคะ) บริโภคโดยความเป็นทายาท (ทายัชชปริโภคะ) และบริโภคโดยความเป็นเจ้าของ (สามิปริโภคะ) ส่วนภิกษุผู้หมั่นเจริญภาวนา ย่อมจะมีผลานิสงส์มากแก่ตนและชาวบ้านโดยแท้ ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้อธิบายไขความไว้ว่า

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เมตฺตํ อาเสวนฺตสฺส ภิกฺขุโน ทินฺนทานํ มหตฺถิยํ มหานิสํสํ มหาชุติกํ มหาวิปฺผารนฺติปิสฺส อโมฆ รฏฺฐปิณฺฑปริโภโค. เย ปน อิมํ เมตฺตาจิตฺตํ พหุลํ อาเสวนฺติ ภาเวนฺติ ปุนปฺปุนํ กโรนฺติ, เต อโมฆ รฏฺฐปิณฺฑปริภุญฺชนฺตีติ เอตฺถ วตฺตพฺพเมว กึ. เอวรูปา หิ ภิกฺขู รฏฺฐปิณฺฑสฺส สามิโน อนณา ทายาทหุตฺวา ปริภุญฺชนฺติ. (อ.อฏ.๑/๖๓)

ทานที่บุคคลถวายแก่ภิกษุผู้เสพเมตตาจิตแม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ย่อมมีความสำเร็จมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก มีความกว้างขวางมาก แม้เพราะเหตุนี้ การฉันอาหารบิณฑบาตของชาวบ้านของภิกษุนั้น ชื่อว่าย่อมไม่สูญเปล่า. จะป่วยกล่าวไปไยในภิกษุผู้เสพคุ้นเจริญเมตตาอยู่เนืองนิตย์เล่า เพราะภิกษุเหล่านี้ย่อมบริโภค โดยเป็นเจ้าของก้อนข้าวแห่งชาวบ้าน เป็นผู้ไม่มีหนี้ และเป็นทายาท.

หมายเหตุ:-ส่วนคำว่า เมตฺตา ในคำว่า เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ ในเมตตสูตร หมายถึงอานิสงส์ของเมตตาเจโตวิมุตติ อันได้แก่อัปปนาฌาน ข้อนี้มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เมตฺตา เจโตวิมุตฺตีติ สพฺพสตฺเตสุ หิตผรณกา เมตฺตา. ยสฺมา ปน ตสฺมปยุตฺตจิตฺตํ นีวรณาทีหิ ปจฺจนีกธมฺเมหิ วิมุจฺจติ, ตสฺมา สา "เจโตวิมุตฺตีติ วุจฺจติ. วิเสสโต วา สพฺพพฺยาปาทปริยุฏฺฐาเนน วิมุตฺตตฺตา สา เจโตวิมุตฺตีติ เวทิตพฺพา. ตตฺถ เมตฺตาติ เอตฺตาวตา ปุพฺพภาโคปิ วฏฺฏติ. เจโตวิมุตฺตีติ วุตฺตตฺตา ปน อิธ ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนาว อธิปฺเปตา. (อ.อฏ.๑/๔๒)

คำว่า เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ (เมตตาเจโตวิมุตติ) คือ เมตตาที่แผ่ความเกื้อกูลไปในสัตว์ทั้งปวง อนึ่ง เมตตานั้น ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะจิตประกอบด้วยเมตตานั้น หลุดพ้นจากปฏิปักขธรรมมีนิวรณ์เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าเมตตานั้น ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะพ้นไปจากการฟูขึ้นของพยาบาททั้งปวงเป็นพิเศษในเรื่องนั้น แม้ปฏิปทาเบื้องต้นย่อมสมควรด้วยคำเพียงเท่านี้ว่าเมตตา.

แต่พระพุทธองค์ ทรงหมายเอาอัปปนาโดยความเป็นฌาน ๓ และฌาน ๔ เพราะตรัสว่าเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นแห่งจิตจากปฏิปักขธรรมมีนิวรณ์เป็นต้น หรือความหลุดพ้นจากการฟูขึ้นของพยาบาท)]

ปณฺณวีสติวสฺสานิ
ยโต ปพฺพชิโต อหํ
อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ
เจโตสนฺติมนชฺฌคํ. (เถร. ๒๘๕)

(พระสัปปทาสเถระกล่าวว่า)
ตั้งแต่เราบวชมาได้ ๒๕ พรรษา ไม่ได้ความสงบใจ แม้**ชั่วลัดนิ้วมือเดียว** (แม้เพียงเดี๋ยวเดียว).

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ, เจโตสนฺติมนชฺฌคนฺติ โสหํ เอตฺตกํ กาลํ พฺรหฺมจริยํ จรนฺโต **อจฺฉราสงฺฆาตมตฺต**มฺปิ องฺคุลิโผฏนมตฺตมฺปิ ขณํ เจโตสนฺตึ เจตโส สมาธานํ น ลภึ.

(เถร.อฏ. ๒/๙๘)

กึ่งคาถาว่า **อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เจโตสนฺติมนชฺฌคํ** (ไม่ได้ความสงบใจแม้ชั่วลัดมือเดียว) ความว่า เรานั้นประพฤติพรหมจรรย์มาตลอดกาลเท่านี้ ยังไม่ได้ความสงบใจ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต แม้**ชั่วลัดนิ้วมือเดียว** คือ แม้ชั่วดีดนิ้ว (ปรบมือ).

ดู เถรี. ๓๘๘, เถรี.อฏ. ๗๙

[คาถาที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์นี้ จัดเป็นโอชคุณ (ความซาบซึ้งตรึงใจ) เพราะมีบทสมาสที่ชัดเจนเข้าใจง่ายในบาทแรก บาทที่สาม และบาทที่สี่ตลอดทั้งบาทคาถาคือ ปณฺณวีสติวสฺสานิ, อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ, เจโตสนฺติมนชฺฌคํ ดังที่คัมภีร์สุโพธาลังการมัญชรี (หน้า ๒๔๓) กล่าวว่า โอชคุณปรากฏในฐานะ ๓ อย่าง คือ มีบทสมาสตลอดครึ่งคาถา, มีบทสมาสตลอดบาทใดบาทหนึ่ง หรือมีบทสมาสในศัพท์ใดศัพท์หนึ่งของทุกบาท

โอชคุณนี้มีปรากฏมากในร้อยแก้ว จะอย่างไรก็ตาม แม้ร้อยกรองก็ควรประกอบด้วยโอชคุณเช่นกัน แต่ในร้อยกรองไม่มีความสำคัญนักจะมีบทสมาสหรือไม่มีก็ได้ เมื่อเชื่อมบทไว้อ่านเข้าใจง่ายๆ กระจ่างชัดเจนด้วยปสาทคุณ (ความแจ่งกระจ่างคือมีบทสัมพันธ์อยู่ใกล้กันและอ่านเข้าใจง่าย) ไม่สับสนด้วยพยากิณณโทษ และกิลิฏฐโทษ ก็จะทำให้ร้อยกรองนั้นจับใจผู้สดับได้เป็นอย่างดี]

อจฺฉราสงฺฆาตวคฺค (ปุ)

[อจฺฉราสงฺฆาต + วคฺค]

อัจฉราสังฆาตวรรค (หมวดว่าด้วยผลแห่งจิตชั่วลัดนิ้วมือเดียว) องฺคุตฺตรนิกายบาลี นิบาตที่ ๑ วรรคที่ ๖. อ. ๑/๙ - ๑๐.

อจฺฉราสต (น)

[อจฺฉรา + สต]

ร้อยแห่งนางอัปสร, นางอัปสรหนึ่งร้อย.

เตน โข ปน สมเยน ปญฺจมตฺตานิ **อจฺฉราสตานิ** สกฺกสฺส เทวานมินฺทสฺส อุปฏฺฐานํ อาคตานิ โหนฺติ กกุฏปาทานิ. (อุทาน. ๑๐๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล **นางอัปสร** มีประมาณ ๕๐๐ ผู้มีสีเท้าเหมือนสีเท้านกพิราบพากันมาสู่ที่เฝ้ารับใช้ท้าวสักกะจอมเทพ.

[บทว่า **อจฺฉราสต** แปลว่า ร้อยแห่งนางอัปสร เป็นสังขยาปธานะ หากแปลว่า นางอัปสรหนึ่งร้อย เป็นสังขเยยยปธานะ. การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๒ ประเภท คือ

๑. **สังขยาปธานะ** มีบทสังขยาเป็นประธาน คือ บทสังขยาใช้เป็นวิเสสยะ ประกอบกับกิริยาคุมพากย์ ส่วนบทนามที่ประกอบร่วม

กับบทสังขยาใช้เป็นวิเสสนะลงฉัฏฐีวิภัตติ (อจฺฉรานำ สตำ = อจฺฉรสตำ ร้อยแห่งนางอัปสร) ตามนัยนี้บททั้งสองมีวิภัตติต่างกัน เรียกว่า ภินนาธิกรณะ คือมีวิภัตติที่ตั้งต่างกัน

๒. **สังขเยยยปธานะ** มีสิ่งที่ถูกนับเป็นประธาน คือ บทนามใช้เป็นวิเสสยะ บทสังขยาใช้เป็นวิเสสนะ (สตำ อจฺฉรา นางอัปสรร้อยหนึ่ง)

จะเห็นได้ว่า บทว่า อจฺฉรา ใช้เป็นวิเสสยะของ สตำ ตามนัยนี้ บททั้งสองมีวิภัตติเหมือนกัน เรียกว่า สมานาธิกรณะ คือ มีวิภัตติที่ตั้งเหมือนกัน

สังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก (๑) จนถึง ทส (๑๐) นับรวมถึง อฏฺฐารส (๑๘) เป็นสังขเยยย-ปธานะเท่านั้น ส่วนสังขยาศัพท์ตั้งแต่ วีสติ (๒๐) เป็นต้นไปจนถึง สตำ (๑๐๐) นับรวมเอกูนวีสติ (๑๙) และ เอกูนสตำ (๙๙) เป็นสังขยาปธานะและสังขเยยยปธานะ]

อจฺฉราสทฺท (ปุ)

[อจฺฉรา + สทฺท] เสียงดีดนิ้วมือ.

โส คนฺตฺวา โพธิสตฺเตน อกฺกนฺตฏฺฐาเนปิ ปาสสฺส อสญฺจรณภาวำ อตฺตโน ปริตฺตำ กตฺวา โคจรภูมิ-คมนภาวญฺจสฺส ญตฺวา ปจฺจนฺตำ โอตริตฺวา เอกำ โมรึ คเหตฺวา ยถา หตฺถตาพสทฺเทน นจฺจติ, **อจฺฉราสทฺเทน** จ วสฺสติ.

(ชา.อฏ. ๓/๑๑๖)

พรานนั้น ไปถึงแล้วก็รู้ถึงภาวะที่บ่วงมิได้กล้ำกรายแม้ในที่ที่นกยูงโพธิสัตว์เหยียบ และการที่นกยูงโพธิสัตว์เจริญพระปริตรป้องกันตนก่อน แล้วจึงบินไปหาอาหาร จึงขึ้นไปยังปัจจันตชนบท จับนางนกยูงได้ตัวหนึ่ง ฝึกให้รู้จักฟ้อนด้วยเสียงปรบมือ และให้รู้จักขันด้วย**เสียงดีดนิ้วมือ**.

ดู อจฺฉรา อรรถ (๒)

อจฺฉราสนฺนิกาส (ติ)

[อจฺฉรา + สนฺนิกาส]

สนฺนิกาส = สำ + นิ บทหน้า + กาส (ทิตฺติยำ) + อ ปัจจัย. สนฺนิหิตฺวา กาสตีติ สนฺนิกาโส. แปลง นิคคหิตเป็น นฺ. ดู ธาน.คาถา ๕๒๙-๓๐

ดุจนางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

อิงฺฆานุจินฺเตสิ สยมฺปิ เทว
กุโตนิทานา เต อิมา ชนินฺท
ยา เต อิมา **อจฺฉราสนฺนิกาสา**
อลงฺกตา กญฺจนชาลฉนฺนา. (ชา. ๒/๒๖๘)

(พระนางรุจากราบทูลว่า)
ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์ทรงพระราช ดำริด้วยพระองค์เถิด ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งชน พระสนมผู้ทรงโฉมงาม **ดุจนางเทพอัปสร** ประดับประดาคลุมกายด้วยข่ายทองเหล่านี้ พระองค์ทรงได้มาเพราะผลแห่งกรรมอะไร.

อจฺฉราสหสฺส (น)

[อจฺฉรา + สหสฺส]

พันแห่งนางอัปสร - เทพอัปสร – เทพธิดา, นางอัปสรหนึ่งพัน.

ตสฺสา เม ปสฺส วิมานำ
อจฺฉรา กามวณฺณินีหมสฺมิ
อจฺฉราสหสฺสสฺสาหำ
ปวรา ปสฺส ปุญฺญานำ วิปากำ. (วิมาน. ๔๒)

(เทพธิดาดีใจที่พระมหาโมคคัลลานะถามจึงตอบปัญหาผลกรรมว่า)

ขอนิมนต์พระคุณเจ้าดูวิมานของดิฉันนั้น ดิฉันเป็นนางอัปสร ผู้มีรูปร่างผิวพรรณน่ารักใคร่ (อีกทั้ง) ดิฉันยังเลอเลิศกว่า**พันแห่งนางอัปสร** (นางอัปสรนับพัน) ขอพระคุณเจ้าจงดูผลของบุญทั้งหลายอันประเสริฐเถิด.

[กามวณฺณินีหมสฺมิ = กามวณฺณินี + อหำ + อสฺมิ. กามวณฺณินีติ กามรูปธรา]

อจฺฉราสหสฺสปริวาร (ติ)

[อจฺฉราสหสฺส + ปริวาร]
มีนางอัปสรหนึ่งพันเป็นบริวาร.

สตฺถา ตำ ทิสฺวา ตสฺส อนฺโตเคหา นีหริตฺวา ตตฺถ นิปชฺชาปิตภาวำ ญตฺวา “อตฺถิ นุ โข มยฺหำ เอตฺถ คตปจฺจเยน อตฺโถติ อุปธาเรนฺโต อิทำ อทฺทส อยำ มาณโว มยิ จิตฺตำ ปสาเทตฺวา กาลำ กตฺวา ตาวตึสเทวโลเก ตึสโยชนิเก กนกวิมาเน นิพฺพตฺติสฺสติ, **อจฺฉราสหสฺสปริวาโร** ภวิสฺสติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๗)

พระศาสดาทอดพระเนตรเห็นเขาแล้ว ทรงทราบว่าพราหมณ์ผู้บิดานำเขาออกจากภายในเรือนแล้ว ให้นอนในที่นั้น ทรงดำริว่าจะมีประโยชน์บ้างหรือไม่หนอ ด้วยปัจจัยที่เราไปในที่นั้น กำลังทรงรำพึง (อยู่) ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า มาณพนี้ จักทำจิตให้เสื่อมใสในเรา ทำกาละแล้ว (ตายแล้ว) จักเกิดในวิมานทองสูง ๓๐ โยชน์ในดาวดึงสเทวโลก **มีนางอัปสรพันหนึ่งเป็นบริวาร**.

ดู วิมาน.อฏ. ๑๒๙

อจฺฉราสหสฺสปริวุต (ติ)

[อจฺฉราสหสฺส + ปริวุต]
อันนางอัปสรหนึ่งพันแวดล้อมแล้ว.

อิติ โส ตาย อุชุจิตฺตตาย อกุฏิลตาย กาลำ กตฺวา ตาวตึสภวเน นิพฺพตฺโต **อจฺฉราสหสฺสปริวุโต** มหาสมฺปตฺตึ อนุโภสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๐)

สุนัขนั้นทำกาละแล้ว (ตายแล้ว) ไปเกิดในดาวดึงสภพ **มีนางอัปสรหนึ่งพันแวดล้อม** ได้เสวยสมบัติใหญ่ ก็เพราะเป็นสัตว์มีจิตซื่อตรง (และ) ไม่คดโกงนั้น ด้วยประการฉะนี้.

อจฺฉราสุตฺต (น)

[อจฺฉรา + สุตฺต] อัจฉราสูตร.

สูตรนี้ว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่ง บำเพ็ญความเพียรมากเกินไป และถึงแก่มรณภาพ ได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ขณะที่พิงเสาประตูอยู่ นางฟ้าได้ประโคมต้อนรับท่านด้วยเสียงเพลงและดนตรี.

สถาควรรคสังยุตตนิกาย สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๖.

อจฺฉริกา (ถี)

[อจฺฉรา + อิก] การดีดนิ้ว.

อาวุโส อหํ เมตฺเตยฺยํ ภควนฺตํ ปสฺสิสฺสามีติ น วิปสฺสนํ ปฏฺเปสึ. เตน หิ มํ นิสีทาเปตฺวา โอกาสํ กโรหีติ. โส เถรํ นิสีทาเปตฺวา พหิ นิกฺขนฺโต. เถโร ตสฺส สห นิกฺขมนาว อรหตฺตํ ปตฺวา **อจฺฉริกาย** สญฺญํ อทาสิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๔๕)

พระเถระพูดว่า เธอ ฉันไม่เริ่มทำวิปัสสนา ด้วยคิดว่า จักรอพบพระผู้มีพระภาคเมตเตยยะ (เมตไตย, เมตไตรย) ถ้าเช่นนั้น เธอจงพยุงให้ฉันนั่ง ขอโอกาสให้แก่ฉัน ภิกษุหนุ่มนั้นพยุงให้พระเถระนั่งแล้ว ก็ออกไปข้างนอก พร้อมกับการออกไปข้างนอก ของภิกษุหนุ่มนั้นแล พระเถระได้บรรลุพระอรหันต์ แล้วได้ให้สัญญาด้วย**การดีดนิ้ว**.

อจฺฉริกายาติ องฺคุลิโผฏเนน.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๗๖)

บทว่า **อจฺฉริกาย** แปลว่า ด้วยการดีดนิ้ว.

[ชื่อจริงของพระพุทธเจ้าที่จะตรัสรู้เป็นองค์ที่ ๕ ในภัทรกัปนี้ คือ อชิตะ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อนาคตวงศ์ (คาถา ๔๓) ส่วนชื่อว่าเมตเตยยะ (เมตไตย, เมตไตรย) เป็นชื่อสกุล ดังจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาสุตตนิบาต (๒/๓๗๒) กล่าวถึงชื่อสกุลว่าเมตเตยยะ ของมาณพติสสเมตเตยยะที่มีชื่อจริงว่าติสสะ และมีชื่อสกุลว่าเมตเตยยะ แม้ในคัมภีร์อรรถกถาอนาคตวงศ์ก็กล่าวว่า พระองค์มีชื่อจริงในขณะยังไม่ออกผนวชว่าอชิตะ ต่อมาเมื่อออกผนวช ตรัสรู้ธรรมแล้วจึงปรากฏชื่อสกุลว่าเมตเตยยะ เหมือนกับพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันที่มีชื่อจริงว่าสิทธัตถะ ต่อมาเมื่อออกผนวชตรัสรู้ธรรมแล้วจึงปรากฏชื่อสกุลว่าโคตมะ ดังข้อความว่า

ตตฺถ **อชิโต นาม นาเมนา**ติ นาเมน อชิโต นาม. อิทํ คิหิกาเล นามํ. เมตฺเตยฺโยติ พุทฺธภูตกาเล นามํ. ยถา อมฺหากํ ภควา คิหิกาเล สิทฺธตฺโถ นาม. พุทฺธภูตกาเล โคตโม นาม อโหสิ. เอวํ โสปิ คิหิกาเล โพธิสตฺตภูโต อชิโต นาม หุตฺวา สพฺพญฺญุภูตกาเล เมตฺเตยฺโย นาม ภวิสฺสตีติ อตฺโถ. (อนาคตวํส. อฏ. ๑๔๕)

ในเรื่องนั้น บาทคาถาว่า **อชิโต นาม นาเมน** ความว่า โดยชื่อมีพระนามว่าอชิตะ ชื่อว่าอชิตะนี้เป็นชื่อในกาลเป็นคฤหัสถ์ คำว่าเมตฺเตยฺโย เป็นชื่อในกาลเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว พระผู้มีพระภาคของเรามีพระนามว่าสิทธัตถะในกาลเป็นคฤหัสถ์ มีพระนามว่าโคตมะในกาลเป็นพระพุทธเจ้าฉันใด แม้พระอริยเมตไตยนั้นก็มีพระนามว่าอชิตะ ในกาลเป็นคฤหัสถ์ มีพระนามว่าเมตไตยในกาลเป็นพระสัพพัญญูฉันนั้น]

อจฺฉริกาสทฺท (ปุ)

[อจฺฉริกา + สทฺท] เสียงดีดนิ้วมือ.

โอกาสโต:-

อฏฺจิสนฺธึ อพฺภญฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อสีติสตสนฺธึ อพฺภนฺตเร จิตาติ. ยสฺส เจสา

มนฺทา โหติ, ตสฺส อุฏฺฐหนฺตสฺส นิสีทนฺตสฺส อภิกฺกมนฺตสฺส ปฏิกฺกมนฺตสฺส สมิญฺชนฺตสฺส ปสาเรนฺตสฺส อฏฺฐิกานิ กฏฺกฏายนฺติ, **อจฺฉริกาสทฺทำ** กโรนฺโต วิย วิจรติ เอกโยชนทฺวิโยชนมตฺตมฺปิ อทฺธานำ คตสฺส วาโยธาตุ กุปฺปติ, คตฺตานิ ทุกฺขนฺติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๕๔)

(ไขข้อ) ว่าโดยโอกาส

ให้สำเร็จกิจคือหน้าที่หยอดน้ำมันที่ข้อต่อแห่งกระดูกทั้งหลาย ตั้งอยู่ภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง. ก็แลไขข้อนั้นสำหรับผู้ที่มีไขข้อน้อย เมื่อผู้นั้นลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยหลังกลับ คู้ เหยียด กระดูกย่อมลั่นดังเผาะแผะ ทำเสียง ดุจ**เสียงดีดนิ้วมือ**. เดินทางไกลไปได้แม้เพียงโยชน์หนึ่งสองโยชน์ วาโยธาตุก็กำเริบ [เป็นลม]ตัวจะระบม.

อจฺฉริย๑ (ติ)

[สำ. อาศฺจรฺย]

(ก) อา + จร + ย แปลง จ เป็น ฉ เทฺวภาวะ รัสสะ อา เป็น อ ลง อิ อาคม

(ข) อจฺฉราโยคฺค. ลบ โยคฺค (ด้วยนิรุตตินัย [คือนัยที่ประกอบรูปศัพท์ โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ]) แปลง อา เป็น อิย, (อจฺฉรา + อิย)

(ค) อา + จร + กฺวิ.

อา + จร (คติภกฺขเนสุ) + กฺวิ แปลง จร เป็น จฺฉริย รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตรว่า อาจรสฺส จฺฉริโย จ รสฺโส. (นีติ.สุตต. ๑๒๔๐)

ในวุตติท่านอธิบายว่า

อาปุพฺพสฺส จรธาตุสฺส จฺฉรจฺเฉราเทสา โหนฺติ จฺฉริยาเทโส จ, อากาโร ปน รสฺโส โหติ. อาภุโส จริตพฺพนฺติ อจฺฉรำ, อจฺเฉรำ, อจฺฉริยำ.

แปลง จร ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้า เป็น จฺฉร, จฺเฉร, จฺฉริย และรัสสะ อา เป็น อ.

ชื่อว่า อัจฉระ, อัจเฉระ, อัจฉริยะ เพราะอรรถว่าเป็นความประพฤติอย่างยิ่ง)

(ฆ) อจฺฉร ศัพท์ + ณฺย, ณิย ยุตตตัทธิต

(ง) อจฺฉร ศัพท์ + อิย ยุตตตัทธิต

คัมภีร์สัททนีติได้อธิบายเพิ่มเติมว่า อจฺฉริย ศัพท์นั้น นอกจากจะถือว่าเป็นนามกิต (ภาวสาธนะ) ดังบทวิเคราะห์ข้างต้นแล้ว ยังถือว่าเป็นศัพท์ตัทธิตก็ได้ ดังมีข้อความว่า

อถวา อจฺฉริยนฺติ อจฺฉราย โยคฺคนฺติ อจฺฉริยำ. วิมฺหิตหทเยหิ อจฺฉรำ ปหริตุำ ยุตฺตนฺติปิ **อจฺฉริยนฺ**ติ ตทฺธิตนฺตปทำ ภวติ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อัจริยะ เพราะควรต่อการดีดนิ้วมือ[สำนวนไทยว่ายกนิ้วให้] ชื่อว่า น่าอัศจรรย์ แม้เพราะสมควรเพื่อดีดนิ้วมือให้ด้วยความประหลาดใจ. บทว่า อจฺฉริยำ นี้เป็นบทตัทธิต.

ตามนัยนี้ บทว่า อจฺฉริย ลง อิย ปัจจัยหรือ ณฺย ปัจจัยท้าย อจฺฉร ศัพท์ใน ปหริตุำ ยุตฺตตัทธิต มีความหมายว่า สิ่งอัศจรรย์ คือ สิ่งแปลกๆ คนจะดีดนิ้ว ถ้าลง ณฺย ปจจัยก็ให้ลง อิ อาคม ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น.

[ชาวอินเดีย จะดีดนิ้ว ส่วนทางตะวันตกหรือทางยุโรปจะปรบมือ]

(ก) น่าอัศจรรย์, น่าประหลาด - แปลกใจ - พิศวง, ไม่เกิดเสมอไป, เกิดเป็นบางครั้ง.

เอกำ สมยำ ภควา กุรูสุ วิหรติ กมฺมาสทมฺมำ นาม กุรูนำ นิคโม. อถโข อายสฺมา อานนฺโท เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตำ นิสีทิ, เอกมนฺตำ นิสินฺโน โข อายสฺมา อานนฺโท ภควนฺตำ เอตทโวจ “**อจฺฉริยำ** ภนฺเต, อพฺภูตำ ภนฺเต, ยาว คมฺภีโร จายำ ภนฺเต ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ, อถ จ ปน เม อุตฺตานกุตฺตานโก วิย ขายตีติ. มา เหวำ อานนฺท, มา เหวำ อานนฺท, คมฺภีโร จายำ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโส จ, เอตสฺส อานนฺท ธมฺมสฺส อญฺญณา อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมยำ ปชา ตนฺตากุลชาตา คุฬี-คณฺฐิกชาตา มุญฺชปพฺพชภูตา อปายำ ทุคฺคตึ วินิปาตำ สำสารำ นาติวตฺตติ. (สำ. ๑/๖๐)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้นิคมของชาวกุรุ ชื่อว่า กัมมาสทัมมะ (กัมมาสธัมมะ) ณ แคว้นกุรุ ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ **น่าอัศจรรย์จริง** ไม่เคยปรากฏ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง คนทั่วไปรู้เห็นว่าลึกซึ้ง ถึงอย่างนั้น ก็ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับว่าเป็นธรรมง่ายๆ พระพุทธเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนอานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น ดูก่อนอานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่บรรลุธรรมนี้ หมู่สัตว์จึงยุ่ง เหมือนขอดด้ายของช่างหูก เป็นปมนุงนังเหมือนกระจุกด้าย เหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุคติ วินิบาต สงสาร.

[คัมภีร์อรรถกถา (สำ.อฏ. ๒/๙๙) ได้อธิบายว่า พระดำรัสนั้นเป็นทั้งคำชมเชยและคำตำหนิ หมายความว่า อานนท์ เธอเป็นผู้มีปัญญามาก จึงเป็นการง่ายที่เธอจะเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาท แต่อย่าคิดว่าผู้อื่นจะเข้าใจได้ง่ายเช่นกัน การที่พระอานนท์สามารถเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้โดยง่ายนั้น เป็นเพราะเหตุ ๔ ประการ คือ ท่านได้สั่งสมบารมีมาแล้วในภพก่อนๆ ได้รับการสั่งสอนจากอาจารย์ที่ดี เป็นพหูสูต และได้บรรลุเป็นอริยบุคคลระดับพระโสดาบันแล้ว]

ตตฺถ อนฺธสฺส ปพฺพตาโรหณำ วิย นิจฺจำ น โหตีติ อจฺฉริยำ. อยำ ตาว สทฺทนโย.

(ที.อฏ. ๑/๔๔)

ในพระบาลีนั้น ชื่อว่า อัจฉริยะ เพราะไม่มีอยู่เป็นนิจ เหมือนการขึ้นไปสู่บรรพตของคนตาบอด (เช่นคนตาบอดขึ้นเขา). นัยแห่งศัพท์ก็เท่านี้.

สทฺทสตฺเถ อาคโต นโย อตฺถคหณูปาโย สทฺทนโย. ตตฺถ หิ อนภิณฺหวุตฺติเก อจฺฉริยสทฺโท อิจฺฉิโต รุฬฺหิวเสน. เตเนวาห อนฺธสฺส ปพฺพตาโรหณำ วิยาติอาทิ. (สี.นวฏี. ๑/๑๙๘)

นัยอันมาแล้วในความหมายแห่งศัพท์ อันเป็นเหตุถือเอาความหมาย (ของศัพท์) ชื่อว่า

สัททนัย (นัยแห่งศัพท์) ก็ในที่นี้ อัจฉริยศัพท์ ท่านประสงค์เอาในความไม่มีเป็นประจำ (เกิดเป็นบางครั้งบางคราว) ด้วยสามารถแห่งรูพหีศัพท์ (ชื่อเรียกประจำ, ชื่อที่ปรากฏทางโลก, ศัพท์ที่นิยมใช้กันทางโลกซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป)

เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า เหมือนการขึ้นไปสู่บรรพตของคนตาบอด (คนตาบอดขึ้นเขา) เป็นต้น.

นิจฺจํ น โหตีติ อภิณฺหํ น โหติ กทาจิเทว โหตีติ อตฺโถ. (ม.ฏี. ๓/๒)

ปาฐะว่า **นิจฺจํ น โหติ** (ไม่มีอยู่เป็นนิจ) คือ ไม่มีเป็นประจำ อธิบายว่า มีเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น.

[คำว่า **อจฺฉริย** ตามนัยนี้ เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ (รูพหีศัพท์) คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อจฺฉริย** ตามนัยนี้ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตปุพพคติกนัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยมีมาก่อน คือ เป็นสำนวนทางภาษา ที่ชาวโลกเคยใช้สื่อสารกันมาก่อนและเป็นที่เข้าใจกัน]

(ข) น่าอัศจรรย์, ผู้สมควรดีดนิ้วมือ.

อยํ ปน อฏฺฐกถานโย อจฺฉราโยคฺคนฺติ **อจฺฉริยํ.** อจฺฉรํ ปหริตุํ ยุตฺตนฺติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๔๔)

ส่วนนัยแห่งอรรถกถามีดังนี้ ชื่อว่า **น่าอัศจรรย์** เพราะอรรถว่าควรต่อการดีดนิ้วมือ อธิบายว่าสมควรแก่การดีดนิ้วมือ.

อจฺฉราโยคฺคํ อจฺฉริยํ นิรุตฺตินเยน โยคฺค-สทฺทสฺส โลปโต, ตทฺธิตวเสน วา ณิยปจฺจยสฺส วิจิตฺรวุตฺติโต, โส ปน โปราณฏฺฐกถายเมว อาคตตฺตา อฏฺฐกถานโยติ วุตฺโต.

(สี.นวฏี. ๑/๑๙๘)

ชื่อว่า น่าอัศจรรย์ เพราะอรรถว่า ควรต่อการดีดนิ้วมือ ลบ โยคฺค ศัพท์ (แปลง อา เป็น อิย) ด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ)

อีกนัยหนึ่ง ลง ณิย ปัจจัย ด้วยสามารถแห่งตัทธิต เพราะความเป็นไปของตัทธิตเป็นของวิจิตร. ก็นัยแห่งวิธีทำตัวรูปศัพท์ดังกล่าวนั้น เรียกว่า อรรถกถานัย เพราะมาแล้วในอรรถกถาโบราณ (โปราณอรรถกถา)

โลเก กิญฺจิ วิมฺหยาวหํ ทิสฺวา หตฺถวิการมฺปิ กโรนฺติ, องฺคุลึ วา โผฏยนฺติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ อจฺฉรํ ปหริตุํ ยุตฺตนฺติ. (ม.ฏี. ๓/๒)

บุคคลเห็นกิริยาอันนำมาซึ่งความประหลาดใจบางอย่างในโลก ย่อมตบมือบ้าง ดีดนิ้วมือบ้าง. คำว่า สมควรแก่การดีดนิ้วมือ พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายเอากิริยาเช่นนั้น.

ดู ที.ฏี. ๑/๕๒-๓, อ.อฏ. ๑/๘๘, อ.ฏี. ๑/๑๓๖, สํ.อฏ. ๒/๕๓, อุทาน.อฏ. ๑๑๒, วิมาน.อฏ. ๓๐๙, นีติสุตฺต. ๑๒๘๔

(ค)(ฆ) ไม่เกิดในที่ทั่วไป, เกิดในโลกเป็นบางครั้ง, เกิดคนเดียว.

ดู อรรถแห่ง อจฺฉริยมนุสฺส (ค)

(ง) ถูกประพฤติอย่างหนัก.

(กจฺจายน. ๖๓๑, นีติสุตฺต. ๑๒๘๔)

(๑) ปสฺสาอจฺฉริย=ประหลาดใจเป็นไปในฝ่ายสรรเสริญ. น่าอัศจรรย์ - ประหลาดใจ.

อถ โข สมฺพหุลานำ ภิกฺขูนำ รตฺติยา ปจฺจูสสมยำ ปจฺจุฏฺฐิตานำ มณฺฑลมาเฬ สนฺนิสินฺนานำ สนฺนิปติตานำ อยำ สำขิยธมฺโม อุทปาทิ **อจฺฉริยำ** อาวุโส อพฺภุตำ, อาวุโส ยาวญฺจิทำ เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน สตฺตานำ นานาธิมุตฺติกตา สุปฺปฏิวิทิตา ฯเปฯ

ครั้งนั้นแล ในเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุหลายรูปลุกขึ้นนั่งสนทนากันในศาลาอันเป็นที่ประชุมว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ช่าง**น่าอัศจรรย์**จริง ช่างน่าพิศวงจริง (ไม่น่าเป็นไปได้เลย) พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ (ด้วยญาณมีปุพเพนิวาสญาณเป็นต้น) ทรงเห็น (ด้วยทิพยจักษุหรือสมันตจักษุ) เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงทราบว่าสัตว์มีอัธยาศัยต่างกัน (ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ)...

อจฺฉริยำ วต อพฺภุตำ วต
อญฺชลิกมฺมสฺส อยมีทิโส วิปาโก
อหมฺปิ มุทิตมโน ปสนฺนจิตฺโต
อชฺเชว พุทฺธำ สรณำ วชามิ. (วิมาน. ๑๑๕)

(พราหมณ์กล่าวว่า)

น่าอัศจรรย์จริง น่าพิศวงจริง อัญชลีกรรมมีผลเป็นได้ถึงเช่นนี้ แม้ข้าพเจ้าก็มีใจเบิกบาน มีจิตเลื่อมใส จึงขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งที่ระลึกในวันนี้นี่เอง.

ดู แม้ในอรรถแห่ง วิมาน.อฏ. ๓๐๙ สทฺทตฺถ อธิปฺปายตฺถ (ก) (ข).

ดู ม. ๒/๒, อุทาน. ๙๕

(ข) ผู้น่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ (พุทธเจ้า).

อถ โข ภิกฺขู ธมฺมสภายำ กถำ สมุฏฺฐาเปสุำ อาวุโส พุทฺธา นาม **อจฺฉริยา**, ชนปทกลฺยาณึ นิสฺสาย อุกฺกณฺจิโต นามายสฺมา นนฺโท สตฺถารา เทวจฺฉรา อามิสำ กตฺวา วินีโตติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๗๘)

ครั้งนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย สนทนากันในธรรมสภาว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ชื่อว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็น**ผู้น่าอัศจรรย์**. ท่านพระนันทะชื่อว่าอาศัยนางชนบทกัลยาณีกระสันแล้ว พระศาสดาทรงทำเหล่านางเทพอัปสร ให้เป็นอามิส (เหยื่อล่อ) แนะนำได้แล้ว.

ดู ม. ๓/๖๐

(ค) ธรรมน่าอัศจรรย์ (นิพพาน).

อจฺฉริยญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อจฺฉริยคามิญฺจ มคฺคำ. ตำ สุณาถ. (สำ. ๒/๕๔๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่**น่าอัศจรรย์**และมรรค (ข้อปฏิบัติ) ที่มีปกติให้ถึงธรรมที่น่าอัศจรรย์ แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง.

(ฆ) ที่น่าอัศจรรย์ - ประหลาดใจ.

อฏฺฐิเม ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท **อจฺฉริยา** อพฺภุตา ธมฺมา, เย ทิสฺวา ทิสฺวา อสุรา มหาสมุทฺเท อภิรมนฺติ ฯเปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว อิมสฺมึ

ธมฺมวินเย อฏฺฐ **อจฺฉริยา** อพฺภุตา ธมฺมา, เย ทิสฺวา ทิสฺวา ภิกฺขู อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อภิรมนฺติ ฯเปฯ (วิ.๔/๔๑๙, อุทาน. ๑๓๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทร มีสิ่ง**ที่น่าอัศจรรย์**ไม่เคยปรากฏ (ไม่เคยมี) ๘ ประการ ที่พวกอสูรพบเห็นแล้ว ต่างพากันยินดีในมหาสมุทร...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในธรรมวินัยนี้ ก็มีธรรม**ที่น่าอัศจรรย์**ไม่เคยปรากฏ (ไม่เคยมี) ๘ ประการที่พวกภิกษุพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน.

[ข้อความในพระบาลีนี้ ตามนัยอลังการเรียกว่าวาจอุภยพยติเรกะคือกล่าวถึงวัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกทั้งสองสิ่งตามอุทาหรณ์ โดยเปรียบเทียบถึงสิ่งอัศจรรย์ ๘ ประการในมหาสมุทร (มหาสมุทเทอัฏฐัจฉริยะ) กับสิ่งอัศจรรย์ ๘ ประการในพระธรรมวินัย (ธัมมวินเยอัฏฐัจฉริยะ)

มหาสมุทเทอัฏฐัจฉริยะ (ความอัศจรรย์ของมหาสมุทร ๘ ประการ) คือ

๑. มหาสมุทรต่ำไป ลาดไป ลึกลงไปโดยลำดับ ไม่ลึกชันดิ่งไปทันที[คือค่อย ๆ ลึกลง หนึ่งนิ้ว สองนิ้ว หนึ่งคืบ หนึ่งศอก หนึ่งช่วงไม้เท้า หนึ่งอุสภะ กึ่งคาวุต หนึ่งคาวุต กึ่งโยชน์ และหนึ่งโยชน์เป็นต้น ลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ใกล้เชิงเขาสุเมรุ

๒. (น้ำใน) มหาสมุทรไม่ล้นฝั่ง [มีสภาพดำรงอยู่เสมอ]

๓. มหาสมุทรไม่อยู่ร่วมกับซากศพ[มีซากช้าง ซากม้าเป็นต้น] ย่อมซัดซากศพขึ้นฝั่งจนถึงบนบกทันที

๔. มหานทีทุกสาย (คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี)ไหล[ออกจากช่องน้ำในทิศทักษิณของสระอโนดาต]ลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิมของตน รวมเรียกว่ามหาสมุทรทั้งสิ้น

๕. แม่น้ำสายใดสายหนึ่ง ที่ไหลรวมลงสู่มหาสมุทรและสายฝนตกลงจากฟากฟ้า ก็ไม่ทำให้มหาสมุทรพร่องหรือเต็มได้

๖. มหาสมุทรมีรสเดียวคือรสเค็ม

๗. มหาสมุทรมีรัตนะหลายชนิด คือ แก้วมุกดา แก้วมณี[มณีแดง มณีเขียวเป็นต้น] แก้วไพฑูรย์[ขนาดเท่าไม้ไผ่ และเท่าดอกไม้ซึก] สังข์[สังข์ที่เวียนขวาและสังข์แตรเป็นต้น] ศิลา[ศิลาขาว ศิลาดำ และศิลามีสีเหมือนถั่วเขียวเป็นต้น]ประพาฬ [ขนาดเล็ก ใหญ่มีสีแดง และสีแดงเข้มเป็นต้น] เงิน ทอง ทับทิม[มีบุศราคัมเป็นต้น] แก้วตาแมว[มรกต บางอาจารย์กล่าว แก้วผลึกอันวิจิตร]

๘. มหาสมุทร เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ คือ ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลาติมิติมิงคละ ปลามหาติมิงคละ อสูร นาค[นาคที่อยู่ในกระแสคลื่นบ้าง นาคที่อยู่ในวิมานบ้าง] คนธรรพ์ มีลำตัว ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง ๕๐๐ โยชน์บ้าง

ธัมมวินเยอัฏฐัจฉริยะ (ความอัศจรรย์ในพระธรรมวินัย ๘ ประการ คือ)

๑. ในธรรมวินัยนี้ มีการศึกษาตามลำดับ (คือ ศีลสิกขา สมาธิสิกขา ปัญญาสิกขา) มีการบำเพ็ญตามลำดับ (คือธุดงค์ ๑๓) มีการปฏิบัติไปตามลำดับ (คือ อนุปัสสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘[ปัญญารู้เห็นความไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าเที่ยง (นิจจสัญญา) เป็นต้น] มีการจำแนกอารมณ์ของสมถภาวนา ๔๐ (หรือ ๓๘ ตามนัยอรรถกถาและฎีกาบางแห่ง โดยรวมอาโลกกสิณ[กสิณแสง]เข้าในโอทาตกสิณ[กสิณสีขาว] และรวมอากาส-กสิณ[กสิณช่องว่าง]เข้าในอนันตากาส-กสิณ[กสิณอากาสหาขอบเขตมิได้] โพธิ-ปักขิยธรรม ๓๗[มีสติปัฏฐาน ๔เป็นต้น]) ไม่ใช่มีการบรรลุอรหัตตผลทันที เหมือนมหาสมุทรต่ำไป ลาดไป ลึกลงไปโดยลำดับ ไม่ลึกชันดิ่งไปทันที

๒. สาวกของเรา (อริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น) ไม่ละเมิดสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต เหมือนน้ำในมหาสมุทรมีปกติคงที่ ไม่ล้นฝั่ง

๓. บุคคลใดทุศีลมีบาปธรรม ประพฤติไม่สะอาด น่ารังเกียจ ปกปิดพฤติกรรม ไม่ใช่สมณะแต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารี เน่าภายใน เปียกชุ่ม เป็นดุจหยากเยื่อ สงฆ์ก็ไม่อยู่ร่วม (คือไม่ทำสังวาสโดยประเภทแห่งอุโบสถกรรมเป็นต้น)กับบุคคลนั้น สงฆ์ย่อมประชุมกันนำบุคคลนั้นออกไปทันที แม้บุคคลนั้นจะนั่งอยู่ในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ก็ยังห่างไกลจากสงฆ์ และสงฆ์ก็ห่างไกลจากบุคคลนั้น เหมือนมหาสมุทรไม่อยู่ร่วมกับซากศพ ย่อมซัดซากศพขึ้นฝั่งจนถึงบนบกทันที

๔. วรรณะ ๔ เหล่านี้คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกจากเรือนมาบวชในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิม รวมเรียกว่าสมณะเชื้อสายศากยบุตรทั้งสิ้น เหมือนมหานทีทุกสาย คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี ไหลลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิม รวมเรียกว่ามหาสมุทรทั้งสิ้น

๕. แม้ถ้าภิกษุจำนวนมาก ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ก็ไม่ทำให้พระนิพพานพร่องหรือเต็มได้ เหมือนแม่น้ำสายใดสายหนึ่งในโลกที่ไหลรวมลงสู่มหาสมุทร และสายฝนตกลงจากฟากฟ้าก็ไม่ทำให้มหาสมุทรพร่องหรือเต็มได้

๖. ธรรมวินัยนี้มีรสเดียวคือวิมุตติรส(ความหลุดพ้น) เหมือนมหาสมุทรมีรสเดียว คือ รสเค็ม

๗. ธรรมวินัยนี้มีรัตนะหลายชนิด คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนมหาสมุทรมีรัตนะมาก มีรัตนะหลายชนิด คือ แก้วมุกดา แก้วมณี

แก้วไพฑูรย์ สังข์ ศิลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว

๘. ธรรมวินัยนี้เป็นที่อยู่ของผู้ใหญ่ คือ พระโสดาบัน บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล พระสกทาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุสกทาคามิผล พระอนาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอนาคามิผล พระอรหันต์ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล เหมือนมหาสมุทร เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ คือ ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลาติมิติมิงคละ ปลามหาติมิงคละ อสูร นาค คนธรรพ์ มีลำตัว ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง ๕๐๐ โยชน์บ้าง]

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว **อจฺฉริยา** อพฺภุตา ธมฺมา อานนฺเท. กตเม จตฺตาโร? สเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุปริสา อานนฺทํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมติ ทสฺสเนน สา อตฺตมนา โหติ. ตตฺร เจ อานนฺโท ธมฺมํ ภาสติ ภาสิเตนปิ สา อตฺตมนา โหติ. อติตฺตาว ภิกฺขเว ภิกฺขุปริสา โหติ อถ โข อานนฺโท ตุณฺหี โหติ ฯเปฯ (ที. ๒/๑๑๙, อ. ๑/๔๔๘)

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นสิ่ง**ที่น่าอัศจรรย์** ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท์ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ถ้าภิกษุบริษัทเข้าพบอานนท์ แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอานนท์แสดงธรรมในภิกษุบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี ภิกษุบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออานนท์หยุดแสดง...

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว **อจฺฉริยา** อพฺภุตา ธมฺมา รญฺเญ จกฺกวตฺติมฺหิ. กตเม จตฺตาโร? สเจ ภิกฺขเว ขตฺติยปริสา ราชานํ จกฺกวตฺตึ ทสฺสนาย อุปสงฺกมติ, ทสฺสเนนปิ สา อตฺตมนา โหติ. ตตฺร เจ ราชา จกฺกวตฺตี ภาสติ, ภาสิเตนปิ สา อตฺตมนา โหติ. อติตฺตาว ภิกฺขเว ขตฺติยปริสา โหติ, อถ ราชา จกฺกวตฺตี ตุณฺหี ภวติ ฯเปฯ (ที. ๒/๑๒๐, อ. ๑/๔๔๙)

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นสิ่ง**ที่น่าอัศจรรย์** ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ถ้าขัตติยบริษัทเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิ แม้เพียงได้เข้าเฝ้าก็มีใจยินดี ถ้าพระเจ้าจักรพรรดิมีพระราชปฏิสันถารในขัตติยบริษัทนั้น แม้เพียงมีพระราชปฏิสันถารก็มีใจยินดี ขัตติยบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิทรงนิ่ง...

(ง) เหตุอัศจรรย์, บุคคล-สัตว์น่าอัศจรรย์.

ตถาคตสฺส ภิกฺขเว อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาตุภาวา จตฺตาโร **อจฺฉริยา** อพฺภุตธมฺมา ปาตุภวนฺติ ฯเปฯ (อ. ๑/๔๔๖-๗)

ดู วิมาน.อฏ. ๓๑๗, ชา.อฏ. ๑/๘๐

ภิกษุทั้งหลาย **เหตุอัศจรรย์** ๔ ประการ ไม่เคยปรากฏ ย่อมปรากฏ เพราะความปรากฏของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า... [เหตุ ๔ ประการคือ เมื่อพระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต, เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา, เมื่อตถาคต

ทรงบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ และเมื่อตถาคตทรงประกาศธรรมจักร)]

(จ) แปลกประหลาด, น่าประหลาดใจ (พูดถึงรสอาหาร).

ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ อยฺยิรเกน เหฏฺฐิมา ทิสา ทาสกมฺมกรา ปจฺจุปฏฺฐาตพฺพายถาพลํ กมฺมนฺตสังวิธาเนน ภตฺตเวตนานุปฺปทาเนน คิลานุปฏฺฐาเนน **อจฺฉริยานิ** รสานิ สังวิภาเคน สมเย โวสฺสคฺเคน. (ที. ๓/๑๕๕)

ดูก่อนคหบดีบุตร นายพึงบำรุงทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องล่างโดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ให้อาหารและค่าจ้าง ดูแลรักษายามเจ็บป่วย ให้อาหารมีรส**แปลกประหลาด** (มีรสแปลก ๆ) ให้หยุดงานตามโอกาส.

[อยฺยิรเกน (สี.สฺยา.อิ. อยิรเกน) อริย + ก สลับตำแหน่ง รย เป็น ยร ดังที่สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๕๔) กล่าวว่า ปริยาทีนิ รยาทิวณฺณสฺส ยราทีหิ วิปริยาโย (พยัญชนะ ร ย เป็นต้นของ ปริย ศัพท์เป็นต้น สลับตำแหน่งเป็น ย ร เป็นต้นได้)

อริยสทฺเทน สามิปิ วตฺตพฺโพ, อริโย, อยิโร สามีติ อตฺโถ. (นีติ.สุตฺต อธิบายสูตร ๑๕๔) ศัพท์ว่า อริย แสดงความหมายว่า เจ้าของ (หรือเจ้านาย) ก็ได้ ดังนั้น คำว่า อริโย, อยิโร (อยฺยิโร) จึงมีความหมายว่า เจ้าของ หรือเจ้านาย]

อจฺฉริยานิ รสานิ สังวิภาเคนาติ **อจฺฉริเย** มธุรเส ลภิตฺวา สยเมว อขาทิตฺวา เตสมฺปิ ตโต สังวิภาคกรเณน. (ที.อฏ. ๓/๑๓๙)

ปาฐะว่า **อจฺฉริยานิ รสานิ สังวิภาเคน** (ให้อาหารมีรสแปลกประหลาด) ความว่า เมื่อได้ของมีรสอร่อยแปลก ๆ แล้วไม่กินเสียเองทั้งหมด แจกให้ทาสและกรรมกรเหล่านั้น.

สาตภาโว เอว รสานิ อจฺฉริยตาติ อาห อจฺฉริเย มธุรเสติ. (ที.ฏี. ๓/๑๔๔)

ความมีรสแปลก ๆ คือความมีรสน่ายินดี (รสอร่อย) เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า เมื่อได้ของมีรสอร่อยแปลก ๆ.

[มธุร = สาทุ (ของอร่อย) ปิยะ (ความน่ารัก) ธาน.๑๐๖๗]

(ฉ) อัจฉริยสูตร (สูตรแสดงเรื่องน่าอัศจรรย์น่าประหลาดใจ).

ปฐมตถาคตอัจฉริยสูตร ทุติยตถาคตอัจฉริยสูตร (สูตรที่ ๗,๘) ต่างว่าด้วยเหตุอัศจรรย์ของพระตถาคต ๔ ประการ.

อานันทอัจฉริยสูตร (สูตรที่ ๙) ว่าด้วยความเป็นอัจฉริยะของพระอานนท์ที่ปรากฏแก่บริษัท ๔ คือ ภิกษุบริษัท ภิกษุณีบริษัท อุบาสกบริษัท อุบาสิกาบริษัท

จักกวัตติอัจฉริยสูตร (สูตรที่ ๑๐) ว่าด้วยเหตุอัศจรรย์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ที่ปรากฏแก่บริษัท ๔ คือ ขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คหบดีบริษัท สมณบริษัท.

(๒) น่าอัศจรรย์เป็นไปในฝ่ายตำหนิ-ติเตียน, น่าประหลาดใจ.

อถ โข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน ตํ ปุคฺคลํ พาหายํ คเหตฺวา พหิทฺวารโกฏฺฐกา นิกฺขาเมตฺวา สูจิฆฏิกํ ทตฺวา, เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ “นิกฺขามิโต โส ภนฺเต ปุคฺคโล มยา, ปริสุทฺธา ปริสา, อุทฺทิสตุ ภนฺเต ภควา ภิกฺขูนํ ปาติโมกฺขนฺติ. **อจฺฉริยํ** โมคฺคลฺลาน, อพฺภุตํ โมคฺคลฺลาน, ยาว พาหาคหณาปิ นาม โส โมฆปุริโส อาคเมสฺสตีติ.

(อุทาน. ๑๓๙, วิ. ๔/๔๑๙)

ลำดับนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจับแขนบุคคลนั้นฉุดให้ออกไปนอกซุ้มประตู ใส่กลอนแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าพระพุทธเจ้าให้ผู้นั้นออกไปพ้นแล้ว บริษัท บริสุทธิ์แล้ว ขอพระผู้มีพระภาคโปรดยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง แก่ภิกษุทั้งหลายเถิด พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะ **น่าอัศจรรย์จริง** โมคคัลลานะ เป็นเรื่องยังไม่เคยปรากฏ โมฆบุรุษรอจนกระทั่งถูกฉุดแขนออกไป.

[การไม่ทรงแสดงพระปาติโมกข์ในบริษัทที่ไม่บริสุทธิ์ เป็นความอัศจรรย์อย่างหนึ่งในบรรดาความอัศจรรย์ ๘ อย่างซึ่งไม่เคยมีมาก่อนในพระธรรมวินัยนี้]

ดู สำ.อฏ. ๓/๒๗๖, อุทาน. ๑๓๔

อจฺฉริย² (ติ)

[อจฺฉริย + อ]

อันมีคุณน่าประหลาดใจ - น่าแปลกใจ, อันมีคุณน่าอัศจรรย์, ผู้สมบูรณ์ด้วยคุณอันน่าประหลาดใจ.

ดู อรรถ อจฺฉริยมนุสฺส (ง)

อจฺฉริยอพฺภุต (ติ)

[อจฺฉริย + อพฺภุต]

อันไม่เกิดเสมอ, อันไม่เคยเกิดมาก่อน, น่าประหลาดใจ, น่าอัศจรรย์ (มีจิตใจเต็มไปด้วยความสนเท่ห์และความประหลาดใจ).

อจฺฉริยอพฺภุตธมฺม (ปุ)

[อจฺฉริยอพฺภุต + ธมฺม]

อัจฉริยอัพภุตธรรม, ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยมี - ไม่เคยเกิด.

อัพภุตธรรม คือ พระสูตรที่กอปรด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์ ไม่เคยมีทั้งหมดที่ดำเนินไปโดยนัยว่า จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา อานนฺเท (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยมี ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท์) เป็นต้น

อัจฉริยอัพภุตธรรม (ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยมี) ๔ ได้แก่ การละมานะ การถอนอาลัย การละอวิชชา ความสงบระงับแห่งภพ.

อจฺฉริยอพฺภุตธมฺมปฏิสํยุตฺต (ติ)

[อจฺฉริยอพฺภุตธมฺม + ปฏิสํยุตฺต]

อันประกอบด้วยธรรมน่าอัศจรรย์ไม่เคยมี.

ดู อพฺภุตธมฺม

อจฺฉริยคต (ติ)

[อจฺฉริย + คต]

(เหตุเกิดเรื่อง) ที่น่าอัศจรรย์.

อติวิย **อจฺฉริยคตํ** อฏฺฐุปฺปตฺตึ สุตฺวา อีทิสี ปฏิปตฺติ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺเสว โหตีติ อุปวาทวเสน วทติ, น สภาเวน. เตนาห สตฺถริ ปสาทมตฺตมฺปิ น อุปฺปนฺนนฺติ. (ม.ฏี. ๒/๒๒๑)

(สัจจกนิครนถ์) ฟังเหตุเกิดเรื่อง**ที่น่าอัศจรรย์**ยิ่งนัก ย่อมกล่าวด้วยสามารถแห่งการติเตียนว่าข้อปฏิบัติเช่นนี้ มีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น หากล่าวโดยสภาวะไม่. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า (ส่วนสัจจกนิครนถ์นี้ฟังธรรมเทศนาเช่นนี้แล้ว) ก็ไม่เกิดแม้เพียงความเลื่อมใสในพระศาสดา.

อจฺฉริยคามี (ติ)

[อจฺฉริย + คม + ณี]

มีปกติให้ถึงธรรมอันน่าอัศจรรย์ (นิพพาน).

อจฺฉริยญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อจฺฉริยคามิญฺจ มคฺคํ. ตํ สุณาถ. (สํ. ๒/๕๔๒)

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่น่าอัศจรรย์และมรรคที่**มีปกติให้ถึงธรรมที่น่าอัศจรรย์**แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง.

วิมฺหาปนียฏฺเฐน อจฺฉรํ ปหริตพฺพยุตฺตกนฺติ **อจฺฉริยํ**. (สํ.อฏ. ๓/๑๔๙)

ชื่อว่า **อัจฉริยะ** เพราะควรปรบมือให้ โดยความหมายว่าให้เกิดความประหลาดใจ [เนื่องจากตั้งมั่นมาแต่สมาธิ].

อจฺฉริยชาต๑ (ติ)

[อจฺฉริย + ชาต]

ผู้เกิดอัศจรรย์ใจ, มีความอัศจรรย์ใจ, เกิดเหตุอันน่าประหลาดใจ.

อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาตาติ อจฺฉริยชาตา อพฺภุตชาตา ตุฏฺฐิชาตา จ อเหสุ. (ม.อฏ. ๒/๓๑๑)

บทว่า อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาตา ได้แก่ ได้เป็นผู้เกิดอัศจรรย์ใจ เกิดความประหลาดใจ และเกิดความยินดีแล้ว (คือมีจิตใจเต็มไปด้วยความสนเท่ห์และความประหลาดใจ).

อจฺฉริยชาตาติ สญฺชาตอจฺฉริยา.

(ม.ฏี. ๒/๓๒๙)

บทว่า **อจฺฉริยชาตา** คือ เกิดอัศจรรย์ใจ.

อจฺฉริยชาต๒ (ติ)

[อจฺฉริย + ชาต]

เหตุน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ.

ยาทิสญฺจาติ ยาทิสญฺจ ตว สณฺฐานํ, ยญฺจ ตฺวํ อากาเส คจฺฉสิ ติฏฺฐสิ จ, อิทํ **อจฺฉริยชาตํ**.

(ชา.อฏ. ๗/๑๓๖)

บทว่า **ยาทิสญฺจ** (เช่นใด) คือ สัณฐานของท่านเป็นเช่นใด ท่านเหาะไป และยืนอยู่บนอากาศได้อย่างไร ข้อนี้เป็น**เหตุน่าอัศจรรย์**.

ดู อจฺเฉรรูป

[อจฺฉริยชาต = ชาต ศัพท์เป็นตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีความหมาย เหมือนบทหน้าที่ประกอบร่วมกล่าวไว้เพื่อเปลี่ยนลิงค์ หรือเพิ่มจำนวนพยางค์ในบาทคาถาให้ครบคณะฉันท์ ดังที่สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์ เป็นต้นวางไว้ท้ายบทเพื่อให้คำสละสลวย)]

อจฺฉริยตา (ถี)

[อจฺฉริย + ตา]

ความเป็นธรรมน่าอัศจรรย์ – ประหลาดใจ.

สุมุตฺติโกติ สุนฺทรา อจฺฉนฺติกตาย อปุนพฺภวิกา มุตฺติ เอตสฺสาติ สุมุตฺติโก. ตสฺส ปน วิมุตฺติยา ปาสสิยตาย **อจฺฉริยตาย** จ อปฺโผเฏนฺโต อาห สุมุตฺติโกติ.

(เถร.อฏ. ๑/๑๔๐)

บทว่า **สุมุตฺติโก** ความว่า ชื่อว่ามีความหลุดพ้นด้วยดี เพราะอรรถว่า หลุดพ้นดี คือ ไม่ต้องเกิดอีก เนื่องจากถึงที่สุดแล้ว (บรรลุนิพพาน). ก็พระเถระเมื่อจะปรบมือ เพราะ**ความ**หลุดพ้นของท่านน่าสรรเสริญ และ**เป็นธรรมน่าอัศจรรย์** จึงกล่าวว่า สุมุตฺติโก (มีความหลุดพ้นดีแล้ว).

อจฺฉริยตฺต (น)

[อจฺฉริย + ตฺต]

ความเป็นธรรมน่าอัศจรรย์.

อจฺฉริยตฺตาภาว (ปุ)

[อจฺฉริยตฺต + อภาว]

ความไม่มีแห่ง...เป็นสิ่งน่าอัศจรรย์. ไม่มีความน่าอัศจรรย์, จะไม่อัศจรรย์.

อนจฺฉริยตฺตาติ ทฺวีสุปิ อุปฺปชฺชมาเนสุ **อจฺฉริยตฺตาภาวโต**ติ อตฺโถ.

ทฺวีสุปิ อุปฺปชฺชมาเนสุ อนจฺฉริยตา, กิมงฺคํ ปน พหูสูติ ทสฺเสนฺโต ยทิ จาติอาทิมาห.

(อ.ฏี. ๑/๒๑๗)

บทว่า **อนจฺฉริยตฺตา** ความว่า เพราะเมื่อพระพุทธเจ้าเกิด (พร้อมกัน) สองพระองค์จะ**ไม่มีความน่าอัศจรรย์** พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะแสดงว่า **จะไม่มีความน่าอัศจรรย์** เลย (หาก) มีพระพุทธเจ้าเกิดพร้อมกันสองพระองค์ จะป่วยกล่าวไปใยถึงพระพุทธเจ้ามากพระองค์ (เกิดพร้อมกัน) จึงกล่าวว่า ยทิ จ เป็นต้น.

[พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ ถ้าเกิดพร้อมกันสองพระองค์ก็จะไม่ใช่บุคคลน่าอัศจรรย์

แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ไม่อุบัติขึ้นพร้อมกับพระพุทธเจ้าอีกด้วย ในสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะนี้ เมื่อพระองค์ทรงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในยามรุ่งอรุณแห่งราตรีเดือนวิสาขะ ทรงตรวจดูหมื่นจักรวาลว่ามีพระพุทธเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์อื่นหรือไม่ ทรงพบว่า มีพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในชมพูทวีป และกำลังจะปรินิพพาน

ในยามรุ่งอรุณของราตรีนั้น เมื่อผ่านพ้นรุ่งอรุณไปแล้ว พระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ปรินิพพาน]

อจฺฉริยตฺถ (ปุ)

[อจฺฉริย + อตฺถ]

ความหมายว่าน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ.

ยตฺร หิ นามาติ **อจฺฉริยตฺเถ** นิปาโต.

(ม.อฏ. ๔/๑๑๙)

บทว่า ยตฺร หิ นาม เป็นนิบาตใช้ใน**ความหมายว่าน่าอัศจรรย์**.

อจฺฉริยธมฺม (ปุ)

[อจฺฉริย + ธมฺม]

(๑) คุณหรือสภาพอันน่าอัศจรรย์, ธรรมอันน่าอัศจรรย์, อัจฉริยธรรม.

อัจฉริยธรรม ๔ คือ ความสวย, อายุยืน, ความไม่มีโรค, ความรักตระกูล.

ที. ๒/๑๔๕, ที.ฏี. ๑/๒๙๒, สี.นวฏี. ๒/๒๒๙-๒๓๐, ม.ฏี. ๓/๑๖๘

อัจฉริยธรรมอีก ๔ คือ หอมกลิ่นจันทร์จากกาย, หอมกลิ่นอุบลจากปาก, เทวดายืนถืออาวุธประจำกายอารักขาในทิศทั้ง ๔, ความสามารถท่องเที่ยวไปในอากาศ.

ชา.อฏ. ๓/๔๓๑, สี.นวฏี. ๒/๒๓๐

อัจฉริยธรรมอีก ๔ คือความสวย, ไฟธาตุดี, เทวดารักษาในทิศทั้ง ๔, ท่องเที่ยวไปในอากาศได้.

ราชา โหติ จกฺกวตฺตีติ จตูหิ **อจฺฉริยธมฺเมหิ**, สงฺคหวตฺถูหิ จ โลกํ รญฺชนโต ราชา.

(ที.อฏ. ๑/๒๒๒, ม.อฏ. ๓/๒๕๑)

ปาฐะว่า **ราชา โหติ จกฺกวตฺติ** (เป็นพระราชาจักรพรรดิ) ความว่า ชื่อว่าพระราชา เพราะอรรถว่าทำให้ชาวโลกยินดีด้วย **สภาวะอันน่าอัศจรรย์** (อัจฉริยธรรม) ๔ และสังคหวัตถุ ๔ อย่าง.

อภิรูปตา ทีฆายุกตา อปฺปาตงฺกตา พฺราหฺมณาทีนํ ปิยมนาปตาติ อิเมหิ จตูหิ อจฺฉริยสภาเวหิ. ทานํ, ปิยวจนํ, อตฺถจริยา, สมานตฺตตาติ อิเมหิ จตูหิ สงฺคหวตฺถูหิ. รญฺชนโตติ ปีติชนนโต. (ที.ฏี. ๑/๒๙๒)

(ชื่อว่าพระราชาเพราะทำให้ชาวโลกยินดี) ด้วยสภาวะอันน่าอัศจรรย์ (อัจฉริยธรรม) ๔ เหล่านี้ คือ ความมีรูปร่างงดงาม (สวย), ความมีอายุยืน, ความไม่มีโรค, ความเป็นที่รักที่ชอบใจของตระกูลพราหมณ์เป็นต้น และด้วยสังคหวัตถุ ๔ เหล่านี้คือทาน (การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่) ปิยวาจา (พูดจาน่ารักน่านับถือ) อัตถจริยา (บำเพ็ญประโยชน์) สมานัตตตา (ความมีตนเสมอคือทำตัวให้เข้ากันได้ ไม่ถือตัว ร่วมสุข ร่วมทุกข์).
บทว่า **รญฺชนโต** แปลว่า เพราะอรรถว่า ทำให้ชาวโลกเกิดความอิ่มเอิบใจ (ยินดี).

จตูหิ อจฺฉริยธมฺเมหีติ อภิรูปตา, ทีฆายุกตา, อปฺปาพาธตา, พฺราหฺมณคหปติกานํ ปิยมนาปตาติ อิเมหิ จตูหิ อจฺฉริยสภาวภูตาหิ อิทฺธีหิ. (สี.นวฏี. ๒/๒๒๙)

สองบทว่า **จตูหิ อจฺฉริยธมฺเมหิ** (ด้วยสภาวะอันน่าอัศจรรย์ ๔) คือ ด้วยฤทธิ์อันมีสภาวะน่าอัศจรรย์ (อัจริยภาพ) ๔ เหล่านี้ คือ ความมีรูปร่างงดงาม (สวย), ความมีอายุยืน, ความไม่มีโรค, ความเป็นที่รักที่ชอบใจของตระกูลพราหมณ์และตระกูลคฤหบดี.

(๒) (ติ) ผู้มีธรรมน่าอัศจรรย์ (พุทธเจ้า).

อจฺฉริยธมฺมา หิ พุทฺธา ภควนฺโต. เตสํ สา อจฺฉริยธมฺมตา เทวตฺตภาเว จิตานิ โลเก น ปากฏา โหติ ยถา มนุสฺสภูตานิ. เทวภูเต หิ สมฺมาสมฺพุทฺเธ ทิสฺสมานํ พุทฺธานุภาวํ เทวานุภาวโตว โลเก ทหติ น พุทฺธานุภาวโต. ตถา สติ “อยํ สมฺมาสมฺพุทฺโธติ นาธิมุจฺจติ น สมฺปสีทติ อิสฺสรกุตฺตคฺคาหํ น วิสฺสชฺเชติ เทวตฺตภาวสฺส จ จิรกาลาวฏฺฐานโต เอกจฺจสสฺสตวาทโต น ปริมุจฺจติ. (อ.ฏี. ๑/๑๒๓)

แท้จริง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เป็น**ผู้มีธรรมน่าอัศจรรย์**. ความที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นผู้มีธรรมน่าอัศจรรย์ ไม่ปรากฏในโลกของเหล่าสัตว์ผู้ดำรงอยู่ในอัตภาพเทวดา เหมือนปรากฏในโลกของเหล่าสัตว์ผู้เป็นมนุษย์. จริงอยู่ สัตว์ผู้ดำรงอยู่ในอัตตภาพของเทวดา ยอมรับพุทธานุภาพซึ่งปรากฏในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นเทพ (วิสุทธิเทพ) (แต่) ไม่ยอมรับโดยพุทธานุภาพ. เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสว่าผู้นี้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ไม่ยอมสละความยึดถือว่า (อัตตาและโลก[สัตว์และสังขาร]) มีผู้เป็นใหญ่บันดาลขึ้น ย่อมไม่พ้นไปจากฐานะ (ภูมิ) ที่ถูกกำหนด (ขอบเขต) แห่งอัตตภาพของเทวดาชั่วกาลนาน และ (ไม่พ้นไป) จากความเห็นผิดว่า (อัตตาและโลก[สัตว์และสังขาร])บางอย่างเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้.

อจฺฉริยธมฺมสมนฺนาคต (ติ)

[อจฺฉริยธมฺม + สมนฺนาคต]

ผู้ประกอบด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ.

เอวํ วุตฺเต, อายสฺมา อานนฺโท เต ภิกฺขู เอตทโวจ “อจฺฉริยา เจว อาวุโส ตถาคตา **อจฺฉริยธมฺมสมนฺนาคตา** จ อพฺภุตา เจว อาวุโส ตถาคตา อพฺภุตธมฺมสมนฺนาคตา จาติ.

(ม.๓/๑๖๐, สํ.๓/๒๔๗)

เมื่อภิกษุเหล่านั้นสนทนากันอย่างนี้แล้ว ท่านพระอานนท์ ได้กล่าวกับภิกษุเหล่านั้นว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลาย น่าอัศจรรย์จริง และ**ประกอบด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์**จริงว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลาย ไม่เคยปรากฏ และประกอบด้วยธรรมอันไม่เคยปรากฏ (มาก่อน).

อจฺฉริยปุริส (ปุ)

[อจฺฉริย + ปุริส]

อัจฉริยบุรุษ, บุรุษน่าอัศจรรย์.

ตาปโส โพธิสตฺตสฺส ลกฺขณสมฺปตฺตึ ทิสฺวา ภวิสฺสติ นุ โข พุทฺโธ, อุทาหุ น ภวิสฺสตีติ

อาวชฺเชตฺวา อุปธาเรนฺโต นิสฺสํสยํ พุทฺโธ ภวิสฺสตีติ อนาคตํสญาเณน ญตฺวา **อจฺฉริย-ปุริโส** อยนฺติ สิตํ อกาสิ.

(พุทฺธวํส.อฏ. ๓๒๓)

ดาบส (กาลเทวิลดาบส) เห็นลักษณะสมบัติ [พระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ และอนุพยัญชนะ ๘๐]ของพระโพธิสัตว์แล้ว ใคร่ครวญอยู่ว่า ผู้นี้จักเป็นพระพุทธเจ้า หรือไม่เป็นหนอ พิจารณาทบทวน รู้ได้ด้วยอนาคตังสญาณว่า จักเป็นพระพุทธเจ้าอย่างไม่ต้องสงสัย จึงทำอาการแย้มว่าผู้นี้เป็น**อัจฉริยบุรุษ** (บุรุษน่าอัศจรรย์).

อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาต (ติ)

[อจฺฉริย + อพฺภุต + จิตฺต + ชาต]

เกิดความอัศจรรย์ใจและประหลาดใจ. เกิดความอัศจรรย์ใจ ประหลาดใจ และดีใจ (มีใจเต็มไปด้วยความสนเท่ห์และความประหลาดใจ, มีความประหลาดมหัศจรรย์ใจ)

อถ โข สกฺโก จ เทวานมินฺโท เวสฺสวโณ จ มหาราชา เทวา จ ตาวตึสา **อจฺฉริยพฺภุต-จิตฺตชาตา** อเหสุ อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ สมณสฺส มหิทฺธิกตา มหานุภาวตา, ยตฺร หิ นาม ทิพฺพภวนํ ปาทงฺคุฏฺฐเกน สงฺกมฺเปสฺสติ สมฺปกมฺเปสฺสติ สมฺปเวเธสฺสตีติ.

(ม. ๑/๓๒๐,๔๐๖, สํ. ๑/๑๕๘)

ทันใดนั้น ท้าวสักกะจอมเทพ ท้าวเวสวัณมหาราชและพวกเทพชั้นดาวดึงส์ **เกิดความอัศจรรย์ใจและประหลาดใจ** กล่าวกันว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย น่าอัศจรรย์จริง น่าประหลาดจริง (ไม่เคยปรากฏ) พระสมณะมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ใช้นิ้วหัวแม่เท้ากดทิพยพิภพเขย่าให้สั่นสะท้านหวั่นไหวได้.

อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาตาติ อโห อจฺฉริยํ, อโห อพฺภุตนฺติ เอวํ สญฺชาตอจฺฉริยอพฺภุตา เจว สญฺชาตตุฏฺฐิโน จ อเหสุํ อุปฺปนฺนพลว-โสมนสฺสา. (ม.อฏ. ๒/๒๐๔)

บทว่า **อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาตา** (เกิดความอัศจรรย์ใจและประหลาดใจ) ความว่า ได้เป็นผู้เกิดความอัศจรรย์ใจและความประหลาดใจอย่างนี้ว่า โอหนอ น่าอัศจรรย์ โอหนอ น่าประหลาดใจ และเกิดความยินดี คือ เกิดโสมนัสอย่างแรงกล้า.

อจฺฉริยพฺภุตนฺติ ปททฺวเยนปิ วิมฺหยนากาโรว วุตฺโต, ตสฺมา สญฺชาตํ อจฺฉริยพฺภุตํ วิมฺหยนา-กาโร เอเตสนฺติ สญฺชาตอจฺฉริยอพฺภุตา, ตถา ปวตฺตจิตฺตุปฺปาทา. อจฺฉริยพฺภุตเหตุกา สญฺชาตา ตุฏฺฐิ เอเตสนฺติ สญฺชาตตุฏฺฐิโน.

(ม.ฏี. ๒/๒๒๗)

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงอาการคือความความน่าพิศวงนั่นเทียว แม้ด้วยสองบทว่า อจฺฉริยพฺภุตํ เหตุนั้น จึงชื่อว่า สัญชาตอัจฉริย-อัพภุตะ เพราะเกิดความอัศจรรย์และความประหลาดใจ คือ อาการน่าพิศวง. (แม้) จิตตุป-บาทก็เป็นไปเช่นนั้น. ชื่อว่าสัญชาตตุฏฐิ เพราะเกิดความยินดีอันมีความอัศจรรย์และความประหลาดใจเป็นเหตุ.

อจฺฉริยชาตาติ สญฺชาตอจฺฉริยา.

(ม.ฏี. ๒/๓๒๙)

บทว่า **อจฺฉริยชาตา** คือ ผู้เกิดความอัศจรรย์ใจ. (สัญชาตตัทธิต)

หมายเหตุ:- หากดูตามคำอธิบายในอรรถกถา บทว่า อจฺฉริยพฺภุตชาต ในพระบาลีควรมีรูปว่า อจฺฉริยพฺภุตวิตฺตชาต เพราะ วิตฺต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ตุฏฺจิ ศัพท์ ดู ฐาน. คาถา ๘๗ ดูแม้ใน อพฺภุตวิตฺตชาต
(สำ. ๑/๑๘๐, สำ.ฏี. ๑/๒๗๘)

อจฺฉริยพฺภุตชาต (ติ)

[อจฺฉริยพฺภุต + ชาต]

เกิดความอัศจรรย์ใจและประหลาดใจ.

อถ ราชา คงฺคาย อาวฏฺฏอูมิเวคชนิตํ หลาหลสทฺทํ สุตฺวา วิมฺหิโต **อจฺฉริยพฺภุตชาโต** อมจฺเจ เอวมาห 'กิสฺสายํ ภเณ มหาคงฺคา ปฏิโสตํ สนฺทตีติ? 'พนฺธุมตี มหาราช คณิกา ตว วจนํ สุตฺวา สจฺจกิริยํ อกาสิ, ตสฺสา สจฺจกิริยาย มหาคงฺคา อุทฺธมฺมุขา สนฺทตีติ.

(มิลินฺท.๑๒๕)

ลำดับนั้น พระราชาพอได้ทรงสดับเสียงดังสนั่นที่เกิดขึ้นเพราะแรงคลื่นที่ม้วนตัวซัดกลับมาก็ทรงหวั่นพระทัย ทรง**เกิดความอัศจรรย์และความประหลาดพระทัย** (แปลกพระทัย) จึงรับสั่งกับพวกอำมาตย์ว่า นี่แน่ะพนาย เพราะเหตุไร มหาคงคานี้จึงไหลทวนกลับเล่า ?

พวกอำมาตย์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หญิงคณิกาชื่อพันธุมดีได้ทราบรับสั่งของพระองค์ จึงได้ทำสัจจกิริยา เพราะสัจจกิริยาของนาง มหาคงคานี้จึงม้วนตัวไหลย้อนกลับมา พระเจ้าข้า.

อจฺฉริยพฺภุตสุตฺต (น)

[อจฺฉริยพฺภุต + สุตฺต]

พระสูตรว่าด้วยอัจฉริยอัพภุตธรรม,
อัจฉริยอัพภุตสูตร.
อุปริปัณณาสก์บาลี, วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๓, ม. ๓/๑๕๙-๑๖๕.

เอวํ เม สุตนฺติ **อจฺฉริยพฺภุตสุตฺตํ**.

(ม.อฏ. ๔/๑๑๙)

พระสูตรซึ่งว่าด้วยอัจฉริยอัพภุตธรรมของพระพุทธองค์มีคำเริ่มต้นว่า ข้าพเจ้า ได้สดับมาอย่างนี้.

[อัจฉริยัพภูตธัมมสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยอัจฉริยัพภูตธรรมของพระพุทธองค์ คำว่าอัจฉริยัพภูตธรรม หรืออัจฉริยอภูตธรรม แปลว่า ความอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ หมายถึงคุณลักษณะพิเศษเฉพาะไม่ปรากฏทั่วไป พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอานนท์แสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภเรื่องที่ภิกษุเหล่านั้นสนทนากันค้างไว้ เหตุเกิดของพระ สูตรนี้จัดอยู่ในประเภทอัตถุปัตติกะ

ใจความสำคัญของพระสูตรนี้มีโดยย่อว่า วันหนึ่ง หลังจากกลับจากบิณฑบาตและฉันภัตตาหารแล้ว ภิกษุจำนวนมาก นั่งสนทนากันที่หอประชุมว่า น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏที่พระผู้มีพระภาคทรงมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ทรงสามารถระลึกถึงพระประวัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในอดีตได้แจ่มแจ้งทั้งหมด ท่านพระอานนท์ซึ่งร่วมอยู่ในที่ประชุมนั้นก็ได้กล่าวเสริมว่า พระตถาคตทั้งหลาย ทรงเป็นผู้น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏมาก่อนและทรงประกอบ ด้วยธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏมาก่อน ครั้นสนทนาถึงตรงนี้ พระผู้มีพระภาคเสด็จมาสู่ที่ประชุมนั้น ตรัสถามว่าสนทนากันเรื่องอะไร เมื่อท่านพระอานนท์กราบทูลให้ทรงทราบ จึงรับสั่งให้ท่านอธิบายธรรมอันน่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏของพระองค์ให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง เพื่อจดจำไว้ ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลรายงาน ความน่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏของพระองค์ ๑๙ ประการที่ได้สดับรับฟังมาเฉพาะพระพักตร์ เมื่อกราบทูลจบ พระองค์ทรงเพิ่มประการที่ ๒๐ ให้รวมเป็นอัจฉริยัพภูตธรรม ๒๐ ประการ และรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายจดจำไว้

อัจฉริยัพภูตธรรมนี้ บางส่วนพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในมหาปทานสูตร (ที.ม. (แปล) ๑๐/๑๗-๓๒/๑๐-๑๕) มีชื่อเรียกตอนนั้นว่า โพธิสตฺตธมฺมตา คือธรรมดาของพระโพธิสัตว์ มี ๑๖ ประการและตรัสเล่าถึงความอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏของพระองค์ ๕ ประการที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ ซึ่งเป็นข้อความตอนหนึ่งในมหาปรินิพพานสูตร (ที.ม. (แปล) ๑๐/๑๗๐-๑๗๑/๑๑๗-๑๑๘) ที่ท่านพระอานนท์กราบทูลรายงานว่า ได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์ คงหมายถึงที่ตรัสไว้ในพระสูตรทั้งสองนี้ด้วย. บทนำพระไตรปิฎก มจร.]

อจฺฉริยพฺภุตสุตฺตวณฺณนา (ถี)

[อจฺฉริยพฺภุตสุตฺต + วณฺณนา]

อรรถกถาแห่งอัจฉริยอัพภุตสูตร.

(ม.อฏ. ๔/๑๑๙-๑๓๕)

อจฺฉริยภาว (ปุ)

[อจฺฉริย + ภาว]

ความน่าอัศจรรย์,

ความเป็นเหตุน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ.

อตฺตโน วิมานสฺส **อจฺฉริยภาวํ** เตหิ กถาเปตุกาโม ปุจฺฉติ. (วิมาน.อฏ. ๓๑๗)

เทพบุตรประสงค์จะให้พ่อค้าเหล่านั้น กล่าวถึง**ความน่าอัศจรรย์**แห่งวิมานของตน จึงถาม.

อจฺฉริยมนุสฺส (ปุ)

[อจฺฉริย + มนุสฺส]

โวหารตฺถ (แปลว่า) อัจฉริยมนุษย์, มนุษย์ผู้น่าอัศจรรย์ – น่าประหลาดใจ - น่าแปลกใจ.

(ก) อัจฉริยมนุษย์ (มนุษย์ผู้เกิดในกาลบางครั้งบางสมัย, มนุษย์ผู้สร้างสมบารมี). (สทฺทตฺถ, อธิปฺปายตฺถ)

เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ **อจฺฉริยมนุสฺโส**. กตโม เอกปุคฺคโล? ตถาคโต อรหं สมฺมาสมฺพุทฺโธ. อยं โข ภิกฺขเว เอกปุคฺคโล โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ **อจฺฉริยมนุสฺโส**ติ. (อ. ๑/๒๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นหนึ่งเดียว เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็น**อัจฉริยมนุษย์** บุคคลผู้เป็นหนึ่งเดียว คือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า บุคคลผู้เป็นหนึ่งเดียวนี้แล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็น**อัจฉริยมนุษย์**.

เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา โลเก อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชนฺติ **อจฺฉริยมนุสฺสา**. กตเม เทฺว? ตถาคโต จ อรหं สมฺมาสมฺพุทฺโธ, ราชา จ จกฺกวตฺตี. (อ. ๑/๗๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๒ จำพวกนี้ เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็น**อัจฉริยมนุษย์**. บุคคล ๒ จำพวกไหนบ้าง คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ.

[มีข้อสังเกตุว่า ข้อความในบาลีนี้มีลักษณะยกย่องตนเอง ตามนัยแห่งอลังการะ จัดว่าเป็นโอจิตยหีนโทษคือโทษทรามจากความเหมาะสม หมายถึงการอวดดีนั่นเอง ธรรมดาการยกย่องตนมิใช่วิสัยของคนดี แม้พุทธองค์ก็ตำหนิผู้ยกย่องตนไว้ในสุตตนิบาต วสลสูตร จะอย่างไรก็ตาม ข้อความในพระบาลีนี้ พระพุทธองค์ตรัสประกาศคุณของพระองค์เอง ถึงความเป็นอัจฉริยมนุษย์ การประกาศคุณเช่นนี้ก็เพื่อให้เวไนยชนเกิดศรัทธา แล้วตั้งใจฟังธรรมพร้อมทั้งปฏิบัติตามคำสั่งสอน การประกาศคุณของพระองค์จึงไม่เป็นโอจิตยหีนโทษแต่อย่างใด]

อจฺฉริยมนุสฺโสติ อจฺฉริโย มนุสฺโส. อจฺฉริยนฺติ อนฺธสฺส ปพฺพตาโรหณं วิย นิจฺจं น โหตีติ อตฺโถ. อยं ตาว สทฺทนโย.

(อ.อฏ. ๑/๘๘)

บทว่า **อจฺฉริยมนุสฺโส** (เป็นอัจฉริยมนุษย์) ได้แก่ เป็นมนุษย์ผู้น่าอัศจรรย์ อธิบายว่า บทว่า **อจฺฉริยं** (น่าอัศจรรย์) ได้แก่ ไม่มีอยู่เป็นนิจ (เป็นประจำ) เหมือนการขึ้นไปสู่บรรพตของคนตาบอด (เช่นคนตาบอดขึ้นเขา). นัยแห่งศัพท์ก็เท่านี้.

นิจฺจं น โหตีติ อภิณฺหปฺปวตฺติกึ น โหติ กทาจิเทว สมฺภวโต. (อ.ฏี. ๑/๓๖)

ปาฐะว่า **นิจฺจं น โหติ** (ไม่มีอยู่เป็นนิจ) คือ ไม่เป็นไปเป็นประจำ เพราะเกิดขึ้นเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น.

อจฺฉริยมนุสฺสาติ อาจิณฺณมนุสฺสา อพฺภุตมนุสฺสา. (อ.อฏ. ๒/๕๑)

บทว่า **อจฺฉริยมนุสฺสา** (เป็นอัจฉริยมนุษย์) ความว่า เหล่ามนุษย์ผู้สร้างสมบารมี ชื่อว่ามนุษย์น่าอัศจรรย์ (น่าประหลาดใจ).

[อัจฉริยมนุษย์ หมายถึง มนุษย์ที่ประกอบด้วยคุณธรรมที่น่าอัศจรรย์เป็นอันมาก หรือเป็นมนุษย์ ผู้ได้สั่งสมบารมีมาแล้วโดยลำดับ ซึ่งยากที่ใครจะสั่งสมได้ เช่น ให้ทานในชาติที่

เป็นพระเวสสันดร แล้วถือปฏิสนธิในภพดุสิต ทรงรับคำอ้อนวอนของเทวดา เปิดวันมหาวิโลกนะ ๕ ถือปฏิสนธิในตระกูลมีโภคะมาก แม้ในวันถือปฏิสนธิและในวันประสูติ ก็ให้โลกธาตุหวั่นไหว เสด็จดำเนินได้ ๗ ก้าว ทรงเศวตฉัตรทิพย์ บันลือสีหนาทว่า "เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก" เมื่อญาณแก่เต็มที่ก็ทรงสละราชสมบัติออกผนวชและได้ ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ (องฺ.เอกก.อ. ๑/๑๗๒/๑๐๒)

อัจฉริยมนุษย์ หมายถึง เป็นบุคคลที่หาได้ยากไม่ปรากฏทั่วไป (องฺ.ทุก.อ. ๒/๕๔/๕๘)]

(ข) อัจฉริยมนุษย์ (ผู้สมควรแก่การดีดนิ้วมือ = ปรบมือ, ผู้สมควรมองดู).

อยํ ปน อฏฺฐกถานโย อจฺฉราโยคฺโคติ อจฺฉริโย, อจฺฉรํ ปหริตฺวา ปสฺสิตพฺโพติ อตฺโถ.

(อ.อฏ. ๑/๘๘)

ส่วนนัยแห่งอรรถกถามีดังนี้ ชื่อว่า อัจฉริยะ (น่าอัศจรรย์) เพราะอรรถว่า ควรต่อการดีดนิ้วมือ อธิบายว่า ควรปรบมือแล้วมองดู (ด้วยความประหลาดใจ).

เยภุยฺเยน มนุสฺสา อจฺฉริยํ ทิสฺวา อจฺฉรํ ปหรนฺติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ อจฺฉรํ ปหริตฺวา ปสฺสิตพฺโพติ. (อ.ฏี. ๑/๑๓๖)

ส่วนมากพวกมนุษย์ เห็นความอัศจรรย์แล้วก็พากันปรบมือ. พระอรรถกถาจารย์ หมายเอากิริยาการปรบมือนั้น จึงกล่าวว่า ควรปรบมือแล้วมองดู (ด้วยความประหลาดใจ).

(ค) อัจฉริยมนุษย์ (ผู้มีคุณธรรมอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น).

เอวมาทิ สพฺพํ น อญฺญสฺส กสฺสจิ อาจิณฺณํ, สพฺพญฺญุพุทฺธสฺเสว อาจิณฺณํ. เอวํ อาจิณฺณมนุสฺโสติปิ **อจฺฉริยมนุสฺโส**. (อ.อฏ. ๑/๘๘)

(เพราะฉะนั้น) ความน่าอัศจรรย์ทั้งหมดดังที่กล่าวมาอย่างนี้เป็นต้น ใครๆ อื่นมิได้เคยสั่งสมมาเลย พระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้นสั่งสมมา ชื่อว่า **อัจฉริยมนุษย์** เพราะเป็นมนุษย์ที่เคยสั่งสมมาบ้าง เพราะเป็นมนุษย์ผู้น่าอัศจรรย์บ้าง ดังพรรณนามาฉะนี้.

อปิจ อาทิโต ปภุติ อภินีหาราวโห, ตโต ปรมฺปิ อนญฺญสาธารเณ คุณธมฺเม อาจิณฺณวาติ อจฺฉริโยติ อาห อาจิณฺณมนุสฺโสติปิ **อจฺฉริยมนุสฺโส**ติอาทิ. (อ.ฏี. ๑/๓๖)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **มนุษย์อัศจรรย์** เพราะมีความปรารถนาที่ตั้งไว้แต่เดิม (มโนปณิธาน) ต่อจากนั้นมาก็ได้สั่งสมคุณธรรมอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เป็นมนุษย์ที่เคยสั่งสมมาบ้าง เพราะเป็นมนุษย์ผู้น่าอัศจรรย์บ้างเป็นต้น.

(ฆ) อัจฉริยมนุษย์ (มนุษย์ผู้ไม่เกิดบ่อยนัก - เกิดในกาลบางครั้ง).

พหุโส โลเก น จิณฺณา น ปวตฺตา มนุสฺสาติ อาจิณฺณมนุสฺสา. กทาจิเทว หิ เนสํ โลเก นิพฺพตฺติ. (อ.ฏี. ๒/๔๕)

ชื่อว่า อาจิณณมนุสสะ เพราะอรรถว่า เป็นมนุษย์ที่ไม่เกิดในโลกบ่อยนัก. แท้จริง บุคคล

เหล่านั้น เกิดในโลกเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น.

[มีข้อสังเกตว่า ตามพรรณนาของฎีกานี้ ในอรรถกถาต้องเป็น อจิณฺณมนุสฺส อีกนัยหนึ่ง น่าจะต้องมีการทีฆะ อ เป็น อา ตามวากยะ กทาจิเทว เป็นต้น อรรถนี้และ (ก) ไม่ต่างกัน]

(ง) อัจฉริยมนุษย์ (มนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ – น่าประหลาดใจ).

อปิจ ตถาคตสฺส ภิกฺขเว อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาตุภาวา จตฺตาโร อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา ปาตุภวนฺตีติ เอวมาทีหิ อเนเกหิ อจฺฉริยพฺภุตธมฺเมหิ สมนฺนาคตตฺตาปิ **อจฺฉริยมนุสฺโส**. อาจิณฺณมนุสฺโสติปิ **อจฺฉริยมนุสฺโส**.

(อ.อฏ. ๑/๘๘)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัจฉริยมนุษย์ (มนุษย์ผู้มีคุณอันน่าอัศจรรย์) แม้เพราะประกอบด้วยธรรมซึ่งน่าอัศจรรย์ไม่เคยมีหลายประการเป็นต้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยมี (อัจฉริยอัพภุตธรรม) ๔ ประการ ย่อมปรากฏ เพราะความปรากฏของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

(อนึ่ง) ชื่อว่า อัจฉริยมนุษย์ แม้เพราะเป็นมนุษย์ที่เคยสั่งสม (บารมี) มาบ้าง.

สมนฺนาคตตฺตาติ เอเตน อจฺฉริยา คุณธมฺมา เอตสฺมึ สนฺตีติ อจฺฉริโยติ ทสฺเสติ.

(อ.ฏี. ๑/๑๓๖)

ด้วยบทว่า **สมนฺนาคตตฺตา** นั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า คุณธรรมทั้งหลายอันน่าอัศจรรย์มีอยู่ในตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อัจฉริยะ (ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์)

อจฺฉริยมนุสฺสภาว (ปุ)

[อจฺฉริยมนุสฺส + ภาว]

ความเป็นมนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ.

ตถา ทุลฺลภปาตุภาวโต **อจฺฉริยมนุสฺสภาวโต** พหุชนหิตสุขาวหโต อทุติยอสหายาทิภาวโต จ ภควา โลเก อคฺโคติ วุจฺจติ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๖๘)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านเรียกว่า เป็นผู้เลิศในโลก เพราะมีปรากฏการณ์ที่หาได้ยาก เพราะ**ความเป็นมนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์** เพราะนำมาซึ่งหิตสุขแก่คนหมู่มาก และเพราะความเป็นผู้ไม่เป็นที่สอง (ของใคร) และไม่มีใครเป็นสหาย เป็นต้น.

[พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้มีคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ และไม่เป็นที่สองของใคร คือ จะไม่เกิดพร้อมกันสองพระองค์ในโลกธาตุเดียวกัน ด้วยเหตุผลดังนี้:-

เพราะเป็นบุคคลผู้น่าอัศจรรย์ ถ้าเกิดพร้อมกันสองพระองค์ก็จะไม่ใช่บุคคลน่าอัศจรรย์

เพราะการแสดงธรรมไม่มีความต่างกัน โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงแสดงธรรมที่จำแนกเป็นสติปัฏฐานเป็นต้น

ใด แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ก็พึงแสดงธรรมนั้นเช่นเดียวกัน

เพราะอาจมีการโต้เถียงกันด้วยคำว่า พระพุทธเจ้าของเราน่าเลื่อมใส เหมือนศิษย์ของอาจารย์หลายท่านพึงโต้เถียงกัน]

อจฺฉริยรูป (ติ)

[อจฺฉริย + รูป]

มีสภาพน่าอัศจรรย์, มีรูปน่าอัศจรรย์, มีทีท่าน่าอัศจรรย์.

มหาชโน **อจฺฉริยรูปํ** กิร ปาฏิหาริยํ ภวิสฺสตีติ ปสฺสิสฺสาม นนฺติ ฆรทฺวารานิ ฉฑฺเฑตฺวา สตฺถารา สทฺธึเยว อคมาสิ. (ชา.อฏ. ๔/๒๖๔)

มหาชนฟังถ้อยคำของพวกภิกษุเหล่านั้นแล้วคิดว่า พระปาฏิหาริย์จักมี**สภาพอัศจรรย์**เป็นไฉน พวกเราต้องไปดูปาฏิหาริย์นั้น แล้วปิดประตูเรือนไปกับพระศาสดา เลยทีเดียว.

ดู อจฺเฉรูป, อจฺฉริยสภาว

อจฺฉริยสภาว (ปุ)

[อจฺฉริย + สภาว]

(๑) สภาพอันน่าอัศจรรย์.

ดู อรรถแห่ง อจฺฉริยธมฺม (๑)

(๒) (ติ) มีสภาพอันน่าอัศจรรย์.

ดู อจฺเฉรรูป

อจฺฉริยสุตฺต (น)

[อจฺฉริย + สุตฺต] อัจฉริยสูตร.

อัจฉริยสูตร (สูตรแสดงเรื่องน่าอัศจรรย์). สพายตนวรรค สังยุตตนิกายบาลี สังยุตที่ ๙ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๑๙. สำ. ๒/๕๔๒ (ในสังยุตตนิกาย ไม่มีชื่ออัจฉริยสูตร แต่รู้ได้ว่าเป็นอัจฉริยสูตร ก็โดยอุทานคาถาของวรรคที่ ๒ ว่า อจฺฉริยญฺจ อพฺภุตํ เป็นต้น โดยมีอาทิศัพท์ในอนาสวาทิสูตร เป็นตัวบอก). สำ. ๓/๓๒

ดูแม้อรรถแห่ง อจฺฉริย (๑) (ฉ).

อจฺฉริยาจินฺเตยฺยมหานุภาวา (ติ)

[อจฺฉริย + อจินฺเตยฺย + มหานุภาว]

มีอานุภาพมากอันน่าอัศจรรย์และเป็นอจินไตย (อันใครๆ ไม่พึงคิด) หมายถึงพระพุทธเจ้า.

อจฺฉริยาจินฺเตยฺยมหานุภาโว อธิสีล-อธิจิตฺตานํ ปรมุกฺกํสปารมิปฺปตฺโต ภควา ปจฺจยากาเร จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสมุเขน มหาวชิรญาณํ เปเสตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ. (ที.ฏี. ๑/๑๑, สี.นวฏี. ๑/๑๙)

พระผู้มีพระภาค ทรง**มีอานุภาพมากน่าอัศจรรย์และเป็นอจินไตย** (อันใครๆ ไม่พึงคิด) บรรลุถึงฝั่งพระบารมีอันยอดเยี่ยมสูงสุดแห่งอธิศีลและอธิจิต ยังมหาวชิรญาณ (ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร) จำนวน ๒๔ แสนโกฏิ (๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิ) ให้หยั่งลงในปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท) บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ.

อจฺฉริยาทิภาว (ปุ)

[อจฺฉริยาทิ + ภาว]

ความเป็นเหตุอันน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจเป็นต้น.

อจฺฉริยาทิภาเวปิ เอเสว นโย.

(อิติวุต.อฏ. ๒๖๙)

แม้ใน**ความเป็นเหตุอันน่าอัศจรรย์เป็นต้น** ก็มีนัยนี้นั่นเทียว.

อจฺฉรูปม (ติ)

[อจฺฉรา + อุปมา]

ดุจนางอัปสร - เทพอัปสร - เทพธิดา.

มีนางอัปสรเป็นอุปมา. เปรียบด้วยนางอัปสร.

เทวี วิย **อจฺฉรูปมา**

มชฺเฌ นาริคณสฺส โสภสิ

กึ กมฺมมกาสิ ภทฺทกํ

เกนาสิ วณฺณวตี สุโกสเล. (ชา. ๑/๑๗๓)

(พระราชาตรัสกับพระราชเทวีว่า)

ดูก่อนแม่นางผู้เลอโฉม พระนางงดงาม ท่ามกลางหมู่นารี**ดุจเทพอัปสร** พระนางได้ทำกรรมดีอะไรไว้ เพราะเหตุไรเล่า จึงมีพระฉวีวรรณงดงามยิ่งนัก.

ภทฺเท สุโกสเล โกสลรญฺโญ สุธีเต ตฺวํ รูปสมฺปตฺติยา **อจฺฉรูปมา** ติทสปุเร สกฺกสฺส เทวรญฺโญ อญฺญตรา เทวธีตา วิย อิมสฺส นารีคณสฺส มชฺเฌ โสภสิ. ปุพฺเพ กึ นาม ภทฺทกํ กลฺยาณกมฺมํ อกาสิ เกนาสิ การเณน เอวํวณฺณวตี ชาตา. (ชา.อฏ. ๓/๓๙๒)

ดูก่อนแม่นางผู้เลอโฉมชาวโกศลคนสวย คือผู้เป็นพระราชธิดาคนสวย ของพระเจ้าโกศล เธอเปรียบ**ดังเทพอัปสร** โดยรูปสมบัติ สวยงามเหลือเกิน ในท่ามกลางหมู่นารีนี้ เหมือนเทพธิดาตนใดตนหนึ่ง ของท้าวสักกเทวราชในสรวงสวรรค์. สมัยก่อน เธอได้ทำกรรมดีงามชื่ออะไรไว้ เพราะเหตุอะไร เธอจึงมีผิวพรรณงามอย่างนี้.

อจฺฉเร (กฺริ/อา)

[อาส + อ + อนฺติ]

ย่อมอยู่ (อยู่ด้วยอิริยาบถ ๔), นั่ง, พัก.

อาส (อุปเวสเน=เข้าไป) + อ + อนฺติ แปลง สฺ เป็น จฺฉ ด้วยการแบ่งสูตร (ทฺวิธากรณโยควิภาคว่า จฺโฉ วา ในสูตรว่า อิสุยมูนมนฺโต จฺโฉ วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ, แปลง อนฺติ วิภัตติเป็น เร ด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น (กจ. ๕๑๗).

มีข้อสังเกตว่า มติของกัจจายนไวยากรณ์ให้แปลง อนฺติ และ อนฺเต ที่เป็นปฐมบุรุษพหูพจน์ เป็น เร เมื่อวิภัตติดังกล่าวอยู่หลังสระเสียงสั้นที่มีครุอยู่หน้า เช่น คจฺฉ + อนฺติ = คจฺฉเร ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (๖.๗๔) กล่าวว่า คุรุปุพฺพา รสฺสา เร นฺเตนฺตีนํ (แปลง นฺเต และ นฺติ ท้ายรัสสสระที่มีครุอยู่หน้าเป็น เร) ตามนัยนี้ให้แปลง นฺเต และ นฺติ ของ อนฺเต, อนฺติ, สฺสนฺเต, สฺสนฺติ เป็น เร จึงมีรูปในภวิสสันติวิภัตติว่า ภวิสฺสเร, คมิสฺสเร

จะเห็นได้ว่ามติของโมคคัลลานไวยากรณ์ในเรื่องนี้ครอบคลุมกว้างขวางกว่ามติของกัจจายนไวยากรณ์.

เต นูน ปุตฺตกา มยฺหํ
กปณาย วรากิยา
สายํ สเวสนากาเล
ขีรปีตาว **อจฺฉเร**. (ชา.๒/๓๕๗)

(พระนางมัทรีรำพึงว่า)
ลูกน้อยเหล่านั้นของเราเป็นกำพร้าน่าสงสาร ในเวลาเย็นเป็นเวลากินเวลาดื่มก็จัก**นั่งคอย**เหมือนลูกเนื้อที่กำลังดื่มนมเป็นแน่แท้.

อจฺฉลาขารสวณฺณ (ติ)

[อจฺฉ^{๒} + ลาขา + รส + วณฺณ]
มีสีดังน้ำครั่งใส.

โลหิตนฺติ เทฺว โลหิตานิ สนฺนิจิตโลหิตญฺจ สสรณโลหิตญฺจ. ตตฺถ สนฺนิจิตโลหิตํ วณฺณโต นิปกฺกพหลลาขารสวณฺณํ. สสรณโลหิตํ **อจฺฉลาขารสวณฺณํ**. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๓)

โลหิต ในบทว่า โลหิตํ นี้ มี ๒ อย่าง คือ โลหิตข้น ๑ โลหิตจาง ๑ ในโลหิต ๒ อย่างนั้น โลหิตข้น โดยสี มีสีดังน้ำครั่งข้นแก่ไฟ โลหิตจาง**มีสีดังน้ำครั่งใส**.

อจฺฉวส (น,ถี)

[อจฺฉ + วส] มันเหลวหมี.

อนุชานามิ ภิกฺขเว วสานิ เภสชฺชานิ **อจฺฉวสํ**, มจฺฉวสํ, สุสุกาวสํ สูกรวสํ, คทฺรภวสํ กาเล ปฏิคฺคหิตํ กาเล นิปฺปกฺกํ กาเล สสฏฺฐํ เตลปริโภเคน ปริภุญฺชิตุํ. (วิ. ๓/๒๙๑)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตมันเหลวที่เป็นยา คือ **มันเหลวหมี** มันเหลวปลา มันเหลวปลาฉลาม (โลมา) มันเหลวหมู มันเหลวลา ที่รับประเคนในกาล เจียวในกาล กรองในกาล แล้วฉันอย่างน้ำมัน [คือการบริโภคสัตตาหกาลิก].

[**สุสุกา** บางอาจารย์แปลว่า จระเข้ (สารตฺถ. ฏีกา (บาลี) ๓/๒๖๒/๓๖๗) ฉบับ PALI TEXT SOCIETY แปลศัพท์นี้ว่า จระเข้ (Book of the discipline past 4 P. 271) มหาวรรคฉบับภาษาพม่าแปลว่า ปลาโลมา

สุสุกาติ สมุทฺเท ภวา เอกา มจฺฉชาติ. กุมฺภีลาติปิ วทนฺติ.
มัจฉาชนิดหนึ่งอยู่ในมหาสมุทร ชื่อว่า สุสุกา (จระเข้) หรือเรียกว่า กุมภีล์ บ้าง]

อจฺฉวิปฺปสนฺนมณิวณฺณอุทก (ติ)

[อจฺฉ + วิปฺปสนฺน + มณิวณฺณ + อุทก]
ห้วงน้ำมีสีใสสะอาดดังแก้วมณี, ห้วงน้ำมีสีดังแก้วมณีใสแจ๋ว.

อุตฺตาโน คมฺภีโรภาโสติอาทีสุ ปุราณปณฺณรสสมฺภินฺนวณฺโณ กาฬอุทโก คมฺภีโรภาโส นาม, **อจฺฉวิปฺปสนฺนมณิวณฺณอุทโก** อุตฺตาโนภาโส นาม. (อ.อฏ. ๒/๓๒๗)

ในคำว่า อุตฺตาโน คมฺภีโรภาโส เป็นต้น ความว่า ห้วงน้ำดำ มีสีเจือด้วยน้ำใบไม้เก่าๆ ชื่อว่ามีเงาลึก. **ห้วงน้ำมีสีใสสะอาดดังแก้วมณี** ชื่อว่ามีเงาตื้น.

อจฺฉสิ (กฺริ/อา)

ดู อจฺฉติ

อจฺฉสุกฺข (ติ)

[อจฺฉ + สุกฺข] สดใสและแห้งแล้ง.

อจฺฉสุกฺขตา (ถี)

[อจฺฉสุกฺข + ตา]

ความเป็นสิ่งที่สดใสและแห้งแล้ง.

เทโวติ เมโฆ, ตสฺส **อจฺฉสุกฺขตาย** อากาสมิว ขายมานสฺส อนิมิตฺตคหฺชิตํ เทวทุนฺทุภิ นาม, ยํ อากาสทุนฺทุภีติปิ วทนฺติ. (วิมติ. ๑/๓๕)

เมฆ ชื่อว่า เทโว, เสียงคำรามไม่มีเหตุ[เสียงคำรามที่แห้งแล้ง]ของเมฆนั้น ปรากฏเหมือน[สีของ]อากาศ โดยความเป็นสิ่งที่สดใสและแห้งแล้ง ชื่อว่า เทวทุนฺทุภี (เภรีของทวยเทพ). บางอาจารย์กล่าวว่า อากาสทุนฺทุภิ (เภรีในอากาศ) บ้าง.

[กลองใหญ่ = ทุนฺทุภิ, เภริ. ธาน.๑๔๓]

สว่างไสว = อจฺฉ, ปสนฺน, วิมล. ธาน. ๖๗๐]

อจฺฉาทก (น)

[น + ฉาทก]

เบื่อ, ไม่อยากกิน (ไม่ชอบใจ).

ฉาทก = น + ฉที ธาตุ (อิจฺฉายํ ปรารถนา, พอใจ) + ณฺวุ. แปลง ณฺวุ เป็น อก.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู ตานิ ปณีต เภสชฺชานิ กาเล ปฏิคฺคเหตฺวา กาเล ปริภุญฺชนฺติ. เตสํ ยานิปิ ตานิ ปากติกานิ ลูขานิ โภชนานิ ตานิปิ นจฺฉาเทนฺติ, ปเคว เสเนสิตานิ เต เตน เจว สารทิเกน อาพาเธน ผุฏฺจา, อิมินา จ ภตฺตา-**จฺฉาทเกน**, ตทุภเยน ภิยฺโยโส มตฺตาย กิสา โหนฺติ, ลูขา, ทุพฺพณฺณา, อุปฺปณฺฑุปฺปณฺฑุก-ชาตา, ธมนิสนฺถตคตฺตา. (วิ. ๓/๒๙๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายรับประเคนเภสัช ๕ ในกาลแล้วฉันในกาล โภชนาหารชนิดธรรมดาที่ฉันประจำวันของภิกษุเหล่านั้นไม่ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น (ไม่ทำให้เกิดความพอใจ) ไม่จำต้องกล่าวถึงโภชนาหารชนิดที่มีไขมัน ภิกษุเหล่านั้น จึงป่วยด้วยอาพาธที่เกิดในฤดูสารท และ**เบื่อ**ภัตตาหารด้วยเหตุ ๒ ประการนั้น จึงซูบผอม หมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่งมากยิ่งขึ้น.

ภตฺตาจฺฉาทเกนาติ ภตฺตํ อโรจิเกน.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗/๒)

บทว่า **ภตฺตาจฺฉาทเกน** (เบื่อภัตตาหาร) คือ ไม่ชอบใจภัตตาหาร.

อจฺฉาทน (น)

[อา + ฉท (สำร=ปกปิด - สำรวม) + ณ + ยุ] อจฺฉาเทนฺติ โกปินํ ปฏิจฺฉาเทนฺติ เอเตหีติ อจฺฉาทนานิ, นิวาสนานิ. แปลง ยุ เป็น อน พฤทธิ์ อ เป็น อา.

(ก) ผ้านุ่งห่ม, เครื่องปกปิด, เสื้อผ้า.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว พาโล อพฺยตฺโต อกุสโล สูโท ราชานํ วา ราชมหามตฺตํ วา นานจฺจเยหิ

สูเปหิ ปจฺจุปฏฺฐิโต อสฺส อมฺพิลคฺเคหิปิ ติตฺตกคฺเคหิปิ ฯเปฯ โลณิเกหิปิ อโลณิเกหิปิ. ฯเปฯ สกสฺส ภตฺตสฺส นิมิตฺตํ น อุคฺคณฺหาติ “อิทํ วา เม อชฺช ภตฺตสูเปยฺยํ รุจฺจติ, อิมสฺส วา อภิหรติ, อิมสฺส วา พหุ คณฺหาติ, อิมสฺส วา วณฺณํ ภาสติ ฯเปฯ น เจว ลาภี โหติ **อจฺฉาทนสฺส**, น ลาภี เวตนสฺส, น ลาภี อภิหารานํ. ตํ กิสฺส เหตุ? ตถา หิ โส ภิกฺขเว พาโล อพฺยตฺโต อกุสโล สูโท สกสฺส ภตฺตสฺส นิมิตฺตํ น อุคฺคณฺหาติ ฯเปฯ (สํ. ๓/๑๓๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม บำรุงพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชาด้วยแกงชนิดต่าง ๆ คือ เปรี้ยว จัดบ้าง ขมจัดบ้าง…เค็มบ้าง จืดบ้าง… ไม่สังเกตชนิดแห่งอาหารของตนว่า วันนี้ ท่านชอบข้าวและแกงชนิดนี้ของเรา หรือรับแกงชนิดนี้ ตักแกงชนิดนี้มาก หรือชมแกงชนิดนี้…ย่อมไม่ได้**ผ้านุ่งห่ม** ไม่ได้ค่าจ้าง ไม่ได้รางวัล ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะพ่อครัวนั้นเป็นคนเขลา ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม ไม่สังเกตชนิดแห่งอาหารของตน แม้ฉันใด.

[ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เขลา ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ จิตไม่ตั้งมั่น ละความเศร้าหมองไม่ได้ เธอไม่กำหนดนิมิตนั้น พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ... พิจารณาเห็นจิตในจิต ... พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย…เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตไม่ตั้งมั่น ละความเศร้าหมองไม่ได้ เธอไม่กำหนดนิมิตนั้น ภิกษุนั้น ย่อมไม่ได้ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และไม่ได้สติสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นเป็นผู้เขลา ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม ไม่กำหนดนิมิตแห่งจิตของตน]

(ข) กางเกง, ผ้านุ่ง.

ดู อจฺฉาทนโมกฺขปาวุรณา

(ค) ผ้าห่ม (คือสามี=การคุ้มครอง รักษา).

อถ นํ ราชา ปกฺโกสาเปตฺวา ตฺวํ กิร สามิกจฺฉาทนํ ยาจสีติ ปุจฺฉิ. อาม เทว อิตฺถิยา หิ สามิโก **อจฺฉาทนํ** นาม, สามิเก หิ อสติ สหสฺสมูลมฺปิ สาฏกํ นิวตฺถา อิตฺถี นคฺคาเยว นาม.

(ชา.อฏ. ๑/๓๒๕)

ครั้งนั้น พระราชาจึงรับสั่งให้นางเข้าเฝ้า ตรัสถามว่า ได้ยินว่า เจ้าขอผ้าห่มคือสามีหรือ นางกราบทูลว่า เจ้าค่ะ พระองค์ผู้สมมติเทพ สามีชื่อว่าเป็น**ผ้าห่ม**ของสตรีโดยแท้ เพราะเมื่อไม่มีสามี แม้สตรีจะนุ่งผ้าราคาตั้งพันจะต้องชื่อว่าเป็นหญิงเปลือยอยู่นั่นเอง.

อจฺฉาทนวตฺถโมกฺขปาวุรณ (น)

[อจฺฉาทน + วตฺถ + โมกฺขปาวุรณ]

ผ้านุ่งผ้าห่ม, ผ้า[ที่เหลือ]และผ้าห่มอย่างดี (มีผ้าโกเชาว์เป็นต้น).

[อจฺฉาทน เป็นอุปลักขณนัยคือการแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด กล่าวคือคำนี้ตามรูปศัพท์แปลว่า ผ้านุ่ง แต่

หมายถึงผ้านุ่งและผ้าห่ม. ส่วนคำว่า ปาวุรณ หมายถึงผ้าห่มโดยตรง
โมกฺข = ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน]

ลาภี **อจฺฉาทนวตฺถโมกฺขปาวุรณานำ**
ภวติ ยทิ อนาคาริยตำ อุเปติ
สหิโต ปุริมกตผลำ อนุภวติ
น ภวติ กตสฺส ปนาโส. (ที. ๓/๑๓๑)

[ปนาโสติ วินาโส]

(มหาบุรุษ) ถ้าทรงออกผนวช ก็จะได้**ผ้านุ่งผ้าห่ม ผ้า[ที่เหลือ]และผ้าห่มอย่างดี** และทรงได้รับประโยชน์ เสวยผลกรรมที่ทรงทำไว้ในภพก่อน ไม่มีความหมดสิ้นไปแห่งผลกรรมที่พระองค์ทรงทำไว้เลย.

อจฺฉาทนวตฺถโมกฺขปาวุรณานนฺติ
อจฺฉาทนานญฺเจว วตฺถานญฺจ อุตฺตม-ปาวุรณานญฺจ. (ที.อฏ. ๓/๑๑๖)
บทว่า **อจฺฉาทนวตฺถโมกฺขปาปุรณานำ** คือ ผ้านุ่งผ้าห่ม ผ้า[ที่เหลือ]และผ้าห่มอย่างดี.

อจฺฉาเทนฺติ โกปีนำ ปฏิจฺฉาเทนฺติ เอเตหีติ อจฺฉาทนานิ, นิวาสนานิ.
เตสำ อจฺฉาทนานญฺเจว เสสวตฺถานญฺจ โกชวาทิ-อุตฺตมปาวุรณานญฺจ. (ที.ฏี. ๓/๑๑๘)
ชื่อว่า อัจฉาทนะ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องปกปิดความละอาย ได้แก่ ผ้านุ่งผ้าห่ม.
(ได้) ผ้านุ่งผ้าห่ม ผ้าที่เหลือ (ผ้าธรรมดา) และผ้าห่มอย่างดีมีผ้าโกเชาว์เป็นต้น.

อจฺฉาทยิตฺวาน (กฺริ/วิ)

[อา + ฉท (สำเร) + ณฺย + อิ + ตฺวาน] ซ้อน จ รัสสะ อา เป็น อ พฤทธิ์ อ เป็น อา.

ให้นุ่งห่มแล้ว, ให้ปกปิดแล้ว.

เอตำ **อจฺฉาทยิตฺวาน**
มม ทกฺขิณมาทิส
ตถาหำ สุขิตา เหสฺสำ
สพฺพกามสมิทฺธินิ. (เปต. ๑๓๔)

(นางเวมานิกเปรตตอบว่า)
ขอท่าน จงยังอุบาสกนั้น **ให้นุ่งห่ม**ผ้าที่ท่านจะให้ดิฉัน แล้วอุทิศส่วนบุญให้ดิฉัน เมื่อทำอย่างนั้น ดิฉันจักถึงความสุข พรั่งพร้อมด้วยสมบัติตามปรารถนาทุกอย่าง.

เอตำ อจฺฉาทยิตฺวาน, มม ทกฺขิณมาทิสาติ เอตำ อุปาสกำ มม ทิยฺยมานำ สาฏกำ ปริทหาเปตฺวา ตำ ทกฺขิณำ มยฺหำ อาทิส ปตฺติทานำ เทหิ.

(เปต.อฏ. ๔๖)

กึ่งพระคาถาว่า **เอตำ อจฺฉาทยิตฺวาน, มม ทกฺขิณมาทิสา** ความว่า หัวหน้าพ่อค้า ให้อุบาสกนั้นนุ่งห่มผ้าที่จะให้แก่เรา แล้วให้ทักษิณานั้น คือ ปัตติทานมัย อุทิศถึงฉัน.

อจฺฉาทาเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[อา + ฉท (สำเร) + ณาเป + ตฺวา]
ให้นุ่งห่มแล้ว, ให้ปกปิดแล้ว.

อถ โข ภิกฺขเว พนฺธุมา ราชา เนมิตฺเต พฺราหฺมเณ อหเตหิ วตฺเถหิ **อจฺฉาทาเปตฺวา** สพฺพกาเมหิ สนฺตปฺเปสิ. (ที. ๒/๑๗)

ภิกษุทั้งหลาย ต่อมาพระเจ้าพันธุมา ยังพวกพราหมณ์โหราจารย์ ใ**ห้นุ่งห่ม**ผ้าใหม่ ทรงเลี้ยงดูให้อิ่มหนำ ด้วยสิ่งที่ต้องการทุกอย่าง.

ดู วิ. ๓/๒๙, ขุทฺทก.อฏ. ๔

อจฺฉาทิต๑ (ติ)

[อา + ฉท (สำเร) + เณ + ต]

ปกปิดแล้ว, ปิดบังแล้ว.

สิงฺคีวณฺณํ ยุคมฏฺฐํ
ปุกฺกุโส อภิหารยิ
เตน **อจฺฉาทิโต** สตฺถา
เหมวณฺโณ อโสภถ. (ที. ๒/๑๑๑)

ปุกกุสะ น้อมถวายผ้าสีทองเนื้อละเอียดคู่หนึ่ง พระศาสดาผู้อันผ้านั้น**ปกปิดแล้ว** (พอพระศาสดาทรงครองผ้าคู่นั้น) มีพระฉวีวรรณดั่งทอง งดงามนัก.

อจฺฉาทิต๒ (ติ)

[น + ฉาทิต]

แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตนสฺส ตปฺปุริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตัปปุริสสมาส) ซ้อน จฺ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ปรเทฺวภาโว จาเน)

อันไม่ถูกปิดไว้, ไม่เป็นอันปิด.

ปหูติ โย สกฺโกติ ภิกฺขุโน สนฺติกํ คนฺตุญฺเจว อาโรเจตุญฺจ โส เจ ปหุสญฺญี หุตฺวา ฉาเทติ ฉนฺนา โหติ. สจสฺส มุเข อปฺปมตฺตโก คณฺโฑ วา โหติ หนุกวาโต วา วิชฺฌติ ทนฺโต วา รุชฺชติ ภิกฺขา วา มนฺทา ลทฺธา โหติ. ตาวตเกน ปนเนว วตฺตุํ น สกฺโกติ น คนฺตุํ อปิจ โข น สกฺโกมีติ สญฺญี โหติ อยํ ปหุ หุตฺวา อปฺปหุสญฺญี นาม. อิมินา ฉาทิตาปิ **อจฺฉาทิตา**. อปฺปหุนา ปน วตฺตุํ วา คนฺตุํ วา อสมตฺเถน ปหุสญฺญินา วา อปฺปหุสญฺญินา วา ฉาทิตา โหตุ **อจฺฉาทิตา**ว.

(วิ.อฏ. ๔/๒๐)

บทว่า **ปหุ** มีความว่า ภิกษุใดอาจเพื่อจะไปสู่สำนักภิกษุ และเพื่อจะบอกได้. ถ้าเธอเป็นผู้มีความสำคัญว่าตนอาจ แล้วปิดไว้, อาบัตินั้นเป็นอันปิดเทียว. ถ้าที่ปากของเธอเป็นฝีเล็กน้อย. หรือลมเสียดคาง,หรือปวดฟัน, หรือได้ภิกษาน้อย, ก็แลด้วยเหตุเพียงเท่านั้นจะจัดว่าไม่อาจบอก ไม่อาจไป หาได้ไม่. ก็แต่ว่าเธอเป็นผู้มีความสำคัญว่า เราไม่อาจ ภิกษุนี้เป็นผู้อาจ แต่ชื่อว่าผู้มีความสำคัญว่าตนไม่อาจ. อาบัติแม้ที่ภิกษุนี้ปิดไว้ จัดว่า**ไม่เป็นอันปิด**. อนึ่งอาบัติที่ภิกษุผู้ไม่อาจ คือ ไม่สามารถจะบอกหรือจะไป จะมีความสำคัญว่าตนอาจก็ตาม มีความสำคัญว่าตนไม่อาจก็ตามปิดไว้ **ไม่เป็นอันปิด**แท้.

อจฺฉาเทติ๑ (กฺริ/อา)

[อา บทหน้า + ฉท ธาตุ (สำเร) + เณ ปัจจัย + ติ วิภัตติ] ซ้อน จฺ รัสสะ อา เป็น อ.

ย่อมให้ครอง – ให้นุ่งห่ม - ให้ปกปิด, ย่อมสวมใส่ - นุ่งห่ม - ปกคลุม, ย่อมถวาย.

เตนหิ ปุกฺกุส เอเกน มํ อจฺฉาเทหิ เอเกน อานนฺทนฺติ. “เอวํ ภนฺเตติ โข ปุกฺกุโส มลฺลปุตฺโต

ภควโต ปฏิสฺสุตฺวา เอเกน ภควนฺตํ **อจฺฉาเทติ**, เอเกน อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. (ที. ๒/๑๑๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนปุกกุสะ ถ้าอย่างนั้น เธอจงให้เราครองผืนหนึ่ง อีกผืนหนึ่งให้อานนท์ครอง. ปุกกุสะมัลลบุตร ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ถวาย**ให้**พระผู้มีพระภาคทรง**ครอง**ผืนหนึ่ง ถวายให้ท่านพระอานนท์ครองอีกผืนหนึ่ง.

อจฺฉาเทหิติ อุปจารวจนเมตํ เอกํ มยฺหํ เทหิ, เอกํ อานนฺทสฺสาติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๒/๑๖๑)

บทว่า **อจฺฉาเทหิ** นี้เป็นคำที่แสดงอุปจาระ (รู้ได้โดยอ้อม) อธิบายว่า จงให้แก่เราหนึ่งผืน อานนท์หนึ่งผืน.

อถโข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ ปณีเตน ขาทนีเยน โภชนีเยน สหตฺถา สนฺตปฺเปตฺวา สมฺปวาเรตฺวา ภควนฺตํ ภุตฺตาวึ โอนีตปตฺตปาณึ ติจีวเรน **อจฺฉาเทสิ**. (วิ. ๑/๑๒)

ครั้งนั้นแล เวรัญชพราหมณ์ ได้อังคาส (ถวายอาหาร) ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธานด้วยของควรเคี้ยว ของควรบริโภคอันประณีตด้วยมือของตน (ด้วยตัวเอง) แล้ว**ให้**พระผู้มีพระภาคซึ่งเสวยเสร็จ (และ) นำพระหัตถ์ออกจากบาตรแล้ว**ครอง**ไตรจีวร.

ติจีวเรน อจฺฉาเทสีติ ติจีวรํ ภควโต อทาสิ. อิทำ ปน โวหารวจนมตฺตํ โหติ ติจีวเรน อจฺฉาเทสีติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๖๖)

สองบทว่า **ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ** (ให้ครองไตรจีวร) ความว่า ได้ถวายไตรจีวรแด่พระผู้มีพระภาค. ก็คำว่า ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ นี้เป็นเพียงคำโวหาร[สำนวน, คำที่กล่าวโดยอ้อม]

[ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ (ให้ครองจีวร) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าสามัตถิยัตถะ คือเนื้อความที่สามารถรู้ได้โดยอ้อม เพราะคำนี้ตามรูปศัพท์เป็นสำนวนหมายถึงครองจีวรให้พระผู้มีพระภาค แต่มุ่งให้หมายถึงการถวายจีวรแก่พระผู้มีพระภาค ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายว่า ติจีวเรน อจฺฉาเทสีติ ติจีวรํ ภควโต อทาสิ (สองบทว่า ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ ความว่า (พราหมณ์) ได้ถวายไตรจีวรแด่พระผู้มีพระภาค). สำนวนเช่นนี้บางแห่งเรียกว่าอัญญถานุปปัตตินัย คือนัยที่มิได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือเป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น. คำลักษณะเช่นนี้พระอรรถกถาจารย์และฎีกาจารย์ มักอธิบายโดยใช้คำว่า อุปจารวจน, โวหารวจน]

[อจฺฉาเทมิ ดู อป. ๑/๓. อจฺฉาเทยฺย ดู อป. ๒/๓. อจฺฉาทยึ ดู อป ๑/๔๑. อฉาทยุ๎ (ไม่ซ้อน จ รักษาคณะฉันท์) ดู อป. ๑/๗๙. อจฺฉาเทสุ๎ ดู สำ. ๑/๑๗๙. อจฺฉาเทสฺสติ ดู วิ. ๑/๓๒๕. อจฺฉาเทสฺสามิ ดู วิ. ๑/๓๑๗. อจฺฉาทยิสฺสำ ดู เปต. ๑๘๖. อจฺฉาเทสฺสาม ดู วิ. ๒/๙๘]

อจฺฉาเทติ๒ (กฺริ/อา)

[อา + ฉทิ (อิจฺฉายำ=ปรารถนา,พอใจ) + เณ + ติ] ซ้อน จ รัสสะ อา เป็น อ.

ย่อมพอใจ, ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น, แผ่ซ่าน, ซาบซ่าน.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู ตานิ ปณีตานิ เภสชฺชานิ กาเล ปฏิคฺคเหตฺวา กาเล ปริภุญฺชนฺติ. เตสํ ยานิปิ ตานิ ปากติกานิ ลูขานิ โภชนานิ ตานิปิ **นจฺฉาเทนฺติ**. (วิ. ๓/๒๙๑)

สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายรับประเคนเภสัช ๕ ในกาลแล้วฉันในกาล โภชนาหารชนิดธรรมดาที่ฉันประจำวันของภิกษุเหล่านั้น **ไม่ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น** (เบื่ออาหาร).

นจฺฉาเทนฺตีติ รุจึ น อุปฺปาเทนฺติ.

(สารตฺถ. ๓/๓๐๔, วิมติ. ๒/๑๘๖)

บทว่า **นจฺฉาเทนฺติ** (ไม่ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น) คือ ไม่ทำให้เกิดความพอใจ.

อถ โข วาเสฏฺโ อณฺณตโร สตฺโต โลลชาติโก อมฺโภ กิเมวิทำ ภวิสฺสตีติ รสปถวึ องฺคุลิยา สายิ. ตสฺส รสปถวึ องฺคุลิยา สายโต **อจฺฉาเทสิ**, ตณฺหา จสฺส โอกฺกมิ. (ที. ๓/๗๐)

ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ ต่อมามีสัตว์ผู้หนึ่งเป็นผู้อยากลอง พูดว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นี่อะไร แล้วเอานิ้วมือช้อนง้วนดินขึ้นมาลองลิ้มดู เมื่อเขาเอานิ้วมือช้อนง้วนดินลองลิ้มดูอยู่ ง้วนดินได้**ซาบซ่าน**ไปแล้ว (ยังความชอบใจให้เกิดขึ้น) เขาจึงเกิดความอยากขึ้น.

อจฺฉาเทสีติ ชิวฺหคฺเค จปิตมตฺตา สตฺตรสหรณีสหสฺสานิ ผริตฺวา มนาปา หุตฺวา ติฏฺจติ.

(ที.อฏ. ๓/๕๐)

บทว่า **อจฺฉาเทสิ** (ซาบซ่าน) ความว่า ง้วนดินนั้น พอเขาวางไว้ที่ปลายลิ้น ก็แผ่ซ่านไปทั่วเส้นเอ็นรับรสอาหาร ๗,๐๐๐ เส้น เป็นของน่าชอบใจตั้งอยู่.

อจฺฉาเทตุ์ (กฺริ/วิ)

[อา + ฉท (สังวร) + เณ + ตุ์]

เพื่อให้ปกปิด, เพื่อให้ครอง.

อถ โข โส ปุริโส อุชฺฌายติ ขิยฺยติ วิปาเจติ “มหิจฺฉา อิเม สมณา สกฺยปุตฺติยา อสนฺตุฏฺจา. นยิเม สุกรา จีวเรน **อจฺฉาเทตุ์**. กถญฺหิ นาม อยฺโย อุปนนฺโท มยา ปุพฺเพ อปฺปวาริโต มํ อุปสงฺกมิตฺวา จีวเร วิกปฺปึ อาปชฺชิสฺสตีติ.

(วิ. ๑/๓๑๘)

ครั้งนั้นแล บุรุษนั้นจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า พระสมณะเชื้อสายศากยบุตร มักมาก ไม่สันโดษ. ท่านเหล่านี้ จะนิมนต์**ให้ครอง**จีวรมิใช่จะทำได้ง่าย ไฉนพระคุณเจ้า อุปนันทศากยบุตรซึ่งเราไม่ได้ปวารณาไว้ก่อน จึงเข้ามากำหนดชนิดจีวรเล่า.

อจฺฉาเทตุกาม (ติ)

[อจฺฉาเทตุ + กาม]

ปรารถนาเพื่อปกปิด, ปรารถนาให้ครอง (จีวร), ปรารถนาจะถวาย (โวหารพจน์).

อถโข อายสฺมา อุปนนฺโท สกฺยปุตฺโต เยน โส ปุริโส เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ตํ ปุริสํ เอตทโวจ “สจฺจํ กิร มํ ตฺวํ อาวุโส จีวเรน **อจฺฉาเทตุกาโม**สีติ? (วิ. ๑/๓๑๗)

ต่อมา ท่านพระอุปนันทศากยบุตรได้เข้าไปหาผู้นั้นถึงที่อยู่ ครั้นเข้าไปหาแล้วได้กล่าวว่า ผู้มีอายุ ทราบว่าโยม**ปราถนา**จะนิมนต์อาตมา**ให้ครอง**จีวรจริงหรือ.

อจฺฉาเทตฺวา (กฺริ/วิ)

[อา บทหน้า + ฉท ธาตุ (สำเร สำรวม-ปกปิด) เณ ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย] ซ้อน จฺ รัสสะ อา เป็น อ พฤทธิ์ อ เป็น อา ลบ ณ.

กัตตุวาจก แปลว่า **นุ่งห่มแล้ว** ฉทธาตุเป็นจุราทิคณะ ลง เณ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๔๕๒) ว่า จุราทิโต เณณยา

เหตุกัตตุวาจก แปลว่า **ให้ครองแล้**, **ให้นุ่งห่มแล้ว** ฉท ธาตุเป็นภูวาทิคณะ ลง เณ ปัจจัยในอรรถเหตุกัตตุวาจกด้วยสูตร (กจ.๔๙๓) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ.

(๑) นุ่งห่มแล้ว.

เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข สุทินฺโน กลนฺทปุตฺโต ภควนฺตํ เอตทโวจ ยถา ยถาหํ ภนฺเต ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, นยิทํ สุกรํ อคารํ อชฺฌาวสตา เอกนฺตปริปุณฺณํ เอกนฺตปริสุทฺธํ สงฺขลิขิตํ พฺรหฺมจริยํ จริตุํ, อิจฺฉามหํ ภนฺเต เกสมสฺสุํ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ **อจฺฉาเทตฺวา** อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตุํ, ปพฺพาเชตุ มํ ภควาติ. (วิ. ๑/๑๓)

สุทินกลันทบุตรผู้นั่ง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า พระพุทธเจ้าข้า ธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่า การที่ผู้อยู่ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์อย่างยิ่งเหมือนสังข์ที่ขัดแล้ว มิใช่ทำได้ง่าย ข้าพระพุทธเจ้าปรารถนาจะปลงผม โกนหนวด **นุ่งห่ม**ผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริก (ออกจากเรือนถึงการบรรพชา) ขอพระผู้มีพระภาคทรงพระกรุณาให้ข้าพระพุทธเจ้าบวชด้วยเถิด.

อจฺฉาเทตฺวาติ นิวาเสตฺวา เจว ปารุปิตฺวา จ. (อุทาน.อฏ. ๒๘๐)

บทว่า **อจฺฉาเทตฺวา** แปลว่า นุ่งห่มแล้ว.

[อจฺฉาเทตฺวา เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่น ๆ ทั้งหมดกล่าวคือคำนี้ตามรูปศัพท์แปลว่า นุ่ง แต่หมายถึงการนุ่งและห่ม ดังนั้น ในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า นิวาเสตฺวา เจว ปารุปิตฺวา จ คำเช่นนี้เหมือนตัวอย่างว่า ลทฺธาตปตโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ตัวอย่างนี้ แสดงว่า พระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด มิใช่ทรงได้รับเศวตฉัตร์อย่างเดียว]

อถโข ภิกฺขเว โส มหาชนกาโย จตุราสีติปาณสหสฺสานิ เกสมสฺสุํ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ **อจฺฉาเทตฺวา** วิปสฺสึ โพธิสตฺตํ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตํ อนุ ปพฺพชึสุ.

(ที.มหา.๑๐/๕๕/๒๖)

ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น กลุ่มชนจำนวนมาก ๘๔,๐๐๐ คนนั้นได้ปลงผม โกนหนวด **นุ่งห่ม**

ผ้ากาสายะ (ผ้าย้อมน้ำฝาด) ออกบวชตามพระวิปัสสีโพธิสัตว์ผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตผู้ไม่ครองเรือน.

(๒) ให้ครองแล้ว, ให้ปกปิดแล้ว.

อถ โข มิลินฺโท ราชา อายสฺมนฺตํ นาคเสนํ สปริสํ ปณีเตน ขาทนีเยน โภชนีเยน สหตฺถา สนฺตปฺเปตฺวา สมฺปวาเรตฺวา เอกเมกํ ภิกฺขุ์ เอกเมเกน ทุสฺสยุเคน **อจฺฉาเทตฺวา** อายสฺมนฺตํ นาคเสนํ ติจีวเรน **อจฺฉาเทตฺวา** อายสฺมนฺตํ นาคเสนํ เอตทโวจ “ภนฺเต นาคเสน ทสหิ ภิกฺขูหิ สทฺธึ อิธ นิสีทถ, อวเสสา คจฺฉนฺตูติ.

(มิลินฺท. ๓๐)

ลำดับนั้น พระเจ้ามิลินท์ก็ได้ทรงเลี้ยงดูท่านพระนาคเสน พร้อมทั้งบริษัทให้อิ่มหนำเพียงพอด้วยของเคี้ยวของฉันอันประณีตด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง (ด้วยตนเอง) แล้วทรง**ให้**ภิกษุ**ครอง**ผ้ารูปละหนึ่งคู่ **ให้**พระนาคเสน**ครอง**ไตรจีวร แล้วตรัสข้อความนี้กับพระนาคเสนว่า พระคุณเจ้านาคเสน ขอนิมนต์ท่านพร้อมกับภิกษุ ๑๐ รูป นั่งอยู่ที่นี่เถิด ภิกษุที่เหลือขอนิมนต์กลับไปก่อน.

[**อจฺฉาเทตฺวา** (ให้ครองจีวร) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าสามัตถิยัตถะ คือ เนื้อความที่สามารถรู้ได้โดยอ้อม เพราะกิริยาการให้ครองจีวรนั้นว่าโดยตรงแล้ว ก็ได้แก่ กิริยาการถวายจีวรนั่นเอง สำนวนเช่นนี้ บางแห่งเรียกว่าอัญญถานุปปัตตินัย คือนัยที่มิได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือเป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น]

อจฺฉาเทสิ (กฺริ/อา)

ดู อจฺฉาเทติ

อจฺฉิ (น)

อจฺฉิ = อจฺฉ (ทสฺสนพฺยาปเนสุ) + อิ. ธาน.ฏี. (คำอธิบายคาถา ๑๔๙)

(ก) ตา, เบ้าตา, รู, ช่องเล็ก ๆ, มีขอบเป็นสี่เหลี่ยม, รูปสี่เหลี่ยม.

ดู อจฺฉิก, อจฺฉิพทฺธ

(ข) รูปตาช้าง.

ตตฺถ ตตฺถ **อจฺฉีนิ** ทสฺเสตฺวา มาลากมฺมลตากมฺมาทีนิ วา กตฺวา โกฏฺฏิตกายพนฺธนมฺปิ น วฏฺฏติ. อุชุกเมว ปน มจฺฉกณฺฏกํ วา ขชฺชุริปตฺตกํ วา มฏฺฐปฏฺฏิกํ วา กตฺวา โกฏฺฏิตุ์ วฏฺฏติ ฯเปฯ กายพนฺธนวิเธ อฏฺฐมงฺคลาทิกํ ยกิญฺจิ วิการรูปํ น วฏฺฏติ ปริจฺเฉทเลขามตฺตํ วฏฺฏติ. วิธกสฺส อุโภสุ อนฺเตสุ ถิรกรณตฺถาย ฆฏกํ กโรนฺติ อยมฺปิ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๕๒)

แม้ประคดเอวที่เขาแสดง**รูปตาช้าง**ไว้ หรือที่เขาทุบทำเป็นรูปลวดลายดอกไม้เป็นต้นไว้ในที่นั้นๆ ไม่ควร. แต่จะทุบทำเป็นเงี่ยงปลากระเบนก็ตาม เป็นใบแป้งก็ตาม เป็นแผ่นผ้าที่เกลี้ยงเกลาก็ตามไว้ตรงๆ เท่านั้น จึงควร… ที่ลูกถวิลของประคดเอว จะมีรูปแปลกๆ อย่างใดอย่างหนึ่งมีรูปมงคล ๘ เป็นต้น ไม่ควร, จะมีเพียงรอยพอเป็นเครื่องกำหนด ควรอยู่. ในชายทั้งสองของลูกถวิล เขาทำแม้เป็นรูป

หม้อน้ำไว้ เพื่อทำให้ทนทาน, รูปหม้อน้ำนี้ก็ควร.

อจฺฉีนีติ กุญฺชรจฺฉิสณฺฐานานิ.

(สารตฺถ. ๒/๑๒๐, วิมติ. ๑/๑๖๘)

บทว่า **อจฺฉีนิ** (รูปตาช้าง) คือ มีสัณฐาน (รูปทรง) เหมือนรูปตาช้าง.

อจฺฉีติ กุญฺชรกฺขิ. (วชิร. ๑๒๒)

บทว่า **อจฺฉิ** ได้แก่ ตาช้าง.

[รูปมงคล ๘ คือ สังข์, จักร, หม้อมีน้ำเต็ม, คฑา, แว่นส่องพระพักตร์, ขอช้าง, ธงไชย และเครื่องหมายสวัสดิกะ]

อจฺฉิก (ติ)

[อจฺฉิ + ก]

ตาถี่, ช่องเล็กๆ, รู, เบ้าตา.

ภิกฺขเว ทกฺโข เกวฏฺโฏ วา เกวฏฺฏนฺเตวาสี วา สุขุม**จฺฉิเกน** ชาเลน ปริตฺตํ อุทกทหํ โอตฺถเรยฺย. ตสฺส เอวมสฺส "เย โข เกจิ อิมสฺมึ อุทกทเห โอพาริกา ปาณา, สพฺเพ เต อนฺโตชาลีกตา. เอตฺถ สิตาว (สิตา เอว) อุมฺมุชฺชมานา อุมฺมุชฺชนฺติ. เอตฺถ ปริยาปนฺนา อนฺโตชาลีกตาว อุมฺมุชฺชมานา อุมฺมุชฺชนฺตีติ. ฯเปฯ (ที. ๑/๔๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาวประมง หรือลูกมือชาวประมงผู้ชำนาญ ใช้แห**ตาถี่**ทอดลงหนองน้ำเล็กๆ[สระน้ำ,บึงเป็นต้น] เขาคิดอย่างนี้ว่า บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ (ทุกชนิด) ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมดถูกแหครอบไว้ติดอยู่ในแหนี้นั่นเทียว ไม่ว่าจะจมลงหรือผุดขึ้นก็ตาม, จักกองรวมกันอยู่ในแหนี้ ไม่ว่าจะจมลงหรือผุดขึ้นก็ตาม) ฉันใด...

[พระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงอุปมาพระองค์เองว่าทรงเหมือนกับชาวประมง ผู้ยืนอยู่บนฝั่งแล้ว ทอดแหกล่าวคือเทศนาลงไปที่หนองน้ำเล็กกล่าวคือโลกธาตุหมื่นจักรวาล ได้ปลาตัวใหญ่กล่าวคือมิจฉาทิฏฐิ ทรงมองเห็นปลาที่ติดอยู่ในร่างแหทุกตัว ฉันนั้น]

สุขุมจฺฉิเกนาติ สณฺหอจฺฉิเกน สุขุมจฺฉิทฺเทนาติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๑๑๗)

บทว่า **สุขุมจฺฉิเกน** ความว่า ด้วยแหตาถี่ยิบ คือ มีช่องเล็กๆ (ละเอียด).

ดู อป. ๑/๙๗

อจฺฉิชฺชนฺต (ติ)

[อา + ฉิท (เทฺวธากเร) + ย + อนฺต]

ดู อรรถ อจฺฉินฺทนฺต

อจฺฉิชฺชมาน (ติ)

[น + ฉิชฺชมาน]

ฉิชฺชมาน = ฉิท (เทฺวธากเร) + ย + มาน

ไม่ขาดสาย, ไม่ขาดอยู่, ไม่เสียหาย.

ปรมฺปราย วินยํ

ทีเป ชมฺพุสิริวฺหเย

อจฺฉิชฺชมานมาเนสุ

ตติโย ยาว สงฺคโห. (วิ.อฏ. ๑/๒๔)

(พระเถระ ๕ รูป คือ พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคควะ พระโมคคัลลีบุตรติสสะ)

ได้นำพระวินัยมาในทวีปชื่อชมพูอันมีสิริ **ไม่**(ให้)**ขาดสาย** โดยสืบลำดับแห่งอาจารย์จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓.

อจฺฉิชฺชมานำ อวินสฺสมานำ กตฺวา.

(สารตฺถ. ๑/๑๑๑)

อัจฉิชชมานะ คือ ไม่ทำให้พินาศไป (เสียไป).

อจฺฉิตพฺพ (ติ)

[อาส + ตพฺพ] พึงอยู่, พึงนั่ง.

อจฺฉิตพฺพ = อาส (อุปเวสเน) + ตพฺพ แปลง สฺ เป็น จฺฉ ด้วยการแบ่งสูตร (ทฺวิธากรณโยควิภาคว่า จฺโฉ วา ในสูตรว่า อิสุยมูนมนฺโต จฺโฉ วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ.

วิครหิตฺวา ธมฺมึ กถำ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ “น ภิกฺขเว เถเรสุ ภิกฺขูสุ อุกฺกุฏิกำ นิสินฺเนสุ ปวารยมาเนสุ อาสเนสุ **อจฺฉิตพฺพำ.** โย อจฺเฉยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว สพฺเพเหว อุกฺกุฏิกำ นิสินฺเนหิ ปวาเรตุนฺติ.

(วิ. ๓/๒๒๔)

พระผู้มีพระภาค...ครั้นทรงตำหนิแล้ว ทรงแสดงธรรมีกถารับสั่งภิกษุทั้งหลาย ผู้ประชุมกันอยู่ ณ ที่นั้นว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เถระทั้งหลาย นั่งกระโหย่งปวารณา ไม่**พึงอยู่**บนอาสนะ รูปใดอยู่ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุทุกรูปนั่ง กระโหย่งปวารณา.

อจฺฉิตุำ (กฺริ/วิ)

[อาส + ตุำ]

เพื่ออยู่, เพื่อนั่ง, เพื่อพักผ่อน.

เสวโก กิร จตูหิปิ ทาเสหิ ปติกิฏฺจตโร. ธนกฺกีตาทโย หิ ทาสา “สีสำ เม รุชฺชติ, ปิฏฺจิ เม รุชฺชตีติ วตฺวา อจฺฉิตุำ ลภนฺติเยว.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๒๘๓)

ได้ยินว่า เสวก (ผู้เข้าเฝ้า) ลำบากกว่าทาสแม้ทั้ง ๔. จริงอยู่ ทาสทั้งหลายมีทาสที่เขาไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้น ยังได้**เพื่อ**จะพูดว่า ผมปวดศีรษะ, ผมปวดหลัง แล้ว**พักผ่อน**.

อจฺฉิทา (กฺริ/อา)

อจฺฉิทุำ (กฺริ/อา)

ดู ฉินฺทติ

อจฺฉิทฺท (ติ)

[น + ฉิทฺท]

(ก) ไม่มีช่อง, **ไม่มีระหว่าง**, **ไม่แตก**.

เสยฺยถาปิ ภนฺเต เสโล ปพฺพโต **อจฺฉิทฺโท** อสุสิโร เอกคฺฆโน ฯเปฯ (อำ. ๒/๓๓)

(พระโสณเถระกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนภูเขาศิลาแท่งทึบ **ไม่มีช่อง** ไม่มีโพรง...

(ข) ไม่ทะลุ.

ปุน จปรำ อาวุโส ภิกฺขุ ยานิ ตานิ สีลานิ อขณฺฑานิ **อจฺฉิทฺทานิ** อสพลานิ อกมฺมาสานิ

ภุชิสฺสานิ วิญฺญุปฺปสตฺถานิ อปรามฏฺฐานิ สมาธิสංวตฺตนิกานิ, ตถารูเปสุ สีเลสุ สีลสามญฺญคโต วิหรติ สพฺรหฺมจารีหิ อาวิ เจว รโห จ. อยมฺปิ ธมฺโม สารณีโย.

(ที. ๓/๒๐๓, วิ. ๕/๑๖๘, ที. ๒/๖๘)

ดูก่อนผู้มีอายุ ยังมีอีกข้อหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีศีลเสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (ที่แจ้งและที่ลับ) ในศีลอันไม่ขาด[ไม่บกพร่อง] **ไม่ทะลุ** ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันวิญญูชนสรรเสริญแล้ว อันตัณหาและทิฏฐิไม่ครอบงำแล้ว เป็นไปเพื่อสมาธิ เห็นปานนั้น. แม้นี้ก็เป็นสาราณียธรรม.

ดู วิ.อฏ. ๔/๑๕๔, ที.อฏ. ๒/๑๖๒, ม.อฏ. ๒/๒๙๘)

(ค) ไม่เสื่อม, เที่ยง (ศีล).

(ฆ) ไม่เสีย, สมบูรณ์ (ศีล).

อฏฺจงฺควจนสมฺปนฺโน
อจฺฉิทฺทานิ นิรนฺตรं
สพฺพํ ตมนฺตรหิตं
นนุ ริตฺตา สพฺพสงฺขารา. (พุทธวं. ๓๗๓)

พระองค์ทรงถึงพร้อมด้วยพระดำรัสอันมีองค์ ๘ มีศีล**อันสมบูรณ์**ตลอดกาล ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ.

อจฺฉิทฺทานีติ ฉิทฺทาทิภาวรหิตานิ สีลานิ อจฺฉิทฺทานิ อสพลานิ อกมฺมาสานิ. อถวา อจฺฉิทฺทานิ อวิวรานิ สาวกยุคฬาทีนิ.

(พุทฺธวํ.อฏ. ๓๐๑)

บทว่า **อจฺฉิทฺทานิ** (มีศีลอันสมบูรณ์) ได้แก่ มีศีลที่เว้นจากภาวะมีขาด [บกพร่อง]เป็นต้น ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย. อีกนัยหนึ่ง ศีลที่ไม่ทะลุ ไม่มีช่อง เช่นคู่พระอัครสาวก.

(ง) ไม่มีโทษ.

นิคฺฆาตตฺถํ อมิตฺตานं
ฉิทฺท**าฉิทฺท**ญฺจ ชานิตุं
พลกายสฺส รกฺขาย
เสนาปจฺจํ จเปติ โส. (อป. ๑/๔๗)

เพื่อป้องกันอริราชศัตรู เพื่อจะรู้ช่องมีโทษและ**ไม่มีโทษ** เพื่อดูแลรักษากำลังพล พระราชาเจ้านครนั้น จึงทรงแต่งตั้งแม่ทัพไว้.

ฉิทฺทาฉิทฺทญฺจ ชานิตุนฺติ โทสญฺจ อโทสญฺจ ชานิตุํ. (อป.อฏ. ๑/๓๒๐)

บาทคาถาว่า **ฉิทฺทาฉิทฺทญฺจ ชานิตุ**ं ได้แก่ เพื่อรู้ช่องมีโทษและไม่มีโทษ (ช่องทางดีร้าย).

(จ) มีช่องเล็กน้อย, มีช่องเล็ก ๆ, มีรูเล็ก ๆ.

โส จ รุกฺโข ฆนกฺขนฺโธ
อจฺฉิทฺโท โหติ ปตฺติโก
อุชุ วโส พฺรหา โหติ
ทสฺสนีโย มโนรโม. (พุทฺธวं. ๓๕๐)

(ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่าต้นไผ่ใหญ่)

และต้นไม้นั้น ลำต้นแข็ง **มีช่องเล็กน้อย** (ตัน) มีใบหนาทึบ ลำต้นตรงใหญ่ น่าดู น่ารื่นรมย์ใจ.

อจฺฉิทฺโทติ อปฺปจฺฉิทฺโท. อนุทรา กญฺญาติ-อาทีสุ วิย ทฏฺฐพฺพํ. เกจิ "ฉิทฺทํ โหติ ปริตฺตกนฺติ ปจนฺติ. (พุทฺธวํ.อฏ. ๒๔๔)

บทว่า **อจฺฉิทฺโท** (มีช่องเล็กน้อย) คือ มีรูเล็กๆ พึงเห็นเหมือนในประโยคว่า อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวมีท้องเล็ก) เป็นต้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฉิทฺทํ โหติ ปริตฺตกํ (มีช่อง[รู]นิดหน่อย) ดังนี้ก็มี.

[**อจฺฉิทฺโท** เป็นสามัตถิยัตถนัยคือเนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม เพราะโดยทั่วไปต้นไผ่จะมีปล้องเป็นโพรงขนาดใหญ่ จะไม่มีช่อง (รู) เลยเป็นไปไม่ได้ ดังนั้น อ อักษรในบทว่า อจฺฉิทฺท จึงไม่ใช่อรรถนิเสธะ (ที่แปลว่า ไม่) แต่มีอรรถ อปฺปก (น้อย,นิดหน่อย) ซึ่งเป็นอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ดังนั้น ในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อจฺฉิทฺโทติ อปฺปจฺฉิทฺโท (บทว่า อจฺฉิทฺโท (มีช่องเล็กน้อย) คือ มีรูเล็กๆ[สำนวนภาษาไทยเรียกว่า ไผ่ตัน]) บางแห่งเรียกสำนวนนี้ว่า อัญญถานุปปัตติ-นัยคือนัยที่มิได้เป็นไปโดยประการอื่น คือเป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น เหมือนในคำว่า อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้อง และเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น

ความจริง การใช้ภาษาขึ้นอยู่กับชาวโลกเป็นหลักสำคัญ ชาวโลกมัก**กล่าวถึงสิ่งที่มีจริงให้เหมือนไม่มีจริง**บ้าง (ตัทธัมมูปจาระ) เช่น อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง)

กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริงบ้าง (ตัทธัมมูปจาระ) เช่น กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกไม้ลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)

กล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกันบ้าง (อเภทูปจาระ) เช่น กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) แท้จริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเองไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง หรือ สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แห่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แห่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเองมิใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง

กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกันบ้าง (อเภทูปจาระ) เช่น ปตฺตํ ภุญฺชติ (กินภาชนะ) ความหมายของคำนี้ คือ กินอาหารในภาชนะ โดยกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันคืออาหารและภาชนะให้เหมือนกัน ด้วยการประกอบใช้ ปตฺต ศัพท์ หรือคำว่า คามธมฺมํ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ข้อประพฤติของหมู่บ้าน แต่หมายถึงข้อประพฤติของชาวบ้าน โดยคำว่า คาม (หมู่บ้าน) หมายถึงชาวบ้าน จึงเป็นการกล่าวสิ่งที่ต่างกันคือหมู่บ้านและชาวบ้านให้เหมือนกัน ด้วยการประกอบใช้ คาม ศัพท์ ดังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์สารัตถทีปนี (๒/๒๘) ว่า คามธมฺมนฺติ เอตฺถ คามสทฺเทน คามวาสิโน วุตฺตา อเภทูป-จาเรนาติ อาห คามวาสิกมนุสฺสานนฺติ (ชาวบ้านผู้อยู่ในหมู่บ้านถูกกล่าวไว้ด้วย คาม ศัพท์ในคำว่า คามธมฺมํ นี้ ด้วยการกล่าวโดยไม่

ต่างกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คามวาสิกมนุสฺสานํ (มนุษย์ผู้อยู่ในหมู่บ้าน)

สรุปว่า เนื้อความในพระบาลี บางอย่างกล่าวไว้โดยตรง บางอย่างกล่าวไว้โดยอ้อม บางอย่างกล่าวไว้โดยสภาวธรรม บางอย่างกล่าวไว้โดยบุคคลาธิฏฐานคือยกบุคคลเป็นที่ตั้ง ดังที่คัมภีร์มิลินทปัญหา (หน้า ๑๐๒) กล่าวว่า

ในศาสนาของพระธรรมราชา พระดำรัสโดยอ้อมมีอยู่ พระดำรัสที่ตรัสเจาะจงไว้มีอยู่ พระดำรัสโดยสภาวธรรมมีอยู่ ความขัดแย้งจักมีในอนาคตกาล เพราะไม่เข้าใจเนื้อความของพระดำรัสเหล่านั้นในพระชินพจน์ที่มีความหมายเป็นสองนัยนั้น]

อจฺฉิทฺทก (ปุ)

[น + ฉิทฺท + ก]

แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตนสฺสส ตปฺปุริเส. ซ้อน จ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน. ลง ก ปัจจัย

ชื่อคัมภีร์สังขยา ที่แสดงวิธีนับโดยลำดับไม่ขาดระยะ อันมีเลข ๙ เป็นลำดับสุดท้าย.

ดู อจฺฉิทฺทกปาจก

อจฺฉิทฺทกคณนา (ถี)

[อจฺฉิทฺทก + คณนา]

คณนา บางแห่งแปลว่า สิ่งที่ถูกนับ (=จำนวน) ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ เป็นการกำหนดจำนวนของสิ่งใดสิ่งหนึ่งแน่นอน คือห้ามจำนวนอื่นที่ยิ่งหรือหย่อนไปกว่าจำนวนที่ระบุถึงนั้น แต่ในที่นี้ แปลว่า การนับ โดยลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ

(ก) การนับไม่ขาดสาย, นับอย่างต่อเนื่อง, วิชาคิดที่ไม่ขาดลำดับด้วยวิธีมีเลข ๙ เป็นที่สุด.

คณนา วุจฺจติ **อจฺฉิทฺทกคณนา**.

(ที.อฏ. ๑/๙๐)

การนับไม่ขาดสาย เรียกว่า คณนา.

ปาสิกมิลกฺขกาทโย วิย นวนฺตวเสน คณนา อจฺฉิทฺทกคณนา. (ที.ฏี. ๑/๑๓๐)

การนับด้วยสามารถวิธีมี ๙ เป็นที่สุด เหมือนชนทั้งหลายมีชนชาวปาสิกะ (ปารฺซี, เปอรฺเซีย) และมิลักขะ (ทัสยุ,ทมิฬ) เป็นต้น ชื่อว่า อัจฉิททคณนา.

คณนา วุจฺจติ อจฺฉิทฺทกคณนา ปริเสสญาเยน, สา ปน ปาสิกมิลกฺขกาทโย วิย เอกํ เทฺวติ-อาทินา นวนฺตวิธินา นิรนฺตรคณนาติ เวทิตพฺพา.

(สี.นวฏี. ๑/๓๗๔)

การนับไม่ขาดสาย เรียกว่า คณนา โดยปาริเสสนัย (นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวแล้วหรือสิ่งที่จะกล่าวต่อไป) ก็การนับไม่ขาดสายนั้น พึงทราบว่าเป็นการนับอย่างต่อเนื่อง (นับติดต่อกัน) ด้วยวิธีมี ๑,๒ เป็นต้นมี ๙ เป็นที่สุดเหมือน[การนับของ]ชนทั้งหลายมีชนชาวปาสิกะ (ปารฺซี, เปอรฺเซีย) และมิลักขะ (ทัสยุ,ทมิฬ) เป็นต้น.

(ข) การนับโดยการคำนวณ (วิชาคำนวณ), วิชาคณิตศาสตร์.

คณนาติ อจฺฉิทฺทกาทิวเสสคณนา.

(วิ.อฏ. ๓/๕)

การนับที่เหลือมีการนับโดยไม่ขาดสายเป็นต้น ชื่อว่า คณนา (นับอย่างต่อเนื่อง).

อจฺฉิทฺทกคณนา นาม

เอกฏฺฐานทสฏฺฐานาทีสุ สาริโย ฐเปตฺวา อนุกฺกเมน คณนา. (วิมติ. ๒/๒)

การนับโดยตั้งตัวเลขตามลำดับ[ลูกคิด]ในช่องหลักหน่วยถึงช่องหลัก ๑๐ เป็นต้น ชื่อว่าอัจฉิททกคณนา (**การนับโดยการคำนวณ, วิชาคำนวณ**).

[อุกฺกฏฺฐํ นาม สิปฺปํ มุทฺทา คณนา ลิขา. ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นสูง คือ วิชานับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน. (วิ. ๒/๑๕)]

อจฺฉิทฺทกปาจก (ติ)

[อจฺฉิทฺทก + ปาจก]

ปาจก = ผู้สาธยายคัมภีร์, ผู้ชำนาญ.

ผู้ชำนาญคัมภีร์แสดงการนับ - คำนวณ, ผู้ชำนาญวิชาคณิตศาสตร์, บุคคลผู้อาศัยวิชาคณิตศาสตร์เลี้ยงชีพ.

คณกาติ **อจฺฉิทฺทกปาจกา**. (ที.อฏ. ๑/๑๔๓)

บทว่า คณกา คือ **ผู้ชำนาญคัมภีร์แสดงการนับ** (การคำนวณ).

นวนฺตาทิวิธินา ปวตฺโต คณนคนฺโถ อนฺตราฉิทฺทาภาเวน อจฺฉิทฺทโกติ วุจฺจติ, ตเทว ปเรนฺตีติ **อจฺฉิทฺทกปาจกา**. (สี.นวฏี. ๒/๓๓)

คัมภีร์ที่แสดงการนับซึ่งเป็นไปโดยวิธีมี ๙ เป็นที่สุด เรียกว่า อัจฉิททกะ เพราะแสดงการนับอย่างไม่ขาดสาย (นับติดต่อกัน, นับต่อเนื่อง), ชื่อว่า **อัจฉิททกปาฐกะ** เพราะอรรถว่าเป็นผู้กล่าวสาธยาย (ชำนาญ) คัมภีร์แสดงการนับ (คำนวณ) นั้นนั่นเทียว.

อจฺฉิทฺทกาทิปาจคณก (ติ)

[อจฺฉิทฺทก + อาทิ + ปาจ + คณก]

ตสฺมึ ฐานนฺตเร ฐปิตา หุตฺวา รญฺโญ อายํ วยญฺจ ยาถาวโต คเณนฺตีติ คณกา.

ชื่อว่า คณกา เพราะเป็นผู้ที่พระราชา ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งนั้น คอยคำนวณความเจริญและความเสื่อมของพระราชาตามเป็นจริง.

(เหล่าโหร) ผู้ชำนาญคัมภีร์มีวิธีนับด้วยการคำนวณเป็นต้น, ผู้ชำนาญคัมภีร์คณิตศาสตร์เป็นต้น, นักคณิตศาสตร์เป็นต้น.

คณกมหามตฺตาติ **อจฺฉิทฺทกาทิปาจคณกา** เจว มหาอมจฺจา จ. (ที.อฏ. ๓/๓๕)

บทว่า คณกมหามตฺตา คือ เหล่าโหรผู้ชำนาญคัมภีร์มีวิธีนับด้วยการคำนวณเป็นต้น และเหล่าอำมาตย์ชั้นผู้ใหญ่.

ดู อจฺฉิทฺทกปาจก

อจฺฉิทฺทการี (ติ)

[อจฺฉิทฺท + กร + ณี]

ผู้มีปกติไม่ทำให้ทะลุ, ไม่เสีย, สมบูรณ์.

อิธ ปน ภิกฺขเว ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สทฺธึ สวสมาโน เอวํ ชานาติ ‘ทีฆรตฺตํ โข อยมายสฺมา อขณฺฑการี **อจฺฉิทฺทการี** อสพลการี อกมฺมาสการี สนฺตตการี สนฺตตวุตฺติ สีเลสุ สีลวา อยมายสฺมา นายมายสฺมา ทุสฺสีโลติ. ‘สวาเสน ภิกฺขเว สีลํ เวทิตพฺพํ ตญฺจ โข ทีเฆน อทฺธุนา น อิตฺตรํ มนสิกโรตา โน อมนสิกโรตา ปญฺญวตา โน ทุปฺปญฺเญนาติ อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. (อ. ๑/๕๖๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง บุคคลในโลกนี้ เมื่ออยู่ร่วมกัน จึงรู้อย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้**มีปกติ**ไม่ทำให้ขาด[ไม่บกพร่อง] **ไม่ทำให้ทะลุ**ไม่ทำให้ด่าง ไม่ทำให้พร้อย มีปกติทำต่อเนื่อง ประพฤติต่อเนื่องในศีลทั้งหลายตลอดกาลนานแล. ท่านผู้นี้เป็นผู้มีศีล ไม่ใช่เป็นผู้ทุศีล” ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่เรากล่าวว่า “ศีลพึงรู้ได้ด้วยการอยู่ร่วมกัน และศีลนั้นแลพึงรู้ได้โดยใช้เวลานาน ไม่ใช่นิดหน่อย ผู้มนสิการ (ทำไว้ในใจ) จึงรู้ได้ ผู้ไม่มนสิการ (ไม่ทำไว้ในใจ) หารู้ได้ไม่ ผู้มีปัญญาจึงรู้ได้ ผู้มีปัญญาทรามหารู้ได้ไม่” เรากล่าวเพราะอาศัยเหตุนี้.

อจฺฉิทฺทคณนา (ถี)

[อจฺฉิทฺท + คณนา]

การนับไม่ขาดสาย, การนับที่ติดต่อกัน, การนับที่มีตัวเลขตั้งแต่ ๑ ถึง ๙, การคิดตั้งแต่ ๑ ถึง ๙ เป็นที่สุดเหมือนพวกอาหรับเป็นต้น, วิชาคณิตศาสตร์.

คณนา วุจฺจติ **อจฺฉิทฺทคณนา**. (ม.อฏ. ๑/๓๑๖)

การนับไม่ขาดสาย เรียกว่า คณนา.

อจฺฉิทฺทคณนาติ เอกํ เทฺวติอาทินา นวนฺตวิธินา นิรนฺตรคณนา. (ม.ฏี. ๒/๔๑)

การนับอย่างต่อเนื่องด้วยวิธีมี ๑, ๒ เป็นต้นมี ๙ เป็นที่สุด ชื่อว่า **อัจฉิททคณนา**.

ปาสิกมิลกฺขกาทโย วิย นวนฺตวเสน คณนา อจฺฉิทฺทกคณนา. (ที.ฏี. ๑/๑๓๐)

การนับด้วยสามารถวิธีมี ๙ เป็นที่สุดเหมือนชนทั้งหลายมีชนชาวปาสิกะ (ปารฺซี, เปอรฺเซีย) และมิลักขะ (ทัสยุ,ทมิฬ) เป็นต้น ชื่อ อัจฉิททคณนา (การนับไม่ขาดสาย).

อจฺฉิทฺทปาจก (ติ)

[อจฺฉิทฺท + ปาจก]

ดู อจฺฉิทฺทกปาจก

อจฺฉิทฺทวจน (ติ)

[อจฺฉิทฺท + วจน]

ผู้มีคำพูดอันไม่มีช่อง - อันไม่มีโทษ.

อจฺฉิทฺทวจนาติปิ ปาโจ, ตสฺส นิทฺโทสวจนาติ อตฺโถ. (พุทฺธวํ.อฏ. ๑๒๘)

ปาฐะว่า **อจฺฉิทฺทวจนา** ดังนี้ก็มี, ปาฐะนั้นมีความหมายว่า **ผู้มีคำพูดอันไม่มีโทษ**.

อจฺฉิทฺทวุตฺติ (ติ)

[อจฺฉิทฺท + วุตฺติ]

ผู้มีความประพฤติไม่ขาดสาย – ไม่เสีย – ไม่บกพร่อง, ผู้มีอาชีพไม่เสีย – ไม่บกพร่อง, ผู้ดำเนินชีวิตหาที่ติมิได้.

ยํ เจ วิญฺญู ปสํสนฺติ

อนุวิจฺจ สุเว สุเว

อจฺฉิทฺทวุตฺตึ เมธาวึ

ปญฺญาสีลสมาหิตํ. (ธมฺม. ๔๗)

แต่วิญญูชนพิจารณาทุกวันๆ ย่อมสรรเสริญบุคคล**ผู้มีความประพฤติไม่ขาดสาย** ผู้เป็นนักปราชญ์ ผู้มีปัญญาและศีลมั่นคง [ถึงพร้อมด้วยศีลและปัญญา].

อจฺฉิทฺทาย วา สิกฺขาย อจฺฉิทฺทาย วา ชีวิตวุตฺติยา สมนฺนาคตตฺตา **อจฺฉิทฺทวุตฺตึ**.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๑๑)

ผู้ชื่อว่า**มีความประพฤติไม่ขาดสาย** เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยสิกขาอันไม่ขาดสาย หรือด้วยความเป็นไปแห่งชีวิตไม่ขาดสาย (ดำเนินชีวิตหาที่ติมิได้).

ดู อจฺฉินฺนวุตฺติ

อจฺฉินฺทติ (กฺริ/อา)

[อา + ฉิท (เทวฺธากเร) + อ + ติ]

ซ้อน จ รัสสะ อา เป็น อ ลงนิคคหิต แปลงนิคคหิตเป็น นฺ.

แย่งชิง, เอาคืน, ชิงเอาคืน,

ปล้น, ลัก, ตัด.

อจฺฉินฺเทยฺยาติ สยํ **อจฺฉินฺทติ**, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ.๑/๓๖๘, ๒/๒๓๒)

บทว่า **อจฺฉินฺเทยฺย** (ชิงเอามา) คือ **แย่งชิง**เอามาด้วยตนเอง จีวรนั้นเป็นนิสสัคคีย์.

อถ โข ตาสํ ภิกฺขุนีนํ ปจฺฉา คจฺฉนฺตีนํ อนฺตรามคฺเค โจรา **อจฺฉินฺทึสุ** จ ทูเสสุญฺจ.

(วิ. ๒/๘๗)

ครั้งนั้นแล เมื่อภิกษุณีเหล่านั้นเดินทางไปภายหลัง พวกโจรจึง**ปล้น** และทำร้ายในระหว่างทาง.

[อจฺฉินฺทิ ดู วิ. ๑/๒๖ อจฺฉินฺทึสุ ดู วิ. ๓/๑๒๓ อจฺฉินฺทิสฺสติ ดู วิ. ๑/๓๖๗, อจฺฉินฺทิสฺสสิ ดู วิ. ๑/๓๖๗]

อจฺฉินฺทนฺต (ติ)

[อา + ฉิท (เทวฺธากเร) + อนฺต]

(๑) ชิงเอาอยู่, ชิงเอาคืนมา.

ภิกฺขุสฺส สามํ จีวรํ ทตฺวา กุปิเตน อนตฺตมเนน **อจฺฉินฺทนฺตสฺส** นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ กตฺถ ปญฺญตฺตนฺติ? สาวตฺถิยํ ปญฺญตฺตํ. (วิ. ๕/๒๐)

ถาม:ทรงบัญญัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ให้จีวรแก่ภิกษุเองแล้วโกรธ ไม่พอใจ**ชิงเอาคืนมา** ณ ที่ไหน ตอบ:ทรงบัญญัติ ณ กรุงสาวัตถี.

ดู วิ. ๕/๖๐, จริยา. ๔๑๘

(๒) อันถูกแย่งชิงไป, กำลังถูกแย่งชิงไป.

มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเนติ มมายิตํ วตฺถุํ อจฺเฉทสงฺกิโนปิ ผนฺทนฺติ, **อจฺฉินฺทนฺเต**ปิ ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺเนปิ ผนฺทนฺติ. (มหานิ. ๓๗)

ปาฐะว่า **มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเน** (พวกเธอจงดูหมู่สัตว์ผู้กำลังดิ้นรนอยู่ เพราะวัตถุที่ยึดถือว่าเป็นของเรา) อธิบายว่า หมู่สัตว์

ผู้หวาดระแวงว่า จะมีผู้แย่งชิงวัตถุที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้น **กำลังถูกแย่งชิงไป** ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้นถูกแย่งชิงไปแล้ว ย่อมดิ้นรนบ้าง.

อจฺฉินฺทนฺเตปีติ วุตฺตนเยน อจฺฉิชฺชนฺเตปิ.

(มหานิ.อฏ. ๑๔๐)

บทว่า **อจฺฉินฺทนฺเตปิ** ได้แก่ เมื่อวัตถุอันเขาชิงเอาอยู่ โดยนัยที่กล่าวแล้วบ้าง.

อจฺฉินฺทน (น)

[อา + ฉิท + ยุ] ถอดถอน, ยกเลิก.

อุปสคฺคนฺติ ยสวิโลปเสนาปติฏฺฐานาทิ-**อจฺฉินฺทนา**ทิกำ ราชโต อุปสคฺคำ วา.

(ธมม.อฏ. ๒/๔๕)

บทว่า **อุปสคฺคำ** (ความขัดข้อง) ได้แก่ (หรือ) ความขัดข้องแต่พระราชาเป็นต้นว่า **ถอดถอน** ยศลดตำแหน่งเสนาบดีเป็นต้น.

ดู อุปสคฺค

อจฺฉินฺทาเปติ (กฺริ/อา)

[อา + ฉิท (เทวฺธากเร) + ณาเป + ติ]

(๑) ให้ชิงเอา, ใช้ให้ชิงเอามา.

อุปสมฺปนฺเน อุปสมฺปนฺนสญฺญี จีวรำ ทตฺวา กุปิโต อนตฺถมโน อจฺฉินฺทติ วา **อจฺฉินฺทาเปติ** วา, นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยำ. (วิ. ๑/๓๖๘, ๒/๓๒๓)

อุปสัมบัน ภิกษุสำคัญว่าเป็นอุปสัมบัน ให้จีวรเองแล้วโกรธ ไม่พอใจ ชิงเอามา หรือ**ใช้ให้ชิงเอามา** ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

[อจฺฉินฺทาเปยฺย ดู วิ. ๑/๓๖๗, อจฺฉินฺทาเปสุ ดู วิ. ๒/๒๘๙ อจฺฉินฺทาเปสฺสนฺติ ดู วิ. ๒/๒๘๙]

(๒) ย่อมให้ถอด, ย่อมให้ยกเลิก.

ราชา วาตปานำ วิวริตฺวา จิโต ตำ ทิสฺวา กา เอสาติ ปุจฺฉิ. ตุมฺหากำ นครโสภินี เทวาติ. โส อุสฺสูยมาโน กึ เอตาย โสภติ, นครำ สยำ โสภิสฺสตีติ ตำ ฐานนฺตรำ **อจฺฉินฺทาเปสิ**. (ม.อฏ. ๓/๔๒)

พระราชาทรงเปิดพระแกลประทับยืนเห็นนางจึงถามว่า หญิงผู้นั้นเป็นใคร พวกราชบุรุษกราบทูลว่า ขอเดชะ หญิงนครโสภินีของพระองค์ พระเจ้าข้า. ท้าวเธอทรงอดสูใจ ดำริว่า พระนครที่หญิงนี้ทำให้งดงาม จะงดงามได้อย่างไร พระนครจักงดงามเองนั่นแล จึงทรง**ให้ถอด**ฐานันดรนั้นเสีย.

อจฺฉินฺทิ (กฺริ/อา)

[อา + ฉิท + อี]

ดู ฉินฺทติ

อจฺฉินฺทิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อา + ฉิท (เทวฺธากเร) + อิ + ตฺวา]

ริบแล้ว, ชิงเอาแล้ว.

อถโข เต กมฺมิกา ตำ สตฺถำ คเหตฺวา **อจฺฉินฺทิตฺวา** ตำ ภิกฺขุ เอตทโวจุ “กิสฺส ตฺวำ ภนฺเต ชานำ เถยฺยสตฺเถน สทฺธึ คจฺฉสีติ? ปลิพุนฺเธตฺวา มุญฺจึสุ. (วิ. ๒/๑๗/๑)

ครั้งนั้นแล เจ้าหน้าที่เก็บภาษีจับพวกพ่อค้าเกวียนหมู่นั้น **ริบ**ของแล้วได้กล่าวกับภิกษุนั้นว่า พระคุณเจ้า ท่านรู้อยู่ เหตุไร จึงเดินทาง

ร่วมกับกลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจรเล่า ไต่สวนแล้วปล่อยไป.

ดู มิลินฺท. ๑๙

อจฺฉินฺทิตฺวาน (กฺริ/วิ)

[อา + ฉิท (เทฺวธากเร) + อิ + ตฺวาน]

ชิงเอาแล้ว, แย่งชิง.

อมจฺจมณฺฑลํ รชฺชํ ผีตํ อนฺเตปุรํ มม **อจฺฉินฺทิตฺวาน** คหิตํ ปิยํ ปุตฺตํว ปสฺสหํ เมตฺตาย เม สโม นตฺถิ

เอสา เม เมตฺตาปารมี. (จริยา. ๔๑๙)

เราเห็นหมู่อำมาตย์ที่**แย่งชิง**ราชสมบัติ ที่มั่งคั่งภายในนครเราไป เหมือนบุตรที่รัก ผู้มีเมตตาเสมอเราไม่มี นี้เป็นเมตตาบารมีของเรา.

อจฺฉินฺน๑ (ติ)

[อา + ฉิท (เทฺวธากเร) + ต]

เอาคืน, ชิงเอาคืน, ปล้น, ลัก.

ซ้อน จ รัสสะ อา เป็น อ, แปลง ต ปัจจัยท้าย ฉิทฺ ธาตุเป็น อินฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺน-อนฺนอีณา วา.

(๑) ถูกชิงไป, ถูกขโมย - ปล้น.

อจฺฉินฺนจีวโร นาม ภิกฺขุสฺส จีวรํ **อจฺฉินฺนํ** โหติ ราชูหิ วา โจเรหิ วา ธุตฺเตหิ วา, เยหิ เกหิจิ วา อจฺฉินฺนํ โหติ. (วิ. ๓๑๔)

ที่ชื่อว่าภิกษุถูกชิงจีวรไป ได้แก่ จีวรของภิกษุ**ถูก**พระราชา โจร นักเลง หรือคนบางพวก**ชิงไป**.

ดู วิ. ๑/๓๑๔, ๒/๓๒๐, ๓/๓๘๙

(๒) ถูกแย่งชิงไป, ถูกนำไปโดยพลการ.

มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเนติ มมายิตํ วตฺถุํ อจฺเฉทสงฺกิโนปิ ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺทนฺเตปิ ผนฺทนฺติ, **อจฺฉินฺเน**ปิ ผนฺทนฺติ. (มหานิ. ๓๗)

ปาฐะว่า **มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเน** (พวกเธอจงดูหมู่สัตว์ผู้กำลังดิ้นรนอยู่ เพราะวัตถุที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา) อธิบายว่า หมู่สัตว์ผู้หวาดระแวงว่า จะมีผู้แย่งชิงวัตถุที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้นกำลังถูกแย่งชิงไป ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้นถูก**แย่งชิงไปแล้ว** ย่อมดิ้นรนบ้าง.

อจฺฉินฺเนปีติ วุตฺตนเยน อจฺฉินฺทิตฺวา คหิเตปิ.

(มหานิ.อฏ. ๑๔๐)

บทว่า **อจฺฉินฺเนปิ** ได้แก่ เมื่อวัตถุอันเขาแย่งชิงถือเอาไป โดยนัยที่กล่าวแล้วบ้าง.

อจฺฉินฺน๒ (ติ)

[น + ฉินฺน]

(๑) มิได้ตัดแล้ว, ยังไม่ได้ตัด.

ทนฺตโปณึ นาม ฉินฺนํ วา อจฺฉินฺนํ วา. ปญฺจมาสกํ วา อติเรกปญฺจมาสกํ วา อคฺฆนกํ เถยฺยจิตฺโต อามสติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. ผนฺทาเปติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. จานา จาเวติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส. (วิ. ๑/๖๓) ดู ชา. ๑/๔๕

ที่ชื่อว่า ไม้ชำระฟัน ได้แก่ ไม้ชำระฟันที่ตัดแล้ว หรือ**ยังไม่ได้ตัด** ภิกษุมีไถยจิตจับต้องไม้ชำระฟันมีราคา ๕ มาสก หรือเกินกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติถุลลัจจัย ทำให้เคลื่อนที่เดิม ต้องอาบัติปาราชิก.

(๒) ไม่ขาดสาย, ไม่ขาดระยะ.

สเจ อุปชฺฌายสฺส จีวรํ รชิตพฺพํ โหติ, สทฺธิวิหาริเกน รชิตพฺพํ, อุสฺสุกฺกํ วา กาตพฺพํ กินฺติ นุ โข อุปชฺฌายสฺส จีวรํ รชิเยถาติ. จีวรํ รชนฺเตน สาธุกํ สมฺปริวตฺตกํ สมฺปริวตฺตกํ รชิตพฺพํ, น จ **อจฺฉินฺเนน** เถเว ปกฺกมิตพฺพํ.

(วิ. ๓/๖๒)

ถ้าจีวรของอุปัชฌาย์จะต้องย้อม สัทธิวิหาริกพึงย้อม หรือพึงทำการขวนขวายว่า ด้วยอุบายอย่างไรหนอ ใครๆ พึงย้อมจีวรของอุปัชฌาย์ เมื่อจะย้อมจีวร พึงย้อม พลิกกลับไปกลับมาดีๆ เมื่อหยาดน้ำย้อมยังหยด**ไม่ขาดสาย** ไม่พึงหลีกไป.

อจฺฉินฺนก (ติ)

[อจฺฉินฺน + ก] จีวรที่ไม่ได้ตัด.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู **อจฺฉินฺนกานิ** จีวรานิ ธาเรนฺติ ทนฺตกาสาวานิ. มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ เสยฺยถาปิ นาม คิหี กามโภคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. น ภิกฺขเว **อจฺฉินฺนกานิ** จีวรานิ ธาเรตพฺพานิ. โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๓/๔๐๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้จีวร**ที่ไม่ได้ตัด** ที่ย้อมน้ำฝาดมีสีเหมือนงาช้าง. คนทั้งหลายตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่าเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม. ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้จีวร**ที่ไม่ได้ตัด** (จีวรที่ยังไม่ถูกตัด) ภิกษุใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ.

ดู วิ. ๓/๔๑๒

อจฺฉินฺนการณ (น)

[อจฺฉินฺน + การณ]

เหตุ (จีวร) ยังไม่ถูกชิงไป.

“เสสกํ อาหริสฺสามีติ หรนฺโต คจฺฉติ, “เสสกํ ตุยฺเหว โหตูติ เทนฺติ, น **อจฺฉินฺนการณา** เทนฺติ, น นฏฺจการณา เทนฺติ, ญาตกานํ, ปวาริตานํ, อตฺตโน ธเนน, อุมฺมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺส. (วิ. ๑/๓๑๗)

(ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติคือ)

ภิกษุที่รับเอาไปเพราะคิดว่า จักนำจีวรที่เหลือมาคืน ภิกษุที่คฤหัสถ์ถวายด้วยถ้อยคำว่า จีวรที่เหลือเป็นของท่านรูปเดียว ภิกษุที่คฤหัสถ์ไม่ได้ถวายเพราะ**เหตุจีวรยังไม่ถูกชิงไป** ภิกษุที่คฤหัสถ์ไม่ได้ถวาย เพราะจีวรสูญหาย ภิกษุผู้ยินดีจีวรที่ญาติถวาย ภิกษุผู้ยินดีจีวรที่ทายกปวารณาถวาย ภิกษุผู้ยินดีจีวรที่ได้มาด้วยทรัพย์ของตน ภิกษุวิกลจริต ภิกษุต้นบัญญัติ.

อจฺฉินฺนเกส (ติ)

[อจฺฉินฺน + เกส]

ผู้มีผมยังมิได้โกน, ยังไม่ได้ปลงผม.

(ภควา) สเจ ภิกฺขเว อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ นคฺโค อาคจฺฉติ อุปชฺฌายมูลกํ จีวรํ ปริเยสิตพฺพํ. สเจ **อจฺฉินฺนเกโส** อาคจฺฉติ สงฺโฆ อปโลเกตพฺโพ ภณฺฑุกมฺมาย. (วิ. ๓/๑๐๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากุลบุตรผู้เคยเป็นอัญเดียรถีย์เปลือยกายมา พึงแสวงหาจีวร ซึ่งมีอุปัชฌาย์เป็นเจ้าของ ถ้า**ยังไม่ได้ปลงผม**มา สงฆ์พึงอปโลกน์เพื่อปลงผม.

อจฺฉินฺนคิหิพนฺธน (ติ)

[อจฺฉินฺน + คิหิ + พนฺธน]

ตัดความผูกพันทางคฤหัสถ์ไม่ขาด, ยังมิได้ตัดขาดเครื่องผูกคือการครองเรือน, ผู้มีเครื่องผูกคือการครองเรือนยังตัดไม่ขาด.

คงฺคาตีเร พหิมูโล อนฺโตสาโป หุตฺวา ชาโต วิย **อจฺฉินฺนคิหิพนฺธโน** สมณกุฏฺฐิมฺพิกปุคฺคโล ทฏฺฐพฺโพ. อยญฺหิ จิตฺตํ นาเมตํ อนิพทฺธํ, สมโณมฺหีติ วทนฺโตว คิหี โหติ, คิหีมฺหีติ วทนฺโตว สมโณ โหติ. โก ชานิสฺสติ, กึ ภวิสฺสตีติ? มหลฺลกกาเล ปพฺพชนฺโตปิ คิหิพนฺธนํ น วิสฺสชฺเชติ. (สํ.อฏ. ๓/๗๖)

บุคคลผู้เป็นสมณกุฏุมพี **ผู้มีเครื่องผูกคือการครองเรือนยังตัดไม่ขาด** (ยังตัดความผูกพันทางคฤหัสถ์ไม่ขาด) พึงเห็นเหมือนต้นไม้ที่มีรากอยู่ภายนอก มีกิ่งอยู่ภายในเกิดที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา. จริงอยู่ บุคคลนี้คิดว่า ธรรมดาจิตนี้ไม่ต่อเนื่องกัน เมื่อกล่าวว่าเราเป็นสมณะ แต่ก็เป็นคฤหัสถ์ เมื่อกล่าวว่า เราเป็นคฤหัสถ์ แต่ก็เป็นสมณะ ใครจักรู้ว่า เราจะเป็นอย่างไร แม้เมื่อบวชในเวลาแก่ก็ไม่สละความผูกพันทางคฤหัสถ์.

อจฺฉินฺนคฺค (ติ)

[น + ฉินฺน + อคฺค]

มียอดยังไม่ขาด, ยอดไม่ด้วน.

ตสฺสปิ โข หตฺถินาคสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ “อหํ โข ปุพฺเพ อากิณฺโณ วิหาสึ หตฺถีหิ หตฺถินีหิ หตฺถิกลเภหิ หตฺถิจฺฉาเปหิ, ฉินฺนคฺคานิ เจว ติณานิ ขาทึ ฯเปฯ โสมฺหิ เอตรหิ อนากิณฺโณ วิหรามิ หตฺถีหิ หตฺถินีหิ หตฺถิกลเภหิ หตฺถิจฺฉาเปหิ, **อจฺฉินฺนคฺคานิ** เจว ติณานิ ขาทามิ, โอภคฺโคภคฺคญฺจ เม สาขาภงฺคํ น ขาทนฺติ...(อุทาน. ๑๒๖)

พญาช้างนั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เมื่อก่อนเราอยู่คลุกคลีกับพวกช้างพลาย ช้างพัง ลูกช้างใหญ่ ลูกช้างเล็ก กินหญ้ามียอดขาดแล้ว (ยอดด้วน)...เวลานี้ เรานั้นไม่คลุกคลีอยู่กับพวกช้างพลาย ช้างพัง ลูกช้างใหญ่ ลูกช้างเล็ก กินหญ้า**มียอดยังไม่ขาด** (ยอดไม่ด้วน) ไม่ถูกช้างกินกิ่งไม้ที่เราหักลงมา...

ดู อ. ๓/๒๓๑

อจฺฉินฺนจีวร (ติ)

[อจฺฉินฺน + จีวร]

อจฺฉินฺนํ จีวรํ เอตสฺสาติ อจฺฉินฺนจีวโร (จีวรถูกแย่งชิงแล้วของภิกษุนั้นมีอยู่ เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า อัจฉินนจีวระ)

อจฺฉินฺน=อา บทหน้า + ฉิท ธาตุ (ทฺวิธากรเณ ทำเป็นสองส่วน) + ต ปัจจัย

มีจีวรถูกแย่งชิงแล้ว, มีจีวรถูกชิงไป, ถูกชิงจีวรไป.

โย ปน ภิกฺขุ อญฺญาตกํ คหปตึ วา คหปตานึ วา จีวรํ วิญฺญาเปยฺย อญฺญตฺร สมยา, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. ตตฺถายํ สมโย **อจฺฉินฺนจีวโร** วา โหติ ภิกฺขุ นฏฺฐจีวโร วา. อยํ ตตฺถ สมโย.

(วิ. ๑/๓๑๔)

อนึ่ง ภิกษุใด ขอจีวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือคฤหัสถ์หญิงผู้ไม่ใช่ญาติ นอกสมัย[อันควร] ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ สมัยในการขอจีวรนั้น คือ ภิกษุ**ถูกชิงจีวรไป** หรือมีจีวรเสียหาย นี้เป็นสมัยในการขอจีวรนั้น.

อจฺฉินฺนจีวโร นาม ภิกฺขุสฺส จีวรํ อจฺฉินฺนํ โหติ ราชูหิ วา โจเรหิ วา ธุตฺเตหิ วา, เยหิ เกหิจิ วา อจฺฉินฺนํ โหติ. (วิ. ๑/๓๑๔)

ที่ชื่อว่า **อจฺฉินฺนจีวโร** (ภิกษุถูกชิงจีวรไป) ได้แก่ จีวรของภิกษุที่พระราชา โจร นักเลง หรือคนบางพวกชิงไป.

[ภาษาบาลีเป็นภาษาที่ใช้คำสั้น ๆ ดังนั้น ในพระไตรปิฎก คำบางคำ จึงมักกล่าวไว้สั้นๆ เพื่อย่อคำ แต่เป็นที่รู้กันของคนทั่วไป เหตุนั้น คำว่า **สมโย** ในสิกขาบทนี้ จึงหมายถึงสมัย [อันควร] ไม่นิยมใช้เป็น **ยุตฺตสมโย** คำอื่นๆ เช่น กาโล (กาลอันควร) ไม่นิยมใช้เป็น ยุตฺต-กาโล, ฐาเน (ในฐานะอันควร) ไม่นิยมใช้เป็น ยุตฺตฏฺฐาเน เป็นต้น]

อจฺฉินฺนจีวรก (ติ)

[อจฺฉินฺนจีวร + ก. ถี. อจฺฉินฺนจีวรกา]

ผู้มีจีวรถูกชิงไป, ผู้ถูกชิงจีวรไป.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู **อจฺฉินฺนจีวรเก** ภิกฺขู อุปสงฺกมิตฺวา เอวํ วทนฺติ “ภควตา อาวุโส อนุญฺญาตํ ‘อจฺฉินฺนจีวรสฺส วา นฏฺฐจีวรสฺส วา อญฺญาตกํ คหปตึ วา คหปตานึ วา จีวรํ วิญฺญาเปตุ, วิญฺญาเปถ อาวุโส จีวรนฺติ. (วิ. ๑/๓๑๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าไปหาภิกษุ**ผู้ถูกชิงจีวรไป** แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า ดูก่อนท่านทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ถูกชิงจีวรไป หรือมีจีวรเสียหาย [ออกปาก]ขอจีวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือคฤหัสถ์หญิงผู้ไม่ใช่ญาติได้ พวกท่านจงขอจีวรเถิด. ดู วิ. ๒/๓๖๖

อจฺฉินฺนตฏ (ติ)

[น + ฉินฺน[๒] + ตฏ]

มีฝั่งไม่ขาด, มีฝั่งยังไม่ถูกตัดขาด.

ดู อปพฺภาร (ชา.อฏ.๕/๔๓๓)

อจฺฉินฺนตา (ถี)

[อจฺฉินฺน[๒] + ตา]

ความที่เครื่องผูกคือการครองเรือนยังไม่ถูกตัดขาด, เหตุที่ตัดความเกี่ยวพันกับคฤหัสถ์ยังไม่ขาด, เหตุยังตัดเครื่องผูกคือการครองเรือนไม่ขาด.

อยํ ปุคฺคโล กิญฺจาปิ ฯเปฯ เจติยงฺคณโพธิยงฺคณาทีสุ ภิกฺขูนํ กายสามคฺคึ เทติ คิหิพนฺธนสฺส ปน **อจฺฉินฺนตาย** พหิมูลตฺตา อริยมคฺคํ โอตริตฺวา สมาธิกฺขเณ นิสินฺโน นิพฺพานสาครํ ปาปุณิตุํ น สกฺโกติ.

(สํ.อฏ.๓/๗๗)

บุคคลนี้ให้กายสามัคคีแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่ลานพระเจดีย์และลานต้นโพธิ์เป็นต้น แม้ก็จริง ถึงกระนั้น (เมื่อ) เธอหยั่งลงสู่อริยมรรคนั่งบนทุ่นคือสมาธิก็ไม่อาจไปถึงสาครคือพระนิพพานได้ เหตุยังมีรากภายนอก **เพราะความที่เครื่องผูกคือการครองเรือน ยังไม่ถูกตัดขาด** (เพราะยังตัดเครื่องผูกคือการครอง เรือนไม่ขาด).

อจฺฉินฺนทณฺฑ (ปุ)

[อจฺฉินฺน + ทณฺฑ]

ก้านอันยังไม่ขาด, ก้านอันยังไม่ได้ถูกตัด.

อจฺฉินฺนทส (ติ)

[อจฺฉินฺน^{๒} + ทสา]

มีชายยังมิได้ตัด, ยังไม่ตัดชาย, ที่ไม่ตัดชาย.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สพฺพนีลกานิ จีวรานิ ธาเรนฺติ ฯเปฯ สพฺพปีตกานิ จีวรานิ ธาเรนฺติ ฯเปฯ **อจฺฉินฺนทสานิ** จีวรานิ ธาเรนฺติ ฯเปฯ เวจฺฉนฺ ธาเรนฺติ. ฯเปฯ น ภิกฺขเว สพฺพนีลกานิ จีวรานิ ธาเรตพฺพานิ. น สพฺพปีตกานิ จีวรานิ ธาเรตพฺพานิ ฯเปฯ น เวจฺฉนฺ ธาเรตพฺพนฺ, โย ธาเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ.๓/๔๒๒, วิ.๔/๔๕๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ห่มจีวรสีเขียวล้วน...ห่มจีวรสีเหลืองล้วน... **ห่มจีวรที่ไม่ตัดชาย**...โพกศีรษะ...ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงห่มจีวรสีเขียวล้วน... ไม่พึงห่มจีวร สีเหลืองล้วน...ไม่พึงใช้ผ้าโพกศีรษะ รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ”.

อจฺฉินฺนธาร (ติ)

[อจฺฉินฺน^{๒} + ธาร]

อันมีสายน้ำที่ไม่ขาด, มีกระแสน้ำที่ไม่ขาด, ไม่ขาดสาย.

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพธิสตฺโต ฯเปฯ อิสิปพฺพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา ตมฺปิ ปุตฺตํ ตาปสกุมารกํ กตฺวา ปณฺณสาลาย วาสํ กปฺเปสิ. วสฺสารตฺตสมเย **อจฺฉินฺนธาเร** เทเว วสฺสนฺเต เอโก มกฺกโฏ สีตปีฬิโต ทนฺเต ขาทนฺโต กมฺปนฺโต วิจรติ ฯเปฯ มตตาปสสฺส สนฺตกานิ วกฺกลานิ นิวาเสตฺวา จ ปารุปิตฺวา จ อชินจมฺมํ อํเส กตฺวา กาชกมณฺฑลุ อาทาย อิสิเวเสนาคนฺตฺวา ปณฺณสาลทฺวาเร อคฺคิสฺส การณา กุหกกมฺมํ กตฺวา อฏฺฐาสิ.

(ชา.อฏ.๒/๒๔๖, ชา.อฏ.๓/๓๕,๖๗)

ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราช-สมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระโพธสัตว์... บวชเป็นฤาษี บวชบุตรเป็นดาบสกุมาร อาศัยอยู่ในบรรณศาลา. ครั้นฤดูฝน ฝนตก**ไม่ขาดสาย** มีลิงตัวหนึ่งถูกความหนาวเบียดเบียน เที่ยวเดินตัวสั่นกัดฟัน...นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้ของดาบสที่ตายไปแล้วรูปหนึ่ง ห่มหนังเสือเฉวียงบ่าถือหาบและน้ำเต้า ปลอมเพศเป็นฤาษี มายืนหลอกลวงอยู่ที่ประตูบรรณศาลาเพราะต้องการไฟ.

อจฺฉินฺนธารา (ถี)

[อจฺฉินฺน[๒] + ธารา]

(ก) มีกระแสน้ำไม่ขาด, ไม่ขาดสาย.

โส สาธูติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา เอกํ วลาหกํ นิวาเสตฺวา เอกํ ปารุปิตฺวา เมฆคีตํ คายนฺโต ปาจีนโลก-ธาตุอภิมุโข ปกฺขนฺทิ. ปาจีนทิสาภาเค ขล-มณฺฑลมตฺตํ เอกํ เมฆปฏลํ อุฏฺฐาย สตปฏลํ สหสฺสปฏลํ หุตฺวา อภิตฺถนนฺตํ วิชฺชุลตา นิจฺฉาเรนฺตํ อโธมุขํ จปิตอุทกกุมฺภากาเรน วสฺสมานํ สกลโกสลรฏฺฐํ มโหเฆน วิย อชฺโฌตฺถริ. เทโว **อจฺฉินฺนธารํ** วสฺสนฺโต มุหุตฺเตเนว เชตวนโปกฺขรณึ ปูเรสิ ธุรโสปานํ อาหจฺจ อุทกํ อฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๓๔๘)

วลาหกเทวราชนั้น รับเทวบัญชาแล้ว นุ่งก้อนเมฆก้อนหนึ่ง ห่มก้อนหนึ่ง ขับเพลงเมฆสังคีต บ่ายหน้าไปทางโลกธาตุด้านตะวันออก เหาะไปแล้ว ณ ทิศาภาคตะวันออก ก็ปรากฏกลุ่มเมฆกลุ่มหนึ่ง มีขนาดเท่าลานนวดข้าว ซ้อนเป็นชั้นๆ ตั้งร้อยชั้นพันชั้น คำรณคำราม ฟ้าแลบแปลบปลาบ ฝนก็ตกลงมาด้วยอาการประหนึ่งว่าคว่ำหม้อน้ำเทลงมา แคว้นโกศลทั้งสิ้น ท่วมท้นเหมือนห้วงน้ำไหลบ่าท่วมอยู่ ฝนตกอยู่**ไม่ขาดสาย** ครู่เดียวเท่านั้น ก็เต็มสระโบกขรณีเชตวัน น้ำท่วมจดถึงหัวบันได.

(ข) [กระแสขันธ์]ที่ไม่ขาด, ไม่ขาดสาย.

ยถา นินฺนา ปวตฺตนฺติ
ฉนฺเทน ปริณามิตา
อจฺฉินฺนธารา วตฺตนฺติ
สพฺพายตนปจฺจยา. (มหานิ.๓๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เพราะมีอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย ขันธ์ทั้งหลายที่แปรไปตามฉันทะ ย่อมเป็นไป**ไม่ขาดสาย** เหมือนน้ำไหลไปตามที่ลุ่ม ฉะนั้น.

(ค) [ลำดับคำพูด]ที่ไม่ขาดสาย.

โย ปน สุตฺตํ อารภิตฺวา อาจริเยหิ ทินฺนนเย จิโต **อจฺฉินฺนธารํ** กตฺวา นทีโสตํ วิย ปวตฺเตติ อากาสคงฺคโต ภสฺสมานํ อุทกํ วิย นิรนฺตรํ กถํ ปวตฺเตติ ตสฺส กถา อนุปฺปพนฺธา โหติ. ตํ สนฺธาย วุตฺตํ “อนุปฺปพนฺเธหีติ.

(ม.อฏ. ๒/๑๔๕)

ส่วนภิกษุใดเริ่มพระสูตรแล้ว ตั้งมั่นอยู่ในนัยที่พระอาจารย์ทั้งหลายให้ไว้ ให้เป็นไป **ไม่ให้ขาดสาย**เหมือนกระแสน้ำ ให้ถ้อยคำดำเนินไปไม่ขาดสาย เหมือนน้ำที่ไหลจากชายคาถ้อยคำของภิกษุ นั้นชื่อว่าต่อเนื่อง ไม่

ขาดสาย พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงถ้อยคำนั้น จึงตรัสว่า "ต่อเนื่องไม่ขาดสาย".

[ในทางตรงข้าม ภิกษุใด เมื่อจะกล่าวธรรม สามารถกล่าวให้พิสดารในที่นั้นๆ ได้ แต่ก็กล่าวเหมือนกับทอดถอนใจ เหมือนกับคร่ำครวญ ถ้อยคำของภิกษุเหล่านี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่าไม่ต่อเนื่องขาดสาย]

อจฺฉินฺนธารํ กตฺวาติ นาติสีฆํ นาติสณิกนฺติ-อาทินา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน อจฺฉินฺนํ กถาปพนฺธํ กตฺวา. (ม.ฏี.๒/๑๙๔)

สองบทว่า **อจฺฉินฺนธารํ กตฺวา** (ทำให้ไม่ขาดสาย) ความว่า กระทำให้ถ้อยคำดำเนินไปไม่ขาดสายโดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วหนหลังว่า บางคราวก็เร็ว บางคราวก็ช้าเป็นต้น.

[ข้อความว่า "บางคราวก็เร็ว บางคราวก็ช้าเป็นต้น" หมายความว่า ภิกษุใดเมื่อจะกล่าวธรรมบางคราวก็เร็ว บางคราวก็ช้า บางคราวก็เสียงดัง บางคราวก็เสียงค่อย เหมือนไฟเผาศพที่บางคราวก็ลุก บางคราวก็ดับ ในที่นี้ภิกษุนั้นชื่อว่าพระธรรมกถึกเปรียบด้วยไฟเผาศพ]

อจฺฉินฺนมกุฬ (น)

[อจฺฉินฺน[๒] + มกุฬ]

ดอกตูมที่ยังมิได้ตัด, กระพุ่มมือที่มิได้ถูกตัด.

อจฺฉินฺนรฏฺฐ (ติ)

[อจฺฉินฺน[๑] + รฏฺฐ]

ผู้มีแคว้นถูกชิงเอาไป, ถูกชิงแคว้น, มีประเทศถูกยึด, ถูกยึดประเทศ.

อเถตฺเถกสตํ ขตฺยา
อนุยนฺตา ยสสฺสิโน
อจฺฉินฺนรฏฺฐา พฺยถิตา
ปญฺจาลีนํ วสํ คตา. (ชา.๒/๒๐๔)

(ฉ.ม. ปญฺจาลิยํ)

(พระเจ้าวิเทหะทอดพระเนตรเห็นมโหสธบัณฑิตโพธิสัตว์เข้ามาเฝ้า ก็สบายพระทัย เมื่อจะรับสั่งกับมโหสธบัณฑิตโพธิสัตว์ จึงตรัสว่า)

อนึ่ง บรรดาชนเหล่านี้ กษัตริย์ ๑๐๑ พระนคร ผู้เรืองยศตามเสด็จพระเจ้าปัญจาละ **ถูกชิงแคว้น** กลัวภัย จึงตกอยู่ในอำนาจของชาวแคว้นปัญจาละ.

อจฺฉินฺนรฏฺฐาติ จูฬนิพฺรหฺมทตฺเตน อจฺฉินฺทิตฺวา คหิตรฏฺฐา. (ชา.อฏ.๖/๒๔๔)

บทว่า **อจฺฉินฺนรฏฺฐา** (ถูกชิงแคว้น) คือ มีแคว้นถูกพระเจ้าจูฬนิพรหมทัตต์แย่งชิงยึดเอาไป (ถูกยึดประเทศ).

อจฺฉินฺนลชฺชา (ถี)

[อจฺฉินฺน[๑] + ลชฺชา]

ความละอายถูกตัดขาดแล้ว, ตัดขาดความละอายแล้ว, ไม่มีความละอาย.

อจฺฉินฺนลชฺชิตา (ถี)

[อจฺฉินฺนลชฺชี + ตา]

ความเป็นผู้มีความละอายอัน...ตัดขาดแล้ว, ตัดขาดความละอายแล้ว.

ปุนทิวเส กาเล อาโรจิเต กปณทฺธิกาทีสุ อาหารตฺถาย คจฺฉนฺเตสุ มาตาปิตโร “อมฺม คนฺตฺวา อมฺหากํ อาหารํ อาหราติ ธีตรํ เปสยึสุ. มหาโภคกุลสฺส ธีตา วิปตฺติยา **อจฺฉินฺนลชฺชิตาย** อลชฺชมานา ปาตึ คเหตฺวา กปณชเนน สทฺธึ อาหารตฺถาย คนฺตฺวา “กติ ปฏิวีเส คณฺหิสฺสสิ อมฺมาติ ปุฏฺฐา จ ปน “ตโยติ อาห. อถสฺสา ตโย ปฏิวีเส อทาสิ. ตาย ภตฺเต อาหเฏ ตโยปิ เอกโต ภุญฺชิตุํ นิสีทึสุ.

(ธมฺ.อฏ. ๑/๑๒๑)

ในวันรุ่งขึ้น เมื่อเขาบอกเวลาแล้ว เมื่อคนกำพร้าและคนเดินทางเป็นต้น กำลังไปเพื่อต้องการอาหาร, มารดาและบิดาจึงส่งลูกสาวไปด้วยคำว่า แม่ จงไปนำอาหารมาเพื่อพวกเรา. ธิดาของตระกูลที่มีโภคะมาก ไม่ละอายเทียว เพราะ**ความที่ตนมีความละอายอันความวิบัติตัดขาดแล้ว** ถือถาดไปเพื่อต้องการอาหารกับคนกำพร้า อันมิตตกุฏุมพีถามว่า แม่ ท่านจักรับกี่ส่วน ก็บอกว่า ๓ ส่วน. ทีนั้น มิตตกุฏุมพีจึงให้ภัตตาหาร ๓ ส่วน แก่นาง. เมื่อนางนำภัตรมาแล้ว ทั้ง ๓ ก็นั่งเพื่อบริโภคร่วมกัน.

อจฺฉินฺนลชฺชี (ติ)

[อจฺฉินฺนลชฺชา + อี]

มีความละอายถูกตัดขาดแล้ว, ตัดขาดความละอายแล้ว, ไม่มีความละอาย.

อจฺฉินฺนวุตฺติ (ติ)

[อจฺฉินฺน[๒] + วุตฺติ]

ผู้มีความประพฤติไม่ขาด, มีความประพฤติไม่ขาดตอน, มีอาชีพไม่เสีย.

อุฏฺฐานโก อนลโส

อาปทาสุ น เวธติ

อจฺฉินฺนวุตฺติ เมธาวี

ตาทิโส ลภเต ยสํ. (ที.๓/๑๕๖)

(สฺยา. อจฺฉิทฺทวุตฺติ)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

คนขยัน ไม่เกียจคร้าน ไม่หวั่นไหวในอันตรายทั้งหลาย **มีความประพฤติไม่ขาด** มีปัญญาเช่นนั้น ย่อมได้ยศ.

อจฺฉินฺนวุตฺตีติ นิรนฺตรกรณวเสน อขณฺฑวุตฺติ. (ที.อฏ.๓/๑๔๐)

บทว่า **อจฺฉินฺนวุตฺติ** (มีความประพฤติไม่ขาด) คือ มีความประพฤติไม่ขาดตอน ด้วยสามารถแห่งการทำอย่างต่อเนื่อง (ติดต่อ).

อจฺฉินฺนสทฺท (ปุ)

[อจฺฉินฺน[๑] + สทฺท]

เสียงที่ไม่ขาด, เสียงที่ไม่ถูกทำลาย[ด้วยโจร], เสียงโจรปล้น.

สามิ ตฺวํ ปจฺจูสกาเล ปิตุ นิสินฺนฏฺฐานํ คนฺตฺวา ยถา สพฺเพ สุณนฺติ เอวํ มหาสทฺทํ กตฺวา ‘ตาต อสุกคาเม ตุมฺหากํ อุทฺธารณโก อตฺถิ มยิ คเต น เทติ ตุมฺหากํ อจฺจเยน น ทสฺสเตว

เสฺว ยานเก นิสีทิตฺวา ปาโตว คจฺฉิสฺสามาติ วตฺวา เตน วุตฺตเวลายเมว อุฏฺฐาย ยานกำ โยเชตฺวา ตตฺถ นิสีทาเปตฺวา อามกสุสานำ เนตฺวา อาวาฏำ ขณิตฺวา โจเรหิ **อจฺฉินฺนสทฺทำ** กตฺวา มาเรตฺวา อาวาเฏ ปกฺขิปิตฺวา สีสำ ฉินฺทิตฺวา นฺหายิตฺวา อาคจฺฉาติ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๕)

ภรรยา (ของสวิฏฐกะ) จึงบอกว่า ข้าแต่นาย ท่านจงไปที่บิดานอน ในเวลาเช้ามืด ทำเสียงดังให้คนทั้งหมดได้ยินแล้วกล่าวว่า ข้าแต่พ่อ ลูกหนี้ของพ่อมีอยู่ที่บ้านโน้น เมื่อฉันจะไป แต่ลำพังเขาจะไม่ให้ เมื่อพ่อล่วงลับไปแล้ว เงินจักสูญ พรุ่งนี้เรานั่งบนยานไปด้วยกัน แต่เช้าทีเดียว ดังนี้แล้ว นายจงลุกขึ้นตามเวลาที่บิดาบอกไว้ เทียมยานให้แกนั่งบนยานแล้ว นำไปป่าช้าผีดิบ ขุดหลุมแล้วทำเป็น**เสียงโจรปล้น** ฆ่าแกแล้ว ผลักลงหลุม ทุบศีรษะแล้วอาบน้ำมาเรือน.

อจฺฉินฺนสพฺพจีวร (ติ)

[อจฺฉินฺน + สพฺพ + จีวร]

ผู้มีจีวรทั้งหมดถูกชิงเอาไป, ผู้ถูกชิงจีวรทั้งหมด, ถูกโจรชิงจีวรไปทั้งหมด.

ตโต จีวรำ สาทิตพฺพนฺติ ตโต อภิหฏจีวรโต เอตฺตกำ จีวรำ คเหตพฺพำ น อิโต ปรนฺติ อตฺโถ. ยสฺมา ปน **อจฺฉินฺนสพฺพจีวเรน** ติจีวริเกเนว ภิกฺขุนา เอวำ ปฏิปชฺชิตพฺพำ อญฺเญน อญฺญถาปิ ตสฺมา ตำ วิภาคำ ทสฺเสตุำ “สเจ ตีณิ นฏฺฐานิ โหนฺตีติอาทินา นเยนสฺส ปทภาชนำ วุตฺตำ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๔๙)

ปาฐะว่า **ตโต จีวรำ สาทิตพฺพำ** ความว่า ภิกษุพึงถือเอาจีวรมีประมาณเท่านี้จากจีวรที่คฤหบดีหรือคฤหปตานี ผู้มิใช่ญาตินำมาให้นั้น, อธิบายว่า ไม่ควรรับเกินกว่านี้. ก็เพราะภิกษุผู้มีเพียงไตรจีวรเท่านั้น **ถูกโจรชิงจีวรไปทั้งหมด** ควรปฏิบัติอย่างนี้, ภิกษุอื่นควรปฏิบัติแม้อย่างอื่น ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงวิภาคนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบทภาชนะแห่งบทว่า ตโต จีวรำ สาทิตพฺพำ นั้น โดยนัยมีว่า สเจ ตีณิ นฏฺฐานิ โหนฺติ เป็นต้น.

อจฺฉินฺนสีส (ติ)

[อจฺฉินฺน[๒] + สีล]

ผู้มีศีรษะขาด, ศีรษะขาด.

อนฺเตวาสิโก ปนสฺส ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร ฯเปฯ อนนุชานนฺโต อุตฺตริ อาห อินฺทฺริยสำโร นาม ฉทฺวารรกฺขามตฺตกเมว อาชีวปาริสุทฺธิ ธมฺเมน สเมน ปจฺจยุปฺปตฺติมตฺตกำ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตำ ปฏิลทฺธปจฺจเย “อิทมตฺถนฺติ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปริภุญฺชนมตฺตกำ นิปฺปริยาเยน ปน ปาติโมกฺขสำโรว สีลำ ยสฺส โส ภินฺโน อยำ **ฉินฺนสีโส** วิย ปุริโส หตฺถปาเท เสสานิ รกฺขิสฺสตีติ น วตฺตพฺโพ. ยสฺส ปน โส อโรโค อยำ อจฺฉินฺนสีโส วิย ปุริโส ชีวิตำ เสสานิ ปุน ปากติกานิ กตฺวา รกฺขิตุำ สกฺโกติ. (อ.อฏ. ๒/๓๗)

ฝ่ายพระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้เป็นอันเตวาสิกของพระสุธรรมเถระ...เมื่อไม่คล้อยตามความเห็นของพระสารีบุตรเถระ] จึงกล่าวยิ่งขึ้นไปว่า เพียงรักษาทวาร ๖ เท่านั้น ก็ชื่อ

ว่าอินทริยสังวร เพียงให้ปัจจัย เกิดขึ้นโดยธรรมโดยสม่ำเสมอ ก็ชื่อว่าอาชีวปาริสุทธิศีล เพียงพิจารณาปัจจัยที่ได้มาว่า นี้มีประโยชน์ดังนี้แล้วบริโภค ก็ชื่อว่าปัจจยสันนิสสิตศีล แต่ปาติโมกขสังวร เป็นศีลโดยตรง ภิกษุผู้มีปฏิโมกขสังวรแตก (ขาด) ไม่ควรจะกล่าวว่าจักรักษาข้อที่เหลือไว้ได้ เหมือนคน**ศีรษะขาด** ก็ไม่ควรกล่าวว่า จักรักษามือเท้าไว้ได้ ฉะนั้น ส่วนภิกษุผู้มีปาติโมกขสังวรไม่ด่างพร้อย ย่อมสามารถรักษาข้อที่เหลือให้เป็นปกติได้อีก เหมือนคนศีรษะยังไม่ขาด ย่อมรักษาชีวิตไว้ได้ ฉะนั้น.

อจฺฉินฺนเสสจีวร (ติ)

[อจฺฉินฺน[๑] + เสส + จีวร]

ผู้มีจีวรอันเหลือ[จากผ้าอาบน้ำฝน]ถูกชิงเอาไป, ผู้ถูกชิงจีวรที่เหลือจากผ้าอาบน้ำฝนไป.

ปาพิ.ยุ อจฺฉินฺนจีวรสฺสาติอาทีสุ **อจฺฉินฺนเสสจีวรสฺส** นฏฺฐเสสจีวรสฺส. เอเตสญฺหิ อสมเย ปริเยสนนิวาสนาปตฺติยาเอว อนาปตฺติ วุตฺตา. (วิมติ. ๑/๓๕๗)

ดู สารตฺถ. ๒/๔๓๙

ในปาฐะว่า อจฺฉินฺนจีวรสฺส (ผู้ถูกโจรชโมยจีวรไป) เป็นต้นในพระบาลี หมายถึงภิกษุ**ผู้มีจีวรอันเหลือ[จากผ้าอาบน้ำฝน]ที่ถูกชิงเอาไป** (หรือ) ผู้มีจีวรสูญหาย. จริงอยู่ ท่านกล่าวว่าไม่ต้องอาบัติ (ไม่เป็นอาบัติ) แก่ภิกษุเหล่านั้น ในเพราะอาบัติด้วยการแสวงหาผ้านุ่ง ในสมัยมิใช่กาลนั่นเทียว.

อจฺฉินฺนาสิพฺพิต (ติ)

[อจฺฉินฺน[๒] + อสิพฺพิต]

จีวรที่ยังมิได้ตัดและยังมิได้เย็บ.

เตน ตทเหว ปญฺจ วา อติเรกานิ วา ขณฺฑานิ ฉินฺทิตฺวา สงฺฆาฏิ วา อุตฺตราสงฺโค วา อนฺตรวาสโก วา กาตพฺโพ, เสสภิกฺขูหิปิ ตสฺส สหาเยหิ ภวิตพฺพํ, สเจ กตจีวรเมว อุปฺปชฺชติ, สุนฺทรเมว. **อจฺฉินฺนาสิพฺพิตํ** ปน น วฏฺฏติ.

(กงฺขา.๑๕๒)

ภิกษุผู้ควรแก่การกรานกฐินนั้น ควรตัดจีวรเป็น ๕ ส่วนหรือเกินกว่า ทำเป็นสังฆาฏิ อุตตราสงค์ หรืออันตรวาสกในวันนั้นนั่นแหละ แม้ภิกษุที่เหลือก็ควรเป็นเพื่อนของภิกษุนั้น ถ้าจีวรที่ทำเสร็จแล้วเกิดขึ้นนั่นเป็นการดี ส่วนจีวร**ที่ยังไม่ได้ตัดและยังไม่ได้เย็บ** ย่อมไม่ควร. ดู กงฺขามหาฏี. ๓/๒๔

[ในคำว่า สงฺฆาฏิ วา อุตฺตราสงฺโค วา อนฺตรวาสโก วา กาตพฺโพ ท่านประกอบใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า กาตพฺโพ ตาม อนฺตรวาสโก ไม่ประกอบเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า กาตพฺพา ตาม สงฺฆาฏิ เพราะอยู่ติดกับ อนฺตรวาสโก ถ้าท่านวาง กาตพฺพ ศัพท์อยู่หน้า สงฺฆาฏิ ก็อาจเขียนเป็นรูปว่า กาตพฺพา สงฺฆาฏิ วา อุตฺตราสงฺโค วา อนฺตรวาสโก วา ก็ได้เหมือนกัน]

อจฺฉิพทฺธ (ติ)

[อจฺฉิ + พทฺธ)]

ก่อไว้โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม, ก่อเป็นคันนาสี่เหลี่ยม (อนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์).

อถ โข ภควา ราชคเห ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา, เยน ทกฺขิณาคิริ, เตน จาริกํ ปกฺกามิ. อทฺทสา โข ภควา มคธเขตฺตํ **อจฺฉิพทฺธํ** ปาพิพทฺธํ มริยาทพทฺธํ สิงฺฆาฏกพทฺธํ ทิสฺวา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ "ปสฺสสิ โน ตฺวํ อานนฺท มคธเขตฺตํ **อจฺฉิพทฺธํ** ปาพิพทฺธํ มริยาทพทฺธํ สิงฺฆาฏกพทฺธนฺติ เอวํ ภนฺเตติ. (วิ.๓/๔๐๐)

(ฉ.ม. อจฺฉิพนฺธํ ปาพิพนฺธํ มริยาทพนฺธํ สิงฺฆาฏกพนฺธํ) รูปว่า อจฺจิพทฺธํ ก็มี.

สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ตามพระอัธยาศัยแล้ว เสด็จจาริกไปทักขิณาคิรีชนบท ทอดพระเนตรเห็นนาของชาวมคธ ซึ่งเขา**ก่อไว้โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม** ก่อคันนายาวทั้งด้านยาว และด้านกว้างคั่นระหว่างด้วยคันนาสั้นๆ เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่ง รับสั่งกับท่านพระอานนท์ว่า อานนท์ เธอเห็นนาของชาวมคธ ซึ่งเขา**ก่อไว้โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม** ก่อคันนายาว ทั้งด้านยาวและด้านกว้างคั่นระหว่างด้วยคันนาสั้นๆ เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่งไหม. เห็น พระพุทธเจ้าข้า.

อจฺฉิพทฺธนฺติ จตุรสฺสเกทารกพทฺธํ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๐๘)

บทว่า **อจฺฉิพทฺธํ** แปลว่า ก่อไว้ (เนื่อง) โดยความเป็นคันนาสี่เหลี่ยม. ดู อจฺจิพทฺธ

อจฺฉิว (ปุ)

[อจฺฉิ + วา + อ (สํ.อกฺศิว)]

ต้นมะไฟ, หมากไฟ (ลูกเข็ม).

[อัจฉิวะเป็นดอกไม้ชนิดหนึ่ง ช่อหนึ่งมีหลายดอก ดอกหนึ่งๆ มี ๕ กลีบ มีสีเหลืองกลิ่นหอมดี มีเฉพาะในฤดูสงกรานต์. พจนานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ ฉบับภูมิพโล หน้า ๔๗ กล่าวว่า อัจฉิวะ เป็นต้นไม้ประเภทหนึ่ง (รากคล้ายหัวผักกาดสด)]

อจฺฉิวา สลฺลวา รุกฺขา
สลฺลกิโย จ ปปฺผิตา
เสตเครุ จ ตครา
มสิกุฏฺจา กุลาวรา. (ชา. ๒/๓๔๔)

(สฺยา. อจฺฉิปา)

(อัจจุตฤาษีกล่าวว่า)
ต้นมะไฟ ต้นงิ้ว ช้างน้าว พุดขาว กฤษณา โกฐเขมา และโกฐสอ ผลิดอกบานสะพรั่ง .

ยานิ ปน ปาพิยํ อนุชานามิ ภิกฺขเว ผลานิ เภสชฺชานิ พิลงฺคํ ปิปฺผลึ มริจํ หรีตกํ วิภีตกํ อามลกํ โคฏฺจผลํ ยานิ วา ปนญฺญานิปิ อตฺถิ ผลานิ เภสชฺชานิ เนว ขาทนีเย ขาทนียตฺถํ ผรนฺติ น โภชนีเย โภชนียตฺถํ ผรนฺตีติ วุตฺตานิ ตานิ ยาวชีวิกานิ. เตสมฺปิ อปริปกฺกานิ **อจฺฉิว-**พิมฺพวรณเกตกกาสฺมรีอาทีนํ ผลานิ ชาติผลํ กฏฺกผลํ เอพา ตกฺโกลนฺติ เอวํ นามวเสน น สกฺกา ปริยนฺตํ ทสฺเสตุ. (วิ.อฏ. ๓/๑๐๒)

ก็แลผลเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผลเภสัช (ผลไม้ที่เป็นยา) คือ ลูกพิลังกาสา ดีปลี พริกสมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผล

แห่งโกฐ, ก็หรือผลเภสัชชนิดอื่นใดบรรดามีที่ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ของควรเคี้ยว ในของควรเคี้ยว ที่ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ของควรบริโภคในของควรบริโภค ดังนี้, ผลเหล่านั้นเป็นยาวชีวิก.

แม้ผลไม้ที่เป็นยาวชีวิกเหล่านั้น ใครๆ ก็ไม่อาจ จะแสดงให้สิ้นสุดลงด้วยอำนาจแห่งชื่ออย่างนี้ คือ พวกผลแห่ง**หมากไฟ** (ลูกเข็ม) ลูกไทร หรือตำลึง การะเกด(ลำเจียก) ไข่เน่า (มะตูม) เป็นต้นที่ยังไม่สุก ลูกจันทน์เทศ ลูกข่า (พริก)กระวานใหญ่ กระวาน (เล็ก) เป็นต้น.

อจฺฉิสํ (กฺริ/อา)

อจฺฉิสฺสํ (กฺริ/อา)

อจฺฉิสฺสนฺติ (กฺริ/อา)

อาส ธาตุ (อุปเวสเน) แปลง สฺ เป็น จฺฉ ด้วยการแบ่งสูตร ทุวิธากรณโยควิภาคว่า จฺโฉ วา ในสูตรว่า อิสุยมูนมนฺโต จฺโฉ วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสสํ.

ดู อจฺฉติ

อจฺฉุปนฺต (ติ)

[น + ฉุปนฺต]

ฉุปนฺต = ฉุป (ผสฺเส) + อนต.

อันไม่สัมผัส, ไม่ถูกต้อง, ไม่ให้กระทบ.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ สีวถิกํ คนฺตฺวา ฉินฺนสีสํ ปสฺสิตฺวา วิวฏฺฏกเต มุเข **อจฺฉุปนฺตํ** องฺคชาตํ ปเวเสสิ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ “อนาปตฺติ ภิกฺขุ ปาราชิกสฺส, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. (วิ. ๑/๔๖, วิ. ๕/๕๕)

สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งไปป่าช้า มองเห็นศพที่ศีรษะขาด จึงสอดองคชาตเข้าภายในปากที่อ้า**ไม่ให้กระทบ**อะไร แล้วเกิดความกังวลใจว่า[พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทแล้ว เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ]พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุ เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติทุกกฏ” .

อจฺฉุปิยนฺติ (กฺริ/อา)

[อา + ฉุป (ผสฺเส) + เณ + ย + อนฺติ]

กระชับ, กระทบ.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู อุจฺจาวจานิ ปตฺตมณฺฑลานิ ธาเรนฺติ โสวณฺณมยํ รูปิยมยํ. ฯเปฯ น ภิกฺขเว อุจฺจาวจานิ ปตฺตมณฺฑลานิ ธาเรตพฺพานิ, โย ธาเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว เทฺว ปตฺตมณฺฑลานิ ติปุมยํ สีสมยนฺติ. พหลานิ ปตฺตมณฺฑลานิ น **อจฺฉุปิยนฺติ**. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว ลิขิตุนฺติ.

(วิ. ๔/๒๔๘)

สมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้เชิงบาตรชนิดต่างๆ คือ ทำด้วยทอง ทำด้วยเงิน... (ทรงตรัสห้ามว่า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้เชิงบาตรชนิดต่างๆ รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเชิงบาตร ๒ ชนิด คือ ทำด้วยดีบุก ทำด้วย

ตะกั่ว” เชิงบาตรหนาไม่**กระชับ**กับบาตร [ไม่กระทบกับบาตรด้วยดี] ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้กลึงเชิงรองบาตร”

อจฺฉุเปติ (กฺริ/อา)

[อา + ฉุป (ผสฺเส) + เณ + ติ]

ย่อมปะ, ทาบอยู่, ดามอยู่.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อนฺตรวาสโก ฉิทฺโท โหติ. อถ โข ตสฺส ภิกฺขุโน เอตทโหสิ “ภควตา ติจีวรํ อนุญฺญาตํ ทิคุณา สงฺฆาฏิ เอกจฺจิโย อุตฺตราสงฺโค เอกจฺจิโย อนฺตรวาสโก. อยญฺจ เม อนฺตรวาสโก ฉิทฺโท. ยํนูนาหํ อคฺคฬฺหํ **อจฺฉุเปยฺยํ** สมนฺตโต ทุปฏฺฏํ ภวิสฺสติ มชฺเฌ เอกจฺจิยนฺติ. อถ โข โส ภิกฺขุ อคฺคฬฺหํ **อจฺฉุเปสิ**. (วิ. ๓/๔๐๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล อันตรวาสกของภิกษุรูปหนึ่งขาดทะลุ ภิกษุนั้นได้มีความคิดดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตผ้า ๓ ผืน คือ สังฆาฏิ ๒ ชั้น อุตตราสงค์ชั้นเดียว อันตรวาสกชั้นเดียว ก็อันตรวาสกของเราผืนนี้ขาดทะลุ อย่ากระนั้นเลย เรา**ควรทาบ**ผ้าปะบริเวณโดยรอบจะเป็น ๒ ชั้น ตรงกลางเป็นชั้นเดียว จึง**ได้ทาบ**ผ้าปะ.

อจฺฉุเปนฺต (ติ)

[อา + ฉุป (ผสฺเส) + เณ + อนฺต]

ปะอยู่, ทาบอยู่, ดามอยู่.

อทฺทสา โข ภควา เสนาสนจาริกํ อาหิณฺฑนฺโต ตํ ภิกฺขุ๎ อคฺคฬฺหํ **อจฺฉุเปนฺตํ** ทิสฺวาน เยน โส ภิกฺขุ เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ตํ ภิกฺขุ๎ เอตทโวจ “กึ ตฺวํ ภิกฺขุ กโรสีติ? “อคฺคฬฺหํ ภควา อจฺฉุเปมีติ. “สาธุ สาธุ ภิกฺขุ สาธุ โข ตฺวํ ภิกฺขุ อคฺคฬฺหํ อจฺฉุเปสีติ (วิ. ๓/๔๐๓)

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปตามเสนาสนะ ทอดพระเนตรเห็นภิกษุนั้น **กำลังทาบ**ผ้าปะ จึงเสด็จเข้าไปหา ครั้นเสด็จเข้าไปหาแล้ว ตรัสถามภิกษุนั้นว่า เธอทำอะไรภิกษุ ภิกษุนั้น กราบทูลว่า “ข้าพระองค์กำลังทาบผ้าปะ” ตรัสว่า “ดีละ ดีละ ภิกษุ ดีแล้วที่เธอทาบผ้าปะ”

อจฺเฉก (ติ)

ผู้ไม่ฉลาด. ดู อเฉก

อจฺเฉกตา (ถี)

[อจฺเฉก + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ฉลาด, ความเป็นผู้ไม่ชำนาญ.

วิปชฺชมานนฺติ อวุฏฺฐิอติวุฏฺฐิอาทีหิ กสิกมฺมํ มณิสุวณฺณาทีสุ **อจฺเฉกตา**ทีหิ จ วณิชฺชกมฺมํ อปฺปผลํ โหติ มูลจฺเฉทมฺปิ ปาปุณาติ. วิปริยาเยน สมฺปชฺชมานํ มหปฺผลํ จูฬนฺเตวาสิกสฺส วิย.

(ม.อฏ. ๓/๓๐๒)

บทว่า **วิปชฺชมานํ** (เมื่อวิบัติ) ความว่า การไถย่อมมีผลน้อย เพราะฝนไม่ตกและตกมากเกินไปเป็นต้น และการค้าขาย ย่อมมีผลน้อย ถึงการขาดทุนบ้าง เพราะ**ความเป็นผู้ไม่**

ฉลาดเป็นต้น ในแก้วมณีและทองคำเป็นต้น โดยเหตุตรงกันข้าม กิจทั้ง ๒ นั้น เมื่อถึงพร้อมย่อมมีผลมาก เหมือนการงานของจูพันเตวาสิกฉะนั้น.

อจฺเฉจฺฉิ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + ฉิท + อี] ได้ตัดแล้ว.

แปลง ท ที่สุดธาตุเป็น จฺฉ ซ้อน จ หน้าธาตุ อิ เป็น เอ รัสสะ อี เป็น อิ ดังที่คัมภีร์นิรุตติทีปนี อธิบายสูตร ๖๖๐ กล่าวว่า มหาวุตฺตินา ธาตฺวนฺตสฺส จฺโฉ ปุพฺพสฺส ทฺวิตฺตญฺจ (แปลงที่สุดธาตุเป็น จฺฉ ซ้อน จ ด้วยมหาสูตร)

ดู ฉินฺทติ

อจฺเฉจฺฉุ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + ฉิท + อุ] ได้ตัดแล้ว.

ดู ฉินฺทติ

อจฺเฉชฺช๑ (ติ)

[น + เฉชฺช]

เฉชฺช = ฉิท (เทฺวธากเร) + ณฺย. ลง ณฺย ปัจจัยท้าย ฉิท ธาตุในกรรมวาจกด้วยสูตร (กจ. ๕๔๑) ว่า ณฺโย จ, แปลง ณฺย ปัจจัยกับ ทฺ เป็น ชฺช ด้วยสูตร (กจ.๕๔๔) ว่า วทมทคมฺยุชครหา-การาทีหิ ชฺชมฺมคฺคยฺเหยฺยา คาโร วา, ให้ ณ ชื่อว่าอนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ.๖๒๑) ว่า การิตำ วิย ณานุพนฺโธ, ในเพราะการิตปัจจัย พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.

ไม่ถูกตัด, ไม่พึงตัดรอน, ไม่พึงทำลาย, ไม่ถูกทำลาย, ทำลายไม่ได้.

อจฺเฉชฺชาเภชฺโช หิ ชีโว
อฏฺจ์โส คุพฺพปริมณฺฑโล
โยชนานำ สตำ ปญฺจ
โก ชีวำ เฉตฺตุมรหติ. (เปต. ๒๐๔)

(สฺยา. อจฺเฉชฺโช อเภชฺโช ชีโว, โยชนานิ สตา)

(นันทกเปตรกราบทูลว่า)
ชีวะของสัตว์ทั้งหลาย **ไม่ถูกตัด** ไม่ถูกทำลาย บางคราวมี ๘ เหลี่ยม บางคราวกลมเหมือนงบน้ำอ้อย บางคราวสูง ๕๐๐ โยชน์ ใครเล่าสามารถจะตัดชีวะให้ขาดได้.

สตฺติเม สสฺสตา กายา
อจฺเฉชฺชา อวิโกปิโน
เตโช ปถวี อาโป จ
วาโย สุขทุกฺขญฺจิเม. (ชา. ๒/๒๖๐)

(พระเจ้าวิเทหะกล่าวว่า)
รูปกายอันเป็นที่รวม ๗ ประการนี้ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สุข ทุกข์ ชีวิต เป็นของเที่ยง **ไม่ถูกตัด** (ไม่ขาดสูญ) ไม่กำเริบ

[ความขาดสูญไม่มีแก่สัตว์เหล่าใด รูปกาย ๗ ประการนี้ย่อมมีแก่สัตว์เหล่านั้น ผู้ฆ่า ผู้ตัด หรือใครๆ ผู้ถูกฆ่าก็ไม่มี ศัสตราสอดแทรกเข้าไปในระหว่างรูปกาย ๗ ประการ นี้]

อจฺเฉชฺชาเภชฺโช หิ ชีโวติ อยำ สตฺตานำ ชีโว สตฺถาทีหิ น ฉินฺทิตพฺโพ น ภินฺทิตพฺโพ นิจฺจ-สภาวตฺตา. (เปต.อฏ. ๓๓๖)

บาทคาถาว่า **อจฺเฉชฺชาเภชฺโช หิ ชีโว** (ชีวะของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ถูกตัด ไม่ถูกทำลาย) ความว่า ชีวะของเหล่าสัตว์นี้ไม่พึงถูกตัด ไม่พึงถูกทำลายด้วยศัสตราเป็นต้น เพราะมีสภาวะเที่ยง.

อจฺเฉชฺช๒ (กฺริ/วิ)

[อา + ฉิท (เทฺวธากเร) + ตฺวา]

ลง ตฺวา ปัจจัยท้าย ฉิท ธาตุด้วยสูตร (กจฺ. ๕๖๔) ว่า ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา วา, แปลง ตฺวา ปัจจัยท้าย ฉิท ธาตุเป็น ชฺช และลบ ท ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร (กจฺ.๖๐๐) ว่า มหทเภหิ มฺมยฺหชฺชพฺภทฺธา จ, ซ้อน จฺ ด้วยสูตร (กจฺ. ๒๗) ว่า ปร เทฺวภาโว ธาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจฺ.๒๖) ว่า รสฺสำ.

ตัดขาดแล้ว.

อจฺเฉชฺช ตณฺหำ คณสงฺฆจารี
อทฺธา จริสฺสนฺติ พหู จ สทฺธา
พหุ๋ วตายำ ชนตำ อโนโก
อจฺเฉชฺช เนสฺสติ มจฺจุราชสฺส ปารำ.

(สำ. ๑/๑๒๘)

(นางราคาธิดามารกราบทูลว่า)

พระศาสดาผู้นำหมู่สงฆ์ ได้**ตัดขาดแล้ว** ซึ่งตัณหา (ได้ตัดตัณหาขาดแล้ว) และชนผู้มีศรัทธาเป็นอันมาก จักประพฤติตามได้แน่ พระศาสดาพระองค์นี้เป็นผู้ไม่มีความอาลัย **ตัดขาด**[จากมือ]มัจจุราชได้แล้ว จักนำหมู่ชนเป็นอันมากไปสู่ฝั่งได้แน่.

อจฺเฉชฺช เนสฺสตีติ อจฺฉินฺทิตฺวา นยิสฺสติ. มจฺจุราชสฺส หตฺถโต อจฺฉินฺทิตฺวา นิพฺพานปารำ นยิสฺสตีติ วุตฺตำ โหติ. (สำ.อฏ. ๑/๑๗๓)

สองบทว่า **อจฺเฉชฺช เนสฺสติ** แปลว่า ตัดขาดแล้ว จักนำไป. มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ตัดขาดจากมือของมัจจุราชได้แล้ว จักนำไปสู่ฝั่งคือพระนิพพาน.

[คำว่า **ปารำ** (ฝั่ง) เป็นสทิสูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย, สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน) กล่าวคือ คำว่า ปารำ แปลตามศัพท์ว่า ฝั่ง แต่ในที่นี้ยังระบุถึงความหมายแฝงที่กล่าวเปรียบฝั่งเหมือนพระนิพพาน ดังนั้น ในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า **นิพพาน-ปารำ** (ฝั่งคือพระนิพพาน) ตามนัย ๔๐ คำนี้เรียกว่า รูพหินัย (นัยที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง)]

อจฺเฉชฺช๓ (กฺริ/อา)

[อา + ฉิท (เทฺวธากเร) ทิ. + ย + อ]

ตัดขาดแล้ว, ทำลายแล้ว, ขจัดแล้ว.

[ฉิท ธาตุ และ ภิท ธาตุ มีรูปเป็นรุธาทิคณะหรือทิวาทิคณะตามสมควร ถ้ามองหากรรมก็เป็นรุธาทิคณะ ถ้าไม่มองหากรรมก็เป็นทิวาทิคณะ เช่น ปุริโส รชฺชุำ ฉินฺทติ (บุรุษย่อมตัดเชือก) รชฺชุ ฉิชฺชติ (เชือกย่อมขาด) ปุริโส ปากาโร ภินฺทติ (บุรุษทำลายกำแพง) ปากาโร ภิชฺชติ (กำแพงย่อมพัง)]

ดู ฉินฺทติ

อจฺเฉชฺชิ (กริ/อา)

[อา + ฉิท (เทฺวธากเร) ทิ. + ย + อี]

ตัดแล้ว, ขจัดแล้ว, ทำลายแล้ว.

อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิราคานุสโย สมฺมทฺทโส อจฺเฉชฺชิ ตณฺหํ วิวตฺตยิ สญฺโญชนํ สมฺมามานาภิสมยา อนฺตมกาสิ ทุกฺขสฺส.

(สํ. ๒/๓๖๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้แหละ ชื่อว่าไม่มีราคานุสัย เป็นผู้เห็นชอบ **ตัดแล้ว**ซึ่งตัณหา ทำลายสังโยชน์ (กิเลสผูกมัดสัตว์โลกไว้ให้เวียนว่ายตายเกิด) ทำที่สุดทุกข์แล้ว เพราะบรรลุความไม่มีมานะ อย่างแท้จริง.

อจฺเฉชฺชสุตฺต (น)

[อจฺเฉชฺช + สุตฺต] ด้ายที่ไม่ขาด.

อจฺเฉชฺช = น + เฉชฺช ลง ตฺวา ท้าย ฉิท ธาตุ ด้วยสูตร (กจ. ๕๖๔) ว่า ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานํ ตุนตฺวานตฺวา วา, แปลง ตฺวา ปัจจัยท้าย ฉิท ธาตุเป็น ชฺช และลบ ท ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร (กจ.๖๐๐) ว่า มหทเภหิ มฺมยฺหชฺชพฺภทฺธา จ, แปลง น เป็น อ ซ้อน จ.

อจฺเฉชฺชสุตฺตาวุต (ติ)

[อจฺเฉชฺชสุตฺต + อาวุต]

ถูกร้อยไว้ด้วยด้ายที่ไม่ขาด, อันร้อยด้วยด้ายที่ไม่ไม่ขาด.

โลโก นิยโต **อจฺเฉชฺชสุตฺตาวุตา**เภชฺชมณิสทิโส, น เอตฺถ กสฺสจิ ปุริสกาโรติ นิยตวาทิโน. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๑๘, อนุฏี. ๒/๖๕)

พวกที่ถือลัทธิว่าเที่ยง ย่อมกล่าวว่า โลกเที่ยง เหมือนกับแก้วมณีที่ไม่มีความแตกร้าว **ถูกร้อยไว้ด้วยด้ายที่ไม่ขาด** ในโลกนี้สภาวะอะไรๆ จะมีการกระทำของบุรุษก็หาไม่.

ดู ม.ฏี. ๑/๘๒

อจฺเฉชฺชาเภชฺช (ติ)

[อจฺเฉชฺช + อเภชฺช]

ไม่ถูกตัดไม่ถูกทำลาย, ไม่ควรตัดไม่ควรทำลาย, ไม่พึงตัดรอนไม่พึงทำลาย.

อจฺเฉชฺชาเภชฺโช หิ ชีโว

อฏฺจฺโส คุพฺพปริมณฺฑโล

โยชนานํ สตํ ปญฺจ

โก ชีวํ เฉตฺตุมรหติ. (เปต. ๒๐๔)

(สฺยา. อจฺเฉชฺโช อเภชฺโช ชีโว, โยชนานิ สตา)

(นันทกเปรตกราบทูลว่า)

ชีวะของสัตว์ทั้งหลาย **ไม่ถูกตัดไม่ถูกทำลาย** บางคราวมี ๘ เหลี่ยม บางคราวกลมเหมือนงบน้ำอ้อย บางคราวสูง ๕๐๐ โยชน์ ใครเล่าสามารถจะตัดชีวะให้ขาดได้.

อจฺเฉชฺชาเภชฺโช หิ ชีโวติ อยํ สตฺตานํ ชีโว สตฺถาทีหิ น ฉินฺทิตพฺโพ น ภินฺทิตพฺโพ นิจฺจสภาวตฺตา. (เปต.อฏ. ๓๓๖)

บาทคาถาว่า **อจฺเฉชฺชาเภชฺโช หิ ชีโว** (ชีวะของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ถูกตัด ไม่ถูกทำลาย) ความว่า ชีวะของเหล่าสัตว์นี้ไม่พึงถูกตัด ไม่พึงถูกทำลายด้วยศัสตราเป็นต้น เพราะมีสภาวะเที่ยง.

.

อจฺเฉตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + เฉตฺวา]

ไม่ถากแล้ว, ไม่ลอกแล้ว, ไม่ตัดแล้ว.

โย อานนฺท มคฺโค ยา ปฏิปทา ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สญฺโญชนานํ ปหานาย, ตํ มคฺคํ ตํ ปฏิปทำ อนาคมฺม ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สญฺโญชนานิ จสฺสติ วา ทกฺขติ วา ปชหิสฺสติ วาติ เนตำ จานำ วิชฺชติ. เสยฺยถาปิ อานนฺท มหโต รุกฺขสฺส ติฏฺจโต สารวโต ตจำ **อจฺเฉตฺวา** เผคฺคุ๋ **อจฺเฉตฺวา** สารจฺเฉโท ภวิสฺสตีติ เนตำ จานำ วิชฺชติ; เอวเมว โข อานนฺท โย มคฺโค ยา ปฏิปทา ปญฺจนฺนำ โอรมฺภาคิยานำ สญฺโญชนานำ ปหานาย, ตำ มคฺคำ ตำ ปฏิปทำ อนาคมฺม ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สญฺโญชนานิ จสฺสติ วา ทกฺขติ วา ปชหิสฺสติ วาติ เนตำ จานำ วิชฺชติ. (ม. ๒/๙๘)

ดูก่อนอานนท์ เป็นไปไม่ได้เลยที่บุคคลไม่อาศัยมรรคและปฏิปทา ที่เป็นไปเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ แล้ว จักรู้ จักเห็น จักละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ได้ เป็นไปไม่ได้เลยที่บุคคล**ไม่ถาก**เปลือก **ไม่ถาก**กระพี้ของต้นไม้ใหญ่ประเภทยืนต้นมีแก่นแล้ว จักตัดแก่นเลยทีเดียวแม้ฉันใด เป็นไปไม่ได้เลยที่บุคคลไม่อาศัยมรรค และปฏิปทาที่เป็นไป เพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ แล้ว จักรู้ จักเห็น จักละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ได้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

[มรรคและปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยอุปธิวิเวก เพราะระงับความเกียจคร้านทางกายได้โดยประการทั้งปวง จึงสงัดจากกามและอกุศลธรรม แล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้น โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดุจโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดุจคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า “ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคายกำหนัด ความดับ นิพพาน” เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้น ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก. นี้แล เป็นมรรคและปฏิปทา ที่เป็นไปเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ]

อจฺเฉทน (น)

[อา + ฉิท (เทฺวธากเร) + ยุ]

การฉกชิงเอาไป, การแย่งชิงเอาไป. การลัก, การปล้น, การขโมย.

อจฺเฉทนสฺส ภายามิ
ราชปุตฺต สุโณหิ เม
ราชทณฺฑาย มํ ทชฺชา
วิกฺกิเณยฺย หเนยฺย วา
ชิโน ธนญฺจ ทาเส จ
คารยฺหสฺส พฺรหฺมพนฺธุยา. (ชา. ๒/๓๕๐)

(พราหมณ์ชูชกกล่าวว่า)
ข้าแต่พระราชบุตร ขอพระองค์โปรดทรงฟังข้าพระองค์ก่อน ข้าพระองค์กลัวแต่**การ**[ที่จะถูกหาว่า]**ฉกชิงเอาไป** พระเจ้ากรุงสญชัยมหาราช จะพึงลงพระราชอาญาข้าพระองค์ คือ จะทรงปรับสินไหมหรือให้ประหารชีวิต ข้าพระองค์จะขาดทั้งทรัพย์และทาส และจะถูกนางพราหมณีผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของพราหมณ์ติเตียนได้.

อจฺเฉทนสฺสาติ อจฺฉินฺทิตฺวา คหณสฺส.
(ชา.อฏ. ๗/๓๒๓)

บทว่า **อจฺเฉทนสฺส** (การฉกชิงเอาไป) ได้แก่ การแย่งชิงแล้วถือเอา[เป็นของตน].

อจฺเฉทสงฺกี = อจฺเฉทสังกี (ติ)

[อจฺเฉท + สงฺก + อี]

ผู้มีความหวาดระแวงว่าจะมีผู้แย่งชิงเอาไป.

มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเนติ มมายิตํ วตฺถุ**อจฺเฉทสงฺกิโนปิ** ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺทนฺเตปิ ผนฺทนฺติ, อจฺฉินฺเนปิ ผนฺทนฺติ. (มหานิ. ๓๗)

ปาฐะว่า **มมายิเต ปสฺสถ ผนฺทมาเน** (พวกเธอจงดูหมู่สัตว์ผู้กำลังดิ้นรนอยู่ เพราะวัตถุที่ยึดถือว่าเป็นของเรา) อธิบายว่า หมู่สัตว์**ผู้มีความหวาดระแวงว่าจะมีผู้แย่งชิง**วัตถุที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้นกำลังถูกแย่งชิงไป ย่อมดิ้นรนบ้าง เมื่อวัตถุนั้นถูกแย่งชิงไปแล้ว ย่อมดิ้นรนบ้าง.

อจฺเฉทสงฺกิโนปิ ผนฺทนฺตีติ อจฺฉินฺทิตฺวา ปสยฺห พลกฺกาเรน คณฺหิสสนฺตีติ อุปฺปนฺนสงฺกิโนปิ จลนฺติ. (มหานิ.อฏ. ๑๔๐)

ปาฐะว่า **อจฺเฉทสงฺกิโนปิ ผนฺทนฺติ** ความว่า แม้ผู้มีความหวาดระแวงเกิดขึ้นว่า หมู่คนจักแย่งชิง คือ ข่มขี่ถือเอาโดยพลการ ย่อมหวั่นไหว.

[มมายิต แปลตามศัพท์ว่า หมู่สัตว์ที่ทำความยึดถือว่าเป็นของตน คือ แสดงความยึดถือ มีรูปวิเคราะห์ว่า มมํ กรณํ มมายิตํ (มมํ ศัพท์ + อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + ต ปัจจัย) เหมือนคำว่า สทฺทายติ = ย่อมทำเสียง, ย่อมส่งเสียง = สทฺท + อาย + ติ]

อจฺเฉร (ติ)

[อา + จร (คติภกฺขเนสุ) + กฺวิ]

ลง กฺวิ ปัจจัยท้าย จรฺ ธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๓๐) ว่า กฺวิ จ, แปลง จรฺ ธาตุเป็น จฺเฉร ด้วยสูตร (กจ.๖๓๑) ว่า อาปุพฺพจรสฺส จ (แปลง จร ธาตุที่มี อา อุปสรรคเป็นบทหน้าเป็น จฺฉร, จฺเฉรา และรูปอื่น), รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ. ๔๐๓) ว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ, ลบ กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๖๓๙) ว่า กฺวิโลโป จ. ดู อจฺฉริย

น่าอัศจรรย์, น่าประหลาดใจ, น่าแปลกใจ, น่าพิศวง, มีความรู้ความสามารถทรงคุณสมบัติเหนือสามัญหรือเกินกว่าระดับปกติ, สถานที่น่าประหลาดใจ.

อจฺเฉรํ วต พุทฺธานำ
คมฺภีโร โคจโร สโก
เย มยำ นาภิชานาม
วาลเวธีสมาคตา. (เถร. ๓๕๓)

(พระมหากัสสปเถระกล่าวว่า)

น่าอัศจรรย์จริงหนอ วิสัยเฉพาะตัวของท่านผู้รู้ทั้งหลายลึกซึ้งยิ่งนัก พวกเราผู้สามารถที่จะรู้วิสัยแม้ที่ละเอียด ดุจนายขมังธนูผู้ยิงขนทรายได้มาประชุมกันแล้ว ก็ยังรู้ไม่ได้.

อจฺเฉรำ วตาติ อจฺฉริยำ วต. (เถร.อฏ. ๒/๔๕๕)

บทว่า **อจฺเฉรำ วต** แปลว่า น่าอัศจรรย์จริงหนอ (น่าอัศจรรย์จริง ๆ).

ดู วิ. ๔/๔๔๐, อป. ๑/๑๓๗, ชา. ๑/๒๕๕

อจฺเฉรก (ติ)

[อจฺเฉร + ก]

อันน่าอัศจรรย์, น่าประหลาดใจ, น่าแปลกใจ, น่าพิศวง, สถานที่น่าประหลาดใจ.

สตฺตุตฺตโม อนธิวโร วินายโก
สตฺถา อหู เทวมนุสฺสปูชิโต
มหานุภาโว สตปุญฺญลกฺขโณ
ทสฺเสสิ **อจฺเฉรกำ** ปาฏิหีรำ. (พุทฺธวำ. ๓๐๐)

(ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวว่า)

พระศาสดาผู้ประเสริฐกว่าเหล่าสัตว์ ไม่มีใครประเสริฐยิ่งไปกว่า ทรงเป็นผู้นำที่วิเศษ อันเทวดาและมนุษย์บูชา ทรงมีอานุภาพมาก มีบุญลักษณะนับร้อย ทรงแสดงปาฏิหาริย์**ที่น่าอัศจรรย์**.

อจฺเฉรกนฺติ อจฺฉราปหรณโยคฺคำ วิมฺหยวเสน องฺคุลีหิ ปหรณโยคฺคนฺติ อตฺโถ.

(พุทฺธวำ.อฏ. ๔๔)

บทว่า **อจฺเฉรกำ** (อันน่าอัศจรรย์) ได้แก่ ควรแก่การปรบมือ. อธิบายว่า ควรแก่การดีดนิ้วมือด้วยความประหลาดใจ.

[โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา
สย'เมโวนมิตฺวาน อุปคจฺฉนฺติ ทารเก.
หมู่ไม้สูงใหญ่ ดังจะเห็นพระกุมารทั้งสอง ทรงกันแสง จึงสงสาร โน้มกิ่งลงมาเอง จนใกล้จะถึงพระกุมารทั้งสอง]

อิทำ **อจฺเฉรกำ** ทิสฺวา
อพฺภุตำ โลมหำสนำ
สาธุการำ ปวตฺเตสิ
มทฺที สพฺพงฺคโสภนา.
อจฺเฉรำ วต โลกสฺมึ
อพฺภุตำ โลมหำสนำ
เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน
สยเมโวนตา ทุมา. (ชา. ๒/๓๒๙)

พระนางมัทรีผู้งดงามทั่วพระวรกาย ทอดพระเนตรเห็นเหตุ**อันน่าอัศจรรย์**ไม่เคยมีน่าขนพองสยองเกล้านี้ จึงซ้องสาธุการว่า

น่าอัศจรรย์ ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ต้นไม้น้อมกิ่งลงมาเองได้.

[พระคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสือลังการ (อลังการมีรส) ดังนี้

๑. **ฐายีภาวะ** (อาการทางใจที่พิศวง) คือความพิศวงที่เกิดแก่พระนางมัทรี เมื่อเห็นหมู่ไม้โน้มกิ่งลงมาเอง จนใกล้จะถึงพระกุมาร กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิทำ อจฺเฉรกำ ทิสฺวา อพฺภุตำ โลมหำสนำ มทฺที สพฺพงฺคโสภนา (พระนางมัทรีผู้งดงามทั่วพระวรกาย ทอดพระเนตรเห็นเหตุอันน่าอัศจรรย์ ไม่เคยมีน่าขนพองสยองเกล้านี้)

๒. **อารัมมณวิภาวะ** (อารมณ์ความพิศวง) คือ ต้นไม้ที่น้อมเข้ามาหาพระกุมารทั้งสอง กล่าวไว้ด้วยคำว่า โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา สยเมโว-นมิตฺวาน อุปคจฺฉนฺติ ทารเก (หมู่ไม้สูงใหญ่ ดังจะเห็นพระกุมารทั้งสองทรงกันแสง จึงสงสาร โน้มกิ่งลงมาเอง จนใกล้จะถึงพระกุมารทั้งสอง)

๓. **อุทฑีปนวิภาวะ** (สภาพแวดล้อม) คือ ความเงียบสงบของป่าใหญ่ อนุมานรู้ได้โดยอ้อม

๔. **พยภิจารีภาวะ** (อาการปรากฏบางขณะ) คือ ความตื่นตระหนก (ตาส) ความผลุนผลัน (อาเวค) และความพอใจ (ธิติ) เป็นต้น ที่เกิดแก่พระนางมัทรี กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิทำ อจฺเฉรกำ ทิสฺวา อพฺภุตำ โลมหำสนำ มทฺที สพฺพงฺคโสภนา (พระนางมัทรีผู้งดงามทั่วพระวรกาย ทอดพระเนตรเห็นความอัศจรรย์ไม่เคยมีน่าขนพองสยองเกล้า)

๕. **อนุภาวะ** (ผลของความพิศวง) คือ การกล่าวสาธุการของพระนางมัทรีว่า น่าอัศจรรย์ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ต้นไม้น้อมกิ่งลงมาเองได้ กล่าวไว้ด้วยคำว่า สาธุการำ ปวตฺเตสิ อจฺเฉรำ วต โลกสฺมึ อพฺภุตำ โลมหำสนำ เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน สยเมโวนตา ทุมา (จึงซ้องสาธุการว่า น่าอัศจรรย์ ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ต้นไม้น้อมกิ่งลงมาเองได้)

๖. **อัพภุตรส** (รสพิศวง) คือ ความพิศวงที่เกิดขึ้นในใจของท่าน ผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า อัพภุตรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส]

ดู ชา. ๒/๑๕๖, วิมาน. ๑๑๗, วิมาน.อฏ. ๓๑๗

อจฺเฉรตร (ติ)

[อจฺเฉร + ตร]

อัศจรรย์กว่า, ประหลาดใจกว่า.

อิโตปิ **อจฺเฉรตรำ** กุมาร
น โต สุตำ วา อถ วาปิ ทิฏฺจำ
อตีตมานุสฺสกเมว สพฺพำ
ทิสฺวา น ตปฺปาม อโนมวณฺณำ. (วิมาน. ๑๑๘)

(พวกพ่อค้าตอบว่า)

พ่อกุมาร สมบัติของมนุษย์ที่ผ่านมาทั้งหมด ซึ่ง**อัศจรรย์กว่า**วิมานของท่านแม้นี้ พวกข้าพเจ้าไม่เคยได้ยิน หรือได้เห็นมาก่อน วิมานของท่านซึ่งมีรัศมีไม่เลว พวกข้าพเจ้าแลดูแล้วไม่อิ่มเลย.

อจฺเฉรรูป (ติ)

[อจฺเฉร + รูป]

มีรูปน่าประหลาด, มีสภาวะน่าอัศจรรย์.

อจฺเฉรรูปา สุคตสฺส ญาณา

สตฺถา ยถา ปุคฺคลํ พฺยากาสิ

อุสฺสนฺนปุญฺญาปิ ภวนฺติ เหเก

ปริตฺตปุญฺญาปิ ภวนฺติ เหเก. (เปต. ๑๗๓)

(เมื่อจะประกาศเรื่องของกุมารเปรตนั้น พระสังคีติกาจารย์ได้กล่าวว่า)

พระญาณของพระสุคตมี**สภาวะน่าอัศจรรย์** โดยที่พระศาสดา ทรงพยากรณ์บุคคลได้อย่างถูกต้องว่า บุคคลบางเหล่าในโลกนี้ มีบุญมากก็มี บางเหล่ามีบุญน้อยก็มี

อจฺเฉรรูปนฺติ อจฺฉริยสภาวํ. (เปต.อฏ. ๑๘๒)

บทว่า **อจฺเฉรรูปา** แปลว่า มีสภาวะอันน่าอัศจรรย์ (มีสภาวะน่าอัศจรรย์จริง ๆ).

ดู ชา.๑/๓๓๗, ชา.๒/๒๖๙, ชา.อฏ.๔/๔๕๕, ชา.อฏ.๗/๑๑๖, สํ.อฏ.๑/๒๔๓, สํ.ฏี.๑/๒๗๙.

อจฺเฉรสตฺต (ปุ)

[อจฺเฉร + สตฺต]

สัตว์ผู้มีคุณน่าอัศจรรย์ - น่าประหลาดใจ .

สมจิตฺโตสมสโม

อสหาโย ทยาลโย

อจฺเฉรสตฺโต อกุโห

กตาวี อิสิ สตฺตโม. (อป. ๒/๑๑๐)

(สฺยา. สจฺจฏฺฐิโตสมสโม อจฺเฉรมนฺโต)

(พระสุคันธเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

(พระกัสสปะพุทธเจ้าพระองค์นี้) ทรงมีพระทัยสม่ำเสมอ หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ไม่มีสหาย ทรงมีความกรุณา **เป็นสัตว์ผู้มีคุณอันน่าอัศจรรย์** ไม่ทรงแสแสร้ง เป็นผู้ทำ เป็นพระอริยะ เป็นผู้ประเสริฐ.

[คำว่า **สตฺต** (สัตว์) มีรากศัพท์มาจาก สญฺช ธาตุ (ราเค=กำหนัด) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปาทีสุ สญฺชนฺตีติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า สัตว์) ตามความหมายของศัพท์ คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ยังมีราคะอยู่ ซึ่งก็คือปุถุชนและพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะอีกด้วย ดังนั้น คำว่า **สตฺต** จึงเป็นสำนวนทางภาษา ที่เรียกว่า รุฬหีศัพท์ ซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก

คำว่า **อิสิ สตฺตโม** แปลอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ประเสริฐในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย โดย สตฺตม ศัพท์แปลว่า ประเสริฐ และตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า อิสีสุ สตฺตโม อิสิสตฺตโม (ผู้ประเสริฐในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า อิสิสัตตมะ) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

อิสิสตฺตมสฺสาติ สพฺพอิสีสุ เชฏฺฐสฺส สาฏฺ-ตมสฺส. (ม.ฏี. ๓/๕๐)

บทว่า อิสิสตฺตมสฺส (ผู้ประเสริฐในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย) ความว่า ผู้ประเสริฐ คือ ผู้ยอดเยี่ยมที่สุดในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งปวง

คำว่า **สตฺตม** โดยทั่วไปมีความหมายว่าที่ ๗ โดยลง ม ปัจจัยในปูรณตัทธิต มีวิเคราะห์ว่า สตฺตนฺนำ ปูรโณ สตฺตโม (จำนวนเต็มของ ๗ ชื่อว่า สัตตมะ) แต่ในที่นี้แปลว่า ประเสริฐ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๔๒) แสดงอรรถของ สตฺตม ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

สตฺตนฺนำ ปูรเณ เสฏฺเจ-
ติสนฺเต สตฺตโม ติสุ.

สตฺตม ศัพท์เป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมใช้ในความหมายว่า จำนวนเต็มของ ๗, ผู้ประเสริฐ และผู้สงบยิ่ง

คำว่า สตฺตม ที่มีความหมายว่า ผู้ประเสริฐ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สตฺถ ศัพท์ + ตม ปัจจัยในวิเสสตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สตฺโถติ สตฺตโม (ผู้ควรสรรเสริญโดยพิเศษ ชื่อว่า สัตตมะ) แปลง สตฺถ เป็น ส ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๑๑) ว่า สตฺถสฺส โส ตเม (ในเพราะ ตม ปัจจัย แปลง สตฺถ เป็น ส) ส่วน สตฺตม ที่มีความหมายว่า ผู้สงบยิ่ง ประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺต ศัพท์ + ตม ปัจจัยในวิเสสตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สนฺโตติ สตฺตโม (ผู้สงบโดยพิเศษ ชื่อว่า สัตตมะ)]

อจฺโฉท (น/วิ)

[อจฺฉ + อุท]

ชื่อลำธารสายหนึ่ง อันเกิดจากแม่น้ำอัจโฉทา, มีน้ำใส.

สัททนีติปทมาลา (หน้า ๓๘๙) ตอนว่าด้วยเรื่องการใช้ อุท ศัพท์กล่าวว่า "อุท ศัพท์ที่อยู่ในรูปของบทสมาส (ที่เป็นบทสมาส) มีความหมายว่า น้ำ เช่น นีโลทำ วนมชฺฌโต (น้ำสีเขียวครามมีอยู่ท่ามกลางป่า) มโหทธิ (พื้นที่มีน้ำจำนวนมาก=มหาสมุทร) อุทพินฺทุ-นิปาเตน, อุทกุมฺโภปิ ปูรติ (แม้แต่หม้อน้ำยังเต็มด้วยหยดน้ำที่ตกลงมาทีละหยาด). ก็ อุท ศัพท์ที่ไม่เชื่อมสมาส (เป็นคำเดี่ยว) ที่มีความหมายว่า น้ำ ไม่เคยพบในพระบาลี ถ้ามีก็พึงใส่ใจให้ดี".

อจฺโฉทก (ติ)

[อจฺฉ + อุทก, ถึ, อจฺโฉทกา, อจฺโฉทิกา]

อันมีน้ำใสสะอาด. ที่มีน้ำใส.

อถโข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน ภิกฺขู อามนฺเตสิ “ยตายำ อาวุโส ตโปทา สนฺทติ, โส ทโห **อจฺโฉทโก** สีโตทโก สาโตทโก เสโตทโก สุปติตฺโถ รมณีโย ปหูตมจฺฉกจฺฉโป จกฺก-มตฺตานิ จ ปทุมานิ ปุปฺผนฺติ, อถ จ ปนายำ ตโปทา กุถิตา สนฺทตีติ. ภิกฺขู อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “กถำ หิ นาม อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน เอวำ วกฺขติ ฯเปฯ อุตฺตริ-มนุสฺสธมฺมำ อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน อุลฺลปตีติ. ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสุำ. ฯเปฯ ภิกฺขเว ตโปทา ทฺวินฺนำ มหานิรยานำ อนฺตริกาย

อาคจฺฉติ, เตนายํ ตโปทา กุถิตา สนฺทติ. สจฺจํ ภิกฺขเว โมคฺคลฺลาโน อาห, อนาปตฺติ ภิกฺขเว, โมคฺคลฺลานสฺสาติ. (วิ. ๑/๑๔๙)

สมัยนั้น พระมหาโมคคัลลานะ เรียกภิกษุทั้งหลายมาบอกว่า “ท่านทั้งหลาย แม่น้ำตโปทานี้ไหลมาจากสระ**ที่มีน้ำใส** (สระน้ำที่ใส) เย็นจืดสนิทสะอาดมีท่าเรียบ น่ารื่นรมย์ มีฝูงปลาและเต่าอาศัยอยู่มาก มีดอกบัวขนาดเท่าวงล้อบานอยู่ แต่กระนั้นแม่น้ำตโปทาก็ยังคงร้อนเดือดพล่านไหลไป” ภิกษุทั้งหลายพากันตำหนิประณามโพนทนาว่า “ไฉนพระมหาโมคคัลลานะพูดอย่างนั้นเล่า… ท่านกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม” แล้วนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำตโปทาไหลผ่านมาระหว่างมหานรก ๒ ขุม ดังนั้น จึงคงเดือดพล่านไหลไป โมคคัลลานะกล่าวจริง ไม่ต้องอาบัติ”

อจฺโฉทโกติ ปสนฺโนทโก. (วิ.อฏ. ๒/๑๐๑)
บทว่า **อจฺโฉทโก** แปลว่า มีน้ำใสสะอาด.

อจฺโฉทิกา ปุถุสิลา
โคนงฺคุลมิคายุตา
อมฺพุเสวาลสญฺฉนฺนา
เต เสลา รมยนฺติ มํ. (เถร. ๒๔๔)
ภูเขาหินอันกว้างใหญ่ไพศาล **มีน้ำไหลใส สะอาด** คลาคล่ำด้วยฝูงค่างและฝูงเนื้อฟาน ดารดาษไปด้วยน้ำและสาหร่าย ย่อมทำเราให้รื่นรมย์ใจยิ่งนัก.

อจฺโฉทิกาติ อจฺฉํ อพหลํ สุขุมํ อุทกํ เอเตสูติ อจฺโฉทกาติ วตฺตพฺเพ ลิงฺควิปลฺลาเสน อจฺโฉทิกาติ วุตฺตํ. (เถร.อฏ. ๑/๒๘๔)

บทว่า **อจฺโฉทิกา** ความว่า เมื่อควรจะกล่าวว่า **อจฺโฉทกา** เพราะเป็นที่มีน้ำใส ไม่ขุ่น (และ) สะอาด ท่านกล่าวเสียว่า **อจฺโฉทิกา** เพราะเป็นลิงควิปัลลาส (การเปลี่ยนลิงค์).

[คาถานี้กล่าวพรรณนาภูเขาว่าน่าเพลิดเพลินด้วยบทวิเสสนะว่า อจฺโฉทิกา (มีน้ำไหลใสสะอาด) ปุถุสิลา (ภูเขาหินอันกว้างใหญ่ไพศาล) โคนงฺคุลมิคายุตา (คลาคล่ำด้วยฝูงค่างและฝูงเนื้อฟานคลาคล่ำ) อมฺพุเสวาลสญฺฉนฺนา (ดารดาษไปด้วยน้ำและสาหร่าย) จึงประดับด้วยอุทารตาคุณ คือ การแสดงคุณอันสูงส่งน่าอัศจรรย์อย่างใดอย่างหนึ่ง. อนึ่ง ในคัมภีร์สุโพธาลังการ กล่าวว่า บทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยอุทารตาคุณนี้ ย่อมจะทรงความสง่างาม น่าชื่นชมกว่าบทประพันธ์ทั่วไป]

ดู ที.๒/๑๐๗, อุทาน.๑/๑๘๑, ที.อฏ.๒/๑๕๙

อฉฑฺเฑตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + ฉฑฺเฑตฺวา]
ไม่ทิ้งแล้ว, อย่างทิ้งแล้ว, อย่าได้ทิ้ง.

(โพธิสตฺโต) น เอเต มนุสฺสา ยกฺขา เอเต อมฺเห อุทกํ ฉฑฺฑาเปตฺวา ทุพฺพเล กตฺวา ขาทิตุกามา อาคตา ภวิสฺสนฺติ. ปุรโต คโต พาลสตฺถวาหปุตฺโต น อุปายกุสโล. อทฺธา โส เอเตหิ อุทกํ ฉฑฺฑาเปตฺวา กิลเมตฺวา ขาทิโต ภวิสฺสติ ปญฺจสกฏสตานิ ยถาปูริตาเนว จิตานิ ภวิสฺสนฺติ.

อชฺช มยํ ตานิ ปสฺสิสฺสาม ปสตมตฺตมฺปิ อุทกํ **อฉฑฺเฑตฺวา** สีฆสีฆํ ปาเชถาติ ปาชาเปสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๑๘)

พระโพธิสัตว์กล่าวว่า คนเหล่านั้นไม่ใช่มนุษย์ คนเหล่านั้นเป็นยักษ์ พวกมันจักมาเพื่อยุให้พวกเราทิ้งน้ำ กระทำให้อ่อนกำลัง แล้วจะเคี้ยวกิน บุตรพ่อค้าเกวียนผู้เขลาซึ่งไปข้างหน้าไม่ฉลาดในอุบาย เขาคงจักถูกยักษ์เหล่านี้ให้ทิ้งน้ำลำบากแล้วเคี้ยวกินเสียเป็นแน่ เกวียน ๕๐๐ เล่ม จักจอดอยู่ตามที่บรรทุกไว้เต็มนั่นแหละ วันนี้พวกเราจักเห็นเกวียนเหล่านั้น ท่านทั้งหลาย **อย่าได้ทิ้ง**น้ำแม้มาตรว่าฟายมือหนึ่ง จงรีบขับเกวียนไปเร็วๆ.

อฉมฺภิต (ติ)

[น + ฉมฺภิต]

ไม่หวั่นไหว, ไม่กลัว, อย่าได้กลัว.

ฉมฺภิต = ถภิ ธาตุ (ภเย) + อิ อาคม + ต ปัจจัย ลงนิคคหิตอาคม (=ฉ์ภิ) แปลงนิคคหิตเป็น ม, แปลง ถ เป็น ฉ ด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ถมฺภติ ถทฺธภาวํ อาปชฺชตีติ ถมฺภิตํ, ถภิ ภเยติ ธาตุ, ต, นิรุตฺตินเยน ถการสฺส ฉการํ กตฺวา ฉมฺภิตํ วุจฺจติ.

(มณิสารมญฺชูสาฏีกาปาจิ)

ถภิ เป็นธาตุที่มีสระ อิ อยู่ท้าย จึงต้องลงนิคคหิตอาคมท้ายธาตุเหมือน กปิ ผทิ และ มฑิ เป็นต้นดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (อธิบายสูตร ๕๙๑) กล่าวว่า อิการานุพนฺธิธาตุสรโต กฺวจิ ธาตูติอาทินา นิคฺคหีตญฺจาติ วา นิคฺคหีตาคโม (ลงนิคคหิตอาคมท้ายสระธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้ายด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ]

อฉมฺภิโตว คณฺหาหิ
อาชานียสฺส วาลธึ
อิทำ ปจฺฉิมกำ ตุยฺหำ
ชีวโลกสฺส ทสฺสนำ. (ชา. ๒/๒๙๖)

(สฺยา. อสมฺภิโต)

(ปุณณกยักษ์กล่าวว่า)
ท่าน**อย่าได้กลัว**เลย จงจับหางม้าอาชาไนยนี้เป็นการเห็นชีวโลกครั้งสุดท้ายของท่าน”

ดู อจฺฉมฺภิต, อสมฺภีต

อฉมฺภิตเกสรสีห (ปุ)

[อฉมฺภิต + เกสร + สีห]

พญาไกรสรสีหราชมิหวาดหวั่น, ราชสีห์ตัวไม่หวั่นไหว.

โส (ภควา) ปจฺจูสเวลายำ พุทฺธาจิณฺณำ มหากรุณาสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺจาย เวเนยฺยพนฺธเว สตฺเต โวโลเกนฺโต อทฺทส “อชฺช มยิ สายนฺหสมเย ธมฺมำ เทเสนฺเต เอโก มณฺฑูโก มม สเร นิมิตฺตำ คณฺหนฺโต ปรูปกฺกเมน มริตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺติตฺวา มหตา เทวปริวาเรน มหาชนสฺส ปสฺสนฺตสฺเสว อาคมิสฺสติ ตตฺถ พหูนำ ธมฺมาภิสมโย ภวิสฺสตีติ ทิสฺวา ฯเปฯ นิสินฺโน มโนสิลาตเล สีหนาทำ นทนฺโต **อฉมฺภีตเกสรสีโห** วิย อฏฺจงฺคสมนฺนาคตำ พฺรหฺมสฺสรำ นิจฺฉาเรนฺโต

อจินฺเตยฺเยน พุทฺธานุภาเวน อนุปมาย พุทฺธลีลาย ธมฺมํ เทเสตุ อารภิ. (วิมาน.อฏ. ๒๐๑)

เวลาใกล้รุ่งพระผู้มีพระภาคนั้น ทรงเข้ามหากรุณาสมาบัติอันเป็นพุทธาจิณวัตร ทรงออกจากสมาบัตินั้น แล้วทรงตรวจดูเหล่าสัตว์พวกที่เป็นเวไนยพอจะแนะนำได้ ทรงเห็นว่า เวลาเย็นวันนี้ เมื่อเรากำลังแสดงธรรมกบตัวหนึ่งถือนิมิตในเสียงของเรา จักตายด้วยความพยายามของผู้อื่น แล้วบังเกิดในเทวโลก มา (ปรากฏ) ให้มหาชนเห็นพร้อมด้วยเทพบริวารเป็นอันมาก คนเป็นจำนวนมากจักได้ตรัสรู้ธรรมในที่นั้น ครั้นทรงเห็นแล้ว...ทรงเปล่งพระสุรเสียงเพียงดังเสียงพรหมซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘[คือ สละสลวย ไพเราะ ชัดเจน เสนาะโสต ไม่เครือพร่า กลมกล่อม ลึก มีกังวาน] ราวกะว่า**พญาไกรสรสีหราชมิหวาดหวั่น** บันลือสีหนาทเหนือพื้นมโนศิลา ฉะนั้น ทรงเริ่มแสดงธรรมด้วยพระพุทธลีลาอันหาอุปมามิได้ ด้วยพระพุทธานุภาพอันเป็นอจินไตย.

อฉมฺภี (ติ)

[น + ฉมฺภี]

ไม่มีความหวั่นไหว, ไม่มีความกลัว, ไม่หวาดเสียว.

จาตุทฺทิโส อปฺปฏิโม จ โหติ
สนฺตุสฺสมาโน อิตรีตเรน
ปริสฺสยานํ สหิตา **อฉมฺภี**
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป. (สุตฺตนิ. ๒๘๖)

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเป็นพระสี่ทิศ (มีปกติอยู่อย่างสะดวกสบายด้วยการเจริญพรหมวิหารไปทั้ง ๔ ทิศ) ไม่ขัดเคือง ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ครอบงำอันตรายทั้งหลาย และ**ไม่หวาดเสียว** จึงประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด.

ถทฺธภาวกรภยาภาเวน **อฉมฺภี**.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๗๘, อป.อฏ. ๑/๑๘๗)

ชื่อว่า **ไม่หวาดเสียว** เพราะไม่มีภัยที่จะทำความแข็งกระด้าง.

อฉมฺภีติ นิกฺกมฺโป. (ชา.อฏ. ๗/๒๓๒)

บทว่า **อฉมฺภี** (ไม่หวาดเสียว) คือ ไม่มีความหวาดหวั่น (ไม่หวั่นไหว).

ดู อจฺฉมฺภี

อเฉก (ติ)

[น + เฉก] ไม่ฉลาด.

ตตฺรายมตฺถทีปนา:-

ยถา หิ **อเฉโก** มธุกโร อสุกสฺมึ รุกฺเข ปุปฺผํ ปุปฺผิตนฺติ ญตฺวา ติกฺเขน เวเคน ปกฺขนฺโท ตํ อติกฺกมิตฺวา ปฏินิวตฺเตนฺโต ขีเณ เรณุมฺหิ สมฺปาปุณาติ. อปโร อเฉโก มนฺเทน ชเวน ปกฺขนฺโท ขีเณเยว สมฺปาปุณาติ. เฉโก ปน สเมน ชเวน ปกฺขนฺโท สุเขน ปุปฺผราสึ สมฺปตฺวา ยาวทิจฺฉกํ เรณุ อาทาย มธุ สมฺปาเทตฺวา มธุรสมนุภวติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๒)

อติเฉโก (สี) อติจฺเฉโก (สฺยา) อจฺเฉโก (อิ)

ในคำที่เป็นอุปมาอุปไมยนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

เปรียบเสมือนดังแมลงผึ้งตัว**ไม่ฉลาด** ครั้นรู้ว่าต้นไม้โน้นมีดอกบานแล้ว ก็รีบบินไปด้วยความเร็วอย่างมาก จึงบินเลยต้นไม้นั้นไปเสีย เมื่อบินวกกลับมาอีก กว่าจะมาถึงก็ต่อเมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยไปเสียแล้ว แมลงผึ้งที่ไม่ฉลาดอีกตัวหนึ่ง บินไปด้วยความเร็วช้ามาก เมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยแล้ว จึงบินไปถึง ส่วนแมลงผึ้งตัวที่ฉลาด บินไปด้วยความเร็วอย่างพอดี จึงบินไปถึงป่าดอกไม้อย่างสบาย ดื่มเอาละอองดอกไม้พอแก่ความต้องการ มาปรุงให้เป็นน้ำหวานแล้ว ย่อมได้เสวยรสแห่งน้ำหวาน ฉันใด

[ฉันเดียวกันนั่นแล ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ทำความเพียรอย่างเคร่งเครียดทีเดียว ด้วยหมายใจว่า เราจักบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิโดยเร็วนั่นเทียว จิตของเธอย่อมจะตกไปในความฟุ้งซ่าน เพราะเหตุที่ปรารภความเพียรเคร่งเครียดเกินไป เธอไม่สามารถ ที่จะบรรลุถึงอัปปนาสมาธิได้ อีกรูปหนึ่ง มองเห็นโทษในความเป็นผู้มีความเพียรเคร่งเครียดเกินไป จึงได้ทอดทิ้งความเพียรเสียด้วยทอดธุระว่า บัดนี้ เราจะธุระอะไรกับอัปปนาสมาธิ แต่นั้น จิตของเธอ ก็จะตกไปในความเกียจคร้านเพราะเหตุที่มีความเพียรย่อหย่อนเกินไป แม้ภิกษุนั้นก็จะไม่สามารถ เพื่อจะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิเช่นกัน ส่วนภิกษุใดพยายามปลดเปลื้องภาวนาจิตที่หดหู่แม้เพียงเล็กน้อยออกจากภาวะที่หดหู่ ปลดเปลื้องภาวนาจิตที่ฟุ้งซ่านจากภาวะที่ฟุ้งซ่าน แล้วประคองให้ภาวนาจิตเป็นไปเฉพาะต่อปฏิภาคนิมิต ด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ (คือไม่ให้เคร่งเครียดเกินไป และไม่ให้หย่อนยานเกินไป) ภิกษุนั้น ย่อมจะได้บรรลุถึงอัปปนาสมาธิอย่างแน่นอน อันโยคีบุคคลพึงปฏิบัติให้เป็นเช่นนี้แล]

อเฉโกติ อกุสโล. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๖๐)

บทว่า **อเฉโก** แปลว่า ไม่ฉลาด.

ดู มิลินฺท. ๒๔๔

อเฉทยิ (กฺริ/อา)

[อ + เฉท จุ. + ณฺย + อี] ดู ฉินฺทติ

อช (ปุ)

[อช + อ, น + ชน + กฺวิ. ดู ธาน.ฏี.๕๐๒ ถี, อชา, อชี]

แพะ (บางแห่งหมายถึงแกะ).

โส (ราชา) เอวมาห “เอตฺตกา อุสภา หญฺญนฺตุ ยญฺญตฺถาย, เอตฺตกา วจฺฉตรา หญฺญนฺตุ ยญฺญตฺถาย, เอตฺตกา วจฺฉตริโย หญฺญนฺตุ ยญฺญตฺถาย, เอตฺตกา **อชา** หญฺญนฺตุ ยญฺญตฺถาย ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อตฺตนฺตโป จ อตฺตปริตาปนานุโยคมนุยุตฺโต ปรนฺตโป จ ปรปริตาปนานุโยคมนุยุตฺโต.

(ม. ๒/๓๖๘, อ. ๑/๕๒๘

พระราชานั้น ทรงรับสั่งอย่างนี้ว่า “จงฆ่าโคหนุ่มประมาณเท่านี้ตัวบูชายัญ จงฆ่าลูกโค

ตัวผู้ประมาณเท่านี้ตัวบูชายัญ จงฆ่าลูกโค ตัวเมียประมาณเท่านี้ตัวบูชายัญ จงฆ่า**แพะ** ประมาณเท่านี้ตัวบูชายัญ...ภิกษุทั้งหลาย บุคคลนี้เรียกว่า เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน และเป็นผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน.

ดู ชา. ๒/๕๐, ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๓, ดู อชี

อชก (ปุ)

[อช +ก, ถึ, อชิกา] แพะ

เตน โข ปน สมเยน อาราโม อปริกฺขิตฺโต โหติ, **อชกา**ปิ ปสุกาปิ อุปโรเป วิเหเจนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว ปริกฺขิปิตุ ตโย วเฏ, เวพฺวฏฺ กณฺฏกวฏฺ ปริขนฺติ, โกฏจโก น โหติ. ตเถว **อชกา**ปิ ปสุกาปิ อุปโรเป วิเหเจนฺติ ฯเปฯ อนุชานามิ ภิกฺขเว โกฏจกํ อเปสึ ยมกกวาฏ โตรณ ปลิฆนฺติ.

(วิ. ๔/๓๐๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล อารามไม่มีรั้วล้อม **แพะ**บ้าง ปศุสัตว์บ้าง ทำสิ่งที่ปลูกไว้เสียหาย พวกภิกษุจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตรั้ว ๓ ชนิด คือ รั้วไม้ไผ่ รั้วหนาม คู” ซุ้มประตูไม่มี **แพะ**และปศุสัตว์ก็ยังทำสิ่งที่ปลูกไว้เสียหายเหมือนเดิม... “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตซุ้มประตู ไม้ครำว บานประตูคู่ เสาระเนียด กลอนเหล็ก”.

ดู อชิกา

อชกรณี (ถี)

[อช + กรณ + อี]

แม่น้ำอชกรณี, แม่น้ำชื่อว่าอชกรณี.

ยทา พลากา สุจิปณฺฑรจฺฉทา
กาฬสฺส เมฆสฺส ภเยน ตชฺชิตา
ปเลหิติ อาลยมาลเยสินี
ตทา นที **อชกรณี** รเมติ มํ. (เถร. ๒๗๓)

(พระสัปปกเถระกล่าวว่า)

เมื่อใด นางนกยางมีขนขาวสะอาด ถูกความกลัวต่อเมฆดำ(ฝนฟ้าคะนอง)คุกคาม ปรารถนาจะหลบซ่อนอยู่ในรัง บินเข้าไปสู่รัง เมื่อนั้น **แม่น้ำอชกรณี** ย่อมทำเราให้รื่นรมย์

ตทา นที อชกรณี รเมติ มนฺติ ตสฺมึ ปาวุสฺสกกาเล อชกรณีนามิกา นที นโวทกสฺส ปูราหารหารินี กุลงฺกสา มํ รเมติ มม จิตฺตํ อาราเธตีติ อุตุปเทสวิเสสกิตฺตนาปเทเสน วิเวกาภิรตึ ปกาเสสิ. (เถร.อฏ. ๒/๓๑)

บาทคาถาว่า **ตทา นที อชกรณี รเมติ มํ** ความว่า ในฤดูฝนตกนั้น แม่น้ำชื่อว่าอชกรณี เต็มไปด้วยน้ำใหม่ ได้แก่ ฝั่งแม่น้ำ ซึ่งพัดเอาสิ่งที่พัดไปได้ ย่อมยังเราให้ยินดี คือยังจิตของเราให้ยินดี ฉะนั้น ท่านจึงประกาศความยินดียิ่งในวิเวก โดยแสดงอ้างพิเศษถึงฤดูและประเทศ.

อชกรณีตีร (น)

[อชกรณี + ตีร] ฝั่งแม่น้ำอชกรณี.

เอวํ ปน วตฺวา เถโร **อชกรณีตีร**เมว คโต.

(เถร.อฏ. ๒/๑๖๔)

ก็พระเถระครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว ได้ไปสู่**ฝั่งแม่น้ำอชกรณี**นั่นเทียว.

อชกรณีนที (ถี)

[อชกรณี + นที]

แม่น้ำอชกรณี.

กึ นุ ตตฺถ ฯเปฯ ปจฺฉโตติ มม วสนกมหาเลณสฺส ปจฺฉโต ปจฺฉาภาเค อาปคากูลํ **อชกรณีนทิยา** อุภโตตีรํ ตหึ ตหึ อิโต จิโต จ โสเภนฺติโย นิจฺจกาลํ ผลภารนมิตสาขา สินิทฺธปณฺณจฺฉายา ชมฺพุโย ตตฺถ ตสฺมึ ฐาเน กึ นาม สตฺตํ น รเมนฺติ นุ สพฺพํ รเมนฺติเยว.

(เถร.อฏ. ๑/๓๑)

ปาฐะว่า **กึ นุ ตตฺถ ฯเปฯ ปจฺฉโต** ความว่า ต้นหว้าทั้งหลาย น้อมกิ่งที่ทรงผลหนักลง มีใบเป็นร่มเงาสนิทตลอดกาลเป็นนิตย์ ให้ฝั่งแม่น้ำคือให้ ๒ ฝั่งแห่ง**แม่น้ำอชกรณี** ข้างหลัง คือส่วนหลังของถ้ำใหญ่อันเป็นที่อยู่ของเราให้งามในที่นั้นๆ คือ ทั้งข้างโน้นข้างนี้ จะยังสัตว์อะไรๆ ให้ไม่ยินดีในที่นั้นเล่า คือ ย่อมให้สัตว์ทั้งปวงยินดีทีเดียว.

อชกรณีนามิกา (ถี)

[อชกรณี + นาม + ก]

(แม่น้ำ) อันมีชื่อว่าอชกรณี.

ดู อชกรณี

อชกลาปก (ปุ/น)

[อช + กลาป + ก, อชก + ลป + ณฺวุ]

(ก) อันมีชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะรับการบูชายัญด้วยฝูงแพะ.

(ข) อันมีชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะชอบร้องเหมือนแพะ, ผู้ชอบบูชายัญร้องเสียงเหมือนแพะ.

(ค) อันมีชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะรักษาอชกลาปกะ.

(ฆ) อชกลาปกยักษ์, ยักษ์ชื่อว่าอชกลาปะ.

เอกึ สมยึ ภควา ปาวายึ วิหรติ อชกลาปเก เจติเย **อชกลาปกสฺส** ยกฺขสฺส ภวเน. เตน โข ปน สมเยน ภควา รตฺตนฺธการติมิสายึ อพฺโภกาเส นิสินฺโน โหติ, เทโว จ เอกเมกึ ผุสายติ. อถ โข **อชกลาปโก** ยกฺโข ภควโต ภยึ ฉมฺภิตตฺตึ โลมหึสึ อุปฺปาเทตุกาโม, เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต อวิทูเร ติกฺขตฺตุึ “อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกึ อกาสิ “เอโส เต สมณ ปิสาโจติ. อถ โข ภควา เอตมตฺถึ วิทิตฺวา ตายึ เวลายึ อิมึ อุทานึ อุทาเนสิ

ยทา สเกสุ ธมฺเมสุ
ปารคู โหติ พฺราหฺมโณ
อถ เอตึ ปิสาจญฺจ
ปกฺกุลญฺจาติวตฺตตีติ. (อุทาน .๘๒)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อชกลาปกเจดีย์ อันเป็นที่อยู่ของ**อชกลาปกยักษ์** เขตกรุงปาวา ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มี

พระภาคประทับนั่ง ณ ที่แจ้ง ในความมืดมิดแห่งราตรี และฝนก็โปรยละอองอยู่. ครั้งนั้นแล **อชกลาปกยักษ์** ประสงค์จะให้พระผู้มีพระภาคเกิดความกลัว หวาดหวั่น ขนพองสยองเกล้า จึงเข้าไปหาถึงที่ประทับ แล้วได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า อักกุโล ปักกุโล แล้วพูดว่า สมณะ นั่นปีศาจปรากฏแก่ท่าน. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ ในเวลานั้นว่า

เมื่อใด บุคคลเป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมของตน [อุปาทานขันธ์ ๕] เป็นพราหมณ์ เมื่อนั้น เขาไม่กลัวปีศาจ และเสียงรบกวนของปีศาจนั้น.

[สูตรนี้ชื่อว่าอเสกขภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายอเสกขธรรม) คำว่า **สเกสุ ธมฺเมสุ ปารคู** (เป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมของตน) หมายถึง ผู้หยั่งเห็นอุปาทานขันธ์ ๕ ภายในตน ตามความเป็นจริงโดยสภาวลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษและสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปอันได้แก่ไตรลักษณ์. คำว่า **ปาร** (ฝั่ง) มีความหมาย ๓ ประการ คือ สภาพคุ้มครองทุกข์ในสังสารวัฏ , สภาพรื่นรมย์ด้วยความสงบ และสภาพรื่นรมย์ด้วยความสุข]

อชกลาปเก เจติเยติ อชกลาปเกน นาม ยกฺเขน ปริคฺคหิตตฺตา “อชกลาปกนฺติ ลทฺธนาเม มนุสฺสานำ จิตฺตีกตฏฺฐาเน โส กิร ยกฺโข อเช กลาเป กตฺวา พนฺธเนน อชโกฏฺฐาเสน สทฺธึ พลึ ปฏิจฺฉติ น อญฺญถา ตสฺมา “อชกลาปโกติ ปญฺญายิตฺถ. เกจิ ปนาหุ อชเก วิย สตฺเต ลาเปตีติ อชกลาปโกติ. ตสฺส กิร สตฺตา พลึ อุปเนตฺวา ยทา อชสทฺทำ กตฺวา พลึ อุปหรนฺติ ตทา โส ตุสฺสติ ตสฺมา “อชกลาปโกติ วุจฺจตีติ. โส ปน ยกฺโข อานุภาวสมฺปนฺโน กกฺขโพ ผรุโส ตตฺถ จ สนฺนิหิโต ตสฺมา ตำ ฐานำ มนุสฺสา จิตฺตึ กโรนฺติ กาเลน กาลำ พลึ อุปหรนฺติ. เตน วุตฺตำ “อชกลาปเก เจติเยติ. (อุทาน.อฏ. ๕๘)

สองบทว่า **อชกลาปเก เจติเย** ความว่า ในที่ที่พวกมนุษย์ยำเกรงซึ่งมีชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะยักษ์ชื่อว่าอชกลาปกะยึดครอง. ได้ยินว่า ยักษ์นั้น รับพลีกรรมด้วยโกฏฐาสแห่งแพะ โดยการมัดแพะให้เป็นกลุ่ม ๆ หาใช่รับโดยประการอื่นไม่ เพราะฉะนั้น จึงปรากฏชื่อว่าอชกลาปกยักษ์. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่าอชกลาปกยักษ์ เพราะยังพวกคนให้ร้องเหมือนแพะ ได้ยินว่า ในเวลาที่พวกคนน้อมนำพลีกรรมไปให้แก่อชกลาปกยักษ์ ร้องเสียงเหมือนแพะ แล้วนำพลีกรรมเข้าไป ยักษ์นั้นก็ยินดี เพราะฉะนั้น เขาจึงเรียกว่าอชกลาปกยักษ์.
ก็ยักษ์นั้นสมบูรณ์ด้วยอานุภาพ กักขพะ หยาบคาย และสิงอยู่ที่นั้น เพราะเหตุนั้น พวกมนุษย์จึงทำที่นั้นให้เป็นที่เคารพยำเกรง น้อมนำพลีกรรมเข้าไปตลอดกาล. เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อชกลาปเก เจติเย.

ติกฺขตฺตุ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกำ อกาสีติ ตโย วาเร อกฺกุโล ปกฺกุโลติ ภึสาเปตฺวา มตาย เอวรูปำ สทฺทำ อกาสิ. อนุกรณสทฺโทหิ อยำ. (อุทาน. อฏ. ๖๙)

ปาฐะว่า **ติกฺขตฺตุ๋ อกฺกุโล ปกฺกุโล**ติ อกฺกุล-ปกฺกุลิกำ อกาสิ (ได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล) คือ ได้ส่งเสียงเช่นนั้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล โดยต้องการจะให้หวาดกลัว แท้จริง คำว่า อักกุโล ปักกุโล นี้เป็นอนุกรณศัพท์ (ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง).

อชกณฺณ (ปุ)

[อช + กณฺณ]

อชสฺส กณฺโณ อชกณฺโณ = หูแพะ.

ต้นไม้ชนิดหนึ่งอยู่ในจำพวกไม้สาละ[ซึ่งมีใบลักษณะคล้ายกับหูแพะ].

นักไวยากรณ์ได้แสดงปริภาสาว่า ยถากถญฺจิ พฺยุปฺปตฺติ รูพฺหิยา อตฺถนิจฺฉโย (มีรูปวิเคราะห์เพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงตัดสินเนื้อความโดยความเป็นรูพหีศัพท์) หมายความว่า รูปวิเคราะห์กล่าวคือพยุปปัตติเกิดขึ้น เพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสม แต่พึงตัดสินเนื้อความของบทนั้นโดยความเป็นรูพหี (คล้อยตามสิ่งที่ชาวโลกเข้าใจ) ดังนั้น ศัพท์ว่า อชกณฺณ ตามรูปศัพท์หากเกี่ยวข้องกับตัวแพะก็หมายถึงหูแพะโดยตรง หากเกี่ยวข้องกับต้นไม้ก็อาจหมายถึงต้นไม้ชนิดหนึ่งอยู่ในจำพวกไม้สาละซึ่งมีใบที่มีลักษณะคล้ายกับหูแพะ. คำลักษณะเช่นนี้เหมือนคำว่า อสฺสกณฺณ (หูม้า) กล่าวอรรถคือต้นหูกวาง มีรูปวิเคราะห์ ว่า อสฺสสฺส กณฺโณ อสฺสกณฺโณ คำนี้นอกจากจะหมายถึงหูม้าโดยตรงแล้ว ยังหมายถึงต้นหูกวางอีกด้วย เนื่องจากต้นหูกวางนั้นมีใบเหมือนกับหูม้านั่นเอง. ดังมีข้อความปรากฏ ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๑๗๑) ว่า

ยถากถญฺจิ พฺยุปฺปตฺติ
รูพฺหิยา อตฺถนิจฺฉโย
อิติ รูพฺหิ ปสิทฺเธน
พฺยุปฺปตฺติ เยน เกนจิ.

ชาวโลกใช้ศัพท์ตามความนิยม (ตามที่ปรากฏ) ส่วนรูปวิเคราะห์มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะมีปริภาสาว่า มีรูปวิเคราะห์ เพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงตัดสินเนื้อความตามความนิยม[ของชาวโลก].

อชกาณ (ปุ)

[อช + กาณ] แพะตาบอด.

ยเมตำ ปริสปฺปสิ
อชกาโณว สาสเป
โยปายำ เหฏฺฐโต เสติ
เอตมฺปิ วิทิตำ มยา. (ชา. ๑/๑๑๒)

(พระราชาตรัสว่า)

การที่เจ้ากระสับกระส่ายอยู่เหมือน **แพะตาบอด**ในไร่ผักกาด และเจ้านอนอยู่ใต้แท่นบรรทม ทั้งหมดนั้นเรารู้แล้ว.

อชการณ (น)

[อช + การณ]

เหตุคือแพะ, แพะเป็นเหตุ.

เอวเมว อิเธกจฺโจ
สมาทานสฺมิ ทุพฺพลา
ลหุ กโรติ อตฺตานํ
พโกว **อชการณา**. (ชา. ๑/๙๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
บุคคลบางคนในโลกนี้ก็เหมือนกัน สมาทานข้อปฏิบัติอย่างเพลา ทำตนกลับกลอก เหมือนหมาในกลับกลอกเพราะ**แพะเป็นเหตุ**.

อชโกฏฺฐาส (ปุ)

[อช + โกฏฺฐาส]

ฝูงแพะ, ส่วนแห่งแพะ. ดู อชกลาปก

อชกฺขายิต (น)

[อช + ขายิต]

ขายิต = ขาท + ต แปลง ท เป็น ย. อีกนัยหนึ่ง เข ธาตุ (ขาทเน) + ต แปลง เอ เป็น อาย ดังที่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๑๒) กล่าวว่า ธาเตการสฺสาโย ตฺยาทีสุ (ในเพราะ ติ วิภัตติเป็นต้น แปลง เอ ของธาตุเป็น อาย).

ผ้าที่แพะกัด, **ผ้าที่แพะเคี้ยวกิน**.

อปรานิปิ ปญฺจ ปสุกูลานิ,
โคขายิตํ **อชกฺขายิตํ** ถูปจีวรํ อาภิเสกิกํ คตปฏิยาคตํ. (วิ. ๕/๒๓๐)

ผ้าบังสุกุลแม้อื่นอีก ๕ อย่าง คือ ผ้าที่โคกัด **ผ้าที่แพะกัด** ผ้าที่ห่มสถูป ผ้าที่เขาทิ้งในสถานที่อภิเษก ผ้าที่เขานำไปสู่ป่าช้าแล้วนำกลับมา.

อชคร (ปุ)

[อช + คิล + อ, อชํ ฉาคํ คิลตีติ อชคโร, อ, อิสฺสตฺตํ, ลสฺส รตฺตญฺจ. ดู ชาน.ฏี.๖๕๑]

งูเหลือม. งูใหญ่, งูกินแพะ.

สปฺปา **อชครา** นาม
อวิสา เต มหพฺพลา
เต มนุสฺสํ มิคํ วาปิ อปิจาสนฺนมาคตํ
ปริกฺขิปิตฺวา โภเคหิ วสมาเนนฺติ อตฺตโน.

(ชา. ๒/๓๒๖)

งูที่ชื่อว่า**งูเหลือม** ไม่มีพิษ แต่ก็มีกำลังมาก เมื่อมนุษย์หรือสัตว์มาใกล้ มันก็จะใช้ขนดรัดให้ตกอยู่ในอำนาจของมัน. ดู อป. ๑/๑๘

อชครคห (ปุ)

[อชคร + คห]

ผู้จับคืองูเหลือม, การรัดของงูเหลือม, (การดลจิต, การทำให้หลง).

โทสสโมติ ยกฺขคห**อชครคห**กุมฺภิลคหาทโย เอกสฺมึเยว อตฺตภาเว คณฺหิตุ สกฺโกนฺติ โทสคโห ปน สพฺพตฺถ เอกนฺตเมว คณฺหาตีติ โทเสน สโม คโห นาม นตฺถิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๓๑)

บทว่า **โทสสโม** ความว่า ผู้จับทั้งหลาย มีผู้จับคือยักษ์ **ผู้จับคืองูเหลือม** และผู้จับคือจระเข้เป็นต้น สามารถจับได้ในอัตภาพเดียวเท่านั้น, แต่ผู้จับคือโทสะย่อมจับโดยส่วนเดียวทีเดียว เพราะฉะนั้น ชื่อว่าผู้จับเสมอด้วยโทสะย่อมไม่มี.

อชครคาห (สี.ก.)

อชครคาห (ปุ)

[อชคร + คาห] ดู อชครคห

อชครปริวาริต (ติ)

[อชคร + ปริวาริต]

อันงูเหลือมรัดแล้ว, ถูกงูเหลือมรัด.

อถโข มิลินฺโท ขคฺคปริวาริโต วิย คโช ครุฑปริวาริโต นาโค **อชครปริวาริโต** วิย โกฏฺฐโก ฯเปฯ เวสฺสวณฺณาปราธิโก วิย ยกฺโข ปริกฺขีณายุโก วิย เทวปุตฺโต ภีโต อุพฺพิตฺโต อุตฺราโส สංวิคฺโค โลมหฏฺฐชาโต ทุมฺมโน ภนฺตจิตฺโต วิปริตมานโส มา มं อยं ชโน วิปริภวีติ จิตฺตं อุปฏฺฐเปตฺวา เทวมนฺติยं เอตทโวจ มา ตฺวं โข เทวมนฺติย อายสฺมนฺตं นาคเสนं มยฺหं อาจิกฺขาหิ อนกฺขาตเมว อหं นาคเสนं ชานามีติ. สาธุ เทว ตฺวเมว ชาเนยฺยาสีติ. (มิลินฺท. ๒๒)

ครั้งนั้น พระเจ้ามิลินท์ ทรงกลัว หวาดหวั่น หวาดเสียว สลดพระทัย เกิดพระโลมชาติชูชัน มีพระทัยเสียไป มีพระทัยพล่านไป มีพระทัยแปรปรวนไป ดุจช้างที่ถูกขอสับรุมล้อม ดุจนาคที่ถูกพวกครุฑรุมล้อม ดุจสุนัขจิ้งจอก**ที่ถูกงูเหลือมรัด**... ดุจยักษ์ผู้มีความผิดต่อท้าวเวสสุวรรณ ดุจเทพบุตรกำลังจะสิ้นอายุ ทรงดำริว่า ขอบริษัทนี้ อย่าดูหมิ่นเราได้เลย ทรงตั้งพระสติ (แข็งพระทัย) รับสั่งข้อความนี้กับเทวมันติยอำมาตย์ว่า นี่แน่ะเทวมันติยอำมาตย์ เธออย่าเพิ่งบอกเราว่า พระคุณเจ้ารูปไหนว่า ท่านพระนาคเสน เราจักขอรู้เองว่า พระคุณเจ้ารูปไหนเป็นพระนาคเสน ไม่ต้องบอกเลย, “ดีแล้ว พระเจ้าข้า พระองค์จะทรงทราบเองเทียว พระเจ้าข้า”.

อชครเปต (ปุ)

[อชคร + เปต] เปรตงูเหลือม.

เวพฺวเน วิหรนฺโต **อชครเปตं** อารพฺภ กเถสิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๙)

พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน ทรงปรารภ**เปรตงูเหลือม** ตรัส (พระธรรมเทศนานี้).

อชครเปตวตฺถุ (น)

[อชครเปต + วตฺถุ]

เรื่องเปรตงูเหลือม. บาลีธรรมบท, วรรคที่ ๑๐ เรื่องที่ ๖. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๙-๔๑)

อชครมุข (น)

[อชคร + มุข] ปากงูเหลือม.

โส พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ **อชครมุเขเนว อชครมุขं** กณฺหสปฺปมุเขเนว กณฺหสปฺปมุขं ปวิสิตฺวา เกนจิ ขายิตขายิโต อหินา ฑฏฺโจเยว มรติ ทรหโกปิ มชฺฌิมโกปิ มหลฺลโกปิ อิทฺปิ ตสฺส สามายิกं มรณं. (มิลินฺท. ๒๙๒)

(ขอถวายพระพร สัตว์ทั้งหลายบางพวก ย่อมตาย เพราะวิบากของอกุศลกรรมนั้นๆ ที่ได้ทำไว้ในภพก่อน คือ บุคคลใดในภพก่อนได้ทำคนอื่นให้ถูกงูกัดตาย)

บุคคลนั้นละจาก**ปากงูเหลือม** เวียนมาสู่**ปากงูเหลือม** ละจากปากงูเห่า เวียนมาสู่

ปากงูเห่า ถูกงูตัวใดตัวหนึ่งกัดครั้งแล้วครั้งเล่า ย่อมเป็นผู้ถูกงูกัดตายนั่นเทียว ในวัยหนุ่ม บ้าง ในวัยกลางคนบ้าง ในวัยแก่เฒ่าบ้าง ตลอดเวลาหลายแสนปี ความตายแม้อย่างนี้ ก็จัดว่าเป็นความตายที่มีสมัยของเขา[คือมีระยะเวลาที่จะต้องตายครั้งแล้วครั้งเล่า เพราะเหตุอย่างเดียวกันนี้ ติดต่อกันไปตลอดเวลาเท่านั้นปี เท่านี้ปี ในสมัยที่มีโอกาส ด้วยว่ากรรมย่อมมีอานุภาพกำหนดระยะเวลาแห่งการให้ผลในสมัยที่มีโอกาสได้แน่นอนทีเดียว].

อชครเมท (ปุ)

[อชคร + เมท]

มันข้นงูเหลือม, น้ำมันงูเหลือม.

ตตฺราสิ มาตาปิตโร

คิชฺโฌ โปเสสิ ชิณฺณเก

เตสํ **อชครเมทํ**

อจฺจหาสิ พหุตฺตโส. (ชา. ๑/๑๘๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ณ หนทางนั้น (หนทางที่คิชฌบรรพตชื่อปริสังกุปถะ) มีนกแร้งเลี้ยงพ่อแม่ที่แก่อยู่ มันได้นำเอา**มันข้นงูเหลือม**มาให้พ่อแม่กินโดยมาก.

อชครวิหาร (ปุ)

[อชคร + วิหาร]

อชครวิหาร, วิหารชื่อว่าอชคระ.

อชครวิหาเรปิ กาพเทวตฺเถโร อนฺโตวสฺเส ยามคณฺฑิกํ ปหรติ อาจิณฺณเมตํ เถรสฺส. น จ ยามยนฺตนาพิกํ ปโยเชติ อญฺเญ ภิกฺขู ปโยเชนฺติ. (ม.อฏ. ๑/๑๒๖)

แม้ใน**อชครวิหาร** พระกาพเทวเถระ ย่อมเคาะระฆังบอกยามในภายในพรรษา การเคาะระฆังบอกยามนั้น เป็นกิจที่พระเถระได้ประพฤติเป็นประจำอยู่แล้ว แต่พระเถระไม่ใช้นาฬิกาเครื่องจักรสำหรับบอกยามภิกษุเหล่าอื่นย่อมใช้.

อชครสปฺป (ปุ)

[อชคร + สปฺป] งูเหลือม.

อชคโร มฺ ปีเสสีติ ตถารูปํ สีลสมฺปนฺนํ ฌาน-สมฺปนฺนํ ตาปสํ ปุพฺเพ กตปาเปน เวเรน จ มหนฺโต **อชครสปฺโป** ปีเสสิ. โส เตเนว อุปทฺทเวน อุปทฺทุโต อปริหีนชฺฌาโน กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลกปรายโณ อาสิ.

(อป.อฏ. ๒/๑๐๙)

ปาฐะว่า **อชคโร มฺ ปิเสสิ** ความว่า **งูเหลือม**ใหญ่เบียดเบียนดาบสผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ผู้สมบูรณ์ด้วยฌานเห็นปานนั้น ด้วยบาปและเวรที่ได้ทำไว้ในภพก่อน ท่านถูกอันตรายนั่นแลรบกวน มีฌานไม่เสื่อม ทำกาละแล้วมีพรหมโลกเป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

อชคฺคิต (ติ)

[น + ชคฺคิต]

อันไม่ปฏิบัติ - ไม่รักษา, ไม่ทำความสะอาด.

อชคฺคิตฏฺฐาน (น)

[อชคฺคิต + ฐาน]

สถานที่ที่ยังไม่ได้จัดแจง, สถานที่อันมิได้รักษา, สถานที่อันมิได้ปัดกวาด.

เตน สมเยน ภควา สาวตฺถึ นิสฺสาย เชตวเน วิหรติ. อถายสฺมา สาริปุตฺโต คิลาเน ปุจฺฉนฺโต **อชคฺคิตฏฺฐานํ** ชคฺคนฺโต อตฺตโน กิจฺจมหนฺตตาย อญฺเญหิ ภิกฺขูหิ ทิวาตรํ คามปิณฺฑาย ปวิสนฺโต คามทฺวาเร ชมฺพุธชํ ทิสฺวา “กิมิทนฺติ ทารเก ปุจฺฉิ. เต ตมตฺถํ อาโรเจสุ. เตน หิ มทฺทถาติ. น สกฺโกม ภนฺเต ภายามาติ. “กุมารา มา ภายถ ‘เกน อมฺหากํ ชมฺพุธโช มทฺทาปิโตติ วุตฺเต พุทฺธสาวเกน สาริปุตฺตตฺเถเรน มทฺทาปิโต วาทำ อาโรเปตุกามา เชตวเน เถรสฺส สนฺติกํ คจฺฉถาติ วเทยฺยาถาติ อาห.

(ม.อฏ. ๒/๑๗๐)

ก็สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยกรุงสาวัตถีประทับอยู่ที่พระเชตวัน ครั้งนั้น ท่านพระสารีบุตรเมื่อไถ่ถามภิกษุไข้ มัวดูแล **สถานที่ที่ยังไม่ได้จัดแจง** เพราะมีกิจมาก จึงเข้าบ้านบิณฑบาตสายกว่าภิกษุเหล่าอื่น เห็นธงไม้หว้าที่ประตูหมู่บ้านจึงถามเด็กว่า นี้เหตุอะไรกัน เด็กเหล่านั้นได้บอกเนื้อความนั้น ท่านกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น เธอทั้งหลายจงเหยียบเถิด. ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกผมไม่สามารถ พวกผมกลัว. เด็กเอ๋ย อย่ากลัวเลย เมื่อพวกนางปริพาชิกาพูดว่า ใครเหยียบธงไม้หว้าของพวกเรา พึงบอกว่า พระสารีบุตรเถระผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ให้เหยียบถ้าประสงค์จะโต้วาทะก็จงไปยังที่อยู่ของพระเถระในวัดเชตวันเถิด.

อชคฺคิยมาน (ติ)

[น + ชคฺคิยมาน]

อันมิได้จัดแจงอยู่, อันมิได้รักษาอยู่, ไม่ปัดกวาดอยู่.

อาปุจฺฉํ คจฺฉตีติ เอตฺถายํ อาปุจฺฉิตพฺพานาปุจฺฉิตพฺพวินิจฺฉโย ยา ตาว ภูมิยํ ทีฆสาลา วา ปณฺณสาลา วา โหติ ยำ วา รุกฺขตฺถมฺเภสุ กตเคหำ อุปจิกานำ อุฏฺฐานฏฺฐานำ โหติ ตโต ปกฺกมนฺเตน ตาว อาปุจฺฉิตฺวาว ปกฺกมิตพฺพำ. ตสฺมิญฺหิ กติปยานิ ทิวสานิ **อชคฺคิยมาเน** วมฺมิกาว สนฺติฏฺฐนฺติ. (วิ.อฏ. ๒/๔๔)

ในปาฐะว่า **อาปุจฺฉำ คจฺฉติ** นี้ มีวินิจฉัยสถานที่ควรบอกลาและไม่ควรบอกลาดังต่อไปนี้ ศาลาใดเป็นศาลายาวก็ดี เป็นศาลาใบไม้ก็ดี อยู่บนพื้นดิน, หรือว่าเรือนที่เขาสร้างบนเสาไม้ทั้งหลายหลังใด เป็นที่ปลวกขึ้นได้ก่อน, ภิกษุ เมื่อจะหลีกไปจากศาลายาวเป็นต้นนั้น พึงบอกลาก่อนแล้วจึงหลีกไป. เพราะเมื่อสถานที่นั้น**อันใคร ๆ ไม่จัดจัดแจงอยู่** (ไม่มีใครปฏิบัติ) เพียง ๒-๓ วัน ตัวปลวกทั้งหลายย่อมตั้งขึ้น (ก่อ).

อชจมฺม (น)

[อช + จมฺม] หนังแพะ.

อวนฺติทกฺขิณาปเถ ภนฺเต จมฺมานิ อตฺถรณานิ เอฬกจมฺมำ **อชจมฺมำ** มิคจมฺมำ. เสยฺยถาปิ ภนฺเต

มชฺฌิเมสุ ชนปเทสุ เอรคู โมรคู มชฺชารู ชนฺตู เอวเมว โข ภนฺเต อวนฺติทกฺขิณาปเถ จมฺมานิ อตฺถรณานิ เอฬกจมฺมํ **อชจมฺมํ** มิคจมฺมํ อปฺเปว นาม ภควา อวนฺติทกฺขิณาปเถ จมฺมานิ อตฺถรณานิ อนุชาเนยฺย เอฬกจมฺมํ อชจมฺมํ มิคจมฺมํ. ฯเปฯ อนุชานามิ ภิกฺขเว สพฺพปจฺจนฺติเมสุ ชนปเทสุ จมฺมานิ อตฺถรณานิ เอฬกจมฺมํ **อชจมฺมํ** มิคจมฺมํ. (วิ. ๓/๒๘๕)

[ลำดับนั้น ท่านพระโสณะกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า]

พระพุทธเจ้าข้า ในอวันตีทักขิณาบถ มีหนังที่เป็นเครื่องลาดคือหนังแกะ **หนังแพะ** หนังมฤค เหมือนกับที่มัชฌิมชนบทมีหญ้าตีนกา หญ้าหางนกยูง หญ้าหนวดแมว หญ้าหางช้าง ถ้ากระไร พระผู้มีพระภาคพึงทรงอนุญาตหนังที่เป็นเครื่องลาด คือหนังแกะ **หนังแพะ** และหนังมฤคเฉพาะในอวันตีทักขิณาบถ (ทรงมีรับสั่งว่า) ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตหนังที่เป็นเครื่องลาด คือหนังแกะ **หนังแพะ** และหนังมฤค ในปัจจันตชนบททั้งหมด]

อชจฺจ๑ (ติ)

[น + ชจฺจ]

ชจฺจ = ชาติ, ตั้ง อิ ชื่อ ป ด้วยสูตร (กจ.๕๙) ว่า เต อิตฺถิยฺยา โป, แปลง อิ เป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๗๒) ว่า ปสญฺญสฺส จ, แปลง ตฺย เป็น จ ด้วยสูตร (กจ.๒๖๙) ว่า ยวตฺ ตลนฑการานำ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตำ, ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน.

มีชาติต่ำ, **มีตระกูลต่ำ**, **มีตระกูลเล็ก**, **มีกำเนิดต่ำ**.

ชาติมนฺตำ **อชจฺจ**ญฺจ

อหำ อุชุคตำ นรำ

อติเวลำ นมสฺสิสฺสำ

กมฺมพนฺธู หิ มาณวา. (ชา.๒/๑๘๖)

(ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะทรงเล่าเรื่องที่ตนเคยเห็นมาจึงตรัสว่า)

หม่อมฉันจักนอบน้อมนรชนผู้มีชาติ และ**มีชาติต่ำ** ผู้ปฏิบัติตรงตลอดกาลเป็นนิตย์ เพราะเหล่าสัตว์เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์.

ดู อิตฺตรชจฺจ

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๔๒) กล่าวว่า อถาปิ ตรุเณ สตฺเต โจเรปิ มาณโว ภเว (มาณว ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่าง คือ ตรุณ (ชายหนุ่ม), สตฺต (สัตว์) โจร (ขโมย)]

อชจฺจ๒ (ปุ)

ชื่อของศิษย์คนหนึ่ง ที่กล่าวไว้ในสีลวิมังสชาดกว่า พยายามจะเอาลูกสาวของอาจารย์มาเป็นภรรยาแต่ไม่สำเร็จ.

อชชฺชร (น)

[น + ชชฺชร]

สภาพอันไม่คร่ำคร่า (นิพพาน).

อสงฺขตำนนฺตมนาสวญฺจ

สจฺจญฺจ ปารำ นิปุณำ สุทุทฺทสำ

อชชฺชรํ ธุวํ อปโลกิตํ
อนิทสฺสนํ นิปฺปปญฺจ สนฺตํ. (เนตฺติ. ๔๗)

พระสุคตเจ้าทรงแสดงพระนิพพานนี้ว่า สภาพไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพไม่มีที่สุด สภาพไม่มีอาสวะ สภาพมีจริง สภาพที่เป็นดุจฝั่ง[แห่งสังสารวัฏ] สภาพละเอียด สภาพเห็นได้ยาก **สภาพไม่คร่ำคร่า** สภาพมั่นคง สภาพไม่พินาศ[ด้วยชราและมรณะ] สภาพไม่พบเห็น[ด้วยมังสจักษุ] สภาพไม่มีธรรมเนิ่นช้า สภาพระงับ[กิเลสและสังขาร].

อุปฺปาทชราหิ อนพฺภาหตตฺตา **อชชฺชรํ**.
(เนตฺติ.อฏ. ๑๑๙)

ชื่อว่า **อชัชชระ** (สภาพไม่คร่ำคร่า) เพราะอรรถว่าไม่ถูกความเกิด และความแก่บีบคั้น

อชชฺชรญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อชชฺชร-คามิญฺจ มคฺคํ, ตํ สุณาถ. (สํ. ๒/๕๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่มี **สภาพอันไม่คร่ำคร่า** (นิพพาน) และทางให้ถึงธรรมที่มีสภาพอันไม่คร่ำคร่า (นิพพาน) แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง.

ชราย อชริตตฺตา **อชชฺชรํ**. (สํ.อฏ. ๓/๑๔๙)
ชื่อว่า อชัชชระ เพราะเป็นสภาวะอันชราให้คร่ำคร่าไม่ได้ (ให้ถึงความคร่ำคร่าไม่ได้)

อชชฺชรคามี (ติ)

[อชชฺชร + คมุ + ณี]
ทางให้ถึงธรรมที่มีสภาพอันไม่คร่ำคร่า (นิพพาน). ดู อชชฺชร

อชชฺชิต (น)

[น + ภุชฺชิต, ภุญฺชียเต ชชฺชิตํ.แปลง ภ เป็น ช และ อุ เป็น อ ด้วยนิรุตตินัย]
บทนี้ในฉบับ สี. ยุ เป็น อชทฺธุก. ชทฺธิ ศัพท์ในสันสกฤตที่สำเร็จด้วย อท ธาตุ ติ ปัจจัยก็ดี ชทฺธุ ศัทพ์ในบาลีก็ดี ควรทราบว่ากล่าวอรรถว่า กิน (ปา.๒/๔ สูตรที่ ๓๖) อธิบายไว้ว่า ชทฺธูติ อสนํ = ภตฺตภุญฺชนํ. (บทว่า ชทฺธุ การกิน= การกินอาหาร) (อ.ม.๓/๑๐๙) อีกนัยหนึ่ง คำว่า อชชฺชิก เข้าใจว่า แปลง ชทฺธิ เป็น ชชฺชิ โดยตั้งวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ชชฺชิ เอตสฺสาติ อชชฺชิกํ พึงแปลว่า การปฏิบัติไม่กินอาหาร=การอดอาหาร (อัตตกิลมถานุโยค).

การไม่กิน, การอยู่หรือการปฏิบัติแบบไม่กินอาหาร, การอดอาหาร.

ตสฺส มยฺหํ อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ “ยนฺนูนาหํ สพฺพโส อาหารุปจฺเฉทาย ปฏิปชฺเชยฺยนฺติ. อถ โข มํ อคฺคิเวสฺสน เทวตา อุปสงฺกมิตฺวา เอตทโวจุํ “มา โข ตฺวํ มาริส สพฺพโส อาหารุ-ปจฺเฉทาย ปฏิปชฺชิ. สเจ โข ตฺวํ มาริส สพฺพโส อาหารุปจฺเฉทาย ปฏิปชฺชิสฺสสิ, ตสฺส เต มยํ ทิพฺพํ โอชํ โลมกูเปหิ อชฺโฌหริสฺสาม, ตาย ตฺวํ ยาเปสฺสสีติ. ตสฺส มยฺหํ อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ “อหญฺเจว โข ปน สพฺพโส **อชชฺชิตํ** ปฏิชาเนยฺยํ, อิมา จ เม เทวตา ทิพฺพํ โอชํ โลมกูเปหิ อชฺโฌหาเรยฺยุ, ตาย จาหํ ยาเปยฺยํ. ตํ มมสฺส มุสาติ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน ตา เทวตา ปจฺจาจิกฺขามิ “อลนฺติ วทามิ.
(ม. ๑/๓๑๒) (อิ.สี. อชทฺธุกํ)

อัคคิเวสสนะ เราจึงมีความดำริว่า “ทางที่ดี เราควรปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง” อัคคิเวสสนะ ขณะนั้น เทวดาทั้งหลายเข้ามาหาเรา แล้วกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านอย่าได้ปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง ถ้าท่านจักปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง ข้าพเจ้าทั้งหลายจะแทรกโอชา อันเป็นทิพย์เข้าทางขุมขนของท่าน ท่านจะได้ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น ดูก่อนอัคคิเวสสนะ เราจึงมีความดำริว่า “เราปฏิญญาว่า จะต้อง**อดอาหาร**ทุกอย่าง แต่เทวดาเหล่านี้จะแทรกโอชาอันเป็นทิพย์เข้าทางขุมขนของเรา เราจะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น การปฏิญญานั้นก็จะพึงเป็นมุสาแก่เรา” เราจึงกล่าวห้ามเทวดาเหล่านั้นว่า “อย่าเลย”.

อชชฺชิตนฺติ อโภชนำ. (ม.อฏ. ๒/๑๙๑)

บทว่า **อชชฺชิตำ** (อดอาหาร) คือ การไม่กิน.

อชชฺชิตนฺติ เอวำ อภุญฺชิตำ ภการสฺส ชการาเทสำ กตฺวา เตนาห อโภชนนฺติ. (ม.ฏี. ๒/๒๑๙)

บทว่า **อชชฺชิตำ** (อดอาหาร) คือ การไม่กิน [คือการปฏิบัติด้วยการอดอาหาร]อย่างนี้ แปลง ภ อักษรเป็น ช อักษร เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อโภชนำ (การไม่กิน[อาหาร]).

ดู อชฑฺฒมารี, อเชฏฺฐมรณ, อชุฏฺฐมารี

อชญฺญ (ติ)

[น + ชญฺญ (ชน+ณฺย)]

(๑) ไม่น่าพึงใจ, ไม่น่าพอใจ, น่าเกลียด.

อชญฺญำ ชญฺญสงฺขาตำ

อสุจึ สุจิสมฺมตำ

นานากุณปปริปูรำ

ชญฺญรูปำ อปสฺสโต. (วิสุทฺธิ. ๑/๔๖, ชา. ๑/๘๙)

[ชญฺญรูปำ=ชญฺญ+รูปำ, ชญฺญ = ญา + นา + ณฺย, ชญฺญ = ชานิตพฺพ สภาพที่ควรรู้=ความจริง]

(พระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่งกล่าวว่า)

[เมื่อข้าพเจ้าต้องพยาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง ถูกโรคเสียดแทง เป็นทุกข์ขนาดหนัก กเพวรากนี้ก็เหี่ยวแห้งลงอย่างรวดเร็ว เหมือนดอกไม้ที่เขาหมกไว้ในฝุ่นกลางแดด]

กเพวรากนี้ เป็นสิ่ง**ไม่น่าพึงใจ** คนพาลกลับถือว่าเป็นสิ่งน่าพึงใจ เป็นของไม่สะอาด คนพาลกลับเห็นว่าเป็นของสะอาด เต็มเพียบด้วยซากศพนานาชนิด ก็ยังเป็นรูปอันน่าพึงใจ สำหรับผู้มองไม่เห็นความจริง.

[ทุด! ทุด! หมู่สัตว์มัวประมาท เริงหลงอยู่ในกเพวรากนี้ อันอาดูร เปื่อยเน่า มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด มีพยาธิประจำ จนทำทางสำหรับไปสู่สุคติให้เสียไป]

อชญฺญนฺติ อมนุญฺญำ ชิคุจฺฉนียำ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๗๗)

บทว่า **อชญฺญำ** (ไม่น่าพึงใจ) คือ ไม่น่าชอบใจ ได้แก่ น่ารังเกียจ.

อชญฺญำ ชญฺญสงฺขาตนฺติ ปฏิกูลำ อมนาปเมวพาลานำ มนาปนฺติ สงฺขำ คตำ. (ชา.อฏ. ๒/๓๙๔)

ปาฐะว่า **อชญฺญํ ชญฺญสงฺขาตํ** (กเพราะนี้ เป็นสิ่งไม่น่าพึงใจ คนพาลกลับถือว่าเป็นสิ่งน่าพึงใจ) ความว่า เป็นของปฏิกูล ไม่น่าชอบใจเลย แต่ถึงการนับว่า เป็นที่น่าพอใจของพวกคนพาล.

[เรื่องมีอยู่ว่า พระมหาเถระรูปหนึ่ง ต้องอาพาธอย่างหนัก ไม่อาจที่จะฉันแม้อาหาร ด้วยมือของตนได้ นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในอุจจาระและปัสสาวะของตน ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เห็นอาการของท่านนั้นแล้วพูดว่า โอ! สังขารคือชีวิตเป็นทุกข์ พระมหาเถระได้พูดกับภิกษุหนุ่มนั้นว่า เธอ ฉันตายลงเดี๋ยวนี้ก็จักได้สวรรค์สมบัติ ฉันไม่มีความสงสัยในข้อนี้ ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับได้ความเป็นคฤหัสถ์ เพราะบอกคืนสิกขา ครั้นแล้วจึงได้ตั้งใจว่า เราจักตายพร้อมกับศีลนี้ นอนอยู่ ณ ที่นั้น พิจารณาโรคนั้นได้บรรลุพระอรหัตแล้ว จึงได้พยากรณ์แก่ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาดังกล่าวข้างต้น]

(๒) (น) อันตรายที่ไม่ให้ผลดีเกิดขึ้น.

อิติ ตวิตฺถี อชญฺญญฺจ
อุปสคฺโค อุปทฺทโว. (ธาน. คาถา ๔๐๑)
อันตราย ๔ ศัพท์ คือ อีติ, อชญฺญ, อุปสคฺค, อุปทฺทว.

สพฺพกาลํ น ชายตีติ อชญฺญํ, ณฺโย. ผลํ น ชเนตีติ วา อชญฺญํ. (ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ๔๐๑)
ชื่อว่า อชัญญะ เพราะไม่เกิดขึ้นทุกเวลา ลง ณฺย ปัจจัย, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อชัญญะ เพราะไม่ให้ผลดีเกิดขึ้น (ขัดขวาง).

อชฏ (ติ)

[น + ชฏา]
ไม่ยุ่งเหยิง, ไร้สิ่งที่รกรุงรัง.

อชฏากาส (ปุ/น)

[อชฏ + อากาส]
อัชฏากาศ (อากาศที่ไม่มีชัฏ), ที่ว่างอันไร้สิ่งที่รกรุงรัง, อากาศที่เวิ้งว้างคือท้องฟ้า, กลางหาว, ท้องฟ้าอันไม่ยุ่งเหยิง, ท้องฟ้าอันไม่รก.

จตุนหุตาธิกทฺวิโยชนสตสหสฺสพหลา มหาปถวี นิทฺธนฺตสุวณฺณปิณฺฑิ วิย อโหสิ. อถ มหาปถวึ ภินฺทิตฺวา เหฏฺจา อุทกํ คณฺหิสุ. ปถวิสนฺธารกํ อฏฺฐนหุตาธิกจตุโยชนสตสหสฺสพหลํ อุทกํ สุวณฺณกลเสหิ อาสิญฺจมานวิลีนสุวณฺณํ วิย อโหสิ. อุทกํ วินิวิชฺฌิตฺวา วาตํ อคฺคเหสุ. ฉนหุตาธิกนวโยชนสตสหสฺสพหโล วาโต สมุสฺสิตสุวณฺณกฺขนฺโธ วิย อโหสิ. วาตํ วินิวิชฺฌิตฺวา เหฏฺจา **อชฏากาสํ** ปกฺขนฺทึสุ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๕)

มหาปฐพีอันหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นประดุจก้อนทองคำที่ขจัดมลทินแล้ว พระรัศมีเหล่านั้น แทรกแผ่นดินลงไปภายใต้พื้นน้ำ น้ำที่รองรับแผ่นดินหนา ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นดุจทองคำที่ไหลออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นแทรกลงพื้นน้ำ ลงไปถึงลมที่หนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนหนึ่งแท่งทองคำที่กองสุมไว้ พระรัศมีเหล่านั้นทะลุลม แล้วไปสู่**อัชฏากาศ**เบื้องล่าง.

อชตา (ถี)

[อช + ตา]

ฝูงแพะ (สมูหตัทธิต)

ความเป็นแพะ, ภาวะของแพะ (ภาวตัทธิต)

อชฑฺฒก (น/ถี)

[น + ชฑฺฒก]

การไม่กิน, การอยู่หรือการปฏิบัติแบบไม่กินอาหาร, การอดอาหาร (อัตตกิลมถานุโยค).

ดู อชชฺชิต (อิ.สี. อชฑฺฒกำ)

ชฑฺฒติ อสนำ = ภตฺตภุญฺชนำ, ตสฺมา อชฑฺฒมาริกนฺติ อนสนมรณนฺติ วุตฺตำ โหติ.

(อำ. ๓/๑๐๙)

บทว่า **ชฑฺฒ** คือ การกิน=การกินอาหาร เพราะเหตุนั้น จึงมีคำอธิบายว่า บทว่า อชฑฺฒมาริกำ (การตายอย่างไม่สมฐานะ) ได้แก่ การตายด้วยการไม่กิน[อาหาร] (อดอาหารตาย).

ดู อชุฏฺฐมารี, อเชฏฺฐมรณ

อชฑฺฒมาริกา (ถี)

[อชฑฺฒมารี + ก]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง, ตายอย่างน่าอนาถ, อดอาหารตาย, อดตาย.

สจายำ พฺราหฺมณ กุลปุตฺโต อปฺปาโย สมาโน อุพฺพารำ ชีวิกำ กปฺเปติ ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร ‘อุทุมฺพรขาทีวายำ กุลปุตฺโต โภเค ขาทตีติ. สเจ ปนายำ พฺราหฺมณ กุลปุตฺโต มหาโย สมาโน กสิรำ ชีวิกำ กปฺเปติ ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร ‘**อชฑฺฒมาริกำ** วายำ กุลปุตฺโต มริสฺสตีติ.

(อำ. ๓/๑๐๙)

(สี. อิ. ต่างกัน)

ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับน้อย แต่เลี้ยงชีพอย่างฟุ่มเฟือย ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า “กุลบุตรผู้นี้ ได้ใช้จ่ายโภคทรัพย์เหมือนคนกินผลมะเดื่อ” ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับมาก แต่เลี้ยงชีพอย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า “กุลบุตรผู้นี้จัก**ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง**”

อชฑฺฒมาริกนฺติ อนายกมรณำ.

(อำ.อฏ. ๓/๒๔๐) (สี.ต่างกัน)

คำว่า **อชฑฺฒมาริกำ** แปลว่า ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง (ตายอย่างอนาถา, อดอาหารตาย).

ดู อเชฏฺฐมรณ

อชฑฺฒมารี (ถี)

[อชฑฺฒมาร (= อชฑฺฒ + มร + ณ) + อี]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง, ตายอย่างน่าอนาถ, อดอาหารตาย, อดตาย.

โยปิ จตุตฺเถ ภตฺตกาเล น ภุญฺเช
อชฑฺฒมารีว ขุทาย มิยฺเย
น เตฺวว ปิณฺฑำ ลุลิตำ อนริยำ
กุลปุตฺตรูโป สปฺปุริโส น เสเว
ตยิทำ น สาธุ ตยิทำ น สุฏฺฐุ
สุนขุจฺฉิฏฺฐกำ ชนก ภุญฺชเส ตุวำ.

(สุยา. อชฺฌฏฺฐมารี)

(พระนางสีวลีกราบทูลว่า)

กุลบุตรผู้ฉลาดแม้คนใด ไม่พึงบริโภคอาหารในภัตกาลที่ ๔ จะพึง**ตายอย่างน่าอนาถ** เพราะความหิว กุลบุตรผู้ฉลาดนั้น ก็ไม่พึงบริโภคก้อนข้าวที่เปื้อนฝุ่น ซึ่งไม่ดีมิใช่หรือ กิริยาของพระองค์นี้ไม่ดี ไม่งามเลย ข้าแต่พระชนก พระองค์พึงเสวยก้อนเนื้อที่เป็นเดนสุนัข.

อชทฺธุมารีวาติ อนาสกมรณเมว.

(ชา.อฏ. ๖/๗๘), (สี.อิ.)

บทว่า **อชทฺธุมารีว** (ตายอย่างน่าอนาถ) คือ ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง.

ดู อชชฺชิต, อชทฺธุก, อชทฺธุมาริกา, อชฺฌจฺจมารี, อเชฏฺฐมรณ

[คำว่า "ไม่พึงบริโภคอาหารในภัตกาลที่ ๔" พระนางสีวลีตรัสหมายถึงว่า ถ้าบุคคลเราไม่บริโภคอาหารมื้อสุดท้าย จะพึงตายไปเพราะความหิว ผู้นั้นพึงเป็นสัตบุรุษเชื้อสายกุลบุตร จึงไม่เสวยอาหารนั้น เพราะทรงรังเกียจเนื้อที่เป็นเดนสุนัขที่พระมหาชนกนำมาอย่างเสวย (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๒๗๙/๑๐๐)]

อชธมฺม (ปุ)

[อช + ธมฺม]

พระธรรมของแพะ, พระธรรมแพะ, ข้อปฏิบัติความเป็นอยู่ - ปกติ[ธรรมดา]ของแพะ.

ทโวติ ปริหาสวจนํ ตํ เยน เกนจิ ปริยาเยน “กึ พุทฺโธ สิลกพุทฺโธ ปฏิพุทฺโธ กึ ธมฺโม โคธมฺโม **อชธมฺโม** กึ สงฺโฆ มิคสงฺโฆ ปสุสงฺโฆติอาทินา นเยน ตีณิ รตนานิ อารพฺภ น กาตพฺพนฺติ อตฺโถ. (วิ.อฏ.๓/๑๖๗)

บทว่า **ทโว** คือ คำตลกคะนอง. อธิบายว่า ภิกษุไม่พึงเปล่งคำพูดตลกคะนองนั้น ปรารภพระรัตนตรัยโดยปริยายไรๆ โดยนัยเป็นต้นว่า พระพุทธหิน พระพุทธปลอม, พระธรรมอะไร? พระธรรมโค **พระธรรมแพะ** พระสงฆ์อะไร? หมู่เนื้อ หมู่ปศุสัตว์เป็นต้น.

อชนก (ติ)

[น + ชนก]

อชนกปัจจัย, ปัจจัยธรรมอันไม่เป็นอุปการะ[แก่ปัจจยุบบันธรรม]ด้วยอำนาจชนกสัตติ. อันไม่เป็นอุปการะกับชนกสันตติ, อันไม่ให้เกิด, อันไม่ใช่ชนกกรรม.

ชนกาชนกโตติ เอเตสุ จ อนนฺตรสมนนฺตรานนฺตรูปนิสฺสยปกตูปนิสฺสยาเสวนปจฺจยานานากฺขณิโก กมฺมปจฺจโย นตฺถิวิคตปจฺจยาติ อิเม ปจฺจยา ชนกาเยว น **อชนกา**. ปจฺฉาชาตปจฺจโย เกวลํ อุปตฺถมฺภโกเยว น ชนโก. เสสา ชนกา จ **อชนกา** จ อุปตฺถมฺภกา จาติ อตฺโถ. เอวเมตฺถ ชนกาชนกโตปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย. (อภิ.อฏ. ๓/๓๙๓)

บทว่า **ชนกาชนกโต** (โดยเป็นชนกปัจจัยและอชนกปัจจัย) ความว่า ก็บรรดาปัจจัยเหล่านั้น ปัจจัยเหล่านี้ คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย ปกตูปนิสสยปัจจัย และอาเสวนปัจจัย นานัก-

ขณิกกัมมปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย จัดเป็นชนกปัจจัย(ปัจจัยธรรมที่มีอำนาจอุปการะให้ปัจจยุบบันธรรมเกิด) อย่างเดียว ไม่เป็น**อชนกปัจจัย**. ปัจฉาชาตปัจจัยเป็นอุปถัมภกปัจจัย (ปัจจัยธรรมที่มีอำนาจอุปการะแก่ปัจจยุบบันธรรม) เท่านั้น ไม่เป็นชนกปัจจัย. ปัจจัยที่เหลือเป็นชนกปัจจัย **อชนกปัจจัย** และอุปถัมภกปัจจัย. พึงทราบวินิจฉัยแม้ด้วยอำนาจของปัจจัย ที่เป็นชนกปัจจัย และอชนกปัจจัยในอธิการนี้ ดังพรรณนามาแล้ว.

[คำว่า ปัจจัยที่เหลือเป็นชนกปัจจัย อชนก-ปัจจัยและอุปถัมภกปัจจัย (ชนกาชนก-อุปถัมภกปัจจัย) หมายถึง ปัจจัยธรรมอันเป็นอุปการะแก่ปัจจยุบบันธรรม ด้วยอำนาจชนกสัตติและอุปถัมภกสัตติ มี ๑๘ คือ เหตุ-ปัจจัย, อารัมมณปัจจัย, อารัมมณาธิปติปัจจัย, อารัมมณปัจจัย, สหชาตปัจจัย, อัญญมัญญ-ปัจจัย, นิสสยปัจจัย, ปุเรชาตปัจจัย, อารัมมณูป-นิสสยปัจจัย, สหชาตกัมมปัจจัย, วิปากปัจจัย, อาหารปัจจัย, อินทริยปัจจัย, ฌานปัจจัย, มัคค-ปัจจัย, สัมปยุตตปัจจัย, วิปปยุตตปัจจัย, อัตถิปัจจัย, อวิคตปัจจัย]

[ชนกาเยว น อชนกาติ ชนกภาวปฺปธานา-เยว หุตฺวา ปจฺจยา โหนฺติ, น อุปตฺถมฺภกภาวปฺ-ปธานาติ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. (มูลฏี. ๓/๑๙๗)]

อชนน (น)

[น + ชนน] การไม่เกิด.

อชนนการี (ติ)

[อชนน + กร (กรเณ) + ณี]

มีปกติกระทำมิให้เกิด, อันทำไม่ให้เกิด.

ปุน สุคติมฺหิ **อชนนการี** อกุสลธมฺเม นิวาเรตฺวา โปเสติ ปวตฺเตติ วฑฺเฒตีติ ธมฺโม. (วชิร. ๑๑)

ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ห้าม คือ สลัดทิ้ง ได้แก่ ป้องกัน ตัดอกุศลกรรมอัน**มีปกติกระทำมิให้เกิด**ในสุคติ.

อชนปท (ปุ)

[น + ชนปท]

ไม่ใช่ชนบท, ไม่เป็นชนบท,

ชนบทที่มีชนน้อย, ชนบทที่เสียหาย.

เอกํ สมยํ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม. เตน โข ปน สมเยน รญฺโญ ปเสนทิสฺส โกสลสฺส วิชิเต โจโร องฺคุลิมาโล นาม โหติ ลุทฺโท โลหิตปาณิ หตปหเต นิวิฏฺโจ อทยาปนฺโน ปาณภูเตสุ, เตน คามาปิ อคามา กตา, นิคมาปิ อนิคมา กตา, ชนปทาปิ **อชนปทา** กตา. (ม. ๒/๓๐๑)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี. ก็โดยสมัยนั้นแล ในแคว้นของพระเจ้าปเสนทิโกศล มีโจรชื่อองคุลิมาล เป็นคนหยาบช้า มีฝ่ามือเปื้อนเลือด ชอบฆ่าคน ไม่มีความกรุณาในหมู่สัตว์ โจรองคุลิมาลนั้น ทำบ้านไม่ให้เป็นบ้าน (ก่อกวนชาวบ้าน)บ้าง ทำนิคมไม่ให้เป็นนิคม (ก่อกวนชาวนิคม)

บ้าง ทำชนบท**ไม่ให้เป็นชนบท** (ก่อกวนชาวชนบท) บ้าง (คือก่อให้เกิดความเดือดร้อนไปทั่วราชอาณาจักร). ดู อ.๑/๑๖๐

อชนยมาน (ติ)

[น + ชนยมาน]

ชนยมาน = ชน (ชนเน) + ณฺย + มาน.

ไม่ให้เกิดอยู่, ไม่ให้เกิดขึ้น, อย่าให้เกิดขึ้น.

ภเวสุ อาสตฺติมกุพฺพมาโนติ ภเวสุ อาสตฺตึ อกุพฺพมาโน, ฉนฺทำ เปมำ ราคำ ขนฺตึ อกุพฺพมาโน **อชนยมาโน** อสญฺชนยมาโน อนิพฺพตฺตยมาโน อนภินิพฺพตฺตยมาโนติ ภเวสุ อาสตฺติม-กุพฺพมาโน. (มหานิ. ๓๘)

ปาฐะว่า **ภเวสุ อาสตฺติมกุพฺพมาโน** (อย่าก่อตัณหาเครื่องเกี่ยวข้องในภพทั้งหลาย) อธิบายว่า อย่าก่อตัณหาเครื่องเกี่ยวข้องในภพทั้งหลาย คือ ไม่ทำ **ไม่ให้เกิด** ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้นซึ่งความพอใจ ความรัก ความใคร่ ความชอบใจ รวมความว่า อย่าก่อตัณหาเครื่องเกี่ยวข้อง[ผูกพัน]ในภพทั้งหลาย

เอวำ อตฺตครหิยำ กมฺมำ อกุพฺพมาโน **อชนยมาโน** อสญฺชนยมาโน อนิพฺพตฺตยมาโน อนภินิพฺพตฺตยมาโนติ ยทตฺตครหึ ตทกุพฺพมาโน. (มหานิ. ๔๒)

นักปราชญ์ไม่ทำ คือ **ไม่ให้เกิด** ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้นซึ่งกรรมที่จะติเตียนตน ด้วยอาการอย่างนี้ รวมความว่า นักปราชญ์ติเตียนกรรมใดด้วยตนก็ไม่ทำกรรมนั้น.

นยิธ ปกุพฺพมาโนติ ปุญฺญาภิสงฺขารำ วา อปุญฺญาภิสงฺขารำ วา อาเนญฺชาภิสงฺขารำ วา อปกุพฺพมาโน **อชนยมาโน** อสญฺชนยมาโน อนิพฺพตฺตยมาโน อนภินิพฺพตฺตยมาโนติ อตฺตญฺชโห นยิธ ปกุพฺพมาโน. (มหานิ. ๖๙)

ปาฐะว่า **นยิธ ปกุพฺพมาโน** (เรียกว่าผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้) อธิบายว่า เรียกว่า ผู้ไม่ทำเพิ่มเติม คือ **ไม่ให้เกิด** ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้นซึ่งปุญญาภิสังขาร (บุญกุศลที่ให้ผลเป็นความสุข) อปุญญาภิสังขาร (บาปอกุศลที่ให้ผลเป็นความทุกข์) หรืออาเนญชาภิสังขาร (อรูปฌานกุศล ๔ [ฌานที่มั่นคงไม่หวั่นไหว]) รวมความว่า ละตนได้เรียกว่าผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้.

อชนยมาโนติ โปโนภวิกตณฺหาวเสน อชนยมาโน. (มหานิ.อฏ. ๑๔๑)

บทว่า **อชนยมาโน** ได้แก่ ไม่ให้เกิดด้วยอำนาจตัณหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่.

[ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่อยู่เรื่อยไป (โปโนภวิกา) หากยังเป็นทาสของตัณหาที่ผูกพันไว้ด้วยความยินดีพอใจในกาม ตัณหาทำให้เพลิดเพลินและเกาะเกี่ยวอยู่กับอารมณ์ที่น่าพอใจ เหมือนกับน้ำมันหรือสีย้อมที่เมื่อสัมผัสเข้ากับสิ่งใด ก็จะเกาะแน่นอยู่กับพื้นผิวของสิ่งนั้น และเพลิดเพลินอยู่กับอารมณ์ที่น่าปรารถนา ไม่ว่าจะอยู่ในภพใดก็ตาม ก็จะพยายามหาความเพลิดเพลินอยู่

อย่างไม่รู้สึกเบื่อหน่าย ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตัณหาก่อให้เกิดภพใหม่และมีลักษณะเพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ]

อชนึ (กฺริ/อา) ดู ชายติ

อชเนตพฺพ (ติ)

[น + ชเนตพฺพ]

ชเนตพฺพ = ชน (ชนเน) เณ + อิ + ตพฺพ.

ไม่พึงให้เกิด, ไม่ควรให้เกิด.

อชเนตพฺพกุกฺกุจฺจ (ติ)

[อชเนตพฺพ + กุกฺกุจฺจ]

ไม่พึงให้เกิดความฟุ้งซ่าน – ความรำคาญใจ, ไม่เกิดความรำคาญใจ[ว่าควรหรือไม่ควร]

ดู อกุกฺกุจฺจกชาต

อชป (ติ)

[น + ชป] ผู้ไม่สามารถสาธายพระเวท.

น ชปนฺตีติ **อชปา** มนฺตานํ อนชฺฌายกาติ อตฺโถ. (อุทาน.อฏ. ๔๗)

พราหมณ์ชื่อว่า **อชปา** เพราะร่ายมนต์ไม่ได้ อธิบายว่า สาธยายพระเวทไม่ได้.

อชปถ (ปุ) [อช + ปถ]

ทางที่ต้องไปด้วยแพะ, ทางแพะ, ทางเดินของแพะ.

อถวา กามตณฺหาย อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต โภเค ปริเยสนฺโต นาวาย มหาสมุทฺทํ ปกฺขนฺทติ, สีตสฺส ปุรกฺขโต อุณฺหสฺส ปุรกฺขโต ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺเสหิ ริสฺสมาโน ขุปฺปิปาสาย มิยฺยมาโน คุมฺพํ คจฺฉติ, ตกฺโกลํ คจฺฉติ ฯเปฯ ชณฺณุปถํ คจฺฉติ, **อชปถํ** คจฺฉติ ฯเปฯ เอวมฺปิ กิสฺสติ ปริกิสฺสติ ปริกิลิสฺสติ. ปริเยสนฺโต น ลภติ, อลาภมูลกมฺปิ ทุกฺขโทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ. เอวมฺปิ กิสฺสติ ปริกิสฺสติ ปริกิลิสฺสติ. (มหานิ. ๑๒๐)

อีกนัยหนึ่ง เธอถูกกามตัณหาครอบงำ ถูกกามตัณหาตรึงใจไว้แล้ว เมื่อจะแสวงหาโภคทรัพย์ ก็ต้องแล่นเรือออกไปสู่มหาสมุทร ฝ่าหนาว ฝ่าร้อน ถูกสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานเบียดเบียนเอาบ้าง ถูกความหิวกระหายกดดันอยู่ ต้องเดินทางไปคุมพรัฐ ตักโกลรัฐ (ตะกั่วป่า) … คลานไปด้วยเข่า เดินไปตาม**ทางแพะ** … เธอก็จักลำบาก จักมัวหมอง คือ เศร้าหมองอย่างนี้บ้าง เมื่อแสวงหาไม่ได้ก็ต้องเสวยทุกข์และโทมนัสที่มีการไม่ได้เป็นต้นเหตุ เธอก็จักลำบาก จักมัวหมอง คือ เศร้าหมองอย่างนี้บ้าง.

อชปถนฺติ อเชหิ คนฺตพฺพมคฺคํ.

(มหานิ.อฏ. ๒๔๒)

บทว่า **อชปถํ** (ทางแพะ) ได้แก่ ทางที่แพะทั้งหลายพึงไป (ทางเดินของแพะ).

[อชปถ = มัชเฌโลปสมาส]

ตสฺมา ตสฺมึ ปุคฺคเล เอวํ จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพํ, “อยํ กิร เม อตีเต ฯเปฯ ปิตา หุตฺวา **อชปถ**สงฺกุปถาทีนิ คนฺตฺวา วาณิชฺชํ ปโยชยมาโน

มยฺหมตฺถาย ชีวิตมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา อุภโต-พฺยูฬฺเห สงฺคาเม ปวิสิตฺวา นาวาย มหาสมุทฺทํ ปกฺขนฺทิตฺวา อญฺญานิ จ ทุกฺกรานิ กริตฺวา ‘ปุตฺตเก โปเสสฺสามีติ เตหิ เตหิ อุปาเยหิ ธนํ สหริตฺวา มํ โปเสสิ. (วิสุทฺธิ.๑/๒๙๘)

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลพึงส่งจิตไปในคนคู่เวรกันอย่างนี้ว่า:- นัยว่า ในอดีต บุรุษผู้นี้เคยเป็นบิดาของเรามา เมื่อประกอบการค้าขาย ต้องเดินไปในทางอันทุรกันดาร เช่น **ทางที่ต้องไปตามทางแพะ** และทางที่ต้องใช้ไม้ขอเป็นต้น แม้ชีวิตก็ยอมเสียสละเพื่อประโยชน์แก่ตัวเรา ครั้นในยามเกิดสงครามประชิดติดพันกันทั้งสองฝ่าย ก็ต้องเอาตนเข้าสู่สนามรบ บางครั้ง ต้องแล่นเรือผ่านมหาสมุทรอันเต็มไปด้วยภัยอันตราย และได้ทำกิจการอย่างอื่นๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่ทำได้ด้วยความลำบากยากเข็ญ พยายามสั่งสมทรัพย์ไว้ด้วยอุบายต่างๆ ด้วยมั่นหมายว่าจักเลี้ยงดูลูกๆ ให้เป็นสุข ฉะนี้

อเชหิ คมนมคฺโค **อชปโถ**.

(วิสุทฺธิ.ฏี.๑/๓๖๑)

ทางที่ด้วยแพะทั้งหลายไป ชื่อว่า **อชปถะ** (ทางแพะ, ทางเดินของแพะ).

ดู มิลินฺท.๒๗๒

อชปท (น) [อช + ปท]

(๑) เท้าแพะ.

(๒) (ติ) (ไม้มีสัณฐาน) เหมือนเท้าแพะ. (อุปมาตัทธิต)

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส อลคทฺทตฺถิโก อลคทฺทคเวสี อลคทฺทปริเยสนํ จรมาโน, โส ปสฺเสยฺย มหนฺตํ อลคทฺทํ, ตเมนํ **อชปเทน** ทณฺเฑน สุนิคฺคหิตํ นิคฺคณฺเหยฺย, ฯเปฯ คีวายํ สุคหิตํ คณฺเหยฺย. กิญฺจาปิ โส ภิกฺขเว อลคทฺโท ตสฺส ปุริสสฺส หตฺถํ วา พาหํ วา อญฺญตรํ วา องฺคปจฺจงฺคํ โภเคหิ ปลิเวเธยฺย; อถ โข โส เนว ตโตนิทานํ มรณํ วา นิคจฺเฉยฺย มรณมตฺตํ วา ทุกฺขํ. ตํ กิสฺส เหตุ? สุคหิตตฺตา ภิกฺขเว อลคทฺทสฺส ฯเปฯ (ม.๑/๑๘๗)

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการงูพิษ เที่ยวเสาะแสวงหางูพิษ เขาพบงูพิษตัวใหญ่ จะพึงใช้ไม้มีสัณฐาน**เหมือนเท้าแพะ**กดไว้แน่น ครั้นแล้วจึงจับที่คออย่างมั่นคง ภิกษุทั้งหลาย ถึงแม้งูพิษนั้น จะพึงรัดมือ แขน หรือที่อวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของบุรุษนั้นด้วยขนดก็จริง

ถึงอย่างนั้น เพราะการรัดนั้น เขาก็ไม่ตาย หรือได้รับทุกข์ปางตาย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเขาจับงูพิษไว้มั่นแล้ว แม้ฉันใด...

[กุลบุตรบางพวกในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้น เล่าเรียนธรรมคือสุตตะ... พวกเขาเหล่านั้น เล่าเรียนธรรมนั้นแล้วไตร่ตรองเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้น จึงประจักษ์ชัดแก่พวกเขา ผู้ไตร่ตรองเนื้อความด้วยปัญญา กุลบุตรเหล่านั้นเล่าเรียนธรรม มิใช่มุ่งจะข่มขู่ผู้อื่น มิใช่มุ่งจะเปลื้องตน จากคำนินทาว่าร้าย ย่อมได้รับประโยชน์แห่งธรรมนั้น เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน]

[คำว่า **อชปเทน** (มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ) ตามนัยอลังการะเรียกว่า ปัจจัยสัททคัมมา คือ อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์จำพวกปัจจัย บทนี้ลง อ ปัจจัยในอรรถปฏิภาคะ (คล้าย) มีรูปวิเคราะห์ว่า อชปทำ วิยาติ อชปทำ (อชปทะ คือ มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ). อีกอย่างหนึ่ง ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์เหล่านั้นแล้วลบ ก ปัจจัย ดังคัมภีร์กาศิกา (๕.๓.๑๐๐) กล่าวถึงการลบ ก ปัจจัยในบางศัพท์ว่า

อจฺจาสุ ปูชารหาสุ
จิตฺตกมฺมธเชสุ จ
อิเว ปฏิภาเค โลโป
กสฺส เทวปถาทีสุ.

การลบ ก ปัจจัยย่อมมีในรูปปั้นที่ควรบูชา, รูปจิตรกรรม, รูปธง, อรรถของ อิว ศัพท์ว่า ปฏิภาคะ และ เทวปถ ศัพท์ เป็นต้น.

สำหรับปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายของอุปมามี ๒ ประเภท คือ

๑. **ตัทธิตปัจจัย** มี ๓ ตัว คือ อ, อายิตตฺต และ ก ปัจจัย เช่น

[อ ปัจจัย] เช่น

สีโห วิยาติ สีโห (สีหะ คือ ผู้เปรียบดั่งราชสีห์) สีห = สีห ศัพท์ + อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต[ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ตัวอย่างที่มิได้แสดงในไวยากรณ์นี้ ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร)

[อายิตตฺต ปัจจัย] เช่น

ธูโม วิย ทิสฺสตีติ ธูมายิตตฺตำ (ธูมายิตัตตะ คือผู้ปรากฏดั่งควันไฟ) ธูมายิตตฺต=ธูม + อายิตตฺต[ลง อายิตตฺต ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๓๔๗) ว่า อุปมตฺถายิตตฺตำ (ลง อายิตตฺต ปัจจัยในอรรถอุปมา)

[ก ปัจจัย] เช่น

อสฺโส วิยาติ อสฺสโก (อัสสกะคือสิ่งที่คล้ายม้า, ตุ๊กตาม้า) อสฺสก=อสฺส ศัพท์ + ก ปัจจัย[ลง ก ปัจจัยลงด้วยสูตร (กจ. ๓๖๒) ว่า ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ (ลง ก ปัจจัยในอรรถจำนวนมากท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้น)

๒. **อาขยาตปัจจัย** มี ๒ ตัว คือ อาย และ อีย ปัจจัย ปัจจัยเหล่านี้มีค่าเท่ากับ อิว อาจรติ (ประพฤติดั่ง) เช่น

[อาย ปัจจัย]

สำโฆ ปพฺพตายติ (พระสงฆ์ย่อมประพฤติดั่งภูเขา) ปพฺพตายติ = ปพฺพต ศัพท์ + อาย ปัจจัย + ติ วิภัตติ, นาโค ธูมายติ (พญานาคย่อมประพฤติดั่งควัน = บังหวนควัน) ธูมายติ = ธูม + อาย ปัจจัย + ติ วิภัตติ[ลง อาย ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๔๓๕) ว่า อาย นามโต กตฺตุปมานาทาจาเร (ลง อาย ปัจจัยในอรรถอาจาระ ท้ายบทนามที่เป็นอุปมานะของกัตตา)

[อีย ปัจจัย]

อาจริโย สิสฺสำ ปุตฺตียติ (อาจารย์ย่อมประพฤติศิษย์ดั่งบุตร) ปุตฺตียติ=ปุตฺต + อีย + ติ, ปณฺณำ ฉตฺตียติ (ย่อมประพฤติใบไม้เหมือนร่ม = ใช้ใบไม้กันฝนแทนร่ม)

[ลง อีย ปัจจัยลงด้วยสูตร (กจฺ. ๔๓๖) ว่า อีย์ปมานา จ (ลง อีย ปัจจัยในอรรถอาจาระ ท้ายบทนามอันเป็นอุปมานะ)]

อชปทก (ติ)

[อชปท + ก]

ดั้งจมูก, ที่มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ, กระดูกปลายจมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

นาสจฺฉินฺโนติ ยสฺส **อชปทเก** วา อคฺเค วา เอกปุเฏ วา ยตฺถ กตฺถจิ นาสา ฉินฺนา โหติ. ยสฺส ปน นาสิกา สกฺกา โหติ สนฺเธตุ์ โส ตำ ผาสุกำ กตฺวา ปพฺพาเชตพฺโพ. (วิ.อฏ.๓/๓๐๘)

จมูกของผู้ใด เป็นอวัยวะแหว่งวิ่นไป**ที่ดั้งจมูก**ก็ดี ที่ช่องจมูกข้างเดียวก็ดี ช่องจมูกทั้ง ๒ ก็ดี ส่วนใดส่วนหนึ่ง ผู้นั้น ชื่อว่าผู้มีจมูกแหว่ง แต่จมูกของผู้ใด เป็นอวัยวะที่อาจประสานให้ติดกันได้. ผู้นั้นพึงทำจมูกนั้นให้หายแล้วจึงให้บวช.

อชปทเกติ อชปทสณฺ์ฐาเน ปเทเส.

(สารตฺถ. ๓/๒๖๔)

บทว่า **อชปทเก** (ที่ดั้งจมูก) คือ ในที่มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

อชปทเกติ อชปทนาสิกฏฺ์ฐิโกฏิยำ.

(วิมติ. ๒/๑๒๗)

บทว่า **อชปทเก** (ที่ดั้งจมูก) คือ ที่กระดูกปลายจมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

[คำว่า **อชปทเก** (มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ) ลง ก ปัจจัยในอรรถปฏิภาคะ (คล้าย) ด้วยสูตร (กจฺ. ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ตัวอย่างที่มิได้แสดงในไวยากรณ์นี้ ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร) มีวิเคราะห์ว่า อชปทำ วิยาติ อชปทกำ (อชปทกะ คือ มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ) ดังที่ปทรูปสิทธิ สูตร ๓๘๔ กล่าวว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ อิมินา ปฏิภาคกุจฺฉิตสญฺญานุกมฺปาทิอตฺเถสุ กปฺปจฺจโย (ลง ก ปัจจัยในความหมายว่า คล้ายคลึง, น่าเกลียด, ชื่อ และความน่าเอ็นดู เป็นต้นด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ). คัมภีร์ปทสังคหะ (ข้อ ๒๓๖) ได้ประพันธ์คาถาสรุปความหมายอรรถของ ก ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรนี้ว่า

ปฏิภาคานุกมฺปาสุ
สญฺญากุจฺฉิตหีฬเน
ขุทฺทเก จ สกตฺเถ โก
คามโกจฺเจวมาทิสุ.

ก ปัจจัยย่อมลงในความหมายว่า คล้ายคลึง, น่าเอ็นดู, ชื่อ, น่ารังเกียจ, เย้ยหยัน, เล็กน้อย และสกัตถ์ (ความหมายเดิม) ดังอุทาหรณ์ว่า คามโก (หมู่บ้านเล็ก) เป็นต้น]

อชปททณฺฑ (ปุ)

[อชปท + ทณฺฑ]

ไม้เท้า(มีสัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ.

อชปทมิว อชปทำ, อชปทญฺจ ตำ ทณฺโฑ จาติ อชปททณฺโฑ. มี (สัณฐาน) เหมือนเท้าแพะ ชื่อว่า อชปท, มี (สัณฐาน) เหมือนเท้าแพะด้วย เป็นท่อนไม้ด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า อชปท-

ทณฺฑ (ไม้เท้ามี[สัณฐาน]เหมือนเท้าแพะ) เป็นอุปมาบุรพบทกรรมธารยสมาส ไม่นับเข้าในกรรมธารยสมาส ๙ ประเภท (เหมือนตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส) ดังคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๖๓) ว่า กฺวจิ อุปมานภูตํ วิเสสนํ, สตฺถีว สามา สตฺถิสามา[กฺวจิทุปมานภูตํ วิเศษณมฺ- ศสฺตฺรีว ศฺยามา ศสฺตฺรีศฺยามา (วิเสสนะเป็นอุปมาได้ในที่บางแห่ง เช่น สตฺถีว สามา สตฺถิสามา) ในคัมภีร์พาลาวตาระ (หน้า ๔๖) ได้แสดงรูปวิเคราะห์คำนี้ เป็นอุปมาบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า สตฺถีว สตฺถิ, สตฺถิ จ สา สามา จาติ สตฺถิสามา (ผู้[ฉลาด]ดุจมีดน้อย ชื่อว่า สัตถิ, ทั้งผู้[ฉลาด]ดุจมีดน้อยนั้นก็เป็นหญิงผิวสีทองด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า สัตถิสามา[หญิงผิวสีทองผู้[ฉลาด]ดุจมีดน้อย]

ยถา เจตาสํ อตฺถโต เอกีภาโว เอวํ สงฺขารุเปกฺขาวิปสฺสนุเปกฺขานมฺปิ. ปญฺญา เอว หิ เอสา กิจฺจวเสน ทฺวิธา ภินฺนา.

ยถา หิ ปุริสสฺส สายํ เคหํ ปวิฏฺโ สปฺปึ **อชปททณฺฑกำ** คเหตฺวา ปริเยสมานสฺส ตํ ถุสโกฏฺฐเก นิปนฺนํ ทิสฺวา สปฺโป นุ โข โนติ อวโลเกนฺตสฺส โสวตฺถิกตฺตยํ ทิสฺวา นิพฺเพมติกสฺส สปฺโป น สปฺโปติ วิจินเน มชฺฌตฺตตา โหติ; เอวเมว ยา อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาญาเณน ลกฺขณตฺตเย ทิฏฺเ สงฺขารานํ อนิจฺจภาวาทิวิจินเน มชฺฌตฺตตา อุปฺปชฺชติ อยํ 'วิปสฺสนุเปกฺขา'.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๑๘,วิสุทฺธิ.๑/๑๕๗,สารตฺถ.๑/๓๗๓)

อนึ่ง อุเบกขาทั้ง ๖ นั้น (ฉฬังคุเปกขา พรหมวิหารุเปกขา โพชฌังคุเปกขา ตัตรมัชฌัตตุเปกขา ฌานุเปกขา และปาริสุทธิอุเบกขา) มีภาวะเป็นอันเดียวกันโดยองค์ธรรม (คือตัตรมัชฌัตตุเปกขา) ฉันใด แม้สังขารุเปกขาและวิปัสสนุเปกขาก็มีภาวะเป็นอันเดียวกันฉันนั้น. จริงอยู่ อุเบกขานั้นก็คือปัญญานั่นเองที่แบ่งออกเป็น ๒ ด้วยอำนาจทำหน้าที่ต่างกัน เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษถือ**ไม้เท้า(มีสัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ** เที่ยวแสวงหางูซึ่งเลื้อยเข้าไปบ้านในเวลาเย็น เห็นงูนั้นนอนซ่อนอยู่ในกองแกลบ ก็มองดูอยู่ด้วยสงสัย (ใคร่ครวญ) ว่าใช่งูหรือไม่หนอ ครั้นเห็นลายดอกจันทน์ ๓ แฉกแล้ว ก็หมดความสงสัย จึงเป็นผู้วางเฉยในการที่จะวินิจฉัยว่า เป็นงูหรือมิใช่ ฉันใด เมื่อโยคีบุคคลผู้เริ่มปรารภวิปัสสนานั้น เห็นลักษณะทั้งสามของสังขารด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉยในการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น ของสังขารย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น ความเป็นผู้วางเฉยนี้ชื่อว่า "วิปัสสนุเปกขา"

[วิปัสสนุเปกขา อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญาเป็นอุเบกขา ที่มีความเป็นกลางในการรู้เห็น[สังขาร]ปรากฏในพระบาลีอุปริปัณณาสก์อาเนญชสัปปายสูตรว่า ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภติ. (หมู่ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ปรากฏอยู่ ย่อมละหมู่ขันธ์ ๕ นั้น ย่อมได้รับอุเบกขา)

อุเบกขาคือการวางเฉย เมื่อหมายถึงเวทนาก็เป็นความรู้สึกที่เป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์

แต่ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาที่วางเฉยในการรู้เห็นไตรลักษณ์ของขันธ์ ๕]

คำว่า **อารทฺธวิปสฺสกสฺส** (อารัทธวิปัสสกะ) คือผู้เริ่มปรารภวิปัสสนา เพราะเริ่มปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ดังข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (๒/๓๐๔) ว่า

เอตฺตาวตาเนน วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนญฺจ วยํ อุเปตีติ อิมินา อากาเรน สมปญฺญาสลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตฺตํ อุทยพฺพยานุปสฺสนา นาม ปจฺจมํ ตรุณวิปสฺสนาญาณํ อธิคตํ โหติ. ยสฺสาธิคมา อารทฺธวิปสฺสโกติ สงฺขํ คจฺฉติ.

ด้วยการรู้เห็นความเกิดดับเพียงนี้ ผู้ปฏิบัติธรรม ได้บรรลุวิปัสสนาญาณอย่างอ่อนอันดับแรกชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนา ที่แทงตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วนโดยอาการ[ที่เห็นประจักษ์]ว่า สภาวธรรมที่ดับไปย่อมเกิดขึ้น และสภาวธรรมที่เกิดขึ้นย่อมถึงความดับไป ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลนั้น นับได้ว่าเป็นผู้เริ่มปรารภวิปัสสนา]

อชปททณฺฑก (ปุ)

[อชปททณฺฑ + ก ปัจจัย]

ไม้เท้า(มีสัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ.

ยถา ปน ตสฺส ปุริสสฺส **อชปททณฺฑเกน** คาฬฺหํ สปฺปํ คเหตฺวา ‘กินฺตาหํ อิมํ สปฺปํ อวิเหเฐนฺโต อตฺตานญฺจ อิมินา อฑฺฒาเปนฺโต มุญฺเจยฺยนฺติ มุญฺจนาการเมว ปริเยสโต คหเณ มชฺฌตฺตตา โหติ; เอวเมว ยา ลกฺขณตฺตยสฺส ทิฏฺจตฺตา อาทิตฺเต วิย ตโย ภเว ปสฺสโต สงฺขารคฺคหเณ มชฺฌตฺตตา อยํ ‘สงฺขารุเปกฺขา’.

อิติ วิปสฺสนุเปกฺขาย สิทฺธาย สงฺขารุเปกฺขาปิ สิทฺธาว โหติ. อิมินา ปเนสา วิจินนคฺคหเณสุ มชฺฌตฺตสงฺขาเตน กิจฺเจน ทฺวิธา ภินฺนาติ. วิริยุเปกฺขา ปน เวทนุเปกฺขา จ อญฺญมญฺญญฺจ อวเสสาหิ จ อตฺถโต ภินฺนาเยวาติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๑๘)

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๕๗)(สารตฺถ. ๑/๓๗๓)

เปรียบเหมือน เมื่อบุรุษนั้นเอา**ไม้เท้า(มีสัณฐาน)เหมือนเท้าแพะ** กดคองูแล้ว แสวงหาวิธีการปล่อยงูว่า เราจะปล่อยงูนี้ไม่เบียดเบียนมัน และไม่ให้งูกัดเราได้อย่างไร การวางเฉยในการจับ(กดงู) ย่อมมีฉันใด เมื่อโยคีบุคคลผู้เริ่มปรารภวิปัสสนานั้น รู้เห็นภพทั้ง ๓ เหมือนถูกไฟเผาเพราะเห็นไตรลักษณ์แล้ว ก็มีความวางเฉยในการรับเอาสังขาร[เป็นอารมณ์] ฉันนั้น

ความวางเฉยนี้ชื่อว่า "สังขารุเปกขา" (อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา)

โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนุเปกขา สำเร็จแล้ว แม้สังขารุเปกขาก็เป็นอันสำเร็จได้โดยแท้ กระนั้นก็ตาม อุเบกขานี้ก็ต่างกันเป็นสองอย่างโดยกิจ (หน้าที่) ที่เรียกว่าความวางเฉยในการรู้เห็น[ไตรลักษณ์]และรับเอา[สังขารเป็นอารมณ์]

[สังขารุเปกขา อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา เป็นอุเบกขาที่กำหนดรู้นิวรณ์ธรรม

เป็นต้น โดยความเป็นธรรมที่ควรละ อันตั้งอยู่ด้วยดี ซึ่งมีความเป็นกลางในการรับเอานิวรณ์เป็นต้นปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

กติ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ. อฏฺจ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.

(ขุ.ปฏิ.๓๑/๕๗/๖๖)

ถามว่า:สังขารุเปกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารุเปกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา

ตอบว่า:สังขารุเปกขา ๘ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ[คือสังขารุเปกขา ๘ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสมาบัติ ๘] สังขารุเปกขา ๑๐ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา [คือ สังขารุเปกขา ๑๐ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ สุญญตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหารสมาบัติ]

อชปทนาสิกฏฺจิโกฏิ (ถี)

[อชปท + นาสิก + อฏฺจิ + โกฏิ]

กระดูกปลายจมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

อชปทเกติ อชปทนาสิกฏฺจิโกฏิยํ.

(วิมติ. ๒/๑๒๗)

บทว่า **อชปทเก** (ที่ดั้งจมูก) คือ ที่กระดูกปลายจมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ

อชปทสณฺฐาน (น)

[อชปท + สณฺฐาน]

(๑) สัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

(๒) (ติ) มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ, กระดูกปลายจมูกมีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

อชปทเกติ อชปทสณฺฐาเน ปเทเส.

(สารตฺถ.๓/๒๖๔)

บทว่า **อชปทเก** (ที่ดั้งจมูก) คือ ในที่มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ.

อชปาท (ติ)

[อช + ปาท] มีเท้าเหมือนแพะ.

ปาท ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง คือ จตุตถังสะ (๑ ใน ๔ ของคาถา), ปทะ (เท้า), ปัจจันตเสละ (เชิงเขา), รังสิ (รัศมี).

อชปสฺส (ติ)

[อช + ปสฺส] มีข้างเหมือนแพะ.

อชปาล๑ (ปุ)

[อช + ปาล]

(๑) คนเลี้ยงแพะ.

จตุตฺเถ อชปาลนิคฺโรเธติ ตสฺส กิร ฉายายํ **อชปาลา** คนฺตฺวา นิสีทนฺติ เตนสฺส “อชปาลนิคฺโรโธตฺเวว นามํ อุทปาทิ. (อุทาน.อฏ. ๔๗)

อชปาลนิโครธสูตรที่ ๔ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ บทว่า อชปาลนิโคฺรเธ ความว่า ได้ยินว่า **คนเลี้ยงแพะทั้งหลาย**ได้ไปนั่งที่ร่มเงาต้นนิโครธ (ต้นไทร) นั้น เหตุนั้น ต้นนิโครธนั้นจึงชื่อว่า อชปาลนิโครธ นั่นแล.

ดู ชา.อฏ. ๔/๒๕๐

(๒) **อชปาลกุมาร, พราหมณ์ชื่ออชปาละ, มาณพชื่ออชปาละ.**

จตุตฺถสฺส ชาตกาเล "**อชปาโล**ติ นามํ กรึสุ. โส อชปาเลหิ สทฺธึ วฑฺฒติ. เต วุฑฺฒิมนฺวาย โสภคฺคปฺปตฺตา อเหสุ. (ชา.อฏ. ๔/๔๘๐)

ในเวลาที่บุตรคนที่สี่เกิดแล้ว มารดาบิดาขนานนามให้ว่า **อชปาลกุมาร** มอบให้นายอชบาลเลี้ยงไว้. อชปาลกุมาร เจริญเติบโตกับพวกอชบาล. ครั้นกุมารเหล่านั้นเจริญวัยเติบโตแล้วได้เป็นผู้มีรูปร่างงดงามยิ่งนัก.

สตฺถา อิมํ ธมฺมเทสนํ อาหริตฺวา "เอวํ ภิกฺขเว ปุพฺเพปิ ตถาคโต มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขนฺโต-เยวาติ วตฺวา ชาตกํ สโมธาเนสิ "ตทา เอสุการี ราชา สุทฺโธทนมหาราชา อโหสิ เทวี มหา-มายา ปุโรหิโต กสฺสโป พฺราหฺมณี ภทฺทกาปิลานี **อชปาโล** อนุรุทฺโธ โคปาโล โมคฺคลฺลาโน อสฺสปาโล สาริปุตฺโต เสสปริสา พุทฺธปริสา หตฺถิปาโล ปน อหเมว อโหสินฺติ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๙๕)

พระศาสดา ครั้นทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแล้ว ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ในปางก่อน ตถาคตก็ออกสู่มหาภิเนษกรมณ์อย่างนี้เหมือนกัน แล้วทรงประชุมชาดกว่าพระเจ้าเอสุการีในครั้งนั้นได้มาเป็นพระเจ้าสุทโธทนมหาราชในบัดนี้ พระเทวีได้มาเป็นพระนางมหามายา ปุโรหิตได้มาเป็นพระกัสสป นางพราหมณีได้มาเป็นนางภัททกาปิลานี **อชปาลกุมาร**ได้มาเป็นพระอนุรุทธะ โคปาลกุมารได้มาเป็นพระโมคคัลลานะ อัสสปาลกุมารได้มาเป็นพระสารีบุตร บริษัทที่เหลือได้มาเป็นพุทธบริษัท ส่วนหัตถิปาลกุมาร คือ เราผู้ตถาคตนั่นเอง.

อชปาล๒ (ติ)

(๑) [อช บทหน้า + ปาล ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

(๒) [อชป บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ]

(๓) [อช บทหน้า + ปาล ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

(๑) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นที่นั่งพักร่มของคนเลี้ยงแพะทั้งหลาย.

(๒) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นสถานที่อันเป็นที่พำนักของพราหมณ์ชราผู้สาธยายพระเวทไม่ได้ (ต้นไม้)

(๓) ชื่อว่าอชปาละ เพราะรักษาแพะที่เข้ามาพักภายใต้ต้นไม้ในเวลาเที่ยงวันด้วยร่มเงาของตน (ต้นไม้รักษาแพะ).

ดู อชปาลนิโครธ

อชปาลก๑ (ติ)

[อช + ปาล + ณฺวุ. ถี, อชปาลิกา]

ผู้เลี้ยงแพะ, นายอชบาล, หญิงเลี้ยงแพะ.

อเถโก **อชปาลโก** อเนกสหสฺสา อชา โคจรํ เนนฺโต สุสานปสฺเสน คจฺฉติ. เอกา อชา ปณฺณานิ ขาทมานา คจฺฉนฺตรํ ปวิฏฺฐา ทารกํ ทิสฺวา ชณฺณุเกหิ จตฺวา ทารกสฺส ถนํ อทาสิ **อชปาลเกน** "เห เหติ สทฺเท กเตปิ น นิกฺขมิ.

โส “ยฏฺจิยา นํ ปหริตฺวา นีหริสฺสามีติ คจฺฉนฺตรํ ปวิฏฺโจ ชณฺณุเกหิ จตฺวา ทารกํ ขีรํ ปายนฺตึ อชึ ทิสฺวา ทารเก ปุตฺตสิเนหํ ปฏิลภิตฺวา “ปุตฺโต เม ลทฺโธติ อาทาย ปกฺกามิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๓)

ครั้งนั้น บุรุษ**ผู้เลี้ยงแพะ**ผู้หนึ่ง ต้อนแม่แพะหลายพันตัวไปหากิน เดินไปข้างป่าช้า. แม่แพะตัวหนึ่งเคี้ยวกินใบไม้เป็นต้น เข้าไปสู่พุ่มไม้ เห็นทารกแล้ว จึงคุกเข่าให้นมแก่ทารก. แม้บุรุษ**ผู้เลี้ยงแพะ** จะทำเสียงว่า เห, เห ก็หาออกไปไม่. เขาคิดว่า จักเอาไม้ตีมันไล่ออก จึงเข้าไปสู่พุ่มไม้ เห็นแม่แพะคุกเข่าให้ทารกน้อยกินนมอยู่ จึงกลับได้ความรักในทารกเสมือนบุตร จึงพาเอาทารกนั้นไป ด้วยคิดว่า เราได้ลูกชายแล้ว.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ สาวตฺถิยํ อนฺธวเน ทิวาวิหารคโต นิปนฺโน โหติ. อญฺญตรา **อชปาลิกา** ปสฺสิตฺวา ฯเปฯ องฺคชาเต อภินิสีทิ. โส ภิกฺขุ ปเวสนํ สาทิยิ, ปวิฏฺจํ สาทิยิ, จิตฺตํ สาทิยิ, อุทฺธรณํ สาทิยิ, ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ “อาปตฺติ ตฺวํ ภิกฺขุ อาปนฺโน ปาราชิกนฺติ.

(วิ. ๑/๔๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งจำวัดกลางวันในป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี **หญิงเลี้ยงแพะ**คนหนึ่ง พบเข้า...จึงนั่งคร่อมองคชาต ท่านยินดีขณะกำลังสอดเข้าไป ยินดีขณะสอดเข้าไปแล้ว ยินดีขณะหยุดอยู่ ยินดีขณะถอนออก แล้วเกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงตรัสว่า “ภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิก”.

อชปาลก๒ (น)

[อช + ปาล + ณฺวุ]

[อตฺตโน ฉายูปคเต อเช ปาเลตีติ อชปาลกำ. ธาน.ฏี.๓๐๓]

อันรักษาแพะที่เข้ามาในร่มเงาของตน.

กุฏฺจึ ตุ อชปาลึ. (ธาน.คาถา ๓๐๓)

กุฏฺจึ โรเค’ชปาลเก. (ธาน.คาถา ๑๑๒๐)

อชปาลกถา (ถี)

[อชปาล + กถา]

ถ้อยคำอันแสดงการประทับนั่งเสวยวิมุตติ-สุขเป็นเวลา ๗ วันในสัปดาห์ที่ ๕ ที่โคนต้นอชปาลนิโครธของพระพุทธเจ้า หลังจากตรัสรู้แล้ว.

อชปาลกถา. บาลีวินัยมหาวรรค, ขันธกะที่ ๑ กถาที่ ๓. (วิ.๓/๓).

อชปาลกุมาร (ปุ)

[อชปาล + กุมาร]

อชปาลกุมาร, มาณพชื่ออชปาละ.

ปุนทิวเส ราชา จ ปุโรหิโต จ เตเนวุปาเยน **อชปาลกุมารสฺส** นิเวสนํ คนฺตฺวา เตนปิ ตเถว ปฏินนฺทิตฺวา อตฺตโน อาคมนการณํ อาจิกฺขิตฺวา “ฉตฺตํ เต อุสฺสาเปสฺสามาติ วทึสุ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๘๖)

วันรุ่งขึ้นพระราชาและราชปุโรหิต ไปยังนิเวศน์ของ**อชปาลกุมาร** โดยอุบายอย่างนั้นเหมือนกัน แม้อชปาลกุมารนั้น ก็ยินดีต้อนรับดังที่กล่าวมา แล้วท่านทั้งสอง บอกเหตุที่ตนมาแล้วกล่าวว่า เราทั้งสองจะยกเศวตฉัตรมอบให้เจ้า.

อชปาลนิโคฺรธ (ปุ)

[อชปาล + นิโคฺรธ]

นิโคฺรธ = นิ + รุธ (รุนฺธเน) + อ.

อโธภาคํ รุนฺธตีติ นิโคฺรโธ. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ ลง ค อาคม. คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๐๔๒ กล่าวว่า นิโคฺรธ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ วฏ (ต้นไทร) พยาม (วา).

ต้นไทรชื่ออชปาละ, ต้นไทรที่พวกคนเลี้ยงแพะชอบมานั่งใต้ร่มเงา, ต้นอชปาลนิโครธ [เป็นชื่อต้นไม้ที่พระพุทธเจ้านั่งเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา ๗ วัน อยู่ทางทิศตะวันออกของต้นศรีมหาโพธิ์]

(๑) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นที่นั่งพักร่มเงาของคนเลี้ยงแพะทั้งหลาย.

(๒) ชื่อว่าอชปาละ เพราะเป็นสถานที่อันเป็นที่พำนักของพราหมณ์ชราผู้สาธยายพระเวทไม่ได้[คือพวกพราหมณ์ชราที่สาธยายพระเวทไม่ได้ พากันมาสร้างเรือนมีกำแพงล้อมรอบใกล้ต้นไม้นั้น].

(๓) ชื่อว่าอชปาละ เพราะรักษาแพะที่เข้ามาภายใต้ต้นไม้ในเวลาเที่ยงวัน ด้วยร่มเงาของตน (ต้นไม้รักษาแพะ).

อถ โข ภควา สตฺตาหสฺส อจฺจเยน ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐหิตฺวา โพธิรุกฺขมูลา เยน **อชปาลนิโคฺรโธ** เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา อชปาลนิคฺโรธมูเล สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสีทิ วิมุตฺติสุขปฏิสํเวที. (วิ. ๓/๓)

ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้น[ทรงออกจากสมาธิในอรหัตตผลสมาบัติตามที่กำหนดไว้]แล้วเสด็จจากควงต้นโพธิพฤกษ์ ไปยังควง**ต้นอชปาลนิโครธ**(ต้นไทรของคนเลี้ยงแพะ) ครั้นถึงแล้ว จึงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุข[สุขที่เกิดจากผลสมาบัติ หมายเอาผลวิมุตติที่เรียกว่าปฏิปัสสัทธิวิมุตติ]อยู่ ณ ควงต้นอชปาลนิโครธเป็นเวลา ๗ วัน.

เอกํ สมยํ ภควา อุรุเวลายํ วิหรติ นชฺชา เนรญฺชราย ตีเร **อชปาลนิโคฺรเธ** ปจฺจภิสมฺพุทฺโธ. เตน โข ปน สมเยน ภควา สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสินฺโน โหติ วิมุตฺติสุขปฏิสํเวที. อถ โข ภควา ตสฺส สตฺตาหสฺส อจฺจเยน ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐาสิ. (อ. ๑/๓๒๘)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค เมื่อแรกตรัสรู้ประทับอยู่ ณ ควงต้น**อชปาลนิโครธ** ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่ง โดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่เป็นเวลา ๗ วัน ครั้นล่วงไป ๗ วัน ก็ทรงออกจากสมาธินั้น.

อชปาลนิโคฺรเธติ อชปาลกา ตสฺส นิโคฺรธสฺส ฉายาย นิสีทนฺติปิ ติฏฺฐนฺติปิ ตสฺมา โส

อชปาลนิโคฺรโธฺเวว สงฺขํ คโต ตสฺส เหฏฺฐาติ อตฺโถ. (อ.อฏ.๒/๒๖๔)

ดู วิ.อฏ.๓/๒๓๙

บทว่า **อชปาลนิโคฺรเธ** ความว่า พวกคนเลี้ยงแพะนั่งบ้าง ยืนบ้าง ในร่มเงาของต้นนิโครธ (ต้นไทร) นั้น เพราะเหตุนั้น ต้นนิโครธนั้น จึงถึงการนับว่า อชปาลนิโครธ (ต้นไทรคนเลี้ยงแพะ[เป็นรูพหีศัพท์]). อธิบายว่า ภายใต้ต้น (ร่มเงา) อชปาลนิโครธนั้น.

อชปาลนิโคฺรเธติ ตสฺส กิร ฉายายํ อชปาลา คนฺตฺวา นิสีทนฺติ เตนสฺส “อชปาลนิโคฺรโธฺเวว นามํ อุทปาทิ. เกจิ ปน “ยสฺมา ตตฺถ เวเท สชฺฌายิตุํ อสมตฺถา มหลฺลกพฺราหฺมณา ปาการปริกฺเขปยุตฺตานิ นิเวสนานิ กตฺวา สพฺเพ วสึสุ ตสฺมา **อชปาลนิคฺโรโธ**ติ นามํ ชาตนฺติ วทนฺติ.

ตตฺรายํ วจนตฺโถ น ชปนฺตีติ อชปา มนฺตานํ อนชฺฌายกาติ อตฺโถ อชปา ลนฺติ อาทิยนฺติ นิวาสํ เอตฺถาติ อชปาโลติ. ยสฺมา วา มชฺฌนฺหิเก สมเย อนฺโต ปวิฏฺเจ อเช อตฺตโน ฉายาย ปาเลติ รกฺขติ ตสฺมา ‘อชปาโลติสฺส นามํ รูพฺหนฺติ อปเร. สพฺพถาปิ นามเมตํ ตสฺส รุกฺขสฺส ตสฺส สมีเป. สมีปตฺเถ หิ เอตํ ภุมฺมํ “**อชปาลนิคฺโรเธ**ติ. (อุทาน.อฏ. ๔๗)

บทว่า **อชปาลนิโคฺรเธ** ความว่า ได้ยินว่า พวกคนเลี้ยงแพะ ได้ไปนั่งใต้ร่มเงาต้นนิโครธ (ต้นไทร) นั้น เหตุนั้น ต้นนิโครธนั้น จึงมีชื่อว่า อชปาลนิโครธ (ต้นไทรคนเลี้ยงแพะ). แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะเหตุที่พวกพราหมณ์ชรา (พราหมณ์เฒ่า) ไม่สามารถจะสาธยายพระเวททั้งหลายในที่นั้นได้ จึงพากันปลูกเรือนมีกำแพงล้อมรอบแล้ว ทั้งหมดพากันอยู่ ฉะนั้น ต้นไม้นั้น จึงเกิดชื่อว่าอชปาลนิโครธ (ต้นไทรอันเป็นที่ปลูกเรือนของพวกพราหมณ์ชราที่สาธยายพระเวทไม่ได้).

ในข้อนั้น มีวจนัตถะดังต่อไปนี้:-

ชื่อว่า อชปา เพราะร่ายมนต์ไม่ได้ อธิบายว่า สาธยายพระเวทไม่ได้ ชื่อว่า อชปาละ เพราะเป็นที่ถือคือจับจองที่พำนักของผู้สาธยายพระเวทไม่ได้.

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า เพราะเหตุที่ต้นไม้นั้น ปกปักรักษาพวกแพะที่เข้ามาอยู่ในเวลาเที่ยงวันด้วยร่มเงาของตน ฉะนั้น ต้นไม้จึงเกิดชื่อว่า อชปาละ (ต้นไม้รักษาแพะ). นั่นเป็นชื่อของต้นไม้นั้นแม้ทุกชื่อที่อยู่ใกล้ต้นไม้นั้น. จริงอยู่บทว่า อชปาลนิโคฺรเธ นี้ เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอรรถว่าใกล้.

[ต้นอชปาลนิโครธ แปลว่า ต้นไทร ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Banyan หรือ Indian Fig-tree ไม้จำพวกไทรหรือกร่างของอินเดีย พวกคนเลี้ยงแพะชอบมานั่งใต้ร่มเงาของต้นนิโครธนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอชปาลนิโครธ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๔/๘; PALI-ENGLISH DICTIONARY, P.355, Edited by T.W. RHYS DAVIDS and WILLIAM STEDE)]

ต้นอชปาลนิโคฺรธกับพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้า ก่อนตรัสรู้เสด็จประทับที่ต้นอชปาลนิโครธครั้งหนึ่ง ทรงรับข้าวมธุปายาส

ของนางสุชาดาที่นั่น (ดู พุทฺธวํ.๓๑๑, พุทฺธวํ.อฏฺ.๑๑๗, ชา.อฏฺ.๑๑๙,๗๙,๘๑, อภิ.อฏฺ.๑/๔๔, ม.อฏฺ.๒/๘๗)

[และ]เสด็จไปประทับอีกครั้งหนึ่ง ในสัปดาห์ที่ ๕. (ดู วิ.๓/๓, อุทาน.๘๐, ชา.อฏฺ.๑/๙๐,๔๙๔, สํ. ๑/๑๒๓, ม.อฏฺ.๒/๘๙, อ.๑/๑๔๐, อ.๑/๓๒๘)

[และ]ประทับอยู่ในสัปดาห์ที่ ๘ อีกหนึ่งครั้ง. (ดู สํ.๑/๑๓๘, ที.๒/๙๔,๒๑๔)

ประทับอยู่รวมทั้งหมด ๓ ครั้ง.

ใน สํ.๑/๑๐๔-๕, สํ.๓/๑๔๕,๑๖๑,๒๐๔, อ.๑/๓๓๐) ไม่ได้แสดงถึงสัตตาหะไว้.

อชปาลนิโคฺรธมูล (น)

[อชปาลนิโคฺรธ + มูล]

โคนต้น - ควงต้นอชปาลนิโครธ.

อถ โข ภควา สตฺตาหสฺส อจฺจเยน ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐหิตฺวา โพธิรุกฺขมูลา เยน อชปาลนิโคฺรโธ เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา **อชปาลนิโคฺรธมูเล** สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสีทิ วิมุตฺติสุขปฏิสํเวที. (วิ. ๓/๓)

ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระผู้มีพระภาค ทรงออกจากสมาธินั้น[ทรงออกจาก สมาธิในอรหัตตผลสมาบัติตามที่กำหนดไว้]แล้วเสด็จจากควงต้นโพธิพฤกษ์ไปยังควงต้นอชปาลนิโครธครั้นถึงแล้ว จึงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ **ควงต้นอชปาลนิโครธ** เป็นเวลา ๗ วัน.

อชปาลพฺราหฺมณ (ปุ)

[อชปาล + พฺราหฺมณ]

อชปาลพราหมณ์, พราหมณ์เลี้ยงแพะ.

ตํ สุตฺวา โพธิสตฺโต “มหาราช กึ โสโก นาม ตุมฺหากํ โสโก ปุพฺเพ ธมฺมการี นาเมโก **อชปาลพฺราหฺมโณ** มหนฺตํ อชยูถํ คเหตฺวา อรญฺเญ วสํ กตฺวา ตตฺถ อชา จเปตฺวา อคฺคิญฺจ ธมฺมญฺจ กตฺวา อชยูถํ ปฏิชคฺคนฺโต ขีราทีนิ ปริภุญฺชนฺโต วสิ. โส ตตฺถ อาคเต สุวณฺณวณฺเณ สรเภ ทิสฺวา เตสุ สิเนหํ กตฺวา อชา อคเณตฺวา อชานํ สกฺการํ สรภานํ กตฺวา สรทกาเล สรเภสุ ปลายิตฺวา หิมวนฺตํ คเตสุ อชาสุปิ นฏฺจาสุ สรเภ อปสฺสนฺโต โสเกน ปณฺฑุโรคี หุตฺวา ชีวิตกฺขยํ ปตฺโต ฯเปฯ (ชา.อฏฺ. ๓/๓๗๙)

พระโพธิสัตว์ ครั้นสดับคำนั้นแล้ว เมื่อทรงนำอุทาหรณ์นี้มาแสดงว่า ข้าแต่มหาราช ความโศกของพระองค์ ชื่อว่าเป็นความโศกหรือในกาลก่อน **อชปาลพราหมณ์** (พราหมณ์เลี้ยงแพะ) คน ๑ ชื่อว่าธัมการี ต้อนแพะฝูงใหญ่สร้างคอกไว้ในป่า พักแพะไว้ในคอกนั้น ก่อไฟและควันปฏิบัติฝูงแพะบริโภคนมเป็นต้นพักอยู่. เขาเห็นชะมดทั้งหลายที่มาณ ที่นั้นมีสีเหมือนสีทองแล้ว ทำความเสน่หาในชะมดเหล่านั้นกระทำสักการะแพะให้แก่ชะมด โดยไม่คำนึงแพะ เมื่อเหล่าชะมดหนีไปป่าหิมพานต์ในสารทกาล และเมื่อฝูงแพะหายไปแล้ว (อีกทั้ง) ไม่เห็นชะมด จึงเป็นโรค (ตรอมใจ) ผอมเหลือง เพราะความโศก ถึงความสิ้นชีวิตแล้ว…

อชปาลรุกฺขมูล (น)

[อชปาล + รุกฺข + มูล]

โคนต้น - ควงต้นอชปาลนิโครธ.

อชปาลรุกฺขมูลสฺมึ

นิสีทิตฺวา ตถาคโต

ตตฺถ ปายาสํ ปคฺคยฺห

เนรญฺชรมุเปหิติ. (พุทฺธวํ. ๔๑๑)

(พระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร ผู้ทรงรู้แจ้งโลก สมควรรับเครื่องบูชา ประทับยืนอยู่เหนือศีรษะเรา (สุเมธดาบส) ตรัสพยากรณ์ว่า)

(และ) พระตถาคตจักประทับนั่งที่**โคนต้นอชปาลนิโครธ** ทรงรับข้าวปายาสในที่นั้นแล้วเสด็จไปยังแม่น้ำเนรัญชรา.

ดู พุทฺธวํ.อฏ.๑๑๗, อภิ.อฏ.๑/๔๔, ชา.อฏ.๑/๑๙

ดู อชปาลนิโครธ

[คาถาที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์นี้ จัดเป็นโอชคุณ (ความซาบซึ้งตรึงใจ) เพราะมีบทสมาสที่ชัดเจนเข้าใจง่ายในบาทแรกตลอดทั้งบาท คาถาคือ **อชปาลรุกฺขมูลสฺมึ** ดังที่มีคำอธิบายในคัมภีร์สุโพธาลังการมัญชรี (หน้า ๒๔๓) ว่า โอชคุณปรากฏในฐานะ ๓ อย่าง คือ มีบทสมาสตลอดครึ่งคาถา, มีบทสมาสตลอดบาทใดบาทหนึ่ง หรือมีบทสมาสในศัพท์ใดศัพท์หนึ่งของทุกบาท

โอชคุณนี้มีปรากฏมากในร้อยแก้ว จะอย่างไรก็ตาม แม้ร้อยกรองก็ควรประกอบด้วยโอชคุณเช่นกัน แต่ในร้อยกรองไม่มีความสำคัญนักจะมีบทสมาสหรือไม่มีก็ได้ เมื่อเชื่อมบทไว้อ่านเข้าใจง่ายๆ กระจ่างชัดเจนด้วยปสาทคุณ (ความแจ่งกระจ่างคือมีบทสัมพันธ์อยู่ใกล้กันและอ่านเข้าใจง่าย) ไม่สับสนด้วยพยากิณณโทษ และกิลิฏฐโทษ ก็จะทำให้ร้อยกรองนั้นจับใจผู้สดับได้เป็นอย่างดี ดังนั้นในคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๑๒๑) จึงกล่าวว่า ปชฺเชปฺยนากุโล โสยํ กนฺโต กามียเต (โอชคุณที่แจ่มกระจ่างนั้น ย่อมน่าปรารถนาแม้ในร้อยกรอง). แม้ในคัมภีร์ฉันท์สันสกฤตชื่อสุวฤตตติลก (สุวฤตฺตติลก ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๓) กำหนดลักษณะการใช้สมาสในคาถาวรรณพฤติว่า

สมาเส ลหุวุตฺตานำ

อสมาเส มหนฺตินำ

โสภา ภวติ ภพฺพาน-

มุปโยควเสน วา.

คาถาที่มีพยางค์จำนวนน้อย จะงดงามเมื่อมีสมาส[แต่]คาถาที่มีจำนวนพยางค์มาก จะงามเมื่อปราศจากสมาส หรือด้วยการใช้สมาสอย่างเหมาะสม]

อชปาลิกา (ถี)

[อช + ปาล (รกฺขเณ) จุ. + ณฺวุ]

ผู้เลี้ยงแพะ, หญิงเลี้ยงแพะ.

ลง ณฺวุ ปัจจัยท้าย ปาล ธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๒๗) ว่า สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา, ให้ ณฺวุ ปัจจัยชื่อว่ากิตกปัจจัย ด้วยสูตร (กจ.๕๔๖) ว่า อญฺเญ

กิตฺ, ให้กิตกปัจจัยลงในกัตตุสาธนะด้วยสูตร (กจฺ.๖๒๔) ว่า กตฺตริ กิตฺ, ให้ ณฺวุ ปัจจัยลงในกาล ๓ ด้วยสูตร (กจฺ.๕๕๐) ว่า ณาทโย เตกาลิกา, ให้ ณฺวุ ปัจจัยชื่อว่าการิตปัจจัยด้วยสูตร (กจฺ.๖๒๑) ว่า การิตํ วิย ณานุพนฺโธ, ลบ ณฺ ด้วยสูตร (กจฺ.๕๒๓) ว่า การิตานํ โณ โลปฺ, แปลง ณฺวุ เป็น อก ด้วยสูตร (กจฺ. ๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนํ, แปลง อ อักษร[หน้า อก] เป็น อิ อักษรด้วยสูตร (กจฺ.๔๐๔) เป็นต้นว่า เตสุ วุทฺธิ ฯเปฯ, ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร (กจฺ. ๒๓๗) ว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.

อชํ ปาเลติ ย่อมรักษาซึ่งแพะ อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้, ย่อบททั้งสองเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตร (กจฺ.๓๒๗) ว่า อมาทโย ปรปเทภิ, ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตร (กจฺ.๓๑๖) ว่า นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบ วิภัตติท้าย อชํ ด้วยสูตร (กจฺ.๓๑๗) ว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ, ปกติสระท้ายของ อช ศัพท์ด้วยสูตร (กจฺ.๓๑๘) ว่า ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส สำเร็จรูปเป็น **อชปาลิกา**, ตั้งเป็นนามด้วยสูตร (กจฺ.๖๐๑) ว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาตเวตุนาทีสุ จ, ลง สิ วิภัตติท้าย อชปาลิกา ด้วยสูตร (กจฺ.๒๘๔) ว่า ลิงฺคตฺเถ ปฐมา

หมายเหตุ:- คัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๒) กล่าวว่า เก ปจฺจเย ถีกตาการปเร ปุพฺโพ อกาโร อิการํ (อ อักษรข้างหน้าย่อมถึงความเป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัยที่มี อา อักษรซึ่งถูกกระทำในอิตถีลิงค์อยู่หลัง)

อย่างไรก็ตาม ในบางที่ก็ไม่แปลงสระ อ เป็น อิ เช่น ลามกา, ลามิกา (หญิงทราม) มีใช้ทั้งสองรูปในวรรณกรรมบาลี ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลม ธาตุ = ตำหนิ + ณฺวุ ปัจจัย]

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ สาวตฺถิยํ อนฺธวเน ทิวาวิหารคโต นิปนฺโน โหติ. อญฺญตรา **อชปาลิกา** ปสฺสิตฺวา ฯเปฯ องฺคชาเต อภินิสีทิ. โส ภิกฺขุ ปเวสนํ สาทิยิ, ปวิฏฺฐํ สาทิยิ, จิตฺตํ สาทิยิ, อุทฺธรณํ สาทิยิ, ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ “อาปตฺตึ ตฺวํ ภิกฺขุ อาปนฺโน ปาราชิกนฺติ.

(วิ. ๑/๔๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งจำวัดกลางวันในป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี **หญิงเลี้ยงแพะ**คนหนึ่ง พบเข้า…จึงนั่งคร่อมองคชาต ท่านยินดีขณะกำลังสอดเข้าไป ยินดีขณะสอดเข้าไปแล้ว ยินดีขณะหยุดอยู่ ยินดีขณะถอนออก แล้วเกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงตรัสว่า “ภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิก”.

อชภูต (ติ)

[อช + ภูต]

เกิดเป็นแพะ.

[ภูต ศัพท์เป็นวาจจลิงค์ (ติ) มีอรรถ ๔ อย่าง คือ อตีตะ (ล่วงแล้ว), ชาตะ (สัตว์เกิดมา), ปัตตะ (การถึง, การบรรลุ), สมะ (ความเสมอกัน). หากเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์มีอรรถ ๗ อย่าง คือ รุกขาทิ (ต้นไม้), วิชชมานะ (เป็นอยู่), อรหันตะ (พระอรหันต์), ขันธปัญจกะ (ขันธ์

๕), สัตตะ (สัตว์โลก), มหาภูตะ (ธาตุ ๔), อมนุสสะ (ภูตมีเทวดาเป็นต้น) ธาน.๗๘๙]

สาธุ สาธุ ภิกฺขเว, สาธุ โข เม ตุมฺเห ภิกฺขเว เอวำ ธมฺมำ เทสิตำ อาชานาถ, เอตเทว ภิกฺขเว พหุตรำ, ยำ โว อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา สนฺธาวตำ สำสรตำ สีสจฺฉินฺนานำ โลหิตำ ปสนฺทำ ปคฺฆริตำ, น เตฺวว จตูสุ มหาสมุทฺเทสุ อุทกำ. ทีฆรตฺตำ โว ภิกฺขเว ฯเปฯ สีสจฺฉินฺนานำ โลหิตำ ปสนฺทำ ปคฺฆริตำ, น เตฺวว จตูสุ มหาสมุทฺเทสุ อุทกำ. ฯเปฯ **อชภูตานำ** ฯเปฯ ตำ กิสฺส เหตุ ? อนมตคฺโคยำ ภิกฺขเว สำสาโร ฯเปฯ

(สำ. ๑/๓๙๕)

ภิกษุทั้งหลาย ถูกละ ถูกละ เธอทั้งหลายรู้ธรรมตามที่เราแสดงอย่างนี้ ถูกต้องแล้ว ภิกษุทั้งหลาย โลหิตที่หลั่งไหลของเธอทั้งหลายผู้ถูกตัดศีรษะ วนเวียนท่องเที่ยวไปโดยกาลนานนี้ นี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย ภิกษุทั้งหลาย...เมื่อเธอทั้งหลาย**เกิดเป็นแพะ** ซึ่งถูกตัดศีรษะมาช้านาน โลหิตที่หลั่งไหล [นี้แหละมากกว่า] ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย ... ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสงสารนี้มีเบื้องต้นที่ไม่มีใครรู้ได้...

[สาธุ ศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกามี ๑๑ ความหมาย อย่างไรก็ตาม ความหมายทั้ง ๑๑ อย่างนี้ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๗๙๐ ได้สงเคราะห์เป็น ๖ อย่าง คือ สุนฺทร (ดีงาม), ทฬฺหีกมฺม (ย้ำให้หนักแน่น), อายาจน (อ้อนวอน), สมฺปฏิจฺฉน (ตอบรับ), สชฺชน (สัตบุรุษ) และ สมฺปหำสา (เบิกบานใจ)

การใช้ สาธุ ศัพท์ทั้ง ๖ ความหมายนี้ ๕ อย่างแรกมักกล่าวเพียงครั้งเดียว ส่วนอย่างหลัง (สมฺปหำสา) มักกล่าว ๒ ครั้งติดต่อกัน. สำหรับในอุทาหรณ์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ สาธุ ศัพท์แสดงความเบิกบานพระทัยของพระพุทธเจ้า จึงแปลว่า ถูกแล้ว, ถูกแล้ว, ดีละ, ดีละ

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถายังปรากฏหลักฐานการใช้ สาธุ ศัพท์ แสดงความเบิกบานใจติดต่อกันถึง ๓ ครั้ง ในตอนที่พระมหากัสสปะ กล่าวอนุโมทนาการบรรลุเป็นพระอรหันต์ของพระอานนท์ในวันปฐมสังคายนา (ดู ที.อฏ. ๑/๑๐)]

อชมำส (น)

[อช + มำส] เนื้อแพะ.

ตาสมฺปิ วจนำ อกตฺวา ปรโต คจฺฉนฺโต อนฺตรทีปเก เอกำ ยกฺขนครำ อทฺทส. ตตฺเถกา ยกฺขินี อชรูเปน วิจรติ. มิตฺตวินฺทุโก ตสฺสา ยกฺขินิภาวำ อชานนฺโต “**อชมำสำ** ขาทิสฺสามีติ ตำ ปาเท อคฺคเหสิ. (ชา.อฏ. ๑/๒๕๗)

เขา (มิตตพินทุกะ) มิได้ฟังคำของเทพธิดาเช่นเดียวกัน จึงลอยต่อไปข้างหน้า ก็ได้พบเมืองยักษ์เมืองหนึ่งอยู่ในระหว่างเกาะ. ในเมืองนั้นมียักษินีตนหนึ่ง แปลงกายเป็นแม่แพะเที่ยวอยู่. มิตตพินทุกะไม่ทราบว่าแม่แพะเป็นยักษินี คิดแต่ว่า เราจักกิน**เนื้อแพะ** จึงโดดจับมันที่เท้า.

อชมุขี (ถี)

[อช + มุขี]

ลูกเขียดชื่อว่าอชมุขี, นางนาคชื่อว่าอชมุขี. น้องสาวของภูริทัตต์ต่างมารดากัน ชื่อว่าอชมุขี (อัจจิมุขี)

อยं **อชมุขี** นาม

ปุณฺณา อุคฺคสฺส เตชสา

ตาย ตํ ฑหิสฺสามิ

สา ตํ ภสฺมํ กริสฺสติ. (ชา .๒/๒๒๙)

(สี.สฺยา.ต่างกัน) ดู อจฺจิมุขี

(สุทัศนกุมารกล่าวว่า)

ลูกเขียด**ชื่อว่าอชมุขี**นี้ เต็มไปด้วยเดช[พิษ]ร้ายแรง เราจะให้ลูกเขียดนั้นกัดท่าน มันจักทำท่านให้เป็นเถ้าไปได้.

อชโมทา (ถี)

[อช + โมท, อช + มุท + ณ, อชสฺส โมโท อิว โมโท คนฺโธ ยสฺสา อชํ โมทยติ อานนฺทยติ โมทิ + อณิ, วาจปฺปติ]

อชโมท ดู ตูครคนฺธา พฺรหฺมฤภา ยานิกา. อมร. วรรคที่ ๑๔ คาถาที่ ๑๔๕ ในนิสสยะของอาจารย์อภยาราม แปลว่า เครื่องเทศ

ในพจนานุกรมฉบับสันสกฤต-อังกฤษ กล่าวว่า อชโมท (ปุ), อชโมทา, อชโมทิกา (ถี). ตามศัพท์ แปลว่า แพะชอบกิน หรือของที่แพะชอบกิน

ต้นไม้ที่มีกลิ่นเหมือนแพะ, ต้นไม้ชนิดหนึ่งสำหรับใส่แกง. ต้นไม้ที่มีดอกและก้านมีสัณฐานเหมือนร่มที่กาง, ต้นไม้ที่มีผลหอมและเมล็ดใช้เป็นยาบำรุงได้, ต้นไม้ที่ใช้ผสมปรุงกับแกง. ผักชี, เมล็ดยี่หร่า.

อทาสึ โกลสมฺปาปกํ กญฺชิกํ เตลฐปิตนฺติ พทรโมทกกสาเว จตุคุโณทกสโมทิเต ปาเกน จตุตฺถภาคาวสิฏฺฐํ ยาคุ์ ปจิตฺวา ตํ ติกฏุก-**อชโมท**หิงฺคุชีรกลสุณาทีหิ กฏุกภณฺเฑหิ อภิสงฺขริตฺวา สุฐปิตํ กตฺวา ลามญฺชคนฺธํ คาหาเปตฺวา ปสนฺนจิตฺเตน ภควโต ปตฺเต อากิริตฺวา สตฺถารํ อุทฺทิสิตฺวา อทาสึ เถรสฺส หตฺเถ ปติฏฺฐเปสินฺติ ทสฺเสติ. (วิมาน.อฏ. ๑๗๐)

ปาฐะว่า **อทาสึ โกลสมฺปากํ กญฺชิกํ เตลฐปิตํ** เทพธิดาแสดงว่า ดิฉันเอาน้ำพุทรา และมะซางเติมน้ำสี่ส่วน เคี่ยวยาคูข้าวต้ม เหลือส่วนที่สี่ ปรุงด้วยของเผ็ดร้อนทั้งหลาย มีของเผ็ดร้อน ๓ อย่าง ผักชี มหาหิงคุ์**ยี่หร่า** และกระเทียมเป็นต้น อบอย่างดี ให้ข้าวยาคูนั้นจับกลิ่นพริกไทย แล้วเกลี่ยลงในบาตรของพระผู้มีพระภาค ได้ถวายเฉพาะพระศาสดาด้วยจิตเลื่อมใส. ดิฉันวางไว้ในมือของพระเถระ.

[**อชโมท** บางแห่งแปลว่า เมล็ดยี่หร่า บางแห่งแปลว่า ผักชี, ส่วน **ชีรก** แปลว่า เมล็ดยี่หร่า]

อชย๑ (ติ)

[น + ชย]

อันใครๆ เอาชนะไม่ได้.

อชย[๒] (ปุ)

[น + ชย] ความไม่ชนะ, ความพ่ายแพ้.

อชยา (ถี) ริมผ้า, ชายตะเข็บริมผ้า.

อชยาน (น)

[อช + ยาน]

ยานอันเทียมด้วยแพะ (มัชเฌโลปสมาส),

ยานคือแพะ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส).

กามยานสฺสาติ กาเม อิจฺฉมานสฺส สาทิยมานสฺส ปตฺถยมานสฺส ปิหยมานสฺส อภิชปฺปมานสฺส. อถ วา กามตณฺหาย ยายติ นิยฺยติ วุยฺหติ สำหรียติ, ยถา หตฺถิยาเนน วา อสฺสยาเนน วา โคยาเนน วา **อชยาเนน** วา เมณฺฑกยาเนน วา โอฏฺฐยาเนน วา ขรยาเนน วา ยายติ นิยฺยติ วุยฺหติ สำหรียติ. เอวเมวำ กามตณฺหาย ยายติ นิยฺยติ วุยฺหติ. (มหานิ.๓)

บทว่า **กามยานสฺสา** (อยากได้กามอยู่) ได้แก่ ต้องการ ยินดี ปรารถนา มุ่งหมาย มุ่งหวังกาม อยู่. อีกนัยหนึ่ง สัตว์ย่อมไป ออกไป ถูกพาไป ถูกนำไป เพราะกามตัณหา อธิบายว่า เหมือนมนุษย์ย่อมไป ออกไป ถูกพาไป ถูกนำไป ด้วยยานคือช้าง ยานคือม้า ยานคือโค **ยานคือแพะ** ยานคือแกะ ยานคืออูฐ หรือยานคือลาฉันใด สัตว์ย่อมไป ออกไป ถูกพาไป ถูกนำไป เพราะกามตัณหาฉันนั้นเหมือนกัน.

อชยุทฺธ (น)

[อช + ยุทฺธ]

การต่อสู้ของแพะ, การแข่งขันชนแพะ.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปำ วิสูกทสฺสนำ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เสยฺยถีทำ. นจฺจำ คีตำ ฯเปฯ **อชยุทฺธำ** ฯเปฯ อนีกทสฺสนำ อิติ วา, อิติ เอวรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ, อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณำ วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๖, จูฬนิ. ๒๐๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดม ทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศล เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังขวนขวายดูการละเล่น อันเป็นข้าศึกต่อกุศลอย่างนี้ คือ การฟ้อน การขับร้อง...**การแข่งขันชนแพะ**...การตรวจกองทัพ.

อชยูถ (ปุ/น)

[อช + ยูถ] ฝูงแพะ.

พฺราหฺมโณ **อชยูเถน**

ปหูเตโธ วเน วสำ

ธูมำ อกาสิ วาเสฏฺโฐ

รตฺตินฺทิวมตนฺทิโต. (ชา. ๑/๑๗/๑)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า)

มีพราหมณ์วาเสฏฐโคตร บูชาไฟอยู่ในป่ากับ**ฝูงแพะ** ไม่เกียจคร้าน ก่อไฟรมควันทั้งกลางวันและกลางคืน. (ดู ชา. ๒/๕๐)

อชร (ติ)

[น + ชรา]

(ก) ไม่มีความแก่, ไม่คร่ำคร่า, ไม่เก่า.

จตสฺโส อิมา ภิกฺขเว อริยปริเยสนา.

กตมา จตสฺโส ?

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ อตฺตนา ชราธมฺโม สมาโน ชราธมฺเม อาทีนวํ วิทิตฺวา **อชรํ** อนุตฺตรํ โยคกฺเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสติ อตฺตนา พฺยาธิธมฺโม ฯเปฯ อตฺตนา มรณธมฺโม ฯเปฯ อตฺตนา สංกิเลสธมฺโม สมาโน สංกิเลสธมฺเม อาทีนวํ วิทิตฺวา อสංกิลิฏฺจํ อนุตฺตรํ โยคกฺเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสติ. (อ.ิ/๕๗๐)

ภิกษุทั้งหลาย อริยปริเยสนา ๔ ประการนี้ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ตนเองเป็นผู้มีความแก่เป็นธรรมดา รู้โทษในสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดาแล้วย่อมแสวงหานิพพาน **อันไม่มีความแก่**[อันไม่มีสภาพคร่ำคร่า] ซึ่งเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม, ตนเองเป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา... ตนเองเป็นผู้มีความตายเป็นธรรมดา... ตนเองเป็นผู้มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา รู้โทษในสิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา แล้วย่อมแสวงหานิพพาน อันไม่มีความเศร้าหมอง ซึ่งเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม [นี้แล อริยปริเยสนา ๔ ประการ]

(ข) ธรรมอันไม่แก่ - ความคร่ำครึ, สถานที่ไม่มีความแก่, ธรรมอันเป็นเหตุของความไม่แก่, ไม่ล้าสมัย-ทันสมัย, นิพพาน.

อชรํ ชีรมาเนน

ตปฺปมาเนน นิพฺพุตึ

นิรามิสํ ปรมํ สนฺตึ

โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ. (เถร. ๒๒๗)

(ทราบว่า ท่านพระสุปปิยเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า)

บุคคลผู้มีความชรา เพียรเผาผลาญกิเลสอยู่ พึงบรรลุนิพพาน**อันไม่แก่**[ไม่คร่ำครึ]ปราศจากอามิส เป็นธรรมสงบ เกษมจากโยคะ (และ) ยอดเยี่ยมอย่างยิ่ง.

อชรนฺติ ชรารหิตं นิพฺพานं สนฺธายาห. ตं หิ อชาตตฺตา นตฺถิ เอตฺถ ชรา, เอตสฺมึ วา อธิคเต ปุคฺคลสฺส สา นตฺถีติ ชราภาวเหตุโตปิ อชรนฺ นาม. (เถร.อฏ. ๑/๑๑๕)

บทว่า **อชรนฺ** (อันไม่แก่) พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงนิพพานอันปราศจากความแก่. อธิบายว่า พระนิพพานนั้น ชื่อว่าไม่แก่ เพราะเหตุที่พระนิพพานนั้นไม่มีเกิด จึงไม่มีแก่ หรือชื่อว่าไม่แก่ แม้เพราะเหตุที่ไม่มีความแก่ เพราะเมื่อบุคคลบรรลุพระนิพพานนั้นแล้ว ความแก่นั้นย่อมไม่มี.

(ค) ไม่ชำรุด, ไม่วิบัติ-ไม่คร่ำครึ, ไม่ล้าสมัย.

กึสุ **อชรสา** สาธุ กึสุ สาธุ อธิฏฺจิตं
กึสุ นรานํ รตนं กึสุ โจเรหฺยหาริยं
สีลं **อชรสา** สาธุ สทฺธา สาธุ อธิฏฺจิตา
ปญฺญา นรานํ รตนं ปุญฺญं โจเรหฺยหาริยं.

(สं.๑/๓๔)

(เทวดาทูลถามว่า)

อะไรเล่าเพราะ**ไม่ล้าสมัย** จึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ อะไรเล่าตั้งมั่นแล้ว จึงยังประโยชน์ให้

สำเร็จ อะไรเล่าเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย อะไรเล่า โจรลักไปไม่ได้

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ศีลเพราะ**ไม่ล้าสมัย** จึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ ศรัทธาตั้งมั่นแล้วจึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย บุญโจรลักไปไม่ได้.

อชรสาติ อชีรเณน, อวิปตฺติยาติ อตฺโถ.

(สำ. ๑/๘๗)

บทว่า **อชรสา** แปลว่า เพราะไม่คร่ำครึ หมายความว่า ไม่วิบัติ (ไม่เสื่อม).

[คัมภีร์อรรถกถา อธิบาย **อชรสา** ว่า อชรสาติ อชีรเณน, อวิปตฺติยาติ อตฺโถ ดังนั้น บทนี้จึง ลง นา วิภัตติ ตามปกติคำบาลีว่า ชรา เมื่อลง นา วิภัตติพึงมีรูปว่า ชราย ไม่มีรูปว่า ชรสา แต่ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อ ปาณินีย์ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐๑) กล่าวว่าให้แปลง ชรา เป็น ชรสฺ ในเมื่อวิภัตติหลังมีสระอยู่หน้า โดยสันสกฤตลง ฏา วิภัตติ คืออาวิภัตติที่มี ฏ อนุพันธ์ ภาษาสันสกฤต จึงมีรูปตติยาวิภัตติว่า ชรสา ดังนั้น คำว่า อชรสา จึงเป็นรูปบาลีเหมือนสันสกฤต

เกี่ยวกับคำว่า **อชรสา** นี้ อาจพิจารณาได้อีกนัยหนึ่ง นอกเหนือไปจากคำอธิบายในอรรถกถา กล่าวคือ พึงสังเกตคาถาก่อนจากคาถานี้ (คาถา ๕๑) มีข้อความว่า

กึสุ ยาว ชรา สาธุ
กึสุ สาธุ ปติฏฺจิตา
กึสุ นรานำ รตนำ
กึสุ โจเรหิ ทูหรำ.

อะไรหนอ ยังประโยชน์ให้สำเร็จจนถึงชรา อะไรหนอ ดำรงมั่นแล้ว ยังประโยชน์ให้สำเร็จ อะไรหนอเป็นรัตนะของชนทั้งหลาย อะไรหนอ โจรลักไปไม่ได้.

เมื่อเทียบเคียงคาถาทั้งสองบทนี้ จะเห็นได้ว่ามีความหมายเหมือนกัน ต่างกันที่การใช้คำเท่านั้น พึงสังเกตว่าคำว่า อธิฏฺจิตำ กับ ปติฏฺจิตำ และ อหาริยำ และ ทูหรำ ในคาถาหน้าและคาถาหลัง มีความหมายเหมือนกัน ส่วนบาทที่ ๓ ในคาถาเหล่านั้นมีข้อความเหมือนกันหมด เมื่อเป็นเช่นนี้คำว่า อชรสา และคำว่า ยาว ชรา ก็ควรมีความหมายเหมือนกัน แต่พระอรรถกถาจารย์พบคำว่า อชรสา จึงอธิบายเป็นรูปตติยาวิภัตติ ความจริงคำว่า อชรสา ในคาถาหลัง น่าจะมีปาฐะเดิมว่า อาชรสา แปลว่า จนถึงชรา เหมือนคำว่า ยาว ชรา ในคาถาหน้า เช่นคำว่า อาปพฺพตา เทโว วสฺสติ (ฝนตกถึงภูเขา) ตามนัยนี้ คำว่า อาชรสา เป็นรูปปัญจมีวิภัตติ ลง สฺมาวิภัตติ แปลง สฺมา เป็น อา และแปลง ชรา เป็น ชรสฺ ตามวิธีของสันสกฤตที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น

บทว่า อาปพฺพตา ลง สฺมาวิภัตติ แล้วแปลง สฺมา เป็น อา ในเมื่อประกอบกับ อา อุปสรรคที่มีอรรถมริยาทะ (เขตแดน) ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๐๙ กล่าวว่า มริยาทาภิวิธิอตฺเถ อาโยเค (ชื่อว่าอปาทาน ย่อมมีในที่ประกอบกับ อา อุปสรรคที่มีอรรถว่า มริยาทะ (เขตแดน) และอภิวิธิ (แผ่ไป)]

(ฆ) ไม่แก่, ไม่แก่ชรา.

โสณา ธงฺกา สิงฺคาลา จ
เย จญฺเญ สนฺติ ทาจิโน
อชรา นูน เหสฺสนฺติ
ภกฺขยิตฺวา ปภาวตี. (ชา.๒/๗๐)

(พระนางปภาวดีทรงคร่ำครวญว่า)

ฝูงสุนัขป่า ฝูงกา ฝูงสุนัขจิ้งจอก และสัตว์ที่มีเขี้ยวเหล่าอื่นใดที่มีอยู่ พวกมันได้กัดกินเจ้าหญิงประภาวดีเป็นภักษาหารแล้ว คงจัก**ไม่แก่**เป็นแน่.

[ภกฺขยิตฺวาติ อมฺม เอเต เอตฺตกา นูน มม มำสำ ขาทิตฺวา **อชรา** ภวิสฺสนฺติ]

ดู อชรา

อชรถ (ปุ)

[อช + รถ] รถเทียมด้วยแพะ.

กทาหำ **อชรเถ** จ
สนฺนทฺเธ อุสฺสิตทฺธเช
ทีเป อโถปิ เวยฺยคฺเฆ
สพฺพาลงฺการภูสิเต. (ชา. ๒/๑๖๔)

(พระโพธิสัตว์ทรงเปล่งอุทานว่า)

เมื่อไร เราจักละ**รถเทียมด้วยแพะ**ที่ติดเครื่องรบ ชักธงชัยเฉลิมพลประจำ หุ้มด้วยหนังเสือเหลืองและเสือโคร่ง ประดับด้วยเครื่องอลังการพร้อมสรรพ.

[สัททนีติ สุตตมาลา อธิบายสูตร ๘๔๕ กล่าวว่า ตจฺจมฺมวาจิโน พฺยคฺฆสทฺทสฺส สเณ ปจฺจเย วิ อคฺฆาติ พฺยาสรูปำ นิปชฺชเต. พฺยคฺฆสฺส อิทำ จมฺมนฺติ พฺยคฺฆำ, พฺยคฺเฆน ปริวาริตา รถา เวยฺยคฺฆา, พฺยคฺฆจมฺมปริวาริตาติ อตฺโถ.

ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อักษรอยู่หลังให้ตั้งรูปเดิมของ พฺยคฺฆ ศัพท์ที่ระบุถึงหนังของเสือโคร่งนั้นว่า วิ + อคฺฆ เช่น หนังนี้ของเสือโคร่ง เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า พฺยคฺฆ, รถที่หุ้มด้วยหนังเสือโคร่ง ชื่อว่า เวยฺยคฺฆ ดังนั้น เวยฺยคฺฆ จึงหมายถึงรถที่หุ้มด้วยหนังเสือโคร่ง (คำอธิบายนี้มีจุดประสงค์ เพื่อมิให้เข้าใจความหมายของ เวยฺยคฺฆ ผิด เช่น บางคนอาจเข้าใจว่าเป็นรถที่หุ้มด้วยเสือโคร่ง ก็อาจเป็นได้]

อชรสาสุตฺต (น)

[อชรสา + สุตฺต. อลุตตสมาส]

อชรสาสูตร. สูตรอันแสดงถึงฐานะอันไม่แก่. สคาถาวรรคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๖ สูตรที่ ๒. (สำ.๑/๓๔)

อชรา (ถี)

[น + ชรา]

ความไม่แก่, ความไม่ชรา,
ความไม่คร่ำคร่า (พระนิพพาน).

ชราย วุฏฺฐหิตฺวา **อชรำ** ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภู. (ปฏิสำ. ๖๔)

ชื่อว่าโคตรภู เพราะออกจากความแก่ แล้วแล่นไปสู่**ความไม่แก่** (นิพพาน).

[ตำ หิ อชาตตฺตา นตฺถิ เอตฺถ ชรา, เอตสฺมึ วา อธิคเต ปุคฺคลสฺส สา นตฺถีติ ชราภาวเหตุโตปิ อชรำ นาม. (เถร.อฏ. ๑/๑๑๕)

พระนิพพานนั้น ชื่อว่าไม่แก่ เพราะเหตุที่พระนิพพานนั้นไม่มีเกิด จึงไม่มีแก่ หรือชื่อว่าไม่แก่ แม้เพราะเหตุที่ไม่มีความแก่ เพราะเมื่อบรรลุพระนิพพานนั้นแล้ว ความแก่ก็ไม่มี]

อชราช (ปุ)

[อช + ราช] ราชาแห่งแพะ, พญาแพะ.

ยนฺนุ สมฺม อหำ พาโล
อชราช วิชานหิ
อถ เกน เสนโก พาโล ตำ
เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิโต. (ชา.๑/๑๔๖)

(ม้าสินธพฟังคำของแพะจำแลงจึงกล่าวว่า)

พญาแพะเพื่อนยาก ท่านรู้เหตุที่เราโง่ แต่พระเจ้าเสนกะโง่เพราะเหตุอะไร เราถามแล้ว เจ้าจงบอกเหตุนั้นแก่เรา.

(เม เป็นกาโกโลกนัย แปล ๒ ครั้ง)

ดู ชา.อฏ. ๓/๒๖๒-๓

อชรามต (ติ)

[อชร + อมต]

อันไม่แก่ไม่ตาย, ไม่มีชราและมรณะ.

ปจฺฉิเม ภเว สมฺปตฺเต
มานสำ วินิวตฺตยึ
อชรามตำ สีติภาวำ
นิพฺพานำ ปสฺสยึ อหำ. (อป. ๒/๑๙๖)

(พระปัญจทีปทายิกาเถรีกล่าวว่า)

เมื่อถึงภพสุดท้าย หม่อมฉันกลับใจให้วิเศษ จึงเห็นพระนิพพานอันเป็นสภาวะสงบเย็น **อันไม่มีชราและมรณะ**.

อชรามร (ติ)

[อชร + อมร]

(ก) อันไม่แก่ไม่ตาย, ไม่มีชราและมรณะ.

ปจฺฉิเม ภเว สมฺปตฺเต
มานสำ วินิวตฺตยึ
อชรามรำ สีติภาวำ
นิพฺพานำ ปสฺสยึ อหำ. (อป. ๑/๔๔)

(ฉ.ม. อชรามตำ, ผสฺสยึ)

(พระปัญจทีปทายิกาเถรีกล่าวว่า)

เมื่อถึงภพสุดท้าย หม่อมฉันกลับใจให้วิเศษ จึงเห็นพระนิพพานอันเป็นสภาวะเยือกเย็น **อันไม่มีชราและมรณะ**.

(ข) ไม่แก่ไม่ตาย, อันไม่มีแก่ไม่มีตาย, อันไม่เป็นที่แก่ไม่เป็นที่ตาย.

กตมำ สฺวาหำ ชนปทำ คนฺตฺวา
กึ กมฺมำ กิญฺจ โปริสำ
กาย วา ปน วิชฺชาย
ภเวยฺยำ **อชรามโร**ติ. (วิมาน. ๘๘)

(พระราชกุมารตรัสถามว่า)

ข้าพเจ้านั้น พึงไปชนบทไหน ทำการงานอะไร และทำหน้าที่ของบุรุษอย่างไร หรือใช้วิชาอะไร จึงจะ**ไม่แก่ไม่ตาย**

น วิชฺชเต โส ปเทโส
กมฺมํ วิชฺชา จ โปริสํ
ยตฺถ คนฺตฺวา ภเว มจฺโจ
ราชปุตฺตา**ชรามโร**
ปหูตธนธญฺญาเส
เตปิ โน **อชรามรา**. (วิมาน. ๘๘)

(พระมหากัจจายนเถระทูลว่า)
พระราชโอรส ไม่มีสถานที่ที่สัตว์ไปแล้ว **ไม่แก่ไม่ตาย** ทั้งการงาน วิชา และหน้าที่ของบุรุษที่สัตว์ทำแล้วจะ**ไม่แก่ไม่ตาย**ก็ไม่มี. แม้ท่านเหล่านั้นจะมีทรัพย์และข้าวเปลือกมาก **จะไม่แก่ไม่ตาย** ก็ไม่มี.

เตปิ โน อชรามราติ ชรามรณธมฺมา เอว มหทฺธนตาทีนิปิ เตสํ อุปริ นิปตนฺตํ ชรามรณนิวตฺเตตุ์ น สกฺโกนฺตีติ อตฺโถ.

(วิมาน.อฏ. ๒๔๖)

ปาฐะว่า **โน เตปิ อชรามรา** ความว่า มีความแก่และความตายเป็นธรรมดาทีเดียว อธิบายว่า แม้ความเป็นผู้มีทรัพย์มากเป็นต้น ก็ห้ามความแก่และความตาย ที่อยู่เหนือท่านเหล่านั้น ไม่ได้.

(ค) ผู้เข้าใจว่าจะไม่แก่ไม่ตาย.

ส ราชา ปริเทเวสิ พหุ์ การุญฺญสญฺหิตํ
อชรามโรหํ อาสึ อชฺเชตํ ญามิ โน ปุเร
สามํ กาลกตํ ทิสฺวา นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโม.

(ชา. ๒/๑๗๗)

(พระศาสดาตรัสว่า)
พระราชานั้น ทรงคร่ำครวญเป็นที่น่าสงสารอย่างมากว่า เรา**เข้าใจว่าจะไม่แก่ไม่ตาย** (แต่) วันนี้ เราได้เห็นสามบัณฑิตตาย (ต่อหน้าต่อตา) จึงได้รู้ความแก่และความตาย แต่ก่อนหาได้รู้ไม่ ความตายจะไม่มาถึงเป็นไม่มี.

อาสินฺติ อหํ เอตฺตกํ กาลํ อชรามโรมฺหีติ สญฺญี อโหสึ. (ชา.อฏ. ๖/๑๐๒)

บทว่า **อาสึ** ความว่า เราได้เข้าใจมานานว่าจะไม่แก่ไม่ตาย.

อชรามรณ (ติ)

[อชร + อมรณ]
ที่ไม่แก่ไม่ตาย, ไม่มีแก่ไม่มีตาย (นิพพาน).

นตฺถิ ชาติ ชรา พฺยาธิ
มรณญฺจ มหามุเน
อชรามรณ์ํ ปุรํ
คมิสฺสามิ อสงฺขตํ. (อป. ๒/๒๖๕)

(สฺยา. อชรามราภยปุรํ)

(พระยโสธราเถรีกราบทูลว่า)
ข้าแต่พระมหามุนี ณ นครที่ไม่มีชาติ ชรา พยาธิและมรณะ หม่อมฉันจักไปสู่นคร**ที่ไม่แก่ไม่ตาย** ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง.

[คำว่า ปุรํ (นคร) เป็นอภูโตปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง หมายความว่า พระนิพพานเป็นสภาวะดับกิเลสและขันธ์ ๕ ไม่ใช่สถานที่ใดที่หนึ่งที่เป็นรูปธรรม การกล่าวพระนิพพานว่าเป็นนครที่

ไม่แก่ไม่ตาย จึงเป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เหมือนคำว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกลม) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู) เป็นต้น

ชาวโลก มักนิยมเปรียบเทียบสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะเป็นรูปธรรม เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจความได้ชัดเจนขึ้น เหมือนคำที่กล่าวว่า ปุณฺณจนฺโทว เต มุขํ (พระพักตร์ของพระองค์เหมือนหนึ่งพระจันทร์เพ็ญ) ข้อความนี้แสดงความผุดผ่องแห่งพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าโดยใช้พระจันทร์เพ็ญที่เด่นชัดเป็นเครื่องเปรียบ การใช้ภาษาในลักษณะนี้ เป็นภาษากวีชนิดหนึ่งเรียกว่า อุปมาอลังการะ

ในกรณีเดียวกันนี้ พระนิพพานนั้นละเอียดลึกซึ้ง หากไม่มีการแสดงอุปมาก็เหมือนดั่งชี้แจงวัตถุสิ่งของแก่คนตาบอดที่ไม่เคยเห็นสิ่งนั้นมาก่อน

มีนิทานกล่าวเปรียบพระนิพพาน โดยความเป็นภาวะที่เข้าใจยาก ดังนี้คือ

เต่ากับปลาเป็นเพื่อนกัน ปลาอยู่ในน้ำรู้จักแต่น้ำเท่านั้น ส่วนเต่าเป็นสัตว์สะเทินน้ำ สะเทินบก จึงรู้จักทั้งบกและน้ำ วันหนึ่งเต่าไปเที่ยวบนบกทั้งวัน ปลาจึงถามว่าไปไหนมา เต่าตอบว่าไปบนบกมา ปลาก็กล่าวว่าเต่าคงว่ายน้ำไป เต่าบอกว่าไม่ใช่ว่ายน้ำ แต่เดินไปบนบก ปลาก็ยังไม่เข้าใจว่าบกคืออะไร แม้เต่าจะอธิบายอย่างไร ปลาก็ไม่เข้าใจ ท้ายสุดปลาก็คิดว่าบกคือของเหลวชนิดหนึ่งเหมือนน้ำที่ปลาว่ายไปมาได้

ด้วยเหตุดังกล่าว ในพระไตรปิฎก จึงมีการเปรียบพระนิพพานไว้หลายลักษณะ หนึ่งในลักษณะเหล่านั้น คือการเปรียบพระนิพพานว่าเป็นสถานที่หรือนคร เช่น คำว่า อชรามรณํ ปุรํ คมิสฺสามิ อสงฺขตํ (หม่อมฉันจักไปสู่นครที่ไม่แก่ไม่ตาย ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) เต ยนฺติ อจฺจุตํ ฐานํ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร (มุนีเหล่านั้นย่อมไปสู่สถานที่อันไม่จุติ ซึ่งเป็นฐานะที่พระอเสขมุนีทั้งหลายไปแล้วไม่เศร้าโศก) ผู้กล่าวที่เป็นพระอริยสาวก หรือพระพุทธเจ้ามิได้หมายความว่าพระนิพพานเป็นสถานที่มีอยู่จริงๆ ทั้งนี้เพราะมีพระพุทธวจนะที่ว่าด้วยลักษณะ ของพระนิพพานโดยตรงในพระสูตรแล้ว]

อชริต (ติ)

[น + ชริต]

อันอะไรๆ ไม่สามารถให้คร่ำคร่าได้.

อชริตตฺต (น)

[อชริต + ตฺต]

ความที่อันอะไรๆ ไม่สามารถให้คร่ำคร่าได้. ความเป็นสภาพอัน...ให้คร่ำคร่าไม่ได้.

ดู อชชฺชร

อชรูป (น)

[อช + รูป]

รูปแพะ, ท่าทางหรือสัณฐานแพะ, [จำแลงเพศ]เป็นแพะ.

ตสฺส สกฺโก วตญฺญาย
อชรูเปนฺปาคมิ
วีตตโป อชฺฌปฺปตฺโต
ภญฺชิ โลหิตโป ตปี. (ชา. ๑/๙๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ท้าวสักกะทรงทราบถึงข้อปฏิบัติของหมาในนั้นแล้ว ทรง**จำแลงเพศเป็นแพะ**เข้าไปหาหมาในนั้นต้องการจะดื่มเลือด จึงตบะแตก โผเข้าไปหาแพะนั้น ทำลายตบะที่ตนได้สมาทานแล้ว[บุคคลบางคนในโลกนี้ก็เช่นกัน สมาทานข้อปฏิบัติอย่างเพลา ทำตนกลับกลอก เหมือนหมาในกลับกลอก เพราะแพะเป็นเหตุ]
ดู ชา.อฏ. ๑/๒๕๗

อชลกฺขณ (น)

[อช + ลกฺขณ]
ลักษณะแพะ, ทำนายลักษณะแพะ, ศาตร์ว่าด้วยการทำนายลักษณะแพะ.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปนฺติ. เสยฺยถีทำ. มณิลกฺขณํ วตฺถลกฺขณํ ทณฺฑลกฺขณํ สตฺถลกฺขณํ อสิลกฺขณํ อุสุลกฺขณํ ฯเปฯ **อชลกฺขณ**ำ ฯเปฯ มิคลกฺขณำ อิติ วา; อิติ เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีวา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม'ติ; อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณำ วทมาโน วเทยฺย.
(ที. ๑/๙)

ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธา แล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้คือ ทำนายลักษณะแก้วมณี ลักษณะผ้า ลักษณะไม้พลอง ลักษณะศัสตรา ลักษณะดาบ ลักษณะศร ... **ลักษณะแพะ**...ลักษณะมฤค.

อชลณฺฑิกา (ถี)

[อช + ลณฺฑิกา] มูลแพะ. ขี้แพะ.

โส ฯเปฯ อาห "มยฺหำ ปุโรหิโต อติมุขโร อปฺปมตฺตเกปิ วุตฺเต พหุำ ภณนฺโต มำ อุปทฺทเวติ สกฺขิสฺสสิ ตสฺส มุเข นาฬิมตฺตา **อชลณฺฑิกา** ขิปิตุนฺติ? "สกฺขิสฺสามิ เทว. **อชลณฺฑิกา** อาหราเปตฺวา ปุโรหิเตน สทฺธึ ตุมฺเห อนฺโตสาณิยำ นิสีทถ อหเมตฺถ กตฺตพฺพำ ชานิสฺสามีติ.
(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๒๔, เปต.อฏ. ๒๖๕)

ท้าวเธอ...ตรัสว่า ปุโรหิตของเรา ปากกล้านัก เมื่อเราพูดแม้นิดหน่อย ก็พูดเสียมากมาย ย่อมเบียดเบียนเรา, ท่านอาจ เพื่อดีด**มูลแพะ** ประมาณ ๑ แล่ง เข้าในปากของปุโรหิตนั้นได้หรือ ? อาจ พระเจ้าข้า, ขอพระองค์จงให้คนนำ**มูลแพะ**มา แล้วประทับนั่งภายในม่านกับปุโรหิต, ข้าพระองค์ จักรู้กรรมที่ควรทำในเรื่องนี้.[ในวันรุ่งขึ้น พระราชาทรงรับสั่งให้ล้อมบุรุษเปลี้ยด้วยผ้าม่าน แล้วเจาะรูผ้าม่านให้หันไปทางที่ปุโรหิตกำลังอ้าปากพูดอยู่ บุรุษเปลี้ยดีดมูลแพะเข้าในปากของปุโรหิต

จนหมด ๑ แล่ง แล้วจับผ้าม่านสั่นเป็นสัญญาณให้รู้ว่ามูลแพะหมดแล้ว]

[คำว่า นาฬิ (นาฬิมตฺตา) ตามวิธีกำหนดของมาคธนาฬิ (ปากติกนาฬิ) หมายถึง ๑ แล่ง ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๔๘๒-๓ กล่าวว่า ๔ ฟายมือ (กุฑุว, ปสต) = ๑ แล่ง (นาฬิ, ปตฺถ) ๔ แล่ง = ๑ กระเชอ (อาฬฺหก) ๔ กระเชอ (อาฬฺหก) = ๑ ทะนาน (โทณ) ๔ ทะนาน = ๑ มาณิกา ๔ มาณิกา = ๑ ขารี (สาแหรก) ๒๐ ขารี = ๑ วาหะ (เกวียน) ดังนั้น คำว่า นาฬิมตฺตา จึงแปลว่า ๑ แล่ง ไม่แปลว่า ๑ ทะนาน เพราะมูลแพะ ๑ ทะนาน ไม่น่าจะเข้าไปอยู่ในท้องของคนๆ เดียวได้ทั้งหมด ดังที่คัมภีร์อรรถกถา ทีฆนิกาย (๒/๒๑๘) กล่าวว่า

ปตฺโถ นาม นาฬิมตฺตํ โหติ เอกสฺส ปุริสสฺส อลํ ยาปนาย.

ชื่อว่า ปตฺถ คือ มีประมาณเท่านาฬิ (แล่ง) เพียงพอเพื่อเลี้ยงอัตภาพสำหรับคนๆ หนึ่งให้เป็นไปได้.

ในหนังสือนานาวินิจฉัยของพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต หน้า ๔๔ กล่าวว่า ข้าวสารจำนวน ๑ ทะนานนั้น บุคคลคนหนึ่งไม่สามารถรับประทานได้หมด ต้องรับประทานถึง ๑๖ คน จึงจะหมดได้]

อชวต (น)

[อช + วต]

(๑) ความประพฤติเยี่ยงแพะ, ความประพฤติตามอย่างแพะ.

(๒) (ติ) ผู้มีความประพฤติเยี่ยงแพะ หรือตามอย่างแพะ.

อชวตโควต (น)

[อชวต + โควต] ทวันทวสมาส

(๑) ประพฤติเยี่ยงแพะ - เยี่ยงวัว. ประพฤติตามอย่างแพะ - อย่างวัว

มนฺตา สีลพฺพตํ ตโปติ มนฺตา จ อชสีลโคสีล-สงฺขาตํ สีลญ **อชวตโควต**สงฺขาตํ วตญจ.

(สํ.อฏ. ๓/๔๓)

ปาฐะว่า **มนฺตา สีลพฺพตํ ตโป** ได้แก่ มนต์ ศีล (ปกติ) กล่าวคือศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะและศีลที่ประพฤติเยี่ยงวัว และความประพฤติกล่าวคือ**ความประพฤติเยี่ยงแพะ และความประพฤติเยี่ยงวัว**.

[คำว่า สีลญ (ศีล=ปกติ) และ วต (พรต=ความประพฤติ หมายถึง ปกติและความประพฤติอย่างแพะหรือวัวโดยตรง แต่ยังหมายความถึงทิฏฐิที่เห็นผิดว่าสิ่งเหล่านั้น เป็นทางหมดจดจากกิเลสโดยการณูปจาระคือสำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึง ปกติและความประพฤติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงทิฏฐิที่เห็นผิดอันเป็นผล]

(๒) (ติ) ผู้ประพฤติเยี่ยงแพะเยี่ยงวัว.

อถ ราชา สุเมธํ อาห “ภทฺเท ตฺวมฺปิ ปุตฺตํ ปตฺเถหีติ. สา “สาธูติ ปนฺนรสอุโปสถทิวเส อฏฺจงฺคสมนฺนาคตํ อุโปสถํ สมาทาย สิริคพฺเภ สีลานิ อาวชฺชมานา กปฺปิยมญฺจเก นิสีทิ เสสา **อชวตโควตา** หุตฺวา ปุตฺตํ อลภิตฺวา อุยฺยานํ อคมํสุ. (ชา.อฏ. ๔/๓๑๘)

ครั้งนั้น พระราชาตรัสกะพระนางสุเมธาว่า นางผู้เจริญ เชิญเธอปรารถนาพระโอรสเถิด. พระนางรับพระดำรัสว่า สาธุ ครั้นถึงดิถีที่ ๑๕ ทรงสมาทานอุโบสถ ประทับนั่งเหนือพระแท่นอันสมควร ทรงระลึกถึงศีลทั้งหลายอยู่ในพระตำหนักอันทรงสิริ. พระเทวีที่เหลือพากัน**ประพฤติเยี่ยงแพะเยี่ยงวัว** ไม่ได้พระโอรส ต่างไปสู่พระอุทยาน.

อชวิสาณ (น)

[อช + วิสาณ] เขาแพะ.

อชวิสาณวทฺธิกา (ถี)

[อชวิสาณ + วทฺธ + อิก]

(รองเท้า) ติดสายหนังเหมือนเขาแพะ, มีหูงอนรูปทรงคล้ายเขาแพะ, (รองเท้าที่ติดหูมีรูปทรงคล้ายช่อฟ้า - คล้ายเขาแพะ)

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู ขลฺลกพทฺธา อุปาหนาโย ธาเรนฺติ ฯเปฯ ปุฏพทฺธา อุปาหนาโย ธาเรนฺติ ปาลิคุณฺจิมา อุปาหนาโย ธาเรนฺติ ตูลปุณฺณิกา อุปาหนาโย ธาเรนฺติ ฯเปฯ **อชวิสาณวทฺธิกา** อุปาหนาโย ธาเรนฺติ ฯเปฯ มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ฯเปฯ “เสยฺยถาปิ คิหี กามโภคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. น ภิกฺขเว ฯเปฯ น **อชวิสาณวทฺธิกา** อุปาหนา ธาเรตพฺพา ฯเปฯ โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. (วิ. ๓/๒๗๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สวมรองเท้าติดแผ่นหนังหุ้มส้น... สวมรองเท้าหุ้มแข้ง ... สวมรองเท้าปกหลังเท้า ... สวมรองเท้ายัดนุ่น...สวมรองเท้า มี**หูงอนรูปทรงคล้ายเขาแพะ**... คนทั้งหลายจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม. พวกภิกษุจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวมรองเท้ามี**หูงอนรูปทรงคล้ายเขาแพะ**... รูปใดสวม ต้องอาบัติทุกกฏ”.

อชวีถิ (ถี)

[อช + วีถิ]

อชวิถี, วิถีที่เปรียบเหมือนแพะ, ฤดูที่พระจันทร์และพระอาทิตย์สถิตย์อยู่ในอชวิถี.

อิเมสํ ปน **อชวีถิ** นาควีถิ โควีถีติ ติสฺโส คมนวีถิโย โหนฺติ. ตตฺถ อชานํ อุทกํ ปฏิกูลํ โหติ หตฺถินาคานํ มนาปํ คุนฺนํ สีตุณฺหสมตาย ผาสุ โหติ.ตถา จ ยาย วีถิยา สูริเย คจฺฉนฺเต วสฺสวลาหกเทวปุตฺตา สูริยาภิตาปสนฺตตฺตา อตฺตโน วิมานโต น นิกฺขมนฺติ กีฬาปสุตา หุตฺวา น วิจรนฺติ ตทา กิร สูริยวิมานํ ปกติมคฺคโต อโธ โอตริตฺวา วิจรติ. ตสฺส โอรุยฺห จรเณเนว จนฺทวิมานมฺปิ อโธ โอรุยฺห จรติ

ตคฺคติกตฺตา ตสฺมา สา วีถิ อุทกา**ภาเวน** อชานุรูปตาย“**อชวีถี**ติ สมญฺญา คตา ฯเปฯ ตสฺมา ยํ กาลํ จนฺทิมสูริยา **อชวีถึ** อารุหนฺติ ตทา เทโว เอกพินฺทุมฺปิ น วสฺสติ.

(สารตฺถ. ๑/๒๖๒)

ก็พระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านี้ มีวิถีโคจร ๓ วิถี คือ **อชวิถี** (วิถีที่เปรียบเหมือนแพะ) นาควิถี (วิถีที่เปรียบเหมือนช้าง), โควิถี (วิถีที่เปรียบเหมือนโค). ในวิถีทั้ง ๓ นั้น น้ำเป็นที่รังเกียจของพวกแพะ เป็นที่ชอบใจของพวกช้าง สำหรับพวกโคจะมีความสำราญ ก็เพราะมีความเย็นและความร้อนเท่ากัน. ก็โดยประการดังนี้ เมื่อพระอาทิตย์โคจรไปในวิถีใด พวกวัสสวลาหกเทพบุตร จะไม่ยอมออกจากวิมานของตน เพราะความร้อนของพระอาทิตย์สงบลง ถึงจะเป็นผู้ขวนขวายในการเล่น ก็ไม่เที่ยวไป. ได้ยินว่า ในเวลานั้น สุริยวิมาน ย่อมลงเที่ยวไปในเบื้องต่ำจากทางปกติ ด้วยการลงเที่ยวไปของสุริยวิมานนั้นนั่นเอง แม้จันทวิมาน ก็ลงเที่ยวไปในเบื้องต่ำ เพราะมีคติเหมือนสุริยวิมานนั้น ฉะนั้น วิถีนั้นจึงมีชื่อว่า **อชวิถี** ...ฉะนั้น เมื่อใดพระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้นสู่ (สถิตย์อยู่ใน) **อชวิถี** เมื่อนั้น ฝนจะไม่ตกลงแม้แต่หยาดเดียว (ฝนแล้ง) [เมื่อใดพระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้นสู่ (สถิตย์อยู่ใน) นาควิถี เมื่อนั้น ฝนจะตกลงเนือง ๆ เมื่อใดพระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้นสู่ (สถิตย์อยู่ใน) โควิถี เมื่อนั้น ฝนจะตกพอประมาณ]

ในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกา ได้แสดงทางเดินของพระอาทิตย์และพระจันทร์ไว้ ๓ ทาง คือ

๑. อชวิถี ได้แก่ มัชเฌวิถี (ฤดูร้อน)

๒. นาควิถี ได้แก่ อันโตวิถี (ฤดูฝน)

๓. โควิถี ได้แก่ พาหิรวิถี (ฤดูหนาว)

อชวิถี เป็นวิถีที่เปรียบเหมือนแพะ เพราะธรรมดาแพะนี้มีนิสัยเกลียดน้ำ ฉะนั้น อชวิถีจึงนับเข้าอยู่ในฤดูร้อน

นาควิถี เป็นวิถีที่เปรียบเหมือนช้าง เพราะธรรมดาช้างมีนิสัยชอบน้ำ ฉะนั้น นาควิถี จึงนับเข้าอยู่ในฤดูฝน

โควิถี เป็นวิถีที่เปรียบเหมือนโค (วัว) เพราะธรรมดาโคมีนิสัยชอบความเย็นและความร้อนเสมอ ๆ กัน ฉะนั้น โควิถีนี้ จึงนับเข้าอยู่ในฤดูหนาว

เมื่อพระอาทิตย์โคจรลดลงจากทางเดินที่เป็นปกติเวลาใด เวลานั้นวัสสวลาหกเทพบุตร ก็เกรงกลัวอำนาจแห่งพระอาทิตย์ ไม่อาจที่จะออกมาจากทิพยวิมานของตน เพื่อจะเที่ยวเล่นในอากาศให้ฝนตกตามความพอใจได้ และเมื่อพระอาทิตย์ลดทางเดินลงต่ำเช่นนี้ พระจันทร์ก็ลดลงต่ำเช่นเดียวกัน เพราะเหตุว่าพระจันทร์นั้นมีทางเดินเกี่ยวเนื่องติดต่อกันกับพระอาทิตย์ วิถีที่พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรต่ำลงนี้ได้ชื่อว่า อชวิถี

ในกาลใด พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรขึ้นสูงจากวิถีทางที่เป็นปกติแล้ว ในกาลนั้น วัสสวลาหกเทพบุตรก็มิได้ครั่นคร้ามใจแก่พระ

อาทิตย์ พากันออกจากวิมานของตนสัญจรเที่ยวเล่นไปในอากาศเนืองๆ กระทำให้ฝนตกได้ตามความพอใจ วิถีที่พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรขึ้นสูงนี้ได้ชื่อว่า นาควิถี

ถ้าในเวลาใด พระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรอยู่ในระดับทางปกติ ในเวลานั้น วัสสวลาหกเทพบุตรก็ออกจากวิมานโดยสมควรแก่กาล และเที่ยวเล่นไปพอสมควรแก่อัชฌาสัย เวลานั้น ฝนก็ตกพอสมควรแก่ฤดูกาล วิถีนี้จึงได้ชื่อว่า โควิถี]

อชสมฺ (ปุ)

[อช + สมฺ] อชสงฆ์, หมู่หรือฝูงแพะ.

โย ปน เถเรน ภิกฺขุนา อนชฺฌิฏฺโ ธมฺมํ เทเสติ นิสีทติ ปญฺหํ กเถติ วุฑฺเฒ ภิกฺขู ฆฏฺเฏนฺโต คจฺฉติ ติฏฺจติ นิสีทติ ทุสฺสปลฺลตฺถิกํ วา หตฺถปลฺลตฺถิกํ วา กโรติ สงฺฆมชฺเฌ อุโภ อํเส ปารุปติ ฉตฺตุปาหนํ ธาเรติ “ภิกฺขุสงฺฆสฺส ลชฺชิตุํ วฏฺฏตีติ วุตฺเตปิ “ตุณฺหี โหติ สงฺโฆ สงฺโฆติ วทสิ กึ สงฺโฆ มิคสงฺโฆ **อชสงฺโฆ**ติอาทีนิ วทติ อยํ สงฺเฆ อคารโว นาม. (ม.อฏ. ๔/๒๗)

ส่วนภิกษุใดอันภิกษุผู้เป็นเถระไม่ได้เชื้อเชิญย่อมแสดงธรรม นั่งกล่าวปัญหา เดิน ยืน นั่งเสียดสีภิกษุผู้แก่ ใช้ผ้ารัดเข่า หรือใช้มือรัดเข่า ห่มคลุมบ่าทั้งสองในท่ามกลางสงฆ์ กั้นร่ม สวมรองเท้า แม้เมื่อภิกษุเหล่าอื่นกล่าวว่า ท่านควรละอายต่อภิกษุสงฆ์ ก็กล่าวว่า นิ่งเถิด ท่านพูดว่า พระสงฆ์ พระสงฆ์ อะไร คือสงฆ์ มิคสงฆ์ (หมู่เนื้อ) หรือว่า**อชสงฆ์** (หมู่แพะ)เป็นต้น ภิกษุนี้ ชื่อว่าไม่มีความเคารพในพระสงฆ์.

อชสต (น)

[อช + สต]

ร้อยแห่งแพะ, แพะหนึ่งร้อย.

เตน โข ปน สมเยน กูฏทนฺตสฺส พฺราหฺมณสฺส มหายญฺโ อุปกฺขโฏ โหติ. สตฺต จ อุสภสตานิ สตฺต จ วจฺฉตรสตานิ สตฺต จ วจฺฉตรีสตานิ สตฺต จ **อชสตานิ** สตฺต จ อุรพฺภสตานิ ถูณูปนีตานิ โหนฺติ ยญฺญตฺถาย. (ที.๑/๑๒๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พราหมณ์กูฏทันตะ กำลังเตรียมพิธีบูชามหายัญ โคเพศผู้ ลูกโคเพศผู้ ลูกโคเพศเมีย **แพะ**และแกะอย่างละ **๗๐๐** ตัว ถูกนำเข้าไปผูกที่หลักเพื่อ ฆ่าบูชายัญ.

[ร้อยแห่งแพะ ๗ = แพะ ๗๐๐]

ดู สำ. ๑/๗๕, อำ. ๒/๔๒๙

อชสทฺท (ปุ)

[อช + สทฺท]

เสียงแพะ, เสียงเหมือนแพะ,

ร้องเสียงเหมือนแพะ.

อชกลาปเก เจติเยติ อชกลาปเกน นาม ยกฺเขน ปริคฺคหิตตฺตา “อชกลาปกนฺติ ลทฺธนาเม มนุสฺสานํ จิตฺตีกตฏฺจาเน โส กิร ยกฺโข อเช กลาเป กตฺวา พนฺธเนน อชโกฏฺจาเสน สทฺธึ พลึ ปฏิจฺฉติ น อญฺญถา ตสฺมา “อชกลาปโกติ ปญฺญายิตฺถ. เกจิ ปนาหุ อชเก วิย สตฺเต ลาเปตีติ อชกลาปโกติ. ตสฺส กิร สตฺตา

พลึ อุปเนตฺวา ยทา **อชสทฺทำ** กตฺวา พลึ อุปหรนฺติ ตทา โส ตุสฺสติ ตสฺมา “อชกลาปโกติ วุจฺจตีติ. โส ปน ยกฺโข อานุภาวสมฺปนฺโน กกฺขโฬ ผรุโส ตตฺถ จ สนฺนิหิโต ตสฺมา ตำ จานำ มนุสฺสา จิตฺตึ กโรนฺติ กาเลน กาลำ พลึ อุปหรนฺติ. เตน วุตฺตำ “อชกลาปเก เจติเยติ.

(อุทาน.อฏ. ๕๘)

สองบทว่า **อชกลาปเก เจติเย** ได้แก่ ในที่ที่พวกมนุษย์ยำเกรง อันได้ชื่อว่าอชกลาปกะ เพราะยักษ์ชื่อว่าอชกลาปกะยึดครอง. นัยว่า ยักษ์นั้นรับพลีกรรมด้วยส่วนของแพะ โดยการมัดแพะให้เป็นกลุ่มๆ หาใช่รับโดยประการอื่นไม่ ฉะนั้น จึงปรากฏชื่อว่าอชกลาปกยักษ์. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า อชกลาปกยักษ์ เพราะยังพวกคนให้ร้องเหมือนแพะ ได้ยินว่า ในเวลาที่พวกคนน้อมนำพลีกรรมไปให้แก่อชกลาปกยักษ์ ก็**ร้องเสียงเหมือนแพะ** แล้วนำพลีกรรมเข้าไป ยักษ์นั้นก็ยินดี เหตุนั้น เขาจึงเรียกว่า อชกลาปกยักษ์.ก็ยักษ์นั้นสมบูรณ์ด้วยอานุภาพ กักขพะ หยาบคาย และสิงอยู่ที่นั้น เพราะฉะนั้น พวกมนุษย์จึงทำที่นั้นให้เป็นที่เคารพยำเกรง น้อมนำพลีกรรมเข้าไปตลอดกาล. เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อชกลาปเก เจติเย.

อชสีล (น)

[อช + สีล]

ศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะ, ศีลที่ประพฤติเลียนแบบแพะ (ศีลแพะ).

ยา สีเลสุ ปริปูรการิตาติ ยาปิ จ อนิยฺยานิกสาสเน **อชสีลา**ทีนำ วเสน ปริปูรการิตา สาปิ ยสฺมา วฏฺฏโมกฺขำ ภวนิสฺสรณำ น สมฺปาเปติ สมฺปชฺชมานา ปน ติรจฺฉานโยนึ อาวหติ วิปจฺจมานา นิรยำ, ตสฺมา สา น สมฺมคฺคตา อกฺขายติ. (ม.อฏ. ๑/๓๒๐)

ปาฐะว่า **ยา สีเลสุ ปริปูรการิตา** (ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายใด) ความว่า ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ด้วยอำนาจ**ศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะ** (ศีลแพะ) เป็นต้น ในศาสนาที่ไม่ (มีคำสอน) เป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากทุกข์แม้ใด เพราะเหตุที่แม้ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์นั้น ไม่ให้ถึงความพ้นจากวัฏฏะ คือ ความสลัดออกจากภพ แต่เมื่อถึงพร้อมย่อมนำกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานมาให้ เมื่อจะให้ผลย่อมนำนรกมาให้ ฉะนั้น ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ด้วยอำนาจ**ศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะ** (ศีลแพะ) เป็นต้นนั้น เราจึงไม่กล่าวไว้ว่าเป็นการดำเนินไปชอบ.

ดู สุตฺตนิ.อฏ .๒/๒๓๘

อชสีลโคสีล (น)

[อชสีล + โคสีล, ทวันทสมาส]

ปกติของแพะและปกติของวัว, ศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะและศีลที่ประพฤติเยี่ยงวัว (ศีลแพะ, ศีลวัว).

มนฺตา สีลพฺพตำ ตโปติ มนฺตา จ **อชสีลโคสีล**สงฺขาตำ สีลำ อชวตโควตสงฺขาตำ วตญฺจ.

(สำ.อฏ. ๓/๔๓)

ปาฐะว่า **มนฺตา สีลพฺพตํ ตโป** ได้แก่ มนต์ ศีล (ปกติ) กล่าวคือ**ศีลที่ประพฤติเยี่ยงแพะและศีลที่ประพฤติเยี่ยงวัว** และความประพฤติกล่าวคือความประพฤติเยี่ยงแพะ และความประพฤติเยี่ยงวัว.

อชหมาน (ติ)

[น + ชหมาน] ไม่ละอยู่, ไม่สละอยู่.

ชหมาน = หา จาเค (หา ธาตุในความหมายว่า สละ) + มาน, ซ้อนธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๕๘) ว่า กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว, ให้พยางค์หน้าที่ซ้อนเข้ามาชื่อว่าอัพภาสด้วยสูตร (กจ.๔๕๙) ว่า ปุพฺโพพฺภาโส, แปลง ห ที่เป็นไปในอัพภาสเป็น ช ด้วยสูตร (กจ.๔๖๔) ว่า หสฺส โช, รัสสะ อา ในอัพภาสเป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๔๖๐) ว่า รสฺโส.

ดู อริญฺจมาน (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๑๑)

อชหิต (ติ)

[น + ชหิต]

ชหิต = หา จาเค (หา ธาตุในความหมายว่า สละ) + อิ อาคม + ต ปัจจัย.

อัน...ไม่ละ - ไม่ทอดทิ้ง, ยังละไม่ได้, ยังสละไม่ได้.

อคฺคิ ยถา ปชฺชลติ
เทวตาว วิโรจติ
สิริยา **อชหิโต** โหติ
โย มิตฺตานำ น ทุพฺภติ. (ชา. ๒/๑๕๐)
(สฺยา. อชฺชหิโต)

(พระเตมีย์โพธิสัตว์ปรารภคาถาบูชามิตร ๑๐ คาถาว่า)

คนผู้ไม่ประทุษร้ายมิตร ย่อมรุ่งเรือง เหมือนไฟ ย่อมรุ่งโรจน์เหมือนเทวดา เป็นผู้อันสิริ**ไม่ละแล้ว** (ไม่ทอดทิ้ง).

อชหิตปฏิคฺคหณ (ติ)

[อชหิต + ปฏิคฺคหณ]

ยังไม่ละ (ไม่ขาด) การรับประเคน,
ยังไม่ขาดองค์ประเคน.

ภิกฺขุ อุจฺฉุ ขาทติ สามเณโร “มยฺหมฺปิ เทถาติ วทติ. “อิโต ฉินฺทิตฺวา คณฺหาติ วุตฺโต คณฺหาติ อวเสเส ปุน ปฏิคฺคหณกิจฺจำ นตฺถิ. คุพฺปิณฺฑกำ ขาทนฺตสฺสาปิ เอเสว นโย. วุตฺโตกาสโต ฉินฺทิตฺวา คหิตาวเสสญฺหิ **อชหิตปฏิคฺคหณเมว** โหติ. ภิกฺขุ คุพฺพำ ภาเชนฺโต ปฏิคฺคเหตฺวา โกฏฺฐาเส กโรติ ภิกฺขูปิ สามเณราปิ อาคนฺตฺวา เอกคหเณเนว เอกเมกำ โกฏฺฐาสำ คณฺหนฺติ คหิตาวเสสำ ปฏิคฺคหิตเมว โหติ. สเจ โลลสามเณโร คณฺหิตฺวา คณฺหิตฺวา ปุน ฉเปติ ตสฺส คหิตาวเสสำ อปฺปฏิคฺคหิตกำ โหติ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๑๘)

ภิกษุเคี้ยว (ฉัน) อ้อยอยู่. สามเณรกล่าวว่าท่านให้ผมบ้าง. ภิกษุบอกเธอว่า จงตัดเอาจากส่วนนี้ไป แล้วถือเอา, ก็ในส่วนที่ยังเหลือไม่มีกิจที่จะต้องรับประเคนใหม่. แม้สำหรับภิกษุผู้ฉันน้ำอ้อยงบ ก็นัยนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ อ้อยส่วนที่เหลือจากที่สามเณร ตัดเอาจากโอกาสที่ภิกษุบอกไว้ **ยังไม่ขาดองค์ประเคน** นั่นเทียว (ก็) ภิกษุเมื่อจะแจกน้ำอ้อยงบ

รับประเคนแล้วจัดไว้เป็นส่วนๆ. พวกภิกษุก็ดี พวกสามเณรก็ดี มาแล้วจะถือเอาคนละส่วนๆ โดยการหยิบครั้งเดียวเท่านั้น. ส่วนที่เหลือจากที่ภิกษุสามเณรหยิบเอาไปแล้ว ยังเป็นของประเคนอยู่อย่างเดิม. ถ้าสามเณรซุกซนจับๆ วางๆ, ส่วนที่เหลือจากสามเณรนั้น ถือเอาไป เป็นของไม่ได้รับประเคน.

อชหิตวตฺถุก (ติ)

[อชหิต + วตฺถุ + ก]

ยังไม่ละวัตถุ,

ยังไม่เสียความเป็นกัปปิยกุฏิ.

อิมา ปน กปฺปิยกุฏิโย กทา ชหิตวตฺถุกา โหนฺติ อุสฺสาวนนฺติกา ตาว ยา ถมฺภานำ อุปริ ภิตฺติ-ปาเท วา นิขณิตฺวา กตา สา สพฺเพสุ ถมฺเภสุ จ ภิตฺติปาเทสุ จ อปนีเตสุ ชหิตวตฺถุกา โหติ. สเจ ปน ถมฺเภ วา ภิตฺติปาเท วา ปริวตฺเตนฺติ โย โย จิโต ตตฺถ ตตฺถ ปติฏฺฐาติ สพฺเพสุปิ ปริวตฺติเตสุ ชหิตวตฺถุกาว โหติ. อิฏฺฐกาทีหิ กตา จยสฺส อุปริ ภิตฺติอตฺถาย ฐปิตำ อิฏฺฐกำ วา สิลำ วา มตฺติกาปิณฺฑำ วา อาทึ กตฺวา วินาสิต-กาเล ชหิตวตฺถุกา โหติ. เยหิ ปน อิฏฺฐกาทีหิ อธิฏฺฐิตา เตสุ อปนีเตสุปิ ตทญฺญาสุ ปติฏฺฐิตาสุ **อชหิตวตฺถุกาว** โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๘๑)

ถามว่า ก็กัปปิยกุฏิเหล่านี้ เมื่อไรจะละวัตถุเล่า ? ตอบว่า ควรทราบอุสสาวนันติกาก่อน กัปปิยกุฏิใดที่เขาทำเสียบบนเสา หรือในเชิงฝา กัปปิยกุฏินั้นจะละวัตถุ ต่อเมื่อเสา และเชิงฝาทั้งปวงถูกรื้อแล้ว. แต่ถ้าเหล่าชน เปลี่ยนเสาหรือเชิงฝา เสาหรือเชิงฝาใดยังคงอยู่กัปปิยกุฏิย่อมตั้งอยู่บนเสา หรือเชิงฝานั้น แต่ย่อมละวัตถุ ต่อเมื่อเสาหรือเชิง ฝาถูกเปลี่ยนทั้งหมด. กัปปิยกุฏิที่ก่อ ด้วยอิฐเป็นต้นย่อมละวัตถุ ในเวลาที่วัตถุต่างๆ เป็นต้นว่า อิฐ หรือศิลาหรือก้อนดินที่วางไว้ เพื่อรองฝาบนที่ซึ่งก่อขึ้นเป็นของพินาศไปแล้ว. ส่วนกัปปิย-กุฏิที่อธิษฐานด้วยอิฐเป็นต้นเหล่าใด เมื่ออิฐเป็นต้นเหล่านั้นแม้ถูกรื้อเสียแล้ว แต่อิฐเป็นต้นอื่นจากอิฐเดิมนั้น ยังคงที่อยู่ (ยังอยู่กับที่) กัปปิยกุฏิ **ยังไม่ละวัตถุก่อน**. (ยังไม่เสียความเป็นกุฏิ)

[กัปปิยกุฏิคือกุฏิอันสมควรเก็บโภชนะไว้ได้. กัปปิยกุฏินี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัปปิย-ภูมิ คือ พื้นที่สมควรเก็บโภชนะไว้แก่ภิกษุและภิกษุณี เพื่อให้พ้นจากอาบัติประเภทอันโตวุตถะ คือ เก็บโภชนะไว้ภายใน ๑ คืน และสามปักกะ คือ หุงต้มโภชนะเอง

กุฏิอุสสาวนันติกา แปลว่า กุฏิอันมีการพูดว่า กปฺปิยกุฏึ กโรม (เราทำกัปปิยกุฏิ) พร้อมกับการยกเสาเป็นต้น ขึ้นตั้งไว้เบื้องบนเป็นที่สุด มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วินยาลังการฏีกา (เล่ม ๒/๑๘๓) ว่า อุทฺธำ สาวนา อุสฺสาวนา (วิเสสน-บุรพบทกรรมธารยสมาส) อุสฺสาวนา อนฺโต ยสฺสา กปฺปิยภูมิยาติ อุสฺสาวนนฺติกา (ฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส)]

อชฬ (ติ)

[น + ชฬ]

ไม่โง่, ไม่หลง. ไม่โง่เขลา, ไม่เซอะ.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อปฺปมตฺตกํ อิมสฺมึ ชมฺพุทีเป อารามรามเณยฺยกํ วนรามเณยฺยกํ ภูมิรามเณยฺยกํ โปกฺขรณิรามเณยฺยกํ. อถ โข เอตเทว พหุตรํ ยทิทํ อุกฺกูลวิกูลํ นทีวิทุคฺคํ ขาณุกณฺฏกฏฺฐานํ ปพฺพตวิสมํ. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว อปฺปกา เต สตฺตา เย ปณฺฑวนฺโต **อชฬา** อเนฬมูคา ปฏิพลา สุภาสิตทุพฺภาสิตสฺส อตฺถมญฺญาตุํ อถ โข เอเตว สตฺตา พหุตรา เย ทุปฺปญฺญา ชฬา เอฬมูคา น ปฏิพลา สุภาสิตทุพฺภาสิตสฺส อตฺถมญฺญาตุํ. (อ. ๑/๓๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในชมพูทวีปนี้ สวนอันน่ารื่นรมย์ ป่าอันน่ารื่นรมย์ ภูมิประเทศอันน่ารื่นรมย์ สระโบกขรณีอันน่ารื่นรมย์มีจำนวนน้อยนัก ส่วนสถานที่ที่เป็นที่ดอน ที่ลุ่ม ที่มีน้ำหลาก ที่มีตอไม้ และหนาม ที่มีภูเขาสูงชันลาดต่ำมีจำนวนมากกว่า แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่มีปัญญา **ไม่โง่เขลา** ไม่เป็นเหมือนคนหนวก คนใบ้ สามารถรู้เนื้อความแห่งคำสุภาษิต และทุพภาษิตได้มีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ไม่มีปัญญา โง่เขลา เป็นเหมือนคนหนวก คนใบ้ ไม่สามารถรู้เนื้อความแห่งคำสุภาษิตและทุพภาษิต มีจำนวนมากกว่า.

ปณฺฑวนฺโต อชฬา อเนฬมูคาติ เอตฺถ:- กมฺมสฺสกตปญฺญา ฌานปญฺญา วิปสฺสนาปญฺญา มคฺคปญฺญา ผลปญฺญาติ เอตาหิ สมนฺนาคตา ปณฺฑวนฺโต นาม อมูพฺหา **อชฬา** นาม. (อ.อฏ. ๑/๓๗๙)

ในคำว่า **ปณฺฑวนฺโต อชฬา อเนฬมูคา** (ที่มีปัญญา ไม่โง่เขลา ไม่เป็นเหมือนคนหนวก คนใบ้) นี้ บุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญาเหล่านี้ คือ กัมมัสสกตปัญญา ฌานปัญญา วิปัสสนาปัญญา มัคคปัญญา ผลปัญญา ชื่อผู้มีปัญญา ผู้ไม่หลงงมงาย ชื่อว่าผู้**ไม่โง่เขลา**.

[มีปัญญา ในที่นี้หมายถึงมีปัญญา ๕ ประการ คือ กัมมัสสกตาปัญญา (ปัญญาเห็นชอบเกี่ยวกับกรรม) ฌานปัญญา (ปัญญาเห็นชอบที่เกิดร่วมกับฌาน) วิปัสสนาปัญญา (ปัญญาเห็นชอบที่เกิดร่วมกับวิปัสสนา) มัคคปัญญา (ปัญญาเห็นชอบที่เกิดร่วมกับมรรคญาณ) ผลปัญญา (ปัญญาเห็นชอบที่เกิดร่วมกับผลญาณ)]

อชฬตา (ถี)

[อชฬ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่โง่เขลา - ไม่หลง.

ฉนฺนํ ภิกฺขเว ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมึ. กตเมสํ ฉนฺนํ? ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมึ ตถาคตปฺปเวทิตสฺส ธมฺมวินยสฺส เทเสตา ปุคฺคโล ทุลฺลโภ โลกสฺมึ อริยายตเน ปจฺจาชาติ ทุลฺลภา โลกสฺมึ อินฺทฺริยานํ อเวกลฺลตา ทุลฺลภา โลกสฺมึ **อชฬตา** อเนฬมูคตา ทุลฺลภา โลกสฺมึ กุสเลธมฺเม ฉนฺโท ทุลฺลโภ โลกสฺมึ.

(อ. ๒/๓๘๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุปรากฏ ๖ ประการนี้หาได้ยากในโลก เหตุปรากฏ ๖ ประการอะไรบ้าง คือ ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าหาได้ยากในโลก บุคคลผู้แสดง

ธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้หาได้ยากในโลก บุคคลผู้เกิดขึ้นในถิ่นอริยะ (มัชฌิมประเทศ)หาได้ยากในโลก ความมีอินทรีย์ไม่บกพร่องหาได้ยากในโลก **ความไม่โง่เขลา** ความไม่เป็นคนหูหนวก หาได้ยากในโลก ความพอใจในกุศลธรรมหาได้ยากในโลก.

อชา, อชี (ถี)

แพะตัวเมีย, แม่แพะ.

อช + อ, น + ชน + กฺวิ. (ดู ธาน.ฏี. คาถา ๕๐๒)

อชาครนฺต (ติ)

[น + ชาครนฺต]

ไม่ตื่นอยู่, ยังไม่ตื่น.

โส (ขีณาสโว) ปน สทฺธาทีหิ ปญฺจหิ ชาครธมฺเมหิ สมนฺนาคตตฺตา ชาคโร นาม. ตสฺมา ตสฺส ชาครนฺตสฺสาปิ **อชาครนฺตสฺสาปิ** กิเลสภยํ นตฺถิ กิเลสานํ อปจฺฉาวตฺตนโต. น หิ ตํ กิเลสา อนุพนฺธนฺติ เตน เตน มคฺเคน ปหีนานํ กิเลสานํ ปุน อนุปฺปตฺติมนโต.

เตเนวาห “โสตาปตฺติมคฺเคน เย กิเลสา ปหีนา เต กิเลเส น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาคจฺฉติ สกทาคามิอนาคามิอรหตฺตมคฺเคน เย กิเลสา ปหีนา เต กิเลเส น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาคจฺฉตีติ (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๙๗)

ก็ท่านผู้สิ้นอาสวะนั้น ชื่อว่าเป็นผู้ตื่น[จากนิทราคือกระแสกิเลส] เพราะประกอบด้วยธรรมเป็นเหตุตื่น ๕ ประการมีศรัทธาเป็นอาทิ, เหตุนั้น ท่านตื่นอยู่ก็ตาม **ยังไม่ตื่น**ก็ตาม ภัยคือกิเลสชื่อว่าย่อมไม่มี เพราะกิเลสทั้งหลายไม่มีการหวนกลับมา, จริงอยู่กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่าย่อมไม่ติดตามท่าน เพราะกิเลสทั้งหลายที่ท่านละได้แล้ว ด้วยมรรคนั้นๆ ไม่หวนกลับมาหา (ท่าน) อีก

เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า กิเลสเหล่าใด อันอริยบุคคลละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค, เธอย่อมไม่มาหา คือ ไม่กลับมาหากิเลสเหล่านั้นอีก, กิเลสเหล่าใด อันพระอริยบุคคลละได้แล้ว ด้วยสกิทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรค, เธอย่อมไม่กลับมาหา คือไม่หวนกลับมาหากิเลสเหล่านั้นอีก (อย่างแน่นอน).

อชาต (ติ)

[น + ชาต]

(ก) ไม่เกิดแล้ว, ไม่เกิด.

ยมฺหิ ชาเต น ปสฺสติ
อชาเต สาธุ ปสฺสติ
โส เม อุปฺปชฺชิ โน มุจฺจิ
โกโธ ทุมฺเมธโคจโร. (ชา. ๑/๒๐๗)

(พระโพธิสัตว์ทูลว่า)
เมื่อความโกรธเกิดขึ้นย่อมมองไม่เห็น **เมื่อ**ความโกรธ**ไม่เกิด**ย่อมมองเห็นได้ดี ความโกรธนั้นเกิดขึ้นแล้วแก่อาตมา จึงไม่เสื่อมคลาย เพราะความโกรธเป็นอารมณ์ของคนโง่.

(ข) ที่ยังไม่เกิด, ยังไม่ถึงการเกิด,ไม่ปรากฏ.

กตเม ธมฺมา อนุปฺปนฺนา? เย ธมฺมา **อชาตา** อภูตา อสญฺชาตา, อนิพฺพตฺตา อนภินิพฺพตฺตา อปาตุภูตา, อนุปฺปนฺนา อสมุปฺปนฺนา, อนุฏฺฐตา อสมุฏฺฐตา, อนุปฺปนฺนา อนุปฺปนฺนสฺสน สงฺคหิตา; รูปฺ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณ, อิเม ธมฺมา อนุปฺปนฺนา. (อภิ.ธ. ๒๑๓)

สภาวธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นเป็นไฉน สภาวธรรม**ที่ยังไม่เกิด** ยังไม่เป็น ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่ยังไม่เกิดขึ้น สงเคราะห์เข้ากับส่วนที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ายังไม่เกิดขึ้น.

[**อนุปฺปนฺนา ธมฺมา** (อนุปปันนธรรม=ธรรมที่มิใช่อุปปันนะ) หมายเฉพาะธรรมที่เป็นอนาคตเท่านั้น โดยมิได้รวมเอาธรรมที่เป็นอดีต เพราะในอรรถกถาของนิกเขปกัณฑ์ (เล่ม ๑/๔๑๘) กล่าวว่า อยำ ปน ติโก ทฺวินฺนำ อทฺธานำ วเสน ทสฺสิโต (อนึ่ง ติกะนี้ทรงแสดงไว้โดยเนื่องด้วยกาล ๒) และในคัมภีร์มูลฎีกา (๑/๕๗) ก็กล่าวว่า อนุปฺปนฺนาติ เอเตน สพฺโพ อุปฺปนฺนภาโว ปฏิสิทฺโธ (พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นแล้วทั้งหมด ด้วยพระดำรัสว่า อนุปฺปนฺนา นี้) ตามนัยนี้คำว่า อนุปฺปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปฺปชฺชีสูติ อุปฺปนฺนา (ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, ธรรมที่เป็นอดีต), อุทฺธำ ปนฺนา อุปฺปนฺนา (ธรรมที่ดำเนินต่อไป, ธรรมที่เป็นปัจจุบัน), น อุปฺปนฺนา อนุปฺปนฺนา (ธรรมที่มิใช่อุปปันนะ, ธรรมที่ไม่ใช่ทั้งอดีตและปัจจุบัน). องค์ธรรมของอนุปปันนะ คือ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ๑๗ อุตุชรูป ๑๕ อาหารชรูป ๑๔ ที่จะเกิด]

ยำ ภิกฺขเว รูปำ **อชาตำ** อปาตุภูตำ, “ภวิสฺสตีติ ตสฺส สงฺขา, “ภวิสฺสตีติ ตสฺส สมญฺญา, “ภวิสฺสตีติ ตสฺส ปญฺญตฺติ, น ตสฺส สงฺขา “อตฺถีติ, น ตสฺส สงฺขา “อโหสีติ. (สำ. ๒/๕๙)

[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หลักการ ๓ ประการนี้ คือ (๑) หลักภาษา (๒) หลักการตั้งชื่อ (๓)หลักการบัญญัติ ไม่ได้ ถูกทอดทิ้ง ไม่เคยถูกทอดทิ้ง ย่อมไม่ถูกทอดทิ้ง จักไม่ถูกทอดทิ้ง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้เป็นวิญญูชนคัดค้านแล้ว หลักการ ๓ ประการคือ]

รูปที่ยังไม่เกิด ยังไม่ปรากฏ เรียกรูปนั้นว่าจักมี ตั้งชื่อรูปนั้นว่า จักมี และบัญญัติรูปนั้นว่าจักมี (แต่) ไม่เรียกรูปนั้นว่า มีอยู่ ไม่เรียกรูปนั้นว่าได้มีแล้ว (เวทนา…สัญญา… สังขาร …วิญญาณ…)

อชาตนฺติ อนุปฺปนฺนำ. (สำ.อฏ. ๒/๒๕๗)

บทว่า **อชาตำ** (ที่ยังไม่เกิด) คือยังไม่เกิดขึ้น [คือยังไม่ได้รับสภาวะของตน]

ดู ปฏิสำ .๓๙๔, ปฏิสำ.อฏ. ๒/๓๐๔

[ในพระพุทธดำรัสข้างต้นว่า **อชาตา** (ที่ยังไม่เกิด) **อภูตา** (ยังไม่เป็น) เป็นต้น เป็นการแสดงด้วยคำไวพจน์ การแสดงด้วยคำอื่นๆ ในลักษณะเช่นนี้ ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ คือ การแสดงเนื้อความของบท (ปทัตถุติ) และการพูดย้ำ (ทัพหีกรรม)

คำว่า **ปทตฺถุติ** คัมภีร์มูลฎีกา (๑/๑๑๖) ได้อธิบายว่า ปทตฺถสฺส ปทนฺตเรน วิภาวนำ ปทตฺถุติ (การแสดงเนื้อความของบท ด้วยบทอื่น ชื่อว่า ปทัตถุติ) โดยตามนัยนี้ คำว่า ปทตฺถุติ มีวิเคราะห์ว่า ปทตฺถสฺส ถุติ ปทตฺถุติ (ลบ อตฺถ เพื่อย่อคำ = สังโกจนนัย)

การแสดงเนื้อความของบท คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า **อชาตา** (สภาวธรรมที่ยังไม่เกิด)เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าวยังไม่ชื่อว่ามีการตกแต่งประดับประดาแล้ว ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า อชาตา อภูตา อสญฺชาตา, อนิพฺพตฺตา อนภินิพฺพตฺตา อปาตุภูตา อนุปฺปนฺนา อสมุปฺปนฺนา, อนุฏฺฐตา อสมุฏฺฐตา, อนุปฺปนฺนา (สภาวธรรม**ที่ยังไม่เกิด** ยังไม่เป็น ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่ยังไม่เกิดขึ้น) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่ามีการตกแต่งประดับประดาแล้ว เปรียบเหมือนพี่เลี้ยง อาบน้ำให้กุมารแล้วเอาผ้าที่ชอบใจห่มแล้วเอาดอกไม้ประดับทาขอบตา จากนั้นก็เอาหรดาลเจิมหน้าผากของกุมารนั้น เพียงจุดเดียว เพียงเท่านี้ เขายังไม่ชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อพี่เลี้ยงเอาสีหลากหลายมาเจิมล้อม จึงชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม พึงทราบอุปไมยนี้ ฉันนั้น

การพูดย้ำ คือ การพูดซ้ำกันโดยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ เหมือนเมื่อกล่าวว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ก็ดี ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) ก็ดี ยกฺโข (ยักษ์) ก็ดี สปฺโป (งู) ก็ดี ไม่ชื่อว่าพูดย้ำ แต่เมื่อกล่าวว่า อาวุโส อาวุโส, ภนฺเต ภนฺเต, ยกฺโข ยกฺโข (ยักษ์ยักษ์) สปฺโป สปฺโป (งูงู) จึงชื่อว่าพูดย้ำ (อาเมณฑิตะ, วิจฉา) ฉันใด เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อชาตา (สภาวธรรมที่ยังไม่เกิด) เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าวยังไม่ชื่อว่าพูดย้ำ ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า อชาตา อภูตา อสญฺชาตา, อนิพฺพตฺตา อนภินิพฺพตฺตา อปาตุภูตา อนุปฺปนฺนา อสมุปฺปนฺนา, อนุฏฺฐตา อสมุฏฺฐตา, อนุปฺปนฺนา โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่าพูดย้ำ การแสดงด้วยคำไวพจน์ ย่อมถึงฐานะ ๒ ประการ ฉะนี้แล]

(ค) [กิเลส]ที่ยังไม่เกิด.

อชาตำ ฌาเปติ ชาเตน
ฌานนฺเตน ปวุจฺจติ
ฌานวิโมกฺเข กุสลตา
นานาทิฏฺจีสุ น กมฺปติ. (ปฏิสำ. ๖๘)

(บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยอริยมรรค) ย่อมเผากิเลส**ที่ยังไม่เกิด**ด้วยโลกุตตรฌาน ที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวโลกุตตระว่าเป็นฌาน บุคคลนั้น ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิต่าง ๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์.

อชาตำ ฌาเปติ ชาเตน ฌานำ เตน ปวุจฺจตีติ อตฺตโน สนฺตาเน ปาตุภูเตน เตน เตน โลกุตฺตรชฺฌาเนน ตำสมงฺคีปุคฺคโล **อชาต**เมว

ตๆ ตๆ กิเลสๆ ฌาเปติ ทหติ สมุจฺฉินฺทติ เตน การเณน ตๆ โลกุตฺตรๆ ฌานนฺติ ปวุจฺจตีติ อตฺโถ. (ปฏิสๆ.อฏ. ๑/๒๕๘)

ปาฐะว่า **อชาตๆ ฌาเปติ ชาเตน, ฌานๆ เตน ปวุจฺจติ** (ย่อมเผากิเลสที่ยังไม่เกิดด้วยโลกุตรฌานที่เกิดแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นฌาน) ความว่า บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยอริยมรรคนั้น ย่อมเผา คือ ทำลาย ตัดกิเลสนั้นๆ **ที่ยังไม่เกิด** ด้วยโลกุตระนั้นๆ อันปรากฏในสันดานของตน, ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวโลกุตระนั้นว่าเป็นฌาน.

[คำว่า "เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์" หมายความว่า บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยอริยมรรค ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่างๆ ที่ละได้แล้วด้วยปฐมมรรค เพราะความเป็นผู้ฉลาด ในฌานมีวิตกเป็นต้นอันสัมปยุต ด้วยอริยมรรคนั้น และในอริยมรรคอันได้แก่วิโมกข์ด้วยความไม่ลุ่มหลง]

(ค) ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว.

อตฺถิ ภิกฺขเว **อชาตๆ** อภูตๆ อกตๆ อสงฺขตๆ, โน เจ ตๆ ภิกฺขเว อภวิสฺส **อชาตๆ** อภูตๆ อกตๆ อสงฺขตๆ, นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณๆ ปญฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ **อชาตๆ** อภูตๆ อกตๆ อสงฺขตๆ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณๆ ปญฺญายติ. (อุทาน. ๑๗๘, อิติวุต. ๒๒๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว** ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติ**อันไม่เกิดแล้ว** ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้ แต่ธรรมชาติ**อันไม่เกิดแล้ว** ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ เพราะฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ

อชาตๆ อภูตๆ อกตๆ อสงฺขตนฺติ สพฺพานิปิ ปทานิ อญฺญมญฺญเววจนานิ. อถ วา เวทนาทโยวิย เหตุปจฺจยสมวายสงฺขาตาย การณสามคฺคิยา น ชาตๆ น นิพฺพตฺตนฺติ **อชาตๆ**.

(อุทาน.อฏ. ๓๕๗, อิติวุต.อฏ. ๑๕๔)

ปาฐะว่า **อชาตๆ อภูตๆ อกตๆ อสงฺขตๆ** ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของกันและกัน. อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพาน ชื่อว่า **อชาตะ** เพราะไม่เกิด คือ ไม่บังเกิด เพราะความพรั่งพร้อมแห่งเหตุ คือ การประชุมแห่งเหตุและปัจจัย เหมือนเวทนาเป็นต้น.

[พุทธองค์ตรัสพระดำรัสข้างต้น เพื่อปฏิเสธคำกล่าวผิดของเหล่าชนผู้ปฏิบัติผิดว่า พระนิพพานไม่มีจริง เพราะไม่ปรากฏสภาวะโดยปรมัตถ์ ประโยคว่า โน เจตๆ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตๆ อภูตๆ อกตๆ อสงฺขตๆ (ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว) แสดงเหตุในการที่พระนิพพานมีอยู่จริง หมายความว่า

ถ้าพระนิพพานไม่มีจริง การสลัดสังขตธรรมทั้งหมดออกไปก็มีไม่ได้ แต่อริยมรรคมีองค์ ๘ ดำเนินไปโดยรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วละกิเลสโดยสิ้นเชิง จึงทำให้วัฏฏะ ๓ คือ กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) วิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) และกิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) ดำเนินต่อไป เพื่อการเวียนตายเวียนเกิดอีกไม่ได้

อีกนัยหนึ่ง พระดำรัสว่า อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่) มีเนื้อความไม่แปรปรวน เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ความจริงแล้ว พระดำรัสที่พระองค์ตรัสไว้มีเนื้อความไม่แปรปรวน ดังพระพุทธพจน์ว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา (สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา (สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์) สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน) บัณฑิตพึงทราบว่า อสังขตธาตุเป็นปรมัตถ์โดยเนื่องด้วยความเหมาะสมอย่างนี้]

[พระพุทธพจน์ในตัวอย่างข้างต้นนี้ จำแนกตามปัญญัติหาระ (แนวทางในการแสดงบัญญัติ) ได้ดังนี้

คำว่า โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว) เป็นบัญญัติแสดงพระนิพพาน (เทศนาบัญญัติ) และเววจนบัญญัติ

คำว่า นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ (การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้) เป็นเววจนบัญญัติ และแสดงการน้อมเข้าไปโดยตรงกันข้ามแห่งสังขตธรรม (อุปนยนบัญญัติ)

คำว่า ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (แต่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่) เป็นเววจนบัญญัติและแสดงความสำเร็จแห่งพระนิพพาน (โชตนาบัญญัติ)

คำว่า ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายติ (เพราะฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ) เป็นเววจนบัญญัติของพระนิพพาน, แสดงการนำออกแห่งมรรค (นิยยานิกบัญญัติ) และแสดงความหลุดพ้นจากสังสารวัฏ (นิสสรณบัญญัติ)]

(ง) สภาพไม่เกิด, ไม่มีการเกิด, นิพพาน.

อชาตํ อภูตํ อนุปฺปฺทวญฺจ
อกตํ อโสกญฺจ อโถ วิโสกํ
อนูปสคฺคํนุปสคฺคธมฺมํ
นิพฺพานเมตํ สุคเตน เทสิตํ. (เนตฺติ. ๔๙)

พระสุคตเจ้าทรงแสดงพระนิพพานนี้ว่า **สภาพไม่เกิด** สภาพไม่อุบัติ สภาพไม่ถูกรบกวน

สภาพไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพไม่มีความโศก สภาพปราศจากความโศกแล้ว สภาพไม่มีอุปสรรค สภาพไม่มีเหตุให้เกิดอุปสรรค.

อนิพฺพตฺติสภาวตฺตา **อชาตํ**. (เนตฺติ.อฏ.๑๒๐) พระนิพพาน ชื่อว่า อชาตะ เพราะมีสภาะคือการไม่เกิด[อีกต่อไป].

ตสฺส นิสฺสรณํ สนฺตํ
อตกฺกาวจรํ ธุวํ
อชาตํ อสมุปฺปนฺนํ อโสกํ วิรชํ ปทํ
นิโรโธ ทุกฺขธมฺมานํ สงฺขารูปสโม สุโข.
(อป. ๒/๓๗๗)

พระนิพพานอันหลุดพ้นจากขันธ์ห้า สงบ มิใช่วิสัยแห่งความตรึก เที่ยง **ไม่มีการเกิด** ไม่เกิดโดยอาศัยเหตุปัจจัย ไม่มีความโศก ปราศจากกิเลสธุลี เป็นธรรมที่พึงปฏิบัติให้บรรลุ เป็นที่ดับแห่งทุกขธรรมทั้งหลาย เป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งหลายนั้น เป็นสุข.

[พระนิพพาน เป็นภาวะที่ตรงกันข้ามกับสังขาร คือรูปธรรมกับนามธรรมโดยสิ้นเชิง กล่าวคือสังขารมีการเกิดขึ้นของรูปและนาม แต่พระนิพพานไม่มีการเกิดขึ้นของสิ่งเหล่านั้น ดังที่คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้กล่าวว่า

อุปฺปาโท สงฺขารา, อนุปฺปาโท นิพฺพานํ (การเกิดเป็นสังขาร การไม่เกิดเป็นนิพพาน), ปวตฺตํ สงฺขารา, อปฺปวตฺตํ นิพฺพานํ (ความเป็นไป เป็นสังขาร ความไม่เป็นไป เป็นนิพพาน), นิมิตฺตํ สงฺขารา, อนิมิตฺตํ นิพฺพานํ (นิมิตสัณฐาน เป็นสังขาร ภาวะที่ไม่มีนิมิตเป็นนิพพาน) อายูหนา สงฺขารา, อนายูหนา นิพฺพานํ (ความพยายามเป็นสังขาร ความไม่พยายามเป็นนิพพาน) ปฏิสนฺธิ สงฺขารา, อปฺปฏิสนฺธิ นิพฺพานํ (การเกิดเป็นสังขาร การไม่เกิดเป็นนิพพาน)

คำว่า **อชาตํ อภูตํ** เป็นต้น เป็นคำไวพจน์หรือคำพ้องความ คือคำที่มีความหมายอย่างเดียวกันอันได้แก่พระนิพพาน การแสดงคำไวพจน์หลากหลายเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อาวุตติ คือ การกล่าวซ้ำ ประเภทปทาวุตติคือการกล่าวซ้ำบท]

(จ) ไม่แท้, ไม่ปกติ.

อชาตา นาม ปถวี สุทฺธปาสาณา สุทฺธสกฺขรา สุทฺธกจลา สุทฺธมรุมฺพา สุทฺธวาลิกา อปฺปปสุกา อปฺปมตฺติกา เยภุยฺเยน ปาสาณา เยภุยฺเยน สกฺขรา เยภุยฺเยน กจลา เยภุยฺเยน มรุมฺพา เยภุยฺเยน วาลิกา, ทฑฺฒาปิ วุจฺจติ **อชาตา** ปถวี. โยปิ ปสุปุญฺโช วา มตฺติกาปุญฺโช วา อูนกจาตุมาสํ โอวฏฺโจ; อยมฺปิ วุจฺจติ **อชาตา** ปถวี. (วิ. ๒/๕๐)

ที่ชื่อว่า ดิน**ไม่แท้** คือ หินล้วน ดินมีกรวดล้วน ดินมีกระเบื้องล้วน ดินมีแร่ล้วน ดินมีทรายล้วน ดินมีดินร่วนผสมนิดหน่อย ดินมีดินเหนียวผสมนิดหน่อย ดินมีหินมาก ดินมีกรวดมาก ดินมีกระเบื้องมาก ดินมีแร่มาก ดินมีทรายมาก แม้ดินที่เผาไฟแล้วก็เรียกว่าดิน**ไม่แท้** กองดินร่วนหรือดินเหนียวที่ฝนตกรดยังไม่ถึง ๔ เดือนก็เรียกว่าดิน**ไม่แท้**

อชาตตฺต (น)

[อชาต + ตฺต]

ความไม่มีการเกิด, สภาพไม่มีการเกิด.

ดู อรรถแห่ง อชร

อชาตปกฺข (ติ)

[อชาต + ปกฺข] มีขนปีกยังไม่งอก.

อชาตปกฺขา ตรุณา

ปุตฺตกา มยฺห โกสิย

เต มํ ภตา ภริสฺสนฺติ

ตสฺมา เตสํ อิณํ ทเท. (ชา. ๑/๒๗๖)

(พญานกแขกเต้าตอบว่า)

ท่านโกสิยะ ข้าพเจ้ามีลูกอ่อนตัวเล็กๆ **ขนปีกยังไม่งอก** ลูกนกเล็กๆ เหล่านั้น ข้าพเจ้าได้เลี้ยงแล้ว จักเลี้ยงข้าพเจ้า เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงให้พวกเขากู้ยืมหนี้.

อชาตปถวี (ถี)

[อชาต + ปถวี] ดินไม่ปกติ, ดินไม่แท้.

ชาตา จ ปถวี อชาตา จ ปถวีติ อิเมหิ ปเทหิ ชาตปถวิญฺจ **อชาตปถวิ**ญฺจ ทสฺเสติ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๐)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงดินแท้ และดินไม่แท้ ด้วยบทเหล่านี้ว่า ชาตา จ ปถวี อชาตา จ ปถวี ดังนี้.

[ปถวี, ปจวี ในวรรณกรรมบาลีมีใช้ทั้งสองรูป. รูปว่า ปจวี ประกอบรูปโดยแปลง ปุถ เป็น ปุถุ แล้วแปลง อุ ที่ ถุ เป็น อว ได้รูปว่า ปุถว แล้วแปลง อุ ที่ ปุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หลังจากนั้นแปลง ถ เป็น จ. ในฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า ปุถวี, ปถวี, ปธวี (ถสฺส ธตฺตํ) แต่รูปว่า ปธวี ไม่พบในวรรณกรรมบาลี. ในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่มีรูปตามพยาขยาของสิงหลว่า ปุถวี, ปถวี ปุสฺส ปตฺตํ (รูปหลังนี้แปลง ปุ เป็น ป) สำหรับพระไตรปิฎกฉบับไทยนิยมใช้รูปว่า ปจวี]

อชาตผล (น)

[อชาต + ผล]

(๑) ผลที่ยังไม่เกิด.

หญฺจิ น อตีเต กิเลเส ปชหติ, น อนาคเต กิเลเส ปชหติ, น ปจฺจุปฺปนฺเน กิเลเส ปชหติ, เตนหิ นตฺถิ มคฺคภาวนา, นตฺถิ ผลสจฺฉิกิริยา, นตฺถิ กิเลสปฺปหานํ, นตฺถิ ธมฺมาภิสมโยติ? อตฺถิ มคฺคภาวนา, อตฺถิ ผลสจฺฉิกิริยา, อตฺถิ กิเลสปฺปหานํ, อตฺถิ ธมฺมาภิสมโย. ยถา กถํ วิย, ยถาปิ ตรุโณ รุกฺโข **อชาตผโล**, ตเมนํ ปุริโส มูเล ฉินฺเทยฺย, เย ตสฺส รุกฺขสฺส **อชาตผลา**, เต อชาตาเยว น ชายนฺติ. อนิพฺพตฺตาเยว น นิพฺพตฺตนฺติ, อนุปฺปนฺนาเยว น อุปฺปชฺชนฺติ, อปาตุภูตาเยว น ปาตุภวนฺติ. (ปฏิสํ. ๓๙๕)

บุคคลละกิเลสที่เป็นอดีตไม่ได้ ละกิเลสที่เป็นอนาคตไม่ได้ (และ) ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันไม่ได้หรือ ถ้าอย่างนั้น มัคคภาวนาก็ไม่มี การทำผลให้แจ้งก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี การตรัสรู้ธรรมก็ไม่มี มัคคภาวนามีอยู่ การทำผลให้แจ้งก็มีอยู่ การละกิเลสก็มีอยู่ การตรัสรู้

ธรรมก็มีอยู่ เหมือนอะไร เหมือนต้นไม้กำลังรุ่นมี**ผลที่ยังไม่เกิด** (ยังไม่เกิดผล) บุรุษพึงตัดต้นไม้นั้นที่ราก **ผลที่ยังไม่เกิด**ของต้นไม้นั้นก็เกิดไม่ได้ ที่ยังไม่บังเกิดก็บังเกิดไม่ได้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏไม่ได้ ฉันใด

[ความเกิดขึ้นเป็นเหตุ ความเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแห่งความบังเกิดของกิเลสทั้งหลาย จิตเห็นโทษในความเกิดขึ้น แล้วจึงแล่นไปในนิพพานซึ่งไม่มีความเกิดขึ้น เพราะจิตแล่นไปในนิพพานซึ่งไม่มีความเกิดขึ้น กิเลสที่พึงบังเกิด เพราะความเกิดขึ้นเป็นปัจจัย ที่ยังไม่เกิดก็เกิดไม่ได้ ที่ยังไม่บังเกิดก็บังเกิดไม่ได้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏไม่ได้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดับ ทุกข์จึงดับด้วยประการฉะนี้แล]

อชาตผลาติ อชาตานิ ผลานิ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๓๐๕)

บทว่า **อชาตผลานิ** แปลว่า ผลที่ยังไม่เกิด.

(๒) (ติ) มีผลที่ยังไม่เกิด, ยังไม่ออกผล, ยังไม่ตกลูก.

ยถาปิ ตรุโณ รุกฺโข **อชาตผโล**, ตเมนํ ปุริโส มูเล ฉินฺเทยฺย, เย ตสฺส รุกฺขสฺส **อชาตผลา**, เต อชาตาเยว น ชายนฺติ.ฯเปฯ (ปฏิสํ.๓๙๕)

เหมือนต้นไม้กำลังรุ่น**มีผลที่ยังไม่เกิด**บุรุษพึงตัดต้นไม้นั้นที่ราก **ผลที่ยังไม่เกิด**ของต้นไม้นั้นก็เกิดไม่ได้...

อชาตผโลติ ผลทายกตฺเตปิ สติ ผลคฺคหณโตปุเรกาลคฺคหณนฺ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๓๐๕)

บทว่า **อชาตผโล** (ผลที่ยังไม่เกิด) คือ แม้เมื่อมีการให้ผลอยู่ แต่ก็ฉวยเอาก่อนเวลาจากการ[ที่ควรจะ]ได้ผล[ของต้นไม้นั้น].

อชาตพุทฺธิ (ติ)

[อชาต + พุทฺธิ]

ยังไม่เกิดความรู้,

ยังไม่มีความรู้, ยังไม่ฉลาดในโวหาร.

ยถา หิ เหรญฺญิกผลเก จปิตํ กหาปณราสึ เอโก **อชาตพุทฺธิ**ทารโก, เอโก คามิกปุริโส, เอโก เหรญฺญิโกติ ตีสุ ชเนสุ ปสฺสมาเนสุ **อชาตพุทฺธิทารโก** กหาปณานํ จิตฺตวิจิตฺตทีฆจตุรสฺสปริมณฺฑลภาวมตฺตเมว ชานาติ, “อิทํ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคํ รตนสมฺมตนฺติ น ชานาติ. ฯเปฯ

(วิสุทฺธิ. ๒/๖๖-๗, ม.อฏ. ๒/๒๔๔)

(อุปมาเหมือนคน ๓ คน) คนหนึ่งเป็นเด็กที่**ยังไม่มีความรู้** คนหนึ่งเป็นชาวบ้าน (ธรรมดา) คนหนึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ดูเงิน เมื่อเขาเห็นกองเหรียญกษาปณ์ที่เขาวางไว้บนแผ่นกระดานที่ดูเงิน เด็กที่**ยังไม่มีความรู้** ย่อมรู้แต่เพียงว่าเหรียญกษาปณ์ที่สวย งาม ยาว สั้น สี่เหลี่ยม หรือกลมเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่าของชนิดนี้เขาสมมติว่าเป็นรัตนะ ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภค บริโภคของมวลมนุษย์...

อชาตพุทฺธีติ อสญฺชาตพฺยวหารพุทฺธิ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๗๕, ม.ฏี. ๒/๒๖๕)

บทว่า **อชาตพุทฺธิ** (ยังไม่มีความรู้) คือ ยังไม่เกิดความรู้ในเรื่องการใช้จ่าย.

อชาตสตฺตุ (ปุ)

[อชาต + สตฺตุ. (สำ. อชาตศตฺรุ)]

พระราชาพระนามว่าอชาตศัตรู, พระเจ้าอชาตศัตรู, พระราชาผู้ได้รับพยากรณ์ว่าเป็นศัตรูของพระบิดาตั้งแต่ยังไม่เกิด, มิได้เกิดมาเป็นศัตรู, ชื่อพระโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร.

อถ โข ราชา มาคโธ **อชาตสตฺตุ** เวเทหิปุตฺโต ตทหุโปสเถ อุทานำ อุทาเนสิ “รมณียา วต โภ โทสินา รตฺติ, อภิรูปา วต โภ โทสินา รตฺติ, ทสฺสนียา วต โภ โทสินา รตฺติ, ปาสาทิกา วต โภ โทสินา รตฺติ, ลกฺขณฺณา วต โภ โทสินา รตฺติ, กำ นุ ขฺวชฺช สมณำ วา พฺราหฺมณำ วา ปยิรุปาเสยฺยาม, ยนฺโน ปยิรุปาสโต จิตฺตำ ปสีเทยฺยาติ. (ที. ๑/๔๕)

ครั้งนั้น **พระราชา**แห่งแคว้นมคธ**พระนามว่าอชาตศัตรู**เวเทหิบุตร มีอำมาตย์แวดล้อมประทับนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ขณะนั้นท้าวเธอทรงเปล่งอุทานในวันอุโบสถนั้นว่า “ราตรีสว่างไสวน่ารื่นรมย์ งดงาม น่าชื่นชมยิ่งนัก เป็นฤกษ์งามยามดี วันนี้เราควรเข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดหนอ ที่จะทำให้จิตใจของเราเบิกบานเลื่อมใสได้”.

อชาโตเยว รญฺโญ สตฺตุ ภวิสฺสตีติ เนมิตฺตเกหิ นิทฺทิฏฺโจติ **อชาตสตฺตุ** (ที.อฏ. ๑/๑๒๓)

ดู วิ. ๔/๓๔๑

ชื่อว่า **อชาตสัตตุ** เพราะเป็นผู้อันโหรหลวงทั้งหลายพยากรณ์ว่า จักเป็นศัตรูของพระราชา (พระราชบิดา) ตั้งแต่ยังไม่เกิดทีเดียว.

[อชาตศัตรู เป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารกับพระนางโกศลเทวี (พระนางเวเทหิกาซึ่งเป็นพระราชธิดาของพระเจ้ามหาโกศล) กษัตริย์แคว้นมคธ ขณะพระนางโกศลเทวีทรงครรภ์ ได้แพ้ท้องอยากเสวยโลหิตของพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบจึงเอาพระขรรค์แทงพระชานุ (เข่า) รองพระโลหิตให้พระนางเสวย โหรทำนายว่า พระโอรสที่อยู่ในครรภ์ เกิดมาจะทำปิตุฆาต พระนางโกศลเทวีพยายามทำลายด้วยการให้แท้ง แต่ไม่สำเร็จ ในที่สุดคิดจะรีด แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงห้ามไว้ เมื่อครบกำหนด ประสูติเป็นกุมาร จึงตั้งพระนามโอรสว่า อชาตศัตรู แปลว่า “เป็นศัตรูตั้งแต่ยังไม่เกิด” ในที่สุดเจ้าชายอชาตศัตรูก็คบคิดกับพระเทวทัต ฆ่าพระราชบิดาตามที่โหรทำนายไว้ และได้ขึ้นครองราชสมบัติแคว้นมคธ ณ กรุงราชคฤห์ แต่ทรงสำนึกและกลับพระทัยได้ หันมาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และได้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกในการสังคายนาครั้งที่ ๑ (คำว่า อชาตศัตรู บางท่านแปลใหม่ว่า มิได้เกิดมาเป็นศัตรู) พระองค์มีพระมเหสีพระนามว่าวชิรา มีพระโอรสพระนามว่า อุทายีภัณฑ์. พจนานุกรม ฉบับประมวลศัพท์ หน้า ๔๗๕]

อชาตสุตฺต (น)

[อชาต + สุตฺต]

พระสูตรอันแสดงเรื่องนิพพาน, อชาตสูตร.

อชาตสูตรว่าด้วยธรรมชาติที่ไม่เกิด คือตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ธรรมชาติที่เกิด

(๒) ธรรมชาติที่ไม่เกิด ในธรรมชาติ ๒ นั้น ภิกษุผู้สลัดความยินดีในอาหารและตัณหาเสียได้ จะบรรลุธรรมชาติที่ไม่เกิดกล่าวคือพระนิพพาน.

อิติวุตตกบาลี นิบาตที่ ๒ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๖. อิติวุต. ๒๒๐

อชาตสตฺตุวณฺณนา (ถี)

[อชาตสตฺตุ + วณฺณนา]

อรรถกถา[พรรณนา]แห่งอชาตสัตตุสูตร.

(อิติวุต.อฏ. ๑๕๔-๗)

อชาตสฺสร (ปุ)

[น + ชาตสฺสร]

ไม่เป็นชาตสระ, ไม่ใช่ชาตสระ, ไม่ใช่สระเกิดเองตามธรรมชาติ.

สเจ ปน ตํ ปูเรตฺวา ถลํ วา กโรนฺติ เอกสฺมึ ทิสาภาเค ปาฬึ พนฺธิตฺวา สพฺพเมว ตํ มหาตฬากํ วา กโรนฺติ สพฺโพปิ **อชาตสฺสโร** โหติ คามสีมาสงฺขฺยเมว คจฺฉติ. โลณีปิ ชาตสฺสรสงฺขฺยเมว คจฺฉติ. วสฺสิเก จตฺตาโร มาเส อุทกฏฺฐาโนกาเส กมฺมํ กาตุ วฏฺฏตีติ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๓๗, วชิร. ๔๖๑)

อนึ่ง ถ้าหมู่ชนถมชาตสระ[สระธรรมชาติ]นั้นให้เต็ม ทำให้เป็นบกก็ดี ก่อคันในทิสาภาคอันหนึ่ง ทำชาตสระนั้นทั้งหมดทีเดียว ให้เป็นบึงใหญ่ก็ดี **ไม่เป็นชาตสระ**แม้ทั้งหมด, นับเป็นคามสีมานั่นเอง. ถึงทะเลสาบ ก็จัดเป็นชาตสระเหมือนกัน. จะทำกรรมในโอกาส เป็นที่ขังน้ำตลอด ๔ เดือนฤดูฝน ควรอยู่.

[ชาตสระ (สระธรรมชาติ) คือ สระน้ำที่เกิดขึ้นเองด้วยน้ำที่ไหลจากภูเขาเป็นต้น และมีน้ำเต็มตลอดฤดูฝน ๔ เดือน หรือเป็นสระที่ถูกน้ำเซาะแม่น้ำหรือทะเล แล้วกลายเป็นสระในเวลาต่อมา โดยมิได้เชื่อมกับแม่น้ำหรือทะเลตั้นสาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาโต สโร ชาตสฺสโร (สระที่เกิดขึ้น[เอง] ชื่อว่า ชาตัสสระ) ดังข้อความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

โย ปน เกนจิ ขณิตฺวา อกโต สยํ ชาโต โสพฺโภ สมนฺตโต อาคเตน อุทเกน ปูริโต ติฏฺฐติ, ยตฺถ นทิยํ วุตฺตปฺปกาเร วสฺส กาเล อุทกํ สนฺติฏฺฐติ, อยํ ชาตสฺสโร นาม. โยปิ นที วา สมุทฺทํ วา ภินฺทิตฺวา นิกฺขนฺตอุทเกน ขโต โสพฺโภ เอตํ ลกฺขณํ ปาปุณาติ, อยมฺปิ ชาตสฺสโรเยว.

(กงฺขา. ๑๘๘)

สระธรรมชาติ คือ สระที่ไม่มีใครขุด เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ มีน้ำเต็มที่ไหลมาโดยรอบและสระที่มีน้ำขังอยู่ตลอดฤดูฝน อย่างที่กล่าวไว้ในเรื่องแม่น้ำ อีกทั้งสระที่ถูกขุด ด้วยน้ำซึ่งเซาะ แม่น้ำหรือทะเลแล้วไหลออก ย่อมมีลักษณะสระธรรมชาตินี้ แม้สระนี้ก็เป็นสระธรรมชาติเหมือนกัน)]

อชาตโสก (ปุ)

[อชาต + โสก]

มีความโศกอันไม่เกิดแล้ว, ไม่มีความโศก.

อชาตาทิสภาว (ปุ)

[อชาต + อาทิ + สภาว]

(๑) มีสภาพไม่เกิดเป็นต้น.

(๒) (ติ) มีไม่เกิดเป็นต้นเป็นสภาพ.

อิติ ภควา “อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺติ ปรมตฺถโต นิพฺพานสฺส อตฺถิภาวํ วตฺวา ตตฺถ เหตุํ ทสฺเสนฺโต “โน เจตํ ภิกฺขเวติ-อาทิมาห.

ตสฺสายํ สงฺเขโป ภิกฺขเว ยทิ **อชาตาทิ-สภาวา** อสงฺขตา ธาตุ น อภวิสฺส น สิยา อิธ โลเก ชาตาทิสภาวสฺส รูปาทิกฺขนฺธปญฺจก-สงฺขาตสฺส สงฺขารคตสฺส นิสฺสรณํ อนวเสส-วฏฺฏูปสโม น ปญฺญาเยยฺย น อุปลพฺเภยฺย น สมฺภเวยฺย. นิพฺพานญฺหิ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมานา สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย อริยมคฺคธมฺมา อนวเสสโต กิเลเส สมุจฺฉินฺทนฺติ เตเนตฺถ สพฺพสฺสปิ วฏฺฏทุกฺขสฺส อปฺปวตฺติ อปคโม นิสฺสรณํ ปญฺญายติ. (อิติวุต.อฏ. ๑๔๕)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความที่นิพพานมีอยู่โดยปรมัตถ์ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ เมื่อจะทรงแสดงเหตุในเรื่องนั้น[คือเพื่อคัดค้านคำกล่าวผิดของผู้ปฏิบัติผิดว่า คำกล่าวว่านิพพานมีจริง เป็นเพียงถ้อยคำของสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย แต่นิพพานไม่มีจริง เพราะไม่ปรากฏสภาวะโดยปรมัตถ์] จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า โน เจตํ ภิกฺขเว ดังนี้.

พึงทราบความสังเขปแห่งบทนั้นดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าอสังขตธาตุ**มีสภาพไม่เกิดเป็นต้น** ไม่มีจริง การสลัดออกคือการเข้าไปสงบวัฏฏะโดยไม่มีส่วนเหลือซึ่งสังขารกล่าวคือขันธปัญจกมีรูปเป็นต้น อันมีความเกิดเป็นสภาพ จะไม่พึงปรากฏ คือ ไม่พึงได้ ไม่พึงมีในโลกนี้. เพราะธรรมคืออริยมรรคมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ที่ดำเนินไปรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสโดยเด็ดขาด เหตุนั้น ความไม่เป็นไป ความไปปราศ การสลัดออกซึ่งวัฏทุกข์แม้ทั้งหมด ย่อมปรากฏในพระนิพพานนี้.

ดู อชาต อรรถ (จ)

อชาติ (ถี)

[น + ชาติ]

(๑) ความไม่เกิด, ไม่มีภพใหม่, ไม่มีปฏิสนธิ.

อนุปฺปาโท อภิญฺเญยฺโย, อปฺปวตฺตํ อภิญฺเญยฺยํ, อนิมิตฺตํ อภิญฺเญยฺยํ, ฯเปฯ **อชาติ** อภิญฺเญยฺยา, อชรา อภิญฺเญยฺยา, อพฺยาธิ อภิญฺเญยฺโย, อมตํ อภิญฺเญยฺยํ ฯเปฯ (ปฏิสํ. ๑๒)

ความไม่เกิดขึ้นควรรู้ยิ่ง ความไม่เป็นไป ควรรู้ยิ่ง อนิมิต (ความไม่มีเครื่องหมาย) ควรรู้ยิ่ง ฯเปฯ **ความไม่เกิด**ควรรู้ยิ่ง ความไม่แก่ควรรู้ยิ่ง ความไม่เจ็บไข้ควรรู้ยิ่ง ความไม่ตายควรรู้ยิ่ง... (ดู ปฏิสํ. ๖๔)

(๒) ความไม่เกิด, ความสิ้นไปแห่งการเกิด (นิพพาน).

ยถาปิ ปาเป วิชฺชนฺเต
กลฺยาณมฺปิ วิชฺชติ
เอวเมว ชาติ วิชฺชนฺเต

อชาติปิจฺฉิตพฺพกำ. (พุทฺธวำ. ๓๐๗, ชา.อฏ. ๑/๕)

เมื่อความชั่วมีอยู่ ความดีก็ต้องมี ฉันใด เมื่อความเกิดมีอยู่ **ความไม่เกิด** อันบุคคลก็พึงปรารถนา ฉันนั้น.

อชาติปีติ ชาติเขปนำ อชาติ นิพฺพานมฺปิ อิจฺฉิตพฺพำ. (พุทฺธวำ.อฏ. ๙๒)

บทว่า **อชาติปิ** ความว่า แม้นิพพาน คือความไม่เกิดอันเป็นเหตุสิ้นไปแห่งความเกิด บุคคลก็พึงปรารถนา.

ยถา จ ปาปสฺส ลามกสฺส ธมฺมสฺส ปฏิปกฺขภูโต กลฺยาโณ อนวชฺชธมฺโมปิ อตฺถิเยว เอวเมว ปาปิกาย ชาติยา สติ สพฺพชาติกฺเขปนโต **อชาติ**สงฺขาเตน นิพฺพาเนนาปิ ภวิตพฺพเมวาติ. (ชา.อฏ. ๑/๕)

ธรรมที่ไม่มีโทษอันงาม ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมอันเป็นบาปอันลามก ย่อมมีอยู่ ฉันใด เมื่อความเกิดอันลามกมีอยู่ แม้พระนิพพานกล่าวคือ**ความไม่เกิด** เพราะเป็นเหตุให้ความเกิดทุกอย่างสิ้นไป ก็พึงมีฉันนั้น.

อชาติธมฺม (ติ)

[อชาติ + ธมฺม]

มีการไม่เกิดเป็นสภาพ, มีสภาพคือการไม่เกิด, มีการไม่เกิดเป็นธรรมดา.

อชาติธมฺมตฺต (น)

[อชาติธมฺม + ตฺต]

ความเป็นธรรมมีการไม่เกิดเป็นสภาพ,ความมีสภาพคือการไม่เกิด, ความมีการไม่เกิดเป็นธรรมดา.

อยญฺเจตสฺส อสงฺขตากตาภูตภาโว สพฺเพน สพฺพำ **อชาติธมฺมตฺตา**ติ ทสฺเสตุำ “อชาตนฺติ วุตฺตำ. (อุทาน.อฏ. ๓๕๗, อิติวุต.อฏ. ๑๕๔)

ก็เพื่อจะแสดงว่า ความที่พระนิพพานนี้นั่นไม่ถูกปรุงแต่ง ไม่ถูกปัจจัยกระทำ และไม่เป็นแล้วนี้ จะมีได้เพราะพระนิพพาน **มีการไม่เกิดเป็นสภาพ** โดยประการทั้งปวง จึงตรัสว่า อชาตำ (ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว).

อชาติมนฺตุ (ติ)

[น + ชาติมนฺตุ]

ผู้ไม่มีชาติ, มีชาติต่ำ, มีสกุลต่ำ.

ธีรา จ พาลา จ หเว ชนินฺท
สิปฺปูปปนฺนา จ อสิปฺปิโน จ
สุชาติมนฺโตปิ **อชาติมสฺส**
ยสสฺสิโน เปสกรา ภวนฺติ.
เอตมฺปิ ทิสฺวาน อหำ วทามิ
ปณฺโฑ นิหีโน สิรีมาว เสยฺโย. (ชา. ๑/๓๑๙)

(เสนกบัณฑิตกราบทูลอย่างฉับพลันว่า)
ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน คนทั้งหลาย เป็นนักปราชญ์ก็ตาม เป็นคนโง่ก็ตาม มีศิลปะก็ตาม ไม่มีศิลปะก็ตาม แม้มีชาติสกุลสูง

ก็เป็นคนรับใช้ของคนมียศ ถึงจะ**มีชาติสกุลต่ำ** ข้าพระองค์เห็นเหตุแม้นี้ จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนเลว คนมีสิริเท่านั้นเป็นคนประเสริฐ.

อชานก (ติ)

[น +ญา + นา + ณฺวุ]

ผู้ไม่รู้, ผู้ไม่มีปัญญา, ไม่เข้าใจ, เขลา.

โก นุ เต อิทมกฺขาสิ
อชานนฺตสฺส **อชานโก**
อุทกาภิเสจนา นาม
ปาปกมฺมา ปมุจฺจติ. (เถรี.อฏ. ๔๐๖)

(พระปุณณาเถรีกล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า)

ใครหนอ ช่าง**ไม่รู้** มาบอกความนี้แก่ท่านซึ่งไม่รู้ว่า คนจะพ้นจากบาปกรรมได้ ก็เพราะการรดน้ำ.

โก นุ เต อิทมกฺขาสิ อชานนฺตสฺส อชานโกติ กมฺมวิปากํ อชานนฺตสฺส เต สพฺเพน สพฺพํ กมฺมวิปากํ อชานโต อชานโก อวิทฺทสุ พาโล อุทกาภิเสจนเหตุ ปาปกมฺมโต ปมุจฺจตีติ อิทมตฺถชาตํ โก นุ นาม อกฺขาสิ น โส สทฺเธยฺยวจโน นาปิ เจตํ ยุตฺตนฺติ อธิปฺปาโย.

(เถรี.อฏ. ๒๑๑)

ปาฐะว่า **โก นุ เต อิทมกฺขาสิ อชานนฺตสฺส อชานโก** ความว่า ใครหนอช่างไม่รู้ ช่างไม่เข้าใจ ช่างเขลา มาบอกแก่ท่านผู้ไม่รู้วิบากกรรม คือไม่รู้วิบากของกรรมทุกๆ ประการ ถึงความข้อนี้ว่า คนย่อมหลุดพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะเหตุที่รดน้ำ ผู้นั้นมีถ้อยคำที่เชื่อไม่ได้เลย อธิบายว่า คำนั้นไม่ถูกต้อง.

อชานตา (ถี)

[อชานนฺต + ตา, ลบ นฺต]

ความเป็นผู้ไม่รู้, ความไม่รู้.

อปิ เจ โหติ เตวิชฺโช
มจฺจุหายี อนาสโว
อปฺปญฺญาโตติ นํ พาลา
อวชานนฺติ **อชานตา**. (เถร. ๒๔๘)

(พระอชินเถระเมื่อจะให้ภิกษุทั้งหลายสังเวช จึงได้กล่าวว่า)

ถึงแม้ว่าบุคคลจะมีวิชชา ๓ ละมัจจุราชได้ ไม่มีอาสวะ คนพาลทั้งหลาย ย่อมดูหมิ่นบุคคลนั้นว่าเป็นผู้ไม่มีชื่อเสียง เพราะ**ความไม่รู้**.

ยสฺสตฺถาย กุลปุตฺตา สมฺมเทว อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชนฺติ ตํ สทตฺถํ อนุปาปุณิตฺวา จิตมฺปิ นํ อุตฺตมํ ปุริสํ “ธุตวาโท พหุสฺสุโต ธมฺมกถิโกติ อุปฺปนฺนลาภสฺส อภาวโต “น ปญฺญาโต น ปากโฏติ พาลา ทุมฺเมธปุคฺคลา อวชานนฺติ กสฺมา? **อชานตา** อชานนการณา คุณานํ อชานนเมว ตตฺถ การณนฺติ ทสฺเสติ.

(เถร.อฏ. ๑/๓๑๙)

คนพาลทั้งหลาย คือบุคคลผู้มีปัญญาทราม ย่อมดูหมิ่นบุรุษผู้สูงสุดนั้น แม้ถึงได้บรรลุประโยชน์ของตน ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบนั่นเทียว

ว่าเป็นผู้ไม่มีชื่อเสียง ไม่มีนามปรากฏ เพราะไม่มีลาภที่เกิดขึ้น[ด้วยเหตุ]ว่าเป็นผู้ดีแต่สอนเรื่องธุดงค์ เป็นพหูสูต เป็นพระธรรมกถึก. เพราะเหตุไร ? **เพราะความไม่รู้** คือเพราะเหตุแห่งการไม่รู้ ท่านแสดงการไม่รู้หมู่คุณนั่นแลว่าเป็นเหตุในข้อนั้น.

อชานน (น)

[น + ชานน] การไม่รู้. ความไม่รู้.

ภนฺเต นาคเสน ตุมฺเห ภณถ เย อาปตฺตึ อาปชฺชนฺติ เน ทฺวีหิ อากาเรหิ อาปชฺชนฺติ อนาทริเยน วา **อชานเนน** วาติ. อปิ นุ โข ภนฺเต อรหโต อนาทริยํ โหติ ยํ อรหา อาปตฺตึ อาปชฺชตีติ. น หิ มหาราชาติ. ยทิ ภนฺเต นาคเสน อรหา อาปตฺตึ อาปชฺชติ นตฺถิ จ อรหโต อนาทริยํ เตนหิ อตฺถิ อรหโต สติสมฺโมโสติ. นตฺถิ มหาราช อรหโต สติสมฺโมโส อาปตฺติญฺจ อรหา อาปชฺชตีติ.

(มิลินฺท. ๒๕๘)

พระเจ้ามิลินท์ “พระคุณเจ้านาคเสน พวกท่านกล่าวกันว่า ภิกษุพวกที่ต้องอาบัติ ย่อมต้องอาบัติเพราะเหตุ ๒ ประการ คือเพราะความไม่เอื้อเฟื้อ (ในพระวินัยบัญญัติ) และเพราะ**ความไม่รู้** พระคุณเจ้า พระอรหันต์ ยังมีความไม่เอื้อเฟื้อที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติอยู่หรือ” “ไม่มีหรอกมหาบพิตร” “พระคุณเจ้านาคเสน หากว่า พระอรหันต์ยังต้องอาบัติได้ และพระอรหันต์ก็มีความเอื้อเฟื้อไซร้ ถ้าอย่างนั้น พระอรหันต์ก็ยังมีความหลงลืมสติ” “ขอถวายพระพร พระอรหันต์ไม่มีความหลงลืมสติ แต่พระอรหันต์ ยังต้องอาบัติ”

[พระอรหันต์ละกิเลสทั้งปวงได้สิ้นแล้ว จึงมักต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนา และเป็นโทษทางโลกซึ่งเรียกว่าอจิตตกะปัณณัตติวัชชะ เช่น อาบัติหนักตามกุฏิการสิกขาบท (ว่าด้วยการสร้างกุฏิใหญ่เกินขนาด) และอาบัติเบาตามสหเสยยสิกขาบท (ว่าด้วยการนอนร่วมกับอนุปสัมบัน คือผู้ไม่ใช่ภิกษุและภิกษุณีเกิน ๓ วัน) ท่านอาจต้องอาบัติด้วยความพลั้งเผลอโดยปราศจากเจตนา ไม่ใช่ด้วยอำนาจความหลงลืมสติ เพราะความหลงลืมสติมีสภาวะเป็นอกุศล ย่อมไม่มีแก่ท่านผู้เป็นพระอรหันต์ และเมื่อต้องอาบัติแล้วก็จะปลงอาบัติบอกถึงโทษของตนทันที ส่วนคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยะก็จะไม่ปกปิดโทษของตน ถ้ามีผู้ที่หวังประโยชน์ถาม ก็จะยอมรับโทษของตนตามความเป็นจริง ดังมีหลักฐานกล่าวว่า

อริยสาวโก หิ อาปตฺตึ อาปชฺชนฺโต ครุกาปตฺตีสุ กุฏิการสทิสํ ลหุกาปตฺตีสุ สหเสยฺยาทิสทิสํ อจิตฺตกาปตฺตึเยว อาปชฺชติ. ตมฺปิ อสญฺจิจฺจ, โน สญฺจิจฺจ. อาปนฺนํ น ปฏิจฺฉาเทติ.

(ม.อฏ. ๒/๓๐๙)

แท้จริงแล้ว อริยสาวกที่ต้องอาบัติ ย่อมต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนา เหมือนกุฏิการสิกขาบทในอาบัติหนัก และเหมือนสหเสยยอาบัติในอาบัติเบา ท่านต้องอาบัตินั้นโดยไม่จงใจ ไม่ต้องอาบัติด้วยความจงใจ และไม่ปกปิดอาบัติที่ต้องแล้ว

เทเสตีติ อาปตฺติปฏิคฺคาหเก สภาคปุคฺคเล สติ เอกํ ทิวสํ วา รตฺตึ วา อนธิวาเสตฺวา รตฺตึ จตุรงฺเคปิ ตเม สภาคภิกฺขุโน วสนฏฺฐานํ คนฺตฺวา เทเสติเยว. (ม.อฏ. ๒.๓๐๙)

คำกล่าวว่า เทเสติ (แสดง) หมายความว่า เมื่อมีบุคคลที่หวังประโยชน์ก็ไม่รอถึงหนึ่งทิวาราตรี ย่อมไปสู่ที่พำนักของภิกษุผู้หวังประโยชน์แม้มีความมืดที่มีองค์ ๔[ความมืดในเวลาเที่ยงคืนของวันแรม ๑๕ ค่ำ ขณะอยู่ในไพรสณฑ์ทึบและมีเมฆบัง] แล้วแสดงอาบัติทีเดียว]

อชานนก (ติ)

[น + ชานนก] ผู้ไม่รู้, ยังไม่รู้.

ชานนก = ญา (อวโพเธ) + นา + ณฺวุ. อญฺญาสิ ชานาติ ชานิสฺสตีติ ชานนโก. แปลง ญา ธาตุ เป็น ชา ด้วยสูตร (กจ.๔๗๐) ว่า ญาสฺส ชาชนา (แปลง ญา ธาตุเป็น ชา, ชํ หรือ นา ได้บ้าง) แปลง ณฺวุ ปัจจัยเป็น อานนก ด้วยสูตร (กจ. ๖๔๑) ว่า นุทาทีหิ ยุณฺวูนมนานนากานนกา สการิเตหิ จ (แปลง ยุ และ ณฺวุ ปัจจัยท้ายธาตุนุทาทิคณะ และธาตุที่ประกอบกับการิตปัจจัยเป็น อน, อานน; อก และ อานนก อนึ่ง การแปลง ญา ธาตุเป็น ชา นั้น มีได้เพราะ นา ปัจจัย จึงต้องลง นา แล้วลบทิ้ง]

ตทา ทกฺขิณมหาสมุทฺทสฺส ทิสาภาเค สิมฺพลิวาสี เอโก ครุโฬ ปกฺขวาเตหิ สมุทฺเท อุทกํ วิยูหิตฺวา เอกํ นาคราชานํ สีเส คณฺหิ. ตทา หิ สุปณฺณา นาคํ คเหตุ๋ **อชานนกา**เยว ปจฺฉา ปณฺฑรชาตเก ชานึสุ. โส ปน ตํ สีเส คเหตฺวาปิ อุทเก อโนตฺถรนฺเตเยว อุกฺขิปิตฺวา โอลมฺพนฺตํ อาทาย หิมวนฺตมตฺถเกน ปายาสิ.

(ชา.อฏ. ๗/๒๒)

ในกาลนั้น ยังมีครุฑตนหนึ่ง อยู่ที่ต้นงิ้ว ทางมหาสมุทรภาคใต้ กระพือลมปีกแหวกน้ำในมหาสมุทรลงไป จับศีรษะนาคราชได้ตัวหนึ่ง. แท้จริงในกาลนั้น ครุฑทั้งหลาย ยังไ**ม่รู้**จักวิธีจับนาค ครั้นภายหลัง จึงรู้จักวิธีจับนาคอย่างในปัณฑรกชาดก แต่ครุฑตัวนั้น เมื่อจับนาคทางศีรษะ ยังไม่ทันน้ำจะท่วมมาถึง ก็หิ้วนาคขึ้นได้ปล่อยให้นาคห้อยหางลง พาบินไปเบื้องบนป่าหิมพานต์.

อชานนกรณ (น)

[น +ชานนกรณ]

(๑) การทำความไม่รู้.

(๒) (ติ) (ราคะ) ทำให้ไม่รู้ (อะไร).

ดู อญฺญาณกรณ

อชานนการณ (น)

[อชานน +การณ]

เหตุคือการไม่รู้, เหตุแห่งการไม่รู้.

ดู อชานตา

อชานนกาล (ปุ)

[อชานน + กาล]

กาลอันไม่รู้, มิใช่เวลาที่รู้.

ดู อชานกา = อชานนกาล. (สี.อิ. ต่างกัน)

อชานนฏฺฐาน (น)

[อชานน +จาน]

ที่ที่คนเหล่าอื่นไม่อาจรู้ได้ - ไม่รู้จัก.

ราชคเห กิร ธนเสฏฐิกุลสฺส ธีตา อตฺตโน ทาเสเนว สทฺธึ สนฺถวํ กตฺวา “อญฺเญปิ เม อิมํ กมฺมํ ชาเนยฺยุนฺติ จินฺเตตฺวา เอวมาห “อมฺเหหิ อิมสฺมึ ฐาเน วสิตุํ น สกฺกา สเจ เม มาตาปิตโร อิมํ โทสํ ชานิสฺสนฺติ ขณฺฑาขณฺฑึ กริสฺสนฺติ วิเทสํ คนฺตฺวา วสิสฺสามาติ หตฺถสารํ คเหตฺวา อคฺคทฺวาเรน นิกฺขมิตฺวา “ยตฺถ วา ตตฺถ วา อญฺเญหิ **อชานนฏฺฐานํ** คนฺตฺวา วสิสฺสามาติ อุโภปิ อคมํสุ. (อ.อฏ. ๑/๑๖๖)

นัยว่า ในกรุงราชคฤห์ ธิดาตระกูลธนเศรษฐี ทำความเชยชิดกับทาสของตนนั่นแล คิดว่า แม้คนเหล่าอื่น พึงรู้กรรมนี้ของเรา กลับแล้ว จึงกล่าวอย่างนี้ว่า พวกเราไม่อาจอยู่ในที่นี้ได้ ถ้ามารดาบิดาของฉันรู้โทษนี้ จักทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย พวกเราจักไปอยู่ต่างถิ่น ดังนี้ แม้คนทั้ง ๒ ถือสิ่งของที่จำเป็นติดมือออกไปทางประตูใหญ่ ด้วยคิดว่า พวกเราจักไปอยู่ยัง**ที่ที่คนเหล่าอื่นไม่รู้จัก**.

อชานนตา (ถี)

[อชานน + ตา] ความไม่รู้, ไม่รู้.

อเจตนนฺติ มหาสรีรตาย ลหุภาวครุภาวสฺส **อชานนตาย** อเจตนํ. (ชา.อฏ. ๓/๘๔)

บทว่า **อเจตนำ** ได้แก่ ชื่อว่าผู้ไม่มีเจตนา เพราะ**ไม่รู้**ความหนักและความเบา เนื่องจากมีร่างกายใหญ่โต.

อชานนปจฺจย (ปุ)

[อชานน + ปจฺจย]

ความไม่รู้เป็นเหตุ, ความไม่รู้เป็นปัจจัย.

อยํ ปน วิเสโส “อาคนฺตุกสฺส อาโรเจตพฺพนฺติ เอตฺถ ยตฺตกา ปุเรภตฺตํ วา ปจฺฉาภตฺตํ วา ตำ คามํ ภิกฺขู วา ภิกฺขุนิโย วา อาคจฺฉนฺติ สพฺเพสํ อาโรเจตพฺพำ. อนาโรเจนฺติยา รตฺติจฺเฉโท จ วตฺตเภททุกฺกฏญฺจ. สเจปิ รตฺตึ โกจิ ภิกฺขุ ตำ คามูปจารำ โอกฺกมิตฺวา คจฺฉติ รตฺติจฺเฉโท โหติเยว **อชานนปจฺจยา** ปน วตฺตเภทโต มุจฺจติ. (วิ.อฏ. ๔/๓๑)

ส่วนเนื้อความที่แปลกกัน มีดังต่อไปนี้ :- ในคำว่า พึงบอกแก่อาคันตุกะนี้ มีวินิจฉัยว่า ในปุเรภัตหรือปัจฉาภัต ภิกษุหรือภิกษุณีมีประมาณเท่าใดมาสู่บ้านนั้น. ควรบอกทั้งหมด. เมื่อไม่บอกเป็นรัตติเฉทด้วย เป็นทุกกฏเพราะวัตตเภทด้วย, แม้ถ้าภิกษุบางรูปล่ำคามูปจาระนั้น เข้ามาในราตรีแล้วไปเสีย เป็นรัตติเฉทเท่านั้น, ย่อมพ้นจากวัตตเภทเพราะ**ความไม่รู้เป็นปัจจัย** (เป็นเหตุ).

อชานนภาว (ปุ)

[อชานน +ภาว]

ภาวะคือการไม่รู้, ความไม่รู้จัก.

โส “สจฺจำ เอโส ภณตีติ สลฺลกฺเขตฺวา “เมถุนสำสคฺเคน สีลำ ภิชฺชติ ฌานำ อนฺตรธายตีติ อชานนฺโต มาตุคามสฺส อทิฏฺฐปุพฺพตฺตา เมถุนธมฺมสฺส จ **อชานนภาเวน** “เภสชฺชนฺติ

วทนฺติยา ตาย เมถุนํ ปฏิเสวิ. ตาวเทวสฺส สีลํ ภิชฺชิ ฌานํ ปริหายิ. (ชา.อฏ. ๕/๒๐๙)

พระดาบสนั้น กำหนดว่า คนคนนั้นพูดจริง ไม่รู้เลยว่า ศีลจะขาด ฌานจะเสื่อม ด้วยเมถุนสังสัคคะ เมื่อพระราชธิดานั้นกล่าวว่า เภสัช เพราะ**ความไม่รู้จัก**เมถุนธรรม เนื่องจากตน ไม่เคยเห็นมาตุคามมาก่อน จึงเสพเมถุนธรรมทีนั้น ศีลของดาบสนั้นก็ขาด ฌานก็เสื่อม.

อชานนฺต (ติ)

[น + ชานนฺต, ถี, อชานนฺตี]

ชานนฺต = ญา ธาตุ (อวโพเธ) + นา ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย. แปลง ญา ธาตุเป็น ชา ด้วยสูตร (กจ.๔๗๐) ว่า ญาสฺส ชาชนา.

ไม่รู้อยู่, ไม่รู้สึกตัว.

อนาปตฺติ **อชานนฺตสฺส** อสาทิยนฺตสฺส อุมฺมตฺตกสฺส ขิตฺตจิตฺตสฺส เวทนาฏฺฏสฺส อาทิกมฺมิกสฺสาติ. (วิ. ๑/๔๑)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ (ปาราชิก) คือ ภิกษุ**ไม่รู้อยู่** (คือผู้หลับอยู่ไม่รู้ถึงความพยายามที่บุคคลอื่นกระทำ เพราะหยั่งลงสู่ความหลับสนิท) ภิกษุไม่ยินดี (ผู้รู้แล้วแต่ไม่ยินดี) ภิกษุบ้า (ผู้ถึงความบ้าที่รักษาไม่ได้โดยเนื่องด้วยดีวิบัติ) ภิกษุมีจิตฟุ้งซ่าน (ผู้ถูกยักษ์ทำให้มีจิตซัดส่าย) ภิกษุมีเวทนากล้า (ผู้ไม่รู้อะไรกระสับกระส่ายเพราะเวทนา) ภิกษุต้นบัญญัติ (ผู้เป็นต้นเหตุในเรื่องนั้น ๆ).

[คัมภีร์อรรถกถากังขาวิตรณี กล่าวว่า ภิกษุบ้าและภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิงทั้งสองนั้น ต้องถึงขนาดที่ไม่รู้จักไฟกับทอง หรือคูถกับไม้จันทน์ เป็นต้น โดยเข้าใจว่าเหมือนกัน จึงเป็นประมาณ การที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวเช่นนี้ ก็เพื่อระบุว่า ภิกษุบ้าและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิง จนไม่รู้จักไฟกับทอง หรือคูถกับไม้จันทน์เป็นต้นว่าต่างกันจึงจัดเป็นอุมมัตตกะและขิตตจิตตะ ในสิกขาบทนี้ ทั้งนี้ เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุบ้าและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิงทุกคนจัดเป็นอุมมัตตกะและขิตตจิตตะ กังขาฏีกาใหม่ (หน้า ๒๐๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุบ้าเพราะดีกำเริบเป็นคนบ้าตลอดเวลา ส่วนภิกษุบ้าเพราะถูกยักษ์เข้าสิง ย่อมรู้สึกตัวได้บ้างในบางขณะ] ดู วิ. ๒/๒๗๙, ม. ๑/๒๕๕.

อชานนฺตจตุกฺก (น)

[อชานนฺต + จตุกฺก]

จตุกฺก = จตฺตาริ ปริมาณานิ เอตสฺสาติ จตุกฺกํ. ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า มาก และอื่น ๆ ด้วยสูตร (กจ.๓๙๒) ว่า ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ.

อชานันตจตุกกะ, หมวด ๔ แห่งการไม่รู้, หมวดวาระ ๔ อย่าง โดยตั้ง อชานนฺตมูล แล้วแสดงการหมุนเวียนด้วย อชานนฺต.

อชานนฺตจตุกฺกํ อจิตฺตกจตุกฺกสทิสํ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๖๘)

อชานันตจตุกกะเหมือนกับอจิตตกจตุกกะ (หมวดสี่แห่งการไม่รู้เหมือนกับหมวด สี่แห่งอจิตตกสิกขาบท).

ดู อจิตฺตก จตุกฺกสทิส

อชานปฺปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อชานนฺต + ปฏิจฺฉนฺน ลบ นฺต]

อัน...ไม่รู้อยู่ปิดไว้, ไม่รู้ปิดไว้, ปิดไว้โดยไม่รู้.

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ เทฺว สมฺมาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชติ เทฺวมาสปฺปฏิจฺฉนฺนาโย: เอกา อาปตฺติ ชานปฺปฏิจฺฉนฺนา, เอกา อาปตฺติ **อชานปฺปฏิจฺฉนฺนา**. โส สมฺมๆ ตาสๆ อาปตฺตีนๆ เทฺวมาสปฺปฏิจฺฉนฺนานๆ เทฺวมาสปริวาสๆ ยาจติ, ตสฺส สโม ตาสๆ อาปตฺตีนๆ เทฺวมาสปฺปฏิจฺฉนฺนานๆ เทฺวมาสปริวาสๆ เทติ ฯเปฯ

(วิ. ๔/๑๔๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ในกรณีนี้ ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสส ๒ ตัว ปิดไว้ ๒ เดือน คืออาบัติ ๑ ตัวรู้แต่ปิดไว้ อาบัติ ๑ ตัว**ปิดไว้โดยไม่รู้** ภิกษุนั้นขอปริวาส ๒ เดือน เพื่ออาบัติเหล่านั้นที่ปิดไว้ ๒ เดือนกับสงฆ์ สงฆ์ได้ให้ปริวาส ๒ เดือนเพื่ออาบัติเหล่านั้นที่ปิดไว้ ๒ เดือนแก่ภิกษุนั้น...

อชานมาน (ติ)

[น +ชานมาน] ไม่รู้อยู่, เมื่อไม่รู้.

ชานมาน = ญา ธาตุ (อวโพเธ) + นา ปัจจัย + มาน ปัจจัย. แปลง ญา ธาตุเป็น ชา ด้วยสูตร (กจ.๔๗๐) ว่า ญาสฺส ชาชนา.

ตสฺสา ตฺยา**ชานมานาย**

เสยฺยๆ ตฺยาหๆ สโมกิรึ

ตสฺส กมฺมวิปาเกน

เตน ขชฺชามิ กจฺฉุยา. (เปต. ๑๔๒)

(นางเปรตนั้นตอบว่า)

[เราทั้งสองเป็นคนหายา ได้พากันไปป่า เธอหายามาได้ ส่วนฉันนำหมามุ่ยมา]

เมื่อเธอ**ไม่รู้อยู่** (เผลอ) ฉันได้โปรยหมามุ่ยลงบนที่นอนของเธอจนทั่ว เพราะผลกรรมนั้น ฉันจึงเป็นหิด. ดู ที.อฏ. ๓/๑๒๗

อชานาปน (น)

[น + ชานาปน]

ชานาปน=ญา ธาตุ (อวโพเธ) + นา + ณาเป + ยุ. แปลง ญา ธาตุเป็น ชา แปลง ยุ เป็น อน.

การไม่ยัง...ให้รู้, การไม่ให้ผู้อื่นรู้.

เถยฺยสตฺถสมุฏฺฐานๆ กายจิตฺตโต กายวาจาจิตฺตโต จ สมุฏฺฐาติ สิยา กิริยๆ โสตุกามตาย คมนวเสน สิยา อกิริยๆ จิตฺฏฐานๆ อาคนฺตฺวา มนฺตยมานานๆ **อชานาปน**วเสน รูปิยๆ อญฺญวาทกๆ อุปสฺสุตีติ อิมานิ หิ ตีณิ สิกฺขาปทานิ เอกปริจฺเฉทานิ สญฺญาวิโมกฺขๆ สจิตฺตกๆ โลกวชฺชๆ กายกมฺมๆ วจีกมฺมๆ อกุสลจิตฺตๆ ทุกฺขเวทนนฺติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๔๙)

สิกขาบทนี้ (อุปัสสุติกสิกขาบท) มีสมุฏฐานดุจเถยยสัตถสิกขาบท เกิดขึ้นทางกายกับจิต ๑ ทางกายวาจากับจิต ๑ บางคราวเป็นกิริยา ด้วยอำนาจแห่งการไป เพราะความอยากฟัง, บางคราวเป็นอกิริยาด้วยอำนาจแห่ง**การไม่ยัง**ผู้บาดหมางกันซึ่งมาสู่ตน ยืนอยู่แล้วปรึกษากันอยู่**ให้รู้ตัว**. แท้จริงแล้วสิกขาบททั้ง ๓ นี้ คือ รูปิยสิกขาบท อัญญวาทสิกขาบท อุปัสสุติกสิกขาบท มีความ

กำหนดอย่างเดียวกัน เป็นสัญญาวิโมกข์ สจิตตกะ โลกวัชชะ กายกรรม วจีกรรม อกุศลจิต เป็นทุกขเวทนา.

อชานาปิต (ติ)

[น + ชานาปิต] อัน...ไม่ให้ผู้อื่นรู้.

ดู อปุจฺจิต มหานิ.อฏ. ๑๗๑

อชานาเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + ชานาเปตฺวา]

ไม่ให้...รู้แล้ว, ไม่แจ้งให้ทราบแล้ว.

อนามนฺโตติ รโห นนฺทาเทวิยา สทฺธึ มนฺเตนฺเตปิ มยิ **อชานาเปตฺวา** สหสาว ปวิสติ. อิมินา โทเสน ตำ อหิริกำ อนาทรำ ทกรกฺขสสฺส ทสฺสามีติ.

(ชา.อฏ. ๖/๓๒๙)

บทว่า **อนามนฺโต** ความว่า เมื่อข้าพเจ้า (พระเจ้าจุลนี) ปรึกษาอยู่กับพระนางนันทาเทวี ในที่ลับ เขา (ธนุเสขะ) **ไม่แจ้งให้ทราบ** (ไม่ขออนุญาต) ก่อน พรวดพราดเข้าไป ข้าพเจ้าให้เขาผู้ไม่มีความยำเกรง ไม่มีความเอื้อเฟื้อแก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนี้.

อชานิกา (ถี)

[น + ชานิกา] ผู้ไม่มีใครรู้จัก.

ดู ชา.อฏ. ๖/๒๑๐) (อิ. ต่างกัน)

อชานิต (ติ)

[น + ชานิต] อัน...ไม่รู้แล้ว.

เอวำ สพฺเพหิ ญาเณหิ
เยสำ ธมฺมา **อชานิตา**
เต เว ธมฺเมสุ กงฺขนฺติ
กึสุกสฺมึว ภาตโร. (ชา. ๑/๖๙)

(พระศาสดาตรัสว่า)

ธรรมทั้งหลาย **อัน**บุคคลเหล่าใด**ไม่รู้แล้ว** (บุคคลเหล่าใดยังไม่รู้ธรรมทั้งหลาย) ด้วยญาณทั้งปวง บุคคลเหล่านั้นยังสงสัยในธรรมทั้งหลาย เหมือนพระราชภาดา ๔ พระองค์สงสัยในต้นทองกวาว.

ธมฺมา **อชานิตา** โสตาปตฺติมคฺคสฺส อนธิคตตฺตา อปฺปฏิวิทฺธา เต เว เตสุ ผสฺสายตนาทิธมฺเมสุ กงฺขนฺติ ยถา เอกสฺมึเยว กึสุกสฺมึ จตฺตาโร ภาตโร. (ชา.อฏ. ๒/๒๔๓)

ธรรมทั้งหลาย อันชนเหล่าใดไม่รู้แล้ว (ไม่ได้ให้เกิดด้วยวิปัสสนาญาณทั้งปวง) คือ มิได้แทงตลอดเพราะยังไม่ได้บรรลุโสดาปัตติมรรค ชนเหล่านั้น ย่อมสงสัยในธรรมมีผัสสะ ๖ และอายตนะเป็นต้น เหมือนพี่น้องทั้งสี่สงสัยในต้นทองกวาวต้นเดียวกันฉันนั้น.

อชานิตพฺพ (ติ)

[น + ชานิตพฺพ] ไม่พึงรู้ (ธรรมที่ไม่พึงรู้).

น ตสฺส อทิฏฺฐมิธตฺถิ กิญฺจิ
อโถ อวิญฺญาต**มชานิตพฺพำ**
สพฺพำ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เนยฺยำ
ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺขู.

(ปฏิสำ. ๑๒๗,๒๒๗, มหานิ. ๒๘๐)

(พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมันตจักขุ พระผู้มีพระภาคทรงประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อมแล้วด้วยพระสัพพัญญุตญาณ สมจริงดังคาถาประพันธ์ว่า)

สิ่งไรๆ ในไตรโลกธาตุนี้ พระปัญญาจักขุของพระตถาคตนั้นไม่เห็น ไม่มีเลย อนึ่ง ธรรมอะไรๆ **ที่ไม่พึงรู้** อันพระพุทธญาณไม่รู้แจ้ง ก็ไม่มี ธรรมที่ควรแนะนำใดมีอยู่ พระตถาคตได้ทรงทราบธรรมที่ควรแนะนำนั้นทั้งหมด เหตุนั้น พระตถาคตจึงชื่อว่ามีสมันตจักขุ (จักษุตรวจตราโดยรอบ=ตาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการแม้ในอนาคต)

อชานิตพฺพนฺติ อนาคตกาลิกํ อชานิตพฺพํ นาม ธมฺมชาตํ น ภวิสฺสติ, นตฺถิ วา. อิมินา อนาคตกาลิกสฺส สพฺพธมฺมสฺส ญาตภาวํ ทสฺเสติ. ชานนกิริยาวิเสสนมตฺตเมว วา เอตฺถ อกาโร. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๔๐, มหานิ.อฏ. ๓๔๐)

บทว่า **อชานิตพฺพํ** (ไม่พึงรู้) คือธรรมที่ไม่พึงรู้อันเป็นอนาคตกาล จักไม่มี หรือย่อมไม่มี.ด้วยบทนี้ ท่านแสดงถึงความที่ธรรมทั้งปวงอันเป็นอนาคตกาล อันพระตถาคตทรงรู้แล้ว. อีกนัยหนึ่ง อ อักษรในบทนี้ว่า อชานิตพฺพํ เป็นเพียงวิเสสนะของกิริยารู้นั่นเอง.

อชานิตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + ชานิตฺวา] ไม่รู้แล้ว, เพราะไม่รู้.

โส วิพฺภมิตฺวา ปุน อุปสมฺปนฺโน ยา อาปตฺติโย ปุพฺเพ ชานิตฺวา ฉาเทสิ, ตา อาปตฺติโย ปจฺฉา ชานิตฺวา น ฉาเทติ. ยา อาปตฺติโย ปุพฺเพ **อชานิตฺวา** น ฉาเทสิ, ตา อาปตฺติโย ปจฺฉา ชานิตฺวา น ฉาเทติ. ตสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปุริมสฺมึ อาปตฺติกฺขนฺเธ ยถาปฏิจฺฉนฺเน ปริวาสํ ทตฺวา มานตฺตํ ทาตพฺพํ. (วิ. ๔/๑๖๑)

ภิกษุนั้น (ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสส) สึกแล้ว อุปสมบทใหม่ อาบัติเหล่าใด ภิกษุนั้นรู้แล้ว ได้ปิดไว้เมื่อก่อน รู้อาบัติเหล่านั้นแล้ว ไม่ปิดในภายหลัง อาบัติเหล่าใดภิกษุนั้น **ไม่รู้** ไม่ได้ปิดไว้เมื่อก่อน รู้อาบัติเหล่านั้นแล้ว ไม่ปิดในภายหลัง ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงให้ปริวาสในกองอาบัติครั้งก่อนตามที่ปิดไว้ แล้วให้มานัตแก่ภิกษุนั้น.

ดู มิลินฺท. ๑๑๔

อชาปยนฺต (ติ)

[น + ชาปยนฺต]

ชาปยนฺต = หา ธาตุ (จาเค) + ณาปย + อนต. แปลง ห เป็น ช.

ไม่ให้เสื่อม, ไม่ใช้คนอื่นทำให้เสื่อม.

เอกํ สมยํ ภควา โกสเลสุ วิหรติ หิมวนฺต-ปเทเส อรญฺญกุฏิกายํ. อถ โข ภควโต รโห-คตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ “สกฺกา นุ โข รชฺชํ กาเรตุํ อหนํ อฆาตยํ อชินํ **อชาปยํ** อโสจํ อโสจาปยํ ธมฺเมนาติ. (สํ. ๑/๑๑๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กระท่อมกลางป่า ในหิมวันตประเทศ แคว้นโกศล ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด เกิดความรำพึงอย่างนี้ว่า เราจะสามารถเสวยราชสมบัติโดยธรรม โดยที่ไม่เบียดเบียนเอง ไม่ใช้ให้คนอื่นเบียดเบียน ไม่ทำให้เสื่อมเอง **ไม่ใช้คนอื่นทำให้เสื่อม** ไม่ทำให้เศร้าโศกเอง ไม่ใช้คนอื่นทำให้เศร้าโศก หรือไม่หนอ.

อชินำ อชาปยนฺติ ปรสฺส ธนชานึ อกโรนฺเตน อการาเปนฺเตน. (สำ.อฏ. ๑/๑๖๖)

สองบทว่า **อชินำ อชาปยำ** (ไม่ทำให้เสื่อมเอง ไม่ใช้คนอื่นทำให้เสื่อม) คือ ไม่ทำเอง (ทั้ง) ไม่ใช้ให้คนอื่นทำความเสื่อมทรัพย์แก่คนอื่น (ไม่ใช้คนอื่นทำให้เขาเสื่อมทรัพย์).

อชามิค (ปุ)

[อช +มิค]

อโช เอว อชามิโค. (มูลฏี. ๒/๒๒๒)

แพะนั่นแหละ ชื่อว่า อชามิคะ = แพะ.

วาเมน สูกโร โหติ

ทกฺขิเณน **อชามิโค**

สเรน เนลโก โหติ

วิสาเณน ชรคฺคโวติ

อยำ สูกรยกฺโข ฯเปฯ **อชามิเค** ทิสฺวา ตำสทิสำ ทกฺขิณปสฺสำ ทสฺเสตฺวา เต คเหตฺวา ขาทติ.

(ที.อฏ. ๒/๒๕๐)

ยักษ์หมูนี้ ข้างซ้ายเป็นหมู ข้างขวาเป็น**แพะ** โดยเสียงเป็นแกะ โดยเขาเป็นวัวแก่...

เมื่อเห็นฝูง**แพะ** ก็แสดงด้านขวาเหมือนแพะนั้น แล้วก็จับแพะเหล่านั้นกิน...

อชา เอว มิคาติ **อชามิคา**.

เต อชามิเค. (ที.ฏี. ๒/๒๒๓)

สัตว์สี่เท้าคือแพะ เหตุนั้น ชื่อว่า **อชามิคะ** (สัตว์สี่เท้าคือแพะ=แพะ). เห็นซึ่งฝูงแพะเหล่านั้น.

[โดยทั่วไป มิค ศัพท์แปลว่า เนื้อ เช่น เก้ง กวาง สมัน ถ้าเป็นสัตว์ร้ายมักใช้เป็น วาฬมิค (เนื้อร้าย) เช่น พฺยคฺฆ (เสือ) แต่ในบางแห่ง มิค ศัพท์ใช้ในความหมายว่าสัตว์สี่เท้า (ปสุ) ซึ่งหมายถึงสัตว์สี่เท้าทั่วไป โดยมิได้ระบุว่า คืออะไร ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๔๕) กล่าวว่า มิโค ปสุ กุรุงฺเคสุ (มิค ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สัตว์สี่เท้าและเนื้อ)

อย่างไรก็ตาม ศัพท์ว่า มิค นี้ หากต้องการจะระบุว่าเป็นสัตว์สี่เท้าชนิดไหน ก็ต้องใช้เป็นอวธารณบุรพกรรมธารยสมาสเหมือนคำว่า อชามิค ซึ่งเป็นการระบุว่าสัตว์สี่เท้าในที่นี้หมายถึงแพะ เท่านั้นไม่ใช่สัตว์สี่เท้าชนิดอื่น ดังนั้น พระฎีกาจารย์จึงอธิบายบทนี้ว่า อชา เอว มิคาติ อชามิคา (แพะ).

อชายถ (กฺริ/อา)

[อ + ชน (ชนเน) ทิ. + ย + ถ]

ชนาทีนมา ติมฺหิ จาติ เอตฺถ ชนาทีนมาติ โยค-วิภาเคน ยมฺหิ ธาตฺวนฺตสฺส อากาโร (แปลง พยัญชนะที่สุดธาตุเป็น อา อักษรในเพราะ ย ปัจจัยด้วยการตัดสูตรในสูตรว่า ชนาทีนมา

ติมฺหิ จ ให้เหลือว่า ชนาทีนมา (แปลงพยัญชนะที่สุดของ ชน ธาตุเป็นต้นเป็น อา) (ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๑๑)

คัมภีร์ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า ชน ธาตุ เป็นอกัมมกธาตุในความหมายว่า เกิด มีรูปว่า ชายติ เป็นต้น แต่สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) แยกธาตุออกเป็น ๒ คือ ชน ธาตุ (ชนเน = ให้เกิด, คลอด) เช่น ชญฺญติ (ย่อมคลอด) และชนี ธาตุ (ปาตุภาเว=มีปรากฏ, เกิด) เช่น ชายติ (ย่อมเกิด) เมื่อลง วิ อุปสรรคเป็นบทหน้า ก็มีรูปว่า วิชายติ (ย่อมคลอด) โดยเปลี่ยนจากอกัมมกธาตุเป็นสกัมมกธาตุ เพราะอุปสรรคสามารถเปลี่ยนเนื้อความของธาตุได้]

อชายมาน (ติ)

[น + ชายมาน]

[ชน (ชนเน) ทิ. + ย + มาน]

เมื่อไม่เกิด, ไม่เกิดอยู่, ไม่ถือปฏิสนธิ.

ภิกฺขุ สมติกฺกมา มุนิ สนฺโตติ วุจฺจติ. มุนิ โข ปน ภิกฺขุ สนฺโต น ชายติ น ชียติ น มียติ น กุปฺปติ นปฺปิเหติ. ตมฺปิสฺส ภิกฺขุ นตฺถิ, เยน ชาเยถ. **อชายมาโน** กึ ชียฺยิสฺสติ,

อชียฺยมาโน กึ มียฺยิสฺสติ, อมียฺยมาโน กึ กุปฺปิสฺสติ, อกุปฺปมาโน กิสฺส ปิเหสฺสติ. “ยตฺถ จิตฺ มญฺญสฺสวา นปฺปวตฺตนฺติ, มญฺญสฺสเว โข ปน นปฺปวตฺตมาเน มุนิ สนฺโตติ วุจฺจตีติ อิติ ยนฺตํ วุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. (ม.๓/๒๘๙)

เราเรียกภิกษุว่า “มุนีผู้สงบแล้ว” เพราะก้าวล่วงความกำหนดหมาย[มีความกำหนดหมายว่า เรามี เราไม่มีเป็นต้น]เพราะมุนีผู้สงบแล้ว ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่ทะเยอทะยาน แม้มุนีนั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด **เมื่อไม่เกิด** จักแก่ได้อย่างไร

เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตาย จักกำเริบได้อย่างไร เมื่อไม่กำเริบ จักทะเยอทะยานได้อย่างไร คำที่เรากล่าวไว้ว่า “เมื่อความกำหนดหมาย ซึมซาบ ไม่ถึงบุรุษผู้คงอยู่ในอธิษฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่า “มุนีผู้สงบแล้ว” นั่น เพราะอาศัยเหตุนี้เราจึงกล่าวไว้.

อชายึ (กฺริ/อา)

[ชน (ชนเน) ทิ. + ย + อึ]

อชายิสุ (กฺริ/อา)

[ชน (ชนเน) ทิ. + ย + อุ] ดู ชายติ

อชิกกฺขายิต (ติ)

[อชิกา + ขายิต]

ขายิต = ขาท + ต แปลง ท เป็น ย. อักนัยหนึ่ง เข ธาตุ (ขาทเน) + ต แปลง เอ เป็น อาย ดังที่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๑๒) กล่าวว่า ธาเตการสฺสาโย ตฺยาทีสุ (ในเพราะ ติ วิภัตติ เป็นต้น แปลง เอ ของธาตุเป็น อาย)

จีวรที่ถูกแพะกัด, **ผ้าที่แพะกัด**.

ทส **ปสุกูลานี**ติ โสสานิกํ ปาปณิกํ อุนฺทูรกฺขายิตํ อุปจิกกฺขายิตํ อคฺคิทฑฺฒํ โคขายิตํ **อชิกกฺขายิตํ** ถูปจีวรํ อาภิเสกิยํ ภตปฏิยา-

ภตนฺติ เอเตสุ อุปสมฺปนฺเนน อุสฺสุกฺกํ กาตพฺพํ. ทส จีวรธารณาติ “สพฺพนีลกานิ จีวรานิ ธาเรนฺตีติ วุตฺตวเสน ทสาติ กุรุนฺทิยํ วุตฺตํ. มหาอฏฺฐกถายํ ปน “นวสุ กปฺปิยจีวเรสุ อุทกสาฏิกํ วา สงฺกจฺจิกํ วา ปกฺขิปิตฺวา ทสาติ วุตฺตํ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๘๓)

สองบทว่า **ทสปสุกูลานิ** (ผ้าบังสุกุล ๑๐) ความว่า อุปสัมบัน (ผู้ถึงภาวะอันสูงส่ง=ภิกษุ) พึงทำความขวนขวายในจีวรเหล่านี้ คือ ผ้าที่ตกที่ป่าช้า ผ้าที่ตกที่ประตูตลาด ผ้าที่หนูกัด ผ้าที่ปลวกกัด ผ้าที่ถูกไฟไหม้ ผ้าที่โคกัด **ผ้าที่แพะกัด** ผ้าห่มจอมปลวก ผ้าที่เขาทิ้งในที่อภิเษก ผ้าที่เขานำไปสู่ป่าช้าแล้วนำกลับมา. ในอรรถกถากุรุนทีกล่าวว่า จีวรสาธารณะ ๑๐ นั้น ได้แก่จีวร ๑๐ ชนิด ด้วยอำนาจจีวรที่พระธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวว่า ภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้จีวรมีสีเขียวล้วนเป็นต้น. แต่ในมหาอรรถกถา กล่าวว่า ได้แก่ จีวร ๑๐ ชนิด เพิ่มผ้าอาบน้ำหรือผ้าคาดนม (ของภิกษุณี) เข้าในจีวรที่ควร ๙ ชนิด.

ดู อชกฺขายิก

[อุป อุปสรรคในคำว่า อุปสมฺปนฺน (อุปสัมบัน) ใช้ในความหมายว่า อุปริ (สูงส่ง) มีวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า อุปริภาวํ สมฺปนฺโน อุปสมฺปนฺโน (ผู้ถึงภาวะอันสูงส่ง ชื่อว่า อุปสัมปันนะ=ภิกษุ) คำนี้ใช้คู่กับคำว่า อุปสมฺปทา (การอุปสมบท) แปลตามศัพท์ว่า ความบริบูรณ์อันสูงส่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปริภูตา สมฺปทา อุปสมฺปทา (ความบริบูรณ์อันสูงส่ง ชื่อว่า อุปสัมปทา)]

อชิกขาทก (ติ)

[อชิกา + ขาทก]

ผู้กินแพะตัวเมีย, ผู้กินแม่แพะ.

โส เอวํ อโยนิโส มนสิกริตฺวา อชิกํ ปาเท คณฺหิสา คหิตมตฺตา วิรวิ. อชิกโคปกา อิโต จิโต จ อาคนฺตฺวา ตํ คเหตฺวา “เอตฺตกํ กาลํ ราชกุเล **อชิกขาทโก** เอส โจโรติ ตํ โกฏฺเฏตฺวา พนฺธิตฺวา รญฺโญ สนฺติกํ เนนฺติ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๕๘)

เขาเข้าใจเองอย่างนี้ โดยไม่ไตร่ตรองให้แยบคายดังนี้แล้ว ก็โดดจับแม่แพะตัวหนึ่งที่เท้า พอมันถูกเขาจับเท้าเท่านั้น ก็ร้องเอ็ดอึง พวกคนเลี้ยงแพะก็พากันกรูเข้ามาโดยรอบต่างร้องว่า คอยมานานแล้ว ไอ้ขโมย**กินแม่แพะ**ในราชสกุลนี้ไอ้นี่เอง ดังนี้แล้วรุมซ้อมแล้วจับมัดพาไปสู่พระราชวัง.

อชิกโคปก (ติ)

[อชิกา + โคปก]

ผู้เลี้ยงแพะตัวเมีย, คนเลี้ยงแม่แพะ.

อชิกโคปกา อิโต จิโต จ อาคนฺตฺวา ตํ คเหตฺวา “เอตฺตกํ กาลํ ราชกุเล อชิกขาทโก เอส โจโรติ ตํ โกฏฺเฏตฺวา พนฺธิตฺวา รญฺโญ สนฺติกํ เนนฺติ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๕๘)

พวก**คนเลี้ยงแม่แพะ** ก็พากันกรูเข้ามาโดยรอบ ต่างร้องว่า คอยมานานแล้ว ไอ้ขโมยกินแม่แพะในราชสกุลนี้ไอ้นี่เอง ดังนี้แล้วรุมซ้อม แล้วจับมัดพาไปสู่พระราชวัง.

อชิกโจรก (ติ)

[อชิกา + โจรก]

ผู้ขโมยแพะตัวเมีย, ผู้ขโมยแม่แพะ.

ตสฺมึ ขเณ โพธิสตฺโต ปญฺจสตมาณวกปริวุโต นครา นิกฺขมฺม นฺหายิตุํ คจฺฉนฺโต มิตฺตวินฺทุกํ ทิสฺวา สญฺชานิตฺวา เต มนุสฺเส อาห “ตาตา อยํ อมฺหากํ อนฺเตวาสิโก กสฺมา นํ คณฺหาติ? “**อชิกโจรโก** อยฺย เอกํ อชิกํ ปาเท คณฺหิ ตสฺมา คหิโตติ. “เตน เหตํ อมฺหากํ ทาสํ กตฺวา เทถ อมฺเห นิสฺสาย ชีวิสฺสตีติ. เต “สาธุ อยฺยาติ ตํ วิสฺสชฺเชตฺวา อคมํสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๕๘)

ในขณะนั้น พระโพธิสัตว์แวดล้อมด้วยมาณพ ๕๐๐ ออกจากเมืองไปอาบน้ำ เห็นมิตตพินทุกะ ก็จำได้จึงพูดกะคนเหล่านั้นว่า พ่อคุณทั้งหลาย คนผู้นี้เป็นลูกศิษย์ของเรา พวกท่านจับเขาเพราะเหตุไร ? คนเหล่านั้นตอบว่า พระคุณท่านขอรับ เขาเป็น**คนร้ายขโมยแม่แพะ**ของหลวง จับแม่แพะตัวหนึ่งที่เท้า เหตุนั้นพวกผมจึงจับเขา พระโพธิสัตว์ขอร้องว่า ถ้าเช่นนั้น จงให้เขาเป็นทาสของพวกเราเถิด เขาจักได้อาศัยพวกเราเลี้ยงชีวิตไป. คนเหล่านั้นรับคำว่า ดีแล้วขอรับ พระคุณท่าน พลางปล่อยเขา แล้วก็พากันไป.

อชิกา (ถี)

[อช + ก, อชา เอว อชิกา]

แปลง อ เป็น อิ ดังที่ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวว่า มชฺเฌ อิการาเทโส (แปลงเป็น อิ อักษร ในท่ามกลาง) การแปลงสระ อ เป็น อิ ในเพราะ ก ปัจจัย หรือ ก อาคมที่มี อา อิตถีปัจจัยอยู่ท้ายนั้น เป็นธรรมเนียมของไวยากรณ์บาลีและสันสกต.

แพะตัวเมีย, แม่แพะ.

เตน โข ปน สมเยน เมตฺติยภุมฺมชกา ภิกฺขู คิชฺฌกูฏา ปพฺพตา โอโรหนฺตา อทฺทสํสุ ฉกลกํ **อชิกาย** วิปฺปฏิปชฺชนฺตํ, ทิสฺวาน เอวมาหํสุ “หนฺท มยํ อาวุโส อิมํ ฉกลกํ ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ นาม กโรม; อิมํ **อชิกํ** เมตฺติยํ นาม ภิกฺขุนึ กโรม, เอวํ มยํ โวหริสฺสาม, ปุพฺเพ มยํ อาวุโส ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ สุเตน อโวจุมฺหา, อิทานิ ปน อมฺเหหิ สามํ ทิฏฺโ เมตฺติยาย ภิกฺขุนิยา วิปฺปฏิปชฺชนฺโตติ. เต ตํ ฉกลกํ ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ นาม อกํสุ; ตํ **อชิกํ** เมตฺติยํ นาม ภิกฺขุนึ อกํสุ. เต ภิกฺขูนํ อาโรเจสุ “ปุพฺเพ มยํ อาวุโส ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ สุเตน อโวจุมฺหา, อิทานิ ปน อเมฺหหิ สามํ ทิฏฺโ เมตฺติยาย ภิกฺขุนิยา วิปฺปฏิปชฺชนฺโตติ. (วิ. ๑/๒๕๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระเมตติยะและพระภุมมชกะ กำลังลงจากภูเขาคิชฌกูฏ มองเห็นแพะตัวผู้กับ**แพะตัวเมีย**กำลังสืบพันธุ์กัน จึงกล่าวว่า “เอาเถิด พวกเราจะสมมติแพะตัวผู้เป็นพระทัพพมัลลบุตร สมมติ**แพะตัวเมีย** เป็นภิกษุณีเมตติยา จักกล่าวว่า “ครั้งก่อนพวกเรากล่าวหาพระทัพพมัลลบุตรด้วยได้ยินมา แต่บัดนี้พวกเราได้เห็นพระทัพพมัลลบุตรเสพเมถุนกับภิกษุณีเมตติยาด้วยตนเอง” ท่านทั้งสองได้สมมติพระทัพพมัลลบุตรเป็นแพะตัวผู้ สมมติภิกษุณีเมตติยา

เป็น**แพะตัวเมีย** แล้วแจ้งให้ภิกษุทั้งหลายทราบว่า “ครั้งก่อน... แต่บัดนี้ พวกเราได้เห็นพระทัพพมัลลบุตร เสพเมถุนกับภิกษุณีเมตติยาด้วยตนเอง”.

ดู ชา.๒/๕๐, ชา.อฏ.๕/๒๕๗, ชา.อฏ.๓/๒๖๑

ดู อชี

อชิกาขีร (น)

[อชิกา + ขีร] น้ำนมแพะ.

ขีรํ นาม โคขีรํ วา **อชิกาขีรํ** วา มหิสขีรํ วา; เยสํ มํสํ กปฺปติ, เตสํ ขีรํ. (วิ. ๒/๑๑๙)

ที่ชื่อว่า นมสด ได้แก่ น้ำนมโค **น้ำนมแพะ** น้ำนมกระบือหรือน้ำนมของสัตว์ ที่มีเนื้อเป็นกัปปิยะ.

อชิกาสปฺปิ (น)

[อชิกา + สปฺปิ]

เนยแพะ, เนยใสที่ทำจากน้ำนมแพะ.

สปฺปิ นาม โคสปฺปิ วา **อชิกาสปฺปิ** วา มหิสสปฺปิ วา, เยสं มํสं กปฺปติ, เตสं สปฺปิ.

(วิ. ๑/๓๖๓, วิ. ๒/๑๑๙)

ที่ชื่อว่า เนยใส ได้แก่ เนยใสทำจากน้ำนมโคบ้าง **เนยใสทำจากน้ำนมแพะ**บ้าง เนยใสทำจากน้ำนมกระบือบ้าง หรือเนยใสทำจากน้ำนมสัตว์ที่มีมังสะเป็นกัปปิยะ.

อชิคุจฺฉน (น)

[น + ชิคุจฺฉน]

ชิคุจฺฉน = คุป (นินฺทายํ) + ฉ + ยุ.
ความ - การไม่รังเกียจ.

วุตฺตปฏิปกฺขวเสนาติ อลชฺชนากาเรน ปาปานํ กรณรสํ อหิริกํ, อนุตฺตาสากาเรน อโนตฺตปฺปํ, วุตฺตปฺปกาเรเนว ปาปโต อสงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานานิ อตฺตนิ, ปเรสุ จ อคารวปทฏฺฐานานิ. คามสูกรสฺส วิย อสุจิโต กิเลสาสุจิโต **อชิคุจฺฉนํ** อหิริเกน โหติ, สลภสฺส วิย อคฺคิโต ปาปโต อนุตฺตาโส อโนตฺตปฺเปน โหตีติ เอวं วุตฺตปฺปฏิปกฺขวเสน วิตฺถาโร เวทิตพฺโพ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๔๙)

คำว่า วุตฺตปฏิปกฺขวเสน (โดยทำนองความที่ตรงกันข้ามกับความที่กล่าวมาแล้ว) คือ พึงทราบความพิสดารตามทำนองความที่ตรงกันข้ามกับความที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ว่า อหิริกะมีการทำความชั่วโดยอาการที่ไม่รังเกียจเป็นรส อโนตตัปปะมีการทำความชั่วโดยอาการที่ไม่สะดุ้งกลัวเป็นรส อหิริกะและอโนตัปปะมีความไม่ถอยจากความชั่ว โดยประการที่กล่าวมาแล้วนั่นแลเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไม่เคารพตนและผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน **ความไม่รังเกียจ** สิ่งที่สกปรกคือกิเลส ย่อมมีได้ด้วยอหิริกะ (สภาวะไม่ละอาย) เหมือนสุกรบ้านไม่กลัวสิ่งที่สกปรก ความไม่สะดุ้งกลัวความชั่วย่อมมีได้ด้วยอโนตตัปปะ (สภาวะไม่สะดุ้งกลัว) เหมือนตั๊กแตนไม่กลัวไฟ.

อชิคุจฺฉนลกฺขณ (ติ)

[อชิคุจฺฉน + ลกฺขณ]

สภาวงฺเกสุ ลกฺขณํ (ลกฺขณ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ สภาวะ (สภาวธรรม, สภาพ), อังกะ (เครื่องหมาย) ธาน. คาถา ๑๑๓)

มีสภาพไม่รังเกียจ[กายทุจริตเป็นต้น], มีความไม่รังเกียจเป็นลักษณะ.

น หิริยตีติ อหิริโก. อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ. น โอตฺตปฺปํ อโนตฺตปฺปํ.

เตสุ อหิริกํ กายทุจฺจริตาทีหิ **อชิคุจฺฉนลกฺขณํ** อลชฺชาลกฺขณํ วา. อโนตฺตปฺปํ เตเหว อสารชฺชนลกฺขณํ อนุตฺตาสนลกฺขณํ วา. อหิริกเมว พลํ อหิริกพลํ. อโนตฺตปฺปเมว พลํ อโนตฺตปฺปพลํ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๙๑, วิสุทฺธิ. ๒/๙๘)

ชื่อว่า อหิริกะ เพราะอรรถว่าไม่ละอาย, ภาวะของผู้ไม่ละอาย ชื่อว่าอหิริกะ. อโนตตัปปะ คือ สภาวะไม่สะดุ้งกลัว[ผลของกายทุจริตเป็นต้น]

ในเรื่องนั้น อหิริกะ**มีสภาพไม่รังเกียจ**กายทุจริตเป็นต้น หรือมีสภาพไม่ละอาย ส่วนอโนตตัปปะ มีสภาพไม่หวาดหวั่นต่อผลของทุจริตเหล่านั้น หรือมีสภาพไม่สะดุ้งกลัว. อหิริกพละ หมายถึงกำลังคือภาวะของผู้ไม่ละอาย. อโนตัปปพละ หมายถึงกำลังคือภาวะของผู้ไม่สะดุ้งกลัว.

[อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ (อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย) แสดงนัยทางภาษา ๓ ประการ คือ

๑. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกภาว ลบภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ ตามหลักภาษาเรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทท้าย

๒. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกตฺต ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต แล้วลบ ตฺต ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตปัจจัย)

๓. คำนี้เป็นสำนวนทางภาษา ที่เรียกว่าภาวประธาน คือ มีกิริยาเป็นประธาน, ระบุกิริยาเป็นหลัก โดยมีศัพท์เดิมว่า อหิริก (ผู้ไม่ละอาย) แต่มุ่งให้หมายถึงภาวะของผู้ไม่ละอาย]

อชิคุจฺฉิตพฺพ (ติ)

[น + ชิคุจฺฉิตพฺพ]

ไม่พึงรังเกียจ, ไม่ควรรังเกียจ.

คุป ธาตุ + ฉ ปัจจัย + อิ อาคม + ตพฺพ.

คุป นินฺทายํ (คุป ธาตุในความหมายว่า นินทา, รังเกียจ) ลง ฉ ปัจจัยท้าย คุปฺ ธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๓๓) ว่า ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา, ซ้อนธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๕๘) ว่า กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานํ เทฺวภาโว, ให้พยางค์หน้าที่ซ้อนเข้ามาชื่อว่าอัพภาสด้วยสูตร (กจ.๔๕๙) ว่า ปุพฺโพพฺภาโส, แปลงสระ อุ ที่สุดของอัพภาสเป็น อิ ด้วยสูตร (กจ.๔๖๕) ว่า อนฺตสฺสิวณฺณากาโร วา,

แปลง คฺ ของอัพภาสเป็น ชฺ ด้วยสูตร (กจ.๔๖๒) ว่า กวคฺคสฺส จวคฺโค, ในเพราะ ฉ ปัจจัย แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุ คือ ปฺ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจ.๔๗๒) ว่า พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.

ดู อเชคุจฺฉ

อชิณฺณ (ติ)

[น + ชิณฺณ]

(ก) ไม่เก่าแก่, ไม่ผุ, ไม่ทรุดโทรม ไม่ชำรุด. (ข) ไม่ย่อย.

ชิณฺณ = ชร (โรเค=ความเจ็บป่วย-ไข้, วโย-หานฺยํ = ความเสื่อมแห่งวัย-ความแก่) + ต ปัจจัย. แปลง ต ท้าย ชรฺ ธาตุเป็น อิณฺณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๑) ว่า ตราทีหิ อิณฺโณ

[มีข้อสังเกตว่า สูตรว่า ตราทีหิ อิณฺโณ นี้ กล่าวถึงการแปลง ต ปัจจัยเป็น อิณฺณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ โดยมีขอบเขตของธาตุที่เป็น ร การันต์ เช่น ตร, ปูร, ตุร เป็นต้น ดังนั้น เมื่อพบ ร การันตธาตุ ก็อนุมานรู้การแปลงเป็น อิณฺณ ได้ตามวิธีการของสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม อาจมีธาตุบางศัพท์ที่ไม่ใช่ ร การันตธาตุ (ธาตุมี ร อักษรเป็นที่สุด) ก็แปลงเป็น อิณฺณ ได้ เช่น ตุณฺโณ (เสียดแทงแล้ว = ตุท ธาตุ + ต ปัจจัย)

มีข้อสังเกตว่า ธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ต หรือลงท้ายด้วย ร อย่างใดอย่างหนึ่ง อาจแปลงเป็น อิณฺณ ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (๕/๑๔๓) กล่าวว่า อยญฺจากติโณ (อนึ่ง กลุ่มธาตุนี้เป็นอากติคณะ (คณะที่มีรูปเหมือนกัน)]

ดู อชิณฺณาสงฺกา

อชิณฺณาสงฺกา (ถี)

[อชิณฺณ + อาสงฺกา]

มีความสงสัยว่าอาหารจะไม่ย่อย.

(มีโรคอาหารไม่ย่อย)

อถ นํ ปุนทิวเส โพธิสตฺโต “เอหิ สมฺม โคจราย ปกฺกมิสฺสามาติ อาห. ตุมฺเห คจฺฉถ มยฺหํ **อชิณฺณาสงฺกา** อตฺถีติ. “สมฺม กากานํ อชีรโก นาม นตฺถิ ทีปวฏฺฏิมตฺตเมว หิ ตุมฺหากํ กุจฺฉิยํ โถกํ ติฏฺฐติ เสสํ อชฺโฌหฏฺฐมตฺตเมว ชีรติ มม วจนํ กโรหิ มา เอตํ มจฺฉมํสํ ทิสฺวา เอวมกาสีติ. “สามิ กึ นาเมตํ กเถถ **อชิณฺณา-สงฺกาว** มยฺหนฺติ. “เตน หิ อปฺปมตฺโต โหหีติ ตํ โอวทิตฺวา โพธิสตฺโต ปกฺกามิ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๒๗)

ครั้นในวันรุ่งขึ้น พระโพธิสัตว์กล่าวกะกาว่า มาเถอะสหาย เราพากันหลีกไปหากินเถิด. กากล่าวว่า ท่านไปเถอะ ข้าพเจ้า**มีความสงสัยว่าอาหารจะไม่ย่อย**. พระโพธิสัตว์กล่าวว่า สหาย ธรรมดาโรคอาหาร ไม่ย่อยไม่มีแก่พวกกาเลย เพราะมาตรว่าไส้ประทีปที่กินเข้าไปจะอยู่ในท้องของพวกท่านเพียงครู่เดียว ทุก ๆ อย่างพอสักว่ากลืนกินไปเท่านั้น ย่อมย่อยหมด ท่านจงทำตามคำของเรา อย่าได้ทำอย่างนี้ เพราะได้เห็นปลาและเนื้อ. ข้าแต่นายท่านพูดอะไรอย่างนั้น ข้าพเจ้า**มีความสงสัยว่าอาหารจะไม่ย่อย**จริง ๆ. พระโพธิสัตว์ให้โอวาทกานั้นว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจงอย่าเป็นผู้ประมาท แล้วหลีกไป.

อชิต (ติ)

[น + ชิต]

(๑) ไม่ชนะแล้ว, ที่ไม่มีใครจะชนะได้.

นิยฺยาม เทว ยุทฺธาย
อนนฺตพลโปริสา
เย เต วสํ น อายนฺติ วสํ อุปนยามเส
เอสา มยฺหํ สกา ทิฏฺฐิ **อชิตํ** โอชินามเส.

(ชา. ๒/๒๕๗)

(ลำดับนั้น อลาตเสนาบดีอำมาตย์ได้กราบทูลคำนี้แด่พระราชาว่า)

ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะนำกองทัพที่ทรงพลังเกรียงไกรออกต่อสู้การยุทธ์ให้ได้ พวกชนเหล่าใดยังไม่มาสู่อำนาจข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะนำมาสู่อำนาจ นี้เป็นความเห็น[ส่วนตัว] ของข้าพระพุทธเจ้าเราทั้งหลายจะชนะ**ผู้ที่ไม่มีใครจะชนะได้**.

ดู ชา.อฏ. ๗/๑๐๘

(๒) อันศัตรูไม่สามารถเอาชนะได้, อันศัตรูให้พ่ายแพ้ไม่ได้, ไม่ปราชัย, ไม่แพ้ (พระพุทธเจ้า).

สพฺพตฺถมปราชิโตติ สพฺเพสุ ราคาทีสุ วา มารยุทฺเธ วา **อชิโต**. (สํ.อฏ. ๑/๑๗๗)

บาทคาถาว่า **สพฺพตฺถมปราชิโต** (ไม่ปราชัยในที่ทุกสถาน) ความว่า **ไม่แพ้**ในกิเลสทั้งมวลมีราคะเป็นต้น หรือในการรบกับพญามาร.

(๓) (ปุ) อชิตเกสกัมพล, เจ้าลัทธิชื่อว่าอชิตะ (ผู้นับเนื่องในครูทั้ง ๖ = ฉสตฺถาร).

อญฺญตโรปิ โข ราชามจฺโจ ราชานํ มาคธํ อชาตสตฺตุํ เวเทหิปุตฺตํ เอตทโวจ “อยํ เทว **อชิโต** เกสกมฺพโล สมฺมี เจว คณี จ คณาจริโย จ ญาโต ยสสฺสี ติตฺถกโร สาธุสมฺมโต พหุชนสฺส รตฺตญฺญู จิรปพฺพชิโต อทฺธคโต วโยอนุปฺปตฺโต, ตํ เทโว อชิตํ เกสกมฺพลํ ปยิรุปาสตุ, อปฺเปว นาม เทวสฺส อชิตสฺส เกสกมฺพลสฺส ปยิรุปาสโต จิตฺตํ ปสีเทยฺยาติ. (ที. ๑/๕๑)

ราชอำมาตย์อีกคนหนึ่งกราบทูลว่า “ขอเดชะ ครู**อชิตเกสกัมพล** (เจ้าลัทธิชื่ออชิตะผู้นุ่งห่มผ้าทำด้วยผมของมนุษย์) เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ เป็นผู้มีชื่อเสียงมีเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ คนจำนวนมากยกย่องกันว่าเป็นคนดี มีประสบการณ์มาก บวชมานานมีชีวิตอยู่หลายรัชสมัย ล่วงกาลผ่านวัยมามาก พระองค์โปรดเสด็จเข้าไปหาท่านเมื่อเสด็จเข้าไปหา พระทัยของพระองค์จะเบิกบาน ผ่องใส”.

อชิโตติ ตสฺส นามํ. (ที.อฏ. ๑/๑๓๑)

คำว่า **อชิตะ** เป็นชื่อของเจ้าลัทธินั้น.

(๔) อชิตเสนาบดี. เสนาบดีคนหนึ่งของเจ้าลิจฉวีชื่ออชิตะ.

อชิโตปิ นาม ลิจฺฉวีนํ เสนาปติ อธุนา กาลกโต ตาวตึสกายํ อุปปนฺโน; โสปิ มํ อุปสงฺกมิตฺวา เอวมาโรเจสิ. (ที. ๓/๑๑)

แม้เสนาบดีของเจ้าลิจฉวีชื่อ**อชิตะ** ซึ่งได้ถึงแก่อนิจกรรมไปเมื่อเร็วๆ นี้ ไปเกิดในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ ก็ได้เข้ามาบอกเราอย่างนี้.

(๕) อชิตโพธิสัตว์, พระโพธิสัตว์ทรงพระนามว่าอชิตะ.

ตสฺส อปรภาเค โสภิโต นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา อเหสุ. ปจฺม-สนฺนิปาเต โกฏิสตภิกฺขู อเหสุ ทุติเย นวุติโกฏิโย ตติเย อสีติโกฏิโย.

ตทา โพธิสตฺโต **อชิโต** นาม พฺราหฺมโณ หุตฺวา สตฺถุ ธมฺมเทสนำ สุตฺวา สรเณสุ ปติฏฺจาย พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานำ อทาสิ. โสปิ นำ “พุทฺโธ ภวิสฺสสีติ พฺยากาสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๓)

ในกาลภายหลังพระศาสดาพระองค์นั้น พระศาสดาทรง พระนามว่าโสภิตะได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก. แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็ได้มีสามครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก ได้มีภิกษุร้อยโกฏิ ในครั้งที่ ๒ เก้าสิบโกฏิ ในครั้งที่ ๓ แปดสิบโกฏิ. ในกาลนั้น**พระโพธิสัตว์**เป็นพราหมณ์**ชื่อว่าอชิตะ** ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วดำรงอยู่ในสรณะ ได้ถวายมหาทานแด่พระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระองค์ก็ได้ทรงพยากรณ์เขาว่า “จักได้เป็นพระพุทธเจ้า”.

(๖) อชิตะ (ชื่อในอดีตชาติของพระจิตกปูชกเถระ).

อชิโต นาม นาเมน
อโหสึ พฺราหฺมโณ ตทา
อาหุตึ ยิฏฺจุกาโมหำ
นานาปุปฺผำ สมานยึ. (อป. ๑/๒๗๖)

(พระจิตกปูชกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่า**อชิตะ** ประสงค์จะทำการบูชา จึงได้รวบรวมดอกไม้ต่าง ๆ (นานาพรรณ) ไว้.

(๗) อชิตมาณพ (ศิษย์พราหมณ์พาวรี).

พาวริสฺส วโจ สุตฺวา
สิสฺสา โสฬส พฺราหฺมณา
อชิโต ติสฺสเมตฺเตยฺโย
ปุณฺณโก อถ เมตฺตคู. (สุตฺตนิ. ๔๓๑)

ครั้นได้ฟังคำของพราหมณ์พาวรีแล้ว พราหมณ์ ๑๖ คนผู้เป็นศิษย์ คือ **อชิตะ** ติสสเมตเตยยะ ปุณณกะ เมตตคู [โธตกะ อุปสีวะ นันทะ เหมกะ โตเทยยะ กัปปะ ชตุกัณณิ ภัทราวุธ อุทัย โปสาละ โมฆราช และปิงคิยะ]

(๘) อชิตเถระ.

อชิโต เถโร. (เถร. ๒๒๔)
พระเถระชื่ออชิตะ (อชิตเถระ).
ดู อป. ๑/๓๙๕

(๙) อชิตปริพพาชก.

อถ โข **อชิโต** ปริพฺพาชโก เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ. สมฺโมทนียำ กถำ สารณียำ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตำ นิสีทิ. เอกมนฺตำ นิสินฺโน โข **อชิโต** ปริพฺพาชโก ภควนฺตำ เอตทโวจ “อมฺหากำ โภ โคตม ปณฺฑิโต นาม สพฺรหฺมจารี. เตน ปญฺจ-มตฺตานิ จิตฺตปฏฺจานสตานิ จินฺติตานิ เยหิ อญฺญ-ติตฺถิยา อุปารทฺธาว ชานนฺติ อุปารทฺธสฺมาติ.

(อำ. ๓/๔๔๓)

ครั้งนั้น **อชิตปริพาชก**เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ท่านพระโคดม เพื่อนพรหมจารีของข้าพเจ้า ชื่อว่าเป็นบัณฑิต เพราะมีจิตตุปบาท ๕๐๐ ดวง ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้อัญเดียรถีย์ทั้งหลายผู้ถูกข่มขี่แล้ว รู้ตัวว่าถูกข่มขี่แล้ว”...

อชิโตติ เอวนามโก. (อ.อฏ. ๓/๓๓๖)
ปริพพาชกผู้มีชื่ออย่างนี้ว่า อชิตะ.

[อชิตปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า พวกเพื่อนพรหมจารีของตนเป็นบัณฑิต สามารถคิด จิตตุปบาทได้ ๕๐๐ ดวง พระองค์ไม่ตรัสตอบปริพาชก แต่ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้ว ทรงแสดงบัณฑิต ๕ จำพวก เพื่อแสดงเหตุแห่งความเป็นบัณฑิต ว่า มิใช่เป็นได้โดยการกล่าวยกย่องของคนอื่น แต่ผู้นั้นต้องมีคุณธรรมคือรู้ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรม ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ เมื่อรู้แล้วก็ละสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์ ปฏิบัติสิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ สำหรับสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์นั้น หมายถึงมิจฉัตตธรรม ๑๐ สิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ หมายถึงสัมมัตต-ธรรม ๑๐]

อชิตญฺชย (ติ)

[อชิตํ + ชย, อลุตตสมาส]
ผู้มีชัยชนะอันผู้อื่นไม่อาจเอาชนะได้, ผู้ชนะสิ่งที่ใครๆ เอาชนะไม่ได้ (พระพุทธเจ้า).

ปทุมุตฺตโร นาม ชิโน
อเนโช **อชิตญฺชโย**
สตสหสฺเส กปฺปานํ
อิโต อุปฺปชฺชิ นายโก. (อป. ๒/๑๑๓)
(สฺยา. อชิตญฺชิโน)

(พระมหากัจจายนเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้หมดตัณหา ทรงชนะ**สิ่งที่ใครๆ เอาชนะไม่ได้** ทรงเป็นผู้นำ เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ในกัปที่แสนหนึ่งนับจากกัปนี้.

[**สตสหสฺเส** ในปาฐะว่า สตสหสฺเส กปฺปานํ อิโต ลง ฑ ปัจจัยในความหมายว่า "เต็ม" ดังที่คัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตรที่ ๕๑) กล่าวว่า ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต (ลง ฑ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่า เต็ม ของจำนวนนั้นได้บ้าง) ดังนั้น จึงแปลว่า **ในกัปที่แสนหนึ่ง** (บทว่า กปฺปานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติ) อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๕๐๖) กล่าวว่า ควรเพิ่มปาฐเสสะว่า **มตฺถเก** (ในที่สุด) เข้ามาแปล และบทว่า สตสหสฺเส ให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ ตามมติคัมภีร์นี้ จึงควรแปลว่า **"ในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่ง"** ท่านอ้างพระบาลีในประโยคว่า ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ (ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค[อาคมยุตติ]) ซึ่งต้องเพิ่มคำว่า **สนฺติเก** (ในสำนัก) เข้ามาแปลร่วมกับ ภควติ ที่แปลเป็นฉัฏฐีวิภัตติว่า "ของพระผู้มีพระภาค" ดังข้อความว่า

อิโต สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชิ นายโกติ ปาฬิ, เอกนวุเต อิโต กปฺเปติ ปาฬิ จ.

เอตฺถ สตสหสฺสมฺหิ กปฺเปติ สตสหสฺสานมตฺถเก. เอกนวุเต กปฺเปติ เอกนวุติยา กปฺปานมตฺถเกติ ภุมฺมวจนสฺส สามิภุมฺมวจนวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. ตถา หิ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตีติ เอตฺถ ภุมฺมวจนสฺส ภควโต สนฺติเกติ สามิภุมฺมวจนวเสน อตฺโถ คหิโต.

(นีติ.ปท. ๕๐๖)

มีพระบาลีว่า อิโต สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชิ นายโก (พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่งจากกัปนี้) และมีพระบาลีว่า เอกนวุเต อิโต กปฺเป (ในที่สุดแห่งกัป ๙๑ จากกัปนี้)

ในเรื่องนี้ คำว่า สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป แปลว่า ในที่สุดแห่งกัปแสนหนึ่ง คำว่า เอกนวุเต กปฺเป แปลว่า ในที่สุดแห่งกัป ๙๑ พึงถือเอาเนื้อความของสัตตมีวิภัตติโดยเนื่องด้วยฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติอย่างนี้ ดังจะเห็นได้ว่า ในประโยคว่า ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ นี้ ได้ถือเอาเนื้อความของสัตตมีวิภัตติ โดยเนื่องด้วยฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติว่า [ประพฤติพรหมจรรย์]ในสำนักของพระผู้มีพระภาค.

ผู้แปลคิดว่า การลง ฑ ปัจจัยตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์น่าจะสมควรกว่า เพราะคำว่า เอกนวุเต ในพระบาลีว่า เอกนวุเต อิโต กปฺเป มีศัพท์เดิมมาจาก เอกนวุติ ศัพท์ + ฑ ปัจจัย ถ้าไม่ลง ฑ ปัจจัยก็ไม่อาจสำเร็จเป็นรูปว่า เอกนวุเต ได้ หรืออาจกล่าวว่า ให้แปลงสระ อิ ที่ ติ เป็น อ ก็ได้ เพราะไวยากรณ์ขึ้นอยู่กับรูปศัพท์เป็นหลักสำคัญ นอกจากนั้น คำว่า สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป เป็นต้น อาจแปลว่า "ในกัปแสนหนึ่ง" โดยไม่ลง ฑ ปัจจัยก็ได้ ตามนัยนี้ถือว่าเป็น**เอกเทสยูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกัปแสนหนึ่งอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงกัปที่แสนหนึ่งอันเป็นบางส่วน การใช้เอกเทสยูปจาระในลักษณะนี้ นิยมใช้ในสังขยาศัพท์ทั่วไปและสังเกตสังขยาในพระคาถา]

อชิตปญฺห (ติ)

[อชิต + ปญฺห]

อชิตปัญหา, ปัญหาของอชิตมาณพ, ปัญหาที่อชิตมาณพทูลถามพระผู้มีพระภาค.

เอกํ สมยํ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ... ตตฺร โข ภควา อายสฺมนฺตํ สารีปุตฺตํ อามนฺเตสิ “วุตฺถมิทํ สารีปุตฺต ปารายเน **อชิตปญฺเห**

เย จ สงฺขาตธมฺมาเส

เย จ เสกฺขา ปุถู อิธ

เตสมฺเม นิปโก อิริยํ

ปุฏฺโฐ จ พฺรูหิ มาริสาติ.

อิมสฺส นุ โข สารีปุตฺต สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส กถํ วิตฺถาเรน อตฺโถ ทฏฺพฺโพติ. (สํ. ๑/๒๘๑)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่... เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ได้รับสั่งเรียกท่านพระสารีบุตรมาตรัสว่า สารีบุตร อชิตมาณพ ได้กล่าวคาถานี้ไว้ใน**อชิตปัญหา** ปารายนวรรคว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ บุคคลเหล่าใด หยั่งเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว [พระอเสกขะ] และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ ผู้ยังศึกษาอยู่[พระเสกขะ ๗] พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้า พระองค์ด้วยเถิด.

เธอพึงทราบเนื้อความแห่งภาษิตที่กล่าวโดยย่อนี้ โดยพิสดารได้อย่างไรหนอแล.

[อชิตปัญหาเป็นคำถามประเภทสัตตาธิฏฐาน, ปุคคลาธิฏฐาน (คำถามที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง) และธรรมาธิฏฐาน (คำถามมีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง) เพราะในปัญหานี้ อชิตมาณพตั้งคำถาม ๓ ประเด็น คือ ตั้งคำถามถึงพระเสกขะ พระอเสกขะ และการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า ซึ่งมีลักษณะคำถามดังนี้

คำว่า **เย จ สงฺขาตธมฺมาเส** (บุคคลเหล่าใดหยั่งเห็นธรรมแล้ว) ถามถึงความเป็นพระอรหันต์

คำว่า **เย จ เสกฺขา ปุถู อิธ** (และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังศึกษาอยู่) ถามถึงความเป็นพระเสกขะ

ปาฐะว่า **เตสมฺเม นิปโก อิริยํ, ปฺุโห ปพฺรูหิ มาริส** (พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถาม แล้วจงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์) ถามถึงการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า

เส ศัพท์ใน สงฺขาตธมฺมาเส ตามหลักภาษาไม่มีความหมายใดๆ เป็นเพียงอาคมคือการแทรกเสียงเข้าไป ในตำแหน่งที่ไม่เคยมีเสียงนั้นอยู่ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๑๑๐๒) กล่าวว่า เสการาคโม อาขฺยาตนาเมหิ (ลง เส อักษรเป็นอาคมท้ายอาขยาตและนาม) เช่น อาขยาต= กถ อมฺเห กโรมเส (พวกเราจะกระทำอย่างไร) นาม=เย เกจิ พุทฺธ สรณ คตาเส (ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งแล้ว]

อชิตปญฺเหติ อชิตมาณเวน ปุจฺฉิตปญฺเห.

(สำ.อฏ. ๒/๕๖)

บทว่า **อชิตปญฺเห** คือ ในปัญหาที่อชิตมาณพทูลถามแล้ว.

ดู อชิตมาณวปุจฺฉา

อชิตมาณว (ปุ)

[อชิต + มาณว]

อชิตมาณพ. หัวหน้าเหล่าศิษย์ ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากับพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์.

อชิตมาณวปุจฺฉา (ถี)

[อชิตมาณว + ปุจฺฉา]

คำทูลถามปัญหาของอชิตมาณพ.

บาลีสุตตนิบาต, วรรคที่ ๕ ปุจฉาที่ ๑ (สุตฺตนิ. ๔๓๔) จูฬนิ.๖ มีปัญหาคล้ายกัน คือ อชิตปญฺห, อชิตมาณวสุตฺต.

อชิตมาณวสุตฺต (น)

[อชิตมาณว + สุตฺต]

อชิตมาณวสูตร, สูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกาย ที่พระพุทธเจ้าทรงสอนอชิตปริพพาชก เรื่องความแตกต่างระหว่างธรรมกับอธรรม.

ดู อชิตมาณวปุจฉา

อชิตมาณวสุตฺตนิทฺเทส (ปุ)

[อชิตมาณวสุตฺต + นิทฺเทส]

บาลีอันแสดงขยายอชิตมาณวสูตร.

จูฬนิทเทสบาลี อชิตมาณวสุตตนิเทสที่ ๑ (ในบาลีมีอชิตมาณวสุตฺต)

อชิตมาณวปัญหานิทเทส คือ การอธิบายปัญหาของอชิตมาณพผู้เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเป็นคนแรก เกี่ยวกับโลกธรรมเครื่องป้องกันกระแสนามและรูป การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์และพระเสขะ มีทั้งหมด ๘ คาถา โดยอชิตมาณพทูลถาม ๔ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๔ คาถา ดังนี้

(อชิตมาณพทูลถามว่า [๑])

เกนสฺสุ นิวุโต โลโก
เกนสฺสุ นปฺปกาสติ
กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ
กึสุ ตสฺส มหพฺภยํ.

โลก[คือหมู่สัตว์]ถูกอะไรหุ้มห่อไว้ โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร. อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้นไว้ อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น.

[คำถามข้างต้นจัดเป็นวิมติจเฉทนา เพราะถามเพื่อขจัดความสงสัยของผู้ถาม และเป็นสัตตาธิฏฐาน เพราะมีบุคคลเป็นที่ตั้ง คำถามดังกล่าวข้างต้นนั้นมี ๔ คำถาม แต่จัดเป็นปัญหาเดียว เพราะใจความของคำถามทั้ง ๔ มุ่งถามถึงสิ่งเดียวคือโลก ได้แก่ เหล่าสัตว์ ในคัมภีร์เนตติ ได้จำแนกโลกไว้ ๓ ประเภท คือ กิเลสโลก ได้แก่ โลกที่ เศร้าหมอง หมายถึง กามาวจรบุคคล เพราะเป็นผู้ มีกิเลสอันมีราคะเป็นต้นมาก, ภวโลก ได้แก่ โลกที่ดำเนินไปด้วยความรู้คืออฌานและอภิญญา หมายถึง รูปาวจรพรหม เพราะมีปัญญาในฌานและอภิญญา, อินทริยโลก ได้แก่ โลกที่ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์อันหมดจด หมายถึง อรูปาวจรพรหม เพราะมีสมาธิอันไม่หวั่นไหวมาก. (อีกนัยหนึ่ง) กิเลสโลก ได้แก่ โลกที่มีความเศร้าหมอง คือ เหล่าสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ เพราะเป็นผู้มีทุกข์มาก, ภวโลก ได้แก่ โลกที่มีภพสมบัติ คือ ผู้เกิดในกามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ, อรูปภูมิ, อินทรีย์โลก ได้แก่ โลกที่ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ คือ ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าสามารถบรรลุธรรมได้]

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๑])

อวิชฺชาย นิวุโต โลโก
วิวิจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสติ
ชปฺปาภิเลปนํ พฺรูมิ
ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ.

โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะความสงสัยและความประมาท เรา (ตถาคต) กล่าวว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น.

[คำตอบดังกล่าวข้างต้นนั้น จัดเป็นเอกังสพยากรณ์ (คำตอบอย่างแน่นอน)

พระผู้มีพระภาคตรัสเฉลยพากย์ปุจฉา ๔ ด้วยพากย์วิสัชชนา ๔ เหล่านี้ คือ ปุจฉาที่ ๑ ด้วยคำตอบที่ ๑, ปุจฉาที่ ๒ ด้วยคำตอบที่ ๒, ปุจฉาที่ ๓ ด้วยคำตอบที่ ๓, ปุจฉาที่ ๔ ด้วยคำตอบที่ ๔ ดังนี้

คำถามที่ ๑ ว่า โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้ ทรงตอบว่า โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ เพราะเหล่าสัตว์ทั้งปวงมีอวิชชากล่าวคือความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกข-นิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาท ห่อหุ้ม โอบล้อม ห้อมล้อม ครอบคลุม ปิดกั้นไว้.

ข้อความนี้แสดงปุพพาปรวิจัย คือ การจำแนกข้อความก่อนและหลัง โดยกล่าวว่า คำตอบว่า "โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้" เป็นคำตอบของคำถามว่า "โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้" กล่าวคือ อวิชชาหุ้มห่อโลก เหมือนกระจกใสที่นกเห็นแต่บินผ่านไปไม่ได้ หรือเหมือนเปลือกไข่ที่หุ้มห่อลูกไก่คือชาวโลกไว้ ยางเหนียวในเปลือกไข่เหมือนตัณหาที่เพลิดเพลินในกามคุณ

คำถามที่ ๒ ว่า โลกไม่แจ่มแจ้งเพราะอะไร ทรงตอบว่า โลกไม่แจ่มแจ้ง เพราะความ สงสัย และความประมาท อธิบายว่า เมื่อบุคคลนั้นสงสัย ย่อมสับสนว่าสังขารเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อสงสัยอย่างนี้ ย่อมไม่เกิดศรัทธาที่เชื่อมั่นในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรม เมื่อไม่เชื่อ ย่อมไม่ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า ไม่ทำอกุศลใหม่ บำเพ็ญกุศลใหม่ และเพิ่มพูนกุศลเก่า เมื่อมัวเมาประมาทอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่ประพฤติธรรมฝ่ายดี เพื่อความหลุดพ้น ดังนั้น กุศลธรรมจึงไม่แจ่มแจ้ง

คำถามที่ ๓ ว่า อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลก ทรงตอบว่า ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก อธิบายว่า ตัณหาที่ฉาบทาชาวโลกนี้ เป็นเหตุให้ผูกพันในรูปารมณ์เป็นต้น คัมภีร์เนตติอรรถกถาเปรียบว่าเหมือนตังที่ใช้ดักลิง กล่าวคือ นายพรานที่ต้องการดักลิงที่มากินธัญพืช จะทาตังดักลิงไว้ที่ขอนไม้หรือแผ่นหินเป็นต้น ลิงมาพบเข้าก็เอามือข้างหนึ่งไปจับ มือข้างนั้นถูกตังดูดติดไว้ มันก็เอามืออีกข้างหนึ่งดัน มือข้างนั้นก็ติดตัง ต่อมามันเอาขาทั้งสองและหน้าอกดัน ขาและหน้าอกก็ติดตัง รุ่งเช้านายพรานมาพบก็ฆ่ามันแล้วนำกลับบ้าน

คำถามที่ ๔ ว่า อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น ทรงตอบว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก คำว่าทุกข์ หมายถึง ทุกขทุกข์ อันได้แก่ ทุกข์แท้ คือทุกขเวทนา, วิปริณามทุกข์ อันได้แก่ ทุกข์แปรปรวน คือ สุขเวทนาอันไม่ตั้งอยู่ตลอดกาล แต่เกิดขึ้นแล้วดับไปตามเหตุปัจจัย และสังขารทุกข์ อันได้แก่ ทุกข์ประจำสังขาร คือทุกข์ที่เป็นสังขารธรรมทั้งหมดซึ่งจัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ ๔ หมายถึงพระไตรลักษณ์ กล่าวคือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช่ตัวตน ทุกข์เหล่านี้ ตรัสเรียกว่าเป็นภัยใหญ่ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นอันตราย เป็นอุปสรรคของสัตว์โลก]

(อชิตมาณพทูลถามต่อไปว่า [๒])

สวนฺติ สพฺพธิ โสตา
โสตานำ กึ นิวารณำ
โสตานำ สำวรำ พฺรูหิ
เกน โสตา ปิธียเร.

กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส ขอพระองค์โปรดตรัสบอกเครื่องกั้นกระแส กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร.

[คำถามนี้ตามหลักปัญหวิจัย จัดเป็นธรรมาธิฏฐานปุจฉา คือ คำถามที่มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง เพราะถามถึงการกั้นและตัดขาดกระแสกิเลส

คำถามข้างต้นมี ๒ ปัญหา คือ อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแส เป็นคำถามถึงการกำจัดปริยุฏฐานกิเลส (กิเลสที่ฟูขึ้นในจิต) เพราะสติเป็นเครื่องกั้นกระแส แต่ยังไม่อาจตัดกระแสกิเลสโดยสิ้นเชิง. ข้อนี้เป็นการถามถึง[หลักปฏิบัติเพื่อ]ความหมดจดของโลกกล่าวคือสมถะและวิปัสสนา

ส่วนคำถามว่า กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร เป็นคำถามถึงการกำจัดอนุสัยกิเลส (กิเลสนอนเนื่องอยู่ในจิต) ข้อนี้เป็นการถามถึงความหลุดพ้นจากโลกคืออริยมรรค

คำว่า กระแส คือ กระแสกิเลสอันได้แก่ ตัณหาความเพลิดเพลินในกามคุณ พยาบาท ความประทุษร้ายอารมณ์ และอภิชฌา ความละโมบสมบัติของคนอื่น

คำว่า ย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง หมายถึงตัณหาที่เป็นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่กระทบสัมผัส และธรรมารมณ์ ย่อมไหลไปในอายตนะ ๖ ของผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นผู้มากด้วยความโลภ (โลภเจตสิก) ความพยาบาท (โทสเจตสิก) และความประมาทคือความหลง (โมหเจตสิก) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่า "ย่อมไหลไป" นี้ เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ คือ จักษุ (กระแสกิเลสที่เกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ) ย่อมไหลไปในรูปอันชอบใจ ย่อมขัดเคืองในรูปอันไม่ชอบใจ หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ย่อมไหลไปในธรรมารมณ์อันชอบใจ ย่อมขัดเคืองในธรรมารมณ์อันไม่ชอบใจ โดยประการดังนี้ ตัณหาย่อมไหลไปจากทวารทั้งปวง และย่อมไหลไปโดยประการทั้งปวง]

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๒])

ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ
สติ เตสำ นิวารณำ
โสตานำ สำวรำ พฺรูมิ
ปญฺญาเยเต ปิธียเร.

กระแสเหล่าใดมีในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น เรา (ตถาคต) กล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้น ย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา.

[คำตอบนี้ตามหลักปัญหวิจัย จัดเป็นธรรมาธิฏฐานวิสัชชนา คือ คำตอบที่มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง เพราะตอบโดยกล่าวถึงสภาวธรรมคือสติและปัญญา

ในคัมภีร์เนตติอรรถกถา กล่าวว่า คำว่า สติ ในที่นี้หมายถึงสติที่ประกอบด้วยวิปัสสนา สติดังกล่าวนี้รับเอาสภาวธรรมปัจจุบันเป็นอารมณ์ จึงรับรู้เพียงรูปนามในปัจจุบันขณะ ไม่มีตัวเรา ของเรา บุรุษ สตรี ปรากฏอยู่ในสภาวธรรมที่รับรู้อยู่ กระแสกิเลสที่รับเอาสมมุติบัญญัติเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้นไม่ได้

แม้คัมภีร์เนตติอรรถกถาจะกล่าวถึงสติที่ประกอบด้วยวิปัสสนาก็ตาม แต่ยังหมายถึงสติที่ประกอบด้วยสมถภาวนาอีกด้วย เพราะสมถภาวนา สามารถเป็นบาทของวิปัสสนาได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น คำว่า สติ ในที่นี้จึงหมายถึงสมถะและวิปัสสนา ตามหลักภาษาจัดเป็นสำนวนอย่างหนึ่งเรียกว่า อุปลักขณนัย คือการแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสติแต่มุ่งให้หมายถึงสติ สมาธิ และปัญญา

คำว่า "ปัญญา" หมายถึงมรรคปัญญาที่แทงตลอดไตรลักษณ์ในรูปารมณ์เป็นต้น หมายความว่า ในขณะบรรลุมรรค มรรคปัญญาเป็นธรรมหลัก สติและสมาธิที่ประกอบร่วมกับมรรคปัญญาเป็นสภาวะคล้อยตาม โดยสติและสมาธิเหมือนรถนำขบวนที่แล่นนำทางรถพระที่นั่ง ส่วนมรรคปัญญาเหมือนรถพระที่นั่งซึ่งจอดเทียบจุดหมายปลายทาง

พระคาถาที่เป็นคำตอบนี้ กล่าวโดยสรุปก็คือ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติในกองรูปมีลมหายใจเข้าออกหรืออิริยาบถเป็นต้น ตามนัยที่ตรัสไว้ในสติปัฏฐานสูตร ย่อมปราศจากความชอบใจเมื่อพบกับอิฏฐารมณ์ และไม่ขัดเคืองเมื่อพบกับอนิฏฐารมณ์ เพราะจิตจะรับรู้ว่ามีเพียงกองรูป ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงปราศจากตัณหาในอิฏฐารมณ์ และโทมนัสในอนิฏฐารมณ์ ความจริงแล้ว สติทำหน้าที่ขัดขวางไม่ให้กิเลสเข้าสู่จิตเหมือนนายทวารที่ป้องกันไม่ให้ศัตรูบุกรุกเข้าเมือง ส่วนอนุสัย-กิเลส (กิเลสนอนเนื่องอยู่ในจิต) เหมือนรากไม้เป็นมูลเหตุของปริยุฏฐานกิเลส (กิเลสที่ฟูขึ้นในจิต) ที่เปรียบเสมือนดอก ผล ใบอ่อน และหน่อ เมื่อรากไม้ถูกตัดทิ้งไป ดอกและผลเป็นต้นก็ไม่เกิดขึ้นอีก ฉันใด เมื่ออนุสัยกิเลสถูกกำจัดด้วยมรรคปัญญา ปริยุฏฐานกิเลสก็เกิดขึ้นไม่ได้ ฉันนั้น

สรุปว่า ผู้อบรมเจริญปัญญา (สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา)พึงละกิเลสขั้นปริยุฏฐานด้วยสติ สมาธิและปัญญา และละกิเลสขั้นอนุสัยด้วยมรรคปัญญา จึงจะตัดกระแสกิเลสได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน)

(อชิตมาณพทูลถามต่อไปว่า [๓])

ปญฺญา เจว สติ จ
นามรูปญฺจ มาริส
เอตํ เม ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ
กตฺถเมตํ อุปรุชฺฌติ.

ท่านผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ และรูปนามทั้งหมดนี้ ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอจงตรัสบอกความดับรูปนามเหล่านั้น.

[คำถามนี้เป็นธรรมาธิฏฐาน (มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง) โดยถามถึงความดับของรูปนาม พร้อมทั้งสติและปัญญาที่หยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริงว่า สภาวธรรมทั้งหมดนั้นดับไปในสภาวะใด สรุปความว่า คำถามนี้ถามถึงพระนิพพานที่เป็นสภาวะดับรูปนามทั้งหมด จัดเป็นปัญหาเดียว เพราะถามถึงสิ่งเดียวคือ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ (นิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ คือ ความดับกิเลสโดยไม่มีขันธ์ ๕ หมายถึงปราศจากวิบากนามขันธ์ ๔ และกฏัตตารูป[กรรมชรูป])

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๓])

ยเมตํ ปณฺหํ อปุจฺฉิ
อชิต ตํ วทามิ เต
ยตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ
อเสสํ อุปรุชฺฌติ
วิญฺญาณสฺส นิโรเธน
เอตฺเถตํ อุปรุชฺฌติ.

ดูก่อนอชิตะ เธอถามปัญหาว่า รูปนามย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใด เราจะบอกสภาวะที่ดับของรูปนามนั้นแก่เธอ รูปนามนั้นย่อมดับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณ

[คำว่า เอตฺถ (ณ ที่นั้น) มิใช่แสดงว่านิพพานเป็นภูมิอย่างหนึ่งในภูมิ ๓๑ แต่มุ่งแสดงว่ารูปนามทั้งหมดย่อมดับไปขณะที่วิญญาณดับ กล่าวคือ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนาม เมื่อวิญญาณดับ รูปนามก็ดับ เมื่อไม่มีปฏิสนธิวิญญาณ รูปนามในภพอื่นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ (นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย)

เมื่อบุคคลบรรลุมรรคเบื้องบน ๓ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ (ปัญญาในโสดาปัตติมรรค) ย่อมดับไป และเมื่อบรรลุอรหัตตผลอัญญินทรีย์ (ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓) ย่อมดับไป ดังนั้น ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ที่เกิดขึ้นเสมอแก่ผู้บรรลุพระนิพพานก็ย่อมดับไปเช่นกัน เพราะแม้กระทั่งธรรมที่เป็นเหตุให้บรรลุพระนิพพานยังแปรปรวนดับไป ดังนั้น สังขตธรรม (ธรรมที่ถูกปรุงแต่งโดยปัจจัยในอดีตคือ อวิชชาสังขารเป็นต้น และปัจจัยในปัจจุบันคือกรรม จิต อุตุ และอาหาร ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย และมรรค) ก็ต้องดับไปโดยแท้

พระคาถาที่เป็นคำตอบนี้ กล่าวโดยสรุปก็คือ เมื่อบุคคลบรรลุธรรมแล้ว จิตย่อมสว่างไสว ไม่ถูกกิเลสปกปิดไว้ เมื่อจิตดังกล่าวเกิดขึ้น กุศลที่เป็นอินทรีย์ ๕ ที่ประกอบกับอิทธิบาท ๔ [ของพระเสกขะ]ซึ่งเกิดพร้อมกับจิต ย่อมเกิดขึ้น เมื่อจิตดับก็ย่อมดับ แม้รูปนามที่มีวิญญาณเป็นเหตุก็ดับสนิทในอนุปาทาทิเสสนิพพานธาตุ โดยประการดังนี้ ปัญญา สติ และรูปนามย่อมดับ เพราะวิญญาณดับนั่นแล]

(อชิตมาณพทูลถามต่อไปว่า [๔])

เย จ สงฺขาตธมฺมาเส
เย เสกฺขา ปุถู อิธ
เตสํ เม นิปโก อิริยํ
ปุฏฺโฐ ปพฺรูหิ มาริส.

ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ บุคคลเหล่าใด หยั่งเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว [พระอเสกขะ] และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังต้องศึกษาอยู่[พระเสกขะ ๗]พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์.

[คำถามข้างต้นจัดเป็นวิมติจเฉทนา เพราะถามเพื่อขจัดความสงสัย จัดเป็นสัตตาธิฏฐาน, ปุคคลาธิฏฐาน เพราะมีบุคคลเป็นที่ตั้ง และเป็นธรรมาธิฏฐาน เพราะมีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง

คำถามดังกล่าวมี ๓ ปัญหา เพราะตั้งคำถามถึงพระเสกขะ พระอเสกขะ และการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า ซึ่งแยกคำถามได้ดังนี้

เย จ สงฺขาตธมฺมาเส (บุคคลเหล่าใดหยั่งเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว ถามถึงความเป็นพระอรหันต์

เย เสกฺขา ปุถู อิธ (และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังต้องศึกษาอยู่) ถามถึงความเป็นพระเสกขะ

เตสำ เม นิปโก อิริยำ ปุฏฺโ ปพฺรูหิ มาริส (พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอก ปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้น แก่ข้าพระองค์) ถามถึงการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า (วิปัสสนาปุพพังคมนัย)

เสกฺข หมายถึง ผู้ยังต้องประพฤติศีล สมาธิ ละปัญญา เพื่อบรรลุอรหัตตผล

อเสกฺข (ผู้มิได้ศึกษา) หมายถึงพระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่พึงกระทำเพื่อการบรรลุธรรมอีก

(**พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า [๔]**)

กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺย
มนสานาวิโล สิยา
กุสโล สพฺพธมฺมานำ
สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช.

บุคคลไม่พึงกำหนัดยินดีในวัตถุกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติ เป็นผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ย่อมดำเนินไป.

[คำตอบดังกล่าวนี้ แสดงปฏิปทาแห่งความเป็นพระเสกขะและพระอเสกขะ

กาเมสุ (ในกามทั้งหลาย) หมายถึงวัตถุกาม เพราะวัตถุกามเป็นสิ่งที่บุคคลยินดีพอใจ แต่กิเลสกามเป็นสภาวะยินดีพอใจ ดังคัมภีร์อรรถกถาเนตติ อธิบายว่า วตฺถุกาเมสุ กิเลสกาเมน น อภิคิชฺเฌยฺย (ไม่พึงกำหนัดยินดีในวัตถุกามด้วยกิเลสกาม)

มนสานาวิโล (มีใจไม่ขุ่นมัว) คือ มีใจไม่ขุ่นมัวด้วยปริยุฏฐานกิเลส อันได้แก่ กามสังกัปปะ คือ ความดำริในกาม พยาบาทสังกัปปะ คือ ความดำริในการปองร้าย และวิหิงสากัปปะ คือ ความดำริในการเบียดเบียน

กุสโล สพฺพธมฺมานำ (ฉลาดในธรรมทั้งปวง) คือ หยั่งเห็นธรรมทั้งปวงว่าเป็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณตามความเป็นจริง

อีกนัยหนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร อีกนัยหนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในขันธ์ ธาตุ อายตนะ ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรค ผล และนิพพาน

อีกนัยหนึ่ง อายตนะ ๑๒ ตรัสเรียกว่า ธรรมทั้งปวง ภิกษุละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในอายตนะภายในและภายนอก ได้เด็ดขาดแล้ว ตัดราก ถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้

คำว่า สโต (มีสติ) คือมีสติตามรู้สภาวธรรมปัจจุบันตามหลักของสติปัฏฐาน ๔ คำว่า มีสติ ในที่นี้ พระพุทธองค์ตรัสหมายถึงพระอรหันต์โดยอุกกัฏฐนัย คือ การกำหนดข้อที่สูงสุดโดยไม่หมายเอาสิ่งทั่วไป อันที่จริงพระอรหันต์สามารถละอุทธัจจนิวรณ์ได้โดยเด็ดขาด ท่านจึงมีสติมากกว่าพระอนาคามี ที่ยังละอุทธัจจนิวรณ์ไม่ได้ ในที่นี้จึงกล่าวถึงพระอรหันต์เป็นหลัก

คำว่า ปริพฺพเช (ย่อมดำเนินไป) คือ ย่อมดำเนินไปในอิริยาบถทั้งปวง โดยความเป็นผู้ไม่กำหนัดยินดีในกามเป็นต้น

พระเสกขะ ยังเป็นผู้มีกิเลสบางส่วนอยู่ ถ้าท่านยินดีพอใจอิฏฐารมณ์ที่น่าเพลิดเพลิน ก็จะบรรลุอรหัตตผลไม่ได้ ดังนั้น ในคัมภีร์เนตติพระมหากัจจายนะ จึงแสดงปฏิปทาของพระเสกขะ เพื่อการบรรลุพระอรหัตตผล โดยเน้นสัมมัปปธาน ๔ คือ การไม่ทำอกุศลใหม่ การละอกุศลเก่า การบำเพ็ญกุศลใหม่ และการเพิ่มพูนกุศลเก่า

สำหรับพระอเสกขะ เป็นผู้ประพฤติสิกขา ๓ อย่างบริบูรณ์แล้ว ย่อมเจริญสติเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่เพื่อละกิเลสที่ยังไม่ได้ละแต่อย่างใด กล่าวคือจิตของปุถุชนผู้ถูกกิเลสรบกวน ย่อมหลงไหลเพลิดเพลินในสมมุติบัญญัติต่าง ๆ ย่อมขุ่นมัวเหมือนน้ำขุ่น หรือเหมือนเชือกที่ขมวดเป็นเกลียว ปราศจากอิสระจากสมมุติบัญญัติและกระแสกิเลส แต่จิตของพระอเสกขะ (พระอรหันต์) ผู้รับรู้สภาวธรรมตลอดเวลา ย่อมจะปราศจากความยึดติดในตัวตน ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิอิงอาศัยหรือฉุดรั้งไว้ จึงเป็นอิสระจากสมมุติบัญญัติและกระแสกิเลสโดยสิ้นเชิง]

อชิตมาณวสุตฺตนิทฺเทสวณฺณนา (ถี)

[อชิตมาณวสุตฺตนิทฺเทส + วณฺณนา]

พรรณนาความแห่งบาลีที่อธิบายอชิตมาณวสูตร. (จูฬนิ.อฏ. ๑-๘)

อชิตรฏฺจ (น)

[อชิต + รฏฺจ]

แคว้นอชิตะ, อชิตรัฐ.

อชิตรฏฺเจ ปน ทุพฺภิกฺเข.

เมื่อทุพภิกขภัยเกิดขึ้นที่**อชิตรัฐ**.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๐๘, สี. ต่างกัน)

ดู อลฺลกปฺปรฏฺจ

อชิตสุตฺต (น)

[อชิต + สุตฺต]

อชิตสูตร. (อรรถกถาเรียกอชิตมาณวปุจฉา ว่า อชิตสุตฺต)

อชิตสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อว่าอชิตะ ความย่อ มีดังนี้ อชิตปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่า

พวกเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายของตนเป็นบัณฑิต สามารถคิด จิตตุปบาทได้ ๕๐๐ ดวง พระองค์ไม่ตรัสตอบปริพาชก แต่ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้ว ทรงแสดงบัณฑิต ๕ จำพวก เพื่อแสดงเหตุแห่งความเป็นบัณฑิต ว่า มิใช่เป็นได้โดยการกล่าวยกย่องของคนอื่น แต่ผู้นั้นต้องมีคุณธรรมคือรู้ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรม ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ เมื่อรู้แล้วก็ละสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์ ปฏิบัติสิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ สำหรับสิ่งที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นประโยชน์นั้น หมายถึงมิจฉัตตธรรม ๑๐ สิ่งที่เป็นธรรมเป็นประโยชน์ หมายถึงสัมมัตต-ธรรม ๑๐

อชิตสุตฺตวณฺณนา (ถี)

[อชิตสุตฺต + วณฺณนา]

อชิตสุตตวรรณนา, อรรถกถาแห่งอชิตสูตร. (สุตฺตนิ.อฏ.๒/๓๐๑-๒)

อชิน (น)

[อช + อิน, ณฺวาทิ, ๑๐๒, อช = คมเน, ยุ อิโน วา, ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ๔๔๒]

(๑) หนังเสือ, หนังสัตว์, หนังเสือดาว, หนังเสือดำ, หนังสัตว์มีกีบ[มีหนังกวางเป็นต้น] (ในคัมภีร์โลกิยะกล่าวว่าหนังของกวางและเนื้อเป็นต้น).

หนังเสือดาว, หนังเสือดำ กล่าวกันว่า เป็นเครื่องนุ่งห่มของฤาษีในสมัยก่อน มีเนื้อละเอียดอ่อนนุ่ม ถือเป็นหนังสัตว์มงคล เทวดาจึงใช้รองรับพระโพธิสัตว์ที่แรกประสูติ

อิเม โข อาวุโส โคตม ตโปปกฺกมา เอเตสํ สมณพฺราหฺมณานำ สามญฺญสงฺขาตา จ พฺรหฺมญฺญสงฺขาตา จ, สาณานิปิ ธาเรติ, มสาณานิปิ ธาเรติ, ฉวทุสฺสานิปิ ธาเรติ, ปสุกูลานิปิ ธาเรติ, ติรีฏานิปิ ธาเรติ, **อชินำ**ปิ ธาเรติ ฯเปฯ (ที. ๑/๑๕๗, ม. ๑/๑๑๑, อำ. ๑/๔๒๒)

อเจลกัสสปะกราบทูลว่า ท่านพระโคดม การบำเพ็ญตบะที่นับว่าเป็นสามัญคุณ (การบำเพ็ญตบะที่ทำให้ความเป็นสมณะสมบูรณ์) และพรหมัญคุณ (ข้อปฏิบัติที่ทำให้ความเป็นพราหมณ์สมบูรณ์) ของสมณพราหมณ์เหล่านั้น คือ นุ่งห่มผ้าป่าน นุ่งห่มผ้าแกมกัน นุ่งห่มผ้าห่อศพ นุ่งห่มผ้าบังสุกุล นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้ นุ่งห่ม**หนังเสือดาว**...

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ถึงแม้สมณพราหมณ์จะนุ่งห่มผ้าป่าน นุ่งห่มผ้าแกมกัน นุ่งห่มหนังเสือดาว ฯลฯ ก็นับว่ายังห่างไกลจากสามัญคุณและพรหมัญคุณ ต่อเมื่อภิกษุเจริญเมตตาจิตอันไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้เราเรียกว่า สมณะบ้าง พราหมณ์บ้าง]

อชินนฺติ อชินมิคจมฺมำ.

(ที.อฏ. ๑/๒๙๓, ม.อฏ. ๑/๓๕๐)

บทว่า **อชินำ** แปลว่า หนังเสือดาว.

(๒) (ปุ) ชื่อว่าอชินะ.

อชิโน เถโร. (เถร. ๒๔๘)

พระเถระชื่อว่าอชินะ.

ตํ วิชายนกาเล **อชินจมฺเมน** สมฺปฏิจฺฉิสุ เตนสฺส อชิโนตฺเวว นามํ อกํสุ.

(เถร.อฏ. ๑/๓๑๗)

ในเวลาคลอด คนทั้งหลายรองรับเขา ด้วย**หนังเสือดาว** เหตุนั้น จึงขนานนามเขาว่า อชินะ นั่นแล.

อชินกฺขิป (น)

[อชิน + ขิป]

ผ้าหนังเสือดาว, เสื้อคลุมที่ทำด้วยหนังเสือดาวมีทั้งขนและกีบ (เล็บ).? (เพราะสงสัยว่ากีบหรือเล็บ จึงวงเล็บท้ายคำถาม แต่น่าจะใช้เล็บ เพราะสัตว์เหล่านี้ใช้เป็นอาวุธด้วย)

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ “เอวํ เม อนาปตฺติ ภวิสฺสตีติ ฯเปฯ **อชินกฺขิปํ** นิวาเสตฺวา ฯเปฯ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวิ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ อาปตฺตึ ตฺวํ ภิกฺขุ อาปนฺโน ปาราชิกนฺติ.

(วิ. ๑/๔๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่ง นุ่งห่ม**ผ้าหนังเสือดาว**ไปเสพเมถุนธรรมด้วยคิดว่า อย่างนี้เราจะไม่ต้องอาบัติ แล้วเกิดความกังวลใจว่า [พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ]ทรงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุ เธอต้องอาบัติปาราชิก”

อชินกฺขิปนฺติ สโลมํ สขุรํ อชินมิคจมฺมํ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๓๖)

(ผ้า) หนังเสือดาวมีทั้งขนและเล็บ ชื่อว่าผ้าหนังเสือดาว.

อิเม โข อาวุโส โคตม ตโปปกฺกมา เอเตสํ สมณพฺราหฺมณานํ สามญฺญสงฺขาตา จ พฺรหฺมญฺญสงฺขาตา จ, สาณานิปิ ธาเรติ, มสาณานิปิ ธาเรติ, ฉวทุสฺสานิปิ ธาเรติ, ปสุกูลานิปิ ธาเรติ, ติรีฏานิปิ ธาเรติ, อชินมฺปิ ธาเรติ, **อชินกฺขิปมฺ**ปิ ธาเรติ ฯเปฯ

(ที. ๑/๑๕๗, ม. ๑/๑๑๑, อ. ๑/๔๒๒)

อเจลกัสสปะกราบทูลว่า ท่านพระโคดม การบำเพ็ญตบะที่นับว่าเป็นสามัญคุณ (ข้อปฏิบัติที่ทำให้ความเป็นสมณะสมบูรณ์) และพรหมัญคุณ (ข้อปฏิบัติที่ทำให้ความเป็นพราหมณ์สมบูรณ์) ของสมณพราหมณ์เหล่านั้น คือ นุ่งห่มผ้าป่าน นุ่งห่มผ้าแกมกัน นุ่งห่มผ้าห่อศพ นุ่งห่มผ้าบังสุกุล นุ่งห่มผ้า เปลือกไม้ นุ่งห่มหนังเสือดาว นุ่งห่ม**ผ้าหนัง เสือดาว**บ้าง...

อชินกฺขิปนฺติ ตเทว มชฺเฌ ผาลิตํ.

(ที.อฏ. ๑/๒๙๓)

บทว่า **อชินกฺขิปมฺ** คือ ผ้าหนังเสือดาวนั้นเอง ถูกผ่าตรงกลาง.

อชินกฺขิปนฺติ ตเทว มชฺเฌ ผาลิตํ. สขุรกนฺติปิ วทนฺติ. (ม.อฏ.๑/๓๕๐)

บทว่า **อชินกฺขิปมฺ** คือ ผ้าหนังเสือนั้นเอง ถูกผ่าตรงกลาง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มีกีบ (เล็บ) บ้าง.

อชินกฺขิปนิวตฺถ (ติ)

[อชินกฺขิป + นิวตฺถ]

ผู้นุ่งห่มผ้าหนังเสือดาวมีทั้งขนและกีบ (เล็บ) ผู้นุ่งห่มผ้าหนังเสือดาวที่ผ่าตรงกลาง.

อถโข มาโร ปาปิมา พฺราหฺมณวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา มหนฺเตน ชฏาณฺฑุเวน **อชินกฺขิปนิวตฺโถ** ชิณฺโณ โคปานสิวงฺโก ฆุรุฆุรุปสฺสาสี อุทุมฺพรทณฺฑํ คเหตฺวา เยน เต ภิกฺขู เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา เต ภิกฺขู เอตทโวจ ทหรา ภวนฺโต ปพฺพชิตา สุสู กาพเกสา ภทฺเรน โยพฺพเนน สมนฺนาคตา ปฐเมน วยสา อนิกฺกีฬิตาวิโน กาเมสุ. ภุญฺชนฺตุ ภวนฺโต มานุสเก กาเม. มา สนฺทิฏฺฐิกํ หิตฺวา กาลิกํ อนุธาวิตฺถาติ.

(สํ. ๑/๑๑๘)

ครั้งนั้น มารผู้มีบาปแปลงกายเป็นพราหมณ์สวมชฎาใหญ่ **นุ่งห่มผ้าหนังเสือดาว** เป็นคนแก่หลังโกง หายใจเสียงดังครืดคราด ถือไม้เท้าทำด้วยไม้มะเดื่อ เข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นถึงที่อยู่แล้วจึงกล่าวกับภิกษุเหล่านั้น ดังนี้ว่า บรรพชิตผู้เจริญ พวกท่านเป็นนักบวชที่ยังหนุ่มแน่น มีผมดำสนิท อยู่ในวัยแรกรุ่นอันเจริญ แต่ไม่เพลิดเพลินในกามคุณทั้งหลาย ขอพวกท่านจงบริโภคกามทั้งหลายอันเป็นของมนุษย์ พวกท่านอย่าละกามที่เห็นเฉพาะหน้าวิ่งไปหากามทิพย์อันมีอยู่ตามกาลเลย.

อชินกฺขิปนิวตฺโถติ สขุรํ อชินจมฺมํ เอกํ นิวตฺโถ เอกํ ปารุโต. (สํ.อฏ. ๑/๑๖๖)

บทว่า **อชินกฺขิปนิวตฺโถ** คือ นุ่งผ้าหนังเสือดาวมีเล็บผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่ง.

[สขุรํ อชินจมฺมํ บางฉบับแปลว่า หนังสัตว์มีกีบ (คือหนังกวางเป็นต้น)]

อชินจมฺม (น)

[อชิน + จมฺม]

หนังเสือดาว,

หนังสัตว์[มีกีบคือหนังกวางเป็นต้น].

โส กุชฺฌิตฺวา “กึ อหํ น ราชาติ “ยุทฺธํ ทมฺมีติ เสนาย ปุรกฺขโต นิกฺขมิ. เทฺว เสนา ยุชฺฌิตุํ อารภึสุ นนฺทปณฺฑิโต ทฺวินฺนมฺปิ อนฺตเร อตฺตโน นิสีทนํ **อชินจมฺมํ** มหนฺตํ กตฺวา ปสาเรตฺวา ทฺวีหิปิ เสนาหิ ขิตฺตสเร จมฺเมเนว สมฺปฏิจฺฉิ. (ชา.อฏ. ๕/๓๓๔)

พระเจ้าโกศลราชนั้น ทรงพิโรธตรัสว่า เราไม่ใช่พระราชาหรืออย่างไร เราจะให้การรบ ทรงเสด็จออกนำหน้ากองทัพ เสด็จยกพลออกไป. กองทัพทั้งสองฝ่ายเริ่มจะรบกัน. ลำดับนั้น นันทบัณฑิตจึงเนรมิต**หนังเสือดาว** ซึ่งเป็นอาสนะที่นั่งของตนให้ใหญ่โต ขึงไว้ในระหว่างกองทัพทั้ง ๒ แล้วคอยรับลูกศรที่กองทัพทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างยิงกันไปมาด้วยแผ่นหนังนั้นทีเดียว.

โส กิร ตํ วรสาฏกยุคํ โอมุญฺจนฺโต จีวรวํเส ลคฺคิตํ อโนชปุปฺผทามสทิสํ รตฺตวากจีรํ คเหตฺวา นิวาเสตฺวา ตสฺส อุปริ อปรํ สุวณฺณวณฺณํ วากจีรํ ปริทหิตฺวา ปุนฺนาคปุปฺผสนฺถรสทิสํ สขุรํ **อชินจมฺมํ** เอกํสํ กตฺวา...

(อภิ.อฏ. ๑/๔๑)

ดังได้สดับมา สุเมธดาบสนั้น เปลื้องผ้าสาฎกคู่งาม หยิบผ้าคากรองที่ย้อมแล้วเช่นกับพวงดอกอังกาบซึ่งพาดอยู่ที่ราวจีวรมานุ่งแล้วห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนทองคำอีกผืนหนึ่งทับผ้านุ่งนั้น แล้วห่มด้วยห**นังสัตว์มีกีบ[คือหนังกวางเป็นต้น]**เหมือนปูลาดด้วยดอกบุนนาคไว้เฉวียงบ่า...ดู ชา.อฏ. ๕/๔๓๕

อชินจมฺมก (น)

[อชินจมฺม + ก]

หนังเสือดาว.

หนังสัตว์[มีกีบคือหนังกวางเป็นต้น].

วากจีรํ ธุนนฺตา เต
โผเจนฺตา **ชินจมฺมกํ**
สพเลหิ อุปตฺถทฺธา
คจฺฉนฺติ อมฺพเร ตทา. (อป. ๑/๔๐๘)

(พระอุปสีวเถระกล่าวว่า)

ฤาษีเหล่านั้น สลัดผ้าคากรอง เคาะ**หนังเสือดาว** อาศัยพลัง (ฌาน) ของตน เหาะไปได้ในอากาศ ในครั้งนั้น.

อชินจมฺมธร (ติ)

[อชินจมฺม + ธร + อ]

ผู้ทรงหนังเสือดาว, ผู้นุ่งห่มหนังเสือดาว.

ดู จมฺมวาสี (ชา.อฏ. ๗/๓๐๓)

อชินจมฺมปริกฺขฏ (ติ)

[อชินจมฺม + ปริกฺขฏ]

อันขลิบริมด้วยหนังเสือดาว.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สีหจมฺมปริกฺขฏา อุปาหนาโย ธาเรนฺติ ฯเปฯ **อชินจมฺมปริกฺขฏา** อุปาหนาโย ธาเรนฺติ ฯเปฯ มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “เสยฺยถาปิ คิหี กามโภคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. น ภิกฺขเว ฯเปฯ **อชินจมฺมปริกฺขฏา** อุปาหนา ธาเรตพฺพา ฯเปฯ โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. (วิ. ๓/๒๗๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สวมรองเท้าขลิบด้วยหนังราชสีห์...สวมรองเท้า**ขลิบริมด้วยหนังเสือดาว**...คนทั้งหลาย จึงตำหนิประณามโพนทะนาว่า “เหมือนคฤหัสถ์ ผู้บริโภคกาม” ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย... ภิกษุไม่พึงสวมรองเท้า**ขลิบริมด้วยหนังเสือดาว**... รูปใดสวม ต้องอาบัติทุกกฏ.

อชินจมฺมวตฺถ (ติ)

[อชินจมฺม + วตฺถ]

ผู้มีผ้านุ่งห่มอันทำด้วยหนังเสือดาว, ผู้มีหนังเสือดาวเป็นผ้านุ่งห่ม. นุ่งห่มหนังเสือดาว.

อชินจมฺมวตฺโถหํ
ขาริภารธโร ตทา
ขาริกํ หารยิตฺวาน
โกลํ อหาสิ อสฺสมํ. (อป. ๒/๑๗๒)

(พระคยากัสสปเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ครั้งนั้น ข้าพเจ้า **มีหนังเสือดาวเป็นผ้านุ่งห่ม** (นุ่งห่มหนังเสือดาว) สะพายหาบบริขาร ได้นำหาบใส่ผลกระเบาไปอาศรม.

อชินจมฺมวตฺโถติ ตาปสปพฺพชิตตฺตา อชินจมฺมนิวาสนปาวุรโณติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๒/๒๘๘)

บทว่า **อชินจมฺมวตฺโถ** ความว่า เพราะบวชเป็นดาบส จึงนุ่งห่มด้วยหนังเสือดาว.

อชินจมฺมวสน (ติ)

[อชินจมฺม + วสน]

วสน = วส (อจฺฉาทเน) + ยุ.

วสียเต อจฺฉาทียเตติ วสนํ. แปลง ยุ เป็น อน.

[ผ้า, เครื่องนุ่งห่ม ๑๑ ศัพท์ คือ เจล เจลี, อจฺฉาทน, วตฺถ, วาส, วสน, อสุก, อมฺพร, ปฏ, ทุสฺส, โจล โจฬ, สาฏก. ธาน.คาถา ๒๙๐]

ผู้นุ่งห่มหนังเสือดาว,
ผู้มีผ้านุ่งห่มทำด้วยหนังเสือดาว.

อชิเนน นิวตฺโถหนฺติ อหํ อชินมิคจมฺเมน ปฏิจฺฉนฺโน **อชินจมฺมวสโน**ติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๒/๖๗)

บทว่า **อชิเนน นิวตฺโถหํ** ความว่า เราเป็นผู้ปกปิดด้วยหนังเสือดาว หมายความว่า **มีผ้านุ่งห่มทำด้วยหนังเสือดาว**.

อชินจมฺมสทฺท (ปุ)

[อชินจมฺม + สทฺท]

เสียงหนังเสือดาว, เสียงหนังสัตว์.

เอเตสํ ปกฺกมนฺตานํ
มหาสทฺโท ปวตฺตติ

อชินจมฺมสทฺเทน
โมทิตา โหนฺติ เทวตา. (อป. ๑/๒๐)

(พระสารีบุตรเถระอุทานว่า)
เมื่อดาบสเหล่านั้นเหาะไป เสียงดังย่อมสะพัดไป ทวยเทพย่อมยินดี เพราะได้ยิน **เสียงหนังเสือดาว**.

อชินจมฺมสาฏิกา (ถี)

[อชินจมฺม + สาฏิกา]

ผ้านุ่งทำด้วยหนังเสือดาว.

ดู อชินสาฏี

อชินชฏวากจีรธร (ติ)

[อชิน + ชฏา + วากจีร + ธร + อ]

วากจีร คำว่า **วาก** แปลว่า เปลือกไม้ ส่วนคำว่า **จีร** เป็นคำไวพจน์ของ จีวร (ผ้า) สำเร็จรูปมาจาก จิ ธาตุ (จเย = สั่งสม) + รกฺ ปัจจัย ทำทีฆะ อิ ใน จิ ธาตุเป็น อี มีรูปวิเคราะห์ว่า จียตีติ จีรํ, วาเกน กตํ จีรํ วากจีรํ (วากจีระ คือ ผ้าที่ทำด้วยเปลือกไม้, ผ้าคากรอง).

ผู้นุ่งห่มหนังเสือดาวทรงชฎาและผ้าเปลือกไม้. (ผ้าคากรอง)

กลิงฺครฏฺเฐ ปน นาฬิกิรญฺเญ รชฺชุ การยมาเน หิมวติ ปญฺจสตตาปสา อนิตฺถิคนฺธา **อชินชฏวากจีรธรา** วนมูลผลภกฺขา หุตฺวา จิรํ วีตินาเมตฺวา โลณมฺพิลเสวนตฺถํ มนุสฺสปถํ

โอตริตฺวา อนุปุพฺเพน กลิงฺครฏฺเฐ นาพิกิรรญฺโญ นครํ สมฺปตฺตา. (ม.อฏ. ๓/๔๖)

ได้ยินว่า เมื่อพระเจ้านาพิกีทรงครองราชย์อยู่ในแคว้นกาลิงคะ ดาบส ๕๐๐ องค์ ในป่าหิมพานต์ไม่เคยได้กลิ่นสตรี **นุ่งห่มหนังเสือดาวชฎาและผ้าเปลือกไม้** (ผ้าคากรอง) มีเหง้าไม้ ผลไม้ป่าเป็นอาหารอยู่มานาน ได้ลงมายังถิ่นมนุษย์ เพื่อต้องการจะเสพรสเค็มและรสเปรี้ยว ถึงพระนครของพระเจ้านาพิกีในแคว้นกาลิงคะโดยลำดับ.

[ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ ประการ คือ มีค่าน้อยดีและเหมาะสม, ทำเองได้, ใช้แล้วสกปรกช้า และซักได้เร็ว, แม้เก่าเพราะการใช้สอยก็ไม่ต้องเย็บ, เมื่อแสวงหาอีกก็ทำได้ง่าย, สมควรแก่การบวชเป็นดาบส, พวกโจรไม่ใช้, ไม่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้, เบาในเวลาครอง, เป็นความมักน้อยในปัจจัยคือจีวร, ประกอบด้วยธรรมและไม่มีโทษ เพราะเกิดจากเปลือกไม้, ปราศจากความเสียดายแม้ผ้าคากรองจะชำรุดไป]

อชินตฺเถร (ปุ)

[อชิน +เถร] พระเถระชื่อว่าอชินะ.

อชินตฺเถรคาถา (ถี)

[อชินตฺเถร + คาถา]

คาถาของพระอชินเถระ.

บาลีเถรคาถา วรรคที่ ๑ คาถาที่ ๕ (เถร. ๒๔๘, ๑๒๙, ๑๓๐)

อชินตฺเถรคาถาวณฺณนา (ถี)

[อชินตฺเถรคาถา + วณฺณนา]

การพรรณนาคาถาของพระอชินเถระ.

(เถร.อฏ. ๑/๓๑๗-๙)

อชินทายก (ปุ)

[อชิน + ทายก]

อชินทายกเถระ, พระเถระชื่อว่าอชินทายกะ, พระเถระผู้เคยถวายหนังเสือดาว.

อิตฺถํ สุทฺทํ อายสฺมา **อชินทายโก** เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถาติ. (อป. ๑/๒๔๐)

ได้ยินว่า ท่านพระ**อชินทายกเถระ** ได้ภาษิตคาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

อชินนฺต (ติ)

[น + ชินนฺต]ไม่ชนะอยู่, ไม่ให้ผู้อื่นชนะ.

ดู อชาปยนฺต

อชินปตฺตา (ถี)

[อชิน + ปตฺตา. อชินํ จมฺมํ ปตฺตํ ยสฺสา. ธาน. ฏี. อธิบายคาถา ๖๔๖] ค้างคาว.

ชตุกาชินปตฺตาถ. (ธาน. คาถา ๖๔๖)

ค้างคาว ๒ ศัพท์ คือ ชตุกา, อชินปตฺตา.

อชินปฺปเว (ณิ) ณี (ถี)

[อชิน + ปเว (ณิ) ณี, ดูในโถม, ปฺรเว (ณิ) ณี, และ อมร...ฏี. ๑๘, ๔๒]

เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาว, เครื่องลาดที่เย็บซ้อนหลายชั้นด้วยหนังเสือดาว. เครื่องลาดที่ทำด้วยหนังสัตว์ชื่ออชินะมีขนอ่อนนุ่ม จัดเป็นอุจจาสยนะ มหาสยะอย่างหนึ่ง.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู อุจฺจาสยนมหาสยนานิ ธาเรนฺติ เสยฺยถิทำ อาสนฺทึ ปลฺลงฺกำ ฯเปฯ **อชินปเวณึ** มนุสฺสา วิหารจาริกำ อาหิณฺฑนฺตา ปสฺสิตฺวา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ "เสยฺยถาปิ คิหี กามโภคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสุ๋. น ภิกฺขเว อุจฺจาสยนมหาสยนานิ ธาเรตพฺพานิ เสยฺยถิทำ ฯเปฯ โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๓/๒๘๑)

สมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้ที่นอนสูงใหญ่ คือ เตียงมีเท้าสูงเกินขนาด... **เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาว**...คนทั้งหลายเดินเที่ยวไปตามวิหารพบเห็น จึงตำหนิประณาม โพนทะนาว่า "เหมือนกับคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม" ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้ที่นอนสูงใหญ่ คือ ... [เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาว] รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ"

อชินปฺปเวณีติ อชินจมฺเมหิ มญฺจปฺปมาเณน สิพฺพิตฺวา กตา ปเวณี. (วิ.อฏ. ๓/๓๖๙)

เครื่องลาดทำด้วยหนังเสือดาวนั้น ได้แก่ เครื่องลาดที่ทำเป็นชั้น ซึ่งเย็บซ้อนกัน (รวมกัน) ด้วยหนังเสือดาว โดยขนาดเท่าตัวเตียง.

อชินจมฺเมหีติ อชินมิคจมฺเมหิ. ตานิ กิร จมฺมานิ สุขุมตรานิ ตสฺมา ทุปฏฺฏปฏฺฏานิ กตฺวา สิพฺพนฺติ. เตน วุตฺตำ "อชินปเวณี"ติ.

(สารตฺถ. ๓/๒๙๕, ที.ฏี. ๑/๑๒๘)

คำว่า **อชินจมฺเมหิ** แปลว่า ด้วยหนังเสือดาว ได้ยินว่า หนังเสือดาวนั้น ละเอียดอ่อนยิ่งนัก จึงเย็บซ้อนกัน(รวมกัน)ถึงสองสามชั้นได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อชินปฺปเวณี** (เครื่องลาดที่เย็บซ้อนกันหลายชั้นด้วยหนังเสือดาว). ดู สีนวฏี. ๑/๒๖๔, ชา.อฏ. ๑/๖๒

อชินมิคจมฺม (น)

[อชินมิค + จมฺม] หนังเสือดาว.

อชินนฺติ อชินมิคจมฺมำ. (ที.อฏ. ๑/๒๙๓)

บทว่า **อชินำ** ได้แก่ หนังเสือดาว.

เหมือนอรรถของ อชิน (๑)

ดู ม.อฏ.๑/๓๕๐, อำ.อฏ.๒/๒๒๑, ชา.อฏ.๕/๔๐๕.

อชินโยนิ (ปุ)

[อชิน + โยนิ]

หริโณ มิคสารงฺโค

มิโค **อชินโยนิ** จ. (ธาน. คาถา ๖๑๗)

เนื้อ สัตว์มีชีวิต ๕ ศัพท์ คือ หริณะ, มิคะ, สารังคะ, มคะ, **อชินโยนิ**.

อชินเว (ณิ) ณี (ถี)

[อชิน + เวณี]

ช้องขนเสือดาว, บุด้วยหนังเสือดาว.

ปาวารเก จ มุทุเก

มุทุ**กาชินเวณิโย**

ลภามิ วิวิธฏฺจาเน

ภิสิทานสฺสิทำ ผลำ. (อป. ๑/๓๖๗)

[ข้าพเจ้า (พระปิลินทวัจฉะ) ย่อมได้ฟูกที่ยัดด้วยนุ่นอันวิจิตรด้วยรูปสัตว์ต่าง ๆ มีรูปราช-สีห์ และเสือโคร่งเป็นต้น ด้วยผ้าไหมแกมดิ้นที่ปักเพชรพลอย ผ้าป่านอย่างดีและผ้ากัมพลต่าง ๆ จำนวนมาก]

และได้ผ้าปาวารที่มีขนอ่อนนุ่ม ผ้า**ที่บุด้วยหนังเสือดาว** (หนังขนสัตว์) อ่อนนุ่มในที่ต่าง ๆ นี้เป็นผลแห่งการถวายฟูก.

ดู อชินปฺปเวณิ

อชินสาฏี (ถี)

[อชิน + สาฏี]

ผ้าที่ทำด้วยหนังเสือดาว, เครื่องนุ่งห่มทำด้วยหนังสัตว์.

กินฺเต ชฏาหิ ทุมฺเมธ

กินฺเต **อชินสาฏิยา**

อพฺภนฺตรนฺเต คหณำ

พาหิรำ ปริมชฺชสิ. (ธมฺม. ๗๐, ชา. ๑/๓๒)

ดูก่อนท่านผู้มีปัญญาทราม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยมุ่นผม ด้วย**ผ้าที่ทำด้วยหนังเสือดาว** (นุ่งห่มผ้าที่ทำด้วยหนังสัตว์) ภายนอกของท่านเปล่งปลั่ง เกลี้ยงเกลา แต่ภายในของท่านรกรุงรัง[ด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น]

กินฺเต ชฏาหีติ อมฺโภ ทุปฺปญฺญ ตว พหฺธาหิปิ อิมาหิ ชฏาหิ สขุราย นิวตฺถายปิ อิมาย อชิน-จมฺมสาฏิกาย จ กิมตฺโถติ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๔๐๔)

สองบทว่า **กินฺเต ชฏาหิ** ความว่า ดูก่อนผู้ทรามปัญญา ประโยชน์อะไรด้วยมุ่นผมเหล่านี้ แม้อันเธอเกล้าไว้ดีแล้ว และด้วยผ้าที่ทำด้วยหนังเสือดาว (หนังสัตว์) นี้พร้อมทั้งกีบ (เล็บ) อันเธอนุ่งแล้ว ของเธอ.

อชินิ (กฺริ/อา)

[อ + ชน (ชนเน) + นา + อี]

ดู ชินาติ

อชินนุตฺตรนิวาสน (น)

[อชิน + อุตฺตร + นิวาสน]

อุตฺตร = อุตฺตร + ณ. อุตฺตรสฺมึ เทหภาเค ภวำ วิชฺชมานำ อุตฺตรำ (ผ้าที่มีอยู่ในส่วนบนของร่างกาย ชื่อว่า อุตตระ (=ห่ม).

นิวาสน = นิ + วส (อจฺฉาทเน) + ยุ. อโธภาเค วสียเตติ นิวาสนำ. พฤทธิ์ อ เป็น อา แปลง ยุ เป็น อน. นิสทฺโท อโธภาคสฺส (นิ อุปสรรค ส่องอรรถ อโธภาค (เบื้องล่าง).

[ผ้านุ่ง ๔ ศัพท์ คือ นิวาสน, อนฺตรีย, อนฺตร, อนฺตรวาสก, ผ้าห่ม, จีวร ๕ ศัพท์ คือ ปาวาร, อุตฺตราสงฺค, อุปสำพฺยาน, อุตฺตร, อุตฺตรีย. ธาน. คาถา ๒๙๒]

(๑) ผ้านุ่งห่มทำด้วยหนังเสือดาว.

(๒) (ติ) ผู้มีผ้านุ่งห่มอันทำด้วยหนังเสือดาว.

ชฏาย ภารภริโต
อชินุตฺตรนิวาสโน
อภิญฺญาปารมึ คนฺตฺวา
พฺรหฺมโลกํ อคญฺฉิหํ. (อป. ๑/๒๖)

(ฉ.ม.ชฏาภาเรน ภริโต)

(ดาบสชื่อสุรุจิกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยชฎาและภาระ (บริขาร) **ผู้มีผ้านุ่งห่มอันทำด้วยหนังเสือดาว** (นุ่งห่มหนังสัตว์) สำเร็จอภิญญา ได้ไป (เกิด) ยังพรหมโลก.

อชินุตฺตรวาสน (น)

[อชิน + อุตฺตร + วาสน]

(๑) นุ่งห่มหนังเสือดาว.

(๒) ผู้นุ่งห่มหนังเสือดาว.

มหานุภาวา อิสโย
สนฺตจิตฺตา สมาหิตา
กมณฺฑลุธรา สพฺเพ
อชินุตฺตรวาสนา
ชฏาภารภริตา จ
วสนฺติ มม อสฺสเม. (อป. ๑/๒๑)

(พระอุปสีวเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ฤาษีทั้งหลาย มีอานุภาพมาก มีจิตสงบ มีใจมั่นคง ทั้งหมดล้วนถือคนโทน้ำ **นุ่งห่มหนังเสือดาว** เพียบพร้อมด้วยชฎาและบริขาร อยู่ในอาศรมของข้าพเจ้า.

วากจีรธโร อาสึ
อชินุตฺตรวาสโน
อภิญฺญา ปญฺจ นิพฺพตฺตา
จนฺทสฺส ปริมชฺชโก. (อป. ๑/๗๖)

(พระปุปผธารกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ข้าพเจ้านุ่งผ้าเปลือกไม้ **นุ่งห่มหนังเสือดาว** อภิญญา ๕ บังเกิดแล้ว (สามารถ) ลูบคลำดวงจันทร์ได้.

อชินุตฺตรวาสโนติ อชินมิคจมฺมํ อุตฺตราสงฺคํ กตฺวา นิวาสิโน อจฺฉาทโนติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๒/๑๙๔)

บทว่า **อชินุตฺตรวาสโน** ความว่า นุ่งห่มหนังเสือดาวเฉวียง (พาด) บ่าข้างซ้าย.

อชินุตฺตรวาสี (ติ)

[อชินุตฺตรวาส + อี]

มีปกตินุ่งห่มหนังเสือดาว (เฉวียงบ่าข้างซ้าย).

ชฏาภาเรน ภริตา
อชินุตฺตรวาสิโน
อนุสญฺจรนฺตา ปวเน
โสเภนฺติ มม อสฺสมํ. (อป. ๑/๒๑)

(พระอุเทนเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ฤาษีทั้งหลาย เพียบพร้อมด้วยชฎา และภาระ (บริขาร)**มีปกตินุ่งห่มหนังเสือดาว**เที่ยวสัญจรอยู่ในป่าใหญ่ ประดับอาศรมของข้าพเจ้าให้งดงาม.

อชินูปเสวิต (ติ)

[อชิน + อุปเสวิต]

อันเย็บทับ (ซ้อน, รวมกัน) ด้วยหนังเสือดาว, ปูลาดด้วยหนังเสือดาว.

สา สุตฺตจา นีลทุมาภิลมฺพิตา
วิชฺชุมหาเมฆริวานุปชฺชถ
ตสฺสา สุสมฺพนฺธสิรำ กุสามยำ
สุจี สุคนฺธำ **อชินูปเสวิตำ**
อตฺริจฺจ โกจฺฉ หิริเมตทพฺรวิ
นิสีท กลฺยาณิ สุขยิทมาสนำ. (ชา. ๒/๑๑๐)

(พระศาสดาเพื่อจะทรงแสดงอาการที่หิรีเทพธิดาเข้า ไปในอาศรมนั้น จึงตรัสว่า) เทพธิดานั้นผู้มีผิวพรรณงดงาม ทัดทรงดอกไม้สีเขียว เยื้องกรายเข้าไปยังอาศรม ประดุจสายฟ้าในระหว่างกลุ่มมหาเมฆ โกสิยดาบสได้จัดตั้งเก้าอี้ที่ทำด้วยหญ้าคา มีพนักถักไว้อย่างดี สะอาด มีกลิ่นหอม **ปูลาดด้วยหนังเสือดาว** เพื่อเทพธิดานั้น แล้วได้กล่าวคำนี้กับหิรีเทวีเทพธิดาว่า เชิญนั่งให้สบายเถิด แม่โฉมงาม นี่อาสนะ.

อชินูปเสวิตนฺติ อุปริ อตฺถเตน อชินจมฺเมน อุปเสวิตำ. (ชา.อฏ. ๕/๔๓๕) ดู อกตูปเสวนบทว่า **อชินูปเสวิตำ** (ลาดด้วยหนังเสือดาว) ได้แก่ ใช้หนังเสือดาวปูไว้ข้างบน.

อชิมฺห (ติ)

[น + ชิมฺห]

ไม่คด, ไม่งอ[เหมือนทางเยี่ยวโค], ตรง.

เย เต มหาราช พุทฺธา สพฺพญฺญุโน ทสพลา จตุเวสารชฺชวิสารทปฺปตฺตา อฏฺฐารสหิ พุทฺธธมฺเมหิ สมนฺนาคตา อนนฺตชินา อนนฺตญาณา เตสำ ตำ จิตฺตำ สพฺพตฺถ ลหุกำ อุปฺปชฺชติ สพฺพตฺถ ลหุกำ ปวตฺตติ. ตำ กิการณำ สพฺพตฺถ ปริสุทฺธตฺตา. อปิ นุ โข มหาราช นาราจสฺส นิคณฺฐิสฺส สุโธตสฺส วิมลสฺส สุขุมธารสฺส **อชิมฺหสฺส** อวงกสฺส อกุฏิลสฺส ทพฺหจา ปสมารุพฺหสฺส โขมสุขุเม วา กปฺปาสิกสุขุเม วา กมฺมพลสุขุเม วา พลวนิปาติตสฺส กิญฺจิ ทนฺธายิตตฺตำ วา ลคฺคนำ วา ภวตีติ. น หิ ภนฺเต. ตำ กิการณำ. สุขุมตฺตา วตฺถสฺส สุโธตตฺตา นาราจสฺส พลวตา จ นิปาตสฺสาติ.

เอวเมว โข มหาราช เย เต พุทฺธา สพฺพญฺญุโน ทสพลา จตุเวสารชฺชวิสารทปฺปตฺตา อฏฺฐารสหิ พุทฺธธมฺเมหิ สมนฺนาคตา อนนฺตชินา อนนฺตญาณา เตสำ ตำ จิตฺตำ สพฺพตฺถ ลหุกำ อุปฺปชฺชติ สพฺพตฺถ ลหุกำ ปวตฺตติ. ตำ กิการณำ. สพฺพตฺถ ปริสุทฺธตฺตา. อิทำ สตฺตมำ จิตฺตำ.

(มิลินฺท. ๑๑๒)

(สฺยา. อชิมฺหิสฺส)

(พระนาคเสน) “ขอถวายพระพร พระจิตของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญู ทรงพระกำลัง ๑๐ แกล้วกล้าด้วยพระเวสารัชชญาณ ๔ ประกอบด้วยพระพุทธธรรม ๑๘ ชนะมารหาที่สุดมิได้ มีพระญาณหาเครื่องขวางกั้นมิได้นั่น ย่อมเกิดขึ้นได้รวดเร็ว เป็นไปรวดเร็วในฐานะทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะทรงมีพระจิตบริสุทธิ์ในฐานะทั้งปวง

ขอถวายพระพร ก็ลูกธนูที่เขาหลอมดีแล้ว ปราศจากสนิม ไม่มีปุ่มปม เฉียบคม **ไม่คด** ไม่งอ ไม่โก่ง ที่นายขมังธนูยกขึ้นสู่แล่งแข็งแรง แล้วยิงเต็มกำลังไปที่ผ้าเปลือกไม้เนื้อละเอียดบ้าง ที่ผ้าฝ้ายเนื้อละเอียดบ้าง ที่ผ้ากัมพลเนื้อละเอียดบ้าง ย่อมมีอันแล่นทะลุไปได้ช้า หรือว่ามีอันติดขัดหรือไร?" "หามิได้ พระคุณเจ้า" "เพราะเหตุไร" "เพราะผ้าเป็นผ้าเนื้อละเอียด เพราะลูกธนูก็ถูกหลอมไว้ดี และเพราะการยิงไปก็มีกำลังแรง"

ขอถวายพระพรอุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระจิตของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญู ทรงพระกำลัง ๑๐ แกล้วกล้าด้วยพระเวสารัชชญาณ ๔ ประกอบด้วยพระพุทธธรรม ๑๘ ชนะมารหาที่สุดมิได้ มีพระญาณหาเครื่องขวางกั้นมิได้นั้น ย่อมเกิดขึ้นรวดเร็ว เป็นไปรวดเร็วในฐานะทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะทรงมีพระจิตบริสุทธิ์ในฐานะทั้งปวง" นี้คือจิตอย่างที่ ๗.

อชิมฺหค (ติ)

[อชิมฺห + คมุ + กฺวิ]

(๑) ไปตรง, ไปไม่คด. ตรง, ไม่คด

(๒) (ปุ) ลูกศร, ลูกธนู.

อชิมฺหคฺค (ติ)

[อชิมฺห + อคฺค]

มีปลายตรง, มีปลายไม่คด.

อชิมฺหตา (ถี)

[อชิมฺห + ตา] ความไม่คด.

กตมา ตสฺมึ สมเย กายุชุกตา โหติ? ยา ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺส สญฺญากฺขนฺธสฺส สงฺขารกฺขนฺธสฺส อุชุตา อุชุกตา **อชิมฺหตา** อวงฺกตา อกุฏิลตา, อยํ ตสฺมึ สมเย กายุชุกตา โหติ.

กตมา ตสฺมึ สมเย จิตฺตุชุกตา โหติ? ยา ตสฺมึ สมเย วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส อุชุตา อุชุกตา **อชิมฺหตา** อวงฺกตา อกุฏิลตา, อยํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตุชุกตา โหติ. (อภิ.ธ. ๒๕)

กายุชุกตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตรง กิริยาที่ตรง **ความไม่คด** ความไม่โค้ง ความไม่งอแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า กายุชุกตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

จิตตุชุกตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตรง กิริยาที่ตรง **ความไม่คด** ความไม่โค้ง ความไม่งอแห่งวิญญาณขันธ์ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า จิตตุชุกตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อชิมฺหตาติ โคมุตฺตวงฺกภาวปฏิกฺเขโป.

(อภิ. ๑/๑๙๕)

บทว่า **อชิมฺหตา** (ความไม่คด) เป็นคำปฏิเสธแห่งความคดเหมือนมูตรโค (ปัสสาวะโค).

[อชิมฺหตา (ความไม่คด) เป็นคำปฏิเสธแห่งความคดเหมือนมูตรโค, อวงฺกตา (ความไม่โค้ง) เป็นคำปฏิเสธความโค้งเหมือนวงจันทร์, อกุฏิลตา (ความไม่งอ) เป็นคำปฏิเสธความ

งอเหมือนปลายงอนไถ บุคคลใดทำบาปแล้ว กล่าวว่าเราไม่ได้ทำ บุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นผู้คดเหมือนมูตรโค (ปัสสาวะโค) เพราะความไปวกวน ผู้ใดกำลังทำบาปแล้วพูดว่า เรากลัวบาป ผู้นั้นชื่อว่าโค้งเหมือนวงจันทร์ เพราะมีความโค้งมาก ผู้ใดกำลังทำบาป แต่กล่าวว่าใครไม่กลัวบาปเล่า ผู้นั้นชื่อว่างอเหมือนงอนไถ เพราะไม่คดมาก

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทวาร ๓ ของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อเป็นผู้คดเหมือนมูตรโค กรรมทวาร ๒ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้โค้งเหมือนวงจันทร์ กรรมทวารหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้งอเหมือนปลายงอนไถ

ภิกษุผู้ทรงจำทีฆนิกายกล่าวว่า ภิกษุบางรูปย่อมประพฤติอเนสนา ๒๑ และอโคจร ๖ ในวัยทั้งหมด ภิกษุนี้ชื่อว่าคดเหมือนมูตรโค บางรูปในปฐมวัย ย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใคร่ต่อสิกขา แต่ในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อน ภิกษุนี้ชื่อว่าเป็นผู้โค้งเหมือนวงจันทร์ บางรูปในปฐมวัยและมัชฌิมวัย ย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจบาป ใคร่ต่อสิกขา แต่ในปัจฉิมวัยเป็นเช่นกับภิกษุรูปก่อน ภิกษุนี้ชื่อว่างอเหมือนปลายงอนไถ ภาวะของบุคคลผู้คดอย่างนี้ ด้วยอำนาจกิเลสนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ชิมฺหตา วงฺกตา กุฏิลตา (ความคด ความโค้ง ความงอ)]

อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐาน (ติ)

[อชิมฺหตา + ปจฺจุปฏฺฐาน]

มีความไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ, มีความไม่คดงอเป็นปัจจุปัฏฐาน.

กายสฺส อุชุกภาโว กายุชุกตา. จิตฺตสฺส อุชุกภาโว จิตฺตุชุกตา. ตา กายจิตฺตานํ อชฺชวลกฺขณา กายจิตฺตกุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา **อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา** กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวกรมายาสาเจยฺยาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๗๕, วิสุทฺธิ. ๒/๙๖)

กายุชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ์, จิตตุชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต. เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น:- มีสภาพซื่อตรง (ไม่คดโกง) แห่งนามขันธ์และจิต หรือมีสภาพตรงแห่งนามขันธ์และจิต, มีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์และจิต, **มีความไม่คดงอ** เป็นเครื่องปรากฏ, มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้.

กายสมฺพนฺธี, จิตฺตสมฺพนฺธี จ อุชุภาโวติ ลกฺขิตพฺพตาย กายจิตฺตอชฺชวลกฺขณา. กายจิตฺตานํ นงฺคลสีสจนฺทโกฏิโคมุตฺตวงฺกตาสงฺขาตานํ กุฏิลภาวานํ นิมฺมทฺทนโต กายจิตฺตกุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา. ตโต เอว สพฺพถาปิ อชิมฺหภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา อชิมฺหตํ ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา.

“สนฺตโทสปฏิจฺฉาทนลกฺขณา มายา, อสนฺตคุณสมฺภาวนลกฺขณํ สาเจยฺยนฺติ เอวํ วุตฺตา

ตทาการปฺปวตฺตา อกุสลา ขนฺธา, ตเทกฏฺฐา จ สงฺกิเลสธมฺมา มายาสาเจยฺยาทิกา. เอตฺถ จ จิตฺตปสฺสทฺธิอาทีหิ จิตฺตเมว ปสฺสทฺธํ, ลหุ, มุทุ, กมฺมญฺญํ, ปคุณนฺ, อุชุ จ โหติ. กายปสฺสทฺธิ-อาทีหิ ปน รูปกาโยปิ. เตเนเวตฺถ ภควตา ธมฺมานํ ทุวิธตา วุตฺตา, น สพฺพตฺถ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๔๕)

(อุชุกตา) มีสภาพซื่อตรง(ไม่คดโกง) แห่งนามขันธ์และจิต[หรือมีสภาพตรงแห่งนามขันธ์และจิต]เพราะจะพึงกำหนดได้ว่า ความซื่อตรงมีความสัมพันธ์กับทางกาย (นามขันธ์) และมีความสัมพันธ์กับจิต, ชื่อว่ามีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์ และจิต เพราะกำจัดความไม่เที่ยงตรง กล่าวคือความงอเหมือนปลายงอนไถ ความโค้งเหมือนวงจันทร์ ความคดเหมือนมูตรโคแห่งนามขันธ์และจิตออกไป. เพราะเหตุนั้นแหละ (อุชุกตา) จึงปรากฏโดยความไม่คดแม้ทุกประการ หรือย่อมเข้าไปตั้งไว้ซึ่งความไม่คดแห่งสัมปยุต-ธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามีความไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน).

อกุศลขันธ์ที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้น ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า มายามีสภาพปกปิดโทษที่มีอยู่ สาไถยมีสภาพยกย่องคุณที่ไม่มีอยู่ และสังกิเลสธรรมที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับอกุศลขันธ์นั้น ชื่อว่าอุปกิเลสมีมายาสาไถยเป็นต้น.

ก็ในที่นี้ จิตนั่นแหละเป็น ธรรมชาติระงับ เบา อ่อนโยน ควรแก่การงาน คล่องแคล่ว และซื่อตรง ก็ด้วยจิตตปัสสัทธิเจตสิก (ธรรมชาติที่ทำความสงบให้จิต [วิญญาณขันธ์])เป็นต้น. อนึ่ง แม้รูปกายก็เป็นธรรมชาติระงับด้วยกายปัสสัทธิเจตสิก (ธรรมชาติที่ทำความสงบให้เจตสิกขันธ์ ๓[เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขาร ขันธ์]) เป็นต้น ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ ในที่นี้ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสความเป็นธรรมชาติสองอย่างไว้ มิใช่ตรัสในที่ทุกแห่ง.

อชิมฺหภาว (ปุ)

[อชิมฺห + ภาว]

ความไม่คด, ความไม่งอ.

ดู อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐาน

อชิย (ติ)

[น + ชิย] ไม่มีสาย.

อชิยธนุทณฺฑก (ปุ)

[อชิย + ธนุ + ทณฺฑ + ก]

คันธนูไม่มีสาย.

นตาติ **อชิยธนุทณฺฑโก** วิย โอณตา เนมิปฺปเทสา. (วิมาน.อฏ. ๒๕๘)

บทว่า **นตา** ได้แก่ ตัวกงรถโค้งเหมือน**คันธนูไม่มีสาย**.

อชิยฺย (ติ)

[น +ชิยฺย] อันไม่ควรชนะ.

ดู อเชยฺย

อชิร (น)

[อช + อิร, อช = คติมฺหิ, อิร, อชนติ คจฺฉนฺติ เอตฺถาติ อชิรํ. ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ๒๑๘]

อชิรํ จจฺจโรคณฺ. (ธาน. คาถา ๒๑๘)

ลาน, เนิน ๓ ศัพท์ คือ อชิร, จจฺจร, องฺคณ.

อชิวฺห (ติ)

[น + ชิวฺหา] ไม่มีลิ้น, คนใบ้.

ชิวฺหา = สายตีติ ชิวฺหา (ชิวหา คือ รูปลิ้มรส) ลิห ธาตุ=เลีย, ลิ้ม + ว ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มาจาก ลิหฺวา=ชิหฺวา=ชิวฺหา แปลง ลฺ เป็น ชฺ และสลับอักษรจาก หฺวา เป็น วฺหา โดยนิรุตตินัย รูปวิเคราะห์นี้จัดเป็นธาตวัตถวิคคหะ คือ รูปวิเคราะห์ด้วยอรรถของธาตุ แต่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยธาตุเดิมก็ได้ว่า ลิหตีติ ชิวฺหา (ชิวหา คือ รูปลิ้มรส).

อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา (รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ) ตามนัยนี้ มาจาก ชีวิต บทหน้า+อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ (อวฺหายเน= เรียก) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ชีวิตอวฺหา ให้ลบอักษรเหล่านี้ คือ วิ, ต และ อ ด้วยนิรุตตินัยคือนัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์ระบุไว้ หลังจากนั้นจึงทำรัสสะ อี ในชี เป็น อิ เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง.

อชิวฺหตา (ถี)

[อชิวฺห + ตา]

ความเป็นผู้ไม่มีลิ้น, ไม่มีลิ้น.

นาหํ อสนฺธิตา ปกฺโข

น พธิโร อโสตตา

นาหํ **อชิวฺหตา** มูโค

มา มํ มูคมธารยิ. (ชา. ๒/๑๕๑)

(พระเตมีย์โพธิสัตว์ตรัสว่า)

เราเป็นคนง่อยเปลี้ย เพราะไม่มีข้อต่อ ก็หามิได้ เป็นคนหนวก เพราะไม่มีหู (โสตประสาท) ก็หามิได้ เป็นคนใบ้เพราะ**เป็นผู้ไม่มีลิ้น** (ชิวหาประสาท) ก็หามิได้ ขอท่านอย่าเข้าใจว่าเราเป็นใบ้.

อชิวฺหตาติ สมฺปริวตฺตนชิวฺหาย อภาเวน มูโค อหํ น ภวามิ. (ชา.อฏ. ๖/๒๐)

บทว่า **อชิวฺหตา** (ไม่มีลิ้น) ความว่า เรานั้นมิได้เป็นใบ้ เพราะไม่มีลิ้นสำหรับเปลี่ยนไปมา (พลิกลิ้น)[ของคำพูดก็หาไม่].

อชิวฺหวนฺตุ (ติ)

[น + ชิวฺหวนฺตุ] ผู้ไม่มีลิ้น, ผู้พูดน้อย.

จาโปวูนฺทโร อสฺส

มจฺโฉวสฺส **อชิวฺหวา**

อปฺปาสี นิปโกสูโร

ส ราชวสตึ วเส. (ชา. ๒/๒๙๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ราชเสวกพึงเป็นผู้มีท้องน้อยเหมือนคันธนู เป็น**ผู้ไม่มีลิ้น**เหมือนปลา รู้จักประมาณในการบริโภค มีปัญญารักษาตน แกล้วกล้า ราชเสวกนั้นพึงอยู่ในราชสำนักได้.

อชิวฺหวาติ ยถา มจฺโฉ อชิวฺหาย น กเถติ ตถา เสวโก มนฺทกถิตาย อชิวฺหวา ภเวยฺย. (ชา.อฏ. ๗/๑๙๙)

บทว่า **อชิวฺหวา** (ไม่มีลิ้น) คือ ข้าราชการควรมีกิริยาเหมือนไม่มีลิ้น โดยพูดให้น้อย (ทำงานให้มาก) เหมือนปลาพูดไม่ได้ เพราะไม่มีลิ้น.

อชี (ถี)

[อช + อี] ลบสระหน้า.

แม่แพะ, แพะตัวเมีย.

โย อตฺถกามสฺส หิตานุกมฺปิโน
โอวชฺชมาโน น กโรติ สาสนำ
อชิยา ปาทโมลมฺพ
มิตฺตโก วิย โสจติ. (ชา. ๑/๑๐)

(พระโพธิสัตว์เล่าเรื่องนายมิตตวินทุกะที่ไม่ทำตามคำสอนของผู้หวังความเจริญ จึงได้รับทุกข์แล้ว ได้กล่าวว่า)

ผู้ใดที่คนอื่นผู้มีจิตเกื้อกูล อ่อนโยน กล่าวสอนอยู่ ไม่ทำตามคำสอนของบุคคลผู้หวังความเจริญ ผู้อนุเคราะห์ด้วยเหตุอันเป็นประโยชน์ ผู้นั้นย่อมเศร้าโศกเหมือนมิตตวินทุกะเหนี่ยวขา**แม่แพะ**แล้วเศร้าโศกอยู่.

ดู อช, อชิกา

อชียมาน (ติ)

[น + ชียมาน]

ไม่แก่อยู่, เมื่อไม่แก่.

ชียมาน = ชร วโยหานิมฺหิ (ชร ธาตุในความหมายว่าความเสื่อมแห่งวัย) + มาน ปัจจัย แปลง ชร เป็น ชียฺย ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕) ว่า ชรมรานำ ชีรชียฺยมียฺยา วา ลบ ย อักษร ด้วยสูตร (กจ. ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ดังที่คัมภีร์ปทรูป-สิทธิคำอธิบายสูตร ๔๘๒ กล่าวว่า กฺวจาทิสุตฺเตน เอกยการสฺส กฺวจิ โลโป โหติ. ชียติ ชียนฺติ (ลบ ย อักษรตัวหนึ่ง ในบางแห่ง ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ)

ภิกฺขุ สมติกฺกมา มุนิ สนฺโตติ วุจฺจติ. มุนิ โข ปน ภิกฺขุ สนฺโต น ชายติ น ชียติ น มียติ น กุปฺปติ นปฺปิเหติ. ตมฺปิสฺส ภิกฺขุ นตฺถิ, เยน ชาเยถ. อชายมาโน กึ ชียฺยิสฺสติ,

อชียมาโน กึ มียฺยิสฺสติ, อมียฺยมาโน กึ กุปฺปิสฺสติ, อกุปฺปมาโน กิสฺส ปิเหสฺสติ. “ยตฺถ จิตฺ มญฺญสฺสวา นปฺปวตฺตนฺติ, มญฺญสฺสเว โข ปน นปฺปวตฺตมาเน มุนิ สนฺโตติ วุจฺจตีติ อิติ ยนฺตำ วุตฺตำ, อิทเมตำ ปฏิจฺจ วุตฺตำ. (ม. ๓/๒๘๙) (สฺยา. อชียฺยมาโน)

เราเรียกภิกษุว่า “มุนีผู้สงบแล้ว” เพราะก้าวล่วงความกำหนดหมาย[มีความกำหนดหมายว่าเรามี เราไม่มีเป็นต้น]เพราะมุนีผู้สงบแล้วย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่ทะเยอทะยาน แม้มุนีนั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร

เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตาย จักกำเริบได้อย่างไร เมื่อไม่กำเริบ จักทะเยอทะยานได้อย่างไร คำที่เรากล่าวไว้ว่า “เมื่อความกำหนดหมาย ซึมซาบ ไม่ถึงบุรุษผู้คง

อยู่ในอธิษฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่า “มุนีผู้สงบแล้ว” นั่น เพราะอาศัยเหตุนี้เราจึงกล่าวไว้.

อชีรก๑ (ติ)

[น + ชีรก] ไม่แก่, ไม่ชรา.

เอวํ วุตฺเต สตฺถา “มหาราช ตว ปิตามหสฺส รโถ เตเนวากาเรน ตว ปิตุ รถํ น ปาปุณิ ตว ปิตุ รโถ ตว รถํ น ปาปุณิ เอวรูปสฺส นาม กฏฺฐกลิงฺครสฺสาปิ ชรา อาคจฺฉติ กิมงฺคํ ปน อตฺตภาวสฺส. มหาราช สปฺปุริสธมฺมสฺเสว หิ ชรา นตฺถิ สตฺตา ปน **อชีรกา** นาม นตฺถีติ วตฺวา อิมํ คาถมาห. (ธมฺม.อฏ. ๒/๗๗)

เมื่อพระราชากราบทูลอย่างนั้นแล้ว พระศาสดาจึงตรัสว่า มหาบพิตร รถของพระเจ้าปู่ ของมหาบพิตร เพราะเหตุไรจึงไม่ถึงรถของพระชนกของมหาบพิตร, รถของพระชนกของมหาบพิตร ทำไมไม่ถึงรถของมหาบพิตร, ความคร่ำคร่าย่อมมาถึง แม้แก่ท่อนไม้ซื่อเห็นปานนี้, จะกล่าวไปไย ความคร่ำคร่าจักไม่มาถึงแม้แก่อัตภาพเล่า? มหาบพิตร ความจริง ธรรมของสัตบุรุษเท่านั้น ไม่มีความชรา, ส่วนสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า**ไม่แก่**ย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วตรัสพระคาถานี้.

อชีรก๒ (ปุ)

[น + ชีรก]

โรคอาหารไม่ย่อย. อาหารไม่ย่อย, ธาตุพิการ.

อถ นํ ปุนทิวเส โพธิสตฺโต “เอหิ สมฺม โคจราย ปกฺกมิสฺสามาติ อาห. ตุมฺเห คจฺฉถ มยฺหํ อชิณฺณาสงฺกา อตฺถีติ. “สมฺม กากานํ **อชีรโก** นาม นตฺถิ ทีปวฏฺฏิมตฺตเมว หิ ตุมฺหากํ กุจฺฉิยํ โถกํ ติฏฺฐติ เสสํ อชฺโฌหฏฺฐมตฺตเมว ชีรติ มม วจนํ กโรหิ มา เอตํ มจฺฉมํสํ ทิสฺวา เอวมกาสีติ. “สามิ กึ นาเมตํ กเถถ อชิณฺณาสงฺกาว มยฺหนฺติ. “เตน หิ อปฺปมตฺโต โหหีติ ตํ โอวทิตฺวา โพธิสตฺโต ปกฺกามิ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๒๗)

ครั้นในวันรุ่งขึ้น พระโพธิสัตว์กล่าวกะกาว่า มาเถอะสหาย เราพากันหลีกไปหากินเถิด. กากล่าวว่า ท่านไปเถอะ ข้าพเจ้ามีความสงสัยว่าอาหารไม่ย่อย. พระโพธิสัตว์กล่าวว่า สหาย ธรรมดา**โรคอาหารไม่ย่อย** ไม่มีแก่พวกกาเลย เพราะมาตรว่าไส้ประทีปที่กินเข้าไปจะอยู่ในท้องของพวกท่านเพียงครู่เดียวทุก ๆ อย่างพอสักว่ากลืนกินไปเท่านั้น ย่อมย่อยหมด ท่านจงทำตามคำของเรา อย่าได้ทำอย่างนี้ เพราะได้เห็นปลาและเนื้อ. ข้าแต่นายท่านพูดอะไรอย่างนั้น ข้าพเจ้ามีความสงสัยว่าอาหารไม่ย่อยจริง ๆ. พระโพธิสัตว์ให้โอวาทกานั้นว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจงอย่าเป็นผู้ประมาท แล้วหลีกไป.

ดู ชา.อฏ. ๑/๔๒๘, ชา.อฏ. ๓/๒๐๐

อชีรณ (น)

[อ + ชีรณ]

(๑) ความไม่ย่อย, อาหารไม่ย่อย.

ยาว โส มตฺตมญฺญาสีติ อิทำ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต เอกำ อติพหุำ ภุญฺชิตฺวา **อชีรเณน** กาลกตำ ภิกฺขุำ อารพฺภ กเถสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๖๖)

พระศาสดาเมื่อประทับ ณ พระวิหารเชตวัน ทรงปรารภภิกษุรูปหนึ่งผู้มรณภาพ เพราะฉันมากเกินไปจน**อาหารไม่ย่อย** จึงตรัสเรื่องนี้ มีคำเริ่มต้นว่า ยาว โส มตฺตมญฺญาสิ ดังนี้.

(๒) ไม่ทรุดโทรม , ไม่ชำรุด, ความไม่แก่.

ดู อชร อรรถ (ค)

อชีรณธมฺม (ติ)

[อชีรณ + ธมฺม]

มีความไม่ย่อยเป็นสภาพ, มีสภาพคือความไม่ย่อย, มีความไม่ย่อยเป็นธรรมดา.

อถ พฺราหฺมโณ “อยำ ปายาโส ภควโต อานีโต นาหำ อรหามิ ตำ อตฺตโน ฉนฺเทน กสฺสจิ ทาตุนฺติ จินฺเตตฺวา อาห “อถ กสฺส จาหนฺติ. ตโต ภควา “ตำ ปายาสำ จเปตฺวา ตถาคตำ ตถาคต-สาวกญฺจ อญฺญสฺส **อชีรณธมฺโม**ติ ญตฺวา อาห “น ขฺวาหำ ตนฺติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๓๘)

ลำดับนั้น พราหมณ์คิดว่า ข้าวปายาสนี้ เรานำมาเพื่อพระผู้มีพระภาค เราไม่ควรให้ข้าวปายาสนั้นแก่ใครๆ ตามความพอใจของตนดังนี้แล้ว กราบทูลว่า ข้าพระองค์จะถวายข้าวปายาสนี้แก่ใคร. แต่นั้นพระผู้มีพระภาคทรงรู้ข้าวปายาสนั้นว่า ข้าวปายาสนี้**มีความไม่ย่อยเป็นธรรมดา**แก่คนอื่น ยกเว้นพระตถาคต และสาวกของพระตถาคต จึงตรัสว่า น ขฺวาหนฺตำ ดังนี้.

อชีราเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + ชีราเปตฺวา]

ไม่ให้หมดไป, ไม่ให้เสื่อมไป, ไม่ทำค่าจ้างให้หมดไป, ไม่ชำระ.

ชีราเปตฺวา = ชร วโยหานิมฺหิ (ชร ธาตุในความหมายว่า การเสื่อมแห่งวัย) + ณาเป + ตฺวา ปัจจัย แปลง ชร เป็น ชีร ด้วยสูตร (กจ.๕๐๕) ว่า ชรมรานำ ชีรชียฺยมียฺยา วา (แปลง ชร เป็น ชีร ชียฺย แปลง มร เป็น มียฺย ได้บ้าง)

อิทานิ ปน อตฺตโน ธมฺมตำ วิสฺสชฺเชตฺวา เอกสฺส หตฺถโต คหิตำ **อชีราเปตฺวาว** อญฺญสฺส หตฺถโต คณฺหาติ ปุริมสฺส โอกาสำ อกตฺวา ปจฺฉิมสฺส กโรติ เตนสฺสา ภติ น อุปฺปชฺชติ น เกจิ นำ อุปสงฺกมนฺติ. สเจ อตฺตโน ธมฺเม จสฺสติ ปุพฺพสทิสาว ภวิสฺสติ. อตฺตโน ธมฺเม จาตุมสฺสา กเถหีติ อาห. (ชา.อฏ. ๒/๒๘๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

มาบัดนี้ หญิงคณิกานั้นละทิ้งธรรมดาของตนเสีย **ไม่ชำระ**ค่าจ้างที่ตนรับจากมือของชายคนหนึ่งให้เสร็จก่อน ไปรับจากมือของชายอื่น ไม่ให้โอกาสแก่ชายคนแรก กลับให้โอกาสแก่ชายคนหลัง ด้วยเหตุนั้น ค่าจ้างจึงไม่เกิดขึ้นแก่หญิงคณิกานั้น ใครๆ จึงไม่ไปหาหญิงคณิกานั้น หาก (หญิงคณิกานั้น) จักดำรงอยู่ในธรรมดาของตน ค่าจ้างจักมี

เช่นกับเมื่อก่อนทีเดียว ท่านจงบอกหญิงคณิกานั้น ให้ดำรงอยู่ในธรรมของตน.

อชีว (ปุ)

[น + ชีว]

ไม่มีชีวะ, ไม่ใช่ชีวะ, ไม่ใช่ชีวิต, ไม่มีตัวตน, ไม่ใช่ตัวตน, ไม่ใช่วิญญาณ [บุคคล ธรรม อธรรม อากาศและกาล]

ชีโวติ อตฺตา.

ปุคฺคลธมฺมาธมฺมากาสกาเลสุ **อชีว**สญฺญา. เตสุ สทฺทผสฺสรูปรสคนฺธสณฺฐานพนฺธเภท-สุขุมปรอปราฆาตปฺปภาจฺฉาโยชฺชากตมานิ ปุคฺคลลกฺขณนฺติ ปุคฺคโล รูปี รูปธมฺมานำ ปวตฺติอาการมตฺตโต. ธมฺมาธมฺมา ชีวปุคฺคลานำ คติฏฺฐิติมตฺตตาย ตทวิสิฏฺจา อากาสกาลา ปญฺญตฺติมตฺตำ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๖๐)

ชีวะ ได้แก่ อัตตา.

อชีวะ ได้แก่ บุคคล ธรรม อธรรม อากาศ และกาล.

บรรดาอรรถเหล่านั้น เสียง ผัสสะ รูป รส กลิ่น สัณฐาน พันธะ ความแตก ความละเอียด ความใกล้ ความไกล ความกระทบ รัศมี เงา ความสว่างและความมืด เป็นลักษณะของบุคคล, เหตุนั้น บุคคลจึงชื่อว่าเป็นรูป เพราะเป็นเพียงอาการเป็นไปแห่งรูปธรรมทั้งหลาย, ธรรมและอธรรม ไม่ใช่ทำให้บุคคลนั้นต่างกัน เพราะเป็นเพียงความดำเนินไปและความตั้งอยู่ของชีวะและบุคคล. (ส่วน) อากาศและกาลเป็นเพียงบัญญัติ.

[อชีวะ เป็น ๑ ในตัตตวะ ๙ อย่างที่มาในวาทะของพวกนิครณฐ์, ในมหาฎีกาวิสุทธิมรรค กล่าวว่าความเป็นบุคคล, ธรรม, อธรรม อากาส และกาล ชื่อว่าอชีวะ.

ในอินทริยอภิธรรม แสดงสรุปของอชีวะไว้ว่าเป็นธรรม-อธรรม-อากาส-บุคคล และยังแสดงสรุปของบุคคลไว้ด้วยธุลี (อณู) ของปถวี-อาโป-เตโช-วาโยเฉพาะอย่าง ๆ อีกว่าเป็นกลุ่มก้อนของมหาภูตรูป นอกจากนี้ยังได้กล่าวต่อไปอีกว่าทัพพฐานะที่มีสภาพ (ปูรณ) คือการติดต่อผสมกันเจริญเติบโต บริบูรณ์ว่าเป็นบุคคล และได้แสดงวิเคราะห์ของ ปุคฺคล ศัพท์ไว้ว่า ปูรยนฺติ คลนฺติ จ อัน มาในคัมภีร์สัพพทัสสนะ จากนั้นได้แสดงว่าสภาวรูปที่ช่วยอุปถัมภ์การท่องเที่ยวไปมาว่าเป็นธรรม สภาวรูปที่ช่วยอุปถัมภ์ความตั้งมั่นสงบนิ่งว่าเป็นอธรรม ฉะนั้น คำว่าบุคคล–ธรรม - อธรรม จึงเป็นวาทะและโวหารเฉพาะของพวกนิครณฐ์เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับอรรถาธิบายของบุคคล ธรรม และอธรรมที่มีมาในพระไตรปิฎก]

อชีวก (ติ)

[น + ชีวก]

ผู้ไม่มีชีวิตยืนยาว, ผู้ไม่เป็นอยู่.

โส “สาธู”ติ ปาเถยฺยำ คเหตฺวา นิกฺขนฺโต คามา คามำ จรนฺโต เอกำ นครำ ปาปุณิ. ตตฺถ เจโก ปุริโส กาลกโต ชีวโก นาม นาเมน. โส ตำ ญาติชเนน อาหาหนำ นียมานำ ทิสฺวา “กึ นามโก เอส

ปุริโสติ ปุจฺฉิ. “ชีวโก นาเมโสติ. “ชีวโกปิ มรตีติ? “ชีวโกปิ มรติ **อชีวโกปิ** มรติ นามํ นาม ปณฺณตฺติมตฺตํ ตฺวํ พาโล มญฺเญติ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๒๖)

มาณพหนุ่มนั้น รับคำว่า ดีแล้วขอรับ ถือเอาเสบียงออกเดินทางท่องเที่ยวไปตามคาม นิคม ชนบท ลุถึงนครแห่งหนึ่ง ในพระนครนั้นแหละมีบุรุษผู้หนึ่งชื่อว่าชีวกะ (บุญรอด) โดยนามตายลง เห็นหมู่ญาติกำลังหามเขาไปสู่ป่าช้า จึงถามว่า ชายผู้นี้ชื่ออะไร? หมู่ญาติตอบว่า จะชื่อว่านายชีพอยู่ (นายบุญรอด) ก็ดี **นายไม่เป็นอยู่** (นายไม่รอด) ก็ดี ก็ตายทั้งนั้น ชื่อเป็นเพียงบัญญัติสำหรับเรียกกัน เจ้านี่ เห็นจะโง่กระมัง.

[เรื่องมีอยู่ว่า มีมาณพคนหนึ่งชื่อว่านายบาป (ปาปกะ) เขาไม่ชอบชื่อนี้จึงไปขอเปลี่ยนชื่อกับอาจารย์ทิศาปาโมกข์ที่สอนเขาอยู่ในเมืองตักกศิลา อาจารย์ก็ให้เขาออกเดินทางไปสู่โลกภายนอก แล้วสำรวจว่าคนที่มีชื่อตรงตามความหมายจริง ๆ มีมากไหม เขาได้ออกเดินทางแล้วพบคนตายที่ถูกนำไปสุสาน เมื่อสอบถามก็ทราบว่าคนตายชื่อนายชีวก (นายชีพอยู่) ต่อมาก็พบนางธนปาลี (นางถนอมทรัพย์) ผู้เป็นนางทาสีถูกนายเฒ่ยนตีอยู่ สุดท้ายพบกับนายปันถก (นายเดินทาง) กำลังหลงทางอยู่ จึงกลับสู่เมืองตักกศิลา แล้วไม่ขอเปลี่ยนชื่ออีก มีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ในนามสิทธิชาดกว่า

ชีวกญฺจ มตํ ทิสฺวา
ธนปาลิญฺจ ทุคฺคตํ
ปนฺถกญฺจ วเน มูฬฺหํ
ปาปโก ปุนราคโต.

นายปาปเห็นนายชีวกตายแล้ว เห็นนางธนปาลีผู้เข็ญใจ และเห็นนายปันถกหลงทางในป่า จึงกลับมาอีก[สู่เมืองตักกศิลา]

ดังพุทธดำรัสที่ตรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

นามํ นาม โวหารมตฺตํ. น ตํ ปณฺฑิตา ปมาณํ กโรนฺติ. สุตมงฺคลิเกน นาม ภวิตุํ น วฏฺฏติ. ชื่อเป็นเพียงคำเรียก บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่ถือชื่อนั้นว่าสำคัญ จึงไม่ควรเป็นคนที่เชื่อว่าการสดับคำดีเป็นมงคล]

อชีวน (น)

[น + ชีวน]

ไม่มีอาชีพ, ไม่มีทางทำมาหากิน.

อชีวิต (ติ)

[น + ชีวิต]

ความไม่มีชีวิต, ความตาย.

อชีวมฺห (กฺริ/อา)

[อ + ชีว (ปาณธารณมฺหิ) + มฺห]

ดู ชีวติ

อชุฏฺฐ (ติ)

[น + ชุฏฺฐ = ชุสี + ต]

ผู้ไม่มีที่อาศัย, ผู้ไม่มีที่พึ่ง.

อชุฏฺฐมารี (ปุ)

[อชุฏฺฐ + มาร + อี]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง, ตายอย่างน่าอนาถ, อดหารตาย.

โยปิ จตุตฺเถ ภตฺตกาเล น ภุญฺเช
อชุฏฺฐมารีว ขุทาย มิยฺเย
น เตฺวว ปิณฺฑำ ลุลิตำ อนริยำ
กุลปุตฺตรูโป สปฺปุริโส น เสเว
ตยิทำ น สาธุ ตยิทำ น สุฏฺฐุ
สุนขุจฺฉิฏฺฐกำ ชนก ภุญฺชเส ตุวำ. (ชา. ๒/๒๗๙)
(สฺยา. อชฺฌุฏฺฐมารี)

(พระนางสีวลีกราบทูลว่า)

กุลบุตรผู้ฉลาดแม้คนใด ไม่พึงบริโภคอาหารในภัตกาลที่ ๔ จะพึง**ตายอย่างน่าอนาถ** เพราะความหิว กุลบุตรผู้ฉลาดนั้น ก็ไม่พึงบริโภคก้อนข้าวที่เปื้อนฝุ่น ซึ่งไม่ดีมิใช่หรือ กิริยาของพระองค์นี้ไม่ดี ไม่งามเลย ข้าแต่พระชนก พระองค์พึงเสวยก้อนเนื้อที่เป็นเดนสุนัข.

อชุฏฺฐมารีวาติ อนาถมรณเมว. (ชา.อฏ. ๖/๗๘)

บทว่า **อชุฏฺฐมารี** (ตายอย่างน่าอนาถ) คือ ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง.

[คำว่า จตุตฺเถ ภตฺตกาเล น ภุญฺเช (ไม่พึงบริโภคอาหารในภัตกาลที่ ๔) พระนางสีวลีตรัสหมายถึงว่า ถ้าบุคคลไม่บริโภคอาหารมื้อสุดท้าย จะพึงตายไปเพราะความหิว ผู้นั้นพึงเป็นสัตบุรุษเชื้อสายกุลบุตร จึงไม่เสวยอาหารนั้น เพราะทรงรังเกียจเนื้อที่เป็นเดนสุนัขที่พระมหาชนกนำมาย่างเสวย (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๒๗๙/๑๐๐)]

ดู อชชฺชิต และ อเชฏฺฐมรณ

อชูตกร (ติ)

[น + ชูตกร]

ผู้ไม่เป็นนักพนัน. ดู อกิตว

อเชคุจฺฉ (ติ)

[น + เชคุจฺฉ]

ไม่พึงรังเกียจ, ไม่เป็นที่น่ารังเกียจ.

ปฏิลีโน อกุหโก
อปิหาลุ อมจฺฉรี
อปฺปคพฺโภ **อเชคุจฺโฉ**
เปสุเณยฺเย จ โน ยุโต. (สุตฺตนิ. ๔๑๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

บุคคลนั้นเป็นผู้หลีกเร้น ไม่หลอกลวง ไม่ทะเยอทะยาน ไม่ตระหนี่ ไม่คะนอง **ไม่เป็นที่น่ารังเกียจ** และไม่ประกอบในความเป็นผู้มีวาจาส่อเสียด.

อเชคุจฺโฉติ สมฺปนฺนสีลาทิตาย อเชคุจฺฉนีโย อเสจนโก มนาโป. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๔)

บทว่า **อเชคุจฺโฉ** (ไม่เป็นที่น่ารังเกียจ) คือ ไม่เป็นที่น่าเกลียด ได้แก่ ชื่นใจชอบใจ ด้วยความเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์เป็นต้น.

อเชคุจฺฉ๋ วิมุตฺเตหิ
สุรตฺตๆ อรหทฺธชๆ
ชิคุจฺฉิสฺสนฺติ กาสาวๆ
โอธาเตสุ สมุจฺฉิตา. (เถร. ๓๔๒)

(พระปุสสเถระกล่าวว่า)
จะรังเกียจผ้ากาสาวะซึ่งย้อมดีแล้ว ที่พระอริยะทั้งหลายไม่รังเกียจ เป็นธงชัยของพระอรหันต์ ชอบใช้แต่ผ้าขาว

อเชคุจฺฉนฺติ อชิคุจฺฉตพฺพ๋. (เถร.อฏ. ๒/๓๖๕)
บทว่า **อเชคุจฺฉ๋** ได้แก่ อันเหล่าพระอริยเจ้าไม่พึงรังเกียจ.

อเชคุจฺฉตา (ถี)

[อเชคุจฺฉ + ตา]
ความเป็นของไม่น่ารังเกียจ, ความไม่เป็นของน่ารังเกียจ, สภาวะไม่น่ารังเกียจ.

เสยฺยถาปิ อาวุโส ฯเปฯ ตเมนๆ อุฏฺฐหิตฺวา อปาปุริตฺวา โอโลเกยฺย, ตสฺส สห ทสฺสเนน มนาปตา จ สณฺฐเหยฺย, อปฺปาฏิกุลฺยตา จ สณฺฐเหยฺย, **อเชคุจฺฉตา** จ สณฺฐเหยฺย, สุหิตานมฺปิ โภตฺตุกมฺยตา อสฺส, ปเคว ชิณฺณจฺฉิตานๆ ฯเปฯ (ม. ๑/๓๗)

ดูก่อนผู้มีอายุ ฯเปฯ คนเห็นภาชนะสำริดนั้น ลุกขึ้นเปิดภาชนะสำริดนั้นดู ความพอใจ ความเป็นของไม่น่าปฏิกูล และ**ความเป็นของไม่น่ารังเกียจ** จึงเกิดขึ้นพร้อมกับการเห็นข้าวสุกแห่งข้าวสาลีนั้น แม้คนที่บริโภคอิ่มแล้วก็ต้องการบริโภคอีก ไม่ต้องกล่าวถึงคนที่หิวเลยแม้ฉันใด

[อิจฉาวจรที่เป็นบาปอกุศลเหล่านี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งละได้แล้ว ยังปรากฏและเล่าขานกันอยู่ แม้เธอจะอยู่ในเสนาสนะใกล้บ้าน รับนิมนต์ ครองจีวรของคหบดีก็ตาม เพื่อนพรหมจารี ก็สักการะเคารพ นับถือ บูชาเธอ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะอิจฉาวจร ที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ที่ภิกษุรูปนั้นละได้แล้ว ยังปรากฏ และเล่าขานกันอยู่สืบต่อมา]

[**อิจฉาวจร** หมายถึงการประพฤติตนในทางต่ำทรามตามอำนาจความปรารถนา]

อเชคุจฺฉนีย (ติ)

[น + เชคุจฺฉนีย]
ไม่พึงรังเกียจ,
ไม่ควรรังเกียจ, ไม่เป็นที่รังเกียจ.

อเชคุจฺฉี (ติ)

[น + เชคุจฺฉี]
ผู้มีปกติไม่รังเกียจ, มักไม่รังเกียจ.
ไม่รังเกียจ.

ปญฺจหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคโต คิลานุปฏฺฐาโก อลๆ คิลานๆ อุปฏฺฐาตุๆ ปฏิพโล โหติ เภสชฺชๆ สำวิธาตุๆ สปฺปายาสปฺปายๆ ชานาติ อสปฺปายๆ อปนาเมติ สปฺปายๆ อุปนาเมติ เมตฺตจิตฺโต คิลานๆ อุปฏฺฐาติ โน อามิสนฺตโร

อเชคุจฺฉี โหติ อุจฺจารํ วา ปสฺสาวํ วา เขฬํ วา วนฺตํ วา นีหาตุ๋ ปฏิพโล โหติ คิลานํ กาเลน กาลํ ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺเสตุ๋ สมาทเปตุ๋ สมุตฺเตเชตุ๋ สมฺปหํเสตุ๋.

(วิ. ๓/๔๑๘, อ. ๒/๑๒๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พยาบาลภิกษุไข้ ประกอบด้วยองค์ ๕ ควรพยาบาลภิกษุไข้ คือ สามารถจัดยา, รู้จักของแสลงและไม่แสลง คือ นำของแสลงออกไป นำของไม่แสลงเข้ามาให้, ไม่พยาบาลคนไข้เพราะเห็นแก่อามิส มีจิตเมตตา, **ไม่รังเกียจ**ที่จะนำอุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลายหรือของที่อาเจียนออกมาไปเททิ้ง, สามารถพูดให้คนไข้เห็นชัด ชวนให้อยากรับไปปฏิบัติ ทั้งเร้าใจให้อาจหาญแกล้วกล้า ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริง ด้วยธรรมีกถา เป็นบางครั้งบางคราว.

อเชฏฺฐมรณ (น)

[อเชฏฺฐ + มรณ]

ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง - ตายอย่างน่าอนาถ, อดหารตาย.

สจายํ พฺราหฺมณ กุลปุตฺโต อปฺปาโย สมาโน อุพารํ ชีวิกํ กปฺเปติ ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร ‘อุทุมฺพรขาทีวายํ กุลปุตฺโต โภเค ขาทตีติ. สเจ ปนายํ พฺราหฺมณ กุลปุตฺโต มหาโย สมาโน กสิรํ ชีวิกํ กปฺเปติ ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร **อเชฏฺฐมรณํ** วายํ กุลปุตฺโต มริสฺสตีติ. (อ. ๓/๑๐๙)

ดูก่อนพราหมณ์ ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับน้อย แต่เลี้ยงชีพอย่างฟุ่มเฟือย ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า “กุลบุตรผู้นี้ใช้จ่ายโภคทรัพย์เหมือนคนกินผลมะเดื่อ” ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับมากแต่เลี้ยงชีพอย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า “กุลบุตรผู้นี้ จักตาย**อย่างไม่มีที่พึ่ง**” (อดอาหารตาย).

อเชฏฺฐมรณนฺติ อนายกมรณนฺ.

(อ.อฏ. ๓/๒๔๐)

บทว่า **อเชฏฺฐมรณนฺ** แปลว่า ตายอย่างไม่มีที่พึ่ง (ตายอย่างอนาถา).

(สี. อิ. ต่างกัน = อชทฺธุมาริกํ วายํ กุลปุตฺโต มริสฺสติ, สี. ต่างกัน=อชทฺธุมาริกนฺติ อนาถมรณนฺ).

ดู อชชฺชิต, อชุฏฺฐมารี

อเชยฺย (ติ)

[น + เชยฺย (ชิ - ชเย + ณฺย)]

(ก) อันผู้อื่นไม่พึงเอาชนะ, ไม่อาจเอาชนะได้, เอาชนะไม่ได้.

เอโส นิธิ สุนิหิโต
อเชยฺโย อนุคามิโก
ปหาย คมนีเยสุ
เอตํ อาทาย คจฺฉติ. (ขุทฺทก. ๑๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ขุมทรัพย์นี้ไม่ถูกแย่งชิง (หรือควรสั่งสมไว้) เพราะเป็นทรัพย์ติดตามที่ฝังไว้ดีแล้ว.

อเชยฺโยติ ปเรหิ เชตฺวา คเหตุ๋ น สกฺกา.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๙)

บทว่า **อเชยฺโย** (ไม่ถูกแย่งชิง) ความว่า อันผู้อื่นไม่สามารถเพื่อแย่งชิงเอาไปได้.

ดู อจฺเจยฺย

[ในพระคาถานี้ คำว่า สุนิหิโต เป็นบทวิเสสนะของ อนุคามิโก ส่วน อนุคามิโก ไม่ใช่บทวิเสสนะตามปกติ แต่เป็นเหตุมันตวิเสสนะ คือ บทวิเสสนะที่มีอรรถเหตุ โดยลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุ ดังนั้น บาทคาถาว่า เอโส นิธิ สุนิหิโต อเชยฺโย อนุคามิโก จึงแปล สุนิหิโต อนุคามิโก เป็นบทแสดงเหตุของ อเชยฺโย ว่า เพราะเป็นทรัพย์ติดตามที่ฝังไว้ดีแล้ว.

ขุมทรัพย์ มี ๔ ชนิด คือ (๑) ถาวระ คือขุมทรัพย์ถาวร เช่น ที่ดิน ที่นา ที่สวน เงินและทอง (๒) ชังคมะ คือขุมทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ เช่น ทาสชาย ทาสหญิง ช้าง ม้า โค กระบือ แกะ ไก่ สุกร เป็นต้น (๓) อังคสมะ คือขุมทรัพย์ติดตัว เช่น วิชาความรู้ ศิลปวิทยาเป็นต้น (๔) อนุคามิกะ คือขุมทรัพย์ติดตัวทางคุณธรรม ได้แก่ บุญกุศล ทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา เป็นต้น. ในพระคาถานี้หมายถึงขุมทรัพย์ชนิดอนุคามิกะ]

(ข) อันชาวโลกไม่พึงชนะ, อันใคร ๆ ไม่พึงชนะ, อันศัตรูไม่สามารถเอาชนะได้.

อวชฺฌา พฺราหฺมณา อาสุ
อเชยฺยา ธมฺมรกฺขิตา
น เน โกจิ นิวาเรสิ
กุลทฺวาเรสุ สพฺพโส. (สุตฺตนิ. ๓๒๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

พราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่ามีธรรมรักษา จึงเป็นผู้อันชาวโลกไม่พึงฆ่า เป็นผู้**อันชาวโลกไม่พึงชนะ** และทุกครัวเรือนไม่มีใครๆ ปฏิเสธพราหมณ์เหล่านั้นเลย.

เต เอวํ นมสฺสิยมานา,
โลเกน อวชฺฌา, พฺราหฺมณา อาสุ ๆ เกวลญฺจ
อวชฺฌา **อเชยฺยา** วิหึสิตุมฺปิ อนภิภวนียตฺตา
อเชยฺยา จ อเหสุ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๕๐)

พราหมณ์เหล่านั้น อันบุคคล นอบน้อมอยู่อย่างนี้ เป็นผู้อันชาวโลกไม่พึงฆ่า จะไม่พึงฆ่าอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ แต่**อันชาวโลกไม่พึงชนะ** (ไม่คิดเอาชนะ) แม้เพื่อจะเบียดเบียน และ**อันชาวโลกไม่พึงชนะ** เพราะพราหมณ์เหล่านั้นครอบงำไม่ได้.

กทาหํ วิเทเห ผีเต
อเชยฺเย ธมฺมรกฺขิเต
ปหาย ปพฺพชิสฺสามิ
ตํ กุทาสฺสุ ภวิสฺสติ. (ชา. ๒/๑๖๒)

(พระโพธิสัตว์ทรงเปล่งอุทานว่า)

เมื่อไร เราจักละแคว้นวิเทหะอันรุ่งเรือง **อันใคร ๆ ไม่พึงชนะ** ซึ่งพระเจ้าวิเทหะทรงปกครองโดยธรรม ออกบวชได้ การละแคว้นเห็นปานนี้ ออกบวชนั้น จักสำเร็จได้เมื่อไร.

อเชยฺเยติ ปจฺจามิตฺเตหิ อเชตพฺเพ.

(ชา.อฏ. ๖/๖๕)

บทว่า **อเชยฺเย** คือ อันศัตรูไม่สามารถเอาชนะได้ (ที่พวกปรปักษ์ผจญไม่ได้).

(ค) คนที่ไม่ควรชนะ (ภิกษุ, พราหมณ์, บิดา, มารดา).

น โส ราชา โย **อเชยฺยํ** ชินาติ
น โส สขา โย สขารํ ชินาติ
น สา ภริยา ยา ปติโน น วิเภติ
น เต ปุตฺตา เย น ภรนฺติ ชิณฺณํ.

(ชา. ๒/๑๔๘)

(พระเจ้าสุตโสมโพธิสัตว์เมื่อจะแสดงธรรมเพื่อให้เนื้อความถึงที่สุด จึงตรัสว่า)

พระราชาผู้ชนะ**คนที่ไม่ควรชนะ** ไม่ชื่อว่าเป็นพระราชา เพื่อนผู้ชนะเพื่อน ก็ไม่ชื่อว่าเป็นเพื่อน ภรรยาผู้ไม่เกรงกลัวสามี ก็ไม่ชื่อว่าเป็นภรรยา บุตรทั้งหลายผู้ไม่เลี้ยงดูมารดาและบิดาผู้แก่ชรา ก็ไม่ชื่อว่าเป็นบุตร.

อเชยฺยนฺติ อเชยฺยํ นาม มาตาปิตโร, เต ชินนฺโต ราชา นาม น โหติ. (ชา.อฏ.๕/๕๕๑)

บทว่า **อเชยฺยํ** (คนที่ไม่ควรชนะ) อธิบายว่า มารดาบิดาชื่อว่าบุคคลที่ไม่ควรเอาชนะ พระราชาที่เอาชนะมารดาบิดาทั้งสองนั้น ย่อมไม่ชื่อว่าเป็นพระราชา.

อเชลิผล (น)

[อเชลี + ผล]

ผลอเชลี, ผลต้นรกฟ้า, ผลรกฟ้า.

อเชลิผลทายก (ติ)

[อเชลิผล + ทายก]

ผู้ถวายผลอเชลี, ผู้ถวายผลต้นรกฟ้า.

อายสฺมา **อเชลิผล**ทายโก เถโร. (อป. ๒/๙๐)

นัยว่า ท่านพระเถระเคยถวาย**ผลต้นรกฟ้า**.

อเชลิผลทายกตฺเถร (ปุ)

[อเชลิผลทายก + เถร]

อเชลิผลทายกเถระ,

พระเถระผู้เคยถวายผลอเชลี-ผลต้นรกฟ้า,

อเชลิผลทายกตฺเถราปทาน (น)

[อเชลิผลทายกตฺเถร + อปทาน]

อเชลีผลทายกเถรอปทาน, อปทานที่แสดงเรื่องของพระเถระผู้เคย ถวายผลอเชลี - ผลต้นรกฟ้า.เถราปทานบาลี, วรรคที่ ๕๑ อปทานที่ ๗ (อป. ๒/๙๐)

อเชลีผลทายกเถรอปทาน เป็นประวัติในอดีตชาติของพระอัชเชลผลทายกเถระ ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ถวายผลรกฟ้าแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุคติเลย ในชาติสุดท้าย ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมคุณวิเศษ.

อเชลี (ถี)

(ก) ต้นไม้ชื่ออเชลี, ต้นรกฟ้า.

(ข) ผลต้นอเชลี – รกฟ้า, ผลต้นรกฟ้า.

กุมฺภมตฺตํ คเหตฺวาน
อเชลึ ชีวชีวกํ
ฉตฺตปณฺณํ คเหตฺวาน
อทาสึ สตฺถุโน อหํ. (อป. ๒/๙๐)

(สฺยา. อญฺชลึ)

(พระอัชเชลผลทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าถือ**ผลต้นรกฟ้า**มีขนาดเท่าหม้อถือร่มใบไม้แล้วได้ถวายพระศาสดา.

อเชสิ (กฺริ/อา)

[อ อาคม + ชิ (ชเย) + ส + อี]

ดู ชินาติ

อเชฬก (น)

[อช + เอฬก]

(๑) แพะและแกะ, แพะแกะ.

ตสฺมึ โข พฺราหฺมณ ยญฺเญ เนว คาโว หญฺญึสุ, น **อเชฬกา** หญฺญึสุ, น กุกฺกุฏสูกรา หญฺญึสุ, น วิวิธา ปาณา สมฺมาตฺ อาปชฺชึสุ. (ที. ๑/๑๓๔)

พราหมณ์ในยัญนั้นไม่ต้องฆ่าโค **แพะ แกะ** ไก่ สุกรและสัตว์นานาชนิด [ไม่ต้องตัดต้นไม้มาทำหลักบูชายัญ ไม่ต้องเกี่ยวหญ้าคา เพื่อเบียดเบียนสัตว์อื่น]

(ค) แพะ แกะ วัว ควาย เป็นต้น.

รชตๆ ชาตรูปญฺจ
เขตฺตๆ วตฺถุๆ **อเชฬกๆ**
ทาสีทาสญฺจ ทุมฺเมธา
สาธิยิสฺสนฺตฺยนาคเต. (เถร. ๓๔๑)

(พระปุสสเถระกล่าวว่า)

ในกาลภายภาคหน้า ภิกษุทั้งหลาย จะมีปัญญาทราม พากันยินดี เงิน ทอง ไร่นา สวน **แพะ แกะ** และคนใช้ชายหญิง.

อเชฬกนฺติ เอฬกา นาม อชาเยว เต ฐเปตฺวา อวเสสา ปสุชาตี อชา นาม.

อเชฬกคฺคหเณเนว เหตฺถ โคมหึสาทีนมฺปิ สงฺคโห กโต. (เถร.อฏ. ๒/๓๖๓)

บทว่า **อเชฬกๆ** (แพะแกะ) ได้แก่ แพะเท่านั้น ชื่อว่าเอฬกา, เว้นแพะและแกะเหล่านั้นเสีย สัตว์สี่เท้าที่เหลือ ชื่อว่า อชา.

จริงอยู่ ในที่นี้ แม้โคและกระบือเป็นต้น ท่านก็สงเคราะห์ด้วย อเชฬก ศัพท์เหมือนกัน.

อเชฬกปฏิคฺคหณ (น)

[อเชฬก + ปฏิคฺคหณ]

(เว้นจาก) การรับแพะและแกะ.

อเชฬกปฏิคฺคหณา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม...กุกฺกุฏสูกรปฏิคฺคหณา... อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณๆ วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๕, ม.๑/๓๓๕)

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อจะกล่าวสรรเสริญตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดม พึงเป็นผู้งดเว้นจาก**การรับแพะและแกะ**...จากการรับไก่และสุกร...

อเชฬกปาลก (ติ)

[อเชฬก + ปาล + ณฺวุ]

ผู้เลี้ยงแพะและแกะ.

ปสุปาลกาติ **อเชฬกปาลกา**. (ม.อฏ. ๒/๓๑๔)

บทว่า ปสุปาลกา (ผู้เลี้ยงปศุสัตว์=สัตว์สี่เท้า) คือ **ผู้เลี้ยงแพะและแกะ**.

อเชฬกสุตฺต (น)

[อเชฬก + สุตฺต]

อเชฬกสูตร.

มหาวคฺคสํยุตฺตบาลี สังยุตที่ ๑๒ วรรคที่ ๙ สูตรที่ ๘ (สํ. ๓/๔๑๐).

อชฺช๑ (พฺย)

[อิม +ชฺช. (สํ.อทฺย)]

อชฺช = อิม ศัพท์ + ชฺช ปัจจัย ลง ชฺช ปัจจัยในอรรถกาลด้วยสูตร (กจฺ.๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ, ลบวิภัตติท้าย อิมสฺมึ และ กาเล ด้วยสูตร (กจฺ.๓๑๗) ว่า เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ, ทำปกติสระท้ายของศัพท์ทั้งสองด้วยสูตร (กจฺ.๓๑๘) ว่า ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, ลบ กาล ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตร (กจฺ.๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ, ตั้ง อชฺช ศัพท์เป็นนามด้วยสูตร (กจฺ.๖๐๑) ว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาตเวตุนาทีสุ จ, ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ ฝ่ายเอกพจน์ท้าย อชฺช ศัพท์ด้วยสูตร (กจฺ.๓๐๒) ว่า โอกาเส สตฺตมี, ลบ สฺมึ วิภัตติด้วยสูตร (กจฺ.๒๒๑) ว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

(๑) วันนี้.

อชฺช ปณฺณรโส อุโปสโถ (สาตาคิโร ยกฺโข)

ทิพฺยา รตฺติ อุปฏฺฐิตา

อโนมนามํ สตฺถารํ

หนฺท ปสฺสาม โคตมํ. (สุตฺตนิ. ๓๐๒)

(สาตาคิรยักษ์กล่าวว่า)

วันนี้ เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ ราตรีที่เป็นทิพย์ปรากฏแล้ว เราทั้งสองไปเฝ้าพระโคดมผู้บรมศาสดา ทรงพระนามสูงส่งกันดีกว่า.

อชฺชาติ อยํ รตฺตินฺทิโว ปกฺขคณโต ปณฺณรโส.

(สุตฺตนิ.อฏฺ. ๑/๑๙๗)

บทว่า **อชฺช** ได้แก่ คืนและวันนี้ เป็นวันที่ ๑๕ ตามปักขคณนา (การนับปักษ์).

ดู เปต. ๑๘๑, เปต.อฏฺ. ๒๐๔.

[บทว่า อชฺช มักลง สฺมึ วิภัตติ แปลว่า ในวันนี้ แต่ในที่นี้ลง สิ ปฐมาวิภัตติในลิงคัตถะ คือ อรรถของนามศัพท์ทั่วไป ไม่มีอรรถสังขยาและการกมีกัตตุการกเป็นต้น

คัมภีร์กัจจายนสาระ (คาถา ๒๔) ได้แสดงความหมายของ **อชฺช** (วันนี้) ไว้ว่า

อตีตรตฺติยา ยาโม
ปจฺฉิโมฑฺฒมมุสฺส วา
ภาวินิยาทิปฺปหาโร
ตทฑฺฒ วาชฺช เตหฺยโห.

ยามท้ายของราตรีที่ล่วงไปแล้วก็ดี ครึ่งของ[ยามท้าย]นั้นก็ดี [ยาม]แรก[ของราตรีที่กำลังจะมาถึง]ก็ดี, ครึ่งของ[ยามแรก]นั้นก็ดี เวลากลางวันพร้อมด้วยยามเหล่านั้น ชื่อว่า อชฺช .

ตามมติของคัมภีร์นี้ คืนหนึ่งแบ่งออกเป็น ๔ ยาม ยามละประมาณ ๓ ชั่วโมง ยามหนึ่งคือเวลาประมาณ ๑๘.๐๐-๒๑.๐๐ น. ยามสองคือเวลาประมาณ ๒๑.๐๐-๒๔.๐๐ น. ยามสามคือเวลาประมาณ ๒๔.๐๐-๓.๐๐ น. ส่วนยาม

สี่คือเวลาประมาณ ๓.๐๐-๖.๐๐ น.

ท่านแสดงความหมายของ **อชฺช** (วันนี้) โดยกล่าวว่าเวลาของวันหนึ่งเริ่มจากยามท้ายคือเวลาใกล้รุ่งประมาณ ๖.๐๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. อีกนัยหนึ่ง เวลาของวันหนึ่งเริ่มจากกึ่งของยามท้ายคือเวลาประมาณ ๔.๓๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในกึ่งของ ยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๙.๓๐ น.

จะเห็นว่าท่านกำหนดระยะเวลาของวัน ตามกิจกรรมของมนุษย์ที่ทำในวันหนึ่ง ๆ]

(๒) บัดนี้, เดี๋ยวนี้.

อิทำ ปุเร จิตฺตมจาริ จาริกำ
เยนิจฺฉกำ ยตฺถกามำ ยถาสุขำ
ตท**อชฺช**หำ นิคฺคเหสฺสามิ โยนิโส
หตฺถี ปภินฺนำ วิย องฺกุสคฺคโหติ. (เถร.๒๓๗)

(พระหัตถาโรหบุตรเถระกล่าวว่า)
แต่ก่อนจิตนี้ได้ท่องเที่ยวไปในอารมณ์ต่าง ๆ ตามความปรารถนา ตามความใคร่ ตามความสบาย **บัดนี้** เราจะข่มจิตนั่นด้วยปัญญา เหมือนควาญช้างถือขอบังคับช้างที่ตกมัน.

อชฺชาติ เอตรหิ. (เถร.อฏ. ๑/๒๑๕)
บทว่า **อชฺช** แปลว่า ในกาลนี้ (เวลานี้).
ดู ที. ๑/๔๔

อชฺช[๒] (น)

[อา + อณฺช + ณฺย. (สำ.อาชฺย)]
เนยใส. ดู อชฺเฌนมคฺคิ.

อชฺชก (ปุ/น)

[อชฺช + ณฺวุ. (สำ.อชฺฌก)]
แมงลัก, แมงลักขาว, (อ้อยช้าง, ผักบุ้งล้อม).

อคฺคพีชำ นาม
อชฺชกำ ผณิชฺชกำ หิริเวรนฺติ เอวมาทิ.
(ที.อฏ. ๑/๗๙)

ที่ชื่อว่า พืชเกิดแต่ยอด ได้แก่ พืชมีอาทิอย่างนี้ คือ **แมงลักขาว** คะไคร้ หอมแดง.

อชฺชกนฺติ เสตปณฺณาสำ. (สี.นวฏี.๑/๓๕๖)
บทว่า **อชฺชกำ** (แมงลักขาว) คือ มีใบสีขาว.

ดู อชฺชุก[๒]

อชฺชกาล (ปุ)

[อชฺช + กาล]
กาลวันนี้ - เดี๋ยวนี้ - บัดนี้, ปัจจุบันนี้.

สาปิ ตโต ปฏฺฐาย สพฺเพสำ กมฺมนฺเต โอโลเกนฺตี ลาภคฺคปฺปตฺตา อโหสิ มหาปริวารา. สา อปรภาเค อฏฺฐ สลากภตฺตานิ ปฏฺฐเปสิ. ตานิ ยาว**อชฺชกาลา** ทียนฺติเยวาติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๓๔)

จำเดิมแต่นั้นมา นางยักษิณีแม้นั้น ดูแลการงานทั้งหลายของชนทั้งปวงอยู่ ได้เป็นผู้ถึงลาภอันเลิศ [และ] มีบริวารมาก. ในกาลต่อมา นางยักษิณีนั้นเริ่มตั้งสลากภัต ๘ ที่แล้ว. สลากภัตนั้น ชนทั้งหลายยังถวายอยู่จนตราบเท่า**ปัจจุบันนี้** (จนถึงทุกวันนี้)

ยาว**อชฺชกาลา** อวินาสยนฺตา
ปาพิกฺกมญฺเญว จ ปาพิยตฺถำ

กถานุสนฺธึ สุคตสฺส ปุตฺตา
ยถาสุตฺตํเยว สมาหรึสุ. (พุทฺธวํ.อฏ.๒)
เหล่าโอรสพระสุคต ไม่ทำลำดับพระบาลีและอรรถแห่งพระบาลีให้เสื่อมเสีย ช่วยกันรวบรวม ตามที่ศึกษาสดับฟังสืบต่อเรื่องกันมาจนตราบเท่า**ปัจจุบันนี้** (จนถึงทุกวันนี้).

อาจริยปรมฺปราย ยาว**ชฺชกาลา** อาภโต.
(พุทฺธวํ.อฏ. ๕)
อาจารย์ต่อๆ มา ได้นำพุทธวงศ์มาแล้ว จวบจนถึง**ปัจจุบันนี้** (จนถึงทุกวันนี้).

อชฺชชาต (ติ)
[อชฺช + ชาต] ผู้เกิดในวันนี้.

อชฺชชาตทารก (ปุ)
[อชฺชชาต + ทารก]
เด็กที่เกิดในวันนี้.

ตทา โกสมฺพกเสฏฺฐิ ฯเปฯ "กึ อาจริย อชฺช เต ติถิกรณนกฺขตฺตโยโค โอโลกิโตติ ปุจฺฉิ. "อาม มหาเสฏฺฐิ อมฺหากํ กึ อญฺญํ กิจฺจนฺติ? ชนปทสฺส กึ ภวิสฺสตีติ? "อญฺญํ นตฺถิ อิมสฺมึ ปน นคเร **อชฺชชาตทารโก** เชฏฺฐกเสฏฺฐิ ภวิสฺสตีติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๑)
ในกาลครั้งนั้น เศรษฐีชาวเมืองโกสัมพี... ถามว่า ท่านอาจารย์ วันนี้ท่านได้ตรวจตราดูความประกอบของดาวนักษัตร อันเป็นเหตุเคราะห์ดีเคราะห์ร้ายแล้วหรือ. จ้ะ ท่านมหาเศรษฐี. กิจอะไรอื่นของพวกเราไม่มี. อะไรจะมีแก่ชนบทหรือท่านอาจารย์. อย่างอื่นไม่มี, แต่**เด็กที่เกิดในวันนี้** จักได้เป็นเศรษฐีผู้ประเสริฐในเมืองนี้.

อชฺชณฺห (ปุ)
[อชฺช + อห, อชฺช + โน]
อชฺช + อห = แปลง อห เป็น ณฺห.
อชฺช + โน = ลง ห อาคม แปลง น เป็น ณ.
ในวันนี้เพียงวันเดียว, สักวันหนึ่ง,
[จงรอ]**ข้าพเจ้าในวันนี้**.

อถ โข อายสฺมา อุปนนฺโท สกฺยปุตฺโต, เยน โส อุปาสโก, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ตํ อุปาสกํ เอตทโวจ "อตฺโถ เม อาวุโส จีวเรนาติ. "**อชฺชณฺโห** ภนฺเต อาคเมหิ, อชฺช เนคมสฺส สมโย, เนคเมน จ กติกา กตา โหติ "โย ปจฺฉา อาคจฺฉติ, ปญฺญาสํ พทฺโธติ.
(วิ.๑/๓๒๕, วิ.๒/๑๐๘, ๑๓๗, วิ.๕/๑๗)
(สฺยา. อชฺชุณฺโห)
ต่อมา ท่านพระอุปนันทศากยบุตร ไปหาอุบาสกถึงที่อยู่ ครั้นถึงแล้วกล่าวว่า "อาตมาต้องการจีวร" อุบาสกกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญจงรอ**ในวันนี้เพียงวันเดียว**เถิดขอรับ วันนี้เป็นคราวประชุมของชาวนิคม และชาวนิคมได้ตั้งกติกาว่า ผู้มาประชุมล่าช้าต้องถูกปรับ ๕๐ กหาปณะ"

อชฺชณฺโห ภนฺเต อาคเมหีติ ภนฺเต อชฺช เอกทิวสํ อมฺหากํ ติฏฺฐ, อธิวาเสหีติ อตฺโถ.
(วิ.อฏ. ๒/๒๕๒)

ปาฐะว่า **อชฺชณฺโห ภนฺเต อาคเมหิ** ความว่า ท่านผู้เจริญ ท่านจงรอข้าพเจ้าในวันนี้เพียงวันเดียว คือ จงอดกลั้น.

อชฺชณฺโหติ อชฺช โนติ วตฺตพฺเพ หการาคมนการสฺส จ ณการํ กตฺวา วุตฺโตติ อาห อชฺช เอกทิวสํ อมฺหากนฺติ. (วิมติ. ๑/๓๒๘)

คำว่า **อชฺชณฺโห** กล่าวไว้โดยเมื่อควรกล่าวว่า อชฺช โน ให้ลง ห อาคม และแปลง น เป็น ณ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อชฺช เอกทิวสํ อมฺหากํ ([จงรอ]ข้าพเจ้าในวันนี้เพียงวันเดียว)

ปาฬิยํ อชฺชณฺโหติ อชฺช เอกทิวสนฺติ อตฺโถ อชฺช โนติ วา อตฺโถ คเหตพฺโพ, โน อมฺหากํ.

(สารตฺถ. ๓/๗๗)

คำว่า **อชฺชณฺโห** ในพระบาลี มีความหมายว่า ในวันนี้เพียงวันเดียว, อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาเนื้อความว่า [จงรอ]ข้าพเจ้าในวันนี้. คำว่า โน แปลว่า แก่ข้าพเจ้า.

คำแปลซึ่งกล่าวไว้ในสารัตถทีปนี สอดคล้องกับข้อความในวิมติวิโนทนีที่ตัดบท อชฺชณฺโห ว่า อชฺช + โน แต่คำแปลว่า "วันนี้เพียงวันเดียว" แสดงว่า คำว่า อชฺชณฺโห มาจาก อชฺช ศัพท์ + อห ศัพท์ เพราะท่านเข้าใจว่า คำว่า เอกทิวสํ (เพียงวันเดียว) เป็นคำอธิบายของ อห ศัพท์ ส่วน อมฺหากํ ศัพท์นั้นเป็นเพียงคำอธิบายเพิ่มเติมพิเศษเข้ามา ไม่ใช่การอธิบายรูปศัพท์โดยตรง ซึ่งต่างจากวิมติวิโนทนีที่เห็นว่า อมฺหากํ เป็นคำแปลของ โน ศัพท์ ดังนั้น ตามความเห็นนี้ คำว่า อชฺชณฺโห มีศัพท์เดิมมาจาก อชฺช ศัพท์ + อห ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า อชฺช จ โส อโห จาติ อชฺชณฺโห (วันที่เป็นวันนี้ ชื่อว่า อัชชัณหะ) แปลง อห เป็น ณฺห ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๑๐) ว่า ปุพฺพาปรชฺชสายมชฺเฌหาหสฺส ณฺโห (แปลง อห ศัพท์ท้าย ปุพฺพ, อปร, อชฺช, สาย, มชฺฌ ศัพท์เป็น ณฺห) เช่น ปุพฺพณฺห (วันอันเป็นส่วนแรก, เช้า), อปรณฺห (วันอันเป็นส่วนหลัง, เวลาบ่าย), อชฺชณฺห (วันอันเป็นวันนี้), สายณฺห (วันอันเป็นเวลาเย็น), มชฺฌนฺห (วันอันเป็นเวลากลางวัน)

สรุปความว่า คำว่า **อชฺชณฺห** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ในวันนี้เพียงวันเดียว = อชฺช + อโห แปลง อห เป็น ณฺห
๒. แก่ข้าพเจ้าในวันนี้ = อชฺช + โน ลง ห อักษร อาคม แปลง น เป็น ณ. ดู อชฺชุณฺห

อชฺชตคฺค (ติ)

ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป, นับจากวันนี้, ตั้งแต่นี้ไป.

อชฺช อคฺเค (กตฺวา) ลง ต อาคม - ทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น, กระทำซึ่งวันนี้ให้เป็นวันแรก

อชฺชตํ อคฺเค (กตฺวา) ลบนิคคหิตอาคม - ทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น

อชฺชโต อคฺเค (กตฺวา) – ทำเบื้องต้นแต่วันนี้

เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควนฺตํ เอตทโวจ “เชฏฺโฐ ภวํ โคตโม ฯเปฯ เอสาหํ (เอโส + อหํ) ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ. อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ **อชฺชตคฺเค** ปาณุเปตํ สรณํ คตํ. อธิวาเสตุ จ เม ภวํ โคตโม เวรญฺชายํ วสฺสาวาสํ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆนาติ อธิวาเสสิ. (วิ. ๑/๗)

เวรัญชพราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคดม เป็นพี่ใหญ่...ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคดมพร้อมทั้งพระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคดม โปรดทรงจำข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต **ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป** และขอท่านพระโคดมพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ทรงรับคำนิมนต์ของข้าพระองค์ อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชาด้วยเถิด.

อิธ ปนายํ อาทิมฺหิ ทฏฺจพฺโพ. ตสฺมา **อชฺชตคฺเค**ติ อชฺชตํ อาทึ กตฺวาติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อชฺชตนฺติ อชฺชภาวนฺติ วุตฺตํ โหติ. อชฺชทคฺเค อิจฺเจว วา ปาโฐ, ทกาโร ปทสนฺธิกโร, อชฺช อคฺคํ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๔๑)

แต่ อคฺค ศัพท์นี้ในอธิการนี้ พึงเห็นว่า มีความหมายว่า เบื้องต้น. ฉะนั้น จึงทราบข้อความในปาฐะว่า **อชฺชตคฺเค** อย่างนี้ว่า กระทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป). มีคำกล่าวอธิบายว่า คำว่า อชฺชตํ แปลว่า ความเป็นวันนี้. มีคำบาลี[อื่น]ว่า อชฺชทคฺเค บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท [อชฺช + อคฺค] มีคำอธิบายว่า กระทำเบื้องต้นแต่วันนี้ (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป).

ตตฺถ เอสาหนฺติ เอโส อหํ. อุปาสกํ มํ ภควา ธาเรตูติ มํ ภควา อุปาสโก อยนฺติ เอวํ ธาเรตุ, ชานาตูติ อตฺโถ. อชฺชตคฺเคติ เอตฺถายํ อคฺคสทฺโท อาทิอตฺเถ, ตสฺมา อชฺชตคฺเคติ อชฺชตํ อาทึ กตฺวาติ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ. อชฺชตนฺติ อชฺชภาวํ. อชฺชทคฺเคติ วา ปาโฐ, ทกาโร ปทสนฺธิกโร, อชฺช อคฺคํ กตฺวาติ อตฺโถ.

(สารตฺถ. ๓/๒๓๗)

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า เอสาหํ ตัดบท เอโส +อหํ. ปาฐะว่า อุปาสกํ มํ ภควา ธาเรตุ (ขอพระองค์ทรงโปรดจำข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นอุบาสก) ความว่า ขอพระองค์ทรงโปรดจำ คือ ทรงทราบข้าพระพุทธเจ้าว่า เศรษฐีนี้ เป็นอุบาสก. อคฺค ศัพท์ในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป) นี้ ใช้ในความหมายว่า เบื้องต้น พึงทราบข้อความในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค อย่างนี้ว่า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป (จำเดิมแต่ความเป็นวันนี้). คำว่า อชฺชตํ แปลว่า ความเป็นวันนี้.มีคำบาลี[อื่น]ว่า อชฺชทคฺเค บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท[อชฺช + อคฺค] แปลว่า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้น.

อชฺชตน (ติ)

[อชฺช + ตน]

อชฺช ภวํ อชฺชตนํ (มีในวันนี้ ชื่อว่า อัชชตนะ).

ใหม่, ทันสมัย, สมัยใหม่, อ้างถึงวันนี้, ของวันนี้, ปัจจุบัน.

(๑) ในกาลนี้, ในวันนี้, บัดนี้, บัดเดี๋ยวนี้ [รูปว่า อชฺช มักใช้ในความหมายว่า ในวันนี้ แต่บางแห่งอาจใช้ในความหมายว่า ในกาลนี้ เหมือนศัพท์ว่า อธุนา, อิทานิ]

โปราณเมตๆ อตุล
เนตๆ **อชฺชตนา**มิว
นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนๆ นินฺทนฺติ พหุภาณินๆ
มิตภาณิมฺปิ นินฺทนฺติ นตฺถิ โลเก อนินฺทิโต.

(ธมฺม. ๔๗)

อตุละเอ๋ย การนินทาและสรรเสริญนี้ มีมานานแล้ว มิใช่เพิ่งมี**ในวันนี้** (ปัจจุบันนี้) เท่านั้น คนนั่งอยู่เฉยๆ เขาก็นินทา คนพูดมาก เขาก็นินทา แม้คนพูดน้อย เขาก็นินทา ไม่มีใครเลยในโลกนี้ไม่ถูกนินทา.

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับลังกามีรูปว่า ตุณฺหิมาสีนๆ โดยรัสสะ อี ใน ตุณฺหี เป็น อิ เพื่อให้เป็น ย คณะ (หิมาสี=๑๒๒) และลง ม อาคม ส่วนฉบับไทยบางฉบับมีรูปทีฆะว่า ตุณฺหีมาสีนๆ (หีมาสี=๒๒๒) เป็นประเภทปฐมภการตติยมการวิปุลาคาถา]

เนตๆ อชฺชตนามิวาติ อิทๆ นินฺทนๆ วา ปสๆสนๆ วา อชฺชตนๆ อธุนา อุปฺปนฺนๆ วิย น โหติ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๑๐)

บาทพระคาถาว่า **เนตๆ อชฺชตนามิว** (การนินทาและสรรเสริญนี้มีมานานแล้ว มิใช่เพิ่งมีในวันนี้) ความว่า การนินทาหรือสรรเสริญนี้ เป็นเหมือนมีในวันนี้ คือเกิดขึ้นบัดเดี๋ยวนี้ (เมื่อตะกี้) หามิได้.

นายๆ **อชฺชตโน** ธมฺโม
นจฺเฉโร นปิ อพฺภุโต
ยตฺถ ชาเยถ มีเยถ
ตตฺถ กึ วิย อพฺภุตๆ. (เถร.๓๐๒)

ธรรมนี้มิใช่มีแต่วันนี้ ไม่น่าอัศจรรย์ ทั้งมิใช่ไม่เคยมีมา ในโลกที่สัตว์เกิด สัตว์ตายจะไม่เคยมีได้อย่างไร.

อยๆ ธมฺโม **อชฺชตโน** อธุนาคโต น โหติ.

(เถร.อฏ. ๒/๑๘๗)

ธรรมนี้มิใช่มีแต่วันนี้ คือ มิใช่มีปัจจุบันนี้ .

(๒) อันจะมีในวันนี้. ที่มีในวันนี้.

อถโข พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส เอตทโหสิ “สมนฺนาคโต โข สมโณ โคตโม ทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขเณหิ ปริปุณฺเณหิ, โน อปริปุณฺเณหีติ. ภควนฺตๆ เอตทโวจ “อธิวาเสตุ เม ภวๆ โคตโม **อชฺชตนาย** ภตฺตๆ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆนาติ. อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน. (ที. ๑/๑๐๒)

ครั้งนั้น พราหมณ์โปกขรสาติคิดว่า “พระสมณโคดม ทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการครบถ้วน ไม่ใช่ไม่ครบถ้วน” จึงได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ขอท่านพระโคดม พร้อมกับภิกษุสงฆ์โปรดรับภัตตาหารของข้าพระองค์[เพื่อบุญและปีติปราโมทย์] **ที่มีในวันนี้**เถิด ”พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์ด้วยพระอาการดุษณี.

อชฺชตนายาติ ยๆ เม ตุมฺเหสุ การๆ กโรโต อชฺช ภวิสฺสติ ปุญฺญญฺจ ปีติปาโมชฺชญฺจ ตทตฺถาย.

(ที.อฏ. ๑/๒๔๗)

บทว่า **อชฺชตนาย** (ที่มีในวันนี้) ความว่า บุญและปีติปราโมทย์ใดจักมี ในวันนี้แก่ข้าพระองค์ผู้ทำสักการะในพระองค์อยู่[พระผู้มีพระภาคโปรดรับภัต] เพื่อประโยชน์แก่บุญและปีติปราโมทย์นั้น.

อชฺชตนกาล (ปุ)

[อชฺชตน + กาล]

กาลมีในวันนี้, ปัจจุบันกาลนี้, เท่าทุกวันนี้.

ตโต มหินฺโท อิฏฺฐิโย

อุตฺติโย สมฺพโล ตถา

ปณฺฑิโต ภทฺทนาโม จ

เอเต นาคา มหาปญฺญา

ชมฺพุทีปา อิธาคตาติ อิเมหิ มหานาเคหิ อาภโต. ตโต อุทฺธ เตสเยว สิสฺสานุสิสฺสสงฺขาตาย อาจริยปรมฺปราย ยาว**ชฺชตนกาลา** อาภโต. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓)

พระอภิธรรมได้รับการสืบทอดมา[สู่เกาะลังกานี้]จากชมพูทวีปนั้นโดยพระอรหันต์เหล่านี้ตามคาถา[ในคัมภีร์บริวาร]ว่า

พระอรหันต์ผู้มีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ พระอิฏฐิยะ พระอุตติยะ พระสัมพละ และพระภัททนามะผู้ทรงปัญญา มาสู่เกาะลังกานี้จากชมพูทวีป.

จากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั่นแหละนำมาแล้ว โดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์จนถึง**ปัจจุบันกาลนี้**.

[มหานาค = พระอรหันต์]

อชฺชตา (ถี)

[อชฺช + ตา]

ความเป็นในวันนี้. ความมีในวันนี้, ขณะนี้, วันนี้.

อิธ ปนายำ อาทิมฺหิ ทฏฺฐพฺโพ. ตสฺมา อชฺชตคฺเคติ **อชฺชตำ** อาทึ กตฺวาติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อชฺชตนฺติ อชฺชภาวนฺติ วุตฺตำ โหติ. อชฺชทคฺเค อิจฺเจว วา ปาโจ, ทกาโร ปทสนฺธิกโร, อชฺช อคฺคำ กตฺวาติ วุตฺตำ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๔๑)

แต่ อคฺค ศัพท์นี้ในอธิการนี้ พึงเห็นว่า มีความหมายว่า เบื้องต้น. ฉะนั้น จึงทราบข้อความในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค อย่างนี้ว่า กระทำซึ่ง**ความเป็นวันนี้**ให้เป็นเบื้องต้น (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป). มีคำกล่าวอธิบายว่า คำว่า อชฺชตำ แปลว่า ความเป็นวันนี้. มีคำบาลี[อื่น]ว่า อชฺชทคฺเค บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท [อชฺช + อคฺค] มีคำอธิบายว่า กระทำเบื้องต้นแต่วันนี้ (ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป).

อชฺชตาติ อชฺชาติปทสฺส วฑฺฒมตฺตำ เหตฺถ ตาสทฺโท ยถา เทวตาติ. (สำ.ฏี. ๑/๑๗๔)

อนึ่ง ตา ศัพท์ (ปัจจัย) ในบทว่า อชฺชตา ทำหน้าที่เพียงขยายบทว่า อชฺช เหมือน (ตา ปัจจัย) ในบทว่า เทวตา (=เทพ, เทวดา)

อชฺชทิวส (ปุ)

[อชฺช + ทิวส]

วันในกาลนี้, วันที่จะถึงวันนี้, วันนี้.

ชิณฺณตราสีติ มม ปรมำ อาคตทิวเส ปวตฺตญฺหิ เต อายุ หิยฺโย ทิวสำ น ปาปุณิ, กุจาริยา ฉินฺนำ วิย ตตฺเถว นิรุชฺฌิ หิยฺโย ปวตฺตมฺปิ **อชฺชทิวสำ** น ปาปุณิ หิยฺโยว กุจาริยา ฉินฺนำ วิย นิรุชฺฌิ ตสฺมา อชฺช ชิณฺณตราสิ ชาตา.

(ชา.อฏ. ๔/๑๑๐)

บทว่า **ชิณฺณตราสิ** ความว่า พระชนมายุของพระนางที่เป็นไปในวันที่หม่อมฉันมาครั้งแรกยังไม่ถึงอายุวันวาน ดับไปแล้วในวันนั้นเองเหมือนถูกตัดด้วยจอบ, ถึงพระชนมายุที่เป็นไปแล้วในวันวานเล่าก็ไม่มาถึง**วันนี้** คงดับไปในวันวานนั่นแหละ เหมือนตัดเสียด้วยจอบในวันวานทีเดียว เหตุนั้น ในวันนี้ พระนางย่อมทรงชราไปกว่าที่เห็น[ในวันวาน].

อชฺชธมฺม (ปุ)

[อชฺช + ธมฺม]

อัชชธรรม,

ธรรมอันไม่คร่ำครึ, ธรรมอันไม่ล้าสมัย.

ธรรมของครูทั้ง ๖.

เสยฺยถาปิ โภ โคตม เย เกจิ มูลคนฺธา, กาฬานุสาริกำ เตสำ อคฺคมกฺขายติ. เย เกจิ สารคนฺธา, โลหิตจนฺทนำ เตสำ อคฺคมกฺขายติ. เย เกจิ ปุปฺผคนฺธา, วสฺสิกำ เตสำ อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โภโต โคตมสฺส โอวาโท ปรม**อชฺชธมฺเมสุ**.

(ม. ๓/๕๗)

ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ บรรดารากไม้หอม บัณฑิตยกย่องกฤษณาว่าเป็นเลิศ บรรดาไม้ที่มีแก่นหอม บัณฑิตยกย่องแก่นจันทน์แดงว่าเป็นเลิศ บรรดาไม้ที่มีดอกหอม บัณฑิตยกย่องดอกมะลิว่าเป็นเลิศแม้ฉันใด คำสั่งสอนของท่านพระโคดมก็ฉันนั้นเหมือนกัน จัดว่ายอดเยี่ยมกว่า**อัชชธรรม**ทั้งหลาย.

ปรมชฺชธมฺเมสูติ อชฺชธมฺมา นาม ฉสตฺถารธมฺมา. (ม.อฏ. ๔/๔๗)

ธรรมของครูทั้ง ๖ ชื่อว่า อัชชธรรม ในบทว่า ปรมชฺชธมฺเมสุ (ยอดเยี่ยมกว่าอัชชธรรมทั้งหลาย).

อชฺชธมฺเมสูติ อปุราตนธมฺเมสุ. (ม.ฏี. ๓/๒๖๑)

บทว่า **อชฺชธมฺเมสุ** หมายถึงธรรมที่ไม่ล้าสมัย (ธรรมอันไม่คร่ำครึ)

[อปุราตน = น + ปุราตน (ปุรา + ตน) เก่า, แก่, โบราณ, ปุรา ภโว ปุราตโน (สิ่งที่มีอยู่ในกาลก่อน ชื่อว่า ปุราตนะ)]

อชฺชภมุ (ติ)

[อธิ + ภมุ, อชฺฌภมุ]

ผู้มีคิ้วดก, มีคิ้วหนา (มีคิ้วสูงผิดธรรมดา).

ปริสายมฺปิ เม อยฺเย
อุมฺมีลิตฺวา อุทิกฺขติ
ตสฺมา **อชฺฌภมุ**ं ลุทฺทำ
ทชฺชาหำ ทกรกฺขิโน. (ชา. ๑/๓๘๖)

(อิ.ต่างกัน)

(พระราชาตรัสโทษปุโรหิตพราหมณ์ว่า)

พระแม่เจ้า แม้[ในท่ามกลาง]บริษัท ปุโรหิตพราหมณ์ ก็ลืมตาจ้องมองโยม เหตุนั้น โยมจะ

ให้ปุโรหิตผู้หยาบช้า**ผู้มีคิ้วหนา** แก่ผีเสื้อน้ำเสีย.

อชฺชว (ติ)

[อุชุ +ณ, (สํ.อารฺชว)]

อุชุโน ภาโว อชฺชวํ (ความซื่อตรง ชื่อว่า อัชชวะ) แปลง อุ เป็น อา ในเพราะ ณ ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๔๐๒) อาตฺตญฺจ, ซ้อน ชฺ, รัสสะ อา เป็น อ แปลง อุ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ.๗๘) ว่า โอ สเร จ.

(๑) ตรง, ซื่อตรง.

(ก) **ความเป็นผู้ซื่อตรง, ความซื่อตรง.**

พฺรหฺมจริยญฺจ สีลญฺจ
อชฺชวํ มทฺทวํ ตปฺ
โสรจฺจํ อวิหึสญฺจ
ขนฺติญฺจาปิ อวณฺณยุ์ๆ. (สุตฺตนิ. ๓๒๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
[พราหมณ์สมัยนั้นพากัน]สรรเสริญการประพฤติพรหมจรรย์[เมถุนวิรัติ] ศีล **ความซื่อตรง** ความอ่อนโยน ตบะ ความสงบเสี่ยม การไม่เบียดเบียนกัน และขันติ.

อชฺชวนฺติ อุชุภาโว. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๕๒)
บทว่า **อชฺชวํ** (ความซื่อตรง) ได้แก่ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ซื่อตรง .

ดู ที.๓/๑๗๙, ที.อฏ.๓/๑๖๓, อ.๑/๔๒๘, อ. ๒/๒๑๗, อ.อฏ.๒/๓๒๙.

(ข) การไปตรง ๆ, ไปไม่คด.

อชฺชเวนาติ
อุชุกภาเวน อวงฺกคมเนน. (อ.อฏ. ๓/๗๖)
บทว่า **อชฺชเวน** (ความตรง) คือ ด้วยความตรง ได้แก่ ด้วยการไปไม่คด (ตรง ๆ).

(ค) ความดำเนินไปตรง[แห่งญาณ].

ภิกฺขุวาเร:-
อชฺชวนฺติ ญาณสฺส อุชุกคมนํ. (อ.อฏ.๓/๗๖)
ในภิกขุวาระ บทว่า **อชฺชวํ** (ความตรง) ได้แก่ ความดำเนินไปตรงแห่งญาณ.

(๒) ผู้ซื่อตรง.

สญฺโญคสมฺโภควิเสสทสฺสนํ
อนริยธมฺเมสุ สเจสุ นสฺสติ
กตญฺจ อริเยสุ จ **อชฺชเวสุ**
มหปฺผลํ โหติ อณุมฺปิ ตาทิสุ. (ชา. ๑/๙๔)

(พระราชาโพธิสัตว์แสดงธรรมแก่พระโอรสว่า)
การแสดงคุณวิเศษแห่งการเกี่ยวข้องผูกพันกันฉันมิตร ในชนทั้งหลายผู้ไม่เป็นพระอริยะโอ้อวด ย่อมจะไร้ผล ส่วนการแสดงคุณวิเศษแห่งการเกี่ยวข้องเป็นต้นนั้นแม้เล็กน้อย ซึ่งบุคคลทำแล้วในเหล่าชนผู้เป็นพระอริยะผู้**ซื่อตรง**และคงที่ ย่อมมีผลมาก.

อชฺชเวสูติ เตเนว การเณน อุชุเกสุ อกุฏิเลสุ. (ชา.อฏ. ๓/๑๑)
บทว่า **อชฺชเวสุ** ชื่อว่า ผู้ซื่อตรง คือ ผู้ไม่คดโกง เพราะเหตุนั้นนั่นเอง.

อชฺชวตา (ถี)

[อชฺชว + ตา]

ความเป็นผู้ซื่อตรง, ความซื่อตรง.

กตโม อชฺชโว ยา **อชฺชวตา** อชิมฺหตา อวงฺกตา อกุฏิลตา. อยํ วุจฺจติ อชฺชโว. (อภิ.ธ. ๒๖๐)

ความซื่อตรง เป็นไฉน **ความซื่อตรง** ความไม่คด ความไม่งอ ความไม่โกง นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ซื่อตรง.

[องค์ธรรมของ อัชชวะ คือ กายุชุกตาเจตสิก และจิตตุชุกตาเจตสิก]

อชฺชวมทฺทว (น)

[อชฺชว + มทฺทว]

ความซื่อตรงและความอ่อนโยน.

โย เตสุ คุตฺโต วิทิตินฺทฺริโย จเร
ธมฺเม จิโต **อชฺชวมทฺทเว** รโต
สงฺคาติโค สพฺพทุกฺขปฺปหีโน
น ลิมฺปติ ทิฏฺฐสุเตสุ ธีโร. (สุตฺตนิ. ๓๑๗)

(พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่า) ผู้ใดคุ้มครองอินทรีย์ทั้ง ๖ นั้นได้ เข้าใจชัดอินทรีย์ ๖ อยู่เสมอ ดำรงตนอยู่ในธรรม ยินดีใน**ความซื่อตรงและความอ่อนโยน** ล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้องได้ ละทุกข์ทั้งหมดได้เด็ดขาด ผู้นั้นชื่อว่าเป็นปราชญ์ ไม่ยึดติดในอารมณ์ที่ได้เห็น ได้ฟัง และได้รับรู้.

อุชุภาเว จ มุทุภาเว จ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๓๐๘)

(เป็นผู้ยินดี) ในความซื่อตรง และในความอ่อนโยน.

[องค์ธรรมของอัชชวะ คือ กายุชุกตาเจตสิก และจิตตุชุกตาเจตสิก, องค์ธรรมของ มัชชวะ คือ กายมุทุตาเจตสิกและจิตตมุทุตาเจตสิก]

อชฺชวลกฺขณ (ติ)

[อชฺชว + ลกฺขณ]

มีสภาพซื่อตรง, มีความซื่อตรงเป็นลักษณะ.

กายสฺส อุชุกภาโว กายุชุกตา. จิตฺตสฺส อุชุกภาโว จิตฺตุชุกตา. ตา กายจิตฺตานํ อชฺชวลกฺขณา กายจิตฺตกุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวกรมายาสาเฐยฺยาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๕)

กายุชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ์, จิตตุชุกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต.

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น:- **มีสภาพซื่อตรง** (ไม่คดโกง) แห่งนามขันธ์และจิต หรือมีสภาพตรงแห่งนามขันธ์และจิต, มีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์และจิต, มีความตรง ไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ, มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

พึงเห็นว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีมารยาและสาไถยเป็นต้น ที่ทำความคดโกงแก่นามขันธ์และจิต.

อชฺชรตฺติ (ถี)

[อชฺช + รตฺติ] ราตรีนี้, คืนวันนี้, คืนนี้.

วยมฺหิ ปจฺฉิเม กาเล
มรณํ อุปรุทฺธติ

อชฺชรตฺตึ มหาวีร
ปาปุณิสฺสามิ นิพฺพุตึ. (อป. ๒/๒๖๕)
(ยโสธราภิกษุณี รำพึงอย่างนี้ว่า)
ในกาลปัจฉิมวัยนี้ ความตายเข้ามาปิดล้อมไว้แล้ว ข้าแต่พระมหาวีระ หม่อมฉันจักนิพพาน ใน**คืนวันนี้**.

อชฺชสฏฺฐี (ถี)

[อชฺช + สฏฺฐี]

สฏฺฐี = ฉนฺนำ ปูรณี สฏฺฐี (จำนวนเต็มของ ๖ ชื่อว่า ฉฏฺฐี) ลง ฐ ปัจจัยท้าย ฉ ในตัวเต็มของจำนวนด้วยสูตร (กจ.๓๘๔) ว่า จตุจฺเฉหิ ถจา (ลง ถ และ ฐ ปัจจัยท้าย จตุ และ ฉ ในตัวเต็มของจำนวน) ซ้อน ฏ, แปลง ฉ เป็น ส ด้วยสูตร (กจ.๓๗๔) ว่า ส ฉสฺส วา (แปลง ฉ เป็น ส ได้บ้าง) ลง อี อิตถีปัจจัย.

หกวันเข้าวันนี้,
หกวันนับแต่วันนี้เป็นต้นไป.

เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต สนฺติเก อิมา คาถาโย อภาสิ
น หิ นูนิมสฺส สมณสฺส
พลีพทฺทา จตุทฺทส
อชฺชสฏฺฐึ น ทิสฺสนฺติ
เตนายํ สมโณ สุขี. (สำ. ๑/๑๗๒)

พราหมณ์ภารทวาชโคตรเข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ ในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า
โคพลิพัท ๑๔ ตัว ของพระสมณะนี้ไม่มีแน่ แต่ของเราหายไปได้ **๖ วันเข้าวันนี้** เหตุนั้น พระสมณะนี้จึงมีความสุข.

อชฺชสฏฺฐึ น ทิสฺสนฺตีติ อชฺชฉทิวสมตฺตกา ปฏฺจาย น ทิสฺสนฺติ. (สำ.อฏ. ๑/๒๑๙)
บทว่า **อชฺช สฏฺฐึ น ทิสฺสนฺติ** ความว่า หายไปประมาณ ๖ วันเข้าวันนี้.

อชฺชสฏฺฐินฺติ อชฺช ฉนฺนำ ปูรณี สฏฺฐี ทิวสวุตฺติ อชฺช อาทึ กตฺวา ฉทิวเสติ อตฺโถ. อจฺจนฺตสโยเค เจตำ อุปโยควจนำ. อชฺช ฉทิวสมตฺตกาติ อชฺชโต ฉทิวสมตฺตกา. (สำ.ฏี. ๑/๒๖๔)

บทว่า **อชฺชสฏฺฐึ** (๖ วันเข้าวันนี้) คือ เต็ม ๖ วันเข้าวันนี้ หมายความว่า หกวันนับแต่วันนี้เป็นต้นไป[นับรวมวันนี้ก็เป็น ๖ วันเต็ม]. ก็บทว่า **อชฺชสฏฺฐึ** นี้ลงทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยค (การประกอบอย่างต่อเนื่อง/ติดต่อกัน). ปาฐะว่า อชฺช ฉทิวสมตฺตกา คือ (หายไป) ประมาณ ๖ วันเข้าวันนี้.

อชฺชุ (พฺย)

[อิม + ชฺชุ] วันนี้, เดี๋ยวนี้.

อชฺชุ=อิม ศัพท์ + ชฺชุ ปัจจัย แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ, ตั้ง อชฺชุ ศัพท์เป็นนามด้วยสูตร (กจ.๖๐๑) ว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา นามำวาตเวตุนาทีสุ จ, ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติท้าย อชฺชุ ศัพท์ด้วยสูตร (กจ.๓๐๒) ว่า โอกาเส สตฺตมี, ลบ สฺมึ ด้วยสูตร (กจ. ๒๒๑) ว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

อชฺชุก (ปุ/น)

[อชฺช + อุก, ดู ฐาน.ฏี.๕๗๙ (สํ.อรฺชก)]

(๑) พระอัชชุกะ.

โย นุ โข อาวุโส อานนฺท สามิเกน อิมํ โอกาสํ อิตฺถนฺนามสฺส อาจิกฺขาหีติ วุตฺโต ตสฺส อาจิกฺขติ, กึ โส อาปชฺชตีติ. “น ภนฺเต กิญฺจิ อาปชฺชติ อนฺตมโส ทุกฺกฏมตฺตมฺปีติ. “อยํ อาวุโส อายสฺมา **อชฺชุโก** สามิเกน ‘อิมํ โอกาสํ อิตฺถนฺนามสฺส อาจิกฺขาหีติ วุตฺโต ตสฺส อาจิกฺขิ, อนาปตฺติ อาวุโส อายสฺมโต อชฺชุกสฺสาติ.

(วิ. ๑/๘๔)

(พระอุบาลีถามพระอานนท์ว่า)

ท่านอานนท์ ภิกษุรูปใดบอกขุมทรัพย์แก่บุคคลตามที่เจ้าของสั่งให้บอก ภิกษุรูปนั้นจะต้องอาบัติอะไร” “ภิกษุนั้นไม่ต้องอาบัติอะไรเลย โดยที่สุดแม้แต่อาบัติทุกกฏ” ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า “**พระอัชชุกะ**นี้ อันเจ้าของทรัพย์สั่งไว้ว่า ท่านโปรดบอกที่ฝังทรัพย์นี้แก่บุคคลชื่อนี้ จึงได้บอกแก่ผู้นั้น ดังนั้นพระอัชชุกะจึงไม่ต้องอาบัติ.

(๒) แมงลัก, อ้อยช้าง, ผักบุ้งล้อม. (ชื่อของพืชลำต้น อ่อน เช่น แมงลัก).

อคฺคพีชํ นาม **อชฺชุกํ** ผณิชฺชกํ หิริเวรํ, ยานิ วา ปนญฺญานิปิ อตฺถิ อคฺเค ชายนฺติ อคฺเค สญฺชายนฺติ; เอตํ อคฺคพีชํ นาม. (วิ. ๒/๕๒)

ที่ชื่อว่า พืชเกิดจากยอด ได้แก่ **ผักบุ้งล้อม** แมงลัก เถาหญ้านาง หรือพืชอย่างอื่นซึ่งเกิดที่ยอด งอกที่ยอด นี้ชื่อว่าพืชเกิดจากยอด.

อชฺชุกณฺณ (ปุ)

[อช + กณฺณ. (สํ.อรฺชกรฺณ)]

ต้นแมงลัก. ต้นอินทนิล.

อชฺชุนา **อชฺชุกณฺณา** จ
มหานามา จ ปุปฺผิตา
สมฺปุปฺผิตคฺคา ติฏฺฐนฺติ
ปชฺชลนฺเตว กึสุกา. (ชา. ๒/๓๔๔)

(อัจจุตฤาษีกล่าวว่า)

ต้นรกฟ้า **ต้นอินทนิล** ต้นกระท้อน และต้นทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ.

(ใน อป.๑/๔๐๕ เป็น อชฺชุนา อติมุตฺตา จ ใน ชา.อฏ. นิสฺสย เป็น อชฺชกณฺณา จ. แปลว่า แพะหูหนวก).

อชฺชุกปณฺณ (น)

[อชฺชุก + ปณฺณ]

ใบแมงลัก.

ตานิ ยาวชีวิกานิ. น เกวลญฺจ ปณฺณานิเยว เตสํ ปุปฺผผลาทีนิปิ ยาวชีวิกานิ. ปณฺณานิ ผคฺควปณฺณํ **อชฺชุกปณฺณํ** ผณิชฺชกปณฺณํ ปโฏลปณฺณํ ตมฺพูลปณฺณํ ปทุมินิปณฺณนฺติ เอวํ คณนวเสน อนฺโต นตฺถิ. (วิ.อฏ. ๓/๑๐๒)

ใบเหล่านั้น (มีใบสะเดาเป็นต้น) เป็นยาวชีวิก และไม่ใช่แต่ใบอย่างเดียว แม้ดอกและผลของสะเดาเป็นต้นเหล่านั้นก็เป็นยาวชีวิก (เหมือนกัน) จำพวกใบที่เป็นยาวชีวิก จะไม่มีที่สุดด้วยอำนาจการนับอย่างนี้ว่า ใบขี้เหล็ก

ใบแมงลัก, ใบแมงลักเขียว, ใบกระดอม, ใบพลู ใบบัว เป็นต้น..

อชฺชุกวตฺถุ (น)

(อชฺชุก + วตฺถุ]

เรื่องพระอัชชุกเถระ

ตถาคตสฺเสว สนฺติเก วินยปิฏกํ อุคฺคณฺหิตฺวา ภารุกจฺฉกวตฺถุ **อชฺชุกวตฺถุ** กุมารกสฺสปวตฺถุนฺติ อิมานิ ตีณิ วตฺถูนิ สพฺพญฺญุตญฺญาเณน สทฺธึ สํสนฺเทตฺวา กเถสิ. ตสฺมา วินยธรานํ อคฺโค นาม ชาโต. (อ.อฏ. ๑/๒๔๑)

(พระอุบาลีเถระ) เรียนพระวินัยปิฎกในสำนักของพระตถาคตเท่านั้น วินิจฉัย ๓ เรื่องนี้ คือ เรื่องพระภารุกัจฉกะ **เรื่องพระอัชชุกะ** เรื่องพระกุมารกัสสปะ เทียบเคียงกับพระสัพพัญญุตญาณ ฉะนั้น ท่านจึงชื่อว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ทรงวินัย.

ดู เรื่องพระอัชชุกเถระ (วิ. ๑/๘๔-๕)

อชฺชุณฺห (ปุ)

[อชฺช + อห, อชฺช + โน]

ในวันนี้เพียงวันเดียว, สักวันหนึ่ง, [จงรอ]ข้าพเจ้าในวันนี้.

สาวตฺถิยํ อุปนนฺทํ อารพฺภ “**อชฺชุณฺโห** ภนฺเต อาคเมหีติ วุจฺจมาโน นาคเมสิ ตสฺมึ วตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ. (กงฺขา. ๑๗๑)

สิกขาบทนี้ (ราชสิกขาบท) พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระอุปนันทะ ที่เมืองสาวัตถี ทรงบัญญัติไว้แล้ว เพราะเรื่องคือการไม่ยอมรอคอยในเมื่อ ทายกเขากล่าวว่า ท่านผู้เจริญจงรอ**ในวันนี้เพียงวันเดียว**เถิดขอรับ.

ราชสิกฺขาปเท ปน **"อชฺชณฺโห**ติ ปาเจ **อชฺชุณฺโห**ติปิ ปฐนฺติ. (สารตฺถ.ฏี. ๒/๔๙๗)

ส่วนในราชสิกขาบท บางท่านสาธยายว่า อชฺชุณฺโห บ้างในปาฐะว่า อชฺชณฺโห.

ดังนั้น รูปศัพท์ว่า อชฺชุณฺโห จึงมีคำแปล ๒ ประการเหมือน อชฺชณฺโห เพียงแต่ใช้ อชฺชุ ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของ อชฺช มาแทนเท่านั้น มีวิเคราะห์ว่า อิมสฺมึ ทิวเส อชฺชุ เหมือน อชฺช ศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า อิมสฺมึ ทิวเส อชฺช ดังกังขาโยชนามหาฎีกา (๓/๑๔๔) กล่าวว่า อชฺชสทฺโท อชฺชปริยาโย (อชฺชุ ศัพท์เป็นไวพจน์ของ อชฺช ศัพท์) ดู อชฺชณฺห.

อชฺชุน (ปุ)

[อชฺช + อุน, อชฺช = อชฺชเน, อุโน, ธาน.ฏี. ๕๖๒ (สํ.อรฺชุน)]

(๑) **ต้นรกฟ้า**, **ต้นกุ่ม**.

อชฺชุนา อชฺชุกณฺณา จ
มหานามา จ ปุปฺผิตา
สมฺปุปฺผิตคฺคา ติฏฺฐนฺติ
ปชฺชลนฺเตว กึสุกา. (ชา. ๒/๓๔๔)

(อัจจุตฤาษีกล่าวว่า)

ต้นรกฟ้า อินทนิล กระท้อน และทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ.

ดู อป.๑/๑๗, อป.๒/๙๕, เถร.อฏ.๒/๑๘

(๒) ต้นรกฟ้า, ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสี

สุนฺทรี จ สุมนา จ
อเหสุ๋ อคฺคสาวิกา
โพธิ ตสฺส ภควโต
อชฺชุโนติ ปวุจฺจติ. (พุทฺธวํ. ๓๓๘)

พระสุนทราเถรีและพระสุมนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีนั้น ชาวโลกเรียกว่า**ต้นรกฟ้า**.

(๓) พระพุทธเจ้าพระนามว่าอัชชุนะ.

อชฺชุโน นาม สมฺพุทฺโธ
หิมวนฺเต วสี ตทา
จรเณน จ สมฺปนฺโน
สมาธิกุสโล มุนิ. (อป. ๑/๓๔๕)

(พระปนสผลทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)
ครั้งนั้น พระสัมพุทธเจ้าพระนามว่า**อัชชุนะ** ทรงเพียบพร้อมด้วยจรณะและเป็นพระมุนี ฉลาดในสมาธิ ประทับอยู่ที่ภูเขาหิมพานต์.

(๔) อัชชุนกุมารพระโอรสองค์ที่ ๗ ในพระโอรส ๑๐ องค์ของพระเจ้าอุปสาคร และพระนางเทวคัพภา.

เทวคพฺภาย เชฏฺฐปุตฺโต วาสุเทโว นาม อโหสิ ทุติโย พลเทโว ตติโย จนฺทเทโว จตุตฺโถ สูริยเทโว ปญฺจโม อคฺคิเทโว ฉฏฺโฐ วรุณเทโว สตฺตโม **อชฺชุโน** อฏฺฐโม ปชฺชุโน นวโม ฆฏปณฺฑิโต ทสโม องฺกุโร นาม อโหสิ.

(ชา.อฏ.๔/๘๑)

โอรสองค์ใหญ่ของพระนางเทวคัพภานามว่าวาสุเทพ องค์ที่ ๒ นามว่าพลเทพ องค์ที่ ๓ นามว่าจันทเทพ องค์ที่ ๔ นามว่าสุริยเทพ องค์ที่ ๕ นามว่าอัคคิเทพ องค์ที่ ๖ นามว่าวรุณเทพ องค์ที่ ๗ นามว่า**อัชชุนะ** องค์ที่ ๘ นามว่าปัชชุนะ องค์ที่ ๙ นามว่าฆฏบัณฑิต องค์ที่ ๑๐ นามว่าอังกุระ.

[วาสุเทพ, พลเทพ, จันทเทพ, สุริยเทพ, อัคคิเทพ, วรุณเทพ, อัชชุนะ, ปัชชุนะ, ฆฏบัณฑิต, อังกุระ] ดู เปต.อฏ. ๘๘, ๑๐๔

(๕) อัชชุนกุมาร (เป็นราชกุมารองค์หนึ่งในราชบุตรของพระเจ้าปัณฑุ).

อถ**อชฺชุโน** นกุโล ภีมเสโน
ยุธิฏฺฐิโล สหเทโว จ ราชา
เอเต ปตี ปญฺจมติจฺจ นารี
อกาสิ ขุชฺชวามนเกน ปาปนฺติ.

(ชา. ๒/๑๑๘)

ครั้งนั้น นาง (กัณหา) ล่วงละเมิด (นอกใจ) สามีทั้ง ๕ คนเหล่านี้ คือ ท้าว**อัชชุนะ** ท้าวนกุละ ท้าวภีมเสน ท้าวยุธิฏฐิละ ท้าวสหเทพ แล้วได้กระทำลามกกับชายเตี้ยค่อม.

อชฺชุโน นกุโล ภีมเสโน ยุธิฏฺฐิโล สหเทโวติ อิเม ปญฺจ ปณฺฑุราชปุตฺตา.

(ชา.อฏ. ๕/๔๕๗)

พระราชกุมาร ๕ พระองค์เหล่านี้ คือ**อัชชุนะ** นกุละ ภีมเสน ยุธิฏฐิละ สหเทพ เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปัณฑุ.

(๖) พระเจ้าอัชชุนะ (หรืออีกพระนามหนึ่งว่าสหัสสะพาหุ ผู้เป็นเจ้าเมืองเกกราชรัฐมหิสกะ).

สุภาสิตนฺเต อนุโมทิยาน
อญฺญนฺตๆ ปุจฺฉามิ ตทิงฺฆ พฺรูหิ
ยถา อหู ทณฺฑกี นาพิกีโร
อถ**ชฺชุโน** กลาพุ จาปิ ราชา
เตสๆ คตึ พฺรูหิ สุปาปกมฺมินๆ
กตฺถูปปนฺนา อิสินๆ วิเหฐกา. (ชา. ๒/๘)

(ต่อมาท้าวสักกเทวราชทรงทราบอัธยาศัยของพระราชาทั้งหลายแล้วจึงตรัสถามความสงสัยของพระราชาเหล่านั้นว่า)
โยมขออนุโมทนาคำสุภาษิตของพระคุณเจ้า โยมขอถามปัญหาข้ออื่นกับพระคุณเจ้า ขอพระคุณเจ้าโปรดกล่าวแก้ปัญหานั้น โปรดบอกถึงคติของพระราชาทั้งหลาย ผู้ทำบาปกรรมอันร้ายแรง คือพระเจ้าทัณฑกี พระเจ้านาพิกีระ **พระเจ้าอัชชุนะ** พระเจ้ากลาพุ พระราชาเหล่านั้นเบียดเบียนฤาษี พากันไปเกิด ณ ที่ไหน.

อถ ตสฺส รญฺโจสฺส อนนฺตรรญฺโจาธิปติโน กาลิงฺโค อฏฺโจโก ภีมรโถติ ตโย ราชาโน จินฺตยึสุ "ปุพฺเพ ฯเปฯ **อชฺชุโน** จ องฺคีรเส อปรชฺฌิตฺวา ฯเปฯ

(ชา.อฏ. ๕/๑๔๒)

ครั้งนั้น พระราชา ๓ องค์ คือ พระเจ้ากาลิงคะ พระเจ้าอัฏฐกะ พระเจ้าภีมรถะ ซึ่งเป็นใหญ่ในแคว้นติดต่อกันกับแคว้นนั้น ทรงคิดกันว่าในปางก่อน... **พระเจ้าอัชชุนะ**[ผู้ทรงกำลังแขนถึงพัน] ประพฤติผิดในท่านอังคีรสดาบสแล้ว ถูกแผ่นดินสูบเหมือนกัน...

อถชฺชุโนติ สหสฺสพาหุราชา. โส กิร อชฺชุโน นาม ราชา มหิสกรญฺเจ เกกกราชธานิยๆ รชฺชๆ กาเรนฺโต. (ชา.อฏ.๕/๑๔๓)

บทว่า **อถชฺชุโน** (พระเจ้าอัชชุนะ) หมายถึงพระราชาผู้ทรงกำลังแขนหนึ่งพัน. ได้ยินว่าพระเจ้าอัชชุนะนั้น เป็นเจ้าเมืองเกกราชรัฐมหิสกะ (ประเทศมหิสกะ).

ดู ชา. ๒/๙, ชา. ๒/๖๑, ชา.อฏ. ๕/๒๘๔

(๗) อัชชุนเถระ (สาลปุปผทายกเถระ).

สาลปุปฺผทายก...อชฺชุโน เถโร. (เถร.๒๓๙)

ดู อป. ๑/๑๘๖, เถร.อฏ. ๑/๒๓๕

อชฺชุนตฺเถร (ปุ)

[อชฺชุน + เถร] อัชชุนเถระ.

อายสมฺโต อ**ชฺชุนตฺเถรสฺส** คาถา.

คาถาของท่านอัชชุนเถระ (มีดังต่อไปนี้).

(เถร.อฏ. ๑/๒๓๔)

อชฺชุนตฺเถรคาถา (ถี)

[อชฺชุนตฺเถร + คาถา]

คาถาของพระอัชชุนเถระ. (เถร. ๒๓๙)

อชฺชุนตฺเถรคาถาวณฺณนา (ถี)

[อชฺชุนตฺเถรคาถา + วณฺณนา]

วณฺณนา = วณฺณ (วิตฺถาเร) + ยุ + อา.

อัชชุนเถรคาถาวรรณนา, การพรรณนาเนื้อความคาถาของพระอัชชุนเถระ.

(เถร.อฏ. ๑/๒๓๔-๖)

อชฺชุนปุปฺผ (น)

[อชฺชุน + ปุปฺผ]

ดอกอัญชัญ, ดอกกุ่ม, ดอกรกฟ้า.

เอกทิวสํ อญฺญตรํ ปจฺเจกพุทฺธํ ทิสฺวา ปสนฺนมานโส วนฺทิตฺวา กตญฺชลี **อชฺชุนปุปฺเผหิ** ปูชํ อกาสิ. โส เตน ปุญฺญกมฺเมน เทวมนุสฺเสสุ สํสรนฺโต อิมสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท ฯเปฯ วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณิ. (เถร.อฏ. ๒/๑๘)

วันหนึ่ง ท่าน (พระสัมภูตเถระ) เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งมีจิตเลื่อมใสไหว้แล้วทำอัญชลีได้ทำการบูชาด้วย**ดอกอัญชัน**. ด้วยบุญกรรมนั้น เธอท่องเที่ยวไปในเทวโลกและมนุษยโลก ในพุทธุปบาทกาลนี้...เจริญวิปัสสนาบรรลุพระอรหันต์.

อชฺชุนปุปฺผิย (ปุ)

[อชฺชุนปุปฺผ + อิย]

พระอัชชุนบุปผิยเถระ (พระสัมภูตเถระ).

อชฺชุนปุปฺผิโย เถโร. (อป. ๒/๙๖)

ดู เถร. ๒๗๑, เถร.อฏ. ๒/๑๘-๒๐.

อชฺชุนปุปฺผิยตฺเถร (ปุ)

[อชฺชุนปุปฺผิย + เถร]

พระอัชชุนปุปผิยเถระ.

อชฺชุนปุปฺผิยตฺเถรสฺสาปทานํ. (อป. ๒/๙๖).

อปาทานของพระอัชชุนปุปผิยเถระ (อัชชุนปุปผิยเถราปาทาน).

อชฺชุนรุกฺข (ปุ)

[อชฺชุน + รุกฺข]

ต้นรกฟ้า,

ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสี.

อโนมทสฺสิสฺส ปน ภควโต จนฺทวตี นาม นครํ อโหสิ ยสวา นาม ราชา ปิตา ยโสธรา นาม มาตา นิสโภ จ อโนโม จ เทฺว อคฺคสาวกา วรุโณ นาม อุปฏฺฐาโก สุนฺทรี จ สุมนา จ เทฺว อคฺคสาวิกา **อชฺชุนรุกฺโข** โพธิ สรีรํ อฏฺฐจปณฺณาสหตฺถุพฺเพธํ อโหสิ วสฺสสตสหสฺสํ อายุ.

(อภิ.อฏ. ๑/๖๓, ธมฺม.อฏ. ๑/๖๗, อป.อฏ. ๑/๔๕, ชา.อฏ. ๑/๔๓)

พระนครของพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีนั้น ชื่อว่าจันทวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่ายสวา พระมารดาพระนามว่ายโสธรา พระนิสภะและพระอโนมะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่าพระวรุณ พระสุนทรีเถรีและพระสุมนาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้คือ**ต้นรกฟ้า** พระสรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุแสนปี.

ดู พุทฺธวํ.อฏ. ๓๕๐

[**หมายเหตุ**:- พระพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โคนต้นไม้ชนิดใด ต้นไม้ชนิดนั้นก็ชื่อว่า โพธิพฤกษ์ (ต้นไม้ตรัสรู้) สำหรับพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์อาจตรัสรู้ที่โคน

ต้นไม้ชนิดเดียวกันหรือต่างชนิดกันก็ได้ เช่น พระติสสพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โคนต้นประดู่ ต้นประดู่ก็เป็นโพธิพฤกษ์ของพระติสสพุทธเจ้า พระโคตมพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถะ ต้นอัสสัตถะก็เป็นโพธิพฤกษ์ของพระโคตมพุทธเจ้า. พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บาลี - โรมัน - ไทย เล่ม ๑ หน้า๑๒๕]

อชฺชุนวตฺถุ (น)

[อชฺชุน + วตฺถุ]

เรื่องพระเจ้าอัชชุนสหัสสพาหุผู้เป็นเจ้าเมืองเกกกราช รัฐมหิสกะ.

โกธสา หีติ ตาต โกเธน หิ พหูนิ ผีตานิ ราชกุลานิ อกุลภาวํ คตานิ มหาวินาสเมว ปตฺตานีติ. อิมสฺส ปนตฺถสฺส ทีปนตฺถํ ขนฺติวาทิชาตกนาพิกีรราชวตฺถุ สหสฺสพาหุ **อชฺชุนวตฺถุ**อาทีนิ กเถตพฺพานิ. (ชา.อฏ. ๕/๑๒๕)

บทว่า **โกธสา หิ** ความว่า ข้าแต่เสด็จพ่อราชตระกูลทั้งหลายที่มั่งคั่งมากมาย ถึงความไม่เป็นตระกูล คือถึงความมหาพินาศทีเดียว ก็เพราะความโกรธ เพราะเหตุนั้น ก็เพื่อจะแสดงเนื้อความนี้ ควรกล่าวถึงขันติวาทีชาดก เรื่องพระเจ้านาพิกีรราช และเรื่องพระเจ้า**อัชชุนะสหัสสพาหุ** (ผู้มีกำลังแขนพันหนึ่ง) เป็นต้น..

อชฺชุนวน (น)

[อชฺชุน + วน]

ป่าอัญชัญ, ป่ากุ่ม, ป่ารกฟ้า.

มนุสฺสา สนฺนิปติตฺวา “อยฺยา อยํ ราชา อมฺหากํ กมฺมจฺเฉทํ กโรติ ฆราวาโสปิ นสฺสติ ยนฺนูน มยํ **อชฺชุนวนํ** อุยฺยานํ ปริกฺขิปิตฺวา ทฺวารํ โยเชตฺวา โปกฺขรณึ ขณิตฺวา ติณานิ อาโรเปตฺวา ทณฺฑมุคฺคราทิหตฺถา อรญฺญํ ปวิสิตฺวา คุมฺเพ ปหรนฺตา มิเค นีหริตฺวา ปริวาเรตฺวา โครูปานิ วิย วชํ อุยฺยานํ ปเวเสตฺวา ทฺวารํ ปิทหิตฺวา รญฺโญ อาโรเจตฺวา อตฺตโน กมฺมํ กเรยฺยามาติ มนฺตยึสุ. (ชา.อฏ. ๓/๒๕๖)

(อญฺชนวน สี. สฺยา. อิ. ต่างกัน)

คนทั้งหลายจึงประชุมปรึกษากันว่า พ่อคุณเอ๋ย พระราชาพระองค์นี้ ทรงทำพวกเราให้ต้องหยุดงาน แม้การครองเรือนก็จะล่มจม ถ้ากระไรแล้ว พวกเราควรล้อมสวน **ป่าอัญชัน** สร้างประตูขุดสระโบกขรณีไว้ ปลูกต้นไม้แล้ว มีมือถือไม้ค้อน และกระบองเป็นต้น เข้าป่าไปฟาดพุ่มไม้ต้อนเนื้อมาล้อมไว้ให้เข้าอยู่ในสวนเหมือนต้อนวัวเข้าคอกแล้วปิดประตูไว้ ไปกราบทูลพระราชาแล้วทำงานของตน.

อชฺชุโปสถ (ป)

[อชฺช + อุโปสถ] วันนี้เป็นวันอุโบสถ.

สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา. **อชฺชุโปสโถ** ปณฺณรโส. ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยามาติ. (วิ. ๓/๑๖๘)

ท่านทั้งหลาย จงฟังข้าพเจ้า **วันนี้เป็นวันอุโบสถ**ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ถ้าท่านทั้งหลาย พร้อมกันแล้ว เราทั้งหลายพึงทำปาริสุทธิอุโบสถแก่กันและกัน..

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. **อชฺชุโปสโถ** ปณฺณรโส. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย. (กงขา.)

ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า **วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น**/แรม ๑๕ ค่ำ ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว สงฆ์พึงทำอุโบสถ สวดปาติโมกข์.

[อชฺชุโปสโถ แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ โดย อชฺช ลง สิปฐมาวิภัตติแล้วลบไป แม้ อชฺช ศัพท์เป็นศัพท์ที่มักลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า ในวันนี้ แต่ในที่นี้ควรลงปฐมาวิภัตติ จึงจะทำให้ความหมายชัดเจน ถ้าลงสัตตมีวิภัตติก็มีความหมายว่า วันอุโบสถ ๑๕ ค่ำมีอยู่ในวันนี้ แม้มีความหมายเหมือนกัน แต่ไม่ถูกหลักภาษา เพราะบทที่ลงวิภัตติต่างกัน ต้องหมายถึงสิ่งที่แตกต่างกัน เช่น ภิกฺขุ วิหาเร วสติ (ภิกษุอยู่ในวัด) จะเห็นได้ว่า ภิกษุและวัด เป็นคนละอย่างกัน แต่ในประโยคว่า อชฺชุโปสโถ คำว่า อชฺช และ อุโปสโถ เป็นสิ่งเดียวกัน

โดยทั่วไปในประโยคบาลี ถ้าท่านผู้แต่งมิได้ประกอบ เอว ศัพท์ เพื่อห้ามเนื้อความอื่น เนื้อความอื่นอาจถูกนำมาพูดให้เกี่ยวเนื่องกันได้โดยปธานนัย คือ นัยที่ระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่นคำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอื่นๆ อีกด้วย ดังนั้น เพื่อห้ามข้อความอื่นที่ไม่พึงประสงค์ จึงอาจเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกันได้เป็นรูปว่า **อชฺชุโปสโถ เอว** (วันนี้เป็นวันอุโบสถเท่านั้น) การเพิ่ม เอว ศัพท์มาแปลนี้จัดเป็นผลของ เอว ศัพท์ที่อาจประกอบได้ในทุกศัพท์ หรือแม้จะไม่เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลร่วม ก็อาจห้ามข้อความอื่นได้ด้วยอัญญัตถาโปหนนัย คือนัยที่ปฏิเสธข้อความอื่น (อญฺญ + อตฺถ + อป + โอหน)

สรุปว่า คำว่า **อชฺชุโปสโถ** อุโปสโถ ศัพท์ (วันอุโบสถ) มีเนื้อความของ เอว ศัพท์ประกอบร่วมเป็นรูปว่า **อุโปสโถ เอว** (วันอุโบสถเท่านั้น) เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ ตามกฎทั่วไปว่า สพฺพวากฺยํ สาวธารณํ (ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ) หรือมีเนื้อความโดยอ้อมว่า อนุโปสโถ น โหติ (มิใช่วันอุโบสถหามิได้) ตามกฎทั่วไปว่า สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความ โดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น)

ด้วยเหตุดังกล่าว คำว่า **อชฺชุโปสโถ** จึงมีคำแปลได้ ๒ นัย คือ **วันนี้เป็นวันอุโบสถเท่านั้น** (เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐเสสะร่วมกับ อุโปสโถ เป็น อุโปสโถ เอว วันอุโบสถเท่านั้น และ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ), **วันนี้เป็นวันอุโบสถ** (คำว่า อุโปสโถ ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยอัญญัตถาโปหนนัย) ดังนั้น กังขาฏีกาใหม่ (๑๔๑) จึงแสดงบทเหตุไว้ ๒ ประการว่า สพฺเพสมฺปิ วากฺยานำ เอวการตฺถสหิตตฺตา (เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์) และ สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถำ วทติ

(ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น)

แม้คำว่า **ปณฺณรโส** ก็ห้ามวันอุโบสถอื่น โดยเป็นผลของ เอว หรือโดยอัญญัตถาโปหนนัย เช่นกัน ดังนั้น คำนี้จึงมีคำแปลได้ ๒ นัย คือ ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำเท่านั้น (เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐเสสะร่วมกับ ปณฺณรโส เป็น ปณฺณรโส เอว ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำเท่านั้น และ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันอุโบสถอื่น) ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ (ปณฺณรโส ห้ามอุโบสถอื่นด้วยอัญญัตถาโปหนนัย) ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ทรงย้ำความว่าเป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ด้วยคำว่า อุโปสโถ และห้ามวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำ และสามัคคีอุโบสถ ด้วยคำว่า ปณฺณรโส]

อชฺชุหตฺถปพฺพต (ปุ)

[อชฺชุหตฺถ + ปพฺพต]

ภูเขาชื่ออัชชุหัตถะ, เป็นภูเขาที่พระโสภณเถระเคยเข้าไปพักอยู่ เมื่อไปถึงสุนาปรันตะชนบท.

กตฺถ ปนายํ วิหาสีติ? จตูสุ ฐาเนสุ วิหาสิ. สุนาปรนฺตรฏฺเฐ ตาว ปวิสิตฺวา จ **อชฺชุหตฺถปพฺพตํ** นาม ปตฺวา วาณิชคามํ ปิณฺฑาย ปาวิสิ. (สํ.อฏ. ๓, ม.อฏ. ๔/๒๓๕)

(สี.สยา. อพฺพุหตฺถปพฺพต, อมฺพหตฺถปพฺพต ม.อฏ. ๔/๒๓๕)

ถาม. ก็พระปุณณะนี้ อยู่ที่ไหน.

ตอบ. อยู่ในสถานที่ ๔ แห่ง.อันดับแรก ท่านเข้าไปยังแคว้นสุนาปรันตะ ถึง**ภูเขาชื่อว่าอัชชุหัตถะ**แล้ว เข้าไปบิณฑบาตยังวานิชคาม (หมู่บ้านพ่อค้า).

อชฺฌ (พฺย)

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลัง).

อชฺฌกฺข (ปุ)

[อธิ + อิกฺขา + ณ]

ผู้ใหญ่บ้าน, อธิบดี, ประจักษ์พยาน. คนดูแล, เจ้าหน้าที่.

อชฺฌกฺโขธิคโต เจว. (ธาน. คาถา ๓๔๓)

เจ้าหน้าที่ ๒ ศัพท์ คือ อัชฌักขะ, อธิคตะ.

คาเมสุ อธิกตฺตา อธิกา อิกฺขา อนุภวนเมตสฺสาติ **อชฺฌกฺโข** อิสฺสตฺตํ. (ธาน.ฏี. ๓๔๓)

ชื่อว่า อัชฌักขะ เพราะคอยดูแลการงานในหมู่บ้านให้สำเร็จ[แปลง อธิ เป็น อชฺฌ แปลง อิ เป็น อ]

อชฺฌคา (กฺริ/อา)

เข้าถึง, บรรลุ, ได้ประสบ.

สพฺพา เต ผาสุกา ภคฺคา
คหกูฏํ วิสงฺขตํ
วิสงฺขารคตํ จิตฺตํ
ตณฺหานํ ขยม**ชฺฌคา**. (ธมฺม. ๑๕๔)

[เมื่อไม่พบนายช่างผู้สร้างเรือน (คือตัณหา) เราเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนับชาติ ไม่

ถ้วน การเกิดแล้วเกิดอีกเป็นทุกข์ นายช่างเอย บัดนี้เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนอีกไม่ได้] ซี่โครงทุกซี่ (กิเลสที่เหลือ) เราทำลายหมดแล้ว ยอดเรือน (อวิชชา) เราก็รื้อแล้ว จิตของเราถึงธรรม อันปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว **เข้าถึง**สภาพสิ้นไปแห่งตัณหา (หมดความทะยานอยากแล้ว, บรรลุพระนิพพาน).

[พระคาถานี้ เป็นอุทานของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ อนึ่ง คำอุทานของพระพุทธเจ้ามี ๒ อย่าง คือ มนสาอุทาน (คำอุทานที่เปล่งออกทางใจ และ วจสาอุทาน (คำอุทานที่เปล่งออกทางวาจา) สำหรับอุทานคาถาข้างต้นนี้ เป็นมนสาอุทาน เพราะทรงเปล่งออกทางใจ

ผาสุกา, **คหกูฏ** เป็นสทิสูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย กล่าวคือคำว่า **ผาสุกา** แปลตามศัพท์ว่า ซี่โครง แต่ในที่นี้ยังระบุถึงความหมายแฝงที่กล่าวเปรียบซี่โครงเหมือนกิเลส, คำว่า **คหกูฏ** แปลตามศัพท์ว่ายอดเรือน แต่ในที่นี้ยังระบุถึงความหมายแฝงที่กล่าวเปรียบยอดเรือนเหมือนอวิชชา ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึงอธิบายว่า **อวเสสกิเลสผาสุกา** (ซี่โครงกล่าวคือกิเลสที่เหลือ) **อวิชฺชาสงฺขาตํ กณฺณิกามณฺฑลํ** (มณฑลช่อฟ้ากล่าวคืออวิชชา)

คำว่า **อชฺฌคา** มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ

๑. อธิ บทหน้า + คม ธาตุ + อึ วิภัตติ หรือ อำ วิภัตติ (อัชชตนี) แปลง อึ หรือ อำ เป็น อา ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ว่า อชฺชตนิยมาตฺตมึ วา อำ วา (อึ หรือ อำ วิภัตติ ย่อมถึงความเป็น อา ในอัชชตนีวิภัตติ) แปลง คม เป็น คา ดังที่ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๖๘ กล่าวว่า กฺวจิ ธาตูติอาทินา คมิสฺส อชฺชตนิมฺหิ คาเทโส จ (ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติ แปลง คม ธาตุเป็น คา ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ตามนัยนี้ บทกัตตาของกิริยา อชฺฌคา คือ อหำ

๒. อธิ บทหน้า + คม ธาตุ + อา อัชชตนีวิภัตติ แปลง คม เป็น คา ตามนัยนี้ บทกัตตาของกิริยา อชฺฌคา คือ จิตฺตำ]

อชฺฌคำ (กฺริ/อา)

อชฺฌคำสุ (กฺริ/อา)

อชฺฌคจฺฉิ (กฺริ/อา)

อชฺฌคมำ (กฺริ/อา)

อชฺฌคมา (กฺริ/อา)

อชฺฌคมึ (กฺริ/อา)

อชฺฌคมุำ (กฺริ/อา)

อชฺฌคำ (กฺริ/อา)

อชฺฌคู (กฺริ/อา) ดู อธิคจฺฉติ

อชฺฌคาหาสิ (กฺริ/อา) ดู อชฺโฌคาหติ

อชฺฌตฺต (น/ติ)

[อธิ + อตฺต] (สำ.อธฺยาตฺม)

อชฺฌตฺต = อธิ + อตฺต อุปสรรคคือ อธิ เป็นไปในอรรถว่า อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย =

อธิการ (อาศัย) ปวตฺต เป็นไป, ดำเนินไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา (ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ [ธรรมที่เป็นไปอาศัยตน, ธรรมที่เป็นไปภายในสันดานแห่งตน, ภายในตน]) แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลัง)

อชฺฌตฺต เป็นบทสมาส

อชฺฌตฺต เป็นอัพยยีภาวสมาส (สมาสที่เกิดจากการย่ออัพยยศัพท์คืออุปสรรคและนิบาตเข้ากับบทนามที่อยู่หลัง) เมื่อลงวิภัตติแล้ว ให้แปลงวิภัตตินั้นเป็น อํ ด้วยสูตร (กจ.๓๔๑) ว่า อํ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา (แปลงวิภัตติทั้งหลายท้ายอัพยยีภาวสมาสซึ่งมี อ อักษรเป็นที่สุดเป็น อํ ในบางแห่ง).

อชฺฌตฺต ศัพท์เมื่อลงวิภัตติทั้งหลายแล้วมีกฎเกณฑ์ดังนี้ คือ ไม่มีการแปลงปัญจมีวิภัตติเป็น อา, มีการแปลงตติยาวิภัตติ สัตตมีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติเป็น อํ ไม่แน่นอน (แปลงบ้างไม่แปลงบ้าง) ส่วนวิภัตติที่มิได้ห้ามไว้ คือ ปฐมาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ และจตุตถีวิภัตติ สำหรับรูปที่ลงปฐมาวิภัตติ ก็ไม่แปลงเป็น อํ แน่นอน เช่น **อชฺฌตฺตา** ธมฺมา (ธรรมภายใน, สภาวธรรมที่เป็นภายในตน), พหิทฺธา ธมฺมา (ธรรมภายนอก, สภาวธรรมที่เป็นภายนอกตน) สองรูปศัพท์นี้ แปลง โย วิภัตติเป็น อา ตามปกติ ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๓๘) ว่า **อชฺฌตฺตา** ธมฺมา, พหิทฺธา ธมฺมาติ ปาโจ อตฺถิ. ตสฺมา ปฐมาทีนมฺปิ วิกปฺโป ภวติ (คำว่า อชฺฌตฺตา ธมฺมา, พหิทฺธา ธมฺมา มีอยู่ ดังนั้น จึงมีความไม่แน่นอน แม้แห่งปฐมาวิภัตติเป็นต้น)]

การปฏิเสธการแปลงเป็น อํ ของปัญจมีวิภัตติดังกล่าว กล่าวตามคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๒ ปาทะ ๔ สูตร ๘๓) ว่า นาพฺยยีภาวา อโต อตฺวปญฺจมิยา (ไม่ลบวิภัตติท้ายอัพยยีภาวสมาส อ การันต์ แต่แปลงเป็น อํ มีได้โดยไม่ใช่ปัญจมีวิภัตติ[คือเป็นวิภัตติอื่น])

จะอย่างไรก็ตาม การแปลงปัญจมีวิภัตติเป็น อํ ก็มีได้บ้าง ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๓๘) กล่าวว่า อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาตีติ ปาโจ อตฺถิ, ตสฺมา ปญฺจมิยา อาภาวชฺชนํ อปฺปกตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ (มีปาฐะว่า อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายในแล้วย่อมออกจากขันธ์ภายใน), พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ (ภิกษุใส่ใจมั่นในขันธ์ภายนอก แล้วย่อมออกจากขันธ์ภายใน) ดังนั้น พึงทราบว่า การเว้นความเป็น อา แห่งปัญจมีวิภัตติมีได้ เพราะเป็นส่วนน้อย)]

ความหมาย อชฺฌตฺต

เอวํ วตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ **อชฺฌตฺตา**. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

คำว่า อัชฌัตตะ (สภาวธรรมที่เป็นภายในตน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ก็จักยึดถือเป็นอัตตา.

เอวํ วตฺตมานาติ เอวํ จกฺขาทิภาเวน ผุสนาทิภาเวน จ เอกสนฺตติปริยาปนฺนตาวเสน ปวตฺตมานา. อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตาติ อธิสทฺโท สมาสวิสเย อธิการตฺถํ ปวตฺติอตฺถญฺจ คเหตฺวา ปวตฺตตีติ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา อชฺฌตฺตา. (มูลฏี. ๑/๔๗)

สองบทว่า **เอวํ วตฺตมานา** ความว่า เมื่อพวกเราดำเนินไปอย่างนี้ คือ ด้วยการนับเข้าในกระแสรูปนามอย่างเดียวกัน โดยความเป็นจักขุเป็นต้น และโดยความเป็นผัสสะเป็นต้นอย่างนี้. อธิศัพท์ในปาฐะว่า อตฺตานํ อธิ อชฺฌตฺตา ใช้ในความหมายว่า อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (เป็นไป) ในฐานะเป็นบทสมาส เพราะเหตุนั้น ธรรมที่เป็นไปอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ (ธรรมที่เป็นไปภายในขันธสันดานแห่งตน) [อธิ ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อธิกิจฺจ-ปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย = อธิการ (อาศัย) ปวตฺต เป็นไป,ดำเนินไป) มีวิเคราะห์ว่า อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา (ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตนเอง ชื่อว่า อัชฌัตตะ=ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตน, ภายในตน)]

ยถา อิตฺถีสุ กถา ปวตฺตา อธิตฺถีติ วุจฺจติ, เอวํ อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตํ, เอวํ วตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา สตฺตสนฺตติปริยาปนฺนา อชฺฌตฺตํ. (อ.ฏี.๑/๒๖๔) คำพูดที่เป็นไป(อาศัย)ในสตรีทั้งหลาย ท่านเรียกว่า อธิตฺถิ (คำพูดที่พูดถึงผู้หญิง) ฉันใด ธรรมที่เป็นไปอาศัยตนก็ได้ชื่อว่า อชฺฌตฺต ฉันนั้น อธิบายว่า ชื่อว่า อัชฌัตตะ หมายถึงธรรมที่นับเข้าในกระแสรูปนามของหมู่สัตว์ซึ่งดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเรา เมื่อดำเนินไปอย่างนี้ ก็จักยึดถือเป็นอัตตา.

อชฺฌตฺต ๔ ประเภท

๑. นิยกชฺฌตฺต ธรรมที่เกิดอยู่ในตน, ธรรมที่เป็นไปภายใน เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน, หมู่รูปนามที่เกิดภายในขันธสันดาน[กระแสรูปนาม]ของตน.

[นิยก = นิย ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์, คำว่า นิย = นิ บทหน้า + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสนฺตึ นิสฺสาย ชาตํ นิยํ, นิยํเยว นิยกํ (นิยกะ คือ เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน) ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์, นิยก = เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน, อัชฌัตตะ = ธรรมที่เป็นไปภายในสันดาน[กระแสรูปนาม]แห่งตน (องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘)
นิยกัชฌัตตะ=ธรรมที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน]

(ก) ตน.

อิติ **อชฺฌตฺตํ** วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. อชฺฌตฺต-พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ.

(ที. ๒/๒๓๒, ม. ๑/๗๒)

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมตามรู้ในกองรูป**ภายใน**ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกอง

รูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกองรูปทั้งภายในทั้งภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง.

อิติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา.

(ที.อฏ. ๒/๓๔๕, ม.อฏ. ๑/๒๔๔)

บทว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ วา** คือ (ตามรู้ในกองรูป) ของตน (ว่าเป็นกองรูป) อยู่ อย่างนี้บ้าง.

โส ภิกฺขเว สมโย ยํ ตํ จิตฺตํ **อชฺฌตฺตเ**ยว สนฺติฏฺ‌ฐติ สนฺนิสีทติ เอโกทิ โหติ สมาธิยติ. โส โหติ สมาธิ สนฺโต ปณีโต ปฏิปฺปสฺสทฺธิลทฺโธ เอโกทิภาวาธิคโต น สสงฺขารนิคฺคยฺหวาริตคโต. ยสฺส ยสฺส จ อภิญฺญา สจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญา สจฺฉิกิริยาย ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติอายตเน. (อ. ๑/๒๕๖)

ภิกษุทั้งหลาย มีสมัยที่จิตตั้งมั่นอยู่**ภายใน** สงบนิ่งอยู่ มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ สมาธินั้นเป็นธรรมสงบ ประณีต ได้ความสงบระงับ ถึงภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีการข่มห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง และภิกษุนั้น จะน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ด้วยปัญญาอันยิ่งใดๆ เมื่อมีเหตุแห่งสติ เธอย่อมถึงความเป็นผู้เหมาะสม ที่จะเป็นสักขีพยาน (ยืนยัน) ในธรรมนั้นๆ

[เอโกทิ มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น = เอโก อสหาโย อุเทตีติ เอโกทิ (สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว=เอก (อย่างเดียว,ไม่มีสหาย) บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ.

สมัย = ระยะเวลา ในที่นี้หมายถึงกาลที่ได้รับสัปปายะ (ความเหมาะสม) ๕ ประการ คือ อุตุสัปปายะ อาหารสัปปายะ เสนาสนสัปปายะ ปุคคลสัปปายะ และธัมมัสสวนสัปปายะ (องฺ.ติก. อ. (บาลี) ๒/๑๐๒/๒๕๔)

เหตุแห่งสติ = ในที่นี้คือฌานที่เป็นบาท (ปุพพเหตุ) แห่งอภิญญา (องฺ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒/๒๕๕)

อชฺฌตฺตเมว สนฺติฏฺ‌ฐตีติ อตฺตนิเยว ติฏฺ‌ฐติ. นิยกชฺฌตฺตญฺหิ อิธ อชฺฌตฺตํ นาม. โคจรชฺฌตฺตมฺปิ วฏฺฏติ. ปุถุตฺตารมฺมณํ ปหาย เอกสฺมึ นิพฺพานโคจเรเยว ติฏฺ‌ฐตีติ วุตฺตํ โหติ.

(อ.อฏ. ๒/๒๒๘)

สองบทว่า **อชฺฌตฺตเมว สนฺติฏฺ‌ฐติ** (ตั้งมั่นอยู่ภายใน) ได้แก่ ดำรงอยู่ในตนนั่นเอง. ก็ชื่อว่าอัชฌัตตะในที่นี้ หมายถึงนิยกัชฌัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน[ธรรมที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน]). หรือจะหมายถึงโคจรัชฌัตตะ (อารมณ์) ก็ได้. มีคำอธิบายว่า วิปัสสนาจิตละอารมณ์จำนวนมากแล้วตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว คือพระนิพพานเท่านั้น (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์).

ดู อรรถแห่ง โคจรชฺฌตฺต (ค)

[อชฺฌตฺต ศัพท์เป็นเอกเทสยูปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคืออัชฌัตตะมี ๔ คือ นิยกัชฌัตตะ,

โคจรัชฌัตตะ, วิสยัชฌัตตะ และอัชฌัตตัช-ฌัตตะ แต่ในที่นี้หมายเอานิยกัชฌัตตะ หรือโคจรัชฌัตตะ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า นิยกชฺฌตฺตญฺหิ อิธ อชฺฌตฺตํ นาม. โคจรชฺฌตฺตมฺปิ วฏฺฏติ (ก็ชื่อว่า อัชฌัตตะ ในที่นี้ หมายถึงนิยกัชฌัตตะ หรือจะหมายถึงโคจรัชฌัตตะก็ได้]

(ข) เกิดอยู่ในตน, ที่เป็นภายในตน, เกิด–เป็นไปภายในขันธสันดานของตน.

อชฺฌตฺตา ธมฺมา. พหิทฺธา ธมฺมา. อชฺฌตฺต-พหิทฺธา ธมฺมา. (อภิ.ธ.๓)

สภาวธรรม**ที่เป็นภายในตน** สภาวธรรมที่เป็นภายนอกตน สภาวธรรมที่เป็นภายในตน และภายนอกตน

[อีกนัยหนึ่ง ธรรมที่เป็นไปภายในสันดานแห่งตน ธรรมที่เป็นภายนอก (จากธรรมที่เป็นไปภายในนั้น) ธรรมที่เป็นไปภายในและภายนอกสันดานแห่งตน]

กตเม ธมฺมา **อชฺฌตฺตา**? เย ธมฺมา เตสํ เตสํ สตฺตานํ **อชฺฌตฺตํ** ปจฺจตฺตํ นิยตา ปาฏิปุคฺคลิกา อุปาทินฺนา, รูปํ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ.

กตเม ธมฺมา พหิทฺธา? เย ธมฺมา เตสํ เตสํ ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ **อชฺฌตฺตํ** ปจฺจตฺตํ นิยตา ปาฏิปุคฺคลิกา อุปาทินฺนา, รูปํ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํ. (อภิ.ธ. ๒๔๘-๙)

สภาวธรรม**ที่เป็นภายในตน**เป็นไฉน คือ สภาวธรรม**ที่เป็นภายในตน**[ที่เป็นภายในอันเกิดในตน]เป็นของเฉพาะตน เกิดในตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล[ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ]ยึดถือของสัตว์นั้นๆ ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

สภาวธรรมที่เป็นภายนอกตนเป็นไฉน คือ สภาวธรรม**ที่เป็นภายในตน**[ที่เป็นภายในอันเกิดในตน] เป็นของเฉพาะตน เกิดในตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล[ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ]ยึดถือของสัตว์อื่นๆ[สัตว์ที่เหลือเว้นตนเอง] ของบุคคลอื่นนั้นๆ ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญา-ขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์.

[องค์ธรรมของอัชฌัตตะ (ธรรมภายใน) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นไปภายในสันดานแห่งตน. องค์ธรรมของพหิทธา (ธรรมภายนอก) คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพาน ที่เป็นภายนอกแห่งสันดานตน]

เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ, 'คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ **อชฺฌตฺตา**. อิธ ปน นิยกชฺฌตฺเต อธิปฺเปโต. ตสฺมา อตฺตโน สนฺตาเน ปวตฺตา ปาฏิปุคฺคลิกา ธมฺมา อชฺฌตฺตาติ เวทิตพฺพา. ตโต พาหิรภูตา ปน อินฺทฺริยพทฺธา วา อนินฺทฺริย-พทฺธา วา พหิทฺธา นาม. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

คำว่า **อัชฌัตตะ** คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเรา เมื่อดำเนินไปอย่างนี้[คือด้วยการนับเข้าในกระแสรูปนามอย่างเดียวกัน โดยความเป็นจักขุ

เป็นต้น และโดยความเป็นผัสสะเป็นต้น] ก็จักยึดถือเป็นอัตตา. อนึ่ง อชฺฌตฺต ศัพท์ในที่นี้ประสงค์เอานิยกัชฌัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ดังนั้น ธรรมที่เป็นเฉพาะแต่ละบุคคล อันดำเนินไปในกระแสรูปนามของตน จึงชื่อว่า อัชฌัตตะ. ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากธรรมที่เป็นภายในนั้น เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า พหิทธา (ธรรมภายนอก).

ดู มูลฏี. ๑/๔๗

ยํ กิญฺจิ ราหุล **อชฺฌตฺตํ** ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ. เกสา โลมา ฯเปฯ อุทริยํ กรีสํ. ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ ราหุล อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ ฯเปฯ ตํ เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส-อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา ปถวีธาตุยา นิพฺพินฺทติ. ปถวีธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ. (ม. ๑/๒๔๒)

ดูก่อนราหุล รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง**อยู่ภายใน** อาศัยตน เป็นของหยาบ มีลักษณะแข็ง อันตัณหาและทิฏฐิเข้าไปยึดมั่น คือ ผม ขน ... อาหารใหม่ อาหารเก่า...นี้เราเรียกว่าปฐวีธาตุอยู่ภายใน...เธอพึงรู้เห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุนั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ปฐวีธาตุนั่น ปฐวีธาตุนั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เพราะบุคคลรู้เห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ จิตย่อมคลายกำหนัดในปฐวีธาตุ.

อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ อุภยมฺเปตํ นิยกาธิวจนเมว. (ม.อฏ. ๒/๑๒๖)

คำแม้ทั้งสองว่า **อชฺฌตฺตํ** ปจฺจตฺตํ (อยู่ภายในอาศัยตน) นั้น เป็นชื่อของรูปที่เกิดอยู่ในตนนั่นเทียว.

อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ อิทํ ตาว อุภยมฺปิ นิยกสฺส อธิวจนํ. นิยกํ นาม อตฺตนิ ชาตํ สสนฺตานปริยาปนฺนนฺติ อตฺโถ, ตยิทํ ยถา โลเก อิตฺถีสุ กถา อธิตฺถีติ วุจฺจติ, เอวํ อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺตํ. (วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๔)

อันดับแรกคำแม้ทั้งสองว่า **อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ** (อยู่ภายใน อาศัยตน) นั้น เป็นชื่อของรูปที่เกิดอยู่ในตน. อธิบายว่า ชื่อว่านิยกะ เพราะเป็นรูปที่เกิดในตน นับเนื่องในขันธสันดานของตน (เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน). คำพูดที่เป็นไป (อาศัย) ในหมู่สตรีในโลก เขาเรียกกันว่า อธิตฺถิ (คำพูดที่พูดถึงผู้หญิง, คำเฉพาะผู้หญิง) ฉันใด, นิยกะศัพท์นี้ ก็เช่นเดียวกัน เรียกว่าอัชฌัตตะ (อยู่ภายใน) เพราะเป็นไปภายใน.

(ค) รูปมีมือเป็นต้นของตน.

อชฺฌตฺตรูเป โมเจติ, พหิทฺธารูเป โมเจติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธารูเป โมเจติ, อากาเส กฏึ กมฺเปนฺโต โมเจติ. (วิ. ๑/๑๕๓)

ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนใน**รูปภายใน**, ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายนอก ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายในและภายนอก, ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน เมื่อส่ายสะเอวในอากาศ.

อชฺฌตฺตรูเปติ **อชฺฌตฺตํ** อุปาทินฺเน รูเป.

(วิ.๑/๑๕๔)

(สฺยา. อุปาทินฺนรูเป)

บทว่า **อชฺฌตฺตรูเป** (ในรูปภายใน) ได้แก่ รูปที่มีวิญญาณครองในตัว (หมายถึงมือเป็นต้น)

อชฺฌตฺตํ อุปาทินฺเน รูเปติ อตฺตโน หตฺถาทิเภเท รูเป. (วิ.อฏ.๒/๑๑๐)

ปาฐะว่า **อชฺฌตฺตํ อุปาทินฺเน รูเป** คือ ในรูปต่างโดยมือเป็นต้นของตน.

(ฆ) ตน, บริษัทของตน.

เอวรูปญฺเจ ตุมฺเห วิวาทมูลํ **อชฺฌตฺตํ** วา พหิทฺธา วา สมนุปสฺเสยฺยาถ, ตตฺร ตุมฺเห ตสฺเสว ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส ปหานาย วายเมยฺยาถ, เอวรูปญฺเจ ตุมฺเห วิวาทมูลํ **อชฺฌตฺตํ** วา พหิทฺธา วา น สมนุปสฺเสยฺยาถ, ตตฺร ตุมฺเห ตสฺเสว ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส อายตึ อนวสฺสวาย ปฏิปชฺเชยฺยาถ, เอวเมตสฺส ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส ปหานํ โหติ, เอวเมตสฺส ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส อายตึ อนวสฺสโว โหติ.

(วิ. ๕/๒๗/๒)

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเธอทั้งหลายพิจารณาเห็นมูลเหตุแห่งวิวาทเช่นนี้**ภายใน** หรือภายนอก เธอทั้งหลายพึงพยายามเพื่อละมูลเหตุแห่งวิวาทเช่นนี้ที่เป็นบาปภายใน หรือภายนอกนั้นแล ถ้าเธอทั้งหลายไม่พิจารณาเห็นมูลเหตุแห่งวิวาทเช่นนี้**ภายใน** หรือภายนอก เธอทั้งหลายพึงปฏิบัติ เพื่อให้มูลเหตุแห่งวิวาทที่เป็นบาปนั้น แลยึดเยื้อต่อไป การละมูลเหตุแห่งวิวาทที่เป็นบาปนั้นย่อมมีได้ และมูลเหตุแห่งวิวาทที่เป็นบาปนั้น ย่อมไม่ยึดเยื้อต่อไป.

อชฺฌตฺตํ วาติ อตฺตนิ วา อตฺตโน ปริสาย วา. พหิทฺธา วาติ ปรสฺมึ วา ปรสฺส ปริสาย วา.

(สารตถ.๓/๒๑๖)

บทว่า **อชฺฌตฺตํ วา** (ในภายใน) หมายความว่า ในตนหรือในบริษัทของตน. บทว่า พหิทฺธา วา (ในภายนอก) หมายความว่า ในผู้อื่นหรือในบริษัทของผู้อื่น

ดู ม.๓/๓๔, ม.อฏ.๕/๒๘

(ง) อันเป็นของภายในตน, อัตตภาพของตน, ภายใน[ขันธ]สันดานของตน.

โส อิมินา อริเยน สีลกฺขนฺเธน สมนฺนาคโต **อชฺฌตฺตํ** อนวชฺชสุขํ ปฏิสํเวเทติ. เอวํ โข มหาราช, ภิกฺขุ สีลสมฺปนฺโน โหติ. (ที.๑/๒๑๒)

ภิกษุนั้น ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยหมู่แห่งศีล (คือ จูฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล) อันบริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสตามที่กล่าวมานี้ ย่อมเสวยซึ่งสุขอันปราศจากโทษ **อันเป็นของภายในตน**. ดูก่อนมหาบพิตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

โส อิมินา อริเยน อินฺทฺริยสํวเรน สมนฺนาคโต **อชฺฌตฺตํ** อพฺยาเสกสุขํ ปฏิสํเวเทติ. เอวํ โข มหาราช ภิกฺขุ อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวาโร โหติ.

(ที.๑/๒๑๓)

ภิกษุนั้น ถึงพร้อมด้วยการสำรวมอินทรีย์อันบริสุทธิ์ปราศจาก กิเลสตามที่กล่าวมานี้

ย่อมเสวย ซึ่งสุขอันหมดจดจากสิ่งแปดเปื้อน กล่าวคือกิเลส**อันเป็นของภายในตน**.ดูก่อนมหาบพิตร ภิกษุเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

อชฺฌตฺตนฺติ นิยกชฺฌตฺตํ อตฺตโน สนฺตาเนติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๑๖๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตํ** (อันเป็นของภายในตน) คือที่เกิดอยู่ในตน ได้แก่ ในขันธสันดานของตน.

อชฺฌตฺตนฺติ สเก อตฺตภาเว. (ม.อฏ. ๒/๑๑๗)

บทว่า **อชฺฌตฺตํ** (อันเป็นของภายในตน) คือในอัตตภาพของตน.

หิตฺวา อหํ พฺราหฺมณ ทารุทาหํ
อชฺฌตฺตเมวุชฺชลยามิ โชตึ
นิจฺจคฺคินี นิจฺจสมาหิตตฺโต
อรหํ อหํ พฺรหฺมจริยํ จรามิ. (สํ.๑/๑๗๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ดูก่อนพราหมณ์ เราเลิกการเผาไม้[ที่บุคคลพึงปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยการเผาไม้ซึ่งเป็นของภายนอก]ยังไฟให้โพลง**ภายในตน** ทีเดียว เราเป็นพระอรหันต์มีไฟอันโพลงแล้วเป็นนิตย์ มีจิตตั้งไว้ชอบเป็นนิตย์ ประพฤติพรหมจรรย์อยู่.

อชฺฌตฺตเมวุชฺชลยามิ โชตินฺติ อตฺตโน สนฺตานสฺมึเยว ญาณโชตึ ชาเลมิ.

(สํ.อฏ. ๑/๒๑๗)

บาทคาถาว่า **อชฺฌตฺตเมวุชฺชลยามิ โชตึ** (ยังไฟให้โพลงภายในตนทีเดียว) ความว่า เรา (ตถาคต) ยังไฟคือญาณให้โพลง (ในภายใน) ขันธสันดานของตนนั่นเทียว.

(จ) ไม่มีสัญญาในรูปกสิณภายใน, ความไม่มีบริกรรมสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายใน (ว่าเป็นกสิณรูป)

กตเม ธมฺมา กุสลา? ยสฺมึ สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ, **อชฺฌตฺตํ** อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ, วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ, ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ, ฯเปฯ อิเม ธมฺมา กุสลา. (วิโมกฺข) (อภิ.ธ. ๖๕)

สภาวธรรมที่เป็นกุศลเป็นไฉน โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ ไม่มีสัญญาในรูปกสิณ**ภายใน** เห็นกสิณรูปภายนอก สงัดจากกาม...บรรลุปฐมฌานอยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ... อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น... สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล

[อรูปสญฺญี มีวิเคราะห์ว่า รูเป สญฺญา รูปสญฺญา (สัญญาในกสิณรูป), รูปสญฺญา อสฺส อตฺถีติ รูปสญฺญี (ผู้มีสัญญาในกสิณรูป) ในที่นี้มุ่งกล่าวถึงสัญญาให้เป็นประธาน แต่หมายถึงรูปฌาน, น รูปสญฺญี อรูปสญฺญี (ผู้ไม่มีสัญญาในกสิณรูป) หมายถึง ผู้ไม่มีรูปฌานที่ตนให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้นซึ่งเป็นรูปภายใน]

อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญีติ อชฺฌตฺตํ น รูปสญฺญี. อตฺตโน เกสาทีสุ อนุปฺปาทิตรูปาวจรชฺฌาโนติ อตฺโถ. อิมินา พหิทฺธา ปริกมฺมํ กตฺวา พหิทฺธาว ปฏิลทฺธชฺฌานตา ทสฺสิตา. (อภิ.อฏ. ๑/๒๓๖)

บทว่า **อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี** ความว่า ไม่มีสัญญาในกสิณรูปภายใน หมายความว่า ไม่มีรูปาวจรฌาน ที่ให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้นของตน คำนี้แสดงถึงการได้ฌานในอารมณ์ภายนอก โดยทำบริกรรมในวัตถุภายนอก.

[พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสตีติ พหิทฺธาปิ นีลกสิณาทิรูปานิ ฌานจกฺขุนา ปสฺสติ (คำว่า พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสติ (เห็นกสิณรูปในภายนอก) ความว่า เห็นรูปมีนีลกสิณเป็นต้น แม้ในภายนอกด้วยฌานจักษุ (จักษุคือฌาน) คำนี้แสดงการได้ฌานในกสิณอันมีที่ตั้งในภายในและภายนอก

คำว่า รูปานิ มีศัพท์เดิมมาจาก กสิณรูปานิ ลบ กสิณ ศัพท์เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) ท่านจึงอธิบายว่า เห็นรูปมีนีลกสิณเป็นต้น]

(ฉ) มีสัญญาในรูปกสิณภายใน, ความมีบริกรรมสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายใน (ว่าเป็นกสิณรูป), รูปกสิณมีผมของตนเป็นต้น.

อฏฺฐ โข อิมานิ อานนฺท อภิภายตนานิ. กตมานิ อฏฺฐ **อชฺฌตฺตํ** รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ. ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามีติ เอวํสญฺญี โหติ. อิทํ ปฐมํ อภิภายตนํ. ฯเปฯ

อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ. ‘ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามีติ เอวํสญฺญี โหติ. อิทํ จตุตฺถํ อภิภายตนํ.ฯเปฯ (ที. ๒/๙๒, อ. ๑/๔๒)

ดูก่อนอานนท์ อภิภายตนะ ๘ ประการนี้ คือ บุคคลหนึ่งมีสัญญาในรูปกสิณ**ภายใน** (มีบริกรรมสัญญาในรูปภายในว่าเป็นกสิณรูป) เห็นรูปกสิณทั้งหลายในภายนอกเล็กน้อย (ขนาดเล็ก) มีสีงามและสีไม่งาม (มีสีสันดี หรือไม่ดี) ครอบงำกสิณรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า “เรารู้ เราเห็น” นี้เป็นอภิภายตนะประการที่ ๑...

บุคคลหนึ่งไม่มีสัญญาในรูปกสิณ**ภายใน** เห็นรูปกสิณทั้งหลายภายนอกมีขอบเขตกว้างขวาง (ขนาดใหญ่) มีสีงามและสีไม่งาม (มีสีสันดีหรือไม่ดี) ครอบงำกสิณรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า “เรารู้ เราเห็น” นี้เป็นอภิภายตนะ ประการที่ ๔...

อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญีติอาทีสุ ปน อชฺฌตฺตรูเป ปริกมฺมวเสน อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี นาม โหติ ฯเปฯ (ที.อฏ. ๒/๑๕๑-๒, อ.อฏ. ๑/๔๐๕-๖)

ก็ในคำว่า **อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้:- ชื่อว่าเป็นผู้มีสัญญาในกสิณรูปภายใน โดยเนื่องด้วยบริกรรมในกสิณรูปภายใน (มีผมเป็นต้น)...

อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญีติ อลาภิตาย วา อนตฺถิกตาย วา อชฺฌตฺติกรูเป ปริกมฺมสญฺญาวิรหิโต. พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตีติ พหิทฺธา อฏฺฐสุ กสิเณสุ กตปริกมฺมตาย ปริกมฺมวเสน เจว อปฺปนาวเสน จ ตานิ พหิทฺธา อฏฺฐสุ กสิเณสุ รูปานิ ปสฺสติ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๔๒)

ในพากย์นั้น คำว่า **อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี** (ไม่มีสัญญาในกสิณรูปภายใน) หมายความว่า เว้น

บริกรรมสัญญาในรูปภายใน เพราะมิได้ [บรรลุฌาน] หรือเพราะไม่ต้องการ[จะบริกรรมรูปภายใน] บทว่า **พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ** (เห็นรูปในภายนอก) หมายความว่า ย่อมเห็นรูปในกสิณ ๘ อันเป็นภายนอกเหล่านั้น โดยเนื่องด้วยบริกรรมและอัปปนา เพราะเป็นผู้ทำบริกรรมในกสิณ ๘ ภายนอก.

ตสฺมึ อชฺฌตฺตรูเป อตฺตโน เกสาทิวตฺถุเก กสิณรูเปติ อตฺโถ. (อ.ฏี. ๑/๒๖๕)

อธิบายว่า (เป็นผู้มีสัญญา) ในรูปภายในนั้น คือ ในกสิณรูปอันมีที่ตั้งมีผมเป็นต้นของตน.

[**รูปภายใน** คือรูปที่เกิดภายในร่างกายตนที่สามารถใช้เพ่งกสิณได้ เช่น ผม ตับ และสีครามของลูกตา ที่ใช้ทำนีลกสิณ หรือมันเหลวและผิวสีเหลืองที่ใช้ทำปีตกสิณ เป็นต้น

รูปสญฺญี แปลตามศัพท์ว่า ผู้มีสัญญาในกสิณรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูเป สญฺญา รูปสญฺญา (สัญญาในกสิณรูป) รูปสญฺญา อสฺส อตฺถีติ รูปสญฺญี (ผู้มีสัญญาในกสิณรูป)

อรูปสญฺญี มีวิเคราะห์ว่า รูเป สญฺญา รูปสญฺญา (สัญญาในกสิณรูป), รูปสญฺญา อสฺส อตฺถีติ รูปสญฺญี (ผู้มีสัญญาในกสิณรูป) ในที่นี้มุ่งกล่าวถึงสัญญาให้เป็นประธาน แต่หมายถึงรูปฌาน, น รูปสญฺญี อรูปสญฺญี (ผู้ไม่มีสัญญาในกสิณรูป) หมายถึง ผู้ไม่มีรูปฌานที่ตนให้เกิดขึ้นในกสิณรูปมีผมเป็นต้นซึ่งเป็นรูปภายใน]

(ช) ธรรมอันเกิดในสันดานของตน, อันเป็นไปภายในขันธสันดานของตน.

กตเม ธมฺมา กุสลา? ยสฺมึ สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ, วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา **อชฺฌตฺตํ** สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ปจฺวีกสิณํ, ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ, เวทนา โหติ, สญฺญา โหติ, เจตนา โหติ ฯเปฯ

(อภิ.ธ. ๕๐)

สภาวธรรมที่เป็นกุศลเป็นไฉน โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะวิตกวิจารสงบระงับไปแล้ว บรรลุทุติยฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ มีความผ่องใสใน**ภายใน** อันยังสมาธิแห่งจิตให้เกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา...

อชฺฌตฺตนฺติ อิธ นิยกชฺฌตฺตํ อธิปฺเปตํ. วิภงฺเค ปน อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ. ยสฺมา ปน นิยกชฺฌตฺตํ อธิปฺเปตํ ตสฺมา อตฺตนิ ชาตํ อตฺตโน สนฺตาเน นิพฺพตฺตนฺติ อยเมตฺถ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๑๓, วิ.อฏ. ๑/๑๑๗)

ในฌานกถานี้ทรงประสงค์เอาธรรมที่เกิดอยู่ในตน (หรือธรรมเป็นไปในภายในขันธสันดานของตน=นิยกัชฌัตตะ) ว่าเป็น อชฺฌตฺตํ (ภายใน) แต่ใน[ฌาน]วิภังค์ตรัสคำเพียงเท่านี้ว่า อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ (อัชฌัตตะ คือเฉพาะตัว) โดยเหตุที่ทรงประสงค์เอานิยกัชฌัตตะ ดังนั้นในคำว่า อชฺฌตฺตํ นี้จึงมีความหมายว่า เกิดอยู่ในตน คือ เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน.

[ขันธสันดาน = กระแสรูปนาม]

[**อชฺฌตฺตํ** สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ ... ทุติยํ ฌานํ ... วิหรติ แปลได้อีก๒ นัย คือ (นัยที่ ๑) เข้าถึงทุติยฌานอันเป็นความผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญอยู่ (ให้เกิดขึ้น) (คำว่า เจตโส เป็นสามีสัมพันธ์ใน เอโกทิ ศัพท์ใน เอโกทิภาวํ)

(นัยที่ ๒) เข้าถึงทุติยฌานอันยังจิตให้ผ่องใสในภายในอันยังสมาธิให้เจริญอยู่ (ให้เกิดขึ้น) (คำว่า เจตโส เป็นการิตกรรมของ เณ การิต ปัจจัยใน สมฺปสาทนํ)

เอโกทิภาวํ บางแห่งแปลว่า มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก อสหาโย อุเทตีติ เอโกทิ (สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว=เอก (อย่างเดียว, ไม่มีสหาย) บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

(ฌ) ภายในตน, ขันธ์ ๕ อันเป็นของตน.

โส เอวํ อโยนิโส มนสิกโรติ “อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ น นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ กึ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ กถํ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ. ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคต-มทฺธานํ ฯเปฯ เอตรหิ วา ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ อารพฺภ **อชฺฌตฺตํ** กถํกถี โหติ “อหํ นุ โขสฺมิ โน นุ โขสฺมิ กึ นุ โขสฺมิ กถํ นุ โขสฺมิ อยํ นุ โข สตฺโต กุโต อาคโต โส กุหึ คามี ภวิสฺสตีติ.

(ม. ๑/๑๑, สำ. ๑/๒๖๕)

ปุถุชนนั้นมนสิการ (ใส่ใจ) โดยไม่แยบคายอย่างนี้ว่า ในอดีตกาลยาวนาน เราได้มีแล้วหรือมิได้มีแล้วหนอ เราได้เป็นอะไรมาหนอ เราได้เป็นอย่างไรมาหนอ เราได้เป็นอะไรแล้ว จึงมาเป็นอะไรอีกหนอ. ในอนาคตกาลยาวนาน...หรือว่าบัดนี้มีความสงสัย **ภายในตน** ปรารภปัจจุบันว่า เรามีอยู่หรือไม่หนอ (อัตตาหรือวิญญาณมีอยู่ในร่างกายนี้หรือไม่มี) เราเป็นอะไรหนอ (เช่นเป็นกษัตริย์ หรือเป็นอะไร) เราเป็นอย่างไรหนอ (เกิดในปัจจุบันเพราะเหตุอะไร มีรูปร่างสัณฐานอย่างไร) สัตว์นี้มาจากไหนหนอ (มาจากภพไหน) และเขาจักไปไหนกันหนอ (จักไปสู่ภพไหน).

อชฺฌตฺตํ กถํกถี โหตีติ อตฺตโน ขนฺเธสุ วิจิกิจฺโฉ โหติ. (ม.อฏ. ๑/๗๒, สำ.อฏ. ๒/๔๐)

ปาฐะว่า **อชฺฌตฺตํ กถํกถี โหติ** (มีความสงสัยภายในตน) คือ เป็นผู้มีความสงสัยในขันธ์ทั้งหลาย (รูปนาม) ของตน.

[หมายเหตุ:- ความสงสัยดังกล่าว จะไม่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่เข้าใจว่ามีเพียงรูปนาม ที่เป็นเหตุและผลของกันและกัน ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี จัดว่าเป็นความดับไปด้วยการข่มไว้ (วิกขัมภนนิโรธ) เปรียบเสมือนคนที่ไม่รู้ว่ากระต่ายมีเขาหรือไม่ ก็จะสงสัยอยู่ร่ำไปว่ากระต่ายมีเขาหรือไม่ เขากระต่ายมีรูปร่างอย่างไร แต่เมื่อรู้ชัดว่ากระต่าย ไม่มีเขา ก็จะไม่สงสัยในเรื่องนั้น อนึ่ง ความเข้าใจว่ารูปนามที่เป็นเหตุผลของกันและกัน ด้วยปัจจยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามที่เกิดภายในตน) จะเป็นการดับความสงสัยด้วยการข่มไว้ชั่วขณะ ต่อเมื่อ

ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันแล้ว จึงจะขจัดความสงสัยได้เด็ดขาดด้วยมรรคญาณ]

กถญฺจานนฺท ภิกฺขุ อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปติ สนฺนิสาเทติ เอโกทิกโรติ สมาทหติ. อิธานนฺท ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปฐมํ ฌานํ... จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ฯเปฯ โส **อชฺฌตฺตํ** สุญฺญตํ มนสิกโรติ. ตสฺส อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ มนสิกโรโต อชฺฌตฺตํ สุญฺญตาย จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ น ปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ นาวิมุจฺจติ. ฯเปฯ เตนานนฺท ภิกฺขุนา ตสฺมึเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพํ สนฺนิสาเทตพฺพํ เอโกทิกาตพฺพํ สมาทหาตพฺพํ.

(ม. ๓/๑๕๔)

[พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการเข้าฌาน ที่เป็นบาท (ปาทกฌาน) ในการเจริญวิปัสสนาของฌานลาภีบุคคลไว้ในมหาสุญญตสูตรว่า]

อานนท์ ภิกษุตั้งจิตไว้ในภายใน ทำจิตให้สงบ ตั้งจิตให้มั่น ตั้งจิตไว้ด้วยดีเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่... บรรลุจตุตถฌาน...ภิกษุนั้น ใส่ใจความว่างเปล่า**ที่มีในตน** (คือใส่ใจฌานนั้นๆ และขันธ์ ๕ อันเป็นไปในฌาน ซึ่งมีในตนว่าว่างเปล่าจากความเที่ยง ความสุข อัตตาและชีวะ) เมื่อเธอใส่ใจความว่างเปล่าที่มีในตน ถ้าจิตของเธอไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่หยั่งลงในความว่างเปล่าที่มีในตน... อานนท์ ภิกษุนั้น พึงตั้งจิตไว้ในภายในตนอันเป็นนิมิตของสมาธิ[มีปฐมฌานเป็นต้น]ก่อนนั้นนั่นแหละ พึงทำให้สงบ (ทำจิตให้สงบ) พึงทำให้ตั้งมั่น (พึงทำให้บ่ายหน้าสู่ทางเดียว) พึงตั้งไว้ด้วยดี.

อชฺฌตฺตเมวาติ โคจรชฺฌตฺตเมว. อชฺฌตฺตํ สุญฺญตนฺติ อิธ นิยกชฺฌตฺตํ อตฺตโน ปญฺจสุ ขนฺเธสุ นิสฺสิตนฺติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๔/๑๑๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตเมว** (ในภายใน) คือ ในอารมณ์[มีกสิณเป็นต้น]นั่นแหละ.

ในปาฐะนี้ว่า **อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ** (ความว่างเปล่าที่มีในตน) หมายถึงธรรมที่เกิดอยู่ในตน คือ อาศัยในขันธ์ ๕ (รูปนาม) ของตน.

(ญ) (ติ) สภาวธรรมที่เป็นไปภายในตน, สภาวธรรมที่เป็นไปเฉพาะบุคคล.

กตเม ธมฺมา **อชฺฌตฺตา** ?

เย ธมฺมา เตสํ เตสํ สตฺตานํ **อชฺฌตฺตํ** ปจฺจตฺตํ นิยตา ปาฏิปุคฺคลิกา อุปาทินฺนา, รูปี เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณนฺ. (อภิ.ธ. ๒๔๘-๙)

สภาวธรรม**ที่เป็นไปภายในตน**เป็นไฉน คือ สภาวธรรม**ที่เป็นไปภายในตน**[ที่เป็นภายในอันเกิดในตน]เป็นเฉพาะตน เกิดในตน เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล[ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ]ยึดถือของสัตว์นั้นๆ ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์.

อิธ ปน นิยกชฺฌตฺเต อธิปฺเปโต.

ตสฺมา อตฺตโน สนฺตาเน ปวตฺตา ปาฏิปุคฺคลิกา ธมฺมา อชฺฌตฺตาติ เวทิตพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

อนึ่ง อชฺฌตฺต ศัพท์ ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคประสงค์เอานิยกัชฌัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ดังนั้น ธรรมที่เป็นเฉพาะแต่ละบุคคลอันดำเนินไปในกระแสรูปนามของตน พึงทราบว่า ชื่อว่า อัชฌัตตะ.

(๒) โคจรชฺฌตฺต (อารมณ์ทั่วไป) อัชฌัตตะ คืออารมณ์อันรักษาด้วยภาวนา.

(ก) เป็นไปภายใน (อารมณ์กรรมฐาน).

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุ๎ กายํ ปณิธาย ปริมุขๆ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา. โส สโตว อสฺสสติ, สโตว ปสฺสสติ: ทีฆๆ วา อสฺสสนฺโต “ทีฆๆ อสฺสสามีติ ปชานาติ ฯเปฯ

ตสฺส เอวๆ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหรโต เย เคหสิตา สรสงฺกปฺปา, เต ปหียนฺติ. เตสๆ ปหานา **อชฺฌตฺตเมว** จิตฺตๆ สนฺติฏฺฐติ สนฺนิสีทติ เอโกทิ โหติ สมาธิยติ. เอวๆปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กายคตาสตึ ภาเวติ. (ม. ๓/๑๓๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คือ ภิกษุในศาสนานี้ เข้าไปสู่ป่า โคนไม้ เรือนว่างแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “หายใจเข้า ยาว”...ภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร (เผากิเลส) อุทิศกายและใจอยู่อย่างนี้ ย่อมละความดำริที่สับสน อันอาศัยเรือน[คือกามคุณ ๕]ได้. เพราะละความดำริที่สับสนนั้นได้ จิต**ที่เป็นไปภายใน**นั่นเทียว ย่อมดำรงคงที่ เป็นธรรมเอกผุดขึ้น[มีภาวะเป็นหนึ่งผุดขึ้น] ตั้งมั่น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุชื่อว่า เจริญกายคตาสติแม้ด้วยอาการอย่างนี้แล.

อชฺฌตฺตเมวาติ โคจรชฺฌตฺตสฺมึเยว.

(ม.อฏ. ๔/๑๐๒)

บทว่า **อชฺฌตฺตเมว** (ที่เป็นไปภายในเท่านั้น) คือ ในกรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ]เท่านั้น.

โคจรชฺฌตฺตสฺมึเยวาติ ปริคฺคหิเต กมฺมฏฺฐาเนเอว วตฺตนฺติ. ตญฺหิ ธมฺมวเสน อุปฏฺฐิตายภาวนาย โคจรภาวโต โคจรชฺฌตฺตนฺติ วุตฺตๆ.

(ม.ฏี. ๓/๓๑๗)

บทว่า **โคจรชฺฌตฺตสฺมึเยว** (ในกรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ]เท่านั้น) ความว่า เป็นไปใน[อารมณ์]กรรมฐานที่กำหนดแล้วนั่นเทียว. จริงอยู่ อารมณ์กรรมฐานนั้น เรียกว่าโคจรัชฌัตตะ เพราะเป็นอารมณ์ของภาวนาที่ปรากฏด้วยอำนาจของสมาธิ.

(ข) ภายในตน (อารมณ์ของฌาน).

เตนานนฺท ภิกฺขุนา ตสฺมึเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิตฺเต **อชฺฌตฺตเมว** จิตฺตๆ สณฺเปตพฺพๆ สนฺนิสาเทตพฺพๆ เอโกทิกาตพฺพๆ สมาทหาตพฺพๆ.

(ม. ๓/๑๕๔)

ดูก่อนอานนท์ ภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ใน**ภายในตน**อันเป็นนิมิตของสมาธิ[มีปฐมฌานเป็นต้น]ก่อนนั้นนั่นแหละ พึงทำให้สงบ พึงทำให้ตั้งมั่น พึงตั้งไว้ด้วยดี.

[อชฺฌตฺตๆ แปลงสัตตวิภัตติเป็น อๆ]

[ดูก่อนอานนท์ ภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ในอารมณ์[มีกสิณเป็นต้น]อันเป็นนิมิตของสมาธิ [มีปฐมฌานเป็นต้น]ก่อนนั้นนั่นแหละ]

อชฺฌตฺตเมวาติ โคจรชฺฌตฺตเมว. (ม.อฏ.๔/๑๑๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตเมว** (ภายในตน) คือ ภายในอารมณ์[มีกสิณเป็นต้น]นั่นแหละ.

อชฺฌตฺตเมวาติ อิธ ฌานารมฺมณํ อธิปฺเปตนฺติ อาห โคจรชฺฌตฺตเมวาติ. (ม.ฏี.๓/๓๒๙)

ในบทว่า **อชฺฌตฺตเมว** (ภายในตน) นี้ พระอรรถกถาจารย์ประสงค์เอาอารมณ์ของฌาน (สมาธิ) เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า ในอารมณ์[มีกสิณเป็นต้น]นั่นแหละ.

[อชฺฌตฺต ศัพท์ หมายถึง ธรรมภายในที่เกิดอยู่ในตน กล่าวโดยองค์ธรรม คือ จิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์อันเป็นอารัมมณิกะ นอกจากนั้นยังหมายความถึงอารมณ์ของจิตตุปบาทดังกล่าวโดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงจิตตุปบาทที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงอารมณ์ที่เป็นเหตุ]

ภควา เอตทโวจ “ตถา ตถา ภิกฺขเว ภิกฺขุ อุปปริกฺเขยฺย, ยถา ยถา อุปปริกฺขโต พหิทฺธา จสฺส วิญฺญาณํ อวิกฺขิตฺตํ อวิสฏๅ **อชฺฌตฺตํ** อสณฺจิตํ อนุปาทาย น ปริตสฺเสยฺย. พหิทฺธา ภิกฺขเว วิญฺญาเณ อวิกฺขิตฺเต อวิสเฏ สติ **อชฺฌตฺตํ** อสณฺจิเต อนุปาทาย อปริตสฺสโต อายตึ ชาติชรามรณทุกฺขสมุทยสมฺภโว น โหตีติ. (ม. ๓/๒๖๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงพิจารณา โดยประการที่เมื่อพิจารณาอยู่ จิตจะไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอก ไม่ตั้งมั่น**อยู่ในภายใน** ไม่สะดุ้งเพราะไม่ยึดมั่น ภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตไม่ฟุ้งไป ไม่ซ่านไปในภายนอก ไม่ตั้งมั่น**อยู่ในภายใน** ไม่สะดุ้งเพราะไม่ถือมั่น จึงไม่มีเหตุเกิดหรือแดนเกิดแห่งชาติ ชรา มรณะ และทุกข์ต่อไป.

อชฺฌตฺตํ อสณฺจิตนฺติ โคจรชฺฌตฺเต นิกนฺติวเสน อสณฺจิตํ. (ม.อฏ. ๔/๑๙๐)

สองบทว่า **อชฺฌตฺตํ อสณฺจิตํ** (ไม่ตั้งมั่นอยู่ในภายใน) ความว่า ไม่ตั้งมั่นอยู่ (ไม่ยึดมั่นอยู่)ในอารมณ์ภายใน ด้วยอำนาจความติดใจ (ความเพลิดเพลินยินดีในอารมณ์)

โคจรชฺฌตฺเตติ ฌานารมฺมณภูเต.

ตํ หิ ภาวนาจิตฺเตนาภิภุยฺย อวิสชฺชิตฺวา คยฺหมานํ อชฺฌตฺตํ วิย โหตีติ โคจรชฺฌตฺตนฺติ วุจฺจติ. (ม.ฏี. ๓/๓๙๑)

บทว่า **โคจรชฺฌตฺเต** (ในอารมณ์ภายใน) คือ อันเป็นอารมณ์ของฌาน. ความจริง อารมณ์ของฌานนั้น อันภาวนาจิตครอบงำแล้ว ไม่สลัดทิ้ง ยังยึดถืออยู่ จึงเป็นเหมือนมีอยู่ในภายใน เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า โคจรชฺฌตฺตํ (อารมณ์ภายใน).

(ค) อารมณ์ของผลสมาบัติ, นิพพาน.

อภิชานามิ โข ปนาหํ อคฺคิเวสฺสน อเนกสตาย ปริสาย ธมฺมํ เทเสตา. อปิสฺสุ มํ เอกเมโก เอวํ มญฺญติ “มเมวารพฺภ สมโณ โคตโม ธมฺมํ

เทเสตีติ. น โข ปเนตํ อคฺคิเวสฺสน เอวํ ทฏฺฐพฺพํ. ยาวเทว วิญฺญาปนตฺถาย ตถาคโต ปเรสํ ธมฺมํ เทเสติ. โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน ตสฺสาเยว กถาย ปริโยสาเน ตสฺมึเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิตฺเต **อชฺฌตฺตเมว** จิตฺตํ สณฺฐเปมิ สนฺนิสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ, สมาทหามิ, เยน สุทํ นิจฺจกปฺปํ วิหรามีติ. (ม.๑/๓๑๖)

อัคคิเวสสนะ เรารู้อยู่ว่า เมื่อเราแสดงธรรมแก่บริษัทหลายร้อยบริษัท ถึงแม้บุคคลหนึ่งๆ จะเข้าใจเราอย่างนี้ว่า “พระสมณโคดม แสดงธรรมปรารภเราเท่านั้น” อัคคิเวสสนะ ท่านอย่าพึงเห็นอย่างนั้น ตถาคตย่อมแสดงธรรมแก่บุคคลเหล่าอื่นโดยชอบ เพื่อประโยชน์ให้รู้แจ้งอย่างเดียว และในตอนจบเรื่องหนึ่งๆ เราประคองจิตให้สงบ ตั้งมั่น เป็นสมาธิ**ภายในตน** ดำรงอยู่ในสมาธินิมิตเบื้องต้นนั้น ตลอดนิตยกาล[คืออยู่ด้วยผลสมาธิอันเป็นสุญญะตลอดนิตยกาล]”.

อชฺฌตฺตเมวาติ โคจรชฺฌตฺตเมว.

(ม.อฏ. ๒/๑๙๓)

บทว่า **อชฺฌตฺตเมว** (ภายในตน) ได้แก่ เป็นอารมณ์ภายในเท่านั้น.

โคจรชฺฌตฺตเมวาติ โคจรชฺฌตฺตสญฺญิเต ผลสมาปตฺติยา อารมฺมเณ นิพฺพาเนติ อตฺโถ.

(ม.ฏี. ๒/๒๑๕)

บทว่า **โคจรชฺฌตฺตเมว** (เป็นอารมณ์ภายใน) (จิตตั้งมั่น) ในพระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของผลสมาบัติ (ผลสมาบัติที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) ที่ได้ชื่อว่าโคจรัชฌัตตะ.

โส ภิกฺขเว สมโย ยํ ตํ จิตฺตํ **อชฺฌตฺตเมว** สนฺติฏฺฐติ สนฺนิสีทติ เอโกทิ โหติ สมาธิยติ. โส โหติ สมาธิ สนฺโต ปณีโต ปฏิปฺปสฺสทฺธิลทฺโธ เอโกทิภาวาธิคโต น สสงฺขารนิคฺคยฺหวาริตคโต. ยสฺส ยสฺส จ อภิญฺญา สจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญา สจฺฉิกิริยาย ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติอายตเน. (อ. ๑/๒๕๖)

ภิกษุทั้งหลาย มีสมัยที่จิตตั้งมั่นอยู่**ภายใน** สงบนิ่งอยู่ มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ สมาธินั้นเป็นธรรมสงบ ประณีต ได้ความสงบระงับ ถึงภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีการข่มห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง และภิกษุนั้น จะน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ด้วยปัญญาอันยิ่งใดๆ เมื่อมีเหตุแห่งสติ เธอย่อมถึงความเป็นผู้เหมาะสม ที่จะเป็นพยาน (ยืนยัน) ในธรรมนั้นๆ.

อชฺฌตฺตเมว สนฺติฏฺฐตีติ อตฺตนิเยว ติฏฺฐติ. นิยกชฺฌตฺตญฺหิ อิธ อชฺฌตฺตํ นาม. โคจรชฺฌตฺตมฺปิ วฏฺฏติ. ปุถุตฺตารมฺมณํ ปหาย เอกสฺมึ นิพฺพานโคจเรเยว ติฏฺฐตีติ วุตฺตํ โหติ.

(อ.อฏ. ๒/๒๒๘)

สองบทว่า **อชฺฌตฺตเมว สนฺติฏฺฐติ** (ตั้งมั่นอยู่ภายใน) ได้แก่ ดำรงอยู่ในตนนั่นเอง. ก็ชื่อว่าอัชฌัตตะในที่นี้ หมายถึงนิยกัชฌัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน[ธรรมที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน]). หรือจะหมายถึงโคจรัชฌัตตะ (อารมณ์) ก็ได้. มีคำ

อธิบายว่า วิปัสสนาจิตละอารมณ์จำนวนมากแล้วตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว คือพระนิพพานเท่านั้น (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์).

[**อชฺฌตฺต** ศัพท์เป็นเอกเทสยูปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคืออัชฌัตตะมี ๔ คือ นิยกัชฌัตตะ, โคจรัชฌัตตะ, วิสยัชฌัตตะ และอัชฌัตตัชฌัตตะ แต่ในที่หมายเอานิยกัชฌัตตะ หรือโคจรัชฌัตตะ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า นิยกชฺฌตฺตญฺหิ อิธ อชฺฌตฺตํ นาม. โคจรชฺฌตฺตมฺปิ วฏฺฏติ (ก็ชื่อว่า อัชฌัตตะในที่นี้ หมายถึงนิยกัชฌัตตะ หรือจะหมายถึงโคจรัชฌัตตะก็ได้)]

(๓) วิสยชฺฌตฺต = อัชฌัตตะคือวิสยะ (ธรรมที่ตนเป็นใหญ่), ธรรมที่เป็นใหญ่อันเป็นไปใน[ขันธ]สันดานของตน. ผลสมาบัติ.

อยํ โข ปนานนฺท วิหาโร ตตฺถ ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ, ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมนสิการา **อชฺฌตฺตํ** สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ฯเปฯ

ตสฺมาติหานนฺท ภิกฺขุ เจปิ อากงฺเขยฺย "**อชฺฌตฺตํ** สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺติ, เตนานนฺท ภิกฺขุนา อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพํ สนฺนิสาเทตพฺพํ เอโกทิกาตพฺพํ สมาทหาตพฺพํ.

(ม. ๓/๑๕๓)

อานนท์ ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้ อันตถาคต แทงตลอดแล้ว ซึ่งเข้าถึงสุญญตาใน**ภายใน**อยู่ เพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิต[มีรูปารมณ์เป็นต้น]ทั้งปวง... อานนท์ เหตุนั้น ถ้าภิกษุแม้หวังว่า "เราพึงเข้าถึงสุญญตา**ในภายใน**อยู่" ภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ในภายใน ทำจิตให้สงบ ทำจิตให้มีธรรมเอกผุดขึ้น ตั้งจิตให้มั่น.

อชฺฌตฺตนฺติ วิสยชฺฌตฺตํ. สุญฺญตนฺติ สุญฺญตผลสมาปตฺตึ. (ม.อฏ. ๔/๑๑๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตํ** (ในภายใน) หมายถึง วิสยัชฌัตตะ (ธรรมที่ตนเป็นใหญ่). บทว่า **สุญฺญตํ** หมายถึงสุญญตผลสมาบัติ (ผลสมาบัติอันเป็นสุญญตา).

อติวิย สนฺตรปณีตมภาเวน วิเสสโต สิโนติ พนฺธตีติ วิสโย โส เอว สสนฺตติปริยาปนฺนตาย **อชฺฌตฺตํ**. กึ ปน ตนฺติ อาห สุญฺญตนฺติ สุญฺญตผลสมาปตฺตินฺติ. (ม.ฏี. ๓/๓๒๘)

ชื่อว่า วิสยะ เพราะอรรถว่า ผูกพัน (อินทรีย์)ไว้โดยพิเศษ เนื่องจากสงบกว่าและประณีตที่สุดยิ่งนัก, วิสยะนั่นแหละ ชื่อว่า**อัชฌัตตะ** เพราะนับเนื่องในกระแสรูปนามของตน.

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า บทว่า สุญฺญตํ ได้แก่ สุญญตผลสมาบัติ (ผลสมาบัติอันเป็นสุญญตา) เพื่อจะเฉลยคำถามว่า สุญญตะนั้น ได้แก่อะไร.

อชฺฌตฺตं สุญฺญตนฺติ วิสยภูตํ อิสฺสริยฏฺฐานภูตํ สุญฺญตํ สุญฺญตผลสมาปตฺตินฺติ อตฺโถ.

(มูลฏี. ๑/๔๘)

สองบทว่า **อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ** (สุญญตาในภายใน) คือ (เข้าถึง) สุญญตา (ความว่าง) อันเป็นอารมณ์คืออันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็น

ใหญ่ [คือวสีภาวะ ๕] ได้แก่ สุญญตผลสมาบัติ (ผลสมาบัติอันเป็นสุญญตา).

[อิสฺสริยฏฺฐาเนติ อตฺโถ.

ผลสมาปตฺติ หิ พุทฺธานำ อิสฺสริยฏฺฐานำ นาม.

อภิ.อฏ. ๑/๙๓

ความหมายก็คือในผลสมาบัติอันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่[วสีภาวะ ๕] แท้จริงแล้วผลสมาบัติเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่ (ด้วยวิมุตติสุข) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย]

[**สุญญตา** แปลว่า ความว่างหรือความว่างเปล่า มีความหมายหลายนัย เช่น

หมายถึงสภาวะที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือกล่าวสั้นๆ ว่าสภาวะที่ขันธ์ ๕ เป็นอนัตตา

หมายถึงสภาวะที่ว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น หรือสภาวะที่ว่างจากสังขาร ตามนัยนี้ สุญญตา ได้แก่ นิพพาน

หมายถึงโลกุตตรมรรค ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะว่างจากการพิจารณาเห็นขันธ์ ๕ ว่าเป็นอัตตา เพราะว่างจากกิเลส และเพราะมีความว่างคือนิพพานเป็นอารมณ์

หมายถึงความว่างที่เกิดจากความสำคัญหมายหรือใส่ใจคำนึงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ จนว่างจากสิ่งอื่น เช่น สำคัญแต่ป่า (อรญฺญสญฺญา) เป็นอารมณ์ ไม่สำคัญถึงบ้านหรือมนุษย์ ก็จะว่างจากความสำคัญว่าบ้าน (คามสญฺญา) และความสำคัญว่ามนุษย์ (มนุสฺสสญฺญา) เป็นต้น สำหรับ **สุญฺญตา** ในตัวอย่างนี้ซึ่งได้นำมาจากมหาสุญญตสูตร หมายถึง สุญญตา-วิหารธรรม คือธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยความว่างของพระขีณาสพทั้งหลาย เรียกอีกนัยหนึ่งว่า **สุญญตผลสมาบัติ** (ผลสมาบัติอันเป็นสุญญตา)

การอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรมนี้ เป็นกุศลโดยส่วนเดียว ไกลจากข้าศึก เป็นโลกุตตระ มารขัดขวางไม่ได้]

๔. อชฺฌตฺตชฺฌตฺต=อัชฌัตตะอันเป็นภายใน, ธรรมภายในอันเป็นไปในสันดานของตน, ธรรมที่เกิดภายในตน, ธรรมภายในแท้, อายตนะภายใน ๖.

อชฺฌตฺตสทโท...ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานีติ อาทีสุ อชฺฌตฺตชฺฌตฺเต. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

อชฺฌตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อัชฌัตตัชฌัตตะ (อายตนภายใน ๖) เช่น ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ (อายตนะภายใน ๖).

อชฺฌตฺตชฺฌตฺตำ สนฺธาย อชฺฌตฺตตฺติเก วุตฺตวเสน **อชฺฌตฺตา**ว อชฺฌตฺติกา. (อภิ.อฏ. ๑/๖๒)

อัชฌัตตะ (ธรรมที่เป็นภายในนั่นแหละ) ชื่อว่า อัชฌัตติกะ (ธรรมที่มีในภายใน) ตามที่กล่าวไว้ในอัชฌัตตติกะ โดยหมายถึงธรรมที่เป็นอัชฌัตตัชฌัตตะ (อายตนะภายใน ๖).

ดู อชฺฌตฺติก. (อุทาน.อฏ. ๓๓๙)

[อชฺฌตฺตชฺฌตฺต = อชฺฌตฺต + อชฺฌตฺต การใช้ศัพท์ซ้ำกันในลักษณะนี้ เป็นการย้ำความว่าเป็นรูปที่มีอุปการะต่อร่างกายอย่างแท้จริง ซึ่งก็คืออายตนะภายใน ๖ ที่มีอุปการะมากกว่ารูปภายในอย่างอื่น โดยทั่วไปศัพท์ที่ซ้ำกันใน

ลักษณะเช่นนี้มักแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม ที่เรียกว่า อติสยัตถะ คำนี้มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า อชฺฌตฺตญฺจ ตำ อชฺฌตฺตญฺจาติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตำ (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง ได้แก่ อายตนะภายใน ๖) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น

ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกฺขญฺจ ตำ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขำ

รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปญฺจ ตำ รูปญฺจาติ รูปรูปำ

ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) = ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช

เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว

ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) = ปทญฺจ ตำ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานำ

มโนวิญฺญาณ (มโนวิญญาณ) = มโน จ โส วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณำ

ดังคำอธิบายในปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๓๓) ว่า ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ. ยถา ปทฏฺฐานนฺติ (ความจริงแล้วอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบท ที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) เช่นคำว่า ปทฏฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)]

อชฺฌตฺตอนิจฺจฉนฺทราคสุตฺต (น)

[อชฺฌตฺตอนิจฺจ + ฉนฺทราค + สุตฺต]

อัชฌัตตอนิจจฉันทราคสูตร.

สูตรว่าด้วยฉันทราคะในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือทรงแสดงว่า อายตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง ให้ละฉันทะ, ราคะ และฉันทราคะ ในอายตนะเหล่านั้น.

สพายตนวัคคสังยุตตปาฬี วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๓ (สำ. ๒/๓๖๐)

คำว่า **ฉนฺทราค** (ฉันทราคะ) มีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) ความพอใจรักใคร่ หมายความว่า ฉันทะ (ความพอใจ) เป็นราคะอย่างอ่อน ส่วนราคะ (ความรักใคร่) เป็นราคะอย่างแรง (๒) ความกำหนัดยิ่ง โดย ราค ศัพท์แปลว่า ราคะ, ความกำหนัด ส่วน ฉนฺท ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ราค ศัพท์ เมื่อประกอบใช้คำไวพจน์ ๒ คำร่วมกัน ทำให้เกิดความหมายใหม่ที่เรียกว่า อติสยัตถะ คือ เนื้อความที่เกินมาจากปกติ ดังนั้น คำนี้จึงแปลว่า ความกำหนัดยิ่ง ดังข้อความใน (อภิ.วิ.๓๕/๕๖๔/๒๓๓) ว่า ฉนฺโท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม (ฉันทะ[ความพอใจ] ชื่อว่ากาม, ราคะ[ความกำหนัด] ชื่อว่ากาม, ฉันทราคะ[ความกำหนัดยิ่ง]ชื่อว่ากาม)

อชฺฌตฺตอนิจฺจฉนฺทสุตฺต (น)

[อชฺฌตฺตอนิจฺจฉนฺท + สุตฺต]

อัชฌัตตอนิจจฉันทสูตร.

สูตรว่าด้วยการละฉันทะ ในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือ ทรงแสดงว่า อายตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง ให้ละฉันทะในอายตนะเหล่านั้น

สพายตนวัคคสังยุตตปาฬี วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๑ (สำ. ๒/๓๖๐).

อชฺฌตฺตอนิจฺจนนฺทิกฺขยสุตฺต (น)

[อชฺฌตฺตอนิจฺจนนฺทิกฺขย + สุตฺต]

อัชฌัตตอนิจจนันทิกขยสูตร.

สูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งความเพลิดเพลินในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือ ทรงสอนให้ภิกษุมนสิการอายตนะภายในโดยแยบคาย และให้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง แห่งอายตนะภายในซึ่งจะเป็นเหตุให้เบื่อหน่าย ความเบื่อหน่าย จะเป็นเหตุให้สิ้นความเพลิดเพลิน

สพายตนวัคคสังยุตตปาฬี วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๓ (สำ. ๒/๓๔๕).

อชฺฌตฺตอนิจฺจราคสุตฺต (น)

[อชฺฌตฺตอนิจฺจราค + สุตฺต]

อัชฌัตตอนิจจราคสูตร.

สูตรว่าด้วยการละราคะในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง คือ ทรงแสดงว่า อายตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง ให้ละราคะในอายตนะเหล่านั้น

สพายตนวัคคสังยุตตปาฬี วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๒ (สำ. ๒/๒๖๐).

อชฺฌตฺตจินฺตี (ติ)

[อชฺฌตฺต + จินฺต + ณี]

(ก) มีปกติพิจารณาธรรมที่เกิดในตน, กำหนดจิตพิจารณาธรรมที่เกิดในตน, กำหนดจิตพิจารณาธรรม (อันมีขันธ์อายตนะเป็นต้น) ที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตนด้วยวิปัสสนา.

สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน
ปญฺญวา สุสมาหิโต
อชฺฌตฺตจินฺตี สติมา
โอฆํ ตรติ ทุตฺตรํ. (สุตฺตนิ. ๓๐๕)

(เหมวตยักษ์ทูลถามว่า ในโลกนี้ใครเล่า ข้ามโอฆะ[กิเลส ๔ คือ กาม, ภพ, ทิฏฐิ, อวิชชา] ได้ ใครเล่าข้ามห้วงมหรรณพ[สังสารวัฏคือการเวียนว่ายตายเกิด]ได้ ใครเล่าไม่จมลงในห้วงมหรรณพที่ลุ่มลึก ปราศจากเกาะแก่งและเครื่องยึดเหนี่ยว)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว **มีปกติพิจารณาธรรมที่เกิดภายในตน** (เพ่งพินิจธรรมภายใน) มีสติทุกเมื่อ ย่อมข้ามพ้นโอฆะที่ข้ามได้ยาก.

อถ ภควา โย ภิกฺขุ ชีวิตเหตุปิ วีติกฺกมํ อกโรนฺโต สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน โลกิยโลกุตฺตราย จ ปญฺญาย ปญฺญวา อุปจารปฺปนาสมาธินา อิริยาปถเหฏฺฐิมมคฺคผเลหิ จ สุสมาหิโต ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา วิปสฺสนาย **นิยกชฺฌตฺตจินฺตนสีโล** สาตจฺจกิริยาวหาย อปฺปมาทสติยา จ สมนฺนาคโต. ยสฺมา โส จตุตฺเถน มคฺเคน อิมํ สุทุตฺตรํ โอฆํ อนวเสสํ ตรติ ตสฺมา เสกฺขภูมึ วิสฺสชฺเชนฺโต “สพฺพทา สีลสมฺปนฺโนติ อิมํ ติสิกฺขาคพฺภํ คาถมาห. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๑๐)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค เพราะภิกษุใด ไม่ทำการล่วงละเมิดแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ถึงพร้อมด้วยศีลทุกเมื่อ และมีปัญญา ด้วยปัญญา

ที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ ตั้งมั่นดีแล้ว ด้วยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ และมรรคผล เบื้องต่ำทุกอิริยาบถ มีปกติยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ **กำหนดจิต พิจารณาธรรมที่เกิดอยู่ในตน** ด้วยวิปัสสนา และประกอบด้วยสติคือความไม่ประมาท อันนำมาซึ่งการทำติดต่อกัน (พากเพียรพยายามอย่างต่อเนื่อง) ภิกษุนั้น ย่อมข้ามโอฆะนี้ที่ข้ามได้แสนยาก โดยไม่มีส่วนเหลือด้วยมรรคที่สี่ เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงวิสัชนาเสกขภูมิ จึง ตรัสคาถาที่บรรจุไตรสิกขานี้ว่า สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยศีลทุกเมื่อ).

(ข) มีปกติพิจารณาธรรมที่เกิดในตน, กำหนดจิตพิจารณาธรรมอันเป็นไปในสันดาน (กระแสรูปนาม) ของตนด้วยการยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์.

ปิณฺฑำ จ ภิกฺขุ สมเยน ลทฺธา
เอโก ปฏิกฺกมฺม รโห นิสีเท
อชฺฌตฺตจินฺตี น มโน พหิทฺธา
นิจฺฉารเย สงฺคหิตตฺตภาโว. (สุตฺตนิ. ๓๐๕)

อนึ่ง ภิกษุได้อาหารบิณฑบาตมาฉันภายในเวลาแล้ว ควรกลับไปนั่งในที่สงัดตามลำพัง ควบคุมอัตภาพคือจิตได้อย่างมั่นคงแล้ว **พิจารณาธรรมที่เกิดอยู่ในตน** (กำหนดจิตพิจารณาอารมณ์ภายใน) ไม่ปล่อยจิตไปในอารมณ์ภายนอก.

อชฺฌตฺตจินฺตีติ ติลกฺขณำ อาโรเปตฺวา ขนฺธสนฺตานำ จินฺเตนฺโต. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตจินฺตี** (พิจารณาธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ความว่า ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณากระแสขันธ์ (รูปนาม) ของตน.

อชฺฌตฺตชฺฌตฺต (ติ)

[อชฺฌตฺต + อชฺฌตฺต]

อารมณ์ภายในแท้จริง, อายตนะภายใน ๖.

อชฺฌตฺติกานีติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺติกานิ.
พาหิรานีติ ตโต **อชฺฌตฺตชฺฌตฺต**โต พหิภูตานิ. (ที.อฏ. ๓/๒๑๖)

บทว่า **อชฺฌตฺติกานิ** คือ อายตนะภายใน.
บทว่า **พาหิรานิ** คือ อายตนะที่มีในภายนอกจากอายตนะภายในนั้น.

ดู อชฺฌตฺต อรรถ (๔)

อชฺฌตฺตชฺฌตฺติก (ติ)

[อชฺฌตฺตชฺฌตฺต + อิก]

ธรรมอันเป็นไปภายในแท้จริง = อายตนะภายใน ๖. ธรรมที่ประจักษ์ในหมู่ธรรมภายใน (หมู่ธรรม ๖ อย่างมีจักขุปสาทเป็นต้น)

อชฺฌตฺติกานีติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺติกานิ. (ที.อฏ. ๓/๒๑๖)

บทว่า **อชฺฌตฺติกานิ** (ธรรมที่มีในภายใน) ได้แก่ ธรรมอันเป็นไปภายในอย่างแท้จริง (= อายตนะภายใน ๖).

อชฺฌตฺตตฺติก (ปุ)

[อชฺฌตฺต + ติก]

อัชฌัตติกะ (หมวดสามแห่งธรรมอันเป็นไปภายใน) เป็นติกะหนึ่งในบรรดาติกะ ๒๒ อันมาในอภิธัมมมาติกาและปัฏฐาน.

อชฺฌตฺตตฺติเก “เอวํ วตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ อชฺฌตฺตา.

(อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

ใน**อัชฌัตติกะ** (หมวดสามแห่งธรรมอันเป็นไปภายใน) พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้:- คำว่า อัชฌัตตะ (ธรรมอันเป็นภายใน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตนเหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ก็จักยึดถือเป็นอัตตา.

ดู ธัมมสังคณีปาฬิ ติกมาติกา. ๒๐/๑๐๕๐ ๒/๑๔๓๕ ปัฏฐาน. ๒/๔๔๑, ๔๕๓ ปัฏฐาน. ๔/๕๔๖-๘ ปัฏฐาน. ๕/๒๑-๓, ๓๗, ๒๐๘, ๒๐๙, ๔๕๙.

อชฺฌตฺตนนฺทิกฺขยสุตฺต (น)

[อชฺฌตฺตนนฺทิกฺขย + สุตฺต]

อัชฌัตตนันทิกขยสูตร.

สูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งความเพลิดเพลินในอายตนะภายใน คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า การเห็นอายตนะภายในว่าไม่เที่ยงเป็นสัมมาทิฏฐิ ซึ่งจะเป็นเหตุให้เบื่อหน่าย และความเบื่อหน่ายนั้น เป็นเหตุให้สิ้นความเพลิดเพลิน[ในกามคุณอารมณ์].

สฬายตนวัคคสังยุตตปาฬิ วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๑ (สำ. ๒/๓๕๔)

อชฺฌตฺตปริกมฺม (น)

[อชฺฌตฺต + ปริกมฺม]

การบริกรรมภายใน, การเจริญภาวนาภายในตน, การเจริญภาวนาในอวัยวะมีผมเป็นต้นอันมีในขันธสันดานของตน.

กาเย กายานุปสฺสีติ อานาปานปพฺพํ อิริยาปถปพฺพํ จตุสมฺปชญฺญปพฺพํ ปฏิกูลมนสิการปพฺพํ ธาตุมนสิการปพฺพํ นวสิวถิกาปพฺพานิ **อชฺฌตฺตปริกมฺม**วเสน จตฺตาริ นีลาทิกสิณานีติ อิมสฺมึ อฏฺฐารสวิเธ กาเย ตเมว กายํ ปญฺญาย อนุปสฺสนโต. (อำ.อฏ. ๑/๓๘๒)

ปาฐะว่า **กาเย กายานุปสฺสี** (พิจารณาเห็น[ตามรู้]ในกองรูปว่าเป็นกองรูป) หมายความว่า พิจารณาเห็น [ตามรู้]กองรูปว่าเป็นเพียงกองรูปด้วยปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) ๑๘ อย่างนี้ คือ หมวดอานาปานะ (การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก)หมวดอิริยาบถ (การกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔) หมวดสัมปชัญญะ (การกำหนดรู้อิริยาบถย่อยร่วมไปกับอิริยาบถใหญ่) หมวดปฏิกูลมนสิการ ๔ (การกำหนดรู้สิ่งปฏิกูลว่าร่างกายเป็นของน่าเกลียด) หมวดธาตุมนสิการ (การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔) หมวดนวสิวถิกะ (หมวดป่าช้า ๙ หมวด) กสิณมีนีลกสิณเป็นต้น ๔ ด้วยอำนาจ**การบริกรรมภายใน**.

อชฺฌตฺตปริกมฺมวเสนาติ อตฺตโน เกสาทีสุ ปริกมฺมกรณวเสน. (อำ.ฏี. ๑/๒๓๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตปริกมฺมวเสน** (ด้วยอำนาจการบริกรรมภายใน) ได้แก่ ด้วยสามารถทำ

บริกรรม (เจริญภาวนา) ในอวัยวะมีผมเป็นต้นของตน.

[อนุปสฺสนฺโต ในปาฐะว่า อิมสฺมึ อฏฺจารสวิเธ ฯเปฯ อนุปสฺสนฺโต (รู้เห็นอยู่, พิจารณาเห็น) สำเร็จรูปมาจาก อนุ + ทิส ธาตุ (เปกฺขเน = เห็น) + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย เป็นคำแสดงปัจจุบันกาลโดยขณะปัจจุบัน เพราะ อนฺต ปัจจัยในคำนี้ ลงในปัจจุบันกาลด้วยสูตร (กจฺ. ๕๖๕) ว่า วตฺตมาเน มานนฺตา (เมื่อปรากฏปัจจุบันกาล ลง มาน และ อนฺต ปัจจัย)]

อชฺฌตฺตปวตฺต (ติ)

[อชฺฌตฺต + ปวตฺต]

(กระแสกิเลสและวิบาก) อันเป็นไปภายใน, (สังขารนิมิต) อันเป็นไปภายใน.

สิขาปฺปตฺตวิปสฺสนาติ วา วุฏฺานคามินีติ วา สงฺขารุเปกฺขาทิญาณตฺตยสฺเสว เอตํ นามํ. สา หิ สิขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา สิขาปฺปตฺตา. วุฏฺานํ คจฺฉตีติ วุฏฺานคามินี. วุฏฺานํ วุจฺจติ พหิทฺธานิมิตฺตภูตโต อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต เจว **อชฺฌตฺตปวตฺต**โต จ วุฏฺหนโต มคฺโค, ตํ คจฺฉตีติ วุฏฺานคามินี. มคฺเคน สทฺธึ ฆฏียตีติ อตฺโถ. (วิสุทฺธิ. ๒/๓๓๙)

คำว่า **สิขาปฺปตฺตวิปสฺสนา** ก็ดี **วุฏฺานคามินี** ก็ดี ทั้งสองนี้เป็นชื่อของญาณทั้ง ๓ มีสังขารุเบกขาญาณเป็นต้นนั่นเอง.

เพราะว่า สังขารุเบกขาญาณนั้น ชื่อว่าถึงที่สุด เพราะบรรลุถึงที่สุดคือความสูงสุด. และชื่อว่าวุฏฐานคามินี เพราะพาไปถึงมรรค.

มรรค ชื่อว่าวุฏฐานะ เพราะออกจากวัตถุ (สังขาร) ที่กำหนดรู้โดยความเป็นอารมณ์ภายนอก [คือรู้เห็นว่าเป็นสิ่งอื่นด้วยวิปัสสนาญาณ] และออกจากกระแส[กิเลสและวิบาก] **อันเป็นไปภายใน** ความหมายก็คือสืบต่ออยู่กับมรรค.

[คำว่า **วุฏฺาน** มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาพออกจากสังขารนิมิต (นิมิตคือสังขาร)=สงฺขารนิมิตฺตโต วุฏฺาตีติ วุฏฺานํ (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย), สภาพออกจากกระแสกิเลสและวิบาก = ปวตฺตโต วุฏฺาตีติ วุฏฺานํ (วิ บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)]

อชฺฌตฺตปุจฺฉา (ถี)

[อชฺฌตฺต + ปุจฺฉา]

การถามถึงเรื่องภายใน, การถามปัญหาอันเป็นไปภายใน.

ติสฺโส ปุจฺฉา **อชฺฌตฺตปุจฺฉา** พหิทฺธาปุจฺฉา อชฺฌตฺตพหิทฺธาปุจฺฉา. (จูฬนิ. ๕๑)

การถามอีก ๓ อย่าง คือ **การถามถึงเรื่องภายใน** การถามถึงเรื่องภายนอก การถามถึงเรื่องทั้งภายในและภายนอก.

อชฺฌตฺตพนฺธน (ติ)

[อชฺฌตฺต + พนฺธน]

ผู้มีเครื่องผูกภายใน, ผู้มีเครื่องผูกมัดในกามภูมิ, ผู้มีอัชฌัตตสังโยชน์ (สังโยชน์ภายใน).

อชฺฌตฺตสโยชโนติ **อชฺฌตฺตพนฺธโน**.

(อภิ.อฏ. ๓/๕๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตสโยชโน** ได้แก่ **มีเครื่องผูกภายใน** (มีเครื่องผูกมัดไว้ในกามภูมิ).

[สังโยชน์ภายใน หมายถึงฉันทราคะในกามภพที่เป็นไปภายใน หรือหมายถึงโอรัมภาคิย-สังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕)]

ดู อ.ฏี. ๒/๓๒ มูลฏี. ๓/๓๙

อชฺฌตฺตพหิทฺธ (ติ)

[อชฺฌตฺต + พหิทฺธ]

สภาวธรรมที่เป็นภายในตนและภายนอกตน, สภาวธรรมที่เป็นไปภายในและภายนอกสันดานแห่งตน – กระแสรูปนามของตน.

อชฺฌตฺตา ธมฺมา. พหิทฺธา ธมฺมา.

อชฺฌตฺตพหิทฺธา ธมฺมา.(อภิ.ธ. ๓)

สภาวธรรมที่เป็นภายในตน สภาวธรรมที่เป็นภายนอกตน **สภาวธรรมที่เป็นภายในตนและภายนอกตน**.

[อีกนัยหนึ่งแปลว่า สภาวธรรมที่เป็นไปภายในสันดานแห่งตน สภาวธรรมที่เป็นภายนอก (จากธรรมที่เป็นไปภายในนั้น) สภาวธรรมที่เป็นไปภายในและภายนอกสันดาน (กระแสรูปนาม) แห่งตน]

อชฺฌตฺตา ปญฺญา. พหิทฺธา ปญฺญา.

อชฺฌตฺตพหิทฺธา ปญฺญา. (อภิ.วิ. ๓๒๕)

อัชฌัตตปัญญา (ปัญญาที่เป็นภายในตน) พหิทธปัญญา (ปัญญาที่เป็นภายนอกตน) อัชฌัตตพหิทธปัญญา (ปัญญา**ที่เป็นภายในตนและภายนอกตน**)

อตฺถิ อชฺฌตฺโต. อตฺถิ พหิทฺโธ.

อตฺถิ **อชฺฌตฺตพหิทฺโธ**. (อภิ.วิ. ๑๗)

เวทนาขันธ์ที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายนอกตนก็มี **ที่เป็นภายในตนและภายนอกตน**ก็มี.

อปิจ อตีตา กามา อนาคตา กามา ปจฺจุปฺปนฺนา กามา, อชฺฌตฺตา กามา พหิทฺธา กามา **อชฺฌตฺต-พหิทฺธา** กามา, หีนา กามา มชฺฌิมา กามา ปณีตา กามา ฯเปฯ ตณฺหาวตฺถุกา ตณฺหา-รมฺมณา กามนียฏฺเฐน รชนียฏฺเฐน มทนียฏฺเฐน กามา, อิเม วุจฺจนฺติ วตฺถุกามา. (มหานิ.๑)

อีกนัยหนึ่ง กามที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน กามที่เป็นภายใน ภายนอก **ที่เป็นทั้งภายในภายนอก** กามอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างประณีต...กามที่เป็นเหตุเกิดแห่งตัณหา เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ที่ชื่อว่ากาม เพราะมีความหมายว่าน่าปรารถนา น่ายินดี น่าลุ่มหลง เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม.

อชฺฌตฺตพหิทฺธา (พฺย)

[อชฺฌตฺต + พหิทฺธา. ทวันทสมาส]

(ก) ทั้งภายในทั้งภายนอก (อันเป็นทั้งของตนเองและของผู้อื่น[กองรูปเป็นต้น]).

อิติ (ภิกฺขุ) อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. **อชฺฌตฺต-พหิทฺธา** วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. สมุทย-

ธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมึ วิหรติ. วยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมึ วิหรติ. สมุทยวยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมึ วิหรติ. อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ ยาวเทว ญาณมตฺตาย ปฏิสฺสติมตฺตาย อนิสฺสิโต จ วิหรติ. น จ กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ. เอวมฺปิ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. (ที. ๒/๒๓๒)

ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้ในกองรูป**ทั้งภายในทั้งภายนอก** ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง. ตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือความดับไปในกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความดับในกองรูปอยู่บ้าง อีกนัยหนึ่ง สติของเธอย่อมปรากฏว่ามีเพียงกองรูป เพื่อปัญญาและการระลึกรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปเท่านั้น เธอเป็นผู้อยู่อย่างไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าอิงอาศัย และไม่ถือมั่นอะไรในโลก. ภิกษุทั้งหลาย ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่.

อิติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา อสฺสาสปสฺสาสกาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. **พหิทฺธา วา**ติ ปรสฺส วา อสฺสาสปสฺสาสกาเย. **อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา**ติ กาเลน อตฺตโน กาเลน ปรสฺส อสฺสาสปสฺสาสกาเย. เอเตนสฺส ปคฺคณหมฺมฏฺฐานํ อฏฺฐเปตฺวา อปราปรํ สญฺจรณกาโล กถิโต. เอกสฺมึ กาเล ปนิทํ อุภยํ น ลพฺภติ.

(ที.อฏ. ๒/๓๕๕, ม.อฏ. ๑/๒๕๔)

คำว่า **อิติ อชฺฌตฺตํ วา** (ภายใน) ความว่า ย่อมตามรู้ในกองรูป คือลมหายใจเข้าออกของตนอย่างนี้ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง. คำว่า **พหิทฺธา วา** (ภายนอก) ความว่า ย่อมตามรู้ในกองรูปคือลมหายใจเข้าออกของบุคคลอื่นว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง. คำว่า **อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา** (ทั้งภายในทั้งภายนอก) ความว่า บางคราวย่อมตามรู้ในกองรูปคือลมหายใจเข้าออกของตน บางคราว[ย่อมตามรู้ในกองรูปคือลมหายใจเข้าออก]ของผู้อื่น.

ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลที่ภิกษุนั้นไม่หยุดกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่ว ให้กองรูปคือลมหายใจเข้าออก สัญจรไปมาอยู่ก็กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน.

[การรู้ชัดลมหายใจของตน จัดเป็นปัจจักขญาณคือปัญญาหยั่งเห็นโดยประจักษ์ ส่วนการอนุมานรู้ลมหายใจของคนอื่น จัดเป็นอนุมานญาณ คือปัญญาหยั่งเห็นโดยอนุมาน ส่วนการตามรู้ในกองรูปทั้งภายในทั้งภายนอกว่าเป็นกองรูป หมายถึงความปรากฏแห่งปัจจักขญาณและอนุมานญาณสลับกันไป

การตามรู้อารมณ์ปัจจุบัน เน้นอารมณ์ภายในของตนเป็นหลัก เพราะอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นความจริงของชีวิต ปรากฏอยู่ภายในกายที่ยาววา หนาคืบ กว้างศอก และมีใจครองนี้ เนื่องจากทุกขสัจที่เกิดจากตัณหา ได้เกิดขึ้นภายในกายนี้ แม้นิโรธสัจที่เป็นความดับทุกข์ และมรรคสัจที่เป็นทางดับทุกข์ ก็เกิดภายในกายนี้เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระผู้มีพระภาค

จึงตรัสการตามรู้กองรูปภายในไว้ก่อนกองรูปภายนอก]

(ข) ภายในและภายนอก (อันเป็นทั้งของตนเองและของผู้อื่น[ขันธ์ ๕]).

โส อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ มนสิกโรติ. ตสฺส อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ มนสิกโรโต สุญฺญตาย จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ น ปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ นาวิมุจฺจติ. เอวํ สนฺตเมตํ อานนฺท ภิกฺขุ เอวํ ปชานาติ “อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ โข เม มนสิกโรโต อชฺฌตฺตํ สุญฺญตาย จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ น ปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ นาวิมุจฺจตีติ. อิติห ตตฺถ สมฺปชาโน โหติ. โส พหิทฺธา สุญฺญตํ มนสิกโรติ ฯเปฯ โส **อชฺฌตฺตพหิทฺธา** สุญฺญตํ มนสิกโรติ ฯเปฯ (ม. ๓/๑๕๓-๔)

ภิกษุนั้นใส่ใจสุญญตาภายใน (ความว่างเปล่าที่มีในตน) เมื่อเธอใส่ใจสุญญตาภายใน จิตจึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่น้อมไปในสุญญตาในภายใน ดูก่อนอานนท์ เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุย่อมรู้ชัดสุญญตานั้นที่มีอยู่อย่างนี้ว่า “เมื่อเราใส่ใจสุญญตาภายในจิตจึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่น้อมไปในสุญญตาในภายใน” ภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นผู้มีสัมปชัญญะในสุญญตาภายในนั้นด้วยอาการอย่างนี้

ภิกษุนั้นใส่ใจสุญญตาภายนอก...ภิกษุนั้นใส่ใจสุญญตา***ภายในและภายนอก***...

อชฺฌตฺตํ สุญฺญตนฺติ อิธ นิยกชฺฌตฺตํ อตฺตโน ปญฺจสุ ขนฺเธสุ นิสฺสิตนฺติ อตฺโถ. **สมฺปชาโน โหตี**ติ กมฺมฏฺฐานสฺส อสมฺปชฺชนภาวชานเนน สมฺปชาโน. **พหิทฺธา**ติ ปรสฺส ปญฺจสุ ขนฺเธสุ. **อชฺฌตฺตพหิทฺธา**ติ กาเลน อชฺฌตฺตํ กาเลน พหิทฺธา. (ม.อฏ. ๔/๑๑๔)

ในปาฐะนี้ว่า **อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ** (สุญญตาในภายใน[ความว่างเปล่าที่มีในตน]) ทรงหมายถึงธรรมที่เกิดอยู่ในตนคืออาศัยในขันธ์ ๕ (รูปนาม) ของตน.

คำว่า **สมฺปชาโน โหติ** (เป็นผู้มีสัมปชัญญะ) ได้แก่ เป็นผู้มีสัมปชัญญะ เพราะรู้ความที่กัมมัฏฐานยังไม่ถึงพร้อม (ไม่สำเร็จ)

คำว่า **พหิทฺธา** (ในภายนอก) ได้แก่ ในขันธ์ ๕ (รูปนาม) ของผู้อื่น

คำว่า **อชฺฌตฺตพหิทฺธา** (ภายในและภายนอก) ได้แก่ บางคราวในภายใน บางคราวในภายนอก[ขันธ์ ๕ ของตนและผู้อื่น].

ดู อชฺฌตฺต อรรถ (๑) นิยกชฺฌตฺต อรรถ (ช)

(ค) ทั้งภายในและภายนอก (อายตนะ).

เอวํ วุตฺเต,

อายสฺมา อริฏฺโฐ ภควนฺตํ เอตทโวจ “อหํ โข ภนฺเต ภาเวมิ อานาปานสฺสตินฺติ, ยถากถํ ปน ตฺวํ อริฏฺฐ ภาเวสิ อานาปานสฺสตินฺติ.

อตีเตสุ เม ภนฺเต กาเมสุ กามจฺฉนฺโท ปหีโน, อนาคเตสุ เม กาเมสุ กามจฺฉนฺโท วิคโต, **อชฺฌตฺตพหิทฺธา** จ เม ธมฺเมสุ ปฏิฆสญฺญา สุปฺปฏิวินีตา, โส สโตว อสฺสสิสฺสามิ, สโต ปสฺสสิสฺสามิ. เอวํ ขฺวาหํ ภนฺเต ภาเวมิ อานาปานสฺสตินฺติ. (สํ .๓/๒๗๔)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถาม[เรื่องการเจริญอานาปานสติ]อย่างนี้แล้ว. ท่านพระอริฏฐะได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ยังเจริญอานาปานสติอยู่ พระพุทธเจ้าข้า อริฏฐะ เธอเจริญอานาปานสติอย่างไร ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กามฉันทะในกามทั้งหลายที่ล่วงไปแล้ว ข้าพระองค์ก็ละได้แล้ว กามฉันทะในกามทั้งหลายที่ยังไม่มาถึงของข้าพระองค์ก็ไปปราศแล้ว ปฏิฆสัญญาในธรรมทั้งหลาย**ทั้งภายในทั้งภายนอก** ข้าพระองค์ก็กำจัดแล้ว ข้าพระองค์มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก ข้าพระองค์เจริญอานาปานสติอยู่อย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า.

อชฺฌตฺตพหิทฺธา จ ธมฺเมสูติ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ ทฺวาทสสุ อายตนธมฺเมสุ. **ปฏิฆสญฺญา สุปฺปฏิวินีตา**ติ ปฏิฆสมฺปยุตฺตสญฺญา สุฏฺฐุ ปฏิวินีตา สมุจฺฉินฺนาติ อตฺโถ. อิมินา อตฺตโน อนาคามิมคฺคํ กเถติ. อิทานิ อรหตฺตมคฺคสฺส วิปสฺสนํ ทสฺเสนฺโต โส สโตว อสฺสสิสฺสามีติอาทิมาห. (สํ.อฏ. ๓/๒๙๕)

ปาฐะว่า **อชฺฌตฺตพหิทฺธา จ ธมฺเมสุ** (ในธรรมทั้งที่เป็นภายในและภายนอก) ได้แก่ ในธรรมคืออายตนะ ๑๒ ทั้งภายในและภายนอก. ปาฐะว่า **ปฏิฆสญฺญา สุปฺปฏิวินีตา** ได้แก่ ความสำคัญที่ประกอบด้วยความรู้สึกกระทบกระทั่งได้ถูกนำออกไปได้โดยเฉพาะโดยดี หมายความว่า ถูกตัดขาดแล้ว.

ด้วยบทนี้ ท่านย่อมแสดงถึงอนาคามิมรรคของตน. คราวนี้ เมื่อจะชี้ถึงวิปัสสนาแห่งอรหัตตมรรค ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ข้าพระองค์มีสติหายใจออก ดังนี้.

อชฺฌตฺตพหิทฺธาปุจฺฉา (ถี)

[อชฺฌตฺตพหิทฺธา + ปุจฺฉา]

การถามถึงเรื่องภายในและภายนอก, การถามปัญหาอันเป็นไปภายในและภายนอก.

ดู อชฺฌตฺตปุจฺฉา

อชฺฌตฺตพหิทฺธาภินิเวส (ปุ)

[อชฺฌตฺตพหิทฺธา + อภินิเวส]

อัชฌัตตพหิทธาภินิเวสปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่มีการใส่ใจทั้งภายในและภายนอก, วิปัสสนาปัญญาที่ปรารภกำหนดขันธ์ ๕ ทั้งของตนและผู้อื่น, การเจริญวิปัสสนาทั้งภายในและภายนอกตน.

อตฺตโน ขนฺเธ คเหตฺวา อารทฺธา วิปสฺสนาปญฺญา อชฺฌตฺตาภินิเวสา. ปรสฺส ขนฺเธ พาหิรํ วา อนินฺทฺริยพทฺธรูปํ คเหตฺวา อารทฺธา พหิทฺธาภินิเวสา. อุภยํ คเหตฺวา อารทฺธา **อชฺฌตฺตพหิทฺธาภินิเวสา**ติ เอวํ อชฺฌตฺตาภินิเวสาทิวเสน ติวิธา. (วิสุทฺธิ. ๒/๗๐)

(ในติกะที่ ๔) ปัญญามี ๓ ด้วยอำนาจอัชฌัตตาภินิเวสเป็นต้นอย่างนี้ คือวิปัสสนาปัญญาที่ปรารภกำหนดขันธ์ของตน เป็นอัชฌัตตาภินิเวสปัญญา (ปัญญาที่ปรารภขันธ์ภายใน) ที่ปรารภกำหนดขันธ์ของผู้อื่น หรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็นพหิทธาภินิเวสปัญญา (ปัญญาที่ปรารภขันธ์หรือรูป

ภายนอก) ที่ปรารภกำหนดทั้งสองฝ่ายเป็น **อัชฌัตตพหิทธาภินิเวสปัญญา** (ปัญญาที่ปรารภทั้งสองทั้งภายในภายนอก.

[คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (๑/๕๘) กล่าวว่า อชฺฌตฺตํ วา หิ วิปสฺสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา. อชฺฌตฺตสิทฺธิยํ ปน ลกฺขณโต สพฺพมฺปิ นามรูปํ อนวเสสโต ปริคฺคหิตเมว โหติ (โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาอาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอก แต่เมื่อการกำหนดรู้สำเร็จภายใน ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนาม (ขันธ์ ๕) ทั้งหมด โดยลักษณะ[ที่เป็นสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะ]โดยสิ้นเชิง)

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลัก และอาจกำหนดรู้อารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏเองทางทวารทั้ง ๖ ได้เช่นกัน ดังข้อความว่า เยภุยฺเยน หิ อชฺฌตฺตํ วิปสฺสนาภินิเวโส โหติ (โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาย่อมมีภายในตนเท่านั้น)]

อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภท (ปุ)

[อชฺฌตฺตพหิทฺธา + เภท]

ประเภทแห่งอัชฌัตตพหิทธะ.

ความแตกต่างกันแห่งเวทนาภายในและเวทนาภายนอก, เวทนาภายในและเวทนาภายนอกแตกต่างกัน.

ขณวเสน ขณตฺตยปริยาปนฺนา ปจฺจุปฺปนฺนา ตโต ปุพฺเพ อตีตา ปจฺฉาอนาคตา. **อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภโท** นิยกชฺฌตฺตวเสน เวทิตพฺโพ. (สารตถ. ๑/๒๒)

เวทนาที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ เป็นเวทนาที่เป็นปัจจุบันโดยขณะ เวทนาที่เกิดก่อนจากนั้น เป็นเวทนาที่เป็นอดีต เวทนาที่เกิดหลังจากนั้น เป็นเวทนาที่เป็นอนาคต. พึงทราบ **เวทนาภายในและเวทนาภายนอกแตกต่างกัน** ด้วยสามารถแห่งเวทนาที่เกิดภายในร่างกายตน [คือ เวทนาที่เกิดภายในร่างกายเป็นเวทนาภายใน ส่วนเวทนาที่เกิดภายนอกร่างกายเป็นเวทนาภายนอก]

อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณ (ติ)

[อชฺฌตฺตพหิทฺธา + อารมฺมณ]

อัชฌัตตพหิทธารมณ์,

สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก, มีธรรมภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์., สภาวธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในภายนอก[ขณะพิจารณาขันธ์เป็นต้น ทั้งของตนและผู้อื่น]

อชฺฌตฺตารมฺมณา ธมฺมา.พหิทฺธารมฺมณา ธมฺมา. **อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา** ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๑/๒๑๔)

สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายใน, สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายนอก, **สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก**.

กตเม ธมฺมา **อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา**?

อชฺฌตฺตพหิทฺธา ธมฺเม อารพฺภ เย อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, อิเม ธมฺมา อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา. (อภิ.ธ. ๑/๒๔๙)

สภาวธรรม**ที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก**เป็นไฉน. สภาวธรรมที่เป็นจิต และเจตสิกปรารภสภาวธรรมที่เป็นภายในตนและภายนอกตนเกิดขึ้น.

สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก (มีธรรมภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์).

สพฺเพว กามาวจรา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา รูปาวจรํ จตุตฺถํ ฌานนฺติ เอตฺถ กุสลโต ตาว จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา อตฺตโน ขนฺธาทีนิ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อชฺฌตฺตารมฺมณา. ปเรสํ ขนฺธาทิปจฺจเวกฺขเณ ปณฺณตฺติ-นิพฺพานปจฺจเวกฺขเณ จ พหิทฺธารมฺมณา. ตทุภยวเสน **อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา**.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๗๙)

ในปาฐะว่า สพฺเพว กามาวจรา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา รูปาวจรจตุตฺถฌานํ (กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรมที่เป็นกามาวจรทั้งหมด และรูปาวจรจตุตถฌาน) ลำดับแรก กุศลจิตตุปบาทที่เป็นญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวง พึงทราบว่า:-

มีอารมณ์เป็นภายในแก่ผู้พิจารณาธรรมมีขันธ์เป็นต้นของตน, มีอารมณ์เป็นภายนอกในขณะพิจารณาขันธ์เป็นต้นของคนอื่น และในขณะพิจารณาบัญญัติและนิพพาน, **มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก** โดยเนื่องด้วยการพิจารณาขันธ์เป็นต้นทั้งของตนและบุคคลอื่นทั้งสองนั้น.

เทฺวปิ ปฏิฆสมฺปยุตฺตา อตฺตโน ขนฺธาทีสุ โทมนสฺสิตสฺส อชฺฌตฺตารมฺมณา ปรสฺส ขนฺธาทีสุ เจว อนินฺทฺริยพทฺธรูปปณฺณตฺตีสุ จ พหิทฺธารมฺมณา ตทุภยวเสน **อชฺฌตฺต-พหิทฺธารมฺมณา**. วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตานมฺปิ วุตฺตปกาเรสุ ธมฺเมสุ วิจิกิจฺฉนผนฺทนภาว-วเสน ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตาทิอารมฺมณตา เวทิตพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๔๗๙)

จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง พึงทราบว่า มีอารมณ์เป็นภายในแก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขันธ์เป็นต้นของตน, มีอารมณ์เป็นภายนอกแก่บุคคลผู้เกิดโทมนัสในขันธ์เป็นต้นของบุคคลอื่น และในรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์พร้อมทั้งบัญญัติ, **มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก** โดยเนื่องด้วยอารมณ์ทั้งสอง. พึงทราบว่าแม้จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะก็มีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้น ในเวลาเป็นไปโดยเนื่องด้วยความสงสัย (วิจิกิจฉา) และความซัดส่าย (อุทธัจจะ) ในธรรมทั้งหลายตามที่กล่าวประเภทไว้แล้ว.

อชฺฌตฺตารมฺมณา ปญฺญา, พหิทฺธารมฺมณา ปญฺญา, **อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา** ปญฺญา.

(อภิ.ธ. ๒/๓๒๕)

อัชฌัตตปัญญา (ปัญญาปรารภสภาวธรรมที่เป็นภายในตนเกิดขึ้น) พหิทธปัญญา (ปัญญาปรารภสภาวธรรมที่เป็นภายนอกตนเกิดขึ้น) **อัชฌัตตพหิทธปัญญา** (ปัญญาปรารภสภาวธรรมที่เป็นภายในตน และภายนอกตนเกิดขึ้น).

กตมา **อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา** ปญฺญา? อชฺฌตฺตพหิทฺธา ธมฺเม อารพฺภ ยา อุปฺปชฺชติ ปญฺญา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ อยํ วุจฺจติ **อชฺฌตฺตพหิทฺธา-รมฺมณา** ปญฺญา. (อภิ.วิ. ๗๙๒)

อัชฌัตตพหิทธารัมมณปัญญา (ปัญญาปรารภสภาวธรรมที่เป็นภายในตน และภายนอกตนเกิดขึ้น) เป็นไฉน. ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิปรารภสภาวธรรมที่เป็นภาย ใน ตน และภายนอกตนเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **อัชฌัตตพหิทธารัมมณปัญญา**.

อชฺฌตฺตพหิทฺธารูป (น)

[อชฺฌตฺตพหิทฺธา + รูป]

อัชฌัตตพหิทธารูป, รูปภายในและภายนอก. รูปอันเป็นไปในสันดานของตนและผู้อื่น.

อชฺฌตฺตรูเป โมเจติ, พหิทฺธารูเป โมเจติ, **อชฺฌตฺตพหิทฺธารูเป** โมเจติ, อากาเส กฏึ กมฺเปนฺโต โมเจติ. (วิ. ๑/๑๕๔)

อุบาย ๔ คือ ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายใน ให้เคลื่อนในรูปภายนอก ให้เคลื่อนใน**รูปภายในและภายนอก**, ทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนเมื่อส่ายสะเอวในอากาศ.

อชฺฌตฺตรูเปติ อชฺฌตฺตํ อุปาทินฺเน รูเป. พหิทฺธารูเปติ พหิทฺธา อุปาทินฺเน วา อนุปาทินฺเน วา. **อชฺฌตฺตพหิทฺธารูเปติ** ตทุภเย. (วิ. ๑/๑๕๔) (สฺยา. อุปาทินฺนรูเป)

บทว่า **อชฺฌตฺตรูเป** (ในรูปภายใน) ได้แก่ รูปที่มีวิญญาณครองในตัว (หมายถึงมือเป็นต้น). บทว่า **พหิทฺธารูเป** (ในรูปภายนอก) ได้แก่ รูปที่มีวิญญาณครองหรือที่ไม่มีวิญญาณครองนอกตัว (หมายถึงมือเป็นต้นของผู้อื่น). บทว่า **อชฺฌตฺตพหิทฺธารูเป** (ในรูปภายในและภายนอก) ได้แก่ รูปทั้ง ๒ นั้น.

อชฺฌตฺตพหิทฺธาวตฺถุก (ติ)

[อชฺฌตฺตพหิทฺธา + วตฺถุ + ก]

(กสิณ) อันมีที่ตั้งในภายในและภายนอก.

พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสตีติ พหิทฺธาปิ นีลกสิณาทิรูปานิ ฌานจกฺขุนา ปสฺสติ. อิมินา **อชฺฌตฺตพหิทฺธาวตฺถุเกสุ** กสิเณสุ ฌานปฏิลาโภ ทสฺสิโต. (อภิ.อฏ. ๑/๒๓๕)

ปาฐะว่า **พหิทฺธานิ รูปานิ ปสฺสติ** (เห็นกสิณรูปในภายนอก) ความว่า เห็นรูปมีนีลกสิณเป็นต้นแม้ในภายนอก ด้วยฌานจักษุ (จักษุคือฌาน) คำนี้แสดงการได้ฌานในกสิณ**อันมีที่ตั้งในภายในและภายนอก**

[พระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมนีลกสิณภายในย่อมทำที่ผม ที่น้ำดี หรือที่ดวงตา เมื่อจะทำบริกรรมปีตกสิณย่อมทำที่มันข้น ที่ผิวหนัง หรือที่สีเหลืองของลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโลหิตกสิณ ย่อมทำที่เนื้อ ที่เลือด ที่ลิ้น ที่ฝ่ามือฝ่าเท้า หรือที่สีแดงแห่งลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโอทาตกสิณ ก็ย่อมทำที่กระดูก ที่ฟัน ที่เล็บ หรือที่สีขาวของลูกตา]

อชฺฌตฺตพาหิร (ติ)

[อชฺฌตฺต + พาหิร]

อัชฌัตตและพหิทธะ (ภายในภายนอก), อัชฌัตตานิจจสูตรและพาหิรานิจจสูตร

อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา จ
ตโย **อชฺฌตฺตพาหิรา**
ยทนิจฺเจน ตโย วุตฺตา เต
เต **อชฺฌตฺตพาหิรา**. (สํ. ๒/๒๔๐)

รวมพระสูตรในวรรคนี้ คือ **อัชฌัตตานิจจสูตร** อัชฌัตตทุกขสูตร อัชฌัตตนัตตสูตร **พาหิรานิจจสูตร** พาหิรทุกขสูตรพาหิรานัตตสูตร อัชฌัตตานิจจาตีตานาคตสูตร อัชฌัตตทุกขาตีตานาคตสูตร อัชฌัตตานัตตาตีตานาคตสูตร พาหิรานิจจาตีตานาคตสูตร พาหิรทุกขาตีตานาคตสูตร พาหิรานัตตาตีตานาคตสูตร.

อชฺฌตฺตภาติก (ปุ)

[อชฺฌตฺต + ภาติก]

พี่น้องอันนับเนื่องในภายใน, น้องชายแท้ๆ, พี่น้องแท้ๆ.

อยํ ปน เถรสฺส **อชฺฌตฺตภาติโก** ปพฺพาเชถ นนฺติ วตฺวา ตจปญฺจกกมฺมฏฺฐานํ อาจิกฺขิตฺวา ปพฺพาชยึสุ. อถ นํ ปริปุณฺณวสฺสํ อุปสมฺปาเทตฺวา กมฺมฏฺฐาเน โยชยึสุ. (อ.อฏ. ๑/๑๗๗)

(ภิกษุทั้งหลาย) กล่าวว่า ก็กุลบุตรนี้ (เรวตะ) เป็น**น้องชายแท้ ๆ** ของพระเถระ (สารีบุตร) ท่านทั้งหลายจงให้เขาบวชเถิด แล้วบอกตจปัญจกกัมมัฏฐาน ให้บวชแล้ว. ลำดับนั้น พระเถระให้เธอซึ่งมีอายุครบอุปสมบทแล้ว ชักชวนแล้วในกัมมัฏฐาน.

อชฺฌตฺตรต (ติ)

[อชฺฌตฺต + รต]

(ก) ผู้มีความยินดีในภายใน[ด้วยวิปัสสนา], ยินดีธรรมภายในที่เกิดอยู่ในตน, ยินดีในธรรมที่เป็นไปภายใน เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตนด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา (เจริญวิปัสสนา).

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ
ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต
อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวํ. (ที. ๒/๙๐)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า) พระมุนีหยั่งเห็นอยู่[รู้เห็น]พระนิพพานแล้ว ได้สละกรรมที่ปรุงแต่งภพซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งขันธ์]เป็นผู้**มีความยินดีในภายใน**[ด้วยวิปัสสนา] มีจิตมั่นคง[ด้วยสมถะ] กำจัดกิเลสดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น.

อชฺฌตฺตรโตติ นิยกชฺฌตฺตรโต.

(ที.อฏ. ๒/๑๔๗, สํ.อฏ. ๓/๒๘๕)

บทว่า **อชฺฌตฺตรโต** (ผู้มีความยินดีในภายใน) คือ ยินดีในธรรมที่เกิดอยู่ในตน.

นิยกชฺฌตฺตรโตติ สสนฺตานธมฺเมสุ วิปสฺสนาวเสน โคจรเสวนาย จ นิรโต. (ที.ฏี. ๒/๑๕๔)

บทว่า **นิยกชฺฌตฺตรโต** (ยินดีในธรรมที่เกิดอยู่ในตน) ความว่า ยินดีในธรรมที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตนด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา และด้วยสามารถแห่งการเสพให้เป็นอารมณ์.

[พระคาถานี้สงเคราะห์ตามนัยแห่งปัญญัตติหาระ (แนวทางในการแสดงบัญญัติ) ดังนี้

ตุลํ (หยั่งเห็นอยู่) คือ สังขารธาตุ, ตุล ธาตุ + เณ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ = ตุเลตีติ ตุลํ (ตุละ คือ ผู้หยั่งเห็นอยู่) บทนี้ลงปฐมาวิภัตติ เป็นอัพภันตรกิริยาของ อวสฺสชิ

อตุลํ (พระนิพพาน) คือ นิพพานธาตุ, นตฺถิ ตุลํ อสฺสาติ อตุลํ (อตุละ คือ ธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นเสมอเหมือน) บทนี้เป็นกรรมของปาฐเสสะว่า ทิสฺวา

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ (พระมุนีหยั่งเห็นอยู่ รู้เห็นโทษในภพและอานิสงส์ของพระนิพพานแล้ว) เป็นบัญญัติที่แสดงการรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง (อภิญญาบัญญัติ) เพราะไม่มีธรรมที่ควรรู้ยิ่งซึ่งพ้นไปจากสังขตธาตุและอสังขตธาตุ และแสดงการตั้งธรรมปฏิสัมภิทาไว้ (นิกเขปบัญญัติ) เพราะกล่าวถึงธรรมปฏิสัมภิทา [สมฺภว = สํ + ภู + อ ปัจจัย = สมฺภวติ เอเตนาติ สมฺภวํ (เหตุเกิดแห่งขันธ์)]

ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ (พระมุนีได้สละกรรมที่ปรุงแต่งภพ) เป็นบัญญัติแสดงการละสมุทัย (ปริจจาคบัญญัติ) โดยหมายถึงธรรมฝ่ายสมุทัยในกรรมที่ปรุงแต่งภพ และแสดงการกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญญาบัญญัติ)โดยความเป็นธรรมฝ่ายทุกขสัจ [ภวสงฺขาร=สงฺขโรตีติ สงฺขาโร, ภวํ สงฺขาโร ภวสงฺขาโร]

อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต (เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง) เป็นบัญญัติแสดงการเจริญสติที่เป็นไปในกองรูป (ภาวนาบัญญัติ) โดยเนื่องด้วยความ เป็นผู้ยินดีในภายในซึ่งกอปรด้วยความตั้งมั่น และแสดงความตั้งมั่นแห่งจิต (ฐิติบัญญัติ) โดยเนื่องด้วยความตั้งมั่นที่กอปรด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายใน

อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวํ (กำจัดกิเลสดุจทหารทำลายเกราะ) เป็นบัญญัติแสดงความเบื่อหน่ายแห่งจิต ด้วยการปลงอายุสังขาร (อภินิพพิทาบัญญัติ) แสดงการถือเอาความเป็นพระสัพพัญญู (อุปาทานบัญญัติ) และแสดงการทำลายกระเปาะเปลือกไข่ (ปทาลนาบัญญัติ) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า พระมุนีหยั่งเห็นอยู่ รู้เห็นโทษในภพและอานิสงส์ของพระนิพพานแล้ว เป็นต้น)

[อตฺตสมฺภว= อตฺตนิ สมฺภวํ อตฺตสมฺภวํ (อัตตสัมภวะคือสภาวะที่เกิดในตน) หมายถึงกิเลส คำนี้เป็นคำไวพจน์ของกิเลส เพราะกิเลส เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน เป็นทัพพศัพท์ คือ ศัพท์แสดงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งในที่นี้แสดงถึงกิเลส]

หมายเหตุ:- พระคาถานี้มีคำแปล ๒ นัย ตามหลักอลังการเรียกว่า สิเลสาลังการ คือ อลังการแนบชิด หมายถึงมีความหมายแนบชิดกันเป็นสองนัย โดยแปลอีกนัยหนึ่งว่า

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ
ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ

อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต
อภินฺหิ กวจมิวตฺตสมฺภวํ.

พระมุนีได้สละกามาวจรกรรมและมหัคคต-กรรมซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งภพ] อันเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ **เป็นผู้มีความยินดีในภายใน** มีจิตมั่นคง กำจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในตน ดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น

ตามนัยนี้ คำว่า:-

ตุล = ตุล ธาตุ (ตุลเน = กำหนด) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ, ตุลียเต ปริจฺฉิชฺชเตติ ตุลํ (ตุละ คือ กรรมที่กำหนดได้) ตุล ศัพท์หมายถึงกามาวจรกรรมที่กำหนดได้ เพราะประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตุล แปลว่า กรรมเสมอกัน คือกรรมที่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน หมายถึงกามาวจรกรรม ตามนัยนี้ จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้

อตุล หมายถึงมหัคคตกรรม มีความหมาย ๒ ประการตามรูปวิเคราะห์ของ ตุล ศัพท์ คือ กรรมที่กำหนดไม่ได้ด้วยโลกิยกรรมอื่น = น ตุลนฺติ อตุลํ (นนิปาตบุรพบทกรรมธารยสมาส), กรรมที่ไม่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน = นตฺถิ ตุลํ อสฺสาติ อตุลํ (นนิปาตบุรพบท พหุพ-พีหิสมาส)

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ตุล ศัพท์หมายถึงกามาวจรกรรม และรูปาวจร-กรรม ส่วน อตุล หมายถึง อรูปาวจรกรรม หรือ ตุล หมายถึง กรรมที่มีวิบากน้อย ส่วน อตุล หมายถึง กรรมที่มีวิบากมาก

สมฺภว = สํ + ภู + อ ปัจจัย = สมฺภวติ เอเตนาติ สมฺภวํ (สัมภาวะคือเหตุเกิด[แห่งภพ])

ภวสงฺขาร = สงฺขโรตีติ สงฺขาโร, ภวํ สงฺขาโร ภวสงฺขาโร (เครื่องปรุงแต่งภพ)

อตฺตสมฺภว= อตฺตนิ สมฺภวํ อตฺตสมฺภวํ (อัตตสัมภาวะคือสภาวะที่เกิดในตน) หมายถึง กิเลส คำนี้เป็นคำไวพจน์ของกิเลส เพราะกิเลสเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน แต่ตามนัยหลังจัดเป็นคุณศัพท์ คือ ศัพท์ขยายศัพท์อื่น แปลว่า อันเกิดขึ้นภายในตน หมายถึง กิเลส]

(ข) ผู้มีความยินดีในภายใน, ยินดีธรรมภายในที่เกิดอยู่ในตน, ยินดีในการเจริญกรรมฐานอันเป็นอารมณ์[ของสมาธิ], ยินดีในนิพพานอันเป็นโคจรัชฌัตตะ.

หตฺถสญฺญโต ปาทสญฺญโต
วาจาย สญฺญโต สญฺญตตฺตโม
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต
เอโก สนฺตุสิโต ตมาหุ ภิกฺขุ์. (ธมฺม.๖๕)

ผู้สำรวมมือ สำรวมเท้า สำรวมวาจา **มีความยินดีภายใน** มีจิตมั่นคง สันโดษ อยู่ผู้เดียว ได้สมญาว่า ภิกษุ.

อชฺฌตฺตรโตติ โคจรชฺฌตฺตสงฺขาตาย กมฺมฏ-ฐานภาวนาย รโต. (ธมฺม.อฏ.๒/๓๖๒)

บทว่า **อชฺฌตฺตรโต** (มีความยินดีภายใน) ความว่า ยินดีในการเจริญกรรมฐาน ที่เรียกว่า โคจรัชฌัตตะ (อารมณ์ทั่วไป).

อชฺฌตฺตรโตติ โคจรชฺฌตฺเต นิพฺพาเน รโต, สมาธิโคจเร กมฺมฏฺฐาเน วา รโต.

(มูลฏี. ๑/๔๗)

บทว่า **อชฺฌตฺตรโต** (มีความยินดีภายใน) คือ ยินดีในพระนิพพานอันเป็นโคจรัชฌัตตะ (ยินดีพระนิพพานเป็นอารมณ์) หรือในกรรมฐานอันเป็นอารมณ์ของสมาธิ.

[อชฺฌตฺต ศัพท์หมายถึง ธรรมภายในที่เกิดในตน กล่าวโดยองค์ธรรมคือจิตตุปบาท ที่เป็นญาณสัมปยุตต์อันเป็นอารัมมณิกะ นอกจากนั้น ยังหมายความถึงอารมณ์ของจิตตุปบาทดังกล่าวโดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลแต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงจิตตุปบาทที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงอารมณ์ที่เป็นเหตุ]

อชฺฌตฺตราค (ปุ)

[อชฺฌตฺต + ราค]

ความกำหนัดภายใน, ความกำหนัดอันเป็นไปในขันธสันดานของตน.

อชฺฌตฺตํ ราคสฺส สนฺตินฺติ **อชฺฌตฺตราคสฺส** สนฺตภาเวน นิพฺพุตภาเวน อชฺฌตฺตสนฺติ-สงฺขาตํ นิพฺพานํ โอโลเกสิ. (มหานิ.อฏ. ๒๖๔)

ปาฐะว่า **อชฺฌตฺตํ ราคสฺส สนฺตึ** (ได้เห็นความสงบภายใน) ความว่า เรา (พระผู้มีพระภาค) ได้เห็นพระนิพพานกล่าวคือความสงบภายใน เพราะ**ความกำหนัดภายใน**สงบระงับดับแล้ว.

อชฺฌตฺตรูป (น)

[อชฺฌตฺต + รูป]

รูปภายใน, รูปที่เกิดในร่างกายของตน, รูปอันเป็นไปในสันดานของตน, อัชฌัตตรูป.

อชฺฌตฺตรูเป โมเจติ, พหิทฺธารูเป โมเจติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธารูเป โมเจติ, อากาเส กฏึ กมฺเปนฺโต โมเจติ. (วิ. ๑/๑๕๓)

ภิกษุทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน**ในรูปภายใน**, ทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายนอก ทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนในรูปภายในและภายนอก, ทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนเมื่อส่ายสะเอวในอากาศ

อชฺฌตฺตรูเปติ อชฺฌตฺตํ อุปาทินฺเน รูเป.

(วิ. ๑/๑๕๔) (สฺยา. อุปาทินฺนรูเป)

บทว่า **อชฺฌตฺตรูเป** ได้แก่ รูปที่มีวิญญาณครองในภายใน (หมายถึงมือเป็นต้น)

ดู อชฺฌตฺต อรรถ (๑) นิยกชฺฌตฺต (ค)

อชฺฌตฺตวตฺถุก (ติ)

[อชฺฌตฺต + วตฺถุ + ก]

ธรรมอันมีที่ตั้งในภายใน, ธรรมมีที่ตั้งอาศัยคืออัชฌัตตะ, ธรรมอันอาศัยอัชฌัตตะ.

ตสฺสตฺโถ อชฺฌตฺตํ **อชฺฌตฺตวตฺถุกา** จ พหิทฺธา พหิทฺธวตฺถุกา จ อาสวา เย มยฺหํ อริยมคฺคาธิคมโต ปุพฺเพ วิชฺชีสุ อุปลพฺภีสุ เต สพฺเพ อนวเสสา อุจฺฉินฺนา อริยมคฺเคน สมุจฺฉินฺนา ปหีนา ปุน ทานิ กทาจิปิ น จ อุปฺปชฺเชยฺยุ น อุปฺปชฺชิสฺสนฺติเยวาติ.

(เถร.อฏ. ๒/๕๑)

เนื้อความแห่งคาถานั้น มีอธิบายว่า อาสวะเหล่าใด **อันมีที่ตั้งภายใน** (มีวัตถุภายในเป็นที่ตั้ง) และมีที่ตั้งภายนอก (มีวัตถุภายนอกเป็นที่ตั้ง) มีอยู่ก่อน คือ เกิดก่อนแต่การบรรลุอริยมรรคของเรา อาสวะเหล่านั้นทั้งหมดเราตัดแล้ว ตัดขาดแล้ว คือละได้แล้ว โดยเด็ดขาด บัดนี้ แม้ในกาลบางคราวก็ไม่เกิดอีก คือจักไม่เกิดเลย.

อชฺฌตฺตวตฺถาน (น)

[อชฺฌตฺต + วตฺถาน]

การกำหนดธรรมที่เป็นภายใน, การกำหนดอายตนะภายใน, อัชฌัตตัชฌัตตวัตถานะ.

กถํ **อชฺฌตฺตวตฺถาเน** ปญฺญา วตฺถุนานตฺเต ญาณํ. (ปฏิสํ.๒)

ปัญญาใน**การกำหนดธรรมที่เป็นภายใน** ชื่อว่าวัตถุนานัตตญาณ (ญาณในวัตถุต่าง ๆ)

อิธ ปน อชฺฌตฺตชฺฌตฺเต ทฏฺจพฺโพ. เตสํ อชฺฌตฺตานํ ววตฺถาเน อชฺฌตฺตวตฺถาเน.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๑)

ก็ในบทว่า อชฺฌตฺตวตฺถาเน นี้ พึงทราบความหมายในอัชฌัตตัชฌัตตะ (อายตนะภายใน). ในการกำหนดอายตนะภายในเหล่านั้น ชื่อว่า อัชฌัตตัชฌัตตวัตถานะ.

อชฺฌตฺตวิกฺเขป (ปุ)

[อชฺฌตฺต + วิกฺเขป]

อันซัดส่าย (ฟุ้งซ่าน) ภายใน, [ลมหายใจเข้า]เป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตอันเป็นไปในภายใน.

ดู อชฺฌตฺตวิกฺเขปากงฺขนา

อชฺฌตฺตวิกฺเขปคต (ติ)

[อชฺฌตฺตวิกฺเขป+คต]

(จิต) ถึงความซัดส่ายภายใน. (จิต) ถึงความซัดส่าย (ฟุ้งซ่าน) ภายใน.

อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต **อชฺฌตฺตวิกฺเขปคตํ** จิตฺตํ สมาธิสฺส ปริปนฺโถ. ปสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธาวิกฺเขปคตํ จิตฺตํ สมาธิสฺส ปริปนฺโถ.

(ปฏิสํ. ๑๕๔)

เมื่อภิกษุตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจเข้าด้วยสติอยู่ จิตที่**ถึงความซัดส่ายภายใน**เป็นอุปสรรคแก่สมาธิ เมื่อภิกษุตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจออกด้วยสติอยู่ จิตที่ถึงความซัดส่ายภายนอก เป็นอุปสรรคแก่สมาธิ.

อชฺฌตฺตวิกฺเขปากงฺขนา (ถี)

[อชฺฌตฺตวิกฺเขป + อากงฺขนา]

อัชฌัตตวิกเขปากังขนา, ความปรารถนาลมหายใจเข้าอันเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตภายใน, ความปรารถนาที่ฟุ้งซ่านในภายใน, ความจำนงหวังอัชฌัตตวิกเขปะ.

อนุคจฺฉนา จ อสฺสาสํ ปสฺสาสํ อนุคจฺฉนา สติ **อชฺฌตฺตวิกฺเขปากงฺขนา** พหิทฺธาวิกฺเขป-ปนฺถนา. (ปฏิสํ. ๑๖๔)

สติไปตามลมหายใจเข้า สติไปตามลมหายใจออก **ความปรารถนา**[ลมหายใจเข้า]**ที่เป็นเหตุฟุ้งซ่าน**[แห่งจิต]**ภายใน** ความปรารถนา[ลมหายใจออก]ที่เป็นเหตุฟุ้งซ่าน[แห่งจิต]ภายนอก.

วิกฺขิปติ อเนน จิตฺตนฺติ วิกฺเขโป, โก โส ? อสฺสาโส. อชฺฌตฺตํ วิกฺเขโป อชฺฌตฺตวิกฺเขโป ตสฺส อากงฺขนา **อชฺฌตฺตวิกฺเขปากงฺขนา**.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๗๒)

ชื่อว่า วิกเขปะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิต คือ ลมหายใจเข้า, ลมหายใจเข้าเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตอันเป็นไปในภายใน ชื่อว่า อัชฌัตตวิกเขปะ, ความปรารถนาลมหายใจเข้าอันเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตอันเป็นไปภายในนั้น ชื่อว่า **อัชฌัตตวิกเขปากังขนา** (ความปรารถนาลมหายใจเข้าเป็นเหตุฟุ้งซ่านแห่งจิตภายใน).

อชฺฌตฺตวิโมกฺข (ปุ)

[อชฺฌตฺต + วิโมกฺข]

อัชฌัตตวิโมกข์,

ความหลุดพ้นภายใน, ความหลุดพ้นอันเป็นภายในเฉพาะตน, อรหัตตผลที่พระโยคาวจรกำหนดสังขารภายในแล้วบรรลุ.

กถํ วิโมกฺขา ปน ตยา อาวุโส สารีปุตฺต อญฺญา พฺยากตา ‘ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานามีติ, เอวํ พฺยากเรยฺยํ “**อชฺฌตฺตวิโมกฺขา** ขฺวาหํ อาวุโส สพฺพุปาทานกฺขยา ตถาสโต วิหรามิ, ยถาสตํ วิหรนฺตํ อาสวา นานุสฺสวนฺติ อตฺตานญฺจ นาวชานามีติ, เอวํ ปุฏฺโฐหํ ภนฺเต เอวํ พฺยากเรยฺยนฺติ. (สํ. ๑/๒๘๖)

(พระสารีบุตรกราบทูลว่า)

ถ้ามีผู้ถามข้าพระองค์อย่างนี้ว่า ท่านสารีบุตร เพราะความหลุดพ้นเช่นไร ท่านจึงพยากรณ์อรหัตตผลว่า ข้าพเจ้ารู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ข้าพระองค์ถูก ถามอย่างนี้ พึงพยากรณ์อย่างนี้ว่า อาสวะทั้งหลาย ไม่ครอบงำท่านผู้มีสติอยู่อย่างใด เราก็เป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น เพราะ**ความหลุดพ้นในภายใน** (และ) เพราะอุปาทานทั้งปวงสิ้นไป ทั้งเราก็มิได้ดูหมิ่นตนเองด้วย เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์พึงพยากรณ์อย่างนี้ พระพุทธเจ้า.

อชฺฌตฺตวิโมกฺขาติ

อชฺฌตฺตวิโมกฺเขน อชฺฌตฺตสงฺขาเร ปริคฺคเหตฺวา ปตฺตอรหตฺเตนาติ อตฺโถ.

(สํ.อฏ. ๒/๕๙)

บทว่า **อชฺฌตฺตวิโมกฺขา** (เพราะความหลุดพ้นภายใน) คือ เพราะอรหัตตผลที่ตนกำหนดสังขารภายในบรรลุแล้ว.

อชฺฌตฺตวุฏฺฐาน (ปุ)

[อชฺฌตฺต + วุฏฺฐาน]

อัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์,

วิโมกข์มีการออกจากอารมณ์ภายใน, วิโมกข์อันออกจากนิวรณ์ธรรมเป็นต้นอันเป็นไป

ในสันดานของตน, การออกจากอัชฌัตตธรรม, วิโมกขธรรม ๔ (ฌาน ๔).

อปิ จ อฏฺจสฏฺฐี วิโมกฺขา : สุญฺญโต วิโมกฺโข, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข. **อชฺฌตฺตวุฏฺฐาโน** วิโมกฺโข, พหิทฺธาวุฏฺฐาโน วิโมกฺโข ฯเปฯ (ปฏิสํ. ๒๓๑)

อีกนัยหนึ่ง วิโมกข์ ๖๘ คือ สุญญตวิโมกข์, อนิมิตตวิโมกข์, อัปปณิหิตวิโมกข์, **อัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์** (วิโมกข์มีการออกจากอารมณ์ภายใน), พหิทธาวุฏฐานวิโมกข์ (วิโมกข์มีการออกจากอารมณ์ภายนอก)...

อชฺฌตฺตโต วุฏฺฐาตีติ **อชฺฌตฺตวุฏฺฐาโน**.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๕๐)

ชื่อว่า **อัชฌัตตวุฏฐานะ** เพราะออกจากอารมณ์ภายใน.

จตฺตาริ ฌานานิ อชฺฌตฺตํ นีวรณาทีหิ วุฏฺฐานโต **อชฺฌตฺตวุฏฺฐาโน วิโมกฺโข**. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๕๑)

ฌาน ๔ ชื่อว่า **อัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์** เพราะออกจากนิวรณ์ธรรมเป็นต้น อันเป็นไปในภายใน (ขันธสันดาน[กระแสรูปนาม]ของตน).

อชฺฌตฺตวุฏฺฐานปฏิปฺปสฺสทฺธิ (ถี)

[อชฺฌตฺตวุฏฺฐาน + ปฏิปฺปสฺสทฺธิ]

อัชฌัตตวุฏฐานปฏิปัสสัทธิ,

อันสงบจากอัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์, ความสงบจากวิโมกข์มีการออกจากนิวรณ์ธรรมในภายในขันธสันดานของตน, ความสงบแห่งวิโมกข์อันออกจากนิวรณ์ธรรมอันมีในขันธสันดานของตน (กระแสรูปนามของตน).

อชฺฌตฺตวุฏฺฐานปฏิปฺปสฺสทฺธี จตฺตาโร วิโมกฺขา, พหิทฺธาวุฏฺฐานปฏิปฺปสฺสทฺธี จตฺตาโร วิโมกฺขา, ทุภโตวุฏฺฐานปฏิปฺปสฺสทฺธี จตฺตาโร วิโมกฺขา. (ปฏิสํ.๒๓๑)

วิโมกข์ ๔ อัน**สงบจากอัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์** วิโมกข์ ๔ อันสงบจากพหิทธาวุฏฐานวิโมกข์, วิโมกข์ ๔ อันสงบจากทุภโตวุฏฐานวิโมกข์.

อชฺฌตฺตวุฏฺฐานานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิ อปคมา **อชฺฌตฺตวุฏฺฐานปฏิปฺปสฺสทฺธิ**.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๕๐)

ชื่อว่า **อชฺฌตฺตวุฏฺฐานปฏิปฺปสฺสทฺธิ** เพราะสงบจากอัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์ (วิโมกข์มีการออกจากอารมณ์ภายใน).

อชฺฌตฺตสโยชน๑ (น)

[อชฺฌตฺต + สโยชน]

อัชฌัตตสังโยชน์, สังโยชน์ภายใน, เครื่องผูกมัดสัตว์ไว้ในกามภูมิกล่าวคืออัชฌัตตะ.

กตมํ **อชฺฌตฺตสโยชนํ**? ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สโยชนานิ อชฺฌตฺตสโยชนํ. ปญฺจุทฺธมฺภาคิยานิ สโยชนานิ พหิทฺธาสโยชนํ. (อภิ.วิ. ๓๘๕)

อัชฌัตตสังโยชน์ เป็นไฉน สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ชื่อว่าอัชฌัตตสังโยชน์ (พหิทธสังโยชน์เป็นไฉน) สังโยชน์เบื้องสูง ๕ ชื่อว่าพหิทธสังโยชน์

อชฺฌตฺตสงฺขาเต กามภเว พนฺธนํ **อชฺฌตฺตสโยชนํ**. (อภิ.อฏ. ๒/๔๗๖)

เครื่องผูกในกามภพกล่าวคือภายใน ชื่อว่า **อัชฌัตตสังโยชน์** (สังโยชน์ภายใน)

อชฺฌตฺตสงฺขาเต กามภเว ฉนฺทราโค **อชฺฌตฺต-สโยชนํ**. (อ.อฏ. ๒/๓๕)

ความยินดีพอใจในกามภพกล่าวคือภายใน ชื่อว่า **อัชฌัตตสังโยชน์** (สังโยชน์ภายใน)

[อัชฌัตตสังโยชน์ คือ สังโยชน์ภายใน คือ สังโยชน์ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ หรือโอรัมภาคิยสังโยชน์ในกามภูมิมี ๕ คือ กามราคสังโยชน์ คือ กามฉันทะ ความยินดีพอใจในกามคุณอารมณ์, ปฏิฆสังโยชน์คือความพยาบาท ความโกรธ คิดประทุษร้าย, ทิฏฐิสังโยชน์ คือ ความเห็นผิดเป็นเหตุให้ถือตัวตน, สีลัพพตปรามาสสังโยชน์ คือ ความเห็นผิดว่าความบริสุทธิ์ จะมีได้ด้วยศีลวัตร, วิจิกิจฉาสังโยชน์ คือ ความสงสัยลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ

พหิทธสังโยชน์ สังโยชน์ภายนอก สังโยชน์ที่มีในส่วนเบื้องบน หรืออุทธัมภาคิยสังโยชน์ ในรูปภูมิ อรูปภูมิ มี ๕ คือ รูปราคสังโยชน์, อรูปราคสังโยชน์, มานสังโยชน์, อุทธัจจสังโยชน์, อวิชชาสังโยชน์]

อชฺฌตฺตสโยชน๒ (ติ)

[อชฺฌตฺตสโยชน + ณ]

อัชฌัตตสังโยชน์, ผู้ประกอบด้วยอัชฌัตตสังโยชน์, มีสังโยชน์ภายใน, มีเครื่องผูกภายใน, มีเครื่องผูกมัดไว้ในกามภูมิ.

อายสฺมา สาริปุตฺโต เอตทโวจ “กตโม จาวุโส **อชฺฌตฺตสโยชโน** ปุคฺคโล? อิธาวุโส ภิกฺขุ สีลวา โหติ ปาติโมกฺขสංวรสංวุโต วิหรติ อาจารโคจรสมฺปนฺโน อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ. โส กายสฺส เภทา ปรं มรณา อญฺญตรं เทวนิกายं อุปปชฺชติ. โส ตโต จุโต อาคามี โหติ อาคนฺตา อิตฺถตฺตं. อยं วุจฺจติ อาวุโส **อชฺฌตฺตสโยชโน** ปุคฺคโล อาคามี โหติ อาคนฺตา อิตฺถตฺตं.

(อ. ๑/๖๔)

ท่านพระสารีบุตร ได้กล่าวเรื่องนี้ว่า บุคคล **ผู้มีสังโยชน์ภายใน** เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจาระ (มารยาท) และโคจร(การเที่ยวไป) มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ภิกษุนั้นหลังจากมรณภาพแล้ว จะไปเกิดในหมู่เทพหมู่ใดหมู่หนึ่ง เธอจุติจากอัตภาพนั้นเป็นอาคามีกลับมาสู่ความเป็นมนุษย์นี้ บุคคลนี้เรียกว่า **ผู้มีสังโยชน์ภายใน** เป็นอาคามี กลับมาสู่ความเป็นมนุษย์นี้.

อชฺฌตฺตสโยชเนน สโยตฺโต ปุคฺคโล **อชฺฌตฺต-สโยชโน**. (อ.อฏ. ๒/๓๕)

บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วยสังโยชน์ภายใน ชื่อว่า **อัชฌัตตสังโยชน์**.

กตโม จ ปุคฺคโล **อชฺฌตฺตสโยชโน**?

ยสฺส ปุคฺคลสฺส ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สโยชนานิ อปฺปหีนานิ อยं วุจฺจติ ปุคฺคโล **อชฺฌตฺต-สโยชโน**. (อภิ.ปุ. ๑๒๕)

บุคคล**ผู้มีสังโยชน์ในภายใน**เป็นไฉน บุคคลใดยังละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ไม่ได้ บุคคลนี้เรียกว่า **ผู้มีสังโยชน์ในภายใน**.

อชฺฌตฺตสโยชโนติ อชฺฌตฺตพนฺธโน.

(อภิ.อฏ. ๓/๕๔)

บทว่า **อชฺฌตฺตสโยชโน** ได้แก่ มีเครื่องผูกในภายใน (มีเครื่องผูกมัดไว้ในกามภูมิ).

ดู อ.ฏี. ๒/๓๒ มูลฏี. ๓/๓๙

อชฺฌตฺตสงฺขาร (ปุ)

[อชฺฌตฺต + สงฺขาร]

อัชฌัตตสังขาร, สังขารภายใน, สังขารธรรมเป็นไปภายในเฉพาะตน–เกิดในตน–ในขันธสันดาน (กระแสรูปนาม) ของตน.

ดู อชฺฌตฺตวิโมกฺข

อชฺฌตฺตสนฺติ (ถี)

[อชฺฌตฺต + สนฺติ]

อัชฌัตตสันติ, ความสงบภายใน, นิพพานคือความสงบราคะเป็นต้นภายใน.

อิทำ วทามีติ น ตสฺส โหติ
ธมฺเมสุ นิจฺเฉยฺย สมุคฺคหีตำ
ปสฺสญฺจ ทิฏฺฐีสุ อนุคฺคหาย
อชฺฌตฺตสนฺตึ ปจินำ อทสฺสำ. (สุตฺตนิ. ๔๐๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
การตกลงใจในธรรมทั้งหลายแล้วถือมั่นว่าเรากล่าวสิ่งนี้ ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่เรานั้น เราเห็นโทษในทิฏฐิทั้งหลาย จึงไม่ยึดมั่น เมื่อเลือกเฟ้น จึงได้เห็น**ความสงบภายใน**.

อชฺฌตฺตำ ราคาทีนำ สนฺติภาเวน **อชฺฌตฺตสนฺติ**สงฺขาตำ นิพฺพานเมว อทสฺสำ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๕๙)

[เรา (ตถาคต)] ได้เห็นพระนิพพาน กล่าวคือ**ความสงบภายใน** เพราะราคะเป็นต้นในภายในสงบระงับ (ดับสิ้นแล้ว) นั่นเทียว.

อชฺฌตฺตำ ราคสฺส สนฺตินฺติ อชฺฌตฺตราคสฺส สนฺตภาเวน นิพฺพุตภาเวน **อชฺฌตฺตสนฺติ**สงฺขาตำ นิพฺพานำ โอโลเกสึ. (มหานิ.อฏ. ๒๖๔)

ปาฐะว่า **อชฺฌตฺตำ ราคสฺส สนฺตึ** (ได้เห็นความสงบภายใน) ความว่า เรา (ตถาคต) ได้เห็นพระนิพพานกล่าวคือ**ความสงบภายใน** เพราะความที่ราคะในภายในสงบระงับดับแล้ว.

อชฺฌตฺตสนฺติวาท (ติ)

[อชฺฌตฺตสนฺติ + วาท]

อัชฌัตตสันติวาทะ, ผู้กล่าวความสงบในภายใน, ผู้กล่าวความสงบแห่งราคะเป็นต้นอันมีในสันดานของตน, ผู้กล่าวนิพพาน.

เอวำ มุนิ สนฺติวาโท อคิทฺโธติ เอวำ **อชฺฌตฺตสนฺติวาโท** มุนิ เคธาภาเวน อคิทฺโธ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๑ มหานิ.อฏ. ๒๗๑)

ปาฐะว่า เอวำ มุนิ สนฺติวาโท อคิทฺโธ (มุนีผู้มีถ้อยคำสงบ ไม่กำหนัดยินดี) คือ มุนี **ผู้กล่าวความสงบในภายใน** (นิพพาน) ไม่กำหนัดยินดี เพราะไม่มีความอยาก.

อชฺฌตฺตสมุฏฺฐาน (ติ)

[อชฺฌตฺต + สมุฏฺฐาน]

อัชฌัตตสมุฏฐาน, มีเหตุภายใน[คือตน]เป็นสมุฏฐาน, มีธรรมอันมีในสันดานของตนเป็นสมุฏฐาน, มีธรรมอันเกิดในจิตเป็นสมุฏฐาน, มีเหตุภายใน[คือจิต]เป็นสมุฏฐาน.

อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานา หิรี ฯเปฯ อชฺฌตฺต-สมุฏฺฐานํ หิรึ จตูหิ การเณหิ สมุฏฺฐาเปติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๖๘)

หิริ **มีเหตุภายใน[คือตน]เป็นสมุฏฐาน**... บุคคล ย่อมให้เกิดหิริอันมีเหตุภายใน[คือตน]เป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ ประการดังนี้[คือ พิจารณาถึงชาติ, วัย, ความกล้า, พิจารณาถึงความเป็นผู้คงแก่เรียน]

อชฺฌตฺตนฺติ อชฺฌตฺตสมุฏฐานา วา สา ตณฺหาติ อชฺฌตฺตํ. (มหานิ.๒๖๘)

บทว่า **อชฺฌตฺตํ** (ที่เกิดในภายใน) ได้แก่ อีกนัยหนึ่ง ตัณหานั้นมีธรรมอันเกิดในจิตเป็นสมุฏฐาน เหตุนั้น จึงชื่อว่าอัชฌัตตะ (มีธรรมอันเกิดในจิตเป็นสมุฏฐาน).

อชฺฌตฺตสมุฏฐานา วาติ จิตฺเต อุปฺปนฺนา วา.

(มหานิ.อฏ. ๓๒๘)

บทว่า **อชฺฌตฺตสมุฏฐานา วา** (มีธรรมอันเกิดในจิตเป็นสมุฏฐาน) คือ เกิดในจิตบ้าง.

อชฺฌตฺตสมฺภว (ปุ)

[อชฺฌตฺต + สมฺภว]

อัชฌัตตสัมภวะ, ความเกิดในภายใน, เกิดมีอัตตภาพ, เกิดในสันดานของตน.

สพฺพตฺถ เต จิตฺต วโจ กตํ มยา
พหูสุ ชาตีสุ น เมสิ โกปิโต
อชฺฌตฺตสมฺภโว กตญฺญุตาย เต
ทุกฺเข จิรํ สํสริตํ ตยา กเต.

(เถร. ๓๕๙)

(พระตาลปุฏเถระหวังจะจำแนกแสดงโยนิโสมนสิการโดยประการต่าง ๆ จึงได้กล่าวสอนภิกษุทั้งหลายว่า)

จิตเอ๋ย เราได้ทำตามคำของท่านมาทุกภพทุกชาติ ทุกคติ และทุกวิญญาณฐิติ เราไม่ได้ขุ่นเคืองท่านในหลายชาติ เพราะความที่ท่านเป็นคนกตัญญู จึงมี**ความเกิดในภายใน** (เกิดมีอัตภาพนี้ขึ้น) ทั้งเราก็ได้เร่ร่อนไปในทุกข์ที่ท่านทำให้มาช้านาน.

ตถาปิ **อชฺฌตฺตสมฺภโว** อตฺตนิ สมฺภูโต หุตฺวาปิ ตว อกตญฺญุตาย ทุกฺเข จิรํ สํสริตํ ตยา กเตติ ตยา นิพฺพตฺติเต อนาทิมฺหิ สํสาร-ทุกฺเข สุจิรกาลํ มยา สํสริตํ ปริพฺภมิตํ.

(เถร.อฏ. ๒/๔๗๔)

อนึ่ง **ความเกิดในภายใน** แม้เป็นสภาพเกิดในตน เมื่อท่านทำเราให้ท่องเที่ยวในทุกข์ สิ้นกาลนาน เพราะท่านเป็นผู้ไม่กตัญญู ฉะนั้นเราจึงเที่ยวเร่ร่อนไปในสังสารทุกข์ ตลอดกาลนาน อันหาเบื้องต้น[และที่สุด]รู้ไม่ได้ที่ท่านให้บังเกิดแล้ว.

อชฺฌตฺตสุญฺญ (น)

[อชฺฌตฺต + สุญฺญ]

อัชฌัตตสุญญะ, ธรรมที่เกิดในภายในตน และว่างจากความเป็นตน และความเป็นของตน (อายตนะภายใน ๖).

กตมํ **อชฺฌตฺตสุญฺญํ** อชฺฌตฺตํ จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา นิจฺเจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วา ฯเปฯ

(ปฏิสํ. ๓๕๙, ๓๖๒)

อัชฌัตตสุญญะ เป็นอย่างไร คือ จักขุที่เกิดภายในตน (อายตนะภายใน) ว่างเปล่าจากความเป็นตน ความเป็นของตน ความเที่ยง ความยั่งยืน ความคงทน ความไม่แปรผัน เป็นธรรมดา…

อชฺฌตฺตญฺจ ตํ อตฺตตฺตนิยาทีหิ สุญฺญญฺจาติ **อชฺฌตฺตสุญฺญํ**. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๓๙)

ชื่อว่า **อัชฌัตตสุญญะ** เพราะอรรถว่า เกิดภายในตน (อายตนภายใน) และว่างเปล่าจากความเป็นตน และความเป็นของตนเป็นต้น.

[อตฺเตน แปลว่า ความเป็นตน อตฺตนิเยน แปลว่า ความเป็นของตน มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน อิทนฺติ อตฺตนิยํ. นการาคโม (สิ่งนี้เป็นของตนเอง เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อัตตนิยะ (ของตนเอง), ลง น อักษรเป็นอาคม), อตฺตนิยสส ภาโว อตฺตนิยํ ความเป็นของตน ชื่อว่า อัตตนิยะ) ตามหลักภาษาให้ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต แล้วลบไปด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตปัจจัย) ดังคำว่า รตนํ (ความเป็นรัตนะ) มาจาก รตนตฺต ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ (โมคฺ. ๔.๑๒๓) ว่า พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ, จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ ภาวปฺปจฺจยโลโป (ลบภาวปัจจัยในอุทาหรณ์ว่า พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ (ความเป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า) จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (จักษุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน)

ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นในขณะกำหนดรู้ หรืออนุมานรู้ด้วยการพิจารณาว่า รูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตนคือความเป็นไปตามต้องการ หรือว่างเปล่าจากความเป็นของตน คือ เป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่เนื่องด้วยตน การรู้เห็นว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็นของตนจะปรากฏได้ ก็ต่อเมื่อเข้าใจว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตน และเมื่อเข้าใจว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตน ก็ไม่สำคัญว่ารูปนามเป็นของตน ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจว่าไม่ใช่ตัวเรา ไม่มีของเรา จึงเป็นการกำหนดรู้รูปนามด้วยวิธีทวิโกฏิกะ คือ มีลักษณะ ๒ อย่าง]

อชฺฌตฺตสุตฺต (น)

[อชฺฌตฺต + สุตฺต]

อัชฌัตตสูตร. ขันธวรรคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ (๑๕) วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๑ (สำ.๒/๑๔๘-๙)

อัชฌัตตสูตรว่าด้วยสุขและทุกข์ในภายใน คือ พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลาย

ถึงเหตุที่ทำให้สุขและทุกข์ในภายในเกิดขึ้น แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เหตุที่ทำให้สุขและทุกข์ในภายในเกิดขึ้น คือ ขันธ์ ๕ และทรงสอนให้พิจารณาขันธ์ ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา.

อชฺฌตฺตาภินิเวส (ติ)

[อชฺฌตฺต + อภินิเวส]

อัชฌัตตาภินิเวสปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่มีการใส่ใจภายใน, วิปัสสนาปัญญาที่ปรารภกำหนดขันธ์ ๕ ของตน.

อตฺตโน ขนฺเธ คเหตฺวา อารทฺธา วิปสฺสนาปญฺญา **อชฺฌตฺตาภินิเวสา**. ปรสฺส ขนฺเธ พาหิรํ วา อนินฺทฺริยพทฺธรูปํ คเหตฺวา อารทฺธา พหิทฺธาภินิเวสา. อุภยํ คเหตฺวา อารทฺธา อชฺฌตฺตพหิทฺธาภินิเวสาติ เอวํ อชฺฌตฺตาภินิเวสาทิวเสน ติวิธา. (วิสุทฺธิ. ๒/๗๐)

(ในติกะที่ ๔) ปัญญามี ๓ ด้วยอำนาจอัชฌัตตาภินิเวสเป็นต้นอย่างนี้ คือวิปัสสนาปัญญาที่ปรารภกำหนดขันธ์ของตนเป็น**อัชฌัตตาภินิเวสปัญญา** (ปัญญาที่ปรารภขันธ์ภายใน) ที่ปรารภกำหนดขันธ์ของผู้อื่น หรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์เป็นพหิทธาภินิเวสปัญญา (ปัญญาที่ปรารภขันธ์หรือรูปภายนอก) ที่ปรารภกำหนดทั้งสองฝ่ายเป็นอัชฌัตตพหิทธาภินิเวสปัญญา (ปัญญาที่ปรารภทั้งสองทั้งภายในภายนอก.

อชฺฌตฺตํ อภินิเวโส ปฏิปชฺชนํ เอติสฺสาติ **อชฺฌตฺตาภินิเวสา**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๗๗)

การใส่ใจ คือ การเจริญ (ปฏิบัติ) ภายในตน มีอยู่แก่ปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) นั้น เพราะเหตุนั้น ปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) นั้น ชื่อว่าอัชฌัตตาภินิเวสปัญญา.

อชฺฌตฺตารมฺมณ (ติ)

[อชฺฌตฺต + อารมฺมณ]

สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายใน, มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์.

อชฺฌตฺตารมฺมณา ธมฺมา. พหิทฺธารมฺมณา ธมฺมา. อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา ธมฺมา.

(อภิ.ธ. ๑/๓)

สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายใน, สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายนอก, สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก.

กตเม ธมฺมา **อชฺฌตฺตารมฺมณา**? อชฺฌตฺเต ธมฺเม อารพฺภ เย อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, อิเม ธมฺมา อชฺฌตฺตารมฺมณา.

(อภิ.ธ. ๑/๒๔๙)

สภาวธรรมที่**มีอารมณ์เป็นภายใน** เป็นไฉน สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกปรารภสภาวธรรมที่เป็นภายในตนเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นภายใน (มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์).

จตุตฺถํ ฌานํ สิยา **อชฺฌตฺตารมฺมณํ**, สิยา พหิทฺธารมฺมณํ, สิยา อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณํ, สิยา. น วตฺตพฺพํ อชฺฌตฺตารมฺมณนฺติปิ,

พหิทฺธารมฺมณนฺติปิ, อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณนฺติปิ. (อภิ.วิ. ๒๘๒)

จตุตถฌานมีธรรม**ภายในตนเป็นอารมณ์ก็มี** มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ก็มี มีธรรมภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์ก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์ มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ หรือมีธรรมภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์ก็มี.

อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติก (ปุ)

[อชฺฌตฺตารมฺมณ + ติก]

อัชฌัตตารัมมณติกะ, หมวดสามว่าด้วยอัชฌัตตารัมมณธรรมเป็นต้น. เป็นติกะที่ ๒๑ ในบรรดาติกะ ๒๒ อันมาในอภิธัมมมาติกาและปัฏฐาน.

อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติกสฺส ปฐมปเท ปริตฺตมหคฺคตา ธมฺมา เวทิตพฺพา.ทุติเย อปฺปมาณาปิ. ตติเย ปริตฺตมหคฺคตาว. อปฺปมาณา ปน กาเลน พหิทฺธา กาเลน อชฺฌตฺตํ อารมฺมณํ น กโรนฺติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๒๐)

ในปฐมบทแห่ง**อัชฌัตตารัมมณติกะ**[ที่ ๒๑] พึงทราบธรรมที่เป็นปริตตะ และมหัคคตะในทุติยบท พึงทราบธรรมที่เป็นอัปปมาณะ [คือโลกุตตระ]อีกด้วย ในตติยบท พึงทราบปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น

อนึ่ง อัปปมาณธรรม[ในทุติยบท]ย่อมไม่รับรู้ธรรมภายนอกในบางขณะ และธรรมภายในในบางขณะ [คือรับรู้นิพพานที่เป็นธรรมภายนอกเท่านั้นเป็นอารมณ์ จึงไม่นับเข้าในตติยบทว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา ธมฺมา]

นิยกชฺฌตฺตมตฺตสฺส ปน อสมฺภวมตฺตํ สนฺธาย **อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติเก** พหิทฺธารมฺมณตา วุตฺตา.

อชฺฌตฺตธมฺมาปคมมตฺตโตว อากิญฺจญฺญายตนารมฺมณสฺส อชฺฌตฺตภาวมฺปิ พหิทฺธาภาวมฺปิ อชฺฌตฺตพหิทฺธาภาวมฺปิ อนนุชานิตฺวา อากิญฺจญฺญายตนํ น วตฺตพฺพํ อชฺฌตฺตารมฺมณนฺติปีติอาทิ วุตฺตํ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๗๘)

ส่วนใน**อัชฌัตตารัมมณติกะ** พระพุทธองค์ตรัสว่า มีอารมณ์เป็นภายนอก โดยหมายถึงการไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ

พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาตความมีอารมณ์เป็นภายใน ความมีอารมณ์เป็นภายนอก และความมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอกของนัตถิภาวบัญญัติอันเป็นอารมณ์ของอากิญจัญญายตนะ เพราะการปราศจากธรรมภายในเท่านั้น จึงตรัสว่า อากิญจัญญายตนะจะกล่าวว่ามีอารมณ์เป็นภายในก็ไม่ได้ ดังนี้เป็นต้น.

[ธรรมภายนอกที่แสดงไว้ใน พหิทฺธารมฺมณา (มีอารมณ์เป็นภายนอก) เมื่อไม่เกิดในกระแสรูปของตน ก็ได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายนอก แต่ถ้าเกิดในกระแสรูปของตน ก็ยังได้ชื่อว่าเป็นธรรมภายใน ดังนั้น การไม่เกิดขึ้นของธรรมภายในที่อาศัยตนล้วนๆ ก็คือกระแสรูปนามที่มิได้เกิดขึ้นภายในตนในบางขณะนั่นเอง]

อชฺฌตฺติก (ติ)

[อชฺฌตฺต + อิก]

(๑) ธรรมที่มีภายในสันดานของสัตว์.

(ก) วิญญาณขันธ์.

วิญฺญาณกฺขนฺโธ **อชฺฌตฺติโก**. ตโย ขนฺธา พาหิรา. รูปกฺขนฺโธ สิยา อชฺฌตฺติโก, สิยา พาหิโร. (อภิ.วิ. ๖๖)

วิญญาณขันธ์**เป็นภายใน** ขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์) เป็นภายนอก รูปขันธ์ที่เป็นภายในก็มี ที่เป็นภายนอกก็มี.

(ข) อายตนะภายใน ๖.

อชฺฌตฺติกา ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๑๐)

ธรรมที่เป็นภายใน.

กตเม ธมฺมา **อชฺฌตฺติกา**, จกฺขายตนํ... มนายตนํ, อิเม ธมฺมา **อชฺฌตฺติกา**.

(อภิ.ธ. ๒๔๐, ๒๘๙)

ธรรมที่เป็นภายในเป็นไฉน คือ (อายตนะภายใน ๖ อันได้แก่) จักขายตนะ...มนายตนะ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าธรรม**ที่เป็นภายใน**.

อชฺฌตฺตชฺฌตฺตํ สนฺธาย อชฺฌตฺตตฺติเกวุตฺตวเสน อชฺฌตฺตาว **อชฺฌตฺติกา**. ตโต พหิภูตาติ พาหิรา. (อภิ.อฏ. ๑/๙๗)

ธรรมที่เป็นภายในนั่นแล ชื่อว่า **อัชฌัตติกะ** ตามที่กล่าวไว้ในอัชฌัตตติกะ โดยหมายเอาธรรมที่เป็นอัชฌัตตัชฌัตตะ (อายตนะภายใน ๖). คำว่า พาหิระ คือ ธรรมที่เป็นภายนอกจากนั้น (จากธรรมที่เป็นภายใน)

ฉ **อชฺฌตฺติกานิ** อายตนานิ: จกฺขายตนํ โสตายตนํ ฆานายตนํ ชิวฺหายตนํ กายายตนํ มนายตนํ. ฉ พาหิรานิ อายตนานิ : รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนํ ธมฺมายตนํ.

(ที. ๓/๒๐๒, ม. ๓/๒๕๘, ขุทฺทก. ๓)

อายตนะภายใน ๖ คือ จักขวายตนะ (อายตนะคือตา),โสตายตนะ (อายตนะคือหู), ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก), ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น), กายายตนะ (อายตนะคือกาย), มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

อายตนะภายนอก ๖ คือ รูปายตนะ(อายตนะคือรูป), สัททายตนะ (อายตนะคือเสียง), คันธายตนะ(อายตนะคือกลิ่น), รสายตนะ (อายตนะคือรส), โผฏฐัพพายตนะ (อายตนะคือโผฏฐัพพะ) ธัมมายตนะ (อายตนะคือธรรมารมณ์).

อชฺฌตฺติกานีติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺติกานิ.

พาหิรานีติ ตโต อชฺฌตฺตชฺฌตฺตโต พหิภูตานิ.

(ที.อฏ. ๓/๒๑๖)

บทว่า **อชฺฌตฺติกานิ** ได้แก่ อายตนะภายใน. บทว่า **พาหิรานิ** ได้แก่ อายตนะที่มีในภายนอกจากอายตนะภายในนั้น.

อชฺฌตฺเต นิยุตฺตานิ, อตฺตานํ วา อธิกตฺวา ปวตฺตานิ, **อชฺฌตฺติกานิ**. (ขุทฺทก.อฏ.๖๙)

สภาวธรรมประกอบแล้วภายในตน. อีกนัยหนึ่ง สภาวธรรมที่เป็นไป (ดำเนินไป) อาศัยตน ชื่อว่า **อัชฌัตติกะ** (อายตนะภายใน ๖).

(ค) ปฐวีธาตุภายใน - มีภายใน.

กตมา จ ราหุล **อชฺฌตฺติกา** ปถวีธาตุ.

ยํ กิญฺจิ ราหุล อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ. เกสา โลมา ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ ราหุล **อชฺฌตฺติกา** ปถวีธาตุ. ยา เจว โข ปน **อชฺฌตฺติกา** ปถวีธาตุ ยา จ พาหิรา ปถวีธาตุ, ปถวีธาตุเรเวสา. ตํ เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา ปถวีธาตุยา นิพฺพินฺทติ. ปถวีธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

(ม. ๑/๒๔๒)

ดูก่อนราหุล ก็ปฐวีธาตุอยู่**ภายใน**เป็นไฉน. ราหุล รูปอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ภายใน อาศัยตน เป็นของหยาบ มีลักษณะแข่นแข็ง อันตัณหาและทิฏฐิเข้าไปยึดมั่น คือ ผม ขน... นี้เราเรียกว่าปฐวีธาตุอยู่**ภายใน** ก็ปฐวีธาตุอยู่**ภายใน**ก็ดี อยู่ภายนอกก็ดี ย่อมเป็นปฐวีธาตุเหมือนกัน เธอพึงรู้เห็นปฐวีธาตุนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุนั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ปฐวีธาตุนั่น ปฐวีธาตุนั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เพราะบุคคลรู้เห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ จิตย่อมคลายกำหนัดในปฐวีธาตุ.

(ฆ) อัชฌัตติกรูป, รูปที่มีภายใน, รูปอันเป็นไปในขันธสันดานของสัตว์, รูปอันอาศัยอัตตภาพ.

ยนฺตํ รูปํ **อชฺฌตฺติกํ**,

ตํ อุปาทา.(อภิ.ธ. ๑๗๑)

รูป**ภายใน**เป็นอุปาทา.

อตฺถิ รูปํ **อชฺฌตฺติกํ**. (อภิ.ธ. ๑๖๘)

รูป**ที่เป็นภาย**ในมีอยู่.

กตมนฺตํ รูปํ **อชฺฌตฺติกํ**? จกฺขายตนํ ฯเปฯ กายายตนํ, อิทนฺตํ รูปํ อชฺฌตฺติกํ.

(อภิ.ธ. ๑๗๙)

รูป**ที่เป็นภายใน** นั้นเป็นไฉน คือ จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นภายใน.

ตตฺถ จกฺขาทิปญฺจวิธํ อตฺตภาวํ อธิกิจฺจ ปวตฺตตฺตา **อชฺฌตฺติกํ**, เสสํ ตโต พาหิรตฺตา พาหิรํ. (วิสุทฺธิ.๒/๘๑)

ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น ชื่อว่า**อัชฌัตติกรูป** เพราะอาศัยอัตตภาพเป็นไป รูปที่เหลือชื่อว่าพาหิรรูป เพราะเป็นไปภายนอกอัตภาพนั้น.

(ง) อัชฌัตติกธาตุ ๑๒, ธาตุภายใน ๑๒.

ทฺวาทส ธาตุโย **อชฺฌตฺติกา**.

ฉ ธาตุโย พาหิรา. (อภิ.วิ. ๑๐๐)

ธาตุ ๑๒ **เป็นภายใน** (อัชฌัตติกธาตุ). ธาตุ ๖ เป็นภายนอก.

ดู อชฺฌตฺต อรรถ (๔) อชฺฌตฺตชฺฌตฺต

(๒) (ก) ขันธปัญจกะภายใน, ขันธ์ ๕ ที่เป็นไปในสันดานของสัตว์, ขันธ์ ๕ (กองรูปนาม) อันเป็นเหตุยึดมั่นว่าของตน.

กตมานิ อฏฺฐารส ตณฺหาวิจริตานิ **อชฺฌตฺติกสฺส** อุปาทาย? อสฺมีติ ภิกฺขเว สติ อิตฺถสฺมีติ โหติ เอวสฺมีติ โหติ ฯเปฯ อิตฺถํ ภวิสฺสนฺติ โหติ เอวํ ภวิสฺสนฺติ โหติ อญฺญถา ภวิสฺสนฺติ โหติ.

(อ. ๑/๕๓๓, อภิ.วิ. ๔๑๐)

ตัณหาวิจริต ๑๘ อาศัย**ขันธปัญจกะภายใน** อะไรบ้าง ภิกษุทั้งหลาย คือ เมื่อมีตัณหาว่า "เราเป็น", ตัณหาว่า "เราเป็นอย่างนี้" จึงมี ตัณหาว่า "เราเป็นอย่างนั้น" จึงมี...ตัณหาว่า "เราจักเป็นอย่างนี้" จึงมี, ตัณหาว่า "เราจักเป็นอย่างนั้น" จึงมี, ตัณหาว่า "เราจักเป็นโดยประการอื่น" จึงมี.

[ตัณหาวิจริต คือ ความปรากฏแห่งตัณหา, ความเป็นไปทั่วแห่งตัณหา มีจำนวน ๑๐๘ รวมเรียกว่าตัณหาวิจริต ๑๐๘

มีวิธีการคำนวณ ดังนี้ คือตัณหาวิจริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์ภายใน ตัณหาวิจริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์ภายนอก รวมเป็น ๓๖ (อารมณ์ ๖ คูณด้วยตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหาเป็น ๑๘ เป็นภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ รวมเป็น ๓๖ คูณด้วยกาล ๓ คือปัจจุบัน อดีต อนาคต เท่ากับ ๑๐๘

สรุปว่า ตัณหาวิจริตของบุคคลหนึ่ง มี ๓๖ และตัณหาวิจริตนั้น ย่อมเกิดได้ในกาลทั้ง ๓ คือ ปัจจุบัน อดีต อนาคต เป็นปัจจุบันกาล ๓๖ อดีตกาล ๓๖ อนาคตกาล ๓๖ รวมทั้ง ๓ กาลเป็นตัณหาวิจริต ๑๐๘]

อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทายาติ อชฺฌตฺติกํ ขนฺธ-ปญฺจกํ อุปาทาย. (อ.อฏ. ๒/๓๘๖,อภิ.อฏ. ๒/๔๙๖)

ปาฐะว่า **อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทาย** แปลว่า อาศัยขันธปัญจกะ (กองรูปนาม) ภายใน.

(ข) (องค์) ที่มีภายใน, ที่เป็นไปภายในเกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน.

อชฺฌตฺติกํ ภิกฺขเว องฺคนฺติ กริตฺวา นาญฺญํ เอกงฺคมฺปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ มหโต อนตฺถาย สวตฺตติ ยถยิทํ ภิกฺขเว ปมาโท. ปมาโท ภิกฺขเว มหโต อนตฺถาย สวตฺตตีติ. **อชฺฌตฺติกํ** ภิกฺขเว องฺคนฺติ กริตฺวา นาญฺญํ เอกงฺคมฺปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ มหโต อตฺถาย สวตฺตติ ยถยิทํ ภิกฺขเว อปฺปมาโท. อปฺปมาโท ภิกฺขเว มหโต อตฺถาย สวตฺตตีติ. (อ. ๑/๑๗)

ภิกษุทั้งหลาย เพราะพูดถึงองค์**ที่มีภายใน** เราไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์มาก เหมือนความประมาทนี้ ความประมาท ย่อมเป็นไปเพื่อ มิใช่ประโยชน์มาก. ภิกษุทั้งหลาย เพราะพูดถึงองค์**ที่มีภายใน** เราไม่เห็นองค์ประกอบอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไป เพื่อประโยชน์มาก เหมือนความไม่ประมาทนี้ ความไม่ประมาท ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก.

อชฺฌตฺติกนฺติ นิยกชฺฌตฺตวเสน อชฺฌตฺติกํ.

(อ.อฏ. ๑/๖๕)

บทว่า **อชฺฌตฺติกํ** (ที่มีภายใน) ได้แก่ มีในภายในด้วยอำนาจเป็นไปภายใน[เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนาม]ของตน.

อชฺฌตฺติกนฺติ นิยกชฺฌตฺตสงฺขาเต อชฺฌตฺเต ภวํ อชฺฌตฺติกํ. (อิติวุต.อฏ. ๕๙)

บทว่า **อชฺฌตฺติกำ** มีรูปวิเคราะห์ว่า (รูป) มีในภายในกล่าวคือเป็นไปภายใน[เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนาม]ของตน ชื่อว่า อัชฌัตติกะ.

[นิยก = นิย ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์, คำว่า นิย = นิ บทหน้า + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสนฺตตึ นิสฺสาย ชาตำ นิยำ, นิยำเยว นิยกำ (นิยกะ คือ เกิดขึ้นอาศัยกระแสรูปนามของตน)]

ดู อชฺฌตฺต อรรถ (๑) นิยกชฺฌตฺต

ดู อชฺฌตฺติกำ องฺคำ. (อิติวุตฺ. ๒๐๑)

(๓) ธรรมที่เป็นไปอาศัยตน, ธรรมที่เป็นไปภายในสันดานแห่งตน, ธรรมที่เป็นไปในอัชฌัตตัชฌัตตะ (ภายในแท้จริง = อายตนะภายใน ๖), ธรรมที่เป็นไปในอัชฌัตตะ ๔.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส นทิยา โสเตน โอวุเยฺหยฺย ปิยรูปสาตรูเปน, ตเมนำ จกฺขุมา ปุริโส ตีเร จิโต ทิสฺวา เอวำ วเทยฺย “กิญฺจาปิ โข ตฺวำ อมฺโภ ปุริส นทิยา โสเตน โอวุยฺหสิ ปิยรูปสาตรูเปน, อตฺถิ เจตฺถ เหฏฺจา รหโท สอูมิ สาวฏฺโฏ สคโห สรกฺขโส, ยำ ตฺวำ อมฺโภ ปุริส รหทำ ปาปุณิตฺวา มรณำ วา นิคจฺฉสิ มรณมตฺตำ วา ทุกฺขนฺติ. อถ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส ตสฺส ปุริสสฺส สทฺทำ สุตฺวา หตฺเถหิ จ ปาเทหิ จ ปฏิโสตำ วายเมยฺย. อุปมา โข เม อยำ ภิกฺขเว กตา อตฺถสฺส วิญฺญาปนาย. อยญฺเจวตฺถ อตฺโถ: “ปิยรูปสาตรูเปนาติ โข ภิกฺขเว ฉนฺนเนตำ **อชฺฌตฺติกานำ** อายตนานำ อธิวจนำ.

(อิติวุตฺ. ๒๗๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุปมาว่า ชายคนหนึ่งถูกกระแสน้ำ คือปิยรูปสาตรูป (สภาพที่น่ารัก, สภาพที่น่ายินดี) พัดพาไปอยู่ คนมีตาดียืนอยู่บนฝั่ง เห็นชายคนนั้นแล้วกล่าวอย่างนี้ว่า “พ่อหนุ่ม ท่านถูกกระแสน้ำคือปิยรูปสาตรูปพัดไปอยู่แล้วจริงๆ แต่ในกระแสน้ำนี้ มีห้วงน้ำลึก ภายใต้ที่มีคลื่น มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำ ซึ่งท่านจมไปถึงแล้ว ต้องถึงความตาย หรือไม่ก็ได้รับความทุกข์ปางตายแน่นอน” ครั้นชายคนนั้น ได้ยินเสียงของชายที่อยู่บนฝั่งนั้นแล้ว ก็พยายามใช้ทั้งมือและเท้าแหวกว่ายทวนกระแสน้ำขึ้นมา

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตแสดงข้ออุปมานี้ไว้เพื่อให้เข้าใจความแจ่มแจ้ง ก็ในอุปมานี้ มีความหมายดังนี้ คำว่า ปิยรูปสาตรูป เป็นชื่อของ**อายตนะภายใน ๖**.

[กระแสน้ำ” เป็นชื่อของตัณหา, “ห้วงน้ำลึกภายใต้” เป็นชื่อของโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕, “มีคลื่น” เป็นชื่อของความโกรธและความคับแค้นใจ, “มีน้ำวน” เป็นชื่อของกามคุณ ๕, “มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำ” เป็นชื่อมาตุคาม,“ทวนกระแสน้ำ” เป็นชื่อของเนกขัมมะ, “พยายามใช้ทั้งมือและเท้าแหวกว่าย” เป็นชื่อการเริ่มทำความเพียร “คนมีตาดียืนอยู่บนฝั่ง” หมายถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า]

อชฺฌตฺติกานนฺติ เอตฺถ เอวำ มยำ อตฺตาติ คหณำ คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานำ อธิการำ กตฺวา ปวตฺตานีติ อชฺฌตฺติกานิ. อิธาปิ เอตเทว อธิปฺเปตำ ตสฺมา อชฺฌตฺตานิเยว อชฺฌตฺติกานิ.

อถวา ยถาวุตฺเตเนว อตฺเถน อชฺฌตฺตา ธมฺมา พหิทฺธา ธมฺมาติอาทีสุ วิย เตสุ อชฺฌตฺเตสุ ภาวานิ อชฺฌตฺติกานิ จกฺขาทีนิ.

(อิติวุต.อฏ. ๓๒๘)

ในคำว่า **อชฺฌตฺติกานำ** นี้มีวินิจฉัยดังนี้. อายตนะทั้งหลาย ชื่อว่า อัชฌัตติกะ เพราะดำเนินไปอาศัยตน เหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ ก็จักยึดถือเป็นอัตตา (ตัวตน). แม้ในที่นี้ ก็ทรงประสงค์เอาอัชฌัตตัชฌัตตะข้อนี้เท่านั้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า อัชฌัตตะนั้นเอง ชื่อว่า อัชฌัตติกะ.

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นที่มีอยู่ในภายในเหล่านั้น ชื่อว่า อัชฌัตติกะ เพราะอรรถตามที่กล่าวมาแล้วนั่นแล เหมือนในประโยคมีอาทิว่า อชฺฌตฺตา ธมฺมา (ธรรมภายใน, สภาวธรรมที่เป็นภายในตน), พหิทฺธา ธมฺมา (ธรรมภายนอก, สภาวธรรมที่เป็นภายนอกตน) เป็นต้น.

อชฺฌตฺติกกมฺมฏฺฐาน (น)

[อชฺฌตฺติก + กมฺมฏฺฐาน]

กัมมัฏฐานภายใน[อริยสัจ ๔], กัมมัฏฐานอันเกี่ยวข้องกับขันธ์ของตน.

[ยถาปิ ภมโร ปุปฺผำ
วณฺณคนฺธมเหฐยำ
ปเลติ รสมาทาย
เอวำ คาเม มุนี จเร. (ธมม. ๔๙)

มุนีพึงจาริกไปในหมู่บ้าน ไม่ทำลายศรัทธาและโภคะของชาวบ้าน ดุจภมรดูดน้ำหวานของบุปผชาติแล้วจากไปไม่ให้สีและกลิ่นชอกช้ำ]

พระคาถานี้ตามนัยสาสนปัฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน) เป็นอนุญญาตะ (ข้ออนุญาต)

เอวำ คาเม มุนี จเรติ เอวำ เสกฺโข อเสกฺโข วา อนคาริยมุนิ กุลปฏิปาฏิยา คาเม ภิกฺขำ คณฺหนฺโต จเรยฺยาติ อตฺโถ. น หิ ตสฺส คาเม จรณปจฺจยา สทฺธาหานิ วา โภคหานิ วา โหติ สทฺธาปิ โภคาปิ ปากติกาว โหนฺติ. เอวำ จริตฺวา จ ปน คามโต นิกฺขมิตฺวา พหิคาเม อุทกผาสุกฏฺฐาเน สงฺฆาฏึ ปญฺญเปตฺวา นิสินฺโน อกฺขภญฺชนวณเลปนปุตฺตมำสูปมวเสน ปจฺจเวกฺขนฺโต ปิณฺฑปาตำ ปริภุญฺชิตฺวา ตถารูปวนสณฺฑำ อนุปวิสิตฺวา **อชฺฌตฺติกกมฺมฏฺฐานำ** สมฺมสนฺโต มคฺคผลานิ หตฺถคตาเนว กโรติ. อเสกฺขมุนิ ปน ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารมนุยุญฺชติ. อยมสฺส ภมเรน มธุกเรน สริกฺขตา. ขีณาสโว ปเนตฺถ อธิปฺเปโตติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๒๓)

บาทคาถาว่า **เอวำ คาเม มุนี จเร** (มุนีพึงจาริกไปในหมู่บ้าน) ความว่า มุนีผู้ไม่มีเรือนซึ่งเป็นพระเสกขะหรือพระอเสกขะ พึงรับภิกษาในหมู่บ้านจาริกไปตามลำดับตระกูล ไม่มีความเสื่อมศรัทธาหรือโภคทรัพย์ เพราะการจาริกไปในตระกูลของท่าน ทั้งศรัทธาและโภคทรัพย์ก็เป็นปกติโดยแท้ อนึ่ง เมื่อท่านจาริกไปอย่างนี้แล้ว ออกจากหมู่บ้านปูผ้าสังฆาฏิ นั่งในที่หาน้ำได้สะดวกนอกหมู่บ้าน

พิจารณาฉันบิณฑบาตโดยความเสมอกับน้ำมันหยอดเพลา ยาทาแผล และเนื้อบุตรแล้ว เข้าไปสู่ไพรสณฑ์เช่นนั้นใคร่ครวญ **กรรมฐานภายใน**[อริยสัจ ๔] ย่อมทำมรรคผลให้อยู่ในเงื้อมมือได้แน่ ส่วนพระมุนีผู้เป็นพระอเสกขะ ย่อมประกอบการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (ทิฏฐธรรมสุขวิหารธรรม). ข้อนี้เป็นการที่พระมุนีเสมอกับภมรผู้ทำน้ำผึ้ง. อนึ่ง พุทธองค์ทรงประสงค์เอาพระขีณาสพในเรื่องนี้.

อชฺฌตฺติกกมฺมฏฺฐานนฺติ จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานํ.

(เนตฺติ.ฏี. ๑๒๓)

บทว่า **อชฺฌตฺติกกมฺมฏฺฐานํ** (ใคร่ครวญกรรมฐานภายในตน) คือ อริยสัจ ๔ [ที่เกิดภายในตน]

[นายเกวียนใช้น้ำมันหยอดเพลาเพื่อให้เกวียนขับเคลื่อนไปได้ ยาทาแผลมีประโยชน์ เพื่อรักษาแผล สามีภรรยาผู้ข้ามทางกันดาร ยอมกินเนื้อบุตรที่เสียชีวิต เพื่อรักษาชีวิตให้ข้ามพ้นทางกันดารฉันใด แม้ผู้ที่ต้องการจะข้ามทางกันดารคือสังสารวัฏ ก็ควรบริโภคอาหารโดยปราศจากความติดใจในรส ฉันนั้น]

ดู ธมม.อฏ. ๒๓๗,๔๑๘

อชฺฌตฺติกทาน (น)

[อชฺฌตฺติก + ทาน]

อัชฌัตติกทาน,

ทานภายใน, ทานที่บริจาคเลือด เนื้อ ตา เป็นต้น อันเป็นไปในขันธสันดานของตน.

โส เอกทา ปุณฺณมทิวเส ปาโตว สมุสฺสิต-เสตจฺฉตฺเต ราชปลฺลงฺเก นิสินฺโน อตฺตนา ทินฺนทานํ อาวชฺเชนฺโต พาหิรวตฺถุ์ อตฺตนา อทินฺนํ นาม อทิสฺวา “มยา พาหิรวตฺถุ อทินฺนนาม นตฺถิ น มํ พาหิรทานํ โตเสติ อหํ **อชฺฌตฺติกทานนฺ** ทาตุกาโม อโห วต อชฺช มม ทานสาลํ คตกาเล โกจิเทว ยาจโก พาหิรวตฺถุ์ อยาจิตฺวา อชฺฌตฺติกสฺส นามํ คณฺเหยฺย ฯเปฯ

(ชา.อฏ. ๔/๔๐๓)

คราวหนึ่งเป็นวันปุรณมีดิถีที่ ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า พระเจ้าสีวิราชประทับอยู่เหนือราชบัลลังก์ภายใต้สมุสสิตเศวตฉัตรทรงรำพึง ถึงทานที่พระองค์ทรงบริจาค มิได้ทอดพระเนตรเห็นพาหิรวัตถุสิ่งใด สิ่งหนึ่งที่ชื่อว่าพระองค์ยังไม่เคยบริจาค จึงทรงดำริว่า พาหิรวัตถุที่ชื่อว่าเรายังไม่เคยบริจาคไม่มีเลย พาหิรก-ทานหาได้ยังเราให้ยินดีไม่ เราประสงค์จะให้**อัชฌัตติกทาน** โอหนอ เวลาที่เราไปโรงทานวันนี้ ยาจกคนใดอย่าได้ขอพาหิรวัตถุเลย พึงเอ่ยออกชื่อขอแต่อัชฌัตติกทาน [คือดวงหทัย, เนื้อในร่างกาย, โลหิต ให้เป็นทาสทำงาน และดวงตาเป็นต้น]ด้วยเถิด...

อชฺฌตฺติกทุก (ปุ)

[อชฺฌตฺติก + ทุก]

อัชฌัตติกทุกะ, หมวดสองแห่งวัตถุธรรมอันเป็นไปภายใน.

ทุกะที่ ๖๖ บรรดาทุกะ ๑๐๐ ที่มาในอภิธรรมมาติกาและปัฏฐาน

ดู ธัมมสังคณีปาฬิ ทุกมาติกา ข้อที่ ๖๖ (๑๒-๑๔), ๑๕๔๗-๘ และปัฏฐาน. ๓/๔๙๓-๕๐๑)

อชฺฌตฺติกพาหิร (ติ)

[อชฺฌตฺติก + พาหิร]

อัชฌัตติกพาหิระ,

อายตนะทั้งภายในภายนอก, อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖.

กถญฺจ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ ฉสุ **อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ** อายตเนสุ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขุญฺจ ปชานาติ. รูเป จ ปชานาติ. ยญฺจ ตทุภยํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สโยชนํ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส ปหานํ โหติ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ ปหีนสฺส สโยชนสฺส อายตึ อนุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.

(ที. ๒/๒๔๐)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุตามรู้ในสภาวธรรม คือ อายตนะ**ทั้งภายในภายนอก**ว่าเป็นสภาวธรรมอยู่อย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ รู้จักตา รู้จักรูปารมณ์ และรู้จักตาและรูปารมณ์ทั้งสองนั้นอันเป็นที่สังโยชน์อาศัยเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นอย่างใด ย่อมรู้ชัดอย่างนั้น [คือเหตุเกิดของสังโยชน์] สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้อย่างใด ย่อมรู้ชัดอย่างนั้น [คือเหตุละสังโยชน์] สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอย่างใด ย่อมรู้ชัดอย่างนั้น[คือเหตุไม่เกิดของสังโยชน์]

ฉ โข ปนิมานิ อานนฺท **อชฺฌตฺติกพาหิรานิ** อายตนานิ. จกฺขุ เจว รูปา จ โสตญฺจ สทฺทา จ ฆานญฺจ คนฺธา จ ชิวฺหา จ รสา จ กาโย จ โผฏฺฐพฺพา จ มโน จ ธมฺมา จ. อิมานิ โข อานนฺท ฉ อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ ยโต ชานาติ ปสฺสติ, เอตฺตาวตา โข อานนฺท “อายตนกุสโล ภิกฺขูติ อลํ วจนายาติ.

(ม. ๓/๑๐๘)

ดูก่อนอานนท์ อายตนะ**ภายในและภายนอก**อย่างละ ๖ นี้ คือ จักขุ(ตา)คู่กับรูป โสตะ(หู)คู่กับสัททะ(เสียง) ฆานะ(จมูก)คู่กับคันธะ(กลิ่น) ชิวหา(ลิ้น)คู่กับรส กายคู่กับโผฏฐัพพะ มโน (ใจ) คู่กับธรรมารมณ์ ดูก่อนอานนท์ เพราะเหตุที่ภิกษุรู้เห็นอายตนะภายในและภายนอกอย่างละ ๖ ประการนี้แล จึงควรเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในอายตนะ.

อชฺฌตฺติกพาหิรานีติ จ อชฺฌตฺติกานิ จ พาหิรานิ จ. เอตฺถ หิ จกฺขุอาทีนิ อชฺฌตฺติกานิ ฉ. รูปาทีนิ พาหิรานิ ฉ. (ม.อฏ. ๓/๗๓)

บทว่า **อชฺฌตฺติกพาหิรานิ** (ภายในและภายนอก) ได้แก่ ทั้งภายในภายนอก. เพราะในคำนี้ อายตนะ ๖ มีจักขุเป็นต้น จัดเป็นอายตนะภายใน. อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น จัดเป็นอายตนะภายนอก.

อชฺฌตฺติกพาหิรวตฺถุก (ติ)

[อชฺฌตฺติก + พาหิร + วตฺถุ + ก]

อันมีที่ตั้งอาศัยเป็นไปทั้งภายในภายนอก, ที่เป็นวัตถุภายในภายนอก.

เถโร กุฏิกำ ปวิสิตฺวา ติณสนฺถารเก ปลฺลงฺเกน นิสีทิ. ตทา ปน เทโว โถกำ โถกำ ผุสายติ น สมฺมา ธารำ อนุปฺปเวจฺฉติ. อถ เถโร โลกสฺส อวุฏฺฐิกภยำ วิสมิตฺวากาโม อตฺตโน **อชฺฌตฺติกพาหิรวตฺถุกสฺส** ปริสฺสยสฺส อภาวำ ปเวเทนฺโต

ฉนฺนา เม กุฏิกา สุขา นิวาตา
วสฺส เทว ยถาสุขำ
จิตฺตำ เม สุสมาหิตำ วิมุตฺตำ
อาตาปี วิหรามิ วสฺส เทวาติ.

คาถมาห. (เถร.อฏ. ๑/๒๘)

พระสุภูติเถระเข้าไปสู่กุฏี แล้วนั่งขัดสมาธิบนอาสนะที่ปูลาดด้วยหญ้า. ก็ในครั้งนั้น ฝนหยาดเม็ดลงมาเล็กๆ น้อยๆ (ตกปรอยๆ) ไม่ยังสายธารให้ชุ่มชื่นทั่วถึง. ลำดับนั้น พระเถระประสงค์ จะบำบัดภัยอันเกิดแต่ฝนแล้งแก่ชาวโลก จึงประกาศความไม่มีอันตราย**อันมีที่ตั้งอาศัยอันเป็นไปทั้งภายในทั้งภายนอก**ของตน จึงกล่าวคาถาว่า

กระท่อมของเรามุงแล้ว สะดวกสบาย ปราศจากลม ดูก่อนฝน ท่านจงตกตามสบายเถิด จิตของเราตั้งมั่นแล้ว หลุดพ้นแล้ว เรามีความเพียรเครื่องเผากิเลสอยู่ ดูก่อนฝน ท่านจงตกเถิด.

อชฺฌตฺติกพาหิรวตฺถาน (น)

[อชฺฌตฺติกพาหิร + วตฺถาน]

การกำหนดวัตถุธรรมภายในภายนอก, การกำหนดเป็นอายตนะภายในและภายนอก.

[อปรำ ปน ภนฺเต เอตทานุตฺตริยำ, ยถา ภควา ธมฺมำ เทเสติ อายตนปณฺณตฺตีสุ. ฉยิมานิ ภนฺเต อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ; จกฺขุญฺเจว รูปา จ, โสตญฺเจว สทฺทา จ, ฆานญฺเจว คนฺธา จ, ชิวฺหา เจว รสา จ,กาโย เจว โผฏฺฐพฺพา จ, มโน เจว ธมฺมา จ. เอตทานุตฺตริยำ ภนฺเต อายตนปณฺณตฺตีสุ ฯเปฯ (ที. ๓/๑๔๖)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ยังมีอีกข้อหนึ่งที่ยอดเยี่ยม คือพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในเรื่องการบัญญัติอายตนะ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อายตนะภายในและอายตนะภายนอกมีอย่างละ ๖ นี้ คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์. นี้ก็คือเทศนาที่ยอดเยี่ยม ในเรื่องการบัญญัติอายตนะ]

เอตทานุตฺตริยำ ภนฺเต อายตนปณฺณตฺตีสูติ ยายำ อายตนปณฺณตฺตีสุ **อชฺฌตฺติกพาหิรวตฺถาน**าทิวเสน เอวำ เทสนา เอตทานุตฺตริยำ.

(ที.อฏ. ๓/๖๙)

ปาฐะว่า **เอตทานุตฺตริยำ ภนฺเต อายตนปณฺณตฺตีสุ** (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นี้ก็คือเทศนาที่ยอดเยี่ยมในเรื่องการบัญญัติอายตนะ) คือ การแสดงอย่างนี้ด้วยอำนาจ**การกำหนดเป็นอายตนะภายใน และภายนอก**เป็นต้นนี้ จัดเป็นข้อธรรมที่ยอดเยี่ยมในเรื่องการบัญญัติอายตนะนี้.

อชฺฌตฺติกพาหิรวิภาค (ปุ)

[อชฺฌตฺติกพาหิร + วิภาค]

การจำแนกวัตถุธรรมภายในภายนอก, การจำแนก[วัตถุธรรม]ออกเป็นภายในภายนอก.

อิมา จ ติสฺโส ตณฺหา รูปตณฺหา ฯเปฯ ธมฺมตณฺหาติ วิสยเภทโต ปจฺเจกํ ฉพฺพิธาติ กตฺวา อฏฺจารส โหนฺติ. ตา อชฺฌตฺตรูปาทีสุ อฏฺจารสพหิทฺธารูปาทีสุ อฏฺจารสาติ ฉตฺตึส อิติ อตีตา ฉตฺตึส อนาคตา ฉตฺตึส ปจฺจุปฺปนฺนา ฉตฺตึสาติ วิภาคโต อฏฺจสตํ โหนฺติ. ปุน สงฺคเห กริยมาเน กาลเภทํ อนามสิตฺวา คยฺหมานา ฉตฺตึเสว โหนฺติ รูปาทีนํ **อชฺฌตฺติกพาหิรวิภาเค** อกริยมาเน อฏฺจารเสว รูปาทิอารมฺมณวิภาคมตฺเต คยฺหมาเน ฉเฬว อารมฺมณวิภาคมฺปิ อกตฺวา คยฺหมานา ติสฺโสเยว โหนฺตีติ.

(อิติวุต.อฏ. ๑๙๐)

ก็ตัณหาทั้ง ๓ เหล่านี้ แยกแต่ละอย่างออกเป็น ๖ โดยประเภทอารมณ์ คือรูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา จึงเป็นตัณหา ๑๘ อย่าง ตัณหาเหล่านั้นรวมเป็น ๓๖ คือ ตัณหาในรูปภายในเป็นต้น ๑๘ ตัณหาในรูปภายนอกเป็นต้น ๑๘ ดังนั้น จึงรวมเป็นตัณหา ๑๐๘ โดยแยกเป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ปัจจุบัน ๓๖ (แต่) ตัณหานั้น เมื่อทำการสงเคราะห์อีกจัดโดยไม่เกี่ยวกับการแยกประเภทตามกาล (ทั้ง ๓) ก็มี ๓๖ เท่านั้นเอง เมื่อไม่ทำ**การจำแนกรูป** (ตัณหา) เป็นต้น **ออกเป็นภายในภายนอก**ก็จะมี ๑๘ เท่านั้น เมื่อทำเพียงการจำแนกตามอารมณ์มีรูปเป็นต้น ก็เหลือ ๖ เท่านั้น ตัณหาเหล่านั้น เมื่อจัดโดยไม่ทำการจำแนกไปตามอารมณ์ ก็มีเพียง ๓ เท่านั้นแล.

อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสส (ปุ)

[อชฺฌตฺติก + พาหิร + วิเสส]

ความแปลกกัน[แห่งธาตุ]ภายในภายนอก, ธาตุภายในและภายนอกแปลกกัน.

อปิจ โข ปน วจนตฺถโต, กลาปโต, จุณฺณโต, ลกฺขณาทิโต, สมุฏฺฐานโต, นานตฺเตกตฺตโต, วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโต, สภาควิสภาคโต, **อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต**, สงฺคหโต, ปจฺจยโต, อสมนฺนาหารโต, ปจฺจยวิภาคโตติ อิเมหิปิ อากาเรหิ ธาตุโย มนสิกาตพฺพา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๖๕)

ก็อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดธาตุโดยอาการแม้เหล่านี้ คือ โดยอรรถแห่งคำ โดยเป็นกอง โดยแยกละเอียดโดยลักษณะเป็นต้น โดยสมุฏฐาน โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน โดยอาการที่แยกและไม่แยก โดยเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ **โดยความแปลกกันภายในภายนอก** โดยประมวล โดยปัจจัย โดยไม่ใส่ใจกัน โดยแยกกัน โดยปัจจัย.

อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโตติ อชฺฌตฺติกา ธาตุโย วิญฺญาณวตฺถุวิญฺญตฺติอินฺทฺริยานิ นิสฺสยา โหนฺติ, สอิริยาปถา, จตุสมุฏฺฐานา. พาหิรา วุตฺตวิปรีตปฺปการาติ เอวํ **อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต** มนสิกาตพฺพา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๖๕)

ในข้อมาติกาว่า **อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต** (โดยความแปลกกันภายในภายนอก) พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุภายในย่อมเป็นที่อาศัยแห่ง

วิญญาณวัตถุและวิญญัติและอินทรีย์ เป็นสภาพที่เกี่ยวเนื่องกับอิริยาบถ มีสมุฏฐาน ๔ ธาตุภายนอกมีประการผิดตรงกันข้าม จากที่กล่าวแล้ว พระโยคีพึงใฝ่ใจโดย**ความแปลกกัน[แห่งธาตุ]ภายในภายนอก** ดังบรรยายมาฉะนี้แล.

อชฺฌตฺติกรูป (น)

[อชฺฌตฺติก + รูป]

รูปอันเป็นไปภายใน, รูปภายใน, อัชฌัตติกรูป.

ดู อชฺฌตฺติกรูปาทินิสฺสิต

อชฺฌตฺติกรูปาทินิสฺสิต (ติ)

[อชฺฌตฺติกรูปาทิ + นิสฺสิต]

อันอาศัยรูปอันเป็นไปภายในเป็นต้น, ที่อาศัยรูปภายในเป็นต้น.

อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทาย “อสฺมีติ โหติ “อิตฺถสฺมีติ โหตีติ วา เอวมาทีนิ **อชฺฌตฺติกรูปาทินิสฺสิตานิ** อฏฺจารส, พาหิรสฺสุปาทาย อิมินา “อสฺมีติ โหติ อิมินา “อิตฺถสฺมีติ โหตีติ พาหิรรูปาทินิสฺสิตานิ อฏฺจารสาติ ฉตฺตึส. อิติ อตีตานิ ฉตฺตึส อนาคตานิ ฉตฺตึส ปจฺจุปฺปนฺนานิ ฉตฺตึสาติ เอวมฺปิ อฏฺจสตตณฺหาวิจริตานิ โหนฺติ. (มหานิ.อฏ. ๑๓๘)

อีกนัยหนึ่ง เพราะอาศัยรูปภายใน รูป**ที่อาศัยรูปภายในเป็นต้น**มีอาทิอย่างนี้ว่า เมื่อบทว่า อสฺมิ มีอยู่ บทว่า อิตฺถสฺมิ ก็ย่อมมี จึงมี ๑๘, เพราะอาศัยรูปภายนอก รูปที่อาศัยรูปภายนอกเป็นต้นว่า เมื่อบทว่า อสฺมิ มีอยู่ด้วยบทนี้ บทว่าอิตฺถสฺมิ ก็ย่อมมี จึงมี ๑๘ รวมเป็น ๓๖. ที่เป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็นตัณหาวิจริต ๑๐๘ แม้อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

อชฺฌตฺติกวตฺถุก (ติ)

[อชฺฌตฺติก + วตฺถุ + ก]

มีวัตถุ (ที่อาศัย) เป็นภายใน, มีประสาทรูป ๕ ภายในเป็นที่อาศัย.

อชฺฌตฺติกวตฺถุกา, พาหิรารมฺมณาติ ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณานํ วตฺถุ อชฺฌตฺติกา, อารมฺมณา พาหิรา. (อภิ.วิ. ๓๓๑)

สองบทว่า อชฺฌตฺติกวตฺถุกา พาหิรารมฺมณา (**วิญญาณ ๕ มีวัตถุ (ที่อาศัย) เป็นภายใน** มีอารมณ์เป็นภายนอก) อธิบายว่า วัตถุ (ที่อาศัย) ของวิญญาณ ๕ เป็นภายใน อารมณ์ของวิญญาณ ๕ เป็นภายนอก.

อชฺฌตฺติกวตฺถุกาติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตวเสน วุตฺตํ. ตานิ หิ อชฺฌตฺติเก ปญฺจ ปสาเท วตฺถุํ กตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๘๖)

บทว่า **อชฺฌตฺติกวตฺถุกา** (มีวัตถุ (ที่อาศัย) เป็นภายใน) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยสามารถแห่งอายตนะภายใน. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้น ย่อมเกิดขึ้น เพราะทำปสาทรูป ๕ [มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น]ในภายในให้เป็นที่อาศัย[เกิด].

ดู อชฺฌตฺตชฺฌตฺต

อชฺฌตฺติกเวร (น)

[อชฺฌตฺติก + เวร]

อัชฌัตติกเวร, เวรภายใน.

เวรญฺจ นาเมตํ ทุวิธํ โหติ พาหิรํ อชฺฌตฺติกนฺติ. เอเกน หิ เอกสฺส ปิตา มาริโต โหติ โส จินฺเตสิ “เอเตน กิร เม ปิตา มาริโต อหมฺปิ ตํเยว มาเรสฺสามีติ นิสิตํ สตฺถํ อาทาย จรติ. ยา ตสฺส อพฺภนฺตเร อุปฺปนฺนเวรเจตนา อิทํ พาหิรํ เวรํ นาม. ยา ปน อิตรสฺส “อยํ กิร มํ มาเรสฺสามีติ จรติ อหเมว นํ ปฐมตรํ มาเรสฺสามีติ เจตนา อุปฺปชฺชติ อิทํ **อชฺฌตฺติกเวรํ** นาม. อิทํ ตาว อุภยมฺปิ ทิฏฺฐธมฺมิกเมว. (สํ.อฏ. ๒/๖๘)

(อิ.ต่างกัน อชฺฌตฺติกํ เวรํ)

ขึ้นชื่อว่าเวรนี้มี ๒ อย่างคือ เวรภายนอก และเวรภายใน. ก็เมื่อบิดาของคนคนหนึ่งถูกบุคคลหนึ่งฆ่าตาย เขาจึงคิดว่า ข่าวว่าบิดาของเราถูกผู้นี้ฆ่าตาย แม้เราก็จักฆ่ามันให้ตายเหมือนกัน ดังนี้จึงพกศัสตราเที่ยวไป. เจตนาอันเป็นเหตุก่อเวรอันเกิดขึ้นแล้วในภายในของผู้นั้นนี้ ชื่อว่าเวรภายนอก (พาหิรเวร). ส่วนบุคคลนอกนี้เกิดความคิดว่าข่าวว่า บุคคลนี้เที่ยวคิดว่า จะฆ่าเรา เรานี่แหละจักฆ่ามันก่อน นี้ชื่อว่า**เวรภายใน**. แม้เวร ๒ อย่างนี้ ก็จัดเป็นเวรในปัจจุบันนั่นเอง.

อชฺฌตฺติกสงฺคห (ปุ)

[อชฺฌตฺติก + สงฺคห]

การสงเคราะห์อันเป็นไปภายใน,

การสงเคราะห์คนในภายใน.

เอวํ มหาสตฺโต ราชานํ สญฺญาเปนฺโต กเถสิ. โสปิ สญฺญตฺตํ คนฺตฺวา ตสฺส ปสีทิตฺวา พหุํ ธนํ อทาสิ. ตโต ปฏฺฐาย จ **อชฺฌตฺติกสงฺคห**เมว กโรนฺโต ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กตฺวา สคฺคปรายโณ อโหสิ. (ชา.อฏ. ๓/๓๘๑)

พระมหาสัตว์ ตรัสทูลพระราชาให้ทรงรู้สึกพระองค์อย่างนี้แล้ว. ฝ่ายพระราชาทรงทำความรู้สึกพระองค์แล้ว ทรงเลื่อมใส ได้พระราชทานทรัพย์จำนวนมากแก่พระโพธิสัตว์นั้น. อนึ่ง จำเดิมแต่นั้นมา พระองค์ก็ทรงทำการสงเคราะห์**คนภายใน**อยู่เท่านั้น ทรงบำเพ็ญบุญมีทานเป็นต้นแล้ว ได้ทรงเป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

อชฺฌตฺติกสนฺตติ (ถี)

[อชฺฌตฺติก + สนฺตติ]

อัชฌัตติกสันตติ, ความสืบต่อแห่งรูปนามภายใน, กระแสขันธ์ (รูปนาม) ภายใน.

อปโร นโย:-

อชฺฌตฺติกสนฺตติยา วิเสสปจฺจยตฺตา กพฬีการาหาโร จ อิเม จ ตโย ธมฺมา อาหาราติ วุตฺตา. วิเสสปจฺจโย หิ กพฬีการาหารภกฺขานํ สตฺตานํ รูปกายสฺส กพฬีกาโร อาหาโร.

นามกาเย เวทนาย ผสฺโส วิญฺญาณสฺส มโนสญฺเจตนา นามรูปสฺส วิญฺญาณนฺ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อยํ กาโย อาหารฏฺฐิติโก อาหารํ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ อนาหาโร โน ติฏฺฐติ. ตถา ผสฺสปจฺจยา เวทนา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ.

(ม.อฏ. ๑/๒๑๓)

อีกนัยหนึ่ง:-

กพฬีการาหารและธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้น เรียกว่าอาหาร เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่ **กระแสขันธ์ภายใน** กล่าวคือกพฬีการาหาร เป็นปัจจัยพิเศษ แก่รูปกายของเหล่าสัตว์ผู้มีอาหารคือกพฬีการาหาร. ในหมู่นาม ผัสสะเป็นปัจจัยพิเศษแก่เวทนา มโนสัญเจตนาเป็นปัจจัยพิเศษแก่วิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษแก่นามรูป.

ดังพระพุทธดำรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ ไม่อาศัยอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้" เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัยจึงมีนามรูป.

อชฺฌตฺติกายตน (น)

[อชฺฌตฺติก + อายตน]

อายตนะ ๖ อันเป็นไปภายใน, อายตนะ ๖ อันอาศัยตนเป็นไป, อายตนะภายใน ๖.

อุปมา โข เม อยํ ภิกฺขเว กตา อตฺถสฺส วิญฺญาปนาย. อยญฺเจเวตฺถ อตฺโถ: "ปิยรูป-สาตรูเปนาติ โข ภิกฺขเว ฉนฺเนตํ **อชฺฌตฺติกานํ อายตนานํ** อธิวจนํ. (อิติวุตฺ. ๒๗๑)

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตแสดงข้ออุปมานี้ไว้เพื่อให้เข้าใจความแจ่มแจ้ง ก็ในอุปมานี้มีความหมายดังนี้ คำว่า ปิยรูปสาตรูป เป็นชื่อของ**อายตนะภายใน ๖**.

ดู อชฺฌตฺติก อรรถ (๓)

อชฺฌปฺปตฺต (ติ)

[อธิ + ปตฺต]

ปตฺต = ปท (คตฺยํ) + ต. ลบ ท พยัญชนะที่สุดธาตุ และซ้อน ต เป็น ตฺต ด้วยสูตร (กจ.๕๘๐) ว่า คุปาทีนญฺจ (พยัญชนะที่สุดธาตุคุปาทิคณะ ย่อมไม่ปรากฏรูป, และซ้อน ต), แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลัง), ซ้อน ปฺ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน (การซ้อนพยัญชนะหลังสระย่อมมีในที่สมควร)

(๑) **ถึงทับแล้ว, ถึงแล้ว, บรรลุแล้ว, เข้าไปใกล้แล้ว, ไปทัน, โฉบลง, โผเข้าหา**.

โส จ เวเคน นิกฺขมฺม
เฉตฺวา ทนฺธปทกฺกมํ
ต'มฺตฺตมาสุ เวณีสุ
อชฺฌปฺปตฺโต ปรามสิ.
ต'มฺทาวตฺต กลฺยาณี ปลิสฺสชฺชิ สุโสภินี
จวิ ตมฺหา พฺรหฺมจริยา ยถา ตํ อถ โตสิตา.

(ชา. ๑/๑๒๒–๑๒๓)

ดาบสนั้นรีบติดตามออกไปโดยเร็ว สลัดความล่าช้าเสียแล้ว **ไปทัน**เข้าก็จับมวยผมอันงามเลิศ ฝ่ายนางเทพอัปสรผู้งดงาม ก็หันกลับมา สวมกอดดาบสนั้นไว้ ดาบสเสื่อมจากฌานนั้นสมดั่งมโนรถ ของท้าวสักกะจอมเทพ นางเทพอัปสรมีใจยินดีแล้วในขณะนั้น.

คาถานี้ตามนัยอลังการะ เป็นสัมโภคสิงคารรส (รสรักเวลาอยู่ร่วมกัน) จำแนกตามนัยรสีอลังการ (อลังการมีรส) ดังนี้

๑. **รติฐายีภาวะ** (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักใคร่ที่เกิดแก่อิสิสิงคดาบส กล่าวไว้ด้วยคำว่า อุตฺตมาสุ เวณีสุ ปรามสิ (จับมวยผมอันงามเลิศ), ปลิสฺสชฺชิ (สวมกอด)

๒. **อารัมมณวิภาวะ** (อารมณ์ของความยินดี) คือเทพธิดาอลัมพุสาที่เป็นอารมณ์ของอิสิสิงคดาบสกล่าวไว้ด้วยคำว่า กลฺยาณี สุโสภินี (นางเทพอัปสรผู้งดงาม)

๓. **อุทฺทีปนวิภาวะ** (สภาพแวดล้อม) คือ ความมีผมงามเลิศของเทพธิดา กล่าวไว้ด้วยคำว่า อุตฺตมาสุ เวณีสุ (มวยผมอันงามเลิศ)

๔. **พยภิจารีภาวะ** (อาการที่ปรากฏในบางขณะ) คือ ความขวนขวายทางกาย ในการที่ดาบสติดตามเทพธิดา (อุสฺสุกฺก) กล่าวไว้ด้วยคำว่า เวเคน นิกฺขมฺม เฉตฺวา ทนฺธปทกฺกมํ (รีบติดตามออกไปโดยเร็ว สลัดความล่าช้าเสียแล้ว)

๕. **อนุภาวะ** (ผลของความยินดี) คือ การที่อิสิสิงคดาบสเสื่อมจากฌาน และความยินดีของเทพธิดาอลัมพุสา ผู้สนองบัญชาท้าวสักกะให้มาทำลายตบะของอิสิสิงคดาบส กล่าวไว้ด้วยคำว่า จวิ ตมฺหา พฺรหฺมจริยา (เสื่อมจากฌานนั้น) อถ โตสิตา (นางเทพอัปสรมีใจยินดีแล้วในขณะนั้น)

๖. **สิงคารรส** (รสยินดี) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจ ของท่านผู้ที่ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่าสิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส.

[สิงคารรส (รสรัก) ในคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๓๕๗) จำแนกไว้ ๓ ประเภท คือ

๑. **อโยคะ** ความรักที่ยังมิได้สมหวัง หมายถึงความรักของชายหญิง ที่ยังมิได้ครองคู่ ปรารถนาจะติดต่อกัน ด้วยกลวิธีอันบ่งถึงความรักใคร่กัน

๒. **วิปปโยคะ** ความรักในเวลาพลัดพราก คือ ความรักของหญิงชายที่ครองคู่แล้วหรือยังมิได้ครองคู่ แต่ต้องมาพลัดพรากจากกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

๓. **สัมโภคะ** ความรักในเวลาอยู่ร่วมกัน หมายถึงความรักของชายหญิงที่ครองคู่กันด้วยความรักใคร่]

ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว สกุณคฺฆิ ลาปํ สกุณํ สหสา **อชฺฌปฺปตฺตา** อคฺคเหสิ. (สํ.๓/๑๒๗)
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว เหยี่ยว**โฉบลง**จับนกมูลไถอย่างรวดเร็ว.

สหสา อชฺฌปฺปตฺตาติ โลภสาหเสน ปตฺตา. (สํ.อฏ. ๓/๒๓๔)

สองบทว่า **สหสา อชฺฌปฺปตฺตา** (โฉบลง) คือ ถึงแล้วโดยเร็วเพราะความโลภ.

เสโน พลสา ปตมาโน
ลาปํ โคจรฏฺฐายินํ
สหสา **อชฺฌปฺปตฺโต**ว
มรณํ เตนุปาคมิ. (ชา. ๑/๔๒)

(พระศาสดาทรงแสดงเรื่องเหยี่ยวนกเขากับนกมูลไถแล้ว ตรัสเรื่องโคจรของภิกษุว่า)

เหยี่ยวนกเขา บินเข้าหาเต็มกำลัง ด้วยหมายใจว่า จะจับเอานกมูลไถที่อยู่ในที่หากิน จึง **โฉบลง**อย่างรวดเร็ว[ศีรษะได้กระแทกกับก้อนมูลไถ] เพราะเหตุนั้น จึงถึงความตาย [ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายก็เช่นกัน อย่าเที่ยวไปในแดนอื่นที่เป็นอโคจร[กามคุณ ๕] เมื่อเธอทั้งหลายเที่ยวไปในแดนอื่นที่เป็นอโคจร มารก็จักได้ช่อง ได้อารมณ์]

อชฺฌปฺปตฺโตติ สมฺปตฺโต. (ชา.อฏ.๒/๕๔)

บทว่า **อชฺฌปฺปตฺโต** (โฉบลง) คือ เข้าถึงแล้วโดยเร็ว[โผลงหรือโจมตี].

ตสฺส สกุโก วตญฺญาย
อชรูเปนุปาคมิ
วีตปโป **อชฺฌปฺปตฺโต**
ภญฺชิ โลหิตโป ตปิ. (ชา. ๑/๙๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ท้าวสักกะทรงทราบถึงข้อปฏิบัติของหมาในนั้นแล้ว ทรงจำแลงเพศเป็นแพะเข้าไปหาหมาในนั้นต้องการจะดื่มเลือดจึงตบะแตก **กระโจนเข้าหา**[แพะนั้น] ทำลายตบะแล้ว [บุคคลบางคนในโลกนี้ก็เหมือนกัน สมาทานข้อปฏิบัติอย่างเพลา ทำตนกลับกลอก เหมือนหมาในกลับกลอกเพราะแพะเป็นเหตุ]

วีตปโป อชฺฌปฺปตฺโตติ วิคตปโป หุตฺวา อุปคโต. ตํ ขาทิตุํ ปกฺขนฺทีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๒/๔๐๘)

บาทคาถาว่า **วีตปโป อชฺฌปฺปตฺโต** (กระโจนเข้าหา[แพะนั้น] ทำลายตบะแล้ว) ความว่า เป็นผู้ปราศจากตบะเข้าไปใกล้แล้ว อธิบายว่า โผเข้าหาเพื่อจะกินแพะนั้น.

ดู ที. ๒/๒๐๗, ที.อฏ. ๒/๒๘๒

(๒) เข้าไปใกล้แล้ว, เข้าเฝ้า, ได้พบ.

ทิโช ยถา กุพฺพนกํ ปหาย
พหุปฺผลํ กานนํ อาวเสยฺย
เอวมฺปหํ อปฺปทสฺเส ปหาย
มโหทธึ หํโสริว **อชฺฌปปตฺโต**.

(สุตฺตนิ. ๔๕๐)

(สฺยา. หํสริวชฺฌปตฺโต)

(ท่านพระปิงคิยะกล่าวแก่พราหมณ์พาวรีท่ามกลางชุมชนว่า)
นกพึงละป่าเล็กแล้วมาอาศัยป่าใหญ่ที่มีผลไม้มากฉันใด อาตมภาพก็ฉันนั้น ละคณาจารย์ผู้มีทัสสนะแคบ (มีปัญญาน้อย) **ไปเฝ้า**พระผู้มีพระภาค เหมือนหงส์โผลงสู่สระใหญ่ ฉะนั้น

มโหทธึ หํโสริว อชฺฌปตฺโตติ ฯเปฯ ปุริสโธรยฺหํ ทสพลธารึ อธิคจฺฉึ วินฺทึ ปฏิลภึ. ยถา จ หํโส มหนฺตํ มานุสกํ วา สรํ อโนตตฺตํ วา ทหํ มหาสมุทฺทํ วา อกฺโขภํ อมิโตทกํ ชลราสึ อธิคจฺเฉยฺย วินฺเทยฺย ปฏิลเภยฺย, เอวเมว ปิงฺคิโย พฺราหฺมโณ พุทฺธํ ภควนฺตํ อกฺโขภํ อมิตเตชํ ฯเปฯ อธิคจฺฉึ. (จูฬนิ. ๒๐๘)

บาทคาถาว่า **มโหทธึ หํโสริว อชฺฌปตฺโต** (อาตมภาพก็ฉันนั้น ละคณาจารย์ผู้มีทัสสนะแคบ (มีปัญญาน้อย) ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค) ความว่า...(อาตมาภาพ) ได้มาพบ คือ ประสบ

ได้เฉพาะพระผู้มีพระภาค…ผู้ทรงเป็นบุรุษรับภาระ มีพระทศพลญาณ. (เปรียบเหมือน) พญาหงส์พึงไปถึง คือประสบ ได้เฉพาะสระใหญ่ที่มนุษย์สร้างไว้ สระอโนดาดหรือมหาสมุทร มีน้ำที่ไม่กระเพื่อม มีน้ำนับประมาณมิได้ ฉันใด อาตมภาพ คือปิงคิยพราหมณ์ก็ฉันนั้น ได้พบพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้ไม่หวั่นไหว มีพระเดชนับไม่ถ้วน…

อชฺฌปฺปตฺวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + ปตฺวา]

ถึงแล้ว, เข้าถึง, เข้าไปอาศัย, บรรลุ.

ตตฺถาสิ รุกฺโข วิปุโล
อภิรูโป พฺรหา สุจิ
ตมฺ**ชฺฌปฺปตฺวา** นิสีทิ
มหาโสณสฺส เหฏฺฐโต. (พุทฺธวํ. ๓๔๑)
(สฺยา. ตมชฺฌปตฺวา)

ในพระราชอุทยานนั้น มีต้นไม้ใหญ่ แผ่กิ่งก้านสาขาร่มครึ้มสวยงาม พระองค์เสด็จ**ถึงแล้ว** ในท่ามกลางพระราชอุทยานนั้น ประทับนั่งภายใต้ต้นอ้อยช้างใหญ่.

[พฺรหาติ มหนฺโต เทวานำ ปาริจฺฉตฺตกสทิโสติ อตฺโถ]

ตมชฺฌปฺปตฺวาติ ตำ โสณรุกฺขำ ปตฺวา อธิปตฺวา อุปคมฺมาติ อตฺโถ. (พุทฺธวำ.อฏ. ๒๑๙)

บทว่า **ตมชฺฌปฺปตฺวา** ความว่า ถึงแล้ว คือ เข้าถึง ได้แก่ เข้าไปอาศัยต้นอ้อยช้างนั้น.

อชฺฌภวึ (กฺริ/อา)

อชฺฌภวิ (กฺริ/อา)

ดู อธิภวติ - อภิภวติ

อชฺฌภาสถ (กฺริ/อา)

อชฺฌภาสึ (กฺริ/อา)

อชฺฌภาสึสุ (กฺริ/อา)

อชฺฌภาสิ (กฺริ/อา)

อชฺฌภาสิตฺถ (กฺริ/อา)

อชฺฌภาเสยฺย (กฺริ/อา)

ดู อธิภาสติ

อชฺฌภู (กฺริ/อา)

[อธิ + ภู + โอ, แปลง โอ เป็น อู]

อธิ = อธิภวน (ครอบงำ)

ชนะแล้ว, ครอบครองแล้ว. ปราบแล้ว.

ดู อธิภวติ

อชฺฌยติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อิ (อชฺฌยเน) + อ + ติ]

ย่อมสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

พฤทธิ์ อิ ธาตุเป็น เอ แปลง เอ ที่พฤทธิ์มาเป็น อย, แปลง อธิ เป็น อชฺฌ. อธิ อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อชฺฌายเน (สาธยาย)

บางคัมภีร์ใช้เป็นรูปว่า อชฺฌายติ.

ดู นีติ.ธา.๙/๓๘, นีติ.สุตฺต. ๙๘๒

อชฺฌยน (น)

[อธิ + อิ (อชฺฌยเน) + ยุ]

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ แปลง อิ เป็น เอ แปลง เอ เป็น อย แปลง ยุ เป็น อน.

การสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

กิมฺปน ตำ ภนฺเต นาคเสน การณำ เยน การเณน ตถาคโต พฺราหฺมโณ จ ราชา จ โหตีติ.

พฺราหฺมโณ นาม **อชฺฌยน**อชฺฌาปนทาน-ปฏิคฺคหณทมสัยมนิยมปุพฺพชิณฺณมานุสตฺถิ-ปเวณิวัสธารโณ ภควาปิ มหาราช **อชฺฌยน-**อชฺฌาปนทานปฏิคฺคหณทมสัยมนนิยม-ปุพฺพชินาจิณฺณมานุสตฺถิปเวณิวัสธารโณ เตนาปิ การเณน ตถาคโต พฺราหฺมโณติ วุจฺจติ. (มิลินฺท. ๒๒๐)

(พระเจ้ามิลินท์)

เหตุที่เป็นเหตุให้พระตถาคตทรงได้ชื่อว่าเป็นทั้งพราหมณ์ เป็นทั้งพระราชามีอยู่ คืออะไรเล่า พระคุณเจ้านาคเสน”

(พระนาคเสน)

ธรรมดาว่าพราหมณ์ ย่อมเป็นผู้ทรงไว้ซึ่ง **การศึกษา**[คือการออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง] การสอน[พระเวท] วิธีการรับทาน การทรมานตน ความสำรวมตน ขนบธรรม-เนียม คำอนุศาสน์ก่อนเก่า และประเพณีวงศ์ขอถวายพระพร แม้พระผู้มีพระภาคก็เป็นผู้ทรงไว้ซึ่ง**การศึกษา** การสอน วิธีการรับทาน การทรมานตน ความสำรวมตน ขนบธรรม เนียม คำอนุศาสน์ก่อนเก่า และประเพณีวงศ์แม้เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามพระตถาคตว่าเป็นพราหมณ์เช่นกัน.

ดู อชฺเฌน

อชฺฌวาสยิ (กฺริ/อา)

[อธิ + วส + ณย + อี]

ดู อธิวาเสติ

อชฺฌวาหริ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + อา + หร (อาหเร) + อี]

ดู อชฺโฌหรติ

อชฺฌโวทหติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + ทห (ธารเณ) + อ + ติ]

ลง ว อาคม.

ย่อมวางไว้. วางลง, ปลงลง, ใส่ไว้.

อิจฺเจวำ วุตฺโต เนสาโท
เหมวณฺเณ หริตฺตเจ
อุโภ หตฺเถหิ ปคฺคยฺห
ปญฺชเร **อชฺฌโวทหิ**. (ชา. ๒/๙๒)

(พระศาสดาตรัสว่า)

นายพรานถูกหงส์สุมุขะกล่าวอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงใช้มือประคองพญาหงส์เนื้อทอง ตัวมีผิวพรรณประดุจทองคำทั้ง ๒ **ใส่ไว้**ในกรง.

อชฺฌโวทหีติ โอทหิ จเปสิ. (ชา.อฏ. ๕/๓๘๘)

บทว่า **อชฺฌโวทหิ** (ใส่ไว้) คือ วางลง ได้แก่ ขังไว้ (ในกรง).

อชฺฌาคาร (น)

[อธิ + อคาร]

เรือนอันเป็นที่อยู่อาศัย, ภายในเรือนตน, ในบ้านของตัวเอง.

สพฺรหฺมกานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร **อชฺฌาคาเร** ปูชิตา โหนฺติ. สปุพฺพเทวตานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร **อชฺฌาคาเร** ปูชิตา โหนฺติ. สปุพฺพาจริยกานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร **อชฺฌาคาเร** ปูชิตา โหนฺติ. สาหุเนยฺยกานิ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ, เยสํ ปุตฺตานํ มาตาปิตโร **อชฺฌาคาเร** ปูชิตา โหนฺติ. (อ. ๑/๑๓๐, ๓๘๒, อิติวุ. ๒๖๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุตรของสกุลใด บูชามารดาบิดา**ภายในเรือนตน** สกุลนั้นชื่อว่ามีพรหม บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดา **ภายในเรือนตน** สกุลนั้นชื่อว่ามีบุรพเทพ บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดา **ภายในเรือนตน** สกุลนั้นชื่อว่ามีบุรพาจารย์ บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดา**ภายในเรือนตน** สกุลนั้นชื่อว่ามีอาหุไนยบุคคล.

อชฺฌาคาเรติ สเก ฆเร. (อ.อฏ. ๒/๙๘)

บทว่า **อชฺฌาคาเร** (ภายในเรือนตน) คือ ในบ้านของตนเอง.

อชฺฌาจรติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + อ + ติ]

อธิ = อภิภุยฺย (ครอบงำ)

(๑) ย่อมล่วงละเมิด, ประพฤติล่วงละเมิด.

กถญฺจ วิสาเข มาตุคาโม ภตฺตุ มนาปํ จรติ? อิธ วิสาเข มาตุคาโม ยํ ภตฺตุ อมนาปสงฺขาตํ ตํ ชีวิตเหตุปิ น **อชฺฌาจรติ**. เอวํ โข วิสาเข มาตุคาโม ภตฺตุ มนาปํ จรติ. (อ. ๓/๙๙)

ดูก่อนวิสาขะ มาตุคามปฏิบัติถูกใจสามีเป็นอย่างไร คือ มาตุคามในโลกนี้ไม่**ล่วงละเมิด** สิ่งที่ไม่เป็นที่พอใจของสามี แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ดูก่อนวิสาขะ มาตุคามปฏิบัติถูกใจสามีเป็นอย่างนี้แล.

(๒) ย่อมกล่าววาจาล่วงละเมิด – ล่วงเกิน, พูดเชิงบังคับ.

กยวิกฺกยํ สมาปชฺเชยฺยาติ “อิมินา อิมํ เทหิ, อิมินา อิมํ อาหร, อิมินา อิมํ ปริวฏฺเฏหิ, อิมินา อิมํ เจตาเปหีติ **อชฺฌาจรติ**, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ. ๑/๓๕๑)

ปาฐะว่า **กยวิกฺกยํ สมาปชฺเชยฺย** (ทำการซื้อขาย) ความว่า ภิกษุ**พูดเชิงบังคับ**ว่า “ท่านจงให้ของสิ่งนี้ด้วยของนี้ นำของสิ่งนี้มาด้วยของนี้ แลกเปลี่ยนของสิ่งนี้ด้วยของนี้ จ่ายของสิ่งนี้ด้วยของนี้” ดังนี้เป็นต้น ต้องอาบัติทุกกฏ.

อชฺฌาจรตีติ อภิภวิตฺวา จรติ วีติกฺกมวาจํ ภาสตีติ อตฺโถ. (วิ. อฏ. ๒/๒๗๙)

บทว่า **อชฺฌาจรติ** (พูดเชิงบังคับ) คือ ย่อมประพฤติครอบงำ (ข่มขู่). อธิบายว่า ย่อมกล่าววาจาล่วงละเมิด (ล่วงเกิน).

อชฺฌาจริตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + ตุ๋]

(๑) การประพฤติล่วงละเมิด - ล่วงเกิน, เพื่อการประพฤติล่วงละเมิด - ล่วงเกิน.

เทฺว ปุคฺคลา อภพฺพา สญฺจิจฺจ สาติสารๆ วตฺถุ๋ **อชฺฌาจริตุ๋** ภิกฺขู จ ภิกฺขุนิโย จ อริยปุคฺคลา. เทฺว ปุคฺคลา ภพฺพา สญฺจิจฺจ สาติสารๆ วตฺถุ๋ **อชฺฌาจริตุ๋** ภิกฺขู จ ภิกฺขุนิโย จ ปุถุชฺชนา.

(วิ. ๕/๒๑๔)

บุคคล ๒ จำพวก ไม่ควรจงใจ**เพื่อการประพฤติล่วงละเมิด**วัตถุที่มีโทษ คือ ภิกษุชั้นอริยบุคคลและภิกษุณีชั้นอริยบุคคล.

บุคคล ๒ จำพวก ควรจงใจเพื่อ**การประพฤติล่วงละเมิด**วัตถุที่มีโทษ คือ ภิกษุปุถุชน ภิกษุณีปุถุชน.

[สาติสาร แปลตามศัพท์ว่า วัตถุที่ควรระลึกถึงเป็นอย่างยิ่งมีวิเคราะห์ว่า อติสริตพฺโพติ อติสาโร, สห อติสาเรน เย วตฺตนฺตีติ สาติสารา (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส), อีกนัยหนึ่ง แปลว่า "มีโทษ" มีรูปวิเคราะห์ว่า อติกฺกมิตฺวา สรณๆ ปวตฺตนๆ อติสาโร (การดำเนินไปล่วงพ้นพุทธบัญญัติ, โทษ[คืออาบัติ] = อติ บทหน้า + สร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ, สำวิชฺชติ อติสาโร ยสฺสาติ สาติสารๆ (วัตถุที่มีโทษ = สห บุรพบทพหุพพีหิสมาส สห ศัพท์ใช้ในความหมายว่า มีอยู่ ดังตัวอย่างว่า สโลมโก (ผู้มีขน), สปกฺขิโก (ผู้มีปีก)]

โย โส อาวุโส ภิกฺขุ อรหๆ ขีณาสโว วุสิตวา กตกรณีโย โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทตฺโถ ปริกฺขีณภวสญฺโญชโน สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต, อภพฺโพ โส นว ฐานานิ **อชฺฌาจริตุ๋**.

(ที. ๓/๑๑๐)

ผู้มีอายุ ภิกษุใดเป็นพระอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนได้โดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบแล้ว ภิกษุนั้น ไม่ควรเพื่อ**ประพฤติล่วงละเมิด**ฐานะ ๙ ประการ [คือ ไม่จงใจปลงชีวิตสัตว์, ไม่ถือเอาสิ่งของที่ผู้อื่นไม่ได้ให้โดยอาการขโมย, ไม่เสพเมถุนธรรม, ไม่พูดเท็จ, ไม่สะสมบริโภคกามเหมือนเมื่อเป็นคฤหัสถ์, ไม่ลำเอียงเพราะชอบ – เพราะชัง เพราะหลง – เพราะกลัว]

(๒) เพื่อการประพฤติตาม.

กปฺปติ ภนฺเต อาจิณฺณกปฺโปติ. โก โส อาวุโส อาจิณฺณกปฺโปติ. กปฺปติ ภนฺเต อิทๆ เม อุปชฺฌาเยน อชฺฌาจิณฺณๆ, อิทๆ เม อาจริเยน อชฺฌาจิณฺณๆ ตๆ **อชฺฌาจริตุ**นฺติ. อาจิณฺณกปฺโปโป อาวุโส เอกจฺโจ กปฺปติ, เอกจฺโจ น กปฺปตีติ.

(วิ. ๔/๔๙๙)

(สฺยา. อชฺฌาจิณฺณนฺติ อชฺฌาจริตุนฺติ)

ท่านพระยสกากัณฑกบุตรถามว่า “ท่านผู้เจริญ อาจิณณกัปปะควรหรือ” ท่านพระเรวตะย้อนถามว่า “ท่าน อาจิณณกัปปะนั้นคืออะไร” ท่านพระยสกากัณฑกบุตรตอบว่า “ท่านผู้เจริญ การประพฤติตามด้วยความเข้าใจว่า “สิ่งนี้พระอุปัชฌาย์ของเราประพฤติ

มา สิ่งนี้พระอาจารย์ของเราประพฤติมา สิ่งที่ควร**เพื่อการประพฤติตาม**นั้น ชื่อว่าอาจิณณกัปปะ" ท่านพระเรวตะกล่าวว่า "ท่านสิ่งที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์ประพฤติมาแลบางอย่างควร บางอย่างไม่ควร".

อชฺฌาจริย (ติ)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + อิ + ณฺย]

พึงล่วงละเมิด, อันควรล่วงละเมิด.

อชฺฌาจริยวตฺถุ (น)

[อชฺฌาจริย + วตฺถุ]

วัตถุที่พึงล่วงละเมิด,วัตถุอันเป็นเหตุล่วงละเมิด, อัชฌาจริยวัตถุ.

อพฺรหฺมจริยสฺส ปน จตฺตาริ องฺคานิ ภวนฺติ **อชฺฌาจริยวตฺถุ** จ โหติ ตตฺถ จ เสวนจิตฺตํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ โหติ เสวนปจฺจยา ปโยคญฺจ สมาปชฺชติ สาทิยติ จ. (ขุทฺทก.อฏ. ๒๑)

ส่วนอพรหมจรรย์มีองค์ ๔ คือ **วัตถุที่พึงล่วงละเมิด**[ได้แก่สตรีหรือบุรุษหรือสัตว์ดิรัจฉาน] จิตคิดจะเสพในวัตถุที่พึงล่วงละเมิดนั้นปรากฏ (มีจิตคิดเสพ) ถึงความพยายามเพราะการเสพเป็นปัจจัย (พยายามเข้าถึงการเสพ) และยินดี (ในการเสพนั้น).

[ในที่นี้ พระพุทธองค์ทรงหมายถึงเหตุที่จะทำให้เกิดความเศร้าหมองแก่พรหมจรรย์ไม่เฉพาะแต่การเสพอสัทธรรมกับฝ่ายหญิงเท่านั้น แม้ความพยายามต่างๆ ที่จะให้เกิดราคะไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชาย หรืออื่นๆ ที่จะเป็นเหตุให้ราคะกำเริบแล้ว ล้วนจัดเป็นความประพฤติอันไม่ประเสริฐทั้งสิ้น]

อชฺฌาจาร (ปุ)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + ณ]

(๑) ความประพฤติล่วงเกิน - ล่วงละเมิด, การประพฤติเกินขอบเขต, ความประพฤติผิด - ประพฤติชั่ว, อัชฌาจาร.

(ก) การสัมผัสกาย, การเคล้าคลึงกาย, กิริยามีการจับมือเป็นต้น.

กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺยาติ **อชฺฌาจาโร** วุจฺจติ. (วิ. ๑/๑๗๔)

ปาฐะว่า **กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย** (ถึงการสัมผัสกาย) พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึง **ความประพฤติล่วงเกิน**[ทางกาย].

กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺยาติ หตฺถคฺคหณาทิกายสมฺปโยคํ กายมิสฺสีภาวํ สมาปชฺเชยฺย. ยสฺมา ปเนตํ สมาปชฺชนฺตสฺส โย โส กายสํสคฺโค นาม โส อตฺถโต อชฺฌาจาโร โหติ ราควเสน อภิภวิตฺวา สญฺญมเวลํ อาจาโร ตสฺมาสฺส สงฺเขปน อตฺถํ ทสฺเสนฺโต "อชฺฌาจาโร วุจฺจตีติ ปทภาชนมาห. (วิ.อฏ. ๒/๑๒๐)

ปาฐะว่า **กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย** (ถึงการสัมผัสกาย) ความว่า พึงถึงการประกอบร่วมทางกายคือการระคนกันทางกายอันมีการจับมือเป็นต้น. ก็กายสังสัคคะ (การสัมผัสทางกาย) ของภิกษุผู้เข้าถึงความเคล้าคลึงด้วยกายนั่นแหละ โดยใจความย่อมเป็น

อัชฌาจาร คือความประพฤติล่วงเกินขอบเขต แห่งความสำรวมด้วยอำนาจราคะ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความโดยย่อแห่งสองบทนั้น จึงตรัสบทภาชนะว่า เราเรียกอัชฌาจาร (ความประพฤติล่วงเกิน).

อาจาโรติ อาจรณนฺ, หตฺถคหณาทิกิริยา.

(สารตฺถ. ๒/๓๑๗)

ความประพฤติ ชื่อว่า อาจาระ หมายถึง กิริยามีการจับมือเป็นต้น.

[**กาย** ในคำว่า กายสังสคฺค เป็นเอกเทสยูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน โดยหมายเอาอวัยวะในร่างกาย มีมือ ช้องผม หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ดังนั้น ถ้าภิกษุสัมผัสมือของหญิงมนุษย์ ก็จัดเป็นการสัมผัสทางกายเช่นเดียวกัน

คำว่า **สมาปชฺเชยฺย** โดยทั่วไปมักแปลว่า พึงถึงด้วยดี แต่บทอุปสรรคคือ สํ อาจใช้ประดับบทให้งดงามสละสลวยก็ได้ ไม่จำเป็นต้องแปลว่า พร้อม, กับ, ดี เสมอไป ดังเช่นในเรื่องนี้ เป็นการถึงการสัมผัสที่ไม่ดี เพราะมีโทษตามพระวินัย อุปสรรคคือ สํ ในบทนี้จึงใช้ในความหมายว่า “ดี” ไม่ได้]

(ข) การเสพเมถุน.

ตสฺมึ มหาราช ทิวเส ตาปสินี อุตุนี ปุปฺผวตี อโหสิ เทวปุตฺโต จ ตตฺถ ปจฺจุปฏฺฐิโต อโหสิ ตาปโส ทกฺขิณหตฺถงฺคุฏฺเฐน ตาปสินิยา นาภึ ปรามสิ. อิติ เตน ตโย สนฺนิปาตา อเหสุ. นาภิปรามสเนน ตาปสินิยา ราโค อุทปาทิ. โส ปนสฺสา ราโค นาภึ ปรามสนํ ปฏิจฺจ มา ตฺวํ (ตำ) สนฺนิปาตํ **อชฺฌาจารเมว** มญฺญิ ฯเปฯ

(มิลินฺท. ๑๓๐)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร เมื่อวันนั้นมาถึง ดาบสหญิงก็เป็นผู้มีระดู เทพบุตรก็ได้เข้าไปปรากฏตัวในที่นั้น และท่านดาบสก็ได้ใช้หัวแม่มือขวาลูบไล้ที่สะดือของดาบสหญิง. โดยประการฉะนี้ จึงมีเหตุ ๓ อย่างเหล่านั้นมาประชุมกัน. นางดาบสหญิงย่อมเกิดราคะ เพราะการลูบไล้สะดือ. ก็ราคะนั้นของดาบสหญิงนั้น ย่อมเกิดเพราะอาศัยการลูบไล้สะดือ. ขอพระองค์อย่าทรงสำคัญการร่วมกันนั้นว่าเป็น**การเสพเมถุน**เลย...

(๒) ความประพฤติ (สิกขาบท).

อนุปสมฺปนฺนสฺส ทุฏฺฐุลฺลํ วา อทุฏฺฐุลฺลํ วา **อชฺฌาจารํ** อาโรเจติ อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ. ๒/๔๘)

ภิกษุบอก**ความประพฤติ**ชั่วหยาบ หรือไม่ชั่วหยาบแก่อนุปสัมบัน ต้องอาบัติทุกกฏ.

อนุปสมฺปนฺนสฺส ทุฏฺฐุลฺลํ วา อทุฏฺฐุลฺลํ วา อชฺฌาจารนฺติ เอตฺถ อาทิโต ปญฺจ สิกฺขาปทานิ ทุฏฺฐุลฺโล นาม อชฺฌาจาโร เสสานิ อทุฏฺฐุลฺโล. สุกฺกวิสฏฺฐิ กายสังสคฺคทุฏฺฐุลฺลํ อตฺตกามาปนสฺส อชฺฌาจาโร นามาติ วุตฺตํ. (วิ.อฏ. ๓/๒๐)

ในคำว่า อนุปสมฺปนฺนสฺส ทุฏฺฐุลฺลํ วา อทุฏฺฐุลฺลํ วา อชฺฌาจารํ นี้ ท่านกล่าวรูปความไว้ดังนี้ว่า สิกขาบท ๕ ข้างต้น (ปาราชิก, สังฆาทิเสส)

ชื่อว่าความประพฤติชั่วหยาบ ที่เหลือชื่อว่าความประพฤติไม่ชั่วหยาบ, ก็สุกกวิสัฏฐิ กายสังสัคคะ ทุฏฐุลลวาจา และอัตตกามะ ชื่อว่า เป็นความประพฤติชั่วหยาบของภิกษุนั้น.

(๓) ผู้มีอาจารวิบัติในอัชฌาจาร (ต้องรักษาอาบัติ ๕ ยกเว้นปาราชิก,สังฆาทิเสส).

อปเรหิปิ ภิกฺขเว ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา น อุปสมฺปาเทตพฺพํ น นิสฺสโย ทาตพฺโพ น สามเณโร อุปฏฺฐาเปตพฺโพ. อธิสีเล สีลวิปนฺโน โหติ **อชฺฌาจาเร** อาจารวิปนฺโน โหติ อติทิฏฺฐิยา ทิฏฺฐิวิปนฺโน โหติ อปฺปสฺสุโต โหติ ทุปฺปญฺโญ โหติ อิเมหิ โข ภิกฺขเว ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา น อุปสมฺปาเทตพฺพํ น นิสฺสโย ทาตพฺโพ น สามเณโร อุปฏฺฐาเปตพฺโพ. (วิ. ๓/๙๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ แม้อื่นอีก ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึงให้นิสสัย ไม่พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือ เป็นผู้มีสีลวิบัติในอธิสีล เป็นผู้มีอาจารวิบัติ**ในอัชฌาจาร** (ความประพฤติล่วงละเมิด) เป็นผู้มีทิฏฐิวิบัติในอติทิฏฐิ เป็นผู้ได้ยิน ได้ฟังน้อย เป็นผู้มีปัญญาทราม ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้แล ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึงให้นิสสัย ไม่พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก.

อธิสีเล สีลวิปนฺโนติอาทีสุ ปาราชิกญฺจ สงฺฆาทิเสสญฺจ อาปนฺโน อธิสีเล สีลวิปนฺโน นาม. อิตเร ปญฺจาปตฺติกฺขนฺเธ อาปนฺโน อชฺฌาจาเร อาจารวิปนฺโน นาม. สมฺมาทิฏฺฐึ ปหาย อนฺตคฺคาหิกาย ทิฏฺฐิยา สมนฺนาคโต อติทิฏฺฐิยา ทิฏฺฐิวิปนฺโน นาม. (วิ.อฏ. ๓/๒๗๑)

ในองค์เป็นต้นว่า **อธิสีเล สีลวิปนฺโน** มีวินิจฉัยว่า ภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิก และสังฆาทิเสส ชื่อว่าผู้วิบัติด้วยศีลในอธิศีล. ผู้ต้องอาบัติ ๕ กองนอกจากนี้[คือถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาษิต] ชื่อว่าผู้วิบัติด้วยอาจาระในอัชฌาจาร (ความประพฤติล่วงละเมิด). ผู้ละสัมมาทิฏฐิเสียประกอบด้วยอันตคาหิกมิจฉาทิฏฐิ ชื่อว่าผู้วิบัติด้วยทิฏฐิในอติทิฏฐิ.

(๔) การล่วงละเมิด (=การตั้งใจประพฤติ).

อกิริยา อกรณํ อนชฺฌาจาโรติ ตีหิปิ ปเทหิ มิจฺฉตฺตานํ อนุปฺปาทนเมว วทติ. ตถา กิริยา กรณํ **อชฺฌาจาโร**ติ ตีหิปิ ปเทหิ อุปฺปาทนเมว วทติ. **อชฺฌาจาโร**ติ อธิฏฺฐหิตฺวา อาจรณํ.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๐๘)

ท่านกล่าวถึงการไม่ยังมิจฉัตตะให้เกิดขึ้นด้วยบททั้ง ๓ ว่า อกิริยา (กิริยาที่ไม่กระทำ) อกรณ์ (การไม่ทำ) อนชฺฌาจาโร (การไม่ล่วงละเมิด) อนึ่ง ท่านกล่าวถึงการยังมิจฉัตตะให้เกิดขึ้นด้วยบททั้ง ๓ ว่า กิริยา (กิริยาที่ทำ) กรณ์ (การทำ) **อชฺฌาจาโร** (การล่วงละเมิด) คำว่า อชฺฌาจาโร (การล่วงละเมิด) หมายความว่า **การตั้งใจประพฤติ.**

บาลีเป็น กิริยา กรณสมฺปาทนำ

อชฺฌาจารกฺขณ (ปุ)

[อชฺฌาจาร + ขณ]

ขณะที่ประพฤติล่วงละเมิด (ประพฤติผิด).

อิติห เตน ขเณนาติ เอวํ เตน สุทินฺนสฺส **อชฺฌาจารกฺขเณน**. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๐)

หลายบทว่า **อิติห เตน ขเณน** (โดยชั่วขณะนั้นด้วยประการฉะนี้) ความว่า โดย**ชั่วขณะแห่งการประพฤติล่วงละเมิด** (ชั่วขณะเดียวแห่งอัชฌาจาร) ของท่านพระสุทินน์นั้นด้วยประการฉะนี้.

อชฺฌาจารนิเสธน (น)

[อชฺฌาจาร + นิเสธน]

การห้าม – การป้องกันความล่วงละเมิด (การประพฤติผิด).

กายิกวาจสิก**อชฺฌาจารนิเสธน**โต เจส กายวาจญฺจ วิเนติ. ตสฺมา ฯเปฯ กายวาจานญฺจ วินยนโต อยํ วินโย วินโยติ อกฺขาโต.

(วิ.อฏ. ๑/๑๕, อภิ.อฏ. ๑/๑๙)

(วินัยนั้น) ย่อมฝึกหัดกายวาจา เพราะ**ป้องกันความล่วงละเมิด** (ประพฤติผิด) ทางกายและวาจา เพราะเหตุนั้น พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวไว้ว่า วินัย… เพราะฝึกหัดกายวาจา.

อชฺฌาจารนิเสธนโตติ สญฺญมเวลํ อภิภวิตฺวา ปวตฺโต อาจาโร อชฺฌาจาโร วีติกฺกโม. ตสฺส นิเสธนโตติ อตฺโถ. (สารตฺถ.๑/๖๙)

ความประพฤติล่วงเกินขอบเขตแห่งความสำรวม [ด้วยอำนาจราคะ] ชื่อว่าอัชฌาจาร ได้แก่ ความล่วงละเมิด (ความประพฤติผิด) เพราะป้องกันความล่วงละเมิด (ประพฤติผิด) ทางกายและวาจานั้น.

อชฺฌาจารปฏิปกฺข (ปุ)

[อชฺฌาจาร + ปฏิปกฺข]

ธรรมอันตรงกันข้ามกับการประพฤติล่วงละเมิด (ประพฤติผิด), ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์กับการประพฤติล่วงละเมิด.

อชฺฌาจารปฏิปกฺขภูต (ติ)

[อชฺฌาจาร + ปฏิปกฺข + ภูต]

อันเป็นปฏิปักษ์ต่อการประพฤติล่วงละเมิด (ประพฤติผิด).

อชฺฌาจารปฏิปกฺขภูโต สวราสวโร เอตฺถ กถิโตติ สวราสวรกถา.

(วิ.อฏ. ๑/๑๘, อภิ.อฏ. ๑/๒๒)

(พระวินัยปิฎก) ชื่อว่า สังวราสังวรกถา (คำกล่าวถึงการสำรวมน้อยใหญ่) เพราะอรรถว่าเป็นที่กล่าวถึงความสำรวมน้อย ใหญ่**อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพฤติล่วงละเมิด**.

[พระไตรปิฎกมีชื่อเรียกตามลำดับดังนี้:-

สังวราสังวรกถา (คำกล่าวถึงความสำรวมน้อยใหญ่) คือพระวินัยปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงความสำรวมน้อยใหญ่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพฤติผิด.

สวราสวโร แปลว่า ความสำรวมน้อยใหญ่ ดังคำว่า กมฺมากมฺมํ (กรรมน้อยใหญ่),ผลาผลํ (ผลน้อยใหญ่)

ทิฏฐิวินิเวฐนกถา (คำกล่าวถึงการเปลื้องทิฏฐิ) คือ พระสุตตันตปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงการเปลื้องทิฏฐิ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฏฐิ ๖๒ ประการ

นามรูปปริจเฉทกถา (คำกล่าวถึงการกำหนดรูปนาม) คือ พระอภิธรรมปิฎก เพราะเป็นที่กล่าวถึงการกำหนดรูปนาม อันเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะเป็นต้น]

อชฺฌาจารปุจฺฉา (ถี)

[อชฺฌาจาร + ปุจฺฉา]

การถามถึงความประพฤติล่วงละเมิด, การถามถึงการร่วมเสพเมถุน.

อชฺฌาจารปุจฺฉาติ ทฺวยํทฺวยสมาปตฺติ-ปุจฺฉา. (วิ. ๕/๓๐๐)

บทว่า อชฺฌาจารปุจฺฉา (**การถามถึงความประพฤติล่วงละเมิด)** ได้แก่ ถามถึงกิจที่ทำกันด้วยคนคู่ (สตรีและบุรุษ).

อชฺฌาจารมุหุตฺต (ปุ/น)

[อชฺฌาจาร + มุหุตฺต]

ชั่วครู่แห่งการประพฤติล่วงละเมิด (ประพฤติผิด), เพียงครู่เดียวแห่งการประพฤติล่วงละเมิด (ประพฤติผิด).

เตน มุหุตฺเตนาติ **อชฺฌาจารมุหุตฺเตเนว**.

(วิ.อฏ. ๑/๑๘๐)

สองบทว่า **เตน มุหุตฺเตน** (โดยชั่วครู่นั้น) ได้แก่ **โดยชั่วครู่แห่งการประพฤติล่วงละเมิด** (ประพฤติผิด) นั่นเทียว.

[ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๖๖, ๖๗) กล่าวถึงระยะกาลไว้ว่า ขณะ = เทียบกับเวลาดีดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง, ลยะ = เป็นเวลา ๑๐ ขณะ ขณลยะ=เป็นเวลา ๑๐ ลยะ เทียบกับเวลา ๑๐๐ ขณะ, มุหุตตะ=เป็นเวลา ๑๐ ขณลยะ เทียบกับเวลา ๑,๐๐๐ ขณะ.

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า พระธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวคำว่า เตน ขเณน (โดยชั่วขณะนั้น) โดยทำเป็นพิเศษว่า เตน มุหุตฺเตน ความหมายก็คือ โดยชั่วครู่ที่เรียกว่า มุหุตตะ ไม่ใช่โดยขณะจิตอันเป็นปรมัตถ์ ดังนั้น คำว่า ขเณน จึงไม่ใช่เวลาดีดนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง และ มุหุตฺต ก็ไม่ใช่เวลาดีดนิ้วมือ ๑,๐๐๐ ครั้ง แต่เป็นเวลาชั่วขณะตามปกติ[คือชั่วครู่ที่ชายกับหญิงได้ประพฤติล่วงละเมิดกัน ไม่ใช่ขณะอื่นจากนี้]

อชฺฌาจารวีติกฺกม (ปุ)

[อชฺฌาจาร + วีติกฺกม]

วีติกฺกม = วิ + อติ + กม + อ.

กม ธาตุมี วิ และ อติ อุปสรรคเป็นบทหน้า มีอรรถว่า “ล่วงละเมิด”

การล่วงละเมิดอัชฌาจาร (เสพเมถุน).

เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณติ เอตฺถ:-

สุทินฺนสฺส **อชฺฌาจารวีติกฺกโม** สิกฺขาปท-ปญฺญตฺติยา การณตฺตา นิทานญฺเจว ปกรณญฺจาติ วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๘๓)

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ นี้ดังต่อไปนี้:-

ความล่วงละเมิดอัชฌาจาร (เสพเมถุน) ของพระสุทินน์ พึงทราบว่า ท่านกล่าวว่าเป็นนิทานและเป็นปกรณ์ เพราะเป็นเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท.

อชฺฌาจารวีติกฺกโมติ เมถุนวเสน ปวตฺต-อชฺฌาจารสงฺขาโต วีติกฺกโม. (สารตฺถ.๒/๒๑)

บทว่า **อชฺฌาจารวีติกฺกโม** (ความล่วงละเมิดอัชฌาจาร) คือ ความล่วงละเมิดกล่าวคืออัชฌาจารอันเป็นไปด้วยสามารถแห่งเมถุน (กรรมที่เกิดขึ้นด้วยคนคู่คือสตรีและบุรุษ= การเสพเมถุน).

อชฺฌาจิณฺณ (ติ)

[อธิ + อา + จร (อาจาเร) + ต]

อาจิณฺณ = อา + จร + ต. แปลง ต ท้าย จรฺ ธาตุเป็น อิณฺณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๑) ว่า ตราทีหิ อิณฺโณ (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุตราทิคณะเป็น อิณฺณ และพยัญชนะที่สุดธาตุย่อมไม่ปรากฏรูป)

มีข้อสังเกตว่า สูตรว่า ตราทีหิ อิณฺโณ นี้กล่าวถึงการแปลง ต ปัจจัยเป็น อิณฺณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ โดยมีขอบเขตของธาตุที่เป็น ร การันต์ เช่น ตร, ปูร, ตุร เป็นต้น ดังนั้น เมื่อพบ ร การันตธาตุก็อนุมานรู้การแปลงเป็น อิณฺณ ได้ตามวิธีการของสูตรนี้ อย่างไรก็ตาม อาจมีธาตุบางศัพท์ที่ไม่ใช่ ร การันตธาตุก็แปลงเป็น อิณฺณ ได้ เช่น ตุณฺโณ (เสียดแทงแล้ว = ตุท ธาตุ + ต ปัจจัย) มีข้อสังเกตว่าธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ต หรือลงท้ายด้วย ร อย่างใดอย่างหนึ่ง อาจแปลงเป็น อิณฺณ ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (๕.๑๔๓) กล่าวว่า อยญฺจากติคโณ (อนึ่ง กลุ่มธาตุนี้ เป็นอากติคณะ (คณะที่มีรูปเหมือนกัน)

(๑) ล่วงละเมิดแล้ว, ประพฤติล่วงละเมิดเป็นอาจิณ.

เตน โข ปน สมเยน คคฺโค ภิกฺขุ อุมฺมตฺตโก โหติ จิตฺตวิปริยาสกโต, เตน อุมฺมตฺตเกน จิตฺตวิปริยาสกเตน พหุ๎ อสฺสามณกำ **อชฺฌาจิณฺณำ** โหติ ภาสิตปริกฺกนฺตำ.

(วิ. ๔/๑๙๙, ม. ๓/๓๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระคัคคะวิกลจริต มีจิตแปรปรวน **ล่วงละเมิดแล้ว**ซึ่งสิ่งที่ไม่สมควรแก่สมณะมากมาย (เป็นประจำ) เพราะวิกลจริต มีจิตแปรปรวน.

(๒) เคยประพฤติมา, ประพฤติอยู่เสมอ - เป็นประจำ.

กปฺปติ ภนฺเต อาจิณฺณกปฺโปติ. โก โส อาวุโส อาจิณฺณกปฺโปติ. กปฺปติ ภนฺเต อิทำ เม อุปชฺฌาเยน **อชฺฌาจิณฺณำ**, อิทำ เม อาจริเยน **อชฺฌาจิณฺณำ** ตำ อชฺฌาจริตุนฺติ. อาจิณฺณกปฺโปโป โข อาวุโส เอกจฺโจ กปฺปติ, เอกจฺโจ น กปฺปตีติ.

(วิ. ๔/๔๙๙)

(สฺยา. อชฺฌาจิณฺณนฺติ อชฺฌาจริตุนฺติ)

ท่านพระยสกากัณฑกบุตรถามว่า “ท่านผู้เจริญ อาจิณณกัปปะควรหรือ” ท่านพระ

เรวตะย้อนถามว่า “ท่าน อาจิณณกัปปะนั้น คืออะไร” ท่านพระยสกากัณฑกบุตรตอบว่า “ท่านผู้เจริญ การประพฤติตามด้วยความเข้าใจว่า “สิ่งนี้พระอุปัชฌาย์ของเรา**เคยประพฤติมา** สิ่งนี้พระอาจารย์ของเรา**เคยประพฤติมา** สิ่งที่ควรเพื่อประพฤติตามนั้น (ชื่อว่าอาจิณณกัปปะ) ท่านพระเรวตะกล่าวว่า “ท่าน สิ่งที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์ประพฤติมาแล บางอย่างควร บางอย่างไม่ควร”.

ดู สมุทาจิณฺณ (อุทาน.อฏ. ๑๗๕)

อชฺฌาชีว (ปุ)

[อธิ + อาชีว]

อาชีว = อา + ชีว (ปาณธารณมฺหิ) + อ. เอตํ อาคมฺม ชีวนฺตีติ อาชีโว. อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อธิกะ (ยิ่งเกิน).

อาชีวะอันเคร่งครัด,

ความเป็นอยู่อย่างเข้มงวด, สิกฺขาบท ๖ ที่บัญญัติเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพที่ผิด.

เย โน ภนฺเต ธมฺมา ภควตา อภิญฺญา เทสิตา. เสยฺยถีทำ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ปญฺจินฺทฺริยานิ ปญฺจ พลานิ สตฺต โพชฺฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. นาหำ ปสฺสามิ อิเมสุ ธมฺเมสุ เทฺวปิ ภิกฺขู นานาวาเท. สนฺติ จ โข ภนฺเต ปุคฺคลา ภควนฺตำ ปติสฺสยมานรูปา วิหรนฺติ, เตปิ ภควโต อจฺจเยน สำเฆ วิวาทำ ชเนยฺยุ๋ **อชฺฌาชีเว** วา อธิปาติโมกฺเข วา. สฺวาสฺส วิวาโท พหุชนาหิตาย พหุชนสุขาย พหุโน ชนสฺส อนตฺถาย อหิตาย ทุกฺขาย เทวมนุสฺสานนฺติ. (ม.๓/๓๓)

พระอานนท์กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรม คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว แก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย ด้วยความรู้ยิ่ง ข้าพระองค์ยังไม่เห็นภิกษุแม้ ๒ รูปมีวาทะต่างกันในธรรมเหล่านี้เลย แต่มีบุคคลทั้งหลายผู้อาศัยพระผู้มีพระภาคอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จล่วงลับไป พึงก่อการวิวาทให้เกิดขึ้นในสงฆ์ ในเพราะ**อาชีวะอันเคร่งครัด** หรือปาติโมกข์อันเคร่งครัด การวิวาทนั้น พึงเป็นไปเพื่อไม่ใช่เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่สุขแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่ประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า”

อชฺฌาชีเวติ:-

อาชีวเหตุ อาชีวการณา “ภิกฺขุ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมำ อุลฺลปติ อาปตฺติ ปาราชิกสฺสาติอาทินา นเยน ปริวาเร ปญฺญตฺตานิ ฉ สิกฺขาปทานิตานิ ฐเปตฺวา เสสานิ สพฺพสิกฺขาปทานิ อธิปาติโมกฺขำ นาม. (ม.อฏ. ๔/๒๕)

บทว่า **อชฺฌาชีเว** (ในเพราะอาชีวะอันเคร่งครัด) ได้แก่ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ หรือเพราะการเลี้ยงชีพนั้นเป็นตัวการณ์ เว้น ๖ สิกขาบทเหล่านั้นที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในคัมภีร์บริวาร โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุอวดอุตตริมนุสสธรรมต้องอาบัติปาราชิก. สิกขาบททั้งปวงที่เหลือ ชื่อว่า ปาติโมกข์อันเคร่งครัด.

ดู อุตฺตริมนุสฺสธมฺม, สญฺจริตฺตสิกฺขาปท.
(วิ. ๕/๑๗๘)

[อาชีวะอันเคร่งครัด หรือเรียกว่าอาชีวการณสิกขาบท หมายถึงสิกขาบทที่ทรงบัญญัติเพราะเหตุแห่งอาชีวะ (การเลี้ยงชีพ) มี ๖ สิกขาบท คือ เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุถูกความปรารถนาลามกครอบงำ พูดอวดอุตตริมนุสสธรรมต้องอาบัติปาราชิก, เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุถึงความเป็นผู้ชักสื่อ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส, เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุกล่าวว่า ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุรูปนั้นเป็นพระอรหันต์ เมื่อผู้ฟังเข้าใจต้องอาบัติถุลลัจจัย, เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุขอโภชนะอันประณีต เพื่อประโยชน์ตนมาฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์, เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุณีออกปากขอโภชนะอันประณีตเพื่อประโยชน์ตนมาฉัน ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ, เพราะเหตุแห่งอาชีวะ ภิกษุไม่อาพาธขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อประโยชน์ตนมาฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ.

เหตุเกิดของเรื่องนี้ มีอยู่ว่า
ท่านพระจุนทะ สมณุทเทส(น้องชายของพระสารีบุตร) ซึ่งจำพรรษาอยู่ในกรุงปาวา ทราบข่าวการดับขันธ์ของนิครนถ์ นาฏบุตร และการแตกความสามัคคีของพวกนิครนถ์หลังจากนิครนถ์นาฏบุตร ดับขันธ์ได้ไม่นานนัก จึงออกเดินทางมาหาพระอานนท์ ที่หมู่บ้านสามคามของพวกชาวศากยะ ในแคว้นสักกะ เล่าเรื่องทั้งหมดให้ท่านพระอานนท์ฟัง พระเถระเห็นว่า เรื่องนี้จะเป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาธรรมที่สำคัญ ได้เรื่องหนึ่ง จึงชวนท่านพระจุนทะเข้าเฝ้าถึงที่ประทับ กราบทูลตามที่ท่านพระจุนทะเล่าให้ฟังว่า เมื่อไม่นานมานี้ นิครนถ์ นาฏบุตรได้ดับขันธ์ที่กรุงปาวา เพราะการดับขันธ์ของนิครนถ์นาฏบุตรนั้น พวกนิครนถ์จึงแตกแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย ทั้งนี้เพราะเหตุว่าธรรมวินัยที่นิครนถ์นาฏบุตรกล่าวไว้ไม่ดี ประกาศไว้ไม่ดี และกราบทูลความคิดเห็นว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ความวิวาทเช่นนี้อย่าได้เกิดขึ้นในสงฆ์เลย เพราะความวิวาทเช่นนี้มิได้เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข เพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก มิได้เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข เพื่อประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระอานนท์ว่า เคยเห็นภิกษุ ๒ รูปวิวาทกันเพราะธรรม ๓๗ ประการ (โพธิปักขิยธรรม) ที่พระองค์ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายบ้างหรือไม่

ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า ยังไม่เคยเห็น แต่ต่อไปข้างหน้า หลังพุทธปรินิพพาน อาจมีบุคคลที่อาศัยพระผู้มีพระภาค ก่อการวิวาทขึ้นในสงฆ์ เพราะเหตุ ๒ ประการ ประการใดประการหนึ่ง คือ (๑) อาชีวะอันเคร่งครัด (๒) ปาติโมกข์อันเคร่งครัด วิวาทนั้นจะไม่เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข เพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก จะไม่เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข เพื่อประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การวิวาทที่เกิดขึ้นเพราะเหตุ ๒ ประการนั้น เป็นเรื่องเล็กน้อย แต่การวิวาทที่เกิดขึ้นเพราะมรรค หรือปฏิปทา เป็นเรื่องใหญ่ แล้วทรงอธิบายมูลเหตุแห่งการวิวาท ๖ อธิกรณ์ ๔ อธิกรณสมถะ (วิธีระงับอธิกรณ์) ๗ และธรรมสำหรับป้องกันมิให้เกิดอธิกรณ์ คือ สาราณียธรรม ๖]

อชฺฌาปชฺชติ (กฺริ/อา)

[อธิ (อภิภุยฺย) + อา + ปท (คตฺยตฺเถ) + ย + ติ] ย่อมครอบงำ, ล่วงละเมิด, ต้องอาบัติ.

ยาย จ เจตนาย จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ ภาสมาโน **อชฺฌาปชฺชติ** นาม อยํ อุปฺปชฺชิตฺวา ตถา อชฺฌาปชฺชิตุํ น เทตีติ อนชฺฌาปตฺติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๖๓)

อนึ่ง บุคคลเมื่อพูดวจีทุจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่า**ย่อมล่วงละเมิด** วิรตีที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อล่วงละเมิดเหมือนอย่างนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่าอนัชฌาปัตติ (การไม่ล่วงละเมิด).

เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺยาติ เอตฺถ เมถุนํ ธมฺมนฺติ ราคปริยุฏฺฐาเนน สทิสานํ อุภินฺนํ ธมฺมํ. ปฏิเสเวยฺยาติ ปฏิเสเวยฺย, **อชฺฌาปชฺเชยฺย**.

(กงฺขา. ๑๓๓)

ในปาฐะว่า เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺย (เสพเมถุนธรรม) นี้ บททั้ง ๒ ว่า เมถุนํ ธมฺมํ (เมถุนธรรม) ความว่า อัชฌาจารของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกัน โดยการฟูขึ้นของราคะ.

บทว่า **ปฏิเสเวยฺย** แปลว่า พึงเสพ คือ **พึงล่วงละเมิด**.

[บทว่า อชฺฌาเปยฺย (พึงล่วงละเมิด) แสดงคำอธิบายว่า การเสพ ก็คือการล่วงละเมิด นั่นเอง ไม่ใช่การเสพด้วยการเข้าไปหา เหมือนคำว่า นิโคฺรธเมว เสเวยฺย (พึงเสพต้นไทรนั่นเทียว) คำว่า อชฺฌาเปยฺย นี้ แปลตามศัพท์ได้ว่า "พึงครอบงำ" โดย อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อภิภุยฺย (ครอบงำแล้ว)]

อชฺฌาปชฺชนฺต (ติ)

[อธิ + อา + ปท (คตฺยตฺเถ) + ย + อนฺต] ครอบงำอยู่, ล่วงละเมิดอยู่, ต้องอาบัติ.

อทิฏฺฐสฺส โหติ ปาราชิกํ ธมฺมํ **อชฺฌาปชฺชนฺโต**, ตญฺเจ โจเทติ “ทิฏฺโฐ มยา ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปนฺโนสิ, อสฺสมโณสิ, อสกฺยปุตฺติโยสิ; นตฺถิ ตยา สทฺธึ อุโปสโถ วา ปวารณา วา สงฺฆกมฺมํ วาติ, อาปตฺติ วาจาย วาจาย สงฺฆาทิเสสสฺส. (วิ. ๑/๒๕๘-๒๕๙)

(อนึ่ง) ภิกษุผู้โจทก์ไม่ได้เห็นภิกษุ**ต้อง**อาบัติปาราชิก ถ้าโจทภิกษุนั้นว่า “ข้าพเจ้าเห็น ท่านต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณา หรือสังฆกรรมไม่ได้” ต้องอาบัติสังฆาทิเสสทุกๆ คำพูด.

อทิฏฺฐสฺส โหตีติ อทิฏฺโฐ อสฺส โหติ. เอเตน โจทเกน อทิฏฺโฐ โหติ โส ปุคฺคโล ปาราชิกํ ธมฺมํ **อชฺฌาปชฺชนฺโต**ติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๒/๑๘๖)

สองบทว่า **อทิฏฺจสฺส โหติ** ได้แก่ (จำเลย) เป็นผู้อันโจทก์นั้นมิได้เห็น. อธิบายว่า บุคคลผู้ต้องอาบัติปาราชิกนั้น เป็นผู้อันโจทก์นี้ มิได้เห็น. แม้ในบทว่า อสฺสุตสฺส โหติ เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ดู วิ. ๓/๒๕๕

อชฺฌาปชฺชิตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อา + ปท (คตฺยตฺเถ) + ย + ตุ๋]

เพื่อครอบงำ, เพื่อล่วงละเมิด, ต้องอาบัติ.

ยาย จ เจตนาย จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ ภาสมาโน อชฺฌาปชฺชติ นาม อยํ อุปฺปชฺชิตฺวา ตถา **อชฺฌาปชฺชิตุ๋** น เทตีติ อนชฺฌาปตฺติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๖๓)

อนึ่ง บุคคลเมื่อพูดวจีทุจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมล่วงละเมิด วิรตีที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้**เพื่อล่วงละเมิด**เหมือนอย่างนั้น ดังนั้น จึงชื่อว่าอนัชฌาปัตติ (การไม่ล่วงละเมิด).

อชฺฌาปตฺติ (ถี)

[อธิ + อา + ปท (คตฺยตฺเถ) + ย + ติ]

การต้อง, การล่วงละเมิด, การต้องอาบัติ, การเกิดขึ้นแห่งโทษ.

อิธ ภิกฺขเว เยหิ อากาเรหิ เยหิ ลิงฺเคหิ เยหิ นิมิตฺเตหิ ปาราชิกสฺส ธมฺมสฺส **อชฺฌาปตฺติ** โหติ, เตหิ อากาเรหิ เตหิ ลิงฺเคหิ เตหิ นิมิตฺเตหิ ภิกฺขุ ภิกฺขุ๋ ปสฺสติ ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปชฺชนฺตํ. ฯเปฯ อากงฺขมาโน ภิกฺขเว ภิกฺขุ เตน หิฏฺเจน เตน สุเตน ตาย ปริสงฺกาย ตทหุโปสเถ จาตุทฺทเส วา ปณฺณรเส วา ตสฺมึ ปุคฺคเล สมฺมุขีภูเต สงฺฆมชฺเฌ อุทาหเรยฺย “สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ, อิตฺถนฺนาโม ปุคฺคโล ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปนฺโน, ตสฺส ปาติโมกฺขํ จเปมิ น ตสฺมึ สมฺมุขีภูเต ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพนฺติ. ธมฺมิกํ ปาติโมกฺขฏฺจปนํ. (วิ. ๔/๔๒๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ ภิกษุเห็นภิกษุ**ต้อง**ธรรมคือปาราชิก ด้วยอาการ ด้วยลักษณะ ด้วยเครื่องหมายที่เป็นเหตุให้ต้องธรรมคือปาราชิก...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหวังอยู่ในวันอุโบสถ ๑๔ หรือ ๑๕ ค่ำนั้น เมื่อบุคคลนั้นอยู่พร้อมหน้า พึงประกาศท่ามกลางสงฆ์ด้วยได้เห็นนั้น ด้วยได้ยินนั้น ด้วยนึกสงสัยนั้นว่า “ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า บุคคลนี้ต้องธรรมคือปาราชิก ข้าพเจ้างดปาติโมกข์แก่บุคคลนั้น เมื่อบุคคลนั้นยังอยู่พร้อมหน้า สงฆ์ไม่พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง” ชื่อว่าการงดปาติโมกข์ชอบธรรม.

อชฺฌาปน๑ (น)

[อธิ + อิ (อชฺฌยเน) + ณาเป + ยุ]

การให้สาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา, การแนะนำสั่งสอน, อ่าน, ฝึกหัด.

ดู อชฺฌยน

อชฺฌาปน๒ (น)

[น + ฌาปน]

การไม่เผา, การไม่ทำให้เหี่ยวแห้ง.

ฌาปน = เฌ (ทหเน=เร่าร้อน,เผาไหม้) + ณาเป + ยุ (เหตุกัตตุวาจก), ฌป (วิทาเห = เร่าร้อน, เผาไหม้) + ยุ (กัตตุวาจก).

อชฺฌาปนฺน (ติ)

[อธิ + อาปนฺน]

(๑) ต้องแล้ว, ล่วงละเมิดแล้ว (อาบัติ) ผู้ควรอยู่ปริวาส.

อทิฏฺฐสฺส โหติ ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปชฺชนฺโต, ตญฺเจ โจเทติ “ทิฏฺโฐ มยา ปาราชิกํ ธมฺมํ **อชฺฌาปนฺโน**สิ, อสฺสมโณสิ, อสกฺยปุตฺติโยสิ; นตฺถิ ตยา สทฺธึ อุโปสโถ วา ปวารณา วา สงฺฆกมฺมํ วาติ, อาปตฺติ วาจาย วาจาย สงฺฆาทิเสสสฺส. (วิ.๑/๒๕๘-๒๕๙)

(อนึ่ง) ภิกษุผู้โจทก์ไม่ได้เห็นภิกษุต้องอาบัติปาราชิก ถ้าโจทภิกษุนั้นว่า “ข้าพเจ้าเห็นท่าน**ต้อง**อาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้” ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ทุกๆ คำพูด.

สเจ อุปชฺฌาโย ครุธมฺมํ **อชฺฌาปนฺโน** โหติ ปริวาสารโห. (วิ. ๓/๖๑)

ถ้าอุปัชฌาย์ เป็นผู้**ต้อง**ครุธรรม เป็นผู้สมควรอยู่ปริวาส.

(๒) อันภิกษุต้องแล้ว – ล่วงละเมิดแล้ว (อาบัติ).

สนฺตี นาม อาปตฺติ **อชฺฌาปนฺนา** วา โหติ อาปชฺชิตฺวา วา อวุฏฺฐิตา. (วิ. ๓/๑๔๒)

อาบัติที่ชื่อว่ามีอยู่ ได้แก่ อาบัติที่ภิกษุ**ล่วงละเมิดแล้ว** หรือที่ต้องแล้วยังมิได้ออก.

(๓) ผู้ติดยิ่งนัก - ข้องยิ่งนัก, ยึดติด, ผูกพัน (อุปกิเลส).

ปุน จปรํ นิโคฺรธ ตปสฺสี ตปํ สมาทิยติ, โภชเนสุ โวหารสมาปชฺชติ ‘อิทํ เม ขมติ, อิทํ เม นกฺขมตีติ. โส ยญฺจ ขฺวสฺส นกฺขมติ, ตํ สาเปกฺโข ปชหติ; ยํ ปนสฺส ขมติ, ตํ คธิโต มุจฺฉิโต **อชฺฌาปนฺโน** อนาทีนวทสฺสาวี อนิสฺสรณปญฺโญ ปริภุญฺชติ ฯเปฯ อยมฺปิ โข นิโคฺรธ ตปสฺสิโน อุปกฺกิเลโส โหติ.

(ที. ๓/๓๕)

ดูก่อนนิโครธ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ ยึดมั่นตบะ ถึงกับแบ่งโภชนะ ๒ ส่วนว่า “สิ่งนี้เราชอบ สิ่งนี้เราไม่ชอบ” สิ่งใดที่เขาไม่ชอบ เขาก็อยากทิ้งสิ่งนั้น ส่วนสิ่งใดที่เขาชอบ เขาก็พัวพัน หลงใหล **ยึดติด** สิ่งนั้น มองไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออกบริโภคอยู่ ข้อที่...นี้แลเป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้บำเพ็ญตบะ.

อชฺฌาปนฺโนติ อามิเส อติลคฺโค. ภุญฺชิสฺสถ อาวุโสติ ธมฺมนิมนฺตนมตฺตมฺปิ อกตฺวา มหนฺเต มหนฺเต กพเพ กโรติ. (ที.อฏ. ๓/๒๑)

บทว่า **อชฺฌาปนฺโน** (ยึดติด) คือข้องอยู่ในอามิส. ไม่ทำแม้เพียงการเชื้อเชิญโดยธรรมว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ท่านจักบริโภค ดังนี้แล้ว กระทำให้เป็นคำใหญ่ๆ.

ดู ม. ๑/๒๑๗

(๔) เข้าถึง, กำหนดหมาย, กำหนดรู้.

ยํ ยํ วา ปน ธมฺมํ โรจยติ วา อุปคจฺฉติ วา, ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส โย ปฏิปกฺโข, สฺวสฺส อนิฏฺจโต **อชฺฌาปนฺโน** ภวติ. เตนาห อายสฺมา มหากจฺจายโน กุสลากุสเล ธมฺเมติ. (เนตฺติ.๔๕)

อนึ่ง บุคคลย่อมชอบใจ หรือเข้าถึงธรรมใดๆ ที่เป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมนั้นๆ เป็นธรรมอันเธอ**กำหนดหมาย**แล้วโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมนั้น เหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า แนวทางใดย่อมเปลี่ยนกุศลธรรมและอกุศลธรรม เป็นต้น.

ยํ ยํ วา ปนาติอาทินา ปฏิปกฺขสฺส ลกฺขณํ วิภาเวติ. ตตฺถ **อชฺฌาปนฺโน**ติ อธิ อาปนฺโน อภิอุปคโต ปริญฺญาโตติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ.๑๑๖)

ท่านแสดงลักษณะของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ด้วยคำว่า ยํ ยํ วา ปน (อนึ่ง บุคคลย่อมชอบใจ หรือเข้าถึงธรรมใดๆ) เป็นต้น. ในพากย์นั้น คำว่า **อชฺฌาปนฺโน** ตัดบทเป็น อธิ + อาปนฺโน ความว่า เข้าถึง คือ กำหนดหมาย.

อชฺฌาปนฺนก (ติ)

[อชฺฌาปนฺน + ก]

ผู้ต้องแล้ว – ล่วงละเมิดแล้ว (อาบัติ).

ปาริสุทฺธิหารโก เจ ภิกฺขเว ทินฺนาย ปาริสุทฺธิยา ตตฺเถว วิพฺภมติ ฯเปฯ กาลํ กโรติ สามเณโร ปฏิชานาติ สิกฺขํ ปจฺจกฺขาตโก ปฏิชานาติ อนฺติมวตฺถุ๋ **อชฺฌาปนฺนโก** ปฏิชานาติ ฯเปฯ อญฺญสฺส ทาตพฺพา ปาริสุทฺธิ. (วิ. ๓/๑๖๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุไข้ได้มอบปาริสุทธิแล้ว ถ้าภิกษุผู้นำปาริสุทธิสึกเสีย ณ ที่นั้นแล...มรณภาพ ปฏิญญาเป็นสามเณร ปฏิญญาเป็นผู้บอกคืนสิกขา ปฏิญญาเป็น**ผู้ต้อง**อันติมวัตถุ (วัตถุอันถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก)... ภิกษุไข้พึงมอบปาริสุทธิแก่ภิกษุรูปอื่น.

อชฺฌาปนฺนกจตุตฺถ (ติ)

[อชฺฌาปนฺนก + จตุตฺถ]

ผู้ต้อง[อันติมวัตถุ]เป็นที่ ๔, สงฆ์ครบองค์ ๔ กับด้วยผู้ต้องอันติมวัตถุ (ภิกษุ ๓ รูปรวมกับรูปที่ต้องอาบัติปาราชิก ครบองค์สงฆ์ คือ ๔ รูป).

จตุวคฺคกรณญฺเจ ภิกฺขเว กมฺมํ ฯเปฯ อนฺติมวตฺถุ๋ **อชฺฌาปนฺนกจตุตฺโถ** กมฺมํ กเรยฺย. อกมฺมํ น จ กรณียํ. (วิ. ๓/๔๔๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์จตุวรรคพึงทำ…สงฆ์มีภิกษุ**ผู้ต้อง**อันติมวัตถุ (วัตถุอันถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) **เป็นรูปที่ ๔** ทำกรรม ไม่จัดเป็นกรรม และไม่ควรทำ[เช่น การสวดปาติโมกข์]

อชฺฌาปนฺนกปญฺจม (ติ)

[อชฺฌาปนฺนก + ปญฺจม]

ผู้ต้อง[อันติมวัตถุ]เป็นที่ ๕, สงฆ์ครบองค์ ๕ รวมกับภิกษุที่ต้องอันติมวัตถุ (มีสงฆ์ครบ ๕ รูปรวมกับรูปที่ต้องอาบัติปาราชิก ครบองค์สงฆ์ คือ ๕ รูป).

ปญฺจวคฺคกรณญฺเจ ภิกฺขเว กมฺมํ ฯเปฯ อนฺติมวตฺถุ๎ **อชฺฌาปนฺนกปญฺจโม** กมฺมํ กเรยฺย. อกมฺมํ น จ กรณียํ. (วิ.๓/๔๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์ปัญจวรรคพึงทำ สงฆ์มีภิกษุ**ผู้ต้อง**อันติมวัตถุ (วัตถุอันถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) **เป็นรูปที่ ๕** พึงทำกรรมไม่จัดเป็นกรรม และไม่ควรทำ[เช่น การบวช]

อชฺฌาปนฺนกวีส (ติ)

[อชฺฌาปนฺนก + วีส]

ผู้ต้อง[อันติมวัตถุ]เป็นที่ ๒๐, สงฆ์ครบองค์ที่ ๒๐ รวมกับภิกษุที่ต้องอันติมวัตถุ (มีสงฆ์ครบ ๒๐ รูป รวมกับรูปที่ต้องอาบัติปาราชิกครบองค์สงฆ์ คือ ๒๐ รูป).

วีสติวคฺคกรณญฺเจ ภิกฺขเว กมฺมํ ฯเปฯ อนฺติมวตฺถุ๎ **อชฺฌาปนฺนกวีโส** กมฺมํ กเรยฺย. อกมฺมํ น จ กรณียํ. (วิ. ๓/๔๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์วีสติวรรคพึงทำ สงฆ์มีภิกษุ**ผู้ต้อง**อันติมวัตถุ (วัตถุอันถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) **เป็นรูปที่ ๒๐** พึงทำกรรม ไม่จัดเป็นกรรม และไม่ควรทำ[เช่น อัพภาณกรรม]

อชฺฌาปนฺนปุพฺพ (ติ)

[อชฺฌาปนฺน + ปุพฺพ]

เคยต้องแล้ว, เคยประพฤติล่วงแล้ว.

น โข ปเนตํ ภควนฺตํ อุทฺทิสฺส ปพฺพชิตาย กาสายวตฺถวสนาย ครุธมฺมํ **อชฺฌาปนฺนปุพฺโพ** โหติ. (วิ. ๒/๗๔)

(ภิกษุผู้สั่งสอนภิกษุณีต้อง) เป็นผู้ไม่**เคยประพฤติล่วง**ครุธรรมในสตรีผู้นุ่งห่มผ้ากาสายะ บวชอุทิศพระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น [คือในสมัยที่เป็นคฤหัสถ์ก่อนบวช ไม่เคยจับต้องกายภิกษุณี หรือไม่เคยประพฤติผิดทางประเวณีกับสิกขมานาหรือสามเณรี]

อชฺฌาปิต (ติ)

[น + ฌาปิต]

อันเขา…ยังมิได้เผาแล้ว, ยังมิได้เผา.

เตน ปน โสสานิเกน ยํ มนุสฺสา คามํ นิเวสนฺตา “อิทํ สุสานนฺติ ววตฺถเปนฺติ, น ตตฺถ วสิตพฺพํ. น หิ มตสรีเร **อชฺฌาปิเต** ตํ สุสานํ นาม โหติ, ฌาปิตกาลโต ปน ปฏฺฐาย สเจปิ ทฺวาทสวสฺสานิ ฉฑฺฑิตํ, ตํ สุสานเมว.

(วิสุทฺธิ. ๑/๗๔)

ก็แล อันภิกษุผู้อยู่ในสุสาน (ป่าช้า) เป็นวัตรนั้น ไม่พึงอยู่[ปักกลด]ในที่พวกมนุษย์อาศัยบ้านอยู่ แล้วกำหนดหมายเอาไว้ว่า ที่ตรงนี้เป็นสุสาน เพราะเมื่อ**ยังมิได้เผา**ศพ สถานที่นั้นยังไม่ชื่อว่าสุสาน แต่นับแต่เวลาที่เผาศพแล้ว แม้จะถูกทอดทิ้งไปถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังเป็นสุสาน (ป่าช้า) อยู่นั่นเอง.

อชฺฌาเปกฺขติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + ป + อิกฺข (ทสฺสเน) + อ + ติ]

ย่อมเพ่งดู = จ้องดู, ย่อมพิจารณา.

ยกฺขานํ สมโย อาสิ

อวิทูเร มเหสิโน

เยน กิจฺเจน สมฺปตฺตา

อชฺฌาเปกฺขึสุ ตาวเท. (อป. ๑/๒๐๑)

(พระสุปาริจริยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

เทวดาประชุมกันในที่ไม่ไกลพระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในขณะนั้น เทวดาทั้งหลายมาประชุมกัน ด้วยกิจบางอย่าง **ได้เพ่งดูแล้ว**.

อชฺฌาเปกฺขึสุ ตาวเทติ ตสฺมึ เทสนากาเล อธิอเปกฺขึสุ, วิเสเสน ปสฺสนสีลา อเหสุนฺติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๒/๑๗๐)

บาทคาถาว่า **อชฺฌาเปกฺขึสุ ตาวเท** (ในขณะนั้นได้เพ่งดูแล้ว) ความว่า ได้เห็นแจ้งชัดในเวลาแสดงธรรมนั้น, คือ ได้มีปกติเห็นชัดโดยพิเศษ.

อชฺฌาเปกฺขึสุ (กฺริ/อา)

ดู อชฺฌาเปกฺขติ

อชฺฌาเปติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อิ (อชฺฌยเน) + ณาเป + ติ]

ย่อมให้สาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา, แนะนำสั่งสอน, อ่าน, ฝึกหัด.

สพฺพมิทำ จริมำ กตำ
อุโภ ธมฺมำ น ปสฺสเร
อุโภ ปกติยา จุตา
โย จายำ มนฺต**ชฺฌาเปติ**.
โย จ มนฺตำ อธียติ. (ชา. ๑/๙๗)

(คนจัณฑาลโพธิสัตว์ไปลักผลมะม่วงในพระราชอุทยาน เห็นพระราชานั่งในที่สูงเรียนมนต์ ปุโรหิตนั่งในที่ต่ำสอนมนต์ จึงลงจากต้นมะม่วงมาตำหนิ ถูกพระราชาตรัสถามจึงกราบทูลว่า)

กิจที่เราทั้ง ๓ กระทำขึ้นนี้ทั้งหมดไม่ชอบธรรม เพราะคนทั้ง ๒ ไม่เห็นธรรมเนียม จึงเคลื่อนคลาดจากธรรมเนียมเดิม อาจารย์ผู้**ให้สาธยาย**มนต์ (นั่งต่ำ) และศิษย์ผู้เรียนมนต์ (นั่งสูง) (ส่วนตนเองเป็นขโมย).

อชฺฌาภว (ปุ)

[อธิ + อา + ภู (สตฺตายำ)]

พฤทธิ์ อู เป็น โอ แปลง โอ เป็น อว.

เคยครอบครอง, ยึดครอง, เบียดเบียน, ทำลาย การมีอำนาจเหนือ.

เยน มิตฺเตน สำสคฺคา
โยคกฺเขโม วิหิยฺยติ
ปุพฺเพว**ชฺฌาภว**นฺตสฺส
รุกฺเข อกฺขึว ปณฺฑิโต. (ชา. ๑/๘๐)

(เทวดาโพธิสัตว์กล่าวกับรุกขเทวดาว่า)

เพราะการคบหามิตรใด ความปลอดภัยจะหมดไป บัณฑิตควรรักษาลาภยศและชีวิตของตนที่มิตรนั้น**เคยครอบครอง**มาก่อนเอาไว้ ประดุจบุคคลรักษาดวงตา.

ปุพฺเพว ชฺฌาภวนฺตสฺส รุกฺเข อกฺขึว ปณฺฑิโตติ ตสฺส ปาปมิตฺตสฺส อชฺฌาภวำ เตน อภิภวิตพฺพำ อตฺตโน ลาภยสชีวิตำ ยถา นำ โส

น อชฺฌาภวติ ตถา ปจมตรเมว อตฺตโน อกฺขีวิย ปณฺฑิโต ปุริโส รกฺเขยฺย.

(ชา.อฏ. ๒/๓๒๓)

กึ่งคาถาว่า **ปุพฺเพวชฺฌาภวนฺตสฺส รกฺเข อกฺขีว ปณฺฑิโต** ความว่า บุรุษผู้เป็นบัณฑิต พึงรักษาลาภ ยศและชีวิตของตนที่ปาปมิตรนั้นยึดครอง คือที่ปาปมิตรนั้นจะพึงครอบครองไว้เสียก่อน โดยประการที่ปาปมิตรนั้นครอบครองลาภยศและชีวิตนั้นไม่ได้ ประดุจรักษานัยน์ตาทั้งสองของตนฉะนั้น.

อชฺฌาภวติ (กฺริ/อา)

[อธิ + ภู (สตฺตายํ) + อ + ติ]

ครอบครอง, ยึดครอง, เบียดเบียน, ทำลาย, มีอำนาจเหนือ.

ดู อชฺฌาภ

อชฺฌาย (ปุ)

[อธิ + อิ (อชฺฌยเน) + ณ, (สํ.อธฺยาย)]

(๑) ปริจเฉทของคัมภีร์, บท, ภาค, ส่วน.

สคฺโคชฺฌาเย. (ธาน. คาถา ๙๑๑)

สคฺค ศัพท์มีอรรถอัชฌายะ (ปริจเฉทของคัมภีร์).

อชฺฌาเย ปริจฺเฉเท. (ธาน.ฏี. คาถา ๙๑๑)

อัชฌายะ = ปริจเฉท

(๒) การสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา, สั่งสอน, อ่าน, ฝึกหัด

ดู อชฺฌายกรณ, อชฺเฌน

อชฺฌายก (ติ)

(๑) น + ฌายก (เฌ=ฌาเณ=รับรู้ – เพ่ง [อารมณ์] – เผา[ธรรมที่เป็นข้าศึก]) + ณฺวุ. แปลง ณฺวุ เป็น อก.

(๒) อธิ + อา + อิ (อชฺฌยเน=สาธยาย - สวด) +ณฺวุ. แปลง ณฺวุ เป็น อก.

(๓) อ (ตัพภาวะ) + เฌ (จินฺตายํ = คิด) + ณี + ก.

(๑) ผู้ไม่เพ่งฌาน, ไม่เข้าฌาน, ไม่มีฌาน.

อชฺฌายโกติ อิทำ น ทานิเม ฌายนฺติ น ทานิเม ฌายนฺตีติ โข วาเสฏฺฐ **อชฺฌายกา อชฺฌายกา**-ตฺเวว ตติยํ อกฺขรำ อุปนิพฺพตฺตนฺติ เอวำ ปฐมกปฺปิกกาเล ฌานวิรหิตานำ พฺราหฺมณานำ ครหวจนำ. (ที.อฏ. ๑/๒๒๐) (อำ.อฏ. ๒/๑๔๕)

คำนี้ว่า อัชฌายกะ (ผู้ไม่เพ่งฌาน) เป็นคำกล่าวติเตียนพวกพราหมณ์ผู้ปราศจากฌานในกาลอันเป็นปฐมกัป (ต้นกัป) อย่างนี้ว่า ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ พราหมณ์เหล่านั้นไม่เพ่งในบัดนี้ พราหมณ์เหล่านี้ไม่เล่าเรียน ในบัดนี้ เพราะเหตุนี้แล อักษรที่ ๓ ว่า **อัชฌายกา อัชฌายกา** (**ผู้ไม่เพ่งฌาน**, **ผู้ไม่เพ่งฌาน**) ดังนี้ แลจึงเกิดขึ้น.

[อชฺฌายก (ผู้ไม่เพ่งฌาน) มาจาก น ศัพท์ + ฌายก มีรูปวิเคราะห์ว่า น ฌายกา อชฺฌายกา (อัชฌายกะ คือ ผู้ไม่เพ่งฌาน)]

(๒) (ก) ผู้สาธยายพระเวท, ผู้ชำนาญ – แตกฉานพระเวท.

เตน โข ปน สมเยน พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส อมฺพฏฺโฐ นาม มาณโว อนฺเตวาสี โหติ **อชฺฌายโก** มนฺตธโร ติณฺณํ เวทานํ ปารคู สนิฆณฺฑุเกฏุภานํ สากฺขรปฺปเภทานํ อิติหาสปญฺจมานํ ปทโก เวยฺยากรโณ โลกายตมหาปุริสลกฺขเณสุ อนวโย อนุญฺญาตปฏิญฺญาโต สเก อาจริยเก เตวิชฺชเก ปาวจเน “ยมหํ ชานามิ, ตํ ตฺวํ ชานาสิ, ยํ ตฺวํ ชานาสิ, ตมหํ ชานามีติ. (ที. ๑/๘๒) (อ. ๑/๑๖๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล อัมพัฏฐมาณพศิษย์ของพราหมณ์โปกขรสาติ เป็น**ผู้สาธยาย** (มนต์) ทรงไตรเพท รู้จบไตรเพท พร้อมทั้งคัมภีร์อภิธานและอลังการศาสตร์ กับประเภทแห่งอักขระมีพงศาวดารเป็นที่ ๕ เป็นผู้เข้าใจบท เข้าใจไวยากรณ์ชำนาญในปรัชญาที่ประชาชนยึดถือและลักษณะของมหาบุรุษ อันอาจารย์ยกย่องรับรองในลัทธิปาพจน์คือไตรวิทยา อันเป็นของอาจารย์แห่งตนว่า ฉันรู้สิ่งใด เธอรู้สิ่งนั้น เธอรู้สิ่งใด ฉันรู้สิ่งนั้น.

อชฺฌายโกติ อิทำ น ทานิเม ฌายนฺติ น ทานิเม ฌายนฺตีติ โข วาเสฏฺฐ อชฺฌายกา อชฺฌายกาตฺเวว ตติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตนฺติ เอวํ ปจฺจกปฺปิกกาเล ฌานวิรหิตานำ พฺราหฺมณานำ ครหวจนำ. อิทานิ ปน ตำ อชฺฌายตีติ อชฺฌายโก. มนฺเต ปริวตฺเตตีติ อิมินา อตฺเถน ปสฺสาวจนำ กตฺวา โวหรนฺติ. (ที.อฏ. ๑/๒๒๐, อ.อฏ. ๒/๑๔๕)

คำนี้ว่า **อัชฌายกะ** (ผู้ไม่เพ่งฌาน) เป็นคำกล่าวติเตียนพวกพราหมณ์ผู้ปราศจากฌานในกาลอันเป็นปฐมกัป (ต้นกัป) อย่างนี้ว่า ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ พราหมณ์เหล่านั้นไม่เพ่งในบัดนี้ พราหมณ์เหล่านี้ไม่เล่าเรียน ในบัดนี้ เพราะเหตุนี้แล อักษรที่ ๓ ว่า **อัชฌายกา อัชฌายกา** (ผู้ไม่เพ่งฌาน, ผู้ไม่เพ่งฌาน) ดังนี้ แลจึงเกิดขึ้น.

แต่บัดนี้ชนทั้งหลายเรียกพราหมณ์นั้น ทำให้เป็นคำสรรเสริญ (ชมเชย) ด้วยความหมายนี้ว่า บุคคลใดย่อมสาธยายพระเวทนั้น คือ สาธยายมนต์ บุคคลนั้น ชื่อว่า **อัชฌายกะ** (ผู้สาธยายพระเวท, ชำนาญพระเวท).

อิธ หิ อธิอาปุพฺพอิสทฺทวเสน ปทสนฺธิ, อิตรตฺถ ปน เฌสทฺทวเสน. (สี.นวฏี. ๒/๒๒๐)

ก็ในบทว่า **อชฺฌายก** นี้เป็นบทสนธิ โดยแยกบทว่า อธิ + อา บทหน้า + อิ ธาตุ (อชฺฌยเน), ส่วนความหมายนอกจากนี้ สำเร็จรูปมาจาก เฌ ธาตุ.

ดู จูฬนิ. ๕๖, จูฬนิ.อฏ. ๑๓

(ข) ผู้ปราดเปรื่อง, ผู้ถึงฝั่งแห่งเวท ๓ (ไตรเพท), ผู้สำเร็จศิลปะต่าง ๆ.

อชฺฌายกำ ทานปตี ยาจโยคำ อมจฺจริ
ปูชิตำ ปฏิราชูหิ กิตฺติมนฺตำ ยสสฺสินำ
กสฺมา เวสฺสนฺตรำ ปุตฺตำ
ปพฺพาเชนฺติ อทูสกำ. (ชา. ๒/๓๑๙)

(พระนางผุสดีราชบุตรีผู้ทรงยศได้ทรงสดับคำที่พระโอรส และพระสุณิสาพร่ำสนทนากัน ทรงคร่ำครวญว่า)

เพราะเหตุไร ชาวกรุงสีพีจึงจะให้ขับไล่ลูกเวสสันดรผู้ไม่มีโทษ **ผู้ปราดเปรื่อง** เป็น

ทานบดี ควรแก่การขอ ไม่ตระหนี่ ผู้ที่พระราชาทุกๆ ประเทศบูชา มีเกียรติยศ.

อชฺฌายกนฺติ ติณฺณํ เวทานํ ปารงฺคตํ, นานาสิปฺเปสุ จ นิปฺผตฺตึ ปตฺตํ. (ชา.อฏ. ๗/๒๖๔)

บทว่า **อชฺฌายกึ** (ผู้ปราดเปรื่อง) ได้แก่ ผู้ถึงฝั่งแห่งเวท ๓ (จบไตรเพท) และถึงความสำเร็จศิลปะต่างๆ.

(ค) ผู้สั่งสอน, ให้การศึกษา, ผู้สอนคัมภีร์พยากรณ์, ผู้คงแก่เรียน.

อชฺฌายโก มนฺตธโร
ติณฺณํ เวทาน ปารคู
พฺราหฺมโณ สญฺชโย นาม
ตสฺส มูเล วสามหํ. (อป. ๑/๓๙, ๑๗๖)

(พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า)
ข้าพระองค์อยู่ในสำนักของพราหมณ์นามว่าสัญชัย ซึ่งเป็น**ผู้สั่งสอน** ทรงมนตร์ ถึงฝั่งแห่งเวท ๓ (จบไตรเพท).

อชฺฌายโกติ อเนกพฺราหฺมณานํ วาเจตา สิกฺขาเปตา. (อป.อฏ. ๑/๓๐๗)

บทว่า **อชฺฌายโก** (ผู้สั่งสอน) คือ ผู้บอก ได้แก่ ให้ศึกษาแก่พราหมณ์มิใช่น้อย.

อุปฺปาเทสุ นิมิตฺเตสุ
ลกฺขเณสุ จ โกวิทึ
อชฺฌายกึ มนฺตธรึ
โปโรหิจฺเจ จเปติ โส. (อป. ๑/๔๗)

พระราชาพระองค์นั้น ย่อมทรงแต่งตั้งผู้ที่ฉลาดในลางบอกเหตุ ในนิมิตและในลักษณะ**ผู้สั่งสอน** ผู้ทรงมนตร์ [ผู้ทรงจำไตรเพท] ไว้ในตำแหน่งปุโรหิต.

ลกฺขเณสุ จาติ อิตฺถิปุริสานํ หตฺถปาทลกฺขณชานนสตฺเถสุ จ โกวิทึ เฉกึ อชฺฌายกึ อเนกสิสฺสานึ พฺยากรณวาจกึ มนฺตธรึ เวทตฺตยสงฺขาตมนฺตธารกึ ปณฺฑิตึ โส ราชา โปโรหิจฺเจ ปุโรหิตฏฺฐานนฺตเร จเปตีติ สมฺพนฺโธ.

(อป.อฏ. ๑/๓๒๑)

บทว่า **ลกฺขเณสุ จ** (ในลักษณะ) เชื่อมความว่า อนึ่ง พระราชานั้นทรงตั้งคนผู้ฉลาด คือ ผู้เฉลียวฉลาดในศาสตร์ อันว่าด้วยการรู้นิมิตที่มือและเท้าของชายหญิง ผู้สั่งสอน คือ ผู้บอกการพยากรณ์แก่ศิษย์มิใช่น้อย ผู้ทรงจำมนต์ คือ ทรงจำมนต์กล่าวคือไตรเพท ผู้เป็นบัณฑิต ไว้ในความเป็นปุโรหิต คือ ตำแหน่งปุโรหิต.

(๓) ผู้ดำริสิ่งอันเป็นประโยชน์ของศิษย์, ผู้สอบทาน.

ตตฺถ อชฺเฌติ จินฺเตตีติ อชฺฌายิ อชฺฌายิเยว **อชฺฌายโก**. เอตฺถ หิ อกาโร “ปฏิเสเธ วุทฺธิตพฺภาเว ฯเปฯ อกาโร วิรหปฺปเกติ เอวํ วุตฺเตสุ ทสสุ อตฺเถสุ ตพฺภาเว วตฺตติ. สิสฺสานึ สวนธารณาทิวเสน หิตํ อชฺเฌติ จินฺเตติ สชฺฌายึ กโรตีติ อชฺฌายโก จินฺตโกติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๒/๑๔๓)

พึงทราบวิเคราะห์ในบทนั้นดังนี้ ชื่อว่า อชฺฌายิ เพราะอรรถว่า ย่อมสั่งสอน คือ ย่อมดำริ, อชฺฌายิ นั่นแหละ ชื่อว่า **อชฺฌายก** (ผู้ดำริ).

จริงอยู่ อ อักษรในบทว่า อชฺฌายก นี้ ใช้ในความหมายว่าตัพภาวะ (เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมนั้นคือไม่มีความหมายใด ๆ) ในบรรดาอรรถ ๑๐ ประการของ อ อักษรที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า **อ** อักษรเป็นไปในอรรถปฏิเสธ ในความเจริญ ในตัพภาวะ ฯลฯ ในความว่างเปล่า และในอรรถว่าเล็กน้อย. อธิบายว่า อัชฌายกะ หมายถึง ผู้ดำริ เพราะย่อมสั่งสอน คือ ดำริ (คิดถึงแต่) สิ่งที่เป็นประโยชน์ ได้แก่ ย่อมทำการสาธยาย ด้วยวิธีฟังและจำเป็นต้นของพวกศิษย์.

อชฺฌายกกุล (น)

[อชฺฌายก + กุล]

ตระกูลพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวท, ตระกูลผู้ชำนาญ - แตกฉานพระเวท.

อชฺฌายกกุเล ชาตา

พฺราหฺมณา มนฺตพนฺธวา

เต จ ปาเปสุ กมฺเมสุ

อภิณฺหมุปทิสฺสเร. (สุตฺตนิ. ๓๐๐)

พวกพราหมณ์ที่เกิดใน**ตระกูลสาธยายพระเวท** มีหน้าที่ร่ายมนตร์แต่ปรากฏว่าพวกเขาทำบาปกรรมอยู่เป็นประจำ.

[พราหมณ์พวกนั้นถูกตำหนิในชาติปัจจุบัน ตายแล้วก็ต้องไปทุคติ ชาติกำเนิดห้ามพวกเขาจากทุคติหรือจากการติเตียนไม่ได้ คนจะชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หามิได้ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หามิได้ แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม]

อชฺฌายกกุเล ชาตาติ มนฺตชฺฌายเก พฺราหฺมณกุเล ชาตา. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๗๔)

บาทคาถาว่า **อชฺฌายกกุเล ชาตา** (เกิดในตระกูลสาธยายพระเวท) คือ เกิดในตระกูลของพราหมณ์ผู้สาธยายมนต์ (พระเวท).

อชฺฌายกรณ (น)

[อชฺฌาย + กรณ]

การทำการสาธยาย, ท่อง, ทรงจำ,ศึกษา.

ดู อชฺเฌน

อชฺฌายกากุฏฺฐ (ติ)

[อชฺฌายก + อกุฏฺฐ]

ตระกูลพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวทอันไม่ถูกรังเกียจ (ไม่ถูกตำหนิ, ไม่เสื่อม).

อชฺฌายกกุเล ชาตาติ มนฺตชฺฌายเก พฺราหฺมณกุเล ชาตา. “**อชฺฌายกากุฏฺเฐ** ชาตาติปิ ปาโฐ. มนฺตานำ อชฺฌายเก อนุปกุฏฺเฐ จ พฺราหฺมณกุเล ชาตาติ อตฺโถ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๗๔)

บาทคาถาว่า **อชฺฌายกกุเล ชาตา** (เกิดในตระกูลสาธยายพระเวท) คือ เกิดในตระกูลของพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวท. บาลีว่า **อชฺฌายกากุฏฺเฐ** ชาตา บ้าง. อธิบายว่า เกิดในตระกูลพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวท อันไม่ถูกรังเกียจ..

อชฺฌายติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + อิ (อชฺฌยเน) + อ + ติ]

ย่อมสาธยาย, สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

อิทานิ ปน ตำ **อชฺฌายตี**ติ อชฺฌายโก. มนฺเต ปริวตฺเตตีติ อิมินา อตฺเถน ปสฺสาวจนำ กตฺวา โวหรนฺติ. (ที.อฏ. ๑/๒๒๐, อำ.อฏ.๒/๑๔๕)

แต่บัดนี้ชนทั้งหลายเรียกพราหมณ์นั้น ทำให้เป็นคำสรรเสริญ (ชมเชย) ด้วยความหมายนี้ว่า ผู้ใด**ย่อมสาธยาย**พระเวทนั้นคือสาธยายมนต์ ผู้นั้น ชื่อว่า **อัชฌายกะ** (ผู้สาธยายพระเวท, ชำนาญพระเวท).

ดู อชฺเฌติ, อธียติ

อชฺฌายน (น)

[อธิ + อา + อิ (อชฺฌยเน) + ยุ]

การสาธยาย - สวด, ทรงจำ, ศึกษา.

ดู อชฺเฌน อรรถ (๑)

อชฺฌายิ (ยี) (ติ)

[อ (ตัพภาวะ) + เณ (จินฺตเน) + ณี]

ผู้เพ่งประโยชน์,

ผู้ดำริสิ่งอันเป็นประโยชน์ของศิษย์.

ดู อชฺฌายก อรรถ (๓)

อชฺฌาราม (ปุ)

[อธิ + อาราม]

ภายในอาราม, อารามชั้นใน, ภายในอุปจาระแห่งอารามที่ไม่มีกำแพงกั้น.

รูปิเย รูปิยสญฺญี รูปิยำ ปฏิคฺคณฺหาติ, นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยำ. รูปิเย เวมติโก รูปิยำ ปฏิคฺคณฺหาติ, นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยำ. รูปิเย อรูปิยสญฺญี รูปิยำ ปฏิคฺคณฺหาติ, นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยำ. อรูปิเย รูปิยสญฺญี, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อรูปิเย เวมติโก, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อรูปิเย อรูปิยสญฺญี, อนาปตฺติ. อนาปตฺติ **อชฺฌาราเม** วา อชฺฌาวสเถ วา อุคฺคเหตฺวา วา อุคฺคหาเปตฺวา วา นิกฺขิปติ “ยสฺส ภวิสฺสติ, โส หริสฺสตีติ, อุมฺมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺสาติ. (วิ. ๑/๓๔๗)

รูปิยะ ภิกษุสำคัญว่าเป็นรูปิยะ รับรูปิยะ ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. รูปิยะ ภิกษุไม่แน่ใจ รับรูปิยะ ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. รูปิยะ ภิกษุสำคัญว่าไม่ใช่รูปิยะ รับรูปิยะ ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. สิ่งที่ไม่ใช่รูปิยะ ภิกษุสำคัญว่าเป็นรูปิยะ ต้องอาบัติทุกกฏ. สิ่งที่ไม่ใช่รูปิยะ ภิกษุไม่แน่ใจ ต้องอาบัติทุกกฏ. สิ่งที่ไม่ใช่รูปิยะ ภิกษุสำคัญว่าไม่ใช่รูปิยะ ไม่ต้องอาบัติ. ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ ภิกษุหยิบเอง หรือใช้ให้คนอื่นหยิบรูปิยะตก**ภายในอาราม** (อารามชั้นใน, ในวัด) หรือภายในที่อยู่ เก็บไว้ด้วยตั้งใจว่า เจ้าของจะมาเอาไป, ภิกษุวิกลจริต, ภิกษุต้นบัญญัติ.

อชฺฌาราโม นาม ปริกฺขิตฺตสฺส อารามสฺส อนฺโต อาราโม, อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจาโร. อชฺฌาวสโถ นาม ปริกฺขิตฺตสฺส อาวสถสฺส อนฺโตอาวสโถ, อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจาโร. (วิ. ๒/๒๑๒)

ที่ชื่อว่า **ภายในอาราม** คือ สำหรับอารามที่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในอาราม (อารามชั้น

ใน) สำหรับอารามที่ไม่มีรั้วล้อมกำหนดเอาอุปจาระ. ที่ชื่อว่าภายในที่พัก คือ สำหรับที่พักมีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในที่พัก สำหรับที่พักที่ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอาอุปจาระ [ที่ใกล้ชิด, ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบ ๆ]

อชฺฌาราเม วาติ ปริกฺขิตฺตสฺส อนฺโตปริกฺเขเป อปริกฺขิตฺตสฺส ทฺวินฺนํ เลฑฺฑุปาตานํ อนฺโต.

(กงฺขา. ๒๖๖)

บทว่า **อชฺฌาราเม วา** (ภายในอาราม) ได้แก่ สำหรับอารามที่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในอาราม (อารามชั้นใน) สำหรับอารามที่ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายใน ๒ เลฑฑุบาต (ช่วงขว้างก้อนดิน ๒ ครั้ง).

(สรุปว่า ถ้าวัดนั้นมีกำแพงกั้น นับจากภายในกำแพงเป็นอัชฌาราม, ถ้าวัดไม่มีกำแพง นับ ๒ ชั่วขว้างก้อนดิน ๒ ครั้ง). (ดู วิ.๓/๒๗๖)

อชฺฌารุห (ติ)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหนมฺหิ) + อ]

ท่วมทับ, ปกคลุม, เลื้อยขึ้น, งอกขึ้น.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาวรณา นีวรณา เจตโส **อชฺฌารุหา** ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณา. กตเม ปญฺจ. กามจฺฉนฺโท ภิกฺขเว อาวรโณ นีวรโณ ฯเปฯ ถินมิทฺธํ ภิกฺขเว อาวรณํ นีวรณํ เจตโส **อชฺฌารุหํ** ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณํ.

(สํ. ๓/๘๕, อ. ๒/๕๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิวรณ์เป็นเครื่องกั้น **ท่วมทับ**จิต บั่นทอนปัญญา ๕ ประการเหล่านี้ ๕ ประการเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะ...ถีนมิทธะเป็นนิวรณ์เครื่องกั้น **ท่วมทับ**จิต บั่นทอนปัญญา.

อาวรณวเสน อาวรณา. นีวรณวเสน นีวรณา. เจโต อชฺฌารุหนฺตีติ เจตโส **อชฺฌารุหา**. วิปสฺสนาปญฺญญฺจ มคฺคปญฺญญฺจ อุปฺปตฺติ-นิวารณฏฺเจน ทุพฺพลํ กโรนฺตีติ ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณา. ยา วา เอเตหิ สทฺธึ โวกิณฺณา ปญฺญา อุปฺปชฺชติ ตํ ทุพฺพลํ กโรนฺตีติปิ ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณา. (อ.อฏ. ๓/๒๖)

กิเลสทั้งหลายชื่อว่าเครื่องกั้น เพราะอำนาจการปิดกั้น ชื่อว่านิวรณ์เพราะอำนาจการขวางกั้น ชื่อว่า**ท่วมทับ**จิต เพราะครอบงำจิตไว้ ชื่อว่าทอนกำลังปัญญา เพราะกระทำวิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญาให้เสื่อมกำลัง ด้วยอรรถว่าขวางกั้นการเกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าทอนกำลังปัญญา แม้เพราะทำปัญญาที่คลุกคลีกับวิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญาเหล่านี้ที่เกิดขึ้นให้เสื่อมกำลัง.

จิตฺตํ อภิภวนฺตํ อาโรหนฺตีติ เจตโส **อชฺฌารุหา**. (มูลฏี. ๑/๑๗๕)

กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า**ท่วมทับ**จิต เพราะเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นครอบงำจิต.

สนฺติ ภิกฺขเว มหารุกฺขา อนุปพีชา มหากายา รุกฺขานํ **อชฺฌารุหา**, เยหิ รุกฺขา อชฺฌารุหฺหา โอภคฺควิภคฺคา วิปติตา เสนฺติ ฯเปฯ อสฺสตฺโถ นิโคฺรโธ ปิลกฺโข อุทุมฺพโร กจฺฉโก กปิตฺถโน. ฯเปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ กุลปุตฺโต

ยาทิสเก กาเม โอหาย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต โหติ, โส ตาทิสเกหิ กาเมหิ ตโต วา ปาปิฏฺฐตเรหิ โอภคฺควิภคฺโค วิปติโต เสติ. (สำ. ๓/๘๕.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ใหญ่ที่มีกาฝากกอใหญ่**เลื้อยขึ้น**ปกคลุม เป็นเหตุให้ล้มระเนระนาด คือ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นเลียบ ต้นมะเดื่อ ต้นกัจฉกะ ต้นมะขวิด ฉันใด...กุลบุตรบางคนในโลกนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ละกามเช่นใดออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เขาย่อมถูกกามเช่นนั้น หรือสิ่งที่เลวกว่านั้นทำให้หักล้มลง.

อชฺฌารุหาติ อภิรุหนกา. (สำ.อฏ. ๓/๑๘๙)

บทว่า **อชฺฌารุหา** (เลื้อยขึ้น) ได้แก่ ขึ้นท่วมทับ (ปกคลุม).

ดู ชา. ๑/๑๗๐

อชฺฌารุหติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหนมฺหิ) + อ + ติ]

งอกขึ้น, ไต่ขึ้น, บินขึ้น, ท่วมทับ, ครอบงำ, เบียดเบียน.

(ก) ย่อมท่วมทับ, ข่มขี่, เบียดเบียน.

เอตเทว ติติกฺขาย
วชฺชํ ปสฺสามิ วาสว
ยทา นํ มญฺญติ พาโล
ภยา มฺยายํ ติติกฺขติ.
อชฺฌารุหติ ทุมฺเมโธ
โคว ภิยฺโย ปลายินนฺติ. (สำ. ๑/๒๒๓)

(มาตลีเทพบุตรกราบทูลว่า)

ข้าแต่ท้าววาสวะ ข้าพระองค์เห็นคุณและโทษในความอดกลั้นนี้ว่า เมื่อใด คนพาลย่อมเข้าใจบุคคลนั้นว่า ผู้นี้ย่อมอดกลั้นต่อเรา เพราะความกลัว เมื่อนั้น คนมีปัญญาทราม ก็ยิ่ง**ข่มขี่**ผู้นั้น เหมือนโคตัวที่มีกำลังข่มขี่โคตัวที่แพ้ให้หนีไป ฉะนั้น.

อชฺฌารุหตีติ อชฺโฌตฺถรติ. (สำ.อฏ. ๑/๓๑๓)

บทว่า **อชฺฌารุหติ** (ข่มขี่) ได้แก่ ครอบงำ.

(ข) ย่อมครอบงำ.

เจโต **อชฺฌารุหนฺตี**ติ เจตโส อชฺฌารุหา. (อำ.อฏ. ๓/๒๖)

กิเลสทั้งหลายชื่อว่าท่วมทับจิต เพราะอรรถว่า **ครอบงำ**จิต.

อชฺฌารุ (รู) พฺห (ติ)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหนมฺหิ) + ต]

ลง ต ปัจจัยท้าย รุหฺ ธาตุในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ.๕๕๕) ว่า อตีเต ตตฺวนฺตุตาวี, แปลง ต ปัจจัยท้าย รุหฺ ธาตุเป็น ห และแปลง หฺ ของ รุหฺ ธาตุเป็น ล ด้วยสูตร (กจ.๕๘๙) ว่า หนฺเตหิโห หสฺส โล วา อทหนหานำ. แปลง ล เป็น พ (ลพานมวิเสโส), แปลง อธิ เป็น อชฺฌ, รูปว่า อชฺฌารูพฺห ทีฆะ อุ เป็น อู ด้วยสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น.

ท่วมทับ, ปกคลุม, เลื้อยขึ้น, งอกขึ้น, ขึ้นท่วมทับ.

สนฺติ ภิกฺขเว มหารุกฺขา อนุปีชา มหากายา รุกฺขานํ อชฺฌารุหา, เยหิ รุกฺขา **อชฺฌารุฬฺหา** โอภคฺควิภคฺคา วิปติตา เสนฺติ ฯเปฯ อสฺสตฺโถ นิโคฺรโธ ปิลกฺโข อุทุมฺพโร กจฺฉโก กปิตฺถโน. ฯเปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ กุลปุตฺโต ยาทิสเก กาเม โอหาย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต โหติ, โส ตาทิสเกหิ กาเมหิ ตโต วา ปาปิฏฺฐตเรหิ โอภคฺควิภคฺโค วิปติโต เสติ.

(สํ. ๓/๘๕.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ใหญ่ที่มีกาฝากกอใหญ่เลื้อยขึ้น**ปกคลุม** เป็นเหตุให้ลำระเนระนาด คือ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นเลียบ ต้นมะเดื่อ ต้นกัจฉกะ ต้นมะขวิด ฉันใด...กุลบุตรบางคนในโลกนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ละกามเช่นใดออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เขาย่อมถูกกามเช่นนั้น หรือสิ่งที่เลวกว่านั้น ทำให้หักล้มลง.

อชฺฌาโรเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + อา + รุห (อาโรหนมฺหิ) + ณาเป + ตฺวา] ให้ยกขึ้นแล้ว.

อชฺฌาโรห (ปุ)

[อธิ + อาโรห,

อธิโก อาโรโห ยสฺส. (ธาน.ฏี. ๖๗๓)]

ปลาชื่ออัชฌาโรหะ, ปลาใหญ่ชนิดหนึ่ง.

อตีตสฺมิญฺหิ กาเล มหาสมุทฺเท ฉ มหามจฺฉา อเหสุ. เตสุ อานนฺโท ติมินนฺโท **อชฺฌาโรโห**ติ อิเม ตโย มจฺฉา ปญฺจโยชนสติกา ติมิงฺคโล ติมิรปิงฺคโล มหาติมิรปิงฺคโลติ อิเม ตโย มจฺฉา สหสฺสโยชนิกา โหนฺติ. เต สพฺเพปิ ปาสาณเสวาลภกฺขา อเหสุ.

(ชา.อฏ. ๕/๕๐๐-๑)

(บางฉบับมีรูปว่า อชฺฌาโรห)

ในอดีตกาล มหาสมุทรแห่งหนึ่งมีปลาใหญ่อยู่ ๓ ตัวเหล่านี้ คือ ชื่ออานนท์ตัวหนึ่ง ชื่ออุปนันทะตัวหนึ่ง ชื่อ**อัชโฌหาร**ะตัวหนึ่ง มีลำตัวยาวถึง ๕๐๐ โยชน์ ปลา ๓ ตัวเหล่านี้ คือชื่อติมิงคละตัวหนึ่ง ชื่อติมิรมิงคละตัวหนึ่ง ชื่อมหาติมิรมิงคละตัวหนึ่ง มีลำตัวยาวถึง ๑,๐๐๐ โยชน์ ปลาใหญ่ทั้ง ๖ ตัวนั้นแม้ทั้งหมดมีหินและสาหร่ายเป็นภักษาหาร.

ดู ธาน. คาถา ๖๗๓

อชฺฌาวร (ปุ)

[อธิ + อา + วร]

บริษัท, บริวาร, ผู้แวดล้อม, ผู้รับใช้, ผู้ติดตาม, เพื่อน.

อชฺฌาวรมฺหา นนฺทสฺส

โภโต สนฺติกมาคตา

สุณาตุ ภวํ วจนํ

นนฺทสฺส ปริสาย จ. (ชา. ๒/๑๓๘)

(พระเจ้ามโนชะตรัสว่า)

พวกโยมเป็น**บริษัท**ของนันทดาบส พากันมายังสำนักของพระคุณเจ้าผู้เจริญ เพื่อจะขอขมาโทษ ขอพระคุณเจ้าผู้เจริญ โปรดสดับฟังคำของนันทดาบสและของบริษัทเถิด

อชฺฌาวรมฺหาติ มยญฺหิ น อญฺเญน กมฺเมน อาคตา นนฺทสฺส ปน ปริสา หุตฺวา ตุมฺหากำ ขมาปนตฺถาย อาคตาติ วทติ. (ชา.อฏ. ๕/๑๓๔)

บทว่า **อชฺฌาวรมฺหา** ความว่า พระราชาตรัสว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายมาแล้วด้วยเหตุอื่นก็หาไม่ ก็ข้าพเจ้าทั้งหลายเป็น**บริษัท**ของนันทบัณฑิต มาแล้ว เพื่อปรารถนาจะยังท่านทั้งหลายให้ยกโทษ.

ราชาภิราชา มโนโช
อินฺโทว ชยตำ ปติ
นนฺทสฺส**ชฺฌาวรำ** เอติ
อสฺสมำ พฺรหฺมจารินำ. (ชา. ๒/๗๗)

(โกสิยดาบสกล่าวว่า)

พระเจ้ามโนชะผู้เป็นราชาธิราช เหมือนพระอินทร์ผู้เป็นเทพเจ้าแห่งเทพทั้งหลายผู้มีชัย **เป็นบริษัท**ของนันทดาบส กำลังเสด็จมาสู่อาศรมของท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์.

อชฺฌาวรนฺติ มมำ ขมาปนตฺถาย นนฺทสฺส ปริสภาวำ อุปคนฺตฺวา เอติ. (ชา.อฏ. ๕/๓๔๒)

บทว่า **อชฺฌาวรำ** ความว่า พระราชาพระองค์นั้น เข้าถึง**ความเป็นบริษัท**ของนันทดาบสมาอยู่ เพื่อปรารถนาให้เรายกโทษ.

[อชฺฌาวร ในอรรถกถาอธิบายเป็น ปริสา = บริษัท, บางแห่งแปลว่า ผู้ประเสริฐยิ่ง]

อชฺฌาวสติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + อ + ติ]

ย่อมอยู่, ปกครองอยู่., อยู่ครอง, อยู่อาศัย, อยู่ครอบครอง.

เตน โข ปน สมเยน พฺราหฺมโณ โปกฺขรสาติ อุกฺกฏฺฐำ **อชฺฌาวสติ** สตฺตุสฺสทำ สตินกฏฺโฐทกำ สธญฺญำ ราชโภคฺคำ รญฺญา ปเสนทิโกสเลน ทินฺนำ ราชทายำ พฺรหฺมเทยฺยำ. (ที. ๑/๘๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล พราหมณ์โปกขรสาติ **ปกครองอยู่**ในเมืองอุกกัฏฐะ ซึ่งมีประชากรและสัตว์เลี้ยงมากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหญ้าอุดมสมบูรณ์ เป็นพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าปเสนทิโกศล ทรงพระราชทานปูนบำเหน็จให้เป็นพรหมไทย(ส่วนพิเศษ).

อุกฺกฏฺฐำ อชฺฌาวสตีติ อุกฺกฏฺฐนามเก นคเร วสติ, อภิภวิตฺวา วา อาวสติ. (ที.อฏ. ๑/๒๑๘)

สองบทว่า **อุกฺกฏฺฐำ อชฺฌาวสติ** ความว่า อยู่ในเมืองชื่อว่าอุกกัฏฐะ หรือปกครองอยู่ในเมืองชื่อว่าอุกกัฏฐะ.

[**อชฺฌาวสติ** มีความหมาย ๒ ประการ คือ อยู่หรือปกครองอยู่ โดยนัยแรก อธิ อุปสรรค ไม่มีอรรถพิเศษ ส่วนนัยหลังมีอรรถว่า อภิภวิตฺวา (ครอบงำ). สำหรับบทว่า อุกฺกฏฺฐำ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีในกาล ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร ๒๙๐ กล่าวว่า สตฺตมิยตฺเถ กาเล อุปานฺวชฺฌาวสสฺส ปโยเค ฯเปฯ ทุติยา (ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของสัตตมีวิภัตติในกาล เมื่อประกอบ วส ธาตุ ซึ่งมี อุป อนุ และ อธิ เป็นบทหน้า)]

ดู ม.๑/๒๖, ที.๑/๑๒๘, วิ.๑/๑๔๓, ม.๑/๑๒๖, ที.๒/๒๑๗, อป.๑/๔๑๕, ชา.อฏ.๕/๓๓๑, ที.๓/๖๓, อภิ.อฏ.๓/๙๙.

อชฺฌาวสถ (ปุ)

[อธิ + อาวสถ]

ภายในที่อยู่ของตน, ภายในที่พัก.

อชฺฌาวสโถ นาม ปริกฺขิตฺตสฺส อาวสถสฺส อนฺโต อาวสโถ อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจาโร.

(วิ. ๒/๒๑๒)

ที่ชื่อว่า **ภายในที่พัก** คือ สำหรับที่พักมีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในที่พัก สำหรับที่พักที่ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอาอุปจาระ[ที่ใกล้ชิด, ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบ ๆ].

อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจาโรติ เอตฺถ อุปจาโร นาม อารามสฺส เทฺว เลฑฺฑุปาตา “อาวสถสฺส ปน สุปฺปปาโต วา มุสลปาโต วาติ มหาปจฺจริยํ วุตฺตํ. (วิ.อฏ. ๓/๑๕๒)

ช่วงขว้างก้อนดินตก ๒ ครั้งแห่งวัดที่อยู่ชื่อว่า อุปจาร ในคำว่า อปริกฺขิตสฺส อุปจาโร นี้. แต่ในมหาปัจจรีกล่าวว่า สำหรับที่อยู่พักชั่วเหวี่ยงกระด้งตก หรือชั่วเหวี่ยงสากตก (ชื่อว่า อุปจาร).

อชฺฌาวสเถติ ปริกฺขิตฺตสฺส อนฺโต ปริกฺเขเป อปริกฺขิตฺตสฺส มุสลปาตพฺภนฺตเร. (กงฺขา. ๒๖๖)

บทว่า **อชฺฌาวสเถ** (ภายในที่พัก) ได้แก่ สำหรับที่พักที่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในที่พัก สำหรับที่พักที่ไม่มีรั้วล้อม กำหนดเอาภายในที่สากตก.

อาวสโถติ เจตฺถ อนฺโต อาราเม วา โหตุ อญฺญตฺถ วา อตฺตโน วสนฏฺฐานํ วุจฺจติ.

(สารตฺถ. ๓/๙๘)

ก็ในคำว่า **อาวสโถ** (ที่อยู่พัก) นี้หมายเอาสถานที่ๆ ตนอยู่ จะเป็นภายในอาราม หรือสถานที่อื่นก็ได้.

[สรุปว่า สถานที่ๆ ตนอยู่ชั่วคราวก็ตาม อยู่ประจำก็ตาม ภายในอารามก็ตาม หรือนอกอารามก็ตาม เรียกว่าอาวสถะ ถ้าในที่พักนั้นมีเครื่องกั้นนับเอาภายในเครื่องกั้น ถ้าไม่มีเครื่องกั้นนับชั่วทิ้งกระด้งหรือสากตก เรียกว่า อัชฌาวสถะ]

อชฺฌาวสน (น)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ยุ]

การอยู่, อยู่อาศัย, อยู่ครอบครอง.

อชฺฌาวสนสมตฺถ (ติ)

[อชฺฌาวสน + สมตฺถ]

ผู้สามารถอยู่ครอบครอง - ปกครอง.

อลมตฺโตติ ปุตฺตทารภรณํ กตฺวา อคารํ **อชฺฌาวสนสมตฺโถ**. (ที.อฏ. ๓/๑๔๐)

บทว่า **อลมตฺโต** (คฤหัสถ์ผู้สามารถ) ความว่า คฤหัสถ์**ผู้สามารถ**ทำการเลี้ยงดูบุตรภรรยา แล้ว**อยู่ครอบครอง**เรือน.

อชฺฌาวสนฺต (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + อนฺต]

เมื่ออยู่, ปกครองอยู่., อยู่ครอง, ครอบครอง.

ตํ ธมฺมํ สุณาติ คหปติ วา คหปติปุตฺโต วา อญฺญตรสฺมึ วา กุเล ปจฺจาชาโต, โส ตํ ธมฺมํ สุตฺวา ตถาคเต สทฺธํ ปฏิลภติ. โส เตน สทฺธา-ปฏิลาเภน สมนฺนาคโต อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ “สมฺพาโธ ฆราวาโส รโชปโถ, อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา, นยิทํ สุกรํ อคารํ **อชฺฌาวสตา** เอกนฺตปริปุณฺณํ เอกนฺตปริสุทฺธํ สงฺขลิขิตํ พฺรหฺมจริยํ จริตุํ, ยนฺนูนาหํ เกสมสฺสุํ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพเชยฺยนฺติ. (วิ. ๑/๑๓, ที. ๑/๕๙)

ดูก่อนคหบดี บุตรคหบดี หรืออนุชน (คนผู้เกิดภายหลัง) ในตระกูลใดตระกูลหนึ่งได้สดับธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต เมื่อมีศรัทธาย่อมตระหนักว่า “การอยู่ครองเรือนเป็นเหมือนทางแคบ เป็นทางแห่งธุลี การบวชเป็น ทางปลอดโปร่ง การที่**ผู้อยู่ครองเรือน**จะประพฤติพรหมจรรย์ ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วนดุจสังข์ขัด ไม่ใช่ทำได้ง่าย ทางที่ดี เราควรโกนผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสายะ ออกจากเรือน ไปบวชเป็นบรรพชิต.

[การอยู่ครองเรือนเหมือนทางแคบ เพราะไม่มีเวลาว่างเพื่อจะทำกุศลกรรม แม้เรือนจะมีเนื้อที่กว้างขวางถึง ๖๐ ศอก มีบริเวณภายในบ้านตั้ง ๑๐๐ โยชน์ มีคนอยู่อาศัยเพียง ๒ สองคนคือสามีและภรรยา ก็ยังถือว่าเป็นทางแคบ เพราะมีความห่วงใยกังวลกัน การอยู่ครองเรือนเป็นทางแห่งธุลี เพราะเป็นที่เกิดและเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส อันทำจิตให้เศร้าหมองมีราคะเป็นต้น

การบวชเป็นทางปลอดโปร่ง เพราะนักบวชแม้จะอยู่ในเรือนยอด ปราสาทแก้ว และเทพวิมาน ซึ่งมีประตูหน้าต่างมิดชิด ก็ยังถือว่าปลอดโปร่ง เพราะนักบวชไม่มีความยึดติดในสิ่งใด ๆ เลย (ที.สี.อ. ๑/๑๙๑/๑๖๓)]

ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว อปิ นุ ตุมฺเหหิ ทิฏฺจํ วา สุตํ วา ‘มจฺฉิโก มจฺฉพนฺโธ มจฺเฉ วธิตฺวา วธิตฺวา วิกฺกิณมาโน เตน กมฺเมน เตน อาชีเวน หตฺถิยายี วา อสฺสยายี วา รถยายี วา ยานยายี วา โภคโภคี วา มหนฺตํ วา โภคกฺ-ขนฺธํ **อชฺฌาวสนฺโต**ติ? “โน เหตํ ภนฺเต”.

(อ. ๒/๒๖๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร เธอทั้งหลายเคยได้เห็นหรือเคยได้ยินมาบ้างไหมว่า “ชาวประมงจับปลาฆ่าแล้ว ขายอยู่ ได้เป็นผู้ขี่ช้าง ขี่ม้า ขี่รถ ขี่ยาน เป็นเจ้าของโภคทรัพย์ หรือ**ครอบครอง**กองโภคทรัพย์เป็นอันมาก เพราะกรรมนั้น เพราะอาชีพนั้น” “ไม่เป็นอย่างนั้นเลย พระพุทธเจ้าข้า”.

ดู ม. ๒/๑๘๓, อ. ๑/๕๑, อ.อฏ. ๒/๔

อชฺฌาวสมาน (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + มาน]

เมื่ออยู่, เมื่ออยู่ครอง, ปกครองอยู่, อาศัยอยู่.

เตสุ ตโย เทฺวธา พฺยากรึสุ “อิเมหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคโต อคารๆ **อชฺฌาวสมาโน** ราชา โหติ จกฺกวตฺตี ปพฺพชมาโน พุทฺโธติ.

ปญฺจ พฺราหฺมณา เอกสพฺยากรณา อเหสุๆ “อิเมหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคโต อคาเร น ติฏฺฐติ พุทฺโธว โหตีติ. (ม.อฏ. ๒/๙๒, ชา.อฏ. ๑/๖๖)

บรรดาพราหมณ์ ๘ คนนั้น พราหมณ์ ๓ คน พยากรณ์เป็น ๒ คติว่า บุคคลผู้ประกอบด้วยลักษณะ เหล่านี้**เมื่ออยู่ครอง**เรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อออกบวชจะได้เป็นพระพุทธเจ้า.

พราหมณ์ ๕ คนพยากรณ์เป็นคติเดียวว่า บุคคลผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้จะไม่ครองเรือน จะเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้น.

อชฺฌาวสิตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ตุ๋]

เพื่อปกครอง, เพื่ออยู่ครอง,
เพื่ออาศัยอยู่.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรๆ ภิกฺขุ ญาตกา เอตทโวจุๆ “เอหิ ภนฺเต, อคารๆ อชฺฌาวสาติ. “อภพฺโพ โข อาวุโส มาทิโส อคารๆ **อชฺฌาวสิตุ๋นฺ**ติ. ตสฺส กุกฺกุจฺจๆ อโหสิ ฯเปฯ ภควโต เอตมตฺถๆ อาโรเจสิ. “กึจิตฺโต ตฺวๆ ภิกฺขูติ. “อนุลฺลปนาธิปฺปาโย อหๆ ภควาติ. “อนาปตฺติ ภิกฺขุ อนุลฺลปนาธิปฺปายสฺสาติ. (วิ. ๑/๑๔๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกญาติบอกภิกษุรูปหนึ่งว่า “นิมนต์ท่านมาอยู่ครองเรือนเถิด ขอรับ” ภิกษุรูปนั้นตอบว่า “ท่านทั้งหลาย คนอย่างอาตมาไม่ควร**เพื่ออยู่ครอง**เรือน” ท่านเกิดความกังวลใจว่า เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสถามว่า “ภิกษุ เธอคิดอย่างไร” “ข้าพระพุทธเจ้า ไม่มีความประสงค์จะกล่าวอวด พระพุทธเจ้าข้า” “ภิกษุ เธอไม่มีความประสงค์จะกล่าวอวด ไม่ต้องอาบัติ”.

อชฺฌาวสิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ตฺวา]

อยู่ครองแล้ว, อยู่ครอบครอง, ปกครอง, ประทับอยู่แล้ว.

อถโข ภิกฺขเว สงฺโข นาม ราชา, โย โส ยูโป รญฺญา มหาปนาเทน การาปิโต, ตๆ ยูปๆ อุสฺสาเปตฺวา **อชฺฌาวสิตฺวา** ตๆ ทตฺวา วิสฺสชฺชิตฺวา สมณพฺราหฺมณกปณทฺธิกวณิพฺพกยาจกานๆ ทานๆ ทตฺวา ฯเปฯ ตทนุตฺตรๆ พฺรหฺมจริย-ปริโยสานๆ ทิฏฺเจว ธมฺเม สยๆ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสติ. (ที. ๓/๖๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น พระเจ้าสังขะรับสั่งให้ยกปราสาทที่พระเจ้ามหาปนาทะโปรดให้สร้างไว้แล้ว **ประทับอยู่แล้ว** ทรงสละบำเพ็ญทานแก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิพกและยาจกทั้งหลาย… ทำให้แจ้งประโยชน์อัน ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์…ด้วยพระปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันอย่าง**แน่แท้.**

อชฺฌาวสิตฺวาติ ตตฺถ วสิตฺวา. (ที.อฏ.๓/๔๑) บทว่า **อชฺฌาวสิตฺวา** คือ ประทับอยู่แล้วที่ปราสาทนั้น.

อชฺฌาวุฏฺฐ (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ต]

แปลง ต ปัจจัยกับที่สุดธาตุเป็น อุฏฺฐ, แปลง อ ที่ ว ของ วส ธาตุ เป็น อุ.

อัน...อยู่ครอบครองแล้ว. อาศัยอยู่แล้ว, ปกครองอยู่, ยึดครอง.

สเจ อาวาสิโก ภิกฺขุ วุฑฺโฒ โหติ, อภิวาเทตพฺโพ, สเจ นวโก โหติ, อภิวาทาเปตพฺโพ. เสนาสนํ ปุจฺฉิตพฺพํ “กตมํ เม เสนาสนํ ปาปุณาตีติ. **อชฺฌาวุฏฺฐํ** วา อนชฺฌาวุฏฺฐํ วา ปุจฺฉิตพฺพํ, โคจโร ปุจฺฉิตพฺโพ, อโคจโร ปุจฺฉิตพฺโพ, เสกฺขสมฺมตานิ กุลานิ ปุจฺฉิตพฺพานิ, วจฺจฏฺฐานํ ปุจฺฉิตพฺพํ, ปสฺสาวฏฺฐานํ ปุจฺฉิตพฺพํ, ปานียํ ปุจฺฉิตพฺพํ, ปริโภชนียํ ปุจฺฉิตพฺพํ, กตฺตรทณฺโฑ ปุจฺฉิตพฺโพ, สมฺมสฺส กติกสณฺฐานํ ปุจฺฉิตพฺพํ “กึ กาลํ ปวิสิตพฺพํ, กึ กาลํ นิกฺขมิตพฺพนฺติ. สเจ วิหาโร อนชฺฌาวุฏฺโฐ โหติ, กวาฏํ อาโกเฏตฺวา มุหุตฺตํ อาคเมตฺวา ฆฏิกํ อุคฺฆาเฏตฺวา กวาฏํ ปณาเมตฺวา พหิ จิเตน นิลฺโลเกตพฺโพ. (วิ.๔/๓๗๔, ๓๗๗, ๔๑๐)

(สฺยา. อชฺฌาวุตฺถํ วา อนชฺฌาวุตฺถํ วา)

ถ้าภิกษุผู้อยู่ประจำในอาวาสแก่พรรษา พึงอภิวาทท่าน ถ้าเป็นพระนวกะพึงให้ท่านอภิวาท พึงถามถึงเสนาสนะว่า “เสนาสนะหลังไหนจะถึงผม” พึงถามถึงเสนาสนะ**อันภิกษุอาศัยอยู่** (ที่มีภิกษุอยู่) หรือเสนาสะอันภิกษุไม่อาศัยอยู่ (ที่ไม่มีภิกษุอยู่) ถามถึงโคจรคาม และอโคจรคาม ถามถึงตระกูลที่เป็นเสกขสมมติ ถามถึงวัจกุฎี ถามถึงน้ำดื่มและน้ำใช้ ถามถึงไม้เท้า ถามถึงกติกาสงฆ์ที่ตั้งไว้ว่า “ควรเข้าเวลาไหน ควรออกเวลาไหน” ถ้าวิหาร ไม่มีภิกษุอยู่ ก็พึงเคาะประตูรอสักครู่หนึ่ง แล้วถอดลิ่ม ผลักบานประตู ยืนอยู่ข้างนอก พึงแลดู (มองดูให้ทั่ว).

[ตระกูลเสกขสมมติ หมายถึงตระกูลที่มีศรัทธามาก ให้ทานวัตถุมากจนหมดทุนทรัพย์ เพื่อไม่ให้ตระกูลเช่นนี้เดือดร้อนจากการถวายสิ่งของแก่ภิกษุสงฆ์ หรือเพื่อไม่ให้ภิกษุสงฆ์รบกวนตระกูลเช่นนี้ สงฆ์จึงได้ประกาศสมมติแต่งตั้งตระกูลเช่นนี้ ให้เป็นเสกขสมมติ (วิ.อฏ.๒/๕๖๒/๔๔๔)]

ดู สำ.๑/๓๒๙

อชฺฌาวุฏฺฐปุพฺพ (ติ)

[อชฺฌาวุฏฺฐ + ปุพฺพ]

อัน...เคยอยู่ครอบครอง, เคยอาศัยอยู่, ปกครองอยู่.

เอกทิวสญฺหิ สตฺถา สายนฺหสมเย สมฺพหุเลหิ ภิกฺขูหิ สทฺธึ ตสฺมึ อมฺพวเน จาริกํ จรมาโน เอกํ รมณียํ ภูมิปฺปเทสํ ทิสฺวา อตฺตโน ปุพฺพจริยํ กเถตุกาโม หุตฺวา สิตปาตุกมฺมํ กตฺวา อายสฺมตา อานนฺเทเถเรน สิตปาตุกมฺมการณํ ปุฏฺโฐ “อานนฺท อยํ ภูมิปฺปเทโส ปุพฺเพ มยา มฆเทวราชกาเล ฌานกีฬํ กีฬนฺเตน **อชฺฌา-**

วุฏฺฐปุพฺโพติ วตฺวา เตน ยาจิโต ปณฺฑตฺตา-สเน นิสีทิตฺวา อตีตํ อาหริ. (ชา.อฏ. ๖/๑๑๙)

เรื่องย่อมีว่า วันหนึ่ง พระศาสดาพร้อมด้วยภิกษุเป็นอันมาก เสด็จจาริกไปในอัมพวันนั้น ในเวลาเย็น ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศแห่งหนึ่งเป็นรมณียสถาน ทรงใคร่จะตรัสบุรพจริยาของพระองค์ จึงทรงแย้มพระโอฐ ท่านพระอานนทเถระ กราบทูลถามเหตุที่ทรงแย้มพระโอฐ จึงมีพระพุทธดำรัสว่า ดูก่อนอานนท์ ภูมิประเทศนี้เรา**เคยอาศัยอยู่** เจริญฌานในกาลที่เราเสวยชาติ เป็นมฆเทวราช ตรัสดังนี้แล้วก็ทรงดุษณีภาพนิ่งอยู่. ภิกษุทั้งหลายกราบทูลวิงวอน เพื่อให้ทรงแสดง จึงประทับนั่ง ณ บวรพุทธาสนะที่ปูลาดไว้ ทรงนำอดีตนิทานมาแสดง.

อชฺฌาวุตฺถ (ติ)

[อธิ + อา + วส (นิวาเส) + ต]

วุตฺถ = วส + ต. ลง ต ปัจจัยท้าย วสฺ ธาตุในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ.๕๕๕) ว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี, แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น อุตฺถ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๔) ว่า วสโต อุตฺถ.

ในคำว่า วุตฺถ นี้ หมายเอาเฉพาะ วส ธาตุที่มีความหมายว่า นิวาเส (อาศัยอยู่) เท่านั้น ถ้า วส ธาตุมีความหมายว่า อจฺฉาทเน (นุ่งห่ม) ให้แปลง สตฺ สังโยคเป็น ตฺถ ด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น นิวตฺถํ (นุ่งห่มแล้ว) นิวตฺถพฺพํ (พึงนุ่งห่ม).

(ก) อัน...อยู่อาศัยแล้ว, ปกครองอยู่แล้ว.

สพฺพโสณฺณมยํ ฆรํ
วิสุกมฺเมน มาปิตํ
อชฺฌาวุตฺถ มยา เอตฺ
ฆรทานสฺสิทำ ผลํ. (อป. ๒/๓๑)

(พระโพธิฆรการกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตตัวเรือนสำเร็จด้วยทองคำล้วน ปราสาทนั้นอันข้าพเจ้า**อยู่อาศัยแล้ว** (ข้าพเจ้าได้อยู่ครองปราสาทนั้น) นี้เป็นผลแห่งการถวายเรือนโพธิ์.

(ข) เป็นที่อาศัย, ครอบครอง.

อิมญฺจ ปน พุทฺธานุสฺสตึ อนุยุตฺโต ภิกฺขุ สตฺถริ สคารโว โหติ สปฺปติสฺโส, สทฺธาเวปุลฺลํ สติเวปุลฺลํ ปญฺญาเวปุลฺลํ ปุญฺญเวปุลฺลญฺจ อธิคจฺฉติ, ปีติปาโมชฺชพหุโล โหติ, ภยเภรวสโห ทุกฺขาธิวาสนสมตฺโถ, สตฺถารา สำวาสสญฺญำ ปฏิลภติ. พุทฺธคุณานุสฺสติยา **อชฺฌาวุตฺถ**ญฺจสฺส สรีรมฺปิ เจติยฆรมิว ปูชารหำ โหติ. พุทฺธภูมิยำ จิตฺตำ นมติ. วีติกฺกมิตพฺพวตฺถุสมาโยเค จสฺส สมฺมุขา สตฺถารำ ปสฺสโต วิย หิโรตฺตปฺปำ ปจฺจุปฏฺฐาติ. อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต ปน สุคติปรายโน โหติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๖)

ก็แล ภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนี้ เป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรงในพระศาสดา บรรลุถึงความไพบูลย์ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์ด้วยสติ ความไพบูลย์ด้วยปัญญา และความไพบูลย์ด้วยบุญ มาก

ไปด้วยปีติปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ได้ความมั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระศาสดา แม้สรีระ (ร่างกาย) ของภิกษุนั้น**อันเป็นที่อาศัย**ของพุทธานุสสติ (อันพุทธานุสสติครอบครอง) ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา เป็นเสมือนเรือนพระเจดียสถาน. จิตของภิกษุนั้นย่อมน้อมไปในพุทธภูมิ. อนึ่ง เมื่อถึงคราวประจวบเข้ากับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะ ย่อมจะปรากฏแก่ภิกษุนั้น เป็นเสมือนเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้า. อนึ่ง ภิกษุผู้ประกอบอยู่เนือง ๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนั้น เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

[ตามหลักภาษา คำว่า พุทฺธานุสฺสติ ตัดบทเป็น พุทฺธ (พระพุทธเจ้า) + อนุสฺสติ (การระลึกถึง) แต่คำนี้ไม่ใช่การระลึกถึงพระพุทธรูปหรือพระวรกายของพระพุทธเจ้า แต่มุ่งให้หมายถึงการระลึกถึงพระพุทธคุณ การใช้คำในลักษณะนี้ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า คุณยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ แต่มุ่งให้หมายถึงคุณลักษณะ จะเห็นได้ว่า คำว่า พุทฺธ กล่าวถึงพระพุทธเจ้า แต่เจตนาหมายถึงพระพุทธคุณ อันเป็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้า ดังคำอธิบายในคัมภีร์อนุทีปนี หน้า ๒๗๗) ว่า พุทฺธานุสฺสตีติ เอตถ พุทฺธคุณสทฺโท คุณยูปจารวจนํ โหติ คุณินิ ทพฺพสฺส นามเน คุณานำ คเหตพฺพตฺตาติ วุตตำ “พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสตีติ. (พุทฺธ ศัพท์ในคำว่า พุทฺธานุสฺสติ นี้เป็นสำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะ เพราะควรถือเอาคุณลักษณะด้วยชื่อของทัพพะ (บุคคล หรือสิ่งของ) ที่มีคุณลักษณะ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสติ (การระลึกถึงพระพุทธคุณ) ชื่อว่า พุทธานุสสติ]

อชฺฌาวุตฺถฆร (น)

[อชฺฌาวุตฺถ + ฆร]

เรือนที่...ครอบครอง, เรือนเป็นที่อยู่อาศัย.

อาคนฺตฺวาน สกำ ฆรนฺติ สกฆรำ นาม ปุพฺพญาติฆรมฺปิ อตฺตนา สามิภาเวน **อชฺฌาวุตฺถฆร**มฺปิ ตทุภยมฺปิ เต ยสฺมา สกฆรสญฺญาย อาคจฺฉนฺติ ตสฺมา “อาคนฺตฺวาน สกำ ฆรนฺติ อาห. (เปต.อฏ. ๒๓)

บาทคาถาว่า **อาคนฺตฺวาน สกำ ฆรำ** (มายังเรือนของตน) ความว่า เรือนของญาติในครั้งก่อนก็ดี เรือน**ที่ตนครอบครอง** โดยความเป็นเจ้าของก็ดี ชื่อว่าเรือนของตน เพราะเหตุที่พวกเปรตเหล่านั้น มายังเรือนแม้ทั้งสองชนิดนั้น ด้วยความเข้าใจว่าเรือนของตน ฉะนั้น จึงตรัสว่า มายังเรือนของตน.

อชฺฌาวุตฺถปาสาท (ปุ)

[อชฺฌาวุตฺถ + ปาสาท]

ปราสาทที่เคยอยู่ครอบครอง - ปกครอง.

ปราสาทเป็นที่อยู่อาศัย.

สตฺถา อาห “ภทฺทชิ ตยา มหาปนาทราชกาเล **อชฺฌาวุตฺถปาสาโท** กหนฺติ. อิมสฺมึ จาเน

นิมุคฺโค ภนฺเตติ. ปุถุชฺชนา ภิกฺขู “ภทฺทชิตฺเถโร อญฺญํ พฺยากโรตีติ อาหํสุ. สตฺถา “เตน หิ ภทฺทชิ สพฺรหฺมจารีนํ กงฺขํ ฉินฺทาติ อาห. ตสฺมึ ขเณ เถโร สตฺถารํ วนฺทิตฺวา อิทฺธิพเลน คนฺตฺวา ปาสาทถูปิกํ ปาทงฺคุลิยา คเหตฺวา ปญฺจวีสติโยชนํ ปาสาทํ คเหตฺวา อากาเส อุปฺปติ. อุปฺปติโต จ ปน เหฏฺฐาปาสาเท จิตานํ ปาสาทํ ภินฺทิตฺวา ปญฺญายิ. (ชา.อฏ. ๒/๓๐๒)

พระศาสดาตรัสว่า ดูก่อนภัททชิ ปราสาท**ที่เธอเคยอยู่ครอบครอง** ในคราวเป็นพระเจ้ามหาปนาท อยู่ที่ไหน. พระภัททชิกราบทูลว่า จมอยู่ในที่นี้ พระเจ้าข้า. พวกภิกษุปุถุชนพากันกล่าวว่า พระภัททชิเถระ พยากรณ์พระอรหัต. พระศาสดาตรัสว่า ดูก่อนภัททชิ ถ้าอย่างนั้น เธอจงตัดความสงสัยของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย. ขณะนั้น พระเถระ ถวายบังคมพระศาสดาแล้วไปด้วยกำลังฤทธิ์ เอานิ้วเท้าคีบจอมปราสาท ยกปราสาทอันสูง ๒๕ โยชน์ขึ้นแล้วเหาะขึ้นในอากาศ. ก็พระเถระเหาะขึ้นแล้ว ปรากฏแก่ชนทั้งหลายที่ยืนอยู่ภายใต้ปราสาท ประหนึ่งปราสาทจะพังทลายลงทับ.

อชฺฌาสย (ปุ)

[อธิ + อา + สิ (อวลมฺพมฺหิ) + ณ]

อาสย = อา + สิ + ณ. ลบ ณ, พฤทธิ์ อิ ต้นธาตุเป็น เอ ด้วยสูตร (กจ.๔๘๓) ว่า อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, แปลง เอ ที่พฤทธิมานั้นเป็น อย. อาสยะ = ความคุ้นเคยของจิต.

(๑) **อัชฌาสยะ, อัชฌาสัยเป็นที่อาศัยของเหล่าสัตว์** (ทิฏฐิอัชฌาสัย, ญาณัชฌาสัย)

อเนกชฺฌาสยาติอาทีสุ อาสโยว **อชฺฌาสโย**. โส จ อตฺถโต ทิฏฐิ ญาณญฺจ ปเภทโต ปน จตุพฺพิธํ โหติ.

ตถา หิ ปุพฺพจริยาวเสน อายตึ สติ ปจฺจเย อุปฺปชฺชมานารหา สสฺสตุจฺเฉทสงฺขาตา มิจฺฉาทิฏฐิ สจฺจานุโลมิกญาณกมฺมสฺสกตญฺญาณสงฺขาตา สมฺมาทิฏฐิ จ “อาสโยติ วุจฺจติ. วุตฺตญฺเหตํ:-

สสฺสตุจฺเฉททิฏฐิ จ
ขนฺติ เจวานุโลมิกา
ยถาภูตญฺจ ยํ ญาณํ
เอตํ อาสยสญฺญิตนฺติ.

อิทญฺจ จตุพฺพิธํ อาสยนฺติ เอตฺถ สตฺตา นิวสนฺตีติ อาสโยติ วุจฺจติ. (สารตฺถ. ๑/๗๕)

ในคำว่า **อเนกชฺฌาสย** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยว่า อาสยะนั่นเอง ชื่อว่า **อัชฌาสยะ**, ก็อาสยะ (อัชฌาสัย) ว่าโดยความหมาย ได้แก่ ทิฏฐิ (ทิฏฐัชฌาสัย) และญาณ (ญาณัชฌาสัย). แต่เมื่อว่าโดยประเภทมี ๔ อย่าง.

จริงอย่างนั้น มิจฉาทิฏฐิกล่าวคือสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิที่ควรแก่การเกิดขึ้นต่อไปด้วยอำนาจปุพพจริยา และสัมมาทิฏฐิกล่าวคือสัจจานุโลมิกญาณ (ญาณอนุโลมแก่การตรัสรู้อริยสัจ) และกัมมัสสกตาญาณ (ญาณเข้าใจว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน) ท่านเรียกว่า อาสยะ (อัชฌาสัย) สมจริงดังคำที่บัณฑิตกล่าวไว้ว่า

อัชฌาสัย (อัธยาศัย) จำแนกเป็น ๔ คือ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ อนุโลมิกาขันติญาณ และยถาภูตญาณ (กัมมสกตาญาณ).

และทั้ง ๔ ประเภทนี้ เรียกว่าอาสยะ เพราะเป็นที่อาศัยของเหล่าสัตว์.

โส ปน สสฺสตทิฏฺจิอาทิวเสน จตุพฺพิโธ ฯเปฯ ตตฺถ สพฺพทิฏฺจีนำ สสฺสตุจฺเฉททิฏฺจีหิ สงฺคหิตตฺตา สพฺเพปิ ทิฏฺจิคติกา สตฺตา อิมา เอว เทฺว ทิฏฺจิโย สนฺนิสฺสิตา. ยถาห “ทฺวยนิสฺสิโต ขฺวายำ กจฺจาน โลโก เยภุยฺเยน อตฺถิตญฺจ นตฺถิตญฺจาติ. อตฺถิตาติ หิ สสฺสตคฺคาโห อธิปฺเปโต, นตฺถิตาติ อุจฺเฉทคฺคาโห. อยำ ตาว วฏฺฏนิสฺสิตานำ ปุถุชฺชนานำ อาสโย. วิวฏฺฏนิสฺสิตานำ ปน สุทฺธสตฺตานำ อนุโลมิกา ขนฺติ, ยถาภูตญาณนฺติ ทฺวิโธ อาสโย.

(วิสุทธิ.ฏี. ๑/๑๓๖)

ก็อาสยะนั้นมี ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งสัสสตทิฏฐิเป็นต้น. ในอาสยะ ๔ นั้น ทิฏฐิทั้งหมดสงเคราะห์ด้วยสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ ดังนั้น เหล่าสัตว์ผู้มีทิฏฐิแม้ทั้งหมดก็อาศัยทิฏฐิสองอย่างนี้แล. เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ดูก่อนกัจจานะ สัตว์โลกนี้อาศัยของสองอย่างโดยมากคือความมีอยู่และไม่มีอยู่. ก็ความยึดถือว่าเที่ยง ทรงประสงค์เอาว่า ความมี ความยึดถือว่าขาดสูญ ทรงประสงค์เอาว่าความไม่มี. อาสยะของปุถุชนผู้อาศัยวัฏฏะมีเท่านี้. ส่วนของสัตว์ผู้บริสุทธิ์ผู้อาศัยวัฏฏะมีอาสยะ ๒ อย่าง คือ อนุโลมิกขันติญาณ และยถาภูตญาณ (กัมมัสสกตาญาณ).

[สรุปว่า อัชฌาสัยเป็นที่อาศัยของเหล่าสัตว์มี ๒ คือ ทิฏฐัชฌาสัย (อัชฌาสัยคือทิฏฐิ) และญาณัชฌาสัย (อัชฌาสัยคือญาณ). ในบรรดา ๒ อย่างนั้น ทิฏฐัชฌาสัยมี ๒ คือ สัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) และอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) สำหรับญาณัชฌาสัยมี ๒ คือ อนุโลมิกาขันติญาณ (วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณ) และยถาภูตญาณ (ญาณที่รู้ตามความเป็นจริง กัมมสกตาญาณ = ญาณเข้าใจว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน)]

(๒) อัชฌาสัยเป็นที่อาศัยของจิต (วิปันนัชฌาสัย, สัมปันนัชฌาสัย).

สมฺปนฺนชฺฌาสเยน สมฺปนฺนาธิมุตฺตินา จ หุตฺวาติ เอตฺถ ปน เตน โยคินา อโลภาทีนำ วเสน ฉหากาเรหิ สมฺปนฺน**ชฺฌาสเยน** ภวิตพฺพำ. (วิสุทฺธิ.อฏ. ๑/๑๑๒)

ก็แลในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่าเป็นผู้มีอัชฌาสัยอันสมบูรณ์และมีอธิมุติอันสมบูรณ์ ฉะนี้นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ อันโยคีบุคคลนั้น พึงเป็น**ผู้มีอัชฌาสัย**อันสมบูรณ์โดยอาการ ๖ อย่างด้วยอำนาจแห่งธรรมมีอโลภะเป็นต้น[“เป็นต้น” หมายเอา อโทสะ อโมหะ, เนกขัมมะ, ปวิเวกะ, นิสสรณะ]

อาคมฺม จิตฺตำ เสติ เอตฺถาติ อาสโย มิคาสโย วิย. ยถา มิโค โคจราย คนฺตฺวา ปจฺจาคนฺตฺวา ตตฺเถว วนคหเน สยตีติ โส ตสฺส อาสโย, เอวำ อญฺญถา ปวตฺติตฺวาปิ จิตฺตำ อาคมฺม ยตฺถ เสติ, โส ตสฺส อาสโยติ วุจฺจติ.

(วิสุทธิ.ฏี. ๑/๑๓๖)

ชื่อว่า อาสยะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยของจิต เหมือนที่อาศัยของมฤคชาติฉะนั้น. เนื้อไปหากินแล้วกลับมาอยู่ในชัฏป่า ณ ที่นั้นนั่นแหละ เพราะฉะนั้น สถานที่นั้นจึงชื่อว่าเป็นที่อาศัยของมฤคชาตินั้นฉันใด จิตแม้เป็นไปแล้วในอารมณ์อื่น ก็กลับมาอยู่ในอารมณ์ใด อารมณ์นั้นเรียกว่า อาสยะ (ที่อาศัย) ของจิตฉันนั้น.

อาสโย เอว **อชฺฌาสโย**. โส ทุวิโธ วิปนฺโน, สมฺปนฺโนติ. ตตฺถ วิปนฺโน สสฺสตาทิมิจฺฉาภินิเวสนิสฺสิโต. สมฺปนฺโน ทุวิโธ วฏฺฏนิสฺสิโต, วิวฏฺฏนิสฺสิโตติ. เตสุ วิวฏฺฏนิสฺสิโต อชฺฌาสโย “สมฺปนฺนชฺฌาสเยนาติ อิธาธิปฺเปโต. เอวํ สมฺปนฺนชฺฌาสโย หิ ติสฺสนฺนํ โพธีนํ อญฺญตรํ ปาปุณาติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๓๔)

อาสยะนั่นแล ชื่อว่า **อัชฌาสยะ** (เป็นที่อาศัยของจิต). ก็อัชฌาสยะนั้น มี ๒ อย่าง คือ วิปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่วิบัติ) และสัมปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่สมบูรณ์). ในอัชฌาสยะทั้ง ๒ อย่างนั้น วิปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่วิบัติ) อาศัยความยึดมั่นที่ผิด ๆ มีสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) เป็นต้น, สัมปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่สมบูรณ์) มี ๒ อย่าง คือ วัฏฏนิสสิตะ (อัชฌาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวัฏฏะ) และวิวัฏฏนิสสิตะ (อัชฌาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวิวัฏฏะ) ในอัชฌาสยะทั้ง ๒ อย่างนั้น วิวัฏฏนิสสิตะ ท่านประสงค์เอาในที่นี้ว่า ผู้มีอัชฌาสยะที่สมบูรณ์ ดังนี้. ก็โยคีบุคคลผู้มีอัชฌาสัยสมบูรณ์เห็นปานฉะนี้ ย่อมจะบรรลุพระโพธิญาณ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง.

[สรุปว่า) อัชฌาสัยเป็นที่อาศัยของจิต มี ๒ คือ วิปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่วิบัติ) และสัมปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่สมบูรณ์), วิปันนัชฌาสยะ มี ๒ คือ สัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง คือ ความเห็นว่าอัตตาและโลกเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป) และอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ คือ เห็นว่าคนและสัตว์จุติจากอัตภาพนี้แล้วขาดสูญ), สัมปันนัชฌาสยะมี ๒ อย่าง คือ วัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวัฏฏะ) และวิวัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ (อัชฌาสยะที่สมบูรณ์อันอาศัยวิวัฏฏะ).

สำหรับวิวัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ มี ๖ คือ อโลภัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือความไม่โลภ), อโทสัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือความไม่โกรธ), อโมหัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือความไม่หลง), นิกขมัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือเนกขัมมสัญญา, อัพยาปาทสัญญา, อวิหิงสาสัญญา), ปวิเวกัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือความสงัด), นิสสรณัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือการสลัดออก)]

นอกจากนี้ยังมีอัชฌาสัยของพระโพธิสัตว์ ๑๐ ประการ ชื่อว่า **มหาปุริสอัชฌาสัย** คือ ทานัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือทาน), สีลัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือศีล), เนกขัมมัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือการออกบวช), ยถาภูตญาณัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือยถาภูตญาณ), วิริยัช-

ฌาสยะ (อัชฌาสยะคือวิริยะ), ขันตยัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือขันติ), สัจจัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือสัจจะ), อธิฏฐานัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคืออธิฏฐาน), เมตตาชฌาสยะ (อัชฌาสยะคือเมตตา), อุเปกขัชฌาสยะ (อัชฌาสยะคืออุเบกขา). (จริยา.อฏ. ๒๘๗, สี.นวฏี. ๑/๒๖๐)

(๓) อัชฌาสัย อย่างต่ำ ปานกลาง เป็นต้น.

อุปคนฺตฺวา เสติ เอตฺถาติ อาสโย, หีนาทิภาเวน อธิโน อาสโย **อชฺฌาสโย**.

(สํ.ฏี. ๒/๑๓๖)

ชื่อว่า อาสยะ เพราะอรรถว่าเป็นที่เข้าไปอาศัย, อาสยะที่เป็นไปโดยความเป็นอย่างต่ำเป็นต้น ชื่อว่า **อัชฌาสัย**.

[อัชฌาสัย (อัธยาศัย) นั้น มี ๓ คือ หีนชฌาสย (อัชฌาสัยอย่างต่ำ, อัธยาศัยเลว), มชฺฌิมชฺฌาสย (อัชฌาสัยปานกลาง, อัธยาศัยปานกลาง), ปณีตชฺฌาสย (อัชฌาสัยที่ประณีต, อัธยาศัยประณีต)]

หีนาธิมุตฺติกาติ หีนชฺฌาสยา. (สํ.อฏ. ๒/๑๒๘)

บทว่า **หีนาธิมุตฺติกา** (มีอัธยาศัยต่ำ) ได้แก่ มีอัธยาศัยเลว.

(๔) อัชฌาสัย (อาสยะ คือ อัธยาศัยของเหล่าเวไนยสัตว์)

อาสโยว อชฺฌาสโย เต จ สสฺสตาทิเภเทน ตตฺถ จ อปฺปรชกฺขาทิวเสน อเนกา...

(สี.นวฏี. ๑/๑๔๔, อ.ฏี. ๑/๒๕)

อาสยะนั่นแล ชื่อว่า **อัชฌาสัย**. ก็อัชฌาสัยเหล่านั้นมีมาก โดยประเภทแห่งสัสสตทิฏฐิเป็นต้น และโดยอำนาจของสัตว์ผู้มีกิเลสมลทินน้อยในจักษุเป็นต้นในสัตว์เหล่านั้น....

(๕) ที่อาศัยอันประเสริฐ, ที่พึ่งอันสูงสุด.

ติณฺณวิจิกิจฺโฉ โข ปน โส ภควา วิคตกถังกโถ ปริโยสิตสงฺกปฺโป **อชฺฌาสยํ** อาทิพฺรหฺมจริยํ. เอวํ ติณฺณวิจิกิจฺฉํ วิคตกถังกถํ ปริโยสิตสงฺกปฺปํ **อชฺฌาสยํ** อาทิพฺรหฺมจริยํ อิมินาปงฺเคน สมนุนาคตํ สตฺถารํ เนว อตีตมเส สมนุปสฺสาม น ปเนตรหิ อญฺญตฺร เตน ภควตาติ.

(ที. ๒/๑๘๑)

(ท้าวสักกะตรัสว่า)

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงข้ามพ้นความสงสัย ปราศจากความสงสัย (ไม่มีความลังเลคลางแคลงใจ) จบสิ้นความดำริด้วยอาทิพรหมจรรย์ (อริยมรรค) **อันเป็นที่อาศัยอันประเสริฐ** เราไม่เคยเห็นพระศาสดา ผู้ประกอบด้วยองค์คุณแม้เช่นนี้ ทรงข้ามพ้นความสงสัย ปราศจากความสงสัย (ไม่มีความลังเลคลางแคลงใจ) จบสิ้นความดำริ ด้วยอาทิพรหมจรรย์**อันเป็นที่อาศัยอันประเสริฐ**อย่างนี้ ในอดีตกาลเลย ถึงในบัดนี้เราก็ไม่เห็น (ใครอื่น) นอกจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น”

อชฺฌาสยํ อาทิพฺรหฺมจริยนฺติ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ อธิกาสเยน อุตฺตมนิสฺสยภูเตน อาทิพฺรหฺมจริเยน โปราณพฺรหฺมจริยภูเตน จ อริยมคฺเคน ติณฺณวิจิกิจฺโฉ วิคตกถังกโถ ปริโยสิตสงฺกปฺโปติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๒/๒๕๑)

คำว่า **อชฺฌาสยํ อาทิพฺรหฺมจริยํ** (ด้วยอาทิพรหมจรรย์อันเป็นที่อาศัยอันประเสริฐ) เป็นปฐมาวิภัติลงในอรรถแห่งตติยาวิภัติ (แปลว่าด้วย). อธิบายว่า ทรงข้ามพ้นความสงสัยได้ ทรงปราศจากความลังเลคลางแคลงใจ จบสิ้นความดำริด้วยอาทิพรหมจรรย์ (ข้อปฏิบัติอันเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์) คือ ด้วยอริยมรรคอันเป็นพรหมจรรย์ดั้งเดิม อันเป็นที่อาศัยอันประเสริฐ ได้แก่ อันเป็นที่พึ่งอันสูงสุด.

(๖) อธิมุตฺติ (อัธยาศัย).

องค์ธรรมอธิมุตติ คือ โวสฺสคฺค = การสละคืน, นินฺนโปณปพฺภาร = ความมีใจโน้มน้อมไป (ในนิพพาน), สนฺนิฏฺฐาน = การตัดสินใจ, ทสฺสน = ความเห็น, ขมน = ความอดทน, ความยอมรับ, โรจน = ความชอบใจ, มุทินฺทฺริยติกฺขนฺทฺริย = ความอ่อนและความแก่กล้าแห่งอินทรีย์) เป็นต้น.

อชฺฌาสยนฺติ **อธิมุตฺตึ**. (ม.ฏี. ๑/๕๕, สํ.ฏี. ๒/๘)

อธิมุตติ คือ อัธยาศัย (หมายถึงความพอใจที่แตกต่างกันโดยความทราม และประณีต เป็นต้น).

สา ทุวิธา หีนาธิมุตฺติ ปณีตาธิมุตฺตีติ. ยาย หีนาธิมุตฺติกา สตฺตา หีนาธิมุตฺติเกเยว เสวนฺติ, ปณีตาธิมุตฺติกา จ ปณีตาธิมุตฺติเกเยว. ฯเปฯ (วิสุทธิ.ฏี. ๑/๑๓๖)

ก็อธิมุตติ (อัธยาศัย) มี ๒ อย่าง คือ อธิมุตติที่ทราม และอธิมุตติที่ประณีต. เหล่าสัตว์ผู้มีอธิมุตติที่ทราม ย่อมคบกับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอธิมุตติที่ทรามเหมือนกัน และเหล่าสัตว์ผู้มีอธิมุตติประณีตก็ย่อมคบกับเหล่าสัตว์ผู้มีอธิมุตติที่ประณีตด้วยธาตุคืออัธยาศัย (ความพอใจ) ใด...

ยสฺมา **อธิมุตฺติ** นาม อชฺฌาสยธาตุ ตสฺมา อธิมุจฺจนํ อชฺฌาสยสฺส หีนาทิสภาเวน ปวตฺตนํ. ตํ ปน ตสฺส ตํ ตํ อธิฏฺฐหนํ อภินิวิสนญฺจ โหตีติ อาห “อธิมุจฺจนฺติ ตํ ตเทว อธิฏฺฐหนฺติ อภินิวิสนฺตีติ. (เนตฺติ.อฏ. ๖๐)

ชื่อว่า**อธิมุตติ** (ความพอใจ) เป็นอัธยาศัย ดังนั้น ความพอใจ จึงดำเนินไปโดยสภาพทราม (เลว) เป็นต้นของอัธยาศัยซึ่งเป็นความตั้งใจยึดมั่นสภาพนั้นๆ ฉะนั้น พระมหากัจจายนะ จึงกล่าวว่า อธิมุจฺจนฺติ, ตํ ตเทว อธิฏฺฐหนฺติ อภินิวิสนฺติ (ย่อมพอใจ...ตั้งใจยึดมั่นธาตุนั้นๆ).

[นานาธิมุตฺติกตา = ความมีอัธยาศัยแตกต่างกัน (อัธยาศัยที่เลวทรามเป็นต้น).

อาสยานุสยจริตาธิมุตฺติอาทิเภทา = ประเภทมีอาสยะ อนุสัย จริต และอัธยาศัยเป็นต้น.

นานาธิมุตฺติกญาณ = ปรีชาหยั่งรู้อธิมุตติ คือ รู้อัธยาศัยของเหล่าสัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กัน]

ดู อธิมุตฺติ,...นานาธิมุตฺติก

(๗) จิต.

ตสฺส อิเม จตฺตาโร โอฆา อนุสยสหคตา **อชฺฌาสยํ** อนุปวิฏฺฐา หทยํ อาหจฺจ ติฏฺฐนฺติ, เตน วุจฺจนฺติ สลฺลาอิติ. ตตฺถ กาโมเฆน ราค-

สลฺโล, ภโวเฆน โทสสลฺโล, ทิฏฺโฐเฆน มานสลฺโล, อวิชฺโชเฆน โมหสลฺโล. (เนตฺติ.๙๖)

อาสวะ ๔ เหล่านี้ของบุคคลนั้นประกอบร่วมกับอนุสัย หยั่งลงสู่**จิต** ตั้งอยู่กระทบหทัย ดังนั้น จึงเรียกว่า ลูกศร. ในอาสวะเหล่านั้น ลูกศรคือราคะ ย่อมปรากฏด้วยกาโมฆะ (ธรรมชาติที่ทำให้เหล่าสัตว์จมลงในห้วงแห่งกามคุณอารมณ์) ลูกศรคือโทสะย่อมปรากฏด้วยภโวฆะ (ธรรมชาติที่ทำให้เหล่าสัตว์จมอยู่ในห้วงแห่งความยินดีในอัตภาพของตน, ในรูปภพ, อรูปภพหรือในรูปฌาน, อรูปฌาน) ลูกศรคือมานะ ย่อมปรากฏด้วยทิฏโฐฆะ (ธรรมชาติที่ทำให้เหล่าสัตว์จมอยู่ในความเห็นผิด) ลูกศรคือโมหะ ย่อมปรากฏด้วยอวิชโชฆะ (ธรรมชาติที่ทำให้เหล่าสัตว์จมอยู่ในความหลง)

อชฺฌาสยนฺติ จิตฺตํ. (เนตฺติ.อฏ.๒๐๑)

บทว่า **อชฺฌาสยํ** หมายถึง จิต.

[หมายเหตุ:- ปัญญาในโสดาปัตติมัคคจิต ละทิฏโฐฆะ, ปัญญาในอนาคามิมัคคจิต ละกาโมฆะ, ปัญญาในอรหัตตมัคคจิต ละภโวฆะและอวิชโชฆะ]

(๘) ฉนฺท = ความปรารถนา - พอใจ.

กถํ ปน จิตฺตสฺส อารมฺมณโต สงฺกนฺติ โหตีติ? ทฺวีหากาเรหิ โหติ **อชฺฌาสยโต** วา วิสยาธิมตฺตโต วา.

วิหารปูชาทีสุ หิ ‘ตานิ ตานิ เจติยานิ เจว ปฏิมาโย จ วนฺทิสฺสามิ โปตฺถกมฺมจิตฺตกมฺมานิ จ โอโลเกสฺสามีติ อชฺฌาสเยน คโต เอกํ วนฺทิตฺวา วา ปสฺสิตฺวา วา อิตรสฺส วนฺทนตฺถาย วา ทสฺสนตฺถาย วา มนํ กตฺวา วนฺทิตุมฺปิ ปสฺสิตุมฺปิ คจฺฉติเยว เอวํ **อชฺฌาสยโต** สงฺกมติ นาม ฯเปฯ (อภิ.อฏ. ๑/๖๕๐)

ถาม:จิตย้ายไปจากอารมณ์[สู่อีกอารมณ์หนึ่ง]ได้อย่างไร ? ตอบ: ย้ายไปด้วยลักษณะ ๒ อย่างคือโดย**ความปรารถนา** หรือโดยอารมณ์มีกำลังแรง กล่าวคือจิตชื่อว่าย้ายไปจากอารมณ์ โดย**ความปรารถนา**อย่างนี้ คือ ในเวลาที่มีงานฉลองพระวิหารเป็นต้น คนผู้ไปด้วยความตั้งใจว่า จักไหว้เจดีย์ และพระปฏิมานั้นๆ จักดูภาพวาด และจิตรกรรม (ลายแกะสลัก) แล้วไหว้ หรือเห็นสิ่งหนึ่งแล้วก็ตั้งใจเพื่อประสงค์ไหว้ หรือต้องการชมสิ่งอื่นแล้ว ย่อมไปเพื่อไหว้และเพื่อดู.

[ส่วนจิตชื่อว่าย้ายไปจากอารมณ์โดยอารมณ์มีกำลังแรง คือ เมื่อยืนแลดูพระมหาเจดีย์อันเสมอด้วยยอดเขาไกรลาส ครั้นเวลาต่อมาเมื่อบรรเลงดนตรีทั้งปวงขึ้น จึงละรูปารมณ์ย้ายไปสู่สัททารมณ์ ครั้นเมื่อบุคคลนำดอกไม้มีกลิ่นที่ชอบใจหรือของหอมมา จิตย่อมละสัททารมณ์ย้ายไปสู่คันธารมณ์]

เอกโต โหนฺตีติ สมานจฺฉนฺทตาย **อชฺฌาสยโต** เอกโต โหนฺติ. (สํ.ฏี. ๒/๑๓๘)

สองบทว่า **เอกโต โหนฺติ** คือ เป็นพวกเดียวกันโดย**อัธยาศัย** เพราะความเป็นผู้มีความพอใจเหมือนกัน.

(๙) รุจิ = ความชอบใจ - พอใจ.

เถโร ตาสํ **อชฺฌาสยํ** โอโลเกนฺโต ปพฺพชฺชา-รุจึ ทิสฺวา อาห อิทานิ กึ กริสฺสถาติ.

(ม.ฏี.๒/๒๐๑)

พระเถระเมื่อพิจารณา**ความชอบใจ**ของปริพพาชิกาเหล่านั้นแล้ว เห็นความชอบใจในการบรรพชา จึงกล่าวว่า บัดนี้ พวกเธอจักทำอย่างไร.

(๑๐) อธิปฺปาย = ความประสงค์, จุดมุ่งหมาย ความต้องการ.

เอกชฺฌาสยายาติ สมานาธิปฺปายาย.

(สำ.ฏี.๒/๗๖)

บทว่า เอกชฺฌาสยาย (**มีอัชฌาศัยอย่างเดียวกัน**) คือ มีความประสงค์เหมือนกัน.

ดู ม.ฏี. ๒/๒๑๒

(๑๑) ปุพฺพจริต (บุรพจริต) = จริตที่เคยสั่งสมไว้ในปางก่อน.

มหาปนฺถโก จูลปนฺถกสฺส **อชฺฌาสยํ** อชานนฺโต จตูหิ มาเสหิ เอกํ คาถํ อุคฺคณฺหาเปตุ ํ น สกฺโกติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๕๘)

พระมหาปันถกะ ไม่รู้อยู่ซึ่ง**บุรพจริต** (จริตที่เคยสั่งสมไว้ในปางก่อน) ของพระจูลปันถกะ จึงไม่สามารถให้เรียนได้แม้คาถาเดียว ตลอด ๔ เดือน. ดู ที.อฏ. ๑/๑๘

(๑๒) มนสิการ = การทำไว้ในใจ - ตั้งใจ.

เต มหาโมคฺคลฺลานํ ปุจฺฉึสุ “กหํ ภนฺเต สตฺถาติ โส สยํ ชานนฺโตปิ “ปเรสมฺปิ คุณา ปากฏา โหนฺตูติ **อชฺฌาสเยน** “อนุรุทฺธ ปุจฺฉถาติ อาห. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๔๑)

ชนเหล่านั้น ถามพระมหาโมคคัลลานะว่า พระศาสดาเสด็จไปที่ไหน ? ขอรับ. ท่านแม้ทราบอยู่ ก็ยังกล่าวว่า จงถามพระอนุรุทธเถิด ด้วย**ความตั้งใจ**ว่า คุณแม้ของสาวกอื่นๆ จงปรากฏ.

(๑๓) จินตน = ความดำริ - คิด - เห็น.

สตฺถา ตสฺส **อชฺฌาสยํ** วิทิตฺวา อตฺตโน สงฺฆาฏึ สิลาสนํ ปฏิจฺฉาทยมานํ ขิปิ. สกฺโก จินฺเตสิ “จีวรํ ตาว ปฏิจฺฉาทยมานํ ขิปิ สยํ ปน ปริตฺตเก จาเน นิสีทิสฺสตีติ. สตฺถา ตสฺส **อชฺฌาสยํ** วิทิตฺวา นีจปีฐกํ มหาปฺปสุกูลิโก วิย ปณฺฑุกมฺพลสิลํ อนฺโตจีวรโภเคเยว กตฺวา นิสีทิ.(ธมฺม.อฏ. ๒/๑๔๑)

พระศาสดาทรงทราบ**ความดำริ**ของท้าวเธอทรงโยนสังฆาฏิของพระองค์ไป ให้คลุมแท่นศิลาแล้ว. ท้าวสักกะทรงดำริว่า พระศาสดาทรงโยนจีวรมาให้คลุมไว้ก่อน, ก็พระองค์จักประทับนั่งในที่นิดหน่อยด้วยพระองค์เอง. พระศาสดาทรงทราบ**ความดำริ**ของท้าวเธอจึงประทับนั่งทำบัณฑุกัมพลศิลาไว้ภายในขนดจีวรนั่นเอง ประหนึ่งภิกษุผู้ทรงผ้ามหาบังสุกุล ทำตั่งเตี้ยไว้ภายในขนดจีวรฉะนั้น.

(๑๔) สนฺนิฏฺฐาน = ความตั้งใจ - ตกลงใจ.

ตทา เอวญฺจสฺส มาตุ “นาหํ มม ปุตฺตสฺส **อชฺฌาสยํ** ภินฺทิสฺสามีติ จิตฺตํ อุปฺปชฺชิ. สา ตสฺส กณฺณวิชฺฌนมงฺคลาทีสุปิ ตเถว ทานํ อทาสิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๖๐)

ในกาลนั้น ความคิดได้เกิดแก่มารดาของเด็ก (สุขสามเณร) นั้น อย่างนี้ว่า เราจักไม่ทำลาย **ความตั้งใจ**ของลูกชายของเรา. แม้ในกาลมงคลทั้งหลายมีมงคลเจาะหูเด็กนั้นเป็นต้น นางก็ได้ถวายทานอย่างนั้นเหมือนกัน.

(๑๕) อัธยาศัย = ความในใจ, ความดำริ.

เตสุ เอวํ อวนฺทิตฺวา นิสินฺเนสุ ภควา เตสํ **อชฺฌาสยํ** โอโลเกตฺวา “น มํ ญาตโย วนฺทนฺติ หนฺท ทานิ เน วนฺทาเปสฺสามีติ อภิญฺญาปาทกํ จตุตฺถชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อากาสํ อพฺภุคฺคนฺตฺวา เตสํ สีเส ปาทปํสุ โอกิรมาโน วิย กณฺฑมฺพรุกฺขมูเล ยมกปาฏิหาริยสทิสํ ปาฏิหาริยํ อกาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๑๐๒)

เมื่อเจ้าศากยะเหล่านั้น ไม่ถวายบังคมประทับนั่งแล้วอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจดู**อัธยาศัย (ความในใจ)** ของเจ้าศากยะเหล่านั้นแล้ว ทรงพระดำริว่า หมู่พระญาติไม่ไหว้เรา เอาเถอะ เราจักให้พระญาติเหล่านั้นไหว้ จึงทรงเข้าจตุตถฌานอันมีอภิญญาเป็นบาท ออกจากฌานแล้วเหาะขึ้นสู่เวหาส ปานประหนึ่งโปรยธุลีพระบาทลงบนพระเศียรของเจ้าศากยะเหล่านั้น ได้ทรงทำปาฏิหาริย์เช่นเดียวกับยมกปาฏิหาริย์ที่ควงต้นคันฑามพฤกษ์.

(๑๖) อัธยาศัย = สภาวะของจิต.

ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวาติ **ยถาอชฺฌาสยํ** วิหริตฺวา.พุทฺธานญฺหิ เอกสฺมึ จาเน วสนฺตานํ ฉายูทกาทีนิ วิปตฺตึ วา อผาสุกเสนาสนวา มนุสฺสานํ อสฺสทฺธาทิภาวํ วา อาคมฺม อนภิรตินาม นตฺถิ เตสํ สมฺปตฺติยา “อิธ ผาสุ วิหรามาติ อภิรมิตฺวา จิรวิหาโรปิ นตฺถิ ฯเปฯ เตน วุตฺตํ “**ยถาอชฺฌาสยํ** วิหริตฺวาติ. (สารตถ.๓/๓๖)

ปาฐะว่า **ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา** ความว่า ประทับอยู่**ตามพระอัธยาศัย**. ก็เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง พระองค์ไม่ทรงมีความเบื่อหน่ายเพราะร่มเงา น้ำ และเสนาสนะ เป็นต้นไม่สะดวกสบาย หรือมหาชนไม่ศรัทธาเลื่อมใส และจะไม่รื่นรมย์ ประทับอยู่นาน โดยดำริว่า เราอยู่สบายในที่นี้ เพราะวิเวกร่มรื่นเป็นต้น...ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยถาอชฺฌาสยํ วิหริตฺวา.

ดู ชา.อฏ. ๑/๑๐๖

(๑๗) อัชฌาศัยที่น้อมไป[สู่นิพพาน].

อชฺฌาสยโตติ นิพฺพานํ สจฺฉิกริสฺสามีติ ปวตฺต-**อชฺฌาสยโต**. (อ.ฏี. ๒/๑๐)

บทว่า อชฺฌาสยโต (ตามอัชฌาศัย) คือ ตาม**อัชฌาศัยที่เป็นไป** (น้อมไป) ว่า เราจักทำพระนิพพานให้แจ้ง.

ดู สํ.ฏี. ๑/๑๙๑

อชฺฌาสยคติ (ถี)

[อชฺฌาสย + คติ]

อัชฌาสยคติ, ที่ไปของจิต, ความเป็นไปของจิต, วิถีของจิต.

เอวมฺปิ โข เต อหํ พฺรหฺเม คตึ จ ปชานามิ ชุติญฺจ ปชานามี”ติ อยํ **อชฺฌาสยคติ** นาม.

(ม.อฏ. ๑/๓๔๒)

คตินี้ว่า “พรหม เรารู้คติและรู้ความรุ่งเรืองของท่านอย่างนี้” ชื่อว่า **อัชฌาสยคติ**.

คตินฺติ จิตฺตคตึ เตนาห **อชฺฌาสยคติ** นามาติ อชฺฌาสยปฺปวตฺตีติ อตฺโถ. (ม.ฏี. ๒/๓๐)

บทว่า **คตึ** ได้แก่ ที่ไปของจิต (คติของจิต). เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ชื่อว่า **อัชฌาสยคติ** ความหมายก็คือ ความเป็นไปของจิต.

อชฺฌาสยคหณ (น)

[อชฺฌาสย + คหณ]

การถือเอาความเห็น, การหยั่งดูความเห็น, การยึดถือตามความพอใจ - ปรารถนา.

อเถโก สกุโณ สพฺเพสํ **อชฺฌาสยคฺคหณตฺถํ** ติกฺขตฺตุ สาเวสิ. ตสฺส สาเวนฺตสฺส เทฺว สาวนา อธิวาเสตฺวา ตติยสาวนาย เอโก กาโก อุฏฺฐาย “ติฏฺฐ ตาเวตสฺส อิมสฺมึ ราชาภิเสกกาเล เอวรูปํ มุขํ ภวติ กุทฺธสฺส กีทิสํ ภวิสฺสติ อิมินา หิ กุทฺเธน โอโลกิตา มยํ ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺต-โลณํ วิย ตตฺถ ตตฺเถว ภิชฺชิสฺสาม อิมํ ราชานํ กาตุํ มยฺหํ น รุจฺจตีติ อิมมตฺถํ ปกาเสตุํ ปฐมคาถมาห. (ชา.อฏ. ๒/๓๑๘)

ลำดับนั้น นกตัวหนึ่งจึงประกาศขึ้น ๓ ครั้ง เพื่อต้อง**การหยั่งดูความเห็น**ของนกทุกตัว. เมื่อนกตัวนั้นร้องประกาศอยู่ ๒ ครั้ง ก็ยังสงบเงียบอยู่ ในเวลาจะประกาศครั้งที่ ๓ กาตัวหนึ่งลุกขึ้นกล่าวว่า ก่อนอื่น ในเวลาอภิเษกเป็นพระราชาครั้งนี้ หน้าของนกเค้าซึ่งยังไม่โกรธ ยังเห็นปานนี้ก่อนเมื่อเขาโกรธหน้าจักเป็นเช่นไรหนอ ก็พวกเขาผู้ถูกนกเค้าตัวนี้โกรธ แลดูแล้วจักแตกตื่นกันในที่นั้นทันที เหมือนเกลือที่ใส่ในกระเบื้องร้อน ฉะนั้น การตั้งนกเค้านี้ให้เป็นพระราชานั้น ข้าพเจ้าหาพอใจไม่เมื่อจะประกาศเนื้อความนี้ จึงกล่าวคาถาที่ ๑.

[เรื่องมีอยู่ว่า สมัยก่อนฝูงนกประชุมกัน เพื่อแต่งตั้งราชา นกบางพวกเสนอให้แต่งตั้งนกฮูกเป็นราชา แต่กาคัดค้านเรื่องนั้น โดยอ้างว่า นกฮูกหน้าบูดอยู่ตลอดเวลา ถ้าโกรธแล้วจะทำหน้าอย่างไร การคัดค้านของกา ส่งผลให้นกฮูกไม่ได้เป็นราชา แต่ได้พญาหงส์เป็นราชา ตั้งแต่นั้นมา สัตว์ทั้งสองจำพวกจึงกลายเป็นศัตรูคู่เวรกัน ถ้ากาเห็นนกฮูกตอนกลางวัน ก็จะรุมจิกจนตาย ถ้านกฮูกเห็นกาตอนกลางคืน ก็จะรุมจิกกาจนตายเช่นกัน. ดู อจฺฉผนฺทน (เวรของหมีกับไม้สะคร้อ)] ด้วย.

อชฺฌาสยชานน (น)

[อชฺฌาสย + ชานน]

การรู้อัธยาศัย, การรู้ความคิด.

กินฺนุ โข อาวุโสติ กสฺมา ปุจฺฉติ? “เอวํ ปุฏฺโฐ กถํ นุ โข พฺยากเรยฺยาติ. เถรสฺส **อชฺฌาสย-ชานน**ตฺถํ. (สำ.อฏ. ๒/๑๑๒)

เพราะเหตุไร ท่านพระมหาโกฏฐิตะจึงถามว่า กึ นุ โข อาวุโส. เพราะเพื่อจะ**ทราบความคิด**ของพระเถระว่า ท่านถูกถามอย่างนี้แล้วพึงพยากรณ์อย่างไร.

อชฺฌาสยธาตุ (ปุ/ถี)

[อชฺฌาสย + ธาตุ]

อัธยาศัย, อัชฌาสยธาตุ (ธาตุคืออัธยาศัย, ธาตุคือความพอใจ), อัชฌาสยสภาวะ (สภาวะคืออัธยาศัย, สภาวะคือความพอใจ). ความพอใจอันเป็นมูลเดิม.

อิทำ ปน ทุสฺสีลานำ ทุสฺสีลเสวนเมว สีลวนฺตานำ สีลวนฺตเสวนเมว ทุปฺปญฺญานำ ทุปฺปญฺญเสวนเมว ปญฺญวนฺตานำ ปญฺญวนฺตเสวนเมว โก นิยาเมตีติ? **อชฺฌาสยธาตุ** นิยาเมติ. สมฺพหุลา กิร ภิกฺขู เอกำ คามำ คณภิกฺขาจารำ จรนฺติ. มนุสฺสา พหุภตฺตำ อาหริตฺวา ปตฺตานิ ปูเรตฺวา "ตุมฺหากำ ยถาสภาเคน ปริภุญฺชถาติ ทตฺวา อุยฺโยเชสุำ. ภิกฺขูปิ อาหำสุ "อาวุโส มนุสฺสา ธาตุสำยุตฺตกมฺเม ปโยเชนฺตีติ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๓๙)

ถามว่า บุคคลผู้ทุศีลคบหาสมาคมกับผู้ทุศีลด้วยกัน บุคคลผู้มีศีลคบหาสมาคมกับผู้มีศีลด้วยกัน ผู้มีปัญญาทรามคบหาสมาคมกับผู้มีปัญญาทรามด้วยกัน บุคคลผู้มีปัญญาดีคบหาสมาคมกับผู้มีปัญญาดีด้วยกันเท่านั้น. อะไรย่อมกำหนด ? ตอบว่า **อัชฌาสยธาตุ** ย่อมกำหนด. นัยว่า ภิกษุทั้งหลายมีจำนวนมาก ย่อมเที่ยวไปสู่บ้านหนึ่ง เป็นการไป เพื่อภิกษาเป็นคณะ. พวกมนุษย์นำอาหารจำนวนมาก ใส่บาตรให้เต็มถวายแล้ว ก็ส่งไปด้วยคำว่า ขอท่านทั้งหลาย จงฉันอาหารตามส่วนของท่านทั้งหลายดังนี้. แม้พวกภิกษุก็กล่าวว่า ผู้มีอายุ พวกมนุษย์ย่อมประกอบการงาน อันประกอบพร้อมด้วยธาตุ (ความพอใจ) ดังนี้.

อชฺฌาสยธาตูติ อชฺฌาสยสภาโว. ยถา คูถาทีนำ ธาตุสภาโว เอโส ยำ คูถาทีเหว สำสนฺทติ เอวำ ปุคฺคลานำ อชฺฌาสยสฺเสเวส สภาโว ยำ ทุสฺสีลาทโย ทุสฺสีลาทิเกเหว สำสนฺทนฺตีติ วุตฺตำ โหติ. (มูลฏี.๒/๒๑๒)

บทว่า **อชฺฌาสยธาตุ** ได้แก่ อัชฌาสยสภาวะ (สภาวะคือความพอใจ หรือความพอใจอันเป็นมูลเดิม) มีคำอธิบายว่า การที่ผู้ไม่มีศีลเข้ากันได้กับผู้ไม่มีศีล เป็นต้นนี้เป็นปกติแห่งอัธยาศัยของเหล่าชน เหมือนการที่คูถกับคูถเข้ากันได้เป็นต้น.

อธิมุตฺติ **อชฺฌาสยธาตุ**.

สา ทุวิธา หีนาธิมุตฺติ ปณีตาธิมุตฺตีติ. ยาย หีนาธิมุตฺติกา สตฺตา หีนาธิมุตฺติเกเยว เสวนฺติ, ปณีตาธิมุตฺติกา จ ปณีตาธิมุตฺติเกเยว. สา **อชฺฌาสยธาตุ** อชฺฌาสยสภาโว อธิมุตฺติ.

(วิสุทธิ.ฏี. ๑/๑๓๖)

อธิมุตฺติ ได้แก่ **อัชฌาสยธาตุ**. ก็อธิมุตฺติ มี ๒ อย่าง คือ อธิมุตฺติที่เลวและอธิมุตฺติที่ดี. เหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัยเลวย่อมเข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ที่มีอัธยาศัยเลวนั่นเทียว และเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัยดีก็เข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัยดีเช่นกัน ด้วยอัชฌาสยธาตุใด. **อัชฌาสยธาตุ**นั้น ได้แก่ อัชฌาสยสภาวะ (สภาวะคือความพอใจ) ชื่อว่าอธิมุตฺติ (อัธยาศัยคือความพอใจที่แตกต่างกันโดยความทราม (เลว) และประณีต (ดี) เป็นต้น)

[เกี่ยวกับเรื่องนี้ กล่าวโดยสรุปตามนัยคัมภีร์วิภังค์ (ข้อ ๘๑๓) ได้ว่า การกำหนดรู้อัชฌาสย

ธาตุของเหล่าสัตว์นี้ จัดเป็นทสพลญาณ (พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐) ข้อที่ ๔ คือ นานาธิมุตติกตาญาณ (ญาณหยั่งรู้อธิมุตติคืออัธยาศัยอันแตกต่างกัน) กล่าวคือ ไม่ว่า ในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต เหล่าสัตว์ที่มีอัธยาศัยเลวก็มี ที่มีอัธยาศัยดีก็มี เหล่าสัตว์ที่มีอัธยาศัยเลว ย่อมเข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ที่มีอัธยาศัยเลว ที่มีอัธยาศัยดีก็เข้ากันได้กับเหล่าสัตว์ที่มีอัธยาศัยดี

มีเรื่องเล่าว่า พระจูฬาภัยเถระ ไปพร้อมกับภิกษุห้าร้อยรูป เพื่อไหว้พระเจดีย์ที่นาคทีปะ พวกมนุษย์ในบ้านหนึ่งนิมนต์แล้ว บรรดาภิกษุเหล่านั้นรูปหนึ่งเป็นผู้ทุศีล และในวิหารใกล้เคียงก็มีภิกษุทุศีลรูปหนึ่ง เมื่อภิกษุทั้งสองฝ่ายเข้ามาสู่บ้าน ภิกษุสองรูป คือ ภิกษุเจ้าถิ่นกับภิกษุอาคันตุกะ ต่างฝ่ายต่างก็ไม่เคยพบกันมาก่อน แต่กลับเข้ากันได้เป็นอย่างดี ต่างก็หัวเราะเป็นที่ครื้นเครง ได้ยืนคุยกันอยู่ พระเถระเห็นแล้ว จึงกล่าวว่า “การเข้ากันได้อย่างสนิทสนมเช่นนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบตรัสไว้แล้ว” และกล่าวอีกว่า การที่ภิกษุสองรูปนี้เข้ากันได้ทั้งที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน เพราะอาศัยอัชฌาสยธาตุเป็นตัวกำหนด]

อชฺฌาสยธาตุปริจฺฉินฺทน (น)

[อชฺฌาสยธาตุ + ปริจฺฉินฺทน]

การกำหนดรู้อัชฌาสยธาตุ,

การกำหนดรู้[ว่าดีเลว]แห่งอัชฌาสยธาตุ.

เอวํ สภาควเสเนว **อชฺฌาสยธาตุปริจฺฉินฺทนโต** อชฺฌาสยธาตุสภาควเสน นิยเมตีติ อธิปฺปาโย. (มูลฏี. ๒/๒๑๒)

อธิบายว่า ย่อมกำหนดด้วยสามารถแห่งความเสมอกันนั่นเทียว คือ ด้วยสามารถแห่งความเสมอกัน[เท่าเทียมกัน]ของอัชฌาสยธาตุ โดย**กำหนดรู้[ว่าดีเลว] แห่งอัชฌาสยธาตุ** [ความพอใจที่เป็นมูลเดิม ของภิกษุเหล่านั้น]

อชฺฌาสยสภาวสฺส หีนํ ปณีตนฺติ วา ปริจฺฉิชฺช ชานนโต. (อนุฏี. ๒/๒๑๒)

เพราะการกำหนดรู้ว่าเลวหรือดี(ความดีเลว) แห่งอัชฌาสยธาตุ[ของภิกษุเหล่านั้น].

อชฺฌาสยธาตุสภาค (ปุ)

[อชฺฌาสยธาตุ + สภาค]

ความเสมอกัน[เท่าเทียมกัน]แห่งอัชฌาสยธาตุ. (ความพอใจที่เป็นมูลเดิม)

ดู อชฺฌาสยธาตุปริจฺฉินฺทน

อชฺฌาสยปฏิพทฺธ (ติ)

[อชฺฌาสย + ปฏิพทฺธ]

เกี่ยวกับอัชฌาสัย – ความปรารถนา - ต้องการจุดประสงค์, เกี่ยวกับพระพุทธประสงค์.

รสฺมิเวมตฺตํ นาม มงฺคลสฺส ภควโต สรีรรสฺมิ ทสสหสฺสิโลกธาตุปฺปมาณา อโหสิ. อมฺหากํ ภควโต สมนฺตา พฺยามมตฺตา ตตฺร รสฺมิเวมตฺตํ **อชฺฌาสยปฺปฏิพทฺธํ** โย ยตฺตกํ อิจฺฉติ ตสฺส ตตฺตกํ สรีรปฺปภา ผรติ. มงฺคลสฺส ปน นิจฺจมฺปิ

ทสสหสฺสิโลกธาตุ์ ผรตูติ อชฺฌาสโย อโหสิ. ปฏิวิทฺธคุเณสุ ปน กสฺสจิ เวมตฺตํ นาม นตฺถิ.

(ที.อฏ. ๒/๑๘)

พระรัศมีจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสุมังคละ ประมาณหมื่นโลกธาตุ. ของพระผู้มีพระภาคของเราประมาณวาหนึ่งโดยรอบ ชื่อว่าต่างกันโดยรัศมี. ในความต่างกันนั้น ต่างกันโดยรัศมี**เกี่ยวกับพระพุทธประสงค์**. พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงมีพระประสงค์เท่าใด รัศมีจากพระวรกายของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ย่อมแผ่ไปเท่านั้น. รัศมีจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสุมังคละ ย่อมแผ่ไปหมื่นโลกธาตุเป็นนิจ ดังนี้ เป็นพระพุทธประสงค์. แต่ชื่อว่าความต่างกันในคุณ คือ การตรัสรู้ไม่มี.

อชฺฌาสยปฺปฏิพทฺธนฺติ โพธิสมฺภรณกาเล ตถาปวตฺตชฺฌาสยาธีนํ. ตถาปวตฺตปตฺถนานุรูปํ วิปุลํ วิปุลตรญฺจ โหตีติ อตฺโถ.

(ที.ฏี. ๒/๑๖)

บทว่า **อชฺฌาสยปฺปฏิพทฺธํ** (เกี่ยวกับพระพุทธประสงค์) ความว่า เนื่องด้วยอัธยาศัยซึ่งเป็นไปเช่นนั้นในคราวที่สั่งสมบารมี เพื่อโพธิญาณ หมายความว่า รัศมี[จากพระวรกาย]จะแผ่ไปกว้างขว้างและกว้างขวางมากกว่า ขึ้นอยู่กับความปรารถนาที่เป็นไปในครั้งนั้น.

อชฺฌาสยปาริวาสิย (ติ)

[อชฺฌาสย + ปาริวาสิย]

ปริวสียเตติ ปริวาโส, ปริวาสํ ปริวสนฺตีติ ปาริวาสิยา (ปริวาส ศัพท์ = ปริวาส + อิย ปัจจัยใน ปริวสนฺติ ตัทธิต)

การค้างโดยอัธยาศัย, การค้างตามความปรารถนา - พอใจ (การให้ฉันทะค้าง).

ตตฺถ จตุพฺพิธํ ปาริวาสิยํ ปริสปาริวาสิยํ รตฺติปาริวาสิยํ ฉนฺทปาริวาสิยํ **อชฺฌาสยปาริวาสิย**นฺติ. ฯเปฯ ปุน ภิกฺขู “กิญฺจิเทว อพฺภานาทิสงฺฆกมฺมํ กริสฺสามาติ สนฺนิสินฺนา โหนฺติ ตตฺเรโก นกฺขตฺตปาจโก ภิกฺขุ เอวํ วทติ “อชฺช นกฺขตฺตํ ทารุณํ มา อิทํ กมฺมํ กโรถาติ. เต ตสฺส วจเนน ฉนฺทํ วิสฺสชฺเชตฺวา ตตฺเถว นิสินฺนา โหนฺติ อถญฺโญ อาคนฺตฺวา “นกฺขตฺตํ ปติมาเนนฺตํ อตฺโถ พาลํ อุปชฺฌคา กึ นกฺขตฺเตน กโรถาติ วทติ อิทํ ฉนฺทปาริวาสิยญฺเจว **อชฺฌาสยปาริวาสิย**ญฺจ. (วิ.อฏ. ๓/๒๒๔)

ในคำว่า "การให้ฉันทะค้าง" นั้น:-

การค้างมี ๔ อย่าง คือ ปริสปาริวาสิยะ (ค้างโดยที่ประชุม), รัตติปาริวาสิยะ (ค้างโดยราตรี), ฉันทปาริวาสิยะ (ค้างโดยฉันทะ), **อัชฌาสยปาริวาสิยะ** (ค้างโดยอัธยาศัย)... พวกภิกษุนั่งประชุมกันอีกด้วยตั้งใจว่า พวกเราจักทำสังฆกรรมมีอัพภานกรรมเป็นต้นบางอย่างนั่นแหละ.

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุรูปหนึ่งเป็นนักโหราจารย์ กล่าวอย่างนี้ ว่า วันนี้ฤกษ์ร้ายนัก พวกท่านจงอย่าทำกรรมนี้ พวกภิกษุเหล่านั้นสละฉันทะตามคำของภิกษุนั้นแล้ว ยังนั่งประชุมกันอยู่อย่างนั้นนั่นแหละ ลำดับนั้น

ภิกษุรูปอื่นกล่าวขึ้นว่า ประโยชน์ย่อมล่วงเลยคนโง่ที่ถือฤกษ์ยามอยู่ แล้วกล่าวว่า พวกท่านจะทำอะไรด้วยดาวฤกษ์ นี้ชื่อว่า ฉันทปาริวาสิยะ (ค้างโดยฉันทะ) และ**อัชฌาสยปาริวาสิยะ** (ค้างโดยอัธยาศัย).

[**ปริสปาริวาสิยะ** (ค้างโดยที่ประชุม) ได้แก่ พวกภิกษุกำลังประชุมกันด้วยกรณียกิจบางอย่าง ขณะนั้น เมฆฝนตั้งเค้าขึ้นก็ดี ถูกเขารบกวนขับไล่ก็ดี พวกชาวบ้านมามุงดูก็ดี ภิกษุทั้งหลายยังไม่ทันสละฉันทะเลย พากันลุกไปโดยอ้างว่า ไม่ใช่โอกาส พวกเราจงไปที่อื่น เถิด นี้ชื่อว่า ปริสปาริวาสิยะ (ค้างโดยที่ประชุม) ก็ปริสปาริวาสิยะนี้ได้เกิดขึ้นแล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังสมควรกระทำกรรมได้ เพราะภิกษุทั้งหลายยังมิได้สละฉันทะ

รัตติปาริวาสิยะ (ค้างโดยราตรี) ได้แก่ ในเวลาราตรี ภิกษุทั้งหลายประชุมกันด้วยคิดว่า เราจักกระทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ดังนี้ จึงเชื้อเชิญภิกษุรูปอื่นด้วยตั้งใจว่า พวกเราจักฟังธรรมกัน จนกว่าภิกษุทั้งหมด จะประชุมพร้อมกัน เมื่อภิกษุนั้นกำลังแสดงธรรมกถาอยู่นั่นแหละ, อรุณก็ขึ้นมา ถ้าว่าภิกษุยังนั่งประชุมกันอยู่ด้วยคิดว่า เราจักกระทำจาตุทสีอุโบสถ แล้วทำโดยตกลงกันว่า ปัณณรสีอุโบสถก็ได้ , ถ้าว่า นั่งประชุมกันเพื่อทำปัณณรสีอุโบสถ, (หากเป็น) วันแรมค่ำหนึ่งซึ่งไม่ใช่วันอุโบสถ จะทำอุโบสถ ย่อมไม่ควร แต่จะทำสังฆกิจอย่างอื่นก็ควรอยู่]

อชฺฌาสยปูรณ (ติ)

[อชฺฌาสย + ปูรณ]

อันเป็นที่เต็มแห่งอัชฌาสัย[ความมุ่งหมาย-จุดประสงค์], ที่ทำให้ความมุ่งหมาย[จุดประสงค์]บริบูรณ์.

ทชฺชุนฺติ สตฺตรตนวสฺสํ วสฺสนฺตา วิย มม **อชฺฌาสยปูรณํ** ตุฏฺฐิทายํ ทเทยฺยุ.

(ชา.อฏ. ๖/๑๙)

บทว่า **ทชฺชุ** คือ พึงให้รางวัลเครื่องยินดี**ที่ทำให้ความมุ่งหมาย**ของข้าพระองค์**บริบูรณ์** ดุจหลั่งฝนคือรัตนะ ๗ ฉะนั้น.

ดู ปุณฺณปตฺต (ชา.อฏ. ๗/๓๐๒)

อชฺฌาสยปฺปวตฺติ (ถี)

[อชฺฌาสย + ปวตฺติ]

(๑) ความเป็นไปแห่งอัธยาศัย (วัฏฏนิสสิตัชฌาสยะ), การเกิดขึ้นแห่งอัธยาศัย.

ตงฺขณานุรูปายาติ ยาทิสี ตทา ตสฺส **อชฺฌาสยปฺปวตฺติ** ตทนุรูปายาติ อตฺโถ. ตสฺส ตทา ตาทิสสฺส วิวฏฺฏสนฺนิสฺสิตสฺส ญาณปริปากสฺส อภาวโต เกวลํ อพฺภนฺตรสนฺนิสฺสิโต เอว อตฺโถ ทสฺสิโตติ อาห “ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกํ อตฺถํ สนฺทสฺเสตฺวาติ ปจฺจกฺขโต วิภาเวตฺวาติ อตฺโถ.

(สารตฺถ. ๑/๔๕๗)

บทว่า **ตงฺขณานุรูปาย** (อันควรแก่ขณะนั้น) ความว่า **ความเป็นไปแห่งอัธยาศัย** (วัฏฏนิสสิตัชฌาสยะ) ของพราหมณ์นั้นในเวลานั้น

เช่นใด อันควรแก่ความเป็นเช่นนั้น. พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเนื้อความอันอาศัยเหตุภายในอย่างเดียวเท่านั้น เพราะไม่มีความแก่กล้าแห่งญาณ ที่อาศัยวิวัฏฏะเช่นนั้นในเวลานั้นของพราหมณ์นั้น ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ทรงชี้แจงให้เวรัญชพราหมณ์เห็น ประโยชน์อันเป็นไปในทิฏฐธรรม และสัมปรายภพ อธิบายว่า ทำให้แจ่มแจ้ง โดยประจักษ์.

(๒) ความเป็นไปแห่งจิต.

ดู อชฺฌาสยคติ

อชฺฌาสยผล (น)

[อชฺฌาสย + ผล]

ผลแห่งความมุ่งหมาย - จุดประสงค์, ประโยชน์แห่งความปรารถนา.

[อปิ อตรมานานำ

ผลาสาว สมิชฺฌติ.

วิปกฺกพฺรหฺมจริโยสฺมิ

เอวำ ชานาหิ สารถิ. (ชา. ๒/๓๒๕)

(พระมหาสัตว์ตรัสว่า) ความหวังผลของเหล่าบุคคลผู้ไม่รีบร้อน ย่อมสำเร็จแน่นอน เรามีพรหมจรรย์สำเร็จแล้ว ท่านจงรู้อย่างนี้เถิด นายสารถี]

ผลาสาวาติ อตรมานสฺส มม โสพฺสวสฺเสหิ กตวายามสฺส สมิทฺธำ **อชฺฌาสยผลำ** ทสฺเสตุำ เอวมาห. (ชา.อฏ. ๖/๑๙)

บทว่า **ผลาสาว** ความว่า พระมหาสัตว์ ตรัสอย่างนี้ เพื่อแสดงว่า ผลแห่งความมุ่งหมายของเราผู้ไม่รีบร้อน เพียรทำมา (โดยติดต่อ) ๑๖ ปี จึงสำเร็จ. ดู ผลาสา

อชฺฌาสยวิโสธน (น)

[อชฺฌาสย + วิโสธน]

การยังจิตให้บริสุทธิ์ - ให้หมดจด, การชำระจิตให้บริสุทธิ์. อชฺฌาสย = จิต.

ตณฺหาสำกิเลสโสธเนน วิวฏฺฏูปนิสฺสยสำวฑฺฒเนน จ **อชฺฌาสยวิโสธนำ** อาสยโปสนำ.

(สารตฺถ. ๑/๓๕๗)

การชำระจิตให้บริสุทธิ์ ด้วยการยังสังกิเลส (เครื่องเศร้าหมองจิต) คือตัณหาให้บริสุทธิ์ และด้วยการเพิ่มพูนธรรมอันเป็นที่เข้าไปอาศัยวิวัฏฏะ (วิวัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ) ชื่อว่า อาสยโปสนะ (ความขัดเกลาจิต).

ดู อชฺฌาสยสุทฺธิ

อชฺฌาสยวีติวตฺต (ติ)

[อชฺฌาสย + วีติวตฺต]

ผู้ข้ามพ้นฉันทะ (ความโลภเป็นต้น).

ยถา จ พุทฺธานุสฺสติยำ วุตฺตำ อิติปิ โส ภควา อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ฯเปฯ **อชฺฌาสยวีติวตฺโต** ฯเปฯ (เนตฺติ. ๓๘)

คำไวพจน์ที่กล่าวในการระลึกถึงพระพุทธคุณ (พุทธานุสสติ) ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส

ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง … **ผู้ข้ามพ้นฉันทะ (ความพอใจ)**…(เป็นคำแสดงไวพจน์ของพุทธานุสสติ).

อชฺฌาสยวีมํสน (น)

[อชฺฌาสย + วีมํสน]

[วีมํสน = มาน + ส + ยุ ลง ส ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๔๓๓) ว่า ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา. ซ้อนธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๕๘) ว่า กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว, ให้พยางค์หน้าที่ซ้อนเข้ามาชื่อว่าอัพภาสด้วยสูตร (กจ.๔๕๙) ว่า ปุพฺโพพฺภาโส, แปลง [อา ของ มา ซึ่งเป็นอัพภาส]เป็น อี อักษรและแปลง [ม ของ มา ซึ่งเป็นอัพภาส] เป็น ว อักษร [ได้รูปตามลำดับดังนี้ มาน ซ้อนเป็น มามาน, แปลง อา ของอัพภาสเป็น อี และแปลง ม ของอัพภาสเป็น ว ได้รูปว่า วีมาน] แปลง มาน ธาตุท้ายอัพภาสนั้นเป็น มํ ด้วยสูตร (กจ.๔๖๗) ตโต ปามานานำ วามำ เสสุ. แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนำ.

ส ปัจจัยเรียกว่า ธาตุปัจจัย คือ ปัจจัยที่แสดงความหมายของธาตุ หรือปัจจัยที่เป็นธาตุหมายความว่า ปัจจัยที่แสดงอรรถเหมือนธาตุนั่นเอง]

การพิจารณาด้วยอัชฌาสยะคือญาณ.

ฆสิตฺวา โกฏฺเฏตฺวาติ **อชฺฌาสยวีมำสนวเสน** สุวณฺณำ วิย ฆสิตฺวา โกฏฺเฏตฺวา.

(สี.นวฏี. ๒/๓๖๖)

สองบทว่า ฆสิตฺวา โกฏฺเฏตฺวา ความว่า (พุทธศาสนา) เป็นดุจทองคำ[ที่บริสุทธิ์]ที่บุคคลทั้งหลายขัดสีแล้ว (ประกาศแล้ว) บุแล้ว (กระพือแล้ว) ด้วยสามารถแห่ง**การพิจารณาด้วยอัชฌาสยะคือญาณ** (ญาณัชฌาสยะ).

อชฺฌาสยสภาว (ปุ)

[อชฺฌาสย + สภาว]

สภาว = ภาวียติ ลกฺขียติ เอเตนาติ ภาโว.(ภู ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ) สนฺโต ภาโว สภาโว (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส), สภาวะ, สภาพ, ภาวะ]

อัชฌาสยสภาวะ (สภาวะคืออัธยาศัย, สภาวะคือความพอใจ, ความพอใจอันเป็นมูลเดิม, อัชฌาสยธาตุ (ธาตุคืออัธยาศัย,ธาตุคือความพอใจอันเป็นมูลเดิม).

ดู อชฺฌาสยธาตุปริจฺฉินฺทน

อชฺฌาสยสมฺปทา (ถี)

[อชฺฌาสย + สมฺปทา]

ความถึงพร้อมแห่งอัชฌาสัย = จิต.

อาสยโปสนนฺติ จ ฌานภาวนาย ปจฺจยภูตา ปุพฺพโยคาทิวเสน สิทฺธา **อชฺฌาสยสมฺปทา** สา ปน ตณฺหุปตาปวิคเมน โหติ.เตน วุตฺตำ “ตณฺหาสำกิเลสวิโสธเนนาติ. (สารตฺถ.๑/๓๕๗)

บทว่า **อาสยโปสนำ** (ความขัดเกลาจิต) ได้แก่ **ความถึงพร้อมแห่งจิต**ที่สำเร็จได้ ด้วยความสามารถประกอบภาวนาในส่วนเบื้องต้น (บุรพ-

ประโยค) อันเป็นปัจจัยแก่การเจริญภาวนา. ก็ความถึงพร้อมแห่งจิตนั้นมีได้ด้วยการปราศจากความเข้าไปแผดเผาแห่งตัณหา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ด้วยการชำระสังกิเลสคือตัณหา.

อชฺฌาสยสมฺปนฺน (ติ)

[อชฺฌาสย + สมฺปนฺน]

ผู้ถึงพร้อมด้วยอัชฌาสัย, ผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว, ผู้สมบูรณ์ด้วยอัธยาศัย (สัมปันนัชฌาสยะ), ผู้ถึงพร้อมด้วยอัชฌาสัยอันเป็นเหตุพ้นจากวัฏฏะ (วิวัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ).

อชฺฌาสยสมฺปนฺโน กุลปุตฺโต ‘ภาริยํ เอตนฺติ อสลฺลกฺเขตฺวา ‘มยาปิ เอส คุโณ นิพฺพตฺเตตุํ วฏฺฏติ น โข ปน สกฺกา เอส นิปชฺชิตฺวา นิทฺทายนฺเตน นิพฺพตฺเตตุํ อาทิโตว วีริยํ กาตุํ สีลํ โสเธตุํ วฏฺฏตีติ จินฺเตตฺวา สีลํ โสเธติ. ตโต สีเล ปติฏฺจาย ทส ปลิโพเธ อุปจฺฉินฺทิตฺวา ติจีวรปรเมน สนฺโตเสน สนฺตุฏฺโ อาจริยุปชฺฌายานํ วตฺตปฏิวตฺตํ กตฺวา กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคณฺหิตฺวา กสิณปริกมฺมํ กตฺวา สมาปตฺติโย อุปฺปาเทตฺวา สมาปตฺติปทฏฺฐานํ วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณาติ.

(อภิ.อฏ. ๒/๓๗)

กุลบุตร**ผู้ถึงพร้อมด้วยอัชฌาสัย** (วิวัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ) มิได้กำหนดว่า นี้เป็นภาระหนัก มีความคิดว่า แม้เราก็ควรยังคุณนี้ให้เกิดขึ้น ดังนี้ จึงคิดว่า ถึงคุณนี้อันบุคคลผู้นอนหลับ ไม่อาจเพื่อจะให้เกิดได้ เราควรทำความเพียรชำระศีลให้หมดจด ตั้งแต่เบื้องต้น ดังนี้ จึงยังศีลให้หมดจด ต่อจากนั้นก็ตั้งมั่นในศีล ตัดปลิโพธ ๑๐ เป็นผู้สันโดษยินดีด้วยไตรจีวรเป็นอย่างยิ่ง ทำวัตรปฏิบัติต่อพระอาจารย์และอุปัชฌาย์ เรียนกรรมฐาน กระทำกสิณบริกรรม ยังสมาบัติให้เกิดแล้ว เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นปทัฏฐานแล้ว บรรลุพระอรหัต.

อชฺฌาสเยน สมฺปตฺติคโต **อชฺฌาสยสมฺปนฺโน** สมฺปนฺนชฺฌาสโยติ วุตฺตํ โหติ. (มูลฏี. ๒/๓๒)

กุลบุตร**ผู้ถึงพร้อมด้วยอัชฌาสัย** ชื่อว่าอัชฌาสยสัมปันนะ (ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอัชฌาสยะ) มีคำอธิบายว่า มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว (มีอัธยาศัยอันสมบูรณ์แล้ว).

สมฺปนฺนชฺฌาสโยติ วิวฏฺฏูปนิสฺสยสมฺปตฺติยา สมฺปนฺนชฺฌาสโย. (อนุฏี. ๒/๓๗)

บทว่า **สมฺปนฺนชฺฌาสโย** (มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว) ความว่า มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมแล้ว ด้วยความถึงพร้อมโดยเป็นที่เข้าไปอาศัยวิวัฏฏะ[อันเป็นเหตุพ้นจากวัฏฏะ]

[สัมปันนัชฌาสยะ ในที่นี้หมายถึงวิวัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ ๖ คือ อโลภัชฌาสยะ, อโทสัชฌาสยะ, อโมหัชฌาสยะ, นิกขมัชฌาสยะ, ปวิเวกัชฌาสยะ และนิสสรณัชฌาสยะ]

สามเณโร เอกคฺคจิตฺเตน วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา ตีณิ มคฺคผลานิ ปาปุณิ. เถโร “สามเณเรน

‘สตรสโภชนํ อาหเรยฺยาถาติ วุตฺตํ กสฺส นุ โข ฆเร สกฺกา ลทฺธุนฺติ โอโลเกนฺโต เอกํ **อชฺฌาสยสมฺปนฺนํ** อุปฏฺฐากกุลํ ทิสฺวา ตตฺถ คนฺตฺวา “ภนฺเต สาธุ โว กตํ อชฺช อิธาคจฺฉนฺเตหีติ เตหิ ตุฏฺฐมานเสหิ ปตฺตํ คเหตฺวา นิสีทาเปตฺวา ยาคุขชฺชกํ ทตฺวา ยาว ภตฺตกาลํ ธมฺมกถํ ยาจิโต เตสํ สารณียธมฺมกถํ กเถตฺวา กาลํ สลฺลกฺเขตฺวา เทสนํ นิฏฺฐาเปสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๖๑)

สามเณร (สุขสามเณร) เจริญวิปัสสนาด้วยจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง บรรลุมรรคและผล ๓ แล้ว. พระเถระอันสามเณรกล่าวว่า ท่านพึงนำโภชนะมีรส ๑๐๐ ชนิดมา ดังนี้แล้ว ก็คิดว่า อันเราอาจได้ในตระกูลของใครหนอแล ? พิจารณาดูอยู่ ก็เห็นตระกูลอุปัฏฐาก**ผู้สมบูรณ์ด้วยอัธยาศัย** (สัมปันนัชฌาสยะ) ตระกูลหนึ่ง จึงไปในตระกูลนั้น อันชนเหล่านั้น มีใจยินดีว่า ท่านผู้เจริญ ความดีอันท่านผู้มาในที่นี้ในวันนี้ทำแล้ว รับบาตรนิมนต์ให้นั่ง ถวายยาคูและของขบฉัน อันเขาเชิญกล่าวธรรมชั่วเวลาภัตร จึงกล่าวสาราณียธรรมกถาแก่ชนเหล่านั้น กำหนดกาลยังเทศนาให้จบแล้ว.

อชฺฌาสยสุทฺธิ (ถี)

[อชฺฌาสย + สุทฺธิ]

ความบริสุทธิ์แห่งอัชฌาสัย (วิวัฏฏนิสสิต-สัมปันนัชฌาสยะ).

วีติกฺกมาภาเวน สกิเลสปฺปหานสพฺภาวโต วิวฏฏูปนิสฺสยตาวเสน **อชฺฌาสยสุทฺธิยา** ตติยวิชฺชา สิทฺธิ. (สารตฺถ. ๑/๘๖)

วิชชาที่ ๓ (อาสวักขยญาณ) สำเร็จได้ด้วย**ความบริสุทธิ์แห่งอัชฌาสัย** ด้วยอำนาจความเข้าไปอาศัยแห่งวิวัฏฏะ (วิวัฏฏนิสสิตสัมปันนัชฌาสยะ) เพราะการละสังกิเลส (ความเศร้าหมองแห่งจิต) เกิดได้ เพราะไม่มีการล่วงละเมิด.

ดู อชฺฌาสยวิโสธน

อชฺฌาสยาธิมุตฺติคติปรายณ (น)

[อชฺฌาสย + อธิมุตฺติ + คติ + ปรายณ]

(ทรงทราบ) อัธยาศัย อธิมุตติ และคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

เอวํ อภิกฺกนฺตทสฺสาวินฺติ เอวํ อคฺคทสฺสาวึ สเทวกสฺส โลกสฺส **อชฺฌาสยาธิมุตฺติคติ-ปรายณาทีนิ** ปสฺสิตุ สมตฺถนฺติ ทสฺเสติ.

(จูพนิ.อฏ. ๖๕)

บทว่า **เอวํ อภิกฺกนฺตทสฺสาวึ** (พระองค์ผู้เห็นธรรมอันงามอย่างนี้) ความว่า โมฆราชมาณพย่อมแสดงว่า พระผู้มีพระภาคทรงเห็นธรรมอันเลิศอย่างนี้ คือ สามารถทรงเห็น**อัธยาศัย อธิมุตติและคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า** เป็นต้นของโลกพร้อมด้วยเทวโลกได้.

[พระผู้มีพระภาคทรงทราบอัธยาศัยของเหล่าสัตว์นี้ จึงทราบมิจฉาทิฏฐิ[ทั้งสองคือสัสสต-ทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ]วิปัสสนาญาณ (อนุโลมิก-ขันติญาณ) และกัมมสกตาญาณของสัตว์ ๔ ประเภทเหล่านั้นแม้ในขณะที่ยังไม่เกิดขึ้นสมจริงดังพุทธดำรัสว่า

กามํ เสวนฺตญฺเญว ชานาติ อยํ ปุคฺคโล กามครุโก กามาสโย กามาธิมุตฺโตติ.

เนกฺขมฺมํ เสวนฺตญฺเญว ชานาติ, พฺยาปาทํ, อพฺยาปาทํ, ถินมิทฺธํ, อาโลกสญฺญํ เสวนฺตญฺเญว ชานาติ อยํ ปุคฺคโล ถินมิทฺธครุโก ถินมิทฺธาสโย ถินมิทฺธาธิมุตฺโตติ. (ปฏิสํ.๑๒๗)

พระผู้มีพระภาคทรงทราบผู้เสพกามว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในกาม ชอบกาม น้อมไปในกาม ทรงทราบผู้เสพกามว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในการออกจากกาม ชอบการออกจากกาม น้อมไปในการออกจากกาม ทรงทราบผู้เสพการออกจากกาม...ผู้เสพพยาบาท... ผู้เสพความไม่พยาบาท...ผู้เสพถีนมิทธะ... ผู้เสพอาโลกสัญญา...

อธิมุตติ แปลว่า **อัธยาศัย** หมายถึงความพอใจที่แตกต่างกันโดยความทราม (เลว) และประณีต (ดี) เป็นต้น.

ตํ อธิมุตฺตึ ชานาติ “อิมสฺส อธิมุตฺติ หีนา, อิมสฺส ปณีตาติ, ตตฺถาปิ “อิมสฺส มุทุ, อิมสฺส มุทุตรา, อิมสฺส มุทุตมาติอาทินา. อินฺทฺริยานิ หิ ติกฺขมุทุภาวาทินา ยถารหํ อธิมุตฺติยา ติกฺขมุทุภาวาทิโก เวทิตพฺโพ. (วิสุทธิ.ฏี. ๑/๑๓๖)

พระผู้มีพระภาคทรงรู้อธิมุตติ (อัธยาศัยของเหล่าสัตว์) นั้นว่า ผู้นี้มีอัธยาศัยเลว ผู้นี้มีอัธยาศัยประณีต. แม้ในการทรงรู้นั้นก็ยังทรงรู้โดยนัยว่า ผู้นี้มีอัธยาศัยอ่อน ผู้นี้มีอัธยาศัยอ่อนกว่า ผู้นี้มีอัธยาศัยอ่อนที่สุด เป็นต้น. พึงทราบภาวะมีภาวะที่อัธยาศัยแก่กล้า และอ่อนเป็นต้นตามสมควร ด้วยภาวะที่อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าและอ่อนเป็นต้น.

ยํ เอตฺถ ญาณํ เหตุโส ฐานโส อโนธิโส อยํ เวเนยฺโย, อยํ น เวเนยฺโย, อยํ สคฺคคามี, อยํ ทุคฺคติคามีติ. อิทํ วุจฺจติ สตฺตานํ นานาธิมุตฺติกตาญาณํ จตุตฺถํ ตถาคตพลํ.(เนตฺติ.๖๐)

ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควร โดยพลันในเรื่องว่า บุคคลนี้เป็นเวไนย บุคคลนี้มิใช่เวไนย บุคคลนี้จักไปสู่สวรรค์ บุคคลนี้จักไปสู่ทุคติ ญาณดังกล่าวนี้ชื่อว่านานาธิมุตติกตาญาณ (ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน) เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๔ ในทสพลญาณ ๑๐]

อชฺฌาสยานุรูป (ติ)

[อชฺฌาสย + อนุรูป]

อันเหมาะสมแก่อัธยาศัย (จริต),

อันเหมาะสมแก่ความปรารถนา – ความต้องการ, ตามความประสงค์.

อถายสฺมา สกิจฺโจ ตสฺส **อชฺฌาสยานุรูปํ** กมฺมฏฺฐานํ อาจิกฺขิ. โส กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชนฺโต นจิรสฺเสว อรหตฺตํ ปาปุณิ. (เปต.อฏ. ๕๖)

ลำดับนั้น ท่านสังกิจจะ ได้บอกกัมมัฏฐาน**อันเหมาะสมแก่อัธยาศัย (จริต)** ของสามเณรนั้น. สามเณรนั้นหมั่นประกอบพระกัมมัฏฐานไม่นานนักก็บรรลุพระอรหัต.

สพฺเพน วิตฺตํ ปฏิปาทเย ตุวนฺติ วิตฺติยา อุปกรณภูตํ วิตฺตํ สพฺเพน โภเคน ตุยฺหํ **อชฺฌาสยานุรูปํ** สพฺเพน วา อุสฺสาเหน ปฏิปาเทยฺยํ สมฺปาเทยฺยํ. ตถา กาตุ มยํ อปฺเปว นาม

สกฺกุเณยฺยาม ตสฺมา อาจิกฺข เม ตํ เอตํ ตว อาคมนการณํ มยฺหํ กเถหีติ อตฺโถ.

(เปต.อฏ. ๑๐๐)

บาทคาถาว่า **สพฺเพน วิตฺตํ ปฏิปาทเย ตุวํ** ความว่า เราจะมอบทรัพย์เครื่องปลื้มใจ อันเป็นเครื่องอุปกรณ์แห่งทรัพย์เครื่องปลื้มใจพร้อมด้วยโภคะทุกอย่างหรือด้วยความอุตสาหะทุกอย่าง**อันเหมาะสมแก่ความต้องการ**(ตามความประสงค์) ของท่าน ไฉนหนอ เราพึงสามารถเช่นนั้นได้ เพราะฉะนั้น ท่านจงบอกข้อนั้นแก่เรา คือ จงบอกเหตุแห่งการมาของท่านนั้นแก่เรา.

ดู ชา.อฏ. ๓/๔๑๕

อชฺฌาสยานุสนฺธิ (ปุ)

[อชฺฌาสย + อนุสนฺธิ]

อัชฌาสยานุสนธิ, การเชื่อมความตามอัธยาศัยของผู้ฟัง. พระสูตรอันแสดงการเชื่อมความด้วยอัธยาศัยของผู้ฟัง.

อนุสนฺธิโต ปุจฺฉานุสนฺธิ**อชฺฌาสยานุสนฺธิ-**ยถานุสนฺธิวเสน สงฺเขปโต ติวิโธ อนุสนฺธิ. วิตฺถารโต ปเนตฺถ ตีณิ อนุสนฺธิสหสฺสานิ นว จ สตานิ โหนฺติ. (ม.อฏ. ๑/๓)

ว่าโดยอนุสนธิ (การเชื่อมความ) โดยย่อ (มัชฌิมนิกาย) มี ๓ อนุสนธิ คือ ปุจฉานุสนธิ (การเชื่อมความตามคำถาม) **อัชฌาสยานุสนธิ** (การเชื่อมความตามอัธยาศัยของผู้ฟัง) ยถานุสนธิ (การเชื่อมความโดยคล้อยตามหรือขัดแย้งกับธรรมที่เป็นเหตุของเทศนา) แต่ว่าโดยพิสดาร เรื่องนี้มี ๓,๙๐๐ อนุสนธิ.

อถ โข อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ อิติ กิร โภ รูปํ อนตฺตา… เวทนา… สญฺญา… สงฺขารา วิญฺญาณํ อนตฺตา อนตฺตกตานิ กิร กมฺมานิ กมตฺตานํ ผุสิสฺสนฺตีติ. อถ โข ภควา ตสฺส ภิกฺขุโน เจตสา เจโต ปริวิตกฺกมญฺญาย ภิกฺขู อามนฺเตสิ “จานนฺ โข ปเนตํ ภิกฺขเว วิชฺชติ ยํ อิเธกจฺโจ โมฆปุริโส อวิทฺวา อวิชฺชาคโต ตณฺหาธิปเตยฺเยน เจตสา สตฺถุสาสนํ อติธาวิตพฺพํ มญฺเญยฺย “อิติ กิร โภ รูปํ อนตฺตา ฯเปฯ ผุสิสฺสนฺตีติ. ตํ กึ มญฺญถ ภิกฺขเว รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ เอวํ ปเรสํ อชฺฌาสยํ วิทิตฺวา ภควตา วุตฺตสุตฺตวเสน **อชฺฌาสยานุสนฺธิ** เวทิตพฺโพ.

(ที.อฏ. ๑/๑๑๓)

พึงทราบ**อัชฌาสยานุสนธิ** (การเชื่อมความตามอัธยาศัยของผู้ฟัง) ด้วยอำนาจแห่งพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบอัธยาศัยของสัตว์เหล่าอื่น แล้วตรัสอย่างนี้ว่า ครั้งนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งเกิดปริวิตกทางใจอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ นัยว่า เท่าที่พูดกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ต่างก็เป็นอนัตตา นัยว่า กรรมที่อนัตตาทำแล้ว จักถูกอัตตาไหนกัน. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงทราบความปริวิตกทางใจของภิกษุรูปนั้น ด้วยพระหฤทัยของพระองค์ จึงตรัสเรียกเหล่าภิกษุมาว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เป็นฐานะที่จะมีได้ที่จะมีโมฆบุรุษบางคน ในพระธรรมวินัย

นี้ ตกอยู่ในอวิชชา มีใจซึ่งมีตัณหาเป็นใหญ่ จะพึงเข้าใจสัตถุศาสน์แล่นเกินหน้าไปว่า ท่านผู้เจริญ นัยว่าเท่าที่พูดกันว่า รูป... ต่าง ก็เป็นอนัตตา...จักถูกอัตตาไหนกัน ดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง ดังนี้.

ดู อุทาน.อฏ.๔, ที.ฏี.๑/๑๗๙ สี.นวฏี. ๑/๔๕๕

อชฺฌาสิต (ติ)

[อธิ + อาส (อุปเวสเน) + อิ + ต]

อาศัยอยู่แล้ว, น้อมไป, โน้มไป, นั่งทับ, ตกลง, ตั้งใจ.

อหุ อาวาสิโก มยฺหํ
อิสฺสุกี กุลมจฺฉรี
อชฺฌาสิโต มยฺหํ ฆเร
กทริโย ปริภาสโก. (เปต. ๗๖๙)

(เมื่อก่อนมีภิกษุรูปหนึ่ง) เป็นเจ้าอาวาส **อาศัยอยู่**ในอาวาสของข้าพเจ้า มีปกติริษยา ตระหนี่ในตระกูล มีใจกระด้าง มักด่าบริภาษ (ได้ยกโทษภิกษุอาคันตุกะทั้งหลาย) ที่เรือนของข้าพเจ้า [ข้าพเจ้าฟังคำของภิกษุนั้นแล้ว ได้ด่าภิกษุทั้งหลาย เพราะผลแห่งกรรมนั้น ข้าพเจ้าจากโลกนี้แล้วไปสู่เปตโลก]

ดู เปต.อฏ. ๒๕๐

อชฺฌิฏฺฐ (ติ)

[อธิ + อิส (อิจฺฉายํ) + ต]

อิฏฺฐ = ลง ต ปัจจัยท้าย อิสฺ ธาตุในอดีตกาล ด้วยสูตร (กจ.๕๕๕) ว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๓) ว่า สาทิ สนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ ฏฺโฐ.

(๑) อันเขาอัญเชิญแล้ว – เชื้อเชิญ - ขอร้อง - อ้อนวอน, รับอาราธนา - รับเชิญ, นิมนต์.

อชฺฌิฏฺโฐ ฯเปฯ พฺยากาสีติ อชฺฌิฏฺโจติ **อชฺฌิฏฺโจ** อชฺเฌสิโต. (จูพนิ. ๑๙๕)

คำว่า **อชฺฌิฏฺโจ** ในปาฐะว่า อชฺฌิฏฺโจ ฯเปฯ พฺยากาสิ คือ **อันเขาทูลอัญเชิญแล้ว** ได้แก่ เชื้อเชิญแล้ว (ความหมายก็คือทรงรับอาราธนา คือทรงรับอัญเชิญ).

อชฺฌิฏฺโจติ ยาจิโต. (จูพนิ.อฏ.๗๗)

บทว่า **อชฺฌิฏฺโจ** (อันเขาทูลอัญเชิญแล้ว) ได้แก่ อันเขาทูลขอแล้ว (อ้อนวอนแล้ว).

(๒) อัน...สั่งแล้ว - บังคับแล้ว.

ตุลา ยถา ปคฺคหิตา
สมทณฺฑา สุธาริตา
อชฺฌิฏฺโจ น วิกมฺเปยฺย
ส ราชวสตึ วเส. (ชา. ๒/๒๙๐)

(วิธุรบัณฑิตนั้นมีความดำริในใจที่ไม่หดหู่ ได้กล่าวกับบุตร ธิดา อำมาตย์ ญาติ และเพื่อนสนิทดังนี้ว่า)

ราชเสวกที่พระราชา**ทรงมีรับสั่ง** (ใช้) แล้ว ก็ไม่พึงหวั่นไหว (ด้วยอำนาจความพอใจเป็นต้น) พึงเป็นผู้สม่ำเสมอเหมือนตราชั่งที่บุคคลจับประคองให้มีคันเที่ยงตรงสม่ำเสมอดีฉะนั้น ราชเสวกผู้เห็นปานนี้นั้น พึงอยู่ในราชสำนักได้.

ตุลา ยถาติ ยถา เอสา วุตฺตปฺปการา ตุลา น โอนมติ น อุนฺนมติ เอวเมว ราชเสวโก กิสฺมิญฺจิเทว กมฺเม รญฺญา “อิทำ นาม กโรหีติ **อชฺฌิฏฺโฐ** อาณตฺโต ฉนฺทาทิอคติวเสน น วิกมฺเปยฺย สพฺพกิจฺเจสุ ปคฺคหิตตุลา วิย สโม ภเวยฺย. (ชา.อฏ.๗/๑๙๖)

สองบทว่า **ตุลา ยถา** ความว่า ราชเสวกอันพระราชาทรง**มีรับสั่งแล้ว** คือ บังคับแล้ว (ตรัสใช้) ว่า เจ้าจงทำกรรมนี้ ในราชกิจบางอย่างไม่พึงหวั่นไหวด้วยอำนาจการถึงอคติมีฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก) เป็นต้น คือ พึงเป็นผู้เสมอในกิจทั้งปวง เหมือนตราชั่งที่มีประการดังกล่าวแล้วนี้ ย่อมไม่ยุบลง ไม่ฟูขึ้น ฉะนั้น.

อชฺฌิฏฺฐปญฺห (ติ)

[อชฺฌิฏฺฐ + ปญฺห]

ปัญหาอันเขาอัญเชิญแล้ว – เชื้อเชิญ – อ้อนวอน - ปรารถนา.

อิมสฺมิญฺจ ปน เวยฺยากรณสฺมึ ภญฺญมาเน สกฺกสฺส เทวานมินฺทสฺส วิรชำ วีตมลำ ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ “ยำกิญฺจิ สมุทยธมฺมำ สพฺพำ ตำ นิโรธธมฺมนฺติ. อญฺเญสญฺจ อสีติยา เทวตาสหสฺสานำ อิติ เย สกฺเกน เทวานมินฺเทน **อชฺฌิฏฺฐปญฺหา** ปุฏฺฐา เต ภควตา พฺยากตา. ตสฺมา อิมสฺส เวยฺยากรณสฺส สกฺกปญฺหาตฺเวว อธิวจนนฺติ.

(ที. ๒/๒๓๐)

อนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเวยยากรณภาษิตนี้แล้ว ธรรมจักษุอันปราศจากธุลีคือกิเลสปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแก่ท้าวสักกะจอมเทพและแก่เทวดาอื่นอีก ๘๐,๐๐๐ องค์ ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” **ปัญหาที่ท้าวสักกะจอมเทพอัญเชิญมา**ทูลถามแล้วเหล่าใด พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาเหล่านั้นแล้ว (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาที่ท้าวสักกะจอมเทพอัญเชิญมาทูลถามแล้ว) ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น เวยยากรณภาษิตนี้ จึงมีชื่อว่า “สักกปัญหา”

อชฺฌิฏฺฐปญฺหาติ อชฺเฌสิตปญฺหา ปตฺถิตปญฺหา. (ที.อฏ. ๒/๓๓๓)

บทว่า **อชฺฌิฏฺฐปญฺหา** ได้แก่ ปัญหาที่ท้าวสักกะจอมเทพเชื้อเชิญแล้ว คือ ปรารถนาแล้ว.

อชฺฌุปคจฺฉติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อุป + คม (คตฺยำ) + อ + ติ]

ในเพราะ ติ วิภัตติ แปลง มฺ เป็น จฺฉ ด้วยสูตร (กจ.๔๗๖) ว่า คมิสฺสนฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ, ลง อ วิกรณปัจจัยท้ายธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๔๕) ว่า ภูวาทิโต อ.

การแปลง มฺ ของ คมฺ เป็น จฺฉ นี้ ไม่มีสระท้าย จฺฉ เพราะในคัมภีร์ไวยากรณ์ มิได้กล่าวถึงการลบสระในอาเทศ แต่เพื่อการออกเสียงโดยสะดวก จึงกล่าวถึงรูปว่า จฺฉ.

ย่อมเข้าถึง, **ย่อมเข้าใกล้**, **บรรลุ**.

สพฺพามิตฺเต รณำ กตฺวา
น จ กญฺจิ วิเหจยิ

ภาตรํ โสตฺถึ กตฺวาน
สญฺญมํ **อชฺฌุปาคมิ**. (ชา. ๑/๔๖,๘๔)

(พระศาสดาตรัสเล่าเรื่องอสทิสราชกุมาร โพธิสัตว์ทรงขับพระราชาเจ็ดพระนครให้หนีไปได้ชัยชนะแล้ว ผนวชเป็นฤาษีกับภิกษุทั้งหลายว่า)

พระองค์ (อสทิสราชบุตร) ทรงทำการรบให้ข้าศึกทั้งหมดหนีไป แต่ไม่เบียดเบียนใครๆ ช่วยพระอนุชาให้ถึงความสวัสดีแล้ว **ทรงเข้าถึง**ความสำรวม (ออกผนวช).

ดู ชา. ๒/๗๗

อชฺฌุปคต (ติ)

[อธิ + อุปคต]

(๑) ผู้เข้าถึงแล้ว (กัตตุวาจก).

อิเธว ภนฺเต กปิลวตฺถุสฺมึ โคปิกา นาม สกฺยธีตา อโหสิ พุทฺเธ ปสนฺนา ธมฺเม ปสนฺนา สงฺเฆ ปสนฺนา สีเลสุ ปริปูรการินี. สา อิตฺถิตฺตํ วิราเชตฺวา ปุริสตฺตํ ภาเวตฺวา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปนฺนา. เทวานํ ตาวตึสานํ สหพฺยตํ อมฺหากํ ปุตฺตตฺตํ **อชฺฌุปคตา**. ตตฺรปิ นํ เอวํ ชานนฺติ 'โคปโก เทวปุตฺโต โคปโก เทวปุตฺโตติ. (ที. ๒/๒๑๖)

(ท้าวสักกะจอมเทพกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในกรุงกบิลพัสดุ์นี้ ได้มีศากยธิดานามว่าโคปิกา ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเลื่อมใสในพระธรรม เลื่อมใสในพระสงฆ์ ผู้รักษาศีล (ศีล ๕) ให้บริบูรณ์ หน่ายความรู้สึกเป็นหญิง อบรมความรู้สึกเป็นชาย หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ได้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นดาวดึงส์ **เข้าถึง**ความเป็นบุตร (ได้เป็นบุตร) ของข้าพระองค์ ในที่นั้นพวกเทพรู้จักเธออย่างนี้ว่า "โคปก-เทพบุตร, โคปกเทพบุตร".

ดู วิ.๑/๒๘

(๒) **อัน...เข้าถึงแล้ว – อาศัยแล้ว**.

(กัมมวาจก).

ภิกฺขุนิทฺเทเส ภิกฺขตีติ ภิกฺขโก ลภนฺโต วา อลภนฺโต วา อริยาย ยาจนาย ยาจตีติ อตฺโถ. พุทฺธาทีหิ **อชฺฌุปคตํ** ภิกฺขาจริยํ อชฺฌุปคตตฺตา ภิกฺขาจริยํ อชฺฌุปคโต นาม.

(วิ.อฏ. ๑/๒๐๔)

ในภิกขุนิเทศมีวินิจฉัยดังนี้:- ผู้ใดย่อมขอเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้ขอ. อธิบายว่า จะได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม ย่อมขอด้วยวิธีขออย่างประเสริฐ. ชื่อว่าผู้อาศัยการเที่ยวขอ เพราะความเป็นผู้อาศัยการเที่ยวขอที่พระพุทธเจ้าเป็นต้น **ทรงอาศัยแล้ว**.

อชฺฌุปคตตฺต (น)

[อชฺฌุปคต + ตฺต]

ความเป็นผู้เข้าถึงแล้ว - อาศัยแล้ว.

ภิกฺขุนิทฺเทเส ภิกฺขตีติ ภิกฺขโก ลภนฺโต วา อลภนฺโต วา อริยาย ยาจนาย ยาจตีติ อตฺโถ. พุทฺธาทีหิ อชฺฌุปคตํ ภิกฺขาจริยํ **อชฺฌุปคตตฺตา** ภิกฺขาจริยํ อชฺฌุปคโต นาม.

(วิ.อฏ. ๑/๒๐๔)

ในภิกขุนิเทศมีวินิจฉัยดังนี้:- ผู้ใดย่อมขอเหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้ขอ. อธิบายว่า จะได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม ย่อมขอด้วยวิธีขออย่างประเสริฐ. ชื่อว่าผู้อาศัยการเที่ยวขอ เพราะ**ความเป็นผู้อาศัย**การเที่ยวขอที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงอาศัยแล้ว.

อชฺฌุปคตตฺตาติ อนุฏฺฐิตตฺตา. (สารตฺถ.๒/๕๑)

บทว่า **อชฺฌุปคตตฺตา** (เพราะความเป็นผู้อาศัย) คือ เพราะความเป็นผู้ดำรง (ตน) ไว้.

อชฺฌุปคมน (น)

[อธิ + อุปคมน]

การเข้าถึง, การขอร้อง, การเข้าไปเชื้อเชิญ, การเชื้อเชิญ, การตกลงใจ.

สตฺตนฺนํ สมถานํ กตเม ฉตฺตึส สมุฏฺฐานา? สติวินยสฺส กมฺมสฺส กิริยา, กรณํ, อุปคมนํ, **อชฺฌุปคมนํ**, อธิวาสนา, อปฺปฏิกฺโกสนา. ฯเปฯ ติณวตฺถารกสฺส กมฺมสฺส กิริยา, กรณํ, อุปคมนํ, **อชฺฌุปคมนํ**, อธิวาสนา, อปฺปฏิกฺโกสนา.

(วิ. ๕/๒๗๕)

ถาม: สมถะ ๗ มีสมุฏฐาน ๓๖ อะไรบ้าง?

ตอบ:การประกอบ การกระทำ การเข้าถึง **การขอร้อง** กิริยาที่ยอมรับ ไม่คัดค้าน กรรม คือ สติวินัย...การประกอบ การกระทำ การเข้าถึง **การขอร้อง** กิริยาที่ยอมรับ ไม่คัดค้าน กรรม คือ ติณวัตถารกะ.

[สมถะ ๗ มีสมุฏฐาน ๓๖ คือ สติวินัย ๖, อมูฬหวินัย ๖, ปฏิญญาตกรณะ ๖, เยภุยยสิกา ๖, ตัสสปาปิยสิกา ๖, ติณวัตถารกะ ๖]

อชฺฌุปคมนนฺติ อชฺเฌสนุปคมนํ อญฺญํ สทฺธิวิหาริกาทิกํ อิมํ กมฺมํ กโรหีติ อชฺเฌสนนฺติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๔/๑๙๙)

การเข้าไปเชื้อเชิญ อธิบายว่า การเชื้อเชิญผู้อื่นมีสัทธิวิหาริกเป็นต้นว่า ท่านจงทำกรรมนี้ พึงทราบว่า **อัชฌุปคมนะ** (การขอร้อง).

อชฺฌุปวิสติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อุป + วิส (ปเวเส) + อ + ติ]

ย่อมเข้าไป, บินเข้าไป.

โกจฺฉญฺจ สพฺพโสวณฺณํ
เวยฺยคฺฆปริสิพฺพิตํ
สุมุโข **อชฺฌุปาเวกฺขิ**
ธตรฏฺฐสฺส'นนฺตรา. (ชา. ๒/๙๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ส่วนหงส์สุมุขะได้**บินเข้าไป**เกาะเก้าอี้ทองคำล้วน ซึ่งบุด้วยหนังเสือโคร่ง ถัดจากพญาหงส์ธตรัฏฐะ.

[กฺวจิ ธาตูติอาทินา อชฺชตนิมฺหิ วิสสฺส เวกฺขาเทโส จ. แปลง วิส เป็น เวกฺข ในเพราะอัชชัตตนีวิภัตติด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (การทีฆะ, การทำวิปรีตะ, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง)]

อชฺฌุปหรติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อุป + หร (หรเณ) + อ + ติ]

รับประทาน, กินอาหาร. กลืนกิน.

โภชนํ อชฺฌุปาหริ. (ชา.๑/๗๒) (ชา.อฏ.๒/๒๖๗) (สี.อิ.ต่างกัน) ดู อชฺโฌหรติ

อชฺฌุปาคต (ติ)

[อธิ + อุป + อา + คม (คตฺยตฺถ) + ต]

เข้าถึงแล้ว, ได้เข้าถึง.

เตน กมฺเมนหํ วีร
หีนตฺตํ **อชฺฌุปาคโต**
สมติกฺกมฺม ตํ ชาตึ
ปาวิสึ อภยํ ปุรํ. (อป. ๑/๕๐)

(พระอุบาลีเถระกราบทูลว่า)
ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร เพราะกรรมนั้น ข้าพระองค์จึง**ได้เข้าถึง**ภาวะที่เลวทราม ล่วงเลยชาตินั้น แล้วจึงเข้าสู่นคร (นิพพาน) ซึ่งไม่มีภัย.

เตน กมฺเมนหํ ธีราติ ธีร ธิติสมฺปนฺน อหํ เตน กมฺเมน ปจฺเจกพุทฺเธ กเตน อนาทรกมฺเมน อิมสฺมึ ปจฺฉิมตฺตภาเว หีนตฺตํ ลามกภาวํ ราชูนํ กปฺปกกมฺมกรณชาตึ **อชฺฌุปาคโต** สมฺปตฺโตติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๑/๓๒๙)

บทว่า **เตน กมฺเมนหํ ธีร** ความว่า ข้าแต่พระธีรเจ้า คือ ข้าแต่พระองค์ผู้สมบูรณ์ด้วยธิติ เพราะกรรมนั้น คือ เพราะกรรมคือความไม่เอื้อเฟื้อที่ได้กระทำไว้ในพระปัจเจกพุทธเจ้าในอัตภาพสุดท้ายนี้ ข้าพระองค์**ได้เข้าถึง** คือ ถึงพร้อมซึ่งความเลวทราม คือความลามก ได้แก่ การเกิดในการทำการงานเป็นช่างกัลบกของพระราชาทั้งหลาย.

อชฺฌุปาคมิ (กฺริ/อา)

ดู อชฺฌุปคจฺฉติ

อชฺฌุปาคมุ (กฺริ/อา)

อชฺฌุปาเวกฺขิ (กฺริ/อา)

ดู อชฺฌุปวิสติ

อชฺฌุเปกฺขก (ติ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ณฺวุ]

ผู้วางเฉย, เข้าไปเพ่งดูเฉยๆ, เฝ้าดูเฉยๆ.

อชฺฌุเปกฺขกตา (ถี)

[อชฺฌุเปกฺขก + ตา]

ความเป็นผู้วางเฉย, เพ่งเฉย, เข้าไปเพ่งดู. เฝ้าดูเฉยๆ, (พรหมวิหารุเปกขา)

ยสฺมา ปน จตสฺโสเปตา ภาเวตุกาเมน ปจฺจมิหิตาการปฺปวตฺติวเสน สตฺเตสุ ปฏิปชฺชิตพฺพหิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา จ เมตฺตา; ตโต เอวํปตฺถิตหิตานํ สตฺตานํ ทุกฺขาภิภวํ ทิสฺวา วาสุตฺวา วา สมฺภาเวตฺวา วา ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติวเสน ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา จ กรุณา; อเถวํ ปตฺถิตหิตานํ ปตฺถิตทุกฺขาปคมานญฺจ เนสํ สมฺปตฺตึ ทิสฺวา สมฺปตฺติปฺปโมทนวเสน ปโมทนลกฺขณา จ มุทิตา; ตโต ปรํ ปน กตฺตพฺพาภาวโต **อชฺฌุเปกฺขกตา**สงฺขาเตน มชฺฌตฺตากาเรน ปฏิปชฺชิตพฺพํ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา จ อุเปกฺขา, ตสฺมา อิโต หิตาทิอาการวสา

ปนาสํ ปฐมํ เมตฺตา วุตฺตา. อถ กรุณา มุทิตา อุเปกฺขาติ อยํ กโม เวทิตพฺโพ. (อภิ.อฏ.๑/๒๔๑)

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอัปปมัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้พึงปฏิบัติในเหล่าสัตว์ ด้วยความเป็นไปแห่งลักษณะอันปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลก่อน และเมตตาก็มีลักษณะเป็นไปด้วยความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลแก่เหล่าสัตว์ ต่อแต่นั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความเป็นไปแห่งลักษณะนำทุกข์ออกไปในเมื่อเห็น ได้ยิน หรือดำริถึงการเกิดทุกข์ครอบงำของเหล่าสัตว์ ที่ตนปรารถนาเกื้อกูลแล้วอย่างนี้ และกรุณาก็มีลักษณะนำทุกข์ออกไป ต่อจากนั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์ที่ตนปรารถนาเกื้อกูล และปรารถนาให้ปราศจากทุกข์แล้วเหล่านั้น และมุทิตาก็มีลักษณะพลอยยินดี[ต่อสมบัติผู้อื่น] ต่อแต่นั้นพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยลักษณะเป็นกลางคือ**ความเป็นผู้วางเฉย** เพราะไม่มีกิจที่พึงทำอีก และอุเบกขาก็มีลักษณะเป็นไปแห่งอาการเสมออยู่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสเมตตาไว้ก่อน โดยเนื่องด้วยลักษณะมีความปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น ถัดจากนั้นจึงตรัสกรุณา มุทิตา และอุเบกขา พึงทราบลำดับนี้โดยประการฉะนี้

อชฺฌุเปกฺขกตฺต (น)

[อชฺฌุเปกฺขก + ตฺต]

ความเป็นผู้วางเฉย, เพ่งเฉย.

(พรหมวิหารุเปกขา)

ตโต ปรํ ปน กตฺตพฺพาภาวโต **อชฺฌุเปกฺขกตฺต-**สงฺขาเตน มชฺฌตฺตาการเรน ปฏิปชฺชิตพฺพํ, มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา จ อุเปกฺขา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๕)

ต่อแต่นั้น พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยลักษณะเป็นกลาง คือ **ความเป็นผู้วางเฉย** เพราะไม่มีกิจที่พึงทำอีก และอุเบกขาก็มีลักษณะเป็นไปแห่งอาการเสมออยู่.

ดู อภิ.อฏ. ๑/๒๔๑

[ในพรหมวิหาร ๔ อุเบกขาพรหมวิหาร เป็นผลสืบเนื่องของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น [เพราะผู้บรรลุเมตตาฌานเป็นต้นเท่านั้น จึงจะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารได้ ส่วนผู้ที่บรรลุฌาน ด้วยกรรมฐานอื่นไม่อาจเจริญพรหมวิหารที่ ๔ ได้] เหมือนอรูปสมาบัติ เป็นผลสืบเนื่องของกสิณทั้งหลาย [เพราะในเวลาเจริญอรูปฌาน ต้องเจริญด้วยการเริ่มกำหนดอากาศ ที่ได้รับจากการเพิกกสิณ]เนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นผลสืบเนื่องของสมาธิทั้งหลาย[เพราะอรูป-ฌานนี้เป็นสมาธิระดับสูงสุด] ผลสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของวิปัสสนา [เพราะบุคคลบรรลุมรรคต่อจากวิปัสสนาแล้ว จึงบรรลุผลต่อมา] และนิโรธสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของสมถะและวิปัสสนา[เพราะต้องเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป จึงเข้านิโรธสมาบัติได้] อุปมาเหมือนบุคคลผู้จะสร้างบ้าน ยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง ยังมิได้ยกขื่อและอกไก่ ก็ไม่สามารถจะยกยอดเรือนและกลอนหลังคาตั้งไว้ในอากาศได้ ฉันใด พระโยคาวจร ก็ไม่

อาจจะเจริญจตุตถฌานได้โดยปราศจากตติยฌานที่เกิดขึ้นในพรหมวิหารข้างต้นฉันนั้น. อนึ่ง อุเบกขาพรหมวิหารนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ยังตติยฌานให้เกิดขึ้นแล้วในกสิณทั้งหลาย เพราะมีอารมณ์ที่ไม่เสมอกัน [คือตติยฌานดังกล่าวรับกสิณ เป็นอารมณ์ ส่วนอุเบกขารับสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ จึงมีอารมณ์ไม่เสมอกัน]

อชฺฌุเปกฺขกสารถี (ปุ)

[อชฺฌุเปกฺขก + สารถี]

สารถีผู้วางเฉย, เพ่งเฉย, เข้าไปเพ่งดูเฉยๆ. (ตัตรมัชฌัตตุเปกขา)

สา จิตฺตเจตสิกานำ สมวาหิตลกฺขณา อูนาธิกนิวารณรสา ปกฺขปาตุปจฺเฉทนรสา วา, มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา. จิตฺตเจตสิกานำ อชฺฌุเปกฺขนวเสน สมปฺปวตฺตานำ อาชาเนยฺยานำ **อชฺฌุเปกฺขกสารถิ** วิย (ตตฺรมชฺฌตฺตตา) ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๗)

(อิ.ต่างกัน)

ตัตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ) นั้น มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนินไปเสมอกัน มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไปในฝ่าย[ที่ยิ่งหรือหย่อน] มีความเป็นกลาง เป็นเครื่องปรากฏ พึงทราบตัตรมัชฌัตตตานี้เหมือน**สารถีผู้วางเฉย**ต่อม้าอาชาไนยที่วิ่งไปสม่ำเสมอ ด้วยการวางเฉยต่อจิตและเจตสิก ฉะนั้น.

อชฺฌุเปกฺขติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + อ + ติ]

ย่อมเพ่งเฉย, เพ่งดูเฉยๆ, วางเฉย, วางอุเบกขา.

(ก) ย่อมเข้าไปเพ่งดู, เพ่งเฉย, วางเฉย.

ปรมชฺฌานสฺส อุเปกฺขานุพฺรูหนา มชฺเฌ, มชฺฌสฺส กติ ลกฺขณานิ? มชฺฌสฺส ตีณิ ลกฺขณานิ.วิสุทฺธำ จิตฺตำ **อชฺฌุเปกฺขติ**, สมถปฏิปนฺนำ อชฺฌุเปกฺขติ, เอกตฺตุปฏฺฐานำ อชฺฌุเปกฺขติ, ฯเปฯ ปรมชฺฌานสฺส อุเปกฺขานุพฺรูหนา มชฺเฌ, มชฺฌสฺส อิมานิ ตีณิ ลกฺขณานิ, เตน วุจฺจติ ปรมชฺฌานำ มชฺเฌ กลฺยาณญฺเจว โหติ ลกฺขณสมฺปนฺนญฺจ. (ปฏิสำ. ๑๖๗)

ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌานมีลักษณะเท่าไร? ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ คือ จิตหมดจด**วางเฉย**อยู่ (เพราะเมื่อจิตบริสุทธิ์แล้ว ไม่ทำความขวนขวายในการชำระจิต เนื่องจากไม่มีสิ่งที่ควรชำระอีก), จิตดำเนินสู่สมถนิมิตวางเฉยอยู่ (เพราะเมื่อจิตเข้าถึงความเป็นสมถะแล้ว ไม่ทำความขวนขวายในการสมาทานอีก), จิตปรากฏโดยความเป็นหนึ่งเดียววางเฉยอยู่ (เพราะเมื่อจิตละความเกี่ยวข้องด้วยกิเลสแล้วปรากฏด้วยความเป็นธรรมหนึ่งเดียว ไม่ทำความขวนขวายในการปรากฏความเป็นธรรมหนึ่งเดียวอีก). ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางปฐมฌาน, ท่ามกลางมีลักษณะ ๓ ประการเหล่านี้ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลางและถึงพร้อมด้วยลักษณะ.

ภิกฺขเว เนวาปิกสฺส จ เนวาปิกปริสาย จ เอตทโหสิ "สเจ โข มยํ จตุตฺเถ มิคชาเต ฆฏฺเฏสฺสาม, เต ฆฏฺฏิตา อญฺเญ ฆฏฺฏิสฺสนฺติ, เต ฆฏฺฏิตา อญฺเญ ฆฏฺเฏสฺสนฺติ. เอวํ อิมํ นิวาปํ นิวุตฺถํ สพฺพโส มิคชาตา ริญฺจิสฺสนฺติ. "ยนฺนูน มยํ จตุตฺเถ มิคชาเต **อชฺฌุเปกฺเขยฺยามา**ติ. **อชฺฌุเปกฺขึสุ** โข ภิกฺขเว เนวาปิโก จ เนวาปิกปริสา จ จตุตฺเถ มิคชาเต. เอวญฺหิ เต ภิกฺขเว จตุตฺถา มิคชาตา ปริมุจฺจึสุ เนวาปิกสฺส อิทฺธานุภาวา. (ม. ๑/๒๑๐)

ครั้งนั้น นายพรานเนื้อกับบริวาร จึงคิดตกลงใจว่า "ถ้าเราจักขืนรบกวนเนื้อฝูงที่ ๔ ให้ตกใจ เนื้อเหล่านั้น ที่ถูกเราทำให้ตกใจแล้ว ก็จะพลอยทำให้เนื้อฝูงอื่นๆ ตกใจไปด้วย ฝูงเนื้อคงจะไปจากทุ่งหญ้าที่ปลูกไว้จนหมดสิ้น ทางที่ดี พวกเรา**ควรวางเฉย**ในเนื้อฝูงที่ ๔ เสียเถิด" นายพรานเนื้อกับบริวารก็**วางเฉยแล้ว**ในเนื้อฝูงที่ ๔ เสีย เมื่อเป็นเช่นนี้ เนื้อฝูงที่ ๔ จึงรอดพ้นจากอำนาจของนายพรานเนื้อไปได้.

อถ โข ภควา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ "อตฺถิ นาม อานนฺท เถรํ ภิกฺขุ วิเหสิยมานํ **อชฺฌุเปกฺขิสฺสถ** น หิ นาม อานนฺท การุญฺญมฺปิ ภวิสฺสติ เถรมฺหิ ภิกฺขุมฺหิ วิเหสิยมานมฺหีติ.

(อ. ๒/๑๗๐)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า "อานนท์ เป็นไปได้หรือที่เธอทั้งหลาย**จักเพิกเฉย**ต่อภิกษุเถระผู้กำลังถูกเบียดเบียนอยู่ เธอทั้งหลายคงจะไม่มีความกรุณาในภิกษุเถระผู้ฉลาด ซึ่งกำลังถูกเบียดเบียนอยู่.

ดู ม.๑/๒๑๐, ชา.อฏ.๒/๒๔๑, วิ.๑/๒๔๘, มิลินฺท. ๒๖๗

(ข) เข้าไปเพ่งดูเฉย ๆ, เพ่งดู, วางเฉย.

ฉหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุํ. กตเมหิ ฉหิ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํเสติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ **อชฺฌุเปกฺขติ** ปณีตาธิมุตฺติโก จ โหติ นิพฺพานาภิรโต จ. (อ. ๒/๓๗๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้อาจทำให้แจ้งสีติภาวะอันยอดเยี่ยม ธรรม ๖ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม, ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง, ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง, **ย่อมเพ่งดู**จิตในสมัยที่ควรเพ่งดู, น้อมไปในธรรมที่ประณีต, ยินดียิ่งในนิพพาน.

[สีติภาวะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน หรือธรรมเครื่องระงับกิเลส (องฺ.ฉกฺก.ฏีกา ๓/๘๕/๑๗๙)]

(ค) ย่อมพิจารณา, เพ่งดู.

เสยฺยถาปิ ฯเปฯ ยโต จ โข ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ กาเลน กาลํ อภิธมติ กาเลน กาลํ อุทเกน ปริปฺโผเสติ กาเลน กาลํ **อชฺฌุเปกฺขติ** ตํ โหติ ชาตรูปํ มุทุญฺจ กมฺมนิยญฺจ ฯเปฯ เอวเมวํ โข **ภิกฺขเว**

อธิจิตฺตมนุยุตฺเตน ภิกฺขุนา ตีณิ นิมิตฺตานิ กาเลน กาลํ มนสิกาตพฺพานิ กาเลน กาลํ สมาธินิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ กาเลน กาลํ ปคฺคหนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ ฯเปฯ ตํ โหติ จิตฺตํ มุทุญฺจ กมฺมนิยญฺจ ปภสฺสรญฺจ น จ ปภงฺคุ สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย. ยสฺส ยสฺส จ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติอายตเน.

(อ. ๑/๒๕๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง สูบลมทองนั้นตามสมควรแก่เวลา เอาน้ำประพรมตามสมควรแก่เวลา **ย่อมพิจารณา**ตามสมควรแก่เวลา ทองนั้นย่อมอ่อน ใช้การได้...แม้ฉันใด ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิตก็ฉันนั้นเหมือนกัน พึงมนสิการนิมิต ๓ ตามสมควรแก่เวลา คือ พึงมนสิการสมาธินิมิตตามสมควรแก่เวลา พึงมนสิการปัคคหนิมิตตามสมควรแก่เวลา พึงมนสิการอุเบกขานิมิตตามสมควรแก่เวลา...เมื่อนั้น จิตนั้นย่อมอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง และไม่เปราะ ตั้งมั่นด้วยดีเพื่อความสิ้นอาสวะ และภิกษุนั้นย่อมน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญายิ่งใดๆ เมื่อมีเหตุแห่งสติ เธอย่อมบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ.

อชฺฌุเปกฺขตีติ ปกฺกาปกฺกภาวํ อุปธาเรติ.

(อ.อฏ. ๒/๒๒๙)

บทว่า **อชฺฌุเปกฺขติ** (ย่อมพิจารณา) ได้แก่ ย่อมใคร่ครวญดูว่าสุกหรือยังไม่สุก (ร้อนได้ที่แล้วหรือยัง).

(ฆ) ย่อมวางเฉย, ย่อมเอาใจใส่.

(สังขารุเปกขา)

สงฺขาเร **อชฺฌุเปกฺขตี**ติ ตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาญาเณน ลกฺขณตฺตยสฺส ทิฏฺฐตฺตา ลกฺขณวิจินเน ปหีนพฺยาปารสฺส อาทิตฺเต วิย ตโย ภเว ปสฺสโต สงฺขารคฺคหเณ มชฺฌตฺตสฺส ตํ วิปสฺสนาญาณํ เต สงฺขาเร วิเสเสน จ อิกฺขติ คหเณน วชฺชิตญฺจ หุตฺวา อิกฺขติ โอโลเกตีติ สงฺขารุเปกฺขา นามาติ อตฺโถ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๔๔)

สองบทว่า ย่อม**วางเฉย**ในสังขาร ความว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นเริ่มเจริญวิปัสสนา ละความขวนขวายในการค้นหาลักษณะ เพราะเห็นพระไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว เห็นภพ ๓ ดุจไฟติดทั่วแล้ว มีความเป็นกลางในการถือสังขาร วิปัสสนาญาณนั้น ย่อมเห็นสังขารเหล่านั้นโดยพิเศษ และเห็น คือมองดูญาณ ที่เว้นแล้วด้วยการถือเอา[สังขาร] เหตุนั้น จึงชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ (ญาณวางเฉยในสังขาร).

[สังขารุเปกขาญาณ (วิปัสสนาญาณที่ ๑๑) คือ ปัญญาวางเฉยในสังขาร หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงญาณนี้แล้ว ไม่ต้องจดจ่อให้รู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนาม แต่สามารถกำหนดรู้ได้เองตามธรรมชาติ โดยไม่รู้สึกว่า

มีตัวตนผู้กำหนดรู้ และสามารถรู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยงเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้ชัดเจนในทุกขณะ ดังข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (๒/๒๙๗) ว่า สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ (สังขารนั่นแหละเห็นประจักษ์สังขาร) ผู้ที่บรรลุสังขารุเปกขาญาณแล้ว ย่อมไม่รู้เห็นว่าสังขารมีความน่ากลัว - มีโทษ - ความเบื่อหน่าย - ความต้องการจะพ้นออกไป หรือความรู้สึกว่าไม่น่ายินดี เหมือนในวิปัสสนาญาณก่อน แต่จะพบว่าจิตของตนผ่องใสหมดจด และได้รับสุขที่ไม่เคยรู้สึกมาก่อน และปราศจากความติดใจในสุข เหมือนในขณะเริ่มเกิดอุทยัพพยญาณ มีเพียงสติที่กำหนดรู้อันสงบประณีตเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน และในขณะนั้นๆ ไม่จำเป็นต้องจดจ่อมากนัก ก็สามารถเจริญสติรู้เท่าทันได้ไม่ขาดช่วง]

อชฺฌุเปกฺขน (น/ถี)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ยุ]

ความวางเฉย, การเห็นตามสมควร (คือเห็นโดยเสมอภาคไม่ตกไปเป็นฝ่ายสุขหรือทุกข์), การเห็นโดยรู้สึกด้วยความเป็นกลาง, การเอาใจใส่. (ปาริสุทธิอุเปกขา)

อุเปกฺขาสติสํสุทฺธนฺติ อุเปกฺขาติ ยา จตุตฺถชฺฌาเน อุเปกฺขา อุเปกฺขนา **อชฺฌุเปกฺขนา** จิตฺตสมโถ จิตฺตปฺปสฺสทฺธตา มชฺฌตฺตตา จิตฺตสฺส. (จูฬนิ. ๑๕๙) ดู จูฬนิ.อฏ. ๔๕

อุเบกขา ในคำว่า อุเปกฺขาสติสํสุทฺธํ (มีความบริสุทธิ์แห่งสติอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น) ได้แก่ อุเบกขา คือ ความเพิกเฉย **ความวางเฉย** ความที่จิตสงบ ความที่จิตสงัด ความที่จิตเป็นกลางในจตุตถฌาน.

อชฺฌุเปกฺขนโต อุเปกฺขา.

(ม.อฏ. ๑/๑๗, อ.อฏ. ๑/๓๙๐)

ชื่อว่า อุเบกขา เพราะเป็นสภาวะเห็น [อารมณ์] อย่างเหมาะสม.

[อุเบกขา มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาวะเห็นอารมณ์อย่างเหมาะสม=อุปปตฺติโต อิกฺขตีติ อุเปกฺขา (อุป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถว่า เหมาะสม)] สภาวะเห็นอารมณ์โดยรู้สึกด้วยความเป็นกลาง = อุทาสีนภาเวน อนุภวนากาเรน เปกฺขตีติ อุเปกฺขา (อุป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ + อ ปัจจัย อุป อุปสรรคมีอรรถคล้อยตามอรรถของธาตุ) ธาตวัตถานุวัตตกะ

ปาริสุทธิอุเปกขา คือ อุเบกขาที่บริสุทธิ์จากธรรมฝ่ายตรงข้ามทั้งปวง ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการระงับธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ปรากฏในพระบาลี(อภิ.ธ.๔๒)อย่างนี้ว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ([เธอ]ย่อมบรรลุฌานที่ ๔ อันมีความบริสุทธิ์แห่งสติอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่) โดยองค์ธรรมได้แก่ตัตรมัชฌัตตุเปกขา]

(๑) (ก) ความวางเฉย, การวางเฉย.

ทุสฺสีโล หีติ อยญฺหิ โลกิยมหาชโน พหุทุสฺสีโล อตฺตโน อตฺตโน รุจิวเสน วาจํ นิจฺฉาเรตฺวา ฆฏฺเฏนฺโต จรติ ตตฺถ อธิวาสนํ **อชฺฌุเปกฺขน**เมว มม ภาโร. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๐๙)

บทว่า **ทุสฺสีโล หิ** ความว่า เพราะโลกิยมหาชนนี้เป็นอันมากเป็นผู้ทุศีล เที่ยวเปล่งถ้อยคำเสียดสีด้วยอำนาจแห่งความชอบใจของตน, การอดกลั้นคือ**ความวางเฉย**ในถ้อยคำนั้น เป็น ภาระของเรา.

ติกฺขวิสทสูรภาเวน สงฺขาเรสุ **อชฺฌุเปกฺขเน** สิชฺฌมาเน ตำ สงฺขารุเปกฺขาญาณำ อเนกวารำ ปวตฺตมานำ ปริปากคมเนน อนุโลมญาณสฺส ปจฺจยภาวำ คจฺฉนฺตำ นิพฺพานำ สนฺตโต ปสฺสติ นาม. ตถาภูตญฺจ สงฺขารปฺปวตฺตำ วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติ นาม. ตยิทำ อิธ ญาณำ อนุโลมโคตฺรภุญาเณหิ สทฺธึ เอกตฺตำ เนตฺวา วุตฺตำ เอกตฺตนยเวเส. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๕๐๗)

เมื่อ**ความวางเฉย**ในสังขารปรากฏอยู่โดยความแก่กล้า ชัดเจน และอาจหาญ สังขารุเปกขาญาณนั้น ดำเนินไปอยู่หลายขณะ ก็ถึงความเป็นปัจจัยแก่อนุโลมญาณ ด้วยการบรรลุความแก่กล้า ชื่อว่ารู้เห็นพระนิพพานโดยความสงบและญาณที่เป็นไปอย่างนั้น ชื่อว่าสลัดทิ้งกระแสสังขาร แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพาน. ญาณดังกล่าวถูกนำไปสู่ความเป็นญาณเดียวกับอนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ กล่าวไว้ด้วยประเภทของเอกัตตนัย.

[สังขารุเปกขาญาณที่แก่กล้าดำเนินไปโดยความเป็นวุฏฐานคามินี (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ที่สามารถก่อให้เกิดอนุโลมญาณ นับว่ารวมเอาสังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณไว้เป็นญาณเดียวกัน โดยสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าเอกัตตนัย คือ ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุ และผลในกระแสรูปนามอย่างเดียวกัน กล่าวโดยตรงคือสังขารุเปกขาญาณปรากฏขึ้น หลายขณะ แล้วบรรลุความแก่กล้าชัดเจนเป็นพิเศษ จึงก่อให้เกิดอนุโลมญาณ หลังจากนั้นโคตรภูญาณ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังของอนุโลมญาณ แล้วรู้เห็นพระนิพพาน หรือแล่นเข้าไปสู่พระนิพพานนั่นเอง. ดู วิสุทธิ. ๒/๓๓๓

นัย ๔ พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ

๑. **เอกัตตนัย** ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุและผลในกระแสรูปนามอย่างเดียวกัน เช่น การกล่าวว่า มรณาสันนชวนจิต จุติจิต และปฏิสนธิจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน หรือการกลาวถึงสังขารุเปกขาญาณ โดยหมายถึงญาณทั้ง ๓ ที่เกิดต่อเนื่องกัน คือ สังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ

๒. **นานัตตนัย** การจำแนกความต่างกันของเหตุและผล เช่น การกล่าวว่า มรณาสันนชวนจิต จุติจิต และปฏิสนธิจิต เป็นจิตคนละดวงกัน

๓. **พยาปารนัย** การปราศจากความขวนขวายของเหตุและผลว่า เหตุยังผลให้เกิดขึ้น หรือผลเกิดจากเหตุ

๔. **อนุรูปผลนัย** การเกิดขึ้นของผลนั้น ตามสมควรแก่เหตุ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เอวังธัมมตานัย คือ นัยที่เป็นธรรมชาติอย่างนั้น]

(ค) **ความวางเฉยอันยอดเยี่ยม, ความวางเฉยอันยิ่งกว่าความวางเฉยอันเป็นโลกิยะ** (=โลกุตตระ).

ตสฺเสว โลกุตฺตรสฺส กุสลสฺส ฌานสฺส กตตฺตา ภาวิตตฺตา วิปากํ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ทุกฺขาปฏิปทำ ทนฺธาภิญฺญำ สุญฺญตำ, ยา ตสฺมึ สมเย อุเปกฺขา อุเปกฺขนา **อชฺฌุเปกฺขนา** มชฺฌตฺตตา จิตฺตสฺส อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโค. อยำ วุจฺจติ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโค. (อภิ.วิ. ๒๙๓)

ภิกษุสงัดจากกาม...บรรลุปฐมฌานที่เป็นสุญญตะเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา ซึ่งเป็นวิบาก เพราะได้ทำได้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตรกุศลนั้นนั่นแหละอยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น อุเบกขา ความวางเฉย **ความวางเฉยอันยอดเยี่ยม** ความที่จิตเป็นกลาง อุเปกขาสัมโพชฌงค์ นี้เรียกว่าอุเปกขาสัมโพชฌงค์.

ปุคฺคลำ อุเปกฺขาเปตีติ อุเปกฺขนา. โพชฺฌงฺคภาวปฺปตฺติยา โลกิยอุเปกฺขนาย อธิกา อุเปกฺขนา **อชฺฌุเปกฺขนา**. (อภิ.อฏ. ๒/๓๐๓)

ชื่อว่า ความวางเฉย เพราะยังบุคคลให้เข้าไปเพ่ง. ความวางเฉยอันยิ่งกว่าความวางเฉยอันเป็นโลกิยะ เพื่อความบรรลุความเป็นโพชฌงค์ ชื่อว่า **ความวางเฉยอันยอดเยี่ยม**.

โลกิยอุเปกฺขนาย อธิกา อุเปกฺขนา อชฺฌุเปกฺขนาติ อยมตฺโถ อิธ โลกุตฺตรา เอว อธิปฺเปตาติ ยุตฺโตติ. (มูลฏี. ๒/๑๗๔)

ข้อความว่า **โลกิย...อชฺฌุเปกฺขนา** นี้เหมาะสมแล้ว (สมควร) เพราะในที่นี้ ทรงประสงค์เอาโลกุตตระ (โลกุตตรอุเบกขา) เท่านั้น.

ดู มหานิ. ๔๐๒, มหานิ.อฏ. ๔๑๔

(๒) (ติ) ผู้วางเฉย, เพิกเฉย.

สา จิตฺตเจตสิกานำ สมวาหิตลกฺขณา อูนาธิกนิวารณรสา ปกฺขปาตุปจฺเฉทนรสา วา, มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา. จิตฺตเจตสิกานำ อชฺฌุเปกฺขนวเสน สมปฺปวตฺตานำ อาชาเนยฺยานำ **อชฺฌุเปกฺขน**สารถิ วิย (ตตฺรมชฺฌตฺตตา) ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๗)

(อิ.ต่างกัน)

ตัตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ) นั้น มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนินไปเสมอกัน มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและความยิ่งเกินไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไปในฝ่าย[ที่ยิ่งหรือหย่อน] มีความเป็นกลาง เป็นเครื่องปรากฏ พึงทราบตัตรมัชฌัตตตานี้เหมือนสารถี**ผู้วางเฉย**ต่อม้าอาชาไนยที่วิ่งไปสม่ำเสมอ ด้วยการวางเฉยต่อจิตและเจตสิก ฉะนั้น.

อชฺฌุเปกฺขนฏฺฐ (ปุ)

[อชฺฌุเปกฺขน + อตฺถ]

สภาวะคือการวางเฉย, สภาวะที่คุมจิต[จากความย่อท้อและความฟุ้งซ่าน].

สมถสฺส อวิกฺเขปฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, วิปสฺสนาย อนุปสฺสนฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, สมถวิปสฺสนานำ

เอกรสฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, ยุคนทฺธสฺส อนติวตฺตนฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, สิกฺขาย สมาทานฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, อารมฺมณสฺส โคจรฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, ลีนสฺส จิตฺตสฺส ปคฺคหฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, อุทฺธตสฺส จิตฺตสฺส วินิคฺคหฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, อุโภ (อุภโต) วิสุทฺธานำ **อชฺฌุเปกฺขนฏฺโฐ** อภิญฺเญยฺโย, วิเสสาธิคมฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, อุตฺตริปฏิเวธฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, สจฺจาภิสมยฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย, นิโรเธ ปติฏฺฐาปกฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย. (ปฏิสำ. ๑๖)

สภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมถะควรรู้ยิ่ง สภาวะที่พิจารณาเห็นแห่งวิปัสสนา... สภาวะที่มีรสเป็นอย่างเดียวกันแห่งสมถะและวิปัสสนา ... สภาวะที่ไม่ล่วงเลยกันแห่งธรรมที่เป็นคู่กัน... สภาวะที่สมาทานแห่งสิกขา... สภาวะที่เป็นโคจรแห่งอารมณ์... สภาวะที่ประคองจิตซึ่งย่อท้อ... สภาวะที่ข่มจิตที่ฟุ้งซ่าน... **สภาวะคือการวางเฉย** แห่งจิตอันบริสุทธิ์จากความย่อท้อและความฟุ้งซ่านทั้ง ๒... สภาวะที่บรรลุคุณวิเศษ... สภาวะที่รู้แจ้งอริยมรรคอันยอดเยี่ยม... สภาวะที่ตรัสรู้สัจจะ... สภาวะที่ให้จิตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธควรรู้ยิ่ง.

อุสฺสาหนสนฺนิสีทาปเนสุ สพฺยาปาราภาโว **อชฺฌุเปกฺขนฏฺโฐ**. (ปฏิสำ.อฏ. ๑/๘๙)
ชื่อว่า **อชฺฌุเปกฺขณฏฺโฐ** (สภาวะคือการวางเฉย) คือ ความไม่มีความขวนขวายในความพยายาม และในการทำ[จิต]ให้สงบ.

[วิสุทฺธานนฺติ อุภโต วิสุทฺธานำ ลีนุทฺธตปกฺขโต นิวาเรตฺวา วิสุทฺธานำ จิตฺตานนฺติ อตฺโถ]

อชฺฌุเปกฺขนตา (ถี)

[อชฺฌุเปกฺขน + ตา]

สภาวะคือความวางเฉย, ความวางเฉย.

(ก) ความวางเฉย, ความเป็นผู้ไม่มีความขวนขวายในการยก - การข่มและการทำจิตให้ร่าเริง.

เอกาทส ธมฺมา สมาธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สำวตฺตนฺติ วตฺถุวิสทตา, นิมิตฺตกุสลตา, อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนตา, สมเย จิตฺตสฺส นิคฺคหณตา, สมเย จิตฺตสฺส ปคฺคหณตา, นิรสฺสาทสฺส จิตฺตสฺส สทฺธาสำเวควเสน สมฺปหำสนตา, สมฺมาปวตฺตสฺส **อชฺฌุเปกฺขนตา**, อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนตา, สมาหิตปุคฺคลเสวนตา, ฌานวิโมกฺขปจฺจเวกฺขณตา, ตทธิมุตฺตตาติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๑)

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไป เพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ การทำเครื่องใช้สอยให้สดใส (ชำระร่างกาย,ที่อยู่อาศัยเป็นต้นให้สดใสสละสลวย), ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต (ฉลาดในอารมณ์กรรมฐาน), การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน, ความข่มจิตในสมัย (ข่มจิตที่ฟูเกินไป), ความประคองจิตในสมัย (ประคองจิตที่ท้อถอย), ความปลอบจิตที่ปราศความแช่มชื่น (ยกจิตที่หดหู่) ให้ร่าเริงด้วยอำนาจศรัทธาและความสังเวช, **ความวางเฉย**ในจิตที่เป็นไปโดยชอบแล้ว (วางเฉยในจิตที่ดำเนินไปสม่ำเสมอกัน), ความงดเว้นบุคคลผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ (หลีกเลี่ยงผู้ไม่มีสมาธิ),

ความคบหาบุคคลผู้มีใจเป็นสมาธิ (คบหากับบุคคลผู้มีสมาธิ), การพิจารณาฌาน-วิโมกข์ (พิจารณาฌานและวิโมกข์), ความเป็นผู้มีจิตน้อมไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น (น้อมใจเพื่อให้เกิดสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น).

อชฺฌุเปกฺขนตาติ ปคฺคหนิคฺคหสมฺปหํสเนสุ อพฺยาวฏตา. (วิสุทธิ.ฏี. ๑/๑๕๘)

บทว่า **อชฺฌุเปกฺขนตา** (ความวางเฉย) คือ ความเป็นผู้ไม่มีความขวนขวายในการยก การข่ม และการทำจิตให้ร่าเริง.

(ข) **ความวางเฉย, การครอบงำปฏิปักขธรรมกล่าวคือ ความเป็นผู้ไม่มีการขวนขวายในการยก การข่มและการทำจิตให้ร่าเริง**. (จิตฺตอชฺฌุเปกฺขา)

สมเย **อชฺฌุเปกฺขนตา** นาม ยสฺมึ สมเย สมฺมาปฏิปตฺตึ อาคมฺม อลีนํ อนุทฺธตํ อนิรสฺสาทํ อารมฺมเณ สมปฺปวตฺตํ สมถวีถิปฏิปนฺนํ จิตฺตํ โหติ, ตทาสฺส ปคฺคหนิคฺคหสมฺปหํสเนสุ น พฺยาปารํ อาปชฺชติ สารถิ วิย สมปฺปวตฺเตสุ อสฺเสสุ. อยํ วุจฺจติ สมเย **อชฺฌุเปกฺขนตา**ติ.

(ที.อฏ. ๒/๓๘๔)

ชื่อว่า **ความวางเฉย**ในสมัยที่ควรวางเฉย อธิบายว่า สมัยใดจิตอาศัยการปฏิบัติชอบ ไม่ท้อถอย ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เบื่อหน่าย (แช่มชื่น) เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ดำเนินไปในสมถวิถี สมัยนั้นไม่ต้องขวนขวายในการยก ข่มและทำจิตให้ร่าเริง เหมือนสารถีไม่ต้องขวนขวายในเมื่อม้าวิ่งไปอย่างสม่ำเสมอ ฉะนั้น นี้เรียกว่า **ความวางเฉย**ในสมัยที่ควรวางเฉย.

อยํ วุจฺจติ สมเย อชฺฌุเปกฺขนตาติ อยํ อชฺฌุเปกฺขิตพฺพสมเย ภาวนาจิตฺตสฺส ปคฺคหนิคฺคหสมฺปหํสเนสุ อพฺยาวฏตาสงฺขาตํ ปฏิปกฺขํ อภิภุยฺย เปกฺขนา วุจฺจติ.

(ที.ฏี. ๒/๓๓๔,๓๓๕)

ปาฐะนี้ว่า อยํ วุจฺจติ สมเย อชฺฌุเปกฺขนตา ความว่า ในสมัยที่ควรวางเฉย หมายถึง ความเพ่งเฉยโดยครอบงำปฏิปักขธรรมกล่าวคือความเป็นผู้ไม่มีการขวนขวายในการยก การข่มและการทำภาวนาจิตให้ร่าเริง.

อชฺฌุเปกฺขนสารถิ (ปุ)

[อชฺฌุเปกฺขน + สารถิ]

สารถีผู้วางเฉย - เพิกเฉย.

สา จิตฺตเจตสิกานํ สมวาหิตลกฺขณา อูนาธิกนิวารณรสา ปกฺขปาตุปจฺเฉทนรสา วา, มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา. จิตฺตเจตสิกานํ อชฺฌุเปกฺขนวเสน สมปฺปวตฺตานํ อาชาเนยฺยานํ **อชฺฌุเปกฺขนสารถิ** วิย (ตตฺรมชฺฌตฺตตา) ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๗) (อิ.ต่างกัน)

ตัตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ) นั้น มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนินไปสมดุลกัน มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความตกไปในฝ่าย[ที่ยิ่งหรือหย่อน] มีความเป็นกลาง เป็นเครื่องปรากฏ พึงทราบตัตรมัชฌัตตตานี้เหมือน**สารถีผู้วางเฉย**ต่อม้าอาชาไนยที่วิ่งไปสม่ำเสมอ ด้วยการวางเฉยต่อจิตและเจตสิก ฉะนั้น. ดู อชฺฌุเปกฺขกสารถิ

อชฺฌุเปกฺขนาการ (ปุ)

[อชฺฌุเปกฺขน + อาการ]

อาการคือความวางเฉย, อาการคือการเข้าไปเพ่งดูเฉย ๆ. (พรหมวิหารุเปกขา อุเบกขาในพรหมวิหารคือตัตรมัชฌัตตตาที่มีลักษณะเป็นกลางในเหล่าสัตว์), อาการวางเฉย.

กตฺตุกามตาฉนฺโท อาทิ “ฉนฺทมูลกา กุสลา ธมฺมาติ วจนโต, อถ วา สตฺเตสุ หิเตสิตา-ทุกฺขาปนยนกามตาทินา อนวชฺชาภิปตฺถนา-วเสน ปวตฺตนโต “กตฺตุกามตาฉนฺโท อาทีติ วุตฺตํ. อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโรปิ หิ สตฺเตสุ อนิรากตหิตจฺฉนฺโทเยว “ตตฺถ อพฺยาวฏตา อปณฺณกปฏิปทาติ **อชฺฌุเปกฺขนากาเรน** ปวตฺตติ มาตา วิย สกิจฺจปสุเต ปุตฺเต.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๓๘๓)

ความพอใจคือความเป็นผู้ประสงค์จะทำ (กัตตุกัมยตาฉันทะ) เป็นเบื้องต้น[ของพรหมวิหารเหล่านั้นทั้งหมด]เพราะมีพระบาลีว่ากุศลธรรมมีฉันทะเป็นมูล. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ความพอใจคือความเป็นผู้ประสงค์จะทำ (กัตตุกัมยตาฉันทะ) เป็นเบื้องต้น ดังนี้ เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจความปรารถนายิ่งซึ่งไม่มีโทษมีความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล และความเป็นผู้ใคร่จะบำบัดทุกข์เป็นต้นในสัตว์ทั้งหลาย. ก็แม้อุเบกขาพรหมวิหาร ก็มีฉันทะในประโยชน์เกื้อกูล อันมิได้ทำให้ห่างเหินในสัตว์ทั้งหลายทีเดียว ย่อมเป็นไปโดย**อาการคือความวางเฉย** (อาการวางเฉย) ว่า ความเป็นผู้ไม่ขวนขวายในสัตว์เหล่านั้นเป็นปฏิปทาไม่ผิด เหมือนมารดาวางเฉยในบุตรทั้งหลาย ผู้ขวนขวายอยู่ในการงานของตน.

อชฺฌุเปกฺขนฺต (ติ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + อนฺต]

เข้าไปเพ่งเฉยอยู่, เพ่งดูเฉย ๆ, เฝ้าดูอยู่เสมอ.

กถญฺจ ภิกฺขเว สผโล อุปกฺกโม โหติ สผลํ ปธานำ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ น เหว อนทฺธภูตํ อตฺตานำ ทุกฺเขน อทฺธภาเวติ, ธมฺมิกญฺจ สุขํ น ปริจฺจชติ, ตสฺมึ จ สุเข อนธิมุจฺฉิโต โหติ. โส เอวำ ปชานาติ “อิมสฺส โข เม ทุกฺขนิทานสฺส สงฺขารำ ปทหโต สงฺขารปฺปธานา วิราโค โหติ, อิมสฺส ปน เม ทุกฺขนิทานสฺส **อชฺฌุเปกฺขโต** อุเปกฺขำ ภาวยโต วิราโค โหตีติ. (ม. ๓/๙)

ความพยายามที่มีผล ความเพียรที่มีผล เป็นอย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไม่นำตนซึ่งไม่มีทุกข์เข้าไปรับทุกข์ ไม่สละสุขที่เกิดขึ้นโดยธรรม ไม่เป็นผู้หมกมุ่นในสุขนั้น ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เรานี้มีทุกข์เป็นเหตุ (มีทุกข์คือขันธ์ ๕ เป็นเหตุ) เริ่มบำเพ็ญความเพียรอยู่ (ทำความเพียรเป็นเครื่องประกอบ) จึงคายกำหนัดได้[ด้วยมรรค] เพราะการบำเพ็ญความเพียร อนึ่ง เรานี้มีทุกข์เป็นเหตุ **เข้าไปเพ่งเฉยอยู่** (โดยอาการเป็นกลาง ๆ) เจริญอุเบกขาอยู่ จึงคายกำหนัดได้”.

[สงฺขารำ ปทหโตติ สมฺปโยควีริยำ กโรนฺตสฺส. ตสฺส สมฺปโยควีริยสฺส มชฺฌตฺตตากาโร กถิโต]

อชฺฌุเปกฺขสิ (กฺริ/อา)

อชฺฌุเปกฺขึสุ (กฺริ/อา)

อชฺฌุเปกฺขิ (กฺริ/อา) ดู อชฺฌุเปกฺขติ

อชฺฌุเปกฺขิต (ติ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + อิ + ต]

(๑) ผู้วางเฉย, ผู้เฝ้าดูเฉยๆ (กัตตุวาจก).

(๒) ถูกวางเฉย - เฝ้าดูเฉยๆ (กัมมวาจก).

อชฺฌุเปกฺขิตพฺพ (ติ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + อิ + ตพฺพ]

ที่ควรวางเฉย, ที่ควรเฝ้าดูเฉยๆ, เพ่งดู, เพ่งเฉยอยู่, วางเฉยในจิต.

ฉหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อภพฺโพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุํ. กตเมหิ ฉหิ ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ น นิคฺคณฺหาติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ น ปคฺคณฺหาติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ น สมฺปหํเสติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ **อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ** ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ น อชฺฌุเปกฺขติ หีนาธิมุตฺติโก จ โหติ สกฺกายาภิรโต จ. (อ. ๒/๓๗๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ไม่อาจทำให้แจ้งสีติภาวะอันยอดเยี่ยม คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ไม่ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ไม่เพ่งดูจิตในสมัย**ที่ควรเพ่งดู** น้อมไปในธรรมที่เลว ยินดียิ่งในสักกายทิฏฐิ.

[สีติภาวะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน หรือธรรมเครื่องระงับกิเลส (องฺ.ฉกฺก.ฏีกา ๓/๘๕/๑๗๙)]

ตโยเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา สนฺโต สำวิชฺชมานา โลกสฺมึ. กตเม ตโย? อตฺถิ ภิกฺขเว ปุคฺคโล ชิคุจฺฉิตพฺโพ น เสวิตพฺโพ น ภชิตพฺโพ น ปยิรุปาสิตพฺโพ. อตฺถิ ภิกฺขเว ปุคฺคโล **อชฺฌุเปกฺขิตพฺโพ** น เสวิตพฺโพ น ภชิตพฺโพ น ปยิรุปาสิตพฺโพ. อตฺถิ ภิกฺขเว ปุคฺคโล เสวิตพฺโพ ภชิตพฺโพ ปยิรุปาสิตพฺโพ. (อำ. ๑/๑๒๔)

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก, ๓ จำพวกไหนบ้าง คือ บุคคลที่น่ารังเกียจ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ (มีอยู่) บุคคล**ที่ควรวางเฉย** ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าไปนั่งใกล้ (มีอยู่) บุคคลที่ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้. (มีอยู่).

อชฺฌุเปกฺขิตพฺพสมย (ปุ)

[อชฺฌุเปกฺขิตพฺพ + สมย]

สมัยที่ควรวางเฉย, สมัยที่ควรเข้าไปเพ่งดูเฉยๆ. ดู อชฺฌุเปกฺขนตา (ข)

อชฺฌุเปกฺขิตาการ (ปุ)

[อชฺฌุเปกฺขิต + อาการ]

อาการคือการเข้าไปเพ่งดู (โดยความเป็นกลาง), อาการวางเฉย.

ตำ อาการำ สลฺลกฺเขตฺวาติ เยนากาเรน อสฺสโยคิโน ปสฺสทฺธิ สมาธิ อุเปกฺขาติ อิเม ปสฺสทฺธิ-อาทโย ธมฺมา ปุพฺเพ ยถารหำ ตสฺมึ ตสฺมึ กาเล อุปฺปนฺนปุพฺพา, ตำ จิตฺตตำสมฺปยุตฺตธมฺมานำ ปสฺสทฺธาการำ, สมาหิตาการำ, **อชฺฌุเปกฺขิตา-การ**ญฺจ อุปลกฺเขตฺวา อุปธาเรตฺวา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๕๘)

ปาฐะว่า **ตำ อาการำ สลฺลกฺเขตฺวา** (กำหนดอาการนั้น) ความว่า ธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้ คือ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขาเคยเกิดขึ้นแล้วแก่โยคีนั้นในกาลก่อน คือ ในกาลนั้นๆ ตามควรด้วยอาการใด, โยคีบุคคลกำหนดแล้ว คือ พิจารณาแล้วซึ่งอาการนั้น คือ อาการสงบระงับ อาการตั้งมั่น และ**อาการวางเฉย**แห่งจิตและธรรมอันสัมปยุตกับจิตนั้น.

อชฺฌุเปกฺขิตุ (ปุ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ตุ]

ผู้วางเฉย, เข้าไปเพ่งดูเฉยๆ, เฝ้าดูอยู่เสมอ.

ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี ภิกฺขเว ตสฺมึ สมเย ภิกฺขุ วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสำ. โส ยนฺตำ อภิชฺฌาโทมนสฺสานำ ปหานำ ตำ ปญฺญาย ทิสฺวา สาธุกำ **อชฺฌุเปกฺขิตา** โหติ. ตสฺมาติห ภิกฺขเว ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี ตสฺมึ สมเย ภิกฺขุ วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสำ.

(ม. ๓/๑๓๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้น ภิกษุตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรม มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่. เธอเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็น**ผู้วางเฉย**ด้วยดี เพราะเหตุนั้น สมัยนั้น ภิกษุจึงชื่อว่าตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรม มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่.

ยสฺมา อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติอาทินา นเยน ปวตฺโต น เกวลำ นีวรณาทิธมฺเม, อภิชฺฌา-โทมนสฺสสีเสน ปน วุตฺตานำ ธมฺมานำ ปหาน-ญาณมฺปิ ปญฺญาย ทิสฺวา **อชฺฌุเปกฺขิตา** โหติ, ตสฺมา "ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี ตสฺมึ สมเย ภิกฺขุ วิหรตีติ เวทิตพฺโพ. (ม.อฏ. ๔/๑๐๒)

เพราะภิกษุผู้ปฏิบัติโดยนัยว่า เราจักตามรู้ความไม่เที่ยงหายใจเข้าเป็นต้น ไม่เพียงเป็น**ผู้วางเฉย**ในนิวรณ์ธรรมเป็นต้นอย่างเดียว แต่ยังเห็นแม้ญาณคือการขจัด [นิวรณ์]ธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยยกอภิชฌา และโทมนัสเป็นหลักด้วยปัญญา ดังนั้น ควรทราบอธิบายว่า ในสมัยนั้นภิกษุเป็นผู้ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่.

อชฺฌุเปกฺขิตา โหตีติ สหชาตอชฺฌุเปกฺขนาย อชฺฌุเปกฺขิตา โหติ. (ม.อฏ. ๔/๑๐๑)

สองบทว่า **อชฺฌุเปกฺขิตา โหติ** (เป็นผู้วางเฉย) ความว่า เป็นผู้วางเฉยด้วยความวางเฉยในสหชาตธรรม (ธรรมที่เกิดร่วมกัน).

อชฺฌุเปกฺขิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ตฺวา]

วางเฉยแล้ว, เพ่งเฉยแล้ว, เข้าไปเพ่งดูแล้ว, เฝ้าดูแล้ว.

วีตราคสฺส กตเมหิ ตีหากาเรหิ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตสฺส อภินีหาโร โหติ ? วีตราโค สงฺขารุเปกฺขํ วิปสฺสติ วา ปฏิสงฺขาย วา ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ, ตท**อชฺฌุเปกฺขิตฺวา** สุญฺญตวิหาเรน วา อนิมิตฺตวิหาเรน วา อปฺปณิหิตวิหาเรน วา วิหรติ. วีตราคสฺส อิเมหิ ตีหากาเรหิ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตสฺส อภินีหาโร โหติ. (ปฏิสํ. ๖๐)

การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะมีด้วยอาการ ๓ อย่าง อะไรบ้าง คือ ท่านผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขารุเปกขา ท่านผู้ปราศจากราคะพิจารณาแล้วย่อมเข้าผลสมาบัติ ท่านผู้ปราศจากราคะ**เพ่งเฉยแล้ว**ในสังขารุเปกขานั้นแล้ว ย่อมอยู่ด้วยสุญญตวิหารสมาบัติ อนิมิตตวิหารสมาบัติ หรืออัปปณิหิตวิหารสมาบัติ การน้อมจิต ไปในสังขารุเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะมีด้วยอาการ ๓ อย่างนี้.

อาทิตฺเต ภิกฺขเว เจเล วา สีเส วา กิมสฺส กรณียนฺติ. อาทิตฺเต ภนฺเต เจเล วา สีเส วา, ตสฺเสว เจลสฺส วา สีสสฺส วา นิพฺพาปนาย อธิมตฺโต ฉนฺโท จ วายาโม จ อุสฺสาโห จ อุสฺโสพฺหี จ อปฺปฏิวานี จ สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ กรณียนฺติ. อาทิตฺตํ ภิกฺขเว เจลํ วา สีสํ วา **อชฺฌุเปกฺขิตฺวา** อมนสิกริตฺวา อนภิสเมตานํ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ยถาภูตํ อภิสมยาย อธิมตฺโต ฉนฺโท จ วายาโม จ อุสฺสาโห จ อุสฺโสพฺหี จ อปฺปฏิวานี จ สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ กรณียํ. (สํ. ๓/๓๘๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อผ้าถูกไฟไหม้ หรือศีรษะถูกไฟไหม้ควรทำอย่างไร ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อผ้าถูกไฟไหม้หรือศีรษะถูกไฟไหม้ควรทำความพอใจ ความพยายาม ความอุตสาหะ ความขะมักเขม้น ความไม่ท้อถอย สติและสัมปชัญญะให้มีประมาณยิ่ง เพื่อดับไฟที่ไหม้ผ้าหรือไฟที่ไหม้ศีรษะนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควร**วางเฉย** ไม่ควรใส่ใจถึงผ้าที่ถูกไฟไหม้หรือศีรษะที่ถูกไฟไหม้ ควรทำความพอใจ ความพยายาม ความอุตสาหะ ความขะมักเขม้น ความไม่ท้อถอย สติและสัมปชัญญะ ให้มีประมาณยิ่ง เพื่อรู้แจ้งอริยสัจ ๔ (มีทุกขอริยสัจเป็นต้น) ที่ยังไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง.

อุเปกฺขาภาวนํ ภาเวตุกาเมน ปน เมตฺตาทีสุ ปฏิลทฺธติกจตุกฺกชฺฌาเนน ปคุณตติยชฺฌานา วุฏฺฐาย “สุขิตา โหนฺตูติอาทิวเสน สตฺตเกลายนมนสิการยุตฺตตฺตา, ปฏิฆานุนยสมีปจาริตฺตา, โสมนสฺสโยเคน โอฬาริกตฺตา จ ปุริมาสุ อาทีนวํ, สนฺตสภาวตฺตา อุเปกฺขาย อานิสํสญฺจ ทิสฺวา ยฺวาสฺส ปกติมชฺฌตฺโต ปุคฺคโล, ตํ **อชฺฌุเปกฺขิตฺวา** อุเปกฺขา อุปฺปาเทตพฺพา.

(วิสุทธิ. ๑/๓๔๘)

ส่วนผู้ปฏิบัติผู้ต้องการจะเริ่มเจริญอุเบกขาภาวนา ออกจากฌานที่ ๓ อันคล่องแคล่วตามที่เป็นติกฌานหรือจตุกกฌาน ที่ได้บรรลุ

ในภาวนา ๓ มีเมตตาภาวนาเป็นต้นแล้ว เห็นโทษในภาวนา ๓ ข้างต้น เพราะเป็นภาวนาประกอบด้วยมนสิการ อันเป็นไปโดยความรักในสัตว์ เนื่องด้วยความนึกแผ่ไปว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้มีความสุขเป็นต้น เพราะเป็นภาวนา ที่อยู่ใกล้ความยินดียินร้าย และเพราะเป็นภาวนาที่ยังหยาบ เนื่องจากยังประกอบด้วยโสมนัส และเห็นอานิสงส์ในอุเบกขา โดยความเป็นธรรมอันสงบแล้ว พึง **วางเฉย**กะบุคคลเป็นกลางๆ อยู่โดยปกติของเธอนั้น ยังอุเบกขาให้เกิดขึ้น.

อชฺฌุเปกฺขิย (กฺริ/วิ)

[อธิ + อุป + อิกฺข (ทสฺสเน) + ตฺวา]

ลง ตฺวา ปัจจัยท้าย อิกฺข ธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๖๔) ว่า ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา วา, ให้ ตฺวา ชื่อว่ากิตกปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๕๔๖) ว่า อณฺเณ กิตฺ, ลงกิตกปัจจัยในกัตตุสาธนะด้วยสูตร (กจ.๖๒๔) ว่า กตฺตริ กิตฺ, แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนำ โย, ลง อิ อาคมด้วยสูตร (กจ.๖๐๕) ว่า ยถาคมมิกาโร.

วางเฉย[ไม่ทำเสียงไอและจาม], นิ่งเฉย.

อุกฺกาสิตญฺจ ขิปิตญฺจ
อชฺฌุเปกฺขิย สุพฺพตา
สคารวา สปฺปติสฺสา
สมฺพุทฺธำ อุปสงฺกมุ. (พุทฺธวำ. ๓๐๔)
(สยา. อชฺฌุเปกฺขิตฺวาน)

ภิกษุเหล่านั้น ผู้มีวัตรงาม มีความเคารพยำเกรง **วางเฉย** (ไม่ทำ) เสียงไอ และเสียงจาม (ไม่ไอ ไม่จาม) พากันเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.

อชฺฌุเปกฺขิยาติ อุเปกฺขิตฺวา ตำ อุภยำ อกตฺวาติ อตฺโถ. (พุทฺธวำ.อฏ.๖๗)

บทว่า **อชฺฌุเปกฺขิย** (วางเฉย) ได้แก่ นิ่งเฉย คือ ไม่ทำเสียงไอและเสียงจามทั้งสองนั้น.

อชฺฌุเปกฺขิสฺสถ (กฺริ/อา)

อชฺฌุเปกฺเขยฺย (กฺริ/อา)

อชฺฌุเปกฺเขยฺยาม (กฺริ/อา)

ดู อชฺฌุเปกฺขติ

อชฺฌุเปติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อุป + อิ (อชฺฌยเน) + ติ]

ย่อมเข้าไปใกล้, เข้าไปพบ, เข้าไปหา.

ภูตปุพฺพำ อาวุโส ปาฏิกปุตฺต สีหสฺส มิครญฺโญ เอตทโหสิ ‘ยนฺนูนาหำ อญฺญตรำ วนสณฺฑำ นิสฺสาย อาสยำ กปฺเปยฺยำ, ตตฺราสยำ กปฺเปตฺวา สายณฺหสมยำ อาสยา นิกฺขเมยฺยำ, อาสยา นิกฺขมิตฺวา วิชมฺเภยฺยำ, วิชมฺภิตฺวา สมนฺตา จตุทฺทิสา อนุวิโลเกยฺยำ, สมนฺตา จตุทฺทิสา อนุวิโลเกตฺวา ติกฺขตฺตุำ สีหนาทำ นเทยฺยำ, ติกฺขตฺตุำ สีหนาทำ นทิตฺวา โคจราย ปกฺกเมยฺยำ. โส วรำ วรำ มิคสงฺฆำ วธิตฺวา มุทุมำสานิ มุทุมำสานิ ภกฺขยิตฺวา ตเมว อาสยำ **อชฺฌุเปยฺย**นฺติ.

ที. ๓/๑๙)

ดูก่อนท่านปาฏิกบุตร เรื่องเคยมีมาแล้ว คือ ราชสีห์เจ้าแห่งสัตว์ป่า คิดว่า “ทางที่ดี เราพึงอาศัยป่าทึบบางแห่งซ่อนตัวอยู่ ครั้นซ่อนตัวอยู่ในป่าทึบนั้นแล้ว พึงออกจากที่ซ่อนในเวลาเย็น ครั้นออกจากที่ซ่อนแล้ว พึงบิดกาย ครั้นบิดกายแล้ว พึงเหลียวดูไปรอบๆ ทั้ง ๔ ทิศ ครั้นเหลียวดูไปรอบๆ ทั้ง ๔ ทิศแล้ว พึงบันลือสีหนาท ๓ ครั้ง ครั้นบันลือสีหนาท ๓ ครั้งแล้ว จึงออกไปหากิน เรานั้นล่าหมู่เนื้อ ตัวล่ำสัน กินเนื้อนุ่มๆ แล้ว **พึงเข้าไปหา**ที่ซ่อนตัว(กลับมาซ่อนตัว) อยู่ตามเดิม.

อชฺฌุเปยฺยนฺติ อุปคจฺเฉยฺยํ. (ที.อฏ. ๓/๑๒)

บทว่า **อชฺฌุเปยฺยํ** (พึงเข้าไปหา) คือ พึงเข้าไปใกล้ (ที่ซ่อนตัว).

อหญฺจ องฺโกลกโมจินามิ
อติมุตฺตกํ สตฺตลิโยธิกญฺจ
ปิโย จ เม เหหิติ มาลภารี
อหญฺจ นํ มาลินี **อชฺฌุเปสฺสํ**. (ชา.๑/๓๓๒)

(นางกินนรีกล่าวว่า)

ส่วนดิฉันมัวเลือกเก็บดอกปรู ดอกลำดวน ดอกมะลิซ้อน และดอกคัดเค้า ด้วยหวังว่าสามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ และดิฉันผู้ประดับดอกไม้ **จักเข้าไปหา**สามีนั้น.

อชฺฌุเปสฺสนฺติ สยเน อุปคมิสฺสามิ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๔๔)

บทว่า **อชฺฌุเปสฺสํ** (จักเข้าไปหา) คือ จักเข้าไปหาบนที่นอน (นอนแนบข้าง).

ดู ที. ๓/๑๙

อชฺเฌตพฺพ (ติ)

[อธิ + อิ (อชฺฌยเน) + ตพฺพ]

พึงสวด, สาธยาย, ทรงจำ, เล่าเรียน.

เวเท อชฺฌายนฺเตหิ ปฐมํ **อชฺเฌตพฺพ**โต สาวิตฺตี ฉนฺทโส มุขนฺติ วุตฺตา.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๗๗) (สี.อิ.ต่างกัน)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **สาวิตฺติ ฉนฺทโส มุขํ** (สาวิตรีเป็นเบื้องต้นของพระเวท) เพราะพวกพราหมณ์ที่จะสาธยายพระเวท **พึงสาธยาย**สาวิตรีคาถาก่อน.

[ฉนฺท ใน ฉนฺทโส ต้องแปลว่า พระเวท จึงจะเหมาะสม. สาวิตรีคาถาเป็นเบื้องแรกของพระเวท เพราะการสดับพระเวทมีสาวิตรีฉันท์เป็นเบื้องแรก จัดเป็นคาถาประเภทหนึ่งที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ ชาวฮินดูถือว่าคาถานี้สำคัญมาก จึงมักสาธยายคาถานี้ก่อนที่จะสาธยายพระเวท เพื่อนอบน้อมสุริยเทพที่เชื่อกันว่าเป็นผู้ประทานปัญญาอันเปรียบเหมือนแสงสว่างแก่ชาวโลก. คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๗) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

คายตฺติปฺปมุขํ ฉนฺทํ
จตุวีสกฺขรํ ตุ ยํ
เวทานมาทิภูตํ สา
สาวิตฺตี ติปทา สิยา.

คายัตรีเป็นต้น ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนคาถาใดมี ๒๔ พยางค์ เป็นเบื้องต้นของพระเวท คาถานั้น ชื่อว่า สาวิตรี มี ๓ บาท.

นอกจากนี้ เรื่องสาวิตรีคาถายังมีปรากฏในคัมภีร์สุตตนิบาต (๒๕/๔๖๑/๔๒๑) ว่า

พฺราหฺมโณ เจ ตฺวํ พฺรูสิ
มญฺจ พฺรูสิ อพฺราหฺมณํ
ตํ ตํ สาวิตฺตึ ปุจฺฉามิ
ติปทำ จตุวีสตกฺขรำ.

ถ้าท่านกล่าวว่าตนเป็นพราหมณ์ แต่กล่าวว่าเรามิใช่พราหมณ์ เราขอถามท่านถึงสาวิตรีคาถาที่มีบาท ๓ มีพยางค์ ๒๔.

อรรถกถาสุตตนิบาต (๒/๒๒๖) อธิบายว่า สาวิตรีคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง คือ อริยสาวิตรีคาถาที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ รวมเป็น ๒๔ พยางค์เช่นกัน อันได้แก่คำว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ และ สงฺฆ สรณ คจฺฉามิ ดังมีสาธกว่า

เอตฺถ จ ภควา ปรมตฺถเวทานำ ติณฺณำ ปิฏกานำ อาทิภูตำ ปรมตฺถพฺราหฺมเณหิ สพฺพพุทฺเธหิ ปกาสิตำ อตฺถสมฺปนฺนำ พฺยญฺชนสมฺปนฺนำ พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ, สงฺฆ สรณำ คจฺฉามีติ อิมำ อริยสาวิตฺตึ สนฺธาย ปุจฺฉติ.

อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถาม หมายเอาสาวิตรีคาถาของพระอริยะคือ พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ และ สงฺฆ สรณำ คจฺฉามิ ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ เป็นเบื้องแรกของพระไตรปิฎก อันเป็นพระเวทโดยปรมัตถ์ เป็นข้อที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ผู้เป็นพราหมณ์โดยปรมัตถ์ได้ทรงประกาศไว้นี้]

อชฺเฌติ๑ (กฺริ/อา)

[อา + เฌ (จินฺตเน) + ติ]

มุ่งหวัง, เข้าไปเพ่ง, เข้าถึง, ละโมบ.

โยธ กาเม อจฺจุตฺตริ
สงฺคำ โลเก ทุรจฺจยำ
น โส โสจติ **นาชฺเฌติ**
ฉินฺนโสโต อพนฺธโน. (สุตฺตนิ. ๔๒๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ผู้ใดข้ามกามและกิเลสเครื่องข้องที่ล่วงได้ยากในโลกได้ ผู้นั้นย่อมไม่เศร้าโศก **ไม่ละโมบ** เป็นผู้ตัดกระแสได้ ไม่มีเครื่องผูก.

นาชฺเฌตีติ นาชฺเฌติ น อชฺเฌติ น อุปนิชฺฌายติ น นิชฺฌายติ น ปชฺฌายติ. อถ วา น ชายติ น ชียติ น มียติ น จวติ น อุปปชฺชตีติ นาชฺเฌตีติ น โส โสจติ นาชฺเฌติ.

(มหานิ. ๓๔๒)

บทว่า **นาชฺเฌติ** (ไม่ละโมบ) ได้แก่ ไม่ละโมบ คือ ไม่มุ่งหวัง ไม่เข้าไปเพ่ง ไม่เพ่งถึง ไม่เพ่งเล็งถึง อีกนัยหนึ่ง ผู้นั้น ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่เข้าถึงกำเนิด จึงชื่อว่าไม่ละโมบ รวมความว่า ผู้นั้นย่อมไม่เศร้าโศก ไม่ละโมบ.

นาชฺเฌตีติ นาภิชฺฌายติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๘๔, มหานิ.อฏ. ๓๘๔)

บทว่า **นาชฺเฌติ** (ไม่ละโมบ) คือ ย่อมไม่เพ่งเล็ง (ไม่เพ่งเฉพาะ).

อชฺเฌติ๒ (กฺริ/อา)

[อธิ + อิ (อชฺฌยเน) + ติ]

ย่อมสวด, สาธยาย, ทรงจำ, ศึกษา.

ปทำ ตทวเสสญฺจ พฺยากรณำ **อชฺเฌติ** เวเทติ จาติ ปทโก เวยฺยากรโณ. (สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๑๖๘)

เสลพราหมณ์เป็นผู้เข้าใจบท เข้าใจไวยากรณ์ เพราะ**ศึกษา** และรู้บทและไวยากรณ์อันนอกเหนือจากบทนั้น.

ดู อชฺฌายติ, อธียติ

อชฺเฌตุกาม (ติ)

[อชฺเฌตุ๋ + กาม]

ผู้ใคร่จะสวด, สาธยาย, ทรงจำ, ศึกษา.

อถ อญฺญตโร สิสฺโส

อาคญฺฉิ มม สนฺติกำ

มนฺเต **อชฺเฌตุกาโม** โส

ฉพฺงฺคำ นาม ลกฺขณำ. (อป. ๑/๔๓๓)

(พระเอกฉัตติยเถระกล่าวว่า)

ครั้งนั้น ศิษย์บางรูป**ผู้ใคร่จะศึกษา**คัมภีร์ลักษณะอันมีองค์ ๖ ในคัมภีร์พระเวท ได้มายังสำนักของข้าพเจ้า.

[ลักษณะอันมีองค์ ๖ หมายถึง มนตร์พรหมจินดามีองค์ ๖ คือ กัปปะ (ว่าด้วยวิธีเกี่ยวกับการบูชายัญ), พยากรณ์ (แสดงการแยกปกติ), นิรุตติ (แสดงรูปศัพท์เดิมปัจจัย) สิกขา (แสดงฐานกรณ์และปตยนะของอักษร) ฉันโทวิจิติ (แสดงลักษณะของฉันท์) โชติสัตถะ (แสดงลักษณะของดวงดาว ที่บ่งถึงความเจริญหรือความเสื่อมของมนุษย์) (ขุ.วิ.อ. ๙๙๖/๓๐๙)

เทียบเวทางคศาสตร์ของพราหมณ์ มี ๖ อย่าง คือ กัลปะ (วิธีจัดทำพิธี), ไวยากรณ์ (วิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค), โชยติสะ (วิชาว่าด้วยดาราศาสตร์), ศึกษา (วิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง), นิรุกติ (การทำตัวรูปด้วยวิธีลบอักษร, การลงอาคมเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์), ฉันทลักษณ์ (ตำราว่าด้วยคำประพันธ์ที่แสดงการวางพยางค์ ครุ ลหุ เป็นแบบต่าง ๆ]

อชฺเฌน (น)

[อธิ + อิ (= อชฺฌยเน + ยุ)]

(๑) **การสวด**, **สาธยาย**, **ทรงจำ**, **ศึกษาคัมภีร์พระเวท** (เป็นหน้าที่ของพราหมณ์).

(สุภมาณโว) สจฺจำ โข โภ โคตม พฺราหฺมณา ปจมำ ธมฺมำ ปญฺญเปนฺติ ปุญฺญสฺส กิริยาย กุสลสฺส อาราธนาย. ตปำ โข โภ โคตม พฺราหฺมณา ทุติยำ ธมฺมำ ปญฺญเปนฺติ ฯเปฯ พฺรหฺมจริยำ โข โภ โคตม พฺราหฺมณา ตติยำ ธมฺมำ ปญฺญเปนฺติ ฯเปฯ **อชฺเฌนำ** โข โภ โคตม พฺราหฺมณา จตุตฺถำ ธมฺมำ ปญฺญเปนฺติ ฯเปฯ จาคำ โข โภ โคตม พฺราหฺมณา ปญฺจมำ ธมฺมำ ปญฺญเปนฺติ ปุญฺญสฺส กิริยาย กุสลสฺส อาราธนาย. พฺราหฺมณา โภ โคตม อิเม ปญฺจ ธมฺเม ปญฺญเปนฺติ ปุญฺญสฺส กิริยาย กุสลสฺส อาราธนายาติ. อิธ ภวำ โคตโม กิมาหาติ?

(ม. ๒/๔๑๕)

สุภมาณพกราบทูลว่า “ท่านพระโคดม พวกพราหมณ์บัญญัติธรรมข้อ ที่ ๑ คือสัจจะ เพื่อทำบุญ เพื่อยังกุศลธรรมให้สำเร็จ บัญญัติธรรมข้อที่ ๒ คือตบะ...บัญญัติธรรมข้อที่ ๓ คือพรหมจรรย์...บัญญัติธรรมข้อที่ ๔ คือ **การศึกษา**มนตร์...บัญญัติธรรมข้อที่ ๕ คือการบริจาค เพื่อทำบุญ เพื่อยังกุศลธรรม ให้สำเร็จ พวกพราหมณ์บัญญัติธรรม ๕ ประการนี้ไว้ เพื่อทำบุญ เพื่อยังกุศลธรรมให้สำเร็จ ในเรื่องนี้ ท่านพระโคดมจะตรัสว่าอย่างไร”

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูก่อนมาณพ พวกพราหมณ์แม้สักคนก็ไม่ได้กล่าวอย่างนี้ว่า พวกเราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศบัญญัติธรรม ๕ ประการ มาณพ คนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่ปลายแถว ต่างก็มองไม่เห็นกันแม้ฉันใด ภาษิตของพราหมณ์ทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน เห็นจะเปรียบได้กับคนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่ปลายแถว ต่างก็มองไม่เห็นกัน ฉะนั้น]

อชฺเฌนนฺติ มนฺตคหณนฺ. (ม.อฏ. ๓/๓๐๓)

บทว่า อชฺเฌนนฺ (การศึกษา) ได้แก่ การเรียนมนต์ (พระเวท).

ปาวาติ อตฺตโน สีลนฺ วา วตนฺ วา สีลพฺพตนฺ วา ปาวทติ. “อหมสฺมิ สีลสมฺปนฺโนติ วา “วตสมฺปนฺโนติ วา “สีลพฺพตสมฺปนฺโนติ วา ชาติยา วา โคตฺเตน วา โกลปุตฺติเยน วา วณฺณโปกฺขรตาย วา ธเนน วา **อชฺเฌเนน** วา กมฺมายตเนน วา สิปฺปายตเนน วา วิชฺชาฏฺฐาเนน วา สุเตน วา ปฏิภาณน วา อญฺญตรญฺญตเรน วา วตฺถุนา ฯเปฯ “เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา ลาภีติ วา ปาวทติ กเถติ ภณติ ทีปยติ โวหรตีติ อนานุปุฏฺโจ จ ปเรสนฺ ปาว.

(มหานิ. ๕๑,๖๑, อภิ.วิ. ๓๖๖)

บทว่า **ปาว** (บอก) ได้แก่ บอก ศีล วัตร หรือศีลวัตรของตน อธิบายว่า ย่อมบอก คือ พูด กล่าว แสดง ชี้แจง ศีล วัตร หรือศีลวัตรของตนว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีลบ้าง สมบูรณ์ด้วยวัตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยศีลวัตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยชาติบ้าง สมบูรณ์ด้วยโคตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูลบ้าง สมบูรณ์ด้วยความเป็นผู้มีรูปงามบ้าง สมบูรณ์ด้วยทรัพย์บ้าง สมบูรณ์ด้วย**การศึกษา** (คัมภีร์พระเวท) บ้าง สมบูรณ์ด้วยหน้าที่การงานบ้าง สมบูรณ์ด้วยหลักแห่งศิลปวิทยาบ้าง สมบูรณ์ด้วยวิทยฐานะบ้าง สมบูรณ์ด้วยความคงแก่เรียนบ้าง สมบูรณ์ด้วยปฏิภาณบ้าง สมบูรณ์ด้วยสิ่งอื่นนอกจากที่กล่าวแล้วบ้าง... เป็นผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติบ้าง รวมความว่าไม่มีใครถาม ก็บอก... แก่บุคคลเหล่าอื่น

อชฺเฌเนน วาติ อชฺฌายกรเณน วา.

(มหานิ.อฏ. ๑๗๒)

บทว่า **อชฺเฌเนน วา** (ด้วยการศึกษา) คือด้วยการทำการสาธยาย (พระเวท).

อชฺเฌเนน วาติ อชฺฌายนวเสน วา.

(มหานิ.อฏ. ๑๘๓)

บทว่า **อชฺเฌเนน วา** (ด้วยการศึกษา) คือ ด้วยสามารถแห่งการสาธยาย.

ดู ชา. ๒/๒๓๕, ม. ๓/๕๓

(๒) คัมภีร์พระเวท.

อชฺเฌนานิ ปฏิคฺคยฺห
กาเมสุ คทฺธิโต อหํ
อจรึ ทีฆมทฺธานํ
ปเรสํ อหิตายหํ. (ชา. ๑/๓๖๐)

(เปรตจำดาบสนั้นได้ จึงกล่าวว่า)
ข้าพระองค์ได้เล่าเรียน**คัมภีร์พระเวท** หมกมุ่นอยู่ในกามทั้งหลาย ได้ประพฤติสิ่ง ไม่เป็นประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น ตลอดกาลนาน.

อชฺเฌนานีติ เวเท. (ชา.อฏ.๕/๑๑)
บทว่า **อชฺเฌนานิ** หมายถึง คัมภีร์พระเวททั้งหลาย.

[ในยุคแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมีอัฏฐกพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญา ได้บรรลุทิพยจักษุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชายัญเป็นต้น ที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่า **อาถัพพณะ** ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟแล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น. ฤษีท่านนั้นชื่อว่า **อถัพพะ** คัมภีร์พระเวทที่ฤษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่า อาถรรพณ์เวท

อาถรรพณ์เวท มีรูปภาษาบาลีว่า **อาถพฺพณ** สันสกฤตใช้เป็น **อถรฺวเวท** เขียนเป็นไทยตามสันสกฤตว่า **อาถรรพเวท** จัดเป็นคัมภีร์สุดท้ายในคัมภีร์พระเวท หรือชุมนุมบทสวดอ้อนวอนเทพเจ้ามีอยู่ ๔ หมวด คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท

ฤคเวทเป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมากที่สุด ยชุรเวทและสามเวทบรรจุไว้ซึ่งศโลกจากฤคเวทและสูตรสำหรับประกอบพิธีพลีกรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้น ถือกันว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระเวททั้งสามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อหาส่วนมากของอาถรรพณ์เวทล้วนเป็นมนต์ และคาถาอาคมขลังต่าง ๆ]

อชฺเฌนกุชฺช (น)

การศึกษาคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์, การสาธยายคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์.

ดู อชฺเฌนกุตฺต (สี. ต่างกัน)

อชฺเฌนกุตฺต (น)

[อชฺเฌน + กุตฺต (= กร + ต, กรณ์ กุตฺตํ, กิริยา)]

กุตฺตํ แปลตามศัพท์ว่า การกระทำ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ต ปัจจัย แปลง กร เป็น กุ แล้วซ้อน ตฺ เป็น ตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า กรณ์ กุตฺตํ (การกระทำ) หมายถึงกิริยา.

การกระทำด้วยการสาธยาย, **การสาธยายคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์**, **การศึกษาคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์**.

ปาณาติปาโต วธเฉทพนฺธนำ
เถยฺยำ มุสาวาโท นิกตี วญฺจนานิ จ
อชฺเฌนกุตฺตำ ปรทารเสวนา
เอสามคนฺโธ น หิ มำสโภชนำ. (สุตฺตนิ. ๓๑๖)
(สี.ต่างกัน อชฺเฌน กุชฺชำ)

[ติสสดาบสทูลถามพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระพรหมพระองค์ตรัสอย่างนี้ว่า “กลิ่นดิบไม่สมควรแก่เรา”แต่ยังเสวยข้าวสาลีที่เขาหุงสุกแล้วกับเนื้อนกที่เขาปรุงเป็นพิเศษ ข้าแต่พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ข้าพระองค์ ขอทูลถามความข้อนี้กับพระองค์ กลิ่นดิบของพระองค์ มีความหมายอย่างไร]

(พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่า)
การฆ่าสัตว์ การทุบตี การตัด การจองจำ การลักขโมย การพูดเท็จ การเห็นแก่ได้ การหลอกลวง **การศึกษาคัมภีร์ที่ไร้ประโยชน์** และการเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่น นี้ต่างหาก ชื่อว่ากลิ่นดิบ หาใช่อาหารที่ปรุงด้วยเนื้อไม่

[กลิ่นดิบ ในที่นี้หมายถึงอาหารจำพวกปลาและเนื้อสัตว์ (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๒๔๓/๕๐)]

อชฺเฌนกุตฺตนฺติ นิรตฺถกมเนกคนฺถปริยาปุณนำ. (สุตฺตนิ.อฏฺ. ๑/๓๐๒)
(สี.ต่างกัน)

บทว่า **อชฺเฌนกุตฺตำ** แปลว่า การศึกษาคัมภีร์จำนวนมากที่ไร้ประโยชน์.

อชฺเฌนมคฺคิ (ปุ)

[อชฺเฌน + อคฺคิ, ม อาคม]
ไฟบูชาตามคัมภีร์พระเวท, ยังไฟให้อิ่มหนำแล้ว (ใส่เชื้อไฟ) ด้วยเนยใส.

อถ เจ หิ เอเต น กโรนฺติ ปุญฺญำ
อชฺเฌนมคฺคึ อิธ ตปฺปยิตฺวา
น โกจิ โลกสฺมึ กโรติ ปุญฺญำ
โภชำ นโร ธูมสิขึ ปตาปวำ. (ชา. ๒/๒๓๔)
(ก. เอเตปิ กโรนฺติ, ม.อชฺเชนมคฺคึ)

(พระโพธิสัตว์กล่าวตอบว่า)
ถ้าหากพราหมณ์เหล่านี้บำเรอ**ไฟบูชาตามคัมภีร์พระเวท** จะไม่ชื่อว่าทำบุญ. คนบางคนในโลกนี้บำเรอไฟ ทำให้มีเปลวควัน ให้ร้อน ให้อิ่มหนำ ย่อมไม่ชื่อว่าทำบุญ.

อชฺเฌนมคฺคินฺติ อชฺเฌน อคฺคึ.

(ชา.อฏฺ. ๗/๕๗)

บทว่า **อชฺเฌนมคฺคึ** ตัดบทเป็น อชฺเฌน + อคฺคึ (ไฟบูชาตามคัมภีร์พระเวท).

[ในที่นี้ บทว่า **อชฺเฌน** ควรมีรูปว่า อชฺเชน (เนยใส) โดยซ้อน ช เป็น ชฺช ดังนั้น ปาฐะว่า อชฺเฌนมคฺคึ ตปฺปยิตฺวา จึงควรมีปาฐะว่า อชฺเชนมคฺคึ ตปฺปยิตฺวา แปลว่า "ยังไฟให้อิ่มหนำแล้วด้วยเนยใส" โดยลง ม อาคม. ที่จริงแล้ว สันสกฤตมีรูปว่า อาชฺย แปลว่า เนยใส

บาลีจึงมีรูปว่า อชฺช ดังนั้น บทว่า อชฺช จึงเหมาะสมโดยศัพท์ (สัททยุตติ) สอดคล้องกับสันสกฤต และเหมาะสมโดยความหมาย (อัตถยุตติ) เพราะเป็นกรณะของ ตปฺปยิตฺวา อีกทั้งยังเหมาะสมกับสภาพทั่วไป (สภาวยุตติ) เพราะพวกฤาษีและพราหมณ์มักบูชาไฟด้วยเนยใส ดู อชฺช[๒]]

อชฺเฌสติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อิส (อิจฺฉายํ) + อ + ติ]

(ก) **ย่อมเชื้อเชิญ, อ้อนวอน, ขอร้อง, วิงวอน, อาราธนา, นิมนต์.**

สงฺฆคโต โข ปน อนานากถิโก โหติ อติรจฺฉานกถิโก. สามํ วา ธมฺมํ ภาสติ ปรํ วา **อชฺเฌสติ** อริยํ วา ตุณฺหีภาวํ นาติมญฺญติ. อยํ ภิกฺขเว สตฺตโม เหตุ สตฺตโม ปจฺจโย อาทิพฺรหฺมจริยิกาย ปญฺญาย อปฺปฏิลทฺธาย ปฏิลาภาย ปฏิลทฺธาย ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตติ. (อ. ๓/๔)

[ภิกษุทั้งหลาย เหตุปัจจัย ๘ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) อันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญาที่ได้แล้ว เหตุปัจจัย ๘ ประการคือภิกษุในธรรมวินัยนี้]

อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ ไม่พูดเรื่องราวต่าง ๆ ไม่พูดดิรัจฉานกถา กล่าวธรรมเอง **เชื้อเชิญ** ผู้อื่นให้กล่าว และไม่ดูหมิ่นการนิ่งอย่างพระอริยะ นี้เป็นเหตุปัจจัยที่ ๗ ที่เป็นไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้น แห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญญา (วิปัสสนาปัญญา) ที่ได้แล้ว.

อถ โข อญฺญตโร ภิกฺขุ เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ ฯเปฯ เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข โส ภิกฺขุ ภควนฺตํ เอตทโวจ “สาธุ เม ภนฺเต ภควา สํขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ ยมหํ ภควโต ธมฺมํ สุตฺวา เอโก วูปกฏฺโฐ อปฺปมตฺโต อาตาปี ปหิตตฺโต วิหเรยฺยนฺติ. “เอวเมวํ ปนิเธกจฺเจ โมฆปุริสา มมญฺเญว **อชฺเฌสนฺติ**. ธมฺเม จ ภาสิเต มมญฺเญว อนุพนฺธิตพฺพํ มญฺญนฺตีติ. (อ. ๓/๑๒๑)

ครั้งนั้น ภิกษุรูปหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ... ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาค โปรดแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ โดยที่เมื่อข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว จะพึงหลีกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมฆบุรุษ บางพวกในโลกนี้ **ย่อมเชื้อเชิญ**เราอย่างที่เขาทำกันมา และเมื่อเราแสดงธรรมแล้ว ก็คอยติดตามเราเรื่อยไป”

อชฺเฌสนฺตีติ ยาจนฺติ. (อ.อฏ. ๓/๒๔๑)

บทว่า **อชฺเฌสนฺติ** (ย่อมเชื้อเชิญ) ได้แก่ ย่อมอ้อนวอน (ทูลอาราธนา).

[ทูลอาราธนา คือ การเข้าไปหาผู้ที่ดำรงอยู่ในฐานะที่ควรเคารพแล้ว ปรารถนายิ่งโดยปรารภประโยชน์อันใหญ่หลวง ชื่อว่าการทูล

อาราธนา แม้การทูลอาราธนานั้นก็คือการวิงวอนโดยสภาวะนั่นเอง]

ดู ม. ๓/๖๑, วิ. ๔/๓๖๓, วิ.๓/๑๕๖

(ข) ย่อมขอร้อง, บังคับ, สั่ง, เชื้อเชิญ.

ตมฺเม โคตม ปพฺรูหีติ ตนฺติ ยํ ปุจฺฉามิ, ยํ ยาจามิ, ยํ **อชฺเฌสามิ**, ยํ ปสาเทมิ.

(มหานิ. ๑๖๑)

คำว่า นรชนนั้น ในคำว่า ข้าแต่พระโคตมะ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกนรชน... นั้น แก่ข้าพระองค์เถิด อธิบายว่า ข้าพระองค์ย่อมถาม ย่อมขอ **ย่อมขอร้อง** ย่อมให้ทรงประกาศนรชนใด.

อชฺเฌสามีติ อาณาเปมิ. (มหานิ.อฏ.๒๗๖)

บทว่า **อชฺเฌสามิ** (ย่อมขอร้อง) หมายถึง สั่งบังคับ (เพื่อให้ตรัสบอก ความหมายก็คือทูลวิงวอน).

ดู มหานิ.๒๖๔, มหานิ.อฏ.๓๒๗

อถ โข ภควา พหุเทว รตฺตึ อชฺโฌกาเส วีตินาเมตฺวา วิหารํ ปาวิสิ. อายสฺมาปิ โข โสโณ พหุเทว รตฺตึ อชฺโฌกาเส วีตินาเมตฺวา วิหารํ ปาวิสิ. อถ โข ภควา รตฺติยา ปจฺจูสสมยํ ปจฺจุฏฺฐาย อายสฺมนฺตํ โสณํ **อชฺเฌสิ** "ปฏิภาตุ ตํ ภิกฺขุ ธมฺโม ภาสิตุนฺติ.

(วิ. ๓/๒๘๖, อุทาน. ๑๔๘)

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในที่แจ้งจนดึก จึงเสด็จเข้าพระวิหาร ฝ่ายท่านพระโสณะก็ใช้เวลาอยู่ในที่แจ้งจนดึก จึงเข้าพระวิหาร พอถึงเวลาใกล้รุ่ง พระผู้มีพระภาคทรงลุกขึ้นแล้ว **ทรงสั่ง**ท่านพระโสณะว่า "ภิกษุ เธอจงกล่าวธรรมตามถนัดเถิด (กล่าวธรรมตามที่ได้ฟังได้เล่าเรียนมา)"

อชฺเฌสีติ อาณาเปสิ. (อุทาน.อฏ. ๒๘๔)

ปาฐะว่า **อชฺเฌสิ** แปลว่า สั่งแล้ว (เชื้อเชิญแล้ว). ดู วิ. ๔/๔๙๘

อชฺเฌสน (น/ถี)

[อธิ + อิส (อิจฺฉายํ) + ยุ]

การอาราธนา, คำทูลอาราธนา, การเชื้อเชิญ, คำเชื้อเชิญ, การเชื้อเชิญโดยความเคารพ, การอ้อนวอน – วิงวอน - ขอร้อง , การนิมนต์.

อถ โข ภควา พฺรหฺมุโน จ **อชฺเฌสนํ** วิทิตฺวา สตฺเตสุ จ การุญฺญตํ ปฏิจฺจ พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกสิ. อทฺทสา โข ภควา พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต สตฺเต อปฺปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย สฺวากาเร ทฺวากาเร สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย อปฺเปกจฺเจ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิเน วิหรนฺเต อปฺเปกจฺเจ น ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิเน วิหรนฺเต.

(วิ. ๓/๙, ที. ๒/๓๓, ม. ๒/๒๙๓)

สํ. ๑/๑๓๙, อ. ๑/๓๒๙)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงรับ**คำทูลอาราธนา**ของพรหม และเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ (อินทริยปโรปริยัตติญาณ) เมื่อทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย

ผู้มีธุลีในตาน้อย มีธุลีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าน่ากลัวก็มี.

อชฺเฌสนนฺติ ยาจนํ. (วิ.อฏ. ๓/๒๔๔)

บทว่า **อชฺเฌสนํ** (คำทูลอาราธนา) คือ คำขอร้อง (วิงวอน).

อชฺเฌสนนฺติ เอวํ ติกฺขตฺตุ ยาจนํ. (ที.อฏ.๒/๕๘)

บทว่า **อชฺเฌสนํ** (คำทูลอาราธนา) คือ คำขอร้อง ๓ ครั้งอย่างนี้.

ตสฺมา อิมํ ปาพินยานุรูปํ
สวณฺณนํ ทานิ สมารภิสฺสํ
อชฺเฌสนํ พุทฺธสิริวฺหยสฺส
เถรสฺส สมฺมา สมนุสฺสรนฺโต. (วิ.อฏ. ๑/๒)

ฉะนั้น ข้าพเจ้าผู้รำลึกอยู่ด้วยดีโดยชอบ ถึง**คำเชื้อเชิญ**ของพระเถระนามว่าพุทธสิริ จึงจักเริ่มด้วยดีซึ่งการสังวรรณนานี้ อันควรแก่นัยพระบาลี ณ บัดนี้.

อชฺเฌสนนฺติ ครุฏฺฐานิยํ ปยิรุปาสิตฺวา ครุตรํ ปโยชนํ อุทฺทิสฺส อภิปตฺถนา อชฺเฌสนา ตํ อชฺเฌสนํ อายาจนนฺติ อตฺโถ.

(สารตฺถ. ๑/๑๙)

คำว่า **อชฺเฌสนํ** (คำเชื้อเชิญ) ความว่า การเข้าไปหาผู้ที่ดำรงอยู่ในฐานะที่ควรเคารพแล้วปรารถนาเจาะจง ปรารภประโยชน์อันใหญ่หลวง ชื่อว่าการเชื้อเชิญ การเชื้อเชิญนั้น ก็คือการวิงวอน (โดยสภาวะนั่นเอง).

อชฺเฌสนา ตุ สกฺการปุพฺพงฺคมนิโยชนํ.

(ธาน. คาถา ๔๒๗)

การเชิญชวนที่มีความเคารพเป็นเบื้องหน้า ชื่อว่า **อัชเฌสนา**.

อชฺเฌสนวิธาน (น)

[อชฺเฌสน + วิธาน]

วิธีแห่งการเชื้อเชิญ, วิธีเชิญ.

อชฺเฌสนวิธานญฺเจตฺถ ธมฺมชฺเฌสเน วุตฺตนยเมว. (วิ.อฏ. ๓/๓๔๐)

ในอธิการว่าด้วยการอัญเชิญปาติโมกข์นี้**วิธีเชิญ** มีนัยดังกล่าวแล้วในการอัญเชิญธรรมนั่นแล.

อชฺเฌสิต (ติ)

[อธิ + อิส (อิจฺฉายํ) + ต]

เชื้อเชิญแล้ว, ขอร้องแล้ว, นิมนต์แล้ว.

[ปญฺญา เจว สติ จ
นามรูปญฺจ มาริส
เอตํ เม ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ
กตฺเถตํ อุปรุชฺฌติ.

ดูก่อนท่านผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ และรูปนามทั้งหมดนี้ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว จงตรัสบอกความดับของรูปนามเหล่านั้น]

ปุฏฺโจติ ปุจฺฉิโต ยาจิโต **อชฺเฌสิโต** ปสาทิโต. (จูฬนิ. ๓๒,๓๖)

บทว่า **ปุฏฺโจ** คือ ทูลถามแล้ว ทูลขอร้องแล้ว ทูล**อัญเชิญแล้ว** ทูลให้ทรงประกาศแล้ว.

อชฺเฌสิตกาล (ปุ)

[อชฺเฌสิต + กาล]

เวลาที่ถูกเชิญ, กาลที่สงฆ์เชิญ.

กาเลนาติ ยุตฺตปตฺตกาเลน **อชฺเฌสิตกาเล**เยว ตว ภาเร กเต อนุยุญฺชาติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๔/๒๐๑)

บทว่า **กาเลน** ได้แก่ ในกาลที่จัดว่าสมควร คือ ในกาลที่สงฆ์เชิญเท่านั้น, อธิบายว่า ท่านจงซักถาม ในเมื่อสงฆ์มอบภาระแก่ท่าน.

อชฺเฌสิตปญฺห (ติ)

[อชฺเฌสิต + ปญฺห]

ปัญหาที่เขาเชื้อเชิญ. ดู อชฺฌิฏฺฐปญฺห

อชฺเฌสิตพฺพ (ติ)

[อธิ + อิส (อิจฺฉายํ) + ตพฺพ]

อัน...พึงเชื้อเชิญ, อัน...ขอร้อง - วิงวอน.

สงฺคามาวจเร ภิกฺขุนา สพฺพํ อุปสงฺกมนฺเตน นีจจิตฺเตน สโม อุปสงฺกมิตพฺโพ รโชหรณสเมน จิตฺเตน, อาสนกุสเลน ภวิตพฺพํ นิสชฺชกุสเลน, เถเร ภิกฺขู อนุปขชฺชนฺเตน นเว ภิกฺขู อาสเนน อปฺปฏิพาหนฺเตน ยถาปฏิรูเป อาสเน นิสีทิตพฺพํ, อนานากถิเกน ภวิตพฺพํ อติรจฺฉานกถิเกน, สามํ วา ธมฺโม ภาสิตพฺโพ, ปโร วา **อชฺเฌสิตพฺโพ**, อริโย วา ตุณฺหีภาโว นาติมญฺญิตพฺโพ. (วิ. ๕/๒๘๗)

อันภิกษุผู้เข้าสงคราม (โวหารทางวินัยคือการวินิจฉัยอธิกรณ์) เมื่อเข้าหาสงฆ์พึงเป็นผู้มีจิตยำเกรง มีจิตเสมอด้วยผ้าเช็ดธุลี เข้าหาสงฆ์ พึงเป็นผู้รู้จักที่นั่ง รู้จักการนั่ง ไม่นั่งเบียดภิกษุผู้เถระ ไม่นั่งกันภิกษุผู้อ่อนกว่า พึงนั่ง ณ อาสนะตามสมควร ไม่พึงพูดเรื่องต่างๆ ไม่พึงพูดเรื่องดิรัจฉานกถา พึงกล่าวธรรมเอง หรือ**พึงเชื้อเชิญ**ภิกษุรูปอื่น ไม่พึงดูหมิ่นอริยดุษณีภาพ.

อชฺเฌสิตุ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อิส (อิจฺฉายํ) + ตุ]

เพื่อเชื้อเชิญ, การเชื้อเชิญ,

เพื่อขอร้อง - วิงวอน, การขอร้อง - วิงวอน.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สงฺฆมชฺเฌ อนชฺฌิฏฺฐา ธมฺมํ ภาสนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ.

น ภิกฺขเว สงฺฆมชฺเฌ อนชฺฌิฏฺเฐน ธมฺโม ภาสิตพฺโพ. โย ภาเสยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว เถเรน ภิกฺขุนา สามํ วา ธมฺมํ ภาสิตุ ปรํ วา **อชฺเฌสิตุนฺ**ติ. (วิ. ๓/๑๕๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ไม่ได้รับอาราธนา ก็แสดงธรรมในท่ามกลางสงฆ์ ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ.

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ได้รับอาราธนา ไม่พึงแสดงธรรมในท่ามกลางสงฆ์ รูปใดแสดงต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาต เพื่อให้ภิกษุผู้เถระแสดงธรรมเอง หรือ**เพื่อเชื้อเชิญ**ภิกษุอื่นแสดง (เราอนุญาตให้ภิกษุผู้เถระแสดงธรรมเอง หรืออาราธนาให้ภิกษุอื่นแสดง).

อชฺโฌกาส (ปุ)

[อธิ + โอกาส]

ที่กลางแจ้ง, กลางแจ้ง, ที่โล่ง, สถานที่อันไม่มีฝาและหลังคา.

ที่เรียกว่าอัชโฌกาส หมายถึงที่กลางแจ้งทั่วไป และโคนต้นไม้ที่มีกาและแร้งเป็นต้นอาศัยอยู่ประจำ หรือหมายถึงกุฏิหรือมณฑปที่ฝนรั่วได้ก็ดี โคนต้นไม้ที่กาและแร้งเป็นต้น ไม่อยู่ประจำก็ดี ถ้ามีฝนตกในฤดูหนาว นับฤดูฝน ๔ เดือน และฤดูหนาว ๔ เดือน รวมเป็น ๘ เดือน สถานที่นั้นจัดเข้าเป็นอัชโฌกาสได้ ถ้าในฤดูหนาว ฝนไม่ตกนับเฉพาะฤดูฝน ๔ เดือนเท่านั้นเป็นอัชโฌกาส.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ **อชฺโฌกาเส** จีวรํ ปตฺถริตฺวา วิหารํ ปาวิสิ. อญฺญตโร ภิกฺขุ “มายิทำ จีวรํ นสฺสีติ ปฏิสาเมสิ. โส นิกฺขมิตฺวา ตำ ภิกฺขุ ปุจฺฉิ “อาวุโส มยฺหำ จีวรำ เกน อวหฏนฺติ. โส เอวมาห “มยา อวหฏนฺติ. โส ตำ อาทิยิ “อสฺสมโณสิ ตฺวนฺติ. ตสฺส กุกฺกุจฺจำ อโหสิ ฯเปฯ “กึจิตฺโต ตฺวำ ภิกฺขูติ. “นิรุตฺติปโถ อหำ ภควาติ. “อนาปตฺติ ภิกฺขุ นิรุตฺติปเถติ.

(วิ. ๑/๗๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งผึ่งจีวรไว้**ที่กลางแจ้ง**แล้วเข้าไปวิหาร ภิกษุอีกรูปหนึ่งเก็บจีวรนั้นด้วยหวังว่า จะไม่ให้จีวรหาย ภิกษุเจ้าของจีวรออกมา ถามภิกษุรูปที่เก็บไปนั้นว่า “ท่าน จีวรของผมใครลักไป” ภิกษุรูปนั้นตอบว่า “ผมลักไป” ภิกษุเจ้าของจีวรจับเอาภิกษุรูปที่นำจีวรไปกล่าวว่า “ท่านไม่เป็นพระ” ภิกษุรูปที่นำจีวรไปเกิดความกังวลใจว่า เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสถามว่า “ภิกษุ เธอคิดอย่างไร” “ข้าพระพุทธเจ้าตอบไปตามคำถามนำ พระพุทธเจ้าข้า” “ภิกษุไม่ต้องอาบัติ เพราะตอบตามคำถามนำ”.

โย ปน ภิกฺขุ สำฆิกำ มญฺจำ วา ปีฐำ วา ภิสึ วา โกจฺฉำ วา **อชฺโฌกาเส** สนฺถริตฺวา สนฺถราเปตฺวา วา ตำ ปกฺกมนฺโต เนว อุทฺธเรยฺย น อุทฺธราเปยฺย, อนาปุจฺฉำ วา คจฺเฉยฺย, ปาจิตฺติยนฺติ.

(วิ. ๒/๕๘)

ก็ ภิกษุใดวางไว้ หรือใช้ให้วางไว้เสนาสนะคือเตียง ตั่ง ฟูก หรือเก้าอี้อันเป็นของสงฆ์ใน**ที่กลางแจ้ง** เมื่อจะจากไป ไม่เก็บ หรือไม่ใช้ให้เก็บเสนาสนะนั้น หรือไม่บอกมอบหมาย (แก่ผู้ใดผู้หนึ่ง) ไปเสีย ต้องอาบัติปาจิตตีย์

ดู วิ.อฏ. ๓/๓๘ กงฺขา. ๒๐๑

อชฺโฌกาโส นาม อปฺปฏิจฺฉนฺโน โหติ กุฑฺเฑน วา กวาเฏน วา กิลญฺเชน วา สาณิปากาเรน วา รุกฺเขน วา ถมฺเภน วา โกฏฺฐพิกาย วา, เยน เกนจิ อปฺปฏิจฺฉนฺโน โหติ. (วิ. ๒/๓๕๔)

ที่ชื่อว่า**ที่กลางแจ้ง** ได้แก่ สถานที่มิได้กำบังด้วยฝา บานประตู เสื่อลำแพน ม่าน ต้นไม้ เสา หรือพ้อมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

[พ้อม น. ภาชนะสานขนาดใหญ่สำหรับบรรจุข้าวเปลือกเป็นต้น, กระพ้อมก็ว่า. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

เตน โข ปน สมเยน ภควตา ภิกฺขูนํ เสนาสนํ อปฺปญฺญตฺตํ โหติ. เต จ ภิกฺขู ตหึ ตหึ วิหรนฺติ อรญฺเญ รุกฺขมูเล ปพฺพเต กนฺทรายํ คิริคุหายํ สุสาเน วนปตฺเถ **อชฺโฌกาเส** ปลาลปุญฺเช, เต กาลสฺเสว ตโต ตโต อุปนิกฺขมนฺติ อรญฺญา รุกฺขมูลา ปพฺพตา กนฺทรา คิริคุหา สุสานา วนปตฺถา อชฺโฌกาสา ปลาลปุญฺชา ปาสาทิเกน อภิกฺกนฺเตน ปฏิกฺกนฺเตน อาโลกิเตน วิโลกิเตน สมฺมิญฺชิเตน ปสาริเตน โอกฺขิตฺตจกฺขู อิริยาปถสมฺปนฺนา.

(วิ.๔/๒๙๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคยังไม่ได้ทรงบัญญัติ(ยังไม่ทรงอนุญาต)เสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเหล่านั้นอยู่ในที่นั้น ๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ **ที่กลางแจ้ง** ลอมฟาง (กองฟาง กองข้าว เป็นต้น). เวลาเช้าตรู่ ภิกษุเหล่านั้นเดินออกมาจากที่นั้นๆ คือ จากป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง ทอดสายตาลงต่ำ มีการก้าวไป การถอยหลัง การมองดู การเหลียวดู การคู้แขน การเหยียดแขน น่าเลื่อมใส เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ.

อชฺโฌกาโส นาม เกนจิ อจฺฉนฺโน ปเทโส. อากงฺขมานา ปเนตฺถ จีวรกุฏึ กตฺวา วสนฺติ.

(สารตฺถ. ๓/๓๙๓)

อัชโฌกาสะ (ที่กลางแจ้ง) คือ สถานที่ไม่ได้มุงบังด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เมื่อภิกษุประสงค์(จะปักกลด) ก็สามารถปักกลดอยู่ในที่นี้ได้ ดู อพฺโภกาส

อชฺโฌกาสคต (ติ)

[อชฺโฌกาส + คต]

ผู้ไปสู่ที่กลางแจ้ง, ผู้อยู่ในที่แจ้ง, อยู่ที่แจ้ง.

ทารุโณ ภิกฺขเว ลาภสกฺการสิโลโก ฯเปฯ อธิคมาย. อสฺสุตฺถ โน ตุมฺเห ภิกฺขเว รตฺติยา ปจฺจูสสมยํ ชรสิงฺคาลสฺส วสฺสมานสฺสาติ. เอวํ ภนฺเต. โส โข ภิกฺขเว ชรสิคาโล อุกฺกณฺณเกน นาม โรคชาเตน ผุฏฺโจ เนว สุญฺญาคารคโต รมติ, น รุกฺขมูลคโต รมติ, น **อญฺโชกาสคโต** รมติ. เยน เยน คจฺฉติ, ยตฺถ ยตฺถ ติฏฺจติ, ยตฺถ ยตฺถ นิสีทติ, ยตฺถ ยตฺถ นิปชฺชติ, ตตฺถ ตตฺถ อนยพฺยสนํ อาปชฺชติ.

เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ภิกฺขุ ลาภสกฺการสิโลเกน อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต เนว สุญฺญาคารคโต รมติ, น รุกฺขมูลคโต รมติ, น **อญฺโชกาสคโต** รมติ. เยน เยน คจฺฉติ, ยตฺถ ยตฺถ ติฏฺจติ, ยตฺถ ยตฺถ นิสีทติ, ยตฺถ ยตฺถ นิปชฺชติ, ตตฺถ ตตฺถ อนยพฺยสนํ อาปชฺชติ. เอวํ ทารุโณ โข ภิกฺขเว ลาภสกฺการสิโลโก... เอวญฺหิ โว ภิกฺขเว สิกฺขิตพฺพนฺติ. (สํ. ๒/๔๒๘)

(สฺยา. อพฺโภกาสคโต)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ... ต่อการบรรลุธรรม ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเช้าตรู่ เธอทั้งหลายได้เห็นสุนัขจิ้งจอกแก่ที่มาอาศัยอยู่หรือ เห็นพระพุทธเจ้าข้า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุนัขจิ้งจอกแก่นั้นเป็นโรคเรื้อน อยู่ในเรือนว่างก็ไม่ยินดี อยู่ที่โคนไม้ก็ไม่ยินดี **อยู่ในที่กลางแจ้ง** ก็ไม่ยินดี เดิน ยืน นั่ง นอนในที่ใดๆ ก็เป็นทุกข์ในที่นั้นๆ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็เหมือนกัน ถูกลาภสักการะและความสรรเสริญครอบงำ ย่ำยีจิต อยู่ในเรือนว่างก็ไม่ยินดี อยู่ที่โคนไม้ก็ไม่ยินดี **อยู่ในที่กลางแจ้ง**ก็ไม่ยินดี เดิน ยืน นั่ง นอนในที่ใดๆ ก็เป็นทุกข์ในที่นั้นๆ ภิกษุทั้งหลาย ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ... อย่างนี้. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ พึงศึกษาอย่างนี้.

อชฺโฌกิรติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + กิร (วิกฺเขปวิกิเร) + อ + ติ]

ย่อมโปรยปราย, ย่อมหว่าน,

กระจัดกระจาย.

อถ โข ภควา ทกฺขิเณน ปสฺเสน สีหเสยฺยํ กปฺเปสิ ปาเท ปาทํ อจฺจาธาย สโต สมฺปชาโน. เตน โข ปน สมเยน ยมกสาลา สพฺพผาลิผุลฺลา โหนฺติ อกาลปุปฺเผหิ. เต ตถาคตสฺส สรีรํ โอกิรนฺติ **อชฺโฌกิรนฺติ** อภิปฺปกิรนฺติ ตถาคตสฺส ปูชาย. ทิพฺพานิปิ มนฺทารวปุปฺผานิ อนฺตลิกฺขา ปปตนฺติ ตานิ ตถาคตสฺส สรีรํ โอกิรนฺติ **อชฺโฌกิรนฺติ** อภิปฺปกิรนฺติ ตถาคตสฺส ปูชาย. ทิพฺพานิปิ จนฺทนจุณฺณานิ อนฺตลิกฺขา ปปตนฺติ ตานิ ตถาคตสฺส สรีรํ โอกิรนฺติ **อชฺโฌกิรนฺติ** อภิปฺปกิรนฺติ ตถาคตสฺส ปูชาย. ทิพฺพานิปิ ตูริยานิ อนฺตลิกฺเข วชฺชนฺติ ตถาคตสฺส ปูชาย. ทิพฺพานิปิ สงฺคีตานิ อนฺตลิกฺเข วตฺตนฺติ ตถาคตสฺส ปูชาย. (ที. ๒/๑๑๔)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสีหไสยาโดยพระปรัศว์เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ. ก็โดยสมัยนั้นแล ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูกาล บานสะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วงหล่น**โปรยปราย**ตกต้องพระสรีระของพระตถาคต เพื่อบูชาพระตถาคต ดอกมณฑารพอันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศ **โปรยปราย**ตกต้องพระสรีระของพระตถาคต เพื่อบูชาพระตถาคต จุรณแห่งจันทน์อันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศ **โปรยปราย**ตกต้องพระสรีระของพระตถาคต เพื่อบูชาพระตถาคต ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศ เพื่อบูชาพระตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลงในอากาศ เพื่อบูชาพระตถาคต.

อชฺโฌกิรนฺตีติ อชฺโฌตฺถรนฺตา วิย กิรนฺติ.

(ที.อฏ. ๒/๑๖๖)

บทว่า **อชฺโฌกิรนฺติ** (โปรยปราย) ได้แก่ กระจัดกระจาย (หล่นเกลื่อน) ประหนึ่งจะท่วมทับ.

อชฺโฌคาหติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + คาหู (วิโลฬเน) + อ + ติ]

(ก) ย่อมเข้าไป - เข้าถึง, คบหา.

ปุน จปรํ อมฺพฏฺฐ,
อิเธกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิมญฺเจว อนุตฺตรํ วิชฺชาจรณสมฺปทำ อนภิสมฺภุณมาโน ปวตฺตผลโภชนตญฺจ อนภิสมฺภุณมาโน กุทาลปิฏกำ อาทาย อรญฺญวน**มชฺโฌคาหติ** 'กนฺทมูลผลโภชโน ภวิสฺสามีติ. โส อญฺญตฺถุ วิชฺชาจรณสมฺปนฺนสฺเสว ปริจารโก สมฺปชฺชติ. อิมาย โข อมฺพฏฺฐ อนุตฺตราย วิชฺชาจรณสมฺปทาย อิทำ ทุติยำ อปายมุขำ ภวติ.

(ที. ๑/๙๕, ม. ๑/๑๐๔)

ดูก่อนอัมพัฏฐะ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก, สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เมื่อยังไม่บรรลุวิชชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้ ทั้งไม่สามารถจะหาผลไม้ที่หล่นบริโภคได้ จึงถือเสียมและตะกร้า**เข้าไป**สู่ราวป่าด้วยตั้งใจว่า จักบริโภคเหง้า ราก และผลไม้ เขาต้องเป็นคนรับใช้ของท่านที่เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะโดยแท้ ข้อนี้เป็นทางเสื่อมประการที่ ๒ แห่งวิชชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยม.

อชฺโฌคาหตีติ อนุปวิสติ. (ม.อฏ. ๑/๓๓๙)

บทว่า **อชฺโฌคาหติ** แปลว่า ย่อมเข้าไป.

อฏฺจ โข อิมา สารีปุตฺต ปริสา. กตมา อฏฺจ ? ขตฺติยปริสา พฺราหฺมณปริสา คหปติปริสา สมณปริสา จาตุมฺมหาราชิกปริสา ตาวตึสปริสา มารปริสา พฺรหฺมปริสา. อิมา โข สารีปุตฺต อฏฺจ ปริสา. อิเมหิ โข สารีปุตฺต จตูหิ เวสารชฺเชหิ สมนฺนาคโต ตถาคโต อิมา อฏฺจ ปริสา อุปสงฺกมติ **อชฺโฌคาหติ**. อภิชานามิ โข ปนาหำ สารีปุตฺต อเนกสตำ ขตฺติยปริสำ อุปสงฺกมิตา, ตตฺราปิ มยา สนฺนิสินฺนปุพฺพญฺเจว สลฺลปิตปุพฺพญฺจ สากจฺฉา จ สมาปชฺชิตปุพฺพา. ตตฺร วต มำ ภยำ วา สารชฺชำ วา โอกฺกมิสฺสตีติ นิมิตฺตเมตำ สารีปุตฺต น สมนุปสฺสามิ, เอตมหำ สารีปุตฺต นิมิตฺตำ อสมนุปสฺสนฺโต เขมปฺปตฺโต อภยปฺปตฺโต เวสารชฺชปฺปตฺโต วิหรามิ. (ม. ๑/๑๕๑)

ดูก่อนสารีบุตร บริษัท ๘ จำพวกนี้ คือขัตติยบริษัท (กษัตริย์) พราหมณบริษัท (พราหมณ์) คหบดีบริษัท (คหบดี) สมณบริษัท (สมณะ) จาตุมหาราชบริษัท (เทวดาชั้นจาตุมมหาราช) ดาวดึงสบริษัท (เทวดาชั้นดาวดึงส์) มารบริษัท (มาร) พรหมบริษัท (พรหม) ดูก่อนสารีบุตร บริษัทมี ๘ จำพวกนี้แล ตถาคตมีเวสารัชชญาณ ๔ นี้ จึงเข้าไป**คบหา**บริษัท ๘ จำพวกนี้ เราเข้าไปยังขัตติยบริษัทหลายร้อยบริษัทย่อมรู้ว่า แม้ในบริษัทนั้น เราก็เคยนั่งใกล้ เคยทักทาย เคยปราศรัย เคยสนทนากัน เราไม่เห็นนิมิตว่า "ความกลัว หรือความสะทกสะท้าน จักกล้ำกรายเราในบริษัทนั้นได้เลย" ดูก่อนสารีบุตร เราเมื่อไม่เห็นนิมิตแม้นี้ จึงถึงความเกษม ไม่มีความกลัว แกล้วกล้าอยู่....

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๑๖) กล่าวว่า บริษัท ๗ จำพวกคือเทวดาชั้นดาวดึงส์เป็นต้น ตรัสไว้เพราะเป็นผู้ที่คนทั่วไปรู้จักกัน ส่วนสมณะเป็นผู้ที่คนทั่วไปรู้จักกันและเป็นผู้ประเสริฐ ดังนั้น จึงไม่ตรัส

ถึงเทวดาชั้นดุสิตเป็นต้นในบริษัท ๘ เพราะไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป]

ดู ที. ๑/๙๖, อ. ๓/๒๓๓, อป. ๑/๒๑

(ข) ย่อมหยั่งลง.

ภูตปุพฺพํ ภิกฺขุ สามุทฺทิกา วาณิชา ตีรทสฺสึ สกุณํ คเหตฺวา นาวาย สมุทฺทํ **อชฺโฌคาหนฺติ**. เต อตีรทสฺสินิยา นาวาย ตีรทสฺสึ สกุณํ มุญฺจนฺติ, โส คจฺฉเตว ปุรตฺถิมํ ทิสํ, คจฺฉติ ทกฺขิณํ ทิสํ, คจฺฉติ ปจฺฉิมํ ทิสํ, คจฺฉติ อุตฺตรํ ทิสํ, คจฺฉติ อุทฺธํ ทิสํ, คจฺฉติ อนุทิสํ; สเจ โส สมนฺตา ตีรํ ปสฺสติ, ตถาปกฺกนฺโตว โหติ; สเจ ปน โส สมนฺตา ตีรํ น ปสฺสติ, ตเมว นาวํ ปจฺจาคจฺฉติ. เอวเมว โข ตฺวํ ภิกฺขุ, ยโต ยาว พฺรหฺมโลกา ปริเยสมาโน อิมสฺส ปญฺหสฺส เวยฺยากรณํ นาชฺฌคมา, อถ โข มยฺหเมว สนฺติเก ปจฺจาคโต...(ที. ๑/๒๑๒, อ. ๒/๓๒๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ภิกษุ เรื่องเคยมีมาแล้ว พวกพ่อค้าเดินเรือทะเล (ขณะขึ้นเรือ) ได้จับนกตีรทัสสี (นกบินดูฝั่ง) **ย่อมหยั่งลง**สู่สมุทรด้วยเรือ (ได้จับนกบินดูฝั่งลงเรือไปด้วย) เมื่อมองไม่เห็นฝั่ง พวกเขาจึงปล่อยนกตีรทัสสีไป นกนั้นบินไปยังทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องบนและทิศเฉียง ถ้ามันแลเห็นชายฝั่งรอบ ๆ ก็จะบินเลยไป ถ้ามันยังแลไม่เห็นฝั่งโดยรอบ ก็จะบินกลับมาที่เรือนั้นอีก ฉันใด ภิกษุ เธอก็เช่นกัน เที่ยวเสาะหาไปจนถึงพรหมโลก ก็ยังไม่ได้คำตอบของปัญหานี้ ในที่สุด ก็ต้องกลับมาหาเรา...

[เรื่องมีอยู่ว่า พระเกวัฏฏะอยากทราบว่า มหาภูตรูป ๔ คือดิน น้ำ ไฟ ลม ดับไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน ท่านจึงเข้าฌานเจริญอภิญญาแล้วเที่ยวไปในเทวโลกทั้ง ๖ ชั้น เพื่อหาคำตอบ เทวดาในชั้นจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวดี ต่างบอกไม่ทราบว่ามหาภูตรูป ๔ ดับในที่ไหน และแนะนำให้ไปถามปริศนานั้นจากท้าวมหาพรหม เมื่อภิกษุนั้นได้พบและถามคำถามกับท้าวมหาพรหมก็ไม่ได้รับคำตอบตามที่ต้องการ เพราะท้าวมหาพรหมกลับไปตอบเรื่องที่ตนเองมีอำนาจในการสร้างโลก แต่ท่านไม่ต้องการคำตอบเช่นนั้น เพียงอยากทราบว่ามหาภูตรูป ๔ ดับไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน จึงถามปริศนาซ้ำอีก และท้าวมหาพรหมก็ตอบเช่นเดิม ท่านได้เพียรถามอีกหลายครั้ง ในที่สุด ท้าวมหาพรหมก็ยอมรับว่าไม่รู้เช่นกัน และได้แนะนำให้ไปทูลถามพระศาสดา ท่านจึงไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามปัญหานั้น พุทธองค์ทรงเปรียบพระเกวัฏฏะเหมือนนกตีรทัสสี (นกบินดูฝั่ง) ที่นายเรือเดินทะเลปล่อยให้บินไปหาฝั่ง เมื่อไม่เห็นฝั่งก็บินกลับมาที่เรือดังเดิมแล้วตรัสว่า ปัญหานี้เธอไม่ควรถามอย่างนั้น คำถามของเธอเหมือนกับกล่าวว่าที่ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ดับไปไม่มีเหลือนั้น เป็นสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งอยู่นอกร่างกาย ความจริงที่เช่นนั้นไม่มี เพราะว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุนั้น ย่อมไม่ตั้งอยู่ในนิพพาน ดังนั้น นามและรูปจึงดับไม่เหลือในนิพพาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือสิ่งเหล่านี้ไม่มีในนิพพานนั่นเอง]

อชฺโฌคาเหตฺวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + อว + คาหู (วิโลพเน) + อิ + ตฺวา]

(๑) เข้าไป - เข้าถึงแล้ว.

อชฺโฌคาเหตฺวา หิมวนฺตํ
อคฺโค การุณิโก มุนิ
ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวาน
นิสีทิ ปุริสุตฺตโม. (อป. ๑/๒๑)

(พระสารีบุตรเถระเปล่งอุทานว่า)
พระองค์ผู้เป็นมุนีผู้เลิศ ทรงประกอบด้วยพระกรุณา ผู้สูงสุดแห่งบุรุษ **เสด็จถึง**ป่าหิมพานต์ แล้วประทับนั่งขัดสมาธิ.

อชฺโฌคาเหตฺวา หิมวนฺตนฺติ หิมวนฺตสมีปํ โอคาเหตฺวา ปวิสิตฺวาติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๑/๒๔๘)

บาทคาถาว่า **อชฺโฌคาเหตฺวา หิมวนฺตํ** ความว่า หยั่งลง คือเสด็จเข้าใกล้ป่าหิมพานต์.

ดู วิ. ๑/๒๑, อ. ๓/๒๓๓, อุทาน. ๑๑๘

(๒) หยั่งลงแล้ว.

อถ โข ภควา มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ เยน กกุธา นที เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา กกุธํ นทึ **อชฺโฌคาเหตฺวา** นฺหตฺวา จ ปิวิตฺวา จ ปจฺจุตฺตริตฺวา เยน อมฺพวนํ เตนุปสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา อายสฺมนฺตํ จุนฺทกํ อามนฺเตสิ “อิงฺฆ เม ตฺวํ จุนฺทก จตุคฺคุณํ สงฺฆาฏึ ปญฺญเปหิ กิลนฺโตสฺมิ จุนฺทก นิปชฺชิสฺสามีติ. (ที. ๒/๑๑๑, อุทาน. ๑๘๑)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ **หยั่งลง**สู่แม่น้ำกกุธา (เสด็จเข้าไปยังแม่น้ำกกุธา) ลงสรงในแม่น้ำกกุธา ทรงดื่มแล้วเสด็จขึ้นไปยังอัมพวัน รับสั่งเรียกท่านพระจุนทกะมาตรัสว่า “จุนทกะ เธอช่วยปูสังฆาฏิซ้อนกัน ๔ ชั้น เราเหน็ดเหนื่อยจะนอนพัก”.

อถ โข ตํ อานนฺท จกฺกรตนํ ปุรตฺถิมํ สมุทฺทํ **อชฺโฌคาเหตฺวา** ปจฺจุตฺตริตฺวา ทกฺขิณํ ทิสํ ปวตฺติ ฯเปฯ ทกฺขิณํ สมุทฺทํ อชฺโฌคาเหตฺวา ปจฺจุตฺตริตฺวา ปจฺฉิมํ ทิสํ ปวตฺติฯเปฯ ปจฺฉิมํ สมุทฺทํ อชฺโฌคาเหตฺวา ปจฺจุตฺตริตฺวา อุตฺตรํ ทิสํ ปวตฺติ อนฺวเทว ราชา มหาสุทสฺสโน สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย. ยสฺมึ โข ปนานนฺท ปเทเส จกฺกรตนํ ปติฏฺฐาสิ ตตฺถ ราชา มหาสุทสฺสโน วาสํ อุปคจฺฉิ สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย.

(ที. ๒/๑๔๒)

ดูก่อนอานนท์ ครั้งนั้นแล จักรแก้ว**หยั่งลง**สู่มหาสมุทรทิศตะวันออก (หมุนไปยังมหาสมุทรทิศตะวันออก) แล้วกลับเวียนไปทางทิศใต้... หมุนไปยังมหาสมุทรทิศใต้ แล้วกลับเวียนไปทางทิศตะวันตก... หมุนไปยังมหาสมุทรทิศตะวันตก แล้วกลับเวียนไปทางทิศเหนือ พระเจ้ามหาสุทัสสนะพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา ได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนาในประเทศที่จักรแก้วหยุดอยู่.

(๓) แทรกเข้าไป, **จมลงแล้ว**, **ดำลงแล้ว**.

ปริสํ วิคยฺหาติ ขตฺติยปริสํ พฺราหฺมณปริสํ คหปติปริสํ สมณปริสํ วิคยฺห โอคยฺห **อชฺโฌคาเหตฺวา** ปวิสิตฺวาติ. เต วาทกามา ปริสํ วิคยฺห.

(มหานิ. ๑๒๖)

สองบทว่า **ปริสं วิคยฺห** (เข้าไปสู่บริษัทแล้ว) ได้แก่ เข้าไปแล้ว คือ ก้าวลงแล้ว **แทรกเข้าไปแล้ว** เข้าถึงแล้วซึ่งขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คหบดีบริษัท สมณบริษัท รวมความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นประสงค์จะพูดจึงเข้าไปสู่บริษัทแล้ว.

อชฺโฌคาเหตฺวาติ นิมุชฺชิตฺวา. (มหานิ.อฏ. ๒๔๖)

บทว่า **อชฺโฌคาเหตฺวา** (แทรกเข้าไปแล้ว) ได้แก่ จมลงแล้ว (ในบริษัทเหล่านั้น).

อชฺโฌคาฬฺห (ติ)

[อธิ + อว + คาหู (วิโลพเน) + ต]

คาฬฺห = อคาหีติ คาฬฺโห (ผู้ที่กวนแล้ว ชื่อว่า คาฬฺโห), ลบสระที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๒๑) ว่า ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส, ลง ต ปัจจัยท้าย คาหฺ ธาตุในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ.๕๕๕) ว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี, แปลง ต ปัจจัยท้าย คาหฺ ธาตุเป็น ห และแปลง หฺ ของ คาหฺ ธาตุเป็น ลฺ ด้วยสูตร (กจ.๕๘๙) ว่า หนฺเตหิ โห หสฺส โล วา อทหนหานำ, แปลง ล เป็น พ (ลพานมวิเสโส).

(ก) อันลงไปแล้ว, จมลงแล้ว.

สิเนรุ ภิกฺขเว ปพฺพตราชา จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ อายาเมน จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ วิตฺถาเรน จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ มหาสมุทฺเท **อชฺโฌคาฬฺโห** จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ มหาสมุทฺทา อจฺจุคฺคโต. โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย ยं กทาจิ กรหจิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน พหูนิ วสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตานิ พหูนิ วสฺสสหสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ เทโว น วสฺสติ. เทเว โข ปน ภิกฺขเว อวสฺสนฺเต เย เกจิเม พีชคามภูตคามา โอสธิติณวนปฺปตโย เต อุสฺสุสฺสนฺติ วิสุสฺสนฺติ น ภวนฺติ. เอวं อนิจฺจา ภิกฺขเว สงฺขารา เอวं อธฺรุวา ภิกฺขเว สงฺขารา ฯเปฯ อลं วิมุจฺจิตุ. (อำ. ๒/๔๗๔)

ภิกษุทั้งหลาย ขุนเขาสิเนรุยาว ๘๔,๐๐๐ โยชน์ กว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ **จมลงแล้ว**ในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงจากมหาสมุทรขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ภิกษุทั้งหลาย มีสมัยที่เวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราว ฝนไม่ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี เมื่อฝนไม่ตก พืชคาม ภูตคาม และติณชาติที่ใช้ปรุงยา ป่าไม้ใหญ่ ย่อมเฉา เหี่ยวแห้ง เป็นอยู่ไม่ได้ ฉันใด

ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายก็ฉันนั้น เป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี้เป็นข้อกำหนดควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนัด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง.

อชฺโฌคาฬฺโหติ อุทเก อนุปวิฏฺโฐ.

(อำ.อฏ. ๓/๑๘๐)

บทว่า **อชฺโฌคาฬฺโห** (จมลงแล้ว) คือ เข้าไปในน้ำ (หยั่งลงในน้ำ).

จุลฺลาสีติสหสฺสานิ
อชฺโฌคาฬฺโห มหณฺณเว
อจฺจุคฺคโต ตาวเทว
คิริราชา ปวุจฺจติ. (อป. ๑/๒๓)

(ดาบสสุรุจินั่งอยู่ ณ ที่นั้นแล้วกล่าวว่า) ผู้คนกล่าวกันในบัดนี้ว่า ขุนเขา **จมลงแล้ว** ในห้วงมหรรณพ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน์เช่นกัน.

ตตฺถ **จุลฺลาสีติสหสฺสานี**ติ จตุราสีติสหสฺสานิ คิริราชา เมรุปพฺพตราชา มหณฺณเว สาคเร **อชฺโฌคาฬฺโห** อธิโอคาฬฺโห ปวิฏฺโฐ ตาวเทว ตตฺตกานิ จตุราสีติสหสฺสานิ อจฺจุคฺคโต อติ-อุคฺคโต อิทานิ ปวุจฺจตีติ สมฺพนฺโธ.

(อป.อฏ. ๑/๒๕๑)

ในบทว่า **จุลฺลาสีติสหสฺสานิ** ในคาถานั้น เชื่อมความว่า ขุนเขาคือขุนเขาเมรุ (ขุนเขาพระสุเมร) **จมลงแล้ว** คือ หยั่งลง ได้แก่ ลงไปในห้วงมหรรณพ คือในสาครลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงคือพุ่งขึ้น ๘๔,๐๐๐ โยชน์เพียงนั้น คือมีประมาณเท่านั้น อันท่านกล่าวไว้ในบัดนี้.

ดู มหานิ.๒๐, มิลินฺท.๓๓๐

(ค) หยั่งลงแล้ว.

เอวํ สณฺิเต เจตฺถ โยชนานํ
จตุราสีติ สหสฺสานิ
อชฺโฌคาฬฺโห มหณฺณเว
อจฺจุคฺคโต ตาวเทว สิเนรุปพฺพตุตฺตโม.

(วิ.อฏ. ๑/๙๑)

ก็ในจักรวาลนี้ที่ตั้งอยู่อย่างนี้ มีภูเขาสิเนรุเยี่ยมกว่าบรรดาภูเขาทั้งหลาย **หยั่งลงแล้ว** ในห้วงมหรรณพถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์, สูงขึ้นไป (เบื้องบน) ก็มีประมาณเท่านั้นเหมือนกัน.

อชฺโฌคาฬฺโหติ โอคาหิตฺวา อนุปวิสิตฺวา ิโต.

(สารตฺถ.๑/๒๕๒)

บทว่า **อชฺโฌคาฬฺโห** (หยั่งลงแล้ว) คือ จมลงแล้ว ได้แก่ เข้าไปดำรงอยู่.

อชฺโฌคาฬฺหปตฺต (ติ)

[อชฺโฌคาฬฺห + ปตฺต]

ถึงการหยั่งลง - จมลง.

เตน โข ปน สมเยน โส ภิกฺขุ อญฺญตรสฺมึ กุเล อติเวลํ **อชฺโฌคาฬฺหปฺปตฺโต** วิหรติ. อถ โข ยา ตสฺมึ วนสณฺเฑ อธิวตฺถา เทวตา ตสฺส ภิกฺขุโน อนุกมฺปิกา อตฺถกามา ตํ ภิกฺขุ สํเวเชตุ-กามา ยา ตสฺมึ กุเล กุลฆรณี ตสฺสา วณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา เยน โส ภิกฺขุ เตนุปสงฺกมิ อุป-สงฺกมิตฺวา ตํ ภิกฺขุ คาถาย อชฺฌภาสิ ฯเปฯ

(สํ. ๑/๒๐๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุนั้น**ถึงการหยั่งลง** (คลุกคลี) อยู่ในตระกูลแห่งหนึ่งเกินเวลา. ครั้งนั้นแล เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านั้น มีความอนุเคราะห์หวังดีต่อภิกษุนั้น ประสงค์จะให้ท่านสลดใจ จึงเนรมิตเพศเป็นหญิงแม่เรือนในตระกูลนั้น เข้าไปหาภิกษุนั้นถึงที่อยู่ ได้กล่าวกับภิกษุนั้นด้วยคาถาว่า [แท้จริง เสียงที่เป็นข้าศึกมีมาก ท่านผู้มีตบะ ต้องอดทน ไม่ต้องเก้อเขินด้วยเหตุนั้น เพราะสัตว์หาได้เศร้าหมองด้วยเหตุนั้นไม่ แต่ผู้ใดมักสะดุ้งเพราะเสียง ประดุจเนื้อทรายในป่า นักปราชญ์เรียกผู้นั้นว่ามีใจเบา วัตรของเขาย่อมไม่สมบูรณ์]

อชฺโฌคาฬฺหปตฺโตติ โอคาหปฺปตฺโต.

(สำ.อฏ. ๑/๒๖๙)

บทว่า **อชฺโฌคาฬฺหปตฺโต** แปลว่า ถึงการหยั่งลง (คลุกคลี).

อชฺโฌคาฬฺหุคฺคต (ติ)

[อชฺโฌคาฬฺห + อุคฺคต]

อันหยั่งลงและสูงขึ้นไป[เบื้องบน].

ตโต อุปฑฺฒุปฑฺเฒน

ปมาเณน ยถากฺกมํ

อชฺโฌคาฬฺหุคฺคตา ทิพฺพา

นานารตนจิตฺตตา. (วิ.อฏ. ๑/๙๑, วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๐)

(มหาบรรพตใหญ่ทั้ง ๗ เหล่านี้ คือ เขายุคันธร เป็นต้น)

เป็นของทิพย์ วิจิตรด้วยรัตนะต่าง ๆ อัน**หยั่งลง** (ในห้วงมหรรณพ) และ**สูงขึ้นไป** (เบื้องบน) ตามลำดับโดยประมาณกึ่งหนึ่ง ๆ จากประมาณแห่ง (ขุนเขา) สิเนรุที่กล่าวแล้วทั้งเบื้องล่างและเบื้องบนนั้น.

อชฺโฌคาฬฺหุคฺคตาติ อชฺโฌคาฬฺหา จ อุคฺคตา จ. (สารตฺถ. ๑/๒๕๓)

บาทคาถาว่า **อชฺโฌคาฬฺหุคฺคตา** ได้แก่ หยั่งลงและสูงขึ้นไป[เบื้องบน].

อชฺโฌตฺถฏ (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + ต]

(๑) ครอบคลุมแล้ว, ท่วมทับ, เต็มเปี่ยม.

ติริยภาเคหิ อนนฺตา โลกธาตุโย ปกฺขนฺทึสุ, เอตฺตเก ฐาเน จนฺทมฺหิ จนฺทปฺปภา นตฺถิ, สูริเย สูริยปฺปภา นตฺถิ, ตารกรูเปสุ ตารกรูปปฺปภา นตฺถิ, เทวตานํ อุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺเขสุ สรีเร อาภรเณสูติ สพฺพตฺถ ปภา นตฺถิ. ติสหสฺสิมหาสหสฺสิโลกธาตุยา อาโลกผรณสมตฺโถ มหาพฺรหฺมาปิ สูริยุคฺคมเน ขชฺโชปนโก วิย อโหสิ, จนฺทสูริยตารกรูปเทวตุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺขานํ ปริจฺเฉทมตฺตกเมว ปญฺญายิตฺถ. เอตฺตกํ ฐานํ พุทฺธรสฺมีหิเยว **อชฺโฌตฺถฏํ** อโหสิ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๕)

อนึ่ง โดยเบื้องขวางพระรัศมีแล่นไปสู่โลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ในสถานที่มีประมาณเพียงนี้ ไม่มีแสงจันทร์ในพระจันทร์ ไม่มีแสงอาทิตย์ในพระอาทิตย์ ไม่มีแสงดาวในดวงดาว ไม่มีรัศมีของเหล่าเทวดาในสถานที่ทั้งปวง คือ อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ สรีระ และอาภรณ์ แม้มหาพรหมผู้สามารถกระจายแสงสว่างไปสู่โลกธาตุสามหมื่นหรือหลายหมื่นแห่งได้ ก็เป็นเหมือนดั่งหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์อุทัย พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยาน วิมาน และต้นกัลปพฤกษ์ ก็ปรากฏเพียงเล็กน้อย พระพุทธรัศมีได้**ครอบคลุม**สถานที่มีประมาณเพียงนี้.

จตุสหสฺสโยชนปริมาโณ ปเทโส อุทเกน **อชฺโฌตฺถโฏ** สมุทฺโทติ สงฺขं คโต.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๖๐)

(ในชมพูทวีปนั้น) พื้นที่ประมาณ ๔ พันโยชน์ถูกน้ำ**ท่วม** จึงเรียกว่า สมุทร.

(๒) ครอบงำ – ปกคลุมแล้ว, บดทับ.

อตฺถวณฺณนา ปน เอวํ เวทิตพฺพา ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ นาม ยสฺส ลาภาลาภาทีหิ อฏฺฐหิ โลกธมฺเมหิ ผุฏฺฐสฺส **อชฺโฌตฺถฏสฺส** จิตฺตํ น กมฺปติ น จลติ น เวธติ ตสฺส ตํ จิตฺตํ เกนจิ อกมฺปนียโลกุตฺตมภาวาวหนโต มงฺคลนฺติ เวทิตพฺพํ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๒๙)

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้ จิตของผู้ใดอันโลกธรรม ๘ มีลาภ เสื่อมลาภ เป็นต้น ถูกต้อง **ครอบงำแล้ว** ย่อมไม่หวั่น ไม่ไหว ไม่กระเทือน ชื่อว่า จิตของผู้ใดอันโลกธรรมกระทบแล้วไม่หวั่นไหว จิตนั้นของผู้นั้น พึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้สูงสุดเหนือโลก ซึ่งธรรมไรๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้.

ปาสาณมาสีโนติ ขุรจกฺกํ นาม ปาสาณมยํ วา โหติ รชตมยํ วา มณิมยํ วา ตํ ปน ปาสาณมยเมว.

โส จ เตน อาสีโน อตินิวิฏฺโฐ **อชฺโฌตฺถโฏ**. ตสฺมา ปาสาเณน อาสีนตฺตา “ปาสาณาสีโนติ วตฺตพฺเพ พฺยญฺชนสนฺธิวเสน มการํ อาทาย “ปาสาณมาสีโนติ วุตฺตํ. (ชา.อฏ. ๑/๓๘๕)

บทว่า **ปาสาณมาสีโน** ความว่า ชื่อว่าจักกรดนั้น สำเร็จด้วยหินก็มี สำเร็จด้วยแก้วมณีก็มี แต่จักรกรดอันที่เจ้าถูกมันขยี้**บดทับ**นั้น สำเร็จด้วยหิน เพราะเหตุที่มาต้องจักรกรดสำเร็จด้วยหิน เมื่อควรจะกล่าวว่า ปาสาณาสีโน กลับกล่าวว่า ปาสาณมาสีโน โดยถือเอา ม อักษร ด้วยอำนาจพยัญชนะสนธิ.

ดู อธิปนฺนาติ อชฺโฌตฺถฏา (= อธิปนฺนา ปิสาเจน. ชา.๑/๓๙๔) (ชา.อฏ.๕/๙๕) โทเสน อปราเธน อชฺโฌตฺถฏานำ (= อธิปนฺนานำ). (ชา.อฏ. ๕/๔๐๔)

(๓) อัน...ทับแล้ว.

ตตฺถ พฺราหฺมโณ พฺราหฺมณี เทฺว ปุตฺตา ธีตา จ เคเหน **อชฺโฌตฺถฏา** กาลมกำสุ. เตสุ พฺราหฺมโณ พฺราหฺมณี จ เปตโยนิยำ นิพฺพตฺตีสุ เทฺว ปุตฺตา ธีตา จ ภุมฺมเทเวสุ. (เปต.อฏ.๕๑)

ในคนเหล่านั้นท่านพราหมณ์ พราหมณี ลูกชาย ๒ คน ลูกหญิง ๑ คน **อัน**เรือน (พัง) **ทับแล้ว** ตายไป. ในคนที่ตายไปเหล่านั้น พราหมณ์และนางพราหมณี เกิดในกำเนิดเปรต. ลูกชาย ๒ คนลูกหญิง ๑ คน บังเกิดในภุมมเทวดา.

(๔) อัน...ท่วมแล้ว, อันให้เต็มแล้ว.

นินฺนฏฺฐานำ ปน อุทเกน **อชฺโฌตฺถฏำ**.

(ม.ฏี. ๓/๑๐๘)

ส่วนสถานที่ลุ่ม อันน้ำท่วมแล้ว.

อชฺโฌตฺถฏจิตฺต (ติ)

[อชฺโฌตฺถฏ + จิตฺต]

ผู้มีจิตอัน...ครอบงำแล้ว - ถูกครอบงำแล้ว.

ยถา ตำ มาเรน ปริยุฏฺฐิตจิตฺโตติ เอตฺถ ตนฺตินิปาตมตฺตำ. ยถา มาเรน ปริยุฏฺฐิตจิตฺโต **อชฺโฌตฺถฏจิตฺโต** อญฺโญปิ โกจิ ปุถุชฺชโน

ปฏิวิชฺฌิตุ๎ น สกฺกุเณยฺย เอวเมว นาสกฺขิ ปฏิวิชฺฌิตุนฺติ อตฺโถ. (สำ.อฏ.๓/๒๘๓)

คำว่า **ตำ** ในคำว่า **ยถา ตำ มาเรน ปริยุฏฺฐิตจิตฺโต** เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า ปุถุชนไรๆ แม้อื่นผู้มีจิตถูกมารกลุ้มรุมแล้ว (ถูกมารดลใจ) คือ **ผู้มีจิตถูกมารครอบงำแล้ว** (ถูกมารท่วมทับจิตใจ) ไม่พึงอาจเพื่อแทงตลอดได้ ฉันใด พระเถระก็ไม่สามารถแทงตลอด (ธรรม) ฉันนั้น เหมือนกัน.

โส ปน อภิภโว มหตา อุทโกเฆน อปฺปกสฺส อุทกสฺส อชฺโฌตฺถรณำ วิย อโหสีติ วุตฺตำ อชฺโฌตฺถฏฺฐจิตฺโตติ. (สำ.ฏี. ๒/๕๐๔)

ก็การที่ (มาร) ครอบงำ (จิต) นั้นได้เป็นประหนึ่งห้วงน้ำใหญ่ท่วมทับห้วงน้ำน้อย เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อชฺโฌตฺถฏฺฐจิตฺโต ผู้มีจิตถูกมารครอบงำแล้ว (ถูกมารท่วมทับจิตใจ).

อชฺโฌตฺถฏฺหทย (ติ)

[อชฺโฌตฺถฏฺฐ + หทย]

มีใจอันความรักท่วมทับ - ครอบงำจิต.

สาปิ อิโต จิโต จ โอโลเกนฺตี ตำ ทิฏฺฐมตฺตาว ปุพฺเพสนฺนิวาสวเสน อุปฺปนฺเนน เปเมน มโหเฆเนว **อชฺโฌตฺถฏฺฐหทยา** หุตฺวา “เอโส เม สามิโกติ ตสฺส อุปริ ปปฺผาฏำ ขิปิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๗๖)

แม้นางอสุรกัญญานั้น เมื่อตรวจดูข้างโน้นและข้างนี้ พอพบท้าวสักกะนั้น ก็เป็น**ผู้มีหทัยอันความรัก**ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจปุพเพสันนิวาส**ท่วมทับแล้ว** ดุจห้วงน้ำใหญ่ก็ปลงใจว่า นั่นสามีของเรา จึงโยนพวกดอกไม้ไปเบื้องบนท้าวสักกะนั้น.

อชฺโฌตฺถรณ (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + ยุ]

(๑) ครอบงำ, ท่วมทับ.

อารมฺมณานำ อสนโต อาสา. **อชฺโฌตฺถรณโต** เจว ติตฺตึ อนุปคนฺตฺวาว ปริภุญฺชนโต จาติ อตฺโถ. อาสิสนวเสน อาสีสนา.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๙๗)

ตัณหาชื่อว่า อาสา (สภาวะแผ่ไปและบริโภค) เพราะเป็นสภาวะแผ่ไปสู่อารมณ์ ความหมายก็คือเพราะ**ครอบงำ**และบริโภคไม่รู้จักอิ่ม. ตัณหาชื่อว่า อาสีสนา (กิริยาที่หวัง) โดยเนื่องด้วยความหวัง

[อส ธาตุใน อาสา ใช้ในความหมายว่า พฺยาสน (แผ่ไป) และ อทน (บริโภค). คำว่า อาสีสนา มีรากศัพท์มาจาก สิส ธาตุ จึงมีรูปเดิมว่า อาสิสนา เมื่อทำทีฆะ อิ เป็น อี ก็มีรูปว่า อาสีสนา หรือถ้าลงนิคคหิตเป็นอาคม ก็มีรูปว่า อาสึสนา ส่วนในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๒๔๕) พบรูปที่เป็นรัสสะว่า อาสิสนา ฉบับไทยทั่วไปมักใช้บทที่ลงนิคคหิตเป็นอาคมตามฉบับสิงหล เช่น อาสึสนา, อาสึสติ, อาสึสา ส่วนในฉบับพม่าพบรูปที่ทำทีฆะว่า อาสีสนา, อาสีสติ, อาสีสา]

(๒) (น) (ก) การครอบงำ-ท่วมทับ-ปกปิด.

ดู อชฺโฌตฺถฏจิตฺต

(ข) ความทับกัน (สีมา).

อชฺโฌตฺถรตีติ อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สีมํ อชฺโฌตฺถรติ. ตตฺถ ยถา สมฺเภโท จ อชฺโฌตฺถรณญฺจ โหติ ตํ สพฺพํ อุโปสถกฺขนฺธเก วุตฺตเมว. (วิ.อฏ. ๔/๒๔๙)

บทว่า **อชฺโฌตฺถรติ** ได้แก่ สมมติทับสีมาของผู้อื่นด้วยสีมาของตน. ในการสมมติสีมานั้น ความคาบเกี่ยวกันและ**ความทับกัน**จะมีได้ด้วยลักษณะอย่างใด, ลักษณะทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวเสร็จแล้วในอุโปสถขันธกะ.

อชฺโฌตฺถรณ นาม:-

ปเรสํ สีมาย นิมิตฺเต กิตฺเตตฺวา ตํ สกลํ วา ตสฺเสกเทสํ วา อนฺโต กโรนฺเตน ตสฺสา พหิ เอกิสฺสํ ทฺวีสุ วา ทิสาสุ นิมิตฺเต กิตฺเตตฺวา พนฺธนนฺติ วุตฺตํ. (กงฺขา.นวฏี. ๒๐)

การผูกสีมาโดยกำหนดนิมิตด้วยสีมาของภิกษุอื่นแล้วทำพัทธสีมานั้นทั้งหมด หรือบางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน กำหนดนิมิตในทิศหนึ่งหรือสองทิศไว้ด้านนอกแห่งพัทธสีมานั้น ชื่อว่า**ความทับกัน**[แห่งสีมาอื่นด้วยสีมาของตน]

[คำว่า “บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้น” หมายถึงบางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูปสามารถนั่งทำสังฆกรรมได้ ถ้าทับพื้นที่ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว ก็จัดเป็นสีมาคาบเกี่ยว (สีมาสัมเภทะ]

อชฺโฌตฺถรณฏฺฐ (ปุ)

[อชฺโฌตฺถรณ + อตฺถ]

แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ.

ความหมายว่าปกคลุมไว้, สภาพที่ท่วมทับ.

ตณฺหาภิภูตา มารสฺส วิสยํ นาติกฺกมนฺติ เตสํ อุปริ มาโร วสํ วตฺเตตีติ อิมินา ปริยาเยน มารสฺส วิสโยติ มารวิสโย สนฺทนฏฺเฐน ตณฺหาว นที ตณฺหานที. **อชฺโฌตฺถรณฏฺเฐน** ตณฺหาว ชาลํ ตณฺหาชาลํ. ยถา สุนขา คทฺทุลพทฺธา ยทิจฺฉกํ นียนฺติ เอวํ ตณฺหาพทฺธา สตฺตาปีติ ทฬฺหพนฺธนฏฺเฐน คทฺทุลํ วิยาติ คทฺทุลํ. ตณฺหาว คทฺทุลํ ตณฺหาคทฺทุลํ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๙๙)

เหล่าสัตว์ผู้ถูกตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมไม่ล่วงพ้นวิสัยแห่งมาร มารย่อมยังอำนาจให้เป็นไปเหนือสัตว์เหล่านั้น โดยปริยายนี้จึงเรียกว่าแดนแห่งมาร เพราะเป็นวิสัยของมาร. คำว่า ตัณหานทีหมายถึง แม่น้ำคือตัณหา โดยความหมายว่าไหลไป. คำว่า ตัณหาชาละ หมายถึงข่ายคือตัณหา โดย**ความหมายว่าปกคลุมไว้**. สุนัขที่ถูกโซ่ล่ามไว้ย่อมถูกนำไปตามปรารถนา ฉันใด เหล่าสัตว์ที่ถูกตัณหาผูกไว้ก็ฉันนั้น ดังนั้น ตัณหาจึงได้ชื่อว่าคัททุละ (โซ่) เพราะเป็นเหมือนโซ่ โดยความหมายว่าล่ามไว้แน่น. คำว่า ตัณหาคัททุละ หมายถึงโซ่คือตัณหา. คำว่า ตัณหาสมุททะ หมายถึงสมุทรคือตัณหา โดยความหมายว่าให้เต็มได้ยาก.

[ที่จริงแล้วแดนแห่งมารก็คือธรรมที่มีในภูมิ ๓ ซึ่งตัณหาเกาะเกี่ยวอยู่ การเรียกตัณหา

ว่าแดนแห่งมาร จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ เพราะตัณหาเป็นอารมณ์ของธรรมที่มีในภูมิ ๓ เหล่านั้น จึงกล่าวถึงตัณหาด้วยผลดังกล่าว (โดยทั่วไปการณูปจาระเป็นการกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล แต่ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลเป็นชื่อของเหตุ)]

อชฺโฌตฺถรติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + อ + ติ]

(ก) ย่อมท่วมทับ, ครอบงำ.

[อพลา นำ พลียนฺติ
มทฺทนฺเต นำ ปริสฺสยา
ตโต นำ ทุกฺขมเนฺวติ
นาวำ ภินฺนมิโวทกำ.

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) กิเลสทั้งหลาย อันไม่มีกำลังครอบงำนรชนนั้น อันตรายทั้งหลายย่ำยีนรชนนั้น เพราะอันตรายนั้น ทุกข์จึงติดตามนรชนนั้นไป เหมือนน้ำไหลเข้าเรือรั่ว]

อพลา นำ พลียนฺตีติ อพลาติ อพลา กิเลสา ทุพฺพลา อปฺปพลา อปฺปถามกา หีนา นิหีนา ปริหีนา โอมกา ลามกา ฉตุกฺกา ปริตฺตา. เต กิเลสา ตำ ปุคฺคลำ สหนฺติ ปริสหนฺติ อภิภวนฺติ **อชฺโฌตฺถรนฺติ** ปริยาทิยนฺติ มทฺทนฺตีติ เอวมฺปิ อพลา นำ พลียนฺติ. (มหานิ. ๙)

คำว่า **อพลา** (อันไม่มีกำลัง) ในคำว่า **อพลา นำ พลียนฺติ** (กิเลสทั้งหลายอันไม่มีกำลังครอบงำนรชนนั้น) อธิบายว่า กิเลสอันไม่มีกำลัง คือ อ่อนกำลัง มีกำลังน้อย มีเรี่ยวแรงน้อย เลว ทราม เสื่อม ต่ำ น่ารังเกียจ หยาบช้าเล็กน้อย. กิเลสเหล่านั้นย่อมเข้าครอบครอง ยึดครอง ครอบงำ **ท่วมทับ** รัดรึง ย่ำยีบุคคลนั้น รวมความว่า กิเลสทั้งหลายอันไม่มีกำลังครอบงำนรชนนั้นแม้อย่างนี้.

อชฺโฌตฺถรนฺติ ปุนปฺปุนำ อุปฺปตฺติวเสน.

(มหานิ.อฏ. ๔๗)

กิเลสเหล่านั้น **ย่อมท่วมทับ** ด้วยสามารถแห่งการเกิดขึ้นบ่อย ๆ.

เตสุ เอกำ พุทฺธนฺตรำ เทวโลเก วสนฺเตสุ อิมสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท ภริยา ตโต จวิตฺวา ราชคเห เสฏฺฐิโน ธีตา หุตฺวา นิพฺพตฺติ. สา กุมาริกาว หุตฺวา โสตาปตฺติผลำ ปาปุณิ. อทิฏฺฐสจฺจสฺส ปน ปฏิสนฺธิ นาม ภาริยาติ ตสฺสา สามิโก สมฺปริวตฺตมาโน คนฺตฺวา เนสาทกุเล นิพฺพตฺติ. ตสฺส สห ทสฺสเนเนว เสฏฺฐิธีตรำ ปุพฺพสิเนโห **อชฺโฌตฺถริ**. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐)

เมื่อชนเหล่านั้น อยู่ในเทวโลกตลอดพุทธันดร ๑ ในพุทธุปบาทนี้ ภริยาจุติจากเทวโลกนั้น บังเกิดเป็นธิดาเศรษฐีในกรุงราชคฤห์. นางยังเป็นเด็กหญิงเทียวบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว. ก็ชื่อว่าปฏิสนธิของสัตว์ผู้ยังไม่เห็นสัจจะเป็นคติธรรมหยาบ ฉะนั้น สามีของนาง จึงเวียนกลับไปเกิดในสกุลพรานเนื้อ. ความสิเน่หาในก่อน ได้**ครอบงำ**ธิดาของเศรษฐี พร้อมกับการเห็นนายพรานกุกกุฏมิตรนั้นแล.

ปมตฺตมติวตฺตตีติ อสาตํ อปฺปิยํ ทุกฺขนฺติ เอตํ ติวิธมฺปิ เอเตน สาตรูปาทินา อากาเรน สติวิปฺปวาสเวเสน ปมตฺตํ ปุคฺคลํ อติวตฺตติ อภิภวติ **อชฺโฌตฺถรตี**ติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๑/๔๓๔)

บาทคาถาว่า **ปมตฺตมติวตฺตติ** (ย่อมข่มผู้ประมาทไว้) มีอธิบายว่า สิ่งทั้ง ๓ อย่างนี้คือ สิ่งที่ไม่น่าชื่นชม สิ่งที่ไม่น่ารักและทุกข์ ย่อมข่ม คือ **ครอบงำ**บุคคลผู้ประมาทแล้ว ด้วยสามารถแห่งการอยู่ปราศจากสติด้วยอาการมีทีท่าอันน่าชื่นชมเป็นต้นนี้.

(ข) ย่อมฟุ้งขจร-ท่วมท้น-แผ่คลุม-ปกปิด.

โส “สาธูติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา เอกํ วลาหกํ นิวาเสตฺวา เอกํ ปารุปิตฺวา เมฆคีตํ คายนฺโต ปาจีนโลกธาตุอภิมุโข ปกฺขนฺทิ. ปาจีนทิสาภาเค ขลมณฺฑลมตฺตํ เอกํ เมฆปฏลํ อุฏฺฐาย สตปฏลํ สหสฺสปฏลํ หุตฺวา อภิตฺถนนฺตํ วิชฺชุลตา นิจฺฉาเรนฺตํ อโธมุขํ จปิตอุทกกุมฺภากาเรน วสฺสมานํ สกลโกสลรฏฺฐํ มโหเฆน วิย **อชฺโฌตฺถริ**. เทโว อจฺฉินฺนธารํ วสฺสนฺโต มุหุตฺเตเนว เชตวนโปกฺขรณึ ปูเรสิ ธุรโสปานํ อาหจฺจ อุทกํ อฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๓๔๘)

วลาหกเทวราชนั้น รับเทวบัญชา[ของท้าวสักกะ]แล้ว นุ่งก้อนเมฆก้อนหนึ่ง ห่มก้อนหนึ่ง ขับเพลงเมฆสังคีต บ่ายหน้าไปทางโลกธาตุด้านทิศตะวันออก เหาะไป ณ ทิศาภาคด้านทิศตะวันออก ก็ปรากฏกลุ่มเมฆกลุ่มหนึ่งมีขนาดเท่าลานนวดข้าว ซ้อนเป็นชั้นๆ ตั้งร้อยชั้นพันชั้น คำรณคำราม ฟ้าแลบแปลบปลาบ ฝนก็ตกลงมาด้วยอาการประหนึ่งว่าคว่ำหม้อน้ำเทลงมา **ท่วมท้น**แคว้นโกศลทั้งสิ้น เหมือนห้วงน้ำ ไหลบ่าท่วมอยู่. ฝนตกอยู่ไม่ขาดสายครู่เดียวเท่านั้น ก็เต็มสระโบกขรณีเชตวันน้ำท่วม จดถึงแคร่บันได.

เถโร “เอเตหิ ทินฺนํ สากํ วา โหตุ กุณฺฑกมุฏฺฐิ วา สงฺคหํ เนสํ กริสฺสามีติ ปตฺตํ อทาสิ. โส อนฺโตฆรํ ปวิสิตฺวา ฆฏิโอทนํ นาม ฆฏิยา อุทฺธริตฺวา ปตฺตํ ปูเรตฺวา เถรสฺส หตฺเถ จเปสิ. โส อโหสิ ปิณฺฑปาโต อเนกสูปพฺยญฺชโน สกลํ ราชคหนครํ คนฺเธน **อชฺโฌตฺถริ**.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๒๖๙)

พระเถระคิดว่า ทานที่ ๒ ผัวเมียนั่นถวายแล้ว จะเป็นน้ำผักดองหรือรำกำมือหนึ่งก็ตามที, เราจักทำความสงเคราะห์แก่ ๒ ผัวเมียนั้น ดังนี้แล้ว จึงได้ให้บาตรไป. ท้าวสักกะนั้นเสด็จเข้าไปภายในเรือนแล้ว ทรงคดข้าวสุกออกจากหม้อ ใส่เต็มบาตรแล้ว มอบถวายในมือพระเถระ. บิณฑบาตนั้น ได้มีสูปพยัญชนะมากมาย **ฟุ้งขจรแล้ว**ทั่วกรุงราชคฤห์ทั้งสิ้นด้วยกลิ่น (มีกลิ่นหอมตลบทั่วกรุงราชคฤห์).

ภนฺเต นาคเสน เยน การเณน สกฺกา กุสลํ วิภชฺชิตุํ น สกฺกา อกุสลํ วิภชฺชิตุํ ตํ การณํ มํ สญฺญาเปหิ นาหํ อนฺโธ อลกฺขิโก สุตฺวา เวทิสฺสามีติ. อปุญฺญํ มหาราช โถกํ ปุญฺญํ พหุกํ ปากฏา อกุสลํ กตฺเยว ปริยาทิยติ พหุ กตฺ กุสลํ สเทวกํ โลกํ **อชฺโฌตฺถรตี**ติ.

(มิลินฺท. ๒๘๖)

(พระเจ้ามิลินท์)

พระคุณเจ้านาคเสน เพราะเหตุไร ใครๆ อาจแบ่งปันกุศลได้ ไม่อาจแบ่งปันอกุศลได้เล่า โปรดทำข้าพเจ้าให้เข้าใจด้วยเหตุผลเถิด ข้าพเจ้าไม่ใช่คนบอด ไม่ใช่คนมืด ฟังแล้วก็จักรู้ได้”

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร อกุศลมีปริมาณน้อย กุศลมีปริมาณมาก อกุศลเพราะความที่มีปริมาณน้อย จึงครอบงำได้เฉพาะคนทำเท่านั้น กุสลเพราะความที่มีปริมาณมาก จึง**แผ่คลุม**ไปได้ตลอดทั้งโลกพร้อมทั้งเทวดา [เปรียบเหมือนหยาดน้ำหยาดหนึ่งซึ่งเป็นของเล็กน้อย ตกไปบนพื้นดิน น้ำหยดนั้นพึงไหลท่วมบ่าไปตลอดที่ ๑๐ โยชน์บ้าง ๑๒ โยชน์บ้าง ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกัน อกุศลมีปริมาณนิดหน่อย เพราะมีปริมาณนิดหน่อย จึงครอบงำได้เฉพาะผู้ที่ทำเท่านั้น จึงไม่อาจแบ่งปันได้ อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนฝนห่าใหญ่พึงตกกระหน่ำ ทำพื้นแผ่นดินให้อิ่มเอิบน้ำฝนห่าใหญ่นั้น พึงไหลท่วมบ่าไปตลอดที่โดยรอบฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกัน กุศลมีปริมาณมาก เพราะมีมาก จึงอาจแบ่งปันให้แม้แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายได้]

(ฆ) ย่อมทับ, สมมติทับ, ผูกทับ (สีมา).

กถं สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ ?

เอกาทสหากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ: อติขุทฺทกं สีมं สมฺมนฺนติ, อติมหตึ สีมं สมฺมนฺนติ, ขณฺฑนิมิตฺตं สีมं สมฺมนฺนติ, ฉายานิมิตฺตं สีมं สมฺมนฺนติ อนิมิตฺตं สีมं สมฺมนฺนติ, พหิสีเม ฐิโต สีมं สมฺมนฺนติ, นทิยา สีมं สมฺมนฺนติ, สมุทฺเท สีมं สมฺมนฺนติ, ชาตสฺสเร สีมं สมฺมนฺนติ, สีมาย สีมं สมฺภินฺทติ, สีมาย สีมं **อชฺโฌตฺถรติ**, อิเมหิ เอกาทสหากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ.

(วิ. ๕/๓๘๑)

ถาม: กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาอย่างไร?

ตอบ : กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาโดยอาการ ๑๑ อย่าง คือ

สมมติสีมาเล็กเกิน, สมมติสีมาใหญ่เกิน, สมมติสีมามีนิมิตขาด, สมมติสีมาใช้เงาเป็นนิมิต, สมมติสีมาไม่มีนิมิต, สงฆ์ยืนภายนอกสีมาสมมติสีมา, สมมติสีมาในแม่น้ำ, สมมติสีมาในทะเล, สมมติสีมาในสระเกิดเอง, คาบเกี่ยวสีมาด้วยสีมา, **ทับ**สีมาด้วยสีมา. กรรมย่อมวิบัติเพราะสีมาโดยอาการ ๑๑ อย่างนี้.

อชฺโฌตฺถรตีติ อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สีมํ อชฺโฌตฺถรติ. ตตฺถ ยถา สมฺเภโท จ อชฺโฌตฺถรณญฺจ โหติ ตं สพฺพं อุโปสถกฺขนฺธเก วุตฺตเมว.(วิ.อฏ. ๔/๒๔๙)

บทว่า **อชฺโฌตฺถรติ** ได้แก่ (สมมติ)ทับสีมาของผู้อื่นด้วยสีมาของตน. ในการสมมติสีมานั้น ความคาบเกี่ยวกันและความทับกันจะมีได้ ด้วยลักษณะอย่างใด, ลักษณะทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวเสร็จแล้วในอุโบสถขันธกะ.

อชฺโฌตฺถรณं นาม:-

ปเรสं สีมาย นิมิตฺเต กิตฺเตตฺวา ตं สกลं วา ตสฺเสกเทสं วา อนฺโต กโรนฺเตน ตสฺสา พหิ

เอกิสฺสํ ทฺวีสุ วา ทิสาสุ นิมิตฺเต กิตฺเตตฺวา พนฺธนนฺติ วุตฺตํ. (กงฺขา.นวฏี. ๒๐)

พระฎีกาจารย์กล่าวว่า การที่เมื่อภิกษุจะกำหนดนิมิต (ทับ) สีมาของภิกษุเหล่าอื่น กันสีมานั้นทั้งหมด หรือเพียงบางส่วนแห่งสีมานั้นไว้ภายใน จึงกำหนดผูกในทิศหนึ่งหรือสองทิศไว้ด้านนอกแห่งสีมานั้น ชื่อว่าการ**ผูกทับ**.

[การผูกสีมาโดยกำหนดนิมิตด้วยสีมาของภิกษุอื่นแล้วทำพัทธสีมานั้นทั้งหมด หรือบางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน กำหนดนิมิตในทิศหนึ่งหรือสองทิศไว้ด้านนอกแห่งพัทธสีมานั้น ชื่อว่าความทับกัน[แห่งสีมาอื่นด้วยสีมาของตน]

คำว่า “บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้น” หมายถึงบางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูปสามารถนั่งทำสังฆกรรมได้ ถ้าทับพื้นที่ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว ก็จัดเป็นสีมาคาบเกี่ยว (สีมาสัมเภทะ] ดู วิ. ๓/๑๕๐

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถรนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. เยสํ ภิกฺขเว สีมา ปจฺฉา สมฺมตา เตสํ ตํ กมฺมํ ธมฺมิกํ อกุปฺปํ ฐานารหํ. เยสํ ภิกฺขเว สีมา ปจฺฉา สมฺมตา เตสํ ตํ กมฺมํ อธมฺมิกํ กุปฺปํ อฏฺฐานารหํ. น ภิกฺขเว สีมาย สีมา อชฺโฌตฺถริตพฺพา. โย **อชฺโฌตฺถเรยฺย** อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. อนุชานามิ ภิกฺขเว สีมํ สมฺมนฺนนฺเตน สีมนฺตริกา ฐเปตฺวา สีมํ สมฺมนฺนิตุนฺติ. (วิ. ๓/๑๕๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สมมติสีมาทับสีมา ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติไว้ก่อนแล้ว กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นเป็นกรรมที่ถูกต้อง ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติในภายหลัง กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นไม่ถูกต้อง กำเริบได้ ไม่ควรแก่ฐานะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงสมมติสีมาทับสีมา ภิกษุสงฆ์หมู่ใด**สมมติทับ** ต้องอาบัติทุกกฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์จะสมมติสีมา เว้นช่องว่างในระหว่างสีมาแล้วจึงสมมติสีมา.

(ง) ย่อมล่อลวง.

อิทำ วุตฺตำ โหติ:-

อหญฺหิ ตว ปุตฺตำ ตถา อุคฺคณฺหาเปสึ ยถา เอกสฺมึ อุปริมนาสิกาโสเต วาตำ สนฺนิรุมฺภิตฺวา ปถวิยา อลฺลีเนน เอเกน เหฏฺฐิมโสเตน ตตฺเถว ฉมายำ อสฺสสนฺโต ฉหิ กลาหิ ลุทฺทกำ อติโภติ ฉหิ โกฏฺฐาเสหิ **อชฺโฌตฺถรติ** วญฺเจตีติ อตฺโถ. กตมาหิ ฉหิ? จตฺตาโร ปาเท ปสาเรตฺวา เอเกน ปสฺเสน เสยฺยาย ขุเรหิ ติณปสฺขณเนน ชิวฺหา-นินฺนามเนน อุทรสฺส อุทฺธุมาตภาวกรเณน อุจฺจารปสฺสาวิสฺสชฺชเนน วาตสนฺนิรุมฺภเนนาติ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๘๐)

ท่านกล่าวคำอธิบายนี้ไว้ว่า

ก็เราให้บุตรของเจ้าเรียนเอาแล้ว โดยประการที่(เนื้อหลานชาย)กลั้นลม ในช่องจมูกด้านบนข้างหนึ่ง แล้วหายใจที่พื้นดินนั้นนั่นแหละ โดยช่องจมูกด้านล่างข้างหนึ่ง ซึ่งแนบติดดิน จึงครอบงำ อธิบายว่า **ย่อมล่อลวง** คือหลอกลวงนายพรานด้วยเล่ห์กล ๖ ประการ คือโดย

๖ ส่วน. เล่ห์กล ๖ ประการคือ โดยการเหยียด ๔ เท้า นอนตะแคง โดยใช้กีบตะกุยหญ้าและดินร่วน โดยทำลิ้นห้อยออกมา โดยทำท้องให้พอง โดยการปล่อยอุจจาระ ปัสสาวะ ให้ราดออกมา และโดยการกลั้นลม.

(จ) ย่อมข่มขืน.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สหติ รชคฺคํ สหติ ธชคฺคํ สหติ อุสฺสารณํ อปิ จ โข สมฺปหาเร หญฺญติ พฺยาปชฺชติ. กิมสฺส สมฺปหารสฺมึ อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคตํ วา รุกฺขมูลคตํ วา สุญฺญาคารคตํ วา มาตุคาโม อุปสงฺกมิตฺวา อภินิสีทติ อภินิปชฺชติ **อชฺโฌตฺถรติ**. โส มาตุคาเมน อภินิสีทิยมาโน อภินิปชฺชิยมาโน อชฺโฌตฺถริยมาโน สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ. อิทมสฺส สมฺปหารสฺมึ ฯเปฯ

(อ. ๒/๘๑, อภิ.ปุ. ๑๗๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในธรรมวินัยนี้แม้เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้น ก็อดทนได้ แม้เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แม้ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ แต่หวาดสะดุ้งต่อการประหารของข้าศึก อะไรชื่อว่าการประหารสำหรับข้าศึกของเธอ คือมาตุคามเข้าไปหาภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ หรือไปสู่เรือนว่าง แล้วนั่งทับ นอนทับ **ข่มขืน** เธอถูกมาตุคามนั่งทับ นอนทับ ข่มขืนอยู่ ไม่บอกคืนสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ เสพเมถุนธรรม นี้ชื่อว่าการประหารของข้าศึกสำหรับเธอ...

อชฺโฌตฺถรตีติ อวตฺถรติ.

(อ.อฏ. ๓/๓๕, อภิ.อฏ. ๓/๙๙)

บทว่า **อชฺโฌตฺถรติ** (ข่มขืน) คือ ขึ้นทับ.

[ขึ้นทับ ในที่นี้หมายถึงใช้ทวารหนักและทวารเบานั่งทับองคชาตของภิกษุ คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย ว่า อิตฺถิยา วจฺจมคฺเคน ตสฺส ภิกฺขุโน องฺคชาตํ อภินิสีเทนฺติ แปลว่า ให้องคชาตของภิกษุนั้น สอดเข้าไปทางทวารหนักของหญิง (วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๘/๒๘๐) และดู วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕๘-๕๙/๔๕-๔๗

ไม่เปิดเผยความท้อแท้ (ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา) หมายถึงไม่ประกาศความท้อแท้เบื่อหน่ายอ่อนแอในการประพฤติพรหมจรรย์ ดู วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕-๕๔/๓๓-๔๒

เมถุนธรรม หมายถึงการร่วมประเวณี การร่วมสังวาส กล่าวคือการเสพอสัทธรรมอันเป็นประเวณีของชาวบ้าน มีน้ำเป็นที่สุด เป็นกิจที่ทำในที่ลับ ต้องทำกันสองต่อสอง ดู วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕๕/๔๒]

อชฺโฌตฺถรนฺต (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + อนฺต]

(ก) จับอยู่, จะจับ.

ตทา กิร โส ภิกฺขู ขิปฺปํ คเหตฺวา มจฺเฉ **อชฺโฌตฺถรนฺเต** วิย ชาลํ คเหตฺวา มจฺเฉ คณฺหนฺเต วิย ฯเปฯ ภิกฺขุนีนํ รตฺติฏฺฐานทิวาฏฺฐาเนสุ วิสภาคมนุสฺเส นิสินฺเน วิย จิเต วิย จ กตฺวา ทสฺเสสิ. มนุสฺสา ฯเปฯ วิปฺปฏิสารามฺมณํ ปสฺสิตฺวา อาคนฺตฺวา อญฺเญสํ

กเถนฺติ “สมณา เอวรูปํ อสฺสมณกํ อนนุจฺฉวิกํ กโรนฺติ เอเตสํ ทินฺเน กุโต กุสลํ มา เอเตสํ กิญฺจิ อทตฺถาติ. เอวํ เต มนุสฺสา ทิฏฺจทิฏฺจฏฺ-ฐาเน สีลวนฺเต อกฺโกสนฺตา อปุญฺญํ ปสวิตฺวา อปายปูรกา อเหสุ. เตน วุตฺตํ นิรยํ อุป-ปชฺชนฺตีติ. (ม.อฏ. ๒/๓๑๕)

ได้ทราบว่า ครั้งนั้น มารนั้นเข้าสิงพวกภิกษุอย่างรวดเร็วแล้ว แสดงภิกษุทั้งหลาย ทำให้เหมือน**จะจับ**ปลา ให้เหมือนดักข่ายแหแล้วจับปลา…ให้เหมือนคนไม่ถูกกันนั่งและยืนอยู่ ในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวันของพวกภิกษุณี. พวกมนุษย์… เห็นอารมณ์ที่ทำให้เดือดร้อนใจแล้ว กลับมาบอกคนเหล่าอื่นว่า พวกสมณะทำกิจที่ไม่เหมาะแก่สมณะเช่นนี้ ไม่สมควรเลย เมื่อพวกเราถวายบิณฑ-บาต แก่สมณะเหล่านั้น กุศลจะพึงมีแต่ที่ไหน พวกท่านอย่าได้ให้อะไรๆ แก่สมณะเหล่านี้ คนเหล่านั้น จึงพากันด่าภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลในที่ที่พบเห็น ได้ประสพบาป เป็นผู้เข้าถึงอบายด้วยอาการอย่างนี้ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ไปเกิดในนรก.

(ข) ท่วมทับอยู่, ครอบงำอยู่.

มนุสฺสา “โควินฺทปณฺฑิโต กิร อาคจฺฉตีติ สุตฺวา ปุเรตรเมว มณฺฑปํ กาเรตฺวา ตำ อลงฺ-การาเปตฺวา ปจฺจุคฺคนฺตฺวา มณฺฑปํ ปเวเสตฺวา นานคฺครสโภชเนน ปติมาเนนฺติ. มหาลาภ-สกฺกาโร มโหโฆ วิย **อชฺโฌตฺถรนฺโต** อุปฺปชฺชิ. มหาปุริโส มหาชนำ ปุญฺเญ ปติฏฺฐาเปสิ สีล-สมฺปทาย อินฺทฺริยสำวเร โภชเน มตฺตญฺญุตาย ชาคริยานุโยเค กสิณปริกมฺเม ฌาเนสุ อภิญฺญาสุ อฏฺจสมาปตฺตีสุ พฺรหฺมวิหาเรสูติ.

(จริยา.อฏ. ๕๑)

พวกมนุษย์ ได้ฟังว่า โควินทบัณฑิตจักมา จึงพากันสร้างมณฑปไว้ล่วงหน้าก่อน ตกแต่งมณฑปนั้นแล้วต้อนรับนิมนต์ให้เข้าไปยังมณฑป อังคาสด้วยโภชนะมีรสเลิศต่าง ๆ. เกิดลาภสักการะมาก**ท่วมทับ**ดุจห้วงน้ำใหญ่ท่วม. พระมหาบุรุษยังมหาชนให้ตั้งอยู่ในบุญกุศลคือในศีลสัมปทา อินทรีย์สังวร ความรู้จักประมาณในการบริโภค การประกอบความเพียร บริกรรมกสิณฌาน อภิญญาสมาบัติ ๘ และพรหมวิหาร.

(ค) ทับกัน, สมมุติสีมาทับสีมา.

สีมาย สีมำ อชฺโฌตฺถรนฺเตน สมฺมตา นาม อตฺตโน สีมาย ปเรสำ สีมำ อชฺโฌตฺถรนฺเตน สมฺมตา. สเจ หิ ปเรสำ พทฺธสีมำ สกลำ วา ตสฺสา ปเทสำ วา อนฺโต กตฺวา อตฺตโน สีมำ สมฺมนฺนติ, สีมาย สีมำ อชฺโฌตฺถริตา นาม โหติ.

(กงฺขา. ๘๘)

ชื่อว่าสมมุติสีมา**ทับ**สีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]คือสมมุติสีมาทับสีมาของภิกษุอื่น ด้วยสีมาของตน กล่าวคือถ้าสมมติสีมาของตนโดยทำพัทธสีมาทั้งหมดของภิกษุอื่น หรือบางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน จึงชื่อว่าทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน].

[คำว่า "บางส่วนแห่งพัทธสีมา" นั้น หมายถึงบางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูป สามารถนั่งทำสังฆ-

กรรมได้ ถ้าทับพื้นที่ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว ก็จัดเป็นสีมาคาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา [ของตน = สีมาสัมเภทะ]

(ฆ) ข้ามอยู่, กระโดดข้าม.

อถ ยทา มหานิทาเฆ สพฺพติณานิ สุกฺขานิ โหนฺติ ชิวฺหาเตมนมตฺตมฺปิ อุทกํ ทุลฺลภํ โหติ ตทา มิคชาตา สุกฺขติณานิ เจว ปุราณปณฺณานิ จ ขาทนฺตา กมฺปมานา วิย วิจรนฺตา นิวาปติณสฺส คนฺธํ ฆายิตฺวา วธพนฺธนาทีนิ อคณยิตฺวา วตึ **อชฺโฌตฺถรนฺตา** ปวิสนฺติ.

(ม.อฏ. ๒/๖๖)

ครั้งนั้น เมื่อใดหญ้าทุกชนิด เหี่ยวแห้งไปในคราวแล้งจัด แม้น้ำเพียงชุ่มลิ้นก็หาได้ยาก เมื่อนั้น ฝูงเนื้อก็จะพากันกินหญ้าแห้ง และใบไม้เก่าๆ เที่ยวไปทั้งที่หวาดหวั่น ได้กลิ่นหญ้าที่เพาะปลูกไว้แล้ว ไม่คำนึงถึงการฆ่าและการถูกจับเป็นต้น **กระโดดข้าม**รั้วเข้าไป.

อชฺโฌตฺถรมาน (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + มาน]

ท่วมทับอยู่, รุมล้อมอยู่, หนุนเนื่องอยู่.

มาโรปิ อตฺตโน ปริสํ อาห “ตาตา สุทฺโธทนปุตฺเตน สิทฺธตฺเถน สทิโส อญฺโญ ปุริโส นาม นตฺถิ มยํ สมฺมุขา ยุทฺธํ ทาตุํ น สกฺขิสฺสาม ปจฺฉาภาเคน ทสฺสามาติ. มหาปุริโสปิ ตีณิ ปสฺสานิ โอโลเกตฺวา สพฺพเทวตานํ ปลาตตฺตา สุญฺญานิ อทฺทส. ปุน อุตฺตรปสฺเสน มารพลํ **อชฺโฌตฺถรมานํ** ทิสฺวา “อยํ เอตฺตโก ชโน มํ เอกกํ สนฺธาย มหนฺตํ วายามํ ปรกฺกมํ กโรติ อิมสฺมึ ฐาเน มยฺหํ มาตา วา ปิตา วา ภาตา วา อญฺโญ วา โกจิ ญาตโก นตฺถิ อิมา ปน ทส ปารมิโยว มยฺหํ ทีฆรตฺตํ ปุฏฺฐปริชนสทิสา ตสฺมา ปารมิโยว ผลกํ กตฺวา ปารมิสตฺเถเนว ปหริตฺวา อยํ พลกาโย มยา วิทฺธํเสตุํ วฏฺฏตีติ ทส ปารมิโย อาวชฺชมาโน นิสีทิ.

(ชา.อฏ. ๑/๘๔)

ฝ่ายมารกล่าวกะบริษัทของตนว่า พ่อทั้งหลาย ชื่อว่าบุรุษอื่น เช่นกับสิทธัตถะโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ ย่อมไม่มี พวกเราจักไม่อาจทำการสู้รบซึ่งหน้า พวกเราจักสู้รบทางด้านหลัง. ฝ่ายพระมหาบุรุษก็เหลียวดูแม้ทั้ง ๓ ด้าน ได้ทรงเห็นแต่ความว่างเปล่า เพราะเทวดาทั้งปวงพากันหนีไปหมด ได้ทรงเห็นพลมาร**รุมล้อมอยู่** (หนุนเนื่องเข้ามา) ทางด้านเหนืออีก ทรงพระดำริว่า ชนนี้มีประมาณเท่านี้ มุ่งหมายเราผู้เดียวทำความพากเพียร พยายามอย่างใหญ่หลวง. ในที่นี้ไม่มีบิดามารดา บุตร ธิดา พี่น้องชาย หรือญาติไรๆ อื่น มีแต่บารมี ๑๐ นี้เท่านั้นจะเป็นเช่นกับบุตรแลบริวารชนของเราไปตลอดกาลนาน ฉะนั้น เราจะทำบารมีให้เป็นโล่ แล้วประหารด้วยศัสตราคือบารมีนั่นแหละ กำจัดหมู่พลนี้เสียจึงจะควร จึงทรงนั่งระลึกถึงบารมีทั้ง ๑๐ อยู่.

อชฺโฌตฺถริตพฺพ (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + ตพฺพ]

พึงสมมุติทับกัน,

พึงสมมุติ[สีมา]ทับ[สีมา].

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สีมาย สีมํ อชฺโฌฑฺฐรนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ๎. เยสํ ภิกฺขเว สีมา ปฐมํ สมฺมตา เตสํ ตํ กมฺมํ ธมฺมิกํ อกุปฺปํ ฐานารหํ. เยสํ ภิกฺขเว สีมา ปจฺฉา สมฺมตา เตสํ ตํ กมฺมํ อธมฺมิกํ กุปฺปํ อฏฺฐานารหํ. น ภิกฺขเว สีมาย สีมา **อชฺโฌฑฺฐริตพฺพา**. โย อชฺโฌฑฺฐเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. อนุชานามิ ภิกฺขเว สีมํ สมฺมนฺนนฺเตน สีมนฺตริกํ จเปตฺวา สีมํ สมฺมนฺนิตุนฺติ. (วิ. ๓/๑๕๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สมมติสีมาทับสีมา ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติไว้ก่อนแล้ว กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นเป็นกรรมที่ถูกต้อง ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติในภายหลัง กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นไม่ถูกต้อง กำเริบได้ ไม่ควรแก่ฐานะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไม่พึง**สมมติสีมาทับสีมา** ภิกษุสงฆ์หมู่ใดสมมติทับ ต้องอาบัติทุกกฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์จะสมมติสีมา เว้นช่องว่างในระหว่างสีมาแล้วจึงสมมติสีมา.

อชฺโฌฑฺฐริตุ (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + ตุ]

(ก) ผู้อดทน, อดกลั้น, ท่วมทับ.

ปริสฺสยานํ สหิตาติ ปริสฺสเย สหิตา อาราธิตา **อชฺโฌฑฺฐริตา** ปริยาทิตา ปฏินิสฺสตาติ ปริสฺสยานํ สหิตา. (จูฬนิ. ๒๕๒)

บาทคาถาว่า **ปริสฺสยานํ สหิตา** (ครอบงำอันตรายทั้งหลาย) อธิบายว่า ครอบงำ คือ ทำให้ยินยอม ได้แก่ อดทน บีบคั้น กำจัดอันตราย รวมความว่า ครอบงำอันตรายทั้งหลาย.

(ข) ผู้ย่ำยี, ครอบงำ.

อรติรติสโห อสฺสนฺติ อรติยา รติยา จ สโห อภิภวิตา **อชฺโฌฑฺฐริตา** ภเวยฺยํ.

(ม.อฏ. ๑/๑๖๔)

ปาฐะว่า **อรติรติสโห อสฺสํ** (เราพึงข่มความไม่ยินดีและความยินดี) ความว่า เราพึงเป็นผู้ข่ม คือครอบงำ ได้แก่**ย่ำยี**ความไม่ยินดีและความยินดี

อชฺโฌฑฺฐริตาติ มทฺทิตา. (ม.ฏี. ๑/๒๗๓)

บทว่า **อชฺโฌฑฺฐริตา** แปลว่า เป็นผู้ย่ำยี.

(ค) ทับกัน, สีมาทับสีมา..

สีมาย สีมํ อชฺโฌฑฺฐรนฺเตน สมฺมตา นาม อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สีมํ อชฺโฌฑฺฐรนฺเตน สมฺมตา. สเจ หิ ปเรสํ พทฺธสีมํ สกลํ วา ตสฺสา ปเทสํ วา อนฺโต กตฺวา อตฺตโน สีมํ สมฺมนฺนติ, สีมาย สีมํ **อชฺโฌฑฺฐริตา** นาม โหติ.

(กงฺขา. ๘๘)

ชื่อว่าสมมุติสีมา**ทับ**สีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]คือสมมุติสีมาทับสีมาของภิกษุอื่น ด้วยสีมาของตน กล่าวคือถ้าสมมติสีมาของตนโดยกันพัทธสีมาทั้งหมดของภิกษุอื่น หรือบางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน จึงชื่อว่า **ทับสีมา**[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน].

อชฺโฌตฺถรียติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + ย + ติ]

อัน...ย่อมปกคลุม - ปิดกั้น, ท่วม, จม.

ตติยวาเร เถโร ภควโต ปตฺตํ อาทาย อุทปานาภิมุโข อคมาสิ. คจฺฉนฺเต เถเร อุทปาเน อุทกํ ปริปุณฺณํ หุตฺวา อุตฺตริตฺวา สมนฺตโต สนฺทติ. สพฺพํ ติณภูสํ อุปลวิตฺวา สยเมว อปคจฺฉติ. เตน สนฺทมาเนน สลิเลน อุปรูปริ วฑฺฒนฺเตน อญฺเญ ชลาสเย ปูเรตฺวา ตํ คามํ ปริกฺขิปนฺเตน คามปฺปเทโส **อชฺโฌตฺถรียติ**. ตํ ปาฏิหาริยํ ทิสฺวา พฺราหฺมณา อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาตา ภควนฺตํ ขมาเปสุ ตงฺขณญฺเญว อุทกโตฺม อนฺตรธายิ. (วิมาน.อฏ. ๔๑)

ในครั้งที่สาม พระเถระถือบาตรของพระผู้มีพระภาค เดินบ่ายหน้าไปยังบ่อน้ำ. เมื่อพระเถระกำลังเดินไป น้ำในบ่อก็เต็มล้นไหลไปโดยรอบ. หญ้าฟางทั้งหมดก็ลอยไหลออกไปเอง. น้ำที่ไหลนั้นก็เพิ่มสูงขึ้นๆ เต็มแหล่งน้ำแห่งอื่นๆ ล้อมหมู่บ้านตำบลนั้น **ท่วม**พื้นที่หมู่บ้านไว้. พวกพราหมณ์เห็นปาฏิหาริย์นั้น ก็เกิดอัศจรรย์และประหลาดใจไม่เคยมี จึงขอขมาพระผู้มีพระภาค. น้ำหลากหลายก็หายวับไปทันที.

อชฺโฌตฺถริตุํ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + ตุ]

เพื่อข่มขี่ – ครอบงำ – แย่งชิง - ปล้น.

โส กิร โสตาปนฺโน อริยสาวโก เกนจิเทว กรณีเยน เอเกน สกฏสตฺถวาเหน สทฺธึ มคฺคํ ปฏิปชฺชิตฺวา เอกสฺมึ อรญฺญฏฺฐาเน สกฏานิ โมเจตฺวา ขนฺธาวารพนฺเธ กเต สตฺถวาหสฺส อวิทูเร อญฺญตรสฺมึ รุกฺขมูเล จงฺกมติ. อถตฺตโน กาลํ สลฺลกฺเขตฺวา ปญฺจสตา โจรา “ขนฺธาวารํ วิลุมฺปิสฺสามาติ ธนุมุคฺคราทิหตฺถา ตํ ฐานํ ปริวารยึสุ. อุปาสโกปิ จงฺกมติเยว. โจรา นํ ทิสฺวา “อทฺธา เอส ขนฺธาวารรกฺขโก ภวิสฺสติ อิมสฺส นิทฺทํ โอกฺกนฺตกาเล วิลุมฺปิสฺสามาติ **อชฺโฌตฺถริตุํ** อสกฺโกนฺตา ตตฺถ ตตฺเถว อฏฺฐํสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๓๕๑)

ได้ยินว่า อุบาสกนั้นเป็นพระอริยสาวกผู้โสดาบัน เดินทางไปกับกองเกวียนขบวนหนึ่ง ครั้นพ่อค้าเกวียนทั้งหลายปลดเกวียน ตั้งเพิงพักในที่ป่าตำบลหนึ่ง ก็เดินจงกรมอยู่ที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง. ครั้งนั้น พวกโจร ๕๐๐ กำหนดเวลาของตนแล้ว คบคิดกันว่า พวกเราจักปล้นที่พัก ต่างถือธนูและไม้พลองเป็นต้น พากันไปล้อมที่นั้นไว้ แม้อุบาสกนั้นก็คงเดินจงกรมอยู่นั่นเอง. โจรทั้งหลายเห็นอุบาสกนั้นแล้วคิดว่า ผู้นี้ต้องเป็นยามเฝ้าที่พักแน่นอน คอยให้บุรุษผู้นี้หลับเสียก่อน พวกเราถึงจักปล้น เมื่อไม่สามารถ **เพื่อข่มขี่** (ยังไม่อาจจู่โจม) ก็ตั้งมั่นอยู่ในที่นั้นๆ.

อชฺโฌตฺถริตฺวา (กฺริ/วิ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + อิ + ตฺวา]

ท่วมทับแล้ว, ครอบงำแล้ว.

น เต มารวสานุคาติ มาราติ โย โส มาโร กณฺโห อธิปติ อนฺตคู นมุจิ ปมตฺตพนฺธุ. น

เต มารวสานุคาติ: น เต มารสฺส วเส วตฺตนฺติ, นปิ มาโร เตสุ วสํ วตฺเตติ, เต มารญฺจ มารปกฺขญฺจ มารปาสญฺจ มารพฬิสญฺจ มารามิสญฺจ มารวิสยญฺจ มารนิวาสญฺจ มารโคจรญฺจ มารพนฺธนญฺจ อภิภุยฺย อภิภวิตฺวา **อชฺโฌตฺถริตฺวา** ปริยาทิยิตฺวา มทฺทิตฺวา จรนฺติ วิหรนฺติ อิริยนฺติ วตฺเตนฺติ ปาเลนฺติ ยเปนฺติ ยาเปนฺตีติ น เต มารวสานุคา. (จูฬนิ. ๑๔๐)

บาทคาถาว่า **น เต มารวสานุคา** (ชนเหล่านั้น จึงไม่ไปตามอำนาจมาร) อธิบายว่า คำว่า มาร ได้แก่ มารผู้มีกรรมดำ คือ ผู้ยิ่งใหญ่ พาไปสู่ความตาย ไม่ให้สัตว์หลุดพ้น เป็นเผ่าพันธุ์ของผู้ประมาท. ชนเหล่านั้น ไม่ไปตามอำนาจมาร ทั้งมารก็ไม่เป็นไปในอำนาจชนเหล่านั้น. ชนเหล่านั้นข่มขี่ ครอบงำ **ท่วมทับ** รัดรึง ย่ำยีมาร คือ ฝักฝ่ายแห่งมาร บ่วงมาร เบ็ดมาร เหยื่อมาร วิสัยมาร ที่อยู่ของมาร โคจรของมาร เครื่องผูกแห่งมาร เที่ยวไปอยู่ เคลื่อนไหว เป็นไป เลี้ยงชีวิต ดำเนินไป ยังชีวิตให้ดำเนินไป รวมความว่า ชนเหล่านั้นจึงไม่ไปตามอำนาจมาร.[เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ชนเหล่าใดมีสติรู้นิพพานนั้นแล้ว เห็นธรรม ดับกิเลสได้แล้ว ชนเหล่านั้น ไม่ไปตามอำนาจมาร ไม่ไปบำรุงมาร]

ตโต อุทเกน นํ **อชฺโฌตฺถริตฺวา** มาเรสฺสามีติ มหาวสฺสํ สมุฏฺฐาเปสิ. ตสฺสานุภาเวน อุปรูปริ สตปฏลสหสฺสปฏลาทิเภทา วลาหกา อุฏฺฐหิตฺวา วสฺสึสุ. วุฏฺฐิธาราเวเคน ปถวี ฉิทฺทา อโหสิ. วนรุกฺขาทีนํ อุปริภาเคน มหาเมโฆ อาคนฺตฺวา มหาสตฺตสฺส จีวเร อุสฺสาวพินฺทุฏฺฐานมตฺตมฺปิ เตเมตุ์ นาสกฺขิ. (ชา.อฏ. ๑/๘๔)

ลำดับนั้น เทวบุตรมาร ได้บันดาลให้ห่าฝนใหญ่ตั้งขึ้นด้วยหวังว่า เราจัก**ท่วมทับ**พระมหาสัตว์นั้นให้ตายด้วยน้ำ (จักให้น้ำท่วมตาย) ด้วยอานุภาพของเทวบุตรมารนั้น เมฆฝนอันมีหลืบได้ร้อยหลืบพันหลืบเป็นต้น เป็นประเภทตั้งขึ้นในเบื้องบนแล้วตกลงมา แผ่นดินได้เป็นช่อง ๆ ไปด้วยกำลังแห่งสายธารของน้ำฝน มหาเมฆลอยมาทางด้านบนป่าไม้และต้นไม้เป็นต้น ก็ไม่อาจให้น้ำสักเท่าหยาดน้ำค้างหยดให้เปียกที่จีวรพระมหาสัตว์.

กตมํ มหาราช ภควโต สีลรตนํ. ปาฏิโมกฺขสํวรสีลํ อินฺทฺริยสํวรสีลํ อาชีวปาริสุทฺธสีลํ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ จูฬสีลํ มชฺฌิมสีลํ มหาสีลํ มคฺคสีลํ ผลสีลํ.

สีลรตเนน โข มหาราช ปิลนฺธสฺส ปุคฺคลสฺส สเทวโก โลโก สมารโก สพฺรหฺมโก สสฺสมณพฺราหฺมณี ปชา สเทวมนุสฺสา ปิหยติ ปตฺเถติ. สีลรตนปิลนฺโธ โข มหาราช ภิกฺขุ ทิสมฺปิ อติโรจติ วิทิสมฺปิ อติโรจติ ทิสาวิทิสมฺปิ อติโรจติ อุทฺธมฺปิ อติโรจติ อโธปิ อติโรจติ อุทฺธมโธปิ อติโรจติ โอมสิตฺวา อวีจึ อโธ โอมสิตฺวา ภวคฺคํ อุทฺธํ เอตฺถนฺตเร สพฺพรตนานิ อติกฺกมิตฺวา สพฺพปิตฺวา อติฆาปิตฺวา อภิภวิตฺวา **อชฺโฌตฺถริตฺวา** ติฏฺฐติ.

เอวรูปานิ โข มหาราช สีลรตนานิ ภควโต รตนาปเณ ปสาริยนฺติ. ตเตฺรตํ วุจฺจติ พุทฺธสฺส ภควโต สีลรตนนฺติ. (มิลินฺท. ๓๒๐)

[ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสบอกแก้วหลายอย่าง เป็นแก้วที่โอรสของพระผู้มีพระภาคใช้ประดับแล้ว ทำโลกพร้อมทั้งเทวโลกให้รุ่งเรือง ได้แก่ แก้วคือศีล แก้วคือสมาธิ แก้วคือปัญญา แก้วคือวิมุตติ แก้วคือวิมุตติญาณทัสสนะ แก้วคือปฏิสัมภิทา แก้วคือโพชฌงค์]

ขอถวายพระพร (แก้วคือศีลของพระผู้มีพระภาค) ได้แก่ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล จูฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล มรรคศีล ผลศีล ขอถวายพระพร หมู่ประชาชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มาร พรหม สมณะและพราหมณ์ ย่อมติดใจ ย่อมปรารถนาแต่บุคคลผู้ประดับแล้วด้วยแก้วคือศีล ขอถวายพระพร ภิกษุผู้มีแก้วคือศีลเป็นเครื่องประดับ ย่อมทำทั้งทิศใหญ่ ทิศน้อย ทั้งทิศเบื้องบน ทั้งทิศเบื้องล่าง ทั้งทิศเบื้องขวางให้รุ่งเรือง ให้รุ่งโรจน์ แก้วคือศีล ย่อมตั้งอยู่ ก้าวล่วง **ครอบงำ** ปกคลุมแก้วทั้งปวงในบริเวณระหว่าง จับตั้งแต่เบื้องต่ำ คืออเวจีมหานรก จนกระทั่งถึงเบื้องบน คือ ภวัคคพรหม

ขอถวายพระพร แก้วคือศีลเห็นปานนี้ แพร่หลายอยู่ในตลาดแก้วของพระผู้มีพระภาค ขอถวายพระพร นี้เรียกว่า แก้วคือศีลของพระผู้มีพระภาค.

(ก) วางแล้ว, พิงแล้ว.

โพธิสตฺโต กิเลเสสุ วิรตฺตจิตฺตตาย นจฺจาทีสุ อนภิรโต มุหุตฺตํ นิทฺทำ โอกฺกมิ. ตาปิ อิตฺถิโย “ยสฺสตฺถาย มยํ นจฺจาทีนิ ปโยเชม โส นิทฺทำ อุปคโต อิทานิ กิมตฺถำ กิลมามาติ คหิตคฺคหิตานิ ตูริยานิ **อชฺโฌตฺถริตฺวา** นิปชฺชึสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๗๒)

พระโพธิสัตว์เพราะเหตุที่พระองค์ทรงมีพระทัยคลายกำหนัดแล้วในกิเลสทั้งหลาย จึงมิทรงอภิรมย์ในการฟ้อนรำเป็นต้น ครู่เดียวก็ทรงเข้าสู่นิทรา. พวกสตรีเหล่านั้นคิดว่า พวกเราแสดงการฟ้อนรำเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่พระราชกุมารใด พระราชกุมารนั้น ทรงเข้าสู่นิทราแล้ว บัดนี้ จะลำบากไปเพื่ออะไร ต่างพากัน**วาง**ลงเครื่องดนตรีที่ถือไว้ๆ แล้วก็นอนหลับไป.

(ข) กระฉ่อนไป, ฟุ้งไป, ปกคลุม, กลบ.

ตสฺส ทส ปารมิโย อาวชฺเชตฺวา เมตฺตาปารมึ ปุเรจาริกำ กตฺวา ปจฺมำ ปทำ อุทาหรนฺตสฺเสว สทฺโท สกลำ ทฺวาทสโยชนิกำ พาราณสึ **อชฺโฌตฺถริตฺวา** คโต. (ชา.อฏ. ๓/๒๗๑)

เมื่อมหาตุณฑิละมหาสัตว์นั้น รำลึกถึงบารมี ๑๐ แล้วทำเมตตาบารมีให้เป็นปุเรจาริก ยกบทแรกมาเป็นตัวอย่างอยู่นั่นเอง เสียงได้**กระฉ่อนไป**ทั่วนครพาราณสีที่กว้างยาวทั้งสิ้น ๑๒ โยชน์.

(ค) ล้นแล้ว, ท่วมแล้ว.

อุทานำ อุทาเนสีติ อุทาหารำ อุทาหริ ยถา หิ ยำ เตลำ มานำ คเหตุำ น สกฺโกติ วิสฺสนฺทิตฺวา คจฺฉติ ตำ อวเสโกติ วุจฺจติ. ยญฺจ ชลำ ตพฺพากำ คเหตุำ น สกฺโกติ **อชฺโฌตฺถริตฺวา** คจฺฉติ ตำ

โอโฆติ วุจฺจติ, เอวเมว ยํ ปีติวจนํ หทยํ คเหตุ๎น สกฺโกติ อธิกํ หุตฺวา อนฺโต อสณฺฐหิตฺวา พหินิกฺขมติ ตํ อุทานนฺติ วุจฺจติ. เอวรูปา ปีติมยวจนํ นิจฺฉาเรสีติ อตฺโถ. (ที.อฏ.๑/๑๒๙)

สองบทว่า **อุทานํ อุทาเนสิ** ความว่า ทรงเปล่งอุทาน. เหมือนอย่างว่า น้ำมันที่ล้นเครื่องตวงจนไม่อาจตวงได้ เขาเรียกว่า น้ำมันล้น ฉันใด และน้ำที่**ล้น**บ่อจนไม่อาจขังอยู่ได้ เขาเรียกว่าห้วงน้ำล้นฉันใด คำว่า ปีติที่เปี่ยมใจจนไม่อาจเก็บไว้ได้ ดำรงอยู่ภายในใจไม่ได้ ล้นออกมาภายนอกนั้นเรียกว่าอุทานฉันนั้น. พระราชาทรงเปล่งคำที่สำเร็จด้วยปีติเห็นดังนี้.

อชฺโฌตฺถริยมาน (ติ)

[อธิ + อว + ถร (อจฺฉาทเน) + ย + มาน]

อัน...ทับอยู่, ข่มขืนอยู่.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สหติ รชคฺคํ สหติ ธชคฺคํ สหติ อุสฺสารณํ อปิ จ โข สมฺปหาเรหญฺญติ พฺยาปชฺชติ. กิมสฺส สมฺปหารสฺมึ อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ๎ อรญฺญคตํ วา รุกฺขมูลคตํ วา สุญฺญาคารคตํ วา มาตุคาโม อุปสงฺกมิตฺวา อภินิสีทติ อภินิปชฺชติ อชฺโฌตฺถรติ. โส มาตุคาเมน อภินิสีทิยมาโน อภินิปชฺชิยมาโน **อชฺโฌตฺถริยมาโน** สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ. อิทมสฺส สมฺปหารสฺมึ ฯเปฯ

(อ. ๒/๘๑, อภิ.ปุ. ๑๗๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในธรรมวินัยนี้แม้เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้น ก็อดทนได้ แม้เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แม้ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ แต่หวาดสะดุ้งต่อการประหารของข้าศึก อะไรชื่อว่าการประหารสำหรับข้าศึกของเธอ คือมาตุคามเข้าไปหาภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ หรือไปสู่เรือนว่าง แล้วนั่งทับนอนทับ ข่มขืน เธอถูกมาตุคามนั่งทับ นอนทับ **ข่มขืนอยู่** ไม่บอกคืนสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ เสพเมถุนธรรม นี้ชื่อว่าการประหารของข้าศึกสำหรับเธอ...

ดู อ.อฏ. ๓/๓๕

อชฺโฌปนฺน (ติ)

[อธิ + อว + ปท (คตฺยตฺถ) + ต]

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ (แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ในเพราะสระหลัง),แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสฺส (แปลง อว เป็น โอ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง), แปลง ต ปัจจัยท้ายปท ธาตุเป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺน-อีณา วา (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุภิทาทิคณะเป็น อินฺน, อนฺน และ อีณ ตามอุทาหรณ์ และพยัญชนะท้ายธาตุย่อมไม่ปรากฏรูป=ลบ)

ภาษาปรากฤตมีรูปว่า อชฺโฌวณฺณ, ถ้าเป็นสันสกฤตมีรูปว่า อธฺยุปปนฺน มีความหมายว่า อตฺยนฺตอาสตฺต. ดู อทฺธมาคธีโกษ.

หมกมุ่น, **ผูกพัน**, **ยึดมั่น**, **ถือมั่น**, **ยึดถือ**, **ครอบงำ**, **กำหนัด**, **เข้าไป**, **ยึดถือโดยความ**

ชอบใจไม่ปล่อยวางเหมือนการกลืนเข้าไว้ (ติดใจในอิฏฐารมณ์).

(ก) หมกมุ่น, ถึงการตัดสินว่าสิ่งนี้เป็นสาระ. ยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหา.

อิเม โข วาเสฏฺฐ ปญฺจ กามคุเณ เตวิชฺชา พฺราหฺมณา คธิตา มุจฺฉิตา **อชฺโฌปนฺนา** อนาทีนวทสฺสาวิโน อนิสฺสรณปญฺญา ปริภุญฺชนฺติ. เตว วาเสฏฺฐ เตวิชฺชา พฺราหฺมณา, เย ธมฺมา พฺราหฺมณการกา, เต ธมฺเม ปหาย วตฺตมานา, เย ธมฺมา อพฺราหฺมณการกา, เต ธมฺเม สมาทาย วตฺตมานา ปญฺจ กามคุเณ คธิตา มุจฺฉิตา **อชฺโฌปนฺนา** อนาทีนวทสฺสาวิโน อนิสฺสรณปญฺญา ปริภุญฺชนฺตา กามนฺทุพนฺธนพทฺธา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา พฺรหฺมานํ สหพฺยูปคา ภวิสฺสนฺตีติ, เนตํ ฐานํ วิชฺชติ.

(ที. ๑/๒๓๑, ม. ๑/๒๓๐,อ. ๑/๖๐,๗๔, อุทาน. ๑๗๑)

(สฺยา. อชฺโฌสนฺนา)

วาเสฏฐะ พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพท ติดใจ สยบ **หมกมุ่น** มองไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโภคกามคุณ ๕ เหล่านี้ วาเสฏฐะ การที่พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพท ละธรรมที่ทำให้เป็นพราหมณ์ กลับไปถือเอาธรรมที่ไม่ทำให้เป็นพราหมณ์มาประพฤติ ติดใจ สยบ **หมกมุ่น** มองไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโภคกามคุณ ๕ เหล่านั้นอยู่ ติดตรวนคือกาม หลังจากตายแล้ว จักเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม นั่นมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้.

[กามคุณในที่นี้ หมายถึงสิ่งที่ผูกพันสัตว์ไว้ คือ กาม ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ โดยแยกอธิบายว่า กามคือสิ่งที่ทำให้เกิดความใคร่ คุณคือเครื่องผูกพันหรือพันธนาการ]

อชฺโฌปนฺนาติ อธิ โอปนฺนา โอคาพฺหา, อิทำ สารนฺติ ปรินิฏฺฐานปฺปตฺตา หุตฺวา.

(ที.อฏ. ๑/๓๓๕)

บทว่า **อชฺโฌปนฺนา** (หมกมุ่น) ตัดบทเป็น อธิ โอปนฺนา หมายถึงยึดมั่นคือถึงการตัดสินว่า สิ่งนี้เป็นสาระ.

อชฺโฌปนฺนาติ ตณฺหาย อชฺโฌคาพฺหา.

(ม.อฏ. ๒/๙๘)

บทว่า **อชฺโฌปนฺนา** (หมกมุ่น) คือ ยึดมั่นด้วย[อำนาจ]ตัณหา.

(ข) กลืนกินให้เสร็จสิ้น (กลืนเข้าไป).

อชฺโฌปนฺนาติ อชฺโฌสาย คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา จิตา. (อำ.อฏ. ๒/๔๙)

บทว่า อชฺโฌปนฺนา (หมกมุ่น) คือ ผูกพัน ได้แก่ กลืนกินให้เสร็จสิ้นดำรงอยู่ (หมายถึงติดใจในอิฏฐารมณ์).

(ค) การกลืนกินให้เสร็จสิ้น (การกลืนเข้าไป) ทำเหมือนไม่ให้ทั่วไปแก่ผู้อื่น.

อชฺโฌปนฺนาติ อนญฺญสาธารเณ วิย กตฺวา คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา จิตา. (อุทาน.อฏ. ๓๓๑)

บทว่า **อชฺโฌปนฺนา** (หมกมุ่น) คือ กลืนกินให้ถึงที่สุดดำรงอยู่ (การกลืนเข้าไป) ทำเหมือนไม่ให้ทั่วไปแก่ผู้อื่น.

(ฆ) หมกมุ่น, อันตัณหาครอบงำแล้ว.

โส ตํ ปิณฺฑปาตํ คถิโต มุจฺฉิโต **อชฺโฌปนฺโน** อนาทีนวทสฺสาวี อนิสฺสรณปญฺโญ ปริภุญฺชติ. โส ตตฺถ กามวิตกฺกมฺปิ วิตกฺเกติ พฺยาปาทวิตกฺกมฺปิ วิตกฺเกติ วิหึสาวิตกฺกมฺปิ วิตกฺเกติ. เอวรูปสฺสาหํ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ทินฺนํ น มหปฺผลนฺติ วทามิ. ตํ กิสฺส เหตุ? ปมตฺโต หิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิหรติ. (อ. ๑/๒๗๘, อ. ๓/๔๐๐, ม. ๒/๔๑๙) (สฺยา. อชฺโฌสนฺโน)

ภิกษุนั้นติดใจ ลุ่มหลง **หมกมุ่น** มองไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ฉันบิณฑบาต[ที่ประณีต]นั้น เธอตรึกถึงกามวิตก (ความตรึกในทางกาม) บ้าง ตรึกถึงพยาบาทวิตก (ความตรึกในทางพยาบาท) บ้าง ตรึกถึงวิหิงสาวิตก (ความตรึกในทางเบียดเบียน) บ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บิณฑบาตที่ถวายแก่ภิกษุเช่นนี้ เราไม่กล่าวว่ามีผลมาก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุเป็นผู้ประมาทอยู่.

อชฺโฌปนฺโนติ ตณฺหาย คิลิตฺวา ปริโนฏฺเปตฺวา ปวตฺโต. (อ.อฏ. ๒/๒๓๖)

บทว่า **อชฺโฌปนฺโน** (หมกหมุ่น) คือ กลืนกินให้เสร็จสิ้นดำเนินไปด้วย[อำนาจ]ตัณหา.

อชฺโฌปนฺโนติ อธิ โอปนฺโน ตณฺหาย อธิภวิตฺวา อชฺโฌตฺถโฏ คิลิตฺวา ปริโนฏฺเปตฺวา วิย จิโต. เตนาห อชฺโฌปนฺโนติ ตณฺหาย คิลิตฺวา ปริโนฏฺเปตฺวา ปวตฺโตติ. (อ.ฏี. ๒/๒๐๙)

บทว่า **อชฺโฌปนฺโน** (หมกหมุ่น) ตัดบทเป็น อธิ โอปนฺโน หมายถึงถูกตัณหาครอบงำท่วมทับ (ทำให้ลุ่มหลง) คือ ประดุจกลืนกิน[อารมณ์]เข้าไปให้ถึงที่สุด[ติดใจ] เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า บทว่า อชฺโฌปนฺโน ได้แก่ กลืนกินให้ถึงที่สุด ดำเนินไปด้วย[อำนาจ]ตัณหา.

ดู อชฺโฌสาน

อชฺโฌภวติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + ภู (สตฺตายํ) + อ + ติ]

ภู = สตฺตายํ, สตฺตา มาจาก สนฺต ศัพท์ + ตา ปัจจัย=สนฺตสฺส ภาโว สตฺตา (สัตตา คือ ความเป็นแห่งสิ่งที่มีอยู่ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นรูปธรรม นามธรรม หรือบัญญัติ)

ถ้ามี อภิ, อธิ อุปสรรคเป็นบทหน้ามีอรรถว่า มทฺทน (ครอบงำ, ทับถม, ย่ำยี) ดังที่คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะคาถา ๒๗๑ กล่าวว่า ภย'ธิมทฺทเน (ภู ธาตุมีอภิ, อธิ เป็นบทหน้ามีอรรถมทฺทน[ครอบงำ, ทับถม, ย่ำยี]).

อชฺโฌภวติ = แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕)ว่า อชฺโฌ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสฺส, พฤทธิ์ อุ ของธาตุเป็น โอ ด้วยสูตร (กจ. ๔๘๕) ว่า อญฺเญสุ จ, ในเพราะสระหลัง แปลง โอ เป็น อว ด้วยสูตร (กจ.๕๑๓) ว่า โอ อว สเร.

ย่อมครอบงำ, **ทับถม**, **ย่ำยี**, **เบียดเบียน**, **ให้ถึงความพินาศ**.

ชนิตฺตํ เม ภวิตฺตํ เม
อิติ ปงฺเก อวสฺสยึ
ตํ มํ ปงฺโก **อชฺโฌภวิ**
ยถา ทุพฺพลกํ ตถา. (ชา. ๑/๔๕) (อิ.ต่างกัน)

(เต่าถูกช่างหม้อโพธิสัตว์ใช้จอบขุดทิ้งไว้บนบกได้รับเวทนาจึงคร่ำครวญว่า)

เปือกตมนี้เป็นที่เกิดเป็นที่เติบโตของเรา เพราะเหตุนั้น เราจึงได้อาศัยอยู่ในเปือกตม เปือกตมจึงได้**ทับถม**เรานั้นให้ทุพพลภาพ.

[ท่านภัคคะ เพราะเหตุนั้น ท่านจงฟังคำของเรา เราจะกล่าวกับท่าน]

อชฺโฌภวีติ อธิ ภวิ วินาสํ ปาเปสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๗๓) (อิ.ต่างกัน)

บทว่า **อชฺโฌภวิ** ตัดบทเป็น อธิ ภวิ แปลว่า ทับถม คือ ให้ถึงความพินาศแล้ว.

อชฺโฌมทฺทติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + มทฺท (มทฺทเน) + อ + ติ]

ย่อมเหยียบ - ย่ำยี, ถีบ.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ อสฺสขฬุงฺโก ‘เปหี’ติ วุตฺโต วิทฺโธ สมาโน โจทิโต สารถินา รถีสาย สตฺถึ อุสฺสชฺชิตฺวา รถีสีเยว **อชฺโฌมทฺทติ**. เอวรูโปปิ ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ อสฺสขฬุงฺโก โหติ. (อ. ๓/๓๓)

ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ม้ากระจอกบางตัวในโลกนี้ที่นายสารถีสั่งว่า “เดินไป” ถูกแทงด้วยปฏักเตือนอยู่ ย่อมยกขาขึ้นตะกุยงอนรถ **ถีบ**งอนรถ ภิกษุทั้งหลาย ม้ากระจอกบางตัวในโลกนี้เป็นเช่นนี้ก็มี.

[เปรียบเหมือนภิกษุทั้งหลาย โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุรูปที่ถูกพวกภิกษุโจท ด้วยอาบัตินั้น กลับยกอาบัติขึ้นปรับภิกษุผู้เป็นโจทก์ว่า “ท่านเองก็ต้องอาบัติชื่อนี้ จงทำคืนเสียก่อน” เรากล่าวเปรียบบุคคลประเภทนี้ว่าเหมือนม้ากระจอกที่นายสารถีสั่งว่า “เดินไป” ถูกแทงด้วยปฏักเตือนอยู่ ก็ยกขาขึ้นตะกุยงอนรถ ถีบงอนรถ ฉะนั้น คนกระจอกบางคนในธรรมวินัยนี้เป็นอย่างนี้ก็มี]

อชฺโฌมทฺทตีติ ทฺวีหิ ปุริมปาเทหิ อีสํ มทฺทนฺโต ติฏฺฐติ. (อ.อฏ. ๓/๒๑๖)

บทว่า **อชฺโฌมทฺทติ** (ถีบ) คือ ใช้เท้าหน้าทั้ง ๒ ข้างยืนเหยียบย่ำ[ยัน]งอนรถอยู่.

อชฺโฌมุจฺฉิต (ติ)

[อธิ + อว + มุจฺฉ (โมเห) + อิ + ต]

ซบอยู่, อันตัณหาครอบงำ, ผู้ประกอบด้วยตัณหาอันเป็นเหตุลุ่มหลงอย่างยิ่ง.

เตน โข ปน สมเยน มุณฺฑสฺส รญฺโญ ภทฺทา เทวี กาลงฺกตา โหติ ปิยา มนาปา. โส ภทฺทาย เทวิยา กาลงฺกตาย ปิยาย มนาปาย เนว นฺหายติ น วิลิมฺปติ น ภตฺตํ ภุญฺชติ น กมฺมนฺตํ ปโยเชติ รตฺตินฺทิวํ ภทฺทาย เทวิยา สรีเร **อชฺโฌมุจฺฉิโต**. (อ. ๒/๕๑)

[สมัยหนึ่ง ท่านพระนารทะอยู่ที่กุกกุฏาราม เขตกรุงปาตลีบุตร]ก็โดยสมัยนั้น พระนางภัททาราชเทวีผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอพระทัยของพระเจ้ามุณฑะสวรรคต เมื่อพระนางภัททาราชเทวีสวรรคตแล้ว พระองค์ก็ไม่สรงสนาน ไม่แต่งพระองค์ ไม่เสวยพระกระยาหาร ไม่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจ **ซบอยู่**ที่พระ

ศพของพระนางภัททาราชเทวีตลอดคืนตลอดวัน.

อชฺโฌมุจฺฉิโตติ อธิโอมุจฺฉิโต คิลิตฺวา ปริ-นิฏฺฐเปตฺวา คหณสภาวาย อติเรกมุจฺฉาย ตณฺหาย สมนฺนาคโต. (อ.อฏ. ๓/๒๕)

บทว่า **อชฺโฌมุจฺฉิโต** ตัดบทว่า อธิโอมุจฺฉิโต คือทรงประกอบด้วยตัณหาอันลุ่มหลงอย่างยิ่ง มีสภาวะคือการถือเอาโดยการกลืนกินให้ถึงที่สุด [คือไม่มีกิจอย่างอื่นถึงความหมกมุ่นงมงายด้วยอำนาจกิเลสดุจคนสลบ].

อชฺโฌลมฺพติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + ลพิ (อวลมฺพเน) + อ + ติ]

ลพิ ธาตุ เป็นธาตุที่มีสระ อิ อยู่ท้าย จึงต้องลงนิคคหิตเป็นอาคมท้ายธาตุเหมือน กปิ ผทิ และ มฑิ เป็นต้น จากนั้นแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙๑) กล่าวว่า อิการานุพนฺธิธาตุสรโต กฺวจิ ธาตูติอาทินา นิคฺคหีตญฺจาติ วา นิคฺคหีตาคโม (ลงนิคคหิตอาคมท้ายสระธาตุที่มี อิอักษรอยู่ท้ายด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ)

ย่อมครอบงำ, ย่อมปรากฏ, ย่อมห้อยย้อย, ย่อมปรากฏดุจห้อยย้อย - ท่วมทับ.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว ปณฺฑิตํ ปีฐสมารูฬฺหํ วา มญฺจสมารูฬฺหํ วา ฉมายํ วา เสมานํ ยานิสฺส ปุพฺเพ กลฺยาณานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน สุจริตานิ วาจาย สุจริตานิ มนสา สุจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ **อชฺโฌลมฺพนฺติ** อภิปฺปลมฺพนฺติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหตํ ปพฺพตกูฏานํ ฉายา สายนฺหสมยํ ปถวิยํ โอลมฺพนฺติ **อชฺโฌลมฺพนฺติ** อภิปฺปลมฺพนฺติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ปณฺฑิตํ ปีฐสมารูฬฺหํ วา มญฺจํ สมารูฬฺหํ วา ฉมายํ วา เสมานํ ยานิสฺส ปุพฺเพ กลฺยาณานิ กมฺมานิ กตานิ กาเยน สุจริตานิ วาจาย สุจริตานิ มนสา สุจริตานิ, ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ **อชฺโฌลมฺพนฺติ** อภิปฺปลมฺพนฺติ ฯเปฯ (ม. ๓/๒๐๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก กรรมดีที่บัณฑิตทำไว้ในกาลก่อน คือ กาย สุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ย่อมปกคลุม **ย่อมครอบงำ** ย่อมเกาะบัณฑิตผู้นั่งอยู่บนตั่งหรือนอนบนเตียง หรือนอนบนพื้นดิน ในสมัยนั้น เปรียบเหมือนเงายอดภูเขาใหญ่ ย่อมปกคลุม **ย่อมครอบงำ** ย่อมเกาะแผ่นดิน ในสมัยเวลาเย็น ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมดีที่บัณฑิตทำไว้ในกาลก่อน คือ กาย-สุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริตก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมปกคลุม **ย่อมครอบงำ** ย่อมเกาะบัณฑิตผู้นั่งอยู่บนตั่งหรือนอนบนเตียง หรือนอนบนพื้นดินในสมัยนั้น...

โอลมฺพนฺตีติ อุปฏฺฐหนฺติ เสสปทฺทวยํ ตสฺเสวเววจนํ. (ม.อฏ. ๔/๑๕๐)

บทว่า **โอลมฺพนฺติ** (ย่อมครอบงำ) คือ ย่อมปรากฏ. สองบทที่เหลือเป็นคำไวพจน์ของบทว่า โอลมฺพนฺติ นั้นนั่นเทียว.

[ในสาสนปัฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน) สูตรดังกล่าวข้างต้นนี้ชื่อว่ากรรม ในบรรดาสูตร

๒๘ ประการที่แสดงไว้ในคัมภีร์เนตติ คือ โลกิยะ, โลกุตตรสูตร เป็นต้น]

มรณสฺส อาสนฺนกาเล จิตฺตสฺส อาปาถํ อาคจฺฉนฺตานิ ตทา โอลมฺพนิตานิ วิย อชฺโฌตฺถรนฺตานิ วิย อุปฏฺฐหนฺติ. (ม.ฏี. ๓/๓๕๓)

[กรรมดีที่ทำไว้ในกาลก่อน คือ กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต]เมื่อมาสู่คลองแห่งจิตในเวลาใกล้ตาย ในกาลนั้น ย่อมปรากฏดุจห้อยย้อย (ลอยค้าง) คือ ดุจท่วมทับ.

[คำว่า **มรณสฺส อาสนฺนกาเล** (เวลาใกล้ตาย) นี้ได้แก่เวลาที่ใกล้ตายตั้งแต่ ๑ นาที หรือ ๑ ชั่วโมงเป็นต้น มิใช่เป็นขณะของจุติเกิดแต่อย่างใด เป็นการกล่าวโดยสมีปยูปจารนัย (สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ใกล้) คือยกขณะจิตที่เป็นมรณกาลขึ้นไว้ในเวลาใกล้ตายที่เป็นมรณาสันนกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์มักแสดงข้อความโดยใช้อุปจารนัยนี้ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาเป็นจำนวนมาก. บุคคลที่ใกล้จะตายมักมีอารมณ์ ๓ ชนิดมาปรากฏให้เห็นคือภาพของกรรมที่เคยทำในอดีต (กรรม) ภาพสิ่งที่เกี่ยวกับการทำกรรมในอดีต (กรรมนิมิต) และนิมิตที่เกี่ยวกับภพใหม่ (คตินิมิต) อย่างใดอย่างหนึ่ง]

อชฺโฌส (กฺริ/วิ)

[อธิ + อว + สา (ตนุกรณาวสาเน), โส (นิสาเน) + ตฺวา]

หมกมุ่น, ผูกพัน, ยึดมั่น, ถือมั่น, ยึดถือ, ตัดสินใจ, ยึดถือว่าเป็นของ ๆ เรา.

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสส, แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนโย (แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุทั้งปวงเป็น ย ได้บ้าง), เพื่อรักษาฉันทลักษณ์ รัสสะ อา หรือ โอ เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) รสฺสํ, เพื่อรักษาฉันทลักษณ์ ลบ ย ที่แปลงมาจาก ตฺวา ปัจจัยด้วยมหาสูตร (กจ.๕๑๗) กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ.

โดยทั่วไปสระทั้งหลายมักมีรูปเป็นปกติ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วยสูตร (กจ.๒๓) ว่า สรา ปกติ พฺยญฺชเน แต่ในบางแห่ง ก็ทำรัสสะได้บ้างตามสมควรแก่พระบาลี ดังนั้น ข้อยกเว้นพิเศษที่กล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า กฺวจิ (ในบางแห่ง) ก็คือที่รักษาฉันทลักษณ์ ลงอาคม และที่มีพยัญชนะสังโยค ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๘ กล่าวว่า สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺสํ ปปฺโปนฺตีติ ฉนฺทานุรกฺขเณ อาคเม สโยเค จ รสฺสตฺตํ (สระทั้งหลาย ย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง ความเป็นรัสสะย่อมมีในที่รักษาฉันทลักษณ์ ในที่ลงอาคม และในที่มีพยัญชนะสังโยคด้วยสูตรนี้)

รูปํ ทิสฺวา สติ มุฏฺฐา
ปิยํ นิมิตฺตํ มนสิกโรโต

สารตฺตจิตฺโต เวเทติ

ตญฺจ **อชฺโฌส** ติฏฺฐติ. (สำ. ๒/๒๙๖, เถร. ๒๔๑)

(สี. อชฺโฌสาย)

(พระมาลุกยบุตร ได้กราบทูลความเข้าใจของตนแก่พระผู้มีพระภาคว่า)
เมื่อบุคคลเห็นรูปแล้วใส่ใจถึงรูปนิมิตที่น่ารัก สติหลงไปแล้ว มีจิตกำหนัดเสวยอารมณ์นั้น ทั้ง**หมกมุ่น**[ติดใจ]อารมณ์นั้นอยู่[เวทนาที่เกิดจากรูป ความละโมบ และความประทุษร้าย ย่อมทวีขึ้นเป็นอันมาก จิตของเขาย่อมถูกรบกวนให้เร่าร้อน เมื่อเขาสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่า ยังอยู่ห่างไกลพระนิพพาน]

[คาถานี้เป็นอุปชาติคาถา (คาถาผสม) ในคาถานี้ผสมคาถามาตราพฤติ (คาถาที่นับมาตรา) และคาถาที่เป็นวรรณพฤติ (คาถาที่นับพยางค์) เข้าด้วยกัน โดยผสมคาถา ๓ ชนิดเข้าด้วยกัน คือ บาทที่ ๑ เป็นอาปาตลิกา (คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถา) ประกอบด้วย ๖ มาตราในวิสมบาท คือ รูปํ ทิสฺ (๒ ๒ ๒) และ ภ คณะ คือ วา สติ (๒ ๑ ๑) ครุ ครุ ๒ พยางค์ คือ มุฏฺจา (๒ ๒), บาทที่ ๒ เป็นอาปาตลิกา ประกอบด้วย ๘ มาตราในสมบาท คือ ปิยํ นิมิตฺตํ (๑ ๒ ๑ ๒ ๒) และ ภ คณะ คือ มนสิก โดยรวม มน เป็นครุ ๑ พยางค์ ครุ ครุ ๒ พยางค์ โรโต (๒ ๒), บาทที่ ๓ เป็นตติยมการวิปุลาประกอบด้วย ม คณะ โต เวเท (๒ ๒ ๒) ท้าย ๔ พยางค์แรก, บาทที่ ๔ เป็นปัฐยาวัตรประกอบด้วย ช คณะ ส ติฏฺจ (๑ ๒ ๑) ท้าย ๔ พยางค์แรก ดังนั้น บทว่า อชฺโฌส ที่สำเร็จรูปมาจาก อชฺโฌสาย จึงลบ ย และรัสสะ อา เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท์]

ตญฺจ อชฺโฌสาติ ตํ อารมฺมณํ คิลิตฺวา.

(สำ.อฏ. ๓/๒๙)

สองบทว่า **ตญฺจ อชฺโฌส** (หมกมุ่น[ติดใจ]อารมณ์นั้น) คือ กลืนกินอารมณ์นั้น (ติดใจในอิฏฐารมณ์).

ยถา ปน รูปํ ทิสฺวา สติ นฏฺจา ตํ ทสฺเสนฺโต อาห “ปิยํ นิมิตฺตํ มนสิกโรโตติ. ยถาอุปฏฺจิตํ อารมฺมณํ “สุภํ สุขนฺติอาทินา ปิยนิมิตฺตํ กตฺวา อโยนิโสมนสิกาเรน มนสิกโรโต สติ มุฏฺจาติ โยชนา. ตถา ภูโตว สารตฺตจิตฺโต เวเทตีติ สุฏฺจุ รตฺตจิตฺโต หุตฺวา ตํ รูปารมฺมณํ อนุภวติ อภินนฺทติ อภินนฺทนฺโต ปน ตญฺจ **อชฺโฌส** ติฏฺจติ อชฺโฌสาย ตํ อารมฺมณํ คิลิตฺวา ปริ-นิฏฺจเปตฺวา วตฺตติ เจว เอวํภูตสฺส จ ตสฺส วฑฺฒนฺติ ฯเปฯ (เถร.อฏ. ๑/๒๕๖)

ก็พระเถระเมื่อจะแสดงถึงสติที่หายไป (ขาดสติ) เพราะเห็นรูปนั้นจึงกล่าวว่า มัวใส่ใจถึงรูปนิมิตที่น่ารัก ประกอบความว่า เมื่อมัวใส่ใจอารมณ์ตามที่เข้ามาปรากฏด้วยอโยนิโสมนสิการ ทำปิยารมณ์ให้เป็นนิมิตโดยนัยมีอาทิว่างาม เป็นสุข ดังนี้ สติหลงไปแล้ว.
ต่อแต่นั้น จิตก็จะกำหนัด เสวยรูปารมณ์นั้น ได้แก่เป็นผู้มีจิตกำหนัดแล้วด้วยดี เสวย คือ เพลิดเพลินรูปารมณ์นั้น เมื่อมัวเพลิดเพลินก็จะ**หมกหมุ่น**ผูกพัน กลืนกินอารมณ์นั้นให้ถึงที่สุด[คือติดใจอิฏฐารมณ์นั้น] จากนั้นอาสวะ ย่อมเจริญแก่เขาผู้เป็นแล้วอย่างนี้.

อชฺโฌสาติ อชฺโฌสาย.

คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา อตฺตนิยกรเณน.

(สำ.ฏี. ๒/๓๐๒)

บทว่า **อชฺโฌส=อชฺโฌสาย** แปลว่า หมกมุ่น ได้แก่ ด้วยการกลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด [ติดใจในอิฏฐารมณ์] แล้วจึงทำโดยความเป็นของตน (คือพอใจยึดติดสิ่งที่เห็นด้วยความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน ย่อมก่อให้เกิดกิเลสที่รู้สึกโลภ โกรธ หลง)

[ในมาลุกยปุตตสูตร พระผู้มีพระภาคได้แสดงวิธีเจริญวิปัสสนาภาวนาแก่พระมาลุกยบุตร โดยย่อว่า ในสภาวธรรมเหล่านั้น คือ รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็นจักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยินจักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจมูก ลิ้น กาย จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจมูก ลิ้น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจจักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจ และได้แสดงส่วนของการบรรลุมรรค ผล และนิพพาน ดังนี้ว่า ในสภาวธรรมคือรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็นจักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยินจักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจมูก ลิ้น กาย จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจมูก ลิ้น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจ จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจในกาลใด ในกาลนั้น เธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วยสภาวธรรมเหล่านั้น (แสดงการบรรลุมรรค), จากนั้นเธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วยสภาวธรรมเหล่านั้นในกาลใด เธอจักไม่พัวพันในสภาวธรรมเหล่านั้น ในกาลนั้น (แสดงการบรรลุผล), จากนั้นเธอจะไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในโลกทั้งสอง นี้เป็นที่สุดแห่งทุกข์ (แสดงการบรรลุพระนิพพาน) เมื่อพระมาลุกยบุตร ได้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้ว ได้กราบทูลความเข้าใจของตน ด้วยคาถาดังกล่าวข้างต้น จากนั้น ท่านได้กราบทูลถึงการอยู่ใกล้และไกลนิพพาน ในขณะฟังเสียงเป็นต้นอีกด้วย เมื่อกราบทูลดังนี้แล้ว พระพุทธองค์ตรัสอนุโมทนาสาธุการแล้ว ตรัสว่าการเจริญวิปัสสนาโดยสังเขปที่ตถาคตแนะนำนี้ เธอได้อธิบายไว้ดีแล้ว จงทรงจำไว้อย่างนี้ ต่อมาท่านได้ปฏิบัติตามวิปัสสนานัยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ แล้วบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในพระศาสนา]

อชฺโฌสติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + สา, (โส) + อ + ติ]

ย่อมกลืนกิน - ยึดถือ – ตัดสินใจ – ชอบใจ, ซ่องเสพ - จมลง.

ดู อชฺโฌสฺสสิ

อชฺโฌสนฺน (ติ)

[อธิ + อว + สท (คเต) + ต]

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสฺส, แปลง ต ท้าย สท ธาตุ เป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา.

หมกมุ่น - ผูกพัน – ถือมั่น, ยึดถือ - ท่วมทับ, อันความเพลิดเพลินในกามท่วมทับแล้ว.

กาเมสุ คิทฺธา ปสุตา ปมูฬฺหาติ กามาติ: อุทฺทานโต เทฺว กามา: วตฺถุกามา จ กิเลสกามา จ ... อิเม วุจฺจนฺติ วตฺถุกามา...อิเม วุจฺจนฺติ กิเลสกามา. เคโธ วุจฺจติ ตณฺหา. โย ราโค สาราโค... อภิชฺฌา โลโภ อกุสลมูลํ. กิเลสกามเมน วตฺถุกาเมสุ รตฺตา คิทฺธา คธิตา มุจฺฉิตา **อชฺโฌสนฺนา** ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพุทฺธาติ กาเมสุ คิทฺธา. (มหานิ. ๒๗, จูฬนิ. ๕๗)

บาทคาถาว่า **กาเมสุ คิทฺธา ปสุตา ปมูฬฺหา** (ยินดี ขวนขวาย ลุ่มหลงในกามทั้งหลาย) อธิบายว่า คำว่า กาม ได้แก่ กาม ๒ อย่าง แบ่งตามหมวด คือ วัตถุกามและกิเลสกาม... เหล่านี้ เรียกว่าวัตถุกาม...เหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม ตัณหาตรัสเรียกว่าความยินดี คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก...อภิชฌา อกุศลมูลคือโลภะ หมู่สัตว์กำหนัด ยินดี รักใคร่ (ติดใจ) สยบ **หมกมุ่น** ติดข้อง (เกาะติด) เกี่ยวพัน พัวพันในวัตถุกามด้วยกิเลสกาม รวมความว่า ยินดีในกามทั้งหลาย.

อชฺโฌสนฺนาติ กามนนฺทิยา อธิโอสนฺนา อชฺโฌตฺถฏา. (มหานิ.อฏ. ๙๓)

บทว่า **อชฺโฌสนฺนา** ตัดบทเป็น อธิ โอสนฺนา แปลว่า หมกมุ่นแล้ว คือ อันความเพลิดเพลินในกามท่วมทับแล้ว (ลุ่มหลงด้วยความเพลิดเพลินในกาม). (ดู อชฺโฌปนฺน, อชฺโฌสาน)

อชฺโฌสาน (น)

[อธิ + อว + สา (ตนุกรณาวสาเน), โส (นิสาเน) + ยุ] แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒) อนกา ยุณวูนำ. (สำ.อธฺยวสาย) (อิทเมว เมเวติ วิษย ปริจฺเฉท นิศจเย. จากคัมภีร์ วาจปฺปติ)

(ก) อัชโฌสานะ, ความยึดมั่น–ถือมั่น, ความหมกมุ่น - ผูกพัน, การตัดสิน, การตัดสินอันมีกำลังว่า เรา ของเรา, การยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ.

อิติ โข ปเนตำ อานนฺท เวทนำ ปฏิจฺจ ตณฺหา ตณฺหำ ปฏิจฺจ ปริเยสนา ปริเยสนำ ปฏิจฺจ ลาโภ ลาภำ ปฏิจฺจ วินิจฺฉโย วินิจฺฉยำ ปฏิจฺจ ฉนฺทราโค ฉนฺทราคำ ปฏิจฺจ **อชฺโฌสานำ** อชฺโฌสานำ ปฏิจฺจ ปริคฺคโห ปริคฺคหำ ปฏิจฺจ มจฺฉริยำ มจฺฉริยำ ปฏิจฺจ อารกฺโข. อารกฺขาธิกรณำ ทณฺฑาทานสตฺถาทานกลหวิคฺคหวิวาทตุวำตุวำเปสุญฺญมุสาวาทา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ.

(ที. ๒/๕๐, อำ. ๓/๒๐๑, อภิ.วิ. ๔๑๔)

อานนท์ ด้วยเหตุดังนี้แล เพราะอาศัยเวทนา ตัณหาจึงมี เพราะอาศัยตัณหา ปริเยสนา (การแสวงหา) จึงมี เพราะอาศัยปริเยสนา ลาภะ (การได้) จึงมี เพราะอาศัยลาภะ วินิจฉยะ (การตัดสิน) จึงมี เพราะอาศัยวินิจฉยะ ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ) จึงมี เพราะอาศัยฉันทราคะ **อัชโฌสานะ** (ความยึดมั่น) จึงมี เพราะอาศัยอัชโฌสานะ ปริคคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงมี เพราะอาศัยปริคคหะ มัจฉริยะ (ความตระหนี่) จึงมี เพราะอาศัยมัจฉริยะ อารักขะ (ความหวงแหน) จึงมี เพราะอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรม

เป็นอเนก ย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า “มึง มึง” การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จ.

อชฺโฌสานนฺติ อหํ มมนฺติ พลวสนฺนิฏฺฐานํ.

(ที.อฏ. ๒/๙๐, อ.อฏ. ๓/๒๗๔)

บทว่า **อชฺโฌสานํ** (ความยึดมั่น) คือ การตัดสินอันมีกำลังว่า เรา ของเรา.

อชฺโฌสานนฺติ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน อภินิวิสนํ, มยฺหํ อิทนฺติ หิ ตณฺหาคาโห เยภุยฺเยน อตฺตคฺคาหสนฺนิสฺสโย โหติ, เตนาห อหํ มมนฺติ พลวสนฺนิฏฺฐานนฺติ จ เตสํ คาหานํ ถิรภาวปฺปตฺติมาห.

(ที.ฏี. ๒/๙๘, อ.ฏี. ๓/๒๙๒)

บทว่า **อชฺโฌสานํ** (ความยึดมั่น) คือ ยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ กล่าวคือยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาว่าสิ่งนี้ของเรา มีการยึดมั่นตนเองเป็นที่ตั้งนั่นเทียวโดยมาก เหตุนั้น จึงกล่าวว่า อหํ มมนฺติ (เรา ของเรา) และ พลวสนฺนิฏฺฐานํ (การตัดสินอันมีกำลัง) พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงความมั่นคงแห่งความยึดมั่นเหล่านั้น.

พลวสนฺนิฏฺฐานนฺติ พลวติยา ตณฺหาย อารมฺมณสฺส นิฏฺฐเปตฺวา คหณํ.

(มูลฏี. ๒/๒๒๘)

บทว่า **พลวสนฺนิฏฺฐานํ** (การตัดสินอันมีกำลัง) คือ การยึดมั่นผูกพันอารมณ์[นั้น]ด้วยตัณหาอันมีกำลัง.

นิฏฺฐเปตฺวาติ อภินิวิสฺส. (อนุฏี. ๒/๒๒๓)

บทว่า **นิฏฺฐเปตฺวา** แปลว่า ยึดมั่น.

(ข) **ความเพลิดเพลิน–หมกมุ่น–ผูกพัน–ยึดมั่น, ความหมกมุ่นด้วยอำนาจการยึดมั่น, การหยั่งลงสู่อารมณ์แล้วยึดมั่นไว้เหมือนกลืนกิน, อาการคือการยึดมั่นจนถึงที่สุดเหมือนกลืนกิน.**

วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา ‘โย ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสติ, โส ธมฺมํ ปสฺสติ. โย ธมฺมํ ปสฺสติ, โส ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสตีติ. ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา โข ปนิเม, ยทิทํ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา. โย อิเมสุ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ ฉนฺโท อาลโย อนุนโย **อชฺโฌสานํ**, โส ทุกฺขสมุทโย. โย อิเมสุ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ ฉนฺทราควินโย ฉนฺทราคปฺปหานํ, โส ทุกฺขนิโรโธติ. เอตฺตาวตาปิ โข อาวุโส ภิกฺขุโน พหุกตํ โหติ.

(ม. ๑/๒๔๙)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาค ตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท (ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น) ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท” อุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้ชื่อว่าปฏิจจสมุปปันนธรรม (ผลธรรมที่อาศัยเหตุนั้นๆ ในชาติเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว) ความพอใจ ความอาลัย ความยินดี **ความเพลิดเพลิน**ในอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ ชื่อว่าทุกขสมุทัย การกำจัดความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ การละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ ชื่อว่าทุกขนิโรธ ด้วย

เหตุเพียงเท่านี้ ภิกษุ[ได้ชื่อว่าทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้า]เป็นอย่างมากแล้ว.

(ทุกฺขสมุทโย) อชฺโฌคาเหตฺวา คิลิตฺวา คหณวเสน **อชฺโฌสานนฺ**ติ วุจฺจติ. (ม.อฏ. ๒/๑๓๓)

(ทุกขสมุทัย) เรียกว่า **อัชโฌสานะ** (ความเพลิดเพลิน) ด้วยสามารถแห่งการหยั่งลงแล้วกลืนกิน[เสวย]ยึดมั่น[อารมณ์นั้น].

อชฺโฌคาเหตฺวาติ อารมฺมณํ อนุปวิสิตฺวา วิย คิลิตฺวา วิย นิฏฺฐเปตฺวา วิย ทฬฺหคหณวเสน.

(ม.ฏี. ๒/๑๗๙)

บทว่า **อชฺโฌคาเหตฺวา** (หยั่งลง) คือ ด้วยสามารถแห่งการยึดมั่น ดุจเข้าไปสู่อารมณ์ คือ ดุจกลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด[ติดใจ] (สฺยา. อชฺโฌคาหิตฺวา)

เย ปน เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา เอวํวาทิโน เอวํทิฏฺฐิโน 'อตฺถิ สพฺพโส ภวนิโรโธ'ติ, สเจ เตสํ ภวตํ สมณพฺราหฺมณานํ สจฺจํ วจนํ, ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ ทิฏฺเฐว ธมฺเม ปรินิพฺพายิสฺสามิ. เย โข เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา เอวํวาทิโน เอวํทิฏฺฐิโน 'นตฺถิ สพฺพโส ภวนิโรโธ'ติ, เตสมยํ ทิฏฺฐิ สาราคาย สนฺติเก สโยคาย สนฺติเก อภินนฺทนาย สนฺติเก **อชฺโฌสานาย** สนฺติเก อุปาทานาย สนฺติเก ฯเปฯ (ม. ๒/๑๖๕-๖)

อนึ่ง ถ้าคำของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "ความดับสนิทแห่งภพ (นิพพาน) มีอยู่โดยประการทั้งปวง" เป็นคำจริงแล้ว เป็นไปได้ที่เราจักปรินิพพานในปัจจุบัน ความเห็นของสมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "ความดับสนิทแห่งภพ (นิพพาน) ไม่มีโดยประการทั้งปวง" นี้ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีความกำหนัด ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีสังโยชน์ ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีความเพลิดเพลิน ใกล้ต่อธรรมที่มี**ความหมกมุ่น** ใกล้ต่อธรรมที่ยังมีความถือมั่น

[ส่วนความเห็นของสมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "ความดับสนิทแห่งภพ (นิพพาน) มีอยู่โดยประการทั้งปวง" นี้ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความกำหนัด ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีสังโยชน์ ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความเพลิดเพลิน ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความหมกมุ่น ใกล้ต่อธรรมที่ไม่มีความถือมั่น วิญญูชนนั้น ครั้นพิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับแห่งภพ อย่างเดียว]

ตตฺถ กตโม โลโภ?

โย ราโค สาราโค, อนุนโย อนุโรโธ, นนฺที นนฺทีราโค, จิตฺตสฺส สาราโค, อิจฺฉา มุจฺฉา **อชฺโฌสานนฺ,** เคโธ ปลิเคโธ, สงฺโค ฯเปฯ อาสา อาสีสนา อาสีสิตตฺตํ ฯเปฯ

(อภิ.ธ. ๒๒๙, มหานิ. ๖/๒๒)

บรรดาเหตุที่เป็นอกุศล ๓ นั้น โลภะ เป็นไฉน. ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความ

สยบ **ความหมกมุ่น** (ผูกพัน) ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่...ความหวัง กิริยาที่หวัง ภาวะแห่งความหวัง...

(โลโภ) คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณวเสน **อชฺโฌสานํ**. (อภิ.อฏ. ๑/๓๙๕, มหานิ.อฏ. ๓๒)

(โลภะ) ชื่อว่า **อัชโฌสานะ** ด้วยสามารถแห่งการยึดมั่น โดยกลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด (ติดใจเพลิดเพลินอารมณ์นั้น).

[อาสีสนา มีรากศัพท์มาจาก สิส ธาตุ จึงมีรูปเดิมว่า อาสิสนา เมื่อทำทีฆะ อิ เป็น อี ก็มีรูปว่า อาสีสนา หรือถ้าลงนิคคหิตอาคม ก็มีรูปว่า อาสึสนา ส่วนในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๒๔๕) พบรูปที่เป็นรัสสะตามเดิมว่า อาสิสนา ฉบับไทยมักใช้บทที่ลงนิคคหิตอาคม ตามฉบับสิงหล เช่น อาสึสนา, อาสึสติ, อาสึสา ส่วนในฉบับพม่าพบรูปที่ทำทีฆะว่า อาสีสนา, อาสีสติ, อาสีสา บทที่คล้ายคลึงกันในลักษณะนี้มีหลายบท เช่น ฉบับพม่าใช้เป็น สรีสป (สร ธาตุ + สป ธาตุ + อ ปัจจัย), ภีสน (ภิสิ ธาตุ + ยุ ปัจจัย ทำทีฆะ อิ ใน ภิ เป็น อี), สุสุมาร (สุสุ ศัพท์ + มาร ศัพท์ หรือ สุสุ บทหน้า + มร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย) ส่วนฉบับไทยและฉบับสิงหลใช้เป็นรูปที่ลงนิคคหิต อาคมว่า สรึสป, ภึสน, สุสุมาร]

กตเม จ ภิกฺขเว สญฺโญชนียา ธมฺมา?
จกฺขุ์ ภิกฺขเว สญฺโญชนีโย ธมฺโม, เอตฺเถเต อุปฺปชฺชนฺติ สญฺโญชนวินิพนฺธา **อชฺโฌสานา**. โสตํ...ฆานํ...ชิวฺหา สญฺโญชนียา ธมฺมา, เอตฺเถเต อุปฺปชฺชนฺติ สญฺโญชนวินิพนฺธา **อชฺโฌสานา** ฯเปฯ มโน สญฺโญชนีโย ธมฺโม, เอตฺเถเต อุปฺปชฺชนฺติ สญฺโญชนวินิพนฺธา **อชฺโฌสานา**. อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว สญฺโญชนียา ธมฺมาติ. (สำ. ๓/๗๙)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์เป็นอย่างไร คือ จักขุ (ตา) เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เครื่องผูกคือสังโยชน์ **ความถือมั่น** ย่อมเกิดขึ้นที่จักขุนี้ โสตะ (หู)...ฆานะ (จมูก)...ชิวหา (ลิ้น) เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เครื่องผูกคือสังโยชน์ **ความถือมั่น** [ย่อมเกิดขึ้นที่โสตะ...ฆานะ...ชิวหานี้] มโน (ใจ) เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เครื่องผูกคือสังโยชน์ **ความถือมั่น** ย่อมเกิดขึ้นที่มโนนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์.

อชฺโฌสานาติ ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณา.

(สำ.อฏ. ๓/๑๘๗)

บทว่า **อชฺโฌสานา** (ความถือมั่น) ได้แก่ สภาวะคือการยึดมั่นให้ถึงที่สุด.

ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณาติ คิลิตฺวา วิย ปริ-นิฏฺฐเปตฺวา คหณาการา. (สำ.ฏี. ๒/๔๒๖)

ปาฐะว่า **ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณา** ได้แก่ สภาวะคือการยึดมั่นดุจกลืนกิน[เสวยอารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด (ติดใจเพลิดเพลิน).

(ค) ความผูกพัน, การยึดมั่นด้วยตัณหา, การตัดสินอันมีกำลัง ด้วยอำนาจตัณหาว่าสิ่งนี้ของเรา (มม อิทำ).

ตตฺถ อวิชฺชาย นามกาโย ปทฏฺฐานํ. ตณฺหาย รูปกาโย ปทฏฺฐานํ.

ตํ กิสฺส เหตุ, รูปีสุ ภเวสุ **อชฺโฌสานํ,** อรูปีสุ สมฺโมโห. ตตฺถ รูปกาโย รูปกฺขนฺโธ นามกาโย จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา. อิเม ปญฺจกฺขนฺธา กตเมน อุปาทาเนน สอุปาทานา, ตณฺหาย จ อวิชฺชาย จ. (เนตฺติ. ๓๖)

บรรดาความประมาทเหล่านั้น หมู่นามเป็นปทัฏฐานแก่อวิชชา หมู่รูปเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา.

ถามว่า:ข้อนั้น เพราะเหตุอะไร ตอบว่า:เพราะ**ความผูกพัน**[ด้วยตัณหา]มีอยู่ในรูปธรรม ส่วนความหลงไม่รู้จริงในนามธรรม [ดำรงอยู่ในเหล่าสัตว์เพราะผัสสะเป็นต้นมีสภาพละเอียดยิ่งและรู้ได้ยาก]ในเรื่องนั้น หมู่รูปคือรูปขันธ์ หมู่นามคือนามขันธ์ ๔ เหล่านี้รวมเป็นขันธ์ ๕ ถามว่า:ขันธ์ ๕ ชื่อว่ามีอุปาทานด้วยอุปาทานอะไร ตอบว่า:ขันธ์ ๕ ชื่อว่ามีอุปาทานด้วยตัณหาและอวิชชา.

[ในสองอย่างนั้น ตัณหาจัดเป็นอุปาทาน ๒ คือกามุปาทานและสีลัพพตุปาทาน ส่วนอวิชชาจัดเป็นอุปาทาน ๒ คือ ทิฏฐุปาทานและอัตตวาทุปาทาน ขันธ์ที่มีอุปาทาน ๔ เหล่านี้เป็นทุกขสัจ อุปาทาน ๔ เป็นสมุทยสัจ ขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงธรรมแก่เวไนยชนเหล่านั้น เพื่อการกำหนดรู้และการละ คือเพื่อการกำหนดรู้ทุกขสัจและการละสมุทยสัจ]

[ข้อความในปาฐะนี้ตามนัยเนตติหาระจัดเป็นอาวัฏฏหาระ (แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ตรงข้าม) เพราะแสดงการเวียนไปสู่ธรรมเสมอกันฝ่ายสังกิเลส โดยตัณหาและอวิชชาเสมอกับความประมาท ซึ่งจำแนกออกเป็น ๒ คือ ความประมาทที่มีตัณหาเป็นมูลและความประมาทที่มีอวิชชาเป็นมูล จากนั้นได้จำแนกตัณหา และอวิชชาเป็นอุปาทาน ๔ แล้วกล่าวว่าขันธ์ ๕ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริญเญยยะ) ส่วนอุปาทาน ๔ เป็นธรรมที่ควรละ (ปหาตัพพะ)]

ฉนฺทราคชฺโฌสานา ตณฺหา เอวาติ ตณฺหามูลเกปิ ธมฺเม เอตฺเถว ปกฺขิปิตฺวา "ติวิโธ ตณฺหายาติ วุตฺตํ. รูปีสุ ภเวสูติ รูปธมฺเมสุ. **อชฺโฌสาน**นฺติ ตณฺหาภินิเวโส. (เนตฺติ.อฏ. ๑๐๕)

ตัณหาที่มีความผูกพันด้วยความพอใจยินดีโดยแท้ ฉะนั้น ท่านอาจารย์กัจจายนะ จึงกล่าวว่า ติวิโธ ตณฺหาย (ความประมาทด้วยตัณหา ๓) โดยกล่าวตัณหาไว้ในเรื่องนี้ แม้ในธรรมที่มีตัณหาเป็นมูล.

สองบทว่า **รูปีสุ ภเวสุ** (ภพที่มีรูป) คือ รูปธรรม. บทว่า **อชฺโฌสานํ** (ความผูกพัน) ได้แก่ ความยึดมั่นด้วยตัณหา…

ฉนฺทราโค ทุพฺพลราโค. อชฺโฌสานํ มม อิทนฺติ ตณฺหาวเสน พลวสนฺนิฏฺฐานนฺติ อาห ฉนฺทราคชฺโฌสานา ตณฺหา เอวาติ. (เนตฺติ.ฏี. ๕๘)

คำว่า **ฉนฺทราโค** (ความพอใจยินดี) คือราคะที่มีกำลังน้อย ส่วนคำว่า **อชฺโฌสานํ** (ความผูกพัน) คือการตัดสินอันมีกำลัง ด้วย

อำนาจตัณหาว่าสิ่งนี้ของเรา ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าว ว่า ฉนฺทราคอชฺโฌสานาตณฺหา เอว (ตัณหามีความผูกพันด้วยความพอใจยินดีโดยแท้).

(ฆ) ความยึดมั่น, ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ.

เต วิเสเสน เทฺว โหนฺติ ทิฏฺฐิจริโต จ ตณฺหาจริโต จ. อิเม จตฺตาโร หุตฺวา ตโย โหนฺติ ตโย หุตฺวา เทฺว โหนฺติ. อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อยํ สกิเลโส อวิชฺชา จ ตณฺหา จ อหิริกญฺจ อโนตฺตปฺปญฺจ อสติ จ อสมฺปชญฺญญฺจ นีวรณานิ จ สโยชนานิ จ **อชฺโฌสาน**ญฺจ อภินิเวโส จ อหังกาโร จ มมังกาโร จ อสฺสทฺธิยญฺจ โทวจสฺสตา จ โกสชฺชญฺจ อโยนิโสมนสิกาโร จ วิจิกิจฺฉา จ อวิชฺชา จ อสทฺธมฺมสฺสวนญฺจ อสมาปตฺติ จ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๐๘)

บุคคลเหล่านั้น[อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ]แบ่งเป็น ๒ จำพวกโดยเฉพาะ คือผู้มีทิฏฐิจริต และผู้มีตัณหาจริต บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้[ตามปฏิปทา ๔ ในสีหวิกกีฬิตนัย] แบ่งเป็น ๓ จำพวก[ตามติปุกขลนัย] บุคคล ๓ จำพวก แบ่งเป็น ๒ จำพวก[ตามนันทิยาวัฏฏนัย] ความเศร้าหมองของบุคคล ๒ จำพวกนั้นมีดังนี้ คือ อวิชชา ตัณหา อหิริกะ อโนตตัปปะ ความไม่มีสติ ไม่มีสัมปชัญญะ นิวรณ์ สังโยชน์ **ความยึดมั่น**[ด้วยทิฏฐิ] ความยึดมั่น[ด้วยตัณหา] ความถือตัว ความยึดติดบุคคลสิ่งของ ความไม่ศรัทธา ความดื้อรั้น ความเกียจคร้าน ความไม่ใส่ใจโดยแยบคาย ความสงสัย ความไม่รู้ การไม่ฟังพระสัทธรรม และการไม่ปฏิบัติโดยชอบ [ความตรงกันข้ามกับการเข้าสมาบัติ]

[หมายเหตุ:- ส่วนธรรมฝ่ายกุศลในนันทิยาวัฏฏนัยคือสมถะ วิปัสสนา วิชชา จรณะ สติ สัมปชัญญะ หิริ โอตตัปปะ การละความถือตัว การละความยึดติดบุคคลสิ่งของ ความเพียร ชอบ การใส่ใจโดยแยบคาย สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ปัญญา ความเบื่อหน่าย [ปัญญาแทงตลอด] การเข้าสมาบัติ การฟังธรรม ความโสมนัส และการปฏิบัติธรรมที่คล้อยตามโลกุตตรธรรม]

จตฺตาโร หุตฺวาติ สีหวิกฺกีฬิตสฺส นยสฺส ภูมิทสฺสเน จตฺตาโร หุตฺวา จิตา จตุปฺปฏิปทาวเสน จตฺตาโร กตฺวา วุตฺตาติ อตฺโถ. ตโย โหนฺตีติ ติปุกฺขลสฺส นยสฺส ภูมิทสฺสเน อุคฺฆฏิตญฺญุอาทิวเสน ตโย ภวนฺติ. ตโย หุตฺวาติ ตถา ตโย หุตฺวา จิตา ตโย กตฺวา กถิตา. ทฺเว โหนฺตีติ อิทานิ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ภูมิทสฺสเน ทฺเว ภวนฺติ. **อชฺโฌสานนฺ**ติ ทิฏฺจิอชฺโฌสานํ. อภินิเวโสติ ตณฺหาภินิเวโส. อหังกาโรติ อหมฺมาโน “อหนฺติ วา กรณํ อหังกาโร. ทิฏฺจิมานมญฺญนานํ วเสน “อหมสฺมีติ สมนุปสฺสนา มมังกาโร มมายนํ ตณฺหาคฺคาโห.

(เนตฺติ.ฏี. ๑๐๕)

ปาฐะว่า **จตฺตาโร หุตฺวา** (บุคคล ๔ จำพวก) ความว่า บุคคลจำแนกเป็น ๔ จำพวกในการแสดงเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย ความหมายก็คือ กล่าวไว้โดยแบ่งเป็น ๔ จำพวก เนื่องด้วยปฏิปทา. คำว่า ตโย โหนฺติ (แบ่งเป็น

๓ จำพวก) หมายความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวกคืออุคฆฏิตัญญูเป็นต้นในการแสดงเหตุเกิดของติปุกขลนัย. ปาฐะว่า ตโย หุตฺวา (บุคคล ๓ จำพวก) ความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวกเหมือนอย่างนั้น คือ กล่าวไว้โดยแบ่งเป็น ๓ จำพวก. คำว่า เทฺว โหนฺติ (แบ่งเป็น ๒ จำพวก) ความว่ามี ๒ จำพวกในการแสดงเหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัยในกาลนี้. บทว่า **อชฺโฌสานำ** แปลว่า **ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ** บทว่า อภินิเวโส แปลว่า ความยึดมั่นด้วยตัณหา คำว่า อหังการ (ความถือตัว) ความว่า ความทะนงตน หรือการทำ[ความสำคัญ]ว่าเป็นเรา. การรู้เห็นว่าเป็นเราด้วยอำนาจทิฏฐิ มานะ และความสำคัญตน ชื่อว่า มมังการะ (ความยึดติดบุคคลสิ่งของ) คือ การยึดมั่นว่าตน คือการยึดมั่นด้วยตัณหา.

(ง) **ความหมกหมุ่น, การเข้าไปทำอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาให้เป็นเฉพาะตน ด้วยตัณหาที่น้อมใจไป**.

[ฉยิเม ภิกฺขเว พฬิสา โลกสฺมึ อนยาย สตฺตานำ พฺยาพาธาย ปาณีนำ. กตเม ฉ. สนฺติ ภิกฺขเว จกฺขุวิญฺเญยฺยา รูปา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามูปสำหิตา รชนียา, ตญฺเจ ภิกฺขุ อภินนฺทติ อภิวทติ **อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ.** อยำ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฬิโส มารสฺส อนยำ อาปนฺโน, พฺยสนำ อาปนฺโน, ยถากามกรณีโย ปาปิมโต. (เนตฺติ.๑๐๘)

ในพาฬิสิกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศย่อยยับของเหล่าสัตว์ในโลก เบ็ด ๖ ชนิดเป็นไฉน คือรูปอันจะพึงรับรู้ทางจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัดมีอยู่ ถ้าภิกษุเพลิดเพลิน ชมเชย **หมกมุ่นรูปนั้นอยู่** เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดของมาร ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาปพึงกระทำได้ตามชอบใจ]

อภินนฺทตีติ อภินนฺทนภูตาย สปฺปีติกตณฺหาย อภิมุโข นนฺทติ. อภิวทตีติ “อโห สุขำ อโห สุขนฺติ วทาเปนฺติยา ตณฺหายนวเสน อภิวทติ. **อชฺโฌสาย ติฏฺฐตีติ** คิลิตฺวา ปริโนฏฺเปตฺวา ติฏฺฐติ. อยำ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฬิโส มารสฺสาติ อยำ ภิกฺขุ กิเลสมารสฺส พฬิสภูตำ รูปตณฺหำ คิลิตฺวา จิโตติ วุจฺจติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๐๘) คำว่า อภินนฺทติ (เพลิดเพลิน) ความว่า มุ่งหน้าเพลิดเพลิน ด้วยตัณหาที่มีความยินดีอันเป็นความเพลิดเพลิน. คำว่า อภิวทติ (ชมเชย) ความว่า ชมเชยด้วยอำนาจตัณหาที่ให้พูดว่าสุขหนอ ๆ. สองบทว่า **อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ** (หมกมุ่นอยู่) หมายความว่า กลืนกินให้ถึงที่สุด. คำว่า อยำ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฬิโส มารสฺส (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดของมาร) ความว่า เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินรูปตัณหาที่เหมือนเบ็ดของกิเลสมาร]

อภิมุโข นนฺทตีติ ตทารมฺมณำ สุขำ โสมนสฺสำ สาทิยนฺโต สมฺปฏิจฺฉติ. อภิวทตีติ ตณฺหาภินิเวสวเสน อภินิวิสฺส วทติ. ตณฺหิสฺส อภินิเวสำ ทีเปตุำ “อโห สุขนฺติอาทิ วุตฺตำ. **อชฺโฌสานำ**

อธิมุจฺจนภูตาย ตณฺหาย ตณฺหาวตฺถุกสฺส อนุปวิสิตฺวา อาเวณิกตากรณนฺติ อาห “อชฺโฌสาย ติฏฺฐตีติ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวาติ. (เนตฺติ.ฏี. ๑๑๕)

สองบทว่า **อภิมุโข นนฺทติ** (มุ่งหน้าเพลิดเพลิน) ความว่า ยินดียอมรับสุขโสมนัสที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์. คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อภิวทติ (ชมเชย) ความว่า ยึดมั่นกล่าว ด้วยความยึดมั่นคือตัณหา ดังจะเห็นว่า ท่านกล่าวว่า อโห สุขํ (สุขหนอ ๆ) เป็นต้น เพื่อแสดงความยึดมั่นนั้นของบุคคลดังกล่าว. **ความหมกมุ่น**เป็นการเข้าไปกระทำอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาให้เป็นการเฉพาะตน ด้วยตัณหาที่น้อมใจไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อชฺโฌสาย ติฏฺฐตีติ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา (คำว่า อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ [หมกมุ่นอยู่] หมายความว่า กลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้เสร็จสิ้นอยู่[ติดใจเพลิดเพลินในอารมณ์]).

ดู อชฺโฌสาย

อชฺโฌสานฏฺฐ (ปุ)

[อชฺโฌสาน + อตฺถ]

สภาวะคือความยึดมั่น (ติดใจ), การกลืนกินให้ถึงที่สุดด้วยตัณหาอันมีกำลังมากกว่า.

พลวตรตณฺหาย คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาปนํ **อชฺโฌสานฏฺโฐ**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๔๖)

การกลืนกิน[อารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด (เสร็จสิ้น) ด้วย[อำนาจ]ตัณหาอันมีกำลังมากกว่า ชื่อว่า **อัชโฌสานัฏฐะ** (สภาวะคือความยึดมั่น).

อชฺโฌสานนิโรธ (ปุ)

[อชฺโฌสาน + นิโรธ]

อัชโฌสานนิโรธ, การดับความยึดมั่น, ความยึดมั่นดับไป.

อชฺโฌสานํ ปฏิจฺจ ปริคฺคโห’ติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ ตทานนฺท อิมินาเปตํ ปริยาเยน เวทิตพฺพํ ยถา อชฺโฌสานํ ปฏิจฺจ ปริคฺคโห. อชฺโฌสานญฺจ หิ อานนฺท นาภวิสฺส สพฺเพน สพฺพํ สพฺพถา สพฺพํ กสฺสจิ กิมฺหิจิ สพฺพโส อชฺโฌสาเน อสติ **อชฺโฌสานนิโรธา** อปิ นุ โข ปริคฺคโห ปญฺญาเยถาติ “โน เหตํ ภนฺเต”. “ตสฺมาติหานนฺท เอเสว เหตุ เอตํ นิทานํ เอส สมุทโย เอส ปจฺจโย ปริคฺคหสฺส ยทิทํ อชฺโฌสานํ”. (ที. ๒/๕๑)

อานนท์ ข้อที่เรากล่าวไว้เช่นนี้ว่า “เพราะอาศัยอัชโฌสานะ (ความยึดมั่น) ปริคคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงมี” เธอพึงทราบเหตุผลที่อาศัยอัชโฌสานะ ปริคคหะจึงมีดังนี้ ก็ถ้าอัชโฌสานะไม่ได้มีแก่ใครๆ ในภพไหนๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่ออัชโฌสานะไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะ**ความยึดมั่นดับไป** การยึดถือครอบครองจะปรากฏได้หรือ” “ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า” “อานนท์ เพราะเหตุนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งปริคคหะ ก็คืออัชโฌสานะนั่นเอง.

อชฺโฌสานลกฺขณ (น)

[อชฺโฌสาน + ลกฺขณ]

(๑) สภาพคือความผูกพัน.

ยํ ปนิทํ ภควตา ทฺวีหิ ธมฺเมหิ อภิลปิตํ อิจฺฉาติปิ ตณฺหาติปิ, อิทํ ภควตา พาหิรานํ วตฺถูนํ อารมฺมณวเสน ทฺวีหิ ธมฺเมหิ อภิลปิตํ อิจฺฉาติปิ ตณฺหาติปิ. สพฺพา หิ ตณฺหา **อชฺโฌสานลกฺขเณน** เอกลกฺขณา. ยถา สพฺโพ อคฺคิ อุณฺหตฺตลกฺขเณน เอกลกฺขโณ. อปิจ อุปาทานวเสน อญฺญมญฺญานิ นามานิ ลภติ กฏฺฐคฺคีติปิ ติณคฺคีติปิ สกลิกคฺคีติปิ โคมยคฺคีติปิ ถุสคฺคีติปิ สงฺการคฺคีติปิ. สพฺโพ หิ อคฺคิ อุณฺหตฺตลกฺขโณว, เอวํ สพฺพา ตณฺหา **อชฺโฌสานลกฺขเณน** เอกลกฺขณา.

(เนตฺติ. ๒๑)

อนึ่ง การที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยสภาพทั้งสองนั้นว่า อิจฉา (ความปรารถนา) บ้าง ตัณหา (ความอยาก) บ้าง ได้ตรัสไว้ด้วยสภาพทั้งสองข้างต้น โดยความเป็นอารมณ์ของวัตถุภายนอก จริงอยู่ ตัณหาทั้งปวงมีลักษณะอย่างเดียวโดย**สภาพคือความผูกพัน** เหมือนไฟทั้งปวงที่มีลักษณะอย่างเดียวโดยสภาพคือความร้อน แต่ไฟได้ชื่อหลายอย่างตามเชื้อไฟว่า ไฟไม้บ้าง ไฟหญ้าบ้าง ไฟสะเก็ดไม้บ้าง ไฟมูลโคบ้าง ไฟแกลบบ้าง ไฟหยากเยื่อบ้าง เพราะไฟทั้งปวงมีลักษณะร้อนโดยแท้ฉันใด ตัณหาทั้งปวงก็ฉันนั้น มีลักษณะอย่างเดียวโดย**สภาพคือความผูกพัน**. [แต่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้หลายชื่อโดยความยึดมั่นในอารมณ์ว่าอิจฉา (ความปรารถนา, เครื่องปรารถนาอารมณ์) ตัณหา (ความอยาก เพราะเป็นสภาวะต้องการเสพ) สัลละ (ลูกศร เพราะเหมือนลูกศรอาบยาพิษเนื่องจากก่อให้เกิดความเจ็บปวดและถอนได้ยาก) เป็นต้น...โดยประการดังนี้ ตัณหาทั้งปวง จึงมีลักษณะอย่างเดียวโดยสภาพคือความผูกพัน]

[ข้อความนี้ตามนัยเนตติหาระจัดเป็นยุตติหาระ (แนวทางในการแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ) เพราะในที่นี้ได้แสดงเหตุที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตัณหาและความปรารถนาไว้สองประการว่า ตัณหามีลักษณะต้องการได้รับอารมณ์ที่มาถึงแล้วหรือ ยังมาไม่ถึง ส่วนความปรารถนามีลักษณะต้องการอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง อย่างไรก็ตาม ตัณหามีความยึดติดผูกพันในอารมณ์ ปรากฏชัดเจน ดังนั้น ในเนตติปกรณ์ พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า ตัณหาทั้งปวงก็ฉันนั้น มีลักษณะอย่างเดียวโดยสภาพคือความผูกพัน ความจริงแล้ว ความปรารถนาก็เป็นคำไวพจน์ของตัณหานั้นแหละ คือเป็นคำพ้องความ หรือเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ โดยเป็นคำที่แยกแยะคุณลักษณะแตกต่างกันออกไป เหมือนคำว่า อสังขตะ อนัตตา อนาสวะ สัจจะ อมตะ ปณีตะ คัมภีระ คำเหล่านี้ถือว่าเป็นคำไวพจน์ของนิพพาน ดังนี้เป็นต้น]

(๒) (ติ) มีลักษณะผูกพัน.

กึ เทเสติ. สพฺพธมฺมยาถาวอสมฺปฏิเวธลกฺขณา อวิชฺชา, ตสฺสา วิปลฺลาสา ปทฏฺฐานํ. **อชฺโฌสานลกฺขณา** ตณฺหา, ตสฺสา ปิยรูปสาตรูป ปทฏฺฐานํ. ปตฺถนลกฺขโณ โลโภ, ตสฺส

อทินฺนาทานำ ปทฏฺฐานำ. วณฺณสณฺฐานพฺยญฺชนคฺคหณลกฺขณา สุภสญฺญา, ตสฺสา อินฺทฺริยาสำวโร ปทฏฺฐานำ. สาสวผสฺสอุปคมนลกฺขณา สุขสญฺญา, ตสฺสา อสฺสาโท ปทฏฺฐานำ. สงฺขตลกฺขณานำ ธมฺมานำ อสมนุปสฺสนลกฺขณา นิจฺจสญฺญา, ตสฺสา วิญฺญาณำ ปทฏฺฐานำ, อนิจฺจสญฺญาทุกฺขสญฺญาอสมนุปสฺสนลกฺขณา อตฺตสญฺญา, ตสฺสา นามกาโย ปทฏฺฐานำ. (เนตฺติ. ๒๔)

ถามว่า:พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอะไร ตอบว่า:ทรงแสดงว่า อวิชชามีลักษณะไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง วิปัลลาสเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แก่อวิชชานั้น[เพราะอวิชชา ย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยงเป็นต้น]ตัณหา**มีลักษณะผูกพัน** ปิยรูปและสาตรูป (สภาพที่น่ายินดีน่าพอใจ) เป็นปทัฏฐานแก่ตัณหานั้น[เพราะตัณหา ย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีสภาพที่น่ายินดีพอใจ] ความโลภมีลักษณะต้องการ (อยากได้) อทินนาทานเป็นปทัฏฐานแก่ความโลภนั้น สุภสัญญา (ความสำคัญว่างาม) มีลักษณะถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ ความไม่สำรวมอินทรีย์เป็นปทัฏฐานแก่สุภสัญญานั้น สุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) มีลักษณะรู้ชัดผัสสะที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ความชอบใจเป็นปทัฏฐานแก่สุขสัญญานั้น นิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) มีลักษณะไม่รู้เห็นธรรมอันถูกปัจจัยปรุงแต่ง วิญญาณเป็นปทัฏฐานแก่นิจจสัญญานั้น อัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอัตตา) มีลักษณะไม่รู้เห็นอนิจจสัญญาและทุกขสัญญา หมู่นามเป็นปทัฏฐานแก่อัตตสัญญานั้น [เพราะความยึดมั่นอัตตามีอยู่ในนามธรรมเป็นส่วนใหญ่]

[ปิยรูป คือ สภาพที่น่ายินดี สาตรูป คือ สภาพที่น่าพอใจ ทั้งสองโดยองค์ธรรม คือ โลกิยจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ จึงหมายถึงรูปธรรมกับนามธรรมที่เป็นโลกิยะ ดังพระพุทธวจนะว่า ยำ โลเก ปิยรูปำ สาตรูปำ, เอตฺเถสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ (สภาพใดน่ายินดีน่าพอใจในโลก[แห่งรูปนาม] สภาพนั้นคือที่ซึ่งตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่) ปิยรูปและสาตรูปทั้งสองนั้นเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา เพราะ ตัณหาย่อมเพิ่มพูนขึ้นเมื่อมีสภาพที่น่ายินดีพอใจ]

อชฺโฌสาย (กฺริ/วิ)

[อธิ + อว + สา (ตนุกรณาวสาเน), โส (นิสาเน) + ตฺวา]

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสส, แปลง ตฺวา เป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนำ โย.

หมกมุ่นแล้ว - ผูกพัน - ยึดมั่น – ถือมั่น, ยึดถือ, กลืนกินให้ถึงที่สุด.

โส จกฺขุนา รูปำ ทิสฺวา ปิยรูเป รูเป สารชฺชติ, อปฺปิยรูเป รูเป พฺยาปชฺชติ, อนุปฏฺฐิตกายสติ จ วิหรติ ปริตฺตเจตโส, ตญฺจ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ยถาภูตำ นปฺปชานาติ, ยตฺถสฺส เต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺติ. โส เอวำ อนุโรธวิโรธำ สมาปนฺโน ยงฺกิญฺจิ เวทนำ

เวเทติ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, โส ตํ เวทนํ อภินนฺทติ อภิวทติ, **อชฺโฌสาย** ติฏฺฐติ. ตสฺส ตํ เวทนํ อภินนฺทโต อภิวทโต **อชฺโฌสาย** ติฏฺฐโต อุปฺปชฺชติ นนฺที, ยา เวทนาสุ นนฺที, ตทุปาทานํ. ตสฺส อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ. (ม. ๑/๓๓๓)

กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้ว กำหนัดในรูปที่น่ารัก ขัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มีสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจร (มีอกุศลจิต) อยู่ ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง เขาเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยความยินดี (ราคะ) และความยินร้าย (โทสะ) อย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมเพลิดเพลิน (มีตัณหาทะยานอยาก) ชมเชย (พร่ำเพ้อว่าสุขหนอ ๆ) **หมกมุ่น** [ติดใจ]เวทนานั้น...เมื่อกุมารนั้น เพลิดเพลิน (มุ่งหน้าเพลิดเพลิน) ชมเชย **หมกมุ่น** [ติดใจ]เวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้... ฟังเสียงทางหู...

อชฺโฌสาย ติฏฺฐตีติ ตณฺหาอชฺโฌสานคหเณน คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา คณฺหาติ.

(ม.อฏ. ๒/๒๑๑)

ปาฐะว่า **อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ** (หมกมุ่น[ติดใจ]เวทนานั้น) คือ กลืนกินให้ถึงที่สุดแล้วยึดถือด้วยความผูกพัน เพราะตัณหา[คือเพลิดเพลินสุขหรืออารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข].

ภควโต หิ วลฺลิหารกานํ จตุนฺนํ ปุริสานํ วลฺลิคหณํ วิย อาทิโต วา มชฺฌโต วา ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานํ, ตถา ปริโยสานโต วา มชฺฌโต วา ปฏฺฐาย ยาว อาทีติ จตุพฺพิธา ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา ฯเปฯ ยถา ปน เตสุ ปุริเสสุ เอโก วลฺลิยา มชฺฌํ ปรมฺ ปสฺสติ, โส มชฺเฌ ฉินฺทิตฺวา อุปริภาคญฺเญว อากฑฺฒิตฺวา อาทาย กมฺเม อุปเนติ, เอวํ ภควา "ตสฺส ตํ เวทนํ อภินนฺทโต อภิวทโต **อชฺโฌสาย** ติฏฺฐโต อุปฺปชฺชติ นนฺที. ยา เวทนาสุ นนฺที, ตทุปาทานํ. ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาตีติ มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานาปิ เทเสติ.

(วิสุทธิ. ๒/๑๕๔-๕)

ก็การแสดงปฏิจจสมุปบาทแห่งพระผู้มีพระภาคมี ๔ อย่างคือ ทรงแสดงตั้งแต่ต้นไปถึงปลายบ้าง ตั้งแต่กลางไปถึงปลายบ้าง นัยเดียวกันนั้น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้นบ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง ดุจการ (ดึง) เอาเถาวัลย์แห่งคนหาเถาวัลย์ ๔ คนฉะนั้น... อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์เข้าก่อน ก็ตัดมันตรงกลาง ดึงเอาส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระ

ภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) ตั้งแต่กลางไปถึงปลายว่า เมื่อกุมารนั้น เพลิดเพลิน (มุ่งหน้าเพลิดเพลิน) ชมเชย **หมกมุ่น** [ติดใจ]เวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลาย เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมีเป็นต้นก็มี.

ตสฺส อภินนฺทโตติ สปฺปีติกตณฺหาย อภิมุขภาเวน นนฺทโต. อภิวทโตติ “อโห สุขํ, อโห สุขนฺติ วจีเภทกรณปวตฺตาย พลวตณฺหาย “อหํ, มมาติ อภิวทโต. ตโต พลวติยา โมเจตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย **อชฺโฌสาย** ติฏฺฐโต. ตโตปิ พลวตี ปน อุปาทานภูตา ตณฺหา นนฺที. เอตฺถ จ อภินนฺทนาทินา ตณฺหา วุตฺตา, นนฺทิวจเนน ตปฺปจฺจยํ อุปาทานํ จตุพฺพิธมฺปิ นนฺทิตา-ตทวิปฺปโยคตาหิ, ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทน-ภาเวหิ จาติ เวทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๔๓)

สองบทว่า **ตสฺส อภินนฺทโต** (เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลินอยู่) ความว่า มุ่งหน้าเพลิดเพลินด้วยตัณหาที่มีความยินดี. บทว่า **อภิวทโต** (ชมเชย) คือพร่ำชมเชยว่า เรา ของเรา ด้วยตัณหาอันมีกำลัง อันเป็นไปด้วยทำการเปล่งวาจาว่า สุขหนอๆ. ชื่อว่า**หมกมุ่น[ติดใจเวทนานั้น]**อยู่ เพราะไม่พึงสามารถจะปลดเปลื้องจากตัณหาอันมีกำลังกว่านั้นได้. อนึ่ง ตัณหาซึ่งเป็นอุปาทานอันมีกำลังแม้กว่านั้นก็ชื่อว่า นันทิ (ความเพลิดเพลิน).

ก็ในอธิการนี้พึงทราบว่า ตัณหาท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า อภินนฺทนา (มุ่งหน้าเพลิดเพลิน) เป็นต้น, อุปาทานซึ่งมีตัณหานั้นเป็นปัจจัย ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า นนฺทิ (ความเพลิดเพลิน). อุปาทานแม้ทั้ง ๔ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยความเป็นผู้มีนันทิ (ความเพลิดเพลิน และความไม่พรากจากนันทิ (ความเพลิดเพลิน) นั้น และด้วยความเป็นผู้มุ่งหน้าเพลิดเพลินด้วยตัณหาและทิฏฐิ.

ฉยิเม ภิกฺขเว พฬิสา โลกสฺมึ อนยาย สตฺตานํ พฺยาพาธาย ปาณีนํ. กตเม ฉ. สนฺติ ภิกฺขเว จกฺขุวิญฺเญยฺยา รูปา อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา ปิยรูปา กามูปสํหิตา รชนียา, ตญฺเจ ภิกฺขุ อภินนฺทติ อภิวทติ **อชฺโฌสาย** ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฬิโส มารสฺส อนยं อาปนฺโน, พฺยสนํ อาปนฺโน, ยถากามกรณีโย ปาปิมโต. (ม.๓/๕๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศย่อยยับของเหล่าสัตว์ในโลก เบ็ด ๖ ชนิดเป็นไฉน คือ รูปอันจะพึงรับรู้ทางจักษุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัดมีอยู่ ถ้าภิกษุเพลิดเพลิน ชมเชย **หมกมุ่น** [ติดใจ]รูปนั้นอยู่ เราเรียกภิกษุนี้ว่าผู้กลืนกินเบ็ดของมาร ถึงความพินาศวิบัติ มารใจบาปพึงกระทำได้ตามชอบใจ.

อภินนฺทตีติ อภินนฺทนภูตาย สปฺปีติก-ตณฺหาย อภิมุโข นนฺทติ. อภิวทตีติ “อโห สุขํ อโห สุขนฺติ วทาเปนฺติยา ตณฺหายนวเสน อภิวทติ. **อชฺโฌสาย** ติฏฺฐตีติ คิลิตฺวา ปริ-นิฏฺฐเปตฺวา ติฏฺฐติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ

คิลิตพพิโส มารสฺสาติ อยํ ภิกฺขุ กิเลสมารสฺส พพิสภูตํ รูปตณฺหํ คิลิตฺวา จิโตติ วุจฺจติ.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๐๘)

บทว่า **อภินนฺทติ** (เพลิดเพลิน) ความว่า มุ่งหน้าเพลิดเพลินด้วยตัณหาที่มีความยินดีอันเป็น ความเพลิดเพลิน.

บทว่า **อภิวทติ** (ชมเชย) ความว่า ชมเชยด้วยอำนาจตัณหาที่สั่งให้พูดว่าสุขหนอ ๆ. สองบทว่า **อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ** (หมกมุ่น [ติดใจ] รูปนั้นอยู่) ความว่า กลืนกินให้ถึงที่สุดแล้วยึดถือ. ปาฐะว่า อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพพิโส มารสฺส (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดของมาร) ความว่า เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินรูปตัณหาที่เหมือนเบ็ดของกิเลสมาร.

อภิมุโข นนฺทตีติ ตทารมฺมณํ สุขํ โสมนสฺสํ สาทิยนฺโต สมฺปฏิจฺฉติ. อภิวทตีติ ตณฺหาภินิเวสวเสน อภินิวิสฺส วทติ. ตญฺหิสฺส อภินิเวสํ ทีเปตุ “อโห สุขนฺติอาทิ วุตฺตํ. อชฺโฌสานํ อธิมุจฺจนภูตาย ตณฺหาย ตณฺหาวตฺถุกสฺส อนุปวิสิตฺวา อาเวณิกตากรณนฺติ อาห “**อชฺโฌสาย** ติฏฺฐตีติ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวาติ.

(เนตฺติ.ฏี. ๑๑๕)

สองบทว่า **อภิมุโข นนฺทติ** (มุ่งหน้าเพลิดเพลิน) ความว่า ยินดียอมรับสุขโสมนัสที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์. คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อภิวทติ (ชมเชย) ความว่า ยึดมั่นกล่าวด้วยสามารถแห่งความยึดมั่นคือตัณหา ดังจะเห็นได้ว่าท่านกล่าวว่า สุขหนอ ๆ เป็นต้น เพื่อแสดงความยึดมั่นนั้นของบุคคลดังกล่าว. ความหมกมุ่น เป็นการเข้าไปกระทำอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาให้เป็นเฉพาะตน ด้วยตัณหาที่น้อมใจไป ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คำว่า **หมกมุ่น** [ติดใจ]รูปนั้นอยู่ หมายความว่า กลืนกินให้เสร็จสิ้นอยู่[ติดใจเพลิดเพลินอารมณ์นั้น].

ดู อชฺโฌสาน

อชฺโฌสิต (ติ)

[อธิ + อว + สา (ตนุกรณาวสาเน), โส (นิสาเน) + อิ + ต]

ยึดมั่น, ผูกพัน, ยึดถือ, ย่ำยี, รักใคร่, ติดใจ, ตกลงใจ, ปรารถนาไม่ปล่อยวางยึดถือไว้.

(๑) **(ก) เข้าไปยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ**.

เทฺวมา ภิกฺขเว ทิฏฺฐิโย: ภวทิฏฺฐิ จ วิภวทิฏฺฐิ จ. เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภวทิฏฺฐึ อลฺลีนา ภวทิฏฺฐึ อุปคตา ภวทิฏฺฐึ **อชฺโฌสิตา**, วิภวทิฏฺฐิยา เต ปฏิวิรุทฺธา. เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมณา วา พฺราหฺมณา วา วิภวทิฏฺฐึ อลฺลีนา วิภวทิฏฺฐึ อุปคตา วิภวทิฏฺฐึ **อชฺโฌสิตา**, ภวทิฏฺฐิยา เต ปฏิวิรุทฺธา. เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมณา วา พฺราหฺมณา วา อิมาสํ ทฺวินฺนํ ทิฏฺฐีนํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ ยถาภูตํ นปฺปชานนฺติ, เต สราคา, เต สโทสา, เต สโมหา, เต สตณฺหา, เต สอุปาทานา, เต อวิทฺทสุโน,

เต อนุรุทฺธปฺปฏิวิรุทฺธา, เต ปปญฺจารามา ปปญฺจรติโน, เต น ปริมุจฺจนฺติ ชาติยา ชรามรเณน โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาเสหิ น ปริมุจฺจนฺติ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.

(ม. ๑/๙๔)

ภิกษุทั้งหลาย ทิฏฐิ ๒ ประการนี้ คือ ภวทิฏฐิ (สัสสตทิฏฐิ[ความเห็นว่าเที่ยง]) วิภวทิฏฐิ (อุจเฉททิฏฐิ[ความเห็นว่าขาดสูญ]) สมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ยึดติด เข้าถึง **ยึดมั่น**ภวทิฏฐิ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ยินร้ายต่อวิภวทิฏฐิ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งยึดติด เข้าถึง **ยึดมั่น**วิภวทิฏฐิ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ยินร้ายต่อภวทิฏฐิ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดทิฏฐิ ๒ ประการนี้ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีราคะ มีโทสะ มีโมหะ มีตัณหา มีอุปาทาน เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง เป็นผู้ยินดี ยินร้ายพอใจในธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า ยินดีในธรรมอันเป็นเหตุให้เนิ่นช้า เรากล่าวว่า “พวกเขาไม่พ้นจากชาติ ชรา... ไม่ พ้นจากทุกข์”[ส่วนสมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดทิฏฐิ ๒ ประการนี้ตามความเป็นจริง ชื่อว่าเป็นผู้ปราศจากราคะ ปราศจากโทสะ ปราศจากโมหะ ปราศจากตัณหา ไม่มีอุปาทาน เป็นผู้รู้แจ้ง เป็นผู้ไม่ยินดีไม่ยินร้าย เป็นผู้พอใจในธรรมอันไม่เป็นเหตุให้เนิ่นช้า ยินดีในธรรมอันไม่เป็นเหตุให้เนิ่นช้า เรากล่าวว่า “พวกเขาพ้นจากชาติ ชรา...พ้นจากทุกข์”]

อชฺโฌสิตาติ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสเนว อนุปวิสิตฺวา.

(ม.อฏ. ๑/๓๑๗)

บทว่า **อชฺโฌสิตา** คือ เข้าไป[สู่อารมณ์]ด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐินั่นเทียว.

อชฺโฌสิตาติ ตาย ทิฏฺฐิยา คิลิตฺวา ปริโนฏฺฐาปิตา วิย ตทนฺโตคธา, เตนาห อนุปวิฏฺฐาติ.

(ม.ฏี. ๒/๑๐)

บทว่า **อชฺโฌสิตา** (ยึดมั่น) คือ หยั่งลงภายในทิฏฐินั้นดุจถูกทิฏฐินั้นกลืนกินให้ถึงที่สุดอยู่ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า เข้าไป[สู่อารมณ์นั้นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐินั่นเทียว].

ตตฺถ ตณฺหาสงฺกิเลโส ตีหิ ตณฺหาหิ นิทฺทิสิตพฺโพ:- กามตณฺหาย ภวตณฺหาย วิภวตณฺหาย, เยน เยน วา ปน วตฺถุนา **อชฺโฌสิโต**, เตน เตเนว นิทฺทิสิตพฺโพ, ตสฺสา วิตฺถาโร ฉตฺตึสาย ตณฺหาย ชาลินิยา วิจริตานิ.

(เนตฺติ. ๕๙)

ในเรื่องนั้น สังกิเลสคือตัณหาพึงแสดง ด้วยตัณหา ๓ อันได้แก่ กามตัณหา (ความพอใจในกามคุณ) ภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วย สัสสต ทิฏฐิ) และวิภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ) อีกนัยหนึ่ง สังกิเลสคือตัณหา**ผูกพัน**อารมณ์ใด ๆ พึงแสดงด้วยอารมณ์นั้นๆ [มีรูปภพและอรูปภพ

เป็นต้น] ความพิสดารแห่งตัณหานั้นเป็นอารมณ์ที่ท่องเที่ยวไปของข่ายตัณหา ๓๖.

[ข่ายตัณหา ๓๖ คือ ตัณหา ๖ ในอารมณ์ ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เป็นตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ภายใน มี ๑๘ และตัณหาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ภายนอก มี ๑๘ รวมเป็นตัณหา ๓๖

วตฺถุ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า **อารมณ์** คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๗๐) แสดงอรรถของ วตฺถุ ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า วตฺถุตฺตํ การเณ ทพฺเพ ภูเภเท รตนตฺตเย (วตฺถุ ศัพท์ กล่าวไว้[โดยความเป็นนปุงสกลิงค์]ในความหมายว่าเหตุ, ทัพพะ (บุคคล, สิ่งของ), ประเภท แห่งแผ่นดิน (พื้นที่) และพระรัตนตรัย) แม้ความหมายว่า อารมณ์ จะไม่มีกล่าวไว้ในที่นี้ก็ควรทราบว่ามีได้ เพราะอรรถที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เป็นความหมายที่นิยมใช้มากในภาษาบาลีเท่านั้น ไม่ใช่ความหมายทั้งหมดของศัพท์ ในที่นี้จึงแปล วตฺถุ ศัพท์ว่า อารมณ์]

เย ทิฏฺจิจริตา สตฺตา เต กาเมสุ โทสทิฏฺจี น จ เย กาเมสุ อนุสยา สมูหตา เต อตฺตกิลมถานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เตสํ สตฺถา วา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี “กาเมหิ นตฺถิ อตฺโถติ เต จ ปุพฺเพเยว กาเมหิ อนตฺถิกา อิติ กาเม อปฺปกสิเรน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ เต เจตสิเกน ทุกฺเขน อนชฺโฌสิตา. เตน วุจฺจติ “สุขา ปฏิปทาติ. เย ปน ตณฺหาจริตา สตฺตา เต กาเมสุ **อชฺโฌสิตา** เตสํ สตฺถา วา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ภิกฺขุ “กาเมหิ นตฺถิ อตฺโถติ เต ปิยรูปํ ทุกฺเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ. เตน วุจฺจติ “ทุกฺขา ปฏิปทาติ. อิติ อิเม สพฺเพ สตฺตา ทฺวีสุ ปฏิปทาสุ สโมสรณํ คจฺฉนฺติ ทุกฺขายญฺจ สุขายญฺจ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๐๘)

บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตเห็นว่ากามมีโทษ แต่ยังละอนุสัยในกามไม่ได้ จึงขวนขวายในอัตตกิลมถานุโยคอยู่ พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ที่ควรเคารพคนใดคนหนึ่ง แสดงธรรมแก่เขาว่า กามไม่มีประโยชน์ เขาไม่ปรารถนากามตั้งแต่ต้นแล้ว จึงสละกามได้โดยง่าย ไม่ถูกความทุกข์ใจครอบงำ ดังนั้นจึงเรียกว่าปฏิบัติสะดวก บุคคลผู้มีตัณหาจริต**ยึดติด**ในกาม พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์คนใดคนหนึ่ง แสดงธรรมแก่เขาว่า กามไม่มีประโยชน์ เขาสละสิ่งที่น่าพอใจได้โดยยาก ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติลำบาก โดยประการดังนี้ สรรพสัตว์เหล่านี้ย่อมประชุมลงในการปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ การปฏิบัติลำบากและการปฏิบัติสะดวก

อชฺโฌสิตาติ อภินิวิฏฺจา. (เนตฺติ.ฏี. ๑๐๓)
บทว่า **อชฺโฌสิตา** (ยึดติด) ได้แก่ ยึดมั่น.

ตตฺถ ตณฺหาสงฺกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ ตณฺหาปกฺเขเนว นิทฺทิสิตพฺพํ ตีหิ ตณฺหาหิ กามตณฺหาย ภวตณฺหาย วิภวตณฺหาย. เยน เยน วา ปน วตฺถุนา **อชฺโฌสิตา**, เตน เตเนว นิทฺทิสิตพฺพํ, ตสฺสา วิตฺถาโร ฉตฺตึสตณฺหาชาลินิยา วิจริตานิ. (เนตฺติ. ๑๑๑)

ในสูตร ๑๖ นั้น สูตรที่ชื่อว่า ฝ่ายสังกิเลส คือตัณหา พึงแสดงด้วยตัณหา ๓ คือ กาม-ตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา เพราะเป็นฝ่ายแห่งตัณหาอย่างเดียว หรือตัณหานั้น **ยึดติด**ด้วยสภาพใดๆ [มีความขาดสูญเป็นต้น] พึงแสดงด้วยสภาพนั้นๆ ความพิสดารแห่งตัณหานั้น เป็นการท่องเที่ยวไปแห่งข่ายตัณหา ๓๖

อชฺโฌสิตาติ ภวตณฺหาทิวเสน อชฺโฌสิตา.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๑๑)

บทว่า **อชฺโฌสิตา** (ยึดติด) คือ ยึดติดด้วยอำนาจภวตัณหาเป็นต้น.

ดู มิลินฺท.๘๑

(ข) อัน...ยึดถือแล้ว, อันตัณหายึดมั่น, ถูกตัณหาอันมีสภาวะยึดมั่นยึดถือแล้ว.

ยญฺจ โข เอตํ ภิกฺขเว วุจฺจติ จิตฺตํ อิติปิ, มโน อิติปิ, วิญฺญาณํ อิติปิ. ตตฺราสฺสุตวา ปุถุชฺชโน นาลํ นิพฺพินฺทิตุ, นาลํ วิรชฺชิตุ, นาลํ วิมุจฺจิตุ. ตํ กิสฺส เหตุ? ทีฆรตฺตํ เหตํ ภิกฺขเว อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส **อชฺโฌสิตํ** มมายิตํ ปรามฏฺฐํ "เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตาติ. ตสฺมา ตตฺราสฺสุตวา ปุถุชฺชโน นาลํ นิพฺพินฺทิตุ, นาลํ วิรชฺชิตุ, นาลํ วิมุจฺจิตุ. (สํ. ๑/๓๑๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ[คือเว้นจากการศึกษาเล่าเรียน การสอบถาม การวินิจฉัยในขันธ์ ธาตุ อายตนะ ปัจจยาการและสติปัฏฐานเป็นต้น] ไม่อาจเบื่อหน่าย ไม่อาจปราศจากกำหนัด ไม่อาจหลุดพ้นไปจากจิตเป็นต้นนั้นได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะจิตเป็นต้นนี้ **อันตัณหายึดมั่น** (ถูกรัดไว้ด้วยตัณหา) ยึดถือว่าเป็นของเรา เป็นสิ่งที่ปุถุชน ผู้ไม่ได้สดับยึดมั่นว่านั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเราตลอดกาลนาน เพราะฉะนั้น ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ จึงไม่อาจเบื่อหน่าย ปราศจากกำหนัด หลุดพ้นไปจากจิตเป็นต้นนั้นได้.

อชฺโฌสิตนฺติ ตณฺหาย คิลิตฺวา ปริโนฏฺฐเปตฺวา คหิตํ. (สํ.อฏ.๒/๙๑)

บทว่า **อชฺโฌสิตํ** (อันตัณหายึดมั่น) คือ ถูกตัณหากลืนกินให้ถึงที่สุด[ร้อยรัด]ยึดไว้.

อชฺโฌสิตนฺติ อชฺโฌสาภูตาย ตณฺหาย คหิตํ, เตนาห ตณฺหายาติอาทิ. (สํ.ฏี. ๒/๑๐๖)

บทว่า **อชฺโฌสิตํ** (อันตัณหายึดถือ) คือ ถูกตัณหาอันมีสภาวะยึดมั่นยึดถือแล้ว เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ตณฺหาย เป็นต้น.

อิติ โข ภิกฺขเว ตถาคโต ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาตพฺเพสุ ธมฺเมสุ ตาทีเยว ตาที. ตมฺหา จ ปน ตาทิมฺหา อญฺโญ ตาที อุตฺตริตโร วา ปณีตตโร วา นตฺถีติ วทามีติ.

ยํ กิญฺจิ ทิฏฺฐวฺวา สุตํ มุตํ วา
อชฺโฌสิตํ สจฺจมุตํ ปเรสํ
น เตสุ ตาที สยสํวุเตสุ
สจฺจํ มุสา วาปิ ปรํ ทเหยฺย.
"เอตญฺจ สลฺลํ ปฏิกจฺจ ทิสฺวา
อชฺโฌสิตา ยตฺถ ปชา วิสตฺตา

ชานามิ ปสฺสามิ ตเถว เอตํ

อชฺโฌสิตํ นตฺถิ ตถาคตานํ. (อ. ๑/๓๓๔)

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้คงที่เช่นนั้นแล ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง (จึงชื่อว่าตาที) เรากล่าวว่า “บุคคลอื่นผู้คงที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าตถาคตผู้คงที่นั้นไม่มี”

รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบที่คนเหล่าอื่น**ยึดถือแล้ว** (หมกมุ่น) สำคัญกันว่าจริง ตถาคตเป็นผู้คงที่ในรูปเป็นต้นเหล่านั้นที่สำรวมระวังดีแล้ว ด้วยพระองค์เองไม่ปักใจเชื่อว่าจริงหรือเท็จ เราเห็นลูกศรคือทิฏฐินี้ก่อนแล้ว จึงรู้เห็นลูกศรคือทิฏฐินั้นที่หมู่สัตว์**ยึดถือแล้ว** (หมกมุ่น) ข้องอยู่อย่างนั้น แต่สิ่งที่หมู่สัตว์**ยึดถือแล้ว** (หมกมุ่น) นั้น ไม่มีแก่ตถาคตทั้งหลาย.

อชฺโฌสิตํ สจฺจมฺตํ ปเรสนฺติ ปเรสํ สทฺธาย ปรปตฺติยายนาย สจฺจมฺตนฺติ มญฺญิตฺวา **อชฺโฌสิตํ** คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาเปตฺวา คหิตํ. ชานามิ ปสฺสามิ ตเถว เอตนฺติ ยถายํ ปชา **อชฺโฌสิตา** คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาเปตฺวา วิสตฺตา ลคฺคา ลคิตา เอวํ อหมฺปิ ชานามิ ปสฺสามิ. ตถา เอวํ ยถา เอตาย ปชาย คหิตนฺติ เอวํ **อชฺโฌสิตํ** นตฺถิ ตถาคตานนฺติ อตฺโถ.

(อ.อฏ. ๒/๒๗๔)

บาทคาถาว่า **อชฺโฌสิตํ สจฺจมฺตํ ปเรสํ** ความว่า สิ่งที่ได้เห็นเป็นต้นที่คนเหล่าอื่นสำคัญว่าจริง แล้ว**ยึดถือ**[ติดใจ] ด้วยความเชื่อที่ดำเนินตามคนอื่นคือกลืนกิน[อารมณ์นั้น] ให้ถึงที่สุดแล้วยึดมั่น. บาทคาถาว่า **ชานามิ ปสฺสามิ ตเถว เอตํ** นี้ ความว่า หมู่สัตว์นี้**ยึดถือ**[ติดใจ] กลืนกิน[เสวยอารมณ์นั้น]ให้ถึงที่สุด ก็ติดขัดข้อง พัวพัน แม้เราก็ได้รู้เห็นสิ่งนั้น สิ่งนั้นก็เหมือนที่หมู่สัตว์นี้**ยึดถือ**ไว้ แต่ตถาคตทั้งหลายไม่ติดใจอย่างนั้น.

(๒) ถูกย่ำยี, ถูกชราเป็นต้นย่ำยี.

นาทฺทสาสึ อโนสิตนฺติ: **อชฺโฌสิตํ**เยว อทฺทสํ ฯเปฯ สพฺพํ โยพฺพญฺญํ ชราย โอสิตํ ฯเปฯ สพฺพํ สุขํ ทุกฺเขน โอสิตํ. (มหานิ. ๓๒๓)

บาทคาถาว่า **นาทฺทสาสึ อโนสิตํ** (ก็มองไม่เห็นฐานะอะไรที่ไม่ถูกย่ำยี) อธิบายว่า มองเห็นแต่ฐานะที่ถูก**ย่ำยี**[ครอบงำ]เท่านั้น…คือความเป็นหนุ่มสาวทั้งปวง ถูกชราย่ำยี… ความสุขทั้งปวงถูกความทุกข์ย่ำยี.

ดู มหานิ. ๒๙, จูฬนิ. ๔๙. มหานิ.อฏ. ๓๗๗

(๓) มีประโยชน์อันตนปรารถนาแล้ว.

ดู อชฺโฌสิตตฺถ, อชฺโฌสาน

อชฺโฌสิตตฺถ (ติ)

[อชฺโฌสิต + อตฺถ]

มีประโยชน์อันตนปรารถนาแล้ว.

ดู วิมุตฺติชฺโฌสิตตฺถ. (มิลินฺท. ๓๔๒)

อชฺโฌสิตพฺพ (ติ)

[อธิ + อว + สา (โส) + อิ + ตพฺพ]

พึงยึดถือ, พึงตกลงใจ, ควรแก่การกล้ำกลืนกลืนกินแล้วยึดถือ.

ยโตนิทานำ ภิกฺขุ ปุริสำ ปปญฺจสญฺญาสงฺขา สมุทาจรนฺติ, เอตฺถ เจ นตฺถิ อภินนฺทิตพฺพำ อภิวทิตพฺพำ **อชฺโฌสิตพฺพำ,** เอเสวนฺโต ราคานุสยานำ, เอเสวนฺโต ปฏิฆานุสยานำ, เอเสวนฺโต ทิฏฺฐานุสยานำ, เอเสวนฺโต วิจิกิจฺฉานุสยานำ, เอเสวนฺโต มานานุสยานำ, เอเสวนฺโต ภวราคานุสยานำ, เอเสวนฺโต อวิชฺชานุสยานำ, เอเสวนฺโต ทณฺฑาทานสตฺถาทานกลหวิคฺคหวิวาทตุวำตุวเปสุญฺญมุสาวาทานำ; เอตฺเถเต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺติ.

(ม. ๑/๑๕๖)

[เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนั้นแล้ว ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคมีปกติตรัสอย่างไรจึงจะไม่โต้เถียงกับใคร ๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ แล้วดำรงอยู่ในโลก อนึ่ง สัญญาทั้งหลายจะไม่ครอบงำพราหมณ์นั้นผู้อยู่ปราศจากกามทั้งหลาย ผู้ไม่มีความสงสัย ผู้ตัดความคะนองได้ ผู้ปราศจากความทะยานอยากในภพน้อยภพใหญ่ได้อย่างไร]

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุ หมู่สัญญาที่ประกอบด้วยธรรมเครื่องเนิ่นช้า[ตัณหา มานะ และทิฏฐิ]ย่อมครอบงำบุรุษ เพราะเหตุใด [คืออายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เป็นต้น]ถ้าสิ่งที่บุคคลจะพึงยินดี จะพึงยอมรับ **จะพึงยึดถือ**ไม่มีในเหตุนี้

ภาวะที่ความยินดีเป็นต้นไม่มี (มรรคผล) นั่นเองเป็นที่สุดแห่งราคานุสัย เป็นที่สุดแห่งปฏิฆานุสัย เป็นที่สุดแห่งทิฏฐานุสัย เป็นที่สุดแห่งวิจิกิจฉานุสัย เป็นที่สุดแห่งมานานุสัย เป็นที่สุดแห่งภวราคานุสัย เป็นที่สุดแห่งอวิชชานุสัย และเป็นที่สุดแห่งการถือท่อนไม้ การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่ามึงมึง การส่อเสียดยุยง และการกล่าวเท็จ บาปอกุศลธรรมเหล่านี้ย่อมดับไป โดยไม่เหลือเพราะเหตุนั้น”

อชฺโฌสิตพฺพนฺติ อชฺโฌสิตฺวา คิลิตฺวา ปริ-นิฏฺฐเปตฺวา คเหตพฺพยุตฺตำ. (ม.อฏ. ๑/๓๗๙)

บทว่า **อชฺโฌสิตพฺพำ** (จะพึงยึดถือ) ได้แก่ สิ่งอันเหมาะสมที่บุคคลจะพึงกล้ำกลืน กลืนกิน ให้ถึงที่สุดแล้วยึดถือ.

[พระสูตรนี้ชื่อว่ามธุปิณฑิกสูตร ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงตั้งมาติกาโดยย่อ แล้วเสด็จลุกจากอาสนะเสด็จเข้าไปสู่พระวิหาร หมู่ภิกษุผู้รับพระธรรมเทศนานี้เข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่งมาติกาที่พระทศพลทรงตั้งไว้ พระเถระมิได้กล่าววิสัชนาตามที่เหล่าภิกษุถามอย่างเดียว แต่นำอุปมาเปรียบเทียบด้วยการแสวงหาแก่น เพื่อแสดงความเคารพต่อพระทศพล ว่า “ผู้มีอายุ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่น แสวงหาแก่นเป็นต้น” แล้วยกย่องพระศาสดาว่า “พระผู้มีพระภาคเปรียบเหมือนต้นไม้มีแก่น สาวกเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ควรเห็นสิ่งที่ควรเห็น ฯลฯ เมื่อเหล่าพระเถระวิงวอนหลายครั้ง จึงจำแนกเนื้อความมาติกา

ตามที่พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้ว เมื่อภิกษุเหล่านั้น เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลเนื้อความนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ถึงพวกเธอจะพึงถามเนื้อความนี้กับเรา แม้เราก็พึงพยากรณ์เนื้อความนั้นเช่นกับมหากัจจายนะนั่นแหละ"]

อชฺโฌสิตวตฺถุ (น)

[อชฺโฌสิต + วตฺถุ]

อารมณ์ที่ยึดมั่น, อารมณ์ที่ยึดถือ, อารมณ์ที่ผูกพัน.

[ตณฺหาสงฺกิเลโส ตีหิ ตณฺหาหิ นิทฺทิสิตพฺโพ:- กามตณฺหาย ภวตณฺหาย วิภวตณฺหาย, เยน เยน วา ปน วตฺถุนา อชฺโฌสิโต, เตน เตเนว นิทฺทิสิตพฺโพ, ตสฺสา วิตฺถาโร ฉตฺตึสาย ตณฺหาย ชาลินิยา วิจริตานิ. (เนตฺติ. ๕๙)

สังกิเลสคือตัณหาพึงแสดงด้วยตัณหา ๓ อัน ได้แก่ กามตัณหา (ความพอใจในกามคุณ) ภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ) และวิภวตัณหา (ความพอใจที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ) อีกนัยหนึ่ง สังกิเลสคือตัณหา**ผูกพัน**อารมณ์ใด ๆ พึงแสดงด้วยอารมณ์นั้น ๆ [มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น] ความพิสดารแห่งตัณหานั้น เป็นอารมณ์ที่ท่องเที่ยวไปของข่ายตัณหา ๓๖]

เตน เตนาติ เตน เตน **อชฺโฌสิตวตฺถุนา** รูปภวอรูปภวาทินา. ฉตฺตึสาติ กามตณฺหา ตาว รูปาทิวิสยเภเทน ฉ ตถา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา จาติ อฏฺฐารส. ตา เอว อชฺฌตฺติเกสุ รูปาทีสุ อฏฺฐารส พาหิเรสุ รูปาทีสุ อฏฺฐารสาติ เอวํ ฉตฺตึส. เยน เยนาติ "สุภํ สุขนฺติอาทินา. (เนตฺติ.อฏ. ๑๖๒)

สองบทว่า **เตน เตน** คือ ด้วย**อารมณ์ที่ยึดมั่น**นั้น ๆ มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น. บทว่า ฉตฺตึส (๓๖) ความว่า ลำดับแรก กามตัณหามี ๖ ประการโดยจำแนกตามอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น นอกจากนั้น ตัณหามี ๑๘ โดยรวมกามตัณหากับภวตัณหาและวิภวตัณหา ตัณหาเหล่านั้นมี ๓๖ อย่างนี้ คือ ตัณหา ๑๘ ในรูปารมณ์เป็นต้นภายในและในรูปารมณ์เป็นต้นภายนอก. สองบทว่า เยน เยน คือ อารมณ์ใด ๆ ดังที่กล่าวไว้ว่า อารมณ์ที่สวยงาม เป็นสุข เป็นต้น.

อชฺโฌสิตวตฺถุนาติ ตณฺหาภินิเวสวเสน อภินิวิฏฺฐวตฺถุนา. รูปภวอรูปภวาทินาติ ภวตณฺหา วิย สยํ ทสฺเสติ. (เนตฺติ.ฏี. ๗๙)

บทว่า **อชฺโฌสิตวตฺถุนา** (ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่น) คือ ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่นด้วยอำนาจของตัณหาอันเป็นเครื่องยึดมั่น. บทว่า รูปภวอรูปภวาทินา (มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น) แสดงถึงองค์ธรรมเองเหมือนภวตัณหา.

[**วตฺถุ** ศัพท์ในที่นี้แปลว่า **อารมณ์** คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๗๐) แสดงอรรถของวตฺถุ ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า วตฺถุตฺตึ การเณ ทพฺเพ ภูเภเท รตนตฺตเย (วตฺถุ ศัพท์ กล่าวไว้[โดยความเป็นนปุงสกลิงค์]ในความหมายว่าเหตุ, ทัพพะ (บุคคล, สิ่งของ), ประเภท

แห่งแผ่นดิน (พื้นที่) และพระรัตนตรัย) แม้ความหมายว่า อารมณ์ จะไม่มีกล่าวไว้ในที่นี้ ก็ควรทราบว่ามีได้ เพราะอรรถที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เป็นความหมายที่นิยมใช้มากในภาษาบาลีเท่านั้น ไม่ใช่ความหมายทั้งหมดของศัพท์ ในที่นี้จึงแปล วตฺถุ ศัพท์ว่า อารมณ์]

อชฺโฌสิตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อธิ + อว + สา (โส) + อิ + ตุ๋]
เพื่อหมกมุ่น[ติดใจ], เพื่อยึดถือ,
เพื่อปรารถนาไม่ยอมปล่อยวาง.

ปุน จปรำ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ “เย จ ทิฏฺฐธมฺมิกา กามา, เย จ สมฺปรายิกา กามา, ยา จ ทิฏฺฐธมฺมิกา กามสญฺญา, ยา จ สมฺปรายิกา กามสญฺญา, เย จ ทิฏฺฐธมฺมิกา รูปา, เย จ สมฺปรายิกา รูปา, ยา จ ทิฏฺฐธมฺมิกา รูปสญฺญา, ยา จ สมฺปรายิกา รูปสญฺญา, อุภยเมตำ อนิจฺจำ. ยทนิจฺจำ, ตำ นาลำ อภินนฺทิตุ๋ นาลำ อภิวทิตุ๋ นาลำ **อชฺโฌสิตุนฺ**ติ. ตสฺส เอวำ ปฏิปนฺนสฺส ตพฺพหุลวิหาริโน อายตเน จิตฺตำ ปสีทติ, สมฺปสาเท สติ เอตรหิ วา อาเนญฺชำ สมาปชฺชติ, ปญฺญาย วา อธิมุจฺจติ. กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา ฐานเมตำ วิชฺชติ, ยนฺตำ สำวตฺตนิกำ วิญฺญาณำ อสฺส อาเนญฺชูปคำ; อยำ ภิกฺขเว ตติยา อาเนญฺชสปฺปายา ปฏิปทา อกฺขายติ. (ม. ๓/๔๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก อริยสาวกพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญาที่มีในภพหน้า รูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า ทั้ง ๒ เป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น ไม่ควรยินดี ไม่ควรชมเชย ไม่ควร**หมกมุ่น** [ติดใจ]” เมื่ออริยสาวกนั้นปฏิบัติอย่างนี้แล้ว เป็นผู้มากด้วยปฏิปทานั้นอยู่ จิตย่อมผ่องใสในอายตนะ เมื่อมีความผ่องใส อริยสาวกนั้นย่อมเข้าถึงอาเนญชสมาบัติ หรือน้อมใจไปในปัญญาในปัจจุบันได้ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว วิญญาณที่เป็นไปในภพนั้นๆ พึงเป็นวิญญาณเข้าถึงสภาพ หาความหวั่นไหวมิได้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่าปฏิปทาที่เป็นสัปปายะ แก่อาเนญชสมาบัติประการที่ ๓.

อชฺโฌสิสฺสสิ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + สา, (โส) + อิ + สฺสสิ]
จักกลืนกิน - ยึดถือ – ตัดสินใจ – ชอบใจ – ซ่องเสพ - จมลง.

ตำ ตาหำ ภิกฺขุ เอวำ วทามิ: น เจวญฺญำ อุตฺตรึ นิสฺสรณำ ทกฺขิสฺสสิ, ยาวเทว จ ปน กิลมถสฺส วิฆาตสฺส ภาคี ภวิสฺสสิ. สเจ โข ตฺวำ ภิกฺขุ ปถวึ **อชฺโฌสิสฺสสิ**, โอปสายิโก เม ภวิสฺสสิ วตฺถุสายิโก ยถากามกรณีโย พาหิเตยฺโย. สเจ อาปำ ฯเปฯ เตชำ. วายำ. ภูเต. เทเว. ปชาปตึ. พฺรหฺมำ **อชฺโฌสิสฺสสิ**, โอปสายิโก เม ภวิสฺสสิ วตฺถุสายิโก ยถากามกรณีโย พาหิเตยฺโยติ.

(ม. ๑/๔๐๓)

ภิกษุ เหตุนั้นเรา (ตถาคต) จึงกล่าวกับท่าน (พกพรหม) อย่างนี้ว่า “ท่านจักไม่เห็นการสลัดออกจากทุกข์อย่างยิ่งอื่นเลย แม้ท่านจักเป็นผู้มีความลำบากและความคับแค้นใจก็ตาม ภิกษุ ถ้าท่าน**จักกลืนกิน**แผ่นดิน ท่านก็จักชื่อว่าเป็นผู้นอนใกล้เรา[คือจักเดินตามเราผู้เดินไป จักยืนใกล้เราผู้ยืน จักนั่งใกล้เราผู้นั่งแล้ว จักนอนใกล้เราผู้นอนแล้ว] นอนในที่อยู่ของเรา[คือนอนในที่ที่เราอยู่] เราพึงทำได้ตามประสงค์[คือทำสิ่งที่เราปรารถนาตามที่ตนชอบใจ] เราพึงห้ามได้[คือทำให้ต้อยต่ำ] ถ้าท่านกลืนกินน้ำ...กลืนกินไฟ... กลืนกินลม กลืนกินเหล่าสัตว์...กลืนกินเทวดา... กลืนกินปชาบดี...จัก**กลืนกิน**พรหม ท่านก็จักชื่อว่าเป็นผู้นอนใกล้เรา นอนในที่อยู่ของเรา เราพึงทำได้ตามประสงค์ เราพึงห้ามได้”

ปถวึ อชฺโฌสิสฺสสีติ ปถวึ อชฺโฌสาย คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา ตณฺหามานทิฏฺฐีหิ คณฺหิสฺสสิ.

(ม.อฏ. ๒/๓๐๔)

ปาฐะว่า **ปถวึ อชฺโฌสิสฺสสิ** (จักกลืนกินแผ่นดิน) ความว่า จักกลืนกิน เคี้ยวกิน กินแผ่นดิน แล้วยึดมั่นด้วยตัณหา มานะและทิฏฐิ.

[เรื่องมีอยู่ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าให้พวกภิกษุฟัง ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน โดยทรงปรารภทิฏฐิชั่วของท้าวพกพรหม มีใจความว่า ครั้งหนึ่งเมื่อพระองค์ ประทับอยู่ที่โคนต้นสาละใหญ่ในสุภควันใกล้เมืองอุกกัฏฐา แคว้นโกศล ทรงทราบด้วยพระทัยว่า ท้าวพกพรหมมีทิฏฐิชั่วว่าพรหมสถานนี้ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง ไม่มีความเคลื่อนไป ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ เครื่องสลัดออกจากทุกข์อย่างยิ่งอื่น นอกจากพรหมสถานนี้ไม่มี

พระองค์จึงเสด็จขึ้นไปยังพรหมโลก เพื่อโปรดท้าวพกพรหม พอท้าวพกพรหมเห็นพระองค์เสด็จมาจึงทูลเชิญ แล้วแสดงทิฏฐิของตนให้ทรงทราบ พระองค์ทรงตักเตือนว่าท้าวพกพรหมตกอยู่ในอำนาจแห่งอวิชชา กล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่มั่นคง ไม่แข็งแรง มีความเคลื่อนไป ว่าเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง ไม่มีความเคลื่อนไป สัตว์ในพรหมสถานซึ่งเกิด แก่ ตาย จุติ และอุบัติ กล่าวว่าไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ และกล่าวถึงเครื่องสลัดออกจากทุกข์อย่างยิ่งอื่น ซึ่งมีอยู่ว่า ไม่มี

ขณะนั้น มารใจบาปตนหนึ่งเข้าสิงในพรหมปาริสัชชะองค์หนึ่ง ให้กล่าวห้ามมิให้พระองค์ว่ากล่าวท้าวพกพรหม เพราะเป็นมหาพรหม เป็นผู้สร้าง เป็นบิดาของเหล่าสัตว์ ไม่มีใครกล้าขัดขืนอำนาจได้ พร้อมทั้งขู่สำทับว่าสมณพราหมณ์ ก่อนหน้านี้ กล่าวตำหนิธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ภูต เทวดา ประชาบดี พรหมและพรหมโลก หลังจากตายแล้วไปเกิดในพวกที่เลว ส่วนพวกสมณพราหมณ์ที่กล่าวสรรเสริญสิ่งเหล่านี้ หลังจากตายแล้วไปเกิดในพวกที่ดี (พรหมโลก). พระองค์จึงตรัสกับมารนั้นว่า พระองค์ทรงรู้ว่าเป็นมาร แม้พรหมและพวกพรหมบริษัท ตกอยู่ในอำนาจของมาร แต่พระองค์มิได้อยู่ในอำนาจนั้น

ท้าวพกพรหมกล่าวยืนยันทิฏฐิของตนอีก พระองค์จึงทรงตักเตือนอีกว่า ทรงรู้จักพกพรหมดี นอกจากนี้ยังทรงรู้จักพรหมชั้นสูงอีกคือพวกอาภัสสรพรหม พวกสุภกิณหพรหม และเวหัปผลพรหม ซึ่งท้าวพกพรหมเคยไปเกิดและเคลื่อนจากนั้นมาเกิดในชั้นมหาพรหมนี้ แต่เนื่องจากอยู่นานจึงหลงลืมไป เข้าใจผิดว่าเที่ยง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง ไม่มีความเคลื่อนไป พร้อมกันนั้น ได้ทรงสำแดงพุทธานุภาพไม่ให้ท้าวพกพรหม หายตัวได้ และทรงแสดงการหายตัวให้ดู พวกพรหมทั้งหลายจึงพากันชื่นชมพระบารมี

ขณะนั้น มารใจบาปก็เข้าสิงพรหมปาริสัชชะองค์หนึ่งให้ห้ามมิให้พระผู้มีพระภาคทรงสอนธรรมแก่สาวกของพระองค์ ไม่ให้ยึดติดในสาวก ในบรรพชิต และเล่าว่า สมณพราหมณ์ก่อนหน้านี้ปฏิญญา ว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พร่ำสอนสาวกและบรรพชิต ยึดติดในสาวกและบรรพชิต หลังจากตายแล้วไปเกิดในพวกที่เลว ส่วนสมณพราหมณ์ผู้ไม่ทำอย่างนี้ หลังจากตายแล้วไปเกิดในพวกที่ดี (พรหมโลก)

พระองค์จึงทรงแสดงให้เห็นว่า ทรงรู้จักมารดี และทรงอธิบายว่า พระองค์ตัดหมู่อาสวะ ได้แล้ว ถึงทรงสอนสาวก หรือไม่ทรงสอน ก็ไม่ทำให้พระองค์ดีขึ้นและเลวลงไปกว่าเดิม การถกเถียงในเรื่องนี้ ยังมีต่อไป แต่ไม่ทำให้พกพรหมเปลี่ยนทิฏฐิได้ เพราะมารคอยแทรกแซงอยู่เสมอ]

อชฺโฌหฏฺ (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + ต]

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสฺส, ในเพราะ ต ปัจจัย ลบ รฺ พยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๗) ว่า รกาโร จ, แปลง ต เป็น ฏ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ.๒๐) ว่า โท ธสฺส จ, ส่วนใหญ่การแปลง ต เป็น ฏ มักแปลงท้ายธาตุที่มี ร อักษรอยู่ท้าย (รการันตธาตุ) เช่น สุกฏฺ = สุ บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปหโฏ = ป บทหน้า + หร ธาตุ + ต ปัจจัย, ปตฺถโฏ = ป บทหน้า + ถร ธาตุ + ต ปัจจัย, อุทฺธโฏ = อุ บทหน้า + ธร ธาตุ + ต ปัจจัย, วิสโฏ = วิ บทหน้า + สร ธาตุ + ต ปัจจัย.

อันถูกกลืนกินแล้ว, กลืนเข้าไปแล้ว, กลืนกินแล้ว.

อิทานิ ตานิ มูลผลาทีนิ กตฺตพฺพโต ทสฺเสตุํ ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเทติอาทิมาห. ตตฺถ มุเขน อสิตพฺพํ ภุญฺชิตพฺพนฺติ มุขาสิยํ. ทนฺเตหิ วิขาทิตพฺพนฺติ ทนฺตวิขาทนํ. คเลน อชฺโฌหริตพฺพนฺติ คลชฺโฌหรณียํ. อิทานิ ตํ กิจฺจวเสน ทสฺเสตุ กุจฺฉิวิตฺถมฺภนนฺติ อาห. ตญฺหิ มูลผลาทิ โอทนกุมฺมาสาทิ วา **อชฺโฌหฏฺ** กุจฺฉิวิตฺถมฺเภติ. อิทมสฺส กิจฺจํ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๖๖)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเท (ในชนบทใดๆ) เป็นต้น เพื่อแสดงอาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้นโดยเป็นสิ่งที่ควรทำ[การกินเป็นต้นทางปาก] ใน

พากย์นั้น คำว่า มุขาสิยะ คือ ของที่พึงบริโภคทางปาก, คำว่า ทันตวิขาทนะ คือ ของที่พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน, คำว่า คลัชโฌหรณียะ คือ ของที่พึงกลืนกินทางลำคอ.

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กุจฺฉิวิตฺถมฺภนำ (เป็นของอิ่มท้อง) เพื่อแสดงอาหารนั้น โดยเนื่องด้วยกิจ กล่าวคืออาหารนั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้นที่บุคคล**กลืนกินแล้ว** ย่อมทำให้อิ่มท้อง ข้อนี้เป็นกิจของอาหารนั้น.

[กลืน, กลืนกิน ๖ ศัพท์ คือ คิลิต, ขาทิต, ภุตฺต, ภกฺขิต, อชฺโฌหฏ, อสิต (ธาน.๗๕๗)]

อชฺโฌหต (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + ต]

อันถูกกลืนกินแล้ว, ที่กลืนกินแล้ว.

โส ปนายมาหาโร เอวรูเป โอกาเส นิธานมุปคโต ยาว อปริปกฺโก โหติ ฯเปฯ ตำทิวสมฺปิ หิยฺโยปิ ตโต ปุริเม ทิวเสปิ **อชฺโฌหโต** สพฺโพ เอกโต หุตฺวา เสมฺหปฏลปริโยนทฺโธกายคฺคิสนฺตาปกุถิตกุณฺฐสญฺชาตเผณปุปฺผุฬกาจิโต ปรมเชคุจฺฉภาวำ อุปคนฺตฺวา ติฏฺฐติ.ฯเปฯ

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๐)

ก็อาหารนี้นั้นเข้าถึงความหมักหมมในโอกาสเช่นนี้ยังไม่ย่อยตราบใด **ที่กลืนกิน**ในวันนั้นก็ดี ในวันวานก็ดี ในวันก่อนแต่นั้นก็ดี ทั้งหมดถูกแผ่นเสมหะห่อหุ้มเป็นอันเดียวกันปุดเป็นฟองฟอด ซึ่งเกิดแต่ความย่อยยับ อันความร้อนแห่งไฟในกายให้ย่อยแล้ว เข้าถึงความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง [พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยยังไม่ย่อยอย่างนี้]

อชฺโฌหรณ (น)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + ยุ]

(๑) การกลืนกิน, การกลืนเข้าไป.

ราชคเห สตฺตรสวคฺคิเย ภิกฺขู อารพฺภ วิกาเล โภชนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตำ สาธารณปญฺญตฺติ อนาณตฺติกำ ติกปาจิตฺติยำ ฯเปฯ วิกาลตา ยาวกาลิกตา **อชฺโฌหรณนฺ**ติ อิมาเนตฺถ ตีณิ องฺคานิ. สมุฏฺฐานาทีนิ เอฬกโลมสทิสานีติ.

(กงฺขา. ๒๒๕)

พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบทนี้ (วิกาลโภชนสิกขาบท) ไว้แล้ว ในเพราะเรื่องภิกษุฉันภัตในเวลาวิกาล เพราะทรงปรารภสัตตรสภิกษุในนครราชคฤห์ สิกขาบทนี้จัดเป็นสาธารณบัญญัติ เป็นอนาณัตติกะ เป็นติกปาจิตตีย์...

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๓ คือเป็นเวลาวิกาล เป็นยาวกาลิก **การกลืนกิน** สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นกับเอฬกโลมสมุฏฐาน.

(๒) การแทง (แห่งปฏัก), การถูกปฏักแทง.

ภทฺโร หิ สนฺธ อสฺสาชานีโย ยถา อิณำ ยถา พนฺธำ ยถา ชานึ ยถา กลึ เอวำ ปโตทสฺส **อชฺโฌหรณำ** สมนุปสฺสติ. (อำ.๓/๕๒๗)

ดูก่อนสันธะ เพราะม้าอาชาไนยที่ดีย่อมพิจารณาเห็น**การแทง**แห่งปฏัก (การถูกปฏัก

แทง) เหมือนคนเป็นหนี้คิดถึงหนี้ เหมือนคนถูกจองจำมองเห็นการจองจำ เหมือนคนเสื่อมทรัพย์นึกถึงความเสื่อมทรัพย์ เหมือนคนมีความผิดเห็นความผิดฉันใด [บุรุษอาชาไนยผู้เจริญก็ฉันนั้น ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี ไม่มีจิต ถูกกามราคะกลุ้มรุม...รู้วิธีที่จะสลัดกามราคะที่เกิดขึ้นแล้วตามเป็นจริง...เทวดา อินทร์ พรหม มนุษย์ ย่อมนอบน้อมบุรุษอาชาไนยผู้เจริญซึ่งมีปกติเพ่งอย่างนี้แต่ที่ไกลทีเดียวว่า ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน ... ข้าพเจ้าทั้งหลายรู้ชัดเหตุนั้น ๆ ได้ เพราะอาศัยการเพ่งของท่าน]

(๓) การกดให้จม, การท่วมทับ, ครอบงำ.

เย เกจิ กูปา อิธ ชีวโลเก
โลณูทกา กูปขเณหิ ขาตา
น พฺราหฺมณ**ชฺโฌหรเณน** เตสุ
อาโป อเปยฺโย ทิรสญฺญุมาหุ.

(ชา. ๒/๒๓๙)

บ่อน้ำเหล่าใดเหล่าหนึ่งในโลกมนุษย์นี้ ที่พวกขุดบ่อขุดไว้ เกิดเป็นน้ำเค็มได้ แต่มิใช่เค็มเพราะ**การท่วมทับ**ซึ่งพราหมณ์ (ท่วมพราหมณ์ตาย) น้ำในบ่อเหล่านั้นดื่มไม่ได้นะพ่อลิ้นสองแฉก.

[คาถานี้พระโพธิสัตว์กล่าวเฉลยถ้อยคำที่นางนาคกาณาริฏฐะกล่าวผิดว่า น้ำในมหาสมุทรดื่มไม่ได้เพราะซัดท่วมพราหมณ์ผู้มีตบะ ถือการสาธยายพระเวท เข้าถึงคุณแห่งมนต์ ซึ่งกำลังประกอบการอ้อนวอนอยู่ที่ริมฝั่งสมุทรให้ถึงความตาย. ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ชา.๒ คาถา ๙๑๗, ๙๕๕, ๙๕๖, ๙๕๗]

อชฺโฌหรณปริโภค (ปุ)

[อชฺโฌหรณ + ปริโภค]

การบริโภคด้วยการกลืนกิน.

กาเยน วุฏฺฐาตีติ ติณวตฺถารกสมเถ วินาปิ เทสนาย กาเยเนว วุฏฺฐาติ เทเสตฺวา วุฏฺฐหนฺโตปน วาจาย วุฏฺฐาติ. อพฺภนฺตรปริโภโค นาม **อชฺโฌหรณปริโภโค**. พาหิรปริโภโค นาม สีสมกฺขนาทิ. (วิ.อฏ. ๔/๑๖๒)

ปาฐะว่า **กาเยน วุฏฺฐาติ** ความว่า แม้เว้นการแสดงในติณวัตถารกสมถะเสีย ชื่อว่าย่อมออกด้วยกายเท่านั้น. แต่เมื่อแสดงแล้วออก ชื่อว่า ย่อมออกด้วยวาจา. **การบริโภคด้วยการกลืนกิน** ชื่อว่าบริโภคภายใน. การทาศีรษะเป็นอาทิ ชื่อว่า บริโภคภายนอก.

อชฺโฌหรณมตฺต (น)

[อชฺโฌหรณ + มตฺต]

สักว่ากลืนเข้าไป, พอกลืนกิน, เพียงดื่ม.

อถสฺส ทฺวตฺติกฺขตฺตุ**ชฺโฌหรณมตฺเตเนว** กมฺมชเตโช อุปาทินฺนกํ มุญฺจิตฺวา อนุปาทินฺนกํ คณฺหาติ. ฆฏสเตน นฺหาโต วิย เตโชธาตุ-ปริพาหนิพฺพาปนํ ปตฺวา กมฺมฏฺฐานสีเสน ยาคุ์ ปริภุญฺชิตฺวา ปตฺตญฺจ มุขญฺจ โธวิตฺวา อนฺตราภตฺเต กมฺมฏฺฐานํ มนสิกตฺวา อวเสสฏฺ-

จาเน ปิณฺฑาย จริตฺวา กมฺมฏฺฐานสีเสน อาหารํ ปริภุญฺชิตฺวา ตโต ปฏฺฐาย โปงฺขานุโปงฺขํ อุปฏฺฐหมานํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวาว อาคจฺฉติ อยํ วุจฺจติ น หรติ ปจฺจาหรตีติ. (ม.อฏ.๑/๒๖๑)

ครั้งนั้น ด้วยเหตุ**เพียงดื่มข้าวยาคู** ๒-๓ อึก ของภิกษุนั้นเท่านั้น ไฟธาตุที่เกิดจากกรรม จะปล่อยวางอุปาทินนกสังขาร แล้วยึดเอาอนุปาทินนกสังขาร ท่านย่อมดับความกระวนกระวายที่เกิดจากเตโชธาตุ เหมือนอาบน้ำ ๑๐๐ หม้อ ดื่มข้าวยาคูแล้วล้างบาตรและบ้วนปาก โดยมุ่งกัมมัฏฐาน ในระหว่างภัตรก็มนสิการ กัมมัฏฐานเที่ยวบิณฑบาตไปในที่ที่เหลือ ฉันอาหารโดยมุ่งกัมมัฏฐาน ตั้งแต่นั้นจะรับเอากัมมัฏฐานที่ปรากฏขึ้นติดต่อกันไป เหมือนระลอกคลื่นแล้วเดินไป ท่านเรียกภิกษุนี้ว่า ชื่อว่าไม่นำไป แต่นำกลับ.

[โปงฺขานุโปงฺขนฺติ กมฺมฏฺฐานุปฏฺฐานสฺส อวิจฺเฉททสฺสนวจนเมตํ.

ยถา โปงฺขานุโปงฺขปวตฺตาย สรปฏิปาฏิยา อวิจฺเฉโท, เอวเมตสฺสาปีติ. (ม.ฏี. ๑/๔๔๔)

บทว่า โปงฺขานุโปงฺขํ นี้เป็นคำแสดงความต่อเนื่องแห่งกรรมฐานที่ปรากฏชัดเจน เหมือนความต่อเนื่องของลำดับเสียงที่ดำเนินไป เหมือนระลอกคลื่น มีได้ ฉันใด, แม้ความต่อเนื่องของกรรมฐานนี้ก็มีได้ ฉันนั้น.

บทว่า โปงฺขานุโปงฺขํ (ระลอกคลื่น) ตามหลักภาษาเรียกว่า อนุกรณ ศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ในพระบาลีมีอนุกรณศัพท์ในลักษณะนี้ เช่น เสียงสุนัขกัดกินอาหารว่า ปัฏปัฏ (กร๊อบกร๊อบ) เสียงสิ่งของที่โยนทิ้งลงในน้ำว่า จิฏจิฏ (ซี่ซี่)]

อชฺโฌหรณีย (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อนีย]

สิ่งที่พึงกลืนกิน, ควรกลืนกิน.

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ.๕๐) ว่า โอ อวสฺส, แปลง น ของ อนีย เป็น ณ ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๕๐ กล่าวว่า รการหการาทฺยนฺเตหิ ธาตูหิ ปรสฺส อนานียาทินการสฺส ณกาโร โหติ (แปลง น อักษรอันเป็นส่วนหนึ่งของ อน และ อนีย ซึ่งอยู่เบื้องหลังธาตุซึ่งมี ร อักษรและ ห อักษรเป็นต้นเป็นที่สุดเป็น ณ อักษร).

อาหาโร นาม อุทกทนฺตโปนํ ฐเปตฺวา ยงฺกิญฺจิ **อชฺโฌหรณียํ**, เอโส อาหาโร นาม

(วิ. ๒/๑๒๑)

ที่ชื่อว่า อาหาร ได้แก่ **สิ่งที่พึงกลืนกิน** (ของที่ฉันได้) ยกเว้นน้ำและไม้ชำระฟัน นี้ชื่อว่าอาหาร.

ดู ชา.อฏ. ๒/๗

อชฺโฌหรติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อ + ติ]

(ก) กลืน, กลืนกิน, กลืนกินอาหาร.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ โรมฏฺฐโก อโหสิ, โส โรมฏฺฐิตฺวา โรมฏฺฐิตฺวา **อชฺโฌหรติ**.

ภิกฺขู อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “วิกาลายं ภิกฺขุ โภชนํ ภุญฺชตีติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ.

เอโส ภิกฺขเว ภิกฺขุ อจิรํ โคโยนิยา จุโต. อนุชานามิ ภิกฺขเว โรมฏฺฐกสฺส โรมฏฺฐํ. น จ ภิกฺขเว พหิมุขทฺวารํ นีหริตฺวา อชฺโฌหริตพฺพํ, โย อชฺโฌหเรยฺย, ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพ.

(วิ. ๔/๒๗๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งมีนิสัยเคี้ยวเอื้อง ท่านสำรอกอาหารออกมาเคี้ยวแล้ว**กลืน**เข้าไปอีก พวกภิกษุตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ภิกษุนี้ฉันอาหารในเวลาวิกาล” แล้วนำเรื่องไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เพิ่งจุติมาจากกำเนิดโค ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้มีนิสัยเคี้ยวเอื้อง เคี้ยวเอื้องได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงกลืนกินอาหารที่ออกมานอกปากแล้วเข้าไปอีก รูปใดกลืน พึงปรับอาบัติตามธรรม”.

ดู มิลินฺท.๓๔๙, วิ.๔/๓๖๔, วิ.๔/๒๗๒, อำ.๒/๒๖๙, ชา.๑/๗๒, ชา.อฏ.๒/๒๖๗

(ข) กลืนกิน (หมายถึงช่องที่อาหารไหลเข้าไปภายใน).

กตมา จ ราหุล อชฺฌตฺติกา อากาสธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อากาสํ อากาสคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถีทํ? กณฺณจฺฉิทฺทํ นาสจฺฉิทฺทํ มุขทฺวารํ, เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตं **อชฺโฌหรติ,** ยตฺถ จ อสิตปีตขายิตสายิตं สนฺติฏฺฐติ, เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตं อโธภาคา นิกฺขมติ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อากาสํ อากาสคตํ อฆฺ อฆคตํ วิวรํ วิวรคตํ อสมฺผุฏฺฐํ มํสโลหิเตหิ อุปาทินฺนํ; อยํ วุจฺจติ ราหุล อชฺฌตฺติกา อากาสธาตุ. (ม. ๒/๘๖, อภิ.วิ. ๘๖)

อากาสธาตุที่เป็นภายในเป็นอย่างไร? คือ อุปาทินนกรูปที่เป็นภายใน เป็นของเฉพาะตน เป็นของว่างเปล่า มีความว่างเปล่า คือ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องสำหรับ**กลืนกิน** ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส ช่องที่พักอยู่แห่งของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส และช่องสำหรับของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส ไหลลงเบื้องต่ำ หรือรูปชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่เป็นอุปาทินนกรูปที่เป็นภายใน เป็นของเฉพาะตน เป็นของว่างเปล่า มีความว่างเปล่า เป็นช่องว่าง เป็นธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งเนื้อและเลือดไม่ถูกต้องแล้ว นี้เรียกว่า อากาสธาตุที่เป็นภายใน.

อชฺโฌหรตีติ อนฺโต ปเวเสติ. (ม.อฏ.๓/๙๘)

บทว่า **อชฺโฌหรติ** (กลืนกิน) คือ ไหลเข้าไปภายใน.

ดู ม. ๑/๓๑๒) (สฺยา.กำ.อิ.ก. ต่างกัน)

(ค) การกดให้จม, ฉุดแล้ว.

โลกฺยํ สชนฺตํ อุทกํ
ปยาคสฺมึ ปติฏฺฐิตํ
โก มํ **อชฺโฌหรี** ภูโต
โอคาหฺหํ ยมุนํ นที. (ชา. ๒/๒๓๐)

(พราหมณ์เนสาทะกล่าวว่า)

เมื่อเรากำลังอาบน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ของโลก (น้ำที่โลกสมมุติว่าลอยบาปได้) ซึ่งขังอยู่ที่ท่าน้ำปยาคะ มีภูตอะไรมา**ฉุดแล้ว**ซึ่งเรา (มาฉุดเราลง) สู่แม่น้ำยมุนาอันลึก.

อชฺโฌหริต (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อิ + ต]

อัน....กลืนกินแล้ว, ถูกกินแล้ว.

ภุตฺตาวีติ ภุตฺตวา.

ตตฺถ จ ยสฺมา เยน เอกมฺปิ สตฺถํ สงฺขาทิตฺวา วา อสงฺขาทิตฺวา วา **อชฺโฌหริตํ** โหติ โส "ภุตฺตาวีติ สงฺขฺยํ คจฺฉติ เตนสฺส ปทภาชเน "ภุตฺตาวี นาม ปญฺจนฺนํ โภชนานนฺติอาทิ วุตฺตํ. (วิ.อฏ. ๓/๒๓๘)

บทว่า **ภุตฺตาวี** แปลว่า ผู้ฉันเสร็จ.

ก็เพราะเมล็ดข้าวแม้เมล็ดเดียว **อัน**ภิกษุใดเคี้ยวก็ตามไม่เคี้ยวก็ตาม **กลืนกิน**เข้าไป (ภิกษุใดเคี้ยวก็ตามไม่เคี้ยวก็ตามกลืนกินเมล็ดข้าวแม้เมล็ดเดียวเข้าไป), ภิกษุนั้นถึงการนับว่าผู้ฉันเสร็จในบทว่า ภุตฺตาวี นั้น. เพราะเหตุนั้น ในบทภาชนะแห่งบทนั้น จึงตรัสคำว่า ภุตฺตาวี นาม ปญฺจนฺนํ โภชนานํ ดังนี้ เป็นต้น.

ดู มิลินฺท. ๑๗๖

อชฺโฌหริตพฺพ (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อิ + ตพฺพ]

(ก) พึงกลืนกิน, ควรกลืนกิน.

เอโส ภิกฺขเว ภิกฺขุ อจิรํ โคโยนิยา จุโต. อนุชานามิ ภิกฺขเว โรมฏฺจกสฺส โรมฏฺจํ. น จ ภิกฺขเว พหิมุขทฺวารํ นีหริตฺวา อชฺโฌหริตพฺพํ, โย อชฺโฌหเรยฺย, ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพ.

(วิ. ๔/๒๗๒)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เพิ่งจุติมาจากกำเนิดโค ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้มีนิสัยเคี้ยวเอื้อง เคี้ยวเอื้องได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่**พึงกลืนกิน**อาหารที่ออกมานอกปากแล้วเข้าไปอีก รูปใดกลืน พึงปรับอาบัติตามธรรม"

(ข) พึงกลืนกินทางลำคอ.

อิทานิ ตานิ มูลผลาทีนิ กตฺตพฺพโต ทสฺเสตุํ ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเทติอาทิมาห. ตตฺถ มุเขน อสิตพฺพํ ภุญฺชิตพฺพนฺติ มุขาสิยํ. ทนฺเตหิ วิขาทิตพฺพนฺติ ทนฺตวิขาทนํ. คเลน **อชฺโฌหริตพฺพนฺ**ติ คลชฺโฌหรณียํ. อิทานิ ตํ กิจฺจวเสน ทสฺเสตุ กุจฺฉิวิตฺถมฺภนนฺติ อาห. ตญฺหิ มูลผลาทิ โอทนกุมฺมาสาทิ วา อชฺโฌหฏฺ กุจฺฉิวิตฺถมฺเภติ. อิทมสฺส กิจฺจ. (อภิ.อฏ.๑/๓๖๖)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเท (ในชนบทใด ๆ) เป็นต้น เพื่อแสดงอาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้น โดยเป็นสิ่งที่ควรทำ[การกินเป็นต้นทางปาก] ในพากย์นั้น คำว่า มุขาสิยะ คือ ของที่พึงบริโภคทางปาก, คำว่า ทันตวิขาทนะ คือ ของที่พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน, คำว่า คลัชโฌหรณียะ คือ ของที่**พึงกลืนกินทางลำคอ**.

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า กุจฺฉิวิตฺถมฺภนํ (เป็นของอิ่มท้อง) เพื่อแสดงอาหารนั้น โดยเนื่องด้วยกิจกล่าวคือ อาหารนั้นมีรากไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมสดเป็นต้นที่บุคคลกลืนกินแล้ว ย่อมทำให้อิ่มท้อง ข้อนี้เป็นกิจของอาหารนั้น.

อชฺโฌหริยติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อิ + ย + ติ]

อัน...ย่อมกลืนกิน, ย่อมถูกกลืนกิน.

กถํ นิฐานโต?

โส อิเมสุ จตูสุ อาสเยสุ อญฺญตเรน อาสเยน มกฺขิโต อนฺโตอุทรํ ปวิสิตฺวา เนว สุวณฺณภาชเนน มณิรชตาทิภาชเนสุ นิฐานํ คจฺฉติ. สเจ ปน ทสวสฺสิเกน **อชฺโฌหริยติ** ทส วสฺสานิ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ. สเจ วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ, อสีติ, นวุติวสฺสิเกน, สเจ วสฺสสติเกน **อชฺโฌหริยติ**.วสฺสสตํ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหตีติ เอวํ นิฐานโต ปฏิกฺกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา.

(วิสุทธิ. ๑/๒๙๙)

(พระโยคี) พึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยความหมักหมมอย่างไร ?

คือพึงพิจารณาว่าอาหารนั้นระคนด้วยที่อาศัยในบรรดาที่อาศัยทั้ง ๔ เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเข้าไปสู่ภายในท้อง ไม่ใช่ไปหมักหมมอยู่ในภาชนะทองหรือในภาชนะแก้วมณี หรือภาชนะเงินเป็นต้น ก็ถ้าอาหาร**อัน**คนมีอายุ ๑๐ ปี **กลืนกิน** ก็ย่อมตั้งอยู่ในสถานที่อันเช่นเดียวกับหลุมคูถที่ไม่ได้ชำระล้างตลอด ๑๐ ปี ถ้าอาหาร**อัน**คนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี **กลืนกิน** [ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเป็นดุจหลุมคูถที่ไม่ได้ชำระล้างตั้ง ๒๐-๓๐-๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปี]ถ้าคนมีอายุ ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในสถานที่เช่นเดียวกับหลุมคูถซึ่งมิได้ชำระล้างตั้ง ๑๐๐ ปี พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยความหมักหมมอย่างนี้.

[คำว่า วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ, อสีติ, ให้คำว่า วสฺสิเกน ในคำว่า นวุติวสฺสิเกน ติดตามไปประกอบกับ วีส, ตึส, จตฺตาลีส ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตทีปกนัย (นัยมีบทที่เหมือนประทีบส่องเรียงไว้เบื้องหลัง) เป็นรูปว่า วีสวสฺสิเกน (๒๐ ปี) เป็นต้น

ในคัมภีร์สุโพธาลังการ (คาถา ๒๘๘) เรียกคำที่มีลักษณะเช่นนี้ว่าทีปกาลังการะ (อลังการะส่องเนื้อความ, ทีปกะ=บทที่เหมือนประทีป) หมายความว่า ประทีบส่องแสดงวัตถุที่อยู่ใกล้และไกลฉันใด บทที่เป็นทีปกะอย่างใดอย่างหนึ่งในกิริยา ชาติและคุณ แม้จะเรียงไว้แห่งเดียวก็ส่องความในพากย์ของตน และพากย์อื่นได้ฉันนั้น คือสามารถส่องความตลอดทั้งประโยค บทที่เป็นทีปกะนี้ จำแนกตามรูปศัพท์เป็น ๓ อย่าง คือ กิริยาทีปกะ (บทส่องคือกิริยา), ชาติทีปกะ (บทส่องคือชาติ[กลุ่มเดียวกัน]) และคุณทีปกะ (บทส่องคือคุณลักษณะ) เมื่อจำแนกตามวิสัย แบ่ง

ออกเป็น ๓ อย่าง คืออาทิวิสยทีปกะ (ทีปกะมีเบื้องต้นเป็นวิสัย), มัชฌวิสยทีปกะ (ทีปกะมีท่ามกลางเป็นวิสัย) และอันตวิสยทีปกะ (ทีปกะมีที่สุดเป็นวิสัย)

สำหรับในตัวอย่างข้างต้น จัดเป็นคุณทีปกะ (บทส่องคือคุณลักษณะ) อันตวิสยทีปกะ (ทีปกะมีที่สุดเป็นวิสัย).

อีกนัยหนึ่ง วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ, อสีติ เป็นคำสังเขป (ย่อ) ที่ละคำว่า วสฺสิเกน ด้วยเปยยาลนัย (นัยคือการละข้อความ[คำย่อที่สามารถรักษาเนื้อความได้)]

อชฺโฌหรียติ (กฺริ/อา)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + อี + ย + ติ]

อัน...ย่อมกลืนกิน, ย่อมถูกกลืนกิน.

กพพีการาหารนิทฺเทเส. กพพำ กรียตีติ กพพีกาโร. อาหรียตีติ อาหาโร. กพพำ กตฺวา **อชฺโฌหรียตี**ติ อตฺโถ. รูปำ วา อาหรตีติปิ 'อาหาโร'. (อภิ.อฏ. ๑/๓๖๖)

ในนิเทศแห่งกพพีการาหาร พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. ชื่อว่ากพพีการะ เพราะถูกทำให้เป็นก้อน (เป็นคำข้าว). ชื่อว่า อาหาร เพราะถูกกลืนกิน ความว่า (อาหาร) **อัน**บุคคลทำให้เป็นก้อน (คำข้าว) แล้ว**ย่อมกลืนกิน**. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อาหาร เพราะเป็นสภาวะนำรูปมาให้.

[คำว่า **อาหาร** มีความหมาย ๒ อย่าง คือ โภชนะที่ถูกกลืนกิน = อาหรียตีติ อาหาโร (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)} สภาวะนำรูปมาให้ = รูปำ อาหรตีติ อาหาโร (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ).

อาหารรูปคือโอชาที่อยู่ในคำข้าวเป็นต้น จึงไม่อาจทำเป็นก้อนกลืนกินได้ แต่พุทธองค์ทรงแสดงถึงวัตถุที่ตั้งของโอชาคือคำข้าว เพื่อให้ปรากฏชัด รูปวิเคราะห์แรก จึงเป็นคำกล่าวโดยอ้อม ส่วนรูปวิเคราะห์หลังเป็นคำกล่าวโดยตรง ตามหลักภาษาเรียกคำกล่าวโดยอ้อมในที่นี้ว่าฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย (ที่อาศัย = ก้อนข้าว, สิ่งที่อาศัย = โอชา)]

อชฺโฌหาร (ติ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + ณ]

(๑) ที่กลืนกิน (หมายถึงคำข้าว).

อญฺญตร ปุพฺเพ คิหิสมารมฺภา ภุญฺชิสฺสามีติ ปฏิคฺคณฺหาติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. **อชฺโฌหาเร อชฺโฌหาเร** อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.

(วิ. ๒/๙๓)

ภิกษุรับประเคนด้วยตั้งใจว่าจะฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุฉันต้องอาบัติปาจิตตีย์**ทุก ๆ คำกลืน** เว้นไว้แต่ภัตตาหารที่คฤหัสถ์ปรารภไว้ก่อน.

ชานำ ภิกฺขุนีปริปาจิตำ ปิณฺฑปาตำ ภุญฺชนฺโต เทฺว อาปตฺติโย อาปชฺชติ, ภุญฺชิสฺสามีติ ปฏิคฺคณฺหาติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. **อชฺโฌหาเร อชฺโฌหาเร** อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๕/๖๖)

ภิกษุรู้อยู่ ฉันบิณฑบาตที่ภิกษุณีแนะนำให้จัดเตรียม ต้องอาบัติ ๒ อย่าง คือรับประเคนด้วยตั้งใจว่าจะฉันต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุฉันต้องอาบัติปาจิตตีย์**ทุก ๆ คำกลืน**

[เรื่องมีอยู่ว่า ภิกษุรูปหนึ่งบวชจากกรุงราชคฤห์ ได้เดินทางไปตระกูลญาติ พวกชาวบ้านได้ถวายภัตตาหาร ภิกษุณีผู้ใกล้ชิดตระกูลได้กล่าวกับพวกชาวบ้านว่า “ท่านทั้งหลายจงถวายภัตตาหารแก่พระคุณเจ้า” ทีนั้น ภิกษุนั้นมีความยำเกรงว่า พระผู้มีพระภาคทรงห้ามภิกษุผู้รู้อยู่ฉันบิณฑบาต ที่ภิกษุณีแนะนำให้จัดเตรียม จึงไม่ยอมรับประเคน ไม่สามารถไปเที่ยวบิณฑบาต ได้อดอาหารครั้นไปอาราม จึงบอกเรื่องนี้ให้ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระพุทธองค์ ทรงมีรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคฤหัสถ์ปรารภไว้ก่อน เราอนุญาตให้ภิกษุผู้รู้อยู่ฉันบิณฑบาตที่ภิกษุณีแนะนำให้จัดเตรียมได้”]

[คำว่า **อชฺโฌหาเร อชฺโฌหาเร** (ทุก ๆ คำกลืน) มีใช้น้อยในวรรณกรรมบาลี การประกอบใช้ ๒ ศัพท์ในลักษณะนี้ เป็นการแสดงคำวิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่าง ๆ เช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตน ๆ) มี ๓ อย่าง คือ ทัพพวิจฉา เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน), คุณวิจฉา เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์), กิริยาวิจฉา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)]

(๒) อาหารที่ควรกลืนกิน.

ปุน จ ปรํ มหาราช กุกฺกุโฏ ปจวึ ขณิตฺวา อชฺโฌหริตพฺพํ อชฺโฌหรติ, เอวเมว โข มหาราช โยคินา โยคาวจเรน ปจฺจเวกฺขิตฺวา **อชฺโฌหารํ** อชฺโฌหริตพฺพํ เนว ทวาย น มทาย น มณฺฑนาย น วิภูสนาย ฯ เป ฯ ผาสุวิหาโร จาติ. อิทํ มหาราช กุกฺกุฏสฺส ตติยงฺคํ คเหตพฺพํ. (มิลินฺท. ๓๔๙)

ขอถวายพระพร ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก (ยังมีอีกองค์หนึ่ง) ไก่คุ้ยเขี่ยพื้นดิน จิกกินอาหารที่ควรจะจิกกินได้ ฉันใด ขอถวายพระพร พระโยคาวจรผู้บำเพ็ญเพียรพิจารณาทุกครั้งแล้วจึงกลืนกิน**อาหารที่ควรกลืนกิน** อย่างนี้ว่า เราบริโภคอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ...และความอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา ดังนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน นี้คือองค์ที่ ๓ แห่งไก่ที่พึงถือเอา.

อชฺโฌหาเรติ (อา/กฺริ)

[อธิ + อว + หร (อาหเร) + เณ + ติ]

ยัง...ให้เข้าไป, ให้กลืนกิน, แทรกเข้าไป.

อถโข มํ อคฺคิเวสฺสน เทวตา อุปสงฺกมิตฺวา เอตทโวจุ “มา โข ตฺวํ มาริส สพฺพโส อาหารุปจฺเฉทาย ปฏิปชฺชิ. สเจ โข ตฺวํ มาริส สพฺพโส อาหารุปจฺเฉทาย ปฏิปชฺชิสฺสสิ, ตสฺส เต มยํ ทิพฺพํ โอชํ โลมกูเปหิ **อชฺโฌหาเรสฺสาม**, ตาย ตฺวํ ยาเปสฺสสีติ. ตสฺส มยฺหํ อคฺคิเวสฺสน เอตทโหสิ “อหญฺเจว โข ปน สพฺพโส อชชฺชิตํ ปฏิชาเนยฺยํ; อิมา จ เม เทวตา ทิพฺพํ โอชํ

โลมกูเปหิ **อชฺโฌหาเรยฺยุ**ำ, ตาย จาหำ ยาเปยฺยำ. ตำ มมสฺส มุสาติ. โส โข อหำ อคฺคิเวสฺสน ตา เทวตา ปจฺจาจิกฺขามิ “อลนฺติ วทามิ.

(ม. ๑/๓๑๒) (สฺยา. อชฺโฌหริสฺสาม)

อัคคิเวสสนะ ขณะนั้น หมู่เทวดา เข้ามาหาเรา แล้วกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านอย่าได้ปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง ถ้าท่านจักปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่างแล้วไซร้ ข้าพเจ้าทั้งหลาย จะ**แทรก**โอชาอันเป็นทิพย์**เข้าไป**ทางขุมขนของท่าน ท่านจะได้ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น”.

อัคคิเวสสนะ เรานั้นจึงมีความดำริว่า “เราปฏิญญาว่าจะต้องอดอาหารทุกอย่าง แต่เทวดาเหล่านี้จะ**แทรก**โอชาอันเป็นทิพย์**เข้าไป**ทางขุมขนของเรา เราจะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น การปฏิญญานั้น ก็จะพึงเป็นมุสาแก่เรา” เราจึงกล่าวห้ามเทวดาเหล่านั้นว่า “อย่าเลย”.

อชฺโฌหิต (ติ)

[อธิ + อว + ธา (ธารเณ) + อิ + ต]

อัน...ใส่, ที่ใส่, วาง (หมายถึงอาหาร).

แปลง อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร (กจ.๔๕) ว่า อชฺโฌ อธิ, แปลง อว เป็น โอ ด้วยสูตร (กจ. ๕๐) ว่า โอ อวสฺส, แปลง ธ เป็น ห รัสสะ อา เป็น อ ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๐๘ กล่าวว่า กฺวจิ ธาตูติอาทินา ธการสฺส หกาโร รสฺสตฺตญฺจ (แปลง ธ อักษร[ของ ธา ธาตุ]เป็น ห อักษรด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ และรัสสะ [อา ของ ธา ธาตุ].

อสเมกฺขิตกมฺมนฺตำ
ตุริตาภินิปาตินำ
สานิ กมฺมานิ ตปฺเปนฺติ
อุณฺหำ’**ชฺโฌหิตำ** มุเข. (ชา. ๑/๓๖)

(ราชสีห์โพธิสัตว์กล่าวว่า)
การงานทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมทำบุคคลผู้มิได้พิจารณา ทำด้วยความรีบร้อนให้เดือดร้อน เหมือนของร้อน**อันบุคคลใส่**เข้าไปในปาก.

ยถา กึ?

อุณฺหำ’**ชฺโฌหิตำ** มุเขติ ยถา ภุญฺชนฺเตน “อิทำ สีตลำ อิทำ อุณฺหนฺติ อนุปธาเรตฺวา อุณฺหำ อชฺโฌหรณียำ มุเข **อชฺโฌหริตำ** จปิตำ มุขมฺปิ กณฺฐมฺปิ กุจฺฉิมฺปิ ทหติ โสเจติ กิลเมติ เอวำ ตถารูปำ ปุคฺคลำ สานิ กมฺมานิ ตปฺเปนฺติ.

(ชา.อฏ. ๒/๗)

[ผู้ใดประสงค์จะทำการงานใด มิได้พิจารณา คือมิได้สอบสวนโทษในการงานนั้น รีบร้อนตกลง ผลุนผลันปฏิบัติ เพื่อรีบทำการงานนั้น การงานทั้งหลายเช่นนั้น ย่อมเผาผลาญผู้นั้น ผู้มิได้พิจารณาการงานรีบร้อนทำให้สำเร็จ คือทำให้เศร้าโศก ทำให้ลำบาก]

ถามว่าเหมือนอะไร. ตอบว่า เหมือนของร้อนอันบุคคลใส่เข้าไปในปากฉะนั้น อธิบายว่า เหมือนผู้จะบริโภคไม่ได้พิจารณาว่า ของนี้เย็น ของนี้ร้อน **ใส่** คือวางของที่พึงกลืนอันร้อนลงไปในปากย่อมลวกปากบ้าง คอบ้าง ท้องบ้างทำให้เศร้าโศก ทำให้ลำบาก ฉันใด การงานทั้งหลายเหล่านั้นก็ฉันนั้นย่อมเผาบุคคลเช่นนั้น.

อฌายนฺต (ติ)

[น + ฌายนฺต]

ผู้ไม่เพ่งอยู่, ผู้ไม่มีฌาน.

นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺส

ปญฺญา นตฺถิ **อฌายโต**

ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ

ส เว นิพฺพานสนฺติเก. (ธมฺม. ๖๖)

ฌานไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาไม่มีแก่**ผู้ไม่เพ่งอยู่** (ไม่มีฌาน) ผู้ใดมีทั้งฌาน และปัญญา ผู้นั้นอยู่ใกล้พระนิพพาน.

ปญฺญา นตฺถีติ อฌายนฺตสฺส “สมาหิโต ภิกฺขุ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตีติ วุตฺตลกฺขณา ปญฺญา นตฺถิ. (ธมฺม.อฏฺ. ๒/๓๗๕)

สองบทว่า **นตฺถิ ปญฺญา** ความว่า ก็ปัญญาซึ่งมีลักษณะที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่าภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ ย่อมเห็นตามความเป็นจริง ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่เพ่งอยู่ (ไม่มีฌาน).

[บทว่า อฌายโต มีพบในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับลังกา ส่วนฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า อฌายิโน คำว่า อฌายโต สำเร็จรูปมาจาก น + เฌ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย + ส วิภัตติ ส่วนคำว่า อฌายิโน มาจาก น + เฌ ธาตุ + ณี ปัจจัย + ส วิภัตติ เมื่อพิจารณาคำอธิบายในอรรถกถาว่า อฌายนฺตสฺส… ปญฺญา นตฺถิ รูปว่า อฌายโต น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะคำว่า อฌายนฺตสฺส และ อฌายโต มีรากศัพท์เหมือนกัน ถ้ารูปว่า อฌายิโน เป็นปาฐะเดิม พระอรรถกถาจารย์ก็ควรอธิบายว่า อฌายนสีลสฺส…ปญฺญา นตฺถิ ทั้งนี้เพราะคำว่า อฌายนสีลสฺส เป็นคำอธิบายของ อฌายิโน โดย ณี ปัจจัยในบทนี้ลงในอรรถตัสสีละ (ปกติของกิริยานั้น)]

อฌายี (ติ)

[น + ฌายี]

ผู้มีปกติไม่เพ่ง, ไม่มีฌาณ.

ดู อฌายนฺต (ก. ต่างกัน).

อญฺจติ๑ (กฺริ/อา)

[อญฺจ (คติยํ) + อ + ติ]

ย่อมนำไป, ตักตวง (น้ำ).

[สุขํ วต มํ ชีวนฺตํ

ปจมานา อุทญฺจนี

โจรี ชายปฺปวาเทน

เตลํ โลณญฺจ ยาจติ.

หญิงโฉดผู้นำของไปด้วยหม้อน้ำ เบียดเบียนฉัน ผู้มีชีวิตอยู่อย่างเป็นสุข จะขอน้ำมันหรือเกลือ ก็ด้วยการกล่าวคำอ่อนหวานฐานภรรยา]

อุทกํ **อญฺจนฺติ** เอตายาติ อุทญฺจนี จาฏิโต วา กูปโต วา อุทกอุสฺสิญฺจนฆฏิกาเยตํ นามํ. สา ปน อุทญฺจนี วิย อุทกํ วิย ฆฏิกา เยน เยนตฺถิกา โหติ ตํ ตํ อากฑฺฒิเยวาติ อตฺโถ.

(ชา.อฏฺ. ๑/๓๓๑)

หญิงชื่อว่าอุทัญจนี เพราะ**นำน้ำไป** ด้วยหม้อ. คำว่า อุทญฺจนี นี้เป็นชื่อของหญิงผู้ตักน้ำจากตุ่มหรือจากบ่อ. อนึ่งหญิงประเภทอุทัญจนีนั้น ต้องการสิ่งใดๆ ก็จะใช้ให้หาสิ่งนั้นๆ มาให้จงได้ ดุจตักเอาน้ำด้วยหม้อ.

อญฺจติ๒ (อา/กฺริ)

[อญฺจ (คติยํ) + เณ + ติ]

ยัง...ให้ดำเนินไป, ให้ยับยั้งอยู่.

ยาจเก ทิสฺวา กฏุกภาเวน จิตฺตํ **อญฺจติ** สงฺโกเจตีติ กฏุกญฺจุโก. ตสฺส ภาโว. กฏุกญฺจุกตา. อปโร นโย กฏุกญฺจุกตา วุจฺจติ กฏจฺฉุคฺคาโห. สมติตฺติกปุณฺณาย หิ อุกฺขลิยา ภตฺตํ คณฺหนฺโต สพฺพโตภาเคน สงฺกุฏิเตน อคฺคกฏจฺฉุนา คณฺหาติ ปูเรตฺวา คเหตุํ น สกฺโกติ; เอวํ มจฺฉริปุคฺคลสฺส จิตฺตํ สงฺกุจติ. ตสฺมึ สงฺกุจิเต กาโยปิ ตเถว สงฺกุจติ ปฏิกุฏติ ปฏินิวตฺตติ น สมฺปสาริยตีติ มจฺเฉรํ ‘กฏุกญฺจุกตา’ติ วุตฺตํ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๐๗)

ชื่อว่า กฏุกัญจุกะ (คนขี้เหนียว) เพราะอรรถว่า เห็นยาจกแล้ว**ยังจิตให้ดำเนินไปขม** กล่าวคือให้ยับยั้งอยู่ ภาวะของคนที่เห็นยาจก แล้วยังจิตให้ดำเนินไปขมนั้น ชื่อว่า กฏุกัญจุกตา (ความขี้เหนียว).

อีกนัยหนึ่ง การคดข้าวด้วยปลายช้อน เรียกว่า กฏุกัญจุกตา กล่าวคือ เมื่อบุคคลจะคดข้าวจากหม้อซึ่งเต็มเสมอปากหม้อ ย่อมถือเอาด้วยปลายช้อนอันแคบทุกส่วน ไม่อาจจะถือเอาให้เต็มช้อน ฉันใด จิตของบุคคลผู้ตระหนี่ย่อมคับแคบ ฉันนั้น เมื่อจิตคับแคบแม้กายก็คับแคบ คือ งอ ได้แก่ถอยกลับเหมือนอย่างนั้น ย่อมไม่ยื่นให้เพื่อชนเหล่าอื่น ดังนั้น จึงเรียก ความตระหนี่ว่า กฏุกัญจุกตา (ความเป็นคนใจแคบเหมือนช้อนคดข้าว)

[คำว่า กฏุกญฺจุก นัยแรกมาจาก กฏุก ศัพท์ + อญฺจ ธาตุ (คติยํ) + เณ + ณุก ปัจจัย = กฏุกภาเวน จิตฺตํ อญฺจติ สงฺโกเจตีติ กฏุกญฺจุโก (ผู้ยังจิตให้ดำเนินไปขม) ตามนัยหลังเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้ และแสดงความหมายว่า กฏจฺฉุคฺคาโห (ผู้เหมือนกับการคดข้าวด้วยปลายช้อน).คนตระหนี่ = คนใจแคบเหมือนตักข้าวด้วยปลายช้อน]

อญฺจรคิริ (ปุ)

[อญฺจร + คิริ]

ภูเขาชื่อว่าอัญจรคีรี, อัญจรคีรีบรรพต.

เชตุตฺตรนครโต สุวณฺณคิริตาโล นาม ปพฺพโต ปญฺจ โยชนานิ ตโต โกนฺติมารา นาม นที ปญฺจ โยชนานิ ตโต **อญฺจรคิริ** นาม ปพฺพโต ปญฺจ โยชนานิ ตโต ทุนฺนิวิฏฺฐพฺราหฺมณคาโม นาม ปญฺจ โยชนานิ ตโต มาตุลนครํ ทส โยชนานิ. อิติ ตํ มคฺคํ เชตุตฺตรนครโต ตึสโยชนํ โหติ. เทวตา ตํ มคฺคํ สํขิปึสุ. เต เอกทิวเสเนว มาตุลนครํ ปาปุณึสุ. (ชา.อฏ. ๗/๒๘๔)

(อญฺชนาคิริ. สยา. อารญฺชรคิริ. สี.อิ. ต่างกัน)

ตั้งแต่เชตุดรราชธานีถึงภูเขาชื่อสุวรรณคีรีตาละ ๕ โยชน์ ตั้งแต่สุวรรณคีรีตาละถึง

แม่น้ำชื่อโกนติมารา ๕ โยชน์ ตั้งแต่แม่น้ำโกนติมาราถึงภูเขาชื่ออัญชนคิรี ๕ โยชน์ ตั้งแต่ภูเขา**อัญจรคิรี**ถึงบ้านพราหมณ์ชื่อตุณณวิถนาลิทัณฑ์ ๕ โยชน์ ตั้งแต่บ้านพราหมณ์ตุณณวิถนาลิทัณฑ์ถึงมาตุลนคร ๑๐ โยชน์ รวมตั้งแต่เชตุดรนครถึงแคว้นนั้นเป็น ๓๐ โยชน์ เทวดาย่นมรรคานั้น กษัตริย์ทั้ง ๔ พระองค์จึงเสด็จถึงมาตุลนครในวันเดียวเท่านั้น.

อญฺจิต (ติ)

[อญฺจ (คติยํ) + อิ + ต] ไปแล้ว.

อุทฺธ อนุคนฺตฺวา ติริย **อญฺจิตา**ติ ติรจฺฉานา. ติรจฺฉานาว ติรจฺฉานโยนิ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๓๕)

ชื่อว่า ติรัจฉานะ เพราะอรรถว่า ไม่ไปทางส่วนสูง**ไป**ทางขวาง. ติรัจฉานโยนิ (กำเนิดของสัตว์ดิรัจฉาน) คือ สัตว์ดิรัจฉานนั่นแหละ.

อญฺจิตาติ คตา. (มูลฏี. ๒/๒๒๑)

บทว่า **อญฺจิตา** แปลว่า ไป.

อญฺจิตกณฺณ (ติ)

[อญฺจิต + กณฺณ]

มีหูผึ่ง, มีหูตั้งไม่ไหว (กระดิก), กางหู.

อติติกฺขํ โว ภนฺเต ญาณ กทา ตุมฺเหหิ อยํ ธมฺโม อธิคโตติ วุตฺเต “อิโต สฏฺวิวสฺสกาเล, อาวุโสติ อาห. สมาธิมฺปิ ภนฺเต วพฺเชถาติ, นยิทำ อาวุโส ภาริยนฺติ. เตน หิ ภนฺเต เอกำ หตฺถึ มาเปถาติ เถโร สพฺพเสตำ หตฺถึ มาเปสิ. อิทานิ ภนฺเต ยถา อยำ หตฺถี **อญฺจิตกณฺโณ** ปสาริตนงฺคุฏฺโจ โสณฺฑำ มุเข ปกฺขิปิตฺวา เภรวำ โกญฺจนาทำ กโรนฺโต ตุมฺหากำ อภิมุโข อาคจฺฉติ, ตถา นำ กโรถาติ.

เถโร ตถา กตฺวา เวเคน อาคจฺฉโต หตฺถิสฺส เภรวำ อาการำ ทิสฺวา อุฏฺจาย ปลายิตุำ อารทฺโธ. ตเมนำ ขีณาสวตฺเถโร หตฺถำ ปสาเรตฺวา จีวรกณฺเณ คเหตฺวา “ภนฺเต ขีณาสวสฺส สารชฺชำ นาม โหตีติ อาห. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๑)

เมื่อท่านพระธัมมทินนเถระเรียนถามว่า ความรู้ของท่านอาจารย์แก่กล้ามาก ท่านอาจารย์ได้บรรลุธรรมนี้แต่เมื่อไร พระเถระก็กล่าวว่า ในกาลแต่บัดนี้ไป ๖๐ ปี อาวุโส จึงกราบเรียนว่า โปรดใช้สมาธิเถอะขอรับ พระเถระบอกว่า เรื่องนี้ไม่หนักหนาอะไร อาวุโส ท่านพระธัมมทินนเถระกราบเรียนว่า ถ้ากระนั้น นิมนต์นิรมิตช้างขึ้นสักเชือกเถิดขอรับ พระเถระก็นิรมิตช้างเผือกตลอดทั้งตัวขึ้น ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า ท่านขอรับ คราวนี้ โปรดทำให้ช้างตัวนี้ **มีหูผึ่ง**เหยียดหาง เอางวงใส่ไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัว หันหน้าเดินตรงมาหาท่านอาจารย์ พระเถระก็ทำอย่างนั้น ครั้นเห็นอาการอันน่ากลัวของช้าง ซึ่งเดินมาโดยเร็ว ก็ลุกขึ้นเริ่มหนีไป. พระเถระขีณาสพจึงยื่นมือไปเหนี่ยวชายจีวรไว้ แล้วกราบเรียนท่านอาจารย์นั้นว่า ท่านขอรับ ชื่อว่าความหวาดกลัว ยังมีอยู่แก่พระขีณาสพหรือ.

[พระเถระนั้นจึงรู้ในเวลานั้นว่าตนยังเป็นปุถุชน แล้วพูดว่า อาวุโส ธัมมทินนะ โปรดเป็นที่พึ่ง

ของฉันด้วย ท่านพระธัมมทินนเถระ จึงบอกกัมมัฏฐานแก่พระเถระผู้เป็นอาจารย์ พระเถระรับกัมมัฏฐานแล้วก็ขึ้นสู่ที่จงกรม ในวาระย่างเท้าก้าวที่ ๓ นั่นเอง ท่านก็ได้บรรลุพระอรหัตตผล]

อญฺจิตกณฺโณติ นิจฺจลฏฺจปิตกณฺณปุโฏ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๒๙)

บทว่า **อญฺจิตกณฺโณ** (มีหูผึ่ง) คือ มีหูตั้งไม่ไหว (กระดิก).

อญฺฉติ (กฺริ/อา)

[อญฺฉ (อายาเม) + อ + ติ]

ย่อมชัก, ดึง, กระชาก, ลาก, ฉุด, เข็น.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข ภมกาโร วา ภมการนฺเตวาสี วา ทีฆํ วา อญฺฉนฺโต ‘ทีฆํ **อญฺฉามี**ติ ปชานาติ รสฺสํ วา **อญฺฉนฺโต** ‘รสฺสํ **อญฺฉามี**ติ ปชานาติ ฯเปฯ (ที. ๒/๒๓๒)

ภิกษุทั้งหลาย ช่างกลึง หรือลูกมือช่างกลึงผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า “เรา**ชัก**เชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เรา**ชัก**เชือกสั้น” แม้ฉันใด

[ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันมีสติอยู่ ย่อมหายใจเข้า มีสติอยู่ย่อมหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาวย่อมรู้ว่าหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้นย่อมรู้ว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้นย่อมรู้ว่าหายใจออกสั้น เธอย่อมสำเหนียก (ตระหนัก)ว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมดขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก เธอย่อมสำเหนียก (ตระหนัก) ว่า เราจักระงับลมหายใจขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจักระงับลมหายใจ ขณะหายใจออก]

อญฺฉามิ นํ น มุญฺจามิ
อสฺมา โสกปริทฺทวา
โก เม พนฺธํ มุญฺจํ โลเก
สมฺโพธึ เวทยิสฺสติ. (เถร. ๓๒๓)

(พระเตลกานิเถระกล่าวว่า)

เรา**กระชาก**บ่วงคือกิเลสนั้นไม่หลุด จึงไม่พ้นไปจากความเศร้าโศกและความร่ำไรรำพันนั้น ใครในโลกนี้จะช่วยแก้เครื่องผูกคือกิเลส ประกาศทางตรัสรู้ให้เราได้.

อญฺฉามีติ อากฑฺฒามิ. (เถร.อฏ. ๒/๒๘๓)

บทว่า **อญฺฉามิ** (กระชาก) คือ ย่อมคร่ามา.

ดู วิ. ๒/๗, ชา.อฏ. ๑/๒๐๘)

อญฺฉน (น)

[อญฺฉ (อายาเม) + ยุ]

การชัก – ดึง – กระชาก – ลาก – เข็น.

อญฺฉนปีฬน (น)

[อญฺฉน + ปีฬน]

การดึงและบีบนวด - ดัด.

ทหรกาเล วา อุรูสุ สยาเปตฺวา คพฺภวาเสน ทุสฺสณฺจิตานํ เตสํ เตสํ องฺคานํ สณฺฐานสมฺปาทนตฺถํ **อญฺฉนปีฬนา**ทีนิ วเสน ปริ-

มทฺทนธมฺโม เอวํ ปริหริโตปิ จ เภทนวิทฺธํสนธมฺโม ภิชฺชติ เจว วิกิรติ จ เอวํ สภาโวติ อตฺโถ. (สํ.อฏ. ๓/๓๒)

อีกนัยหนึ่ง มีอันต้องนวดฟั้นเป็นธรรมดา เพราะในเวลาเป็นเด็ก เขาให้นอนบนขาทั้ง ๒ แล้ว**ดึงและบีบนวด**เป็นต้น เพื่อให้อวัยวะที่มีทรวดทรงไม่ดีนั้นๆ เพราะอยู่ในครรภ์ให้ได้ทรวดทรง กายแม้เขาบริหารอย่างนี้ ก็ยังแตกกระจัดกระจายเป็นธรรมดา ย่อมแตกไป ย่อมกระจายไป ร่างกายมีสภาพอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

อญฺฉนมตฺต (น)

[อญฺฉน + มตฺต] พอดึง - ชักมา, ชั่วรีด.

อปเร ปนาหุ สพฺพสตฺตานํ อภยทานสฺส ทินฺนตฺตา สีลํ ตโต มหปฺผลตรนฺติ วุตฺตํ. คนฺโธหนมตฺตนฺติ คนฺธอูหนมตฺตํ ทฺวีหงฺคุลีหิ คณฺหปิณฺหิ คเหตฺวา อุปสิงฺฆนมตฺตํ. อปเร ปน “คทฺโทหนมตฺตนฺติ ปาฬิ วตฺวา คาวิยา เอกวารํ ถน**อญฺฉนมตฺต**นฺติ อตฺถํ วทนฺติ.

(อ.อฏ. ๓/๒๗/๒)

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ศีลท่านกล่าวว่ามีผลมากกว่าสรณคมน์นั้น เพราะให้อภัยทานแก่สัตว์ทั้งปวง คำว่า คนฺโธหนมตฺตํ (ชั่วสูดดมกลิ่นหอม) ได้แก่ ชั่วได้กลิ่นของหอม คือ เพียงใช้ ๒ นิ้วมือจับก้อนข้าวหอมสูดดม. แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวบาลีว่า คทฺโทหนมตฺตํ (ชั่วรีดน้ำนมแม่โค) แล้วกล่าวความหมายว่า **ชั่วรีด**น้ำนมหยาดเดียวของแม่โค.

อญฺฉนวิสฺสชฺชน (น)

[อญฺฉน + วิสฺสชฺชน]

การชักและการปล่อย.

วิวิธํ ปนจฺจกาติ ยนฺตสุตฺตาทีนํ **อญฺฉนวิสฺสชฺชนา**ทินา ปฏฺจปิตนจฺจกา ปนจฺจนฺตาวิย ทิฏฺจาติ โยชนา. (เถรี.อฏ. ๒๖๔)

สองบทว่า **วิวิธํ ปนจฺจกา** ได้แก่ ทำท่ารำที่เขาจัดตั้งไว้ ด้วยท่าทางมี**การชักและการปล่อย**เป็นต้นซึ่งด้ายยนต์เป็นอาทิ. ประกอบความว่า อันเขาเห็นเหมือนร่ายรำอยู่.

อญฺฉนฺต (ติ)

[อญฺฉ (อายาเม) + อนฺต]

เมื่อชัก, ดึง, กระชาก, ลาก, ฉุด, เข็น.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข ภมกาโร วา ภมการนฺเตวาสี วา ทีฆํ วา **อญฺฉนฺโต** ‘ทีฆํ อญฺฉามีติ ปชานาติ รสฺสํ วา **อญฺฉนฺโต** ‘รสฺสํ อญฺฉามีติ ปชานาติ ฯเปฯ (ที. ๒/๒๓๒)

ภิกษุทั้งหลาย ช่างกลึง หรือลูกมือช่างกลึง ผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกสั้น” แม้ฉันใด[ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน…ดู อญฺฉติ]

อปิจ ขุทฺทกสาฏโกปิ ปิโลติกาติ วุจฺจติ สายสฺส นตฺถิ อฏฺจนวหตฺโถ มหาปโฏ อตฺถิ โสปิ ฉินฺนปิโลติโก อปคตปิโลติโกติ อตฺโถ. ตาทิโส อยํ ธมฺโม. ยถา หิ จตุหตฺถํ สาฏกํ คเหตฺวา

ปริคฺคหณํ กโรนฺโต ปุริโส อิโต จิโต จ **อญฺฉนฺโต** กิลมติ เอวํ พาหิรกสมเย ปพฺพชิตา อตฺตโน ปริตฺตกํ ธมฺมํ “เอวํ สติ เอวํ ภวิสฺสตีติ กปฺเปตฺวา กปฺเปตฺวา วฑฺเฒนฺตา กิลมนฺติ. (สํ.อฏ. ๒/๔๖)

อีกนัยหนึ่ง แม้ผ้าเล็กๆ ก็เรียก ปิโลติกา [ผ้าเก่า ผ้าขี้ริ้ว] ผู้ใดไม่มีปิโลติกานั้น แต่มีแต่ผ้าผืนใหญ่ขนาด ๘-๙ ศอก ผู้นั้นก็ชื่อว่า ฉินนปิโลติกะ (ขาดผ้าเก่าผ้าขี้ริ้ว) อธิบายว่า ปราศจากผ้าเก่า. ธรรมนี้ก็เป็นเช่นนั้น [ปราศจากสมณะดุจผ้าเก่าหรือผ้าขี้ริ้ว]. เหมือนอย่างว่า บุรุษได้ผ้า ๔ ศอกมาทำการกำหนด กะ **ชัก** ไปทางโน้นทางนี้ ย่อมลำบาก ฉันใด เหล่านักบวชในลัทธิภายนอก [พระพุทธศาสนา]ก็ฉันนั้นกะกำหนดธรรมอันน้อยๆ ของตนไว้ว่า เมื่อสิ่งนี้เป็นอย่างนี้ สิ่งนี้ก็จักเป็นอย่างนี้ เมื่อจะขยายหรือเพิ่มย่อมลำบาก[พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงข้อแม้นี้ว่า ธรรมนี้เราจำแนกไว้ดีแล้ว ขยาย กว้างดีแล้ว ด้วยเหตุนั้นๆ จึงตรัสว่า ฉินฺนปิโลติโก (ธรรมที่ปราศจากสมณะดุจผ้าขี้ริ้ว) ดังนี้]

อญฺฉิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อญฺฉ (อายาเม) + อิ + ตฺวา]

ชักแล้ว, ดึง, กระชาก, ลาก, ฉุด, เข็น.

ยถา ปน อฏฺฐหตฺถนวหตฺเถน ปริคฺคหณํ กโรนฺโต ยถารุจิ ปารุปติ น กิลมติ นตฺถิ ตตฺถ **อญฺฉิตฺวา** วฑฺฒนกิจฺจํ, เอวํ อิมสฺมิมฺปิ ธมฺเม กปฺเปตฺวา กปฺเปตฺวา วิภชนกิจฺจํ นตฺถิ.

(สํ.อฏ. ๒/๔๖)

อนึ่ง บุรุษกะกำหนดด้วยผ้าขนาด ๘ ศอก ๙ ศอก ย่อมนุ่งห่มได้ตามชอบใจ ไม่ลำบากเลย ไม่มีกิจที่บุรุษจะต้อง**ชัก**ผ้ามาขยาย หรือเพิ่มในผ้านั้นฉันใด ไม่มีกิจที่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาจะต้องกะกำหนดจำแนกธรรมทั้งหลาย แม้ในธรรมนี้ก็ฉันนั้น[พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงข้อแม้นี้ว่า ธรรมนี้เราจำแนกไว้ดีแล้ว ขยาย กว้างดีแล้ว ด้วยเหตุนั้นๆ จึงตรัสว่า ฉินฺนปิโลติโก (ธรรมที่ปราศจากสมณะดุจผ้าขี้ริ้ว) ดังนี้]

อญฺชติ๓ (กฺริ/อา)

[อญฺช (อายาเม) + อ + ติ]

ย่อมชัก, ลากไป, ดึง, กระชาก, ฉุด.

โส (พฺราหฺมโณ) สกฏสตํ วาลุกาสกฺขรปาสาณานิเยว ปูเรตฺวา ปฏิปาฏิยา จเปตฺวา สพฺพานิ อกฺขพนฺธนโยตฺเตน เอกโต พนฺธิตฺวา นนฺทิวิสาลํ นฺหาเปตฺวา คนฺธปญฺจงฺคุลิกํ กตฺวา กณฺเจ มาลํ ปิพนฺธิตฺวา ปุริมสกฏฐุเร เอกกเมว โยเชตฺวา สยํ ธุเร นิสีทิตฺวา ปโตทํ อุกฺขิปิตฺวา “**อญฺช** กูฏ วหสฺสุ กูฏาติ อาห. (ชา.อฏ.๑/๒๐๘) (สฺยา. คจฺฉ. (อิ.ต่างกัน)

พราหมณ์นั้นบรรจุเกวียนร้อยเล่มให้เต็มด้วยทรายกรวดและหินเป็นต้น แล้วจอดไว้ตามลำดับกัน แล้วผูกเกวียนทุกเล่มเข้าด้วยกัน ด้วยเชือกสำหรับผูกเพลาแล้วให้โคนันทิวิสาลอาบน้ำแล้ว เจิมด้วยของหอม ประดับพวงมาลาที่คอ แล้วเทียมเฉพาะตัวเดียวที่ทูบเกวียนเล่มแรก ตนเองนั่งที่ทูบเกวียน เงื้อ

ปฏิกขึ้นแล้วกล่าวว่า เจ้าโคโกง จง**ลากไป** เจ้าโคโกง จงนำไป.

อญฺชติ๒ (กฺริ/อา)

[อญฺช (มกขเน) + อ + ติ]

อญฺโช จุ มกฺขนพฺยตฺติ-

คติมิสฺสนกนฺติสุ

อญฺชุ ภู คติวฺเชสุ

อโฏ ภู คติยํ สิยา. (ธาตฺวตฺถ.คาถา ๖)

อญฺช ธาตุ จุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ทา - เจิม, ปรากฏ, ไป, ระคน และใคร่

อญฺชุ ธาตุ ภูวาทิคณะ เป็นไปในความหมาย[เหล่านั้น]ที่เว้นการไป. อฏ ธาตุ ภูวาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ไป.

ป้ายทาตา, **หยอดนัยน์ตา**, **เจิม**, **ไล้**. **ละเลง**, **ชโลม**.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู องฺคุลิยา **อญฺชนฺติ** อกฺขีนิ ทุกฺขานิ โหนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว อญฺชนิสลากนฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย **ป้ายทาตา** ด้วยนิ้วมือ (ใช้นิ้วมือป้ายทาตา) นัยน์ตาช้ำ ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตไม้ป้ายยาตา”

น โข เต ตํ นนฺท ปฏิรูปํ กุลปุตฺตสฺส สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตสฺส, ยํ ตฺวํ อาโกฏิตปจฺจาโกฏิตานิ จีวรานิ ปารุเปยฺยาสิ, อกฺขีนิ จ **อญฺเชยฺยาสิ,** อจฺฉญฺจ ปตฺตํ ธาเรยฺยาสิ. เอวํ โข เต นนฺท ปฏิรูปํ กุลปุตฺตสฺส สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตสฺส, ยํ ตฺวํ อารญฺญิโก จ อสฺสสิ, ปิณฺฑปาติโก จ ปสุกูลิโก จ กาเมสุ จ อนเปกฺโข วิหเรยฺยาสีติ.

(สํ. ๑/๔๖๘)

ดูก่อนนันทะ ข้อที่เธอห่มจีวรที่ทุบแล้วทุบอีก **หยอดนัยน์ตา**และถือบาตรมีสีกาววาว (บาตรดินเผาที่มีสีผ่องใส) ไม่สมควรแก่เธอผู้เป็นกุลบุตรซึ่งออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา ข้อที่เธอพึงเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นผู้นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร และไม่มุ่งหวังในกามทั้งหลายอยู่อย่างนี้ จึงสมควรแก่เธอผู้เป็นกุลบุตรซึ่งออก จากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา.

ดู ธมฺม.อฏ. ๑/๑๔

อญฺชน๑ (น)

[อญฺช (มกฺขเน) + ยุ, อชฺชเต อเนน,

ดู ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๓๐๖]

(๑) ยาหยอดตา, **ยาตา**, **ยารักษาตา ๕ อย่างมีกาฬ (สีดำ) เป็นต้น**.

“กึ อิมสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุโน อาพาโธติ? “อิมสฺส ภนฺเต อายสฺมโต จกฺขุโรคาพาโธ. อิมํ มยํ ปริคฺคเหตฺวา อุจฺจารมฺปิ ปสฺสาวมฺปิ นิกฺขาเมมาติ. อถโข ภควา ฯเปฯ “อนุชานามิ ภิกฺขเว **อญฺชนึ**

กาพญฺชนำ รสญฺชนำ โสตญฺชนำ เครุกำ กปลฺลนฺติ. อญฺชนูปปิสเนหิ อตฺโถ โหติ.

(วิ. ๓/๒๙๔)

พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปหา แล้วตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เป็นโรคอะไร” พวกภิกษุกราบทูลว่า “ท่านรูปนี้อาพาธเป็นโรคตา พวกข้าพระองค์คอยพยุงท่านไปให้ถ่ายอุจจาระบ้าง ถ่ายปัสสาวะบ้าง พระพุทธเจ้าข้า” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค…ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ยาหยอดตา** อันได้แก่กาพัญชนะ (ยาทาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง) รสัญชนะ (ยาป้ายตาที่ทำด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ) โสตัญชนะ (ยาทาตาที่เกิดในกระแสน้ำ) เครุกะ (หรดาลกลีบทอง) และกปัลละ (เขม่าไฟ)”

(๒) การแต้มตา,

การแต้มตาให้สวยงาม.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปำ มณฺฑนวิภูสนฏฺฐานานุโยคำ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เสยฺยถีทำ. อุจฺฉาทนำ ปริมทฺทนำ นฺหาปนำ สมฺพาหนำ อาทาสำ **อญฺชนำ** ฯเปฯ ทีฆทสานิ อิติ วา, อิติ เอวรูปา มณฺฑนวิภูสนฏฺฐานานุโยคา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม. (ที. ๑/๗)

พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการขวนขวายในการประดับตกแต่งร่างกาย เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว ยังขวนขวายในการประดับตกแต่งร่างกาย อันมีสภาพไม่เหมาะสมอย่างนี้คือ อบผิว[ด้วยผงไม้จันทน์] นวด อาบน้ำหอม เพาะกาย ส่องกระจก **แต้มตา**[ให้สวยงาม]...นุ่งห่มผ้าขาวชายยาว.

อญฺชนนฺติ อลงฺการญฺชนเมว. (ที.อฏ. ๑/๘๔)

บทว่า **อญฺชนำ** คือ แต้มตาทำให้สวยงาม [เป็นเครื่องประดับ]นั่นเอง.

[บทว่า **โภชนานิ** ในปาฐะว่า สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา (ฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว) เป็น**นิทัสสนนัย** คือ การแสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง เพราะคำว่า โภชนานิ เป็นเพียงตัวอย่างที่ยกมากล่าวถึง แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นๆ อีก (ปัจจัย ๔) เช่น จีวร ที่อยู่ และยารักษาโรค.

การแต้มตา ใช้ยาแต้มตาที่เรียกว่า อญฺชน เป็นของนิยมใช้กันทั่วไปในประเทศอินเดีย ยานี้ไม่ใช่ยาหยอดตาเป็นสีที่ใช้ทาขอบตาและขนตาให้สวยงาม หินที่ใช้ทำสีทาตานี้ถ้านำมาฝนบ่อยครั้งจะค่อยๆ หมดไปจนในที่สุดไม่มีเหลือ

อญฺชน ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ยาแต้มตา เป็นยาสำหรับทาขอบตา หรือย้อมขนตา ทำจากเขม่าหรือแร่พลวง หรือเป็นยาสำหรับหยอดตาทำจากแร่พลวง มีผลทำให้ตาดำสนิทดูเป็นเงางาม]

(๓) การปรุงยาป้ายตา.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา, เต

เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิตํ กปฺเปนฺติ. เสยฺยถีทํ. สนฺติกมฺมํ ปณิธิกมฺมํ ภูติกมฺมํ ฯเปฯ นตฺถุกมฺมํ **อญฺชนํ** ปจฺจญฺชนํ ฯเปฯ โอสธีนํ ปฏิโมกฺโข อิติ วา; อิติ เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีวา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม. (ที. ๑/๑๑)

พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว ยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา อันมีสภาพไม่เหมาะสมอย่างนี้ คือ ทำพิธีบนบาน[หรือทำพิธีบูชาเทวดา] ทำพิธีแก้บน[ทำพิธีบวงสรวงเทพยดา]ร่ายมนตร์ขับผี...ปรุงยาหยอดตา **ปรุงยาป้ายตา** เป็นหมอตา...การพอกยาสมานแผลแล้วนำยานั้นออกเมื่อแผลหาย.

อญฺชนนฺติ เทฺว วา ตีณิ วา ปฏลานิ นีหรณสมตฺถํ ขารญฺชนํ. (ที.อฏ. ๑/๙๒)

บทว่า **อญฺชนํ** ได้แก่ ปรุงยาป้ายตากัดเป็นด่างสามารถลอกได้ ๒ หรือ ๓ ชั้น.

[ปาฐะว่า โอสธีนํ ปฏิโมกฺโข คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า กายติกิจฺฉนํ (การรักษาโรคบริเวณกาย ได้แก่ บริเวณลำตัวลงมานอกเหนือจากศีรษะ) ซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์อายุรเวทที่อธิบายว่า เป็นการรักษาโรคด้วยวิธีการให้ยาบริเวณที่ต่ำจากศีรษะลงมา ไม่ใช่การรักษาโดยวิธีผ่าตัด. ในคัมภีร์สีลขันธวรรคอภินวฏีกาอธิบายว่า ปาฐะว่า โอสธีนํ ปฏิโมกฺโข เป็นสำนวนปาริเสสนัย คือ หมายเอาวิธีการรักษาโรคอื่นๆ ที่เหลือจากวิธีที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น]

(๔) อัญชัน (แร่พลวง, เงามัน, ดำเป็นสีนิล).

เอวมกฺขายติ เอวมนุสยฺยติ, สพฺโพสธ-ธรณิธเร ฯเปฯ **อญฺชน**มโนสิลาหริตาล-หิงฺคุลกเหมรชต กนกาเนกธาตุสตวินทฺธ-ปฏิมณฺฑิตปฺปเทเส เอวรูเป ขลุ โภ รมฺเม วนสณฺเฑ กุณาโล นาม สกุโณ ปฏิวสติ อติวิย จิตฺโต อติวิย จิตฺตปตฺตฉทโน.

(ชา. ๒/๑๑๓)

เล่ากันมาอย่างนี้ ได้ฟังตามกันมาอย่างนี้ว่า ที่ประเทศหิมพานต์อันทรงไว้ซึ่งแผ่นดินมีโอสถทุกชนิด...เป็นภูมิประเทศประดับแน่นไป ด้วยแร่ธาตุหลายร้อยชนิดเป็นต้นว่า **อัญชัน** (แร่พลวง) มโนศิลา หรดาล มหาหิงคุ์ ทอง เงิน และทองคำ ท่านผู้เจริญทั้งหลายได้ยินว่า ณ ไพรสณฑ์อันน่ารื่นรมย์เห็นปานนี้ มีนกดุเหว่าตัวหนึ่งชื่อกุณาละ อาศัยอยู่ เป็นนกที่สวยงาม มีขนและปีกงดงามยิ่งนัก.

(๕) ป่าอัญชัน (พันธุ์ไม้เลื้อยมีดอกสีเขียวเข้ม). ดู อญฺชน ๒ (๔)

อญฺชน[๒] (ปุ/น)

[อญฺช + ยุ, อญฺชน + อ]

(๑) พระเจ้าอัญชนะพระอัยกาของพระพุทธเจ้า เป็นกษัตริย์โกลิยวงศ์ผู้ครองเทวทหนคร มีพระมเหสีนามว่ายโสธราเป็นพระชนกของพระมหามายาเทวีผู้เป็นพระพุทธ-

มารดา และพระนามมหาปชาบดีโคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ พระองค์ คือ ทัณฑปาณิและสุปปพุทธะ)

เตสุ สุทฺโธทเน รชฺชํ การยมาเน ตสฺส ปชาปติยา **อญฺชนรญฺโญ** ธีตาย มหามายาเทวิยา กุจฺฉิมฺหิ ปูริตปารมี มหาปุริโส ชาตกนิทาเน วุตฺตนเยน ตุสิตปุรา จวิตฺวา ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา อนุปุพฺเพน กตมหาภินิกฺขมโน สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา ปวตฺติตวรธมฺมจกฺโก ฯเปฯ (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๘๙)

บรรดาพระราชบุตรเหล่านั้น เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะครองราชสมบัติ พระมหาบุรุษผู้บำเพ็ญบารมีจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตโดยนัยที่กล่าวแล้วในนิทานชาดก ทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางมหามายาเทวี พระราชธิดาของ**พระเจ้าอัญชนะ** ประชาบดีของพระเจ้าสุทโธทนะ แล้วเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์โดยลำดับตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงประกาศพระธรรมจักรอันบวร...

(๒) **ช้างของพระเจ้าโกรัพยะชื่อว่าอัญชนะ เรียกว่าอัญชนวรรณก็ได้**.

ดู อญฺชนคิริสงฺกาส

(๓) **ช้างอัญชนะ, ช้างที่รักษาอยู่ในทิศปัจฉิม (ตะวันตก)**.

เอราวโณ ปุณฺฑริโก
วามโน กุมุ**โทญฺชโน**
ปุปฺผทนฺโต สพฺพภุมฺโม
สุปฺปตีโก ทิสาคชา.(ธาน. คาถา ๓๐)

ช้างประจำทิศ ๘ เชือก คือ ช้างเอราวัณ, ช้างปุณฑริกะ (พญาช้างเผือก), ช้างวามนะ, ช้างกุมุทะ, **ช้างอัญชนะ**, ช้างปุปผทันตะ, ช้างสัพพภุมมะ, ช้างสุปปตีกะ.

[ช้างเอราวัณ ประจำทิศบูรพา (ตะวันออก), ช้างปุณฑริกะ (พญาช้างเผือก) ประจำทิศอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้), ช้างวามนะ ประจำทิศทักษิณ (ทิศใต้), ช้างกุมุทะ ประจำทิศหรดี (ตะวันตกเฉียงใต้), ช้างอัญชนะ ประจำทิศปัจฉิม (ตะวันตก), ช้างปุปผทันตะ ประจำทิศพายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ), ช้างสัพพภุมมะ ประจำทิศอุดร (ทิศเหนือ), ช้างสุปปตีกะ ประจำทิศอีสาน (ตะวันออกเฉียงเหนือ).

ในคัมภีร์อมรโกสอภิธาน กล่าวว่า ช้างพังของช้างประจำทิศ มีชื่อดังนี้

อพฺภมุ กปิลา เจว
ปิงฺคลานุปมา มตา
ตมฺพกณณี สุภทนฺตี
องฺคนา อญฺชนาวตี.

บัณฑิตพึงทราบว่า ช้างพังเหล่านี้ คือ ช้างอัพภมุ, ช้างกปิลา, ช้างปิงคลา, ช้างอนุปมา, ช้างตัมพกัณณี, ช้างสุภทันตี, ช้างอังคนา และช้างอัญชนาวดี เป็นช้างพังคู่กับช้างประจำทิศทั้ง ๘ ตามลำดับ]

(๔) ป่าอัญชัน (ป่านี้มีต้นอัญชันมาก).

อาสนฺทิกุฏิกำ กตฺวา
โอคยฺห **อญฺชนำ** วนำ

ติสฺโส วิชฺชา อนุปฺปตฺตา
กตํ พุทฺธสฺส สาสนํ. (เถร. ๒๓๒)

(พระอัญชนวนิยเถระว่า)
เราเข้าไปสู่**ป่าอัญชัน** กระทำตั้งให้เป็นกุฏี บรรลุวิชชา ๓ โดยลำดับ เราได้ทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว.

อญฺชนํ วนนฺติ เอวํนามกํ วนํ อญฺชนวณฺณปุปฺผภาวโต หิ อญฺชนา วุจฺจนฺติ วลฺลิโย ตพฺพหุลตาย ตํ วนํ "อญฺชนวนนฺติ นามํ ลภิ. อปเร ปน "อญฺชนา นาม มหาคจฺฉาติ วทนฺติ.

(เถร.อฏ. ๑/๑๖๑)

สองบทว่า **อญฺชนํ วนํ** ได้แก่ ป่าที่มีชื่ออย่างนี้ อธิบายว่า เถาวัลย์ ท่านเรียกว่า อัญชนะ เพราะมีดอกมีสีเหมือนดอกอัญชัน ป่านั้นได้นามว่าอัญชนวัน เพราะมากไปด้วยเถาวัลย์นั้น. ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า กอไม้ใหญ่ชื่อว่าอัญชนวัน.

[ป่านั้นได้ชื่อว่า อัญชนวัน โดยตัพพหุลนัย คือ นัยที่แสดงถึงความเป็นไปเสมอในสิ่งนั้น เพราะในป่านั้นมีเถาวัลย์ที่มีดอกมีสีเหมือนดอกอัญชันอยู่เป็นจำนวนมาก เหมือนพรานป่าที่มักอยู่ในป่าจึงได้ชื่อว่าพรานป่า (วนจร) หรือภิกษุผู้มีสาวเทื้อเป็นที่โคจร เพราะมักเที่ยวบิณฑบาตในบ้านของสาวเทื้อ (ถุลฺลกุมาริกาโคจร) แม้ช้างที่เที่ยวไปในสงครามก็ได้ชื่อว่าช้างศึก (สงฺคามาวจร) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ป่านั้นได้ชื่อว่าอัญชนวันโดยเยภุยยนัยคือนัยที่กล่าวถึงจำนวนมากเป็นหลัก เพราะในป่านั้นมีต้นอัญชันอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ก็ไม่ใช่มีเฉพาะต้นอัญชันเท่านั้นยังมีต้นไม้อื่นๆ อยู่อีกด้วย แต่มีจำนวนน้อยเท่านั้น เหมือนหมู่บ้านที่มีพราหมณ์มากกว่าชนวรรณะอื่นๆ ชื่อว่าบ้านพราหมณ์ (พฺราหฺมณคาม) สวนที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้ชนิดอื่นชื่อว่า สวนมะม่วง (อมฺพวน) และป่าที่มีไม้กากะทิงมากกว่าต้นไม้อื่นชื่อว่าป่าไม้กากะทิง (นาควน) แม้ป่าที่มีไม้ตะเคียนมากกว่าต้นไม้อื่นก็ได้ชื่อว่า ป่าตะเคียน (ขทิรวน) เป็นต้น] ดู เถรี.๓๙๕. ดู อญฺชนวน

อญฺชนกรณฺฑก (ปุ)

[อญฺชน + กรณฺฑก]

กรณฺฑก = กรฑิ (ภาชนตฺเถ) + อ) กรียตีติ กรณฺโฑ, ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถะ.

กลักใส่ยาตา, กล่องใส่ยาตา.

ตจฺฉิตนิฏฺฐิโตปิ หิงฺคุกรณฺฑโก **อญฺชนกรณฺฑโก** คณฺหิกา วิโย อญฺชนี อญฺชนิสลากา อุทกปุณฺณนีติ อิทํ สพฺพํ ภาชนียเมว.

(วิ.อฏ. ๔/๘๔)

ของเช่นนี้ คือ กลักใส่หิงคุ **กลักใส่ยาตา** แม้ถากเกลาเสร็จแล้ว ลูกดุม รังดุม แท่นยาตา ด้ามยาตา กราดกวาดน้ำ ทุกอย่างแจกกันได้ทั้งนั้น.

อญฺชนกฺขิก (ติ)

[อญฺชน + อกฺขิ + ก]

ผู้มีขอบตาอันทาแล้ว, ทาขอบตาแล้ว.

เตลสเณฺหหิ เกเสหิ
จปลา **อญฺชนกฺขิกา**
รถิยาย คมิสฺสนฺติ
ทนฺตวณฺณกปารุตา. (เถร. ๓๔๑)
(ฉ.ม.เตลสณฺเจหิ)

(พระปุสสเถระได้กล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า) [ในกาลภายหน้า ภิกษุทั้งหลายจะมีปัญญาทราม พากันยินดี เงิน ทอง ไร่นา สวน แพะ แกะ และคนใช้ชายหญิง ทั้งจะมีใจฟุ้งซ่าน นุ่งห่มแต่จีวรสีเขียว โกหกหลอกลวง กระด้าง เที่ยวชูเขาคือมานะ เที่ยวทำตัวดังพระอริยะ] จะใช้น้ำมันแต่งผมให้งดงาม เป็นคนเหลาะแหละ เหลวไหล **มีขอบตาอันทาแล้ว**[ทาขอบตาให้สวยงาม] นุ่งห่มจีวรสีงาช้าง เที่ยวไปตามถนนหนทาง[จะรังเกียจผ้ากาสาวะ ซึ่งย้อมดีแล้วที่พระอริยะไม่รังเกียจ เป็นธงชัยของพระอรหันต์ ชอบใช้แต่ผ้าขาว จะมุ่งแต่ลาภ เกียจคร้าน มีความเพียรย่อหย่อน รังเกียจเสนาสนะป่า ชอบอยู่แต่เสนาสนะใกล้บ้าน จะไม่สำรวม เที่ยวประพฤติตามพวกภิกษุที่ยินดีในมิจฉาชีพ ได้ลาภอยู่เสมอ ๆ]

อญฺชนกฺขิกาติ อลงฺการญฺชเนน อญฺชิตเนตฺตา. (เถร.อฏ. ๒/๓๖๔)

บทว่า **อญฺชนกฺขิกา** คือ ทาขอบตาด้วยยาแต้มตาที่เป็นเครื่องประดับนั่นเอง (หรือด้วยการแต้มขอบตาให้สวยงาม).

[อญฺชนกฺขิกา แปลว่า มีขอบตาอันทาแล้ว (การทาขอบตา) โดย อญฺช ธาตุเป็นจุราทิคณะใช้ในความหมายว่า ทา, ปรากฏ, ไป, ระคน และใคร่ (ธาตวตฺถ. คาถา ๖)
ที่จริงแล้ว อกฺขิ ศัพท์มีความหมายโดยตรงว่า ตา แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้ตา คือ ขอบตา การใช้คำในลักษณะเช่นนี้ชื่อว่าสมีปูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เช่น คงฺคายํ สสฺสํ ติฏฺฐติ (ข้าวกล้าตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงฺคายํ แปลตามศัพท์ว่า ในแม่น้ำคงคา แต่ข้าวกล้าจะตั้งอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้ คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ คือฝั่งน้ำ]

อญฺชนคิริ (ปุ)

[อญฺชน + คิริ]
อัญชนคีรี, ภูเขามีสีดังดอกอัญชัน.

ภิกฺขเว สา นาคมาณวิกา ปิตุ วจนํ สุตฺวา ปิตรํ อสฺสาเสตฺวา มาตุ สนฺติกํ คนฺตฺวา ตมฺปิ อสฺสาเสตฺวา อตฺตโน สิริคพฺภํ คนฺตฺวา สพฺพาลงฺกาเรหิ อตฺตานํ อลงฺกริตฺวา เอกํ กุสุมฺภรตฺตวตฺถํ นิวาเสตฺวา เอกํ เอกํเส กตฺวา ตเมว รตฺตึ อุทกํ ทฺวิธา กตฺวา นาคภวนโต นิกฺขมฺม หิมวนฺตปฺปเทเส สมุทฺทตีเร จิตฺตํ สฏฺฐิโยชนุพฺเพธํ เอกคฺฆนํ กาพปพฺพตํ นาม **อญฺชนคิรึ** คนฺตฺวา อวสฺสุตึ จริ กิเลสอวสฺสุตึ ภตฺตุปริเยสนํ จริ. (ชา.อฏ. ๗/๑๖๒)

ภิกษุทั้งหลาย นางนาคมาณวิกานั้นได้สดับคำพระบิดาแล้ว จึงปลอบโยนพระบิดาให้เบา

พระทัยแล้วไปสู่สำนักพระมารดา ไปยังห้องอันประกอบด้วยสิริของตน ประดับพร้อมสรรพนุ่งผ้าสีดอกคำผืนหนึ่ง ทำเฉวียงบ่าผืนหนึ่ง แหวกน้ำเป็นสองข้าง ออกจากนาคพิภพ ไปในคืนนั้นเอง เหาะไปสู่**อัญชนคีรี** (ภูเขามีสีดังดอกอัญชัน) ชื่อกาพบรรพต มีแท่งทึบเป็นอันเดียว สูงได้ ๖๐ โยชน์ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ฝั่งสมุทร ณ หิมวันตประเทศ เป็นผู้มีจิตชุ่มด้วยอำนาจกิเลส เที่ยวแสวงหาภัสดาแล้ว.

อญฺชนคิรินามก (ติ)

[อญฺชนคิริ + นาม + ก]

อันมีชื่อว่าอัญชนคีรี (ภูเขามีสีดังดอกอัญชัน).

กิสาวจฺโฉ ปน มหาสตฺตํ อาปุจฺฉิตฺวา ทณฺฑกิรญฺโญ วิชิเต กุมฺภวตินครํ นาม อตฺถิ ตํ อุปนิสฺสาย อุยฺยาเน วิหาสิ. นารโท มชฺฌิมเทเส **อญฺชนคิรินามเก** ปพฺพตชาลนฺตเร วิหาสิ. อนุสิสฺโส ปน มหาสตฺตสฺส สนฺติเกว อโหสิ. (ชา.อฏ. ๕/๑๔๑)

ส่วนกีสวัจฉดาบส อำลาพระมหาสัตว์ เข้าไปอาศัยท่านเสนาบดีอยู่ในพระราชอุทยาน ในกุมภวตีนคร แว่นแคว้นของพระเจ้าทัณฑกีราช. ท่านนารทดาบส ไปอยู่ที่เวิ้งเขา**อันมีชื่อว่าอัญชนคีรี**ในมัชฌิมประเทศ ส่วนอนุสิสสดาบสอยู่ในสำนักของพระมหาสัตว์นั่นเอง.

อญฺชนคิริสงฺกาส (ติ)

[อญฺชนคิริ + สงฺกาส]

คล้ายอัญชนคีรี, เหมือนภูเขาชื่ออัญชนะ.

อิทำ วุตฺตํ โหติ:-

อมฺหากำ กลิงฺครฏฺเ วุฏฺิกำ เตน อิทานิ มหาทุพฺภิกฺขำ ตตฺถ มหนฺตำ ฉาตกภยำ อุปฺปนฺนำ ตสฺส วูปสมตฺถาย อิมำ **อญฺชนคิริสงฺกาสำ** ตุยฺหำ อญฺชนนามกำ มงฺคลหตฺถึ เทหิ อิมสฺมิญฺหิ ตตฺถ นีเต เทโว วสฺสิสฺสติ เตน ตำ สพฺพภยำ วูปสมฺมิสฺสติ. (จริยา.อฏ. ๓๖)

ท่านอธิบายบทนี้ไว้ว่า:-

แคว้นกาลิงคะของข้าพระพุทธเจ้าฝนไม่ตก. ด้วยเหตุนั้น บัดนี้ ได้เกิดทุพภิกขภัยใหญ่ ฉาตกภัยใหญ่ในแคว้นนั้น. เพื่อสงบภัยนั้น ขอพระองค์จงทรงพระราชทานมงคลหัตถี ชื่อว่าอัญชนะของพระองค์**คล้ายอัญชนคีรี** นี้เถิด. เพราะว่าเมื่อนำพระยาคชสารนี้ไป ณ แคว้นนั้นแล้ว ฝนก็จะตก. สรรพภัยนั้นจักสงบไป เพราะพระยาคชสารนั้นเป็นแน่.

อญฺชนคิริสิขร (ปุ)

[อญฺชนคิริ + สิขร]

[เปรียบดัง]ยอดภูเขาอัญชนคีรี.

โส อาสนา วุฏฺจหิตฺวา รตฺตทุปฏฺฏำ นิวาเสตฺวา อปรำ รตฺตทุปฏฺฏำ เอกำสำ กตฺวา สมนฺตโต ชาติหิงฺคุลิกธารา วิชฺชุลตา วิย สญฺฌาปภานุรญฺชิโต วิย จ ชงฺคโม **อญฺชนคิริสิขโร** ภควนฺตำ อุปสงฺกมิตฺวา อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตำ นิสินฺโน อตฺตโน อธิปฺปายำ อาโรเจตฺวา ภควตา อนุญฺญาโต ฯเปฯ (วิมาน.อฏ. ๓)

พระมหาโมคคัลลานะนั้น ลุกขึ้นจากอาสนะ นุ่งผ้า ๒ ชั้นย้อมดีแล้วผืนหนึ่ง อีกผืนหนึ่งห่ม

เฉวียงบ่า เปรียบดังฟ้าแลบ มีลำสายคล้ายหิงคุ์ตามธรรมชาติ[หยาดมหาหิงคุ] และ**เปรียบดังยอดภูเขาอัญชนคีรี**เดินได้ ซึ่งฉาบด้วยแสงสนธยาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมแล้ว นั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง กราบทูลความประสงค์ของตน อันพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแล้ว…

อญฺชนจุณฺณ (น)

[อญฺชน + จุณฺณ]

ผงดอกอัญชัน.

ดู อญฺชนจุณฺณสโมกิณฺณ

อญฺชนจุณฺณสโมกิณฺณ (ติ)

[อญฺชนจุณฺณ + สโมกิณฺณ]

เกลื่อนกล่นด้วยผงดอกอัญชัน, เต็มไปด้วยผงดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป,

สตฺถุ เอวํ ลทฺโธกาเสน สพฺพญฺญุตญฺญาเณน ยถาสุขํ สณฺหสุขุมธมฺมํ สมฺมสนฺตสฺส สรีรโต นีลปีตโลหิโตทาตมญฺชิฏฺฐปภสฺสรวเสน ฉพฺพณฺณรสฺมิโย นิกฺขมึสุ. เกสมสฺสูหิ เจว อกฺขีนญฺจ นีลฏฺฐาเนหิ นีลรสฺมิโย นิกฺขมึสุ ยาสํ วเสน คคนตลํ **อญฺชนจุณฺณสโมกิณฺณนฺ**ติ วิย อุมาปุปฺผนีลุปฺปลทลสญฺฉนฺนนฺ ติ วิย วีติปตนฺตมณิตาลวณฺฏนฺ ติ วิย สมฺปสาริตเมฆกปฺปนฺ ติ วิย จ อโหสิ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๔)

เมื่อพระศาสดาทรงพิจารณาธรรม อันละเอียดสุขุมโดยสะดวกด้วยพระสัพพัญญุตญาณที่ได้โอกาสแล้วอย่างนี้ พระฉัพพรรณรังสีที่แบ่งออกเป็น **สีเขียวเข้ม**[เหมือนดอกอัญชัน] สีเหลือง[เหมือนหรดาลทอง] สีแดง[เหมือนตะวันอ่อน] สีขาว[เหมือนแผ่นเงิน] สีหงสบาท[เหมือนดอกเส้งหรือหงอนไก่] และสีประภัสสร[สีเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก] ได้ซ่านออกจากพระสรีระ ท้องฟ้าเหมือนหนึ่ง**เต็มไปด้วยผงดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป** ประดุจดารดาษด้วยดอกสามหาว หรือกลีบอุบลเขียว คล้ายกับขั้วตาลประดับด้วยแก้วมณีที่กวัดแกว่งไปมา และเหมือนผ้าสีเขียวเข้มที่ขึงออก ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเขียวเข้มที่ซ่านจากพระเกศา พระมัสสุ และจากสถานที่สีเขียวเข้มแห่งพระเนตร.

อญฺชนจฺฉายา (ถี)

[อญฺชน + ฉายา]

สียาแต้มตา.

เนตฺตา อญฺชนมกฺขิตาติ อุโภปิ นยนานิ อนฺโต ทฺวีสุ อนฺเตสุ จ ยถา **อญฺชนจฺฉายา** ทิสฺสติ เอวํ อญฺชิตญฺชนานิ. (เถร.อฏ. ๒/๒๙๓)

บาทคาถาว่า **เนตฺตา อญฺชนมกฺขิตา** (ตาทั้งสองที่เปื้อนด้วยยาแต้มตา) ความว่า แม้นัยน์ตาทั้งสองข้างก็แต้มยาแต้มตา (ให้สวยงาม) โดยประการที่**สียาแต้มตา**ปรากฏในภายใน[ตา]และที่ขอบตาทั้งสองข้าง.

อญฺชนชาติ (ถี)

[อญฺชน + ชาติ]

ชาติ (ชนิด) ของยาหยอดตา.

กาฬญฺชนนฺติ เอกา **อญฺชนชาติ**. (วิ.อฏ.๓/๓๗๓)

บทว่า **กาฬญฺชนํ** ได้แก่ **ชาติ (ชนิด) ของยาหยอดตา**ชนิดหนึ่ง

[ยาตาที่หุงด้วยเครื่องปรุงทุกอย่างชนิดหนึ่งในชนิดของยาหยอดตา ๕ คือ กาฬัญชนะ (ยาทาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง) รสัญชนะ (ยาป้ายตาทำด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ) โสตัญชนะ (ยาทาตาที่เกิดในกระแสน้ำ) เครุกะ (หรดาลกลีบทอง) และกปัลละ (เขม่าไฟ)]

อญฺชนเทวี (ถี)

[อญฺชน + เทวี] พระนางอัญชนเทวี.

เย เต อุตฺตรมธุราธิปติโน รญฺโญ มหาสาครสฺส ปุตฺตํ อุปสาครํ ปฏิจฺจ อุตฺตราปเถ กสโภเค อสิตญฺชนนคเร มหากสสฺส ธีตุยา เทวคพฺภาย กุจฺฉิยํ อุปฺปนฺนา **อญฺชนเทวี** วาสุเทโว พลเทโว จนฺทเทโว สูริยเทโว อคฺคิเทโว วรุณเทโว อชฺชุโน ปชฺชุโน ฆฏปณฺฑิโต องฺกุโร จาติ วาสุเทวาทโย ทส ภาติกาติ เอกาทส ขตฺติยา อเหสุ. (เปต.อฏ. ๑๐๕)

กษัตริย์ ๑๑ พระองค์ คือ **พระนางอัญชนเทวี** และน้องชาย ๑๐ พระองค์ คือวาสุเทพ พลเทพ จันทเทพ สุริยเทพ อัคคิเทพ วรุณเทพ อัชชุนะ ปัชชุนะ ฆฏบัณฑิต และอังกุระ อาศัยครรภ์ของพระนางเทวคัพภาผู้พระธิดาของ พระเจ้ามหากังสะในอสิตัญชนนคร ซึ่งพระเจ้ากังสะปกครองในอุตตราปถชนบท เพราะอาศัยเจ้าอุปสาครผู้โอรสของพระเจ้ามหาสาครผู้เป็นใหญ่ในอุตตรมธุรชนบท.

ตสฺสา **อญฺชนเทวี**ติ นามํ กรึสุ. (ชา.อฏ.๔/๘๑)

ชนทั้งหลายได้ขนานพระนามพระเทวีนั้นว่า **อัญชนเทวี**.

อญฺชนนามก (ติ)

[อญฺชน + นาม + ก]

[มงคลหัตถี] อันมีชื่อว่าอัญชนะ.

อิทำ วุตฺตำ โหติ:-

อมฺหากำ กลิงฺครฏฺเ วสฺสิกำ เตน อิทานิ มหาทุพฺภิกฺขำ ตตฺถ มหนฺตำ ฉาตกภยำ อุปฺปนฺนำ ตสฺส วูปสมตฺถาย อิมำ อญฺชนคิริสงฺกาสำ ตุยฺหำ **อญฺชนนามกำ** มงฺคลหตฺถึ เทหิ อิมสฺมิญฺหิ ตตฺถ นีเต เทโว วสฺสิสฺสติ เตน ตำ สพฺพภยำ วูปสมฺมิสฺสตีติ. (จริยา.อฏ. ๓๖)

ท่านอธิบายบทนี้ไว้ว่า:-

แคว้นกาลิงคะของข้าพระพุทธเจ้าฝนไม่ตก. ด้วยเหตุนั้น บัดนี้ ได้เกิดทุพภิกขภัยใหญ่ ฉาตกภัยใหญ่ในแคว้นนั้น. เพื่อสงบภัยนั้น ขอพระองค์จงทรงพระราชทานมงคลหัตถี **อันมีชื่อว่าอัญชนะ**ของพระองค์คล้ายอัญชนคีรีนี้เถิด. เพราะเมื่อนำพระยาคชสารนี้ไป ณ แคว้นนั้นแล้ว ฝนก็จะตก. สรรพภัยนั้นจักสงบไปด้วยพระยาคชสารนั้นเป็นแน่.

อญฺชนนาฬิ (ถี)

[อญฺชน + นาฬิ]

กล่องยาหยอดตา, กลักยาหยอดตา, ขวดยาหยอดตา, หลอดยาหยอดตา.

ดู อป. ๑/๓๕๒

อญฺชนนาฬิกา (ถี)

[อญฺชน + นาฬิกา]

กล่องยาหยอดตา, กลักยาหยอดตา, ขวดยาหยอดตา, หลอดยาหยอดตา.

ดู อญฺชนี

อญฺชนนีล (ติ)

[อญฺชน + นีล]

สีเขียวดอกอัญชัน, ดอกอัญชันเขียว.

อิตเรน นีลุปฺปลคิริกณฺณิกาทีนิ ปุปฺผานิ คเหตฺวา ยถา เกสรํ วา วณฺฏํ วา น ปญฺญายติ, เอวํ จงฺโคฏกํ วา กรณฺฑปฏลํ วา ปตฺเตหิเยว สมติตฺติกํ ปูเรตฺวา สนฺถริตพฺพํ. นีลวณฺเณน วา วตฺเถน ภณฺฑิกํ พนฺธิตฺวา ปูเรตพฺพํ. มุขวฏฺฏิยํ วา อสฺส เภริตลมิว พนฺธิตพฺพํ. กสีนลปลาสนีล**อญฺชนนีลานำ** วา อญฺญตเรน ธาตุนา ปถวีกสิเณ วุตฺตนเยน สหาริมํ วา ภิตฺติยเยว วา กสิณมณฺฑลํ กตฺวา วิสภาควณฺเณน ปริจฺฉินฺทิตพฺพํ. (วิสุทธิ. ๑/๙๔)

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนอกนี้ ต้องไปเก็บเอาดอกไม้ เช่น ดอกบัวเขียว และดอกกรรณิการ์เขาเป็นต้น เอามาจัดใส่ให้เต็มตะกร้าหรือฝาสมุกพอเสมอขอบปาก เอาแต่กลีบดอกล้วนๆ โดยที่ไม่ให้มีเกสร หรือก้านปรากฏให้เห็นเลย อีกนัยหนึ่ง พึงเอาผ้าสีเขียวมาม้วนให้เป็นห่อแล้วบรรจุใส่ให้เต็มเสมอขอบปากของตะกร้าหรือฝาสมุกนั้น หรือเอาผ้าสีเขียวนั้นมาผูกขึงที่ปากขอบ ของตะกร้าหรือฝาสมุกนั้นให้ตึงเหมือนอย่างหน้ากลองก็ได้ อีกนัยหนึ่ง พึงเอาธาตุสีธรรมชาติอย่างหนึ่งอย่างใดในบรรดาสีเขียวสัมฤทธิ์ สีเขียวใบไม้ และ**สีเขียวดอก อัญชัน** มาทาทำเป็นดวงกสิณ ชนิดที่เคลื่อนที่ได้หรือชนิดที่ติดอยู่กับฝา แล้วทาตัดด้วยสีที่ไม่กลืนกัน โดยทำนองดังที่แสดงมาแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล.

อญฺชนปพฺพต (ปุ)

[อญฺชน + ปพฺพต]

อัญชนบรรพต, ภูเขาอัญชนะ[หนึ่งในจำนวน ๖ ลูกในเทือกเขาหิมาลัย].

เอเต นีลา ปทิสฺสนฺติ
นานาผลธรา ทุมา
อุคฺคตา อพฺภกูฏาว
นีลา **อญฺชนปพฺพตา**. (ชา. ๒/๓๓๙)

(พรานเจตบุตรกล่าวว่า)
ทิวไม้เขียวนั้นมีผลไม้หลากหลาย และภูผาสูง ยอดเสียดเมฆเขียวชะอุ่มนั่นแล เป็น **อัญชนบรรพต** (ภูเขาชื่ออัญชนะ).

โพธิสตฺโต เมณฺฑิสฺสรํ อามนฺเตตฺวา “เมณฺฑิสฺสร ตฺวํ อิมํ อิสิคณํ อาทาย สุรฏฺฐชนปทสฺส สีมนฺตเร สาโตทิกา นาม นที อตฺถิ ตสฺสา ตีเร วสาหีติ อุยฺโยเชสิ ฯเปฯ เอเตนุปาเยน ตติยวาเร ปพฺพตํ อามนฺเตตฺวา “ปพฺพต ตฺวํ มหาอฏวิยํ **อญฺชนปพฺพโต** นาม อตฺถิ ตํ อุปนิสฺสาย วสาหีติ เปเสสิ. (ชา.อฏ. ๕/๑๔๐)

พระโพธิสัตว์ จึงเรียกท่านเมณฑิสสระมาสั่งว่า ท่านเมณฑิสสระ แม่น้ำชื่อสาโตทกานที

ระหว่างเขตแดนสุรัฏฐชนบทมีอยู่ ท่านจงพาหมู่ฤาษีนี้ไปอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำสาโตทกานทีนั้นเถิด...โดยอุบายนั้นแหละ พระโพธิสัตว์เรียกปัพพตดาบสมาในวาระที่สามส่งไปว่า ท่านปัพพตะ **อัญชนบรรพต** (ภูเขาอัญชนะ) มีอยู่ในดงใหญ่ ท่านจงเข้าไปอาศัยอัญชนบรรพตนั้นอยู่เถิด.

สตฺถา สพฺเพปิ เต อตฺตโน อิทฺธิยา คเหตฺวา อากาเส อุปฺปติตฺวา หิมวนฺตํ คนฺตฺวา คคนตเล ฐิโตว รมณีเย หิมวนฺตปเทเส กญฺจนปพฺพตํ รชตปพฺพตํ มณิปพฺพตํ หิงฺคุลิกปพฺพตํ **อญฺชนปพฺพตํ** สานุปพฺพตํ ผลิกปพฺพตนฺติ นานาวิเธ ปพฺพเต ปญฺจ มหานทิโย กณฺณมุณฺฑกํ รถการํ สีหปปาตํ ฉทฺทนฺตํ ติยคฺคโพธิโนตตฺตํ กุณาลทหนฺติ สตฺต ทเห ทสฺเสสิ. หิมวนฺโต จ นาม มหา ปญฺจโยชนสตุพฺเพโธ ติโยชนสหสฺสวิตฺถโต.

(ชา.อฏ. ๕/๔๔๔)

พระศาสดา ทรงพาภิกษุเหล่านั้นแม้ทั้งหมดไปด้วยฤทธิ์ของพระองค์เอง ทรงเหาะไปในอากาศจนถึงป่าหิมวันต์ ประทับยืนอยู่บนท้องฟ้า ทรงชี้ให้ชมภูเขา [๗] ลูกต่างๆ กัน คือ ภูเขาทอง ภูเขาเงิน ภูเขาแก้วมณี ภูเขาหรดาล **ภูเขาอัญชนะ** (ภูเขาเต็มด้วยดอกอัญชัน) ภูเขาโล้น ภูเขาแก้วผลึก แล้วทรงชี้ให้ดูแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ สาย [คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี] แล้วทรงชี้ให้ดูสระทั้ง ๗ แห่ง คือ สระชื่อกัณณมุณฑะ รถาการมัณฑากิณี สีหปบาต ฉัททันต์โอนดาต กุณาละ **ภูเขา**ที่ได้ชื่อว่าหิมวันต์นั้นสูงถึง ๕๐๐ โยชน์ กว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์.

อญฺชนปุญฺช (ปุ)

[อญฺชน + ปุญฺช]

กล่องยาตา, กลักยาตา, ขวดยาตา, หลอดยาตา, หีบยาตา. ช่อดอกอัญชัน.

ดู อญฺชนวณฺณ อรรถ (ข)

อญฺชนปุญฺชสมานวณฺณ (ติ)

[อญฺชนปุญฺช + สมาน + วณฺณ]

มีสีเสมอด้วยช่อดอกอัญชัน.

ดู อญฺชนวณฺณ อรรถ (ข)

อญฺชนมกฺขิต (ติ)

[อญฺชน + มกฺขิต] เปื้อนด้วยยาแต้มตา.

อฏฺจปทกตา เกสา
เนตฺตา **อญฺชนมกฺขิตา**
อลํ พาลสฺส โมหาย
โน จ ปารคเวสิโน. (ม. ๒/๒๕๓, เถร. ๓๒๕)

(พระรัฐบาลเถระกล่าวว่า)

[เชิญโยมมารดาบิดาดูรูปที่สตรีใช้แก้วมณีและต่างหูแต่งให้วิจิตร ซึ่งมีหนังหุ้มกระดูกไว้ภายใน งามพร้อมเสื้อผ้า]

ผมที่ตบแต่งให้เป็นลอนดังกระดานหมากรุก ตาทั้งสอง**เปื้อนด้วยยาแต้มตา** สามารถทำคนเขลาให้ลุ่มหลงได้ แต่ไม่สามารถทำคนที่แสวงหาฝั่งคือนิพพานให้ลุ่มหลง.

เนตฺตา อญฺชนมกฺขิตาติ อุโภปิ นยนานิ อนฺโต ทฺวีสุ อนฺเตสุ จ ยถา อญฺชนจฺฉายา ทิสฺสติ เอวํ อญฺชิตญฺชนานิ. (เถร.อฏ. ๒/๒๙๓)

บาทคาถาว่า **เนตฺตา อญฺชนมกฺขิตา** (ตาทั้งสองที่เปื้อนด้วยยาแต้มตา) ความว่า แม้นัยน์ตาทั้งสองข้างก็แต้มยาแต้มตา (ให้สวยงาม) โดยประการที่สียาแต้มตาปรากฏในภายใน [ตา]และที่ขอบตาทั้งสองข้าง.

อญฺชนมกฺขิตหตฺถ (ปุ)

[อญฺชนมกฺขิต + หตฺถ]

ผู้มีมือที่เปื้อนน้ำยาหยอดตา.

ตเทว ปจฺจเวกฺขณานุภาเวน ปนสฺส เอวํ จิตฺตํ นมิ. ตสฺส หิ สพฺพญฺญุตํ ปตฺวา สตฺตานํ กิเลสคหนตํ ธมฺมสฺส จ คมฺภีรตํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส สตฺตานํ กิเลสคหนตา จ ธมฺมคมฺภีรตา จ สพฺพากาเรน ปากฏา ชาตา.

อถสฺส “อิเม สตฺตา กญฺชิยปุณฺณลาพุ วิย ตกฺกภริตจาฏิ วิย วสาเตลปีตปิโลติกา วิย **อญฺชนมกฺขิตหตฺโถ** วิย จ กิเลสภริตา อติสังกิลิฏฺฐา ราครตฺตา โทสทุฏฺฐา โมหมุฬฺหา เต กึ นาม ปฏิวิชฺฌิสฺสนฺตีติ จินฺตยโต กิเลสคหนปจฺจเวกฺขณานุภาเวนปิ เอวํ จิตฺตํ นมิ.

(ม.อฏ. ๒/๘๒, สารตฺถ. ๓/๑๕๔)

แต่พระทัยนั้นของพระองค์น้อมไปอย่างนี้ด้วยอานุภาพของการพิจารณากล่าวคือ เมื่อพระองค์ทรงบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงพิจารณาความรกชัฏแห่งกิเลสของเหล่าสัตว์และความสุขุมแห่งธรรม ความรกชัฏแห่งกิเลสของเหล่าสัตว์ และความสุขุมแห่งธรรมได้ปรากฏชัดโดยลักษณะทั้งปวง.

ลำดับนั้นเมื่อพระองค์ ทรงดำริอยู่ว่า สัตว์เหล่านี้เต็มเปี่ยมด้วยกิเลส เศร้าหมองยิ่งนัก กำหนัดด้วยราคะ ประทุษร้ายด้วยโทสะ งมงายด้วยโมหะ อุปมาเหมือนน้ำเต้าที่เต็มด้วยน้ำส้ม เหมือนโอ่งที่เต็มด้วยเปรียง คล้ายท่อนผ้าที่ชุ่มด้วยมันเหลว ราวกับ**มือที่เปื้อนน้ำยาหยอดตา** พวกเขาจะรู้แจ้งธรรมนั้นอย่างไร พระทัยจึงน้อมไปอย่างนี้แม้ด้วยอานุภาพ ของการพิจารณาความรกชัฏแห่งกิเลส.

อญฺชนมย (ติ)

[อญฺชน + มย]

ล้วนแล้วด้วยแร่พลวง (ดารดาษด้วยแก้วอัญชันมีสีเขียว).

ตตฺถ สุทสฺสนกูฏํ โสวณฺณมยํ ทฺวิโยชนสตุพฺเพธํ อนฺโตวงฺกํ กากมุขสณฺฐานํ ตเมว สรํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา จิตฺตํ. จิตฺรกูฏํ สพฺพรตนมยํ. กาฬกูฏํ **อญฺชนมยํ.** คนฺธมาทนกูฏํ สานุมยํ อพฺภนฺตเร มูคฺควณฺณํ มูลคนฺโธ สารคนฺโธ เผคฺคุคนฺโธ ตจคนฺโธ ปปฏิกคนฺโธ รสคนฺโธ ปตฺตคนฺโธ ปุปฺผคนฺโธ ผลคนฺโธ คนฺธคนฺโธติ อิเมหิ ทสหิ คนฺเธหิ อุสฺสนฺนํ.

(ม.อฏ. ๓/๒๕, อุทาน.อฏ. ๒๗๒, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๖๑)

บรรดาภูเขา ๕ ลูกนั้น ภูเขาสุทัสสนกูฏ เป็นภูเขาทองสูง ๒๐๐ โยชน์ภายในโค้งมีรูปทรง

เหมือนปากกาตั้งปิดกั้นสระนั้นนั่นแล ภูเขาจิตรกูฏเป็นภูเขารัตนะทั้งหมด ภูเขากาฬกูฏเป็นภูเขา**ล้วนแล้วด้วยแร่พลวง** (ดารดาษด้วยแก้วอัญชันสีเขียว) ภูเขาคันธมาทนกูฏเป็นยอดเขาล้วนแล้วไปด้วยแก้วลายภายในมีสีดังสีมุก หนาแน่นด้วยกลิ่น (ของต้นไม้หอม) ๑๐ นี้ คือ กลิ่นที่เกิดจากราก กลิ่นที่เกิดจากแก่น กลิ่นที่เกิดจากกระพี้ กลิ่นที่เกิดจากเปลือก กลิ่นที่เกิดจากสะเก็ด กลิ่นที่เกิดจากรส กลิ่นที่เกิดจากใบ กลิ่นที่เกิดจากดอก กลิ่นที่เกิดจากผล กลิ่นที่เกิดจากลำต้น.

อญฺชนมูล (ปุ)

[อญฺชน + มูล]

อัญชนมูละ, แก้วอัญชนะ[แก้วมณีชนิดหนึ่งในบรรดาแก้วมณี ๒๔ อย่าง].

วชิโร มหานีโล อินฺทนีโล ปรกโฏ เวฬุริโย ปทุมราโค ปุสฺสราโค กกฺเกตโน ปุโลโก วิมโล โลหิตงฺโก ผลิโก ปวาโฬ โชติรโส โคมุตฺตโก โคเมทโก โสคนฺธิโก มุตฺตา สงฺโข **อญฺชนมูโล** ราชวฏฺโฏ อมตสุโก ปิยโก พฺราหฺมณี จาติ จตุพฺพีสติ มณิ นาม. (อุทาน.อฏ. ๙๒)

แก้วมณี ๒๔ ชนิด คือ วชิระ (เพชร) มหานีละ (แก้วมรกตเขียว) อินทนิละ (แก้วอินทนิล) ปรกฏะ (แก้วมรกต) เวฬุริยะ (แก้วไพฑูรย์) ปทุมราคะ (ทับทิม) ปุสสราคะ (บุษราคัม) กักเกตนะ (แก้วกักเกตนะ) ปุโลกะ (แก้วปุโลกะ) วิมละ (แก้ววิมละ) โลหิตังกะ (ทับทิมแดง) ผลิกะ (แก้วผลึก) ปวาฬะ (แก้วประพาฬ) โชติรส (แก้วโชติรส) โคมุตตกะ (แก้วโคมุตตกะ) โคเมทกะ (แก้วโคเมทกะ) โสคันธิกะ (แก้วโสคันธิกะ) มุตตา (แก้วมุกดา) สังข์ (สังข์) **อัญชนมูละ** (แก้วอัญชนะ) ราชวัฏฏะ (แก้วราชวัฏฏะ) อมตังสุกะ (แก้วอมตังสุกะ) ปิยกะ (แก้วปิยกะ) และพราหมณี (แก้วพราหมณี) ชื่อว่า มณี.

อญฺชนราช (ปุ)

[อญฺชน + ราช]

พระราชาพระนามว่าอัญชนะ,

พระเจ้าอัญชนะ.

พระเจ้าอัญชนะ เป็นกษัตริย์โกลิยวงศ์ผู้ครองเทวทหนครมีพระมเหสีนามว่า ยโสธรา เป็นพระชนกของพระมหามายาเทวีผู้เป็นพระพุทธมารดา และพระนางมหาปชาบดีโคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ พระองค์ คือ ทัณฑปาณิและสุปปพุทธะ)

อญฺชนรุกฺข (ปุ)

[อญฺชน + รุกฺข]

ต้นอัญชัน (ต้นไม้สีดำ).

อญฺชนรุกฺขสารฆฏิกวณฺณ (ติ)

[อญฺชนรุกฺข + สาร + ฆฏิก + วณฺณ]

มีสีกายเหมือนปุ่มต้นอัญชัน, มีสีกายเหมือนปุ่มแก่นไม้อัญชัน.

อญฺชนรุกฺขสารมฺภกิวณฺโณ มหามจฺโฉ สุโภตโลหิตงฺคมณิคุพฺพสทิสานิ อกฺขีนิ อุมฺมีเลตฺวา อากาสํ อุลฺโลเกตฺวา ปชฺชุนฺนเทวราชสฺส สทฺทํ ทตฺวา “โภ ปชฺชุนฺน อหํ ญาตเก นิสฺสาย ทุกฺขิโต ฯเปฯ อิมินา สจฺเจน เทวํ วสฺสาเปตฺวา ญาติสงฺฆํ เม ทุกฺขา โมเจหีติ วตฺวา ฯเปฯ

(ชา.อฏ. ๑/๓๕๐)

พญาปลาใหญ่**สีกายเหมือนปุ่มต้นอัญชัน** ลืมตาทั้งคู่อันเปรียบได้กับแก้วมณีสีแดงที่เจียรนัยแล้ว มองดูอากาศ บรรลือเสียงกล่าวแก่เทวราชปัชชุนนะว่า ข้าแต่พระเจ้าปัชชุนนะผู้เจริญ ข้าพเจ้าอาศัยหมู่ญาติเดือดร้อนมาก...ด้วยสัจจวาจานี้ ขอท่านจงให้ฝนตกลงมา ปลดเปลื้องหมู่ญาติของข้าพเจ้าจากทุกข์ด้วยเทอญ...

อญฺชนโลมสาทิส (ติ)

[อญฺชน + โลม + สาทิส]

ผู้มีขนเช่นกับขนดอกอัญชัน, ผู้มีขนดำเสมอด้วยสียาตา.

ตปนฺติ อาภนฺติ วิโรจเร จ
สเตริตา วิชฺชุริวนฺตลิกฺเข
พาหา มุทู **อญฺชนโลมสาทิสา**
วิจิตฺรวฏฺฏงฺคุลิกาสฺส โสภเร. (ชา. ๒/๓๖)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)

รัศมีที่แผ่ซ่านจากกายของเธอ เปล่งปลั่งผุดผ่อง สว่างไสว เหมือนสายฟ้าในอากาศ แม้แขนทั้ง ๒ ของเธอก็อ่อนนุ่ม **มีขนเช่นกับขนดอกอัญชัน**.

อญฺชนโลมสาทิสาติ อญฺชนสทิเสหิ โลเมหิ สมนฺนาคตา. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๗)

บทว่า **อญฺชนโลมสาทิสา** คือ ประกอบพร้อมด้วยขนทั้งหลายเช่นกับขนดอกอัญชัน.

อญฺชนวณฺณ (ติ)

[อญฺชน + วณฺณ]

(๑) (ก) มีสี[คราม(เข้ม)]ดังดอกอัญชัน.

อยญฺหิ เทว กุมาโร อุทฺธคฺคโลโม, อุทฺธคฺคานิ โลมานิ ชาตานิ นีลานิ **อญฺชนวณฺณานิ** กุณฺฑลาวฏฺฏานิ ทกฺขิณาวฏฺฏกชาตานิ. อิทมฺปิสฺส มหาปุริสสฺส มหาปุริสลกฺขณํ ภวติ.

(ที. ๒/๑๕, ม. ๒/๓๓๗)

มหาบพิตร พระกุมารนี้มีพระโลมชาติปลายงอนขึ้นคือพระโลมชาติขอด เป็นวงเวียนขวา ดุจกุณฑล สีครามเข้ม**ดังดอกอัญชัน** ข้อที่พระราชกุมารมีพระโลมชาติปลายงอนขึ้นคือพระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวา ดังกุณฑล สีครามเข้มดังดอกอัญชันนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้นแล.

(ข) มีสีเสมอด้วยช่อดอกอัญชัน.

ตว สทฺธญฺจ สีลญฺจ
วิทิตฺวาน ชนาธิป
วณฺณํ **อญฺชนวณฺเณน**
กาลิงฺคสุมึ วิมิมฺหเส. (ชา. ๑/๘๑)

(ฉ.นิมิมฺหเส, ม.วนิมฺหเส)

(พราหมณ์สรรเสริญคุณของโพธิสัตว์ว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่กว่าเหล่าชน ข้าพระองค์ทั้งหลาย ได้ทราบศรัทธาและศีลของพระองค์แล้ว จะขอรับพระราชทานแลกเปลี่ยนทองคำกับพญาช้าง ซึ่ง**มีสีเสมอด้วยช่อดอกอัญชัน**นำไปไว้ในแคว้นกาลิงคะ พระเจ้าข้า.

อญฺชนวณฺเณนาติ อญฺชนปุญฺชสมานวณฺเณน อิมินา ตว นาเคน.

(ชา.อฏ. ๒/๓๓๓)

บทว่า **อญฺชนวณฺเณน** ได้แก่ กับพญาช้างตัวประเสริฐของพระองค์เชือกนี้ ซึ่งมีสีเสมอด้วยช่อดอกอัญชัน.

(๒) ช้างมงคลชื่ออัญชนวรรณ.

ราชา อมจฺเจ ปุจฺฉิ “อหํ กตฺตพฺพกิจฺจํ อกาสึ เทโว น วสฺสติ กินฺติ กโรมาติ? “มหาราช อินฺทปตฺถนคเร ธนญฺจยสฺส โกรพฺยรญฺโญ **อญฺชนวณฺโณ** นาม มงฺคลหตฺถี อตฺถิ ตํ อาเนสฺสาม เอวํ สนฺเต เทโว วสฺสตีติ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๓๒)

พระราชาตรัสกะอำมาตย์ทั้งหลายว่า เราได้กระทำกิจที่ควรกระทำแล้ว ฝนก็ไม่ตก เราจะกระทำอย่างไรต่อไป. พวกอำมาตย์ กราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช พระเจ้าธนัญชัยโกรัพยราชในนครอินทปัต มีช้างมงคลชื่อ**อัญชนวรรณ** ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จักนำช้างมงคลเชือกนั้นมา เมื่อเป็นเช่นนั้น ฝนก็จักตก.

อญฺชนวณฺณปุปฺผ (น)

[อญฺชนวณฺณ + ปุปฺผ]

(๑) มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน.

(๒) (ติ) มีดอกสีเขียว (พันธ์ไม้เลื้อย).

อญฺชนวณฺณปุปฺผภาว (ปุ)

[อญฺชนวณฺณปุปฺผ + ภาว]

มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน, มีดอกสีเขียว (พันธ์ไม้เลื้อย).

อญฺชนํ วนนฺติ เอวมนามกํ วนํ **อญฺชนวณฺณปุปฺผภาว**โต หิ อญฺชนา วุจฺจนฺติ วลฺลิโย ตพฺพหุลตาย ตํ วนํ “อญฺชนวนนฺติ นามํ ลภิ. อปเร ปน “อญฺชนา นาม มหาคจฺฉาติ วทนฺติ.

(เถร.อฏ. ๑/๑๖๑)

สองบทว่า **อญฺชนํ วนํ** ได้แก่ ป่าที่มีชื่ออย่างนี้ อธิบายว่า เถาวัลย์ ท่านเรียกว่า อัญชนะ เพราะ**มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน** ป่านั้น ได้นามว่าอัญชนวัน เพราะมากไปด้วยเถาวัลย์นั้น. ส่วนอาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า กอไม้ใหญ่ ชื่อว่าอัญชนวัน.

อญฺชนวณฺณสทิสเกส (ติ)

[อญฺชนวณฺณ + สทิส + เกส]

มีพระเกศาดุจสีดอกอัญชัน, มีพระเกศางามดำสนิทดุจสีดอกอัญชัน (ดุจสียาหยอดตา).

สุสุกาพเกโสติ สุฏฺฐุ กาพเกโส **อญฺชนวณฺณสทิสเกโส** หุตฺวา วาติ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๑/๒๔๓)

บทว่า สุสุกาพเกโส (มีพระเกศาดำสนิท) คือ มีพระเกศาดำขลับ ความว่า **มีพระเกศาดุจสีดอกอัญชัน** (สียาหยอดตา).

อญฺชนวณฺณสุนีลสุเกส (ติ)

[อญฺชนวณฺณ + สุนีล + สุเกส]

มีพระเกศางามดำสนิทดุจสีดอกอัญชัน (ดุจสียาหยอดตา).

อญฺชนวณฺณสุนีลสุเกโส

กญฺจนปฏฺฏวิสุทฺธนลาโฏ

โอสธิปณฺฑรสุทฺธสุอุณฺโณ.

เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห. (ชา.อฏ. ๑/๑๓๒)

พระองค์**มีพระเกศางามดำสนิทดุจสีดอกอัญชัน** มีพระนลาฏผุดผ่องดุจแผ่นทอง มีพระอุณาโลมขาวสะอาด ดุจดาวประจำรุ่งพระนรสีห์ พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ.

[พระคาถานี้บาทที่ ๑, ๒, ๓ มีบทสมาสตลอดบาทคาถา ส่วนบาทที่ ๔ มีบทว่า นรสีโห ดังนั้น จึงจัดเป็นโอชคุณ กล่าวคือความซาบซึ้งตรึงใจด้วยการกล่าวบทสมาสยาว ๆ

พระโบราณาจารย์กล่าวว่า โอชคุณ นี้เปรียบเสมือนชีวิตของร้อยแก้ว คือทำให้บทร้อยแก้ว มีชีวิตชีวาน่าสนใจ จะอย่างไรก็ตาม ไม่เพียงแต่ร้อยแก้วเท่านั้นที่ควรประกอบกับโอชคุณ แม้บทร้อยกรองก็ควรประกอบด้วยโอชคุณเช่นกัน]

อญฺชนวน (น)

[อญฺชน + วน]

อัญชนวัน, ป่าอัญชัน (สวนอัญชัน), สวนนี้ปลูกต้นอัญชันไว้มากอยู่ที่เมืองสาเกต เป็นสถานที่อนุรักษ์พันธ์สัตว์ทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเคยเสด็จไปประทับอยู่.

เอกํ สมยํ ภควา สาเกเต วิหรติ **อญฺชนวเน** มิคทาเย. (สำ. ๑/๕๒, สำ. ๓/๑๙๒)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ **ป่าอัญชัน** (อัญชนวัน) สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตเมืองสาเกต.

อญฺชนวเนติ อญฺชนวณฺณปุปฺผานํ รุกฺขานํ โรปิตวเน. (สำ.อฏ.๓/๒๗๘)

บทว่า อญฺชนวเน **ณ ป่าอัญชัน** คือ ในป่าที่ปลูกต้นไม้มีดอกสีเหมือนดอกอัญชัน (เป็นจำนวนมาก[ตัพพหุลนัย]).

ดูใน อ.ม.๓/๒๒๕, เถร.อฏ.๑/๑๐๗,๑๖๐, ธมฺม.อฏ.๒/๒๐๔, สุตฺตนิ.อฏ.๒/๒๔๖, ชา.อฏ.๑/๓๒๖, ชา.อฏ.๓/๒๕๖

[เอกํ สมยํ มีนัยการแปลดังนี้ แปลว่า ตลอดสมัยหนึ่ง โดยลงทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยค คือ การประกอบต่อเนื่องตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา แต่อาจแปลตามศัพท์ว่า ในสมัยหนึ่ง ก็ได้ โดยลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี ตามมติของโบราณาจารย์ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา อย่างไรก็ตาม ในที่นี้แปลว่า สมัยหนึ่ง เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย)]

อญฺชนวนิย (ปุ)

[อญฺชนวน + อิย]

พระเถระผู้อยู่ในป่าอัญชัน, พระเถระชื่ออัญชนวนิยะ (เป็นโอรสของพระราชาในกรุงเวสาลี)

อญฺชนวนิโย เถโร. (เถร. ๒๓๒)

พระเถระชื่ออัญชนวนิยะ (ผู้อยู่ในป่าอัญชัน).

อญฺชนวนิยตฺเถร (ปุ)

[อญฺชนวนิย + เถร]

อัญชนวนิยเถระ, พระเถระชื่ออัญชนวนิยะ.

อายสฺมโต **อญฺชนวนิยตฺเถรสฺส** คาถา.

(เถร.อฏ. ๑/๑๕๙)

คาถาของท่านอัญชนวนิยเถระ. (พระเถระนามว่า มุฏฐปุปผิยะที่มาใน อป.๑/๑๕๖) คือ พระเถระรูปนี้.

[ประวัติของท่านมีอยู่ว่า นัยว่า ในกาลของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าปทุมุตระ ท่านเป็นช่างดอกไม้ นามว่าสุทัสสนะ บูชาพระผู้มีพระภาคด้วยดอกมะลิทำบุญอย่างอื่นไว้ในภพนั้นๆ เป็นอันมาก บวชในศาสนาของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่ากัสสปะ แล้วได้บำเพ็ญสมณธรรม ครั้นในพุทธุปบาทกาลนี้ เกิดในตระกูลเจ้าวัชชี ในพระนครเวสาลี ในเวลาที่เจริญเติบใหญ่แล้ว ภัยทั้ง ๓ คือ ภัยเกิดแต่ฝนแล้ง ภัยเกิดแต่ความเจ็บไข้ ภัยเกิดแต่อมนุษย์ บังเกิดในแคว้นวัชชี. ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จถึงเมืองเวสาลี เมื่อภัยทุกอย่างสงบแล้ว และเมื่อธรรมาภิสมัยเกิดแล้วแก่เทวดาและมนุษย์ ในการแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาค ราชกุมารนี้ เห็นพุทธานุภาพ ได้มีศรัทธาออกบวช.

หลังจากบวชแล้ว ท่านได้เข้าไปอยู่ที่ป่าช้าในป่าอัญชนวัน ในเมืองสาเกตนั้น เมื่อจวนถึงเวลาใกล้เข้าพรรษาได้ตั่งเก่า ๆ ที่มนุษย์ทิ้งแล้ว วางตั่งนั้นไว้บนแผ่นหินทั้ง ๔ ปกปิดด้านบน และด้านกว้างด้วยหญ้าเป็นต้น แล้วประกอบประตูอยู่จำพรรษา. ท่านได้เพียรพยายามอยู่และได้บรรลุพระอรหัต ในเดือนแรกเท่านั้น. เพราะเหตุที่ท่านได้จำพรรษาในป่าอัญชนวัน จึงได้นามว่าอัญชนวนิยเถระ]

อญฺชนวนิยตฺเถรคาถา (ถี)

[อญฺชนวนิยตฺเถร + คาถา]

อัญชนวนิยเถรคาถา, คาถาของพระเถระชื่ออัญชนวนิยะ.

อญฺชนวนิยตฺเถรคาถา. (เถร. ๒๓๒)

อัญชนวนิยเถรคาถา (คาถาของพระเถระชื่ออัญชนวนิยะ).

อญฺชนวนิยตฺเถรคาถาวณฺณนา (ถี)

[อญฺชนวนิยตฺเถรคาถา + วณฺณนา]

พรรณนาความแห่งคาถาของพระอัญชนวนิยเถระ, อรรถกถาอัญชนวนิยเถรคาถา.

ดู เถร.อฏ. ๑/๑๕๙,๑๖๑

อญฺชนวนิยตฺเถรวตฺถุ (น)

[อญฺชนวนิยตฺเถร + วตฺถุ]

เรื่องของพระอัญชนวนิยเถระ.

ตำ **อญฺชนวนิยตฺเถรวตฺถุมฺหิ** วุตฺตสทิสเมว. (เถร.อฏ. ๑/๑๖๔)

เรื่องนั้นเหมือนกับที่กล่าวไว้ในเรื่องของพระอัญชนวนิยเถระ. ดู เถร.อฏ. ๑/๑๕๙,๑๖๑

อญฺชนวสภ (ปุ)

[อญฺชน + วสภ]

ช้างมงคลชื่ออัญชนวสภะ.

ราชา อมจฺเจ ปุจฺฉิ “อหำ กตฺตพฺพกิจฺจำ อกาสึ เทโว น วสฺสติ กินฺติ กโรมาติ? “มหาราช อินฺทปตฺถนคเร ธนญฺจยสฺส โกรพฺยรญฺโญ **อญฺชนวสโภ** นาม มงฺคลหตฺถี อตฺถิ ตำ อาเนสฺสาม เอวำ สนฺเต เทโว วสฺสตีติ. (ชา.อฏ. ๒/๓๓๒) (สี.อิ.ต่างกัน)

พระราชาตรัสกะเหล่าอำมาตย์ว่า เราได้ทำกิจที่ควรทำแล้ว ฝนก็ไม่ตก เราจะทำอย่างไร. พวกอำมาตย์กราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช พระเจ้าธนัญชัยโกรัพยราชในนครอินทปัต มีช้างมงคลชื่อ**อัญชนวสภะ** ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จักนำช้างมงคลเชือกนั้นมา เมื่อเป็นเช่นนั้น ฝนก็จักตก.

อญฺชนสกุก (ปุ)

[อญฺชน + สกุก]

อัญชนศากยะ, เจ้าศากยะนามว่าอัญชนะ.

ปิตา **อญฺชนสกุโก** เม
มาตา มม สุลกฺขณา
ตโต กปิลวตฺถุสฺมึ
สุทฺโธทนฆรำ คตา. (อป. ๒/๒๑๕)

(พระพุทธเจ้าได้ตรัสในที่ประชุมนั้นว่า)
พระชนกของข้าพเจ้า ทรงพระนามว่า**อัญชนศากยะ** พระชนนีของข้าพเจ้าทรงพระนามว่าสุลักขณา ต่อมามารดา (ของข้าพเจ้า) ได้ไปสู่พระราชวังของพระเจ้าสุทโธทนะ ในกรุงกบิลพัสดุ์.

อญฺชนสทิส (ติ)

[อญฺชน + สทิส]

เช่นกับขนดอกอัญชัน.

อญฺชนโลมสาทิสาติ อญฺชนสทิเสหิ โลเมหิ สมนฺนาคตา. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๗)

บทว่า **อญฺชนโลมสาทิสา** (มีขนเช่นกับขนดอกอัญชัน) ได้แก่ ประกอบพร้อมด้วยขนทั้งหลาย**เช่นกับขนดอกอัญชัน**.

อญฺชนสนฺนิภ (ติ)

[อญฺชน + สนฺนิภ]

(ก) [มีสีเขียว]ดุจดอกอัญชัน.

อุเทนฺตำ มหาเมฆำ
นีลำ **อญฺชนสนฺนิภำ**
สาครำ วิย ทิสฺสนฺตำ
ปสฺสเสตำ มหาวนำ. (อป. ๑/๓๗๕)

(เกนิยพราหมณ์ กล่าวว่า)
ท่านคงเห็นป่าใหญ่สีเขียวดุจ**ดอกอัญชัน** ดุจดังก้อนมหาเมฆตั้งขึ้น ซึ่งปรากฏดุจท้องทะเล.

(ข) ช้างมงคลชื่ออัญชนสันนิภะ.

มหาสตฺตสฺส ปน **อญฺชนสนฺนิโภ** นาม มงฺคลหตฺถี มหาปุญฺโญ โหติ. รฏฺฐวาสิโน “ตสฺมึ อานีเต เทโว วสฺสิสฺสตีติ สญฺญาย รญฺโญ อาโรจยึสุ. ราชา ตสฺส หตฺถิสฺส อานยนตฺถาย พฺราหฺมเณ ปหิณิ. เต คนฺตฺวา มหาสตฺตํ หตฺถึ ยาจึสุ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๖๑)

ก็**ช้างมงคลชื่ออัญชนสันนิภะ**ของพระมหาสัตว์ เป็นสัตว์มีบุญมาก. ชาวแคว้นพากันกราบทูลด้วยความสำคัญว่า เมื่อนำช้างนั้นมาแล้ว ฝนจักตก. พระราชา ทรงส่งพวกพราหมณ์ไป เพื่อต้องการนำช้างนั้นมา. พราหมณ์เหล่านั้นไปแล้ว ทูลขอช้างกะพระมหาสัตว์แล้ว.

ดู อญฺชนวณฺณ

อญฺชนสมวณฺณสุนีลเกส (ติ)

[อญฺชนสม + วณฺณ + สุนีล + เกส]

มีพระเกศาดำสนิทดุจสีดอกอัญชัน.

อญฺชนสมวณฺณสุนีลสุเกโส
กญฺจนปฏฺฏวิสุทฺธนลาโฏ
โอสธิปณฺหรสุทฺธสุอุณฺโณ
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห. (ชา.อฏ. ๑/๑๐๕)
(อญฺชนวณฺณสุนีลสุเกโส. สารตฺถ. ๓/๒๔๗)

พระองค์**มีพระเกศางามดำสนิทดุจสีดอกอัญชัน** มีพระนลาฏผุดผ่องดุจแผ่นทอง มีพระอุณาโลมขาวสะอาดดุจดาวประจำรุ่ง พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ.

อญฺชนสวฺหย (ติ)

[อญฺชน + สวฺหย]

[พญาคชสาร]ชื่ออัญชนะ.

อวุฏฺฐิโก ชนปโท
ทุพฺภิกฺโข ฉาตโก มหา
ททาหิ ปวรํ นาคํ
นีลํ **อญฺชนสวฺหยํ**. (จริยา. ๓๘๗)

[ครั้งนั้น พวกพราหมณ์ชาวแคว้นกาลิงคะได้มาหาเรา ขอพญาคชสาร ซึ่งประกอบด้วยธัญญลักษณะ สมบูรณ์ด้วยมงคลกับเราว่า] ชนบทฝนไม่ตกเลย เกิดทุพภิกขภัย อดอยากมาก ขอพระองค์โปรดพระราชทานพญาคชสาร ตัวประเสริฐมีกายสีเขียว**ชื่ออัญชนะ**ด้วยเถิด.

อญฺชนสวฺหยนฺติ อญฺชนสทิเสน อวฺหาตพฺพํ อญฺชนนามกนฺติ อตฺโถ. (จริยา.อฏ. ๓๖)

บทว่า **อญฺชนสวฺหยํ** คือถูกร้องเรียกด้วยเสียงว่า อัญชนะ หมายความว่า มีชื่อว่าอัญชนะ.

อญฺชนิตฺถวิกา (ถี)

[อญฺชนิ + ถวิกา]

ถุงกลักยาตา, ถุงใส่ยาตา.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู อญฺชนิมฺปิ อญฺชนิสลากมฺปิ หตฺเถน ปริหรนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว **อญฺชนิตฺถวิก**นฺติ. (วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายใช้มือถือกลักยาตาบ้าง ไม้ป้ายยาตาบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย **จึง**

นำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ถุงกลักยาตา**”

อญฺชนิสลากา (ถี)

[อญฺชนิ + สลากา] ไม้ป้ายยาตา.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู องฺคุลิยา อญฺชนฺติ อกฺขีนิ ทุกฺขานิ โหนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว **อญฺชนิสลาก**นฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย ย่อมป้ายทาตาด้วยนิ้วมือ (ใช้นิ้วมือป้ายทาตา) นัยน์ตาช้ำ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ไม้ป้ายยาตา**.

อญฺชนี (ถี)

[อญฺชน + อี]

กลักยาหยอดตา, กล่องยาหยอดตา, ขวดยาหยอดตา, หลอดยาหยอดตา,

ผู้สมควรใช้ยาแต้มตา = ผู้หญิง.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู อุจฺจาวจา อญฺชนิโย ธาเรนฺติ โสวณฺณมยํ รูปิยมยํ. มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “เสยฺยถาปิ คิหี กามโภคิโนติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. น ภิกฺขเว อุจฺจาวจา **อญฺชนี** ธาเรตพฺพา. โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้กลักยาตาชนิดต่าง ๆ ทำด้วยทองคำ ทำด้วยเงิน มนุษย์ทั้งหลายจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม” ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้**กลักยาหยอดตา**ชนิดต่าง ๆ รูปใดใช้ต้องอาบัติทุกกฏ.

อญฺชนีว นวา จิตฺตา
ปูติกาโย อลงฺกโต
อลํ พาลสฺส โมหาย
โน จ ปารคเวสิโน. (ม. ๒/๒๕๓, เถร.๓๒๕)

(ฉ.ม. อญฺชนีวณฺณา)

(พระรัฐบาลกล่าวว่า)
กายที่มีสภาพเปื่อยเน่าเป็นธรรมดา ซึ่งตกแต่งแล้วเหมือน**กลักยาหยอดตา**ใหม่ อันงดงามพอจะหลอกคนโง่ได้ แต่จะหลอกคนผู้แสวงหาฝั่งไม่ได้.

อญฺชนีติ อญฺชนนาฬิกา. (ม.อฏ. ๓/๒๐๙)
บทว่า **อญฺชนี** (กลักยาหยอดตา) ได้แก่ กล่องยาหยอดตา (หลอดยาหยอดตา).

อญฺชนีว นวา จิตฺตา ปูติกาโย อลงฺกโตติ ยถา **อญฺชนี** อญฺชนนาฬิกา นวา อภินวา มาลากมฺมมกรทนฺตาทิวเสน จิตฺตา พหิ มฏฺฐา อุชฺชลา ทสฺสนียา อนฺโต ปน น ทสฺสนียา โหติ เอวเมว ตาสํ กาโย นฺหานพฺภญฺชนวตฺถาลงฺกาเรหิ อลงฺกโต พหิ อุชฺชโล อนฺโต ปน ปูตินานปฺปการอสุจีหิ ภริโต ติฏฺฐตีติ อตฺโถ.

(เถร.อฏ. ๒/๗๗๕)

กึ่งคาถาว่า **อญฺชนีว นวา จิตฺตา ปูติกาโย อลงฺกโต** ความว่า กลักยาหยอดตา คือกล่องยาหยอดตา (หลอดยาหยอดตา) ใหม่ๆ วิจิตรด้วยมาลากรรมคือ ทำเป็นลวดลายดอกไม้และสลักเป็นฟันมังกรเป็นต้น ภายนอกเกลี้ยงเกลาขึ้นเงาน่าดูแต่ภายในไม่น่าดูฉันใด. กายของหญิงเหล่านั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตกแต่งด้วยการอาบน้ำ แต้มตา ผ้าและเครื่องอลังการทั้งหลาย ภายนอกสดใส แต่ภายในเสีย เต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานาประการตั้งอยู่.

อญฺชนูปปิสน (น)

[อญฺชน + อุปปิสน]

จุณ[เครื่องยา]บดผสมยาตา, จุณ[เครื่องยา]ที่ควรบดผสมเพื่อเป็นยาหยอดตา.

อถ โข ภควา เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ ธมฺมึ กถึ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ “อนุชานามิ ภิกฺขเว อญฺชนึ กาพญฺชนึ รสญฺชนึ โสตญฺชนึ เครุกึ กปลฺลนฺติ. **อญฺชนูปปิสเนหิ** อตฺโถ โหติ. ภควโต เอตมตฺถึ อาโรเจสุ.

อนุชานามิ ภิกฺขเว จนฺทนึ ตครึ กาพานุสาริยึ ตาลีสึ ภทฺทมุตฺตกนฺติ. (วิ. ๓/๒๙๔)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ แล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยาหยอดตา อันได้แก่ยาทาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง ยาป้ายตาที่ทำด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ ยาทาตาที่เกิดในกระแสน้ำหรดาลกลีบทอง เขม่าไฟ” ภิกษุทั้งหลายต้องการ**จุณ[เครื่องยา]บดผสมยาตา** จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต[ผง]ไม้จันทน์ กฤษณา กะลัมพัก ใบเฉียง [ต้นไม้ใช้ใบทำยา] แห้วหมู”.

อญฺชนูปปิสเนหีติ อญฺชเนน สทฺธึ เอกโต ปิสิตพฺเพหิ. (วิ.อฏ. ๓/๓๗๓)

บทว่า **อญฺชนูปปิสเนหิ** ([จุณ]เครื่องยาบดผสมยาตา) ได้แก่ [เครื่องยามีผงไม้จันท์เป็นต้น]ที่จะพึงบดผสมกับยาหยอดตา.

อญฺชนูปปิสนนฺติ อญฺชนตฺถาย อุปปิสิตพฺพึ ยึ กิญฺจิ จุณฺณชาตึ. (สารตฺถ. ๓/๓๐๔)

บทว่า **อญฺชนูปปิสนึ** (เครื่องยาบดผสมยาตา) คือ จุณอย่างใดอย่างหนึ่ง[มีผงไม้จันท์เป็นต้น]ที่ควรบดเพื่อเป็นยาหยอดตา.

อญฺชนฺต (ติ)

[อญฺชุ + อนฺต. ถี, อญฺชนฺตี]

เมื่อแต้ม, แต้มอยู่.

[เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขุนิโย อวงฺคึ กโรนฺติ ฯเปฯ (วิ. ๔/๔๑๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุณีทั้งหลายแต้มขอบตานอก (หางตา)...]

อวงฺคึ กโรนฺตีติ อกฺขึ **อญฺชนฺติโย** อวงฺคเทเส อโธมุขึ เลขึ กโรนฺติ. (วิ.อฏ. ๔/๑๒๙)

สองบทว่า **อวงฺคึ กโรนฺติ** (แต้มขอบตานอก[หางตา]) ความว่า พวกภิกษุณีฉัคพัคคีย์ **เมื่อ**

แต้มขอบตานอก (หางตา) ได้เขียนลวดลายหันหน้าลงล่างที่หางตา.

[อกฺขิ ศัพท์มีความหมายโดยตรงว่า ตา แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้ตาคือขอบตา การใช้คำในลักษณะเช่นนี้ชื่อว่าสมีปูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เช่น คงฺคายํ สสฺสํ ติฏฺฐติ (ข้าวกล้า ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงฺคายํ แปลตามศัพท์ว่า ในแม่น้ำคงคา แต่ข้าวกล้า จะตั้งอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้คือฝั่งน้ำ]

อญฺชลิ (ปุ)

[อญฺช + อลิ]

โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๙๖) กล่าวว่า อญฺชลิ (ลง อลิ ปัจจัย ท้าย อญฺช ธาตุ) มีวิเคราะห์ว่า อญฺเชติ ภตฺติมเนน ปกาเสตีติ อญฺชลิ (อัญชลิคือเครื่องแสดงความเคารพ). คัมภีร์กังขาโยชนามหาฏีกา (๒๑-๒๒) ใช้เป็นรูปว่า กตญฺชลี ซึ่งมีรูปศัพท์เดิมมาจาก กตญฺชลิ=กโต อญฺชลิ เอเตนาติ กตญฺชลิ (ผู้มีกระพุ่มมืออันกระทำแล้ว ชื่อว่า กตัญชลิ) จากนั้นจึงทำทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิลิฏฐะ)]

[กระพุ่มมือ, พนมมือ ๒ ศัพท์ = ปรปุฏ, อญฺชลิ. ธาน.คาถา ๒๖๘]

(๑) อัญชลี, การไหว้, การประนมมือไหว้, การกระพุ่มมือไหว้โดยบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า(ทศนขสโมธาน) ทำอุ้งมือให้นูนเล็กน้อยยกขึ้นเหนือศีรษะ (หรือจรดหน้าผาก).

อถ โข ราชา มาคโธ อชาตสตฺตุ เวเทหิปุตฺโต ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา ภิกฺขุสงฺฆสฺส **อญฺชลึ** ปณาเมตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ; เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข ราชา มาคโธ อชาตสตฺตุ เวเทหิปุตฺโต ภควนฺตํ เอตทโวจ “ปุจฺเฉยฺยามหํ ภนฺเต ภควนฺตํ กิญฺจิเทว เทสํ สเจ เม ภควา โอกาสํ กโรติ ปญฺหสฺส เวยฺยากรณายาติ. “ปุจฺฉ มหาราช, ยทากงฺขสีติ. (ที. ๑/๔๗)

ลำดับนั้น พระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร ทรงถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค ทรงประณตน้อม**อัญชลี** (ไหว้) ภิกษุสงฆ์แล้ว ประทับนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันขอวโรกาส ทูลถามปัญหาบางอย่างกะพระผู้มีพระภาค หากพระผู้มีพระภาค จะประทานพระวโรกาส เพื่อทรงตอบปัญหาของหม่อมฉัน” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เชิญถามตามพระประสงค์เถิด มหาบพิตร”

[การใช้คำเชื้อเชิญให้ถามเช่นนี้เรียกว่า สัพพัญญุปวารณา]

ตโต ชีวกสฺส เอตทโหสิ ฯเปฯ อุฏฺฐายาสนา ภควโต วิหาราภิมุโข ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทิตฺวา ทสนขสโมธานสมุชฺชลํ **อญฺชลึ** สิรสิ ปคฺคเหตฺวา ฯเปฯ “อยํ เทว ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธติ-อาทิมาห. (ที.อฏ. ๑/๑๓๓} วิมาน.อฏ. ๖)

ลำดับนั้น หมอชีวกคิดในใจว่า... พลางลุกขึ้นจากอาสนะ หันหน้าไปทางที่ประทับของพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ประคอง**อัญชลี**ซึ่งรุ่งเรืองด้วยการบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า[ประนมมือทั้ง ๑๐ นิ้วไหว้]เหนือศีรษะ... แล้วจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ
กต**ญฺชลี** อนธิวรำ อยาจถ
สนฺตีธ สตฺตา อปฺปรชกฺขชาติกา
เทเสตุ ธมฺมำ อนุกมฺปิมำ ปชำ. (อป. ๒/๔๓๕)

ท้าวสหัมบดีพรหมผู้เป็นใหญ่ในโลกได้กระทำ**อัญชลี** (ผู้มีกระพุ่มมืออันทำแล้ว) อาราธนาพระพุทธเจ้าว่า เหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสมลทินน้อยในจักษุมีอยู่ในโลก ขอพระองค์โปรดแสดงธรรมเพื่ออนุเคราะห์โลกนี้.

[คาถานี้เป็นอุปชาติคาถาที่ผสมอินทรวงศ์กับรุจิราคาถา กล่าวคือบาทแรกของคาถานี้เป็นอินทรวงศ์ประกอบด้วย ต ต ช ร คณะ (๒๒๑,๒๒๑,๑๒๑,๒๑๒), บาทที่ ๒ เป็นรุจิราคาถาประกอบด้วย ช ภ ส ช คณะและครุ (๑๒๑,๒๑๑,๑๑๒,๑๒๑,๒), บาทที่ ๓ เป็นอินทรวงศ์ โดยรวมคำว่า อปฺป เป็น ๑ พยางค์และถือว่าเป็นลหุ แม้ในวรรณกรรมบาลี ส่วนใหญ่การรวม ๒ พยางค์เป็น ๑ พยางค์มักถือว่าเป็นครุ แต่บางที่ก็ถือว่าเป็นลหุได้ บาทที่ ๔ เป็นอินทรวงศ์. จะอย่างไรก็ตาม คาถานี้บางอาจารย์ถือว่าเป็นอินทรวงศ์ทั้งหมด โดยเปลี่ยนบาทที่ ๒ เป็น กตฺอญฺชลี อนฺธิวรำ อยาจถ เปลี่ยนบาทที่ ๓ เป็น สนฺตีธ สตฺตาปฺปรชกฺขชาติกา เพื่อให้ต้องคณะฉันท์

รุจิราคาถา แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความปรารถนาในการฟัง เพราะแต่งด้วย ช คณะเป็นต้นและมีจังหวะหยุด ๒ ช่วง ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า รุจึ อเรติ ปวตฺเตตีติ รุจิรา (คาถาที่ยังความปรารถนาให้เป็นไป ชื่อว่า รุจิรา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก รุจิ บทหน้า + อร ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ + อ ปัจจัย]

ดู วิ.๑/๑๐, ที.๒/๓๒, สำ.๑/๗๘, อำ.๑/๖๗

(๒) [ดื่มน้ำด้วย]กระพุ่มมือ.

เสยฺยถาปิ อาวุโส โปกฺขรณี เสวาลปณกปริโยนทฺธา. อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย ฆมฺมาภิตตฺโต ฆมฺมปเรโต กิลนฺโต ตสิโต ปิปาสิโต. โส ตำ โปกฺขรณึ โอคาเหตฺวา อุโภหิ หตฺเถหิ อิติจิติ จ เสวาลปณกำ อปวิยูหิตฺวา **อญฺชลินา** ปิวิตฺวา ปกฺกเมยฺย. เอวเมวำ โข อาวุโส ยฺวายำ ปุคฺคโล อปริสุทฺธวจีสมาจาโร ปริสุทฺธกายสมาจาโร ยาสฺส อปริสุทฺธวจีสมาจารตา น สาสฺส ตสฺมึ สมเย มนสิกาตพฺพา ยา จ ขฺวาสฺส ปริสุทฺธกายสมาจารตา สาสฺส ตสฺมึ สมเย มนสิกาตพฺพา. เอวำ ตสฺมึ ปุคฺคเล อาฆาโต ปฏิวิเนตพฺโพ. (อำ. ๒/๑๖๕)

ดูก่อนผู้มีอายุ บุคคลใดมีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ แต่มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ ความประพฤติทางวาจาที่ไม่บริสุทธิ์

ของเขาส่วนใด ภิกษุไม่พึงใส่ใจส่วนนั้นในเวลานั้น ส่วนความประพฤติทางกายที่บริสุทธิ์ของเขาส่วนใด ภิกษุก็พึงใส่ใจแต่ส่วนนั้นในเวลานั้น เปรียบเหมือนสระน้ำที่ถูกสาหร่ายและแหนคลุมไว้ คนเดินทางมาถูกความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน กระหายน้ำ เขาจึงลงสระน้ำนั้น แหวกสาหร่ายและแหนด้วยมือทั้งสอง พึงดื่มน้ำด้วย**กระพุ่มมือ** (ใช้มือวักน้ำขึ้นดื่ม, กอบน้ำขึ้นดื่ม) แล้วจึงจากไป ภิกษุพึงกำจัดอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้แล.

(๓) กระพุ่มมือ, กระพุ่มพระหัตถ์ (ฝ่ามือ).

อทฺทสา โข อานนฺท กปฺปโก พหูนํ วสฺสานํ พหูนํ วสฺสสตานํ พหูนํ วสฺสสหสฺสานํ อจฺจเยน รญฺโญ มฆเทวสฺส สิรสฺมึ ปลิตานิ ชาตานิ; ทิสฺวาน ราชานํ มฆเทวํ เอตทโวจ “ปาตุภูตา โข เทวสฺส เทวทูตา, ทิสฺสนฺติ สิรสฺมึ ปลิตานิ ชาตานีติ. เตนหิ สมฺม กปฺปก ตานิ ปลิตานิ สาธุกํ สณฺฑาเสน อุทฺธริตฺวา มม **อญฺชลิสฺมึ** ปติฏฺฐาเปหีติ. “เอวํ เทวาติ โข อานนฺท กปฺปโก รญฺโญ มฆเทวสฺส ปฏิสฺสุตฺวา ตานิ ปลิตานิ สาธุกํ สณฺฑาเสน อุทฺธริตฺวา รญฺโญ มฆเทวสฺส **อญฺชลิสฺมึ** ปติฏฺฐาเปสิ. (ม.๒/๒๖๒)

(ใน ชา.อฏ.๑/๑๕๔ เป็น ปาณิมฺหิ จเปหิ)

[อานนท์ เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงมิถิลานี้แล ได้มีพระราชาทรงพระนามว่ามฆเทวะ เป็นผู้ทรงธรรม ครั้งนั้น ทรงรับสั่งเรียกช่างกัลบกมาตรัสว่า “ เมื่อใด ท่านเห็นผมหงอกเกิดบนศีรษะของเรา เมื่อนั้นพึงบอกเรา] อานนท์ เมื่อล่วงไปหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี ช่างกัลบกได้เห็นพระเกศาหงอกเกิดแล้วบนพระเศียรของพระเจ้ามฆเทวะได้กราบทูลว่า “เทวทูต[สื่อแจ้งข่าวมฤตยู]ปรากฏแก่พระองค์แล้ว พระเกศาหงอกเกิดแล้วบนพระเศียรปรากฏอยู่” พระเจ้ามฆเทวะตรัสว่า “ช่างกัลบกเพื่อนรัก ถ้าเช่นนั้น ท่านจงใช้แหนบถอนผมหงอกนั้นให้ดี แล้ววางลงที่**กระพุ่มมือ**ของเราเถิด” อานนท์ ช่างกัลบกทูลรับสนองพระราชดำรัสแล้ว จึงใช้แหนบถอนพระเกศาหงอกนั้นอย่างดี แล้ววางลงบน**กระพุ่มมือ**ของพระเจ้ามฆเทวะ.

[หมายเหตุ:-พระเจ้ามฆเทวะทรงเล่นอย่างเด็กอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงดำรงตำแหน่งอุปราชอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงครองราชย์อยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี เสด็จออกจากวังผนวชเป็นบรรพชิต ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ที่มฆเทวอัมพวันนี้อีก ๘๔,๐๐๐ ปี พระองค์ทรงเจริญพรหมวิหาร ๔ ประการ หลังจากสวรรคตแล้วได้เสด็จเข้าถึงพรหมโลก]

อญฺชลิก (ปุ)

[อญฺชลิ + ก]

ลง ก ปัจจัยในสกัตถะ (สกัตถปัจจัย) ด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร[คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) การลงปัจจัยที่เรียกว่าสกัตถ์นี้มักลง เพื่อรักษาฉันท์ หรือเพื่อเปลี่ยนจากลิงค์เดิม **ดัง**

กฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๒) ว่า สกตฺถิกา ปกติโต ลิงฺควจนานิ อติวตฺตนฺติ (ศัพท์ที่ลงสกัตถปัจจัย ย่อมล่วงพ้นลิงค์และพจน์จากรูปเดิม).

อัญชลี, การไหว้, การประนมมือไหว้, การกระพุ่มมือไหว้โดยบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า (ทศนขสโมธาน) ทำอุ้งมือให้นูนเล็กน้อยยกขึ้นเหนือศีรษะ.

อหำ มนุสฺเสสุ มนุสฺสภูตา
อพฺภาคตานาสนกำ อทาสึ
อภิวาทยึ **อญฺชลิกำ** อกาสึ
ยถานุภาวญฺจ อทาสิ ทานำ. (วิมาน. ๒)

[เทพธิดานั้นดีใจที่พระมหาโมคคัลลานเถระถาม จึงตอบปัญหาผลกรรมตามที่พระเถระถามว่า]
เมื่อดิฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ได้ถวายตั่ง แด่บรรดาภิกษุผู้เพิ่งมาถึง ได้กราบไหว้ ประคอง**อัญชลี**และถวายทานตามกำลังทรัพย์.

อญฺชลิกำ อกาสินฺติ ทสนขสโมธานสมุชฺชลำ อญฺชลึ สิรสิ ปคฺคณฺหนฺตี คุณวิสิฏฺฐานำ อปจายนำ อกาสินฺติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๒๑)

สองบทว่า **อญฺชลิกำ อกาสึ** (ประคองอัญชลี) ความว่า ดิฉันประคองซึ่งอัญชลี อันรุ่งเรืองด้วยการบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า[ประนมมือทั้ง ๑๐ นิ้วไหว้]เหนือศีรษะ ได้ทำความยำเกรงต่อท่านผู้มีคุณอันประเสริฐทั้งหลาย.

[คาถาดังกล่าวข้างต้นเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมอุเปนทรวิเชียร อินทรวิเชียร และกมลาเข้าด้วยกัน กล่าวคือ บาทที่ ๑ และบาทที่ ๔ เป็นอุเปนทรวิเชียรประกอบด้วย ช ต ช ค ค (๑๒๑,๒๒๒,๑๒๑,๒๒) บาทที่ ๒ เป็นอินทรวิเชียรประกอบด้วย ต ต ช ค ค (๒๒๑, ๒๒๑,๑๒๑,๒๒) บาทที่ ๓ เป็นกมลาคาถาประกอบด้วย ส ย ส ย (๑๑๒, ๑๒๒, ๑๑๒, ๑๒๒) โดยบทว่า **อญฺชลิกำ** ได้เพิ่มพยางค์ด้วยการลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถะ เพื่อรักษาคณะฉันท์ (คือ ส คณะ ชลิกำ=๑๑๒)

มีข้อสังเกตว่า การเพิ่มพยางค์ในบาทคาถานี้ตามหลักภาษานิยมใช้ ๒ ลักษณะ คือ (๑) ประกอบตัพภาวศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีอรรถของบทที่ตนประกอบอยู่นั้น ไม่มีอรรถเฉพาะใดๆ เช่น คต อนฺต เป็นต้น (๒) ลงสกัตถปัจจัย คือ ปัจจัยที่มีอรรถของตน เช่น ก ตา ณิก ณฺย เป็นต้น ดังข้อความในปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๓ สูตร ๒) ว่า อิยาทิปูรโณ (บาทคาถาลงปูรณปัจจัยมี อิย เป็นต้นได้) อย่างไรก็ตามการที่พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์หรือนักไวยากรณ์กล่าวว่า คำนี้มีตรัสไว้เพื่อรักษาฉันท์ให้พยางค์ครบจำนวนก็ดี ตรัสเพื่อรักษาคาถาให้มีครุลหุตามแบบแผนก็ดี เพื่อให้คำสละสลวยก็ดี เป็นเพียงคำกล่าวตามโวหารของชาวโลก เพราะพระพุทธองค์ ทรงขจัดกิเลสได้สิ้นเชิง จึงปราศจากความกังวลในการแสดงธรรมว่า ต้องตรัสให้ตรงตามระเบียบในฉันทลักษณ์หรือลบอักษรเป็นต้น เพื่อให้คำสละสลวย จุดมุ่งหมายในการแสดง

ธรรมของพระองค์ คือการชี้แนะให้ผู้ฟังเข้าใจและปฏิบัติตามได้ ดังนั้น จึงไม่ทรงกังวลที่จะรักษาฉันท์หรือคาถาแต่อย่างใด

นีติ.สุตต.๑๙๑]

อญฺชลิกมฺม (น)

[อญฺชลิ + กมฺม]

อัญชลีกรรม, การทำอัญชลี, การไหว้, การประนมมือไหว้, การกระพุ่มมือไหว้โดยบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันเข้า (ทศนขสโมธาน) ทำอุ้งมือให้นูนเล็กน้อยยกขึ้นเหนือศีรษะ (หรือจรดหน้าผาก).

เต หิ นาม ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา ปาณา อญฺญมญฺญํ สคารวา สปฺปติสฺสา สภาควุตฺติกา วิหริสฺสนฺติ. อิธ เขวตฺ ภิกฺขเว โสเภถ, ยํ ตุมฺเห เอวํ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย ปพฺพชิตา สมานา อญฺญมญฺญํ สคารวา สปฺปติสฺสา สภาควุตฺติกา วิหเรยฺยาถ. เนตฺ ภิกฺขเว อปฺปสนฺนานํ วา ปสาทาย ฯเปฯ วิครหิตฺวา ฯเปฯ ธมฺมึ กถึ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ: “อนุชานามิ ภิกฺขเว ยถาวุฑฺฒึ อภิวาทนํ ปจฺจุฏฺฐานํ **อญฺชลิกมฺมํ** สามีจิกมฺมํ อคฺคาสนํ อคฺโคทกึ อคฺคปิณฺฑึ, น จ ภิกฺขเว สมฺมึ ยถาวุฑฺฒึ ปฏิพาหิตพฺพึ, โย ปฏิพาเหยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๔/๕๒, ที. ๓/๖๙, อ. ๑/๑๒๑)

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานพวกนั้น ยังมีความเคารพยำเกรง ดำเนินชีวิตอยู่อย่างเสมอภาคกัน ภิกษุทั้งหลาย การที่พวกเธอเป็นผู้บวชแล้วในธรรมวินัยที่เรากล่าวดีแล้ว มีความเคารพมีความยำเกรงกันและกัน ดำเนินชีวิตอย่างเสมอภาคกัน จะพึงงดงามในธรรมวินัยนี้ ภิกษุทั้งหลาย การทำเช่นนั้น มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย…” ครั้นทรงตำหนิแล้ว…ทรงแสดงธรรมีกถา รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการกราบ การลุกรับ **อัญชลีกรรม** (ไหว้) สามีจิกรรม อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศตามลำดับพรรษา อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงกีดกันเสนาสนะของสงฆ์ตามลำดับพรรษา รูปใดกีดกัน ต้องอาบัติทุกกฏ”.

[เรื่องย่อมีอยู่ว่า ณ ที่บริเวณใกล้ป่าหิมพานต์ ที่ต้นไทรต้นหนึ่ง มีนกกระทา ลิง และช้าง อาศัยอยู่ด้วยกัน ครั้งหนึ่งพวกสัตว์ทั้งสามเกิดความคิดที่จะจัดลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อยระหว่างกันและกัน ในที่สุดนกกระทาก็ได้รับเลือกให้เป็นรัตตัญญูผู้อาวุโสกว่าเพื่อน ทั้งลิงและช้างต่างก็เชื่อฟังโอวาทคำตักเตือนของนกกระทา และให้ความเคารพนกกระทา ชั่วอายุขัยของตน เมื่อสัตว์ทั้งสาม ละจากโลกนี้ไปแล้ว ได้ไปบังเกิดบนสุคติสวงสวรรค์ พระพุทธองค์ทรงติเตียนพวก พระที่เป็นลูกศิษย์ของพระฉัพพัคคีย์ว่า ดูซิ แม้แต่สัตว์ดิรัจฉานยังให้ความเคารพซึ่งกันและกัน แต่พวกเธอบวชอยู่ในพระธรรมวินัยของเราแท้ๆ แต่กลับไม่ให้ความเคารพนับถือผู้ใหญ่ จากนั้นจึงได้บัญญัติสิกขาบทดังกล่าว]

สเจ อานนฺท มหาปชาปติ โคตมี อฏฺฐ ครุธมฺเม ปฏิคฺคณฺหาติ, สาวสฺสา โหตุ อุปสมฺปทา. วสฺสสตุปสมฺปนฺนาย ภิกฺขุนิยา ตทหุปสมฺปนฺนสฺส ภิกฺขุโน อภิวาทนํ ปจฺจุฏฺฐานํ **อญฺชลิกมฺมํ** สามีจิกมฺมํ กาตพฺพํ; อยมฺปิ ธมฺโม สกฺกตฺวา ครุกตฺวา มาเนตฺวา ปูเชตฺวา ยาวชีวํ อนติกฺกมนีโย ฯเปฯ (วิ. ๔/๔๐๓)

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมีรับครุธรรม ๘ ข้อ (การรับครุธรรม) นั้นแหละ จงเป็นการอุปสมบท ของพระนางมหาปชาบดีโคตมีนั้น คือภิกษุณีถึงจะบวชได้ ๑๐๐ พรรษา ก็ต้องกราบ ลุกรับ **ทำอัญชลีกรรม** (ไหว้) สามีจิกรรมแก่ภิกษุผู้บวชแม้ในวันนั้น ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต…

อภิวาทนํ ปจฺจุฏฺฐานํ อญฺชลิกมฺมํ สามีจิกมฺมํ กาตพฺพนฺติ มานาติมานํ อกตฺวา ปญฺจปติฏฺฐิเตน อภิวาทนํ อาสนา อุฏฺฐาย ปจฺจุคฺคมนวเสน ปจฺจุฏฺฐานํ ทสนเข สโมธาเนตฺวา **อญฺชลิกมฺมํ** อาสนปญฺญาปนพีชนาทิกํ อนุจฺฉวิกกมฺมสงฺขาตํ สามีจิกมฺมญฺจ กตฺตพฺพํ.

(สารตถ. ๓/๔๐๓, อ.อฏ. ๓/๒๓๗)

ดู วิมาน. ๕

พระดำรัสว่า อภิวาทนํ ปจฺจุฏฺฐานํ อญฺชลิกมฺมํ สามีจิกมฺมํ กาตพฺพํ (ก็ต้องกราบ ลุกรับ ทำอัญชลีกรรม สามีจิกรรม) ความว่า [ภิกษุณีอุปสมบทแล้วร้อยปี]ต้อง ทำการกราบ ด้วยเบญจางคประดิษฐ์โดยไม่เย่อหยิ่งถือตัว ต้องทำการลุกรับโดยลุกขึ้นต้อนรับจากอาสนะ ต้องทำอัญชลีกรรม (ไหว้) โดย ประนมมือทั้ง ๑๐ นิ้ว ต้องทำสามีจิกรรม คือ ความประพฤติที่เหมาะสม มีการปูลาดอาสนะและพัดวีให้เป็นต้น.

[อภิวาทน มาจาก อภิ บทหน้า + วที ธาตุ (วนฺทนถเว = ไหว้, สรรเสริญ) + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย หรือมาจาก อภิ บทหน้า + วท ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ=พูดให้ปรากฏ) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า ให้พูด คือ ให้พูดในลักษณะให้พรว่า จงเป็นสุข เป็นต้น ซึ่งก็คือการกราบไหว้นั่นเอง เพราะผู้กราบไหว้ย่อมทำให้ผู้ได้รับให้พรดังกล่าว รากศัพท์หลังนี้มาจากสันสกฤต ดังนั้น คำนี้ อาจหมายถึงการกราบ, การไหว้ และการแสดงความเคารพตามสมควรแก่ฐานะ แต่ในที่นี้มีคำว่า **อญฺชลิกมฺม** (ทำอัญชลีกรรม, ไหว้) คำว่า อภิวาทน ในเรื่องนี้จึงหมายถึงการอภิวาทหรือการกราบเท่านั้น]

อญฺชลิกรณีย (ติ)

[อญฺชลิ + กรณีย]

ผู้ควรทำอัญชลีกรรม, ควรทำอัญชลี, ควรประนมมือไหว้, ควรการกราบไหว้.

สงฺเฆ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ ‘สุปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ อุชุปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ญายปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สามีจิปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริส-

ปุคฺคลา เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย **อญฺชลิกรณีโย** อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ.

ดู ที.๒/๘๐, ที.๓/๔,๑๙๐, ม.๓/๑๒๓,๑๗๖ อ.๑/๒๐๙, อภิ.ก.๓๙๙, อิติวุต.๒๕๕, วิสุทฺธิ.๑/๒๑๒

[หลักธรรมที่ชื่อว่าแว่นธรรม เป็นเครื่องมือให้อริยสาวกมีไว้ เมื่อประสงค์ก็จะพึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตนเองว่า “เราหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในนรก หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในแดนเปรต หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในอบาย ทุคติ และวินิบาตแล้ว เราเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้าคืออะไร]

คือ พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้.... ประกอบด้วยความเลื่อมใส อันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี[ตามพระพุทธพจน์] เป็นผู้ปฏิบัติตรง[ตามมัชฌิมาปฏิปทา] เป็นผู้ปฏิบัติถูกต้อง[เพื่อพระนิพพาน] เป็นผู้ปฏิบัติสมควร[ควรนับถือ] ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ กล่าวคือ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก นี้แหละพระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ควรรับสักการะ ควรแก่ของต้อนรับ ควรรับทักษิณา **ควรทำอัญชลีกรรม** เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก”

อญฺชลิกรณีโยติ อญฺชลิปคฺคหณสฺส อนุจฺฉวิโก. (อ.อฏ. ๒/๒๒๔)

บทว่า **อญฺชลิกรณีโย** ได้แก่ เป็นผู้สมควรประคองอัญชลี (กระพุ่มมือไหว้).

อุโภ หตฺเถ สิรสิ ปติฏฺฐเปตฺวา สพฺพโลเกน กริยมานํ อญฺชลิกมฺมํ อรหตีติ **อญฺชลิกรณีโย**. (อิติวุต.อฏ. ๒๗๔, อ.ฏี. ๒/๑๙๕-๖)

พระอริยสงฆ์ย่อมควรอัญชลีกรรม (กระพุ่มมือไหว้) ที่ชาวโลกทั้งมวลพากันยกมือทั้ง ๒ ตั้งไว้เหนือศีรษะทำอยู่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญชลิกรณียะ (ผู้ควรทำอัญชลีกรรม).

ปุญฺญตฺถิเกหิ อญฺชลิ กรณียา เอตฺถาติ **อญฺชลิกรณีโย**. (อ.ฏี. ๒/๑๙๕, วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๒๘๑)

อัญชลีกรรม (การกระพุ่มมือไหว้) อันบุคคลทั้งหลายผู้ต้องการบุญ ควรทำในพระอริยสงฆ์นี้ เหตุนั้น พระอริยสงฆ์นี้ ชื่อว่า อัญชลิกรณียะ (ผู้ควรทำอัญชลีกรรม).

อญฺชลิปคฺคหณ (น)

[อญฺชลิ + ปคฺคหณ]

การประคองอัญชลี (กระพุ่มมือไหว้).

ดู อญฺชลิกรณีย

อญฺชลิปณาม (ปุ)

[อญฺชลิ + ปณาม]

ประณตน้อม**อัญชลี** (ไหว้), การนอบน้อมด้วยการทำอัญชลี, การน้อมอัญชลี.

เอโก มโนปสาโท

สรณคมน**อญฺชลิปณาโม** วา

อุสฺสหเต ตารยิตุ๋ं
มารพลนิสูทเน พุทเธ. (มิลินฺท. ๒๓๖)

ความเลื่อมใสแห่งใจก็ดี การถึงว่าเป็นสรณะก็ดี **การน้อมอัญชลีไป**ก็ดี เพียงอย่างเดียวในพระพุทธเจ้าผู้ทรงทำลายกำลังมารได้ ย่อมสามารถยังสัตว์ให้ข้ามภพกันดารได้.

อญฺชลิปุฏ (ปุ)

[อญฺชลิ + ปุฏ]

กระพุ่มมือ, กระพุ่มมือไหว้โดยบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันไว้เหนือศีรษะ.

ปุนปิ พุทฺธานุเยว อานุภาวํ ทสฺเสนฺโต ปนฺเถ ทิสฺวาน กาสาวนฺติอาทิมาห.

ตตฺถ มีพฺหมกฺขิตํ คูถสมฺมิสฺสํ กาสาวํ กสาเวน รชิตํ จีวรํ อิสิทฺธชํ อริยานุ ธชํ ปริกฺขารุ ปนฺเถ มคฺเค ฉฑฺฑิตุ ทิสฺวาน ปสฺสิตฺวา อญฺชลึ กตฺวา ทสงฺคุลิสโมธานุ **อญฺชลิปุฏ**ं สิรสิ กตฺวา สิรสา สิเรน วนฺทิตพฺพุ อิสิทฺธชุ อรหตฺตทฺธชุ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธสาวกทีปกุ จีวรุ นมสฺสิตพฺพุ มาเนตพฺพุ ปูเชตพฺพนฺติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๑/๓๓๑)

เมื่อ[พระพุทธองค์]จะแสดงอานุภาพเฉพาะของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั่นเทียวซ้ำอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า ปนฺเถ ทิสฺวาน กาสาวं

ในคำนั้นมีอธิบายว่าใครๆ เห็นผ้ากาสาวะ คือจีวรย้อมด้วยน้ำฝาดอันเปื้อนคูถ คือระคนด้วยคูถอันเป็นธงชัยของพระฤาษี ได้แก่เป็นธงคือบริขารของหมู่พระอริยเจ้า ที่เขาทิ้งไว้ในหนทาง จึงทำอัญชลี คือ ทำ**กระพุ่มมือ**โดยบรรจง ๑๐ นิ้วรวมกันไว้เหนือศีรษะ แล้วพึงไหว้ด้วยเศียรเกล้า คือ พึงไหว้ พึงนับถือ พึงบูชาธงของฤาษี คือธงของพระอรหันต์ ได้แก่ จีวรอันแสดงความเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก.

[เพราะพระพุทธเจ้าเหล่าใดทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต พระพุทธเจ้าเหล่านั้น บริสุทธิ์ได้ด้วยธงชัยนี้ เหตุนั้น จึงควรนอบน้อมพระพุทธเจ้าเหล่านั้น]

อญฺชลิมตฺต (น)

[อญฺชลิ + มตฺต]

เพียงอัญชลี, เพียงกระพุ่มมือไหว้.

อญฺชลิมตฺตกรณ (น)

[อญฺชลิมตฺต + กรณ]

การกระทำเพียงอัญชลี, การกระทำเพียงกระพุ่มมือไหว้.

อญฺชลึ ปณาเมตฺวาติ เอเต อุภโตปกฺขิกา เต เอวं จินฺตยึสุ “สเจ โน มิจฺฉาทิฏฺฐิกา โจเทสฺสนฺติ ‘กสฺมา ตุมฺเห สมณุ โคตมุ วนฺทิตฺถาติ? เตสุ ‘กึ **อญฺชลิมตฺตกรเณนาปิ** วนฺทนุ นาม โหตีติ วกฺขาม. สเจ โน สมฺมาทิฏฺฐิกา โจเทสฺสนฺติ ‘กสฺมา ตุมฺเห ภควนฺตุ น วนฺทิตฺถาติ. ‘กึ สีเสน ภูมิยุ ปหรนฺเตเนว วนฺทนุ นาม โหติ นนุ อญฺชลิกมฺมมฺปิ วนฺทนุ เอวา’ติ วกฺขามาติ.

(ที.อฏ. ๑/๒๕๗)

สองบทว่า **อญฺชลึ ปณาเมตฺวา** (ประนมอัญชลี) ความว่า พวกพราหมณ์เกิดเป็นสองฝัก

สองฝ่ายคิดอย่างนี้ว่า แม้ถ้าพวกมิจฉาทิฏฐิจักทักท้วงพวกเราว่า เพราะเหตุไร พวกท่านจึงถวายบังคมพระสมณโคดม. พวกเราจะกล่าวแก่เขาว่า แม้ด้วย**การกระทำเพียงอัญชลี** ยังชื่อว่าไหว้ด้วยหรือ. ถ้าพวกสัมมาทิฏฐิจักทักท้วงพวกเราว่า เพราะเหตุไรพวกท่านจึงไม่ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค พวกเราจักบอกว่า การเอาศีรษะกระทบพื้นแผ่นดินนั่นแหละ จึงจะเป็นการไหว้หรือ แม้การกระทำอัญชลี (อัญชลีกรรม) ก็ชื่อว่าการไหว้เหมือนกันมิใช่หรือ.

อญฺชลิสามีจ (น)

[อญฺชลิ + สามีจ]

สามีจ = สมฺมา <สํ + อญฺจ + กฺวิ> ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต เมื่อลง ณ ปัจจัยแล้วให้ลง จฺ อาคมด้วยมหาสูตร, แปลง อา ที่ มา เป็น อิ, ลบ มฺ ใน มฺม แล้วพฤทธิ์ อ ที่ ส เป็น อา.

อัญชลีกรรมและสามีจิกรรม,
การกระพุ่มมือไหว้และกระทำความเคารพ (ความประพฤติที่เหมาะสม).

กติ ปุคฺคลา นาภิวาเทตพฺพา
อญฺชลิสามีเจน จ
กตินํ ทุกฺกฏํ โหติ
ทส ปุคฺคลา นาภิวาเทตพฺพา
อญฺชลิสามีเจน จ
ทสนฺนํ ทุกฺกฏํ โหติ. (วิ. ๕/๓๖๘)
(สฺยา. อญฺชลิสามิเจน)

ถาม:บุคคลเท่าไรอันภิกษุไม่ควรกราบไหว้ ไม่ควรทำ**อัญชลีกรรมและสามีจิกรรม** ทำแก่บุคคลกี่พวกต้องอาบัติทุกกฏ

ตอบ:บุคคล ๑๐ จำพวก อันภิกษุไม่ควรกราบไหว้ ไม่ควรทำ**อัญชลีกรรมและสามีจิกรรม** ทำแก่บุคคล ๑๐ จำพวก ต้องอาบัติทุกกฏ.

อญฺชลิสามีเจน จาติ สามีจิกมฺเมน สทฺธึ อญฺชลิ จ เตสํ น กาตพฺโพ. เนว ปานียาปุจฺฉนตาลวณฺฏคฺคหณาทิ ขนฺธกวตฺตํ เตสํ ทสฺเสตพฺพํ น อญฺชลิ ปคฺคณฺหิตพฺโพติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๔/๒๓๔)

สองบทว่า **อญฺชลิสามีเจน จ** (ไม่ควรทำอัญชลีกรรมและสามีจิกรรม) ความว่า อัญชลีกรรมพร้อมทั้งสามีจิกรรมอันภิกษุไม่พึงทำแก่ชน ๑๐ จำพวกนั้น. อธิบายว่า วัตรในขันธกะมีถามถึงน้ำดื่มและจับพัดใบตาลเป็นต้น อันภิกษุไม่พึงแสดงแก่ชน ๑๐ จำพวกนั้น อัญชลีก็ไม่พึงประคอง.

[คำว่า **สามีจิ** ในบทว่า **สามีจิกมฺเมน** ในพระไตร ปิฎกและอรรถกถาทุกฉบับพบเพียงรูปว่า **สามีจิ** แต่คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉท ที่ ๔ สูตร ๕๙) แสดงความเห็นว่า ควรมีรูปเดิมเป็น อี การันต์ว่า **สามิจี** มาจาก สมฺมา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺมา ภาโว สามิจี (ความเป็นโดยชอบ, ความเคารพนับถือ) เมื่อลง ณ ปัจจัยแล้วให้ลง จฺ เป็นอาคมด้วยมหาสูตร, แปลง อา ที่ มา เป็น อิ, ลบ มฺ ใน มฺม แล้วพฤทธิ์ อ ที่ ส เป็น อา แล้วจึงลง อี อิตถีปัจจัย หนังสือปาฬิปทปิฏกะ

(เล่ม ๔ หน้า ๗๗) กล่าวถึงรูป ๒ อย่างว่า สามีจิ, สามีจี ส่วนสันสกฤตมีรูปว่า สามีจี ในคัมภีร์สันสกฤตปิฎกพบรูปว่า สามีจิ, สามีจี ซึ่งประกอบรูปศัพท์มาจาก สมฺมา ศัพท์ + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย (หรือลง ณิ ปัจจัยแทน อี ปัจจัยใน สามีจิ) มีวิธีประกอบรูปศัพท์ดังนี้ สมฺมา <สํ + อญฺจ + กฺวิ> = สมญฺจฺ + ณ = สมญฺจ (ลง ณ ปัจจัยท้าย สมฺมา ซึ่งมีศัพท์เดิมมาจาก สํ บทหน้า + อญฺจ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย), สมญฺจ = สมิญฺจ (แปลง อ เป็น อิ), สมิญฺจ = สมีจ (แปลงนิคคหิตใน สํ เป็น มฺ และมีรูปทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยวิธีปฏิกรณะ คือ การแทน หมายถึง เมื่อลบอักษรตัวใดตัวหนึ่งแล้ว ต้องใช้อักษรตัวอื่นแทน เพื่อเป็นที่สังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น ซึ่งในที่นี้เป็นการ ลบ ญฺ จึงส่งผลให้ทีฆะ อิ เป็น อี), สมีจ + อี = สามีจี (พฤทธิ์สระ อ ที่ ส เป็น อา และลง อี อิตถีปัจจัย)]

อญฺชส๑ (ติ)

[อญฺช (คติยํ) + อส]

ตรง, สายตรง, เหยียดตรง, ซื่อตรง, ไม่อ้อมค้อม, ไม่คด.

พุทฺโธ จ เม อิสินิสโภ วินายโก
อเทสยี สมุทยทุกฺขนิจฺจตํ
อสงฺขตํ ทุกฺขนิโรธสสฺสตํ
มคฺคญฺจิมํ อกุฏิลม**ญฺชสํ** สิวํ. (วิมาน. ๑๙)
(สฺยา. อกุฏิลํ อญฺชสํ)

(สิริมาเทพธิดาตอบว่า)

พระพุทธเจ้าทรงองอาจกว่าหมู่ผู้เป็นฤาษี ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ ได้ทรงแสดงทุกขสัจและสมุทัยสัจว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง ทรงแสดงทุกขนิโรธสัจซึ่งปราศจากปัจจัยปรุงแต่งว่าเป็นสภาวะคงที่ และทรงแสดงมรรคสัจนี้ ซึ่งเป็นทางไม่อ้อมค้อม **ตรง**และปลอดภัยแก่ดิฉัน.

มคฺคญฺจิมํ อกุฏิลมญฺชสํ สิวนฺติ อนฺตทฺวย-ปริวชฺชเนน กุฏิลภาวกรานํ มายาทีนํ กาย-วงฺกาทีนญฺจ ปหาเนน อกุฏิลํ ตโต เอว **อญฺชสํ** อสิวภาวกรานํ กามราคาทีนํ สมุจฺฉินฺทเนน สิวํ นิพฺพานนฺ. (วิมาน.อฏ. ๗๖)

บาทคาถาว่า **มคฺคญฺจิมํ อกุฏิลมญฺชสํ สิวํ** ความว่า มรรค ชื่อว่า อกุฏิละ (ไม่อ้อมค้อม, ไม่คด) เพราะเว้นขาดที่สุดโต่งทั้งสอง[กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลถานุโยค] และเพราะละกิเลสมีมายาเป็นต้นที่ทำให้อ้อมค้อม (คด) และความคดทางกายเป็นอาทิ เสียได้ ชื่อว่า **อัญชสะ (ตรง)** เพราะไม่อ้อมค้อม (ไม่คด) นั่นนั่นเอง. ชื่อว่า สิวะ (ปลอดภัย) คือ นิพพาน เพราะตัดกิเลสมีกามราคะเป็นต้นที่ทำให้ไม่เจริญ รุ่งเรืองได้เด็ดขาด.

อิทำ ทุกฺขนฺติ มำ อโวจ
อยำ ทุกฺขสฺส สมฺภโว
อยำ ทุกฺขนิโรโธ จ
อญฺชโส อมโตคโธ. (วิมาน. ๗๐)
(ฉ.ม. ทุกฺขนิโรโธ มคฺโค จ)

(เทพธิดากล่าวว่า)
พระองค์ได้ตรัสสอนดิฉันว่า นี้คือทุกข์ นี้คือเหตุเกิดทุกข์ นี้คือความดับทุกข์ และนี้คือ [ทางสาย]**ตรง**ให้บรรลุอมตธรรม.

อนฺตทฺวยสฺส ปริวชฺชนโต **อญฺชโส**.

(วิมาน.อฏ. ๑๙๘)

ชื่อว่า **อัญชสะ** ([ทางสาย]ตรง) เพราะเว้นที่สุดโต่งสองอย่าง [กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลถานุโยค].

สุขํ สุขตฺโถ ลภเต ตทาจรํ
กิตฺติญฺจ ปปฺโปติ ยสสฺส วฑฺฒติ
โย อริยมฏฺฐงฺคิก**มญฺชสํ** อุชุ
ภาเวติ มคฺคํ อมตสฺส ปตฺติยาติ.

(เถร.๒๒๗)

(ท่านพระสามัญญกานิเถระกล่าวว่า)
บุคคลผู้ต้องการนิรามิสสุข ประพฤติให้สมควรแก่การได้ความสุขนั้น ย่อมได้ความสุข ผู้บำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘[อันเป็นทางสาย] **ตรง** ไม่คดเคี้ยว เพื่อบรรลุอมตบท ย่อมได้เกียรติคุณและเจริญยศ.

อนฺตทฺวยรหิตมชฺฌิมปฏิปตฺติภาวโต อกุฏิลฏฺเฐน อญฺชสํ กายวงฺกาทิปฺปหานโต อุชุ. (เถร.อฏ.๑/๑๒๔)

[บุคคลใด ย่อมเจริญปฏิปทาอันเป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์]...ชื่อว่า **อัญชสะ (ตรง)** ด้วยอรรถว่าไม่คด เพราะเป็นข้อปฏิบัติสายกลางที่เว้นที่สุดโต่งสองอย่าง ชื่อว่า อุชุ (ไม่คดเคี้ยว) เพราะละความคดทางกายเป็นต้นได้...[บุคคลนั้นท่านเรียกว่า **สุขตฺโถ ตทาจรํ**]

ดู เถร.๒๕๓, เถร.อฏ.๑/๓๗๓, เถรี.๓๙๑, เถรี.อฏ.๙๗. ดู อญฺชสายน

อญฺชส[๒] (น/ปุ)

[อญฺช (คติยํ) + ส, ดู ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๙๐]

(๑) ทาง, ถนน.

(ภควา) อถ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส รญฺโญ วา ราชมหามตฺตสฺส วา อาโรเจยฺย "ยคฺเฆ ภนฺเต ชาเนยฺยาสิ 'อหํ อทฺทสํ อรญฺเญ ปวเน จรมาโน ปุราณมคฺคํ ปุราณ**ญฺชสํ** ฯเปฯ ตํ ภนฺเต นครํ มาเปหีติ. อถ โข โส ภิกฺขเว ราชา วา ราชมหามตฺโต วา ตํ นครํ มาเปยฺย, ตทสฺส นครํ อปเรน สมเยน อิทฺธญฺเจว ผีตญฺจ พาหุชญฺญญฺ อากิณฺณมนุสฺสํ วุฑฺฒิเวปุลฺลปฺปตฺตญฺ. เอวเมว ขฺวาหํ ภิกฺขเว อทฺทสํ ปุราณมคฺคํ ปุราณ**ญฺชสํ** ปุพฺพเกหิ สมฺมาสมฺพุทฺเธหิ อนุยาตญฺ. (สํ. ๑/๓๒๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ต่อมาบุรุษนั้น ได้กราบทูลพระราชา หรือเรียนแก่ราชมหาอำมาตย์ว่า ขอเดชะ ขอพระองค์โปรดทรงรับรู้เถิดพระพุทธเจ้าข้า ข้าพระพุทธเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็ก ป่าใหญ่ ได้พบหนทางเดิม **ทาง**สายเดิม ...ขอพระองค์โปรดให้สร้างพระนครนั้นเถิด พระพุทธเจ้าข้า. จากนั้น พระราชาหรือราชมหาอำมาตย์จึงได้สร้างนครนั้นขึ้นมา ต่อมาพระนครนั้น ได้มั่งคั่ง

อุดมสมบูรณ์ มีประชากรมาก มีพลเมืองหนาแน่น ถึงความเจริญไพบูลย์ อุปมานี้ ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น เราได้ พบหนทางเดิม **ทาง** สายเดิม[อริยมรรคมีองค์ ๘]ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ เคยเสด็จพระดำเนินมาแล้ว.

อญฺชสนฺติ มคฺคสฺเสว เววจนำ. (สำ.อฏ.๒/๑๐๗)

คำว่า **อญฺชสำ** (ทาง) เป็นคำไวพจน์ของ มคฺค ศัพท์นั่นเทียว.

ปุราณมคฺคำ ปุราณญฺชสนฺติ โข อริยสฺเสตำ อฏฺจงฺคิกสฺส มคฺคสฺส อธิวจนำ. (สำ. ๑/๖๕)

สองบทว่า **ปุราณมคฺคำ ปุราณญฺชสำ** (หนทางเดิม ทางสายเดิม) นี้เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘.

[หนทางมีชื่อเรียกหลายชื่อ ดังคาถา[ในคัมภีร์จูฬนิเทศ ๓๐.๑๐๑.๒๑๑]ว่า

มคฺโค ปนฺโถ ปโถ ปชฺโช
อญฺชสำ วฏฺฏมายนำ.
นาวา อุตฺตรเสตุ จ
กุลฺโล จ ภิสิ สงฺคโม.

หนทาง = มคฺค, ปนฺถ, ปถ, ปชฺช, อญฺชส, วฏฺฏม, อยน, นาวา, อุตฺตร, เสตุ กุลฺล, ภิสิ และ สงฺคม.

คำว่า **เววจน** (คำไวพจน์) คือ คำพ้องที่มีความหมายเหมือนกัน เช่น คำว่า ทสพล เป็นคำไวพจน์ของ พุทฺธ หรือคำว่า สฺวากฺขาต เป็นคำไวพจน์ของ ธมฺม เป็นต้น

ประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า อธิวจนำ แสดงสิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร (อภิเธยฺยตฺถ, สรูป) แน่นอน]

อุปาสิตา สปฺปุริสา
สุตา ธมฺมา อภิณฺหโส
สุตฺวาน ปฏิปชฺชิสฺสำ
อญฺชสำ อมโตคธำ. (เถร. ๒๔๕)

(พระกัณหทินนเถระกล่าวว่า)

เหล่าสัตบุรุษเราเข้าไปหาแล้ว หมู่ธรรม เราฟังแล้วเนืองนิตย์ ครั้นฟังธรรมแล้ว จึงดำเนินไปสู่**ทาง**อันหยั่งลงสู่อมตธรรม (อมตมหานิพพาน).

สุตฺวาน ปฏิปชฺชิสฺสำ อญฺชสำ อมโตคธนฺติ เต ธมฺเม สุตฺวา ตตฺถ วุตฺตรูปารูปธมฺเม สลกฺขณาทิโต ปริคฺคเหตฺวา อนุกฺกเมน วิปสฺสนำ วฑฺเฒตฺวา อมโตคธำ นิพฺพานปติฏฺฐำ ตำสมฺปาปกำ **อญฺชสำ** อริยำ อฏฺจงฺคิกำ มคฺคำ ปฏิปชฺชึ ปาปุณึ. (เถร.อฏ. ๑/๓๘๘)

กึ่งคาถาว่า **สุตฺวาน ปฏิปชฺชิสฺสำ อญฺชสำ อมโตคธำ** ความว่า เราฟังธรรมเหล่านั้นแล้ว กำหนดรูปธรรมและอรูปธรรม(รูปนาม) ตามที่ตรัสไว้ในเทศนานั้นโดยลักษณะของตน เป็นต้น เจริญวิปัสสนาโดยลำดับ ดำเนินไป คือบรรลุถึง**หนทาง**คืออริยอัฏฐังคิกมรรค (อริยมรรคมีองค์ ๘) อันหยั่งลงสู่อมตธรรม คือ เป็นที่ตั้งแห่งพระนิพพาน ได้แก่ ยังพระนิพพานนั้นให้ถึงพร้อม.

เอวํ กิเลสปริรุทฺโธ
วิชฺชมาเน สิเว ปเถ
น คเวสติ ตํ มคฺคํ
น โทโส สิวม**ญฺชเส**. (พุทฺธวํ. ๓๐๗)

[บุคคลผู้ถูกศัตรูล้อมไว้ เมื่อทางสำหรับหนีไปมีอยู่ แต่ไม่หนีไป นั่นมิใช่ความผิดของทางฉันใด] เมื่อทางปลอดภัยมีอยู่ บุคคลผู้ถูกกิเลสกลุ้มรุมแล้วไม่แสวงหาทางนั้น นั่นมิใช่ความผิดของ**ทาง**ที่ปลอดภัย ฉันนั้น.

อญฺชสสฺสาติ มคฺคสฺส. **สิวมญฺชเส**ติ สิวสฺส อญฺชสสฺสาติ อตฺโถ. (พุทฺธวํ.อฏ. ๙๓)

บทว่า **อญฺชสสฺส** แปลว่า ของทาง. บทว่า **สิวมญฺชเส** คือ ของทางที่ปลอดภัย.

ตมฺหิ นฺหตฺวา จ ปิตฺวา
จ อวิทูเร วสามหํ
อทฺทสํ สมณานคฺคํ
คจฺฉนฺตํ **อนิลญฺชเส**. (อป. ๑/๑๒๕,๑๓๔)

(พระติณสันถารทายกเถระกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าอาบและดื่มน้ำในสระนั้นแล้ว พักอยู่ไม่ไกล ได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้เลิศกว่าสมณะเสด็จเหาะไป**ทาง**อากาศ.

คจฺฉนฺตํ อนิลญฺชเสติ อนิลญฺชเส อากาสปเถ คจฺฉนฺตํ พุทฺธํ. (อป.อฏ. ๒/๙๐)

บาทคาถาว่า **คจฺฉนฺตํ อนิลญฺชเส** ความว่า ซึ่งพระพุทธเจ้าผู้เสด็จไปทางอากาศ คือ เส้นทางอากาศ.

อิติ วาโยธาตุ อติหรติ จ วีติหรติ จ ธาเรติ จ ปริวตฺเตติ จ สญฺจุณฺเณติ วิโสเสติ จ นีหรติ จ. ปถวีธาตุ ธาเรติ จ ปริวตฺเตติ จ สญฺจุณฺเณติ จ วิโสเสติ จ. อาโปธาตุ สิเนเหติ จ อลฺลตฺตญฺจ อนุปาเลติ. เตโชธาตุ อนฺโตปวิฏฺฐํ ปริปาเจติ. อากาสธาตุ **อญฺชโส** โหติ. วิญฺญาณธาตุ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคมนฺวาย อาภุชติ.

(ที.อฏ. ๑/๑๘๐, ม.อฏ. ๑/๒๗๒)

ด้วยเหตุอย่างนี้ วาโยธาตุนำคำข้าวเข้าไป นำออกไป ให้ดำรงอยู่ ให้พลิกไปมา ให้ย่อยไป ให้เหลือกาก นำกากออกไป ปฐวีธาตุให้ดำรงอยู่ ให้พลิกไปมา ให้ย่อยไป อาโปธาตุให้เกาะกุมไว้และรักษาให้สดอยู่ เตโชธาตุย่อยคำข้าวที่เข้าไปข้างในให้สลายไป อากาสธาตุเป็น**ทาง** (แยกเป็นช่อง) วิญญาณธาตุคำนึงถึง เพราะอาศัยการประกอบกันโดยชอบในธาตุนั้นๆ.

อญฺชโสติ อาหารสฺส ปวิสนปริวตฺตนนิกฺขมนาทีนํ มคฺโค. (สี.นวฏี. ๒/๑๐๔)

บทว่า **อญฺชโส** ความว่า (อากาสธาตุ) เป็นทางแห่งการเข้าไป พลิกไปมา และนำออกเป็นต้นแห่งอาหาร.

(๒) **หลงทางแล้ว, พลาดในทาง[คือมัชฌิมาปฏิปทา]**. ดู อญฺชสาปรทฺธ

อญฺชส[๓] (ปุ)

[อญฺช + อส]

กษัตริย์ทรงพระนามว่าอัญชสะ.

อญฺชโส นาม ขตฺติโย. (อป. ๑/๔๙)

กษัตริย์ทรงพระนามว่าอัญชสะ.

อญฺชสา (พฺย)

[อญฺช + อส]

โดยตรง, สม่ำเสมอ, ซื่อตรง.

ดู อญฺชสายน

อญฺชสาปรทฺธ (ติ)

[อญฺชส + อปรทฺธ]

หลงทางแล้ว,

พลาดในทาง[คือมัชฌิมาปฏิปทา].

อนฺโธ โลกสนฺนิวาโส อจกฺขุโกติ ปสฺสนฺตานำ. ฯเปฯ หตเนตฺโต โลกสนฺนิวาโส อปริณายโกติ ปสฺสนฺตานำ. วิปถำ ปกฺขนฺโต โลกสนฺนิวาโส **อญฺชสาปรทฺโธ**, ตสฺส นตฺถญฺโญ โกจิ อริยปถำ อาเนตา อญฺญตฺร มยาติ ปสฺสนฺตานำ. มโหฆปกฺขนฺโท โลกสนฺนิวาโส, ตสฺส นตฺถญฺโญ โกจิ โอฆา อุทฺธตฺตา อญฺญตฺร มยาติ ปสฺสนฺตานำ ฯเปฯ (ปฏิสำ. ๑๒๔)

โลกสันนิวาสเป็นโลกบอดไม่มีจักษุ... โลกสันนิวาสมีจักษุเสื่อมไปไม่มีผู้นำ...โลกสันนิวาสแล่นไปสู่ทางผิด **หลงทางแล้ว** ใครอื่นนอกจากเรา ผู้จะช่วยนำพาโลกสันนิวาสนั้นมาสู่ทางอริยะนั้นได้เป็นไม่มี... "โลกสันนิวาสแล่นไปสู่ห้วงโมหะ ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยฉุดโลกสันนิวาสนั้น ให้พ้นจากห้วงโมหะนั้นได้เป็นไม่มี...

อญฺชสาปรทฺโธติ อญฺชเส อุชุมคฺคสฺมึ มชฺฌิมปฏิปทาย อปรทฺโธ วิรทฺโธ. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๒๑)

บทว่า **อญฺชสาปรทฺโธ** (หลงทางแล้ว) ความว่า หลง ได้แก่ พลาดในทาง คือ ทางตรง อันได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง).

อญฺชสายน (ปุ/น)

[อญฺชส + อยน]

ทางตรง, ทางไม่ผิด, ทางเดินมาตรง.

อถ โข วาเสฏฺโฐ มาณโว เอวมาห "อยเมว อุชุมคฺโค, อยม**ญฺชสายโน** นิยฺยานิโก นิยฺยาติ ตกฺกรสฺส พฺรหฺมสหพฺยตาย, ยฺวายำ อกฺขาโต พฺราหฺมเณน โปกฺขรสาตินาติ.

ภารทฺวาโชปิ มาณโว เอวมาห "อยเมว อุชุมคฺโค, อยม**ญฺชสายโน** นิยฺยานิโก นิยฺยาติ ตกฺกรสฺส พฺรหฺมสหพฺยตาย, ยฺวายำ อกฺขาโต พฺราหฺมเณน ตารุกฺเขนาติ. เนว โข อสกฺขิ วาเสฏฺโฐ มาณโว ภารทฺวาชำ มาณวำ สญฺญาเปตุำ, น ปน อสกฺขิ ภารทฺวาโช มาณโวปิ วาเสฏฺฐำ มาณวำ สญฺญาเปตุำ. (ที. ๑/๒๒๒)

ครั้งนั้นแล วาเสฏฐมาณพกล่าวอย่างนี้ว่า ทางที่โปกขรสาติพราหมณ์บอกไว้เท่านั้น เป็นทางตรง เป็น**ทางเดินมาตรง** เป็นทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้

ฝ่ายภารัทวาชมาณพ กล่าวอย่างนี้ว่า "ทางที่ตารุกขพราหมณ์บอกไว้เท่านั้น เป็นทางตรง เป็น**ทางเดินมาตรง** เป็นทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้

วาเสฏฐมาณพไม่อาจให้ภารัทวาชมาณพยินยอมได้ ฝ่ายภารัทวาชมาณพก็ไม่อาจให้วาเสฏฐมาณพยินยอมได้เช่นกัน.

อญฺชสายโนติ อุชุมคฺคสฺเสตํ เววจนํ, อญฺชสาวา อุชุกเมว เอเตน อายนฺติ อาคจฺฉนฺตีติ **อญฺชสายโน**. (ที.อฏ.๑/๓๓๒)

คำว่า อญฺชสายน นั้น เป็นคำไวพจน์ของทางตรง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัญชสายนะ** เพราะอรรถว่าเป็นทางเดินมาโดยตรง คือไม่คดเคี้ยวนั่นเทียวแห่งชนทั้งหลาย.

อญฺชสายโนติ อุชุมคฺคสฺส เววจนํ ปริยายทฺวยสฺส อติเรกตฺถทีปนโต ยถา ปทฏฺฐานนฺติ ทุติยวิกปฺเป อญฺชสสทฺโท อุชุกปริยาโย.

(สี.นวฏี. ๒/๔๒๖)

คำว่า **อญฺชสายน** นั้น เป็นคำไวพจน์ของทางตรง เพราะคำไวพจน์สองศัพท์แสดงอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ] เหมือนคำว่า ปทฏฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้). ในนัยที่สอง อญฺชส ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อุชุก ศัพท์.

[คำว่า **อญฺชสายน** เป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน (บทซ้ำกันคือ อญฺชส แปลว่า “ทาง” อยน ก็แปลว่า “ทาง”) จึงแสดงความหมายที่เกินมาจากปกติซึ่งก็คือ “ทางตรง” บทที่ซ้ำกันในลักษณะเช่นนี้มักแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม เหมือนคำว่า ปท กับ ฐาน ที่เป็นคำไวพจน์กันแปลว่า "เหตุ" แต่เมื่อมาเชื่อมสมาสกันเป็นรูปว่า ปทฏฐาน ก็มีอรรถว่า เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้ หรือเหมือนคำว่า มน และ วิญฺญาณ เป็นคำไวพจน์กันที่แปลว่า "ใจ" เมื่อนำมาเชื่อมสมาสเป็นกรรมธารยสมาส (วิเสสนสมาส) ว่า มโน จ ตํ วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ ก็ทำให้มีอรรถอันยิ่งกว่าปกติ ซึ่งในที่นี้ก็คือ รู้พิเศษยิ่ง คำลักษณะเช่นนี้ตามสำนวนภาษาเรียกว่า อติสยัตถะ ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๓๓) กล่าวว่า ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ. ยถา ปทฏฐานํ (ความจริง อรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมรู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฏฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)]

อญฺชาเปติ (กา/กฺริ)

[อญฺช (มกฺขเน) + ณาเป + ติ]

ให้หยอด, ให้หยอดยาตา, ให้ใส่ยาตา.

เวชฺโช “อยํ มํ วญฺเจตฺวา กิญฺจิ อทาตุกามา น เม เอตาย ทินฺนาย ภติยา อตฺโถ อิทาเนว นํ อนฺธํ กริสฺสามีติ จินฺเตตฺวา เคหํ คนฺตฺวา ภริยาย เอตมตฺถํ อาจิกฺขิ. สา ตุณฺหี อโหสิ. โส เอกํ เภสชฺชํ โยเชตฺวา ตสฺสา สนฺติกํ คนฺตฺวา “ภทฺเท อิมํ เภสชฺชํ อญฺเชหีติ **อญฺชาเปสิ**. อถสฺสา เทฺว อกฺขีนิ ทีปสิขา วิย วิชฺฌายึสุ. โส เวชฺโช จกฺขุปาโล อโหสิ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๔)

หมอคิดว่า หญิงนี้ประสงค์ลวงเรา แล้วไม่ให้อะไร ความต้องการของเราด้วยค่าจ้างที่หญิงนี้ ให้แก่เรามิได้มี, เราจักทำให้จักษุมืดเสียเดี๋ยวนี้ แล้วไปถึงเรือนบอกความนั้นแก่

ภรรยา. นางได้นิ่งเสีย. หมอนั้นประกอบยาขนานหนึ่ง แล้วไปสู่สำนักหญิงนั้น บอก**ให้หยอด**ว่า นางผู้เจริญ ขอท่านจงหยอดยาขนานนี้. ดวงตาทั้ง ๒ ได้ดับวูบแล้วเหมือนเปลวไฟ. หมอนั้นได้ (มาเกิด) เป็นจักขุบาลภิกษุแล้ว (ในชาตินี้).

อญฺชาเปตุกาม (ติ)

[อญฺชาเปตุ + กาม + ณ]

ยัง…ให้ปรากฏ, ปรารถนาเพื่อทะลวง – แทง, ประสงค์เพื่อทะลวง – แทง.

อิมำ ขฺวาหำ ภิกฺขเว อาทีนวนฺติ อิมำ อเนกานิ วสฺสสตสหสฺสานิ นิรเย อนุภวิตพฺพำ ทุกฺขำ สมฺปสฺสมาโน เอวำ วทามิ ตตฺตาย อโยสลากาย อกฺขีนิ **อญฺชาเปตุกาโม**ติ. (สำ.อฏ. ๓/๕๑)

ปาฐะว่า **อิมำ ขฺวาหำ ภิกฺขเว อาทีนวำ** (ภิกษุทั้งหลาย เราเห็นโทษนี้แลจึงกล่าวอย่างนี้) ความว่า เราพิจารณาเห็นทุกข์อันสัตว์ พึงเสวยในนรกหลายแสนปีนี้ จึงได้กล่าวอย่างนี้ว่า เป็น**ผู้ประสงค์เพื่อทะลวง**นัยน์ตาด้วยซี่เหล็กอันร้อน (ประสงค์เพื่อใช้ซี่เหล็กอันร้อนทะลวงนัยน์ตา).

อญฺชิต (ติ)

[อญฺช (มกฺขเน) + อิ + ต]

ทา – แต้มแล้ว, ที่หยอดแล้ว.

อถ นำ เอกา สหายิกา เอวมาห “เอกสฺมึเยว เต กณฺเณ ตาลปณฺณำ ปิฬนฺธิตำ เอกำ อกฺขิ **อญฺชิตำ** ปิยปุตฺตำ วิย กุกฺกุรำ องฺเกนาทาย ฆรโต ฆรำ คจฺฉสิ กึ อุมฺมตฺติกาสิ ชาตาติ. (ชา.อฏ.๑/๕๐๙)

ครั้งนั้น หญิงเพื่อนกันคนหนึ่งกล่าวอย่างนี้กะนางว่า เจ้าเอาใบตาลมาประดับที่หูข้างเดียวเท่านั้น ตาข้างหนึ่งเจ้าก็**ทาแล้ว**[ด้วยดินหม้อ] อุ้มลูกหมาใส่สะเอวปานประหนึ่งว่าเป็นลูกรัก เดินไปหัวบ้านท้ายบ้าน เจ้าเป็นบ้าไปแล้วหรือ ?.

กิจฺเฉนาติ น ทุกฺขปฺปฏิปทาย. พุทฺธานญฺหิ จตฺตาโรปิ มคฺคา สุขปฺปฏิปทาว โหนฺติ. ปารมีปูรณกาเล ปน สราคสโทสสโมหสฺเสวสโต อาคตาคตานำ ยาจกานำ อลงฺกตปฺปฏิยตฺตำ สีสำ กนฺติตฺวา คลโลหิตำ นีหริตฺวา สุ**อญฺชิตานิ** อกฺขีนิ อุปฺปาเฏตฺวา กุลวำสปฺปทีปำ ปุตฺตำ มนาปจารินึ ภริยนฺติเอวมาทีนิ เทนฺตสฺส อญฺญานิ จ ขนฺติวาทิสทิเสสุ อตฺตภาเวสุ เฉชฺชเภชฺชาทีนิ ปาปุณนฺตสฺส อาคมนียปฏิปทำ สนฺธายาเยตำ วุตฺตำ. (สารตฺถ. ๓/๓๐๙)

บทว่า **กิจฺเฉน** (โดยยาก) ความว่า พระผู้มีพระภาค มิใช่ทรงบรรลุด้วยทุกขปฏิปทาแท้จริงแล้ว แม้มรรคทั้ง ๔ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นสุขปฏิปทาโดยแท้.

แต่พระดำรัสนี้ ตรัสไว้โดยหมายถึงปฏิปทาที่ได้ประพฤติมาในคราวบำเพ็ญบารมีของพระองค์ทั้งที่ยังมีความโลภ โกรธ หลง ทรงตัดพระเศียรที่ประดับตบแต่งแล้ว นำพระโลหิตออกจากพระศอ ควักพระเนตร**ที่หยอดดีแล้ว** บริจาคบุคคลผู้เป็นที่รักมีอาทิอย่างนี้ว่า บุตรที่เป็นประทีปแห่งวงศ์ และ

ภรรยาผู้ปรนนิบัติดี แก่บุคคลผู้มาขอแล้ว ทรงประสบการเชือดเฉือนเป็นต้นอื่นในอัตภาพมากมายเหมือนฤาษีขันติวาที.

อญฺชิตกฺขิ (ติ)

[อญฺชิต + อกฺขิ]

มีนัยน์ตาหยาดเยิ้ม, มีนัยน์ตาสดใสดุจหยอดยาตา.

โอทาตสิงฺคา สุจิวาพา
ชาตรูปตจูปมา
ปาทา โลหิตกา เตสํ
อญฺชิตกฺขา มโนรมา. (ชา. ๑/๓๒๕)

(นายพรานกราบทูลว่า)
เนื้อเหล่านั้นมีเขาสีขาว[เหมือนพวงเงิน] ขนหางสะอาด[เหมือนขนจามรี] ผิวหนังประดุจทองคำ ปลายกีบเท้าแดง **นัยน์ตาหยาดเยิ้ม** [สุกสกาว] เป็นที่น่ารื่นรมย์ใจ.

อญฺชิตกฺขาติ อญฺชิเตหิ วิย วิสุทฺธปญฺจปฺปสาเทหิ อกฺขีหิ สมนฺนาคตา.

(ชา.อฏ. ๔/๔๒๑)

บทว่า **อญฺชิตกฺขา** ความว่า ประกอบด้วยนัยน์ตามีประสาททั้ง ๕ หมดจด ดุจหยอดยาตา.

อญฺชิตญฺชน (ติ)

[อญฺชิต + อญฺชน]

[ผู้มีนัยน์ตา]แต้มยาตา, มียาตาอันแต้มแล้ว.

ดู อญฺชนมกฺขิต

อญฺเชตฺวา (กฺริ/วิ)

[อญฺช + อิ + ตฺวา]

(๑) แต้มแล้ว.

เอกํ สมยํ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม.
อถโข อายสฺมา นนฺโท ภควโต มาตุจฺฉาปุตฺโต อาโกฏิตปจฺจาโกฏิตานิ จีวรานิ ปารุปิตฺวา อกฺขีนิ **อญฺเชตฺวา** อจฺฉํ ปตฺตํ คเหตฺวา เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ. (สํ. ๑/๔๖๘)

(สฺยา. อญฺชิตฺวา)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี.
ครั้งนั้น ท่านพระนันทะผู้เป็นโอรสของพระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาค ห่มจีวรที่ทุบแล้วทุบอีก **แต้ม**ขอบตา และถือบาตรมีสีกาววาว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร.

อญฺเชตฺวาติ อญฺชเนน ปูเรตฺวา.

(สํ.อฏ. ๒/๒๑๙)

บทว่า **อญฺชิตฺวา** ได้แก่ เต็มด้วยยาแต้มตา.

[อญฺชน ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ยาแต้มตา เป็นยาสำหรับทาขอบตา หรือย้อมขนตา ทำจากเขม่าหรือแร่พลวง หรือเป็นยาสำหรับหยอดตาทำจากแร่พลวง มีผลทำให้ตาดำสนิทดูเป็นเงางาม

อกฺขิ ศัพท์มีความหมายโดยตรงว่า ตา แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้ตา คือ ขอบตา การใช้คำในลักษณะนี้ชื่อว่าสมีปูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้]

ยฏฺจิโกฏิยา อุปฺปีเฬนฺเตน วิย หิ สกิเมว ผสฺโสติ วุตฺเต เอตๆ ปทำ ผุลฺลิตมณฺฑิตวิภูสิตๆ นาม น โหติ. ปุนปฺปุนำ พฺยญฺชนวเสน อุปสคฺควเสน อตฺถวเสน ‘ผสฺโส ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺตนฺติ วุตฺเต ผุลฺลิตมณฺฑิตวิภูสิตๆ นาม โหติ.
ยถา หิ ทหรกุมารำ นฺหาเปตฺวา มโนรมำ วตฺถำ ปริทหาเปตฺวา ปปฺผานิ ปิพนฺธาเปตฺวา อกฺขีนิ **อญฺเชตฺวา** อถสฺส นลาเฏ เอกเมว มโนสิลาพินฺทุ กเรยฺยุ ตสฺส น เอตฺตาวตา จิตฺตติลโก นาม โหติ. นานาวณฺเณหิ ปน ปริวาเรตฺวา พินฺทูสุ กเตสุ จิตฺตติลโก นาม โหติ. เอวำ สมฺปทมิทำ เวทิตพฺพำ. อยำ ‘ปทตฺถุติ’ นาม.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๘๓)

การแสดงเนื้อความของบท คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผสฺโส (ผัสสะ)เพียงครั้งเดียว เหมือนการกดปลายไม้เท้าลง[เพื่อจับงู] บทดังกล่าว ยังไม่ชื่อว่ามีการตกแต่งประดับประดา ต่อเมื่อตรัสหลายคำว่า ผสฺโส (ผัสสะ) ผุสนา (การกระทบ) สมฺผุสนา (กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) สมฺผุสิตตฺตำ (ภาวะของจิตที่กระทบเมื่อประจวบกับอารมณ์) โดยเนื่องด้วยศัพท์ บทอุปสรรค และเนื้อความ จึงชื่อว่ามีการตกแต่งประดับประดาแล้ว เปรียบเหมือนพี่เลี้ยงอาบน้ำให้กุมาร แล้วเอาผ้าที่ชอบใจนุ่งห่ม แล้วเอาดอกไม้ประดับ**แต้ม**ขอบตา จากนั้นก็เอาหรดาลเจิมหน้าผากของกุมารนั้นเพียงจุดเดียว เพียงเท่านี้เขายังไม่ชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อพี่เลี้ยงเอาสีหลากหลายมาเจิมล้อม จึงชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม พึงทราบอุปไมยนี้ฉันนั้น.

(๒) ทาแล้ว.

สาปิสฺส ภริยา “กลหำ กตฺวา กสฺสจิ อปจฺจาสีสนภาวำ กริสฺสามีติ เอกสฺมึเยว กณฺเณ ตาลปณฺณำ ปิพนฺธิตฺวา เอกำ อกฺขึ อุกฺขลิมสิยา **อญฺเชตฺวา** กุกฺกุรำ องฺเกนาทาย ปฏิวิสฺสกฆรำ อคมาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๕๐๙)

ฝ่ายภรรยาของเขาคิดว่า เราจักก่อการทะเลาะทำให้ใครๆไม่จ้องขอส่วนแบ่ง ดังนี้แล้ว เอาใบตาลประดับหูข้างหนึ่งเท่านั้น **ทาแล้ว**ซึ่งขอบตาข้างหนึ่งด้วยดินหม้อ อุ้มลูกหมาใส่สะเอว ไปสู่เรือนที่คุ้นเคย.

อญฺญ๑ (ติ)

[น + ญา (อวโพธเน) + อ, (สำ.อนฺย)]

อญฺญ = น ญายเตติ อญฺโญ (ผู้ไม่รู้) แปลง น เป็น อ (อตฺตำ นสฺส) ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ. ๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว ฯาเน.

(ก) ผู้ไม่รู้, คนอันธพาล.

สพฺภิเรว สมาเสถ
สพฺภิ กุพฺเพถ สนฺถวำ
สตำ สทฺธมฺมมญฺญาย
ปญฺญา ลพฺภติ นา**ญฺญโต**. (สำ. ๑/๑๖)

บุคคลควรสมาคมกับสัตบุรุษเท่านั้น ควรทำความสนิทสนมกับสัตบุรุษทั้งหลาย เพราะรู้ทั่วถึงสัทธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย บุคคลจึงได้ปัญญา หาได้จาก**ผู้ไม่รู้**ไม่[จะได้ปัญญาจากผู้ไม่รู้ก็หาไม่].

นาญฺญโตติ วาลิกาทีหิ เตลาทีนิ วิย อญฺญโต อนฺธพาลโต ปญฺญา นาม น ลพฺภติ ติลาทีหิ ปน เตลาทีนิ วิย สตๆ ธมฺมๆ ญตฺวา ปณฺฑิตเมว เสวนฺโต ภชนฺโต ลภตีติ. (สำ.อฏ.๑/๕๓)

บทว่า **นาญฺญโต** (หาได้จากผู้ไม่รู้ไม่) คือ ชื่อว่า ปัญญา อันบุคคลย่อมไม่ได้จาก**ผู้ไม่รู้** คือคนอันธพาลดุจน้ำมันงาเป็นต้น อันบุคคลไม่พึงได้ด้วยกรวดทรายเป็นต้น. ก็บุคคลทราบธรรมของเหล่าสัตบุรุษแล้ว เสพอยู่คบอยู่ซึ่งบัณฑิตเท่านั้นจึงได้ปัญญา ดุจน้ำมันงาเป็นต้น อันบุคคลย่อมได้จากเม็ดงาเป็นต้น.

(ก) (ถึ) ความไม่รู้.

อญฺญๆ อิโต ยาภิวทนฺติ ธมฺมๆ อปรทฺธา สุทฺธิมเกวลี เตติ อิโต อญฺญๆ ธมฺมๆ ทิฏฺจึ ปฏิปทๆ มคฺคๆ เย อภิวทนฺติ, เต สุทฺธิมคฺคๆ วิสุทฺธิมคฺคๆ ปริสุทฺธิมคฺคๆ โวทาตมคฺคๆ ปริโยทาตมคฺคๆ วิรทฺธา อปรทฺธา ขลิตา คลิตา **อญฺญาย** อปรทฺธา อเกวลี เต อสมตฺตา เต อปริปุณฺณา เต หีนา นิหีนา โอมกา ลามกา ฉตุกฺกา ปริตฺตา. (มหานิ. ๒๓๒)

กึ่งพระคาถาว่า อญฺญๆ อิโต ยาภิวทนฺติ ธมฺมๆ อปรทฺธา สุทฺธิมเกวลี เต (ชนเหล่าใด กล่าวสรรเสริญธรรมอื่นนอกจากธรรมนี้ ชนเหล่านั้น ก็พลาดทางแห่งความหมดจด เป็นผู้ไม่บริบูรณ์) อธิบายว่า ชนเหล่าใด กล่าวสรรเสริญธรรม คือ ทิฏฐิ ปฏิปทา มรรค อื่นนอกจากธรรมนี้ ชนเหล่านั้นก็พลาด คือ ผิด พลั้ง คลาดทางแห่งความหมดจด คือ ทางแห่งความสะอาด ทางแห่งความบริสุทธิ์ ทางแห่งความผุดผ่อง ทางแห่งความผ่องแผ้ว คือ พลาด **เพราะความไม่รู้** เป็นผู้ไม่บริบูรณ์ คือ ชนเหล่านั้น ไม่เพียบพร้อม ไม่บริบูรณ์ ได้แก่ เป็นคนเลว ทราม ต่ำทราม น่ารังเกียจ หยาบช้าต่ำต้อย.

อญฺญายาติ อญฺญาเณน. (มหานิ.อฏ. ๓๑๙)

บทว่า **อญฺญาย** แปลว่า เพราะความไม่รู้.

อญฺญ๒ (ติ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + อ]

ผู้รู้, ผู้รู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้, ผู้รู้ไม่เกินขอบเขตที่รู้เห็นด้วยมรรคเบื้องแรก

อญฺญ = อาชานาติ ปจมมคฺเคน ญาตมริยาทๆ อนติกฺกมิตฺวา ชานาตีติ อญฺโญ (อัญญะ คือ บุคคลผู้รู้ต่อมาอีก โดยไม่ล่วงพ้นขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคอย่างแรก) ซ้อน ณ ด้วยสูตร (กจ.๒๘)ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสๆ. สรา โข พฺยญฺชเน ปเร กฺวจิ รสฺสๆ ปปฺโปนฺตีติ ฉนฺทานุรกฺขเณ อาคเม สโยเค จ รสฺสตฺตๆ (สระทั้งหลาย ย่อมถึงความเป็นรัสสะ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง ความเป็นรัสสะ ย่อมมีใน

ที่รักษาฉันทลักษณ์ในที่ลงอาคม และในที่มีพยัญชนะสังโยคด้วยสูตรนี้) [ปทรูปสิทธิ. อธิบายสูตร ๓๘] ดู อญฺญินฺทฺริย

อญฺญ๓ (ติ)

[อน (ชีวเน) + ย, (สำ. อนฺย)]

อญฺญสทฺโท อธิคตาปรวจโน (อญฺญ ศัพท์แสดงเนื้อความอื่นจากที่แสดงไว้แล้ว). อญฺญ ศัพท์ในอรรถนี้ตามศัพท์แปลว่า อื่น เหมือน อิตร ศัพท์ นิยมใช้โดยทั่วไปในที่มิได้กล่าวถึงสิ่งที่ประกอบร่วมกัน.

(๑) อื่น, อีกต่างหาก, อย่างหนึ่ง, อีกอย่างหนึ่ง, คนละอย่าง, แตกต่างกัน.

น พฺราหฺมโณ สุชฺฌติ โกจิ
โลเก สีลวาปิ ตโปกรฺ
วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน
โส สุชฺฌติ น **อญฺญา** อิตรา ปชา.

(สำ. ๑/๑๖๗)

(สุทธิกภารทวาชพราหมณ์กล่าวว่า)
พราหมณ์บางคนในโลกแม้เป็นผู้มีศีล บำเพ็ญตบะอยู่ ก็ยังหมดจดไม่ได้ พราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชา[เวท๓]และจรณะ[ธรรมเนียมของตระกูล]เท่านั้น จึงจะหมดจดได้ ส่วนหมู่สัตว์**อื่น**นอกจากนี้จะหมดจดไม่ได้.

โส สุชฺฌติ น อญฺญา อิตรา ปชาติ โส เตวิชฺโช พฺราหฺมโณ สุชฺฌติ อยํ ปน **อญฺญา** ลามิกา ปชา น สุชฺฌตีติ วทติ. (สำ.อฏ. ๑/๒๑๑-๒)

ด้วยปาฐะว่า โส สุชฺฌติ น อญฺญา อิตรา ปชา ท่านกล่าวว่า พราหมณ์นั้นได้วิชชา ๓ ย่อมหมดจด แต่หมู่สัตว์**อื่น** คือ ที่ต่ำทราม ย่อมไม่หมดจด.

ตถา หิ โส เอว ตปฺ อาจริตุํ ลภติ, น อิตโร. อญฺญา ลามิกา ปชาติ อิตรวณฺณํ วทติ.

(สำ.ฏี. ๑/๑๕๘)

จริงอย่างนั้น พราหมณ์เท่านั้น ย่อมได้เพื่อบำเพ็ญตบะ วรรณะนอกนี้ไม่ได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงวรรณะนอกนี้ ด้วยคำว่า อญฺญา ลามิกา ปชา (แต่หมู่สัตว์อื่นคือผู้ต่ำทราม).

[อื่น]

เอวํ อฏฺจสุ กสิเณสุ รูปาวจรกุสลํ นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ ยสฺมา สมาเนปิ อารมฺมเณ ภาวนาย อสมานํ อิเมสุ อฏฺจสุ กสิเณสุ **อญฺญมฺปิ** อภิภายตนสงฺขาตํ รูปาวจรกุสลํ ปวตฺตติ ตสฺมา ตํ ทสฺเสตุํ ปุน กตเม ธมฺมา กุสลาติอาทิ อารทฺธํ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๐๔)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงรูปาวจรกุศลในกสิณ ๘ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา กุสลา (กุศลธรรมเป็นไฉน) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงรูปาวจรกุศล กล่าวคืออภิภายตนะนั้น เพราะรูปาวจรกุศลกล่าวคืออภิภายตนะดังกล่าวแม้**อื่น**[จากกสิณายตนะ] ซึ่งไม่เหมือนกันโดยภาวนา[มีบริกรรมเป็นต้น] แม้จะมีอารมณ์[คือกสิณเป็นต้น]เหมือนกัน ย่อมเป็นไปในกสิณ ๘ เหล่านี้

[รูปาวจรกุศลที่ชื่อว่า อภิภายตน = อภิภุ + อายตน = อภิภุ อายตนำ ยสฺสาติ อภิภายตนำ (ฌานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำอารมณ์ได้) รับเอากสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์เหมือนกสิณายตนะ แต่การเจริญภาวนามีบริกรรมเป็นต้นไม่เหมือนกับกสิณฌาน เพราะสามารถครอบงำอารมณ์โดยทำให้นิมิตปรากฏชัดแล้วบรรลุฌานทันที เนื่องจากพระโยคาวจรมีปัญญากล้า]

[อีกต่างหาก]

อถ โข อายสฺมโต สุทินฺนสฺส ปิตา, เยนายสฺมา สุทินฺโน, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา เต ปุญฺเช วิวราเปตฺวา อายสฺมนฺตำ สุทินฺนำ เอตทโวจ “อิทนฺเต ตาต สุทินฺน มาตุมตฺติกำ, อิตฺถิกาย อิตฺถีธนำ, **อญฺญำ** เปตฺติกำ, **อญฺญำ** ปิตามหำ. ลพฺภา ตาต สุทินฺน หีนายาวตฺติตฺวา โภคา จ ภุญฺชิตุำ ปุญฺญานิ จ กาตุำ; เอหิ ตฺวำ ตาต สุทินฺน หีนายาวตฺติตฺวา โภเค จ ภุญฺชสฺสุ ปุญฺญานิ จ กโรหีติ. (วิ. ๑/๑๙)

ลำดับนั้น โยมบิดาของท่านสุทินเข้าไปหาแล้วให้คนเปิดกองทรัพย์ออกกล่าวว่า “ลูกสุทิน นี่คือทรัพย์ฝ่ายมารดาเป็นสมบัติฝ่ายหญิงที่ได้รับมาทางฝ่ายมารดา ของพ่อมี**อีกต่างหาก** ส่วนของปู่**อีกต่างหาก** ลูกสุทินจงกลับมาเป็นคฤหัสถ์เถิด จะได้ใช้สอยทรัพย์สมบัติและทำบุญ”.

[อีกอย่างหนึ่ง]

ปุน จปรำ อาวุโส ภิกฺขุ จุทิโต โจทเกน **อญฺเญนญฺญำ** ปฏิจรติ, พหิทฺธากถำ อปนาเมติ, โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติ, ยมฺปาวุโส ภิกฺขุ จุทิโต โจทเกน โจทกำ **อญฺเญนญฺญำ** ปฏิจรติ, พหิทฺธากถำ อปนาเมติ, โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติ, อยมฺปิ ธมฺโม โทวจสฺสกรโณ ฯเปฯ

(ม. ๑/๑๓๔)

[ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้...ดูก่อนผู้มีอายุ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุถูกโจทแล้ว กลับพูด**อีกอย่างหนึ่ง** (พูดกลบเกลื่อน) พูดนอกเรื่อง แสดงความโกรธ ความประสงค์ร้าย และความไม่เชื่อฟังให้ปรากฏ แม้ข้อที่ภิกษุถูกโจทแล้วกลับพูด**อีกอย่างหนึ่ง** (พูดคนละอย่าง, พูดกลบเกลื่อน) พูดนอกเรื่อง แสดงความโกรธ ความประสงค์ร้าย และความไม่เชื่อฟังให้ปรากฏ นี้ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก ...

อญฺเญนญฺญำ ปฏิจรตีติ อญฺเญน การเณน วจเนน วา อญฺญำ การณำ วจนำ วา ปฏิจฺฉาเทติ. “อาปตฺตึ อาปนฺโนสีติ วุตฺเต “โก อาปนฺโน กึ อาปนฺโน กิสฺมึ อาปนฺโน กำ ภณถ กึ ภณถาติ วา วทติ. “เอวรูปำ กิญฺจิ ตยา ทิฏฺฐนฺติ วุตฺเต “น สุณามีติ โสตำ วา อุปเนติ. (ม.อฏ. ๑/๓๗๐)

สองบทว่า **อญฺเญนญฺญำ ปฏิจรติ** (กลับพูดอีกอย่างหนึ่ง) ความว่า ย่อมปกปิดเหตุ หรือคำอื่นด้วยเหตุหรือคำอื่น เมื่อภิกษุอื่นกล่าวว่า ท่านต้องอาบัติ ก็กล่าวว่า ใครต้อง ต้องอาบัติอะไร ต้องในที่ไหน ท่านพูดกับใครหรือท่านพูดอะไร หรือเมื่อภิกษุอื่นกล่าวว่าท่านเห็นกรรมอะไรๆ เช่นนี้หรือ ก็เบือนหูหนีด้วยคิดว่า เราจะไม่ฟัง.

[อย่างหนึ่ง]

กติ ปน ตปสฺสิ นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต ทณฺฑานิ ปญฺญเปติ ปาปสฺส กมฺมสฺส กิริยาย ปาปสฺส กมฺมสฺส ปวตฺติยาติ. ตีณิ โข อาวุโส โคตม นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต ทณฺฑานิ ปญฺญเปติ ปาปสฺส กมฺมสฺส กิริยาย ปาปสฺส กมฺมสฺส ปวตฺติยา. เสยฺยถีทำ? กายทณฺฑำ วจีทณฺฑำ มโนทณฺฑนฺติ. กึ ปน ตปสฺสิ **อญฺญ**เทว กายทณฺฑำ **อญฺญ**ำ วจีทณฺฑำ **อญฺญ**ำ มโนทณฺฑนฺติ. อญฺญเทว อาวุโส โคตม กายทณฺฑำ อญฺญำ วจีทณฺฑำ อญฺญำ มโนทณฺฑนฺติ. (ม.๒/๓๕)

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามนิครนถ์ชื่อทีฆตปัสสีว่า “ตปัสสี นิครนถ์นาฏบุตร บัญญัติทัณฑะในการทำกรรมชั่ว ในการประพฤติกรรมชั่วไว้เท่าไร” “ท่านพระโคดม นิครนถ์นาฏบุตรบัญญัติทัณฑะในการทำกรรมชั่ว ในการประพฤติกรรมชั่วไว้ ๓ ประการ คือ กายทัณฑะ วจีทัณฑะ และมโนทัณฑะ” “ตปัสสี กายทัณฑะ**อย่างหนึ่ง** วจีทัณฑะ**อย่างหนึ่ง** มโนทัณฑะ**อย่างหนึ่ง**หรือ” “ท่านพระโคดม กายทัณฑะก็อย่างหนึ่ง วจีทัณฑะก็อย่างหนึ่ง มโนทัณฑะก็อย่างหนึ่ง”

ดู สำ.๑/๓๒๐

(๒) บางคน, บางพวก.

อญฺญา สุเวณี สุสุ มิสฺสเกสิโย
สมำ วิภตฺตาหิ ปภสฺสราหิ จ
อนุพฺพตา ตา ตว มานเส รตา
รเถ จิตา ปญฺชลิกา อุปฏฺจิตา. (วิมาน. ๙๒)

(พระมหาโมคคัลลานะถามเทพบุตรว่า)

เทพอัปสร**บางพวก**มีช้องผมงาม ล้วนเป็นสาวแรกรุ่น มีมวยผมแซมสลับด้วยแก้วทับทิมและพวงดอกไม้จัดแต่งไว้เรียบร้อย มีประกายพรายพราว เทพอัปสรเหล่านั้น มีกิริยาแช่มช้อย มีใจชื่นชมต่อท่าน ยืนประนมมือเด่นอยู่บนรถ.

อญฺญาติ เอกจฺจา. (วิมาน.อฏ. ๒๖๐)

บทว่า **อญฺญา** แปลว่า บางพวก.

อญฺญกต (ติ)

[อญฺญ + กต]

อันบุคคลอื่นทำไว้แล้ว.

อญฺญกาม (ติ)

[อญฺญ + กาม]

ความใคร่อื่น, กามอื่น.

อญฺญการณ (น)

[อญฺญ + การณ] เหตุอื่น.

ปณฺฑรตาย การณำ วตฺตพฺพำ ยทิ **อญฺญการณา** ปณฺฑรตา สภาโววายนฺติ จิตฺตสฺส อกิเลสสภาวตาย วุตฺตำ. (อนุฏี. ๑/๑๓๒)

(ในจตุโวการภูมินั้น) เหตุแห่งความผ่องใสก็พึงกล่าวไว้ด้วย หากความผ่องใสมี**เหตุอื่น**อยู่. คำว่า ความผ่องใสเป็นสภาวะนั่นเทียว ท่านกล่าวไว้ เพราะจิตมีสภาวะไม่เศร้าหมอง (ผ่องใส).

อญฺญกาล (ปุ)

[อญฺญ + กาล] กาลอื่น.

วิเสสวตา กาเลน ตทารมฺมณปจฺจยสพฺพ-ชวนวตา วิปากปฺปวตฺตึ ทสฺเสตุ “สัวราสัวเร ฯเปฯ อุปคตสฺสาติ วุตฺตํ **อญฺญกาเล** ปญฺจ-วิญฺญาณาทิปริปุณฺณวิปากปฺปวตฺติอภาวา.

(มูลฏี. ๑/๑๒๙)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “สัวราสัวเร ฯเปฯ อุปคตสฺส (เข้าถึงความเป็นบุคคลผู้สามารถ เพื่อทำให้เกิดสังวรและอสังวร) เพื่อแสดงความเป็นไปแห่งวิบากด้วยกาลอันมีความพิเศษ คืออันมีชวนะทั้งหมดที่เป็นเหตุแห่งตทารมณ์ เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งวิบากจิตอันบริบูรณ์มีปัญจวิญญาณเป็นต้น **ในกาลอื่น**[จากกาลเป็นที่ให้สังวรและอสังวรเกิดขึ้น]

อญฺญกาเลติ อพุทฺธิปวตฺติกาเล.

(อนุฏี. ๑/๑๓๗)

บทว่า **อญฺญกาเล** (ในกาลอื่น) คือ ในกาลที่เป็นไปแห่งความไม่รู้.

อญฺญกุล (น)

[อญฺญ + กุล] ตระกูลอื่น.

ดู อญฺญกุลปรมฺปร

อญฺญกุลปรมฺปร (ติ)

[อญฺญกุล + ปรมฺปร]

สืบลำดับ- ตกทอดมาจากตระกูลอื่น.

โส ปน **อญฺญกุลปรมฺปราย** อสาธารณํ ตสฺส กุลสฺส อาทิปุริสสมุทาคตํ ตกุลปริยาปนฺน-สาธารณํ สามญฺญรูปนฺติ ทฏฺจพฺพํ.

(สารตฺถ. ๑/๒๑๔)

พึงเห็นว่า ก็โคตรนั้นเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เกี่ยวข้อง โดย**สืบลำดับมาจากตระกูลอื่น** (แต่สืบทอด)มาโดยบุรุษคนต้น[บรรพบุรุษ]ของตระกูลนั้น นับเนื่องและทั่วไปในตระกูลนั้น เท่านั้น.

อญฺญโกฏฺฐาส (ปุ)

[อญฺญ + โกฏฺฐาส] ส่วนอื่น

ดู อญฺญภาค

อญฺญขนฺติก (ติ)

[อญฺญ + ขนฺติ + ก]

ผู้มีความพอใจเป็นอย่างอื่น, มีความพอใจแตกต่างกัน, อดทนหรือยินยอมต่อทัศนะที่ต่างกัน, พอใจลัทธิอื่น.

สกฺกา ปเนตํ ภนฺเต มยา ญาตุ๋ ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตา’ติ วา, อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วา’ติ. “ทุชฺชานํ โข เอตํ โปฏฺฐปาท ตยา อญฺญทิฏฺจิเกน **อญฺญขนฺติเกน** อญฺญ-รุจิเกน อญฺญตฺราโยเคน อญฺญตฺราจริยเกน ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตา’ติ’ วา ‘อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตา’ติ วาติ. (ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์อาจรู้ได้ไหมว่า สัญญาเป็นอัตตา

ของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “โปฏฐปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น **มีความพอใจเป็นอย่างอื่น** มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น จึงเข้าใจได้ยากว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน”.

ดู อญฺญตฺราโยค

อญฺญคติก (ติ)

[อญฺญ + คติ + ก]

มีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง, มีที่พึ่งอื่น.

[อตฺตทีปา ภิกฺขเว วิหรถ **อตฺตสรณา** อนญฺญสรณา ธมฺมทีปา ธมฺมสรณา อนญฺญสรณา. (ที. ๒/๑๖๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตน[มีโลกิยธรรมกับโลกุตรธรรม]เป็นที่พึ่ง มีตนเป็นที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พักพิง มีธรรม[สติปัฏฐาน ๔]เป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พักพิง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พักพิงอยู่]

อตฺตทีปาติ มหาสมุทฺทคตา ทีปํ วิย อตฺตานํ ทีปํ ปติฏฺฐํ กตฺวา วิหรถ. อตฺตสรณาติ อตฺตคติกาว โหถ. มา **อญฺญคติกา**. ธมฺมทีปธมฺมสรณปเทสุปิ เอเสว นโย. (ที.อฏ. ๒/๑๓๘)

บทว่า อตฺตทีปา (มีตนเป็นที่พึ่ง) ความว่า พวกเธอจงกระทำตนให้เป็นที่พึ่งที่ดำรงอยู่ดุจคนที่อยู่ในมหาสมุทร ทำเกาะให้เป็นที่พึ่ง บทว่า อตฺตสรณา (มีตนเป็นที่พักพิง) ความว่า จงมีตนเป็นแบบอย่าง อย่า**มีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง** แม้บทว่า ธมฺมทีปา (มีธรรมเป็นที่พึ่ง), ธมฺมสรณา (มีธรรมเป็นที่พักพิง) ก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นเทียว.

มา อญฺญคติกาติ อญฺญํ กิญฺจิ คตึ ปฏิสรณํ ปรายณํ มา จินฺตยิตฺถ. (ที.ฏี. ๒/๑๔๗)

ปาฐะว่า **มา อญฺญคติกา** (อย่ามีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง) คือพวกเธออย่าคำนึงถึงใครๆ อื่นให้เป็นที่ไป เป็นที่พึ่ง เป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

อญฺญโคจร (ติ)

[อญฺญ + โคจร]

มีสิ่งอื่นเป็นอารมณ์, มีอารมณ์อื่น.

อถ นํ โพธิสตฺโต “มยํ โข กาก **อญฺญโคจรา** ตฺวมฺปิ **อญฺญโคจโร** กึ นุ โข มํ อนุพนฺธสีติ อาห. (ชา.อฏ. ๒/๓๒๖)

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์กล่าวกะกานั้นว่า ดูก่อนกา เรา**มีสิ่งอื่นเป็นอารมณ์** (เป็นเหยื่อ) ท่านก็มีอก**สิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์** (เป็นเหยื่อ) เพราะเหตุไร ? ท่านจึงเที่ยวติดตามเรา.

[คำว่า โคจร ในบางแห่งแปลว่า อารมณ์, ที่หากิน, ที่ท่องเที่ยวไป, หมู่บ้านบิณฑบาต ในที่นี้แปลว่า อารมณ์]

อญฺญเจติย (น)

[อญฺญ + เจติย] เจดีย์อื่น.

นว อธมฺมิกานิ ทานานีติ สงฺฆสฺส ปริณตํ อญฺญสงฺฆสฺส วา เจติยสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา ปริณาเมติ เจติยสฺส ปริณตํ **อญฺญเจติยสฺส** วา สงฺฆสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา ปริณาเมติ ปุคฺคลสฺส ปริณตํ อญฺญปุคฺคลสฺส วา สงฺฆสฺส วา เจติยสฺส วา ปริณาเมตีติ เอวํ วุตฺตานิ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๘๑)

หลายบทว่า **นว อธมฺมิกานิ ทานานิ** ความว่า ทานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อสงฆ์ ไปเพื่อสงฆ์หมู่อื่นก็ตาม เพื่อเจดีย์ก็ตาม เพื่อบุคคลก็ตาม. น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อเจดีย์ ไปเพื่อ**เจดีย์อื่น**ก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม, เพื่อบุคคลก็ตาม น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อบุคคลไป เพื่อบุคคลอื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม เพื่อเจดีย์ก็ตาม.

อญฺญชน (ปุ)

[อญฺญ® + ชน]

ผู้ไม่รู้, คนพาล, ผู้ไม่รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์.

สทฺธึ จรเมกโต วสํ
มิสฺโส **อญฺญชเนน** เวทคู
วิทฺวา ปชหาติ ปาปกํ
โกญฺโจ ขีรปโกว นินฺนคํ.

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)
บุคคลผู้จบเวท[ผู้บรรลุสัจจะ ๔ ด้วยอริยมรรค]รู้แจ้ง (คนชั่ว) ถึงจะเที่ยวไปด้วยกัน อยู่ร่วมกัน ปะปนกับ**คนไม่รู้** ย่อมละคนชั่วไปได้ ดุจดังนกกระเรียนเว้นน้ำ ดื่มแต่นม ฉะนั้น.

อตฺตโน หิตาหิตํ น ชานาตีติ อญฺโญ อวิทฺวา พาโลติ อตฺโถ. เตน อญฺเญน ชเนน มิสฺโส สหจรณมตฺเตน มิสฺโส. (อุทาน.อฏ. ๓๘๔)

ชื่อว่า อัญญะ (ผู้ไม่รู้) เพราะอรรถว่าไม่รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ของตน. อธิบายว่าผู้ไม่รู้คือ คนพาล. เป็นผู้ปะปนด้วยคนไม่รู้นั้น คือ ปะปนโดยเหตุเพียงเที่ยวไปร่วมกัน.

อญฺญชาติ (ถี)

[อญฺญ + ชาติ] ชาติหน้า, ชาติอื่น.

เทวภูโต มนุสฺโส วา
ชาโต วา **อญฺญชาติยา**
สพฺพตฺถ สุขิโต โหหิ
มา จ เต พฺยาธิมาคมา. (อป. ๒/๒๑)

(ฉ.ม.โหตุ)

(พระพุทธเจ้าผู้ละความกระวนกระวายได้แล้ว ได้ทรงอนุโมทนาว่า ก็ด้วยการถวายเภสัชซึ่งเป็นเครื่องระงับความเจ็บป่วยนี้)
ท่านจะเกิดเป็นเทวดา เป็นมนุษย์ หรือเกิดใน**ชาติอื่น**ก็ตาม ขอจงเป็นผู้มีความสุขในที่ทุกสถาน และอย่าได้มีความเจ็บป่วยเลย.

อญฺญชาติก (ติ)

[อญฺญ + ชาติ + ก]

มีสภาวะเป็นอย่างอื่น.

ลง ก สกัตถปัจจัย (ปัจจัยที่มีอรรถของตน) เพื่อเปลี่ยนลิงค์ด้วยสูตร (กจ.๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

อญฺญชาติ เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อลง ก สกัตถปัจจัยก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า อญฺญชาติก ดังคำอธิบายในคัมภีร์อภิธานฏีกา (อธิบายคาถา ๑๒) ว่า สกตฺถิกา ปกติโต ลิงฺควจนานิ อติวตฺตนฺติ (บทที่ลงสกัตถปัจจัยย่อมล่วงพ้นลิงค์และพจน์ไปจากรูปเดิม).

เย จาปิ ธมฺมา สมเณน วุตฺตาติ เย จาปีติ เย โกเธน จ โมสวชฺเชน จ กถกถาย จ สหคตา สหชาตา สํสฏฺฐา สมฺปยุตฺตา เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺถุกา เอการมฺมณา, อิเม วุจฺจนฺติ เย จาปิ ธมฺมา. อถ วา เย เต กิเลสา **อญฺญชาติกา** อญฺญวิหิตกา, อิเม วุจฺจนฺติ เย จาปิ ธมฺมา. (มหานิ. ๒๐๔)

บทว่า และธรรมเหล่าใด ในคำว่า **เย จาปิ ธมฺมา สมเณน วุตฺตา** (และธรรมเหล่าใดพระสมณะตรัสไว้แล้ว) อธิบายว่า ธรรมเหล่าใดดำเนินไปพร้อมกัน คือ เกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบกัน เกิดคราวเดียวกัน ดับคราวเดียวกัน มีที่อาศัยเป็นอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความโกรธ ความเป็นคนพูดเท็จ และความสงสัย ธรรมเหล่านี้ตรัสเรียกว่าธรรมเหล่าใด. อีกนัยหนึ่ง กิเลสเหล่าใด**มีสภาวะเป็นอย่างอื่น** ตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น กิเลสเหล่านี้ ตรัสเรียกว่าธรรมเหล่าใด.

อญฺญชาติกาติ อญฺญสภาวา.(มหานิ.อฏ.๓๑๐) บทว่า **อญฺญชาติกา** แปลว่า มีสภาวะเป็นอย่างอื่น.

อญฺญมาน (น)

[อญฺญ + ฌาน] ฌานอื่น.

อญฺญมานิก (ติ)

[อญฺญมาน + อิก]

มรรคอันมีฌานอื่น, มรรคอันเป็นไปในจตุกกฌาน, มรรคอันมีฌานอื่นจากติกและจตุกกฌาน.

ติกจตุกฺกชฺฌานิกํ ปน มคฺคํ ภาเวตฺวา ตตฺถุปฺปนฺนสฺส อรูปชฺฌานํ ตชฺฌานิกํ ผลญฺจ ปาทกํ กตฺวา อุปริมคฺคภาวนาย **อญฺญมานิกาปิ** อุปฺปชฺชนฺตีติ ฌานงฺคาทินิยามิกา ปุพฺพาภิสงฺขารสมาปตฺติ ปาทกํ, น สมฺมสิตพฺพาติ ผลสฺสปิ ปาทกตา ทฏฺฐพฺพา.

(มูลฏี. ๒/๗๔)

ก็ในขณะเจริญมรรคเบื้องสูง เมื่อบุคคลเจริญมรรคอันเป็นติกฌานและจตุกกฌาน (ให้เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน) กระทำอรูปฌานและผลอันมีอรูปฌานนั้นของบุคคลผู้เกิดแล้วในอรูปภูมินั้นให้เป็นบาท แม้มรรคทั้งหลาย**อันมีฌานอื่น**[จากติกฌานและจตุกกฌาน] ย่อมเกิดขึ้น เหตุนั้น พึงทราบความเป็นบาท แม้แห่งผลว่าปุพพาภิสังขารสมาบัติ อันกำหนดองค์ฌานเป็นต้นเป็นบาท (แต่) สมาบัติที่จะพึงพิจารณาไม่จัดเป็นบาท (เพราะยังไม่เกิดขึ้น).

อญฺญฌานิกาปีติ ติกจตุกฺกชฺฌานโต อญฺญฌานิกาปิ จตุกฺกชฺฌานิกาปิ มคฺคา อุปฺปชฺชนฺติ.

(อนุฏี. ๒/๗๘)

บทว่า **อญฺญฌานิกาปิ** คือ มรรคอันมีฌานอื่นจากติกฌานและจตุกกฌานบ้างอันมีจตุกกฌาน (ปัญจกฌาน) บ้าง ย่อมเกิดขึ้น.

อญฺญญฺญ (ติ)

[อญฺญ + อญฺญ]

อื่นและอื่น (แสดงความเกี่ยวพัน), อื่นๆ, อย่างใดอย่างหนึ่ง, กันและกัน.

อญฺญญฺญ = อญฺญญฺจ อญฺญญฺจ = อญฺญญฺญํ (อื่นและอื่น ชื่อว่า อัญญัญญะ อัญญญญะ คือสิ่งอื่นและสิ่งอื่น) บทนี้เป็นสำนวนในภาษาบาลีที่มีความหมายว่า “กันและกัน”.

อญฺญญฺญจิตฺต (ติ)

[อญฺญญฺญ + จิตฺต]

ผู้มีจิตอื่นและอื่น, มีจิตแปรปรวน, มีจิตไม่แน่นอน, มีจิตกลับกลอก.

น หิ **อญฺญญฺญจิตฺตานํ**
อิตฺถีนํ ปุริสาน วา
นานาวิกตฺวา สํสคฺคํ
ตาทิสมฺปิ จ นาสฺมเส. (ชา. ๑/๒๑๖)

(พญาไก่กล่าวว่า)
อนึ่ง ไม่พึงวางใจสตรีหรือบุรุษ**ผู้มีจิตแปรปรวน** แม้คนเปิดเผยความสัมพันธ์มีประการต่าง ๆ เช่นนั้นก็ไม่ควรวางใจ.

อญฺญญฺญจิตฺตานนฺติ อญฺเญนญฺเญน จิตฺเตน สมนฺนาคตานํ ลหุจิตฺตานนฺติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๔/๕๗)

บทว่า **อญฺญญฺญจิตฺตานํ** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยจิตอันไม่แน่นอน อธิบายว่า ผู้มีจิตกลับกลอก (กลอกกลิ้ง, วอกแว่ก).

[เอวรูปานํ อิตฺถีนํ วา ปุริสานํ วา น วิสฺสเสติ ทีเปติ. นานาวิกตฺวา สํสคฺคนฺติ โยปิ น สกฺกา อนุปคนฺตฺวา เอตสฺส อนฺตรายํ กาตุนฺติ อนฺตรายกรณตฺถํ นานาการเณหิ สํสคฺคมาวิกตฺวา ทฬฺหํ กริตฺวา ปจฺฉา อนฺตรายํ กโรติ ตาทิสมฺปิ ปุคฺคลํ นาสฺมเส น วิสฺสเสยฺยาติ ทีเปติ]

อญฺญฏฺฐาน (น)

[อญฺญ + ฐาน]

สถานที่อื่น, ฐานะอื่น.

นิพฺพิชฺช ปกฺกมึสูติ อุกฺกณฺจิตฺวา ธมฺมนิยาเมเนว ปกฺกนฺตา โพธิสตฺตสฺส สมฺโพธิปตฺตกาเล กายวิเวกสฺส โอกาสทานตฺถํ ธมฺมตาย คตา. คจฺฉนฺตา จ **อญฺญฏฺฐานํ** อคนฺตฺวา พาราณสิเมว อคมํสุ. โพธิสตฺโต เตสุ คเตสุ อทฺธมาสํ กายวิเวกํ ลภิตฺวา โพธิมณฺเฑ อปราชิตปลฺลงฺเก นิสีทิตฺวา สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปฏิวิชฺฌิ. (ม.อฏ. ๒/๑๙๒)

ปาฐะว่า **นิพฺพิชฺช ปกฺกมึสุ** (เบื่อหน่ายจากไป) ความว่า พวกปัญจวัคคีย์เบื่อหน่ายหลีกไปแล้วตามกำหนดธรรมดานั่นเอง คือไปแล้วตามธรรมดาเพื่อให้โอกาสแก่พระโพธิ-

สัตว์มีกายวิเวก ในเวลาบรรลุสัมโพธิญาณ และเมื่อไปก็ไม่ไป**สถานที่อื่น** ได้ไปยังกรุงพาราณสี (และ) เมื่อพวกปัญจวัคคีย์ไปแล้ว พระโพธิสัตว์ได้กายวิเวกตลอดกึ่งเดือน ประทับนั่ง[ขัดสมาธิ ณ วชิรอาสน์ (อาสนะที่มั่นคงดั่งเพชร)] เหนือบัลลังก์แห่งชัยชนะ [บัลลังก์ที่ไม่พ่ายแพ้แก่ปัจจามิตร] ณ โพธิมณฑล ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ.

อญฺญฏฺฐานาภาว (ปุ)

[อญฺญฏฺฐาน + อภาว]

ความไม่มีฐานะ[ที่ตั้ง]อื่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, (ความมีอุเบกขาเป็นต้น).

ฌานปจฺจยตฺตาภาเวปิ เวทนาจิตฺตฏฺฐิตีนํ อุเปกฺขาทิภาวโต ตถาภูตานํ วจเน **อญฺญฏฺฐานาภาวโต** จ ทุติยราสินิทฺเทโส.

(มูลฏี. ๑/๑๒๕)

แม้เมื่อไม่มีความเป็นฌานปัจจัย ก็มีการแสดงในทุติยราสิ เพราะการเสวยอารมณ์และการตั้งจิตให้มั่นเป็นอุเบกขาเป็นต้น (สุข, ทุกข์,เอกัคคตา) และเพราะความตั้งมั่นแห่งจิตอันเป็นเช่นนั้น**ไม่มีในฐานะ[ที่ตั้ง]อื่น** [จากทุติยราสิ]ในพระดำรัส.

อญฺญฏฺฐานาภาวโตติ จิตฺตฏฺฐิตึ เอว สนฺธาย วุตฺตํ. (อนุฏี. ๑/๑๓๒)

ปาฐะว่า **อญฺญฏฺฐานาภาวโต** ท่านกล่าวหมายเอาความตั้งมั่นแห่งจิตนั่นเทียว.

อญฺญตม (ติ)

[อญฺญ + ตม, (สํ. อนฺยตม)]

อันหนึ่ง, ชนิดหนึ่ง, สิ่งหนึ่ง, คนหนึ่ง, อันใดอันหนึ่ง, อย่างใดอย่างหนึ่ง, ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง, คนใดคนหนึ่ง (บางคน).

อญฺญตรอญฺญตมสทฺทา อนิยมตฺถา (อญฺญตร อญฺญตม ศัพท์ แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะ) การแยกสิ่งหนึ่งออกจากสองสิ่งใช้ อญฺญตร ส่วนการแยกสิ่งหนึ่งออกจากสามสิ่งขึ้นไปใช้ อญฺญตม เหตุผลการใช้ในลักษณะเช่นนี้ก็เพราะว่า สันสกฤตถือว่า ตร ปัจจัยใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่ง ในจำนวนสองคน ส่วน ตม ปัจจัย ใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในจำนวนหลายคน ดังสูตรในคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๔๖๒) ว่า ตรตมา ทฺวิพหูนเมกฺกฺกเส (เมื่อมีความยิ่งของผู้หนึ่งในบุคคลสองคนหรือจำนวนมาก ให้ลง ตร และ ตม ปัจจัย) แม้พาลาวตารฏีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) ก็กล่าวว่า ทฺวินฺนมนฺตเร เอกสฺส อติสยตฺโถ ตเรน พหูนมนฺตเร เอกสฺส ตเมน จ สกฺกตภาสายาคตนเยน คมฺยเต (อรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลสองคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตร ปัจจัย ส่วนอรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลหลายคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตม ปัจจัย ตามนัยที่มาในภาษาสันสกฤต) อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในภาษาบาลีไม่มีทวิพจน์ จึงอาจใช้ ตร ปัจจัยในการกล่าวถึงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในบุคคลหลายคนได้.

เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธกายกมฺมนฺตา อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ ปฏิเสวนฺติ, เตสมหํ **อญฺญตโมติ**. เอตมหํ พฺราหฺมณ ปริสุทฺธกายกมฺมนฺตตํ อตฺตนิ สมฺปสฺสมาโน ภิยฺโย ปลฺโลมมาปาทึ อรญฺเญ วิหาราย.

(ม. ๑/๒๑-๒-๓-๔-๕)

(สฺยา. อญฺญตโร. ฉ.ม. ปริสุทฺธกายกมฺมตํ) (อิ.ต่างกัน)

พระอริยะ[พระพุทธเจ้าและพุทธสาวก]เหล่าใด มีกายกรรมบริสุทธิ์ เข้าอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบ เราเป็น**ผู้หนึ่ง**ในบรรดาพระอริยะเหล่านั้น" พราหมณ์เราเห็นชัด ซึ่งความเป็นผู้มีกายกรรมบริสุทธิ์นั้นในตน จึงถึงความเป็นผู้มีความปลอดภัยอย่างยิ่งเพื่ออยู่ในป่า.

อญฺญตร (ติ)

[อญฺญ + ตร, (สํ. อนฺยตร)]

(ก) **อันหนึ่ง**, **ชนิดหนึ่ง**, **คนหนึ่ง**, **สิ่งหนึ่ง**, **ตัวหนึ่ง**, **องค์หนึ่ง**, **ข้อหนึ่ง**.

ปชฺชุนฺนนาถา ปสโว
ปสุนาถา อยํ ปชา
ตฺวํ นาโถสิ มหาราช
นาโถหํ ภริยาย เม
ทฺวินฺนม**ญฺญตรํ** ญตฺวา
มุตฺโต คจฺเฉยฺย ปพฺพตํ. (ชา. ๑/๒๗๐)

(กินนรกราบทูลว่า)
หมู่ปศุสัตว์มีเมฆฝนเป็นที่พึ่ง ประชาชนนี้มีปศุสัตว์เป็นที่พึ่ง ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์เป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นที่พึ่งของภรรยาของข้าพระองค์ ระหว่างข้าพระองค์ทั้ง ๒ **ตัวหนึ่ง**รู้ว่าอีก**ตัวหนึ่ง**ตายแล้ว ตนพ้นความตายแล้วจึงจะบินไปสู่ภูเขา.

ทฺวินฺนมญฺญตรํ ญตฺวา มุตฺโต คจฺเฉยฺย ปพฺพตนฺติ อมฺหากํ ทฺวินฺนํ อนฺตเร เอโก เอกํ มตํ ญตฺวา สยํ มรณโต มุตฺโต หิมวนฺตํ คจฺเฉยฺย ชีวมานา ปน มยํ อญฺญมญฺญํ น ชหาม ตสฺมา สเจปิ อิมํ หิมวนฺตํ เปเสตุกาโม มํ ปจฺมาเรตฺวา ปจฺฉา เปเสหีติ.

(ชา.อฏ. ๔/๒๕๓)

กึ่งคาถาว่า **ทวินฺนมญฺญตรํ ญตฺวา มุตฺโต คจฺเฉยฺย ปพฺพตํ** ความว่า ในระหว่างข้าพระองค์ทั้งคู่ ตัวหนึ่งรู้ว่าตัวหนึ่งตายแล้ว ตนเองรอดตายแล้วจึงไปสู่หิมพานต์ภายหลัง คือเมื่อข้าพระองค์ทั้งคู่ยังมีชีวิตอยู่ ย่อมไม่ทอดทิ้งกัน ดังนั้น แม้มาตรว่าพระองค์ทรงประสงค์จะส่งกินรีนี้ไปสู่หิมพานต์ โปรดฆ่าข้าพระองค์เสียก่อนส่งนางไปภายหลัง.

[เอก มีอรรถ ๔ อย่าง คือ สังขยา (จำนวน=หนึ่ง, อย่างเดียว), อตุลยะ (การไม่มีผู้เสมอ=ผู้เดียว), อัญญะ (อื่น) และอสหายะ (ไม่มีเพื่อน=ผู้เดียว) อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๑๐๘) แสดงว่า อรรถ อญฺญ ยังรวมถึงความหมายว่า อญฺญตร อีกด้วย ดังนั้น ในที่นี้ พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบาย อญฺญตร ศัพท์ด้วย เอก ศัพท์ ซึ่งมีความหมายว่า ตัวหนึ่ง]

[องค์หนึ่ง]

อจิรูปสมฺปนฺโน โข ปนายสฺมา กสฺสโป เอโก วูปกฏฺโ อปฺปมตฺโต อาตาปี ปหิตตฺโต วิหรนฺโต น จิรสฺเสว ฯเปฯ ตทนุตฺตรํ พฺรหฺมจริยปริโยสานํ ทิฏฺเจว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหาสิ, “ขีณา ชาติ; วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ; กตํ กรณียํ; นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ อพฺภญฺญาสิ. **อญฺญตโร** โข ปนายสฺมา กสฺสโป อรหตํ อโหสีติ. (ที. ๑/๑๖๖)

ก็ท่านอเจลกัสสปะ เมื่อบวชแล้วไม่นาน จากไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียรมุ่งมั่นพระนิพพานอยู่ ไม่นานนักก็ทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ อันยอดเยี่ยม... ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” จึงเป็นอันว่าท่านพระกัสสปะได้เป็นพระอรหันต์**องค์หนึ่ง**ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย.

อญฺญตโรติ เอโก. **อรหตนฺ**ติ อรหนฺตานํ, ภควโต สาวกานํ อรหนฺตานํ อพฺภนฺตโร อโหสีติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย. (ที.อฏ. ๑/๒๙๙)

บทว่า **อญฺญตโร** ได้แก่ รูปหนึ่ง. บทว่า **อรหตํ** ความว่า แห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย. ในบทนั้นมีอธิบายอย่างนี้ว่า เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในจำนวนพระอรหันตสาวกของพระผู้มีพระภาค.

[ศาสนาพุทธถือว่า การบรรลุอรหัตผลเป็นจุดหมายสูงสุด ผู้บรรลุถึงชั้นนี้ได้ ชื่อว่าพระอรหันต์ คือ ผู้ไกลจากกิเลส หรืออเสขบุคคล คือผู้ไม่มีกิจอื่นที่พึงทำเพื่อบรรลุธรรมอีก]

[คนหนึ่ง]

เตน โข ปน สมเยน **อญฺญตรสฺส** ปริพฺพาชกสฺส ทหรา มาณวิกา ปชาปตี โหติ คพฺภินี อุปวิชญฺญา. อถ โข สา ปริพฺพาชิกา ตํ ปริพฺพาชกํ เอตทโวจ “คจฺฉ ตฺวํ พฺราหฺมณ เตลํ อาหร, ยํ เม วิชาตาย ภวิสฺสตีติ.

(อุทาน. ๙๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภรรยาของปริพาชก**คนหนึ่ง** เป็นมาณวิกาวัยสาวมีครรภ์แก่ใกล้คลอด ครั้งนั้น นางปริพาชิกานั้น ได้กล่าวกับปริพาชกนั้นว่า “พราหมณ์ ท่านจงไปนำน้ำมันมาเตรียมไว้เพื่อดิฉันในเวลาคลอด”.

อญฺญตรสฺส ปริพฺพาชกสฺสาติ เอกสฺส กุฏุมฺพิกสฺส ปริพฺพาชกสฺส. (อุทาน.อฏ. ๑๐๓)

สองบทว่า **อญฺญตรสฺส ปริพฺพาชกสฺส** แปลว่า ของปริพพาชกผู้เป็นกุฏุมพีคนหนึ่ง.

[ข้อใดข้อหนึ่ง]

อุทฺทิฏฺา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา, เยสํ ภิกฺขุ **อญฺญตรํ** วา **อญฺญตรํ** วา อาปชฺชิตฺวา น ลภติ ภิกฺขูหิ สทฺธึ สංวาสํ, ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉา ปาราชิโก โหติ อสංวาโส.

(วิ. ๑/๒๓๓)

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔ ข้อแล้ว ภิกษุต้องอาบัติปาราชิก ๔ ข้อดังกล่าว**ข้อใดข้อหนึ่ง** ย่อมไม่ได้รับ

สังวาส[มีอุโบสถกรรมเป็นต้น]ร่วมกับภิกษุทั้งหลายในภายหลังเหมือนในกาลก่อน[ที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร] ต้องอาบัติปาราชิก หาสังวาสมิได้.

[อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา มีใช้น้อยในวรรณกรรมบาลี ส่วนใหญ่มักใช้ศัพท์เดียวโดยไม่มี วา ศัพท์ว่า อญฺญตรํ การประกอบใช้ ๒ ศัพท์ในลักษณะเช่นนี้ คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๐๙) กล่าวว่า เป็นการแสดงคำวิจฉา คือคำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่าง ๆ

ธมฺมา แปลว่า "อาบัติ" คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๘๔) กล่าวว่า ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สภาพ, สิ่งที่ควรศึกษา (ปริยัติ), ปัญญา, ความเหมาะสม, คำสัตย์, ปกติ, บุญ, เญยยธรรม, คุณธรรม, ความประพฤติ, ความตั้งมั่น, ความไม่ใช่สัตว์บุคคล (สภาวธรรม), อาบัติ และเหตุ เป็นต้น]

ดู วิ.๑/๒๕๑, ชา.๒/๒๘๕, ชา.อฏ.๗/๑๘๔, ธมฺม. ๓๓, ธมฺม.อฏ.๒/๔๕, ม.๑/๓๒๒, ม.อฏ. ๒/๒๐๕, ที.๓/๓๐, อิติวุต.๒๓๔, อิติวุต.อฏ.๒๐๖, สุตฺตนิ.๒๘๔, สุตฺตนิ.อฏ.๑/๕๗, สุตฺตนิ.๓๐๙, สุตฺตนิ.อฏ.๑/๒๔๗

(ข) อย่างใดอย่างหนึ่ง, คนใดคนหนึ่ง, ตนใดตนหนึ่ง, (ไม่มีชื่อเสียง - ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร).

นวํ ปน ภิกฺขุนา จีวรลาเภน ติณฺณํ ทุพฺพณฺณกรณานํ **อญฺญตรํ** ทุพฺพณฺณกรณํ อาทาตพฺพํ นีลํ วา กทฺทมํ วา กาฬสามํ วา, อนาทา เจ ภิกฺขุ ติณฺณํ ทุพฺพณฺณกรณานํ **อญฺญตรํ** ทุพฺพณฺณกรณํ นวํ จีวรํ ปริภุญฺเชยฺย, ปาจิตฺติยนฺติ. (วิ. ๑/๓๖๘)

อนึ่ง ภิกษุได้จีวรมาใหม่ พึงถือเอาวัตถุสำหรับทำให้เสียสี ๓ อย่าง **อย่างใดอย่างหนึ่ง** คือของเขียวคราม ตม หรือของดำคล้ำ ถ้าภิกษุไม่ใช้วัตถุสำหรับทำให้เสียสี ๓ อย่าง **อย่างใดอย่างหนึ่ง** ใช้สอยจีวรใหม่ ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

[บทว่า นวํ เป็นวิเสสนะของ จีวร ศัพท์ในจีวรลาเภน แต่ถูกบทว่า ปน ภิกฺขุนา คั่นไว้พร้อมกับลงนิคหิตอาคม จึงทำให้รู้ความได้ยาก จัดเป็นอุกกันตาปเหฬี (ปริศนาทำให้สับสน) ความจริงในที่นี้เป็นบทสมาสว่า นวจีวรลาเภน เมื่อแยกศัพท์แล้วลงนิคหิตอาคมจึงดูเหมือนจะเป็นคนละศัพท์กัน

อุกกันตาคือปเหฬีทำให้สับสน โดยมีบทซึ่งมีสัมพันธ์ห่างกัน โดยเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อให้เวไนยชนเข้าใจ และปฏิบัติตามคำสอนเพื่อความพ้นทุกข์ พระดำรัสของพระองค์จึงเข้าใจง่ายไม่สับสน อุทาหรณ์ของอุกกันตาปเหฬี จึงมีใช้น้อยมากในพระบาลี (พระไตรปิฎก)]

[ตนใดตนหนึ่ง]

อถ โข **อญฺญตรา** เทวตา อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณา เกวลกปฺปํ เชตวนํ โอภาเสตฺวา เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ

อฏฺจาสิ. เอกมนฺตํ จิตา โข สา เทวตา ภควนฺตํ คาถาย อชฺฌภาสิ. (ขุทฺทก. ๓)

ครั้งนั้นแล เมื่อราตรีผ่านไป เทวดา**ตนใดตนหนึ่ง**มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างไปทั่วพระเชตวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร. เทวดานั้นผู้ยืนแล้ว ณ ที่สมควรแล ได้กราบทูล]พระผู้มีพระภาคด้วยคาถา.

อญฺญตราติ อนิยมนิทฺเทโส. สา หิ นาม-โคตฺตโต อปากฏา. ตสฺมา อญฺญตราติ วุตฺตา. (ขุทฺทก.อฏ. ๙๖)

ศัพท์ว่า **อญฺญตรา** (เทวดาตนใดตนหนึ่ง) แสดงไว้ด้วยความไม่แน่นอน เพราะเทวดานั้น ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อญฺญตรา (ตนใดตนหนึ่ง).

[คนใดคนหนึ่ง]

อถ โข **อญฺญตโร** หุหุกชาติโก พฺราหฺมโณ, เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตํ อฏฺจาสิ. (อุทาน. ๘๐)

(ฉ.ม. หุหุกชาติโก)

ครั้งนั้น พราหมณ์หุหุงกชาติ**คนใดคนหนึ่ง** ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้ว ยืนอยู่ ณ ที่สมควร.

อญฺญตโรติ นามโคตฺตวเสน อนภิญฺญาโต อปากโฏ เอโก. (อุทาน.อฏ. ๔๘)

บทว่า **อญฺญตโร** (คนใดคนหนึ่ง) คือ พราหมณ์คนหนึ่งไม่มีชื่อเสียง ไม่ปรากฏชื่อและโคตร.

[อญฺญตร ใช้ในกรณีที่แสดงสิ่งที่ไม่ชี้เฉพาะโดยชื่อและโคตรเป็นต้นจึงแปลว่า ตนใดตนหนึ่ง, คนใดคนหนึ่ง บางแห่งใช้ศัพท์เหล่านี้ในกรณีที่ไม่ปรากฏชื่อและโคตรจริงๆ บางแห่งแม้จะปรากฏชื่อและโคตรก็ใช้ศัพท์เหล่านี้ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า อภิญฺญาโต สกฺโกปิ เทวราชา อญฺญตโรติ วุตฺโต (แม้ท้าวสักกะจอมเทพผู้ปรากฏก็กล่าวไว้ว่า เป็นเทวดาตนใดตนหนึ่ง)]

ดู อุทาน.๑๐๐, อุทาน.อฏ.๑๔๘, อุทาน.๑๕๙, อุทาน.อฏ.๓๑๐, วิ.๓/๑๖๖, อุทาน.๑๖๖, อุทาน.อฏ.๓๑๘

(ค) อื่น, (ส่วนอื่น, ผู้อื่น).

อถ โข วาเสฏฺจ อญฺญตโร สตฺโต โลลชาติโก สกํ ภาคํ ปริรกฺขนฺโต **อญฺญตรสฺ** ภาคํ อทินฺนํ อาทิยิตฺวา ปริภุญฺชิ. ตเมนํ อคฺคเหสุ; คเหตฺวา เอตทโวจุ ‘ปาปกํ วต โภ สตฺต กโรสิ. ยตฺร หิ นาม สกํ ภาคํ ปริรกฺขนฺโต **อญฺญตรสฺ** ภาคํ อทินฺนํ อาทิยิตฺวา ปริภุญฺชสิ; มาสฺสุ โภ สตฺต ปุนปิ เอวรูปมกาสี’ติ. (ที. ๓/๗๖)

ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ ครั้งนั้นแล สัตว์ผู้หนึ่งมีนิสัยโลภ รักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอาส่วน**อื่น**ที่เขาไม่ให้มาบริโภค. คนทั้งหลายจับเขาได้จึงกล่าวว่า “คุณ คุณทำ

กรรมชั่วที่รักษาส่วนของตนไว้แล้ว ถือเอา **ส่วนอื่น**ที่เขาไม่ให้มาบริโภค คุณอย่าทำกรรมชั่วอย่างนี้อีก".

อญฺญตรอิตฺถิวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + อิตฺถิ + วตฺถุ]

เรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง, เรื่องหญิงคนหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๑/๔๐๓-๔)

อญฺญตรอุกฺกณฺจิตภิกฺขุวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + อุกฺกณฺจิต + ภิกฺขุ + วตฺถุ]

เรื่องภิกษุเบื่อหน่ายรูปใดรูปหนึ่ง, เรื่องภิกษุผู้เบื่อหน่ายรูปหนึ่ง, เรื่องภิกษุผู้กระสันรูปหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๑/๑๘๙-๑๙๑)

อญฺญตรกุฏุมฺพิกวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + กุฏุมฺพิก + วตฺถุ]

เรื่องกุฏุมพีคนใดคนหนึ่ง - คนหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๒/๑๘๐-๑)

อญฺญตรกุลทาริกาวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + กุล + ทาริกา + วตฺถุ]

เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง, เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๒/๑๖๘-๙)

อญฺญตรกุลปุตฺตวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + กุล + ปุตฺต + วตฺถุ]

เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง - คนหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๒/๒๒-๔)

อญฺญตรโกฏฺฐาส (ปุ)

[อญฺญตร + โกฏฺฐาส]

ส่วนอย่างใดอย่างหนึ่ง - ส่วนหนึ่ง, ส่วนอื่น.

เอตฺถ จ:-

ทิสฺสติ อปทิสฺสติ "อสฺส อยนฺติ โวหรียตีติ เทโส ชาติอาทีสุ **อญฺญตรโกฏฺฐาส**สฺเสตํ อธิวจนํ. อญฺญมฺปิ วตฺถุ ลิสฺสติ สิลิสฺสติ โวหารมตฺเตเนว อีสกํ อลฺลียตีติ เลโส ชาติอาทีนเยว **อญฺญตรโกฏฺฐาส**สฺเสตํ อธิวจนํ. (กงฺขา.๑๖๙)

ดู วิ.อฏ.๒/๑๘๔

อนึ่ง ในปาฐะว่า กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย (ถือเอาซึ่งเหตุสักว่าข้ออ้างที่ถูกแสดงไว้บางอย่าง) นี้

ชื่อว่า เทสะ เพราะอรรถว่า อ้าง คือ ถูกแสดง ได้แก่ถูกกล่าวถึงว่าเป็นบุคคลนี้. คำนี้เป็นชื่อของ**ส่วนอย่างใดอย่างหนึ่ง**ในชาติเป็นต้น. ชื่อว่า เลสะ เพราะอรรถว่า ติดเนื่องกับวัตถุแม้อื่น คือแนบชิดเล็กน้อย โดยเป็นเพียงถ้อยคำเท่านั้น[ไม่ใช่ความหมาย] คำนี้เป็นชื่อของ**ส่วนอย่างใดอย่างหนึ่ง**ในชาติเป็นต้นนั่นเอง.

[คำว่า อยนฺติ โวหรียติ อธิบายคำอธิบายของอปทิสฺสติ ว่า การแสดงในเรื่องนี้ก็คือการกล่าวว่าเป็นบุคคลนี้ หมายถึงการกล่าวว่าแพะเป็นพระทัพพมัลลบุตรนั่นเอง (การอ้างในสิกขาบทนี้เป็นนามเลสะคือการอ้างชื่อโดยตั้งชื่อแพะว่าเป็นพระทัพพมัลลบุตรและตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าชื่อว่าเมตติยา) คำว่า

โวหารมตฺเตเนว อีสกำ อลฺลียติ อธิบายคำแปลของการติดเนื่องในเรื่องนี้ว่า เป็นการพาดพิงแนบชิดกันเล็กน้อย โดยเป็นเพียงถ้อยคำเท่านั้น ไม่ใช่การแนบชิดกันโดยความหมายคือเป็นคนละอย่างกัน ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน เช่นการเรียกพระทัพพมัลลบุตรว่าเป็นแพะ ก็ทำให้ท่าน (พระทัพพมัลลบุตร) เป็นแพะด้วยการเรียกเท่านั้น]

อญฺญตรชวน (น)

[อญฺญตร + ชวน]

ชวนจิตดวงใดดวงหนึ่ง.

อิทานิ อเหตุกปฏิสนฺธิกถา โหติ จตุนฺนญฺหิ ทุเหตุกกุสลจิตฺตานำ อญฺญตเรน กมฺเม อายูหิเต กุสลวิปากอุเปกฺขาสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุจิตฺเตน คหิตปฏิสนฺธิกสฺส ปฏิสนฺธิ กมฺมสทิสาติ น วตฺตพฺพา. กมฺมญฺหิ ทุเหตุกำ ปฏิสนฺธิ อเหตุกา. ตสฺส วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺส จกฺขุทฺวาเร 'อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ' อาปาถมาคเต ปุริมนเยเนว ตโย โมฆวารา เวทิตพฺพา. จตุนฺนำ ปน ทุเหตุกกุสลจิตฺตานำ **อญฺญตรชวนสฺส** ปริโยสาเน อเหตุกจิตฺตำ ตทารมฺมณภาเวน ปติฏฺฐาติ. ตำ 'มูลภวงฺคำ' 'ตทารมฺมณนฺติ เทฺว นามานิ ลภติ.

(อภิ.อฏ.๑/๓๑๖, มูลฏี.๑/๑๓๑)

บัดนี้เป็นเรื่องการกล่าวอเหตุกปฏิสนธิ กล่าวคือเมื่อบุคคลประกอบกรรมด้วยกุศลจิตที่เป็นทุเหตุกะ ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง บุคคลผู้ถือปฏิสนธิ ด้วยจิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันประกอบกับอุเบกขาเป็นกุศลวิบาก ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเช่นเดียวกับกรรม [ที่ให้ปฏิสนธิ] แท้จริง กรรมเป็นทุเหตุกะ(ประกอบกับเหตุ ๒) แต่ปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ (ไม่ประกอบกับเหตุ) เมื่อบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยอเหตุกจิตนั้นถึงความเจริญขึ้นแล้ว พึงทราบโมฆวาระ ๓ วาระตามนัยก่อน ในเมื่ออิฏฐมัชฌัตตารมณ์มาปรากฏ ทางจักขุทวารแล้ว เมื่อ**ชวนจิต**อันเป็นกุศลจิตที่เป็นทุเหตุกะ ๔ **ดวงใดดวงหนึ่ง**สิ้นสุดลง อเหตุกจิต ก็ตั้งอยู่ในความเป็นตทารมณ์ อเหตุกจิตนั้น ได้ชื่อเรียก ๒ อย่างคือ มูลภวังค์และตทารมณ์.

อญฺญตรญฺญตร (ติ)

[อญฺญตร + อญฺญตร]

(ก) อื่นและอื่น, อย่างใดอย่างหนึ่ง, อันใดอันหนึ่ง, เพียงบางอย่าง[บางข้อ].

ตตฺถ กตโม อุปายาโส. ญาติพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, โภคพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, โรคพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, สีลพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส, ทิฏฺฐิพฺยสเนน วา ผุฏฺฐสฺส **อญฺญตรญฺญตเรน** พฺยสเนน สมนฺนาคตสฺส, **อญฺญตรญฺญตเรน** ทุกฺขธมฺเมน ผุฏฺฐสฺส อายาโส อุปายาโส อายาสิตตฺตำ อุปายาสิตตฺตำ. (อภิ.วิ. ๒/๑๓๕)

ในเรื่องนั้น อุปายาสเป็นไฉน คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้นของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิฏฐิกระทบของผู้ที่ประกอบด้วย

ความเสื่อม**อย่างใดอย่างหนึ่ง**กระทบ หรือผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์ **อย่างใดอย่างหนึ่ง** กระทบ[นี้เรียกว่าอุปายาส].

อญฺญตรญฺญตเรนาติ คหิเตสุ วา เยน เกนจิ อคฺคหิเตสุ วา มิตฺตามจฺจพฺยสนาทีสุ เยน เกนจิ. (อภิ.อฏ. ๒/๑๑)

บทว่า **อญฺญตรญฺญตเรน** (อย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งในความเสื่อมที่ตรัสไว้แล้ว หรือความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งในความเสื่อมที่ยังมิได้ตรัสไว้มีความเสื่อมมิตรสหายเป็นต้น.

ดู ม.๑/๘๓

[เพียงบางข้อ]

ยมฺปิ โข นิโครฺธ ตปสฺสี สนฺทิฏฺฐิปรามาสี โหติ อาธานคฺคาหี ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี, อยมฺปิ โข นิโครฺธ ตปสฺสิโน อุปกฺกิเลโส โหติ. ตํ กึ มญฺญสิ นิโครฺธ? ยทิเม ตโปชิคุจฺฉา อุปกฺกิเลสา วา อนุปกฺกิเลสา วาติ. “อทฺธา โข อิเม ภนฺเต ตโปชิคุจฺฉา อุปกฺกิเลสา, โน อนุปกฺกิเลสา. จานํ โข ปเนตํ ภนฺเต วิชฺชติ, ยํ อิเธกจฺโจ ตปสฺสี สพฺเพเหว อิเมหิ อุปกฺกิเลเสหิ สมนฺนาคโต อสฺส; โก ปน วาโท **อญฺญตรญฺญตเรน**าติ.

(ที. ๓/๖๔)

ท่านนิโครธ ข้อที่บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ เป็นผู้ยึดมั่นทิฏฐิของตน มีความถือรั้น สละสิ่งที่ตนยึดมั่นได้ยากนี้แล เป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้บำเพ็ญตบะ. นิโครธ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร. การกีดกันบาปด้วยตบะเหล่านี้ เป็นอุปกิเลสหรือไม่เป็นอุปกิเลส” “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ การกีดกันบาปด้วยตบะเหล่านี้ เป็นอุปกิเลสแน่นอน ไม่ใช่ไม่เป็นอุปกิเลส ข้อที่บุคคลผู้บำเพ็ญตบะบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยอุปกิเลสเหล่านี้ครบทุกอย่าง เป็นฐานะที่จะมีได้ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงบุคคลผู้มีอุปกิเลส**เพียงบางข้อ**.

(ข) อื่น ๆ, อันมีสภาพอื่น.

ยมฺปิ ภิกฺขเว ตถาคโต ปุริมํ ชาตึ ปุริมํ ภวํ ปุริมํ นิเกตํ ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน ทพฺห-สมาทาโน อโหสิ กุสเลสุ ธมฺเมสุ อวตฺถิต-สมาทาโน กายสุจริเต วจีสุจริเต มโนสุจริเต ทานสํวิภาเค สีลสมาทาเน อุโปสถุปวาเส มตฺเตยฺยตาย เปตฺเตยฺยตาย สามญฺญตาย พฺรหฺมญฺญตาย กุเลเชฏฺฐาปจายิตาย **อญฺญตรญฺญตเรสุ** จ อธิกุสเลสุ ธมฺเมสุ.

(ที. ๓/๑๑๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ สมาทานในกุศลธรรม สมาทานมั่นคงในกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ในการจำแนกทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ความเกื้อกูลมารดา ความเกื้อกูลบิดา ความเกื้อกูลสมณะ ความเกื้อกูลพราหมณ์ ความประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล และในกุศลธรรมอันยิ่ง**อื่น ๆ** อีก [เพราะตถาคตได้ทำ สั่งสม พอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้ไพบูลย์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ จุติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นมนุษย์นี้ ได้

ลักษณะมหาบุรุษนี้ คือ มีฝ่าพระบาททราบเสมอกัน]

อญฺญตรญฺญตเรสุ จาติ อญฺเญสุ จ เอวรูเปสุ. (ที.อฏ.๓/๑๐๔)

บทว่า **อญฺญตรญฺญตเรสุ จ** (อื่นๆ) หมายถึง [ในกุศลธรรม]อันมีสภาพอย่างนี้อื่นอีก.

[เอวรูเปสุ แปลว่า "มีสภาพอย่างนี้" โดยถือว่า รูป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "สภาพ". ดู อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๒๕]

อญฺญตรตฺเถรวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + เถร + วตฺถุ]

เรื่องพระเถระรูปใดรูปหนึ่ง - รูปหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๒/๔๒๐-๑)

อญฺญตรทฺวาร (น)

[อญฺญตร + ทฺวาร] ทวารใดทวารหนึ่ง.

ดู อญฺญตรทฺวารปฺปวตฺต

อญฺญตรทฺวารปฺปวตฺต (ติ)

[อญฺญตรทฺวาร + ปวตฺต]

อันเป็นไปแล้วในทวารใดทวารหนึ่ง, เกิดขึ้นทางทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ปาโณติ เจตฺถ โวหารโต สตฺโต ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํ. ตสฺมึ ปน ปาเณ ปาณสญฺญิโน ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทกอุปกฺกมสมุฏฺฐาปิกา กายวจีทฺวารานำ **อญฺญตรทฺวารปฺปวตฺตา** วธกเจตนา ปาณาติปาโต.

ดู อภิ.อฏ.๑/๑๔๐, ที.อฏ.๑/๖๘, ม.อฏ.๑/๒๐๑, สำ.อฏ.๒/๑๓๓, อิติวุต.อฏ.๒๑๗

อนึ่ง คำว่า **ปาโณ** (สัตว์มีชีวิต) ในเรื่องนี้ เป็นสัตว์โดยบัญญัติ เป็นชีวิตินทรีย์โดยปรมัตถ์.ปาณาติบาตคือเจตนาฆ่าของผู้มีความสำคัญในสัตว์นั้นว่ามีชีวิต **อันเป็นไปแล้วในทวารใดทวารหนึ่ง**แห่งกายทวารและวจีทวาร (เกิดขึ้นทางกายทวาร หรือวจีทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง) ซึ่งก่อให้เกิดความพยายามตัดชีวิตินทรีย์.

อญฺญตรนาม (น)

[อญฺญตร + นาม]

ชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง.

สนฺทิฏฺโฐติ ทิฏฺธมฺมิกตฺโต. สมฺภตฺโตติ เอกสมฺโภโค ทฬฺหมิตฺโต. อาลปิโตติ "มม สนฺตกำ ยำ อิจฺเฉยฺยาสิ ตำ คณฺหาหีติ เอวำ วุตฺโต. เอเตสุ ตีสุ **อญฺญตรนาเมน** สทฺธึ ชีวติ คหิเต อตฺตมโน โหตีติ อิเมหิ คหิตวิสฺสาโส รุหติ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๑๐)

บทว่า **สนฺทิฏฺโฐ** ได้แก่ เพื่อนที่สักว่าเคยเห็นกัน. บทว่า **สมฺภตฺโต** ได้แก่ เพื่อนผู้ร่วมสมโภค คือเพื่อนสนิท. บทว่า **อาลปิโต** ได้แก่ ผู้อันเพื่อนสั่งไว้อย่างนี้ว่า ท่านต้องการสิ่งใดซึ่งเป็นของเรา. ท่านพึงถือเอาสิ่งนั้นเถิด. วิสาสะ (ความคุ้นเคย) ย่อมขึ้นด้วยองค์ ๓ เหล่านี้ คือ ยังเป็นอยู่ ๑ เมื่อของนั้นอันตนถือเอาแล้ว เจ้าของพอใจ ๑ กับ**ชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง**ใน ๓ ชื่อเหล่านั้น.

อญฺญตรปุริสวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + ปุริส + วตฺถุ]

เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง. เรื่องบุรุษคนหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๒๘๒,๒๙๒)

อญฺญตรพฺราหฺมณวตฺถุ (น)

[อญฺญตร + พฺราหฺมณ + วตฺถุ]

เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง,

เรื่องพราหมณ์คนหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ.๒/๑๘๕-๖,๒๑๗-๘,๓๙๗,๔๑๑)

อญฺญตรภาสา (ถี)

[อญฺญตร + ภาสา]

ภาษาอย่างใดอย่างหนึ่ง,ภาษาใดภาษาหนึ่ง.

สเจ ปนายํ “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามีติ วตฺตุกาโม ปทปจฺจาภฏฺจ กตฺวา “ปจฺจกฺขามิ พุทฺธนฺติ วา วเทยฺย. มิลกฺขภาสาสุ วา **อญฺญตรภาสาย** ตมตฺถํ วเทยฺย. “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามีติ วตฺตุกาโม อุปฺปฏิปาฏิยา “ธมฺมํ ปจฺจกฺขามีติ วา “สพฺรหฺมจารึ ปจฺจกฺขามีติ วา วเทยฺย เสยฺยถาปิ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมวิภงฺเค “ปจมํ ฌานํ สมาปชฺชามีติ วตฺตุกาโม “ทุติยํ ฌานนฺติ วทติ, สเจ ยสฺส วทติ โส “อยํ ภิกฺขุภาวํ จชิตุกาโม เอตมตฺถํ วทตีติ เอตฺตกมตฺตมฺปิ ชานาติ, วิรทฺธํ นาม นตฺถิ เขตฺตเมว โอติณฺณํ ปจฺจกฺขาตาว โหติ สิกฺขา. สกฺกตฺตา วา พฺรหฺมตฺตา วา จุตสตฺโต วิย จุโตว โหติ สาสนา. (วิ.อฏ.๑/๒๑๓)

ก็ถ้าภิกษุนี้มีความประสงค์จะกล่าวว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ แต่พึงกล่าวว่า ปจฺจกฺขามิ พุทฺธํ โดยสลับบทกัน หรือพึงกล่าวเนื้อความนั้นด้วย**ภาษาใดภาษาหนึ่ง**ในบรรดาภาษาของชนชาวมิลักขะ, หรือมีความประสงค์จะกล่าวว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ แต่พึงกล่าวโดยข้ามลำดับว่า ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ หรือว่า สพฺรหฺมจารึ ปจฺจกฺขามิ ข้อนี้เปรียบเหมือนในวิภังค์แห่งอุตตริมนุษยธรรมคือภิกษุผู้มีความประสงค์จะกล่าวว่า ปจมํ ฌานํ สมาปชฺชามิ (ข้าพเจ้าเข้าปฐมฌาน) แต่กล่าวเสียว่า ทุติยํ ฌานํ สมาปชฺชามิ (ข้าพเจ้าเข้าทุติยฌาน) แม้ฉันใด, ถ้าภิกษุผู้กระสันนั้นจะบอกแก่ผู้ใด, ผู้นั้นย่อมรับรู้คำพูดแม้มีประมาณเท่านี้ว่าภิกษุนี้มีความประสงค์จะละความเป็นภิกษุ จึงได้กล่าวเนื้อความนี้, ขึ้นชื่อว่าการกล่าวผิดพลาดย่อมไม่มี, การกล่าวเช่นนั้นก็หยั่งลงสู่เขตบท (บทแสดงเขต) ทีเดียว, สิกขาก็ย่อมเป็นอันบอกลาแล้วฉันนั้น. ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้เคลื่อนจากศาสนาทีเดียว เหมือนสัตว์ผู้เคลื่อนจากความเป็นท้าวสักกะ หรือจากความเป็นพรหม ฉะนั้น.

[ปาฐะว่า มิลกฺขภาสาสุ วา อญฺญตรภาสาย ตมตฺถํ วเทยฺย (พึงกล่าวเนื้อความนั้นด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งในบรรดาภาษาของชนชาวมิลักขะ) แสดงว่าการลาสิกขานั้น อาจใช้ภาษาอื่นจากภาษาบาลีก็ได้ ไม่จำเป็นต้องใช้ภาษาบาลีอย่างเดียว

ปาฐะว่า **เขตฺตเมว โอติณฺณํ** (การกล่าวเช่นนั้นก็หยั่งลงสู่เขตบท) คำว่า เขตฺต คือ บทแสดงเขต ๒๒ บท แยกเป็นเขตบท ๑๔ บท คือ พุทฺธํ, ธมฺมํ, สงฆํ, สิกฺขํ, วินยํ, ปาติโมกฺขํ,

อุทฺเทสํ, อุปชฺฌายํ, อาจริยํ, สทฺธิวิหาริกํ, อนฺเตวาสิกํ, สมานุปชฺฌายกํ, สมานาจริยกํ, สพฺรหฺมจารึ และเขตบท ๘ คือ คิหิ, อุปาสโก, อารามิโก, สามเณโร, ติตฺถิโย, ติตฺถิยสาวโก, อสมโณ, อสกฺยปุตฺติโย ซึ่งเหมือนที่นา กล่าวคือนาเป็นสถานที่งอกขึ้นของข้าวกล้าฉันใด บทเหล่านั้น ก็ทำให้การลาสิกขาสำเร็จได้ฉันนั้น จึงได้ชื่อว่าเขตโดยสทิสูปจาระคือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เช่น สีโห คายติ (นายสิงห์ร้องเพลง) คำว่า สีโห แม้จะกล่าวถึงราชสีห์โดยทั่วไป ก็หมายถึงนายสิงห์ผู้องอาจคล้ายราชสีห์

การลาสิกขา ย่อมมีได้แก่ภิกษุผู้กล่าวบทใดบทหนึ่ง หมายความว่า ถ้าเป็นบทที่นับเข้าในเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่งก็นับว่าได้ลาสิกขาแล้ว เช่น ภิกษุคิดจะพูดว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) แต่กลับพูดสลับบทว่า ปจฺจกฺขามิ พุทฺธํ หรือพูดผิดว่า ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม) ก็นับว่ากล่าวคำลาสิกขาแล้ว แต่ถ้าพูดคำอื่นที่ไม่อยู่ในเขตบท เช่น รุกฺขํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาต้นไม้), วิหารํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาวิหาร), ไม่เป็นอันลาสิกขา เพราะบทว่า รุกฺขํ , วิหารํ ไม่นับเข้าในเขตบท ๒๒ บท]

อณฺณตรภิกฺขุวตฺถุ (น)

[อณฺณตร + ภิกฺขุ + วตฺถุ]

เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง, เรื่องภิกษุรูปหนึ่ง.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๗๘-๙, ๑๘๓-๙)

อณฺณตรภิกฺขุสุตฺต (น)

[อณฺณตรภิกฺขุ + สุตฺต]

อัญญตรภิกขุสูตร,

พระสูตรสองสูตรในสังยุตตนิกายซึ่งมีชื่อเดียวกัน คือ ปฐมอัญญตรภิกขุสูตรและทุติยอัญญตรภิกขุสูตร ต่างว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่งทูลถามปัญหา แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในปฐมอัญญตรภิกขุสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า พรหมจรรย์และที่สุดแห่งพรหมจรรย์เป็นอย่างไร พระองค์ตรัสตอบว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นพรหมจรรย์ ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ส่วนในทุติยอัญญตรภิกขุสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะ เป็นชื่อของอะไร พระองค์ตรัสตอบว่า เป็นชื่อของนิพพานธาตุ ทูลถามต่อไปว่า อมตะและทางที่ให้ถึงอมตะเป็นอย่างไร ตรัสตอบว่า ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ เรียกว่า อมตะ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางที่ให้ถึงอมตะ

อัญญตรภิกขุสูตรและทุติยอัญญตรภิกขุสูตร ต่างว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่งทูลถามปัญหา แต่มีรายละเอียดต่างกัน คือ ในอัญญตรภิกขุสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม เพื่อหลีกออกไปอยู่คนเดียว พระองค์ตรัสว่า บุคคลครุ่นคิดถึงสิ่งใดก็ถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ไม่ครุ่นคิดถึงสิ่งใด ก็ไม่ถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ภิกษุรูปนั้นเข้าใจว่า “สิ่ง” ในที่นี้หมายถึงขันธ์ ๕ พระองค์ตรัสว่า

ถูกต้อง ในทุติยอัญญตรภิกขุสูตร มีเนื้อหาคล้ายกัน ต่างแต่ตรัสว่า บุคคลครุ่นคิดถึงสิ่งใดก็หมกมุ่นถึงสิ่งนั้น หมกมุ่นถึงสิ่งใดก็ถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ฝ่ายปฏิเสธก็มีนัยเหมือนกัน.

อณฺณตรมุข (น)

[อณฺณตร + มุข]

ธรรมอันเป็นประธานอย่างใดอย่างหนึ่ง.

หัวข้ออย่างใดอย่างหนึ่ง.

วิปสฺสนาปาทกนฺติ วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานภูตํ. วิปสฺสนา จ ติวิธา วิปสฺสกปุคฺคลเภเทน. มหาโพธิสตฺตานญฺหิ ปจฺเจกโพธิสตฺตานญฺจ จินฺตามยญาณสทิสตฺตา สยมฺภูญาณภูตา อิตเรสํ สุตมยญาณสทิสตฺตา ปโรปเทสสมฺภูตา. สา "จเปตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อวเสสรูปารูปชฺฌานานิ อณฺณตรโต วุฏฺฐายาติอาทินา อเนกธา อรูปมุขวเสน จตุธาตุววตฺถาเน วุตฺตานิ เตสํ เตสํ ธาตุปริคฺคหมุขานิ **อณฺณตรมุข**วเสน อเนกธาว วิสุทฺธิมคฺเค นานานยโต วิภาวิตา. (ม.ฏี. ๑/๒๒๖)

บทว่า **วิปสฺสนาปาทกํ** (บาทแห่งวิปัสสนา) คือ เป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา. ก็วิปัสสนามี ๓ อย่างโดยความต่างแห่งบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา. จริงอยู่ พระมหาโพธิสัตว์ และพระปัจเจกโพธิสัตว์ทั้งหลายมีวิปัสสนาเป็นสยัมภูญาณ ซึ่งเจริญพร้อมแล้วด้วยจินตามยญาณ ส่วนบุคคลนอกนี้มีวิปัสสนาเกิดโดยคำแนะนำของผู้อื่นซึ่งเจริญพร้อมแล้วด้วยสุตมยญาณ. วิปัสสนานั้น ท่านอาจารย์ได้ทำให้แจ่มแจ้งแล้วโดยนัยต่างๆ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอเนกประการ ด้วยสามารถแห่งหัวข้อของอรูปฌานหลายอย่าง โดยนัยมีอาทิว่า ได้ออกจากอรูปฌานที่เหลือฌานใดฌานหนึ่ง เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ (และ) ด้วยสามารถแห่ง**หัวข้ออย่างใดอย่างหนึ่ง** บรรดาหัวข้อแห่งการกำหนดธาตุนั้นๆ ที่ท่านกล่าวไว้ในจตุธาตุววัตถานะ.

อณฺณตรมิสฺส (ติ)

[อณฺณตร + มิสฺส]

อันระคนด้วย...อย่างใดอย่างหนึ่ง.

หตฺถคฺคาหํ วาติอาทิ ปนสฺส วิตฺถารเน อตฺถทสฺสนํ. ตตฺถ หตฺโถ นาม กปฺปรโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคนขา. เวณี นาม วินนฺธิตฺวา วา อวินนฺธิตฺวา วา สุทฺธเกเสหิ วา นีลาทิวณฺณสุตฺตกุสุมกหาปณมาลาสุวณฺณจีรกมุตฺตาวฬิอาทีสุ **อณฺณตรมิสฺเสหิ** วา กตเกสกลาปสฺเสตํ อธิวจนํ. เวณิคฺคหเณน เจตฺถ เกสาปิ คหิตาเยว สทฺธึ โลเมหิ. (กงฺขา. ๑๕๖)

อนึ่ง ศัพท์ว่า หตฺถคฺคาหํ วา เป็นต้น เป็นเครื่องแสดงเนื้อความของบทว่า กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย นั้นให้พิสดาร. ในพากย์นั้น ขึ้นชื่อว่ามือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจนถึงปลายเล็บ. ชื่อว่า ช้องผม นี้เป็นชื่อของมวยผมที่ทำไว้โดยถักก็ตาม ไม่ถักก็ตาม หรือเป็นชื่อของมวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ หรือด้วยผม**อันระคน**ด้วยเครื่องประดับ**อย่างใดอย่าง**

หนึ่งในบรรดาด้ายสีเขียวเป็นต้น ดอกไม้ดอกไม้เงิน สร้อยทอง พวงไข่มุก เป็นต้น. อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงถือเอาทั้งผมพร้อมกับขน ด้วยศัพท์ว่า เวณี (ช้องผม) ในสิกขาบทนี้

[ข้อความข้างต้นแสดงคำจำกัดความของมือและช้องผมว่า มือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจนถึงปลายเล็บ ส่วนช้องผมเป็นชื่อของมวยผม ๔ อย่าง คือ มวยผมที่ถักห้อยทำไว้เป็นผมเปีย (วินนฺธิตฺวา กตเกสกลาปสฺส), มวยผมที่ไม่ถักห้อยทำไว้โดยปล่อยสยายไว้บนบ่า (อวินนฺธิตฺวา กตเกสกลาปสฺส), มวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ โดยไม่มีเครื่องประดับ (สุทฺธเกเสหิ กตเกสกลาปสฺส), มวยผมที่ทำด้วยผมอันระคนด้วยเครื่องประดับมีด้ายเป็นต้น (นีลาทิวณฺณสุตฺต ฯเปฯ มุตฺตาวฬิ-อาทีสุ กตเกสกลาปสฺส)]

อณฺณตรวส (ปุ)

[อณฺณตร + วส]

สามารถอย่างใดอย่างหนึ่ง, อำนาจอย่างใดอย่างหนึ่ง, เนื่องด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ฉ ธมฺมา พฺยาปาทสฺส ปหานาย สำวตฺตนฺติ เมตฺตานิมิตฺตสฺส อุคฺคโห เมตฺตาภาวนา กมฺมสฺสกตาปจฺจเวกฺขณา ปฏิสงฺขานพหุลตา กลฺยาณมิตฺตตา สปฺปายกถาติ. โอธิสกาโนธิสกทิสาผรณานญฺหิ **อณฺณตรวเสน** เมตฺตำ อุคฺคณฺหนฺตสฺสปิ พฺยาปาโท ปหียติ. ฯเปฯ (อิติวุต.อฏ. ๓๓๙)

(อีกอย่างหนึ่ง) ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาท คือ การเรียนเมตตานิมิต การเจริญเมตตา การพิจารณาความที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน ความเป็นผู้มากไปด้วยการพิจารณา ความมีกัลยาณมิตร การกล่าวคำที่เป็นสัปปายะ. อธิบายว่า ผู้กำลังเรียนเมตตา **ด้วยสามารถ**แห่งการแผ่ไปทั่วทิศทั้งโดยเจาะจง (โอธิสเมตตา=จำกัดบุคคล) ทั้งโดยไม่เจาะจง (อโนธิสเมตตา=ไม่จำกัดขอบเขต) **อย่างใดอย่างหนึ่ง** ย่อมละพยาบาทได้...

อณฺณตรวิปตฺติ (ถี)

[อณฺณตร + วิปตฺติ]

ความวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อนุวาทมูลนิทฺเทโส กิญฺจาปิ วิวาทมูลนิทฺเทเสเนว สมาโน อถ โข อฏฺฐารส เภทกรวตฺถูนิ นิสฺสาย วิวทนฺตานำ โกธูปนาหาทโย วิวาทมูลานิ. ตถา วิวทนฺตา ปน สีลวิปตฺติ-อาทีสุ **อณฺณตรวิปตฺตึ** อาปชฺชิตฺวา "อสุโก ภิกฺขุ อสุกำ นาม วิปตฺตึ อาปนฺโนติ วา "ปาราชิกำ อาปนฺโนสิ สงฺฆาทิเสสำ อาปนฺโนสีติ วา อนุวทนฺติ. เอวำ อนุวทนฺตานำ โกธูปนาหาทโย อนุวาทมูลานีติ อยเมตฺถ วิเสโส.

(วิ.อฏ. ๔/๑๔๓)

อนุวาทมูลนิทเทสเสมอด้วยวิวาทมูลนิทเทสนั่นเองก็จริง ถึงกระนั้นในวิวาทมูลนิทเทสและอนุวาทมูลนิทเทสนี้ ย่อมมีความแปลกกันดังนี้ว่า โทษมีความโกรธและความผูก

โกรธกันเป็นต้นของภิกษุทั้งหลาย ผู้วิวาทกันอาศัยเภทกรวัตถุ ๑๘ จัดเป็นมูลแห่งวิวาท ก็แลเมื่อวิวาทกันอย่างนั้นย่อมถึง**ความวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง**ในสีลวิบัติเป็นต้น แล้วโจทกันและกันว่า ภิกษุชื่อโน้นต้องความวิบัติชื่อโน้นบ้าง ว่า ท่านเป็นผู้ต้องปาราชิกบ้าง ว่า ท่านเป็นผู้ต้องสังฆาทิเสสบ้าง. โทษมีความโกรธและความผูกโกรธกันเป็นต้นของภิกษุทั้งหลายผู้โจทกันและกันอย่างนั้น จัดเป็นมูลแห่งอนุวาท.

อณฺณตรวิหาร (ปุ)

[อณฺณตร + วิหาร]

วิหรณ์, วิหรติ เอเตนาติ วา วิหาโร (การอยู่หรือธรรมเป็นเครื่องอยู่ (ธรรมทำให้อยู่ได้) ชื่อว่า วิหาร)

การอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง, ธรรมเป็นเครื่องอยู่ - วิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อณฺณตรวิหารสมงฺคิปริทีปน (น)

[อณฺณตรวิหาร + สมงฺคี + ปริทีปน]

คำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยการอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง, คำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียง ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง, คำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

วิหรตีติ อวิเสเสน อิริยาปถทิพฺพพฺรหฺมอริยวิหาเรสุ **อณฺณตรวิหารสมงฺคิปริทีปน**เมตํ.

(ที.อฏ. ๑/๑๒๒, วิ.อฏ. ๑/๘๑)

คำว่า วิหรติ นี้ เป็นคำ**แสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยการอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง**ในบรรดาอิริยาบถวิหารทิพพวิหาร พรหมวิหารและอริยวิหาร.

อณฺณตรวิหารสมงฺคิปริทีปนนฺติ ยถาวุตฺตวิหาเรสุ อณฺณตรวิหารสมงฺคิภาวปริทีปนํ.

(สารตฺถ. ๑/๒๐๔)

คำว่า **อณฺณตรวิหารสมงฺคิปริทีปนำ** (ความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง) นี้ เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาวิหารธรรมตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว.

อณฺณตรวิหารสมงฺคิปริทีปนนฺติ ตาสเมกโตอปฺปวตฺตตา เอเกน วา ทฺวีหิ วา สมงฺคิภาวปริทีปนํ ภาวโลเปนายํ ภาวปฺปธาเนน วา นิทฺเทโส. (สี.นวฏี.๒/๔)

คำว่า **อณฺณตรวิหารสมงฺคิปริทีปนำ** (ความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง) นี้ เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยอริยาบถหนึ่งหรือสอง เนื่องจากเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดพร้อมกัน. ศัพท์นี้เป็นการแสดงโดยภาวโลป (ลบ ภาว ศัพท์) หรือภาวปธาน (มี ภาว ศัพท์เป็นประธาน).

[คำว่า **สมงฺคี** เป็นภาวโลปศัพท์ มีศัพท์เดิมมาจาก สมงฺคิภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมงฺคิโน ภาโว สมงฺคิภาโว (ความเป็นแห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียง ชื่อว่า สมังคิภาวะ) สมงฺคิภาวสส ปริทีปนำ สมงฺคิ-

ปริทีปนำ จัดเป็นอุตตรโลปสมาสที่ลบ ภาว ศัพท์หลัง. อีกนัยหนึ่ง คำว่า **สมงฺคี** เป็นภาว-ปธาน คือศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าอเภโทปจาระ คือการกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (ในบางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียง แต่มุ่งให้หมายถึงกิริยา(ความเป็น) เพราะท่านอธิบายด้วย ภาว ศัพท์ในคำว่า สมงฺคิภาว (ความเป็นผู้พร้อมเพรียง) เหมือนคำว่า สรีรำ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบด ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง]

อญฺญตรสมงฺคี (ติ)

[อญฺญตร + สมงฺคี]

ผู้พร้อมเพรียงด้วย…อย่างใดอย่างหนึ่ง, ผู้ถึงพร้อมด้วย…อย่างใดอย่างหนึ่ง.

อิริยาปถ ฯเปฯ วิหาเรสูติ อิริยาปถวิหาโร ทิพฺพวิหาโร พฺรหฺมวิหาโร อริยวิหาโรติ เอเตสุ จตูสุ วิหาเรสุ. ตตฺถ อิริยนำ ปวตฺตนำ อิริยา, กายปฺปโยโค กายิกกิริยา. ตสฺสา ปวตฺตนุปายภาวโต อิริยาย ปโถติ อิริยาปโถ, จานนิสชฺชาทิ. น หิ จานนิสชฺชาทีหิ อวตฺถาหิ วินา กญฺจิ กายิกกิริยำ ปวตฺเตตุำ สกฺกา. จานสมงฺคี วา หิ กาเยน กิญฺจิ กเรยฺย คมนาทีสุ **อญฺญตรสมงฺคี** วาติ. (สารตฺถ. ๑/๒๐๓)

ปาฐะว่า **อิริยาปถ ฯเปฯ วิหาเรสุ** (ในบรรดาอิริยาบถวิหาร ฯลฯ) ความว่า ในบรรดาการอยู่ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ อิริยาปถวิหาร ทิพพวิหาร พรหมวิหารและอริยวิหาร.

ในเรื่องนั้น:- การดำเนินไป คือ ความเป็นไป ชื่อว่า อิริยา ได้แก่การประกอบทางกาย คือ กิริยาทางกาย. ชื่อว่า อิริยาบถ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุของการเป็นไป เพราะเป็นเหตุให้การเป็นไปนั้นดำเนินไปได้ หมายถึงการยืน และการนั่งเป็นต้น เพราะบุคคลไม่อาจทำกิริยาทางกายอะไรก็ตามให้ดำเนินไปได้เว้นจากระยะกาลมีการยืนและการนั่งเป็นต้น ดังจะเห็นว่า **บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย**การยืนหรือการเดินเป็นต้น**อย่างใดอย่างหนึ่ง** แล้วจึงทำกิริยาอะไรก็ตามทางกาย.

อญฺญตรสมย (ปุ)

[อญฺญตร + สมย]

สมัยใดสมัยหนึ่ง.

ขณะ[เกิด]…อย่างใดอย่างหนึ่ง.

[สมย ศัพท์มีอรรถ ๙ คือ ความพร้อมเพรียง (สมวาย) ขณะ (ขณ) กาล (กาล) การประชุม (สมูห) เหตุ (เหตุ) ความเห็น (ทิฏฺฐิ) การได้รับ (ปฏิลาภ) การละ (ปหาน) และการแทงตลอด (ปฏิเวธ) ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “ขณ” (ขณะ)]

ตตฺราปิ เนว ภวงฺคสมเย น อาวชฺชนาทีนำ **อญฺญตรสมเย** สำวโร วา อสำวโร วา อตฺถิ. ชวนกฺขเณ ปน ทุสฺสีลฺยำ วา มุฏฺฐสฺสจฺจำ วา อญฺญาณำ วา อกฺขนฺติ วา โกสชฺชำ วา อุปฺปชฺชติ อสำวโร โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๕๗, ม.อฏ. ๑/๗๘)

แม้ในบรรดาภวังคจิตเป็นต้นนั้น สังวรหรืออสังวร จะมีอยู่ในขณะเกิดภวังคจิตหรือ**ขณะ**เกิดอาวัชชนจิตเป็นต้น**อย่างใดอย่างหนึ่ง**ก็หาไม่ แต่ในขณะเกิดชวนจิต ความเป็นผู้ทุศีล ความหลงลืมสติ ความไม่รู้ ความไม่อดทน หรือความเกียจคร้าน ย่อมเกิดขึ้น อสังวรย่อมปรากฏ.

อญฺญตรสรีรวณฺณ (ติ)

[อญฺญตร + สรีร + วณฺณ]

[แม่โค]มีสีตัว…อย่างใดอย่างหนึ่ง.

มีสีตัวต่างกัน.

ยสฺส ปฏิปาฏิยา เทฺว ตีณิ ภินฺนานิ ตสฺส ปิฏฺฐิยํ วา กุจฺฉิยํ วา อุฏฺฐิเตน วิสภาควณฺเณน กาพรตฺตาทีนิ **อญฺญตรสรีรวณฺณา** คาวี วิย สพลํ นาม โหติ. ยสฺส อนฺตรนฺตรา ภินฺนานิ ตสฺส อนฺตรนฺตรา วิสภาควณฺณพินฺทุวิจิตฺรา คาวี วิย กมฺมาสํ นาม โหติ. (วิ.อฏ. ๔/๑๕๔)

[บรรดาอาบัติ ๗ กอง] สิกขาบทของภิกษุใดขาดเสีย ๒-๓ สิกขาบทโดยลำดับ ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าด่าง เปรียบเหมือนแม่โคซึ่ง**มีสีตัว**ดำและแดงเป็นต้น**อย่างใดอย่างหนึ่ง**สลับกับสีซึ่งไม่เหมือนกันที่ผุดขึ้นที่หลังหรือที่ท้อง ฉะนั้น. สิกขาบทของภิกษุใดขาดเสียในระหว่างๆ ศีลของภิกษุนั้น ชื่อว่าพร้อย เปรียบเหมือนแม่โคที่พราวเป็นดวงด้วยสีไม่เหมือนกันในระหว่างๆ ฉะนั้น.

[สีผสมกับสีที่ต่างกันกึ่งหนึ่ง หรือเศษหนึ่งส่วนสาม ชื่อว่า สพละ (สีด่าง) ส่วนสีที่เจือกับจุดด่างดำที่มีสีต่างกันในระหว่างๆ ชื่อว่ากัมมาสะ (สีพร้อย) นี้คือความต่างกันระหว่างสีเหล่านี้]

อญฺญตรสุตฺต (น)

[อญฺญตร + สุตฺต]

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกายว่าด้วยปัจจยาการ.

สูตรหนึ่งว่าด้วยผู้ที่เกิดเป็นคนมีจำนวนน้อย เพราะไม่เห็นสัจจะ.

สูตรหนึ่งว่าด้วยผลดีในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ (กาย เวทนา จิต ธรรม).

อญฺญติตฺถ (น)

[อญฺญ + ติตฺถ]

ลัทธิอื่น, ลัทธิอื่นจากศาสนานี้, คนนอกศาสนา, เดียรถีย์.

อญฺญติตฺถิยาติ เอตฺถ ติตฺถํ วุจฺจติ ลทฺธิ, อญฺญํ ติตฺถํ อญฺญติตฺถํ. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๗)

ในคำว่า อญฺญติตฺถิยา นี้ ลัทธิ ท่านเรียกว่าติตถะ, ลัทธิอื่น ชื่อว่า อัญญติตถะ.

ติตฺถํ นาม ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิโย. เอตฺถ หิ สตฺตา ตรนฺติ อุปฺปิลวนฺติ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรนฺติ ตสฺมา “ติตฺถนฺติ วุจฺจนฺติ. (สารตฺถ. ๓/๗๖)

ติตถะ คือ ทิฏฐิ ๖๒ เพราะเป็นที่ซึ่งเหล่าสัตว์ข้ามไป คือ ลอยไป กล่าวคือทำการผุดขึ้นและดำลง เหตุนั้น ทิฏฐิ ๖๒ ท่านจึงเรียกว่า ติตถะ (ลัทธิ[อันเหมือนท่าน้ำ]).

อญฺญติตฺถายตน (น)

[อญฺญติตฺถ + อายตน]

ลัทธิต้นกำเนิดอื่น, ต้นกำเนิดเดียรถีย์, ลัทธิของอัญญเดียรถีย์ (ลัทธิอื่น, ศาสนาอื่น).

ยถา จ ธตรฏฺโ สุวณฺณหโส น คามทฺวาเร อาวาฏกาทีสุ ปฏิวสติ นวุติหสสหสฺสปริวาโร หุตฺวา จิตฺตกูฏปพฺพเตเยว ปฏิวสติ. ยถา จ จตุทฺทีปิสฺสโร จกฺกวตฺติราชา น นีจกุเล อุปฺปชฺชติ อสมฺภินฺนชาติขตฺติยกุเลเยว ปน อุปฺปชฺชติ. เอวเมว อิเมสุ สมเณสุ เอกสมโณปิ น **อญฺญติตฺถายตเน** อุปฺปชฺชติ อริยมคฺคปริกฺขิตฺเต ปน พุทฺธสาสเนเยว อุปฺปชฺชติ.

(ม.อฏ. ๑/๓๑๓)

พญาหงส์ทองธตรฏฐ์ ไม่อาศัยอยู่ที่บ่อน้ำใกล้ประตูบ้าน แต่จะเป็นผู้มีหงส์ ๙๐,๐๐๐ ตัว เป็นบริวารอาศัยอยู่ที่ภูเขาจิตตกูฏเท่านั้น และพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ ไม่เกิดขึ้นในตระกูลต่ำ แต่ย่อมเกิดขึ้นในตระกูลกษัตริย์ที่ไม่เจือปน(กับวรรณะอื่น) เท่านั้นฉันใด บรรดาสมณะเหล่านี้ แม้สมณะที่ ๑ ก็ไม่เกิดขึ้นใน**ลัทธิต้นกำเนิดอื่น**[ลัทธิของอัญเดียรถีย์] แต่ย่อมเกิดขึ้นในพุทธศาสนาที่แวดล้อมด้วยอริยมรรคเท่านั้น ฉันนั้นเหมือนกัน.

ตเยว ติตฺถายตนนฺติ เอตฺถ ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิสงฺขาตํ ติตฺถเมว อายตนนฺติ ติตฺถายตนํ. ติตฺถํ วา เอเตสํ อตฺถีติ ติตฺถิโน ติตฺถิยา. เตสํ อายตนนฺติปิ ติตฺถายตนํ. (สารตฺถ. ๓/๗๖)

ในปาฐะนี้ว่า ตเยว ติตฺถายตนํ (สู่[ลัทธิ]ต้นกำเนิด เดียรถีย์นั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า ลัทธิคือความเห็นผิด ๖๒ เป็นต้นกำเนิด[เดียรถีย์] จึงชื่อว่า ติตถายตนะ.

อีกอย่างหนึ่ง เดียรถีย์ชื่อว่า ติตถี เพราะเป็นเจ้าลัทธิ ต้นกำเนิดของเดียรถีย์เหล่านั้น ชื่อว่า ติตถายตนะ.

[**ติตฺถายตน** มีความหมาย ๒ ประการ คือ ลัทธิต้นกำเนิด = ตรนฺติ เอตฺถาติ ติตฺถํ, ติตฺถํ วิยาติ ติตฺถํ, ติตฺถเมว อายตนนฺติ ติตฺถายตนํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส),

ต้นกำเนิดเดียรถีย์ = ติตฺถํ เอเตสํ อตฺถีติ ติตฺถิโน, ติตฺถีนํ อายตนํ ติตฺถายตนํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

อญฺญติตฺถิย (ปุ)

[อญฺญ + ติตฺถ + อิย]

อัญญเดียรถีย์, เดียรถีย์อื่น, ผู้มีลัทธิอื่น, ผู้นับถือลัทธิอื่น, ผู้นับถือลัทธินอกพุทธศาสนา, นับถือลัทธิอื่นด้วยการเห็น มารยา-กิริยา–อาจาระ–การอยู่ - อิริยาบถ.

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา ราชคเห วิหรติ คิชฺฌกูเฏ ปพฺพเต. เตน โข ปน สมเยน **อญฺญติตฺถิยา** ปริพฺพาชกา ฯเปฯ สนฺนิปติตฺวา ธมฺมํ ภาสนฺติ. เต มนุสฺสา อุปสงฺกมนฺติ ธมฺมสฺสวนาย. เต ลภนฺติ **อญฺญติตฺถิเยสุ** ปริพฺพาชเกสุ เปมํ ลภนฺติ ปสาทํ ลภนฺติ **อญฺญติตฺถิยา** ปริพฺพาชกา ปกฺขุ. (วิ. ๓/๑๓๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์. ครั้งนั้นแล พวกปริพาชก**อัญญเดียรถีย์**... ประชุมกันกล่าวธรรม ประชาชนเข้าไปหา เพื่อฟังธรรม ประชาชนเหล่านั้นได้ความรัก ความเลื่อมใสในพวกปริพาชก**อัญญเดียรถีย์** พวกปริพาชก**อัญญเดียรถีย์** ก็ได้พรรคพวก.

อญฺญติตฺถิยาติ เอตฺถ ติตฺถํ วุจฺจติ ลทฺธิ, อญฺญํ ติตฺถํ อญฺญติตฺถํ, อญฺญติตฺถํ เอเตสํ อตฺถีติ อญฺญติตฺถิยา, อิโต อญฺญลทฺธิกาติ วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๗)

ในบทว่า **อญฺญติตฺถิยา** นี้ มีวิเคราะห์ว่า ลัทธิท่านเรียกว่า ติตถะ (ท่า) ลัทธิอื่น ชื่อว่า อัญญติตถะ, ลัทธิอื่นของชนเหล่านั้น มีอยู่ เหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่า อัญญติตถิยะ (อัญญเดียรถีย์) มีคำอธิบายว่า ผู้มีลัทธิอื่นจากลัทธิในศาสนานี้.

ตาสํ ทิฏฺฐีนํ อุปฺปาเทตา ติตฺถกโร นาม ปูรณกสฺสปาทิโก. ตสฺส ลทฺธึ คเหตฺวา ปพฺพชิตา ติตฺถิยา นาม. เต หิ ติตฺเถ ชาตาติ ติตฺถิยา ยถาวุตฺตํ วา ทิฏฺจิคตสงฺขาตํ ติตฺถํ เอเตสํ อตฺถีติ ติตฺถิกา ติตฺถิกา เอว ติตฺถิยา. (สารตฺถ. ๓/๗๖)

ผู้ก่อตั้งลัทธิเหล่านั้น ชื่อติตถกระ หมายถึงเจ้าลัทธิปูรณกัสสปะเป็นต้น. ผู้ยึดถือลัทธิของเจ้านั้นบวชแล้ว ชื่อว่าเดียรถีย์. เพราะว่าพวกเขาเกิดในลัทธิ เหตุนั้น จึงชื่อว่าติตถิยะ อีกนัยหนึ่ง ลัทธิกล่าวคือทิฏฐิตามที่กล่าวแล้วมีอยู่แก่คนเหล่านั้น เหตุนั้น คนเหล่านั้น จึงชื่อว่ามีลัทธิ. ติตถิกะนั่นแลเป็นติตถิยะ.

อญฺญติตฺถิยาติ ทสฺสเนนปิ อากปฺเปนปิ กุตฺเตนปิ อาจาเรนปิ วิหาเรนปิ อิริยาปเถนปิ อญฺเญ ติตฺถิยาติ **อญฺญติตฺถิยา**. (ที.อฏ.๓/๑๗)

บทว่า **อญฺญติตฺถิยา** ความว่า ชื่อว่า อัญญเดียรถีย์ เพราะเป็นเดียรถีย์เหล่าอื่น ด้วยการเห็นบ้าง. มารยาบ้าง กิริยาบ้าง อาจาระบ้าง การอยู่บ้าง อิริยาบถบ้าง.

อญฺญติตฺถิยปุพฺพ (ติ)

[อญฺญติตฺถิย + ปุพฺพ]

เคยเป็นอัญญเดียร์ถีย์, เคยเป็นเดียรถีย์อื่น, เคยนับถือลัทธิอื่น, เคยเป็นคนนอกศาสนา.

โย โข กสฺสป **อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ** อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อากงฺขติ ปพฺพชฺชํ, อากงฺขติ อุปสมฺปทำ, โส จตฺตาโร มาเส ปริวสติ, จตุนฺนำ มาสานำ อจฺจเยน อารทฺธจิตฺตา ภิกฺขู ปพฺพาเชนฺติ, อุปสมฺปาเทนฺติ ภิกฺขุภาวาย. อปิจ เมตฺถ ปุคฺคลเวมตฺตตา วิทิตาติ. (วิ. ๓/๙๘, ที. ๑/๑๖๕)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “กัสสปะ **ผู้เคยเป็นอัญญเดียรถีย์** ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทในธรรมวินัยนี้ จะต้องอยู่ปริวาส ๔ เดือน หลังจาก ๔ เดือนล่วงไปแล้ว เมื่อภิกษุพอใจ จึงให้บรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุได้. อนึ่ง ในเรื่องนี้เราคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลด้วย.

อญฺญติตฺถิยปุพฺโพติ ปุพฺเพ อญฺญติตฺถิโย ภูโตติ อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ. (สารตฺถ. ๓/๗๖)

ปาฐะว่า **อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ** ความว่า ผู้เคยเป็นเดียรถีย์อื่น เพราะเคยเป็นเดียรถีย์อื่นในกาลก่อน.

ดู สุตฺตนิ. ๓๖๓, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๕๙

[ปริวาส ในพระสูตรนี้ เรียกว่า ติตถิยปริวาส ได้แก่ข้อบังคับนักบวช นอกพระพุทธศาสนา ที่หันมาเลื่อมใสพระธรรมวินัย แล้วประสงค์จะบวชเป็นภิกษุ ให้ขอปริวาสต่อสงฆ์ แล้วดำรงตนอย่างสามเณรครบ ๔ เดือน จนสงฆ์พอใจ จึงจะขออุปสมบทเป็นภิกษุได้]

อญฺญติตฺถิยปุพฺพกถา (ถี)

[อญฺญติตฺถิยปุพฺพ + กถา]

กถาว่าด้วยผู้เคยเป็นอัญญเดียรถีย์ – เคยเป็นเดียรถีย์อื่น - เคยนับถือลัทธิอื่นมาก่อน.

อญฺญติตฺถิยปุพฺพกถา นิฏฺจิตา. (วิ. ๓/๑๐๑)

กถาว่าด้วยผู้เคยเป็นอัญญเดียรถีย์จบแล้ว.

อญฺญติตฺถิยปุพฺพวตฺถุ (น)

[อญฺญติตฺถิยปุพฺพ + วตฺถุ]

เรื่องผู้เคยเป็นอัญญเดียรถีย์ – เคยเป็นเดียรถีย์อื่น - เคยนับถือลัทธิอื่นมาก่อน.

อญฺญติตฺถิยปุพฺพวตฺถุกถา (ถี)

[อญฺญติตฺถิยปุพฺพ + วตฺถุ + กถา]

กถาว่าด้วยเรื่องผู้เคยเป็นอัญญเดียรถีย์ – เคยเป็นเดียรถีย์อื่น - เคยนับถือลัทธิอื่นมาก่อน.

อญฺญติตฺถิยปุพฺพวตฺถุกถาวณฺณนา (ถี)

[อญฺญติตฺถิยปุพฺพ + วตฺถุกถา + วณฺณนา]

คำอธิบายกถาว่าด้วยเรื่องผู้เคยเป็นอัญญเดียรถีย์ - ผู้เคยเป็นเดียรถีย์อื่น.

อญฺญติตฺถิยวตฺถุ (น)

[อญฺญติตฺถิยปุพฺพ + วตฺถุ]

เรื่องอัญญเดียรถีย์, เรื่องเดียรถีย์อื่น

อญฺญติตฺถิยวตฺถุมฺหิ:-

อาชีวโก อเจลโกติ ทุวิโธ นคฺคปริพฺพาชโกติ อาห “นคฺคปริพฺพาชกสฺเสว อาชีวกสฺส วาติ อาทิ. ตตฺถ อาชีวโก อุปริ เอกเมว วตฺถุ อุปกจฺฉเก ปเวเสตฺวา ปริทหติ เหฏฺจา นคฺโค. อเจลโก สพฺเพนสพฺพำ นคฺโคเยว.

(วิ.อฏ. ๓/๒๗๒)

ใน**เรื่องอัญญเดียรถีย์** (เดียรถีย์อื่น). ปริพาชกที่เปลือยกายมี ๒ ประเภท คือ อาชีวก และอเจลก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า นคฺคปริพฺพกสฺเสว อาชีวกสฺส วา (ควรให้ติตถิยปริวาสแก่อาชีวกหรืออเจลกผู้เป็นปริพาชกเปลือยเท่านั้น) เป็นต้น. ในพากย์นั้น อาชีวก คือ ปริพาชกที่ห่มผ้าผืนหนึ่งเฉวียงบ่า เปลือยกายส่วนล่าง. อเจลก คือ ปริพาชกที่ไม่นุ่งห่มผ้าเลย.

[วิมติวิโนทนี (๒/๑๓๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า อาชีวกเป็นนักบวชประเภทอกิริยาทิ คือ มีความเห็นว่ากรรมและผลกรรมไม่มี ส่วนนิครนถ์และเดียรถีย์เปลือยอื่นเป็นกิริยาทิ คือมีความเห็นว่ากรรมและผลกรรมมีจริง นับเข้าในบทว่า อเจลก]

อญฺญติตฺถิยเปยฺยาล (น)

[อญฺญติตฺถิย + เปยฺยาล]

อัญญติตถิยเปยยาลวรรค, หมู่พระสูตรที่กล่าวโดยเปยยาละเกี่ยวกับลัทธิอื่น.

มหาวคฺคสํยุตฺตบาลี, สังยุตที่ ๑ สูตรที่ ๑ วรรคที่ ๕. (สำ. ๓/๒๑-๓)

อญฺญติตฺถิยภาณวาร (ปุ)

[อญฺญติตฺถิย + ภาณวาร]

อัญญติตถิยภาณวาร, ตอนแห่งข้อความที่นำมาสวดว่าด้วยเรื่องอัญญเดียรถีย์.

อญฺญติตฺถิยภาณวาโร นิฏฺฐิโต เอกาทสโม. (วิ. ๓/๑๕๕)

อัญญติตถิยภาณวาระที่ ๑๑ จบแล้ว.

อญฺญติตฺถิยสรณ (น)

[อญฺญติตฺถิย + สรณ]

สรณะของอัญญเดียรถีย์, สรณะของลัทธิอื่น[การยึดถืออัญญเดียรถีย์ว่าเป็นที่พึ่ง].

อถ เนสํ สตฺถา ฯเปฯ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคเตน สวนีเยน กมนีเยน พฺรหฺมสฺสเรน นานานย-วิจิตฺตํ มธุรธมฺมกถํ กเถสิ. เต สตฺถุ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา ปสนฺนจิตฺตา อุฏฺฐาย ทสพลํ วนฺทิตฺวา **อญฺญติตฺถิยสรณํ** ภินฺทิตฺวา พุทฺธํ สรณํ อคมํสุ. (ชา.อฏ.๑/๑๑๑)

ลำดับนั้น พระศาสดาได้ตรัสธรรมกถาอันไพเราะ วิจิตรด้วยนัยต่างๆ ด้วยพระสุรเสียงประดุจเสียงพรหม น่าสดับฟัง ประกอบด้วยองค์ ๘ แก่สาวกของอัญญเดียรถีย์เหล่านั้น... สาวกของอัญญเดียรถีย์เหล่านั้น ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้ว มีจิตเลื่อมใส ลุกขึ้นถวายบังคมพระทศพล ทำลาย**สรณะของอัญญเดียรถีย์**แล้ว ได้ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ.

อญฺญติตฺถิยสุตฺต (น)

[อญฺญติตฺถิย + สุตฺต] อัญญติตถิยสูตร.

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ว่าด้วยพระสารีบุตรไปเยี่ยมเยียนอัญญเดียรถีย์บางคนในกรุงราชคฤห์ และได้อภิปรายปัญหากัน.

สูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกายว่าด้วยคำตอบที่ควรให้แก่สาวกของพวกอัญญเดียรถีย์ เกี่ยวกับราคะ โทสะ และโมหะ.

อญฺญโต (พฺย)

[อญฺญ + โต]

(ก) โดยสถานที่อื่น, โดยต้นอื่น.

ปุน **อญฺญโต** โอโลเกนฺโต อปรํ นิปฺผลํ อมฺพรุกฺขํ ทิสฺวา “เอส รุกฺโข อตฺตโน นิปฺผลภาเวน มุณฺฑมณิปพฺพโต วิย โสภมาโน จิโต, อยํ ปน สผลภาเวน อิมํ พฺยสนํ ปตฺโต, อิทํ อคารมชฺฌมฺปิ ผลิตรุกฺขสทิสํ ปพฺพชฺชา นิปฺผลรุกฺขสทิสา, สธนสฺเสว ภยํ อตฺถิ, นิทฺธนสฺส ภยํ นตฺถิ, มยาปิ นิปฺผลรุกฺเขน วิย ภวิตพฺพนฺติ ผลรุกฺขํ อารมฺมณํ กตฺวา รุกฺขมูเล จิตโกว ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา ปจฺเจกโพธิญาณํ นิพฺพตฺเตตฺวา ฯเปฯ (ชา.อฏ. ๓/๕๕)

(พระราชา) เมื่อทรงมองดู**โดยต้นอื่น**อีก ได้ทรงเห็นต้นมะม่วงต้นอื่นที่ไม่มีผลแล้ว ประทับยืนที่ควงไม้นั่นเอง ทรงทำต้นมะม่วงมีผลให้เป็นอารมณ์ว่า ต้นไม้ต้นนั้นยืนต้นสง่างามเหมือนภูเขาแก้วมณีโล้น เพราะตัวเองไม่มีผล ส่วนมะม่วงต้นนี้ถึงความย่อยยับอย่างนี้เพราะออกผล แม้ท่ามกลางเรือนนี้ก็เช่นกันกับต้นมะม่วงที่ออกผล ส่วนการบรรพชาเป็นเช่นกับต้นไม้ที่ไม่มีผล ผู้มีทรัพย์นั้นแหละมีภัย ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์ไม่มีภัย แม้เราก็ควรเป็นเหมือนต้นไม้ที่ไม่มีผล ดังนี้แล้วทรงกำหนดไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา ยังปัจเจกโพธิญาณให้เกิดขึ้นแล้ว...

(ข) โดยประการอื่น, โดยมิจฉาทิฏฐิญาณอื่นจากอริยมรรคญาณ.

น พฺราหฺมโณ **อญฺญโต** สุทฺธิมาห
ทิฏฺเจ สุเต สีลวเต มุเต วา
ปุญฺเญ จ ปาเป จ อนูปลิตฺโต
อตฺตญฺชโห นยิธ ปกุพฺพมาโน.

(สุตฺตนิ. ๔๐๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
พราหมณ์ไม่กล่าวความหมดจดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน ศีลและวัตรหรืออารมณ์**โดยประการอื่น** พราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปติดในบุญและบาป ละอัตตาได้แล้ว[ด้วยอำนาจตัณหา]เรียกว่า ผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้.

เอวํ น พฺราหฺมโณ **อญฺญโต** สุทฺธิมาหาติ วตฺวา อิทานิ เย ทิฏฺจิคติกา **อญฺญโต** สุทฺธิ พฺรุวนฺติ เตสํ ตสฺสา ทิฏฺจิยา อนิพฺพาหกภาวํ ทสฺเสนฺโต “ปุริมํ ปหายาติ คาถมาห.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๔๒)

พระผู้มีพระภาคครั้นตรัสว่า พราหมณ์ไม่กล่าวถึงความบริสุทธิ์**โดยประการอื่น**[คือมิจฉาทิฏฐิญาณอื่นจากอริยมรรคญาณ] บัดนี้เมื่อจะทรงแสดงถึงความไม่ปลอดภัย แห่งทิฏฐินั้นของพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิกล่าวถึงความบริสุทธิ์**โดยประการอื่น**[จากอริยมรรคญาณ] จึงตรัสคาถาว่า ปุริมํ ปหาย เป็นต้น.

[พราหมณ์ในที่นี้หมายถึงผู้ลอยบาปธรรม ๗ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะ โทสะ โมหะ มานะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๔)]

(ค) โดยอุบายอื่น, โดยทางอื่น.

อชฺฌตฺตเมวุปสเม
น **อญฺญโต** ภิกฺขุ สนฺติเมเสยฺย
อชฺฌตฺตํ อุปสนฺตสฺส
นตฺถิ อตฺตา กุโต นิรตฺตํ วา. (สุตฺตนิ. ๔๒๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
ภิกษุพึงสงบกิเลสภายในนั่นเอง ไม่พึงแสวงหาความสงบ**โดยอุบายอื่น** เมื่อภิกษุสงบกิเลสภายในได้แล้ว ทิฏฐิว่ามีอัตตา หรือทิฏฐิว่าไม่มีอัตตาก็ไม่มีแต่ที่ไหนๆ.

อชฺฌตฺตเมวุปสเมติ อตฺตนิ เอว ราคาทิสพฺพกิเลเส อุปสเมยฺย. **น อญฺญโต ภิกฺขุ สนฺติเมเสยฺยาติ** ฉเปตฺวา จ สติปฏฺฐานาทีนิ

อญฺเญน อุปาเยน สนฺตึ น ปริเยเสยฺย. **กุโต นิรตฺตา วา**ติ นิรตฺตา กุโต เอว.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๗๘)

บาทคาถาว่า **อชฺฌตฺตเมวุปสเม** (พึงสงบกิเลสภายใน) คือ พึงสงบกิเลสทั้งปวงมีราคะเป็นต้นในตนนั่นเอง. บาทคาถาว่า **น อญฺญโต ภิกฺขุ สนฺติเมเสยฺย** (ไม่พึงแสวงหาความสงบโดยอุบายอย่างอื่น) คือ ไม่พึงแสวงหาความสงบโดยอุบายอย่างอื่นยกเว้นสติปัฏฐานเป็นต้น. สองบทว่า **กุโต นิรตฺตา วา** คือ ทิฏฺฐิ (ความเห็น) ว่า ไม่มีตัวตนจักมีแต่ไหน.

(ฆ) โดยอาการอื่น, โดยประการอื่น.

กถํ ปน ภนฺเต ชานโต กถํ ปสฺสโต อวิชฺชา ปหิยฺยติ, วิชฺชา อุปฺปชฺชตีติ? อิธ ภิกฺขุ ภิกฺขุโน สุตํ โหติ “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสายาติ. เอวญฺเจตํ ภิกฺขุ ภิกฺขุโน สุตํ โหติ “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสายาติ. โส สพฺพํ ธมฺมํ อภิชานาติ, สพฺพํ ธมฺมํ อภิญฺญาย สพฺพํ ธมฺมํ ปริชานาติ, สพฺพํ ธมฺมํ ปริญฺญาย สพฺพนิมิตฺตานิ **อญฺญโต** ปสฺสติ. จกฺขุ **อญฺญโต** ปสฺสติ. รูเป ฯเปฯ ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ **อญฺญโต** ปสฺสติ ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสํ. ยมฺปิทํ มโนสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ **อญฺญโต** ปสฺสติ. เอวํ โข ภิกฺขุ ชานโต เอวํ ปสฺสโต ภิกฺขุโน อวิชฺชา ปหิยฺยติ, วิชฺชา อุปฺปชฺชตีติ. (สํ. ๒/๒๗๗)

(ภิกษุรูปหนึ่งทูลถาม) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุเมื่อรู้เห็นอย่างไรจึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น.

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้สดับว่า ธรรม[สังขาร]ทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น[ว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา] ครั้นเธอได้สดับอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ก็รู้ยิ่งธรรมทั้งปวง ครั้นรู้ยิ่งธรรมทั้งปวงแล้ว ก็กำหนดรู้ธรรมทั้งปวง ครั้นกำหนดรู้ธรรมทั้งปวงแล้วก็เห็นนิมิตทั้งปวง**โดยอาการอื่น** (คือ) เห็นจักขุ**โดยอาการอื่น** เห็นรูป…เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย**โดยอาการอื่น**…เห็นมโนสัมผัส... เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย**โดยอาการอื่น**. ดูก่อนภิกษุ ภิกษุเมื่อรู้เห็นอย่างนี้แล จึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น.

อญฺญโต ปสฺสตีติ ยถา อปริญฺญาตาภินิเวโส ชโน ปสฺสติ ตโต **อญฺญโต** ปสฺสติ. อปริญฺญาตาภินิเวโส หิ ชโน สพฺพนิมิตฺตานิปิ อตฺตโต ปสฺสติ. ปริญฺญาตาภินิเวโส ปน อนตฺตโต ปสฺสติ โน อตฺตโต. (สํ.อฏ. ๓/๑๖)

สองบทว่า **อญฺญโต ปสฺสติ** (ย่อมเห็นโดยอาการอื่น) ได้แก่ ชนที่มีความยึดมั่นอันมิได้กำหนดรู้ ย่อมเห็นโดยประการใด ย่อมเห็น**โดยประการอื่น**จากประการนั้น. จริงอยู่ ชนผู้มีความยึดมั่นอันมิได้กำหนดรู้ ย่อมเห็น

นิมิต[สังขารนิมิต]ทั้งปวงโดยเป็นอัตตา ส่วนผู้ยึดมั่นอันได้กำหนดรู้แล้วย่อมเห็น โดยเป็นอนัตตา ไม่เห็นโดยเป็นอัตตา.

อญฺญโตสว (ติ)

[อญฺญโต + สว=สุ + อ, อลุตตสมาส]

[คำพูดหรือเรื่อง]ได้ยินมาจากผู้อื่น – ที่อื่น.

ทิสฺวา วทามิ น หิ **อญฺญโตสวำ**
ปุพฺเพนิวาสำ พหุกำ สรามิ
จิตฺราหิ คาถาหิ สุภาสิตาหิ
ทรีมุโข นิชฺฌาปยิ สุเมธนฺติ. (ชา. ๑/๑๓๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

อาตมาเห็นแล้วจึงถวายพระพร มิใช่**ได้ยินมาจากคนอื่น**แล้วจึงถวายพระพร อาตมายังระลึกอดีตชาติได้มากอีกด้วย พระทรีมุข-ปัจเจกพุทธเจ้าได้ให้พระราชาผู้ทรงปรีชาญาณ ยอมรับด้วยคาถาสุภาษิตอันวิจิตร.

ทิสฺวา วทามิ น หิ อญฺญโตสวนฺติ มหาราช อหำ อิมำ เอตฺตกำ วทนฺโต น **อญฺญโตสวำ** อญฺญสฺส สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา ตำ สุตฺวา น วทามิ อตฺตโน ปน ปจฺเจกโพธิญาเณน ทิสฺวา ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปจฺจกฺขำ กตฺวา วทามีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๓๐)

บาทคาถาว่า **ทิสฺวา วทามิ น หิ อญฺญโตสวำ** ความว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร อาตมภาพ เมื่อทูลถวายพระพรเท่านี้ ไม่**ได้ยินมาจากผู้อื่น** คือไม่ได้สดับคำนั้นของสมณะหรือพราหมณ์คนอื่นทูลถวาย อธิบายว่า แต่อาตมภาพเห็นแล้ว คือ แทงตลอดแล้ว ได้แก่ ทำให้ประจักษ์ ด้วยปัจเจกโพธิญาณของตน จึงทูลถวายพระพร.

อญฺญตฺต (น)

[อญฺญ + ตฺต]

ความที่…เป็นอย่างอื่น, ความต่างกัน, สภาพต่างกัน.

อญฺโญ ปุคฺคโลติ ปญฺเหปิ สงฺขเตหิ ขนฺเธหิ **อญฺญตฺตำ** อนิจฺฉนฺโต ปฏิกฺเขโปว ตสฺเสว.

(อภิ.อฏ. ๓/๑๓๗)

แม้ในปัญหาว่า **อญฺโญ ปุคฺคโล** (บุคคลก็เป็นอื่นหรือ) การปฏิเสธเป็นของปรวาทีนั้นนั่นแล เพราะไม่ปรารถนา**ความที่**บุคคล**เป็นอย่างอื่น**นอกจากสังขตขันธ์ทั้งหลาย.

อิตโร (ปรวาที) ปุคฺคลสฺส รูปาทีหิ **อญฺญตฺตำ** อนญฺญตฺตญฺจ อนิจฺฉนฺโต[เยว] “น เหวนฺติ ปฏิกฺขิปติ. (มูลฏี.๑/๑๕)

ปรวาทีนอกนี้ เพราะไม่ปรารถนา**ความที่บุคคลเป็นอย่างอื่น** และไม่เป็นอย่างอื่น นอกจากสังขตขันธ์ทั้งหลายมีรูปขันธ์เป็นต้น (นั่นเทียว) จึงคัดค้านว่า น เหวำ (ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น).

อถ เทสนฺตรกตมฺ**ญญตฺตำ** วเทสิ, เจตนตฺตานำ **อญฺญตฺเต** สติ ฆฏปฏสกฏเคหาทีนำ วิย **อญฺญตฺตำ** สิยา. เจตนาย วินา อนญฺญตา เต อตฺตา น ฆเฏน วินา ปโฏ วิย อญฺโญ สิยา. อญฺโญ จ หิ ฆโฏ อญฺโญ จ ปโฏติ. น. เอวญฺจ

สติ โก โทโสติ เจ. อเจตโน อตฺตาติ ปุพฺเพ วุตฺตโทสโต น ปริมุจฺจตีติ. ตสฺมา ปรมตฺถโต น โกจิ กตฺตา วา เวทโก วา อตฺตา อตฺถีติ ทฏฺฐพฺพนฺติ. (อภิ.วตาร. ๗๗๘-๙)

ถ้าถามระบุ**ความต่างกัน**โดยสถานที่อื่นว่า เมื่อเจตนาและอัตตา**ต่างกัน** ก็ควรเป็น**สภาพต่างกัน** เหมือนความต่างกันของหม้อ ผ้า เกวียน และเรือน เป็นต้น อัตตาที่ไม่ใช่เจตนา เป็นสภาพที่นอกเหนือไปจากเจตนา เหมือนหม้อที่ไม่ใช่ผ้า เพราะหม้อและผ้าเป็นวัตถุต่างชนิดกัน ควรตอบว่า ไม่พึงกล่าวเช่นนั้น เพราะไม่พ้นไปจากโทษที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า อัตตาไม่มีเจตนา. ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่มีอัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นผู้ทำกรรมหรือเสวยผลกรรม นอกจากสภาวะปรมัตถ์เท่านั้น.

อญฺญตฺตปุจฺฉน (น)

[อญฺญตฺต + ปุจฺฉน]

การถามถึงความเป็นอย่างอื่น,
การถามถึงความต่างกัน.

ขนฺธา สงฺขตาติอาทิ สงฺขตาสงฺขตานิ สรูเปน ทสฺเสตฺวา **อญฺญตฺตปุจฺฉนตฺถํ** วุตฺตํ.

(อภิ.อฏ. ๓/๑๓๗)

สองบทว่า ขนฺธา สงฺขตา (ขันธ์อันเป็นสังขตะ) เป็นต้น เป็นคำอันสกวาทีบุคคลแสดงสังขตะและอสังขตะทั้งหลายไว้ โดยย่อ เพื่อ**ถามความเป็นอย่างอื่น**แห่งบุคคล.

อญฺญตฺถ (พฺย)

[อญฺญ + ตฺถ. (สํ.อนฺยตร)]

(ก) ในที่อื่น (ไม่ที่ใดก็ที่หนึ่ง), ที่ใดที่หนึ่ง.

ภาเวตีติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วฑฺเฒติ. อยํ ตาว อิธ ภาวนาย อตฺโถ. **อญฺญตฺถ** ปน อุปสคฺควเสน สมฺภาวนา ปริภาวนา วิภาวนาติ เอวมฺ อญฺญถาปิ อตฺโถ โหติ. ฯเปฯ อยํ ปน อุปฺปาทนวฑฺฒนฏฺเฐน ภาวนา นาม. อิมสฺมิมฺปิ จาเน อยเมว อธิปฺเปตา. เตน วุตฺตํ ‘ภาเวตีติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วฑฺเฒตีติ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๐๗)

บทว่า **ภาเวติ** (ย่อมเจริญ) ความว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือ ย่อมให้เพิ่มพูน. เนื้อความแห่งภาวนา (การเจริญ) ในที่นี้มีเพียงนี้ก่อน แต่**ในพระบาลีอื่น**มีเนื้อความเป็นอีกนัยหนึ่ง โดยเนื่องด้วยอุปสรรคอย่างนี้ว่า สัมภาวนา (ความเชื่อมั่น) ปริภาวนา (การอบรม) วิภาวนา (การให้อันตรธานไป)...ภาวนาดังกล่าว ชื่อว่าภาวนา เพราะเป็นสภาวะให้เกิดขึ้น และให้เจริญขึ้น แม้ในฐานะนี้ก็ทรงประสงค์เอาข้อความนี้นั่นแหละ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า คำว่า ภาเวติ ความว่า ย่อมให้เกิดขึ้น คือ ย่อมให้เพิ่มพูน).

[คำว่า **ภาวนา** แปลว่า การเจริญ ส่วนคำว่า **ภาเวติ** เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า ย่อมเจริญ คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + เณ การิต ปัจจัย + ติ วิภัตติ จึงแปลตามศัพท์ว่า ย่อมให้เกิดขึ้น โดย ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า สตฺตายํ (มี, เป็น) และแปลได้อีกนัยหนึ่งว่า

ย่อมให้เจริญ โดย ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) การที่พระอรรถกถาจารย์อธิบาย ภาเวติ ให้มีความหมาย ๒ อย่างเช่นนี้ ก็เพราะบุคคลต้องยังฌานที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และยังฌานที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงความช่ำชอง ด้วยวสีภาพ ๕ อย่างมีการเข้าฌานเป็นต้น

คำนี้แม้มีเพียงศัพท์เดียวก็สามารถแปลได้ ๒ นัย ตามหลักภาษาเรียกว่า สามัญญ-นิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า **ภาเวติ** ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียก อีกนัยหนึ่งว่า ตันตนัย คือนัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว

หมายเหตุ:- ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับไทย มีรูปว่า ภาเวตีติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วฑฺเฒติ แต่คำว่า อุปฺปาเทติ เกินมา เพราะไม่พบในคัมภีร์มูลฏีกา]

กิญฺจาปิ หิ เอตํ รูปารูปภเวสุปิ อวจรติ ยถาปน สงฺคาเม อวจรณโต สงฺคามาวจโรติ ลทฺธนามโก นาโค นคเร จรนฺโตปิ ‘สงฺคามาวจโร’ตฺเวว วุจฺจติ ถลชลจรา จ ปาณา อถเล อชเล จ จิตาปิ ‘ถลจรา ชลจรา’ตฺเวว วุจฺจนฺติ เอวมิทำ **อญฺญตฺถ** อวจรนฺตมฺปิ กามาวจรเมวาติ เวทิตพฺพำ. อารมฺมณกรณวเสน วา เอตฺถ กาโม อวจรตีติปิ กามาวจรำ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๐๙)

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ ย่อมหยั่งลงเป็นไปแม้ในรูปภูมิและอรูปภูมิก็จริง แต่จิตดวงนี้แม้หยั่งลงเป็นไป**ในรูปภูมิและอรูปภูมิอื่น** ก็ได้ชื่อว่า กามาวจร (หยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ) เหมือนช้างที่ได้รับชื่อว่าช้างศึก เพราะหยั่งลงสู่สงคราม แม้จะเที่ยวไปในเมือง ก็ได้ชื่อว่าช้างศึกนั่นแหละ และเหมือนสัตว์ที่เที่ยวไปบนบกและในน้ำ แม้จะอยู่ในที่มิใช่บกและมิใช่น้ำก็ได้ชื่อว่าสัตว์บก สัตว์น้ำ. อีกนัยหนึ่ง กิเลสกามย่อมหยั่งลงเป็นไปในจิตนี้โดยทำให้เป็นอารมณ์ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่ากามาวจร.

[ตามนัยนี้ คำว่า กาม ใน กามาวจร หมายถึงกิเลสทั้งหมดพร้อมด้วยรูปราคะและอรูป-ราคะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อวจรติ เอตฺถาติ อวจรำ, กามสฺส อวจรำ กามาวจรำ (จิตเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกิเลสกาม)]

ดู ธมฺม.อฏ. ๒/๘๕, ๒/๒๔, ๓/๔๘

(ข) สู่สถานที่อื่น.

โพธิสตฺโต ทฺวินฺนมฺปิ โอวาทำ ททมาโน “อหำ ตุมฺเห นิสฺสาย ชีวิตำ ลภึ, ตุมฺเหหิ สหายกสฺส กตฺตพฺพำ มยฺหำ กตำ. อิทานิ ลุทฺโท อาคนฺตฺวา ตุมฺเห คณฺเหยฺย. ตสฺมา สมฺม สตปตฺต ตฺวำ อตฺตโน ปุตฺตเก คเหตฺวา **อญฺญตฺถ** ยาหิ. ตฺวมฺปิ สมฺม กจฺฉป อุทกำ ปวิสาหีติ อาห.

(ชา.อฏ. ๒/๑๔๑)

พระโพธิสัตว์เมื่อจะให้โอวาทแก่สัตว์ทั้งสอง จึงกล่าวว่า เราได้ชีวิต ก็เพราะอาศัยพวกท่าน กิจที่ควรทำแก่สหาย พวกท่านก็ได้ทำแก่เรา

แล้ว บัดนี้ พรานคงจะมาจับท่านอีก เพราะฉะนั้น สหายสตปัตตะท่านจงพาลูกเล็กๆ ของท่านไป**สู่สถานที่อื่น**เสียเถิด (ส่วน) สหายเต่า แม้ท่านก็จงลงน้ำไปเถิด.

ดู ชา.อฏ. ๑/๓๐๙

อญฺญตฺถวิหิตก (ติ)

[อญฺญตฺถ + วิหิตก]

ส่งใจไปอื่น, คิดเรื่องอื่น, ส่งใจไปในอารมณ์อื่น, อันเป็นไปในอารมณ์อื่น.

ดู อญฺญวิหิตก

อญฺญตฺถิก (ติ)

[อญฺญา[๒] + อตฺถิก]

ผู้มีความประสงค์จะรู้, ต้องการทราบ.

สจฺจปฺปฏิญฺญา ตว เมสา โหตุ
สุตฺวาน ธมฺมํ ลภสุปฺปสาทํ
อญฺญตฺถิโก โน จ ปทุฏฺฐจิตฺโต
ยนฺเต สุตํ อสุตํ วาปิ ธมฺมํ
สพฺพํ อกฺขิสฺสํ ยถา ปชานนฺติ. (เปต. ๑๘๓)

(เปรตนั้นกราบทูลว่า)
นี้ขอจงเป็นสัจปฏิญญาของพระองค์ต่อข้าพระองค์ พระองค์ได้ทรงฟังธรรมแล้ว จงทรงได้ความเลื่อมใสดีงาม ข้าพระองค์**ต้องการทราบ** มิได้มีจิตคิดประทุษร้าย จักขอกราบทูลถวายทุกเรื่องที่พระองค์ได้สดับมา หรือไม่ได้สดับ แต่พระองค์เท่าที่รู้มา

อญฺญตฺถิโกติ อาชานนตฺถิโก. (เปต.อฏ.๒๐๙)

บทว่า **อญฺญตฺถิโก** (ต้องการทราบ) คือ มีความประสงค์จะรู้.

อญฺญตฺร๑ (พฺย)

[อญฺญ + ตฺร]

(ก) ในสถานที่อื่น, ในเวลาอื่น, ที่ใดที่หนึ่ง.

วิครหิ พุทฺโธ ภควาฯเปฯ กถญฺหิ นาม ตฺวํ โมฆปุริส อญฺญตฺร วสฺสูปนายิกาย อญฺญตฺร จีวรภาคํ สาทิยิสฺสสิ. เนตํ โมฆปุริส อปฺปสนฺนานํ วา ปสาทายฯเปฯ วิครหิตฺวาฯเปฯ ธมฺมึ กถึ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ “น ภิกฺขเว **อญฺญตฺร** วสฺสูปนายิกาย **อญฺญตฺร** จีวรภาโค สาทิตพฺโพ. โย สาทิเยยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ.๓/๔๑๖)

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ทรงตำหนิ (พระอุปนันทะ) ว่า “โมฆบุรุษ ไฉนเธอจำพรรษา**ในสถานอื่น** (ในวัดหนึ่ง) แล้ว ยังยินดีส่วนจีวร**ในสถานที่อื่น** (ในวัดหนึ่ง) อีกเล่า โมฆบุรุษ การทำอย่างนี้มิได้ทำให้คนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส...”ครั้นทรงตำหนิแล้ว ทรงแสดงธรรมีกถารับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจำพรรษา**ในสถานที่อื่น** (ในวัดหนึ่ง) แล้ว ไม่พึงยินดีส่วนจีวร**ในสถานที่อื่น** (ในวัดหนึ่ง) อีก รูปใดยินดี ต้องอาบัติทุกกฏ”.

ดู เปต. ๑๙๐, วิ.๑/๘๓,
ขุทฺทก.อฏ. ๑๔๓, ชา.อฏ. ๕/๒๖๖

(ข) เหตุอื่น, อย่างอื่น, สิ่งใดสิ่งหนึ่ง.

เย หิ เกจิ โสณ สมณา วา พฺราหฺมณา วา อนิจฺเจน รูเปน ทุกฺเขน วิปริณามธมฺเมน เสยฺโยหมสฺมีติ วา สมนุปสฺสนฺติ. สทิโสหมสฺมีติ วา สมนุปสฺสนฺติ. หีโนหมสฺมีติ วา สมนุปสฺสนฺติ. **กิมญฺญตฺร** ยถาภูตสฺส อทสฺสนา.

(สำ. ๒/๔๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนโสณะ สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมเห็นว่าเราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา หรือเห็นว่า เราเป็นผู้เสมอเขา หรือเห็นว่าเราเป็นผู้เลวกว่าเขา ด้วยรูปอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ที่เป็นดังนี้มิใช่**เหตุอื่น** เพราะยังไม่เห็นธรรมตามความเป็นจริง.

กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนาติ ยถาภูตสฺส อทสฺสนโต อญฺญํ กึ ภเวยฺย? อทสฺสนํ อญฺญาณเมว ภเวยฺยาติ อตฺโถ. (สำ.อฏ.๒/๔๙–๕๐)

ปาฐะว่า **กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา** ความว่า อะไรจะพึงเป็นอย่างอื่น นอกจากการไม่เห็นธรรมตามความเป็นจริง. อธิบายว่า การไม่รู้ การไม่เห็นนั่นแลจะพึงมี.

กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนาติ สรสปภงฺคุตาย เอกนฺเตเนว อนวฏฺฐิตสภาเวหิ รูปธมฺเมหิ เสยฺยาทิวเสน อตฺตโน อุกฺขิปนสฺสเตสํ ยถาภูตํ อทสฺสนํ อญฺญาณํ วินา กึ อญฺญํ การณํ สิยา อญฺญํ กิญฺจิ การณํ ตสฺส นตฺถีติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๑๔)

ปาฐะว่า **กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา** ความว่า จะมีเหตุอื่นอะไรหรือ โดยเว้นการไม่รู้เห็นรูปธรรมนั้นตามความเป็นจริง จึงไม่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นในการยกตนว่าเป็นผู้ประเสริฐเป็นต้น ด้วยรูปธรรมที่มีสภาพไม่จีรังยั่งยืนโดยแท้ เพราะความแตกสลายไปตามสภาพของตน.

กุลปุตฺโตติ ภิกฺขเว นนฺทํ สมฺมา วทมาโน วเทยฺย. ‘พลวาติ ภิกฺขเว นนฺทํ สมฺมา วทมาโน วเทยฺย. ‘ปาสาทิโกติ ภิกฺขเว นนฺทํ สมฺมา วทมาโน วเทยฺย. ‘ติพฺพราโคติ ภิกฺขเว นนฺทํ สมฺมา วทมาโน วเทยฺย. **กิมญฺญตฺร** ภิกฺขเว นนฺโท อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวาโร โภชเน มตฺตญฺญู ชาคริยํ อนุยุตฺโต สติสมฺปชญฺเญน สมนฺนาคโต เยหิ นนฺโท สกฺโกติ ปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ จริตุํ. (อำ. ๓/๑๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อจะเรียกนันทะให้ถูกต้องควรเรียกว่า “กุลบุตร” เมื่อจะเรียกนันทะให้ถูกต้องควรเรียกว่า “ผู้มีกำลัง” เมื่อจะเรียกนันทะให้ถูกต้องควรเรียกว่า “ผู้น่าเลื่อมใส” เมื่อจะเรียกนันทะให้ถูกต้องควรเรียกว่า “ผู้มีราคะจัด” ภิกษุทั้งหลาย มี**เหตุอื่น** อะไรหรือที่เราต้องกล่าว[เว้นแต่ว่า] นันทะจะเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้จักประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่เนืองๆ ประกอบด้วยสติ และสัมปชัญญะ นันทะจึงจะสามารถประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้.

กิมญฺญตฺราติอาทีสุ อยมตฺโถ กึ อญฺเญน การเณน กถิเตน อยํ นนฺโท อินฺทฺริเยสุ คุตฺต-ทฺวาโร โภชเน มตฺตญฺญู ชาครียมนุยุตฺโต สติสมฺปชญฺเญน สมนฺนาคโต เยหิ นนฺโท สกฺโกติ ปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ จริตุํ. สเจ อิเมหิ การเณหิ สมนฺนาคโต นาภวิสฺส น สกฺกุเณยฺยาติ. (อ.อฏ.๓/๑๙๗)

ในคำเป็นต้นว่า **กิมญฺญตฺร** มีอธิบายดังต่อไปนี้:- เพราะเหตุอะไรอื่นที่เราต้องกล่าว นันทะนี้ เป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบความเพียร เป็นเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะที่เป็นเหตุให้นันทะสามารถประพฤติพรหมจรรย์ได้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน หากนันทะจักไม่ประกอบด้วยธรรมเป็นเหตุเหล่านี้แล้ว เธอจะไม่พึงสามารถประพฤติ (พรหมจรรย์) ได้.

อญฺญตฺร[๒] (พฺย)

[อญฺญ + ตฺร]

เว้น, ยกเว้น, เว้นแต่, นอกจาก.

สญฺเจตนิกา สุกฺกวิสฏฺฐิ **อญฺญตฺร** สุปินนฺตา สํฆาทิเสโส. อญฺญตฺร สุปินนฺตาติ: ฐเปตฺวา สุปินนฺตํ. (วิ.๑/๑๕๓)

การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ **ยกเว้น**ความฝัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส. สองบทว่า **อญฺญตฺร สุปินนฺตา** ได้แก่ ยกเว้นซึ่งความฝัน.

อญฺญตฺร สุปินนฺตาติ ยา สุปิเน สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ โหติ, ตํ ฐเปตฺวา. (กงฺขา. ๑๕๔)

สองบทว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตา คือ ยกเว้นการปล่อยอสุจิที่เกิดขึ้นในความฝัน.

[ในที่ประกอบด้วย อญฺญตฺร ศัพท์อาจลงวิภัตติ ๓ หมวด คือ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติได้ จึงสามารถประกอบรูปว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตํ หรือ อญฺญตฺร สุปินนฺเตน ได้อีกด้วย ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๐) กล่าวว่า วินาญฺญตฺร ตติยาจ (ลงตติยาวิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ท้าย วินา และ อญฺญตฺร ศัพท์) เช่น อญฺญตฺร เอเกน ปิณฺฑปาตนีหารเกน (เว้นจากภิกษุรูปหนึ่งผู้นำบิณฑบาต), อญฺญตฺร ธมฺมา, อญฺญตฺร ธมฺมา (เว้นจากธรรม)

อนฺต ศัพท์ใน **สุปินนฺต** (สุปิน + อนฺต) ลงในอรรถตัพภาวะ ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ดังคำว่า สุตฺตนฺโต (พระสูตร), วนนฺโต (ป่า) จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นตัพภาววุตติกรรมธารยสมาสว่า สุปิโน เอว สุปินนฺโต (ความฝันนั้นแหละ ชื่อว่า สุปินันตะ)

บัญญัติว่า **อญฺญตฺร สุปินนฺตา** นี้ เป็นอนุบัญญัติประเภทอนาปัตติกรา (อนุบัญญัติที่ทำให้ไม่ต้องอาบัติ). อนึ่ง สิกขาบทนี้เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี), เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น) แต่ถ้าภิกษุให้ผู้อื่นช่วยทำความพยายามที่องคชาตของตนแล้วปล่อยน้ำอสุจิ ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหมือนกัน

อนุบัญญัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. **อาปัตติกรา** อนุบัญญัติที่ทำให้ต้องอาบัติ เช่น ในอัญญวาทกสิกขาบทมีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า วิเหสเก (เพราะการเบียดเบียน [ด้วยการนิ่ง]) ซึ่งเหมือนกับการบัญญัติอาบัติอื่นเพิ่มขึ้นจากเดิมคือ อญฺญวาทเก (เพราะการพูดคำอื่น)

๒. **อนาปัตติกรา** อนุบัญญัติที่ทำให้ไม่ต้องอาบัติ เช่น ในสุกกวิสสัฏฐิสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตา (ยกเว้นความฝัน) ทำให้ภิกษุผู้หลั่งน้ำอสุจิในเวลาฝันไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะถือว่าเจตนาในการหลั่งจัดเป็นอัพโพหาริก คือ ไม่พอจะกล่าวว่าเป็นองค์ของการต้องอาบัติ กล่าวคือจิตในขณะฝันจัดเป็นอัพโพหาริก เพราะถูกถีนมิทธะครอบงำ แม้เจตนา ที่ยังกิริยาขวนขวายให้เกิดขึ้นก็จัดเป็นอัพโพหาริก เพราะจิตเป็นอัพโพหาริก สมจริงดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์มหาวิภังค์ (๑.๒๓๕.๑๖๙) ว่า อตฺเถสา ภิกฺขเว เจตนา, สา จ โข อพฺโพหาริกา (ภิกษุทั้งหลาย เจตนานั้นมีอยู่ แต่เป็นอัพโพหาริก)

๓. **อาปัตติอุปัตถัมภกรา** อนุบัญญัติที่สนับสนุนให้ต้องอาบัติ เช่น ในอทินนาทานสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า คามา วา อรญฺญา วา (จากบ้านหรือป่า) ทำให้ภิกษุผู้ลักทรัพย์จากทุกแห่งไม่ว่าจะเป็นบ้านหรือป่าก็ต้องอาบัติเช่นกัน]

[เว้น]

โย ปน ภิกฺขุ อนภิชานํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อตฺตูปนายิกํ อลมริยญาณทสฺสนํ สมุทาจเรยฺย อิติ ชานามิ, อิติ ปสฺสามีติ, ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา อาปนฺโน วิสุทฺธาเปกฺโข เอวํ วเทยฺย อชานเมวํ อาวุโส อวจํ ชานามิ, อปสฺสํ ปสฺสามิ, ตุจฺฉํ มุสา วิลปนฺติ. **อญฺญตฺร** อธิมานา. อยมฺปิ ปาราชิโก โหติ อสฺวาโส. (วิ. ๑/๑๙๖)

ภิกษุใดไม่รู้อยู่ พึงอวดอุตริมนุสธรรม[ธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมของมนุษย์คือฌานมรรคผล]ที่มีญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส] **เว้น**แต่การสำคัญว่าได้บรรลุ ให้น้อมเข้าในตนว่า ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ ในสมัยอื่นแต่นั้น เมื่อภิกษุถูกโจทท้วงก็ตาม ไม่ถูกโจทท้วงก็ตาม เธอผู้ต้องอาบัติแล้ว หวังความบริสุทธิ์พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่รู้อย่างนั้น ได้กล่าวว่ารู้ ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จอันไร้ความหมาย แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้.

อญฺญตฺร อธิมานาติ ฐเปตฺวา อธิมานํ.

(วิ. ๑/๑๙๖)

สองบทว่า **อญฺญตฺร อธิมานา** (เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุ) คือ เว้นซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุ.

อญฺญตฺร อธิมานาติ ยฺวายํ ติลกฺขณมาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส อารทฺธ-

วิปสฺสกสฺส อปตฺเต ปตฺตสญฺญิตาสงฺขาโต อธิมาโน อุปฺปชฺชติ, ตํ อธิมานํ จเปตฺวา เกวลํ ปาปิจฺฉตาย โย สมุทาจเรยฺย, อยมฺปิ ปาราชิโก โหตีติ อตฺโถ. (กงฺขา. ๑๕๐)

สองบทว่า **อญฺญตฺร อธิมานา** (เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุ) ความว่า การสำคัญว่า ได้บรรลุแล้วที่เรียกว่าความ เป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ในอุตริมนุสธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุของภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ย่อมเกิดขึ้น เว้นซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุนั้น ภิกษุใดพึงอวดอุตริมนุสธรรมด้วยความปรารถนา อันทรามอย่างเดียว[โดยไม่มีการสำคัญว่าได้บรรลุ] แม้ภิกษุนั้นก็ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า จเปตฺวา (เว้น) อธิบาย อญฺญตฺร ว่าเป็นนิบาตใช้ความหมายว่า เว้น ไม่ใช่เป็นนามศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า อื่น ดังคำว่า อญฺญตฺร จาเน (ในสถานที่อื่น) คำว่า อธิมานํ (ซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุ) แสดงว่า สมาวิภัตติใน อธิมานา ลงในอรรถกรรม ดังฎีกาใหม่ (กงฺขา.นวฏี.๒๓๖) อธิบายว่า

ตํ อธิมานํ จเปตฺวาติ อิมินา อญฺญตฺราติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา อธิมานาติ อุปโยคตฺเถ นิสฺสกฺก-วจนนฺติ ทสฺเสติ.

ท่านแสดงว่า บทว่า อธิมานา มองหาบทว่า อญฺญตฺร แล้ว ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถทุติยาด้วยคำว่า ตํ อธิมานํ จเปตฺวา นี้

สรุปความว่า คำว่า **อญฺญตฺร** เป็นบทนามที่ใช้ในความหมายว่า อื่น โดยลง ตฺร ปัจจัยท้าย อญฺญ ศัพท์ หรือเป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า เว้น แต่ในที่นี้มีความหมายหลัง ท่านจึงอธิบาย อญฺญตฺร ว่า จเปตฺวา อีกทั้งอธิบายว่า อธิมานํ เพื่อแสดงอรรถของปัญจมีวิภัตติในอธิมานา ว่าลงในอรรถกรรม.

บรรดาผู้ที่ได้บรรลุฌาน มรรค และผล มนุษย์มีความเพียรในการปฏิบัติปรากฏชัดเจนกว่าเทวดาหรือพรหม จึงประกอบใช้ มนุสฺส ศัพท์ในคำนี้โดยตัพพหุลนัย คือ นัยที่ใช้เป็นส่วนมากในสถานที่นั้น ดังคำว่า วนจรโก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า), สงฺคามาวจโร (ช้างเที่ยวไปในสงคราม = ช้างศึก)

การประกอบใช้ **ทสฺสน** ร่วมกับ **ญาณ** ในคำว่า **อลมริยญาณทสฺสนํ** นี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า เป็นการเห็นด้วยปัญญาภายในอันเกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา) อันสามารถเห็นประจักษ์เหมือนเห็นได้ด้วยตาเนื้อ ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการเรียน หรือคิดวิจารณ์ หาเหตุผล อันจัดเป็นสุตมยปัญญาหรือจินตามยปัญญา]

[นอกจาก]

เย จ โข เต โภ โคตม มุณฺฑกา สมณกา อิพฺภา กณฺหา พนฺธุปาทาปจฺจา, เตหิปิ เม สทฺธึ เอวํ กถาสลฺลาโป โหติ, ยถริว โภตา โคตเมนาติ. “อตฺถิกาวโต โข ปน เต อมฺพฏฺฐ อิธาคมนํ อโหสิ; ยาเยว โข ปนตฺถาย อาคจฺเฉยฺยาถ, ตเมว อตฺถํ สาธุกํ มนสิกเรยฺยาถ; อวุสิตวาเยว โข ปน โภ อยํ อมฺพฏฺโฐ มาณโว วุสิตมานี **กิมญฺญตฺร** อวุสิตตฺตาติ. (ที. ๑/๘๕)

[อัมพัฏฐมาณพตอบว่า “ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านพระโคดม แท้จริงแล้ว พราหมณ์ผู้เดินก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้เดิน พราหมณ์ผู้ยืน ก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้ยืน พราหมณ์ผู้นั่งก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้นั่ง พราหมณ์ผู้นอนก็ควรสนทนากับพราหมณ์ผู้นอน]

แต่ข้าพเจ้ากำลังสนทนากับสมณะต่ำต้อย มีศีรษะโล้น เป็นทาสรับใช้ เป็นคนวรรณะต่ำ (กัณหโคตร) เกิดมาจากหลังพระบาทของพรหมเหมือนท่านพระโคดมต่างหาก” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัมพัฏฐะ เธอมีกิจธุระมาที่นี่ก็ควรตระหนักถึงธุระนั้นไว้ให้ดี ท่านทั้งหลาย อัมพัฏฐมาณพนี้ไม่ได้รับการอบรม[ในสำนักของอาจารย์]แต่สำคัญตนว่าได้รับการอบรมมาดี[ในสำนักอาจารย์]ไม่มีเหตุอะไรเลย**นอกจาก**มารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม[ในสำนักอาจารย์]”

อวุสิตตฺตา อวุสิตภาวํ อณฺณตฺร ฯเปฯ เอตสฺส เอวํ ผรุสวจนสมุทาจาเร การณํ กิมญฺญํ อตฺถิ ฯเปฯ อณฺณตฺราติ นิปาตโยคโต อวุสิตตฺตาติ อุปโยคตฺเถ นิสฺสกฺกวจนํ.

(สี.นวฏี. ๒/๒๕๑)

เหตุอื่นในการกล่าวคำหยาบอย่างนี้ของเธอเว้นซึ่งมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรมจะมีอย่างไร...บทว่า อวุสิตตฺตา เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติ เพราะใช้ร่วมกับบทนิบาต คือ อณฺณตฺร.

[กิมญฺญตฺร=กึ ศัพท์ในบทนี้แปลได้ ๒ นัย คือ แปลเป็นกิริยาวิเสสนะของ อตฺถิ ดังนี้ (การณำ) เหตุ (ในการกล่าวคำหยาบ) อณฺณตฺร เว้น อวุสิตตฺตา ซึ่งมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม (อตฺถิ) จะมี (กึ) อย่างไร.

อีกนัยหนึ่ง แปลเป็นวิเสสนะของ การณำ ดังนี้ (การณำ) เหตุ (ในการกล่าวคำหยาบ) (กึ) อะไรเล่า (อตฺถิ) จะมีได้ อณฺณตฺร เว้น อวุสิตตฺตา ซึ่งมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม]

นา**ญฺญตฺร** โพชฺฌา ตปสา
นา**ญฺญตฺริ**นฺทฺริยสำวรา
นา**ญฺญตฺร** สพฺพนิสฺสคฺคา
โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินำ. (สำ. ๑/๖๓)

เรายังมองไม่เห็นความสวัสดีแห่งหมู่สัตว์**นอกจาก**ภาวนาโพชฌงค์และตปธุดงค์ธรรม **นอกจาก**ความสำรวมอินทรีย์ และ**นอกจาก**การสละวางทุกสิ่งทุกอย่าง.

นาญฺญตฺร โพชฺฌา ตปสาติ โพชฺฌงฺคภาวนญฺจ ตโปคุณญฺจ อญฺญตฺร มุญฺจิตฺวา โสตฺถึ น ปสฺสามีติ อตฺโถ. สพฺพนิสฺสคฺคาติ นิพฺพานโต. (สำ.อฏ. ๑/๑๐๖)

บาทคาถาว่า **นาญฺญตฺร โพชฺฌา ตปสา** (นอกจากภาวนาโพชฌงค์ และตปธุดงค์ธรรม) ความว่า นอกจากการเจริญโพชฌงค์และตปคุณ เรามองไม่เห็นความสวัสดีในที่อื่น. บทว่า **สพฺพนิสฺสคฺคา** ได้แก่ พระนิพพาน.

ตโปคุณนฺติ ธุตธมฺมมาห. (สำ.ฏี. ๑/๑๒๖)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ตโปคุณำ (ตปคุณ) หมายเอาธุดงค์ธรรม.

[คำว่า **โพชฺฌา** (ภาวนาโพชฌงค์) ในที่นี้มิได้หมายถึงปัญญาเพียงอย่างเดียว แต่หมายถึงโพชฌงค์ ๗ มีสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า โพชฺฌงฺคภาวนำ (การเจริญโพชฌงค์) โดยเพิ่ม องฺค ศัพท์เข้ามา. อนึ่ง ตป ศัพท์ในที่นี้หมายถึงข้อปฏิบัติธุดงค์ สำหรับขัดเกลากิเลสเท่านั้น ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า ตโปคุณำ (ตปคุณ) เพื่อให้ความชัดเจน พระฎีกาจารย์จึงได้อธิบายต่ออีกว่า ธุตธมฺม (ธุดงค์ธรรม) จึงหมายถึงการปฏิบัติธุดงค์ ไม่ใช่หมายถึงความเพียรทั่วไป เช่นการปฏิบัติศีล ปฏิบัติสุจริต หรือปฏิบัติแบบชีเปลือยเป็นต้น.
มีข้อสังเกตว่า ในคาถานี้ ได้ตั้งโพชฌงค์ไว้ก่อนเพื่อรักษาฉันท์ อันที่จริง การสำรวมอินทรีย์ ๖ ต้องมาก่อนการเจริญโพชฌงค์ ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

เอตฺถ กิญฺจาปิ โพชฺฌงฺคภาวนา ปฐมำ คหิตา อินฺทฺริยสำโร ปจฺฉา อตฺถโต ปน อินฺทฺริยสำโรว ปฐมำ เวทิตพฺโพ. อินฺทฺริยสำเร หิ คหิเต จตุปาริสุทฺธิสีลำ คหิตำ โหติ. ตสฺมึ ปติฏฺจิโต ภิกฺขุ นิสฺสยมุตฺตโก ธุตงฺคสงฺขาตำ ตโปคุณำ สมาทาย อรณฺญำ ปวิสิตฺวา กมฺมฏฺฐานำ ภาเวนฺโต สห วิปสฺสนาย โพชฺฌงฺเค ภาเวติ. (สำ.อฏ.๑/๑๐๖)

ก็ในคาถานี้ พระผู้มีพระภาค ทรงถือเอาการเจริญโพชฌงค์ก่อน แม้ภายหลังทรงถือเอาอินทรียสังวรก็จริง ถึงอย่างนั้น โดยใจความอินทรียสังวร พึงทราบว่าทรงถือเอาก่อนด้วยว่า เมื่อภิกษุถือเอาอินทรียสังวรแล้ว ก็เป็นอันถือเอาจตุปาริสุทธิศีลด้วย. เมื่อภิกษุดำรงอยู่ในจตุปาริสุทธิศีลนั้นเป็นนิสสัย-มุตตกะ (พ้นจากการถือนิสสัยกับอุปัชฌาย์หรืออาจารย์) จากนั้น สมาทานธุดงค์เข้าป่าเจริญกัมมัฏฐาน ย่อมทำโพชฌงค์ให้เกิดมีพร้อมกับวิปัสสนา จึงปล่อยวางทุกสิ่งทุกอย่างได้ หมายถึงบรรลุพระนิพพาน]

ดู วิ.๓/๔๓๖, วิ.๑/๓๑๔, ที.๑/๑๕๙, ที.๒/๖๔, ชา.อฏ.๔/๓๕, สำ.๑/๓๓๖, สำ.อฏ.๒/๒๓๐

อณฺณตฺรคติ (ถี)

[อณฺณตฺร + คติ]

การไปภพอื่น, คติอื่น.

อถ นำ โพธิสตฺโต “โส ราชา ทารูนำ วาหสหสฺเสน ทฑฺโฒ, อุทกฆฏสเตหิ สิตฺโต, สาปิสฺส อาหาหนภูมิ สมนฺตโต ขตา ปกติยาปิ จ ปรโลกำ คตา นาม **อณฺณตรคติ**วสา ปุน เตเนว สรีเรน นาคจฺฉนฺติ มา ตฺวำ ภายีติ ตำ สมสฺสาเสนฺโต อิมำ คาถมาห. (ชา.อฏ.๒/๒๒๑)

(สฺยา. อิ. อณฺณตฺถ คติวสา)

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์เมื่อจะตรัสปลอบใจนายประตูนั้นว่า พระราชาพระองค์นั้น [พระเจ้าปิงคิละ]ถูกเผาด้วยฟืนพันเล่มเกวียน ถูกเอาน้ำรดตั้งร้อยหม้อ แม้บริเวณป่าช้าของพระราชาพระองค์นั้น ก็ล้อมรั้วรอบแล้ว และตามปกติผู้ไปสู่ปรโลกแล้ว เป็นผู้เนื่องด้วย**คติอื่น**ทีเดียว เขาจะไม่กลับมาด้วยร่างกายนั้นอีก ท่านอย่ากลัวเลย จึงกล่าวคาถานี้ว่า.

[พระเจ้าปิงคละนั้นพวกเราช่วยกันเผาแล้วด้วยฟืนพันเล่มเกวียน รดด้วยน้ำหลายร้อยหม้อ พื้นที่ดินนั้นเราป้องกันไว้อย่างดีแล้ว ท่านอย่ากลัวเลย พระเจ้าปิงคละจักไม่เสด็จกลับมาอีก]

[วส ศัพท์ในภาษาบาลี มีความหมาย ๕ อย่าง คืออำนาจ สามารถ ประเภท เนื่อง และความเป็น ในที่นี้แปลว่า “เนื่อง” เข้าใจง่าย จึงแปลตามนัยนี้]

อญฺญตฺรปริโภค (ปุ)

[อญฺญตฺร + ปริโภค]

เสนาสนะเครื่องใช้สอยในที่อื่น - ที่แห่งหนึ่ง.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู อญฺญตรสฺส อุปาสกสฺส วิหารปริโภคํ เสนาสนํ อญฺญตฺร ปริภุญฺชนฺติ. อถ โข โส อุปาสโก อุชฺฌายติ ขิยฺยติ วิปาเจติ “กถํ หิ นาม ภทนฺตา **อญฺญตฺร-ปริโภคํ** อญฺญตฺร ปริภุญฺชิสฺสนฺตีติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ.

น ภิกฺขเว **อญฺญตฺร ปริโภโค** อญฺญตฺร ปริภุญฺชิตพฺโพ, โย ปริภุญฺเชยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. (วิ.๔/๓๒๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุ ได้นำเสนาสนะเครื่องใช้สอยประจำในวิหารของอุบาสกคนหนึ่ง ไปใช้สอยในที่อื่น อุบาสกนั้นตำหนิประณามโพนทะนาว่า “ไฉน พวกพระคุณเจ้าจึงนำ**เสนาสนะเครื่องใช้สอยในที่อื่น**[ในที่แห่งหนึ่ง]ไปใช้สอยในที่อื่น [ในที่อีกแห่งหนึ่ง] เล่า” ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย **เสนาสนะเครื่องใช้สอยในที่อื่น**[ในที่แห่งหนึ่ง] ไม่พึงนำไปใช้สอยในที่อื่น[ในที่อีกแห่งหนึ่ง]รูปใดนำไปใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ”.

อญฺญตฺรปริโภคปฏิกฺเขปาทิ (ปุ/น)

[อญฺญตรปริโภค + ปฏิกฺเขป + อาทิ]

การห้ามการใช้สอยเสนาสนะในที่อื่นเป็นต้น, การห้ามการใช้สอยเสนาสนะผิดที่เป็นต้น.

อญฺญตฺรปริโภคปฏิกฺเขปาทิกถา (ถี)

[อญฺญตรปริโภคปฏิกฺเขปาทิ + กถา]

กถาแสดงการห้ามการใช้สอยเสนาสนะในที่อื่น[ผิดที่]เป็นต้น

อญฺญตฺรปริโภคปฏิกฺเขปาทิ-กถาวณฺณนา (ถี)

[อญฺญตฺรปริโภคปฏิกฺเขปาทิกถา + วณฺณนา]

การพรรณนากถามีการห้ามการใช้สอยเสนาสนะในที่อื่น[ผิดที่]เป็นต้น,

สารตฺถ. ๓/๔๐๕, วิมติ. ๒/๒๔๘

อญฺญตฺรโยค (ติ)

[อญฺญตฺร + โยค]

ผู้มีความเพียรในลัทธิอื่น, การประกอบความเพียรในลัทธิอื่น, ผู้ประพฤติข้อปฏิบัติหลายอย่าง[อันไม่เป็นเหตุนำออกจากทุกข์].

เอตฺถาหํ โภ โคตม อญฺญาณมาปาทึ, เอตฺถ สมฺโมหมาปาทึ. ยาปิ เม เอสา โภโต โคตมสฺส ปุริเมน กถาสลฺลาเปน อหุ ปสาทมตฺตา, สาปิ เม เอตรหิ อนฺตรหิตาติ. อลญฺหิ เต วจฺฉ อญฺญาณาย, อลํ สมฺโมหาย. คมฺภีโร หยํ วจฺฉ ธมฺโม ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย, โส ตยา ทุชฺชาโน อญฺญทิฏฺฐิเกน อญฺญขนฺติเกน อญฺญรุจิเกน **อญฺญตฺรโยเคน** อญฺญตฺราจริยเกน.

(ม.๒/๑๕๔)

(วัจฉพราหมณ์กราบทูลว่า)

ข้าแต่ท่านพระโคดม ในข้อนี้ ข้าพระองค์ไม่รู้แล้ว ในข้อนี้ ข้าพระองค์หลงไปแล้ว ความเลื่อมใสซึ่งมีอยู่บ้าง จากการสนทนาปราศรัยกับท่านพระโคดมในตอนแรก บัดนี้ได้หมดสิ้นไปแล้ว”

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

วัจฉะ ควรแล้วที่ท่านจะไม่รู้ ควรแล้วที่ท่านจะหลง เพราะว่าธรรมนี้[ปัจจายาการ] ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ[ไม่ใช่ธรรมที่จะหยั่งถึงได้ด้วยการคิดตามหลักเหตุผล]ละเอียด[สุขุม] เฉพาะบัณฑิตจึงจะรู้ได้ ธรรมนั้น[ปัจจยาการ] ผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น **มีความเพียรในลัทธิอื่น** มีอาจารย์ในลัทธิอื่นรู้ได้ยาก.

อญฺญตฺรโยเคนาติ อญฺญตฺถปโยเคน.

(ม.อฏ.๓/๑๓๘)

บทว่า **อญฺญตฺรโยเคน** (มีความเพียรในลัทธิอื่น) ได้แก่ ด้วยการประกอบความเพียรในลัทธิอื่น

อญฺญตฺถปโยเคนาติ อิมมฺหา นิยฺยานิกสาสนา อญฺญสฺมึ มิจฺฉาสมเย ปวตฺตปฺปโยเคน, อนิยฺยานิกํ วิวิธํ มิจฺฉาปฏิปตฺตึ ปฏิปชฺชนฺเตนาติ อตฺโถ. (ม.ฏี. ๓/๙๔-๕)

บทว่า **อญฺญตฺถปโยเคน** (ด้วยการประกอบความเพียรในเรื่องอื่น) ได้แก่ ด้วยการประกอบความเพียรอันเป็นไปในลัทธิอื่นจากพระศาสนาอันเป็นเหตุนำออก[จากทุกข์] ได้แก่ ลัทธิผิด หมายความว่า ประพฤติข้อปฏิบัติผิดหลายอย่าง อันไม่เป็นเหตุนำออก[จากทุกข์]. ดู อญฺญตฺราโยค

อญฺญตฺราจริยก (ติ)

[อญฺญตฺร + อาจริย + ก]

(๑) ผู้มีอาจารย์ในลัทธิอื่น, ความเป็นผู้มีอาจารย์ในลัทธิอื่น.

สกฺกา ปเนตํ ภนฺเต มยา ญาตุํ ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ วา, อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วาติ. “ทุชฺชานํ โข เอตํ โปฏฺฐปาท ตยา อญฺญทิฏฺฐิเกน อญฺญขนฺติเกน อญฺญรุจิเกน อญฺญตฺรายเคน **อญฺญตฺราจริยเกน** ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ’ วา ‘อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วาติ. (ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์อาจรู้ได้ไหมว่า สัญญาเป็นอัตตา

ของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน" พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "โปฏฐปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น **มีอาจารย์ในลัทธิอื่น** จึงเข้าใจได้ยากว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน".

อญฺญิสฺสาเยว ปฏิปตฺติยา ยุตฺตปยุตฺตตา อญฺญตฺถ จ เต อาจริยกํ อญฺญสฺมึ ติตฺถายตเน อาจริยภาโว. (ที.อฏ. ๑/๓๑๐)

(เธอ) มีอาจารย์ในลัทธิอื่น เพราะความเป็นผู้ประกอบความขวนขวายในข้อปฏิบัติอย่างอื่นนั่นเทียว คือ ความเป็นอาจารย์ในลัทธิเดียรถีย์อื่น.

อาจริยสฺส ภาโว อาจริยกํ, ยถา ตถา โอวาทานุสาสนํ ตทสฺสตฺถีติ อาจริโก ยถา สทฺโธติ อาห อญฺญตฺถาติอาทิ. อญฺญสฺมึ ติตฺถายตเน ตว อาจริยภาโว อตฺถีติ โยชนา.

(สี.นวฏี. ๒/๓๘๘)

ความเป็นแห่งอาจารย์ ชื่อว่า อาจริยกะ, คำกล่าวสอนและคำพร่ำสอนอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มีอยู่แก่โปฏฐปาทมาณพนั้น เหตุนั้น โปฏฐปาทมาณพนั้น ชื่อว่า อาจริยกะ (ผู้มีอาจารย์[คอยสั่งสอน] เหมือนคำว่า สทฺโธ (ผู้มีศรัทธา) เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อญฺญตฺถ (ในลัทธิเดียรถีย์อื่น) เป็นต้น. ประกอบความว่า ความเป็นอาจารย์ในลัทธิเดียรถีย์อื่นมีอยู่แก่เธอ.

(๒) ผู้มีอาจารย์ในลัทธิอื่น, ผู้อยู่ในสำนักของอาจารย์ผู้ไม่รู้ปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท).

ทุชฺชานํ โข เอตํ โปฏฐปาท ตยา อญฺญทิฏฺฐิเกน อญฺญขนฺติเกน อญฺญรุจิเกน อญฺญตฺราโยเคน **อญฺญตฺราจริยเกน** 'สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ วา 'อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วาติ.

(ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฐปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น **มีอาจารย์ในลัทธิอื่น** จึงเข้าใจได้ยากว่าสัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน".

อญฺญตฺราจริยเกนาติ ปจฺจยาการํ อชานนฺตานํ อญฺเญสํ อาจริยานํ สนฺติเก วสนฺเตน.

(ม.อฏ. ๓/๑๓๘)

บทว่า **อญฺญตฺราจริยเกน** (มีอาจารย์ในลัทธิอื่น) ได้แก่ อยู่ในสำนักของอาจารย์เหล่าอื่นผู้ไม่รู้ปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท).

อญฺญวาทิยเกนาติปิ ปาโฐ,
ปจฺจยาการโต อญฺญาการทีปกอาจริยวาทํ ปคฺคยฺห ติฏฺฐนฺเตนาติ อตฺโถ. (ม.ฏี. ๓/๙๔-๕)

ปาฐะว่า อญฺญวาทิยเกน ก็มี,
ความว่า ผู้ดำรงอยู่โดยการยึดถือคำสั่งสอนของอาจารย์ผู้แสดงลักษณะอื่นจากปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท). ดู อญฺญวาทิยก

อญฺญตฺราโยค (ติ)

[อญฺญตฺร + อาโยค]

ผู้มีความเพียร - พยายามในลัทธิอื่น,

สกฺกา ปเนตํ ภนฺเต มยา ญาตุ๎ ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ วา, อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วาติ. “ทุชฺชานํ โข เอตํ โปฏฺฐปาท ตยา อญฺญทิฏฺฐิเกน อญฺญขนฺติเกน อญฺญรุจิเกน **อญฺญตฺราโยเคน** อญฺญตฺราจริยเกน ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ’ วา ‘อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วาติ.

(ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์อาจรู้ได้ไหมว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “โปฏฐปาทะ เธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น **มีความเพียรในลัทธิอื่น** มีอาจารย์ในลัทธิอื่น จึงเข้าใจได้ยากว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน”.

ตตฺถายํ สงฺเขปตฺโถ:-

ตว อญฺญา ทิฏฺฐิ อญฺญา ขนฺติ อญฺญา รุจิ อญฺญถาเยว เต ทสฺสนํ ปวตฺตํ อญฺญเทว จ เต ขมติ เจว รุจฺจติ จ อญฺญตฺร จ เต อาโยโค อญฺญิสฺสาเยว ปฏิปตฺติยา ยุตฺตปยุตฺตตา อญฺญตฺถ จ เต อาจริยกํ อญฺญสฺมึ ติตฺถายตเน อาจริยภาโว. เตน ตยา เอวํ อญฺญทิฏฺฐิเกน อญฺญขนฺติเกน อญฺญรุจิเกน **อญฺญตฺราโยเคน** อญฺญตฺราจริยเกน ทุชฺชานํ เอตนฺติ.

(ที.อฏ. ๑/๓๑๑)

ในบทนั้น เนื้อความโดยย่อดังนี้:-

เธอมีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีทัสนะเป็นไปโดยประการอื่น และเธอพอใจชอบใจทัสนะอย่างอื่นนั่นเทียว มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น เพราะความเป็นผู้ประกอบความขวนขวายในข้อปฏิบัติอย่างอื่นนั่นเทียว คือความเป็นอาจารย์ในลัทธิเดียรถีย์อื่น ด้วยเหตุนั้น ข้อที่ว่า “สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน” นั้น อันเธอผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น **มีความเพียรในลัทธิอื่น** มีอาจารย์ในลัทธิอื่น รู้ได้ยาก.

ดู อญฺญตฺรโยค

อญฺญถตฺต (น)

[อญฺญถา + ตฺต]

ความเป็นโดยประการอื่น, ความแปรเป็นอย่างอื่น, ความเปลี่ยนแปลง, ความแปรเปลี่ยน.

(ก) ปสาทญฺญถตฺต

ความเป็นโดยประการอื่นของผู้เลื่อมใส, ความแปรเปลี่ยนของผู้เลื่อมใส, ความไม่เลื่อมใส.

นนุ อาวุโส ภควตา อเนกปริยาเยน กามานํ ปหานํ อกฺขาตํ, กามสญฺญานํ ปริญฺญา

อกฺขาตา, กามปิปาสานํ ปฏิวินโย อกฺขาโต, กามวิตกฺกานํ สมุคฺฆาโต อกฺขาโต, กามปริฬาหานํ วูปสโม อกฺขาโต? เนตํ อาวุโส อปฺปสนฺนานํ วา ปสาทาย ปสนฺนานํ วา ภิยฺโยภาวาย; อถขฺเวตํ อาวุโส อปฺปสนฺนานญฺเจว อปฺปสาทาย ปสนฺนานญฺจ เอกจฺจานํ **อญฺญถตฺตายา**ติ. (วิ. ๑/๒๓)

(ภิกษุผู้เป็นเพื่อนกล่าวว่า) (ท่านสุทิน) พระผู้มีพระภาคตรัสบอกการละกาม การกำหนดรู้ความสำคัญในกาม การกำจัดความกระหายในกาม การเพิกถอนความตรึกในกาม การระงับความกลัดกลุ้มเพราะกามไว้ โดยประการต่างๆ มิใช่หรือ กรรมลามก[ความต่ำช้า-เลวทราม]ของท่านนั้น มิได้เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสแห่งเหล่าชนผู้เลื่อมใสแล้ว หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งๆ ขึ้นไปแห่งเหล่าชนผู้เลื่อมใสแล้ว [คือมิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย] ที่จริง กรรมลามกของท่านนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เลื่อมใสแห่งเหล่าชนผู้ไม่เลื่อมใสอยู่แล้ว และเพื่อ**ความเป็นโดยประการอื่น**แห่งชนบางพวกที่เลื่อมใสอยู่แล้ว[คือทำให้คนที่ไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใสไปเลย คนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว บางพวกก็จะกลายเป็นอื่นไป]

อญฺญถตฺตายาติ ปสาทญฺญถาภาวาย วิปฺปฏิสาราย โหติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๓)

บทว่า **อญฺญถตฺตาย** ความว่า (กรรมลามกนั่นของท่าน) ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นโดยประการอื่นจากความเลื่อมใส คือ เพื่อความเดือดร้อน.

เอกมนฺตํ นิสินฺนา โข จาตุเมยฺยกา สกฺยา ภควนฺตํ เอตทโวจุ๋ “อภินนฺทตุ ภนฺเต ภควา ภิกฺขุสงฺฆ, อภิวทตุ ภนฺเต ภควา ภิกฺขุสงฺฆ. เสยฺยถาปิ ภนฺเต ภควตา ปุพฺเพ ภิกฺขุสโฆ อนุคฺคหิโต, เอวเมว ภควา เอตรหิ อนุคฺคณฺหาตุ ภิกฺขุสงฺฆ, สนฺเตตฺถ ภนฺเต ภิกฺขู นวา อจิรปพฺพชิตา อธุนาคตา อิมํ ธมฺมวินยํ, เตสํ ภควนฺตํ ทสฺสนาย อลภนฺตานํ สิยา **อญฺญถตฺตํ** สิยา วิปริณาโม. (ม. ๒/๑๒๑)

พวกเจ้าศากยะชาวบ้านจาตุมา นั่ง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงชื่นชมภิกษุสงฆ์ จงรับสั่งกับภิกษุสงฆ์เถิด จงทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้ เหมือนอย่างที่เคยทรงอนุเคราะห์ในกาลก่อนด้วยเถิด ในภิกษุสงฆ์นี้ มีพวกภิกษุใหม่บวชยังไม่นานเพิ่งมาสู่พระธรรมวินัยนี้ เมื่อภิกษุเหล่านั้นไม่ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค จะพึงมี**ความเป็นโดยประการอื่น** (น้อยใจ) มีความแปรผันไป.

อญฺญถตฺตนฺติ ทสพลสฺส ทสฺสนํ น ลภามาติ ปสาทญฺญถตฺตํ ภเวยฺย. (ม.อฏ. ๓/๑๒๒)

บทว่า **อญฺญถตฺตํ** (ความเป็นไปโดยประการอื่น) ได้แก่ จะพึงมีความเป็นโดยประการอื่น (ความน้อยใจ) จากความเลื่อมใสว่า พวกเราไม่ได้เฝ้าพระทศพล.

ปสาทญฺญถตฺตนฺติ อปฺปสาโท. (ม.ฏี. ๓/๘๐) บทว่า **ปสาทญฺญถตฺตํ** คือ ไม่เลื่อมใส.

อถ โข ภควโต รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ “มยา โข ภิกฺขุสโม ปพาพฺโห, สนฺเตตฺถ ภิกฺขู นวา อจิรปพฺพชิตา อธุนาคตา อิมํ ธมฺมวินยํ, เตสํ มมํ อปสฺสนฺตานํ สิยา **อญฺญถตฺตํ** สิยา วิปริณาโม.

(สํ. ๒/๗๕)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัดทรงเกิดความรำพึงว่า เราเอง ได้ขับไล่ภิกษุสงฆ์ไปแล้ว ในภิกษุเหล่านี้ มีพวกภิกษุใหม่บวชยังไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้ เมื่อภิกษุเหล่านั้นไม่ได้เข้าเฝ้าเรา จะพึงมี **ความเป็นโดยประการอื่น** (น้อยใจ) มีความแปรผันไป.

สิยา อญฺญถตฺตนฺติ ปสาทญฺญถตฺตํ วา ภาวญฺญถตฺตํ วา ภเวยฺย. กถํ? “สมฺมาสมฺพุทฺเธน มยํ ลหุเก การเณ ปณามิตาติ ปสาทมนฺตรํ กโรนฺตานํ ปสาทญฺญถตฺตํ นาม โหติ. สลิงฺเคเนว ติตฺถายตนํ ปกฺกมนฺตานํ ภาวญฺญถตฺตํ นาม.

สิยา วิปริณาโมติ เอตฺถ ปน “มยํ สตฺถุ อชฺฌาสยํ คณฺหิตุํ สกฺขิสฺสามาติ ปพฺพชิตา นคเหตุํ อสกฺโกนฺตานํ กึ อมฺหากํ ปพฺพชฺชายาติ สิกฺขํ ปจฺจกฺขาย หีนายาวตฺตนํ วิปริณาโมติ เวทิตพฺโพ. (สํ.อฏ. ๒/๒๗๕)

สองบทว่า **สิยา อญฺญถตฺตํ** (พึงมีความเป็นโดยประการอื่น) ความว่า พึงมีความเป็นโดยประการอื่นจากความเลื่อมใส หรือความเป็นโดยประการอื่นแห่งภาวะ (ความเป็นไป).

ถามว่า พึงมีอย่างไร? ตอบว่า ก็เมื่อภิกษุลดความเลื่อมใส (ในพระผู้มีพระภาค) ด้วยคิดว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงขับไล่พวกเราในเพราะเหตุเล็กน้อย ชื่อว่ามีความเป็นโดยประการอื่นจากความเลื่อมใส[มีความเลื่อมใสเป็นอย่างอื่น].

เมื่อพวกเธอหลีกไปเข้ารีตเดียรถีย์พร้อมทั้งเพศทีเดียว ชื่อว่ามีความเป็นโดยประการอื่นแห่งภาวะ (มีความแปรปรวนแห่งความเป็นไปคือแปรเปลี่ยนเพศเป็นอย่างอื่น)

ส่วนการที่พวกกุลบุตรผู้บวชแล้ว มั่นใจว่าพวกเราจักสามารถกำหนดพระอัธยาศัยของพระศาสดาให้ได้ แล้วไม่สามารถกำหนด (ทราบ) ได้ จึงคิดว่าเราจะบวชไปทำไม แล้วบอกลาสิกขา หวนกลับมาถือเพศชั้นต่ำ (สึก) พึงทราบว่า วิปริณาม (ความแปรผันไป) ในคำว่า สิยา วิปริณาโม นี้.

สิยา อานนฺท จตุนฺนํ มหาภูตานํ อญฺญถตฺตํ ปถวีธาตุยา อาโปธาตุยา เตโชธาตุยา วาโยธาตุยา น ตฺเวว พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคตสฺส อริยสาวกสฺส สิยา **อญฺญถตฺตํ**.

(สํ. ๓/๓๑๘, อิ. ๑/๒๒๓)

อานนท์ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ พึงมีความแปรเป็นอย่างอื่นได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ไม่พึงมี **ความเป็นโดยประการอื่น**[จะแปรเป็นอื่นไป ไม่พึงมีได้เลย]

อญฺญถตฺตนฺติ ปสาทญฺญถตฺตญฺจ คติ-อญฺญถตฺตญฺจ. (อ.อฏ. ๒/๒๐๔)

บทว่า **อญฺญถตฺตํ** (ความเป็นไปโดยประการอื่น) ได้แก่ ความเป็นโดยประการอื่น เพราะความเลื่อมใส และความเป็นโดยประการอื่นเพราะคติ ไม่พึงมี [เพราะทั้ง ๒ อย่างนั้นไม่มีแก่พระอริยสาวก มีแต่ความเป็นอย่างอื่นโดยสภาวะ หมายความว่า พระอริยสาวกที่เป็นมนุษย์ไปเกิดเป็นเทวดาก็มี ไปเกิดเป็นพรหมก็มี แต่ความเลื่อมใสของพระอริยสาวกนั้นจะไม่เปลี่ยนแปลงในระหว่างภพ ทั้งจะไม่ถึงความเป็นอย่างอื่นโดยคติกล่าวคืออบายคติ]

(ข) ภาวญฺญถตฺต

(๑) ความแปรเป็นอย่างอื่น[โดยภาวะ], ความแปรปรวนโดยความเป็นไปแห่ง ฆน (ก้อน) เป็นต้น, ความสละภาวะที่ดำรงอยู่โดยลักษณะเป็นก้อนได้.

สิยา อานนฺท จตุนฺนํ มหาภูตานํ **อญฺญถตฺตํ** ปถวีธาตุยา อาโปธาตุยา เตโชธาตุยา วาโยธาตุยา น ตฺเวว พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคตสฺส อริยสาวกสฺส สิยา อญฺญถตฺตํ.

(สํ. ๓/๓๑๘, อ. ๑/๒๒๓)

อานนท์ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ พึงมี**ความแปรเป็นอย่างอื่น**ได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ไม่พึงมีความเป็นโดยประการอื่น[จะแปรเป็นอื่นไป ไม่พึงมีได้เลย]

มหาภูเตสุ **ภาวญฺญถตฺตํ** อธิปฺเปตํ.

(สํ.อฏ. ๓/๓๑๖)

ความแปรปรวนโดยความเป็นไป[อย่างอื่น] พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาในมหาภูตรูป[ทั้ง ๔].

อญฺญถตฺตนฺติ ภาวญฺญถตฺตํ. (อ.อฏ.๒/๒๐๓-๔)

บทว่า **อญฺญถตฺตํ** (ความแปรเป็นอย่างอื่น) คือ ความแปรปรวนโดยความเป็นไป [อย่างอื่น].

[ข้อความว่า มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นได้ เป็นคำปริกัปปะ คือ คาดคะเนสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ โดยธาตุทั้ง ๔ นั้นไม่มีลักษณะแปรปรวนไปจากสภาพเดิมของตน หมายความว่า ปฐวีธาตุ ย่อมสละภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะเป็นก้อนได้แต่ไม่สละภาวะแข็ง เพราะมหาภูตรูปทั้ง ๔ ย่อมถึงความแปรปรวนแห่งความเป็นไป (แปรเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น) เท่านั้น ขึ้นชื่อว่าความแปรปรวนของลักษณะ (สภาวะ) มิได้มี อธิบายว่า ปฐวีธาตุอันมีสภาวะแข็ง สามารถที่จะแปรเปลี่ยนไปเป็นอาโปธาตุซึ่งมีสภาวะไหลได้ เช่น เมื่อบุคคลเคี่ยวน้ำอ้อยทำเป็นน้ำอ้อยงบ อาโปธาตุจะไม่เป็นของแข็ง เพราะอาโปธาตุนั้น มีสภาวะไหล (ปฐวีธาตุมีสภาวะแข็ง) แต่อาโปธาตุจำนวนน้อย ก็จะแปรเปลี่ยนไปตามปฐวีธาตุที่มีมาก ที่จริงแล้วอาโปธาตุนั้น ย่อมสละ

ภาวะที่ตั้งอยู่โดยลักษณะที่เป็นน้ำได้ แต่ไม่สละสภาวะไหล แม้เมื่อละลายงบน้ำอ้อยอยู่ ปฐวีธาตุย่อมไม่ละลาย เพราะปฐวีธาตุมีสภาวะแข็งเป็นลักษณะ (อาโปธาตุมีสภาวะไหล) แต่ปฐวีธาตุจำนวนน้อยก็จะแปรเปลี่ยนไปตามอาโปธาตุที่มีมาก มหาภูตรูป ๔ ชื่อว่าสามารถแปรเปลี่ยนเป็นอื่นได้ แต่อริยสาวกชื่อว่าแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นมิได้มี]

(๒) ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยภาวะ (ความเป็นไป), ความเป็นโดยประการอื่นของผู้เข้านับถือศาสนาอื่น, การเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอื่น, การเข้ารีตเดียรถีย์.

ดู ภาวญฺญถตฺต อรรถ (ก)

(ค) คติอญฺญถตฺต

ความเป็นโดยประการอื่นแห่งคติ, ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยคติ[สถานที่เกิด].

สิยา ภิกฺขเว จตุนฺนำ มหาภูตานำ อญฺญถตฺตำ ปฐวีธาตุยา อาโปธาตุยา เตโชธาตุยา วาโยธาตุยา, น เตฺวว พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคตสฺส อริยสาวกสฺส เตโชธาตุยา สิยา อญฺญถตฺตำ ตตฺริทำ **อญฺญถตฺตำ**, โส วต พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต อริยสาวโก นิรยำ วา ติรจฺฉานโยนึ วา เปตฺติวิสยำ วา อุปปชฺชิสฺสตีติ เนตำ ฐานำ วิชฺชติ.

(สำ. ๓/๓๑๘, อำ. ๑/๒๒๓)

ภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ พึงมีความแปรเป็นอย่างอื่นได้ แต่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ไม่พึงแปรเป็นอย่างอื่นได้เลย. ในเรื่องนั้น **ความเป็นโดยประการอื่น**[แห่งคติ]นั้น มิใช่ฐานะจะมีได้[เป็นไปไม่ได้เลย] คือ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใส อันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าจักไปเกิดในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือภูมิแห่งเปรต.

ตตฺริทำ อญฺญถตฺตนฺติ เอตฺถ ปน คติอญฺญถตฺตำ อธิปฺเปตำ. ตญฺหิ อริยสาวกสฺส นตฺถิ.

ปสาทญฺญถตฺตมฺปิ นตฺถิเยว อิธ ปน ปสาทผลำ ปกาเสตุำ คติอญฺญถตฺตเมว ทสฺสิตำ.

(สำ.อฏ. ๓/๓๑๗)

ก็ในปาฐะว่า **ตตฺริทำ อญฺญถตฺตำ** นี้ พระผู้มีพระภาค ทรงประสงค์ความเป็นโดยประการอื่นแห่งคติ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยคติ). จริงอยู่ ความแปรเป็นอย่างอื่นนั้น ย่อมไม่มีแก่อริยสาวก.

ถึงแม้ความแปรเป็นอย่างอื่น เพราะความเลื่อมใสก็ไม่มีนั่นเอง. เพื่อประกาศผลของความเลื่อมใส พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงความเป็นโดยประการอื่นแห่งคติไว้ในบทนี้นั่นเอง.

(ฆ) ลกฺขณญฺญถตฺต

ความเป็นโดยประการอื่นโดยลักษณะ (สภาวะ), ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยลักษณะ (สภาวะ). ความเป็นโดยประการอื่นของลักษณะแห่งสภาวธรรมมีสภาวะแข็ง กระทบเป็นต้น.

กิสฺมิญฺจิ กสฺสจิ จ ตถา ตถา อุปฺปนฺนสฺส ปสาทสฺส อญฺญถาภาโว ปสาทญฺญถตฺตํ. ภูตสงฺฆาตสฺส ฆนอาทิกสฺส อญฺญถาภาโว ภาวญฺญถตฺตํ. นิรยาทิคตินฺตรอุปปตฺติ คติอญฺญถตฺตํ. สภาวธมฺมานํ กกฺขฬผุสนาทิลกฺขณสฺส อญฺญถาภาโว **ลกฺขณญฺญถตฺตํ**. "จิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตีติ เอวํ วุตฺตํ อญฺญถตฺตํ วิปริณามญฺญถตฺตํ. ลกฺขณญฺญถตฺตํ น ลพฺภติ. (สํ.ฏี. ๒/๕๓๓)

ความเป็นโดยประการอื่นแห่งความเลื่อมใสอันเกิดขึ้นโดยอาการนั้นๆ ในผู้ใดผู้หนึ่งหรือแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง ชื่อว่า ปสาทัญญถัตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยความเลื่อมใส), ความเป็นโดยประการอื่นแห่งภาวะมี ฆน (ก้อน) เป็นต้นอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ชื่อว่า ภาวัญญถัตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยภาวะ=ความเป็นไป), การเกิดขึ้นในระหว่างภพมีนรกเป็นต้น ชื่อว่า คติอัญญถัตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยสถานที่เกิด), ความเป็นโดยประการอื่นแห่งลักษณะของสภาวธรรมมีสภาวะแข็งและกระทบเป็นต้น ชื่อว่า **ลักขณัญญถัตตะ** (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยลักษณะ=สภาวะ), ความเป็นโดยประการอื่นที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า ความแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ ชื่อว่า วิปริณามัญญถัตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยการเปลี่ยนแปลง), ความแปรปรวนของลักษณะ (สภาวะ) มิได้มี

[ข้อความนี้หมายความว่า มหาภูตรูปทั้ง ๔ ที่แสดงไว้ในอัฏฐานปริกัปปสูตรนั้น มิได้หมายเอาความแปรปรวนของลักษณะ เช่น สภาวะแข็ง แต่หมายเอาภาวัญญถัตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยภาวะ) เช่น ปฐวีธาตุอันมีสภาวะแข็งสามารถที่จะแปรเปลี่ยนไปเป็นอาโปธาตุซึ่งมีสภาวะไหลออกได้]

(ง) **ความเป็นโดยประการอื่นของสภาวะ[ที่ดำรงอยู่แล้วปรากฏ], ความเปลี่ยนแปลงของสิ่ง[ที่ดำรงอยู่แล้วปรากฏ]. ความเป็นโดยประการอื่นคือชรา, ชรา**. (วิปริณามญฺญถตฺต)

ตีณิมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ? อุปฺปาโท ปญฺญายติ วโย ปญฺญายติ ฐิตสฺส **อญฺญถตฺตํ** ปญฺญายติ.

(สํ. ๒/๓๑, อิ. ๑/๑๕๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ คือ ความเกิดขึ้นปรากฏ ความเสื่อมไปปรากฏ และ**ความเป็นโดยประการอื่น[ความเปลี่ยนแปลง]ของสภาวะ**ที่ดำรงอยู่แล้วปรากฏ.

ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตีติ ชีวมานสฺส ชรา ปญฺญายติ. อญฺญถตฺตนฺติ ชราย (นามํ).

(สํ.อฏ. ๒/๒๔๕)

ปาฐะว่า **ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ** (ความเปลี่ยนแปลงของสภาวะที่ดำรงอยู่แล้ว ปรากฏ) ได้แก่ ชรา (ความแก่) ของบุคคลผู้ยังมีชีวิตอยู่ย่อมปรากฏ. คำว่า **อญฺญถตฺตํ** เป็นชื่อของชรา (ความแก่).

จิตสฺส อญฺญถตฺตํ นาม ชรา. (อ.อฏ. ๒/๑๓๗)

ความเปลี่ยนแปลงของสภาวะที่ดำรงอยู่แล้ว ชื่อว่า ชรา (ความแก่).

[คำว่า **จิตสฺส อญฺญถตฺตํ** นี้แสดงว่า ความต่างกันในกาลก่อนและภายหลังของกระแสขันธ์ (กระแสรูปนาม) ชื่อว่า ชรา ในที่นี้ ไม่ใช่การดำรงอยู่ชั่วขณะ]

จิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตีติ เอวํ วุตฺตํ อญฺญถตฺตํ วิปริณามญฺญถตฺตํ. (สํ.ฏี.๒/๕๓๓)

ความเป็นโดยประการอื่น (ความเปลี่ยนแปลง) ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า จิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ (ความเปลี่ยนแปลงของสภาวะที่ดำรอยู่แล้วปรากฏ) หมายถึง วิปริณามัญญถัตตะ (ความแปรเป็นอย่างอื่นโดยการเปลี่ยนแปลง).

ตตฺถ ชรา จ มรณญฺจ อิมานิ เทฺว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. ชรายํ จิตสฺส **อญฺญถตฺตํ**. มรณํ วโย. ตตฺถ ชราย จ มรณสฺส จ อตฺถโต นานตฺตํ. เกน การเณน. คพฺภคตาปิ หิ มียนฺติ. น จ เต ชิณฺณา ภวนฺติ. อตฺถิ จ เทวานํ มรณํ. น จ เตสํ สรีรานิ ชีรนฺติ. สกฺกเตว ชราย ปฏิกมฺมํ กาตุํ. น ปน สกฺกเต มรณสฺส ปฏิกมฺมํ กาตุํ อญฺญตฺเรว อิทฺธิมนฺตานํ อิทฺธิวิสยา.

(เนตฺติ. ๒๐)

ในคาถาวิสัชนานั้น ชราและมรณะทั้ง ๒ นี้ เป็นลักขณะปรุงแต่งของสังขตธรรม (เบญจขันธ์) ชรา คือ **ความเปลี่ยน แปลง**ของสิ่งที่ดำรงอยู่แล้ว มรณะ คือ ความแตกดับ. ในข้อนั้น ชราและมรณะต่างกันโดยเนื้อความ. ถามว่า:เหตุใดจึงต่างกัน ตอบว่า: เพราะสัตว์ที่อยู่ในครรภ์ยังไม่ชราก็ตาย และความตายของเทวดาก็มีอยู่ แต่สรีระของเทวดาไม่ชรา นอกจากนี้ บุคคลอาจรักษาชราได้ แต่ขัดขวางมรณะไม่ได้ ยกเว้นวิสัยแห่งฤทธิ์ของท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น [โดยผู้เจริญอิทธิบาท ๔ อย่างชำชอง อาจมีอายุยืนกว่าปกติด้วยกำลังของอิทธิบาท]

(จ) **มิลายนญฺญถตฺต**

ความเป็นโดยประการอื่นคือความเหี่ยวแห้ง - ซบเซา.

เสยฺยถาปิ ภนฺเต พีชานํ ตรุณานํ อุทกํ อลภนฺตานํ สิยา **อญฺญถตฺตํ** สิยา วิปริณาโม, เอวเมว โข ภนฺเต สนฺเตตฺถ ภิกฺขู นวา อจิรปพฺพชิตา อธุนาคตา อิมํ ธมฺมวินยํ, เตสํ ภควนฺตํ ทสฺสนาย อลภนฺตานํ สิยา อญฺญถตฺตํ สิยา วิปริณาโม. เสยฺยถาปิ ภนฺเต วจฺฉสฺส ตรุณสฺส มาตรํ อปสฺสนฺตสฺส สิยา **อญฺญถตฺตํ** สิยา วิปริณาโม, เอวเมว โข ภนฺเต สนฺเตตฺถ ภิกฺขู นวา อจิรปพฺพชิตา อธุนาคตา อิมํ ธมฺมวินยํ, เตสํ ภควนฺตํ อปสฺสนฺตานํ สิยา อญฺญถตฺตํ สิยา วิปริณาโม. (ม. ๒/๑๒๑)

[พวกเจ้าศากยะชาวบ้านจาตุมา นั่ง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า] ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนพืชที่ยังอ่อนเมื่อขาดน้ำก็จะพึง**มีความเป็นโดยประการอื่น** มีความแปรเปลี่ยนไป[เหี่ยวเฉาแปรเปลี่ยนสภาพไป]แม้ฉันใด ในภิกษุสงฆ์นี้

มีพวกภิกษุใหม่บวชยังไม่นาน เพิ่งมาสู่พระธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้น ไม่ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ก็จะพึงมีความเป็นโดยประการอื่น (น้อยใจ) มีความแปรผันไป. (อนึ่ง) เปรียบเหมือนลูกโคอ่อน เมื่อไม่เห็นแม่ ก็จะ**มีความเป็นโดยประการอื่น** มีความแปรเปลี่ยนไป[ร้องหาเที่ยวซมซานไป]แม้ฉันใด ในภิกษุสงฆ์นี้ มีพวกภิกษุใหม่บวช ยังไม่นานเพิ่งมาสู่พระธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้น ไม่ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค จะพึงมีความเป็นโดยประการอื่น (น้อยใจ) มีความแปรผันไป

[ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงชื่นชมภิกษุสงฆ์ ขอจงรับสั่งกับภิกษุสงฆ์เถิด ขอจงทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้ เหมือนอย่างที่เคยทรงอนุเคราะห์ในกาลก่อนด้วยเถิด].

อญฺญถตฺตนฺติ มิลายนญฺญถตฺตเมว. ตานิ หิ อุทกํ อลภนฺตานิ มิลายนฺติ. (สํ.อฏ. ๒/๒๗๕)

บทว่า **อญฺญถตฺตํ** (ความเป็นโดยประการอื่น) ได้แก่ ความเป็นอย่างอื่น คือ ความเหี่ยวแห้งนั่นเอง อธิบายว่า พืชเหล่านั้นเมื่อไม่ได้น้ำก็จะเหี่ยวแห้ง (เหี่ยวเฉาตาย).

อญฺญถตฺตนฺติ มิลายนญฺญถตฺตํ. ขีรูปโก หิ วจฺโฉ มาตุ อทสฺสเนน ขีรํ อลภนฺโต มิลายติ กมฺปติ ปเวธติ. (สํ.อฏ. ๒/๒๗๕)

บทว่า **อญฺญถตฺตํ** (ความเป็นโดยประการอื่น) ได้แก่ ความเป็นอย่างอื่นคือความซบเซา. อธิบายว่า ก็ลูกวัวที่ยังดื่มนม เมื่อไม่ได้ (ดื่ม) น้ำนม เพราะหาแม่ไม่เจอ ย่อมซบเซา สะทกสะท้าน หวั่นไหว.

ดู ม.อฏ. ๓/๑๒๒

(ฉ) ความเป็นโดยประการอื่นแห่งอินทรีย์, ความแปรเปลี่ยน - ความเสื่อมแห่งอินทรีย์.

เอวญฺเหตํ อานนฺท โหติ ชราธมฺโม โยพฺพญฺเญ, พฺยาธิธมฺโม อาโรคฺเย, มรณธมฺโม ชีวิเต. น เจว ตาว ปริสุทฺโธ โหติ ฉวิวณฺโณ ปริโยทาโต, สิถิลานิ จ โหนฺติ คตฺตานิ สพฺพานิ วลิยา-ชาตานิ, ปุรโต ปพฺภาโร จ โหติ กาโย, ทิสฺสติ จ อินฺทฺริยานํ **อญฺญถตฺตํ** จกฺขุนฺทฺริยสฺส โสตินฺทฺริยสฺส ฆานินฺทฺริยสฺส ชิวฺหินฺทฺริยสฺส กายินฺทฺริยสฺสาติ. (สํ. ๓/๑๙๑)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จริงอย่างนั้น อานนท์ ความแก่มีอยู่ในความเป็นหนุ่มสาว ความเจ็บไข้มีอยู่ในความไม่มีโรค ความตายก็มีอยู่ในชีวิต ผิวพรรณไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนเมื่อก่อน อวัยวะทุกส่วนก็เหี่ยวย่นเป็นเกลียว กายก็ค้อมไปข้างหน้า และ**ความเป็นโดยประการอื่น** [ความแปรเปลี่ยน]แห่งอินทรีย์ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ก็ปรากฏ.

อญฺญถตฺตนฺติ อินฺทฺริยานิ นาม น จกฺขุวิญฺเญยฺยานิ. ยโต ปน ปกติยา ปริสุทฺโธ ฉวิวณฺโณ อิทานิ น ตถา ปริสุทฺโธ อสกฺขฏฺฐนฺตเรวลิ ปญฺญายติ พฺรหฺมุชุกาโย ปุรโต วงฺโก อิมินาว

การเณน จกฺขาทีนญฺจ อินฺทฺริยานำ อญฺญถตฺเตน ภวิตพฺพนฺติ นยคฺคาหโต เอวมาห.

(สำ.อฏ. ๓/๒๗๖)

บทว่า **อญฺญถตฺตำ** (ความเป็นโดยประการอื่น) คือ ที่ชื่อว่าอินทรีย์ทั้งหลาย หาใช่อินทรีย์ที่พึงรู้ด้วยจักษุไม่. เพราะโดยปกติ พระฉวีวรรณก็หมดจดอยู่แล้ว แต่บัดนี้หาได้หมดจดอย่างนั้นไม่ รอยย่นปรากฏที่ระหว่างปลายพระอังสะ พระกายที่ตรงเหมือนกายพรหมก็โกงไปข้างหน้า เหตุนี้แล ท่านจึงกล่าวอย่างนี้ ด้วยการถือเอานัยว่า ก็แลความที่อินทรีย์มีจักขุเป็นต้นแปรเปลี่ยนไปต้องมี.

ดู ม.๒/๓๐๙, ม.๒/๓๑๓, สำ.๒/๒๖๘, สำ.อฏ.๓/๑๔

(ช) ความเป็นโดยประการอื่น[แห่งจิตที่เกิดขึ้น], ความเป็นอย่างอื่น, ความหมดไป, ความเสื่อม.

เอวญฺเจตฺถ สุนกฺขตฺต ตถาคตสฺส โหติ "ธมฺมำ เนสำ เทเสสฺสนฺติ. อถ จ ปนิเธกจฺเจ โมฆปุริสา ปญฺหำ อภิสงฺขริตฺวา อภิสงฺขริตฺวา ตถาคตำ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉนฺติ. ตตฺร สุนกฺขตฺต ยมฺปิ ตถาคตสฺส เอวำ โหติ "ธมฺมำ เนสำ เทเสสฺสนฺติ, ตสฺสปิ โหติ อญฺญถตฺตนฺติ. (ม. ๓/๔๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "สุนักขัตตะ ในเรื่องนี้ ตถาคตมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราจักแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น" แต่ถ้าในธรรมวินัยนี้ มีโมฆบุรุษบางพวก แต่งปัญหาเข้ามาถามตถาคตข้อที่ตถาคต มีความคิดในภิกษุเหล่านั้นอย่างนี้ว่า "เราจักแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น" ก็จะมี**ความเป็นโดยประการอื่นไป**[ก็จะเป็นอย่างอื่นไป].

ธมฺมำ เทเสสฺสามีติ อุปฺปนฺนสฺส จิตฺตสฺส อญฺญถาภาโว อเทเสตุกามตา โหติ.

(ม.ฏี. ๓/๒๔๗)

(มี)ความเป็นโดยประการอื่นแห่งจิตอันเกิดขึ้นแล้วว่า เราจักแสดงธรรม คือ ความเป็นผู้ไม่ประสงค์จะแสดง.

ดู ม.๑/๑๑๗

(ฌ) ความที่จิตเป็นอย่างอื่น – เปลี่ยนไป, จิตเสื่อม, น้อยใจ.

มยำ หิ ภนฺเต ปุพฺเพ สายญฺเจว ภุญฺชาม ปาโตจ ทิวา จ วิกาเล. อหุ โข โส ภนฺเต สมโย, ยำ ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ 'อิงฺฆ ตุเมฺห ภิกฺขเว เอตำ ทิวาวิกาลโภชนำ ปชหถาติ. ตสฺส มยฺหำ ภนฺเต อหุเทว **อญฺญถตฺตำ**, อหุเทว โทมนสฺสำ 'ยมฺปิ โน สทฺธา คหปติกา ทิวา วิกาเล ปณีตำ ขาทนียำ โภชนียำ เทนฺติ, ตสฺสปิ โน ภควา ปหานมาห, ตสฺสปิ โน สุคโต ปฏินิสฺสคฺคมาหาติ

(ม. ๑๑๑,๒๔๑)

(ท่านพระอุทายีได้กราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เมื่อก่อนข้าพระองค์เคยฉันได้ทั้งเวลาเย็น เวลาเช้า และเวลาวิกาล กลางวัน (หลังเที่ยง) ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย มาตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนเธอทั้งหลาย จงเลิกฉันโภชนะในเวลาวิกาลกลางวันเสียเถิด" ข้าพระองค์นั้นมี**ความที่จิตเป็นอย่าง**

อื่น (ความน้อยใจ) มีความเสียใจว่า “คหบดีทั้งหลายผู้มีศรัทธาจะถวายของควรเคี้ยวของควรฉันอันประณีตแม้ใด แก่เราทั้งหลายในเวลาวิกาลกลางวัน พระผู้มีพระภาคผู้สุคตรับสั่งให้เราทั้งหลายเลิกฉันโภชนะในเวลาวิกาล กลางวันแม้นั้น เสียแล้ว”.

อญฺญถตฺตนฺติ จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ.

(ม.อฏ. ๓/๑๑๕)

บทว่า **อญฺญถตฺตํ** (ความที่จิตเป็นอย่างอื่น) คือ ความที่จิตเปลี่ยนไป.

(ญ) **ความมีโดยประการอื่น[แห่งศีล], ความที่ศีลเปลี่ยนไป - ศีลเสื่อม**.

อปิจาหํ สีลรกฺขาย
สีลปารมิปูริยา
น กโรมิ จิตฺเต **อญฺญถตฺตํ**
ปกฺขิปนฺตํ มมาพฺหเก. (จริยา. ๓๙๙)
(ฉ.ม.อิ. มมาพเก)

(พญาช้างกล่าวว่า)
อีกนัยหนึ่ง แม้ข้าพเจ้าจะเห็นเขา ผูกข้าพเจ้าไว้ที่เสาตะลุง (เสาสำหรับผูกช้าง) ก็ไม่คิดทำ[วิธีมีการจับฟาดเป็นต้น]อันจะเป็นเหตุ**ความมีโดยประการอื่น**[แห่งศีล] เพราะรักษาศีลเพื่อบำเพ็ญศีลบารมีให้บริบูรณ์.

น กโรมิ จิตฺเต อญฺญถตฺตนฺติ ตสฺส สีลสฺส อญฺญถตฺตภูตํ เตสํ สตฺตานํ โปถนาทิวิธึ มยฺหํ จิตฺเต น กโรมิ ตตฺถ จิตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทมิ.

(จริยา.อฏ. ๑๑๓)

บาทคาถาว่า **น กโรมิ จิตฺเต อญฺญถตฺตํ** ความว่า จิตของข้าพเจ้าไม่คิดทำวิธีมีการจับฟาดเป็นต้นแก่สัตว์เหล่านั้น อันจะเป็นเหตุความที่ศีลนั้นเปลี่ยนไป (อันจะเป็นการทำลายศีล) คือ แม้จิตในการจับฟาดเป็นต้นนั้น ก็มิได้เกิดขึ้นเลย.

(ฏ) ความเป็นโดยประการอื่น[แห่งจิต], ความแปรเป็นอย่างอื่น[แห่งจิต], การขัดเคืองแห่งจิต.

พุทฺธปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส
ปูชํ อกาสิ ชนตา อุฬารํ
ตตฺรสฺส จิตฺตสฺสหุ **อญฺญถตฺตํ**
วาจํ อภาสิ ผรุสํ อสพฺภนฺติ.
อาทินา นเยน ทารเกน กตกมฺมํ อายตึ ปตฺตพฺพํ สมฺปตฺติญฺจ ปกาเสตฺวา สนฺนิปติตาย ปริสาย อชฺฌาสยานุรูปํ ธมฺมํ กเถตฺวา อุปริ สามุกฺกํสิกํ ธมฺมเทสนํ อกาสิ. (เปต.อฏ. ๑๘๐)

พระผู้มีพระภาคทรงประกาศกรรมที่เด็กทำไว้และสมบัติที่เด็กพึงได้รับในอนาคต โดยนัยเป็นต้นว่า
หมู่ชนได้ทำการบูชาอย่างโอฬารแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน แต่**ความเป็นโดยประการอื่น**แห่งจิตได้มีแล้วแก่เด็กนั้น [จิตของเด็กนั้นกลับกลายเป็นอย่างอื่น] จึงได้กล่าววาจาหยาบคาย มิใช่ของสัตบุรุษ
แล้วจึงแสดงธรรมอันเหมาะสมแก่อัธยาศัยของบริษัทที่พากันมาประชุม ได้ตรัสพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงยก

ขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง (สามุกกังสิกเทศนา) ในเบื้องบน.

อญฺญถตฺตภูต (ติ)

[อญฺญถตฺต + ภูต]

อันจะเป็นเหตุมีความเป็นโดยประการอื่น [แห่งศีล], อันจะเป็นการทำลายศีล.

ดู อญฺญถตฺต อรรถ (ญ)

อญฺญถา (พฺย)

[อญฺญ + ถา]

อญฺญถา = อญฺโญ ปกาโร อญฺญถา.

(อัญญถาคือประการอื่น)

โดยประการอื่น, อาการอื่น, เป็นอย่างอื่น, เหตุอื่น, วิธีอื่น, แตกต่างกัน.

อญฺญถา สนฺตมตฺตานำ

อญฺญถา โย ปเวทเย

นิกจฺจ กิตวสฺเสว

ภุตฺตำ เถยฺเยน ตสฺส ตำ. (วิ. ๑/๑๑๖)

ภิกษุผู้ประกาศตนอันมีอยู่**โดยอาการอื่น** [มีกายสมาจารไม่บริสุทธิ์]ให้คนเข้าใจ**เป็นอย่างอื่น**[ว่ามีกายสมาจารบริสุทธิ์] ฉันอาหารด้วยไถยจิตดั่งพรานนกลวงจับนกมากิน ฉะนั้น.

อญฺญถา สนฺตนฺติ อปริสุทฺธกายสมาจาราทิเกน อญฺเญนากาเรน. (วิ.อฏ.๒/๗๘)

สองบทว่า **อญฺญถา สนฺตำ** ความว่า อันมีอยู่โดย อาการอื่น[มีภาวะเป็นอย่างหนึ่ง] ซึ่งมีกายสมาจารไม่บริสุทธิ์เป็นต้น.

[ภิกษุผู้ไม่ใช่พระอรหันต์แสดงว่าเป็นพระอรหันต์ฉันโภชนะที่ตนได้มา, โภชนะที่เธอฉันชื่อว่าเป็นอันเธอฉันแล้วด้วยความเป็นขโมย เพราะฉันโภชนะที่ตนล่อลวงมนุษย์ได้มาเปรียบเหมือนนายพรานนกใช้เครื่องปกปิดล่อลวงจับนกมากินฉะนั้น]

อิติ โส มุสาวาทภยา มุสาวาทปริเชคุจฺฉา เนวิทำ กุสลนฺติ พฺยากโรติ, น ปนิทำ อกุสลนฺติ พฺยากโรติ, ตตฺถ ตตฺถ ปญฺหำ ปุฏฺโจ สมาโน วาจาวิกฺเขปำ อาปชฺชติ อมราวิกฺเขปำ ‘เอวนฺติปิ เม โน, ตถาติปิ เม โน; **อญฺญถา**ติปิ เม โน, โนติปิ เม โน, โน โนติปิ เม โน’ติ.

(ที. ๑/๒๔, ม. ๒/๑๙๐)

[สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ไม่รู้ชัดกุศลกรรมบถ ๑๐ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ตามความเป็นจริง] ดังนั้น (เมื่อถูกถาม) เขาจึงตอบหลบเหลี่ยงว่า “สิ่งนี้เป็นกุศลก็หามิได้ เป็นอกุศลก็หามิได้” เพราะกลัวและรังเกียจการกล่าวเท็จ. เมื่อสมณะหรือพราหมณ์ถูกถามปัญหาในความเห็นนั้นๆ ย่อมถึงความซัดส่ายแห่งวาจาอันมีลักษณะซัดส่าย[หรือปฏิเสธคัดค้าน] โดยไม่มีที่สิ้นสุดว่า “เรามีความเห็นว่า เป็นอย่างนี้หามิได้ (อย่างนี้ก็มิใช่) เป็นอย่างนั้นหามิได้ (อย่างนั้นก็มิใช่) **เป็นอย่างอื่น**หามิได้ (อย่างอื่นก็มิใช่) ไม่ใช่ทั้ง ๓ อย่างหามิได้ (จะว่าไม่ใช่ก็มิใช่) ไม่ใช่ ไม่ใช่ทั้ง ๓ อย่างหามิได้ (จะว่ามิใช่ไม่ใช่ก็มิใช่).

[นัยนี้เป็นวิธีการตอบคำถามของอมราวิกเขปวาทะ (บุคคลผู้มีความเห็นและวาจาที่

ซัดส่ายหรือปฏิเสธคัดค้านโดยไม่มีที่สิ้นสุด เช่น เจ้าลัทธิสัญชัยเพลัฏฐบุตร ตอนที่ตอบคำถามสามัญญผลแก่พระเจ้าอชาตศัตรู) ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายอมราวิกเขปวาทะ มีความเห็นปฏิเสธคัดค้านวาทะอื่นๆ ดังนี้

- ปฏิเสธความเห็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เจาะจง ด้วยบทว่า เอวนฺติปิ เม โน
- ปฏิเสธสัสสตวาทะ (สัสสตทิฏฐิ) ด้วยบทว่า ตถาติปิ เม โน
- ปฏิเสธเอกัจจสัสสตทิฏฐิ ด้วยบทว่า อญฺญถาติปิ เม โน
- ปฏิเสธอุจเฉทิฏฐิด้วยบทว่า โนติปิ เม โน
- ปฏิเสธตักกีวาทะด้วยบทว่า โน โนติปิ เม โน]

[โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปริณเตน จิตฺเตน มาตุคาเมน สทฺธึ กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย หตฺถคฺคาหํ วา เวณิคฺคาหํ วา อญฺญตรสฺส วา อญฺญตรสฺส วา องฺคสฺส ปรามสนํ, สงฺฆาทิเสโส.

(วิ. ๑/๒๗๐)

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน ถึงการสัมผัสกายกับมาตุคาม คือ จับมือก็ตาม จับช้องผมก็ตาม หรือลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เป็นสังฆาทิเสส]

วิปริณเตน จิตฺเตนาติ ปริสุทฺธภาวงฺคสนฺตติสงฺขาตํ ปกตึ วิชหิตฺวา **อญฺญถา** ปวตฺเตน, วิรูปํ วา ปริณเตน ยถา ปริวตฺตมานํ วิรูปํ โหติ, เอวํ วุตฺตราควเสน ปริวตฺเตตฺวา จิเตน จิตฺเตนาติ อตฺโถ. (กงฺขา. ๑๔๕, วิ.อฏ. ๒/๒๗๐)

สองบทว่า **วิปริณเตน จิตฺเตน** (มีจิตแปรปรวน) ความว่า มีจิตอันละปกติที่เรียกว่ากระแสภวังค์อันหมดจด แล้วดำเนินไป**โดยประการอื่น** อีกอย่างหนึ่ง มีจิตอันเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน คือ เปลี่ยนไปแล้วดำรงอยู่ โดยอาการที่เปลี่ยนไปแล้วเป็นสภาพแปรปรวน ด้วยอำนาจราคะตามที่กล่าวแล้ว.

กิญฺจ ภิยฺโย? ยถา เธนุปโค วจฺโฉ เธนุโต อปนีโต อรกฺขิยมาโน ปุนเทว เธนุํ อุปคจฺฉติ เอวมิทํ ตติยชฺฌานสุขํ ปีติโต อปนีตมฺปิ สติสมฺปชญฺญารกฺเขน อรกฺขิยมานํ ปุนเทว ปีตึ อุปคจฺเฉยฺย ปีติสมฺปยุตฺตเมว สิยา. สุเข วาปิ สตฺตา สารชฺชนฺติ อิทญฺจ อติมธุรํ สุขํ ตโต ปรํ สุขาภาวา. สติสมฺปชญฺญานุภาเวน ปเนตฺถ สุเข อสารชฺชนา โหติ โน **อญฺญถา**ติ อิมมฺปิ อตฺถวิเสสํ ทสฺเสตุํ อิทมิเธว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๖๓)

พึงทราบเนื้อความนี้ให้ยิ่งขึ้นอีกว่า ลูกโคที่ยังดื่มนมแม่โค เมื่อถูกเจ้าของพรากออกไปแล้วไม่ดูแลไว้ ย่อมกลับมาหาแม่โคอีกนั่นแหละฉันใด สุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น แม้ถูกพรากจากปีติได้แล้ว เมื่อมิได้รักษาไว้ด้วยสติ และสัมปชัญญะ ก็พึงกลับเข้าหาปีติอีกนั่นแหละ คือ พึงประกอบด้วยปีติโดยแท้. อนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมยินดียิ่งในสุข และสุขในตติยฌานนี้ก็เป็นสุขที่น่าชอบใจยิ่ง เพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านั้น แต่ในตติยฌานนี้ ความไม่ยินดียิ่งในสุข ย่อมมีได้ เพราะอานุภาพของสติและสัมปชัญญะ หาใช่มี**โดยเหตุอื่น**ไม่ ดังนั้น เพื่อแสดงข้อ

ความที่ต่างกัน[จากข้อความก่อน]นี้ จึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้.

[กิญฺจ ภิยฺโย เป็นนิบาต ๒ บทที่ใช้น้อยมาก มีความหมายเหมือน อถ วา หรือ อปโร นโย คัมภีร์อัฏฐสาลินีภาสาฏีกา (เล่ม ๒ หน้า ๔๙๐) แปลว่า กิญฺจ ไม่เพียงเท่านี้ ภิยฺโย ยังมีข้อความยิ่งกว่านั้น (พึงทราบข้อความเพิ่มขึ้นอีกเล็กน้อย)

ดู ม.๒/๒, ม.อฏ.๓/๖, ม.๒/๑๘๙, ม.๓/๒๗๐, ม.อฏ.๔/๑๙๑

อญฺญถาธมฺม (ติ)

[อญฺญถา + ธมฺม]

ผู้มีธรรมโดยอาการอื่น, มีธรรมเป็นอย่างอื่น มีธรรมเป็นอย่างหนึ่ง - เป็นอีกอย่างหนึ่ง.

โย นุ โข คามณิ เอวํ วเทยฺย “ปาฏลิโย คามณิ ชานาติ โกพิยานํ ลมฺพจูฬเก ภเฏ ทุสฺสีเล ปาปธมฺเม, ปาฏลิโยปิ คามณิ ทุสฺสีโล ปาปธมฺโมติ, สมฺมา นุ โข โส วทมาโน วเทยฺยาติ? โน เหตํ ภนฺเต. อญฺเญ ภนฺเต โกพิยานํ ลมฺพจูฬกา ภฏา, อญฺโญหมสฺมิ, **อญฺญถาธมฺมา** โกพิยานํ ลมฺพจูฬกา ภฏา, **อญฺญถาธมฺโม**หมสฺมีติ. (สํ. ๒/๕๒๑)

(ผู้ใหญ่บ้าน) ผู้ใดพึงกล่าวว่า ผู้ใหญ่บ้านชื่อปาฏลิยะ รู้จักพวกทหารผมยาวชาวโกพิยะว่าทุศีล มีธรรมเลวทราม แม้ผู้ใหญ่บ้านชื่อปาฏลิยะก็ทุศีล มีธรรมเลวทราม ผู้นั้นเมื่อกล่าว ชื่อว่ากล่าวถูกหรือกล่าวไม่ถูก พระพุทธเจ้าข้า พวกทหารผมยาวชาวโกพิยะเป็นพวกหนึ่ง ข้าพระองค์ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง พวกทหารผมยาวชาวโกพิยะ**มีธรรมเป็นอย่างหนึ่ง** ข้าพระองค์ก็**มีธรรมเป็นอีกอย่างหนึ่ง**.

อญฺญถาภาว (ปุ)

[อญฺญถา + ภาว]

(ก) ความเป็นอย่างอื่น - โดยอาการอื่น, ความเปลี่ยนแปลง - แปรเปลี่ยน.

อถ ขฺวาหํ อาวุโส เต ภิกฺขู เอตทโวจํ “อลํ อาวุโส มา โสจิตฺถ มา ปริเทวิตฺถ, นนฺวตํ อาวุโส ภควตา ปฏิกจฺเจว อกฺขาตํ สพฺเพหิ ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว **อญฺญถาภาโว**, ตํ กุเตตฺถ อาวุโส ลพฺภา, ‘ยนฺตํ ชาตํ ภูตํ สงฺขตํ ปโลกธมฺมํ, ตํ วต มา ปลุชฺชีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตีติ. (วิ. ๔/๔๓๗)

(พระมหากัสสปะกล่าวว่า)

ท่านทั้งหลาย ครั้งนั้นแล ผมได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า “พอเถิด พวกท่านอย่าโศกเศร้า อย่าคร่ำครวญไปเลย พระผู้มีพระภาคตรัสบอกไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือว่า การพลัดพรากการแยกจากกัน **ความเป็นอย่างอื่น**จากสิ่งที่รักใคร่ ชอบใจทุกอย่างมีอยู่เสมอ สิ่งที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว มีความแตกสลายเป็นธรรมดา อย่าได้เสื่อมสลายไปเลย นั้น จะหาได้แต่ที่ไหนในฐานะนี้ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้”.

อญฺญถาภาโวติ ภเวน **อญฺญถาภาโว** ภวนฺตรคฺคหเณน “กามาวจรสตฺโต รูปาวจโร โหตีติ อาทินา ตตฺถาปิ “มนุสฺโส เทโว โหตีติ อาทินา จ ปริมาการโต อญฺญาการตาติ อตฺโถ. (สารตฺถ. ๓/๔๓๗)

ปาฐะว่า **อญฺญถาภาโว** ความว่า **ความเป็นอย่างอื่น**โดยภพ ความหมายก็คือ ความเป็นลักษณะอื่นจากลักษณะเดิมว่า สัตว์โลกชั้นกามาวจร[ได้เปลี่ยนปฏิสนธิ] เป็นสัตว์โลกชั้นรูปาวจรเป็นต้น แม้ในสัตว์โลกชั้นกามาวจรนั้น สัตว์โลกผู้เป็นมนุษย์[ได้เปลี่ยนปฏิสนธิ] เป็นเทวดา เป็นต้น.

ดู ที. ๒/๙๙, ที.อฏ. ๒/๑๕๔

(ข) ความเป็นโดยประการอื่น, ความเป็นอย่างอื่น (หมายถึงหมู่สัตว์อื่น).

ชาติมรณสංสารං
เย วชนฺติ ปุนปฺปุนං
อิตฺถภาว**ญฺญถาภาวं**
อวิชฺชาเยว สา คติ. (สุตฺตนิ.๓๙๒)

อวิชชานั่นแล เป็นคติของเหล่าสัตว์ผู้เข้าถึงชาติ มรณะ และสังสารวัฏซึ่งมีความเป็นอย่างนี้และ**ความเป็นโดยประการอื่น**อยู่บ่อยๆ.

อิตฺถภาวญฺญถาภาวนฺติ อิมं มนุสฺสภาวं อิโตอวเสสं อญฺญนิกายภาวญฺจ. (สุตฺตนิ.อฏ.๒/๒๒๒)

บาทคาถาว่า **อิตฺถภาวญฺญถาภาวं** (ความเป็นอย่างนี้และความเป็นโดยประการอื่น) หมายถึง ความเป็นมนุษย์นี้ และความเป็นหมู่สัตว์อื่นที่เหลือจากความเป็นมนุษย์นี้.

(ค) ความเป็นโดยประการอื่น, ความเป็นอย่างอื่น (หมายถึงอัตตภาพ).

ตณฺหา ทุติโย ปุริโส
ทีฆมทฺธาน สංสรං
อิตฺถภาว**ญฺญถาภาวं**
สංสารං นาติวตฺตติ. (อ. ๑/๓๑๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อน เที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีความเป็นอย่างนี้ (สภาวะอย่างนี้) และ**มีความเป็นอย่างอื่น** (สภาวะอย่างอื่น) [ภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ พึงเป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่]

อิตฺถภาวญฺญถาภาวนฺติ เอตฺถ อิตฺถภาโว นาม อยं อตฺตภาโว **อญฺญถาภาโว** นาม อนาคตตฺตภาโว. เอวรูโป วา อญฺโญปิ อตฺตภาโว อิตฺถภาโว นาม. น เอวรูโป **อญฺญถาภาโว** นาม. (อ.อฏ. ๒/๒๕๖)

ในคำว่า อิตฺถภาวญฺญถาภาวं นี้ (พึงทราบว่า) อัตภาพนี้ชื่อว่าความเป็นอย่างนี้ อัตภาพในอนาคตชื่อว่าความเป็นอย่างอื่น อีกนัยหนึ่ง อัตภาพแม้อื่นที่เป็นอย่างนี้ชื่อว่าความเป็นอย่างนี้ อัตตภาพที่มิใช่เป็นอย่างนี้ชื่อว่าความเป็นอย่างอื่น.

(ฆ) ความเป็นโดยประการอื่น, ความเป็นอย่างอื่น (หมายถึงจักรวาลอื่น).

ปโรปรญฺจ ชานาสิ
อโถ ราควิราคินํ
อิตฺถภาว**ญฺญถาภาวํ**
สตฺตานํ อาคตึ คตินฺติ. (ม. ๑/๔๐๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
[ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ย่อมโคจรส่องทิศให้สว่างอยู่เท่าใด อำนาจของท่าน (พกพรหม) ย่อมเป็นไปในพันจักรวาลเท่านั้น] ท่าน (พกพรหม) ย่อมรู้จักสัตว์ที่เลวและสัตว์ที่ประณีต รู้จักสัตว์ที่มีราคะและสัตว์ที่ไม่มีราคะ รู้จักความเป็นอย่างนี้และ**ความเป็นอย่างอื่น** และรู้จักการมาและการไปของสัตว์ทั้งหลาย.

อิตฺถภาวญฺญถาภาวนฺติ อิตฺถภาโวติ อิทำ จกฺกวาฬ์. อญฺญถาภาโวติ อิโต เสสำ เอกูนสหสฺสำ. (ม.อฏ. ๒/๓๐๕)

บาทคาถาว่า **อิตฺถภาวญฺญถาภาวำ** (ความเป็นอย่างนี้และความเป็นอย่างอื่น) ได้แก่ จักรวาลนี้ ชื่อว่าอิตถภาวะ (ความเป็นอย่างนี้) จักรวาล ๙๙๙ ที่เหลือจากจักรวาลนี้ ชื่อว่าอัญญถาภาวะ (ความเป็นอย่างอื่น).

(ง) ความเป็นโดยอาการอื่น (ด้วยอำนาจความหนีไปหรือถูกข้าศึกจับ).

ตำ กึ มญฺญสิ มหาราช? วชิริยา เต กุมาริยา วิปริณาม**ญฺญถาภาวา** อุปฺปชฺเชยฺยุ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาติ? วชิริยา เม มลฺลิเก กุมาริยา วิปริณาม**ญฺญถาภาวา** ชีวิตสฺสปิ สิยา อญฺญถตฺตำ, กึ ปน เม น อุปฺปชฺชิสฺสนฺติ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาติ. อิทำ โข ตำ มหาราช เตน ภควตา ฯเปฯ ภาสิตำ “ปิยชาติกา โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา ปิยปฺปภวิกาติ.

(ม. ๒/๓๑๒)

(พระนางมัลลิกาเทวีได้ทูลถามพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า) ข้าแต่มหาราช ทูลกระหม่อมเข้าพระทัยความข้อนั้นว่าอย่างไร พระกุมารีพระนามว่าวชิรีเป็นที่รักของทูลกระหม่อมใช่ไหมเพคะ” “ใช่แล้ว มัลลิกา วชิรีกุมารีเป็นที่รักของเรา” “ทูลกระหม่อมเข้าพระทัยความข้อนั้นว่าอย่างไร เพราะวชิรีกุมารีต้องมีความแปรผัน และ**ความเป็นโดยอาการอื่น** (มีอันแปรผันเป็นอย่างอื่นไป) โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จะพึงเกิดขึ้นแก่ทูลกระหม่อมหรือไม่ เพคะ” “มัลลิกา เพราะวชิรีกุมารีมีความแปรผัน และ**ความเป็นโดยอาการอื่น** (แปรผันเป็นอย่างอื่นไป) แม้ชีวิตของเราก็ต้องแปรผันเป็นอย่างอื่นไปด้วย ทำไม โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจักไม่เกิดขึ้นแก่เราเล่า” “ข้อนี้แลที่พระผู้มีพระภาค...ตรัสว่า “โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เกิดจากสิ่งอันเป็นที่รัก มีมาจากสิ่งอันเป็นที่รัก”.

วิปริณามญฺญถาภาวาติ เอตฺถ มรณวเสน วิปริณาโม เกนจิ สทฺธึ ปลายิตฺวา คมนวเสน **อญฺญถาภาโว** เวทิตพฺโพ.ฯเปฯ กาสิโกสเลสุ

ฉฑฺฑิตภาเวน วิปริณาโม ปฏิราชูนํ หตฺถคมนวเสน อญฺญถาภาโว เวทิตพฺโพ.

(ม.อฏ. ๒/๒๓๘)

ในปาฐะนี้ว่า **วิปริณามญฺญถาภาวา** (เพราะมีความแปรผัน และความเป็นโดยอาการอื่น) ความแปรผัน พึงทราบด้วยอำนาจความตาย **ความเป็นโดยอาการอื่น** พึงทราบด้วยอำนาจการหนีตามชายบางคนไป... ความแปรผันในแคว้นกาสีและแคว้นโกศล พึงทราบด้วยความที่แคว้นทั้งสองถูกทิ้งร้างไป ความเป็นไปโดยประการอื่น พึงทราบด้วยอำนาจการตกอยู่ในเงื้อมมือของเหล่าพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์.

อญฺญถาภาวี (ติ)

[อญฺญถา + ภู + ณี]

มีความเป็นโดยอาการอื่นเป็นปกติ, มีความแปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ.

อญฺญถาภาวี ภวสตฺโต โลโก

ภวปเรโต ภวเมวาภินนฺทติ

ยทภินนฺทติ ตํ ภยํ

ยสฺส ภายติ ตํ ทุกฺขํ. (อุทาน. ๑๑๕)

สัตว์โลกข้องแล้วในภพอัน**มีความแปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ** เป็นผู้เดือดร้อนในภพแล้วก็ยินดีภพนั่นแหละ ชาวโลกยินดีสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นภัย ชาวโลกกลัวสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นทุกข์.

อญฺญถาภาวี ภวสตฺโตติ อสมฺภเว วฑฺฒิยํ หิตสุเข สตฺโต ลคฺโค สตฺตโลโก มญฺญนายยถารุจิ จินฺติยมาโนปิ วิปรีตปฺปฏิปตฺติยา ตโต **อญฺญถาภาวี** อหิตทุกฺขภาวี วิฆาตเมว ปาปุณาติ. ฯเปฯ อถวา อญฺญถาภาวีติ "นิจฺโจ เม อตฺตาติอาทินา มญฺญนาย ปริกปฺปิตาการโต สยํ **อญฺญถาภาวี** สมาโน อนิจฺโจ อธุโวติ อตฺโถ. (อุทาน.อฏ. ๑๘๙)

บาทคาถาว่า **อญฺญถาภาวี ภวสตฺโต** (สัตว์โลกข้องแล้วในภพอันมีความแปรปรวน เป็นอื่น) ความว่า สัตวโลกผู้ติดข้องในความเจริญ ในหิตสุขที่ยังไม่เกิด แม้จะคิดตามความพอใจด้วยความสำคัญก็**มีความแปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ** จากความสำคัญนั้นด้วยการปฏิบัติผิด มีแต่สิ่งที่ไร้ประโยชน์และเป็นทุกข์ ประสบแต่ความคับแค้นถ่ายเดียว...อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อญฺญถาภาวี** (มีความแปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ) ความว่า **มีความแปรปรวนเป็นอื่นเป็นปกติ**ด้วยตนเองจากอาการที่กำหนด ด้วยความสำคัญโดยนัยมีอาทิว่า อัตตาของเราเที่ยง แต่ (ความจริง) เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน.

อญฺญถาวาท (ปุ)

[อญฺญถา + วาท]

การกล่าว[คำพูด]โดยประการอื่น - โดยอาการอื่น, วาทะโดยประการอื่น - โดยอาการอื่น., อัญญถาวาทะ.

ตตฺถ กตมํ วิวาทาธิกรณํ?

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขู วิวทนฺติ ธมฺโมติ วา อธมฺโมติ วา, วินโยติ วา อวินโยติ วา ฯเปฯ

ทุฏฺฐุลฺลา อาปตฺตีติ วา อทุฏฺฐุลฺลา อาปตฺตีติ วา. ยํ ตตฺถ ภณฺฑนํ กลโห วิคฺคโห วิวาโท นานาวาโท **อญฺญถาวาโท** วิปจฺจตาย โวหาโร เมธคํ, อิทํ วุจฺจติ วิวาทาธิกรณํ.

(วิ. ๔/๒๑๒)

ในอธิกรณ์ ๔ นั้น วิวาทาธิกรณ์เป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ในพระธรรมวินัยนี้ ภิกษุทั้งหลาย ย่อมวิวาทกันว่า นี้ธรรม นี้อธรรม นี้วินัย นี้มิใช่วินัย…นี้อาบัติชั่วหยาบ นี้อาบัติไม่ชั่วหยาบ ความบาดหมาง ความทะเลาะ ความแก่งแย่ง ความวิวาท การกล่าวต่างกัน (เถียงกัน) **การกล่าวโดยประการอื่น** การพูดเพื่อความโต้แย้งกัน การด่าทอ ในเรื่องนั้นใด นี้เรียกว่า วิวาทาธิกรณ์.

อญฺญถาสญฺญี (ติ)

[อญฺญถา + สญฺญา + อี]

ผู้มีความเข้าใจโดยประการอื่น, มีความเข้าใจแตกต่างกัน, มีความเชื่อผิด.

ตํ กิสฺส เหตุ? **อญฺญถาสญฺญิโน**ปิ เหตฺถ จุนฺท สนฺเตเก สตฺตา. อิมายปิ โข อหํ จุนฺท ปญฺญตฺติยา เนว อตฺตนา สมสมํ สมนุปสฺสามิ, กุโต ภิยฺโย; อถ โข อหเมว ตตฺถ ภิยฺโย, ยทิทํ อธิปญฺญตฺติ. (ที. ๓/๑๑๔-๕)

[จุนทะ สมณพราหมณ์เหล่าใดมีวาทะและทิฏฐิอย่างนี้ว่า “อัตตาและโลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง”]
ข้อนั้นเพราะเหตุไร ดูก่อนจุนทะ เพราะสัตว์แต่ละพวกๆ **มีความเข้าใจ**ในเรื่องนี้**แตกต่างกัน** เราไม่เห็นผู้ที่เสมอ[ด้วยญาณ]กับเราโดยบัญญัติ[ทิฏฐิบัญญัติ]แม้นี้ ผู้ที่เหนือกว่าเราจะมีแต่ที่ไหน ความจริง เราเท่านั้นเป็นผู้เหนือกว่าใครในบัญญัติ คือ อธิบัญญัติ[ขันธบัญญัติ ธาตุบัญญัติ อายตนบัญญัติ อินทริยบัญญัติ สัจจบัญญัติ บุคคลบัญญัติ]

อญฺญทตฺถิก (ติ)

[อญฺญ + อตฺถิก] ลง ท อาคม.

มีประโยชน์อื่น - อย่างหนึ่ง, มีประโยชน์แก่ปัจจัยอื่น, อันเขาถวายเพื่อประโยชน์อื่น.

วิครหิ พุทฺโธ ภควา
กถํ หิ นาม ภิกฺขเว ภิกฺขุนิโย **อญฺญทตฺถิเกน** ปริกฺขาเรน อญฺญุทฺทิสิเกน สมฺมิเกน อญฺญํ เจตาเปสฺสนฺติ; เนตํ ภิกฺขเว อปฺปสนฺนานํ วา ปสาทาย ฯเปฯ (วิ. ๒/๓๒๘)

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงตำหนิว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไฉนพวกภิกษุณีจึงให้เอาบริขารที่เขาถวาย**เพื่อประโยชน์อย่างหนึ่ง** ที่เขาเจาะจงเป็นของอย่างหนึ่ง ที่เขาบริจาคแก่สงฆ์ แลกเปลี่ยนของอย่างอื่นเล่า ภิกษุทั้งหลาย การทำอย่างนี้มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว ให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย…”

อญฺญทตฺถิเกนาติ อญฺญสฺส อตฺถาย ทินฺเนน.

(วิ.อฏ. ๓/๑๙๒)

บทว่า **อญฺญทตฺถิเกน** (เพื่อประโยชน์อย่างหนึ่ง) ได้แก่ ที่เขาถวายเพื่อประโยชน์แก่ปัจจัยอย่างหนึ่ง.

อญฺญทตฺถุ (พฺย)

โดยส่วนเดียว, โดยแท้, ถ่องแท้, แท้จริง, แท้ๆ, แจ่มแจ้ง, ประจักษ์, แน่นอน.

เอตทตฺตนิ สมฺภูตํ
พฺรหฺมยานํ อนุตฺตรํ
นิยฺยนฺติ ธีรา โลกมฺหา
อญฺญทตฺถุ ชยํ ชยํ. (สํ. ๓/๖)

พรหมยาน[อริยมรรคมีองค์ ๘ มีศรัทธาและปัญญาเป็นแอก มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฌานเป็นเพลา]อันยอดเยี่ยมนี้ เกิดแล้วในตนของบุคคลเหล่าใด บุคคลเหล่านั้น เป็นนักปราชญ์ มีชัยชนะ ย่อมออกไปจากโลก **โดยแท้**.

อญฺญทตฺถูติ เอกํเสน. (สํ.อฏ. ๓/๑๕๙)

บทว่า **อญฺญทตฺถุ** คือ โดยส่วนเดียว.

อญฺญทตฺถูติ เอกํสวจเน นิปาโต.

(ม.อฏ. ๒/๓๐๒)

บทว่า **อญฺญทตฺถุ** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า เอกังสะ (โดยส่วนเดียว).

ดู ม. ๑/๒๓๔, ม.อฏ. ๒/๑๐๒

อญฺญทตฺถุทส (ติ)

[อญฺญทตฺถุ + ทโส=ทส, ทิส + อ]

ผู้เห็นอย่างถ่องแท้ทุกอย่าง, เห็นอย่างแจ่มแจ้งทุกอย่าง, เห็นแจ้งประจักษ์, เห็นทุกสิ่ง.

อถโข โส เกวฏฺฏภิกฺขุ, เยน มหาพฺรหฺมา, เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ตํ มหาพฺรหฺมานเมตทโวจ ‘กตฺถ นุ โข อาวุโส อิเม จตฺตาโร มหาภูตา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺติ? เสยฺยถีทํ ? ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตูติ. เอวํ วุตฺเต ฯเปฯ ตํ ภิกฺขุํ เอตทโวจ ‘อหมสฺมิ ภิกฺขุ พฺรหฺมา มหาพฺรหฺมา อภิภู อนภิภูโต **อญฺญทตฺถุทโส** วสวตฺตี อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมาตา เสฏฺโฐ สชฺชิตา วสี ปิตา ภูตภพฺยานนฺติ.

(ที. ๑/๒๑๒, ม. ๑/๔๐๒, อ. ๑/๓๒๓, อิติวุต. ๒๐๕)

ลำดับนั้น เกวัฏฏะภิกษุนั้นเข้าไปหาท้าวมหาพรหมแล้วถามว่า “ท่านผู้มีอายุ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมดับสนิทที่ไหน” เมื่อเธอถามอย่างนี้...ท้าวมหาพรหมตอบว่า ดูก่อนภิกษุ เราเป็นพรหม เป็นท้าวมหาพรหม เป็นผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด ไม่มีใครข่มเหงได้[ไม่มีผู้ใดเหนือกว่า] **เห็นอย่างแจ่มแจ้งทุกอย่าง** เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นผู้สร้างเนรมิตโลกและสัตว์โลก เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ก่อกำเนิด ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดแล้วและที่กำลังเกิด.

อญฺญทตฺถูติ เอกํสวจเน (เอกํสตฺเถ) นิปาโต. ทสฺสนวเสน ทโส สพฺพํ ปสฺสามีติ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๑/๑๐๓, ม.อฏ. ๒/๓๐๓)

บทว่า **อญฺญทตฺถุ** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า เอกังสะ (โดยส่วนเดียว, เน้นความแน่นอน). ที่ชื่อว่า ทสะ ด้วยสามารถแห่งการเห็น. อธิบายว่า เราเห็นอย่างถ่องแท้ทุกอย่าง.

ทกฺขตีติ ทโส. (อ.อฏ. ๒/๒๖๙)
ชื่อว่า ทสะ เพราะอรรถว่าย่อมเห็น.
ทโสติ ทสฺสนสีโล. (อิติวุ.อฏ. ๗๓)
บทว่า ทโส คือ มีปกติเห็น.

[บทว่า **ภูตภพฺยานำ** (สัตว์ผู้เกิดแล้วและที่กำลังเกิด) นี้เป็นการแปลตามนัยอรรถกถา. อย่างไรก็ตาม บทนี้หากกล่าวตามลำดับแห่งอุปปัตติกกมะ (ลำดับการเกิด) จะต้องเรียง ภูต ไว้หลัง ภพฺย ว่า ภพฺยภูตานำ (ผู้ที่กำลังเกิดและที่เกิดแล้ว). คำว่า ภูต มาจาก ภู ธาตุ + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อเหสุนติ ภูตา (ผู้ที่เกิดแล้ว) คำว่า ภพฺย มาจาก ภู ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในอรรถกัตตุ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า หมายถึงสัตว์ที่กำลังเกิด เช่น ในกรณีที่เป็นคัพภเสยยสกะ หมายเอาในขณะที่กำลังอยู่ในครรภ์ (ที.อฏ.๑/๑๐๓) ส่วนพระฏีกาจารย์ ได้ตั้งวิเคราะห์โดยมีการรวมผู้ที่กำลังจะเกิดในอนาคตกาลไว้ด้วยดังนี้ว่า ภวนฺติ ภวิสฺสนฺตีติ ภพฺยา (ผู้ที่กำลังเกิดและที่กำลังจะเกิด) เป็นปุงลิงค์ (ที.ฏี.๑/๑๕๘) จึงสามารถแปล ภูตภพฺยานำ ได้อีกนัยหนึ่งว่า “ของเหล่าสัตว์ที่เกิดแล้ว ที่กำลังเกิด และที่กำลังจะเกิด” ส่วนในฏีกามัชฌิมนิกาย (ม.ฏี. ๒/๓๑๒-๓) วิเคราะห์ว่า ภวำ อภิชาตำ อรหนฺตีติ ภพฺยา, สมฺภเวสิโน (ผู้สมควรที่จะเกิด ได้แก่ สัมภเวสี. (พระไตรปิฎกนิสสยะ ๑/๑๐๐)]

อญฺญทตฺถุหร (ติ)

[อญฺญทตฺถุ + หร (หรเณ) + อ]

ผู้นำไปโดยส่วนเดียว, ผู้มามือเปล่าแต่นำเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งไปด้วย.

จตฺตาโรเม คหปติปุตฺต อมิตฺตา มิตฺตปติรูปกา เวทิตพฺพา: **อญฺญทตฺถุหโร** อมิตฺโต มิตฺตปติรูปโก เวทิตพฺโพ, วจีปรโม อมิตฺโต มิตฺตปติรูปโก เวทิตพฺโพ, อนุปฺปิยภาณี อมิตฺโต มิตฺตปติรูปโก เวทิตพฺโพ, อปายสหาโย อมิตฺโต มิตฺตปติรูปโก เวทิตพฺโพ. (ที. ๓/๑๕๑)

คหบดีบุตร คน ๔ จำพวกนี้ เธอพึงทราบว่าไม่ใช่มิตรแท้เป็นมิตรเทียม คือ **คนผู้นำไปโดยส่วนเดียว** (คนรับเอาอย่างเดียว, ปลอกลอก) พึงทราบว่าไม่ใช่มิตรแท้เป็นมิตรเทียม, คนดีแต่พูด พึงทราบว่าไม่ใช่มิตรแท้เป็นมิตรเทียม, คนพูดประจบ พึงทราบว่าไม่ใช่มิตรแท้เป็นมิตรเทียม, คนที่เป็นเพื่อนชักนำในทางเสื่อม (ชักชวนในทางฉิบหาย) พึงทราบว่าไม่ใช่มิตรแท้เป็นมิตรเทียม.

อญฺญทตฺถุหโรติ สยำ ตุจฺฉหตฺโถ อาคนฺตฺวา เอกำเสน ยำกิญฺจิ หรติเยว. (ที.อฏ. ๓/๑๓๑)

บทว่า **อญฺญทตฺถุหโร** (คนผู้นำไปโดยส่วนเดียว) ความว่า ตนเองมีมือเปล่ามาแล้ว (มามือเปล่า) นำเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งไปโดยส่วนเดียว (ถือเอาแต่ประโยชน์จากผู้อื่นฝ่ายเดียว, ไม่ให้แต่รับเอาฝ่ายเดียว).

อญฺญทตฺถูติ เอกำสวจเน (เอกำสตฺเถ) นิปาโต. (ที.อฏ. ๑/๑๐๓, ม.อฏ. ๒/๓๐๓)

บทว่า **อญฺญทตฺถุ** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า เอกังสะ (โดยส่วนเดียว, เน้นความแน่นอน). ดู ชา. ๑/๑๑๘

อญฺญทา (พฺย)

[อญฺญ + ทา, (สํ.อนฺยทา)]

ในกาลอื่น, ในเวลาอื่น, ในกาลบางคราว.

อตีเต พาราณสิยํ ภลฺลาติโย นาม ราชา รชฺชํ กาเรนฺโต “องฺคารปกฺกมิคมํสํ ขาทิสฺสามีติ ฯเปฯ นครา นิกฺขมิตฺวา หิมวนฺตํ ปวิสิตฺวา ฯเปฯ มิคสูกราทโย วธิตฺวา องฺคารปกฺกมํสํ ขาทนฺโต อุจฺจฏฺฐานํ อภิรุหิ. ตตฺถ รมณียานทิกา ปริปุณฺณกาเล ถนปมาโณทกา หุตฺวา สนฺทติ **อญฺญทา** ชณฺณุกปมาโณทกา โหติ. ตตฺถ นานปฺปการกา มจฺฉกจฺฉปา วิจรนฺติ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๓๙)

ในอดีตกาล เมื่อครั้งพระเจ้าภัลลาติกราชเสวยราชสมบัติอยู่ในพระนครพาราณสี ทรงพระดำริว่า เราจักบริโภคเนื้อย่างสุกด้วยถ่านเพลิงจึงเสด็จออกจากพระนครไปยังหิมวันตประเทศ … ทรงฆ่ามฤคและสุกรเป็นต้นแล้วเสวยเนื้อย่างสุกด้วยถ่านเพลิง พลางเสด็จขึ้นยังที่เนินอันสูง. ณ บนที่ราบสูงนั้นมีแม่น้ำน้อยๆ เป็นที่น่ารื่นรมย์. ยามที่น้ำเต็มบริบูรณ์นทีธารนั้นจะมีส่วนลึกประมาณราวนมไหลผ่านอยู่เสมอ **ในเวลาอื่น** จะมีน้ำลดลงประมาณแค่แข้งและเข่า มีปลาและเต่าแหวกว่ายไปมาอยู่ดาษดื่น.

ดู ชา.อฏ.๔/๒๐๔, ชา.อฏ.๕/๑๓, ธมฺม.อฏ.๒/๓๘๕, ม.อฏ.๒/๒๐, สํ.๒/๔๗๗ (สี.อิ. ต่างกัน)

อญฺญทิฏฺฐิก (ติ)

[อญฺญ + ทิฏฺฐิ + ก]

ผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น, ถือทิฏฐิอื่น, มีความเห็นผิด.

สกฺกา ปเนตํ ภนฺเต มยา ญาตุํ ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ วา, อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วาติ. “ทุชฺชานํ โข เอตํ โปฏฺฐปาท ตยา **อญฺญทิฏฺฐิเกน** อญฺญขนฺติเกน อญฺญรุจิเกน อญฺญตฺราโยเคน อญฺญตฺราจริยเกน ‘สญฺญา ปุริสสฺส อตฺตาติ’ วา ‘อญฺญา ว สญฺญา อญฺโญ อตฺตาติ วาติ. (ที. ๑/๑๗๓, ม. ๒/๒๓๔)

โปฏฐปาทะทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์อาจรู้ได้ไหมว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “โปฏฐปาทะ เธอ**ผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น** มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น จึงยากที่จะเข้าใจว่า สัญญาเป็นอัตตาของคน หรือว่าสัญญากับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน”.

ตว อญฺญา ทิฏฺฐิ อญฺญา ขนฺติ อญฺญา รุจิ อญฺญถาเยว เต ทสฺสนํ ปวตฺตํ อญฺญเทว จ เต ขมติ เจว รุจฺจติ จ อญฺญตฺร จ เต อาโยโค อญฺญิสฺสาเยว ปฏิปตฺติยา ยุตฺตปยุตฺตตา อญฺญตฺถ จ เต อาจริยกํ อญฺญสฺมึ ติตฺถายตเน อาจริยภาโว. (ที.อฏ. ๑/๓๑๑)

เธอมีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น มีทัสนะเป็นไปโดยประการอื่น และเธอพอใจชอบใจทัสนะอย่างอื่นนั่นเทียว มีความ

เพียรในลัทธิอื่น มีอาจารย์ในลัทธิอื่น เพราะความเป็นผู้ประกอบความขวนขวายในข้อปฏิบัติอย่างอื่นนั่นเทียว คือความเป็นอาจารย์ในลัทธิเดียรถีย์อื่น

อิทำ ปน จิตฺตำ กิญฺจาปิ ฉสุ อารมฺมเณสุ โสมนสฺสิตสฺส โลภำ อุปฺปาเทตฺวา ‘สตฺโต สตฺโตติอาทินา นเยน ปรามสนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ ตถาปิ สสงฺขาริกตฺตา สปฺปโยเคน สอุปาเยน อุปฺปชฺชนโต ยทา กุลปุตฺโต มิจฺฉาทิฏฺจิกสฺส กุลสฺส กุมาริกำ ปตฺเถติ. เต จ ‘**อณฺณทิฏฺจิกา** ตุมฺเหติ กุมาริกำ น เทนฺติ. อถญฺเญ ญาตกา ‘ยำ ตุมฺเห กโรถ ตเมวายำ กริสฺสตี’ติ ทาเปนฺติ. โส เตหิ สทฺธึ ติตฺถิเย อุปสงฺกมติ. อาทิโตว เวมติโก โหติ. คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต กาเล เอเตสำ กิริยา มนาปาติ ลทฺธึ โรเจติ ทิฏฺจึ คณฺหาติ เอวรูเป กาเล อิทำ ลพฺภตีติ เวทิตพฺพำ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๙๙)

อนึ่ง แม้กุศลจิตนี้จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้วถือผิดโดยนัยว่า เป็นสัตว์ บุคคลเป็นต้น แต่อกุศลจิตนี้ย่อมปรากฏได้ เพราะความเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัย[อันมีอารมณ์และมนสิการเป็นต้น]ที่มีสภาพกระตุ้นเตือน คือเป็นไปพร้อมกับปโยคะ (ความเพียร) และเป็นไปพร้อมกับอุปายะ (อุบาย) ในกาลเช่นนี้ คือเมื่อกุลบุตรปรารถนากุมาริกาของตระกูลมิจฉาทิฏฐิ และตระกูลเหล่านั้น ย่อมไม่ให้กุมาริกาโดยอ้างว่า พวกท่าน**ถือทิฏฐิอื่น** ต่อมาภายหลัง พวกญาติอีกพวกหนึ่ง บอกให้ยกให้โดยตกลงกันว่า กุลบุตรจักกระทำสิ่งที่พวกท่านกระทำ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติจึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรถีย์ในเบื้องแรกยังเป็นผู้ลังเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไปๆ ก็ชอบใจลัทธิถือทิฏฐิโดยคิดว่า กิริยาของพวกเดียรถีย์เหล่านี้น่านับถือพอใจ.

อณฺณทีป (ปุ)

[อณฺณ + ทีป] เกาะอื่น, ทวีปอื่น.

อณฺณทีปวาสี (ติ)

[อณฺณทีป + วส + ณี]

ผู้มีปกติอยู่ที่เกาะอื่น, ผู้มีปกติอยู่ในทวีปอื่น, ชาวเกาะอื่น.

อิทำ วุตฺตำ โหติ:-

กิญฺจาปิ ปุพฺพาจริยาสเภหิ ยถาวุตฺตคุณวิสิฏฺเจหิ อยำ วินโย สพฺพโส วณฺณิโต ตถาปิ เตสำ เอสา สำวณฺณนา สีหฬทีปวาสีนำ ภาสาย สงฺขตตฺตา รจิตตฺตา ทีปนฺตเร ภิกฺขุชนสฺส สีหฬทีปโต **อณฺณทีปวาสิโน** ภิกฺขุคณสฺส กิญฺจิ อตฺถำ ปโยชนำ ยสฺมา นาภิสมฺภุณาติ น สมฺปาเทติ น สาเธติ ตสฺมา อิมำ สำวณฺณนำ ปาพิ-นยานุรูปำ กตฺวา พุทฺธสิริตฺเถเรน อชฺฌิฏฺโจ อิทานิ สมารภิสฺสนฺติ. (สารตฺถ. ๑/๑๙)

[ท่านอาจารย์ครั้นแสดงความที่อรรถกถาโบราณไม่บกพร่องอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงประโยชน์พิเศษแห่งการสังวรรณนาของตน จึงกล่าวคำว่า สำวณฺณนา เป็นต้น] มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า พระวินัยนี้อัน

ท่านบุรพาจารย์ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ผู้วิเศษด้วยคุณตามที่กล่าวแล้ว ได้พรรณาแล้ว โดยประการทั้งปวงแม้ก็จริง ถึงกระนั้น สังวรรณนานี้ของท่านบุรพาจารย์เหล่านั้น เพราะได้เรียบเรียงไว้ คือ ได้รจนาไว้ด้วยภาษาของชาวเกาะสิงหล จะไม่อำนวยผล คือ ประโยชน์อะไรๆ แก่ชนผู้เป็นภิกษุในเกาะอื่น คือ แก่หมู่ภิกษุ**ผู้มีปกติอยู่ที่เกาะอื่น** (ชาวเกาะอื่น) จากเกาะสิงหล เหตุใด เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า (สารีบุตร) ผู้อันพระเถระชื่อว่าพุทธสิริได้อาราธนา (เชื้อเชิญ) แล้ว จักเริ่มสังวรรณนาทำให้สอดคล้องกับนัยแห่งพระบาลี ณ บัดนี้.

อญฺญธมฺมปจฺจย (ปุ)

[อญฺญ + ธมฺม + ปจฺจย]

เหตุแห่งธรรม[ที่เป็นผล]อื่น, ปัจจัยของธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่ง.

โส ปนายํ ฯเปฯ **อญฺญธมฺมปจฺจเยหิ** อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโต อนญฺญถตาติ วุตฺโต.

(วิสุทธิ. ๒/๑๔๙)

ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อนัญญถตา (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น[ไม่เป็นอย่างอื่น]) ก็เพราะธรรม[ที่เป็นผล] อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้น เพราะ**ปัจจัย ของธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่ง**

อญฺญธมฺมปจฺจเยหิติ อญฺญสฺส ผลธมฺมสฺส ปจฺจเยหิ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๒๘)

บทว่า **อญฺญธมฺมปจฺจเยหิ** แปลว่า เพราะปัจจัยของธรรมที่เป็นผลอีกอย่างหนึ่ง.

อญฺญธมฺมสงฺฆ (ปุ)

[อญฺญ + ธมฺม + สงฺฆ]

พระธรรมและพระสงฆ์อื่น, พระธรรมและพระสงฆ์อื่น[จากศาสนานี้].

ธมฺมสงฺฆาปิ **อญฺญธมฺมสงฺเฆหิ** อสทิสฏฺเฐน วิสิฏฺจคุณตาย ทุลฺลภปาตุภาวาทินา จ อคฺคา. ตถา หิ เตสํ สฺวากฺขาตตาทิสุปฺปฏิปนฺนตาทิคุณวิเสเสหิ **อญฺญธมฺมสงฺฆา** สทิสา อปฺปตรนิหีนา วา นตฺถิ กุโต เสฏฺจา. สยเมว จ ปน เตหิ วิสิฏฺจคุณตาย เสฏฺจา. (อิติวุต.อฏ. ๒๖๙)

แม้พระธรรมและพระสงฆ์ก็ชื่อว่าล้ำเลิศกว่า**พระธรรมและพระสงฆ์อื่น** (จากศาสนานี้=ของลัทธิอื่น) โดยความหมายว่า ไม่มีสิ่งเหมือน[และผู้ละม้าย] และโดยเป็นของมีปรากฏการณ์ที่หาได้ยากเป็นต้น เพราะเป็นผู้มีคุณความดีพิเศษ. จริงอย่างนั้น **พระธรรมและพระสงฆ์อื่น**จะละม้าย หรือมีความเลวน้อยกว่าคุณวิเศษมีความที่พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น และความที่พระสงฆ์นั้นเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น หามีไม่ คือจะเป็นผู้ประเสริฐสุดมาแต่ไหน. ก็แลพระธรรมและพระสงฆ์ (ในพระศาสนานี้) ชื่อว่าประเสริฐที่สุดกว่าพระธรรมและพระ สงฆ์อื่นเหล่านั้นเพราะเป็นธรรมและ เป็นหมู่ที่มีคุณวิเศษในตัวเองนั่นเทียว.

อญฺญธมฺมานุปสฺสิตาภาว (ปุ)

[อญฺญธมฺม + อนุปสฺสิตา + อภาว]

ความไม่มีการตามพิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น.

[อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี วิหรติ ฯเปฯ จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหรติ ฯเปฯ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ..

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่ ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่... ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่ ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่]

สมฺปชาโนติ สมฺปชญฺญสงฺขาเตน ญาเณน สมนฺนาคโต. อยํ ปเนตฺถ วจนตฺโถ สมฺมา สมนฺตโต สามญฺจ ปชานนฺโต สมฺปชาโน อสมฺมิสฺสโต ววตฺถาเน **อญฺญธมฺมานุปสฺสิตาภาเวน** สมฺมา อวิปรีตํ สพฺพาการปฺปชาเนน สมนฺตโต อุปรูปริวิเสสาวหภาเวน ปวตฺติยา สมฺมา ปชานนฺโตติ อตฺโถ.

(อ.ฏี. ๑/๒๓๕)

บทว่า **สมฺปชาโน** (มีสัมปชัญญะ) คือ ภิกษุประกอบแล้วด้วยญาณ กล่าวคือสัมปชัญญะ (สัมปชัญญญาณ=ปัญญาหยั่งเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง). ก็ในคำว่า สมฺปชาโน นั้น มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ ภิกษุรู้ชัดอยู่โดยชอบและด้วยตนเอง (รู้โดยประการต่าง ๆ ด้วยตนเอง) ชื่อว่า สัมปชาโน อธิบายว่า รู้ชัดอยู่โดยชอบ (อย่างทั่วถึง) คือ ไม่วิปริต (ไม่ผิดเพี้ยน) เพราะ**ไม่มีการตามพิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น**ในการกำหนด โดยไม่ให้ปะปนกัน รู้ชัดอยู่โดยรอบ เพราะรู้ชัดถึงอาการทุก ๆ อย่างได้ รู้ชัดอยู่ด้วยตนเอง เพราะเป็นไปโดยภาวะที่นำเอาความพิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไปมาให้ได้.

[ผู้ที่มีความเพียรอย่างยิ่งยวด มีสติอย่างต่อเนื่องอยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐานเท่านั้น จึงจะได้สัมปชัญญญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง) จำแนกเป็นสภาวลักษณะ คือลักษณะพิเศษของรูปนาม อันได้แก่ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี และสามัญญลักษณะคือลักษณะทั่วไปของรูปนามอันได้แก่ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุนี้ ธรรม ๓ ประการ คือ อาตาปิตฺต (ความเป็นผู้มีวิริยะ) สมฺปชญฺญ (ความเป็นผู้มีสัมปชัญญะหรือญาณ) สติมตา (ความเป็นผู้มีสติ) จึงถือว่าเป็นคุณสมบัติที่นำมาซึ่งความสำเร็จในการเจริญสติปัฏฐานอย่างแท้จริง]

อญฺญธมฺมานุปสฺสี (ติ)

[อญฺญธมฺม + อนุ + ทิส + ณี]

ผู้ตามรู้สภาวธรรมอื่น, ผู้มีปกติตามรู้เห็นสภาวธรรมอื่น, ผู้มีปกติตามรู้เห็นลักษณะอื่นจากความไม่สวยงามเป็นต้น.

อยญฺหิ เอตสฺมึ กาเย กายานุปสฺสีเยว น **อญฺญธมฺมานุปสฺสี**. อิทำ วุตฺตำ โหติ ยถา อนุทกภูตายปิ มรีจิยา อุทกานุปสฺสิโน โหนฺติ น เอวำ อนิจฺจทุกฺขานตฺตอสุภภูเต เอว อิมสฺมึ กาเย นิจฺจสุข-

อตฺตสุภภาวานุปสฺสี. อถโข กายานุปสฺสี อนิจฺจ-ทุกฺขอนตฺตอสุภาการสมูหานุปสฺสีติ อตฺโถ.

(ที.อฏ.๒/๓๔๘, ม.อฏ.๑/๒๔๗, อภิ.อฏ.๒/๒๐๘)

แท้จริง ภิกษุนี้เป็นผู้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มิใช่**ตามรู้สภาวธรรมอื่น** มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า เธอมิใช่ตามรู้ความเป็นของเที่ยง เป็นสุข มีตัวตนและความสวยงามในกองรูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนและไม่สวยงาม เหมือนผู้ที่เห็นพยับแดดที่ไม่ใช่น้ำว่าเป็นน้ำ แต่เธอเป็นผู้ตามรู้กองรูปคือตามรู้กองแห่งลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และไม่สวยงาม.

น อญฺญธมฺมานุปสฺสีติ น อญฺญสภาวานุปสฺสี. อสุภาทิโต อญฺญาการานุปสฺสี น โหตีติ วุตฺตํ โหติ. (มูลฏี. ๒/๑๔๘)

บทว่า **น อญฺญธมฺมานุปสฺสี** คือ มิใช่ตามรู้สภาวธรรมอื่น มีคำอธิบายว่า มิใช่ตามรู้ลักษณะอื่นจากความไม่สวยงามเป็นต้น.

อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติ (ถี)

[อญฺญธมฺม + น + อุปฺปตฺติ]

การไม่เกิดขึ้นแห่งธรรม[ที่เป็นผล]อื่น. ธรรม[ที่เป็นผล]อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้น.

โส ปนายํ ฯเปฯ อญฺญธมฺมปจฺจเยหิ **อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโต** อนญฺญถตาติ วุตฺโต.

(วิสุทธิ. ๒/๑๔๙)

ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อนัญญถตา (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น[ไม่เป็นอย่างอื่น]) ก็เพราะ**ธรรม[ที่เป็นผล]อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้น** เพราะปัจจัยของธรรม[ที่เป็นผล]อีกอย่างหนึ่ง

อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโตติ ตโต อญฺญสฺส ผลธมฺมสฺส อนุปฺปชฺชนโต. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๒๘)

บทว่า **อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโต** ความว่า เพราะธรรมที่เป็นผลอีกอย่างหนึ่ง ไม่เกิดขึ้นจาก[ปัจจัยธรรมที่เป็นผลอีกอย่างหนึ่ง]นั้น.

อญฺญนิกาย (ปุ)

[อญฺญ + นิกาย]

หมู่อื่น, ที่อาศัยอื่น..

นิกาโย เคหราสิสุ. (ธาน.คาถา ๑๑๐๔)

นิกาย ศัพท์ = ที่อาศัย, หมู่หรือนิกาย.

อญฺญนิกายภาว (ปุ)

[อญฺญนิกาย + ภาว]

ความเป็นหมู่สัตว์อื่น.

อิตฺถภาวญฺญถาภาวนฺติ อิมํ มนุสฺสภาวํ อิโตอวเสสํ **อญฺญนิกายภาว**ญฺจ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๒๒)

บาทคาถาว่า อิตฺถภาวญฺญถาภาวํ (ความเป็นอย่างนี้และความเป็นโดยประการอื่น) หมายถึงความเป็นมนุษย์นี้ และ**ความเป็นหมู่สัตว์อื่น**ที่เหลือจากความเป็นมนุษย์นี้.

อญฺญนิรเปกฺข (ติ)

[อญฺญ + นิรเปกฺข]

(ก) มิใช่เพ่งเล็งถึงเหตุอื่น, มิใช่เพ่งเล็งถึง [วิปัสสนา] อันเป็นเหตุมาปรากฏ[ของมรรค]

อถวา น ปน ลภนฺตีติ **อญฺญนิรเปกฺเขหิ** สคุณารมฺมเณหิ น ลภนฺติ. กึ การณา? อภิธมฺเม สรสปจฺจนีเกหิ สหิเตหิ นามลาภาติ อตฺโถ.

(มูลฏี. ๑/๓๕๐)

ปาฐะว่า **อถ วา น ปน ลภนฺติ** (แต่ก็ไม่ได้) คือ (แม้) มรรคที่เป็นสุญญตะและอัปปณิหิตะ ก็ไม่ได้[ชื่อนี้]ตามคุณของตน [คือมรรค]และอารมณ์ **มิใช่เพ่งเล็งถึงเหตุอื่น**. เพราะอะไร เพราะในอภิธรรมได้ชื่อ[ด้วยเหตุสองอย่าง คือ]โดยสภาวะของตน และโดยความเป็นปฏิปักษ์ที่ประกอบกัน.

อญฺญนิรเปกฺเขหีติ อาคมนนิรเปกฺเขหิ.

(อนุฏี. ๑/๑๒๒)

บทว่า **อญฺญนิรเปกฺเขหิ** (มิใช่เพ่งเล็งถึงเหตุอื่น) คือ มิใช่เพ่งเล็งถึง[วิปัสสนา]อันเป็นเหตุมาปรากฏ[ของมรรค].

(ข) อันไม่มีการเพ่งเล็งถึงบทอื่น[มีสังขารทุกข์เป็นต้น].

ทุกฺขํ ทุกฺขสจฺจนฺติ? อามนฺตาติ เอตฺถ กิญฺจาปิ ทุกฺขทุกฺขํ สงฺขารทุกฺขํ วิปริณามทุกฺขนฺติ ตีสุปิ ทุกฺขสทฺโท ปวตฺตติ “ชาติปิ ทุกฺขาติ-อาทินา ชาติอาทีสุ จ โส ปน ทุกฺขทุกฺขโต อญฺญตฺถ ปวตฺตมาโน **อญฺญนิรเปกฺโข** นปฺ-ปวตฺตติ. สุทฺธญฺเจตฺถ ทุกฺขปทำ **อญฺญนิรเปกฺขำ** คเหตฺวา ปณฺณตฺติโสธนำ กโรติ. เตน นิปฺ-ปริยายโต ทุกฺขสภาวตฺตา เอว ยำ ทุกฺขทุกฺขำ, ตสฺมึ ทุกฺขทุกฺเข เอส ทุกฺขสทฺโท. ตญฺจ เอกนฺเตน ทุกฺขสจฺจเมวาติ “อามนฺตาติ วุตฺตำ.

(มูลฏี. ๓/๑๓๔)

ในปาฐะนี้ว่า ธรรมที่ชื่อว่าทุกข์ ชื่อว่า ทุกขสัจจะ ใช่ไหม. ตอบว่า ใช่. ทุกข ศัพท์ย่อมเป็นไป แม้ในทุกข์ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้จริง) สังขารทุกข์ (ทุกข์ประจำสังขาร) และวิปริณามทุกข์ (ทุกข์โดยความแปรปรวน) ก็จริง ถึงกระนั้น ด้วยคำว่า ชาติปิ ทุกฺขา เป็นต้น และในคำว่า ชาติ เป็นต้น ทุกฺข ศัพท์นั้น เมื่อเป็นไปในอรรถอื่นจากทุกขทุกข์ เป็นศัพท์ที่ **ไม่มองหาบทอื่น**[มีสังขารทุกข์เป็นต้น] ย่อมไม่เป็นไป[คือไม่เป็นทุกขทุกข์ด้วย แต่ต้องเป็นชาติทุกข์อย่างหนึ่ง].

ก็ในสัจจยมกปัณณัตติวาระนี้ พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาทุกขบทล้วนๆ **อันไม่มองหาบทอื่น** ทรงทำการชำระบทนามบัญญัติ[ของทุกขสัจ]. เพราะเหตุนั้น ว่าโดยตรง ทุกขทุกข์อันใดมีอยู่ ทุกฺข ศัพท์นี้ ย่อมเป็นไปในทุกข-ทุกข์นั้น เพราะมีสภาพเป็นทุกข์อย่างแท้จริง. ก็ทุกขสัจนั้นเป็นทุกขสัจโดยแท้ เหตุนั้น จึงตอบว่า อามนฺตา (ใช่).

อญฺญนิรเปกฺโขติ สงฺขาราทิปทนฺตราน-เปกฺโข. (อนุฏี. ๓/๑๘๕)

บทว่า **อญฺญนิรเปกฺโข** (ไม่มีการเพ่งเล็งถึงบทอื่น) คือ ไม่มีการเพ่งเล็งถึงบทอื่นมีสังขารทุกข์เป็นต้น.

เตนาติ อญฺญนิรเปกฺขทุกฺขปทคฺคหณโต.

(อนุฏี. ๓/๑๘๕)

บทว่า **เตน** คือ เพราะการถือเอาทุกข์บท อันไม่มีความเพ่งเล็งถึงบทอื่น[มีสังขารทุกข์เป็นต้น].

อณฺณนิรเปกฺขทุกฺขปทคฺคหณ (น)

[อณฺณนิรเปกฺข + ทุกฺขปท + คหณ]

การถือเอาทุกข์บทอันไม่มีการเพ่งเล็งถึงบทอื่น[มีสังขารทุกข์เป็นต้น].

ดู อณฺณนิรเปกฺข

อณฺณนิสฺสย (ปุ)

[อณฺณ + นิสฺสย]

(๑) ที่อาศัยต่างกัน.

(๒) (ติ) ผู้มีที่อาศัยต่างกัน.

อณฺณนิสฺสยตฺต (น)

[อณฺณนิสฺสย + ตฺต]

ความมีที่อาศัยต่างกัน.

จกฺขุกายานำ **อณฺณนิสฺสยตฺตา** กลาปนฺตรคตตาย “อณฺณสฺส อณฺณตฺถ อภาวโตติ อาห. (มูลฏี. ๑/๑๔๖)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อณฺณสฺส อณฺณตฺถ อภาวโต (เพราะสิ่งหนึ่งไม่มีในอีกสิ่งหนึ่ง) เพราะอาศัยอยู่ในรูปกลาปต่างกัน เนื่องจากจักขุปสาทและกายปสาท**มีที่อาศัยต่างกัน** (มีมหาภูตรูปที่อาศัยต่างกัน)

อณฺณนิสฺสยวิญฺญาณ (น)

[อณฺณนิสฺสย + วิญฺญาณ]

วิญญาณ[จิต]อันมีที่อาศัยอื่น.

มโนวิญฺญาณสฺส ปน อนณฺณนิสฺสยมโนปุพฺพงฺคมตาย **อณฺณนิสฺสยวิญฺญาณสฺส** อนนฺตรปจฺจยตฺตาภาเวน มโนทฺวารนิคฺคมนมุขภาวาภาวโต จ สาติสยวิชานนกิจฺจตา วิเสโส. (มูลฏี. ๑/๑๒๕)

ก็การที่มโนวิญญาณมีหน้าที่รู้อารมณ์อันยิ่งกว่า[ปัญจวิญญาณ]เป็นความต่างกัน เพราะมโนวิญญาณมีที่อาศัยอื่น จึงไม่เป็นประธาน[ในการเห็นเป็นต้น] และเพราะการที่**วิญญาณอันมีที่อาศัยอื่น** ไม่มีความเป็นอนันตรปัจจัย และเพราะมโนวิญญาณ ไม่ใช่ช่องทางออกจากมโนทวาร[ไม่ใช่จุดเริ่มวิถี].

อณฺณปจฺจย (ปุ)

[อณฺณ + ปจฺจย] ปัจจัยอื่น.

อณฺณปจฺจยภาว (ปุ)

[อณฺณปจฺจย + ภาว]

ความเป็นปัจจัยอื่น.

เอวำ อารพฺภาติ วจนำ อารมฺมณปจฺจยโต **อณฺณปจฺจยภาว**สฺสาปิ ทีปกำ. (มูลฏี. ๑/๑๔๖)

คำว่า เอวำ อารพฺภ เป็นคำแสดงแม้**ความเป็นปัจจัยอื่น**จากอารัมมณปัจจัย.

อณฺณปจฺจยสมุฏฺฐาน (น)

[อณฺณปจฺจย + สมุฏฺฐาน]

[รูป]ที่เกิดจากปัจจัยอื่น, รูปที่มีปัจจัยอื่นเป็นสมุฏฐาน.

กสฺมา ปน ‘กมฺมสฺส กตตฺตา’ติ จ ‘น กมฺมสฺส กตตฺตาติ จ อุภินฺนมฺปิ นิทฺเทเส ‘ชรตา จ อนิจฺจตา จ’ น คหิตา อนุปาทิณฺณาทีนเมว นิทฺเทเสสุ คหิตาติ? น กมฺมสฺส กตตฺตาติ เอตฺถ ตาว กมฺมโต **อญฺญปจฺจยสมุฏฺฐานํ** สงฺคหิตํ. ‘กมฺมสฺส กตตฺตาติ เอตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานเมว. อิมานิ จ เทฺว รูปานิ เนว กมฺมโต น อญฺญสฺมา รูปชนกปจฺจยา อุปฺปชฺชนฺติ ตสฺมา น คหิตานิ.

(อภิ.อฏ. ๑/๖๕๒)

ถามว่า:เหตุใดแม้ในนิเทศของบททั้ง ๒ คือ กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมกระทำขึ้น) และ น กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น) พระพุทธองค์มิได้ทรงถือเอาชรตารูปและอนิจจตารูป แต่ทรงถือเอาเฉพาะในนิเทศของอนุปาทินนรูปเป็นต้นเท่านั้น

[พุทธองค์ได้ตรัสถึงชรตารูปและอนิจจตารูปในนิเทศของบทว่าอนุปาทินนะ, อนุปาทินนุปาทานิยะ และนจิตตสมุฏฐาน เป็นต้น ด้วยพระดำรัสว่า กตมํ ตํ รูปํ อนุปาทินฺนํ (รูปที่ไม่มีใจครองนั้นเป็นไฉน)]

ตอบว่า:ในบทว่า น กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมมิได้กระทำขึ้น) นี้ พระพุทธองค์ทรงรวม**รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น**นอกจากกรรมก่อน แต่ในบทว่า กมฺมสฺส กตตฺตา (รูปที่กรรมกระทำขึ้น) นี้ ทรงรวมรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว รูปทั้ง ๒ [คือ ชรตารูปและอนิจจตารูป] เหล่านี้มิได้เกิดจาก กรรมหรือปัจจัยอย่างอื่นที่ยังรูปให้เกิด ดังนั้น จึงมิได้ทรงถือเอา.

อญฺญปท (น)

[อญฺญ + ปท] บทอื่น, อัญญบท.

คำว่า อญฺญปท (บทอื่น) คือ สรรพนาม ๔ ศัพท์ อันได้แก่ ย ต เอต และ อิม ที่ลงปฐมาวิภัตติเป็นต้นไปจนถึงสัตตมีวิภัตติ เช่น โย, ยํ, เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส และ ยสฺมึ (และเป็นวา ศัพท์ในสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาสอีกด้วย) ดังที่คัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๓๒๘) กล่าวว่า **อญฺญปท**ตฺเถสุ พหุพฺพีหิ. (คำนามที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันในบท ย่อมถูกย่อเข้าด้วยกันในเนื้อความของ**บทอื่น**ได้บ้าง สมาสนั้น มีชื่อว่า พหุพพีหิสมาส).

อญฺญปทตฺถ (ปุ)

[อญฺญปท + อตฺถ]

อรรถของบทอื่น, เนื้อความของบทอื่น.

คำว่า **อญฺญปทตฺถ** (เนื้อความของบทอื่น) คือเนื้อความของอัญญบท[บทอื่น]มีบุรุษเป็นต้นที่เป็นอรรถของ ย ต เอต และ อิม (และเป็นอรรถที่ไม่แน่นอนของ วา ศัพท์ในสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาสอีกด้วย) ดังที่คัมภีร์กัจจายนะ (สูตร ๓๒๘) กล่าวว่า **อญฺญปทตฺเถสุ** พหุพฺพีหิ. (คำนามที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันในบท ย่อมถูกย่อเข้าด้วยกันใน**เนื้อความของบทอื่น**ได้บ้าง สมาสนั้น มีชื่อว่า พหุพพีหิสมาส). คำว่า พหุพฺพีหิ นี้ เป็นสมาสที่เมื่อสำเร็จรูปแล้วมีความหมายไปสัมพันธ์กับบทอื่น เหมือนคำว่า พหโว วีหโย ยสฺส โส พหุพฺพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก ชื่อว่า

พหุพพีหิ) คำว่า พหุพฺพีหิ มิได้หมายถึงข้าวเปลือกหรือคุณลักษณะ “มาก” แต่หมายถึงบุคคล (ปุคฺคโล) แทน. คำว่า ยสฺส เป็นอัญญบท (อญฺญปท), บุรุษที่เป็นวิเสสยะของ ยสฺส เป็นเนื้อความของอัญญบท (อญฺญปทตฺถ). พหุพพีหิสมาสนี้มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นตัคคุณสังวิญญาณะ (พหุพพีหิสมาสที่แสดงให้รู้พร้อมกับวิเสสนะของบทนั้น) และอตัคคุณสังวิญญาณะ (พหุพพีหิสมาสที่มิได้แสดงให้รู้พร้อมกับวิเสสนะของบทนั้น)

อญฺญปทตฺถวจนิจฺฉา (ถี)

[อญฺญปทตฺถ + วจน + อิจฺฉา]

ความประสงค์จะกล่าวเนื้อความของบทอื่น, ความประสงค์จะกล่าวพหุพพิหิสมาส.

อญฺญปทตฺถวจนิจฺฉาภาว (ปุ)

[อญฺญปทตฺถวจนิจฺฉา + อภาว]

ความไม่มีความประสงค์จะกล่าวเนื้อความของบทอื่น – พหุพพิหิสมาส.

สา จ สมานาธิกรณตา พาหิรตฺถสมาเสปิ ลพฺภติ. ตโต จ **อญฺญปทตฺถวจนิจฺฉาภาเว** กมฺมธารยสมาโส ลพฺภติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๒๘)

ก็ความที่[บทสองบท]มีเนื้อความเสมอกันนั้น ย่อมได้แม้ในพาหิรัตถสมาส (พหุพพิหิสมาส). และเพราะบทสองบท[อิม+ปจจย]มีเนื้อความเสมอกันนั้น ดังนั้น [บทว่า อิทปฺปจฺจย] จึงเป็นกรรมธารยสมาสได้ในเพราะไม่มีความประสงค์จะกล่าวเนื้อความของบทอื่นจากพหุพพิหิสมาสนั้น.

[คัมภีร์ฎีกามักเรียกชื่อพหุพพีหิสมาสว่า พาหิรัตถสมาส คือสมาสที่มีเนื้อความภายนอก หมายถึงมีความหมายไปสัมพันธ์กับบทอื่นจากบทที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน (อัญญบท) ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ เรียกว่า อัญญปทัตถสมาส]

อญฺญปทตฺถสมาส (ปุ)

[อญฺญปทตฺถ + สมาส]

สมาสที่มีเนื้อความของบทอื่น, อัญญัตถสมาส, พหุพพิหิสมาส.

อริยสาวโก นิพฺพานํ อริยผลญฺจ ปฏิปชฺชติ เอตายาติ ปฏิปทา, สา จ ตสฺส ปุพฺพภาโค เอวาติ อิธ “ปุพฺพภาคปฏิปทายาติ อริยมคฺคมาห. “อฏฺฐ องฺคานิ อสฺสาติ **อญฺญปทตฺถสมาสํ** อกตฺวา อฏฺฐงฺคานิ อสฺส สนฺตีติ อฏฺฐงฺคิโกติ ปทสิทฺธิ ทฏฺฐพฺพา.(ที.ฏี. ๑/๓๔๐)

ชื่อว่า ปฏิปทา เพราะเป็นเครื่องดำเนินไปสู่พระนิพพานและอริยผลของพระอริยสาวก. ก็ปฏิปทา (มัชฌิมาปฏิปทา) นั้น เป็นข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นของพระนิพพานและอริยผลนั้นนั่นเทียว เหตุนั้น ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยมรรคว่า เป็นข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น. [บทว่า อฏฺฐงฺคิก] ไม่ตั้งรูปวิเคราะห์เป็น**อัญญปทัตถสมาส** ว่า อฏฺฐ องฺคานิ อสฺส (แต่) พึงทราบการสำเร็จบทว่า อฏฺฐงฺคานิ อสฺส สนฺตีติ อฏฺฐงฺคิโก (องค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นมีอยู่แก่มรรคนั้น เหตุนั้นมรรคนั้นชื่อว่า อัฏฐังคิกะ=อันมีองค์ ๘)[ลงอิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต] ดู อฏฺฐงฺคิก

อญฺญปุคฺคล (ปุ)

[อญฺญ + ปุคฺคล] บุคคลอื่น.

นว อธมฺมิกานิ ทานานีติ สงฺฆสฺส ปริณตํ อญฺญสงฺฆสฺส วา เจติยสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา ปริณาเมติ เจติยสฺส ปริณตํ อญฺญเจติยสฺส วา สงฺฆสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา ปริณาเมติ ปุคฺคลสฺส ปริณตํ **อญฺญปุคฺคลสฺส** วา สงฺฆสฺส วา เจติยสฺส วา ปริณาเมตีติ เอวํ วุตฺตานิ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๘๒)

ปาฐะว่า **นว อธมฺมิกานิ ทานานิ** ความว่า ทานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อสงฆ์ ไปเพื่อสงฆ์หมู่อื่นก็ตาม เพื่อเจดีย์ก็ตาม เพื่อบุคคลก็ตาม. น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อเจดีย์ ไปเพื่อเจดีย์อื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม, เพื่อบุคคลก็ตาม น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อบุคคล ไปเพื่อ**บุคคลอื่น**ก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม เพื่อเจดีย์ก็ตาม.

อญฺญปุริส (ปุ)

[อญฺญ + ปุริส] บุรุษอื่น, ชายอื่น.

อญฺญปุริสสารตฺต (ติ)

[อญฺญปุริส + สารตฺต]

ผู้มีความกำหนัดยิ่งในชายอื่น, มีความรักใคร่ชายอื่น.

สารตฺต = สํ + รตฺโต ลบนิคคหิตในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตร (กจ.๓๙) ว่า พฺยญฺชเน จ (ส + รตฺโต) แยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตร (กจ.๑๐) ว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย (สฺ อ + รตฺโต) ทีฆะสระหน้าในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตร (กจ.๒๕) ว่า ทีฆ. คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๕๔) กล่าวว่า รการหกาเรสุ อุปสคฺคนฺตสฺส ทีโฆ (การทีฆะสระที่อยู่หลังอุปสรรคย่อมมี ในเพราะ ร อักษรและ ห อักษร[เบื้องหลัง]).

หเนยฺยุนฺติ กุทฺธา วา **อญฺญปุริสสารตฺตา** วา หุตฺวา สพฺพเมตํ หนนาทึ กเรยฺยุ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๘๖)

บทว่า **หเนยฺยุ** (พึงฆ่า) ความว่า พวกหญิงที่โกรธสามี หรือมี**ความรักใคร่ชายอื่น**พึงกระทำการฆ่าเป็นต้นนี้ทั้งหมด.

อญฺญพฺยากรณ (น)

[อญฺญา + พฺยากรณ]

[พฺยากรณ = วิ + อา + กร + ยุ]

การพยากรณ์อรหัตตผล.

[โหนฺติเยวานนฺท ภิกฺขู อทิฏฺเจ ทิฏฺจสญฺญิโน, อปตฺเต ปตฺตสญฺญิโน, อนธิคเต อธิคตสญฺญิโน, อสจฺฉิกเต สจฺฉิกตสญฺญิโน, อธิมาเนน อญฺญํ พฺยากโรนฺติ, ตญฺจ โข เอตํ อพฺโพหาริกนฺติ.

(วิ. ๑/๑๙๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มีอยู่เหมือนกัน อานนท์ ที่ภิกษุทั้งหลายเข้าใจมรรคผลที่ยังมิได้เห็นว่าได้เห็น มิได้ถึงว่าได้ถึง มิได้บรรลุว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่าได้ทำให้แจ้ง จึง

อวดอ้างมรรคผลตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ แต่กรณีนี้ไม่ควรกล่าวว่ามี]

ตญฺจ โข เอตๆ อพฺโพหาริกนฺติ ตญฺจ โข เอตๆ เตสๆ **อญฺญพฺยากรณนฺ** อพฺโพหาริกๆ อาปตฺติ-ปญฺญาปเน โวหารๆ น คจฺฉติ อาปตฺติยา องฺคๆ น โหตีติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๒/๗๙)

ปาฐะว่า **ตญฺจ โข เอตๆ อพฺโพหาริกๆ** ความว่า ก็แลการ**พยากรณ์อรหัตตผล**นี้นั้นของเธอเหล่านี้นั้น เป็นอัพโพหาริก ยังไม่ถึงโวหารในการเป็นเหตุให้บัญญัติอาบัติ, อธิบายว่า ยังไม่เป็นองค์แห่งอาบัติ.

ดู อญฺญา (อรหัตตผล)

[อัพโพหาริก คือ กล่าวไม่ได้ว่ามี มีเหมือนไม่มี มีแต่ไม่ปรากฏ จึงไม่ได้โวหารว่ามี นำมากล่าวอ้างไม่ได้ ถือเป็นกรณีพิเศษที่ไม่สามารถนำมากล่าวอ้างได้. คำว่า อพฺโพหาริก แปลตามศัพท์ว่า ไม่ถึงชื่อที่บุคคลเรียกขาน คือ ไม่พอที่จะเรียกด้วยชื่อนั้นๆ ได้ เพราะมีเพียงเล็กน้อย เหมือนดินที่มีธาตุดินมาก จึงได้ชื่อว่าปฐวีธาตุ ส่วนธาตุน้ำเป็นต้นมีน้อย จึงไม่พอที่จะทำให้เรียกว่าปฐวีธาตุ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า โวหรียเตติ โวหาโร (วิ บทหน้า + อว บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ) โวหารๆ คจฺฉนฺตีติ โวหาริกา (โวหาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน คจฺฉนฺติ ตัทธิต) น โวหาริกา อพฺโพหาริกา (นนิบาตบุรพบท-กรรมธารยสมาส)]

อญฺญภณน (น)

[อญฺญ + ภณน]

การกล่าวเป็นอย่างอื่น,กล่าวพลาดเป็นอย่างอื่น.

ทวายาติ สหสา อญฺญๆ ภณิตุกาโม สหสา “พุทฺธๆ ปจฺจกฺขามีติ ภณติ. **รวายา**ติ รวาภญฺเญน “อญฺญๆ ภณิสฺสามีติ อญฺญๆ ภณนฺโต. ปุริเมน โก วิเสโสติ เจ? ปุริมๆ ปณฺฑิตสฺสาปิ สหสาวเสน **อญฺญภณนๆ.** อิทๆ ปน มนฺทตฺตา โมมูหตฺตา อปกตญฺญุตฺตา ปกฺขลนฺตสฺส “อญฺญๆ ภณิสฺสามีติ **อญฺญภณนๆ**. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๐)

บทว่า **ทวาย** ความว่า ภิกษุผู้มีความประสงค์จะพูดอย่างหนึ่งโดยเร็ว แต่พูดไปโดยเร็วว่าข้าพเจ้าบอกคืนพระพุทธเจ้า ดังนี้ (ชื่อว่าภิกษุบอกคืนสิกขา โดยกล่าวเล่นหรือกล่าวเร็ว). บทว่า **รวาย** แปลว่า โดยการพูดพลาด. หากจะมีผู้ถาม ถามว่า ภิกษุคิดว่า เพราะจักพูดอย่างหนึ่ง ดังนี้ แต่พูดไปอีกอย่างหนึ่ง [คือพูดว่า เราบอกคืนพระพุทธเจ้า ดังนี้] คำพูดที่พูดนี้กับคำพูดที่มีอยู่ก่อน มีความแปลกกันอย่างไร? แก้ว่า แม้ผู้ฉลาด**กล่าว**คำก่อน**เป็นอย่างอื่น**[พูดคำก่อนพลาดไปเป็นคำอื่น]ก็ด้วยอำนาจความเร็ว แต่บุคคลผู้พลั้งพลาดตั้งใจว่า เราจักพูดอย่างหนึ่ง **กล่าวเป็นอย่างอื่น**[พลาดไปพูดอีกอย่างหนึ่ง]นี้ก็เพราะความที่ตนเป็นคนทึบ เป็นคนหลงงมงาย.

อญฺญภต (ติ)

[อญฺญ + ภต] อันผู้อื่นเลี้ยง (นกดุเหว่า).

อญฺญภาค (ปุ)

[อญฺญ + ภาค]

(ก) ส่วน - ฝ่ายอื่น, มีวัตถุ[ที่ตั้งอาศัย]ไม่เสมอกัน[ต่างกัน].

ดู อญฺญภาคิย อรรถ (ก)

(ข) ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่เป็นของส่วนอื่น - ที่มีส่วนอื่น, สิ่งอย่างอื่น.

ดู อญฺญภาคิย อรรถ (ข)

อญฺญภาควนฺตุ (ติ)

[อญฺญภาค + วนฺตุ]

มีส่วนอื่น[จากกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัพพมัลลบุตร]

ดู อญฺญภาคิย อรรถ (ข)

อญฺญภาคสมฺพนฺธี (ติ)

[อญฺญภาค + สมฺพนฺธี]

มีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอื่น[จากกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัพพมัลลบุตร], ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]เป็นของส่วนอื่น[คือมีความเกี่ยวเนื่องกับส่วน อันได้แก่ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ]

ดู อญฺญภาคิย อรรถ (ข)

อญฺญภาคิย (ติ)

[อญฺญภาค + อิย]

อัญญภาคิยสิกขาบท ชื่อสิกขาบทที่ ๙ แห่งสังฆาทิเสส (ภิกษุหาเลสโจทภิกษุอื่นด้วยอาบัติปาราชิก).

(ก) [อธิกรณ์]มีส่วนอื่น – เป็นเรื่องอื่น[จากอธิกรณ์], มีวัตถุ[ที่ตั้งอาศัย]ไม่เสมอกัน[ต่างกัน].

อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา. กถํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส **อญฺญภาคิยํ**? วิวาทาธิกรณํ อนุวาทาธิกรณสฺส อาปตฺตาธิกรณสฺส กิจฺจาธิกรณสฺส **อญฺญภาคิยํ** ฯเปฯ กิจฺจาธิกรณํ วิวาทาธิกรณสฺส อนุวาทาธิกรณสฺส อาปตฺตาธิกรณสฺส **อญฺญภาคิยํ**. เอวํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส **อญฺญภาคิยํ** ฯเปฯ

กถํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส **อญฺญภาคิยํ** ? เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติ อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา **อญฺญภาคิยา** ฯเปฯ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติ เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา **อญฺญภาคิยา**. เอวํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส **อญฺญภาคิยํ**. (วิ. ๑/๒๕๗)

ปาฐะว่า **อญฺญภาคิยสฺส** อธิกรณสฺส (สิ่งอย่างอื่น) คือ เป็นอาบัติที่มีส่วนอื่น หรืออธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น อธิกรณ์ชื่อว่า**มีส่วนอื่น**จากอธิกรณ์อย่างไร? วิวาทาธิกรณ์**เป็นเรื่องอื่น**จากอนุวาทาธิกรณ์ อาปัตตาธิกรณ์ และกิจจาธิกรณ์... กิจจาธิกรณ์**เป็นเรื่องอื่น**จากวิวาทาธิกรณ์ อนุวาทาธิกรณ์และอาปัตตาธิกรณ์. อธิกรณ์ชื่อว่า**มีส่วนอื่น**จากอธิกรณ์อย่างนี้...

อาปัตตาธิกรณ์ชื่อว่า**มีส่วนอื่น**จากอาปัตตาธิกรณ์อย่างไร? เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ**เป็นเรื่องอื่น**จากอทินนาทานปาราชิกาบัติ มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ และอุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ... อุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ**เป็นเรื่องอื่น**จากเมถุนธรรมปาราชิกาบัติ อทินนาทานปาราชิกาบัติ และมนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ. อาปัตตาธิกรณ์ชื่อว่า**มีส่วนอื่น**จากอาปัตตาธิกรณ์อย่างนี้.

เอกเมกญฺหิ อธิกรณํ อิตเรสํ ติณฺณํ ติณฺณํ **อญฺญภาคิยํ** อญฺญปกฺขิยํ อญฺญโกฏฺฐาสิยํ โหติ วตฺถุวิสภาคตฺตา ตพฺภาคิยวาเร ปน วิวาทาธิกรณํ วิวาทาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ ตปฺปกฺขิยํ ตโกฏฺฐาสิยํ วตฺถุสภาคตฺตา.

(วิ.อฏ. ๒/๑๘๕)

จริงอยู่ อธิกรณ์แต่ละอย่าง ๆ จัด**เป็นเรื่องอื่น** คือเป็นฝ่ายอื่น เป็นส่วนอื่นจากอธิกรณ์ ๓ อย่างนอกนี้ เพราะมีวัตถุเป็นวิสภาคกัน [คือมีที่ตั้งอาศัยคนละอย่างกัน]. ส่วนในตัพภาคิยวาระ[อธิกรณ์มีส่วนเดียวกันนั้นคือเป็นเรื่องเดียวกัน] มีวินิจฉัยว่า วิวาทาธิกรณ์จัดเป็นเรื่องเดียวคือเป็นฝ่ายเดียว เป็นส่วนเดียวกับวิวาทาธิกรณ์นั้น เพราะอาศัยวัตถุเสมอกัน.

[สรุปว่า อธิกรณ์ ๔ เป็นเรื่องอื่น (อัญญภาคิยะ) เพราะอธิกรณ์ ๔ แต่ละอย่างเป็นคนละเรื่องกับอธิกรณ์อื่นที่เหลือ อีกทั้งยังเป็นเรื่องเดียวกัน (ตัพภาคิยะ) เพราะมีวัตถุเสมอกัน จะเห็นได้ว่าวิวาทาธิกรณ์เป็นเรื่องอื่นจากอนุวาทาธิกรณ์ อาปัตตาธิกรณ์ และกิจจาธิกรณ์เป็นต้น และเป็นเรื่องเดียวกับวิวาทาธิกรณ์ ที่จริงไม่ว่าวิวาทาธิกรณ์จะเกิดในสมัยพุทธกาลหรือหลังพุทธกาลก็อาศัยวัตถุเสมอกัน คือมีเรื่องที่ทำให้ทะเลาะวิวาทอย่างเดียวกันในเหตุแห่งการวิวาท ๑๘ อย่างมีธรรมและวินัยเป็นต้น]

(ข) ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่เป็นส่วนอื่น - ที่มีส่วนอื่น, สิ่งอย่างอื่น. ส่วน[คือความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ]อื่น[จากกำเนิดมนุษย์ และความเป็นภิกษุของพระทัพพมัลลบุตร]

โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขุ๎ ทุฏฺโฐ โทโส อปฺปตีโต **อญฺญภาคิยสฺส** อธิกรณสฺส กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธเสยฺย ‘อปฺเปว นาม นํ อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา จาเวยฺยนฺติ; ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา **อญฺญภาคิย**ญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ, โกจิ เทโส เลสมตฺโต อุปาทินฺโน, ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ, สังฆาทิเสโส. (วิ. ๑/๒๕๖)

ภิกษุใด ขัดใจ มีโทสะ ไม่แช่มชื่น ถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของ**สิ่งอย่างอื่น** กำจัดภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกด้วยความมุ่งหมายนี้ว่า ไฉนหนอ เราจะยังเธอให้เคลื่อนจากพรหมจรรย์นี้ได้ ในสมัยอื่นแต่นั้น อธิกรณ์นั้น**มีส่วนอื่น** ข้ออ้างเท่านั้นที่แสดงไว้บางอย่างถูกถือเอาแล้ว และภิกษุถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม ย่อมยอมรับผิด เป็นอาบัติสังฆาทิเสส.

[ความหมายของสิกขาบทนี้ค่อนข้างเข้าใจยาก จึงควรรู้เหตุเกิดของสิกขาบทก่อน กล่าวคือหลังจากพระเมตติยะและพระภูมชกะได้ใส่ความพระทัพพมัลลบุตรด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูลแล้ว ก็แสวงหาอาบัติปาราชิกที่มีมูลมาใส่ความซ้ำอีก วันหนึ่ง ทั้งสองขึ้นเขาคิชฌกูฏ เห็นแพะสองตัวเสพเมถุนอยู่ จึงตั้งชื่อแพะตัวผู้ว่าพระทัพพมัลลบุตร และตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าเมตติยา แล้วโพนทะนาว่าเห็นพระทัพพมัลลบุตรเสพเมถุนกับภิกษุณีชื่อเมตติยา พระพุทธองค์ทรงประชุมสงฆ์แล้วถามเรื่องนี้ พระทัพพมัลลบุตรทูลตอบว่าท่านไม่เคยแม้กระทั่งฝันเห็นว่า ตนเสพเมถุนมาก่อน พระองค์จึงให้สอบสวนเรื่องนี้ ในที่สุดก็เป็นเพียงข้ออ้างในการใส่ความ เพื่อกำจัดพระทัพพมัลลบุตรเท่านั้น

อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส (สิ่งอย่างอื่น) แปลตามศัพท์ว่า ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่เป็นของส่วนอื่น คือมีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอันได้แก่ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นเพศซึ่งอื่นไปจากกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัพพมัลลบุตร อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น คือ ประกอบด้วยส่วนอื่นดังที่กล่าวมานั้น

ประโยคว่า **โกจิ เทโส เลสมตฺโต อุปาทินฺโน** (ข้ออ้างเท่านั้นที่แสดงไว้บางอย่าง ถูกถือเอาแล้ว) ถือว่าเป็นประโยคแทรกที่อยู่ในระหว่างประโยคสมุจจยะ ๒ ประโยค คือ อญฺญภาคิยญฺเจว ตำ อธิกรณำ โหติ (อธิกรณ์นั้นมีส่วนอื่น) และ ภิกฺขุ จ โทสำ ปติฏฺฐาติ (และภิกษุย่อมยอมรับผิด) การประกอบประโยคแทรกในลักษณะนี้หาได้ยากมากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่มีได้ในพระบาลีทั้งนี้เพราะภาษาในพระบาลีเป็นประโยคพูด เรียกว่า วจนาคติ ส่วนภาษาในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เป็นภาษาเขียน เรียกว่า รจนาคติ จะเห็นได้ว่าการประกอบใช้นิบาตต้นประโยค เช่น ปน มีใช้เฉพาะในประโยคของพระบาลีว่า โย ปน ภิกฺขุ เท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักประกอบใช้นิบาตเหล่านี้ ตั้งแต่ประโยคที่สองเป็นต้นไป ไม่นิยมประกอบใช้ในต้นประโยคดังกล่าว]

อญฺญภาคสฺส อิทำ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถีติ **อญฺญภาคิยำ**. อธิกรณนฺติ อาธาโร เวทิตพฺโพ วตฺถุ อธิฏฺฐานนฺติ วุตฺตำ โหติ. โย หิ โส “ทพฺโพ มลฺลปุตฺโต นามาติ ฉคลโก วุตฺโต โส ยฺวายำ อายสฺมโต ทพฺพสฺส มลฺลปุตฺตสฺส ภาโค โกฏฺฐาโส ปกฺโข มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จ ตโต อญฺญสฺส ภาคสฺส โกฏฺฐาสสฺส ปกฺขสฺส โหติ ติรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสฺส จ โส วา อญฺญภาโค อสฺส อตฺถีติ ตสฺมา อญฺญภาคิยสงฺขฺยำ ลภติ. (วิ.อฏ. ๒/๑๘๔)

ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นี้เป็นของมีอยู่แห่งส่วนอื่นเหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า **อัญญภาคิยะ** (เป็นของส่วนอื่น), อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่น มีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า อัญญภาคิยะ (มีส่วนอื่น). ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]พึงทราบว่าเป็นอธิกรณะ ความหมายคือ สถาน

ที่ ที่ตั้งอาศัย. ความพิสดารว่า แพะที่ถูกเรียกว่าชื่อพระทัพพมัลลบุตร[ในการเกิดขึ้นของเรื่องเป็นของมีอยู่]แห่งส่วน คือฝ่าย ได้แก่ ชาติดิรัจฉานและความเป็นแพะ ซึ่งอื่นจากส่วนคือฝ่าย ได้แก่ ชาติมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระทัพพมัลลบุตร อีกนัยหนึ่ง ส่วนอื่นนั้นมีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]จึงได้การนับว่าเป็นอัญญภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น)

[ตามนัยอรรถกถานี้ สรุปความได้ว่า คำว่า **อญฺญภาคิย** มีความหมาย ๒ ประการ คือ เป็นของส่วนอื่น = อญฺญภาคสฺส อิทำ อญฺญภาคิยำ (อญฺญภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน อิทำ ตัทธิต), มีส่วนอื่น = อญฺญภาโค อสฺส อตฺถีติ อญฺญภาคิยำ (อญฺญภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต). คำว่า **อญฺญภาคิย** (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น) หมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ, คำว่า **อญฺญภาค** (ส่วนอื่น) หมายถึงส่วนอื่นคือความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ, อปาทานของ **อญฺญภาค** หมายถึงกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัพพมัลลบุตร. การแสดงว่าศัพท์แต่ละศัพท์หมายถึงอะไรในลักษณะนี้ เป็นการแสดงอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือ สิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร ท่านอธิบาย อธิกรณ (ที่ตั้งแห่งชื่อ) ว่า อาธาร (ที่ตั้ง) เพื่อแสดงว่าทั้ง ๒ คำเป็นคำไวพจน์กัน การแสดงคำไวพจน์ในลักษณะนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถของศัพท์โดยตรง ทั้งสองศัพท์นี้มีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะเหมือนกันว่า อธิกรียติ เอตฺถาติ อธิกรณำ (อธิ + กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ), อาธรียติ อสฺมินฺติ อาธาโร (อา + ธร ธาตุ = ทรงไว้ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ).ท่านอธิบาย อาธาร ว่า วตฺถุ (สถานที่) และ อธิฏฺฐาน (ที่ตั้งอาศัย) ต่อมาเพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้นว่า ที่ตั้งก็คือสถานที่ และสถานที่ก็คือที่ตั้งอาศัย]

อญฺญภาคสฺสาติ อญฺญโกฏฺฐาสสฺส, เถรสฺส มนุสฺสชาติภิกฺขุภาวโต อญฺญสฺส ติรจฺฉานชาติฉคลกภาวสงฺขาตสฺส โกฏฺฐาสสฺสาติ วุตฺตำ โหติ. ฯเปฯ อสฺสาติ ฉคลกสฺส. “อญฺญภาคสมฺพนฺธี อญฺญภาคิยนฺติ ปรมวิคฺคหสฺส อตฺโถ, “อญฺญภาควนฺตำ อญฺญภาคิยนฺติ ทุติยวิคฺคหสฺส. ทฺวีหิปิ วิคฺคเหหิ อญฺญภาคิยนฺติ ฉคลโกว วุตฺโต. ติรจฺฉานชาติฉคลกภาวญฺจ ฯเปตฺวา ปรมตฺถโต วิสุำ ฉคลเก อสติปิ “ปฏิมาย สรีรนฺติอาทีสุ วิย อเภเทปิ เภทกปฺปนาย ปวตฺตโลกโวหารวเสน “อญฺญภาคสฺส อิทำ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถีติ วุตฺตำ (ทฏฺฐพพำ).

(สารตฺถ. ๒/๓๕๖-๗)

บทว่า **อญฺญภาคสฺส** แปลว่า ส่วนอื่น มีคำที่ท่านอธิบายว่า ส่วนกล่าวคือความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ ซึ่งอื่นไปจากกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระเถระ (พระทัพพมัลลบุตร)…บทว่า อสฺส โยค ฉคลกสส (แพะ), ความหมายของรูปวิเคราะห์แรกว่า อธิกรณ์มีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอื่น ชื่อว่า อัญญภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น), ความหมายของรูปวิเคราะห์ที่สองว่า อธิกรณ์มี

ส่วนอื่น ชื่อว่า อัญญภาคิยะ (มีส่วนอื่น) ด้วย รูปวิเคราะห์แม้ทั้งสองอย่าง ท่านอาจารย์กล่าว หมายเอาแพะนั่นเทียวว่า อัญญภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น). อนึ่ง แม้แพะ จะไม่มีเฉพาะโดยปรมัตถ์ยกเว้นความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ[คือแพะไม่มีอยู่จริง นอกเหนือไปจากชาติดิรัจฉาน และความเป็นแพะ ทั้งสองอย่างนั้นประกอบร่วมกัน ไม่แยกไปจากกัน] (พึงทราบว่า) ท่านกล่าวว่า อญฺญภาคสฺส อิทำ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถิ โดยเนื่องด้วยถ้อยคำทางโลกที่เป็นไป โดยดำริแม้สิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน ดังคำว่า ปฏิมาย สรีรำ (รูปร่างของปฏิมากรรม) เป็นต้น.

[รูปวิเคราะห์ว่า อญฺญภาคสฺส อิทำ (ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะนี้เป็นของส่วนอื่น) และรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญภาโค อสฺส อตฺถิ (ส่วนอื่นมีอยู่แก่ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะนั้น) ทั้ง ๒ ศัพท์ว่า อญฺญภาคสฺส และ อิทำ พร้อมทั้งศัพท์ว่า อญฺญภาโค และ อสฺส หมายถึงสิ่งเดียวกันเพราะ อิทำ และ อสฺส หมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ ส่วน อญฺญภาคสฺส และ อญฺญภาโค หมายถึงส่วนอื่นคือความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ โดยทั่วไป การประกอบใช้ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสมักหมายถึงบุคคลหรือสิ่งของ (ทัพพะ) ๒ สิ่งที่แตกต่างกัน เช่น คำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา), รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา) หมายถึงบุคคล ๒ คน แต่ศัพท์ทั้ง ๒ เหล่านั้นหมายถึงแพะเหมือนกัน ดังนั้น การประกอบฉัฏฐีวิภัตติในกรณีเช่นนี้ จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าอเภทูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน อุทาหรณ์ของอเภทูปจาระ เช่น กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเองไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็น ๒ สิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคล ๒ คน ดังที่กล่าวมาแล้ว อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งที่มักพบในคัมภีร์ฎีกา คือ สิลาปุตฺตกสฺส สรีรำ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรำ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเองไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็น ๒ สิ่ง และในสารัตถทีปนีก็กล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า ปฏิมาย สรีรำ (รูปร่างของปฏิมากรรม) ซึ่งก็หมายถึงสิ่งเดียวกันนั้นเอง แต่กล่าวแยกเป็นสองศัพท์ที่ประกอบวิภัตติต่างกัน]

อญฺญภาคิยตา (ถี)

[อญฺญภาคิย + ตา]

ความมีส่วนอื่น, ความเป็นของส่วนอื่น.

ปทภาชเน ปน ยสฺส อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตำ อุปาทาย ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธำเสยฺย, ตำ ยสฺมา อฏฺจุปฺปตฺติวเสเนว อาวิภูตำ, ตสฺมา ตำ อวิภชิตฺวา ยานิ อธิกรณนฺติ วจนสามญฺญโต อตฺถุทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานิ, เตสำ **อญฺญภาคิยตา** จ ตพฺภาคิยตา จ ยสฺมา อปากฏา, ชานิตพฺพา จ วินยธเรหิ, ตสฺมา ตญฺจ อวสาเน อาปตฺตญฺญภาคิเยน โจทนญฺจ อาวิกาตุำ อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ

อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วาติอาทิ วุตฺตํ. (กงฺขา. ๑๖๙)

ดู วิ.อฏฺ. ๒/๑๘๔

อนึ่ง ภิกษุถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางส่วน แห่งอธิกรณ์อันมีส่วนอื่น แล้วพึงกำจัดด้วยอาบัติปาราชิก สิ่งอย่างอื่นนั้นปรากฏชัดเจนแล้ว โดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้นของเรื่องโดยแท้ ดังนั้น พุทธองค์จึงไม่ทรงจำแนกสิ่งอย่างอื่นนั้นไว้ในปทภาชนีย์ แต่ตรัสว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา (คำว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส คืออาบัติที่มีส่วนอื่น หรืออธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น) เป็นต้น เพื่ออธิบายว่า อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญภาคิยโจทนา) ในตอนท้าย เพราะ**ความมีส่วนอื่น** (อัญญภาคิยะ) และความมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) ของอธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไป โดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง (อัตถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณ์ ไม่ปรากฏชัดเจน[เนื่องจากไม่มีฐานะที่แสดงไว้ในที่อื่นจากปทภาชนีย์] และเป็นสิ่งที่เหล่าพระวินัยธรพึงทราบ.

[คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทนี้เป็นบุคคลที่ตั้งแห่งชื่อซึ่งก็คือแพะนั่นเอง อันเป็นที่ตั้งของชื่อเรียกว่าพระทัพพมัลลบุตรที่พระเมตติยะและพระภูมชกะตั้งให้ชั่วคราว เพื่อโจทพระทัพพมัลลบุตร แต่ในปทภาชนีย์มิได้ระบุว่าคำดังกล่าวหมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อ แต่ได้ตรัสถึงอธิกรณ์ ๔ อย่างไว้โดยต้องการจะแสดงอัตถุทธาระ คือ การยกอรรถทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดง ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวประโยคข้างต้น เพื่ออธิบายให้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถา ไม่ขัดแย้งกับปทภาชนีย์ในพระบาลีนั่นเอง

สรุปว่า อธิกรณ์ ๔ อย่างเป็นเรื่องอื่น (อัญญภาคิยะ) เพราะอธิกรณ์ ๔ แต่ละอย่างเป็นคนละเรื่องกับอธิกรณ์อื่นที่เหลือ อีกทั้งยังเป็นเรื่องเดียวกัน (ตัพภาคิยะ) เพราะมีวัตถุเสมอกัน จะเห็นได้ว่า วิวาทาธิกรณ์เป็นเรื่องอื่นจากอนุวาทาธิกรณ์ อาปัตตาธิกรณ์ และกิจจาธิกรณ์เป็นต้น และเป็นเรื่องเดียวกับวิวาทาธิกรณ์ ที่จริงแล้ว ไม่ว่า วิวาทาธิกรณ์จะเกิดในสมัยพุทธกาล หรือหลังพุทธกาล ก็อาศัยวัตถุเสมอกัน คือมีเรื่องที่ทำให้ทะเลาะวิวาทอย่างเดียวกัน ในเหตุแห่งการวิวาท ๑๘ อย่างมีธรรมและวินัยเป็นต้น]

ข้อความว่า เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่าอธิกรณ์เป็นบทแสดงเหตุที่ใช้ขยายการที่อธิกรณ์ ๔ เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทนี้ปรากฏชัดเจนแล้ว จึงแสดงถึงอธิกรณ์ ๔ ที่เป็นศัพท์เดียวกัน โดยจำแนกอธิกรณ์เหล่านั้นออกเป็นเรื่องต่างกัน และเรื่องเดียวกัน

ข้อความว่า อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไป โดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้] ขึ้นแสดง (อัตถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่าอธิกรณ์ หมายความว่า การยกแสดงอัตถุทธาระ โดยไม่ระบุข้อความที่หมายถึงในที่นั้นๆ เป็นธรรมเนียมของพระบาลี เพราะเห็นว่าข้อความดังกล่าวปรากฏชัดเจนแล้วในกังขาฏีกาใหม่ (หน้า ๒๖๔) ได้อธิบายเรื่องอัตถุทธาระว่า

นนุ จ อตฺถมตฺตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสนฺตีติ น เอเกน สทฺเทน อเนกตฺถา อภิธียนฺตีติ. สจฺจเมตํ, สทฺทวิเสเส อเปกฺขิเต. เตสํ เตสํ ปน อตฺถานํ อธิกรณสทฺทวจนียตาสามญฺญํ อุปาทาย วุจฺจมาโน อยํ วิจาโร อธิกรณสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโรติ วุตฺโต. เตเนวาห อธิกรณนฺติ วจนสามญฺญโต อตฺถุทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานีติ.

ถามว่า: ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ตามกฎทั่วไปว่า อตฺถมตฺตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสนฺติ (ศัพท์ทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่อาศัยอรรถเฉพาะ) มิใช่หรือ ตอบว่า : คำนั้นจริง เมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ แต่คำพิจารณ์นี้กล่าวไว้หมายถึงความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อันอธิกรณศัพท์พึงกล่าว จึงกล่าวว่าเป็นอัตถุทธาระของ อธิกรณ ศัพท์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อธิกรณนฺติ วจนสามญฺญโต อตฺถุทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานิ (อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้] ขึ้นแสดง เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่าอธิกรณ์)

ข้อความข้างต้นหมายความว่า โดยทั่วไป ศัพท์คำเดียว ย่อมสามารถแสดงความหมายได้เพียงอย่างเดียวตามรากศัพท์ของศัพท์นั้นๆ โดยขึ้นอยู่กับบริบทในประโยค แต่ศัพท์ในภาษาบาลีอาจมีความหมายได้หลายอย่างตามรากศัพท์ การยกความหมายทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดงนี้เรียกว่า อัตถุทธาระ ท่านกล่าวไว้โดยอาศัยความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อันศัพท์พึงกล่าว. คำอธิบายข้างต้นนำมาจากฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) โดยเปลี่ยนจากอรรถของ สมย ศัพท์เป็น อธิกรณ ศัพท์เท่านั้น]

อญฺญภาคิยตฺต (น)

[อญฺญภาคิย + ตฺต]

ความมีส่วนอื่น, ความเป็นของส่วนอื่น, ข้อที่[อาปัตตาธิกรณ์]เป็นส่วนอื่น[เป็นเรื่องอื่น].

ตตฺถ อาทิโต ปฏฺจาย อญฺญภาคิยสฺส ปจฺจมํ นิทฺทิฏฺจตฺตา อิธาปิ อญฺญภาคิยเมว ปจฺจมํ นิทฺทิฏฺจํ, ตตฺถ **อญฺญภาคิยตฺต**ญฺจ ปรโต ตพฺภาคิยตฺตญฺจ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๘๕)

ในตัพภาคิยะ(มีส่วนเดียวกันนั้น) และอัญญภาคิยะ (มีส่วนอื่น) นั้น อัญญภาคิยะนั่นแลได้ทรงอธิบายไว้ก่อนแม้ในอาปัตตาธิกรณ์นิเทศนี้ เพราะอัญญภาคิยะได้ทรงอธิบายมาก่อนแล้วตั้งแต่ต้น.

ข้อที่อาปัตตาธิกรณ์**เป็นส่วนอื่น**[เรื่องอื่นจากอาปัตตาธิกรณ์]ในอาปัตตาธิกรณ์นิเทศนั้น และข้อที่อาปัตตาธิกรณ์เป็นเรื่องเดียว[กับอาปัตตาธิกรณ์]นั้น (ที่กล่าวไว้) ข้างหน้า ผู้ศึกษาพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล.

อญฺญภาคิยาธิกรณ (น)

[อญฺญภาคิย + อธิกรณ]

อธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น - ที่เป็นของส่วนอื่น, ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น - ที่เป็นของส่วนอื่น, อธิกรณ์มีส่วนอื่น.

อญฺญภาคิยาธิกรณภาว (ปุ)

[อญฺญาคิย + อธิกรณ + ภาว]

ความเป็นอธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น - ที่เป็นของส่วนอื่น, ความเป็นที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น - ที่เป็นของส่วนอื่น, ความเป็นอธิกรณ์มีส่วนอื่น.

ชาติเลสาทโย หิ ปุคฺคลานเยว เลสา วุตฺตา, น วิวาทาธิกรณาทีนํ. ตญฺจ ทพฺโพ มลฺลปุตฺโตติ นามํ ตสฺส **อญฺญภาคิยาธิกรณภาเว** จิตสฺส ฉคลกสฺส โกจิ เทโส โหติ เถรํ ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสตุ เลสมตฺโต. (กงฺขา. ๑๖๘-๙)

ดู วิ.อฏ. ๒/๑๘๔

แท้จริงแล้ว ข้ออ้างมีชาติเป็นต้น ตรัสว่า เป็นข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น และชื่อ ว่าทัพพมัลลบุตรนั้นก็เป็นเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของแพะที่ตั้งอยู่ใน**ความเป็นที่ตั้ง[ของชื่อ]ที่มีส่วนอื่น**นั้น เพื่อกำจัดพระเถระด้วยอาบัติปาราชิก.

[ข้อความว่า ข้ออ้างมีชาติเป็นต้นตรัสว่า เป็นข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น หมายความว่า ผู้โจทก์ได้กล่าวยกข้ออ้างคืออาบัติไว้ในบุคคล แล้วโจทด้วยอาบัติปาราชิกว่าบุคคลนั้นไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่บุตรของพระพุทธเจ้าผู้เป็นศากยบุตร ไม่ใช่ข้ออ้างของคดีคือการวิวาท (วิวาทาธิกรณ์) เป็นต้น.

อาทิ ศัพท์ใน ชาติเลสาทโย หมายเอาข้ออ้างคือชื่อ (นามเลส) เป็นต้น ดังกังขาฏีกาใหม่ (หน้า ๒๖๓) ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

เลสา ชาตินามโคตฺต-
ลิงฺคาปตฺติวสาปิ จ
ปตฺตจีวรุปชฺฌายา
จริยาวาสวสา ทส.

ข้ออ้างมี ๑๐ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ ชื่อ โคตร รูปร่าง อาบัติ บาตร จีวร อุปัชฌาย์ อาจารย์ และที่อยู่]

อญฺญภาว (ปุ)

[อญฺญ + ภาว]

ความเป็นอื่น. ความเป็น[กสิณ]อื่น.

ดู อญฺญภาวานุปคมน

อญฺญภาววิกปฺป (ปุ)

[อญฺญภาว + วิกปฺป]

การกำหนดภาวะอย่างอื่น, ความคิดความเป็นอย่างอื่น (คำรำพึง).

อญฺญภาววิกปฺปาการ (ปุ)

[อญฺญภาววิกปฺป + อาการ]

อาการคือการกำหนดภาวะอย่างอื่น, อาการคือการกำหนดความเป็นอย่างอื่น.

[คิหี อสฺสนฺติอาทีนิ “คิหี อุปาสโก อารามิโก สามเณโร ติตฺถิโย ติตฺถิยสาวโก อสฺสมโณ อสกฺยปุตฺติโย อสฺสนฺติ อิมานิ อฏฺจ ปทานิ “อสฺสนฺติ อิมินา ภาววิกปฺปากาเรน วุตฺตานิ.

(วิ.อฏ. ๑/๔๕)

๘ บทเหล่านี้คือข้าพเจ้าพึงเป็นคฤหัสถ์… พระผู้มีพระภาค ตรัสด้วยอาการคือ**การกำหนดภาวะ** (คำรำพึง) ด้วยบทว่า อสฺสํ นี้แห่งบรรดาบทมีบทว่า คิหี อสฺสํ เป็นต้น]

ภาววิกปฺปากาเรนาติ “อสฺสํ อสฺสนฺติ อาคตตฺตา ยํ ยํ ภวิตุกาโม,ตสฺส ตสฺส ภาวสฺส วิกปฺปากาเรน, ภิกฺขุภาวโต **อญฺญภาววิกปฺปากาเรนา**ติ อธิปฺปาโย. (สารตฺถ.๒/๖๖)

บทว่า **ภาววิกปฺปากาเรน** (อาการคือการกำหนดภาวะ) ความว่า ด้วยอาการคือการกำหนดภาวะที่ประสงค์นั้นๆ เพราะเป็นคำที่มาแล้ว (ในพระบาลี) ว่า อสฺสํ อสฺสํ อธิบายว่า ด้วย**อาการคือการกำหนดภาวะอย่างอื่น**จากภาวะแห่งภิกษุ.

อญฺญภาวานุปคมน (น)

[อญฺญภาว + อนุปคมน]

การไม่เข้าถึงความเป็นอื่น, การไม่เข้าถึงความเป็นกสิณอื่น, การที่[กสิณอย่างหนึ่ง]จะไม่กลายเป็นกสิณอื่น[อีกอย่างหนึ่ง].

เอกจฺโจ หิ อุทฺธเมว กสิณํ วฑฺเฒติ, เอกจฺโจ อโธ, เอกจฺโจ สมนฺตโต. เตน เตน วา การเณน เอวํ ปสาเรติ. อาโลกมิว ทิพฺพจกฺขุนา รูปทสฺสนกาโม. เตน วุตฺตํ อุทฺธมโธติริยนฺติ. อทฺวยนฺติ อิทํ ปน เอกสฺส **อญฺญภาวานุปคมน**ตฺถํ วุตฺตํ. ยถา หิ อุทกํ ปวิฏฺจสฺส สพฺพทิสาสุ อุทกเมว โหติ, น อญฺญํ, เอวเมว ปถวีกสิณํ ปถวีกสิณเมว โหติ, นตฺถิ ตสฺส อญฺโญ กสิณสมฺเภโทติ. เอเสว นโย สพฺพตฺถ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๑)

จริงอยู่ พระโยคาวจรบางรูปขยายกสิณไปเบื้องบนเท่านั้น บางรูปขยายไปเบื้องต่ำ บางรูปขยายไปรอบด้าน หรือแผ่ไปอย่างนั้นตามเหตุนั้นๆ เหมือนท่านผู้ต้องการจะเห็นรูปด้วยทิพยจักษุแผ่แสงสว่างไปฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวาง (อุทฺธมโธติริยํ) ส่วนคำว่า **อทฺวยํ** (ไม่มี ๒) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อ**การที่**กสิณอย่างหนึ่ง **จะไม่กลายเป็นกสิณอื่น**[อีกอย่างหนึ่ง] เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลดำน้ำในทั่วทุกทิศก็มีแต่น้ำทั้งนั้น ไม่มีสิ่งอื่น ฉันใด ปฐวีกสิณก็ยังคงเป็นปฐวีกสิณอยู่นั่นเอง ปฐวีกสิณนั้นจะไม่รวมกับกสิณอื่นฉันนั้น. ในทุกๆ กสิณก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

[ประโยคว่า เอเสว นโย สพฺพตฺถ (ในทุกๆ กสิณก็มีนัยนี้เหมือนกัน) ชื่อว่า อติเทสสังวัณณนา

คือประโยคชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว ประโยคอติเทสสังวัณณนานี้นับเข้าในประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดความสงสัยว่า ในกสิณอื่นๆ มีอาโปกสิณเป็นต้นจะรวมกับกสิณอื่นได้หรือไม่

มีข้อสังเกตว่า ประโยคอติเทสสังวัณณนานี้ พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ มักจะอธิบายด้วยคำว่า อติทิสนฺโต (ชี้แจง) ดังนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวนิยามว่า ประโยคที่ประกอบด้วย เอเสว นโย, เอส นโย ชื่อว่าประโยคอติเทสสังวัณณนา ซึ่งอาจนับเข้าในประโยค ๓ ประเภท คือ

๑. ประโยควากยารัมภะ คือกล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดข้อสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพื่อขจัดคันถครุ คือความพิสดารของคัมภีร์

๒. ประโยคปักขันตระ คือแสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า โดยกล่าวถึงอติเทสสังวัณณนาอื่นจากปัจจักขสังวัณณนา คือการอธิบายไว้โดยประจักษ์ดังที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า

๓. ประโยควิตถาระ คือขยายความของบทใดบทหนึ่ง โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งในที่นี้ เป็นการขยายความของกสิณอื่นๆ ว่าไม่รวมกับกสิณอื่นๆ เช่นกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า ยถาวิตฺถาริตสฺส อตฺถสฺส อติเทโสปิ วิตฺถารฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐตีติ อาห วิตฺถารกถา โหตีติ (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๒๓๐)

แม้การชี้แจงเนื้อความตามที่ได้อธิบายไว้แล้ว ย่อมดำรงอยู่ในฐานะขยายความทีเดียว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิตฺถารกถา โหติ (มีคำกล่าวโดยพิสดาร)]

อญฺญเภสชฺช (น)

[อญฺญ + เภสชฺช]

เภสัชอื่น, ยาอื่น.

คิลานจตุกฺเก **อญฺญเภสชฺเชน** กรณีเยน โลลตาย อญฺญํ วิญฺญาเปนฺโต คิลาโน อาปชฺชติ อเภสชฺชกรณีเยน เภสชฺชํ วิญฺญาเปนฺโต อคิลาโน อาปชฺชติ มุสาวาทาทึ อุโภปิ อาปชฺชนฺติ อสาธารณํ อุโภปิ นาปชฺชนฺติ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๗๒)

วินิจฉัยในคิลานจตุกกะพึงทราบดังนี้:- เมื่อออกปากขอเภสัชอื่น ด้วยความเป็นผู้ละโมบในเมื่อมีกิจที่จะต้องทำด้วย**เภสัชอื่น** ภิกษุผู้อาพาธต้อง (อาบัติ). เมื่อออกปากขอเภสัชในเมื่อมีกิจที่จะต้องทำด้วยของมิใช่เภสัช ภิกษุไม่อาพาธต้อง. ภิกษุผู้อาพาธและไม่อาพาธทั้ง ๒ ย่อมต้องอาบัติ เพราะมุสาวาทเป็นต้น. ทั้ง ๒ ไม่ต้องอาบัติที่ไม่ทั่วไป.

อญฺญมคฺค (ปุ)

[อญฺญ + มคฺค]

ทางอื่น, มรรคอื่น.

เอวํ อริยสฺส มคฺคสฺส เอกเทเสนว นิยฺยานิกภาวํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ **อญฺญมคฺคสฺส** นิยฺยานิกภาวํ

ปฏิกฺขิปนฺโต “เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภเวน ภวสฺส วิปฺปโมกฺขมาหํสุ, สพฺเพ เต อวิปฺปมุตฺตา ภวสฺมาติ วทามิ. เย วา ปน เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา วิภเวน ภวสฺส นิสฺสรณมาหํสุ, สพฺเพ เต อนิสฺสฏา ภวสฺมาติ วทามิ. อุปธึ หิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ สมฺโภตีติ.

(อุทาน. ๑๓๗, เนตฺติ.อฏ. ๑๐๙)

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า อริยมรรคเป็นธรรมนำออกจากภพโดยแน่แท้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงปฏิเสธว่า**ทางอื่น**ไม่ใช่ธรรมนำออกจากภพจึงตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งกล่าวการหลุดพ้นจากภพ [สังสารวัฏ] ด้วยสัสสตทิฏฐิ เรากล่าวสมณะพราหมณ์ทั้งหมดนั้นว่าเป็นผู้ไม่หลุดพ้นจากภพ หรือว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งกล่าวการสลัดออกจากภพ ด้วยอุจเฉททิฏฐิ เรากล่าวสมณะพราหมณ์ทั้งหมดนั้นว่าเป็นผู้ไม่สลัดออกจากภพ เพราะทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอุปธิ[ขันธ์ กิเลส และกรรม].

[ภเวน แปลว่า สัสสตทิฏฐิ ส่วน วิภเวน แปลว่า อุจเฉททิฏฐิ โดยคำว่า ภว แปลตามศัพท์ว่าเที่ยง ส่วน วิภว แปลว่าขาด อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภว คือรูปภพ หมายถึงรูปฌานและรูปภูมิ ส่วน วิภว คืออรูปภพ หมายถึงอรูปฌานและอรูปภูมิ บุคคลผู้มีสัสสตทิฏฐิ ย่อมเห็นว่า นิพพาน คือการเกิดในภพที่มีชีวิตยาวนาน เหมือนพกาพรหมที่คิดว่ารูปภูมิเป็นภพเที่ยง ส่วนผู้มีอุจเฉททิฏฐิย่อมเห็นว่านิพพาน คือการขาดสูญหลังจากเสียชีวิตแล้ว โดยเฉพาะผู้ที่บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ย่อมสำคัญว่าอัตตาย่อมขาดสูญไปเมื่อบรรลุฌานนี้แม้บุคคลผู้ไปเกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิย่อมสำคัญรูปภูมิและอรูปภูมิที่มีกิเลสน้อย มีอายุยืน และมีความสุขมากว่าคือนิพพาน]

อญฺญมคฺคปฏิกฺเขป (ปุ)

[อญฺญมคฺค + ปฏิกฺเขป]

การคัดค้านมรรคอื่น, การคัดค้านทางสายอื่น, การปฏิเสธมรรคอื่น, การคัดค้านข้อปฏิบัติของลัทธิอื่นว่ามิใช่มรรคเครื่องดำเนินถึงนิพพาน.

ดู อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปน

อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปน (น)

[อญฺญมคฺค + ปฏิกฺเขปน]

การคัดค้านมรรคอื่น, การคัดค้านทางสายอื่น, การคัดค้านความมีมรรคอื่นเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, การคัดค้านข้อปฏิบัติลัทธิอื่นว่ามิใช่มรรคเครื่องดำเนินให้ถึงความดับทุกข์.

[กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ? **อยเมว** อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เสยฺยถิทํ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. “กตมา จ ภิกฺขเว สมฺมาทิฏฺฐิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ (อริยสัจคือมรรคอันเป็นทางดับทุกข์) เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้นั่นแล ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ]

อยเมวาติ **อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปนตฺถํ** นิยมนํ. (ที.อฏ. ๒/๓๙๑, อภิ.อฏ. ๒/๑๐๗)

คำว่า **อยเมว** เป็นคำกำหนดแน่ชัด เพื่อ**คัดค้านมรรคอื่น**.

อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปนตฺถนฺติ ติตฺถิเยหิ ปริกปฺปิตสฺส มคฺคสฺส ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทาภาวปฏิกฺเขปนตฺถํ. อญฺญสฺส วา มคฺคภาวปฏิกฺเขโป อญฺญมคฺคปฏิกฺเขโป, ตทตฺถํ.

(ที.ฏี. ๒/๓๔๒)

คำว่า **อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปนตฺถํ** (เพื่อคัดค้านมรรคอื่น) ความว่า เพื่อคัดค้านความที่มรรคอันเดียรถีย์ทั้งหลายกำหนดแล้ว เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์[คือคัดค้านว่ามรรคที่พวกเดียรถีย์กำหนด ไม่ใช่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์] อีกนัยหนึ่ง การคัดค้านความที่มรรคอื่นเป็นมรรค ชื่อว่าอัญญมัคคปฏิกเขปะ (ลบ ภาว ศัพท์), เพื่อคัดค้านความที่มรรคอื่นเป็นมรรคนั้น.

อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปนตฺถนฺติ ติตฺถิเยหิ กปฺปิตสฺส มคฺคสฺส ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทาภาวํ ปฏิกฺเขเปตุนฺติ อตฺโถ อญฺญสฺส วา มคฺคภาวปฏิกฺเขโป อญฺญมคฺคปฏิกฺเขโป.

(มูลฏี. ๒/๗๑)

คำว่า **อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปนตฺถํ** (เพื่อคัดค้านมรรคอื่น) ความว่า เพื่อคัดค้านความที่มรรคอันเดียรถีย์ทั้งหลายกำหนดแล้ว เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. อีกนัยหนึ่ง การคัดค้านความที่มรรคอื่นเป็นมรรค ชื่อว่าอัญญมัคคปฏิกเขปะ (ลบ ภาว ศัพท์).

ดู อนุฏี. ๒/๗๕

ดู อญฺญมคฺคปฏิเสธน

อญฺญมคฺคปฏิเสธน (น)

[อญฺญมคฺค + ปฏิเสธน]

การปฏิเสธมรรคอื่น, การปฏิเสธทางสายอื่น, การปฏิเสธความมีมรรคอื่นเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, การปฏิเสธข้อปฏิบัติลัทธิอื่นว่ามิใช่มรรคเครื่องดำเนินให้ถึงความดับทุกข์.

อยเมวาติ อวธารณวจนํ **อญฺญมคฺคปฺปฏิเสธนตฺถํ** พุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธสาวกานํ สาธารณภาวทสฺสนตฺถญฺจ. วุตฺตญฺเจตํ “เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยาติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๐๘)

คำว่า **อยเมว** (นี้เท่านั้น) เป็นคำห้ามคำอื่น พระเถระกล่าวเพื่อ**ปฏิเสธทางสายอื่น** และเพื่อแสดงความที่ทางสายนั้นเป็นข้อปฏิบัติทั่วไปสำหรับพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกของพระพุทธเจ้า สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ทางเพื่อความหมดจดแห่งทัสสนะ คือ ทางสายนี้เท่านั้น มิใช่ทางอื่น.

อญฺญมคฺคปฏิเสธนตฺถนฺติ อญฺญสฺส นิพฺพานคามิมคฺคสฺส อตฺถิภาวปฏิเสธนตฺถํ. สตฺตาปฏิกฺเขโป หิ อิธ ปฏิเสธนํ อลพฺภมานตฺตา อญฺญสฺส มคฺคสฺส. พุทฺธาทีนํ สาธารณภาโว อนญฺญตา.

เตนาห พฺรหฺมา สหมฺปติ
เอกายนํ ชาติขยนฺตทสฺสี
มคฺคํ ปชานาติ หิตานุกมฺปี.
เอเตน มคฺเคน ตรึสุ ปุพฺเพ
ตริสฺสนฺติ เย จ ตรนฺติ โอฆนฺติ.

(สํ. ๓/๑๔๖, ม.ฏี. ๑/๑๙๖)

คำว่า **อญฺญมคฺคปฏิเสธนตฺถํ** (เพื่อปฏิเสธทางสายอื่น) พระเถระกล่าวเพื่อปฏิเสธความที่ทางสายอื่นอันเป็นเครื่องดำเนินสู่นิพพานมีอยู่. จริงอยู่ การคัดค้านว่ามีอยู่เป็นการปฏิเสธในพระสูตรนี้[มหาสติปัฏฐานสูตร] เพราะทางสายอื่นอันเหล่าสัตว์ไม่ได้อยู่ [ทั้งในกาลก่อน อนาคต และปัจจุบัน]. ทางสายนี้เป็นข้อปฏิบัติทั่วไปสำหรับพระพุทธเจ้าเป็นต้น หาใช่ทางสายอื่นไม่. เพราะเหตุนั้น สหัมบดีพรหมจึงกล่าวว่า

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นที่สุดคือความสิ้นชาติ ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ทรงทราบหนทางสายเดียว ชนทั้งหลายในกาลก่อนข้ามห้วงสงสารด้วยทางสายนี้ ในอนาคต ก็จักข้ามด้วยทางสายนี้ และในบัดนี้ก็ข้ามอยู่ด้วยทางสายนี้.

[คำว่า เอกายน มีความหมายและรูปวิเคราะห์ ๕ ประการ ดังนี้ คือ

๑. ทางสายเดียว
เอโก อยโน เอกายโน. (วิ.กมฺม)

๒. ทางที่บุคคลผู้เดียวพึงดำเนินไป
เอเกน อยิตพฺโพติ เอกายโน. (ฒติ.ฒปฺ)

๓. ทางของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ
เอกสฺส อยโน เอกายโน. (ฉ.ฒปฺ.)

๔. ทางดำเนินไปในศาสนาเดียว
เอกสฺมึ อยโน เอกายโน. (ส.ฒปฺ.)

๕. ทางดำเนินไปสู่พระนิพพานอย่างเดียว
เอกํ อยตีติ เอกายโน.
[ทุติยากิตันตตัปปุริสสมาส. เอก บทหน้า อิ ธาตุ + ยุ ปัจจัย กัตตุสาธนะ]

สรุปว่า ทางสายเดียวที่มุ่งสู่พระนิพพาน ไม่มีทางสายอื่นนอกจากนี้ ไม่มีทางแยกอื่นอันจะทำให้เดินหลงหรือผิดทางนอกจากสติปัฏฐาน ๔ เมื่อดำเนินไปตามหนทางสายนี้ ย่อมบรรลุพระนิพพานในที่สุด พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกใน ๔ อสงไขยแสนกัปนี้และกัปอื่นๆ ก็ได้บรรลุความหมดจดจากกิเลสด้วยทางสายนี้]

ดู อญฺญมคฺคปฏิกฺเขปน

อญฺญมคฺคภาว (ปุ)

[อญฺญมคฺค + ภาว]

ความเป็นมรรคอื่น, ความเป็นทางสายอื่น.

อญฺญมคฺคภาวนิวารณ (น)

[อญฺญมคฺคภาว + นิวารณ]

การห้ามความเป็นมรรคอื่น, การห้ามความเป็นทางให้ถึงธรรมอื่น.

ฌานสฺส อมคฺคภาเวปิ สติ มคฺควจนํ **อญฺญมคฺคภาวนิวารณตฺถ**นฺติ อิมสฺมึ อตฺเถ มคฺคคฺคหณสฺส ปโยชนํ วุตฺตํ. (มูลฏี. ๑/๑๐๐)

แม้ครั้นเมื่อความมิใช่ทางแห่งฌานมีอยู่, มคฺค ศัพท์มีประโยชน์เพื่อ**ห้ามความเป็นทางให้ถึงธรรมอื่น**[นอกจากฌานสมาธิ] ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวประโยชน์ของการถือเอา มคฺค ศัพท์ไว้ในอรรถนี้[ว่า มคคํ ภาเวติ ในพระบาลี]

อญฺญมญฺญ (ติ)

[อญฺญ + อญฺญ]

ลง ม อาคม. ดู โมคฺคลฺลาน, นิสฺสย.๑/๕๖.

(๑) อื่นและอื่น, อื่นๆ, กันและกัน, คนละคน, แต่ละคน.

ตตฺร สุทํ สุปฺปิโย ปริพฺพาชโก อเนกปริยาเยน พุทฺธสฺส อวณฺณํ ภาสติ, ธมฺมสฺส อวณฺณํ ภาสติ, สงฺฆสฺส อวณฺณํ ภาสติ; สุปฺปิยสฺส ปน ปริพฺพาชกสฺส อนฺเตวาสี พฺรหฺมทตฺโต มาณโว อเนกปริยาเยน พุทฺธสฺส วณฺณํ ภาสติ, ธมฺมสฺส วณฺณํ ภาสติ, สงฺฆสฺส วณฺณํ ภาสติ. อิติห เต อุโภ อาจริยนฺเตวาสี **อญฺญมญฺญสฺส** อุชุวิปจฺจนีกวาทา ภควนฺตํ ปิฏฺฐิโต ปิฏฺฐิโต อนุพนฺธา โหนฺติ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ. (ที. ๑/๑)

[สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา พร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป แม้สุปปิยปริพาชกก็ได้เดินทางไกล ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมือง นาลันทาพร้อมด้วยพรหมทัตมาณพ ผู้เป็นศิษย์เช่นเดียวกัน] ทราบว่าในการเดินทางครั้งนั้น สุปปิยปริพาชกกล่าวติเตียนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หลายอย่าง ส่วนพรหมทัตมาณพผู้เป็นศิษย์ของสุปปิยปริพพาชก กลับกล่าวสรรเสริญพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์หลายอย่าง อาจารย์กับศิษย์ทั้งสอง มีคำพูดขัดแย้งที่ตรงกันข้าม**ต่อกันและกัน**[มีคำพูดขัดแย้งกัน] ขณะเดินตามหลังพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ไปด้วยประการฉะนี้.

อญฺญมญฺญสฺสาติ อญฺโญ อญฺญสฺส.

(ที.อฏ. ๑/๓๙)

บทว่า **อญฺญมญฺญสฺส** (ต่อกันและกัน) ตัดบทเป็น อญฺโญ อญฺญสฺส (ลบ โอ ลง ม อาคม) แปลว่า ผู้หนึ่ง (อุชุวิปจฺจนีกวาโท เป็นผู้มีคำพูดขัดแย้งตรงกันข้าม) กับอีกผู้หนึ่ง.

[อิติห มีความหมาย ๒ ประการคือเป็นนิปาตสมุทาย คือ กลุ่มนิบาตตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปที่ใช้ในความหมายเดียวกัน มีความหมาย=เอวํ (สารตฺถ.๒/๑๔) อีกนัยหนึ่ง อิติห มี ๒ บท คือ อิติ กับ ห, อิติ มีความหมาย=เอวํ ส่วน ห เป็น นิปาตมตฺต (ที.อภินวฏี. ๑/๒๔๗)]

เอกจฺเจ เอวมาหํสุ “อลํ อาวุโส กึ คิหีนํ กมฺมนฺตํ อธิฏฺฐิเตน, กึ คิหีนํ ทูเตยฺยํ หเฏน, หนฺท มยํ อาวุโส คิหีนํ **อญฺญมญฺญสฺส** อุตฺตริ-

มนุสฺสธมฺมสฺส วณฺณํ ภาสิสฺสาม ‘อสุโก ภิกฺขุ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภี ฯเปฯ อสุโก ภิกฺขุ โสตาปนฺโน ฯเปฯ อสุโก ภิกฺขุ ฉฬภิญฺโญติ ฯเปฯ เอวํ มยํ สมคฺคา สมฺโมทมานา อวิวทมานา ผาสุกํ วสฺสํ วสิสฺสาม, น จ ปิณฺฑเกน กิลมิสฺสามาติ.

(วิ. ๑/๑๑๓)

ภิกษุอีกพวกเสนออย่างนี้ว่า “อย่าเลย ท่านทั้งหลาย ทำไมพวกเรา จะต้องไปช่วยกันทำงานหรือทำหน้าที่ทูตนำข่าวสารให้พวกคฤหัสถ์ ทางที่ดีพวกเรากล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมของ**กันและกัน**ให้พวกคฤหัสถ์ฟังว่า “ภิกษุรูปโน้นได้ปฐมฌาน… ภิกษุรูปโน้นเป็นพระโสดาบัน…รูปโน้นได้อภิญญา ๖”…โดยวิธีนี้ เราทั้งหลายจะพร้อมเพรียงกัน ร่วมใจกัน ไม่ทะเลาะกัน อยู่จำพรรษาอย่างผาสุก และบิณฑบาตไม่ลำบาก”.

ตติเย จ โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา กิมาคมฺม กิมารพฺภ เอกจฺจสสฺสติกา เอกจฺจอสสฺสติกา เอกจฺจํ สสฺสตํ เอกจฺจํ อสสฺสตํ อตฺตานญฺจ โลกญฺจ ปญฺญเปนฺติ. สนฺติ ภิกฺขเว มโนปโทสิกา นาม เทวา, เต อติเวลํ **อญฺญมญฺญํ** อุปนิชฺฌายนฺติ; เต อติเวลํ **อญฺญมญฺญํ** อุปนิชฺฌายนฺตา **อญฺญมญฺญมฺหิ** จิตฺตานิ ปโทเสนฺติ; เต **อญฺญมญฺญํ** ปทุฏฺฐจิตฺตา, กิลนฺตกายา กิลนฺตจิตฺตา, เต เทวา ตมฺหา กายา จวนฺติ.

(ที. ๑/๑๙)

อนึ่ง ในวาทะที่ ๓ สมณพราหมณ์ผู้เจริญ ผู้มีความเห็นผิดว่าอัตตาและโลกบางอย่างเป็นสิ่งเที่ยงแท้ และผู้มีความเห็นผิดว่าอัตตาและโลกบางอย่างเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ อาศัยอะไร ปรารภอะไร ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าบางอย่างเป็นสิ่งเที่ยงแท้ บางอย่างเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ ภิกษุทั้งหลาย มีเทวดาพวกหนึ่งชื่อว่ามโนปโทสิกะ (เทวดาผู้ถึงความพินาศ[จุติ]เพราะความโกรธเป็นเหตุ) เทวดาพวกนั้นเพ่งโทษ**ซึ่งกันและกัน**นานเกินควร เมื่อมัวเพ่งโทษ**ซึ่งกันและกัน**นานเกินควร จึงคิดมุ่งร้ายต่อ**กันและกัน** เมื่อคิดมุ่งร้าย**ต่อกันและกัน** จึงเหนื่อยกายเหนื่อยใจพากันจุติจากชั้นนั้น.

ดู วิ.๒/๓๑๐, ม.๒/๑๘๕, ขุทฺทก.๑๑, สุตฺตนิ.๓๐๑

อิติ วิปสฺสนุเปกฺขาย สิทฺธาย สงฺขารุเปกฺขาปิ สิทฺธาว โหติ. อิมินา ปเนสา วิจินนคฺคหเณสุ มชฺฌตฺตสงฺขาเตน กิจฺเจน ทฺวิธา ภินฺนาติ. วิริยุเปกฺขา ปน เวทนุเปกฺขา จ **อญฺญมญฺญญฺจ** อวเสสาหิ จ อตฺถโต ภินฺนาเยวาติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๖๓)

โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนุเปกขา (อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา) สำเร็จแล้ว แม้สังขารุเปกขา (อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา) ก็เป็นอันสำเร็จได้โดยแท้ ถึงกระนั้น อุเบกขานี้ก็ต่างกันเป็นสองอย่างโดยกิจที่เรียกว่าความวางเฉยในการรู้เห็น[ไตรลักษณ์]และรับเอา[สังขารเป็นอารมณ์] วิริยุเปกขา (อุเบกขาคือความเพียร) และเวทนุเปกขา (อุเบกขาเวทนา) โดยองค์ธรรมต่าง**กันและกัน** และต่างจากอุเบกขาที่เหลือด้วย.

[วิปัสสนุเปกขาคืออุเบกขาที่มีความเป็นกลางในการรู้เห็นสังขารโดยวางเฉยในการรู้เห็นไตรลักษณ์ของขันธ์๕ และสังขารุเปกขาคืออุเบกขาในฌานอันได้แก่สังขารุเปกขา ๘ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสมาบัติ ๘ และวิปัสสนาอันได้แก่สังขารุเปกขา ๑๐ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ สุญญตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหารสมาบัติ โดยองค์ธรรมมีภาวะเป็นอันเดียวกัน (เอกีภาวะ) เพราะเมื่อผู้ปรารภวิปัสสนารู้เห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉยในการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขาร ย่อมเกิดขึ้น ความเป็นผู้วางเฉยนี้ชื่อว่าวิปัสสนุเปกขา และเมื่อเห็นไตรลักษณ์แล้ว ก็มีความวางเฉยในการรับเอาสังขารเป็นอารมณ์ ความวางเฉยนี้ ชื่อว่าสังขารุเปกขา]

(๒) อื่นๆ, ต่างกัน, แตกต่างกัน, หลายประการ, นานัปปการ.

อญฺญมญฺเญหิ ติตฺเถหิ
อสฺสํ ปาเยหิ สารถิ
อจฺจาสนสฺส ปุริโส
ปายาสสฺสปิ ตปฺปติ. (ชา. ๑/๗)

(อำมาตย์โพธิสัตว์กล่าวกับคนเลี้ยงม้าว่า) นายสารถี ท่านจงให้ม้าดื่มน้ำที่ท่า**อื่นๆ** บ้าง แม้ข้าวปายาสที่รับประทานบ่อย ๆ คนก็ยังเบื่อได้ (ไม่อยากกิน).

อญฺญมญฺเญหีติ อญฺเญหิ อญฺเญหิ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๐๐)

บทว่า **อญฺญมญฺเญหิ** ตัดบทเป็น อญฺเญหิ อญฺเญหิ (ลง ม อาคม) แปลว่า อื่นๆ.

ชาติวิภงฺคํ ปาณานํ
อญฺญมญฺญา หิ ชาติโย
ติณรุกฺเขปิ ชานาถ
น จาปิ ปฏิชานเร
ลิงฺคํ ชาติมยํ เตสํ
อญฺญมญฺญา หิ ชาติโย.

(ม. ๒/๓๐๘, สุตฺตนิ. ๓๗๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
(ดูก่อนวาเสฏฐะ) เพราะสัตว์ทั้งหลายมีชาติกำเนิด**ต่างกัน**หลายเผ่าพันธุ์ เธอทั้งหลายรู้จักหญ้าและต้นไม้ แต่หญ้าและต้นไม้ก็ไม่ยอมรับว่าเป็นหญ้าเป็นต้นไม้ หญ้าและต้นไม้เหล่านั้น ต่างมีรูปร่างสัณฐานสำเร็จมาแต่กำเนิด เพราะธรรมชาติของพวกมัน**ต่างกัน**.

อญฺญมญฺญา หิ ชาติโยติ เตสํ เตสญฺหิ ปาณานํ ชาติโย อญฺญมญฺญา (อญฺญา อญฺญา), นานปฺปการาติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๓/๒๙๕-๖, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๘๔)

บาทคาถาว่า **อญฺญมญฺญา หิ ชาติโย** (มีชาติกำเนิดต่างกัน) ความว่า เพราะสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ มีชาติกำเนิดแตกต่างกัน คือ มีหลายประการ (หลายชนิด).

ลิงฺคํ ชาติมยนฺติ อชานนฺตานมฺปิ จ เตสํ ชาติมยเมว สณฺฐานํ อตฺตโน มูลภูตติณาทิสทิสเมว โหติ. กึ การณา? **อญฺญมญฺญา** หิ ชาติโย.

ยสฺมา อญฺญา ติณชาติ อญฺญา รุกฺขชาติ. ติเณสุปิ อญฺญา ตาลชาติ อญฺญา นาฬิเกรชาติ เอวํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

(ม.อฏ. ๓/๒๙๕-๖, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๘๕)

สองบทว่า **ลิงฺคํ ชาติมยํ** (มีรูปร่างสัณฐานสำเร็จมาแต่กำเนิด) ความว่า ก็หญ้าและต้นไม้เหล่านั้น แม้ไม่รู้อยู่ก็มีทรวดทรงสำเร็จมาแต่กำเนิดนั่นเอง คือเป็นเหมือนหญ้าเป็นต้น อันเป็นเค้าเดิมของตนนั่นเอง ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะกำเนิดของพวกมัน**ต่างกัน** เพราะเหตุที่ติณชาติเป็นอย่างหนึ่ง รุกขชาติก็เป็นอย่างหนึ่ง แม้บรรดาติณชาติทั้งหลาย ชาติกำเนิดต้นตาลเป็นอย่างหนึ่ง ชาติกำเนิดต้นมะพร้าว ก็เป็นอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงขยายให้พิสดารอย่างนี้.

ดู ม.๒/๔๐๘, สุตฺตนิ.๓๗๔, ม.อฏ.๓/๒๙๖, สำ.๑/๒๘๖, ม.๒/๔๐๘, สุตฺตนิ.๓๗๔,เนตฺติ.๒๑, เนตฺติ.อฏ.๘๕

อญฺญมญฺญขาทิกา (ถี)

[อญฺญมญฺญ + ขาทิกา]

เคี้ยวกินกันและกัน, กินกันเอง.

ขาทิกา = ขาท (ภกฺขเณ) + ณฺวุ. ลง ณฺวุ ปัจจัยท้าย ขาท ธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๒๗) ว่า สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา, ให้ ณฺวุ ปัจจัยชื่อว่ากิตกปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๕๔๖) ว่า อญฺเญ กิตฺ, ให้กิตกปัจจัยลงในกัตตุสาธนะด้วยสูตร (กจ.๖๒๔) ว่า กตฺตริ กิตฺ, ให้ ณฺวุ ปัจจัยลงในกาล ๓ ด้วยสูตร (กจ.๕๕๐) ว่า ณาทโย เตกาลิกา, แปลง ณฺวุ เป็น อก ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนํ, ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร (กฺจ.๒๓๗) ว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย, แปลง อ [หน้า อก]เป็น อิ ด้วยสูตร (กจ.๔๐๔) เป็นต้น ว่า เตสุ วุทฺธิ.

ขิปฺปตรํ โข โส ภิกฺขเว กาโณ กจฺฉโป อมุสฺมึ เอกจฺฉิคฺคเล ยุเค คีวํ ปเวเสยฺย. อโต ทุลฺลภตราหํ ภิกฺขเว มนุสฺสตฺตํ วทามิ สกึ วินิปาตคเตน พาเลน. ตํ กิสฺส เหตุ, น เหตฺถ ภิกฺขเว อตฺถิ ธมฺมจริยา สมจริยา กุสลกิริยา ปุญฺญกิริยา, **อญฺญมญฺญขาทิกา** เอตฺถ ภิกฺขเว วตฺตติ ทุพฺพลขาทิกา.

(ม. ๓/๒๐๗, สำ. ๓/๓๙๗)

[ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษโยนแอกที่มีรูเดียวลงไปในมหาสมุทร ลมในทิศต่าง ๆ ก็พัดพาแอกนั้นไปในทิศตรงกันข้าม ในมหาสมุทรนั้น มีเต่าตาบอดตัวหนึ่ง ผ่านไป ๑๐๐ ปีจะโผล่ขึ้นมาหนึ่งครั้ง พวกเธอคิดว่ามันจะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวนั้นได้ไหม” “ไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า แต่ถ้าเวลาล่วงเลยไปนาน ๆ บางครั้งมันอาจจะสอดเข้าไปในแอกนั้นได้บ้าง พระพุทธเจ้าข้า”]

ภิกษุทั้งหลาย เต่าตาบอดนั้นพึงสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรูเดียวโน้นยังเร็วกว่า เรากล่าวว่า การที่คนพาลผู้ไปสู่วินิบาตคราวเดียวจะพึงได้เป็นมนุษย์อีกยากกว่านั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในวินิบาตนั้น ไม่มีการประพฤติธรรม ไม่มีการประพฤติชอบ ไม่มี

การทำกุศล ไม่มีการทำบุญ ในวินิบาตนั้น มีแต่สัตว์**ผู้เคี้ยวกินกันและกัน** (กินกันเอง) เคี้ยวกินสัตว์ผู้มีกำลังน้อยกว่า.

อญฺญมญฺญขาทิกาติ อญฺญมญฺญขาทนำ.

(ม.อฏ. ๔/๑๕๑, สำ.อฏ. ๓/๓๓๓)

บทว่า **อญฺญมญฺญขาทิกา** แปลว่า เคี้ยวกินกันและกัน (กินกันเอง).

อญฺญมญฺญจตุกฺก (น)

[อญฺญมญฺญ + จตุกฺก]

หมวด ๔ อันกล่าวถึงอวิชชาและสังขารเป็นต้นเป็นเหตุและผลของกันและกัน.

วิภงฺคปาฬิ. (๖) ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺค. (๒) อภิธมฺมภาชนีย. (๘) อญฺญมญฺญจตุกฺก. (อภิ.วิ.๑๔๘-๙. ๑๖๔, ๑๗๑) (อภิ.อฏ.๒/๑๙๗) (มูลฏี. ๒/๑๓๗) (อนุฏี.๒/๑๔๕)

อญฺญมญฺญตา (ถี)

[อญฺญมญฺญ + ตา]

ความเป็นอัญญมัญญปัจจัย, ความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน. สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน, สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น[ค้ำจุนกันและกันไว้].

อตฺถโน อุปการกสฺส อุปการกตา อญฺญมญฺญปจฺจยตา. อุปการกตา จ **อญฺญมญฺญตา**วเสเนว ทฏฺฐพฺพา น สหชาตาทิวเสน. (มูล.ฏี. ๓/๑๗๑)

ความเป็นธรรมที่ช่วยอุปการะแก่ธรรมที่อุปการะตน ชื่อว่าความเป็นอัญญมัญญปัจจัย. ก็ความเป็นธรรมช่วยอุปการะ บัณฑิตพึงทราบ โดยเนื่องด้วย**ความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน**[อุปถัมภ์กันและกัน]นั่นเอง มิใช่โดยเนื่องด้วยความเป็นสหชาตาทิปัจจัย[ปัจจัยที่เกิดพร้อมกันเป็นต้น]

อญฺญมญฺญตาวเสเนวาติ อิมินา (วจเนน) สหชาตาทิภาเวน อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการกตามตฺตำ น อญฺญมญฺญปจฺจยตา, อถ โข อญฺญมญฺญปจฺจยภาววเสนาติ ลกฺขณสงฺคราภาวำ ทสฺเสติ. (อนุฏี. ๓/๒๓๐)

ด้วยคำนี้ว่า **อญฺญมญฺญตาวเสเนว** (โดยเนื่องด้วยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน) ท่านอาจารย์ย่อมแสดงการไม่มีความระคนกันโดยลักษณะ[แห่งปัจจัย]ว่า เพียงความเป็นธรรมที่ช่วยอุปการะแก่ธรรมที่อุปการะตนโดยความเป็นสหชาตาทิปัจจัย หาใช่ความเป็นอัญญมัญญปัจจัยไม่ โดยที่แท้ ย่อมเป็นโดยเนื่องด้วยความเป็นอัญญมัญญปัจจัย.

อตฺถโน อุปการกสฺส อุปการกตา อญฺญมญฺญปจฺจยตา. ตถา หิสฺส ติทณฺฑำ นิทสฺสิตำ. อุปการกตา จ **อญฺญมญฺญตา**วเสเนว ทฏฺฐพฺพา, น สหชาตาทิวเสน.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๗๕)

ความเป็นธรรมที่ช่วยอุปการะ[สนับสนุน]แก่ธรรมที่อุปการะตน ชื่อว่าความเป็นอัญญมัญญปัจจัย. จริงอย่างนั้น ท่านแสดงไม้ค้ำ

๓ อัน[ไม้เท้าสามง่าม, ไม้ขาหยั่งหรือโต๊ะ ๓ ขา]แห่งอัญญมัญญปัจจัยนั้น. ก็ความเป็นธรรมช่วยอุปการะ บัณฑิตพึงทราบ โดยเนื่องด้วย **ความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน** [อุปถัมภ์กันและกัน]นั่นเอง มิใช่โดยเนื่องด้วยความเป็นสหชาตาทิปัจจัย [ปัจจัยที่เกิดพร้อมกันเป็นต้น] [แท้จริง เมื่อเป็นสหชาตาทิปัจจัยนั้น ไม่จำเป็นจะต้องเป็นอัญญมัญญปัจจัยอีกด้วย [คือแม้เว้นจากอัญญมัญญปัจจัยก็เป็นได้]. (ส่วน) อัญญมัญญปัจจัยนี้ที่จะไม่เป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจัยนั้นไม่มี [คือต้องเป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจัยเสมอ]. จริงอย่างนั้น ปัจจัยบางอย่างซึ่งเป็นสหชาตาทิปัจจัยนั่นเองย่อมเป็นอัญญมัญญปัจจัยได้]

[อัญญมัญญปัจจัยนี้มีความสัมพันธ์กับสหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดพร้อมกัน) คือ ในนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดพร้อมกันนั้น มีการอุดหนุนให้เกิดพร้อมกันโดยอำนาจของสหชาตปัจจัยหนึ่ง และมีการอุดหนุนซึ่งกันและกัน ด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัยหนึ่ง หมายความว่า เมื่อเป็นอัญญมัญญปัจจัยแล้วต้องเป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจัยเสมอที่จะไม่เป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจัยนั้นไม่มี แต่สหชาตปัจจัยนั้นถึง แม้จะไม่ได้ร่วมกับอัญญมัญญปัจจัยก็เป็นไปได้ เช่น (๑) นามขันธ์ ๔ กับจิตตชรูปเป็นสหชาตปัจจัยได้แต่ไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัย (๒) มหาภูตรูปกับอุปาทารูปเป็นสหชาตปัจจัยได้แต่ไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัย ดังมีบาลีในมณิสารมัญชูสาฏีกาแสดงว่า อญฺญมญฺญปจฺจโย สหชาตปจฺจเยน วินา น โหติ สหชาตปจฺจโย ปน เตน วินาปิ โหติ (อัญญมัญญปัจจัย ที่จะไม่เป็นไปร่วมกับสหชาตปัจจัยนั้นไม่มี ส่วนสหชาตปัจจัยแม้เว้นจากอัญญมัญญปัจจัยก็เป็นไปได้)]

อญฺญมญฺญนิสฺสย (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + นิสฺสย]

อาศัยซึ่งกันและกัน.

อญฺญมญฺญนิสฺสยตา (ถี)

[อญฺญมญฺญนิสฺสย + ตา]

(๑) ความเป็นที่อาศัยของกันและกัน.

(๒) ความเป็นอัญญมัญญปัจจัยและนิสสยปัจจัย.

[กึ ปน ปถวีธาตุ เสสธาตูนำ ปติฏฺฐา โหติ น โหตีติ โหติ ผุสิตฺวา โหติ อุทาหุ อผุสิตฺวา? อาโปธาตุ วา เสสา อาพนฺธมานา ผุสิตฺวา อาพนฺธติ อุทาหุ อผุสิตฺวาติ? ปถวีธาตุ ตาว อาโปธาตุยา อผุสิตฺวาว ปติฏฺฐา โหติ เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ ผุสิตฺวา. อาโปธาตุ ปน ปถวีธาตุมฺปิ เตโชวาโยธาตุโยปิ อผุสิตฺวาว อาพนฺธติ. ยทิ ผุสิตฺวา อาพนฺเธยฺย โผฏฺฐพฺพายตนำ นาม ภเวยฺย.

(อภิ.อฏ. ๑/๖๕๑)

ถามว่า:ปฐวีธาตุกระทบธาตุที่เหลือแล้ว เป็นที่อาศัยหรือไม่เป็นที่อาศัย ตอบว่า:เป็นที่อาศัย. ถามว่า:ปฐวีธาตุกระทบแล้ว จึงเป็นที่อาศัยหรือไม่กระทบก็เป็นที่อาศัยได้

อีกนัยหนึ่ง อาโปธาตุเมื่อเกาะกุมธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ กระทบแล้วย่อมเกาะกุม หรือว่าไม่กระทบแล้วก็เกาะกุมได้. ตอบว่า:ลำดับแรก ปฐวีธาตุไม่กระทบอาโปธาตุก็เป็นที่อาศัยให้ได้ แต่สำหรับเตโชธาตุและวาโยธาตุแล้ว ปฐวีธาตุต้องกระทบจึงเป็นที่อาศัยให้ได้ ส่วนอาโปธาตุไม่กระทบทั้งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุก็ย่อมเกาะกุมได้ ถ้าอาโปธาตุกระทบแล้วพึงเกาะกุมได้ไซร้ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่าโผฏฐัพพายตนะ]

อผุสิตฺวา ปติฏฺฐา โหตีติ อาโปธาตุยา อโผฏฐพฺพภาวโต วุตฺตำ. ตถา “อผุสิตฺวาว อาพนฺธตีติ. น หิ ยถา โผฏฐพฺพธาตูนำ โผฏฐพฺพภาเวน **อญฺญมญฺญนิสฺสยตา**, เอวำ โผฏฐพฺพาโผฏฐพฺพธาตูนำ โหตีติ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ.

(มูลฏี. ๑/๑๔๕)

ปาฐะว่า **อผุสิตฺวา ปติฏฺฐา โหติ** (ปฐวีธาตุไม่กระทบอาโปธาตุก็เป็นที่อาศัยให้ได้) ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะความที่อาโปธาตุ ไม่เป็นโผฏฐัพพารมณ์ (โผฏฐัพพายตนะ), ปาฐะว่า อผุสิตฺวาว อาพนฺธติ (ไม่กระทบ…ก็ย่อมเกาะกุมได้) ก็โดยทำนองเดียวกัน. พึงทราบความประสงค์[ของพระอรรถกถาจารย์]ว่า การที่โผฏฐัพพธาตุ[ปถวี, เตโช, วาโย]**เป็นที่อาศัยของกันและกัน**โดยความเป็นสิ่งที่ถูกกระทบย่อมมีไม่ได้ฉันใด. การที่โผฏฐัพพธาตุและ[อาโป]อันเป็นอโผฏฐัพพธาตุไม่เป็นที่อาศัยของกันและกัน[โดยความเป็นสิ่งที่ถูกกระทบ]ย่อมมีไม่ได้ ฉันนั้น.

อญฺญมญฺญำ นิสฺสยตา อญฺญมญฺญนิสฺสยตา.

อถวา อญฺญมญฺญตา จ นิสฺสยตา จ อญฺญมญฺญนิสฺสยตา. (อนุฏี. ๑/๑๖๗)

ความเป็นที่อาศัยของกันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญญนิสสยตา. อีกนัยหนึ่ง ความเป็นอัญญมัญญปัจจัยและนิสสยปัจจัย ชื่อว่าอัญญมัญญนิสสยตา.

อญฺญมญฺญปจฺจย (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + ปจฺจย]

อัญญมัญญปัจจัย, ปัจจัยช่วยอุปถัมภ์แก่กันและกัน, สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน, สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น[ค้ำจุนกันและกันไว้].

อญฺญมญฺญปจฺจโย. (ปฏฺฐาน. ๑/๑)

สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน ชื่อว่า **อัญญมัญญปัจจัย**.

อญฺญมญฺญำ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการโก ธมฺโม **อญฺญมญฺญปจฺจโย**. อญฺญมญฺญูปตฺถมฺภกำ ติทณฺฑำ วิย. โส อรูปกฺขนฺธาทิวเสน ติวิโธ โหติ. ยถาห จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย. จตฺตาโร มหาภูตา ฯเปฯ โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปำ อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโยติ.

(อภิ.อฏ. ๓/๒๔๗)

สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น[ค้ำจุนกันและกันไว้]

เหมือนไม้ค้ำสามอัน[ไม้เท้าสามง่าม ไม้ขาหยั่งหรือโต๊ะ ๓ ขาช่วยค้ำกันและกัน] ชื่อว่า **อัญญมัญญปัจจัย.** อัญญมัญญปัจจัยนั้นมี ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อรูปขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัย ฯลฯ ในปฏิสนธิขณะ[ปฏิสนธิกาล]นามและรูปเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัย.

[สภาวธรรมของอัญญมัญญปัจจัยมี ๓ คือ *(๑) ปัจจัยธรรม* (ธรรมที่เป็นเหตุ) ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ เป็นปัจจัยอุปการะซึ่งกันและกัน, มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิดมีจิตตมหาภูตรูปเป็นต้นเป็นปัจจัยช่วยอุปการะซึ่งกันและกัน, ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และหทัยวัตถุรูปเป็นปัจจัยช่วยอุปการะซึ่งกันและกัน รวมองค์ธรรมของปัจจัยได้แก่ จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูป ๔ ปฏิสนธิหทัยรูป ๑,

(๒) ปัจจยุบบันธรรม (ธรรมที่เป็นผล) ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูป ๔ ทุกชนิดมีจิตตชมหาภูตรูปเป็นต้น, ปัญจโวการปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และหทัยวัตถุรูปที่เป็นไปโดยอาการเปรียบเทียบจากกันและกัน รวมองค์ธรรมของปัจจยุบบันธรรม ได้แก่ จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, มหาภูตรูป ๔ ปฏิสนธิหทัยรูป ๑,

(๓) ปัจจนิกธรรม (ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์) ได้แก่ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป (เว้นหทัยวัตถุ) ที่เป็นไปโดยอาการเปรียบเทียบจากนามขันธ์ ๔, จิตตชอุปาทายรูป ปวัตติกัมมชอุปาทายรูปที่เป็นไปโดยอาการเปรียบเทียบจากมหาภูตรูป. รวมองค์ธรรมของปัจจนิกธรรม ได้แก่อุปาทายรูป ๒๔ (เว้นปฏิ. หทยวัตถุ) ดู. คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปัจจยสังคหวิภาค หน้า ๑๕๔ - ๑๕๕

ลักษณะการอุดหนุนในอัญญมัญญปัจจัยนี้มี ๓ อย่าง คือ (๑) นามธรรม คือ สัมปยุตตนามขันธ์ ๔ ช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น, (๒) รูปธรรม คือมหาภูตรูป ๔ ช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น (๓) นามธรรมและรูปธรรม คือ ปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และปฏิสนธิหทัยวัตถุ ช่วยอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น. รวมธรรมทั้ง ๓ จำพวกนี้เรียกว่าอัญญมัญญปัจจัย หมายความว่า เป็นธรรมที่อุปการะ โดยการอุดหนุนซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้นนั่นเอง.

การอุดหนุนซึ่งกันและกันด้วยอำนาจอัญญมัญญปัจจัยนี้ จะขาดเสียอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ธรรมนั้นๆ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เช่น สัมปยุตตนามขันธ์ ๔ อันได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์นั้น ต้องเกิดด้วยกันและอุดหนุนซึ่งกันและกันเสมอ ถ้าขาดขันธ์ใดขันธ์หนึ่ง ก็เป็นสัมปยุตตนามขันธ์ไม่ได้ คือถ้าขาดเวทนาขันธ์ไป สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ก็เกิดไม่ได้ หรือถ้าขาดสัญญาขันธ์ไป เวทนาขันธ์ สังขารขันธ์

และวิญญาณขันธ์ ก็เกิดไม่ได้เช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น นี้เป็นลักษณะของนามธรรม. ฝ่ายรูปธรรมก็เช่นเดียวกัน คือ มหาภูตรูปทั้ง ๔ อันได้แก่ปถวี อาโป เตโช วาโยก็ต้องเกิดด้วยกันและอุดหนุนซึ่งกันและกันเสมอ จะขาดรูปใดรูปหนึ่งไม่ได้ คือเมื่อปถวีเกิด อาโป เตโช วาโย ก็ต้องเกิดพร้อมกันด้วย ถ้าขาดปถวี อาโป เตโช วาโยก็เกิดไม่ได้ หรือถ้าขาดอาโป ปถวี เตโช วาโย ก็เกิดไม่ได้เช่นกัน.

ส่วนในปฏิสนธิกาลในปัญจโวการภูมินั้น ธรรมที่เกิดร่วมกันและอุดหนุนซึ่งกันและกัน ได้แก่ปฏิสนธินามขันธ์ ๔ กับหทัยวัตถุ ซึ่งทั้งสองอย่างนี้ จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ คือ ถ้าปฏิสนธินามขันธ์ ๔ ไม่เกิด หทัยวัตถุก็เกิดไม่ได้ หรือถ้าหทัยวัตถุไม่เกิด ปฏิสนธินามขันธ์ ๔ ก็เกิดไม่ได้เช่นกัน. ส่วนในปฏิสนธิกาลในจตุโวการภูมินั้น ธรรมที่เกิดร่วมกันและอุดหนุนซึ่งกันและกันนั้น ได้แก่ปฏิสนธินามขันธ์ ๔ อย่างเดียว ไม่ต้องอาศัยหทัยวัตถุ เพราะในจตุโวการภูมินั้นไม่มีรูป มีแต่นามอย่างเดียว ส่วนหทัยวัตถุนั้นเป็นรูป ฉะนั้น จึงไม่เกิดในภูมินั้น ทั้งนี้ก็เป็นไปด้วยอำนาจของรูปวิราคภาวนา (การปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากรูป)

การอุดหนุนซึ่งกันและกันด้วยอำนาจอัญญมัญญปัจจัยนี้ อุปมาเหมือนโต๊ะ ๓ ขาหรือขาหยั่งซึ่งอาศัยด้วยไม้ ๓ อันค้ำจุนอยู่ ซึ่งโต๊ะ ๓ ขาก็ดี หรือไม้ขาหยั่งก็ดี ถ้าขาดไปขาหนึ่งขาใดแล้ว โต๊ะและขาหยั่งนั้นก็ไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้ การที่โต๊ะหรือไม้ขาหยั่งนั้นตั้งอยู่ได้ ก็ต้องพร้อมเพรียงด้วยขาทั้ง ๓ ค้ำจุนซึ่งกันและกันอยู่ข้อนี้ฉันใด อำนาจของอัญญมัญญปัจจัยนี้ก็เช่นเดียวกัน คือนามธรรมก็ต้องอาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ รูปธรรมก็ต้องอาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ และนามธรรมกับรูปธรรมในปัญจโวการปฏิสนธิ ก็ต้องอาศัยอุดหนุนซึ่งกันและกันจึงเกิดได้ ดังนี้ แล [คัมภีร์มหาปัฏฐาน ปัจจยโชติกะ สาธิปปายะ สรูปัตถนิสสยะ หน้า ๔๔๒]

อนิจฺจโต มนสิกโรโต อธิโมกฺขพหุลสฺส กตมินฺทฺริยํ อาธิปเตยฺยํ โหติ, ภาวนาย กตินฺทฺริยานิ ตทนุวายานิ โหนฺติ, สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, **อญฺญมญฺญปจฺจยา** โหนฺติ, นิสฺสยปจฺจยา โหนฺติ, สมฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติ, เอกรสา โหนฺติ, เกนตฺเถน ภาวนา, โก ภาเวติ.

(ปฏิสํ. ๒๔๕) (ฉ.ม.ตทนุยวา)

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ อินทรีย์อะไรเป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอินทรีย์นั้นมีเท่าไร เป็นสหชาตปัจจัย เป็น**อัญญมัญญปัจจัย** เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย เป็นธรรมมีรสอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายอย่างไร ใครย่อมเจริญ.

อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺตีติ อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการกา โหนฺติ, อญฺญมญฺญูปถมฺภกํ ติทณฺฑํ วิย.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๖๑)

ปาฐะว่า **อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺติ** ได้แก่ เป็นธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น[ค้ำจุนกันและกันไว้] เหมือนไม้ค้ำสามอัน[ไม้เท้าสามง่าม ไม้ขาหยั่งหรือโต๊ะ ๓ ขา]ช่วยค้ำจุนกันและกัน [จึงตั้งอยู่ได้].

อญฺญมญฺญปจฺจยกถา (ถี)

[อญฺญมญฺญปจฺจย + กถา]

กถาอันแสดงถึงความที่อวิชชาและสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่กันและกัน.

กถาวตฺถุปาลิ, (วรรคที่ ๑๕ กถาที่ ๒. อภิ.ก. ๓๗๐-๑)

อญฺญมญฺญปจฺจยกถาวณฺณนา (ถี)

[อญฺญมญฺญปจฺจยกถา + วณฺณนา]

อรรถกถาอันแสดงถึงความที่อวิชชาและสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่กันและกัน.

อญฺญมญฺญปจฺจยตา (ถี)

[อญฺญมญฺญปจฺจย + ตา]

(ก) ความเป็นอัญญมัญญปัจจัย.

อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการกตา **อญฺญมญฺญปจฺจยตา**. ตถา หิสฺส ติทณฺฑำ นิทสฺสิตำ. อุปการกตา จ **อญฺญมญฺญตา**วเสเนว ทฏฺฐพฺพา, น สหชาตาทิวเสน.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๗๕)

ความเป็นธรรมที่ช่วยอุปการะแก่ธรรมที่อุปการะตน ชื่อว่า**ความเป็นอัญญมัญญปัจจัย**. จริงอย่างนั้น ท่านแสดงไม้ค้ำ ๓ อัน [ไม้เท้าสามง่าม, ไม้ขาหยั่งหรือโต๊ะ ๓ ขา] แห่งอัญญมัญญปัจจัยนั้น. ก็ความเป็นธรรมมีอุปการะ บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถความเป็นปัจจัยแก่กันและกันนั่นเอง มิใช่เกี่ยวกับความเป็นสหชาตาทิปัจจัย[ปัจจัยที่เกิดพร้อมกันเป็นต้น].

(ข) ความที่อวิชชาเป็นอัญญมัญญปัจจัย, ความที่อวิชชาและสังขารเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน.

อญฺญมญฺญจตุกฺเกปิ อวิชฺชาปจฺจยาติ สหชาตาทิปจฺจยวเสน สงฺขารสฺส อวิชฺชาปจฺจยตำ ทสฺเสตฺวา “สงฺขารปจฺจยาปิ อวิชฺชาติ **อญฺญมญฺญปจฺจยตา** ทสฺสิตา. (อภิ.อฏ. ๒/๑๙๗)

อนึ่ง ในอัญญมัญญจตุกกะ พระองค์ทรงแสดงความที่สังขารมีอวิชชา เป็นปัจจัยด้วยอำนาจสหชาตาทิปัจจัยว่า อวิชฺชาปจฺจยา (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) แล้วแสดง**ความที่อวิชชาเป็นอัญญมัญญปัจจัย**ว่า สงฺขารปจฺจยาปิ อวิชฺชา (อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้.

อญฺญมญฺญปจฺจยนิยมาภาว (ปุ)

[อญฺญมญฺญปจฺจย + นิยม + อภาว]

ความไม่มีการกำหนดแน่นอนว่าเป็นอัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยช่วยอุปถัมภ์แก่กันและกัน), ความไม่มีการกำหนดสภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น [ค้ำจุนกันและกันไว้].

ยถา ปน “นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนํ นามปจฺจยา ผสฺโสติอาทีสุ ปจฺจยุปฺปนฺนํ [สฬายตนํ จ ผสฺสาทึ จ] จเปตฺวา นามํ คหิตํ, เอวํ “ภวปจฺจยาปิ อุปาทานนฺติ อิธาปิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ [อุปาทานํ] จเปตฺวา ภวสฺส คหณํ น น สกฺกา กาตุํ, ตสฺมา อุปาทานสฺส อวิคตปจฺจยนิยมาภาโว วิย **อญฺญมญฺญปจฺจยนิยมาภาโว** ภเว ปุพฺเพ วุตฺตนเยน อตฺถีติ “ภวปจฺจยาปิ อุปาทานนฺติ น วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

(มูลฏี. ๒/๑๓๘)

เหมือนอย่างว่า ท่านถือเอานามโดยเว้น [สฬายตนะและผัสสะเป็นต้น]อันเป็นปัจจยุบัน ในพระบาลีเป็นต้นว่า นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนํ (เพราะนามเป็นปัจจัยอายตนะที่ ๖ [มนายตนะ] จึงมี) นามปจฺจยา ผสฺโส (เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี) ฉันใด.

แม้ในพระบาลีนี้ว่า ภวปจฺจยาปิ อุปาทานํ (แม้เพราะภพเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี) ก็สามารถเพื่อทำการถือเอาภพ โดยเว้นอุปาทานอันเป็นปัจจยุบันได้แน่นอน ฉันนั้น เหตุนั้นพึงทราบว่า **ความไม่มีการกำหนดแน่นอนว่าเป็นอัญญมัญญปัจจัย** (ปัจจัยช่วยอุปถัมภ์แก่กันและกัน) ย่อมมีในภพโดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น เหมือนความไม่มีการกำหนดว่าเป็นอวิคตปัจจัยของอุปาทาน ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงไม่กล่าวว่า ภวปจฺจยาปิ อุปาทานํ.

ปจฺจยุปฺปนฺนํ จเปตฺวา ปจฺจยภูตเยว นามํ คหิตํ อวิคตปจฺจยนิยมาภาโว วิย ภเว อุปาทานสฺส **อญฺญมญฺญปจฺจยนิยมาภาโว**ติ โยชนา. วุตฺตนเยนาติ “สงฺขตลกฺขณานิ ปนาติอาทินา วุตฺตนเยน. (อนุฏี. ๒/๑๔๕)

พึงประกอบบทว่า ท่านถือเอานามอันเป็นปัจจัยนั่นเทียวโดยเว้น [สฬายตนะและผัสสะเป็นต้น]อันเป็นปัจจยุบัน (เพราะเหตุนั้น) **ความไม่มีการกำหนดแน่นอนว่าเป็นอัญญมัญญปัจจยสัตติ** ของอุปาทานในภพจึงมีเหมือนความ ไม่มีการกำหนดแน่นอนว่าเป็นอวิคตปัจจยสัตติ.

อญฺญมญฺญปจฺจยภาว (ปุ)

[อญฺญมญฺญปจฺจย + ภาว]

ความเป็นอัญญมัญญปัจจัย, ความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน. ดู อญฺญมญฺญตา

อญฺญมญฺญปจฺจยภูต (ติ)

[อญฺญมญฺญปจฺจย + ภูต]

(มหาภูตรูป ๔) อันเป็นปัจจัยแก่กันและกัน.

อญฺญมญฺญปจฺจยภูเตสูติ เอเตน อุปาทารูปนิวตฺเตติ. (อนุฏี. ๑/๑๖๘)

ด้วยคำว่า อญฺญมญฺญปจฺจยภูเตสุ ([มหาภูตรูป ๔]**อันเป็นปัจจัยแก่กันและกัน**) ท่านอาจารย์ห้ามอุปาทายรูป.

อญฺญมญฺญปฏิปกฺข (ติ)

[อญฺญมญฺญ + ปฏิปกฺข]

อันเป็นปฏิปักข์กันและกัน.

อญฺญมญฺญปฏิปกฺขสภาว (ปุ)

[อญฺญมญฺญปฏิปกฺข + สภาว]

[ให้มี]สภาวะเป็นปฏิปักข์กันและกัน.

อญฺญมญฺญปฏิปกฺขสภาววตฺถิต (ติ)

[อญฺญมญฺญปฏิปกฺขสภาว + ววตฺถิต]

[ที่มีลักษณะ]ถูกกำหนดให้มีสภาวะเป็นปฏิปักข์ (ขัดแย้ง) กันและกัน.

อญฺญมญฺญปฏิปกฺขสภาววตฺถิตลกฺขณ (ติ)

[อญฺญมญฺญปฏิปกฺขสภาววตฺถิต + ลกฺขณ]

[เวทนา ๓]ที่มีลักษณะถูกกำหนดให้มีสภาวะเป็นปฏิปักข์ (ขัดแย้ง) กันและกัน.

เอวเมตา **อญฺญมญฺญปฏิปกฺขสภาววตฺถิตลกฺขณา** เอว ติสฺโส เวทนา ภควตา เทสิตา. ตญฺจ โข วิปสฺสนากมฺมิกานำ โยคาวจรานำ เวทนามุเขน อรูปกมฺมฏฺฐานทสฺสนตฺถำ. ทุวิธญฺหิ กมฺมฏฺฐานำ รูปกมฺมฏฺฐานำ อรูปกมฺมฏฺฐานนฺติ. ตตฺถ ภควา รูปกมฺมฏฺฐานำ กเถนฺโต สงฺเขปมนสิการวเสน วา วิตฺถารมนสิการวเสน วา จตุธาตุววตฺถานาทิวเสน วา กเถติ. อรูปกมฺมฏฺฐานำ ปน กเถนฺโต ผสฺสวเสน วา เวทนาวเสน วา จิตฺตวเสน วา กเถติ. (อิติวุต.อฏ. ๑๗๙)

เวทนา ๓ เหล่านั้น (สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อทุกขมสุขเวทนา) **ที่มีลักษณะถูกกำหนดให้มีสภาวะเป็นปฏิปักข์ (ขัดแย้ง) กันและกัน** ดังพรรณนามาฉะนี้แล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้ว. ก็แลเวทนาทั้ง ๓ นั้น ทรงตรัสไว้เพื่อแสดงอรูปกรรมฐาน โดยยกเวทนาเป็นประธานแก่เหล่าพระโยคาวจร ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา. จริงอยู่ กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือรูปกรรมฐาน และอรูปกรรมฐาน. ในกรรมฐานสองอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะตรัสรูปกรรมฐาน ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการมนสิการโดยสังเขปบ้าง ด้วยสามารถแห่งการมนสิการโดยพิสดารบ้าง ด้วยสามารถแห่งการกำหนดธาตุเป็นต้นอย่างนั้นบ้าง แต่เมื่อจะตรัสอรูปกรรมฐาน ก็ตรัสด้วยสามารถแห่งผัสสะบ้าง ด้วยสามารถแห่งเวทนาบ้าง ด้วยสามารถแห่งจิตบ้าง.

อญฺญมญฺญปริจฺจฉินฺน (ติ)

[อญฺญมญฺญ + ปริจฺฉินฺน]

อันกันและกันกำหนดแล้ว, กำหนดซึ่งกันและกันแล้ว.

[ยำ รูปำ จตุนฺนำ มหาภูตานำ อุปาทาย วณฺณนิภาสนิทสฺสนำ สปฺปฏิฆำ, นีลำ ปีตกำ ฯเปฯ **ฉายา อาตโป** อาโลโก อนฺธกาโร ฯเปฯ

ยำ วา ปนญฺญมฺปิ อตฺถิ รูปำ จตุนฺนำ มหาภูตานำ อุปาทาย วณฺณนิภา สนิทสฺสนำ สปฺปฏิฆำ, ยำ รูปำ สนิทสฺสนำ สปฺปฏิฆำ จกฺขุนา อนิทสฺสเนน สปฺปฏิฆเมน ปสฺสิ วาฯเปฯ รูปำเปตำ รูปายตนำเปตำ รูปธาตุเปสา; อิทนฺตำ รูปำ รูปายตนำ.

(อภิ.ธ. ๖๑๖)

รูปใดเป็นสีต่างๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้ และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียว สีเหลือง...เงา แดด แสงสว่าง ความมืด...หรือรูปแม้อื่นใดที่เป็นสีต่างๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้และกระทบได้มีอยู่ สัตว์นี้เคยเห็น...หรือพึงเห็นรูปใดที่เห็นได้และกระทบได้ ด้วยจักษุที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่ารูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นรูปายตนะ]

ฉายา อาตโปติ อิทำ **อณฺณมณฺณปริจฺฉินฺนำ**, ตถา อาโลโก อนฺธกาโร จ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๕๔)

คำว่า ฉายา อาตโป นี้ เป็นคำ**กำหนดซึ่งกันและกัน** แสงสว่างและความมืดก็กำหนดซึ่งกันและกันเช่นกัน.

อณฺณมณฺณปริจฺฉินฺนำ เอกสฺมึ อิตรสฺส อภาวา. (มูลฏี. ๑/๑๕๐)

ชื่อว่าเป็นคำกำหนดซึ่งกันและกัน เพราะไม่มีสิ่งหนึ่งในอีกสิ่งหนึ่ง.

อณฺณมณฺณปริยนฺต (ปุ)

[อณฺณมณฺณ + ปริยนฺต]

ที่สุดรอบของกันและกัน, ที่สุดของกันและกัน.

อณฺณมณฺณปริยนฺตฏฺฐายี (ติ)

[อณฺณมณฺณปริยนฺต + ฐา + ณี]

ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อักษรอนุพันธ์เบื้องหลัง แปลง อา ที่สุดของ ฐา ธาตุ เป็น อาย ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๓) ว่า อาการนฺตานมาโย.

มีปกติตั้งอยู่ในที่สุดรอบของกันและกัน - ที่สุดของกันและกัน.

ยถา ทฺวินฺนำ สมฺคฺคปฏลานำ สุผสฺสิตานำ เหฏฺฐิมสมฺคฺคปฏลำ อุปริมำ นาติวตฺตติ, อุปริมสมฺคฺคปฏลำ เหฏฺฐิมำ นาติวตฺตติ, อณฺณมณฺณำ ปริยนฺตฏฺฐายิโน. เอวเมว พุทฺธสฺส ภควโต เนยฺยญฺจ ญาณญฺจ **อณฺณมณฺณปริยนฺตฏฺฐายิโน** เต ธมฺมา. ยาวตกำ เนยฺยำ, ตาวตกำ ญาณำ, ยาวตกำ ญาณำ, ตาวตกำ เนยฺยำ, เนยฺยปริยนฺติกำ ญาณำ, ญาณปริยนฺติกำ เนยฺยำ, เนยฺยำ อติกฺกมิตฺวา ญาณำ นปฺปวตฺตติ, ญาณำ อติกฺกมิตฺวา เนยฺยปโถ นตฺถิ, **อณฺณมณฺณปริยนฺตฏฺฐายิโน** เต ธมฺมา. สพฺพธมฺเมสุ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณำ ปวตฺตติ. (ปฏิสำ.๓๗๖)

(ฉ.ม. สมฺมา ผุสิตานำ, เต ธมฺมา. ฉ.ม. อยำ ปาโจ น ทิสฺสติ)

เปรียบเหมือนชั้นแห่งผอบ ๒ ชั้นทับกัน สนิทพอดี ชั้นผอบด้านล่างก็ไม่เกินชั้นผอบด้านบน ชั้นผอบด้านบนก็ไม่เกินชั้นผอบด้านล่าง ชั้นผอบทั้ง ๒ ย่อมวางประกบกันที่ส่วนสุดโดยรอบของกันและกันฉันใด บทธรรมที่ควรแนะนำ และพระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ก็**มีปกติตั้งอยู่ในที่สุดรอบของกันและกัน**ฉันนั้นเหมือนกัน บทธรรมที่ควรแนะนำมีอยู่เพียงใด พระญาณก็มีอยู่เพียงนั้น พระญาณมีอยู่เพียงใด บทธรรมที่ควรแนะนำก็มีเพียงนั้น พระญาณย่อมมีบทธรรมที่ควรแนะนำ เป็นส่วนสุดรอบบทธรรมที่ควรแนะนำก็ย่อมมีพระญาณ เป็น

ส่วนสุดรอบ พระญาณย่อมไม่เป็นไปเกินกว่าบทธรรมที่ควรแนะนำ ทางแห่งบทธรรมที่ควรแนะนำก็มีอยู่ไม่เกินกว่าพระญาณ ธรรมเหล่านั้น**มีปกติตั้งอยู่ในที่สุดรอบของกันและกัน**.

อญฺญมญฺญปริยนฺตฏฺฐายิโนติ เนยฺยญฺจ ญาณญฺจ เขเปตฺวา ฐานโต อญฺญมญฺญสฺส ปริยนฺเต ฐานสีลา. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๕๗)

บทว่า **อญฺญมญฺญปริยนฺตฏฺฐายิโน** (ธรรมเหล่านั้น มีปกติตั้งอยู่ในที่สุดรอบของกันและกัน) คือ มีปกติยังเนยยะและญาณให้สิ้นไปแล้วตั้งอยู่ในที่สุดรอบของกันและกันจากฐานะ[ที่ตั้งเดิม].

[ในที่นี้บทว่า ปริยนฺตฏฺฐายิโน ท่านขยายว่า ปริยนฺเต ฐานสีลา โดยใช้ สีล ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นตัสสีลกิต โดยลง ณี ปัจจัยในอรรถตัสสีละ มีวิเคราะห์ว่า ปริยนฺเต ติฏฺฐติ สีเลนาติ ปริยนฺตฏฺฐายี]

อญฺญมญฺญปริวาร (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + ปริวาร]

มีธรรมที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร. อันเป็นบริวารซึ่งกันและกัน.

โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺส อิมานิ อฏฺจินฺทฺริยานิ สหชาตปริวารา โหนฺติ, **อญฺญมญฺญปริวารา** โหนฺติ, นิสฺสยปริวารา โหนฺติ, สมฺปยุตฺตปริวารา โหนฺติ, สหคตา โหนฺติ สหชาตา โหนฺติ, สํสฏฺจา โหนฺติ, สมฺปยุตฺตา โหนฺติ. เตว ตสฺส อาการา เจว โหนฺติ ปริวารา จ. (ปฏิสํ.๑๑๒)

ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์มีอินทรีย์ ๘ ประการเหล่านี้[คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์]ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร **มีธรรมที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร** มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร ไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นเป็นอาการและเป็นบริวารของอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์[อินทรีย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค]นั้น.

อญฺญมญฺญเปกฺข (ติ)

[อญฺญมญฺญ + อเปกฺขา + อ]

อันมีการเพ่งซึ่งกันและกัน - เล็งกันและกัน.

[สฺวายํ สหิเตเยว อญฺญมญฺญํ อวินิพฺโภควุตฺติธมฺเม อุปฺปาเทตีติ สมุปฺปาโทติปิ วุตฺโต.

(วิสุทธิ. ๒/๕๗๘)

กลุ่มเหตุนี้นั้นยังธรรมที่เป็นไปร่วมกัน คือ ธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันและกันนั่นแล ให้เกิดขึ้น เหตุนั้น จึงเรียกว่า สมุปบาท]

ผลธมฺมานํ สหิตตา นาม วิสุํ อภาโว, น เหตุธมฺมานํ วิย **อญฺญมญฺญเปกฺขา**ติ อาห “อญฺญมญฺญํ อวินิพฺโภควุตฺติธมฺเมติ

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๓๕)

ความไม่แยกกัน ชื่อว่า ความเป็นไปร่วมกัน แห่งธรรมที่เป็นผล มิใช่**เล็งกันและกัน** เหมือนอย่างธรรมที่เป็นเหตุ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “อญฺญมญฺญํ อวินิพฺโภควุตฺติธมฺเม (ยังธรรมที่มีความเป็นไป ไม่แยกกันและกัน[ให้เกิดขึ้น]).

อญฺญมญฺญเภท (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + เภท]

ความแตกแยกกันและกัน - แตกแยกกัน.

ตตฺร หิ เอกสฺส โกฏฺฐาสสฺส อคฺคิโต เอกสฺส อุทกโต เอกสฺส อพฺภนฺตรโต **อญฺญมญฺญเภทา** อนฺตราโย ภวิสฺสติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๗๗)

จริงอยู่ บรรดาส่วนเหล่านั้น เพราะ**ความแตกแยกกันและกัน** อันตรายจักมีแก่ส่วนหนึ่งจากไฟ, แก่ส่วนหนึ่งจากน้ำ, แก่ส่วนหนึ่งจากภายใน.

อคฺคิโต วาติอาทีสุ จการตฺโถ วาสทฺโท อคฺคินา จ อุทเกน จ มิถุเภเทน จ นสฺสิสฺสตีติ อตฺโถ. ตสฺส หิ เอโก โกฏฺฐาโส อคฺคินา นสฺสิสฺสติ นิพฺพาเปตุมฺปิ นํ น สกฺขิสฺสติ เอกํ โกฏฺฐาสํ คงฺคา คเหตฺวา คมิสฺสติ เอโก ฯเปฯ วทนฺตานํ ปิสุณวาจานํ วเสน ภินฺนานํ มนุสฺสานํ **อญฺญมญฺญเภเทน** วินสฺสิสฺสติ.

(สารตฺถ. ๓/๓๑๘)

วา ศัพท์ในพระดำรัสว่า อคฺคิโต วา เป็นต้น มีความหมาย[รวบรวม]เหมือน จ ศัพท์ พึงทราบข้อความว่า [เมืองปาฏลีบุตร]จักพินาศเพราะไฟ น้ำ และความแตกแยกเป็นสองฝ่าย. แท้จริงแล้ว นครนั้นส่วนหนึ่งจักพินาศเพราะไฟ ไม่มีใครจักสามารถดับไฟนั้นได้ ส่วนหนึ่งจักถูกแม่น้ำคงคาเซาะพังไป ส่วนหนึ่งจักพินาศเพราะ**ความแตกแยกกัน** ของคนที่แตกแยกกัน (ไม่สามัคคีกัน) เพราะคำยุยงของคนส่อเสียด...

[โดยทั่วไป วา ศัพท์ในภาษาบาลีใช้ในความหมายว่า วิกัปปนะ (ต่าง ๆ) เช่น สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา (สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี) แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า สมุจจยะ (รวบรวม) เหมือนคำว่า ราชโต วา โจรโต วา (จากพระราชาและโจร) วา ในที่นี้มีความหมายเท่ากับ "และ"] ดู ที.อฏ. ๒/๑๑๑-๒

อญฺญมญฺญโภชน (น)

[อญฺญมญฺญ + โภชน]

โภชนะ - อาหารของกันและกัน.

ปาสาทวรคโต วิเทหเสฏฺโฐ
วิติหารํ **อญฺญมญฺญโภชนานํ**
อทฺทส กิร สกฺขิกํ ชนินฺโท
พุภุกฺกสฺส ปุณฺณมุขสฺส เจตํ. (ชา. ๑/๒๕๓)

(มโหสธบัณฑิตกล่าวว่า)
นัยว่า พระองค์ผู้จอมเทพประเสริฐกว่าชาววิเทหะ ประทับอยู่ ณ ปราสาทอันประเสริฐ ได้ทอดพระเนตรการแลกเปลี่ยน**อาหารของกันและกัน**โดยประจักษ์ และนั่นเสียงเห่าของสุนัขต่อหน้าแพะ.

อญฺญมญฺญโภชนานนฺติ อญฺญมญฺญสฺส โภชนานํ. (ชา.อฏ.๖/๑๙๔)

บทว่า **อญฺญมญฺญโภชนานํ** แปลว่า อาหารของกันและกัน.

[เมณฺโฑ หิ สุนขสฺส โภชนํ หรติ โส ตสฺส วีติหรติ สุนโขปิ ตสฺส หรติ อิตโร วีติหรติ. อทฺทกฺขีติ ตํ เตสํ อญฺญมญฺญโภชนานํ วีติหรณํ สกฺขิกํ อตฺตโน ปจฺจกฺขํ กตฺวา อทฺทส.

พุภุกฺกสฺสาติ ภุภูติ สทฺทกรณสุนขสฺส.

ปุณฺณมุขสฺสาติ เมณฺฑสฺส]

อญฺญมญฺญมิสฺส (ติ)

[อญฺญมญฺญ + มิสฺส]

เจือปนซึ่งกันและกัน, เจือปนกัน.

ตตฺถ กายปฏิพทฺธตฺตา กาเยน สงฺขรียติ กรียติ นิพฺพตฺตียตีติ กายสงฺขาโร. วาจํ สงฺขโรติ กโรติ นิพฺพตฺเตตีติ วจีสงฺขาโร. จิตฺตปฏิพทฺธตฺตา จิตฺเตน สงฺขรียติ กรียติ นิพฺพตฺตียตีติ จิตฺตสงฺขาโร. กตโม ปนายฺเยติ อิธ กึ ปุจฺฉติ? อิเม สงฺขารา **อญฺญมญฺญมิสฺสา** อาลุฬิตา อวิภูตา ทุทฺทีปนา. (ม.อฏ. ๒/๒๖๓)

บรรดาสังขารเหล่านั้น:-

ชื่อว่ากายสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกาย) เพราะถูกปรุงแต่ง คือ ถูกกระทำ ได้แก่ ถูกทำให้เกิดขึ้นทางกาย เหตุเป็นธรรมชาติเกี่ยวข้องกับกาย ชื่อว่าวจีสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งวาจา)เพราะปรุงแต่ง คือ กระทำ ได้แก่ ทำให้เกิดขึ้นทางวาจา ชื่อว่าจิตตสังขาร (สภาพปรุงแต่งใจ) เพราะถูกปรุงแต่ง คือ ถูกกระทำ ได้แก่ ถูกทำให้เกิดขึ้นทางใจ เหตุเป็นธรรมชาติเกี่ยวข้องกับจิต ถามว่า ในคำนี้ว่า กติ ปนายฺเย สงฺขารา (แม่เจ้าขอรับ สังขารมีเท่าไร) อุบาสกถามถึงอะไร ตอบว่า เขาถามด้วยคิดว่า สังขารเหล่านี้**เจือปนกัน** ขุ่นมัว ไม่แจ่มแจ้ง แสดงได้ยาก.

อญฺญมญฺญมูล (ติ)

[อญฺญมญฺญ + มูล]

มีมูลอาศัยกันและกัน.

เย เกจิ กุสลมูเลน เอกมูลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลา**. เย วา ปน กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลา**, สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลา. (ยมก. ๑/๑)

สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมด **มีมูลอาศัยกันและกัน**กับกุศลมูลใช่ไหม. สภาวธรรมเหล่าใด **มีมูลอาศัยกันและกัน**กับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม.

อญฺญมญฺญมูลก (ติ)

[อญฺญมญฺญมูล + ก]

มีมูลอาศัยกันและกัน.

เย เกจิ กุสลมูเลน เอกมูลกา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลกา**. เย วา ปน กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลกา**, สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลา. (ยมก. ๑/๒)

สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมด**มีมูลอาศัยกันและกัน**กับกุศลมูลใช่ไหม. สภาวธรรมเหล่าใด **มีมูลอาศัยกันและกัน**กับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม.

อญฺญมญฺญมูลมูล (ติ)

[อญฺญมญฺญมูล + มูล]

มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน.

เย เกจิ กุสลมูเลน เอกมูลมูลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลมูลา**. เย วา ปน กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลมูลา**, สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลา. (ยมก. ๑/๑)

สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีมูลที่เป็นมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมด**มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน** กับกุศลมูลใช่ไหม. สภาวธรรมเหล่าใด**มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน**กับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม.

อญฺญมญฺญมูลมูลก (ติ)

[อญฺญมญฺญมูลมูล + ก]

มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน.

เย เกจิ กุสลมูเลน เอกมูลมูลกา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลมูลกา**. เย วา ปน กุสลมูเลน **อญฺญมญฺญมูลมูลกา**, สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลา. (ยมก. ๑/๒)

สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีมูลที่เป็นมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมด**มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน** กับกุศลมูลใช่ไหม. สภาวธรรมเหล่าใด**มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน**กับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม.

อญฺญมญฺญโยค (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + โยค]

การประกอบซึ่งกันและกัน.

ทฺวินฺนมฺปิ สมฺปโยเคน อิจฺฉิตฏฺฐานำ คนฺตฺวา สุเขน ชีวิตกาโล วิย รูปารูปธมฺมานำ **อญฺญมญฺญโยเคน** สพฺพกิจฺเจสุ ปวตฺติสมฺภาโวติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๙๘)

รูปธรรมและนามธรรม มีสภาพเป็นไปในกิจทั้งปวงได้ด้วย **การประกอบซึ่งกันและกัน** เหมือนเวลาที่คนบอดและคนเปลี้ยทั้งสองไปสู่ที่ๆ ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกันแล้วเป็นอยู่สบาย.

[เรื่องมีอยู่ว่า คนบอดโดยกำเนิดและคนเปลี้ยทั้งสองคนนั้นนั่งอยู่ในศาลาใกล้ประตูพระนคร บรรดาคนทั้งสองนั้น คนเปลี้ยพูดว่า เจ้าบอด เหตุใด เจ้าจึงซูบผอมอยู่ทำไมไม่เที่ยวไปในที่นี้ ที่โน้นซึ่งมีภิกษาหาได้ง่าย มีข้าวน้ำมาก เจ้าไปในที่นั้นแล้วจะเป็นอยู่อย่างสุขสบายไม่สมควรหรือ คนตาบอดพูดว่า เจ้าบอกเราก่อนแล้ว แต่เจ้าเล่า เมื่อไปในที่นั้นก็อยู่อย่างสุขสบายไม่สมควรหรือ คนเปลี้ย: เท้าที่จะเดินของเราไม่มี คนบอด: ตาที่จะดู

ของเราก็ไม่มี ถ้าอย่างนั้น เจ้าเป็นเท้า เราเป็นตา คนทั้งสองต่างก็รับคำกันแล้ว คนบอดให้คนเปลี้ยขี่คอไป คนเปลี้ยนั้นนั่งขี่คอของคนบอดเอามือซ้ายโอบศีรษะของเขา เอามือขวากำหนดทางบอกว่า ในที่นี้มีรากไม้ขวางอยู่ ในที่นี้มีก้อนหิน ท่านจงละทางซ้ายถือเอาทางขวา จงละทางขวาถือเอาทางซ้าย เท้าเป็นของคนบอดโดยกำเนิด ตาเป็นของคนเปลี้ย แม้ทั้งสองคนไปสู่ที่ตนปรารถนา ด้วยความพยายามร่วมกันแล้วอยู่เป็นสุข]

อญฺญมญฺญรหิต (ติ)

[อญฺญมญฺญ + รหิต]

เว้นจากกันและกัน.

[ผเลน สุญฺญํ ตำ กมฺมำ
ผลำ กมฺเม น วิชฺชติ
กมฺมญฺจ โข อุปาทาย
ตโต นิพฺพตฺตเต ผลำ. (วิสุทธิ. ๒/๖๘๙)

กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มิได้มีอยู่ในกรรม แต่ผลเกิดจากกรรมนั้น โดยอาศัยกรรมแน่นอน]

ยทิ จ เหตุ จ ผลญฺจ **อญฺญมญฺญรหิตำ**, กถำ เหตุโต ผลำ นิพฺพตฺตตีติ อาห.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๘๒)

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "โดยอาศัยกรรมแน่นอน" ดังนี้ เพื่อจะเฉลยคำถามว่า ก็ถ้าเหตุและผล **เว้นจากกันและกัน** ผลจะบังเกิดจากเหตุได้อย่างไร.

อญฺญมญฺญลคฺค (ติ)

[อญฺญมญฺญ + ลคฺค]

อันเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน, เกาะกันและกัน.

[เสยฺยถาปิ ภารทฺวาช อนฺธเวณิ ปรมฺปรา-สำสตฺตา ปุริโมปิ น ปสฺสติ, มชฺฌิโมปิ น ปสฺสติ, ปจฺฉิโมปิ น ปสฺสติ, เอวเมว โข ภารทฺวาช อนฺธเวณูปมำ มญฺเญ พฺราหฺมณานำ ภาสิตำ สมฺปชฺชติ. ปุริโมปิ น ปสฺสติ, มชฺฌิโมปิ น ปสฺสติ, ปจฺฉิโมปิ น ปสฺสติ. ตำ กึ มญฺญสิ ภารทฺวาช ? นนุ เอวำ สนฺเต พฺราหฺมณานำ อมูลิกา สทฺธา สมฺปชฺชตีติ ? (ม.๒/๔๒๘)

ภารทวาชะ คนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่ปลายแถว ต่างมองไม่เห็นกัน แม้ฉันใด ภาษิตของพราหมณ์ทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน เห็นจะเปรียบได้กับแถวคนตาบอด คือ แม้คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถว และคนอยู่ปลายแถว ต่างก็มองไม่เห็นกัน ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนั้น ความเชื่อของพราหมณ์ย่อมหามูลมิได้มิใช่หรือ"]

ปรมฺปราสำสตฺตาติ **อญฺญมญฺญลคฺคา**.

(ม.อฏ. ๓/๒๙๐) (อิ.ต่างกัน)

บทว่า ปรมฺปราสำสตฺตา (เกาะหลังกัน) ได้แก่ **เกาะกันและกัน**.

ปรมฺปราสำสตฺตาติ อาทินิยาย ยฏฺจิยา สำสตฺตา.

(ม.ฏี. ๓/๑๙๓)

บทว่า ปรมฺปราสำสตฺตา (เกาะหลังกัน) ได้แก่ เกี่ยวข้องกัน ด้วยไม้เท้าที่ถือเอา.

อญฺญมญฺญวจน (น)

[อญฺญมญฺญ + วจน]

การกล่าวประโยชน์เกื้อกูลแก่กันและกัน (ตักเตือนกันและกัน).

อญฺญมญฺญวจน = อญฺญมญฺญสฺส วจนํ (หิตวจนํ) อญฺญมญฺญวจนํ (การกล่าว[ประโยชน์เกื้อกูล]กันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญญวจนะ).

โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย “มายสฺมา อตฺตานํ อวจนียํ อกาสิ วจนียเมวายสฺมา อตฺตานํ กโรตุ อายสฺมาปิ ภิกฺขู วทตุ สหธมฺเมน ภิกฺขูปิ อายสฺมนฺตํ วกฺขนฺติ สหธมฺเมน เอวํ สตฺถา หิ ตสฺส ภควโต ปริสา ยทิทं **อญฺญมญฺญวจเนน** อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนนาติ.

(วิ. ๑/๒๗๒)

ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า ท่านอย่าทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนไม่ได้ จงทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนได้ แม้ท่านก็จงตักเตือนภิกษุทั้งหลายด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก แม้ภิกษุทั้งหลายก็จะตักเตือนท่านด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก เพราะบริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วย**การกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล] แก่กันและกัน** (ตักเตือนกันและกัน) ด้วยการยังกันและกันให้ออกจากอาบัตินั้น (ช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ).

ยทิทนฺติ วุตฺฌิการณนิทสฺสนตฺเถ นิปาโต. เตน “ยํ อิทำ อญฺญมญฺญสฺส หิตวจนำ อาปตฺติโตวุฏฺฐาปนญฺจ เตน **อญฺญมญฺญวจเนน** อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน จ สำวฑฺฒา ปริสาติ เอวำ ปริสาย วุฑฺฒิการณำ ทสฺสิตำ โหติ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๙๘)

คำว่า **ยทิทำ** เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่าแสดงเหตุของความเจริญ. ท่านได้แสดงเหตุของความเจริญแห่งบริษัท ด้วยนิบาตนั้นอย่างนี้ว่า การกล่าวประโยชน์เกื้อกูลแก่กันและกัน การช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติใดมีอยู่ บริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วย**การกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล] แก่กันและกัน** (ตักเตือนกันและกัน) ด้วยการยังกันและกันให้ออกจากอาบัตินั้น (ช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ).

[ประโยคว่า เอวำ สำวฑฺฒา หิ ตสฺส ภควโต ปริสา ยทิทำ อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน นิบาตคือ หิ ใช้ในความหมายว่าตัดสิน (อวธารณ) มีความหมายเหมือน เอว ศัพท์ มีลักษณะการแปลโดยยกศัพท์ดังนี้ ยทิทำ (หิตสฺส) อญฺญมญฺญวจนำ อ.การกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกันใด ยทิทำ (อาปตฺติโต) อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนำ อ.การยังกันและกันให้ออกไปจากอาบัติใด (อตฺถิ มีอยู่). ปริสา อ.บริษัท ตสฺส ภควโต ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น สำวฑฺฒา หิ เจริญแล้วนั่นเทียว เอวำ อย่างนี้ เตน (หิตสฺส) อญฺญมญฺญวจเนน ด้วยการกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกันนั้น เตน (อาปตฺติโต) อญฺญ-

มญฺญวุฏฺฐาปเนน ด้วยการยังกันและกันให้ออกไปจากอาบัตินั้น

อนึ่ง การที่ท่านอธิบาย **ยทิทำ** ว่าเป็นนิบาตในความหมายว่า แสดงเหตุของความเจริญ ก็เพราะมีบทนิยมะต่อมาว่า เตน อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน แต่ถ้าเป็นฐานะอื่นก็แสดงความหมายอื่นได้เช่นเดียวกัน ขึ้นอยู่กับว่ากล่าวถึงข้อความอะไร และเป็นวิเสสนะของศัพท์ใดเท่านั้น]

อญฺญมญฺญวิโรธิต (ติ)

[อญฺญมญฺญ + วิโรธิต]

ขัดแย้งกันและกัน, โต้แย้งกันและกัน.

สตฺตสญฺญี คเหตฺวาน
สสฺสตุจฺเฉททสฺสิโน
ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิ คณฺหนฺติ
อญฺญมญฺญวิโรธิตา. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๓๘)

[แม้ในอนาคตกาล ความไม่เป็นไปในสังสารวัฏก็ไม่ปรากฏ พวกเดียรถีย์ ไม่รู้ความข้อนี้ทั้งตนเองก็ไม่มีความเชี่ยวชาญ] จึงยึดถือสัตตสัญญา(ความสำคัญหมายว่ามีสัตว์มีบุคคล) แล้วมีความเห็นว่า เที่ยงว่าขาดสูญ ยึดถือทิฏฐิ ๖๒ ต่าง**โต้แย้งกันและกัน**อยู่.

อญฺญมญฺญวิโรธิตาติ อิตรีตรวิโรธิตา, ทิฏฺฐิโย ทิฏฺฐิยา วา อญฺญมญฺเญน วิโรธิตา วิรุทฺธา. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๘๑)

บทว่า **อญฺญมญฺญวิโรธิตา** (โต้แย้งกันและกัน) ความว่า ขัดแย้งกันอย่างใดอย่างหนึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นกับความเห็นขัดแย้งคือ โต้เถียงกันและกัน (เห็นตรงกันข้าม).

อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐ (ติ)

[อญฺญมญฺญ + วิสิฏฺฐ]

อันพิเศษกว่ากันและกัน, ที่แตกต่างกัน.

วิปากตฺติเก.

อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐานำ กุสลากุสลานำ ปากาติ วิปากา. วิปกฺกภาวมาปนฺนานำ อรูปธมฺมานเมตำ อธิวจนำ.(อภิ.อฏ. ๑/๘๙)

ในวิปากติกะ พึงทราบเนื้อความดังนี้ :- วิบากคือผลของกุศลและอกุศล**ที่แตกต่างกัน**. คำว่า วิปาก นี้เป็นชื่อของนามธรรมที่ถึงความสุกงอม.

[ในรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐานำ กุสลากุสลานำ ปากาติ วิปากา. คำว่า วิสิฏฺฐานำ ไขอรรถของ วิ อุปสรรคว่า มีความหมายว่า วิสิฏฺฐ (แตกต่าง) และลบ นำ วิภัตติท้าย วิ อุปสรรคนั้น. คำว่า กุสลากุสลานำ ไของค์ธรรมของ วิ อุปสรรคว่าคือกุศลและอกุศล ดังนั้น คำว่า วิปาก จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า วิสิฏฺฐานำ ปากาติ วิปากา. สำหรับองค์ธรรมของวิปากะ คือ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘]

อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐตฺต (น)

[อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐ + ตฺต]

ความเป็น[อาณาจักร]พิเศษกว่ากันและกัน, ต่างจากกันและกัน.

อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐตฺตา วิสทิสํ รชฺชํ วิรชฺชตีติ อาคตา ตตฺถ วา ชาตา ภวาติ วา เวรชฺชา เต เอว เวรชฺชกา. เต ปน ยสฺมา โคตฺตจรณาทิวิภาเคน นานปฺปการา ตสฺมา วุตฺตํ “นานาเวรชฺชเกติ . อฏฺฐกถายํ ปน นานาวิเธหิ อญฺญรชฺเชหิ อาคเตติ รชฺชานิเยว วเสน นานปฺปการตา วุตฺตา. (สารตฺถ.๓/๕๔)

ราชอาณาจักรที่ไม่เหมือนกัน เพราะ**ความเป็น[อาณาจักร]ที่พิเศษกว่ากันและกัน** [ต่างจากกันและกัน] ชื่อว่า วิรชฺชํ (ราชอาณาจักรต่าง ๆ) ภิกษุทั้งหลายมาแล้วจากราชอาณาจักรต่าง ๆ หรือเกิดแล้วในราชอาณาจักรต่าง ๆ นั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า เวรัชชา. อีกอย่างหนึ่ง มีในราชอาณาจักรต่าง ๆ นั้น เหตุนั้น ชื่อว่า เวรัชชา. เวรชฺชา นั่นแหละ ชื่อว่า เวรชฺชกา. แต่เพราะเหตุที่ภิกษุผู้อยู่ในราชอาณาจักรต่าง ๆ เหล่านั้น มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็นโคตรและความประพฤติเป็นต้น เหตุนั้น พระธรรมสังคาหกาจารย์จึงกล่าวว่า นานาเวรชฺชเก (ผู้มาหรือเกิดในราชอาณาจักร[ถิ่น]ต่าง ๆ). แต่ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ กล่าวความที่ภิกษุเหล่านั้นมีประการต่าง ๆ กัน โดยเนื่องด้วยราชอาณาจักรอย่างเดียวว่า ผู้มาแล้วจากรัฐต่าง ๆ คือ ราชอาณาจักรอื่น.

อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปน (น)

[อญฺญมญฺญ + วุฏฺฐาปน]

การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ (ช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ).

อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปน = อญฺญมญฺญสฺส (อาปตฺติโต) วุฏฺฐาปนํ อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนํ (การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ ชื่อว่า อัญญมัญญวุฏฐาปนะ)

โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย “มายสฺมา อตฺตานํ อวจนียํ อกาสิ วจนียเมวายสฺมา อตฺตานํ กโรตุ อายสฺมาปิ ภิกฺขู วทตุ สหธมฺเมน ภิกฺขูปิ อายสฺมนฺตํ วกฺขนฺติ สหธมฺเมน เอวํ สวฑฺฒา หิ ตสฺส ภควโตปริสา ยทิทํ อญฺญมญฺญวจเนน **อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนนา**ติ.

(วิ. ๑/๒๗๒)

ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า ท่านอย่าทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนไม่ได้ จงทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนได้ แม้ท่านก็จงตักเตือนภิกษุทั้งหลายด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก แม้ภิกษุทั้งหลายก็จะตักเตือนท่านด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก เพราะบริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วยการกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล] แก่กันและกัน(ตักเตือนกันและกัน) ด้วย**การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ**นั้น (ช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ).

ยทิทนฺติ วุจฺจมานการณนิทสฺสนตฺเถ นิปาโต. เตน “ยํ อิทํ อญฺญมญฺญสฺส หิตวจนํ อาปตฺติโต วุฏฺฐาปนญฺจ เตน อญฺญมญฺญวจเนน **อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน** จ สวฑฺฒา ปริสาติ เอวํ ปริสาย วุจฺจมานการณํ ทสฺสิตํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๙๘)

คำว่า **ยทิทำ** เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่าแสดงเหตุของความเจริญ. ท่านได้แสดงเหตุของความเจริญแห่งบริษัท ด้วยนิบาตนั้นอย่างนี้ว่า การกล่าวประโยชน์เกื้อกูลแก่กันและกัน การช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติใดมีอยู่ บริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วยการกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล] แก่กันและกัน (ตักเตือนกันและกัน) ด้วย**การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ**นั้น (ช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ).

อญฺญมญฺญเววจน (น)

[อญฺญมญฺญ + เววจน]

เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน.

วิ บทหน้า + วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก อตฺโถ ปุนปฺปุนํ วุจฺจติ เยนาติ เววจนำ (เนื้อความอย่างเดียวย่อมถูกกล่าวบ่อยๆ ด้วยศัพท์ใด เหตุนั้น ศัพท์นั้นชื่อว่าเววจนะ) อีกนัยหนึ่ง คำว่า เววจน ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวิธำ เอกสฺมึเยว อตฺเถ วจนำ วิวจนำ (ศัพท์แสดงเนื้อความอย่างเดียวต่างๆ ชื่อว่า วิวจนะ) วิวจนำเยว เววจนำ (ศัพท์ต่างๆ นั้นแหละ มีรูปว่า เววจนะ)

ฐานาฏฐานกุสลตาทุกนิทฺเทเส เหตู ปจฺจยาติ อุภยมฺเปตำ **อญฺญมญฺญเววจนำ.** จกฺขุปสาโท หิ รูปำ อารมฺมณำ กตฺวา อุปฺปชฺชนกสฺส จกฺขุวิญฺญาณสฺส เหตุ เจว ปจฺจโย จ. ตถา โสตปสาทาทโย โสตวิญฺญาณาทีนำ อมฺพพีชาทีนิ จ อมฺพผลาทีนำ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๓๔๔)

ในนิเทศของฐานาฐานกุสลตาทุกะ แม้บททั้งสองนี้ คือ เหตู ปจฺจยา (เป็นเหตุเป็นปัจจัย) ก็**เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน** แท้จริงแล้วจักขุประสาทเป็นเหตุ และเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้นรับรูปเป็นอารมณ์ โสตประสาทเป็นต้นก็เป็นเหตุและ เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณเป็นต้น เช่นเดียวกัน เมล็ดมะม่วงเป็นต้นก็เป็นเหตุและ เป็นปัจจัยแก่ผลมะม่วงเป็นต้นเหมือนกัน.

[ในฐานะอื่นมีข้อแตกต่างระหว่างเหตุกับปัจจัยกล่าวคือเหตุ หมายถึงเหตุที่ก่อให้เกิดผลใหม่ซึ่งเรียกว่าชนกเหตุ ส่วนปัจจัยเป็นเหตุอุปถัมภ์ที่เรียกว่าอุปัตถัมภกเหตุ แต่ในที่นี้ ทั้งสองอย่างมีลักษณะเหมือนกัน ไม่มีข้อแตกต่างเช่นนั้น]

อคฺคนฺติอาทีนิ

สพฺพานิ **อญฺญมญฺญเววจนานิ.** (ม.อฏ. ๓/๖๖)

บททั้งปวงมี อคฺคำ เป็นต้น **เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน**.

อารา ทูเรติ **อญฺญมญฺญเววจนำ**.

(ชา.อฏ. ๔/๓๕)

คำว่า อารา ทูเร **เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน** (เววจนหาระ).

ดู ม.อฏ. ๔/๖๓, ชา.อฏ. ๓/๒๐๓

อณฺณมณฺณสํฆฏฺฏน (น)

[อณฺณมณฺณ + สํฆฏฺฏน]

(๑) การชิดกันและกัน, สัมพันธ์กันและกัน, กระทบกันและกัน.

(๒) (ติ) มีการชิดกันและกัน, ติดเนื่องกันและกัน, สัมพันธ์กันและกัน.

เตสํ ปริยนฺเต ปญฺจงฺคิกานิ ตูริยานิ. เตสํ ปริยนฺเต ธนุปนฺติปริกฺเขโป. ตสฺส ปริยนฺเต หตฺถิฆฏา. หตฺถีนํ ปริยนฺเต คีวาย คีวํ ปหรมานา อสฺสปนฺติ. อสฺสปริยนฺเต **อณฺณมณฺณํ สงฺฆฏฺฏน**รถา. (ที.อฏ. ๑/๑๓๖)

ท้ายขบวนพราหมณ์เหล่านั้นมีดนตรีประกอบด้วยองค์ ๕. ท้ายขบวนดนตรีเหล่านั้น มีนายขมังธนูล้อมเป็นวง. ท้ายพวกขมังธนู มีช้างมีตะพองชิดกัน. ท้ายช้างมีม้าเรียงรายคอต่อคอชิดกัน. ท้ายม้า มีรถชิดกันและกัน.

อณฺณมณฺณสํฆฏฺฏนาติ อวิจฺเฉทคมเนน อณฺณมณฺณสมฺพนฺธา. (สี.นวฏี. ๒/๒๓)

บทว่า **อณฺณมณฺณสํฆฏฺฏนา** (ชิดกันและกัน) ได้แก่ มีการติดเนื่องกันและกัน เพราะถึงการไม่แยกจากกัน.

(ที.อฏ. ๑/๑๓๖ เป็น อณฺณมณฺณํ สํฆฏฺฏนรถา)

อณฺณมณฺณสํสฏฺจ (ติ)

[อณฺณมณฺณ + สํสฏฺจ]

อันเกี่ยวกันและกัน, เกี่ยวพันกัน.

ดู อณฺณมณฺณสํสฏฺจวิฏฺปป

อณฺณมณฺณสํสฏฺจวิฏฺปป (ติ)

[อณฺณมณฺณสํสฏฺจ + วิฏฺปป]

อันมีค่าคบเกี่ยวกันและกัน - เกี่ยวพันกัน.

ตตฺถ กิร อุปวตฺตเน **อณฺณมณฺณสํสฏฺจวิฏฺปานิ** สมฺปนฺนฉายานิ สาลปนฺตีนมนฺตเร ภควโต ปรินิพฺพานมญฺโจ ปญฺญตฺโต ตสฺส วุตฺตํ ยมกสาลานมนฺตเรติ.

(วิมติ. ๑/๑๐)

ได้ยินว่า ในป่าสาละอันเป็นที่เสด็จประพาส [ของเจ้ามัลละทั้งหลาย]นั้น พระมัญจาอาสน์ที่ปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค อันเขาปูลาดไว้ในระหว่างไม้สาละทั้งคู่ อันสมบูรณ์ด้วยร่มเงา **มีค่าคบเกี่ยวพันกัน**. คำว่า ยมกสาลานมนฺตเร (ระหว่างต้นสาละทั้งคู่) ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาต้นสาละทั้งคู่นั้น[คือในป่าไม้สาละนั้น มีแถวไม้สาละแถวหนึ่งอยู่ด้านพระเศียร อีกแถวหนึ่งอยู่ทางด้านพระบาท ในสองแถวนั้น ต้นหนึ่งอยู่ใกล้ด้านพระเศียร อีกต้นหนึ่งอยู่ใกล้ด้านพระบาท]

อณฺณมณฺณสงฺกร (ปุ)

[อณฺณมณฺณ + สงฺกร]

เกี่ยวข้องกันและกัน, สังกระกันและกัน, ปะปนกันและกัน.

อณฺณมณฺณสงฺกรวิรหิต (ติ)

[อณฺณมณฺณสงฺกร + วิรหิต]

เว้นจากความปะปนกันและกัน.

ไม่ปะปนกันและกัน.

อยญฺหิ อภิสทฺโท วุฑฺฒิลกฺขณปูชิตปริจฺฉินฺนาธิเกสุ ทิสฺสติ. ตถา เหส ฯเปฯ “ปฏิพโล วิเนตุํ อภิธมฺเม อภิวินเยติอาทีสุ ปริจฺฉินฺเน; **อญฺญมญฺญสงฺกรวิรหิเต** ธมฺเม จ วินเย จาติ วุตฺตํ โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๐, วิ.อฏ. ๑/๑๖)

ก็ อภิ ศัพท์นี้ปรากฏในความหมายว่า เจริญ กำหนด ควรบูชา กำหนดไว้ และที่ยิ่ง. จริงอย่างนั้น อภิ ศัพท์นี้ใช้ในความหมายว่า กำหนดไว้ เช่น ปฏิพโล วิเนตุ อภิธมฺเม อภิวินเย (เป็นผู้สามารถเพื่อแนะนำในธรรมที่กำหนดไว้ ในวินัยที่กำหนดไว้) มีคำที่ท่านอธิบายว่า เป็นผู้มีความสามารถแนะนำในธรรมและวินัยที่**ไม่ปะปนกันและกัน**.

[อภิธมฺม มีความหมาย ๕ ประการ คือ ธรรมที่มีความเจริญ = วุฑฺฒิมนฺโต ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = เจริญ), ธรรมที่ควรกำหนด = สลกฺขณา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์=กำหนด), ธรรมที่ควรบูชา = ปูชิตา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = ควรบูชา), ธรรมที่กำหนดไว้ = ปริจฺฉินฺนา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = กำหนดไว้), ธรรมอันยิ่ง อธิกา ธมฺมา เอตฺถาติ อภิธมฺโม (สัตตมีพหุพพีหิสมาส อภิ ศัพท์ = ยิ่ง)]

อญฺญมญฺญสญฺญตฺติ (ถี)

[อญฺญมญฺญ + สญฺญตฺติ]

การยังกันและกันให้รู้, ชักชวนกัน, นัดหมายกัน, สมรู้ร่วมคิดกันและกัน.

สวิธาย อวหาโร สวิทาวหาโร **อญฺญมญฺญสญฺญตฺติยา** กตาวหาโรติ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๓๒๑)

การชักชวนกันลัก ชื่อว่า สังวิทาวหาร. มีคำอธิบายว่า การลักที่ทำด้วย**ความสมรู้ร่วมคิดกันและกัน**.

[สังวิทาวหาระ (การชักชวนกันลัก) คือการชักชวนคือปรึกษาร่วมกันว่า พวกเราจักลักทรัพย์อย่างโน้น แล้วไปลัก แท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุรูปหนึ่ง ในภิกษุที่เตรียมการไปแล้วอย่างนี้ ได้ยังสิ่งของนั้นให้เคลื่อนจากที่เดิม การลักก็มีแก่ภิกษุทุกรูป

คำว่า **สวิทาวหาโร** ตัดบทเป็น สวิธาย + อวหาโร ลบ ย อักษรเพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) เหมือน ปฏิสงฺขาย โยนิโส = ปฏิสงฺขา โยนิโส มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺ วิทหิตฺวา อวหรณํ สวิทาวหาโร (การชักชวน - ปรึกษาร่วมกันแล้วลัก หรือการลักโดยการปรึกษาร่วมกัน ชื่อว่า สังวิทาวหาระ) คำว่า สวิธาย ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + วิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย อนึ่ง ธา ธาตุที่มี วิ บทหน้ามักใช้ในความหมายว่า กระทำ แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ชักชวน - ปรึกษา และ สํ อุป สรรคมีความหมายว่า สมฺ (เสมอกัน) ดังนั้น คำว่า สวิธาย แม้ในที่อื่นมักแปลว่า จัดแจง, เตรียม แต่ในที่นี้แปลว่า ชักชวน - ปรึกษาร่วมกัน ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า สวิธาวหาโร ในกังขาวิตรณีและฎีกา แต่กังขาภาสาฎีกาใช้รูปว่า สวิทา-

วหาโร โดยกล่าวว่าให้แปลง วิธาย เป็น วิท แล้วทำทีฆะสระ อ เป็น อา ได้รูปว่า วิทา หรือแปลง วิธาย เป็น วิทา ด้วยสูตรในโมคคัลลานปัญจิกา (คำอธิบายปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สำวิธาย อวหาโร. สฺยาทิ สฺยาทิเนกตฺถนฺติ สมาโส. วิธายสฺส วิทาเทโส, สำวิทาวหาโร.

(โมคฺ.ปญฺจิกา. ๑.๔๗)

การชักชวน - ปรึกษาร่วมกันแล้วลัก เป็นสมาส ด้วยสูตรว่า สฺยาทิ สฺยาทิเนกตฺถำ (บทที่ลง สิ วิภัตติเป็นต้น เป็นบทสมาสที่มีอรรถอย่างเดียวกันกับบทที่ลง สิ วิภัตติเป็นต้น) แปลง วิธาย เป็น วิทา ได้รูปว่า สำวิทาวหาโร เหตุนี้จึงใช้เป็นรูปว่า สำวิทาหาโร ตามหลักฐานในโมคคัลลาน และโมคคัลลานปัญจิกา]

อญฺญมญฺญสตฺถาราทินิสฺสิต (ติ)

[อญฺญมญฺญ + สตฺถาราทิ + นิสฺสิต]

อาศัยศาสดาของกันและกันเป็นต้น.

วทนฺติ เต อญฺญสิตา กโถชฺชนฺติ เต **อญฺญมญฺญสตฺถาราทินิสฺสิตา** กลหำ วทนฺติ.

(มหานิ.อฏ.๒๔๖)

บาทคาถาว่า **วทนฺติ เต อญฺญสิตา กโถชฺชำ** คือ สมณพราหมณ์เหล่านั้น **อาศัยศาสดาของกันและกันเป็นต้น** กล่าวทะเลาะกัน (อาศัยศาสดาเป็นต้นทะเลาะกันและกัน).

(ดู วากยะ ใน สุตฺตนิ.อฏ.๒/๒๔๕)

อญฺญมญฺญสภาวานุปคม (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + สภาว + อนุปคม]

การไม่เข้าใกล้สภาพของกันและกัน, การไม่ระคนกันโดยลักษณะ (สภาพ).

รูปรสาทินิทสฺสนำ สมานนิสฺสยานญฺจ **อญฺญมญฺญสภาวานุปคเมน** อญฺญมญฺญสฺมึ อภาโว โก ปน วาโท อสมานนิสฺสยานนฺติ ทสฺเสตุำ วุตฺตำ. (มูลฏี. ๑/๑๔๖)

การแสดงรูปารมณ์และรสารมณ์เป็นต้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวแล้ว เพื่อแสดงว่า รูปารมณ์และรสารมณ์[อันมีมหาภูตรูป]เป็นที่อาศัยเหมือนกันไม่มีในกันและกัน เพราะ**การไม่เข้าใกล้สภาพของกันและกัน** จะป่วยกล่าวไปไยในความไม่มีในกันและกันของจักขุปสาทและกายปสาท[อันมีมหาภูตรูป] ซึ่งมีที่อาศัยไม่เหมือนกัน.

อญฺญมญฺญสภาวานุปคเมนาติ ลกฺขณสงฺกราภาวมาห. (อนุฏี. ๑/๑๕๗)

ด้วยบทว่า **อญฺญมญฺญสภาวานุปคเมน** ท่านอาจารย์ กล่าวความไม่มีความระคนกันโดยลักษณะ (สภาพ).

อญฺญมญฺญสมธารณ (น)

[อญฺญมญฺญ + สม + ธารณ]

การทรงไว้ซึ่งสภาพอันเสมอกันและกัน, การทรงไว้เสมอกันและกัน.

กสฺมา? อตฺตโน สีลาทีหิ เสฏฺเฐ เสวมานสฺส สีลาทโย ธมฺมา อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ

อุปฺปนฺนา วุฑฺฒิ วิรูฬฺหิ เวปุลฺลํ ปาปุณนฺติ. สเม เสวมานสฺส **อญฺญมญฺญสมธารเณน** กุกฺกุจฺจวิโนทเนน จ ลทฺธา น ปริหายนฺติ เอเต ปน สหายเก เสฏฺเฐ จ สเม จ อลทฺธา กุหนาทิมิจฺฉาชีวํ วชฺเชตฺวา ธมฺเมน สเมน อุปฺปนฺนํ โภชนํ ภุญฺชนฺโต ตตฺถ จ ปฏิฆานุนยํ อนุปฺปาเทนฺโต อนวชฺชโภชี หุตฺวา อตฺถกาโม กุลปุตฺโต เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป.

(จูฬนิ.อฏ. ๑๑๘)

ถาม:เพราะเหตุไร[จึงควรคบสหายที่ประเสริฐกว่าหรือเสมอกัน] ตอบ: เพราะเมื่อคบผู้ประเสริฐกว่าตนด้วยศีลเป็นต้น ธรรมมีศีลเป็นต้นที่ยังไม่เกิดย่อมเกิด ที่เกิดแล้ว ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์. เมื่อคบผู้เสมอกัน ธรรมทั้งหลายที่ได้แล้วด้วย**การทรงไว้ซึ่งสภาพเสมอกันและกัน** และด้วยการบรรเทาความรำคาญย่อมไม่เสื่อม. เมื่อไม่ได้สหายผู้ประเสริฐกว่าและเสมอกัน ควรเว้นมิจฉาชีพมีการหลอกลวงเป็นต้น แล้วบริโภคโภชนะอันเกิดโดยธรรมโดยเสมอ และไม่ทำความยินดียินร้ายให้เกิดขึ้น ใช้สอยปัจจัยอันไม่มีโทษ กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.

อญฺญมญฺญสมานภาค (ติ)

[อญฺญมญฺญ + สมาน + ภาค]

มีส่วนเสมอกันและกัน.

[สภาควิสภาคโตติ สพฺพาเนว สจฺจานิ อญฺญมญฺญํ สภาคานิ อวิตถโต อตฺตสุญฺญโต ทุกฺกรปฏิเวธโต จ. (วิสุทธิ. ๒/๕๖๙)

บทว่า สภาควิสภาคโต (โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน) ความว่า สัจจะทุกข้อมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอัตตาและโดยการแทงตลอดที่ทำได้ยาก]

อญฺญมญฺญํ สภาคานีติ **อญฺญมญฺญสมานภาคานิ**, สทิสรูปานีติ อตฺโถ.

(วิสุทธิ.ฏี. ๒/๒๒๔)

สองบทว่า **อญฺญมญฺญํ สภาคานิ** แปลว่า **มีส่วนเสมอกันและกัน** ความหมายก็คือมีสภาวะเหมือนกัน.

อญฺญมญฺญสมาโยค (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + สมาโยค]

ประกอบร่วมกันและกัน, ประกอบร่วมกัน.

ตเถทำ นามรูปมฺปิ
นิชฺชีวญฺจ นิรีหกำ
อญฺญมญฺญสมาโยเค
ตำ คจฺฉติปิ ติฏฺฐติ. (อภิ.วตาร. ๑๒๑๑-๒)

[หุ่นยนต์ไม้ที่ปราศจากชีวิต ไม่มีความขวนขวาย เมื่อไม้กับเชือกประกอบร่วมกัน หุ่นยนต์จึงเดินหรือยืนได้ ฉันใด] แม้รูปนามนี้ก็ปราศจากชีวิตไม่มีความขวนขวาย **เมื่อประกอบร่วมกัน**จึงเดินหรือยืนได้ฉันนั้น

[ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า รูปนามมีอยู่จริง ในเรื่องนี้ สัตว์หรือบุคคลไม่มีในรูปนามเหล่านี้ รูปนามที่มีปัจจัยปรุงแต่งนี้ เป็นของว่างเปล่าเหมือนหุ่นยนต์ เป็นเพียงกองทุกข์ เปรียบดั่งหญ้าและไม้ฉะนั้น].

อญฺญมญฺญสมฺปตฺติ (ถี)

[อญฺญมญฺญ + สมฺปตฺติ]

ความพรั่งพร้อมของกันและกัน.

สมฺโมทมาโนติ **อญฺญมญฺญสมฺปตฺติยา** สุฏฺฐุ โมทมาโน. (กงฺขา.๑๗๐, สงฺฆเภทสิกฺขาปท)

ในพากย์นั้น คำว่า สมฺโมทมาโน (ผู้พลอยยินดี) ความว่า ผู้ยินดีด้วยดีเพราะ**ความพรั่งพร้อมของกันและกัน** [คำนี้กล่าวถึงมุทิตาที่พลอยยินดีสมบัติของผู้อื่น].

[อญฺญมญฺญสมฺปตฺติยา แสดงอธิบายว่า ความเป็นผู้ยินดีด้วยดี (พลอยยินดี) มีได้ เพราะความพรั่งพร้อมของกันและกันคือความมีทิฏฐิและจิตเสมอกัน ไม่ใช่ความพรั่งพร้อมด้วยลาภยศ สรรเสริญ]

อญฺญมญฺญสมฺพนฺธ (ติ)

[อญฺญมญฺญ + สมฺพนฺธ]

ติดเนื่องกัน, อันเนื่องด้วยกันและกัน, อันสัมพันธ์กันและกัน.

อุพฺพฺมฺปนฺติ ปารคมนตฺถาย ลหุเก ทารุทณฺเฑ คเหตฺวา กวาฏผลเก วิย **อญฺญมญฺญสมฺพนฺเธ** กาตุ์ อาณิโย โกฏฺเฏตฺวา นาวาสงฺเขเปน กตำ. (สารตฺถ. ๓/๒๘๖)

คำว่า อุพฺพฺมฺป์ (แพ) คือ แพที่ทำแบบเรือ เพื่อข้ามฝั่ง โดยเลือกเฉพาะท่อนไม้เบาๆ ตอกสลักเพื่อทำให้**ติดเนื่องกัน** เหมือนบานประตู.

ติกานญฺหิ เอโก ปริจฺเฉโท, ทุกานำ จตุทฺทส. “เหตู ธมฺมา, นเหตู ธมฺมาติอาทโย หิ ฉ ทุกา คนฺถโต จ อตฺถโต จ **อญฺญมญฺญสมฺพนฺเธน** กณฺณิกา วิย ฆฏา วิย หุตฺวา จิตตฺตา ‘เหตุโคจฺฉโกติ วุจฺจติ. (อภิ.อฏ. ๑/๘๔)

อนึ่ง ติกะและทุกะทั้งหมดนั้นแยกไว้ ๑๕ ปริจเฉท คือ ติกะมี ๑ ปริจเฉท ทุกะมี ๑๔ ปริจเฉท ดังจะเห็นได้ว่า ทุกะ ๖ มีคำว่า เหตู ธมฺมา (ธรรมที่เป็นเหตุมีอยู่), นเหตู ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ใช่เหตุมีอยู่) ได้ชื่อว่า เหตุโคจฉกะ (ช่อดอกไม้คือเหตุ) เพราะดำรงอยู่เหมือนวงดอกไม้และกำดอกไม้โดย**เนื่องด้วยกันและกัน** ทั้งโดยศัพท์และความหมาย.

[ในทุกะได้ตั้งเหตุทุกะไว้ก่อนแล้วกล่าวสเหตุกทุกะต่อมา โดยเหตุทุกะและสเหตุกทุกะ เกี่ยวเนื่องกันโดยศัพท์คือเหตุ และเมื่อมีเหตุสัมปยุตตทุกะต่อมา ก็ยังเกี่ยวเนื่องกับเหตุ เช่นเดียวกัน จึงเหมือนวงดอกไม้ที่มีขั้วต่อกันเป็นทอดๆ ไป นอกจากนั้น สเหตุกทุกะและเหตุสัมปยุตตทุกะก็ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เหมือนกำดอกไม้ที่ไม่ต่อขั้วกัน แต่อยู่ในมัดเดียวกัน คือโคจฉกะเหมือนกัน คำว่า เหตุโคจฺฉก แปลว่าช่อดอกไม้คือเหตุ หมายถึงกลุ่มทุกะที่เหมือนช่อดอกไม้ซึ่งรวมเอาทุกะหน้าและทุกะหลังต่อๆ กันไปโดยความเป็นเหตุและธรรมที่มีเหตุเป็นต้น]

อญฺญมญฺญานติวตฺตน (น)

[อญฺญมญฺญ + น + อติวตฺตน]

การไม่เป็นไปล่วงเลยกันและกัน.

[อปิจ สตฺต ธมฺมา ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สංวตฺตนฺติ ปริปุจฺฉกตา วตฺถุวิสทกิริยา อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนา ทุปฺปญฺญปุคฺคลปริวชฺชนา ปญฺญวนฺตปุคฺคลเสวนา คมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณา ตทธิมุตฺตตาติ. อิเมหิปิ การเณหิ ญาณสมฺปยุตฺตตา เวทิตพฺพา.

(อภิ.อฏ. ๑/๑)

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบการประกอบกับปัญญาโดยเนื่องด้วยเหตุแม้เหล่านี้ คือ ธรรม ๗ ประการ (เหล่านี้) ย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่สอบถาม[คำอธิบายเรื่องขันธ์และอายตนะเป็นต้น] (ปริปุจฉกตา) ชำระร่างกายและของใช้ให้บริสุทธิ์ หมดจด (วัตถุวิสทกิริยา) ปรับอินทรีย์ ๕ ให้เสมอกัน (อินทริยสมัตตปฏิปาทนา) หลีกเลี่ยงผู้ที่ไม่มีปัญญา (ทุปปัญญปุคคลปริวัชชนา) คบหากับผู้ที่มีปัญญา (ปัญญวันตปุคคลเสวนา) หมั่นพิจารณาสภาวธรรมที่ลึกซึ้งด้วยปัญญาญาณที่ลึกซึ้ง (คัมภีรญาณจริยปัจจเวกขณา) น้อมใจในการเจริญธรรมวิจัยนั้น (ตทธิมุตตตา)]

สทฺธาทีนำ อินฺทฺริยานำ **อญฺญมญฺญานติวตฺตนำ** อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนตา. (มูลฏี. ๑/๗๐)

การไม่ล่วงเลยกันและกันแห่งอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่า การปรับอินทรีย์ ๕ ให้สม่ำเสมอกัน.

[หมายเหตุ:- ในโพชฌังคสังยุต อาหารสูตร (สำ.๓/๙๑-๒) พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ไว้ ดังนี้ว่า กุสลากุสลโยนิโสมนสิการพหุลีการ (การกระทำโยนิโสมนสิการในกุศลและอกุศลอยู่เนืองๆ เป็นเหตุให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์]

อญฺญมญฺญานุรูป (ติ)

[อญฺญมญฺญ + อนุรูป]

อันสมควรซึ่งกันและกัน.

อญฺญมญฺญานุรูปปาสาทาวยว (ติ)

[อญฺญมญฺญานุรูป + ปาสาท + อวยว]

อันมีส่วนประกอบของปราสาทอันเหมาะสมกันและกัน.

สุสงฺคโตติ สุฏฺฐุ สงฺคตาวยโว **อญฺญมญฺญานุรูปปาสาทาวยโว**. (วิมาน.อฏ. ๓๑๙)

บทว่า **สุสงฺคโต** ได้แก่ มีส่วนประกอบเข้ากันได้ดี คือ **มีส่วนประกอบของปราสาทอันเหมาะสมกันและกัน**.

อญฺญมญฺญานุโลม (ติ)

[อญฺญมญฺญ + อนุโลม]

อันอนุโลมซึ่งกันและกัน, อันสมควรเพื่อว่ากล่าวซึ่งกันและกัน.

อญฺญมญฺญานุโลมตา (ถี)

[อญฺญมญฺญานุโลม + ตา]

ความเป็นผู้สมควรว่ากล่าวกันและกัน, วิธีที่เหมาะสมเพื่อว่ากล่าวกันและกัน, ความที่อนุโลมเพื่อว่ากล่าวกันและกัน.

อนุชานามิ ภิกฺขเว วสฺสูปฺคตานำ ภิกฺขูนำ ตีหิ จาเนหิ ปวาเรตุ ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสงฺกาย วา. สา โว ภวิสฺสติ **อญฺญมญฺญานุโลมตา** อาปตฺติวุฏฺฐานตา วินยปุเรกฺขารตา.

(วิ. ๓/๒๒๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้จำพรรษาแล้ว ปวารณาด้วยเหตุ ๓ สถาน คือ ด้วยได้เห็น ด้วยได้ยิน ด้วยสงสัย การปวารณานั้นจักเป็น**วิธีที่เหมาะสมเพื่อว่ากล่าวกันและกัน** เป็นวิธีออกจากอาบัติ เป็นวิธีเคารพพระวินัยของภิกษุเหล่านั้น.

อญฺญมญฺญานุโลมตาติ อญฺญมญฺญำ วตฺตุ อนุโลมภาโว. “วทนฺตุ มำ อายสฺมนฺโตติ หิ วทนฺตำ สกฺกา โหติ กิญฺจิ วตฺตุ น อิตรำ.

(วิ.อฏ.๓/๓๕๖)

ความที่ภิกษุอนุโลมเพื่อว่ากล่าวกันและกัน [ผ่อนผันพูดกะกันและกัน] ชื่อว่า **อญฺญมญฺญานุโลมตา**. จริงอยู่ ภิกษุย่อมเป็นผู้อาจว่ากล่าวอะไรๆ กะภิกษุผู้สั่งไว้ว่า ขอท่านผู้มีอายุ จงว่ากล่าวข้าพเจ้าเถิด, แต่หาอาจว่ากล่าวภิกษุนอกจากนี้ไม่.

อญฺญมญฺญาวิชหน (น)

[อญฺญมญฺญ + อวิชหน]

การไม่ละซึ่งกันและกัน (เกิดพร้อมกัน).

[เอตา ปน ติสฺโส น อญฺญมญฺญำ วิชหนฺติ. เอวำ สนฺเตปิ…เอวเมตาสำ วิเสโส เวทิตพฺโพ.

(อภิ.อฏ. ๑/๖๔๐)

อนึ่ง วิการรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ไม่ละกันและกัน กระนั้น…พึงทราบความต่างกันแห่งรูปทั้ง ๓ เหล่านั้นอย่างนี้ว่า…]

ลหุตาทีนำ **อญฺญมญฺญาวิชหเนน** ทุพฺพิญฺเญยฺยนานตฺตตา วุตฺตาติ ตตฺถ วิการาธิกรูเปหิ ตตฺถนานตฺตปฺปกาสนตฺถำ “เอวำ สนฺเตปีติอาทิมาห. ยถาวุตฺตา จ ปจฺจยา ตตฺถ วิการสฺส วิเสสปจฺจยภาวโต วุตฺตา อวิเสเสน ปน สพฺเพ สพฺเพสำ ปจฺจยาติ.

(มูลฏี. ๑/๑๕๒,วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๐๑)

ท่านอาจารย์กล่าวความที่วิการรูป[รูปที่แสดงอาการพิเศษ]มีลหุตารูปเป็นต้น เป็นรูปที่มีความต่างกันอันจะพึงรู้ได้ยาก ด้วย**การไม่ละซึ่งกันและกัน** เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้นเป็นต้น เพื่อจะแสดงความต่างกันนั้นนั้นจากรูปที่ยิ่งไปกว่าวิการรูปนั้นๆ. ก็ปัจจัยทั้งหลาย[อันเป็นปฏิปักษ์]ตามที่กล่าวแล้วเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ เพราะความเป็นปัจจัยที่ต่างกันแห่งความเปลี่ยนแปลงนั้นๆ. แต่โดยความไม่ต่างกันปัจจัย[อันเป็นปฏิปักษ์]ทั้งหมด ก็เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหมด (เพราะวิการรูปเหล่านั้น ไม่ละซึ่งกันและกัน คือ ย่อมเกิดพร้อมกันทั้ง ๓ รูปแต่อาจมียิ่งหย่อนกว่ากัน).

[วิการรูป ๓ มีแก่สิ่งมีชีวิตในขณะที่มีความสบายกายสบายใจ เมื่อเกิดขึ้นในอาการของนิปผันนรูปย่อมไม่ละกันและกัน (เกิดพร้อมกันทั้ง ๓ รูป) กระนั้นก็ตาม พึงทราบความยิ่งหย่อนกว่ากันแห่งรูปทั้ง ๓ นั้นอย่างนี้ว่า:-

ลหุตารูป คืออาการพิเศษของรูปซึ่งเป็นภาวะที่เบา คือความไม่เชื่องช้าแห่งรูปทั้งหลาย มีอาการเป็นไปได้เร็วเหมือนคนไม่มีโรค เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบ ซึ่งทำให้รูปเชื่องช้า. **มุทุตารูป** คืออาการพิเศษของรูปซึ่งเป็นภาวะที่รูปมีความอ่อนเหมือนหนังที่ฟอกไว้ดีแล้ว มีอาการทำให้อ่อนเป็นไปตามอำนาจ คือการยังหน้าที่ของตนให้มีขึ้นในการกระทำทุกอย่างได้ต่าง ๆ กัน เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบอันทำให้รูปแข็ง. **กัมมัญญตารูป** คืออาการพิเศษของรูปซึ่งเป็นภาวะที่รูปทั้งหลายควรแก่การงาน เหมือนทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว มีอาการคล้อยตามในการกระทำของสรีระต่าง ๆ เกิดขึ้นเพราะปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบ อันทำให้รูปไม่คล้อยตามของการกระทำในสรีระ]

อญฺญมญฺญูปการ (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + อุปการ]

การอุปการะแก่กันและกัน.

ยทิ เอวํ เตสํ อญฺญภินฺนสนฺตานํ วิย **อญฺญมญฺญูปกาเรนปิ** ภวิตพฺพนฺติ โจทนาย วุตฺตํ “รูปารูป ฯเปฯ โหนฺตีติ. (อนุฏี. ๓/๒๒๙)

พระฏีกาจารย์กล่าวว่า รูปารูป ฯเปฯ โหนฺติ เพื่อเฉลยคำถามว่า ผิว่า ครั้นเมื่อกระแสรูปนามมีอยู่อย่างนี้ ก็คล้ายจะพึงมีกระแสรูปนามที่ต่างกันอื่นของรูปนามเหล่านั้น แม้โดย**การอุปการะแก่กันและกัน**.

ยสฺส ปน กามวิตกฺกาทิสํกิเลสปหานสฺส เนกฺขมฺมวิตกฺกสฺส อานุภาเวน กายวิเวโก จิตฺตวิเวโก อุปธิวิเวโกติ ติวิโธ ตทงฺควิเวโก วิกฺขมฺภนวิเวโก สมุจฺเฉทวิเวโก ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิเวโก นิสฺสรณวิเวโกติ ปญฺจวิโธ จ วิเวโก ปาริปูรึ คจฺฉติ. โส ยถารหํ อารมฺมณโต สมฺปโยคโต จ ปวิเวกสหคโต วิตกฺโกติ ปวิเวกวิตกฺโก. เอเต จ เทฺว วิตกฺกา เอวํ วิภตฺตวิสยาปิ สมานา อาทิกมฺมิกานํ **อญฺญมญฺญูปการาย** สมฺภวนฺติ...(อิติวุ.อฏ. ๓๘)

ก็วิเวก ๓ คือกายวิเวก จิตวิเวก อุปธิวิเวก และวิเวก ๕ คือ ตทังควิเวก วิกขัมภนวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิวิเวก นิสสรณวิเวก ย่อมถึงความบริบูรณ์ ด้วยอานุภาพแห่งเนกขัมมวิตกอันละความเศร้าหมองมีกามวิตกเป็นต้นใด. วิตกนั้นชื่อปวิเวกวิตก เพราะเป็นวิตกที่สหรคตด้วยความสงัดจากอารมณ์และจากสัมปโยคะตามสมควร. ก็วิตก ๒ อย่างเหล่านั้นแม้มีลักษณะที่แยกออกแล้วอย่างนี้ ก็ยังเป็นไปเพื่อ**ความเป็นอุปการะกันและกัน**ของผู้เป็นอาทิกัมมิกะ.

อญฺญมญฺญูปการก (ติ)

[อญฺญมญฺญ + อุปการก]

อันเป็นอุปการะแก่กันและกัน.

อญฺญมญฺญูปการกภาว (ปุ)

[อญฺญมญฺญูปการก + ภาว]

ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน,

ยทิ เอวํ เตสํ อญฺญภินฺนสนฺตานํ วิย อญฺญมญฺญูปกาเรนปิ ภวิตพฺพนฺติ โจทนาย วุตฺตํ “รูปารูป ฯเปฯ โหนฺตีติ. เตเนตํ ทสฺเสติ ยทิปิ รูปารูปธมฺมา เอกสฺมึ ปุคฺคเล วตฺตมานา วิเสสโต **อญฺญมญฺญูปการกภาเวน** วตฺตนฺติ, อญฺญมญฺญํ ปน วิสทิสสภาวตาย วิสุํเยว สนฺตานภาเวน ปวตฺตนโต พฺยวธายกา น โหนฺติ. สนฺตติวเสน มิถุ อปริยาปนฺนตฺตา ยโต “อญฺญมญฺญํ วิปฺปยุตฺตา วิสํสฏฺฐาติ จ วุตฺตนฺติ.

(อนุฏี. ๓/๒๒๙)

พระฏีกาจารย์กล่าวว่า รูปารูป ฯเปฯ โหนฺติ เพื่อเฉลยคำถามว่า ผิว่า ครั้นเมื่อกระแสรูปนามมีอยู่อย่างนี้ ก็คล้ายจะพึงมีกระแสรูปนามที่ต่างกันอื่นของรูปนามเหล่านั้น แม้โดยการอุปการะแก่กันและกัน เพราะเหตุนั้น คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า ถ้ารูปธรรมและนามธรรมเป็นไปอยู่[คือเกิดร่วมกันในปัญจโวการ ภูมิ] ในบุคคลคนหนึ่งย่อมเป็นไป **โดยความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน**โดยพิเศษแม้ก็จริง ถึงกระนั้น รูปธรรมและนามธรรมเหล่านั้นก็ไม่ใช่ธรรมคั่นกัน เพราะดำเนินไปโดยความเป็นกระแสรูปนามแยกกัน เนื่องจากมีสภาวะต่างจากกันและกัน ซึ่งเป็นเหตุให้กล่าวว่า อญฺญมญฺญํ วิปฺปยุตฺตา วิสํสฏฺจา (รูปธรรมและนามธรรมเหล่านั้น ไม่ประกอบกันและกัน ไม่ปะปนกัน) เพราะไม่นับเนื่องกันและกัน โดยเนื่องด้วยการสืบต่อ.

อญฺญมญฺญูปการภาว (ปุ)

[อญฺญมญฺญูปการ + ภาว]

ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน.

รูปารูปสนฺตติโย หิ เทฺว อญฺญมญฺญํ วิสทิสสภาวตฺตา **อญฺญมญฺญูปการภาเวน** ปวตฺตมานาปิ วิสุํเยว โหนฺติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๗๑)

ด้วยว่า กระแสรูปนามทั้ง ๒ แม้เป็นไปอยู่โดย**ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน**ก็ยังเป็นธรรมแยกกันอยู่นั่นเอง เพราะมีสภาพต่างกัน.

อญฺญมญฺญูปตฺถมฺภ (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + อุปตฺถมฺภ]

ค้ำจุนกันและกัน, สนับสนุนกันแก่และกัน.

[สาธู สมฺพหุลา ญาตี
อปิ รุกฺขา อรญฺญชา
วาโต วหติ เอกฏฺฐํ
พฺรหนฺตมฺปิ วนปฺปตึ. (ชา. ๑/๗๔)

หมู่ญาติยิ่งมีมากได้ยิ่งดี แม้ถึงต้นไม้เกิดในป่าเป็นหมวดหมู่ได้เป็นดี (เพราะ) ต้นไม้ที่ตั้งอยู่โดดเดี่ยว แม้จะใหญ่โตเป็นเจ้าป่า ย่อมถูกลมแรงโค่นได้]

อปิ รุกฺขา อรญฺญชาติ ติฏฺจนฺตุ มนุสฺสภูตา อรญฺเญ ชาตรุกฺขาปิ สมฺพหุลา **อญฺญมญฺญูปตฺถมฺเกน** จิตา สาธุเยว. รุกฺขานมฺปิ หิ สปจฺจยภาโว ลทฺธุ วฏฺฏติ.

(ชา.อฏ. ๑/๓๔๗)

บาทคาถาว่า **อปิ รุกฺขา อรญฺญชา** (แม้ถึงต้นไม้เกิดในป่าเป็นหมวดหมู่ได้เป็นดี) ความว่า อย่าว่าแต่ชุมชนที่รวมกันเป็นหมู่มนุษย์เลย

แม้ถึงต้นไม้ที่เกิดในป่าจำนวนมาก ตั้งอยู่โดยอาการ**ค้ำจุนกันและกัน**เป็นการดีแท้ เพราะแม้ถึงต้นไม้ ก็ควรจะได้ความเป็นปัจจัยสนับสนุนกันและกัน.

อญฺญมญฺญูปตฺถมฺภก (ติ)

[อญฺญมญฺญ + อุปตฺถมฺภก]

อุปถัมภ์กันแก่และกัน, [ไม้ค้ำ ๓ อัน]ช่วยค้ำกันและกัน, สนับสนุนแก่กันและกัน.

อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการโก ธมฺโม อญฺญมญฺญปจฺจโย. **อญฺญมญฺญูปตฺถมฺภกํ** ติทณฺฑาทิวเสน ติวิโธ โหติ. ยถาห จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย. จตฺตาโร มหาภูตา ฯเปฯ โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโยติ.

(อภิ.อฏ. ๓/๒๔๗)

สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความอุดหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น[ค้ำจุนกันและกันไว้]เหมือนไม้ค้ำสามอัน[ไม้เท้าสามง่าม ไม้ขาหยั่งหรือโต๊ะ ๓ ขา]**ช่วยค้ำกันและกัน** ชื่อว่าอัญญมัญญปัจจัย. อัญญมัญญปัจจัยนั้นมี ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อรูปขันธ์ ๔ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัย ฯลฯ ในปฏิสนธิขณะ[ปฏิสนธิกาล]นามและรูปเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจของอัญญมัญญปัจจัย.

อญฺญมญฺญูปนิสฺสิต (ติ)

[อญฺญมญฺญ + อุปนิสฺสิต]

อันเข้าไปอาศัยซึ่งกันและกัน.

ดู มิลินฺท. ๔๙

อญฺญมญฺโญปการ (ปุ)

[อญฺญมญฺญ + อุปการ]

อันเป็นอุปการะแก่กันและกัน.

[สพฺเพ โกสลกา อาคจฺฉนฺตุ สพฺเพ มาคธกา สพฺเพ ภารุกจฺฉกา อาคจฺฉนฺตุ" "โย จาวุโส วิสาข สมฺมาวายาโม ยา จ สมฺมาสติ โย จ สมฺมาสมาธิ อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตาติ อยํ 'สญฺชาติสงฺคโห นาม...(อภิ.อฏ. ๑/๕๙๔)

การประมวลโดยสถานที่เกิดคือการประมวลอย่างนี้ว่า พวกชาวโกศลทั้งหมดจงมา พวกชาวมคธทั้งหมดจงมา พวกชาวบ้านภารุกัจฉะทั้งหมดจงมา" "ท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้ คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ประมวลลงในสมาธิขันธ์"]

อญฺญมญฺโญปการวเสน อวิปฺปโยเคน จ สมาธิเทเส ชาตา สมฺมาสติอาทโย สมาธิกฺขนฺเธ สงฺคหิตา. (มูลฏี. ๑/๑๔๔)

สัมมาสติเป็นต้นอันเกิดแล้วในฐานะแห่งสมาธิ ท่านประมวล (สงเคราะห์) เข้าในสมาธิขันธ์ โดยความเป็นธรรมอัน**เป็นอุปการะแก่กันและกัน** และโดยความไม่แยกจากกัน.

[สัมมาสตินั้น มีชื่อว่า มหาสติ คือสติที่ยิ่งใหญ่ เพราะสำคัญกว่าสติธรรมดา หรือชื่อว่า

สติปัฏฐาน คือสติที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่อง โดยรู้เท่าทันรูปนามปัจจุบันตามเป็นจริง]

อญฺญมญฺโญปการภาว (ปุ)

[อญฺญมญฺโญปการ + ภาว]

ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน.

รูปารูปธมฺมสนฺตติโย หิ เทฺว อญฺญมญฺญํ วิสทิสสภาวตฺตา **อญฺญมญฺโญปการภาเวน** ปวตฺตมานาปิ วิสุํเยว โหนฺติ. (มูลฏี. ๓/๑๗๐)

ด้วยว่า กระแสรูปนามทั้ง ๒ แม้เป็นไปอยู่โดย**ความเป็นปัจจัยอุปการะแก่กันและกัน**ก็ยังเป็นธรรมแยกกันอยู่นั่นเอง เพราะมีสภาพต่างกัน.

อญฺญโมกฺข (ติ)

[อญฺญ + โมกฺข]

ทำให้ผู้อื่นหลุดพ้น, ช่วยปลดเปลื้องผู้อื่น, ช่วยให้ผู้อื่นหลุดพ้น.

อิจฺฉานิทานา ภวสาตพทฺธา
เต ทุปฺปมุญฺจา น หิ **อญฺญโมกฺขา**
ปจฺฉา ปุเร วาปิ อเปกฺขมานา
อิเม ว กาเม ปุริเม ว ชปฺปิ. (สุตฺตนิ. ๔๐๐)

[(พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท่านพระปิณโฑลภารทวาชะว่า) นรชนผู้ข้องอยู่ในร่างกาย ถูกกิเลสมากหลายปิดบังไว้ เมื่อดำรงตนอยู่ (อย่างนี้) ก็จมลงในกามคุณ ๕ ผู้เป็นเช่นนั้นแล ย่อมอยู่ไกลจากวิเวก เพราะกามทั้งหลาย ในโลกไม่เป็นของที่นรชนละได้ง่ายเลย สัตว์เหล่านั้นมีความปรารถนาเป็นเหตุ ติดพันอยู่กับความพอใจในภพ มุ่งหวัง(กาม) ในกาลภายหลัง (อนาคต)หรือในกาลก่อน (อดีต) ปรารถนากามเหล่านี้และกามที่มีอยู่ก่อน ย่อมเป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก(และ) **ทำให้ผู้อื่นหลุดพ้น**ไม่ได้เลย.

น หิ อญฺญโมกฺขาติ อญฺเญน จ โมเจตุํ น สกฺโกนฺติ. การณวจนํ วา เอตํ เต สตฺตา ทุปฺปมุญฺจา. กสฺมา? ยสฺมา อญฺเญน โมเจตพฺพา น โหนฺติ. ยทิ ปน มุญฺเจยฺยุ สเกน ถาเมน มุญฺเจยฺยุนฺติ อยมสฺส อตฺโถ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๓๓)

ปาฐะว่า **น หิ อญฺญโมกฺขา** (ทำให้ผู้อื่นหลุดพ้นไม่ได้เลย) ความว่า ไม่สามารถเพื่อจะยังคนอื่นให้พ้นได้. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นคำแสดงเหตุว่า สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้หลุดพ้นได้ยาก. เพราะเหตุไร? เพราะคนอื่นไม่พึงเปลื้องให้ ออกได้ ผิว่าคนอื่นพึงเปลื้องออกได้ ก็พึงเปลื้องได้ด้วยกำลังของตนเอง นี้เป็นอธิบายของปาฐะว่า น หิ อญฺญโมกฺขา นั้น.

ดู มหานิ. ๒๔

อญฺญรชฺช (น)

[อญฺญ + รชฺช]

ราชอาณาจักรอื่น, ประเทศอื่น, รัฐอื่น.

อญฺญมญฺญวิสิฏฺจตฺตา วิสทิสํ รชฺชํ วิรชฺชํ ตโต อาคตา ตตฺถ วา ชาตา ภวาติ วา เวรชฺชา เตเอว เวรชฺชกา. เต ปน ยสฺมา โคตฺตจรณาทิวิภาเคน นานปฺปการา ตสฺมา

วุตฺตํ “นานาเวรชฺชเกติ. อฏฺฐกถายํ ปน นานาวิเธหิ **อญฺญรชฺเชหิ** อาคเตติ รชฺชานเมว เสน นานปฺปการตา วุตฺตา. (สารตฺถ.๓/๕๔)

ราชอาณาจักรที่ไม่เหมือนกัน เพราะมีความเป็นพิเศษกว่ากันและกัน[ต่างจากกันและกัน]ชื่อว่า วิรชฺชํ (ราชอาณาจักรต่าง ๆ) ภิกษุทั้งหลายมาแล้วจากราชอาณาจักรต่าง ๆ หรือเกิดแล้วในราชอาณาจักรต่าง ๆ นั้น เหตุนั้น ชื่อว่า เวรัชชา. อีกนัยหนึ่ง มีในราชอาณาจักร ต่าง ๆ นั้น เหตุนั้น ชื่อว่า เวรัชชา. เวรชฺชา นั่นแหละ ชื่อว่า เวรชฺชกา. แต่ภิกษุผู้อยู่ในราชอาณาจักรต่าง ๆ เหล่านั้น มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็นโคตรและความประพฤติเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระธรรมสังคาหกาจารย์จึงกล่าวว่า นานาเวรชฺชเก (ในราชอาณาจักร[ถิ่น]ต่าง ๆ). แต่ในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์กล่าวความที่ภิกษุเหล่านั้นมีประการต่าง ๆ กัน โดยเนื่องด้วยราชอาณาจักรอย่างเดียวว่า ผู้มาแล้วจากรัฐต่าง ๆ คือ **ราชอาณาจักรอื่น**.

อญฺญรุจิก (ติ)

[อญฺญ + รุจิ + ก]

ผู้มีความชอบใจเป็นอย่างอื่น, ชอบใจลัทธิอื่น, เลื่อมใสลัทธิอื่น. ดู อญฺญขนฺติก

อญฺญรูป (น)

[อญฺญ + รูป]

รูปอื่น, กัมมชรูป อุตุชรูป อาหารชรูปอื่น [จากจิตตชรูป].

ยทิ สงฺขารยมเก กายสงฺขารสฺส จิตฺต-สงฺขาเรน สหุปฺปาเทกนิโรธวจนโต อพฺยากต-สทฺเทน จิตฺตสมุฏฺฐานเมเวตฺถ คหิตนฺติ การณํ วเทยฺย, ตมฺปิ อการณ. น หิ เตน วจเนน **อญฺญ-รูปานํ** จิตฺเตน สหุปฺปาทสหนิโรธปฏิกฺเขโป กโต. นาปิ นานุปฺปาทนานานิโรธานุชานนเนว จิตฺตสมุฏฺฐานโต อญฺญสฺส อพฺยากต-ภาวนิวารณญฺจ กตํ, ตสฺมา ตถา อปฺปฏิกฺ-ขิตฺตานานุญฺญาตานิวาริตาพฺยากตภาวานํ สหุปฺปาทสหนิโรธาทิกานํ กมฺมชาทีนํ เอเตน จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิโรโธ ปฏิกฺขิตฺโตติ น สกฺกา กมฺมชาทีนํ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิโรธํ วตฺตุ. (มูลฏี. ๒/๒๓)

ถ้าพึงอ้างเหตุว่า พระพุทธองค์ทรงหมายเอาจิตตชรูปเท่านั้นด้วย อพฺยากต ศัพท์ในเรื่องนี้ เพราะตรัสกายสังขารเกิดขึ้นและดับพร้อมกับจิตตสังขารไว้ในสังขารยมก[ว่า ถามว่า กายสังขารของบุคคลใดดับอยู่ จิตตสังขารของบุคคลนั้นดับอยู่หรือ ตอบว่า ใช่] เหตุดังกล่าวก็ไม่สมควร เพราะมิได้ทรงห้ามการเกิดขึ้นและการดับพร้อมกันกับจิตของ**รูปอื่น**[จากจิตตชรูป]ด้วยพระดำรัสข้างต้น และมิได้ทรงอนุญาตการเกิดขึ้นและดับไป อันต่างกัน อีกทั้งมิได้ทรงห้ามความเป็นอัพยากตธรรมของรูปอื่นจากจิตตชรูป ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงปฏิเสธการดับของกรรมชรูปเป็นต้นที่มีการเกิดขึ้นและดับพร้อมกันเป็นต้นซึ่งมิได้ทรงปฏิเสธ มิได้ทรงอนุญาต และมิได้ห้ามความเป็นอัพยากตธรรมไว้อย่างนั้น ในอุปปาทขณะของจิตตามที่กล่าว

มาแล้วนี้ จึงไม่ควรกล่าวว่ากรรมชรูปเป็นต้น ดับไปในอุปปาทขณะของจิต.

อญฺญรูปานนฺติ กมฺมอุตุอาหารชรูปานํ.

(อนุฏี. ๒/๓๑)

บทว่า **อญฺญรูปานํ** (รูปอื่น) คือ กัมมชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูปอื่น[จากจิตตชรูป].

อญฺญลทฺธิก (ติ)

[อญฺญ + ลทฺธิ + ก]

ผู้มีลัทธิอื่น, ผู้มีลัทธิอื่นจากลัทธิในศาสนา, ผู้นับถือลัทธิอื่น, คนนอกศาสนา.

อญฺญติตฺถิยาติ เอตฺถ ติตฺถํ วุจฺจติ ลทฺธิ, อญฺญํ ติตฺถํ อญฺญติตฺถํ, อญฺญติตฺถํ เอเตสํ อตฺถีติ อญฺญติตฺถิยา, อิโต **อญฺญลทฺธิกา**ติ วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๗)

ในบทว่า **อญฺญติตฺถิยา** นี้ มีวิเคราะห์ว่า ลัทธิท่านเรียกว่า ติตถะ (ท่า) ลัทธิอื่น ชื่อว่าอัญญติตถะ, ลัทธิอื่นของชนเหล่านั้น มีอยู่เหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่าอัญญติตถิยะ (อัญญเดียรถีย์) มีคำอธิบายว่า **ผู้มีลัทธิอื่นจากลัทธิในศาสนา**นี้.

อญฺญวาทก (ปุ/น)

[อญฺญ + วท (วากฺเย) + ณฺวุ]

(ก) อัญญวาทกะ, การพูดเรื่องอื่น, การกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น, การกลบเกลื่อนเหตุอื่นด้วยเหตุอื่น, การแกล้งพูดเรื่องอื่นกลบเกลื่อน, การปกปิดเรื่องอื่นด้วยเรื่องอื่น.

อญฺญวาทเก วิเหสเก ปาจิตฺติยํ. **อญฺญวาทโก** นาม สมฺมชฺเช วตฺถุสฺมึ วา อาปตฺติยา วา อนุยุญฺชิยมาโน ตํ น กเถตุกาโม ตํ น อุคฺฆาเฏตุกาโม อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรติ “โก อาปนฺโน? กึ อาปนฺโน? กิสฺมึ อาปนฺโน? กถํ อาปนฺโน? กึ ภณถ? กึ ภณถาติ; เอโส **อญฺญวาทโก** นาม. (วิ. ๒/๕๕)

ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะ**การแกล้งพูดคำอื่นกลบเกลื่อน** เพราะการเบียดเบียน[ด้วยการนิ่งทำให้สงฆ์ต้องลำบาก]. ที่ชื่อว่า**การแกล้งพูดคำอื่นกลบเกลื่อน** คือ ภิกษุเมื่อถูกสอบสวนในเพราะเรื่อง หรืออาบัติท่ามกลางสงฆ์ ไม่ต้องการจะให้การ คือ ไม่ต้องการจะเปิดเผยเรื่องหรืออาบัตินั้น กลับนำเอาเรื่องอื่นมากล่าวกลบเกลื่อนอีกเรื่องหนึ่ง[แกล้งกลบเกลื่อนด้วยเรื่อง หรือคำพูดอื่น]ว่าใครต้อง, ต้องอะไร? ต้องในเพราะเรื่องไหน? ต้องอย่างไร? พวกคุณพูดกะใคร? พูดเรื่องอะไร? ผู้นี้ชื่อว่าอัญญวาทกะ.

อญฺญวาทเก วิเหสเก ปาจิตฺติยนฺติ เอตฺถ อญฺญํ วทตีติ อญฺญวาทกึ, อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรณสฺเสตํ นามํ. (วิ.อฏ. ๓/๓๔๕)

พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า **อญฺญวาทเก วิเหสเก ปาจิตฺติยํ** ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **อัญญวาทกะ** เพราะพูดเรื่องอื่น[จากที่พระวินัยธรซักถาม] บทนี้เป็นชื่อของการกลบเกลื่อนเหตุอื่นด้วยเหตุอื่น.

[ยมตฺถํ สงฺฆมชฺเฌ วินยธโร ปุจฺฉติ ตโต อญฺญํ วทตีติ อญฺญวาทโก อญฺเญนญฺญํ ปฏิ-

จรณสฺเสตํ นามํ. วิเหสตีติ วิเหสโก ตุณฺหีภาวสฺเสตํ นามํ ตสฺมึ อญฺญวาทเก วิเหสเก.

(กงฺขา. ๑๙๙)]

ภาวปฺปธาโนยํ กตฺตุนิทฺเทโสติ [อฏฺฐกถาจริยา]อาห อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรณสฺเสตํ นามนฺติ. (ปาจิตฺตีย.โย. ๑/๒๑)

อญฺญวาทก ศัพท์นี้เป็นภาวปธาน (ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน) ถูกแสดงด้วยรูปศัพท์กัตตุสาธนะ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรณสฺเสตํ นาม (บทนี้เป็นชื่อของการกลบเกลื่อนเหตุอื่นด้วยเหตุอื่น).

[**อญฺญวาทก** ศัพท์นี้เป็นภาวปธานคือศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน ไม่ใช่มีอรรถกัตตุสาธนะเป็นประธานตามรูปวิเคราะห์ จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าอเภโทปจาระ คือการกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน กล่าวคือคำว่า อญฺญวาทก กล่าวถึงอรรถกัตตุสาธนะคือผู้แกล้งพูดคำอื่น แต่หมายถึงกิริยาการแกล้งพูดคำอื่น จึงเป็นคำที่กล่าวถึงอรรถกัตตุสาธนะและกิริยาการแกล้งพูดคำอื่นไว้โดยไม่ต่างกัน เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบาย ด้วยคำว่า อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรณสฺเสตํ นาม ดังนั้น เพื่อให้ อญฺญวาทก ศัพท์ หมายถึงกิริยาการแกล้งพูดคำอื่น จึงต้องถือว่าเป็นภาวปธาน]

อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรตีติ อญฺเญน วจเนน อญฺญวจนํ ปฏิจรติ ปฏิจฺฉาเทติ อชฺโฌตฺถรติ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๔)

สองบทว่า **อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรติ** ได้แก่ ย่อมกลบเกลื่อน คือ ปกปิด ทับถมคำอื่นด้วยคำอื่น.

อญฺญํ วจนนฺติ ยํ โจทเกน จุทิตกสฺส โทสวิภาวนวจนํ วุตฺตํ, ตํ ตโต อญฺเญเนว วจเนน ปฏิจรติ. อถวา อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรตีติ อญฺเญน การเณน อญฺญํ การณํ ปฏิจรตีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ ยํ โจทเกน จุทิตกสฺส โทสวิภาวนการณํ วุตฺตํ ตโต อญฺเญน โจทนาย อมูลกภาวทีปเกน การเณน ปฏิจรตีติ วุตฺตํ โหติ. ปฏิจรตีติ จ ปฏิจฺฉาทนวเสน จรติ ปวตฺตตีติ อตฺโถ. ปฏิจฺฉาทนตฺโถเอว วา จรติสทฺโท อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ. เตนาห “ปฏิจฺฉาเทตีติ. (สารตฺถ. ๓/๒๓)

สองบทว่า **อญฺญํ วจนํ** (คำอื่น) ความว่า ย่อมกลบเกลื่อนคำที่แสดงโทษของภิกษุผู้ถูกโจทก์ฟ้องร้อง ด้วยคำอื่นนั่นเทียวจากคำนั้น [คำที่พระวินัยธรซักถาม].

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบเนื้อความในข้อนี้อย่างนี้ว่า สองบทว่า **อญฺเญนญฺญํ ปฏิจรติ** แปลว่า ย่อมกลบเกลื่อนเหตุอื่นด้วยเหตุอื่น. มีคำที่ท่านอธิบายว่า ย่อมกลบเกลื่อนเหตุที่แสดงโทษของภิกษุผู้ถูกโจทก์ฟ้องร้องด้วยเหตุที่แสดงถึงการฟ้องร้องอันไม่มีมูลอื่นจากนั้น. บทว่า **ปฏิจรติ** ความว่า ย่อมประพฤติ คือ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจการปกปิด.

อีกนัยหนึ่ง จรติ ศัพท์มีอรรถว่า “ปกปิด” เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นอเนก (มากมาย) ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ปฏิจฺฉาเทติ (ย่อมปกปิด).

(ข) อัญญวาทกกรรม. (กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุผู้พูดกลบเกลื่อนเรื่องอื่น ด้วยคำพูดอื่น).

วิครหิ พุทฺโธ ภควา กถํ หิ นาม ตฺวํ โมฆปุริส สมฺมชฺเช อาปตฺติยา อนุยุญฺชิยมาโน อญฺเญนญฺญํ ปฏิจริสฺสสิ ฯเปฯ วิครหิตฺวา ธมฺมึ กถํ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ “เตนหิ ภิกฺขเว สงฺโฆ ฉนฺนสฺส ภิกฺขุโน **อญฺญวาทกํ** โรเปตุ ฯเปฯ

(วิ. ๒/๕๓)

พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิว่า “โมฆบุรุษ ไฉนเธอ เมื่อถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ กลับกลบเกลื่อนเรื่องอื่นด้วยเรื่องอื่น (นำเอาเรื่องอื่นมากล่าวกลบเกลื่อนอีกเรื่องหนึ่ง)… ครั้นทรงตำหนิแล้ว ได้ทรงแสดงธรรมีกถา รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น สงฆ์จงลง**อัญญวาทกกรรม** แก่ภิกษุฉันนะ…

อญฺญวาทกํ โรเปตูติ อญฺญวาทกํ อาโรเปตุ, ปติฏฺฐาเปตูติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๓/๓๕)

สองบทว่า **อญฺญวาทกํ โรเปตุ** ความว่า สงฆ์จงยก**อัญญวาทกรรม** คือ จงให้ตั้งขึ้น.

อญฺญวาทกํ อาโรเปตูติ อญฺญวาทกกมฺมํ อาโรเปตุ, อญฺญวาทกตฺตํ วา อิทานิ กริยมาเนน กมฺเมน อาโรเปตูติ อตฺโถ. (สารตฺถ. ๓/๒๓-๔)

สองบทว่า **อญฺญวาทกํ โรเปตุ** ความว่า สงฆ์จงยกอัญญวาทกกรรม. อีกนัยหนึ่ง สงฆ์จงยกความเป็นผู้แกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น [แกล้งพูดเรื่องอื่นกลบเกลื่อน] ด้วยกรรมที่ทำอยู่ ณ บัดนี้.

อญฺญวาทกกมฺม (น)

[อญฺญวาทก + กมฺม]

อัญญวาทกกรรม, กรรมคือการกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น, กรรมคือความเป็นผู้แกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น [แกล้งพูดเรื่องอื่นกลบเกลื่อน], กรรมของผู้มีคำพูดอื่น (กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุผู้พูดกลบเกลื่อนเรื่องอื่นด้วยคำพูดอื่น).

ตสฺมา โย ภิกฺขุ สาวเสสํ อาปตฺตึ อาปนฺโน สงฺฆมชฺเช อนุยุญฺชิยมาโน ตํ น กเถตุกาโม อญฺเญน วจเนน อญฺญํ ฉาเทนฺโต ตถา ตถา วิกฺขิปติ โย จ ตุณฺหีภาเวน วิเหเสติ เตสํ ยํ ภควตา **อญฺญวาทกกมฺม**ญฺเจว วิเหสกกมฺมญฺจ อนุญฺญาตํ ตสฺมึ สงฺเฆน กเต ปุน ตถา กโรนฺตานํ ปาจิตฺติยํ.

(กงฺขา. ๑๙๙)

เพราะฉะนั้น ภิกษุรูปใดต้องอาบัติที่ยังมีส่วนเหลือ ถูกวินัยธรสอบสวนในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ต้องการให้การเรื่องนั้น ปกปิดถ้อยคำอื่นด้วยถ้อยคำอย่างอื่น พูดซัดส่ายโดยประการนั้นๆ อนึ่ง ภิกษุรูปใดย่อมเบียดเบียนสงฆ์โดยความเป็นผู้นิ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงอนุญาต**อัญญวาทกกรรม** และวิเหสกกรรมไว้แล้วสำหรับภิกษุเหล่านั้น เมื่อสงฆ์กระทำกรรมนั้นแล้ว ภิกษุเหล่านั้นยังขืนทำอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

[อัญญวาทกกรรม หมายถึงการลงโทษภิกษุผู้แกล้งยกเรื่องอื่นๆ มาพูดกลบเกลื่อนข้อกล่าวหา ไม่ให้การตามตรงเมื่อถูกสงฆ์สอบสวน เช่น ถูกพระวินัยธรถามว่า ท่านต้องอาบัตินี้หรือ กลับกล่าวว่า ผมไปกรุงปาฏลีบุตรมา เมื่อพระวินัยธรกล่าวอีกว่า ไม่ได้ถามท่านเรื่องไปกรุงปาฏลีบุตร แต่ถามถึงเรื่องอาบัติ ก็กล่าวต่อไปว่า ต่อจากกรุงปาฏลีบุตร กระผมก็ไปกรุงราชคฤห์ (วิ.อ. (บาลี) ๒/๙๔/๒๙๓, สารตฺถ.ฏีกา (บาลี) ๓/๙๔-๙๘/๒๘-๒๙) สงฆ์สวดประกาศความนั้นด้วยญัตติทุติยกรรม เรียกว่ายกอัญญวาทกกรรมขึ้น, เมื่อสงฆ์ประกาศเช่นนี้แล้ว ภิกษุนั้นยังขืนทำอย่างเดิมอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์]

ดู อญฺญวาทก อรรถ (ข)

อญฺญวาทกตฺต (น)

[อญฺญวาทก + ตฺต]

ความเป็นผู้แกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น[แกล้งพูดเรื่องอื่นกลบเกลื่อน], ความเป็นผู้พูดกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น.

ดู อญฺญวาทก อรรถ (ข)

อญฺญวาทกวิเหสกาโรปนกมฺม (น)

[อญฺญวาทก + วิเหสก + อาโรปน + กมฺม]

อัญญวาทกวิเหสกโรปนกรรม, กรรมคือการที่สงฆ์ยกความเป็นผู้แกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น และความเป็นผู้เบียดเบียน[ด้วยการนิ่ง] (กรรมอันสงฆ์ยกขึ้นปรับแก่อัญญวาทกบุคคลและวิเหสกบุคคล).

ธมฺมกมฺเม ธมฺมกมฺมสญฺญีติอาทีสุ ยํ ตํ **อญฺญวาทกวิเหสกโรปนกมฺมํ** กตํ ตญฺเจ ธมฺมกมฺมํ โหติ โส จ ภิกฺขุ ตสฺมึ ธมฺมกมฺมสญฺญี อญฺญวาทกญฺจ วิเหสกญฺจ กโรติ อถสฺส ตสฺมึ อญฺญวาทเก จ วิเหสเก จ อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺสาติ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. (วิ.อฏ. ๓/๓๕)

ในคำว่า ธมฺมกมฺเม ธมฺมกมฺมสญฺญี เป็นต้น พึงทราบใจความโดยนัยนี้ว่า **อัญญวาทกวิเหสกโรปนกรรม**นั้นใด อันสงฆ์ทำแล้ว, ถ้ากรรมนั้นเป็นกรรมชอบธรรม. และภิกษุนั้น มีความสำคัญในกรรมนั้นว่า เป็นกรรมชอบธรรม ยังทำการแกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น และการเบียดเบียน[ด้วยการนิ่งทำความลำบากให้สงฆ์] เมื่อนั้น ภิกษุนั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ในเพราะการแกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น และการแกล้งเบียดเบียน[ด้วยการนิ่ง] นั้น.

ดู วิเหสก

อญฺญวาทกสิกฺขาปท (น)

[อญฺญวาทก + สิกฺขาปท]

อัญญวาทกสิกขาบท, สิกขาบทว่าด้วยการแกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น[แกล้งพูดคำอื่นกลบเกลื่อน]. สิกขาบทที่บัญญัติเกี่ยวกับอัญญวาทกบุคคล (พระฉันนเถระ).

ปาจิตฺติยปาฬิ, ภิกขุปาจิตตีย์ วรรคที่ ๒ สิกขาบทที่ ๒. (วิ. ๒/๕๓-๖)

อญฺญวาทกสิกฺขาปทวณฺณนา (ถี)

[อญฺญวาทกสิกขาปท + วณฺณนา]

อรรถกถาอัญญวาทกสิกขาบท.

คำอธิบายสิกขาบทว่าด้วยการแกล้งกลบเกลื่อนคำพูดอื่นด้วยคำพูดอื่น[แกล้งพูดคำอื่นกลบเกลื่อน].

ดู วิ.อฏ.๓/๓๔-๖, วชิร.๒๙๘-๙, สารตฺถ.๓/๒๓-๔, วิมติ.๒/๑๒-๓

อญฺญวาทิยก (ติ)

[อญฺญ + วาทิย + ก]

ผู้ยกย่องลัทธิของอาจารย์ผู้แสดงธรรมอื่นจากปัจจยาการ [ปฏิจจสมุปบาท].

อญฺญตฺราจริยเกนาติ ปจฺจยาการํ อชานนฺตานํ อญฺเญสํ อาจริยานํ สนฺติเก วสนฺเตน.

(ม.อฏ. ๓/๑๓๘)

บทว่า **อญฺญตฺราจริยเกน** (มีอาจารย์ในลัทธิอื่น) ได้แก่ อยู่ในสำนักของอาจารย์เหล่าอื่นผู้ไม่รู้ปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท).

อญฺญวาทิยเกนาติปิ ปาโฐ,

ปจฺจยาการโต อญฺญาการทีปกอาจริยวาทำ ปคฺคยฺห ติฏฺฐนฺเตนาติ อตฺโถ. (ม.ฏี. ๓/๙๔-๕)

ปาฐะว่า **อญฺญวาทิยเกน** ก็มี.ความว่าผู้ยกย่องลัทธิของอาจารย์ผู้แสดงลักษณะอื่น[ธรรมอื่น]จากปัจจยาการดำรงอยู่.

อญฺญวาที (ติ)

[อญฺญ + วาท + อี]

ผู้มีปกติกล่าวเป็นอย่างอื่น, ผู้มีลัทธิอื่น.

อิโต พหิทฺธา ปุถุ **อญฺญวาทินำ**

มคฺโค น นิพฺพานคโม ยถา อยำ

อิติสฺสุ สมฺมำ ภควานุสาสติ

สตฺถา สยำ ปาณิตเลว ทสฺสยำ. (เถร. ๒๓๘)

(พระนาคิตเถระกล่าวว่า)

ทางแห่ง**ผู้มีลัทธิอื่น** นอกจากพระพุทธศาสนานี้ ไม่ใช่ทางดำเนินไปสู่นิพพานเหมือนอริยมรรคนี้เลย พระผู้มีพระภาคผู้เป็นบรมครู ทรงสั่งสอนภิกษุสงฆ์ไว้เองโดยประการฉะนี้ ดุจทรงชี้ให้เห็นผลมะขามป้อมที่ฝ่าพระหัตถ์.

อิโต พหิทฺธาติ อิมสฺมา พุทฺธสาสนา พาหิรเก สมเย เตนาห "ปุถุ อญฺญวาทินนฺติ นานาติตฺถิยานนฺติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๑/๒๓๒)

บทว่า **อิโต พหิทฺธา** ความว่า ในลัทธิภายนอก[ศาสนาอื่น]จากพระพุทธศาสนานี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า (ทาง) แห่งผู้มีลัทธิอื่น อธิบายว่า ได้แก่ เดียรถีย์ต่างๆ.

อญฺญวิญฺญาณ (น)

[อญฺญ + วิญฺญาณ]

วิญญาณอื่น, มโนวิญญาณอื่น[จากจักขุวิญญาณอันมีรูปเป็นอารมณ์].

[ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณํ จกฺขุวิญฺญาณํ รูปมตฺตารมฺมณรสํ รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานํ รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐานํ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๐๓)

ในวิญญาณ ๕ เหล่านั้น จักขุวิญญาณ มีสภาพรู้รูปที่อาศัยจักขุประสาท, มีหน้าที่เห็นรูปเท่านั้น, มีความเผชิญหน้าต่อรูป เป็นเครื่องปรากฏ, มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราวัชชนจิต) ที่มีรูปเป็นอารมณ์ เป็นเหตุใกล้]

จกฺขุสนฺนิสฺสิตวเจนน รูปารมฺมณํ **อญฺญวิญฺญาณํ** ปฏิกฺขิปติ. (มูลฏี.๑/๑๒๔)

ด้วยคำว่า จกฺขุสนฺนิสฺสิต (ที่อาศัยจักขุประสาท) ย่อมห้าม**วิญญาณอื่น**[จากจักขุวิญญาณ]อันมีรูปเป็นอารมณ์.

อญฺญวิญฺญาณนฺติ รูปารมฺมณํ มโนวิญฺญาณํ.

(อนุฏี. ๑/๑๓๒)

บทว่า **อญฺญวิญฺญาณํ** (วิญญาณอื่น) ได้แก่ มโนวิญญาณ[อื่นจากจักขุวิญญาณ]อันมีรูปเป็นอารมณ์.

อญฺญวิหิต (ติ)

[อญฺญ + วิหิต]

วิหิต = วิ + ธา (กรเณ) + ต. แปลง ธา เป็น หิ ด้วยสูตร (โมค.๕/๑๐๘) ว่า ธาสฺส หิ (เมื่อลง ต ปัจจัยที่มี ต เป็นตัวต้น และมี ก อนุพันธ์ ยกเว้น ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย แปลง ธา ธาตุ เป็น หิ).

ส่งใจไปอื่น, ส่งใจไปในอารมณ์อื่น, คิดเรื่องอื่น.

อปเรปิ อุปาลิ ปญฺจ อวนฺทิยา. กตเม ปญฺจ? ยาคุปาเน อวนฺทิโย, ภตฺตคฺเค อวนฺทิโย, เอกาวตฺโต อวนฺทิโย, **อญฺญวิหิโต** อวนฺทิโย, นคฺโค อวนฺทิโย. (วิ. ๕/๓๕๗)

อุบาลี ภิกษุที่ไม่ควรไหว้แม้อื่นอีก ๕ จำพวก คือ ไม่ควรไหว้ภิกษุในเวลาที่ดื่มยาคู ไม่ควรไหว้ภิกษุในโรงภัตร ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้เป็นศัตรู ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้กำลัง**คิดเรื่องอื่น** ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้กำลังเปลือยกาย.

อญฺญวิหิโตติ อญฺญํ จินฺตยมาโน.

(วิ.อฏ. ๔/๒๒๔)

บทว่า **อญฺญวิหิโต** แปลว่า คิดเรื่องอื่นอยู่.

ดู วิ. ๒/๓๕๒

วุจฺจเต. เทสนากาเล อายติญฺจ กสฺสจิ กณฺจิ ตทตฺถปฏิโพโธ สิยาติ ปริยายวจนํ ตสฺมึ ขเณ วิกฺขิตฺตจิตฺตานํ **อญฺญวิหิตานํ** อญฺเญน ปริยาเยน ตทตฺถาวโพธนตฺถํ ปริยายวจนํ. ฯเปฯ (เนตฺติ.อฏ. ๓๗)

ถามว่า:เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยคำไวพจน์จำนวนมาก. ตอบว่า:ทรงแสดงคำไวพจน์ เพื่อความเข้าใจข้อความนั้นของบุคคลบางคน ในเวลาแสดงธรรมและในเวลาอื่นโดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ทรงแสดงคำไวพจน์ เพื่อให้ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน**คิดเรื่องอื่น**ในขณะนั้น ได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่น...

วิกฺขิตฺตจิตฺตานนฺติ อารมฺมณนฺตเรหิ วิวิธขิตฺตจิตฺตานํ. อญฺญวิหิตานนฺติ อญฺญํ จินฺเตนฺตานํ. (เนตฺติ.ฏี. ๓๗)

บทว่า **วิกฺขิตฺตจิตฺตานํ** (ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน) คือ ผู้มีจิตซัดส่ายโดยประการต่าง ๆ ไปในอารมณ์อื่น. บทว่า **อญฺญวิหิตานํ** แปลว่า คิดเรื่องอื่น.

อญฺญวิหิตก (ติ)

[อญฺญ + วิหิต + ก]

วิหิตก = วิ + ธา (กรเณ) + ต. แปลง ธา เป็น หิ ด้วยสูตร (โมค.๕/๑๐๘) ว่า ธาสฺส หิ. วิหิต-เมว วิหิตกํ, อญฺญตฺถ วิหิตกํ อญฺญวิหิตกํ. ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถะ (สวัตถะ).

(ก) เป็นไปในอารมณ์อื่น.

จานํ โข ปเนตํ จุนฺท วิชฺชติ, ยํ อญฺญติตฺถิยา ปริพฺพาชกา เอวํ วเทยฺยุ ‘อตีตํ โข อทฺธานํ อารพฺภ สมโณ โคตโม อตีรกํ ญาณทสฺสนํ ปญฺญเปติ, โน จ โข อนาคตํ อทฺธานํ อารพฺภ อตีรกํ ญาณทสฺสนํ ปญฺญเปติ; ตยิทํ กึ สุ ตยิทํ กถํสูติ. เต จ อญฺญติตฺถิยา ปริพฺพาชกา **อญฺญวิหิตเกน** ญาณทสฺสเนน **อญฺญวิหิตกํ** ญาณทสฺสนํ ปญฺญเปตพฺพํ มญฺญนฺติ, ยถริว พาลา อพฺยตฺตา. (ที. ๓/๑๑๑)

จุนทะ เป็นไปได้ที่พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกพึงกล่าวอย่างนี้ว่า “พระสมณโคดม ปรารภอดีตกาลยาวนานแล้วบัญญัติญาณทัสสนะอันไม่มีขอบเขตไว้ แต่หาได้ปรารภอนาคตกาลยาวนานแล้วบัญญัติญาณทัสสนะอันไม่มีขอบเขตไว้ไม่ ทำไมจึงกล่าวอย่างนั้น กล่าวอย่างนั้นเพราะเหตุไร. อัญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้นเข้าใจญาณทัสสนะ **อันเป็นไปในอารมณ์อื่น** [สัตตวิญญาณและอารมณ์ของสัตตวิญญาณ]ว่าเป็นสิ่งที่ควรบัญญัติด้วยญาณทัสสนะ**อันเป็นไปในอารมณ์อื่น** เหมือนคนโง่ ไม่ฉลาด ฉะนั้น.

อญฺญวิหิตเกน ญาณทสฺสเนนาติ ปจฺจกฺขํ วิย กตฺวา ทสฺสนสมตฺถตาย ทสฺสนภูเตน [ญาเณน] **อญฺญตฺถวิหิตเกน** ญาเณน อญฺญํ อารพฺภ ปวตฺเตน **อญฺญวิหิตกํ** อญฺญํ อารพฺภ ปวตฺตมานํ ญาณทสฺสนํ สงฺคาเหตพฺพํ ปญฺญาเปตพฺพํ มญฺญนฺติ. เต หิ จรโต จ ติฏฺฐโต จ สุตฺตสฺส จ ชาครสฺส จ สตตํ สมิตํ ญาณทสฺสนํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ มญฺญนฺติ ตาทิสญฺจ ญาณํ นาม นตฺถิ. ตสฺมา ยถริว พาลา อพฺยตฺตา เอวํ มญฺญนฺตีติ เวทิตพฺโพ. (ที.อฏ. ๓/๙๗)

ปาฐะว่า **อญฺญาวิหิตเกน ญาณเทสฺสเนน** (ด้วยญาณทัสสนะอันเป็นไปในอารมณ์อื่น) ความว่า พวกปริพาชกอัญญเดียรถีย์ ย่อมเข้าใจญาณทัสสนะ**อันเป็นไปในอารมณ์อื่น**คือเป็นไปโดยอาศัยอารมณ์อื่นว่า เป็นสิ่งที่ควรบัญญัติด้วยญาณ[ทิพยจักษุญาณ] **อันเป็นไปในอารมณ์อื่น**คืออันเป็นไป โดยอาศัยอารมณ์อื่น ซึ่งเป็นปัญญารู้เห็น เพราะความเป็นผู้สามารถรู้เห็นได้อย่างประจักษ์ [เหมือนเห็นได้ด้วยตาเนื้อ]. กล่าวโดยพิสดาร พวกปริพาชกอัญญเดียรถีย์เหล่านั้น ย่อมสำคัญญาณทัสสนะอันสงบปรากฏเฉพาะ

หน้าเนืองๆ แก่ผู้เดินไป ยืนอยู่ หลับ และตื่น. ก็ชื่อว่าญาณเช่นนั้นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น พึงทราบปริพาชกอัญญเดียรถีย์ว่า พวกเขาย่อมสำคัญเหมือนคนโง่ ไม่ฉลาด ฉะนั้น.

อญฺญตฺถวิหิตเกนาติ อญฺญสฺมึ วิสเย ปวตฺติเตน. (ที.ฏี. ๓/๙๔)

บทว่า **อญฺญตฺถวิหิตเกน** แปลว่า อันเป็นไปในอารมณ์อื่น.

[ญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น). การประกอบใช้ ญาณ ร่วมกับ ทสฺสน (ญาณทสฺสน) เพื่อแสดงว่าเป็นการเห็นด้วยปัญญาภายใน อันเกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา) อันสามารถเห็นประจักษ์เหมือนเห็นได้ด้วยตาเนื้อ ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการเรียน หรือคิดวิจารณ์หาเหตุผล อันจัดเป็นสุตมยปัญญา หรือจินตามยปัญญา. คำว่า ญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น) มีความหมาย ๖ ประการ ดังนี้ คือ ทิพยจักษุ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ และสัพพัญญุตญาณ]

(ข) อันตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น.

เย จาปิ ธมฺมา สมเณน วุตฺตาติ เย จาปีติ เย โกเธน จ โมสวชฺเชน จ กถกถาย จ สหคตา สหชาตา สํสฏฺจา สมฺปยุตฺตา เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺถุกา เอการมฺมณา, อิเม วุจฺจนฺติ เย จาปิ ธมฺมา. อถ วา เย เต กิเลสา อญฺญชาติกา **อญฺญวิหิตกา**, อิเม วุจฺจนฺติ เย จาปิ ธมฺมา. (มหานิ. ๒๐๔)

คำว่า และธรรมเหล่าใด ในคำว่า **เย จาปิ ธมฺมา สมเณน วุตฺตาติ เย จาปิ** (และธรรมเหล่าใดพระสมณะตรัสไว้แล้ว) อธิบายว่า ธรรมเหล่าใด ดำเนินไปพร้อมกัน คือเกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบกัน เกิดคราวเดียวกัน ดับคราวเดียวกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความโกรธ ความเป็นคนพูดเท็จ และความสงสัย ธรรมเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า ธรรมเหล่าใด. อีกนัยหนึ่ง กิเลสเหล่าใดมีสภาวะเป็นอย่างอื่น **ตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น** กิเลสเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า ธรรมเหล่าใด.

อญฺญวิหิตกาติ อญฺเญนากาเรน จิตา.

(มหานิ.อฏ. ๓๑๐)

บทว่า **อญฺญวิหิตกา** แปลว่า อันตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น.

อญฺญวิหิตตา (ถี)

[อญฺญวิหิต + ตา]

ความเป็นผู้มีใจส่งไปในเรื่องอื่น - ส่งไปในอารมณ์อื่น - คิดเรื่องอื่น.

สา กึ ปณฺณํ นุ โข เอตนฺติ ตสฺมึ นิทฺทายนฺเต มาตาปิตูนํ **อญฺญวิหิตตาย** อปสฺสนฺตานํ โอตริตฺวา สมีปํ คนฺตฺวา ตํ ปณฺณํ โมเจตฺวา อาทาย อตฺตโน คพฺภํ ปวิสิตฺวา ฯเปฯ ตํ ปณฺณํ ผาเลตฺวา เสฏฺจิสฺส วจเนน อปรํ ปณฺณํ ลิขิ ฯเปฯ (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๖)

ธิดาเศรษฐีนั้น จึงคิดว่า นั่นจะเป็นหนังสืออะไรหนอ? เมื่อนายโฆสกนั้น กำลังหลับอยู่,

เมื่อมารดาบิดาไม่แลเห็น เพราะ**ความเป็นผู้มีใจส่งไปในเรื่องอื่น** (มัวเอาใจส่งไปในเรื่องอื่น) ลงไปสู่สำนัก (ของเขา)แล้ว แก้เอาหนังสือนั้นเข้าไปยังห้องของตน…ฉีกหนังสือฉบับนั้นเสีย เขียนหนังสืออีกฉบับหนึ่งตามถ้อยคำของเศรษฐี…

อญฺญวิหิตภาว (ปุ)

[อญฺญวิหิต + ภาว]

ความเป็นผู้มีใจส่งไปที่อื่น - ส่งไปในอารมณ์อื่น - คิดเรื่องอื่น.

เถโร ญตฺวา กทา อาคโตสิ มหาราชาติ ปุจฺฉิ. ปุพฺพคาถา โอสารณกาเลเยว ภนฺเตติ. ทุกฺกรํ เต มหาราช กตนฺติ. นยิทำ ภนฺเต ทุกฺกรํ ยทิปน เม อยฺยสฺส ธมฺมกถำ อารทฺธกาลโต ปฏฺฐาย เอกปเทปิ **อญฺญวิหิตภาโว** อโหสิ ตมฺพปณฺณิทีปสฺส ปโตทยฏฺฐินิตุทนมตฺเตปิ จาเน สามิภาโว นาม เม มา โหตูติ สปถมกาสิ. (ม.อฏ. ๒/๑๙๕)

พระเถระทราบแล้ว ก็ยังทูลถามอีกว่า ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์เสด็จมาแล้วแต่เมื่อไร. “ในเวลาจบลงแห่งคาถาเบื้องต้นนั่นแล พระคุณเจ้า” “มหาบพิตร พระองค์ทรงทำกิจที่ทำได้ยากยิ่ง” พระราชาได้ทรงสาบานว่า พระคุณเจ้า นี้ไม่ใช่กิจที่ทำได้ยาก ก็นับแต่พระคุณเจ้าเริ่มธรรมกถา หากข้าพเจ้า**ส่งใจไปที่อื่น**แม้แต่บทเดียว ความเป็นเจ้าของเกาะตัมพปัณณิทวีปในที่แม้เพียงยันไม้เท้า จงอย่ามีแก่ข้าพเจ้าเลย.

อญฺญสงฺฆ (ปุ)

[อญฺญ + สงฺฆ]

หมู่อื่น, สงฆ์อื่น, สงฆ์หมู่อื่น.

นว อธมฺมิกานิ ทานานีติ สงฺฆสฺส ปริณตำ **อญฺญสงฺฆสฺส** วา เจติยสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา ปริณาเมติ เจติยสฺส ปริณตำ อญฺญเจติยสฺส วา สงฺฆสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา ปริณาเมติ ปุคฺคลสฺส ปริณตำ อญฺญปุคฺคลสฺส วา สงฺฆสฺส วา เจติยสฺส วา ปริณาเมตีติ เอวำ วุตฺตานิ. (วิ.อฏ. ๔/๑๘๒)

หลายบทว่า **นว อธมฺมิกานิ ทานานิ** ความว่า ทานที่พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ว่า น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อสงฆ์ไปเพื่อ**สงฆ์หมู่อื่น**ก็ตาม เพื่อเจดีย์ก็ตาม เพื่อบุคคลก็ตาม. น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อเจดีย์ ไปเพื่อเจดีย์อื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม, เพื่อบุคคลก็ตาม น้อมลาภที่เขานำมาเพื่อบุคคล ไปเพื่อบุคคลอื่นก็ตาม เพื่อสงฆ์ก็ตาม เพื่อเจดีย์ก็ตาม.

อญฺญสกกรณ (น)

[อญฺญ + สก + กรณ]

การทำของ ๆ ตนให้เป็นของผู้อื่น.

สา (จาคเจตนา) หิ จชิตพฺพำ อารมฺมณำ กตฺวา จชนมตฺตเมว โหติ. **อญฺญสกกรณญฺจ** ตสฺส (จชิตพฺพวตฺถุโน) จชนำ, ตสฺมา ยสฺส ตำ สกำ กตำ ตสฺเสว ทินฺนำ โหตีติ. (มูลฏี. ๒/๒๐๗)

จริงอยู่ จาคเจตนานั้น เป็นเพียงทำทานวัตถุที่พึงสละให้เป็นอารมณ์แล้วจึงเสวยเท่านั้น

แต่**การทำของ ๆ ตนให้เป็นของผู้อื่น** คือ การ สละวัตถุที่พึงสละนั้น เพราะฉะนั้น ทานวัตถุอันเป็นของ ๆ ตนนั้นอันบุคคลทำให้เป็นของปุถุชนใด ย่อมเป็นอันให้แล้วแก่ปุถุชนนั้นเท่านั้น.

อญฺญสกกรณนฺติ อตฺตโน วินิโมเจตฺวา อญฺญสฺส ทกฺขิเณยฺยสฺส สนฺตกภาวกรณํ.

(อนุฏี. ๒/๒๐๙)

บทว่า **อญฺญสกกรณ์** คือ การสละของ ๆ ตน ทำให้เป็นของทักขิไณยบุคคลอื่น.

อญฺญสงฺขาร (ปุ)

[อญฺญ + สงฺขาร]

สังขารอื่น (จากปาทกฌาน, ฌานที่เป็นบาท).

[เกจิ ปน เถรา 'โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺควิเสสํ ปาทกชฺฌานํ นิยเมตีติ วทนฺติ ฯเปฯ วิปสฺสนานิยเมน หิ สุกฺขวิปสฺสกสฺส อุปฺปนฺนมคฺโคปิ สมาปตฺติลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกตฺวา อุปฺปนฺนมคฺโคปิ ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺโคปิ ปฐมชฺฌานิโกว โหติ. สพฺเพสุ สตฺต โพชฺฌงฺคานิ อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ โหนฺติ. เตสญฺหิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ หุตฺวา วุฏฺฐานกาเล สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปตฺตา โสมนสฺสสหคตาว โหติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๔๓)

พระเถระบางรูปกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาท (ปาทกฌาน) ย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน[ความเห็นนี้ชื่อว่าปาทกฌานวาทะ คือ ความเห็นว่าปาทกฌานเป็นเครื่องกำหนดโพชฌงค์เป็นต้น] ...มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกะก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมาบัติที่ไม่ทำฌาน ให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่เกิดขึ้น เพราะทำปฐมฌานให้เป็นบาท แล้วพิจารณาปกิณกสังขารก็ดี ย่อมเป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌานทั้งนั้น ตามวิปัสสนาที่กำหนด[โพชฌงค์เป็นต้น] ในมรรคจิตทั้งหมด ย่อมมีโพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ และองค์ฌาน ๕ ที่จริงแล้ว วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคจิตเหล่านั้น เป็นสภาพที่ประกอบด้วยโสมนัสบ้าง อุเบกขาบ้าง เมื่อบรรลุความเป็นสังขารุเปกขาญาณ ในเวลาออกจากสังขารและวัฏฏทุกข์ ย่อมประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว]

ปกิณฺณกสงฺขาเรติ ปาทกชฺฌานโต **อญฺญสงฺขาเร**. (มูลฏี. ๑/๑๑๖)

บทว่า ปกิณฺณกสงฺขาเร (ปกิณกสังขาร) ได้แก่**สังขารอื่น**จากปาทกฌาน.

อญฺญสญฺญ (ติ)

[อญฺญ + สญฺญา]

ผู้มีความสำคัญ[ในของอย่างอื่น]ว่าเป็นของอย่างอื่น.

อญฺเญ **อญฺญสญฺญา** อญฺญํ วิญฺญาเปติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. อญฺเญ เวมติกา อญฺญํ วิญฺญาเปติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. อญฺเญ

อนญฺญสญฺญา อญฺญํ วิญฺญาเปติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๒/๓๒๕)

ภิกษุณีผู้มีความสำคัญ[ในของอย่างอื่น]ว่าเป็นของอย่างอื่น ออกปากขอของอย่างอื่น ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ ของอย่างอื่น ภิกษุณีไม่แน่ใจ ออกปากขอของอย่างอื่น ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ ของอย่างอื่น ภิกษุณีสำคัญว่าไม่ใช่ของอย่างอื่น ออกปากขอของอย่างอื่น ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อญฺญสตฺถารุทฺเทส (ปุ)

[อญฺญสตฺถุ + อุทฺเทส]

การแสดงศาสดาอื่นว่าเป็นศาสดาของตน.

แปลง อุ ของ สตฺถุ เป็น อาร ด้วย (นีติ.สุตฺต. ๔๑๕) ว่า สมาสคตนาเม กฺวจิ (เพราะนามศัพท์ที่เข้าสมาส เป็นบทเดียวกับ สตฺถุ เป็นต้น เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นซึ่งอยู่หน้าเป็น อาร บ้าง)

[การถือศาสดาอื่น จัดเป็นความผิดพลาดสถานหนัก ข้อ ๖ ในอภิฐาน ๖]

ดู อญฺญสตฺถารุทฺเทสกมฺม

อญฺญสตฺถารุทฺเทสกมฺม (น)

[อญฺญสตฺถารุทฺเทส + กมฺม]

กรรมคือการแสดงศาสดาอื่น[ว่าเป็นศาสดาของตน].

อภิฐานานีติ โอพาริกฏฺฐานานิ ตานิ เอส ฉ อภพฺโพ กาตุ. ตานิ จ “อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส ยํ ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล มาตรํ ชีวิตา โวโรเปยฺยาติอาทินา นเยน เอกกนิปาเต วุตฺตานิ มาตุฆาตปิตุฆาตอรหนฺตฆาตโลหิตุปฺปาทสงฺฆเภท **อญฺญสตฺถารุทฺเทสกมฺมานี**ติ เวทิตพฺพานิ. ตานิ หิ กิญฺจาปิ ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน อริยสาวโก กุนฺถกิปิลฺลิกมฺปิ ชีวิตา น โวโรเปติ. อปิจ โข ปน ปุถุชฺชนภาวสฺส วิครหณตฺถํ วุตฺตานิ. ปุถุชฺชโน หิ อทิฏฺฐิสมฺปนฺนตฺตา เอวํ มหาสาวชฺชานิ อภิฐานานิปิ กโรติ ทสฺสนสมฺปนฺโน ปน อภพฺโพ ตานิ กาตุนฺติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๕๘)

ดู อ. ๑/๒๙ อ.อฏ. ๑/๓๕๘

ในคำนั้น บทว่า **อภิฐานานิ** ได้แก่ ฐานะอันหยาบ. พระโสดาบันนั้นไม่ควรทำอภิฐานะนั้น. ก็อภิฐานะเหล่านั้น พึงทราบว่า (ได้แก่) กรรมคือฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อ ทำสงฆ์ให้แตกกัน และ**กรรมคือการแสดงศาสดาอื่น**[ว่าเป็นศาสดาของตน=นับถือศาสดาอื่นคือเข้ารีตเดียรถีย์]ซึ่งพระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ในเอกนิบาตอังคุตตรนิกายโดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ[สัมมาทิฏฐิ]จะพึงปลงชีวิตมารดาเสีย ไม่เป็นฐานะ ไม่เป็นโอกาส[คือเป็นไปไม่ได้]. จริงอยู่ พระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ไม่พึงปลงชีวิตแม้แต่มดดำมดแดงก็จริง ถึงอย่างนั้น อภิฐานะ ๖ นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ก็เพื่อตำหนิภาวะแห่งปุถุชน. แท้จริง ปุถุชนย่อมทำแม้อภิฐานซึ่งมีโทษมากอย่างนี้ได้ ก็เพราะไม่ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ส่วนพระโสดาบันผู้

ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ไม่ควรจะทำอภิฐานะเหล่านั้น.

อญฺญสตฺถุ (ปุ)

[อญฺญ + สตฺถุ]

ศาสดาอื่น, ศาสดาอื่นนอกพุทธศาสนานี้.

โลกิยสรณคมนญฺเจตฺถ ตีสุ วตฺถูสุ อญฺญาณสํสยมิจฺฉาญาณาทีหิ สกิลิสฺสติ น มหาชุติกา โหติ น มหาวิปฺผารา. โลกุตฺตรสฺส ปน สกิเลโสนตฺถิ. โลกิยสฺส จ สรณคมนสฺส ทุวิโธ เภโท สาวชฺโช อนวชฺโช จ. ตตฺถ สาวชฺโช **อญฺญสตฺถารา**ทีสุ อตฺตสนฺนิยฺยาตนาทีหิ โหติ โส อนิฏฺฐผโล. อนวชฺโช กาลกิริยาย โส อวิปากตฺตา อผโล. โลกุตฺตรสฺส ปน เนวตฺถิ เภโท. ภวนฺตเรปิ หิ อริยสาวโก อญฺญํ สตฺถารํ น อุทฺทิสติ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๑๖)

ก็ในสองอย่างนี้ โลกิยสรณคมน์[การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะโดยมีพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณเป็นอารมณ์] จักเศร้าหมองด้วยความไม่รู้ ความสงสัย และความเห็นผิดในวัตถุ ๓ (พระรัตนตรัย) เป็นต้น ไม่โชติช่วง ไม่กว้างขวาง. ส่วนโลกุตรสรณคมน์[การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะแห่งมรรคของท่านผู้รู้เห็นอริยสัจ ๔]ไม่มีความเศร้าหมอง. อนึ่ง การขาดแห่งโลกิยสรณคมน์มี ๒ คือ (ขาด)ที่มีโทษ และ(ขาด)ที่ไม่มีโทษ. บรรดา ๒ อย่างนั้น ความขาดที่มีโทษ มีได้เพราะการมอบตนใน**ศาสดาอื่น**เป็นต้น และความขาดที่มีโทษนั้น มีผลไม่น่าปรารถนา. ส่วนความขาดที่ไม่มีโทษ มีได้เพราะถึงแก่กรรม. ความขาดนั้นไม่มีผล เพราะไม่มีวิบาก. ส่วนโลกุตรสรณคมน์ ไม่มีการขาด เพราะพระอริยสาวกแม้ในภพอื่น ก็จะไม่อ้างศาสดาอื่น (ว่าเป็นสรณะ).

อญฺญสภาว (ปุ)

[อญฺญ + สภาว]

(๑) สภาวะอื่น.

(๒)(ติ) มีสภาวะเป็นอย่างอื่น.

[อถ วา เย เต กิเลสา อญฺญชาติกา อญฺญวิหิตกา, อิเม วุจฺจนฺติ เย จาปิ ธมฺมา.

(มหานิ. ๒๐๔)

อีกนัยหนึ่ง กิเลสเหล่าใดมีสภาวะเป็นอย่างอื่น ตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น กิเลสเหล่านี้ ตรัสเรียกว่าธรรมเหล่าใด]

อญฺญชาติกาติ **อญฺญสภาวา**.(มหานิ.อฏ. ๓๑๐)

บทว่า **อญฺญชาติกา** (ตั้งอยู่แล้วโดยอาการอื่น) คือ **มีสภาวะเป็นอย่างอื่น**.

อญฺญสรณ (น)

[อญฺญ + สรณ]

ที่พึ่งอื่น, ผู้อื่นเป็นที่พึ่ง.

อญฺญสรณปฏิกฺเขป (ปุ)

[อญฺญสรณ + ปฏิกฺเขป]

การปฏิเสธผู้อื่นว่าเป็นที่พึ่ง.

ดู อนญฺญสรณ

อญฺญสรณปฏิกฺเขปวจน (น)

[อญฺญสรณปฏิกฺเขป + วจน]

แสดงการปฏิเสธความมีผู้อื่นว่าเป็นที่พึ่ง.

อนญฺญสรณาติ อิทำ **อญฺญสรณปฏิกฺเขป-วจนำ**. น หิ อญฺโญ อญฺญสฺส สรณำ โหติ อญฺญสฺส วายาเมน อญฺญสฺส อสุชฺฌนโต.

(ที.อฏ. ๓/๘๐)

พระดำรัสว่า **อนญฺญสรณา** (ไม่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง) นี้ **แสดงการปฏิเสธความมีผู้อื่นว่าเป็นที่พึ่ง** เพราะคนอื่นจะเป็นที่พึ่งให้คนอื่นไม่ได้ เนื่องจากคนอื่นจะไม่สำเร็จ[กิจ]ด้วยความเพียรของคนอื่น]

ดู อนญฺญสรณ

อญฺญสาล (ปุ)

[อญฺญ + สาล]

ไม้สาละชนิดอื่น, ต้นรังอื่น.

สุปุปฺผิโต สาลราชา
ทิพฺพคนฺธำ ปวายติ
อญฺญสาเลหิ ปริวุโต
สาลราชาว โสภติ. (อป. ๑/๓๑)

(สฺยา.สาลราชาติ)

ต้นพญาไม้สาละออกดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลไปคล้ายกลิ่นทิพย์ แวดล้อมด้วย**ไม้สาละชนิดอื่น** ย่อมงดงาม ฉันใด [ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก พระองค์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทรงแย้มบานด้วยพระพุทธญาณมีหมู่ภิกษุแวดล้อม ย่อมงดงาม ดุจพญาไม้สาละฉะนั้น]

อญฺญสาสน (น)

[อญฺญ + สาสน]

ศาสนาอื่น[จากศาสนานี้].

ยุตฺตาติ ภาวนานุโยควเสน ยุตฺตา. กตฺถ? สมฺมาสมฺพุทฺธสาสเน. เตน **อญฺญสาสเน** ราคคฺคิอาทีนำ นิพฺพาปนาภาวำ ทสฺเสติ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๘๒)

บทว่า **ยุตฺตา** คือ ประกอบแล้ว ด้วยสามารถแห่งการประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนา. ถามว่าประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาในศาสนาไหน. ตอบว่า ในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงแสดงความไม่มีการดับไฟราคะเป็นต้นใน**ศาสนาอื่น**.

อญฺญสิต (ติ)

[อญฺญ + อญฺญ + สิต, ลบ อญฺญ ศัพท์หนึ่ง]

ผู้อาศัยศาสดาเป็นต้นของกันและกัน.

เต วาทกามา ปริสำ วิคยฺห
พาลำ ทหนฺตี มิถุ อญฺญมญฺญำ
วทนฺติ เต **อญฺญสิตา** กโถชฺชำ
ปสำสกามา กุสลา วทานา. (สุตฺตนิ. ๔๐๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นคนอยากพูด เข้าไปสู่บริษัทแล้ว จับคู่กล่าวหากันและกันว่าเป็นคนพาล สมณพราหมณ์เหล่านั้น**อาศัย**

ศาสดาของกันและกัน ย่อมกล่าวถ้อยคำขัดแย้งกัน (ทะเลาะกัน) อยากได้ความสรรเสริญ ก็กล่าวยกตนว่าเป็นผู้ฉลาด.

วทนฺติ เต อญฺญสิตา กโถชฺชนฺติ เต อญฺญมญฺญํ สตฺถาราทึ นิสฺสิตา กลหํ วทนฺติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๕๕)

บาทคาถาว่า **วทนฺติ เต อญฺญสิตา กโถชฺชํ** ความว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นอาศัยศาสดาของกันและกันเป็นต้น ย่อมกล่าวคำทะเลาะกัน (คืออ้างศาสดาของกันและกันเป็นเหตุทะเลาะกัน).

ดู มหานิ. ๑๒๖, มหานิ.อฏ. ๒๔๖

อญฺญเหตุก (ติ)

[อญฺญ + เหตุ + ก]

มีเหตุอื่น, มีเหตุอื่น[จากเทศนาวิลาศ]

อชฺฌตฺตรูปานํ อนภิภวนียโตติ อิทํ กตฺถจิปิ “อชฺฌตฺตํ รูปานิ ปสฺสตีติ อวตฺวา สพฺพตฺถ ยํ วุตฺตํ “พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตีติ ตสฺส การณวจนํ. เตน ยํ **อญฺญเหตุกํ** ตํ เตน เหตุนา วุตฺตํ. ยํ ปน เทสนาวิลาสเหตุกํ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญิตายเอว อิธ วจนํ, น ตสฺส อญฺญํ การณมคฺคิตพฺพนฺติ ทสฺเสติ. (มูลฏี. ๑/๑๐๖)

คำตอบที่ว่า อชฺฌตฺตรูปานํ อนภิภวนียโต (เพราะไม่ครอบงำรูปในภายใน [เนื่องจากไม่ปรากฏชัด]) นี้ เป็นคำที่แสดงถึงเหตุแห่งการไม่ตรัสว่า อชฺฌตฺตํ รูปานิ ปสฺสติ (เห็นรูปภายใน) แม้ในที่บางแห่ง แต่ตรัสในที่ทุกแห่งว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ (เห็นรูปภายนอก) ดังนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า พระดำรัสใด **มีเหตุอื่น** พระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสนั้นเพราะเหตุนั้น. อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ การตรัสถึงความไม่มีสัญญาที่เป็นไปในกสิณรูปภายในนั่นเทียว (อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี) มีความไพเราะแห่งเทศนาเป็นเหตุ ไม่จำเป็นต้องค้นหาเหตุอื่นแห่งพระดำรัสนั้น.

อญฺญเหตุกนฺติ เทสนาวิลาสโต อญฺญํ อภิภวนียเหตุ เอตสฺสาติ **อญฺญเหตุกํ**.

(อนุฏี. ๑/๑๑๔)

บทว่า **อญฺญเหตุกํ** (มีเหตุอื่น) มีรูปวิเคราะห์ว่า เหตุคือการครอบงำอื่นจากความไพเราะแห่งเทศนามีอยู่แก่พระดำรัสนั้น เหตุนั้น พระดำรัสนั้น ชื่อว่ามีเหตุอื่น[จากเทศนาวิลาส]

อญฺญา๑ (ถี)

[อา + ญา (อวโพธเน) + อ + อา]

อญฺญ = ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปรเทฺวภาโว จาเน. รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ. ลง อา อิตถีปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๒๓๗) ว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย. คัมภีร์อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๔๓๖ แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ ๒ นัย คือ

ปรมมคฺคาทีหิ ทิฏฺฐมริยาทมนติกฺกมิตฺวา ชานิตฺถาติ อญฺญา.

สภาวะรู้[สัจจะ]ไม่ล่วงขอบเขตที่ปฐมมรรคเป็นต้นเห็นแล้ว.

ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ อดีตกาล.

รูปราคาทีนำ ปญฺจุทฺธมฺภาคิยานำ สโยชนานำ โอธิวเสน มาเรตีติ อญฺญา.

สภาวะกำจัดสังโยชน์เบื้องสูง ๕ มีรูปราคะเป็นต้นโดยเป็นขอบเขต.

ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ญา ธาตุ = ฆ่า + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ปัจจุบันกาล

อญฺญาติ อาชานนา. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๐)

บทว่า **อญฺญา** แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต.

อากาโร จ ธมฺมมริยาทตฺโถ. (มูลฏี. ๑/๑๑๘)

อา อุปสรรค[ในบทนี้]ใช้ในความหมายว่า มริยาท (หมายถึงขอบเขต).

(๑) อรหัตตผล, ธรรมเป็นเหตุรู้สัจจะ ๔ ตามที่มรรคเบื้องต่ำรู้, ธรรมเป็นเหตุรู้โดยประการทั้งปวง.

(ก) อรหัตตมรรคญาณ, อรหัตตผลญาณ, ความดำริชอบเป็นต้นอันสหรคตด้วยญาณในอรหัตตมรรค และอรหัตตผลนั้น.

เตน โข ปน สมเยน สมฺพหุลา ภิกฺขู อทิฏฺเจ ทิฏฺจสญฺญิโน อปตฺเต ปตฺตสญฺญิโน, อนธิคเต อธิคตสญฺญิโน, อสจฺฉิกเต สจฺฉิกตสญฺญิโน, อธิมาเนน **อญฺญำ** พฺยากรึสุ. เตสำ อปเรน สมเยน ราคายปิ จิตฺตำ นมติ, โทสายปิ จิตฺตำ นมติ, โมหายปิ จิตฺตำ นมติ. เตสำ กุกฺกุจฺจำ อโหสิ “ภควตา สิกฺขาปทำ ปญฺญตฺตำ; มยญฺจมฺห อทิฏฺเจ ทิฏฺจสญฺญิโน ฯเปฯ อธิมาเนน **อญฺญำ** พฺยากริมฺหา; กจฺจิ นุ โข มยำ ปาราชิกำ อาปตฺตึ อาปนฺนาติ. เต อายสฺมโต อานนฺทสฺส เอตมตฺถำ อาโรเจสุำ. อายสฺมา อานนฺโท ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสิ. “โหนฺติเยวานนฺท ภิกฺขู อทิฏฺเจ ทิฏฺจสญฺญิโน ฯเปฯ อธิมาเนน **อญฺญำ** พฺยากโรนฺติ, ตญฺจ โข เอตำ อพฺโพหาริกนฺติ.

(วิ. ๑/๑๑๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุจำนวนมาก เข้าใจมรรคผลที่ยังมิได้เห็นว่าได้เห็น มิได้ถึงว่าได้ถึง มิได้บรรลุว่าได้บรรลุ มิได้ทำให้แจ้งว่าได้ทำให้แจ้ง พากันพยากรณ์**อรหัตตผล**ด้วยสำคัญว่าได้บรรลุ. ครั้นต่อมา จิตของภิกษุเหล่านั้นเอนเอียงไปทางความกำหนัดบ้าง ทางความขัดเคืองบ้าง ทางความหลงบ้าง เกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว แต่พวกเราเข้าใจมรรคผลที่ยังมิได้เห็นว่าได้เห็น... จึงอวดอ้าง**อรหัตตผล**ตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ พวกเราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงแจ้งเรื่องนั้นให้พระอานนท์ทราบ พระอานนท์จึงกราบทูลเรื่องนั้นให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มีอยู่เหมือนกัน อานนท์ ที่ภิกษุทั้งหลาย เข้าใจมรรคผลที่ยังมิได้เห็นว่าได้เห็น... จึงอวดอ้าง**อรหัตตผล**ตามที่สำคัญว่าได้บรรลุ. การพยากรณ์อรหัตตผลนี้นั้นเป็นอัพโพหาริก[ยังไม่ถึงโวหารในการเป็นเหตุให้บัญญัติอาบัติ, ยังไม่เป็นองค์แห่งอาบัติ].

อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสุ “ปตฺตํ อาวุโส อมฺเหหิ อรหตฺตํ กตํ กรณียนฺติ ภิกฺขูนํ อาโรเจสุ. เตสํ มคฺเคน อปฺปหีนกิเลสตฺตา เกวลํ สมถวิปสฺสนาพเลน วิกฺขมฺภิตกิเลสานํ อปเรน สมเยน ตถารูปปจฺจยสมาโยเค ราคาย จิตฺตํ นมติ ราคตฺถาย นมตีติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๒/๗๙)

สองบทว่า **อญฺญํ พฺยากรึสุ** ความว่า พยากรณ์อรหัตผล คือ ได้บอกแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อาวุโส ! พวกเราได้บรรลุพระอรหัตตผลแล้ว กิจที่ควรทำพวกเราได้ทำเสร็จแล้ว. เพราะยังละกิเลสไม่ได้ด้วยมรรค จิตของเธอเหล่านั้นผู้ข่มกิเลสไว้ได้ด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนาอย่างเดียว โดยสมัยต่อมาคือในเวลาประกอบพร้อมด้วยปัจจัยเห็นปานนั้น ย่อมน้อมไปเพื่อความกำหนัดบ้าง อธิบายว่า ย่อมน้อมไปเพื่อต้องการความกำหนัด.

เหฏฺฐิมมคฺเคหิ ฌาตมริยาทาย เอว ชานนโต **อญฺญา** อคฺคมคฺคปญฺญา, ตสฺสา ผลภาวโต อคฺคผลปญฺญา ตํสหคตา สมฺมาสงฺกปฺปาทโย จ **อญฺญา**ติ วุตฺตาติ อาห “อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสูติ. (สารตฺถ. ๒/๒๘๑)

อรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่าอัญญา เพราะรู้ตามขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องต่ำนั่นเทียว. อรหัตตผลญาณ และความดำริชอบเป็นต้นอันสหรคต ด้วยญาณในอรหัตตมรรคและอรหัตตผลนั้น ท่านก็เรียกว่าอัญญา เพราะเป็นผลของอรหัตตมรรคญาณนั้น เหตุนั้น อรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสุ (สองบทว่า อญฺญํ พฺยากรึสุ คือ พยากรณ์อรหัตตผล).

สพฺเพสํ กิเลสานํ ปหายกวเสน อาชานาติ สมนฺตโต สพฺเพน วา ปกาเรน ชานาตีติ **อญฺญา**ติ อคฺคมคฺโค วุจฺจติ, ตทุปจาเรน ปน ตปฺผลมฺปีติ อาห อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสูติ. (วิมติ. ๑/๒๔๒)

อรหัตตมรรคท่านเรียกว่า **อญฺญา** เพราะรู้โดยรอบหรือโดยประการทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งการละกิเลสทั้งหมด (ก็จริง) ถึงกระนั้น แม้อรหัตตผล อันเกิดต่อจากอรหัตตมรรคนั้น ก็เรียกว่า อญฺญา โดยกล่าวถึงชื่อของอรหัตตมรรคนั้น เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสุ (สองบทว่า อญฺญ พฺยากรึสุ คือ พยากรณ์อรหัตตผล)[ตามสำนวนภาษาเรียกว่า การญูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่เจตนามุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอรหัตตมรรคอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงอรหัตตผล อันเป็นผลซึ่งเกิดต่อจากอรหัตตมรรคนั้น]

ดู วิ.อฏ.๓/๓๖๕, ๓๖๖ วิ.อฏ.๔/๑๒๓ ที.อฏ.๒/๓๙๕ ม.อฏ.๑/๓๐๕ ม.อฏ.๔/๓๔,๑๓๙ อุทาน.อฏ.๒๗๕ อ.อฏ.๓/๔๐ อิติวุต.อฏ. ๑๖๑, ๑๙๙ สุตฺตนิ.อฏ.๒/๒๒๑

[ภิกษุผู้บรรลุสมถะหรือวิปัสสนาล้วนๆ เมื่อไม่เห็นว่ากิเลสเกิดขึ้น ๑๐ - ๒๐ ปี หรือ ๓๐ ปี ทำให้สำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไปจนถึงพระอนาคามี

ส่วนภิกษุผู้บรรลุทั้งสมถะและวิปัสสนา อาจสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์ เพราะสามารถข่มกิเลสได้ด้วยกำลังสมาธิ และกำหนดสังขารคือรูปนามได้ชัดเจนด้วยกำลังวิปัสสนา จึงไม่เกิดกิเลสถึง ๖๐ ปี ๘๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี ความเป็นไปแห่งจิตของท่านเหมือนจิตของพระขีณาสพผู้สิ้นกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ภิกษุทั้งสามจำพวก คือ ผู้บรรลุสมถะล้วน ๆ ผู้บรรลุวิปัสสนาล้วน ๆ และผู้บรรลุทั้งสมถะและวิปัสสนา อาจเกิดการสำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคลได้ด้วยกำลังของสมาธิและวิปัสสนา]

(ข) อัญญินทรีย์, อินทรีย์ของผู้รู้[ต่อมาอีก] โดยไม่ล่วงขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องแรก (ปฐมมรรคญาณ), ญาณ ๖ ตั้งแต่โสดาปัตติผลญาณถึงอรหัตตมรรคญาณ[ญาณในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓].

ตีณิมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ. กตมานิ ตีณิ ? อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ, อญฺญินฺทฺริยํ, อญฺญาตาวินฺทฺริยํ. อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ อินฺทฺริยานีติ. เอตมตฺถํ ภควา อโวจ, ตตฺเถตํ อิติ วุจฺจติ

เสกฺขสฺส สิกฺขมานสฺส
อุชุมคฺคานุสาริโน
ขยสฺมึ ปฐมํ ญาณํ
ตโต **อญฺญา** อนนฺตรา.
ตโต **อญฺญา** วิมุตฺตสฺส
ญาณํ เว โหติ ตาทิโน
อกุปฺปา เม วิมุตฺตีติ
ภวสโยชนกฺขยา. (อิติวุต. ๒๓๑)

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๓ ประการนี้ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๓ ประการนี้แล พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้วในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ญาณในความสิ้นกิเลสย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะผู้กำลังศึกษา และปฏิบัติตามทางสายตรงก่อน ลำดับต่อจากนั้น**อัญญินทรีย์**จึงเกิดขึ้น ต่อจาก**อัญญินทรีย์**นั้น ญาณว่า "วิมุตติของเราไม่กำเริบ" เพราะภวสังโยชน์สิ้นไป ย่อมเกิดขึ้นแก่ท่านผู้หลุดพ้นด้วยอรหัตตผล ผู้คงที่[พระอริยะผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ ผู้สงบ ยินดีในสันติบท พิชิตมาร พร้อมทั้งเสนามารได้แล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งร่างกายสุดท้าย]

อุชุมคฺคานุสาริโนติ ลีนุทฺธจฺจปติฏฺฐานายูหนาทิเก วชฺเชตฺวา สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ กตฺวา ภาวนาวเสน ปวตฺตํ ปุพฺพภาคมคฺคํ อนุสฺสรนฺตสฺส อนุคจฺฉนฺตสฺส ปฏิปชฺชนฺตสฺส โคตฺรภุญาณานนฺตรํ ทิฏฺเจกฏฺฐานํ กิเลสานเขปนโต ขยสฺมึ โสตาปตฺติมคฺเค ปฐมํ ญาณํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ.

ตโต อญฺญา อนนฺตราติ ตโต ปฐมญาณโต อนนฺตรา อนนฺตรโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคมคฺคา **อญฺญา** อญฺญินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ. ตโต อญฺญา วิมุตฺตสฺสาติ ตโต **อญฺญา** อญฺญินฺทฺริยโต

ปจฺฉา อรหตฺตมคฺคญาณานนฺตรา อรหตฺต-ผเลน ปญฺญาวิมุตฺติยา อญฺญาตาวินฺทฺริเยน วิมุตฺตสฺส. (อิติวุตฺ.อฏ. ๑๙๙)

บทว่า **อุชุมคฺคานุสาริโน** ความว่า สำหรับพระโยคาวจรผู้ระลึกถึงเนือง ๆ คือติดตาม ได้แก่ ปฏิบัติมรรคชั้นต้นที่เป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเว้น ความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความชะงักงัน และความกระตือรือร้นเป็นต้น แล้วเจริญสมถะและวิปัสสนาทำให้เป็นยุคนัทธธรรม (นัยประกอบกันเป็นคู่) ในลำดับแห่งโคตรภูญาณ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ คือ ญาณที่ ๑ จะบังเกิดขึ้นในโสดาปัตติมรรคที่ชื่อว่าเป็นที่สิ้นไป เพราะกิเลสที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน อันท่านรู้เห็นแล้วสิ้นไป.

บาทคาถาว่า **ตโต อญฺญา อนนฺตรา** ความว่า ต่อจากปฐมฌาน (ปฐมมรรคญาณ) นั้น คือตั้งแต่ระยะเวลาติดต่อกันไปจนถึงอรหัตตมรรค **อัญญินทรีย์**ย่อมเกิดขึ้น.

บาทคาถาว่า **ตโต อญฺญา วิมุตฺตสฺส** ความว่า หลังจาก**อัญญินทรีย์**นั้นคือต่อจากอรหัตมรรคญาณ ปัจจเวกขณญาณย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจร ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอรหัตตผล คือ อัญญาตาวินทรีย์ โดยปัญญาวิมุตติ.

อาชานาติ ปฐมมคฺเคน ญาตมริยาทำ อนติกฺกมิตฺวา ชานาตีติ **อญฺโญ** ตสฺส อินฺทฺริยนฺติ อญฺญินฺทฺริยำ เหฏฺฐา ตีสุ ผเลสุ อุปริ ตีสุ มคฺเคสุ จ ญาณสฺเสตำ อธิวจนำ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๑๕)

อัญญะ คือ บุคคลผู้รู้[ต่อมาอีก] โดยไม่ล่วงขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องแรก (ปฐมมรรคญาณ) อัญญินทรีย์ คือ อินทรีย์ของบุคคลรู้ต่อมา. คำนี้เป็นชื่อของญาณในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓.

[อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ คือ อินทรีย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยความตั้งใจว่า เราจักรู้อริยสัจสี่ หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง หมายถึงปัญญาในโสดาปัตติมรรคมีรูปวิเคราะห์ว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยำ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยำ (มัชเฌโลปีฉัฏฐีตัปปุริสสมาส).

อัญญินทรีย์ หมายถึงอินทรีย์ของบุคคลผู้รู้โดยคล้อยตามขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว ได้แก่ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓ มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญสฺส อินฺทฺริยำ อญฺญินฺทฺริยำ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส).

อัญญาตาวินทรีย์ หมายถึงอินทรีย์ของพระขีณาสพผู้รู้แจ้งแล้ว (พระอรหันต์) มีวิเคราะห์ว่า อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยำ อญฺญาตาวินฺทฺริยำ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

ยุคนัทธนัย คือ นัยประกอบกันเป็นคู่ หมายความว่านักปฏิบัติผู้บรรลุฌานได้เจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปตามลำดับฌาน โดยเข้าปฐมฌาน แล้วเจริญวิปัสสนากำหนดรู้ฌานจิต หลังจากนั้นจึงเข้าทุติยฌาน แล้วกำหนดรู้ฌานจิตอีก เขาเข้าฌานตามลำดับพร้อมกับเจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากฌานนั้น ๆ จนกระทั่งบรรลุมรรค นัยนี้นับเข้าในสมถปุพพังคมนัย เพราะเจริญวิปัสสนา โดยมีสมถะเป็นเบื้องหน้า]

(๒) ความรู้ตามขอบเขต, ความรู้สัจจธรรม ๔ ของพระอรหันต์ผู้รู้สัจจะแล้ว.

ยา เตสํ อญฺญาตาวีนํ ธมฺมานํ **อญฺญา** ปญฺญา ปชานนา, วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย,ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค, มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ; อิทํ ตสฺมึ สมเย อญฺญาตาวินฺทฺริยํ โหติ. (อภิ.ธ. ๑/๓๕)

บรรดาธรรมของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว คือ **ความรู้ตามขอบเขต** ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม…สัมมาทิฏฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค[คือผล]นับเนื่องในมรรค[คือผล] ในสมัยนั้นนี้ ชื่อว่า อัญญาตาวินทรีย์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อญฺญาตาวีนนฺติ อาชานิตฺวา จิตานํ.

ธมฺมานนฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อพฺภนฺตเร. อญฺญาติ อาชานนา. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๐)

บทว่า **อญฺญาตาวีนํ** (พระอรหันต์) คือ ผู้รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่[ไม่ต้องรู้ต่อไปอีก] บทว่า **ธมฺมานํ** (ในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรม) ความว่า ในภายในสัมปยุตตธรรม. บทว่า **อญฺญา** แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต.

อากาโร จ ธมฺมมริยาทตฺโถ. (มูลฏี.๑/๑๑๘)

อา อุปสรรค[ในบทนี้]ใช้ในความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต).

[สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นหมู่ธรรมอันนับเนื่องในผลจิตตุปบาท ชื่อว่ามรรค ส่วนปัญญาเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของมรรคนั้น ชื่อว่ามัคคังคะ (องค์แห่งมรรค) ข้อความว่า ในภายใน[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว (อญฺญาตาวีนํ ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร) แสดงว่า ฉัฏฐีวิภัตติของบทหน้าลงในอรรถนิทธารณะ เพราะท่านมักไขอรรถนิทธารณะด้วย อนฺตร (ระหว่าง), อพฺภนฺตร (ภายใน) หรือ มชฺฌ (ระหว่าง)]

อญฺญา๒ (กฺริ/วิ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ตฺวา]

รู้แล้ว, เพราะรู้.

อญฺญา = ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปรเฑฺวภาโว จาเน, แปลง ตฺวา เป็น ย ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๗)ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย. ลบ ย ด้วยมหาสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

อิเมสํ หิ วาเสฏฺฐ จตุนฺนํ วณฺณานํ โย โหติ ภิกฺขุ อรหํ ขีณาสโว วุสิตวา กตกรณีโย โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทตฺโถ ปริกฺขีณภวสโยชโน สมฺม**ทญฺญา** วิมุตฺโต, โส เนสํ อคฺคมกฺขายติ ธมฺเมเนว, โน อธมฺเมน. ธมฺโม หิ วาเสฏฺฐ เสฏฺโฐ ชเนตสฺมึ ทิฏฺเจ เจว ธมฺเม อภิสมฺปรายญฺจ. (ที. ๓/๖๘, ม. ๑/๕)

วาเสฏฐะและภารทวาชะ บรรดาวรรณะทั้ง ๔ เหล่านี้ ผู้ใดเป็นภิกษุอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้น**เพราะรู้**โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศ

กว่าคนทั้งหลายในวรรณะ ๔ เหล่านั้น โดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรม วาเสฏฐะและภารทวาชะ เพราะธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า.

สมฺมทญฺญา วิมุตฺโตติ สมฺมา เหตุนา การเณน ชานิตฺวา วิมุตฺโต. (ที.อฏ. ๓/๔๗)

ปาฐะว่า **สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต** ความว่า พ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ คือ โดยเหตุ.

สมฺมทญฺญาติ สมฺมา อญฺญาย. (ม.อฏ. ๑/๔๕)

บทว่า **สมฺมทญฺญา** แปลว่า เพราะรู้โดยชอบ (ลง ท อาคม).

ดู สำ. ๑/๔, สำ.อฏ. ๑/๒๔

อญฺญา๓

[อญฺญา[๑] + ส จตุตฺถีวิภัตติ]

เพื่อรู้, เพื่อประโยชน์แก่ความรู้.

อญฺญา=ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปรเทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสำ, แปลง ส จตุตฺถีวิภัตติเป็น อาย ด้วยสูตร (กจ. ๑๐๙) อาย จตุตฺถีกวจนสฺส ตุ. ลบ ย ด้วยมหาสูตร (กจ. ๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

ฐานำ โข ปเนตำ สุนกฺขตฺต วิชฺชติ, ยำ อิเธกจฺโจ ปุริสปุคฺคโล โลกามิสาธิมุตฺโต อสฺส. โลกามิสาธิมุตฺตสฺส โข สุนกฺขตฺต ปุริสปุคฺคลสฺส ตปฺปติรูปี เจว กถา สญฺจาติ. ตทนุธมฺมญฺจ อนุวิตกฺเกติ อนุวิจาเรติ, ตญฺจ ปุริสำ ภชติ, เตน จ วิตฺตึ อาปชฺชติ, อาเนญฺชปฏิสำยุตฺตาย จ ปน กถาย กจฺฉมานาย น สุสฺสูสติ, น โสตำ โอทหติ, น **อญฺญา** จิตฺตำ อุปฏฺเจปติ, น จ ตำ ปุริสำ ภชติ, น จ เตน วิตฺตึ อาปชฺชติ.

(ม. ๓/๑๕๙)

สุนักขัตตะ เป็นไปได้ที่บุรุษบุคคลบางคนในโลกนี้ พึงเป็นผู้น้อมใจไปในโลกามิส บุรุษบุคคลผู้น้อมใจไปในโลกามิส สนทนาแต่เรื่องที่เหมาะแก่โลกามิสนั้นเท่านั้น ย่อมตรึกตรองธรรมอันสมควรแก่โลกามิสนั้น คบแต่คนประเภทนั้น และย่อมถึงความปลื้มใจกับคนประเภทนั้น แต่เมื่อมีใครสนทนาเกี่ยวกับเรื่องอาเนญชสมาบัติ ย่อมไม่สนใจฟัง ไม่เงี่ยโสตสดับ ไม่ตั้งใจ**เพื่อรู้** (ไม่ตั้งใจรับรู้) ไม่คบคนประเภทนั้น และไม่ถึงความปลื้มใจกับคนประเภทนั้น.

น อญฺญาติ ชานนตฺถาย จิตฺตำ น อุปฏฺเจปนฺติ. (ม.อฏ. ๔/๑๘๙)

บทว่า **น อญฺญา** ([ไม่ตั้งใจ]เพื่อรู้) ความว่า ไม่เข้าไปตั้งจิตไว้ เพื่อประโยชน์แก่ความรู้.

น อญฺญาติ น อญฺญายาติ วตฺตพฺเพ ยการโลเปน นิทฺเทโสติ อาห น ชานนตฺถายาติ.

(ม.ฏี. ๓/๓๘๗)

เมื่อควรกล่าวว่า **น อญฺญาย** ท่านแสดงการลบ ย อักษรว่า น อญฺญา เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า น ชานนตฺถาย (เพื่อประโยชน์แก่ความรู้).

วิชานนตฺถาย จิตฺตํ น อุปฏฺจเปนฺติ, นิทฺทายนฺติ วา อญฺญวิหิตา วา โหนฺติ. (อ.อฏ. ๒/๔๘)

[บุคคลบางคน]ย่อมไม่เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อประโยชน์แก่ความรู้. ทำเหมือนหลับ หรือส่งใจไปในเรื่องอื่น (คิดเรื่องอื่น).

ดู อ. ๑/๗๓,วิ. ๓/๑๔

อญฺญาการ (ติ)

[อญฺญ + อาการ]

อาการ[ลักษณะ]อย่างอื่น.

อาธิปจฺจํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว. อสติปิ จ อินฺทฺริยปจฺจยภาเว อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานํ, อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจยวเสน ปวตฺตมาเน ตสหิตสนฺตาเน **อญฺญาการเน** อปฺปวตฺตมาเนหิ ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียภาเว อาธิปจฺจํ. อิมสฺมึ จ อตฺเถ อินฺทนฺติ ปริมิสฺสริยํ กโรนฺติจฺเจว อินฺทฺริยานิ. (วิสุทธิ.ฏี.๒/๕๒๕)

ความเป็นอธิบดี ได้แก่ความเป็นอินทริยปัจจัย[ธรรมที่เป็นใหญ่มีหน้าที่ในการปกครองและเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนให้เกิดปัจจยุบบันธรรมคือให้เกิดผลขึ้นได้].

เมื่อความเป็นอินทริยปัจจัยไม่มี ความเป็นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ เป็นธรรมชาติที่ถูกลิงค์เป็นต้นที่มิได้เป็นไปโดย**อาการ[ลักษณะ]อย่างอื่น**ในสันดานที่ประกอบ[ให้รู้]ด้วยอินทรีย์ทั้งสองนั้นซึ่งเป็นไปโดยปัจจัยของตนๆ คล้อยตามอยู่[แสดงให้รู้ว่าเป็นหญิงหรือชาย]ก็เป็นอธิบดี (ถึงความเป็นใหญ่). ก็ในความหมายนี้ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่คือครองความเป็นใหญ่นั่นเอง.

[อินฺทฺริยปจฺจย มีวจนัตถะว่า อิสสริยฏฺเจน อธิปติยฏฺเจน วา อุปการกา อิตฺถินฺทฺริย-ปุริสินฺทฺริยวชฺชา วีสตินฺทฺริยา อินฺทฺริยปจฺจโย (อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เสีย ย่อมเป็นธรรมที่ช่วยอุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ชื่อว่า อินทริยปัจจัย) สำหรับในภาวรูป ๒ อย่าง คือ อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์มีลักษณะประกอบให้รู้ได้ว่าลักษณะอย่างนี้เป็นอิตถีภาวะ และลักษณะอย่างนี้เป็นปุริสภาวะ ลักษณะนี้มีอยู่ด้วย ๔ อย่างด้วยกัน คือ ลิงค์ หมายถึงรูปร่างสัณฐาน เช่น หน้า, ตา, มือ, เท้าเป็นต้น. นิมิตตะคือเครื่องหมาย เช่นมีหนวด ไม่มีหนวดเป็นต้น, กุตตะคือการเล่นต่างๆ เช่น ชอบเล่นของที่สวยงามเป็นต้น และอากัปปะคือกิริยาอาการที่เดิน, ยืน, นั่ง, นอนเป็นต้น]

ดู อนุฏี. ๓/๕๘–๙

อญฺญาการตา (ถี)

[อญฺญาการ + ตา]

ความเป็นลักษณะอื่น[จากลักษณะเดิม].

อญฺญถาภาโวติ ภเวน อญฺญถาภาโว ภวนฺตรคฺคหเณน “กามาวจรสตฺโต รูปาวจโร โหตีติ อาทินา ตตฺถาปิ “มนุสฺโส เทโว โหตีติ อาทินา จ ปริมาการโต **อญฺญาการตา**ติ อตฺโถ. (สารตฺถ. ๓/๔๓๗)

ปาฐะว่า **อญฺญถาภาโว** (ความเป็นอย่างอื่น) ความว่า ความเป็นอย่างอื่นโดยภพ ความหมายก็คือ**ความเป็นลักษณะอื่น**จากลักษณะเดิมว่า สัตว์โลกชั้นกามาวจร [ได้เปลี่ยนปฏิสนธิ]เป็นสัตว์โลกชั้นรูปาวจร แม้ในสัตว์โลกชั้นกามาวจรนั้น สัตว์โลกผู้เป็นมนุษย์[ได้เปลี่ยนปฏิสนธิ]เป็นเทวดาเป็นต้น.

อญฺญาณ๑ (น)

[น + ญาณ]

อญฺญาณ = แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส, ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ, แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน ด้วยสูตร (กจ.๖๒๒) อนกา ยุณฺวูนํ, แปลง น เป็น ณ ด้วยสูตร (กจ.๕๔๙) ว่า รหาทิโต ณ.

(๑) อัญญาณะ, ความไม่รู้, ความไม่รู้ในสัจ ๔, ความไม่มีกัมมสกตาญาณและสัจจานุโลมิกญาณ.

ยํ โข อาวุโส ทุกฺเข **อญฺญาณํ**, ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ, อยํ วุจฺจตาวุโส อวิชฺชา. (ม. ๑/๖๗, สํ. ๑/๒๔๕)

(สฺยา.อญาณํ)

ดูก่อนผู้มีอายุ **ความไม่รู้**ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในความดับแห่งทุกข์ และความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ นี้เรียกว่า อวิชชา.

ทุกฺเข อญฺญาณนฺติ ทุกฺขสจฺเจ อญฺญาณํ โมหสฺเสตํ อธิวจนํ. (ม.อฏ. ๑/๒๒๘, สํ.อฏ. ๒/๑๗)

ปาฐะว่า **ทุกฺเข อญฺญาณํ** คือ ความไม่รู้ในทุกขสัจ. คำว่า อญฺญาณํ (ความไม่รู้) นั้น เป็นชื่อของโมหะ (ความหลง).

ยํ ตสฺมึ สมเย **อญฺญาณํ** อทสฺสนํ, อนภิสมโย ฯเปฯ อวิชฺชาลงฺคี, โมโห อกุสลมูลํ, อยํ ตสฺมึ สมเย โมโห โหติ. (อภิ.ธ. ๙๔)

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้... ลิ่มคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าโมหะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

ญาณทสฺสนปฏิปกฺขโต **อญฺญาณํ** อทสฺสนํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๖)

[ความหลงชื่อว่า] **อัญญาณะ** (ความไม่รู้) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น). ชื่อว่า อทัสสนะ (ความไม่เห็น) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเห็น.

อญฺญาณํ ญาณปฏิปกฺโข. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๔๙)

[ความหลง]อันเป็นปฏิปักษ์ต่อญาณ ชื่อว่า อัญญาณะ (ความไม่รู้).

อวิชฺชาติ สุตฺตนฺตปริยาเยน ทุกฺขาทีสุ จตูสุ ฐาเนสุ **อญฺญาณํ**, อภิธมฺมปริยาเยน ปุพฺพนฺตาทีหิ สทฺธึ อฏฺฐสุ. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๑)

ตามนัยพระสูตร **ความไม่รู้**ในฐานะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า อวิชชา. ตามนัยพระอภิธรรม

ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับปุพพันตะ (เงื่อนต้น) เป็นต้น ชื่อว่า อวิชชา.

ทุกฺขาทิวิสโย อนฺธตมกโร โลภาทีนญฺจ อนฺธตมกรานำ ปจฺจยภูโต อทสฺสนากาโร **อญฺญาณำ**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๕๘)

อาการคือความไม่รู้เห็นซึ่งทำความมืดบอดอันมีทุกขสัจเป็นต้นเป็นอารมณ์ และเป็นปัจจัยแก่ธรรมอันทำความมืดบอดมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า **อัญญาณะ** (ความไม่รู้).

อวิชฺชาติ ทุกฺขาทีสุ **อญฺญาณำ**.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๐๙–๑๑๘)

อวิชชา คือ **ความไม่รู้**ในทุกขสัจเป็นต้น (องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก).

น ทิฏฺจิยา น สุติยา น ญาเณน
สีลพฺพเตนาปิ น สุทฺธิมาห
อทิฏฺจิยา อสฺสุติยา **อญฺญาณา**
อสีลตา อพฺพตา โนปิ เตน
เอเต จ นิสฺสชฺช อนุคฺคหาย
สนฺโต อนิสฺสาย ภวำ น ชปฺเป.

(สุตฺตนิ. ๔๑๐, มหานิ. ๑๔๖)

(สฺยา. อญาณา)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า [มาคันทิยะ]) นักปราชญ์ไม่กล่าวความหมดจดเพราะทิฏฐิ ไม่กล่าวความหมดจดเพราะสุตะ ไม่กล่าวความหมดจดเพราะญาณ ไม่กล่าวความหมดจดเพราะศีลและวัตร บุคคลย่อมถึงความสงบภายใน เพราะไม่มีทิฏฐิ เพราะไม่มีสุตะ เพราะ**ความไม่รู้** เพราะไม่มีศีล[ปาติโมกขสังวรศีล] เพราะไม่มีวัตร[ธุดงค์]นั้นก็หามิได้ นักปราชญ์สลัดทิ้งธรรมเหล่านี้ได้แล้ว ไม่ยึดมั่น เป็นผู้สงบ ไม่อาศัยแล้ว ไม่พึงหวังภพ.

อญฺญาณาติ กมฺมสฺสกตาสจฺจานุโลมิกญาณำ วินา. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๐, มหานิ.อฏ. ๒๖๕)

บทว่า **อญฺญาณา** (เพราะความไม่รู้) คือ เว้นกัมมัสสกตาญาณ (ญาณเข้าใจว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน) และสัจจานุโลมิกญาณ (ญาณอนุโลมแก่การตรัสรู้อริยสัจ)

ดู ม. ๓/๖, มหานิ.อฏ. ๓๗๘

(๒) (ติ) ผู้ไม่มีญาณ, ผู้ไม่รู้, คนโง่.

ทุชฺชาโนติ อยำ เอวรูโป ทุสฺสีโล ปฏิจฺฉนฺนกมฺมนฺโต พาลิเสน **อญฺญาเณน** ปุริเสน น สกฺกา ชานิตุำ. (ชา.อฏ. ๓/๒๕๔)

บทว่า **ทุชฺชาโน** ความว่า คนแบบนี้ เป็นคนทุศีล มีการงานปกปิด อันคนโง่ คือ **ผู้ไม่รู้** ไม่อาจรู้ได้.

ดู ชา.อฏ. ๑/๓๓๓

อญฺญาณ๒ (น)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ยุ]

ความรู้, การพิจารณา.

อถโข ภควโต เอตทโหสิ “สพฺเพปิเม โมฆปุริสา ผุฏฺจา มาเรน ปาปิมตา, ยตฺร หินาม เอกสฺสปิ น เอวำ ภวิสฺสติ ‘หนฺท มยำ

อญฺญาณตฺถมฺปิ สมเณ โคตเม พฺรหฺมจริยํ จราม, กึ กริสฺสติ สตฺต โหติ. (ที.๓/๔๗)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า “โมฆบุรุษเหล่านี้ทั้งหมด ถูกมารใจบาปดลใจแล้ว เพราะไม่มีใครแม้สักคนหนึ่งที่คิดอย่างนี้ว่า “ทางที่ดี พวกเราจักประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคดม แม้เพื่อ**ความรู้**บ้างว่า “๗ วันจักก่อผลอะไรได้”

อญฺญาณตฺถมฺปีติ ชานนตฺถมฺปิ. (ที.อฏ. ๓/๒๗)

บทว่า **อญฺญาณตฺถมฺปิ** แปลว่า แม้เพื่อความรู้ (เพื่อการพิจารณา).

อญฺญาณตฺถนฺติ อาชานนตฺถํ, อุปสคฺคมตฺตญฺเจตฺถ อากาโรติ อาห ชานนตฺถนฺติ วีมํสนตฺถนฺติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๓/๒๓)

บทว่า **อญฺญาณตฺถมฺปิ** แปลว่า เพื่อความรู้. อา อักษรในบทว่า อญฺญาณตฺถํ นี้เป็นเพียงอุปสรรค เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ชานนตฺถํ (เพื่อความรู้) ความหมายก็คือ เพื่อการพิจารณา.

[ประโยคว่า ยตฺร หิ นาม เอกสฺสปิ น เอวํ ภวิสฺสติ. หิ ศัพท์เป็นไปในอรรถเหตุ ส่วน นาม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "อัศจรรย์" จึงลง สฺสติ วิภัตติในปัจจุบันกาลในที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์ตามสูตรคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตรที่ ๓) ว่า นาเมครหาวิมฺหเยสุ (เมื่อมี นาม ศัพท์และปรากฏการตำหนิพร้อมทั้งความอัศจรรย์ ให้ลง สฺสติ วิภัตติเป็นต้น)]

อญฺญาณก (น)

[อญฺญาณ๑ + ก]

(ก) ไม่รู้ (โมหะ=อวิชชา).

น เต ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทนฺติ เต ปญฺจสตา ภิกฺขู อิทํ ภควโต วจนํ นานุโมทึสุ. กสฺมา? **อญฺญาณเกน**. เต กิร อิมสฺส สุตฺตสฺส อตฺถํ น ชานึสุ ตสฺมา นาภินนฺทึสุ. เตสญฺหิ ตสฺมึ สมเย เอวํ วิจิตฺรนยเทสนาวิลาสยุตฺตมฺปิ เอตํ สุตฺตํ ฆนปุถุเลน ทุสฺสปฏฺเฏน มุเข พนฺธิตฺวา ปุรโต ฐปิตมนุญฺญโภชนํ วิย อโหสิ.

(ม.อฏ. ๑/๕๘)

หลายบทว่า น เต ภิกฺขู ฯเปฯ อภินนฺทุ (ภิกษุเหล่านั้นมิได้ยินดีชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาค) ความว่า ภิกษุ ๕๐๐ รูปนั้นมิได้อนุโมทนาพระดำรัสนี้ของพระผู้มีพระภาค ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า **เพราะไม่รู้** ได้ทราบว่า ภิกษุเหล่านั้นไม่รู้เนื้อความแห่งพระสูตรนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้น จึงไม่ยินดีชื่นชม. เพราะพระสูตรนี้ สำหรับภิกษุเหล่านั้น ในสมัยนั้นแม้ประกอบด้วยการยักย้ายเทศนาซึ่งมีนัยอันวิจิตรอย่างนั้น ก็เป็นดุจโภชนะที่ถูกใจที่เขาผูกปากด้วยผ้าหนาทึบแล้วตั้งไว้เบื้องหน้า.

(ข) ความไม่รู้, ความแสร้งทำไม่รู้.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู อนาจารํ อาจริตฺวา “**อญฺญาณเกน** อาปนฺนาติ ชานนฺตูติ ปาติโมกฺเข อุทฺทิสฺสมาเน เอวํ วทนฺติ “อิทาเนว โข มยํ ชานาม ‘อยมฺปิ กิร

ธมฺโม สุตฺตาคโต สุตฺตปริยาปนฺโน อนวฺฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉตีติ. (วิ. ๒/๑๘๙)

ก็โดยสมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ประพฤติไม่สมควรแล้ว ตั้งใจอยู่ว่า “ขอภิกษุทั้งหลายจงทราบว่า พวกเราต้องอาบัติเพราะ**ความไม่รู้**” เมื่อภิกษุยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่ ก็กล่าวอย่างนี้ว่า “พวกผมเพิ่งทราบเดี๋ยวนี้เองว่า ทราบว่า ธรรม[สิกขาบท]แม้นี้มาในพระสูตร อยู่ในพระสูตร[พระปาติโมกข์] มีการยกขึ้นแสดงทุกกึ่งเดือน”

โย ปน ภิกฺขุ อนวฺฑฺฒมาสํ ปาติโมกฺเข อุทฺทิสฺสมาเน เอวํ วเทยฺย ‘อิทาเนว โข อหํ ชานามิ ‘อยมฺปิ กิร ธมฺโม สุตฺตาคโต สุตฺตปริยาปนฺโน อนวฺฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉตีติ. ตญฺเจ ภิกฺขุ อญฺเญ ภิกฺขู ชาเนยฺยุ ‘นิสินฺนปุพฺพํ อิมินา ภิกฺขุนา ทฺวิตฺติกฺขตฺตุํ ปาติโมกฺเข อุทฺทิสฺสมาเน, โก ปน วาโท ภิยฺโย’ติ, น จ ตสฺส ภิกฺขุโน **อญฺญาณเกน** มุตฺติ อตฺถิ, ยญฺจ ตตฺถ อาปตฺตึ อาปนฺโน, ตญฺจ ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพ อุตฺตริญฺจสฺส โมโห อาโรเปตพฺโพ ‘ตสฺส เต อาวุโส อลาภา, ตสฺส เต ทุลฺลทฺธํ, ยํ ตฺวํ ปาติโมกฺเข อุทฺทิสฺสมาเน น สาธุกํ อฏฺฐิกตฺวา มนสิกโรสีติ; อิทํ ตสฺมึ โมหนเก ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๑/๑๙๐)

ก็ภิกษุใด เมื่อภิกษุยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่ทุกกึ่งเดือน กล่าวอย่างนี้ว่า “ผมเพิ่งทราบเดี๋ยวนี้เองว่า ทราบว่า ธรรม[สิกขาบท]แม้นี้มาในพระสูตร อยู่ในพระสูตร มีการยกขึ้นแสดงทุกกึ่งเดือน” ถ้าภิกษุเหล่าอื่นจำภิกษุนั้นได้ว่า “เมื่อภิกษุยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่ ภิกษุนี้เคยนั่งอยู่ ๒-๓ ครั้งมาแล้ว ไม่จำต้องกล่าวถึงมากครั้งยิ่งกว่า” ภิกษุนั้น ย่อมไม่พ้นเพราะ**ความไม่รู้** แต่ภิกษุนั้น จะต้องอาบัติใดเพราะประพฤติไม่เหมาะสมนั้น พึงปรับอาบัตินั้นตามธรรม และพึงยกโมหาโรปนกรรม ขึ้นมาปรับเพิ่มให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า “ท่านไม่ใช่ลาภของท่าน ท่านได้ไม่ดี ที่เมื่อภิกษุยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงอยู่ ท่านไม่ใส่ใจฟังให้สำเร็จประโยชน์ด้วยดี” ต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะแสร้งทำผู้อื่นให้หลงนั้น.

ยญฺจ ตตฺถ อาปตฺตึ อาปนฺโนติ ยํ โส อนาจารํ อาจริตฺวา **อญฺญาณเกน** อาปนฺนภาวํ ชานาเปตุกาโม เอวมาห ตสฺมึ อนาจาเร ยํ อาปตฺตึ อาปนฺโน. ตญฺจ ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพติ **อญฺญาณเกน** อาปนฺนตฺตา โมกฺโข นตฺถิ ยถา ปน ธมฺโม จ วินโย จ จิโต ตถา ตํ อาปตฺตึ กาเรตพฺโพ เทสนาคามินิยา เทสาเปตพฺโพ วุฏฺฐานคามินิยา วุฏฺฐาเปตพฺโพติ อตฺโถ.

(กงฺขา. ๒๕๒)

ปาฐะว่า **ยญฺจ ตตฺถ อาปตฺตึ อาปนฺโน** (ต้องอาบัติใดเพราะประพฤติไม่เหมาะสมนั้น) ความว่า พระผู้มีพระภาคประสงค์จะให้ทราบว่า[ภิกษุนั้น]ต้องอาบัติด้วย**ความไม่รู้** เพราะประพฤติไม่เหมาะสมใดจึงตรัสอย่างนี้ว่า ต้องอาบัติใด เพราะประพฤติไม่เหมาะสมนั้น. ปาฐะว่า **ตญฺจ ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพ** (พึงปรับอาบัตินั้นตามธรรม) ความว่า [ภิกษุนั้น] ย่อมไม่พ้นเพราะต้องอาบัติด้วย**ความไม่รู้**

พึงปรับอาบัตินั้นตามธรรมและวินัย พึงให้แสดงอาบัติด้วยเทสนาคามินี[ความบริสุทธิ์จากอาบัติที่ถึงการบอกแสดงแก่ผู้อื่น ด้วยการปลงอาบัติ] พึงให้ออกจากอาบัติ ด้วยวุฏฐาคามินี[การออกจากอาบัติสังฆาทิเสสด้วยการอยู่ปริวาสกรรม]

อญฺญาณกถา (ถี)

[อญฺญาณ[๑] + กถา]

กถาอันแสดงความไม่รู้, คำพูดเกี่ยวกับโมหะและอวิชชา. กถาวตฺถุปาลิ. วรรคที่ ๒, (๑๑) กถา ที่ ๒. (อภิ.ก. ๑๓๔-๑๔๐)

อญฺญาณกรณ (ติ)

[น + ญาณ + กร + ยุ, อญฺญาณ + กรณ]

ไม่ทำให้มีญาณ, ไม่ทำให้รู้, ทำให้ไม่รู้.

ราโค โข อาวุโส อนฺธกรโณ อจกฺขุกรโณ **อญฺญาณกรโณ** ปญฺญานิโรธิโก วิฆาตปกฺขิโก อนิพฺพานสංวตฺตนิโก ฯเปฯ

(อ. ๑/๒๑๗)

พระอานนท์ตอบว่า ผู้มีอายุ ราคะนั่นเอง ทำให้มืด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) ไม่ทำให้มีจักษุ (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) **ไม่ทำให้มีญาณ** (ไม่ทำให้รู้) ดับปัญญา (มีปัญญามืดบอด) อยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝ่ายความคับแค้น) ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน...

ญาณํ น กโรตีติ **อญฺญาณกรโณ** (ราโค).

(อ.อฏ. ๒/๒๐๑)

[ราคะ]ชื่อว่า **อัญญาณกรณะ** เพราะอรรถว่าไม่ทำให้รู้.

ตโยเม ภิกฺขเว อกุสลวิตกฺกา อนฺธกรณา อจกฺขุกรณา **อญฺญาณกรณา** ปญฺญานิโรธิกา วิฆาตปกฺขิกา อนิพฺพานสංวตฺตนิกา ฯเปฯ (อิติวุ. ๒๕๑)

ภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก ๓ ประการเหล่านี้ ทำให้มืด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) ไม่ทำให้มีจักษุ (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) ทำให้ไม่รู้ ดับปัญญา (มีปัญญามืดบอด) อยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝ่ายความคับแค้น) ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน...

อญฺญาณํ กโรตีติ **อญฺญาณกรโณ**.

(อิติวุ.อฏ. ๒๕๘)

[อกุศลวิตก]ชื่อว่า **อัญญาณกรณะ** เพราะอรรถว่าทำให้ไม่รู้.

สพฺพํ ตมํ วิโนเทตฺวาติ สพฺพํ ราคตมํ โทสตมํ โมหตมํ มานตมํ ทิฏฺฐิตมํ กิเลสตมํ ทุจฺจริตตมํ อนฺธกรณํ อจกฺขุกรณํ **อญฺญาณกรณํ** ปญฺญานิโรธิกํ วิฆาตปกฺขิกํ อนิพฺพานสංวตฺตนิกํ นุทิตฺวา ปนุทิตฺวา ชหิตฺวา ปชหิตฺวา วิโนเทตฺวา พฺยนฺตีกริตฺวา อนภาวํ คเมตฺวา ฯเปฯ

(มหานิ. ๓๖๑)

ปาฐะว่า **สพฺพํ ตมํ วิโนเทตฺวา** (ภิกษุนั้น พึงกำจัดความมืด) อธิบายว่า พึงขจัด พึงกำจัด คือ ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งความมืดเพราะราคะ ความมืดเพราะโทสะ ความมืดเพราะโมหะ ความมืด

เพราะมานะ ความมืดเพราะทิฏฐิ ความมืดเพราะกิเลส ความมืดเพราะทุจริต อันทำให้มืด (ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด) ไม่ทำจักษุ (เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา) **ทำให้ไม่รู้** [ด้วยญาณ] ดับปัญญา (มีปัญญามืดบอด) อยู่ในฝ่ายสังสารทุกข์ (เป็นไปในฝ่ายความคับแค้น) ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน…

อญฺญาณกรณนฺติ ญาเณน อชานนกรณนฺ.

(มหานิ.อฏ. ๓๘๙)

บทว่า **อญฺญาณกรณนฺ** (ทำให้ไม่รู้) คือ ทำให้ไม่รู้ด้วยญาณ.

ดู อภิ.ก. ๒๙๖

อญฺญาณจริยา (ถี)

[อญฺญาณ[๑] + จริยา]

อัญญาณจริยา, ความประพฤติด้วยความไม่รู้, ความเป็นไปแห่งความหลง, ความประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้, ความเกิดแห่งราคะเป็นต้นเพราะความไม่รู้ (ความหลง), ธรรมมีราคะเป็นต้นอันเกิดเพราะความไม่รู้ (ความหลง), ธรรมมีราคะเป็นต้น อันเกิดในอารมณ์อันไม่รู้ตามสภาพจิต.

กถ จริยาวตฺถาเน ปญฺญา จริยานานตฺเต ญาณนฺ ? จริยาติ ติสฺโส จริยาโย วิญฺญาณจริยา, **อญฺญาณจริยา**, ญาณจริยา. (ปฏิสํ. ๗๗)

ปัญญาในการกำหนดจริยาชื่อว่า จริยานานัตตญาณ (ปัญญารู้เห็นจริยาต่าง ๆ) เป็นอย่างไร คือ จริยา ๓ อย่าง อันได้แก่ วิญญาณจริยา **อัญญาณจริยา** (และ) ญาณจริยา.

กตมา **อญฺญาณจริยา**? มนาปิเยสุ รูเปสุ ราคสฺส ชวนตฺถาย อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา วิญฺญาณจริยา,ราคสฺส ชวนา **อญฺญาณจริยา** ฯเปฯ (ปฏิสํ. ๗๘)

อัญญาณจริยา คือ กิริยาอัพยากฤตที่เรียกว่า อาวัชชนจิต อันเกิดขึ้นเพื่อความเป็นไปแห่งราคะในรูปที่น่าพอใจ ชื่อว่าวิญญาจริยา ความเป็นไปแห่งราคะ ชื่อว่า **อัญญาณจริยา**.

อญฺญาณจริยาติ เกนตฺเถน อญฺญาณจริยา? สราคา จรตีติ **อญฺญาณจริยา**, สโทสา จรตีติ อญฺญาณจริยา, สโมหา จรตีติ อญฺญาณจริยา ฯเปฯ (ปฏิสํ. ๗๙)

ในคำว่า อัญญาณจริยา นี้ ชื่อว่าอัญญาณจริยา เพราะเป็นสภาวะอะไร ชื่อว่า**อัญญาณจริยา** เพราะเหตุประพฤติเป็นไปกับราคะ, เป็นไปกับโทสะ, เป็นไปกับโมหะ…

อญฺญาเณน จรณนฺ, อญฺญาเณน วา จรติ, อญฺญาเต วา จรติ, อญฺญาณสฺส วา จรณนฺติ **อญฺญาณจริยา**. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๖๕)

ชื่อว่า **อัญญาณจริยา** เพราะประพฤติด้วยความไม่รู้ (ความหลง), หรือประพฤติเพราะความไม่รู้ (ความหลง), หรือประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้ (หลง), หรือประพฤติซึ่งความไม่รู้ (ความหลง).

อญฺญาณจริยาติ อญฺญาเณน ราคสฺส สมฺภวโต อญฺญาเณน ราคสฺส จริยาติ วุตฺตนฺ โหติ.

อญฺญาณจริยาติ อญฺญาณสฺเสว จริยา น อญฺญสฺส. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๖๗)

บทว่า **อญฺญาณจริยา** (ประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้) ท่านอธิบายว่า ประพฤติราคะโดยไม่รู้เพราะราคะเกิดโดยไม่รู้.

บทว่า **อญฺญาณจริยา** คือ ประพฤติเพื่อความไม่รู้ (ความหลง) มิใช่เพื่ออย่างอื่น.

อญฺญาณชาติก (ติ)

[อญฺญาณ® + ชาติ + ก]

สภาพอันไม่รู้, ผู้มีชาติอันไม่รู้, ผู้มีชาติแห่งผู้ไม่รู้.

อิเธกจฺโจ **อญฺญาณชาติโก** โปโส.

(ชา.อฏ. ๓/๓๖๖)

คนบางคนในโลกนี้เป็น**ผู้มีชาติอันไม่รู้**.

อญฺญาณฏฺฐ (ปุ)

[อญฺญาณ® + อตฺถ]

แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ (ตถานำ ฏฺฐยุคำ)

อรรถคือความไม่รู้, สภาพคือความไม่รู้.

ชานนลกฺขณสฺส ญาณสฺส ปฏิปกฺขภูโต อวิชฺชาย **อญฺญาณฏฺโจ**. อารมฺมณสฺส ปจฺจกฺขกรเณน ทสฺสนภูตสฺส ปฏิปกฺขภูโต อทสฺสนฏฺโจ. เยน ปเนสา ทุกฺขาทีนำ ยาถาวสรสำ ปฏิวิชฺฌิตุำ น เทติ, ฉาเทตฺวา ปริโยนนฺธิตฺวา ติฏฺจติ, โส ตสฺสา สจฺจาสมฺปฏิเวธฏฺโจ.

(วิสุทธิ.ฏี. ๒/๓๔๕)

สภาพคือความไม่รู้แห่งอวิชชาอันเป็นปฏิปักษ์ต่อญาณซึ่งมีความรู้เป็นลักษณะ. สภาพคือความไม่เห็นอันเป็นปฏิปักษ์ (**ต่อ**ญาณ) ซึ่งเป็นเครื่องเห็นโดยกระทำอารมณ์ให้ประจักษ์. ก็อวิชชานี้ ย่อมไม่ให้เพื่อแทงตลอดสภาวะธรรมตามเป็นจริงแห่งธรรมมีทุกข์เป็นต้น คือ ย่อมปกปิด รึงรัด ตั้งอยู่ด้วยอรรถใด อรรถนั้นได้แก่สภาพคือความไม่แทงตลอดซึ่งสัจจะของอวิชชานั้น.

อญฺญาณตา (ถี)

[อญฺญาณ® + ตา]

ความเป็นคือความไม่รู้, ความไม่รู้.

อญฺญาณตา = นตฺถิ ญาณำ อสฺสาติ อญฺญาโณ (ผู้ไม่มีความรู้ ชื่อว่า อัญญาณะ) อญฺญาณสฺสภาโว อญฺญาณตา (ความเป็นผู้ไม่มีความรู้, ความไม่รู้ ชื่อว่า อัญญาณตา)

อลชฺชิตา, **อญฺญาณตา**, กุกฺกุจฺจปกตตา, อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา, กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตา, สติสมฺโมสา. (วิ. ๕/๑๘๔)

ภิกษุต้องอาบัติด้วยอาการ ๖ คือ ความไม่ละอาย, **ความไม่รู้**, สงสัยแล้วขืนทำ, สำคัญในของไม่สมควรว่าสมควร, สำคัญในของสมควรว่าไม่สมควร ลืมสติ.

[ผู้ไม่มีความรู้ในเรื่องนี้ คือ ผู้ที่มิได้สอบถามครูบาอาจารย์ อีกทั้งมิได้ศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี จึงไม่รู้ข้อวินัยที่ควรทำ หรือไม่ควรทำ ถ้าไม่รู้จริงแล้วไม่ทำก็ไม่ต้องอาบัติ แต่ถ้าไม่รู้แล้วขืนทำโดยเข้าใจผิดว่าสมควรก็ต้องอาบัติเช่นกัน ไม่อาจพ้นจากอาบัติด้วยความไม่รู้ได้. คำว่า **อญฺญาณตา** แปลตาม

ศัพท์ว่า “ด้วยความไม่รู้” มีศัพท์เดิมมาจาก อญฺญาณตาย ลบ ย อักษรเพื่อย่อคำ ดังคำว่า อาวิกตา=อาวิกตาย, ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย โยนิโส, สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา = สยํ อภิญฺญาย สจฺฉิกตฺวา, ปริเยสนา=ปริเยสนาย อีกอย่างหนึ่ง ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ เหมือนคำว่า อลชฺชิตา ดังคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๒๗) กล่าวว่า อลชฺชิตาติอาทีสุ วิย หิ อิทมฺปิ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ (แท้จริงแล้ว แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ ดังคำว่า อลชฺชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น) การลงวิภัตติในอรรถอื่นจากอรรถเดิมของตนนี้ก็คือวิภัตติวิปัลลาส หรือการเปลี่ยนวิภัตตินั้นเอง หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็นตติยาวิภัตติในที่นี้ ก็เปลี่ยนไปประกอบใช้ปฐมาวิภัตติ ไม่ใช่ลงตติยาวิภัตติ แล้วแปลงเป็นปฐมาวิภัตติในภายหลัง]

อถสฺส ตํ สุตฺวา โพธิสตฺโต “มหาเสฏฺจิ ตฺวํ **อญฺญาณตาย** กามคิทฺโธ หุตฺวา ฆราวาสสฺส คุณํ ปพฺพชฺชาย จ อคุณํ กเถสิ ฆราวาสสฺส เต อคุณํ กเถสฺสามิ สุณาหิ ทานีติ วตฺวา ทุติยํ คาถมาห. (ชา.อฏ. ๒/๒๑๓)

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ฟังเศรษฐีแล้ว จึงกล่าวว่า ดูก่อนมหาเศรษฐี. ท่านเป็นผู้ติดอยู่ในกาม กล่าวคุณของฆราวาสและโทษของบรรพชา ก็เพราะ**ความไม่รู้** เราจะกล่าวถึงโทษของฆราวาสแก่ท่าน ท่านจงฟังในบัดนี้ เถิดแล้วกล่าวคาถาที่ ๒.

ดู ชา.อฏ. ๑/๒๔๘, ชา.อฏ. ๓/๕๓

อญฺญาณตฺถ (ปุ)

[อญฺญาณ[๒] + อตฺถ]

ประโยชน์ของการไม่รู้ - พิจารณา.

ดู อญฺญาณ[๒]

อญฺญาณทุกฺข (ติ)

[อญฺญาณ[๑] + ทุกฺข]

มีความไม่รู้เท่าทันเป็นทุกข์, เป็นทุกข์เมื่อไม่ประกอบด้วยญาณ - ไม่อาศัยญาณ.

สุขา โข อาวุโส วิสาข เวทนา จิติสุขา วิปริณามทุกฺขา. ทุกฺขา เวทนา จิติทุกฺขา วิปริณามสุขา. อทุกฺขมสุขา เวทนา ญาณสุขา **อญฺญาณทุกฺขา**. (ม. ๑/๓๗๗)

ท่านวิสาขะ สุขเวทนามีการตั้งอยู่เป็นสุข มีความแปรปรวนเป็นทุกข์ ทุกขเวทนามีการตั้งอยู่เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นสุข อุเบกขาเวทนามีความรู้เท่าทันเป็นสุข **มีความไม่รู้เท่าทันเป็นทุกข์**.

จิติสุขา วิปริณามทุกฺขาติอาทีสุ สุขาย เวทนาย อตฺถิภาโว สุขํ นตฺถิภาโว ทุกฺขํ. ทุกฺขาย เวทนาย อตฺถิภาโว ทุกฺขํ นตฺถิภาโว สุขํ. อทุกฺขมสุขาย เวทนาย ชานนภาโว สุขํ อชานนภาโว ทุกฺขนฺติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๒/๒๖๖)

ในปาฐะว่า **จิติสุขา วิปริณามทุกฺขา** (สุขเวทนามีการตั้งอยู่เป็นสุข มีความแปรปรวนเป็นทุกข์) มีอธิบายว่า ภาวะที่สุขเวทนามีอยู่

จัดเป็นความสุข ภาวะที่สุขเวทนาไม่มีจัดเป็นความทุกข์ ภาวะที่ทุกขเวทนามีอยู่จัดเป็นความทุกข์ ภาวะที่ทุกขเวทนาไม่มีจัดเป็นความสุข ภาวะที่รู้อุเบกขาเวทนาจัดเป็นความสุข ภาวะที่ไม่รู้อุเบกขาเวทนาจัดเป็นความทุกข์.

ดู ม.ฏี. ๒/๒๘๖

อญฺญาณธมฺม (ปุ)

[อญฺญาณ[๑] + ธมฺม]

ธรรมอันไม่รู้, สภาพอันไม่รู้, ธรรมของคนโง่ ธรรมของคนพาล.

มญฺญามหำ โมมุหเมว ธมฺมนฺติ โมมูหธมฺโม อยำ ตุยฺหำ พาลธมฺโม มูฬฺหธมฺโม **อญฺญาณธมฺโม** อมราวิกฺเขปธมฺโมติ เอวำ มญฺญามิ เอวำ ชานามิ เอวำ อาชานามิ เอวำ วิชานามิ เอวำ ปฏิวิชานามิ เอวำ ปฏิวิชฺฌามีติ มญฺญามหำ โมมุหเมว ธมฺมำ. (มหานิ. ๑๔๘)

บาทคาถาว่า **มญฺญามหำ โมมุหเมว ธมฺมำ** (ข้าพเจ้าจึงเข้าใจธรรมของท่านว่า เป็นเรื่องงมงายแน่นอน) อธิบายว่า ข้าพเจ้าจึงเข้าใจอย่างนี้ คือ รู้ รู้ทั่ว รู้แจ่มแจ้ง รู้เฉพาะ แทงตลอดอย่างนี้ว่า ธรรมของท่านนี้เป็นธรรมงมงาย คือ เป็นธรรมของคนโง่ เป็นธรรมของคนหลง เป็น**ธรรมของคนไม่รู้** เป็นธรรมของคนมีวาทะหลบเลี่ยงไม่แน่นอน[พูดซัดซ่าย] รวมความว่า ข้าพเจ้าจึงเข้าใจธรรมของท่านว่า เป็นเรื่องงมงายแน่นอน.

เอตำ ตสฺมึ อนาริยนฺติ เอตำ ตสฺมึ ปุคฺคเล อนริยธมฺโม พาลธมฺโม มูฬฺหธมฺโม **อญฺญาณธมฺโม** อมราวิกฺเขปธมฺโม ยทิทำ มิจฺฉาปฏิปทาติ เอตำ ตสฺมึ อนาริยำ. (มหานิ. ๕๐)

บาทคาถาว่า **เอตำ ตสฺมึ อนาริยำ** (การปฏิบัตินี้เป็นธรรมไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น) อธิบายว่า การปฏิบัติผิด เป็นธรรมไม่ประเสริฐ เป็นธรรมของคนโง่ เป็นธรรมของคนหลง เป็น**ธรรมของคนไม่รู้** เป็นธรรมของคนมีวาทะหลบเลี่ยงไม่แน่นอน[พูดซัดซ่าย]ในบุคคลนั้น รวมความว่า การปฏิบัตินี้เป็นธรรมไม่ประเสริฐในบุคคลนั้น.

[อมราวิกเขปธรรม คือ ธรรมของผู้มีความเห็นและวาจาที่ซัดส่าย หรือปฏิเสธคัดค้านโดยไม่มีที่สิ้นสุด เช่น เจ้าลัทธิสัญชัยเพลัฏฐบุตร ตอนที่ตอบคำถามสามัญญผลแก่พระเจ้าอชาตศัตรู อมราวิกเขปะมีวัตถุ ๔ อย่าง คือ มุสาวาทภย (กลัวและรังเกียจว่าจะเป็นมุสาวาท), อุปาทานภย (กลัวและรังเกียจว่าจะเป็นอุปาทาน), สมนุยุญชภย (กลัวและรังเกียจว่าจะถูกซักถาม) และโมมูหตา (ความโง่เขลา, ความหลงงมงาย)]

อญฺญาณนิทฺทา (ถี)

[อญฺญาณ[๑] + นิทฺทา]

ความหลับคือความไม่รู้, ความหลับคือโมหะ.

สวาสนาย **อญฺญาณนิทฺทาย** อจฺจนฺตวิคมโต พุทฺธิยา วา วิกสิตภาวโต พุทฺธวาติ พุทฺโธ ชาครณวิกสนตฺถวเสน. (สารตฺถ. ๑/๕)

ชื่อว่า พุทธะ ด้วยอำนาจความหมายว่าตื่นและเบิกบาน เพราะทรงตื่นแล้ว เนื่องจากทรงไปปราศอย่างสิ้นเชิงจาก**ความหลับคือโมหะ**พร้อมทั้งวาสนา หรือเพราะทรงเบิกบานแล้ว เนื่องจากเป็นผู้เบิกบานแล้ว ด้วยพระปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้.

ดู พุทฺธ. ที.ฏี.๑/๑๐ ม.ฏี.๑/๑๐ สํ.ฏี.๑/๙ อ.ฏี.๑/๑๒

อญฺญาณนิวุต (ติ)

[อญฺญาณ® + นิวุต=นิ + วุ + ต]

อันความไม่รู้ปกปิดไว้, อันโมหะหุ้มห่อไว้.

โชติมนฺโตติ ปญฺญาโชติสมนฺนาคตา สาริปุตฺตาทโย. อิทำ วุตฺตำ โหติ ยทิ ภควา ยถา ปุรตฺถิมาทิเภโท วาโต อพฺภฆนำ วิหนติ เอวำ เทสนาเวเคน กิเลเส น วิหเนยฺย ตถา ยถา อพฺภฆเนน นิวุโต โลโก ตโมว โหติ เอกนฺธกาโร เอวำ **อญฺญาณนิวุโตปิ** ตโมวสฺส.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๘๑)

บทว่า **โชติมนฺโต** ได้แก่ ชนทั้งหลายผู้มาตามพร้อมแล้ว ด้วยความรุ่งเรืองคือปัญญา มีพระสารีบุตรเป็นต้น. มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า ผิว่า พระผู้มีพระภาค จะไม่พึงกำจัดกิเลสทั้งหลายด้วย พลังแห่งเทศนา เหมือนกับลมอันต่างด้วยลมมาทางทิศตะวันออกเป็นต้นจะไม่พึงกำจัดเมฆแล้วไซร้ สัตว์โลกแม้**อันความไม่รู้ปกปิดไว้**ก็จะพึงเป็นผู้มืดประดุจโลกที่ถูกเมฆปกปิดไว้ก็จะเป็นโลกมืด คือมีความมืดมนเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น.

อญฺญาณนิสฺสิต (ติ)

[อญฺญาณ® + นิสฺสิต]

อันอาศัยความไม่รู้, อันอาศัยโมหะ.

ปาปทิฏฺจิ อริฏฺฐสฺส
อาสิ **อญฺญาณนิสฺสิตา**
ทิฏฺจิอปฺปฏินิสฺสคฺเค
อุกฺเขปำ ชินภาสิตำ. (วิ. ๔/๘๑)

ทิฏฐิบาป (ความเห็นผิดอันชั่วร้าย) **อันอาศัยความไม่รู้** ได้มีแล้วแก่อริฏฐภิกษุ (อริฏฐภิกษุเกิดทิฏฐิบาปเพราะความ เขลา) พระชินเจ้ารับสั่งให้ลงอุกเขปนียกรรม เพราะไม่สละทิฏฐิ.

อญฺญาณปกต (ติ)

[อญฺญาณ® + ปกต]

(ก) ที่ทำด้วยความไม่รู้, ไม่กำหนดด้วยญาณทำ, ทำผิดด้วยไม่รู้, ไม่รู้แล้วทำ.

สงฺโฆ สนฺนิปติตฺวา อาห “ภนฺเต เอวรูเป มรณกาเล โลกุตฺตรธมฺมำ นิพฺพตฺเตนฺตา ทุกฺกรำ กริตฺถาติ. นาวุโส เอตำ ทุกฺกรำ, อปิจ โว ทุกฺกรำ อาจิกฺขิสฺสามิ “อหำ, อาวุโส, ปพฺพชิตกาลโต ปฏฺจาย อสติยา **อญฺญาณปกตำ** กมฺมำ นาม น ปสฺสามีติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๔๕)

สงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ ท่านทำให้โลกุตตรธรรมบังเกิดในเวลาใกล้จะมรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าท่านได้ทำสิ่งที่ทำได้ด้วยยาก. พระเถระตอบว่า นี้ไม่ใช่สิ่งทำ

ได้ด้วยยากดอก อาวุโสทั้งหลาย ก็แต่ว่าสิ่งที่ทำได้ด้วยยาก ฉันจักบอกแก่เธอทั้งหลาย คือ อาวุโสทั้งหลาย นับจำเดิมตั้งแต่เวลาที่ฉันบวชมา ฉันระลึกไม่ได้เลยว่ามี**กรรมที่ฉันทำด้วยความไม่รู้** (โมหะ) โดยไม่มีสติ.

อญฺญาณปกตนฺติ อญฺญาเณน อปรชฺฌิตฺวา กตํ, อชานิตฺวา กตนฺติ อตฺโถ.

(วิสุทฺธ.ฏี. ๑/๗๖)

บทว่า **อญฺญาณปกตํ** (ที่ฉันทำด้วยความไม่รู้) ได้แก่ กรรมที่ฉันประพฤติผิด ทำลงไปด้วยความไม่รู้ (โมหะ) คือ ไม่รู้แล้วทำ.

(ข) อันความไม่รู้ - โมหะครอบงำ.

อตฺถิ อรหโต อญฺญาณนฺติ? อามนฺตา.

อรหา **อญฺญาณปกโต** ปาณํ หเนยฺย. อทินฺนํ อาทิเยยฺย. มุสา ภเณยฺย. ปิสุณํ ภเณยฺย. ผรุสํ ภเณยฺย. สมฺผํ ปลเปยฺย. สนฺธึ ฉินฺเทยฺย. นิลฺโลปํ หเรยฺย. เอกาคาริกํ กเรยฺย. ปริปนฺเถ ติฏฺเจยฺย. ปรทารํ คจฺเฉยฺย. คามฆาตํ กเรยฺย. นิคมฆาตํ กเรยฺยาติ? น เหวํ วตฺตพฺเพ.

(อภิ.ก. ๑๓๕)

(ฉ. เอกาคาริยํ)

สก.ความไม่รู้ของพระอรหันต์มีอยู่ใช่ไหม. ปร.ใช่ สก. พระอรหันต์**อันความไม่รู้ครอบงำ** จะพึงฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ตัดช่องย่องเบา ปล้นสะดม ปล้นเรือนหลังเดียว ดักปล้นในทางเปลี่ยว ผิดภรรยาของผู้อื่น ปล้นชาวบ้าน ปล้นชาวนิคมใช่ไหม. ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น .

[ปร. ในที่นี้หมายถึงภิกษุในนิกายปุพพเสลิยะ (อภิ.ปญฺจ.อ. (บาลี) ๓๑๔/๑๘๓)]

อญฺญาณปกฺข (ปุ)

[อญฺญาณ® + ปกฺข]

อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่รู้ - โมหะ.

เย เกจิ คนฺถา อิธ โมหมคฺคา
อญฺญาณปกฺขา วิจิกิจฺฉานา
ตถาคตํ ปตฺวา น เต ภวนฺติ
จกฺขุํ หิ เอตํ ปรมํ นรานํ. (สุตฺตนิ. ๓๓๐)

(พระวังคีสเถระกล่าวว่า)
กิเลสเครื่องร้อยรัดเหล่าใดเหล่าหนึ่งในโลกนี้ เป็นทางแห่งโมหะ **เป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่รู้** เป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย กิเลสเครื่องร้อยรัดเหล่านั้น พอมาถึงพระตถาคตผู้มีพระจักษุ มีพระคุณยิ่งกว่านรชนทั้งหลายนี้แล ย่อมหมดไป.

เย เกจิ อภิชฺฌาทโย คนฺถา เตสํ อปฺปหาเน โมหวิจิกิจฺฉานํ ปหานาภาวโต “โมหมคฺคาติ จ “อญฺญาณปกฺขาติ จ “วิจิกิจฺฉฏฺฐานาติ จ วุจฺจนฺติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๘๑)

กิเลสเครื่องร้อยรัดมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พระวังคีสะเรียกว่าเป็นทางแห่งโมหะ ว่าเป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่รู้ และว่าเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย เพราะยังละโมหะ

และความสงสัยไม่ได้ ในเพราะมิได้ละเครื่องร้อยรัดเหล่านั้น.

อญฺญาณปุคฺคล (ปุ)

[อญฺญาณ[๒] + ปุคฺคล]

บุคคลผู้ไม่มีญาณ, บุคคลที่ไม่รู้.

กถํ อญฺญาณตาย อาปชฺชติ? **อญฺญาณปุคฺคโล** หิ มนฺโท โมมูโห กตฺตพฺพากตฺตพฺพํ อชานนฺโต อกตฺตพฺพํ กโรติ กตฺตพฺพํ วิราเธติ เอวํ อญฺญาณตาย อาปชฺชติ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๔๑)

ภิกษุย่อมต้องอาบัติด้วยความไม่รู้อย่างไร. คือ **บุคคลที่ไม่รู้** เป็นคนเขลา โง่เง่า ไม่รู้ว่าสิ่งไหนควรทำหรือไม่ควรทำ ก็ยังขืนทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ไม่ให้สำเร็จสิ่งที่ควรทำ ภิกษุย่อมต้องอาบัติด้วยความไม่รู้อย่างนี้.

[คำว่า **โมมูโห** (โง่ยิ่ง, โง่เง่า) แสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม ที่เรียกว่า อติสยัตถะ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรค (๑/๕๒๙) ว่า โมหมูโหติ วตฺตพฺเพ หการโลเปน โมมูโหติ วุตฺตํ, ตญฺจ อติสยตฺถทีปกํ ปริยายทฺวยสฺส อติเรกตฺถภาวโตติ ยถา ปทฏฺฐานนฺติ วุตฺตํ อติสมฺมูพฺโหติ (เมื่อควรกล่าวว่า โมหมูโห ก็กล่าวว่า โมมูโห ด้วยการลบ ห อักษร และคำนั้นแสดงอรรถอันยิ่ง เพราะคำไวพจน์ ๒ ศัพท์มีอรรถอันยิ่ง ดังคำว่า ปทฏฺฐานํ (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) ฉะนั้นจึง กล่าวว่า อติสมฺมูพฺโห (ผู้หลงยิ่ง)]

อญฺญาณภาว (ปุ)

[อญฺญาณ[๑] + ภาว]

ความเป็นคือความไม่รู้, ความไม่รู้.

ดู อญฺญาณภาวกร

อญฺญาณภาวกร (ติ)

[อญฺญาณภาว + กร + อ]

อันกระทำความเป็นคือความไม่รู้, อันกระทำความไม่รู้.

อนจฺฉริยเมตํ ภิกฺขุ,
ยํ ตฺวํ อินฺทฺริยานิ ภินฺทิตฺวา วิสภาคารมฺมณสุภวเสน โอโลเกนฺโต กิเลเสหิ กมฺปิโต,
ปุพฺเพ ปญฺจาภิญฺญา อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน ฌานพเลน กิเลเส วิกฺขมฺเภตฺวา ฯเปฯ โพธิสตฺตาปิ อินฺทฺริยานิ ภินฺทิตฺวา วิสภาคารมฺมณโอโลกยมานา ฌานา ปริหายิตฺวา กิเลเสหิ กมฺปิตา มหาทุกฺขํ อนุภวึสุ ฯเปฯ เอวํ อุตฺตมพุทฺธีนํ นาม วิสุทฺธจิตฺตานํ โพธิสตฺตานํ **อญฺญาณภาวกรา** กิเลสา ตยิ กึ ลชฺชิสฺสนฺติ วิสุทฺธาปิ สตฺตา สงฺกิลิสฺสนฺติ อุตฺตมยสสมงฺคิโนปิ อายสกฺยํ ปาปุณนฺตีติ ฯเปฯ

(ชา.อฏ. ๑/๓๒๑)

ดูก่อนภิกษุ ข้อที่เธอทำลายอินทรีย์ มองดูวิสภาคารมณ์ด้วยอำนาจแห่งความงาม กิเลสกำเริบนี้ ไม่น่าอัศจรรย์.
ในครั้งก่อน แม้พระโพธิสัตว์ได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ ข่มกิเลสได้แล้วด้วยกำลังฌาน... เมื่อทำลายอินทรีย์มองดูวิสภาคารมณ์ ก็

เสื่อมจากฌาน กิเลสกำเริบ เสวยทุกข์อย่างใหญ่หลวง… กิเลส**อันกระทำความไม่รู้**แก่พระโพธิสัตว์ผู้มีความรู้สูงส่ง ผู้มีจิตผ่องแผ้วได้ปานนี้ จักยำเกรงอะไรในเธอเล่า สัตว์แม้นบริสุทธิ์ต้องเศร้าหมอง แม้เพรียบพร้อมด้วยยศอันสูงส่ง ก็ยังถึงความสิ้นยศ…

อญฺญาณภูต (ติ)

[อญฺญาณ[๑] + ภูต]

อันเป็นความไม่รู้, อันเป็นอวิชชา, อันเกิดจากความไม่รู้.

อญฺญาณมูล (น)

[อญฺญาณ[๑] + มูล]

(๑) รากเหง้าแห่งความไม่รู้, มูลแห่งอวิชชา.

(๒)(ติ) อันมีความไม่รู้เป็นมูล.

ดู อญฺญาณมูลเภท

อญฺญาณมูลปฺปภว (ติ)

[อญฺญาณมูล + ปภว]

อันมีอวิชชาเป็นมูลเหตุแดนเกิด, อันมีมูลคือความไม่รู้เป็นแดนเกิด, อันเกิดเพราะมีอวิชชาเป็นเหตุ.

อาสา จ ปีหา อภินนฺทนา จ
อเนกธาตูสุ สรา ปติฏฺฐิตา
อญฺญาณมูลปฺปภวา ปชปฺปิตา
สพฺพา มยา พฺยนฺติกตา สมูลิกา. (สำ. ๑/๑๘๓)

อาสา (ความหวัง) ปิหา (ความปรารถนา) อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) ซ่านไปดำรงอยู่ในธาตุอันมาก[มีจักขุธาตุเป็นต้น] ตัณหานั้น**มีอวิชชาเป็นมูลเหตุแดนเกิด** ทำให้บ่นเพ้อ ตัณหาทั้งปวงนั้นพร้อมทั้งรากเหง้า ถูกเราตัดขาดแล้ว.

[ข้อความนี้กล่าวเหตุที่พระผู้มีพระภาค ตรัสตัณหาและ ความปรารถนาไว้สองประการว่า ตัณหามีลักษณะต้องการได้รับอารมณ์ที่มาถึงแล้วหรือยังมาไม่ถึง ส่วนความปรารถนามีลักษณะต้องการอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง อย่างไรก็ตาม ตัณหามีความยึดติดผูกพันในอารมณ์ปรากฏชัดเจน ความจริงแล้วความปรารถนาก็เป็นคำไวพจน์ของตัณหานั้นแหละ (เววจนหาระ)]

อญฺญาณมูลปฺปภวาติ อวิชฺชามูลา หุตฺวา ชาตา. (สำ.อฏ. ๑/๒๔๔)

บทว่า **อญฺญาณมูลปฺปภวา** แปลว่า มีอวิชชาเป็นมูลเหตุแดนเกิด.

อญฺญาณมูลเภท (ปุ)

[อญฺญาณมูล + เภท]

(ก) การทำลายรากเหง้าของอวิชชา.

(ข) การทำลายภวจักรอันมีอวิชชาเป็นมูลด้วยวชิราวุธคือ มรรคญาณ.

อญฺญาณมูลเภทาย
กมฺมยนฺตวิฆาฏโน

วิญฺญาณานํ ปริคฺคเห
ญาณวชิรนิปาตโน. (เถร. ๒๘๖)

พระธรรมซึ่งเป็นเครื่องกำจัดกรรมให้สิ้นสุด อันพระพุทธเจ้าแสดงแล้ว เพื่อ**ทำลายรากเหง้าของอวิชชา** ให้ตกไปด้วยวชิรญาณ เมื่อการยึดถือวิญญาณทั้งหลาย ปรากฏขึ้น.

อญฺญาณสฺส มูลํ อโยนิโส มนสิกาโร อาสวา จ “อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโยติ หิ วุตฺตํ ตสฺส เภทาย วชิรูปมญาเณน ภินฺทนตฺถาย. อถวา “อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติอาทิวจนโต อญฺญาณํ มูลํ เอตสฺสาติ อญฺญาณมูลํ ภวจกฺกํ ตสฺส มคฺคญาณวชิเรน ปทาลนตฺถํ เทสิโตติ สมฺพนฺโธ. (เถร.อฏ.๒/๑๐๔)

รากเหง้าของอวิชชา ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ และอาสวะ. จริงอยู่ ท่านกล่าวว่า เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด ดังนี้ เพื่อทำลาย คือเพื่อต้องการทำลายรากเหง้าของอวิชชานั้น ด้วยญาณดั่งคทาเพชร. อีกนัยหนึ่ง เชื่อมความว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อทำลายภวจักรอันมีอวิชชาเป็นมูล เพราะมีอวิชชาเป็นมูลรากโดยพระดำรัสว่า สังขารทั้งหลายเกิดมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้นนั้น ด้วยเพชร[คทาเพชร]กล่าวคือมรรคญาณ.

อญฺญาณลกฺขณ (ติ)

[อญฺญาณ๑ + ลกฺข]

มีความไม่รู้เป็นลักษณะ. มีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา.

โมโห จิตฺตสฺส อนฺธภาวลกฺขโณ **อญฺญาณลกฺขโณ** วา อสมฺปฏิเวธรโส อารมฺมณสภาวจฺฉาทนรโส วา อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฏฺฐาโน อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน วา อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐาโน. สพฺพากุสลานํ มูลนฺติ ทฏฺฐพฺโพ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๙๑)

โมหะมีสภาพเป็นความมืดบอดแห่งจิต หรือ**มีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา**, มีหน้าที่ไม่แทงตลอดโดยชอบ หรือมีหน้าที่ปิดบังสภาพของอารมณ์, มีการปฏิบัติผิดเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีการกระทำให้มืดบอดเป็นเครื่องปรากฏ, มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุใกล้ พึงกำหนดไว้ว่าเป็นมูลเหตุของอกุศลธรรมทั้งหมด.

อญฺญาณลกฺขณา อวิชฺชา. (อภิ.อฏ. ๒/๑๒๙)

อวิชชา**มีความไม่รู้เป็นลักษณะ** (มีสภาพเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา)

อญฺญาณสมฺปยุตฺต (ติ)

[อญฺญาณ๑ + สมฺปยุตฺต]

สมฺปยุตฺต = ธรรมที่ประกอบพร้อมกันโดยประการต่างๆ สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตาติ สมฺปยุตฺตา, สมํ ไข สํ อุปสรรคว่ามีอรรถ สมํ (ร่วมกัน,พร้อมกัน) และคำว่า ปกาเรหิ ไข ป อุปสรรคว่ามีอรรถว่า ปการ (ประการต่างๆ)

ที่ประกอบด้วยความไม่รู้.

[เคหสิตานีติ กามคุณนิสฺสิตานิ. โสมนสฺสานีติ เจตสิกสุขานิ. โทมนสฺสานีติ เจตสิกทุกฺขานิ]

อุเปกฺขาติ อญฺญาณสมฺปยุตฺตา อุเปกฺขาเวทนา อญฺญาณุเปกฺขาติปิ เอตาสํเยว นามํ.

(อภิ.อฏ. ๒/๙๕๗)

บทว่า **อุเปกฺขา** หมายถึงอุเบกขาเวทนา**ที่ประกอบด้วยความไม่รู้** แม้คำว่า อัญญาณุเบกขา ก็เป็นชื่อของอุเบกขาเวทนาเหล่านั้นนั่นเทียว.

อญฺญาณสมฺปยุตฺตาติ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตจิตฺเตสุ อุเปกฺขา โมโหติ วทนฺติ, โลภสมฺปยุตฺตุเปกฺขาปิ ปน เคหสฺสิตา น น โหติ.

(มูลฏี.๒/๒๒๗)

บทว่า **อญฺญาณสมฺปยุตฺตา** (ที่ประกอบด้วยความไม่รู้) ได้แก่ อุเบกขาในจิตที่ประกอบด้วยความสงสัยและความฟุ้งซ่าน, บางท่านเรียกว่าโมหะ, ส่วนอุเบกขาที่ประกอบด้วยโลภะ ก็จัดเป็นเคหสิตะ (อาศัยเรือนกล่าวคืออิงกามคุณ) เช่นกัน.

[เคหสฺสิตา น น โหติ แปลตามศัพท์ว่า "มิใช่จัดเป็นเคหสิตะก็หามิได้" ความหมายก็คือจัดเป็นเคหสิตะนั่นเอง การใช้คำปฏิเสธซ้อนปฏิเสธนี้ มีความหมายเท่ากับคำปกติดังข้อความกล่าวว่า ทฺวิปฏิเสโธ สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.(สี.นวฏี.๑/๙๕) (การปฏิเสธสองครั้ง แสดงอรรถปกติพร้อมกับความยิ่งยวด (อติสยัตถะ).

ทฺวิปฏิเสโธ ปกตฺยตฺโถ. (กจฺ.สุตฺตฺถ. ๑๓๒)

การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ.

ดู อญฺญาณุเปกฺขา

อญฺญาณา-ทสฺสนสจฺจาสมฺปฏิเวธฏฺฐ (ปุ)

[อญฺญาณ[๑] + อทสฺสน + สจฺจ + อสมฺปฏิเวธ + อตฺถ]

อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็นและความไม่แทงตลอดสัจจะ.

ตถา เหตฺถ อวิชฺชาย **อญฺญาณาทสฺสนสจฺจาสมฺปฏิเวธฏฺโ** คมฺภีโร ฯเปฯ

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๑๙)

โดยนัยเดียวกันนั้น ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ **อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็นและความไม่แทงตลอดซึ่งสัจจะ**แห่งอวิชชา ก็เป็นธรรมอันลึก...

อญฺญาณาทิกถาวณฺณนา (ถี)

[อญฺญาณาทิกถา + วณฺณนา]

อรรถกถาแห่งอัญญาณกถาเป็นต้น.

อภิ.อฏ. ๓/๑๖๑

อญฺญาณาภิภูต (ติ)

[อญฺญาณ[๑] + อภิภูต]

อันความไม่รู้ครอบงำแล้ว, อันโมหะหรืออวิชชาครอบงำแล้ว.

สามิโกปิสฺสา ตำ โอโลเกนฺโต อฏฺจาสิ. ตสฺส ราควเสน โอโลเกนฺตสฺส อนฺโต กิเลโส สมุทาจริ. โส **อญฺญาณาภิภูโต** เนว พุทฺธำ อุปฏฺจหิ น อสีติ มหาเถเร. "หตฺถำ ปสาเรตฺวา ตำ วตฺถุกำ คณฺหิสฺสามีติ ปน จิตฺตำ อกาสิ. (ธมฺม.อฏ.๒/๑๖๙)

ฝ่ายสามีของนาง (กุมาริกา) ได้ยืนแลดูนางอยู่แล้ว. เมื่อเขาแลดูอยู่ด้วยอำนาจแห่งราคะ, กิเลสในภายในย่อมฟุ้งซ่าน. เขาถูก **ความไม่รู้ครอบงำแล้ว** จึงไม่บำรุงแล้วซึ่งพระพุทธเจ้า, ไม่บำรุงพระมหาเถระ ๘๐, แต่ได้กระทำจิตไว้ว่า เราจักเหยียดมือออกจับ (หญิงสาว) นั้น.

อญฺญาณี (ติ)

[น + ญาณี]

(ก) ผู้ไม่มีญาณ – ปัญญา – ความรู้.

อวิทฺวาติ อวิชฺชาคโต **อญฺญาณี** อวิภาวี ทุปฺปญฺโญ. (จูฬนิ. ๗๐, ๑๘๙)

บทว่า **อวิทฺวา** (ไม่มีปัญญา) ได้แก่ ตกอยู่ในอำนาจอวิชชา คือ **ไม่มีญาณ** ไม่มีปัญญาแจ่มกระจ่าง มีปัญญาทึบ.

อวิชฺชาคโตติ อวิชฺชาย คโต สมนฺนาคโต **อญฺญาณี** อนฺธีภูโต. (ม.อฏ. ๒/๓๐๒)

บทว่า **อวิชฺชาคโต** (ตกอยู่ในอำนาจอวิชชาแล้ว) ได้แก่ ตกอยู่ คือ ประกอบอยู่ในอวิชชา **ไม่มีญาณ** คือ เป็นผู้มืดบอด.

อญฺญาณีติ อวิทฺวา. (ม.ฏี. ๒/๓๑๑)

บทว่า **อญฺญาณี** แปลว่า ไม่มีญาณ=ปัญญา.

[อวิทฺวา=น + วิทฺวา ในคัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา (หน้า ๔๗๖) กล่าวว่า ญาณสงฺขาโต เวโท อสฺส อตฺถีติ วิทฺวา, ปณฺฑิโต. เอตฺถ จ วิทฺวาสทฺทสฺส อตฺถิภาเว "อิติ วิทฺวา สมๆ จเรติอาทิ อาหจฺจ-ปาโจ นิทสฺสนๆ (วิทฺวา คือ ผู้มีปัญญา ได้แก่ บัณฑิต. ก็บทว่า วิทฺวา ในรูปวิเคราะห์นี้มีใช้อย่างแน่นอน เพราะมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อิติ วิทฺวา สมๆ จเร เป็นต้น.

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (หน้า ๓๐๘) กล่าวว่า วิทติ เอเตนาติ วิโท = ญาณๆ, วิโท เอตสฺส อตฺถิ, เอตสฺมึ วา วิชฺชตีติ วิทฺวา, พฺยญฺชเน ปุพฺพสฺสรโลโป (วิท ธาตุ + วนตุ ปัจจัย + สิวิภัตติ) ในเพราะ สิ วิภัตติ แปลง นตุ ของ วนฺตุ กับ สิ เป็น อา=วิท + วา ในเพราะพยัญชนะ ว ของ วา ลบสระ อ ที่ ท ของ วิท (วิทฺ) = วิทฺวา]

(ข) ผู้ปราศจากความรู้.

โส ภิกฺขุ ตๆ โอโลเกตฺวา จินฺเตสิ "คิลานายตาว เอวรูปา อยๆ เอติสฺสา รูปโสภา อโรคกาเล ปน สพฺพาภรณปฏิมณฺฑิตาย อิมิสฺสา กีทิสี รูปสมฺปตฺตีติ. อถสฺส อเนกวสฺสโกฏิสนฺนิจิโต กิเลโส สมุทาจริ. โส **อญฺญาณี** หุตฺวา ภตฺตๆ ภุญฺชิตุๆ อสกฺโกนฺโต ปตฺตมาทาย วิหารๆ คนฺตฺวา ปตฺตๆ ปิธาย เอกมนฺเต ฐเปตฺวา จีวรๆ ปตฺถริตฺวา นิปชฺชิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๖๘, วิมาน.อฏ. ๖๘)

ภิกษุนั้นแลดูนางแล้ว คิดว่า ความสวยงามแห่งรูปของหญิงผู้เป็นไข้นี้ (ยังสวยงาม) ถึงเพียงนี้, ก็ในเวลาไม่มีโรค รูปสมบัติของนางคนนี้ที่ตกแต่งแล้วด้วยอาภรณ์ทุกอย่าง จะสวยงามสักเพียงไร. ครั้งนั้น กิเลสที่เธอสั่งสมไว้ตั้งหลายโกฏิปีกำเริบขึ้นแล้ว. ภิกษุนั้น**ผู้ปราศจากความรู้** (ไม่มีปัญญา) ไม่สามารถจะฉันอาหารได้ จึงถือบาตร กลับ

วิหาร ปิดบาตรวางไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ปูจีวรนอนแล้ว.

อญฺญาณุเปกฺขา (ถี)

[อญฺญาณ® + อุเปกฺขา]

อัญญาณุเบกขา, ความวางเฉยด้วยความไม่รู้, ความวางเฉยด้วยโมหะ, ความวางเฉยด้วยโมหะคือโมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัส.

อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส ปน “จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มูฬฺหสฺส ปุถุชฺชนสฺส อโนธิชินสฺส อวิปากชินสฺส อนาทีนวทสฺสาวิโน อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส. ยา เอวรูปา อุเปกฺขา รูปํ สา นาติวตฺตติ. ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสฺสิตาติ วุจฺจตีติอาทินา นเยน อาคตา เคหสฺสิตา **อญฺญาณุเปกฺขา** โทสคุณานํ อวิจารณวเสน สภาคตฺตา อาสนฺนปจฺจตฺถิกา. สภาววิสภาคตาย ราค-ปฏิฆา ทูรปจฺจตฺถิกา. ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน อุเปกฺขิตพฺพํ. อุเปกฺขิสฺสติ จ นาม รชฺชิสฺสติ จ ปฏิหญฺญิสฺสติ จาติ อฏฺฐานเมตํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๓๙)

อัญญาณุเบกขาที่อาศัยเรือนเป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะเป็นธรรมเสมอกัน ด้วยการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณซึ่งตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า "อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้เห็นรูปด้วยจักษุแล้วโง่เขลา คือปุถุชนผู้ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ไม่เห็นโทษ ไม่ได้สดับ อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือน" ราคะและปฏิฆะเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรวางเฉยโดยปราศจากความกลัว ราคะและปฏิฆะเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักวางเฉย และจักยินดีจักโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้

[ข้อความว่า อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้ หมายถึงการละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์ ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (๑/๔๔๙) อธิบายว่า รูปํ สา นาติวตฺตตีติ รูปานํ สมติกฺกมนาย การณํ น โหติ, รูปารมฺมเณ กิเลเส นาติวตฺตตีติ อธิปฺปาโย (คำว่า รูปํ สา นาติวตฺตติ (อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้) หมายความว่า เหตุเพื่อจะละเลยรูปหามีไม่ ความหมายก็คือ ย่อมไม่ละเลยกิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์]

โสมนสฺสโทมนสฺสรหิตํ อญฺญาณเมว **อญฺญาณุเปกฺขา**. (มูลฏี. ๑/๑๐๗)

ความไม่รู้ที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัสนั่นเทียว ชื่อว่า **อัญญาณุเบกขา** (ความวางเฉยด้วยโมหะ คือ โมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัส).

อญฺญาณสมฺปยุตฺตาปิ วา อุเปกฺขาเวทนา **อญฺญาณุเปกฺขา**. อุเปกฺขาติ อญฺญาณสมฺปยุตฺตา อุเปกฺขาเวทนา, อญฺญาณุเปกฺขาติปิ เอตาสํเยว นามนฺติ หิ สมฺโมหวิโนทนิยํ วกฺขตีติ. (อนุฏี. ๑/๑๑๕)

อีกนัยหนึ่ง อุเบกขาเวทนาแม้ประกอบด้วยความไม่รู้ ชื่อว่า**อัญญาณุเบกขา** (ความวางเฉยด้วยโมหะคือโมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัส). จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์จักกล่าวในคัมภีร์อรรถกถาชื่อสัมโมหวิโนทนีว่า บทว่า อุเปกฺขา หมายถึงอุเบกขาเวทนาที่ประกอบด้วยความไม่รู้ แม้คำว่า อัญญาณุเบกขา (นี้) ก็เป็นชื่อของอุเบกขาเวทนาเหล่านั้น นั่นเทียว.

โมหจริโต ยํกิญฺจิ รูปํ ทิสฺวา ปรปจฺจยิโก โหติ, ปรํ นินฺทนฺตํ สุตฺวา นินฺทติ, ปสํสนฺตํ สุตฺวา ปสีทติ, สยํ ปน **อญฺญาณุเปกฺขาย** อุเปกฺขโกว โหติ. เอส นโย สทฺทสวนาทีสุปิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๐๓)

คนโมหจริต เห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วย่อมอาศัยคนอื่นกระตุ้นเตือน ครั้นได้ยินคนอื่นเขานินทาก็นินทาตาม ครั้นได้ยินคนอื่นเขาสรรเสริญก็สรรเสริญตาม ส่วนลำพังตนเองเฉยๆ **ด้วยความวางเฉยเพราะไม่รู้** แม้ในกรณีที่ได้ฟังเสียงเป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

อญฺญาณุเปกฺขายาติ อญฺญาณภูตาย อุเปกฺขาย. อญฺญาณสงฺขาตาย อุเปกฺขายาติ เกจิ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๒๗)

บทว่า **อญฺญาณุเปกฺขาย** (ด้วยความวางเฉยเพราะไม่รู้) คือ ด้วยความวางเฉยอันเป็นความไม่รู้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ด้วยความวางเฉยกล่าวคือความไม่รู้.

ดู ม.อฏ. ๔/๑๘๗

อญฺญาณุเปกฺขตา (ถี)

[อญฺญาณ + อุเปกฺขา + ตา]

ความวางเฉยเพราะไม่รู้.

โก ปน วาโท เคหสฺสิเตสุ โทมนสฺสุปวิจาเรสูติ อิมานิ จตุวีสติ ปทานิ “ตณฺหาปกฺโขติ วุตฺตํ. เคหสฺสิตา ปน อุเปกฺขา **อญฺญาณุเปกฺขตาย** ยถาภินิเวสสฺส ปจฺจโย โหตีติ “ยา ฉ อุเปกฺขา เคหสฺสิตา อยํ ทิฏฺฐิปกฺโขติ วุตฺตํ.

(เนตฺติ.อฏ. ๓๗)

จะป่วยกล่าวไปไยในการเกิดขึ้นของโทมนัสอันอาศัยเรือน ฉะนั้น บททั้ง ๒๔ เหล่านี้ [โดยจำแนกเป็นฉักกะ ๖ คือโทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน โสมนัส ๖ อันอาศัยเรือน และโทมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม พร้อมด้วยโสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม] ท่านจึงกล่าวว่าเป็นฝ่ายแห่งตัณหา ส่วนอุเบกขาอันอาศัยเรือนเป็นปัจจัยแก่การยึดมั่น เพราะเป็น**ความวางเฉยเพราะไม่รู้** ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยา ฉ อุเปกฺขา เคหสฺสิตา, อยํ ทิฏฺฐิปกฺโข (ส่วนอุเบกขา ๖ ที่อาศัยเรือน เป็นฝ่ายแห่งทิฏฐิ)

[คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ความเป็นไปร่วมกับโทมนัสที่อาศัยการออกจากกาม ก็จัดอยู่ในฝ่ายตัณหา ย่อมปรากฏแก่ผู้ตั้งความปรารถนาไว้ในโลกุตตรธรรม แต่มิได้บรรลุธรรม เหมือนโทมนัสของพระมหาสิวเถระที่ปฏิบัติธรรมตลอด ๒๐ ปีแล้วมิได้บรรลุธรรม ดังนั้น บท ๒๔ บท คือ โทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน โทมนัส ๖ อาศัยการออกจาก

กาม โสมนัส ๖ อันอาศัยเรือน และโสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม จึงอยู่ในฝ่ายตัณหา เพราะมีตัณหาเป็นมูลเหตุแล้วเกิดโสมนัสหรือโทมนัสอันอาศัยเรือน หรืออาศัยการออกจากกาม ส่วนอุเบกขาที่อาศัยเรือนเป็นฝ่ายทิฏฐิ เพราะเป็นปัจจัยแก่ความยึดมั่น เนื่องจากเป็น**อัญญาณุเปกขา** คือ การวางเฉยด้วยโมหะ

โทมนัส ๖ อันอาศัยเรือน คือ โทมนัสในอารมณ์ ๖ ที่อิงกามคุณ

โสมนัส ๖ อันอาศัยเรือน คือ โสมนัสในอารมณ์ ๖ ที่อิงกามคุณ

โทมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม คือ โทมนัสในอารมณ์ ๖ ที่ไม่อิงกามคุณ

โสมนัส ๖ อาศัยการออกจากกาม คือ โสมนัสในอารมณ์ ๖ ที่ไม่อิงกามคุณ]

อญฺญาต๑ (ติ)

[น + ญาต]

อญฺญาต = แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส, ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ.

(ก) อัน...ไม่รู้.

โส (ปุริโส) เอวํ วเทยฺย “น ตาวาหํ อิมํ สลฺลํ อาหริสฺสามิ, ยาว น ตํ สลฺลํ ชานามิ, เยนมฺหิ วิทฺโธ ‘ยทิ วา สลฺลํ ยทิ วา ขุรปฺปํ ยทิ วา เวกณฺฑํ ยทิ วา นาราจํ ยทิ วา วจฺฉทนฺตํ ยทิ วา กรวีรปตฺตนฺติ. **อญฺญาต**เมว ตํ มาลุงฺกฺยปุตฺต เตน ปุริเสน อสฺส, อถ โส ปุริโส กาลํ กเรยฺย. (ม. ๒/๙๓)

บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้น พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักลูกธนู ที่เขาใช้ยิงเราว่าเป็นลูกศรธรรมดา ลูกศรคม ลูกศรหัวเกาทัณฑ์ ลูกศรหัวโลหะ ลูกศรหัวเขี้ยวสัตว์ หรือลูกศรพิเศษ ตราบนั้นเราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป” ดูก่อนมาลุงกยบุตร ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เรื่องนั้น**อัน**บุรุษนั้น **ไม่รู้แล้ว** นั่นเทียว[คือจะไม่รู้เรื่องนั้นเลย]

สาธุ ภิกฺขเว, มยา เจตํ ภิกฺขเว **อญฺญาตํ** อภวิสฺส อทิฏฺฐํ อวิทิตํ อสจฺฉิกตํ อผุสิตํ ปญฺญาย “อิเธกจฺจสฺส เอวรูปํ สุขํ เวทนํ เวทยโต อกุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺติ, กุสลา ธมฺมา ปริหายนฺตีติ, เอวาหํ อชานนฺโต “เอวรูปํ สุขํ เวทนํ ปชหถาติ วเทยฺยํ, อปิ นุ เม เอตं ภิกฺขเว เอวรูปํ อภวิสฺสาติ. โน เหตํ ภนฺเต. (ม. ๒/๑๔๐)

ดีละ ภิกษุทั้งหลาย ถ้าข้อนี้**อันเราไม่รู้** ไม่เห็น ไม่ทราบ ไม่ทำให้แจ้ง ไม่สัมผัส ด้วยปัญญาว่า “เมื่อบุคคลบางคนในโลกนี้เสวยสุขเวทนาเห็นปานนี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม” เราเมื่อไม่รู้อย่างนี้จะพึงกล่าวว่า “เธอทั้งหลาย จงละสุขเวทนาเห็นปานนี้เถิด” ข้อนี้จักเป็นการสมควรแก่เราหรือไม่” “ไม่สมควร พระพุทธเจ้าข้า”.

กตมา อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา? ปกติยา ลกฺขณํ **อญฺญาตํ** โหติ อทิฏฺฐํ อตุลิตํ อตีริตํ อวิภูตํ

อวิภาวิตํ. ตสฺส ญาณาย ทสฺสนาย ตุลนาย ตีรณาย วิภูตตฺถาย วิภาวนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติ. อยํ อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา.

(อภิ.อฏ. ๑/๑)

ถามว่า:อทิฏฐโชตนาปุจฉาเป็นไฉน. ตอบว่า: สิ่งที่ต้องการจะรู้**อันตนไม่รู้**เห็นโดยปกติ ไม่ได้พิจารณาไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้งชัดเจน บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อให้รู้เห็น เพื่อพิจารณาไตร่ตรอง เพื่อให้แจ่มแจ้งชัดเจน สิ่งที่ต้องการจะรู้นั้น คำถามนี้ชื่อว่า อทิฏฐโชตนาปุจฉา.

[คำว่า **ลกฺขณ** ไม่ใช่แปลว่า เครื่องหมาย ตามที่ใช้โดยทั่วไป แต่หมายถึง สิ่งที่ต้องการจะรู้ มีวิเคราะห์ว่า ลกฺขิตพฺพนฺติ ลกฺขณํ (ลักขณะ คือ สิ่งที่พึงกำหนดหมาย) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๑) อธิบายว่า ลกฺขณนฺติ ญาตุํ อิจฺฉิโต โย โกจิ สภาโว (คำว่า ลกฺขณํ คือ สภาพอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลต้องการจะรู้)

คำถามมี ๕ ประเภท คือ อทิฏฐโชตนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้), ทิฏฐสังสันทนา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว), วิมติจเฉทนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย), อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง), กเถตุกัมยตา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)]

ดู อ. ๓/๑๙๐, มิลินฺท. ๒๐๖

(ข) ธรรมที่ตนยังไม่รู้.

วชฺชทสฺสินนฺติ เทฺว วชฺชทสฺสิโน “อิมินา นํ อสารุปฺเปน วา ขลิเตน วา สงฺฆมชฺเฌ นิคฺคณฺหิสฺสามีติ รนฺธคเวสโก จ **อญฺญาตํ** ญาปนตฺถาย ญาตํ อนุคฺคหณตฺถาย สีลาทีนมสฺส วุทฺธิกามตาย ตำ ตำ วชฺชํ โอโลกเนน อุลฺลุมฺปนสภาวสณฺิโต จ. อยํ อิธ อธิปฺเปโต.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๔๘)

ในบทว่า **วชฺชทสฺสินํ** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้:- ภิกษุผู้ชี้โทษมี ๒ จำพวก คือ ภิกษุคอยแส่หาโทษด้วยคิดว่า เราจักข่มภิกษุนั้น ด้วยมารยาทอันไม่สมควร หรือด้วยความพลั้งพลาดข้อนี้ในท่ามกลางสงฆ์ ดังนี้จำพวก ๑. ภิกษุผู้ดำรงอยู่แล้วตามสภาพ ด้วยสามารถแห่งการอุ้มชูด้วยการแลดูโทษนั้นๆ เพื่อประโยชน์จะให้รู้**ธรรมที่ตนยังไม่รู้** เพื่อประโยชน์แก่การถือเอาธรรมที่ตนรู้แล้ว เพราะความเป็นผู้ปรารถนาความเจริญแห่งคุณมีศีลเป็นต้นแก่ผู้นั้น จำพวก ๑, ภิกษุจำพวกหลังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ ในบทว่า วชฺชทสฺสนํ นี้. (ดู ชา.อฏ. ๓/๓๔๓)

(ค) ไม่รู้จัก, จำไม่ได้.

น โข เม ภนฺเต อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺเนสุ อรหนฺเตสุ สมฺมาสมฺพุทฺเธสุ เจโตปริยญาณํ อตฺถิ อปิ จ เม ธมฺมนฺวโย วิทิโต.

เสยฺยถาปิ ภนฺเต รญฺโญ ปจฺจนฺติมํ นครํ ทฬฺหุทฺธาปํ ทฬฺหปาการโตรณํ เอกทฺวารํ ตตฺรสฺส โทวาริโก ปณฺฑิโต วิยตฺโต เมธาวี **อญฺญาตานํ** นิวาเรตา ญาตานํ ปเวเสตา.

(ที. ๒/๗๐, สํ. ๒/๓๙๘, อ. ๓/๔๑๔)

ท่านพระสารีบุตรกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถึงแม้ข้าพระองค์จะไม่มีเจโตปริยญาณ ในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งใน

อดีต อนาคต และปัจจุบัน แต่ข้าพระองค์ก็รู้วิธีการอนุมาน เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระเจ้าแผ่นดินมีรากฐานมั่นคง มีกำแพงแข็งแรง มีป้อมค่ายแข็งแรง มีประตูเดียว นายประตูของเมืองนั้นเป็นคนเฉลียวฉลาด หลักแหลม ห้ามคน**ที่ไม่รู้จัก** อนุญาตให้คนที่รู้จักเข้าไปได้.

(ฆ) ผู้ไม่ปรากฏ - มีคุณไม่ปรากฏ - มีการงานไม่ปรากฏ.

น หิ ราชกุลํ ปตฺโต
อญฺญาโต ลภเต ยสํ
นาติสูโร นาติทุมฺเมโธ
นปฺปมตฺโต กุทาจนํ. (ชา. ๒/๒๙๐)

(วิธูรบัณฑิตกล่าวว่า)
[ลูกรักทั้งหลาย ลูกทั้งหลาย จงพากันมานั่งฟังราชวสตีธรรม[ธรรมของผู้รับราชการ, ผู้ปฏิบัติราชการ]ที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้เข้าไปสู่ราชตระกูล แล้วได้ยศ]
เพราะบุคคลผู้เข้าไปสู่ราชตระกูล มีคุณ**ยังไม่ปรากฏ** ย่อมไม่ได้ยศ ผู้เป็นราชเสวกไม่ควรกล้าเกินไป ไม่ควรขลาดเกินไป ควรเป็นผู้ไม่ประมาทไม่ว่าในกาลไหนๆ.

อญฺญาโตติ อปากฏคุโณ อวิทิตกมฺมาวทาโน. (ชา.อฏ. ๗/๑๙๖)

บทว่า **อญฺญาโต** ได้แก่ ผู้มีคุณยังไม่ปรากฏ (ยังไม่ปรากฏคุณ) คือ ผู้ยังไม่รับพระราชทานยศศักดิ์อันแจ่มชัด.

อญฺญาต๒ (ติ)

[น + ญาต]

(๑) ผู้ไม่รู้. ดู อญฺญาตก๒

(๒) ผู้อันคนอื่นไม่รู้ - ไม่ให้ใครๆ รู้.

อถวา **อญฺญาตนฺ**ติ สพฺพโส ปหีนตณฺหตาย ลาภสกฺการสิโลกนิกามนเหตุ อตฺตานํ ชานาปนวเสน น ญาตํ. อวีตตณฺโห หิ ปาปิจฺโฉ กุหกตาย สมฺภาวนาธิปฺปาเยน อตฺตานํ ชานาเปติ. (อุทาน.อฏ. ๕๗)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อญฺญาตํ** (ผู้อันคนอื่นไม่รู้) คือ อันคนอื่นไม่รู้จัก โดยให้ผู้อื่นรู้จักตน เพราะไม่ปรารถนาลาภสักการะ และชื่อเสียง เพราะละตัณหาได้แล้วโดยประการทั้งปวง. ความจริงแล้ว คนที่ยังไม่ปราศจากตัณหา มีความปรารถนาลามก ย่อมให้คนอื่นรู้จักตน โดยประสงค์การยกย่อง ด้วยการหลอกลวง.

อญฺญาต๓ (ติ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ต]

อญฺญาต = ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ.

อัน...รู้แล้ว, เข้าใจแล้ว, ปรากฏแล้ว.

เตน โข ปน สมเยน สรโภ นาม ปริพฺพาชโก อจิรปกฺกนฺโต โหติ อิมสฺมา ธมฺมวินยา. โส ราชคเห ปริสติ เอวํ วาจํ ภาสติ “**อญฺญาโต** มยา สมณานํ สกฺยปุตฺติกานํ ธมฺโม. อญฺญาย

จ ปนาหํ สมณานํ สกฺยปุตฺติกานํ ธมฺมํ เอวาหํ ตสฺมา ธมฺมวินยา อปกฺกนฺโตติ.

(อ. ๑/๑๘๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล สรภปริพาชกผู้ออกไปจากพระธรรมวินัยนี้ไม่นาน[ลาสิกขา] เขากล่าวอย่างนี้ในหมู่ชน ณ กรุงราชคฤห์อย่างนี้ว่า "ธรรมของเหล่าสมณศากยบุตร**อันเรารู้แล้ว**[เรารู้ทั่วถึงธรรมของเหล่าสมณศากยบุตรแล้ว]ก็เพราะรู้ทั่วถึงธรรมของเหล่าสมณศากยบุตร เราจึงออกมา ถ้ามิเช่นนั้นแล้ว เราคงไม่ออกมาจากธรรมวินัยนั้น"

อญฺญาโตติ ญาโต อวพุทฺโธ, ปากฏํ กตฺวา อุคฺคหิโตติ ทีเปติ. (อ.อฏ. ๒/๑๗๖)

ด้วยคำว่า **อญฺญาโต** สรภปปริพาชก แสดงว่า (ธรรมของพวกสมณศากยบุตร) เรารู้แล้ว คือ เข้าใจแล้ว ได้แก่ เรียนจนแจ่มแจ้งแล้ว.

อนญฺญโปสิ**มญฺญาตํ**
ทนฺตํ สาเร ปติฏฺฐิตํ
ขีณาสวํ วนฺตโทสํ
ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณนฺติ. (อุทาน. ๘๑)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)
ผู้ไม่เลี้ยงคนอื่น[เป็นผู้เดียว เพราะไม่มีคนอื่นที่ตนจะต้องเลี้ยง] ผู้รู้จักตนดี ผู้ฝึกฝนตน[ด้วยอำนาจฉฬังคุเบกขา]ได้แล้ว ดำรงมั่นอยู่ในสารธรรม [วิมุตติสาระ,สีลสาระเป็นต้น] ผู้สิ้นอาสวะแล้ว ผู้คายโทษ[คือราคะเป็นต้น]ได้แล้ว เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์.

อญฺญาตนฺติ อภิญฺญาตํ, ยถาภุจฺจคุเณหิ ปตฺถฏยสํ เตเนว วา อนญฺญโปสิภาเวน อปฺปิจฺฉตาสนฺตุฏฺฐิตาหิ ญาตํ. (อุทาน.อฏ. ๕๗)

บทว่า **อญฺญาตํ** แปลว่า มีชื่อเสียงปรากฏ คือมีเกียรติยศแผ่ไปด้วยคุณตามความเป็นจริง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่ามีชื่อเสียงปรากฏ เพราะเป็นผู้มักน้อยสันโดษ ด้วยภาวะที่ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่นนั้นนั่นแล.

ดู วิ.๑/๓๖๒, เปต.๑๘๒, เปต.อฏ.๒๐๖

อญฺญาต๔ (ติ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ต]

ผู้รู้แล้ว, ผู้รู้ชัด. ดู อญฺญาตตฺต

อญฺญาตก๑ (ติ)

[อญฺญาต๑ + ก]

อันใครๆ ไม่รู้, (สิ่งของ) ที่ไม่รู้.

(ก) อันไม่ปรากฏ. (ไม่มีใครรู้จัก, ปลอมตัว)
ดู อญฺญาตกเวส

(ข) สมบัติ - ทรัพย์ของผู้อื่น, ปัจจัยของผู้อื่น, ที่เป็นของผู้อื่น,.

อิธ ปน ภิกฺขเว อาวาสิกา ภิกฺขู ปสฺสนฺติ อาคนฺตุกานํ ภิกฺขูนํ อาคนฺตุกาการํ อาคนฺตุกลิงฺคํ อาคนฺตุกนิมิตฺตํ อาคนฺตุกุทฺทิเทสํ **อญฺญาตกํ** ปตฺตํ **อญฺญาตกํ** จีวรํ **อญฺญาตกํ** นิสีทนํ ปาทานํ โธตํ อุทกนิสฺเสกํ ปสฺสิตฺวา เวมติกา โหนฺติ "อตฺถิ นุ โข อาคนฺตุกา ภิกฺขูนตฺถิ นุ โขติ. (วิ. ๓/๑๘๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนึ่งในกรณีนี้ พวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสได้เห็นอาการของพวกภิกษุอาคันตุกะ ลักษณะของพวกภิกษุอาคันตุกะ เครื่องหมายของพวกภิกษุอาคันตุกะ สิ่งส่อแสดง[เครื่องเสนาสนะมีเตียงตั่งเป็นต้นที่จัดไว้เรียบร้อยดี]ของพวกภิกษุอาคันตุกะ ได้เห็นบาตร จีวร ผ้านิสีทนะ รอยน้ำล้างเท้า **อันเป็นสมบัติของผู้อื่น**[ของภิกษุพวกอื่น] ครั้นแล้วไม่แน่ใจว่า “มีพวกภิกษุอาคันตุกะอยู่หรือไม่มีหนอ”.

อญฺญาตกนฺติ อญฺเญสํ สนฺตกํ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๔๗)

บทว่า **อญฺญาตกํ** ได้แก่ สมบัติของผู้อื่น.

อมฺหากํ อิทนฺติ อญฺญาตๆ อวิทิตนฺติ **อญฺญาตกํ**. ตญฺจ อตฺถโต ปรสนฺตกเมวาติ อาห อญฺเญสํ สนฺตกนฺติ. (สารตฺถ. ๓/๒๘๑)

ชื่อว่า **อัญญาตกะ** เพราะไม่รู้ว่า สิ่งนี้เป็นของเรา. พระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า อญฺเญสํ สนฺตกํ (สมบัติของผู้อื่น) เพื่อแสดงว่า สิ่งที่ไม่รู้นั้น นับเป็นสมบัติของผู้อื่นโดยปกติ.

อญฺญาตกํ นาม อทิฏฺฐปุพฺพนฺติ อาห อญฺเญสํ สนฺตกนฺติ อญฺเญสนฺติ อตฺตนา อทิฏฺฐปุพฺพานํ.

(วิมติ. ๒/๑๗๔)

สิ่งที่ตนไม่เคยเห็นมาก่อน ชื่อว่า อัญญาตกะ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อญฺเญสํ สนฺตกํ (สมบัติของผู้อื่น), บทว่า อญฺเญสํ คือ[อันเป็นสมบัติ]ของภิกษุพวกอื่นที่ตนไม่เคยเห็นมาก่อน.

อญฺญาตกํ สามิเกหี ปทินฺนํ
ธมฺเม จิตา เย ปฏิจฺฉนฺติ ทานํ
ปฏิจฺฉกา ทายกา จาปิ ตตฺถ
สุขปฺผลญฺเญว กโรนฺติ กมฺมํ. (ชา. ๒/๔๒)

(พระเจ้ากรุงสีพีตรัสว่า)
ชนเหล่าใดผู้ดำรงอยู่ในธรรม รับทาน**ที่เป็นของผู้อื่น**อันเจ้าของมอบให้แล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่าเป็นทั้งผู้รับและผู้ให้ในทานนั้นแม้ทั้งหมด ย่อมทำกรรมอันมีผลเป็นสุขทีเดียว.

อญฺญาตกนฺติ มหาราช อญฺเญสํ สนฺตกํ เตหิ สามิเกหิ ปทินฺนํ ทานํ. (ชา.อฏ. ๕/๒๓๖)

บทว่า **อญฺญาตกํ** ความว่า ดูก่อนมหาบพิตร (ชนเหล่าใดผู้ดำรงอยู่ในธรรมรับ)ทานอันเป็นของมีอยู่ของชนเหล่าอื่น คือ อันเจ้าของเหล่านั้นให้แล้ว.

อญฺญาตก๒ (ติ)

[อญฺญาต๒ + ก] ผู้ไม่รู้

ยตฺถ โปสํ น ชานนฺติ
ชาติยา วินเยน วา
น ตตฺถ มานํ กยิราถ
วสํ **อญฺญาตเก** ชเน. (ชา. ๑/๙๕)

(นาคมหาทัททรโพธิสัตว์กล่าวว่า)
สถานที่ใด ประชาชนไม่รู้จักสัตว์โดยชาติหรือโดยวินัย สถานที่นั้น เขาเมื่ออยู่ในกลุ่มชน**ผู้ไม่รู้** ไม่ควรมีมานะ.

ดู อญฺญาต๒

วสำ อญฺญาตเก ชเนติ อตฺตโน ชาติโคตฺตาทีนิ อชานนฺตสฺส ชนสฺส สนฺติเก วสนฺโต.

(ชา.อฏ. ๓/๑๖)

บาทคาถาว่า **วสำ อญฺญาตเก ชเน** ได้แก่ เมื่ออยู่ในสำนักของชนผู้ไม่รู้จักชาติและโคตรเป็นต้นของตน.

อญฺญาตก๎ (ติ)

[น + ญาตก, ถี = **อญฺญาติกา**]

ไม่ใช่ญาติ, ผู้ไม่ใช่ญาติที่สืบเชื้อสายมา ๗ ชั่วเครือสกุลทั้งฝ่ายมารดาและบิดา, ผู้ไม่ได้เกี่ยวข้องกันด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งมีพี่น้องชาย พี่น้องหญิง หลาน (ลูกพี่น้องชาย/หญิง) ลูก หลานเป็นต้นทางฝ่ายมารดา หรือบิดา จนถึงเจ็ดชั่วอายุขัย (เจ็ดชั่วโคตร).

โย ปน ภิกฺขุ **อญฺญาตกำ** คหปตึ วา คหปตานึ วา จีวรำ วิญฺญาเปยฺย อญฺญตร สมยา, นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยำ, ตตฺถายำ สมโย, อจฺฉินฺนจีวโร วา โหติ ภิกฺขุ นฏฺจจีวรโร วา, อยำ ตตฺถ สมโย.

(วิ. ๑/๕๑๘)

อนึ่ง ภิกษุใดขอจีวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือจากคฤหัสถ์หญิง**ผู้ไม่ใช่ญาติ** นอกสมัย[อันควร] ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ สมัยในการขอจีวรนั้น คือ ภิกษุถูกโจรชิงจีวรไป หรือมีจีวรเสียหาย นี้เป็นสมัยในการขอจีวรนั้น.

อถ โข ภควา ฯเปฯ อายสฺมนฺตำ อุทายึ ปฏิปุจฺฉิ “สจฺจำ กิร ตฺวำ อุทายิ ภิกฺขุนิยา ปุราณจีวรำ โธวาเปสีติ. “สจฺจำ ภควาติ. “ญาติกา เต อุทายิ อญฺญาติกาติ. “**อญฺญาติกา** ภควาติ. “**อญฺญาตโก** โมฆปุริส **อญฺญาติกาย** น ชานาติ ปฏิรูปำ วา อปฺปฏิรูปำ วา ปาสาทิกำ วา อปาสาทิกำ วา; ตตฺถ นาม ตฺวำ โมฆปุริส **อญฺญาติกาย** ภิกฺขุนิยา ปุราณจีวรำ โธวาเปสฺสสิ, เนตำ โมฆปุริส อปฺปสนฺนานำ วา ปสาทาย ฯเปฯ

(วิ. ๑/๓๐๖)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถามท่านพระอุทายีว่า “ดูก่อนอุทายี ทราบว่า เธอใช้ภิกษุณีซักจีวรเก่าจริงหรือ” “จริง พระพุทธเจ้าข้า” พระพุทธองค์ทรงถามว่า “อุทายี นางเป็นญาติของเธอหรือไม่ใช่ญาติ” “**ไม่ใช่ญาติ** พระพุทธเจ้าข้า” ทรงตำหนิว่า “โมฆบุรุษ **ผู้ไม่ใช่ญาติ**ย่อมไม่รู้ความเหมาะสม หรือไม่เหมาะสม ความน่าเลื่อมใสหรือไม่น่าเลื่อมใสของหญิง**ผู้ไม่ใช่ญาติ** โมฆบุรุษ เธอนั้นใช้ภิกษุณี**ผู้ไม่ใช่ญาติ**ให้ซักจีวรเก่า โมฆบุรุษ การทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใส ให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย…

[เธอนั้น แปลจากบาลีว่า ตตฺถ นาม ตฺวำ คำว่า ตตฺถ ในที่นี้เป็น ปจฺจตฺตกตฺวตฺถ หรือ กรณกตฺวตฺถ คือ มีอรรถเป็นปฐมาวิภัตติ หรือ ตติยาวิภัตติ (ตตฺถ นาม ตฺวนฺติ โส นาม ตฺวำ, ตาย นาม ตฺวนฺติ วา อตฺโถ -วิมติ. ฏีกา (บาลี) ๑/๕๐๓-๕/๔๑๗]

อญฺญาติกาย **อญฺญาติกสญฺญี** ปุราณจีวรำ โธวาเปติ. นิสสคคิยำ ปาจิตติยำ.(วิ. ๑/๓๐๗)

ภิกษุณีผู้มิใช่ญาติ ภิกษุ**รู้ว่ามิใช่ญาติ** ให้ซักจีวรเก่า ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

ยาว สตฺตมายุคา เนว มาตุสมฺพนฺเธน น ปิตุสมฺพนฺเธน สมฺพทฺธา, อยํ **อญฺญาติกา** นาม. (วิ.อฏ. ๒/๒๔๑)

ภิกษุณี ไม่ใช่คนเกี่ยวข้องกันด้วยความเกี่ยวข้องทางมารดา ไม่ใช่คนเกี่ยวข้องกันด้วยความเกี่ยวข้องทางบิดา ตลอดเจ็ดชั่วอายุขัย (เจ็ดชั่วโคตร) นี้ ชื่อว่า**ผู้มิใช่ญาติ**.

อญฺญาติกายาติ น ญาติกาย,
มาติโต วา ปิติโต วา ยาว สตฺตมํ ยุคํ, ตาว เกนจิ อากาเรน อสมฺพทฺธายาติ อตฺโถ.

(กงฺขา. ๑๒๕)

คำว่า **อญฺญาติกาย** แปลว่า ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติ, หมายความว่า ผู้ไม่ได้เกี่ยวข้องกันด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง[มีพี่น้องชาย พี่น้องหญิง หลาน (ลูกพี่น้องชาย/หญิง) ลูกหลานเป็นต้น]ทางฝ่ายมารดาหรือบิดา จนถึงเจ็ดชั่วอายุขัย (เจ็ดชั่วโคตร).

[อญฺญาติกา มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺหากเมว ญายตีติ ญาติ (บุคคลที่ถูกรู้ว่าเป็นญาติของพวกเรา ชื่อว่า ญาติ) สำเร็จรูปมาจาก ญา ธาตุ อวโพธเน = รู้ + ติ ปัจจัยกรรมสาธนะ, ญาติ เอว ญาติกา (ญาตินั่นแหละ ชื่อว่า ญาติกา) ลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย, น ญาติกา อญฺญาติกา (ผู้ไม่ใช่ญาติ ชื่อว่า อัญญาติกา) นบุรพบทกรรมธารยสมาส.

พระอรรถกถาจารย์ อธิบาย อญฺญาติกา ศัพท์ว่า น ญาติกาย เพื่อแสดงให้เห็นว่า บทนี้มีรูปวิเคราะห์เป็นนบุรพบทกรรมธารยสมาส ทั้งนี้เพื่อห้ามรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ ญาติ เอติสฺสาติ อญฺญาติกา (ผู้ไม่มีญาติ ชื่อว่า อัญญาติกา)

ที่จริงแล้ว การอธิบายรูปวิเคราะห์สมาสนั้น ถ้าท่านผู้อธิบายได้ประกอบใช้อัญญบทในรูปวิเคราะห์ จัดว่าแสดงรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาส เพราะพหุพพีหิสมาสมีเนื้อความของอัญญบทเป็นประธาน ถ้าท่านไม่ได้ประกอบใช้อัญญบทในรูปวิเคราะห์ ก็จัดว่าแสดงรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาส หรือตัปปุริสสมาส โดยขึ้นอยู่กับวิภัตติของบทหน้า ดังนั้น คำว่า น ญาติกาย จึงแสดงรูปวิเคราะห์นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส น ญาติกา อญฺญาติกา ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น.

คำว่า **ยาว สตฺตมายุคา**, **ยาว สตฺตมํ ยุคํ** แปลว่า จนถึงเจ็ดชั่วอายุขัย หรือจนถึงคู่ที่เจ็ด คือ นับตนอยู่ตรงกลาง แล้วนับขึ้นเจ็ดชั่วโคตรจากฝ่ายบิดาเป็นต้นไป และนับลงเจ็ดชั่วโคตรจากลูกเป็นต้นไป ดังนี้

ฝ่ายบน	**ฝ่ายล่าง**
พ่อ	ลูก
ปู่	หลาน
ทวด	เหลน
พ่อทวด	โหลน
ปู่ทวด	ลูกของโหลน

พ่อของปู่ทวด หลานของโหลน
ปู่ของปู่ทวด เหลนของโหลน

ในเจ็ดชั่วโคตรฝ่ายบนแม้จะกล่าวถึงพ่อก็รวมถึงแม่ และคำว่า ปู่ ก็รวมถึงเมียปู่ คือ ย่า ส่วนในเจ็ดชั่วโคตรฝ่ายล่าง แม้จะกล่าวถึงลูก ก็รวมถึงลูกสาว และคำว่า หลาน ก็รวมถึงหลานสาวอีกด้วย *ภิกษุณีผู้ไม่รวมอยู่ในญาติเจ็ดชั่วโคตรทั้งฝ่ายบนและล่าง ชื่อว่า ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติ*

คัมภีร์กังขาวฏีกา (หน้า ๓๒๐) กล่าวว่า ยุค ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า อายุปฺปมาณ (ชั่วอายุขัย) คือ ชั่วอายุขัยของบุรุษที่ ๗ และชั่วอายุขัยของสตรีที่ ๗ กล่าวคือ ชั่วอายุขัยของปู่ ชั่วอายุขัยของย่า ชั่วอายุขัยของตา และชั่วอายุของยาย ตามข้อความนี้ เจ็ดชั่วอายุขัยนับจากฝ่ายบนและล่าง ดังนี้

(๑) ปู่ (๒) ย่า (๓) ตา (๔) ยาย (๕) ลูก (๖) หลาน (๗) เหลน

อีกนัยหนึ่ง ยุค ศัพท์มีความหมายว่า คู่ คือ คู่ที่เจ็ดทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา มีรูปวิเคราะห์เป็นเอกเสสสมาสว่า ยุโค จ ยุโค จ ยุคํ (คู่[ฝ่ายบิดา] และคู่[ฝ่ายมารดา] ชื่อว่า ยุคะ) ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๖๕) จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

คู่ฝ่ายบิดา ๗ (นัยที่ ๑)
(๑) พ่อ (๒) ปู่ (๓) ทวด (๔) พ่อทวด (๕) ปู่ทวด (๖) พ่อของปู่ทวด (๗) ปู่ของปู่ทวด

คู่ฝ่ายบิดา ๗ (นัยที่ ๒)
(๑) พ่อ (๒) ย่า (๓) พ่อของย่า (พ่อทวด), แม่ของย่า (ย่าทวด) (๔) พี่น้องชาย (๕) พี่น้องหญิง (๖) ลูกชาย (๗) ลูกสาว

คู่ฝ่ายบิดา ๗ (นัยที่ ๓)
(๑) พ่อ (๒) พี่น้องชายของพ่อ (ลุง,อาผู้ชาย) (๓) พี่น้องหญิงของพ่อ (ป้า,อาผู้หญิง) (๔) ลูกชายของพ่อ (๕) ลูกสาวของพ่อ (๖) หลานชายของพ่อ (๗) หลานสาวของพ่อ

คู่ฝ่ายมารดา ๗ (นัยที่ ๑)
(๑) แม่ (๒) ยาย (๓) ทวด (๔) พ่อทวด, (๕) ปู่ทวด (๖) พ่อของปู่ทวด (๗) ปู่ของปู่ทวด

คู่ฝ่ายมารดา ๗ (นัยที่ ๒)
(๑) แม่ (๒) ตา (๓) พ่อของตา (ตาทวด) แม่ของตา (ยายทวด) (๔) พี่น้องชาย (๕) พี่น้องหญิง (๖) ลูกชาย (๗) ลูกสาว

คู่ฝ่ายมารดา ๗ (นัยที่ ๓)
(๑) แม่ (๒) พี่น้องชายของแม่ (น้า,อาผู้ชาย) (๓) พี่น้องหญิงของแม่ (ป้า,อาผู้หญิง) (๔) ลูกชายของแม่ (๕) ลูกสาวของแม่ (๖) หลานชายของแม่ (๗) หลานสาวของแม่]

อญฺญาตกอปฺปวาริต (ติ)

[อญฺญาตก๓ + อปฺปวาริต]

ผู้มิใช่ญาติและมิใช่คนปวารณา.

ทูโต “หนฺท โภ ทเทยฺยาสีติ ตสฺส หตฺเถ ทตฺวา ภิกฺขุสฺส อนาโรเจตฺวาว คจฺฉติ อยํ มุขเวฏฺฏกปฺปิยการโก. อปโร ภิกฺขุโน อุปฏฺ-

จากสฺส วา อญฺญสฺส วา หตฺเถ อกปฺปิยวตฺถุ ทตฺวา “เถรสฺส จีวรํ ทเทยฺยาสีติ เอตฺโตว ปกฺกมติ อยํ ปรมฺมุขกปฺปิยการโกติ อิเมเทฺว อนิทฺทิฏฺฐกปฺปิยการกา นาม. เอเตสุ **อญฺญาตกอปฺปวาริเตสุ** วิย ปฏิปชฺชิตพฺพํ. (วิ.อฏ. ๒/๒๕๖)

ทูตกล่าวว่า เชิญเถิด ท่านผู้เจริญ ท่านพึงถวาย แล้วมอบไว้ในมือของผู้นั้น ไม่บอกแก่ภิกษุเลยไปเสีย. นี้ชื่อว่ากัปปิยการกผู้ออกปากเป็นเองต่อหน้า. ทูตอีกคนหนึ่ง มอบอกัปปิยวัตถุไว้ในมืออุปัฏฐากของภิกษุ หรือคนอื่นสั่งว่า ท่านพึงถวายจีวรแก่พระเถระแล้วหลีกไปจากที่นั่นทีเดียว. นี้ ชื่อว่ากัปปิยการกลับหลัง ฉะนั้น กัปปิยการกทั้งสองนี้ จึงชื่อว่า กัปปิยการกที่ทูตไม่ได้แสดง. ในกัปปิยการกทั้งสองนี้ ก็พึงปฏิบัติเหมือนใน**บุคคลผู้มิใช่ญาติและมิใช่คนปวารณา** ฉะนั้น.

[คำว่า **อปฺปวาริต** = น + ปวาริต ตามหลักพระวินัย คำว่า **ปวาริต** มีความหมาย ๒ ประการ คือ คนห้ามและคนเชื้อเชิญ แม้คำว่า **ปวารณา** ก็มีความหมาย ๒ ประการ คือ การห้ามและการเชื้อเชิญ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๐๕) กล่าวว่า

ปวารณา ปฏิกฺเขปกถิตาชฺเฌสนาย จ.

ปวารณา ศัพท์ ท่านกล่าวไว้ในความหมายว่า การห้ามและการเชื้อเชิญ.

ความหมายว่า "คนห้าม" เช่น โย ปน ภิกฺขุ ภุตฺตาวี ปวาริโต (ภิกษุใดฉันแล้ว ห้ามภัตรแล้ว) ส่วนในที่นี้มีความหมายว่า เชื้อเชิญ]

อญฺญาตกอปฺปวาริตฏฺฐาน (น)

[อญฺญาตก[๓] + อปฺปวาริต + ฐาน]

สถานที่แห่งคนมิใช่ญาติและมิใช่ปวารณา.

ปาเถยฺยํ ปริเยสิตุนฺติ เอตฺถ สเจ เกจิ สยเมว ญตฺวา เทนฺติ อิจฺเจตํ กุสลํ โน เจ เทนฺติ ญาติปวาริตฏฺฐานโต วา ภิกฺขาจารวตฺเตน วา ปริเยสิตพฺพํ. ตถา อลภนฺเตน **อญฺญาตกอปวาริตฏฺฐานโต** ยาจิตฺวาปิ คเหตพฺพํ. เอกทิวเสน คมนีเย มคฺเค เอกภตฺตตฺถาย ปริเยสิตพฺพํ. ทีเฆ อทฺธาเน ยตฺตเกน กนฺตารํ นิตฺถรติ ตตฺตกํ ปริเยสิตพฺพํ. (วิ.อฏ. ๓/๓๘๒)

ในปาฐะว่า **ปาเถยฺยํ ปริเยสิตุ** นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้:- ถ้าชนบางพวกทราบแล้วถวายเองทีเดียว อย่างนั้นนั่นเป็นการดี ถ้าเขาไม่ถวาย พึงแสวงหาจากสำนักญาติและคนปวารณาหรือด้วยภิกขาจารวัตร, เมื่อไม่ได้ด้วยอาการอย่างนั้น พึงขอจาก**สถานที่แห่งคนที่มิใช่ญาติและมิใช่ปวารณา**ก็ได้. ในทางที่จะต้องไปเพียงวันเดียว พึงแสวงหาเสบียง เพื่อประโยชน์แก่อาหารวันเดียว. ในทางไกล ตนจะข้ามกันดารไปได้ด้วยเสบียงเท่าใด พึงแสวงหาเท่านั้น.

อญฺญาตกอปฺปวาริตตนฺตวาย (ปุ)

[อญฺญาตก[๓] + อปฺปวาริต + ตนฺตวาย]

ช่างทอผ้าผู้มิใช่ญาติและมิใช่ปวารณา.

มญฺจ ฯเปฯ จีวราทีนิ การาเปตุกาเมนาปีติ-อาทีสุ จีวรํ การาเปตุกามสฺส **อญฺญาตก-**

อปฺปวาริตตนฺตวาเยหิ หตฺถกมฺมยาจนวเสน วายาปเน วิญฺญตฺติปจฺจยา ทุกฺกฏาภาเวปิ จีวรวายาปนสิกฺขาปเทน ยถารหำ ปาจิตฺติยทุกฺกฏานิ โหนฺตีติ เวทิตพฺพำ.

(วิมติ. ๑/๒๗/๒)

ในปาฐะว่า มญฺจ ฯเปฯ จีวราทีนิ การาเปตุกาเมนาปิ เป็นต้น พึงทราบว่า แม้ในความไม่เป็นอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้ประสงค์จะให้ทำจีวร เพราะเหตุคือวิญญัติในการให้ทอด้วยสามารถ แห่งการขอหัตถกรรมจาก**ช่างทอผ้าผู้มิใช่ญาติและมิใช่ปวารณา** เป็นอาบัติปาจิตตีย์และทุกกฏตามสมควร ด้วยจีวรวายาปนสิกขาบท.

อญฺญาตกวิญฺญตฺติ (ถี)

[อญฺญาตก[๓] + วิญฺญตฺติ]

การขอต่อบุคคลผู้มิใช่ญาติ.

ตตุตฺถริตา อจฺฉินฺนาทิการณตา **อญฺญาตกวิญฺญตฺติ** ตาย จ ปฏิลาโภติ อิมาเนตฺถ จตฺตาริ องฺคานิ. (กงฺขา. ๒๐๐)

ในตตุตถริสิกขาบท (สิกขาบทว่าด้วยการขอจีวรเกินกว่าผ้านุ่งและผ้าห่ม) มีองค์ ๔ คือ ความเป็นผ้าที่เกินจากผ้านุ่งและผ้าห่มนั้น (คือยินดีจีวรเกินกว่าที่กำหนด) ความที่จีวรถูกโจรแย่งชิงเป็นต้นเป็นเหตุ (มีเหตุคือการแย่งชิงเป็นต้น) **ขอต่อบุคคลผู้มิใช่ญาติ** ได้รับ[จีวร]ด้วยการขอนั้น (ได้จีวรนั้นมา).

ดู อญฺญาตก[๓]

เอวำ มูลจฺเฉชฺชาย อญฺญาตกอปฺปวาริตฏฺฐานโต ยาจนฺตสฺส **อญฺญาตกวิญฺญตฺติยา** ทุกฺกฏนฺ. (สารตฺถ. ๒/๓๓๐)

เมื่อภิกษุขอจากสถานที่แห่งคนที่มิใช่ญาติและมิใช่ปวารณาโดยความขาดมูล[ให้พ้นจากความเป็นของคนอื่นทำให้เป็นของตน]อย่างนี้ เป็นอาบัติทุกกฏด้วย**การขอต่อบุคคลผู้มิใช่ญาติ**.

อญฺญาตกวิญฺญตฺติสิกฺขาปท (น)

[อญฺญาตกวิญฺญตฺติ + สิกขาปท]

สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภการขอจีวรต่อบุคคลผู้มิใช่ญาติ[ของพระอุปนันทะ], อัญญาตกวิญญัตติสิกขาบท. ปาราชิกปาฬิ, นิสสัคคีย์กัณฑ์ที่ ๔ วรรค ๑ สิกขาบทที่ ๖.

[โย ปน ภิกฺขุ อญฺญาตกำ คหปตึ วา คหปตานึ วา จีวรำ วิญฺญาเปยฺย อญฺญตฺร สมยา, นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยำ. ตตฺถายำ สมโย **อจฺฉินฺนจีวโร** วา โหติ ภิกฺขุ นฏฺฐจีวโร วา. อยำ ตตฺถ สมโย.

(วิ. ๑/๓๑๔)

อนึ่ง ภิกษุใด ขอจีวรจากคฤหัสถ์ชาย หรือคฤหัสถ์หญิงผู้ไม่ใช่ญาติ นอกสมัย[อันควร]ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ สมัยในการขอจีวรนั้น คือ ภิกษุ**ถูกชิงจีวรไป** หรือมีจีวรเสียหาย นี้เป็นสมัยในการขอจีวรนั้น]

อญฺญาตกวิญฺญตฺติสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา. (วิ.อฏ. ๒/๒๔๕)

จบคำอธิบายอัญญาตกวิญญัตติสิกขาบท.

[ในสิกขาบทนี้ คำว่า วิญฺญาเปยฺย แปลตามศัพท์ว่า "พึงให้รู้" กล่าวคือให้รู้ความประสงค์ของตนและการให้รู้นั้นก็เป็นการให้รู้ด้วยการขอเอง หรือเป็นการให้รู้ด้วยการใช้ให้ผู้อื่นขอแทน ดังนั้น พระอรรถกาจารย์จึงอธิบายว่า วิญฺญาเปยฺยาติ ยาเจยฺย วา ยาจาเปยฺย วา (คำว่า วิญฺญาเปยฺย ความว่า ขอเอง หรือให้ผู้อื่นขอ) เพื่อแสดงอธิปปายัตถะ คือเนื้อความที่ผู้พูดหมายถึงในเรื่องนี้ ไม่ใช่แสดงสัททัตถะคือเนื้อความของศัพท์โดยตรง]

อญฺญาตกวิญฺญตฺติทุกฺกฏ (น)

[อญฺญาตกวิญฺญตฺติ + ทุกฺกฏ]

อาบัติทุกกฏที่ต้องเพราะการขอต่อบุคคลผู้มิใช่ญาติ.

เอวํ ยาจโต **อญฺญาตกวิญฺญตฺติทุกฺกฏญฺ**เจว ทาสปฏิคฺคหณทุกฺกฏญฺจ โหติ.

(วิมติ. ๑/๒๗๒)

เมื่อภิกษุออกปากขออย่างนี้ เป็น**อาบัติทุกกฏเพราะการขอต่อบุคคลผู้มิใช่ญาติ** และเป็นอาบัติทุกกฏเพราะการรับทาส.

อญฺญาตกเวส (ปุ)

[อญฺญาตก + เวส]

(ก) เพศอันไม่ปรากฏ, ปลอมแปลงตัวไม่ให้คนรู้จัก, ปลอมตัว, แปลงเพศ.

สุทฺธ ภิกฺขเว ทีฆีติ โกสลราชา สปชาปติโก พาราณสิยา อญฺญตรสฺมึ ปจฺจนฺติเม โอกาเส กุมฺภการนิเวสเน **อญฺญาตกเวเสน** ปริพฺพาชกจฺฉนฺเนน ปฏิวสติ. (วิ. ๓/๔๘๙)

ภิกษุทั้งหลาย นัยว่า ครั้งนั้น พระเจ้าทีฆีติโกศลราช พร้อมด้วยพระมเหสี[ได้เสด็จหนีไปทางกรุงพาราณสี เสด็จจาริกไปตามลำดับ] ลุถึงกรุงพาราณสีแล้ว [นัยว่า]ท้าวเธอพร้อมกับพระมเหสีทรง**ปลอมแปลงพระองค์ไม่ให้คนรู้จัก** ทรงนุ่งห่มเยี่ยงปริพาชก ประทับอยู่ในบ้านช่างหม้อซึ่งตั้งอยู่ชายแดนแห่งหนึ่งในกรุงพาราณสี.

ดู ชา.อฏ. ๓/๑๐๖, ชา.อฏ. ๔/๒๓๑

(ข) เพศที่ไม่มีใครรู้จัก, เพศอันไม่ปรากฏ คือคนสามัญธรรมดา.

ตโต สุเมธปณฺฑิโต กลลปิฏฺเฐ นิปนฺโน เอวํ จินฺเตสิ “สจาหํ อิจฺเฉยฺยํ สพฺพกิเลเส ฌาเปตฺวา สงฺฆนวโก หุตฺวา รมฺมนครํ ปวิเสยฺยํ **อญฺญาตกเวเสน** ปน เม กิเลเส ฌาเปตฺวา นิพฺพานปฺปตฺติยา กิจฺจํ นตฺถิ ยนฺนูนาหํ ทีปงฺกรทสพโล วิย ปรมาภิสมฺโพธึ ปตฺวา ธมฺมนาวํ อาโรเปตฺวา มหาชนํ สสารสาครา อุตฺตาเรตฺวา ปจฺฉา ปรินิพฺพาเยยฺยํ อิทำ เม ปติรูปนฺติ. (พุทฺธวำ.อฏ. ๑๑๔, ชา.อฏ. ๑/๑๗)

แต่นั้น สุเมธบัณฑิตนอนบนหลังตม แล้วคิดอย่างนี้ว่า ถ้าเราพึงปรารถนาไซร้ เราก็พึงเป็นสังฆนวกะ เผากิเลสทั้งหมดแล้วเข้าไปยังรัมมนคร แต่เราไม่มีกิจที่จะเผากิเลสแล้วบรรลุพระนิพพานด้วย**เพศที่ไม่มีใครรู้จัก** ถ้ากระไร เราพึงเป็นเหมือนพระทีปังกรทศพล บรรลุปรมาภิสัมโพธิญาณ ขึ้นสู่ธรรม-

นาวา ยังมหาชนให้ข้ามสังสารสาคร แล้วจึงปรินิพพานในภายหลัง นี้เป็นการสมควรแก่เรา.

ดู อญฺญาตเวส

อญฺญาตกสญฺญี (ติ)

[อญฺญาตก[๓] + สญฺญา + อี]

มีความสำคัญว่าไม่ใช่ญาติ.

ญาตเก **อญฺญาตกสญฺญี**, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. ญาตเก เวมติโก, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. ญาตเก ญาตกสญฺญี, อนาปตฺติ. (วิ. ๑/๓๒๐)

คฤหัสถ์ที่เป็นญาติ ภิกษุ**มีสำคัญว่าไม่ใช่ญาติ** ขอจีวรนอกสมัย ต้องอาบัติทุกกฏ คฤหัสถ์ที่เป็นญาติ ภิกษุไม่แน่ใจ ขอจีวรนอกสมัย ต้องอาบัติทุกกฏ คฤหัสถ์ที่เป็นญาติ ภิกษุมีสำคัญว่าเป็นญาติ ขอจีวรนอกสมัย ไม่ต้องอาบัติ.

อญฺญาตโกณฺฑญฺญ (ปุ)

[อญฺญาต[๔] + โกณฺฑญฺญ]

พระอัญญาตโกณฑัญญะ,

พระอัญญาโกณฑัญญะ, พระเถระชื่ออัญญาโกณฑัญญะ เพราะได้ดวงตาเห็นธรรม (บรรลุพระโสดาบัน) ก่อนกว่าใครทั้งหมดในโลก.

สตฺถา “กึ กเถถ ภิกฺขเวติ ปุจฺฉิตฺวา “อิทำ นามาติ วุตฺเต “นาหำ ภิกฺขเว มุขำ โอโลเกตฺวา ภิกฺขำ เทมิ เอเตสำ ปน อตฺตนา อตฺตนา ปตฺถิตปตฺถิตเมว เทมิ. **อญฺญาตโกณฺฑญฺโญ** หิ เอกสฺมึ สสฺเส นว วาเร อคฺคสสฺสทานำ ททนฺโต อคฺคสาวกฏฺฐานำ ปตฺเถตฺวา นาทาสิ อคฺคธมฺมำ ปน อรหตฺตำ สพฺพปจฺฉำ ปฏิวิชฺฌิตุำ ปตฺเถตฺวา อทาสีติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๖๑)

(สฺยา. อญฺญาโกณฺฑญฺโญ)

พระศาสดาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพูดอะไรกัน? เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลว่าเรื่องชื่อนี้ จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราหาเห็นแก่หน้าให้ (ตำแหน่ง) แก่พวกภิกษุไม่, แต่เราให้ตำแหน่งที่ตนๆ ปรารถนาแล้ว ๆ นั่นแล แก่ภิกษุเหล่านี้, ก็**พระอัญญาตโกณฑัญญะ** (พระอัญญาโกณฑัญญะ) เมื่อถวายทานเนื่องด้วยข้าวกล้าอันเลิศ ๙ ครั้งในคราวข้าวกล้าคราวหนึ่ง ก็หาได้ปรารถนาตำแหน่งอัครสาวกถวายไม่ แต่ได้ปรารถนาเพื่อแทงตลอดพระอรหัต อันเป็นธรรมเลิศก่อนสาวกทั้งหมดแล้วถวาย.

[พระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อญฺญาตโกณฺฑญฺญ ฉบับไทยมีรูปว่า อญฺญาโกณฺฑญฺญ ซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ที่แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗

อญฺญาตโกณฺฑญฺญ หรือ อญฺญาโกณฺฑญฺญ มาจาก อญฺญาต (รู้แล้ว) + โกณฺฑญฺญ (พระโกณฑัญญะ) มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อญฺญาโต จ โส โกณฺฑญฺโญ จาติ อญฺญาตโกณฺฑญฺโญ (อัญญาตโกณฑัญญะ คือ โกณฑัญญะผู้รู้แล้ว) หรือ อญฺญาโต อิติ พฺยากโต โกณฺฑญฺโญ อญฺญาตโกณฺฑญฺโญ

(พระโกณฑัญญะที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่ารู้แล้ว) สำหรับรูปว่า อญฺญาโกณฺฑญฺญ ได้ลบ ต อักษรเพื่อเปลี่ยนคำหรือย่อคำ ซึ่งตามหลักภาษาเรียกว่า (สังโกจนนัย)

ในภาษาบาลีมีการเปลี่ยนคำที่ใช้แทนกันได้ ๒ วิธี คือ

๑. **สังโกจนนัย** การย่อคำด้วยการลบอักษร เช่น กิเลส = เกฺลส, ปทุม = ปทฺม, รตน = รตฺน, กาติยาน = กจฺจาน, อาจริย = อาเจร หรือด้วยการแปลงอักษร เช่น สุวณฺณ = โสณฺณ, อวกาส = โอกาส, นวนีต = โนนีต, ลวณ = โลณ, อุปวสถ = อุโปสถ ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๒) ว่า พฺหวกฺขรานำ อปฺปตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมีพยางค์น้อย และการเปลี่ยนแห่งพยางค์จำนวนมากย่อมมี)

๒. **สัมปสารณนัย** การขยายคำด้วยการเพิ่มและเปลี่ยนพยางค์ เช่น โสตฺถิ = สุวตฺถิ, สรติ=สุมรติ, สเกหิ = สุวเกหิ, สฺวามิ = สุวามิ, สฺวามินี = สุวามินี, สตฺต = สตฺตว, มจฺจ = มาติย, เทฺว = ทุเว, ตณฺหา = ตสิณา, ปมฺห= ปขุม ดังสูตรในสัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๑๙๑) ว่า อปฺปกฺขรานำ พหฺวตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมีพยางค์มากและการเปลี่ยนแห่งพยางค์จำนวนน้อยย่อมมี)]

ดู อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ

อญฺญาตโกณฺฑญฺญปฺปมุข (ติ)

[อญฺญาตโกณฺฑญฺญ + ปมุข]

มีพระอัญญาตโกณฑัญญะเป็นประธาน. (มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประธาน)

อาสาฬฺหปุณฺณมีทิวเส อิสิปตเน มิคทาเย ปญฺจวคฺคิยานำ ภิกฺขูนำ วสนฏฺฐานำ ปตฺวา เต อนนุจฺฉวิเกน สมุทาจาเรน สมุทาจรนฺเต สญฺญาเปตฺวา **อญฺญาตโกณฺฑญฺญปฺปมุเข** อฏฺฐารส พฺรหฺมโกฏิโย อมตปานำ ปาเยนฺโต ธมฺมจกฺกำ ปวตฺเตตฺวา ปวตฺติตวรธมฺมจกฺโก ปญฺจมิยำ ปกฺขสฺส สพฺเพปิ เต ภิกฺขู อรหตฺเต ปติฏฺฐาเปตฺวา ฯเปฯ (ธมฺม.อฏ. ๑/๕๕)

(สฺยา. อญฺญาโกณฺฑญฺญปฺปมุเข)

(พระผู้มีพระภาค)...ในวันอาสาฬหบุรณมีเสด็จถึงที่อยู่ของพวกภิกษุปัญจวัคคีย์ในป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงยังภิกษุปัญจวัคคีย์เหล่านั้นซึ่งเรียก(พระองค์) ด้วยถ้อยคำอันไม่สมควรให้สำนึกตัวแล้ว เมื่อจะยังพรหม ๑๘ โกฏิ**มีพระอัญญาตโกณฑัญญะเป็นประธาน** (มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประธาน) ให้ดื่มน้ำอมตะจึงทรงแสดงพระธรรมจักร ทรงมีธรรมจักรบวรอันให้เป็นไปแล้ว, ในดิถีที่ ๕ แห่งปักษ์ ทรงยังภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด ให้ดำรงอยู่ในพระอรหัต...

ดู อญฺญาสิโกณฺฑญฺญปฺปมุข

อญฺญาตตฺต (น)

[อญฺญาต[๕] + ตฺต]

ความที่...รู้ทั่วถึงแล้ว - รู้ทั่วถึงแล้ว, ความเป็นผู้รู้ชัดเจนแล้ว - บรรลุแล้ว.

อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญติ ปรมํ ธมฺมสฺส **อญฺญาตตฺตา** เอวํ คหิตนาโม เถโร.

(สํ.อฏ. ๑/๒๕๖)

บทว่า **อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ** ได้แก่ พระเถระได้ชื่ออย่างนั้น เพราะ**รู้ทั่วถึง**ธรรมก่อนกว่าใคร.

อญฺญาตปุพฺพ (ติ)

[น + ญาตปุพฺพ] ผู้ไม่เคยรู้มาก่อน.

ดู มิลินฺท. ๔๒

อญฺญาตพฺพ (ติ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ตพฺพ]

ควรรู้, พึงรู้.

อญฺญาตพฺพ = ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว ฐาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ.

โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ สหธมฺมิกํ วุจฺจมาโน เอวํ วเทยฺย 'น ตาวาหํ อาวุโส เอตสฺมึ สิกฺขาปเท สิกฺขิสฺสามิ, ยาว นญฺญํ ภิกฺขุ๋ พฺยตฺตํ วินยธรํ ปริปุจฺฉามี'ติ, ปาจิตฺติยํ. สิกฺขมาเนน ภิกฺขเว ภิกฺขุ**นา อญฺญาตพฺพํ** ปริปุจฺฉิตพฺพํ ปริปญฺหิตพฺพํ; อยํ ตตฺถ สามีจีติ.

(วิ. ๒/๑๘๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ก็ภิกษุใด อันภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือนโดยชอบธรรม กล่าวอย่างนี้ว่า "ผมจะยังไม่ศึกษาในสิกขาบทนี้ จนกว่าจะได้สอบถามภิกษุรูปอื่นผู้ฉลาด ผู้เป็นวินัยธร" ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ศึกษา **พึงรู้** พึงสอบถาม พึงพิจารณา นี้เป็นการทำที่สมควรในเรื่องนั้น.

ตํ อุปปริกฺขมาเนน **อญฺญาตพฺพํ** กึ อิเม ธมฺมา นานตฺถา นานาพฺยญฺชนา, อุทาหุ อิเมสํ ธมฺมานํ เอโก อตฺโถ พฺยญฺชนเมว นานนฺติ.

(เนตฺติ. ๒๐)

บุคคลผู้ใคร่ครวญ**พึงรู้**ชัดปัญหานั้นว่า ธรรมเหล่านั้นมีอรรถและศัพท์ต่างกัน หรือธรรมเหล่านั้นมีอรรถอย่างเดียวกัน แต่มีศัพท์ต่างกัน.

อญฺญาตพฺพนฺติ อาชานิตพฺพํ. (เนตฺติ.อฏ. ๘๓)

บทว่า **อญฺญาตพฺพํ** แปลว่า พึงรู้.

[ข้อความนี้พระมหากัจจายนเถระได้แสดงความเห็นเป็นข้อชี้แนะว่า ก่อนที่จะตรวจสอบความถูกต้องหลักธรรม ในพระไตรปิฎกตามนัยยุตติหาระ (แนวทางในการแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ) นั้น พึงจำแนกปัญหาตามหลักวิจยหาระ (แนวทางในการจำแนก ๑๑ อย่างมีการจำแนกบท คำถามเป็นต้น) ก่อน เมื่อทราบว่ามีกี่ปัญหาแล้ว จึงตรวจสอบความถูกต้องตามหลักยุตติหาระต่อไป นอกจากนี้ ถ้าธรรมที่จะพึงตรวจสอบมีอรรถและศัพท์ต่างกัน ก็พึงตรวจสอบโดยอรรถและศัพท์ ถ้ามีอรรถอย่างเดียวกัน แต่ต่างกันโดยศัพท์ ก็พึงตรวจสอบโดยอรรถเท่านั้น. ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ในเนตติบาลีข้อ ๒๐]

อญฺญาตมานี (ติ)

[อญฺญาต๓ + มานี (มน + ณี)]

มีความสำคัญ[ในสัทธรรมที่ยังไม่รู้ ไม่เห็น] ว่ารู้แล้วเห็นแล้ว.

อญฺญาตมานิโน

ธมฺเม คมฺภีเร ตีรโคจรา
ลหุกา อครุ ธมฺเม
อญฺญมญฺญมคารวา. (เถร. ๓๔๑)

(พระปุสสเถระกล่าวว่า)[ท่านปัณฑรสฤาษี เชิญท่านฟังคำของอาตมา ขอเชิญตั้งใจจดจำให้ดี อาตมาจะบอกข้อความที่ท่านถามถึงอนาคตแก่ท่าน ในกาลภายหน้า ภิกษุทั้งหลายส่วนมาก จักเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธ ลบหลู่คุณท่าน หัวดื้อ โอ้อวด ริษยา และมีวาทะขัดแย้งกัน]

มีความสำคัญในสัทธรรมที่ยังไม่รู้ ไม่เห็น **ว่ารู้แล้ว**[ว่าเห็นแล้ว] มีความคิดในธรรมที่ลึกซึ้งว่าตื้น เป็นคนเบา ไม่หนักแน่นในธรรม ไม่เคารพกันและกัน.

อญฺญาเต เอว ญาโตติ ทิฏฺโจติ เอวํ มานิโน.
(เถร.อฏ. ๒/๓๖๒)

[ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายส่วนมาก]จักเป็นผู้สำคัญในสัทธรรมที่ยังไม่รู้นั่นเทียวอย่างนี้ว่า เรารู้แล้ว ว่าเราเห็นแล้ว. ดู อ. ๒/๑๕๔

อญฺญาตวาท (ปุ)

[อญฺญาต๓ + วาท]

วาทะอันรู้แล้ว, วาทะอันปรากฏ, ลัทธิอันรู้แล้ว.

กถาสมฺปโยเคน ภิกฺขเว ปุคฺคโล เวทิตพฺโพ ยทิ วา กจฺโฉ ยทิ วา อกจฺโฉติ. สจายํ ภิกฺขเว ปุคฺคโล ปญฺหํ ปุฏฺโฐ สมาโน จานาจาเน น สณฺจาติ ปริกปฺเป น สณฺจาติ **อญฺญาตวาเท** น สณฺจาติ ปฏิปทาย น สณฺจาติ เอวํ สนฺตายํ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อกจฺโฉ โหติ. สเจ ปนายํ ภิกฺขเว ปุคฺคโล ปญฺหํ ปุฏฺโฐ สมาโน ฐานาฐาเน สณฺจาติ ปริกปฺเป สณฺจาติ อญฺญาตวาเท สณฺจาติ ปฏิปทาย สณฺจาติ เอวํ สนฺตายํ ภิกฺขเว ปุคฺคโล กจฺโฉ โหติ. (อ. ๑/๑๙๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาวโลกพึงรู้จักบุคคลได้ด้วยการมาร่วมประชุมสนทนากันว่า “ผู้นี้ควรพูดด้วยหรือไม่ควรพูดด้วย” ถ้าบุคคลนี้ถูกถามปัญหา ไม่ตั้งมั่นอยู่ในฐานะและอฐานะ ไม่ตั้งมั่นอยู่ในปริกัป ไม่ตั้งมั่นอยู่ใน**วาทะที่รู้แล้ว**[เรื่องที่ควรรู้] ไม่ตั้งมั่นอยู่ในเรื่องปฏิบัติ เมื่อเป็นอย่างนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า “ผู้ไม่ควรพูดด้วย” แต่ถ้าบุคคลนี้ถูกถามปัญหา ตั้งมั่นอยู่ในฐานะและอฐานะ ตั้งมั่นอยู่ในปริกัป ตั้งมั่นอยู่ในเรื่องที่ควรรู้ ตั้งมั่นอยู่ในเรื่องปฏิบัติ เมื่อเป็นอย่างนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า “ผู้ควรพูดด้วย”

อญฺญาตวาเท น สณฺจาตีติ อญฺญาตวาเท ชานิตวาเท น สณฺจาติ. (อ.อฏ. ๒/๑๘๕)

ปาฐะว่า **อญฺญาตวาเท น สณฺจาติ** แปลว่า ไม่ตั้งมั่นอยู่ในวาทะที่รู้แล้ว.

[ไม่ตั้งมั่นอยู่ในฐานะและอฐานะ หมายถึง ไม่ตั้งมั่นอยู่ในสิ่งที่มีเหตุและไม่มีเหตุ (องฺ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๖๘/๒๐๖)

ไม่ตั้งมั่นอยู่ในปริกัป หมายถึงไม่ตั้งมั่นอยู่ในการถามการตอบปัญหา คือบุคคลผู้เตรียมถามปัญหา เมื่อถูกอีกฝ่ายหนึ่งทักขึ้นก่อน จึงเลี่ยงไปถามปัญหาข้ออื่น และเมื่อถูกถามปัญหา ก็ครุ่นคิดที่จะตอบปัญหานั้น แต่เมื่อถูกอีกฝ่ายหนึ่งทักเข้า จึงเลี่ยงไปตอบปัญหาอื่นอีกเสีย (องฺ.ติก.อ. (บาลี) ๒/๖๘/๒๐๖)]

อญฺญาตเวส (ติ)

[อญฺญาต® + เวส]

เพศที่คนอื่นไม่รู้จัก, เพศไม่ปรากฏ, ปกปิดเพศ.

กึ เม **อญฺญาตเวเสน**

ธมฺมํ สจฺฉิกเตนิธ

สพฺพญฺญุตฺ ปาปุณิตฺวา

มุตฺโต โมเจ สเทวเก. (พุทฺธวํ. ๓๑๐)

จะมีประโยชน์อะไรแก่เราที่จะรู้แจ้งพระธรรมในศาสนานี้ โดย**เพศที่คนอื่นไม่รู้จัก** เราจักบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ พ้นแล้ว พึงปลดเปลื้องมนุษย์พร้อมทั้งเทวดา.

อญฺญาตเวเสนาติ อปากฏเวเสน อวิญฺญาเตน ปฏิจฺฉนฺเนน. (พุทฺธวํ.อฏ. ๑๑๔)

บทว่า **อญฺญาตกเวเสน** ได้แก่ ด้วยเพศที่ไม่ปรากฏ ที่ไม่มีใครรู้จัก ที่ปกปิด.

ดู ชา. ๒/๗๒

[คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีลักษณะคล้ายจะเป็นโอจิตยหีนโทษ (โทษเพราะทรามจากความเหมาะสม) แต่ไม่เป็น เพราะแสดงความสามารถของตนอย่างองอาจ จัดเป็นรูฬฺหาหังการาลังการ (อลังการะที่แสดงความอหังการ) และเป็นวีรรสคือรสกล้าหาญ. ดู สุโพธาลังการ คาถา ๑๐๖]

อญฺญาตาวินฺทฺริย (น)

[อญฺญาตาวี + อินฺทฺริย]

อัญญาตาวินทรีย์ (พระอรหัตตผลญาณ), อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้รู้สัจจะ ๔ แล้ว, อินทรีย์ (ธรรมอันเป็นใหญ่) ในบรรดาสัมปยุตตธรรมของพระอรหันต์ที่รู้สัจจะ ๔ แล้ว. อินทรีย์ของพระอรหันต์ ผู้ทำกิจสำเร็จแล้วในสัจจะ ๔.

กตมํ ตสฺมึ สมเย **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ** โหติ? ยา เตสํ อญฺญาตาวีนํ ธมฺมานํ อญฺญา ปญฺญา ปชานนา, วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค, มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ; อิทํ ตสฺมึ สมเย **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ** โหติ. (อภิ.ธ. ๑๓๕)

อัญญาตาวินทรีย์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ในบรรดาสัมปยุตธรรมของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว คือความรู้ตามขอบเขต ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม…สัมมาทิฏฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค[คือผล] นับเนื่องในมรรค[คือผล] ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า **อัญญาตาวินทรีย์** ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อญฺญาตาวินฺทฺริยนฺติ อญฺญาตาวิโน จตูสุ สจฺเจสุ นิฏฺฐิตญาณกิจฺจสฺส อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวีนํ วา จตูสุ สจฺเจสุ นิฏฺฐิตกิจฺจานํ จตฺตาริ สจฺจานิ ญตฺวา ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตานํ ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร อินฺทฏฺฐสาธเนน อินฺทฺริยํ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๐)

อัญญาตาวินทรีย์ คือ อินทรีย์ของผู้รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่ (พระอรหันต์) คือมีหน้าที่แห่งญาณสำเร็จแล้วในสัจจะ ๔.
อีกอย่างหนึ่ง (อัญญาตาวินทรีย์คือ) อินทรีย์เพราะให้สำเร็จความเป็นใหญ่ในภายในบรรดาสัมปยุตตธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว กล่าวคือมีหน้าที่สำเร็จแล้วในสัจจะ ๔ หมายถึงรู้สัจจะ ๔ แทงตลอดแล้วดำรงอยู่.

อญฺญาติ อาชานนา ปญฺญา ปชานนาติอาทีนิ วุตฺตตฺถาเนว. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๐)

บทว่า **อญฺญา** แปลว่า ความรู้ตามขอบเขต [อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต)]. คำว่า ปญฺญา ปชานนา (ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด) เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว.

[อญฺญาตาวินฺทฺริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว = อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส **อญฺญาตาวี** ศัพท์ หมายถึง พระอรหันต์)
อินทรีย์ในบรรดาสัมปยุตตธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว=อญฺญาตาวีนํ อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ (นิทธารณฉัฏฐีตัปปุริสสมาส **อญฺญาตาวี** ศัพท์ หมายถึง สัมปยุตตธรรม]

อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อภิญฺเญยฺยํ, อญฺญินฺทฺริยํ อภิญฺเญยฺยํ, **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ** อภิญฺเญยฺยํ. (ปฏิสํ. ๙)

อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ ควรรู้ยิ่ง[ได้แก่ อินทรีย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรคผู้ปฏิบัติธรรมด้วยความตั้งใจว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง].
อัญญินทรีย์ ควรรู้ยิ่ง [ได้แก่อินทรีย์ของผู้รู้โดยคล้อย ตามขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว]
อัญญาตาวินทรีย์ ควรรู้ยิ่ง[ได้แก่อินทรีย์ของพระขีณาสพผู้รู้แจ้งแล้ว].

อญฺญาตาวิโน จตูสุ สจฺเจสุ นิฏฺฐิตญาณกิจฺจสฺส ขีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ อญฺญาตาวีนํ วา จตูสุ สจฺเจสุ นิฏฺฐิตกิจฺจานํ จตฺตาริ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตานํ ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร อินฺทฏฺฐสาธเนน **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ**. อรหตฺตผลญาณสฺเสตํ นามํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๘๑)

ชื่อว่า **อัญญาตาวินทรีย์** เพราะเกิดแก่พระขีณาสพผู้รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่ (รู้ทั่วถึง) คือมีหน้าที่แห่งญาณสำเร็จแล้วในอริยสัจ ๔ และเพราะเกิดจากความเป็นใหญ่[ในภายในสัมปยุตตธรรมที่รู้สัจจะแล้ว]
อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**อัญญาตาวินทรีย์** เพราะให้สำเร็จความเป็นใหญ่ในภายในบรรดาสัมปยุตตธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้วกล่าวคือมีหน้าที่

สำเร็จแล้วในสัจจะ ๔ หมายถึงแทงตลอดสัจจะ ๔ แล้วดำรงอยู่. คำว่า อัญญาตาวินทรีย์ นี้ เป็นชื่อของอรหัตผลญาณ.

[อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ คือ อินทรีย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยความตั้งใจว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง หมายถึงปัญญาในโสดาปัตติมรรค=อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ (มัชเฌ โลปีฉัฏฐีตัปปุริสสมาส).

อัญญินทรีย์ หมายถึงอินทรีย์ของบุคคลผู้รู้โดยคล้อยตามขอบเขต ที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว ได้แก่ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓ มีวิเคราะห์ว่า อญฺญสฺส อินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส).

อัญญาตาวินทรีย์ หมายถึงอินทรีย์ของพระขีณาสพผู้รู้แจ้งแล้ว (พระอรหันต์) มีวิเคราะห์ว่า อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเวว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ, ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาติ. อิทํ ภิกฺขเว **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ**. (เนตฺติ. ๑๑๕)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ยิ่งเองทำให้แจ้งซึ่ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะ บรรลุอยู่ในอัตภาพอันประจักษ์ ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว เราอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำเราทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี[ไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณเพื่อทำลายกิเลสอีกต่อไป] ดูก่อนภิกษุทั้งหลายข้อนี้เป็น**อัญญาตาวินทรีย์** (ปัญญาในอรหัตตผล).

อญฺญาตาวิโน จตูสุ สจฺเจสุ นิฏฺฐิตกิจฺจสฺส อรหโต อินฺทฺริยนฺติ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ อคฺคผลญาณสฺเสตํ อธิวจนํ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๕๕)

อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้ทำกิจสำเร็จแล้วในอริยสัจ ๔ ชื่อว่า**อัญญาตาวินทรีย์**. คำนี้เป็นชื่อของอรหัตตผลญาณ.

ดู ปฏิสं.๑๑๑, ที.๓/๑๘๓, ที.อฏ.๓/๑๘๔, สं.๓/๑๘๐, สं.อฏ.๓/๒๖๙.

อญฺญาตาวี (ติ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ตาวี]

อญฺญาตาวี = ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสं.

ธรรมชื่ออัญญาตาวี, รู้ทั่วแล้ว, รู้แจ้งสัจจะ ๔, รู้ตามขอบเขตแล้วดำรงอยู่[ไม่ต้องรู้ต่อไปอีก], พระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว.

กตมํ ตสฺมึ สมเย อญฺญาตาวินฺทฺริยํ โหติ? ยา เตสं **อญฺญาตาวีนं** ธมฺมานํ อญฺญา ปญฺญา ปชานนา, วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค, มคฺคงฺคํ มคฺค-

ปริยาปนฺนํ; อิทำ ตสฺมึ สมเย อญฺญาตาวินฺทฺริยำ โหติ. (อภิ.ธ. ๑๓๕)

อัญญาตาวินทรีย์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ในบรรดาสัมปยุตธรรมของ**พระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว** คือความรู้ตามขอบเขต ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม…สัมมาทิฏฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค[คือผล] นับเนื่องในมรรค[คือผล] ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอัญญาตาวินทรีย์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อญฺญาตาวีนนฺติ อาชานิตฺวา จิตานำ. ธมฺมานนฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมานำ อพฺภนฺตเร. อญฺญาติ อาชานนา ปญฺญา ปชานนาติอาทีนิ วุตฺตตฺถาเนว. มคฺคงฺคำ มคฺคปริยาปนฺนนฺติ ผลมคฺคสฺส องฺคำ ผลมคฺเค จ ปริยาปนฺนนฺติ อตฺโถ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๓๐)

บทว่า **อญฺญาตาวีนำ** (พระอรหันต์ผู้รู้[สัจจะ]แล้ว) คือ ผู้รู้ตามขอบเขตแล้ว ดำรงอยู่[ไม่ต้องรู้ต่อไปอีก] บทว่า **ธมฺมานำ** (ในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรม) ความว่า ในภายในบรรดาสัมปยุตตธรรม. บทว่า **อญฺญา** แปลว่าความรู้ตามขอบเขต [อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต)]. คำว่าปญฺญา ปชานนา (ความรู้ชัด กิริยาที่รู้ชัด) เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า **มคฺคงฺคำ มคฺคปริยาปนฺนำ** (องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค) ความว่า องค์แห่งมรรคคือผล นับเนื่องในมรรคคือผล

[สัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เป็นหมู่ธรรมอันนับเนื่องในผลจิตตุปบาท ชื่อว่ามรรค ส่วนปัญญาเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของมรรคนั้นชื่อว่ามัคคังคะ (องค์แห่งมรรค).

ข้อความว่า ในภายในบรรดา[สัมปยุตต]ธรรมที่รู้[สัจจะ]แล้ว (อญฺญาตาวีนำ ธมฺมานำ อพฺภนฺตเร) แสดงว่า ฉัฏฐีวิภัตติของบทหน้าลงในอรรถนิทธารณะ เพราะท่านมักไขอรรถนิทธารณะด้วย อนฺตร (ระหว่าง), อพฺภนฺตร (ภายใน) หรือมชฺฌ (ระหว่าง)]

อญฺญาติ๓ (กฺริ/อา)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ติ]

ย่อมรู้, ย่อมทราบชัด, ย่อมรู้โดยกำหนด.

อิติ เม จตุสงฺเขเป ตโย อทฺเธ ติสนฺธึ วีสติยา อากาเรหิ ติสนฺธึ ปฏิจฺจสมุปฺปาทำ ชานาติ ปสฺสติ **อญฺญาติ** ปฏิวิชฺฌติ. (ปฏิสำ. ๕๑)

โดยประการดังนี้ ผู้บำเพ็ญเพียรย่อมรู้ ย่อมเห็น **ย่อมทราบชัด** ย่อมแทงตลอดปฏิจจสมุปบาทที่มีการประมวล ๔ กาล ๓ ที่เชื่อมต่อ ๓ ด้วยอาการ ๒๐ อย่าง

อญฺญาตีติ ทิฏฺจมริยาเทเนว อาเสวนำ กโรนฺโต ญาเณเนว ชานาติ. มริยาทตฺโถ หิ เอตฺถ อากาโร. (ปฏิสำ.อฏ. ๑/๒๒๖)

บทว่า **อญฺญาติ** (ย่อมทราบชัด) ได้แก่ ทำอาเสวนะ โดยกำหนดขอบเขตอันตนเห็นแล้วนั่นเทียว ย่อมรู้ด้วยญาณ. ก็ อา อักษรในบทว่า อญฺญาติ นี้มีอรรถมริยาทะ (ขอบเขต).

[สังเขป (การประมวล) ๔ หมายถึงธรรม ๔ กลุ่ม ได้แก่ (๑) อดีตเหตุ คือ อวิชชาและสังขาร เรียกว่า เหตุสังเขป (๒) ปัจจุบันผล คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เรียกว่า ผลสังเขป (๓) ปัจจุบันเหตุ คือ ตัณหา อุปาทานและภพ เรียกว่า เหตุสังเขป (๔) อนาคตผล คือชาติ ชรา มรณะและโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เรียกว่า ผลสังเขป (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๑)

กาล ๓ หมายถึงธรรมที่เป็นไปในกาล ๓ กาล ได้แก่ (๑) อดีตกาล คือ อวิชชาและสังขาร (๒) ปัจจุบันกาล คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน และภพ (๓) อนาคตกาล คือ ชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๑)

สนธิ (ที่เชื่อมต่อ) ๓ หมายถึงขั้วต่อระหว่างสังเขป ๔ มี ๓ ขั้วต่อ ได้แก่ (๑) ขั้วต่อระหว่างอดีตเหตุกับปัจจุบันผล เรียกว่า เหตุผลสนธิ (๒) ขั้วต่อระหว่างปัจจุบันผลกับปัจจุบันเหตุ เรียกว่าผลเหตุสนธิ (๓) ขั้วต่อระหว่างปัจจุบันเหตุกับอนาคตผล เรียกว่า เหตุผลสนธิ (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๑)

อาการ ๒๐ หมายถึงองค์ประกอบแต่ละอย่างดุจกำของล้อที่ต้องกระจายให้เต็มตามช่องแห่งสังเขป ๔ อาการ ๒๐ ประการนี้ จำแนกตามส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผลได้ดังนี้คือ อดีตเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพ ปัจจุบันผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ปัจจุบันเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทานและภพ อนาคตผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๑)]

อญฺญาติ๒ (ปุ)

[น + ญาติ] ผู้มิใช่ญาติ.

สตฺถา ตํ การณํ ญตฺวา “ภิกฺขูนํ มยา ธมฺมเทสนํ กาตุ วฏฺฏตีติ ภิกฺขู สนฺนิปาตาเปตฺวา “ภิกฺขเว ภิกฺขุนา นาม ญาตีหิปิ **อญฺญาตีหิปิ** ทินฺนเก จตฺตาโร ปจฺจเย ปจฺจเวกฺขิตฺวาว ปริโภโค กาตพฺโพ. อปจฺจเวกฺขิตฺวา ปริโภคํ กตฺวาหิ กาลํ กุรุมาโน ภิกฺขุ ยกฺขเปตอตฺตภาวโต น มุจฺจติ อปจฺจเวกฺขิตปริโภโค นาเมส วิสปริโภคสทิโส. (ชา.อฏ. ๑/๔๑๑)

พระศาสดา ทรงทราบเหตุนั้นทรงดำริว่า สมควรที่เราจะแสดงธรรมเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้แล้วรับสั่งให้เรียกประชุมภิกษุแล้วตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาภิกษุต้องพิจารณาแล้ว จึงทำการบริโภคปัจจัย ๔ แม้ที่พวกญาติก็ตาม **มิใช่ญาติ**ก็ตามพากันถวาย ด้วยว่า พวกภิกษุที่ไม่พิจารณา แล้วบริโภค เมื่อทำกาละ ย่อมไม่พ้นจากอัตภาพแห่งยักษ์และเปรต ขึ้นชื่อว่าการบริโภคปัจจัย ๔ ที่ไม่พิจารณานี้ เป็นเช่นกับการบริโภคยาพิษ…

อญฺญาติกสญฺญี (ติ)

[อญฺญาติกสญฺญา + อี]

ผู้มีความสำคัญว่ามิใช่ญาติ, รู้ว่ามิใช่ญาติ.

อญฺญาติกาย **อญฺญาติกสญฺญี** ปุราณจีวรํ โธวาเปติ. นิสสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๑/๓๐๗)

ภิกษุณีผู้มิใช่ญาติ ภิกษุ**รู้ว่ามิใช่ญาติ** ให้ซักจีวรเก่า ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์.

ดู อญฺญาตก (อญฺญาติกา) อรรถ ๓

อญฺญาตุ๎ (กฺริ/วิ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ตุ๎]

เพื่อรู้, เพื่อเข้าใจ, ความรู้.

เตน โข ปน สมเยน อุปาสิกา ภิกฺขู ปสฺสิตฺวา เอตทโวจุ๎ “อิงฺฆ อยฺยา ธมฺมํ เทเสถาติ. “น ภคินี กปฺปติ มาตุคามสฺส ธมฺมํ เทเสตุนฺติ. “อิงฺฆ อยฺยา ฉปฺปญฺจวาจาหิ ธมฺมํ เทเสถ, สกฺกา เอตฺตเกนปิ ธมฺโม **อญฺญาตุนฺ**ติ. “น ภคินี กปฺปติ มาตุคามสฺส ธมฺมํ เทเสตุนฺติ. กุกฺกุจฺจายนฺตา น เทเสสุ๎. (วิ. ๒/๓๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกอุบาสิกาพบภิกษุแล้วนิมนต์ว่า “พระคุณเจ้า ขอนิมนต์พระคุณเจ้าแสดงธรรมเถิด. ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า “น้องหญิง การแสดงธรรมแก่มาตุคามไม่เหมาะ. “ขอนิมนต์พระคุณเจ้าทั้งหลาย โปรดแสดงธรรมสัก ๕-๖ คำก็ได้ แม้เพียงเท่านี้ พวกดิฉันอาจ**เพื่อเข้าใจ**ธรรมได้. พวกภิกษุก็ยังปฏิเสธว่า “น้องหญิง การแสดงธรรมแก่มาตุคามไม่เหมาะ” พากันยำเกรงอยู่จึงไม่ยอมแสดงธรรม.

อญฺญาตุนฺติ อาซานิตุ๎ํ. (วิ.อฏ. ๓/๑๖)

บทว่า **อญฺญาตุ๎** (เพื่อเข้าใจ) คือ เพื่อรู้.

ดู ที. ๓/๒๒๐, สุตฺตนิ. ๓๓๐

อญฺญาตุ (ติ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ตุ]

ผู้รู้ - รู้ทั่วถึง – รู้แจ้ง – แทงตลอด – บรรลุ - ปรารถนาจะรู้.

อถ โข พฺรหฺมา สหมฺปติ เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา ทกฺขิณชาณุมณฺฑลํ ปถวิยํ นิหนฺตฺวา เยน ภควา เตนญฺชลึ ปณาเมตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ “เทเสตุ ภนฺเต ภควา ธมฺมํ เทเสตุ สุคโต ธมฺมํ. สนฺติ สตฺตา อปฺปรชกฺขชาติกา อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ ภวิสฺสนฺติ ธมฺมสฺส **อญฺญาตาโร**ติ.

(วิ. ๓/๖, ที. ๒/๓๒, ม. ๒/๒๙๒, ม. ๓/๓๐๕, สํ. ๑/๑๓๙)

ครั้งนั้น ท้าวสหัมบดีพรหม ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คุกเข่าเบื้องขวาลงบนแผ่นดิน ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับพลางทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรม ขอพระสุคตเจ้าได้โปรดแสดงธรรม เพราะเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสมลทินน้อยในจักษุมีอยู่ สัตว์เหล่านั้น ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรม เพราะ**ผู้รู้ทั่วถึง**ธรรมจักมี.

ภวิสฺสนฺติ ธมฺมสฺส อญฺญาตาโรติ ปฏิวิชฺฌิตาโร. (วิ.อฏ. ๓/๒๔๓)

ปาฐะว่า **ภวิสฺสนฺติ ธมฺมสฺส อญฺญาตาโร** (ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี) คือ ผู้บรรลุธรรมจักมี.

ภวิสฺสนฺตีติ ปุริมพุทฺเธสุ ทสปุญฺญกิริยวเสน กตาธิการาปริปากคตปทุมานิ วิย สูริยรสฺมิ-

สมฺผสฺสํ ธมฺมเทสนเยว อากงฺขมานา จตุปฺปทิกคาถาวสาเน อริยภูมึ โอกฺกมนารหา น เอโก น เทฺว อเนกสตสหสฺสา ธมฺมสฺส **อญฺญาตาโร** ภวิสฺสนฺตีติ ทสฺเสติ. (สารตฺถ. ๓/๘)

ปาฐะว่า **ภวิสฺสนฺติ** ([ผู้รู้ทั่วถึงธรรม]จักมี) แสดงว่า บุคคลผู้สั่งสมบารมีแล้ว โดยประเภทแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนทั้งหลาย ปรารถนาพระธรรมเทศนาอยู่ อุปมาดั่งปทุมชาติที่ถึงความสุกงอม ต้องการสัมผัสกับแสงสุรีย์ ควรหยั่งลงสู่อริยภูมิในที่สุดแห่งพระคาถา ๔ บาท มิใช่มีเพียงคนหนึ่งหรือสองคน แต่ชนนับแสนเป็นอันมากผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี.

อญฺญาตา วิหริสฺสามีติ อญฺญาตา อาชานิตุกาโม หุตฺวา วิหริสฺสามิ. (ที.อฏ. ๒/๓๓๒)

บาทคาถาว่า **อญฺญาตา วิหริสฺสามิ** ความว่า เราจักเป็นผู้รู้ทั่วถึง คือ ปรารถนาจะรู้อยู่. ดู ที. ๒/๒๒๘

อญฺญาตุกาม (ติ)

[อญฺญาตุ + กาม]

ผู้ปรารถนาจะรู้, อยากรู้.

มนฺทตฺตา โมมูหตฺตา ปญฺหํ ปุจฺฉติ, ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต ปญฺหํ ปุจฺฉติ, ปริภวา ปญฺหํ ปุจฺฉติ **อญฺญาตุกาโม** ปญฺหํ ปุจฺฉติ, “สเจ เม ปญฺหํ ปุฏฺโฐ สมฺมเทว พฺยากริสฺสติ, อิจฺเจตํ กุสลํ, โน เจ เม ปญฺหํ ปุฏฺโฐ สมฺมเทว พฺยากริสฺสติ, อหมสฺส สมฺมเทว พฺยากริสฺสามีติ ปญฺหํ ปุจฺฉติ. (วิ.๕/๓๒๗, อ.๒/๑๖๘)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อุบาลี การถามปัญหานี้ มี ๕ อย่าง คือ ภิกษุถามปัญหา เพราะความเป็นผู้โง่เขลา งมงาย เป็นผู้ปรารถนาเลวทราม ถูกความอยากครอบงำ จึงถามปัญหา ถามปัญหาเพราะดูหมิ่น เป็น**ผู้ปรารถนาจะรู้** จึงถามปัญหา ถามปัญหาด้วยคำนึงว่า ถ้าเราถามปัญหาแล้ว ภิกษุจักพยากรณ์ได้ถูกต้อง การพยากรณ์ดังนี้นั้นเป็นสิ่งดี แต่ถ้าเราถามปัญหาแล้ว เธอจักพยากรณ์ไม่ถูกต้อง เราก็จักพยากรณ์แก่เธออย่างถูกต้อง อุบาลี การถามปัญหามี ๕ อย่างนี้แล”

อญฺญาตุกาโมติ ชานิตุกาโม หุตฺวา. (อ.อฏ. ๓/๕๘)

บทว่า **อญฺญาตุกาโม** (ผู้ปรารถนาจะรู้) คือ เป็นผู้มีความประสงค์อยากจะรู้.

อญฺญาตุญฺ‍ฉ๎ (ปุ)

[อญฺญาตๆ๎ + อุญฺฉ]

ผู้ไม่มีใครรู้จักยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการเที่ยวบิณฑบาต, การเที่ยวบิณฑบาตอันไม่มีใครรู้จัก, เป็นคนใหม่เสมอ.

กทาหํ นนฺทึ ปสฺเสยฺยํ
อารญฺญึ ปสุกูลิกึ
อญฺญาตุญฺเฉน ยาเปนฺตึ
กาเมสุ อนเปกฺขินนฺติ. (สํ. ๑/๔๖๘)
อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตึ. (เนตฺติ. ๑๒๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เมื่อไร เราพึงเห็นนันทะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร[ผู้ไม่มีใครรู้จัก] **ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการเที่ยวบิณฑบาต** ผู้ไม่ผูกพันในกามคุณ.

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายการทำลายกิเลส)

อญฺญาตุญฺเฉน ยาเปนฺตนฺติ กุเลสุ อญฺญาโตนิจฺจนโวเยว หุตฺวา อุญฺเฉน ปิณฺฑจริยาย ยาเปนฺตํ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๓๓)

บาทคาถาว่า **อญฺญาตุญฺเฉน ยาเปนฺตํ** ความว่า เป็นคนที่ไม่มีใครรู้จักในสกุล คือเป็นคนใหม่เสมอนั่นเทียว ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการแสวงหา คือการเที่ยวบิณฑบาต.

[อรรถกถามีปาฐะว่า กุเลสุ อญฺญาโต นิจฺจนโวเยว หุตฺวา อุญฺเฉน ปิณฺฑจริยาย ยาเปนฺตํ แต่คิดว่าควรมีรูปว่า กุเลสุ อญฺญาตํ นิจฺจนวเยว หุตฺวา อุญฺเฉน ปิณฺฑจริยาย ยาเปนฺตํ น่าจะถูกตามหลักภาษา เพราะพระนันทะเป็นกรรมของกิริยาเห็น ในพระคาถานี้ ถ้าประกอบปฐมาวิภัตติก็จะไม่มีสัมพันธ์กับคำใด ๆ ในคาถา[ตามนัยนี้จึงควรตัดบทเป็น อญฺญาตํ + อุญฺเฉน]

อญฺญาตุญฺฉ๒ (ปุ)

[น + ญาตุญฺฉ, อญฺญาต + อุญฺฉ]

การเที่ยวบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ[คือตามบ้านไม่มีกำหนด], [ผู้ยังอัตภาพให้เป็นไป]ด้วยการเที่ยวบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ.

กทาหํ นนฺทํ ปสฺเสยฺยํ
อารญฺญํ ปสุกูลิกํ
อญฺญาตุญฺเฉน ยาเปนฺตํ
กาเมสุ อนเปกฺขินนฺติ. (สํ. ๑/๔๖๘)
อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ. (เนตฺติ. ๑๒๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
เมื่อไร เราพึงเห็นนันทะ ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ยังอัตภาพให้เป็นไป **ด้วยการบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ**[คือตามบ้านไม่มีกำหนด] ผู้ไม่ผูกพันในกามคุณ.

สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายการทำลายกิเลส)

อถวา อภิลกฺขิเตสุ อิสฺสรชนเคเหสุ กฏุกภณฺฑสมฺภารํ สุคนฺธโภชนํ ปริเยสนฺตสฺส อุญฺฉนํ ญาตุญฺฉนํ นาม, ฆรปฏิปาฏิยา ปน ทฺวาเร จิเตน ลทฺธมิสฺสกโภชนํ อญฺญาตุญฺฉนํ นาม. อิทํ อิธ อธิปฺเปตํ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๓๓)

อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวบิณฑบาตของภิกษุผู้แสวงหาอาหารที่มีกลิ่นหอม มีเครื่องปรุงรสจัดในเรือนของชนผู้เป็นใหญ่ที่ชาวโลกรู้จักชื่อว่า การเที่ยวบิณฑบาตตามบ้านมีกำหนด ส่วนการเที่ยวบิณฑบาตอาหารผสม ที่ได้รับโดยยืนใกล้ประตูตามลำดับเรือน ชื่อว่า การเที่ยวบิณฑบาตตามบ้านไม่มีกำหนด ในที่นี้ประสงค์ถึงความหมายหลังนี้[เราพึงเห็นนันทะ]ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการเที่ยวบิณฑบาตตามบ้านไม่มีกำหนด.

(อุญฺโฉ ญาตุญฺโฉ อญฺญาตุญฺโฉ.สํ.อฏ.๒/๒๑๙)

อญฺญาตุญฺฉน (น)

[อญฺญาต + อุญฺฉน. (๒) น + ญาตุญฺฉน] [ผู้ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วย]การเที่ยวบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ[คือตามบ้านไม่มีกำหนด]

ดู อญฺญาตุญฺฉ

อญฺญาทิส (ติ)

[อญฺญ + ทิส + อ]

เช่นกับบุคคลอื่น, มีกิตติศัพท์อย่างอื่น.

อมฺพฏฺฐ์ มาณวํ พฺราหฺมโณ โปกฺขรสาติ เอตทโวจ “กจฺจิ ตาต อมฺพฏฺฐ อทฺทส ตํ ภวนฺตํ โคตมนฺติ. “อทฺทสาม โข มยํ โภ ตํ ภวนฺตํ โคตมนฺติ. “กจฺจิ ตาต อมฺพฏฺฐ ตํ ภวนฺตํ โคตมํ ตถา สนฺตเยว สทฺโท อพฺภุคฺคโต, โน อญฺญถา กจฺจิ ปน โส ภวํ โคตโม ตาทิโส, โน **อญฺญาทิโส**ติ. “ตถา สนฺตเยว โภ ตํ ภวนฺตํ โคตมํ สทฺโท อพฺภุคฺคโต, โน อญฺญถา, ตาทิโสว โส ภวํ โคตโม, โน **อญฺญาทิโส**, สมนฺนาคโต จ โส ภวํ โคตโม ทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขเณหิ ปริปุณฺเณหิ, โน อปริปุณฺเณหีติ.

(ที. ๑/๑๐๐, ม. ๒/๓๓๖)

พราหมณ์โปกขรสาติถามอัมพัฏฐมาณพว่า “พ่ออัมพัฏฐะ เธอได้เห็นท่านพระโคดมพระองค์นั้นแล้วหรือ” “ได้เห็นแล้วขอรับ” “กิตติศัพท์ของท่านพระโคดมที่ขจรไปตามที่มีอยู่จริง ไม่ได้ขจรไปโดยที่ไม่มีจริงหรือ ท่านพระโคดมทรงเป็นผู้มีกิตติศัพท์เช่นนั้นจริง ทรงเป็นผู้**มีกิตติศัพท์อย่างอื่น**หามิได้หรือ[ไม่เป็นอย่างอื่นเลยหรือ] “ขอรับกิตติศัพท์ของท่านพระโคดมที่ขจรไปตามที่มีอยู่จริง ไม่ได้ขจรไปโดยที่ไม่เป็นจริง ท่านพระโคดมทรงเป็นผู้มีกิตติศัพท์เช่นนั้นจริง ทรงเป็นผู้**มีกิตติศัพท์อย่างอื่น**หามิได้[ไม่เป็นอย่างอื่นเลย] ทั้งยังทรงประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการครบถ้วน ไม่ใช่ไม่ครบถ้วน”.

อญฺญาธิการวจนารมฺภ (ปุ)

[อญฺญ + อธิการวจน + อารมฺภ]

คำเริ่มต้นที่กล่าวถึงเรื่องอื่น.

เอตฺถ จ อถาติ **อญฺญาธิการวจนารมฺเภ** นิปาโต. (ม.อฏ. ๑/๑๔๖, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๒๕)

นิบาตว่า อถ ในคำนี้ว่า อถ ขฺวาหํ ใช้ใน**คำเริ่มต้นที่กล่าวถึงเรื่องอื่น**[แสดงฐานะคือกาลเวลาที่ปรากฏในขณะนั้น]

[อถ ศัพท์ใช้ในความหมายดังนี้ ปัญหา (ถาม) เช่น อถ เกน นุ วณฺเณน คนฺธตฺเถโนติ วุจฺจติ (เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเราเป็นผู้โขมยกลิ่นเล่า) อถ ศัพท์แปลว่า “เล่า”, อนันตริยะ (ไม่มีในระหว่าง,ต่อเนื่อง) เช่น อถ สรสนฺธิ วุจฺจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวสรสนธิในกาลนี้) อถ ศัพท์แปลว่า “ในกาลนี้” คัมภีร์พยาขยาแปลว่า “ในกาลนี้” ส่วนนิสสัยพม่ามักแปลว่า “ต่อจากนั้น”, อธิการะ (ฐานะ) เช่น อถ โข ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ (ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา) อถ ศัพท์แปลว่า “ในกาลนั้น” เพื่อแสดงฐานะคือกาลเวลา

ที่ปรากฏในขณะนั้น, อารัมภะ (การเริ่มต้น), ปทปูรณะ (เพียงทำบทให้เต็ม) เป็นต้น]

อญฺญาธิน (ติ)

[อญฺญ + อธิน]

ผู้ติดต่อกับผู้อื่น, ผู้เกี่ยวข้องกับผู้อื่น.

ดู อนญฺญาธีน

อญฺญาปฏิเวธ (ปุ)

[อญฺญา® + ปฏิเวธ]

รู้แจ้งอรหัตตผล, การแทงตลอดอรหัตตผล บรรลุอรหัตตผล.

มหาสมุทฺโท ภิกฺขเว อนุปุพฺพนินฺโน อนุปุพฺพโปโณ อนุปุพฺพปพฺภาโร น อายตเกเนว ปปาโต. ยมฺปิ ภิกฺขเว มหาสมุทฺโท อนุปุพฺพนินฺโน อนุปุพฺพโปโณ อนุปุพฺพปพฺภาโร น อายตเกเนว ปปาโต, อยํ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท ปจฺโม อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม, ยํ ทิสฺวา ทิสฺวา อสุรา มหาสมุทฺเท อภิรมนฺติ. เสยฺยถาปิ ฯเปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อนุปุพฺพสิกฺขา อนุปุพฺพกิริยา อนุปุพฺพปฏิปทา น อายตเกเนว **อญฺญาปฏิเวโธ**,

ยมฺปิ ภิกฺขเว อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อนุปุพฺพสิกฺขา อนุปุพฺพกิริยา อนุปุพฺพปฏิปทา น อายตเกเนว **อญฺญาปฏิเวโธ**; อยํ ภิกฺขเว อิมสฺมึ ธมฺมวินเย ปจฺโม อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม, ยํ ทิสฺวา ทิสฺวา ภิกฺขู อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อภิรมนฺติ.

(วิ. ๔/๔๒๑, อุทาน. ๑๔๑)

ภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรต่ำไปโดยลำดับ ลาดไปโดยลำดับ ลึกลงไปโดยลำดับ ไม่ลึกชันดิ่งไปทันที ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่มหาสมุทรต่ำไปโดยลำดับ ลาดไปโดยลำดับ ลึกลงไปโดยลำดับ ไม่ลึกชันดิ่งไปทันที นี้เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏประการที่ ๑ ในมหาสมุทรที่พวกอสูรพบเห็นแล้ว ต่างพากันยินดีในมหาสมุทรฉันใด. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมวินัยนี้ก็เช่นกันมีการศึกษาตามลำดับ มีการบำเพ็ญไปตามลำดับ มีการปฏิบัติไปตามลำดับ มิใช่มีการ**รู้แจ้งอรหัตตผล**โดยทันที ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ในธรรมวินัยนี้ มีการศึกษาไปตามลำดับ มีการบำเพ็ญตามลำดับ มีการปฏิบัติตามลำดับ มิใช่**รู้แจ้งอรหัตตผล**มาแต่เดิมเลย นี้เป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏประการที่ ๑ ในธรรมวินัยนี้ที่ภิกษุทั้งหลายพบเห็น แล้วต่างพากันยินดีในธรรมวินัยนี้ ฉันนั้น.

อญฺญาปฏิเวโธติ อรหตฺตปฺปตฺติ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๒๓)

บทว่า **อญฺญาปฏิเวโธ** (รู้แจ้งอรหัตตผล) คือ การบรรลุอรหัตตผล.

ตตฺถ อนุปุพฺพสิกฺขาย ติสฺโส สิกฺขา คหิตา อนุปุพฺพกิริยาย เตรส ธุตธมฺมา อนุปุพฺพปฏิปทาย สตฺต อนุปสฺสนา อฏฺจารส มหาวิปสฺสนา อฏฺจตฺตึส อารมฺมณวิภตฺติโย สตฺตตึส โพธิปกฺขิยธมฺมา จ คหิตา. น อายตเกเนว **อญฺญาปฏิเวโธ**ติ มณฺฑูกสฺส อุปฺปติตฺวา คมนํ วิย อาทิโตว สีลปูรณาทีนิ อกตฺวา อรหตฺต-

ปฏิเวโธ นาม นตฺถิ ปฏิปาฏิยา ปน สีลสมาธิปญฺญาโย ปูเรตฺวาว อรหตฺตปฺปตฺตีติ อตฺโถ.

(อุทาน.อฏ. ๒๗๕, สารตฺถ. ๓/๔๓๐)

ในพระบาลีนั้น ด้วยการศึกษาตามลำดับ ท่านถือเอาสิกขา ๓ [ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขา]. ด้วยการบำเพ็ญตามลำดับ ท่านถือเอาธุดงค์ ๑๓. ด้วยการปฏิบัติตามลำดับ ท่านถือเอาอนุปัสสนา ๗ และมหาวิปัสสนา ๑๘ ด้วยการจำแนกอารมณ์[ของสมถภาวนา] ๓๘ ท่านถือเอาโพธิปักขิยธรรม ๓๗ . ปาฐะว่า **น อายตเกเนว อญฺญาปฏิเวโธ** (มิใช่รู้แจ้งอรหัตตผลมาแต่เดิมเลย) ความว่า การไม่ บำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์มาแต่ต้น แล้ว**รู้แจ้งอรหัตตผล** เหมือนกบกระโดดหามีไม่ แต่ต้องบำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญามาตามลำดับ จึง[จะสามารถ] บรรลุอรหัตตผลได้.

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค (๑/๑๑๙) แสดงอารมณ์ของสมถภาวนา ๔๐ คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, พรหมวิหาร ๔, อรูปฌาน ๔, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑, จตุธาตุววัตถาน ๑ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุตตันตนัย ที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลุทายสูตร (ม. ม. ๑๓/๒๕๐/๒๒๖) แต่ในอรรถกถาและฎีกาบางแห่ง กล่าวถึงอารมณ์ของสมถภาวนา ๓๘ โดยรวมอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาสหาขอบเขตมิได้) โดยถือว่ากสิณมี ๘ ประเภทตามธรรมสังคณีปกรณ์ (อภิ.สํ. ๓๔/๒๐๓/๖๓)]

อญฺญาปเทส (ปุ)

[อญฺญ + อปเทส]

การระบุถึงผู้อื่น, การอ้างถึงผู้อื่น – สิ่งอื่น, การกล่าวโดยอ้อม.

ปจมฺ ฌานํ สมาปชฺชินฺติอาทินา นเยน วุตฺตปฺปการํ อสนฺตํ ฌานาทิธมฺมํ อาโรเจนฺตสฺส สเจ ยสฺส กสฺสจิ อาโรเจติ โส มนุสฺสชาติโก โหติ อนนฺตรเมว “อยํ ฌานลาภีติ วา “อริโยติ วา เยน เกนจิ อากาเรน ตมตฺถํ ชานาติ ปาราชิกํ. สเจ น ชานาติ ถุลฺลจฺจยํ. สเจ ปน “โย เต วิหาเร วสิ โส ภิกฺขุ ปจมฺ ฌานํ สมาปชฺชีติอาทินา นเยน **อญฺญาปเทเสน** อาโรเจนฺตสฺส ชานาติ ถุลฺลจฺจยํ. สเจ น ชานาติ ทุกฺกฏํ.

(กงฺขา. ๑๒๕)

เมื่อภิกษุอวดคุณธรรมมีฌานเป็นต้น ที่ไม่มีจริงในตน ซึ่งได้กล่าวประเภทไว้แล้วตามนัยว่า เราเข้าปฐมฌานแล้วเป็นต้น ถ้าบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่ภิกษุอวดนั้นมีชาติเป็นมนุษย์ทันทีที่อวดเสร็จนั้นเอง บุคคลนั้นเข้าใจความนั้น ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ภิกษุนี้ได้ฌาน หรือเป็นพระอริยะ ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาราชิก ถ้าเขาไม่เข้าใจ ต้องอาบัติถุลลัจจัย. เมื่อภิกษุอวดด้วย**การระบุถึงผู้อื่น**ว่า ภิกษุใด อยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌานเป็นต้น ถ้าผู้ฟังเข้าใจ[ตามนั้น]ต้องอาบัติถุลลัจจัย ถ้าไม่เข้าใจต้องอาบัติทุกกฏ.

[ปน ศัพท์ในประโยคว่า สเจ ปน โย เต วิหาเร วสิ ฯเปฯ ทำหน้าที่วิเสสโชตกะ คือ แสดงความพิเศษ ดังคัมภีรัตถนิยาม (ข้อ ๔๕) กล่าวว่า ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย สเจ และ อิธ แสดงอรรถวิเสสะ]

ฉพฺพคฺคิเย ภิกฺขู อารพฺภ โอมสนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ สาธารณปญฺญตฺติ อนาณตฺติกํ เตหิเยว ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ “สนฺติ อิเธกจฺเจ จณฺฑาลาติอาทินา นเยน **อญฺญาปเทสํ** กตฺวา อกฺโกสนฺตสฺส “โจโรสิ คณฺฐิเภทโกสีติอาทีหิ ปาพิมุตฺตกปเทหิ อกฺโกสนฺตสฺส ยถา ตถา วา อนุปสมฺปนฺนํ อกฺโกสนฺตสฺส จ ทุกฺกฏํ.

(กงฺขา. ๑๙๑)

พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบทนี้ไว้แล้วในเพราะเรื่องภิกษุด่าว่า เสียดสี[ภิกษุเป็นต้น] เพราะทรงปรารภฉัพพัคคีย์ภิกษุ (ในเมืองสาวัตถี) สิกขาบทนี้จัดเป็นสาธารณบัญญัติ เป็นอนาณัตติกะ. เมื่อภิกษุด่า ด้วย**การระบุถึงผู้อื่น** (ด่ากระทบ) ด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ เหล่านั้นนั่นแหละ โดยนัยเป็นต้นว่า ในโลกนี้ มีคนบางจำพวกเป็นคนจัณฑาลเป็นต้น ต้องอาบัติทุกกฏ เมื่อภิกษุด่า ด้วยคำที่พ้นจากพระบาลีมี โจโรสิ (เจ้าเป็นโจร) คณฺฐิเภทโกสิ (เจ้าเป็นคนทำลายปม) ดังนี้เป็นต้น ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุด่าเสียดสีอนุปสัมบันโดยประการที่ด่าภิกษุ ต้องอาบัติทุกกฏ. ดู วิ.อฏ. ๒/๙๒

เอวํ วทนฺโต จ ธนิยํ อตฺตฺถจพฺเพน ตุสฺสมานํ **อญฺญาปเทเสเนว** ปริภาสติ โอวทติ อนุสาสติ. กถํ? “อกฺโกธโนติ หิ วทมาโน ธนิยตฺวํ “ปกฺโกทโนหมสฺมีติ ตุฏฺโฐ โอทนปาโก จ ยาวชีวํ ธนปริกฺขเยน กตฺตพฺโพ ธนปริกฺขโย จ อารกฺขาทิทุกฺขปทฏฺฐาโน เอวํ สนฺเต ทุกฺเขเนว ตุฏฺโฐ โหสิ. อหํ ปน “อกฺโกธโนหมสฺมีติ ตุสฺสนฺโต สนฺทิฏฺฐิกสมฺปรายิกทุกฺขาภาเวน ตุฏฺโฐ โหมีติ ทีเปติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๙)

ก็พระผู้มีพระภาคตรัสอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าทรงตักเตือน คือ โอวาท สั่งสอนนายธนิยะผู้ยินดีอยู่ด้วยสิ่งอันไม่ควรยินดี ด้วย**การอ้างถึงสิ่งอื่น** (ยกเอาสิ่งอื่นมาแสดงอ้าง) นั่นเทียว ทรงแสดงอ้างอย่างไร ? ทรงแสดงว่า เพราะเมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่โกรธก็ย่อมแสดงว่า ดูก่อนธนิยะ ท่านยินดีว่าเรามีข้าวหุงเสร็จแล้ว ก็ข้าวสุกอันบุคคลพึงหุง ด้วยการสิ้นไปแห่งทรัพย์ตลอดชีวิต การสิ้นทรัพย์เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์มีทุกข์เพราะการรักษาเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านชื่อว่าเป็นผู้ยินดีด้วยทุกข์. แต่ข้าพเจ้ายินดีอยู่ว่า เราเป็นผู้ไม่โกรธ จึงชื่อว่ายินดีแล้วด้วยความไม่มีทุกข์ทั้งในปัจจุบันทั้งในสัมปรายภพ.

อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ สมุทาจรณาการทสฺสนเมตํ อตฺตูปนายิกญฺหิ กตฺวา วินา **อญฺญาปเทเสน** สมุทาจรนฺโต เอวํ สมุทาจรติ ตสฺมา ยฺวายํ ปทภาชเน “ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ สมาปชฺชามิ สมาปนฺโนติอาทิเภโท วุตฺโต โส สพฺโพ อิเธว สงฺคหํ คจฺฉตีติ เวทิตพฺโพ. “อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ หิ วทนฺโต น ยิทํ วจน-

มตฺตเมว วทติ อถ โข “อิมินา จ อิมินา จ การเณน อยํ ธมฺโม มยิ อตฺถีติ ทีเปติ.

(กงฺขา. ๑๕๑)

ปาฐะว่า **อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ** (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด เพราะภิกษุที่อวดอุตริมนุสธรรม ให้น้อมเข้าในตน โดยเว้น**การระบุถึงผู้อื่น** ชื่อว่าอวดอย่างนี้ ดังนั้น ประเภททั้งหมดที่ตรัสไว้ในปทภาชนีย์นั้นว่า ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว) จึงนับเข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นี้ อนึ่ง เมื่อภิกษุกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) ชื่อว่าจะกล่าวเพียงถ้อยคำนี้อย่างเดียวก็หาไม่ แต่ยังแสดงว่า ธรรมนี้มีอยู่ในเราด้วยเหตุอย่างนี้ๆ.

[อิติ ศัพท์ในปาฐะว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ ทำหน้าที่อาการะ คือ แสดงอากัปกิริยาทางวาจาหรือใจ ในภาษาไทยแปลว่า “ว่า” คือ กล่าวว่า...หรือคิดว่า...ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ สมุทาจรณาการทสฺสนเมตํ (คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด) ในที่นี้เป็นการแสดงอากัปกิริยาทางวาจาของกริยาคุมพากย์ว่า สมุทาจเรยฺย

ข้อความว่า **โดยเว้นการระบุถึงผู้อื่น** หมายถึงการพูดถึงตนเหมือนเป็นผู้อื่นว่า โย เต วิหาเร วสติ, โส ภิกฺขุ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภี (ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌาน) เป็นต้น การพูดเช่นนี้เป็นการพูดโดยปริยาย (อ้อม) ภิกษุผู้พูดจึงไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะไม่ได้พูดระบุถึงตนโดยตรง. อนึ่ง การพูดโดยปริยาย (อ้อม) นั้น ทำให้ต้องอาบัติปาราชิกที่ ๓ เท่านั้น ไม่ต้องอาบัติปาราชิกอื่น ๓ ข้อ ส่วนการใช้ให้ผู้อื่นทำ (อาณตฺติ) ทำให้ต้องอาบัติปาราชิกที่ ๒ และที่ ๓ เท่านั้น ไม่ต้องอาบัติปาราชิกอื่น ๒ ข้อ ดังคัมภีร์ขุททสิกขา (คาถา ๑๑) กล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

ปริยาโย จ อาณตฺติ
ตติเย ทุติเย ปน
อาณตฺติเยว เสเสสุ
ทฺวยเมตํ น ลพฺภติ.

การกล่าวโดยปริยาย (อ้อม) และการใช้ มีในปาราชิกที่ ๓ ส่วนในปาราชิกที่ ๒ มีการใช้อย่างเดียว ทั้งสองอย่างนั้นแล มีไม่ได้ในปาราชิกที่เหลือ.

คำว่า **ตสฺมา** ในประโยคว่า ตสฺมา ยฺวายํ ปทภาชเน เป็นต้น เพิ่มปาฐเสสะว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ เอตสฺส สมุทาจรณาการทสฺสนตฺตา (เพราะคำนั้นว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ เป็นคำแสดงอาการอวด) โดยเปลี่ยนประธานคือ สมุทาจรณาการทสฺสนํ เป็นบทแสดงเหตุและลง ตฺต ปัจจัยอยู่ท้าย]

อญฺญาปตฺติกฺขนฺธสญฺญี (ติ)

[อญฺญาปตฺติขนฺธ + สญฺญี]

มีความสำคัญว่าเป็นกองอาบัติอื่น.

ตตฺถ อาปตฺติ จ โหติ อาปตฺติสญฺญี จาติ ยํ อาปตฺตึ อาปนฺโน สา เตรสนฺนํ อญฺญตรา โหติ โสปิ จ ตตฺถ วตฺถุวเสน วา “อิทํ ภิกฺขูนํ น วฏฺฏตีติ นามมตฺตวเสน วา “อยํ อิตฺถนฺนามา อาปตฺตีติ อาปตฺติสญฺญีเยว หุตฺวา “น ทานิ นํ กสฺสจิ อาโรเจสฺสามีติ เอวํ ฉาเทตุกาโมว ธุรํ นิกฺขิปิตฺวา อรุณํ อุฏฺจาเปติ ฉนฺนา โหติ อาปตฺติ. สเจ ปเนตฺถ อนาปตฺติสญฺญี วา โหติ **อญฺญาปตฺติกฺขนฺธสญฺญี** วา เวมติโก วา อจฺฉนฺนาว โหติ. (กงฺขา. ๑๗๔)

ในหัวข้อนั้น คำว่า **อาปตฺติ จ โหติ**, **อาปตฺติสญฺญี จ** (เป็นอาบัติและรู้ว่าเป็นอาบัติ) ความว่า ภิกษุต้องอาบัติใด อาบัตินั้นคืออาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง และแม้ภิกษุนั้นก็รู้ว่าเป็นอาบัติในอาบัตินั้น โดยเนื่องด้วยวัตถุ[คือการล่วงละเมิด]ว่า การล่วงละเมิดนี้ไม่ควรแก่ภิกษุ หรือโดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้นว่า นี้เป็นอาบัติมีชื่ออย่างนี้ เป็นผู้ต้องการจะปกปิดอาบัติอย่างนี้ว่า เราจะไม่บอกอาบัตินั้นแก่ใครๆ ในบัดนี้ ได้ทอดธุระ[ในการบอก]จนอรุณขึ้น อาบัติชื่อว่าเป็นอันปกปิดแล้ว แต่ถ้าเธอสำคัญว่าไม่เป็นอาบัติในอาบัตินี้ หรือ**มีความสำคัญว่าเป็นกองอาบัติอื่น** หรือมีความสงสัย อาบัติชื่อว่าไม่ได้ปกปิดเลย.

อญฺญาเปกฺข (ติ)

[อญฺญา® + อป + อิกฺข + อ]

ผู้หวังความรู้.

อสฺโสสิ โข ภควา อายสฺมโต อานนฺทสฺส สุภทฺเทน ปริพฺพาชเกน สทฺธึ อิมํ กถาสลฺลาปํ. อถ โข ภควา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ “อลํ อานนฺท มา สุภทฺทํ วาเรสิ ลภตํ อานนฺท สุภทฺโท ตถาคตํ ทสฺสนาย. ยํ กิญฺจิ มํ สุภทฺโท ปุจฺฉิสฺสติ สพฺพํ ตं **อญฺญาเปกฺโขว** ปุจฺฉิสฺสติ โน วิเหสาเปกฺโข. ยํ จสฺสาหํ ปุฏฺโจ พฺยากริสฺสามิ ตं ขิปฺปเมว อาชานิสฺสตีติ.

(ที. ๒/๑๒๔)

พระผู้มีพระภาคทรงได้ยินถ้อยคำของท่านอานนท์เจรจากับสุภัททปริพาชก. ครั้งนั้นแล จึงรับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อย่าห้ามสุภัททะเลย อานนท์ ให้สุภัททะเข้ามาหาตถาคต เขาจะถามปัญหาบางอย่างกับเรา เขาเป็น**ผู้หวังความรู้**เท่านั้น จักถามปัญหานั้นทั้งปวง ไม่หวังรบกวนเรา อนึ่ง เมื่อเราตอบสิ่งที่ถาม เขาจะรู้ได้ทันที”

อญฺญาเปกฺโขวาติ อญฺญาตุกาโมว หุตฺวา.

(ที.อฏ. ๒/๑๘๐)

บทว่า **อญฺญาเปกฺโขว** (หวังความรู้) คือ เป็นผู้ประสงค์เพื่อความรู้โดยแท้.

อญฺญาผล (ติ)

[อญฺญา® + ผล]

[สมาธิ]มีอรหัตต์เป็นผล, อรหัตตผลสมาธิ.

เอวํ วุตฺเต โสหํ อาวุโส ชฏิลวาสิกํ ภิกฺขุนึ เอตทโวจํ ‘ยายํ ภคินิ สมาธิ น จาภินโต น จาปนโต น จ สสงฺขารนิคฺคยฺหวาริตคโต

วิมุตฺตตฺตา จิโต จิตตฺตา สนฺตุสิโต สนฺตุสิตตฺตา โน ปริตสฺสติ. อยํ ภคินิ สมาธิ **อญฺญาผโล** วุตฺโต ภควตาติ. (อ. ๓/๒๒๕)

เมื่อชฏิลภาคิกาภิกษุณีกล่าวอย่างนี้แล้ว ผมได้กล่าวกับภิกษุณีนั้นว่า “น้องหญิง สมาธิใดอันกิเลสน้อมไปไม่ได้[ไม่น้อมไปด้วยอำนาจราคะ] นำไปไม่ได้[ไม่ถูกชักนำไปตามอำนาจโทสะ] ไม่มีการข่มห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง ชื่อว่าตั้งมั่นแล้วเพราะหลุดพ้น ชื่อว่ายินดีเพราะตั้งมั่น ชื่อว่าไม่สะดุ้งเพราะยินดี สมาธินี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า**มีอรหัตต์เป็นผล** (อรหัตตผลสมาธิ).

อญฺญาผโล วุตฺโตติ อญฺญา วุจฺจติ อรหตฺตํ, อรหตฺตผลสมาธิ นาเมโส วุตฺโต ภควตาติ อตฺโถ. (อ.อฏ. ๓/๒๘๐)

สองบทว่า **อญฺญาผโล วุตฺโต** (ทรงตรัสว่ามีอรหัตตเป็นผล) ความว่า อรหัตตผล ตรัสเรียกว่า อัญญา ชื่อว่าสมาธิในอรหัตตผล (อรหัตตผลสมาธิ) นี้พระผู้มีพระภาคได้ทรงตรัสไว้แล้ว.

อญฺญาพฺยากรณ (น)

[อญฺญา[๑] + พฺยากรณ]

การพยากรณ์อรหัตตผล.

ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว **อญฺญาพฺยากรณานิ**. กตมานิ ปญฺจ ? มนฺทตฺตา โมมูหตฺตา อญฺญํ พฺยากโรติ ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อญฺญํ พฺยากโรติ อุมฺมาทา จิตฺตกฺเขปา อญฺญํ พฺยากโรติ อธิมาเนน อญฺญํ พฺยากโรติ สมฺมเทว อญฺญํ พฺยากโรติ. (อ. ๒/๑๐๔)

ภิกษุทั้งหลาย **การพยากรณ์อรหัตตผล** [การกล่าวอ้างว่าตนได้บรรลุอรหัตตผล] ๕ ประการนี้ การพยากรณ์อรหัตตผล ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) พยากรณ์อรหัตตผล เพราะโง่เขลา หลงงมงาย (๒) พยากรณ์อรหัตตผล เพราะมีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำแล้ว (๓) พยากรณ์อรหัตตผล เพราะความบ้า เพราะจิตฟุ้งซ่าน (๔) พยากรณ์อรหัตตผล เพราะสำคัญ[ตน]ว่าได้บรรลุ (๕) พยากรณ์อรหัตตผลโดยถูกต้อง.

อญฺญาพฺยากรณานีติ อรหตฺตพฺยากรณานิ. (อ.อฏ. ๓/๔๐)

บทว่า **อญฺญาพฺยากรณานิ** แปลว่า การพยากรณ์อรหัตตผล. ดู อ.ฏี. ๓/๓๘

อญฺญาพฺยากรณคาถา (ถี)

[อญฺญาพฺยากรณ + คาถา]

คาถาแสดงการพยากรณ์อรหัตตผล.

เอวมยํ เถรสฺส **อญฺญาพฺยากรณคาถา** โหติ. (เถร.อฏ. ๑/๓๔)

คาถานี้แสดงการพยากรณ์อรหัตตผลของพระเถระ ด้วยประการฉะนี้.

อญฺญาพฺยากรณวส (ปุ)

[อญฺญาพฺยากรณ + วส]

อำนาจแห่งการพยากรณ์อรหัตตผล.

ตา สพฺพา เอกชฺฌ กตฺวา สุมนตฺเถโร ปจฺจา **อญฺญาพฺยากรณวเสน** อภาสิ.

(เถร.อฏ. ๒/๑๑๐)

พระสุมนเถระรวมคาถาทั้งหมดนั้นเข้าไว้แห่งเดียวกัน แล้วได้กล่าวโดยเนื่องด้วย**การพยากรณ์อรหัตตผล**ในชั้นหลัง.

อญฺญาภูต (ติ)

[อญฺญา[๑] + ภูต]

อันรู้แล้ว, อันเป็นพระอรหันต์.

ดู อญฺญินฺทฺริย

อญฺญาย (กฺริ/วิ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ตฺวา]

อญฺญาย = ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เฑฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสฺสํ, แปลง ตฺวา เป็น ย ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย.

เพราะรู้ชัด, **รู้ชัดแล้ว**, **รู้ตลอดแล้ว**. **รู้ทั่ว**.

ยสฺสาลยา น วิชฺชนฺติ

อญฺญาย อกถึกถี

อมโตคธ์ อนุปฺปตฺตึ

ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณ์.

(ม. ๒/๔๑๑, ธมฺม. ๗๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ผู้ใดไม่มีความอาลัย หมดความสงสัย **เพราะรู้ชัด** หยั่งลงสู่อมตะ บรรลุ[อรหัตตผล]แล้ว เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์.

อญฺญายาติ ชานิตฺวา. (ม.อฏ. ๓/๒๙๙)

บทว่า **อญฺญาย** แปลว่า เพราะรู้ชัด.

อญฺญาย อกถึกถีติ อฏฺจ วตฺถูนิ ยถาภูตํ ชานิตฺวา อฏฺจวตฺถุกาย วิจิกิจฺฉาย นิพฺพิจิกิจฺโฉ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๔๒๒)

บาทคาถาว่า **อญฺญาย อกถึกถี** (หมดความสงสัยเพราะรู้ชัด) ความว่า เพราะรู้วัตถุ ๘ ตามความเป็นจริง เป็นผู้ไม่มีความสงสัยด้วยความสงสัยอันมีวัตถุ ๘.

ดู อ. ๑/๑๙๙, สํ. ๑/๒๙, ชา. ๑/๑

ดู อญฺญา[๒]

อญฺญายตนตฺต (น)

[อญฺญ + อายตนตฺต]

ความเป็นอายตนะอื่น.

อปริยาปนฺนา จาติ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานตฺตา **อญฺญายตนตฺตา** จ อสงฺคหิตา.

(มูลฏี. ๑/๘๗)

บทว่า **อปริยาปนฺนา จ** (และไม่นับเข้า) ความว่า [ธรรมารมณ์]ไม่จัดเข้า เพราะไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ และเพราะ**เป็นอายตนะอื่น**.

[ธรรมารมณ์มี ๒ ประเภท คือ ธรรมารมณ์ที่นับเข้าในธรรมายตนะ และไม่นับเข้าในธรรมายตนะ ธรรมารมณ์ที่นับเข้าในธรรมายตนะ คือ เจตสิกที่เป็นนามขันธ์ สุขุมรูป และนิพพาน ส่วนธรรมารมณ์ที่ไม่นับเข้าในธรรมายตนะ คืออายตนะภายใน ๖ ลักขณรูป

และบัญญัติ โดยเหตุที่อายตนะภายในได้รับชื่อว่าจักขายตนะเป็นต้นแล้ว และลักขณรูปพร้อมทั้งบัญญัติก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ ดังนั้น ธรรมเหล่านี้จึงไม่นับเข้าในธรรมายตนะ]

อญฺญารมฺมณ (ติ)

[อญฺญ + อารมฺมณ]

อันมีอารมณ์อื่น, อันมีธรรมอื่นเป็นอารมณ์.

น วตฺตพฺพำ “สมฺมติญาณำ สจฺจารมฺมณญฺเญว น **อญฺญารมฺมณ**นฺติ? อามนฺตา. นนุ ปจฺวีกสิณำ สมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส อตฺถิ ญาณำ, ปจฺวีกสิณญฺจ สมฺมติสจฺจมฺหีติ? อามนฺตา. หญฺจิ ปจฺวีกสิณำ สมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส อตฺถิ ญาณำ, ปจฺวีกสิณญฺจ สมฺมติสจฺจมฺหิ, เตน วต เร วตฺตพฺเพ “สมฺมุติญาณำ สจฺจารมฺมณญฺเญว น อญฺญารมฺมณนฺติ. (อภิ.ก. ๒๓๓)

ปร.ท่านไม่ยอมรับว่า สมมติญาณมีสัจจะเท่านั้นเป็นอารมณ์ไม่มี**ธรรมอื่นเป็นอารมณ์** ใช่ไหม. สก.ใช่. ปร.ผู้เข้าสมาบัติที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์มีญาณอยู่ และปฐวีกสิณเป็นสมมติสัจจะใช่ไหม. สก.ใช่. ปร.หากผู้เข้าสมาบัติที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์มีญาณอยู่และปฐวีกสิณเป็นสมมติสัจจะ ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า สมมติญาณมีสัจจะเท่านั้นเป็นอารมณ์ไม่มี**ธรรมอื่นเป็นอารมณ์**.

[สมมติญาณ หมายถึงญาณที่รู้สมมติบัญญัติ เช่น รู้บุคคล รู้ความจริงโดยสมมติ (อภิ.ปญฺจ.อ. (บาลี) ๔๓๔/๔๖๔)

ปร. หมายถึงภิกษุในนิกายอันธกะ ซึ่งมีความเห็นว่า สมมติญาณก็สามารถรู้สัจจะได้ คำว่า **สัจจะ** ในที่นี้เป็นความหมายรวมๆ ไม่แยกว่าเป็นสมมติสัจจะหรือปรมัตถสัจจะ (อภิ.ปญฺจ.อ. (บาลี) ๔๓๔/๒๑๒)]

อญฺญาราธน (ถี)

[อญฺญา[๑] + อาราธน]

การบรรลุอรหัตตผล, การให้สำเร็จอรหัตตผล, การดำรงมั่นอยู่ในอรหัตตผล.

นาหำ ภิกฺขเว อาทิเกเนว **อญฺญาราธนำ** วทามิ. อปิจ ภิกฺขเว อนุปุพฺพสิกฺขา อนุปุพฺพกิริยา อนุปุพฺพปฏิปทา **อญฺญาราธนา** โหติ. กถญฺจ ภิกฺขเว อนุปุพฺพสิกฺขา อนุปุพฺพกิริยา อนุปุพฺพปฏิปทา อญฺญาราธนา โหติ?.

(ม. ๒/๑๔๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวการ**บรรลุอรหัตตผล**ด้วยขั้นเดียวเท่านั้น แต่**การบรรลุอรหัตตผล** ย่อมมีได้ด้วยการบำเพ็ญสิกขาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยา โดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญปฏิปทาโดยลำดับ.

นาหำ ภิกฺขเว อาทิเกเนวาติ อหำ ภิกฺขเว ปฐมเมว มณฺฑูกสฺส อุปฺปติตฺวา คมนำ วิย **อญฺญาราธนำ** อรหตฺเต ปติฏฺฐานำ น วทามิ.

(ม.อฏ. ๓/๑๓๔)

ปาฐะว่า **นาหำ ภิกฺขเว อาทิเกเนว** ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าว**การบรรลุอรหัตตผล** คือการดำรงมั่นอยู่ในอรหัตตผลเหมือนกบกระโดดไปครั้งเดียวเท่านั้น.

[คำว่า **อาราธน** ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + ราธ ธาตุ (ปตฺติยํ=ถึง) + ยุ ปัจจัย ในที่นี้ ราธ ธาตุมีความหมายว่า "ถึง, บรรลุ" เพราะคัมภีร์อรรถกถามูลปัณณาสก์ (เล่ม ๑ หน้า ๓๕๓) ได้อธิบายว่า อญฺญํ อาราเธติ = อรหตฺตํ ปาปุณาติ. ที่จริงแล้ว คำว่า อาราธน ที่พบในวรรณกรรมบาลีมีความหมาย ๔ ประการ คือ การให้สำเร็จ, การถึง, การพอใจ และการให้พอใจ ความหมาย ๓ อย่างแรก พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๘๗) ว่า

อาราธนํ สาธเน จ

ปตฺติยํ ปริโตสเน.

อาราธน ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า การให้สำเร็จ, การถึง, การพอใจ.

ความหมายดังกล่าวสอดคล้องกับอรรถของ ราธ ธาตุที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๓๑๖) ว่า

ราโธ สฺวา นิปฺผาทเน หิ

สิทฺธิยํ อา ตุ โตสเน

อปปุพฺโพ ปทุฏฺฐจมฺหิ

ราโส สทฺเท ปวตฺตติ.

ราธ ธาตุ สฺวาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ให้สำเร็จ, ทิวาทิคณะเป็นไปในความหมายว่า ยินดี เมื่อมี อป อยู่หน้าเป็นไปในความหมาย ประทุษร้าย ราส ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ส่งเสียง.

ความหมายว่า "ยินดี" เทียบได้กับบทกิริยาอาขยาตว่า จิตฺตํ อาราเธติ (ย่อมยังจิตให้พอใจ) จิตฺตํ อาราเธยฺย (พึงยังจิตให้พอใจ) พบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อาราเธยฺยาติ ปริโตเสยฺย, อญฺญถา อาราธนํ นาม นตฺถีติ ทสฺเสติ. (อ.อฏ. ๓/๓๓๕)

ปาฐะว่า อาราเธยฺย แปลว่า พึงยังจิตให้พอใจ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการยังจิตให้ยินดีโดยประการอื่นหามีไม่]

อญฺญาวาส (ปุ)

[อญฺญ + อาวาส]

อาวาสอื่น, สถานที่อื่น.

สเจ **อญฺญาวาสโต** อาเนตฺวา วสมานสฺส อญฺโญ วุฑฺฒตโร อาคจฺฉติ น ปฏิพาหิตพฺโพ ‘มยา ภนฺเต **อญฺญาวาสโต** อานีตํ ปากติกํ กเรยฺยาถาติ วตฺตพฺพํ. เตน ‘เอวํ กริสฺสามีติ สมฺปฏิจฺฉิเต อิตรสฺส คนฺตุ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๕)

ถ้าเมื่อภิกษุนำมาจาก**อาวาสอื่น**แล้วใช้อยู่, ภิกษุอื่นผู้แก่กว่ามา อย่าพึงห้ามท่าน พึงเรียนว่า ท่านขอรับ เตียงตั่งผมนำมาจาก **อาวาสอื่น** ท่านพึงทำให้เป็นปกติ. เมื่อภิกษุผู้แก่กว่านั้นรับรองว่า เราจักทำอย่างนั้น ดังนี้ ภิกษุนอกนี้จะไปก็ควร.

อญฺญาวิมุตฺต (ติ)

[อญฺญา® + วิมุตฺต]

ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอรหัตตผล, ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยการหลุดพ้นคืออรหัตตผล.

เสโข เสโขติ ภนฺเต วุจฺจติ. กิตฺตาวตา นุ โข ภนฺเต เสโข โหตีติ? “สิกฺขตีติ โข ภิกฺขุ ตสฺมา เสโขติ วุจฺจติ. กิญฺจ สิกฺขติ? อธิสีลมฺปิ สิกฺขติ อธิจิตฺตมฺปิ สิกฺขติ อธิปญฺญมฺปิ สิกฺขติ. สิกฺขตีติ โข ภิกฺขุ ตสฺมา เสโขติ วุจฺจตีติ. “เสขสฺส สิกฺขมานสฺส อุชุมคฺคานุสาริโน. ขยสฺมึ ปฐมํ ญาณํ ตโต อญฺญา อนนฺตรา. “ตโต **อญฺญา-วิมุตฺตสฺส** ญาณํ เว โหติ ตาทิโน. อกุปฺปา เม วิมุตฺตีติ ภวสโยชนกฺขเยติ. (อ. ๑/๒๓๒)

(ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า “เสขะ เสขะ” บุคคลชื่อว่าเป็นเสขะ ด้วยเหตุเพียงเท่าไร. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุ ที่เรียกว่า “เสขะ” เพราะยังต้องศึกษา ศึกษาอะไร คือ ศึกษาอธิสีลสิกขาบ้าง อธิจิตต-สิกขาบ้าง อธิปัญญาสิกขาบ้าง ภิกษุ ที่เรียกว่า เสขะ เพราะยังต้องศึกษาแล ญาณ[มรรคญาณ]ในความสิ้นกิเลสย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะ ผู้กำลังศึกษาและปฏิบัติตามทางสายตรง[อริยมรรค]ก่อน ต่อจากนั้น อรหัตตผลจึงเกิด ต่อจากนั้น ญาณ[ปัจจเวกขณญาณ]ในความสิ้นไปแห่งภวสังโยชน์ว่า “วิมุตติของเราไม่กำเริบ” ย่อมเกิดขึ้นแก่ท่าน**ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอรหัตตผล**.

อญฺญาวิมุตฺตสฺสาติ อรหตฺตผลวิมุตฺติยา วิมุตฺตสฺส. (อ.อฏ. ๒/๒๑๖)

บทว่า **อญฺญาวิมุตฺตสฺส** (ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอรหัตตผล) ได้แก่ ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยการหลุดพ้นคืออรหัตตผล.

(ส่วนใน อิติวุตฺ.อฏ.หน้า ๑๙๙ พรรณนาว่า อญฺญา และ วิมุตฺต เป็นบทวากยะ)

อญฺญาวิโมกฺข (ปุ)

[อญฺญา + วิโมกฺข]

(ก) อัญญาวิโมกข์, อรหัตตผล, วิโมกข์ที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งอัญญินทรีย์, วิโมกข์ที่เกิดขึ้นแก่อรหัตตผล.

อิทญฺจ ปน เมตํ สาริปุตฺต สนฺธาย ภาสิตํ ปารายเน อุทยปญฺเห “ปหานํ กามสญฺญานํ โทมนสฺสานํ จูภยํ ถินสฺส จ ปนูทนํ กุกฺกุจฺจานํ นิวารณํ ฯเปฯ **อญฺญาวิโมกฺขํ** ปพฺรูมิ อวิชฺชาย ปเภทนนฺติ.

(อ. ๑/๑๓๓, สุตฺตนิ. ๔๔๖, จูฬนิ. ๑๕๙)

สารีบุตร เรา (ตถาคต) หมายเอาเช่นนี้ จึงกล่าวไว้ในอุทยปัญหา ในปารายนวรรคว่า เรากล่าว**อัญญาวิโมกข์[อรหัตตผล]** ซึ่งเป็นธรรมสำหรับละธรรมทั้งสองคือกามสัญญา[สัญญาที่เกิดขึ้นปรารภกาม หรือสัญญาที่สหรคตด้วยโลภจิต ๘ ดวง] และโทมนัส เป็นธรรมบรรเทาถีนะ ปิดกั้นกุกกุจจะ...เป็นธรรมเครื่องทำลายอวิชชา.

อญฺญาวิโมกฺขนฺติ อญฺญินฺทฺริยปริโยสาเน อุปฺปนฺนํ วิโมกฺขํ, อญฺญาย วา วิโมกฺขํ อญฺญา-วิโมกฺขํ. ปญฺญาวิมุตฺตนฺติ อตฺโถ.

(อ.อฏ. ๒/๑๐๓)

วิโมกข์ที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งอัญญินทรีย์ ชื่อว่า **อัญญาวิโมกข์** หรือวิโมกข์ที่เกิดขึ้น

แก่อรหัตตผล ชื่อว่า**อัญญาวิโมกข์** ได้แก่ ปัญญาวิมุตติ.

(ข) **วิโมกข์อันเพ่งถึงอานุภาพแห่งปัญญา**.

อญฺญาวิโมกฺขนฺติ ปญฺญานุภาวนิชฺฌาตํ วิโมกฺขํ ปุจฺฉติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๑๕)

บทว่า **อญฺญาวิโมกฺขํ** ได้แก่ อุทยมาณพทูลถามถึงวิโมกข์ อันเพ่งถึงอานุภาพแห่งปัญญา.

ดู อรหตฺตวิโมกฺข

อญฺญาสมฺภว (ปุ)

[อญฺญ + อสมฺภาว]

ไม่ควรเกิดในที่อื่น[ในธรรมอื่น].

โย ปเนตฺถ อิทมฺสทฺเทน คหิโต อตฺโถ, โส “อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ เอตฺถ ชรามรณคฺคหเณเนว คหิโตติ อิทมฺสทฺโท ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนโต อภสฺสิตฺวา **อญฺญาสมฺภวโต** ปจฺจเยว อติฏฺฐติ, ตสฺมา ตตฺถ กมฺมธารยสมาโส. เอตฺถ ปน อิทมฺสทฺทสฺส ตโต ปริจฺจชนการณํ นตฺถีติ สามิวจนสมาโส เอว. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๒๙)

ก็ในคำนี้ เนื้อความใดที่ท่านถือเอาด้วย อิทมฺ ศัพท์, เนื้อความนั้นท่านก็ถือเอาด้วย ชรามรณ ศัพท์เหมือนกัน เช่นในคำว่า อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณํ (ชราและมรณะมีเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย) เพราะฉะนั้น อิทมฺ ศัพท์จึงไม่เคลื่อนไปจาก ปฏิจฺจสมุปฺปนน ศัพท์ตั้งลงในปัจจัย เพราะ**ไม่ควรเกิดในที่อื่น** [ในธรรมอื่น] เพราะฉะนั้น ในคำนั้น (คือคำว่า อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺโน) จึงเป็นกรรมธารยสมาสได้. ส่วนในคำนี้ (คือคำว่า อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณํ) ไม่มีเหตุที่ อิทมฺ ศัพท์ จะละไปจาก ปจฺจย ศัพท์นั้น เหตุนั้นจึงเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสเท่านั้น.

อญฺญาสึ (กฺริ/อา)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ส + อึ]

สพฺพวิทูติ สพฺพำจตุภูมกธมฺมํ อเวทึ **อญฺญาสึ** สพฺพโส เญยฺยาวรณสฺส ปหีนตฺตา.

(สารตฺถ. ๓/๑๑)

บทว่า **สพฺพวิทู** (รู้ธรรมทั้งปวง) ความว่า หยั่งรู้ธรรมทั้งหมดอันเกิดในภูมิ ๔ แล้ว เพราะขจัดธรรม ที่เป็นเครื่องกีดขวางเญยยธรรมโดยประการทั้งปวง.

อญฺญาสิ (กฺริ/อา)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ส + อี]

รู้แล้ว, รู้แจ้งแล้ว.

ตา สพฺพา วปยนฺติ อปคจฺฉนฺติ นิรุชฺฌนฺติ กสฺมา? ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมํ ยสฺมา อวิชฺชาทิเกน เหตุนา สเหตุกํ อิมํ สงฺขาราทึ เกวลํ ทุกฺขกฺขนฺธธมฺมํ ปชานาติ **อญฺญาสิ** ปฏิวิชฺฌติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๐๐)

ความสงสัยทั้งหมดนั้นของท่านผู้ลอยบาปที่มีธรรมปรากฏแล้วอย่างนี้ ย่อมสิ้นไป คือปราศจากไป ได้แก่ ดับสูญไป ถามว่า:เพราะเหตุใด ตอบว่า:เพราะหยั่งเห็นธรรม[คืออริย-

สัจ ๔]พร้อมทั้งเหตุ หมายความว่า เพราะหยั่งเห็น คือ**รู้แจ้ง**กล่าวคือแทงตลอดธรรมที่เป็นกองทุกข์ล้วน ๆ มีสังขารเป็นต้นนี้พร้อมทั้งเหตุด้วยเหตุมีอวิชชาเป็นต้น.

สพฺพญฺญุตญฺญาณนฺติ เอตฺถ ปญฺจเนยฺยปถปฺปเภทำ สพฺพำ **อญฺญาสี**ติ สพฺพญฺญู. สงฺขตาสงฺขตาทิเภทา สพฺพธมฺมา หิ สงฺขาโร วิกาโร ลกฺขณำ นิพฺพานำ ปญฺญตฺตีติ ปญฺเจว เนยฺยปถา โหนฺติ. (มหานิ.อฏ. ๓๙๐)

ในคำว่า **สพฺพญฺญุตญฺญาณำ** นี้ พระผู้มีพระภาคทรง**รู้แล้ว**ซึ่งธรรมทุกอย่างอันจำแนกเป็นเญยยธรรม ๕ ประการ เหตุนั้น จึงชื่อว่าสัพพัญญู. จริงอยู่ ธรรมทุกอย่างที่จำแนกเป็นสังขตะและอสังขตะ เป็นต้น เป็นเญยยธรรม (ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง) ๕ ประการ คือ สังขาร (นามธรรม ๕๓ [คือจิต เจตสิก ๕๒]และนิปผันนรูป๒๘) วิการ (วิการรูป ๕[คือวิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา]) ลักขณะ (ลักขณรูป ๔ [คืออุปจยะ สันตติ ชรตา และ อนิจจจา]) นิพพาน (สภาพดับกิเลสและกองทุกข์) และบัญญัติ (สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ เป็นต้น).

อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ (ปุ)

[อญฺญาสิ + โกณฺฑญฺญ]

อัญญาสิโกณฑัญญะ, อัญญาโกณฑัญญะ.

พระเถระนี้ ได้ชื่อว่าอัญญาสิโกณฑัญญะ หรืออัญญาโกณฑัญญะ เพราะอาศัยคำเปล่งอุทาน ๒ ครั้งของพระผู้มีพระภาค ดังปรากฏข้อความในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญติ. อิติ หิทำ อายสฺมโต โกณฺฑญฺญสฺส **อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ**เตฺวว นามำ อโหสิ (ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงเปล่งอุทานว่า ท่านทั้งหลาย โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ ฉะนั้น ท่านโกณฑัญญะ จึงปรากฏสมญานามนี้ว่า พระอัญญาสิโกณฑัญญะ, พระอัญญาโกณฑัญญะ (พระโกณฑัญญะผู้รู้แล้ว) และเพราะได้ดวงตาเห็นธรรมก่อนกว่าใครทั้งหมดในโลก.

อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญติ ปจฺจมำ ธมฺมสฺส อญฺญาตตฺตา เอวำ คหิตนาโม เถโร.

(สำ.อฏ. ๑/๒๕๖)

บทว่า **อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ** ได้แก่ พระเถระได้ชื่ออย่างนั้น เพราะรู้ทั่วถึงธรรมก่อนกว่าใคร[ทั้งหมดในโลก].

อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญติ (ภุสำ) ญาตโกณฺฑญฺโญ ปฏิวิทฺธโกณฺฑญฺโญ.

(อำ.อฏ. ๑/๑๐๖, ปฏิสำ.อฏ. ๒/๒๑๙)

บทว่า **อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ** คือ โกณฑัญญะรู้ทั่วแล้ว โกณฑัญญะบรรลุแล้ว.

[พระไตรปิฎกฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า **อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ** ส่วนฉบับไทยมีรูปว่า **อญฺญาโกณฺฑญฺญ** ซึ่งสอดคล้องกับสัททนีติปกรณ์ที่แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗

อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ หรือ อญฺญาโกณฺฑญฺญ มาจาก อญฺญาสิ (รู้แล้ว) + โกณฺฑญฺญ (พระโกณฑัญญะ) มีวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อญฺญาสิ จ โส โกณฺฑญฺโญ จาติ อญฺญาสิ-โกณฺฑญฺโญ, อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (อัญญาสิโกณฑัญญะ หรืออัญญาโกณฑัญญะ คือ โกณฑัญญะผู้รู้แล้ว) อีกนัยหนึ่งมีวิเคราะห์ดังนี้ว่า อญฺญาสิ อิติ พฺยากโต โกณฺฑญฺโญ= อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ, อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (พระโกณฑัญญะที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่ารู้แล้ว)

สำหรับรูปว่า **อญฺญาโกณฺฑญฺญ** ได้ลบ สิ อักษรเพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) การลบ สิ อักษรนี้ตรงกับการใช้ของคนไทยในปัจจุบัน แต่ชาวพม่าใช้เป็น **อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ** โดยไม่ลบ สิ อักษร อย่างไรก็ตาม การอนุญาตให้ลบ สิ อักษรนี้พบในสัททนีติปกรณ์สุตตมาลา แสดงว่า ชาวพม่าในสมัยพุกามก็ใช้เหมือนคนไทยในปัจจุบัน.

(ดู อญฺญาตโกณฺฑญฺญ)

บทว่า **อญฺญาสิ** เป็นอาขยาตที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก ญา ธาตุ (อวโพธเน=รู้) + อี วิภัตติ แต่ได้กลายเป็นบทนาม เมื่อกล่าวถึงชื่อจึงเชื่อมสมาสกับ โกณฺฑญฺโญ ได้ บทอาขยาตบางศัพท์ อาจใช้เป็นบทนามได้บ้าง เมื่อเป็นชื่อบุคคล และสามารถเชื่อมสมาสกับบทหลังได้ เพราะถือว่าได้เปลี่ยนจากบทอาขยาตมาเป็นบทนามแล้ว ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๙๙๐) กล่าวว่า สญฺญิจฺฉาย-มาขฺยาตํ ภวติ นามิกํ (เมื่อต้องการกล่าวชื่อบทอาขยาตก็เป็นบทนามได้) ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๑๓) กล่าวว่า บทดังกล่าวมีรูปเป็นนิบาตเหมือน อตฺถิ, นตฺถิ ในคำว่า อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มี), นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อตฺถิขีรา คาวี (วัวผู้มีนมอยู่), อตฺถิ-ขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีนมอยู่)

คำว่า **อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ** หรือ **อญฺญา-โกณฺฑญฺญ** นี้มีลักษณะเหมือนกับคำว่า มกฺขลิโคสาล = มกฺขลิ ศัพท์ + โคสาล ศัพท์ คำว่า โคสาล (คอกวัว) เป็นชื่อตัว เพราะเขาเกิดในคอกวัว มีวิเคราะห์ว่า มกฺขลิ จ โส โคสาโล จาติ มกฺขลิโคสาโล เมื่อซ้อน กฺ อักษรแล้วให้รัสสะ อา ที่ มา เป็น อ ตามกฎไวยากรณ์ว่า สโยเค รสฺสตฺตํ (เป็นรัสสะในเพราะสังโยค) คำว่า มกฺขลิ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า "อย่าลื่น" มาจาก มา + ขลิ (ขล ธาตุ + อี วิภัตติ) มีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่งนายโคสาล ถือหม้อน้ำมันเดินไปบนพื้นโคลน เจ้านายบอกว่าอย่าลื่นล้ม แต่เขาลื่นล้ม ทำให้หม้อน้ำมันตกแตก จึงหนีออกจากเรือนไป ต่อมาเมื่อตั้งตนเป็นคณาจารย์จึงมีชื่อว่า มกฺขลิโคสาล คำว่า มกฺขลิ (อย่าลื่น) เป็นบทอาขยาตที่ใช้เป็นบทนามแสดงชื่อ จึงเข้าสมาสกับคำหลังว่า โคสาล เป็นรูปว่า มกฺขลิ-โคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น) อุทาหรณ์นอกจากนี้ เช่น

อโหสิกมฺมํ (อโหสิกรรม, กรรมที่เกิดขึ้นแล้วแต่ไม่ให้ผล) = อโหสิ เอว กมฺมํ อโหสิกมฺมํ.

อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ = อนญฺญาตญ-ญสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ อนญฺญาตญ-

ญสฺสามีตินฺทฺริยํ (อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติ โดยดำริว่า เราจักรู้อริยสัจ ๔ ที่ยังไม่รู้แจ้ง), เอหิปสฺสิโก (ธรรมที่ควรแก่วิธีนี้ว่าเชิญมาดู) = เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก บทนี้เป็นทั้งสมาสที่เชื่อมคำว่า เอหิ เข้ากับ ปสฺส และตัทธิตที่ลง อิก ปัจจัย เป็นต้น]

ประวัติพระเถระโดยย่อ

พระอัญญาสิโกญฑัญญะหรือพระอัญญาโกญฑัญญะนี้เป็นพระสาวกที่มีพรรษาแก่กว่าพระสาวกทุกรูป เกิดในตระกูลพราหมณ์มหาศาล ในหมู่บ้านโทณวัตถุ ใกล้พระนครกบิลพัสดุ์ มีชื่อเรียกโดยโคตรว่า โกณฑัญญะ (อ. อฏ.๑/๑๑๒, เถร.อฏ.๒/๒๕๐)

ท่านเป็นพี่ชายของนางพราหมณีชื่อมันตานี เป็นลุงของพระปุณณเถระ อีกทั้งยังได้เป็นผู้ชักนำให้พระปุณณะบวชในพระศาสนานี้. (อ.อฏ.๑/๑๑๕, ๑๕๙, เถร.อฏ.๑/๔๕)

ท่านเป็นพราหมณ์ที่มีอายุน้อยที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๑๐๘ ที่รับนิมนต์เข้าไปฉันโภชนะ และถวายคำพยากรณ์โดยได้พยากรณ์ว่าพระราชกุมารสิทธัตถะจะเสด็จออกบรรพชา และได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน (ม.อฏ.๒/๙๒, อ.อฏ.๑/๑๑๒,ชา.อฏ.๑/๖๖, เถร.อฏ.๒/๒๕๐-๑, พุทฺธวํ.อฏ.๓๒๓-๔, มิลินฺท.๒๒๙, พุทฺธวํ.อฏ. ๓๒๓-๔)

สมัยเป็นเด็ก มารดาบิดาตั้งชื่อว่า “ยัญญะ” ต่อมาได้ออกบวชตามพระมหาบุรุษพร้อมกับเพื่อนพราหมณ์อีก ๔ ท่าน คือ วัปปะ, ภัททิยะ, มหานามะ และอัสสชิ คอยติดตามปรนนิบัติรับใช้พระมหาบุรุษ ในเวลาพระองค์บำเพ็ญทุกกรกิริยา ที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ตลอดระยะเวลา ๖ ปี. ต่อมาเมื่อเห็นพระมหาบุรุษกลับมาเสวยพระกระยาหาร ก็เข้าใจผิดคิดว่า พระมหาบุรุษเลิกล้มความเพียร หันมาบำรุงร่างกายเพื่อความร่ำรวยและชื่อเสียง จึงหนีมาพำนักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี. (ม.๑/๒,๗๒,๓๑๔, ม.๒/๒๙๔, ม.อฏ.๒/๙๑-๒, อ.อฏ.๑/๑๑๓, ชา.อฏ.๑/๖๖-๗,๗๘, เถร.อฏ.๒/๒๕๑, พุทฺธวํ.อฏ.๓๓๖)

ต่อมาเมื่อพระพุทธองค์ทรงตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ทรงละระลึกถึงอาฬารดาบสและอุทกดาบส แต่ทราบว่าถึงแก่กรรมแล้ว จึงทรงระลึกถึงปัญจวัคคีย์ ทรงทราบด้วยทิพยจักษุญาณว่า พวกเขาพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตเมืองพาราณสี จึงได้ออกเดินทางไปหา และได้แสดงปฐมเทศนาธรรมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นครั้งแรก ที่ทำให้กงล้อแห่งธรรมเคลื่อนไป

ขณะที่ทรงแสดงธรรมจักรนั้นเป็นเวลาย่ำค่ำของวันเพ็ญเดือน ๘ ดวงอาทิตย์ใกล้จะอัสดงยังคงปรากฏ เป็นดวงไฟสีแดงที่ขอบฟ้าด้านทิศตะวันตก ส่วนทางท้องฟ้าด้านทิศตะวันออกนั้น ดวงจันทร์สีเหลืองนวลเพิ่งโผล่พ้นขอบฟ้า ในอรรถกถาสังยุตตนิกายกล่าวว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนา ในขณะที่มีทั้งดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ส่องสว่างอยู่บนท้องฟ้า (สำ.อฏ.๓/๓๗๙)

ท่านพร้อมกับพรหม ๑๘ โกฏิ เมื่อได้ฟังธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลีมลทินว่า ยं กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพं ตं นิโรธธมฺมํ (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งมวลนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) ได้สำเร็จพระโสดาบันก่อนกว่าใครในโลก (วิ.๓/๑๗, ส.๓/๓๗๑, วิ.อฏ.๓/๒๔๖, ที.อฏ.๒/๑๘๐, ม.อฏ.๒/๙๗, อ.อฏ.๑/๑๑๔, อภิ.อฏ.๑/๗๗, อุทาน.อฏ.๒๙๕, เถร. อฏ.๒/๒๕๑, เถรี.อฏ.๓, พุทฺธวํ.อฏ.๓๔๓, ชา.อฏ.๑/๙๕)

[มีข้อสังเกตว่าในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้กล่าวถึงการฟังธรรมของท่านโกณฑัญญะแล้วได้บรรลุธรรม แต่มิได้กล่าวถึงการเจริญวิปัสสนาในขณะฟังธรรม อาจทำให้เข้าใจผิดว่าการฟังธรรมอย่างเดียวทำให้บรรลุธรรมได้ โดยไม่ต้องเจริญวิปัสสนา ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนา เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการบรรลุธรรม และสอดคล้องกับคำสอนในพระสูตรนี้ที่กล่าวไว้ชัดเจนว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสิ่งควรเจริญ นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถา ก็กล่าวว่าทุกขสัจและสมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรเข้าใจด้วยการกำหนดรู้ และกล่าวถึงการพัฒนาโลกุตตรมรรค เมื่อวิปัสสนาปัญญาเจริญถึงที่สุด นอกจากนี้ ในคัมภีร์อรรถกถายังกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า วิปัสสนาญาณและมรรคญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีการกำหนดรู้สภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง คือ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม ซึ่งข้อความนี้สอดคล้องกับการเกิดขึ้นของสัมมาสติจากการเจริญสติปัฏฐาน สรุปความว่า โลกุตตรมรรคจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่มีการเจริญวิปัสสนามาก่อน จึงสันนิษฐานได้ว่าท่านโกณฑัญญะได้เจริญวิปัสสนาในขณะฟังธัมมจักกัปปวัตตนสูตร จนบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน]

ต่อจากนั้นท่านได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทเป็นเอหิภิกขุรูปแรก ต่อมาท่านได้ฟังอนัตตลักขณสูตรพร้อมกับภิกษุอีก ๔ รูปมีท่านวัปปะเป็นต้นได้กำหนดรู้อุปาทานขันธ์ ๕ จนเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ ได้บรรลุมรรคผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป เมื่อจบพระธรรมเทศนาอนัตตลักขณสูตร ได้เกิดมีพระอรหันต์ขึ้นในโลก ๖ รูป รวมทั้งพระพุทธองค์. (วิ.๓/๒๐, สं.๒/๕๖, วิ.อฏ.๓/๒๔๗, ม.อฏ.๒/๙๗, อ.อฏ.๑/๑๑๕, เถร.อฏ.๒/๒๕๑, เถรี.อฏ.๓, ชา.อฏ.๑/๙๕)

สมัยหนึ่งขณะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน ได้ทรงยกย่องท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะในทาง “**รัตตัญญูภาพ**” ความเป็นผู้รู้ราตรีนานหรือบวชนาน เพราะได้บวชเป็นภิกษุองค์แรกและบรรลุธรรมเป็นองค์แรกก่อนกว่าใครในโลก. (อ.๑/๒๓, อ.อฏ.๑/๑๑๕, เถร.อฏ.๒/๒๕๓)

ตามปกติ ท่านจะใช้เวลาให้หมดไป ด้วยการเข้าผลสมาบัติ (อุทาน.๓๓๖) นอกจากนี้ ยังให้ความเกรงใจแก่พระสาวกอีก ๒ รูป คือ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ท่านไม่ชอบอยู่ในวัดใกล้บ้าน ชอบจำพรรษาตามสถานที่อันสงบเงียบสงัด จึงได้ทูลขออนุญาต

พระพุทธเจ้าอยู่จำพรรษาที่ใกล้สระน้ำชื่อฉัททันต์และมัญฐากินีในป่าหิมวันต์ตลอด ๑๒ ปี (สำ.อฏ.๑/๒๕๖, อำ.อฏ.๑/๑๑๕, เถร.อฏ.๒/๒๕๓) และได้นิพพาน ณ สถานที่นั้น (ที.อฏ.๒/๑๓๙, สำ.อฏ.๑/๒๕๙, อำ.อฏ.๑/๑๑๕, เถร.อฏ.๒/๒๕๘)

หลังจากนิพพานแล้ว เหล่าเทพมีพระอินทร์เป็นประธานและเหล่าพรหมได้พากันมาบูชาพระธาตุ มีภิกษุประมาณ ๓๐๐ รูปได้แสดงอภินิหารมาทางอากาศสวดสรรเสริญคุณ พระอนุรุทธะได้แสดงพระธรรมเทศนา เทวดาและพรหม ได้บรรลุมรรคผลเป็นจำนวนมาก พระสัมมาสัมพุทธเจ้ารับสั่งให้สร้างเจดีย์บรรจุพระธาตุไว้ใกล้ซุ้มประตูพระวิหารเวฬุวัน (สำ.อฏ.๑/๒๕๙-๖๐) พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปรารภพระเถระนี้ จึงได้ทรงเปล่งอุทานคาถาไว้ในอุทานบาลีตัณหาสังขยสูตรว่า ยสฺส มูลํ สมา นตฺถิ (อุทาน.๑๗๓) และพระวังคีสะได้กล่าวสรรเสริญท่านเฉพาะพระพักตร์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (สำ.๑/๑๙๕)

อนึ่ง ขณะที่จำพรรษาอยู่ที่สระน้ำฉันทันต์นั้น ท่านได้แสดงธรรมโปรดพระอินทร์ (เถร.๒/๒๕๓) และได้แสดงธรรมอื่นๆ เช่น ธรรมเครื่องระงับจิตของปุถุชนอันถูกมิจฉาวิตกครอบงำ (เถร. ๖๗๔, ๘ - คาถา), ธรรมอันเกี่ยวข้องกับกิจที่ตนพึงกระทำ (เถร.๖๗๙-๖๘๐), ธรรมที่แสดงปรารภถึงศิษย์ของท่านองค์หนึ่งซึ่งเป็นผู้เกียจคร้าน (เถร.๖๘๑,๘๘-คาถา). ดู เรื่องในอดีตของพระเถระนี้ใน (อป.๑/๕๒-๓, ม.อฏ.๒/๙๓, อำ.อฏ.๑/๑๐๖-๑๑๑, เถร.อฏ.๒/๒๕๐).

อญฺญาสิโกณฺฑญฺญตฺเถร (ปุ)

[อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ + เถร]

พระอัญญาสิโกณฑัญญเถระ, พระเถระชื่ออัญญาสิโกณฑัญญะ.

เตสุ **อญฺญาสิโกณฺฑญฺญตฺเถโร** เทสนานุสาเรน ญาณํ เปเสนฺโต สุตฺตปริโยสาเน อฏฺฐารสหิ พฺรหฺมโกฏีหิ สทฺธึ โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๙๕)

บรรดาพระปัญจวัคคีย์เหล่านั้น **พระอัญญาสิโกณฑัญญเถระ** ส่งญาณไปตามกระแสแห่งพระธรรมเทศนา ในเวลาจบพระสูตรได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลพร้อมกับพรหม ๑๘ โกฏิ.

อญฺญาสิโกณฺฑญฺญปฺปมุข (ติ)

[อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ + ปมุข]

มีพระอัญญาสิโกณฑัญญะเป็นประธาน. มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประธาน.

กิญฺจาปิ ภควโต ธมฺมเทสนา อเนกาสุ เทวมนุสฺสปริสาสุ อเนกสตกฺขตฺตุํ เตสํ อริยสจฺจปฺปฏิเวธสมฺปาทนวเสน ปวตฺติตา ตถาปิ สพฺพปฐมํ **อญฺญาสิโกณฺฑญฺญปฺปมุขาย** อฏฺฐารสปริมาณาย พฺรหฺมโกฏิยา จตุสจฺจปฺปฏิเวธวิภาวนียา ธมฺมเทสนา ตสฺสา สาติสยา ธมฺมจกฺกสมญฺญาติ “ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตนฺติ วุตฺตํ. (เนตฺติ.อฏ. ๙)

พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคนั้น แม้ดำเนินไปหลายร้อยครั้งในบริษัทผู้เป็นเทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก โดยให้สำเร็จการแทงตลอดอริยสัจแก่บุคคลเหล่านั้น แต่พระธรรมเทศนาที่บุคคลพึงอบรม เพื่อการแทงตลอดอริยสัจ ๔ แก่พรหมจำนวน ๑๘ โกฏิ**มีพระอัญญาสิโกณฑัญญะเป็นประธาน**[ซึ่งปรากฏ]เป็นครั้งแรกสุดนั้น เป็นพระธรรมเทศนาอย่างยิ่งยวด มีชื่อว่า ธรรมจักร ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ (เราได้แสดงธรรมจักร, เราได้ทำให้กงล้อแห่งธรรมเคลื่อนไป).

ดู เถรี.อฏ. ๓

ดู อญฺญาตโกณฺฑญฺญปฺปมุข

อญฺญาสุตฺต (น)

[อญฺญา + สุตฺต]

อัญญาสูตร. บาลีมหาวัคคสังยุต, สังยุตที่ ๓ วรรคที่ ๔ สูตรที่ ๖. (สำ.๓/๑๕๘).

อัญญาสูตรว่าด้วยเหตุให้บรรลุอรหัตตผล คือ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ จะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตตผล หรือเป็นพระอนาคามี.

อญฺญินฺทฺริย (น)

[อญฺญา[๑] + อินฺทฺริย]

อญฺญสฺส อินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ (ฉ.ตัป.)

อัญญินทรีย์, อินทรีย์ที่รู้ตามขอบเขต, อินทรีย์ของผู้รู้โดยคล้อยตามขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว, อินทรีย์ของผู้รู้[ต่อมาอีก]โดยไม่ล่วงขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องแรก, ญาณ ๖ ตั้งแต่โสดาปัตติผลญาณถึงอรหัตตมรรคญาณ [ญาณในมรรคเบื้องบน ๓ และผลเบื้องต่ำ ๓].

กตเม ธมฺมา กุสลา? ยสฺมึ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิยฺยานิกํ อปจยคามึ กามราค-พฺยาปาทานํ ตนุภาวาย ทุติยาย ภูมิยา ปตฺติยา, วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ทุกฺขปฏิปทำ ทนฺธาภิญฺญำ; ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ, ฯเปฯ **อญฺญินฺทฺริยำ** โหติ, ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ; ฯเปฯ อิเม ธมฺมา กุสลา.

(อภิ.ธ. ๘๙)

สภาวธรรมที่เป็นกุศลเป็นไฉน?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงพระนิพพาน เพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ เพื่อทำกามราคะและพยาบาท ให้เบาบาง สงัดจากกาม... บรรลุปฐมฌานเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาอยู่ในสมัยใด

ในสมัยนั้น ผัสสะ...**อัญญินทรีย์**... อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น...สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นกุศล.

อญฺญินฺทฺริยนฺติ อาชานนกำ อินฺทฺริยำ. ปฐม-มคฺเคน ญาตมริยาทำ อนติกฺกมิตฺวา เตสเมว เตน มคฺเคน ญาตานำ จตุสจฺจธมฺมานำ ชานนกำ อินฺทฺริยนฺติ วุตฺตำ โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๘๒)

บทว่า **อญฺญินฺทฺริยำ** (อัญญินทรีย์) ความว่า อินทรีย์ที่รู้ตามขอบเขต มีคำที่ท่านอธิบายว่า

อินทรีย์ที่รู้สัจธรรม ๔ เหล่านั้นอันปฐมมรรคนั้น รู้แล้วไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้.

อาการสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวา **อญฺญินฺทฺริยํ** วุตฺตํ, อากาโร จ ธมฺมมริยาทตฺโถ. (มูลฏี. ๑/๑๑๘)

ท่านกล่าวว่า **อญฺญินฺทฺริยํ** โดยการรัสสะ อา อุปสรรคเป็น อ, และ อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต).

ตีณินฺทฺริยานิ:อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยं **อญฺญินฺทฺริยं** อญฺญาตาวินฺทฺริยं.

(ที. ๓/๑๘๓, อิติวุต. ๒๓๑)

อินทรีย์ ๓ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ (อินทรีย์ของผู้ที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค ผู้ปฏิบัติธรรม ด้วยความตั้งใจว่าเราจักรู้อริยสัจสี่หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง).

อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ของผู้รู้โดยคล้อยตามขอบเขตที่ปฐมมรรคได้รู้แล้ว).

อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของพระขีณาสพผู้รู้แจ้งแล้ว[พระอรหันต์]).

อญฺญินฺทฺริยนฺติ อญฺญาภูตํ อาชานนภูตํ อินฺทฺริยं. โสตาปตฺติผลโต ปฏฺฐาย ฉสุ ฐาเนสุ ญาณสฺเสตํ อธิวจนํ. (ที.อฏ. ๓/๑๘๔)

บทว่า **อญฺญินฺทฺริยं** ได้แก่ อินทรีย์ที่รู้ตามขอบเขต. คำว่า **อญฺญินฺทฺริยं** นี้ เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ ตั้งแต่โสดาปัตติผล (ถึงอรหัตตมรรค]).

อญฺญินฺทฺริยนฺติ อาชานนอินฺทฺริยं, ตตฺรายํ วจนตฺโถ อาชานาติ ปฐมมคฺคญาเณน ทิฏฺฐมริยาทํ อนติกฺกมิตฺวาว ชานาตีติ อญฺญา, ยเถว หิ ปฐมมคฺคปญฺญา ทุกฺขาทีสุ ปริญฺญาภิสมยาทิวเสน ปวตฺตติ,

ตเถว อยมฺปิ ปวตฺตตีติ อญฺญา จ สา ยถาวุตฺเตนฏฺเฐน อินฺทฺริยญฺจาติ **อญฺญินฺทฺริยं**. อาชานนฏฺเฐเนว อญฺญสฺส วา อริยปุคฺคลสฺส อินฺทฺริยนฺติ **อญฺญินฺทฺริยं**, โสตาปตฺติผลโต ปฏฺฐาย ฉสุ ฐาเนสุ ญาณสฺเสตํ อธิวจนํ.

(อิติวุต.อฏ. ๑๙๘)

บทว่า **อญฺญินฺทฺริยं** ได้แก่ อินทรีย์ที่รู้ตามขอบเขต. ในบทว่า อญฺญินฺทฺริยं นี้ มีวจนัตถะ (ความหมายของศัพท์) ดังต่อไปนี้

ชื่อว่า อัญญะ เพราะรู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรคญาณเห็น (รู้) นั่นเทียว

เหมือนอย่างว่า ปัญญาในปฐมมรรค ย่อมเป็นไป ด้วยสามารถแห่งการบรรลุด้วยปริญญากิจเป็นต้นในทุกข์เป็นต้นฉันใด แม้ปัญญานี้ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ชื่อว่า **อัญญินทรีย์** เพราะรู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรคญาณเห็น (รู้) ด้วย เป็นอินทรีย์ ตามความหมายดังที่กล่าวมาแล้วด้วย.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัญญินทรีย์** เพราะเป็นอินทรีย์ของพระอริยบุคคลผู้ชื่อว่าอัญญะ เพราะอรรถว่ารู้ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรคญาณเห็น (รู้) นั่นเทียว. คำว่า อญฺญินฺทฺริยं นี้ เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ ตั้งแต่โสดาปัตติผล (ถึงอรหัตตมรรค).

ดู สं.อฏ. ๓/๒๖๙ ปฏิสं.อฏ. ๑/๘๑
ดู อญฺญา[๑] อรรถ (๑)

กตมญฺจ ภิกฺขเว **อญฺญินฺทฺริยํ.** อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิทำ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตำ ปชานาติ. อยำ ทุกฺขสมุทโยติ ยถาภูตำ ปชานาติ. อยำ ทุกฺขนิโรโธติ...อยำ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตำ ปชานาติ. อิทำ ภิกฺขเว **อญฺญินฺทฺริยำ**.

(เนตฺติ. ๑๑๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **อัญญินทรีย์** เป็นไฉน คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อุปาทานขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ตัณหานี้ เป็นเหตุเกิดของทุกข์ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นิพพานนี้ที่เป็นความดับทุกข์...ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อริยมรรคนี้ที่เป็นทางดับทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็น**อัญญินทรีย์** (ปัญญาในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓)

อาชานาติ ปฐมมคฺเคน ญาตมริยาทำ อนติกฺกมิตฺวา ชานาตีติ อญฺโญ ตสฺส อินฺทฺริยนฺติ **อญฺญินฺทฺริยำ** เหฏฺฐา ตีสุ ผเลสุ อุปริ ตีสุ มคฺเคสุ จ ญาณสฺเสตำ อธิวจนำ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๑๕)

อัญญะ คือ บุคคลผู้รู้[ต่อมาอีก]โดยไม่ล่วงเลยขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคเบื้องแรก (ปฐมมรรคญาณ) **อัญญินทรีย์** คือ อินทรีย์ของบุคคลผู้รู้ต่อมา. คำนี้เป็นชื่อของญาณในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓.

อญฺญีสุ (กฺริ/อา)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ส + อุ]

รู้แล้ว, รู้แจ้งแล้ว.

ดู ชานาติ

อญฺญุทฺทิสิก (ติ)

[อญฺญ + อุทฺทิสิก]

(บริขาร) ที่เจาะจงเป็นของอย่างหนึ่ง.

ภิกฺขุนิโย เตน ปริกฺขาเรน สยำ เภสชฺชำ เจตาเปตฺวา ปริภุญฺชึสุ. อุปาสกา ชานิตฺวา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ

“กถำ หิ นาม ภิกฺขุนิโย อญฺญทตฺถิเกน ปริกฺขาเรน **อญฺญุทฺทิสิเกน** สำฆิเกน อญฺญำ เจตาเปสฺสนฺตีติ. (วิ. ๒/๓๒๘)

พวกภิกษุณีให้เอาบริขารนั้นแลกเปลี่ยนเภสัชเองแล้วบริโภค. อุบาสกและอุบาสิกาทราบเข้า จึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ไฉนพวกภิกษุณี จึงให้เอาบริขารที่เขาถวายเพื่อประโยชน์แก่ปัจจัยอย่างหนึ่ง ที่เขา**เจาะจงเป็นของอย่างหนึ่ง** ที่เขาบริจาคแก่สงฆ์แลกเปลี่ยนของอย่างอื่นเล่า”

อญฺญุทฺทิสิเกนาติ อญฺญำ อุทฺทิสิตฺวา ทินฺเนน.

(วิ.อฏ. ๓/๑๙๒)

บทว่า **อญฺญุทฺทิสิเกน** (ที่เจาะจงเป็นของอย่างหนึ่ง) คือ (บริขาร) ที่เขาถวายเจาะจงของอย่างหนึ่ง (แต่กลับแลกเปลี่ยนเป็นของอีกอย่างหนึ่ง).

อญฺเญยฺย๑ (ติ)

[อา + ญา (อวโพธเน) + ณฺย]

พึงรู้, ควรรู้.

ซ้อน ญ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า

รสฺสํ, ลง ณฺย ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๕๔๑) ว่า ณฺโย จ. แปลง[ณฺย ปัจจัย]นั้นกับ อา อักษร ซึ่งเป็นสระที่สุดธาตุเป็น เอยฺย ด้วยสูตร (กจ ๕๔๔) ว่า วทมทคมฺยุชครหาการาทีหิ ชฺช-มฺมคฺคยฺเหยฺยา คาโร วา.

กถํ กถํ นามายํ ภนฺเต อานนฺท ภควตา ธมฺโม เทสิโต **อญฺเญยฺโย** ยตฺร หิ นาม พฺรหฺมจารี จ อพฺรหฺมจารี จ อุโภ สมสมคติกา ภวิสฺสนฺติ อภิสมฺปรายํ. ปิตา เม ภนฺเต ปุราโณ พฺรหฺมจารี โหติ อาราจารี วิรโต เมถุนา คามธมฺมา. โส กาลงฺกโต ภควตา พฺยากโต ‘สกทาคามี สตฺโต ตุสิตํ กายํ อุปปนฺโนติ. (อ. ๒/๓๐๕, อ. ๓/๓๖๕)

(มิคสาลาอุบาสิกาเรียนถามว่า)
ท่านอานนท์ ธรรมนี้ที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงว่า คน ๒ คน คือ คนหนึ่งประพฤติพรหมจรรย์ อีกคนหนึ่งไม่ประพฤติพรหมจรรย์ (แต่) เป็นผู้มีคติเสมอเหมือนกันในสัมปรายภพ” จะ**พึงรู้**ได้อย่างไร. ท่านผู้เจริญ บิดาของดิฉันชื่อว่าปุราณะเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ประพฤติห่างไกล งดเว้นจากเมถุนซึ่งเป็นธรรมของชาวบ้าน ท่านถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ว่าเป็นสกทาคามีบุคคลเกิดในหมู่เทพชั้นดุสิต....

กถํ กถํ นามาติ เกน เกน นาม การเณน.
อญฺเญยฺโยติ อาชานิตพฺโพ. (อ.อฏ. ๓/๑๑๓)

คำว่า **กถํ กถํ นาม** (อย่างไร) ได้แก่ เพราะเหตุชื่ออไรๆ. บทว่า **อญฺเญยฺโย** (จะพึงรู้) ได้แก่ จะพึงรู้ชัดทั่วถึง.

อญฺเญยฺย[๒] (ติ)

[น + เญยฺย] ไม่พึงรู้, ไม่ควรรู้.

อญฺเญยฺยตฺต (น)

[อญฺเญยฺย[๒] + ตฺต]

ความเป็นธรรมไม่ควรรู้ - ไม่พึงรู้.

[โส หิ ภควา ชานํ ชานาติ ปสฺสํ ปสฺสติ จกฺขุ-ภูโต ญาณภูโต ธมฺมภูโต ฯเปฯ นตฺถิ ตสฺส ภควโต อญฺญาตํ อทิฏฺฐํ อวิทิตํ อสจฺฉิกตํ อผุสิตํ ปญฺญาย. อตีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ อุปาทาย สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺฉนฺติ.

(มหานิ. ๑๕๖)

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ ทรงเห็นธรรมที่ควรเห็น มีพระจักษุ มีพระญาณ มีพระธรรม...ไม่มีสิ่งที่พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นยังไม่ทรงทราบ ไม่ทรงเห็น ไม่ทรงรู้แจ้ง ไม่ทรงทำให้แจ้ง มิได้ทรงถูกต้องด้วยพระปัญญา ธรรมทั้งปวงรวมทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมาสู่คลองเฉพาะพระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทั้งปวง]

สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรนาติ
ธมฺมานํ **อญฺเญยฺยตฺตํ** ปฏิกฺขิปติ ญาตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตาภาวโต. (อนุฏี. ๑/๔)

ปาฐะว่า **สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน** (ธรรมทั้งปวง…โดยอาการทั้งปวง) ย่อมห้ามความเป็นธรรมที่ไม่พึงรู้ เพราะไม่มีธรรมอะไรที่

พระพุทธองค์จะไม่สามารถรู้ได้[ด้วยพระญาณในกาลทั้งสาม กล่าวคือ พระญาณในส่วนอดีต อนาคต ปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้]

อญฺเญยฺยตฺตปฏิเสธน (น)

[อญฺเญยฺยตฺต + ปฏิเสธน]

(๑) การห้ามความเป็นธรรมไม่พึงรู้

(๒) (ติ) ผู้มีการห้ามความเป็นธรรมไม่พึงรู้

อญฺเญยฺยตฺตปฏิเสธเนน เญยฺยสทฺเทน ธมฺมา วิเสสิตา. (อนุฏี. ๑/๕)

หมู่ธรรมถูกทำให้พิเศษด้วย เญยฺย ศัพท์ โดย**การห้ามความเป็นธรรมที่ไม่พึงรู้**.

อญฺโญญฺญ (ติ)

[อญฺญ + อญฺญ. ลบสระหลัง แปลง อ แห่ง ญฺญ เบื้องหน้าเป็น โอ. ดู โมคฺ.นิสฺสย. ๑/๕๖]

(๑) กันและกัน, คนละคน, แต่ละคน.

ทุพฺภาสิตํ วิกฺขลิตํ
สมฺปโมหํ ปราชยํ
อญฺโญญฺญสฺสาภินนฺทนฺติ
ตทริโย กถนาจเร. (อ.๑/๑๙๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ชนเหล่าใดชื่นชมทุพภาษิต ความพลั้งพลาด ความหลงลืม ความพ่ายแพ้ของ**กันและกัน** พระอริยะไม่พูดถึงเรื่องนั้นของชนเหล่านั้น.

(๒) อื่นๆ, หลายอย่าง, หลายประการ.

[สกํ สกํ ทิฏฺฐิปริพฺพสานา
วิคฺคยฺห นานา กุสลา วทนฺติ
โย เอวํ ชานาติ ส เวทิ ธมฺมํ
อิทำ ปฏิกฺโกสมเกวลี โส.

(พระพุทธเนรมิตทูลถามว่า)

สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิบางพวก ยึดถืออยู่เฉพาะทิฏฐิของตนๆ ถือแล้วก็อ้างตัวว่า เป็นคนฉลาด พูดกันไปต่างๆ ว่า บุคคลใดรู้อย่างนี้ บุคคลนั้นชื่อว่ารู้ธรรมแล้ว บุคคลใดคัดค้านธรรมนี้ บุคคลนั้นชื่อว่ายังไม่สำเร็จกิจ]

นานา วทนฺตีติ นานา วทนฺติ วิวิธํ วทนฺติ **อญฺโญญฺญํ** วทนฺติ ปุถุ วทนฺติ, น เอกํ วทนฺติ กเถนฺติ ภณนฺติ ทีปยนฺติ โวหรนฺติ.

(มหานิ. ๒๒๑)

สองบทว่า **นานา วทนฺติ** (พูดกันไปต่างๆ) ได้แก่ พูดกันไปต่างๆ คือ พูดมากอย่าง พูดอย่าง**อื่นๆ** พูดไปมากมาย คือ ไม่กล่าว ไม่พูด ไม่บอก ไม่แสดง ไม่ชี้แจงเป็นอย่างเดียวกัน.

อญฺโญญฺญํ วทนฺตีติ เอกำ อวตฺวา อญฺญำ อญฺญำ คเหตฺวา วทนฺติ. (มหานิ.อฏ. ๓๑๖)

สองบทว่า **อญฺโญญฺญำ วทนฺติ** (พูดอย่างอื่นๆ) คือ ไม่พูดอย่างเดียว พูดจับโน่นจับนี่ (พูดอย่างโน้นอย่างนี้).

อญฺโญญฺญนิสฺสิต (ติ)

[อญฺโญญฺญ + นิสฺสิต]

(ก) อาศัยกันและกัน, อาศัยแต่ละคน.

สาคารา อนาคารา จ
อุโภ **อญฺโญญฺญนิสฺสิตา**
อาราธยนฺติ สทฺธมฺมํ
โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ. (อิติวุต. ๒๗๐)
(ฉ.ม.อนคารา)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
คฤหัสถ์ผู้อยู่ครองเรือนและบรรพชิตผู้ไม่อยู่ครองเรือนทั้ง ๒ ฝ่าย ต่าง**อาศัยกันและกัน** จึงบรรลุสัทธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมได้.

อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตาติ เต อุโภปิ อญฺญมญฺญสนฺนิสฺสิตา. (อิติวุต.อฏ. ๓๒๓)
บาทคาถาว่า **อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตา** แปลว่า (คฤหัสถ์ผู้อยู่ครองเรือนและบรรพชิตผู้ไม่อยู่ครองเรือน) แม้ทั้ง ๒ เหล่านั้น ต่างอาศัยกันและกัน.

ยมกํ นามรูปญฺจ,
อุโภ **อญฺโญญฺญนิสฺสิตา**
เอกสฺมึ ภิชฺชมานสฺมึ
อุโภ ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๓๐)

(พระโบราณาจารย์กล่าวว่า)
นามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้งสองอย่างต่าง**อาศัยกันและกัน** เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป สิ่งอาศัยกันทั้งสองอย่างก็แตกทำลายไปด้วยกัน.
ดู วิสุทฺธิ. ๒๓๒

(ข) เกี่ยวประสานกันและกัน, กันและกัน.

ติฏฺฐนฺติ เมฆสมานา
รมฺมา **อญฺโญญฺญนิสฺสิตา**
เตสํ มูลสฺมิ โสณโก ฌายตี อนุปาทิโน
อุปาทาเนสุ โลเกสุ ฑยฺหมาเนสุ นิพฺพุโต.
(ชา. ๒/๕๓)

(เด็กน้อยกราบทูลว่า)
[ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ในแคว้นของพระองค์นั่นเอง ณ ภาคพื้นแห่งพระอุทยานของพระองค์นั่นแหละ มีต้นรังใหญ่หลายต้น ซึ่งมีลำต้นตรง มีสีเขียวชะอุ่ม น่ารื่นรมย์ใจ] ยืนต้น**เกี่ยวประสานกันและกัน** เสมอเหมือนกลุ่มเมฆ น่ารื่นรมย์ เมื่อชาวโลกมีความยึดมั่น ถูกแผดเผาอยู่ โสณกะไม่มีความยึดมั่น เป็นผู้ดับแล้ว เพ่งฌานอยู่ ณ โคนต้นรังเหล่านั้น.

อญฺโญญฺญนิสฺสิตาติ สาขาหิ สาขํ มูเลน มูลํ สํสิพฺพิตฺวา จิตา. (ชา.อฏ. ๕/๒๖๕)
บทว่า **อญฺโญญฺญนิสฺสิตา** (เกี่ยวประสานกันและกัน) คือ กิ่งเกี่ยวพันกิ่ง รากเกี่ยวพันราก ดำรงอยู่.

ปจฺจยตา **อญฺโญญฺญ**ं
ปฏิจฺจ ยสฺมา สมุ สห จ ธมฺเม
อยมุปฺปาเทติ ตโตปิ
เอวมิธ ภาสิตา มุนินา. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๕๒)

(อีกนัยหนึ่ง)
กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยซึ่ง**กันและกัน** (เป็นเหตุรวม) ยังธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน)

ให้เกิดขึ้นเสมอกันและด้วยกัน เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนีเจ้า จึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน.

อญฺโญญฺญนฺติ อญฺญมญฺญํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๓๕)

บทว่า **อญฺโญญฺญํ** เท่ากับ อญฺญมญฺญํ แปลว่า ซึ่งกันและกัน.

อญฺโญญฺญวิวเรสี (ติ)

[อญฺโญญฺญ + วิวร + อิส + ณี]

ผู้แสวงหาโทษกันและกัน - ของแต่ละคน.

เย วิรุทฺธา สลฺลปนฺติ
วินิวิฏฺจา สมุสฺสิตา
อนริยคุณมาสชฺช
อญฺโญญฺญวิวเรสิโน. (อ. ๑/๑๙๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ชนเหล่าใดเป็นคนมักโกรธ ฟุ้งซ่าน โอ้อวด พูดเพ้อเจ้อ ชนเหล่านั้นชื่อว่ายึดถือถ้อยคำที่ไม่ประเสริฐ **แสวงหาโทษกันและกัน**.

อญฺโญญฺญวิวเรสิโนติ อญฺญมญฺญสฺส ฉิทฺทํ อปราธํ คเวสมานา. (อ.อฏ. ๒/๑๘๘)

บาทคาถาว่า **อญฺโญญฺญวิวเรสิโน** (แสวงหาโทษกันและกัน) ความว่า แสวงหาช่อง คือความผิดของกันและกัน (มองดูเรื่องผิดพลาดของกันและกัน).

อฏฺฏ (น/ป)

[อฏ + ฏ]

(๑) นรกชื่ออฏฺฏะ, อฏฺฏนรก, นรกอันสัตว์พึงเสวยทุกข์เป็นเวลานาน กำหนดนับจำนวนปีด้วยเลข ๘ ตามด้วยเลขศูนย์ ๔๕ ตัว.

สกฺกา ภิกฺขูติ ภควา อโวจ “เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติขาริโก โกสลโก ติลวาโห. ตโต ปุริโส วสฺสสตสฺส วสฺสสตสฺส อจฺจเยน เอกเมกํ ติลํ อุทฺธเรยฺย ขิปฺปตรํ โข โส ภิกฺขุ วีสติ-ขาริโก โกสลโก ติลวาโห อิมินา อุปกฺกเมน ปริกฺขยํ ปริยาทานํ คจฺเฉยฺย น ตฺเวว เอโก อพฺพุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพฺพุทา นิรยา เอวเมโก นิรพฺพุทนิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ นิรพฺพุทา นิรยา เอวเมโก อพโพ นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพพา นิรยา เอวเมโก **อฏฺโฏ** นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อฏฺฏา นิรยา เอวเมโก อหโห นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อหหา นิรยา เอวเมโก กุมุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ กุมุทา นิรยา เอวเมโก โสคนฺธิโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ โสคนฺธิกา นิรยา เอวเมโก อุปฺปลนิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อุปฺปลา นิรยา เอวเมโก ปุณฺฑริโก นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ ปุณฺฑริกา นิรยา เอวเมโก ปทุโม นิรโย. ปทุเม ปน ภิกฺขุ นิรเย โกกาลิโก ภิกฺขุ อุปปนฺโน สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเนสุ จิตฺตํ อาฆาเตตฺวาติ.

(สํ. ๑/๑๕๓-๔, อ. ๓/๓๙๖, สุตฺตนิ. ๓๘๑)

[ครั้นราตรีนั้นผ่านไป พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย คืนนี้เมื่อราตรีผ่านไป ท้าวสหัมบดีพรหมเข้ามาหาเราได้กล่าวกับเราว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โกกาลิกภิกษุมรณภาพแล้ว ไปเกิด

ในปทุมนรก เพราะมีจิตผูกอาฆาตในท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะ. เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ประมาณอายุในปทุมนรกนานเท่าไรหนอ. ภิกษุ ประมาณอายุในปทุมนรกนานนัก ประมาณอายุในปทุมนรกนั้น ยากที่จะนับได้ว่า ประมาณปีเท่านี้ ประมาณ ๑๐๐ ปีเท่านี้ ประมาณ ๑,๐๐๐ ปีเท่านี้ ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ปีเท่านี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์พอจะยกอุปมาได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าข้า]

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ได้ภิกษุ แล้วตรัสว่า ภิกษุ เมล็ดงาหนึ่งเกวียนของชาวโกศล มีอัตรา ๒๐ ขารี ล่วงไปแล้ว ๑๐๐,๐๐๐ ปี บุรุษจึงนำเมล็ดงาออกจากเกวียนนั้น หนึ่งเมล็ด เมล็ดงาหนึ่งเกวียนของชาวโกศล ซึ่งมีอัตรา ๒๐ ขารีนั้น จะพึงหมดไปโดยทำนองนี้เร็วกว่า แต่ว่า ๑ อัพพุทนรกหาหมดไปไม่. ดูก่อนภิกษุ ๒๐ อัพพุทนรกเป็นหนึ่งนิรัพพุทนรก ๒๐ นิรัพพุทนรกเป็นหนึ่งอพพนรก ๒๐ อพพนรกเป็นหนึ่งอุหหนรก ๒๐ อุหหนรกเป็นหนึ่งอฏฏนรก ๒๐ **อฏฏนรก**เป็นหนึ่งกุมุทนรก ๒๐ กุมุทนรกเป็นหนึ่งโสคันธิกนรก ๒๐ โสคันธิกนรกเป็นหนึ่งอุปปลนรก ๒๐ อุปปลนรกเป็นหนึ่งปุณฑริกนรก. ๒๐ ปุณฑริกนรกเป็นหนึ่งปทุมนรก. ก็โกกาลิกภิกษุไปเกิดในปทุมนรกแล้ว เพราะมีจิตผูกอาฆาตในสารีบุตรและโมคคัลลานะ.

[นรกทั้ง ๘ คือ อัพพุทนรก นิรัพพุทนรก อพพนรก อุหหนรก **อฏฏนรก** กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปปลกนรก ปุณฑริกนรก ปทุมนรก ทั้งหมดนี้อยู่ในอเวจีมหานรก เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์จะต้องรับกรรม เช่น อัพพุทนรกเป็นสถานที่ทรมานสัตว์โดย การนับชิ้นเนื้อเป็นเครื่องบอกระยะเวลาในการทรมานสัตว์ (องฺ.ทสก.อ. ๓/๘๙/๓๖๖)]

ยเถว หิ สตํ สตสหสฺสานิ โกฏิ โหติ เอวํ สตํ สตสหสฺสโกฏิโย ปโกฏิ นาม โหติ สตํ สตสหสฺสปโกฏิโย โกฏิปโกฏิ นาม สตํ สตสหสฺสโกฏิปโกฏิโย นหุตํ สตํ สตสหสฺสนหุตานิ นินฺนหุตํ สตํ สตสหสฺสนินฺนหุตานิ เอกํ อพฺพุทํ ตโต วีสติคุณํ นิรพฺพุทํ. เอเสว นโย สพฺพตฺถาติ.

(สำ.อฏฺ. ๑/๒๐๐-๑, อำ.อฏฺ. ๓/๓๒๙, สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๑๙๗)

เหมือนอย่างว่า ร้อยแสนเป็นโกฏิหนึ่งฉันใด ร้อยแสนโกฏิชื่อว่าเป็นปโกฏิหนึ่งฉันนั้น ร้อยแสนปโกฏิเป็นโกฏิปโกฏิ ร้อยแสนโกฏิปโกฏิเป็นนหุตหนึ่ง ร้อยแสนนหุตเป็นนินนหุต ร้อยแสนนินนหุต เป็นอัพพุทะหนึ่ง จากนั้นเอายี่สิบคูณเป็นนิรัพพุทะหนึ่ง. ในบททั้งปวง [ในนรกทั้งหมด]ก็มีนัยนี้เหมือนกันแล.

[ชื่อนรกมีอัพพุทะเป็นต้นนี้ เป็นนรกที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในการแสดงปทุมนรก ที่พระโกกาลิกะผู้มีจิตประทุษร้ายพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะไปเกิดหลังจากเสียชีวิตแล้ว ตามข้อความในพระบาลีระบุว่า ๒๐ อัพพุทนรกเป็น ๑ นิรัพพุทนรก แม้อพพนรกเป็นต้น

ก็คูณด้วย ๒๐ จนถึงปทุมนรก นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกายและสุตตนิบาต ได้กล่าวว่า อัพพุทนรก เป็นต้นนั้น ไม่ใช่ชื่อนรกที่ต่างไปจากนรก ๘ ขุม แต่เป็นชื่อของสถานที่แห่งหนึ่งในนรกอเวจี ซึ่งสัตว์นรกหมกไหม้อยู่เป็นเวลาหนึ่งอัพพุทะ จึงได้ชื่อว่าอัพพุทนรก แม้นิรัพพุทนรกเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน อนึ่ง แม้ในพระบาลีพระพุทธองค์จะตรัสไว้ถึงปทุมนรกเท่านั้น แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๓) กล่าวว่า ให้คูณเรื่อยไปจนถึง อสงไขย โดยกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น ซึ่งมิได้กล่าวถึงอักโขภินีและพินทุ และแสดงการคูณด้วย ๒๐ เรื่อยไปดังนี้

โกฏิ (๑ ตามด้วยศูนย์ ๗ ตัว) *ปโกฏิ* (๑ ตามด้วยศูนย์ ๑๔ ตัว) *โกฏิปโกฏิ* (๑ ตามด้วยศูนย์ ๒๑ ตัว) *นหุต* (๑ ตามด้วยศูนย์ ๒๘ ตัว) *นินฺนหุต* (๑ ตามด้วยศูนย์ ๓๕ ตัว) *อพฺพุท* (๑ ตามด้วยศูนย์ ๔๒ ตัว) *นิรพฺพุท* (๒ ตามด้วยศูนย์ ๔๓ ตัว) *อพพ* (๔ ตามด้วยศูนย์ ๔๔ ตัว) ***อฏฏ*** (๘ ตามด้วยศูนย์ ๔๕ ตัว) *อหห* (๑๖ ตามด้วยศูนย์ ๔๖ ตัว) *กุมุท* (๓๒ ตามด้วยศูนย์ ๔๗ ตัว) *โสคนฺธิก* (๖๔ ตามด้วยศูนย์ ๔๘ ตัว) *อุปฺปลก* (๑๒๘ ตามด้วยศูนย์ ๔๙ ตัว) *ปุณฺฑรีก* (๒๕๖ ตามด้วยศูนย์ ๕๐ ตัว) *ปทุม* (๕๑๒ ตามด้วยศูนย์ ๕๑ ตัว) *กถาน* (๑,๐๒๔ ตามด้วยศูนย์ ๕๒ ตัว) *มหากถาน* (๒,๐๔๘ ตามด้วยศูนย์ ๕๓ ตัว) *อสงฺเขยยฺย* (๔,๐๙๖ ตามด้วยศูนย์ ๕๔ ตัว)

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า สัททนีติปกรณ์กล่าวถึงการคูณด้วย ๒๐ เรื่อยไปจนถึงอสงไขย โดยกล่าวว่า

เตนาโวจุมฺห ปาฬินเยน ปน อพฺพุทปริโยสาเน วีสติคุณํ กตฺวา นิรพฺพุทาทิกา ยาว อสงฺเขยฺยา เวทิตพฺพาติ

ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า แต่ตามนัยแห่งพระบาลี พึงทราบนิรัพพุทะเป็นต้นถึงอสงไขย โดยทำการคูณด้วย ๒๐ ถัดมาจากอัพพุทะ

ข้อความนี้คงจะกล่าวไว้โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาทั้งสามฉบับที่กล่าวว่า เอเสวนโย สพฺพตฺถ (ในบททั้งปวงก็มีนัยนี้เหมือนกัน) แต่ในพระบาลีตรัสไว้ถึงปทุมะเท่านั้น และในคัมภีร์ฎีกาของสังยุตตนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๓–๖๔) และอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๔๓๒) ก็กล่าวว่า

สพฺพตฺถาติ อพพาทีสุ ปทุมปริโยสาเนสุ นิรเยสุ.

คำว่า สพฺพตฺถ [ในนรกทั้งหมด] คือในนรกทั้งหมดซึ่งมีอพพะเป็นหนต้น มีปทุมะเป็นหนปลาย.

ตามความเห็นของสัททนีติปกรณ์นั้น คำว่า สพฺพตฺถ ในประโยคนี้แปลว่า “ในบททั้งหมด” แต่คัมภีร์ฎีกาประสงค์เอาข้อความว่า “ในนรกทั้งหมด” ทำให้จำนวนสังขยาศัพท์ที่คูณด้วย ๒๐ มีลำดับแตกต่างกัน ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๒๙) จึงกล่าวว่า ชื่อ ๑๐ อย่างมีอัพพุทะเป็นต้นจนถึงปทุมะ เป็นชื่อของนรกแต่ละชั้นที่ต้องคูณด้วย ๒๐ ไม่ใช่

ลำดับสังขยาตั้งแต่โกฏิเป็นต้นมา ดังนั้น ลำดับ[๒๐ ลำดับ]ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๔-๕) จึงไม่ขัดแย้งกับพระบาลี ดังข้อความว่า

สทฺทนีติยํ ปน ปาพินยํ คเหตฺวา วีสติ อพฺพุทานิ เอกํ นิรพฺพุทํ นาม. วีสติ นิรพฺพุทานิ เอกํ อพพํ นามอิจฺจาทินา นิรพฺพุทาทีนํ สงฺขฺยานมฺปิ วีสติมตฺตคุณํ นาม วุตฺตํ. ตํ น ยุชฺชติ. นิรเยสุหิ วีสติมตฺตคุเณน อพฺพุทนิรพฺพุทาทีนํ ทสนฺนํ นิรยานํ ตานิ นามานิ สิทฺธานิ ภวนฺติ. ครู ปน ตานิ นามานิ คเหตฺวา ทสคุณสิทฺเธสุ คณปเถสุ ปกฺขิปึสุ. ตสฺมา นามมตฺเตน สทิสานิ ภวนฺติ. คุณวิธิ ปน วิสทิโส เอว.

(นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๔๒๙)

ส่วนในสัททนีติปกรณ์ได้ถือเอานัยจากพระบาลีแล้ว กล่าวว่า สังขยาศัพท์มีนิรัพพุทะเป็นต้นคูณด้วย ๒๐ เท่านั้น โดยกล่าวว่า ๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรัพพุทะ ๒๐ นิรัพพุทะเป็น ๑ อพพะเป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะชื่อดังกล่าวของนรกทั้ง ๑๐ มีอัพพุทะและนิรัพพุทะเป็นต้น สำเร็จแล้วด้วยการคูณ ๒๐ ในนรกทั้งหลาย แต่ครูทั้งหลายถือเอาชื่อเหล่านั้นแล้วใส่ไว้ในแนวคำนวน ที่สำเร็จด้วยการคูณ ๑๐ ดังนั้น จึงมีชื่อเหมือนกันอย่างเดียว แต่วิธีคูณต่างกันโดยแท้.

สรุปว่า ๑๘ ลำดับที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ แม้สอดคล้องกับพระบาลี ก็ไม่ใช่จำนวนของสังขยาศัพท์ ๒๐ ลำดับมีโกฏิ - อสงฺเขยฺย ที่ใช้โดยทั่วไปในภาษาบาลี

นอกจากนั้น คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า อพฺพุทาทิปทุมาวสานานิ สีตนรกนามเธยฺยฏฺฐานานิ (สังขยาศัพท์มี อพฺพุท เป็นต้น จนถึง ปทุม เป็นที่สุด เป็นฐานะของชื่อนรกเย็น) โดยกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๗) ว่า อปเร สีตนรกา เอว เอเตติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าเป็นนรกเย็นนั่นแหละ) ถ้าเป็นเช่นนั้น ลำดับอัพพุทะเป็นต้น ก็ไม่ตรงกับลำดับสังขยา ๒๐ ลำดับตามที่คัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์กล่าวไว้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

(๒) อฏฏสังขยา, สังขยาอันมีเลข ๑ อยู่หน้าตามด้วยเลขศูนย์ ๘๔ ตัว [อยู่ลำดับที่ ๑๒ ถัดจากอพพะ]

สังขยาศัพท์ตั้งแต่โกฏิขึ้นไป มีชื่อเรียกเป็นหน่วยนับเป็นชื่อๆ ไป ชื่อเหล่านี้ไม่ได้เพิ่มทีละลำดับ แต่เพิ่มทีละ ๘ ลำดับ (คูณด้วย ๑๐,๐๐๐,๐๐๐) อธิบายว่า ๑ โกฏิ คือ สิบล้าน หน่วยนับถัดไปเรียกว่าปโกฏิ คือ สิบล้านคูณด้วยสิบล้าน มีลำดับการนับ ดังนี้

๑. สิบล้าน = ๑ โกฏิ เลขศูนย์ ๗ ตัว
๒. สิบล้านโกฏิ = ๑ ปโกฏิ เลขศูนย์ ๑๔ ตัว
๓. สิบล้านปโกฏิ = ๑ โกฏิปโกฏิ เลขศูนย์จำนวน ๒๑ ตัว
๔. สิบล้านโกฏิปโกฏิ = ๑ นหุตะ เลขศูนย์จำนวน ๒๘ ตัว
๕. สิบล้านนหุตะ = ๑ นินนหุตะ เลขศูนย์จำนวน ๓๕ ตัว

๖. สิบล้านนินนหุตะ = ๑ อักโขภินี เลขศูนย์จำนวน ๔๒ ตัว

๗. สิบล้านอักโขภินี = ๑ พินทุ เลขศูนย์จำนวน ๔๙ ตัว

๘. สิบล้านพินทุ = ๑ อัพพุทะ เลขศูนย์จำนวน ๕๖ ตัว

๙. สิบล้านอัพพุทะ = ๑ นิรัพพุทะ เลขศูนย์จำนวน ๖๓ ตัว

๑๐. สิบล้านนิรัพพุทะ = ๑ อหหะ เลขศูนย์จำนวน ๗๐ ตัว

๑๑. สิบล้านอหหะ = ๑ อพพะ เลขศูนย์จำนวน ๗๗ ตัว

๑๒. สิบล้านอพพะ = ๑ **อฏฏะ** เลขศูนย์จำนวน ๘๔ ตัว

๑๓. สิบล้านอฏฏะ = ๑ โสคันธิกะ เลขศูนย์จำนวน ๙๑ ตัว

๑๔. สิบล้านโสคันธิกะ = ๑ อุปปละ เลขศูนย์จำนวน ๙๘ ตัว

๑๕. สิบล้านอุปปละ = ๑ กุมุทะ เลขศูนย์จำนวน ๑๐๕ ตัว

๑๖. สิบล้านกุมุทะ = ๑ ปุณฑรีกะ เลขศูนย์จำนวน ๑๑๒ ตัว

๑๗. สิบล้านปุณฑรีกะ = ๑ ปทุมะ เลขศูนย์จำนวน ๑๑๙ ตัว

๑๘. สิบล้านปทุมะ = ๑ กถานะ เลขศูนย์จำนวน ๑๒๖ ตัว

๑๙. สิบล้านกถานะ = ๑ มหากถานะ เลขศูนย์จำนวน ๑๓๓ ตัว

๒๐. สิบล้านมหากถานะ = ๑ อสงไขย เลขศูนย์ จำนวน ๑๔๐ ตัว

ดู กจฺจายน.๓๙๕, นีติ.สุตฺต.๘๓๓

อฏฏ = อฏนก (ติ)

[อฏ + ยุ + ก]

มีปกติเที่ยวไปมา, ปราดเปรียว, เตลิดไป, ตระเวนไป.

จณฺฑา **อฏนกา** คาวี
ยํ ปุเร น ทุหามเส
ตำทานิ อชฺช โทหาม
ขีรกาเมหุปทุทุตา. (ชา.๑/๓๙๙)

(คนรีดนมวัวกล่าวว่า)

แม่โคตัวดุร้าย **ปราดเปรียว** เมื่อก่อน พวกเรามิได้รีดนมมัน บัดนี้ พวกเราถูกเจ้าหน้าที่ต้องการน้ำนมรบกวน จึงต้องรีดนมมัน ในวันนี้.

อฏนกาติ ปลายนสีลา. (ชา.อฏ.๕/๑๐๐)

บทว่า **อฏนกา** (ปราดเปรียว) ได้แก่ มีปกติเที่ยวไปมา (เตลิดไป).

อฏนิ (ถี)

[อฏเต คมฺมเตติ อฏนิ, ณฺวาทิ. ๑๑๒ อฏ = คมนตฺโถ + อนิ, ยุ, วา, นทาทิ รสฺโส. ฐาน.ฏี. หน้า ๓๐๙]

ที่รองใต้ขาเตียง, แม่แคร่เตียง, ร่องหรือรอยขวั้นที่หัวคันธนู.

นวํ ปน ภิกฺขุนา มญฺจํ วา ปีฐํ วา การยมาเนน อฏฺจงฺคุลปาทกํ กาเรตพฺพํ สุคตงฺคุเลน อฑฺฒตรเหฏฺจิมาย **อฏนิยา**, ตโต อติกฺกามยโต เฉทนกปาจิตฺติยํ. (วิ. ๒/๒๑๘-๙)

ก็ ภิกษุผู้จะทำเตียงหรือตั่งใหม่ พึงทำให้มีเท้าเพียง ๘ นิ้ว โดยนิ้วสุคต นับแต่**แม่แคร่**ลงมา ทำให้เกินกว่ากำหนดนั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ที่ชื่อว่าเฉทนกะ.

[นิ้วสุคตเป็นชื่อมาตราวัดขนาดเท่ากับ ๓ นิ้วของคนปานกลางในบัดนี้ (สุคตงฺคลํ นาม อิทานิ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ตีณิ องฺคุลานิ. (กงฺขา.ฏี.๒๙๗)

เฉทนกะเป็นชื่อเฉพาะของอาบัติปาจิตตีย์สิกขาบทนี้ แปลว่า มีการตัดออก คือต้องตัดวัตถุก่อนจึงแสดงอาบัติตก (วิ.อฏ.(บาลี)๒/๕๒๒/๔๓๙)]

อฏลี (ถี) [?]

(รองเท้า) ๒ ชั้น - มีชั้นมาก, มั่นคง.

อถโข อสฺสลายน อสิโต เทวโล อิสิ เกสมสฺสุ กปฺเปตฺวา มญฺเชฏฺจวณฺณานิ ทุสฺสานิ นิวาเสตฺวา **อฏลิโย** อุปาหนา อาโรหิตฺวา ชาตรูปมยํ ทณฺฑํ คเหตฺวา สตฺตนฺนํ พฺราหฺมณิสีนํ ปตฺถณฺฑิเล ปาตุรโหสิ. (ม. ๒/๓๖๒, สํ. ๑/๒๒๘) (สี.สฺยา.กํ.อิ.ต่างกัน)

ดูก่อนอัสสลายนะ ลำดับนั้น อสิตเทวลฤาษีโกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้าสีแดงอ่อน สวมรองเท้า **๒ ชั้น** ถือ ไม้เท้าเลี่ยมทองไปปรากฏในบริเวณศาลาของพราหมณ์ฤาษี ๗ ตน.

ปฏลิโยติ คณงฺคณูปาหนา. (ม.อฏ. ๓/๒๘๑)

คำว่า **อฏลิโย** (๒ ชั้น) ได้แก่ รองเท้ามีชั้นรอง ๒ ชั้น (ประกบกัน).

อฏวิ = อฏวี (ถี)

[อฏ + อิ + อี]

อฏา อวยโว เสลา เอตฺถาติ อฏวิ, อฏวี.

[อฏ (คมเน) + อว + อี]

อฏนฺติ คจฺฉนฺติ เอตฺถาติ อฏวี.

[อุ + ฏุ (วิรูหเน) + ณ + อี]

อุทฺธํ ฏวติ วิรูหตีติ อฏวี. (ธาน.ฏี. ๕๓๖)

อฏนฺติ จริเม วยสิ ยตร. (โถม)

[อฏ + อว + อี] อเฏ อวติ รกฺขตีติ อฏวี. [อฏ วิ + อี] อฏา วโย = ปกฺขิโน อตฺราติ อฏวี.ในอรรถทั้ง ๒ นี้ มีในจินตามณิ.ฏี. ในปทรูปสิทธิแสดงว่า อฏวิ เป็น อิ การันต์ อิตถีลิงค์.

(๑) ป่า, ป่าใหญ่, ป่าทึบ, ดง, พงไพร.

เต วุฏฺจวสฺสา จ ปน สตฺถารํ ทฏฺจุกามา หุตฺวา เถรมาหํสุ “ภนฺเต สตฺถารํ ทฏฺจุกามมฺหาติ. เถโร เตสํ วจนํ สุตฺวา จินฺเตสิ “อหํ ทุพฺพโล อนฺตรามคฺเค จ อมนุสฺสปริคฺคหิตา **อฏวี** อตฺถิ มยิ เอเตหิ สทฺธึ คจฺฉนฺเต สพฺเพ กิลมิสฺสนฺติ ภิกฺขมฺปิ ลภิตุํ น สกฺขิสฺสนฺติ อิเม ปุเรตรเมว เปเสสฺสามีติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๙)

ก็แล ภิกษุเหล่านั้นออกพรรษาแล้ว อยากจะเฝ้าพระศาสดา จึงเรียนพระเถระว่า กระผมทั้งหลายอยากจะเฝ้าพระศาสดา ขอรับ. พระเถระได้ฟังคำของเธอทั้งหลายแล้วคิดว่า

เราเป็นคนทุพพลภาพ และในระหว่างทาง**ดง**ที่อมนุษย์สิงก็มีอยู่ เมื่อเราไปกับเธอทั้งหลาย จักพากันลำบากทั้งหมด จักไม่อาจเพื่ออันได้แม้ภิกษา เราจักส่งภิกษุเหล่านี้ไปเสียก่อน. ดู ชา.อฏ. ๒/๓๐๓, ๒/๑๐๗

(๒) โจรป่า, คนดง, ชาวป่า.

อฏวิโย สมุปฺปนฺนา
รฏฺฐํ วิทฺธํสยนฺติ ตํ
เอหิ ราช นิวตฺตสฺสุ
มา รฏฺฐํ วินสา อิทํ. (ชา. ๒/๑๗๐)

(พระนางสีวลีกราบทูลว่า)
พวก**โจรป่า**เกิดขึ้น ปล้นแคว้นของพระองค์ มาเถิดพระเจ้าค่ะ ขอเชิญพระองค์เสด็จกลับเถิด แคว้นนี้อย่าได้พินาศเสียหายเลย.

อฏวิโยติ มหาราช ตุมฺเหสุ ธรนฺเตสุเยว อฏวิโจรา สมุปฺปนฺนา สมุฏฺฐิตา. (ชา.อฏ.๖/๖๙)
บทว่า **อฏวิโย** (โจรป่า) ความว่า ข้าแต่มหาราช เมื่อพระองค์ยังดำรงพระชนม์อยู่นี่แหละ เกิดโจรป่าขึ้นแล้ว.

ดู จริยา. ๔๐๙, จริยา.อฏ.๑๘๔, อป.๑/๔๑๕
ดู อฏวิสงฺโกป

อฏวิอารกฺขก (ติ)

[อฏวิ + อารกฺขก]

ผู้รักษาป่า, ยามป่า, ผู้เฝ้าป่า, ผู้พิทักษ์ป่า.

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพธิสตฺโต เอกสฺมึ อฏวิอารกฺขกกุเล นิพฺพตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต ปญฺจปุริสสตปริวาโร **อฏวิอารกฺขเกสุ** สพฺพเชฏฺฐโก หุตฺวา อฏวิมุเข เอกสฺมึ คาเม วาสํ กปฺเปสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๐๓)

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดในตระกูลผู้รักษาป่าแห่งหนึ่ง พอเจริญวัยมีบุรุษ ๕๐๐ เป็นบริวาร เป็นหัวหน้าคนทั้งปวง ในบรรดา**คนผู้รักษาป่า** สำเร็จการอยู่ในบ้านแห่งหนึ่งที่ปากดง.

อฏวิอารกฺขกกุล (น)

[อฏวิอารกฺขก + กุล]

ตระกูลผู้รักษาป่า - ดง.

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพธิสตฺโต เอกสฺมึ **อฏวิอารกฺขกกุเล** นิพฺพตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต ปญฺจปุริสสตปริวาโร อฏวิอารกฺขเกสุ สพฺพเชฏฺฐโก หุตฺวา อฏวิมุเข เอกสฺมึ คาเม วาสํ กปฺเปสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๐๓)

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดใน**ตระกูลผู้รักษาป่า**แห่งหนึ่ง พอเจริญวัยมีบุรุษ ๕๐๐ เป็นบริวาร เป็นหัวหน้าคนทั้งปวง ในบรรดาคนผู้รักษาป่า สำเร็จการอยู่ในบ้านแห่งหนึ่งที่ปากดง.

อฏวิอารุฬฺห (ติ)

[อฏวิ + อารุฬฺห] ผู้เข้าป่า - ดง.

อฏวิอารุพฺหมนุสฺส (ปุ)

[อฏวิอารุพฺห + มนุสฺส]

มนุษย์ผู้เข้าป่า - ดง.

จตุตฺถํ สุตฺวา “สา รุกฺขเทวตา ปุพฺเพ อฏวิยํ ปฏิปนฺเน มนุสฺเส รกฺขติ ตสฺมา นานปฺปการํ พลิกมฺมํ ลภติ. อิทานิ ปน อารกฺขํ น กโรติ ตสฺมา พลิกมฺมํ น ลภติ. สเจ ปุพฺเพ วิย อารกฺขํ กริสฺสติ ปุน ลาภคฺคปฺปตฺตา ภวิสฺสติ. สา ราชูนํ อตฺถิภาวํ น ชานาติ ตสฺมา **อฏวิอารุพฺหมนุสฺสานํ** อารกฺขํ กาตุํ วเทหีติ อาห.

(ชา.อฏ. ๒/๒๗๙)

ครั้นทรงสดับเรื่องที่ ๔ จึงตรัสว่า เมื่อก่อนรุกขเทวดานั้น รักษาพวกมนุษย์ผู้เดินทางไปในดง ฉะนั้น จึงได้พลีกรรมมีประการต่าง ๆ มาบัดนี้ ไม่ทำการอารักขา ฉะนั้น จึงไม่ได้พลีกรรม ถ้าจักกระทำการอารักขาเหมือนในกาลก่อน ก็จักเป็นผู้ได้ลาภอันเลิศอีก เทวดานั้นไม่รู้ว่า พระราชาเป็นบัณฑิต ฉะนั้น ท่านจงบอกให้เทวดานั้นอารักขาพวก**มนุษย์ผู้เข้าดง**เถิด.

อฏวิก (ติ)

[อฏวี + ก]

โจรผู้อยู่ในป่า, โจรป่า, คนป่า, คนดง.

ปรนฺติหีติ ปรนฺโต ปจฺจนฺโต นิวาสภูโต เอเตสํ อตฺถีติ ปรนฺติโน สีมนฺตริกวาสิโน. เตหิ ปรนฺตีหิ **อฏวิเกหิ** ปจฺจนฺตเทโส โขภิโต อโหสิ.

(จริยา.อฏ. ๑๘๔)

บทว่า **ปรนฺติหิ** ท่านแสดงว่า ชื่อว่า ปรนฺติโน เพราะมีชายแดนอันเป็นส่วนอื่นเป็นที่อยู่ คือ อยู่ในระหว่างพรมแดน. ชายแดนกำเริบด้วย**โจรที่อยู่ในป่า**ในดงชายแดน.

อฏวิคต (ติ)

[อฏวิ + คต] ผู้ถึงป่า - ดง.

ดู อฏวิคตกาล

อฏวิคตกาล (ปุ)

[อฏวิคต + กาล]

เวลาถึงป่าแล้ว, เวลาถึงดงแล้ว.

เหฏฺจา ชาติ คหิตา ชรา คหิตา อิมสฺมึ จาเน มรณํ คหิตํ. อิเม ตโย ธมฺมา อิเมสํ สตฺตานํ อุกฺขิตฺตาสิกปจฺจามิตฺตสทิสา. ยถา หิ ปุริสสฺส ตโย ปจฺจามิตฺตา โอตารํ คเวสมานา วิจเรยฺยุ. เตสุ เอโก เอวํ วเทยฺย ‘เอตํ นีหริตฺวา อฏวิปเวสนํ มยฺหํ ภาโร โหตู’ติ. ทุติโย ‘**อฏวิคตกาเล** โปเถตฺวา ปถวิยํ ปาตนํ มยฺหํ ภาโร’ติ. ตติโย ‘ปถวิคตกาลโต ปฏฺจาย อสินา สีสจฺเฉทนํ มยฺหํ ภาโร’ติ. เอวรูปา อิเม ชาติ อาทโย. นีหริตฺวา อฏวิปเวสนปจฺจามิตฺตสทิสา เหตฺถ ชาติ ตสฺมึ ตสฺมึ จาเน นิพฺพตฺตาปนโต. อฏวิคตํ โปเถตฺวา ปถวิยํ ปาตนปจฺจามิตฺตสทิสา ชรา นิพฺพตฺตกฺขนฺธานํ ทุพฺพลปราธีนมณฺจปรายณภาวกรณโต. ปถวิคตสฺส อสินา สีสจฺเฉทกปจฺจามิตฺตสทิสํ มรณํ ชราปฺปตฺตานํ ขนฺธานํ ชีวิตกฺขยปาปนโตติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๖๕)

พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) แสดงไว้ในหนหลังแล้ว แต่ในที่นี้ทรงถือเอามรณะ (ความตาย). ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นเช่นกับปัจจามิตร ผู้เงื้อดาบขึ้นประหารเหล่าสัตว์นี้ อุปมาเหมือนปัจจามิตร ๓ คนเที่ยวแสวงหาช่องประทุษร้ายบุรุษ. ในปัจจามิตร ๓ คนนั้น คนหนึ่งพูดอย่างนี้ว่า การพาบุรุษนี้เข้าไปสู่ดงเป็นหน้าที่ของเรา. คนที่สองพูดว่า ใน**เวลา**ที่เขา**ถึงดง**แล้ว การโบยตีให้ล้มลงบนแผ่นดินเป็นหน้าที่เรา. คนที่สามพูดว่า จำเดิมแต่เวลาที่เขาล้มลงบนแผ่นดินแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะ เป็นหน้าที่ของเราฉันใด ธรรมเหล่านี้มีชาติเป็นต้น ก็ฉันนั้น กล่าวคือชาติเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้พาบุรุษเข้าไปสู่ดง เพราะให้สัตว์บังเกิดในที่นั้นๆ. ชราเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้โบยตีบุรุษผู้ถึงดงแล้วให้ล้มลงบนแผ่นดิน เพราะกระทำขันธ์ที่เกิดขึ้นแล้วให้อ่อนกำลัง ให้อาศัยคนอื่นและให้มุ่งไปสู่เตียงนอน. มรณะเป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้เอาดาบตัดศีรษะของบุรุษผู้อยู่บนแผ่นดิน เพราะยังขันธ์ทั้งหลายที่ถึงชราแล้วให้ถึงความสิ้นชีวิต.

อฏวิโจร (ปุ)

[อฏวี + โจร]

โจรผู้อยู่ในป่า, โจรป่า, คนป่า, คนดง.

อฏวิโยติ มหาราช ตุมฺเหสุ ธรนฺเตสุเยว **อฏวิโจรา** สมุปฺปนฺนา สมุฏฺจิตา.

(ชา.อฏ. ๖/๖๙)

บทว่า **อฏวิโย** ความว่า ข้าแต่มหาราช เมื่อพระองค์ยังดำรงพระชนม์อยู่นี่แหละ เกิด**โจรป่า**ขึ้นแล้ว.

อฏวิชนปท (ปุ)

[อฏวี + ชนปท]

อฏวีชนบท, ชนบทอันตั้งอยู่ใกล้ป่า - ดง.

ปพฺพโต นาม อิสิ เอกำ **อฏวิชนปทำ** นิสฺสาย อเนกสหสฺสอิสิปริวาโร วสิ. (ชา.อฏ.๓/๓๔๙)

ฤาษีองค์ที่ ๓ ชื่อบรรพตฤาษีไปอาศัย**อฏวีชนบท**แห่งหนึ่งมีฤาษีหลายพันเป็นบริวาร.

ดู ชา.อฏ. ๕/๑๔๐-๑

อฏวิปเวสน (น)

[อฏวี + ปเวสน]

การให้เข้าไปสู่ดง, การพาเข้าไปสู่ดง, การพาเข้าไปสู่ป่า. ดู อวิคตกาล

อฏวิปฺปเทส (ปุ)

[อฏวิ + ปเทส]

ประเทศแห่งดง.

อคามเก เจติ คามนิคมนครสีมาหิ อปริจฺฉินฺนเน **อฏวิปฺปเทเส**. (วิ.อฏ. ๓/๓๓๓)

บทว่า **อาคามเก เจ** ได้แก่ **ประเทศแห่งดง** ที่ไม่ได้กำหนดด้วยคามสีมา นิคมสีมา และนครสีมา.

อฏวิพล (น)

[อฏวิ + พล]

กำลังแห่งโจร, กองทัพแห่งโจร.

เอถ คนฺตฺวาน ปจฺจนฺตํ
โสเธตฺวา **อฏวีพลํ**
เขมํ เม วิชิตํ กตฺวา
ปุน เทถาติ ภาสถ. (อป.๒/๑๓๕, เถร.อฏ.๒/๘๐)
(ทีฆะ วิ เป็น วี เพื่อรักษาฉันท์)
(สุยา. อวนิพลํ, สาสถ)

(พระเจ้าแผ่นดินผู้ถูกเจ้าเมืองชายแดน ก่อกำเริบ จึงมีรับสั่งกับพวกข้าพเจ้าว่า)
พวกท่านจงไปชนบทชายแดน ปราบปราม **กองทัพแห่งโจร** (ขบถแผ่นดิน) ให้ราบคาบแล้วกลับมา" และทรงสอนว่า "พวกท่าน บำรุงแว่นแคว้นของเราให้เกษมแล้วจงมอบคืน".

อฏวิมคฺค (ปุ)

[อฏวี + มคฺค] ทางในป่า.

ตีสมตฺตา ภิกฺขู กลฺยาณิมหาเจติยํ วนฺทิตฺวา **อฏวิมคฺเคน** มหามคฺคํ โอตรมานา.

(ม.อฏ. ๓/๑๗/๒)

ภิกษุประมาณ ๓๐ รูป ไหว้กัลยาณิมหาเจดีย์แล้ว หยั่งลงสู่หนทางใหญ่ด้วย**หนทางในป่า**.

อฏวิมชฺฌ (น)

[อฏวี + มชฺฌ]
ท่ามกลางป่า, กลางดง.

โส "สาธู"ติ ตสฺส หตฺถโต สหสฺสํ คณฺหิ ภตึ คณฺหนฺโตเยว ตสฺส ชีวิตํ ปริจฺจชิ. โส ตํ อาทาย อฏวึ ปาวิสิ **อฏวิมชฺเฌ** ปจฺจสตา โจรา อุฏฺฐหึสุ. (ชา.อฏ. ๒/๓๐๓)

เขา (หัวหน้าผู้รักษาดง) รับคำแล้วถือเอาทรัพย์ ๑,๐๐๐ จากมือของบุตรพ่อค้านั้น เมื่อรับค่าจ้างอย่างนี้ จะต้องสละชีวิตเพื่อบุตรพ่อค้านั้น. เขาพาบุตรพ่อค้านั้นเข้าดง. พวกโจร ๕๐๐ ซุ่มอยู่**กลางดง**.

ดู ม.อฏ.๓/๒๒๘, ธมฺม.อฏ.๒/๔๔, ชา.อฏ.๓/๒๐๖

อฏวิมุข (น)

[อฏวี + มุข]

(๑) ชายป่า, ปากดง.

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพธิสตฺโต เอกสฺมึ อฏวิอารกฺขกกุเล นิพฺพตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต ปญฺจปุริสสตปริวาโร อฏวิอารกฺขเกสุ สพฺพเชฏฺฐโก หุตฺวา **อฏวิมุเข** เอกสฺมึ คาเม วาสํ กปฺเปสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๐๓)

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัต ครองราชสมบัติในนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดในตระกูลผู้รักษาป่าแห่งหนึ่ง พอเจริญวัยมีบุรุษ ๕๐๐ คนเป็นบริวาร เป็นหัวหน้าคนทั้งปวง ในบรรดาคนผู้รักษาป่า สำเร็จการอยู่ในบ้านแห่งหนึ่งที่**ปากดง**.

ดู ชา.อฏ. ๑/๓๒๔

(๒) (ติ) บ่ายหน้าเข้าป่า – ดง, มุ่งหน้าสู่ป่า - ดง, หันหน้าไปทางดง.

อนฺโตคาเม จรนฺตมฺปิ คามปริกฺเขปํ อติกฺกาเมนฺตสฺส ปาราชิกํ สยเมว นิกฺขมิตฺวา คามูปจาเร วา วตฺถูปจาเร วา จรนฺตํ ปน เถยฺยจิตฺโต กฏฺเฐน วา กถลาย วา อุตฺราเสตฺวา

อฏวิมุขํ กโรติ โมโร อุฑฺเฑตฺวา อนฺโตคาเม วา อนฺโตวฏฺฏมฺหิ วา ฉทนปิฏฺเจ วา นิลียติ รกฺขติ. สเจ ปน **อฏวิมุเข** อุฑฺเฑติ วา คจฺฉติ วา “อฏวึ ปเวเสตฺวา คเหสฺสามีติ ปริกปฺเป อสติ ปถวิโต เกสคฺคมตฺตมฺปิ อุฑฺฑิตมตฺเต วา ทุติยปทวาเร วา ปาราชิกํ. กสฺมา? ยสฺมา คามโต นิกฺขนฺตสฺส จิตฺตฺจานเมว จานํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๘๑)

เมื่อภิกษุยังนกยูงแม้เที่ยวอยู่ภายในบ้านให้ล่วงเลยเครื่องล้อมแห่งบ้านไป ต้องปาราชิก. นกยูงตัวที่ออกไปเที่ยวอยู่ในอุปจารบ้าน หรืออุปจารสวนเองทีเดียว และภิกษุมีไถยจิต ยังมันให้ตกใจด้วยไม้หรือด้วยกระเบื้อง ทำให้มัน**บ่ายหน้าเข้าดง**. นกยูงบินไปเกาะอยู่ภายในบ้าน หรือภายในสวน หรือบนหลังคา, ยังรักษาอยู่. แต่ถ้ามัน**บ่ายหน้าเข้าดง** บินไปก็ดี เดินไปก็ดี, เมื่อไม่มีความหมายใจว่าเราให้มันเข้าดงไปแล้ว จักจับเอา ต้องอาบัติปาราชิกในเมื่อสักว่า มันบินขึ้นพ้นแผ่นดินแม้เพียงปลายเส้นผม หรือในย่างเท้าที่สอง. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า ที่ยืนเท่านั้น เป็นฐานของมันซึ่งออกจากบ้านแล้ว.

อฏวิมุขํ กโรตีติ อรญฺญาภิมุขํ กโรติ.

(สารตฺถ. ๒/๑๓๙)

สองบทว่า **อฏวิมุขํ กโรติ** (ทำให้มันบ่ายหน้าเข้าดง) คือ ทำให้มันมุ่งหน้าสู่ป่า.

อฏวิวาสี (ติ)

[อฏวี + วส + ณี]

โจรผู้มีปกติอยู่ในป่า - ดง, โจรป่า.

อฏวีติ เอตฺถ **อฏวิวาสิโน** โจรา เวทิตพฺพา.

(อ.อฏ. ๒/๑๖๔)

ก็ในคำว่า (อฏวิ-อฏวี) นี้ พึงทราบว่า ได้แก่ โจร**ผู้มีปกติอยู่ในป่า** (ซุ่มซ่อนอยู่ในดง).

อฏวิวิสงฺเกต (ปุ)

[อฏวี + วิสงฺเกต]

ผิดดงที่นัดหมาย, สังเกตป่าผิด.

วิสงฺเกเตนาติ กาลวิสงฺเกเตน ทิวสวิสงฺเกเตน จ คจฺฉโต อนาปตฺติ. มคฺควิสงฺเกเตน ปน **อฏวิวิสงฺเกเตน** วา อาปตฺติเยว.

(วิ.อฏ. ๓/๑๓๗)

บทว่า **วิสงฺเกเตน** มีความว่า ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไปผิดเวลานัดหมาย และผิดวันนัดหมาย. แต่ไปผิดทางที่นัดหมาย หรือ**ผิดดงที่นัดหมาย**เป็นอาบัติเหมือนกัน.

อฏวิสงฺโกป (ปุ)

[อฏวี + สงฺโกป]

ความกำเริบของโจรอยู่ในป่า, ความกำเริบของโจรป่า, การปล้นของโจรป่า.

ตีณิมานิ ภิกฺขเว อมาตาปุตฺติกานิ ภยานีติ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน ภาสติ. กตมานิ ตีณิ? ฯเปฯ

ปุน จปรํ ภิกฺขเว โหติ โส สมโย ยํ ภยํ โหติ **อฏวิสงฺโกโป** จกฺกสมารุฬฺหา ชานปทา ปริยายนฺติ. ภเย โข ปน ภิกฺขเว สติ **อฏวิสงฺโกเป** จกฺกสมารุฬฺเหสุ ชานปเทสุ ปริยายนฺเตสุ ตตฺถ มาตาปิ ปุตฺตํ นปฺปฏิลภติ ปุตฺโตปิ มาตรํ

นปฺปฏิลภติ. อิทำ ภิกฺขเว ตติยำ อมาตาปุตฺติกำ ภยนฺติ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน ภาสติ.

(อำ. ๑/๑๗๙)

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ย่อมเรียกภัย ๓ อย่างนี้ว่า “อมาตาปุตติกภัย” ภัย ๓ อย่างอะไรบ้าง คือ…

สมัยที่ภัยคือ**การปล้นของโจรป่า** (โจรป่าปล้นสะดม) พวกชาวบ้านต่างพากันขึ้นยานหนีไปมีอยู่เมื่อมีภัยคือ**การปล้นของโจรป่า** เมื่อชาวบ้านพากันขึ้นยานหนีไป ในที่นั้นแม้มารดาก็ไม่ได้พบบุตร แม้บุตรก็ไม่ได้พบมารดา ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับเรียกภัยที่ ๓ นี้ว่า “อมาตาปุตติกภัย”.

อฏวิสงฺโกโปติ อฏวิยา สงฺโกโป. อฏวีติ เจตฺถ อฏวิวาสิโน โจรา เวทิตพฺพา. ยทา หิ เต อฏวิโต ชนปทำ โอตริตฺวา คามนิคมราชธานิโย ปหริตฺวา วิลุมฺปนฺติ ตทา **อฏวิสงฺโกโป** นาม โหติ ตำ สนฺธายเยตำ วุตฺตำ. (อำ.อฏ. ๒/๑๖๔)

คำว่า **อฏวิสงฺโกโป** (การปล้นของโจรป่า) คือ ความกำเริบของโจรผู้ซุ่มซ่อนอยู่ในป่า.

ก็ในคำว่า (อฏวิ) นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ได้แก่ โจรที่ซุ่มซ่อนอยู่ในป่า. อธิบายว่า เมื่อใด โจรเหล่านั้นออกจากป่าลงสู่ชนบท เที่ยวปล้น ทำลาย คาม นิคม และราชธานี เมื่อนั้น ชื่อว่า **มีการปล้นของโจรป่า** (ความกำเริบของโจรอยู่ในป่า). พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงการปล้นของโจรป่า (ความกำเริบของโจรอยู่ในป่า) นั้น จึงตรัสคำนี้ว่า อฏวิสงฺโกโป.

ดู อฏวิ อรรถ (๒)

อฏฺหาส (อติหาส) (ปุ)

หัวเราะมาก, หัวเราะเสียงดัง

หัวเราะจนท้องแข็ง.

[อฏ (= อฏ + อ) + หาส. อติ + หาส. แปลง ต เป็น ฏ, และแปลง อิ เป็น อ. ดู ธาน.ฏี.หน้า ๑๗๕] ดู อฏฺฏหาส

[ในคัมภีร์สุโพธาลังการะ คาถา ๓๖๐ ได้แสดงอาการหัวเราะไว้ ๖ อย่าง คือ สิตะ (มีนัยน์ตาบาน=ยิ้ม), หสิตะ (มีฟันปรากฏเล็กน้อย = แย้ม), วิหสิตะ (มีเสียงไพเราะ=หัวเราะ) อุปหสิตะ (มีไหล่และศีรษะไหว=หัวเราะจนงอหาย), อปหสิตะ (มีน้ำตาไหล=หัวเราะจนน้ำตาไหล) อติหสิตะ,อติหาสะ (มีอวัยวะแกว่งไปมา=หัวเราะจนท้องขดท้องแข็ง.

การหัวเราะ ๖ อย่างนั้น จัดเป็นคู่สามคู่เนื่องด้วยบุคคล ๓ ประเภท คือ

สิตะและหสิตะเกิดแก่คนชั้นสูงคือผู้มีอัธยาศัยลุ่มลึก วิหสิตะและอุปหสิตะเกิดแก่คนชั้นกลางคือผู้มีอัธยาศัยปานกลาง ส่วนอปหสิตะและอติหสิตะ (อติหาสะ) เกิดแก่คนชั้นต่ำคือผู้มีอัธยาศัยหยาบไม่สุขุม]

โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

๑. ชื่อโครงการ : โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย เฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมพรรษา ๗ รอบ

๒. ลักษณะงาน : ศึกษาวิจัยบทบาลีพระไตรปิฎกทุกบทที่ไม่ซ้ำกัน

๓. เจ้าของโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ

๔. ผู้รับผิดชอบโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ในความอุปถัมภ์ของมหาเถรสมาคม

๕. ความเป็นมา

โครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎกฉบับบาลี - ไทย เริ่มมีการจัดทำเป็นครั้งแรกในประเทศไทย เมื่อปี พุทธศักราช ๒๕๓๒ โดยพระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙)[๑] ในความอุปการะของพระพระธรรมวโรดม (นิยม ฐานิสฺสโร ป.ธ.๙) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร ป.ธ.๙) ได้ทราบเห็นชอบสนับสนุน และนำเรื่องเสนอมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๒ มีมติ

---

[๑] ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ สมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลี เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

แต่งตั้ง **พระธรรมวโรดม** วัดชนะสงคราม กรรมการมหาเถรสมาคม เป็นผู้อำนวยการ กองจัดแปลแต่งตั้งให้ **พระราชปริยัติโมลี** วัดชนะสงคราม เป็นประธานคณะกรรมการจัดแปล จัดพิมพ์เผยแผ่แล้วเมื่อปี ๒๕๓๓ จำนวน ๓ เล่ม

๖. หลักการและเหตุผล :

พระพุทธพจน์ เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สทฺทคมฺภีร) ความหมาย (อตฺถคมฺภีร) ศัพท์และความหมาย (สทฺทตฺถคมฺภีร) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มีนัยอันวิจิตรพิสดาร (นานานย - วิจิตฺรปาฬิ) ตรัสไว้ ทั้งโดยตรง (นีตตฺถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตฺถนย) ยากยิ่งที่จะสามารถเข้าใจได้ตามสภาวะที่แท้จริง (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต)

หลังพุทธปรินิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะผู้รู้ พุทธาธิบาย ได้ประชุมสงฆ์ รวบรวมร้อยกรองพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ให้เป็นหมวดหมู่เดียวกันอันเป็นบ่อเกิดคัมภีร์พระพุทธศาสนาในระดับชั้นต่าง ๆ คือ **บาลีพระไตรปิฎก** อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา สัททาวิเสส เป็นต้น คัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับชั้นดังกล่าว ถูกบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาหลักคำสอนที่นับว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธประสงค์มากที่สุด คือ การศึกษาจากบาลีพระไตรปิฎก ฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์นิฆัณฑุ คัมภีร์ฉันทลักษณ์ และคัมภีร์อลังการ

๗. วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาตฺถ) พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพฺยญฺชน)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา

คณะกรรมการดำเนินงาน

กรรมการอำนวยการ

๑. กรรมการมหาเถรสมาคม	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๓. รองผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	รองประธานกรรมการ
๖. พระมหากวิพัฒน์ สุขเมธี วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๗. นายอำนาจ บัวศิริ	กรรมการ
๘. นายพนม ศรศิลป์	กรรมการ
๙. นายพิศาล แช่มโสภา	กรรมการ
๑๐. นายแก้ว ชิดตะขบ	กรรมการ
๑๑. นายบุญเชิด กิตติธรางกูล	กรรมการ
๑๒. นายสมบัติ พิมพ์สอน	กรรมการ
๑๓. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการและเลขานุการ
๑๔. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. รศ. เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๖. นายณรงค์เดช ชัยเนตร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๘. นายพัฒนา สุอำมาตย์มนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ

๑. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๒. พระคันธสาราภิวงศ์ วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง	กรรมการ
๓. พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร วัดจากแดง	กรรมการ
๔. พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล วัดมหาธาตุฯ	กรรมการ
๕. พระมหามานิต วิริยธโร วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๖. พระมหาธีรยุทธ เขมธมฺโม วัดสวัสดิ์วารีสีมาราม	กรรมการ

๗. นายจำรูญ ธรรมดา	กรรมการ
๙. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๐. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑. นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายตรวจชำระ

๑. สมเด็จพระวันรัต วัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมเวที วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓. พระพรหมเมธาจารย์ วัดบุรณศิริมาตยาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๔. พระวิสุทธิวงศาจารย์ วัดปากน้ำ	กรรมการที่ปรึกษา
๕. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๖. พระพรหมโมลี วัดปากน้ำ	กรรมการ
๗. พระธรรมเจดีย์ วัดกัลยาณมิตร	กรรมการ
๘. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๙. พระสุธีธรรมานุวัตร วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	กรรมการ
๑๐. พระศรีวิสุทธิเวที วัดอรุณราชวราราม	กรรมการ
๑๑. พระสุธีปริยัติธาดา	กรรมการ
๑๒. ผศ.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ
๑๓. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๔. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดหาทุน

๑. สมเด็จพระธีรญาณมุนี วัดเทพศิรินทราวาส	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมสุธี วัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๓. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระธรรมปริยัติเวที วัดพระปฐมเจดีย์	รองประธานกรรมการ
๖. พระธรรมกิตติมุนี วัดเฉลิมพระเกียรติ	กรรมการ

๗. พระธรรมสุธี วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	กรรมการ
๘. พระธรรมสิงหบุราจารย์ วัดอัมพวัน จ.สิงห์บุรี	กรรมการ
๙. พระพรหมมังคลาจารย์ วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๑๐. พระเทพรัตนากร วัดพนัญเชิง จ.พระนครศรีอยุธยา	กรรมการ
๑๑. พระเทพวิสุทธาภรณ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๒. พระเทพโพธิวิเทศ วัดไทยกุสินารา ประเทศอินเดีย	กรรมการ
๑๓. พระเทพรัตนสุธี วัดเขียนเขต จ.ปทุมธานี	กรรมการ
๑๔. พระราชวิริยาลังการ วัดไร่ขิง จ.นครปฐม	กรรมการ
๑๕. พระราชวัลภาจารย์ (วิ) วัดหนองหอย จ.ราชบุรี	กรรมการ
๑๖. พระอุดรคณารักษ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคาราม	กรรมการ
๑๗. พระพิพิธพัฒนาทร วัดปริวาศ	กรรมการ
๑๘. พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๙. พระโสภณพัฒนากร วัดบางพลีใหญ่ใน	กรรมการ
๒๐. ดร.แม่ชีทศพร เทวาพิทักษ์ธรรม	กรรมกร
๒๑. ดร.คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ	กรรมการ
๒๒. คุณกาญจนา สุวรรณภาศรี	กรรมการ
๒๓. คุณพรเพ็ญ เดชวิไลศรี	กรรมการ
๒๔. คุณมณฑา สิริโรจนากร	กรรมการ
๒๕. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๒๖. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๒๗. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายเหรัญญิก

๑. พระพรหมมุนี วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ผอ.นพรัตน์ เบญจวัฒนานันท์	กรรมการที่ปรึกษา
๓. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔. พระราชปัญญารังษี วัดชิโนรสาราม	กรรมการ
๕. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๖. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ

๗.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๘.	รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์

๑.	พระพรหมวชิรญาณ วัดยานนาวา	กรรมการที่ปรึกษา
๒.	พระพรหมเมธี วัดสัมพันธวงศาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓.	สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔.	พระราชปฏิภาณมุนี วัดประยุรวงศาวาส	กรรมการ
๕.	พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๖.	พระราชวิจิตรปฏิภาณ วัดสุทัศนเทพวราราม	กรรมการ
๗.	ดร.แม่ชีทศพร เทวาพิทักษ์ธรรม	กรรมการ
๘.	นายสมหมาย สุภาษิต	กรรมการ
๙.	พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑.	รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประสานงาน

๑.	พระราชปริยัติเวที วัดดาวดึงษาราม	ประธานกรรมการ
๒.	พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	รองประธานกรรมการ
๓.	พระครูวิศิษฐ์สรการ วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๔.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/เลขานุการ
๕.	รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๖.	นายสมบูรณ์ จารุณะ	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ